

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૬૦ વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ આર્યભટ્ટ

વિષય ડુ ૬૬

ગુરુદ્ અંથભાગા.

અંથ ૫ મો.

+

શ્રી

+

આર્યભિષક્

જયવા

હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ.

મૂળ-મરાઠીમાં લેખક કેલાસવાસી-
આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય, શાસ્ત્રી શંકર દાશ પટે.
સંસ્થાપક અને નિયોજક આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
શ્રીયુત પ્રાગણ ડાસજી કાનાબાર પાસે ગોધિત વર્ધિત કરાવી
પ્રસિદ્ધ કર્તા: લિશ્તુ અખ ડાનંદ, કલ્યાદેવી-મુબાઇ.

આવૃત્તિ પાંચમી સ વત ૧૯૭૮ પ્રત ૩૩૦૦-કુલ પ્રત ૬૬૦૦

મૂલ્ય—અમદાવાદના કાર્યાલયમાં રૂ. ચાર. માર્ગવ્યય ભુદુ
મુબઈ તથા અન્ય સર્વ સ્થળોમાં રૂ. સાડાચાર.

સ્મૃતિમાન્ યુક્તિહેતુકો જિજ્ઞાસા પ્રતિપાતિમાન્ ॥
 મિષ્ણૌષઢસંયોગીચ્છિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥ “શ્રી ચરકાચાર્ય”

અર્થ—સ્મરણશક્તિવાળો, યુક્તિ તથા હેતુને જાણનારો, મન-ઈંદ્રિયોને જીતી
 યુક્તિ અને સારી પરીક્ષા કરી જાણનારો, ઔષધવટે રાગીની ચિકિત્સા કરે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 અમદાવાદ
 ગુજરાતી ઓપીરાઈટ સંપ્રદ
 ૧૨૩૦

૩૩૬૬

અમદાવાદમાં “ શ્રી સસ્તુ માહિત્ય મુદ્રણાલય ” મા
 લિપ્તુ—અખંડાનંદના પ્રગલ્ભી મુદ્રિત

પાંચમી આવૃત્તિ વિષે બે ઓલ.

આયોજિકાની સ ૧૯૭૨મા બહાર પડેલી ચોથી આવૃત્તિ ખલામ થતા તેની પ્રતો (કોઇ કોઇ વેપારીએ સધરી રાખેલી તે) બેને બદલે સોળ સુધીની કિંમતે વેચાઇ હતી અને કેટલાકિંને તો તે તે મૂલ્યે પણ મળી ન હતી.

આયોજિકાની નહિ, પણ માનેશ્વરી વગેરે બીજા પુસ્તકો માટે તથા જ આઠ માસ પર ખલાસ થએલા રામતીર્થના પહેલા ભાગ માટે પણ એવા વધુ પ્રમાણમાં એજ પ્રકાર છે.

આ સરસા ચાલુ રહેવા તથા સ્થાયી થવા માટે અગાઉ (૧૯૭૨ સુધીના અહેવાલમાં) જે મયોગો ખાસ આવશ્યક જણાવેલા તે પૈકી “સ્વતંત્ર પ્રેસ”ની યોજના, જે જે અન્ય મયોગો આડવાયા પછીજ કરવા જેવી માનેલી, તે યોજના જમદીયરે તેમાના મુખ્ય મયોગની મિથ્યા પ્રતીતિ કરાવીને સર્વથી પહેલી કરાવી દીધી તેથીજ આયોજિકાની આ આવૃત્તિ આજે નીકળી શકી છે.

આવા અધર તાલ પ્રકારે પણ બીજા બે ચાર વર્ષ પ્રેસનું, પ્રકૃતિનું તથા વહીવટી કામ ચાલુ રહેવાનું હશે, તો બીજા પણ ખલાસ થએલા તથા નવા કલાડવા જેવા અગત્યના પુસ્તકો પૈકી ઘણા ખરા છપાઈ જવા સમ્ભવ છે.

આ પુસ્તકને વાંચવાનું તથા પકડવાનું વધારે કાવે નેટલા માટે આ આવૃત્તિ આગળના કરતા નાના કદમાં છપાવી છે ૩૦-૪૦ પૃષ્ઠના નવા થએલા ઉમેરા સિવાય પુસ્તકની પૃષ્ઠા પ્રથમ કરતા વધી જવાનું મુખ્ય નાજુ એજ છે.

આગલી આવૃત્તિની અપેક્ષાએ આ આવૃત્તિનું મુખ્ય બેવડું આટલું છે, પરંતુ (લગાઈ પહેલાની અપેક્ષાએ) ડાગળોના ભાન અઠીગણા તથા છપાઈ, બધાઈના ખર્ચો ત્રણ ગણા ચાલે છે તેના પ્રમાણમાં તે એાછુજ જણાશે.

શ્રીકૃત પ્રાગણ ડાસજી કાનાબાર તરફથી આગલી આવૃત્તિ વખતે થએલા શોધન વર્ધન ઉપરાંત આ આવૃત્તિમાં પણ પુષ્કળ પૃષ્ઠોમાં તેમને હાથે—છેવટ એકાદ શબ્દને સુધારવા બેગુ પણ—કાઠને કાઠ ઉચિત મશોધન થયું છેજ વળી આ આવૃત્તિમાં આ પછીના પૃષ્ઠોમાં શ્રીકૃત પહેલુએ તૈયા કરેલી સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોની નામાવલિ ઉમેરાઈ છે, અનેક સ્થળે ટીપણુ રૂપે અનુભૂત ઉપાયો ઉમેરાયા છે, બાંધિએના પ્રકરણોમાં તે અનુભૂત ઉપાયોની તથા “ગોવૈદ્યક” અને “પ્રાણિજ્ઞ ઔષધિ”માં આવતા ઉપાયોની ખતવણી ઉમેરાઈ છે તથા પુસ્તકની છેવટના

*** રસવૈદ્ય ”ના પ્રકરણમાં આવના ઉપાયોની ખતવણી તેમણે એટલા માટે નથી કરી કે, તે વિષય રસાયણને લગતા હોઇને દરેકે તેમાં કિતરવા જેવું નથી રસાયણની બનાવટોને માટે તો બનાવવાવાળો પણ અનુભવી વૈદ્ય જોઇએ, તેમ પ્રકૃતિ, દોષ, દેશકાળ ઇત્યાદિ વિચાર કરીને અનુપાન તથા માત્રા વગેરેના યોજનાર પણ દરેક વૈદ્યજ જોઇએ “ જે ખાસ રસાણુ તે જાણ મસાણુ ” એ કહેવત તો ઉદવેદુ

ભાગમાં શુદ્ધિપત્ર અપાયુ છે, તે સર્વ એમનેજ હાથે લખાઈ આવેલું હોઈને અત્ર તરફથી તો તેમાં માત્ર યથાશક્તિ કીકાંક થએલું એજ.

વૈષ્ણવો મહત્વપૂર્ણ વિષય હોવાથી ઉપદેશના પુરોમાં અપાયલા શુદ્ધિશુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમ સુધારી લીધા પછીજ આ પુસ્તક વપરાવું નોંધ્યે

છાપને છાપતે કાનો, માત્ર, રેફ્રેક્ટવિટી ૪૦ ઉડી જવાથી ઉભી થતી જુલો સર્વ પ્રતોમાં સરખી નહિ હોવાથી તથા વાચનાર પોતે પણ તેવી જુલો સહેલાઈથી સમજી તથા સુધારી શકે તેમ હોવાથી તે કાર્ય તેમના ઉપરજ રાખવું પડ્યું છે. ફરેક નવી આવૃત્તિ વખતે આગલી આવૃત્તિમાંની આવી જુલો સુધરે છેજ, પણ ફરી છપાતી વેળા તેવી નવી જુલો પણ પેસે છે જ, જેમકે ‘ઓષધ’ને બદલે ‘આપધ’, ‘સર્વ’નું ‘સર્વ’, ‘વર્ષક’નું ‘વર્ષક’, ‘સર્પ’નું ‘સર્પ’, ‘અલૌકિક’નું ‘અલૌકિક’, ‘વનો’નું ‘વનો’, ‘અશ’નું ‘અશ’, ‘દેશ’નું ‘દેશ’, ‘ઉત્પત્તિ’નું ‘ઉત્પત્તિ’ વગેરે વગેરે

આ પછીના પુરોમાં અપાયલી શ્રીમાન પદ્મજીત “સરકૃત વૈષ્ણવ ગ્રંથોની નામા-વલિ” માત્ર પ્રાથમિક હોવા છતાં પણ તેમાં જે સાતસો ઉપરાંત નામો અપાયા છે, તે જોતા પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત અને લુપ્ત થએલા ગ્રંથો મળીને આર્યોનો વૈદિક ગ્રંથસમૂહ હજારોનો હશે, એ વાત શકા વિનાની છે. હવે જ્યારે એક વિષય-નોંધ ગ્રંથસમૂહ આટલો મોટો હોય, ત્યારે વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પ્રત્યેક વિષયમાં કેદ તર્જીયા સુધી ફરી વળેલી પ્રાચીન આર્યોની જ્ઞાનદૃષ્ટિ તથા અનુભવદૃષ્ટિ તરફ જોતા આર્યાવર્તની એકદરે પ્રાચીન ગ્રંથસંપત્તિ લાખોની સંખ્યામાં હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. મુશ્કેલી બારે ભૌતિક ગ્રંથસંખ્યાથી બડેલા જૂતાની પેઠે અનર્થ ગયલા અને તેમનાજ શિષ્યત્વમાં મર્યાદા સમજી બેઠેલા પુષ્કળ ભણેલા ભારતવાસીઓ પોતાના મહાન પૂર્વજોની આવી અનેકવિધ ગ્રંથોજાલી અને સદૃશ પતિતુ સ્મરણ અધ્યયન તથા અનુસરણ કરવા તરફ વળશે, ત્યારે આર્યાવર્તની સુદૃશનો સૂર્ય પૂર્ણ-પણે પ્રકાશી ઉડી તેના આગળ તેમને પશ્ચિમના ભૌતિક ભર્ષકો સુદ તારકવત અથવા બમકાગક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. મર્વ કાંઈ એવા સત્ય ઉન્નતિના સૂર્યને સર્વત્ર ઉદિત થએલો જોવા ઝખો-મથો અને સફળ થાઓ. ૐ તત્ સત્

સવત ૧૯૭૮ બળેવ

લિહુ-અખંડાનંદ.

કરનારાઓનાજ પ્રતાપે ચાલેલી છે, છતાં આટલું તો ખરજ કે પડેજ, સ્નેહન, સ્નેહન લઘન વગેરે જે બહુજ કાર્યો કરનારા-છતાં સાવ સાદા અને કુદરતી-ઉપાયો કહેલા છે, તે ઉપાયોથી પુરો આરામ ન થાય તોજ કાંઈ ઔષધિના ઉપાય કરવા, અને તે ઉપાયોથી પણ કાર્ય ન થાય તોજ પછી અનુભવીને હાથે શોધન મારણાદિ સરકાર પામેલી પરિપાત્ર રસાયણો બનાવેલાં, ભરમા કે ડેરી વસ્તુઓના ઉપયોગ માત્રા, અનુભવ તથા પર્યાપ્ત્યના ઉચિત સેવનપૂર્વક કરવો નોંધ્યે આપણા પ્રાચીન અને મહા અનુભવી નિષ્ણાચાર્યોએ ખાસ ભાર દીધે આ વાત કહેલી છે

વૈષ્ણવ સંસ્કૃત ગ્રંથોની નામાવલિ.

આચીન કાળમા વૈષ્ણવ વિષય ઉપર સસ્કૃત ભાષામા ગ્રંથોનો જે જખરદસ્ત સગ્રહ થયેલો છે, તેનો દિવસે દિવસે નાશ થવાથી દેશને ઘણું નુકસાન થયું છે હવે એમાના સંકડો ગ્રંથ અપ્રાપ્ત થયા છે એટલુંજ નહિ પણ સંકડો ગ્રંથોનું તો નામ પણ રહેલું જણાતુ નથી. આવી શૌચનીય સ્થિતિમા આર્ચ વૈષ્ણવિદ્યાનો જ્ઞાન-ભંડાર પુરેપુરી રીતે લોકોની દ્રષ્ટિમા ન આવી શકે એ બહુ ખેદની વાત છે. આમ વિચાર કરતા મં પહેળને જે મળી આવે તેવા ગ્રંથો સમજાયા, તેની યાદી લોકોની નજીને માટે તેઓશ્રીએ પોતાના રાજવૈદ્ય ગ્રંથમા આપેલી, તેજ અમે અત્રે આપીએ છીએ આ યાદી સિવાયના પણ સંકડો ગ્રંથો હોવાની સામીતી અત્રે પ્રકારે મળી આવે છે, પરંતુ અમે આ નીચે જે તાત્કાલિક યાદી આપીએ છીએ તે પણ કાંઈ એછી નથી આ યાદી સિવાય તેમણે બીજા પણ નામે મેળવવા તજનીજ ચલાવેલી અને કેટલાક નામ મેળવ્યા પણ હતા, પરંતુ તે સવધી વિશેષ ખાત્રી કર્યા સિવાય તેની યાદી તેમણે બહાર પાડી નહોતી તેઓ લખે છે કે “અનુત જે યાદી આપું છું, તેને લગતા મારી પામે જે આધાર છે એક મોટા આધાર એડીનખરો અને બાનના વિદ્યાલયના અનુત ભાષાના માણ પ્રોફેસર ‘શ્રીઆરોડર અગ્રીથિ,’ જર્મન ઓરિએન્ટલ મોમાઇટી માટે સસ્કૃત ગ્રંથોની એક મોટી યાદી નોખા નોખા અનેક ટેકાણાની યાદીઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલી તે છે એ ઉપરાંત શામરાવ મોરેણ કૃત ‘અધ્યાલય’ પુસ્તકમાની યાદી તેમજ બીજા પ્રત્યક્ષ જોવા મળેલા પુસ્તકો ઉપરથી આ યાદી વાચકો આગળ સાદર કરી છે હાલ દ્રાવિડ ભાષામા આ વિષયના ગ્રંથોનો સગ્રહ ભારે હોવાની ખાતરી મળી છે તેની શોધ કરવાની ખટપટમા અમે લાગેલા છીએ મવડ પ્રમાણે તે માહિતી પણ વાચકો આગળ ધરીયું ” આ પ્રમાણે જણાવી તુગ્ત માટે તૈયાર કરાયેલી યાદીજ તેમણે નીચે પ્રમાણે આપી છે

આ પ્રમાણે આ યાદીમા સાતમે ઉપરાંત જે નામે આપેલા છે, તેમા એક નામના એકથી વધુ ગ્રંથ છે, તે અનેક ગ્રંથકર્તાના નોખા નોખાજ કરેલા હોવાનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે

૧ અકારાદિ નિઘડુ ૨ અગત્ય નિઘડુ ૩ અગ્રિકર્મ ૪ અગ્રિવેશ સહિતા. ૫ અકેલ કપ. ૬ અજીર્ણ મજરી-(કાશીનાથ અને કાશીરાજ કૃત) ૭ અજીર્ણ મજરી ટીકા-રામનાથ વૈષ્ણવ ૮ અજીર્ણમૃત મજરી ૯ અજીર્ણમિલરમકેશ-રોગવિધિ ૧૦ અજનનિદાન-અગ્રિવેશકૃત ૧૧ અત્રિ. ૧૨ અનગતિલક ૧૩ અનગદીપિકા ૧૪ અનગરગ. ૧૫ અનગશેખર (૧૨ થી ૧૫ સુધી કામશાસ્ત્ર ગ્રંથ) ૧૬ અનત પ્રકાશ ૧૭ અનાહારપટલ -(દત્તાત્રેયતત્ત્વતર્ગત). ૧૮ અનુપાન-તરગિણી ૧૯ અનુપાનમજરી-(પીતામ્બર અને વિક્રમજી કૃત) ૨૦ અનગિતિસા ૨૧ અનપાનવિધિ-સુપેણકૃત. ૨૨ અભિધાન ચૂકામણિ અથવા નિઘડુરાજ કે રાજ-નિઘટ-નરહરિ કૃત. ૨૩ અભિધાનરત્નમાલા-મહિલાનાથકૃત અને હલાયુષકૃત. ૨૪ અમરવિનોદ ૨૫ અમૃતસજીવન પદ્મપુટીતત્ર ૨૬ અર્કચિકિત્સા ૨૭ અર્કપ્રકાશ.

૨૮ અલકાર, ૨૯ અવસકાજ્ઞાપ્રકાશ ૩૦ અશીતિવાતનિદાન, ૩૧ અમ્બિ-
કિત્સા-જ્યદ્દત, ૩૨ અમ્બશાસ્ત્ર ૩૩ અમ્બતત્ર, ૩૪ અમ્બવૈષ્ણ-જ્યદ્દત, ૩૫ અમ્બિ-
નીકુમાર સન્નિપાતકલ્પા ૩૬ અજ્ઞવાતુ મારણવિધ ૩૭ અજ્ઞચાન પરીક્ષા ૩૮
અજ્ઞાન નિષદ્ધ ૩૯ અજ્ઞાગહદય નિષદ્ધ ૪૦ અજ્ઞાગસ ગ્રહ ૪૧ અજ્ઞાગહદયસહિતા
૪૨ અજ્ઞાગહદયસ ગ્રહ ૪૩ આતકલિમિગભારકર, ૪૪ આતકદર્પણ-માધવ-
નિદાનટીકા ૪૫ આત્રય મહિતા (હારીતસહિતા) પાત્ર પ્રકારની-મહત્, કનક, મધ્ય,
ગ્રહ, કૃષ્ણ ૪૬ આત્રય મહિતામાત્ર ૪૭ આયુર્વૈદ ૪૮ આયુર્વેદ, ૪૯ આયુર્વેદ
દીપિકા ૫૦ આયુર્વેદ પ્રકાર ૫૧ આયુર્વેદ મહોદધિ-શ્રીસુખ્યૂત અને સુખેષુકૃત,
૫૨ આયુર્વેદ રસશાસ્ત્ર-માધવ ૫૩ આયુર્વેદ રમાયન-અજ્ઞાગહદય ટીકા-હેમા-
દ્રિત ૫૪ આયુર્વેદવિનાન ૫૫ આયુર્વેદ સર્વજ્વ-ભાગગજૂત ૫૬ આયુર્વેદ-
નિદાનતસ્યોધિની ૫૭ આયુર્વેદસુધાનિધિ ૫૮ આયુર્વેદ સૌખ્ય-ટોડરાનદ
૫૯ આરોગ્યચિતામણી ૬૦ આરોગ્યદર્પણ, ૬૧ આરોગ્યમાલા ૬૨ ઇન્દ્રજલ
૬૩ ઇશ્વરીકૃપ ૬૪ ઉગ્રમેશ્વર ૬૫ ઉદકમન્જરી-ટોડરાનદ ૬૬ ઉદકલક્ષણ ૬૭
ઉન્માદચિકિત્સાપટલ ૬૮ ઉપચારસાર ૬૯ ઉપરેવ ૭૦ ઉપદેશધિકાર-ગાન-
ભાગકર, ૭૧ ઉપધાતુમાગણ ૭૨ ઉમામહેશ્વરસવાદ, ૭૩ ઉપાનિદાન ૭૪ ઉદ્-
પથ કરપ ૭૫ ઋતુગણ ૭૬ ઋતુચર્યા ૭૭ ઔર્વસનિદાન ૭૮ ઔષધિનામાવલિ-
રાધાકૃષ્ણૂત ૭૯ ઔષધિકૃપ ૮૦ ઔષધગ્રંથ, ૮૧ ઔષધપ્રકાર ૮૨ ઔષધપ્ર-
માગ ૮૩ ઔષધીગુણલતા ૮૪ કરટિકૌતુલ (હસ્તિરોગ) ૮૫ ગોપાલદાસૂત-કર-
બીચિકિત્સા ૮૬ કગિચિકિત્સા નારોદ્ધાર ૮૭ કર્મવિપાક ૮૮ કલાવાદત્ર (ગમશાસ્ત્ર)
૮૯ કલાશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) ૯૦ કલાશાસ્ત્ર-વિશાખલકૃત ૯૧ કલાવિધિતત્ર ૯૨
કલાસારતત્ર, ૯૩ કરપખડ ૯૪ કરપખડ (ખીન) ૯૫ કર્પચિતામણી ૯૬ કર્પ-
તત્ર ૯૭ કર્પતરૂ-મહિલાચક્ર ૯૮ કર્પદુ મનિષદ્ધ ૯૯ કર્પૌષધિ સેવાદિપ્રકાર
૧૦૦ કર્પાણુકારક-ઉપાદિસાચાર્યકૃત ૧૦૧ કર્પાણુકૃત ૧૦૨ કાક્યુરેશ્વરીતત્ર
૧૦૩ કાકાપન વટિકા ૧૦૪ કામકલાગનાવિલાસ ૧૦૫ કામકલાતત્ર ૧૦૬ કામ-
કલાવિલાસ ૧૦૭ કામકલાસૂત્ર ૧૦૮ કામતત્ર ૧૦૯ કામદત્ર ૧૧૦ કામદેવવીસાર-
સ ગ્રહ ૧૧૧ કામપ્રબોધ-અનુપસિ હદેવકૃત ૧૧૨ કામભૂત ૧૧૩ કામરત્નતત્ર
-નિત્યનાથકૃત અને શ્રીનાથભટ્ટકૃત ૧૧૪ કામરત્ન-શ્રીનાથકૃત ૧૧૫ કામરત્નાકર
૧૧૬ કામશાસ્ત્ર, ૧૧૭ કામસૂત્ર-વાત્સ્યાયનકૃત ૧૧૮ કામાખ્યતત્ર, ૧૧૯ કામેશ્વર-
તત્ર ૧૨૦ કાલગાન ૧૨૧ કાસ્યપસહિતા ૧૨૨ કુમારીકરપત્ર, ૧૨૩ કૃતમુ-
દગરાખ્ય ૧૨૪ કેટલેવ નિષદ્ધ ૧૨૫ કેકશાસ્ત્ર, ૧૨૬ કૌતુકચિતામણી-પ્રતાપકર-
દેવકૃત ૧૨૭ કૌતુકમન્જરી (કામશાસ્ત્ર) ૧૨૮ કવાચાધિકાર, ૧૨૯ ક્ષેમકુલ-ક્ષેમ-
રાજકૃત ૧૩૦ ગળચિકિત્સા, ગળવૈષ્ણ, ગળયુર્વેદ, ૧૩૧ ગણનિષદ્ધ-મદનાદિનિષદ

× આ ગ્રંથ મૂળ સન્તમા છે એમા ૧૮૦૦૦ શ્લોક હોય તે કાકદેવનુ
રચેલુ છે એનોજ સાર લખે કેટલાક કાકશાસ્ત્રના નામથી ખીજા જુદી જુદી ભા-
ષાએમા પુસ્તકો લખાયા છે લોકો આ પુસ્તકને અતિ ગોપ્ય રાખે છે એથી
દુઃખ ને પ્રેસમા તેમ જોવામા આવ્યુ નથી. મૂળ સન્ત ગ્રંથ પાટણમા હોવાની
ભાગ મળી છે

૧૩૨ ગદ્યનિઘન્ટુ-સોદલકૃત. ૧૩૩ ગણુરત્નમાલા કાશ ૧૩૪ મળરાજરત્ન ૧૩૫ ગદ્યવિ-
નિઘન્ટુ. ૧૩૬ ગદ્યવિનોદનિઘન્ટુ ૧૩૭ ગદ્યકરસાધન ૧૩૮ ગદ્યદીપિકા ૧૩૯ ગરુડાજ્ઞનાદિ.
૧૪૦ મર્મકાંઠ. ૧૪૧ મર્મચિકિત્સા. ૧૪૨ યુટિકાધિકાર ૧૪૩ યુટિકાપ્રકાર. ૧૪૪
ગદ્યનાદિ નિઘન્ટુ-ધનવતરિકૃત ૧૪૫ ગુણચન્દ્રિકા-ધનસ્થામસરિકૃત ૧૪૬ ગુણ-
ગાન ૧૪૭ ગુણગાનનિઘન્ટુ ૧૪૮ ગુણપટલ ૧૪૯ ગુણપાઠ ૧૫૦ ગુણમાલા
૧૫૧ ગુણયોગપ્રકાશ. ૧૫૨ ગુણરત્નમાલા-ભાવમિત્રકૃત ૧૫૩ ગુણરત્નાકર-નળ-
ભૂષણકૃત ૧૫૪ ગુણસંગ્રહ-સોદલકૃત ૧૫૫ ગુણાગુણ-સુષેણકૃત ૧૫૬ ગુરુભાષક-
હરખસનકૃત ૧૫૭ ગોરક્ષચિકિત્સા ૧૫૮ ગોરક્ષસહિતા ૧૫૯ ગોવૈષ્ણસાસ્ત્ર. ૧૬૦
ગોરીકાચલિકાતત્ર ૧૬૧ ચક્રદત્ત ૧૬૨ ચક્રારચ દ્રિકા ૧૬૩ ચમત્કારચિતામણી
-લોહિપારાજકૃત ૧૬૪ ચક્રસહિતા ૧૬૫ ચર્ચાચ દ્રોણ ૧૬૬ ચર્ચાપચાકર
૧૬૭ ચિકિત્સાકલિકા-તિસટકૃત ૧૬૮ ચિકિત્સાકલિકા-દયાશકરકૃત ૧૬૯ ચિકિ-
ત્સાકોદી-કાશિરાજકૃત ૧૭૦ ચિકિત્સાક્રમકદંપવલ્લી ૧૭૧ ચિકિત્સાચિતામણી
૧૭૨ ચિકિત્સાજન-વિદ્યાપતિકૃત ૧૭૩ ચિકિત્સાતત્ત્વગાન-ધનવતરિકૃત ૧૭૪
ચિકિત્સાતત્ર ૧૭૫ ચિકિત્સાદર્પણ-દિવોદાસકૃત. ૧૭૬ ચિકિત્સાદીપ ૧૭૭
ચિકિત્સાદીપિકા-ધનવતરિકૃત ૧૭૮ ચિકિત્સાનાગાર્જુનીય ૧૭૯ ચિકિત્સાપદ્ધતિ
-કાશિરાજકૃત ૧૮૦ ચિકિત્સાપરિભાષા-નારાયણદામકૃત ૧૮૧ ચિકિત્સામાલિકા
૧૮૨ ચિકિત્સામૃત-ગણુશકૃત ૧૮૩ ચિકિત્સામૃતમર-રેવદામકૃત ૧૮૪ ચિકિત્સા-
યોગશત ૧૮૫ ચિકિત્સારત્ન ૧૮૬ ચિકિત્સાર્ણવ-મદાનદગુણકૃત ૧૮૭ ચિકિ-
ત્સાલેશ-ગોવર્ધનકૃત ૧૮૮ ચિકિત્સાશતલોક ૧૮૯ ચિકિત્સાસંગ્રહ-ધનવતરિકૃત
ચક્રપાણીદત્તકૃત અને શિવદાસસેનકૃત ૧૯૦ ચિકિત્સાસર્વમંગ્રહ ૧૯૧ ચિકિ-
ત્સાસર્વસાગર ૧૯૨ ચિકિત્સાસાગર-વત્સેશ્વરકૃત ૧૯૩ ચિકિત્સાસાર-ધનવતરિકૃત,
હરિભારતીકૃત અને ગોપાલદાસકૃત ૧૯૪ ચિકિત્સાસંગ્રહ-ક્ષેમશર્માચાર્યકૃત અને
વગસેનકૃત ૧૯૫ ચિકિત્સાસાર-સમુચ્ચય ૧૯૬ ચિકિત્સાસ્થાનટીપણ-ચક્રપાણીદત્ત-
કૃત ૧૯૭ ચોપચિની-પ્રકાશ ૧૯૮ જગદ્દેવક-વૈદ્યવાચરપતિકૃત ૧૯૯ જરાચિકિ-
ત્સા ૨૦૦ જવરકદંપ. ૨૦૧ જવરચિકિત્સા ૨૦૨ જવરતિમિરભારકર. ૨૦૩ જવર-
ત્રિશતિ-શાર્દૂલકૃત ૨૦૪ જવરદર્પણમાલા ૨૦૫ જવરનિર્ણય-નારાયણકૃત ૨૦૬
જવરપરાજન્ય-જયરત્નકૃત ૨૦૭ જવરશાંતિ ૨૦૮ જવરાકુશ ૨૦૯ જવરાદિરાગચિ-
કિત્સા ૨૧૦ જાનલેખજન્યમજરી ૨૧૧ ટોડરપ્રકાશ-ટોડરમલ્લકૃત ૨૧૨ ટોડરા-
નદ-ટોડરમલ્લકૃત ૨૧૩ ઝમરતત્ર ૨૧૪ તકકદંપ. ૨૧૫ તકકદંપવિધિ
૨૧૬ તત્ત્વજન્ય-જન્યાલકૃત ૨૧૭ તત્ત્વજન્યચિકિત્સા ૨૧૮ તાત્રવનેમુદકૃતિપાખાણ-
કદંપ ૨૧૯ તિસટકૃત-વૈદ્યક ૨૨૦ તુરગપ્રથસા-શાર્દૂલકૃત. ૨૨૧ તૈલોપવેશનવિધિ
૨૨૨ ત્રિશતી ૨૨૩ દક્ષસહિતાતત્ર ૨૨૪ દત્તાત્રેયતત્ર ૨૨૫ દત્તાત્રેયસહિતા તત્ર. ૨૨૬
દશપરીક્ષા ૨૨૭ દિવ્યસેન્દ્રસાર-ધનપતિકૃત. ૨૨૮ દ્વિતપરીક્ષા ૨૨૯ દેવદાલીકદંપ
૨૩૦ દેવનદીકૃત વૈદ્યક ૨૩૧ દ્રવ્યગુણ-ગોપાલકૃત ૨૩૨ દ્રવ્યગુણ-રાજવલ્લભ-નારાયણ-
દાસ કવિરાજકૃત. ૨૩૩ દ્રવ્યગુણદીપિકા-કૃષ્ણદત્તકૃત ૨૩૪ દ્રવ્યગુણરત્નમાલા-માધવ-
કૃત. ૨૩૫ દ્રવ્યગુણવિવેક ૨૩૬ દ્રવ્યગુણશતલોકી-ત્રિમલ્લભકૃત. ૨૩૭ દ્રવ્યગુણ-
સંગ્રહ-ચક્રપાણીદત્તકૃત ૨૩૮ દ્રવ્યગુણકર ૨૩૯ દ્રવ્યગુણદર્શનિઘન્ટુ ૨૪૦ દ્રવ્ય-

દ્વાતસામર. ૪૬૪ રમસિદ્ધિપ્રકાશ ૪૬૫ રસસિદ્ધિ. ૪૬૬ રસસુધાકર. ૪૬૭ રસસુધા-
નિધિ-વજ્રગજ યુક્તકૃત ૪૬૮ રસસુધાભોનિધિ. ૪૬૯ રસસત્રસ્થાન. ૪૭૦ રસહૃદય-
ગોપિ કૃત ૪૭૧ રસહૃદય-કદાલીન રસહૃદય ૪૭૨ રસાદિશુધ્ધિ. ૪૭૩ રસાધિકાર-હરિ-
ગૃહૃત ૪૭૪ રસાધ્યાય. ૪૭૫ રસામૃત-જયદેવકૃત અને કેશદેવકૃત. ૪૭૬ રસાખ્ય ૪૭૭
રસાભોધ. ૪૭૮ રસાયનતરંગિણી. ૪૭૯ રસાયનનિદાન ૪૮૦ રસાયનવિધિ. ૪૮૧
રસાણુવ. ૪૮૨ રસાણુવૃક્ષા ૪૮૩ રસાલકાર. ૪૮૪ રસાવતાર ૪૮૫ રસેદ્ર ૪૮૬
રમેન્દ્રકવ્ય દુમ-રામગવ્યુલકૃત ૪૮૭ રમેન્દ્રચિતામણિ-ગમ્યન્દ્રકૃત ૪૮૮ રમે-
ન્દ્રચૂડામણિ-મોમદેવકૃત ૮૮૯ રમેન્દ્રમગલ ૪૯૦ રમેન્દ્રમહિમા ૪૯૧ રમેન્દ્રસાર-
મગ્રહ-ગોપાલકૃષ્ણકૃત ૪૯૨ રમેશ્વરમિદ્ધાત ૪૯૩ રમેાપરમ. ૪૯૪ રસોપરસ-
રોધન. ૪૯૫ ગજનિષદ-કાશીગજનકૃત ૪૯૬ રાજનિષદ (દ્વિતીય) ૪૯૭ ગજ-
માર્ગ-ક-ભોજરાજકૃત ૮૯૮ રાજમુગાક-ભોજદેવકૃત ૪૯૯ ગજવલ્લભ અઃ
પર્યાયરત્નમાસા ૫૦૦ રાજવલ્લભ ૫૦૧ ગધાતત્ર ૫૦૨ રાવણી ચિકિત્સા ૫૦૩
રૂદતી ૪૫ ૫૦૪ રૂતત્ર ૫૦૫ રૂદદત્ત. ૫૦૬ રૂદ્રામલીય ચિકિત્સા ૫૦૭ રૂપમ-
જરી ૫૦૮ રોગનિર્ણય ૫૦૯ રોગપ્રદીપ ૫૧૦ રોગલક્ષણ ૫૧૧ રોગવિનિશ્ચય-
ન્યરનિદાન ૫૧૨ નાગાન્તકસાર. ૫૧૩ રોગાલ. ૫૧૪ રોગાવલિ
૫૧૫ રોગન્યરાણ્ય ૫૧૬ લઘુનિદાન-સુરજીતકૃત ૫૧૭ લઘુરત્નાકર ૫૧૮ લઘન-
પત્યનિર્ણય ૫૧૯ લોલિભગજ ૫૨ લોહરત્નાકર ૫૨૧ લોહસાત્ત. ૫૨૨ લોહપ્રદીપ
૫૨૩ વગમેન ૫૨૪ વધ્યાપ્રકરણ ૫૨૫ વમનકલ્પ (અષ્ટાગદ્ધયાતર્ગત)
૫૨૬ વસતરાજચિકિત્સા ૫૨૭ વાણકરણ ૫૨૮ વાણકરણ ૫૨૯ વાણકરણ
વાણકરણત્ર ૫૩૦ વાણકરણાધિકાર ૫૩૧ વાટપવિદ્ય ૫૩૨ વાતાન્તવાદિ-
નિર્ણય. ૫૩૩ વાનનિદાન. ૫૩૪ વાતપ્રમેહચિકિત્સા ૫૩૫ વાતરોગચિકિત્સા. ૫૩૬
વિચારસુધાકર (અશોક્ષસુધાકર) ૫૩૭ વિજયગદ્ધિત ૫૩૮ વિદ્યાપ્રકાશ ચિકિત્સા-
ધન્વતરિટ ૫૩૯ વિદ્યારત્ન-શિવનદલકૃ ગોસ્વામિકૃત ૫૪૦ વિમાનકલ્પચક્રપા-
ણિકૃત ૫૪૧ નિપતત્ર ૫૪૨ વિષમજરી ૫૪૩ વિષવૈષ ૫૪૪ વિષહરચિકિત્સા ૫૪૫
વિષહરમ ત્રોપધ ૫૪૬ વીગ નરમિહ ૫૪૭ વીરસિદ્ધાવલોકન ૫૪૮ વૃક્ષચિકિત્સા રોપ-
ણાદિ. ૫૪૯ વૃક્ષદૌહ ૫૫૦ વૃક્ષાયુર્વેદ ૫૫૧ વૃત્તરત્નાવલિ-મણિગમકૃત ૫૫૨ વૃત્તમા-
ણિક્યમાલા-સુપેણકૃત નિદાન ૫૫૩ વૃદ્ધમાધવ ૫૫૪ વૃદ્ધસત્ર ૫૫૫ વૃદ્ધમિધુ ૫૫૬ વૃદ્ધ-
મહિતા ૫૫૭ વૃદ્ધવાગ્મત (અષ્ટાગસત્રહ) ૫૫૮ વૃદ્ધશાનક ૫૫૯ વૃદ્ધ હારિત
૫૬૦ વૈષકમાર ૫૬૧ વૈષકદળ ૫૬૨ વૈષક પરિભાષા ૫૬૩ વૈષક યોગચન્દ્રિમા
૫૬૪ વૈષક ગ્લાવલિ ૫૬૫ વૈષકપત્ર ૫૬૬ વૈષકવૃદ્ધ ૫૬૭ વૈષકસાત્ત વૈષ્યવ
૫૬૮ વૈષકસત્રહ ૫૬૯ વૈષક સર્વસ્વનકુલકૃત ૫૭૦ વૈષકસાર ૫૭૧ વૈષક-
માસસત્રહ ૫૭૨ વૈષકાનંદ ૫૭૩ વૈષકુત્તલ-અસીધરકૃત ૫૭૪ વૈષકસતત્વ. ૫૭૫ વૈષ
કોમુદી ૫૭૬ વૈષકોત્તુલ ૫૭૭ વૈષ્યન્દ્રોદય ૫૭૮ વૈષ્યચિકિત્સા ૫૭૯ વૈષ્યચિતામણિ
૫૮૦ વૈષ્યવન ૫૮૧ વૈષ્યતત્વ ૫૮૨ વૈષ્યત્રિશદીકા ૫૮૩ વૈષ્યપણ દલપતિકૃત અને
પ્રાણનાથકૃત ૫૮૪ વૈષ્યદર્શન. ૫૮૫ વૈષ્યત્રયભોધિકા ૫૮૬ વૈષ્યનિબંધ. ૫૮૭ વૈષ્ય-

* અથવા સૌંદર્ય કાસ્તુભ કે જેનો પ્રથમ રત્ન નામનો ભાગ શ્રીમાન પદ્મજ્યે
રાજવૈષ્ણમા છેવટે મૂળ માત્ર છપાવ્યો છે

पक्षात् ५८८ वैद्यप्रदीप-छिन्नमिश्रकृत ५८९ वैद्यभोधसग्रह-जीमसेनकृत ५९०
 वैद्यमनजिसव यसीधरकृत ५९१ वैद्यभूषणनिबद्ध ५९२ वैद्यभन्जरी ५९३ वैद्यभ-
 नोरमा ५९४ वैद्यमहोदधि-वैद्यराजकृत ५९५ वैद्यमालिका ५९६ वैद्ययोग ५९७
 वैद्यरत्न ५९८ वैद्यरत्नभाष्य ५९९ वैद्यरत्नाकरभाष्य ६०० वैद्यरत्नरत्न ६०१
 वैद्यरत्नायन ६०२ वैद्यरत्नस्य ६०३ वैद्यरत्नस्यपक्षात् ६०४ वैद्यराजतत्र ६०५ वैद्यवल्गल
 छिन्नमिश्रकृत, वल्गलकृत अने हस्तिप्रियकृत ६०६ वैद्यवल्गल अथवा त्रिशती दिवा
 न्वरत्रिशती ६०७ वैद्यवल्गल ६०८ वैद्यवाचस्पति ६०९ वैद्यविनोद-शंकरभट्टकृत
 ६१० वैद्यविदास-रघुनाथकृत ६११ वैद्यवृद्ध-नारायणकृत ६१२ वैद्यशास्त्रसारसंग्रह-
 व्यासगणपतिकृत ६१३ वैद्यसंक्षिप्तसार-सोमनाथ महापात्रकृत ६१४ वैद्यसंग्रह
 ६१५ वैद्यसर्वरत्न ६१६ वैद्यसार ६१७ वैद्यसारशंकराभ्य ६१८ वैद्यसारसंग्रह
 ६१९ वैद्यसारोद्धार ६२० वैद्यसूत्रटीका ६२१ वैद्यहितोपदेश-शिवपण्डितकृत ६२२
 वैद्यभूत ६२३ वैद्यभूतसागर ६२४ वैद्यभूतलहरी-मथुरानाथकृत ६२५ वैद्यलङ्कार
 ६२६ वैद्यवाचस्पति-लोहितराजकृत ६२७ व्याधिसिद्धान्त ६२८ व्याध्यार्थल-दामोदरकृत
 ६२९ त्रयुच्चिन्तसा ६३० वृद्धभाष्य ६३१ शतश्लोका-अवधानसरस्वतीकृत,
 त्रिमलकृत अने भोपदेवकृत ६३२ शरीरलक्षण ६३३ शरीरविनिश्चयाधिकार-
 गंगागमदाभकृत ६३४ शरीरस्थानभाष्य ६३५ शब्दतत्र ६३६ शाकनिबद्ध-सीतारा-
 मशास्त्रीकृत ६३७ शाश्वततत्र ६३८ शारीरक-श्रीमुष्मकृत ६३९ शारीरवैद्य ६४०
 शाकुन्धर-सहिता ६४१ शालिहोत्र-नकुलकृत ६४२ शालिहोत्रसार ६४३ शालिहो-
 त्रान्तय ६४४ शास्त्रलीकृत ६४५ शिलागुणकृत ६४६ श्लेष्मन्वरनिदान ६४७
 पञ्चसनिबद्ध ६४८ पञ्चरत्नभाष्य ६४९ पाठ्यचिन्ता ६५० मन्निपातकलिका-
 इन्द्रनाथकृत, शङ्खनाथकृत ६५१ मन्निपातचन्द्रिका ६५२ मन्निपातचिन्तसा ६५३
 मन्निपातनाडीलक्षण ६५४ मन्निपातपट ६५५ मन्निपातभन्जरी ६५६ सर्वव्य-
 र्थपाठ ६५७ सर्वविन्यासतत्र ६५८ सर्वसंग्रह ६५९ सहस्राक्ष तथा सर्वसिद्धांत
 ६६० सारसमुद्गी-रान्धरकृत ६६१ सारसंग्रह ६६२ सारसंग्रहनिबद्ध ६६३
 सारसिद्ध ६६४ सिद्धमत्र-केशवकृतनिबद्ध ६६५ सिद्धमन्त्रिकाणिबद्ध ६६६ सिद्धयोग
 ६६७ सिद्धयोगभाष्य ६६८ सिद्धयोगसंग्रह-गणसेनकृत ६६९ सिद्धमारसहिता
 ६७० सिद्धांतगर्भ ६७१ सिद्धोपधेयसंग्रह ६७२ सिद्धनाह ६७३ सुधाभागर ६७४
 सुश्रुतसहिता (अने टीकाकार-उल्लन जेज्जट, गयफाम-लारकर, भाष्य, अहर्देव)
 ६७५ सुश्रुतसार ६७६ सुषेण ६७७ सुतमहोदधि ६७८ सुताशुभ ६७९ सुतस्थान
 ६८० सुदशास्त्र ६८१ सुप्रशास्त्र अथवा पाकशास्त्र ६८२ मौलान्यायितामण्ड ६८३
 मौलान्यायितामण्डकृत ६८४ मरुदीपिका-कामशास्त्र ६८५ मरुतत्वप्रकाशिका-
 कामशास्त्र ६८६ मरुपरीक्षा ६८७ स्वरविधि ६८८ मरुलक्षण ६८९ सन्नि-
 पातकलिका ६९० हसनियान अथवा हसरान्धर निदान ६९१ हरप्रदीपिका ६९२
 हरितक्यादिनिबद्ध (भावप्रकाशातर्गत) ६९३ हस्तिवैद्य-नारमेनकृत ६९४ हारीत-
 सहिता ६९५ हिकमतप्रकाश-महादेव पण्डितकृत (आरणी उपरथी भाषान्तर करेण)
 ६९६ हिकमतप्रदीप ६९७ हिक्याधिकार ६९८ हिनोपदेश (वैद्यहितोपदेश) ६९९
 हृदयदीपक-भोपदेवकृत कोश ७०० हृद्रोगप्रतिकांश ७०१ हेमाद्रि-वा-भट्ट उपर टीका
 ७०२ हृदयकृत वैद्यक

અનુક્રમણિકા

આર્યભિષદ્-ભાગ ૧ લો

વૈષધી ગુણદર્શ.

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ.
અક્ષતકરો	૮૭	અગમ	૧૧૪
અ કોલ	૮૮	અગ્નિ	૧૧૫
અખરોડ	૯૦	અજવર્ગ-જવક અને અપલક	૧૧૭
અગધીઆ	૯૦	અમાણા	૧૧૮
અગડ	૯૧	અમાળીઆ	૧૧૮
અઘાડી (માડી અઘાડી, પોપટીકાગ)	૯૫	અગધ	૧૧૯
અવેડા	૯૫	અળની	૧૧૯
અળગરી	૯૬	અળશી	૧૨૦
અળન	૯૬	આદડા	૧૨૩
અળની	૯૬	આગીઆ	૧૨૬
અળમો	૯૬	આદ	૧૨૭
અળમોદ (મોડી અળમો)	૧૦૦	આમલી	૧૨૦
અળવલા	૧૦૧	આમળાનુ ઝાડ	૧૨૪
અડદ	૧૦૧	આલ	૧૨૬
અતિવિષ (વખમો)	૧૦૨	આનુ	૧૨૭
અનન	૧૦૪	આવળ	૧૩૭
અનનસ	૧૦૪	આરા	૧૩૮
અજી	૧૦૫	આગેત્રી (આમુદરો)	૧૦૮
અળઈ (આમુવા)	૧૦૬	આન ધ (આમુદ)	૧૩૬
અમોલી	૧૦૬	આમાપાલવ	૧૪૧
અખાડો	૧૦૬	આખાદળદર	૧૪૧
અમગવેલ	૧૦૭	આમો	૧૪૨
અ મલખેદ	૧૦૮	ઇગીમીયા	૧૪૫
અરજુન માળડ (મેળો માળડ)	૧૦૮	ઇડતીયુ (ગધડલીયુ)	૧૪૬
અરડુસી	૧૦૯	ઇંદ્રવજનુ ઝાડ	૧૪૬
અરડુમા	૧૧૧	ઇંદ્રવજ્યા	૧૪૮
અરણી	૧૧૨	ઇફિળ	૧૫૦
અરડુ	૧૧૩	ઇમિમ (શેરી લોખાન)	૧૫૧

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ.
ઉત્કલારી (ઉત્કલી)	૧૫૧	કરિમાતુ	૧૮૨
ઉડણુ	૧૫૨	કરેણા (કણેર)	૧૮૩
ઉદ (લોખાન)	૧૫૩	કરબળ	૧૮૪
ઉદરકની	૧૫૩	કલગારી	૧૮૪
ઉધરસી	૧૫૫	કલોજી જરૂ	૧૮૬
ઉપરસાલ	૧૫૫	કવલા	૧૮૬
ઉભરા (ઉભરડો)	૧૫૮	કસુબી (કસુમ)	૧૮૬
ઉભી (ભો-) રિગણી	૧૬૦	કળથી	૧૮૭
ઉલકુલી	૧૬૧	કઠોડી (કટોલી)	૧૮૮
ઉર્લા (ધોળા ધાવડી)	૧૬૧	કાચનાર	૧૮૯
એરડો (દીવલી)	૧૬૨	કાકડારી ગી	૧૮૯
એરાદસ	૧૬૫	કાકડી	૧૯૦
એલચી	૧૬૬	કાળૂ	૧૯૧
એાટ	૧૬૭	કાતરવલ	૧૯૨
એાથમીજરૂ	૧૬૭	કાનફોડી	૧૯૨
એરો	૧૬૮	કાશી (સુદ)	૧૯૩
કચરો	૧૬૯	કાચકળ	૧૯૩
કડ (ઉપલેટ)	૧૬૯	કારિદા	૧૯૪
કડવા તુરીયા	૧૭૦	કારિવણા	૧૯૫
કડવી કવડ	૧૭૧	કારેલી	૧૯૬
કડવી ગલકી	૧૭૧	કાવળે	૧૯૭
કડવી દુધી (તુગડી)	૧૭૨	કાસ (કાસડો)	૧૯૭
કડુ	૧૭૨	કાસાળું	૧૯૭
કડવચી	૧૭૩	કાસુદરો	૧૯૮
કળુખી (કરબ)	૧૭૪	કાળા તલ	૧૯૯
કદબ	૧૭૪	કાળા દાણા	૧૯૯
કનક	૧૭૫	કાળા ખજૂરી	૧૯૯
કપાસ	૧૭૬	કાળી જીરી (કડવી જીરી)	૨૦૦
કપૂરીમધુરી	૧૭૭	કાળી વેલ	૨૦૦
કપૂર	૧૭૮	કાળો ઉમરડો (ઢી-ચાડો-ઉભર)	૨૦૧
કપૂરકાચલી	૧૮૦	કાકડ (કરપટા)	૨૦૧
કપૂરભેડી	૧૮૦	કાગ (ધાન્ય)	૨૦૨
કપરવેલ	૧૮૧	કાચકી	૨૦૨
કમળ	૧૮૧	કાજળ	૨૦૩
કરમદી	૧૮૨	કાટાસરીઓ	૨૦૩

નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ.	પૃષ્ઠ.
કાઠી (કાઠાવાળા) ગોખરૂ	૨૦૪	ખટખટી	૨૩૧
કાંટેરી કાગળ	૨૦૫	ખડખડુ (સકરેટી)	૨૩૨
કાઠવેલ	૨૦૫	ખરશીગી (મેઢાશીગ)	૨૩૨
કાંડાળી	૨૦૬	ખપાટ (ખરેટી)	૨૩૨
કાસકી (પેટારી)	૨૦૬	ખરેસાણી (ડી)	૨૩૪
કિરખાણી અળખો	૨૦૭	ખસાખસ, અપ્રીણ	૨૩૪
કિંજળી	૨૦૭	ખાખરો	૨૪૦
કીડાચારી	૨૦૮	ખાજકોલતી	૨૪૨
કુકરપાકનો વેલો (કુકરવેલ)	૨૦૮	ખાટખટુખા (ખાગખટુખા)	૨૪૦
કુખી	૨૦૯	ખાટી લુણી	૨૪૦
કુખો	૨૦૯	ખિલખિલા	૨૪૪
કુરકુખા	૨૧૦	ખીજડા (અમડી)	૨૪૪
કુવા	૨૧૦	ખુરાસાની અળખો	૨૪૫
કુળાઇ	૨૧૦	ખેર	૨૪૬
કુદ (કામડા)	૨૧૧	ખેરવેલ	૨૪૮
કુવાડીઆ	૨૧૧	ખારેતી	૨૪૯
કુવાર	૨૧૨	મજકણી	૨૪૯
કેતકી	૨૧૫	ગરણી	૨૫૦
કરડી (કેર, કાગવી)	૨૧૫	ગરખાળો	૨૫૦
કરડા	૨૧૫	ગરવલ	૨૫૨
કવડનું ઝાડ	૨૧૬	મલકી	૨૫૨
કસર	૨૧૭	મલતુરા	૨૫૩
કસરી (પીચા) ચપો	૨૧૮	મવાર (ચુવાર)	૨૫૪
કળા	૨૧૮	મહુલા	૨૫૪
કોકમ	૨૨૧	મહુ (મહ)	૨૫૪
કોઠી	૨૨૨	મળજીલી	૨૫૬
કોઠીબર	૨૨૩	મળી	૨૫૬
કોઠીખા	૨૨૩	મળો	૨૫૭
કોથમીર (લીલા ધાણા)	૨૨૩	મગાવતી	૨૬૧
કોદરા	૨૨૫	મગેટી	૨૬૨
કોલિજન	૨૨૬	માજગ	૨૬૩
કોશિય	૨૨૬	માળો (લાગ)	૨૬૪
કોહળુ	૨૨૭	ચુચળ	૨૬૫
કોળકદ	૨૨૮	ચુરચુળી	૨૬૬
કોચ (કચ્ચ)	૨૨૯	ચુલછલુ (ચુલછડી)	૨૭૦
ખજૂરી	૨૩૦	ચુલદાવરી	૨૭૦

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
મુલગાશી	૨૭૦	ચિરબોદ	૨૮૯
મુલાળ	૨૭૧	ચીણો	૨૯૦
મુઢી	૨૭૨	ચિત્રો	૨૯૦
ગોખર બોડા	૨૭૨	ચુકો	૨૯૧
ગોગળ	૨૭૪	ચોર	૨૯૧
ગોમેડ	૨૭૪	ચોધારી	૨૯૧
ગોરખ આમલી (ફખડો)	૨૭૪	ચોપચિની	૨૯૧
ગોરખમુડી (કલાર)	૨૭૫	ચોળા	૨૯૨
ગોરાકુ	૨૭૬	જટામાસી (ખાલછડ)	૨૯૨
ગોળ	૨૭૬	જવ	૨૯૩
ગોરીનો ફણો	૨૭૬	જળીળ ખંવા	૨૯૪
ગાલબુ	૨૭૭	જાનવેલ	૨૯૪
વજુસરી	૨૭૭	જામફળ (જમરખ)	૨૯૪
ધાપાન	૨૭૭	જાંચફળ	૨૯૪
ધામારી	૨૭૭	જાંખ	૨૯૭
ધાસપિતપાપડો	૨૭૮	જાંખુ	૨૯૭
ધોડી	૨૭૮	જાખાપોતો	૨૯૯
ધોડીબેલ	૨૭૮	જર	૨૯૯
ધોણુશી	૨૭૮	જુલ	૩૦૧
ધોલા (ગિલોડી)	૨૭૮	જુવાર	૩૦૧
ચણુખોઆ (કેકોલ)	૨૭૯	જેડીમધ	૩૦૨
ચણુ	૨૮૦	ઝરસી	૩૦૩
ચણુડી	૨૮૧	ઝાડશેવાલ	૩૦૪
ચદનખટવો	૨૮૩	ઝિઝરૂદ	૩૦૪
ચદુસ	૨૮૪	ઝેરકોચલાનુ ઝાડ	૩૦૪
ચમેલી	૨૮૪	ટાકો	૩૦૭
ચપાકાટી (પીળો કચનાર, પીળો કાચનાર)	૨૮૪	ટીખરૂ	૩૦૮
ચમેલી	૨૮૪	ડાંચો	૩૦૯
ચારોળાનુ ઝાડ	૨૮૫	ડાલ (ડાલડો)	૩૦૯
ચામેલ	૨૮૬	ડાંચર	૩૧૦
ચિકુ	૨૮૬	ડાંગર (ભાત)	૩૧૦
ચિત્રમિટકો	૨૮૬	ડીકામાલી	૩૧૧
ચિત્રક (ચિત્રો)	૨૮૬	કુકરકદ	૩૧૨
ચમડ	૨૮૬	કુમળી (કાદા)	૩૧૩
ચિલકુ	૨૮૬	દોર આળો	૩૧૫
		તગર	૩૧૫

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
તગર ચડેડો	૩૧૫	કાક્ષ	૩૪૧
તજ	૩૧૮	કમાસો	૩૪૩
તખાકુ (તમાકુ)	૩૧૭	કરો (દરોહ)	૩૪૪
તમાલ વૃક્ષ	૩૧૮	કવ (ધાવડો)	૩૪૫
તગડી	૩૧૮	કતૂરો	૩૪૫
તરબુચ (કાળી મા)	૩૧૯	કામણ	૩૪૭
તલ	૩૨૦	કાવડી	૩૪૭
તવખીર વૃક્ષ	૩૨૧	કેડશી	૩૪૮
તાડ	૩૨૨	કોળી	૩૪૮
તાદળબે	૩૨૩	કોળી પીલુડી	૩૪૮
નાલીસ	૩૨૪	કોળી ફળા (શીશુવી)	૩૪૯
નિપાની	૩૨૪	કોળા ચપો	૩૫૦
તિવર	૩૨૫	કોળા મગ્ગો	૩૫૦
ગુરીઆ	૩૨૫	નગોડ	૩૫૧
ગુવરફળ	૩૨૫	નરાળા	૩૫૨
ગુવર	૩૨૬	નસોતર	૩૫૨
ગુલસી	૩૨૭	નળ	૩૫૩
નેજબલ	૩૨૯	નાહિળ	૩૫૩
નરણ	૩૩૦	નાકકી કણી	૩૫૪
નાગણ	૩૩૦	નાગકસગ	૩૫૪
નાયમાણ	૩૩૦	નાગચ પો	૩૫૫
ગુવર-આધારો (ચોર-આધારો)	૩૩૧	નાગજત્ર	૩૫૫
ગુવર-તણપારીઆ	૩૩૨	નાગદમની (ત્રીપટો)	૩૫૫
દક્ષણી ગુરીઆ (ચોર) કટાળો	૩૩૩	નાગફણી	૩૫૬
નાડમ	૩૩૪	નાગગવેલ	૩૫૬
નાડી	૩૩૬	નાગલા દુધેલી (ચમાર દુધેલી-દુધી)	૩૫૭
નાડ હળદર	૩૩૬	નામલી	૩૫૮
નાવલા મોરમ	૩૩૭	નાની ચરણી (નરવેલ)	૩૫૮
નાતી	૩૩૭	નાગીતુ ઝાડ	૩૫૯
નિડા	૩૩૮	નારી (કીડામારી)	૩૫૯
નીપમાળ (ગલગોટા)	૩૩૮	નાલ	૩૬૦
ફુદુરલી	૩૩૮	નાળીએરી	૩૬૦
ફુધી (નત)	૩૩૯	નાણુ	૩૬૨
ફુધેલી	૩૩૯	નાદરખ	૩૬૨
નવદાર	૩૪૦	નિખાગ	૩૬૩
નવ આવળીઆ	૩૪૧	નિર્મળા	૩૬૩

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ.	પૃષ્ઠ
નીપાણી	૩૬૪	પુષ્કરમળ	૩૮૩
નેતર	૩૬૪	પેડકુળી	૩૮૫
નેપાળી	૩૬૪	પેદુર	૩૮૫
નેવરી	૩૬૫	પોકળો	૩૮૫
નેવારી (નીમાળી)	૩૬૫	પોપૈયો (એરડ કાકડી, ઝાડચીલડી)	૩૮૫
નોળવેલ	૩૬૫	ફણસ	૩૮૬
પટોલ કંટું (કડવા પડોળા)	૩૬૬	જાલસા	૩૮૭
પતુર	૩૬૭	ફાગળો	૩૮૮
પતમ	૩૬૭	ફાણ	૩૮૮
પચકાજ	૩૬૭	કુગ	૩૮૯
પપનસ	૩૬૭	કુદિનો	૩૯૦
પગવળ	૩૬૮	કુલકેશર	૩૯૦
પરિપાક	૩૬૮	બકામ લીબડી	૩૯૦
પડાળા	૩૬૮	બટાટા	૩૯૧
પાપાણુબેદ	૩૬૮	બદામ	૩૯૧
પાટલા	૩૬૯	બચોરીયો	૩૯૨
પાટલી	૩૭૦	બર	૩૯૨
પાદ (કાળીપાડ)	૩૭૧	બળ (બોળ)	૩૯૩
પાન અળખો	૩૭૨	બાન્દરી	૩૯૩
પાગસ પીપળો	૩૭૨	બાફળી (હીંગોત્રી)	૩૯૪
પાગિતક	૩૭૨	બાવચી	૩૯૪
પાદમ (ભાજી)	૩૭૨	બાવળ	૩૯૫
પાડેવા (પારિભદ્ર)	૩૭૨	બામ	૩૯૭
પાણુકાદા	૩૭૪	બિહી	૩૯૭
પાણુકુભા	૩૭૪	બિવલી	૩૯૭
પાદડી	૩૭૪	બીજેર	૩૯૮
પિંડવણુ (નાનો અમેરવા)	૩૭૫	બીલી	૪૦૦
પિત્તપાપડો	૩૭૬	બીવલો (બીચો)	૪૦૩
પિલુડી	૩૭૭	બેહેકળ (વિકળો)	૪૦૩
પિસા	૩૭૮	બેહેડા	૪૦૩
પિસ્તા	૩૭૮	બોન્ડી	૪૦૪
પીપર (પિપળ)	૩૭૮	બોરસળી (વરસાલી)	૪૦૫
પીપળો (અહાપી પંડો)	૩૭૮	બોળ (હીરાબોળ)	૪૦૭
પીલુ (બળ, બળુ)	૩૮૧	અભદડી (ઉદ્દરો)	૪૦૭
પીળો ધતૂરો	૩૮૨	આહી	૪૦૮
પુગળવેલ	૩૮૩	અમરડીનો વેલો	૪૦૮

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ.	પૃષ્ઠ.
ભારગી	૪૦૯	માહુલી	૪૩૨
ભાગરો	૪૧૦	મિરભેળા	૪૩૨
બીલાનો	૪૧૧	મીડા લીખરો	૪૩૩
બીડી	૪૧૪	મીકુ લીખુ (મોસંબી)	૪૩૩
બીડા (શાદ)	૪૧૫	મીઠળનુ ઝાડ	૪૩૬
બુધપાત્રા	૪૧૫	મીટીઆવળ (મોનાસુખી)	૪૩૪
બુયશિરડ	૪૧૫	મુગવેલ	૪૩૫
બૂતાકશીશી	૪૧૫	મુચ્ચદ	૪૩૫
ભેડ	૪૧૬	મુદ્દગર (સમગ્ર)	૪૩૬
બોયઆમળી	૪૧૬	મુસળી	૪૩૬
બોયકોળુ	૪૧૬	મુળા	૪૩૭
બોયચપા	૪૧૮	મેદાશીગી (ખરશીગી)	૪૩૮
બોયમગ (મગફળી)	૪૧૯	મેદાનીગ	૪૩૮
બોરિગળી	૪૧૯	મેથી	૪૩૯
મકાઈ	૪૨૦	મેદી	૪૪૯
મખમલી	૪૨૦	મૈદાલકડી	૪૪૦
મગ	૪૨૧	મોગગ	૪૪૦
મજક	૪૨૧	મોગલી એગડા	૪૪૧
મયાળ (પોઈ, પોથી)	૪૨૨	મોથ	૪૪૨
મગડાશીંગ	૪૨૨	મોગવેલ	૪૪૨
મગ્ગી	૪૨૩	મોરશિખા	૪૪૪
મગ્ગો (ડમરો)	૪૨૪	મોગમ	૪૪૪
મરી (તીખા)	૪૨૫	મોગમટારો	૪૪૪
મરેડી	૪૨૬	મોહડીપાટ	૪૪૪
મર્યાદવેલ	૪૨૭	મ્હાદ	૪૪૫
મનગ	૪૨૭	મગનરોહિડા	૪૪૫
મદડા	૪૨૭	મતનબેન (નનુદી)	૪૪૫
મદાર	૪૨૮	મતાળુ	૪૪૬
માકડી	૪૨૯	મતાફળી	૪૪૭
માચોલ (મચીયળુ)	૪૨૯	મતનસુખ (ચાલ)	૪૪૭
માડ (જાબો)	૪૩૦	મોઈ	૪૪૭
માચફળ (માયા)	૪૩૦	મોઈકાનીયા (નગરકોડીયા)	૪૪૯
માયમળ (મગમેલ)	૪૩૦	મળગળ	૪૪૯
માલકાગણી	૪૩૧	મળમ	૪૪૯
માલતી	૪૩૨	મોતી મીગળી	૪૫૦
માલેખધ	૩૨	મોતી પીપુડી	૪૫૦

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ.	પૃષ્ઠ.
રાત્ર કોળ	૪૫૦	વગડાઉ મુરખ	૪૮૧
રાત (જગલી કે વન) તુલમી	૪૫૦	વજનાગ	૪૮૨
રાત પેટારી (જગલી જાગસી)	૪૫૧	વજ (વોડાવજ)	૪૮૩
ગનમોગરો	૪૫૧	વડ	૪૮૪
રાતબીડ	૪૫૨	વડગુફો (મોટી ગુફી)	૪૮૫
રામકળ	૪૫૨	વગધાગ	૪૮૬
રામખાણુ (પાનખાજરીયુ)	૪૫૨	વરી (મોરિઓ)	૪૮૬
રામેડા	૪૫૩	વરિયાળા	૪૮૬
રામ આમળી	૪૫૩	વતાકડી (વેગણી)	૪૮૭
રાયણ	૪૫૪	વસુ	૪૮૮
ગરના	૪૫૪	વાધાડી	૪૮૯
ગળ	૪૫૬	વાયુખા	૪૮૯
રીમામણી	૪૫૭	વાયવગણા (વગણા)	૪૮૯
ફ્રાક્ષ	૪૫૮	વાલોળ	૪૯૧
રેણકા (ગેણકખીજ)	૪૫૮	વાવડીગ	૪૯૧
રેવચી	૪૫૮	વાવળ	૪૯૨
રોમકળ (કમ્બલ)	૪૬૧	વામનવજ	૪૯૩
રોહિણી	૪૬૨	વાળો	૪૯૦
રોહિમ (ધામ)	૪૬૦	વાકેરી	૪૯૪
લઘુરોહિસ	૪૬૨	વારો	૪૯૫
લવગ	૪૬૦	વામ	૪૯૫
લમણ	૪૬૪	વિખમોગરી	૪૯૭
લાણા (પલીયો)	૪૬૬	વિખરી (વનનમોડ)	૪૯૭
લાખડી	૪૬૭	વિછુડા	૪૯૭
લીલાચ પો	૪૬૮	વિખુકાતા	૪૯૮
લીમડા (કડયો)	૪૬૮	વલતુર	૪૯૯
લીડીપા પર (પી પગ)	૪૭૩	શણુપુ પી	૪૯૯
લીભુડી	૪૭૭	શતાવરી	૪૯૯
લુણીની ભાજ	૪૭૮	શરપુખા	૫૦૨
લેડી	૪૭૯	શસ્તરો (ખરસાડીયો)	૫૦૩
લોધર	૪૭૯	શવળા	૫૦૪
વગડાઉ અજમો	૪૮૦	શહાજીઝ	૫૦૪
વગડાઉ અજળી	૪૮૦	શખાવડી (માખણી)	૫૦૪
વગડાઉ તુરીયુ	૪૮૦	શાકર કોળ	૫૦૫
વગડાઉ મરચીવેલ	૪૮૧	શિકેકાષ	૫૦૫
વગડાઉ સાટોડી	૪૮૧	શિમળો	૫૦૬

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
શિરકસિયા (સુડીયાનો વેલો)	૫૦૮	સામે	૫૦૨
શિરદોડી (ખગ્લેર)	૫૦૯	સાધરખ	૫૩૨
શિસમ	૫૧૦	સિગોડ' (શિગોડી)	૫૩૨
શિળીદ	૫૧૦	મિવણુ	૫૩૩
શીતાફળ	૫૧૧	સુખડ	૫૩૩
શેતુગ	૫૧૧	મુગધી (બીલી) રહા	૫૩૫
શેમટ	૫૧૧	મુઝીણુ	૫૦૫
શેરણી	૫૧૨	સુપીણુ	૫૩૬
શેલડી	૫૧૩	સુગળુ	૫૩૬
શેવતી ગુબાળ (ગુલદાવદી)	૫૧૫	સુરખધ	૫૩૭
શેવાળ (લીલ)	૫૧૫	સુઝ (પીળા બેરળનું ઝાડ)	૫૩૭
શાવડ	૫૧૬	સૂર્યફૂલ (મૂળસુખી)	૫૩૮
મથુ (નાથુ)	૫૧૬	સોનવલ	૫૩૯
મતાપા	૫૧૭	સોનાગવલ	૫૪૦
મખાનુ	૫૧૭	સોપારી	૫૪૦
મફરજન	૫૧૭	સોગી	૫૪૧
મમુદફળ	૫૧૮	સોમવલી (સોમલતા)	૫૪૨
મમુદગોદ	૫૧૮	ચલકમલિની	૫૪૨
મમેગવા	૫૧૯	હગડે	૫૪૨
સરખવા	૫૨૧	હગળુસુરી	૫૪૭
મગમચ	૫૨૦	હગમે	૫૪૭
મવા (સુવા)	૫૨૦	હગદર	૫૪૮
સહદેવી	૫૨૪	હસરાજ	૫૪૯
નત્રા	૫૨૮	હાડસધી	૫૪૯
નાગ	૫૨૪	હાડમાખળ	૫૫૦
નાટોડી	૫૨૫	હાશા	૫૫૦
નાળ (એન)	૫૦૭	હિવગ	૫૫૦
નાત્પાન	૫૨૮	હીગ	૫૫૧
નાપનન	૫૦૯	હુગ	૫૫૨
નામદાણા	૫૦૦	હેદ	૫૫૦
સારફળ (નાલેકુ, હુપેટા)	૫૩૦	હેળુ	૫૫૩
સોલમ	૫૦૧		

આર્યભિષદ્-ભાગ રજા

સુબોધ વૈવક.

નામ	પૃષ્ઠ
અભ્યર્ચ	૫૫૫
અભ્યર્ચિત	૫૫૭
અગ્નિ	૫૫૮
અગ્નિલગ્ન	૫૫૯
આક્રેશ	૫૬૦
આમવાયુ	૫૬૧
આખના ગેગ	૫૬૩
ઉદ્ગરોગ	૫૭૫
ઉદ્ગવન ગેગ	૫૮૨
ઉધગમ	૫૮૩
ઉત્તવા (મૂત્રદૂત્ત)	૫૮૬
ઉલ્લી (વસન)	૫૮૮
ઉલ્લીની આવશ્યકતા અને ઔષધો	૫૯૦
કમળો	૫૯૧
કરમિયા (કૃમિગેગ)	૫૯૨
કાનના ગેગ	૫૯૪
કોગળીયુ અથવા વિષૂચિકા	૬૦૦
કોટ	૬૦૨
કલમાગ, અપચી અને લાપોટીયુ	૬૦૯
ગળની (ગોપગેગ)	૬૧૧
ગાંડ (અધિગેગ) અને અર્બુદરોગ	૬૧૧
ગાંડીયો વા (અગનુ અવડાઇ જનુ)	૬૧૨
ગોથુ (વાધ)	૬૧૪
ગોથો (ગુદ્મ)	૬૧૬
ચાદી-ગમ્મી-ટાપી (ઉપદેશ)	૬૧૮
ચિત્તવ્રમ (ઉ-માદરોગ)	૬૨૪
જીતો ઝાડો (મગ્ધળી)	૬૨૫
ઝાડો અથવા અતિમાગ અને મગ્ધો	૬૨૬
ઝેર (વિષ)	૬૩૩
સ્થાવર ઝેર (વિષ) અને તેના ઉપાય	
૧ સોમકનુ વિષ	૬૩૫
૨ તાપાતો કાટ	૬૩૬

નામ	પૃષ્ઠ
૩ જગાલનુ વિષ	૬૩૬
૪ હડતાળ અને મનશીળનુ વિષ	૬૩૬
૫ રમડપૂરનુ વિષ	૬૩૭
૬ કચલી બૂધી	૬૩૭
૭ વજનાગનુ વિષ	૬૩૮
૮ મુદ્ગાક્રશિગ (મોદારશિગ)નુ વિષ	૬૩૮
૯ મિદ્ગનુ વિષ	૬૩૮
૧૦ મોગ્યુયુનુ વિષ	૬૩૮
૧૧ હિગળોડનુ વિષ	૬૩૮
૧૨ પાગનુ વિષ	૬૩૮
૧૩ ગધનુ વિષ	૬૩૯
૧૪ અહીલુનુ વિષ	૬૩૯
૧૫ નેપાળીનુ વિષ	૬૪૦
૧૬ ઝાગ અને ગાગનુ વિષ	૬૪૦
૧૭ ઝેણુનુ વિષ	૬૪૦
૧૮ ઝેગકાચલાનુ વિષ	૬૪૦
૧૯ કાતૂરનુ વિષ	૬૪૧
૨૦ મદા (કાક)ની કેદ	૬૪૧
૨૧ મેલ્લા-કોદાનુ વિષ	૬૪૧
૨૨ મોપારી લાગે તો	૬૪૨
૨૩ શુરીઆનુ વિષ	૬૪૨
૨૪ કોચનુ (કુલીલીનુ) વિષ	૬૪૨
૨૫ બીવામા ઉપગ	૬૪૨
૨૬ ચલોડીનુ વિષ	૬૪૨
૨૭ આદાનુ વિષ	૬૪૨
૨૮ અગમાણીનુ વિષ	૬૪૨
૨૯ કારોસીન તેલ પેટમા ગયુ હોયતો	૬૪૩
ઝેરી ડાંખ (જગમ વિષ) અને તેના ઉપાય.	
૧ સાપનુ ઝેર-મર્પવિષ	૬૪૩
૨ કંતગનુ ઝેર-આનવિષ	૬૪૬
૩ લતા (કાનરજી) વિષ	૬૫૦

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૪ ઉદરનું વિષ	૬૫૧	ગતવા (વિમર્ષ)	૭૩૧
૫ ભમરી અને માખીનું વિષ	૬૫૨	રેચનની આવન્યકતા અને આપધા	૭૩૩
૬ નખ-દત-વિષ	૬૫૨	વધગવળી (અતગળી)	૭૩૮
૭ સરગ (કાકીડા, કાચીડા)નું વિષ	૬૫૨	ચાચુના રોગ	૭૪૭
૮ વીછીનું વિષ	૬૫૩	ચાક	૭૫૧
૯ કાળી તીજીનું વિષ	૬૫૪	ચાચો	૭૫૧
૧૦ ફેડકાનું વિષ	૬૫૪	વિદધિગેગ (ગડા ગુમડા)	૭૫૫
૧૧ માછલાનું વિષ	૬૫૪	વિન્કાટડ રોગ (કાલ્લા)	૭૫૬
૧૨ ગનાળીનું વિષ	૬૫૮	ગણુગેગ (નખમ અને ગુમડા)	૭૫૭
૧૩ કાનખજુરાનું વિષ	૬૫૮	શીંગમ (પિત્તનું ઉપડવું)	૭૬૪
૧૪ મશડ (ડામ) નું વિષ	૬૫૫	શીતળા અને ગોતર	૭૬૬
૧૫ વિપોપનહાર	૬૫૫	ગળગેગ	૭૬૭
તરમ (નૂપાંગ)	૬૫૫	સોળે	૭૭૧
તાવ અથવા નવર	૬૫૬	સ્ત્રીઆના રોગ-	
દમ (જામ રોગ)	૬૭૬		
નાડના રોગ	૬૮૧	પ્રદર	૭૭૮
નામન્દાલ રોગ અને ઘાતુપુષ્ટિના આપવા	૬૮૪	મોમરોગ	૭૭૬
પથરી (અરમરી)	૬૮૧	ચોનિંગેગ	૭૭૭
પરમિયા અથવા પ્રમેહ	૬૮૨	ચોનિકેદ (નખ ચોનિયી બહાર)	
પાકું	૬૮૬	આવતું)	૭૭૯
બળતર (જા.રોગ)	૬૮૯	ગર્ભિણી રોગ	૭૮૦
બાલરોગ	૭૦૦	ગભચલન	૭૮૮
મેગદ્ધિ (મરડાંગમ)	૭૧૦	ગર્ભસાવ અને ગભ પાત	૭૮૮
ભગદો રોગ	૭૧૨	ગર્ભજ રોગ	૭૮૫
ભરમક રોગ	૭૧૮	મુનિકા રોગ (મુવાંગ)	૭૮૯
ભારે શરીર (મેદાંગ)	૭૧૪	નતનંગ	૭૯૧
માથાના રોગ	૭૧૫	નવરમેદ	૭૯૩
મૂત્રબધ (મૂત્રાવાત)	૭૨૧	સગ્રભળી	૭૯૪
મૂત્રઅનની આવન્યકતા અને આપધા	૭૨૮	દરમ-મના	૭૯૮
મોઠાના રોગ (મુખરોગ)	૭૨૪	હાથીપગો (લીપદ)	૭૯૭
રગતપિત્ત (રગતપિત્ત)	૭૩૦	હુડકી (ઉચકી)	૭૯૭
		હુદધના રોગ અથવા હુદોગ	૮૦૯
		ક્ષયરોગ	૮૦૦
		સુદરોગ-દોલ્લા, દોલ્લીઆ વગેરે	૮૦૩

ગાવૈધક.

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
ગાયનુ દૂધ	૮૧૪	ગાયનુ ઘી	૮૧૯
ગાયનુ દહી	૮૧૬	ગોમૃત	૮૧૯
ગાયનુ માખણુ	૮૧૬	ગાયનુ છાણુ	૮૨૦
ગાયની છાશ	૮૧૭	છાણુની ગમ્મ	૮૨૦

પ્રાણિજ ઔષધી.

અમ્મિ (હાડકો)	૮૨૧	દૂધ	૮૨૭
ઉદરની લીડીઓ	૮૨૧	પેદુ બાળગ	૮૨૮
કનૂરી	૮૨૨	ખીરબહોડી (ગોકળગાય)	૮૨૮
કમૂતગની હગાર	૮૨૨	ભેગનુ છાણુ	૮૨૯
કાતણી (કરોળીઆ) નુ ઘગ	૮૨૩	મધ	૮૨૯
કુકડીની વિષ્ટા (હગાર)	૮૨૩	માખણુ	૮૩૦
કશ	૮૨૩	મૂત્રવર્ગ	૮૩૦
ગાદૂળા (મં બૂનામ, ચુ અળસીઆ)	૮૨૩	મીણુ	૮૩૧
ગધેડાની લીદ	૮૨૪	મોરના પીંછા	૮૩૧
ગધેડાનો દાત	૮૨૪	વાઘની ચરખી	૮૩૧
ગોરોચન	૮૨૪	સમુદ્રશીણુ	૮૩૧
નૂતવર્ગ	૮૨૫	સપની કાચળી	૮૩૨
નોડાની લીદ	૮૨૬	સસલાનુ લોહી	૮૩૨
નોડાનો વાળ	૮૨૬	સાપરશિંગ	૮૩૨
છાશ	૮૨૬	હરિણનૂગ	૮૩૩
દહી	૮૨૭	હરિતદત	૮૩૩

રસવૈધ.

અમ્મ	૮૩૫	ગોપીચ દન	૮૪૪
અબર	૮૩૭	ગધક	૮૪૪
કપીલો	૮૩૮	ચુનો	૮૪૫
ઝલધ (કથીર)	૮૩૯	છીપ	૮૪૬
કાચલવણુ (બ ગડીઆગ)	૮૪૦	જવખાગ	૮૪૭
ગડીખાર	૮૪૧	જમન	૮૪૭
કાતીલોદુ (કાતીલોદ)	૮૪૧	પાડીઓ ટકણુખાગ	૮૪૮
કાસુ	૮૪૧	તેલીઓ (ખડીઓ) ટકણુખાર	
કોડી	૮૪૨	(કુલાવેલો)	૮૪૯
ખડી	૮૪૩	નાણુ	૮૫૦
ખાપરીચુ	૮૪૩	દગડી પાપાણુભેદ	૮૫૨
ગેર	૮૪૪	ધૂવાસ	૮૫૨

નામ	પૃષ્ઠ
નવસાગર (નવમાઝ)	૮૫૨
પરવાળા	૮૫૩
પાણીશાક	૮૫૪
પાપડીઓ ખારો (સ ચારો)	૮૫૪
પારો	૮૫૫
પીતળ	૮૬૫
પોલાદ (ગજવેલ)	૮૬૫
ફટકડી	૮૬૮
બીડલુણુ	૮૬૯
મનશીલ	૮૬૯
મીઠું	૮૭૦
મુરહારશીંગ	૮૭૧
મુલતાની માટી	૮૭૧
મોતી	૮૭૨
મોતીની છીપ	૮૭૨
મોરચુલુ	૮૭૨
રસદપ્પર	૮૭૩
રૂંડુ	૮૭૪
રોષમાસિક (રૂપામુખી)	૮૭૫
લુણારખાર	૮૭૬

નામ	પૃષ્ઠ
લોહકીટ (કાટોડો)	૮૭૬
લોહચુબક	૮૭૭
શિંગોળ	૮૭૭
શિલાનિત	૮૭૭
શખ	૮૭૮
શખજીરૂ	૮૭૮
માજખાર	૮૮૦
મીનું	૮૮૦
મુગ્ધો	૮૮૧
મુરોખાર	૮૮૨
મુવણુમાસિક	૮૮૨
સોનું	૮૮૩
સોમલ	૮૮૪
સચળ	૮૮૫
સામગ્રલુણુ	૮૮૫
સિદ્ધ	૮૮૬
સિંધાલુણુ	૮૮૭
હરતાલ	૮૮૭
હિંગકેસી	૮૮૮
હિંગલોક	૮૮૯

ઔષધીક્રિયા

નામ	પૃષ્ઠ
૧-રસાયન.	
(૧) રસાયણોગી વિષયો	
અમિના પ્રકાર	૮૯૧
પુટ આપવાના પ્રકાર	૮૯૧
યત્રો	
ડમરૂયત્ર	૮૯૨
ઉર્ધ્વનલિકા યત્ર	૮૯૨
વાનુકા યત્ર	૮૯૨
બંધર યત્ર	૮૯૩
દોલા યત્ર	૮૯૩
ગર્ભ યત્ર	૮૯૩
વાતાળ યત્ર	૮૯૩

નામ	પૃષ્ઠ
તેજોયત્ર (લખક)	૮૯૩
(૨) રસ	
બોળ બદ્ધરસ	૮૯૪
મહાભવગાદુશ રસ	૮૯૪
બીજા પ્રકારનો મહાભવગાદુશ રસ	૮૯૫
ત્રીજા પ્રકારનો મહાભવગાદુશ રસ	૮૯૫
મૃત્યુજય રસ	૮૯૬
મૃત્યુજય રસ બીજો	૮૯૬
પ્રમેહ રસાયન	૮૯૬
આનંદભૈરવ રસ	૮૯૬
સમીરજળ કેમરી (વાતાગિ) રસ	૮૯૬
બૃહત્ત ઇચ્છાભેદી રસ	૮૯૬

નામ	
લોકનાથ રસ	૮૬૭
હિંદુભાગ્ય રસ	૮૬૭
લઘુવાતવિવ્યસન રસ	૮૬૭
કેકેકુકાર રસ	૮૬૭
વૃદ્ધિનાશન રસ	૮૬૮
ભારકર રસ	૮૬૮
સમીરપન્નગ રસ	૮૬૮
અર્શકુકાર રસ	૮૬૮
અમિસત રસ	૮૬૮
આક્રિય રસ	૮૬૮
કૃત્રિમકુકાર રસ	૮૬૮
સુવર્ણમાલિની વમત રસ	૮૬૯
લઘુમાલિની વમત રસ	૮૬૯
શ્વેતકુકાર રસ	૮૬૯
શ્વાસકુકાર રસ	૮૬૯
સતરોખર રસ	૮૬૯
પ્રતાપલકેશ્વર રસ	૮૬૯
ગુહ્યકુકાર રસ	૯૦૦
મૃત્યુજય રસ	૯૦૦
શીતલજી રસ	૯૦૦
નાગરસાયન	૯૦૦
મેહકુકાર રસ	૯૦૦
સિદ્ધામૃત રસ	૯૦૦
કાસકુકાર રસ	૯૦૦
અમૃતમજરી	૯૦૧
અમિતુમાર રસ	૯૦૧
કેકેકુ રસ	૯૦૧
વાતગજસિદ્ધ રસ	૯૦૧
કુષ્ઠકુકાર રસ	૯૦૧
કપર્દ રસ	૯૦૧
ગુહ્યવાદિ લોહ	૯૦૧
હૃત્પ્રાશન રસ	૯૦૧
પ્રતાપમાર્તંડ રસ	૯૦૨
માર્તંડાદ્ય રસ	૯૦૨
નારાય રસ	૯૦૨
જ્ય રસ	૯૦૨

પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૮૬૭	પ્રવાલ પચામૃત	૯૦૨
૮૬૭	કાસકેસરી રસ	૯૦૨
૮૬૭	સર્પાવર્ત રસ	૯૦૨
૮૬૭	ગુહ્યકુકાર રસ ખીન્નો	૯૦૩
૮૬૮	મહાચન્દ્રલક્ષ્મી રસ	૯૦૩
૮૬૮	યમનામૃત રસ	૯૦૩
૮૬૮	વડવાનળી રસ	૯૦૩
૮૬૮	હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૩
૮૬૮	ખીન્ન પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૩
૮૬૮	ત્રીભુવ પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૮	ચોથા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	પાંચમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	છઠ્ઠા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	સાતમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	આઠમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	નવમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	દશમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૯૦૦	૨-ચૂર્ણ	
૯૦૦	અગ્નિમોહાદિ ચૂર્ણ	૯૦૫
૯૦૦	અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ	૯૦૫
૯૦૦	અક્ષલકાદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૦	આમલક્યાદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૦	એલાદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૦	ચંદનાદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	ચોપચીની ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	તાલિઆદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	ત્રિફળા ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	ત્રિફળા પીપર ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	ત્રિકળાદિ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૧	દાડિમા'ટક ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૧	ખીજી દાડિમા'ટક ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૧	દાક્ષાદિ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૨	ખીજી દાક્ષાદિ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૨	ધાન્યાદિ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૨	નાગચણુ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૨	પાંચક ચૂર્ણ	૯૧૧

नाम	पृ०
पायः अने वयः अणु	६११
पिपत्यादि अणु	६११
मगशुद्धि अणु	६११
मगशुद्धिनु अणु भीणु	६११
महापाडव अणु	६११
यशनी पाडव अणु	६१२
सुगुग माधव अणु	६१२
सवगादि अणु	६१२
भीणु सवगादि अणु	६१२
नीणु सवगादि अणु	६१२
त्रायु सवगादि अणु	६१२
पायमु सवगादि अणु	६१२
वडवानस अणु	६१२
वैधानः अणु	६१३
रुआदि अणु	६१३
गुड्यादि अणु	६१३
भीणु गुड्यादि अणु	६१३
मासुदादि अणु	६१३
नीताप्यादि अणु	६१३
पु सुदशन अणु	६१३
नीगा'दः अणु	६१४
नीयादि अणु	६१४
मगीयादि अणु	६१४
व पाण अणु	६१४
नाराय अणु	६१४
समशकः अणु	६१४
यदनानि अणु	६१४
अक्षादि अणु	६१४
मिलानि अणु भीणु	६१५
ववणु भा'दः अणु	६१५
कपिप्यादि अणु	६१५
नाराय अणु	६१५
मागवत अणु	६१५
न्यत्रोपादि अणु	६१५
मा'अः अणु	६१५
मुसल्यादि अणु	६१५

नाम	पृ०
गोसुरादि अणु	६१६
दत्तसद अणु	६१६
वमनकारक अणु	६१६
वराधनाशक अणु	६१६
उ-गुटिका (गोणीया)	
गुडादि गुटिका	६१६
भरीयादि वटिका	६१७
आमयक्यादि गुटिका	६१८
गुडयगुडय वटिका	६१८
सवगादि वटिका	६२०
गुडिदाउ गुटिका	६२०
सधुन वटिका	६२०
कडापाजनी गोणीया	६२०
मतिक्षलादि वटी	६२१
व्योपादि वटी	६२१
अणभोदादि वटी	६२१
दाडमपाजनी गोणीया	६२१
काकायन वटी	६२१
अक्षादि गुटिका	६२१
दासादि गुटिका	६२१
अक्षसकगादि गुटिका	६२१
यदनादि गुटिका	६२२
यदनादि गुटिका भीणु	६२२
कंदनाशन गुटिका	६२२
कुनीम कुंदाग गुटिका	६२२
खि-नादि वटी	६२२
गसक्ष्व वटी	६२२
अहिदेनादि गुटिका	६२२
शभवटी	६२३
सज्जवनी गुटिका	६२३
मतिक्षलादि गुटिका	६२३
अपव्याणी गुटिका	६२३
डिपदशकुंदाग गुटी	६२४
नवरकसरि गुटी	६२५
यन्द्रप्रभा गुटिका	६२६
कसनाग गुटी	६२६

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
કુચલા ચુટી	૯૨૬	કુરુનાશક લેપ	૯૩૧
રીતગ્નચારિ વટી	૯૨૬	અથર્વુદનાશક લેપ	૯૩૧
ભસ્માતક વટી	૯૨૬	૭-અર્ક.	
પુરુષ વટી	૯૨૭	ભિલામાનો અર્ક	૯૩૧
વૃદ્ધિઆધિકા વટી	૯૨૭	કુચલાનો અર્ક	૯૩૨
નાગાભ્યુતી ગુટિકા	૯૨૭	પુ' પાઘર્ક	૯૩૨
૪-કવાથ.		૮-આસવ.	
મજ્જાદિ ચતુ પદિ કવાથ	૯૨૭	કુમારી આસવ	૯૩૨
ગરનાદિ ચતુ પદિ કવાથ	૯૨૮	જામીરાસવ	૯૩૨
શુઆદિ ચતુ પદિ કવાથ	૯૩૦	૯-અજન.	
અમ્મરીનાશક કવાથ	૯૩૦	નયનામૃત	૯૩૨
૫-યોગ.		નેત્રરોગો ઉપર અજન	૯૩૩
વર્ધમાન પિપ્પલી પ્રયોગ	૯૩૦	પ્રચેતન ગુટિકા	૯૩૩
અસ્મરીનાશક યોગ	૯૩૦	૧૦-તૈલ.	
દૃઢહારક યોગ	૯૩૦	કાશાતકપાદિ તૈલ	૯૩૮
કાન્ડપીઝ યોગ	૯૩૦	કાસીસાદિ તૈલ	૯૩૩
આકુઆદિ યોગ	૯૩૦	ગધર્વહસ્ત તૈલ	૯૩૪
શ્લીપદનાશક યોગ	૯૩૧	અર્ચુદાદિનાશક તૈલ	૯૩૪
અર્ચુ અને કાલેગને માટે	૯૩૧	મહાપદ્મિ દુ તેલ	૯૩૪
ત્રિસર્પ કુષ્ઠનાશક યોગ	૯૩૧	લાક્ષાદિ તૈલ	૯૩૪
મૃતપાતકર યોગ	૯૩૧	૧૧-ધૂત, દ્યાર, મલમ.	
૬-લેપ.		સારવતવૃત (બ્રાહ્મીવૃત)	૯૩૪
ઉપદશશામક લેપ	૯૩૧	વગ્દ્યાર	૯૩૭
કુરુનાશક લેપ.	૯૩૧	મણુનાશક મલમ	૯૩૮
અર્ચુમૂળ ઉપર લેપ	૯૩૧		

બૃહત્પાકસ ગ્રંથ.

પાક કરવાની રીતિ	૯૩૯	બીજા પ્રકારનો અહિકેનપાક	૯૪૨
ખાડનો પાક એટલે આસણી બનાવવાની રીત	૯૩૯	ત્રીજા પ્રકારનો અહિકેનપાક	૯૪૨
૧-પાક		આમ્રપાક	૯૪૨
અથગધ પાક	૯૩૯	બીજા પ્રકારનો આમ્રપાક	૯૪૩
અથગધ પાક બીજા	૯૪૦	ત્રીજા પ્રકારનો આમ્રપાક	૯૪૩
અથગધપાક ત્રીજા	૯૪૧	આર્દ્રકપાક	૯૪૩
અથગધપાક ચોથા	૯૪૧	બીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાક	૯૪૩
અહિકેન પાક	૯૪૧	ત્રીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાક	૯૪૪
		એરડ પાક	૯૪૪

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
બીજા પ્રકારનો એરડપાક	૯૪૪	પચ્છાંક પાક	૯૫૪
ત્રીજા પ્રકારનો એરડપાક	૯૪૪	બીજા પ્રકારનો પચ્છાંકપાક	૯૫૪
કૌચપાક	૯૪૫	પદ્મપાક	૯૫૫
કૌચપાક બીજો	૯૪૫	પાણાણબેદ પાક	૯૫૫
કૌચપાક ત્રીજો	૯૪૬	પિપ્પલીપાક	૯૫૫
કૌચપાક ચોથો	૯૪૬	બીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક	૯૫૫
કસેટપાક	૯૪૬	ત્રીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક	૯૫૫
કામનુદરપાક	૯૪૬	ચોથા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક	૯૫૬
કામેશ્વરપાક	૯૪૭	પીલુપાક	૯૫૬
કાલિદાસેશ્વરપાક	૯૪૭	પગપાક	૯૫૬
કુબેરપાક	૯૪૭	બીજા પ્રકારનો પગપાક	૯૫૬
કદમ્બપાક	૯૪૮	બદ્ધામપાક	૯૫૭
કુમારીપાક	૯૪૮	ભોયકોદળાનો પાક	૯૫૭
કુમારીપાક બીજો	૯૪૮	બીજા પ્રકારનો ભોયકોદળાનો પાક	૯૫૭
અભૂરપાક	૯૪૮	મહાદાસેશ્વર પાક	૯૫૮
બીજા પ્રકારનો અભૂરપાક	૯૪૯	બીજા પ્રકારનો મહાદાસેશ્વર પાક	૯૫૮
ત્રીજા પ્રકારનો અભૂરપાક	૯૪૯	ભસ્મપાક	૯૫૮
અભૂર પૂરણપાક	૯૪૯	બુદ્ધ-મુમળીપાક	૯૫૮
કુબાડપાક	૯૪૯	મુસળીપાક	૯૫૯
ગોખરપાક	૯૫૦	બીજા પ્રકારનો મુમળીપાક	૯૫૯
બીજા પ્રકારનો ગોખરપાક	૯૫૦	મેથીપાક	૯૫૯
ત્રીજા પ્રકારનો ગોખરપાક	૯૫૦	બીજા પ્રકારનો મેથીપાક	૯૬૦
ચોથા પ્રકારનો ગોખરપાક	૯૫૦	લવંગપાક	૯૬૦
ચોખરીનીપાક	૯૫૧	બીજા પ્રકારનો લવંગપાક	૯૬૦
જાતિકળપાક	૯૫૧	લગુનપાક	૯૬૦
બીજા પ્રકારનો જાતિકળપાક	૯૫૧	બીજા પ્રકારનો લગુનપાક	૯૬૧
જાગપાક	૯૫૧	માલમપાક	૯૬૧
દાક્ષપાક	૯૫૧	વિજયાપાક	૯૬૧
બીજા પ્રકારનો દાક્ષપાક	૯૫૨	વિદ્યારીપાક	૯૬૨
ધાતુપાક	૯૫૨	સતાવરીપાક	૯૬૨
નાગિકેલખડ પાક	૯૫૨	શાકપાક	૯૬૨
બીજા પ્રકારનો નાગિકેલખડ પાક	૯૫૨	સુડીપાક	૯૬૨
ત્રીજા પ્રકારનો નાગિકેલખડ પાક	૯૫૨	બીજા પ્રકારનો સુડીપાક	૯૬૨
ચોથા પ્રકારનો નાગિકેલખડ પાક	૯૫૩	ત્રીજા પ્રકારનો સુડીપાક	૯૬૨
પાચામ પ્રકારનો નાગિકેલખડ પાક	૯૫૩	શેવતીપાક	૯૬૩
છઠ્ઠા પ્રકારનો નાગિકેલખડ પાક	૯૫૩	બીજા પ્રકારનો શેવતીપાક	૯૬૩

નામ	પૃષ્ઠ
બીલીપાક અથવા ત્રીફળપાક	૯૬૩
સુરણપાક	૯૬૩
બીળ પ્રકારનો સુરણપાક	૯૬૩
મહાભસ્માતક પાઠ	૯૬૪
મૌભાગ્ય સુદીપાક	૯૬૪
બીળ પ્રકારનો મૌભાગ્ય સુદીપાક	૯૬૫
ત્રીળ પ્રકારનો મૌભાગ્ય સુદીપાક	૯૬૫
ચોથા પ્રકારનો મૌભાગ્ય સુદીપાક	૯૬૫
પાચમા પ્રકારનો મૌભાગ્ય સુદીપાક	૯૬૫
હરીતકી પાઠ	૯૬૬
બીળ પ્રકારનો હરીતકી પાક	૯૬૬
આર્દ્રકમ્પડ	૯૬૬
વાસાખડ	૯૬૭
બીળ પ્રકારનો વાસાખડ	૯૬૭
ત્રીળ પ્રકારનો વાસાખડ	૯૬૭
ચોથા પ્રકારનો વાસાખડ	૯૬૭
સુદીખડ	૯૬૭
બીળ પ્રકારનો સુદીખડ	૯૬૮
હરિદ્રાખડ	૯૬૮
બીળ પ્રકારનો હરિદ્રાખડ	૯૬૮
નમમદીપન મોદક	૯૬૮
ચૂડચી મોદક	૯૬૮
મદનવર્ધન મોદક	૯૬૯
મદનવર્ધન મોદક બીળ પ્રકારનો	૯૬૯
મેથી મોદક	૯૬૯
સુરણ મોદક	૯૬૯
લવચક ચૂડ	૯૬૯
માપાદિ મોદક (આડીયા લાકુ)	૯૭૦
માપાદિ મોદક બીળ પ્રકારનો	૯૭૦
૨-અવલેહ અથવા આરણ્ય	
અવલેહ કુગ્વાની રીત	૯૭૦
અગ્નિ હરિતક્યવલેહ	૯૭૦
બીળ પ્રકારનો અગ્નિ હરિતક્યવલેહ	૯૭૧
ત્રીળ પ્રકારનો અગ્નિ હરિતક્યવલેહ	૯૭૧
અમૃત ભસ્માતકવલેહ	૯૭૧
બીળ પ્રકારનો અમૃતભસ્માતકવલેહ	૯૭૨

નામ	પૃષ્ઠ
કદર્પ બુધણવલેહ	૯૭૨
અરડુસીનો અવલેહ	૯૭૨
આર્દ્રકાવલેહ	૯૭૩
આર્દ્રકાવલેહ બીળ પ્રકાર	૯૭૩
કસહરિતક્યવલેહ	૯૭૩
આમલક્યવલેહ	૯૭૩
કટકાર્યવલેહ	૯૭૩
બીળ પ્રકારનો કટકાર્યવલેહ	૯૭૪
ત્રીળ પ્રકારનો કટકાર્યવલેહ	૯૭૪
કથ્યાણુકાવલેહ	૯૭૪
બીળ પ્રકારનો કથ્યાણુકાવલેહ	૯૭૪
કુટળવલેહ	૯૭૪
કૂખાડકાવલેહ	૯૭૫
બીળ પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૫
ત્રીળ પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૫
ચોથા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૬
પાચમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૬
છટ્ટા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૬
સાતમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૬
આઠમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૭
નવમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૭
દશમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૭
અગ્નીમારમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૭
બારમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૮
તેરમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૮
ચૌદમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૮
પંદરમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૯
સોળમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૯
કેસરકાવલેહ	૯૭૯
બીળ પ્રકારનો કેસરકાવલેહ	૯૭૯
અડકાઘવલેહ	૯૮૦
અવનપ્રાસ્યાવલેહ	૯૮૦
બીળ અવનપ્રાસ્યાવલેહ	૯૮૧
ત્રીળ અવન પ્રાસ્યાવલેહ	૯૮૧
ચિત્રકાવલેહ	૯૮૧
નતીપચવલેહ	૯૮૨

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
શરકાવલેહ	૯૮૨	૩-મુરખ્યા	
બીજો શરકાવલેહ	૯૮૨	બીજોનો મુરખ્યા	૯૮૬
ત્રિક્ષાવલેહ	૯૮૨	ચ દનના લાકડાનો મુરખ્યા	૯૮૬
દાદિઆવલેહ	૯૮૩	લીલુનો મુરખ્યા	૯૮૬
કાક્ષાવલેહ	૯૮૩	આમળાનો મુરખ્યા	૯૮૭
અડપિપ્પાવલેહ	૯૮૩	કેરીનો મુરખ્યા	૯૮૭
બીજો અડપિપ્પાવલેહ	૯૮૩	ગુલકદ	૯૮૭
ત્રીજો અડપિપ્પાવલેહ	૯૮૩	મધુપન્ન હરીતળી	૯૮૭
પિપ્પાસાવલેહ	૯૮૪	બીજા પ્રકારની મધુપન્ન હરીતળી	૯૮૭
બીજો પિપ્પાસાવલેહ	૯૮૪	ત્રીજા પ્રકારની મધુપન્ન હરીતળી	૯૮૮
લક્ષ્મણકાવલેહ	૯૮૪	૪-સરખન	
ભારગી હરીતકથવલેહ	૯૮૫	ગુલાબી સરખન	૯૮૮
બીજો ભારગી હરીતકથવલેહ	૯૮૫	આમલીનું સરખન	૯૮૮
● શકભીવિશાસાવલેહ	૯૮૫	પાકેલા કાકાનું સરખન	૯૮૯
બાલી હરીતળી અવલેહ	૯૮૫	૫-સિરકા	
સુધ્યવલેહ	૯૮૫	આદુનો સિરકા	૯૮૯
લેખ્યાતમ્યવલેહ	૯૮૬	દાડમનો સિરકા	૯૮૯
પુનન વાવલેહ	૯૮૬	નાળાએરનો સિરકા	૯૮૯
		૬-ચાકુતી	

અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન.

શિરોઅશ્મા	૯૯૦	મૂત્રરોગ	૯૯૩
મુખરોગ	૯૯૦	ત્રણાદિરોગ	૯૯૪
નાનના પડમાથી લોહીનું વહેવું	૯૯૦	અગ્નિમાધા	૯૯૪
નેત્રરોગ	૯૯૦	ત્રિપથાધા	૯૯૪
ત્વગ (તાવ) અભિપાત ઉપર	૯૯૧	ધોડો તોફાની (ઉન્મત)	૯૯૫
ઉદર અપધી રોગ	૯૯૧	ખરીનો કચરો જવા માટે	૯૯૫
અગ્નિમાધ	૯૯૧	પુરવણી	૯૯૫
પાદ (પગના) રોગ	૯૯૨	પુરવણી (૨) પત્તચિદિઆ	૯૯૫
અડગોફ (અડ સજ્જા)	૯૯૨		

પુરવણી.

ઔષધીની કટલીક બનાવટો તથા બીજી જાણવા જેવી વાતોનો તે તે ઔષધીઓના પ્રકરણમાં પેશ વાળ્યો તરીકે આવી ગયેલી, પરંતુ બનાવટોના

પ્રકરણમાં નહિ આવેલી હોવાથી સામાન્ય અનુક્રમણિકામાં પણ તે આવી શકી નથી, જેથી તેની છેવટે આ પુરવણી જોડીને તેવી આપના તથા બનાવટો-કે જેની તારવણી મશોષક સદ્ગૃહસ્થે કરી મોકલી હતી, તે આ નીચે આપવામાં આવી છે આમાંની કોઇ કોઇ આપત પાક ઇં બનાવટોના પ્રકરણમાં જેમની તેમ આવી ગઇ હોય તે મહવિત છે, પરંતુ એવી પુનરાવૃત્તિથી નુકસાન તો નથીજ

અક્ષકરાર્થિ ચૂર્ણ	૮૮	ગોક્ષુરાદિ અવલેહ	૨૭૩
અગરચત્તિ બનાવવાની બે રીતો	૬૪	ગોક્ષુરાદિ ગુગળ	૨૬૮
અગ્રમોદાદિ વટી	૧૦૦	ગોક્ષુરાદિ વૃત	૨૭૩
અડદના વડા	૧૦૨	ચાગેરી વૃત (બે પ્રકારના)	૨૬૧
અપમાર્ગ ક્ષાર	૯૮	ચિત્રક વૃત	૨૮૮
અમૃતાદિ કાઢો	૨૬૦	ચોપચીની પાક	૨૬૨
અમૃતાદિ ગુગળ	૨૬૯	છાશનુ પુન દહી કરવાની રીત	૩૩૦
અર્ક કહાડવાની રીત	૩૧૭	જવખાર	૨૬૩
અસાળીયાની ફીર	૧૧૮	જાળુનો સરકો	૨૬૯
અસાળીયાનો લેપ	} ૧૧૯	જેઠીમંથનો શીરો	૩૦૭
અસાળીયાના લાકુ		કાઠાનના માટે સરખત	૨૬૪
અળતો (પોથી) કરવાની રીત	૩૮૦	ગુલસીનો ચ્લા	૩૨૮
આદાપાક	૧૨૭	ત્રિકુળ ગુગળ	૨૬૮
આખાને જલદી વધવા	} ૮૯	દાડમપાન	૩૩૬
આખાની ગોટલી જલદી ઊગવા		દાડમનુ શરખન	૩૩૫
આયવેલ (નાળીએરનુ તેલ)	૩૬૧	દુધ્ધવટી	૨૩૮
આભાદિ ગુગળ	૨૬૯	દેવધારાદિ કાઢો	૩૪૩
આમળાની ગાળીઓ	૧૨૫	દ્વાત્રિશક ગુગળ	૨૬૮
કપડાને ચિકારી રંગ કરવાની કૃતિ	૪૬૨	નાળીએરના તેલના ગુણ	૩૬૦
કાચનાર ગુગળ	૨૬૮	પથ્થા ગુગળ	૨૬૯
કુટખજકાવલેહ	૧૪૮	પાચક (ખારી) લી ડીપીપર	૪૭૭
કુવારપાક	૨૧૪	પાચક લી યુ	૪૭૮
કેળ જલદી પકવવા	૨૨૦	પાણી જમાવવા (ખડખા બાજ્યા જેવું કરવા) ની રીત	૪૬૩
કૈશોરક ગુગળ	૨૬૭	પીપરનુ ચૂર્ણ	૪૭૫
કોઈ પણ ભગ્મને-પદ્મારાગ જેવો (ગતો) રંગ કરવાની કૃતિ	૯૧	પુનર્નવાદિ વૃત	} ૫૨૭
ગળાનુ સત્વ	૨૬૦	પુનર્નવાદિ તેલ	
ગદુ પાણી ચોક્કસ કરવાની રીત	૩૬૩	પોટીસ	૧૦૬
ગુન્યુલાદિ લેપ	૨૬૯	પૌષ્ટિક લાકુ	૨૭૨
ગુલકદ	} ૨૭૧	પૌષ્ટિક ક્ષીર	૩૭૮
ગુલાબનુ અત્તર કાઢવાની રીત		ફળવૃત	૫૦૨
ગુલાબનુ સરખત			

બદામની ખીં	૩૬૨	લાક્ષાદિ ગુગળ	૨૬૯
બદામનુ તેલ જ્વારવાની રીત	૩૬૧	ત્રીલો નાળાએગના તેલના ગુણ	૪૪૫
બાલ્મીકુલ	૧૯૬	લોખાનના ફુલ	} ૧૫૦
મગના કાકુ	૮૦૧	લોખાનનુ તેલ	
મદાયિરનુ તેલ	૫૦૨	વર્હમાન પીપર	૪૭૫
મુકેલ (નાળાએગનુ તેલ)	૩૬૦	વસ્ત્રને સુગંધ આપવા માટે	૯૪
મવક્ષાગદિગુદિકા	૪૯૩	વિઃગાઘ ગુગળ	૨૬૯
ચામગળ ગુગળ (એ પ્રકારના)	૨૬૬	વિશ્વાલ ગુગળ	૨૬૮
ગરુડાદિ ગુગળ	૨૬૮	શતાવર્યાદિ કવાચ	૫૦૨
રૂચિનાયક ચરણી	૩૯૦	સુવાસિક બુટી	૯૪
રોહિતાગિર	૪૪૫	સોમનાથી તામ્ર ભન્ન	૯૦

આગલી આવૃત્તિઓની પ્રસ્તાવના ઈત્યાદિનો સારાંશ.

પહેલી આવૃત્તિની કે. સસ્ત્રી શંકર દાણ પહેલી પ્રસ્તાવનામાંથી.

હિંદુસ્થાનમાં કોઈપણ વિષયના અથવા પ્રાચીન વખતે એટલા થઈ ગયેલા છે કે હાલ તેના નામની રીપ પણ અમે જાણવાને અસક્ત થઈ જેટલા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થઈ તેમની વિદ્યા રાજપ્રકનથી ઉત્કર્ષિત થવા પામી, તેથી તે આમાં પૂર્વના કેટલાક અથવા તથા તેમાંની જુદી જુદી વિષયો નાણુદ થઈ જાય છે. **કર્મ સિદ્ધાન્તિકૃતિકલૌ કાર્ય્યચુચ્છન્નિ વિદ્યા** આવુ આ બાબત ઉદ્દેગ-જનક વાક્ય ઘણાંક લોકના મોમાંથી નીકળે છે, એવું કારણ એજ છે. માટે જે આમાં સુસિદ્ધિવર્ધ છે, જેની જુદી વિરાળ થઈ છે, જે માન્યતાને પામેલા છે અથવા ઈશ્વર જેને અનુકૂળતા આપેલી છે એવા સદ્ગુહસ્થાએ આ ઉદ્દેગજનક બનાવના નારા થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ધણી અગત્ય છે.

માગ તન, મન અને ધન એની અદ્ય સહાયવડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વર-સથી ચાલેલો છે; અને તેમાં મેં આર્થવૈષ્ણવો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું ઘણું કર્યું છે, તેમાં ‘આર્થભિષક’ નામના માસિક પુસ્તકદાર મરાઠી ભાષામાં વૈષ્ણવના અથવા બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. મારા ગુજરાતી બધુઓ માટે મારા વિદ્યાન ગુર્જગપુ અને હાલ થી કાર્યાનિવાસી, સત્યુપ હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલ વ્યાસે ભાષાતર કરી આપ્યુંથી આ મુશ્કેલીમાં બહાર પાડવાનું કામ હું કરી શક્યો. એ જાણવાની મને બહુ પુરાણી ઈર્ષ્યા છે.

આ પુસ્તક પ્યાર કરવા માટે મને કેટલી મહેનત થઈ હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનતમાં હતા હશે એનો વિચાર કરી, મારા અલ્પબધુઓ આ અથનો આદર કરશે, અને આગવી આજ્ઞા જે બુદ્ધિવૃદ્ધિ થઈ ગઈ હશે તે સુધારવા માટે પ્રમાણ મનથી મને સચના વગે, તથા મારે આ કામ નિર્દોષ બનાવશે, એવી હું ધણી આશા રાખુ છું.

હું જાણા મહારાષ્ટ્ર હોવાથી ગુર્જર ભાષા તરીકે મારી જુલજુલ થઈ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉપલી વિનંતિને મારા વિદ્યાન બધુઓ માન આપી, આગ પ્રયત્નમાં સહાયશુભ થશે, એવી હું વિનયપૂર્વક ચાચના કરું છું.

આર્થવૈષ્ણવમાં વૈષ્ણવ બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે પણ તે બધા વિષયો વાચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મકવા એ બનવા જેવું નથી; માટે તેમાંની કંઈએક બાબતો સંક્ષેપમાં મેં અમ ગોઠવેલી છે વનસ્પતિ આ એક આર્થવૈષ્ણવમાં મોટી મહત્વની બાબત છે, અને તે માટે વનૌષધી ગુણુદર્શનું આ આર્થભિષકના પહેલા ભાગમાં બનતાં મુખી સંવિકાર વિવેચન કરેલું છે. તેમજ સેગનાં નિદાન-લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યપથ્ય વગેરે બાબતનું અનુક્રમવાર વિવેચન ‘સુબોધ વૈષ્ણવ’માં

કરેલું છે. રસાયન અને ખનીજ પદાર્થો વ્યાપ્ત રાગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમ-
વાર વિવેચન થતાં માટે ‘રસવૈષક’ આ એક સ્વતંત્ર લાઝ છે. તેમજ અનેક
જાનના પાક, અનલેહ, મુરખા, શિરકા વગેરે જ્ઞાતનું ખુદ્ધ વિવેચન ‘બૃહત્પાક
સમ્રહ’ એવાં બુદ્ધિજ્ઞ જ્ઞાન પાડીને તેમાં કરેલું છે. તેમજ ‘ગોવૈષક’ ‘પ્રાણીજ
ઔષધી’ ‘અધરાગપરિચ્છાન’ આ ત્રણ વિષયોનાં પણ બુદ્ધિ બુદ્ધ પ્રકરણો છે.

તે સિવાય કદિન શબ્દનું જ્ઞાન થતાં માટે કાશ અને વૈષકની પત્રિકાઓ, આઠ
જાતની નાઠી વગેરે પરીક્ષા, આવી રીતે સ્ફુટ વિવેચન કરી આ અથ સપૂર્ણ
રીતે સુલભ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી છે.

તે છતાં પણ એમાં કરવા જેવું બહુજ છે એમ અને લાગે છે, પણ તે
થતું એ કેવળ આશ દેશ્યકુઓના આશ્રય હિપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય એમ
જેમ મળી જશે તેમ તેમ મારે આગળનો પ્રયત્ન સફળ મશે એમ કહી તેની
રાહ જોઈ હું.

બીજી આવૃત્તિ છપાવનારની પ્રસ્તાવનામાંથી.

પુસ્તકોના વિષયોનું વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આપેલું છે. તે
હિપરાત મજકુર પુસ્તકમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભાષાઓના વનસ્પતિઓના નામ નથા મારી
મથામતિ ગુર્જર ભાષામાં સુધારણા કરી છે, છતાં તેમાં દષ્ટિદોષ અથવા દસ્તદોષ
આવેલા હોય તેની સુધ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે. એ પુસ્તક મારી ચિંતિ હિપર
વિચાર કરી આ મ શક્ય દાહ શાસ્ત્રીપદ્ધતિ મને દિલીવાવૃત્તિ છપાવવા આપી
હિપદ્ધતિ કર્યો છે, તેથી તેઓના દેશાત્કર્ષી કાર્યમાં જગનિયતા પ્રબુ વગ આપે એવી
નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાચક વર્ગની રજા હઉં હું અનુ.

ત્રીજી આવૃત્તિના પ્રકાશકના નિવેદનમાંથી.

‘બૃહદ્ પ્રથમાણા’ નીકળવાની શરૂઆત સવત ૧૯૬૮ની આખરથી થઈ
હતી અલગ સુધીમાં તે દાગ નીકળેલા ચાર પ્રથિમાં પહેલો અથ (જાતેશ્વરી)
વેદાંતનો, બીજો (ભાગવત) પુરાણનો, ત્રીજો (શ્રી શિવાજી છત્રપતિ) જીવન
ચરિત્રનો અને ચોથો (ગજસ્થાનનો) ઇતિહાસ અથ ૧ લો) ઐતિહાસિક હોવા આજે
પાચમાં અથ તરીકે આ ‘આર્થશિપક’ નામનો વૈષક વિષયનો અથ પ્રકટ થાય છે.

આ અથને મૂળ મરાઠીમાં ગચી પ્રમિદ કરનાર સ્વર્ગ્ય ગાન્ધી મકર દાહ
પરે એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ અને દેશભક્ત હતા એમનું સચિત્ર
જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપેલું જણાશે. આ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાનર
કરાવનાર તેમજ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજ-
રાતી ન હોવાથી આમાં ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોડણી નેવી નગ્ગ, ગપ્પ અને
શુદ્ધ જણાશે નહિ, છતાં આ વાત પણ કહેનીજ જોડણી કે મામાન્ય ગુર્જર વાચકો
સમજી શકે નહિ એવી તો તે નથીજ, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું
અથ ૩ ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખાપી જઈ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળી,

તેમજ તે પશુ ઉપડી જઇને અધિક માગણી નહીં રહી ત્રીજી આવૃત્તિના પ્રસંગ આવવો, એ વાત પશુ મુજબ વાચકવર્ગમાં તે કેટલું ઉપયોગી અને સ્પષ્ટરૂપે પાત્ર થઈ પડ્યું છે; એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપે જ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ડીસી અષ્ટપત્રીના આકાશમાં એ પ્રથમ નોકળી હતી. બીજી આવૃત્તિ રામજી અષ્ટપત્રી કલ્યા એકજ પુસ્તકના રૂપમાં રૂ. ૫ ના મૂલ્યથી ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં નીકળી હતી, પરંતુ પછી કેટલાક કારણોથી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સરનાએ પોતાના ધોરણને અનુસરતી રૂ. ૧૫ ની કિંમત રખાવીને રવીકરી હતી.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સંમતિ ૨૫૦ વૈદ્યશાસ્ત્રી શરદ દાહ્યાજી બહુ મુખ-ધનિયાસી ત્રાસુત રામજીજી દાહ્યાજીએ પાડે, એમણે પૂર્ણ મિષ્ટાન્નમતથી આપવા બદલ મુજબ વાચકવર્ગ તરફથી તેમના અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રી-જીના ચિત્રનો બદલે વાપરવા આપીને તેમજ તેમનું હિદ્દીમાં પ્રકટ થયેલું અંતિમ આ પુસ્તકમાં આપવાનો મુયોગ આપીને, દાહ્યાજી-પ્રયાગ નિવાસી કીશોર જગ-નાથપ્રસાદ શુક્લ એમણે કરેલા ઉપકારનું પશુ આ રમણે સ્મરણ કરવું જોઈએ.

આધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતાં વ્યાધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને જાળવણીજ એક છે, તેમજ ખાવાની આધિધિઓ કરતાં અન્ન, જળ, રમણ અને વાસ્તુની યોગ્ય ફરજતથી, ઉપવાસ, નેત્રી, ઘોસી, ખરતી, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, ભૂતિકા, સર્વપ્રકાર, રંગ, વ્યાયામ, પ્રાણાયામ, સ્વેદન, વ્રમન, આનંદ, શાન્તિ, સદ-વિચાર, સત્સંગ, સદ્ગ્રંથ ઇત્યાદિ પથ્ય પ્રકારો અને પદ્ધતિનું સેવન તેમજ કુપથ્ય આહારવિહારનો ત્યાગ, આ બાબતોનેજ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સમજીને દરેક દૃષ્ટિએ તેવા કુદરતી ઉપચારોનું જ સેવન કરવું જોઈએ. વૈદ્યો તેમજ ડોક્ટરોએ પશુ એવી બાબતોનેજ ખરેખરી ઉપકારક સમજીને તેના પૂર્ણ અજ્ઞાસ કરવો જોઈએ, અને તેવા ઉપચારોના દૃષ્ટિએને લાલ આપી આ નવીન જેવા દેખાતા માર્ગમાં, શરૂઆતમાં લોકો ન સમજે તો ધૈર્ય રાખી કાઈક ખતીને પશુ ચક્ષુથી લેવું જોઈએ. અન્ન કરવાથીજ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં વળતું નથી અને છેવટે અર્થપ્રાપ્તિ પશુ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. ઇતિહાસ એ પશુ આ કુદરતી ઉપચારોનું મહત્ત્વ ખ્યાનમાં લઈને તેના અનુલવણના ઉપચારકોનીજ સલાહ અને આશ્રય લેવા જોઈએ, એ ઉપચારો એવા તો સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે કે જો તેને લગતા પુસ્તકો અવલોકવાનું રાખ્યું હોય અને તેને અનુસરીને યથામાધ્ય સામાન્ય જાળવણી પશુ રાખી હોય, તો વ્યાધિઓ થવાના ધણુખરા સંભવો અર્થે રસ્તેથીજ નજીક થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉદભવી થકેલા અનેક સામાન્ય વ્યાધિઓ પશુ એમાંજ એકદ બેજ સાદા પ્રકારોના સેવનવડે સહેલાઈથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

ખરે જોતાં એવા કુદરતી ઉપચારોને લગતા પુસ્તકોની તેમજ વ્યાધિ થવાનો પ્રસંગ ન આવે એવા આહારવિહાર અને રીતિ રીવાજોનું જ્ઞાન આપનારાં પુસ્તકોનીજ જનસંખ્યા માટે ધણી આવશ્યકતા છે. યુરોપ અમેરિકામાં તો એવા પ્રથો

પુષ્કળ નીકળી ચૂક્યા છે, તેમજ એવા ઉપચારકો પણ હવે ન્યા ત્યા ગેંધએ તેટલા મળી આવે છે

આપણા દેશમાં એવા ઉપચારકો તેમજ પુસ્તકો હજી નહિ જેવાજ છે. વિવિધ અથમાળાદારા દર વર્ષે એકાદ પુસ્તક આ પ્રકારે નીકળે તો દીક, એવી આતુરતા મૂળથી હોવા છતાં એ વિષયના અનુભવી અને ઉદાર લેખકોની દુર્લભતાને લીધે હજી કશુંજ બની શક્ય નથી

મુખ્યત્વે ઉપર જણાવ્યા જેવાજ ઉપચારકો તથા વિચારો પુરા પાડનાર ધન્વન્તરિ નામે માસિક વિમનગરમાં નીકળે છે, એ વાત ગુજરાત માટે સહભાગ્યની છે. આ સિવાય ધણું વર્ષથી ગુજરાતની સેવા બજાવી રહેલા ‘વૈદ્યકપત્ર’ માસિકમાં તેમજ શ્રેષ્ઠસાધક અધિકારી વર્ગ તરફથી ‘મહાકાળ’ તેમજ ‘પ્રાત કાળ’ માસિકમાં પણ એ પ્રકારના લેખો વખતોવખત આવ્યા કરે છે જે ખાસ મનન કરવા-ચોક્કસ હોય છે ગુજરાતના દરેક ઘરમાં આવ્યા માસિકો વાચવા યોગ્ય છે જે તન-મનના સદુપયોગપર ચારે પદાર્થની પ્રાપ્તિને આધાર રહેલો છે તેની રચનાથી તેમજ એ શરીર તથા મનને માટે હિનાહિતકારક થઈ પડનારા આહારવિહાર અને ઉપચારો જેવી બાબતોથી અજાત રહીને વખતોવખત નાનાવિધ વ્યધિઓના પગમાં મગસવા કરતુ એના કરતા અધિક અજ્ઞાન અને અર્થતા બીજી ઈર્ષ હોઈ શકે ‘ એવી બાબતોની અનેક પ્રકારની માહિતી, ગ્રંથિત અને ચેતવણી સમયે સમયે આપ્યા કરનાર, તેમજ જગતમાં થતી જુદી જુદી અફજુત વૈદ્યક શ્રેણીની તથા દેશવિદેશના જુદા જુદા અનુભવોઓના અનુભવાની માહિતી આપ્યા કરનાર એવા વૈદ્યક વિષયના તેમજ માનસિક વિષયના માનિકો ખાને વર્ષ દિવસે માત્ર થોડી રકમ ખરચી નાખતી એ શુ પ્રત્યેક બુદ્ધિમાનનુ વ્યત્યત આવરણ કર્તવ્ય નથી ?

સર્વત્ર વિગજમાન, મર્ચના પગમ હિતરની “ **वैद्यो नारायणो हरिः** ” ના સવાતમ કલ્યાણમય સ્વરૂપને મય વાચક અને માનવજીવુઓ ઇચ્છે, મેળવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાધિ માત્રથી મદદને માટે મુક્ત થઈ પગમાન હતી નિત્ય પ્રાપ્તિસ્વરૂપ તે મહાન મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય એ ભાવના સહિત **ॐ तत्सत् ॥**

ચૈત્ર શુક્લ પૂર્ણિમા—મવત ૧૯૭૦ એપ્રિલ ૬ મ ૧૯૧૪

ભિક્ષુ-અખંડાન દ. (મત્રો મ સા)

ચોથી આગૃતિના પ્રકાશકના નિવેદનમાંથી.

ત્રીજી આગૃતિના મમયથીજ વાગલી (હાલમાં થરા, તાપે પાલણપુર) નિવાસી શ્રીયુત પ્રાગજી હેમજી જાનાબાગની ઇચ્છા હતી કે આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠી ગ્રંથ સાથે મેળવતે તેમાં ગદી ગએલી બાબતો તથા ‘ભલો તેમજ મૂળગ્રંથની નવી આગૃતિઓમાં ગ્રંથકર્તાએ પાછળથી કરેલા સુધારા વધારાના સમયમાં તેને ગોઠવિત વર્ધિત કરી આપવો તેમના ગ્રંથથી ત્રીજી આગૃતિને એવો કેટલોક લાભ, ઉપચારોની વ્યાધિવાર અતવણી તેમજ પારિભાસિક શબ્દાર્થના પરિશિષ્ટો ઇચ્છાદિષ્ટે મળ્યો પણ હતો ચોથી આગૃતિ માટે આ કાર્ય તેઓ સારી રીતે બજાવી શકે

તેટલા માટે તે સંવેળાથીજ તેમને મોપાયુ હતુ પરિણામે તેમનાદારા આ આશ્રુતિમા નીચે પ્રમાણે સુધારો વધારો થયો છે

વનૌષધી ગુણાદર્શ—ની પુરવણીકેપે મૂળ અથકાગ સ્વ શ દા પદ્ધતિ મગડીમા પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નવીન ભાગમા રહ ઔષધીઓના વર્ણનમા કેટલાક ઉમેરો કરેલા તે, તે તે વનગપતિના પ્રકરણમા જોડી લેવાયો છે દાખલા તરીકે જુઓ, અગર, ખમખસ, ડપૂર છં આ સિવાય તેમા ત્રણ ઔષધીઓનુ વર્ણન નડુ ઉમેરાયેલુ તે પણ આમા યથાગ્થાને દાખલ થયુ છે મરાડી ઉપરથી ભાષાન્તર થવામા વીશેક ઔષધીઓનુ વર્ણન પડ્યુ ગહેલુ અથવા પડ્યુ મૂકાએલુ, તે પણ આમા દાખલ થયુ છે એમાની કેટલીક ઔષધીઓ તો બહુ ઉપયોગી છે, જેમકે ડગીઆતુ, ખોલ છં વળી શકઆતની બને આશ્રુતિઓમા ઔષધીઓ તેમજ વ્યાધિઓના મુખ્ય નામ અતેક સ્થળે ગુજરાતીને બદલે મગડી રહી ગયેલા, તે આમા ફેરવાઇને ધણે ભાગે સાદા ગુજરાતી નામ દાખલ થયા છે એમા મુખ્ય આધાર ૨૧૦ પંજીના નિષ્કટનોજ લેવાયો છે આ ફેરકાગથી કોઈ કોઈ કેટલાં અકારાર્થિ ક્રમ પણ ફેરવાયેલા જણાશે

સુઓષ વૈદક—મા સ્વરબેદનો વિષય ન હતો, તે મૂળ મગડી અથપરથી ઉમેરયો છે વળી આ પ્રકરણમા કેટલાક સ્થળે એકજ વિષયની પેટા બાબતોને જુદી બાબતો તરીકે વ્યાપ્તી તે આમા યથાગ્થાને ગોઠવવામા આવી છે આ કારણથી આમા વ્યાધિઓના નબર આગલી આશ્રુતિ કરતા થોડાક ધટેલા જણાશે, પરંતુ હપીકનમા તો ઉચ્ચે વધારો અતે સુધારાજ થયો છે

મૂળ અથના ‘સુઓષ વૈદક’ ભાગમા પાછળથી પરિશિષ્ટ ૩પે કેટલાક પાકો વગેરેની બનાવટો ઉમેરાયલી તે આ અથમાના ‘બુહલપાક સ’અહ’વાળા ભાગમા ઉમેરી લેવાઈ છે

“વનૌષધી ગુણાદર્શ”મા ઔષધીઓને જુદા જુદા વ્યાધિઓપર વાપગવાના દશાવેશ પ્રયોગોની વ્યાધિવાર ખતવણી ગઈ આશ્રુતિમા શ્રીસુત કાનાબારને હતો પરિશિષ્ટ૩પે ઉમેરાયલી, તે આમા થાઈકાની વિશેષ સુચમના અર્થે સુઓષ વૈદકમા આવેલા તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમા “વિશેષ ઉપચાર” એવા મથાળા નીચે જોડી દેવાઈ છે

ઔષધી ક્રિયા—આ નામનો આ અથનો એક ભાગ અથ કર્તાએ પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરી તેમા કેટલાક ગસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ઇત્યાદિ પ્રયોગોનો સમાવેશ કર્યો હતો તે ભાગ અનુવાદકેપે આમા નવીન ઉમેરયો છે, અતે તેથી આ અથ સાતને બદલે આઠ ભાગનો બન્યો છે મળ મરાડી અથના રસવૈદ્ય પ્રકરણમા પરિશિષ્ટ૩પે ચત્રવિચાર તેમજ કેટલાક ગસાયન વગેરે ઉમેરાયલા તેનો પણ આ ઔષધીક્રિયાના પ્રકરણમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે.

વૈદકની પરિભાષા—આ નામનુ જે પ્રકરણ આ અથ રહે થવા પૂર્વે યોજાવલુ છે, તેમા “ઔષધીઓના ગુણોપદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂન” વાળી બાબત નવી ઉમેરાઈ છે

પરીક્ષા પ્રકરણ—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમા આવે છે આ પ્રકરણમા આવતા “નાડી પરીક્ષા” વાળા વિષયની છેવટે “નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ” એ નામના એક ઉપયોગી નિબંધનું ભાષાન્તર ઉમેરાયલું જણાયું. આ મૂળ (મરાઠી) નિબંધ મુબઈની વૈજ્ઞાનિકાએ ઈનામ માટે પત્ર દ કરેલા હોઇને ૨૦ ૨૦ ૬૦ પદોએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમા જે કાઈ વધારા થયો છે, તે મૂળ ગ્રંથકાર શાસ્ત્રી ૨૦ ૬૦ પદે તરફથી હયામલા પરિશિષ્ટ વગેરે ઉપરથી અને તેમાના વિષયો આ ગ્રંથના અગ્રણ્ય હોવાથીજ સંયોજા જણાયું.

ઉપલી બાબતો ઉપરાંત આ ગ્રંથમા ઔષધીઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપયોગની બાબતમા તેમજ વ્યાધિઓના નિદાન તથા ઉપચાર ઇત્યાદિ બાબતમા કાનાબારને જ્યાં જ્યાં મળેતા, ખુલાસો, ઉમેરો કે સૂચના કરવાનું ઘટિત જણાયું, ત્યાં ત્યાં તેમણે હસ્તલિખિત જૈન યંત્રિઓના તેમજ જુના ગ્રંથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આર્ય, યુનાની અને અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથોના આધારથી તથા જાતિઅનુભવ ઉપરથી તે મુજબ કર્યો છે એવા ઉમેરા ગ્રંથથી જુદા જણાઈ આવે તેટલા માટે તે ટીપ્પણરૂપેજ અપાયા છે આ ગ્રંથમાના આવા સર્વ ટીપ્પણ ઉક્ત ગૃહસ્થ તરફનાજ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનું નામ આપવા જરૂર જોઈ નથી આવા સેકંડ ટીપ્પણને લીધે પણ આ આવૃત્તિમા અનેક ઉપચારો તેમજ બીજા ઉપયોગી માહિતીનો વધારો થએલો જણાયો.

આ પ્રમાણેના સુધારા વધારા કરીને આ ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જે શ્રમ શ્રીયુત પ્રાં ૮૦ કાનાબારે લીધો છે, તે બદલ તેઓને સંગ્રેમ ધન્યવાદ આપવામા આવે છે પોતા તરફના શોધન વર્ષનની હકીકત લખી મોકલતા તેની છેવટે તેઓ જણાવે છે કે, “આમ એકદર રીતે અમારા હાથથી થવા પામેલા કામ પૈકી કેટલુંક તો વાચકવર્ગને તુરંતજ નજરે આવી શકે તેવું છે, પરંતુ ખાસ જરૂર જોગી બૂલો તો (૩ ૧૦ વાળી) પહેલી આવૃત્તિ * * * સાથે મેળવી જોવાથી અમારી મહેનતનું અનુમાન બાધી શકશે. તોપણ અમે ખરા અત કરણથી કહીએ છીએ કે હજી પણ અમારાથી કેટલોક જોડાતો સુધારો બની શક્યો નથી અથવા અમારાથી અમારી સમજ ભેદથીજ નવીન બૂલ થવા પામી છે એમ દેખાશે, પરંતુ જમઃ પતન્વ્યાત્મસ્તમં પતાચિન્નઃ—આકાશનો પાર નથી, પણ પક્ષીઓ પોતાની મતિની માફકજ ઉડે છે, એ ન્યાયથી અમે અમારાથી બની તેટલી સેવા બજાવી છે, અને વિશેષ જેમની ઇચ્છા હોય તેમને અમારો પ્રતિબંધ નથી પણ ખાસ આગ્રહ છે અને એના માટે આભાર માનીશું.”

ઉપર્યુક્ત શોધન વર્ષન કરવામા ગ. કાનાબારને મરાઠી જેવી પરજાયાના મૂળ ગ્રંથ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોવાથી, તેમજ “બાર માઉએ બોલી બદલાય” એ કહેવત પ્રમાણે આ તરફ પ્રવૃત્તિ ન હોય એવા ઉદાર મુજબસત તરફના કેટલાક નામો તથા શબ્દો તેમના લખાણમા આવે, એ સ્વાભાવિકજ છે;

જેથી એમ કીકીક કરવાનું, તેમજ તેઓ તરફથી થઈ આવેલા સુધારા વધારા-
માથી લેવા યોગ્ય આશનો નિષ્ક્રિય કરવાનું તેમજ વાક્યરચના ન સમગ્ર તરીકે હોય
ત્યા તેને સુધારી લેવાનું કાર્ય (છાપવા આપવા અગાઉ) આ લખનારને કરવાનું હતું.
સરસ્થાની બીજી રોકાણો તેમજ શરીરપર આવી પડેલા એક અકસ્માતની પીડાને લીધે
એ કાર્ય તેનાથી પુરેપુરું નહિ બની શકવાથી, બાકીનું કાર્ય છેવટના મુદ્દા જેવા સમયે
સરસ્થાના અવસ્થાપકને બળવતું પડ્યું હતું એમ પણ જે કાંઈ બુલબૂક રહી ગય
અથવા નવી થઈ ગય, મુદ્દીડર અથવા પ્રેસનો દોષ આવી ગય, તેમજ કોઈ
શબ્દનો અર્થ ન સમગ્ર તરીકે પાછળથી શુદ્ધિપત્રમાં આપવાનો રાખીને તત્કાળમાં
તે જેમનું તેમજ કાયમ રાખવું પડ્યું હોય, તે સર્વનો સુધારો શુદ્ધિપત્રરૂપે તૈયાર
કરવાનું છેવટનું કાર્ય રા કાનાબારને સોંપાયું હતું અને પ્રશ્નણે સંશોધક, અવસ્થા-
પક તેમજ મ પાદૃ ઉપર આવેલા કાર્ય તેમણે યથાવકાર અને યથામતિ-શક્તિ
બજાવવા પોતપોતાની બનતો ચલન કર્યો છે આમ છતાં એમાના કોઈનો પણ
એવો દાવો નથી કે આ આવૃત્તિમાં કશી બુલબૂક કે ન્યૂનતા નથીજ રહી મૂળ
મગદી આર્થભિષક્ષના કર્તા શ્રીમુત શકર દાજી પટેલે પોતાની હયાતીમાં છપાવીને
બે વાર પ્રસિદ્ધ કરેલું આ ભાષાતર ભાષા તેમજ શબ્દોની બાબતમાં રચેને રચેને
મરાઠીની છાયાવાળું અને સરળતાથી નહિ સમગ્ર તરીકે તેવું હોવાથી પુરેપુરી શુદ્ધિ
તો કોઈ વૈદક અને લેખનના અનુભવીને હાથે નવીન ભાષાન્તર આપ ત્યારેજ
આવી શકે તેમ છે.

આજે છે કે ત્રયચંદ્ર હજીએ જે કાંઈ સુધારવા યોગ્ય હોયે છ'ં બજાવ્યા, તે
સુધારી આપીને સુગ અનુભવી બનેા ભાષી આવૃત્તિને અધિક ઉત્તમ બનાવવામાં
યોગ આપશે.

‘ પાઠિભાષિક શબ્દાર્થ ’ વાળો વિષય આમાં “ ઔપધીઓના મમ્હેનાના
નામ ” એવા વધારે બધા બેસતા નામ સાથે વૈદક પુસ્તકોના પેદામાં અપા-
યેલા બજાવે.

આગલી આવૃત્તિઓમાં ઔપધી-યુક્ત-યુક્ત-વિચાર, કડિન શબ્દોના કોષ, ઔ-
પધી પ્રતિનિધિ દત્યાદિ પ્રકીર્ણ વિષયો ભુલે ભુલે રચેને આવેલા તે, તેમજ એવા
જે જે વિષયો આ આવૃત્તિમાં બેસેરાયા છે તે સર્વ પાદક વર્ગની સુગમતા માટે
આ આવૃત્તિમાં ત્રયચંદ્ર શરૂઆત પૂર્વે આવતા વૈદકની પરિભાષાવાળા પ્રકરણના
પેદામાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે એ વિષયો આ પ્રશ્નણે છે.-૧ ઔપધી યુક્ત-
યુક્ત વિચાર ૨ ઔપધી લાવવાનો પ્રકાર ૩ સ્વરસાદિ પાત્ર પ્રકારના કાલ્પ ૪.
લાલોના પ્રકાર ૫ ચૂર્ણ ૬. વટિકા (ગોળીઓ) ૭. ઉકાળો (ફાટ) કરવાનો
પ્રકાર ૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર ૯. કલકનો પ્રકાર ૧૦. ઔપધીસેવન કાળ ૧૧.
સર્વ સાધારણ અનુપાનો ૧૨ વૈદકની મુલાકાતમાં આવેલા નામો વિષે ખુલાસો.
૧૩ ઔપધી પ્રતિનિધિ ૧૪. ઔપધીઓના સુસુદેષ હસકે શબ્દો વિષે સમગ્રજૂત.
૧૫. ઔપધીઓના સમૂહના નામો ૧૬. કડિન શબ્દોના કોષ.

૨૭૦ શકર દાજી પટેલની હયાતીમાં નીકળેલી આ ત્રયચંદ્રે એ આવૃત્તિઓ પછી

આ સમ્યાદારા નીકળેલી ત્રીજી આશ્રિતિમા પરિશિષ્ટે ઇત્યાદિ ઉમેરાવાને લીધે મુમારે માઈક પૃથ્વી ઉમેરા થયેલા, તે ઉપરાંત આ આશ્રિતિમા (ઉપર વર્ણવેલા મુદ્દાગ વધારાઓને લીધે) ખાલ ૧૬૪ પૃષ્ઠ ઉમેરાયાથી આ ગ્રંથની હકીકતમા લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠ વધારે થયેલા જણાશે.

આવશ્યી પૃષ્ઠિમા-સ ૧૯૭૨ લિથુ-અખ ડાનદ. મત્રી સ મા.

આર્યલિપિક્ષના કર્તા, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પટેનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર.

(પ્રયાગનિવાસી વૈદ્ય જગન્નાથ પ્રમાદ શુદ્ધ એમણે દિદીમા છપાવેલા ચરિત્રનો સાગશ)

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसम्भ्रमाद्यस्य ॥

तस्याम्बा यदि सुतिनी बद्ध बन्ध्या स्त्री कीदृशी भवति ॥ ૧ ॥

મમાગમા એવા અસખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓના પોતાના થોડાડુ ટુખીજનો અને ઇષ્ટ મિત્રોને છોડીને સર્વ સાધારણ જનમમાજની સાથે કાઠ પથ્થુ મખધ હોતો નથી જે વિચારશીલ પુરૂષો રાત્રિનિવસ દેશની દશાનો વિચાર કર્યો કરે છે અને જેઓ આહે છે કે દેશમા પુરૂષમિહોની—દિસક જગક્ષી મિહો નહિ પથ્થુ પગકમી, માહસિક, પુરૂષાર્થી નગસિહોની—ઉપરિત થાય, અને દેશમા ધન મનિષ્ઠ સપતોની મખ્યા વધે એવા પુરૂષોના—હૃદયમાથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઈને તથા તેમા એકાદ બાળકના જન્મથી વધારે થતો જોઈને નિગરાની માથે એવાજ ઉદ્ગારો નીકળે છે કે, ત્રીસ કરોડ મુર્ખોમા પૃથ્વીનો ભાગ વધારવા માટે અને પૂર્વ પુરૂષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચડાવવા અર્થે એક મુર્દાંલ જીવતી મખ્યા વધી એજ પ્રમાણે કાઠ શિરનોદગપરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન જોક્ષી ઉઠે છે કે ચાલો, ઠીક થયું ! પૃથ્વીનો ભાગ હલકા થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અનન્યો એટલે અર્થે બચાવ થયો આ સ્થળે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ત્યારે ને વિચારશીલ પુરૂષ આહે છે કોને અને કોની કામના કરે છે? ઉપજગ હૃદયમા આગ્ય છે કે જે પુરૂષસિદ્ધ છે, સાચો સખૂન છે અને ખરેખરી રીતે પોતાના ગુણોવડે પોતાની માતાની કુખને દીપાવે એવો છે, તેજ સાધારણ જનસમાજમા આશા, પ્રેમ અને સહાનુચ્છિતિનુ સ્થળ છે જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે—જનની જન્મજૂમીને કામ ન આવે, તે પુત્રજ શુ કામનો ? જે ગુણી પોતાના ગુણુ વડે મર્વ સાધારણને લાલ ન પહોચાડે તે ગુણી શા કામનો ? જે મનુષ્ય મમાજના સુખ દુખને પોતાના સુખ ન મમજે તે મનુષ્ય શુ કામનો ? જે મપૂતની કોઇ વિશેષ ગુણુવાળા ગુણીઓમા ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શુ કામનો ?

આચાર્યેશ મહેતાપાંચાયત્વર્ગસ્થ શકર દાસ શાસ્ત્રી પટે
આર્ય ભિપદ પ્રથના ડાના

કોઈ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઉઠતાની માથેજ તે ગુણ ધરાવનારાઓની મજૂરીમા જેનું નામ ગણવામા આવતું નથી, તેવા મનુષ્યોને મથાળે દાકરો સ્થાનક બનાવનાર કવિ સપૂત ગણતો નથી, અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે કબૂલ કરવાને હચ્છતો નથી. તે મોટા સશયમા પડી પ્રશ્ન કરે છે કે જો તેની માતાને પુત્રવતી કહેવામા આવે, તોપણ વધ્યા-વાઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી ? સાગશ કે જેને પુત્ર નથી હોતા તેજ વાઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ પડતા નથી અને જેના ગુણોથી સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દોકરે વાઝણી મમાનજ છે, અને તેના પુત્ર પદવીને લાયક ગણાતા નથી. આજે અમે જે સ્વર્ગવાસી સંજ્ઞાનનુ જીવન ચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરવા આહીએ છીએ, તે જ્ઞાતવર્ધના સપૂતોમાના એક હતા પોતાની માતાના-જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત કહેવડાવવાને તેઓ અધિકારી હતા.

આ પ્રથમા ક્ત્રી ૨૦ શાસ્ત્રીજી શકર દાજ પટે એમના બધા કાર્યોથી અમે વાકેફ નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તેને પણ વિન્યાગથી લખવા માટે અહીં ધ્યાન નથી, તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સક્ષિપ્તમા આપી, તેમના કાર્યોનો આલોસ માત્ર અહીં રજૂ કર્યો છે.

પડિત શકર દાજ પટેના પૂર્વ પુરૂષ પૂના જીલ્લાના નારાયણ ગામમા રહેતા હતા, કિન્તુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજ શાસ્ત્રી જેથી સહકૃદ્દય મુબઇમા આવીને રહ્યા હતા ત્યાજ પોતાની જ્યોતિષ વિદ્યાના પ્રભાવવડે સારી નામના મેળવવાની સાથે દામ પણ ફીક કમાયા હતા. શકર દાજનો જન્મ મુબઇમા સવત ૧૬૨૩ ના ફાગણ વદ ૧૦ ના રોજ થયો હતો “ પટે ” તેમના કુલનુ “ ઉપપદ ” છે. મામાન્ય રીતે દેશસ્થ આજ્ઞાણો શાન્ત, નિષ્કપટ, ધાર્મિક અને સાધુ વૃત્તિના હોય છે અને આ બધા ગુણ તેમનામા પૂર્ણ રીતે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમા આજ સુધીમા જેટલા સાધુઓ થયા છે તે સર્વે દેશસ્થ છે; અને જેટલા ગજનૈતિક પુરોષો થયા છે તે પ્રાયઃ કાકળુન્થ હતા અને છે.

શકરસવે આઠ વર્ષની અવસ્થામાજ મરાઠિનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુમ-સિદ્ધ પ્રત્યાયક્રુ સાહિત્યાચાર્ય પડિત ગદ્દલાલજી પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાન્સા આદિનુ અને પડિત પ્રભાકર દાજ વાઘડેજી પાસે વેદનુ અધ્યયન કરવાને આરંભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામા તેઓનુ નામ હમેશા પહેલું રહેતુ. વિદ્યાર્થીશાખાજ તેમના અત કરણમા સાર્વજનિક કાર્યોના અંતુર પુટલા લાગ્યા હતા કોઈ કોઈ વખતે પાઠશાળામાજ પોતાની માથે લાલ્લુનાગઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરીને પોતે આખ્યાન આપતા હતા. સહાધ્યાયીઓનુ તેઓએ એક પથ બનાવ્યુ હતુ અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે, બાળકોમા મહેમાહે જે ઝગમગ બને તેની અધ્યાપકો કે માળાપો પાસે ફરીઆદ નહિ લઈ જતાં એ પથ-દારાજ ફડચો લાવવો. બાલ્યાવસ્થામા તેઓનો કોષ રુકના જેવોજ ક્રિમ હતો. તથા-પિ લાયક ઉમરે પહોચતા તેઓએ કોષને પી જવામાં અને હિદિષ-સાખ હેતુ પાર પાડી લેવામા સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. બાર વરસની ઉમરમાજ પોતાના

મોટાભાઈ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયતાવડે “આશ્રમિત્ર” નામનું આસિક તે-
ઓએ સર કરી દીધું તેના ખર્ચને માટે કોઈની પાસે ચાલના નહિ કરતા તે-
ઓએ જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે ઉપરથી તેમના પુરુષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો પરિ-
ચય થયે છે પોતાના પિતા તરફથી જે ખીમા ખર્ચ મળતુ હતુ તેમાથી તેઓ
ઉંચા પત્રનું ટપાલ ખર્ચ તથા પત્ર વ્યવહાર આદિનુ પરચુરણ ખર્ચ નિભાવતા
હતા પત્રની છપામણીને માટે તેઓએ “જયદીપર” પ્રેસના માલિક શ્રીયુત
નાના સાહેબની માથે એવો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે છપામણીના બદલામા તેઓએ
પ્રેસના મુકો વાચી આપવા તેની પહેલા “વિદ્યા પ્રકાશ” મા પોતે લેખ લખતા હતા તે
પણ ચાલુ રાખ્યા હતા આવી રીતે હવે તેમની મગડી લેખક તરીકે મજૂરી થવા
આગી અને વગરેથી (હવે મુબાઈથી) પ્રકટ થતા મરાડી “સયાણ વિજય ”
પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનુ કામ કરવા માટે
ગાજાવ્યા તે પત્રને હાથમા લઇને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમા આપ્યું; પરંતુ
પિતાના આઠ પ્રેમને લીધે એવાગ વર્ષમા તેમને ફરી મુબાઈ જવુ પડ્યુ. તેઓ
મુબાઈ તો આવ્યા ગયા, પણ તેટલા વખતના અબ્યામ તથા અનુશીલન-મનનને
પરિણામે તેઓ એક મુનન્દા મરાડી લેખક બની ગયા હતા ત્યાગ પછી તેઓએ
ખીજની માલેકીના ટાઇ પત્રના સંપાદક થવાનો ભાર ઉપાડ્યો ન હતો, તોપણ
‘ શકર ’ “ પિનાકી ” “ ભ્રમર ” આદિ ઉપનામોવડ સમય સમયપર છેવટ
સુધી મરાડી પત્રમા તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. “ નેતીવ આંખીની-
યન ” નામના પત્રમા “ સર્વિ સચાર ” ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષ-
યોપર છુટા છવાયા અને કોઈ વખતે તો નિયમસર પ્રકટ થયા કરતા હતા કેટલીક
વખત મરાડી સસારમા તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી ચાર પાચ
વર્ષ પહેલા “ ભાગત ધર્મ ચલામડણ ” અને “ થીઓસોફી ” ને લખતા તેમના
લેખોથી ભારે કુમ મચી ગઇ હતી. બધા મરાડી અને બહુખબરા હિન્દી પત્રોનુ
તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયુ હતુ અને થીઓસોફીકલ સોસાયટી સબધી ધામધુમ દેખીને
મુક “ કેસરી ” ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનુ સમર્થન કરવાનુ છોડી દઇ ચૂપ
ગહેતુ પડ્યુ હતુ વિકટ અને ગભીર ચર્ચાના વિષયો લખતા પણ તેમની કલમ રોકાતી
ન હતી તેઓ રાત્રે લખવા બેસતા તો બે ત્રણ વાગી જતા અને રાતના બે વાગે
આખ ઉઘડી જતી તો લખતા લખતા સવાગ પાડી દેતા એવી રીતે બાહેર કામ
કરવાની સાથે “ સયાણવિજય ” માથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ પછી તેઓએ
જયદીપર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બળગ્યુ હતુ, અને પ્રેમની ઉન્નાત કરી
હતી. તેઓ પોતાને કોઈ પણ રાજદારી પક્ષના ગણાવતા ન હતા, પરંતુ પોતાની
અન્તિમ ભીમારીના વખતમા કેટલીક વખત “ તિલક મહાગજકી જય ” કહીને
ઉછળા ઉડતા હતા અને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા હતા કે, “ તિલકને તમે સંધા-
રણ મનુષ્ય સમજતા નહિ. તે સાચા મહાત્મા છે. ” વ્યવહારમા પણ તે પક્ષ
સ્વદેશી અને સ્વધર્મભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અને હવે તેમના વૈષ્ણવ વિષયને હાથ ધરીશુ સહિષ્ણુ

તેમના પિતાના કુળના લોકો ન્યોતિથી હતા, તથા માતૃકુલમાં વૈદ્યની ચર્ચા અધિક થતી હતી અને તેમની માતા પણ વ્યવહારિક વૈદ્ય વિષયોનું સારૂ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તે સિવાય તેમના પાડોશમાં શ્રીયુત જાતુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા. જેમના તેમના ઉપર વિશેષ રત્ન હતા અને શાસ્ત્રીય પણ તેમની પાસે ધણે વખત ખેસતા હતા. જેથી તેમના હૃદયપદ ઉપર વૈદ્ય વિષયનું સરસ પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું તેમનું વક્ષ્ય વૈદ્યની તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાસય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમાં ધણી પાવરણા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વૈદ્યકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને આરંભીને માર્ગ અખલ્યાર કરવામાં આવ્યો હતો. વૈદ્યકના અભ્યાસની સાથે તેઓએ પોતાનો વૈદ્યઅભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવા, સાંભળવા અને વખત મળે ત્યારે કીર્તન આદિમાં જવાનો ક્રમ પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બધી બાબતોથી ધરના માથુસો તેમનાથી ધણી પ્રસન્ન રહેતા હતા. આ વખતે તેઓએ “રાજવૈદ્ય” નામનું વૈદ્યકનું મરાઠી માસિકપત્ર કહાડ્યું અને તેને પાંચ છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ “આર્થભિષક” પત્ર કહાડી તેમાં ઉક્ત માસિકનું સંમિશ્રન કરી દીધું. મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામ વડે છે કે — “વિદ્યાવાળો, બલ! નુકા જણે તેજી ફાલ !”

અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં નિષ્કમનું બળ હોય છે, તેને અવક્ષ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિષ્કમનું બળ કશુંક મરજ તેઓ એકજે હાથે ધણી કાષ્ટ કરવાને સમર્થ થયા હતા. “રાજવૈદ્ય” કહાડ્યા પહેલાં અને આશુવેદનો અભ્યાસક્રમમાં પછી તેઓએ જોયું કે આપણું ધણુંજ પ્રાચીન, લેકિકતર અને લેકિકપ્રકારી જ્ઞાનુવેદ શાસ્ત્રની ભાષા અવગણના થઈ રહી છે અને તે બહુ નડારી હાલતમાં આવી પડ્યું છે. આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી મુર્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આશુવેદના પદ્મ પાદનો પ્રચાર વધારવા માટે રજાએ રજા શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી આશુવેદનું રહસ્ય લોકો પરાંપર સમજે તેટલા માટે અધિષ્ઠાપીત પ્રાચીન ગ્રન્થોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાને તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે વર્તમાન વૈદ્યોના ક્ષિયતા પેલાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ધણી જરૂર છે. તેથી જ એઓએ વૈદ્ય સંસ્થાઓ સ્થાપવાની તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર સંસ્થાઓ દર્શાવેલી છે અને ડૉક્ટર લોકો તેઓને ધણી ડુબાડી દેવા માટે ટાપીને ખેડા છે, તેમ તે વખતે પણ મુખ્ય ક્ષિયકામાં વૈદ્યોની સામે થોડા અસહ્યન આવી રહ્યાં હતાં આથી કરીને તેઓએ પોતાનું અસહ્યન એવી હીકમતની સાથે સારૂ કર્યું કે જેથી કરીને ડૉક્ટરોની સામે વિશેષ ન વકે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેથી આ પાલીસીના કાળપૂર્વક વૈદ્ય સંસ્થાઓની સ્થિતિ પેદા થઈ છે. આમાં સંસ્થાઓમાં વૈદ્યોની સાથે ડૉક્ટરે પણ એક જ જાતે વૈદ્ય વિજ્ઞાની ઉન્નતિ પર વિચાર કરવા જોઈએ અને આવા સંસ્થાઓ તેઓ આશુવેદનું અહત્ય સમજવા લાગ્યા, તથા તેમ-

નામા એવો પણ વિશ્વમ પેદા થયો કે જે વૈદ્યોને અને અયોગ્ય સમજાએ છીએ તેઓ પોતાની વિદ્યામાં કુશળ છે શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આબધા વિચારોને કાર્યના રૂપમાં મૂકવા પહેલાં મુબઇ ઈલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરૂષોની પાસે તે નિવેદન કર્યા હતા, અને પોતાના સાથીઓની માથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાગ પાડવા માટે તેઓની મહાયતા માગી હતી, પરંતુ સાગે સહાયતા આપવાને માટે કાંઈ પણ તૈયાર થયું નહિ કેટલાકાએ જીલ્લાથી જ ને ઉધારનું પાસું મરખું કરી પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી અને કેટલાકાએ તો તેમના વિચારો માલગી તેમને જોખમદારીની ઉપમા આપી તેમની ખૂબ મળક ઉઘડી શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્ષ હતા તેથી પોતાના ઉત્સાહનો ભગ થવા દીધો નહિ, અને “ રાજ-વૈદ્ય ” ની પછી “ આર્યભિષક્ ” ને બરોબર ચાલુ ગાખ્યું તેઓએ ધાર્યું કે જે વિચારો માગ મગજને વાગવાર ડોલાયમાન બનાવે છે, તે વિચારો આખા ભારત-વર્ષના થોડા ઘણા મધુતાના મગજમાં પણ શું નહિ આવતા હોય ? જરૂર આવતા હશે અથવા કદિ એમ નહિ પણ બનતું હોય, તોપણ જે હ મારા વિચારોને લોકોની સામે ઉપગ્રિહિત કરે તો થોડા વળા લોકો પણ પોતાની મહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી માગ મહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય ? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જણાવવા માટે મામિકપત્રને તેઓએ અત્યંત માધન માન્ય હતું મામિકપત્ર ચાલુ ગાખવામાં તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો કે, લોકોમાં એના વિચારોની ઉત્પત્તિ હલુ થઈ નથી એમ ધારવામાં આવે તો પણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તો તૈયાર થશેજ પોતાની કલમ-રૂપી હળ ચલાવીને લોકોના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઉગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી સામાન્ય લોકોમાં કાર્યમાં અટૃપ્તિ નહિ થવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે શ્રુતિ નજરે પડે છે, તેને આવ્યા સાધનવડે બદલી નાખી શકાશે એવી તેમની માન્યતા હતી આવું મહત્ત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનું પત્ર-ચાલુ ગાખવા માટે પ્રથમ થોડા વર્ષ સુધી તો તેમને “ બાલમિત્ર ” ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવા પડ્યો હતો આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેમની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખીસ્તા ખર્ચને બદલે એક બીજી મગવડ પ્રાપ્ત થઈ હતી પોતાના વૈદ્યકતા ધધામાં જે કાંઈ થોડું ઘણું પ્રાપ્ત થતું હતું તેનો ઉપયોગ પત્ર ચલાવવામાં કરના હતા તેમનો ધર્મવામ થયો ત્યાં સુધી “ આર્યભિષક્ ” બરોબર ચાલુ ગયું હતું એ પત્રથી વૈદ્યકતા પ્રેમી મગદી વારંકા ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે આજ સુધીમાં તેમને હાથે લગભગ પોણીસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયા હશે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદ્યકતા કેટલાકે સારા પુસ્તકો લખ્યા છે તેઓએ વૈદ્યક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સચીપત્ર બનાવ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ ગ્રંથ તેમજ અભ્યાસના ક્રમાંસાર કોણેક બનાવીને, કઈ રીતથી વૈદ્યકતા અભ્યાસ કરવાથી અનુભવ અકીચ્છતા પ્રકા-રનો વૈદ્ય બની શકે તે બતાવી આપ્યું હતું ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટ-

લાક વર્ષો સુધી વૈષ્ણવ એક માસિક જ્ઞાન્યુ હતુ પોતાના વૈષ્ણવજ્ઞાનના કાલ હિન્દી વાચકોને પણ મળે તેટલા સાર સવત ૧૯૬૦ માં પોતે “ મદૈષ કોસ્તુભ ” નામનુ હિન્દી માસિક કહાડવાનુ શરૂ કર્યુ હતુ. તે માસિકદ્વારા પણ હિન્દી ભાષામા પાશ્વ સાત પુસ્તકો તૈયાર થયા છે તેમનો વૈષ્ણવ સંબંધી ઉદ્યોગ આટલાથીજ સમાપ્ત થયો હતો નહિ કેટલાક વર્ષ પહેલા ડૉક્ટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુખ્યત્વે “ આયુર્વેદ વિદ્યાલય ” સ્થાપન કર્યુ હતુ ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સરસ્થા માટે જળરદ્ધત સહાયતા એકત્રિત કરી તેને સારી રીતે ઉપર લાવી મૂકી હતી, પણ ત્યારે તેમને માલુમ પડ્યુ કે આયુર્વેદને નામે તે આતુ બિલકુલ અંગ્રેજી ક્રાટ-પાટલુન પહેરવા લાગ્યુ છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થા-પદ સલામતથી પોતાનુ નામ અલગ કરી નાખ્યુ અને ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલા રવ-ત્ર રૂપથી નાસિકમા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનુ મૂળ નાખ્યુ તથા નાસિક તેમજ નાગપુરમા વૈષ્ણવ વિદ્યાલયો ખોલી દીધા.

વૈષ્ણવી ઉત્પત્તિ ચાહવાવાળા વૈષ્ણો, હકીમો તથા ડૉક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ત્રણ વર્ષ થયા હજારો ડીપીયા ખર્ચીને તેઓ તમામ ભારતવર્ષના વૈષ્ણોનુ એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દરવર્ષે કરતા હતા તેમા અનેક વૈષ્ણવ વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈષ્ણોની પરીક્ષા લઈને તેમને યથાચોગ્ય ઉપાધિઓ પણ આપવામા આવતી હતી આ સમયે આખા હિન્દુસ્થાનમા તેઓએ આપેલી ઉપા-ધિયો નિર્ભૂષિત થયેલા અનેક વૈષ્ણો વિદ્યમાન છે રાષ્ટ્રીય વૈષ્ણવ સંમેલન ઉપરાત પ્રતિ વર્ષે એક પ્રાન્તિક સંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણુ કરતા હતા આ પ્રાન્તિક સંમેલ-નોની અત્યાર સુધીમા ફક્ત મુખ્ય પ્રાન્તમાજ ગોઠવણુ થઈ ચકી હતી અને તેના ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયા હતા અન્ય પ્રાન્તોમા પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમા તેઓ હતા સવત ૧૯૬૬ ની સાલમા ગરમીની મોસમમા પગથમા જઈ ત્યાં કોઈ પ્રાન્તિક ગ્રંથાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમેલન આદિ કાર્યમા ન્યામદાર વરોદરા નરેશ, મહારાજ કાલ્યાણુર, મહારાજા ફરલગા, બરવાધીસ રાયબહાદુર શ્રીમાન ગાયવપ્રસાદ નારાયણુસિંહ, રોક ખેમગજ શ્રી કૃષ્ણદાસ પ્રભૂતિ વૃષતિગણુ તથા ધનવાન સભ્યનો તરફથી દીક સહાયતા મળતી હતી તેઓ સંયુક્ત પ્રાતને માટે એક પ્રાન્તિક ગ્રંથાલય તથા ઔષધલય સ્થાપિત કરવા અને એક વૈષ્ણવ વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમજ સવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમા કાશીમા “ ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈષ્ણવ સંમેલન ” ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા બધી વ્યવસ્થાનુ કામ ચાલી રહ્યુ હતુ અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આગ લ થવાનો હતો, પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ બીમાર પડ્યા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાંજના વાગે તેમનો અર્ધવાસ થયો આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ જીવનિક આલ્મણુ આ પ્રમાણે ગવા-જિનારે અગ્રણે વિદીન થઈ ગયા ' ભારતવર્ષના વૈષ્ણવ-આકાશનો એક ચમકનો સિતારો અસ્ત પામી ગયો ' ભારતીય વૈષ્ણોનો એક સુહૃદ મૃત ગયો !

હિન્દીના હિન્દુ તેમનુ ત્રીણ ગમ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપીને

ભારતવ્યાપી બનાવવાનું હતું તેને માટે નેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ ભારતખર્ચ પત્રને ગણુ ભાષામાં કોઇ વખત માસિક, કોઇ વખત ધાર્મિક અને કોઇ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કહાડ્યા હયું હતું. આવા પત્રને જોઇએ તેટલા ગ્રાહકો મળવા મુશ્કેલ છે, છતાં ખોટા ઉપગ્રાહકો સહન કરીને અને તેની મફત જોડણી કરીને પણ છેક અતની ઘડી સુધી તેઓએ પત્ર ચલાવ્યું હતું. મળી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને બૂલ્યા નહતાં મરવાના બે દિવસ પહેલાં તેઓએ લખાડી જીએ કહ્યું હતું કે, “હે અખિલ ભારતના નિવાસીઓ, સાજાઓ ! મેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ . હવે તમે તેને મળાજો ” ત્યારપછી તેઓ જે કોઇ બોલ્યા તે મચળ શકાય નહિ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મેળાવડાના જલસા એટલા લાલસાપૂર્ણ માનવામાં આવતા નહતાં, પણ તે વખતેજ તેઓ સમજી શક્યા હતા કે તેવા જલસા મારફતે ગૃહીય જગતનિતુ કામ ચાલુ સારું થઈ શકે છે તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં “આર્થ મિત્ર મેળા”ની સ્થાપના કરી, ત્રીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું અને બ્યાન તે કામ દ્રઢ થયું ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોંપી દીધો. હાલમાં તે મેળો ગણુપતિ ઉત્સવના એક સ્તંભ સમાન ગણાય છે. ગણુપતિ ઉત્સવ, દશેરા વ્યાદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ શાસ્ત્રીય તેમજ ધાર્મિક જગત કરવામાં કદી પણ ચૂકતા નહતા તેમનો મિશનસાર એવો આવ અને મોડા વાણી પ્રશસ્તીય હતા. ઉલ્લેખી અને પાંચમી તો તેઓ એટલા બધા હતા કે તેમના કાર્યોના વિગતારો વિચાર કરતા આશ્ચર્ય થાય છે કે એકંદરે હાથે આટલા બધા કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે ! મનિ'ક જવરથી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયેજ તેમનો દેહાન્ત થઇ ગયો જેની સાથે મિત્રતા થતી તેની સાથે પછી ઉચ્ચ-નીચ ભાવની ભાવના ખિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ એટલો બધો ઉલ્લેખ કર્યો, એટલા એટલા રાજ મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છતાં પોતાને માટે કોઈ રૂપિયા એકડા કર્યા નહિ. તેઓને જે મળતું તે બધું પ્રાય સાર્વજનિક કાર્યમાંજ વાપરી દેતા હતા મગીઓ ઉપર તેમની હમેશા દયાદ્રષ્ટિ રહેતી હતી, તેમને મફત દવા આપના હતા અને તેમની માથે માથાળુપણે વર્તતા હતા તેઓ હમેશા કલા કરતા હતા કે વ્યાપારની દ્રષ્ટિથી પણ ગરીબોને મફત દવા આપવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જતી નથી, કારણ કે તેઓને આગમ શ્રેયથી તેઓ તમારી જીવતી જાહેરખબર નરક કામ બજાવશે, મર્વત તમારા ગુણોનું ગાન કરશે અને નેથી અને તો તમનેજ લાભ પહોંચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે

તેઓનું એક પત્નીજીત પણ વખાણુવા યોગ્ય હતું. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમને વિવાહ થયો હતો. કોઇ બિમારી વખતે અનુચિત ક્ષાગ્રિ આપધી આપવાથી તેમની જીનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું. આવી રીતે બનવાથી જેને ભોગ સાપ્તારિક મુખ કહે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિત-બેનશાન ગયા હતા. સત્તાન થવાની આશા રહી નહિ તો પણ ધરવાળાઓના કાળમાં આગ્રહ થવા છતાં તેઓએ ખીન વિવાહ કર્યો નહિ, તેમજ દામ્પત્ય પ્રેમમાં પણ કદિ ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની જીને ચકાના હતા તેવાજ

પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમના પત્ની તેમને ઝહાતા હતા અને હજુ પણ તેમની મૃત પતિ પ્રત્યે તેવીજ રહેલી લાગણી અને અટલ પ્રેમ છે. આ સમયે તે પતિવિહીન પતિવ્રતાની દશા જેઓ જોશે તેઓને તેના ઠીક અનુભવ થશે. કેવળ પોતાના પુત્ર સમાન પ્રિય ભવિષ્યને દુઃખી નહિ થવા દેવાના વિચારથીજ તેઓ પોતાના પ્રાણને ધાગણુ કરી ગયા છે. તેમને સત્તા ન હતુ તોપણ તેમનું હૃદય વાતસલ્ય પ્રેમથી શુભ ન હતુ નાના ભાઇના એકના એક દીકરા (ત્રણે ભાઈઓ વચ્ચે માત્ર આ એકજ પુત્ર મતાન છે) માતાપિતા વગરના બાકા સાહેબ ઉર્ફે જોવિન્દરાજ દિનકરને તે બંને પતિ પત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતા હતા. શકર શક્તી કથાય ચાર દિવસને માટે પણ જતા તો ત્યાં જી તથા ભવિષ્યને સાથે લઈ જતા હતા.

પહેલા પ્રશ્ન એ થતો હતો કે શાસ્ત્રીએ આરજ કરેલા કાર્યોની દશા શુ થશે ? બીજા વિષયોને જવા દઈએ તોપણ વૈદ્યકના ઉદ્ધારને માટે, દેશમાં શિક્ષિત વૈદ્યો તૈયાર કરવાને માટે, વૈદ્યકના ગૃહ વિષયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સમ્પાદકોને હાથે વૈદ્યકના પ્રશ્નો પ્રશ્નિત કરવાને માટે શાસ્ત્રીજીએ જે ઉદ્દેશ આરજ્યો હતા તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે ? શુ તે બધાની તેમના મૃત્યુની સાથેજ સમાપ્તિ થઈ જશે ? આ ભાવ્યહીન દેશમાં એવું ઘણું વખત બોવામાં આવે છે કે જે કોઈ મહાપુરુષ મહાન કાર્ય આરજે છે તો તે કાર્ય તેમના ઉદ્દેશ, પરિશ્રમ અને સહાયતા ઓછા થવા છતાં, પણ હિંમત નહિ હારીને વખતો વખત પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી, તેમના જીવન પર્યંત તો જેમ તેમ ચાલે છે, પરંતુ તેમના સ્વર્ગવાસ થાય ત્યારે તો તે કાર્ય બંધાવું ત્યાંજ શિક્ષિત થઈ જાય છે જે શાસ્ત્રીજીના કાર્યોની પણ આવીજ દશા થઈ હોત તો અમે તો શુ, પણ સહૃદય દેશહિતૈષી આત્રને ભારે દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ, પરંતુ બાકા સાહેબના ઉદ્દેશ અને શાસ્ત્રીજીના કાર્યો ચાલુ રાખવાને માટે નિમ્નાએલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમીટી તરફ જોતા, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઈને કોઈ અશક્ય પણ શાસ્ત્રીજીના કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા બાંધવાને કામચુ મળે છે. પરમાત્મા તેમના સહાયક બને ! શાસ્ત્રીજીએ પોતાની પાછળ પોતે આજ બેલા કામોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પડિત બદ્ધમણુરાવ ફજીરીકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્ય કરતાંઓને તૈયાર કર્યા છે કેટલાક રાજ્ય મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છે. ગયબહાદુર ગવબખ્સાદ નાગચણુસિંહ જેવા તેમના સુહૃદ છે આખા ભારતવર્ષના સેકડે વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે, તેથીજ એવી આશા ગ્રહે છે કે તેઓ સર્વ સાથે મળીને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કરેલા કામોને ચાલુ રાખવા માટે બની શકે તેટલા ઉદ્દેશ કરતા રહેશે.

શાસ્ત્રી પોતાનું કર્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષીઓનું કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે. પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાન્તિનું પ્રદાન કરે અને તેમના કાર્યોને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાના ઉદ્દેશી બને તે સહાયતા તેમજ સફળતા આપે ! શાંતિ :

વૈદ્યકની પરિભાષા

૧. ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર.

સર્વે ક્રમોત્તર નવા ઔષધોની જ યોજના કરવી પરંતુ વાર્ષિક, હાર્ડી-પર, મળી, ધાણા, મધ, લી એ છ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) જોઈએ. ગળા, કપની છાત્ર, અગ્રકુતી, કહોળ, રાતાવરી, આસધ, કાટામગીઓ, વરીઆળી, આદર્શ એ નવ ઔષધો સર્વકાળ લીલાજ લેવા અને લીલા હોનાથી બચાવ લેવા નહિ. બીજા ઔષધો સુકા અને નવા લેવા. અને લીલા હોય તો બચાવ લેવા જે પ્રયોગમા વખત કહેલો નથી તે પ્રયોગમા પ્રાત્ર કાળ લેવો. જે ઔષધીનુ અગ્ર કહેલુ નથી તેના મૂળ લેવા જે પ્રયોગમા ભાગ કહેલો નથી ત્યા તે સમભાગ લેવો. જે પ્રયોગમા એક ઔષધ બે વખત કહેલુ હોય ત્યા બમણુ આપવુ ચૂણી, તેલ, શી, ઇલાદિક રતેલ પદાર્થ તથા અવલેહ એમા ધણુ ટી રેત ચદનજ યાજવુ કાઢા અને લેપ એમા રક્તચદન યાજવુ એક વર્ષ પછી ઔષધનુ તેજ અને ગુણ કમી થાય છે તેમા ચૂણુ તો બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે લી-તૈલાદિક ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે ઔષધો અને હલકા પાક એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે આસવ અને મોનુ વગેરે સર્વ ધાતુની ભન્નો, રસાયનો એ જેટલા જૂના થાય છે તેટલો તેમા ગુણ વિશેષ થાય છે લી અને મધ એ મમાન લેવુ નહિ લીધુ હોય તો વિપતુલ્ય થાય છે શાક, જાણુ અને મધ એમા દૂધ પાવાથી મર્પની પેકે માણમને મારે છે ફણસનો ગર ખાઈ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિપ-વત મારે છે દૂધ કહાડયા પછી દમ ધડી થઈ હોય તો તે વિરસ થાય છે અને તેજ દૂધ વીમ ધડી પછી વિપ જેવુ થઈ, પ્રાસન કંગાગને ઘણુ ઉપદ્રવ કરે છે ગરમ કરેલુ દૂધ વીમ ધડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે ગરમિનુ દૂધ દિવસે પીવુ નહિ

૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર.

ઔષધી લેવા પ્રાત્ર કાળમા જવુ ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઈ તેના મળ અથવા દાવ જે લેવાનુ હોય તે લેવા ઉકડા ઉપરની, ખગમ જગ્યા ઉપ-ગની જળમય જગ્યાનો આશ્રય કરી રહે છે તે, મમ્મશાનમા થનારી જે જગ્યાપર યામ ઉગતુ નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોટા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અસિએ બળેલી િમથી દગ્ધપક્ષી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમા સર્વ ઔષધી મમ્મરી હોય છે એટલા માટે સર્વ કાર્યો માટે તે બે મહિનામા વનસ્પતિ લાવી ગમવી એ ચવા માટેની અને ઉકાડી થવા માટેની ઔષધી વૈશાખ અને જેઠ એ બે મહિનામા લાવવી જે વૃક્ષના મળ મોટા હોય તે વૃક્ષના મળની છાત્ર લેવી જે વનસ્પતિના મળ નાના છે તેના મળ લેવા.

૩. સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા.

સ્વરસ એટલે અગરસ નારી લીલી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે કુટી, ક-પડામાં ઘાલી તેને પીસી જે રસ નીકળે છે તે = બીજા પ્રકાર- સુકાએલા ઓપધા સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી માટલામાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોળ લીળવી ગમવું પછી બીજા ફિલ્સે ગાળી તે પાણી આપવું ત્રીજા પ્રકાર-સુકાએલી વનસ્પતિ લાવી તેમાં આઠગણ પાણી રાખી, ચોથા હિન્સા પાણી રહે તે પયત કાઢા કરી આપવા. તે અગરસ જડ છે, એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો અને રાત્રે પલાળી ગખી તેના સવારે કાઢા કર્યો હોય તો તે ૪ તોલા આપવો મધ સાકર, ગોળ મર્વ ક્ષાર, છરૂ ધી, તેજ અને ચૂર્ણાદિક એ અગરસમાં નાખવા હોય તો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવા.

૪. કાઢાનો પ્રકાર.

કાઢામાં સવ ઓપધા મળી રોજ ચાર તોલા ઓપધા લઈ કુટવા તેમાં ૬૪ તોલા પાણી નાખી મધામિએ માટલામાં અથવા બીજા વામણમાં ઉકાળવું પછી અજમાસ એટલે આઠ તોલા કાઢા રાખવો અને તે આપવા નાના બાળકને કાઢા ૩ માસથી એક તોલા પાવા કાઢામાં દૂધ, લી, તેજ, ગોળ, ચૂર્ણ એ પદાર્થ નાખવા હોય તો ૧૦ માત્રા નાખવા.

૫. ચૂર્ણ.

શુદ્ધ એટલે સુકાએલું કવ્ય લઈ ખાડીને વસ્ત્રગાળ કરવું, તેને ચૂર્ણ કહે છે તે મોટા માણસને ૧ માસથી એક તોલા પયત અને નાના બાળકને ૧ માસથી ૩ માસ પયત આપવું ચૂર્ણમાં ગોળ સમભાગ નાખવો સાકર બમણી નાખવી ધૃત્વાદિક પદાર્થોમાં ચૂર્ણ ચાટવાનું હોય તો ચૂર્ણથી બમણું ધૃત્વાદિક નોંધએ એકાદ ચૂર્ણને કાઢો લીજીને રસ વગેરેની ભાવના (પુદ) દેવાની હોય તો એ સર્વ ચૂર્ણ બીજાજ નેટલું તે પ્રવાહી હોવું નોંધએ.

૬. વટિકા (ગોળીઓ).

સાકરમાં કરી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમાં કરવી હોય તો બમણા ગોળ લેવો મધ અને ગુગળમાં કરવી હોય તો તે સમભાગ લઈ કરવી.

* કેટલીક ચીજો લીલી હોવા છતાં તેમાંથી અગરસ નીકળતો નથી; પરંતુ તેમને વાટી ગોળો કરી ઉપર કપડામાંથી કરી માટી લાલ થતા સુધી દેશવામાં લખવી અદરની વાટલી વનસ્પતિ કહાડી લઈ ચોખા ઝીણા કપડામાં નાખી નીચેવાવણી અગરસ નીકળે છે.

૭. ઉકાળો (દાંદ) કરવાનો મકાર.

૪ તોલા ઔષધ દાવી આઠ કુટી ગખવુ એક માટલીમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી સાદુ ગરમ આ પછી તેમા તે ઔષધ નાખી મારે ઉકાળા ગાળી લેવુ. આ ઉકાળા આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો.

૮. હિમ કરવાનો મકાર.

૪ તોલા ઔષધ દાવી કુટી માટલીમા ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમા તે ઔષધ મેળવી, ગરમી લીળવી રાખવુ અને સવારમા ગાળી લેવુ અને હિમ અને શીતકષાય કહે છે તેનુ પીવાનુ માય ઉકાળા જેનુ છે.

૯. કલ્કનો મકાર.

લીલા ઔષધ દાવી ચટણી જેવા કીણા વાટવા અને સુકા હોય તો પાણી નાખી વાટવા તેને આપવાનુ માય ૧૦ માસા કલ્કમા મધ, લી, તેલ નાખવુ હોય તો કલ્કથી કુપટ નાખવુ. માક મજ્જન નાખવી દૂધ, પાણી દાખાવિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૦. ઔષધ સેવનકાળ.

કાઠો, અગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાત કાળે, અરુચિ અને અમિમાદ્ય હોય તો ભોજન માથે, વરલગને માટે રાત્રે ભોજન સાથે, ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાત કાળે અને માજન ભોજન પછી આપવા કાનમા તૈલાદિક નાખવાનુ હોય તો તે ગરે સુતી વેળા નાખવુ કાઠો, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાના હોય તો તે ૩ ૭, ૧૪, ૨૧, કિવા ૪૨ દિવસ પૂર્વે એક અથવા બન્ને વખત કાઠો અથવા નિકાઠો આપવા મારે વિચાર કરી અને રોગનુ અનુમાન મારી રીતે ધ્યાનમા દાવી તે પ્રમાણુ તે આનુ કરવો.

૧૧. સર્વ સાધારણ અનુપાનો.

ઔષધ આપવા માટે જમા અનુપાન લખેલુ ન હોય ત્યાં મેળ પ્રમાણુ નીચલા સર્વ સાધારણ અનુપાનો આપવા.

(૧) સંજિપાત ઉપર આદાનો ૨૨ (૨) ઉવરસ અને કંદુ વિકાગે ઉપર અરકુનીનો ૨૨ અને ત્રિકટુનુ ચૂર્ણ (૩) કચર અને વિષમજ્જર ઉપર મધ અને લીડીપીપર (૪) જામેલા તાવ ઉપર કરીઆતુ, નાગમોદ્ય અને પિત્તપાપરો (૫) સમ્રાજી ઉપર હાથ (૬) જલ્દી કચર ઉપર મધ અને લીડીપીપર (૭) કુમ્મિ ઉપર વાવડી (૮) મુળવ્યાવિ ઉપર ચિત્રક અને લિકામો (૯) પાકુગેઝ ઉપર મકુર. (૧૦) ક્ષય ઉપર શિકાજન. (૧૧) દાસ ઉપર ભાગમળ અને સુક.

(૧૨) પ્રમેહ ઉપર આમળા, હળદર અને શ્વેતકુટા વિદ્યા. (૧૩) તૃષા ઉપર મોનું તપાવી પાણીમાં છમકાવી તે પાણી પાતું (૧૪) ભવરે અને તૃષા ઉપર મેઘાડ તપાવી છમકાવેલું પાણી. (૧૫) ત્રિકાષ ઉપર આલનો ગ્સ અને મધ (૧૬) મુખ ઉપર હીમ અને કી (૧૭) અશ્મન ઉપર કરજ, ઝાંખૂત અને એરડેવ (૧૮) મેઘાડા ઉપર ત્રિકાષ અને લીંડીપીપર (૧૯) ત્રિષ ઉપર સસ્તંગનુ ગાડ અને રોનુ (૨૦) ઉષરસ ઉપર ત્રીગણી અને ત્રિકટુ (૨૧) વાતબ્યાધિ ઉપર શુભળ, લમળ અને કી (૨૨) રક્તપિત્ત ઉપર અરુણી (૨૩) ફેફસા ઉપર અને વાળી સારી ચક્ષ માટે વજ, અકકલગેશ અને મધ. (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેચન (૨૫) વાતરક્ત ઉપર મક્ષ અને જોડીયુ (૨૬) અર્શિત વાળુ ઉપર અડદના વડા અને માખણ (૨૭) મેઘારોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત કરી અપવા (૨૮) જઠર ઉપર લોધર (૨૯) અરુચિ ઉપર બીજેર અથવા દોડમ. (૩૦) શ્વેત ઉપર ત્રિકાષ અને શુભળ (૩૧) શેક ઉપર મધ (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર દાક્ષ (૩૩) ઉત્તવા ઉપર સ્ત્રાવરી અને કોહળાનુ પાણી (૩૪) નેત્રરોગ ઉપર ત્રિકાષ (૩૫) ઉન્માદ ઉપર બાનુ કી (૩૬) નિદ્રાનો નારા થયો હોય લો એસનુ દૂધ (૩૭) કુષ્ઠ ઉપર જોખી જાલનુ પાણી (૩૮) ધોળા કોઠ ઉપર બાવચા અને કાળા ઉમરડો (૩૯) અપ્પલ ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉપોષણ. (૪૦) ઉલટી ઉપર ધાણી (૪૧) જનુ (ગણનો આરભ) થી ઉપર જેટલા રોજ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ અપચાનુ નમ્મ (૪૨) પાર્શ્વરાજ ઉપર પુષ્કરમળ. (૪૩) મૂર્છા રોગ ઉપર શીતોપચાર. (૪૪) શરીર ફૂરા થાય એટલે માખણ, સાંકર તથા મોનાનો વગ્ગ (૪૫) પથરી ઉપર શિલાજીત (૪૬) મૂત્ર બધ થયુ હોય તો કુમળા મૂળાના પાહડાનો ગ્સ અને સુરોચાર એકત કરી અપવા (૪૭) ગુદમ ઉપર વાયવશ્યાંની જાલ (૪૮) વિદ્રવિ ઉપર રક્તસ્થાવ (૪૯) લેહકી ઉપર લાખનુ ગ્સનો અથવા નવમાર અને ચુનો તથા લીયુને ગ્સ એકત કરી વાસ આપવા, અથવા એક માસ પાણી સાથે પાંચ (૫૦) દાહ ઉપર શીતવિષિ (૫૧) જગંદર ઉપર ફલરાના દાહકા ગધેડીના લોહીમાં ઘસી શંખજુષીના રસમાં મિશ્રિત કરી મોપડનુ (૫૨) અવાજ ખુલવા માટે પુષ્કરમળ મધમાં આપવા. (૫૩) ક્ષીત અને શૈથ ઉપર નાગવેલ અને ચરી આપવા

૧૨. વનોષધિગુણાદર્શમાં આપેલાં નામો વિષે ખુલાસો.

દરેક વનસ્પતિનું પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સંઠ સમૃત મંઠ મગદી જેઠ દેશી કોઠ કોઠણી. વઠ વઠણી. પાઠ પાન દેશી જાંઠ જામતકી હિંઠ હિંદુનાની બંઠ બગાડી કંઠ કંઠાણી. લેઠ તેલગી માંઠ માગવાડી સંઠ ગળપુતાની કાંઠ રાન્યકુળ પંઠ પળખી. તાઠ તાપીલ. વુઠ વુલ. મલાંઠ મલાકકા. ઝંઠ ઝામી અંઠ અગ્ગી. ઈંઠ ઈજી દસંઠ સારીન.

૧૩. ઔષધિ પ્રતિનિધિ.

જે પદાર્થો જોઈતા અથવા જોઈતી વખતે મળી આવતા નથી, તેને જાહેર તેવાજ શુભવાળા પદાર્થો ચોજવા, પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ હિપરથી રાખવામાં આવ્યું હોય તે સુખ્ય પદાર્થ કહી જાહેરાવી શકાતો નથી (જેમકે હરીતકાવલેહમાં હરીતકી એટલે હરકંને બદલે આમળા વપરાય નહિ) આ પ્રમાણે એક ચીજને જાહેર જીવીજ ચીજ ગ્રહણ કરવામાં આવે તેને ઔષધિ પ્રતિનિધિ કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેને જાહેર ખીજ જે ચીજ (ઔષધિ) વાપરી શકાય તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ.

અળમોઢ-અળમો

અતિવિષ-નાગરમોષ.

અષ્ટમૂત-ગોમૂત.

અમ્લવેતસ-કચુકા, આમલી,

આણુ-ગુખાર.

આકડાનું દૂધ-આકડાના પાનના રસ ઉત્પલ-કમળ.

અદિ-વૃદ્ધિ-કુકરકદ

કપૂર-ચદન, રત્નચદન (રતાદળી)

કરેતુરી-નવત્રી

કંકાળ-અલમો, નવત્રી

કંઠ-સરણ

કંકાલી-આરુષ

કાંતલોહ-તીપુ લોહ, પાલાદ

કારના-અભાવે અર્થેડનો ક્ષાર

કીરકાકાલી-સતાવરી

કેરજાલ-કડવા લીમડાની જાલ.

જળપીપર-પીપળામૂળ

જાડ-નાચણી

જવક-ગળપીપર

ચિત્રક-દાતી, નેપાળા.

ચોખા-સાડી ચોખા જુવાર

ચદન-વાળા, કપર.

જાવત્રી-સવગ

જાડ-પાણી (વસલોચન.

જવક અને જાવકાક-ભોમકેળ,

જાનુ ધી-તાળુ ધી

તમર-કાક.

તુવેર-કળધી.

હાડી-જાડ

દારૂહળદર-હળદર (સકરજન.

દાક્ષ-ખજુર, શીવણના ફળ-એટલે

ધાવડીનાં ફૂલ-મહુડાના ફૂલ

નખલા-લવગ.

નીલોત્પલ-કુમુદપુષ્પ, પાંચલ.

પીપર-મરી.

પુષ્કરમૂળ-દાટ

બકરીનું દૂધ-ગેરીનું કે ગાયનું દૂધ.

બાવચો-કુવાડીયાના ખીજ

ભારંગમૂળ-રીશુના મૂળ

બિલાચો-ચિત્રક, ચિત્રો

મધ-જુનો જોળ

મરી-લવગ

મેદા ને મહામેદા-જેડીમધ અને

આમધ

મોતી-મોતીનો છીપ

મોરવેલ-તજ.

રેકાચદન-વાળા

(વીરજનો.)

રસાંજન-દારૂહળદર

રૂપુ-રૌપ્યમાસિક, લોહભરમ.

લક્ષમણ-મયુગશિખા

વજ-મોરવેલ કાળિજન

વરી-આમો.

વાળા-નાગરમોષ

સોનું-સુવર્ણમાસિક, લોહભરમ.

હરડે-આમળા

હીરો-વૈકાતમણી.

૧૪. ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી.

ઔષધિઓના ગુણદોષને દર્શાવનારા જે સુખ્ય શબ્દો વૈદિક શાસ્ત્રમાં આવે છે તેની વિશેષ સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે —

કષુ, ગુરુ, મિનગ્ધ, રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ એ અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, પવન અને અગ્નિના ગુણ છે તે પાંચ પૈકી ૧—કષુ (હલકો) પદાર્થ અત્યંત પથ્ય, કફનાશક અને તુરંત પાચન થાય એવા હોય છે ૨—ગુરુ (ભારે) પદાર્થ વાયુને હગનાર, પુષ્ટિકારક, કફકારક અને ધીરેથી પાચન થાય એવા હોય છે ૩—મિનગ્ધ (ચીકણો) પદાર્થ વાયુનાશક, રૂક્ષ કરનાર, ગૃચ્ચ અને બળવર્ધક હોય છે ૪—રૂક્ષ (ડાળો-લુખો) પદાર્થ વાયુ કરનાર અને અત્યંત કફનાશક હોય છે ૫—તીક્ષ્ણ (તીખો) પદાર્થ ઘણું કરીને પિત્તકર્તા, લેપન અને કફ તથા વાયુને હરનાર હોય છે ૬—સ્થૂક્ષ્ણ પદાર્થ ચીકણા વિનાનો છતાં કઠોર હોવાથી ચીકણો હોય છે, જેમકે કુટેલો ખચર ૭—રિષિર પદાર્થ વાયુ અને મળને રોકે છે ૮—સર પદાર્થ વાયુ અને મળને કઠારે છે ૯—પિચ્છલ (દૂધની તરુ જેવો) પદાર્થ તંતુ (રેષા) વાળો, બળકર્તા, ભારે, તુટેલો સાધનાર, કફકર્તા, ક્ષેદન અને છેદન કર્તા બાણુવો ૧૦—શીતળ પદાર્થ મુખકર્તા, રૂષિર આદિના વહી જવાને રોકનાર, સૂચ્છા, તગમ, પ્રવેદ (પરસેવો) અને દાહને દૂર કરે છે ૧૧—ઉષ્ણ (ગરમ) શીતળ પદાર્થથી ઉલટા ગુણવાળો છે અને પાચક છે ૧૨—વિશદ (ફેલાઈ જનારા) પદાર્થ પ્રણુને ભરે છે. ૧૩—સ્થૂલ પદાર્થ શરીરને ભડુ કરે અને હિદ્દોને બંધ કરે છે ૧૪—સૂક્ષ્મ પદાર્થ શરીરના નાના અંગો વચ્ચેમાં પહોં પ્રવેશ કરે છે ૧૫—દ્રવ્ય (પ્રવાહી) પદાર્થ બીજવવાના અને ફેલાઈ જવાના ગુણવાળો છે ૧૬—શુષ્ક પદાર્થ એથી વિપરીત ગુણવાળો છે ૧૭—આશુકારી પદાર્થ શરીરમાં શીતના કરે, જેમકે તેલ પાણીમાં જલદીતરી જાય છે ૧૮—મૃદ પદાર્થ સિધિલતા કરે છે અને અલ્પ પહોં કરે છે ૧૯—મૃદુ—પદાર્થ ક્રામળ હોય છે ૨૦—કર્કશ પદાર્થ ખરખરે એવો છે એ વીમ ગુણો મુશ્કેલી કલા છે તે સિવાય દીપનાદિ ગુણો પ્રમાણે છે

૧—જે પદાર્થ આમને પચાવે પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તેને પાચન ઔષધ કહે છે, જેમકે નાગકેયુર. ૨—જે દ્રવ્ય આમને ન પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેને દીપન ઔષધ કહે છે, જેમકે વરીઆળા. ૩—જે આમને પચાવે અને અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે, તેને દીપન પાચન કહે છે; જેમકે ચિત્રક. ૪—જે પદાર્થ ઉલટી, રેચ આદિ કર્મોથી શરીરમાં સમાનપણે દોષોનું શોધન કરે, તેમજ શરીરમાં જે દોષ વિષય એટલે નુન્યાધિક થઈ ગયેલા હોય એને સમાન કરી આપે એને સમાન કે સંશમન ઔષધી કહે છે, જેમકે ગણ. ૫—જે ઔષધ અપકવ વાયુ, પિત્ત, કફ અને મળને પકવ કરી અને વાયુના બંધને તોડી મળને નીચે કિતારે તેને

અનુસૌચન ઔપધ કહે છે, જેમકે હરે, ૧-કાનમ્મ ચોદી ગ્રહેણ પકવવા લાયક મલાદિકને પાતળા વિનાળ જે આપધ નીચે ફેલી લાંબ અમર્ત્ત ઝાંઝ કરે તેને અસન ઔપધ કહે છે જેમકે ગરમાળા, ૭-વાત્સલિદિ દોષથી અપાક (છુટા) અને અક (અધાએક) તેજા જાણથી લીડીને આકર સુકાએલ મલાદિકને જે બેદાને ગુદાના માર્ગથી બહાર કઢાડે તેને ભેદન ઔપધ કહે છે જેમકે કકુ, ૮-જે પાકા તેમજ કાચા મલાદિકને પાતળા કરી ગુદાદારે બહાર કઢાડે તેને રેચક ઔપધ કહે છે, જેમકે નમ્મત્ત ૯-જે પાકે નહિ એવા પિત્ત અને કફને બળ-પૂર્વક મેદાની વાટે બહાર કઢાડે (ઉછાટી કરે) તેને વમન ઔપધ કહે છે, જેમકે મીટળ, ૧૦-પોતાના અંતરમાં સચિત્ત થઈ ગ્રહેલા મળને ઉપરના બાગમાં લાવી (મોઢા અને નાકવાટે) જે ઔપધ બહાર કઢાડે અથવા અંધા લાગે (ગુદા દ્વિગ, ભચ્ચાદા) બહાર કઢાડે તે હેલુસાશિષક છે જેમકે કુકડવેલ, ૧૧-જે ઔપધ દોષન પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમાં પ્રવાહી રૂપે ગ્રહેલા અથવા વહતા દોષને સુકવીને કઠિન બનાવે તેને આહ્લી કહે છે, જેમકે સુદ, ૭૩, ગર/પીપર, ૧૦-જે ઔપધ હુણુ, શીતળ, ખાદુ અને લઘુપાકી હોવાથી પ્રતિલેખવાત કરી આપે તે રત્નજ્વલ ઔપધ છે જેમકે કુચ અને અરણ, ૧૦-જે ઔપધ પગરજર મૂલેલ કફાદિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડી ફોડીને બહાર કરી આપે એને છેલ્લો ઔપધ કહે છે, જેમકે ક્ષાગ, કાળા મગી, ચિલાછત ૧૮-જે કચ્ચ ગસાદિ ધાતુ અકો વાનાદિ દોષોને સુકવી લરીને ગુદા કરે તેને છેલ્લો કહે છે, જેમકે મધ, મરસ પાખી, ધોડાવજ, જવ, ૧૫-જે પદાર્થ ખાવાથી મૈથુન કરવાને કિસાદ આગ તેને વાછકરે ઔપધ બાણુવા, જેમકે આસધ, સુસળી સાકર અને શતાવરી, ૧૬-જેનમી શુક (વીર) ની જાકિ આય તેને શુકલ કહે છે, જેમકે નાગવલ્લ આદિ વળી કોચના ખીજ, ફધ, અડદ બીજામના ખીજ અને આમળા એ પણ પોત-પોતાના પ્રભાવથી શીઘ્ર ગસાદિના ઉત્પાદનપૂર્વક શુકને વધારનાર છે, અને અધિક વધવાથી રેચન એવેલે કહાડના છ આનુ અરણ, ડોલન કર્શન સલ્લપામ્, અપરી, સુબન, આશિગન અને મૈથુન એ સર્વ અથવા તેમજ એક એક પણ શુકને પ્રજટ કરે છે બેરિગળીનું ફળ વીયનુ રેચક છે વલ્લકળ વીરનું સ્તભનકર્તા છે અને ઇન્દ્રજવ શુકનો ક્ષયકર્તા છે ૧૭-જે પદાર્થ સરીસૃતી વજાવરસા અને જવ-ગદિ રેગેને દુઃ કરે તેને રેચાચક ઔપધ કહે છે જેમકે હરે, ૧૮-જે શુભકા અને શિલાછત ૧૮-જે પદાર્થ પ્રથમ અપકવ દિક્ષિતમજ પોતમ્મ ગુણેથી આપા શરીરમાં આત્મ થઈ પહોળ પચે એ વ્યથાથી ઔપધ છે જેમકે ભાગ અને અપ્રીણ ૧૯-જે ઔપધ શરીરમાંના ધાતુઓને તથા આગને રોષણ કરીને શરીરના સાધાઓને શિથિલ-દીસા કરે તેને થિકારથી ઔપધ કહે છે અથવા જેમકે સોપારી અને કાદગ, ૨૦-જે પદાર્થ બુદ્ધિનો ભાવ કરે અને લમેગલ-અધાન હોય તેને ચાલક (ચલક) કહે છે, જેમકે દારૂ સુચરિક, ૨૧-જે વ્ય-વાય, ચિકારથી, કંચાણક, માદક, વધારે અગ્નિજ્વલવાળા અને પ્રાણુનાશક પદાર્થ હોય તેને યોજવાહી કહે છે, જેમકે-વિષ (વજનાગ, શક્તુઅદિ) ૨૨-જે પદાર્થ

પોતાના બળથી શરીરના છિદ્રોમાં રહેલા વાતાદિક દોષોના સત્યને કહારે તેને પ્રમાણથી ઔષધ કહે છે, જેમકે કાળા મરી, કોડાવજ ૨૩-ને પદાર્થ પોતાના પિચ્છળ ગુણથી કરીને ગસવાહિની શિગઓને રોકીને શરીરને બાગે-સુસ્ત બનાવે તેને અભિપ્ત દી કહે છે, જેમકે દહી ૨૪-કાઠુંક અથવા વિદાહી પદાર્થ શરીરમાં અસર અને તૃષ્ણને વધારે છે તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે અને એનો પાક ધણો જાણી શકાય છે. ૨૫-ચોગવાહી જે પદાર્થ હોય છે તે સસર્ગી (તેમાં જે શીથિલ વસ્તુઓ મેળવી હોય તે) વસ્તુઓના ગુણદોષને કરે છે અને તેનાથી પ્રમાણે તેનો પાક થાય છે, જેમકે તેલ, પાણી, ઘણ, ધી, પારા અને લોહ આદિ ચોગવાહી ઔષધ છે.

૧૫. ઔષધિઓના સમૂહનાં નામો.

એકથી અધિક ઔષધિઓના સમૂહને સત્યવનારા જે નામો દેશી વૈલકમાં આવે છે તે વિષેની સમગ્રતા નીચે પ્રમાણે છે

અન્નજનક-૧ કાળા સુરમે, ૨ જમતના ફૂલ અને ૩ રસવતી
અન્નરૂપ-૨-૧ બોગ, ૨ દાડમ, ૩ કોકમ, ૪ સુકો અને ૫ અન્નર્જવતસ
અન્નગ્રાહ-૧ કપૂર, ૨ ચદન, ૩ મોથ, ૪ કુસુમ, ૫ દેવદાર, ૬ મોરાચન,
૭ કેમ્બર અને ૮ વાણ

અન્નવિધ-ચિકિત્સા-૧ શરય, ૨ શાલાકમ, ૩ બાળ ચિકિત્સા, ૪ અગદ,
૫ વિષ્ણુ, ૬ વાજકરણ, ૭ રમાયન અને ૮ જૂતવિદ્યા

ઉપવિષ્ણુ-૧ નિર્વિષી, ૨ અતિવિષ અને ૩ લાગલી
ઔષધીય આશુત-૧ ગળા, ૨ મુસળી, ૩ સુક, ૪ ઝાખડ અને ૫ શતાવરી
કુટુમ્બ-૧ લીડીપીપર, ૨ પીપળીકા અને ૩ સુક

કંટક તુલીય-૧ ધમાસો, ૨ ભોરીગણી અને ૩ અમરો.
કંટકારીય-૧ હાળીગણી, ૨ બેડીભોરીગણી અને ૩ ઝાખડ
કુટુમ્બી-૧ સુક, ૨ લસણ, ૩ અમર અને પીપળીકા.

દ્યુરદ્યુ-૧ જવખાર અને ૨ સાણખાર.

દ્યુરજ-૧ જવખાર, ૨ સાણખાર અને ૩ ટાંચખાર.

દ્યુરજ-૨-૧ ખાખરા, ૨ કમળ, ૩ જવ અને ૪ ભગવત (તલના છેડ)
ના બનાવેલા દ્યુર અને ૫ સાણખાર.

દ્યુરજ-૩-૧ તલમરા, ૨ લાગલી, ૩ અડદ, ૪ અમરોડ, ૫ મરમા અને ૬ કડો એ છ ઝીંગેના દ્યુર

દ્યુરજ-૪-૧ સરખા, ૨ મૂળા, ૩ પદારા (ખાખરા), ૪ અમરોડ, ૫ ચિત્રક,
૬ અમર, ૭ શેલડી, ૮ અમરોડી, ૯ ચોરસ અને ૧૦ જવ.

દ્યુરજ-૫-૧ અમરોડ, ૨ કોકમ, ૩ મોટા લખા લીલું અને ૪ ઝાખડ
ખાખરા

દ્યુરજ-૬-૧ સુક, ૨ મરી, ૩ લીડીપીપર અને ૪ પીપળીકા.

આતુર્જીત-એના એ પ્રકાર છે (૧) ૧ તજ, ૨ નમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગકિમર એ આતુર્જીત. (૨) નાગકિમરના ઘથાને મરી હોય તેને કંકુ આતુર્જીત.

આતુર્જીદક-૧ મુક, ૨ મરી, ૩ મોચ અને ૪ ગળા

ચતુર્થીજ-૧ મેથી, ૨ અસાળીઓ, ૩ કાળીજરી અને ૪ અજમોદ

આતુર્જિકગણ-૧ આમળા, ૨ હરડે ૩ લીડીપીપર અને ૪ ચિત્રા.

જીવનીયગણ-૧ જીવક, ૨ ઝપલક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કકિલી, ૬ જીરકાલી, ૭ ઝરક, ૮ ગરક, ૯ જોડીમર ૧૦ ખગોડી, ૧૧ જગલી મગ અને ૧૨ જગલી અડક

ત્રિકંકુ-૧ મુક ૨ મરી અને ૩ લીડીપીપર

ત્રિકાં-એ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) ૧ હરડે, ૨ બહેડા અને ૩ આમળા એ મમાન લાગ અથવા હરડે ૧ લાગ, બહેડા ૨ લાગ અને આમળા ૪ લાગ ને ત્રિકાં કહે છે (૨) ૧ દાલ, ૨ શવન (શિવજી) અને ૩ ખજુરના ફળ એ મહુક ત્રિકાં. (૩) ૧ નમકજી, ૨ લવગ અને ૩ એલચી એ મુગધી ત્રિકાં.

ત્રિશુગ-૧ તજ, ૨ નમાલપત્ર અને ૩ એલચી

ત્રિજાન-ઉપર મુજબ

ત્રિસમ-૧ હરડે ૨ મુક અને ૩ ગળા

ત્રિકાષીકા-૧ મુક, ૨ અનિવિષ અને ૩ મોચ

ત્રિસિતા-૧ ગેલડી, ૧ મધ અને ૩ જાગના માકાની માકર.

ત્રિકંક-૧ મુક, ૨ ગળા અને ૩ ધમામો

ત્રિલોહ-૧ માનુ, ૨ રૂપ અને ૩ તાલુ.

દશમૂળ-સધુપચમળ અને જૂહપચમળ એકત્ર.

નવરતન-૧ માલિક ૨ મોતી, ૩ પરવાળા, ૪ ગરડપાત્ર, ૫ ગોખગળ ૬ કીરો, ૭ ગામેદ ૮ નીલ અને ૯ વૈદ્ય

નિષ્પચચાંગ-૧ લીમડાના પાદકા, ૨ ફલ, ૩ ફળ, ૪ નૂળ અને ૫ જાટ

પચ્ચેકાલ-એના એ પ્રકાર છે (૧) ૧ લીડીપીપર, ૨ પીપળીમળ, ૩ ચવક ૪ ચિત્રક ૫ મુક (૨) ૧ હરડે, ૨ અજમો, ૩ મચળ, ૪ હીંગ અને ૫ મુક

પચ્ચ પલ્લવ-૧ વડ ૨ પીપર ૩ પીપળા, ૪ ઉમરો, ૫ પારમપીપળા એ પાંચ ઝાડના રૂપળા (અહીં અને પચ્ચ વચ્ચલમા પીપર ન ઉજા તાળા માલ છે લીડીપીપર લેવાની નથી)

પચ્ચ વલ્લભ-પચ્ચ પલ્લવમા અતાવલ પાંચે ઝાડોની જાલ.

પચ્ચમૂળ-એના સાત પ્રકાર છે (૧) ૧ ચાલવલુ, ૨ પીંડવલુ, ૩ બેદી રીંગણી ૪ ઉભી રીંગણી અને ૫ જોખર એ લઘુ પચ્ચમૂળ (૨) ૧ બીલી, ૨ ગીવલુ, ૩ પાટલા (કાચ), ૪ અરણી, ૫ અગરુ એ બૃહત્ પચ્ચમૂળ (૩) ૧ મળદાળા ૨ માગડી ૩ મુદ્ગપર્ણી (જગલી મગ), ૪ માપપર્ણી (જગલી

અડદ), ને પ એરડ મૂળ એ મધ્યમ પચ્ચમૂળ (૪) ૧ હળદર, ૨ ગજો, ૩ મીઠીઆવળ, ૪ માગીવા અને પ વિદાગી કદ એ અલ્પાખ્ય પચ્ચમૂળ (૫) ૧ જીવક, ૨ ત્રપ્પક, ૩ વીગજીવતી, ૪ સતાવરી અને પ જીવકાદિ એ જીવક પચ્ચમૂળ. (૬) ૧ દર્બ (ડાભડો), ૨ કાસ (ત્રમડો), ૩ શર, ૪ શાસ્ત્ર અને પ શેલડી એ નૃણુ પચ્ચમૂળ. (૭) ૧ ગોખર, ૨ બોઝડી ૩ ઇન્દ્રવારણી (તુસડુ અથવા કઠવી કોઠીતી), ૪ ત્રમદરો અને પ શિરીષ (મગમડો) એ ગોક્ષુરાદિ પચ્ચમૂળ.

પચ્ચમહાવિષ-૧ મોમલ ૨ હગનાલ, ૩ મનશીલ, ૪ વજનાગ અને પ મર્પવિષ

પચ્ચામૂત-૧ સુઠ, ૨ કાળી મુસળી, ૩ ગજોત્તમ, ૪ સનાવરી અને પ ગોખર અથવા-ફૂંધ, દહી, લી, મધ અને ખાડ

પચ્ચાપવિષ-૧ આઝડાનુ ફૂંધ ૨ થોગનુ ફૂંધ, ૩ લાગલી, ૪ કવરો અને પ કણેર

પચ્ચગવ્ય-૧ ગાયના મૂત્ર, ૨ જાણુ ૩ ફૂંધ, ૪ દહી અને પ લી એ પાચે પદાર્થ

પચ્ચામેલ-૧ અમલખેદ, ૨ કોટમ, ૩ મોટા લાળા લીણુ, ૪ ગોળ ખાટા લીણુ અને પ ખીન્નોગ

પચ્ચગણુ-૧ પીંકણુ, ૨ ઉભી ગીગણી, ૩ ખેડી ભોરીગણી, ૪ વિદાગી કદ અને પ બીન્નોદ

પચ્ચસમ-એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ સુઠ, ૨ લીડીપીપર, ૩ હરડે, ૪ નસોનાર અને પ મચળ (૨) ૧ આમલી, ૨ ત્રિપાલુણુ, ૩ ચિત્રક મૂળ, ૪ હરડે અને પ લીડીપીપર.

પચ્ચાંગલેષ-૧ માંડડીના મૂળ, ૨ દેવદાર, ૩ નુંક, ૪ મરમવ અને પ મગગાની જાલ

પચ્ચલૃંગ-૧ કુકડવલો, ૨ ખીજડી, ૩ ભાગ, ૪ નગોડ અને પ નમાલ

પચ્ચમૂત્ર-૧ ગાય, ૨ બકરી, ૩ ઘેડી, ૪ બેસ અને પ ગધેડી એ પાચના મૂત્ર.

પચ્ચળીંગ-એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ રાષ, ૨ અજખેદ, ૩ જીર, ૪ ખસખસ અને પ અજખો (૨) ૧ મેથી ૨ માલકાગણી, ૩ અજખો, ૪ કાળીજરી અને પ એખરો.

પચ્ચસિદ્ધૈષધ-૧ તેલીઓ કદ (એ નાના નળા જેવડો હાથબર ઉભો છાંડ હોય છે તેના પાદડા પીણુ જેવા અને તેની જલમા તેજનો પ્રકાશ હોય છે.) ૨ સુધાકદ, ૩ કુકરકદ, ૪ કદવતી, (જગલી ચણા-એના પાદડા ચણા જેવા અને નીચે ચીકણ હોય છે) અને પ મત્યાશ્વી.

પચ્ચસરણુ-૧ મીઠું સરણુ, ૨ કડતુ કુંગરી સરણુ, ૩ ચિત્રાવણુ ચિત્રકદ, ૪ પાચ પત્તા ખાટખટુખાનો કદ અને પ માળાકદ.

અલાચતુષ્થ-૧ અલા (ખળ, બોળ કેટલાક એને ખરેંડી એટલે ખપાટ

માને છે), ૨ મહાઅથા (મહદેવી, સોનેલ), ૩ નાગઅથા (ગંગરી), ૪ અતિઅથા (ગાડર કામરી)

સુગન્ધ-૧ લી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ

નિશ્ચય-૧ લી, ૨ મધ, ૩ ગુણ, ૪ ચણેલી અને ૫ ટકલખાર.

લવણ-૧ મિઠાણ, ૨ સત્રળ અને ૩ ખોડલવણ

લવણ-૧ મિઠાણ, ૨ સત્રળ, ૩ ખોડલવણ, ૪ વડાગડ મીઠું અને ૫ દરીઆનું દિવા નદીનું (ગસીયું) મીઠું

વ્યાધ-ત્રિકટુ (૧ સુક, ૨ મરી, ૩ લીડીપીપર)

પ્રદોષ-૧ ગાળો, ૨ ખારો, ૩ ખારો, ૪ કડવો, ૫ તીખા અને ૬ તુરા.

પ્રદોષ-૧ સુક, ૨ મરી, ૩ લીડીપીપર, ૪ પીપળીમળ ૫ અવક અને

૬ ચિત્રક

સુગન્ધ-૧ કસર, ૨ અગર, ૩ કપૂર, ૪ કનૂરી અને ૫ ચંદન

સુગન્ધ-૧ એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ ગમકળ, ૨ જવગ ૩ કપૂર, ૪ સોપારી ૫ વાળા અને ૬ ચણકળાયા એ સુગન્ધ-૧ (૨) ૧ કપૂર, ૨ કનૂરી ૩ કપૂર, ૪ અવક અને ૫ ચણકળાયા અને ૬ નોગવલનો કદ એ મહાસુગન્ધ-૧

પદ્માણુ-૧ મરેલું માસ, ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદરવાનો તરકો ૪ બે મનુ દહી, ૫ પગેડીએ ઓમગ અને ૬ દિવમની નિદા

પદ્માણુ-૧ તાણુ મિષ્ટાન, ૨ નવુ અન્ન ૩ વાળા સ્ત્રી, ૪ કંધનુ જમણુ ૫ લી અને ૬ ઉના પાણીથી ન્યાન.

સત્તોપવિષ-૧ આકળનુ દૂધ, ૨ ચોરનુ દૂધ, ૩ લાગલી, ૪ કંજર, ૫ ચણેલી, ૬ અપીણ અને ૭ ધતૂરો

સત્તોપધાતુ-૧ સુવર્ણ માણિક, ૨ તાગમાણિક ૩ મોગયુગુ ૪ કાસુ ૫ પિત્તલ, ૬ સિદ્ધ અને ૭ મંદુર

સત્તોપધાતુ-૧ સોનુ ૨ રૂપુ ૩ તાણુ, ૪ મીસુ ૫ કલાઈ ૬ જસત અને ૭ લોહ

સત્તોપધાતુ-૧ દાસ, ૨ દાડમ, ૩ ખજુર, ૪ માડર, ૫ સાંધી ધાન્ય (ગર), ૬ મધ અને ૭ લી

સત્તોપધાતુ-૧ વૈકાન્ત, ૨ સર્વકાન્ત, ૩ ચન્ડકાન્ત, ૪ કપૂર, ૫ મંદિર, ૬ પીગેજ અને ૭ કાચ

સત્તોપધાતુ-૧ પાચન ૨ શોષન, ૩ કનેદન, ૪ શમન, ૫ દીપન ૬ તર્પણ, ૭ શાયક

* ઉષ્મામુનાઘઃકાયસ્ય પરીતોકો વલાવહઃ ॥

તેનૈવ લોચમાંગસ્ય ચલહત્કેવાચક્રુપામ્ ॥ ૧ ॥

ઉના પાણીના રોગ શરીરને બળ આપનાર છે પણ તેનાથી માથાના આગને યોગથી તે વાળ અને આંખોના અંગનો નાશ કરે છે

૧૬. કઠિન શબ્દનો કોષ.

અભ્યુષ-અપર્યાપ્ત.
 અધોગત-નીચે ઘસેલો.
 અધોવાયુ-ગુદમાથી નિઃસરતો વાયુ.
 અનલ-આગ.
 અનલદેવ-અગ્નિ.
 અનિલ-પવન, વાયુ.
 અપરમાર-એકાગ્ર, સુગ્રીવરોગ, વાઈ.
 અપાય-અહિત-નુકસાન.
 અભિવાત-શરીર ઉપર થતે જખમ.
 અમ્લ-ખાટું.
 અમ્લપિત્ત-ખાટું પિત્ત ખાટાં ખોરાકો.
 અગ્નિ-દવાનો એક પ્રકાર, સુખાવકીનો.
 આરડો, અગ્નિહાનુ ગાડ, લીજાડનું.
 ઝાડ, પૂર્વાચ્ચિ-હ.
 અગ્નિચક્ર-અગ્નિ.
 અર્શ-હરસ, મગા.
 અવલેહ-આક્રમણ.
 અવટાઈ, અવલોચી, અવલોચન-ઉઠવી,
 ઉકાળા, ઉકાળાકું.
 અવજલ-ગરુડ.
 અવ્યક્ત-સમગળ મહિ તેજ, સુદમ.
 અશ્મરી-પથરીનો રોગ.
 અશ્રાત-હમેશા, અશ્રમ વિના.
 અચળધા- } અચ્છાધ
 અમરધ- }
 અશ્વધા-આડ પ્રકારના.
 અઘીઘા-કુટી ઉપર ચપેલો લોહી તખ્ત.
 માસના ગોળા.
 અસુક્રસાવ-લોહી ઝરવું.
 અરિચલ-હાડકાનું કાચવું.
 અરિનય-સૂકું, કંઠ.
 અહિર-અભુર્ન નામનો આખા રોગ.
 આચર-મોઢાંઢી આંદોળો.
 આચર-અચરસ, ગુણવંત.
 આધિ-અધિકુ દુઃખ.

આખાન-પેટ પુરવું, આફરો.
 આનાહ-આફરો, પેટ ચક્રવું.
 આમ-કાચો પચ્યા વિનાનો મગ.
 આમગધી-કાચા માસ જેવા જેવો.
 વાસ આવે છે તે.

આમવાત- } દુર્ગંધુકલ ઝાડો.
 આમવાયુ- }

આમાશય-ખાવેલું પચવાની જગ્યા.
 આમાશ-લોહીવાળો ઝાડો, લોહી ખજા.
 વાડો, રક્તાપિત્તસાર.

આયુષ્યદ-આયુષ્ય આપનાર.
 આરક્ત-રાતો.
 આર્તવ-સ્ત્રીઓને અટકાવ આવેલી લોહી.
 પડે છે તે.

આર્દ્ર-છીનપણ.
 આવૃત-પેરાયલો.
 આસય-જાગ્યા, સ્થાન, હેઠું.
 અમ્લદહ-અમ્લનંદ.

અન્ન-ફાંસી.
 ઉત્રગધ-તીવ્ર મધવાળું.
 ઉચકી-હેડકી.
 ઉચ્ચ-ઉંચું.

ઉદાણ-અકુટ ગુમક, ગાંઠ.
 ઉદ્દેશ-હેતુ.
 ઉદકમેલ-પરચ્છેલો એક ભેદ છે.

ઉન્નતા-અધિભૂત અથવા ઝાડો.
 ઉન્નતા-ગાળાપણું.
 ઉન્નાળી-ઉનવા, મૂકુંચ.
 ઉન્નતા-અતિશય અત્યંત અથવા નામ.
 આધિ, અતિ અત્યંત અત્યંત.

ઉરોચાત-ઝાડી ઉપર ચામળ.
 ઉચ્ચવીર્ય-ગરમ-ઉચ્ચ પાણી.
 તરુમતી-અટકાવ આવેલી સ્ત્રી.
 આઝરી-ઉઠાઈ, વાજા.

અળનામિકા- } આળસી.
 અળવી- }
 અડદિ-વધરાવળ, અતગળ.
 અશ-દિસો
 કટ-કટુ
 કક-અકગમ.
 કકમ-કકને તોડી કુટી પાડનાર
 કકલ-કકદારક
 કમળા-પિત્તકમળી, પીળીચો, ડમળી વા,
 કમળી.
 કગમ-કૃમિ, કરમિયા.
 કળસી-કાનમા ગળા આવવા
 કળસાવ-કાનમાથી પરંતુ વટેવું
 વડનો કાન
 દદ-અટળીના જંવા વાટેલો પદાર્થ
 કવનુ-અગળ
 ગમિદ-મોનીમા મિદ આવના મો
 નીયા
 કામ-હિયગમ.
 કામ-અ-ખાસીના નાશ કરનાર
 કકકટપુટ-એક વેતના ખાકમા ૧૦
 અડાયાનો અમિ આપવો તે
 કટકો-કટુ
 કુળવ-કુળપાણુ
 કુળવાન-એક જાનનો વાધુ
 કુમિત્થ-કમથી
 કુષ-કોદ.
 કૃષ્ણ-શરીરને કૃ.ખ થવું, કટ
 રમિકળુ-કાનમા જીવ થવાનો રાગ
 દશનુડે-૩ તોડીયુ ગુમકુ
 કાપન-કાપાવનાર
 કાપ-આમ મત્ર અમિ, લોહી અને
 અલ એ પ્રત્યેકના અધાન.
 કાપકુશીર્ષ-વાયુરાગ
 કલમ-ગ્લાનિ, આક
 કિલમ-લીભવલો.
 કિલક-કલ્પ, ગુચવાડવાળું

કલાપ-નપુસક
 કસેદ-પસીનો.
 કદ-ખરજ, ખજવાળી, ખુજલી, રેળ.
 ખલ્લરો-ખાલી ચડવી
 ખવડમા-ખોડો.
 ખુપગ-આખના ખીલ.
 ખાકલા-હિયરમ
 ખજ-તગડો
 મકુ- } ગુમકુ, વિદધિ.
 મકુમે- }
 મદ-આબર, દરદ
 મર્મ-પેટમા જે ખાલક ગહે છે તે
 મર્મપાત-કસુવાવડ
 મર્મિલી-દહાડવાળી સ્ત્રી
 મર્મચ-મર્મમા રહેનાર
 મર્મશય-મર્મઅધાન.
 મલગ-ગળા હિય ગુમકુ થાય છે તે,
 આપોટીયુ
 મલમલ-ગળાનું બધ થવું.
 મલિનકુલ-અમાધ્ય કોહનું દરદ.
 મલસુણા- } લાપોટીયુ, માલ હિપ-
 માલસુડા- } નો સોળે
 મળુ-ગુમકુ, વિદધિ
 મર-વળનદાર ભારે
 મરત્વ-વળનદારપાણુ
 મુક-પગની કુટી
 મમ્મી-કમમમા ભરેલી હિસબુ, એક
 જાનનો વાધુગમ
 ઝાનુ- } અગીગમ, ફેર, વાઈ.
 ઝાનુ- }
 ઝામાસી-ડાસ.
 ઝાવડ-ઝાગી, શીળાનો ભેદ.
 ઝામાળ-કકમાળ
 ઝાપ-કામળા.
 ઝાહક-પકડનાર, રોકનાર.
 ઘઉનો નિશારતો-ઘઉં માથી કહાડે છે.
 વિદુઅનમા એ પ્રસિદ્ધ છે.

જાન-કહેણ, મળજાત
 જાન-નકરપણ
 યુગે-મુગીરામ વાઈ, કેરૂં
 અમ-જમાવ
 અશુભ્ય-આખને મુલકાગક.
 આતુષિક-ચોથીઓ
 ચિકિત્સક-વૈદ, હકીમ, નખીઅ.
 ચિત્રામ-ઉન્માદ
 છદી- } ઉલટી
 છદકા- }
 છિક્કા-છિક
 છિમ-કપેલુ
 છદક- } છિદ્ર પાડનાર, છદન કરે-
 છદની- } નાર
 છદનીય-છદન કરવાને ચાન્ન.
 જાન-ઓની કમરનો આગલો ભાગ,
 નગ
 જડ-ભાગ, દુર્ગર
 જતુ-ગરદનનું હાડકું
 જડય-ભારેપણ, મદપણ, જડતા.
 જગણુ-ઓપધોથી વનરપતિ અને પાતુ-
 ઓની ભરમ કરવી તે
 જાલમર્દભ-સરીર ઉપર ઘણી ફેણી-
 ઓ થાય છે તે.
 જગુ-કૃમિ, કરમ
 જૂલ-અગાસુ
 જૂલણુ-અગાસા
 જતરમ-તાવનાશક
 ગમ્મા-ભાર
 તરળ-કાગળીકુ, કોલેરા
 તહાન-તરસ
 તામ-તાંબુ
 તાલક-હરતાલ
 તિકત-તીખું
 તિતડીક અથવા તતડીક-કોકમ
 તીખા-મરી.
 તુલ્ય-સોરથુથુ.

તુવર-તૂર, એક ભતતુ કોળ.
 તુષ-અનાજના છેતરા
 તુષાર-પાણીના ઝીણા ટપકા, ઓશ.
 તૃષા-તરમ.
 તદ્રા-નિદ્રાથી આગમ આવી મુગી
 આવે છે તે
 ત્યાન્ય-યાગ કરવા ચોગ્ય
 ત્રિ-ત્રણ.
 ત્રિક-પીઠની કરોડ નીચેના ત્રણ હાડકા.
 ત્રુસકું-છન્દવરણ
 ત્વષ્ટોષ } આમકીના રોગ
 ત્વરોમ }
 ત્વરિત-જલદી, સત્વર, તાબીદે.
 દકુ-દાદર, દરાળ
 દલિમડ-દહીની ઉપરનું પાણી
 દમ-આસરોગ, દાકેણ.
 દશમળ-મીઠી, અરણી, ઉભી અને
 એકી ભોરિમણી, સાલવણ, પીડ-
 વણ, ગોખર, શીવણ, પાડવણ,
 પુષ્કરમળ.
 દારણુ-આથાના ભયકર રોગ
 દાહ્ય-કઠિનપણું, દહતા.
 દાહ-ખળતરા
 દાહક-આળનારૂં બળતરાકારક
 દિવા-દિવસે
 દીપક } જળદાને જગાડનાર-
 દીપન } વધારનાર.
 દુઝાણુમસ-દુઝાણા હરસ (મસા.)
 દુર્ગ-હઝમ થતું મુરકેલ તે
 દુર્લભ-પ્રાપ્ત થતું મુરકેલ તે.
 દુષ્ટવણુ-એક ભાતનો નાસક છે, લેમા-
 થી પર વહે છે તથા તે બહુ મંદ
 મારે છે.
 દુષક-પીડ કરનાર.
 દોષ-વિકૃતિ પામેલા કદ, વાત, પિત્ત
 તે દરેક
 દશ-કરકણ.

દ્રવ-દીપ્તિયુ ચાપતુ-ટપકલુ,
 કય } એ.
 ૬૬ }
 ધનુવાત-ધનુષ્ય જેતુ માણસ વાકું ધાય
 છે તે, વાયુનો રોગ-ત્રણ
 ધા-માત્ર-કાળ
 નરમ-છીક આવવાને માટે નાકમાં
 મુંઝવાનુ ઓસડ.
 નાગ-સાપ, રક્ષિ
 નાડી-નમ
 નાડીવણ-હરમેશ વહેનારો નાચર.
 નાફ-વાળો
 નાશક-શસ્ત્ર કરનારો
 નાશન-નાશ કરનાર
 નામારોજ-નાકના રોગ
 નામારોપ-નાકનુ સુઠાનુ
 નાબીશુદ-રોગોદર
 નિતબ-કમરની પછવાડેનો ભાગ.
 નિહન-મૂળી કારણ.
 નિદ્રા-ઊંઘ
 નિદ્રાભગ-ઊંઘને નાશ
 નિયામક-નિયમના ભાવનાર
 નિગમય-નિરોગી, વિકારરહિત
 નિરપદવ-પીડા નહી તે
 નિષ-નિદા કરવાને થો-ય
 પકવ-પકેલા, ધગડા
 પકવાશય-પચન થવાની જગા
 પક્ષાવાત-અધામ વાયુ, લકનો
 પચન-પાકતુ
 પટ્ટી-કાગળીયુ, કાંલેરો
 પડકેશ-પડળ કાઢ એને પગવાળો
 પચ્છ કહે છે
 પથ્ય-હિતકારક
 પરિણામગળી-પાવેલુ પચન જઈને પેટ
 ખાલી થયુ એટલે વેદના થવા માટે
 એવો પેટગળો એક ભેદ છે
 પરિપાક-પચન થયુ, હજમ થયુ

પરિભાષા-શાસ્ત્રીય અર્થ-વિધિ, અવ-
 સ્થા ૯૦
 પરિશિટ-વધારો
 પર્થિય-ખીણુ નામ.
 પમવાકુ-પકણુ, પક્ષુ.
 પાક-હજમ થયુ
 પાચક } પચન કરનાર
 પાચન }
 પાત-પડતુ
 પાતન-એક જાતની ગમાખા ઉપર કર-
 વાની ક્રિયા
 પાદશોથ-પગનો મોળો.
 પાદશોથ-પગની કાચ દુઃખવાનુ દરદ.
 પાદહર્ષ-એક જાતનો વાયુરોગ, ઝડણી
 પાનક-પીવાનુ પાણી
 પાનસી-પીવાને થોચ
 પામા-ખમ
 પિચ્છ-ગુદ જેતુ લીસુ
 પિત્ત-પિત્તને તોડનાર
 પિત્તજ્વર-પિત્તથી આવેલો તાવ
 પીનસ-નાકના છોડ
 પુટ-ઓસડને સૂર્યપુટ, અગ્નિપુટ પ્ર-
 ત્યાદિ અગ્રાર કરે છે તે
 પુટપાક-ઓષધાદિકોની આમપાસ પાન
 લપેટીને અગ્રિમા નાખીને પડવે
 છે તે
 પુષ્પ-સ્ત્રીનુ ગળ, ફલ
 પુતીગધ-અગળ અધાતુ
 પ્રય-પર
 પૃથકરણ-લુદુ કરતુ
 પૃથ-પીક, બગડો
 પેટપીડ-પેટમાં દુખતુ, સુટ આવવી
 પેશી-શરીરમાંની માસ વજેગની કાથ-
 ણીઓ
 પચુ-લગડો, પાગળો.
 પાકુ-પાકુરોગ.
 પાકુરતા-ફીકામ, પીગાસ.

મહામ-મળને ઉપડનાર.
 મસ્તકરોમ-માથાના રોમ.
 મહાભારી-કાલેર, કાગળીયુ.
 મુરકુ-મરડો, મળ, પ્રેત.
 મુતકુચ-મીસામ કગવામા પાતાદિકથી
 પીધ થાય છે એવો રોમ.
 મુતખડો-પથરી.
 મુતલ-મુતને વધારનાર.
 મુત્તાશય-પેટમાનુ મુતનું ઠેકાણું, કૂંડીનો
 નીચલો ભાગ (પેડું)
 મુત્તાશમરી-પથરી.
 મુળવ્યાધિ-હરસ, મસા.
 મુદુ-કોમળ, નરમ.
 મેદ-શરીરના માત પાતુમાનો એક
 ચીકણો પાતુ
 મેદ-પ્રમેદ, પરમે
 મોડ-મસા, હરસ
 મોહ-ધેરી, ચક્કર, નુકાં, ખમ.
 મોહરી-ખાલી ચડની.
 મડ-જોખાની પેળ
 મડલ-જોળી, સમુદાય અથવા આળીમ
 દહાડા જે ક્રિયા કરવી તેને કહે છે
 મથ-જવના આટામા માકર, લી અને
 ઠકુ પાળી નાખી ને જે પદાર્થ
 તેવાર કરે છે તે
 માલ-મદના
 મુખીરોમ-વાઈ, ઝોલુ
 મુખ-છર છારી
 ગતજ-લોહીથી જે થાય છે તે
 ગતપિત્તિ-વાતરજા, ગાડીયા વા, શરી-
 રનું અકળાઈ જવું
 રૂક્તપ્રમેદ-સિ અને રસ્તે લોહી વહે એ
 પ્રકરનો પ્રમેદ.
 રક્તર્થ-રૂક્ત હરસ-મસા.
 રજ-સોનો અટકાવ.
 રતાધળી પથ્થુ-રાત્રે આખરી ન દેખાતું.
 રમ્મ-શાભાયમ ન મુદર.

ગસામન-શરીરમાના રસાદિ પાતુઓની
 શુદ્ધિ તથા શુદ્ધિ કરનાર ઔષધ.
 રૂચિકર-રૂચ-રૂચિદાયક સ્વાદિષ્ટ.
 રૂક્ષ-કઠિન, સકાષણું
 રેચક-જીભામ લાવનાર
 રેચન-ઝડો કરનાર
 રોચક-રૂચિ ઉપગવનાર
 લલુ-હલકું
 લીન-લમ પામેલું, સમાચલું
 લેખન-રસાદિક પાતુ અને પાતાદિક
 દોષને સુકવી શરીરને શુદ્ધ કરનાર
 ઔષધ
 લેખનીય } -લેખન કરવાને યોગ્ય.
 લેખ્ય
 લેહ-ચાટણું
 વક-વાકું
 વમન-હિલટી
 વમી-વાતિરોગ, ઉલટીનું દરદ.
 વધરથ-ઉમ્મરમા આવેલા, તરૂણ.
 વર્જનીય } -ન્યાયવા યોગ્ય
 વર્જ્ય
 વર્તિ-શરીરને લગાડવાનો ઉપકરણ,
 દીવેટ.
 વર્ધક-વધારનાર.
 વસા-ચરખી
 વસામેદ-૨૦ પ્રકારના પ્રમેદમાંનો
 એક
 વસુ-ધોળી સાટાડી.
 વાતલ-વાતનાશક
 વાતરક્ત-માડીયા વા, શરીરનું અક-
 ઝઈ જવું
 વાતિ-હિલટી, વમન.
 વિત-વિકરણ.
 વિચરિકા-ખરજીવું
 વિષ્વસ-નાશ.
 વિપરીત-હિલકું.
 વિપર્માય-હિલટાપલું.

વિપાક-પરિણામ, પાકાપણુ
 વિપુલ-ધણુ
 વિમલ-સ્વચ્છ
 વિષમ-વિષનાશક
 વિષમજન-અનિયમિતજન
 વિસર્પ-ઇસમ, આમડોનુ એક જાતનુ
 દરદ, ખગજુ
 વીર્ય-ધાતુ, તેજ
 વૃદ-જમાવ, ટોળુ
 વૃષ્ય-પૌષ્ટિક પુષ્ટ
 વેગ-ગતિ
 વેષ્ટન-લપેટવુ
 વૈપાદિત-વ્યાપિ તળગરમી, હાથ પગનુ
 ફાટવુ
 વ્યક્ત-સ્પષ્ટ
 વ્યજ-ક્રમતાઇ મુખ ઉપગની કાળાશ
 કરોળીયા
 વ્યથા-દુખ, પીડા વ્યાધિ-રોગ
 વ્યોષ-ત્રિકકુટ-ત્ર્યુષ્ણ-સુદ, મરી, લીડીપીપર
 વ્રણ-જાખમ, ખારો
 શમન-શાન્તિ
 શમ્ય-કાંઠો, માણુ
 શિગેરોગ-માથાનુ દરદ
 શીતપિત્ત-શીતજશ
 શીતવૌર્ય-જેમા કડો યુષ્ણ વિશેષ છે તે
 સુક-મુક
 જ્યમ-જળ રોગનો નાશકર્તા
 ગોથ-મોળો
 ગોથમ-મોળનો નાશ કરનાર
 ગોધક-ગુદ કરનાર
 ગોધન-ગુદ કરતુ શોફ-મોળો
 ગોપ-તરમ, તૃષા
 ગોષણુ-શોષી લેતુ, સુસી લેતુ
 રક્ષીપદ-હાથીપગો, હાથ પગ જાડ થવા
 રક્ષેમ-કર્ક, અલગમ

રક્ષેમ-કર્કને તોડનાર
 રક્ષેમજ-કર્કથી ઉપજેલુ
 રક્ષેમલ-ગલગમવાળા
 શ્વાસ-દમ શ્વેત-મંદેદ
 પદ-નપુસક, હીજડા
 મધિ-માધા
 સન્નિપાત-કર્ક વાત પિત્તનો અગાડ
 થવાથી જે વિકાર થાય છે તે
 સગોધન-સ્વચ્છ કરવુ
 સાધ્ય-મટી શકે એવા રોગ, મેળવા
 શકાય એવા પદાર્થ
 મારક-ઝાડો ઉતારનાર
 સિષ્મ-કરોળિયા
 સુખમાધ્ય-સુખથી મટે એવુ અથવા
 સુખથી મેળવાય તેવુ
 સુજ-શોથ, મોળો
 સુન્યાહિતિ-વાતરક્ત, ગાડીયા વા, શરી-
 નુ અકડાઈ જવુ
 સુસી-વગધ, સમણી, ગરધણી
 તન-થાન રથલ-પુષ્ટ જાડુ
 ત્નાયુક-વાળો
 ત્નિગ્ધ-ચિહ્ન, ચોકાશવાળુ
 ત્નેહ-તૃપ્ત, નેલનો પદાર્થ, ચોકાશ
 ત્વર-શબ્દ અવાજ
 ત્વજ્વેદ-અવાજમા અગાડો
 ત્વેદમ-પરીનાનો નાશ કરનાર
 હરીતકી-હરક
 હાથીપગો-રક્ષીપદ, હાથપગ જાડ થવા
 હિક્કા-ઉચકી, હેડકી
 હધ-હૃદયને સુખ કરનાર
 હૃદમહ-હૃદય (છાતી)નુ જકડાઈ જવુ
 ક્ષતમ-જાખમ મટાડનાર
 ક્ષતજ-જાખમથી થયેલો
 ક્ષાર-ખાર ક્ષુદ્ર-છોટુ, નાનુ, અપ
 ક્ષોભ-કોપ, ઉછાળો

પરીક્ષા પ્રકરણ.

આથ વેદક ગ્રંથોમા આધિની પરીક્ષાના કહેલા આઠ પ્રકારોનુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે

૧. નાડી પરીક્ષા.

મેલનુ મદન કહેલા નાહલા, જમેલા, બૂખ અને નગમથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી જાણથી યથાર્થ મમજની નથી, માટે પ્રાત્ર ગણે ઉઠી વડીભર જે સ્વસ્થ ખેડેલા હોય તેની નાડી જેવી એટલે મારી મમજને પુરપતો જમણો હોય અને જીનેા કામે હોય કામે મીધો કરી અગ્રહાના મૂળ પામેની ગિગ ઉપર નજની, મધ્યમા અને અનામિકા આગળીએ ગાખી વાન, પિત્ત અને કક એ દેશેા અનુક્રમ જાણવા પ્રાપ્ત થાય વખતે એજ પ્રમાણે પગની નાડી પણ જાણાય છે

રાકી અને મપ તથા જળોની ચાસ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી, દેહકા, કાગડા અને ચડલીના જેવી ત્વગએ ચાલે તે પિત્તનાડી, હમ, ડ્યુતગ અને મોગના જેવી મદ મદ ચાલે ન કફનાડી, હઉઆ અને તિતગ પક્ષીની ચાસ પ્રમાણે ચાલે ન અન્નિપાત નાડી હળવી અને નગમ ચાલવા લાગે તે દ્વિદાંબની નાડી જાણુની જે નવધાનથી છુટ, ગદી નીને ચાલે, ગળી કીણુ હોય અને ડી હોય એ આઠ પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે

મામાન્ય નવગનો ગ્રાપ થવાથી નાડી ગરમ થઇ મોટા વગથી ચાલે છે, અને કાથ ચડસ હોય તો પણ નાડી મોટા વગથી ચાલે છે ચિતાએ અને ભયે ક્ષીબ ચાલે કે મદાસિ અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી વણી મદ હોય છે રક્તનો ગ્રાપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઇ પાપાણુ જેવી જડ થાય છે અને આમયુક્ત હોય તો ગળીજ જડ થાય છે ગર્ભિણીની નાડી ગભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે તૃયાનુગ આગમુ ગુખી અને ઉઘી ઉઘેલા અને મનમા કાર્યની યોજના કરનાગ એમની નાડી નિચર ચાલે છે બૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વગથી ચાલે છે મળ મત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી નવગ પ્રમાણે ચાલે છે લોભ અને મદ (અહાર) એ ઉત્પન્ન થએલ હોય તો કાષ્ટક ચચળ ચાલે છે ચોગની નાડી કાષ્ટક નીચ અને કાષ્ટક મદ એરી ચાલે છે ઉઘોગી અને માર્ગે ચાકી શ્રમિત થએલા મનુષ્યની નાડી ઉપ્પુ અને ચચળ ચાલે છે અશુભની નાડી — કાગડા અને હમની ચાસ જેની જમેલા મનુષ્યના જેવી અને કાષ્ટક કફની નાડી જેવી ચાલે છે ભૂતનાડી — તે ટચલી (છેલી) આગળી નીચે નાડી ચાલે તો તેને જતનો ઉપદ્રવ જાણુવા અનામિકાની નાડી ચાલે તો કુળ દેવતાનો ક્ષાલ જાણુવા, હાથના મૂળ પામેની નાડી ચાલે તો જળ દેવતાનો ક્ષાલ જાણુવા અને મધ્યમાની નાડી ચાલની હોય તો મપ ધીક નાડી જાણુની ઉત્તમ પ્રકારની નાડી — જેનો જા-

ગામિ પ્રદીપ છે તેની નાડી દલકરી અને વેગથી ચાલે છે સ્વચ્છ મનુષ્યની નાડી ચિથ્ર હોષ પ્રખળ ચાલે છે ભૂખથી વ્યામ થએલાની નાડી ચચળ ચાલે છે અને તુમ થએલાની નાડી નિશ્વળ હોય છે અસાધ્ય સન્નિપાત નાડી.—હુટક હુટક અતિત્વરાએ, કાઠ પ્રમાણે કડિન, વાકી, ક્ષણમા હળવી, ક્ષણમા જલદી, અતિ ઉશ્ચ, મોટા વેગ હોષ જ્વરે પ્રામ, લાવા અને તેતરની ગતિ જેવી, વળી ગુચાતી જજ સ્વચ્છ છોડે ને ક્ષણમા ધ્યાનપર આવે તે સન્નિપાતની નાડી જાણુવી જે નાડી રઢી રઢીને ચાલે છે અને ઘણી જલદી તથા ઠડી થઈ અકસ્માત અટકી જાય તે અતઃ નાડી જાણુવી તેમજ તર્જની આગળની નાડી ચાલે તે પણ અતની જાણુવી નાડી પાતાના ધ્યાનથી લામતી છતાં ચક્ર પ્રમાણે લામે અને બયની નાડી પ્રમાણે ચાલે અને ક્ષણમા અતિસૂક્ષ્મ ચાલે તે અસાધ્ય જાણુવી ત્યારે એ પહેલું નિવચુકત અને અમિતુચ નાડી ચાલવા લાગે અથવા ગતિ છોડીને વણી ઝડપથી ચાલે ત્યારે રોગી એટલે દિવસમા મરે છે જેની નાડી ડમડ પ્રમાણે (કુદડા બગતી) ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે જેની નાડી ધ્યાન છોડે તે ૩ દિવસમા મરે ત્યારે નાડી ગરમ અને શરીર નિરનેજ હોષ ઠંડ અથવા તાવ ખડુ હોય અને નરીંગ ક્ષીણ અને નાડીની ગતિ મદ હોય ત્યારે રોગી ૨ દિવસમા મરે છે

નાડી પરીક્ષાનું મહત્ત્વ.*

પ્રસ્તાવના

આય વૈદકમા પરીક્ષાના ભાગમા નાડીપરીક્ષાને વિશેષ પ્રધાન ગણી છે તેની યોગ્યતા શુ અને કેટલી છે તે બાબતમા અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના તરંગો હોવા ગતા નિશ્ચયથી તેના વિષે કહેનાગ માણુમે કવચિતજ મળે છે વૈદકશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ નિવાથી સમગ્રય એવું હોવાથી તેના મિહાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધા મિવાય બારી થવી ઠણુ છે ન માટે તેમાના નાડી જેવા મહત્ત્વના, પરંતુ કેટલાના મતથી વાદમન વિષયની પુષ્ટગ ચચા થઈ તેમાના યોગ્ય મિહાત બહાર પાડવા યણુ જરૂરના છે જેથી વૈદ્યભાએ આ વિષય યક્ષીમ માટે પમદ કયા દતો તેમા એકદરે ત્રણ નિબધ આવ્યા, તેમા આ નિબધ મારા દુર્યો નોપણુ તેમા આવવા બોગો બીજો વિસ્તાર નિબધકાર પાસે કમવી અને તેને અનુમરી તેનુ મગોધન કરી તથા વધારી તે હાલ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે આ વિષયની ચચા જેટલી અને તેટલી થવી જોઈએ, તે મિવાય તેમા પ્રણુતા આવનાર નથી નાડી પરીક્ષાથી શરીર-ક્રિયાની મર્વ ચિતિ સમગ્રય છે એવું પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમગ્રવા માટે એવી ચચા થવી વણી જરૂરની છે આ વિષય હપર સ્વતત્ર

* શુ બઈની વૈદ્યભાદ્રારા મરાડી ભાષામા મનાયલા નિબધમાથી વડોદરાની સન્દન પાઠશાળાના યમેજ નિઃક શ્રીયુત ખાલકુપત ખાલ જોશીનો આ નિબધ દીનામને પાત રહેલો, તે શુજરાતી પાઠકર્મ માટે પણ હપયોગી જાણવાથી અનુવાદરે અત્ર દાખવ કરવામા આવ્યો છે

સરકૃત ગ્રંથો ધણી છે તોપણ તેથી જટલ જોઈએ તેટલું સમાધાન થતું નથી આથી તે ઉપર મોટા, શાસ્ત્રસિદ્ધ અને સુલભ પ્રકારનો ગ્રંથ થવાની ધણી જરૂર છે આ નિબંધ તેનો માર્ગ બતાવનાર છે એમ માનવા હરકત નથી આવાજ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા વૈજ્ઞાનિક શક્તિવાન થાય અને તેનાથી દેશના ધણા મહત્વના કાર્યો થાય એટલીજ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તે મફત કરવા બહલ પર-મેશ્વરની પ્રાર્થના કરી આ આજ પ્રજાવના પુરી કરીએ છીએ

શંકર દાજી શાસ્ત્રી પવે

આ વિષયનું વિવેચન કરતા ૧ નાડી એટલે શું ? ૨ તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ? ૩ તે પરીક્ષાથી શાનું જ્ઞાન થાય છે ? અને ૪ તે જ્ઞાનનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવા ? એ ચાર બાબતોનો ખુલાસો થવો જોઈએ કાગળ કે એજ પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય બાબતો છે હવે આપણે ‘નાડી’ એટલે શું તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ

નાડી એટલે શું ?

મનુષ્ય શરીરના—મૂળ, સદ્મ, કારણ અને મહાકાગળ એ ચાર પ્રકારનાથી નાડી એ મૂળ દેહનોજ એક ભાગ હોવાથી અહીં માત્ર મૂળ દેહનોજ વિચાર કરવો ઇચ્છે છે આ મૂળ દેહ રસ રક્ત, માંસ, મેદ, અગ્નિ, મનજ અને નુક આ સાત વસ્તુઓ બનેલો છે આ સાત વસ્તુઓને માન ધાતુ એમ કહે છે, કારણ કે તે શરીરને ધારણ કરે છે આ વિષે ભાવપ્રકાશમા કહ્યું છે કે—

“ રસ, રક્ત, માંસ, વમા, હાડકા, હાડકાના મત્વકેષ મનજ અને વીચ એ માન વસ્તુઓ વ્યતન રહીને દેહને ધારણ કરે છે

આ માન ધાતુના યોગથીજ આપણા શરીરના અવયવોનો નાના પ્રકારનો વ્યાપાર મારી રીતે ચાલે છે

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણે વિકારો તમામ જડ સૃષ્ટિની પેઠે આ સાત ધાતુને પણ લાગુ છે એટલે કે ને આપણા શરીરમા ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને લય પામી જાય છે, અને આવી રીતની ક્રિયા હમેશા ચાલુ રહે છે હવે આ ક્રિયા કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રશ્ન વ્યાખ્યાનિક રીતે ઉભો થાય છે આપણા આહાર-વિહાર ઉપલી ત્રણે ક્રિયાઓનું આદિ કારણ છે આપણે જો ખાઈએ છીએ અને પીએ છીએ તેનો આપણા કોડા (જરૂર) મા પરિપાક થઈ તેમાથી સત્વાશ અને ત્યાગ્યાશ એવા બે ભાગ બુદ્ધ પડે છે તેમાથી ત્યાગ્યાશ હોય છે તે મળ, મૂત્ર, પરસેવો ઇત્યાદિરૂપે શરીરમાથી બહાર નીકળી જાય છે અને સત્વાશ રહે છે તે શરીરનું પોષણ કરે છે આ મત્વાશને રસધાતુ કહે છે અને તેમાથીજ ક્રમે ક્રમે શુક્ર પર્યંતના સર્વ ધાતુની ઉત્પત્તિ થાય છે આ વિષયમા શારદધરે કહ્યું છે કે.—

‘ રસ રક્ત માંસ, મેદ, મનજ અને શુક્ર આ માત્ર ધાતુઓ છે, ને સર્વ પિત્તની ગરમીથી એક બીજામા પાચન થઈ એક બીજામાથી ઉત્પન્ન થાય છે ”

આ પ્રમાણે જરૂરમા રહેલા અન્નપાનના મત્વાશમાથી એટલે કે રસધાતુ

માથી એક પછી એકના ક્રમથી આ સર્વ ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્વાશ નૈવાર થવામા કયા કયા અવયવોને ક્રમે લાગતુ પડે છે તે સ્પષ્ટ કરવાથી ' નાડી એટલે શુ ' એ આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો નીકાલ આવશે તેથી હવે આપણે તે માધનભૂત અવયવોનો અને તેની ક્રિયાનો વિચાર કરીએ

આ મૂળ શરીરને વૃક્ષની ઉપમા આપી શકાય અને એ પ્રકારે હાથપગ એ શાખા કહેવાય અને માથુ તથા ધડ એ તેનુ થડ કહેવાય એ થડના ત્રણ ભાગોમા જુદા જુદા અવયવોની યાત્રિક ગ્યના અને આપણા આયુષ્યને આવશ્યક આપાગના મુખ્ય ગ્યાનો ગહેલા છે આ ભાગો પૈકી ઉપરનાને શિગ, વચ્ચાને ઝાતી અને નીચેનાને જડગ કહે છે ગળાથી તાળવા સુધીનો ભાગ શિરોભાગ કહેવાય છે તેની અદર મર્વ જાનેદ્રિયો ગહે છે અને તેની મુખ્ય ક્રિયા પણુ ત્યાજ ચાલે છે ઝાતીથી ગળા પર્યન્તના ભાગને ઉરોભાગ કિવા હૃદયપ્રવેશ કહે છે, તેની અદર હૃદય, ફેફસા અને શ્વાસનળીઓ વગેરે શ્વસનેદ્રિયો હોઈ તેની ક્રિયા ત્યાજ ચાલે છે ત્રીજી એટલે નીચેનો ભાગ જે કોષ્ટ (કોઠો) પ્રદેશ છે, તેમા યકૃત, પ્લીહા, અન્નાશય, પિત્તાશય, મળાશય, મૂત્રાશય છલ્હાદિ પચન કરનારી ઈદ્રિયો ગહે છે, અને તેની ક્રિયા પણુ લાજ ચાલે છે

આધિસુ અન્ન અને પાણી મોઢામા લાળની સાથે મિશ્ર થઈ તે ગળા માર્ગે જડગમા જાય છે તે અન્નજળી આમાશયમા હજી કાચા હોય છે, તેવામાજ તેના કડિન અને પ્રવાહી એવા બે ભાગ જુદા થઈ કડિન ભાગ પકવાશયમા જાય છે અને પ્રવાહી ભાગ અન્તિ પ્રદેશમા જાય છે પકવાશયમા ગયેલો કડિન ભાગ પિત્તની સાથે મળી પરિપકવ થાય છે અને તેનો નિ સત્વ (નકામો) ભાગ જુદો પડી આતરગ્રમા જઈને ત્યાથી તે મળરૂપે બહાર નીકળે છે અન્તિપ્રદેશમા ગયેલો પ્રવાહી ભામ મૂત્રરૂપથી શરીર બહાર નીકળે છે પકવાશયમા કડિન ભાગમાનો જે સત્વાશ ગહે છે તેને ગમધાતુ કહે છે અને તેની જુદી જુદી ત્રિયિતિ બદલાના તેજ છેવટે ગુક અને ઓગરૂપે બને છે એ ગમના આધારથીજ જીવન રકી શકતુ હોવાથી તેને જીવનરમ પણુ કહેવામા આવે છે આ માટે ભાગપ્રકાશમા કહેલા વચનો નીચે પ્રમાણે છે —

‘ અન્નતો જે મારભાગ તે ગમ છે અને મારહીન મલિન પ્રવાહી ભાગ શિગ માર્ગે અન્તિમા જઈને મૂત્ર બને છે બાકી જે તેનો કિટ્ટ ગહે છે તેને વિદા કહે છે તે મમાન વાયુના મવદનથી મલાશયની અદર જઈને રહે છે અપાન વાયુની ગતિવડે થોળિ અને શિમ્નદાગ મૂત્ર અને યુદ્ધાદાગ વિદા શરીરથી બહાર જાય છે ગમધાતુ મમાનવાયુની પ્રેરણાથી હૃદયમા જાય છે અને પછી વ્યાનવાયુના યોગથી શરીરમા ફેલાઈ જઈને મર્વ ધાતુનુ પોષણ કરે છે નહેરો જેમ ખેતરમાની અનેક તરેહની વનસ્પતિઓનુ પોષણ કરે છે તેવી રીતે ગમધાતુ શરીરમાની મર્વ ધાતુઓને વધારે છે ”

ગમ ધાતુજ ક્રમથી રક્ત, મેદ, મામ, અગ્નિ, મજ્જા, શૂક્ર અને ઓજના રૂપમા રૂપાતર પામતો અને ગ્વચ્છ થઈ જઈને અધિકાધિક ગ્વચ્છ થાય છે આવી રીતે એ ગમ ઉપલી દરેક ધાતુની ત્રિયિતિમા સુમારે પાંચ દિવસ ગહે છે, એટલે

“ એક મહિનાની મુદતમાં તે શુક્ર ધાતુના રૂપમાં જન્મ છે આ માટેના પ્રમાણ વચનો આ પ્રમાણે છે —

“ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં તેના તેજ ગુણભાથી બને છે મળ સ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થૂળ ભાગ પાછલી બીજી સ્થિતિમાં હોય છે તે સૂક્ષ્મ ભાગ અને સ્થૂળ ભાગમાંનો નકામે ભાગ તે ટિંટ બને છે ” “ચરક ”

“ રમ એ ગમથી ક્ષણે મલગાપર્યતના પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં અનુક્રમે પાચ પાચ ગતિદિવસ મુધી રહે છે ” “સોળા ”

“ ઓળમ એ શુક્રપયતની મચળી ધાતુઓનું તેજ હોવાથી તેને વાળુ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે, કારણકે તે હૃદયમાં રહી ત્યાંથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરીરને જીવન આપે છે એ ઓળમ વધે છે ત્યાર પહેલે આનંદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નાના પામે છે તો ખચીત પહેલો નાશ થાય છે કેમકે ઓળમવડેજ જીવન રહી શકે છે ” “વાગ્બહ ”

અગાઉ કહેલી જમનેદ્રિયો હૃદયમાં અને પચનેદ્રિયા ઉદરમાં રી રી રહે છે તે હવે કહેવામાં આવે છે અન્નગમથી આપુ ગરીર જુદી જુદી નાડીઓદારા રી રીતે પોષણ પામે છે આ વિષય પાછળ આવતો હોવાથી અહીં તે વિષે મમજૂત આપરી કીડ થઈ પડશે

નાભિની ઉપર એક વેત અને ગળાની નીચે છ આગળના અતરપર રક્તાશય આવેલુ છે અને તેને અડીને નીચે હૃદય આવેલુ છે તેની નીચે શ્લેષ્માશય તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પક્વાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલા છે રક્તાશય અને વક્ષાશય એની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણુવાદી ધમની રહે છે તેની નીચે ડાબી તરફ ફેરમાં અને પ્લીહા છે અને જમણી તરફ ચક્રત અને પિત્તાશય છે હૃદય એ મુખ્ય ચેતનાગ્રથાન છે, એટલે પ્રાણના ધનકારા ત્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ ધનકારા ચાલુ રાખવા અથવા બંધ પાડવા એ કૃષિ વગર બીજા કાદના હાથમાં નથી હૃદય શરીરમાંથી બહાર કાઢીને ચોક્કસ રીતે નેત્રએ તોપણ તેની અદરના તતુઓનું ચલન-વચન સ્વતંત્રપણેજ ચાલતુ આપણા જોવામાં આવે છે હૃદયનો આકાર કમળ જેવા છે તેનું મુખ નીચે અને કીડુ ઉપર એમ હોય છે આ સર્વ વાત માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વચનો છે તે આ પ્રમાણે —

‘ નાભિથી ઉપર વેતને અતરે અને કડથી છ આગળ નીચે આવેલા શરીરમાંના અતર ભાગને ઉરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે ઉરોભાગ તે રક્તાશય તેની નીચે વક્ષાશય તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલુ હોય છે ” “ચરક ”

રક્ત અને કફવડે હૃદય બનેલુ છે તેના આશ્રયથી પ્રાણુવાહિની નાડીઓ રહેલી છે તેની નીચે ડાબી બાજુ પ્લીહા અને ફેરમાં છે જમણી બાજુ ચક્રત અને પિપાસાગ્રથાન છે હૃદય એ મુખ્ય-વે ચેતનાની જગ્યા છે હૃદય એ કમ-

ળની આકૃતિયુ હોય છે અને તેનું મુખ નીચલી બાજુએ હોય છે ” “સુશ્રુત ”

ધૃમિજ “મનુષ્ય-ઈદ્રિય-વિરાન-શાસ્ત્ર મા આહારના મત્વ-ગમમાંથી વસામય પદાર્થને શોષનારો જે ‘ પેનક્રિયામ ’ નામનો અવયવ કહ્યો છે, તેજ મેદન ન્થાન હોવાથી ઉપર કહેલા કકાશયમાજ તેનો સમાવેશ હોવો નોંધએ તેને માટે પ્રમાણુ વચન છે તે નીચે પ્રમાણુ —

“ સર્વ પ્રાણીઓના પેટમા મેદ એ બનિતેજ આશ્રયે ગહેલો હોય છે અને તેથીજ મેદ પ્રકૃતિવાળા માણસોનું પેટ ઘણેભાગે વધે છે ” “ભાવપ્રકાશ ”

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે પદાર્થ આપણા શરીરમા રહેલા હોય છે એ પદાર્થો ક્ષોભ પામતા રસાદિ ધાતુઓમા વિકાર કરતા હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણુ દોષ કહેવામા આવે છે રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણુ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ જવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમા છે તેને નાડીઓ કહે છે એ નાડીઓ ત્રણુ પ્રકારની છે શિગ, ધમની અને સ્રોતસ ઝાડના પોષણ માટે બાગમા જેમ પાણીની નાની નાની નહેરો હોય છે અથવા ખતરને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખાદેલી હોય છે, તેજ પ્રમાણુ આપણા શરીરમા આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેના દ્વાગ શરીરના જુદા જુદા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે

શિગના માર્ગમા જે કાળુ અને અશુદ્ધ લોહી ફરે છે તેજ રમધાતુ છે તેમાંથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલુ લોહી હોય છે તે ધમનીમા વહે છે અને પ્રાણુ, અન્ન, પાણી, વાતપિત્તાદિ દોષ, ગ્રાહિ ધાતુ પચેસેવા, મૂત્ર, મળ, વીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે તેને સ્રોતસ કહે છે અથવા તો શિગ અને ધમની એ જેની અદર મળે છે તેનું નામ સ્રોતસ છે શરીરમા શિરા, સ્રોતસ અને ધમની ઇત્યાદિ નાડીઓ પોલી હોયુ છે શિરા અને ધમની વચ્ચેના અવકાશમા પ્રસરેલી નાડી-ઓને સ્રોતસ કહે છે એ સ્રોતસ ઘણા છે એ શિગ, ધમની અને સ્રોતસને લગતા વચનો જુદા જુદા પ્રથેમા નીચે પ્રમાણુ છે

‘ જેવી રીતે નહેરથી બાગ અથવા ખેતર તર થાય છે, તે પ્રમાણુ આ શરીરનું નાડીઓથી પોષણ થાય છે ” “સુશ્રુત.”

“ શરીરમાની જે રસવાહિનીઓમા વાયુ ફરે છે તેનું નામ ધમની અને મર્વ અંગોને દોષ અને ધાતુ નોંધતા પ્રમાણુમા વહેતનારી અને વહેવગવનારીનું નામ શિરા ” “શારંગધર.”

“નાની નાની નહેરથી બાગ અને ખાતરથી ખેતરમાહેલુ ધાન્ય જેની રીતે પોષણ મેળવે છે તે પ્રમાણુ આપણુ આ શરીર શિરાથી પોષાય છે ” “ભાવપ્રકાશ.”

“ પોતાના ધાતુના જેવા રમની, ગોળ, મોટી અને નાની તથા દોરીના લાખા આકારની વાહિનીને સ્રોતસ કહે છે ” “ચરક.”

“ આહારનો સત્વાશ રસ છે અને સત્વ વિનાનો અશ તે પ્રવાહી મળે છે એ પ્રવાહી મળને શિગ બન્યામા લક્ષ જાય છે અને ત્યા તેનું મૂત્ર થાય છે ”

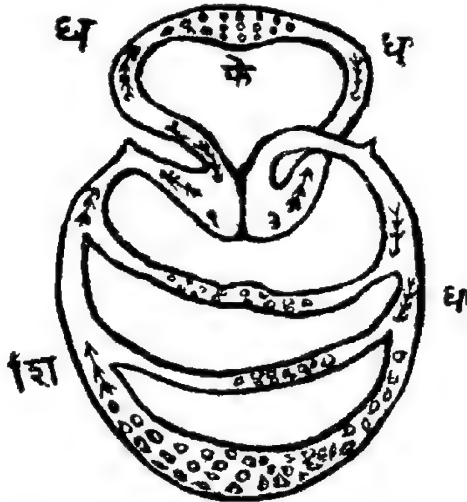
“શારંગધર”

“કાંઈ કહે છે કે ધમની અને સ્ત્રોત્ર એ શિગનાજ પ્રકાર છે, પરંતુ તે મંગળજ નથી. ધમની અને સ્ત્રોત્ર એ શિગથી જુદીજ વસ્તુ છે, કારણ કે તેનો રંગ જુદો છે, દામ જુદો છે અને ઉત્પત્તિ પણ જુદી છે “સુશ્રુત”

આપણા શરીરમાં લોહીનું ફરવું મતલ રીતે ચાલે છે એ વાત સર્વ પહેલા ડોક્ટર દાર્વેના મમજવામાં આવી હતી એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે, પરંતુ આપણે ત્યાં તો તે વજ્રા જુના વખતથી શરીરવૃત્તાઓને (વૈદેને) માહિત હતી તે આ પ્રમાણે—

‘શિરા અને ધમની એ નાહિ પાસથી નીકળી છે અને બધા શરીરમાં પ્રસરી છે તે વાયુની પ્રેરણાથી અને સર્વ ધાતુઓના યોગથી આપણા શરીરને અખડ રીતે પોષે છે” “શારંગધર”

આપણા શરીરમાં રમ, રક્તાર્ધ ધાતુ મતલ કેવી રીતે ફરે છે તે મમજવામાં મદદ થાય એવા હેતુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામાં આવી છે તેવડે હૃદયની ક્રિયા અને લોહીના ફરવાનો આપાર મમજાવે

આપણા હૃદયના અતર ભાગમાં ૧, ૨, ૩, ૪ એ નિશાનીવાળી જગ્યાઓએ ચાર છિદ્રો છે પ્રથમ ‘ધ’ આ ધમનીમાંથી લોહી નીકળી મરવાળા શરીરમાં વહેવાઈ જાય છે અને ટેકાણે ટેકાણે મળથી કાળું બની શિગના માર્ગથી ‘શિ’

* લોહી ફરવાની ક્રિયા સમજાવવા માટે હૃદયના ચિત્રમાં ટેકાણે ટેકાણે બાણના [તીરના] ચિન્હ કર્યા છે, એમાં બાણનું મોઢું જે તરફ દેખાડવામાં આવ્યું છે તે તરફ લોહીની ગતિ છે એમ સમજાવું

નિશાનવાળી મોટી શિરામા જાય છે પછી તે નખર ૧ વાળા હિંદમા થઈને નખર ૨ મા જાય છે પછી ત્યાંથી જર્વગામી 'ધ' નિશાનીવાળી ધમનીદ્વારા ઉપર ચઢીને 'ફે' નિશાનીવાળી ફેફસાની શિરામા પ્રસરે છે ત્યાંથી પ્રાણવાયુ-વડે એટલે કે શ્વાસ માર્ગદ્વાર ફેફસામા આવેલી હવા (ઓક્સિજન વાયુ) વડે તે ગુદ્ડ થઈને લાલ થાય છે પછી જમણી ખાળુની જર્વધમનીમા ઉતરીને નખર ૩ વાળા હિંદમા જાય છે, અને ત્યાંથી પછી નખર ૪ વાળા હિંદમા થઈ ફરીથી અધોગામી ધમનીમા જાય છે અને પુનઃ અગાઉની પેઠે પ્રદક્ષિણા કરે છે આ ક્રિયાને ગુક્તાભિમગ્ન અથવા લોહીનું ફરવું કહે છે આ માટે શારંગધર ઇ ના વાક્યો અ ગળ અપાય છેજ હવે શ્વાસનળીઓથી હવાવડે ફેફસામા લોહી કે-ની રીતે શુદ્ધ થાય છે, આ વિષયના વચનો કહેવામા આવે છે

‘ પ્રાણવાયુ નાભિપ્રદેશમાથી શરૂ થઈ હૃદયકમળમા રૂપશ્ચ કરે છે અને વિપ્લુના ચરણનુ અમૃત શોષવા માટે મોઢા વાટે બહાર જાય છે તે આકાશમૃત એટલે વાતાવરણમાથી પ્રાણવાયુ (ઓક્સિજન) નું પાન કરીને પાછો જલદીથી શરીરમા આવે છે, અને શરીર, જીવ અને જકરામિનુ પોષણ કરે છે ” “શારંગધર ”

હૃદયના ચારે છિદ્રોની ઉધાડ ઢાક થવી પળેપળ એક સરખી રીતે ચાલુ હોય છે તેને હૃદયનુ પ્રમારણ-આકુચન કહે છે ઉપરની જોડી એટલે નખર ૧ અને ૩ એ છિદ્રો (આદિતિ જીઓ) બધ થાય છે કે તરતજ નીચેની જોડી એટલે નખર ૨ અને ૪ એ છિદ્રો એકદમ ઉઘડે છે આ ક્રિયાથી લોહી બહાર જાય છે અને અદર આવે છે હૃદય પામે કાન માડવામા આવતા એ પ્રકારના ધ્વનિ એટલે કે અનુક્રમે ઉચ્ચ અને નીચા ધ્વનિ માલગવામા આવે છે એ હૃદયને શરીરથી બહાર કાઢીએ તોપણ તેની ઉઘડવા અને બધ થવાની ક્રિયા એક સરખી રીતે ચાલે છે આ ઉપરથી ચેતના તે હૃદયમલના અતરભાગમા ગહેલા ગ્નાયુઓમાજ નમાયલી છે એમ સિદ્ધ થાય છે હૃદયની આ ઉધાડ ઢાકની ક્રિયા વિના લોહીનું ફરવું ક્ષણમાત્ર પણ ચાલી શકતું નથી

ધમની એ ગમગ પ્રમાણે ગિતિઆપક છે હૃદયમા લોહીનો જથ્થો આવે છે એટલે તે કલે છે અને તે નીકળી જાય છે કે પાછું પૂર્વ પ્રમાણેના આકાર ધારણ કરે છે આ ક્રિયાના ચોગથીજ તેનામા ગતિ ઉત્પન્ન થઈને તે ગતિ ફરતી શાખા પર્યન્ત પહેંચે છે આવી ગતિવાળી નાડી ઉપર હાથ મૂકીએ એટલે તેનું ચલનવલન રૂપશ્ચથી અમન્ય છે, તેનેજ ‘ નાડીપરીક્ષા ’ કહે છે બેઉ કાનની રીશીઓ સમીપ અને બેઉ હાથ અને બેઉ પગના કાડા પામે આ રૂકુરણ રૂપષ્ટ રીતે અમન્ય છે બેઉ હાથના કાડામા અને બેઉ પગની જોડી પાસે ખાડા છે ત્યાં ચલનવલન રૂપષ્ટપણે અમન્ય છે, તોપણ હાથના અગ્રડાના મૂળમા થતા રૂકુરણ (ગતિ) વાળી ધમનીનેજ નાડી કહે છે આનું કારણ એવું છે કે હૃદયમાની મુખ્ય ધમનીની મોટી અને નજીકની શાખા હાથમા પ્રસરેલી છે

અહીં સુધી નાડી એટલે શું આ પહેલા પ્રશ્નનું વિવેચન થયું હવે તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરે છે, આ બીજા પ્રશ્ન વિષે વિચાર કરવાનો છે હૃદયના ચાલવાથી ધમનીને ગતિ મળે છે અને તેથી નાડી રૂકુરણ પામે છે એવું જે ઉપર

કથુ છે, તે મિ પ્રાણ માટેના લેખને મળતુ હોવાથી આર્યવેદમાં આ વિષય માટે યુ યુ વચના છે તે પ્રથમ જાણીને પકડી એ બીજો પ્રશ્ન હાથ ધરીયુ

શ્રી શિવપાવની મવાદમાં કથુ છે કે —

“ દેહધારી પ્રાણીઓના શરીરમાં હૃદય એ મુખદુ પ્પનુ પ્રકાશક છે તે પોતાની મેળેજ વાગવાગ ઉધર છે અને બધ થાય છે, તેથી નાડીમાંના લોહીને ગતિ મેળે છે અને તેથી ચક્તવાહિની એટલે ધમનીનુ સ્પૃગ્ણુ ચાલે છે ”

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી.

હાથના અંગુઠાના મૂળ આગળ નાડી જેવી સ્ત્રી હોય તો ડાબા હાથની અને પુરૂષોની જમણા હાથની નાડી જેવી, કારણ કે પૈડાના વચલા માણામાંથી જેવી રીતે તેના આગ પ્રસારેલા હોય છે તે પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાભિમાંથી આપ્તા શરીરમાં પ્રસારેલી છે નાભિકમળનો આકાર કાચબા જેવા હોઇને તેના જમણા હાથ તરફથી ધમની નીકળે છે તે કાચબો પુરૂષોના શરીરમાં નીચે મુખ હોય છે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપરને મુખે હોય છે સ્ત્રીપુરૂષની નાડી અનુક્રમે ડાબા અને જમણા હાથના કાઝમાં જોવાનુ કારણ એજ છે હૃદયે વૈદક પ્રથોમાં આ પ્રમાણે ડાબા જમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો જોવામાં આવતો નથી નાડી જેની વખતે વૈદ્ય ચિત્ત સ્વચ્છ ગમીને પોતાના ડાબા હાથમાં રોગીનો હાથ લઈ હથેળી થોડી નમાવી પોતાના જમણા હાથથી નાડી જેવી તે પકડેલા હાથના અંગુઠાના મૂળ પાસે એટલે કે ત્રાડપર પોતાના જમણા હાથની તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા એટલે અંગુઠાની મમીપની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી એ ત્રણ આગળીઓ મૂકી, પોતાનો અંગુઠો દગ્દીના કાઝની નીચે ગમી નાડીપરીક્ષા કરવી આ પ્રમાણે નાડી પરીક્ષા કરવા સમયે નાડીપર આગળીઓ વધુ પછુ ન દાખવી તેમ છેડ દલકી પછુ ન મૂકવી એટલે કે કઈ મમજ ન પડે તેમ ન મકવી પણ એતથી મમતાલપણે મૂકવી તર્જની એટલે અંગુઠા પાસેની આગળી, અનામિકા એટલે હવટની આગળી પાસેની આગળી અને મધ્યમા એટલે તર્જની અને અનામિકા એ વચ્ચેની આગળી અહીંયા બીજા પ્રશ્નનુ વિવચન પુર થયુ હવે તે માટે આર્ય પ્રથોમાં પ્રમાણ-વચનો છે તે નેદ્યએ —

“ પ્રાણીઓનુ નાભિકમળ કાચબાના આકારનુ હોઇને તે કાચબાએ પુરૂષના શરીરમાં નીચે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપર મુખ કરેલુ છે આ કાચબાની જમણી બાજુથી ધમની નીકળેલી હોવાને લીધેજ સ્ત્રીના ડાબા અને પુરૂષના જમણા હાથની નાડી જેવી હે તરૂણી । જરા વોકા કરેલો અને આગળા પ્રસારેલો એવી રીતનો રોગીનો હાથ પાસે લઈ જમણો (પુરૂષોનો) હોય તો પોતાના ડાબા હાથના આગળાથી નાડી જેવી સ્ત્રીઓનો હોય તો ડાબા હાથની નાડી ધૈર્યથી જમણા હાથના આગળાથી ઉપર પ્રમાણે જેવી નાડીના ત્રીમ દકારા મુધી વૈદ્યોએ પરીક્ષા કરવી બુદ્ધિમાને કામજ વાણી બોલી આ પ્રમાણે ત્રણવાગ નાડી ઝાલી મૂકી દહ રોગની પરીક્ષા કરવી તેની અદર જે ૧૦૧ દકારા સગબા જાણુય તો રોગને આધ્ય જાણુવો અને મગબા ન પડે તો અમાધ્ય જાણુવો ” “શિવપાર્વતીસ વાદ.”

હાથના અંગુઠાના મૂળમાં જે ધમની હોય છે તે જીવનની સાક્ષી આપનારી

છે તેના ચક્ષુનવક્ષનથી શરીરના સુખદુઃખ પડિતાને સમજાય છે ' "શારંગધર"

“ વૈદ્યએ રોગની પરીક્ષા કરવા માટે દંદીના જમણા હાથના અંગુઠાના મૂળ ખાને પોતાના જમણા હાથથી સ્પર્શ કરી નાડીપરીક્ષા કરવી ચિત્ત સ્થિર, જીવ સ્વન્ય અને મન પ્રસન્ન હોય ત્યારે હાથના આગળા વડે દરદી પુરૂષના જમણા હાથની નાડી જોવી ” “નિઘટ રત્નાકર.”

બહુ કરીને ઓઝોના ડાળા અને પુરૂષોના જમણા હાથમા નાડી સમજાય છે માટે રોગીના થોડા ઘણા હાથ વાકા રાખી તેના ઉપર આગળાઓ ઠેરવી પોતાનો હાથ પોલો ગપ્પી નાડી જોવી

હવે ‘ નાડી પરીક્ષાથી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે ’ આ ત્રીજી બાબતનો વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે પરંતુ તે પહેલા નાડીના મુદ્રણના ટંકારા નીરોગી સ્થિતિમા એક મીનીટની અંદર ઉમ્મરના પ્રમાણમા કેટલી વખત થાય છે તે માટે જુદા જુદા ઇંગ્રેજી ગ્રંથોમા જે ઉલ્લેખ છે તેનો સારાશ નીચે લખવામા આવ્યો છે, જે સમજવાથી નાડીપરીક્ષામા ઘણી મદદ મળે છે

ઉમ્મરનું પ્રમાણ	નીરોગી નાડીના ધબકારા
ગર્ભમા હોય છે ત્યારે	૧૫૦
જન્મ થાય છે ત્યારે	૧૪૦
૧ લા વર્ષમા	૧૧૫ થી ૧૩૦
૨ ના વર્ષમા	૧૦૦ થી ૧૧૫
૩ ના વર્ષમા	૯૦ થી ૧૦૦
૪ થી ૭ વર્ષ સુધી	૮૫ થી ૯૦
૭-૧૪	૮૦-૮૫
૧૪-૫૦	૭૦-૭૫
૫૦ ના પછીથી મગ્ગુ થતા સુધી	૫૦-૬૫

નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે ?

નાડીપરીક્ષાથી જે જે બાબતનું જ્ઞાન થાય છે તે વિષય ક્રમવાર અને પૂર્ણ-પણે કહેવામા આવે તો તે માટે વિસ્તારવાળો એક મોટો નિબંધ જુદોજ લખવો જોઈએ, તોપણ આ વિષયના વિવેચનને આ ત્રીજા પ્રશ્ન સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોવાને લીધે સારખૂત જરૂરી બાબતોનું વર્ણન અહીં ગળું કરવું જરૂરનું છે

વીણુને બાંધેલા તારો જેમ ગાયનના સવળા સૂર કાઢી બતાવે છે તેવી રીતે હાથની નાડી પણ બધા રોગ વ્યક્ત કરી બતાવે છે આપણા શરીરમા વાત, પિત્ત અને કફ એ નામના જે ત્રણ દોષો કહેવામા આવ્યા છે તે પોતપોતાની સમાન સ્થિતિમા શરીરમા વર્તે છે ત્યાં સુધી શરીર આરોગ્ય રહે છે, અને એ સ્વાભાવિક સ્થિતિમા ફેરફાર થયો કે તરતજ જુદા જુદા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એવા કુપિત દોષોનું અથવા મિશ્ર દોષોનું જ્ઞાન નાડીપરીક્ષાથી થાય છે શરીરમા કયોદોષ વધેલો છે અથવા ક્ષીણ થયો છે તે નાડીથી સમજાય છે તેનું કારણ એ છે કે લોહીના ફરવાની સાથે ધમનીને મળે છે, અને તે ચક્ષિત થયેલો દોષ આ ધમની-દાગજ જુદા જુદા અવયવોમા પ્રવેશ કરે છે અજીર્ણ, વિષૂચિક્ષ, પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ-

યક્ષ્મા, ક્ષતકાસ, ઉપદશ, ગુકનાશ, પિશાચપીડા અને અસાધ્ય થવાથી પાસે આવેલું મરતુ આ બાબતો નાડી જ્ઞાનથી મમળાય છે નાડીપરીક્ષાદ્વારા એ મર્વ આપતો કહી શકાય છે, એ મર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ તે ચોક્કસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમા મળતા નહિ હોવાથી તે ઉપર ભરોમો ન મૂકે તે વ્યાભાવિક છે, પરંતુ આ બાબત માટે જુદા જુદા ગ્રંથોનું દિગ્દર્શન કરવાથી ખાતરી થાય છે કે એ વાત ખોટી તો નથીજ માધવનિદાનના પ્રાકૃત મરીડ પુનઃજની પ્રસ્તાવનામા એ ગ ધૃષ્ટશાસ્ત્રી ભાટવરેકરે આ વિષે અવિધાસના ઉદ્દગાર કાઢેલા જેવામા આવે છે, પરંતુ ગ્રંથોમાથી મળતા વચનો હિપગથી એટલું તો ચોક્કસ હરે છે કે રોગની જાતિ, વય, દેશ અને ક્ષણની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો મતત અભ્યાસ એટલી વાતો વૈદ્યના બાલુચામા હોય તો તેમને અદ્ભુત અને અચૂક પરીક્ષા કરતા આવડવી શક્ય છે આ વિષયના પ્રમાણુવચનો નીચે પ્રમાણે છે —
નાડીજ્ઞાન વિષે શિવપાર્વતીના મવાદમા કહ્યું છે કે —

યથા વીળાગતા તંત્રી સર્વાન્ત્રાગાન્ત્રમાષતે ॥

તથા હસ્તગતા નાડી સર્વાન્ત્રોગાન્ત્રપ્રકાશતે ॥ ૧ ॥

યસ્ય યા પ્રકૃતિર્નિત્યા તત્સમાના યદા ધરામ્ ॥

તદા બલવતી સેયં રુગ્વિહીનેતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૨ ॥

અજીર્ણે તુ ભવેન્નાડી કઠિના પરિતો જડા ॥

પક્વાજીર્ણે પુષ્ટિહીના મંદંમંદં પ્રકંપતે ॥ ૩ ॥

વિષૂચિકાગદે મેકસંક્રમા ધમની ભવેત્ ॥

પ્રમેહે પ્રદેરે રાજયક્ષમણિ ક્ષતકાસકે ॥

ઉપદંશે ધરા સ્પંદેત્ ગ્રંથિવચ્ચાંગુલીતલે ॥ ૪ ॥

અંગુષ્ઠમૂલમારમ્ય સાર્ધદ્વયંગુલતો બહિઃ ॥

યદા નાડી તદા તસ્ય યામાર્ધેન મૃતિર્ભવેત્ ॥ ૫ ॥

મૂતાવેશયુતસ્યાપિ નષ્ટશુક્રસ્ય નાડિકા ॥

ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માપ્યેવ ન મૃત્યુદા ॥ ૬ ॥

વાતાદ્ધ્રુગતિર્નાડી પિત્તાત્સ્યાચ્છપલા તથા ॥

કફાન્મંદગતિર્મિશ્રો મિશ્રૈશ્ચૈવ વદામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

યા હિ વક્રા ચ તીવ્રા ચ મધ્યમા તર્જનીતલે ॥
 સ્ફુટા ભવતિ સા નાડી વાતપિત્તગદોદ્ભવા ॥ ૮ ॥
 સ્ફુટા વક્રા ચ મંદા ચ મધ્યમાનામિકાતલે ॥
 યા ભવેત્સા હિ વિજ્ઞેયા વાતશ્લેષ્મગદોદ્ભવા ॥ ૯ ॥
 યા ચ વક્રા તથા તીવ્રાનામિકાતર્જનીતલે ॥
 સ્ફુટા સ્યાત્ સા ધરા જ્ઞેયા કફપિત્તસમુદ્ભવા ॥ ૧૦ ॥
 સર્વાંગુલી તલે યાચ સ્યાન્નાનાગતિભિર્ધરા ॥
 સ્ફુટા વૈ સા ચ વિજ્ઞેયા સન્નિપાતગદોદ્ભવા ॥ ૧૧ ॥
 કેર્કાગા મધુરાહારે તિક્તે સ્થૂલાહિગા ભવેત્ ॥
 અમ્લે ભેકગતિઃ કોષ્ઠા કટુકૈર્મરોપમા ॥ ૧૨ ॥
 કષાયે કઠિના મંદા લવણે સરલા દ્રુતા ॥
 એવં દ્વિત્રિચતુર્યોગે નાડી નાનાગતિર્ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥
 દ્રવ્યૈશ્ચ મધુરામ્લાઘૈઃ નાડી શીતા વિશેષતઃ ॥
 ક્ષીરૈઃ સ્તિમિતવેગા ચ તથા શીતા બલીયસી ॥ ૧૪ ॥
 દ્રવેડતિકઠિના નાડી કોમલા કઠિનાશને ॥
 દ્રવદ્રવ્યસ્ય કાઠિન્યે કોમલા કઠિનાયિ ચ ॥ ૧૫ ॥
 સપિષ્ટૈર્ગુડદુર્ગધૈશ્ચ પૃથુકમ્પદ્રવ્યકૈઃ ॥
 સ્થિરામંદતરા પુષ્ટા ગુડતૈલેન ધામિની ॥ ૧૬ ॥
 કુષ્માન્ડમૂલકૈર્મંદા માષેણ લગુડાકૃતિઃ ॥
 શાકૈશ્ચ કદલૈશ્ચૈવ રક્તપૂર્ણેવ નાડિકા ॥ ૧૭ ॥

અર્થ — જ્યેષ્ઠ વીણાનો તાર વગાડવાથી તે સર્વ રંગોને પ્રકટ કરે છે તેમ
 હાથમા રહેલી નાડી મર્વ રંગને પ્રકાશે છે (૧) જે મનુષ્યની સદા જેવી પ્રકૃતિ
 ગહેલી હોય તેના જેવીજ અથવા તો સુદૃઢ નાડી ચાલતી હોય તો તેને નિશ્ચય
 નિગમી જાણવો (જેમકે વાત પ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી વાતપ્રધાન હોય છે તોપણ
 તે મનુષ્ય નિરોગીજ છે) (૨) અજીર્ણ રોગમા નાડી કંઠણું ઝંટા જડ હોય છે

અને પકવાણુમાં નાડી ડુણ્ડીન છના મદ મદ ચાલે છે (૨) ડાલેરાના રોગમાં નાડી દેડકાની પેઠે કુટલી ચાલે છે, અને પ્રમેહ, પ્રદર, ગળ્યક્ષમા (ક્ષય), ક્ષતકાંસ અને ઉપદશમાં નાડી ગાંડાની પેઠે આગળીની તળે ભામે છે (૪) જેની નાડી અગુડાના મૂળથી અઢી આગળ દૂર ચાલતી હોય તે દરદી અર્ધાં પહોરમાં મૃત્યુ પામે છે (૫) જેને જૂન વળગ્યુ હોય અથવા જે ક્ષીણુ ધાતુ હોય તેની નાડી ત્રિદોષના જેવી તથા સૂક્ષ્મ ચાલતી હોય તેપણુ તે મૃત્યુ પમાડનારી નથી (૬) વાતદોષમાં નાડી વાકો ચાલે છે, પિત્તમાં ચચળ ચાલે છે, કંદેમાં મદ ચાલે છે અને દોષોના મિશ્રણમાં મિશ્ર પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે છે, જે વિષે દવે પછી કહેવામાં આવે છે (૭) જે નાડી વાકી અને મદ ગતિથી મધ્યમાં અને નર્જનીની તળે ચાલે છે, તે વાતપિત્તની જાણુવી (૮) જે નાડી વાકી અને મદ ગતિથી મધ્યમાં અને અનામિકા તળે ચાલે તેને વાતકંકની જાણુવી (૯) અનામિકા અને નર્જનીની નીચે વાકી તથા તીવ્ર ગતિથી ચાલતી જાણુય તે નાડી કંકપિત્તની જાણુવી (૧૦) ત્રણ આગળીઓની નીચે અનેક પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે તે નાડી સન્નિપાતની જાણુવી (૧૧) મીઠા ભોજનથી નાડી મોરની પેઠે ચાલે છે, કડવા ભોજનથી અચ્ચ અને મર્પની પેઠે ચાલે છે, ખાટા ભોજનથી દેડકાની પેઠે અને કાંઈક ઉષ્ણુ હોય છે, અને તીખા ભોજનથી ભ્રમગના જેવી ચાલે છે (૧૨) કષાય (તુર) ભોજનથી કઠિન અને મદ, ખાગ ભોજનથી મગ્ધ અને ઉતાવળી ચાલે છે, તેમજ બે ત્રણ આગ ઇત્યાદિ મિશ્રિત રસના યોગથી નાડીની ગતિ અનેક પ્રકારની થાય છે (૧૩) મધુર અને ખાટા ઇત્યાદિ પદાર્થના યોગથી નાડી વિશેષ ઝરીને શીતળ ચાલે છે, અને દૂધ ખાવાથી મદ, શીતળ અને સુદઢ ચાલે છે (૧૪) પ્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી નાડી કઠિન અને કઠિન પદાર્થ ખાવાથી કામળ ચાલે છે અને જે પદાર્થ પ્રવાહી તેમજ કઠિન હોય તે મિશ્રિત ગતિથી ચાલે છે (૧૫) ગોળ અને દૂધવાળો લોટનો પદાર્થ અને પહુવા વગેરે શેફેલા પદાર્થ ખાવાથી નાડી સ્થિર અને અતિ મદ ચાલે છે અને ગોળ તથા તેલયુક્ત પદાર્થથી પુષ્ટ ચાલે છે (૧૬) કાહળુ અને મળાના બક્ષણુથી નાડી મદ ચાલે છે અહ દ આધાથી લગ્નપ્રકૃતિમાં ચાલે છે અને શાક તથા કેળાના યોગથી ગતપણુ ચાલે છે (૧૭)

વળી નિષદ ગ્નાકરમાં કહ્યું છે કે —

સદ્યઃ સ્નાતસ્ય મુક્તસ્ય તથા સ્નેહાવગાહિનઃ ॥

ધ્રુધાર્તસ્ય ચ સુપ્તસ્ય નાડી સમ્યક્ ન બુઘ્યતે ॥૧॥

ગંભીરા યા ભવેન્નાડી સા ભવેત્માંસવાહિની ॥

ઝરવેગેન ધમની સોષ્ણા વેગવતી ભવેત્ ॥ ૨ ॥

કામક્રોધાદેગવહા ક્ષીણા ચિંતામયાન્વિતા ॥

મંદામેઃ ક્ષીણધાતોશ્ચ નાડી મંદતરા ભવેત્ ॥૩॥

અસૃકપૂર્ણાં ભવેત્સોષ્ણો ગુર્વી સામા ગરીયસી ॥
 લઘ્વી વહતિ દીપ્તાગ્નેસ્તથા વેગવતી મતા ॥૪॥
 ચપલા ક્ષુધિતસ્યાપિ તૃપ્તસ્ય વહતિ સ્થિરા ॥
 મરણે હમરુકાકારાં ભવેત્ એકદિનેન ચ ॥૫॥
 કાષ્ઠકુટ્ટો યથા કાષ્ઠં કુટ્ટેતે ચાક્ષિવેગતઃ ॥
 સ્થિત્વા સ્થિત્વા તથા નાડી સન્નિપાતે વહેદ્ ધ્રુવમ્ ॥૬॥
 સ્થિરા નાડી ભવેદ્યસ્ય વિદ્યુદ્યુતિરિવેક્ષ્યતે ॥
 દિનૈકં જીવિતં તસ્ય દ્વિતીયે મૃત્યુરેવ ચ ॥૭॥
 શીઘ્રા નાડી મલોપેતા શીતલા વાથ દૃશ્યતે ॥
 દ્વિતીયે દિવસે મૃત્યુર્નાડીવિજ્ઞાતૃભાષિતમ્ ॥૮॥
 મુખે નાડી વહેત્તીત્રા કદાચિચ્છીતલા ભવેત્ ॥
 આયાતિ પિચ્છલઃ સ્વેદઃ સપ્તરાત્રં ન જીવતિ ॥૯॥
 મુખે નાડી યદા નાસ્તિ મધ્યે શૈલ્યં વહિઃ ક્લમઃ ॥
 યદા મંદા વહેન્નાડી ત્રિરાત્રં નૈવ જીવતિ ॥૧૦॥
 દૃશ્યતે ચરણે નાડી કરે નૈવાધિદૃશ્યતે ॥
 મુખં વિકસિતં યસ્ય તં દૂરે પરિવર્જ્યત્ ॥૧૧॥

અર્થ.—ગુરુતમા નાડેલા, જમેલા, તૈલાદિ ચોળેલા, બૂખ્યા અને સૂતેલાની નાડી યથાર્થ સમજતી નથી (૧) જે નાડી ગભીર દેખાય તે મામાશ્રિત વિકાગની હોય છે અને જવગના વેગમા નાડી ગરમ અને વેગવાળી હોય છે (૨) કામ અને મોધથી નાડી વેગવાળી ચાલે છે, અને ચિતા તથા ભયથી ક્ષીણ ચાલે છે મદ અશિવાળાની તથા ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી વધારે મદ હોય છે (૩) રક્તના વિ-
 કાગમા નાડી ઉષ્ણ અને જડ હોય છે, આમવિકારમા વધારે જડ હોય છે, અને પ્રદીપ અશિવાળાની નાડી હલકી તથા વેગવાળી હોય છે (૪) ભુખ્યાની નાડી ચ-
 પળ ચાલે છે, નુમની સ્થિર ચાલે છે, અને એકજ દિવસમા મરનારની નાડી હમ-
 રુની પેઠે હેલા ખાની ચાલે છે (૫) જેમ લક્ષ્મણે પક્ષી ઝડપથી લાકડામા ચા-
 ચ ઠોકે છે તેમ અજિપાતમા નાડી રહી રહીને અતિ વેગથી ચાલે છે (૬) જેની નાડી સ્થિર ચાય અને વિજળીના ચમકાગ પ્રમાણે દેખાય તેનું આયુષ્ય એકજ

દિવસનું હોષ્ટિને ખીજા દિવસે મૃત્યુ પામે છે (૭) જે દોષયુક્ત નાડી જલદી ચાલ-
તી હોય કેવા શીતલ ક્ષાણતી હોય તે દરદીનું ખીજાજ દિવસે મૃત્યુ થાય છે એમ
નાડીના ઉત્તમ જ્ઞાનાએ કહે છે (૮) પ્રથમ નાડી જલદી ચાલે અને પાછી શી-
તલ થાય તથા શરીરે ચીકણો પ્રસ્વદ થાય તે રોગી સાત ગત્રિ જીવતો નથી
(૬) પ્રથમ નાડી દોષાય નહિ, મધ્યે શીતલ દોષાય અને બહાર જ્ઞાનિ આવે તથા
નાડી મદ ચાલે ત્યારે તે રોગી ત્રણ ગત્રિ જીવતો નથી (૧૦) નાડી જે રોગી-
ના પગમાજ દોષાય અને હાથમા દોષાય નહિ તથા જે દરદીનું મુખ પહેળું રહેલું
હોય તેને દરદીજ તજી દેવા અર્થાત તે મરણની તૈયારીમા છે

૧૬ હારીતે કહ્યું છે કે —

સ્પંદતે ચૈકમાનેન ત્રિંશદ્ધારં યદાધરા ॥

સ્વસ્થાનેન તદા નૂનં રોગી જીવતિ નાન્યથા ॥૧॥

સ્થિત્વા સ્થિત્વા વહતિ યા સા જ્ઞેયા પ્રાણઘાતિની ॥૨॥

એટલે — એકસરખી ગતિથી ત્રીશ વખત એકજ જગ્યાએ જેની નાડી
ચાલે તે રોગી અવસ્ય જીવે છે (૧) જે નાડી રહી રહીને અટકતી ચાલે તે ના
ડીને પ્રાણનો ઘાત કરનારી જાણવી (૨)

શિવેન્દ્ર નાડીજ્ઞાનમા કહ્યું છે કે —

“ હે પાર્વતિ ! હું ત્રિગુણાત્મક છતાં પિત્ત નાડીને ગ્વામિ છું મારામા
જેમ તમેગુણ વધારે છે, તમેગુણ કરતાં ગ્નેગુણ ઓછા છે અને સત્વગુણ તેથી
પણ અત્પ છે, તેમ મનુષ્યોમા કલિયુગમા પિત્તની પ્રધાનતા થઇને નાડીમા તે
સર્વથી આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને હવટના ભાગે કદં થશે, એ નક્કી છે
હે પાર્વતિ ! જે દોષના ગ્ધાનમા નાડી ચાલે તે જ દોષ રોગીમા બળવાન હોય
છે એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે ”

અહીં સુધી ત્રીજા મુદ્દા સુધી વિવેચન થયું હવે તે નાડીજ્ઞાનનો આપણને
શા ઉપયોગ છે એ યોથા એટલે હવટના મુદ્દા વિષે વિવેચન કરીએ છીએ

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ.

રોગની પરીક્ષાના જે આઠ પ્રકાર છે તેને અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહે છે તેમા
નાડી, શબ્દ, રૂપ, સ્પર્શ, જિહ્વા નેત્ર, મળ અને મૂત્ર એની પરીક્ષાનો મમાવેશ
થાય છે એમાની પહેલી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ એ આ નિમ્ન ધતો વિષય છે શબ્દાદિ
સાત પ્રકારની પરીક્ષાથી વાત, પિત્ત અને કદં આ ત્રણે દોષોની ગ્થિતિ અને ગ્સ
ગ્કત્તાદિક સમઘાતુની વિકૃતિ જેની સમજાય છે તેવીજ નાડીથી પણ સમજાઈ આવે
છે તથાપિ આ શબ્દાદિ સાતે સાધનોથી સમજવાની વાત એક નાડીથીજ સમ
જાતી હોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે છે કેમકે મળમૂત્રને વહન કરનાર
સ્ત્રોતસતો અને શબ્દાદિ વહિનીઓનો ધમની સાથે નજીકનો મધ્ય ધ હોવાને લીધે,
નાડીની ગતિ ઉપગ્રથી તે સર્વની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે આ સિવાય ખીજું એ

છે કે સખ્દાદિ પરીક્ષાના આધારે મેળવવા માટે ગેમીને ખાટી થવા કહેવું પડે છે તેમ નાડીપરીક્ષાની આખતમા કહેવું પડતું નથી નાડીપરીક્ષામા એવી કરીને પણ સુસજ્જતા વધારે છે અને એ સુસજ્જતાને લીધે પણ તેનું મહત્ત્વ વધારે મનાય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એમ મમજવાનું નથી કે, જે મનુષ્યે નાડીપરીક્ષા સાધ્ય કરી હોય તેણે મનઃ પ્રમાણે અન્ય પરીક્ષાઓની મદદરૂટ પોતાના અનુમાનને પુષ્ટિ આપતી નહિ એમવા તો અન્ય પ્રકારથી પરીક્ષા કેન્દ્રની નહિ ઉલટું અન્ય પરીક્ષાઓ માથે મંગળાવી જવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે.

આગળ રક્તાભિસરણના તર્જનના પ્રસંગમા કહ્યું છે કે વાતાવરણમાની હવા આમભાર્ગથી ફેફસામા આવે છે, અને તેના અર્ણથી રક્ત શુદ્ધ થઈ-લાલ થાય છે તે હવા આપણને અમૃત એટલે પ્રાણવાયુ (ઓક્સિજન) આપીને તે બદલ નેટલેજન લાભ (આરામ થયેલો) વાયુ ઉદ્દીમરૂપે બહાર લઈ જાય છે તે લાભના-શને ' કાર્બન ' કહે છે તે ' કાર્બન ' વનસ્પતિના પાપણુ માટે આવશ્યક હોવાથી તેનું તે મોપન કરી તેના જેટલો ઓક્સિજન વાયુ વાતાવરણમા ભરે તે છે આ પ્રમાણે વહીવટ આપજ રહે છે આ પ્રમાણે વનસ્પતિમા ઈધરે જે અચિન્મ વીર્ય ગંભીર છે, તેના યોગથી મનુષ્યાદિ પ્રાણીવર્ગના રોગ આગ થાય છે અને તેનાં ફલપુષ્પાદિકવડ શરીરનું પોષણ થાય છે આથી ગર્ભનિર્ધટ, ભાવપ્રકાશ વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે આયોનાય સચોમા તેના ગુણરોપોનું બહોળું વર્ણન છે પરંતુ તેના તે ગુણરોપના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને રોગપરીક્ષાથી મળતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એક બીજાના આધારથીજ થઈ શકે છે મર્ટિ આ અને વિષયોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યને હોય તોજ તેના યથાર્થ ઉપયોગ થઈ શકે છે પરંતુ ટાઇને એક જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજું હોતું નથી વર્તમાન મમયમા આવી સ્થિતિ હોવાથી જ ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી વૈદ્ય આના બુદ્ધિ બુદ્ધિ તરે ગયા છે આ બન્નેના જ્ઞાનનો એકત્ર ઉપયોગ થવા લાગ્યો તે દિવસજ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રના ઉદયનો સણુારો.

કેટલીક વનસ્પતિ શરીરના અમુકજ ભાગ ઉપર, તો કેટલીક મનુષ્યનાંતુ ઉપર અને કેટલીકગમ અથવા રક્તધાતુ ઉપર લર્પ કરનારી હોય છે, તેથી કઈ વનસ્પતિ કેવા રોગોને આપતી તેના નિર્ણય કરવા માટે નાડીપરીક્ષા જેવું ઉત્તમ સાધન બીજું નથી. શરીરમા અમુક અમુક ધાતુ બગડેલ છે, તેમ યથામા અમુક રોગ કાગજ છે, તે રોગને સમાન સ્થિતિમા લાવવાનો ગુણ અમુક ઔષધીમા છે અને નેટલા માટે તેને તેજ ઔષધી આપવી, આ પ્રકારના યથાર્થ અનુમાનપર આવવનો મુખ્ય આધાર નાડીપરીક્ષાજ છે વળી એક, એ કે ત્રણે રોગ વિગત પામ્યા છે, તેના નિશ્ચય કર્યા વગર ઔષધી અપાય તોપણ બુદ્ધિજ થાય માટે તેની બુદ્ધિ ન થાય તેને ખાતર પણ નાડીપરીક્ષાનો અલત ઉપયોગ છે.

જ્ઞાનતુના મમજની ત્રિશિષ્ટ સ્થિતિથી હૃદય ઉપર વિવરણ કાય થાય છે, તેથી નાડીકાગ હૃદયની સ્થિતિ જાણવા ઉપરથી મનની સ્થિતિ પણ જાણવામા આવે છે. ગ્રાહકતિમાજ ક્રમભંગ, અપરમાર અથવા બીજાના અર્થેજ એકદં ગેમીને માટે ઉપાય મેળવતી વેળાએ તે ન બોલે અથવા તેના બોલવાપર અધારે એમવા જેવું ન હોય ત્યારે એકલી નાડીપરીક્ષાથી પણ રોગનું જ્ઞાન થાય છે; અને સિધ્ધી

આવેશ યોગ્યતામાં મદદ મળે છે અને તેટલા માટે પણ નાડીપરીક્ષાના ગાનનો આપણને એટલો ઉપયોગ છે.

સિદ્ધાન્ત નાડીગાનમાં કહેલું છે કે—

મારપ્રવાહ-મૂર્ચ્છા-ભય-શોક-પ્રમુલ્લકારણા નાડી ॥

સંમૂર્છિતાપિ ગાદં પુનરપિ સા જીવિતં ઘટે ॥૧॥

મૃતાવેશયુતસ્યાપિ નષ્ટશુકસ્ય નાડિકા ॥

ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માપ્યેવ ન મૃત્યુદા ॥૨॥

એટલે.—માર વહન કરવો, મૂર્ચ્છા આવવી, ભયભીત થવું, શોક કરવો ઇત્યાદિ કારણોથી નાડી ગાદ મુલ્કિત થાય છે, તો પણ તેવો મનુષ્ય પુન જીવન ધારણ કરે છે. (૧) શરીરમાં જૂત વળગેલાની અને ધાતુક્ષોણતાવાળાની નાડી ત્રિદોષવાળાની પેટેજ (ક્ષણે ક્ષણે બિન્ન ગતિવાળી) ચાલે છે, અને ખારીક હોય છે તોપણ તે મૃત્યુદાયક નથી. (૨)

અહીં સુધી ચોથો મુદ્દો થયો. હવે પહેલાથી ચોથા મુદ્દા સુધીમાં આવેલા વિવેચનથી મુખ્ય વિષયનું સ્વરૂપ વાચક જનોના કક્ષમાં આવશે, એવી આશા રાખી આ વિષય પુરો કરીએ છીએ.

ઉપસંહાર.

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મુખ્ય-વૈદ્યસભાએ જે નિયમ બક્ષિસ આપી મંગાવેલા હતા, તે પૈકી સર્વ નિયમોમાં ઉપલેખ નિયમ ઉત્તમ હરવાથી તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે * * * * * આ વિષય ઉપર એક વખતે એટી બક્ષિસ આપી ફરીથી નિયમ મંગાવ્યા હતા તેમાં અમે જે નિયમને બક્ષિસ આપી, તે નિયમ ‘રાજવૈદ્ય’ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે નાડીગાનના વિષયને જાતના નાના નાના પ્રશ્નો ધણી છે, પરંતુ તે સર્વનું ધોરણ એકજ પ્રકારનું છે. અરેખર, આ વિષય એટલી સાંભળીને અથવા પુસ્તકમાં વાંચીને સમજાય એવો નથી. એથી તો તેનું સાંકેતિક ગાન માત્રજ પ્રાપ્ત થાય છે પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો જેની તેની નાડી જ્ઞાને જોના રહેવનો પુરુષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમાં પણ જેને અત કરણ સ્થિર કરતાં આવડે છે, જે શાંત રહી શકે છે, જેને આનસિક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની આવડત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રના નિદાન અને સુચુદ્ધ વિશ્લેષનનું ઉત્તમ ગાન છે, તેનેજ નાડીપરીક્ષા ઉત્તમ કરતા આવડે છે કાંઈ કાંઈ વખત કેટલાક ધૂર્ત વૈદ્યો નાડીપરીક્ષાની પવિત્રતામાં ખસેલ નાખે છે અને કેટલાક કાંકતાલીય ન્યાયની પેટેજ નાડીપરીક્ષામાં ચશ્ત્રની થયેલા દોષમાં આવે છે, જેથી ધણી લોકો નાડીપરીક્ષાને એટલું બધું સૂક્ષ્મ ગાન આપનારી વિદ્યા માનતા નથી, પરંતુ એ તેમનો ભ્રમ છે. સાત્ત્વોમાં જેમણે ઉત્તમ સંયમ કરેલો છે, એવા વૈદ્યને તો અત્યંત સૂક્ષ્મ ગાન પણ નાડીપરીક્ષાથી થઈ શકે છે. મત-સ્થપ કે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતા આવડે તો તે ગાન થવું સંકયજ છે એમ માન્યા

સિદ્ધાંત જરૂરી નથી. આ પુસ્તકમાં આ બાબતના સારા પ્રમાણ આપેલા છે.

હાલમાં કેટલાક વૈદ્યો “નાડીપરીક્ષાથી રોગ સમજવામાં અસવતા નથી અથવા ક્યો પદાર્થ ખાધો છે તે સમજતુ નથી” એમ કહે છે વાસ્તવિક રીતે એ તેમને પોતાનો જ અનુભવ છે જેને પોતાને પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તેણે શાસ્ત્રો ઉપર તેવી રીતે આરોપ કર્યો, અથવા તેવાનો અભિપ્રાય એટલે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય એવું લોકોએ માનતું, એ જરા પણ યોગ્ય નથી. હાલમાં કેટલાક વૈદ્યોને “ત્રિદોષ એટલે શું ?” એ સમજતુ નથી. કેટલાકો દેશી લાપાના અથવા ઘણું તો ઇંગ્રિજ લાપાના પુસ્તકો વાંચીને જ વૈદ્ય બનેલા હોય છે. તેઓને વૈદ્યકત્વ સુધ્ધ જ્ઞાન મુદ્દલે હોતુ નથી. છતાં તેમના વાચાળપણથી અથવા તો લેખનપટુતાથી ફસાઈને કેટલાક લોકો શાસ્ત્રોનો હોષ દેખાડીને પોતાની મોટાઇ દર્શાવવામાં જુલુસ માને છે, એ કંઈ સિદ્ધાંતયલું નથી.

હાલમાં એવા ઘણા વૈદ્યો મળે છે કે જેમને ઇંગ્રિજ બરબર સમજતું ન હોવાથી તેમજ ઇંગ્રિજ શાસ્ત્રની પરીક્ષા આપવાના સાધનો મેળવેલા ન હોવાથી તેઓ પોતાને ડોક્ટર કહેવરાવી શક્તા નથી, અને તેથી તેઓ પોતાને ‘વૈદ્ય-શાસ્ત્રના ગ્રાતા’ કહેવરાવીને બહાર આવે છે. ખરેખરી રીતે તેમની વાચાળતા ઇંગ્રિજ લાકુતી જ્ઞાનની પેલી બાજુ ગઈ હોતી નથી. એટલું જ નહિ પણ એઓ દેશી વૈદ્ય-કશાસ્ત્રમાં પૂણુંપણે આધળા હોઈને ઇંગ્રિજ વૈદ્ય શાસ્ત્રથી ભયચકિત મચેલા હોય છે, તેથી પોતાની અયોગ્યતા છૂપાવવા માટે એવા મૂર્ખ વૈદ્યો વૈદ્યકશાસ્ત્ર વિષે પોતાની મરજીમાં આવે તેવા સિદ્ધાંતો ઠોકી ભેસાડે છે.

કેટલાક લોકો પેટ ભરવાનું કંઈ સાધન ન મળવાથી થોડા ઘણા આદ્ય અવળા સાધનથી વૈદ્ય બને છે, પણ તેમને એકદ વખત કેટલાક જરૂરી પ્રશ્ન કરી જોયા કે તેમની શક્તિ મપાઇ જાય છે તેમને કંઈ ‘આપ બતાવ નહિતર આદ્ય સરખ’ એવો મુસાદર બેટતા તેઓ એકાએક ગભરાઇ જઈને કહે છે કે “હું હ, એ તો આપણી નાડીપરીક્ષાના ટોચ છે !”

ધિક્કર હો એવા લોકોને ! પોતાને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અનુભવ નથી તે વાતને બાજુ મૂકી દઈને જેઓ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે શાસ્ત્રપર હસ્તાંજ મારવા તૈયાર થાય છે, તેમને ભર્તૃહરિતા કહેવા પ્રમથે કયા વર્ગમાં ગણવા યોગ્ય અને સમજતુ નથી, જેથી અને પણ તે વિષે “તે કે ન જાનીમહે” એવું જ કહીએ છીએ.

પોતાને કશો અનુભવ ન મળ્યો હોય તે ઉપરથી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જોતા છે એમ કહેવું ભ્રમજનક નહિ. પોતામાં તેટલી યોગ્યતા નથી એવું કહેવ. મા કાંઈ દોષ નથી. ઉલટું ખરે મોલવું એ જ શોભારપદ છે, જેથી અમારા સર્વ વૈદ્યોને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેવું પડે છે કે તેમણે યોગ્ય પદ્ધતિથી વૈદ્યકશાસ્ત્ર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો લોકોના અનુભવમાં લાવવાનો સત્પ્રયત્ન કરવો. જો આ ઉત્તમ માર્ગ સ્વીકારેલો ન હોય તો “પોતાને સમજતું નથી” એવું કહેવું પણ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે શાસ્ત્રની મરકરી કરવી નહિ અથવા અજ્ઞાનપણથી “આપણું શાસ્ત્ર પાંચળું છે અને બીજાનું ચીજ છે એવું કહેવું નહિ.”

જો લોકો પોતાનાં શાસ્ત્રોનું પાંચળું પહોંતીને બીજાં પક્ષનાંને શ્રેષ્ઠ માને છે

તેમને વાન્તવિકે રીને એમથી કંઈ પણ સમજવું નથી કેવળ સદીના વિદેશી
અંગારા જઈને અપાનથીજ તેઓ તેમ બોલે છે એ તેમ ન હોત તે તેમણે
ઉચ્છેદ વૈષ્ણવશાસ્ત્રમાં તો પોતાની નવી ગોધક શુદ્ધિને લગાડી હતી ' પણ
'હાજી દા' કરવાની પેલી તરફ તેમની મતિ જગ પાણ ચાલી ચકી નથી એવા
અનોખાદ અને તતોખાદ લોકો શાસ્ત્રગોધના શત્રુ છે આજ મુઘી અમારા હિંદુ-
સ્તાનમાં મેકડા ઇચ્છે શાસ્ત્ર લોકો ઉત્પન્ન થયા છે પરંતુ તેમણે તે શાસ્ત્રનો
મર્મ જાણીને કાંઈ નવી પુરવણી તે શાસ્ત્રમાં કરી છે ખરી ' પ્રા મલ્લર, ડૉ
રાય વગેરે જેવા આગળના વેદાપર ગણાય એટલાજ માણસો અચ્છેદ શાસ્ત્રોમાંથી
નિપજ્યા છે આનું ખર્ડ કરણ એ છે કે અચ્છેદ વૈષ્ણવ ખરે તત્ત્વ કિંવા ઉપ-
સાધની થાત એટલું જાન અમારામાં હજી આવ્યું નથી, અથવા આવ્યું હોય તો તેની
અમારા લોકમાં પ્રેરણા થઈ નથી ખુદ આજશાસ્ત્ર લોકોનીજ આવી નિશ્ચિત છે
તો પછી થોડું આ અને થોડુંક તે, એવું અર્થદાન જાન મેળવનારાઓની યાચતા
તો મુજ ડોહી ' માત્ર છે કે "જ્ઞાનલવ્હુર્વિદ્યર્થઃ પ્રજ્ઞાપિ તંનરં ન રંજયતિ"

૨. મૂત્રપરીક્ષા.

કાચના અથવા કામાના વામણમાં મળામકામાં ગેગીનું મૂત્ર પહેલી અને છેવટ-
ની ધાર ઠોડી મધ્યથી ઝીલવું, તેમાં તેલનું બિંદુ ધામની મળાથી નાખવું, બિંદુ
નાખનાજ પ્રમેન તો માધ્ય, બિંદુ તેમજ ગહે તો ડટમાધ્ય તેમજ તજે જ્યાં ઉપ-
ર આવ અને વચમાં શિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળું કે ગાંડુ હોય, અથવા બિંદુ
તજેજ જ્યાં ખમે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર માથે મળી જાય તો ગેર અસાધ્ય
જાણવું વાતાધિક્યમાં બિંદુ નાખનાજ પ્રસરે છે અને મૂત્ર પીળું તથા ગરમ હોય
છે કંકે અધિક હોય તો મૂત્ર ઘાળું દેખાય છે સન્નિપાતમાં મિશ્રવર્ણ, ઘાળું
અને હૃદયગેગમાં તેજ જેવું, ત્રિપેપમાં કાળાગ ઉપર અને મિશ્રવર્ણનું હોય છે
તૈલબિંદુ નાખનાજ માણસ, મર્ષ, વાનર, વીછી કે મિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય
કિંવા દક્ષિણ અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન એ દિશાઓ તરફ બિંદુ
વધે તો રાગી અસાધ્ય જાણવું પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે
તો રાગી બચશે પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી મર્ષાકૃતિ થાય તો ઉદરગેગ જાણવું,
મૂત્ર ઘીની ન્હીએ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવું

૩. મળપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ થવાથી મળ શીણયુક્ત, ડક્ષ ધુન્નવર્ણ અને યોથો ભાગ પાણી
જેવા હોય છે પિત્તનો કોપ થયે હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને
ઉષ્ણ હોય છે કફનો કોપ થવાથી ચેતવર્ણ, કષ્ટક ગુન્દ, ઘટક આર્દ્ર અને
કષ્ટક જિન્ય હોય છે વાતકફમાં આર્દ્ર અને સ્થામવણ પગેપાટાએ યુક્ત હોય છે
વાતપિત્તમાં પીળો અને કાળો તથા આર્દ્ર અને અદર ગાંધવળો હોય છે પિત્ત-
કફમાં પીળો ચેતવર્ણ હોય છે, ત્રિપેપમાં સફેદ પીળો કાળો, શિથિલ અને અદર

આદિવાળો હોય છે અછળમાં દુર્ગંધયુક્ત હોઈ શિથિલ હોય છે. છળું ભરમા છીંતકો હોય છે જોડાદગમા થકુ દુર્ગંધવાળો અને ચેતવણું હોય છે પ્રાણાતનો દુર્ગંધયુક્ત અને રાતો હોઈ, કિચિત્ ચેતવણું અને મામ જેવા તથા વ્યાજવણું હોય છે.

૪. છઠ્ઠા પરીક્ષા.

વાયુનો કાપ હોય તો જલ ખગખરી, ફાટેલી અને પીળો હોય છે પિત્તની આરકત હોઈ કિચિત્ સ્થામ હોય છે કથની ચેતવણું, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે ત્રિદોષની કાળા કાટા આવેલી અને શુષ્ક હોય છે અકચિ અને અપિત્તસારની મધુર વર્ણ, પ્રમેહ અને મગ્ગદુષ્ટીની પુત્રવર્ણ, ઉષ્ણ અને કપિશવર્ણ, વિઝેટક રોગની ખરખરી, કાટા જેવી હોઈ અદગ્ધી પાણી ઝરે છે મરણકાળની ખરખરી હોઈ અદર વધેલી, શીથુયુક્ત, ડિન કાકડા જેવી અને ચલનવલનગદિન હોય છે.

૫. નેત્ર પરીક્ષા.

વાયુનો કાપ હોય તો આંખો નિન્નેજ, પુત્રવર્ણ, દાદયુક્ત, ચચળ અને ઉચ્ચ હોય છે પિત્તથી પીળી, તામ્રવર્ણ, દાદયુક્ત અને દીવા ભંવાને અસમર્થ હોય છે, કથની ધાળો, નિન્નેજ, સાવયુક્ત અને ચીકણી હોય છે ત્રિદોષની લાસ હોઈ કિચિત્ કાળા અને મીચેલી પ્રમાણે દેખાય છે જેની એક આંખ મીચેલી જેવી હોઈ અર્ધા ઉઘાડી હોય અને બીજી મીચેલી હોય તે રોગી એક પહોરમા મગ્ગે. આંખમાની કાકી ભમિટ ચઇ નેત્ર મીચેલા જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમા મગ્ગે.

૬. રૂપ પરીક્ષા.

પ્રાન કાળે રોગી પામે જાળને જતા જો તે તેજોહીન, ચિષ્ટિત અને સ્થામવર્ણ દેખાય તો તે વ્યાધિ વાતગન્ય જાણવા. મુખ પીનવર્ણ, ક્ષાહીન અને કિચિત્ મુજેજ હોય તો પિત્તપ્રકાપ જાણવા. મુખ ક્ષાહીન અને ચીકણું દેખાય અને આંખો વિલક્ષણ ચિટકાએલી હોય તો કફપ્રકાપ જાણવા. આંખો જોવાથી જેવા રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવા નામો મળવા. પ્લીહા, કમળો, ગ્રંથી, નક્ષવાયુ, વાયુનો ગોળો, લાર, જતુ અને કડોગ શુદ્ધ એ રોગ દાણે જાણી જોઈ અમુક ગેમ છે એવો નિશ્ચય કરવા.

૭. શબ્દ પરીક્ષા.

વાયુનો કાપ હોવાથી કદમાથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે કદમા નીકળે છે. પિત્તનો કાપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે કદનો કાપ હોય તો શબ્દ જડ અને ધર્ધરયુક્ત નીકળે. ત્રિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કાપ હોય તો શબ્દ ત્રિદોષનાં અને ત્રિદોષના લક્ષણોને યુક્ત હોય છે.

૮. સ્પર્શપરીક્ષા.

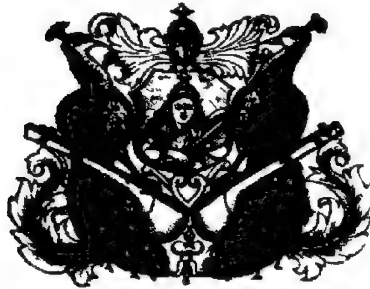
વાયુનો ક્રોધ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સામ અને આપ્તરાના પાંદડાં જેવો અરખરો હોઇ શીતળ હોય છે. પિત્તનો ક્રોધ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે કદનો ક્રોધ હોવાથી શીતળ હોઇ આદ્રં હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો ક્રોધ હોય તો દ્વિદોષના અને ત્રિદોષના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તાપ એવો હોય તે રોગી અસાધ્ય ગણવા.

સાધ્ય લક્ષણ

ગુપ્ત તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિત્તારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, મુગધી પદાર્થની ઇચ્છા, છિકો આવવી એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિસંશય અચરો.

અસાધ્ય લક્ષણ

તીક્ષ્ણ નવર, બડબડ કરવું, આખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથ પગ ઠંડા, ગુપ્ત નિસ્તેજ, કઠાવરોધ, હેડકી, શરીર બચકર, મૂર્છા અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય ગણવો જેનું નાક વાકુ થાય અને નાકનો સૂર બધે સ્પર્શ મુખમાંથી પાણી ચાલે તે એક દિવસમાં મરશે જેના કાળા હાથની નાડી ચાલતા ચાલતા વૃદ્ધ અને કાળો સૂર સમગ્રજો બધ થાય તે તત્કાળ મરશે.

आर्यभिषक्

अथवा

हिंदुस्ताननो वैद्यराज.

भाग १ लो-वनौषधी गुणादर्श.

औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिदेदितुमर्हति ॥

योगज्ञस्तस्य रूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥ १ ॥

औषधीनी उत्कृष्ट प्राप्तिने कोष्ठकण ज्ञानवाने योज्य थाय છે. તેના પ્રયોગને તથા રૂપને યોગખન્ધર તત્ત્વવિત્ કહેવાય છે (ચરકસંહિતા-મહર્ષિ અભિવેષ.)

૧. અક્ષલકરો. સં૦ આક્ષ મ૦ અક્ષલકલા-કારા. હિ૦ અક્ષરકરા-કરહા. ક૦ અક્ષલકરી અ૦ આક્ષરકરહા. ઇ૦ પેલેટરી રૂટ. લા૦ એનેમાઇકલસ પેરેથમ. બ૦ અકોરકારા, આક્ષરકરા.

અક્ષલકરાના ઝાડ નાનાં હોય છે એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. એ બગાલ, અરબસ્તાન અને મિસર, એ દેશમાં થાય છે * ત્યાંથી આ વનસ્પતિનાં

* અક્ષલકરો એ અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ છુટી છે એક વર્ષ પછીથી વનસ્પતિનો ગુણુ છટી બચ છે, પરંતુ અક્ષલકરાની જડમાંથી સપ્ત વર્ષ સુધી દેવતા જડ નથી ખીલ યોષવો ખાધા પહેલાં આ જડ ચાવી લીધી હોય તે ખાવાના યોષ-ધોને સ્વાદ ખીલકુલ માલુમ પડતો નથી એથી જેને ખારા, ખાટા, રચક તથા વમન-કર્તા યોષધો ખાવા-પીવાની જરૂર હોય તેમને પ્રથમ આ જડ અવરાવી યુગાવી નાખી પછી તે યોષધો ખાવા અપાય છે, એથી તેને દવાની ખીલકુલ અખખ થાય નથી અક્ષલકરાનું લાકડું વજનદાર હોય છે તેને બાગવાથી અંદરથી સફેદ દેખાય છે. અક્ષલકરો ચતીરમાં લોહી આલિંથી પડેલી ઝાંઝ ફેટી નામે છે કર્ને ખાય છે. પક્ષ-ભાત, કફ-વાત પીડાની સાથે ગરદનનું ઝલાઇ જવું, પેડાનું નરમ પડવું, તોતણાપણું, છાતી, દાંત અને પેડાનું દર્દ, ગૃધ્રસી, જલોદર, હડી પ્રકૃતિવાગાની ઇન્દ્રિયની તક્કરને ખુલ્લી કરી પેશાબ હાલવાને, સ્ત્રીઓને સ્નેહસીન સખધી રૂધિરને, પાતળાં તથા બડો લેખ કરવાથી ફાયદો કરે છે જ્યારે નના તેલની સાથે અક્ષલકરો ચાટી ચાલવાથી અસ્ત-કના રોગ, સાંધાના રોગ, સ્નાયુના, મ્હોડાના અને છાતીના રોગ તેમજ કુખડાપણું, શ્વેતકાર, નરમપણું તથા અવયવોના જુના રોગો નાશદ થાય છે. અક્ષલકરોના ગરમ

મૂળ તથા ડાખૂળી અહીં આવે છે. અહીં એ ઝાંડા કરાવતુ થાય છે. આ ઝાંડને ધીબા ફૂલો આને છત્તે ખાવાથી અક્ષતકરાની ડાખૂળી પ્રમાણે જીલ્લે રવરવ થાય છે. એ ફૂલો/ઉધારમ ઉપર પાનમૂળ ખવાય છે. અક્ષલકરો એ ઉચ્છ્વચીર્ય, યળકટ નથા તીખા છે, અને નલકમ સોજા તથા વાધુતો નાથ કરે છે. (૧) દાંત કુખતા હોય તો—અક્ષલકરો અને ટાટાસરીયાનો પાલો એટલે વાટી દાનની નીચે રાખવા (૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે—અક્ષલકરો દાંતની નીચે રાખવા (૩) તિંદુરના વિષ ઉપર—અક્ષલકરો અને વજા પાણીમા ધસી ખાવા (૪) અક્ષલકરોદિ ચૂર્ણ—અક્ષલકરો, સિંધાલુચુ, ચિત્રા, વ્યામળા, મરી, લોડીપીપર, અજમો, દરેડે એ એકેક લાગ અને સુકે એ લાગ, એવું ચૂર્ણ કરી, તેને બીજા રાના રમની લાવના આપી, ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરી આ ચૂર્ણને વૈદકશાસ્ત્રમા અક્ષલકરોદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવું નામ આપેલું છે આ ચૂર્ણ મદામિ, અરુચિ, ઉવગ્રહ, મસતોગ, દમ, સ્લેષ્મ, પીનમ, ફકર, ઉન્માદ અને સન્નિપાત, એ ગંગા ઉપર દિનકારક ૫ (૫) મૂત્રખડા (પથરી) ઉપર અક્ષલકરોદિ કાઠો, અક્ષલકરો, ગોખરના મૂળ, તુળસીતો રમ, પાપાણુભેદ, એરડાનું મૂળ લોડી-પીપર, જેડીમખ કાશમૂળ, નજોડ, લવગ, મુકે, એ નર્વતો કાઠો કરી, તેમા એલચીની બુકી નાખી, તે સાત દિવસ પીવા એટલે મોટા પીડાવારક મૂત્રખડા અને પેસાળ સાથે ને રીધ પડતુ હશે તે પછી દૂર થઈ જશે (૬) અપરમાર ઉપર—અક્ષલકરાનું ચૂર્ણ મધમા લેવું અને નન્ય પશુ કરેવું (૭) જીભનો રોગ અને મુખમાકુચ ઉપર—અક્ષલકરો આવી મ્હોડામા રાખવા અને લાળ ગળી જવો, અથવા ઠંડા પાણીમા અક્ષલકરો વસી મ્હોડામા આપડવા અને લાળ ગળી જવો. આ પ્રમાણે દિવસમા એ ત્રણ વખત કરવું.

૨. અકાલ મં અકાલ મં અકાલ દિં દેગ, દેગ બં આઠડ, ધસા આ પ્રગ, આ કાલ કં અકુલે તેં અકાલમુ તાં અકાલ તું અકાલેડા. મલાં અકાલ લાં એલનજપમ લમાગરી

ગરમ ક્વાથન તાળા કપર ચાળે અને માથે લેપ કરે તો તે માથાન ગરમ કરી નબલો (એનમાથી મ્હોડાવાટે પડતાં મેલ) ન સાત કરે છે. રૂમીમરતકી અથવા એલા વરતુની માથે આવવાથી કુષિત દોષોથી પ્રકટ થએલો મૂચીરોગ મટે છે. મધની સાથે અક્ષલકરો આવવાથી મૂચીરોગ, અધારા આવવા અને પડાધાતન મટાડે છે. અક્ષલકરાનું બારીક ચૂર્ણ સુષવાથી બધ થએલ નાકનો રવગ બુલે છે. અક્ષલકરો વાટીને ચાળવાથી પરસેવો લાવે છે. અક્ષલકરો દોરાથી બાધી નળામા રાખવાથી બાળકનો મૂચીરોગ સાત થાય છે. તાવ બાળમાની પહેલા અક્ષલકરાને જમતુ નના તેલમા વાટી આખા શરીરે ચાળવાથી તાવ અને શરદીની બિમારી મટે છે, બાલગર લોકો નવસાગની માથે અક્ષલકરાને વાટી તાળવે અને મ્હારામા બૂબ ધસે છે, આથી અગ્નિથી મ્હોડું કઢી દાઝતુ નથી. અક્ષલકરો ફેફસાન નુકસાનકર્તા છે. અક્ષલકરાની શાતિકર્તા કતીરો અને સુનકા ટાંકે છે. એની માત્રા ૩ નાસાની નજીવ છે. અક્ષલકરાનો પ્રતિનિધિ લોડીપીપર અને મધ છે. આપારાથના દરદા માટે રાત્રના અથે અગર છે, અથવા સુક અને સુકનક અર્ધ બાળે કાચા અરી લેવાય છે.

એ જાડ ધણીજ મોટા વધે છે, એના પાદડા આગળ બે આગળ પહોળા હોઈ કબોરીના પાદડા પ્રમાણે લાગા હોય છે એ પાદડા ઉપર રેશા હોય છે એ જાડા કાઠાવાળા અને કાટાગદિત પણ હોય છે એ વજ્રાક પ્રતિભા થાય છે એને **જલ્લ** જેવડા ગેળા કૃત્રો આપે છે એના બીયાનુ તેજ નીકળે છે એ કોલ-નુર, કડતુ, પાગ શુદ્ધિકર, લઘુ, થોડું તીવ્ર, માર્ગ, સ્નિગ્ધ તીક્ષ્ણ, ગરમ, રક્ષ એવું છે. એનો રમ ઉલટી કગવનાર અને વિપ, કક્ર, વાતરાળી, કૃમિ, મોર્ચ, આમપિત, રક્તરોષ વિનર્પ અને દુનગે ઉદર અને મિલાડી એમનુ વિપ, ઋદિશળી, અનિમાર એનો નાશ કરે છે એના બીજ દડા, ધાતુની વૃદ્ધિ ડગનાર, સ્વાદવાળા, અમિ-માલ્લ, જડ, રમ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બલકરે કક્રકર, મારક, સ્નિગ્ધ, વૃથ્થ, એવા છે, અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તરોષ, કક્ર અને વિનર્પ, એનો નાશ કરે છે બીયાનું તેજ—વાયુ અને કક્રનાશક તથા મનન કૃવાથી આમ-ડીના દોષોના નાશ કરે છે (૧) અતિસાર ઉપર અને વિષાદિક ઉપર—અ કાલના મળની છાલ એખાના ધોવરામણુમા વસી મધ નાખી પાવી, એટલે જલદીથી અનિમારનો નાશ થાય છે, તેમજ વજનાગાદિક તથા સર્વ વજેરના વિષનો નાશ થાય છે (૨) પ્રમેહ ઉપર—અ કાલની સુત્રપચ્ચી કળીઓ આમળા અને રળાગ, એનુ ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે. (૩) કૃમિ ઉપર—લીલા મૂળીઆનો રમ પાંચ એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. (૪) જલોદર ઉપર—લીલા મૂળીઆનો રમ પાંચ એટલે સાંધ હોઈ જલોદર સાર થશે (૫) ઘણુ (ગુમડાં) ઉપર—કળાનુ તેજ એપડનુ એટલે ગુમડુ જાગુ થાવી માર થાય છે અને રજાઈ પણ નય છે. (૬) રબ્બા (ચામડી) ના રોગ ઉપર—ફળાનુ તેજ લગાડનુ અથવા જાડની છાલ વાડી લગાડી (૭) વાયુએ મરીર મૂળે તે ઉપર—અ જાડના પાદડા વાડી તેનુ ચેદનુ બાધવુ. (૮) આખાને જલદી વધવાને પાઠ અકાલના ફળા અને મોડાવજ એકડા દૂરી ચૂર્ણ કરવુ તેમા થોડું મધ નાખવુ, તે પાણીમા ભેગુ કરી એ પાણી આખાના જાડને વેડવુ, એટલે આખાનુ જાડ જલદી વધી તેને ફળા પણ જલદી આપે છે. (૯) આખાની ગાદલી—અ કાલના તેલના આત પુરો આપવા પછી તે ગોદલી જમીનમા દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગણુજ આખાનુ જાડ ઉગે છે એજ કૃતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદીથી ઉગે છે (૧૦) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર એકોલ વરક—અ કોલમૂળ, પલાડમૂળ અને દેવદાગ, એ ત્રણ આપધી સમલામુ લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરવુ, અને એખાના ધોવરામણુમા તેની ભેદડા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાની એજ ગોળી એખાના ધોવરામણુમા વસીને પાવી, એટલે સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે બીજો પ્રકાર—દેવદાગ, અ કોલ, પલાડમૂળ, એનાં ત્રણ

* મિસ્તર મોહમ્મદ શરીફના મતથી અકાલના મળની છાલ ૫૦ મેન (તેલના ૧૦ મેન ૧૮૦) ની માત્રામા આપવાથી ઉલટી થાય છે એનાથી એખી માત્રા લખને ઉતારે છે. એની છાલ કટી છે, એ ચામડી ઉપર ધણીજ અસર કરે છે. જલોદર રમ જલોદર લાવે છે અને પેટના કૃમિ બહાર કહાડે છે જલોદરના રોગમા મધુ તે આપે છે, અને જલો વાડી સાપ કલારવાના કામનો લે છે

અને કુમ્ભ (પદ્મવતીનું ઝાડ), કાળી-ધાવડી, લોત્ર, દાડિમ એની છાલ અને રાગ આ સર્વ આયુષ્યનું ચૂર્ણ સમઘાગ લઈ ઉપર પ્રમાણે ચોખાના ધોવરામણમાં ચોળીએ ફરી તેમાંથી એક ગોળી સવારે મધમાં ધસીને પાવી, આથી સર્વ પ્રજ્વરના અતિ-શ્વાર દૂર થાય છે. (૧૧) સોમ્બ ઉપર—અ કાલનો પાલો અને કીડાના રાફડાની માટી, એ બેને બાફે દઈ હુગ્રમાં ઘાલી તેથી મેકતું (૧૨) સોમનાથી તામ્બ-હરમ—અ કાલના ફળ વાટી તેમાં શુદ્ધ હગેલા તાખાના કટકવંધી પત્રા નાખી, અન્નપુટ કરવાથી એકાદ પુટથી બરમ થશે. (૧૩) દાહુન્નવર ઉપર—અ કાલનું મૂળ અને મુક પાણીમાં ધસી તેના સરીરે લેપ કરવા, એટલે તુરત તાવ ઊતરી જઈ દાહ થાત થશે. (૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર—અ કાલ અને તલકાષ એનો સ્વાર, મધ અને દહીના પાણી સાથે પાવે. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર—અ કાલના મૂળનો કાઢો લી નાખી પાવે, અથવા અ કાલના પાદડા પાણીમાં વાટી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાત્રુ (૧૬) ગાંઠ ઉપર—અ કાલના મૂળ ધસી લેપ કરવે.

૩. અપરોડ—સં અક્ષોટ, મં અન્દરોડ હિં અખરોટ, બં આખરોટ, કં બૈદ્ધકોનું અથવા આખોટ તેં ઉવ્વકાષ દાં ચાનગજ અં ગેઝ્ઝમકુપમ, ઈં વાલન્ટ લાં એલ્કુરાષ્ટીસ દાયલોખા.

એ ઋઠો હિમાલયની આસપાસમાં, ચીન અને ઈરાન એ દેશોમાં થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ધણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો અવધવા લાગે છે પાંદલા ફળો જમરૂપ જેવડા હોય છે ફળો કાચા અને કંઠજ હોય છે ત્યારે ત્યાના લોકો તેને મીઠામાં આથે છે એ ફળોનું તેલ ખાવાને અને બાળવાને ઉપયોગી જણાય છે અપરોડ—એ મધુર, કિચિત ખાટું, સિંગ્ગ, સ્થિતજ, ધાતુશક્તિર, ઉષ્ણ, રૂચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, ખલકર, કફકર, મલ-અધકર, એવું છે, અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદય, રક્તોદય, રક્તવાત અને દાહ એનો નાશ કરે છે પાક વગેરે આયુષ્યમાં અપરોડનો ઘણોજ સારો ઉપયોગ થાય છે અને એ એક મેલો છે. (૧) હરસ ઉપર—અપરોડના તેલમાં કપડું બીજની ગુદમાં રાખવું એટલે દુખનો નાશ થશે (૨) અપચમાર ઉપર—નગો-ડા રસમાં અતરંગલ ધસી અગ્ન કરવું અથવા નરમ કરવું (૩) વાયુથી આવેલા સોમ્બ ઉપર—અપરોડ કાણમાં ધસી લેપ કરવા (૪) રતનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે—ધઉનો રેવો અને અપરોડના પાદડા સમભાગે એકત્ર કરી તેની પુરીએ કરી ગાયના દૂધમાં ખાવી, તેથી સાત દિવસમાં સ્ત્રીઓના રતનમાં દૂધ ધણુંજ વધશે. (૫) અપરોડ, કૃમિ દત્ત્યાદિ ઉપર—કાચા અપરોડનો રસ કરી તે આપવે, એટલે મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, ગુરમ, એ રોગો દૂર થાય છે (૬) રેચ અથવા મારે—ફળાની છાલનો કાઢો કરી પાંચ અથવા તેનું તેલ ૨-૩ તોલા પ્રાચન કરાવવું.

૪. અગથીઓ—સં અગસ્ત્ય મં અગઝ્યા—સ્તા હિં અગસ્તા, હથિયા, બં બક, કં અગસેયમરનું ચોખચો, તાં અક્ક, અર્ગતિ તું અગસે, મલાં અગઝી, તૈં અવિસિ, અરીસે લાં ઝાંગટિ અપાંડિલોરા.

એ ગ્રાહ વણુજ મોટા થાય છે અને બામામતમા (બગીચો વગેરે કેળવેલી જમીનમાં) ઉગે છે ઘોળા અને રાતા ફૂલોની એવી બે જાતિ છે. એના પાંદડાં અંબલીન પાદડા જેવા હોય છે એને ફૂલો અને શીંગો આવે છે. ફૂલના વડા અને શાક થાય છે શીંગોનું પણ શાક થાય છે એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે. એ ગ્રાહ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતા નથી અગથીઆ—રસ, શીતળ, મધુર, વાતલ અને ત્રિદોષનાશક છે, તેમજ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્મ, ઉષરસ, ગુમ્ફા, પિશ્તાચખાધા, પિત્ત અને ચોથીઆ તાવ, એનો નાશ કરે છે એના ફૂલ—તુરા, કડવા, કિચિત્ કડા, પાક વખતે તીખા અને વાતકારક છે રતાધળાપણુ, સલેકમ, ચોથીઆ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે એની શીંગા—સારક, બુદિ-પ્રદ, ફેચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ છે, અને ત્રિદોષ, શ્મ, કફ, પાકુરોગ, વિષ, શોષ, ગુદમ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી લુપ્પી અને પિત્તકારક છે એના પાંદડા—તીખા, કડવા, ગડ, મધુર, કિચિત્ ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે, અને કૃમિ, કફ, કડ, વિષ, રક્તાપિત્ત, એનો નાશ કરે છે (૧) ગરદી, મસ્તકમૂળ અને ચોથીઆ તાવ ઉપર—અગથીઆના પાંદડાના રસનાં ટીપા નાકમાં પાડવા (૨) આધારીશી ઉપર—જે બાલુનું કપાળો દુઃખજી હોય તેની વિષમ બાલુના નાકમાં અગથીઆના પાંદડાનો અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એટલે કફ પડી આધારીશી મટી જાય છે. (૩) ચિત્તવિભ્રમ ઉપર—અગથીઆના પાલાના રસમાં ગોળ, સુંક અને લીડીપીપર, એ ઔષધો મેળવીનરમ કરવું. (૪) કુરુશક્ષ્મા વિષથી પેટમાં ગાઠ બધાઈ હોય તો ઘોળા અગથીઆની જલ અરીઠાના પાણીમાં ધસીને પાવી રોગ હલકા થયા પછી ચોખ્ખાના ઝોસમમ્બુમાં થી નાખી તે સુમરે અધરોર આપવી. (૫) કફવિકાર ઉપર—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા જાલનો અગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો એ ઔષધ છોકરાઓને આપવું હોય તો ફક્ત પાલાનો રસ પાચ ટીપા કાઢી મધ નાખી પાતુ ઉતાર—મડીસાકરનું પચ્છી પાતુ. (૬) સોજા ઉપર—રાતા અગથીઆના મૂળ અને કાળા ધતુરાના મૂળ, જે બેને ગરમ પાણીમાં એકત્ર ધસી શરિરે લેપ કરવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો સોજા તાબડતોબ નહિ જેવો થશે (૭) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો—રાતા અગથીઆના મૂળ ઉપરની જલ ચાર ચણી સુધી લાઇ પાનના ખીણમાં દરરોજ ખાવી, એટલે વાતવિકાર કમી થશે. (૮) છાકરાંએની શરદી ઉપર—છાકરું જન્મે ત્યારે શરીરમાં કફની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથીઆના પાલાનો રસ બે ટીપાં કાઢી, તેમાં ચોગણું મધ નાખી, તે મિશ્રણ આગળાદારા તે છાકરાના તાળવામાં પહેાંચાડ્યાં સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને છાકરું હુસિયાર થાય છે. આ વખતે સુમણી (લાઝઅણી) એ સાવચેતી રાખવી જોઈએ (૯) અપરમાર ઉપર—અગથીઆનાં પાંદડાનો રસ, ગોમત અને કાળા મરીની બૂટી નાખી આપવો. (૧૦) કેફ પછુ ભરજને રાતો રાત (પચરાય જેવો) આપવા છોડે એના પાલાનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે.

૫ અગર—સં સ્વાદગર મં અપર દિ. ૦ બં. ૦ ક. ૦ તા. ૦ અપર તે.

અગરનું તુલ્ય હાનિસમય મધ્યમ આકલ કાંઈ કમજોરવા અં ઉદગરની ઈં
છગલપુલ હાં અમીલિગિયા એગલોકા ગ્રીં અગેલોકન

અગર અત્ત એ મોટા મુગધી પદ્મથ છે અગરમની કરવાના અને શરીરને
આળવાના કામમા એના ઉપયોગ થાય છે એ ધૂપોપયોગી છે એના ધૂપથી
અનને ધણા આનંદ થાય છે

અગરના ઝાડ ન ગધી ગોધ કરતા પ્રાચીન પુર્વગામાર્થી નીચલી માલિની મળે
છે પ્રાચીન વાલુકી લોકાને ' અથલોટ આ નામથી આ વનપતિ બાલુમા હતી.
ગ્રીક અને રામન લોકાએ તેને ' અગેલોકન ' એ નામ આપેલ હતું પ્રાચીન
અગમી લોક તેને ' અથનુબી ' કહેતા પરંતુ પાછળથી એ નામ અલ્લીને
તેમણે ' ઉલ્લિની ' આ નામ આપ્યું

અગરના ઝાડો બગાળા ઇલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ મલલટ છાંદાના આમ-
ખામ જરિયા ' પર્વતપર થાય છે તેજ પ્રમાણે આનામ પ્રેશમા પણ ધણેક
હેકાળે આ ઝાડ ઉપત્ત થાય છે તેમજ બગાળા ઇલાકાની દક્ષિણે હાલુકટિય-
ધ ઉપરના પ્રેશમા પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે ચીનની મરહત નજર ' નવકા '
શહરના તાપાના "અનિયા" ખેટમા પણ આ ઝાડ ઉત્પત્ત થાય છે મવખારમા
પણ કાઠકે હેકાળે આની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અગરના ઝાડ મોટા હોઈ મન નર્વકાળ લીલાલમ હોય છે એનું થડ અને
પાળાઓ વાલુ કરીને વાળી થાય છે એના પાંદડા આકરમા અગરુમીના પાંદડા
બગાળા અને ગ્રીણા દીટડા ઉપન થાય છે આ ઝાડ ચેત્ર (એપ્રીલ) મહીનામા
ફુલે છે અને તેના બીજ આવળુ (અગરન) મહીનામા પાકે છે. લોકુ નરમ
હોઈ તેના છિદ્રો નમળ ગળા જેવા મુગધી પદ્મથથી ભરેલ થાય છે આ મુગધી
પદ્મથ ઝાડને ટેવા માગીને દાદી લે છે અગરનુ લોકુ જલનીથી મરી જાય છે
અને મડાના ભાગમા એક પ્રકારનો મુગધ ઉત્પત્ત થાય છે આ મુગધી જલની
ઉત્પત્ત કરવાને અગરનુ લોકુ બીની જમીનમા દાદી મુકે છે દાદવાથી જે ભાગ
મડવા લાગે છે તે તેલીયા જડ કાળા રંગનો હોય છે તે પછી તેની દલકી ભાગ
જાતિ જુદી પાડવાને કકડા કરીને પાણીમા નાખે છે જે કકડો પાણીમા ઢેક ડૂબી
જાય તે ' ગરકી, અને જે અર્ધ ડૂબ તે ' નિમગરકી ' (અર્ધ ગરકી) તથા
જે છેક ઉપર નર તે ' સમાલે ' આ પ્રમાણે એના નામ આપે છે છેવટની
જન છેક માધાગળુ છે ગરકી અગર કાળા રંગનો હોય છે અને બાકીના શીક્ષ
બુગરંગના થાય છે આર્થ વૈદ્યકમથોમા કૃણાગર, દાહાગર નવાદગર અને મગ-
ળાગર એવી પાંચ જનો વર્ણવેલી છે દરમ લોકાની અથવા વેપારી ભાષામા
ફિદી, મમરગી કમરી અને મમરલી આ ચાર અગરની જનો માનેલી છે
આ નામે વાલુ કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પહેલા દરે એમ જણાય છે.
ઉપરની ચાર જનો પૈકી પહેલી જનિનો અગર કાળો, બીજો જનિનો પહેલા
કરતા વધારે તેલીઓ ગ્રીજે શીક્ષ રંગનો અને ચાથો ધણા મુગધીપર હોય છે
કેટલેકે હેકાળે 'બરી' અને ' જમલી ' આ બે જાતિ વપરાય છે તેમથી પહેલી
જાતિનુ લોકુ મરદ હોય છે અને બીજા ઉપર કાળા લીટીઓ થાય છે. આપ-

ધર્મમાં વામનના કાયક ઉત્તમ અગર મિલહટ તરફથીજ આવે છે તેને ગરફી અગર અથવા ગરફીજીદ કહે છે તે ગ્વાટે કડવા, કાષ્ઠક તુરો, મુગધીનર અને તેલીઓ એવા હોય છે ઔષધીમા અગરનો ચૂરા કઠી વાપરવા નહિ તેનું કાચુ એવું છે કે તેની સાથે લાકડાનો બગ ડરી તે પાણીમા બીજવી ગખી મૂકે છે, અથવા લાકડું બદામ અથવાગ ખાડીને તેની મુગધ, તેલીયાપાનુ વગેરે બદામમા ખેચીને બદામનું તેલ કાઢે છે અને ગ્રેડેલા ચૂરા મળનમા વેચવાને ગખે છે એટલે તેનો ઔષધીગુણુ એમો કયેલો હોય છે, તેથી તે ઔષધમા વાપરવાથી બરાબર ગુણુ મળે નથી આ વગર અગરના બૃકામા ચદન અને તગરની બેળ કરેલી હોય છે 'દ્યુષ્પતિયાગન-૮-અન્નિઆઈ' નામના ગ્રથના ક્તાએ ઉપર કહેલી સર્વ જ્ઞતિથી એક જુદીજ જ્ઞતના અગરનું વર્ણન કરેલ છે આ જ્ઞત જ્ઞવા એટલી દસ દિવસના પ્રવામના અતર ઉપર આવેલા 'ચિત્ત બદ્ધ'થી આવે છે તેની કિંમત મેક્કનાના ભારોભાર થાય છે અગર દેવતા ઉપર ગખ્યા મિવાય તેમાથી મુગધ આવતી નથી, પરંતુ આ અગર નો દાયમા ગખી મુકવાથી દાયના મહારાથી તેમાથી નાબુક મુગધ આવે છે અગરનીજ જ્ઞતિનું બીજુ એક તગર નામનું મુગધી લાકડું દિદુન્નાનમા મવત ઉપલ થાય છે, અને તે અગરના કળા માંહુ હોવાથી અગરને બદલે કટલાક લખાડ લોકો વચે છે મુખપના બનરમા ત્રણ પ્રકારનો અગર પચાયા આવે છે અને તેનો 'મિયામ' અથવા 'માવગધી' 'સિખાપુરી' અને 'ગાણી' આ નામથી વ્યવહાર થાય છે આ સિવાય કાઝીયાગથી પણ અગર આવે છે ખોટો અગર પણ ફેટલીક વેળા વેચવા ગખેલો નજરે પડે છે બનરમા જે નમુના હોય છે તેનો રંગ ભુગગથી બદલાતો બદલાતો કાળાશ પડના ભુગ મુધી થાય છે અગરના લાકડામા ગુફ જેવા જે એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે, તેના કમી જ્ઞતિ પ્રમાણ ઉપર લાકડાના રંગનું આપ આધાર ગખે છે ઉપરની સર્વ જ્ઞતિના લાકડા ઉપર કળા રંગની લીટીઓ હોય છે સર્વોત્કૃષ્ટ અગરના લાકડામા ખાડ પડેલા હોય છે અને તે પાણીમા ડુબે છે તેનો કકડા દાત નીચે ગખીને ચાવવાથી નરમ થાય છે તેનો ગ્વાદ કડવા હોય છે તે દેવના ઉપર ગખવાથી મુગધ આવે છે; અને ખોટો અગર બાળેલો હોય નો રપર પાળ્યા પ્રમાણે દુર્બલ આવે છે,

અગર-—મુગધી, ઉજ્જુ, કડવા, તીખા, મિન્ન, મગદ્યકાગર, કચ્ચ, ધુપ વિપયમા યોગ્ય, પિત્તર અને તીક્ષ્ણ છે એ વાયુ, કક, કણુગિગ અને કોઠ એનો નાશક છે અને લેપ માટે અથવા શરીર મદન કરવા માટે ઉત્તમ છે અગરનું તેલ મુત્રામના માટે વાપર છે કાચીન ચીનમા અગરની છાલના કાગળ બનાવે

* અગરને ચર- રાત્રી અને ખાસીના નાગરતાં નાનલ છે સુષુપ્ત સહિતામ્ વાત, કકના નાશ- ગરીબો રગ સુધારનાર, ચળ અને ગેઠનો નાશકતાં જ્ઞેલુ છે, અગરની લાકડીને પાણીમા કડાળીને તે પાણી પીવાથી તાવના લાગેલી વરસ યોગી થાય છે, અને એને મુખી, ઉન્માદ આદિ રોગાના પરમાપયોગી ગણી છે એ ચરમ પ્રકૃતિને દાનિકાર- છે એનો કિતાવ રૂપ અને ગુણાવ છે પ્રતિનિધિ તજ, લવચ અને કેસર છે માત્રા ૨ માત્રા

છે, અને અગર નાખીને તપાવેલુ પાણી પાવાથી તાપમા તરસ લાગે તે શાત અથ
 છે. ફેફસા ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે યૂરોપમા મધિવાત અને આમવાત
 ઉપર એનો ઉપયોગ કરે છે. કૃષ્ણાગર—તીખો, કઠવો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી
 શીતળ, પેટમા ગયાથી પિત્તનાશક, પાટિક અને લઘુ છે એનુ ચૂર્ણ પિત્તકારક
 છે, અને કણુરોગ, નેત્રરોગ, નિદ્રા, દાહ, ત્વગદોષ, કફ અને વાયુ, એનો નાશ
 કરે છે ક્ષણાગર—કિચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાનિકારક
 અને કેશશોષક છે કાષ્ઠાગર—તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રક્ષ, કફનાશક એવો
 છે, અને મુખરોગ ઉલટી, વાયુ, એનો નાશ કરે છે રવાદ્રાગર—તુરો અને ઉષ્ણ
 છે, અને નસ્તથી વાનો નાશ કરે છે મગ્ધ્યાગર—શીતલ, સુગંધીકાર અને
 યોગવાહક છે (૧) ત્વગદોષ ઉપર—અગરનો લેપ કરવો (૨) દાહ ઉપર
 —અગર ચદનની બૂધી શરીરપર યોગથી એટલે દાહ શમશે. (૩) વલ્મીક
 ઉપર—અગર, ચદન, એલતી, જાંબના પાન, લીંબડાની છાલ, બીલામો, મનશીળ,
 હરતાલ, એ ચીજોને કુરી તેનાથી ચારગણુ તલનુ તેલ લેઇ તેમા પકતી તે તેલ
 ચોપડતુ એટલે વલ્મીક રોગ દૂર થશે (૪) તાપથી થલો પરસેવો આવ
 છે તેને માટે—અગર, વાળો, ચદન, નાગકેસર (કળા ગમનુ), એનુ ચૂર્ણ કરી
 ભોરડીની અંતરજાલના પાણીમા કલવી શરીરને લેપ કરવો એટલે ગરમીથી લાગી
 આવેલો પરસેવો જતો રહે છે (૫) સુવાસિક ભૂકી—અગર, કપૂર, કેસર, લોખાન,
 લોદ્ર, વળા, કાળો વળો, નાગરમેથ, એ સમજામ લઇ તેની બૂકી કરી શરીરે યોગ-
 વથી શરીર સુવસિત થાય છે (૬) વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે અગરનુ પાણી
 કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાટે છે (૭) શરીરે ધણી અજ બળતી હોય તો કૃષ્ણાગર
 ચદન ધસી લેપ કરવો. (૮) અગરજત્તી બનાવવાની રીત પહેલી—કાળો
 અગર ૪ ભાગ, વળો ૨ ભાગ, નાગરમેથ ૪ ભાગ, તમર ૨ ભાગ, કચ્છો ૨
 ભાગ, સુખડ ૧૮ ભાગ, છડીનો ૨ ભાગ, ગજુલો ૨ ભાગ, ગુલાબકળી ૨ ભાગ,
 નખનો ૪ ભાગ, ગુગળ ૪ ભાગ, લોખાન ૪ ભાગ, શિશ્વારમ ૧૮ ભાગ, કરવૂરી
 ૧ ભાગ અને મેદલાકડી ૬ ભાગ, એ પ્રમણે સઘળી જથ્થાસો એકત્ર કરી કરવૂરી
 અને શિશ્વારસ સિવય બાકીની ચીજો ખારી વજાળણ ચૂર્ણ કરવુ પછી તે ચૂર્ણમાં
 કરવૂરી અને શિશ્વારસ મેળવી કળાશલાવવાને થોડી કાલસાની લુકી પછુ નાખવી,
 અને ચીકણ કમો થય તો તેમા થોડો ગેળ પછુ મેળવવો પછી વાસની ઘોટીઓ
 ચીરી તેની ઝીણી ઝીણી મળીઓ કહાડી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે
 સકવવી. અગરજત્તી બનાવના હાથે ન ચોટે એટલા માટે તેના ઉપર તેજ મસાલાની
 શુકી નાખવી અથવા બીજો કસવળો સુવસિક ભુજો નાખવો. રીત ૨ ૯—મલ-
 ખારી સુખડ ૧૦ તોલો, કાળો અગર ૧૦ તોલો, સુકો દેવદાર નવટાક, ગજુલો ૧
 તોલો, બાલ્મી ૪ તોલો, નખના ૫ તોલો, મધ ૬ તોલો, કોરીઓ લોખાન ૫ તોલો,
 ગુગળ ૨ તોલો, મેદલાકડી ૪ તોલો, સાકર ૫ તોલો, અગર ૧૧ તોલો, કરવૂરી
 ૧૦ તોલો, અમર ૧૦ તોલો લઇ ઉપરની રીત પ્રમણેજ મધમા મેળવી અગર-
 જત્તી તૈયાર કરવી અગર ઘણો મોતો છે તેમજો અશક્ય હોવાથી તેના બદલે
 કચ્છમા થનાર અશાપુરી ધૂપ વાપરવો. આ ખૂબ સોધો હોઇ એનો સુવાસ ધણુ

કરીને અખર સરખોજ આવે છે

૬. અધાડી (મોડી અધાડી, પોપડી કાગ)—સં. હિં. કાકળધા મં. કાચ. રેં. ધાવકાડી. બં. કંડચાટડા, કાટા, ગુડકાડલી કં. ચિલેચ, છરી ચિલેચ. તેં. નાલાદુચ્ચિલકે. લાં. લીલાહિટાં

એના પાદડા અંગેડાના પાદડા જેવા હોય છે. ઝડ પણ તેવડુંજ એટલે કમર-પુર ઉંચુ હોય છે. એના પાદડા ધણીજ મુવાળાં હોય છે. મોડી અધેડીને દક્ષિણમાં “ધાવકાડી” પણ કહે છે. મોડી અધાડી તુરી, તીખી, ઉચ્ચ, ઠંડી અને બસ-કર છે, તથા ડંઢ, તણ, કૃમિ, બધિરતા, વિષમજ્વર, અછર્ણ, રકતપિત્ત, જ્વર, કંડ, કંદ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે. (૧) મધુ ઉપર:—મોડી અધાડીના પાલો બાળી ઘીમાં અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૨) કાનમાં જીવડં મધુ હોય તો:—મોડી અધાડીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ઘોડાને ભાઠું (પીઠ) પડે છે તે ઉપર:—મોડી અધાડીના પાલો બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૪) કર્ણનાદ અને બહેરાપણ ઉપર:—મોડી અધાડીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૫) ખરજવાં, દાદર અને ચઢાંને માટે—મોડી અધાડીના ઝાડની ગખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) નિદ્રા આવવા માટે:—મોડી અધાડીના મૂળ મરતકે ધારણ કરવા. (૭) ચિત્ત પ્રદર ઉપર:—મોડી અધાડીના મૂળનો રસ લોઢનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો.

૭. અધેડો—મં. અપામાર્ગ મં. અધાડા હિં. ચીરચીરી, ઓગસ, લટ-છરા. પં. પુટકડા માં. આધીઝાડા રાં. અધાહોલી બં. આપાંચ કં. ઉત્તરચે. તેં. ઉત્તરેની, દુચ્ચીલકે તાં. નાપુડવી મલાં. કડધાડી. કાં. ખરખાસનોના. અં. અડમ. ઈં. રં. આદ્ર દી. લાં. એકારેથી એરિપગ.

* અધાડીને જિં. ચિમનરાય વેળ્લવે ઔષધીકૃતિમાં અપ્રસિદ્ધ વનરપતિ માની છે. પરંતુ હોકો એને મોડી અધાડીના નામથી સારી રીતે જાણે છે, એટલે એ મુખ-સિદ્ધ છે. એ અંગેડાના જેટલીજ ઉચી વધે છે. પાદડા પણ એનાજ જેવા થાય છે. માત્ર અધેડાના પાદડા આજા પોપડીયા રંગના હોય છે, પણ આ મોડી અધાડીના પાદડા પદ્મ લીલાજ રંગના હોવાથી તેઓને બીજોના ઉદ્ભવ થયા પહેલા પણ સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે, કારણ બન્ને અધાડીઓની સોડીઓપર એક સરખી હાસો (રેષા) હોવાથી બાજબીમાં પણ તેને ઓળખવામાં વધો આવે. નથી અધેડાની માફક આને સીણી ફાસોમાં લપેટેલા બીજ થતા નથી, પરંતુ પીણી અને આસો-દની માફક નાની મોડી દસ હાસોવાળા અણીદાર પોપટમાં માત્ર એકજ બીજ લગ-લગ ચોણી કે મજ જેવડું થાય છે. આ બે વારે અધાડી અધેડાથી જુદી પડે છે. મજાદિકને રૂઝ લાવવામાં અધાડા કરતા આ મોડી અધાડી ત્રણ ચાર ગણેા ઝુણુ કરે છે. એનો રસ તલના તેલમાં સીજવી તેલ માત્ર રહેથી તેલ નહીં નીતારી લઈ તે ગરમ અથવા તેલમાં તેવનો ચતુર્થાશ ભાગ સફેદ મીણ નાખી ઠરવા દેતા તે મજને સીધા રૂપનાર જીવમ મલમ બને છે. એમાં સફેદો અને બોદાર એ બેમાંથી એક અથવા બન્ને પાછળથી મેળવી શકાય છે. બધી વિદેશી દવા વાપરવી હોય તો એ તેમાર થએલા અલમમાં “કારમોનીક ઍસીડ” પણ મેળવી શકાય છે. એના મુકા લાકડાને દાઠણની માફક ચાવી તેના રસના ત્રણ મુટડા પી જવાથી તે બગાની અદરના અનેક રોગોને માત્ર એકજ દિવસમાં સાત કરે છે. એમ અમને વણી વેળા ખાત્રી મળેલી છે.

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમા અપાર ગુણ ગમીલા છે, પણ તે ગુણોના ગોષ્ઠ કરનાર બેદરજ્ઞ પ્રાચીન કૃષિવિદ્યેએ અગત્યમા રૂડી પાતાના સુદ્ધિદાશયથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની ગોષ્ઠ કરી ગમીલી અને કાળાનરે થનારી સતતિની તે વનસ્પતિ વિશે દબમણ પુનઃપ્રુદ્ધિ ગંદ ગોટલા માટ તેઓએ ગ્રાહ્ય ગ્રાહ્ય વનસ્પતિને ફેલાઓની પુલતમા ઉપયાગી કરી લીધી એ બાબતમા તેઓનું અનિરાય દુરદર્શિપણુ જણાય છે પરંતુ આની ઉપયાગી વનસ્પતિ ઉપર અને પાણિડ તથા ગુણાવદ બાધ અને પેય ઉપર આપણા વિશ્વાસ છે ક્યા ? આપણા પૈય કંઈ લેખિ પગીયના ગુલામ થયા છ એટલે જ પગીયનું ઉચ્છિષ્ટ વધે તે તે તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે । આ દુનિઆમા દુધ જેવો પાણિડ પદાર્થ બીજા કોઈજ ન હતા તેના પિક્કર કરી શક્તિ આપવા માટે “ કાશ્લીન્દ્ર બોઈલ ” (મજનુ તેલ) જ તેઓને માડ અને પાણિડ જણાવા લાગ્યું છે । એ દીડ, પગનું નાના નાના હાકગોળાન બેદરજ્ઞ દુધ જેવો પાણિડ પદાર્થ નહિ આપતા સવારમા ચાહનું શક્તિહારક ગરમ પાણીજ આપવાને ઘણાંઓએ ગિવાજ પાડેલો છે અપા । । બન્ય છે, આપણા લેખાની આ શાળપણની જતિને । । આવા વિપરીત આચરણનું પરિણામ પણ વિપરીતજ આવનાર છે, એમા કહેવુજ નુ । પરંતુ હજી પણ લેખાની આત્મા ઉવડની નવી એ આશ્ચય જ કહેવાય । આ તેમના વિપરીત આચરણથી બીજા ઘણા લેખાનું મન પણ પગીય વનુ ઉપર વળી ગયેલું જણાય છે એ બધીજ ખગાય અને ફેશને લૂણમા મેળાવી નાખનારી વાત છે લોકાનું કલ્પિત મન સ્વચ્છ કરવા માટે આ અપમાર્ગ (૧૫૨૭ કરનાર) નું વળન પરિણામે વાણુ હિતકર થશે એમ મમજણુ આ એક આયોઆપ થનાર જમલી સુપ છે એ વપાયુ (વપાડણે થનાર) છે એની ઉચાઈ ૪ યા ૬ ફીટ સુધી હોય છે વર્ષાઋતુમા આની ઉત્પત્તિ પુરુષા થાય છે અત્રાડા હિ દુત્તાનમા બેલે રાજા થાય છે, એની ડાબળી ઉપર ગ્યા અને ઘણી ત્રીણી ફાના હોય છે એના પાદડા સામસામા હોય છે અને તેના આદર દાંકે તુલસીપત્ર પ્રમાણે લયગોળ હોય છે પાનની નીચલી બાણુ નરમ હોઈ, પાછલી કાઈક ખડખડી હોય છે અને તેના ઉપર વણી ફાનો હોય છે ડાબળીની બન્ને બાણુએ બમે દીટડા એકએકને લાગેલા થાય છે નીચલા દીટડા ઉપર વાયુ કરીને એક પાન હોય છે, અને ઉપરનું દીટડુ ડાળી જેવું હોઈ તેના ઉપર નાના નાના દીટડા ઉપર વાયુ કરીને ૬-૮ પાન હોય છે તે પાદડા મન્મુખ હાય છે નીચેના દીટડા કરના ઉપરનું દીટડુ લાણુ હોય છે અત્રાડાની ટોચ ઉપર પાદડાની મધ્યમા એક લાખો તુગે નીડળે છે, તેમા અનિગય બારીક નરમ, કાટાવાળા અને રાખોડી જેવા રંગના બીજ હોય છે આ આખો હોડ અને તેના બીજ આપખીના કામમા આવ છે અથેડાની તણુ બનત થાય છે એ ધોળા ગતા અને પાણુ અથેડા (નહી તળાવને કિનારે અથવા પાણીની બેજ-વાળી જગ્યામા થનાર) માથી ધોળો અથેડા ગુણુમા એક છે અથેડાનું ગાડ દબધાવન (તાલજ) માટે ઘણુજ ઉપયોગી છે અથેડાનાં વણુડ મન્મૂત નામા અર્થવાળા છે અથેડાને ક્ષાર (ખાર) થાય છે તેમા અપમાર્ગન (૨૦૨૭) કરવાની ગુણુ છે એટલે તેનું ‘ અપમાર્ગ ’ (૧૫૨૭ કરનાર) એવું નામ સન્કૃતમા છે,

પૂર્વે ધોખી લોક આ ક્ષારને ઉપયોગ કરતા હતા. એના કૂલની મજરી બરડા હોવાથી તેનું સરકતમા “ખરમંજરી” નામ પડેલું છે એના બીજા ઉપરની કસો નીચે વળેલી હોય છે, એથી એને “અધ શલ્યા” કહે છે એના પાદડામા ક્ષાર વિશેષ હોય છે એથી એને “ક્ષારમખ્યા” કહે છે આ ક્ષાર કારખોટ ઓઠ પોટાસના જેવો છે મો ભાર વળનના દ્રવ્યમાંથી-પાદડામાંથી ૨૧ ૫૦, લાકડામાંથી ૩૮ ૦૧ અને મૂળમાંથી ૨૮ ૫૮ આ પ્રમાણે ખાર નીકળે છે ધોખો અધેડો-કડવો, ઉખ્ખુ, મારક ગ્રાહક, કિચિત્ તીખો, કાર્તિકારક, પાયક અને અગ્નિદીપક છે, તથા નરમ, ઉલટી એ ખાખતમા પ્રચરત અને કફ, કફ, ઉદર, અર્થ, રક્તદોષ, મેહરોગ, વાયુ, શિખી, અપચી, દર્દ, ઉલટી અને આમ, એનો નાશ કરે છે રાતો અધેડો-કિચિત્ તીખો, શીતળ, મશાવરોષક, ઉલટી-કર અને વાયુનો વિટલ કરનાર તથા રક્ત છે, અને વ્રણ, વાયુ, વિષ, કફ, કફ, એઓને નાશ કરે છે એનાં બી-રસકળે દુર્ગંધ, મીઠા, શીતલ, મશાવરોષક, રક્ત, ઉલટી કરાવનાર અને પિત્તનાશક છે તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે પાણુ અધેડો- (બેળવાળી જખામા ચનારા) તીખો છે એ સોળે, વાયુ, કફ, ઉધરસ, રોષ, એનો નાશ કરે છે (૧) વીંછીના દંશ ઉપર-અયોગના ઝાલ અથવા મૂળ પાણીમા ધસી દશ ઉપર ચોપડવા અથવા અધેડાના મૂળ પાણીમા ધસી, તે પાણી ગાળી, એ પાણી કડવું ન લાગતું હોય ત્યાં સુધી થોડું થોડું પીવાને આપવું પાણી કડવું હામે કે વિષ ઉતર્યું એમ સમજવું (૨) ઉદરના વિષ ઉપર-અયોગના કૂણી દીશીઓનો રસ કાઢી તે મધમા સાત દિવસ ચાટવું, અથવા અધેડાના બીયાં મધમા ચાટવા (૩) કૂતરાના વિષ ઉપર-અધેડાના મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવા અને કુવારનું લાણુ (ફડાણું, પાન) અને સિંધવ, દશ ઉપર બાધવું એટલે ત્રણ દિવસમા વિષ ઉતરી જશે. (૪) દંતરૂગ ઉપર-અધેડાનો રસ ચોપડવો (૫) કર્ણનાદ ઉપર-અયોગના ક્ષારનું પાણી અને અયોગના કંક, (ચટણી) તલના તેનમા ખુગ તળી તે તેલ કાનમા નાખવાથી કર્ણનાદ અને બવિરતા ગય છે (૬) આખો દુખવા આવે છે તે ઉપર-અધેડાના મૂળામાનુ ચૂર્ણ અને થોડો સિંધવ, તાપાના વાસણમા ઘાલી દહીંની તરમા ખસ કરવું અને તેનું અજન કરવું (૭) આપમા કુલ પડે છે તે ઉપર-અયોગના મૂળ મધમા ધસી અજન કરવું રતાંવળાપણા ઉપર-સખાકાળે ભોજન કર્યા પછી અધેડાના મૂળ સુમરે ૧ તોલા સુધી સતી વખતે આપવા એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું (૮) પિત્ત ઉપર-અયોગના બીયાં રાત્રે છાશમા પલાળી રાખી, સવારે વાટી પીવામા ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે ઉપગ બાન અને લી ખાતું (૧૦) કફ ઉપર-અયોગનું ગ્રાહ મૂળ સુદા બાળી તેની ગળ કરી, એક વાલથી એ વાલ સુધી મધમા ખાતી એટલે કફનો નાશ થય છે એજ ગળ પણી અને ગોળમા આપવાથી જળોદર અથવા બીજે અગમા થયેલો સોજો ઉતરશે. (૧૧) ચોથીઆ તાવ ઉપર-કુમારિકાએ કનિઠા સુતરે ગવિવારે અયોગનું મૂળ ચોથીઆ તાવથી ખીડન માણસના હાથે ખાવવું (૧૨) રક્તાર્શ ઉપર-અયોગના બીયાં ચોખાના

ધોવગમણુમા વાટી પાવા એટલે ગુનાર્થ વ્યવિતો નાસ થાય છે (૧૩) **મસ્ત-કરોગ ઉપર**—અધેડાના બીઆની દૂધમા ખીર કરી ખાવા આપવી, એટલે મસ્તકનગતો નાસ થાય છે એ ખીર ખાવાથી થલુ દિવમ થૂપ લાગતી નથી (૧૪) **કોગળીયા (કોલેરા) ઉપર**—અધેડાના મળ પાણીમા ઘસીને પાવા અથવા બીઆનો દહંડ કરી ચોખ્ખા ધોવગમણુમા પાવા (૧૫) **કમળા રોગ ઉપર**—અધેડાના મળ જાસમા વસીને પાવા (૧૬) **પુષ્પાવરોષ ઉપર**—અધેડાના મળ જનને દિવમા ધોગણુ કરવાથી પુષ્પાવરોષ, યોન્નિરોગ, એનો નાશ થાય છે (૧૭) **કરોળીઆ ઉપર**—અવડાના ક્ષારના પાણીમા માલકાગળીનું તેલ મેળવી તે તેલ મિશ્ર કરવું અને પછી ચોપડવું (૧૮) **ઉપરના ઉપર**—અધેડાના મળનો રસ ૪ તોલા કાઢવા તેમા જીભની ભૂકી પાણુ તોલા નાખી તે પીવા આપવું પથ્થ—મીઠા તથા ગળપણુ વગરનો એળો એરાક આપવો. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું એનો ઉતાર—ખોરડીના અથવા જસુદીના પાલાનો રસ આપવો એટલે આગનું શમન થશે (૧૯) **પેટ ડુખવું હોય તે ઉપર**—અધેડાના ચામચ પાદડા ચારી ખાવા અથવા તેનો રસ પીવો (૨૦) **જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો**—રવિવારે પુષ્પ નક્ષત્રમા આન કરી અધેડાના મળ કાઢી લાવવા અને તે ઉઘા ટાંગી મૂકવા એ મળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અંબોરે બાધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે પ્રસવ થયા પછી તામરનોય તે કાઢી લઈ વહેતા પાણીમા નાખી દેવા વાગ કરવાથી ગર્ભાશય અદાર પડવાનો સંભવ છે ઘોળા અધેડાના મળ કમરે બાધવા એનો પણ એ ગુણ છે (૨૧) **કંઠકુળજ સંજીવાત ઉપર**—અધેડાનો રસ અને લીડી પીપર એનું નખ્ય આપવું (૨૨) **ઉધરસ ઉપર**—અધેડાનું ચૂર્ણ એક ટાક અને મરી એક ટાક, એ એકત્ર કરી મધમા ચાટવા (૨૩) **કફજવર ઉપર**—અધેડાના પચાગનો કાઠો તણુ મામ પર્યત મધ નાખી આપવો (૨૪) **ચોથીઆ તાવ ઉપર**—રવિવારે અધેડાનો પાલો લાવી ગોળમા વાટી ગોળીઓ કરી ગખની ગોળી તાવ આપ્યાના પૂર્વે આપવી (૨૫) **નાસાર્થ ઉપર**—અધેડાના બીયા, નિધવ અને ચૂલા ઉપરનો ધુમાસ એ તેલમા નાખી તે તેલ પાકુ કરવું અને ગાળી લઈ નાકમા ટીપા પાડવા (૨૬) **અપામર્ગ ક્ષાર**—અધેડાના જાડને ગાળી ગખ કરી માટીના વાસણુમા કાલવી તેમા રાખથી એગણુ પાણી નાખી યુગ હલાવવી. પછી તે આખી રાત ગખી, પ્રાન કાળમા તે ઉપરનું નીતયુ પાણી લોખંડની ક્લાષમા કાઢી ક્લાષ નીચે તાપ કરવો, તેથી તેમાનું પાણી બધી જઈ ક્લાષના તળીએ ઘોળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી લેવો આ ગીતિએ બીજા ક્ષાર—તુલોનો ક્ષાર કરવા (૨૭) **અરેળ ઉપર**—અધેડાનો ક્ષાર ગોળમા કાલવી ખાવો (૨૮) **જલોદર ઉપર**—અધેડાની પાચ તોલા લીલી સળીઓ લાવી તેમા ૭૫ તોલા પાણી નાખી ઉકાળી ૫૦ તોલા ગઢે ત્યારે ગાળી રાખવું અને દર વખતે પાચ તોલા પ્રમાણે આપવું (૨૯) **મર્કટા રોગ ઉપર**—અધેડાનો ખાગ ગોખરના અથવા પહાડમળ (કાળીપાટ)ના ઉકાળામા આપવો (૩૦) **શ્વેલુ ભરોડ આવવાને**—અધેડાનો ક્ષાર તણુમા ભરવો.

૮. અજગરી—મં ૦ ગું મં અજગરી

પાંગ માધવા વિષે જે ચોનડ વાલી કહેલી છે તેજાની આ એક છે એના અગ ઉપર મડળી હોય છે અને એ અજગર નામના મપ જેવી દેખાય છે આ વજાની લગાઈ ૫-૬ હાથ હોઈ તે ગભરિત હોય છે અને એના ઉપર પાદડા શેડાજ હોય છે ઉપશોગ—એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાના ફિવસે લાવી તેના હુકડા કરવા પછો તે દૂધમા નાખી ઉઘાળી તે દૂધ પ્રાસન કરવું અને પરેજી પાળવી એટલે એના મેવનથી સરીર બળકટ થાય છે કાર્તિક સાગી થાય છે, માલગવામા માડ આવે છે અને આયુષ વધે છે એવું ગુણ્તામાયે કહેવું છે

૯ અજગન—અજગના ઝાડ કાકણ પ્રાતમા ધણાજ થાય છે આ ઝાડ પ્રધારણુ દશ પાર હાથ ઉચાઈના હોય છે એની ડાળીઓને મેર આવી સુદર વનજીઆ ગંગના ફૂલો આવે છે એના પાદડામાથી પીથો રમ ઉપજાય થાય છે

૧૦. અજગની—એ ઝાડ કકત પાનદેશમાજ જોવામા આવે છે એ ઝાડ જણાજ મોટા થાય છે એના પાદડા સરમવજાના પાદડા જેવા પરતુ તે કરતા નાના હોય છે અને ઝીલી ઝીંગો આવે છે એવું લાકડુ ધમારત પાધવામા માડ છે આ ઝાડના પાદડા ટોગેને ખાવાને ઉપયોગી છે ઘાસનો હુલ્લ પડ છે ત્યાં આ પાદડા પાઈ દાગ છવ છે એવા આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે વમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે તેના છેદના થાય છે (૧) પ્રમેહ ઉપર—અજગનીના નળનું દૂધ અથવા પાદડાનો રમ ઝાડી આપવા અજગનીના પાદડાનો આખોના નગમા ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે

૧૧ અજગો—મં ૦ યવાની, યમાની મં ૦ ઝોવા હિં ૦ અજગાધન, અજગ-માધન ૫૦ યમાની યોવાન ૬૦ અજગવન ઝોમ, ઝોડ, ઉડુ તેં ૦ ઝોમામુ, ઝોમમી ૧૦ મસાં ૦ ઝોમ, અમન તું ૦ ઝોમા કાં ૦ અનજ નાનુખા ૫૦ ૦ અન મુલકી ૧૦ બિશખવિડમીડ કાં ૦ કરમ કાપૂદીકમ

અજગો ખનગમા થાય છે એનો છાડ આસન હાથ ઢાઢ લામ ઉવા વધે છે

* અજગનાના શુપ થાય છે ડમેજ ઝાપધામા અજગો વરમ, પેટના દર્દન નાશના અને શત્રુને માન કરનાર ગણાય છે પેટની અદરના વાગોળો મગડો, બદ-દજમી (અજળું), દરત ગમેરે દરદામા આ અમુદ્ય ઈલાજ થઈ પડ છે ડાકરા- (નાળીયા) ના દગ્માં જો કે થોડી અસર કરે છે, તે પણ એના મેવનથી કાવદો થાય છે મિં ૦ બુદ કહે છે કે અજગમામાં મરી અને રાઇની વરમી, વીવાનાની ૬૦-વાશ અને હિં ૦ ગની ૫૫ બવ કરવી, વાયુને કઢાડવો આ ત્રણ ગુણો અ-ત્ર રહે છે અજગાનું તેલ સધિવા (સાધીઆ વા) ના વરદમા માધા ઉપ-સાપડાય છે મિં ૦ વિન-સેલ કહે છે કે અજગાનું તેલ જઢાડવાન કે મેર કચરેલા અજગમા ૧૫ મેર પાણી નાખી દાઢ જઢાડવાની રીતે નહિકાય કરથી ૧૦ રોગ પાણી જઢાડજુ જોઇએ દેશી વેધ કહે છે કે—અજગો અથવા એને સિધવ, હિં ૦ અને હરડેની સાથે આપવાથી પેટનો મગડો દૂર કરે છે, અને એમ માને છે કે આનાથી સરીરમાથી નીકળતા પ્રવાહ બધ થાય છે એને પોવાનું પાણી અજગ વગેરે બનાવવામા વપરાય છે યુનાની હકીમ ફેફસાના નગની પાસેની નળી નુછ હોય અને કંઈ વધારે નિકળતા હોય તો તે બધ કરવા માટે અજગો આપવાનું કહે છે, અને અજગાને વાદી પોદીસ મનાવી પાધવાથી એ દર્દનો ખીટકલ નાશ થાય છે

અન્યો પ્રસિદ્ધ છે એનો ઔષધમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે અન્યોમાંથી એક પ્રકારનું સ્તવ કાઢે છે, તેને અન્યોના કૃષ્ણ કહે છે એ મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉત્તરવિની સહેરમાં બને છે અન્યો—તીખો, કડવો, રૂચિકર, ઉષ્ણ, અમિદોષક પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હૃદય, સારક અને વૃષ્ણ છે, તથા વાતાર્થ, કફ, શ્લેષ્મ, આત્માન, વર્ષિત, કૃમિ, શુક્રોષ્ણ, ઉદર, આનાહ, હૃદય, પ્લોહા, મુત્ર, ૬૬૦ રોગ અને આમ-આત એનો નાશ કરે છે (૧) પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અન્યો ઉપર—અન્યો ખાંધ ઉપર ગરમ પાણીના છુટડા પીવે (૨) શીતપિત્ત ઉપર—મેથ અને અન્યો ખાવે (૩) સ્વેદક્રમ અને અસ્તક્રમ ઉપર—અન્યોનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી ઉધતી વેળાએ સુધવું અથવા અન્યોની બીડી કરી પીવી (૪) બહુ મૂત્ર ઉપર—અન્યો અને તલ એકત્ર કરી આપવા (૫) ગરમી ઉપર—અન્યો સાકરમાં ખાવે (૬) ઉધરસ, કાસ અને કંઠજ્વર ઉપર—અન્યો, લીંડા પીપર, અરડુસી અને ખસખસના છુડવાનો કાઢો આપવે (૭) કંઠજ્વર ઉપર—અન્યોનું ચૂર્ણ અને બિડલીશુ છાસમાં નાખી આપવું.

૧૨. અન્યોદ, બોડી અન્યો—સં ૩૦ કં ૬૦ હિં ૦ અન્યોદ. બં ૦ વનખમાંની તૈં બાળ મૌદ, વ મ ૬૦ કરપસ ૨૦ હવલકુંદીરકસ. ૭૦ સેલે રીસીડ. ૬૦ એપીયમ એપીયોલેન્સ.

આ એક અન્યોની જાતિ છે. એ ઝાડ સાવતરિક છે એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં ધણે દેશોમાં થાય છે બંગાલામાં એની ઉત્પત્તિ ધણી છે એની ઉચ્છ્ર સુધારે દોઢ દ થ હોય છે એને ધોળા રંગના બારિક ફૂલો આવે છે અન્યોદ—રૂચિકર, રીપક, તીખો, રૂચ, ગરમ, વિદારક, હૃદય, વૃષ્ણ, બસકર, લઘુ, કફ, મનરબક, આદક અને પાચક છે, તેમજ તે આત્માન સ્વ, કફ, વાયુ, અગ્નિ ઉદરોગ, કૃમિ, ઉલટી, નેત્રોગ, બસ્તિશ્લેષ્મ, દત્તરોગ, મુત્ર અને શુક્રોષ્ણ એનો નાશ કરે છે (૧) મધુરો ઉપર—અન્યોદનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં કાસવી આપવું. (૨) શૂળ એટલે પેટે દુખવું હોય તે ઉપર—અન્યોદ ગરમ પાણીમાં સેવન કરવી (૩) અતિસાર ઉપર—અન્યોદ, મેથરસ, આદુ, ધાવડીના ફૂલ, એનું ચૂર્ણ કરી, પાણી નહિ નાખેલા માથના દહીના ઘેળવામાં આપવું, એટલે પાણી નેવા અને ધોળા પ્રવહ જે અતિસારનો હોય છે, તે પણ બધ થાય છે (૪) વાતવિકાર ઉપર—અન્યોદ, લીડીપીપર, રાસના, ગળે, મુંડ, સુવા, અસધ અને શતાવરી, એનું ચૂર્ણ કરી ધોમાં આપવું, એટલે હૃદય, કુખ, કાઠ અને કફ એમાના વાતવિકારનો ધણો વેગથી નાશ કરશે (૫) અન્યોદ અને શૂળ ઉપર—અન્યોદ, હરડે, પહાડમળ, સુ, મરી, લીડીપીપર એનું ચૂર્ણ કરી તે ગ મ પાણી સાથે આપવું (૬) ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે—અન્યોદ, મુંડ, લીડીપીપર અને જર એનું ચૂર્ણ મગમાં આપવું (૭) અન્યોદ દિવંદી સર્વ વાયુ ઉપર—અન્યોદ, વવડી, લીડીપીપર, વરી-આળા, નાગમેથ, મરી અને સિધવ એ એકેક લાગ, હરડે ૫ લાગ, મુંડ ૧૦ લાગ, વૃદ્ધ ૧૦ લાગ અને ભગમળ ૩૬ લાગ, એ પ્રમાણે મર્વનું ચૂર્ણ કરવું, અને ચૂર્ણથી બમણાં મેળ દહ તેના પદમાં ગોળાઓ બોરના કળમાં

જેવડી કરવી એ જોળી ગરમ પાણી સાથે આપતી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) છલ્લુજ્વર, શરદી અને શરીરમાં દાદ આવે છે તે ઉપર—અન્નમોદ ચાર માસા નિત્ય પ્રાત કાળે અને સાંધકાળે ઠંડા પાણી સાથે આપ્યા સિવાય એમ ને એમ ગળી જવે

૧૩ અન્નવલા—સં અન્નવલા, ક્ષુદ્રપલ્લોર્જક, અર્જક મં અન્નવલા. પ્રં મણીતુળસ હિં અન્નવલા કં કગોર્જે. તૌં કાંરુત્તસી કાં પલમયુક. અં કરન્નયુક લાં યોસીયમ ચેટીસીમમ.

એનો ધોળા અને કાળા, એ બે પ્રકાર છે તેમા ધોળા અન્નવલાને “મણી તુલસ” અને કાળા અન્નવલાને “કાળા મણી તુલસ” કહે છે. એ ઝડ ઝુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉચુ વધે છે એના પાદડા તુલસીના પાદડા કરતા એટા હોય છે અને માજર લાખી આવે છે અન્નવલા-તીખા, ગરમ, ઠંડા, દાહકર, ડ્રિમ, રક્ષ, રૂચ, દીપક, પાક વખતે લધુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, મજી વિષે હિતકર અને વાયુ, કફ, નેત્રરાગ, મૂત્રકૃમ્મ, અરિચિ, વિપદોષ, કમળો, કુલકમળો, આંકરો, ચાળા, અમિમાલ, ત્વગ્રોગ, વિષ રોગ, ફૂમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દડુ, હરોગ, પાર્શ્વજળ, જ્વર, કફ, કુષ્ટ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે (૧) પેટ દુખતું હોય તે ઉપર—અન્નવલાનો રસ આપવો (૨) છાકસાંની ઉલટી ઉપર—અન્નવલાના બી વાટી મધમા આપવા. (૩) પ્રદર ઉપર—અન્નવલાના પાદડાનો રસ ચોખાના ધોવણમા આપવે

૧૪. અડદ—સં માપ. મં ઉડીદ હિં ઉડદ, ઉરદ. ય માપકલામ. કં ઉડ. તૌં મીનુઉલુ-મુલુ તાં ઉલદુ મક્ષં ઉલુનુ તું ઉર્દુ કાં અં માપ. હં કિંડી બીન. લાં ફેસીઓલસ, રેડીએટ્સ, ફેસીઓલસ, રોક્સ, ભુર્ધીઆઈ

આ એક દિલ્લ ધાન્ય છે એ આપ્યા હિ દુસ્તાનમા-કમી જસ્ત ઉપન થાય

* મહી મિ પટેલએ માત્ર બેજ પ્રકારના અન્નવલાનું વર્ણન આપ્યું છે, પરંતુ પોતાના મરાઠી નિષ્કરમા ન ૧૨૯ થી ૧૩૨ સુધીમા બાર્કિ (ઝીણા) પાદડાનો ધોળો, કાળો અને સુન ધી એમ ચાર ભતનો અન્નવલા બતાવ્યો છે સાહિત્રામ નિષ્કરમા ધોળો, કાળો, બર્બરી અને વનબર્બરી (વન તુલસી) એ ચાર નામ આપે છે મિ પટેલ બર્બરીનેજ (ન ૧૩૬ મા) રાન તુલસી કહે છે આ પ્રમાણે આના માટે જુદા જુદા ભત દેખાય છે, પરંતુ આ ભતની તુલસી વનમા થતી હોવાથી તેને કેટલાક વન તુલસીજ માને છે તુલસીને દેવકાર્યના ઉપયોગી માની સ્વસ્થાનામ સ્થાપિત કરનાર કેટલાક મહાન પુરોહિ માત્ર રામ (ધોળી), શ્યામ (કાળી) અને વન આ ત્રણુ ભત બતાવે છે વેલકદપત્ર (જૂન ૧૯૧૩)માં રામ અને શ્યામ સિવાય બ ગાલામા થનાર દદિદ, બાબી અને તુકાસમીય આ ત્રણુ ભતો બીજી બતાવે છે આ બધા પ્રકારની તુલસી પૈકી રામ અને શ્યામ આ બે ભતો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે બાકીની દદિદ, બાબી અને તુકાસમીય ને અન્નવલા સાથે કાઈ સંબંધ છે કે કેમ, તેમજ અન્નવલો એજ વન તુલસી છે કે કેમ, એ બહુ ધણુ જરૂર જણાય છે કેટલાક માને છે કે વન તુલસી હાકાર પાસેના વનોમા પુકળ થાય છે આ બાબત સકારીલ હોવા છતાં પણ અન્નવલામા ઝીણા પાદડાનો (ક્ષુદ્રપલ્લોર્જક) અને મોટા પાદડાનો (વટપત્ર) એ બે તો જુદાજ હોવા એઈએ અન્નવલાની ક્ષુપ ભતિ છે

છે એનો છાંડ સુમારે લાક્ષણ ઉપર વલે છે અડદના પાદડા ખીસીના જેવા જિલ્લ અને મહજ નાના હોઈ મોળા હાય છે એની ડાળીને પુલ આવી શીગો લાગે છે. શીગો જુની થયા પછી એ જાડ કાપી મુકાવવા નાખે છે દાણા માગ મુકાયા પછી તે એડા કરે છે અડદનો રગ કાઠો છે, પરંતુ તેની ત્રણ વાળી હોય છે માત્ર હિપગની હાલ ડાળી હાય છે અડદ પોલ્ટિક અને ટીનળ છે એના પુષ્કળ પદાર્થો ખર્ચ છે અડદ ઢાંગને ખવગવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે દાણા ગંદી લીધા પછી ઝાડના અને ડાળીના બધા ઢોંગ વણા આનદથી ખાય છે દુગળી ગાય અથવા બેસને અડદ ખવગવવાથી વધારા દૂધ દે છે અડદ—સ્તિન્ધ, ગોપદ, ઉખ્લુ, કંકકાક, પિત્તર, ગમ્મ, મલમદલ, પિત્તને કાપાવનાર, ગેચડ જડ, બલકર, મતપણ, ન્યાદુ, પોલ્ટિક, મગલ, શુકલ, દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર માસને વધારનાર મેદવર્ધક અને દમ શ્રમ પગિણામ સ્થા, અર્દિતવાયુ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે.

(૧) અડદનો વડા—અડદની ત્રણ ચાણીમા પચાણી રાખી વાટની અને તેમા મીઠું, ઘી હીંગ જીરુ, આદુ એ પદાર્થ નાખી તે વાટેલી દાણાના વડા દગવા તે લીધા અથવા તેલમા તળીને ખાવા એટલે વાયુ અર્દિત વાયુ (મીઠું વાકું અથવા જીરુ), અર્ચિ દુર્ગંધપણુ, ક્ષમ અમદવ, શળા એનો નાશ થાય છે અડદની છાળ વાટી કઠીમા મેળવી વડા કરી તળાવા તે નવન કરવાથી પુષ્કળે હિતાવદ, બળકારક અને ધાતુવર્ધક (૨) પુષ્કળ ઉપર અડદના લાડ—અડદની ઢાળનો લોટ વઢિના લોટ આખાનો લોટ અને લીંદી પાંપગનુ ચૂણુ એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઈ એકત્ર કરેતુ તેથી અડદુ લી તેમા નાખતુ પછી માગી રીને શેડા, પછી બધાના સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણુ પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાડુ ચાર ચાર તોલા વજનના બાધી, તે લાડુ ગર ઉઘલી વેળાએ ખાઈ, તે ઉપર ૧૫ તોલા દૂધ પીતુ, અને ખાદા, ખાગ, તેલવાળા વગેરે પદાર્થ વર્ધ કરવા એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બલ ક્ષીણુ થતુ નથી. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર—અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની ગમ્મ પાણીમા મેળવી મસ્તકે લેપ કરવા. (૪) હેડી ઉપર—અડદ અને હળદર એનુ અર્ધ અને તાગ (સમુ)નો ઘૂમાડા પ્રાસન કરવાથી તે હેડીનો નાશ કરે છે (૫) વાળા ઉપર—વાળાનો કોઠો થઈ આવેલાં હોય તા તે ઉપર અડદના લોટમા પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી તે ફાંવો ઉપર આપડવા તે ઉપર માથ કે મળીથી થોડું ભેડી તેપર ગરમ તેના એક પછી એક રીપા પાડવા, એટલે તગતજ તે કોઠો કુદી વાળો એકત્ર થઈ બહાર પડે છે અને કોઠો સાથે થાય છે (૬) ઘાત જળ તેને મારે—અડદની ઢાળનો લોટ ૪ પૈમાલાગ ગાયના દૂધમા માગી તેમા લી નાખી ગરમ ગરમ છે

૧ અડદ આખાન કરતાં અને કીર્વ વાકી છે એની શક્તિ આડુ અને મગી તથા લી નથી છે અને પ્રતિનિધિ ચેષ્ટા છે તાન્ન અડદ વાટી વોળા દેડ ઉપર ચોપડવાથી અત્યંત મુલ્ય વરે છે (અભિનવ નિષ્ઠ ભાગ ૨)

* તમાકુની માફક જમાડો પીવા વળી આજ પ્રમાણે સીસમના લાકડાના બેકો અને મોપારીના ચોપાના છોડા એકત્ર કરી તેના જમાડો પીવાથી પણ કચ્ચા (હેડી) શાત થાય છે

દિવસ આપવા (૭) પુષ્ટતાને માર્ગ—અહની મોગર દાળને ગાયના તાજા દૂધના અથવા ઘાળ શેરડીના ચમના ૨૧ પુટ ૨૬ પછી તે મળ દળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાતઃકાળમાં ગાયનું દૂધ પાગર લઈ તેમાં તે લોટ એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી ને દૂધ મારી રીતે ઉકાળવું, અને ઉકળ્યા મારે એટલે તેમાં ખડી-સાકર બે તોલા સુધી અને તાજું લી બદામ ચારોળી બચકલ, એલચી, વગેરે મઘાલા નાખી મેવન કરવું (૮) નાસારોગ ઉપર—અહનો લોટ, ડાંગર અને રાતા ટેશમી ડાપડાની ગાય પાણીમાં મેળવી મગદો લેપ કરવો

૧૫. અતિવિપ (વખમો)—મં અતિવિપ મં અતિવિપ હિં અતીસ ૧૦ આતદ્ય ૨૦ અતિવિપ, અતિધીજ નૈં અતિવાસા લાં એકાનાંદમ રિટ મેકાંદમ

અતિવિપના ૫૩ હિમાચલના ઉપર અને એની આપપામના પ્રદેશના દુર્ગર ઉપર થાય છે એ પ્રાડના મૂળીઆ અથવા કદ દારી લાવ હ તેને અતિવિપ, અતિવિપની ડળી ક વખમો કહે છે એમાં ઘોળો, કાળે અને પીળો એવા ત્રણ પ્રકાર છે એની જાલ કપડા ગગવાના કામમાં ઉપયોગી છે ઔષધમાં ઘોળાનેજ ઉપયોગ થાય છે અતિવિપ વચુર દડવુ હોય છે અતિવિપ સર્વ પ્રકારના બચરો ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે એ નાના બાળાના ઔષધમાં ઘાજી આવે છે બાળા ટાની છુડીમાં (બાળા છુડીમાં) અતિવિપ ઔષધ મુખ્ય છે અતિવિપ—ઉચિત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અમિદાપક, ગ્રાહિ, ત્રિપા પચાવનાર, રૂપિતત્વર આમાતિસાર, જામ વિષ ચટ્ટ, ઉલ્લી, તૃપા, દૂધિ, અર્શ, મળકચ, પિનોદર અતિસાર અને મવ બાધિઆના નાશ કરનાર છે (૧) બાળકોની ઉંચરસ, દમ, તાવ તથા ઉલ્લી ઉપર—અતિવિપનું ચૂર્ણ તાત્કાલ્ય જોઈ મધમાં આપવું (૨) નાનાં બાળકોના તાવ અને ઉલ્લી ઉપર—અતિવિપ અને નાગરમોથ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) પિત્તાતિસાર ઉપર—અતિવિપ કડાની જાલ અને હાજવ એનું ચૂર્ણ એખાના ધાવરામણમાં મધ નાખી પાવું (૪) દમ અને ઉંચરસ ઉપર—અતિવિપનું ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઈ, મધમાં મેળવી રાત્રિમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત આટવાથી દમ અને ઉંચરસ જાય છે (૫) સમઘણી, સર્વ જવર, અરૂચિ, અભિમાદ એ ઉપર અતિવિપનો કાઢો—અતિવિપ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીના ફૂલ, કડાની જાલ, લોત્ર અને પહાડનળ એનો કાઢો કરી આપવા, એટલે ઉપરના સવ ગેગ દૂર થઈ ધાતુની તદ્દિ થાય છે (૬) તૃપા ઉપર—અતિવિપ અને લોડા વળનો કાઢો આપવો (૭) બાળકોના આમાતિસાર ઉપર—સુડ, અતિવિપ અને નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો (૮) બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર—અતિવિપનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું (૯) મુવારોન ઉપર—અતિવિપ મધમાં આપવું (૧૦) સમઘણી ઉપર—

* વખમોના ૨૧ જોઈ ન રવાદ કાઠેડ રસોલો છે એ બાળકો જેવી એક ધાસની જડ છે એની માત્રા ૧૦ માસાની છે એ બાળકને દંડ કર્તા આહારપાચક, અતિસારને બાધનાર, કફનાશક, વાતુનો લય કરનાર, તેમજ અર્શ અને જલોદરને કાબડો કરે છે પેટમાં દુખનું હોય તો વખમોની નાની કાડની ગળી જવી એ અનુભવસિદ્ધ છે

અતિવિષ, સુઠ અને મગ્ગ એનો કાઢો કરી અપવે.

૧૬. અનત—મં પિડિતગર કાં અનત હિં ૪૦ પિડિતગર તૈં ૦ તપરપાદિકમુ. લાં ગાર્ડનિયા, ફલારિડડા.

એ ઝાડ ધણુજ મોટા વધે છે એ ઝાડ કોકણ પ્રતમા ધણુ મળે છે * એના ખાદ્યાં છાંયાં અને જડાં હોય છે એ ઝાડ ધણુજ ગોલાવત દેખાય છે આ ઝાડને આવણુ માસમાં તગડના ફૂલો જેવા ઝુમખાદાર ફૂલો આવે છે એ ફૂલો ધણુજ શેલાવાળાં દેખાય છે એનો વાસ મુલામિક અને મધુર આવે છે એમા ઘોળા અને કળો એવી બે ભત છે એ ઝાડ તગરની ભતનું છે (૧) નદ વાણુ ઉપર—(અનત વાતપર)—જે સ્ત્રીઓ પૂગ મહિના થયા પહેલા પ્રસૂત થાય છે, તેમને કેટલીક વખત નદ નામક વાણુ મસ્તકે ચડે છે જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવે લાવવાથી દેખાતુ નથી, આખો આગળ અધારા આવે, દાંત ચોડી જાય, માથુ ખૂણવા લાગે, તેને અનતના ઝાડની ઉત્તર દિશા બહોળી મૂળાડી (મળીહિ) કાઢી, ૬ ડા પાણીમાં ચદન પ્રમાણે ધમી, મર્વ મસ્તકને લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ઝોળના રહેવું, તેજ મૂળની એક કકડી અભોડમાં તાણી બાધવી, તથા સકિત પ્રમાણે ૬ ડા પાણીમા મૂળ ધસી પાવુ પથ્થ—કળથી બાંધી તેનુ પાણી પીવાને માટે અપ્પુ ગુણુ જળ્યાયા પછી ધી ભાત આપવા (૨) સર્પના વિષ ઉપર—અનતના મૂળ અને અરીઠા પાણીમાં ધમી પાવા. (૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તક-શૂળ ઉપર—અનતમૂળ અને ભારગચળ ગરમ પાણીમા ધમી ચોપડવાથી તરત શૂળ થાય છે, એવો વનોષધી-પ્રકાશકારોનો ભત છે (૪) મસ્તકશૂળ ઉપર—અનતના મૂળ ધસી લેપ કરવાથી તુરત શાંત થાય છે

૧૭. અનનસ—સં અનનામ, કીતુકમગક. હિં અનનાસ મં અનનસ ૪૦ અનાસુ, હનાનુ તાં નૈં પારોગતાલેતુ, પારેગી પેલાકામિ મલાં અનાનમ ૪૦ પાપન એપલ લાં અનનાસા સેદિવા

અનનસના ઝાડને કેવડાના ઝાડ જેવા પાદડા હોય છે એ ઝાડો ધણુ કરી વાડની બાણુએ ઉગે છે. કારણુ કે એ ઝાડના પાદડાને કાઠા હોય છે, તેથી જનાવરોનો તેમા નિભાવ થતો નથી. આ ઝાડને મધ્ય ભાગમા કળ આવે છે અને એ ફળને અનનસ કહે છે એના સર્વ અંગે કાઠા હોય છે એની ડાળોઓ કાપી જમીનમા વાવવાથી ચોટી જઈ તેનુ ઝાડ થાય છે એ ફળનો રંગ રાતો અથવા પીળો હોય છે અનનસનો મુરખો થાય છે અનનસ ખાવામા સ્વાદિષ્ટ હોય છે એની વચ્ચેનો કંઠુ ભાગ કહાડી નાખવો તે ખાવાને ઉપયોગી નથી, પણ અવ-ગુણુકારક છે છતા ખાવામા આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાઠા, દહી અને ચાકર ખાવી, એટલે બાધ થતો નથી અનનસના પાદડાના ઉત્તમ દોરડા થાય છે અન-નસ જૂખ્યા હોઇએ ત્યારે કોઇ દિવસ ખાતુ નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણુ કરે છે અનનસ ગલિંછીને વર્ણ છે અનનસ—લીલુ હોય ત્યારે રૂચિકર, મધ,

* એમ ચોકકસ થાય છે કે આ અનત અને અનતમૂળ બન્ને લુદા છે અનતમૂળ એ કાળી ઉપરસાલ (ઉપરસલી)ના મૂળ છે

ગુરુ, કક્ષિપકારક, આગ્નિનાયક અને શ્રમનાયક છે. તેમજ પાકવાથી મીઠું, પિત્તનાયક તથા રસવિકાર અને આતપવિકારનું નાશકર છે (૧) અજીર્ણ ઉપર—સાગ પાકેલા અનનસના બારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને મિધવની ભૂકી નાખી ખાતુ (૨) જતુ (ફૂમિ) ઉપર—અનનસ એકલુજ ખાતુ, એટલે જતુ (ફૂમિ)નું પાણી થશે (૩) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર—પાકેલા અનનસની છલ અને એમના કઠિન ગાભા કલાડી નાખી બાકીના ભાગનો રસ કાઢવો તે રસમાં અખર, જીર, બચકળ, લીડીપીપર અને મચળની ભૂકી કરી નાખવી અખર કમતી નાખતુ એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું, અથવા અનનસના ટુકડા, લીડીપીપરનું જીર્ણ નાખી આપવા (૪) પેટમાં વાળ ગયો હોય તો—પાકેલું અનનસ ખાતુ, એટલે કેશ જવાથી થનારી પીડા દૂર થાય છે

૧૮. અંજીર—સં કાકો-રામોદ્ગરિકા ફલ હિં ૦ અજીર બં ૦ આજીર, પેચારા મં ૦ અજીર કં ૦ અંજીર તં ૦ મેડિપટુ અં ૦ તીન. ફાં ૦ અજીર. ઇં ૦ શીમ લાં ૦ ફાઇકસ ફેરીકા

અજીરના ઝાડ ધણુ કરી ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે અરબસ્તાન, ધરાન, તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ અને આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં અજીરના ઝાડ પુષ્કળ થાય છે એ એક ઉપરાની જાતિ છે કારણુ એના ફળની આકૃતિ અને એમાંના ગર્ભ ઉપરાના ફળના જેવો છે ઉપરાની પેઠે એને ફૂલ પણ આવતા નથી એની ઉચાઇ દસ હાથ કરતા વધારે હોતી નથી અજીરનાં પાદડા મોટા હોય છે અજીરના કાચા ફળોનું શાક થાય છે, એ વ્વાદમાં સારૂ થતુ નથી, પરંતુ બાંધક નથી પાકેલા અજીરનો મુગખો કરે છે તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અજીરના અગમ રક્તવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છે, એટલે અશક્ત લોક એને સવારમાં ખાય છે શિશિર ઋતુમાં ઠંડીના યોગે જ્યારે જીભ અને મો ફાટી જાય છે ત્યારે કેટલાક લોક અજીરના પાદડાની ગખ તેને ધસે છે સુકા અજીર અરબસ્તાનમાંથી આવે છે અજીરની લાખનો અળતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે અંજીર—શીતળ, સ્વાદુ અને ગુરુ છે. રક્તદોષ, દાહ તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે (૧) શરીરમાંથી ગરમી જઠ રક્તવૃદ્ધિ થવા માટે—પાકેલાં અજીર રાત્રે ઊંલી સામસામાં બે કાપ મૂકી તે કાપમાં સાકર ભરી ઝાકળમાં મૂકવા અને સવારના પહેારમાં ખાવા આ પ્રમાણે પદર દિવસ કમ દરાવવો પુષ્ટિને માટે—સુકા અજીરના ટુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરાથી ફોતરાં કાઢી સકાવી ખડીમાંકરની ભૂકી, એલવીદાણાની ભૂકી, કેસર, ચારોળી, પીસ્ટા, બળદાણા, એ મુમલાગ લેઇ ગાયના ઘીમાં આઠ દિવસ બીજવી રાખી પછી નિત્ય સવારમાં તે મિશ્રણ ૨ તોલા પચેત ખાતુ. આઠ વર્ષની ઉપરાતના છોકરા અને શક્તિશીલને સાડ રિતાવહ હોઇ ઠંડાઇ, ધાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે. (૩) દમ ઉપર—અજીરમાં ચોરઆમળાનું દલ નિત્ય

* અનનસ ક ઠંડા નળને અને જાસ લેવાના અવયવને ટુકડાનકારક છે એની શાતિ ખાડ અને વરીયાળીનો મુરખો છે

પ્રાતઃકાલે - મામા પ્રમાણે મનન નવન કરવું (ક) ગળ્યામાં અને છલ પાશે
અથવા આપ્યું હોય તે:-મન અછરનો કાલો કરી તેનો લેવ કરવો (પ)
સોડીસ-અછર નાન લાવી કરી નુમડા બદલ વગેરે ઉપર આપવા +

૧૯ અપ્પાઈ (આપુલો) - સં મળાશિ મી, અર્જુશિયા મં બરમ-
બળ થાં ક્રાચનવાય હિં મમ મુઅરામમ ગોળિયામેમ બં ચત સિમ,
મામલાઈ નિમ કર નિશીકાચિ તં કાચિન્ટુ અં ગિલાકુલગોલ લાં ક્રેનોપા-
સિયા અનસિનામિન ૦૦ આપલ

આ વેવાના બંનબળ નયતવાલ પતંગી એવા મગદીમા નાંબો છે એ
બધુ વર્ષ છે એ મુજ નક્ષત્રના અગ્નિમા વાવવામા આવ છે + આશ્વિનમા તેને
નીંગા આવ છે ત નુમાન પોણા હાથ લાગી હોય છેવડે ક્રાચના જાવી હોય છે
તેનુ શાક કર છે અને ત માનમા પણ અધાય છે એ શીંગા કુમળી હાથ
ત્યાંજ આવાંત ઉપરાગી હાથ છે એમા જગો માર છે તેનુ નાક વાહુ ખાવાથી
પેટ ચડ છે અથવા મીનંત ઉપરવ થાય છે એ શાક ખાઈ એકવાર છુટ કરી
નાખતુ વાજ એ ધાળી અને રાલી અપ્પાઈ-જડ રીતળ, કંકર અમખતે
મંડુ મલકર અને પિત્તવાનુતો નાન કર છે કુમળી અપ્પાઈ-ગરમ, ગુન મલ-
ન બિપ્રદ મુકદિકાર- અમિમાલજનક મલનલક તુરી મારક અને કદ-
વાનનાનક નવા પિત્ત કરનાર (૧) રીલિલિન એકલે પેટમા બગેળા થાય
છે તે ઉપર-અપ્પાઈના પાંચે દિવસ ૭ મામતમા ઉકાળા આપવાં (૨) એવન
માટે-અપ્પાઈના બા પ્રથમ આપી પછી ઉપર કરેલીનો રમ આપવો એ આ
પથ રાકિત તથા નવટાડ નુધી આપવુ ઉતાર-થી

૨૦. અપોલી-મં અન્લાન હિં કરમરેયા, પિયાવાના બં પીત ઝાટિ
લાલ ઝાટિ ગું પીંગા કાટાશીયો મનો કાટાશીયો કર ઉપગારે ગિડ તં
કરેગારા લાં બાલેવિયા પ્રોપાનિટમ

કાગદી પ્રમાણે એ ઝાડ થાય છે એ ઝાડ હાથ નેક હાથ ઉચુ વર્ષ છે
એને મના કિવા પીંગા ફૂલો બાન્માં આવ છે એ ફૂલો નાના હોય છે ફૂલમા
નુગથ નથી અપોલી-ડાવી, ઉણ, વણ કર સુદગનાકાર છે, અને વાયુ, સોળો,
તાવ, ગળા આન્લાન હમ ઉવરમ મુખંગ ગસ્તિ (ચોનિ) નગ, એનો નાશ કર
છે (૩) ઘોળી વૂપણી ઉપર-અના મગ ૧ નોનો લઈ ફૂલમા આકી ને સુમાર
કાકર આપવા

૨૧. અપારો-સં આચાત- મં અમાડા હિં અમાગી, માછઆ તં
પુડીંગા કર પુડી પુડીથીજ પુડીયાત બં માચીય પં નુસકા હં
એપોડિઆમ એકમિનટ હોંગતમ વાઈડિ આગો લાં એપોડિઆમ મેગિફે

* બં કર ચટ્ટ અને આમાગયન ગુન્ગાન કર છે એની શાતિ બદામથી છે
* આકુતનો સ્વાદ મીઠો અને ખાટો છે એને કોઈ કોઈ ચરબેસિયા અને
તરબારીના નામોથી આજમાવે છે મિં પહેલ્ય એને વાલેળ તરેન્ જો છે પણ
એ શાક સિદ થતો નથી ગુજરાતમા એનુ અથાલુ કર છે

× હિં ફુન્નાનમા બે અલોચ અથાત નેમના સોળમા હિંસ્તાને ૩ હાં છે છે

અજ્ઞાન ગ્રહ મોટું થાય છે કોકણ અને કણાટિક એ દેશોમાં આ ગ્રહ ઘણાજ સ્થાય છે એના પાદડા સમકીર્ણના પાદડા જેવા થાય છે એવું લોકકે દેશરતના ઉપયોગમાં આવતું નથી એના કૃષિ ધણાજ ખાદા અને લીસી સોપારી જેવકા મોટા વધે છે તેમાં આખા જેવી ગોટલી હોય છે એ કૃષિ ખાદા હોય છે ખટાસ માટે આમવીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે કાચા ફળોને મીઠામાં આપે છે અપાકને આખા જેવોજ મોટો આવે છે એકજ પદાર્થ સર્વજન ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખ માટે દુઃખાળુ પડેએએ બીજા ખાદા પદાર્થ આમલી, લીંબુ, આખા (કેરી), કાંઠા દાણ, મકમ, બીજો, કરમદા, ધરમાદિ રૂપાન કરી રાખેલા છે + અખારો-કુરુ, ઉખરુ, તુલો, ખાટો, ફરિફારક, મારક કાંને હિતકર, પિત્ત, કફ અને ગતના વર્ષક અને આમવાયુ નથા આમનો નાશ કરનાર છે તે પાકવાથી તુરો, શીત, ગર, વૃષ્ય, બલકર, મંત્રુર, તમિકર કંકર, મિન-ધ, ધાતુવર્ધક મજસ્તભક, અને વાયુ, કફ, પિત્ત, રક્તરોગ દાદ, ક્ષતરોગ અને ક્ષય એનો નાશક છે એના કુમળા પાદડા-કચિર, ગ્રાહક અને અમિદીપક છે (૧) અમરવેલ ઉપર- અજ્ઞાનના કુમળા પાદડા લાવી, તેના રસ કાઢી, એક તોલા રસમાં ૫ તોલા ખડીસાકર અને ચાર ચણેડીભાર મરીની બૂકી નાખી આપવું આ ઔષ્ધ સાત દિવસ, દિવસમાં બે વખત આપવું, પરછ ખાળવી (૨) અપાકાધુઅન વિષ ઉપર- અજ્ઞાનના ગ્રહની બલચ બાગ, કુણકની છાલ બે ભાગ અને પડવ પાની છાલ એક ભાગ લઈ તેમાં ગમ કાઢવા, તેમાં બજસરીનું મુળ વસી જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અધગેરબી એક ગેર સુધી અને માણસને નવકાકથી પારોગ પર્યાત શક્તિ પ્રમાણે આપવું એ ઔષ્ધ વિષનું જોર કમી થાય ત્યા સુધી બે ત્રણ વખત આપવું મનુષ્યને ઉતાર-વી અને છાત

૨૨ અમરવેલ-સં અમરવલરી. મં અમરવલ, આકાશવેલ, અતરવેલ સોનવેલ. હિં અમરવેલ, અકકલવેલ બં આલોકલેતો અકકાશવેલ કં બેલ-મળી, નેલકુલમળી, શાવીગેળળી, અમરમળી તેં છદ્મળળી, પાલિતિયે તાં હોતાન છદીસવલ્લી, નાર મ્હં આકાશમળી કાં કનવાલ, વ્યુલાસીઈ અં અમ્હનીમ્હન લાં ક્સકુલ્લીલેક્રમા

આખાના ગ્રહ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનરપતિ ઉગે છે તેનું અમરવેલ કહે છે આ વેલીના મૂળ તે વૃક્ષમળ હોય છે જે પ્રમાણે વૃક્ષાકળી (વાંદો) હોય છે, તે પ્રમાણેજ એ વેલ હોય છે અમરવેલ-એ ડિયિવ તીખી, મંત્રુર, પ્રિય અને અમિદીપક હોય છે નેત્રરોગ, કફ, આમ અને પિત્ત, એમે નાશ કરે છે.

+ ઘડિત દત્તગામ ચોથા અજ્ઞાનના નાની પીણીના નામથી આજખાને છે

* અહીં નામે તથાસતા અમરવેલ અને સોનવેલ એકજ માની છે ફરી સોનવેલ તરીકે વહીન આપ્યું છે તેનું કારણ સમજવું નથી તેને જુદી માનવી કે એકજ આ દેશમાં જે અમરવેલ થાય છે તે આખા વગરના અન્ય (વણ કરીને કુલવાળા) વૃક્ષાપર થાય છે આખાપરની અમરવેલ અમાગ જવામાં આવી નથી, એટલે અમે તેનો નિર્લેખ કરવા અશક્ત છીએ

૨૩. અમલબેદ.—સં મં અમલવેતસં વં સુળનીંયુ. હિં અમલવેતસં, ચૈકલ. ૬ં અમલવેતસં ફાં તુર્પક ઇં કાનમસારેલ. લાં એસીડાગ્રેફાલીઆ બીજોરા જેવી આ એક લીલુની જાત છે અમલબેદના ઝાડ કાશી પાસે થાય છે. એનું ફળ ધણુજ ખાદ્ય હોય છે એનો વાસ પાકેલા અમ્બ જેવો આવે છે. આ ફળમા પેલાદની સોય ઘેંચી રાખી હોય તો તે મળા જાય છે, એવે તેના પ્રભાવ છે અમલબેદ પેટમાના રોગો ઉપર અને યુદ્ધ વગેરે રોગો ઉપર અકસીર છે ધણા આયુર્ધામા એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે. અમલબેદ— તુરૂ, ખાદુ, ડડવુ, તીંબુ, અમિદીપક, ઉખ્તુ, લધુ, રૂક્ષ, પથ્થકારક અને મળતો બેદ કરનાર છે, તેમજ કફવાત, કફાર્શ, યુદ્ધ, મૂત્રાશ્મરી, અરૂચિ, શ્મ, તૃષ્ણ, દુદોષ, હિઝા, શ્ળા, પ્લીહા, અજીર્ણ, આનાહ વાયુ (આક્રેશ), ઉદાવર્ત, આશ્માન, કુષ્ટ (કોદ) અને ઉલટી, એનો નાશ કરે છે *

૨૪. અરજુન સાજડ (ધાળો સાજડ)—અં અર્જુન બં અર્જુનચાઇ મં અર્જુન સાદય, પાદરા આઇન. હિં કૌહા, કૌહ, તોરે મત્તિ, મત્તી, સોહોને, કિમિમનમરા. તૈં મદીચેદ તાં માર્ડ મલાં માર્ડ ગાં મત્તીડક લાં સ્ટર-કમ્પલયા, પુરૈન્સ, ટરમિનેલિયા, ટરમેન્સા.

આ એક અરણ્યનુ વૃક્ષ છે જેવા એનના ઝાડ હોય છે તેવાજ એના હોય છે એનનું “સાદય” એવું પશુ નામ છે એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષે બરાબર લક્ષ્યમા આવશે. એનના પાદડા પ્રમાણેજ એને પાદય હોય છે એ પાદડાની પહોળાઇ સુમારે ૫ આગળ હોઇ તે વેતલર લાચુ હોય છે એને ધોળા સફેદ મોર આવે છે એની ઊલ પશુ મફેદ હોય છે ધોળા એનની ઊલ પશુ પલ્લરથી ધોળા હોય છે, પરંતુ તે નીચલી ખાલુએ લાલ હોય છે તેવીજ આ ઊલ નીચલી ખાલુએ લાલ ન હોતા ધાળીજ હોય છે આ વૃક્ષ ધણુજ મોટું થાય છે આ ઝાડ ફાલ્ગુમા અને મામડાઓમા પશુ થાય છે એને ધોળા ફલ આવે છે એના લાકડા ઇમારતી કામમા ઉપયોગમા આવે છે ઔષધીમા એની અતરજલનો ઉપયોગ કરવો ‘સારદોળ’ કિવા ‘કડિળ’ એ વૃક્ષને કોઈ કોઈએ આજ વૃક્ષનું નામ આપેલું છે, પરંતુ તે વૃક્ષ જુદા છે અરજુન સાજડ— તુરૂ, મધુર, શીતળ, કાતિશ્ચરક, બલકર, લધુ અને ત્રણુરોધક છે અરિચલગ, સધિમગ, કફ, પિત્ત, શ્મ, તૃષ્ણ, દાહ, મેહ, વાયુ, દુદોષ, પાકુરોગ, વિષખાધા, ક્ષતશ્લેષ, મેદસ્ત્રિક, રક્તલેષ, ધામ, દમ, ક્ષત અને બરમક, આ રોગોનો તે નાશ કરે છે.† (૧)

* અમલબેદ—કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે લવગ અને કાળા મરી એનો મદનાશક છે એ જૂન ઉત્પન્ન કરે છે અને રક્તપ્રકોપને સાત કરે છે પુરાણની અજમાને મીઠાની સાથે એના રસમા સાત દિવસ ભિજવી રાખી ઊંચે સૂકવી એની ફાંડી કરવાથી ઉદરના અનેક રોગો, વાયુ-વાગોળો એનો સત્વર નાશ કરે છે કેટલીક સ્ત્રીઓ વાગેલાના દરદથી તમાકુ જેવા માદક પદાર્થનું વ્યસન ચાલુ કરે છે તેમણે આ ઉપાય કરવો જોઇએ

† આ પશુ એક જાતનો એનજ છે સરફતમા ધોળા રંગે અને ઉજ્જવલને અર્જુન કહે છે, માટે આ ઝાડ સફેદ હોવાથી તેનું સરફત નામ અર્જુન પડેલું જણાય છે,

જિલ્લામાં ઉડે છે તેને માટે.—અરજીન સાજાની જાલ અને પાદ્ય કુટી બિલ્લો
ને જગ્યાએ ઉઠાવે હોય ત્યાં લેપ કરવો. (૨) પ્રજા ભરાઈ આવવા માટે.—
અરજીન સાજાની જાલના કદાથી ચમકુ ધોવું, એટલે તે જલદી ભરાઈ આવે છે
અને તેમાં જતુ વગેરે પડતા નથી. અથવા એની જાલનું ચૂર્ણ ઘણામાં મરવું, એટલે
પ્રજા અને અગ્નિદેવ પ્રજા એ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર.—
અરજીન સાજાનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું અથવા જાલ ફૂટી ઉપર પાષણી, કિંચ જાલનું
ચૂર્ણ, ઘી ચોપડી તે ઉપર નાખવું અને ઘડો બંધિયો. (૪) પિત્તાના દુદોગ
ઉપર.—અરજીન સાજાની જાલનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી ખીર જેવું
જનકું કરી સાકર નાખી પાવું, એથી રોગ જઈ યકિત આવે છે. (૫) દુદોગ
ઉપર.—અરજીન સાજાનું ચૂર્ણ અને ઘઉંનો રવો સમભાગે લઈ તેમાં ગાય અથવા
બકરીનું દૂધ નાખી પાકવું, અને તેમાં પ્રમાણસર ગાયનું ઘી બાફતી વેળાએ
નાખવું તે મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) ક્ષય, કાસ અને પિત્તરોગ
ઉપર.—અરજીન સાજાની જાલના ચૂર્ણને અરડુસીના રસની રાખવાના આથી,
તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમાં આપવું. (૭) દુદોગ, રક્ત પિત્ત અને
જીર્ણજ્વર ઉપર.—અરજીન સાજાની જાલનું ચૂર્ણ, ઘી, દૂધ, મધ અથવા
ઝેણનું પછી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવું, એટલે ઉપરના રોગ
દૂર થઈ તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુધી સુખી રહે છે. (૮) દુદોગ ઉપર.—
અરજીન સાજાની અતરજાલનું ચૂર્ણ કરી તેથી ચોગણુ ઘી અને ઘીથી ચોગણુ
અરજીન સાજાના પાદ્યની રસ તેમાં નાખી ઘી રોષ રહે ત્યાં સુધી મદ્યમિ
ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. અસ્તકથળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ
છે. (૯) મૂત્રાવરોધથી થએલા ઉદાવર્ત ઉપર.—અરજીન સાજાની અતર-
જાલનો કાઢો કરી આપવો. (૧૦) કૃમિ ઉપર.—અરજીન સાજાના વૃક્ષનાં
ફલ, વવર્ગ, પિડવણુ, જિલ્લામાં, વાળો, સુંડનો ગુદ, રળ, ચદન અને કોષ,
એઓનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેની ધૂણી એકવાર લીધાથી કૃમિ નાશ થય છે. આ
ધૂણી પછી રાત્રે અપવાદી માકણુ અને ચાયડ મરે છે. (૧૧) રક્તાતિસાર
ઉપર.—અરજીન સાજાની જાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાતી. (૧૨) વાત-
રોગ ઉપર.—અરજીન સાજાની જાલનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણમાં મેળવી લેપ
કરવો, અથવા અરજીન સાજાની જાલ, મજક અને અરડુસી, એઓને મધમાં
મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) દુદોગ ઉપર.—વહ અને અરજીન સાજાનું ચૂર્ણ
બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી સીજવવું, અને મધ, સાકર એ સાથે સમભાગે
આવું, તેથી મજામનો ઉદ્ધન દુદોગ શાન થશે. (૧૪) તાડકથ પિટકા (ખીલ)
ઉપર.—અરજીન સાજાની જાલને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૨૫ અરડુસી.—મં ૦ અગ્નિ. મં ૦ અડળમાં હિં ૦ આંસા, અડસા, વામાં,

પરંતુ ખરી રીતે તે તે ઘેણા એન અથવા ઘેણા સાજાના નામથી ચોગણામ છે
ખીલ આવડિના સરોધકે તેને આસુ દરા તળીકે ચોગણામ છે પરંતુ એ પહેળના
મતલબથી વિરુદ્ધ છે એમણે તે આસુનીનેજ આસુ દરા માન્ય છે ઘેણા સાજાના મં ૦
પિત્તજને ન શાન કરે છે અને આડુસા કાપવું કરે છે કદના વિકારનો નાશ કરે છે
દેહકે અને ઉપવિષ માને છે

વિશેષ ૫૦ વાક્ય વાચક ૬૦ આર્યોને તૈં આર્યમાર, આર્યાપાકુ તૈં આર્ય-
ગ્રાહ્ય તું પદુ મદીનપુ મયાં આર્યોટક લાં આર્યાગ્રાહ વાસીક

અરકુમીના ગ્રાહ નરત્ર પ્રતિદ છે એમા ધોળા અને કાળી એવી બે જાત
છે ધોળા અરકુમીના ગ્રાહ ધોળા અને કાળી અરકુમીના ગ્રાહના ગ્રાહ કાળા હોય
છે કાળી અરકુમીના પાદડા કુડાના પાદડા જેવા, પરંતુ મદુ હોય છે. આ પાદ-
ડા ઉપર ધોળા અથવા ગ્રાહ પણ પ્રકરના ગ્રાહ હોતા નથી આ અરકુમી ધોળા
અરકુમી કરતા વળીજ ઉચ્ચ અને ક્રનાસક છે ધોળા અરકુમીના પાદડાનો રંગ
લીલાશ ઉપર હોઈ તે ઉપર ધોળા રંગના આડા હોય છે અરકુમીના ફૂલો ધોળા
હોય છે અરકુમીનું કાંડ ૧-૨ માથોડા ઉચ્ચ વધે છે એના લાંડડા ક્રમળ અને
લક્ષકો સિવાથી એના કોલમા દરમા નાખવાના ક્રમમા આવે છે અરકુમીની સીતવીર્ષ,
હલ્લ લઘુ, તીખી, કડીરી અને ગર્ભ છે તે ઉધગમ, કમળો, સૈત્વપિત્ત, વિષ, જ્વર
કફ, શ્વાસ, મેહ ક્ષય, તૃષ્ણા અરિષિ, કુષ્ઠ અને ઉઘટી, એઓના નાશ કર-
છે (૧) શ્વાસ, કાંસ (ઉધરસ,) રક્તપિત્ત અને કફક્રમ ઉપર-અરકુમીના
પાદડાનો ફૂલોસદિન ગમ કાઠી મધમા આપવાથી કેટલાએક દિવસનો દમ, ઉષ-
રમ હોય તેા તે અને કફક્રમ દૂર થાય છે (૨) કફપિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને
ક્રમળો ઉપર-અરકુમીના પાદડાનો ફૂલોમહિત ગસ કાઠી તેમા સાકર અને
મધ નાખી આપે (૩) રક્તપિત્ત ઉપર-અરકુમીના ગમની સાત ભાવના
દરરોને દા ને સેવન કરવી અથવા મધ અને અરકુમીના ગસ સમભાગ લઈ તે
સેવન કરવો (૪) મુખે પ્રસ્તુત થવા માટે-અરકુમીના મુળ ઉકાળી નારિયે
અને ગુન-ગાને લેપ કરવા તથા કેળતો ગાંઠો કમરે બાંધવા (૫) શ્વાસ ઉપર-
અરકુમીના રસ અને ગાયત્રી માખણ એકત્ર કરી તેમા ત્રિફળાનું ચૂણુ
નાખવું અને તે આપવું (૬) ખસ ઉપર-અરકુમીના કુમળો પાદડા અને આ-
બાદળદર, એ ગોમત્રમા એકત્ર વાટી તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો, કિવા પાદડા
પાણીમા ઉકાળી તેથી ગ્લાન કરવું (૭) પિત્તજ્વર પ્રદર ઉપર-અરકુમીના
રસમા મધ નાખી આપવું (૮) જ્વર પ્રદર ઉપર-અરકુમીના મુળોનો રસ

* અરકુમીના પાદડા લાખા આગીદાર, નમગ્ય (હમરખ) ના જેવા હોય છે
એ કર્ણનિત અમગ્ય દદોની ભક્ષક હોવાથી સસ્ત્રતમા એને સિદ્ધાન્ત (વાંધનુ
મ્હેરકુ) કહેલ છે વળી પ્રવૃત્તિયાયેએ આ કૃપના ગુણોનું વર્ણન કરતા ભાર આપી
જ્વરે જુ છે કે, “ કાસ્ત્યાનં વિધમાનશમાસત્યાં જીવિતસ્ય ચ ॥ રક્તપિ-
ત્તિ કાસી કાસી કિમર્થમક્ષીદતિ ॥ ૧ ॥ ” જવન અવશેષ છતાં અને વાસા
એટલે અરકુમી વિધમાન છતાં રક્તપિત્ત, કાસ અને ખાસીના રાજવાળા શા માટે પીડાય
છે ? એની માત્રા ૬ માસ છે આ કૃપ એક માથોડાથી વધારે ભાગ્યેજ વધે છે રા-
ક્તપિત્તના લગ્ન છે કે - “ અરકુમીની છાલમા કંઠવાસ છે અને એની ગાલ અને
પાદડા દીપન, કોષ્ઠ અને આમનાસક છે એના એ ગુણોના કાસ્ત્યથી ભુની સમઘણી
અને કફના ઉપર અપાય છે છાલનો સ્વાય ૨ થી ૩ તોલાની માત્રાથી આપતા અદ-
હ્યમી દૂર થાય છે વળી દેશી વૈધ “ આ ગાલને તાવની બીઝાગીની નાનાકાઠીમા
રોષ્ટિક વિધિથી આપે છે અને જીઓને પ્રસવ થયા પાદ આ વૃક્ષની છાલ નવા પાદ-
ડાનો ક્વાથ કરીને પીવાની નારીક કરે છે ”

મધમા આપવા, એટલે એટલે જાન જાતી મધ થશે (૯) આગળના કંઈકાર ઉપર—અગુસ્તીના નાગના પાદના જાતી તેના પુટપાકથી એ જાતના પુટપાકની કુતિ—અગુસ્તીના પાદના જાતીના પાદના આવી ઉપર મારીતો લાંબો ૬૫ અંગુલોમાં મેટી પછી બહાર જાતી ઉપરના જાતીના પાદના કાટી નાખી અગુસ્તીના પાદના હાથ ઉપર મસળી એ જાતના આ એ મુમાં ૧૦ ટીપા અને તેલીઆ ૮૦ અગુસ્તીના જાતીની બુટી બે ચણાડીઆર અને મધ ચાગ માળા, એ એવ એકડુ કરી ચાટવા જેવું કરી રાખવું. એ ચાટવું દિવસમાં ચાગ પાચ વખત જાતીની શક્તિ પ્રમાણે ચાટવું નથીકે જેનો નાસ થઈ જાયક કુશિયા અને છે (૧૦) ઉંચરસ, કાસ, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર—અગુસ્તીના પાદનાને બાહ આપી હાથ ઉપર મેળી એ જાતના તેમા સાદર નાખી મધ જેવું બહુ ચાચ ત્યા સુધી પાક કરવા પછી તેમા બહુઅનુ ચણુ અને હળદરનું ચણુ નાખી રાખી મૂવું અને તે ઉપરઉપર ચાટાડતા જેવું (૧૧) કંઈ ઘણું જાડો હોય તે ઉપર—ગરમ ચામા અગુસ્તીના એ સાદર મધ અને બે ચણાડીઆર તથા એ નાખી આપવું (૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર—અગુસ્તીના જાડામા સાદર અને મધ નાખી આપવું અથવા અગુસ્તીના રસમા મધ અને નિવવ નાખી આપવું (૧૩) કંઈકર ઉપર—અગુસ્તી નાગખાથ, ધમામા, ૩૦ લારમણ, એના જાડા આપવા અગુસ્તીના અને ડાકર (ગનમાંગરી) ના પાદના એના જાડો મધ નાખી આપવો (૧૪) વીંછીના વિષ ઉપર—કાળી અગુસ્તીના મળ કડા પાણીમા વસી ચોપડવા (૧૫) શીતળાનો આગર ન આપવા માટે—અગુસ્તીના એ અને જેડીમધ આપવા એટલે શીતળાના આગર આવતો નથી (૧૬) ઉંચરસ ઉપર—અગુસ્તીના એમા કુસાવેલા નલીઆ ટકાખાગ મધ માથે આપવા (૧૭) કાયાદિક ઉપર—અગુસ્તીના પાદનાને જાડો, મધ અને ખરી માદર નાખી આપવા, એટલે ક્ષય રક્તપિત્ત, કામ વધ અને પિત્તજન્ય ત્વગ દુઃખ થાય છે (૧૮) ગિંદાપ ઉપર—અગુસ્તીના પાકલા પાદનાને બાહી, તેનો એ કાટી, તે અને આદુનો એ એકમ કરી તેમા ઘોડા તુળસીના એ નાખી, મધ અને જેડીમધ ધમી આપવા (૧૯) રક્તપિત્ત ઉપર—અગુસ્તીના પાદનાને એ જાડી પીવા (૨૦) મુખરોગ ઉપર—અગુસ્તીના એમા મધ મિશ્ર કરી, તેમા ઉપરજાતના મળ ઉડાળી લેખ કરવા (૨૧) કંઈકર અને ઉંચરસ ઉપર—અગુસ્તી, ગળા અને ડીગળી એના જાડો મધ નાખી આપવો (૨૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ અને કાસ ઉપર—અગુસ્તી, ગ્રાસ અને હરડ એના કાટો મધ અને સાકર નાખી આપવો (૨૩) મૂત્રાધાત ઉપર—અગુસ્તીના જાડો આપવો (૨૪) દુર્બર સ્વ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર અને ઉંઘટી ઉપર—અગુસ્તી, ગળા, હોળી, એના જાડો મધ નાખી પાવો. ૨૬ અગુસ્તી—(મં મહાર્ષ) આ રક્ત મોડુ વધે છે એના જાડ

* અહીં મિં પટેલ પોતાના બુદ્ધિધર્મ દેશાત્મીય નામ આપે છે કે “ સં દેર્થ મં મહાર્ષ, કવરયાનિ બ, કલિત મહાનિ બ, વાલિરાનિ બ ગું અરુરેસો હિં દુષ્ટાનિ બ, વરસ ગ, મહાર્ષ બં કાચકિલી કં ચાહેવેયુ કં (હંગીની) સજ્જકર બીકુનાર, લાં મર્યાદિનિજ આર્થ ” પરંતુ માલિમામ નિષ્કર્ષમાં સચવાં નામે

સંજ્ઞાદિ પર્વત ઉપર ધણી થાય છે કડવા લીંબડાના પાદડા કરતાં એનાં પાંદડાં મોટા હોય છે એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાંબી હોય છે. એની છાલનો તળના બેંવા વાસ આવે છે એ છાલ તળના કરતાં જડી હોય છે અને કેટલાક ગરીબ લોક તળને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે એના અગ્રમા ઉખ્ખવાત ઢરણુ કરવાની શક્તિ છે એનું લાકડું હલકું છે એ ઈશ્વરતના ઉપયોગમા આવતું નથી એના લાકડાના દોલકા, મૃદગ વગેરે બને છે ઉપયોગ—(૧) પ્રસૂતિવાત ઉપર—(મુત્તરોગ ઉપર)—અરડુસાની છાલના રસમા તેટલોજ નાળીએરનો અગરસ અને થોડો ગોળ નાખી પાવો પછી ત્રણ દિવસ પર્વત અરડુસાની છાલ, લીડી-પીપર, પીપળીમળ, સુક અને મરી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨) નળ-બંધ વાશુ ઉપર—અરડુસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમા ઉકળી તથા સુકળી બૂખી નાખી પાવો. (૩) આમાતિસાર, સંઘ્રહણી, વિષમબ્ધવર અને કંદે ઉપર—અરડુસાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૪) વાળા ઉપર—અરડુસાનાં પાદડા વાડી તેનો પોટો બાંધવો. (૫) પટકી (કોલેરા) નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે—અરડુસાની છાલ બારીક ન કરતા પાણીમા નાખી તે પાણી પીવું. (૬) વાશુ ઉપર—અરડુસાના પાલાનો રસ કાઢી તે ઘીમા પાવો. (૭) મુસળરોગ ઉપર—અરડુસાના પાદડા પાણી નાખી વાટવા ને તેનો રસ કાઢી પાવો. (૮) વિષ ઉપર—અરડુસાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા અમલી મેળવી પાવો. (૯) મુખપાક ઉપર—અરડુસાના પાદડાનો રસ ઘીમા પાવો. (૧૦) ધનુર્વાત ઉપર—અરડુસાના પાદડાનો બાફે આપવો, એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે.

૨૭ અરણી—મં અગ્નિમથ મં ટાકળી હિં અરની, અગેયુ, અણીવારી. કં નરખલ તૈં નેલીએ દં મં ગણીર, આગમન. લાં કલેરોડેન્ડુ મ્ પોમોઇડિસ. અરણીને એરણુ પણ કહે છે અરણીમા નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે, તથા ઘોળી અને કાળી, એવી પણ બે જાતિ છે નાની જાતિના ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું જિયા વધે છે મોટી જાતિના ઝાડ ધણાજ જિયા વધે છે એના પાદડા કાલાંબર હોઈ તે નગ્નેજાના પાદડા કરતાં નાના હોય છે અરણીને ફૂલોની

હિં મોહાનીમ, મં કદયાની બ અને મુજરાતીમા મોટા લીંબડા (બકાલુ સિવાય) એ નામો આપ્યા છે અરડુસાને તો અરણુ (ટંડુ) ના બીજ પ્રકારનું વૃક્ષ માન્ય છે તેમજ મિં દત્તરામ ચોલાઈએ પણ એનેજ મળતો ઉલ્લેખ કર્યો છે વળી વન-રપતિશાસ્ત્રના કર્તા જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી કહે છે કે, અરણુ અને અરડુસો (મહારાષ્ટ્ર) મરમઠ કે ટંડુ (કુડુક) (ઓરિસ્સા ઈન્ડીક્રમ, એ બન્ને જુદા વૃક્ષ છે ત્યાં સુધી થાય છે કે વધરાજ રઘુનાથજીના નિષઠ સંગ્રહમા અરણુ, અરડુસો, ટંડુ અને મહારાષ્ટ્ર એ બધા એકજ વૃક્ષના પર્ચિય નામો જોવામા આવે છે અને ઓરિસ્સા ઈન્ડીક્રમ એ તેનું યોટનીકલ નામ ગણે છે આથી આ મહારાષ્ટ્ર અને અરણુ એજબધામા મોટા સંજ્ઞા થાય છે માર મતજ્ઞ તો અરણુ અને મરમઠ એ બન્ને સમતીય ઈતર વૃક્ષ હોવા જોઈએ અને ઉક્ત અરડુસો તે આ મહારાષ્ટ્ર ત્રીજું વૃક્ષ છે રાજ નિષઠકાર પણ એજ મુજબ ત્રણ વૃક્ષો જુદા ગણે છે જુઓ કલકત્તાના રાજનિષઠમા પૃષ્ઠ ૧૭૨-૧૭૪

ખહાર આવે છે. તે સમયે એ કુલો ઉપર ચર્ધ આવેલી વાયુની લહેર સુગંધિદાર હોઈ મનને આલસાદ આપે છે. ગામડાઓમાં ખેતરની વાડ વગેરે ઠંડાણે આ ઝાડ ધણું થાય છે. કાળી અરણીના મૂળાનુ તેલ કાઢે છે. દશ મૂળામાં એના મૂળ આવે છે. મોટી અરણી—તીખી, ઉખ્યુ, મધુર, કડવી, તુરી અને અમિટીપક છે. વાણ, સળેકમ, કંક, સોળ, અર્ધ, આમવાત, મલાવરોધ, અમિમાલ, પાકુરોગ, વિષદોષ, આમ તથા મેદોરોગનો નાશ કરે છે. લઘુ અરણીનાં મૂળ મોટી અરણીના જેવાજ શુષ્કવાળા છે, પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટો બાંધવો, એ વિષે હિતકર અને સોળનો નાશ કરે છે.— ઉપયોગ—(૧) સોળ ઉપર—અરણીના પાલાનો પાટો બાંધવો. (૨) શીતલવર ઉપર—અરણીના મૂળ મસ્તક બાંધવા. (૩) વાઘ કરડયા હોય તો—અરણીના પાલો મીઠું નાખી વાટી બાંધવો. (૪) અંડ કિતર્યા હોય તો—અરણીના પાલો વાટી ગરમ કરી અંડે પાટો બાંધવો અને તાપ્પાની સળીવડે પગની અનામિકાના નખ ઉપર ડામ દેવો. (૫) જીર્ણવર ઉપર—ઘાળી અરણીના મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાંધવા. (૬) ઝિંકાપ-ગુલ્મ ઉપર—નાની અથવા મોટી અરણીના મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાંજ ગાળ નાખી પાવો. (૭) વસામેહ ઉપર—અરણીનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) શીતપિત્ત ઉપર—અરણીના મૂળનુ ચૂર્ણ ધીમા નાખી ખાવા મારે આપવું. (૯) પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ અને સોજા ઉપર—કાળી અરણીના મૂળાનુ તેલ કાઢી, તે તેલ દરરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

૨૮. અરણુ—સં સ્થાનાક મંડીક, ટેડું કાંડ ટેડવે, જગદળા, ફળફળા હિં. સોનાપાક, અરણુ-ટૅડું. બં. સોના કં. શેડીલમર, લિંગકુમર, હેંગુગટીમર. તેં. પેદામાનુ. લાં. ફેલેસાન્થેસ ઇડીક.

અરણુનાં ઝાડ ઘણાં મોટા થતા નથી એના પાદડા કાર્ક મરીના પાદડા જેવા હોય છે અને ડાળા પપર્ષિતા ઝાડ જેવા પોચા હોય છે એને શીંગા આવે છે. તે ચાર આગળ પહેળી અને હાથ બે હાથ લાંબી હોય છે. એમાં સુમારે બસો અડીસો બિયા હોય છે ને તે કપાસના જેવા હોય છે. બપોરે એની શીંગા કુમળી હોય છે ત્યારે તેનુ શાક અને અચાણુ કરે છે એ શીંગાનો આકાર આબેહુલ તરવાર જેવો હોય છે અરણુના મૂળોની અંતર છાલ લીલા રંગની હોય છે. દશ મૂળામાં અરણુના મૂળ આવે છે એને “ટેડવે” એમ પશુ કોઈ કહે છે અરણુ—તુર, કડવુ, તીખુ, અમિટીપક, આહક, શીતળ, વૃષ્ટ, બલપ્રેદ અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કંક, ત્રિલેપ, અગ્નિ, આમ-વાત, ફૂમ, ઉલટી, ઉધરસ, અતિસાર, વૃષ્ટ, કાંદ, એનો નાશ કરે છે પુદ્ગાક કૃતિએ એનો રસ કાઢી લાક્ષણુ કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય તેપણુ તેનો નાશ થાય છે. એના કુમળાં ફળ—તુરા, મધુર, લઘુ, ઉલ્લ, રૂમ, પાચક,

નાનાની અરણીનુ વર્ણન આ મંથમાં આગળ આપેલું છે ત્યાં જોઈ મેડેલા ખેતરમાં જોયેલી અરણી વધારે કલકર્દય મનાય છે તેમ તેમાંથી અગરસ પશુ મોટી મહેનત બહોળો નીકળે છે એનુ મૂલ સફેદ પાચ પાચડીના ખહારના આચ્છાદનથી કાઠાએહું હોઈ તેમાં ખાચ પુરવ અને એક સ્ત્રી કેસર હોય છે.

કંઠને હિતાવહ, અમિદીપક, ઉષ્ણ, તીખા અને ખારા છે. એ ગુલ્મ, વાયુ, કફ, અર્શ, અરૂચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે એના ગુણાં કૃષ્ણ—અરુ અને વાયુને કાપાવનારા છે ઉપચાર—(૧) કર્ણુશૂળ ઉપર—અરલુના મૂળ લાવી ખારીક વાટી, તેનાથી યોગણુ તલનું તેલ લઈ અને તેમા તલના તેલ જેટલું પાણી નાખી ચૂસા ઉપર મૂકી, થોડા થોડા દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લઈ કાનમા પાડવું, એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણુશૂળ દૂર થાય છે. (૨) સર્વાતિસાર ઉપર—અરલુની જાલનો અગરસ પાવો, અથવા જાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમા મધ અને મોઅરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. (૩) આગાતુક પ્રશ્ન ઉપર અને પ્રશ્ન થઈ રક્તસ્ત્રાવ થતો હોય તો—અરલુની જાલ અથવા પાદડા વાટી બાધવા એટલે જાળમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે તેમજ અરલુના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું (૪) રક્તાતિસાર ઉપર—અરલુના પાદડા, જાલ અને મૂળ, એનો રસ પાવો (૫) પ્રમેહ ઉપર—અરલુની જાલ વાટી પાવી. (૬) પથરી ઉપર—અરલુની શીંગામાના બિયાન ચૂર્ણ અને પાપડીયો ખાર (સચોરા), એની ગોળમા ગોળી કરી આપવી (૭) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણુ આવવા માટે—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની જાલ લાવી ખારીક કરી મુકવવી પછી તેમાથી અધો તોલો અથવા વધારે જાલ લઈ તે ચાર પાચ તોલા પાણીમા પલાળી રાખવી ચાર થડી ગમા પછી આ જાલ ખારીક વાટી પહેલાનાજ પાણીમા મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી પાવું એ પ્રમાણે સાયકાલે પણુ આપવું દિવસ ૭ પથ્ય-ધઉ, ધી, સાકર, શેટલી, દાળ, ઇલાદિ અલુલુ (ગોળુ) ખાવું ભાત ખાવો નહિ સાત દિવસ પર્યંત સ્નાન કરવું નહિ આઠમે દિવસે કડવા લીમડાના પાણીવડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવું (૮) ગરમીના યોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પરી હોય તે ઉપર—અરલુની જાલ લીલી અગર સુકાયલી ધરી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે (૯) ખરજવા ઉપર—અરલુની જાલ દહીંમા વાટી ચોપડવી. (૧૦) પથરી ઉપર—અરલુની જાલ ગોમૂતમા વાટી પાવી અથવા જાલનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં આપવું (૧૧) મૂળ વ્યાધિ ઉપર—અરલુની જાલ, ચિત્રાના મૂળ, ઈંબવ, કરંજની જાલ, સિંધવ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ કઢીમાં નાખી સાત દિવસ પાવું એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે (૧૨) મુખપાક ઉપર—અરલુની જાલનો કાઠો કરી તેના કાગળા કરવા.

રહ. અરસ—આ વનરપતિ બગાળી લોકોને વધારે માહીત છે બીજે પણુ થાય છે, એમ અમને મળેલી ફેટલીક માહીતી ઉપરથી અનુમાન થાય છે પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેના નોખા નોખા દેશનાં નામે, અનુભવ, ગુણુ-દોષ અને ઔષધી-પ્રયોગ પ્રવાદિ વિશ્વાસકરક માહીતી મળતી નથી. અરસ આ એક ક્ષુપ જેવું છે એને ડાળીઓ હોતી નથી, એને પાદડા એકાતરે આવે છે. એની લગાઇ પહેળાઇ કરતા વધારે હોય છે. તેના બહારના છેડા ઉપર અણી નીકળેલી હોય છે એની કિનારી સરખી હોય છે દીટડું મધ્યમ લગાઇનું હોય છે. પાદડાના દીટડાના મૂળને લાગે જગી નીકળેલા લાખા પુષ્પદડ ઉપર ધોળા રંગના પાચ અથવા

જ સામગ્રીનાં નાના નાના ફૂલો આવે છે ફળ નાના બેર જેવડા હોય છે
આના ગુણદોષ અને ઔષધી ઉપયોગ સબધી ખાત્રી લાયક માહિતી ફક્ત
એટલીજ મળે છે કે, આના પાદડાના રસનો ઉપયોગ અધિક શોથ (ગાંઠ મબધી
સોજો) અને સધિવાયુ ઉપર સારો થાય છે એ ઉપરથી એમા વાયુનાશક ધર્મ
(ગુણ) છે, એમ તર્ક કરી શકાય છે

૩૦. અરિકા—સં અરિષ્ટ મં રીધકરજ હિં રિકા કાં રીગી કં
અટાલ, અરીકાલ તૈં કકડુ, કુકડુ, તાં પુવડી તું તુરેકાઇ દમારા, મલાં
આવકાઇમાર, ગોં રિટચારુક કાં શીદક હિદી અં છુદક ઈં સોપબેરી, સોપનટ
દી. લાં સેપિસ્ત ધમાજીં દમ દ્રિફલીએટસ.

ભરતખંડવાસી આર્યજનોના ઉદરનિર્વાહ તથા ચરીરરક્ષણને માટે દમાળુ
ધંધિરે ધનધાન્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે કે, તેઓને
પરદેશીઓના હાથ સાચુ ભેવાનો કદિ પણ પ્રસંગ આવેજ નહિ આ આપણા
ઉપર તેનો ફટલો અધો ઉપકાર ! પરંતુ આપણે એટલા કૃતમ, આળસુ, બેચરમ, નફરત,
પેટભરા, વિષમાય તથા મદાષ છીએ કે આપણને તે દમાળુ પરમેશ્વરનો વ્હાલા-
વિક ઉપકાર ધણે તુચ્છ જણાય છે ! ઇંદ્રના નદનવનમાહેની હવા કરતા પણ
વધારે આહ્લાદકારક તથા હિતકારક હવાની સોઇ હળ્લોરે ટેકાણે આપણને દમાળુ
ધંધિરે આપેલી છતા, તે તુચ્છ માની સ્વીટઝરલેન્ડાદિ પારકા દેશમાના ટેકાણા-
નોજ આપણા રજવાડાઓને સ્વાદ લાગ્યો ! સ્કાર્ટિક જેવુ શુભ સ્વચ્છ અને
અમૃતસમાન મીઠુ અને ગુણકારક ઉત્તમ પાણી આપણા દેશમાં ટેકાણે ટેકાણે છે,
છતા તે તરફ આપણે ડોડીયુ કરીને પણ ન જોતા સોડાવાદર, બાંડી ઇત્યાદિ
અશુદ્ધ પેથોજ આપણા શ્રેષ્ઠ વર્ગને પ્રિય જણાવા લાગ્યા ! નલ-લીમાદિ પાક-
સાસ્ત્રવેતાઓનો સર્વ વ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતા, ૩૦૦૦ કોશ
ઉપરથી આવેલા નિર્વિદ્ધ માસાદિ પદાર્થો નિત્ય સેવન કરવાને રાજકુલીસ્ત્રપજ
કુલીનોની જીજ્ઞાસે જીલ્લિ પણ બની ! દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી હળ્લોરે ઔષધીના
ગુણનુવાદ ધનવંતરિ, આત્રેય, અધિનીકુમાર, પરારાદ, ચરક, યુયુત,
વાગ્બટ, અશ્વિવેશ, વગેરેનાદિ મહાન ઋષિવર્યોએ લખી રાખેલા છતા, એ
ઔષધીને તુણસમાન ગણી આપણે પરદેશીઓનુ કાચપાત્રમાનુ અપવિત્ર તથા
અહિતકારક પાણીજ ભર્ષીતોય જેવુ માન્યુ ! ત્યારે ધન્ય છે આપણા સાણપણાને,
ન્યાય-નીતિને, દૂર દહિને તથા અક્રબને ! આવા વિપરીતાચરણોવડે આપણે હીન,
દીન, દુર્બલ, નિરશક્ત, કગાલ તથા અન્ન માટે મોહતાજ કોં ન થઇએ ? આપ-
ણા ધર-આરમાં તથા વન-વગડામાં શુ છે ? એ ન જોતા આપણે વિષમજ્ઞાન
નિમગ્ન થઇએ ત્યારે તેનુ પરિણામ વિપરીતજ આવે તેમા શી નવાઇ !

અરિકાનાં ઝાડ આ દેશમાં ધણુ કરી સર્વ ટેકાણે થાય છે આ વૃક્ષ ધણુજ
મોટું થાય છે. એનાં પાદડા ઉબરાનાં પાદડા કરતા મોટાં હોય છે. આપણને
“અરિકા” એ વૃક્ષ ચ કશિત જેવુ દેખાશે, પરંતુ એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દમા-
ળુ પરમેશ્વરે આપણને એ ફટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે કે, આપણને અન્ન-
લેહીમાંની પેટે સાચુ તૈયાર કરવાને કદિ પણ શ્રમપડે નહિ. અરિકા મળે તેટલા

વગરમાથી લાગ્યા કે આપણા સાચુ તૈયાર થયોજ તે પ્રમાણે શિક્ષકાઈ વૃક્ષ પણ સમજવું આ ઈશ્વરનિર્મિત સાચુ, પરદેશીઓના ચરખીનિર્મિત નિષિદ્ધ સાજુ કરતાં સોમશ્લો સેધિા તથા ગુણોમા પણ અતિશય ઉત્તમ છે, પરંતુ એવી ઈશ્વરની અમૂલ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતા તેને “ કૂચ બિશાત ” સમજી, ચરખીનિર્મિત ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે મ્હોડે ધસીને મ્હોડુ યોળતા બેસીએ છીએ; એને શુ કહેવું ? અરિહાના યોગે અગ્ર સ્વચ્છ થતુ નથી કે શુ ? ના, તેમ નથી. કેટલાંએ ઉચ્ચ તથા સુગંધિ સાચુ હોય તો પણ આપણા અરિહા અને શિક્ષકાઈ સાથે તેની કદિ પણ બરાબરી થશે નહિ. ખસ, ચાદીઓ ઇત્યાદિ આમડીના રોગ બોવાને સાચુ કરતા અરિહાજ ઉત્તમ છે આમ છતાં પણ અરિહાનો ઉપયોગ ન કરતા વધારે ખરચનો અને અપવિત્ર સાચુ આપણે નિત્ય સરીરે યોળાએ છીએ ! આ કેવુ વિપરીત આચરણ છે ? કેવળ અધ્યાનથીજ આપણે આડે માર્ગે આત્મા છીએ.

અરિહાના ફળની અદર ને કહિત અને કાળાં બી હોય છે, એના નાના બાળકોને નજર લાગે નહિ માટે વળરજુદા કરે છે અરિહાના બી પલાળા રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા માટે ઘોડાના ગળામા બાધે છે અરિહાના પાદડાના રસમા પારો ધુટવાથી તેની હાથમા લેવા જેવી ગોળા થાય છે સ્વચ્છ કેરેલા વાસણ ઉપર એ પાંગે યોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારી ઝળકા (ગિલિટ) બેસે છે. હાગીના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમા પણ સોની લોકોને અરિહાને દરરોજ ખપ પડે છે અરિહા સરીરે ચોપડી રનાન કરવાથી અગ્ર ઉપરનો મેલા નીકળી જઈ અગ્ર અને કેશ નિર્ભળ થાય છે. મેલા કપડાં પણ અરિહાના પાણીમા ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે સાચુ જેવા અશુદ્ધ અને મોઢા પદાર્થોના આ કામમા ઉપયોગ ન કરતા સ્વદેશમા ઉત્પન્ન થનારા અરિહાનોજ ઉપયોગ કરવો, એટલે સ્વચ્છીય વસ્તુ ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી એકદર બધાઓનું હિતજ થશે અરિહા—તીખો, પાક કાળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેખન, ગર્ભપાતકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ, અને ત્રિદોષ, મહાપીડ, દાહ, શળ, એઓનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—

(૧) અરિહા એ મોટા વિષનારાક પદાર્થ છે સર્પદંશ થાય તો અરિહાનું પાણી કરી તેનું આખોમા અગ્ન કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે વિષનું બીર લાલ જ વધારે હોય તો અરિહાનું પાણી કરી તે પાવું, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. અફીણ, વહનાગ, સોમલ, મોરશુશુ, હરતાલ ઇત્યાદિ કોઈ પણ વિષ પેટમા ગયું હોય તો અરિહાનું પાણી કરી પાવું, એટલે વમન થઈ સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે અગ્ન કર્યા પછી અરિહાના પાદડાના રસને પણ સર્વોગે યોળવો અરિહાના અગ્નથી વિષ ઉતર્યા પછી આખોમા આગ (બળતરા) થાય છે અને આખો લાલ થાય છે તે નાથ થવાને તુરંતજ આખોમા માખણ કિંવા તાણુ ઘી બે ત્રણ દિવસ આગનું એટલે આખો સારી થાય છે કોઈ પણ રોગ ઉપર અગ્નિનું અગ્ન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરંતજ આખોમા ઘી ચોપડવું એટલે બળતરા થશે નહિ. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર—એક અરિહાના ફેતરાની ગોળમા ત્રણ ગોળાઓ કરી, પ્રથમ એક ગોળા ખાઈ ઉપર થોડું ઠંડુ પાણી પીવું પછી થોડીવાર બાદ બીજી ગોળા ખાઈ થોડું ગરમ પાણી પીવું તે

પછી ત્રીજી ગોળી ખવરાવી ઠકુ પાણી પાવુ એટલે વિષ ઉતરે છે તથાઠ્ઠ પીવાની ટેવ હોય તો તે તબીબની પેઠે અરિઠો અલમમા નાખી વૃક્ષપાન કરવું, એટલે તેથી પણ વિંછીનું વિષ તત્કાળ ઉતરે છે (૩) કંઈ જાડો ચર્ધછાતી થરાઈ બાય તો:—અરિઠાની છાલ ખાવી એટલે કંઈ પાતળો ચર્ધ પડશે. (૪) નળવાયુ ઉપર:—અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવુ અને શીજી પેટે ચોળવુ (૫) મસ્તકરોગ ઉપર:—અરિઠાના પાદડાના રસમા મરી ધસી તે રસ નાકમાં પાડવો, એટલે મસ્તકરોગ, આદાશીશી વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૬) પ્રસૂત ત્રિયોને કોઠાએક મસ્તકમાં વાયુ ચર્ધ મસ્તક જડ થાય છે અને ફેરે છે, આંખોએ અવાશ આવે છે, દાત ચોટી બાય છે, વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયુને નંદવાયુ (અનતવાત) કહે છે એ ઉપર:—અરિઠાના શીજીનું અંજન કરવું એટલે વાયુના ઝટક બધે થાય છે. પછી આંખોમા માખણ અગર થી બે ત્રણ દિવસ ચોપડવુ (૭) ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારાં દરાજ જેવાં ચાકાં થાય છે તે ઉપર:—અરિઠાનું શીજી ચાદા ઉપર દિવસમા બે ત્રણ વાર ચોપડી ઘડીવાગ સુધી અદર જેરવવું પછી ગરમ પાણીવડે તે જગા ઘોષ નાખવી એટલે તે ચાદા સાગ થાય છે. (૮) તાપમાં ફેરી આવ્યાથી પગે બળતરા થતી હોય તો અરિઠાનું શીજી ચોપડવુ (૯) વાળા ઉપર:—અરિઠાની અદરનું મગજ અને હિગ ગરમ કરી બાંધવી (૧૦) અપરમાર ઉપર:—અરિઠા લીંચુના રસમા ધસી તેનું નસ્ય દેવુ (૧૧) મૂર્છા અને તિડક ઉપર:—અરિઠા ચોળા તેનું શીજી નીકળે તે પેટે અને પગે ચોળવુ અને પીવુ (૧૨) રક્તગુદમ ઉપર:—અરિઠાના પાણીમા કડવી વૃક્ષવનીના મળા ધસી પાવા, એટલે રક્તગુદમ ગરી પડે છે (૧૩) ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને મુરડી ફિંવા થનકી રોગ થાય છે તે ઉપર:—અરિઠાનું શીજી કાઢી બન્ને આંખોમા અંજન કરવું ગુણુ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ નિત્ય આંખોમા માખણ ચોપડતા જવુ (૧૪) ઢોરને સર્પદંશ થાય તો:—અરિઠાના શીજીનું અંજન કરવું અને અરિઠાનું પાણી એક શેર સુધી પાવુ

૩૧. અશ્વત્થ-જીવંક અને ઝડપલક—એ હિમાલયના શિખરોપર થાય છે એ બે કદ લસણુના કદ પ્રમાણે હોય છે એના પાદડા ખારીક હોય છે જીવકનો આકાર કચ્છા જેવો અને ઝડપલકનો આકાર બળદના શિગડા જેવો હોય છે એ બન્ને કદ બલવર્ધક, ઠંડા, વીર્ય અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર, તથા પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, કૃંચતા, ક્ષય, એઓનો નાશ કરે છે મેદા અને મહામેદા એ બન્ને કદ મોરગ વગેરે રચણમા ઉત્પન્ન થાય છે જે કદ નખથી કાપી છાંય છે અને જેમાંથી મેદ ધાતુના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદા અને તેજ પ્રમાણે જે

* અહીં કાપાન્તરકારે મં મોડરોનો અર્થ કટલીક જગ્યાએ મુદ્દા કર્યો છે અને કટલીક જગ્યાએ એનું એ નામ પણ અપાયુ જણાય છે, પરંતુ મુદ્દાનો રોગ એનાથી જુદો છે મોડરોનો ખરો અર્થ ગુ કોગળાયુ, મરકી, મહામારી, નાખુ અને ઇન્દ્રિયમા કાલેશ થાય છે તેમજ તિડકનો અર્થ હાયપન અને કલેબમાં થતી ચટકા જેવી વેદના (તણખા નાખવા) થાય છે સામાન્ય રીતે દરદ થાય છે એમ પણ કહેવાય છે.

સફેદ કદ હોઈ આદ્ય જેવા હોય છે તે મહામેદા તે પહેલા સફેદ રંગનો હોય છે એ બન્નેના વેદા હોય છે મેદા અને મહામેદા—એ ગુરુ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમા દૂધ વધારનાર), કફવર્ધક, શરીરમા તત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળા, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી—જે ઠંડાણે મેદા અને મહામેદા થાય છે તેજ ઠંડાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીના કદ આરકંઠના (આમન) ના પ્રમાણે હોય છે તેમાથી દૂધ ઝરે છે અને તેનો વાસ આવે છે કાકોલીના વર્ણ કિમિત્ કાળો હોય છે અને ક્ષીરકાકોલીના ધોળા હોય છે બન્ને કાકોલીઓ શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, શરીરમા ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત, શોષ, જ્વર, એનો નાશ કરનાર છે વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બંને કદ કારોમાડળ દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે એના વેદા હોય છે આ કદને છિદ્ર હોઈ એના ઉપર ધોળા કેશ હોય છે ઋદ્ધિનો કદ ગાંઠ જેવા હોઈ, એના ક્ષણ વામાવર્ત હોય છે, અને વૃદ્ધિના ક્ષણ દક્ષિણાવર્ત હોય છે ઋદ્ધિ એ બલવર્ધક, ત્રિદોષધ્ન, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, પ્રાણરક્ષક, ઔષ્ધ-ચક્રગ્રસ્ત અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે વૃદ્ધિ એ ગર્ભપ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક, મધુર, નીચ વર્ધક, અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (વશુ), કાસ, ક્ષય, એઓનું નાશક છે. આ અષ્ટવર્ગ—પ્રતિનિધિ, રાગને પણ દુર્લભ છે, એટલે વૈદ્યે તે તત્સમાન ઔષધ આપવું મેદા અને મહામેદા એ ન મળે તો ચતાવરી આપવી જીવક અને ઋષ-ભક ન મળે તો ભુમ (ભુર) કાળુ આપવું કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી, એ ન મળે તો આરકંઠ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના બલાવે કુકર કદ આપવો

૩૨ અસાણા. (આસન)—૫૦ હિં ૦ આસન ૩૦ પાલે હસાણી ૩૦ હિગિયહોન્નેયભરનુ મં અસાણા, ચોર બિખલા

એ ઝાડ મોટા વધે છે એના લાકડા ધમારતના કામમા ઉપયોગી છે અસાણાના પાદડા મોટા હોઈ લાખા હોય છે એ ઝાડ ઉપર ખારીક ફળો આવે છે કાચા ફળોનો રંગ લીલો હોય છે પછી પીળો એના બર્ષ પાક્યા પછી કાળો થાય છે એ ફળો સ્વાદમા કડવા હોય છે અસાણાની અંતર્જાલ લાલ રંગની હોય છે. અસાણા—એ મેદનીય, મૂત્ર-સંગ્રહણી, કુષ્ટ, એનો નાશ કરે છે (૧) અતિસાર અને સંક્રમણી ઉપર—અસાણાની જાલનુ ચૂર્ણ સાકરમા આપવું, અથવા પાણીમા જાલ વાટી પાવી

૩૩. અસાણીઓ—૫૦ મ આહલિવ હિં ૦ હાલો ૩૦ હાલમ તુષ્પ-તરાતેજક ૫૦ હજુરરશાદ, હાકમ, બજ્જલ જીરજીર. ઈં ૦ કામનદેસ. લાં ૦ લેપી-રીયમ, મેડીયુમ

અસાણીઆના ઝાડ આનંદેશમા નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે એ ઝાડ નાના થાય છે. અસાણીઆનો રંગ રાતો હોય છે તે ખારીક અને અપટા હોય છે તે ઉષ્ણ, કડવા અને પુષ્ટિદાયક છે. ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુદમા, એનો નાશ કરનાર છે [૧] અસાણીઆની ખીર—પ્રથમ દૂધ ઉકાળી

તેમા અસાળીઓ નાખવો અને તે ખીર સરખુ થાય એટલે તેમા ગોળ અથવા સાકર નાંખવી, એટલે તૈયાર થાય છે એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટિ કરે છે આ ખીર બાળક હોકરાની માતાઓને વધારે ફૂધ આવવાને, આપે છે. (૨) વાયુના ચોખ્ખી બુલાવ થવા લાગે તો — અસાળીઆતુ ચૂર્ણ ખાડમા આપવુ એટલે બધ થાય છે (૩) અસાળીઆનો લેપ — આમડીનો દોષ અથવા લોહી બધ થયુ હોય તો કિવા વાયુએ ફરી સંધિમા કળતર થતુ હોય તો અસાળીઓ પાણીમા મેળવી લેપ કરવો એટલે તે ચોટી જઈ સારૂ થાય છે (૪) કટીશૂળ અને મુઠ્ઠસી વાયુ ઉપર — અસાળીઆની ખીર ગોળ અથવા સાકરમા બનાવી આપવી (૫) હેડકી ઉપર — અસાળીઓ વાટી પાણીમા પલાળી રાખી ગાળીને આપવો (૬) ધાતુ-પુષ્ટિને માટે અસાળીઆના લાડુ — નવુ નાળીએર લઈ તેના ખોપરાને ઝીલુ કરી તેમા ખોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળીઓ નાખી, ગોળ મળી જમ લ્યા સુધી તેનો પાક કરી, પછી થકુ થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા ાળીએ પ્રકાર — ૧૦ તોલા અસાળીઓ લઈ લીમા શેકવો પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ના શેર લઈ લીમા શેકવો પછી લી પાકો શેર એક લઈ, લી અને સાકરનો પાક કરી, તેમા તે લોટ અને બેદાણા, (લાલ દ્રાક્ષ) બદામ, ચારોળી, પીન્તા એલચી, જમણી, જાવરી, પીપળીમૂળ, એ નાખી ચોસલા પાડવા અથવા લાડુ કરવા ચોસલા પાડવા માટે અસાળીઓ નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવા. આ પાક ઠંડી ઋતુમા ખાવો. એ સારો પૌષ્ટિક છે

૩૪. અળધન — એ ઝાડ દુગરાળ પ્રદેશમા પુષ્કળ થાય છે કાકળુમા પણ ધણુ છે એ ઝાડ સુમારે માથોડુ ઉચુ વધે છે એના પાદડા ધણુ મોટા નથી હોતા એ પાદડાની આકાર કાઈકે કુવાડીઆના પાદડા જેવો હોય છે અળધની જાલ ધણીજ ઠંડી છે અળધને “ ઓવી ” એમ પણ કહે છે (૧) કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર — અળધના મૂળ ધરી તેનો લેપ કરવો એટલે તણુ દિવસમા ગાંઠ બેસી જશે (૨) મુખરોગ ઉપર — અળધના ઝાડની જાલ મ્હોડામા રાખવી અને મ્હોડુ જળતુ રાખવુ (૩) ઈંદ્રિયના અંદરના ભાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર — અળધની જાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમાં જરૂ અને ખડીસાકર નાખી આપવુ (૪) મધુમેહ ઉપર — અળધની જાલનો કાઠો કરી હમેશા રાત્રે સતી વખતે પી જવો (૫) આંખ-રક્તપુક્ત અતિ-સારે ઉપર — અળધની જાલ વાટી આપવી. ાળીએ પ્રકાર — અળધના ઝાડને કોવાડેથી લા કરી તેમાથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમા ભરવો પછી એ રસ નિલ સાકર સાથે આપવો, અથવા એની જાલનો કાઠો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૫. અળવી — સં. આલુક મં. અળુ હિં. આલુ. ૧૦ ધોષા. ૬૦ મેશુસ. તેં. શ્વાચકુર્ય. અં. દુયા, કલકરા ઈં. એલિયડ, કેલેડીયમ. લાં. એરેમ્બીકમ.

અળવીના કદ હોય છે તેમાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાજાળુ, ધાવઅળુ, કાળા અળુ, પાનઅળુ, રૂપઅળુ (વૃક્ષ ઉપરનું અળુ), માડીઅળુ, મુડળેઅળુ, ગિમઅળુ અને રામઅળુ (તેરી) મર્વમા કાળા અળુ ઉત્તમ છે અળવીની બાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કેટલીક અળવીને મોટા કાદા હોય છે અને કેટલીકને ઝીણા કાદા હોય છે તેને બાશી અથવા શાક કરી ખવાય છે. અળવી સાધારણ રીતે શીતળ, અમિદીપક, મલાવણલક, બળની શક્તિ કરનાર તેમજ સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે અળવીના સેવનથી મળમૂત્ર પશુ પુષ્કળ થાય છે, અને કફ તથા વાયુની શક્તિ થાય છે અને ગતપિત્તનો નાશ થાય છે આ કદમાં ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે * (૧) કુરંધાના વિષ ઉપર—અળવીના પાલો અને મરી વાટી ખાવાને આપવા, તથા ભારગીનો રસ પાવો અને માથુ વગેરે ઠેકાણે ચોળવો. (૨) ખડક ઉપરનો કોળ કરડો હોય તો:—ઝાડ ઉપરના રાજાળુના મૂળ શેકીને વાટી તેની બેર જેવડી ગોળી ખાવી ઉતાર—થી. (૩) નળવાયુ અને તિડક ઉપર:—અળવીના પાદકાનો રસ આપવો દિવસ ૩ (૪) વાયુના ગોળા માટે:—અળવીના પાદકા દાઝ સુદ્ધા બાશી તેનું પાણી થી નાખી આપવું દિવસ ૩ (૫) પિત્તને માટે:—અળવીના પાલોનો રસ છરાની બુટ્ટી નાખી આપવો (૬) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:—અળવીનું શાક હમેશા ખાવું, ઘણું ખાવું નહિ. (૭) કૃમિ ઉપર:—રાત અળવીનો કાદો બાળી તેની રાખ પાણીમાં અગર મધમાં આપવી (૮) કૌલ્લા કુટવા માટે:—અળવીના દાઝ બાળી તેની રાખ તેલમાં કાલવીને ચોપડવી

૩૬. અળશી:—સં અતસી. મં અળશી જવસ હિં અલગી. કં અગસી, અતસીગિડ. તૈં અલસી તાં અલવિરાઈ કાં તુખેકતાન અં બળ-ફેલકતાન ઇં લિનસીક લાં લિનિસીમિના

એના છોડ હાથલર (૧૧-૨ ફુટ) ઉચા વધે છે અળશીનું તેલ કાદવામાં આવે છે તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે આ દેશમાંથી હજારો ખાડી અળશી દરસાલ વિલાયતમાં જાય છે ત્યાં તેનું તેલ કાઢી તેના રોગાન બનાવે છે અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે રોગાન ધણેજ મોઢો હોય છે, તેથી તે ખદલ ધણેજ પૈસા અહીંથી વિલાયતમાં જાય છે આવી રીતે આ દેશના સેકડો ઉલોગો ખૂડવા લાગ્યા છે પરંતુ આપણા લોકો ગાદ અધકારમાં હોવાથી તેઓને આવી કાઈજ વાતો દેખાતી નથી એ મોટી શોચનીય વાત છે લોકોએ જાગૃત થઈ આ વાતનો કઈ પણ વિચાર કરવો, એટલે “ પથ્થર કરતાં ઈંદ સુ વાળી ” એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનું કાઈક પણ હિત થશે અળશી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે અળશીના તાજા છડવાની ચટણી ધણી સ્વાદિષ્ટ

* એ એક બાળ કદ છે એનો સ્વાદ શીકો છે એ દીર્ઘપાકી (ધણીવાર પાચન થનારા) અને આમારાયને નુકશાનકારી છે એનો ઉતાર માસ અને વરમ મસાલો યુનાની હકીમો માને છે

શાય છે અને જીડા અચાણામા પશુ નાખે છે અળશીના છોડમાંથી પણ રેષા નીકળે છે, પરંતુ આળસાણથી કિવા બેપરવાઈથી અહીં ધણુ કરી તે કાઢતા નથી. એ રેષાઓના શણુના જેવા વસ્ત્રો થાય છે.

આ છોડ સીધો અને નાજુક હોઈ એને ઉભી મળીઓના બારીક, લાખા અને એકએકના આતરે પાન આવે છે તેનાંપર ઉદ્ધ રંગના ઘટ (ટોકરા)ના આકરના ફૂલો આવે છે બીજા ધાન્યો પ્રમાણે આનું વાંવંતર કરવાથી તે ઉગે છે એના ઉપર ગોળ દડા પ્રમાણે ફળ થાય છે તેમા દશ દશ ખાના હોઈ દરેકમા એક એક ચક્રચકિત બી હોય છે સસ્કૃતમા જેને ‘સણુ’ કહે છે તે ખરો ‘સણુ’ આના રેષા ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે કેટલાકે અર્વાચીન શોધકોએ આનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મિસર અને કેટલાકે યૂરોપમાના બીજા દેશ છે, અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમા આવી એવો પોતાનો મત બતાવ્યો છે, પરંતુ એ નિશ્ચય નિરાધાર છે ચરક અને સુશ્રુત એ પ્રાચીન ગ્રંથોમા અળશીનો ઉમા, અતસી, કૌષ્ઠ ઇત્યાદિ નામોથી ઠેકાણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો હોઈ ત્યારથી હમણા સુધી સરખો ઉપયોગ કરેલો છે તેમના કરતા પ્રાચીન એટલે મનુ, યાગવલ્ક્યાદિની સ્મૃતિઓમા ઉપનયન (યજ્ઞોપવીત સરકાર) પ્રકરણમા ધૃત્રીઓને કૌષ્ઠ (અળશીના વાકના) વસ્ત્રો ધારણ કરવા વિષે વિધાન કરેલ છે મહાભારત અને રામાયણમા પણ કૌષ્ઠ વસ્ત્રોનો ઠેકાણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ દેખાય છે (ચીનમા “ સુમા ” નામનું એક કાપડ છે તે વાક (કહોવરાવેલા રેષા) સરખું જ હોય છે) આઈન-ઇ-અકબરી નામના અકબરશાહની કાગઝીદાના ગ્રંથમા બહારવારીના વેશમા વાકના કપડાની ટોપીનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમા સેવની તૈયાર કરવા માટે અળશીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવા સબધી કહે છે કે, “ સળજકૌષ્ઠમ સુત્રાભ્યાં જ્ઞાત્વા ચાલેન વા પુનઃ ” આ સર્વ પ્રકાર ઉપરથી આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે અળશીનું વાંવંતર હિંદુસ્તાનમા પ્રાચીનકાળથી થાય છે, અને તેના રેષાથી વસ્ત્રો બનાવવાની પ્રણાલી (રીતી) પણ પ્રાચીનકાળથી આણતી આવે છે, પરંતુ અહીં બસો વર્ષથી અળશીનો વાક કાઢવાનો રીવાજ બંધ પડ્યો છે આ વાત બદલ અનેક પુગવા મળે છે.

અળશીનો ઔષધીમા અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે તે સિવાય ઉલ્લોગ-ધક્ષા સબધીમા પણ હિંદુસ્તાનને માટે તે ઘણા મહત્વની છે તેલનો રંગ, જાંખવાની શાદી, જમીન ઉપર પાથરવાના વેલજુટીદાર રંગીન કાપડ, તૃત્રિમ (બનાવટી) ઇન્ડીયા રબ્બર, તેલના વાર્નિશ, નગસાણુ, ઇ. કરવાના કામમા આનો અતિલ્ભ ઉપયોગ થાય છે યત્રમા લગાડવાના કામે એ બહુજ વપરાય છે બેઠાંતેલ નામનું જે પ્રસિદ્ધ વિભાગની તેલ બજારમા વેચાતું મળે છે, તે અળસીનુંજ ઉકાળેલું તેલ છે ઇન્ડોડમા અળશી ઘોડાઓને ખાવા આપે છે અળશીના લોદા દોરેને ખવરાવે છે. અળશીનાં ડાડલા ઉપરથી જે વાક નીકળે છે તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્ર અને છે સિનન અને ‘કેમ્બ્રિજ’ નામના વિભાગતી કાપડ અળશીના વાકથીજ બનાવે છે. સિનન કરતા કેમ્બ્રિજ ધણુ ઝીણુ અને ઉમદા હોય છે. આ કાપડ ઇન્ડોડમા

તૈયાર કરે છે. અળશીના સૂકવી રાખેલા ડાઝા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે. એના લોદા દુઝણા ઢોરાને ખાવા આપવાથી તે ધણા દિવસ સુધી દૂધ આપે છે; અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનું આવે છે આ ઝાડમાંથી બીજા અનેક પ્રકારના ફાયદાવાળા ધંધા થવા જોગ છે. આપણે અહીં અળશીનું સ્વતંત્ર વાવેતર નહિ કરતા સરસવ અથવા રાઇ સાથે તે વાવે છે, તેથી અકલી અળસી મળતી નથી તેમાંથી સરસવ અને રાઇનું મિશ્રણ હોવાથી તેલ સારું નીકળતું નથી. અને તે તેલમાંથી મનનારા વાર્નિશ, રંગ વગેરે પદાર્થ પણ ઉત્તમ તૈયાર થઈ શકતાજ નથી પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિક્રાયતમા જતું હતું, પરંતુ તે હલકી પ્રતનું લાગવાથી તેનો ઉત્તમ ખપ નહિ જેવો થયો અને બાવ પણ ધણું ઓછો આવવા લાગ્યો, તેથી તેલ મોકલાવું બધ પડ્યું. આથી ફક્ત બી રવાના થાય છે અળશીનું તેલ અને બી એનો પણ ક્વચિત્ ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે

અળશીની મુખ્ય બે જાતો છે એક ધોળી અને બીજી ગતી ગતીમાં વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે ધોળા બીમાંથી સેકડે ૩૫ ૧ ના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે મોટી જાતીના રાતા બીમાંથી સેકડે ૩૧ ૨ અને નાનીમાંથી ૨૬ ૬ આ પ્રમાણે નીકળે છે. સરાસરી સેકડે ૩૦ ટકા પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણ બીમાંથી ૩૦ મણ તેલ નીકળે છે

ઝોપધિપ્રયોગ—રગારી લોકોને સફેદ રંગનું કામ કરતા શીશાનો અથ પેટમાં જવાથી પેટમાં દુખ થાય છે, તેના ઉપર અળસીનું તેલ રાખાણુ છે. એવો અનુભવ એક આસિરકી નામના રૂશિયન વૈજ્ઞાનિકે જાહેર કર્યો છે યુરોપમાં ક્વચિત્ જળમાર્ગનો સોળો અને કક્ષાયના ઉપરના ભાગનો અદરનો સોળો સારો કરવાને વ્હા જેવો અળસીનો ફાટ તૈયાર કરીને આપે છે ઇંગ્લેન્ડ ‘સૅલિડ ઓઇલ’ ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ થઈ શકે છે સૅલિડ ઓઇલ પ્રમાણે અળશીના તેલમાં પણ મલમ કરી શકાય છે. સોડા અને પોટાસ મેળવીને સાણુ પણ બને છે. એની પોટાસ તૈયાર કરવાની રીત એવી છે કે—અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતું ઉતું પાણી નાખી તે હલાવવું ટાંડું પાણી નાખેલ પોટાસ સારી થતી નથી હકીમોના મત પ્રમાણે અળસી પેટમાં નુકસાનકારક છે તેટલા માટેજ તેની સાથે મધ અને ધાણા ખાવાને બતાવે છે અળશીનું તેલ રેચક છે અળશીની એક જાત પશ્ચિમ ધાટ ઉપર અને કલકત્તા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઉંદ્રી કહે છે એમ ડૉ. મગીના મત છે **અળસી**—મધુર, ગિન્ધ, કંપેરી, બલકારક, પાકકાળે તીખી, યુર, વાતકર, કંકરકર, ઉષ્ણ, અને દહિ, શુક્રોગ, શુક્રોષ, પૃથ્થળ અને પિત્ત, એઓનો નાશ કરે છે * એના પાદડાનું રાકડું—વાત, બસ, કંક એ ઉપર હિતકારક છે (૧) ઉંચ ન આવતી હોય તો—અળશીનું અને એરંડનું તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાસાના વાસણમાં કાસાના પાત્રવડે ખલી તેનું અજળ કરવું એટલે ઉધ આવે છે (૨) બદ કિંવા

* અળસી એ દહિ, પાચવશકિત અને વૃષણને નુકસાન કરે છે એનો ઉતાર—ધાણા, સિક જિળીન અને મધ છે, પ્રતિનિધિ—મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે

સુમરુ વગેરે પાકવા માટે:—અળશીનો લોટ કરી દૂધમા કાલવી તેમા થોડી હળદરની ભૂખી નાખવી, અથવા પાણીમા કાલવી હળદરની ભૂખી નાખી સારૂ બાફી, સહેવાય તેટલુ ગરમ પોટીસ ગાઠ ઉપર બાધવુ એ પ્રમાણે ૫-૭ વાર પ્રતિવારે ગરમ બાધવુ એ પોટીસ ઉપર ખાવાનુ પાન બાધવુ એજ પ્રમાણે શણુના બી અને ઘઉંની પોટીસ થાય છે (૩) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર:—અળશીનુ તેલ અને ચૂનાનુ નિનચુ પાણી એકત્ર કરી ચોપડવુ (૪) મૂત્રદાહ ઉપર:—અળસી ચાર તોલા લેઈ તેમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારી રીતે ઉકાળી ખાવા આપવી (૫) શુદ્ધામાં હરસના મસા સહુ ત્રાસ આપતા હોય તો:—અળશીનુ તેલ ૬૦ વખતે ૫ તોલા પ્રમાણે દિવસમા બે વખત લેવાથી ઝાડા સાફ થઈને મસા હલકા પડે છે (૬) પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગ ઉપર—અળશીનો કાઢો અથવા સાકર મેળવીને અળશીનુ મૂર્ચુ આપવુ, અથવા અળશી અને જેડીમધ એ ખળખળતા ઉના પાણીમા ચાર કલાક બીજની ગમ્પી (ઉપર ઢાકણુ ઢાકવુ) અને થોડુ થોડુ આખો જિંજીર આપવુ (૭) છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો હોય અથવા ફેફસાંના સોજા હોય તો—અળશીનો લોટ તવા ઉપર રાખીને તેનાથી શેક કરવો (૮) પેટમાં મરડા થાય તે ઉપર:—અળશીનો કાઢો આપવો (૯) લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે ઉપર અથવા સગર્ભા સ્ત્રીને પહેલા મહીનામાં ઉલટી અને ચકર આવે તે ઉપર—અળશીના કાઢાથી ફાયદો થાય છે

૩૭ આકડો—સં અર્ક મં ર્ધ હિં આકડા ૫૦ આકદ કં ચક્રે તાં અર્ક તું ચેક્રમેલ મલાં ચેરિકુ તૈં નિલાઝહીડે કાં પુર્કં અં ઉપર ઈં ગર્ભગટિક્ સ્વૌભોવર્ત

આ ઝાડ મર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એના પાદડા જડા અને વડના પાંદડા જેવડા મોટા હોય છે આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાહેતુ એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફૂલ અને ફળ આવે છે ફળ પાકવાથી અદરથી રેશમ જેવુ મૃદુ રૂ નીકળે છે. તે ઉપ-
ચોગમા આવે છે એના લાકડાના કોલસા મણા હલકા હોવાથી ઘરે બનાવવામા તેનો ઉપયોગ થાય છે સાધારણુ અગ દુ ખતુ હોય તો આકડાનુ દૂધ ચોપડે છે. એના પાદડા મૃદુ હોવાથી કેટલાક વર્ષો પહેલા એ પાદડા મેડી અધરો ચિતર-
વાના ઝમમા લેતા હતા, પરતુ હમણા કાગળની વિપુલતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કોઈ કતુ નથી. આકડો—સારક અને ગરમ છે, અને વાયુ, કાઠ, ખરજ, વિંધ, પ્લીહા, શુભ, અર્શ, મૃત, સ્લેખોદર, કૃમિ, એતો નાશ કરે છે * ઉપચોગ:—

* આકડાની ઘોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે કેટલાક પોણા અકડાનેજ મ દાર તરીકે સ્વીકારે છે, પરતુ પડિત નરહરિજના રાજનિષ્ઠના આધારે ઐશ્વર્ય પહેલુ પોતાના મરાઠી બૃહન્નિષ્ઠમા ન પપ્પ તથા ૫૬૦ થી ઘેરો એને વાતો એમ બે આકડા તેમજ ન ૫૬૧-૫૬૨ થી મ દાર (આકડાના બીજ ભેદ) ના પશ્ચુ રાજકે રાતો મ દાર અને પોણો મદાર એમ બે ભેદ સ્વીકારે છે પડિત દત્તરામજી પંચુ એનેજ મળતા રહે છે (અભિનવ નિષ્ઠ)

(૧) વાયુથી અંગમાં સંલુકા આવતા હોય તો.—આકડાના પાદ્મની શેક કરવો. (૨) ઉષ્ન રસ અને શ્વાસ ઉપર.—આકડાના ફૂલમાંના કાટા (સ્વા-દિડા), અને ગરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી અથવા આક-ડાની કુંજો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમા પાક કરી ખવગવવો (૩) કુમળા ઉપર.—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી નાકમાં તેનું ટીપુ પાડવું. (૪) આકડાના વિષ ઉપર.—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો (૫) મસ્તક વાયુ ઉપર.—આકડાના પાકિલા પાદડા માથે બાંધવા (૬) આદારશીશી ઉપર.—આકડાના મૂળનો ધૂમાડો નાકે સુધવો (૭) અપ-રમાર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતારવા માટે.—આકડાના ફૂલમાં વગડાઉ ઝાણાની (આડાવાની) રાખ ભીજવી સુકવવી અને તે છીકણી પ્રમાણે સુધવી, એટલે છીકડા આવી મસ્તક ઉતારે છે ઉતાર-થી સુધવું (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર.—આકડાનું ફૂલ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો (૯) સોળ ઉપર.—લોહકાટ અને આકડાનાં પાદડા બેસના મૂત્રમાં વાટી સોળ ઉપર લેપ કરવો (૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર.—આકડાના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવા આકડાના કુમળા પાદડા ૬-૭ લેઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો (૧૧) ધુટણ રહી ગયા હોય તો.—આકડાનું ફૂલ ત્રણ દિવસ ચોપડવું (૧૨) હરસ ઉપર—

આકડો ચક્રત્ અને ફેફસાને નુકરાન કરે છે એનો ઉતાર ધી, અને માત્રા ૩ માસાની છે, તેમજ એનું ફૂલ ઉપવિષ છે

આકડાના મૂળની હાલ આપવાથી શરીરની અદરનો પ્રવાહી (પ્રસ્વેદ) ધણીજ નીકળે છે ચામડીના રોગમાં અને પેટની અદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાસી અને જલોદર આદિ રોગોમાં ઉત્તમ અસર કરે છે આકડાનું ફૂલ આપવાથી તીવ્ર ભૂલાળ લાગે છે અને શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી રાતી થઈ જાય છે એના ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, કૌવત આપનાર છે અને પેટના દર્દોના નાશ કરે છે એમ નિશ્ચય કરેલ છે તેમજ ખાસી, શ્વાસ, સળેકમ અને અરચિના અપાય છે એની જડની હાલ આકડાના ફૂલમાં ભીંજવીને સુકવી લેવી પછી આ હાલને દેવતામાં નાખી એની ધૂણી સ્વાસ રોગમાં લેવાથી દર્દ મટી જાય છે ગલીપદ અને અડઝિના રોગોમાં જડની હાલ ચાચની હારામાં ધસીને લગાવાથી આગમ થાય છે, એમ આક-ડામાં લખ્યું છે મીર મહમદ હુસેન કહે છે કે—આકડાનું ફૂલ ચામડીને લાલ કરી પ્લાસ્ટર (ફેલા) ઉઠાવનાર, કફને કઢાડનાર, વાળનો નાશ કરનાર તથા બધી ભતના ફૂલ જેવા રસોમાં બધાથી વિશેષ ગરમ (તેજ) ગણાય છે આંધળની રીતે દાદરને મટાડે, હરસને જરથી ખાંચે અને દાત પોલા પડી ગયા હોય અને હુખ થઇ હોય તો એનું ફૂલ મધની સાથે મેળવીને એમાં થોડું ૩ ભીંજવી દાતના નીચે રખાય છે મીઠા અખટલ ફળીદ કહે છે કે—આકડાના ફૂલને કોઠના રોગમાં તથા ગ્લેન અને ઘરોળ વધી ગઈ હોય તો આ પ્રમાણે આપવું અનાજના દાણા તેમાં ભીંજવીને સુકવી તે ખાવાને આપવા (રેષ લાગરો) સાધાનુ દર્દ અને સોળ ઉપર ચોપડવાને ફૂલ સાધા-રણુ ઈલાજ તરીકે વપરાય આવે છે તેમજ પાદડા થોડાક રોગો તે કામમાં આવે છે શરીરના જે ભાગમાં ભકવો થયો હોય તે ભાગ ઉપર પાદડા તેલમાં રોજીને તે તેલ ચોળવું મજામાં અકુર (રૂઝ) ન આવડ હોય તો સુકા પાદડાનું ચૂર્ણ નાખવાથી બહુજ જલદી અકુર આવે છે ડાંઠ એન્ડીલ કહે છે કે—આકડાના પાદડા અને મૂળ-

આકાંક્ષાનાં અને આમલીના લાકડાને અગ્નિ કરી તે ઉપર અગ્નિમાં નાખી તેની ધૂણી મસાને આપતી (૧૩) તાલીયા તાવ ઉપર—આકાંક્ષાના કુમળા પાદડા પાનમાં ખાવા (૧૪) કર્ણશૂળ ઉપર—આકાંક્ષાના પાંદડા પાદડાને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર રોકવા અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં પાડવો (૧૫) ગડમાળા ઉપર—આકાંક્ષાના દૂધમાં લીરાકશી અથવા કાલિજન ધસી લેપ કરવો. (૧૬) બુડઘી ઉપર—આકાંક્ષાનું દૂધ ચોપડવું (૧૭) પ્લેપિદ (પગ કિવા હાથ નાડ ચાપ તે) રોગ ઉપર—આકાંક્ષાના મૂળ કાજીમાં વાટી લેપ કરવો (૧૮) વિંછીના વિષ ઉપર—આકાંક્ષાનું મૂળ ધસીને ચોપડવું (૧૯) મોઢાડા ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપ—આકાંક્ષાના દૂધમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨૦) કર્ણશૂળ ઉપર—આકાંક્ષાના અંકુર લાવી લીમડાના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળા કરવો પછી યુરીયાનું લાકડું થોડું કોતરી તેમાં તે ગોળા બાલી તેની આસપાસ યુરીયાના પાદડા વીટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકડુંતિએ હલકા અગ્નિ દેવો પછી તે ગોળા બહાર કાઢી પાદડા દૂર કરી કાઠ-સુદા પીલી રસ કાઢી તે કિચિત્ત ગરમ કરીને પછી કાનમાં પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા દૂર થશે. (૨૧) સર્પના વિષ ઉપર—આકાંક્ષાના ઝાડના પાદડા આકાંક્ષાના દૂધમાં વાટી ગોળાઓ કરવી અને તે ગોળા પ્રત્યેક ધડીના અંતરે આપતી અથવા મૂળ ધસી પાવા (૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે—આકાંક્ષાના મૂળ આકાંક્ષાના પાદડામાં વીટાળી અળોડમાં ખોસવા પ્રસૂત થયા પછી તુરત છોડી નાખવા (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—આકાંક્ષાના દૂધમાં બાવળની ઊલનું

માથી જે દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, તે સુકાયા બાદ આપવાથી બહુજ જલ્દી જુલાબ લાગે છે અને શરીરને સુધારનાર ગણાય છે તામ્બીલ વૈષ અને સફેદ કોઠમાં અલ્પ ત ગુણકારી માને છે જિં ૦ પેકેરે જાલમાં શરીર સુધારવાનો, ભસ્ત કરવાનો અને શરીરમાંથી બિગાડ કઢાડવાનો ગુણ બતાવે છે ૬૬૦ ડીમક જાલમાંથી નીકળેલ દૂધ અથવા રસને સુકવી આપવાથી ઉત્તમ અને અધિક ગુણકારક કહે છે ૬૬૦ ટંકનના મત પ્રમાણે એમાં ઉલટી કરવાનો ગુણ છે અરકાચાર્યે એને બેદનીય, પ્રવેદ લાવનાર, ઉલટી કરાવનાર, કફદર, થોનિટોષનાયક, પીચકારી મારવાને ઉપયોગી, અને એનાં બીજા મૂત્ર લાવનાર હોવાનું નિશ્ચય કરેલ છે સુસુત પશુ હિમ્બર, મણ્વશોધક, વાત-વિકારનાયક ગણાવે છે

ઉનાળાના તાવમાં લોકો એના પાદડાને રોજીને રસ કઢાડી શરીરે ચોપડી પરસેવો લાવે છે એથી તાવ ભય છે દુખતા માથા ઉપર એના પાદડા ધી ચોપડી રોજીને બાંધે છે ઉનાળાની હુખમાં દેવતાના કોલસા ઉપર એનાં પાદડા જુલ પાથરી તેને તપવા દઈ તેનાપર દરદીને ઉભો રાખી તેના ઉપર માથની જાસ નાખતા ભય છે, અને તે પાદડા ખુદાવે છે, આથી પશુ એ હુખને તાવ સત્તર પલાયન કરે છે અને લાંછિ આપી કહે છે આમ બુદ્ધિપૂર્વક ચોળના કરવાથી આકાંક્ષા મહાન ઔષધ (અશુદ)નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એના મૂળ ઉનાળે કઢાડી રાખી તેનું ચૂર્ણ ચાર માસા ઉના પાણીમાં આપવાથી પરદેવો આવી તાવ ભય છે, તેમજ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી થઈ હડકાયા ફતરાના દરદનો છાતીમાંથી વિકાર (કોથળી) બહાર કઢાડી દરદીને બચાવે છે દરદ થયા પછી ધી અવસ્થ પાડુ નેઇએ ધણીક ભરમો એના દૂધમાં દેવાર કરે છે.

ગાંધુ ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ કુટીની આસપાસ અને પેદુએ ચોપડતુ, એ ચોખ્ખી ચાર ધડીમા મૂળ છુટશે. (૨૪) બાદ ઉપર અને હરેક ગાંઠ ઉપર આલુભાવજિદ ઉપચાર—આકડાના દૂધમા કાચો અને રેવચીનો રીંગ વસી ચઢન જેવું બંધ, ગાંઠ ઉપર દિવસમા બેવાર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે. (૨૫) ધાસકાસ ઉપર—આકડાના પાદડાનો રસ એક તોણે કિવા બે તોણા પાવો, એટલે ઉલટી થઈ કંકે, પિત્ત પડશે ઉતાર—થી આશ્વા લી અને ભાત. (૨૬) વાળા ઉપર—આકડાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૭) સેફાલે, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર—આકડાના પાદડા અને લોહકાટ બેસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૨૮) રક્ત ગુદમ ઉપર—આકડાના ફૂલ તેલમાં તળી ખાવા એટલે ગુદમ જોખળી, ગતસ્થાવ થઈ નીટળી જાય છે. (૨૯) વાતરોગ ઉપર અર્કાંદિ કવાચ—અર્કના મૂળ, ધમાસો ડરીયાતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નજોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિંચે, સુક, અતિવિષ, ભાગ, એનો કાઢો કરી પાવો, એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાંત બધ થઈ જવા, અગમાતુ શૈત્ય (શીતાગ), શ્વાસ, કામ, સતિવ્રોગ અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે પ્રકાર બીજો—ઉપર બતાવેલા જઘમાના અતિવિષ, ધમાસો, અરણી અને સુક, એ દ્રવ્યો બાદ કરી વાટીના લેવા, તથા તેમાં સાંઠોડી વધારી, કાઢો કરી પાવો તે સુખવાત (સુવારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપરમાર, એઓનો નાશ કરે છે ત્રીજો પ્રકાર—આકડાના મૂળ, છુકું સુક, મરી, લીડીપીપર, ભારગમૂળ, રીગણી, કાંડકાશીંગ પુ'ડમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ ગોમૂતમાં કાઢો કરી પાવો એ કાઢો શીતાગ સંજ્ઞાપાત, મેહ, શ્વાસ, કફવદિ, ઉષ્નસ, એઓનો નાશ કરે છે (૩૦) સોજા ઉપર અર્કાંદિ લેપ—આકડાના મૂળ, સાંઠોડી અને કડવા લીમડાની છાલ એકત્ર થવી લેપ કરવો અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢના પાણીવડે વારવાર સોજો ધોવો (૩૧) વાતવિકાર ઉપર—વાયુથી ગદાર્ધ જયેલા અગને આકડાના દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર ચર્મનું પ્લાસ્ટર મારવું તથા ઉપર એક પાદડું મૂકી ચોવણ કપડાથી પાંચ મજબૂત બાંધવો આ પ્રયોગથી વાયુજઘ્ન થયેલું શરીર ત્વરિત છુટુ થાય છે (૩૨) ઉરસ્તેશ ઉપર—આકડાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૩૩) સોફો-દર ઉપર—આકડાના એક પાંકલા પાદડાનો રસ ઘીમાં પાવો દિવસ ૩. પથ્ય—દૂધ અને ભાત. (૩૪) પ્લીહોદર ઉપર—આકડાના પાદડા અને સિંધવ આલ્કામાં લાવી મ્હોડું બધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો પછી તે ખાર દહીના પાણી સાથે પાવો (૩૫) શ્વાસ ઉપર—આકડાના મૂળીયા, ગાંઠ અને લીડી પીપર, એમને ખલ કરી મધમાં ઘોરના ઠંણીમાં જેવડી ગોળાઓ કરી ખાવી. (૩૬) ઘાટ સર્પ ઉપર—આકડાના લીલા મૂળોની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમાં મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી, અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો.

૩૮. આગીઆ—સં તીક્ષ્ણામિ હિ. દાદમારી. કં યુર્મીગિહ લાં
એઆનિયાવેસી કેટારીઆ.

આગીયાના ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા ભાળના પદિકાં જખડા અને આકારે પશુ તેવાજ હોય છે એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગના નાના ડીટા આવે છે તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ ઉઠે છે નાગલી, કાદગ વગેરે ધાન્યોના ખેતરમા એ ઝાડા ઘણા થાય તો તે આપુ ખેતર બળી જાય છે, એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે એ ઉપરથી એનું “આગીયો” એવું નામ મોખ્ય છે આગીયોx—ખલકર, કડવો, તીખો, વિમધનાશક, હલ, ઉખ્યુ, ખસ્તિ-શુદ્ધિકરક અને રક્તપિત્ત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે (૧) કાદરાના વિષ ઉપર—આગીયાના ઝાડનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો દેરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો ઝાડવા સુકાયેલા હોય તો તેને ખાડી તેની ભૂકી કરી પાણીમા ઉકાળી તે પાવું (૨) જવર ઉપર—આગીયાના ઝાડ, નાગરમોચ અને સુઠ, એનો કાઢો આપવો (૩) હુતી ઉપર—આગીયાના સુકાયેલા પાદડા તોલો ૧, કાળજીના સુકવેલા પાદડા તોલો ૧, અને અધેડાના પાદડા તોલો ૧ લઇ, તેની કાળી ગખ બનાવવી, અને તે કસુબીના બીના તેલમા ખલ કરી લગાડવી

ઉદ. આદુ—સં. આદક. હિં. અદક-ખ આદા કં. આદલ. ફાં. જી. જી. બીલવર. અં. જી. જી. બીલવર. ઇં. જી. જી. મં. આલે

આદુનું ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉચું વધે છે તે વધવા માડ્યું એટલે તેને એકલાં પથરાયેલા મૂળીયા આવે છે આદુ સુકવી તેની સુઠ કરે છે સુઠનું તેલ નીકળે છે બચાળા, મદ્રાસ અને જામેકા એટ વગેરે ટેકાણેથી પુષ્કળ સુઠ અહીં આવે છે આદુ સુઠ કરતા સૌમ્ય છે આદાનો પાક કરે છે તેને “આદાપાક” કહે છે. આદુ પાચક, સારક, અગ્નિદીપક, રૂચિપ્રદ અને કઠ્ઠો દિતકર છે એ સોજો, કંક, વાયુ, કંકરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહ વાયુ, મજબૂધ, વાતિ અને ચામ, એનો નાશ કરે છે + (૧) આદાપાક—આદાનો રસ કાઢી તેમા પાણી નાખવું, પછી સાકર નાખી પાક કરવો. તેમા કેસર, એલચી, જામફળ, જાવત્રી, અને હવગ નાખી તે ભરી રાખવો. આ પાક થાસ, કાસ, અગ્નિમાથ અને અગ્નિ ઉપર પ્રથસ્ત છે (૨) અજીર્ણાદિક ઉપર—આદાના રસમા લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી પ્રાશન કરવું, એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ થાય

x આગીયો નાનો અને મોટો, એમ બે વેરહોના થાય છે.

+ કુક, પાક, મૂતકમ્, રક્તપિત્ત, મજ્જા, જવર, દાહ, એ રોગોમા અને ગરબીમા તથા શરદ્ જાતમા આદુનું સેવન વર્જિત છે, કારણ તે લય કર ફળ આપે છે એનો પ્રતિબિંધિ-સુઠ અને ઉતાર કપર તથા મધ છે

આદુ રસમા અને પાકમા શીતલ, મધુર, અરપરો, ગરમ અને હૃદયને દિવકારી છે કાંટા અને સિંધાલુલ કે મીઠા સાથે આદુ પાચક, અગ્નિદીપક તથા મજબૂધ અને આયવાતનુ નાશક છે એકલા મીઠા સાથે અગ્નિદીપન, રૂચિકર, મિય, સારક તથા સોજો, વાયુ અને કંકનો નાશ કરનાર છે બોળનના પહેલા લક્ષણ કરેલ આદુ કંક અને જખને શુદ્ધ કરે છે જખીરી લીંબુ અને સિંધાલુલ સાથે મુખની શુદ્ધિ કરે છે. જખમા અચાક મીઠા સાથે આદુ હમેશા પચે છે

છે. વળી તે વાયુ, મલમુદ્દતા અને આમવાતનો નાશ કરે છે (૩) મૂર્ચ્છા—
વાયુનો અટકો આવે છે તે ઉપર—સુંઠ ધસી અન્ન કરવું. (૪) ગોનિશુળ
ઉપર—સુંઠની બૂકી એરડીયા તેલમાં કાલવી લેપ કરવો અથવા સુંઠ અને એ-
રડમળનો લેપ કરવો (૫) અલ્લુર્ષિ ઉપર—સુંઠ અને જળપ્યારનું ચૂર્ણ બીચાં
અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. (૬) આમવાત ઉપર—એરડમળનો રસમાં
સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળા કરી તે ઉપર એરડમળ પાદકુ વીટાળી, ઉપર કપડામાંથી
કરી પુટપાકૃતિપ્રમાણે તે ગોળા દેવતામાં પકવી, પછી બહાર કાઢી પીલી, રસ કાઢી,
તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) આમવાત અને પેટ રુણ ઉપર—સુંઠના
કાઠામાં દીવેલ નાખી આપવું તેથી આમવાત, કમર અને પીઠ, એ ઠંકણાનું ચળ
તેમજ સર્વાંગચળ અને પેટચળ સારા થાય છે (૮) સમહણિ, આમ, પ્લીહા
અને આમવાતાદિક ઉપર—સુંઠની બૂકી કરી તેમાં બી નાખી ચટાડવું. તે
બી સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે, વાયુનો નાશ થાય છે
અને સમહણી રોગ સત્વર જાય છે (૯) કાસધાસ ઉપર—આદુનો રસ
મધમાં નાખી પાવો અથવા સુંઠ અને ઘાઘીનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી પાવો.
(૧૦) વૃષાણુવાયુ ઉપર—આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને
સકળેષ દૂર થાય છે (૧૧) અતિસાર ઉપર—આદુનો રસ નાલિયે (કુટીએ)
ચોપડવો, એટલે કુસાધ્વ અતિસાર પણ નાશ પામે છે (૧૨) ઉદર રોગ
ઉપર—પાણી અને આદાનો રસ સમ ભાગે પાવા (૧૩) અગ્નિમાંધ
ઉપર—આદુનો રસ અને લીંછુનો રસ સમભાગ લઈ, તેમાં તેટલો સિંધવ મિશ્ર
કરી, ભોજન પહેલા પ્રાશન કરવું, એટલે અગ્નિમાંધ દૂર થાય છે ભોજનારંભે એ
ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી અગ્નિ પ્રદીપ થઈ જત્કા, કંઠ, અને હૃદયની શુદ્ધિ
થાય છે સ્વરભેદ, સોળે, મધાવટલ, આસ, કફ, ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે
છે અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે (૧૪) ગર્ભિણીના વિષમ જ્વર ઉપર—એ
અથવા ત્રણ માસા સુંઠ બકરીના દૂધમાં વાડી આપવી (૧૫) ભૂખ ન લાગતી
હોય તે ઉપર—સુંઠનું ચૂર્ણ ૧ માસો એ તોલા પાણી સાથે આપવું (૧૬)
ઉધરસ ઉપર—આદુનો રસ, લીંછુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી તેમાં લીડી-
પીપર નાખી દિવસમાં એ ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું (૧૭) જ્વરને
માટે—છાશની પરાશમાં (આછમાં) સુંઠ ધસી પાવી દિ. ૨૧ (૧૮) અ-
સ્થપિત્તને માટે—સુંઠ, આખળા અને ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખલ કરી
મવારમાં ખાવા (૧૯) દંદ્રોગ, અગ્નિમાંધ, ધાસ, કાસ, અરૂચિ, સળેકમ,
ઉદરપાણી બૂકી રુણ, એ ઉપર—સુંઠનો કાઠો આપવો એથી કાંતિ, ચિત્ત
અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે (૨૦) હૃદય ઉપર—સુંઠનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી
આપવું (૨૧) નાસા રોગ ઉપર—સુંઠ એ તોલા લઈ તે અર્ધા શેર પાણીમાં
નાખી ઉકાળવી અને તે એ વખત પાવી (૨૨) અગ્નિમાંધ ઉપર—આદુ અગર મુંદ,
તજ, ખડીસાકર એનો કાઠો આપવો. (૨૩) અસ્થપિત ઉપર—સુંઠનું ચૂર્ણ
૬ માસા અને ગેર ૧ તોલા લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખલ કરી, વડાણ
જેવડી ગોળીઓ કરવી દરરોજ એ ગોળીઓ સાળ સવાર દૂધ અને પતાસામાં

આવી. (૨૪) પરિણામ રૂળ ઉપર—સુંઠ, તલ અને ગોળ એકત્ર કુટ
 ગાયના દૂધમાં ખારીને આપવા (૨૫) બાળકોની આમ સમઘણી ઉપર—સુંઠ
 ઠંડા પાણીમાં ચઢન સરખી ધસી તેટલુ લી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાખ
 સ્થિતિથી, ચાટણુ તૈયાર કરવું, અને થોડુ થોડુ વખતોવખત ચટાડવું એ મોટ
 માણસને પણ આપવું (૨૬) સ્થિત પ્રદર ઉપર—દરરોજ પ્રાત કાળે અને રાત્રિ
 સુત્રાની વખતે પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસ
 સુંઠ નાખી દેવતા ઉપર તપાવી, પાણી બળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું કમ
 દૂધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાંથી સુંઠના ટુકડા કાઢી નાખી, તેમાં ૪ માસા ખડી
 સાકરની જુકી મિશ્ર કરી આપવું આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી જોસદા
 ખત પ્રદર પણ નહી નાશ થશે. (૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ આદે—૧ તોલો સુંઠન
 ખારીક જુકી કરી, એક વાસણુ દેવતા ઉપર મૂકી, તેમાં બે તોલા સુધી લી નાખવું
 તે થી સાર તપ્યા પછી તેમાં આ સુંઠની જુકી નાખી લાલ શ્યામ ત્યા સુધી તળવી
 અને ૧ તોલો ગોળ ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી, તે પાણી તેમાં નાખી, પાણું
 બળી જઈ શરીર જેવું શ્યામ ત્યા સુધી અથવા છુદુ શ્યામ ત્યા સુધી હલાવતા રહ
 પાકું કરવું એ દરરોજ પ્રાત કાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આપવું એટલે શરીર
 આતો વાતસચાર, શરીરને કળતર થવું, અમિમાઘ, અતિસાર, આમ્મશ અને પિત્ત
 વિકાર, એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે (૨૮) આંખો દુખવા આવે છે
 ઉપર—સુંઠ અને કડવા લીમડાના પાદડા એકઠા વાટી તેમાં થોડો સિંધવ નાખ
 તેની ચેપલી કરી, તે થોડી ગરમ કરી આખો ઉપર બાધવી એટલે સોંને અં
 દૂખ દૂર થાય છે (૨૯) આદાશીશી ઉપર—પાણીમાં અગર દૂધમાં સુંઠ ઘસ
 તેનું નસ્ય કરાવવું અને લેપ કરવો, અથવા અપદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી તેન
 પોટલી કરી નાકથી તે રસ પીવો એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૩૦) સોઝ
 ઉપર—સુંઠની જુકીની ગોળમાં ગોળા કરી સાટોડીના રસમાં અથવા કાઠામ
 આપવી (૩૧) કઠિ, ઉર, પૃષ્ઠ, ત્રિક (બરડાનું હાડકું) એમાંનો વાયુ, ગુદમ
 સૂગ, યુક્તસી ઉદાવર્ત અને હનુમદુ ઉપર—આદુના રસમાં અથવા બીજો
 રાના રસમાં લી નાખી આપવું (૩૨) કંડુ રોગ ઉપર—સુંઠ અને તેથી ચા
 ગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો (આ હરોળ ઉપર પણ આપવો
 અથવા આદુના રસમાં ખમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણુ કર
 આપવું (આથી શરદીના યોગથી જે ગચરકા આવે છે તે દૂર થાય છે) અથવા
 આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવું (૩૩) લાંગપર ઉતાર
 ગાયના દૂધમાં સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા સુંઠ
 સુંઠ ધસી આપવી (૩૪) આંખોમાં સ્થિત રૂઝ પડે છે તે ઉપર—ગાયના
 દૂધમાં સુંઠ વસી અગ્ન કરવું (૩૫) પદ્માઘાત ઉપર—ગાયનુ લી ૨૮ તોલ
 લાઇ તેમાં સુંઠનુ ચૂર્ણુ ૨૮ તોલા નાખવું પછી તેમાં ઊભેલી લસણની કળીએ
 ૨૮ તોલા નાખી જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઈ એક તોલા સુંઠી આપવું. એ
 પદ્માઘાત, હનુસ્તબ, કટીભગ, આકુપીઝ વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬) વાતશૂ

ઉપર:—સુક અને એગડમળ એનો કાઢો કરી તેમા ખાડીલી હીગ અને સચળ નાખી આપવો. (૩૭) આમાતિસાર ઉપર:—૧ તોલો મુક પાણીમા ધસી તેમાં લી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિશ્રણ માડ પાકુ કરી ચાટણુ બનાવી આપવું. (૩૮) ઉલટી ઉપર:—આદુનો અને કાદાનો રસ એક એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો. (૩૯) પિત્તવિકાર ઉપર:—અર્ધો તોલો સુકની બૂકી તેમા ૪ ચણાહીબાર મિધવની બૂકી મિશ્ર કરી નિત્ય સૂર્યોદય પહેલા પાણીના ધુટણમાં મળાવવી (૪૦) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:—આદુનો રસ અને ખડીમાકર મેળવી નિત્ય એ વખત આપવા. (૪૧) પિત્તવિકાર ઉપર:—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લેષ તેમા અર્ધો તોલાથી એક તોલા સુધી સુક ધસવી, અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાખી દરરોજ ગરે સૂતી વેળા તે ગોળી ખાવી ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ધણા દિવસ આપવું (૪૨) ક્ષમચુકત પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ એ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી અડધું બાળવું, અને ખડીસાકરની બૂકી નાખી ઉત્તી વખતે આપવું (૪૩) ક્ષમચુકત પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ એ તોલા, ને ખાડ એ તોલા અને ગાયનું લી ૨ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યા સુધી ઉકાળી હમેશા પ્રાત કાળે અને માયકાળે આપતા જવું (૪૪) વાતક્ષમ ઉપર:—સુક અથવા અજમાના ચૂર્ણની બરમ આપવી (તપખીર પ્રમાણે હળવથી નાકમાં સુધવી) (૪૫) આમાંશ ઉપર:—સુક, વરીમાળી, ખસખસ અને ખારેક, એ ઔષધો સમ ભાગ લઈ પ્રત્યેકના એ ભાગ કરવા તેમનો એક લીમા તળી પુન સર્વ ઔષધો એકા કરી, કુટી, બારીક ચૂર્ણ કરવું, અને સર્વ ચૂર્ણ બરોબર ખાડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમા ત્રણ વખત આપવું (૪૬) આમવાત ઉપર:—એક ૪ ભાગ અને વરીઆળી એક ભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી અડધું લીમા તળી બધાનું ચૂર્ણ કરવું એ ગોળમા મેળવી હમેશા સેવન કરવું (૪૭) અરૂચિ ઉપર:—આદુ અને સિધવ આપવો. (૪૮) દંતશૂળ ઉપર:—સુકની બૂકી ૧ ભાગ અને ફટકડી ૨ ભાગ એકત્ર કરી દિવસમાં ૨-૩ વખત દત્તિ ધસવી એટલે જલદીથી શુદ્ધ બધ થઈ જાય છે. (૪૯) સ્ત્રિપાત જવરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર:—સુક, મરી અને લીડી-પીપર એનું ચૂર્ણ સુધવું. (૫૦) દુર્બલ જવર ઉપર:—સુક અને જવખા-રનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું (૫૧) સર્વ શૂળ ઉપર:—સુક, સાજખાર અને હીગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું, એટલે ક્ષણમા સર્વ શુદ્ધનો નાશ થાય છે (૫૨) ઘાત પડે છે તે ઉપર:—સુકના કાદામા હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાસન કરવું (૫૩) અગ્નિમાંધ અને કૃમિ ઉપર:—સુક અને વાવડીગનું ચૂર્ણ મધમા આપવું

(૪૦) આમલી:—સં ચિત્રા મં ચિત્ર. હિં ૦ ઇમલી. આમલી. બં ૦ આમર, તેકલ, તેદુલ. કં ૦ ફુલ્લીસે, ફુલ્લીસી, ફુલીમારા તૈં ચિતાચેદુ. તાં ૦ પુલિયામાર, પુલિ તું ૦ પુંકમારા મલાં આમલ, ચિત્રા અં ૦ તમર હિદી. હં ૦ ટેમેરીડ ટ્રી લાં ૦ ટેમેરીડમ હડીકમ. ઉડિં ૦ કમા.

આમલી અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયા ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે એ ઝાડ મોટા વધે છે અને આદ્યે વર્ષે ફળ આવે છે આમલી મહા અને ફાગણ મહીનાઓમાં પાકી તૈયાર થાય છે આમલીમાં જે ઠળાઆ હોય છે તેને કનુકા-કુસકા કહે છે આમલી ધરખરચ માટે રાખી મેલવાની હોય તો તેની અદરના કનુકા કાઢી તેમાં થીંકુ નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે આમલીમાં ખટાસ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પનું કરે છે નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પચાકરક છે * કનુકા જેને ચિયા અથવા ચિયોડા કહે છે તેને ગરીબ

* **આર્ય વૈજ્ઞે**—આમલીને કડી, પાચક, ઝાડો સાદું લાવનાર તેમજ ઝાડાની કબજિયત અને તાવમાં અલ્પ ત ઉપયોગી બતાવે છે આમલીના કાતરા ઉપરની છાલની રાખ ખારની માફક ઓપવેમાં નાખે છે અને પાદડા સોભ ઉપર બાધવાથી સોભે ઉતરે છે

મખળન બાલ અદવિયાનો કર્તા—આમલી બાલ અને છુરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે તેમાં રાત્રી ઉત્તમ છે આમલીના ગર્ભને યુસલમાન વૈજ્ઞે ગ્રાહી, ખુલાસાથી ઝાડો લાવનાર, પિત્તની ઉલ્લીને રોકનાર અને રેચકારાએ પિત્તને કઢાડનાર ગણે છે રેચના માટે આપવી હોય તો એની સાથે જેમ અને તેમ બીજા પ્રવાહી ઓછા આપવા એકઠે ગળાની અદરનો સોભે દૂર કરવા આમલીના પાણીના કેવળા કરવાથી કીક આરામ થાય છે ચિયા (કુસકા, બીજ) માં પણ ગ્રાહી ગુણ છે તથા તેને વાદી પોદીસ કરી ગુમડા ઉપર બાધે છે (ધણુ કરી ગરમ પ્રકૃતિના એટલે બીજ આદિના ગુમડા ઉપરજ બાધવી એકઠે) એના પાદડા પાણીમાં વાદી ગળી તે પાણી પિત્તના ભેરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીના માટે આપે છે, અને એને વાદી પોદીસ કરી બાધવાથી સોભે ઉતરી ન્ય છે, અને દર્દ ઓછું થાય છે આખના પોપચાના સોભ ઉપર ફૂલ (માર) ની પોદીસ બાધે છે અને ફૂલનો રસ ફુખ્તા દરસમાં ઉત્તમ ફાયદો આપે છે આમલીના ઝાડની છાલ ગ્રાહી અને પાચક છે આમલીના ઝાડને પવન દેશી લોક તનુદુસ્તીને નુકસાનકારક ગણે છે અને પુરવાર કરે છે કે, આમલીના ઝાડ નીચે તથા ઘણા દિવસ રાખવાથી તથાનું કષ્ટ સહી ન્ય છે એજ પ્રમાણે આમલીના ઝાડ નીચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે ક્યારેક બીજાં જાતના છાડના પશુ નજરે પડે છે એના ચિયા કેટલાક લોકો રોકીને ખાય છે, પરંતુ એથી પગતોડનું દર્દ થાય છે

અરકં સહિતામાં—આમલીને ખાદી, પિત્ત રાખવાનાર અને સારક (ઝાડો લાવનાર) ગણી છે

અકદવામાં—ધુતરા વગેરેનું ઝર ઉતારવાને ખજુર, દ્રાખ, આમલીનો ગર્ભ, દાડિમ-બીજ, ફાલસા અને આમળા, એ સમાનજાતે લઈ ખારીક વાદી તેમાં પાચનશક્તિ પાણી એળવી ઉઠાળી કાઢો કરી આપવાનું લખેલું છે દવા તરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧૧ તેલો અથવા એનાથી પશુ વધારે ખાવાથી થોડા જીલ્લાય થાય છે, પાચન શક્તિ વધે છે અને તરસ ઓછી થાય છે રેચક વસ્તુઓ સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના ગુણમાં વધારો કરે છે; પરંતુ રેચનીના મીરાની સાથે જીલ્લાયમાં મેળવવાથી તેની અસર કમી થાય છે

લોક શ્રીમંતે આમ છે તેમથી ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે, પરંતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લભ કરે છે એ કેટલું મૂર્ખપણું છે ! બાવસાર અને બરવાડ લોક કચ્છકાની ખેળ કરે છે આમલીના કુણા પાલાનું શાક કરે છે અને ફૂલોની ચટણી કરે છે આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે, માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથ પાણુ કરે છે આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે આમલીનું ઝાડ—ચર, ઉખ્ય, ખાડુ, પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તકાપન અને વાતનાશક છે આમલીનાં ફૂલ—તુરા, સ્વાદુ, ખાટા, રૂચિકર, વિશદ, અમિદીપક અને લઘુ છે, અને વાંઘ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. આમલીના પાંદડા—સોળે અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે કુમાળી આમલી.—અતિ ખાટી, ચાહક, ઉખ્ય, રૂચિકર, અમિદીપક, અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ અને રક્તને કોપાવનાર તથા વાતનાશક છે જીની આમલી—વાતલ અને પિત્તને કરનાર છે પાકી આમલી—મધુર, સારક, ખાટી, હલ્લ, બેદક, મલસતલક, દીપન, રૂચિકર, ઉખ્ય, રૂંધ, ખસ્તશોષક છે; અને વચુદોષ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે સુકી આમલી—હલ્લ અને લઘુ છે, અને શ્વેત, ખાતિ, તૃષ્ણ, કલમ અને કૃષિનો નાશ કરે છે નવી આમલી.—વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્તનાશક હોય છે આમલીની સુકાયેલી છાંદનો ખાર—અમિમાઘ અને શ્વેતનો નાશ કરે છે પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર—ખાટા, મધુર, રૂચિકર, વચુ-નાશક અને લેપ કરવાથી સોળ અને પક્તિશક્તિનો નાશક છે આમલીનું પનુ.—દાહ, કફને કરનાર, અતિ ખાડુ, વાતનાશક છે તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલું હોય તો દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રક્ત હુરસ ઉપર—આમલીની ઉપરની ખડખડી છાલનું ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી ગાળી સવારે અને સંખ્યાકાળે ગાયના અષમર્થા દહી સાથે ખાવું (૨) ઠંડા

વિરોધિયન લોક—પેટના મરડાના રોગમાં તથા પાચનશક્તિ વધારવામાં આમ-લીના ચિંચા બીજ આપણે સાથે મેળવીને વાપરે છે સીંચોળના ટાપુમાં ક્લેબ અને બરોળની ગાંઠ થવામાં આમલીના મોરની એક પ્રકારની મીઠાઈ બનાવી રોગીને આપે છે પાંદડાને બાફીને તેનો શેક કરવામાં લે છે આમલીના વૃક્ષ નીચે સુવાથી રોગ થાય છે અને બીજાના વૃક્ષ નીચે સુવાથી સર્વે રોગો અને વિરોધ કરી આમલી નીચે સુવાથી થએલ રોગ શાંત થાય છે, એમ આપણા લોકો માને છે એના બુદ્ધિને જુકો કરી નાસુર ઉપર બહારાને છે કે જેથી ધા તુરત બરાઈ આવે પાંદડાને ઠંડા પાણીમાં બીજવી આખા દુખવા આવી હોય તો તેના ઉપર અને નાસુરના ધા ઉપર બાંધે છે બીજને વાટી પાણીમાં મેળવી ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તુરંતજ નરમ પડી કુટી જાય છે

ખરેખત અને પિત્ત અને કફના મહાન ઉપદ્રવથી સવત્ ૧૬૧૦ ની સાલમાં થએલ સમહલ્લી જેવા જાડાના સાડાપાચ માસના દરદમાં મરણ પચારીએથી ઠીડાંડાર આવળ મહોપધી છે મે દવા તરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનતામાં (બેધીકરાધથી) માત્ર પદર દિવસમાં દશ શેર આમલીના કાતરા ચાવી ખાધા હતા આથી જાડામાં કુંચ નીકળી અને આરામ થયો જે લોકો મારા આ યુગકને વખોડતા અને પ્રતિબંધ કરતા, અશકરી કરતા, તેઓજ તેનો આ ચમત્કાર બેઈ દિક્કમૂઠ થયા હતા ને મને નવુ જીવન મળ્યું હતું

પ્રમેહ (પરમા) ઉપર—આમલીના ઉપલા છોડાની રાખ ૬ માસા, નાળીએરના નવટાંક અજીરસમા મેળવી દિવસમા એ વખત આપવી આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવું પથ્ય મોળું (૩) પાડુરોગ ઉપર:—આમલીની ઊલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમા એક તોલા પર્યંત રાખ નાખી આપવું (૪) પડ્મલ ઉપર—ક્યુકા ૬ ડા પાણીમા ઘસીતાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડ્મલ ઉતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બધા થાય છે (૫) વિઝીના દંશ ઉપર:—આમલીના હીલા (ક્યુકા) શેકી અગર એમ ને એમ ઘોળા થાય ત્યાં સુધી ઘસી દશ ઉપર ચોટાડવા તે વેદના શોષી લેઈ પછી પેતાની મેળ નીચે પડે છે (૬) ક્ષતકાસ—એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્ત સહિત કંદ પાડે છે તે) ઉપર:—ક્યુકા મારા શેકા ઉપરથી ઊલ કાઢી નાખવી તેની બુધી મધ અને તાજા લીંમા નાખી ખવરાવવી (૭) શૂળ ઉપર:—આમલીની ઊલની ભસ્મ ગરમ પાણીમા નાખી પાવી, અથવા આમલીની ઊલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવું (૮) રીંતળાનો આગર ન આવવા માટે:—ક્યુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ ૬ ડા પાણીમા નાખી પાવું (૯) ઉંદરના વિષ ઉપર:—આમલી તોલા ૪, ધુવાસ ૨ તોલા, એ બન્ને ભુંતા લીંમા ખલ કરી ૭ દિવસ ખાવું (૧૦) અતિસાર ઉપર:—આમલીના પાલો એક તોલો ચોખાના ધોવરામણમા વાટી, ત્રણ તોલા ધોવરામણમા તપાવેલી ઠીકરી છમકારીને તે આપવું (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—આમલીનો લીલો પાલો એરડાના પાદડામાં બાંધી માટીએ લીંપી ભરશાળમા બાફવો બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમા કુલાવેલી કંટકડી અને ચણેલીભાર અફોણ નાખી તવા ઉપર તાંખાના વાસ-ભુચી ખલ કરી ગાળી રાખવું, અને તેમા કપડું બીજવી તેની ગડી કરી તે આપો ઉપર રાખવી (૧૨) અગ્ર પાચન થતું ન હોય તો:—આમલીના ઉપરની સુકા ઊલને વગડાઈ ઝાંણુ (અડામા) મા બાળી ગખ કરવી અને સૂધ રહેતી વેળાએ સુમારે ૭ માસા પર્યંત ખાઈ ગરમ ખાણી પીવું (૧૩) ક્ષુધા કમી થવા માટે:—આમલીના પાલાની ચટણી ખાવી (૧૪) હિંગોડના વિષ ઉપર:—અડધો શેર ક્યુકા ચાર શેર પાણીમા હિકાળા તે પાણીના કાગળા કરવા દિ. ૭ (૧૫) શુરીઆના વિષ ઉપર:—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૬) બળદનો પગ સુબચો હોય તો:—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમા કઢવી તેની પોટલો કરી તે વડે મેકવું (૧૭) ક્ષુશૂળ ઉપર:—આમલીનો બલક ખારો હોય તે જમીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથે કાદવ ચોળી કાદવ જેવું થયા પછી તેનો લેપ કરવો. (૧૮) આંકડાના વિષ ઉપર:—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો (૧૯) બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:—આમલીની ઊલનું ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૬ માસા પર્યંત એ તોલા અષમર્માં દહીંમા નાખી દિવસમા એ વખત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૨૦) લાંગના ઉતાર:—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઈ દેવું (૨૧) મોઝડી (મંડકી કે કાલેરા) ઉપર:—આમલી ૬ ભાગ, જિલામે ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ઘોળી

કુમળીના રસમા કાલરી કપડાથી ગાળી તે રમ પાંવા, એટલે ઉલટી, એમો બંધ થાય છે તથા જે સવિપ જતુ હોય છે તે પણ મરી જાય છે (૨૨) અરૂચિ અને પિત્ત ઉપર—અદરથી પાકેલી અને દળદાર એવી આમલી લઈ તે કંડા પાણીમા મસળી સાકર નાખી આપવી પછી તેમા એલચી દોડા લવગ, કપૂર અને મરી નાખી તે મિશ્રણના કામળા વારવાર કરવા, એટલે અરૂચિનો નાશ થાય અને પિત્ત શમે છે (૨૩) પિત્ત અને બંધકોશ ઉપર આમલીનું સરખત—એક શેર આમલી બેશેર પાણીમા ચાગ પ્રહર લિજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધું બાળવુ, અને તેમા ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી સરખત જેવું કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલા પર્યન્ત આપવુ બંધકોશવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવુ

૪૧. આમળાનું ઝાડ—સં ૫૦ આમલકી મં આવળે. હિં ૦ આમલ, આમરો કં ૦ તું ૦ નલ્લીમારા તૈં ૦ ઉસદકાય, વેણી તાં ૦ નેલ્લીમાર મલાં ૦ આમલક, નેલ્લી ફાં ૦ આમલજ્ ૫૦ અમલજ ૬૦ એંબલીક મિરોબેલન લાં ૦ ફિલેથસ એંબલીક

ભરતખડમા આમળાના ઝાડ ધણે ઠેકાણે થાય છે એ ઝાડ સાધારણ ધણુ ઉંચા હોય છે એના પાદડા ખીજડાના પાદડા જેવા હોય છે, અને કાર્તિક માસમા ફૂળ આવે છે આમળા સાધારણ સોપારી જેવા મોટા હોય છે આમળામા બે જાતિ છે રાન આમળા અને ઘોળા આમળા આમળાનો મુરખ્ખો કરે છે. તે પિત્ત ઉપર સારા છે તેનુ અર્થાણુ પણ થાય છે આમળા સુકાર્ષ જાય એટલે એને પણ આમળાજ કહે છે એ સુકા આમળાને મરાઠીમા આવળકટી કહે છે આમળાના લાકડામાથી ઘોળા કાઢે થાય છે આવળકટી વાટી શરીરે ચોપડે છે આવળકટીનુ રાચતુ પણ બને છે વૈદકમા જેને ત્રિક્ષ્ણા કહે છે તેમા આવળકટી પણ આવે છે હરડા, બેડા અને આવળકટી (આમળા), આ ત્રણુ પદાર્થોને “ત્રિક્ષ્ણા” એવી સજા આપેલી છે—આમળાં કિચિત્ તીખા, સારક, મીઠાં, કડવા, ખાટા, તુરા અને શીત છે એ જરા અને બાધિના નાશક, વૃધ્ધ, કેસ્ય, હિતકર, અરૂચિનાશક છે, અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, વાતિ, આધ્માન, બંધકોશ, સોળે, શોષ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે આવળકટી—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર તુરી, કેસ્ય, ભ્રમસધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે તથા શરીરે લગાડવાથી કાર્તિકારક છે, અને પિત્ત, કફ, ધર્મ, મેહ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઘોળી ધૂપણી ઉપર—આવળકટીના બી પાણીમા વાટી તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવા હિં ૩ (૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલકચાદિ ચૂર્ણ અને આમલકચાદિ કવાથ—આવળકટી, ચિત્રાનાં મળ, બાળહરડા (હીમજી હરડે), લીડીપીપર અને સિધવ, એ પાચ ઔષધ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે, તેમજ આવળકટી, ચિત્રાના મળ, બાળહરડા અને લીડીપીપરનો કાઠો કરી તે લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે (૩) પિત્ત ઉપર આમળાનાં મુરખ્ખો—એક શેર આમળાને

સોમથી બી સુધી પહેલે તેવા પાસે પાસે દાઢા મારી ચુનાના નિતર્માં પાણીમા કેટલીકવાર નાખવા એટલે તેમાંની લાળ નીકળી જાય છે પછી આપણુ આવેલા બરોર પાણીમા નાખી થોડા ઉકાળવા અને બહાર કાઢી કપડાથી લુછી કોરા કરવા પછી ખાડ અથવા ખડીસાકરની ચારતારી ચાસણી કરી તેમા તે આમળા ખડાડી રાખવા. આ મુરખો આગ પાચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે એ મુરખો આધારથી પિત રમન થઈ પુણ્યા પણુ આવે છે (૪) આમળાંની ગોળીઓ (કેચક) —આગ આમળાને થોડા બારી તેને બારીક વાટવા પછી તેમા જીરૂ, મરી, લીડીપીપર, સુક, ધાણા, તજ, સિંધવ, મચળ, હરડા, મીઠુ, એ સધળાને બારીક વાટી નાખવા અને તેની થેપલી કિવા ગોળીઓ કરી સુકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રીઝિકર અને પાચક છે (૫) ખસ ઉપર—આવળકટી બાળી તે તેલમા ખરલ કરો શરીરે ચોપડવી (૬) રવરભેદ ઉપર—ગાયના દૂધમા આવળકટીનુ ચૂર્ણુ આપવુ (૭) અશુદ્ધ અલ્લક લક્ષણુ કરવાથી થનારા વિકાર ઉપર—આમળાનો રસ અથવા આમળા પાણીમા પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવા એટલે મર્વ વિકાર દૂર થશે (૮) ઉલટી અને ઘાસ ઉપર—આમળાનો અગરસ મધ અને લીડીપીપર નાખી આપવા (૯) રંજાપિત્તી (વાતરંજક) ઉપર—આવળકટી, એરંતેશમા તળી સાકર સાથે સાજ સવાર ગરમ પાણીના છુટડા સાથે ફાકવી (૧૦) ઉલટી ઉપર—આવળકટીનુ ચૂર્ણુ અદનમા મેળવી મધમા આપવુ (૧૧) પ્રમેહ ઉપર—આમળાનો રસ કાઢી અથવા આવળકટીનો કાઢો કરી તેમા બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાખી તે આપવુ (૧૨) જરા ન આવવા માટે—આવળકટી પાણીમા વાટી શરીરે લગાડી થોડીવારે સ્નાન કરવા જવુ, એ પ્રમાણે નિલકમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણુ) આવવુ નથી અને કેશ ધોળા થતા નથી (૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે—આવળકટી અને તજ રાત્રે પાણીમા લીળવી રાખી સવારે વાટી આખે ચોપડવા પછી એક કલાક સ્નાન કરવુ એટલે આખો હમ્મેશા ઠંડી રહી આગ થશે નહિ. (૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકટીનું ચૂર્ણુ—આવળકટીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણુ તાજુ લી એકત્ર કરી આપવુ (૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર—આવળકટી અને દ્રાક્ષ વાટી લીમા મેળવી મોમા મોળવી અને મુખમા રાખવી એટલે જીભ, તાળવુ, ગળુ, વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે (૧૬) તાવમાં અરેચક થાય છે તે ઉપર—આવળકટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલક કરી તે મુખમા રાખવો (૧૭) મૂત્રક્રમ્હ એટલે ગરમી ઉપર—આમળાનો અને શેડીનો રસ એકત્ર કરી આપવા. (૧૮) અમ્લપિત્ત ઉપર—આવળકટીનુ ચૂર્ણુ કેળના કાઠના રસમા આપવુ (૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—લીમા આવળકટી તળી કાજીમાં વાટવી અને તેનો મસ્તકે લેપ કરવા (૨૦) ચોનિદાહ ઉપર—આમળાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨૧) બહુમૂત્ર ઉપર—આંબળીના પાલાનો રસ પાણેર કાઢી તેમાં દારૂહળદર મેળવવી અને તેમા ખડીસાકર દાક ૬ નાખી

પાવુ (૨૨) પ્રમેહ ઉપર—આમળીના પાદડાંનો રમ પાશેઝ અને હાથ પાશેઝ એકત્ર કરી પાવુ (૨૩) રેચક—આમળીની હાલના ગસમા મરીની બૂકી, પાચ લવગ અને ધલાયત્વી વાટી આપવા ઉતાર—ઘી અને ભાત (૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઉકે છે તે ઉપર—આવળકટી મત્રે ગોખતમા પલાળી રાખી મેલવી અને સવારે વાટી તેમા નાળીએગતો અગરમ મેળવી શરીરે ચોપકલુ (૨૫) શરીરની ગંતિ સારી થવા માટે—આવળકટી અથવા મેકેલા આમળા અને ઘોળા તલ એકત્ર કરી બારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવા, અને થોડીવાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવુ (૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—આમળાનો રમ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવુ (૨૭) વૃદ્ધપણુ દૂર થવા માટે—આવળકટીનુ ચૂર્ણુ અને તલનુ ચૂર્ણુ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમા ૨૦ દિવસ પ્રાત કાળમા આપવુ (૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે—આવળકટીનુ ચૂર્ણુ અને આરકદનુ ચૂર્ણુ સમભાગે ઘી અને મધ માથે શિશિર ઝાતુમા આપવુ (૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—આવળકટી ઘીમા શેકી પાણીમા વાટી મસ્તકે લેપ કરવો (૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર—આમળાનુ ચૂર્ણુ, ઘી અને સાકર એકઠા કરી પ્રાત કાળમા આપવુ (૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર—આમળાનુ ચૂર્ણુ મધમા આપવુ (૩૨) મૂંઝાં ઉપર—આમળાનો રસ ઘી નાખી પાવો (૩૩) રક્તપિત્ત ઉપર—આવળકટીનુ ચૂર્ણુ સાકર અને ઘીમા આપવુ, વા આમળાનો અથવા હરીતકી (હરડે) નો મુરખ્ખો આપવો (૩૪) કદિય લાલ ધર્ષ હોય તો—આવળકટી મામા ૩, મચળ માસા ૨, સિંધવ તોસા ૨, એનુ ચૂર્ણુ કરી તે પાશેઝ પાણીમા શક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૩૫) રક્તપિત્તસાર ઉપર—આવળકટીના અગરસમા મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવુ (૩૬) અમ્લપિત્ત ઉપર—આવળકટી ૧ તોસો રાત્રે પાણીમા લિજવી રાખવી બીજે દિવસે સવારમા તેમા ૩ માસા સુઠ અને એક માસો છઠ્ઠે નાખી બારીક વાટી ગોળા કરવી તે ગોળા સાત તોસા દૂધમા મેળવી, તેમા બે તોસા ખડોસાકર નાખી તે દૂધ પાવુ (૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર—આવળકટી, ચિત્રા, બાળહરડા, લીડીપીપર અને મચળ એનુ ચૂર્ણુ કરી તે હમેશા સવારે અને રાત્રે સતી વખતે ગરમ પાણીમા શક્તિનુસાર આપવુ (૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર—આવળકટી ૧ તોસો આખી રાત કસઠના વાસણુમા પલાળી રાખી મવારે વાટી, ગાયના સાત તોસા દૂધમા મેળવી તે પાવુ, એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઇ શક્તિ વધે છે (૩૯) કમળાના રોગ ઉપર—આવળકટી, હળદર અને ગેડ મેળવી એનુ અન્નન કરવુ. (૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે—આવળકટી અને ગોખત્ર એ પ્રત્યેકનુ ચૂર્ણુ બે માસા અને ગળાનુ મત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમા નાખી રોજ સવારે આપવુ, એટલે ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા નર્જ તે પુષ્ટ થાય છે (૪૧) ઘોળી મૂષણી ઉપર—આમળાનો રસ અથવા ચૂર્ણુ મધમા આપવુ.

૪૨. આલ. —સં અમ્યુતવૃક્ષ દિ. ૦ મં. આલ.

એ ઝાડને મુસલમાની ભાષામા “ મુરંજ ” કહે છે એ ઝાડ ધણું વર્ષ

રહાથી હશીઆના ઝાડ જેવડું થાય છે એના પાદડા હશીઆના અથવા મહુ-
ડાના પાદડા જેવા હોય છે એને બારે માસ ધોળા રગના અને થોડા મધુર
વાસવાળા ફૂલ આવે છે એના ફળો હશીઆના ફૂલ જેવા હોય છે, તેને કાંઈ કાંઈ
મીઠામાં આપે છે આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વગડા પ્રાતમાં ધણી થાય છે
એના મૂળીઆનો રંગ નીકળે છે આલના ઝાડ રંગ માટે તૈયાર કરતા ત્રણ વર્ષ
લાગે છે. વરાડમાં એના મોટા મોટા ખેતરો હોય છે એના મૂળમાં જેટલા બારીક
મૂળો હોય છે તેટલો તેનો રંગ મારો નીકળે છે એ મૂળોનો પાકો ખારવી રંગ
થાય છે શેત્રજી, પછેડી વગેરે એના રંગમાં રંગાય છે

૪૩. આલુ.—સં કં આરક મં હિં આલુ-બુખાર ફાં આલુરયા
અં ઇન્ગસુ ઇં એરિષ્મ લાં મુનસ બોપરિયનમિસ

આલુના ઝાડની ઉચાઈ સુમારે ૧૦ હાથ હોય છે એ ઝાડો પર્શિયા, અર-
બસ્તાન અને ગ્રીસ, એ ઠંડાણે થાય છે ત્યાંથી એ ફળો અહીં આવે છે એ
ફળોનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ તે એક બાજુએ ફુલેલો હોય છે તેનો રંગ
બાહરથી રાતો કાળો હોય છે અંદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે એના બી સુવાળા
અને ચળકતા બદામ જેવી આકૃતિના હોય છે એ ફળ માંર પગિપકવ થયાથી
એનો સ્વાદ ખાટો, મીઠો, રૂચિકર અને શરીરને હિતાવહ છે, પરંતુ એ ફળ ધણી
ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો થઈ સગ્રહણી થાય છે આલુ—માહક, તુર, હલ,
શીત, જડ, મલસ્તહક, ગ્રાહી, બેદક, ઉષ્ણ અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર,
પાચક, ખાડું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે, અને મેહ, શુષ્ક,
અર્શ, રક્તવાત, એઓનું નાશક છે તે પાકવાથી મધુર અને જડ છે અને
કફ તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, રૂચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ, જવર,
વાયુ એમનો નાશ કરે છે * (૧) મલિખ-ક્ષતા ઉપર—આલુ પાણીમાં ધસીને
પાવાથી પેટ સાફ આવે છે (૨) રોગ થવા માટે—આલુ પીંચી તાપે ચાર કલાક
સુધી પાણીમાં બાંધી, પછી તેને બે નેતરની ચારણીઓ વચ્ચે ફેલાવી તમામ પાણી
ઝાડી નાખવું પછી તે કુચા વાસણમાં રાખી મદ અગ્નિપર બંને નહિ તેમ સુક-
વવા. પછી બાંધી રાખવા અને રોગ માટે આપવા (૩) શોષ ઉપર—આલુ
મુખમાં રાખવું.

૪૪. આવળ —અં અખૂર, શરતુપ્પ, મં તગ્વડ, અવિગમ, ખાં
આવળી, ચાભાર આવળી હિં અખસા, ગ્ગ કં હોજવરી, હોજરિકે તૈં તથિક્ક
તાં અવારાઈ ઇં ટેનર્મ કેશિયા લાં કેશિયા ઓરિકયુલેટ

આવળના ઝાડ સાંધારણ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા કુંવા-

* પાદડા અને ફૂલ વગેરેના બેદમાં આલુ ચાર ભતના છે ધણી કરીને એ બુખારા
તરફથી આવે છે, માટે એને આલુબુખારા કહે છે એના બીજ વાદરા બદામની બીજ
જેવાજ પરંતુ કાઈક નાના હોય છે એથી ગાંધી લોકો એને પલું બદામના મીઠા
તરીકે વેચે છે એનો પ્રતિનિધિ આમલી છે એ આમાસય અને સ્નાયુને નુકસાન કરે
છે. એનો ક્ષતાર રૂચીમસ્તકી છે એની માત્રા ૫ દાણાથી છેવટ ૨૦ દાણા સુધી છે

ડોયાના પાદડા જેવા થાય છે એને પીળા રંગના ફૂલોના ગુચ્છ આવે છે એની શીંગા ચપટી હોઇ વેતલગ લાખી હોય છે આ ઝાડો ગામડામાં ઘણા થાય છે. કાકળુમાં આવળ જેવામાં આવની નથી મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં એને “ચાભાર તરવડ” પણ કહે છે આવળની જાલ આમડા રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે એના લાકડા બાળવાના કામમાં આવે છે આવળ—કડવી, શીતળ અને આખોને હિતકારક છે તે પિત્ત, દાહ, યુખરોગ, કાંડ, જંતુ (કૃમિ), અતિસાર, સોજા, શ્વા, વ્રણ અને તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર—આવળના ફલ ૧ તોલો ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે પાવા. (૨) યગ કિ વા ઢીચણુ મોચવાચો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર—આવળના પાદડા બના કરી તે પેડો બાંધવો (૩) બાળકોની માંડશી ઉપર—આવળના અને રીગણીના મૂળોની જાલ ઘસી પાવી (૪) ગુડ્ડી અને વાલ કરડયો હોય તો તે ઉપર—આવળનો પાલો અને સોમલ, એનો યુડમાં ખલ કરી લેપ કરવો (૫) ઉપદ્રશ ઉપર—આવળનો પાલો ૧ મુઠી અને ખીજડનો પાલો ૧ મુઠી વાટી તેમાં થોડું જીરૂ અને ઘાણુ નાખી ૭ દિવસ પાવો (૬) આંખોમાં ફુલ પડે છે તે તથા છારી વળે છે તે ઉપર—આવળના બી મોગલી એરડાના દૂધમાં વઘી અગ્ન કરવું (૭) મૂત્રાઘાત ઉપર—આવળના બીજ પાણીમાં વાટી પાવા અને ફુટી ઉપર લેપ કરવો

૪૫. આશાઃ—એ ઝાડો કાકળુમાં અને બગાળા પ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે ત્રાવણકોર પ્રાતમાં જુના ઝાડોના ગર્ભમાંના લાકડામાંથી તામીલ લોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે એના પાદડાનો રસ ઘણોજ કડવો છે (૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર—એના પાદડાનો રસ એક ચમચો ભરી લઇ તેમાં થોડું કેસર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો એટલે ઝાડો સાફ ચર્ષ બાળકોને અન્ન સારી રીતે પચી મ્હોડાપર લાલી આવે છે

૪૬. આશેત્રી (આસુદેરો)—સં અરમતઃ મં આવપટા કોં સિદ્ધિં હિં સિરહટા અસિમિલૌશ કં અરમર, આરી, આસુ લાં મિલાઇના આર્બોરિયા

આ જંગલી ઝાડ છે આના પાદડા કચનારના પાદડા જેવા હોય છે, પરંતુ આના પાદડા તે પાદડા કઠતા બડા અને મોટા હોય છે એને લાખી શીંગા આવે છે એનું લાકડું બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી થતું નથી એના પાદડા તબાકુની બીડી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે એ નિરર્થક અને નિર્બળજ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકસાન થાય છે, પરંતુ આ પ્રચાર હમણા ઘણું ભાગે વધી ગયો છે આ વ્યસન બ્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે ત્યારેજ આપણા સુદિન પ્રાપ્ત થયો એમ સમજવું જોઇએ એની અતરજાલના બદ્ધના ટોટા થાય છે તે આ જાલ સારી બારી પીછવાળી ફૂટીને કરે છે એની અતર-જાલના મળજીત અને ટકાઉ દોરડા પણ થાય છે એની શીંગ બાળગુટીમાં ઘસીને આપે છે * આશેત્રી—તુર, ખાદુ, શીતળ તથા માહક છે, અને વાત, પિત્ત,

* એ ઝાડને દક્ષણી લોક કચનતુ જાર પણ કહે છે આ ચમળી ત્રણ આવ-

કફ, મેહ, શ્લેષ્મ, તૃષ્ણ, વિષરોગ, વાતિ, પિશાચબાધા, ગડમાળ, વજ્ર, વિષમન્તર, કંઠરોગ, રક્તવિકાર ગલગડ અને અતિસારનો નાશ કરે છે એની સીંગા તુરી, શીતલક, આહક, સ્વાદુ, ફેફસ, યુગ, દોષદ્રાવક, મલરોધક, આધ્માનકર્તા અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે (૧) વાતગુદમ અને શૂળ ઉપર.—આશેત્રીના પાલાના ગ્સમા મરીની ભૂખી અને તલનું તેલ સાત ટીપા નાખી આપવું (૨) પરમીઆ (પરમા) ઉપર.—આશેત્રીના પાલો રાત્ર પાણીમા પલાળી રાખવો અને મવારમા તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમા બે પૈસા ભાર ખડી સાકર નાખી આપવો (૩) પ્રસૂતિ બદ્ધ-દીથી ન થતી હોય તો—એક નાના છોકરાને નન્ન કરી સ્નાન કરાવવું અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતા દાતોથી ઉખડાવવી તે છાલ તેણે તેવીજ મુખમા રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર યુકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. (૪) શોફાદર ઉપર.—આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો અને ભાગરો, એ ત્રણે સમભાગ લઇ વાટી રસ કાઢવો અને તેમા રાફડા ઉપરના કડાના મૂળ ધસી તે પાછ દેવા, એટલે નળગુદ સાગ થશે (૫) થાત પડે છે તે ઉપર.—આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓના રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમા ખડી સાકર નાખી આપવું (૬) તાવમાં કપાળ (માથુ) દુખે છે તે ઉપર.—આશેત્રીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૭) બીજા મહીનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો—આશેત્રીની છાલ કાળા તલ, મજ્જા અને શતાવરીનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું (૮) શોફાદર ઉપર.—આશેત્રી, કારેલી, ભાચુડી (ગગાવતી) ને ભાગરો, એઓના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મરીની ભૂખી અને ઘી નાખી આપવું દિન ૩ ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો ઘી સિવાય બાળકોના પેટમાના અદરના ભાગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે (૯) સોજા ઉપર.—આશેત્રીના પાદડાનો રસ દૂધમા આપવો

૪૭. આસંધ (આસુદ) —સં ૫૦ અશ્વગધા. ૩ આસ્કધ. ૬૦ અશ્વગધ. ૬૦ દોરગુળ. ૬૦ અગરબેર, હિરેખર, આભાકિર, હિરેમહીનબેર તૈં પિલ્લીઆડ પેન્નેર, અશ્વગધી તાં અશ્વગડી મલાં અમુકિર, પિવટે ફાં બે (મે) હેમનખરરી ૪૦ વિટરબેરી લાં ફાઇસેનિસ સોમ્નિફેરા

એને ‘આસંધ’ ‘અશ્વગધ’ પણ કહે છે કેટલેક ઠેકાણે એને ‘દોરગુળ’ પણ કહે છે એ ઝાડ ખાનદેશ, નાશિક, વગડ અને ચાટ ઉપર લણેક ઠેકાણે મળી આવે છે એની ઉંચાઇ મુઝારે બે હાથ હોય છે એ ઝાડ સાચવે તો ૪-૫ વર્ષ રહે છે. એના પાદડા આકારે કોરાટી (કાટામરીઆ) જેવા હોઇ તેના કરતા મોટા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડા ચણાડી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે એમા રીંગણીનાં

તિબ્બોમા આસુદેરા એવા નામથી સાજડને ઓળખાવેલ હવ, પરંતુ એ દરેક નિષ્ઠો તેમજ પદેજના ઉલ્લેખથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમા ખાસ ભૂલ થવાની સાબીતી મળે છે પદેજના નિષ્ઠયા તેમજ મરાઠી વનોં ગુણાં થા તો આશેત્રીનું જ બીજું નામ આસુદેરા સિદ્ધ થાય છે ગુજરાતી અમૃતસાગરના પ્રકાશક મિ ત્રિભોવનદાસ પણ એજ મુળ્ય સ્વી-કારે છે

બી પ્રમાણે બી હોય છે એના મૂળને આસપ કહે છે આસપનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે + આસપ. — રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિચિત્ તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મધુગધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃધ્ધ, ઉષ્ણ તેમજ લઘુ છે, અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, વ્રણ, વેત કંટ, કફ, વિષ, કૃમિ, સોજો, ક્ષતક્ષય અને કફો નાશ કરે છે (૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર: — આસપનું ચૂર્ણ, ધી અને મધ વિષમ ભાગે * લેઈ તેમા સાય કાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું (૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ — આસપનો કાઢો કરી આપવો એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે, અને બાળક સચકત ઉત્પન્ન થાય છે (૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે: — આસપનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું (૪) નાના બાળકોને શક્તિ આપવા માટે. — આસપનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું અથવા આસપ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ, એમા ધી નાખી પચન કરવું તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે (૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે — આસપનું ચૂર્ણ, આમળાનો રસ અને જેડી-મધનું ચૂર્ણ એમા આપવું (૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે: — આસપનું ચૂર્ણ ૧ તોલા, ગળોનું ચૂર્ણ ૧ તોલા અથવા ગળોનું સત્વ માસો ૧ મધમા આપવું (૭) ચામડીના રોગને માટે: — આસપનું ચૂર્ણ તેલમા નાખી શરીરે ચોપડવું (૮) ગર્ભધારણને માટે — આસપનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમા ધી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને ખાવા માટે આપવું (૯) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર: — આસપનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને ખડીસાક ૧ તોલા, એ સવારે ગાયના દૂધમા નાખી આપવું આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવું એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શક્તિ આવે છે (૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભનને માટે: — આસપ તોલા ૧૦ અને વરધારો તોલા ૧૦, એ બંને ઔષધો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું અને ધીના નીવડેલા (રીઢા) વાસણમા તે ભરવું પછી તેમાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા લઈ ગાયના તાળ દૂધમા નાખી તે આપવું (૧૧) ધાતુક્ષય ઉપર: — આસપ, સાકર, ધી, મધ, લીંડીપીપર, એ એકત્ર કરી આપવું પથ્ય દૂધ અને ભાત (૧૨) સ્ત્રીઓને દૂધ આપવા માટે: — આસપ, બોયકાળુ અને જેડીમધ, એનો કાઢો ગાયનું દૂધ નાખી આપવો (૧૩) સોજો,

+ આસપનો છુપ (છાંડ) ધણું કરીને પીણીને મળતા હોય છે માત્ર પીણી કરતા એના પાદડા કાઠક પાતળા હોવાથી કેટલાક બધુએ એને ઝોળખતા બલ ખાય છે એના પાદડાનો રસ માથાના વાળમા લગી રાખવાથી નું મરી ન્ય છે એથી એને ગામડાના લોકો નું-માગી તરીકે ઝોળખે છે એના મૂળમા ઘોડાની વાસ આવતી હોવાથી સસ્ત્રુતમા એને અચ્ચકા કહે છે વળી એ રાસ્ના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાંધી લોકો એને બદલે રાસ્ના આપી ઠગે છે એ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકરાન કરે છે વાયુનારાક હોવાથી એને કેટલાક લોકો ખાય છે, પરંતુ એની સાથે સખ્ત પરેજી પાળવી જરૂરી છે એનો ઉતાર કતીરો, પ્રતિનિધિ ઉપલેટ અને બાલકંટ, ને માત્ર ૫ માસાની છે

* ધી અને મધ સમાન ભાગે મળવાથી વિષતુલ્ય થાય છે, માટે વિષમ ભાગેજ લેવા જોઈએ

અક્ષયક્રિ ઉપર તથા ગુમક પકવવાને અને ફાડવાને.—આસધના તાળ મૂળ ઝોખતમા વાટી લેપ કરવો, અથવા પાણીમા વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૧૪) વાયુ ઉપર:—ગોળમાં આસધનુ ચૂર્ણ નાખી ગોળી કરી આપવુ (૧૫) દોરને ત્રિષ ચડ્યું હોય તો.—આસધના તાળ મૂળ ઝાસમા વાટી પાષ દેવા (૧૬) ઉરેતલ ઉપર:—આસધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૧૭) વાયુને માટે:—આસધ અને શતાવરીનુ ચૂર્ણ મધ અને ધીમા આપવુ (૧૮) આદા-શીશી ઉપર:—આસધનુ ચૂર્ણ ધસવુ (૧૯) વાળા ઉપર:—આસધ તેલમા કિવા ઝાસમા વાટી લેપ કરવો (૨૦) કંઠિશૂળ એટલે કમ્બર દુખે છે તે ઉપર:—આસધ અને ખડીસાકર એનુ ચૂર્ણ ધીમા ખાવુ (૨૧) બળદને કંઠ દુખ થયું હોય તો:—આસધના તાળ મૂળ ખવરાવવા એટલે બળદ સારો થશે

૪૮. આસોપાલવ.—સ અશોક મં હિં પં અશોકં કં અશોકે તૈં અશોકેશ્ચાનુ મલાં અશોક લાં ગ્નેસીયા અસોકા

એ ઝાડ આખાના ઝાડ જેવડા મોટા થાય છે એના પાદડા આખાના પાદડા કરતા ધણુ લાંબા અને કળીદાર હોય બરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે એની ઝાયા બદ્દ હોય છે એ ઝાડ શેભામઆન હોય છે એટલા માટે એને બાગમા અને દેવગામા વાવે છે એના ફૂલ રાતા રંગના હોય છે અશોક—મધુર, શીત, અરિષ્ટને સાધનાર, પ્રિય, સુગંધિ, કૃમિહારક, તુરો, ઉષ્ણ, શરીરની કાંતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, આહક, પિત્તકર, અને દાહ, ગુદમ, ઉદર, શળ, આખાન, વિષ, અર્શ (હરેસ), વળુ, તૃષા, શોથ, અપચન અને રક્ત-રોગ એઓનો નાશ કરે છે (૧) રક્તપ્રદર ઉપર—આસોપાલવની ઊલને દૂધ અને પાણીમા મેળવી દૂધ બાકી રહે ત્યા સુધી કાઢે કરી, તે શીત થયા પછી આપવો, એટલે તીવ્ર રક્ત-પ્રદરનો પણ નાશ થશે (૨) સર્વ પ્રદર ઉપર—આસોપાલવની ઊલ વાટી, તેમા રસાબન નાખી એખાના ઘોવરામણમા મધ નાખી આપવુ

(૪૯) અશંખાહળદર.—સં આ(મ્)અનિશા. મં આએહળદ અ (મા) બાહરદી. કં હસિઅરપણુ, કડઅરસિણુ તાં કરતુરીમજલ. મલાં કનુ-મનલ. તૈં કાંપાસુપુ, અડિલયાસુપુ ઇં મેગેળજર, લાં કરકયુમા અશોમે-ટિકા હિં કપર હલદી, આખાહલદી. ફાં દારયોવહ અં દારહલદ

એ ઝાડ રાતમા થાય છે એના ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાજ થાય છે. આ હળદરના ગાડીઆ મોટા હોય છે અને તે ધણુ કંઠુ હોય છે એ હળદર બાગમા ચનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના ઉપયોગમા આવતી નથી આખાહળદર રક્તવિ-કારની નાશક છે શરીરને ચોપડવાના મસાલામા તેને નાખે છે એ શરીરે ચોપડ-વાથી કંઈતો નાશ થાય છે *અશંખાહળદર—કડવી, ખાટી, ત્રિષપ્રદ, લઘુ

* એનામા આખાની ફરી જેવી વાસ હોવાથી એને આખાહળદર કહે છે એની માત્રા ૨ માસાનો છે બ્યવહારમા એની જડ વપરાય છે એના છૂપ થાય છે એ હૃદયને તુકશાનકારી છે ઉતાર નારગી પ્રતિનિધિ બાવચી અને માત્રા ૪ માસાની છે

અમિદોષક, ઉષ્ણુ, તુરી, સારક છે, અને કંદુ, ઉષ્ણુ, ઉષ્ણમ, દમ, ઉષ્ણી, તાવ, મન્નિપાતજવર, ચણી, વાયુ, કંદુ, વણુ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે રક્તોદોષનો પણ નાશ કરે છે (૧) કંદુ અને ખસ ઉપર—આખાહળદર અને કાળી છરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવુ એટલે કંદુ દૂર થાય છે આખાહળદર અને કાળી છરીનુ બારીક ચૂર્ણ કરી ધીમા ખરલ કરી ખમને ચોપડવુ એટલે ખસ દૂર થશે (૨) ઠંડા વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાય ઉપર—આખાહળદર અને હીરાબોળ, એ પાણીમાં ધસી ગરમ કરી દુખતા ભાગ ઉપર ચોપડવુ એટલે જલદી ગુણ પડે છે (૩) શીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપર—આખાહળદર, કાળી છરી, બાવચી, કુવાડી-આના બી અને આમળા, એને ગોમુત્રમા ભીજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવુ (૪) કૂમિ (કરમ) ઉપર—આખાહળદર અને મિધવ એકઠા વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવા અને ઉપર ગરમ પાણી આપવુ અથવા કાચકીના પાલાના રસમા આખાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી (૫) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફેલ્લા કુટી તેને દુધ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે—આખાહળદર જાળના રસમા ઘુટી ચોપડવી

(૫૦) આખો—સં આમ્ર. હિં ૫૦ આમ્ર ૪૦ માવિનેમારા, માવિ-પહેપણુ, તૈં મામિડીમેટુ, મર્વા, આમ્ર તાં મામર તું કંકડ, મલાં માવુ કાં મં આખા અં અમજ ૪૦ મેગો દ્રી લાં મેગોફરા ઇડીકા

આ વૃક્ષ ઘણુ કરીને ગરમ દેશમા થાય છે હિંદુસ્તાનમા જેટલા આખા થાય છે તેટલા કાંઈ પણ દેશમા થતા નથી આખાનુ ઝાડ ઘણુજ મોટુ થાય છે રાનમા અને કુમરોમા પણ એ ઝાડો વાવવાથી ઉમે છે રાનમા ઉમેલા આખાને રાની આખા કહે છે ખેતરમા અને જે ઉમી જાતના આખા હોય છે તેને “ ઇરસાલ આખા ” કહે છે આખાની કલમો કરી જે આખા ઉગાડવામા આવે છે તેને “ કલમી આખા ” કહે છે કલમી આખાના ઝાડ નાના હોય છે આખાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આખાને અનેક નામે આપવામા આવેલા છે આખામા મુખ્ય એ જાતિ છે એક મોરવાની તથા બીજી રસની જેના ફળનો રસ પાતળો હોય તે રસાળ અને જેનો રસ ઘટ-જાડો હોવાથી કાપીને ખાવા ચોખ્ખ હોય તે મોરવાની આખાનુ ઝાડ સેકડો વર્ષ જીવે છે આખો દર વર્ષે એકવાર ફળે છે આખાનુ ફળ અતિશય મધુર અને મીઠુ છે ગરીબથી માડી શ્રીમત સુધી સર્વ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે, અને ગરીબ લોક તેા ફેરીના દિવસોમા આખા ઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે ઉનાળામા વટેમાર્ગુ લોક તાપથી અક-બાઈ અને ચાલતા થાકી જવાથી આખાની ઘટા નીચે આવી વિસામે લે છે, અને ફેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે આખાની જાયા શીતળ અને ઘણીજ અપરાધ આપનારી છે થાકીને લોચ મઘ મએલા લોક આખાની જાયા નીચે બેસી આરામ પામે છે આખાના લાકડા ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવે છે. આખાના દૂધનો ગુદ થઈ તેની રાજ બને છે અને તે ઘણુ કામમા આવે છે.

આખાના ફળના ધણુ પદાર્થો થાય છે મારી કેરીઓનો મુગળો થાય છે એ મુગળો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે કેરીનું ગોળચા, મેથીયા, ભોળ વગેરે ધણુ પ્રકારનું આથલુ થાય છે કાચી કેરીઓમા ગોળ નાખી તેની ગોળ કેરી કરે છે કાચી કેરીઓ છાલી કાપી સુકવવાથી તેના આમોળીયા અને છે એનો ઉપયોગ આમલીને ઠેકાણું ખટાસા માટે કરે છે આમલી કરતાં એ પચ્યને અને રૂચિને પ્રશસ્ત છે ગરબજ લોક તેને રગમા નાખે છે, તેમજ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાખેલા સાર (પનુ) ધણોજ સારો થાય છે ખાટી કેરીઓનું રાગનું અને છે આખાના ગોટલા ભાગવાથી જે ગોટલી અદરથી નીકળે છે, તે શેકાને ખાવાથી સારી લાગે છે, પરંતુ તે ગોટલી પ્રથમથી શેકાને પછી ભાગી તેમાની ગોટલી પાણીમા લીળવી રાખી ખવાય છે ઠાકણુમા સેકડો કણુખી લોક ઉનાળામા અને ચોમાસામા ડાગરનો પાક થાય ત્યાં સુધી આ ગોટલી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે તે લોક આગે લટલીમાના ગરની ભાખરી ખનાવી ખાય છે એ ગોટલીના લોટના ખીળ પદાર્થો પચુ અને છે આખાના ગોટલામાની ગોટલીને ચમાગ લોક ચામડાને કાળો રંગ દેવા માટે વસે છે ગોટલીનું તેલ નીકળે છે તે ચોરથી છે ગ્રીષ્મ ઋતુમા લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમા આવા રમભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલા છે આ ઉપરથી પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી કૃપા છે તેનો વિચાર કરો । કુમખી કેરી-(મરવા) વરી, ઉણુ, સુગંધી, ખાટી, ક્ષારના મયોગથી રૂચિકર, આહક, રૂક્ષ અને કાંતિકર છે, તેમજ પિત્ત, વાત, કફ, ગ્લંદોષને ઉત્પન્ન કરનાર, અને કંદેરોગ, પ્રમેહ, ચોનિદોષ, વ્રણ, તથા અતિમાનો નાશ કરનારી છે ખાટીમાં ઘાલી પકવેલી *કેરી-મધુર, શીતળ, જડ, બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોષનાશક,

આર્ય અને યુનાની લૈલક ત્રથામા કાચી અને પાકી કેરીના ગુણનું ધણુજ વર્ણન કરેલું છે ટૂકામા કહીએ તો પાકા ફળ તાકાત લાવનાર, ચરબી વધારનાર, ખુશી કરનાર, કાષ્ઠક ઝાડો સાફ લાવનાર અને શેરાબને વધારનાર છે, પરંતુ તેની છાલ અને કાચા ફળના રેષા ગ્રાહી અને ખાટા મનાય છે કાચી કેરીનું અથાણુ પેટને શાંતિકર્તા તથા જીવને પ્રતીપ્ત કરનાર છે કાચી કેરીને છાલી તેની ગોટલી કઢાડી નાખી ગ્રીષ્મી કાતરી સુકવે છે, તેને આમોળીયા (હિ અમચુર મં આમોલી) કહે છે તે ખાવામા ધણુજ વપરાય છે એને બાફી તેનાપર તેલ રાઈ ચઢાવી અથાણુ તરીકે ખાય છે, અને બાફતા બચેલું પાણી લઈ તેની ગોળ નાખી કઢી ચઢાવી અથાણુ તરીકે ખાય છે, અને બાફતા બચેલું પાણી લઈ તેની ગોળ નાખી કઢી કરે છે શાકમા પચુ તે નખાય છે એમા જે ખટાગ છે તે સાઈટ્રિક એસિડના કારણથી છે એ રૂચિરને શુદ્ધ કરનાર છે એને હિન્દુસ્તાનમા આમચુર કહે છે એના રૂક્ષ (મોર), ગોટલી અને છાલ શીતળ અને ગ્રાહી મનાય છે એ ખાટા આદિની બિમારીમા વપરાય છે પાદડાને બાળી એની ધૂણી લેવાથી જગાની અદરના અનેક રોગોનો નાશ કરે છે

મખળના અલ અદિચિયાના કતો લખે છે કે, હિન્દુસ્તાની લોક કાચા ફળના જલને શેકી ખાડની સાથે મેળવી રાખે છે તેને કંઠેરાના દરદમા ખાય છે અને શરીરે લેપ કરે છે વળી એમ પણ કહેલું છે કે પાદડાની નસને બાળીને લખાવાથી આખના પોપચામા થનાર ખીલ વગેરેને કઢાડે છે ગોટલીને વાટી ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેન સુધી આપના પોપચામા થનાર ખીલ વગેરેને કઢાડે છે ગોટલીને વાટી ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેન સુધી આપવાથી પેટગ્રાની દુર્મિ નીકળી પડે છે (મેન તે ગા ગી ગણુવી) તથા કુખતા

કંઈકર, આમિદીપક, વૃષ્ય, મધસ્તલાક, પ્રિય, સ્નિગ્ધ, તુરી, સુખકારક અને ક્રાંતિ-
વર્ધક છે, અને વાયુ, વૃષા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્મ અને અગ્નિનો નાશ કરનાર
છે (૧) આમાનિસાર અને કાલેશ ઉપર.—આખાની ગોટલી દહીંમા વાટી
આપવી. (૨) કર્મ ઉપર.—આખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું (૩) ગર્ભિ-
ણીના અતિસાર ઉપર.—આખાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી (૪) રક્તાશ્લેષ
અને પ્રદર ઉપર.—આખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે રક્તમૂળ-
વ્યાધિ અને ધૂપણીનો નાશ થાય છે (૫) પરમેવો છુટો હોય તો.—ગોટલી
ભાગી તેના જૂઠા સરીરે લગાડવો (૬) ઠંડીને લીધે મગ આદી જાય છે તે ઉપર.—
આખાનો ચીક લગાવવો (૭) શંખુ (અળણી) ઉપર.—આખાની કાખળીનો
અગર આખાના પાદડા તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવા (૮) તરતના
પ્રમેહ ઉપર.—આખાની અતગજલનો રસ તોલા ૪ અને ચૂનાનું નિતરું શાણી
તો ૧, એ બંનેનું મિશ્રણ કરી તે તાપ્યહોત્ય આપવું એ ૭ દિવસ આપવું (૯)
નાકમાંથી હોહી પડે છે તે ઉપર.—આખાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો
(૧૦) ઉષ્ણ બવરે (ઉનો તાવ) ઉપર.—આખાના મૂળ અને અથવા હાથે
બાંધવા (૧૧) દાહ અને અતિસાર ઉપર.—આખાની અતરજાલ દહીંમા વાટી
૧ તોલા સુખી આપવી (૧૨) રક્તાતિસાર ઉપર.—આખાના પાદડાનો અગ-
રસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલા, ઘી ૧૦ તોલા અને દૂધ ૧ તોલા મેળવી આપવું
(૧૩) અતિસાર ઉપર.—આખાના ચીક ચઢી રાગ થાય છે, તેનું ચૂર્ણ સાકર
અને ઘી સાથે આપવું (૧૪) ઉપદશ ઉપર.—આખાની જાલનો અગરસ બક-
રીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવો એટલે ઉપદશ અને તત્સબધી વ્રણની પીડા દૂર
થાય છે (૧૫) રક્તાતિસાર ઉપર.—આખાની ગોટલી જાશ અગર ચોખાના
ધોવરામણમા વાટી આપવી, અથવા કેરીની જાલ દૂધમા વાટી મધ મેળવીને
આપવી (૧૬) હોહીની ઉલટી ઉપર.—આખાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમા
ટીપા પાડવા (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—આખાના સુકાયેલા પાદડાનું ચૂર્ણ કરી
તેનું ધૂપપાન કરવું (૧૮) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર.—આખાની અતર-
જાલ ઉપરાના મળ ઉપરની જાલ અને વડની વડવાઇનો રસ કાઢી, તેમા જીરૂ

મસા સાત પડે છે કૃળ પાકે છે ત્યારે તેમાથી એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે
છે તેની ત્રણ ટરુપિનદાર્દન તેલના જેવી હોય છે જાલમાથી ગુદ નીકળે છે તે ઠંડા
પાણીમા પીગળી જાય છે

દાકતર એન્ડ્રી કહે છે કે—કૃળનું તેલ અને જાલનો ગુદ, બંને લીંબુના રસમા
અથવા તેલની સાથે મેળવી ચળ આદિ ચામડીના રોગોમા અપાય છે પાકી કેરીના
રસને સુકવી પાતળી રોટલીના જેવા કરે છે, તેને આમરસ, આમોટ, આંબાપોલી
અથવા આખાની રોટલી કહે છે અને તે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુની માફક તથા ઉધિર સુખા-
રવા મદિ ખાય છે આખાની જાલ પાણીમા લીંબુની રાખી એ પાણી પ્રદર અને
મહેતી વાનું બધ કરવાને અપાય છે કાચા કૃળના ઉપરથી નીકળેલ ચીકણો પદાર્થ
આખાની સડેની તથા થોડા અરીમની સાથે મેળવી અલખારની તરફ ચાડા અને એટ-
નાના રોગોમા અકસીર ઈલાજ તરીકે વાપરે છે

આખાના તાજે ગુદ દાદરનો સત્વર નાશ કરે છે એમ જૈન ગ્રંથોમા છે

અને ખડીસાકર નાખી આપવું (૧૯) રક્ષાતિસ્સાર ઉપર.—આખાની અતરછાલ દ્વંધમા વાટી મધ નાખી પાવી (૨૦) કાનમાં દુખવા ઉપર.—આખાનો મોર વાટી દીવેલમા સિદ્ધ કરી તે માછી કાનમા નાખવો (૨૧) માથામાં દાડેલુ રોગ થાય છે તે ઉપર.—આખાની ગોટલી અને બાજદરડા (હીમજી હરડે), એનું ચૂર્ણ દ્વંધમા વાટી લેપ કરવો (૨૨) સમહુણી ઉપર.—આઆદિયવાગૂ—આખો, આખાડો અને જાજીઓ, એ ત્રણેની જાલ ૧૬ તોલા લઇ તેમા ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી તેમા ૧૬ તોલા ચાખા નાખી પુનઃ ઉકાળી તૈયાર કરવું તેને “આઆદિય વાગૂ” કહે છે એ ખાવાથી સમહુણી દૂર થાય છે (૨૩) રક્ષાતિસ્સાર ઉપર.—આખો, જાજીઓ અને અરજીન સાજડ એની જાલ ૪ તોલા લઇ તેને સુકવી ચૂર્ણ કરવું પછી ૨૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમા ભરી, તેમા તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રી લીંબવી પ્રાતઃકાળમા તે પાણી આળી તેમા મધ નાખી પીવું (૨૪) અડગુદ્ધિ ઉપર.—આખાના ઝાડ ઉપરની ગાંઠ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું (૨૫) ધૂમ્પણી ઉપર.—કાપવાના (મોરવાની) આખાનો સુકાયેલો મોર લીમા તળી સાકર નાખી તેની ગાળી કરી આપવી (૨૬) રવજેલ અ ઉપર.—આખાના પાદડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨૭) કાલેરા ઉપર.—એ અટી તોલા મરવા દહીમા વાટી આપવા.

પ૧. ઇંગ્રીયાં.—સં ઇંચુદી, મં હિગણી, હિગણુબેટ હિં હિગોટ, ગોદી. કં, ઇંગળગિડ, ઇંગળા, હિગુલ. તેં ગરા અં હિલેલને ઈં ડેડિલ લાં એલેનાઇટમ, રોક્સબર્ધીઆઇ બં ઇંગોટ.

દક્ષિણમાહેના રાનમા ઇંગોરાના ઝાડ જ્યાં ત્યાં થાય છે એ ઝાડ લગુજાજી ઉપર વધે છે એ ઝાડ ઉપર કાઠા હોય છે એના ફળને ઇંગોરીયાં (મં હિગણુબેટ) કહે છે હીમજી કારી તેમા દાડે ભરી આતસખાજીમા ફેડે છે. ડુકાળની વખતે આ ફળો માંહેનો ઘોળો મર્લ લોટમા મસળી તેની બાખરી ખાઇ ગરીય લોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે પ્રસંગ આવે તો લાકડા સુદ્ધા ખાઇને પોતાનો ખવાવ કરે છે * ઇંગોરીયાં—મદગધી, તીખા, લધુ, કડવા ઉખ્જુ, ફેનિલ અને રસાયન છે એ કૃમિ, વાયુ, વિષ, શળ, કોહ, પ્રજુ, કંક, મહપીડા અને જૂતખાધાનો નાશ કરે છે એનાં ફળો—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉખ્જુ તથા કડવા છે, અને વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાળા ઉપર—ઇંગોગના મૂળ ઉપરની જાલ અને હિગને એકત્ર ખાડી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાંધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવા એટલે વાળો બળી જાય છે (૨) તાડેલ્ય પિટકા (ખીસ) ઉપર—ઇંગોગના મગજ

* સુશુતે ઇંગોરીયાના ફળના મર્લને મેદકકનાશક, ચોનિદોષનાશક અને ગુલ્મનાશક માન્યો છે. ઇંગોરીયાના રસથી લોકો કપડાં ધુએ છે એથી મેલ સચોટ નીકળી જાય છે, પરંતુ જેમ વિદેશી તેજળમા ઘોળીએ ઘોળેલ કપડાં જમ્યે થઇ જવાથી અડધું આયુષ્ય ચાલે છે તેજ પ્રમાણે ઇંગોરીયા પશુ પુજકનો નાશ કરે છે કેટલાકો દમલખાજી ઇંગોરીયાના રસમા ગોળ અને બીજાં લુગડાં મેળવી અધીજી તરીકે વેચવા જતા પકકાર્ધ સજા ભોગવે છે એમ કહેવાય છે.

દાઝ પાણીમા ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવા, એટલે ખીલ મટી જઈ મ્હોકુ નિર્માળ થાય છે (૩) રતનરોગ ઉપર—ઈગોરાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરેલા અને ઉપરથી ધતૂરાના પાદડા શેકીને બાંધવા દિવસ ૩ (૪) નેત્રસ્થાવ ઉપર—ઈગોરાના ફળ પાણીમા ઘસી અજળ કરવું (૫) શૂળા ઉપર—ઈગોરાના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અથવા ઈગોરીયાના ફળમાનો ગર્ભ આપવા (૬) કર્ણુમૂળ ઉપર—ઈગોરીયા, હળદર, કૌડળ, સિંધવ, દેવદાર અને આકાંતુ દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરેલા, એટલે કર્ણુમૂળ સારૂ થાય છે (૭) કૂતરાના વિષ ઉપર—પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર ઈગોરાની જાલનું ચૂર્ણ જાશમા નાખા પાવું (૮) મરકી (કાલેરા) ઉપર—ઈગોરાની જાલનું ચૂર્ણ દહીમા આપવું (૯) ઉવરસ ઉપર—ઈગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

(પર.) ઇડલી'યુ (ગંધાલી'યુ).—મં ૦ જબીર. મં ૦ ઇડલી'યુ કાંચ્યાર-નિયુ હિ જબીરી બં ૦ ગોડાલિયુ, કં ૦ કચિલે, દોડ્ડલિકાથી, કાડલિયે. મલાં ૦ કદ્દુકુરનું તૈં ૦ જબીર, અડવિનીમા. તાં ૦ કદ્દેલુ મિચ્છે તું ૦ ફેરેરીપુલી લાં ૦ આટલાટિઆ મોતોફાઇલા

આ એક લીલુનીજ જાતિ છે હિદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશમા આ ઝડ થાય છે એ ફળ નાગી વગેરે લીલુ કરતા મોટા થાય છે એની જાલ ખરબચડી હોય છે પાક્યા પછી જાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળા થાય છે અને તેનો વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે તેના પાદડા અને ફલ એક સગમા હોય છે તેમા જે નાની જાતિ છે તેના ફળની જાલ કષ્ટક પાતળી હોય છે, અને જે મોટી જાતિ છે તેની જાલ જાડી હોય છે એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાકુ થાય છે એના રમતો 'લેમોનેટ' કરે છે ઇડ (મોટું)લી'યુ ખાડું, તુર કડવું, માગક અને ઉષ્ણ છે તે કફ, પિત્ત, એ રોગોને નાશ કરનાર છે (૧) મારશુથુના વિષ ઉપર.—ઇડ લીલુનો રમ સાકર માથે આપવો (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર—સાયકાળે નાના ઇડ લીલુનો રમ પાવો

પડે. ઈંદ્રજવનું ઝાડ.—મં ૦ કુટજ મં ૦ કુડ હિં ૦ ફૂડા, કુરૈયા બં ૦ કુડચી. કં ૦ કાટશિંગે, કાડમુરક તૈં ૦ કાડિશચક્ર, કુટજમુ, અ ફેલુ, ચગલકુટ તાં ૦ વેપાલે. તું ૦ કાડજ મલાં ૦ વેનપાલા અં ૦ તિરાજ ઇં ૦ ઓવલ્લીંડરોજબે. લાં ૦ રાઇ-ટિયા એટિડિમનટેરિકા

આ વગડાઉ ઝાડ છે અને તે જ માત હાથ કરતા ઉચુ થતું નથી એના પાદડા બદામના પાદડા જેવા લાખા હોય છે કોકણમા એ પાદડાનો ધણે ઉપ-યોગ થાય છે x એના ફૂલોનું શાક થાય છે એની શીંગા ખારીક અને લાળી હોય છે એ ગાક અથવા અથાણું કરવાના ઉપયોગમા આવે છે શીંગામાથી જવની આદૃતિના લાગા મિયા નીકળે છે તેને ઇંદ્રજવ (મં ૦ ઇંદ્રજવ, કુડાચે બી. હિં ૦ ઇંદ્રજવ ૨૦ ફાડ સિંગેયબીજ, કાડ મુરકન બીજ તૈં ૦ કુડિમેપાલુ ફાં ૦ જવાન-

x ઇંદ્રજવ માથાને પીડકારક અને ગરમ પ્રકૃતિવાળાને આહત છે. એનો ઉતાર ધાણા ઉં, તે પ્રતિનિધિ જાયફળ છે

કુચિરક અં લેમાનુષ અસાકીર લાં હોલરહેના એરિડિસે ટરિકા) કહે છે તે બિમા કડવા હોય છે એના મૂળ પણ કડવા હોય છે મૂળનો પાક થાય છે તેને મરાઠીમાં કુડેપાક કહે છે ઇન્દ્રજવના ઝાડમાં ધોળી અને કાળી એવી બે ભતિ છે. કાળા કુડાના ઝાડ ધોળા કુડાના ઝાડ કરતા મોટા હોય છે એના પાન ધોળા કુડાના પાદડા પ્રમાણેજ હોઈ કાષ્ઠક કળા રગના હોય છે એની શીંગ ધોળા કુડાની શીંગ કરતા બમણી લાખી હોય છે કાળા કુડા એ વધારે ઉષ્ણ હોષ ધોળાથી ગુણુમા કમી છે ધોળું ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ-કડવુ, તીખુ, ઉષ્ણ, અમિ-દીપક, પાચક, વૃદ્ધ, રક્ષ તથા આહક છે, અને રક્તદોષ, કાઢ, અતિસાર, પિત્તાર્થ, કફ, તૃષ્ણ, કૃમિ, જ્વર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે કાળુ ઇન્દ્રજવનું ઝાડ-રક્તદોષ, અશરિંગ, ત્વદોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે બીજા ગુણુ ધોળા જેવા છે ઉપયોગ.-**(૧) કૃમિ ઉપર**-ઇન્દ્રજવના મૂળ ઘસી એકલા અથવા વાવડિગની બૂકી નાખી પાવા **(૨) અતિસાર ઉપર**-ઇન્દ્રજવના ઝાડની જાલનો અગરસ કાઢો તે પાવો અથવા જાલનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી તે મધમાં પાવો **(૩) પથરી ઉપર**-ઇન્દ્રજવ અને નસોતરનુ ચૂર્ણ દૂધમાં ડિવા ચોખાના ધોવરામણુમાં પાવુ **(૪) કુરશાના વિષ ઉપર**-ઝાળા ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળ ઘસી તેમાં ઇન્દ્રજવનુ ચૂર્ણ અડધો માસો નાખી પાવુ અથવા જાલનો રસ કાઢી પાવો **(૫) ખોડા ઉપર**-ઇન્દ્રજવની જાલ અને સિંધવ ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરવો **(૬) કમળી અને સર્વે વિષ ઉપર**-ઝાળા ઇન્દ્રજવના ઝાડના અકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર પાવો દિવસ ૩ પથ્થ ઘી અને ભાત **(૭) નળ કુદ્યા હોય** તો-ઇન્દ્રજવ શેડી તેની બૂકી પૈસાભાર, મધ પૈસાભાર અને ઘી પૈસાભાર, એ એકત્ર કરી પાવુ દિવસ ૭ **(૮) જીર્ણીજવર ઉપર**-ઇન્દ્રજવના મળોની જાલ અને મળોનો કાઢો પાવો અથવા જાલ ગરે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળીને પાવુ **(૯) કાનમાંથી પડે વહે છે તે ઉપર**-ઇન્દ્રજવના ઝાડની જાલનુ ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી કાનમાં નાખવુ અને ઉપર મખમલીના પાલાનો રસ પાડવો **(૧૦) લુપ્ત લાગે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃમ્મ ઉપર**-ઇન્દ્રજવના ઝાડની જાલ ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી એટલે કઠિન મૂત્રકૃમ્મનો પણ નાશ થશે **(૧૧) પરિણામ શૂળ ઉપર**-ઇન્દ્રજવનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવુ **(૧૨) બાળકની હાડામણુ ઉપર**-ઇન્દ્રજવના મૂળ જાશના નિતર્યો પાણીમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવા **(૧૩) બાળકની મરકી (કાલેરા) ઉપર**-ઇન્દ્રજવના મૂળ અને મોગલી એરડાના મૂળ જાશના પાણીમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવા **(૧૪) વાતશૂળ ઉપર**-ઇન્દ્રજવનો કાઢો ઢરી તેમાં સચળ અને શેકલી હિંગ નાખી પાવા **(૧૫) દોરોના કુદરોગ (દોર સુકે જાયુ હજે છે તે) ઉપર**-ઇન્દ્રજવના તોરા (માજર) બારીક ખાડી પાશેર રસ કાઢવો તેમાં તેટલોજ નાળીયેરનો રસ અને નવટાક ગોળ નાખી સાત દિવસ પ્રત્યેક બે વખત આપવુ **(૧૬) સર્વે પ્રકારનો અતિસાર, સંઘડણી, પાંડ, જીર્ણીજવર ઉપર કુડાપાક**-ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળ ઘોષ છુદીને રસ કાઢવો તે રસ દેવના ઉપર મૂકી ઉઝાળતા રહેજું. સાધ-

રણ ઉઠેલે એટલે તેમા સુકં, મરી, લીડીપીપર, જ્યારણ, માયકળ (માયા), જ્યારણી, લવગ, વાવડીગ, મગડાશીંગ, નાના બીલા, બહેડાનુ દળ અને નાગકેશર, એનુ ચૂર્ણુ જોષ્ટએ તે પ્રમાણે નાખી મરખુ મિત્રણુ થયા પછી ચણા જેવડી મેળાઓ કઠવી એ ગોળા અતિસાર અને મગડાશીંગ ઉપર જાણના નિતયો (આજી) પાણીમાં કિચિત્ત હિંગનુ ચૂર્ણુ નાખી તેમા મીઠા અધમર્યા દહીમા, અથવા સુકંના કાદામા ધી નાખી આપવી નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણાવહ છે પાકરેગ ઉપર ફક્ત આ ગોળા જોષ્ટમા ધસીને પાવી. (૧૭) વાતબ્બર ઉપર—ઇન્દ્રવના મૂળની જાલ ૧ તોલે લઇ આરીક વાટવી, અને ૫ તોલા પાણીમા મેળવી તે પાણી વજ્રથી ગાળી પાવુ, અથવા તેમા શેડો અળમો આરીક વાટી મેળવી, ઇટને કકડો તપાવી જમકારી તે પાવુ (૧૮) શેડોદર ઉપર—વાડ માહેના ઇન્દ્રવના જાડના મૂળ ગરમ પાણીમા ધસી દિવસમા એવાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવુ (૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર—ઇન્દ્રવના જાડની જાલના કાદો અજમાશ કરી તેમા અતિવિષની જૂડી નાખી તે પાવા, અથવા ઇન્દ્રવના મૂળની જાલનુ અને અતિવિષનુ ચૂર્ણુ મધમા આપવુ (૨૦) પશ્ચરી ઉપર—ઇન્દ્રવની જાલ દહીમા વસી પાવી (૨૧) કુટબાજકાચલેહુ—ઇન્દ્રવના મૂળની જાલ લીલી વળન શેર પાચ લઇ તેનો ૧૧ ગેર પાણીમા કાદો કરવા અજમાશ શેષ રહે એટલે વજ્રથી ગાળી પુન ઉઠાજવા લક્ષ થાય એટલે તેમા આપધો નાખવા તે ઔષધો—કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવડીના ફૂલ, નાગરમોચ, અતિવિષ, લળમણી, નાના બીલા, એનુ ચૂર્ણુ ચાર ચાર તોલા તેમા નાખી અવલેહુ તૈયાર કરવો, અને પછી તેને પાણી, ગાયનુ દૂધ, બકરીનુ દૂધ, ચોખાનો કાજી, એમાના કોઇ અનુપાનમા આપવાથી અતિસાર, સમહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળઆધિનુ રક્ત, એ સર્વ બધ થાય છે. (૨૨) વાનગુદમ, વાચુ, કંડુ (પરગ) અને તાવ ઉપર—ઇન્દ્રવના જાડના મૂળની જાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૪. ઈન્દ્રવરણુ—સં જુહત્રેલા, ઇન્દ્રવારણુ મં ઇન્દ્રવણુ, શેર ઇન્દ્રવણુ કાં કવડળ હિં ઈન્દ્રેલા, ઇન્દ્રવણુ બં બડવાકાલ કં હિરિય—હામેકે તૈં પામરણુમા, કાકાંરકસુ, વેરિપુચ્ચા મં પેદિકારી, અનુતુઅદિ તું કોકેડુ તાં કોરદી શવરીપજમ કાં લન્લલર અં શેમહજલ હિં બિહર અંપલ લાં દ્રિકાસન્થસ પાલમેટા

એને “કડવી ઇન્દ્રવરણુ” પણ કહે છે ઈન્દ્રવરણુના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાદડા કાળીગંડી (તરણુજ) ના પાદડા જેવા હોઇ તેના કરતા આરીક હોય છે પાકેલા ફળોનો રંગ પીળો હોય છે એમા બે બેદ છે જે ફળ સુમારે કેગી જેવડા હોય છે તેને “શેડ ઇન્દ્રવરણુ” કહે છે બીજી જાતના ફળ લીંણુ જેવડા થાય છે x એ ફળો અતિશય કડવા હોય છે આમડાઓમા ઈન્દ્રવરણુના

x અમાગ જાતિ અનુભવથી અમને જણાય છે કે નાની ઇન્દ્રવરણુના ફળો લીંણુ જેવા નહિ પણ રાજમરી કોડીબી જેવા લખજોળ હોય છે ઘણુ કરીને એ આગસરી જમીનમા થાય છે અને એને કડવી કોડીબીના નામથી ઓળખે છે.

વેળા પુષ્કળ થાય છે ઇંદ્રવરણા એ ત્રીજ રેઝક પદાર્થ છે ઇંદ્રવરણા.—પાક વખતે તીખા, કડવા, શીત, સારક, ઉષ્ણીર્ય અને લઘુ છે, તથા ગુરુ, પિત્ત, ઉદર, ક્રોધ, કૃમિ, કુષ્ઠ, (કોહ), ગરુ, વણ, શ્વાસ, કાસ, ગ્રંથી, મેહ, મૂઠમર્દ, કમળા, પ્લેહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગડ, વિષ, આનાહવાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ, દબ્યોત્તર સર્વ ઉદરરોગ અને શ્લેષ્મક આદિ રોગોનો નાશ કરે છે એ કવડળા (મોટા ઇંદ્રવરણા) કરતા ગુણોએ અધિક છે (૧) સર્પદંશ ઉપર—ઇંદ્રવરણાના મૂળ નાગરવેલના પાનમા આપવા (૨) ઉદરસ ઉપર—ઇંદ્રવરણામા મરી ભરી તે જાપરા ઉપર મૂકી સુકવવુ, પછી તેમાંથી નિત્ય સાત મરી, મધ અને લીંડી-

લોકો એને ગંગગરી કોડીખીના બુલાવામા ખાવા લાગે છે, પણ તે મહાન કડવી લાગતા પસ્તાય છે આ ફળો ધણુમા ધણુ ૭-૮ ઇંચ સુધી લાંબા પણ હોય છે એના ઉપર ગંગગરી કોડીખીના જેવાજ સુદર ચટાપટા હોય છે કોઇ કોઇ એના સૂક્ષ્મ કાટાવાળા લાલ ફળો બતાવે છે, પણ તે અમારા અનુભવથી બહાર છે નિષ્કટમા એના સં એન્દ્રી મં લઘુઇન્દ્રાવણુ ગું ઇંદ્રવારણુ, કડવી કોડીખી હિં લઘુ ઇન્દ્રાવણુ, લઘુ કર્કેન્દુ બં રાખાલશયા, રાખાલતાકુ કં હામેકે તૈં એતિપુષ્કા. તાં પેયકામદી, દુમદી ફાં પુર્યતીતપ્પ અં હજલ ઇં કોલોસિથિ લાં સિદ્ધલસ કોલોસિથિસ એવા નામે મળી આવે છે

મોટી ઇંદ્રવરણીના ફળોનો આકાર આબેહુબ ગોળ કાળીંગા જેવો હોય છે એના બીજ કાળીંગા જેવાજ પણ કાળીંગા કરતા ધણુજ નાના હોય છે કાચા ફળો ઉપર કાળીંગાના જેવાજ ચટાપટા હોય છે, તેથી તરસથી પીડાતા વગડાઉ લોકો એને કાળીંગા માની એનો ગરબ ખાવા જતા આખા મોમા કડવાશ મધ જવાથી પસ્તાય છે પાક્યા પછી એ ફળોનો રંગ ચટાપટા વચરનો શુદ્ધ પીળો થઇ જાય છે એનું સુગ્રસ્થિદ નામ તુ'સડું છે એની માત્રા ૧ થી ૩ માસા છે મથાળે આપેલ નામે પણ એ તુસડાનાંજ છે ઘોડાને પેટમા ફૂંચી પડવાથી તેને આ ફળો ખવરાવે છે તુસડાના ફળને ડગળી આપી તેમા અઘ્નમે ભરી બાજરીની કોડીમા બાજરી ઉપર નીચે રહે તે પ્રમાણે એક માસ દવાની રાખી બહાર કઢાવ્યા પછી સુકવી ખાડી રાખે છે આ ચૂર્ણની કાફી ગરમ પાણી સાથે કરવાથી સુદર જીલાય લાગી ઉદરઆધિનો જલદી નિવેરો કરે છે આ પ્રયોગ સિદ્ધ કરતા કોડીમા જે બાજરીમા તેને દાખી મૂક્યા હોય છે તે બાજરી પણ બહુજ કડવી મધ જવાથી ખાવાના ઉપયોગમા આવતી નથી, માટે તે એમણુ જના વધારે રાખી નહિ આ બાજરી ફૂંચવાળા ઘોડા ઘોડીને ધણીજ ઉપયોગી થાય છે નિયમસર એનો પાવરો આપવો જોઇએ. તુસડામા આખાહળદર, સાજીખાર, મેદાલકડી અને હજરતખોર ખાદી ભરીને તડકે સૂકાવી તેના ચૂર્ણની ફાફી કરવાથી કુટી નીચેની ભય કર માડ એને ઉદરના તમામ વિકારો દૂર થાય છે બરોળના દંડીએ તુસડાની લીંબુની આફક (ચોકડી જેવી) ચાર ત્રીસ કરી તેમા ખાડ ભરી દેવતાપર તપાવી તેમાંથી અદી તેલા રસ લઇ પીવે. આમ દરરોજ તાજે તાજે સ્વ કઢાડી પીવાથી બરોળ સત્વર મટે છે. સર્પદંશ ઉપર એના મૂળ ચાવી ત્રણ ફુટડા ભરવા.

પીપર સાથે ખાવા. (૩) દત્તકૃતિ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના પકિલા ફૂલ તપાવેલા તથા ઉપર નાખી તેની ઘણી દત્તોને આપવી, એટલે દાતમાના કીડા ખરી પડે છે (૪) પેટમાંના ભાર ઉપર:—ઈદ્રવરણી બેસના દૂધમા ધસી તે થોડું થોડું પીવું અથવા બેસના મૂત્રમા ગંધી તે મૂત્ર સુકા ખરેલ કરી, તેમાથી એક વાલ અને મચોરો ૧ ચણોડી ભાર, એ બન્ને ચૌપથો સાત દિવસ મધમાં આપવા (૫) તકતુ આવવા માટે:—કડવી ઈદ્રવરણીના મૂળ ગુપ્તેદ્રિયમા રાખવા, અથવા એના ફળો મીઠામા ખાવા (૬) રુખરોગ ઉપર:—કડવી ઈદ્રવરણીના મૂળ ધસી લેપ કરવો (૭) મૂળ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ પાણીમા ધસી તેમા સુકં, મરી અને લીડીપીપર એકેક માસો નાખી આપવું (૮) સધિવાત ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ, લીડીપીપર અને એનાથી ચોગણા ગેળ એકત્ર કરી તે એક તોલા રોજ ખાતા જવું (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ એરડતેલમા ધસી ગાયના દૂધમા મેળવી તે ત્રણ દિવસ આપવા (૧૦) ગાંઠ અથવા ફેણાનો દાહ થતો હોય તો:—ઈદ્રવરણીના ફળ અને મૂળ હા પાણીમા એકત્ર કરી ધસી ઉપર ઉપરી લેપ કરતા જવું (૧૧) નખવિષ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ અને ફૂલ તથા ઝેરકાચલા વાડી ગોમતમા મેળવી લેપ કરવો (૧૨) ચોનિશૂળ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ ખકરીના ઘીમા અથવા દૂધમા નમી લેપ કરવો અને ખાવા પણ ખગ (૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો:—ઈદ્રવરણીના મૂળ ધસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ધસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું, એટલે ઉલટી થશે તેથી, તથા મલદાર સર્વ બાળ નીકળી જશે (૧૪) ગંડમાળ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળની હાલ અને કડવા સરજવાની હાલ સમલાગે એકત્ર કુટી તે યુમડા ઉપર ચોળવી (૧૫) ખાલી ઉજરસ અને ખકારી ઉપર:—ઈદ્રવરણી દ્રાચી તેમા અર્ધો તોલો બાળહરડાની બૂકી દમ દિવસ ભરી રાખવી તેના અગીયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૧૬) રીંધ પ્રસૂતિને માટે:—ઈદ્રવરણીનું મૂળ ચોટલે બાધવું (૧૭) રક્તગુલ્મ ઉપર:—અરીઠાના પાણીમા ઈદ્રવરણીનું મૂળ ધસી આપવું અથવા ઈદ્રવરણીનું મૂળ ચોનિમા રાખવું (૧૮) પાકું અને સર્વ પ્રકારના ફેણા ઉપર:—કડવી ઈદ્રવરણીના મૂળ ધસી તેનો લેપ કરવો.

પપ. ઈફળ—સમુદ્રની ખાડીમા જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે છુટી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતા મોટા ઝાડા હોય છે તે ત્રણ ચાર પ્રતીના હોય છે તેમા કાજળ અને ઈફળ એજ માત્ર લોકાના જાણવામાં છે ઈફળનું ઝાડ છ સાત હાથ કરતા બહુધા હિંચુ થવું નથી અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે તેની ઘણી પ્રાણીઓ સમુદ્રમા બૂડેલી હોય છે જે એના રોષો મીઠી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાછાં અને તેની બહુ સલાખ રાખીએ તો તે ખગડતો નથી આ ઝાડના પાલો ઢોરોને ખવરાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે અને લાકડા બાળવાના કામમા આવે છે. એ લાકડા ઘણા કઠણ અને

ચીકણા હોય છે તે બાળવાથી તેમા એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે તે ધોળી લોહાને વસ્ત્રો ધોવા માટે ઉપયોગમા આવે છે તેમજ બાષ્પીઓને માથુ ચોળવાના ઉપયોગમા આવે છે

૫૬. ઇસેસ. (શેરી લોખાન)—સં કં શ્રીવેદ હિં વિશેષપુત્ર મં ઇસેસ ઈં ગમ કાપલ સંન્દારક લાં ટ્રેકિલોખિયમ હાર્નિમે નિએનમ્
ઇસેસના વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમા પુષ્કળ છે એ ઝાડોની જૂદી જૂદી જાતિ-
માથી જે ચીકણા પદાર્થ નીકળે છે તેને ધૂપ, ઇસેસ, x લોખાન અને ઉદ વગેરે
કહે છે તેની બે ત્રણ જાતિ છે આ દેશમા બુશીર આગળ આ ઝાડ થાય છે.
ઇસેસ આપધો માટે અને ધૂપ માટે ઉપયોગી છે ઇસેસના ઝાડો અરબસ્તા-
નમાં અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે ત્યાંથી પણ ઇસેસ અહીં
આવે છે ઇસેસ એ મણુશોધન કરનાર છે એનું “ વિશેષ ધૂપ ” એવું પણ
નામ છે ઇસેસ તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તુરો, મધુર, સાગક, ઉષ્ણ, ત્રણશોપણ,
છે, અને પિત્ત, રક્તહોષ, વાયુ, કફ, ચોનિદોષ, મહાપીડા, મસ્તકથળી, નેત્રરાગ,
કંઠરાગ, ત્રણ, ગક્ષસ પીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો,
કડુ, વિપ, વાતરક્ત, વિસર્પ, કુષ્ટ અને કાસનો નાશ કરે છે (૧) ત્રણ ઉપર
મલમ:—ઇસેસ, તજનું તેલ અને મીણુ એ દેવતા ઉપર તપાવી ખાતળુ થાય
એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાખવું અને ત્રણ ઉપર ચોપડવું

૫૭. ઉટકટારી. (ઉલ્ટંટી)—સં ઉલ્ટંટી કાં અલ્લદી મં ઉલ્ટારી.
હિં ઉલ્ટકટારા બં જાગલદોડી, વામનદોડી ઈં શીગ્લ લાં ટ્રિકલેપિસ,
લેખરીના, એકીનોપ્સએકીનેટસ

એને “ ઉલ્ટી ” અને “ કાંટિ ચુચુક ” પણ કહે છે હિંદુસ્તાની બાપામા
એને “ ઉડીગણુ ” અને “ સ્વેત ધુધુચી ” કહે છે એ વનરપતિ હિંદુસ્તાનના
વંશા પ્રતિમા થાય છે આ ઝાડની ઉચાઈ સુમારે હાથ બે હાથ હોય છે અને
રંગ ધોળો હોય છે એના પાદડા કાપરાની કાતળી જેવા હોય, તેના પૃથ્થ ભાગમા
અને નાકા ઉપર સફેદ રંગના કાંટા હોય છે ઉનાળામા એ ઝાડો સુકાઈ ગયા
એટલે ફરી ચોમાસામા તેજ જઆ ઉપર ઉગે છે આ વનરપતિના મૂળ અને
બીજ મોટી ઔષધી છે એનું “ અલ્લદંડી ” એવું નામ પણ છે ઉલ્ટકટારી -
રૂચિહાયક, ઉષ્ણ, કડવી અને વૃષ્ય છે તથા મત્તદુઃખ, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષા,
હ્રોગ, વિરોદકનો નાશ કરે છે એના બીજ—શીતળ, વૃષ્ય, તસિકર અને
મધુર છે (૧) બાળકને ઉડાંટીઆ થાય છે તે ઉપર—ઉલ્ટકટારીના મૂળ
સજ ન લગાવતા, સર્નિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી બાળકને મળે બાધવા.
(૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—ઉલ્ટકટારીના મૂળની જાલ
જાલામા સુકવી, ખાડો વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલી બે દાણા

x ઇસેસ એ સરલ નામના ઝાડનો યુદર છે એનેજ ચન્દ્રસ, જનાર્જન
નામનું ધૂપ અને મધ ભેરજના નામથી ઝોળખતા હોયએ એમ શાસ્ત્રીઆમનિષદ
આદિમાથી સિદ્ધ થાય છે છતાં આ ગ્રંથમા ચન્દ્રસને ફરીથી વર્ણવ્યો છે.

૧ તોલો અને ખડીમાકર બે તોલો મેળવી પાશેર ચાણીમા બીજવી રાખી પ્રાતઃ કાળમા તેનો રમ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો પછી તેમા ને જાલનુ ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવુ એટલે તે ધણુ દિવસનો મૃતદૃશ્ય, મૃત માથે ધાત જાય છે તે બધ કરે છે અને વીય વૃદ્ધિ નથા પુષ્ટતા કરે છે (૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે—ઉતકટાગીના મૂળ ચોટલે બાધવા, પ્રસવ થએ તુરત છાડી નાખવા (૪) સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપર—ઉતકટીના મૂળ ઉકાળી લેપ કરવા અને તે પીવા પણ ખરા (૫) વાતુપુષ્ટિને માટે—ઉતકટીના મૂળ ગોખર અને કૌમળીજનો દૂધમા પાક કરી સેવન કરવા, અથવા ઉતકટીના મૂળનુ ચૂર્ણ દૂધમા નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે (૬) ઉચ્ચરસ ઉપર—ઉતકટીના મૂળ વાડી પાવા અગર મૂળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (વિશેષ માટે જુઓ અક્ષરદંડી.)

૫૮. ઉંડણુ—મં. દિ. ૦. ૫. ૦. પુન્નાગ મં. ઉડી તા. ૦. પુન્ને, પુન્નાગ તૈ. ૦. નમેર, પોન્ના કં. ખેસુરિને, નમેરમારા લા. ૦. એકોકાર્પસ લાંછડેલાલિયમ મલાં. ૦. પોન્નાક ઈ. ૦. અલેકઝાન્ડ્રિયનકોગલ.

ઉંડણુના ઝાડ કોઝણુ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે એના પાદડા સોરંગીના પાદડા જેવા હોય છે + પરતુ તે કરતા જગ મોટા હોય છે પાદડાની ઉપરની માલુ સુવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે આ પાદડાની પત્રાળી ડરે છે ઉંડણુના ફૂલ ધોળા હોઈ મધુર અને મુવાસિક હોય છે આ ઝાડને સોપારી જેવડા ગાળ ફળો આવે છે તે ઉપર કંઠુ જાલ હોય છે એ ફળોનુ તેલ કાઢે છે તે બાળવાને માટે એરકતેલ કરતા મારે હોય છે એ કડવુ હોય છે એને ઉંડેલ કહે છે ઉંડણુના લાકડા ઈમારતમાં અને વહાણુ બાધવામા ધણુજ ઉપયોગી છે એ ઝાડના મૂળમાથી રાજ જેવો ગુદર થાય છે ઉંડણુ—મધુર, શીતળ, સુગંધી, ગ્લંતદોષ-નાશક, દેવપ્રમાદકાગ્ધ, અને રક્તદોષ, રક્તપિત, કફ, પિત અને જૂતબાધોના નાશ કરે છે એના ફૂલો વૃષ્ય હોઈ વાત, ગળ અને કફદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પગ અથવા કુટણુ મરડાક જવા ઉપર—ઉંડણુની જાલ બારીક વાડી ગરમ કરી પાટો બાધવો (૨) ઉંડાણુ માટે—ઉંડણુના ફળનો ગર્ભ ધસી તેમા પિંજર નાખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. (૩) ખસ ઉપર—ઉંડણુનુ તેલ ચોપડવુ (૪) ખોડા ઉપર—ઉંડણુ અને કડવી કાકીનુ તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવુ નાના બાળકોને ગરમીથી આપોમા જે ફેલા થાય છે તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવુ (૫) અંગૂઠા ઉપર—ઉંડણુના ઝાડની અંતરજાલ બારીક કુટી ગરમ કરી વધેલા અંગ ઉપર સતત ૮-૧૦ દિવસ પાટો બાધવો. (૬) મૂળવ્યથા (હરસ) ઉપર—હોઠાની ચલમમા ઉંડણુના ફૂલો નાખી ધૂતપાન કરવુ એટલે ધણુ દિવસનો અર્થરાગ પણ દૂર થઈ જશે

+ મીઠી ઉંડણુને સુરપુન્નાગ (મોરગી) કહે છે મિ. શાલીઆમજી કહે છે કે—“ સુરપુન્નાગ કડવો અને પુન્નાગના કરતા વધારે ગુણુવાળો છે પુન્નાગનુ મોટુ વૃક્ષ થાય છે એના ફૂલની કળીઓને સુકવી લે છે તેને નામકેસર કહે છે. એના ફળ મૃદુલીના સમાન હોય છે, તેમાથી તેલ નીકળે છે ”

૫૮ ઉદ (લોખાન)—(૫૦ તરુક) ઉદને “ લોખાન ” પણ કહે છે. લોખાનના વૃક્ષ તુર્કિસ્તાન, આફ્રિકા ખડના પર્વ કિનાગ ઉપરના પ્રદેશ, ભવા બેટ, સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે એ વૃક્ષના રસથી લોખાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોખાન સુગંધિ છે દૂધ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે લોખાનની ઉત્તમ દૂધસળી થાય છે તેનું તેલ નીકળે છે, તેને ઉદેલ કહે છે લોખાનના જે દૂધ થાય છે તેને “ લોખાન ફુલ ” કહે છે લોખાન—વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક, અને કરૂ તથા કુષ્ઠનાશક છે ઉપયોગ—(૧) લોખાનનું તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઠવાની કૃતિ—ધોળા મહેદ લોખાન અને તેટલીજ ગળ લાવી તેની ભૂકી કરવી પછી એક માટલુ કે જેમાં ગેભર પાણી રહે એવું લઈ તેની નીચેના ભાગને ત્રીણ કાણુ પાડી તેમાં તાપાની અથવા પીતળની આગળી જેવડી નળી એસાડવી તે માટલુ ચૂસા ઉપર ઉતરવું ગળી, તેના મો ઉપર કાણુવાળું ઢાકણું એસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાખવી, અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં જાણુ અને માટી બાધી તેની બાક અહાર જઈ ન શકે એવું પાકુ બધ કરવું પછી ચૂસા નીચે મદામિ કરવો અને તે માટલાને એમાડેલી નળી નીચે વાડી રાખવી એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે તે તેલ નળી નીચે ગળેલી વાડીમાં ઝમે છે પછી તે તેલ ખાટલીમાં ભરી ગખતુ ઉદેલનો રાસ રણો ઉગ્ર છે એ તેલ કેશને કળાવે છે શરદાથી કપાળ દુખતુ હોય તો ઉદેલ ચોળતુ એટલે કપાળ દુખતુ બધ થાય છે (૨) લોખાનના ફુલ તૈયાર કરવાની કૃતિ—લોખાન લાવી તેની ભૂકી લોખડની તવી ઉપર નાખવી અને તે લોહીને મચડી ઉપર મૂકી નીચે મદ અમિ કરવા લોખાન પાનથો થાય એટલે તે ઉપર ગચનો પાલો ઉપો ઢાકવા, અને દેવતાની આચ કિચિત્ત વધારવી કેટલીક વારે તે લોખાનની વગળ ચર્ધ પાલા તળીએ જઈ ઝમશે એ ઝમેલી વગળ શુભ્ર અને તુખડીના ફૂલો જેવી હોય છે તેને લોખાનના ફૂલ કહે છે (૩) દોરોને સજોખમ થાય છે (દોરોના નાકમાંથી ગબ્બા લીટ વગેરે નીકળે છે) તે ઉપર—કાડીયા લોખાનની નાઠમાં ઘણી દેવી

૬૦. ઉંદરકની—૫૦ આખુપુર્ણી ૫૦ ઉદરકની હિં ૦ મુમાકની ૫૦ ઈંદરકાણીપાના ૫૦ શરદમ્ ૫૦ વલ્લિહરહે તેં એલિકચેવિદુ ૩૧૦ ગોગસુસ, સતર. તં આખનુલકાર લાં આયપોમિયા રેનિકોર્મિમ

ઉદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે એને નાના વુપરા જેવા કળા આવે છે એના પાદડા ઉદરના કાન જેવા હોય છે આ વક્ષા ધણુડ પ્રતિભા થાય છે એના ફૂલો ગુલાબી રંગના હોય છે એ વનસ્પતિ ગુણે ઉબ્બુ છે ઉદરકની આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે એક ખાગમાં ઉગે છે તે અને બીજી રાનમાં ઉગે છે તેને મુનાની લાપામાં “ લપસીની ” કહે છે એ ઝાડ ઝાડની જાયામાં અથવા પડી ગયેલી પ્રમારતમાં થાય છે એની ડાળી અને ડીટા નિધારી (તથા ધારવાળા) હોય છે એના પાદડા હાથે ચોળી તેના વામ લેવાથી કાકડી જેવો સુગંધ આવે છે એ ઝાડ ગુણે ઠંડુ છે એનું દૂધ પચન કરનાર છે. **માટી ઉંદરકની**—

શ્ચા, જ્વર, તણુ, કૃમિ અને ઉદરનું વિષ એનો નાશ કરે છે લઘુ ઉદરકની:—
 તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, શીતલ, ગ્રામ્ય, મારક, લઘુ અને તુરી છે, અને કફ, પિત્ત,
 શ્ચા, જ્વર કૃમિ, પ્રધિરોગ મત્તચ્છ પ્રમેહ, આનાહ, ઉદર, હરોગ, વિષ, પાક
 ભગદર અને કુદરો નાશ કરે છે (૧) માધામાથી ગરમી દૂર થવા માટે—
 એ ઝાડનું ચૂર્ણ નાટમા સુધવુ (૨) ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વોગ
 ઉપર સોજા આવે ત્યારે—એનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમા મેળવી
 તેના લેપ કરવો (૩) કાન વહિતા હોય અથવા કાનમાં ફેાદલો થયો
 હોય તો—એનો ગમ ઝાનમા નાખવા (૪) પેટમાની ગરમી, કૃમિ અને
 મૂર્ચ્છા ઉપર—એનો ગમ પાંચ (૫) વગડામા ચનારી જે ઉદરકની છે
 તેના તણુ પ્રકાર છે તેમા મળથકી જે છોડ ઉગે છે, તે લાભો હોઈ બારીક હોય
 છે, અને તેની યેચે તે લાલ હોય છે એના પાદડા બાગમા ચનારી ઉદરકની
 કરતા લાભા અને નાજુક હોય છે એના ફૂલ ઉપર રાતા, ઘોળા, પીળા ઈલાદિ
 અનેક રંગોનો લાભ થાય છે બીજાને જે ફૂલ આવે છે તે પીળા હોય છે પાદડા
 નાજુક હોઈ આગળી જેવડા હોય છે એ ગુણુએ સમશીતોષ્ણ છે અને એની
 ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમા થાય છે (૧) શરીરોગ, અપસ્માર અને શરીર
 વાંકું થાય તે ઉપર—એનો ગમ આપવા (૨) સર્પના વિષ ઉપર—
 એનો ગમ આપવા (૩) મસ્તકશૂળા ઉપર—એને સરકામા વાટી તેનો મસ્તક
 લેપ કરવો (૪) મગજ સાફ થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર—એનો ગમ મધ
 અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે લગવાથી મગજ માફ થાય છે અને દાંત ધમ-
 વાથી દાંતમાના કાડા મરે છે તેમજ દાંત બળવાન થાય છે (૫) આખની
 બાજુમા થનારા નાસુર ઉપર—એના મૂળ પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો
 (૬) સોજા ઉપર—જવનો લોટ અને એના મૂળનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમા
 મેળવી સોજા ઉપર લગાડવાથી મોળે ઉતરે છે (૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળા
 જવા માટે—એના બીયાનું શગમત કરી આપવુ (૮) આંકરો (પેટ ફુલે
 છે તે) ઉપર—એના મૂળને પાણીમા વાટી પેટે લેપ કરવા (૯) તીરનો
 અમલબાગ અથવા કાંદો શરીરમા પેશી ગયેલો હોય તે ઉપર—એનો લેપ
 કરવો, એટલે તે આપોઆપ બહાર પડે છે (૧૦) શિથિલત્વ દૂર થવાને
 અને પુરુષત્વ આવવાને—એનો ગમ અથવા એને પાણીમા વાટી બસ્તી વગેરે
 ઠેઠાણે લેપ કરવાથી પુરુષપણુ મનોજ થાય છે (એના લેપને યુનાની ભાષામા
 તિલા ” એમ કહે છે) અથવા એના પાદડા સુકાયલા કિવા પાકા લાવી,
 તેની ઘઉંના લોટમા ભાખતી કઠવી અને ૨૧ દિવસ ખાવો અને પડદામા બેસવું
 દૂધ અને વહિનું અન્ન ખાવું, એટલે પુરુષત્વ આવે છે (૧૧) ત્રીજા ભાગની
 ઉદરકનીના પાદડા બારીક હોઈ ઝાડને ઘોળાશ પડતા કાટા આવે છે આ ઝાડની
 કુંખ લાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેશા જમીનપગ પથરાય છે એની
 ઉત્પત્તિ પાણી થકી દૂર થાય છે. પાદડા હાથ ઉપર ચોળી જોવાથી ગતા સુરખી-
 દાર બળાય છે આ ઝાડ ગુણુએ ગરમ છે અને ઘોળા ફૂલો આવે છે તેમાં
 કાષ્ઠક ગતા ગગના હોય છે આ ઝાડના બી રાતનુલસીના બી પ્રમાણે હોય છે.

ઉપયોગ:—(૧) ગાળા કૃમિ ઉપર—એ ઝાડનો ૨૨ માસ ૧૦, કુદીનાનો ૨૨ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવુ (૨) ઉદરકનીની અનેક જાતો છે જે જાતિના ઝાડના પાદડા પીળા રંગના હોઈ કિચિત્ આસમાની રંગની આમ હોય એવું જણાય તે ઝાડો ઘણાજ સારા છે એમ જાણવું ઉદર-કનીના ઝાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો, તત્કાળ અતિશય છીંકા આવી ગર્ભ-પતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્યારેક પતન પણ થાય છે ઉદરકનીના સર્વ સાધારણ ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર—ઉદરકનીના પાદડા કુટી ચૂર્ણ કરી તેમાં લોટ મિશ્ર કરી તેની પુરી કરી ખાવી, અને ઉપર જવની કાણ પીવી (૨) જવર ઉપર—ઉદરકનીના પાદડાના ૨૨ ૪ માસા મધમાં આપવો (૩) વીર્ય-શ્લાવ અને પથરી ઉપર—ઉદરકનીના પાદડાની લાજ ખાવી (૪) શરીરથી શરીરને ખરજ આવે છે તે ઉપર—તેના લીલા પાદડાનો રસ આપવો (૫) શિશોરોગ ઉપર—ઉદરકનીનું સગ્ગત કરી આપવું (૬) અપરમાર અને વાયુએ શરીરે વાંકું થાય છે તે ઉપર—ઉદરકનીનું ચૂર્ણ સુધવું અને યોગવું. (૭) ઉદરના વિષ ઉપર—ઉદરકનીના પાલાનો અગરસ એક તોલાથી એ તોલા પર્યન્ત પીવો અને શરીરે પણ ચોપડવો દિવસ ૭. (૮) શરીરમાં તીરનું ફળ અથવા અણી અગર કાંટો રહેલ હોય તો—ઉદરકનીનું ચૂર્ણ પાણીમાં કાલવી જળમાં ઉપર લેપ કરવો એટલે તે આપોઆપ નીકળી જાય છે અને જળમાં સારો થાય છે

૬૧. ઉદરસી—(મં. પાકલી) એના ઝાડ વણાજ મોટા થાય છે સલાદિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એ ઝાડના પાદડા હરડેના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે એની છાલ તેજસ્વળના ઝાડ જેવી જડી હોઈ પીળા રંગની હોય છે એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડા ફળો આવે છે. એ ઝાડની છાલ અને ફળ ઘણા તીખાં હોય છે ઉદરસીના ઝાડને શિમળાના જેવા કાટા હોય છે. **ઉપયોગ—**(૧) ઉદરસ ઉપર—ઉદરસીનું અર્ધું ફળ અથવા થોડી છાલ વાટી મધમાં કાલવી ખાવી, અગર છાલનો કાટો કરી પાવો એટલે ઘોડાજ દિવસમાં ઉદરસ, દમ અને વાયુવિકાર એ દૂર થાય છે.

૬૨. ઉપરસાલ—સં. શ્યામા, સાગિવા. મં. ઉપરસાલ, ઉપલસરી હિં. ગૌરીસર, કાલીસર બં. અનતમળ, સ્યામાલતા, કલ્પટિ કં. સુગંધીબક્ષો, નામ-દેવેર, કરીબટ, સોગંદે તૈં. પલાસગંધી મલાં. નાન્નારી તું. કન્નાવેર ઉત્કલં. ગુપાકાનમૂળ ગોમાં. કુદવાલી ઇં. ઇડીયનમાત્રાપગિલા લાં. હેમિરેરમમહાડિકં.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રંગનો હોય છે એના પાદડા આકારે તલવાર જેવા, અર્ધા આગળ પહોળા હોઈ ત્રણ આગળ લાંબા હોય છે x એને બારીક

x શાલીઆમળ કહે છે કે:—ઉપરસાલની વેલના પાદડા દાઢિમ જેવા હોય છે. તે પાદડામાં સદેહ બાટા હોય છે વેલની જડમાં કપુરકાચલી જેવી સુગંધ આવે છે અને તેમાં બને ફળોઆ આવે છે કેટલાક લોકો એને સારસાપરિલા, સરીવન આદિ નામો આપે છે.

અને લાંબા ફળો આવે છે અને તેમથી ૩ નીકળે છે એને નાની કાવળી, ક્ષેત્ર-કાવળી એમ કવચિત્ કહેવાની પ્રથા છે, પરંતુ તે ઉપરથી ધણીજ લેકાની કામતીજ ગેરસમજ હોઈ તે કાકમાચી-કાવળીનેજ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે એમ વારંવાર દ્રષ્ટિએ આવે છે આથી કરીને રૂપદ કંઠવાની જરૂર છે કે કાવળી અને ઉપલસરી એ બન્ને વનરૂપિત ખામ જુદા છે આ વેલ સાધારણ કુચગળ જાતીનમાં વિશેષે કરીને થાય છે મુગધ ધૂણકા, બગાળ, કારોઆડલ વગેરે પ્રાતમાં એ ધણી થાય છે ત્રાવજુકાર પ્રાત સુધી આ ધણીજ થાય છે એની કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે કેકણુમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે એને “ઉપલસરી, ઉપટશુળી, નાની કાવળી, શેતકાવળી, શેળવેલ, ક્યામી” પણ કહે છે એની વેલ ત્રીણી અને મુંવાળી હોય છે પાદડા આકારમાં કન્હેરના પાદડા જેવા પરંતુ તેનાથી પાતળા, માકડા અને અણીદાર હોય છે તેના ઉપર ત્રીણા ત્રીણા ઘોળાશ પડતા રેખા હોય છે તે વેલી ઉપર ત્રણ કરીને સામગ્રામાં થાય છે એના ઉપર જીન માસથી આગટ મહીના સુધીમાં ફૂલો આવે છે તેના રંગ જહારથી શીકા અને ઘેરા લાલ હોય છે મૂળ વાકાચુકા અને ગોળ હોઈ તેના વ્યાસ સાધારણ રીતે બેથી માત્ર ઇંચ સુધી હોય છે તેના ઉપર છાલ સીરા પડેલી અને ઘેરા ભુરા રંગની નજીક નજીક પક્ષકાકની છાલને મળતી હોય છે, તથા છેવટનો લાકડાડોપ ભાગ પીળા રંગનો અને કઠિન હોય છે તેના મૂળનો માથે વાસ આવે છે અને તેના રવાદ મીઠા અને કાઠક કડવો હોય છે મૂળના સુદર વામ ઉપરથી એનું સુગન્ધા નામ પડેલું છે

ઉપલસરીમાં લોહી સુધારવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે મદ્રાસ પ્રાંતમાં રક્તદોષ, ત્વચ્ચરોગ, અપચો, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમાં આ વનરૂપિતનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે ઉપલસરી જગલમાં આપોઆપ જોઈએ તેટલી ઉગે છે ડાકટર મોઠા ત્વચ્ચાના રોગ, ખજ્જ, ખરજવા અને જનનેદ્રિય સંબંધીના રોગો ઉપર ઉપલસરીનો કાઠો આપે છે ડાકટર આશળનરે પ્રથમ ૧૮૩૧ની સાલમાં ઇંગ્લેન્ડ આપધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી ડાકટર આશિગનેસી પોતાની ઇસ્તિખ્તાલમાં ઇંગ્લેન્ડ સાગસાપત્રિલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનોજ ઉપયોગ કરે છે તે પાશ્વ તોલા મૂળને ખાડી મવાજેગ જગમ પાણીમાં ભીજવી ગળે છે અને તે થોડે થોડે કરીને આખા દિવસમાં પાય છે આનાથી નિયમ કરતા ત્રણ ચાર ગણું પેશાબ થાય છે શરીરમાંથી રક્તમરેલ પરસેવો આવે છે અને ખૂબ કડક ભૂખ લાગે છે ડાકટર આશિગનેસી લખે છે કે તેમના તાગાની ઇસ્તિખ્તાલના સેગીઓને જોઈને આ ઔષધીનો ગુણુ જોટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાતે એ આપધ મારી લેતા ઉપલસરીના મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવાથી અધિશ્વાત અને વિદ્રધિ (ગડા) વગેરે સારા થાય છે તાગીલ લોકો મૂત્ર સંબંધી સ્થવળા પ્રકારના વિકારમાં આ મૂળે ગાયન્ધ દૂધમાં વાટીને પાવાને આપે છે, અને રક્તશુદ્ધિ માટે ને પિત્તવિકાર દૂર કરવા માટે જીરા સાથે આપે છે અમેરીજન સારસ્થપત્રિશ્વ ક્રેતા આ હિંદુસ્તાની સારમાપત્રિશ્વમાં વધારે ગુણુ છે, એમ લાના રસામનસાએવેલાઓએ

પરિણા કરીને ઠરાવેલું છે. ધોળી ઉપલસરી કરતા કાળી ઉપલસરીના મૂળ કાષ્ઠક જગડા હોવાથી તેમાના ઔષધીગુણો વધારે દિવસ ટકે છે. બન્ને પ્રકારની ઉપલસરીનો કાઠો સાકર નાખી પાવો. નાના બાળકોનું અશક્તપણ, જીનો સધિવા, વિસ્ફોટક અને ચામડીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી યુષ્ઠ થાય છે. આગળની સહેલી રીત એટલે ૨૦ તોલા મૂળો લઈ છુદી પચીશ તોલા ઉજ્જતા પાણીમા નાખી ઉપર ઢાકણું ઢાકવું કંડુ થયા પછી ગાળીને આપવું. દિવસમા ૩-૪ વખત થઈને પાચથી દશ તોલા સુધી આ પાણી પાતું નવરોડું (કેકરવરણું) પાણી પાવાથી વધારે યુષ્ઠ આવે છે. એમાજ દૂધ અને સાકર નાખ્યા હોય તો તેનો વાસ અને સ્વાદ, એ ચાહને એટલો મળે છે કે નાના છોકરા પણ આ મિશ્રણ ચાહીને પીએ છે. ચાહ પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો વ્રોહારી લેવા કરતા આનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂધ અને સાકર મેળવેલ કાઠો આપવાથી શરીર નિરાગી અને પુષ્ટ થાય છે. ઉપરનું મિશ્રણ એટલું સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે આયોડાઇડ એન્ડ પૌટાસ નામનું ખરાબ સ્વાદનું ઇન્ડિયન ઔષધ આની અદર આપ્યું હોય તો સહેજ આપી શકાય છે. ઉપલસરીના મૂળો જેટલા તાજા હોય તેટલો તેનો જનસ્તિ યુષ્ઠ થાય છે. ધોળી ઉપરસાલ (કપરી. હિં. ગૌરીસર, ગૌરીયાસાહ) — શીતળ, મધુર, શુકલ, જડ, સ્નિગ્ધ, કંકુ ને સુગંધિ છે, અને ફાદ, કંકુ, જ્વર, શરીરની દુર્ગંધી, અગ્નિમાષ, દાહ, ઉષ્નરસ, અગ્નિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, રક્તરોગ, પ્રદર, અતિસાર, તૃષ્ણ, દાહ, રક્તપિત્ત, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. કાળી ઉપરસાલ (કાળાવેલ, હિં. કાલીસર, કરિયાસાહ) — શીતળ, તૃષ્ણ, મધુર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ ધોળી ઉપરસાલના જેવાજ છે. ઉપયોગ — (૧) ગર્ભિણીની વૃષણી ઉપર અને શરીરમા થએલ ગરમી ઉપર — ઉપરસાલના મૂળ ૨૦-૨૫ ઘાંઘ કેળના પાદમા વિટાળી જીભરેટમા બારી કાઢવા પછી તે પ્રત્યેક મળના મધ્યભાગમા જે નર (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાખી, જીર, ખડીસાકર અને બાફેલો ધોળો કાઠો (ધોળી કુગળી), એ બધા એકઠા કરી ખારીક વાટવા તેમા સર્વ ઔષધોના વજન જેટલું લી નાખી, પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમા જામેલી ગરમી નીકળી જઈ, શરીરપર થયેલા લાલ ચાંદા સારા થઈ, ધાતુસ્થાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. (૨) આંખમા કુલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપર — ઉપરસાલના પાદમા તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઈ આંખમા આજવો. (૩) ગરમી ઉપર — ગુટપાકૃતિએ ઉપરસાલના મૂળ પકાવી તેમા જીર અને ખડીસાકર નાખી, વાટી ધોળી કરી, તેમા ગાયનું લી નાખી સાજા-સવાર આપવું. (૪) મણ ઉપર — ઉપરસાલના મૂળ વાટી ઉપર બાષવા, એટલે ગુમડાનું શોષન થાય છે. (૫) ઉલટી ઉપર — ઉપરસાલના મૂળો પાણીમા અથવા બરસાળમા રીત પ્રમાણે બારી પછી બહાર કાઢી મધ્યમાની રેષા કાઢી નાખી તેમા ચોડી હિં. નાખી ખારીક વાટી લી મિશ્ર કરી પ્રાત કાળમા તે એક વખત આપવું, એટલે ઉલટી જલદીથી બંધ થાય છે. (૬) દંતરોગ ઉપર — ઉપરસાલના પાદમાં અને ચીકણાં

(બળના, બેળના) પાદડા મમભાગ લાઇ, બારીક વાટી, ગોળી કરી દાતમા રાખવી, એટલે વેદના અને દુઃખિ નાશ થઈ દાત મળજીત થાય છે (૭) પિત્ત-જ્વર ઉપર—ઉપરમાલ અને કમળકદ, એનો કાઢો ઠંડો કરી માકગ નાખી આપવા (૮) સર્વ વિષ ઉપર—ઉપરમાલના મૂળ ઘસી પાણીમા મેળવી તે પાવા (૯) અસ્તકદારા ઉપર—ઉપરમાલના મૂળ ઘસી તેના લવ કરવા (૧૦) પેટના દુખવા ઉપર—ઉપરમાલના મૂળ ઘસી પાવા (૧૧) ઉપરમાલનું શરબત—ઉપરમાલના મૂળ ૧૦ તોલા, સાંકર શેર ૧૥૫ અને પાણી મવાશેર લઇ પ્રથમ પાણી ઉકાળી તેમા ખાંડલા મૂળા ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઈ તેમા માકગ નાખી મદામિથી ઉકાળવું

૬૩. ઉંબરો (ઉંબરડો)—સં ઉદુબર. મં ઉબર હિં ઉદુબર, ગુલ્ફર. વં ધરકુમર. રાં પું ઉમરો. કં મલાં અતિ તૈં અતિમાનું તાં અતિમાર તું અતિમાગ ફાં અહરે, આદમ અં જમીઝ ઈં ફિગ દ્રી લાં ફાઈકસ યોમિરેટા

ઉબરાના ઝાડ મર્વત્ર પ્રમિદ્ધ છે એને અહરની આદૃતિના ફળો આવે છે તે પાકે એટલે કાંઈ કાંઈ ખાય છે કાચા હોય છે ત્યારે કાંઈ તેનું સાક પણુ કરે છે ઉબરાની ડાયા શીતળ હોઇ સુખકારક છે ઉબરાનું લાકડું અતિશય ચીકણું હોય છે તેના તકતા (પાંદડા) પાડે છે તે એટલા બળવાન હોય છે કે કુવાડીના ઘાવ માગવાથી પણુ એકએક લાગતા નથી જે ઠંડાણે ઉબરાનું ઝાડ હોય, તેની જમણી બાજુએ અથવા ઝાડ નીચે વણુ કરી પાણીનો ઝરો જડે છે કેટલાક માણુઓ ઉબરાના ઝાડો હોય ત્યાં કુવા ખોદે છે અને ત્યાંથી તેમને પાણી મળે છે ઉબરાના ઝાડ નીચે રહેણું પાણી પીવા માટે સાર-નિરોગી છે ઉંબરો—* શીતળ, ગર્જસધાનકારક ત્રણરોપક, રેક્ષ, મધુર, તુરો, ગુર, અસ્થિસધાનકારક અને વર્ણક છે, અને કફ, પિત્ત, અતિમાર, તથા ચેાનિરોગનો નાશ કરે છે એની છાલ—શીતળ દુઃખપ્રદ તુરી, ગર્જને હિતાવહ અને વણુનાશક છે એના કાચાં ફળ—ત્તલાક, તુરા અને હિતકર છે, એ તૃષા, પિત્ત, કફ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે મધ્યમ કાચા ફળ—મીઠા, શીતળ, તુરા છે, અને પિત્ત, તૃષા તથા એહ કરનારા છે અને રક્તસ્રાવ વાતિ, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે એનાં જૂનાં ફળ—તુરા, રચિકર ખાટા, દીપન, માસવૃદ્ધિકર, રક્તદોષકારક, મોપલ અને જડ છે પાકેલાં ફળ—તુરા, મધુર, મિકર, જડ, રચિકર, અતિ શીતળ અને કફકર છે તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપર—

* ઉબરો—આમાસયને નુકસાનકારક અને તાવને ઉત્પન્ન કર્તા છે ઉબરાના ફળમા અમખ્ય જતુઓ હોય છે ઉબરાના પાકેલા ફળોને લોકો ફેડી તેમાના જતુઓને ઉઝારી મૂકી ખાય છે, પરંતુ કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પોતે દીર્ઘ ઓતા (ધણુ સાલળના) થવાની આશાએ એ ફળો જતુઓ સહિત ખાઈ બન્ય છે. તે ખોટું છે

ઉત્પન્નુ દૂધ ચોપડી તે ઉપર ૩ ચોટાડવુ એટલે માફ થાય છે. (૨) રક્તાપિત્ત ઉપર—ઉત્પન્નુ પાદાંગા ફળો ગોળમા અથવા મધમા ખાવા, અથવા મૂળ ઘસી તેમા સાકર નાખી તે આપવા (૩) વહ્નનાગના વિષ ઉપર—ઉત્પન્નુનાં જાલનો રમ લીમા મેળવી ગરમ કરી આપવો (૪) સોમલ ઉપર—ઉત્પન્નુના પાદ-
 યનો અથવા જાલનો રમ અચ્છેર સુધી આપવા દોઢને પણ એજ આપવું આપવું
 (૫) આખો આવે છે તે ઉપર—ઉત્પન્નુના દૂધનો આખો ઉપર લેપ કરવો.
 (૬) ગાલકુગી (થાથર, લાપાટીયા) ઉપર—ઉત્પન્નુના દૂધ ચોપડવું (૭)
 બદ ઉપર—ઉત્પન્નુના દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળા કાગળ લગાવવા (૮) સોમલ ઉપર—ઉત્પન્નુના, વડ, પીપળા, પીપળ ને નાદરૂખ એ પચ વડલની જાલ ઘસી,
 લી નાખી લેપ કરવો. (૯) આમાતિસાર ઉપર—પતામામા ઉત્પન્નુના દૂધના
 ૪-૫ ટીપા પાણી આપવું, એટલે જે આમરકત પડે છે તે દુગામણુ મારી થશે.
 (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર—ઉત્પન્નુના મૂળનું પાણી આપવું (૧૧) પથરી ઉપર—ઉત્પન્નુના મૂળનો રમ ૫ તોલા કાઢી, તેમા સાકર નાખી આપવા એજ
 મૂળો ગાયના દૂધમા ઘસી તેનો શિશુ (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૨) ઉષ્ણતા ઉપર—પાકા અને જેમા કીડા નહિ હોય એવા ઉત્પન્નુના ફળ લઈ, તેમા ખડો-
 માકરની બુકો નાખી તે ફળ રોજ સવારમા ખાવા (૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉષ-
 દર્શ અને પ્રમેહ ઉપર—ઉત્પન્નુના ઝાડના મૂળ માટીમાથી માફ કરી કરવતીએ
 તે મૂળ બેઠેરી તેના નીચે એક વાસણુ રાખવું તેમા ચાર પ્રદર સુધી જે દ્રવ
 (રસ) એકઠા થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા પર્યંત
 લઈ શરૂ અને ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૪) નાનાં બાળકોના શરીરમાં
 શીતળાની અથવા આરીની ગરમી થઈ આવી હોય તો—ઉત્પન્નુનો દ્રવ
 ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૫) ગરમીએ જલ ઉપર કાંટા આવ્યા
 હોય તો—ઉત્પન્નુના પાદડા ઉપરની ફેડ (લાખ જેવા ચાકા થાય છે તે) અને
 ખડીસાકર, એ વાટી આપવા (૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર—ઉત્પન્નુ
 મધમા આપવા (૧૭) હરમક (ભૂખ બણી લાગવી) રોગx ઉપર—ઉત્પ-
 ન્નુના જાલ સીના દૂધમા વાટી આપવી અથવા ઉત્પન્નુના મૂળમાનું પાણી તાડી
 પ્રમાણે કાઢી આપવું બીજું પાણી આપવું નહિ. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું.
 (૧૮) શીતળા હલકા થવા—ઉત્પન્નુના પાદડા ઉપરની લાખ ગાયના તાળ
 દૂધમા વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમા થોડું મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું આ
 આપવું શીતળાનો તાવ આવતાજ આપવું (૧૯) પિત્તજ્વર ઉપર—ઉત્પન્નુના
 મૂળનો દ્રવ સાકર નાખી આપવા. (૨૦) વિહીના વિષ ઉપર—ઉત્પન્નુના
 પાલો વાટી દર ઉપર ચોપડવો (૨૧) કેળળીયા ઉપર—ઉત્પન્નુનો દ્રવ
 આપવો. (૨૨) હરસ ઉપર—ઉત્પન્નુના મૂળ ફડ પાણીમા ધર્મી તેમા દાત-
 વણુ મેળવવું અને તેનો લેપ કરવો (૨૩) કલ્પીમૂળ ઉપર—ઉત્પન્નુના અને
 કપાસનું દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું (૨૪) ગંડમાલા ઉપર—ઉત્પન્નુના પાદડા
 ઉપરની ફેડ મીઠા દહીંમા વાટી સાકર નાખી નિય એક વખત આપતા જવું.

x હરમક રોગના કારણો અને લક્ષણો વગેરે 'સુઓષ વૈદક' મા જોવા.

(૨૫) મરુતકાશી નાકમાંથી લોહી પડતુ હોય તે — ઉપરાના પકિલા ફળમા સાકર ઘાલી ઘીમા તળી તેમા એલચીદાણાની ભૂકી અને મરીની ભૂકી અર્ધો અર્ધો મામે નાખી ગળ પ્રાત્ર ઝળમા આવુ, અને રીંગણીના ફળનો રસ ઉકે માળવે, એટલે નાકમાંથી લોહી પડતુ બધ થઈ જાય છે (૨૬) દાહ ઉપર — ઉપરાનુ દૂધ સાકર નાખી આવવુ

૬૪ ઉલી (ભો) રિંગણી — મં. મૂલતી, વાતાકી મં. ડોરલી, રાનવાગી હિં. બડીનટાઇ, બગહટા બં. બૂહતી, બ્યાકુક, તિતવેચન. કં. હેચ્ચલુ તં. પેદામુલુગા, કુકમાંથી તાં. કાડનકટારી, મેકેચુલુ તું. ગુલ્લા. મલાં. વેલ્લોતુવાભોટિના કાં. બાદબાનજગલી, ઉસ્તરગાર અં. બાલુબાનજગલી. લાં. મોલેનમ્ છડીકમ

ઉલી ભોરિંગણીના ઝાડ આમેલુપ વતાકીના ઝાડ જેવાજ થાય છે એને “જમલી રિંગણી” પણ કહે છે એ ઝાડ કમરપૂર ઉંચા વધે છે ઉલી ભોરિંગણીના ફળ ગળ હોઇ મોપારી જેવડા મોટા હોય છે. એ ફળોનો રંગ પીળો હોય છે ગરીબ લોક એ ફળોનુ શાક કરે છે ઉલી ભોરિંગણીની એક જાતિ કાક્યુમા થાય છે તેને “મોત રિંગણી” કિવા “ચિચુરટી વાંગી” પણ કહે છે મોત રિંગણીના ફળો ઉલી ભોરિંગણી કરતા બારીક હોય છે એ ફળોનુ શાક સાકર થાય છે ઉલી ભોરિંગણીના મળ દશ મળોમા આવે છે * મોટી ભોરિંગણી — તીખી, ઉંચું, ટંચી, હલ, પાચક, ઝાહી, અમિટીપક, અને કફ, વાયુ, તાવ, ક્રોધ, અગેચક, ઉલટી, દમ ઉધરમ, કૃમિ, મોહાની વિગમતા, કફ (ખગ્ગ), શળ, આમોષ, હરોગ, અમિમાષ, એનો નાશ કરે છે લઘુ ભોરિંગણી — વાયુ, દમ, શળ, કફ, અમિમાષ, તાવ, શરદી, હરોગ અને આમનો નાશ કરે છે ધોળી

* રિંગણીની સુપ્રસિદ્ધ એ જાતો છે ભોરિંગણી અને ઉલી રિંગણી જે કે જેનુ શાક કરવામા આવે છે તે રિંગણીના છોડને પણ રિંગણી કે વેગણી કહે છે, પરંતુ તે આ બન્ને રિંગણીઓથી જુદો છે ઉલી રિંગણીને લોકો ડોરલીના નામથી પણ ઓળખે છે એના પાદડા શાકની વેગણીના પાદડાને ઘણા ભાગે મળતા હોય છે તેમા પણ મોટી ડોરલી (મોટા ફળવાળી), નાની ડોરલી (નાના ફળવાળી) અથવા મોત રિંગણી અને ધોળી ડોરલી (ધોળા ફળવાળી) એમ ત્રણ જાતો છે ભોરિંગણીના છોડ ભૂમિ ઉપર પથ્થરવાળા હોવાથી તેને એ નામથી ઓળખે છે. કેટલાક એને આખ કુટામણી પણ કહે છે એના પાદડા ડોરલીથી જુદા પ્રકારના હોય છે એમા પણ બે જાતો હોય છે બીજી જે ધોળા ફળની થાય છે તેને લક્ષમણ કહે છે આ લક્ષમણમા પારાની આખ કરવાનો ગુણ હોવાથી લોકો એને વધાર ચઢાય છે તે સિવાય એમા બીજા પણ મહાન ગુણો હોવાનુ કહેવાય છે પણ તે પ્રકારમા નૂરી શક્ય તેવા સિદ્ધ પ્રયોગો હજુ સુધી હાથ લાગ્યા નથી આમ આ રિંગણીની એક દર પાંચ જાતો છે લક્ષમણ નામે એક કદ થાય છે તે આ લક્ષમણથી જુદો છે રિંગણીની માત્ર ૧ માસાની અને વ્યવહારમા તેના મૂળ અથવા પચામ વપરાય છે

ઉભી રિગણી.—૨મ્મ હોષ કંઠ અને વાયુનો તથા અનન્યથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ચુલ્લ મોટી જેવાળ છે જોત રિગણી—કડરી, તીખી, ઉષ્ણ, સિત્તકર, રૂક્ષ, ફેચિકર, બેદર, પાચક, અસિદીપક અને કંઠવાતનાશક છે ઉપયોગ—
(૧) ઉષરસ ઉપર—ઉભી ભોરિગણીના કાઠો લોડીપીપર નાખી પાવે એટલે ઉષરસ જલદી મટે છે (૨) ઢોરને કોઠં પણ પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય તો તે ઉપર—ઉભી ભોરિગણીના મૂળીયા ખાડા, પાણી નાખી તેમાથી રસ કાઢવો અને પાવો (૩) આરકત (રાતા ચોળ) નેત્ર કરવાં હોય તો—ઉભી ભોરિગણીના મિયાલ અનન આખોમા ધાલવાથી આખો લાલચોળ થાય છે પૂર્વે સિપાઇ લોકોમા પોતાનું ચોર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને બતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી. (૪) વાળા ઉપર—ઉભી ભોરિગણીના મૂળ પુરુષના મૂત્રમા અને બહા પીપળાના પાદડામા વાટી તેના ફેલ્લા ઉપર પાટો બાધવો

૬૫. ઉલકુલી.—આ ઝાડ ગેમાતક પ્રાતમા થાય છે એ એક કુવાડીઆ જેવીજ બાળ છે; પરંતુ ઉલકુલીના ઝાડના પાદડા લાખા હોષ છેવટે કાતર સરખા હોય છે એ ઝાડ બે અદીજ હાથ ઉચુ વધે છે ઉલકુલીના પાલાનુ અને કુમળી ડાળીનુ શાક થાય છે

૬૬. ઉક્ષી. (ધોળી ધાવડી)—સં. રવેત ધાતકી.

ઉક્ષાંતો મોટા મોટા ઝાડ કુમરાળ જમીનમા થાય છે ઉક્ષીના પાદડા નાના હોષ તે ચુમ્મરે ૪ આગળ લાખા હોય છે આ પાદડા મુકુ હોય છે અને ઉક્ષીના ફળનો આકાર સૂતાફળ જેવો હોય છે ઉપયોગ—(૧) નળિચાચુ ઉપર—ઉક્ષીના પાલાને રસ નવટાક પાવો (૨) મ્મણુ ઉપર—ઉક્ષીના ફળ સર્વત્ર હોતા નથી. માટે બા હોય ત્યાંથી શોધી લાવી દૂધમા ખાસી સખી મૂકવા એ ફળ અને ખટખટીના મૂળ મધમા ધસી નિત્ય ૪-૫ વખત લેપ કરવો (૩) પાંડુરોગ ઉપર—ઉક્ષીના ફળનુ ચૂર્ણ, જાયફળ, જવત્રી, લવંગ, એલચી, તજ, દમરૂલ (પથ્થર ફૂલ) અને અજમોદ, એઓનુ ચૂર્ણ બે માસ, મધમા નાખી દરરોજ સવાર સાજ ચોષધ આપતુ એટલે પાંડુરોગ દૂર થાય છે. (૪) કુરરાના કિવા ચોષ્ણસના વિષથી સોજે આવે છે તે ઉપર—ઉક્ષાંત મૂળ અને ધણસારીના મૂળ ગોમૂત્રમા ધસી સોજ ઉપર લેપ કરવો. (૫) અસિદન્ધ મ્મણુ ઉપર—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમા નાખી ચોપડવી (૬) બાળકોને ટુટીયું આવે છે તે ઉપર—ટુટીયાના લણ્ણો એવા છે કે, શરીરમા તાવ આવી લોહી મુકાય છે અને કંકરુ પ્રાધાન્ય થઈ હાથ પગ બધાં જગ્ય છે તેને માટે ઉપાય—ઉક્ષીના ફળ સાધારણ ચીરી મુકવવા, પછી તેને ગોમૂત્રના સાત પુટ આપી બાળી, કાળી રાખોડી બનાવવી તે રાખને લાગરાના સાત પુટ અને બકરીના મૂત્રના મ્મણુ પુટ અને બીજેરાના રસના સાત પુટ આપી, ખાતી વખતે બે ગુજથી ૪ ગુંજ (ચણોડી ભાર) પર્યંત ચકિત પ્રમાણે મધમા ખલ કરી ચાટવા માટે આપવી

૬૭ એઅરો.—સં. કૌલિકાચુ. હિં. તાલિમખાના, ફેલ્લા. મં. ફેલ્લ-સુંઘ, વિખરા, તાલિમખાના. કાં. કેલિસ્તા, કોલસા. બં. કુલીયાખાડાં, કુલીઅંડા,

કુલક, અક્ષર્મર્દન, ઇત્યાદિ તાં નિરમુક્ષિ. તું કોવમુક્ષુરે મલાં વામલમુક્ષિ. ગ્રામં કાળમુલે ગ્રામં કં કુલુગોલિકે, નીરગોળ ગોલિકે, કાલવલિકે તૈં નિરગોળી, ગોળી, ગોલિયેદું, ગોલિયિડિયેદું ગ્રામં કુલલિરખા, માખુરેણ લાં એરટકિન્થા ભોજિ કોલિયા ઇં લોગલિલ્લડ પાલેરિયા.

એખરો કાકણમા અને બીજે સ્થળે ખેતરની બાબુએ અને વહેળાના કિનારા ઉપર હોય છે ત્યાં ઘેર પશુ તેને ખાતા નથી એ ગ્રામ સુમારે બે બહીજ હાય હિયુ વધે છે એના કુમળા પાલાનુ કેટલાક લોકો શાક કરે છે એનાં પાંદડાં લાખાં હોઈ દરેક પાંદડા નીચે એક એક કાંચે હોય છે આ ગ્રામને મરહીમાં કોલિસ્તા, કોલમા એમ પણ કહે છે. એને જે બી આવે છે તેને 'તાલિમખાનુ' કહે છે એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદ્વર બને છે એની માત્રા ૧ માસા છે ઉપયોગ.—(૧) અપતિસાર ઉપર—તાલિમખાના દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ક્ષત કાસ ઉપર—તાલિમખાનાનુ ચૂર્ણ મધ અને તાળ ધીમા આપવું ખાતુપુષ્ટતાને માટે—તાલિમખાનાનુ ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોપશુ દૂધ પીવું, અથવા તાલિમખાના, મુસળી અને ગોખરૂ, એનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં પાવું. (૪) પ્રમેહ ઉપર—તાલિમખાના દૂધમાં ખારી આપવા. (૫) યોનિસંકોચ થવા માટે—તાલિમખાનાના કાદામાં તેનું ચૂર્ણ નાખી અદર લેપ કરવો. (૬) પુષ્ટિદાયક પાક—તાલિમખાના, ગોખરૂ, કાચબીજ, બળબીજ, કળી મુમળી, ચતાવરી, સાલમગિત્રી, પળબીમિત્રી, ઘોળી ગુલપાશીને કોલિ અથવા ચોપચીનીની બૂકી કરી ધીમા સાધારણ તળી, માકરનો પાક તૈયાર કરી તેમાં નાખવી, અને સારી રીતે ધુટી એકત્ર કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પિસ્તા, લીલાવા દાણ, અખોડ, એલચી, કેસર, ભવગ, બજકળ, જાવરી, તજ અને ગળેનું સત્ત્વ નાખી થેપલા કરી રાખવા એ દરોજ એ તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનું તાણુ દૂધ પીવું.

૬૮. એરડા. (દીલેલી)—ગ. સ. એરડા હિં. અરડ, અડ. કં. ઓડલ, હરજીડા. તૈં. અમુગ્રાલ તાં. આમણકક. તું. અલણડ. મલાં. ચિતામણકક. કાં. મેહજર અં. ખિરવા તું. કમ્ક. ઇં. કેરડગોઈલ પ્લેટ લાં. રિસિ-સકાં-મુનિસ.

આ આર્થબુમિમા પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને ત્રિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે. પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેના પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણામાંથી નષ્ટ થયું. એ આપણા ઉપર કાળચક્ષુનો દેરોજ આવ્યો કહેવાય. આપણે આ કાળચક્ષુનો દેરોજ અવગણી આપણા આમળ વધી આવેલું ખેતરોમાંનું અન્ન આપણા પેટમાં ન જતા પરંતુ દેશમાળ તણાઇ જાય છે. ઉત્તમેષતમ પર્ણન્નરુષ્ટિ થઇ ભરપૂર પાક દર સાલ અપેક્ષે તથાપિ આપણા ખેડુતોના ધરમાં મહીના બે મહીનાના ખોરાક પણ ચિલ્લક રહેતો નથી. આવી ન્યારે મર્વન સ્થિતિ થઇ છે ત્યારે આપણી રક્ષિત ક્યાથી વધારવી? તથા આપણે લગ્નચોદશ ક્યાંથી આવ? તથા આપણે પ્રયત્ન કરીએ

તે સદૃશ થવા જેવી પુષ્કળ રીતે જતા તે આપણે કરીએ છીએ ક્યારે ? દર સાલ હજારો ખાંડી એરડી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઇ તે પરદેશમાં રવાના થાય છે; અને ત્યાં તેણે યત્રમાં તેણે કાઢી ઉત્તમ નીલવર્ણી બાટલીઓમાં ઉપર સમિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં વાપરવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખ-પણાને ધન્ય કહેવું ! વળી ખાળવાના સર્વ તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમેશા દીવા પાસે બેસીએ તો પશુ આખોને ધળ ન કરનાર અને સરતુ પડનાર, એવું એ “અદ્ભુત કિમતી અને ઘણું ગુણી” તેલ જતા એ તેલપર આપણી ભક્તિ ન બેસતા પરદેશનું પાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયકર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક એવું જે બાસલેટ (સક એંઇલ) તેલ તેજ આપણને હિતકર બળવા લાગ્યું છે ! આ ઉપરથી આપણો સારાસારવિચાર તથા દુરદષ્ટિ બંધકત થાય છેજ ! આ એરડ રક્તનું વર્ણન “ એરડાને ક્યારે ” એ પ્રમાણે ન સમજતા એરડ તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવું એરડમાં ધોળી અને રાત્રી બે ભતિ હોય છે, તથા એક મળ એરડ અને બીજો જરાયતમાં ચનાર વર્ષાંશુ એરડ, એવી પશુ બે ભતિ છે મળ એરડ પાંચ દસ વર્ષ સુધી ટકે છે જરાયતિ એરડના બી (એરડીયા) બારીક હોય છે, પરંતુ મળ એરડના એરડીયા કરતા તેણે તેલ વધારે નીકળે છે એરડેલ તેલ રેચક લોહ બીજા રેચ પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં નાનક બાજકને આપવાને પશુ હરકત નથી ધણી રોગોપર આરભમાં આ રેચ અપાય છે ધોળા એરડા—તીખા, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરુ, મધુર, કઠુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે, અને વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉષ્ણરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શ્લેષ્મ અને કમર, બરિત, મસ્તક, એમાંનું શ્લેષ્મ, દમ, આનાહવાયુ, કોહ, બદ, ગુલ્મ, બરોળ, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાતરક્ત, મેદ અને અડવડિનો નાશ કરે છે. એને મેદ, એરો ધોળા એરડા—રસકળે અને પાકકળે તેમાં ગુણો વધારે છે રાત્રી એરડા—ગુરો, રસકળે તીખો, લઘુ અને કડવો છે, તથા વાયુ, કફ, ક્ષમ, ઉષ્ણરસ, કૃમિ, અર્શ, વૃષ્ણરોગ (બદ), રક્તોષ્ણ, પાક, બ્રાતિ, અર્શબિનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા એરડ જેવા છે બળનેનાં પાંદડાં—વાતપિત્તને વધારનાર અને મરુત્ક, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના કુલ્લક અકુર—ગુલ્મ, બરિતશ્લેષ્મ, કફ, કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના ક્ષદિરોગનો નાશ કરે છે એનાં કુલ્લ—વાયુ, ક્ષેપિત, મૂત્રકૃત્કનો નાશ કરે છે, અને રક્તોષ્ણ તથા પિત્તને વધારે છે. એનાં બીજાનાં ગોળા (મગજ) :—અમિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા, ખારા, સ્નિગ્ધ, સ્પર્શક, બલબેદક અને લઘુ છે, તથા ગુલ્મ, શ્લેષ્મ, કફ, વૃદ્ધ, વાતોદર, પ્લીહા અને વાતશ્લેષ્મનો નાશ કરે છે એરડ તેલ (એરડીયું) :—મધુર, સ્પર્શક, ઉષ્ણ, ગુરુ, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ અને કડવું છે, તથા વૃષ્ય (બદ) ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વાયુ, કફ, શ્લેષ્મ, વિષમ જ્વર અને કમર, પીઠ, પેદ, ગુલ્મ એમાંના શ્લેષ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) શૂળ ઉપર—એરડાનાં કાંટા કાઢી અને સમગ્ર બાખી આપવાં. (૨) કુશિરાળ ઉપર—એરડાનાં કાંટા

જવખાર નાખી આપવો. એટલે પ્રસિદ્ધા, કફરદા, ઉર અને પીડમાનુ ચાખ મટે છે. (૩) કમળા ઉપર—એરડાનો રસ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ સુધવા આપવાં. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપર—એરડા તેલનો ભુલાવ આપવો. (૫) ગડાં થાય છે તે ઉપર—એરડાના વાટી તેલમા અથવા ધીમા કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને દરોળ ઉપર—એરડા તેલ ધીમા આપવુ. (૭) નાનાં બાળકોનું ગળુ પડે છે તે ઉપર—એરડાનુ પાદકુ ધી ચોપડી તાળવા ઉપર મેલવુ. (૮) રેથ થવા માટે—સારે એરડાતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમા અથર સુકના અથવા ત્રિકાના કાદામા આપવુ (૯) શરીરમાંની અરમી ઉપર—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવુ એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઈ આંખોમા તેજ આવે છે. હાથ પગમા બળતરા અથવા ચાકા પડેલા હોય તો તે ઉપર પણ એરડાતેલ ઠંડા પાણીમા નાખી ચોળવુ. મસ્તકની ગરમી જવા માટે એરડાના પાદકાને માખણ અથવા ચોખુ ધી ચોપડીને તે તાળવાપર બાધવા (૧૦) ધંતુરાના વિષ ઉપર—લાલ એરડાના મૂળ પાણીમા વાટી આપવા એટલે ધંતુરાનુ વિષ ઉતરશે અને બ્રમ નાશ થશે. (૧૧) સંધિવાત ઉપર—એરડા તેલ ચોળવુ (૧૨) ફુલ-હારી જવા માટે—લાલ એરડાનુ દૂધ આખમા આજવુ. (૧૩) વૃષભ રોગ ઉપર—એરડાતેલ દૂધમા અથર ચોખનમા આપવુ અને લેપ પણ કરવો (૧૪) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર—એરડા, અરડુસી અને ગળા, એનો કાદો કરી તેમા એરડાતેલ નાખી આપવો (૧૫) પેટમાના વાતુ ઉપર—એરડાતેલ સુકના કાદામા આપવુ (૧૬) આમવાત ઉપર—મધસી વાતુ એટલે પીડ, કમર, ખભા, પેટ, પગ, એ દેકાણે શૂળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર—એરડાનો મગજ દૂધમા મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો અથવા એરડાતેલ એકલુજ ચોખનમા આપવુ (૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર—નાગરનેલના પાકેલા પાનને એરડા તેલ ચોપડી, શેકી, તે સહેવાતુ પેટ ઉપર રાખવુ અને તેવા પાનથી પેટ શેકવુ (૧૮) બાળકોને કૂંચ અને જંતુ ઉપર—એરડા તેલ ગરમ પાણીમા આપવુ અથવા એરડાનો રસ મધમા આપવો (૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર—એરડાના પાદકાનો રસ કાઢી તે, જે અચના ભાગમા દશ થયો હોય તેના વિરૂદ્ધ અચના કાનમા નાખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા હેતુ એ પ્રમાણે ૨-૩ વખત કરવુ એટલે વિષ ઉતરી જશે. (૨૦) હરમક રોગ ઉપર—દૂધમા અથવા ધીમા એરડાતેલ આપવુ (૨૧) દમ ઉપર—૨૧ તોલા એરડાતેલ પાંચ તોલા મધમા મિશ્ર કરી રાખવુ તેમાથી સવાર સાજ એકેક ચમચો લેતા જવુ (૨૨) સર્પદંશ ઉપર—એરડાના પાદકાનો રસ ૪ ચમચા ૧ ચમચો પાણી નાખી આપવો અને દશ ઉપર પાલો વાટી બાધવો; એથી ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે (૨૩) ઉંચ ન આવતી હોય તો—એરડાના મોર મારીક વાટી થોડુક દૂધ નાખી કપાળે અને કાન પાસે ચાળવા. ઘણા ઘસવા નહિ. (૨૪) ગંડમાલ ઉપર—એરડાના અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરા-મણુમા ઘસી લેપ કરવો (૨૫) સુખે પ્રસ્થિત થવા માટે—એરડાના ધીમા ઘસી પીવા અને ચુલ અગ ઉપર પણ લેપ કરવા. (૨૬) કમળા ઉપર—

એરડાની દાડી દહીંમાં વાડી આપવી દિવસ ૩-૭, એથી જરા ફેર આવશે એમ નહિ તો એરડમૂળ મધમાં આપવા એટલે ફાયદો થશે (૨૭) પીનસ રોગ ઉપર-એરડતેલ કઢવી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં બે વાર સુધવું (૨૮) ચોનિશૂળ ઉપર-એરડમૂળ અને સુંઠ ધરી ચોનિ ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) નળ કુદ્યા હોય તો-એરડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલા, સંચળ ૧ તોલા અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવા (૩૦) ઉરસ્તેલ અને અધરસી વાયુ ઉપર-એરડતેલ ગોમુતમાં નાખી આપવું (૩૧) બાળકોને રોગ માટે-એરડા અને ઉદરની લીંડોઓનું ચૂર્ણ લીંછના રસમાં ખસવી કરી, બાળકની ગુદા ઉપર અને કુડી ઉપર તેનો લેપ કરવો (૩૨) કાચની છુકી પેટમાં ગર્ધ હોય તો-ત્રણ તોલા એરડતેલ પીવા આપવું (૩૩) પિત્તરોગ ઉપર-ગાયના દૂધમાં એરડતેલ આપવું (૩૪) મસ્તકરૂળ ઉપર-એરડમૂળ ભાગરાના રસમાં ધમી નાગમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુધવું એટલે છીંકા આવશે. (૩૫) કમળા ઉપર-એરડાના ઝાંડાની છાલ એ તોલા કાઢી, ગાયનું તાજું દૂધ ૪ તોલા છાડી તેનો રસ કાઢવો અને નિલ એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ લેવાથી કોઈ પણ બારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે, અથવા કુમળી કુખોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો પચ્ચ ત્રણ દિવસ મોથું ખાવું (૩૬) હેઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર-રાત્રે ચોંદને તેલ ચોપડવું (૩૭) આમવાત ઉપર-એરડામાંનું મગજ અને સુંઠ સમભાગ લઈ એકત્ર કુડી તેમાં તેટલીજ ખાડ નાખી ગોળીઓ કરી રાખવી એ ગોળી નિલ પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી, અથવા એરડતેલ સુંઠના કાદામાં આપવું (૩૮) કઠિરૂળ અને દુદ્ધોગ ઉપર-એરડમૂળનો કાદો જવખાર નાખી આપવો, એટલે હૃદય અને કમરના થળોના નાશ થાય છે (૩૯) કાનમાં અર્ધ વગેરે ગણું હોય તો-જૂનું બહુ ચણેલ એરડતેલ (૧-૨ દિવસ કાનમાં નાખવું એટલે જવકું મરે છે પછી તે યુક્તિએ બહાર કાઢવું. (૪૦) ગુદમરોગ ઉપર-તાજા દૂધમાં એરડતેલ મિશ્ર કરી મેવન કરવું (૪૧) તાવમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો-એરડાના પાદડા ચોખ્ખો જમીન ઉપર પાથરી રાખવા અને તે રોગીના અંગ ઉપર રાખવા તેથી તાવ યાત થાય છે. દાહ થવા પછી ઠંડી લાગે છે તે યુક્તિથી નિવારણ કરવી (૪૨) પ્લીહાદર ઉપર-મૂળ અને પાદડા સુદા એરડનું ઝાડ માટીના વાસણમાં ભરી, એક બધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કુડી તે ભરમ ૧ તોલા લઈ ચાર તોલા ગોમુતમાં પાવી (૪૩) ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે-એરડમૂળ, સુંઠ અને સવાનો કાદો આપવો.

૬૯. એરોદસ-એને ' મોઠા અળખો ' પણ કહે છે આ અળખો ખાવાથી મોઠા લાગે છે. એનો આકાર અળખા જેવો હોય છે આ અળખો પર્ણીયા દેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આળકાલ ધણેજ થવા લાગ્યો છે. ઉપયોગ- (૧) કુમ્મિ ઉપર-એરોદસનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) બાળકોનાં તાવ અને

ઉધરસ ઉપર—એરોસ ટાક ૧, વરીયાળી ટાક ૧, એની જુદી કરી કુવરમા નાખી મરમ કરી, તેનો બદલ કાઢી તે મધમા ચાટવું

૭૦. એલચી—૨૦ એલા મં વેલદોડે. હિં ૦ ઇલાયચી ૫૦ એલાયચ. ૬૦ ચાલકી. તૈં ૦ ૫૦ એલાકી. તાં ૦ એલ, ઇલાચી મલાં ૦ એલુ, એલાતરી. ૬૦ દેલ, દાલ. અં ૦ કાકીલેમિગાર ૫૦ કંડેમ. લાં ૦ ઇલેટરિઆ કાંડેમિમ.

એની ઉત્પત્તિ હિં દુસ્તાનમાં અને એની આસપાસના ઉણુ પ્રેક્ષમા થાય છે એ આઠ ઠંડા દેશમા થતા નથી. એલચી મલખાર, કેચીન, મેંગોલોર, મહી-મુર અને ઘણુ કરી આખા કનૈટક દેશમાં થાય છે એ આઠ હળદરના આઠ જેવા થાય છે એલચીના આઠ મલખાર પ્રાતમા આપોચાપ ઉત્પન્ન થાય છે એલચી ભોમમગની શીંગાની પેઠે જમીનમા મૂળીયાને લાગેલો હોય છે મલખાર-માથી પ્રતિ વર્ષે સેકડો ખાડી એલચી ઈંચ્છડમા અને બીજા દેશમા વેચવા જાય છે એલચી રવાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણુ કરી ખાવાના પદાર્થોમા નખાય છે ‘જગલી એલચી’ કરીને એની એક મોટી જાતિ કુગરોમા આપોચાપ ઉત્પન્ન થાય છે એના એલચી દાણા કાઢી બહાર વેચવા મોકલે છે એને “નર એલચી” પણ કહે છે એ લસણ જેવડી મોટી મોટી હોય છે ખારિક એલચી હોડા—કડવા, શીતળ, રસકાલે તીખા, લણુ, સુગંધિ, પિત્તકર, મુખ અને મસ્તકનું રોધન કરનાર, ગર્ભપાતકાગક, રૂક્ષ, અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિષદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મુતકૃમ્હ, અશ્મરિ, વધુ અને કફ (ખરજ) નો નાશ કરે છે. x મોડા એલચી હોડા—તીખા, રૂક્ષ, રૂચિકર, લણુ, રસકાળે અને પાકાળે તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધિ, પાચક, શીત અને અમિદોષક છે એ કફ, દમ, પિત્ત, કફ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉધરસ, હ્રોગ, વિષદોષ, ઉલટી, તુષ અને બસ્તિ, મુખ અને મસ્તક, એ ઠેકાણાના થળ તથા વાતિનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) મુતરોગ અને શુક્રોગ (પેસાળ સાથે ધાત જાય છે તે) ઉપર—એલચી અને શેકેલી હિંગુ ૩ ગુળ ચૂર્ણ દૂધ અને ધી સાથે આપવું (૨) વિષીના વિષ ઉપર—એલચી દોડ ચાવી કાનમા જોરથી ફૂકવું (૩) નેપાળાના વિષ ઉપર—એલચીદોડા દહીમા વાટી આપવા (૪) આખામાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય તો તે ઉપર—એલચીદાણા અને સાકર સમભાગ લેઇ એકત્ર ખાંડી તે ચાર માસા જુદી લેઇ તેમા એરડીયુ અથવા એરડની મોખ નાખી સવારે દાતણુ ક્યાં પછી લેતા જવું, એટલે મસ્તક માહેની ગરમી મટી મગજ ઠંડુ થઇ આખામાની ગરમી જાય છે અને આખાને તેજ આવે છે (૫) રક્તમદર, રક્તમૂળવ્યાધિ, રક્તમેહ ઉપર—એલચીના દાણુ, કેસર, જયફળ, વશલોચન, (વાસકપૂર) નાગકેસર, શખરૂં, એ ૭ ઔષધોનું

x નાની એલચીના મુખ આધુના સમાન થાય છે ફૂલ ધોળા અને લાલ, એલચીના મુગધની બરાબર થાય છે એલચી રાત્રે કદાપિ ખાવી નહિ, કારણકે એથી મગરકા આવવી કોઈ થાય છે એલચીની માત્રા ૧ાા માસા અને સાતિકર ઝુલાખના ફૂલ છે

જમણામ ચૂર્ણ કરી રાખવું, અને દરરોજ પ્રાત કાળે ૨ માસા ચૂર્ણ, એ માસા મધ, છ માસા ગાયનું ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં મેલન કરવું. એ પ્રમાણે સાતકાળે પચું આપવું દિવસ ૧૪ એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સવાની વેળાએ ચક્રિત પ્રમાણે ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર તપાવી અદર થોડી ખાડ નાખી પીવું એળ, કાપરા વગેરે ગરમ પદાર્થ વર્જવા (૬) કફરોગ ઉપર:-એલચીના દાણા સિંધવ, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી પાવા. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે:-એલચીનાદાણા, જવચી, બદામનો મગજ, ગાયનું માખણ અને સાકર, એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું એથી વીર્ધ્યવૃદ્ધિ થાય છે (૮) મૂત્રકૂચ ઉપર:-એલચીનાદાણાનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. (૯) ઉદ્વર્ત રોગ ઉપર:-(કુધા, નિંદા, ક્રમ, ઉલ્લી, આસાદિક એઓના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે) એલચી લાઈ તેમાંથી અડધી ઘીના દિવા ઉપર શેકી પછી બધાનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું (૧૦) સુખરોગ ઉપર-એલચીનાદાણાનું ચૂર્ણ અને કુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મ્હોડામાં રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી મ્હોડું ગ્વચ ધોવું એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪-૫ વાર કરવું (૧૧) સર્વ રુજ ઉપર-એલચીનાદાણા, હિંગ, જવખાર, સિંધવ એનો કાઠો એરડતેલ નાખી આપવો, એટલે કમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક, કુર્ચ અને નેત્ર એ દેહધાતુ સર્વ ધર્મીક ત્વરાથી મટે છે (૧૨) છાત્તીજ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર:-એલચીનાદાણા, પીલા, સાંડોડી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી પીવું એટલે તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે (૧૩) કફમૂત્રકૂચ ઉપર:-ઝાસુત, મધ, કળનો રસ એમાંથી કોઈ પચુ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું (૧૪) ઉલ્લી ઉપર:-એલચીના ફોતરા બાળી તે રાખ મધમાં ચટાકવી

૭૧. એન્ટ.-સ૦ લકુચ. મ૦ એન્ટ. હિ૦ બડહર, બડરહલ ક૦ બાજણ ૫૦ માદર લા૦ એટી કારપફ લકુચ

આ ઝાડ કર્નાટક અને ગોમાતક પ્રાંતોમાં ધણું કરી થાય છે. બીજા દેહાણે કમાય જડતા નથી એટલા ઝાડ મોટા થાય છે. એના પાદડા કડાના પાદડા કરતા કષ્ટક મોટા હોય છે એને કાર્તિક માસમાં ફળા આવવા લાગે છે. તેને ' એન્ટબાળા ' કહે છે એ ફળા પાકા થાય એટલે તેના નાના કડા કરી સુકવે છે તેને ' એન્ટાની જાલ ' એવું કહે છે તેના આપલો અથવા કાકમ બદલ ઉપયોગ થાય છે એન્ટાની જાલ પથ્થને ઉપયોગી પડે છે, કારણ તે પિત્તસામક છે એ કાકમ કરતા પચુ પથ્થકારક છે. કાકમ રક્તરોગક છે, પરંતુ આ તે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે એન્ટાનાં લાકડા હમારતી કાકમ ઉપયોગી આવતા નથી. પકિલા એન્ટનું રાખનું અને અથાણું ઘણું મધુર થાય છે પક્વ એન્ટનું પાણી કઠી તેમાં ખાડ, છાંઈ અને મગીની ભુકા નાખી પીએ તો તે શીત, પિત્તસામક, પથ્થકર, રશ્મિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને એન્ટનો સાર પથ્થકર છે

૭૨. એલચી છાંડ:-સ૦ સિન્ધવછાંડ હિ૦ મ૦ ક૦ તે૦ હરખચોલ (ચલ) તા૦ હરખચોલવીર હા૦ હરખચલ. અ૦ બાઝરેકાલુન. ઉ૦ હરખચલકીડ. લા૦ પેન્ટેઆ હરખચલ.

ઓથમી જરાની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમાં અથવા પ્રુશિયામાં થાય છે ત્યાંથી આવી આવે છે એ બી આકારે ચાલક જેવા છે એના ઝાંઝી ઉચાઇ એક કાચ હોય છે અને પાછા ઝીણા અને લાળા લાળા હોય છે એ ઝાંઝ ઉપર ધકેળા જેવી ઉખીઓ આવે છે તમા એ બી હોય છે એમાં ત્રણ ભાત છે ધોળા, ચાતા અને કાળા એમાંથી ત્રણાની ઔષધોમાં યોજના કરી નથી. ધોળા મર્ચમાં ઉત્તમ છે ઓથમી જરાની ઝીણી બૂટ્ટી માણસના ખાધામાં આવવાથી ઝાડો બધે થઇ મરી નાય છે એટલા માટે એવી બૂટ્ટી ન આપવા માટે સભાળ રાખવી ઓથમી જરાના બી પાણીમાં નાખી ખૂબ ચોળવાથી તમે જઈ મેસે છે ઉપયોગ:- (૧) સોમકલના વિષ ઉપર:- ઓથમી જરાનો લુઆળ કાઠી (પાણીમાં પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઈ) તેમાં બેદાણા, દહી અને ગુલાબનુ પાણી મિશ્ર કરી આપવું, એટલે વિષ ઉતરે. (૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટે:- ઓથમી જરૂર રાત્રે પાણીમાં નાખી તે પાણી ગાળી પીવું એ પાણી પૌષ્ટિક પણ છે (૩) જ્વરોત્તિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણોત્તિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને દાહ ઉપર:- બેથી ચાર તોલા સુધી ઓથમી જરૂર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તેમાં ૨ તોલા ખડીસાકર નાખી આપવું, એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે (૪) ઝાડો બધે હોય તે ઉપર:- ચાર માસા ઓથમી જરૂર સાત માસા પાણીમાં ભીજવી ગળી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં બદામનુ તેલ અને સાકર નાખી આપવું, એટલે કેટલીક વાર રોગ થઈ કાઠો શુદ્ધ થાય છે (૫) ખાળકોની રક્ત સંઘ્રાહણી ઉપર:- ઓથમી જરૂર અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી (૬) ધતુપુટ્ટી માટે:- ઓથમી જરૂર ૨ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે તે મસળી ગળીને પાવું, અથવા એની ફાફી કરી ઉપર બે ધુટડા ગાયનું દૂધ પાવું (૭) આમાંના ઉપર:- ઓથમી જરૂર ૧ તોલા અને માકર ૧ તોલા ચાવીને ખાવું આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ચાર વાર આપવું (૮) જ્વરોત્તિસાર ઉપર:- ઓથમી જરાનો કાઠો આપવો

ઉ. કચરો:- સં ૦ કચરક, ચુકકદ મં ૦ કાં ૦ કચગ, પુરડીએ મૂળ, કસેડ, કેચુક, ચિચોડ ૫૦ કેસર ૬૦ મેકિનગડે. ભાં ૦ રિકરપ્લેસર

તળાવની આસપાસ ભેમે વેત ઉડા કાઢવામાં એક ભતના છોડ ઉમેલા હોય છે, એને 'લન્ડા' કહે છે એ છોડોના મૂળોને કચરો* વળગે છે ખાસ સુકાવા લાગે એટલે કાઢવામાં ચાર ચાર પહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે કચરા શેડી અથવા છોલીને ખવાય છે તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમાં શેરડીના રસ સાથે બકાય છે તે 'દૂધ કચરો' નામુનો. ખીજ રીતિએ કચગ વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાખી તેનું ખાવાનું થાય છે કચરાને કોકલુમાં પુરડી કહે છે. કચરો:- મધુર, શીત, તુરો, ગુરૂ, માહક, શુક્રવર્ધક વાતકર, મલત્તભક, રચિકર, વૃષ્ઠ, કષ્ઠકરક, કૃષિકર છે, અને રક્તપિત્ત, દાહ, મમ, તૃષ્ણ, રક્તશોષ, નેવરોગ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે એના ફૂલ કચલા અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

* લક્ષણ પ્રયોગો પગથી કચરો એ લોહાં હોવાનો ભાસ થાય છે

૭૪. કચ્ચરો.—મં કચ્ચર મં કં કચ્ચોગ, કાવરી હિં કચ્ચ, કાલી-હળદી, અમ્બીયા હલદી. ૫૦ એકાગી. તૈં કચ્ચોરમુ. તાંકતુરિમજલ મલાં અન્નિકચ્ચોલા ફાં ૧૦૦ પાદ. અં એરકુષકાપુર ઈં લાગકેડોઆરી લાં કરકચુમ ઝેરખેટ

કચ્ચરના ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવા થાય છે x પાદડા અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે પાદડા કિચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે એ પાદડાની લખાઈ સુધારે જે હાથ હોય છે હળદર પ્રમાણેજ એના કદ જમીનમા થાય છે એ કદનો કચ્ચરો કાઢી નાખી તેને મીઠામા આથે છે (અથાણુ કરે છે) કોકેણુ પ્રાતમા આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચ્ચરો સુગંધી પદ્ધર્થોમા નાખે છે. એનો સુવાસ આગે હોવાથી સુગંધી મસાલામા વાટી તેને શરીર ચોપડે છે એને 'વદકચ્ચરો' પણ કહે છે "કપૂરકાછલી" એ એક કચ્ચરની જાતિ છે એને પણ કચ્ચરો કહે છે કપૂરકાછલીમા સુગંધ ઘણી હોય છે કચ્ચરા કરતા એ વધારે સુગંધિદાર છે સુગંધી પદ્ધર્થોમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે કચ્ચરો—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધી, રૂચિકર, લઘુ, સુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોષાને છે, તથા ગલગડ, ગડમાળા, કુળં (કોદ), અર્શ, મણુ, ઉષરસ, દમ, ગુદમ, કદ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે કપૂરકાછલી—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તુરી, શીતવીર્ય, લઘુ, કિચિત્ પિત્તક, અને કાસ, આસ, જ્વર, શ્વા, હિઝ, ગુદમ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, મુખવિરસતા, કુર્ગંધ, મણુ, આસ, ઉલ્લી અને હિષ્મ રોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ત્રિદોષ, સુવારેગ (સુવાવડનો રોગ), વિષમ અને જીર્ણ જ્વર ઉપર કાઠો—વદકચ્ચરો, પિત્તપા-પડો, દેવદાર, સુદ, કરીયાલુ, ધમાસો, કડુ, નાગરમોષ, ઉલ્લી જોરિમણીના મળ, એએનો કાઠો, મધ અને લીંડીપાપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવે (૨) જીભ ઉપર યુષ્માર (છારિ) આપે છે તેને માટે—નિત્ય સવારે ઉંઘી જિંતાજ કચ્ચરાના તાળ કદ આવી યુદ્ધી નાખવા પછી મ્હોડુ ધોતુ એટલે ઉંઘમાં લાગ ગળી જવાથી ચમેલા વિકાર વગેરે શમન થશે (૩) કૃમિ ઉપર—કચ્ચરાના કાઠાને રસ કાઢી પાવે. (૪) થાક ઉતરવા માટે—કચ્ચરાના પાલો અને અસ્પીના પાલો પાણીમા નાખી, તે ગરમ કરી, તે પાણીથી આન કરવુ. (૫) કાલેરા (વિષુચિકા) ઉપર—કચ્ચરાના કદનો રસ કાઢા (કુચળી) ના રસમા નાખી આપવે. (૬) કૃમિ ઉપર—કચ્ચરાના કદની માળા કરી તે ગળામા આપવી.

૭૫ કદ. (ઉપલેદ)—મં કુક હિં કુક મં કોક અં કુક કં કોદ. તૈં અગધકુક. ફાં કાચેહ. અં કુસ્તખેહેરી ઈં કોષ્ઠ રૂટ લાં સૌસરીયા લેખા, એકેલેડિઆ કોરટ્સ

x કચ્ચરનાં છુપ થાય છે એના નીચે આગાહળદરના જેવા મંચકા થાય છે. એનો પ્રતિનિધિ આદુ અને અજર અથવા શતાવરી છે એનાથી આદુને અને ફેફસાને પીક થાય છે એના વિકારની સાતિ ધાણુ અગર સ્વેત ચંદ્રવધી છે. એને વદ કચ્ચરો પણ કહે છે

કાશ્મીર દેશમા તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમળ નામની જે ઔષધિ છે તે આનોજ પ્રકાર છે. + કહ્યું—ઉષ્ણ, તીખી, ઝડવી, મીઠી, વધ્ય, શુક્લ રસાયન, કાતિકરક લઘુ, વાતકર્કનાશક, અને કોઠ, વિષ, વિસર્પ, કફ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, એનો નાશ કરે છે એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) મરતક સળધી પીડા ઉપર—કડ અને ઝેરડમળ કા-જમા વાડી લેપ કરવો (૨) ગુદમરોગ ઉપર—ઉપલેટ, સાજખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમા મિશ્ર કરી આપવું (૩) ખોડા ઉપર—કડનું ચૂર્ણ ખાપરીયામાં મેકી તેલમા કાલવી લેપ કરવું (૪) વાતવ્યાધિ ઉપર—કડ ઘસી શરીરે લેપ કરવો.

૭૬. કડવાં તુરીયાં.—મં મહાનળી મં કડુદોડકી

કડવા તુરીયાનો વેલો તુરીયાના વેલા જેવો હોય છે એ વલ્લાના પાદડા, ફલ અને ફળ તુરીયા કરતા નાના હોય છે આ ફળો ધણાજ કડવા હોય છે આ વેલો વર્ષાઋતુમા આપો આપ જીએ છે એના ફળોને ‘ દિવાળા ’ પણ કહે છે * કડવાં તુરીયાં—શીત, કિંચિત્ તીખા, તુરા અને કડવા છે એ પકવાશય, આધ્માન વાયુ અને મસાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રૂક્ષ છે, તેમજ વાયુ, કફ, પિત્ત, પાક, વિષદોષ, ચક્રત, કુષ્ઠ, અર્થ, સોજા, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને શુદ્ધનો નાશ કરે છે એના ફળાં—મેદક, તીખા, કડવા, સિનગ્ધ, હલ તેમજ દીપન છે, અને કાસ, શ્વાસ, અરૂચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કફ, પિત્ત અને વાયુના નાશક છે. ઘીજ—મરતકશુદ્ધિ કરનાર છે ઉપચોગ—(૧) કમળો ઉપર—કડવા તુરીયાની ખારીક ભૂંડી કરી નાકમા સુધવી એટલે છીંકા આવે છે અને પીગુ લીટ વહે છે ધણી છીંકા આવવા માટે તો લીં નાકમા સુધવું એવું ત્રણ દિવસ કરવું અથવા કડવા તુરીયામા લીંડીપીપર અને રાઈ ભરી રાખવા, અને તેની ખાખ કરી તેનું નરય કરવું (૨) હડકાયલા દૂતરાના વિષ ઉપર—તુરીયાની અદરની તત્તુમય જાળ વાડી પાશૈર પાણીમા એક ધડી સુધી પલાળી રાખી, પછી ચોળી, માળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સવારમા આપવી એથી ઉલટી થઈ જીલાળ લાગી વિષ નિકળી જાય છે પથ્ય ચોમાસુ જતા સુધી રાખવું એજ પાણી કાઢ પણ વિષ ઉપર આપવાથી શુભ આવે છે (૩) દાંતમાં કીડા થયા હોય તો—કડવાં તુરીયાની ઝાલ દાંત તળે રાખવી (૪) આધારીશી ઉપર—કડવા તુરીયાનું ચૂર્ણ કરી ચોડ અને સાવખાનીથી નાકમા સુધવું, એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી શુભ થાય છે (૫) મૂળવ્યાધિ (મસા) ઉપર—કડવા તુરીયાનું ચૂર્ણ મસાને ધસવું, એટલે તેના મોમાંથી લાળ પડી ત્વરિત અર્થ મટી જાય છે (૬) વિષ ઉપર—કડવા તુરીયાનો કાઠો લી નાખી પાંચ, એટલે વખન થઈ સર્વ વિષ ઉતરે છે (૭) કંઠમય ઉપર—કડવા

+ ઉપલેટની જડ વપરાય છે એની માત્રા ૬ મસાની છે. એ સિન્ધુનદીના કાંઠે પણ થાય છે. એને મીઠી કવઠ પણ કહે છે પ્રતિનિધિ અક્ષરકરો છે.

* જે કે અહીં વર્ણન તો કડવા તુરીયાનું દેખાય છે, પરંતુ સં મં નામ તો કે કોડાનાજ જણાય છે.

તુરીયા દુક્કામા નાખી પાવા, એટલે મોહામાથી લાળ પડી તુરતજ ગળુ પુલ્લુ થાય છે.

૭૭. કડવી કવડ.—‘ખટ્ટ, ખેટ’ એમ મરાઠીમાં કહે છે કડવી કવડના આઠ દક્ષિણમાં કેકણ, મલબાર, ગોવા વગેરે પ્રાંતોમાં પુષ્કળ થાય છે એ આઠના પાંદડા સીતાફળી જેવા પરતુ તે કરતા મોટા હોય છે એના ફળ પશુ સીતાફળી જેવા હોય છે એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે એમાના બિયા લાંબા હોય છે એ બિયાને બાફી તેનું તેલ કાઢે છે આ તેલ કડવું અને ઠંડું છે એ તેલ બાળવાના કામમાં આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે એ તેલને ‘ખટ્ટલ’ ‘ખેટલ’ એમ કહે છે + ઉપયોગ—(૧) ગરમીના આગર શરીરમાં જમવાથી શરીર ઉપર ચાકાં પડે છે તે ઉપર—કડવી કવડનાં બિયા અને મગવેલીના બિયા સમભાગે સાધારણ કુટી લાગરાના અગરસમાં ત્રણ દિવસ બીજવી રાખવા, અને ચોથા દિવસે બારીક વાટી ગોળો કરી રાખવો એ નિત્ય સુખડના તેલમાં અથવા યોપરાના નવા તેલમાં કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર ઊંડી આવેલા ફોલ્લા શમી જાય છે આપણે ચોપડવા પછી એક પ્રકારે આન કરવું (૨) ખોડો, ખસ વગેરે ઉપર—કડવી કવડના બિયાનું તેલ અને મોગલી એરડાનું તેલ, એ બન્ને એકત્ર કરી તેમાં ગધક, કપૂર, સિંદૂર અને લીંબુનો રસ નાખી ખરલ કરવો આ આપણે લગાડવાથી જાલદી ચુલ્લુ થાય છે અથવા નવું ખખેલ ચોપડવું કિંવા બિયા ગ્રાસત્રમાં વાટી ચોપડવા (૩) નાના બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર—કડવી કવડના તેલમાં કળીચૂનાની પરાશ (દૂરી ગયેલ ચૂના ઉપરનું નિતરું પાણી) નાખી સાકાથી હલાવતા રહેવું, એટલે ઢંઢીક વારે તે તેલ મોઢા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બે ચાર વખત ચોપડવું, એટલે ત્રણ દિવસમાં ચુલ્લુ થશે (૪) મહાકુક ઉપર—કડવી કવડનું તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦-૨૦ ટીપા ત્રણ મહીના સુધી આપવું અને શરીરે પણ ચોળવું એટલે રોગોનો નાશ થશે.

૭૮. કડવી ગલકી—સં કોસ્તાતકી મં કડુહોડકી, ગીલકી. હિં. એ-મનીતોરક કડવીતોરક બં. ઝીમા કં. કાહિરે, રૈવહિરી, નાગાડાગીબળી. તૈં. એટુ બિકાંયા, એટીબિરા તાં. પેપીરકમ્. ઉં. કાં. તુરીયેતકમ્, ઇં. બિરદલ્લુકા. લાં. હુકા અમેરા ગલકા ને તુરીયાના નામે એકા છે.

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પણ વેલા હોય છે (સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર—કડવી ગલકીના મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાખી

+ પડિત દત્તગ્રામાત્મજ નારાયણદત્ત કડવી કવડનું વર્ણન કરતા બતાવે છે કે, સં તિકતકુક કાં. કોસ્તાતલ્લસ. અં. કિસ્તુહુર સ્વરૂપ-પીળાસ પડતું સફેદ સ્વાદ—સુખધયુક્ત કડવો. એળાળખાણુ-સેવની જડના સરખી એક જડ છે કે જેનું ધાસ પૃષ્ઠીપર ફેલાએલ થાય છે આગ્રા-ખાતુ ઉચિત નથી પણ લેપમાં ત્રણ માસ લેવાય છે તે ઉપવિષ છે આ ઉપરથી જોતા ઉક્ત કવડ અને કડવી કવડ વચ્ચે ભેદ દેખાય છે.

પાવો, એટલે વચન ચાઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે (૨) પથરી અને સોજા ઉપર:-
કડવી જલકીના પાંદડાંના રસ સાકર નાખી આપવા.

ઉદ. કડવી દુધી (તુબડી).-સં કદુ તુબી, રૂઝિકા મં કદુ બોખળા
હિં કડવી તોખી, પિત્તલોકી બં તિતલાઉ કં કહીસોરે તાં કુરોઇ તૈં અઘાજુક
સરકાયા. તું કદુતુરે. મં કેખાતુરે ફાં કુરતાખ અં કરલિલમુવ ઈં બોટલ
ગુડ. લાં ભેજનેરીયા વલજેરીસ

જેવા દુધીના વેલા થાય છે તેવાજ કડવી તુબડીના પણ મોટા મોટા વેલા
થાય છે દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે આ ફળ ધણીજ કડવાં
હોય છે તુબડીનો તરવાના કામમાં ધણીજ ઉપયોગ થાય છે એમાના કેટલાક
ભેરલીની તુબડી સરખા હોય છે તેના તુબડા કરે છે કેટલાકના તણુરા કરે છે એવાં
એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે કડવી દુધી-સ વખતે અને પાક વખતે તિખી,
ચીતલ, હથ, કડવી ને વામક છે, અને દમ, ઉપરસની નાશક તથા શોષનકારક છે,
અને વાયુ, મોળો, વજુ, વિષ, ચક્ષ, પિત્તજ્વર, એનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં-પાક-
કળે મધુર, મૂત્રરોધક અને પિત્તશામક છે એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પણ છે ઉપયોગ:-
(૧) લાપીટીયા ઉપર:-પકિલી કડવી તુબડીમા ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું
તે પીવાથી ગડગડાંનો નાશ થાય છે (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:-કડવી
દુધીના મૂળ અથવા બીયા પાણીમા વાટીને પાવા, એટલે ઉલટી થઇ સર્વ વિષ
ઉતરે છે (૩) રતાંધણીપણું અથવા કુસ જવા માટે:-કડવી દુધી બાળી
તેની ગાંધ મધમા મેળવી આપમા આજવી (૪) ગડગડા ઉપર:-કડવી દુધીનો
રસ અને સરસેલ એકત્ર કરી અમિ ઉપર કઢાવવું રસ બળી જઇ તેલ સિદ્ધ
થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમા લેવું (૫) કમળા ઉપર:-કડવી
દુધીના પાદડાંના કાંઠો કરી આપવો (૬) ચોનિસકોચન માટે:-કડવી દુધીના
બી અને લોખર એ પાણીમા વાટી ચોનિની અદર લેપ કરવો (૭) કમળા ઉપર:-
કડવી દુધીના બી પાણીમા ધસી નસ્ય આપવું

૮૦. કડક-સં કદુકી. મં હિં કુટકી. બં કુટકી કં કેલર કદુકી તૈં
કાટક રોહિણી, નલ્લકોલવર, કમાઉન પ્રાં કુરવા તાં કદુકરોહિણી ફાં ખર્ખકે
સિયાહ. અં ખર્ખકે અસ્વદ, ખર્ખકે અવીયદ. ઇં બ્લાક હલ્લો ભોરલીસ લાં
પિકોહિંની કુરૌં આ.

ડોક્ટર ડિમક સાહેબે કડક સખવી પુષ્કળ અનુભવ લાઇ છેવટે એમ લખેલું
છે કે, રેચન કાર્ય માટે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન (ગ્રેનનું માપ અડધી રતી છે x) સુધી
કડકની ભુજી મધમા કાલવી દિવસમા એ વખત આપવી તાદીયા તાવનો હકેતો
ખંધ કરાવવાને વાળે, ધાણા અને કાળી દ્રાક્ષની માથે ૪૦-૫૦ ગ્રેન કડકનો કાંઠો
કરીને આપવો એનાથી ગુણુ થયો નથી એવો રોગી કોઇકજ અમને મળ્યો છે
કડક સદમ રેચક છે અપચામાં પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે ૬ માસા

x કલહાર રૂપીઆ ૧૮૦ ગ્રેનનો છે અને તે કેટલીક જગ્યાએ ૩૦ વાલ
અણુતો હોવાથી તેની રતી ૬૦ થાય છે, ને હિસાબે અડધી રતી છે.

કકુલુ યૂર્ણ સાકર અને ઉના પાણી સાથે આપ્વાથી હલકો જીવાળ થાય છે કકુ, જોડીમધ, દરબ અને કડવા લીમડાની છાલ દરેક ૬ માસા ૩૧ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો ઉકાળીને આપવાથી પિત્તજ્વર નાશ થાય છે નેપાળના માછ રેસીડન્ટી સર્જન ડૉક્ટર ગિમ્સેટ લખે છે કે નેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કકુ લાવી શીતજ્વર અને તેથી અથવા બીજાં કારણોથી થનારી બરોળ, એ રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસા સુધી આપે છે આથી સારો ગુણ થાય છે મદ્રાસના સર્જન ખાનખલાદુર મોહિહિતીન શરીફ પોતાનો અનુભવ લખે છે કે સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનું થળ, આમાશ અને હકતાના તાવ ઉપર કકુ ઉત્તમ ગુણકારી છે મદ્રાસના ડૉક્ટર સર્જન મૈન્ડર ટામસન સાહેબ લખે છે કે જળાદરમા કકુનો અષ્ટમાશ તો થુ, પણ તેનાથી પણ કિચિત્ જોરદાર કાઢો દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવાથી મૂત્રદારે ખૂબ પાણી નીકળી જઈ પેટ હલકું થઈ સોજો ઉતરે છે આ પ્રયોગ તેમણે પોતેજ ઘણી વખત અનુભવેલો હતો કકુ-શીતળ, તીખો, કડવો, અમિદીપક, બેદક, સારક અને રૂક્ષ છે, અને રક્તરોગ, શીતપિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરૂચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોહ, વિષમજ્વર, ઉષરસ, ક્ષય, કમળો, વિષ, હૃદયના રોગ, એનો નાશ કરે છે એની માત્રા ૫ સ્ત્રીથી ૧૫ માસા સુધી છે * ઉપયોગ - (૧) કમળો ઉપર - કકુનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો અથવા કકુલુ યૂર્ણ સાકર નાખી આપવું (૨) એકાંતરો વિષમજ્વર ઉપર - કકુનો કાઢો લીંડીપીપરનું યૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે ઉષરસ અને દમ સહિત એકાંતરો તાવનો નાશ કરે છે (૩) હેડી અને ઉલટી ઉપર - કકુલુ યૂર્ણ મધમાં આપવું (૪) કર્ષિતજ્વર ઉપર - કકુલુ યૂર્ણ સાકર મેળવી ઉના પાણી સાથે આપવું

૮૧ કડવચી-સં ૬૦ કં કટુહચી હિં ૬૦ કડવચી લ્હં મોર્મોડિક, બાલ્કસા-મિન્ના. ૬૦ કકુલુચી, કારસે.

કડવચીના વેલા હોય છે એના પાદકા નાનકડા હોય છે કડવચીના વેલા ઘણે ઠેકાણે થાય છે જીવારના ખેતરોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ વેલાના મૂળમાં કાઢો હોય છે વેલો સુકાઈ ગયા પછી પુન બીજા વર્ષે એના કાદાને અકુર કુદી તેના વેલો થાય છે એ વેલા ઉપર ખારીક અને સુકેલી દ્રાક્ષ જેવડા ફળો આવે છે એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને 'કડવચી' કહે છે એ ફળમાં ખારીક બિંદા હોય છે, કડવચીના લાળ થાય છે એ લાળ લોકો મોટા ઉમરથી ખાય છે કડવચીના કદ ઉષ્ણ છે એ કદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કે છે ક્ષુદ્ર કારેલી- (કડવચી). -ઉષ્ણ, તીખી, રૂચિકર, અમિદીપક, રક્તવાતકોપન, કકુ, વૃષ્ય અને સારક છે એના ફળો-પિત્ત-કર તથા રૂચિકરક છે એના કદ અર્ચ, મલરોગ, મલમયિ અને યોનિદોષનો નાશ કરે છે તેમજ ગર્ભનો સ્થાવ કરે છે

* કકુ ગરમ પ્રતિવાળાને તુકશનદારક અને ગળાના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. એનો ઉતાર આપવું લી છે કાષ કાષ ધોળો કકુ હોવાનું પણ બતાવે છે.

૮૨. કણ્ઠી (કરંજ).—મં ૩૦ કરંજ. હિં ૦ કેળ, કરંજ. ૨૦ કણ
મંજ. ૧૦ કરંજ-કરંજ ૩૦ કણમલી, હેગિ, કનખાનગડા તે ૦ કરંજનય તા
શુભામર મસાં પોના. ૭૦ મધલિય પોનગેમિયા લાં પોનગેમિયા લેખા.

આ જગલી ઝાડ છે એ ઝાડ હયા માટે રસ્તાની બાજુએ વાવે છે એન
હયા ઘણી ઠડી હાઇ લેકાને ઘણી પ્રિય છે હયા ઘણી ઘટ હોય છે એન
મિયાનુ તેલ નીકળે છે તે બાળવાના કામમા આવે છે* કરંજ-પાક વખત
સીંધુ, નેચ, ઉખ્ય, રસકાળે કડવુ અને તુરં છે, અને ઉદાવર્ત, વાયુ, યોનિદોષ
વાતગુદમ, અર્શ, વજ્ય, કફ, કફ, વિષ, વિચર્ચિકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વણોષ, ઉદર
રોગ, પ્રમેહ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે એનાં ફળ-ઉખ્ય અને લઘુ છે અને
મરતકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે એનું તેલ-
વાતનાશક, કૃમિનાશક અને અતિ સ્નિગ્ધ છે, અને દીવા બાળવા માટે ઠક છે
એ કફ, ઉખ્ય, ગુમડાને બરનાર, અને નેત્રરોગ, વિચર્ચિકા, વાયુ, કુષ્ઠ, વજ્ય, કફ
ગુસ્મ, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ, અર્શરોગ અને લેપથી અનેક ત્વણોષનો નાશ કરે છે
ઉપચોગ:-(૧) ઉદર વગેરેના વિષ ઉપર:-કરંજની હાલ અને બી ધસી તેને
લેપ કરવા એટલે વિષ ઉતરે છે (૨) ખસ ઉપર:-કરંજનું તેલ અને કપૂ-
અથવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો, એટલે ખસ, કફ ઇત્યાદિ
હર થાય છે (૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:-ચોખાના ચોવરામણમ
કરંજના મૂળ ધસી લેપ કરવો (૪) મોહરી એટલે હાથે પગે ખાલી ચઢે છે
તે ઉપર:-કણ્ઠીયા તેલમા કડવા સુગંધનો ગર નાખી તે તેલ કઢવવું અને ખાલી
ચઢેલા બાજપર ચોપડવું (૫) પિત્ત પાડવાને માટે:-કણ્ઠીની હાલ ખાવાને
આપવી અથવા હાલનો રસ આપવો (૬) વજ્ય સંબંધી કૃમિ હર થવા માટે:-
કણ્ઠી, કડવા લીંબડો અને નજોડના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૭) નેત્રમાંનાં
કુલ-માંસવૃદ્ધિ, હાથા ઇત્યાદિ ઉપર:-કણ્ઠીના મિયાનુ ચૂર્ણ કરી ખાખ
ગાના ફોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણીકવાર પુટ દઇ મારીક ખરલ કરી
દીવેટ જેવી લાખી ગોળાઓ બાધવી તે ગોળા પાણીમા ધસી અગ્નન કરવું
એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ સત્તથી કાપી કાઢવા જેવા દુર થાય છે (૮) અર્શ
સીંધી ઉપર:-કણ્ઠીના મિયા વરમ પાણીમાં ધસી તેમા થોડો ગોળ મેળવવો
અને તેનું નરમ આપવું (૯) ખોડાને માટે:-અરીહાના પાલાએ ખોડો ઘોઠ
નાખવે અને કણ્ઠીનું તેલ, લીંબુનો રસ અને કડવી કાઠીના બીયાનું તેલ એક
ત્ર કરી મસ્તકે ચોળતા જવું (૧૦) ઉદરના ઉપર:-કણ્ઠીના મૂળ અથવા
ખસ ધસી વરમ કરી લેપ કરવો (૧૧) ઉલટી ઉપર:-કણ્ઠીના બી કિચિત
સેકા કઢા કરી વારંવાર ખાવા.

૮૩. કંકબ. —સં ૩૦ હિં ૦ અં ૦ કરંજ. મં ૦ કરંજ. તાં ૦ કરંજ. માં ૦ કરંજ. તે ૦

* કણ્ઠીનાં પાદડા બેદી, પાકકાળે કડવા, ઉખ્યવીર્ષ, પિત્તકર્તા અને હલકા
છે. તે કફવાત, હરસ, પ્રમેહ, કૃમિ અને કોહનો નાશ કરે છે કરંજના બીજ,
તેલ, હાલ અને પાદડાં વપરાય છે. માત્રા ૨ હાસાની છે

કદમબેદ. સા. એ થોસીશાસ્ત્ર, કડબા. કં કડહિ, કડવા, કડવાલમર.

કદબની ઝાડ મોટા થાય છે આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એના પાદડા મોટા અને પહોળા હોય છે. એ ઝાડને યુદ્ધર આવે છે કદબ—તીખુ, કડવું, તુરે, ખારે, સુકનર્બક, ક્ષીતળ, યુર, વિષ્ણુભારક, રૂક્ષ, રતનપ્રદ, આલક અને વર્ષાકર છે એ રક્તરોગ, પિત્ત, કફ, ત્રણ, દાહ, વિષ, મૃતકૃમ્મ તથા વાયુને નાશ કરે છે * ઉપયોગ—(૧) નાનાં બાળકોને બળુ પડે છે તે ઉપર—ગળું પકવાના લાલણી એવા થાય છે કે બાળકને તાવ આવે છે કાનની કિનાર અને નસકોરા મણા લવ લવ થાય છે ઉપરાઉપરી અલદારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુકરથાને ખાડા પડે છે, એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર ઉપાય—કદબની અલભા ચોકું કડુ પાણી નાખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમા છાંદ અને ખડીસાદર નાખી પાવો, અને આજ રસ તાળવા ઉપર પ—૬ વખત ચોળવો એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોક્કે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કાચેલીનું તેલ ચોપડવું કદબની અલ પાણીમા ધસી તેનું સ્નાન પણ કરાવવું (૨) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર—કદબની અલભા રસ કાઢી તેમા અરીસું અને ફટકડી નાખી લીજીના રસમા ખસ કરી ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવું (૩) મુખરોગ ઉપર—કદબની અલભા કાંદાના કોળાથી કરવા.

૮૪. કનક.—સં ત્રિપર્ણી કદ, પિપ્પળ કાં. કનક, કણ્ઠુગી, કણ્ઠુનર, ચામકાટ કનક (ખીજા) કાંટે કનક, કાટેકણ્ઠુગી ગુ. પેપ્પળ, થાળુ ગોરાકુ હિં.

*કંદબાના અંકુરે-ગુગ, શીતવીર્ય, અગ્નિદીપક, હલકા તથા અગ્નિ, રક્ત પિત્ત અને અતિસારને દૂર કરનાર છે એનાં ફળ-રૂચિકારક, બારે, ઉષ્ણવીર્ય અને કફકારક છે પાકાં ફળ-કફ, પિત્તકારક અને વાતનાશક છે, કંદબાના વૃક્ષ યામની નજીક હોય છે. પાકાં લાખા ગોળ અને મહાના જેવા હોય છે ફળ ગોળ લીજુના જેવા, ફલ ફળના ઉપર તથા સુગંધીયુક્ત અને નાના હોય છે. રાજકંદબ તથા નીપરે ત્રી કંદબ કહે છે કંદબની રાજકંદબ, પારાકંદબ, ધૂલીકંદબ, બ્રહ્મિકંદબ અને કદગિદ્ધ નામે બીજી પચ્ચ બનેલો છે (૧) રાજકંદબ (ત્રીપો મહાદુગ્ધસમીપચુવિ પ્રમૂતો લોકપ્રસિદ્ધતત્ત્વરજકવ્યનામા ॥ પ્રાશુમીધુક્તવ્યવસમાવપત્રઃ સ્વાદુસ્થપકપલ્લ એવ મુગ્ધામિષુષ્ણઃ ॥)- ખારા, તુરો, મધુર, શીતળ, તથા વિષ, રૂષિરવિકાર, પિત્ત અને કફને દૂર કરે છે એનું ફળ-મધુર, શીતળ, બારે તથા પિત્ત અને રૂષિરવિકારને દૂર કરે છે (૨) પારાકંદબ-કાવો, વર્ણને ઉત્તળ કરનાર, શીતળ, કરોલી, તીખા, વીર્યકારક તથા સ્નેહ, વિષ, પિત્ત, કફ, વાયુ અને વાતને નાશ કરે છે. (૩) ધૂલીકંદબ-કાવો, તુરો, તીખો, શીતળ, વીર્યવર્ધક, વર્ણને સુદર કરનાર તથા વિષ, સ્નેહ, વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના વિકારને નાશ કરે છે. (૪) બ્રહ્મિકંદબ-ધૂલીકંદબના સ્વેદ ઉપરાંત રૂષિ અને સર્વ પ્રકારના પ્રતેકનો નાશક છે. (૫) કદગિદ્ધ-મધુર, શીતળ, તુરો, બારે, મહત્ત્વ લક્ષ, ખારો, રક્ષ, દુષ્ણ વધારનાર, કફકારક અને વાતવર્ધક છે. એનાં ફળ શીતળ, તુરો, મધુર તથા પિત્ત અને રક્તવિકારનો નાશક છે.

પિડાળુ, ચક્રકદા. ૬૦ શિળેણુસુ, બિળેણુસુ, વિળેણુડળ, મુળેણુસુ તૈં પેડા લસુ તાં શિકંવિળી તું તિપેકગુ મલાં ચક્રકદિળી ૬૦ ડયેરકારીયા અક્યુલિએટા

કનક, આ કદ છે એના વેલા ધણા મોટા થતા નથી વેલી ઝીણી થઇ પાદડા ગ્રેળ હોય છે તેના પાદડા નાના સગમા નાગરવેલના પાન જેવડા હોય છે પાદડાને અણી હોય છે વેલાને ખટાટા પ્રમાણે જમીનમા કનકા આવે છે આ કદ રતાળુ કરતા જડા હોય છે લાખો તેટલાજ હોય છે જનકને કોઇ મગડીમા 'કણુગર', કણુગી, 'કાટે કણુયા', પણ કહે છે કનકા બારી અથવા ગેકી ખાય છે. આ ફરાળમા ઉપયોગી છે 'કાદ' અને 'કાણુ' એ કરતા આ મીઠુ છે અને પૌષ્ટિક છે ઉપયોગી.—(૧) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર—

૮૫. કપાસ.—મં કપામી મં દેવકાપસી કાં બાળકાપમી હિં કપાસ, રક્તકપાસ. કં કે પુલ્લિ તૈં ઇર્ગપત્તિએડું, લાં ગાસિવિયમમ્ચરમેશ્ય

કપાસના બે પ્રકાર છે કપાસ અને નરમો. બાગમા કિવા ઘેર વાવેલો તેને 'નરમો' અથવા 'હીરવણુ' કપામ કહેવાય છે આ ઝાડ કેટલાક વર્ષો સુધી ટકે છે ખતમ વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણુ' કે 'વણુરાજ' (સં અગ્ન્યકાપાસી મં ગનકપાસી હિં વનકપામ કં ઝડહતિ તૈં પચિએડું, તાં પાલ્લિ તું પાર્તિ મલાં કારપાલ્લિ કાં અં કુત્તન ઇં કોટન પ્લેન્ટ લાં ગાસિવિયમ્ હન્ડિકમ) કહે છે એ કપામના ઝાડ વર્ષોયુ હોય છે એ બે ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે નરમાના ઝાડ સુમારે માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉંચા વધે છે નરમાના પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે એકના બી કપાસ જેવાજ હોય છે અને બીજાના બી લાના અને કાળા હોય છે કપામના ઝાડમાથી ૩ ઉત્પન્ન થાય છે રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમા છે રૂના વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનુ મરક્ષણ થાય છે આપણા હિંદુસ્તાન દેશમા ૩ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં કપડાં માટે આપણને પરદેશ તરફ જોવું પડે છે, એ કેટલી દિલગીરીની વાત છે ? રૂના બીમાનુ (કપાસીયાનુ મં સરકયા) તેલ કાઢે છે કપાસ—મધુર, શીતળ, સ્તન્યવર્ધક, કિચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂંગ અને લઘુ છે, અને કડે, પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ બ્રમ, શ્રમ ઉલ્લી અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે કપાસીના જીડવાં—મૂત-વર્ધક અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોલ્લા અને કર્ણનાદનો નાશ કરે છે કપાસીયા—સ્તન્યવર્ધક, યુગ, વૃષ્ય કફકર અને સ્નિગ્ધ છે ૩—કિચિત્ ઉષ્ણ, વાતનાશક, લઘુ અને મધુર છે ઉપયોગી.—(૧) કૂપણી—(આના ગ્તાસાવ) ઉપર—કપામના પાદડાનો રસ આપવા અથવા કપાસના મૂળ ચોખાના ઘોવરા-મણમા વમી બે વખત આપવા (૨) મરડી (કોલેરા) થાય તે ઉપર—નરમના ડુમળી જીડવા ખાવા એટલે બે ત્રણ દિવસમા મરડી મરીને તાવ પણ દૂર થાય છે (૩) સર્પદંશ ઉપર—નરમાના પાદડાનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪-૫ તોલા આપવા અથવા દમ ઉપર પણ ચોળાવો કિવા પિચ્છરીથી દશમા નાખવા. (૪)

ગંડમાલો અને અપત્તી (ગંડમાલનો બેદ છે) રોગ ઉપર-કપાસના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી. (૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે-કપાસના મળ અને શેડીના મૂળ એકત્ર કાઢી વાટી આપવા (૬) સ્તનરોગ ઉપર-કપાસના મૂળ અને કુધી, ઘઉંની કાઠી વાટી લેપ કરવો (૭) ગીલોડીના દંડ ઉપર-કપાસના પાદડા, વજનામ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો, અથવા નરમાના મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી દશસ્થાને લેપ કરવા, કિવા કપાસનું લાકડું ધમી લેપ કરવો (૮) તાવથી શરીરે ખરેજ ઉઠે છે તે ઉપર-નગમાના રસમાં કડવા કારેલા વાટી સરીગ લેપ કરી મર્દન કરવું, અને ચાગ બડી પછી સ્નાન કરવું (૯) જખમ ભરાઈ આવવા માટે-પાનડીનો અગરસ કાઢી તેમાં નરમાના મૂળ ઘસી ચોખડા અથવા નગમાના તેરા અને પાનડી ખારીક વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે (૧૦) વીંછીના દંડ ઉપર-કપાસના પાદડા અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિવા કપાસના મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે (૧૧) અકીણ ઉપર ઉતાર-કપાસના ગિયાનુ ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો (૧૨) હૃદયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપર-નગમાના બે ત્રણ પાદડા અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાત કાળે ખાવા. (૧૩) નાક અને મોમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર-જૂતા કપાસની ધૂણી નાકે મુકવી પછી બે તોલા કપાસના પાદડાના રસમાં એક તોલા ખડીસાકર નાખી તે પીવું. (૧૪) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે અચકાવ યોગ્ય વખતે અને બરાબર થતો ન હોય તો-કપાસીયાના તેલમાં એલચીંદોડા, જીરૂ, હળદર, સિંધવ, એ એકેક માસો લઈ ત્રીણ કપડામાં બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી ચોનિમાં રાખવી (૧૫) કમળારોગ ઉપર-નરમાના જીડવાનો રસ નાકે પીવા. (૧૬) ધંતૂરાના વિષ ઉપર-કપાસના ગિયા અને ફૂલનો કાઠો આપવો (૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર-નરમાના તાળ જીડવા ખાઈ તેનો રસ કાઠવો અને તે બાળકને પાવો, અથવા બાળકની માંએ તે જીડવું ચારી તેનો રસ બાળકના મોમાં નાખવો (૧૮) મગજ શક્ત થવા માટે તથા મસ્તકમૂળ ઉપર-કપાસીઆનું તેલ માથા ઉપર ચોળવું દિવસ ૩ અથવા ૭ (૧૯) મૂગવ્યાધિ ઉપર-નગમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ત્રણ તોલા પર્યંત આપવો (૨૦) આગાંતુક જ્વર ઉપર-નગમાના પાદડા ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી સરીરે લેપ કરવો.

૮૬. કપૂરીમધુરી.-મં ૨૫૫ મં કપૂરીમધુરી, કપૂંગલી, પિડિકા, ગગોના. હિં ૦ અસવરગ, લોકોડકપૂરી, અરપર કપૂરી. બં ૦ ૨૫૫ શાક, ગધપિડી, પિડિકા શાક ૩૦ હિકે તાં કારિતુયા લાં માલવિયા બેગલનસિસ, એનિમો-મેલાસ મલેખારીકા

આ કાંડ સુમારે એક હાથ ઉચું વધે છે એના પાદડા તુલસીના પાદડા ૧૨

પ્રમાણે હોષ ને લોગાશ ઉપર હોય છે એને તુલમી પ્રમાણે તોગ (માનર) આવે છે આ જાડ પૂના અને નાસિક શુદ્ધામા કેળોના બાગમા પુ'ડળ થાય છે કપૂરીમધુરી-તીખી, ટડરી, તરી, ગ્વાદુ શીતળ વૃષ્ય અને મુગધી છે, તથા ઉષરમ, તૃપા, મેદ, ટફ, ત્રિરોપ, કુદ, ત્રિપરોપ, જવ, ઠક મેદ દાહ, રકતદોષ, દુગ્ધ, અશ્મરી, મત્ત, મૂં અને શ્વાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) પદ્મપ્રભે ઉપર-કપૂરીમધુરીના પાદ્માનો અગમ ૭ દિવસ આપવા (૨) મધુરા અને વિષમ જ્યર ઉપર-કપૂરીમધુરીના પાવાનો કાઠો આપવા

૮૭. કપૂર-અં ૦ ૫૦ કપૂર મં ૬૦ કાપૂર હિં ૦ કપૂર કં ૦ કપૂર તૈં ૦ કપૂરમુ અં ૦ કાકુકશરી ધં ૦ કૌશ તાં ૦ કૌશગઆશ્વિનિતેગમ

જાપાન, મુમાત્રા, કાગમોસા, બોગનીઓ ઇત્યાદિ બેટોમા કપૂરના જાડ થાય છે. તેમજ તે ચીન દેશમા અને આ દેશમા પણ કાષ કાષ જગ્યોએ મળી આવે છે. પાચ દમ પ્રકાશના જાડમાથી કપૂર નીકળે છે હિંદુસ્તાનમા કેળની જાનિનુ એક જાડ છે તેમાથી કપૂર કાઢ છે તે જાડને 'કપૂર કેળ' કહે છે કપૂર અનાવવાની કૃતિ જુદા જુદા દેશોમા જુદી જુદી હોય છે કપૂર એ મદરહુ જાડના ગરજમાથી નીતગનાક નાકુ અથવા પોતાની મેળે ઘટ થનાર નૈઅર્થિક (મળનુ) તેજ છે ગજનિવટકારે (નરહરિ પડિતે) વજ્ર પ્રકાશનો કપૂર કહેવો છે (૧) લીમસેની (અગમ મં ૦ પોતામ, પાનુ હિં ૦ અગમકપૂર ઇં ૦ બોર્નિચો કફર લાં ૦ ડ્રોયે બોલાનોગમ કંકાગ) (૨) પત્રીકપૂર (૩) ચિનીકપૂર (મં ૦ ચીનક, કૃત્રિમ માં સિનામોમમ કેમ્કેશ) આ ત્રણે જાનનો કપૂર અઘાપિ પર્યંત અરોગ્ય પ્રચલિત છે કપૂર-કપૂર તીખુ, ગાંધક કકે, કકેપનાગક અને દુમિનાશક છે તેજ વિકાગ ઉપર લેપ કરવા માટે, મત્રાધાતમા ઇન્દ્રીમા નાખવા માટે તેમજ નવરાતિમાગમા હિંગળો, અશીમ ઇત્યાદિ પિત વિમ-જન અને દાહશામક પદાર્થો સાથે કપૂરનુ મિશ્રણ કળેતુ છે ગજનિવટકારે વાતરોગ, દાંત હાલવા, દાંતોની અશક્તતા, ઇત્યાદિ રોગો ઉપ કપૂર તેલનો ઉપયોગ અત્રાવેલ છે એ કપૂર તેલ ભીમસેની કપૂરના જાડને ચીરવા માડતા તેમાથી જે કપૂરનો પાતળો ગમ નીકળે છે તે અથવા બીજી ગીત પ્રમાણે દરેકોજ ઉપયોગી છે હૃદયનો દપ, અપરમાર, સ્લાપખજ, શુક (રેત) નાશ અથવા ઉપમા એકાએક વીરપાત થવો, એ વિકાગ ઉપર કપૂર મારો ચુલુ કરે છે પણ તે થોડા પ્રમાણમા આપવો બેઇએ એ જોછા પ્રમાણમા એટલે તેની માત્રા બા રતીથી ૧ રતીની છે મધ્યમ પ્રમાણુ ૧ થી ૫ રતી મુધી આપવાથી આલ્હાદ અને શાંતિ મળે છે દમ, જુદો અધિવા અને યોનિશ્વળમા ૨-૩ રતી પ્રમાણે આપવો વધારે પ્રમાણમા આપવાથી હૃદયમા દપ થઇ થાક ઉત્પન્ન થાય છે કપૂર પેટમા ખાવા આપવાને એક તૃતીયાશ વજનના 'માળ્યુ' (મવક્ષા) પૂર નાથે વાટી તેની થાય તેટલી ગોળીઓ બાધી તે દિવસમા બે ત્રણ વખત આપવો એમ ટેલકનો મત છે હઝીમ લોકો કપૂર

* કપૂરીમધુરીના છોડા થાય છે તેનાથી શીશા માફ થાય છે એ બે પ્રકારની થાય છે એકના પાદકમાથી કપૂરની વાસ આવે છે અને બીજામાથી આવતી નથી

કંડુ, મરતક અને હંદ્યને ઉત્તેજક માને છે આયુર્વેદક્રમાં ભીમસેની કપૂર ક્રોમો-
તેજક અને વીર્યસ્તભક માનેછે છે, પરંતુ યુનાનિ હક્રીમાનો મન એથી ઉલટો
છે તેમજ વૈદ્યક્રમાં ભીમસેની કપૂર આખને ઘણાજ દિનકારક વર્ણન કરેલો છે
પણ હક્રીમ લોક આપમા નાખવાને નિષેધ કરે છે વૈદ્યક્ર અથવા અનેક વીર્યસ્તભક
અને આખોના ઔષધમાં ભીમસેની કપૂરનો ઉપયોગ ખતાવેલ છે અને તેના
ગુણ પણ અનુભવમાં આવે છે ઉપર ખતાવેલા કપૂરના ઘણાક ગુણો ડોક્ટરોની પણ
સમતિવાળા છે કપૂરની ધૃણીક વધારે માત્રા આપવાથી કેટલેક પ્રસંગે મરણ થયાના
દાખલા મળી આવવાનું એક અમેરિકન ડોક્ટરે વર્ણન કરેલું છે. જ્યારે તિસાર
ઉપર કપૂરરસ—કપૂર, શુદ્ધ હિગળોક, અશ્રીમ, નાગરમોષ, ઇદ્રજવ અને જયફળ
એ મર્વે મમલ્લાગ લઈ તેની આદુના ગમ્મા, રતી(ચણોડી) જેવડી ગાળીઓ કરી તે
આપવી આથી તાવ સહિત ઝાડો, એકલો ઝાડો, જ્યે પ્રકારની મગહણી અને
અને રક્તાતિસાર એ વિકાર શાન્ત થાય છે કપૂર વચ્ચમાં અને પુસ્તકમાં રાખવાથી
તેને ઉષ્ણ લાગતી નથી કપૂર ઉચ્ચ રાખવાથી ઉડી જાય છે, માટે ડખામાં ભરી
ગખવુ ભેંદએ અને તેની માથે ઝાળા મરી(તીખા) ગખવા ભેંદએ ‘કપૂર મર્વ’
તાવ ઉપર ચાડે છે, એવા એક ઇંગ્રેજ વૈદ્યનો મત છે કપૂરના પાણીમાં ઝાડના પી
પલાળી ગખવાથી કેટલાક દિવસોએ બહાર કાઢીએ તો તે જમીનમાં ઘાટ્યા બરોગ
ઉગી નીકળે છે કપૂર સાધારણ —મધુર, કડવું, શીતળ, સુગંધયુક્ત, લઘુ, નેત્ર, લેપન,
વૃષ્ય, તીખુ, પ્રીતિજનક, મૃદુ, મદકર છે, અને કક ફાલ, તૃપા, રક્તપિત્ત, કંકરોગ,
નેત્રરોગ, વિષ પિત્ત, મુખની વિરમતા, દુર્ગંધ, ઉદર, મત્ક્રમ્બ, પ્રમેહ અને મગના
મધનો નાશ કરે છે એ તાણુ હોય ત્યારે ગિનગંધ, કડુ, ઉષ્ણ અને દાહ-
કર છે અને જાતુ થયુ હોય તો દાહ અને શાષ્ણો નાશ કરે છે તેજ વ્યવસ્થા કર-
વાથી ગુણવાળું અને છે ભીમસેની કપૂર—મીઠું, શીતળ, વૃષ્ય, કડુ, તીખુ છે,
અને તૃપા, દાહ, રક્તપિત્ત તથા કંકરો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વીંછીના
વિષ ઉપર—પાનમાં ચીસુડા જેટલું કપૂર નાખી ખાવું (૨) જનાવરના ક્ષતમાં
કીડા પડે છે તેને માટે—ક્ષતમાં કપૂર ભરવું (૩) ખરજવાના રોગ ઉપર—

નુમલમાંની અથગરો કપૂરને ઠંડા અને ભેજ તથા હંદ્યને જાળવ કળનાગ
માને છે, તથા અનેક પ્રકારના રોગોમાં વાપરવાની પ્રથમાં કરે છે પણ નેત્રરોગમાં
વાપરવા ના કહે છે

હમેલવાળી સ્ત્રી કપૂરની મોટા પ્રમાણવાળી માત્રાને હજમ કરી શકે છે
એથી તેના હમેલની ખાતરી કરી શકાય છે એક જૈન અથવા લમલ છે / હમેલની
પરીક્ષા કરવાને એક શેર દૂધમાં ૪ ટાક કપૂર આપવું કોલેગના દરદીને ખાડ
માથે કપૂર આપવાની એક મેલાણી મત આજા કરે છે કપૂર એ શરીરમાંના
અને પ્રજામાંના જીવોનો નાશ કરે છે, એમ અનેક પ્રયોગોમાં અનેક જાણુને માખી-
તી મળે છે

કપૂરની શાન્તિ કરનાર એળીઓ, કન્ટુરી અને કમર છે પ્રતિનિધિ મહેદ
ચદન અને વસલોચન છે

કપૂર તોલો ૧, ધોળા કાથો તોલો ૧ અને સિદ્ધ અડધો તોલો એકત્ર કરી કાસાના વામણુમા નાખી તેમા ઘી દસ તોલા નાખવુ તેને હાથે મર્દન કરી ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવુ આ મલમ જખમ, ગરમીના ચાકા, ખાડો, બળેલા સહેલા અથવા ખીબા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે તેમજ ખરજવાને મટાડે છે (૪) વછનાગના વિષ ઉપર.—કપૂર પાણીમા મેળવી આપવુ (૫) પાંપણ ખરેલ હોય તો —કપૂર લીલુના રમમા ખગલ કરી ચોપડવુ (૬) ગરમીના ચાકાં ઉપર— કપૂરનો બળી રહેલો શેષ ભાગ ધીમા ખરલ કરી ચોપડવો (૭) ખાલી ઉપર— કપૂરનુ તેલ ખાલી ચઢે તે જગ્યાએ ચોળવુ (૮) જતુ (કૂમી) ઉપર—આળકને કિચિત કપૂર ગોળમા નાખી આપવુ (૯) દાંત દુખે છે તેને માટે તથા દાત- માના કીડા ફૂર થવા માટે.—કપૂર દાદ નીચે રાખવુ (૧૦) આખોમા પુલ પડ્યું હોય તો.—કપૂર વડના દૂધમા વાટી અજન કરવુ, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે (૧૧) મૂત્રાઘાત ઉપર—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામા સળી (દોવેટ) કરી હળવે હળવે શિશદારમા ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રા- ઘાત જશે (૧૨) દુખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનુ તેલ — કપૂર ખલમા નાખી બારીક થાય ત્યા સુધી ઘુટવુ અને તેમા ચોગલુ તેલ નાખી પુનઃ ઘુટવુ એટલે મર્વ ઉપર એાગળી જશે આ તૈયાર ચર્મોલુ તેલ થોડી વાર ચોળી ચોપડવુ (૧૩) વાળા ઉપર—કપૂર ધીમા ખાવા આપવુ

૮૮. કપૂરકાચલી —સં પલાશી. હિ ગધપલાશી, કચૂરભેદ, કપૂરકચરી- બં શરી, આમ, આદા, ગન્ધશડી કં ગન્ધશડી તૈં કિચલિગગટલ અં ૦ જર- વાદ લાં ૦ કરકુમા, આરોમાટીકા (નાગર દેશમા પ્રસિદ્ધ) મં ૦ પળશી, કાપૂરકચરી- કપૂરકાચલીના વેલા થાય છે આ વેલાના પાદડા ખાખરાના પાદડા જેવા થાય છે એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે આ વેલાની જડાઇ પગના અગુડા જેટલી હોય છે એને વયોવયથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમા ઉપયોગ કરે છે આ દોરા મજબૂત હોય છે કપૂરકાચલી — મધુર, ખાટી, પિત્તકોપ કરનારી અને સુખદોષ તથા અરોચકનો નાશ કરનારી છે *

૮૯. કપૂરભેડી.—કપૂરભેડીના ઝાડ કુગગળ પ્રદેશમા થાય છે એ ઝાડની ઉચાઇ સુમારે માથોડુ બે માથોડા હોય છે કપૂરભેડીના પાદટા નરમાના પાદડા જેવા હોય છે એના ફૂલ ધોળા રંગના હોય છે કપૂરભેડીના ઝાડ ધણુ કરીને કુગરની કિનારી પર અવડ જગ્યોએ હોય છે કપૂરભેડીના મૂળનો ઉત્તમ સુવાસ આવે છે કપૂરભેડી અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે ઉપયોગ —(૧) સર્પદંશ ઉપર—કપૂરભેડીના મૂળ ધસી આશરે ૪ તોલા પાવા (૨) આગ તુક જખમ ઉપર—કપૂરભેડીના મૂળ ધસી જખમ ઉપર ચોપડવા, એટલે જખમનુ શોધન થઇ જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે (૩) ભગદર ઉપર—કપૂરભેડીના મૂળ ચઢન પ્રમાણે ધસી દિવસમા ચાં પાચ વખત ચોપડવા અને નિત્ય એક વખત પાવા (૪) ગણુ ઉપર—કપૂર ભેડીના મૂળ થઇ પાણીમા ધસી ૭ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવા તથા મૂળ

ઉપરની યાદનુ ચૂર્ણ ચલમમા નાખી પીણુ અને મૂળનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો (૫)વાતરજા ઉપર-કપૂરમેડીના મૂળ ૧ તોલો ઠંડા પાણીમા ઘસી નિત્ય એ વખત પાવા એમ ૬ મામ સુધી આપવા (૬) ગડમાલ અને અધિરોગ ઉપર-કપૂરમેડીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૦. કપૂરવેલ.-આ ઝાડની 'વેલ' એવા સમ્પ્રદાય છે, પરંતુ એના ઝાડ થાય છે એ ઝાડ ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા લાખા હોય છે, એ પાસે લાઇ જોવાથી ઘણું ચમત્કારિક જણાય છે એ જોવામા ઘણા કરકરા દેખાય છે પણ હાથને સુવાળા લાગે છે એનો વાસ ઘણુંકરી કપૂરના જેવોજ આવે છે, માટે એનું 'કપૂરવેલ' એવું નામ પડેલું છે એનેજ કોઇ 'કપૂરચિત્ત' એમ કહે છે એ ઝાડને કેટલાક ધોળા જગ્યા તોડ (માજર) આવે છે તેમા પણ પાદડા પ્રમાણેજ વાસ આવે છે એજ આ ઝાડના ફૂલ છે એ તોગ અથવા એના પાદડા બીજા ફૂલોના ગુચ્છમા ધાલ્યા હોય તો તેમા તરહ તરેહનો વાસ આવે છે ઉપયોગ.-

(૧) પેટપીડ ઉપર-કપૂરવેલના પાદડાનો રમ કાઢી આપવો

૯૧. કમળ.-સં ૬૦ કમલ, પદ્મ મં ૦ કમળ ૫૦ તાવર, કમર. તૈં ૦ પદ્મ ૫૦ લોટસ

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમા અથવા જળમંદીરમા ઘણુંકરી થાય છે પાણીસિવાય કમળ થવાનું નહિ. એના કાદા હોય છે એને ડીટા આવી તે ઉપર ફૂલ આવે છે એના ડીટા ઘણા લાખા હોય છે તેને અદ્ધ જળી હોઇ તે વળી પોલુ હોય છે એના પાદડા ગોળ હોય છે કમળમા ઘણી જાતિ છે ઘોળાં, રાતા, ગુલાબી અને કાળાં ઇત્યાદિ કમળના ફૂલ ઘણા શોભાવત દેખાય છે તેને અનેક લાખી સેરો હોઇ તે પાસે પાસે હોય છે જુદી જુદી જાતિની અને જુદી જુદી નાની મોટી આકૃતિઓ હોય છે કેટલીક જાતિઓના વામ આવે છે અને કેટલીકનો વાસ આવતો નથી 'કલહાર' નામની એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળ જેવા પણ કિમિત્ નાના હોય છે કલહારના ફૂલ માત્ર કમળ કરતા જુદી તરેહના હોય છે આ ફૂલ ધોળા હોઇ સુકુમાર અને નાના હોય છે એનો સુવાસ ઘણો છે એને ચોમાસામા ફૂલો ઘણા આવે છે 'કુમુદી' જાતિ એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળના પાદડા જેવાજ હોય છે ફૂલ માત્ર બીજા અને સુકુમાર હોય છે એના ફૂલનો જશ્વો ઠંડીના દિવસોમા ઘણો હોય છે વિશેષે જી ધોળા કમળને 'પુન્ડરીક' કહે છે, ગતા કમળને "કોકનદ" કહે છે અને કાળા કમળને 'ઇદી-વર' કહે છે કમળના સર્વ વેલાને "કમલિની" કહે છે 'કમળાક્ષ' નામે એક કમળની જાતિ છે તે જાતિના કમળોના ડીટા ધોળા હોઇ કોઇ કોઇ પગના અગ્રા જેટલા બડા હોય છે ડીટા કાદવમા ચપેલા હોય તેમા સ્વાદ ઘણો હોય છે એ ડીટાને મગદીમા 'લિમે' કહે છે એ કમળના પાદડા મોટી જાતિ જેવા હોઇ તે જમવામા ઉપયોગી છે એ કમળો (ફૂલો) ગતા રમના હોય છે કમળનું 'પાયણી' એવું નામ પણ છે એ કમળને નાના ચપટા ફળ આવે છે તેમા નાના કરમદા જેવા પાચ ઇ બિમા હોય છે, તેને 'કમળાક્ષ' અથવા 'કમળાકડી'

હજે છે એ બિયાની અદર ને ઘોળો મગજ હોય છે તે ભાગીને ખવાય છે કાશીમા કમળાક્ષની લાડી કરે છે તે દૂધમા નાખી ખાય છે ડિવા એનો લોટ કરી તેમા ઘી માકર નાખી લાડુ કરે છે કમળાક્ષની બહુ પૌષ્ટિક છે ડીટાના નાના નાના ડકડા કરી તેને મુઝવે છે તે ડીટાની કાચરી થાય છે તેને ઘીમા કે તેલમા તળી ખાય છે કમળા.—શીતળ, ગ્રાહુ, મુગધી, આતિહાર, તાપનાનક, વર્ણકર અને તુમિકર છે એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત તથા દાહ, વિન્દ્રાટક રક્તરોષ, ત્રિવર્ષ અને વિવેતા નાન કરે છે ઉપચોગ—(૧) ગુદબ્રશ ઉપર—કમળના કુમળા પાદમ આકાર નાથે ખાવા (૨) શરીરમાં ઘચેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી જતી રહેવાને તથા કાત પડતી હોય તો—ઘોળા કમળનો કદ લાવી ગખવા એટલે તેમાથી ને બહુ આવ તે પાગેર પથત લઈ, તેમા આશીદરાની અતગજલનુ ચુર્ણ અથવા તોલો અને ગાયનુ દૂધ નાખી મવ મિશ્રણ મરખુ કરવુ પછી જીરની ભૂટી અને ખડીસાકરની ભૂટી નાખી આપવુ આ ઔષધ બગમ ગુણ આર ત્યા સુધી આપવુ (૩) તણબિયા અને કંડા પ્રમેહ ઉપર—ઘોળા કમળના કદનો લોટ કરી નિત્ય મવારે ગાયનુ ઘી ૧ તોલો લઈ તેમા એ લોટ અથવા તોલો જીરની ભૂટી ત્રણ ગુણ અને ખડીસાકર ૬ મામા નાખી નવારે અને સાળે આપવુ (૪) દાહ ઉપર—કમળ અને જીળના પાદડા ઉપર રાશન કરેલુ (૫) પિત્તજનર ઉપર—ઘોળા કમળની ડળીઓ, નેરિમધ અને ખડીસાકરનો કાકો કરી કંડો થમા પછી આપવા

દર. કરમદી.—સં કરમદ મં કરવદ દિં કરોદા, કરોદી ૫૦ કરમ-આ કં કરજીને તૈં વાકા, પારિકચેદુ ધં જન્મિનલ્લાવડ કરીમા લાં કરીમા કારકાસ

આ કોટરી ઝાડ છે અને હુગરોમા થાય છે એને ઝોળા ઝીણા અને કાળા ગંગના ફળો આવે છે લીલા ફળોનુ અથાણુ થાય છે એના લાડડા ફક્ત બાળવાના કામમા આવે છે પકેલા ખાટા લાગે છે કરમદામા એક કડવી જાત છે કરમદાં લીલાં—કડવા, અમિદોષક, ગુર, પિત્તકર ગ્રાહક, ખાટા ઉષ્ણ અને રૂચિપ્રદ છે એ રક્તપિત્ત તથા કફને વધાગનાર અને તૃષ્ણાનાશક છે પાકેલાં કરમદાં—મધુર, રૂચિકર લઘુ શીતળ છે અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ તથા વાકુનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) વિષારની પરિક્ષા—કરમદીના મૂળ પાણી મા ઘસી થોડુક પાણી પીવુ વિષ ચઢેલુ હજે તો ઉલટી થજે નહિ. (૨) ખસ માટે—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા અથવા મીઠા (તલના) તેલમા ધની ચોપડવા. (૩) ક્ષતમાંના કૂમી મરવાને માટે—કડવી કરમદીમા મૂળ પાણીમા ચદન પ્રમાણે વસી લેપ કરવા અને થોડુ પાણી કરી ક્ષતમા નાખવુ, એટલે જલદી કૂમિ નહિ જેવા થાય છે (૪) સર્પદંશ ઉપર—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) વિષમજનર ઉપર—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી અથવા લેપ કરવા. (૬) શોફોદરના માટે—કડવી કરમદીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા.

હડ કરિયાતું.—(પાન કરિયાતું)—સં કરિયતતિકત બૃનિય. કાં પાલેકિ-

રાષ્ટ્ર, કૃષ્ણકિંગાદિત્વ હિં બચિગયતા, ચિન્તેતા ૩૦ નેલખેલુ તેં નેલાનેમુ તાં
નિલખેલુ, વેડકિંગિયાન તું મેલકિંગિયાતુ મલાં નિલવેપુ ફાં નૈનિલાદ અં
કચ્છુક, અંગિ ૬૦ ચિન્તેતા લાં જન્દિગિયા પેનિકયુલતા

કરિયાતાની એ જ્ઞતો છે એડ દેરી કરીયાતુ અને ખીજી નેપાળી
કરીયાતુ (મં નૈપાલ મં દ્રડકિંગાદિત્વ, ચિંગાદિત્વ હિં નેપાલની અ ચિરાયતા
કં કિંગિયાત ચિંગિયાતગિડ તેં તાં ચિરાયત તું કિંગયન મલાં કિંગામતુ
ઝામં જિંગાને લાં ઓકેલિયાચિન્દા ૬૦ ચિંગાદિત્વ નેન્શિયન) કિંગિયાતાના છાક
નાના હાથ દોઢ હાથ ઉચા હોય છે એના પાદડા નાના મરખા લખાઈ પડતા હોય છે
કિંગિયાતુ આ દેશમા બગીચા વગેરે સ્થળે થાય છે નેપાળી કિંગિયાતુ એ નેપાળ
તરફ કલકત્તાના માર્ગથી મુખ્યાત્વ આવે છે એ બહુજ કડવુ છ એને કિંગિયાતુ પશુ
કહે છે **કરિયાતુ**—વાતુલ કડવુ ત્રણગોપણુ, મારક, શીનળ પત્થકર લઘુ અને રેફ
છે એ તુપા, કક પિત્ત, તાવ, કાઠ, ખગજ, મોજો કુમિ, મન્નિપાતજવર, દાહ, શર્કા
પ્રમેહ ત્રણ શ્વાસ, કાન પ્રદર રોપ, અર્થ અને અરચિનો નાશ કરે છે **નેપાળી**
કરિયાતુ—ઢાંક ઉષ્ણ યોગવાહક, લઘુ અને કડવુ છે તે કક પિત્ત, ગોથ, રક્તરોગ,
તુપા, જ્વર, એનો નાશ કરે છે બાકીના ગુણ કિંગિયાતા જવા છે ઉપયોગ—(૧) **આમ-**
વાત, જીર્ણજવર અને સર્વ પ્રકારના ગરમીના રોગ ઉપર.—ગંગા ૩ માના કરિયાતુ
એ તોલા પાણીમા લીજની રાખી સવારે લુગડાથી ગાળી તેમા એ ગતી કપુર, એ
નતી શિલાજીત, અર્ધો તોલા મધ, એ પ્રમાણે નાખી મરેજો સેવન કરવાથી ઉદિવસમા
ફાયદો આપ્યા વગર ગહેતુ નથી, અને સર્વ રોગથી મુક્ત કરી સારી શક્તિ આપે છે
એ અનુભવમિદ્ છે (૨) **સાધારણ સર્વજનવર ઉપર.**—કરીયાતુ, સુક ને દીકામાળી
એનો અજમાશ કાઢો કરી ચખવો અને એને હ મેશા મવારે, બપોર અને સાજર આ
પ્રમાણે ત્રણ વખત ખાંવા. (૩) **નળવિકાર અને પેટના દુખાવા ઉપર.**—કરિયાતાના
લીલા પાદડા બારીઢ વારી તેનો ગમ કાઢવો તેમા મરી, સિંધાણુ અથવા વડા-
ગડે મીઠુ અને થોડી હીંગ નાખી આપવુ એનાથી અજીર્ણ દૂર થાય છે (૪)
કંપારો ઉપર.—એકાદ દિવસમા પાચ દશ વખત શરીરમાથી સ્વાભાવિક ચ-
થસાદ આવે તેનુ કાગળુ-અરિથમત જીજીજવર છે) નેપાળી કિંગિયાતુ, સુક, કક,
ખારેક, કુડાની પાડ, ઉપરની જાલ, એનો ઢાઢો કરી મધ નાખી આપવો (૫)
અમ્લપિત્ત ઉપર.—કિંગિયાતુ અને ભાગ એનો ઢાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો.
(૬) **હરતાલના વિષ ઉપર.**—કિંગિયાતાનો કાઢો આપવો

દ્રઢ કરેણા (કણેર).—સં કચીર મં ક્ષેર હિં કણેણ ૫૦ કરવી
કં કણુલિંગ. તેં કાનેરચેદુ, મન્તેડ તાં અલાગિ કચીર મલાં કંપાવિર ફાં
ખરજેહર અં સુમલહિમાર. ૬૦ સ્વીટ સે ટેડ, ઓલિએન્ડર. લાં નિગિયમ ઓડારમ.

આ ફૂલ-ગ્રાડ સર્વત્ર પ્રમિદ છે એની ઉચાઈ સુમારે માથોડુ એ માથોડા
હોય છે એમા ઘોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળી એની આઠ જાતિ છે તેમા
ઘોળી કરણુ ઔષધના ઢામમા વધારે ગુણાવહ છે એના મૂળ ખજીરુ વિષારી છે
એના પાદડા લાખા હોય છે. 'એ ગ્રાડ પાસે સર્પ આવતો નથી' એમ કહેવાય છે.

ધોળી કરણુ:-તીખી, કડવી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહક છે, અને મેહ, કૃમિ, કંઠ, ત્રણ, અર્શ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ખાવામાં આવી હોય તેા વિષ છે; અને નેત્રાને હિતાવહ, લઘુ તથા વિષ, વિઠ્ઠાદિ, કંઠ, કૃમિ, વફ, ત્રણ, કંઠ, જ્વર, નેત્રરાગનો અને ઘોડાના પ્રાણુનો નાશ કરે છે રાત્રી કરણુ:-શોષક, તીખી, પાક વખતે કડુ અને લેપ કરવાથી કાઠનાશક છે પાટલવર્ણુ (ગુલાબી) કરણુ:-મન્તક-શળ, કંઠ અને વાયુનો નાશ કરે છે એના બીજા ગુણો તથા પીળી, કાળી, કનેરના ગુણુ ધોળી કનેરના જેવા છે માત્ર ૨ રતીથી ૪ રતી છે ઉપયોગ:-(૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર:-ધોળી કરણુના મળ ઘસી દશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શકિત પ્રમાણે પીવા અથવા પાદડાનો રસ પી જવા કનખી એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તેા ધી પીવુ (૨) ઉપદ્રશ ઉપર:-કરણુના મળ ઘસી લેપ કરવો એટલે અમાષ્ય પીડા પણુ દૂર થાય છે (૩) ત્રિષમજ્વર ઉપર:-કરણુના મળ રવિવારે કાને બાધવા આ યોગ મર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે (૪) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:-કરણુના મળ ઘસી તેના લેપ કરવો (૫) રત્તવા ઉપર:-રાત્રી કરણુના ફૂલ અને ચોખા મમલાગ લઈ ગરે કઘ પાણીમાં પલાળી રાખીને તે વાસણ ઉઘાડુ ગખવુ બીજે દિવસે પ્રાત કાળે તે ચોખા અને ફૂલ એકત્ર વાડી લેપ કરવો. (૬) શિરોરોગ ઉપર:-ધોળી કરણુના સુદા મળ લીમા પત્થર ઉપર ઘસી મન્તકના વેદનાકુકત લાગ ઉપર ચોળવુ (૭) સર્પના વિષ ઉપર:-ધોળી કરણુના ફૂલ મુકરી તેના મમલાગે કંઠક તબાકુ મસાળી, તેમા એલ્કવોદોડાની ચોડી બૂકી નાખી તે ચૂર્ણુ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુધવુ

દષ કરબળા:-સં જન્ય) કરબળાના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઝાડ કાંચુપ્રાતમા પુષ્કળ છે એ ઝાડના પાદડા મોટા હોઈ હાથ સવા હાથ લાગા થાય છે એના ત્રણ પાદડા એકત્ર જોડવાથી એક મોટી પત્રાળી તૈયાર થાય છે ઉપયોગ:-(૧) ગર્ભાની ગરમીથી બાળકના અગની આમડી જાય છે તે ઉપર:-કરબળાની જાલનો રસ તોલા ૨, જાંબના પાલાનો રસ તોલા ૨, ધોળા કાથો તોલા ૨, શમબુર તોલા ૧ સિદ્ધ મામા ૬, જેડીમધનો શરિર માસા ૬ અને ગાયનુ માખણુ તોલા ૮, એ મર્વ એકત્ર ખગલ કરી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે ચોપડવુ આ સતત ૩ દિવસ સુધી બે વાર ચોપડવુ ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોપડી સ્નાન કરાવવુ (૨) પગ વળે છે તેને માટે:-કરબળાની જાલનો રસ કાઢી તેમા કાળા મરી બારીક વાડી પગે લેપ કરવો અને ઉપર કરબળાના પાદડા મૂકી તે ઉપર કપડાનુ ઢાકણુ કરવુ એ પ્રમાણુ એક બે વખત કરવુ એટલે ગુણુ આવે છે. (૩) અતિસાર ઉપર:-કરબળાની જાલ દહીમા આપવી.

દં. કલગારી:-મં કળાવી, ચગમોડમા એમં વાગ્યાનાકટા, સિવશકિન્દ હિં કલિહારી, કલિયારી, કલહ મ, બં વિષલામલા, ધિલામલા કં રાડાગારી, લાગ-લિકે, કોળીકક્કનગિડ, કોલિકુટુમા પું બલિપપુ મલાં મેટોન્નિ, કાડલ. તેં અગ્નિ-સિખા, લાગલી ઈં ઉરકમેબન. લાં ઝોરિઆઝ સુપવં

૪ કલગારીના ઝાડ પ્રથમ જડા વામના જેવા થઇ વડી પ્રમાણે પ્રમરે છે એના પાદડા આદુના પાદડા પ્રમાણે હોય છે એ બહુધા વડના આશ્રયે થાય છે કલગારીના જૂના છાંડની બાજુ કલ્લીના છાંડ જેવડી થાય છે આ ઝાડ ઉત્તરભાગમાં સંક્રાંત ભય છે એના ફૂલોની પડીઓ લાખી હોઈ જનસુડીના ફૂલ જેવડી થાય છે. આ ફૂલ ગતા, પીળા, ભગવા, ઘોળા, એમ ૨૪-એરગી હોય છે એ ફૂલના ચોગથી ઝાડ ફરથી ગોભાવાણુ દેખાય છે એનો કદ વિષારી છે એને શુભગતીમાં દુધીયો વજનાગ કહે છે મરાઠીમાં ‘ ખડ્યાનાગ ’ ‘ વાગ્યાચકા ’ અને કોકણમાં કોઇ એને કળઇ, કળવી પણ કહે છે કલગારી-આરક, કડવી, તીખી, ખારી, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ, તુરી અને લઘુ છે તથા ક્ષી, વાયુ, ક્રમિ, ખતિશળ, વિષ, કુષ્ઠ, અર્શ, કફ, વ્રણ, મોઝે, શોષ, શળ, શુષ્કગર્ભ અને ગભનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) કાખ-માંજરી (ખાંબલાઇ) અને વાળા માટે-કલગારીનો કદ ધરી ચોપડવા વાળો થવા માટે કે તરતજ આ ઉપાય કરવો (૨) અપચી (ગડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર-કલગારીના કદનો કચ્ક કરી તેમાં ચોગણુ તેલ અને તેલ એટલેજ નંગોડનો રસ નાખી તેલ મિદ્ધ કરી તેનું નચ્ચ કરવું અને લેપ પણ કરવો (૩) વ્રણ, ગડમાળ, કાળપુળી અને બદ ઉપર-કલગારીનો કાદો ધરી ચોપડવા (૪) સુખે પ્રસવ થવા માટે-કલગારીનો ૪૬ પાણીમાં ધસી આપણા હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુખ થતું હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવા, એટલે સત્વર પ્રસવ થશે અથવા કલગારીના કદને તાનણા ચાપી તે હાથે પગે બાંધવા (૫) દોરતું અગ બહાર આવે છે તે ઉપર-કલગારીનો પાલો હાથે ચોળા તે અગ પાને બને હાથ લાવવા એટલે અગ અદર ભય છે ન ભય તો તે અગને હાથનો સ્પર્શ કરવો અને બને હાથ મો આગળ લાવી દેખાડવા એટલે અગ અદર સ્થિર રહે છે પુન બહાર આવવું નથી (૬) કમળા ઉપર-કલગારીના પાદડાનું ચૂર્ણ જાશમાં આપવું (૭) ચેનિદૂળ અને પુષ્પાયરોધ ઉપર-કલગારી, અથડો અથવા વદાવન એના મૂળ ચેનિમાં ગળવા (૮) ક્રમિકર્ણ (કાનમાં ક્રમિ થાય છે) ઉપર-કલગારીનો કાદો વાટી તેનો રમ કાનમાં નાખવા (૯) સર્પદંશ ઉપર-કલગારીના કદ પાણીમાં વાટી તેનું નચ્ચ આપવું (૧૦) બરજવા ઉપર-કલગારીના અને કડીના કદ ધસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવા (૧૧) સોજા અને ગાંઠ વગેરે ઉપર-કલગારીનો કાદો વાટીને બાંધવા

૫ કલગારીનો વજનાગની વલના સમાન વડના આકારનો કુપ થાય છે પાદડા કોપપુષ્પીના જેવા હોય છે ફૂલ લાલ અને પીળા મિશ્રિત રંગના અલત સુદર હોય છે ફળ ત્રણ હામના મરીના સમાન થાય છે એની અદર ગાંધી જાલવાળા ઈલાયચીના ખીજ જેવા ખીજ હોય છે એની વલના નીચે ગાંઠ હોય છે. એના ઉપરની જાલ પીળાશ પડતી હોય છે એ ગાંઠને વજનાગ કહે છે એમાં વિષ (ઝેર) હોય છે કલગારીની માત્રા ૬ રતીની છે કેટલાક કહે છે કે “એ સાપના ચાકડા સાથે થાય છે એના ફૂલમાં ત્રણ ચાર રગ હોય છે અને એ ફૂલનો આકાર ધરૂના ફૂલ જેવા હોઈ તે કરના મોટા હોય છે ”

૯૭. કલોજી જીરુ.—મ ઉપર વિત્ત મં કલોજી હિ કલોજી, મગરેલા કં ડિગ્રીકુલિંગે તેં નલ્લાજીગ કાગ મલાં ડિગ્રીકુલિંગે કાં જોનાનક સ્થાદાને. અં હવતુસ મોદ્દ હં નમોલ કેનલ કલોજી લા નેગેલા મેટિવા

કલોજી જીરુ પશુ કળીજરી પ્રમાણેજ હોય છે ઝાડ પશુ તેવડાજ મોટા થામ છે ઉતાર હિ દુનતાનમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એ ઝાડ યાગમા વાવવાથી થાય છે આ જીરુ કડવુ, તીષ્ઠ ઉપજી અસિદીપદ રાખ્ય અજીજી-નાશક અને ગજાનાયને શુદ્ધ કરનાર છે, તેમજ આધ્માનવાયુ ગુરુમ નકાપિત્ત ફેમિ, પિત્ત, આમરોપ, વાયુ તથા શળનો નાગ દરે છે ઉપચોગ—(૧) અજીજી, અગ્નિમાંધ, આમ અને શૂળ ઉપર—કલોજી જીરુનો કાકા કરી તેમા મચળતુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ

૯૮ કવલા.—(સં કવાય) કવલાની ભાજી ડાઙજીમા પ્રમિદ્દ છે એ છોડ મુગા વનેક ઉચો વધે છે આ છોડ ગનમા પોતાની મેજે થાય છે જાવજી મામના મામવાગને દિવમ ડટલાક લોક એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે એનુ રોડ કુગળી નાખી કવલાથી બહુજ મારે થાય છે કવલાની ભાજી—મેડ, ઉંજી, કડરી અને ત્રિપાલ છે

૯૯ કુસુળી—(કુસુમ)—મં કં કુસુલ મં કુડકા હિ કુસુમ, હં તાં મેકુડકા નેં લનકે લક્ક, બગામ મલાં કુસુમપતર કાં ગુડમાન્ડર ગુપ્તકાચમા અં અપરીજ હણુલચન્દ્ર હં આર્કિમિનલકાર્થેમન લાં કાર્થેમસ ટિડ્યગિયમ

× કુસુળીના ઝાડ કમગપુર ઉચા વધે છે એના પાદકા લામા હોય છે તેને

× અહીં મિં પહેજીએ કવલાનુ મં નામ કવાય આપેતુ છે, તે ઉપરથી તપાન કરતા તેમનાજ નિષ્કટમા મં વાટાજી ગું વટાજી હિં મટગ, કેશવ કં બટકડલે, વટાજી ગું વટાજી તાં વટાજી તેં ગકુચજીમલુ મલાં પટાનિ, પાયરે હિં શ્રીડ પી લાં પાદમમ સેટાઇવમ એ નામે આપેલા છે, પરંતુ તેમા આ કવલા નામ દેખાતુ નથી જોકે વટાજીના પાનની પશુ ભાજી (સાક) થતી હોવાનુ મીં શાલીઆમજી નીકારે છે, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે વટાજી પોતાની મેજે (અડકાઉ) થતા નથી અને કવલાને અડકાઉ બતાવે છે ' ત્યારે એ કવલા તે વટાજી કે ખીજુ હશે '

× કુસુળીના છોડ વડેના વાવેતર પછી વવાય છે જ્યાં ખેતરમાની બીનાશ ધઉના વાવેતરને પશુ લાયક ગ્રહેતી નથી ત્યાર એવા ધઉવાળા ખેતરમા કિવા ખેતરના શેદા ઉપર એને વાવવામા આવે છે એના કાપગ (ખીજ) દેખાવમા કપાસના ખીજ (કપાસીયા) ના જેવાજ હોય છે એમા તેલનો વિશેષ ભાગ હોય છે તેથી ધાત્રી લોકો એના તેલનો ભેગ ખીજ તેલમા કરે છે અથવા એની સાથે તલ કે મગમવને ભેળીને પીલે છે દુગ્ધજી દોરને એ કાપગ ખાડીને ખવગવે છે તેથી દૂવનો અને ઘીનો વધારો કપાસીયા અને ગવાર કરતા પશુ વિશેષ થાય છે

ખારીક કાતગ હોય છે કસુખીને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે તેમા કેસર પ્રમાણે તત્તુ હોય છે એ ફૂલમાથી પછી મોટી સોપારી જેવડું જીડનું આવે છે તેને ડીડું હોય છે એ જીડવામા કસુખીના દાણા હોય છે, તેને કાષ્ઠગ કહે છે એ ઝાડ અને જીડવા ઉપર કાટા હોય છે કસુખી દક્ષિણના ગામડામા ઘણીજ પાકે છે કસુખીમા બે જાત છે એક કાટાની અને બીજી કાટાવિનાની કસુખીના ફૂલા રીણી લાલ સુકવે છે અને તેનો કસુખો રંગ છે તેનો રંગમા ઉપયોગ થાય છે એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કસુખીનો પાક વધતો નથી કસુખીના ખીયાનું તેલ કાઢે છે તે ખાવાના તથા ખાળવાના કામમા આવે છે ખાળ દોરોને ખાવા મૂકે છે કુમળી કસુખીના પાલાની ભાજી પણ કુકે છે ડસુખીનું તેલ બળકટ અને વીર્યવર્ધક છે કસુખી-વાતુલ રેસ, વિદાહી, તીખી છે અને મૂત્રક્રમ્બ, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે કસુખીનાં ફુલ—વાદુ, ત્રિદોષનાશક, બેદક, રેસ, ઉષ્ણ પિત્તકર, રેતરોગનકારક, રેતનાશક અને લઘુ છે કસુખીની ભાજી—મધુર નેત્ર ઉષ્ણ, તીખી અગ્નિ દીપક અતિરશ્મિકર, રેસ, શુક્ર, માગક, પિત્તકર ખારી, શુદ્ધરોગકારક છે અને રેસ, મળ, મૂત્ર અને મેદનો નાશ કરે છે કસુખીનું તેલ—મળકર, ખાર કંબુ, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, શુક્ર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મલમ્લ લઘુ, કફપિત્તકરક ખાદુ, ત્રિદોષકારક અને રૂમિ તથા વાયુનું નાશક છે

૧૦૦ કળથી.—મંકુલિન્ય મંકુળીય, હુલગે હિં મંકુલિય ૫૦ મંકુલિય, કલામ કં હુરળી તૈં વલયુલુ તું કંડે તાં કોળ મલાં મુતિગે ગાં કુલિય. કાં કિલ્લત મુખહિદી અં હયુલકિલ્લત ઇ દુરલોવડં ડોલિમિમ-નાયકેરારમ

જેમ તુલુ ધાન્યમા કોદગ કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે તેમ દ્વિદલ ધાન્યમા કળથી છે એ ધાન્ય મર્વત્ર થાય છે એના ઝાડ નાના હોય છે એની ઉંચાઈ એક હાથને સુમારે થાય છે એ ઝાડની આકૃતિ અને પાદડા કાષ્ઠક અડદના પાદડાને મળતા આવે છે એની શિંગ કિચિત્ વાડી અને ચપટી હોય છે કળથીનો રંગ રાતો હોય છે જ્યારે કલાષ્ઠક જાળા અને ધાળા રંગની પણ કળથી થાય છે કળથી થોડા અને દુઝળ્યા ઢોંગને ખાવા મૂકે છે કળથીને ઉઝાળી તેના ઉપરનું પાણી કાઢી તેનો માર કરે છે, તેને 'કાક' કહે છે લાલુ કરી રાગી માણુ-મને આ પ્રકારના સાગ સાથે ભાત ખાવા આપે છે કળથી—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક સારક, વમને શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકણે ખાદુ, તીખુ તથા વિદાહી, પુરી, પિત્તકર, અને લઘુ છે, અને હેડકી, રેસ, આમ, કાસ, વાત અમ્બરી, દ્રષ્ટિરોગ, પીનમ, આનાલ, શુક્ર, શુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, રૂમિ તથા મોળને નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુનો વિકાર ન થવાને—કળથીનો કાકો કરી પાવો એટલે રાગી માણુમને વાયુનો વિકાર થતો નથી (૨) ગંડમાલા ઉપર—કળથી અને મરીનો કાકો ખાવા (૩) અતિસાર ઉપર—કળથીના ઝાડવા કુટી તેનો રસ તોલો ૧ અને કાચો ૦ તોલો, એ એકત્ર કરી દિવસમા ત્રણ વેળા ખાવા (૪) પરસેવો બધા અવા મારે—રોક્ષી કળથીનો લોટ સરીરે ઝાળવો (૫) ઉરમાથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—પાણે કળથી ખારી તેમા પાચ લિસામાના કટક કરી નાખવા અને તે કાટ

અન્યેક દિવસે પાવો (૬) રાગ ઉપર—જળથીના કાઠો કરી હિંગ, બીડલોજી અને સુંક એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર—જળથીના કાઠો મરપખાનું ચૂર્ણ અને મિઠવ ૨ માત્રા નાખી પાવો

૧૦૨. કંકોડી. (કંકોલી)—સં કંકોટકી મં કંકોલી, કંકોલી, કાઠલી હિં બેખસા, કંકોડા બં કાકરોલ કં મંકુવાગાલ, માડાવાગલ, કાર્ચી, કંકોટકી તૈં આગાઠ નાં ઇજારવલી તું કાંકચાલા મલાં વે પાવલ લાં મોમોડિકાડયોષકા

કંકોડીના વેલા માંમાસામા રાનમા થાય છે એ વાકના આશ્રયે ગહે છે એનો વેલો પાત્ર દસ દાથ લાભો પ્રમરે છે એના કાદા જમીનમા થાય છે વરમાદ પડ્યો એટલે તેને અકુર કુટી તેના વેલા થાય છે એ વેલાને અપાદ મહીનાના અરમામા ફળો આવે છે આ ફળો ગે લીલા હોઇ તે ઉપર સુરેખ કાદા હોય છે એનું શાક મારૂ થાય છે આ શાક પથ્થકગ છતાં સ્વાદિષ્ટ છે જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલોજ આવે છે પણ ફળ આવના નથી, તે વેલાને “ વાઝણી કંકોડી ” (મં વખાકંકોટકી હિં વાઝખખમ, ખનકંકોડા, ખાઝકંકોડા બં તિતકાકરોલ, નિતકાકેરી મં ખાઝકંકોલી ૬૦ બંજેમકુવાગલુ લાં મોમોડિકા ડાયોષકામેલ) કહે છે કંકોડીના વેલા વજુ કરી કુગળા જમીનમા થાય છે કંકોડી—રચિકર, તીખી, અમિટીપક, ટડી અને ગગમ છે તથા વાયુ, કફ, રિષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે એના ફળ—મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખા તથા અમિટીપક છે તેમજ ગુલ્મ, શૂળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, ઠંક કુંથ, ઉષરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસ કુટ, લાલાચ્છાવ, અગ્નિ અને હૃદયગનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં—રચિકર, વૃષ્ઠ અને ત્રિદોષનાશક છે, અને ફૂમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉષરસ, હેડકી અને અશ્નનો નાશ કરે છે એનો કંદ—મધમા અસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે વાઝણી કંકોડી—કડરી, તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન અને શ્લેષ્મન છે ઉપયોગ—(૧) પદલી (ગરોડી) ના વિષ ઉપર—કંકોડીના કાદા પાણીમા ધસી આપવા દિવસ સાત. (૨) મૂત્રકૃમ્મ તથા કાત પર છે તે ઉપર—વાઝણી કંકોડીનો કાદો એક તોલો મધ સાથે આપવો. (૩) આગી મહીયારીના ક્રિષ ઉપર—વાઝણી કંકોડીનો કાદો મધમા ધસી અજન કરવું અથવા તે કાદો ધસી પી જવો. (૪) રત્નરોગ ઉપર—વાઝણી કંકોડીના મળ ગગમ પાણીમા ધસી લેપ કરવો. (૫) સર્પના વિષ ઉપર—વાઝણી કંકોડીનો કાદો પાણીમા ધસી પાવો અને લેપ કરવો, એટલે સર્પ, વીછી, બિલાડી, ઉદર, એના વિષ ઉતરે છે, અથવા વાઝણી કંકોડીના કાદાને બકરીના મૂત્રની લાવના આપવી અને તે કાદામા વાડી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે. (૬) સર્પ વિષાર ઉપર—વાઝણી કંકોડીના કાદા અને ધતુરાના મળ ચોખાના ધોવરામણમા ધસી પીવા અને ૩૫ ઉપર ચોપડવા. (૭) વીછાના વિષ ઉપર—વાઝણી કંકોડીના કાદા અને કાળા કાળાની કુખો પાણીમા ધસી દસ ઉપર લેપ કરવો. (૮) ઉઠાજીને આદે—કંકોડીના કાદા કડરી ઇંદવરણીના મળ અને કવડળીના મળ, એ ત્રણે કા પાણીમા

ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૯) રક્તાશી ઉપર —કકોડીના કદનુ ચૂર્ણ આપવું (૧૦) અપરમાર ઉપર—વાઝણી કકોડીના મૂળ ઘીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી તેનું નરત્ય આપવું (૧૧) વાતળ મરતકશૂળ ઉપર—કકોડીનો કઢિ મધમાં ઘસી લેપ કરવો (૧૨) બરોળ ઉપર—રવિવારે કકોડીના કાઠ લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બધાવવા, જેમ જેમ સુકારી તેમ તેમ પાનથરી (બરોળ) પછી ગળી જશે.

૧૦૨. કંચનાર.—સં કાચનાર મં કાચન હિં કચનાર બં કાચન કં કાચાલે, કચનાર તૈં દેવકાચન લાં બોહિનિયા વેરિયેગેટા

આ વૃક્ષ ઘણું જ મોટું થાય છે x એ ઘણું જાગે આશીદ્રા (આશીત્રી) જેવું દેખાય છે એના પાદડા આશીદ્રાના પાદડાજ જેવાજ હોય છે, પરંતુ આશીદ્રાના પાદડા દરતા આ પાદડા મોટા અને પાતળા હોય છે એમાં ઘેળો, કાંઠા અને પાંખો એવી ત્રણ જાતિ છે એના ફૂલની સાધારણ સુવાસ આવે છે એને ચપટી શિકેકાઇ સરખી શીંગો આવે છે એના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે અને એ રંગના કામમાં આવે છે એ લાકડા ઘણા ચીકણા હોય છે, માટે એની લાકડીઓ કરે છે રાતો કંચનાર—શીતળ, સારક, અમિદીપક, તુરો અને ગ્રાહક છે તે કફ, પિત્ત, નષ્ટ, કૃમિ, ગડમાલ, રક્તપિત્ત, કોદ, વાયુ તથા ગુદજ્જરનો નાશ કરે છે એના ફૂલ શીતલ, તુરા, રક્ષ, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે, તથા પિત્તક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે ઘેળો કંચનાર—ગ્રાહક, વૃક્ષ, મધુર, રચિકર અને રક્ષ છે તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે પીળો કંચનાર—ગ્રાહક, દીપક, ત્રણરોપણ તથા તુરો છે, અને મૂત્રવૃદ્ધિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગંડઆળ ઉપર—કચનારની જાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી તે ર થી ૪ તોલા પર્યંત આપવી, અથવા કચનારની જાલના કાઠમાં સુકેનું ચૂર્ણ નાખી ૪૨ દિવસ સુધી આપવું (૨) કફથી થયેલા વાળા પર—કચનારની જાલના કદકેનો લેપ કરવો (૩) દાહ ઉપર—કચનારની જાલનો રસ, જીરાનું ચૂર્ણ અને કપૂર નાખી આપવો (૪) ગંડઆળ કુટવા માટે—કચનારના મૂળ, ચિત્રા અને અરડુસી એ સર્વને પાણીમાં વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથી થયેલી ગંડઆળા કુટે છે આ લેપ ફોલ્લા ઉપર પણ કરવો

૧૦૩. કાકડાશીંગી.—સં કકડશૃંગી મં કકડાશિંગી હિં બં કાકડાશૃંગી. લાં પિન્ડશિયા ધટેગિરિમા

કાકડાશીંગીના વૃક્ષ હિમાલય પવત ઉપર થાય છે એ વૃક્ષના ડાળાને કીડાની જૂતિએ ઊપનન થયેલા રસ જમી તેની ફલાકારમયિ થાય છે. તેને ‘કાકડાશીંગી’ કહે છે. કાકડાશીંગી કડવી, ઉષ્ણ, તુરી અને જડ છે એ વાયુ, ઉચ્ચકી

x કચનારને આયુર્વેદ સુધાકર, પૃષ્ઠ ૨૩ ઝીંકવો લખેલ છે, અને એજ પ્રમાણે કેટલાકનું કહેવું પણ છે, પણ મને શકા થાય છે કે ઝીંકવો એ આ વર્ણનમાં ખતાવ્યો છે તેવડો મોટો થતો નથી ને તો માત્ર ચોખાસામા થઈ ચેત્ર મા નાશ થાય છે એની સાવચળી (અકુ) બનાવે છે

નથા અતિમાગને નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉવરસ, ગકાદોષ, પિત્ત, જ્વર, ઝક, લય, હિંમ્મા, ગર્ભવાન, કૃમિ, તૃપ્પા, ક્ષતક્ષય અને અરિચિનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ—(૧) બાળકોની ઉવરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર શુદ્ધિ આપે છે—કાકડારીગી, નાગમોચ અને અતિવિપવન ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) બાળકોની ઉવરસ ઉપર—કાકડારીગી અને મૂળાના બીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવું (૩) અતિસાર ઉપર—કાકડારીગીનું ચૂર્ણ દોઢ માનો મધમા આપવું

૧૦૪ કાકડી:—સં ૩૬૮૧ મં ૩૬૮૧ હિં ૦ કાકડી, કંડી ૫૦ કાકડ, વડકાકડ ૬૦ મુગ્ધસરતિ તૈં ૧૦ પ્રેમદાયા કાં ૦ ખ્યાટજળ ૫૦ કિંમ્બાકદમ ૬૦ કંકબર. લાં ૦ ક્યુક્યુમિસેટિવમ.

કાકડીના વણા હોય છે ખીર, કાકડી, ચીલકુ, ઇત્યાદિ ફળો એક જાતિના છે તેમા થોડો કેર હોય છે સવમા કાકડી મારી લાગે છે સાદા, સાતપાની, ટરકાકડી અને નારંગી એવી જાતિઓ છે કાકડીનું શાક ગણતુ અને વડી થાય છે કાકડી છાલી, ઉભી ચોરી તેમા મરીની ભૂટી અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી મારી લાગે છે કાકડી કડી છે વણી ખાવાથી બાધક છે પલાળી કુપેલી કણકમા કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણું નહિ જેવું ગહે છે આ મોટા અમ્લકાર છે કાકડી:—મંદુર, શીત, રચિકર, લવુ, મજલ, છાલને કેકાણે નીખી, કડરી, પાચક, અમિદીપક અદ્યય અને ગ્રહિણી છે, તથા મત્રગંધ, અસ્મરી મત્રકૃચ્છ વમન ફાલ અને શ્રમનો નાશ કરે છે એ પાકવાથી રક્તદોષકર ઉષ્ણ અને બલકર છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર—કાકડીના બી ૧ તોલો વાટી પાગે પાણીમા નાખી ઉગાળી પાવા અથવા કાકડીના બી, જીરૂ અને માકર એ પાણીમા નાખી આપવા (૨) ગુડધી અને માંડ (અદ્ય) થયાં હોય તે ઉપર—કાકડીને લગાડ કુટી ગરમ કરી બાધવી, કિવા કાકડીની જાડી છાલ બાધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરવું એ પ્રમાણે ૨-૩ દિવસ કરવું (૩) મધ ઉપર ઉનાર.—કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દાંડનો મદ ઉતરશે. (૪) પથરી—કાકડીના બી અને ક્યુતગની હગાગ, એ ચોખાના ઘોવગમણમા વાટી

x પ્રાયોન આયુર્વદ ગ્રંથોમા—કાકડારીગીને પૌષ્ટિક, કફને ક્ષાણનાર, તથા ઉવરસ, વાચ, તાવ, અચિ અને પેટના દગ્ધોને નાશ કરનાર લખેલ છે મુસલમાન ગ્રંથકારો એને ગરમ ખુન્ક અને મુખ્ય કરીને બાળકોની છાતીના ભુના દરદોના તેમજ અભ્યર્ણની ઉલટી અને કાકડીની બીમારીમા ઉપયોગી ગણે છે, અને એટલા માટે તાવમા એનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે ચરકમહિતામાં—ઉવરમની નાશક અને હેડકી બધ કરનાર કડી છે સુશ્રુતમા—જવન પૌષ્ટિક, બૃહણ અને પિત્ત-ગોષ્ણિના ચક્રના નાશકતાં માની છે

બુવરની અમતસાગરમા એને જગલી હરગના કૃષ માન્યા છે પણ એ વાસ્તવિક નથી કરણ કે એ તો ગાંધીઓ અને અતરવાળાઓ કગવાને માટે હરગની બલને કાકડારીગીના બદલે આપે છે. વાસ્તવિક એ કાકડારીગી નથી.

આપવા (૫) ગલગંડ ઉપર-જુની કાકડીના ગમમા મિઠાણુ અને મિઠવ નાખી નસ્ય કગવવુ (૬) ધોળાસાવ (પ્રદર) ઉપર-કાકડીના મિથામાન મગજ એક તોલો અને ધોળા ગમગની કળીઓ ૧ તોલો બારીક વારી તેમા જીગની અને બડાસાકગની બુડી નાખી ને માત દિવસ આપવુ (૭)ગરમી ઉપર-કાકડી ચીરી તેમા ખડી માકરતી બુડી નાખી ને માત દિવસ આપવુ (૮) મૂત્રકૃન્ધ ઉપર-કાકડીના બિયામાનો મગજ, જેડીમધ અને દારૂહળદગનુ ચૂણુ ચોખાના ધોવગમણુ મા આપવુ (૯) મૂત્રરેચન માટે-અચ્છેર દૂધમા પાણી મિઠા કરી કાકડીના ખી ૦૧ તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો, આ બન્ને એકત્ર બારીક વારી કાલવવા તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવુ અને ફગતા ગ્રહેતુ એના યોગથી મુત્રાશયમાની ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે (૧૦) મૂત્રકૃન્ધ ઉપર-કાકડીના ખી, ગુલાબકળી અને ધોળા ગમગની કળી એકત્ર વારી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી તેમા માકર નાખી પીવા આપવુ (૧૧) શીત જ્વર ઉપર-કાકડીના ખાઈ હિપર ખાટી જાશ પીતી તથા ગેઢ કગ્ગે, દિવા નડકામા ઝોડીને એસવુ, એટલે મર્દાંગે પગસેવા આવે છે અને શીતજ્વર નાશ પામે છે

૧૦૫ કાજૂ-(૧૦ કાજૂતલ અગિરૂત) આ ઝાડ આફ્રિકા ખડમા અને હિંદુસ્તાનમા થાય છે મલયાળ, ગોમાતલ અને કર્નાટક વગેરે ઠેકાણે એ ઘડની સમૃદ્ધિ વણી છે એની ઉચાઇ સામાન્ય હોય છે આ ઝાડ ગાનમા અને કુશમા ઘણે ભાગે હોય છે એમા ધોળી અને કાળી એની બે જાતિ છે એ ઝાડથી વરેમાયું લોકોને આગમ મળે છે તે એની રીતકે રૂતે ચાલી થાકે એટલે બપોરે એ ઝાડની જાયામા જઈ બેસે છે અને તેના ફળો ખાઈ પોતાની ખરી બુખ શમાવે છે કાજૂના કુશ કામળ હોય છે અને તેની આગળ તેના ખી હોય છે તેની જાલ કાજૂ હોય છે અને અદર ભીલામા જેવો ચિદાસ હોય છે તે શરીર લાગી હોય તેા ઉડી નીકળે (હિંડ) છે જાલની અદર જે ગોચો હોય છે તેને કાજૂ (ગોચો) કહે છે આ ગોળા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, પગતુ ઘણુ ખાધા હોય તેા તેથી વિકુતિ (વિદાર) થાય છે જે દેશમા કાજૂના ઝાડ થતા નથી ત્યા ને વચાવા જાય છે કાજૂના પાકલા ફળો ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે મુત્રાશય મિથા માકગના પાકમા નાખી હલાની તેની મીકાઈ કરે છે કાજૂના બિયાનુ દૂધ વહાણુના નળી-આને ચોપડે છે તેથી તેને પાણીથી હરજન થતી નથી કાજૂના પાકા કેળ નળ-વિકાગનાશક છે કાજૂ-નુર, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે એ વાયુ, કફ, ગુલ્મ, ઉદર જ્વર, ફૂમિ, વણુ, અગ્નિમાઘ, કોઠ, ત્વન કોઠ, મગ્ગણુ અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) પગે ઝોસાર થાય તે ઉપર-કાજૂના બિયાનુ દૂધ ચોપડવુ (૨) ટાંગેને 'લાગ' નામે એક પ્રકારનો ઉપ-દ્રવ થાય છે, તેથી કરી પગ સુજી તેનાથી ચઢાતુ નથી તે ઉપર-આનુ જ

+ આ ઉપાય કરતી વખતે દેશકાળ અને દરનીની સ્થિતિના બરખર નિવાર કરવો ગુણબક્ષીવાળી દવાને માટે પણ એમજ ગમગંડુ, કગણુ કે કાઈ કોઈ વખતે એથી ભયકર જુલાખ (ચેચ) લાગે છે

દૂધ ચોપડવું એટલે ગુણ આવે છે (૩) મહિયારીના વિષ ઉપર-લેનારની સક્રિય પ્રમાણે કાળૂની બાંધતો ઝમ પાંગરથી અંધશેર પર્યંત પાછં તે ઉપર દર્શ-
ઈતો ઝમ આવેવા એટલે વિષ ઉતરશે સચુ વ્યાકુળ થયાય તો તેજ રસ તાળ-
વાને વસંવા અને દાન ખુલ્યા પછી પાછો પાવો (૪) બદ જલદી ફુટવાને
મટ્ટે-કાળૂનો ગર કાચો તથા તિવરના ફળ હડા પાણીમા એકત્ર ઘસી લેપ
કરેવા એથી ગાંઠ ફુટે છે (૫) નળવિકાર ઉપર-નિત્ય પ્રાત કાળે કાળૂના પાકેલા
ડીટા હુખ નુહા કાપી, મરી અને મીઠું નાખી ત્રણ અગર ચાગ દિવસ ખાવા

૧૦૬ કાતરંવેલ.-એને 'કાતરી' પણ કહે છે એના વેલા હોય છે કાત-
રંવેલના પાના કાતર નિર્ગુડીના જેવા હોય છે એ વેલા ઝાડ ઉપર ધણા હોય
છે કાતર નિર્ગુડીના પાદડાનો ઉચ વામ આવે છે તેજા એનો આવતો નથી
ગુણમા એ વણી હડી છે ઉપચોગ-(૧) ગરમી ઉપર-કાતરંવેલના મૂળીઆ
ફેટી તેડું આસર છ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમા બે વખત ૭ દિવસ સુધી આપવું

૧૦૭. કાનફેડી-સં ૦ કર્ણફેડા મં ૦ તિલવણુ કં ૦ કન (કપાળ)
ફેડી બં ૦ કાનફેડી. કં ૦ દિડિમિડીક, બેકકીનતરડુગિડ હિં ૦ હુરહુર, હુલહુલ
લાં ૦ જિને-કોટસીસ પેટાદિલા

એનું મેરાડીમા "ભાટવણુ" એવું પણ નામ છે હિંદુસ્તાનીમા એને "દુર-
ધુરા" કહે છે એ ઝાડો ચોમાસામા ઉગે છે લીલી જમીનમા એ બારે માસ
થાય છે એ સુમારે બે હાથ ઉચી વધે છે એ ઝાડ ઉપર કુવાડિયાની શીંગો
જેની બારીક અને આઠ આગળ પર્યંત લગાવતી શીંગો આવે છે +કાનફેડી.-
તીખી, કડી અને શીતળ છે એ વિષ, સપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા અને ગ્રહ-
પીડાનો નાશ કરે છે ઉપચોગ-(૧) કર્ણફેડા ઉપર-કાનફેડીનો પાલો હાથે
ચાળી તેનો રસ દરગજ ત્રણ વાર કાનમા પાડતા જવું, એટલે કર્ણશુદ્ધ, કાન
વહેવો વગેરે વ્યાધિ સાગ થાય છે (૨) ઠોરના કર્ણફેડા ઉપર-કાનફેડીના
પાલાનો અગરસ અને માખણની પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમા રેડવા, તથા
કાનની આશુઓ અગ્રિથી તપરી જે પ્રમાણે પડીકુ બાધે છે તે પ્રમાણે અદર
ભરેલુ આપધ પડે નહિ એવી રીતે બાધવો એ પ્રમાણે પ્રાત કાળમા ભરેલુ
આપધ સાંજે કાઢી નાખી કાન સાફ ધોઈ પુન આપધ ભરવું તે પ્રાત કાળે કાઢવું.
એવી રીતે આ આપધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળમીનો પાલો અને ભાગરા-
નો અગરસ કાનમા નાખી એક દિવસ વીંત્યા પછી કાન ઊડવો, એટલે કાન

+કાનફેડીને કોઈ કુકર ભાગરો કોઈ તલવણુ, હાડીયા કરસણુ અને તન-
મની વગેરે નામથી ઓળખે છે એને પાચ પાદડાનો ઝુમખો ને ફૂલનો ઝુમખો
અને ફૂલ પીળા થાય છે એ બુટી ચોમાસામા ધણી થાય છે એના પાદડા પજા
જેવા આવે છે અને તે ઘણું કરીને જમીનથી ઉચામા ઉચી એક હાથના
આમરે વધે છે એને મગની ફળીઓ જેવી શીંગો આવે છે વાસ મજાદી
આવે છે અને તે ઉકરડાની કે બીજી ખાતરની જગ્યામા થાય છે એ પ્રસિદ્ધ
છે એને હિંદુસ્તાની અને મારવાડી લોકો ડાગલાના ખેન પણ કહે છે

સારો થાય છે (૩) ઘાદીયા તાવ ઉપર—ટાઢ આવવાની સધિમા કાનફોડીના પાદડાનો રમ કાનમા પાડવો (૪) વીછીના વિષ ઉપર—કાનફોડીનો રમ જે બાબુએ વીછી કરડ્યો હોય તે બાબુના કાનમા પાડવો (૫) દુખતા ભાગ ઉપર—પાદડા વાટી મોપડવા એટલે તે જગ્યા લાલ થઈ દુખ મટી જાય છે (૬) બગડે વગેરે કાનમા ગડ હોય તો—કાનફોડીનો રસ કાનમા નાખવો (૭) અડધું ઉપર—કાનફોડીનો રમ ચણાના કાઢામા પાવો (૮) શોફોદર ઉપર—કાનફોડીનો રસ ચમચાભગ પાવો દિવસ ૩ અથવા ૭

૧૦૮ કાફી (ખુદ).—અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન હિંદીમહાસાગર માહેના એટ અને વેરદહડિઝ બેટોમા એ ઝાડો થણા થાય છે એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે અધિક વધવાથી તે ઉખરી પડે છે એ ઝાડોનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે, તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ ઝાડના ફૂલ ઘોળી અબેલી જેવા હોય છે અને તેનો વામ મધુર આવે છે પરંતુ તે વણી વખત ટકતો નથી ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાફીના ફળ પાકી તૈયાર થાય છે એ ફળ લગભગ લાંબા હોય હોય છે અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે ગતો થાય છે ફળ પાકે એટલે જુદ કાઠી મુકવે છે અઢકા ફળમા વાણુ ઝરીને બમે જુદ હોય છે અને અઢકા ઝાડ ઉપર મુમારે અપશેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે એને કોઈ ‘કાફી’ અને ટાઇ ‘કાવો’ એમ કહે છે આરબ અને મોગલ લોકોમા કાફી પીવાની રીત વણી છે કાફી તૈયાર કરવાની દ્રુતિ જોવી છે કે તેને પહેલા વીમા શેકી ખાડે છે પછી તે ચ્લા પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમા દૂધ અને માકર નાખી પીએ છે કાફીનો ગુણુ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાની મુરતી અને આળસ જઈ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે જાગરણ થાય તો પણુ તેના યોગથી ચન્નપચન થઈ કઈ પણુ ઉપડવ થતો નથી હિંદુ લોકોમા અલી કાફી પીવાનો પરિપાક પડેલો છે, પરંતુ ચ્લા અને કાફી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામા આપણા લોકોને તે નિલ પીવી કાફિ પણુ હિતકારક થનાર નથી એટલા માટે જરૂર પડે તો કદિ કદિ કાફીનું મેવન કરવું, પણુ નિલ મેવન કરવું નહિ

૧૦૯. કાયફળ.—સં કદફળ, મં કુલા, કાયફળ હિં કાયફળ બં કટફળ, કાયજાલ કં કિરેશિવની, ઇપેમાગ, દદાલદ, ગરૂદ તું કલ મલાં પિલ, આલ ફાં દાગશીગયાન અં ઉદુલખર્ક લાં મિરિકા માપીકા (જાવ), મિયે-સ્ટિકા મેલેમેરિકા (ફળ), કારેઈ આર્બોરિયા (ઝાડ)

કાયફળના ઝાડ કોકણુમા પ્રસિદ્ધ છે એના પાદડા લાંબા હોય છે તે પત્રાળા કરવાનું ઉપયોગમા આવે છે એના ફળ બીજાની પેડે ગોળ હોય છે એમા ઘોળી અને કાળી એની બે જાતિ છે એની જાતના બધ માગ થાય છે રાત્રી કાયફળનું ઝાડ આપણમા વણુ ઉપયોગી છે એની જાલને કાયફળ કહે છે.* કાયફળ—તીખુ, ઉષ્ણ, તુર તથા ગ્રાહક છે, અને વાત પિત્ત, જ્વર દાહ, કફ,

* હિમાલયની તરફ આ એક મોટું ઝાડ થાય છે આપણમા બહુલા એની જાલજ વપરાય છે જો કે તે ફળ નથી તથાપિ તે કાયફળના નામથીજ ઓળખાય છે એની માત્ર ૧ માસો અથવા બે માસો છે

ગતાતિમાર, યોનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) સાપના વિષ ઉપર—ગતા કાયકળના ઝાડની જાલનો રમ પાશેઁ અને થોડા કાળી વેલનો રમ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમા મરીની બૂકી નાખી પાવુ ઉતાર કાળી તુળ-સીનો રમ પાવો (૨) ઉધરસ ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલનો રસ મધ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો (૩) લુપ્પ ઉપર—કાયકળની જાલનો રસ સાકર નાખી પાવો (૪) દમ ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલના ગમ્મા ગાંધ વાડી પાત્રી (૫) ધાતુપરમીયા ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલનો અને નાળીએરનો રસ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો (૬) અંગ દાઝથુ હોય તો—ગતા કાયકળના ઝાડની જાલનો રસ ઉપર ચોપડવો (૭) મરકી ઉપર—કાયકળ ધસી પાવુ (૮) અતિસાર ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલનો કાઢો કરી પાવો (૯) મસ્તક રૂગ ઉપર—કાયકળની બૂકી નાકે સુધરી (૧૦) ગ્રણુ-શુદ્ધિના માટે—કાયકળના ઝાડની જાલનો કાઢો કરી તેથી ત્રણ ધોવો (૧૧) દંતરોગ ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા, એટલે દંતરોગ બધ થઇ દાંત મજબૂત થાય છે

૧૧૦. કારિદા.—કારિદાના વેલા હોય છે એને 'કારાદા' પણ કહે છે કારિદાના પાદકા ક્રિયત્વ ગોળા હોઇ કાનાના પાદકા કરતા બમણા મોટા હોય છે એનો વેલો માડ જેટલો હોયો વધે છે એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે તે એક દિવસમા લાંબ દોઢ લાંબ વધે છે એ વેલાને દોઢ દોઢ વંતના અતરે ગાંઠો હોય છે ત્યાં પાદકા આવે છે. તે ગાંઠપર ફજુગો ફૂટી તેના કાટા પ્રમરે છે તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાના કારિદા લાગે છે તે વધી સુમારે કેરી જેવડા મોટા થાય છે વેલો સુકાયો એટલે તેને લાઇ લે છે, અને મળા જે જમીનમા લાગેલા હોય છે તે ખોદીને લાઇ લે છે કારિદામા મીઠી અને કડી એવી બે વ્યતિ છે મીઠા કારિદાની જાલ કાળી હોય છે અને કડવાની જાલ કુમળાપણામા ધોળી હોય છે જૂનું થયા પછી એમા કાંઈ ફેર દેખ તો નથી કડવા કારિદા કોકણમાના રાનમા ચોમા-સામા અથો અ.પ ઉત્પન્ન થાય છે મીઠા કારિદા બરીને અથવા એના બાકળા કરીને ખાય છે એ ઉપર સને માટે ફરજના ઉપયોગમા આવે છે એની ખીર, છુદો, ચીરીઓ વગેરે પદ્ય કરે છે એનો સ્વદ સારો હોય છે કડવા કારિદા ખ.વાથી ફેર (ચકર), ઉઘટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે તથાપિ તરીય લોક તે લાવી ખાય છે, અને તેથી ઉપદ્રવ થય નાલે તે માટે એવી રીત કરે છે કે, તે છેલ્લી તેની પાનળી ચીરી કરે છે આ તને રખ ચોળી તે પછીમા ધોઇ, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમા ધોઈ તપમ સુકવે છે અને પછી તડમા તળી ખાય છે અ તજેલી ચીરી ધોળી—શુદ્ધ પાનળી ૫ કાંડની વજન ધરીના જેવી દેખાય છે ઉપ. ૧ મ.—(૧) હુપ્પ-ક ૭૫૨-ક ૨૬૧. સુકવેલી પલા આ. કેળની સુકવેલી જ.તુ ધૂંધપાન કરાવતુ. (૨) મુ. ૪૧૧ ઉપર—ક.દા બરી ઉપલી જ.ત કડાડી નખી અદગા મજ-જમા ખાડી કળી બૂકી આ ગાયતુ લી, એ બન્ને પદ્ય કરિદાના મગજથી પમણા ૧ ખી, તતુ પણ સાર મદન કરી નાની કેરી જવડી ગોળી કરી ખાવી

એ પ્રમાણે યુગ આરે આ સુધી મતત ઐશ્વર્ય આપવું. એટલે રોગ જતો રહી ધાતુશુદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થશે (૩) ઉપદેશ ઉપર.—કડવા કારિદાનો જમીનમાંનો પાચ વર્ષ કરતા અધિક દિવસનો કદ લાવી, તે ઉપરના મૂળ અને કાળી જાલ છોલી નાખવી, પછી મુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું આ ચૂર્ણ પ્રતિ દિવસ પ્રાત કાળે અને સાય કાળે ગાયત્રી તાલુ દૂધ પાશોર લઈ તેમાં ચાર માસા નાખવું, તથા જરાની બૂટ્ટી ૪ યુગ્મ અને ખડીસાકરની બૂટ્ટી એ તોલા નાખી ખાવું (૪) પેટપીડ તથા અતિસાર ઉપર—ઉપર કહેલા કડવા કારિદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ગોળી કરી આપવું (૫) રક્તાતિસાર ઉપર—કડવું કારિદું બારી છોલી બારીક વાટવું તથા તેમાં જરાની બૂટ્ટી અને ઝીણી ખાડ તથા ઘી નાખી આપવું ૧૧૧. કારિવણા.—(ખડલરામી, ખડખાલી) —મં લઘુ—ખાલી મં કરિવણા, ખાલી, એકપાની હિં ૦ વરલી, ખાલમાકુટ્ટી, ચરેલી ૫ ૦ યુલકુડિ, ચાલકુડિ ૬૦ ઓદેશ તાં વલ્લારી નૈં ખાલીચેટુ તું તિમારે મલાં મુતલ ૬૦ જરનવ. ૬૦ ઈંડિયનપેનિવટ

આ જાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે અને તે પાણીવાળી જમીનમાં બાર મહિના સુધી રહે છે એ બાગમાં અને ઘેર પણ કુડમાં વાવે છે લઘુ ખાલીના પાદડા ઉદરના કુન પ્રમાણે હોય છે એ પાદડા એ આગળ પહેળા હોય છે આ જાડે કુડમાં વાવવાથી મૂળ કુટી તેનો ઘણેજ વિસ્તાર થાય છે એના પાદડાની ચટણી પણ કરે છે ખાલી પ્રમાણેજ એના યુગ્મ હોય છે ઉપયોગ—(૧) લમરી (ચક્ર) આવે છે તેને માટે—લઘુ ખાલીના પાદડાનો રસ મસ્તકે યોગ્ય (૨) નાનાં બાળકોનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે—નિત્ય પ્રાત કાળે લઘુ ખાલીના તાજ પાદડા ખાવા આપવા, એટલે જીજ્ઞાસુ જડવ કમી થઈ વર્ણોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે છે (૩) પિતાપરમાર ઉપર—લઘુ ખાલીના પાદડાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી મિદ્ધ કરવું અને તે મેવન કરવું (૪) ઉષ્ણતા અને ગરમી (લુપ્ત લાગવી) ઉપર—લઘુ ખાલીના પાલાનો રસ, જર અને ખડીસાકર નાખી અપવે, અને કુટી ઉપર લઘુ ખાલીના રસમાં કપડું લીજની લડી વાળી મૂકવું આખોમાં ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો (૫) ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાઠો થાય છે તે ઉપર—લઘુ ખાલીનો રસ અને કપડીની જાલો રસ કાઢી તેમાં ગાયત્રી થી અને શખજર નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવું () સોમ ઉપર—લઘુ ખાલીના પાલાનો લેપ કરવો (૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર—લઘુ ખાલીના પાલાનો રસ આપવો (૮) બાળકોના તુષાના આગર ઉપર—લઘુ ખાલીના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં જરાની બૂટ્ટી અને ખાડ નાખી આપવો (૯) ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપરમાર ઉપર—લઘુ ખાલીનો રસ ૧ તોલા લેઈ તેમાં કેળી જાણુ અથવા અકલગનું ચૂર્ણ ૩ મ મા અને નેટલું મંદ નાખી

* આ પ્રકર જાતિની વસ્તુનિ ઉદરની મળતી હોવાથી લોકો એને નામે ઉદરકની વપરે છે, પણ એ જુલ છે ખડખરામીના સ્વગસની માત્રા ૨ આમાંની છે પ્રતિનિધિ તજ છે એની લાનિ સુખડ અને યુલાબજળ.

દગ્ગેજ એ વખત આપના જુવુ એ વનગપતિ એ રોગ ઉપર અન્યત્ર પ્રશસ્ત છે. (૧૦) શીતગાના આઝર ઉપર.— લઘુ આહ્તીનો ગમ અથવા ટાકાની બાહુનો રમ મધમા આપવા (૧૧) આહ્તીધૂત—આહ્તીનો રસ ૪ ગેર, ઘી ૪ ગેર, વેપ ૩ (ઘોડા-વજ), કોદ, શખપુષ્પી (શખાવળી), આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અધશેર એ બધું એકત્ર કરી ઘી મિલ્લ કરવું એ મેવન ઢગવાથી ઉપદશથી થયેલા સપિવાત, વિરેદ્દાક, માઠ ઈલાદિ રોગ, વાતગત, ઉન્માદ અને અપગ્માર દૂર થાય છે સદરહુ ગેગ ઉપર આ ઘીનો લેપ પણ કરવા તેથી કરી કાઢ વગેરે રોગ દૂર થાય છે અને મગજ શાત થાય છે (૧૨) સ્વરભગ ઉપર—સારસ્વત ચૂર્ણ—આહ્તી ઘોડા-વજ, હરદ્ર, અગુસી અને લીડીપીપર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું

૧૧૨ કારેલી.—સં કારવલ્લી મં કારલી કોં કારેલી કં હાગલકાયિ, મિડિયાયિ વાં કલકોડિ, પાગલ તું કચાલા અં કિન્સા ઉત્તુહિમાર કાં કગિલાહ હિં કરેલા નં કરેલા તૈં કરીલા કાકરકાયા લાં મોમોર્ડીજાયાગે-ટિઆ હં હેઅરીમોર્ડીકા

કારેલીના વેલા હોય છે એને જે ફળો આવે છે તેને 'કારેલા' કહે છે કારેલા વણા કડવા હોય છે લોકો એનું શાક વણી પ્રીતિયી ખાય છે ગરેલા માધારણુ રીતે વતભર લાખા હોય છે એમા ઘોળી અને લીલી એવી બે જાતિ છે લઘુ કારેલા—અતિ કડવા, અમિદીપક, લઘુ, ગરમ શીત બેદક, વ્યાદુ અને પથ્યકર છે તે અગ્નિ, કફ, વાયુ, ગ્નહોપ, જ્વર દુર્મિ, પિત્ત, પાકુ તથા કાઢનો નાશ કરે છે માઠા કારેલા—તિખટ, કડવા, અમિદીપક, અતુષ્ય, બેદક, કચિકર, ખારા લઘુ, વાતલ અને પિત્તનાશક છે, તથા રક્તરોગ, પાકુ, અગ્નિ, કફ, આસ. ત્રણ, કામ, દુર્મિ, કાકરોગ, કુદ જ્વર, પ્રમેહ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો—કારેલીના પાદડાનો ગસ આપવા એટલે જમન થઈ પિત્ત પડશે ઉલટી ન થાય તો એક કિવા બે રેચ થઈ પિત્ત નાશ થાય છે ઉતાગ થી અને ભાત (૨) શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપર—કારેલીના પાદડાનો ગમ જીરે નાખી આપવો (૩) રતાધળાપણા ઉપર—કારેલીના પાદડાના ગમમા મરી ધસી તેનું માયકાળે અજન કરવું, જેથી ૩ દિવસમા ગુણ આવે છે (૪) પારો શરીરમા કુદી નીકળ્યો હોય તો—કારેલીના મૂળ પાણીમા ધસી પાવા (૫) બાળકોને પેટ ચઢે છે તે ઉપર—કારેલીના પાદડાનો રસ ૧ પૈમાભાગ કાઢી તેમા થોડી હળદર નાખી પાવો, એટલે ઉલટી અને મલમુદ્ધિ થઈ પેટ માદ થશે (૬) વિચૂચિકા (ત્રાગળીયા) ઉપર—કારેલીનો ગમ નહના તેલ સાથે આપવો (૭) રક્તાર્શ ઉપર—કારેલીના પાદડાનો ગમ અથવા ફળોનો ગસ નાના ચમચાભાગ કાઢી સાકરમા આપવો (૮) મૂત્રાવાત ઉપર—કારેલીના પાસાનો ગમ નવટાક કાઢી તેમા હીંગ ૧ પૈમાભાગ નાખી આપવો (૯) બાળકના પેટમાના ભર ઉપર—કારેલીના પાદડા, અગુસીના પાદડા માટેલા નાગજેલના (આવાના) પાન અને જાણુની ઝાલ, એનો એકત્ર ગમ કાઢી તેમા ગમ.૩ (ઘોડાવજ) ધસી એ મર્વ પાવું દિવસ ૭ પથ્ય

કગ્વુ (૧૦) જતુ ઉપર-કારેલીના પાદડાનો અથવા કળીનો રમ આપવો

૧૧૩. કાવળે-ગોમાતક પ્રાતમા માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉચુ એવુ એ ગ્રાહ થાય છે તેને આખલી જેવા પાદડા હોઇ લીલા વટાણા જેવડા જાળથી ગંગા ગોળ ફેળા આવે છે તે બાળકો ખાય છે

૧૧૪. કાસ (કાંસડો).-સં કાંડકુ, કાશા હિં ૦ કામ મં કસર્ધ કસાડ થં ૦ કેશે કં કાજલુ, ગલગિનકુલુ તૈં ૦ રેલુ લાં કાકમ આરખેટા

કામને મરાડીમા 'કમાડ' પણ કહે છે કામના બરના જેવા બેટા હોય છે એનો ટટી બનાવવામા ઉપયોગ થાય છે એને 'કામે ગવત' એમ પણ કહે છે એના બી આકારે કગડી પ્રમાણે અને મફેદ તથા ઠણુ હોય છે કાસ-તર્પણુ, શીત ગૌલ્ય ઈચકર, બલકગક, મધુર, જાય કડવા પાકાળે મધુર, માગક અને મિન્ય છે, તથા પિત્ત, દાહ, મત્તરુહ, ક્ષય મત્તરુમરી, મત્તરુપ, મત્તરુપિત્ત ક્ષતક્ષય અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) મૂતકમૂત્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપર-કાસના મળનો કાઠો મધ નાખી આપવો

૧૧૫ કાસાળુ-મં કસાલુ મં કાસાળુ, બખરે હિં ૦ કાસાળુ કં બાળકમા

કાસાળુ મા કાળી અને લોળી એવી બે જાતિ છે કાસાળુ ના પાદડા અને ડી ટા અળીના જરતા મોટા હોય છે કાસાળુ-મીડુ, પથ્થકગ, દીપક તથા કિચિપ્રદ છે, અને વડે તથા વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧)કાળપુળી (પાડુ) ઉપર-ગ્રાહ ઉપરના કાસાળુ ના કાદા પાણીજી ધમી પાડા ઉપર લેપ કરવા પય-મીડુ ખાતુ નહિ (૨) ગાડીયા વાયુ એટલે અગતુ અટકાઠ જતુ તે ઉપર-કાળા કાસાળુ ના કાદા અને બેદરીના લેલાના કાદા, એ બન્નેને એકત્ર કર્યરી તેની ચાગ પોટલીઓ બાધરી, અને તપાવલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી મોમાય તેટલો શરીરે ચેક કરવો (૩) સંધિવાયુ ઉપર-કાળા કાસાળુનું ડીડુ માધાગળુ અમિ ઉપર શેકી તેના રમ છ માસા ગાયના દહીમા નાખી ગરમ કરી પીવા દિવસ ૭ એથી કદ અને લાળ નીકળી જશે ઉનાર વી અને ભાત (૪) બદ જલદી ફુટવા મટે-જ ગલી કાસાળુ કડા પાણીમા વસી તેના ટપકા કરવા અને તે નુકાયા પછી પુન તેજ જગ્યા ઉપર તેજ ઔષધના ટપકા કરવા એ પ્રમાણે ત્રણ ચાગ વાર ટપકા કરવા એટલે હિંદ્ર ચદ દર્દ નીકળી જશે (૫) ઉદર રોગ ઉપર-કાળા કાસાળુના કાદો ૧ તોલા જેટલો પીમી કાપરાના રસમા નાખી, શેકા ચાખા નાખી બાણીને ખીંગ કરવી અને તે ગોળ નાખી ખાવી આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળ-માર્ગે રચ થઈ પડે છે ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવુ ઉનાગ ભાતની કાજમા વી નાખી પાવુ મ્હોડામા ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આખલીના પાણીના કોગળા કરવા (૬) જ્વર અને પિત્તવિકાર ઉપર-કાળા કાસાળુના ડી ટા અગાગમા શેકી રમ કાદવા અને પાચશેઠ પર્યંત નાળીએગેતો રસ કાઢી તેમા અધ-શેર પર્યંત માલકાગણીના બીયા વાટી કાલવવા પછી તે સર્વ એકત્ર કરી મદ અમિ ઉપર બધુ પાણી બજે ત્યા સુધી ઉકાળવુ ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે તે

કાઠી લેવું એ તેલ આપ અને ગળાની નમ એ જગાએ દિવસમા બે વાર ચોળી-
ને જરવવું (૭) પાંડુરોગ ઉપર-અમૃત કામાળુ લઈ તેનું ૬ માસ ચૂર્ણ કરી
દૂધમા આપવું (૮) જલોદર ઉપર-કામાળુનો કાદો ૧ તોલો ઘસમા વાટી
પાવો (૯) પડછલ ઉપર-કામાળુના ડી ટાની ભરમ કરી લગાડવી એટલે પડ-
છલ ઉપર ચડશે (૧૦) અન તવાત-રિરોરોગ ઉપર-કાળા કામાળુના કાદા
પીસી તેની પોટલી કરી અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે બેઠ કરવા, ને છેલ્લી વારે
પોટલીમાનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાંધવો (૧૧) સર્વ પ્રકારના
વાતવિકાર ઉપર-કાસાળુનો કાદો ૧ તોલો પીમી રમ કાઠી નાળીએરનો રમ
અને દૂધ એમા ખીર કરી ખાવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરોગ નાશ
પામે (૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર-કાસાળુના કાદાની ૨-૪ યુજા રાખ
મધમા અથવા પાણીમા આપવી

૧૧૬. કામુદરો-અં કાસમર્દ મં કામવિદા હિ કસોદી, ઝસૈજી,
અગ્રાય અં કાલકાસુદા કં એલકુરી, અલવરી તૈં પેડિતાગેડુ કસવી દ્યેદુ મલાં
પોનારીર. તું અતેદજુ ઈં ગઉડ પોડેડ પ્રેશિયા લાં પ્રેશિયામોડેગે

આ ઝાડો કમરપર ઉંચા વધે છે આવળના પાદડા કુત્તા એના પાદડા
ખારીક હોય છે એને પીળા ફૂલો આવે છે અને શીંગો નડી અને લાખી આવે છે
આ ઝાડ વાડની નજીકમા અને બીજી ખાલી જગ્યામા પુકળ ઉગે છે કામુદરો:-
તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ કચિકર, પાચક, દીપક, કં શુદ્ધિકર, ડાહી અને રૂક્ષ
છે, તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કામ, પિત્ત, વિષ, દૃષિ, અને વિષૂચીનો નાશ કરે
છે એના પાદડાં-પાકકાળે તીખા, ત્ર્યપ્, ઉષ્ણ અને લઘુ છે તે દમ, ઉધરસ અને
અરૂચિનો નાશ કરે છે એનાં ફળ-કામ, આસ અને ઉર્ધ્વવાતનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ:-(૧) દાદર ઉપર-કાસુદરાના મૂળ ઘસી ચોપડવા અથવા પાલાનો રમ
લીજુમા મેળવી ચોપડવા (૨) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર-કાસુદરાના પાદડાનો
કાદો આપવો (૩) સોજા ઉપર-કાસુદરાનો પાલો બકરીના દૂધમા વાટી લેપ કરવો.
(૪) પારાના ઉતાર ઉપર-કાસુદરાના પાલાનો રસ કાઠી પાવો (૫) શીઘ્ર
પ્રસૂતી થયા માટે-કાસુદરાના પાદડાનો રસ પાવો (૬) બગઈ વગેરે કાનમાં
ગયું હોય તો-કાસુદરાનો રસ કાનમા પાડવો (૭) દર્દ, કિટિલ અને
કુષ્ઠ ઉપર-કાસુદરાના મૂળ કાળમા વાટી લેપ કરવો (૮) લીલામો ઉડે છે
તે ઉપર-કાસુદરાના પાદડા વાટી ચોપડવા x

x કાસુદરાના બીજનો રોટલો કરી તેનું એક પડ પકવી માથે બાધવાથી
પોડો મટે છે, અને એના અઢી પાદડાનો રસ નાના બાળકને પાવાથી સસણી
જલદી શાન્ત થાય છે, એમ એક મહાત્માનું કહેવું છે

કાસુદરાના પાદડાનો રસ દુખતી આખમા નાખી તેનું પાદડું આખ ઉપર
બાધવાથી માત્ર એકજ હરતે દુખતી આખ શાન્તિ પામે છે એ અમારું પોતા-
નું જ અનુભવસિદ્ધ છે વેવના વેલાના પાનનો પશુ દુખતી આખ ઉપર એવાજ
ચૂણ હોય છે

૧૧૭. કાળા તલ—(મં ૦ મુખ્યતિલ) આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી ‘ કાળા તલ ’ નામ આપ્યું છે એને ‘ ખુરામણી ’ પણ કહે છે કાળા તલને ગેયો સુમારે દોઢ બે હાથ ઉચે વધે છે એને પીળા રંગના ફૂલો આવે છે જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે ફૂંથી એના ખેતરની ગોબા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે એનો રંગ કાળો હોય છે એનું તેલ કઢે છે તે ખાળવાને તથા ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે એનો ખાળ દોરને ખવરાવે છે ઉપયોગ—(૧) નેત્રરોગ ઉપર—કાળા તલનું તાલુ તેલ સતી વખતે આખમાં આળવું

૧૧૮. કાળા દાણા—સં ૦ નીલપુષ્પી, કૃષ્ણમીઝ હિં ૦ કાકાદાના મં ૦ કાળા-દાણા બં ૦ નીલકલમી ઇં ૦ પેલ બ્લુ પોમિયા લાં ૦ કારબીમ નીલ અં ૦ હમ્બલનીલ કાળા દાણાની વેલ થાય છે એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણીક જગ્યાએ થાય છે એની સળીઓ અને ડાળીઓના એનાજ ઝાડને ગોળાકાર આટા પડેલા હોય છે સળીઓ અને ડાળીઓ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ખુમખા આવે છે એના પાદડા કપાસના પાદડા જેવા, ત્રણ પાખડીઓમાં ખાચા પડેલી હોય છે એ પાદડા વેલીને એકાતરે આવે છે એટલે વેલીની સળીઓની બંને બાજુએ મામસામાં પાદડા આવતા નથી, પરંતુ એક બાજુએ એક પાન અને બીજી બાજુએ તેના ઉપરના ભાગ ઉપર બીજું પાન એમ પાદડા હોય છે એને શીકા ડાળા રંગના લટ (ટાકરી) ના આકારના મોટા ફૂલો આવે છે એના ફળ નગમ હોઈ તેમાં ત્રણ ખડ હોય છે તેમાંથી નાના કાળા રંગના બીજ થાય છે તેને કાળા દાણા (બ્લાક સીડ) એમ કહે છે ઔષધમાં એનો ઉપયોગ થાય છે

કાળા દાણા રેચક, નિન્ધ, સોજા અને ઉદર રોગના નાશક, તાવ કંહડનાગ અને અવજલ (મસ્તકરોગ, ઉદાવત, કંક) અને મળમૂત્રાવરોધ નહિ જેવો કરનાર છે આ સર્વ ગુણ એના રેચક ગુણનાજ અજબૂત છે એનો રેચ ઘણોજ જલદી લાગુ પડીને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિશ્વર ચવાની ધારતી નથી, એટલે આની નેપાળા અથવા ઇંગ્રેજ જલપના જેવી ક્રિયા થાય છે માત્ર એમાના દોષો આ કાળાદાણામાં નથી એ ઉત્તમ રેચક હોવાથી હાલમાં સરકારી દવાખાનામાંના ડોક્ટર લોકો એનો મારો ઉપયોગ કરે છે કાળાદાણાના બી ઘીમાં તળી ચૂર્ણ કરી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ઉના પાણી સાથે આપવા એટલે બે બુલાય સારા લાગે છે ઘીમાં ન તળે તો પણ ચાલે

૧૧૯ કાળી ખજૂરી—આ એક કડવા લીંબડાની જાતિનું ઝાડ છે એના ઝાડ મહાદિ પર્વત ઉપર છે એના પાદડા એક ફુટ લંબાઈના બે ભાગવાળા છે એના ફૂલ સફેદ રંગના અને ઉગ્રગંધી હોય છે કાળી ખજૂરીનું ફળ ખજૂરના આકારે હોઈ ઘણું કડવું હોય છે ઉપયોગ—(૧) પિત્ત પડવા માટે—કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણુ આપવું (૨) તાવના યોગે જલ બળતી હોય તે ઉપર તથા ખુમખાક ઉપર—કાળી ખજૂરી ઘસી ચોપડવી (૩) કાનખજૂરો કરડયો હોય તો—કાળી ખજૂરી તેલમાં ઘસી લેપ દેવો (૪) પેશાબ ઉપર—કાળી ખજૂરી ઘસી પાવી

૧૨૦ કાળી છરી (કડવી છરી)—૫૦ અગળછરી ૩૦ કડુકારણે (છરી) દિ.૦ કાનાછરી, બનછરી ૬૦ કાડછરી તા.૦ દરુચિગણ તે.૦ અડીછરી-લાકરી તુ.૦ કાલાછરી મહા.૦ કાલાછરી અ.૦ ડમનખડરી ડમનકરી ૬૦ પરપલ કલાખન લા. ૦૦૦નાનિયા અથેલમિટીડા

એના છાડ મુમા. એ તણુ હાય મુધી ઉથા વધે છે એ મીધા વધે છે એ છાડનો દાંડા દિ.ચિત્ત આગકે હાય છે એને જે છડવા આવે છે તેના રૂઝામા એ છડે હોય છે ૩૬ છડ મિનાશક છે કાળી છરી.—ઉપર, તુરી તીખી ને નતલડ છે, અને તાયુ, કં નથા મળુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મધમાખીના વિષથી અગ ઉપર ગાઠ થક હોય તો—કાળી છરીનો પાલો ગરમ કરી વિષવાળા અગ ઉપર પાટો માપવા અગ એનોગ રમ શરીરે ચાળવો (૨) નળ કુલ્યા હોય તો—કાળી છરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧ એ બંને પાગે પાણીમા ગરે પલાળી નાખી બીજ દિવસ મવામા ને પાણી ગાળી લઈ કીકરી ગરમ કરી હમકારી ને પાણી પાવુ (૩) કમળી ઉપર—કાળી છરી પેમાભાગ વારી દરકે વખતે ૬૩ પાણી માથે આપવી (૪) બાળકોની સસણી ઉપર—કાળી છરી પાઈ તેનો નળજો થોડી દગદગ નાખી કરવા ને ને પીવુ (૫) ગર્ભિણીના સોજા ઉપર—કાળી છરી છડ અને કડનો કાઠો આપવો (૬) જંતુ (કુમિ) ઉપર—કાળી છરીનુ ચણુ કરી મધમા આપવુ (૭) શરીરમા કોઈ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પેટપીડ ઉપર—કાળી છરીનુ બારીડ ચણુ કરી આપવુ અને ઉપર પાણીનો બુટડા પાવા (૮) ખરજવા ઉપર—કાળી છરી વાસણમા ઘાલી બાળતી અને કાપવા જેવી કરી પછી તેલમા ખગલ કરી અને આપડવી (૯) વાછડાંએને ચાવણ રોગ થાય છે તે ઉપર—કાળી છરીના પાલાનો રમ પાગે મુધી કાઠી તેમા કાચકાનો ગર અને થોડી મરીની બૂકી નાખી આપવા અથવા કાળી છરી ૧ તોલો લઈ દિ.ચિત્ત ફેરી તેના કાઠો કરવા તેમા કાચકાનો ગર અને મેગની જાલ ઘસી ને પાવા (૧૦) બાળકોને કાટા આવે છે તે ઉપર—કાળી છરી અને ખડીમાગ એનો કાઠો કરી દિવસમા એ વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો સર્વજન્યર ઉપર—મારીના વાસણમા કાળી છરી તણુ મામા નાખી અગિ ઉપર મજુ અને તપી કુટવા લાગે એટલે તેમા ૧૪ તોલા નાખી ઉકાળવુ અને ૪ તોલા શેપ રહે ત્યા મુધી બાળી પછી થોડુ મધ નાખી આપવુ

૧૨૧. કાળીવેલ.—કાળી વેલ ઘણુ કરીને વાડો ઉપર થાય છે એના પાદડાને આકાર કાઢત એરડાના પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડા એરડાના પાદડા કરતા ભામા હોય છે ઉપયોગ—(૧) કમ્મીખળ, ખોડા, રેતનરોગ અને રેતવા ઉપર—કાળીવેલના મૂળ ૬૩ પાણીમા ઘસી લેપ કરવા (૨) કુરશાના વિષ ઉપર—કાળીવેલના કુમળા પાદડા અને ગાતા કાચકળની જાલ, એનો રમ શક્તિ પ્રમાણે આપવા આ ઓષધ તણુ દિવસ દરોજ એ લાગ પ્રમાણે આપવુ ઉતાગ—કાળી તુળસીનો અથવા ગાતા અળથીઆનો રમ આપવો વિષથી મોજો આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાળીવેલનો કાઠો કચરી બાધવો (૩) જૂ મરવા માટે—કાળીવેલના

પાદડાના ગમમા કપગ નાખી ખસ કરી તેમા પાણી નાખી બુટી ને મિશ્રણ ગરે મુઠ ગેટી વળાએ કેશમા ચોપડવુ ઉપર ઢાળીવેલના પાદડા બાધવા અને તે ઉપર ચોવડી વસ્ત્ર બાધવુ એટલે ખીજે દિવસે મવારે જૂ મરી જાય છે

૧૨૨. કાળો ઉમરડો (કેડ-ગાંડો-ઉમર)—મં ૦ ટુંબુ ઝાક, ઉદુમ્બકા મં ૦ કાળા બોખાડા બુઠઉપર હિં ૦ કુચરી. અં ૦ કુચુર યચુકુચુ ૬૦ કાડઅતિ, કલતિ તૈં ૦ ઝાકી, માફાચેદુ તાં ૦ ઝાકાતી તું ૦ ઝાકાઅતિમાગ મલાં ૦ ઝાકતિ ફાં ૦ અજુદ્દસ્તી અં ૦ તમબગી ૬ કીગડી લાં ૦ ઝાકકમલિત્રિપડા

કાળા ઉમરગના ઝાડ ધણુજ મોટા થાય છે એ ઝાડ ખારેતીના ઝાડ જેવા હોઈ એને ફળ પણુ ખારેતીના ફળો પ્રમાણેજ આવ છે ખારેતીના પાદડાને ખાચો હોય છે તેવા આ પાદડાને હોતા નથી, અને પાદડા પણુ મોટા હોઇ જરા ખડખડા હોય છે આ ઝાડ કાકણુ પ્રાંતમા પ્રસિદ્ધ છે કાળો ઉમરો-શીત, કડવા, ખાટો, મલસ્ત ભડ, તીખો તુરો, શાહડ તથા ધ્રિયપ્રસાદક છે, અને ત્વગ્દોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો કાઢ, વણુ, યાકુરોગ રક્તદોષ સાંભે, અશ અને ગર્ભગત દોષનો નાશ કર છે એના ફળો—મીઠા, તુગ શીતળ, શ્લિઝાક, યુરુ, ધાતુગુહિકર, પાકકાળે મધુન, ગ્નિગ્વ મલસ્ત ભડ પૌષ્ટિક શાહક તથા વાતઝાક છે, અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિપદોષનો નાશ કરે છે એની છાલે—અતિ-મારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કુતરાના વિષ ઉપર—ઢાળા ઉમરગના મૂળ અને ધતરાના ફળો ચોખાના ધાચરામણુમા વારી પાવા (૨) શોફોદર ઉપર—ઢાળા ઉમરગના ફળોનો ૨૯ ૪ પૈમાભાગ જીગની બકી નાખી પાંવા અને કુટી ઉપર લેપ કરવા (૩) કફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપર—કાળા ઉમરગના ફળોનો ૨૨ ઝાડી મધમા પાવા (૪) બદ, ગુમક, વગેરેને પકવવા માટે—ઢાળા ઉમરગના લીલા ફળો લાવી ખારીઝ વાટવા અને એક વાસણુમા નાખી તે ઉપર થોડુ પાણી છાટવુ, તથા ખીજ એક વાસણુમા તે ફળો નાખી તેની અદ પાણી ભરી તે વાસણુ ઉપર ઢાકી માધાગણુ અમિ ઉપર ગરમ ડરવુ પછી તે ફળોનો ગરમ સહેવામ એટલો પાટો બદ ઉપર બાધવો એ પ્રમાણે એ એ ધરીએ નાળે ગરમ ગરમ પાટો બાધતા ગેલેતુ એટલે બદ ત્વગિ પાકે છે (૫) સોજા ઉપર—ઢાળા ઉમરગના મૂળ ધસી લેપ કરવા

૧૨૩. કાકડ (કરપટા)—મં ૦ કરકટક મં ૦ કાકડ, કુડક હિં ૦ ઝાકડ, ગગેરઆ ૩૦ વાલિગે લાં ૦ ગેરગાપિનાટા

ઝાકડનુ વૃક્ષ મોટુ હોઈ તેના પાદડા માધાગણુ મોટા અને ફળ લામા હોય છે * કાકડનુ ફળ આબળા જેવુ દેખાય છે, પરંતુ તેમા આબળા જેવા મોટા ઠળીઆ હોતા નથી તેમા એ ત્રણુ નાના ખીયા હોય છે આ ફળો જેક મહિનાના અરમામા આવે છે તે કચિડ અને પિત્તશામક છે એનુ અથાણુ મારે થાય છે. આ ફળો જૂના ચવાથી ઉપયોગમા આવતા નથી મોટા કાકડનાં ફળ—તુગ, અમિદીપક, ખાટા, શીતળ લણુ, ઉખુ તેમજ નેત્રને હિતાવહ છે, અને

* કાકડના પાદડા લીબડા જેવા હોય છે.

રક્તપિત્ત, ઝંઘના ઝંઘનાર તથા વાતનાશક છે તે ફળ પાકવાથી શીતળ, રચિકારક તથા જડ છે અને પિત્ત તથા રક્તરોગોના નાશ કરે છે નાના કોકડના ફળ — ગ્રાહક, ખાટા, પિત્તલ, અમિટીપક ઉષ્ણ અને લઘુ છે, તથા તે પાકવાથી મધુર, ગ્નિચ્છ, તુગ, વાતનાશક અને કફપિત્તજનક છે ઉપયોગ — (૧) માણુ (ગુમડા) ઉપર — કોકડના ઝાડની જાલ વાડી બાધવી (૨) આંખમાંનું ફુલ જવા મારે — કોકડના ઝાડનો એક હાથ લપાઈના બારીક ઝકડો તોડી મોઢામાં ગળી કૃષ્ણ મારી, અને તેમાંથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખમાં નાખવો (૩) પ્રમેહ ઉપર — કોકડના પાલાનો રસ, જરૂર અને ખરીસાકરમાં આપવો

૧૨૪. કાગ (ધાન્ય). — સં કયુ મં કાગ, ગળી હિં કા-કગનાં અં કાગની ૮૦ નવણી, કાગો, ગિડ ફાં ગલ. લાં પેનિક મિલીએશિયમ-તૈં પ્રેક્ષ્યુચ્ચેદં

આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ)નોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુ'કળ તફા-વત છે વરી ઉપરની જાલ ઘણી પાતળી હોય છે અને રંગ પીળો હોય છે પરંતુ કાગની જાલ જાડી હોય છે અને તે વરી ગતી, પીળી, કાળી, એવા ત્રણ ચાર પ્રકારના રંગની હોય છે તેના જાત ખીચડી ૪૦ પદાર્થ કરે છે તેના લોટ કરવાને તે જડ્યા વગરની મારી શેકેલી જાંઘએ કાગના રોષ જે અડી હાથજ ઉઘા હોઈ તેને જે કણુમલા આવે છે તે બાજરીના કણુમલા પ્રમાણે લાખા અને બારીક હોય છે કાગના પાદડ પહેળા હોતા નથી કાગ — શીતળ, વાતકારક, કફ, તૃષ્ણ તુરી ધાતુવધક, ગ્વાદુ, ગુરુ, ઘેડાને હિતાવહ, લાગેલા હાડકાને સાધનર ગર્ભપાતના અટકાવમાં હિતાવહ અને કફ તથા પિત્તના નાશ કરે છે આ ધાન્ય કાળુ લાલ અગ્નિ અને પીત્ત, એ બેદે ચાર પ્રકારનું અને ગુણોમાં એક કરતા એક અધિક છે અગ્નિવશળ ઉપર — કાગની ખીર ખાવી

૧૨૫. કાચકી — સં તોયપુખ્તી, લતાકર જ મં સાગરગોટા, ગજગા, મજરા હિં કટુકરજ, કંજવા તાં કાલારકોડી તું ગજગેકાર્ધ ૮૦ ગજગ, મકુચ. તૈં ગુચ્ચેપિકા, કચકાઈ, ગચ્ચા ફાં આય ઈન્ડીસ અં અક્તમકત ઈં મોડકનટ લાં સિસાલપિનિયા મોડુસેલા

એ જાડને કાટા હોય છે અને નાની શીંગો આવે છે તેમાં કાચકા હોય છે તેની જાલ ઘણી કઠિન હોય છે અદરનું મગજ ઔષધોના પ્રમમાં આવે છે કાચકા મદ દેવતામાં મેકી પછી અદરનું મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં ચોળના કરવી. + કાચકી — તુરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે, તથા કફ, પિત્તાર્શ, શલ,

+ કાચકોને કોઈ કોઈ કરકચ પણુ કરે છે એનું જાડ મધ્યમ કદનું થાય છે એક ધયના આસરે લાખા અને જોળ પાદડ એક બીજાની સામસામાં ઉગે છે કાળીઓના પાછળના ભાગ ઉપર નાના નાના વાકા કાટા હોય છે ફુલો મજરીમાં ભરપૂર પીળા રંગના થાય છે તેને પાચ પાખડીઓ હોય છે તેમાં ચાર તો મધ્યમ શીકા રંગની અને એક ઉપર લાલ જાટ હોય છે વચમમાં પુરૂષ અને સ્ત્રીકેશ હોય છે એના ફળ ઉપર કાટા હોય છે તેમાં જીપના માફક

સોળે, આપ્માન, ત્રણ, પ્રમેહ, કોઠ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) ક્ષય, સુવારોગ અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપર—કાચકા શેકી તેનું ચૂર્ણ કરી ધીમા ખાવું અથવા કાચકાનું ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સિંધવ માથે ખાવું (૨) સોળ ઉપર—કાચકાના, આકડાના અને એરડાના પાદડા વાડી ગરમ કરી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા સોળ ઉતરશે (૩) ઉપદશ્યાધિ ઉપર—કાચકાના પાદડાનો રસ ટાઢી, ધી નાખી સાત દિવસ પર્યંત મેવન કરવો પથ્થ વી અને ભાત (૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપર—કાચકાના પાદડાના રસમા આખાહળદર અને પિત્તપાપડો કસી પાવો, અથવા કાચકા અને હિંગ શેકી તેમા મીઠું નાખી ધીમા ખરલ કરી ખવરાવવું (૫) વાયુના ગોળા ઉપર—કાચકા શેકી તેની ભૂકી કરી ગોળમા ખાવી (૬) નાનાં વાછરડાંની ઠંડી અને કૃમિ ઉપર—કાચકા, અજમે અને લસણને એકત્ર કરી પાણી કરી પાવું (૭) તાવ ઉપર—કાચકાના પાદડાનો રસ ચાર તોલા પર્યંત કાઢી તેમા હિંગ બે ગુણ પર્યંત મેળવી પાવો આ આપધિ વિપમ જ્વર સિવાય અધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણ વાર પાવાથી ગુણ જણવા લાગે છે (૮) આમ ઉપર—કાચકા અર્ધા કાચા શેકી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમા નાખી ખાવું (૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાઠ બને છે તે ઉપર—કાચકાના પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમા સાત દિવસ પાવું આઠમે દિવસે ધુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધા મોખાભાર ૭ માસા પાણીમા નાખી પાવું, એટલે કાળા પીળા દરેતો ઘર્ષ ગાઠ સાફ ઘર્ષ જશે (૧૦) જલ્મે કાતરા થાય કે તે ઉપર—કાચકાના પાલાના રસમા જીરાના ભૂકી નાખી પાવી (૧૧) ભાર ઉપર—કાચકાના પાદડા, વાસનો પાલો અને બકરીની લીડીઓ એકત્ર કરી ગોમૂતમા બાંધી શેવાતું થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાંધવો (૧૨) જ્વર (તાવ) ઉપર—કાચકા શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવું (૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપર—કાચકા શેકી તેનું ચૂર્ણ ધીમા ખાવું અને ગુદાદારે ડાગના કાતગ (ભાતના છાલા) ની ધુણી દેવી, એટલે ઝાડાવાટે જંતુ પડશે.

૧૨૬. કાંજળા.—આ ઝાડ ખારીમા અથવા પાણીના ખામોચીયામા થાય છે કાંજળાના ઝાડ ઘણું કરી છદ્દળી જેવાજ થાય છે, પરંતુ તેટલા ચિકત અને બળકટ હોતા નથી એ ફક્ત બાળવાના ઝમમા આવે છે એને બકુલ વૃક્ષના ફૂલો જેવા નાના અને સુવાસિક ફૂલો આવે છે

૧૨૭. કાયાસરીઆ—મં ૩૨૮૬ મં કારાડી હિં ૦ કટશરૈયા બં ૦ ઝાંદિ તૈં ૦ ગોરેડું

આ ફૂલઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે, એના મર્બાંગે કાટા હોય છે. એના ઝાડના દેખાવ ઉપરથી ધોળો, પીળો, ભૂરો અને રાતો એવા બેદ છે.

૧ અથવા ૨ કાક્ય હોય છે એનો ગર્ભ સફેદ અને કડવો હોય છે. એની માત્રા ૧ મસાની છે

કુલોનો વાન હોતો નથી ધોળો કાટાસરીઆ.—કડવા, ફરય, સિન્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાનિને વિતાવહ છે એને વધિપક્ષિત, કાટ, વાન, ગુણધર્મ, કંદ, કંદ (ખગ્ગ), વિષ અને દાહજીનો નાશ કરે છે રાતો કાટાસરીઆ —કડવા, વજી-કાંક, ઉષ્ણ અને તીખો છે એ મોળે, નાન, વાનરોગ, કંદ, નક્તવિકાટ, પિત્ત, આશ્માન, ગ્લ, દમ અને ઉષ્મનો નાશ કરે છે પીળો કાટાસરીઆ —ઉષ્ણ, કડવા, તુગ તથા અમિતીપદ છે અને વાયુ, કંદ કંદ (ખગ્ગ), મોળે, નક્તવિકાટ તેમજ ત્વજીપનો નાશ કરે છે કાળો કાટાસરીઆ —કડવા, તીખો અને વાન, કંદ, મોળ, કંદ, ગ્લ, કાટ, વજી તથા ત્વજીય (ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકોને સળેકમ અને ઉધરસ થાય તો —કાટામરીઆના પાદડાનો રસ ઘટી મધમાં પાંચ (૨) વીર્ય ધનન ઉપર—ધોળા કાટામરીઆના પાદડાનો રસ જરૂર નાખી આપવો દિવસ ૭ (૩) પિત્ત ઉપર—કાટામરીઆનો, કાળી તુળમીનો અને બાગરનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી પાંચ (૪) દાહ દુખતી હોય તો તે ઉપર—પીળા કાટામરીઆનો પાલો અને અક્કલદરા એકત્ર ખાટી દાહ નીચે ગમવા (૫) મ્હેડાડુ આવ્યું હોય તો તે ઉપર—પીળા કાટામરીઆનો પાલો, ગજુડીની છાલ અને આમળાનો કાટો કરી ડાળવા કરવા (૬) ગર્ભધારણને મારે.—કાટામરીઆના મળો ગાયના ઘીમાં ધમી ઋતુકાળે પાંચ (૭) દાનમાંથી લોહી આવતું હોય તો —કાટામરીઆનો રસ અને મધ દાંતે ચાપડવું (૮) સ્તકૃમિ ઉપર—કાટામરીઆના પાદડા ચાવવા અને દાહ નીચે ગમવા (૯) ચાતરોગ ઉપર—પીળો કાટામરીઆ, દેવદાઝ અને મુક, એનો કાટો કરી તેમાં એકડનેલ મિશ્ર કરી તે પાંચ એટલે ગરીબ વાયુએ અકડાઈ ગયું હશે તો તે સાક ઘણે (૧૦) સ્ત્રોજ ઉપર—કાટામરીઆના પાલાનો રસ ચાપડવા (૧૧) વીંછીના દંડા ઉપર—કાટામરીઆના પાલાનો રસ દશની વિરમ બાળુના કાનમાં પાડવા (૧૨) સુવારોગ ઉપર—કાટામરીઆનો કાટો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાંચ અથવા કાટામરીઆના મળ ચારી ખાવા દિવા એનો કાટો કરી ગાન-જગ ગાખી તે મવારે પીવે

૧૨૮ ઝાટી (કાટાવાળા) ગોખર —૧૦ વનસ્પતિગ્રાહક મં નગરે ધાડે ગોખર હિં છોરગોખર કં નેગ્ગિલુ તેં ચિગિપાલેડ તાં નેરજલ તું નેગ્ગિ-તુસુરુ મલાં નેગિનિલ કાં તુરેખાગખર અં બંચતત ખાગખર કાં દિં-યુલમરેરેરિદ્રમ

આ એક ગોખરની જાત છે એના વેલા થાય છે એ વેલાના પાદડા પારીક હોય છે એ પાદડાનું શાક થાય છે આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે ચોમામામાં તે પુષ્કળ થાય છે આ ગોખરને ઘણા કાટા હોય છે તે મુકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે બોડા ગોખરને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે એના ગુણ બોડા ગોખર જેવાજ છે x ઉપયોગ—(૧) અમિપિત્ત ઉપર—ગોખરનો

x કાટીગોખરના જમીન ઉપર છાતકા થાય છે પાદડા ચણા જેવા પશુ

અને કાઠીના પાલાનો ગસ ૪ પૈમાભાગ ગાયના તાળા દ્વિમા પાવો (૨) ગલિશ્વિની ધૂપણી ઉપર—ગોખરુ અર્ધ ૬ માસા ખડીસાઢ અને ઘીમા લેવુ (૩) શરીરમાં અચેલી ગરમી ઉપર—ગોખરુ માધારણ ખાડવા તથા તેમા ખડકમા ઉત્પત્ત યનારી ગળોનો કદ છ મામા નાખવા, તથા ૪૦ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાશ બાકા ગાખી કાઢો કરી તે પ્રાત્ર જાળે પાવો અને તેજ આપધા શિલ્ક રાખી તેમા એક તોલો સાકર નાખી સાય કાળે પ્રવૃવત્ અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો, અને ચાદીએ ઉપર કપર-ભેડી અથવા પાગમ પીપળાના મળ પાળીમા ઘસી લેવ કગતા જુવુ આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ એ ઔપધ આપવુ પથ્ય પાળવુ.

(૪) ગરમીના આગર શરીરમા જન્યાથી શરીરપર ઢીમણા ઉઠ છે તે ઉપર—ગોખરુ તોલો ૧, ક કોળા ૦ તોલો અને સાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો (૫) તંતુપ્રમેહ, ઘાતુસ્થાનની કડકી, ઘાતુ-વિકાર, પ્રદર અને બાળકના પેટમા શીતળા અને ગાવર એની એક બેસ છે તે ઉપર—ગોખરુ ઘીમા તળવા તથા તેની બુકી કરી રાખવી દરેગજ પ્રાત્ર-જાળે અને સાય કાળે ૧ તોલો ગાયનુ બી લેઈ તેમા અર્ધો તોલો ગોખરુની બુકી અને અધો તોલો ખાડ કિવા સાઢ નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવુ બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાત્ર જાળે એક વખત આપવી (૬) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર—ગોખરુનો છોડ મળ સુકા ઉપાડી અષ્ટમાશ કાઢો કરી સાકર અને મધ નાખી પાવો (૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર— ગોખરુ અર્ધ મધમા ખગલ કરી મેદીના દ્વિમા સાત દિવસ આપવુ

૧૨૯ કાટેરી ડાખા.—વગડામા એક પ્રકારનો ઘોળો કાટેરી ડાખો થાય છે તે પાય છ મહિના રહે છે એના ઝાડ અડધુ માથોડુ ઉચુ હોઈ તેના ઉપર ઝાટા હોય છે એનુ શાઢ ડર છે, પગુ તેના મ્વાદ કાઈક કમી હોય છે

૧૩૦. કાડવેલ.—૫૦ કાડીઃ મં હિં ૦ કાડવેલ ૫ ૦ કાડભાગા ૫ ૦ અળી-ગુરખળી, માડુખળી મગરખળી તૈં નાદલેઃ તાં આડગણી, માડુવેઃ મલાં અણુપર પક્ષ ડા ગાં સાડખળી લાં વિટિસકોરેગ્ચલ્લગિસ

કાડવેલ એ યુરીઆ જેની હોય છે અને તેના કગતા બલી બારીઢ હોય છે એની વેલ હોય છે એને નાના નાના પેરીઆ હોય છે કાડવેલમા ત્રિધારી કાડવેલ, ચોધારી કાડવેલ, એવી જાતો છે કાડવેલીના પુડળ વિસ્તાર હોય છે ત્રિધારી કાડવેલને કાડ મધિ ' રહે છે તેનુ વર્ણન કાડમધિ ' એ શબ્દમા આપેલુ છે. કાડવેલ માધારણુ—તીખી, ડગી, ઉંચુ, માગક અને પિત્તક છે તથા કદ, ગુદ્મ, લતા, કુટ્ર ત્રણુ, પ્લીહા, ઉદર અમિમાલ, યજ વાયુ અને મલત્તભનો નાશ કરે છે એધારી કાડવેલ.—ન્યૂતોપદ્રવ તથા જળનો નાશ કરે છે અને ઉંચુ આખ્યાન વાયુ, તિમિર વાતરકત અપરમાર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) શરીરમા

કાઈક મોટા અને ફૂલ પીળા હોય છે અમાગા ગામડામા એ પુષ્કળ થાય છે. યદ્યપિ શાલીમામજ એને છ ઝાટા બતાવ છે પણ એને ત્રણુ ખુણા હોય છે તેમા એ ઉપર એકેક કાટો હોય છે ત્રીજા ઉપર નાંદ જેવાજ હોય છે

ભગેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—કાડવેલ ભરસાળમા શેકી, પીલી, એ તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રમ ગઢવો, તેમા એટલુજ ગાયતુ ધી નાખી દિવમ ૭ સુધી એક વખત અથવા એ વખત આપવો પથ્ય મોળુ ખાતુ એથી ચાદી, કાત્રા, સાવ, મન્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે (૨) **સ્રીઆંતા રજેદાષ ઉપર:**—કાડવેલ ભરસાળમા શેકી ૨ તોલા રમ કાઢી તેમા નેટલુજ વી તથા મોપી-ચદનની બૂકી ૧ તોલા અને ખડી માઠગની બૂકી ૧ તોલા નાખી આપવુ

૧૩૧. કાંડાળી.—કાંડાળીને “ સારદાળ ” પણ કહે છે આ વૃક્ષ મોટુ થાય છે કાંડાળીના જાડનો રંગ ઘેળો સફેદ હોય છે કાંડાળીના પાદડા મોટા હોય છે એના ફૂલો લાલ હોય છે એ જાડને આખા પ્રમાણે વખત ત્રસુમા મોર આવી ફૂલો આવે છે એ વખતે જુના પાદડા સર્વ ખરી પડેલા હોય છે ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે એ પોચા હોય છે આ પકિલા ફળ ગળચટા લાગે છે, એટલે તેને કોઈ કોઈ ખામ છે જગલી લોકો એ ફળમાની દાળની લીલી દાળ કરી ખાય છે એની ડાળીઓ મોગલાઈ એરડા જેવી પોચી હોય છે કાંડાળીના મૂળોનો રંગ લાલ હોય છે આ મૂળો કડા છે કાંડાળીના જાડને સફેદ ગુદ આવે છે તે ઉપયોગી છે તેને ‘ કથલા ગોદ ’ કહે છે આ જાડ ઇમારતના ઉપયોગનુ નથી એની જાલ ઉપર રમુજ માટે કોઈ કોઈ લખે છે, અને એ જાલ ઉપર કષ્ટક મત્ર લખી આગપૈલુ જવા માટે ગળે બાધે છે કાંડાળીના જાડ પુરી તેમાથી રેસા ગઢે છે ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને અપારંપી થાય તો તે ઉપર—કાંડાળીના મૂળ, પાડરવાના મૂળ, હેડુના મૂળ અને ઉખરાના મૂળ, એ સર્વને ઘસી તે આપવા (૨) અતિસાર ઉપર—કાંડાળીની જાલ ઘસી આપવી. (૩) પરમે અને ધાતુવિકાર ઉપર—કાંડાળીની જાલનો પાણી નાખી રમ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો, અથવા કાંડાળીના મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાખી પાવા કાંડાળીનો ગુદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. (૪) ગરમી, પ્રમેહ અને સ્ત્રીના રક્તસ્ત્રાવ ઉપર—કથલા ગુદર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી અપવો (૫) શીશુ અને વાઘ ઉપર—કાંડાળીની જાલ પાણીમા નાખી તે પાણી ઉકાળી તેણે સ્નાન કરવુ.

૧૩૨. કાસકી (પેદારી).—૫૦ અંતિબલા મંડુકિકા, ચક્રમેડી, કાસલી. કાંડુ ચુર્ચ, ચોચે ૧૦ ઝકઈ લિં ૫૦ કઝઈ ૫૦ પીનવેડેલા કંડુ મુલ્લુદુડવે, હાલિ-મેડકે ૬૦ ઇડિયનમેલો લાંબુ એલ્યુટિનત્ત ઇડીકમ

આ જાડ “ ઝુસ્કીનું જાડ ” “ ચુર્ચા ” “ ચુદાવળ ” “ મદની ચક્રમેડી ” એ વગેરે બીજા નામે પણ ઓળખાય છે એ જાડ ત્રણ ચાર લાચ પચના ઉચા વધે છે એ ચેમચમા ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘણાક પ્રાણેમા થાય છે એના પાદડા ત્રાયા, ડિચિર ૨૬ પત્તી પડેલા જંગળા અને અશુભો ચીવાળાં ગાલી નથ એક આગળ પડેલાં ઓ ચર આગળની લખ ઈવળા દેય છે આ જાડ ઉપર પાદડાના રીંગ પામે ફળ આવે છે એ નની મેપરી જેવડા હોય “ અને આકર મુદા નિ દેાય છે નાના બાળકો એ ફળની વીડીઓ પહેરે

છે એ ફળ લીધા હોય છે સારે ચીકણા હોય છે એ ફળના બિયા બળદાણાના બિયા પ્રમાણે લીધા હોય છે સારે મીઠા લાગે છે આ બિયાનો પણ બળદાણા પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે મુઝિકાના ઝાડની જાતનું “ ફેટકડી ” કરીને વેતલર ઉપરથી ફેટકણુ પ્રાપ્તમા નદીકિનારે થનાર એક ઝાડ છે એને ગતા ગની મુઝિકા આવે છે બાળકો એ ફળને નળકડમા નાખી ફટકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે પેટારીનું એક જગલી ઝાડ છે, તે આથી જૂદું પરંતુ પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—પેટારીના મૂળીઆ ચાવી ખાવા કિવા પાદડાનો રસ કઢી પીવો. (૨) ગર્ભપાત ન થવા માટે—પેટારીના મૂળીઆ કુવારી છોડરી કાતેલા સુતરના સમાન રોગ લેઈ તેમા માડી કર મારે ખાવવા (૩) મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે—પેટારીના મૂળીઆનો ફાટ કરી આપવો, એટલે કે તે મૂળીઆ ૧૬ તોલા પાણીમા સારા ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્યન્ત આપવું (૪) પ્રદર ઉપર—પેટારીના મૂળીઆ પાણીમા વાટી સાકર નાખી પાવા અથવા પેટારીના પાદડાનો રસ નાગરકેસરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૫) કૌત્ય, કંઈ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્જવર ઉપર—પેટારીના મૂળીઆ અને સુકનો કાઢો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૧૩૩. કિરમાણી અજમા.—(૨૦ ચૌર) આને ચાર અજમા પણ કહે છે આ પરિંયા દેશમા થાય છે આ બીજ અરબસ્તાન અને પરિંયા દેશમાથી હિંદુસ્તાનમા આવે છે એ ઝડવામ પડતા હોય છે આ આબામાથી એક સત્વ શોધી કઠાડેલ છે તેનું “ સંતાનાઈન ” એવું ઇંગ્રેજ ભાષામા નામ છે એ એક રશિયન વૈદ્યે મને ૧૮૩૦ ની સાલમા શોધી કઠાડેલ છે એ મત્વ ૧-૨ કે ૩ રતિ સુધી કૃમિ (કરમ) ઉપર સાકરમા રાત્રે અપાય છે, અને મવારે સુકનો કાઢો અથવા એરડોલ આપવું જોઈએ સુકનો કાઢો આપ્યો ન હોય તો આ ઔષધનો પ્રભાવ કાઈ પણ નજરે આવતો નથી એ ઉપરથી આ ઔષધ લુલુ છે એમ કહેવાય છે કાગળ સુક એ એવી નથી કે આ ઔષધ લગડા જેવું થાય હાલ આ ઔષધનો હિંદુસ્તાનમા ઘણાજ વપરાસ છે, પરંતુ એના માથે મારનાર એકી પુષ્કળ ઔષધો છે, એમ શોધવાથી સમજ પડે છે. આપણે અહીં આ બાલિના ઝાડ જેને સાદી પ્રાપ્તમા “ મારબેટી ” અથવા “ સુરમદ ” કહેવાય છે તે છે એનું વર્ણન આગળ આવશે કિરમાણી અજમા—કડવો, ઉજા, તીજો, અમિદીપક, વૃષ્ય અને લખુ છે એ વિદ્ય, અજર્ણ, કૃમિ, ચાળ અને આમનો નાશ કરે છે બાકી ગુણ અજમા પ્રમાણે છે ઉપયોગ—(૧) કૃમિ-રોગ ઉપર—કિરમાણી અજમા પ્રાપ્ત કાળે ઠંડા પાણીમા આપવો અથવા પાન-બીડીમા ખાવો એટલે મિઝગ (જતુવિકા) દર થય છે

૧૩૪. કિન્જાલી.—કિન્જાળીનું ઝાડ મેટું થયે છે એના પાદડા કામા હોય છે. કિન્જાળીનું લકડું ઇમરતી કમમા મારૂ ઉપયોગી છે જાદુ-ટપકા વગેરે આલે નાહિ મટે કિન્જાળીની કાકડી કેઈ કેઈ પાને ગય છે એને કિન્જા પણ કહે છે ઉપયોગ—(૧) અર્ધજી ઉપર—કિન્જાળીના પાદડાનો રસ પાવો. (૨)

પટ્ટી (કોલેરા) ઉપર—દિગ્ગળીના પાદડાનો ૨૫ આશરે પાણેર પર્યન્ત પાવો (૩) કુર્ષુમુળ ઉપર—દિગ્ગળીના પાદડાના ૨૫મા બે મનુ ઘી નાખી અને તેમા મિધાલુષુ વ્રમી પ્રતિ દિવસે ચાર પાચ વાર ઝાનમા પાડવુ (૪) કુર્ષુસ્ત્રાવ ઉપર—દિગ્ગળીના કુમળી તોગનો અને છાલનો ૨૫ એકત્ર કરી ઝાનમા પાડવો (૫) વિસર્પ અને વિસ્ફેદક રોગ ઉપર—દિગ્ગળીની છાલનો ૨૫ ઝાંઝી તેમા કુમળી દ્રો તથા ચાખા વાટી તેના લેપ કરવો

૧૩૫. કીડામારી.—મં ગિધાન, ગધન, ગધક હિં કીડામારી કં કરિ-ગિડ, કત્તિગિરી તૈં ગાડિદગાડાપારા તાં અકુટિતાપાલાધ મક્કાં અકુટિતપાલી. ઈં એકિટએટડ લાં એકિટલોમિયાએકરીટા

આ વનપતિ વર્ષાંયુ છે એને મરાડીમા ‘ગધારી’ કહે છે એના વેલા હોય છે ફક્ષિયુ હિ કુસ્થાનમા એ નદીના કિનારાપર કાળી જમીનમા શ્રાવણુ મામમા ઉગે છે એના પાદડાનો ૨૫ વણેા કડવો અને ઉચ છે ઉપયોગઃ—(૧) જનાવરોની ચાંરીમા કીડા પડે છે તે ઉપર.—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવા, એટલે કીડા મરે છે (૨) દાદર ઉપર—કીડામારીના પાદડાનો ૨૫ એકત્ર કરી મેળવી ચોપડવા (૩) પેટપીડ ઉપર—એના બે પાદડા પાણીમા મસળી પાવો (૪) નાનાં બાળકોના મળ સાફ થવા માટે—એના પાદડા ડુડીએ બાંધવા (૫) શીતજ્વર અને સતત જ્વર ઉપર—એના પાદડાનો ૨૫ શરી- ચોળવો એટલે તાવ તટાળી જાય છે અથવા તેના કિચિત્ ૨૫ સેવન દરવાધી પણ જાય છે (૬) કૃમિ ઉપર—કીડામારીનો ૨૫ કાટી પાવો અથવા બીયાના ચૂર્ણની કાશી આપવી (૭) સોજા ઉપર—કીડામારી મમુદ્ર-ફળ માલકાકણી અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો

૧૩૬ કુકરપાડાનો વેલો (કુકરવેલ).—મં દેવદાલી મં દેવડાગરી, કાટેષદ્રાવણુ હિં સોનૈયા, અદાલ, વચગવલ, બિદાલી યં દેયાતાડા ઈં એકટલી-લ્યુકા લાં બુકાએકિનેટા કં દેવડાળી દેવડાગર તૈં ઇતરગડી

કુકરપાડાના વેલા હોય છે એ વેલાના પાદડા કોકોડીના પાદડા જેવા હોય છે ઘણા વર્ષોના બુના વેલાની જમીનમા ગાડ અનેલી હોય છે કુકરપાડાના ફળનો આઝાર કોકોડાના જેવો હોય છે અને તે ઉપર નેવાજ કાટા હોય છે એ ફળેા મુકવી ભાગવાથી અદ્યથી બીયા વગેરે નીકળી જઈ જળી જેવી રેપાએા નીકળે છે એ ઘણીજ કડવી હોય છે મરાડીમા કુકરપાડાને ‘કેટલવણુ’ પણ કહે છે x

કુકરપાડાનો વેલો—કાતિઝરક ઉંચુ, ઘટ્ટ, તીખા તથા તીક્ષ્ણ છે, અને પાક, કઠ, દમ, ઉષ્ણમ મળવ્યાધિ ક્ષય, કમળો કૃમિ, દંડકી, તાવ, સોજા વિપદોષ,

x હિન્દુતાની વેલો આ ફળ અન્યત કડવા હોવાથી કેટલીક ઔષધીના કવાથમા નાખે છે વોડાના શરીરમા જે કૃમિ પડા હોય તે બીજા મશાલાની મથિ તેને આ ફળ ખવડાવે છે આની તુગીયાના જેવી નસોવાળાં ફળોની બીજા બે પણ જાતો થાય છે એના ફળમા પાણી ભરી ગયા તેના રસ લે છે તે લાભ-કર છે પરંતુ એ રસ ઉષ્ણમને શાત પાડે છે

જૂતખાંધા, અગ્નિ તથા ઉત્તરુ વિષ એ સર્વનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—
સારક, કડવા અને ગુમ, ફૂંસ, કફ, શળ, અર્થ અને કમળો, એના નાશક છે.
ઉપધોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—કુકળપાડો પાણીમા વાટી તે પાણી
ગાળી તે ગ્સ, વિષનુ નંગ તથા પીનારની શક્તિ બેઠ પાવો ઉતાર લી આ
ઔષધ જાદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણુ ચાલે છે બીજો મકાર—સુકાયેલા
ફળની રેષાઓ એક ગુળથી બે ગુળ પર્યંત પાણીમા મેળવી, તે સણી બે વેલા
પર્યંત ખાવુ ઉતાર લી. (૨) કમળીના રોગ ઉપર—કુકળપાડાના લેલાને રસ
નાકમા પાડવા, અથવા કુકળપાડાનુ ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર લાઇ નાકે સુધવુ, એટલે
નાકમાથી પીણા સાવ થઇ બે પહોરમા કમળોનો રોગ ઉતરશે (૩) મૂળવ્યાધિ
ઉપર—કુકળપાડાના બીજ અને જોળ, એ પીણીના રસમા વાટી ગુણ ઉપર લેપ
કરવા, એટલે સણુકા તત્કાળ બધ થાય છે (૪) ગંડામાલા ઉપર—કુકર-
પાડાના બીજ વાટી તેનુ એક ટીપુ અને માણુસના મૂત્રમા નાર ટીપા એકત્ર કરી
કાનમા પાડવા (૫) મધુરા ઉપર—કુકળપાડાની જળ પાણીમા મસળી તે પાણી
શરીરે ચોપવુ (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સિંધવ અને કુકળપાડાના બીજ
કાળમા વાટી મસા ઉપર લેપ કરવા, અથવા કુકળપાડાના કાદાથી ગુદમથાલન
કવુ અને ચૂર્ણ કરી ધુણી આપવી, કિંવા કુકળપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને
ગુદાકુર થશે નહિ (૭) રાત્રિના તાવ ઉપર—કુકળપાડાના મળ કાને બાંધવા
(૮) પાડુરોગ ઉપર—કુકળપાડાના પચાગનુ ચૂર્ણ દૂધમા અથવા પાણીમા
ચાગ માસા આપવુ એટલે એક મહિનામા પાડુરોગનો નાશ થશે

૧૩૭. કુબી—(સં પેલી) એ ભાજુ યુગેપિયન લોકોએ યુગેપથી આ દરમા
આણેલી છે એ પહેલા અહીના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી એમ કહે છે
કુબીમા ત્રણ ચાર જાતિ છે જેને ગદા થાય કે તે ઉત્તમ હોય છે આ ભાજુ
ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે કોબી કે કુબી—જેને ૩૬ થાય છે તે મધુર, રૂક્ષ, સ્વચ્છ,
શીતળ, ભેદક, ગ્રાહક, રચિકર તથા ગુરુ છે, અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ
કરે છે એના કદના પણુ તેજ ગુણો છે કુબી, જેના પાદડાનો ગદો થાય છે
તે-મધુર, તૃપ્ય, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અસિદીપક,
હૃદય અને વાતકર છે, તે કફ, પિત્ત જ્વર, પ્રમેદ, કેદ, ઉદગ્સ, રક્તદોષ અને
પિત્તજન્ય ભ્રમનો નાશ કરે છે

૧૩૮. કુબો—મં કોણુપુપી મં તુખા, જેમા કાં ગેતવડ, ગેતકુભા,
તુખા હિં ગૂમા, ગુમા, દણુલલી બં પલવયા ૩૦ નાં તું તુએ મં તુપા-
નેં ગચસંવેદ્દુ ગણુગતુમ્મિ લાં તુકામ નિપેલોટમ

આ ગ્રાડ નાના હોઇ સુમારે બે હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા ખારીક
અને લાળા હોય છે એના ફૂલો ખાગીડ ધોળા ગ્ગના હોય છે અને તે શિવતે
ચડાવે છે એ ગ્રાડ પરતગ જમીનમા અને જૂના ખડરામા પણુ ઢિગે છે ગુણુમા
એ ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીગ છે કુબો—ચિકર, તીખા, ભેદક, પચ્ચકર-
મીડા, સાગક, રૂક્ષ, ગુરુ, ખારો તથા વાતપિત્તકર છે, અને વાત, કફ અમિમાહ,

સોળે, કમળે, તમકાંધાસ, કૃમિ તથા ચળોનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં—રવાડુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, મુર, બેદક તથા લીખા છે એ કમળો, મેલ, તાવ અને સોળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર—કુખાના પાદાના રસમા મરીતુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૨) પેટપીડ અને નળ કુલે તે ઉપર—કુખાના પાદાના અગરસ ખારકમા નાખી પાવો (૩) વાસુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો—કુખાનો અગરસ મધ નાખી શકિત પ્રમાણે છ મામાથી ૧ તેલા સુધી પાવો. કિતાઈ થી અને ભાત (૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર—કુખાનો રસ ત્રણ માસા, કુલાવેલા તેલીયા ટકણખારની ભૂકી એ ગુળભાગ અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણુ કરી આપવુ. (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર—કુખાના રસનું અજન કરવુ (૬) કમળીના રોગ ઉપર—કુખાના રસનું કિવા કુખાના રસમા હિંગ બસી તેનું અજન કરવુ (૭) સોળ ઉપર—કુખો અને કંવા લીમડા એના પાદા ઉકાળી બાફ આપરી, એટલે પરસેવા વળી સોળે ઉતરે છે (૮) આદારીશી ઉપર—કુખાનો રસ નાકમા પાડવો

૧૩૬. કુરુકુલા—કુરુકુલા ઉકરકમા અને બીની જમીનમા થનાગ રોપો છે એની આકૃતિ અળતી જેવી છે એની ઉચાર્ધ વેત કરતા વધાર થતી નથી. એના પાદા કારકાના પાદા જેવા હોઈ ગોળ અને ધણુ નાના હોય છે કુરુકુલાનું એકજ પાદકુ ઉપર આવે છે, એટલે તેને ડીટા સુદા તોડી કાઢે છે એનું સાક અળતી જેવુ પરતુ સ્વાદ વગરનું થાય છે એમા ઘણુની દાળ નાખવી જોઈએ

૧૪૦. કુવા—આ વૃક્ષો સભાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમા ઘણુ થાય છે એનાથી ધણી છાયા મળતી નથી. કારણ એ ૫૦-૬૦ ફાથ ઉંચુ વધે છે અને ૨ થી ૩ ફાથ પહોળુ હોય છે તથા ઉપરના ભાગમા પશુ ધણુ વિનાશવાળુ નથી હોતુ એ વૃક્ષનું સાકડુ કઠિન અને સીધુ હોય છે એ માટે તેની ડાલકાડી કરે છે. ગામાતક અને કર્નાટકમા એને ‘કુવા’ કહે છે એને નાગની ફણી જેવા ગતા પૂલી આવે છે, એથી એને ‘નાગણિનું વૃક્ષ’ એમ પણ કહે છે એનું ફળ ફેડવાથી તેના વિલક્ષણ વાસ આવે છે, તથા તેમા બે કાળા બી હોય છે એની અદરનો મર્જ બાળકો ખાય છે એનું સાકડુ ઘણુ ઉપયોગમા આવે છે

૧૪૧. કુળર્ધ—(૫૦ સુપરી ૫૦ ફેડણી) જે મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી ગનમા જ્યા ત્યા ઉગી નીકળે છે રાત્રી માંડીની જમીનમા અને કુગરી પ્રદેશમા એ પુકળ થાય છે એ ભાજીના કાદા ઘોળા હોઈ તે જમીનમા હોય છે એ ભાજી કેવળ લીલાતરી જેવી છે કુળર્ધની કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે એને ઝીણા ઘોળા ફૂલ આવે છે એ ભાજી સ્વાદે સારી છે તેને ખારીને અથવા પહેલા મીઠુ લગાવી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પછી વવારે છે કુળર્ધ—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફર અને ગુરુ છે x

x વગર ઉલેકો આ કુળર્ધને “કણુઝરા” ના નામથી ઓળખતા હોવાનું બેષક રીતે જાહેર કરે છે, પરતુ એને યોગ્ય બીજી કશી બાબતો નિષ્ક્રમથી

૧૪૨. કુંદ (કાગડો):—સં ૫૦ મં કુંદ કો ૧૦ કુંદકાગડા કં સુરાગિ.
તેં મોઢ હિં કુંદકો વક્ષ, કુંદકો પુલ

કુંદના વેલા હોય છે, એ વેલા ચમેલીના વલા જેવા થાય છે એને આસો કારતક માસમા ફૂલ આવવા માટે છે આ ફૂલ ગનભોગરી પ્રમાણે હોય છે એ કાંઈક લાખા હોય છે એને ચૈત્ર વૈશાખમા ધણો ભગ આવે છે એનો ધણોજ વાસ આવે છે, પરંતુ તે સહેજ ઉમ્મ હોય છે

૧૪૩. કુંવાડીઓ:—મં ચક્રમર્દ મં તરોટા, ટાળકા હિં પવાડ—૨, ચકવડ, ૫૦ એડાચી, ચાકુદા, ચાટકાટા કં ટકરીક, હુસલગિતગચે તેં તાટમચુ, તચિરસ તાં તગરે, વિદુ પું તજકુ મલાં તડગ ગોં તેકિલો, કાં મંછ-સોવા ધં એવલલીન્ડ કેસા લાં કેસાટોરા

જગલી શાકમા કુંવાડીઓ એ જગત્રસિદ્ધ છે વરસાદ પડ્યાને પદ્ય દિવસ ચતાજ કુંવાડીઓ શાક કરવાના કામમા આવે છે એ કાડ સુમારે કમપૂર ઉચા વધે છે એને પીળા રંગના ફૂલો આવી ખારીક શીંગો આવે છે એ શીંગોમા મેચીના જેવા મિયા આવે છે ગરીબ લોક કુંવાડીઆની ભાજી ઉપરજ કેટલાક દિવસ કાઢે છે કુંવાડીઓ:—મીડો, રક્ષ, લધુ, કડવા, શીતળ તથા ખારો છે, અને વાયુ, પિત્ત, દાદર, વદ, કોદ, કુંમિ, દમ, મસ્તકચળ, વ્રણ, મેદોશોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરેચિ, તાવ, મલ મૂત્ર-સ્તબ, મેહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે એના બીજ:—માહક, ઉષ્ણ, તીખા અને કદ, કોદ, દમ, ઉધરસ કડૂ, વિષ, દાદર, સોબો, શુદ્ધ અને વાતરકતનો નાશ કરે છે એના પાકાની ભાજી:—લધુ, પિત્ત-કર, ખાટી તેમજ ઉષ્ણ છે, અને કદ, વાયુ, દગજ, કોદ, પ્રમેહ, કડૂ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—કુંવાડીઆના મૂળ ધસી ચોપડવા (૨) કાળપુળી ઉપર:—ધોળા કુંવાડીઆનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવા (૩) દાદર ઉપર:—કુંવાડીઆના પાકાનો રસ લીમડાના રસમા મિશ્ર કરી ચોપડવો (૪) સોમરોગ એટલે જલમર ઉપર:—કુંવાડીઆના મૂળ ચોખાના ધોવગમણમા વાટી પ્રાશન કરવા (૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે ઉપર:—કુંવાડીઆના મૂળ લાવી ધોઈ રવચ્છ કરી સુકવવા અને તેની વસ્ત્રમાળ ભૂકી કરી રાખવી પ્રતિ દિવસ પ્રાત કાળે ઘી ૨ તોલા, માકરની ભૂકી ૧ તોલો, એમા એ ચૂર્ણ ૪ મામા-થી ૧ તોલા પર્યન્ત કાલ્પી ચાટવું એના ચોગથી લોહી શુદ્ધ થઈ શકિત પણ વધે છે (૬) આદારીશી ઉપર:—કુંવાડીઆના બી કાળમા વાટી લેપ કરવો (૭) ખરજવા ઉપર:—કુંવાડીઆના બીમા ૬ ભાગ, ખાવચો ૪ ભાગ અને ગાજરના બી ૨ ભાગ, એવું ચૂર્ણ માટલામા ધાલી ગામતમા ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવું. એ આંધ યુગવા ન દીકું હોય તો વર્ષભગ ઉપયોગમા આવે છે (૮) વસામેહ ઉપર:—કુંવાડીઆના મૂળનો કાકો પાવો

મળી આવી નથી. પદ્યએ કણ્ઠરો નિ. ન. ૧૭૩ બીજો બનાઓ છે. તેમજ સં સુવની એ કસોજી જરાનું નામ પણ દેખાય છે.

(૯) બદ કુટવા માટે—કુવાડીઆનો પાલો બારીક વાટી તેની ગોળી કરી બદ ઉપર બેમાડવી એ પ્રમાણે એકેક પહોંચે તાજી ગોળી બેમાડવી, એટલે બદ પડે છે (૧૦) વાહરડાંને કિંવા દોરોને કરમ પડયા હોય તે ઉપર—કુવાડીઆના પાલોનો ગમ કાઢી તેમા તેટલીજ ઊંચ નાખવી અને ગણક ૧ તોલો અને હિગ ૫ તોલા પર્યન્ત લઈ બન્નેની ભટ્ટી કરી તેમા મિત્ર કરી પાવી વાહરડાંને આપવાનું હોય તો રમ નવટાક અને ઓપવા ચતુર્ધાશ જોઇએ મોટા દોરોને અઢેરથી ગેર પર્યન્ત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઓપવા જોઇએ (૧૧) રીતપિત ઉપર—કુવાડીઆના મળનું ચૂર્ણ વામા કાલવી પાવુ x

૧૪૪. કુંવારું—સં કુમારી, ગૃહકન્યા મં ૬૦૬૬ કાં ૬૦ કુવારકાંડે હિં ૦ ધી ગ્રવાર, ગુવારપકા બં ૦ ધૃતકુમારી. કં ૦ લોહસર, કટાલિમિડ તાં ૦ કટાલે તૈં ૦ કાલાખાડ, પિન્નગોડિટકલવદ, વિરજજીતોગે તું ૦ નોલિસરા મલાં ૦ કટાવાલા કાં ૦ દરખેતેસિન્ન અં ૦ મુસયર ઇં ૦ બાબે રોઝ અંલોઝ લાં ૦ અંલોઝ બાર્ડેન્સ

એળાઓ એટલે કળોભોળ જોમાથી બને છે તે વનસ્પતિનું નામ કુવારપાકુ છે એ હમિજ વર્ગવારી પ્રમાણે 'લિમિએસી' નામના ઉદ્ભિજ વર્ગમા ભગે છે. આનું ધૃતકુમારી નામ કેમ પડ્યું એ નિશ્ચયાત્મક જણાતું નથી પરંતુ એવા તર્ક થાય છે કે પ્રાચીનકાળમા કુવારના તાજા કડકા ધીમા તળી તે ધી ઔષધમા વાપરના હશે, આથી એ નામ પડેલ હશે કુવારના મૂળ મુદ્દા ઉપેડી લીધેલા છોડ દવામા ટગારી ગમલા હોય તે જમીન અને પાણીનો આશ્રય મળવાથી ઉગે છે અને વધે છે, તેથી તેના ગૃહકન્યા, તકલી એ નામો પડેલા હશે અમરાઅજરા, મુકટકા, ન્યૂલફલા, અફસા, સુગમા અતિપિચ્છિલા આ સર્વ મૃગત નામો ખુલ્લે-ખુલ્લા અનવર્થક છે એના પાકા જડા હોઇ તેમા ગમદાગ મળે હોય છે, તે જણાવડત્તા હોય છે એ પાકુ અગાગમા શેકી તેનો પાતળો ગમ કાઢી, તેમા થોડો ગોળ નાખી નવા જન્મેલા તુગતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ ગળથુથી કરી પાય છે પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે કુવારને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના અગમામા મધ્યમાથી ડાડા પુરી ઉપર તોરા આવે છે એ ડાડાને ગુજરાતમા શેલરાં (શેલડા) અને મરાઠીમા શેલાવે' કહે છે એ છોલી એનું માક અને કટી વરે છે તે ઉત્તમ થાય છે તેની કટી ન્વાદિષ્ટ થાય છે એ શેલરાં પાકી જાય એટલે તેને ગવળીયા કહે છે તેના ઉપર લાલ રંગના ફૂલ થાય છે આ ગવળીયાને લોકો કશા ઉપયોગમા લેતા નથી કુમળા તોગ લીમા તળી ખાય છે એ લાજુ ફર-માશી હોઇ મોડી મળે છે ગુજરાતની લોકો કુવારનું અથાણુ કુ છે કુવારના ઉપરના પાદડા મુકાય કે અદ્યથી નવા પાદડા ફૂટી એ વનસ્પતિ હમેશા તાજુ રહે ' એ આ વનસ્પતિમા મોટા ચમત્કાર છે એના ડીટામાથી અનુ ફૂટી એની

x કુવાડીયા (પવાડીયા) નો નુપ થાય છે પાદડા ગોળ અને ગેર-ગાડી-મા પાચ પાચ થાય છે ફૂલ પીળા અને એના ઉપર ફળી થાય છે બીજ, મળ, ખાલ અને પાદડા વપરાય છે એના બીનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે બીજમાં-નો ગર પીળો હોય છે

શ્રદ્ધિ થાય છે કેટલેક દેહાણે કુવારના મોટા વનો હોય છે એળીયો.—(સં એલી-
યક મં કાલાબોળ, એળ્યાબોળ હિં એલવા તૈં બોલ ઇં સોફેદન એલોઝ લાં
આલોસોફોદ્રીના કાં મુમખીર યુનાં કંગ અં સીમર સુનરે) એળીયાની
ખનાવટ અને તેનું આદ્યસ્વરૂપ—એ પ્રકારનો એળીયો બગરમા મળે છે (૧)
કુવારનો સુન્દરો અગમ અથવા તેના પાદડા ઉકાળી તૈયાર કરેલા કાદાનો
ખનાવલ હોય છે તેમાથી સોફાદ્રીન (સફાતીયો) એળીયો ઉત્તમ માનેલો
છે તે ઉપરથી કંઠુ અને ઝાળાશ પડતા રંગનો હોય છે ભાગવાથી ભાગેલ
પાણી તરફથી જોતા તે સુવાળો હોઈ ગળની માફક ચત્વરકતો હોય છે સુગંધીવાળો
હોઈ સ્વાદમા ઘણેજ કડવા હોય છે આ જગ્યાગ તરફથી મુખાઈ આવી બહાર
દેશ તરફ જાય છે (૨) જલ્દગ્યાદી એળીયા જલ્દગ્યાદ સરચાનમાજ તૈયાર થાય
છે તેના ગાગડા ગોળ આકારના અને ઉપર નીચે ચપટ વડી હોય છે તેનો વખ-
ગશ હિન્દુસ્તાનમા થાય ૧૨ ઔપધી ઉપયોગ માટે એળીયો વાપરવાનો હોય તો
ફરીથી પાણીમા ઉકાળી તેમાનો ગારો કઢાવી તે ફરી જલ્દો કરવો પડે છે એવી
રીતિથી તૈયાર કરેલા શુદ્ધ એળીયાનો ઉપયોગ હજેજ ગ્લાયનશાસ્ત્રીએ અને
ઔપધી વેચનારા ડરે છે ને તેનો કસ મેળવવાને દરોજ તપાસ કરે છે એળીયો
ટાઢા પાણીમા પિગળતો નથી, પરંતુ પાણી ઉનું કુપ્ત એટલે પિગળે છે તેનો રસ
કેટલીક વાર ગ્રેવા દેવાથી તેની નીચ રાગ જેવું સત્વ જામે છે તેના ઉપરનું
પાણી ખારા ગુણવાળું હોય છે તેના ક્ષારના પાણીથી ઘેરો ગ્રાશ પડતો રંગ
થાય છે ક્ષોમીનવાળુ પાણી મેળવે તો ફીક્ક જઈ પીજો સત્વ પડે છે (તેજ
એલોઈનનું મત્વ) હલકા દારૂમા (મુક રિપિટ) એળીયો પક્ષણ પછી જે
મત્વ નીચે ગ્રહે છે તે આવડા કરેલ મલમલમાથી દાળીને નીચાઆ પછી જે ડચ
ગ્રહે છે તેનેજ હજેજમા “ એલોઈન ” કહે છે એ ગ્રટિક રૂપ છે અને પાણી-
મા પિગળે છે એનેજ પ્રકૃત વનસ્પતિમાથી તૈયારકારી મત્વ હાવેલ છે આ શુદ્ધ
‘ એલોઈન ’જ કકા રેચક છે તે વણા નાના પ્રમાણમા (૧૦ થી ૨ જૈન
મુધી) કોઈ પળ અનુપાનમા (સારક સાથે) આપવાથી પેટમા આકડી ન
થતા રેચક થાય છે કુવારપાડાના રસનો ઔપધી ઉપયોગ.—વણા દિવસથી
કુવારનો ગળ સાકરમા મેળતીને તાવનો દાહ શાત કરવા તાવવાળોને આપવાની
પ્રથા છે. કુવારનો તાળે રસ રેચક અને ચોનિદાહ (ગલાંશયની શિશિલતા) ઝમી
કરનાર છે. આખા આવી હોય તો (પિત્તના અભિવ્યદ વિકારમા જોને ઇજેજમા
કેટરલ કન્ઝન રીવાઇટીઝ કહે છે) ફટકડીની બુકી કુવારના રસમા મેળવી તેનો
પાપણુ ઉપર લેપ કરવાથી આખની અતઃ ત્વચાનો રવગવટ કમતી થઈ રક્ત
છુટી જાય છે મ્હંસુર પ્રાતમા જીએને અટકાવ આવતો ન હોય તો કેટલાક
દિવસો મુધી કુવારનો રસ આપે છે કાસિઆડિ એટાઈ નામના ચુદ્ધરૂ ઈસ
૧૫૩૪ મા ગોવાના ગવર્નરના ડોક્ટર હતા. તેમણે કુવારપાડાનો એક કદપ કળેલ
છે. તે આ પ્રમાણે—ગરબના કડકા ૮ તોલા, સાકુ (ધસીયુ) ચીકુ ૧ તોલા,
એ દશ તોલા પાણીમા ઉકાળી તૈયાર કરેલો કાઢો ગાળી તેમા ૨ થી ૨૫ તોલા
મુધી સાકર નાખી તે પહેડીએ આપવો અમૃતસર અને સુન્દર તરફ કુવારપાડાના

ઠકડા મીઠામાં નાખી તેનું અથાણું કરે છે, અને તે જેની કુષ્ઠા (જૂખ) મદ પડી હોય તેને ખાવા આગે છે જનાવરના ઔષધોમાં પણ એળીયાનો ઘણે ઉપયોગ થાય છે મોઢીના ડુવાગનો રસ (અથવા એળીયો) ગરમ પાણીમાં મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાંની પીડા બધ થાય છે એળીયાનો ચોનિરોગ, ત્વગરોગ, બરોળ સખથી ગેગ, નેત્રરોગ, અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ છત્યાન્ન અનેક રોગ ઉપર કુવારનો તાલો રસ અને એળીયાનો ઉપયોગ થાય છે એળીયાનો ઉપયોગ હાલમાં ડોક્ટરી ઔષધોમાં વણે થાય છે પીલ એલોઝ એટ નર, પીલ કાલોસીનથ કમ્પાઉન્ડ, પીલ રીહાઈ ક્રો (કમ્પાઉન્ડ), ડીકાક્સન એલોઝ ક્રો, વાઈનમ એલોઝ એ હમ્મલ ઔષધોમાં એળીયો હોય છે કુવાગના રસમાંથી જે “એળીયો” એટલે ‘ ઝાળો યોગ ’ તૈયાર કરે છે એ યોગઃ—સારક તથા રેચક છે અને આર્તવશુદ્ધિ કરે છે કુવારઃ—શીતળ, કડવી, મદગધિ, રનાયન, અગ્નિદીપક, બેદક, મધુર, પુષ્ટિકર બલકર તથા જૂખ છે અને વિષદોષ, કફપિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરમ પ્લીહા ક્રોડ ગુદમવાત, ચક્રેત, જ્વર અધિ, ત્વગદોષ (આમડીના દોષ) વિન્દ્રોટક રક્તવિન્દ્ર, અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના ફુલઃ—ગુરુ છે તે વાત પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપ-યોગઃ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર—કુવારનો કાંઈ દશ મામા પર્યંત લઈ તે ડાકરવણું પાણીમાં આપવો એટલે ઉલટી થઈ કફાશયનુ ગોષણ થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે (૨) બરોળ અને અપચ્છી ઉપર.—કુવારનો રસ હળદર નાખી પાંચ (૩) ઉધરસ ઉપર—કુવાર અગારામાં ગોટી તેનો રસ અને અરકુસીનો રસ અથવા મધ, એમાં લીંડીપીપર અને લવંગની જૂકી નાખી તે પાવુ (૪) કફ અને ઉધરસ ઉપરઃ—કુવારનો ગર્લ મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો (૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર—કુવારનું પાકુ ચીરી પાણીમાં ઘોઈ તે પાણીમાં કુલાવેલી ફટકડીની જૂકી અને અરીશુ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું અથવા કુવાર અને ચિત્રાના પાંદડા એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) સ્તનરોગ ઉપર.—કુવારનો કઠિલ ઘસી તેમાં હળદરની જૂકી નાખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો (૭) વાઘ કરડયો હોય તોઃ—કુવારનું પાકુ હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાંધવું (૮) અગરમાં જનમેલી ગરમી, પ્રમેહ, કંડકી, હાડીયો તાવ અને રસાયનો ઉપરઃ—કુવારના પાંદડાનો રસ સુમારે આગ માસાથી એક તોલા પર્યંત લઈ તેમાં જીરાની જૂકી ચાર ગુળ અને જરીની જૂકી બે ગુળ પર્યંત નાખી તે પાવુ (૯) અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપરઃ—કુવારનો ગર્લ ચોપડવો એટલે ત્વગિત દાહ શમન થાય છે અથવા કુવારનો ગર્લ કપડામાં નાખી માળી લઈ, તે બલકમાં મીઠાનું પાણી નાખીને પીછાથી શરીરે ચોપડવો (૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટેઃ—કુવારનું મળ ગોમૂતમાં ઘસી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવું (૧૧) કુવારનો પાંડ—કુવારનો ગર્લ પાણીમાં પલાળી રાખી પછી ઘોઈ વજ્ર ઉપર પહોળો કરવો પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો, એટલે શરીર માંહેની ગરમી, અઅપિત્ત તથા કંડકીનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

(૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો:—કુવારનો યવક ઉપલી બાજુએ કાન ઉપર રાખવા અને વસ્ત્રાળ કરેલું થોડું બદલતું પાણી કાનમાં પાડવું (૧૩) કમળી ઉપર:—કુવારના કાદાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી નરમ કરવું એટલે કમળાથી આંખો પીળી થયેલી હશે તે કમળાનો નાશ થશે (૧૪) ભાર ઉપર—એળાચો અને ડિકામાલી એકત્ર કરી તે પાવું

૧૪૫ કેતકી.—(સં કેતક ૬૦ નોએઅનવાલી) શાપાનના પાદડા જેવાજ કેતકીના પાદડા હોય છે, પરંતુ તે કળ્તા તે થોડા પહોળા છે એ પાદડાને છેડે કરવતી જેવા કાટા હોય છે એ કાટા સર્વત્ર થાય છે કેતકીના પાદડા પલાળી રાખી તેના દોરડા વણે છે તે મજજીત હોય છે કેતકીના પાદડાના મધ્ય ભાગમાંથી ઉભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે એ લાકડી અમરગિરીની મરી કરવાના કામમાં આવે છે એને કોઇ “ધાયાળ” કહે છે ઉપયોગ:—(૧) કૂં ઉપર—કેતકીના પાદડાનો રસ કાઢી શરોંગે ચોળવો એથી બળતરા થાય છે વધુ આગ થવા લાગે તો છાણુ ચોળી કડા પાણીવડે મ્નાન કરવું (૨) મુસલયા રોગ ઉપર—કેતકીના કાદાનો રસ પાવું

૧૪૬ કેરડી (કે, કારવી):—સં કરી મં નેપ(બ)તી હિં કરેલ કં નિષ્પતિગે, નિષ્પરી, મગજિગિલ નૈં કમગ, કુરાક ૬૦ ક્યાર ૬૦ કેપર લાં કેપેરિસ્સ્વાઇનોઝા

આ કાંડ કોકળુમાં મર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કાંચી પાચ છ હાય ઉચી સીધી વધે છે એનો ઉપયોગ દટી અને વાડ માટે થાય છે કારવીના ફૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે તેને લઇ મધમાંથી તેનું મધ બનાવે છે x (૧) બાળત (સુવા) રોગ ઉપર—કારવીના બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવા

૧૪૭. કોરડો.—(સં કરી મં નેપતી) કેરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં “કરેલ” કહે છે એ કાટરી કાંડ છે એને પાદડા આવતા

મિ પદેજીએ મગડીમાં વનૌં ગુણાંમાં આ વનસ્પતિનું નામ જો કે કેકતી આપેલ છે વળી તેના સમાન પાદડાવાળી શાપાનના વર્ણનમાં એનું નામ કેતકી માન્યુ છે, એથી એનું ખરું નામ કેકતી કે કેતકી માનવું એ સશયાત્મક છે તો પણ કેતકી કે જેનું બીજું નામ કેવડો છે એનાથી આ જુદી તેનીજ જાતિની છે જેના ફૂલમાં સુગંધી ઘસીજ હોય છે

x નિષ્કોટમાં કેરડી અને કેરડાનું વર્ણન જુદું દેખાતું નથી માત્ર લોકો એકજ જાતના વૃક્ષને કેરડી કે કેરડાના નામથી ઓળખે છે, પરંતુ અહીં પદેજીએ મગડી વનૌં ગુણાં બીજા અને ચોથા ભાગમાં એ બે વચ્ચે વર્ણન કરેલ હોવાથી તે બન્ને જુદા દેખાય છે પણ વાસ્તવિક તેમ ન હોવાથી એનું અનુમાન થાય છે કે, બીજા ભાગમાં કરેલ વર્ણન ઉપરાંત વધુ વર્ણન કરવાને ચોથા ભાગમાં પુનઃ વર્ણન કરેલ છે એમ મિ પદેજીની કૃતિને નહિ અલ્લવાને માટે બન્ને વર્ણન એકત્ર કર્યા નથી. વળી કદાચ નાના મોટા છુપને લીધે બન્ને જુદા જાતીએ તો પણ ભાગ માનવા પ્રમાણે તો ખોટું નથીજ

નથી. એને આખા અગ ઉપર બોગીના જેવા કાટા હોય છે એ માથોડું એ માથોડા ઉપર વધે છે એને રાતા ફૂલો આવે છે અને નાના બાગ જેવાક ફળ આવે છે એ કળીને બારીને શાક કરે છે અને અથાણુ પછી કરે છે કોષ કોષ એ ફળોને છાશમા મીઠું નાખી તેમા ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સુકવી પછી તેનું શાક કરે છે એના પાકા ફળોનો રગ લાલ હોય છે એને પીચું કહે છે ગામડામા એ ઝાડ પુ'કળ થાય છે કેરડા—ઉખરુ, તુરા, તીખા આધ્માનકારક, રચિકર, ભેદક તથા ગ્વાદુ છે, અને કક, વાયુ, આમ, વિપ, સોળે, ત્રણગાથ કૃમિ, ખરજ, અરચિ, મવશળ અને આમનો નાશક છે એના ફળા:—તીખા, કડવા, ઉખરુ, તુરા, વિદાસી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારા હલ્લ તેમજ રક્ષ છે, અને કક, મેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ:—વાતકાન્ક, તુગ અને કક પિત્તાના નાશક છે ઉપયોગ—(૧) દત્તરાજ ઉપર—કેરડાના મૂળ ચાવી ખાવા, એટલે જળ તાપગ્તોય નાશ પામે છે

૧૪૮. કેવડાનું ઝાડ—મં કેતકી મં કેવડા હિં મ્વગ-ડા મગનમ્લ કં બિલેકેફે મુડીગે તૈં મુગલીપુતુ, ગાજગી, કેતકી તાં કદમે તું કેદઈ, મુદેઈ મલાં કના, કેનકી ગોંકેદઈ, ગોડઈ ફાં કરજ અં કાદી લાં પેડેનસ એડારા રિસીમત

કેવડાનું ઝાડ એ માથોડા ઉપર વધે છે એના લાખા લાખા એટા થાય છે એ ઝાડ ઘણેક દેશો થાય છે એના પાદડાને કાટા હોય છે કેવડાના વનો વણા ઘાડા હોય છે એમા ઘોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે ઘોળી જાતિને કેવડા અને પીળી જાતિને કેતકી કહે છે કેતકીનો ઘણો વામ આવે છે અને તેના પાદડા ઘણા સુકુમાર હોય છે આવળુ મામમા કેવડાની મોમમ હોય છે કેતકી માંધ અને ફાગળ મહિનામા થાય છે ઘોળા કેવડા બાગસાસી થાય છે કેવડાના વનોમા સર્પ ગે છે કર્નાટકમા આ ઝાડના પાદડાની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે કેવડાનું તેલ કાઢે છે તે ઘણું સુવાસિક હોય છે કેવડાના પાદડામા કરેલી કાથા-ગોળીઓ ઘણી સુવાસિક હોય છે કેવડાની અદર જે માજર હોય છે તેનું શાક કરે છે x મ્વેન કેતકી:—તીખી, મીઠી કડવી તેમજ લઘુ છે અને વિપ તથા કકનો નાશ કરનારી છે એના ફૂલ:—લઘુ, તીખા, કડવા, કાતિકર તથા ઉખરુ છે, અને તે વાયુ, કક તથા કેશની દુર્ગંધનો નાશ કરે છે તેનું કેસર:—કેળીયાનું નાશક અને કિચિત્ ઉખરુ છે એના ફળા:—મીઠા છે અને વાયુ, મેહ તથા કકનો નાશ કરે છે સુવર્ણ કેતકી:—કડવી, નેત્રાને હિતાવહ, ઉખરુ, લઘુ, તીખી તથા મધુર છે અને વિપદોષ તથા કકનો નાશ કરે છે એના ફૂલ:—સુખર, કામેલીપન, કિચિત્ ઉખરુ, કડવા, તીખા અને નેત્રાને હિતાવહ તથા સુગંધી છે એના ફળગા:—અતિ કડા, દેહને દદ કરનાર, તીખા, બલકર તથા રસા-યન છે અને પિત્ત તથા કકનો નાશ કરે છે એનાં ફળના અને કેસરના

x કેવડાનો અર્ક બરોળને નુકસાનકારક છે એનો પ્રાતાનાથ રતાજળી ને માત્રા ૬ માસા છે એ જમલી ખારી જમીનમા થાય છે.

શુભુ—સ્વેતકેતકીના ફળ અને કેસરના શુભુ જેવાજ છે ઉપયોગ.—(૧) રક્ત પ્રદર ઉપર.—કેવડાના મૂળ પાણીમા વસી માકર નાખી પાવા (૨) અપરમાર (ગાતા) ઉપર.—કેવડાના કણુસલા ઉપરની બૂકી અને કેતકીના ફૂલ સમભાગ લઈ એકત્ર પાડવા અને તે ચૂર્ણ હી કણુની પેઠે સુધવુ (૩) ઉષ્ણતાવર કપાળ દુખેછે તે ઉપર.—કેવડાનુ પાણી અને બોળુ ચદન ધસી એક કાચની બાટલીમા નાખી, તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડુ વીટી તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સુધતા જવુ એટલે કપાળ દુખતુ મટશે (૪) પ્રમેહ ઉપર—કેતકીના મૂળ બાણી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાગ એકત્ર કરી પાવુ (૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર—કેવડાના પાદડાના રસમા જીરૂ વાડી સાકર નાખા તે ૭ દિવસ સુધી પાવે. પથ્થ-જાથ અને ભાત, મીઠા વગર (૬) કંઠ-રોગ ઉપર—કેવડાના માજરની બીડી કરી પીવી એટલે કઠમપોષિ રોગ દૂર થાય છે (૭) સુસળ્યા રોગ ઉપર—કેવડાના ઢાદાનો રસ પાવે

૧૪૯. +કેસર.—મં કેસર ૫૦ કં તાં મલાં ગોં કુકમ, કેશર હિં ૦ કેસર તૌં કુકમપુત્ર કાં લગકીમામ અં જાદગાન, કુકમ હિં સક્રન લાં કાસિરિટ-મેટા, ક્રોમમમેટિવમ

કેસર નેપાળ અને ઇન્ડિયા દેશમા થાય છે કેસરના ઝાડ નાના હોય છે તેના કાદા બે બે હાથના અતરે નાગ પ્રમાણે વાવે છે તેને વાવ્યા પછી બે ત્રણ માસને અતરે ઝાડ થઇ તેને ફૂલા આવે છે તેને ત્રણ પાખડીઓ હોય છે તથા અદર તતુ હોય છે, તેજ કેસર. કેમરનો રંગ રાતો હોય તતુ લાખ્યા હોય તો તે ઉચ પ્રતિનુ છે એમ જાણવુ કેમર એક વર્ષ કરતા વધુ રહેવાથી બગરે છે એ રંગના અને વૈષ્ણવના કામમા આવે છે કેસર.—સુગંધી, કડવુ, તીખુ, રૂચિકર, આનદકારક, ઉષ્ણ, કાતિન્દુ તુરૂ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને કંકંગ, વાયુ, કફ ઉધરમ, મસ્તકશ્લ, વિષ, ઉલ્લડી, પ્રણુ, વ્યગ, રૂમિ, હેડડી, ત્રિદોષ તથા કાંઈનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) રક્ત-પિત્ત ઉપર.—પકરીના દૂધમા કેમર શીજવી પાવુ અને બકરીના દૂધમા ભાત

+ કાશ્મીર, ઇરાન અને અરબ એ ત્રણ દેશોમા કેમર ઉત્પન્ન થાય છે તે પૈકી (૧) કાશ્મીરમા થનાર કેમરના તતુઓ અલુજ નાના નાના, બાલની સમાન ઝીણા, કાંઈક રતાશવાળા, કમળની ગંધના સમાન હોય છે એ બધી જાતના કેસરોમા હિતમ છે (૨) અરબ દેશનુ કેમર પીળા રંગનુ એને તેમા કેતકીના ફૂલ મમાન સુગંધ આવે છે અને બારીક હોય છે એ મધ્યમ છે (૩) અને ઇરાન દેશમા થતા કેસરની ગંધ મધ જેવી હોય છે રંગ કાંઈક પીળો અને એના તાતણા મોટા હોય છે એમ બાવમિકે કહ્યું છે વળી કેટલાક કહે છે કે હાલના જમાનાના વેપારી લોકો એમા કસુખા (કસુખીના ફૂલના તતુઓ)નો ભેગ કરે છે કાંઈક તો એમા જનાવરોના આતરડાની બારીક જાલોને સુકની ભેગ કરતા હોવાનું બતાવે છે. એથીજ જૈન લોકોએ પવિત્ર કેસર તરફ પોતાના ધાર્મિક બન્ધુઓનુ ધ્યાન બેચુ કહેવાય છે. જો એમ હોય તો વૈષ્ણવી દષ્ટિથી પણ એને વધારે ચોક્કસ થવા જરૂરનુ થાડું છે એના પ્રતિનિધિ તજ અને જાવત્રી છે

ખાવો (૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:—મધ સથે કેસર ખાવુ
 (૩) પીનસ રોગ ઉપર:—કેસર ઘીમાં ખલી નગ્ય આપવુ (૪) આદાશીરી
 ઉપર:—કેસર અને લી એકત્ર ખરવ કરી નાકે સુધવુ (૫) મરડી ઉપર:—કેસર
 લીમડાના રસમાં આપવુ (૬) મૃતિકાગ્રન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા)
 પાંકુરોગ ઉપર:—કેસર, જેઠીમધ, લીડીપીપર અને નમેતગને કાઢો કરી, તેના ૪
 પૂટો માટીને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી
 જઈ વિકાર દૂર થશે (૭) મસ્તક રોગ ઉપર:—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમાં
 ખગલ કરી તેને નાકે સુધવુ (૮) અહિરા ઉપર:—કેસર મધમાં ખરલ કરી
 તેનુ અન્નન કરવુ મુનાઘાત ઉપર:—રાત્રે પાણીમાં કેસર ભીજવી રાખી સવારે
 તેમાં મધ નાખી હજારી પીવુ (૧૦) ખર (ધાતુ) પડે છે તે ઉપર—જૂના ઘીમાં
 કેસર ખગલ કરી ત્રણ દિવસ પીવુ (૧૧) કૃમિ ઉપર:—કેસર અને કપૂર દ્વિધમાં
 પાવુ (૧૨) ગાલિંછીના રક્તસ્રાવ અને પેટપીડ ઉપર—ગાયન માખણ
 (તેમાંનો પાણીનો અંશ કાઢી) કેસર એ મામાં નાખી ૧ તોલો આપવુ

૧૫૦. કેસરી (પીળો) ચપો (રાયચપો) —સં સુવર્ણ ચપક મં
 મેાનચાપા હિં ૦ ચપા કં મપગે તૈં ચપાગીપુવુલુ ચપકમુ તાં ચપક તું
 મપેશ-મારા મલાં ચપક ગાં ચપાકેડુ લાં મિચેલિયાચપકા

આ ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે તેને વાંચ્યા પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો
 આવવા બાગે છે એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર, ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં આવે છે.
 એ ફૂલો જોવામાં ઘણા સુદર અને ગમે પીળા હોય છે એ ફૂલોના વાસ ઘણો
 ઉમ્મ હોવાથી તે હવામાં ચારે નગ્દ પ્રમરે છે, તથા હવા ખગાય હોય તો તેમાં
 મળી જઈને હવાને સારી બનાવે છે એનું લાકડું ઘણું કણીવાળું હોય છે
 કેસરીઆ ચપો —કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધુર, વૃષ્ય, હલ્લ, સુગંધિ તથા
 ભ્રમરનો નાશ કરનાર છે, અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મત્રકૃમ્મ, વાત, કોઠ, વિષ,
 કૃમિ, કંડુ તથા ત્રણેનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર—પીળા
 ચપાની છાલનો રસ પાવા અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો (૨) બાળકની
 ગરબળી (વરાધ) ઉપર:—પાનના રસમાં કેસરીયા ચપાના ફૂલમાહેની કળી
 અને ગુદ્ડ કગેલો સાજાખાર નાખી તે પાવો (૩) વિષમ જ્વર ઉપર:—કેસ-
 રીયા ચપાના મૂળોનો કાઢો પાવો

૧૫૧. કેળ. —સં કદલી રભા મં કેળ હિં કેલ-ર કં બાળી તાં
 વાલે તું બારે મલાં વાળા તૈં ચકાકેલી, આરાટિકાયા, ચારારી શાં મોઝ
 અં તના ઈં એનેટ્ટેન લાં મુસાસેપિયેન્ટમ

કેળના ઝાડો ઘણું કરી સર્વ દેશમાં થાય છે એના મૂળોમાંથી જે ફેણગા
 ફૂટે છે તે કાઢી બીજો સ્થળે વાવે છે એટલે તેની કેળ થાય છે કેળોની લગભગ
 વીસ જાત છે ગોમર્ષિક, કર્નાટક અને વસઈ, એ પ્રાતમાં કેળોનો પાક ઘણો
 થાય છે વસઈ પ્રાતમાંના આચારી ગામમાં કેળોને સુકવી પછી તે ચારે તરફ
 મોકલે છે વગડામાં વરસાદથી જે કેળો પોતાની મેળે પાકે છે તેને 'વગડાઉ કેળ'

કહે છે કાચા કેળાનું ને કેળદોડાનું શાક થાય છે જાલની રાખ રગના કામમા આવે છે સુતર રગનાગ ગરેજ અને ખતરી લોકો એનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે પાકેલા કેળાનું રાધતું માંડ થાય છે કેળના ચોમે હથિયારોને પાણી ચઢાવવામા આવે છે કેળના પાદડાના દાડાને સુકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે કોકણમા ઘેબી લોક સાચુને ખાલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે ગામડા ગામમા જે ગરીબ લોકોને મક્કમ એ પદાર્થ મળે છે, તેની ખબર પહોં નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પણ નથી હોતો, તે લોક કેળની અદરના રસની મક્કમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે પાકેલા કેળાનો ખાવામા ઉપયોગ થાય છે વગડાઉ કેળા કાઠી ખાતું નથી તેનાં કાચા કેળાનું તથા કેળદોડાનું શાક કરે છે અને પાદડા પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમા આવે છે બીલ, કેળી, કાડગા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાંથી વગડાઉ કેળના કદ કાઢી તેને દળી, લોટ કરી તેની ભાખરીઓ બનાવી ખાય છે

× કેળ—શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય, મિત્ર અને મધુર છે, અને પિત્ત રક્તવિકાર, યોનિદોષ અશ્મરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **પાકેલાં કેળાં**—બળકર, તુરા, મધુર, ગુરુ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સતર્પણ છે, અને માસ, કાંતિ તથા રૂચિને વધારનાર, દુર્ગંધ તથા કકકારક છે એ તૃપા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે, અને જેનો જકગમિ મદ છે એવો માણુમ ખાય તો તેથી વિદગ થાય છે **કેળદોડા**—(ફલ)—મિત્ર, મધુર, તુરા, ગુરુ, આહક, કડવા, અમિદીપક, વાતનાગર તથા કિંચિત્ ઉષ્ણીય છે અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે **કદલીસાર**—(કેળાનો ગાબો)—આહક, અમિત્ર, ગુરુ તથા શીત છે, અને તૃપા, દાહ, મત્કર, અતિસાર, મોમરોગ, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે **કદલીકદ**—રેશ, વાતલ, તુરા, ગુરુ, શીત, બલકર, મધુર અને કેશ્ય છે તથા અમિમાઘ કરે છે, અને ઝ્યુથક, આમપિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રજોદોષ, કૃમિ અને કોહનો નાશ કરે છે **કેળાનું પાણી**—શીતલ અને આહક છે, અને મત્કર, મેહ, તૃપા ઝ્યુથક, અતિસાર, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને ફાલનો નાશ કરે છે **વગડાઉ કેળ**—શીતલ, મધુર, બલવર્ધક, તૃપાવર્ધક, રૂચ્ય, દુર્ગંધ તથા જડ છે, અને તૃપા, દાહ, શોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—તુરા, મધુર અને ગુરુ છે **ઉપયોગ**—(૧) પેદમા વિષ ગણુ હોય તો તે ઉપર—કેળના ગાભાનો રસ કાઢી પાવો (૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર—પાકેલા વગડાઉ કેળાના ખી ખાવા આપવા અને ફસ ઉપર વારી ચોપડવા (૩) શ્વાસ ઉપર—કેળાની અદરનો કેસરચુક ભાગ કોરી તેમા મરીતુ ચોપડવા (૪) શ્વાસ ઉપર—કેળાની અદરનો કેસરચુક ભાગ કોરી તેમા મરીતુ ચોપડવા (૫) ગરે ભરી રાખવું પ્રાત કાળે તે કેળુ ધીમા તાપ ઉપર ગરમી ખાણુ

× કેળના પાદડા ત્રણેક ફૂટ લાંબા અને દોઢ બે ફૂટ પહોળા હોય છે એ વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને એની શાંતિ મીઠું, સુક અને મધ છે અતિ નિશિ સ્પર્શ અને એળ છે

ઐટલે આસરોગ જલદી દૂર થાય છે (૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે—કેળનો કાંદો કમરે બાધવો પ્રસવ થવા પછી છોડી નાખવો (૫) હેડકી ઉપર—શનકેળના પાદડાની ગળ ખસો એક અને મધ તોલો એક એકત કરી પાવુ. (૬) સોળ ઉપર—વઢીની કણક અને પાકેલા કેળા પાણીમા મેળવી ગરમ કરી સોળ ઉપર બાધવા (૭) સોમલના વિષ ઉપર—કેળના રોષાનો રમ પાશો પાવો (૮) ટુભે કાતરા પડે છે તે ઉપર—પાકેલા કેળા ગાયના ઘ્લી સાથે સુરોદ્ય પડેલા ખાવા (૯) કમળા ઉપર—પાકેલા કેળા મધમા મેળવી ખાવા (૧૦) ભસ્મકરોગ ઉપર—કેળા ધી માથે ખાવા અથવા કેળના માગુ પાણી કાંદી પીવુ (૧૧) ધુપગ્રી (પ્રદર) અને સોમરોગ ઐટલે મૂત્રાનિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર—પાકેલા કેળા, આમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત કરી પાવુ (૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઐટલે ગરમી ઉપર—ગાયના મત્રમા કેળના કામનો રમ નાખી પાવો (૧૩) દાહ શમન થવા માટે—કેળના અને કમળના પાદડા ઉપર સ્પર્શ ગ્રહુ (૧૪) બાળકને દાંત દુરે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર—કળદેડામાહેના જે બારીક ફણગા (બાળ કેળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી નેના રમ કાઢવા તેમા થોડી જીગની બૂકી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એક વાર આગ મામાથી ૭ મામા પર્યંત એ કમ પ્રમાણે મતત સાન રોગ આપવુ, અને ફક્ત એટલો આજ રમ દમ રીમ વાર દાહો વગેરે કેકાણે ચાપવો, ઐટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે (૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે—વગડાઉ કેળના બીયા બેસના દૂધમા વાટી કપડાણુ કરીને દૂધ પાવુ (૧૬) મૂત્રાઘાત ઐટલે પેશાબ બધ થાય છે તે ઉપર—કેળનુ પાણી ૪-૫ તોલા લઈ તેમા પાતળુ ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવુ એનો એવો ચમત્કાર છે કે કેળના પાણીમા ઘીનો સયોગ થઈ પેટમા મચેલુ ઘી મૂત્રદારે ઘણુ જલદી નીકળી જાય છે, અને તે યોગથી દાર મોકળુ થાય છે તથા પેશાબ છુટે છે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓને તો વધુજ જલદી લાગુ પડે છે (૧૭) પ્રદર અને ઘાતુવિકાર ઉપર—પાકેલુ એક કેળુ અર્ધો તોલા ધી માથે દરરોજ મવારે અને સાંજે ખાતા જવુ એ પ્રમાણે સતત આક દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે આ ઔષધથી કોષ્ટને ઠંડી આવે એવુ જણાય તો એમાજ મધના ૪ ટીપા નાખી આ ઔષધ ખાતા જવુ (૧૮) હોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યા હોય તો—કેળનો રમ એક ગેર કાંદી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ઘોળા કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવુ (૧૯) પિત્તરોગ ઉપર—પાકેલા કેળા અને ઘી ખાવુ (૨૦) હોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર—કેળનુ પાણી એક ગેર પર્યંત કાંદી તેમા ગેર એક તોલો ચમવા અને થોડુ મીઠુ અને મરીની બૂકી ૪ ચણાકી ભાર નાખી પાવુ (૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો—એલચીદાડા ખાવા (૨૨) કેળું જલદી પકવવા માટે—લુમનો દાડો ૫-૬ આગળ ગળી બાકીનો કાપી નાખ્યા પછી તેને ખીસાવડે કાણુ પાડી તેમા એલચીની બૂકી ભરી, ઐટલે કેળા જલદી પકે છે કપર લગવાથી પણ કેળા જલદી પકે છે ઘણા કેળામા જે થોડી એલચીદાડાની બૂકી નાખી તો તે

કેળાના નાશ થાય છે, એવો એલચીદાગમા યુગ્મ છે (૨૩) ધૂપણી (મદર) ઉપર:—કેળના પાદ્ય ખારીક વાડી તેની દૂધમા ખીગ કરી એ ત્રેણ દિવસ ખારી (૨૪) ઉલટી ઉપર:—કેળના કાદાનો ગસ મધ સાથે પાંચા (૨૫) શરીરમાં જમણી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર:—કેળનો ગાલો છાયામા સુકવી ચૂર્ણ કરી તે સાકર અને પાણીમા પાવુ

૧૫૨ કોકમ.—મં ૨કતપૂરકા, વૃક્ષાન્ધ. મં અમસુધ કો ૧૦ કોકમ, રાતાળા હિં ૦ ત્રિપાળિત, મહાદા ૩૦ તિતિટીક, સોલે, મરગિન, હુળીમરા ૫૦ મહાદા. રાં ૦ ડાસસ્યા શીં ૦ બિડાઓ તું ૦ પુણારપુળી ગોં ૦ ભિરડ ૪૦ કોકમ, બટર દ્રી. લાં ૦ ગારસિનિયા પરખુરીઆ

એ ઝાડ મોટા થાય છે તે કોકલુ અને કર્નાટક દેશમા ઘણા થાય છે. એના ફળોને 'કોકમ' કહે છે કોકમનો રંગ રાતો અને આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે એને રાતાળા કહે છે રાતાળાનો મગજ ખવાય છે અને અદર પાણી હોય છે તે કાઠી પીએ છે એના ખીયામાથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણુના જેવું ભલુ અને ધોળુ થાય છે, તે ખાવાના તથા ઔષધોના કામમા આવે છે એને ભિરડેલ અથવા 'કોકમનું તેલ' કહે છે ગોમાતડ અને માલવણ પ્રાતોમાથી સેડડા ખાડી કોકમ બહાગ વેચાવા જાય છે રાતાળા ઉપગની છાલ સુકવી તેના કોકમ કરે છે એ આમલી કરતા પચ્ચકાગક છે એની કઠી અને ચટણી થાય છે મીણુખતી કરવાના કામમા મીણુમા કોકમનું તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સોધુ પડે છે. બળવામા પણુ અડચણ આવતી તથી કાચાં ફળ—તુગ, કેચિકારડ, ખાટા, ઉંચુ, અમિદીપક, પિત્તકર, ગુરૂ, કફકર તથા તીખા છે, અને વાતોદગ, વણુ, વાયુ તથા અતિમારનો નાશ કરે છે તેનાં પાકા ફળો:—મધુર, સ્વચ્છ, ગ્રાહક, તીખા, લવુ, ઉંચુ, ખાટા, તુરા, રેશ તથા અમિદીપક છે, અને કફ, વાયુ, તગસ, આમાનિમાગ સચલણી, આમવાત, રક્તદોષ પિત્ત અર્ધ, ગળા, ગુલ્મ, વણુ, રૂમિ, હ્રોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે એ વૃક્ષના યુગ્મો પણુ ઉપર પ્રસાદેજ છે ઉપયોગ:—(૧) હાડ દુખતું હોય તે ઉપર:—કોકમના ઝાડના પાદ્ય વાડી ગરમ કરી તેના પાટો બાધવો (૨) રક્તયુક્ત આમાશ ઉપર:—નાયુના ઉપદ્રવથી ડિવા કાંઈ પણુ કાગળથી રક્તયુક્ત આમાશ થાય છે તે ઉપર—એની કુપળા કેળના સુડા ગામના તાગ દૂધમા મેળની તે દૂધ વણુ જલદીથી પી જવું અથવા કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે દરી ગયા પહેલા પાવુ એ પ્રત્યેક વેળા એ તોવા પાવુ (૩) શીતપિત્ત ઉપર:—કોકમના પાણીમા જીરૂ અને ખાડ નાખી પાગેગ પાવુ (૪) અમ્લપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર:—કોકમ એલચી અને માકર એની ચટણી કરી ખાવી (૫) ઠંડીએ હોડ કાટે છે તે ઉપર—કોકમનું તેન ચોળવું (૬) હાથના અને પગના તળીયામા દાહ થતો હોય તો—કોકમનું તેલ ચોળવું (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કોકમના પચાગ ત્રણ ભાગ, બિનામાનું મગજ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ માયા ખાવુ, એટલે અદરના અને

બહારના સ્ત્રી નાશ પામશે (૮) ધી ખાવાથી અલ્પ થયું હોય તે—
કેકમળો કાઢો પાંચાં (૯) મૂળવ્યાધીની ઘણી આગ થતી હોય તે—કાકમ-
ના તેલમાં સીસું ધરી લેપ કરવા

૧૫૩. કોડી—સં કપિથ મં દ્રવં હિં કૈથ, કમીટ બં કપેતમેત્ર કં
વેલ્લુ, બેલ્લડા તેં એલાગાકયા નાં વિળામાર મલાં વિળાધુ ઇં તુડએપલ
લાં ફેરેનિયા એલેફિન્ટનમ

કોડીના ઝાડ દક્ષિણમાં તથા પુષ્કરોતમાં ઘણા થાય છે આ વૃક્ષ મોટું
થાય છે એ વૃક્ષના ફળને કોડુ કહે છે ને ગોળ અને કેરી જેવડું હોય છે એ
ફળના ઉપરની અથ કંઠુ હોય છે પાકેલા કોડા એકલા અથવા તેમાં ગોળ કિવા
સાકર નાખી ખાય છે લીલા કોડાના ગરબો માર અને ચરણી થાય છે પાકેલા
કોડાનો મુગ્ધઓ પશુ ખાય છે, x કોડીડું ઝાડ મધુર, ખાટું, તુર, માહક, શીત,
વૃષ્ય અને કડવું છે તથા પિત્ત, વાયુ અને ત્રણનો નાશ કરે છે એના કાચાં
ફેળા—માઠી, ઉખ્ય, ફેફ, લખુ, ખાટા, તુરા તથા લેખન છે, અને વાયુ, પિત્ત
તથા અર્જુન અને કરનાર અને રેશિકર છે, તથા વિષ, જ્વર અને ફેનો નાશ કરે છે
પાકાં કોડાં—રેશિકર, ખાટા, તુરા, માહક, મધુર, કંઠુશ્ચિકર, શીતળ, તુર, વૃષ્ય
અને દુર્બર છે, તથા શ્વાસ, ક્ષય, વકતરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, દિશ્મા, વિષ,
જ્વાનિ, તથા, ત્રિદોષ, ઉચ્ચકી તથા ઉષ્મનો નાશ કરે છે એનાં બીયાં—
હરોગ, મગ્નકથ્થ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે બીયાનું તેલ—તુર, માહક
તથા મીઠું છે, અને પિત્ત, ઉદનું વિષ, ફેફ, ઉચ્ચકી અને ઉલટીનો નાશ કરે છે એના
ફૂલ વિષનાશક અને પાંદડા ઉલટી, અતિમાગ અને હેડકાનો નાશ કરે છે ઉપ-
ચોગ—(૧) પિત્ત શમન થવા માટે—કોડાનો ગર માકર નાખી ખાવા
અથવા કોડીનાં પાદડાનો ગમ દૂધમાં મેળવી પાવાથી લયકર અને પ્રયત્ન થએલા
પિત્તનું શમન થાય છે (૨) કમળા ઉપર—કોડીના પાલાનો ગમ ગાયનું દૂધ
નાખી પાચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે એક વાર આપવો (૩) પ્રફર
(અથવા સ્ત્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જરૂર તે) ઉપર—કોડી અને વાસનો
પાલો ભારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો (૪) શરીરમાંની ગરમી વગેરે
નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે—કોડીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખરીસાકર

x હિન્દુસ્તાની વૈદ્ય કાળીના ફળને ગ્રાહી માને છે, અને કાચુ કળ ઝાડો
અને પેટના દરદમાં તથા પાકું ફળ મસૂદા (દાતના પારા) અને ગળાના મોળ ઉપર
આપવાની લલામણુ કરે છે મીર મહમદહુસેન કહે છે કે કોડીના પાદડા શીતળ
અને ફળ શીતળ, પાચક તથા એક દૂર જવાને માટે અને ગળાનો સોળે ઉતારવાને
માટે અને દાતના પારા મજાનુત કરવાને અપાય છે ફળના ગરબોને મગ્ન પીવાથી
ખ તા ઉપર રૂચિ થાય છે કેરી જરૂરના ડાખ ઉપર ફળમાનો ગરબ અથવા છાલ
ખાધે છે કોડીના ઝાડનો યુદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર
થાય છે ચરકમાં કોડી ખાટી અને ગ્રાહી માની છે અને પાદડાનો રસ અગ્નિ-
દીપક તથા પાચક માન્યો છે,

નાખી આપવું (૫) ઉદરના વિષ ઉપર—કાઠીના પીયાતુ તેલ ચોપડવું શરીર ઉપર પિત્તના દીઠમણાં ઉઠે છે તે ઉપર—કાઠીના પાલો ખારીક વાટી તેનો ટીમણા પગ લેપ કરવા, કિવા વાટલો પાલો દહીંમા મેળવી શરીરે ચોળવે અને પાલોના રસ ગ્રહી તેમા ખડીસાકર નાખી તે પાલો, એટલે ચોડીક વારમા ચમન થાય છે (૭) શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા મારે—કાઠીના પાલો, તાદસબની ભાજનો પાલો અને કુળદોષમયી મરી પડેલા ફૂલ, તે સર્વ મમલાગ લઈ, તેના અષ્ટમાથ કાઢો નિત્ય એ વખત પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવા એ વખત ચોપડો તાજા જોઈએ તેલવણુ, ખાદુ, મીઠું (લુણ), તીપુ, એ પદાર્થ ખાવા નહિ અને આન પણુ કરવું નહિ. પદરમે દિવસે સર્વેએ ખર્રીની લીડીઓ ગ્રામ્યરમા વાટી તેના ચાર મરી લેપ રાખવો, પછી આન કરી જોજન કરવું (૮) હેડી અને ન્વાસ ઉપર—કાઠીના અગરસ, મધ અને લીડીપીપર સાથે આપવા (૯) અન્નદ્રેષ ઉપર—કાઠીના ગર્ભમા સુક, મરી અને લીડી-પીપરનું ચૂર્ણ મધ અને માકર મેળવી ચાટવું

૧૫૪. કોટીબર.—કાઠીબર આ કારીટાની જાત છે પરંતુ કારીટ એ બજીજ કડવું હોય છે, એટલે આને મીઠું કારીટ કહીએ તો ચિતા નહિ. એ ગુજરાતમા પુષ્કળ થાય છે એવું શાક થાય છે અને તે સુકવી જમણુની સાથે ખાય છે આમા પણુ કડવી અને મીઠી એવી બે જાતો છે

૧૫૫ કોટીઆં.—મં કકચિર્કટી. મૃગાક્ષી મં ગેદલી હિં મધિની કં વાલુકમેકેકે

કાઠીળીના વેલા પાચ છે હાથ જમીન પર ફેલાય છે આ વેલા બજીક પ્રાતોમા થાય છે એ વેલાને ભાદરવાની આસપાસ ફળો આવે છે તેને કાઠીબા કહે છે એ ફળો ઉપર લીલા પીળા ચટાપટા હોય છે જમીન સારી હોય તો આ ફળો છેલેલા નાળીએ જોવડા પણુ થાય છે એ કુણા હોય ત્યારે કડવા હોય છે પાકવા પછી કાઈક ખાટા લાગે છે * એની સુકવણી અને શાક કરે છે એની કચરી મીઠું ચડાવી સુકવી રાખે છે અને તે તેલમા તળી જમણુની સાથે ખાય છે.

૧૫૬. કોથમીર (લીલા ઘાણા).—સં ધન્યાક, કુરુખરી. મં કાથી-

* આ વેલામા ચન્દ્રની અસર આપોઆપ દેખાઈ આવે છે અધિક માત્રમા કારણસર વરમના ૩૫૪ અથવા ૩૮૪ દિવસ થયા હોય તો પણુ તે દીવાળીના ચાર દિવસો અવલ પાકીને આપોઆપ ખરી ગયા છતાં પણુ ભાગ્યેજ મીઠા હોય છે. અને દીવાળીના દિવસ પછી વેલાને વળગી ગ્રહલા પણુ ભાગ્યેજ કડવા હોય છે કેવા દૈવી ચમત્કાર ! આ વેલા અગ્નિાઉ એટલે આપોઆપ ઉજે છે બહુધા એના ફળો મોરના ઈંડા જેવડા અને તેવીજ આકૃતિના થાય છે. કાઠીબા ઘણા ખાધામા આવે તો મ્હોડું પણુ પાકી જાય છે

પાકતી આગળી ઉપર—કાઠીબ મા કાણ પાટી તેમા આગળી નાખી રાખવી આથી તે પાકીને ત્વરિત ફાટે છે

ખીર, ઘણું દિઠું ધનિયા બેઠું ધને કંઈ દહીંજ, કેાતખરીકાળુ તેં કોથમીરું,
ધણિઆણુ તાં ઉતાયરી. તું કોતાયરી, કોતુમલ્લી મલાં કોતમપાલરી ફાં
તુખમેકશ્મીઝ અં કળ્લુરા. ઈં કોરીયડ મીડ લાં કોરીયડમ સેટાઈવમ

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એનો ગ્લોઈ કરવામા નિત્ય ઉપયોગ થાય છે એ જાડને ખી આવે છે તેને ધાણુ કહે છે ધાણુ મસાલામા નાખે છે આ પદાર્થ ગ્વાદિટ, કંડો અને પિત્તથામક છે ધાણુ ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમા જરૂર પૂરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે કોથમીરની વડી ઉત્તમ થાય છે કોથમીરની ચટણી પણ થાય છે + ધાણુઃ—મધુર, લઘુ, તુરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિમિત ઉષ્ણ, અતૃષ્ણ, મૃતલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક તેમજ રૂચિકર છે, અને તૃષ્ણ, દાહ, અતિસાર, ઉષ્નસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્થ, કુમિ અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) સિલ્લામા ઉડી નીકળેલા હોય તો—કોથમીર વાટી આપડરી (૨) શરીરમાંથી શીતળાની જાતેડી ગરમી નીકળી જવા માટે—શીતળા સારી રીતે મળ્યા પછી રાત્રે ધાણુ છર યોગણુ પાણીમા પલાળી ગંખી સવારે મસળી ગાળી તેમા સાકર નાખી પાવુ એટલે કાઠા માહેની ગંખી શાત થાય છે આ પ્રયોગ ચાગ પાચ દિવસ કરવો (૩) આમ થાય છે તે ઉપર—ધાણુ અને સુક એના કાઠામા એગડમળાનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ (૪) અરૂચિ ઉપર—ધાણુ, એલચી અને મરી, એનુ ચૂર્ણ ધા અને માકર માથે આપવુ (૫) દાહ અને તૃષ્ણા ઉપર—ધાણુ, અરકુસી, આમળા, કળી દ્રાક્ષ અને પિત્તપાપડો એ સર્વ ઔષધો સાધારણ ખાડી એકત્ર કરી માટીના વાસણમા નાખી તેમા પાણી નાખવુ અને તે એકજ જગ્યાએ ગળા

+ ચુનાનિ હડકીમા—ધાણુને આપધની માફક પેટની પીડાને નાશ કરનાર, પેશાબ વધારે લાવનાર પાચક અને કામોદીપન કરનાર માને છે, અને બદલજમી (અણુર્ણ) મા વાગવાનુ આપવાને ફરમાવે છે વળી એને દરદનો નાશ કરી ઉષ્ણ લાવનાર, છાતીમાંથી કફને કહાડનાર ને પેટની પીડાને નાશ કરનાર સમજે છે. તેઓ ધાણુનુ પાણી બનાવે છે તેનાથી આખ ધોવાથી શીતળા નીકળેલ હોય તો આખને ધ્રુજ થતી અટકે છે એમ તેઓ માને છે અને ઘણી મુદતથી આખ દુખવા આવી હોય તેને આરામ થાય છે વળી એમ પણ માને છે કે ધાણુથી રૂચી પદાર્થોના (માદક પદાર્થોના) ભુગ્નો (મદ) કમી થાય છે જવના લોટની સાથે ધાણુને વાટી પેટીસ કરી આધવાથી વણુ દિવમનો મોળે ઉતરી જાય છે

ચરક સહિતામાં ધાણુને તૃપાનિગ્રહણુ અને શરદીને બધ કરનાર કહેલ છે મુશ્મુતમાં એને સર્વ જ્વરનાગડ દીપક દાહનાશક અગ્નિનાશક અને ઉલટી બધ કરનાર કહેલ છે

૧. નખને નાવના ઉનાગ માટે ગાંઠ પડાળી ગાંધેલા ધાણુનુ પાણી પાય છે ખર પણ એમ માલમ પડ્યું છે કે વખને એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ શ્વાસ થઈ દેહકુચ્છ પણ કરે છે માટે દેશ ગળા, પ્રકૃતિના અવશ્ય વિચાર કરવો એની માત્રા ૯ મામાથી ૧ તોલા મુધી

મુખી બીજી દિવસે પાતુ (૬) અગ્નિમાંથી, ઘાસ, વિપમન્નવર અને અલ્પહર્ષ ઉપર ધાણાનું ચૂર્ણ.—ધાણા, લવચ, નસોતર અને સુદ, એનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાતુ (૭) તાવ ઉપર પાચન—ધાણા, દેવદાર, સુદ, બોરિગણી, ડારલી (હળી રિગણી) એનો કાઠો પાવો (૮) પિત્તજ્વર અને અતર્હાલ ઉપર—ધાણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખ્યા બીજી દિવસે તેજ પાણીમાં તે બાજી પાતળી કાઠ કરી સારી દડી થયા પછી તે આપવી (૯) દાહ ઉપર—ધાણા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૧ તેલો નાખી પાતું, (૧૦) મૂત્રાધાત ઉપર—ધાણા અને ગોખરનો કાઠો ઘીમાં નાખી પાવો, (૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર—ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં, એ એકત્ર કરી આપતું (૧૨) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર—ધાણાનું ચૂર્ણ ૩ માસ અને સાકર ૧ તેલો, એ ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાતું, અથવા ધાણાનો કઠક ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી પાવો (૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર—ધાણા, દ્રાક્ષ, અને મેદણામે કાઠો કરી પાવો (૧૪) બાળકનાં શૂળ, આમ અને અલ્પહર્ષ ઉપર—ધાણા અને સુદ એનો કાઠો પાવો (૧૫) બાળકની અંધારા આવે છે તે ઉપર—ધાણાની પોટલી બાપી પાણીમાં પલાળી રાખી તે વારંવાર આંખ ઉપર ફેરવવી (૧૬) તડકાની ગરમીની છુ ન લાગવા મટે—ધાણા પાણીમાં પલાળી મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી પાતું (૧૭) બાળકની ઉંઘરસ અને દમ ઉપર—સાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમાં વાલી તેનું પાણી વસ્ત્રગાળ કરી પાતું (૧૮) તુષારોગ ઉપર—ધાણા પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને ખાડ નાખી તે વારંવાર પાતું

૧૫૭. કોદરસ.—સં અં કોદવ મં કોદુ, હરિક કિં કોદો, કોદવ બં
 જોં કં હરિક તેં આલુવાલુ છિં પકયુઅર્ધ પાસપેલં લાં પાસપેલ રકોમિટયુરેવ્યમ

સર્વ પ્રકારના ધા-ચોખા બણીજ હલકી પ્રતિનું ધા-ચ કોદરા છે આ ધા-ચ-ને બાલું કરી ગરીબ લોકો મિવાય કાઈ ખાતું નથી એમાં આર જાતિ છે, રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માળર (મેલ્લા કોદરા) મેલ્લા કોદરા એ બાત બણીજ અપકારક છે મેલ્લા કોદરાનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે તો તેથી ઉલટી, જુલામ એવા વિકારો થાય છે, અધારા આવે છે, મન બ્રમિત થાય છે, ગજાનિ આવી કેક ચઢે છે અને સમયે પ્રાણ પશુ જાય છે, એવા અનેક અનર્થ કરે છે એ જો ખાવાના ઉપયોગમાં લેતા હોય તો એક દિવસ પાણીમાં પલાળી ગમવા પછી તે સ્વચ્છ ધોઈ એક બે દિવસ તડકામાં સુકવવા, એમ કરવાથી તેનો દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, ઘેસ તથા વડા પશુ કરે છે કોદરાની હળી કાઈક નામણી જેની હોય છે કોદરા મોટી રાઈ જેવડા હોઈ તેનો રગ રાતો કે પીચો પશુ હોય છે કોદરા ધણા શીતળ છે એ અશક્ત માણસે કદિ પશુ ખાવા નહિ, કેમકે તે નીર્ય-નાશક છે કોદરા—મધુર, શીત, આહક, ગુરુ, ડડવા, વણને કિતકર તથા રક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, વિષ, તથા મૂત્રકૃન્નનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અમ્લદ્રવશૂળ ઉપર—કોદરાના ચોખા (કુરીયા) ની ખીર ખાતી કિવા કોદરાનો ભાત દહીં સાથે ખાવો.

૧૫૮. કૉલિજન.—સં ૫૦ કુલજન મં કૉલિજન હિં કુલિજન.
કં કૉલિજન. કાં ખિરદારે અં મંકખોલિજન મં એટરમેલમાલ લાં આદિપ-
નિયા આદિસિનેરમ.

કૉલિજનના ઝાડ આપ્પાહળદરના ઝાડ જેવાજ થાય છે એ ઝાડ આપ્પા-
હળદર કરના કિચિત મોટા હોય છે એના પાદડાનો વાસ મધુર હોષ મડળનો રગ
હોળો અને તીખો હોય છે ગોમાતક અને મલખાગ પ્રાનમા એ ઝાડો પુષ્કળ થાય
છે એની ગાંઠો સુકવી રાખે છે, તેને 'કૉલિજન' કહે છે કૉલિજનની મીઠાના
કકડા કરી તેને અથાણામા નાખે છે જે બીજી કૉલિજન કાઠક તીખુ લાગે છે તેને
"કૉલકૉલિજન" પણ કહે છે. x કૉલિજન.—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, અમિદીપ, ૦,
ફ્રિજર, ગ્ર્ય તથા હ્રેષ્ઠ છે, અને મુખ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખદોષ,
કે, ઉષ્મ અને વાયુનું નાશક છે મોટું એનાથી આણુ ગુણવાળું છે ઉપ-
ચોગ:—(૧) ઉઠાંદીયા ઉપર:—એના છોગલાની ડી કરી ખાવી અથવા તેનો
રસ કાઢી પીવા (૨) માથું ચઢ્યું હોય તે ઉતરવા માટે:—કૉલિજનનું ખારીક
ચૂર્ણ કરી તે નાક સુધવું, એટલે જી કો આવી મન્તક ઉતરે છે (૩) વાયુએ
કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપર:—કૉલિજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું
(૪) સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપર:—કૉલિજન મ્હોડામા રાખી રમ ગળવો (૫)
મોડશી (મરડી) ઉપર:—કૉલિજન અને મિધવ કોકમના તેલમા કાલવી જરા
ગરમ કરી શરીર ચાપડવું, એટલે મગફળી, ખલ્લીશળ (હાથ પમ, પેડું અને ખજા,
એમા થનાર ગળ) નો નાશ થાય છે (૬) ઉલટી ઉપર:—કૉલિજનનો એક
તોલો રસ કાઢી, તેમા લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો
નાખી દોઢ તોલો માકર નાખવી અને તે શીજવી રાખવું, એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધો
તોલો પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું (૭) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:—
કૉલિજનનો અણમાશ કાઢો કરી બે વખત પાવો (૮) બાળકોના અતિસ્સાર
ઉપર:—કૉલિજન જાશમા ઘસી થોડી હિંગ નાખી કઢી કરી પાવી (૯) મુખ-
દુર્ગંધી દૂર થવા માટે:—કૉલિજનનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી દાતને ચોપડવાનો
નિયમ રાખવો (૧૦) દત્તરોગ ઉપર:—કૉલિજનનું ચૂર્ણ મધમા કલવી તેથી
દાત ધમવા

૧૫૯. કૉશિબ.—(જમલી આયો) મં કૉશાત્ર મં કૉશિબ હિં
કૉશમ. ૫૦ ક્યોડાકલ કં જુરીમાયુ લાં સ્ત્રીચરાદીજમા

કૉશિબના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એની ઉત્પતિ કુમરગળ પ્રદેશમા થાય

x કૉલિજનના મોટા ઝાડ થાય છે તે દેખાવમા દ્રાક્ષ જેવા લાગે છે તેની
જડને કૉલિજન કહે છે કેટલાક મનુષ્યો પાનની જડને અને કેટલાક કણ્ઠજરને
કૉલિજન કહે છે, પણ એ એમાનું એકે નથી, મિં દત્તરામ ચોખાજીએ મહામરી
વચ્ચે કૉલિજન મનેલ છે પણ મિં શાલીઆમે તે બન્નેને જુદીજ મનેલ છે.
કૉલિજનમા નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે

છે કેકલુ પ્રાતમા એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે એનું લાકડું ચીકણું હોય છે એના લાકડાનો માલો ગતા રગતો હોય છે એના બિયાંનું તેલ કાઢે છે તે કડવું, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રચિકર, પાચક તથા સારક છે, અને કૃમિ, કોદ, તથા મણુનું નાશક છે કેશિંબ્ય—ખાટું, ગુરૂ, ગોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કાષ્ઠશોષક છે અને વાયુ, કોદ, અર્શ, સોજો, પિત્તમણુ, રક્તપિત્ત અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે એનાં પાકાં ફળ—લઘુ, અમિદીપક, રચિકર, મિન્ય, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હૃદય તથા વૃધ્ય છે, અને કફવાતના વિનાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) જીલાબ માટેઃ—કાશિબ્યનું તેલ ગરમ પાણીમા પાવું (૨) ખસ, ત્રણ અને કોદ ઉપરઃ—કાશિબ્યનું તેલ ચોપડવું (૩) એળ આવતી હોય તોઃ—કાશિબ્યના જલનો રસ કાઢી તેમા સમુદ્રફળ ધસી લેપ કરવો

૧૬૦. કોહળુ.—સં ૬૫માઝ મં કોહોળા, કોહળા કોં દાર કોહળા હિં કુમ્હડ, કુહાડા, પેહા, કોહડા બં ગાજકુમ્હડા કં કચુંબળ—સ કચુંબળ, સિડિમેગુબળ તાં કલ્યાનપુસિનિકામિ તું કારકુબડા મલાં નારે કુપલાના. તેં પુલ્લાહા, વડિકા, વલ્લેગુમટિ ફાં જુરાકુદું અં મહદેવા ઇં પપકીન લાં બેનિનકામા મેરિફેરા ઉડીં કપ્પાર, પાનીકપાર

કેટલાક કોહળા હાથ દોઢ હાથ લાંબા થાય છે માર્ગ જમીન હોય તો એક વેલા ઉપરથી ૫૦-૬૦ મુધી કોહળા થાય છે કોહળાનો પાક થાય છે તે પૌષ્ટિક છે એનું સાક અને વડા કરે છે કોહળુ બલુજકડું છે જીવા રીગજી અને કાચા કોહળા એ ખાવા નહિ નોખએ કહેલ છે કે વૃન્તાકં ચકુલીજાનાં કુપ્પાણં કોમલં વિષમ્ અર્થાત્ બહુ બીજવાળા વતાક (રીગજી) અને કુણા કોહળા એ વિષરૂપ છે કોહળા એક વર્ષ મુધી રહી શકે છે x

કોહળુઃ—વૃધ્ય, પુષ્ટિકરક, ધાતુવર્ધક, બન્તિશુદ્ધિ કર્તા, બળકર, અતિ મીઠું, શીતળ, ગુરૂ, રક્ષ, મારક, હલ અને કફકર્તા છે, તથા મુત્રાધાત, પ્રમેહ, મુત્રદુષ્ક, પથરી, તૃષા, અરૂચિ, વાતપિત્ત, રક્તવિકાર, વાયુ અને શર્કરા (રેતી) વિકારનો નાશ કરે છે તે કૃષ્ણ હોય તો—અતિ શીતળ, દોષકર અને પિત્તહર છે તેજ જીનાં હોય તો—કફકરક અને પાકેલાં હોય તો—રક્તિયિત્ત શીતળ, દીપક, લઘુ, સ્વાદુ, ખાટ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, સર્વદોષનાશક અને પથ્ય છે તેનો ગર—મધુર, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃધ્ય અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) સ્થાવર અને જંગમ સર્વ વિષ ઉપરઃ—કોહળાનો રસ કહાડી પાવો અથવા કકડો ખાવા આપવો. (૨) દારૂ અને કોદરા (ધાન)ના વિષ ઉપર

x કોહળાના વેલા ધર આગળ અને વાડામા વાવે છે. એના પાદડા મોટા હોય છે એના ફળો તેને લાગેલા દીટડા સહિત રાખી મુઝીએ નો બાર માસ મુધી પછી બગડતા નથી, પરંતુ જો દીટડું ઉખેડી નાખવામા આવે તો તે કહેવરામ બગડી જાય છે એ દીટડું પાણીમા ધસી વિછીના ડાબ ઉપર ચોપડેથી આરામ થાય છે એના કુમળા નૈયા સમી આગળી કરવાથી બગડી જાય ખરી જાય છે અથવા તેમા વેલા પડી જીવ પડે છે.

ઉત્તર—કોહળાનો રસ જાળ નાખી પાવે (૩) ગાતા ઉપર—કોહળાના મર-
ના રસમા જોડીમધ લસાને પાવુ (૪) ઉન્માદ ઉપર—કોહળાના રસમા કોહ-
કોલિંગન (મોટા કોલિંગન)નું ચૂર્ણ મધ નાખી પાવુ (૫) માદપુષ્પી
ઉપર—કોહળુ છીણીને તેમા વાટલુ અગરીયુ મીઠું મસળી પછી તે ફોડા ઉપર
આપવુ (૬) કમળા ઉપર—કોહળાના પાદડા વાડી તેમા હળદરનો ભુકા મેળ-
વી, તે દહીં સાથે સાત દિવસ આપવે (૭) અમ્બેલપિત્ત ઉપર—કોહળાના
રસમા સાકર નાખી આપવુ (૮) રક્તજ્વાળ ઉપર—કોહળાના ગરબના રસમા
૨ તોલા લાખનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ. (૯) શ્વાસ અને ઉંઘરસ ઉપર—
કોહળાના મૂળનુ ચૂર્ણ નવશેકા પાણીમા ખાવુ (૧૦) શુષ્ક ઉપર—કોહળું
છાલી, ફોડી તડકે સુકવી વાસણુમા ઢાકી ચૂસા ઉપર મૂકી નીચે બળતુ કરવુ.
ગાય ન ચતા કોયલા થાય ત્યાં સુધી બાળી પાણીમા ઠંડ કરી ઠરી ગયા પછી
ચૂર્ણ કરી બે માસા પ્રમાણે લઇને તેટલુજ સુઠનુ ચૂર્ણ મિશ્ર કરી ઉના પાણી
સાથે નિત્ય આપવુ એટલે અસાધ્ય થઇનો નાશ થશે (૧૧) પથરી અને
શર્કરા ઉપર—કોહળાનો રસ દિવસ અને જવખાં નાખી આપવે

૧૬૧. કોળકંદ.—મં કોલકંદ. મં કોલકાંદા, સાપકાંદ કોં ધાપા, પાચણુ-
કાંદા, કોચીંદા દિં ૦ જમલીપાળ, કોલીકાંદા ૩૦ સપુરંમેદુ, કાડમેદુ સ્લિમિડ
તાં ૦ કદુવેલવાગાયમ તૈં ૦ અંધવિતેલામગુ. તું ૦ બાચુદી. મલાં ૦ કોટના ૩૦ બમ-
લુસ્કાર. ઈં ૦ ઈડીયન મિકવસ લાં ૦ સિલાચૌદિ સિનેલિમ

આબેહુબ કુમળીના કાંદા જેવાજ આ કંદ રાનમા ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉચ,
તીલજુ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે પુલકની ભાજુ જેવા એના પાદડા
હોય છે એ કાંદા કુમળા જમીનમા થાય છે x શેદળીના કાંદા નામે એક કોળ-
કંદા પ્રમાણેજ કાંદા થાય છે તે મોટા હોય છે એના અણુ પણુ કોળકંદા પ્રમા-

x પાણુકંદા અને કોળકંદા બન્નેના નામે જિ. પહેલમે પોતાના નિષ-
ટમા ન ૩૨૭ ઉપર ભેગા લખ્યા છે તેથી કેટલાક વાચક તે બન્નેને એકજ
માનતા હશે, પરંતુ વગરઉ લોકથી તજવીજ કરતાં ચોક્કસ માલમ પડે છે કે એ
બન્ને ભુદા છે કોળકંદાના કાંદા આબેહુબ કાંદા (કુમળી) જેવડાજ હોય છે અને
તે સ્વાદમા પણુ મીઠા હોય છે એના પાદડા કુમળી જેવાજ હોય છે, પરંતુ
પાણુકંદાના કાંદા બહુજ મોટા આડ દસ શેર સુધીના વજનના થાય છે તેના પાદ-
ડા લસણુના પાદડા જેવા થાય છે જિનના વસ્ત્ર વણુતા પાણુકંદાના કંદનુ પાણુ
ખનાવવુ જોઇએ છીએ એથીજ એને પાણુકંદાના નામથી લોકો ઓળખે છે
બાકી તે બન્નેને જમલી કુમળીજ કહે છે પાણુકંદાને ભાગી એક માદલામાં
અર્ધા ભરી તેપર તાપાના કદકેવેધી પત્રા પાથરી ઉપર પણુ એજ મુળ્ય કુદી
ખુદા કરેલ પાણુકંદા ભરી કપડાટી કરી ભટ્ટી કરવાથી અત્યંત ફળદાયી તામ-
લસમ થાય છે પાણુકંદાના કંદને ડગળી આપી તેમા હીંગળો નાખી ડગળી બધ
કરી ભટ્ટી કરવાથી એની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે, એમ જૈન ગ્રંથમા લખાયલું
જણાય છે કોળકંદ સ્વાદમા મીઠા હોય છે અને પાણુકંદા કડવા હોય છે

જેજ છે કોળાકંઠ—તીખા તથા જિણુ છે, અને વિષ, ઉચ્ચી તથા કૃમિના નાશક છે. ઉપચોગ—(૧) કૃમિ ઉપર—કોળાકંઠના રસમા થોડો લોટ મેળવી તે શેકીને ખાવો અથવા ચણાના લોટમા મેળવી તેના ભજ્યા કરી ખાવા ખીજે મકારે—કોળાકંઠનો કંઠ અને કળથી એનો કાઢો કરી પાવો

૧૬૨ કૌચ (કંચ) —સં મકંડી, ચ્વચ્ચુતા મં ખાનકુહિરી, કુલીલી કાં ખાનકોલતી હિં ઠોછ, કિંચાચ બં આલકુશી, ધુનારગુડ, દમા શુભાશિખી કં નસુકુચુરી નસુકુચુન્ની, કાદરે તૈં પિસ્લીચડગુ તાં પુનેકાસિ ઘું નાપ્પિણુચ મલાં નાયિકરણુ, ચોરિવહિ ગાં ખવત્પાવાલી ઈં કોહુજ લાં ચુકુચુના મુરિચેન્સ.

કૌચના રૂપા વગડામા સુગંધીરનો વરમાદ પડવા માટે કે લામલા ચોતરફ જેજ છે પછી તેના મોટા વેલા થઈ ઝડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે કૌચના વેલાને પાદડાની બાજુએ લાજુ ડીડુ કુટી તેને ફૂલોનો ચૂમખો આવે છે એક ચૂમખામા નીસ પચીસ ફૂલો હોય છે આ ફૂલોમા એક એક આગળ લાખ્યા અને તેટલાજ બડા શીંગોના ગુચ્છા આવે છે દરેક ગુચ્છમા પાચથી દમ સુધી શીંગો હોય છે એ શીંગો ઉપર બારીક કાટા હોય છે એ કાટા ચરીરે લાગે તો શરીરે વિલક્ષણ આગ થઈ તે ભાગ સજે છે ફોલ્લો ઉઠાડવાના કામમા એનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે શીંગોમાના બિયાને કૌચખીજ કહે છે કૌચમા બે ભતિ છે ‘રેડકૌચ’ અને ‘મેદાકૌચ’ અથવા ‘મીડી કૌચ’ એમાથી મીડી કૌચની શીંગો કિચિત મોટી અને નાજુક હોઈ ઉપલા કાટા નુકસાનકારક હોતા નથી એ શીંગ ઉપરના કાટા છરીથી લીલી નાખી તેનું સાક કરે છે એ સાક લીલાકોળાના સાક જેવું થાય છે કૌચ —મધુર, રુચ, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરૂ તથા કડવી છે, અને સ્પ, વાધુ, શીતપિત્ત, રક્તરોષ, વળુ કંઠ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના ખીજન— ધાતુવર્ધક, રુચ, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરૂ છે, અને વાત, કુષ્ઠવળુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે ખીજન ગુણો અડદ જેવા છે ઉપચોગ—(૧) કૃમિ ઉપર— કૌચની શીંગો ઉપરના થોડા કાટા દૂધમા કિવા ગાગમા નાખી તે નાના ખાળાડને આપવું આ ઔષધ બળુ આપવું નહિ. એથી કરમનો ઉપદ્રવ ન્વરિત દૂર થાય છે આ મોટું રામખાણુ ઔષધ છે (૨) કૌચના વિષ ઉપર—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું. (૩) નાના વાહરડાને કરમ થયા હોય તો—કૌચના મૂળ પાણીમા પ્રરી પાવા અથવા કૌચના કાટા જાસમા પાવા (૪) ગર્ભધારણુ માટે—મીડી કૌચના મૂળો અને કાંડાનો ગરૂ દૂધમા વાડી પાવા (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે—કૌચખીજ તથા તાલીમખાનાનું સૂર્ય માકર સાથે ખાવું અને ઉપર પારાખુ દૂધ પીવું (૬) સોમજાના વિષ ઉપર—ખરગવાળી કૌચની જાલ અને પ્રાણો કાંચે એકત્ર કરી, પાણીમા વાડી થોડું થોડું પાણી પીવું (૭) ઘૂર્ણ કરે

નકૌચના ખીજ ધાતુપુષ્ટિના કામમા સર્વોપરિ મનાય છે, ખજુ તે સુદ્ધ કયાં સિદ્ધાય વ્રજાતમાં નથી માટે તેને દૂધમા ખાડી ઉપરની ફાતરી ઉતારી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે

થવા માટે—કેવ શરીરે આપવી (૮) ધ્યાસ ઉપર—કેવના મિયાનુ ચૂલ્હા પ્રાત કાળે મધ અને ઘી માથે ચાટવુ (૯) ગાંઠ, બદ અને માઝરી (ખાંબ-લાઈ) ઉપર—કેવના ખી ધસી દિવમમા બે ત્રણ વાર લેપ કરવા

૧૬૩. ખજૂરી.—સં ખજૂર મં ખજૂર, ખાગિક હિં પીડખજૂર, ખુલાગ પં સોલાગ કં ખજૂર, ઉત્તતી તેં ખજૂરપુડુકુ કાં ખુમાતર, ખુમાખુક અં તમરૂતપ ૧૦ ડેટ પામ લાં ફિનિકમ મોટના

ખજૂરીના ઝાડ શિંદી (જમલી ખજૂરી) જેવા ઉચા વૃંદ છે ખજૂરીના ઝાડ આ દેશમા પુકળ થાય છે, પરંતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતુ નથી તેઓને ખજૂર જેવા ફળો આવ છે, પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતુ નથી અરબખતાન અને ઈરાન દેશમા ખજૂર પુકળ પાકે છે જે ફળો અલકચરા સુકવે છે તેને ખારેકા કહે છે આરબ લોક ખજૂર ખાઈનેજ ઘણા દિવસ કાઢે છે ખજૂર એ પાચક અને પૌષ્ટિક છે ખજૂરના ઠીલાનુ તેલ કાઢે છે તે બાળવાના તથા ઔષધોના ઉપયોગમા આવે છે એનો ખાળ દોરોને ખવગાવે છે ખજૂરના ઝાડના પાદડાની આવગળીએ વગેરે અને છે લાકડુ ધરકામના ઉપયોગમા આવે છે ઉનાળામા લોકો ખજૂરનુ સરખત કરી પીએ છે તેમા પાણી મેળવ્યાથી તે મમશીતોષ્ણ થાય છે ખારેકના ખી બાળકોને બાળાગોળીમા ધસીને પાય છે x ખજૂર—વૃષ્ય, વ્વાડુ, સીત તથા ગુરૂ છે, અને અગ્નિમાઘ, દૂધિ, ધાતુવર્ધિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, હૃદય, બલ, દુર્ગર ગ્નિન્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે, અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, ધ્યાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને અન્નપિત્તના નશ કરે છે સુષેમાની ખારેક—બ્રાતિ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે—ખજૂર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ગોળી તથા ગાળીને તે પાણી પાવુ એટલે રેચ થાય છે (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—ખારેકના ખી ખારીક વાટી તેની ધૂણી આપવી (૩) અરજવા ઉપર—ખારેકના ખી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘી એ ખલ કરીને લેપ કરવા (૪) કપાળ દુખતુ હોય તો તે ઉપર—ખારેકના ખી ધસી માથા ઉપર ચોપવા (૫) સોડાને શરદી થઈ હોય તો તે ઉપર—ખારેકના ખીનુ ચૂર્ણ કરી તે લોટમા નાખી આપવુ (૬) આમવાત ઉપર—પાગેર ખજૂર પલાળીને પાવુ (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તરાગ્નિ થવા માટે—

x ખારેક અને ખજૂરના ઠળીયા તૃપાને રોડનાર છે એથી જ્યારે કસુવાવડ ચમેલ સીને પાણી નહી આપવા ખાસ જરૂર હોય છે, ત્યારે તેને એક પછી એક આ ઠળીઆજ માત્ર મ્હોડામા રાખવા માટે આપવામા આવે છે અતિસાર બધ થવાને છારી ખારેકમાથી ઠળીએ કાઢી નાખી તેના ઠેકાણે ત્રણ જેવડી અપીજીની કાકરી નાખી તે ઉપર બીનુ કપડુ વીંટી મુમાઘરહિત દેવતામા ભારી સેકાઈ રહે એટલે તેને વાટી ત્રણ જેવડી ગોળી કરી સવાર સાંજ એકેક અથવા સક્રિત અનુમાર આપવી

ખાંકની અદરતા મિયા કાઢી નાખી સાધારણ ખાડી તેમા બદામ, ખેદાણા, પિસ્તા, ચારોળી, સાકરની બૂકી વગેરે મમાલો એકત્ર કરી તે સર્વેનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અધામ એટલા ધીમા પલાળી રાખવું. અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અચાથા પછી નિત્ય સવારે ૨ તોલા સેવન કરવું (૮) દાઢીયા તાવ ઉપર—ખારેકનું બી અને અચાડીના મૂળને ઠંડા પાણીમા ચદન જેવું બાકુ ધસી, ખાવાના પાનને ચાગ ગુળભાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવગ, એલચી, કાથો વગેરે માથે તૈયાર કરવા અને તાવ આવ્યા પહેલા એકેક ધડીના અતરે એકેક બીકુ ખાવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે દાઢી આવનારો તાવ નય છે (૯) જીર્ણવર ઉપર—ખારેક, સુકં, દ્રાક્ષ, સાકર અને ધી, એ દૂધમા નાખી તે દૂધ કઢીને પાવું (૧૦) દાહ થવા લાગ્યો હોય તો—નવટાડ ખજૂર પાણીમા મસળી પાવું (૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે—આખણું અને ખારેકા ખાતા જવું (૧૨) ધનુર્વાત અને રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર—ખજૂરનો કંક કરી તેમા એરડ તેલ નાખી પાવું (૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક—ઉત્તમ ખજૂર છ માસાથી ૩ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઈ વચ્ચ પાણીથી ઘોઈ લુછી નાખવું, અને માહેતા ઠળીયા કાઢી થોડું દૂધ લઈ તેમા તે ફેટલોક વખત સુધી પલાળી ગખી પછી મમળી કપડાથી માળી તે રસ દિવસમા ત્રણ વાર પાવા એ લઘ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે માત્ર ફરેડ વેળાએ રસ કઢીને પાતા જવું (૧૪) ઠંડી હવા હોય કિવા શરદીના વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાક—સારી ખારેક લઈ ભીના લુગડાથી સ્વચ્છ લુછીને પછી તેમા બી કાઢી નાખવું અને સુખડ પ્રમાણે દૂધમા ધસીને બાળકોને ખવરાવવું, અથવા તેમાજ બીજું દૂધ નાખી ખાતળું કરી પાવું. આ આપધ નાના બાળકોને આપવું નહિ પણ મોટાને આપવું નાના બાળકને આપવાથી પેટમા ભળું બધાય છે અને ફેલામા ગરમી થાય છે. (૧૫) મધ (દાર) ઉપર ઉત્તર—ખજૂર પલાળી મમળીને માળીને પાવું (૧૬) પ્રદર ઉપર—ખારેકના બીમા ખાડી ધીમા તળી તેમા ગોપીચદનની બૂકી નાખીને આપવું (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર—ખજૂર મધમા ખાવું

૧૬૪. ખટખટી.—ખટખટીના ગ્રાડ બે ત્રણ માથોડા ઉંચા વધે છે એના પાદડા આકારે ધામણીના પાદડા જેવા અને તે કરતા ઝીણા હોય છે એ ગ્રાડને ચાર પાય ફૂલોનો એક તોરો એવા ફૂલો આવે છે ખટખટીના ફૂલો ખાવાથી મળસરદા લાગે છે ઉપચોગ.—(૧) પુષ્ટતાને માટે—ખટખટીના મૂળ દૂધમા વાડી પાવા (૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપર—ખટખટીના મૂળ દૂધમા અથવા પાણીમા વાડી પાવા (૩) વાતરક્ત ઉપર—ગેઝીએ ખટખટીના મૂળ હાથેલાં પાસે સખવા, ખટખટીની લાકડી હાથમા રાખવી, સોળ કીપર અને આઠ કીપર ખટખટીના મૂળ ધસીને ચોપડવા અને દરોજ માજ સવાર મમળા પારોડે દૂધમા ખટખટીના મૂળ ૩ માસા, ઘોળી ગુલબાઈનો કદ બે તોલા અને એમેડીના

મૂળ ૬ માસા ધરતીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવા એટલે વાતગત દર થાય છે (૪) અતિસાર ઉપર—ખટખટીના મૂળ છાશમા વાટી પાવા

૧૬૫. ખડખડુ (સકરેટી).—મં પડ્મુળ, મધુપાકા મં ખરલુખ. હિં ખરલુખ બં ખરલુખ કં પડ્મુળ, મૌને કાં ખુગુખ મં બિત્તીખ ઈં મેલન લાં કુકુમિસમેલો

કાલીમધ જેવાજ એનો વેલો થાય છે ખડખડુ એ ફળ ગોળ છે અને તેનો બહારનો રંગ ગતો હોય છે ખડખડુ ખાવાથી સાર લાગે છે એનું શાક પણ કરે છે જે ખડખડુનો અદનો રંગ લીલો હોય છે તેને મરહીમા “તરડી” કહે છે એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે ખડખડુ વધારે ખાવામા આઆથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે ઉપયોગ.—(૧) તાપની આળ લાગી હોય તો—ખડખડુના બિયા વાટી માથા ઉપર ચોપડવા અને તેનો રમ શરીરે ચોપડવો

૧૬૬. ખરશીંગી (મેહાશીંગ).—મં મેવશુગી, ખગશુગિકા મં બેશીંગી, ખડશીંગી હિં બં મેહાશીંગી કં ઉગિયમાગ, ઉડીમાગ તાં ઓડિયમાર તૈં ઓડીમાનુ મલાં એટી, ઉડી લાં દ્રુમઓડિના

આ ઝાડ લખુજ મોટું થાય છે મદલુ પ્રાતમા એ ઝાડ ઘણું ઠંડાણે થાય છે એના પાદડા કડવા લીખડાના પાદડા જેવા હોય તેનાથી લાખા હોય છે એને અપદી લાથ પોણા લાથ લાખી અને અગુપા જેવડી બડી શીંગો આવે છે એ શીંગોને ખરશીંગો કહે છે એનો વામ ઉચ આવે છે આ શીંગો અને આ ઝાડના પથાગ કડવા હોય છે એનું લાકડું સાધારણ કામમા ઉપયોગી છે લાકડાના મુદગ અને તગલા માગ થાય છે ખરશીંગ—કડુ, વાનનાશક અને કૃમિ, કોદ તથા વાધુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) નળા કુલવા ઉપર અને પેદશાળા ઉપર—એનો પાલો અગર ઝાલ કુદી તેનો રમ પાવો (૨) કૃમિ ઉપર—એના પાદડાનો અગર ઝાલનો રસ આપવો ઝાલ ચુકી હોય તો કાઢો કરીને પાવો. (૩) ખસ ઉપર—ખરશીંગીના ઝાડની ઝાલનું પાતાગચત્રવડે તેલ કાઢી તે ચોપડવું

૧૬૭. ખપાટ (+ખરેટી).—મં બલોતમા મં શેગલા ચિક્ષા કાં ચિક્ષુકડયા હિં ખિરેટી, ખગહટી, ખીજવદ બં *તતવેડલા કં બેજુગરગમેદ. ઇં લાટિવિવસિડા લાં મિડાકોડિલિયા

+ આ ખરેટીના વજુનની તપામ કરતા કેટલાક વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ તો અમારા પ્રદેશમા અમે જે વનરપતિને ખરેટી તરીકે બળીએ છીએ, તેના પાદડા કવાહાર એ ખાચાવાળા નહિ પણ શુદ્ધ મેદીના પાદડાને ઘણા બહો મળતા આવે છે એની કાખણી ઉપર એક દોઢ ઘમના આસરાની લખાઈનો બોડો કાઢો હોય છે જેનો પૃથ ભાગ બાવળની ચળ જેવા નહિ પરંતુ એનીજ સુકી કાખણી હોય એવો દેખાય છે માત્ર અણીજ બાવળની ચળની માફક તીક્ષ્ણ હોય છે વળી આ ઝાડને અમારા લોકો કદિ ખપાટ તરીકે કહેતા હોય એમ બહુવિધ નથી. કદાચ આ ખરેટી અને ઉક્ત ખપાટ જુદા હોય તો સુ નવાઈ! વળી આને

અપાટના ઝાડ બળ (બોળ) ના ઝાડ કરતા મોટા થાય છે અપાટના પાદડા ક્રત્તાદાર હોય છે અને પ્રત્યેક પાદડાને બે ખાચા હોય છે એ કાષ્ઠક સહદેવીના પાદડા જેવા હોય છે આ ઝાડ ઉપર બારીક ઝોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોકો ખાય છે એ ફળો કિચિત્ તુગ, મધુર, ધાતુશુદ્ધિકારક અને સુખ-રોગનાશક છે એ ફળોનો રંગ નારંગી જેવા હોય છે અને તે ફળો પાક્યા પછી ત્રીજા ફેફસા જેવા જણાય છે અપાટ વણાક પ્રાતોમા થાય છે અપાટને ઘોળા રંગના ફૂલો આવે છે એના બિયાને “બળદાણા” કે “બળબીજ” કહે છે એ બાકારે એકીના બિયા જેવા હોય છે અપાટ, સહદેવી, કાગસી અને ગંજેરી એ ચારેના સમુદાયને “બલાચતુષ્ટય” કહે છે બલાચતુષ્ટય—શીત, મધુર, બલ્ય કાતિકારક, સિન્ધવ તથા માઠી છે અને વાયુ, ક્રાંતપિત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. અપાટના મૂળોની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુમૂત્રરોગ દૂર થાય છે મહાબલા (સહદેવી) —મૂત્રકૃન્ધનાશક અને વાતનું લોચન કરનાર છે અતિબલા (કાગસી):—દૂધ સાકરમા મેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વિદ્રવિ, ત્રણ, ગુમડાં, બદ, પાડું, ધત્તાદિ ઉપર.—અપાટના ગતા રંગના કુમળા પાદડા બારીક વાટીને ચેપલી કરી ખેસાડવી, અને તે ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ઠંડુ પાણી નાખતા રહેવું આ યોગ્યથી તે ગાંઠ જલદી પાકે છે અને ટૂટે છે તેમજ કોષ્ઠ પણ પ્રકાંઠે દાહ થતા દર્દો કિંવા સજીવક થતા હશે તો તે ત્વગ્નિ અથ્થ થશે અથવા અપાટનો પાલો વાટી માટે લવગ નાખી ઉપર બાધવો (૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં મુકવવા મારે.—અપાટના છાલ અને જુના પાદડા એકત્ર ખાટી તેમા પાણી નાખી અષ્ઠમાસ કાઢે કરવો અને તે કાઢાથી ચાદા ધોવા એથી ચાદીઓ જલદી મારી થાય છે (૩) જ્વરજ્વર ઉપર—અપાટના મૂળ વિષિપૂર્વક ગળામા બાધવા (૪) તાવ ઉપર—અપાટના મૂળ પુષ્પ નક્ષત્રમા હાથે બાધવા અપાટમળ અથવા સુક, એનો કાઢો આપવો તે સ્ત્રી, કપ અને દાહયુક્ત તાવનો બે ત્રણ દિવસમા નાશ કરે છે (૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર:—બળદાણા, હિંગ, દૂધ, ધી, એ મર્વ એકત્ર કરી પાતુ (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—બળદાણાના ઝાડામા એગડેલ નાખી પાતુ. (૭) વીંછીના ડાંબ ઉપર:—અપાટના મૂળ ધસીને ચાપડવા

નરહરિ પંડિતના નિષ્ઠ ઝૂઝામણિના આધારે બલોત્રમા (હિતમ બલા) માની છે તે તેને બલાચતુષ્ટયમા માનવી અને એના બીજને બળબીજ માનવા, એ પણ અમને તો યોગ્ય લાગતુ નથી. બલાચતુષ્ટય અને બળબીજ એમ બીના અભાગ વિચારે બળ (બોળ) ના વર્ણનો નીચે ટીપમા જણાવીશુ

નવાક જેવું તો એજ છે કે મી દત્તરામે અને શાલીઆમજીએ ખરેડીનેજ બલા માની છે, પરતુ અમે સાક્ર અક્ષરે નિવેદન કરીએ હીએ કે એ તો એમણે દેખીલીજ બૂલ છે. અશ્વાપિ બલાના નામમા બહુ અતર પડ્યા નથી માત્ર કલ્પાનુ બલ થયુ તેથીજ તેના બીજ તે બલબીજ કહેવામા. જલ્લીઓએ પોતાની અશુદ્ધ ભાષામા બોળ કહ્યું છે એથી એ વનસ્પતિજ ધત્તર હોવાનું સ્વીકારવામા અને તો વલ્લો છે. હુ તો બલા એ બોળ અને એના બીજને બળબીજ માનુ છું.

૧૬૮. ખરસાંણી (ડી) —સં ભદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત મં શેઠ

આ ઝાડ જગલી છે વાડ કરવામા એનો વણો ઉપયોગ થાય છે એનું ફલ વાણુ ઉણુ છે તે શરીરે લગાડવાની ફાલતો ઉઠે છે ખરસાણીના લાકડાના કાઢસા કાઢવાનો દાર કરવાના કામમા આવે છે આ ઝાડના ચિકાડા, ચોહરા, કાઠેલુગ અને નિવલી આદિ મગડી નામે છે ઉપયોગ —(૧) વીછીના વિષ ઉપર — ખરસાણીનું ફલ ચોપડવું (૨) ઉધરસ ઉપર —ખરસાણીનું ફલ માખણમા મેગીની શક્તિ વ્નેઈ એક બે, કિવા ત્રણ માસા આપવું તેથી ઉઠતી થાય છે અને રચ પણુ થાય છે ઉપર ફક્કી અને ભાત આપવા (૩) ખરસાંણીના વિષ ઉપર —પાણીમા મધ નાખી પાવું કાળી તજોડનો પાલો વાટી લેપ કરવો માખણ ખાવું તથા લેપ કરવો (૪) આંખોઈ (પિચોટી) ખસી હોય તો —કુટીની આમપામ ખરસાણીના ફલનો લેપ કરવો (૫) ખસ ઉપર —ખરસાણીની સુકા ધને નીચ પડેલી કુખા બાળી તેલમા ખસ કરી લેપ કરવો (૬) કછુંશૂળ ઉપર —ખરસાણીની કુખા અગામમા શેકી રસ કારીને તે કાનમા પાડવો, અથવા તે અમા તેટલજ બકરીનું ત્રી ગમ્મ કરી નાખી તે કાનમા પાડવું (૭) વિષમ-જ્વર ઉપર —ખરસાણીની પાકેલી કુખા કેળના પાદડામા વીટી અગામમા શેકી તથા બાશી તેનો ગસ કારી, તેમા ડીકરી છમકારી હિંગની બ્રહ્મી નાખી તે રસ સુમારે ૪ તોલા પથંત આપવો (૮) કુરશાના વિષ ઉપર —ખરસાણીની કુખા અગારામા બાશી ગમ કાઢવા અને તે તાળવા ઉપર અને દશ-ચાને ચોળવો, તથા બે આચમની પાવો પણુ ખરો

૧૬૯. ખસખસ, અફીણુ. —સં ખાખસ મં હિં કં ખસખસ ખં પોષ્ટદાના. તૈં તાં ગસખસ. તું કસકસે. મલાં કસકસે. કાં તુખ્ખેકાકનાર. અં હણુલ કાકનાર ધં પોપીસીડસુ લાં પાપાવર સોમિદેરમ.

અફીણુના ડાડા. —મં ઉલ્લસલેહ. હિં પોસ્ટ, ખસખસકા ફલ મં અફેખોડ ખં પોસ્ટટેડિ, ખાકશી. કાં કાકનાગ અં અણુનાસ. ધં ક્યાપસુલ. જે હોડમાથી અફીણુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખસખસનો રોપો કહે છે ખસખસના ઝાડ મગસરી ત્રણ ચાર ફૂટ ઉચા વધે છે એને જીડવા આવે છે. તેને પોસ્ટ અને જીડવામા બી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે ખસખસના જીડવાને શ્વેતથી ચીરો પાડવાથી તેમાથી જે ગસ નીકળે છે, તે સુકાવો એટલે તેનેજ અફીણુ (સં અહિરેન) કહે છે અફીણુ એ માદક પદાર્થ છે એની ગણના ઉપ-વિષેમા છે અફીણુ ધણુ ખાવામા આવે તો પ્રાણુનાશ થાય છે, પરંતુ એ રીત-સર આપવાથી સાગ ઉપયોગમા આવે છે ખસખસના હોડમાથી અફીણુ થાય છે પરંતુ ખસખસના અંજે માદકપણુ નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને ‘પોસ્ટ’ કહે છે ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે એનો પકવાન્નોમા અને બીજા પદાર્થોમા પુષ્ટકા ઉપયોગ થાય છે કુણી હોય ત્યારે ખસખસના પાદડાની એકલી અથવા બેજવાળી ભાજી મારી થાય છે.

અફીણુના જીડવામાથી નિષ્કર્ષ, અવલેહ અને કપાય એવા ત્રણ પ્રકારન્સ

કવ્ય થાય છે. સુકવંશ જીવવાનો જુદા ૪૦ તોલા, ૧૦૦ તોલા મળેલા (ડીસ્ટીલ ફેડ) ઉફણી ઉઠેલા પાણીમા ૮ પહોર સુધી બીજની રાખનો પછી “પેકોલટર” થી બીજ વાસણમા તે પાણી ગાળી લઇ ઉકાળવુ ઉકાળતા ૫૦ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી કાઢવુ, અને તેમા મઘાર્ક (ડીચર) મેળવી તે મિશ્રણ કેટલીક વાર સુધી તેવીજ રીતે રાખી મૂકી, ફરીથી અગ્નિ ઉપર મૂકી થદ થતા સુધી ઉકાળવુ આ નિષ્કર્ષથી અશીષ જોવો મંજૂર ન થતા થેન આવે છે મુનાની હકીમ જુની ઉધગસના કણકાથી રોગી ધણે હેરાન થતા હોય તો આ નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરે છે આ નિષ્કર્ષથી માથુ દુખવુ, ચક્કર આવવા વગેરે અશીષના વિકાર થતા નથી.

ખસખસનુ તેલ નીકળે છે તે ખાવાના અને બાળવાના કામમા ઉપયોગી થાય છે એનો બોળ ગાય અને મેસને ખાવા આવે છે ખસખસ જેમ તાજી હોય તેમ તેમાંથી તેલ વધારે નીકળે છે બીજ મારા હોય તો તેનો ત્રીજો ભાગ તેલ નીકળે છે આ તેલ તડકે રાખી મેલવાથી સફેદ, પારદર્શિ અને સ્વાદહીન થાય છે એ માથે ચોળવાથી થેન આવે છે અને મનન પુષ્ટ થાય છે રગ તેમાર કરવાને પશુ આનો ધણેજ ઉપયોગ થાય છે ધોળા રગમા ખસખસનુ તેલ મેળવવાથી સુદર સફાઈદાર રગ થાય છે જે જીવવાથી અશીષ કાઢી લીધેલુ નથી તેમાની ખસખસ કઢી અને ફરી હોય છે, અને તેનુ તેલ કઠારવાથી તેમા પશુ એ હોય આવે છે બજાળી ખસખસનુ તેલ માળવાની ખસખસના તેલ કરતા સારું હોય છે અને તેથીજ તે ખાવામા વધારે વપરાય છે. માળવી તેલ ધણું કરીને બાળવામા વપરાય છે મીણુખતી સાથુ વગેરે બનાવવાને પશુ આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે મૂરોપમા તેલના રગ (આઇલ પેઇન્ટસ) અને વિશેષે કરીને ચિત્રકામના રગ (આર્ટિસ્ટસ કલર્સ) બનાવવામા અગતી અને બીજ તેલને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે ખસખસનો બોળ તાળે હોય તો ધણે મીઠો અને દોરાને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે તે જુની થવાથી તેનુ ઉપર ધૂસ બને છે અને તે કડી લાગે છે તે સ્થિતિમા દોરાને ખાવા આપી હોય તો કાંઈ પશુ નુક-સાન કરે છે ખસખસના બોળની રસાયનિક રચના આસજોના પ્રેફિસર અડરસને આ પ્રમાણે ઠરાવેલ છે—સો ભાગ બોળમા પાણી ૬૫૬, તેલ ૧૧૦૪, નેટ્રોજનસ ૬૦૫ ૩૪૦૩, ગુદ અને તેના જેવા પદાર્થ ૨૩૨૫, રાખ ૧૩૭૦ અને બાકી ૧૧૩૩.

ખસખસનુ ઔષ્ઠ—માહક, બલકર, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્મપ્રદ, ક્રાંતિકારક તથા બલકર છે, અને વાત, પિત્તો નારા કગનાર છે. એના ફળ—ફેફ, માહક અને રક્તરોધક છે ફળની બાહ—શીતળ, લઘુ, કઢી, માહક, ગુરી, વાતકારક, ફેફ, સમધાતુ રોષક, પુરુષવનાશક, રક્ષ, મદકર, અભિવર્ધક અને મોહક છે ખસખસ—કફકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, માહક અને વર્ત-નાશક છે. **ઉપયોગ**—(૧) આમાતિસાર ઉપર—ખસખસ કર્ષીમા વાડી ખાવી (૨) બાળકને આમ પડે છે તે ઉપર—ખસખસનો કસ્ટુર અથવા

ચુક્ર કરી ખવરાવવું (૩) સાંધા દુખે છે તે ઉપર—ખસખસના (પોસ-
દોડના) કાઢામાં કલાક બે કલાક સાંધા ચેકવા (૪) સોજે, પેટનું ચડતું અને
શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર—ખસખસના ફૂલ અને જીડવા પાણીમાં
ફિફળી તે પાણીના ચેક કરવો (૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે—
ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમભાગે લઇ ખારીક વાટીને ગાયના દૂધમાં
મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી તેમાં ઉતારતી વેળાએ બે તોલા તાજુ ધી અને તેટ-
લીજ સાકર નાખી, તે મળી ગમ એટલે બે માસા પર્યંત ગળાવું સતત નાખી
સેવન કરવું એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત
માય છે આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકોને પણ આપવાને વાચુ ઉત્તમ છે (૬)
દાડેણા (કેસામહેની જમીન કાંચુ ચઇ ઝીણી ફાડકાંચો ચાય છે તે) રોગ ઉપર—
ખસખસ દૂધમાં વાટી આથા ઉપર લેપ કરવો (૭) બાળકો માટે શક્તિવર્ધક
બેરોઝક—ખસખસ ગાયના દૂધમાં ખારીક વાટીને તેમાં બીજુ દૂધ અને થોડો
ગોળ કિંવા સાકર નાખી ઉકાળીને રાખરી તૈયાર કરવી, અને સારી રીતે ઠંડી થયા
પછી ખાડ નાખવી આ બેરોઝક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા
ચોગ્ય છે, અને જે બાળકને હઠામણુએ ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણાજ હિતકારક
છે (૮) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર—ખસખસનું તેલ કાપગના તેલ સાથે શરીરે
ચોળવું (૯) દાડેણા નામના કપાળ રોગ (ઇ. ટ્યુરીજ ધી સ્કાલપ)
ઉપર—ખસખસ દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો

(૧૦) અરીણી—સં અહિંસેન હિં ૫૦ ૬૦ અ—આરીમ. તૈં ગાલમંડુ
હાં અહ્યુન, તિયાર્ક અં ૬૫નુલ, ખાસખાસ ધં ૦૦ ઓપિમમ હાં ૦ પેપેવેરી,
સોઅિંદેરમ.

સરકૂતમાં અરીણીના અહિંસેન આદિ નામો છે તે અર્થવાળા છે અહિંસેન
એટલે સર્જનું ઝેર મર્પદશનું જેવા પ્રકારનું પરિણામ શરીર ઉપર માત્ર તેવુંજ
પરિણામ અરીણીની વધારે માત્રા લેવાથી થાય છે એથીજ તેને અહિંસેન, નાગકેન,
જીજ્ઞર્હેન આદિ નામો સરકૂતમાં આપેલ છે

અરીણીની પ્રાથમિક અમર હિતેજક છે અને પછીની સ્થિતિમાં તે શરીર-
જ્ઞાની પીડા શમન કરીને થેન લાવનારી છે ટાઠીયા તાવતી કમકમાટી બંધ
કરવાને તે ઉપયોગી છે એ સ્તબ્ધ હોવાથી અતિશય પગસેવો બંધ કરવામાં, રેચ
બંધ કરવામાં અને સાધારણ કોઈ પણ પ્રકારનો આવ બંધ કરવામાં ઉપયોગી
થાય છે પેટની અદરના ભાગમાં દાહ થયો હોય ત્રો આનો ઉપયોગ થાય છે
તાવ ઘણો વધ્યો હોય તે સ્થિતિમાં અરીણીનો ઉપયોગ ઘણો હિતાવહ છે ડા
લોહ તે કપૂરાદિક પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને આપે છે તેથી તાલાવશી શાત મળે
થેન (ઉષ) આવે છે પકવાણપ્રમાના મળુ, આમ, અતિસાર, કૌલેરા વગેરે રોગમાં
તેમજ અતિઆર્તવ, પડિગતાર્તવ, સર્વાશય પ્રદર, આયુરકોચન-ન મૃતકૃત્ય આદિ
ત્રી પુરોધાના મૃત્યુમાર્ગના રોગમાં અરીણી ઉત્તમ ઔષ્ણકારી છે મૃતુવર્ત અને
આમવાતના વિકારોમાં પણ અરીણી સારૂ મામે છે અસ્તકશ્ણા, સંધિવાત, અશ્નિ-

બંદ (આપ આત્મી) આદિ નેત્રરોગ ઈત્યાદિમા અરીજુનો બાલ ઉપયોગ હિતાવહ છે.

અરીજુનું ઝેર:—અરીજુ યોગ્ય માત્રામા આપતુ ગુણકારી છે, પરંતુ તેજ ભસ્તિ આપવાથી મરણકર્તા થાય છે. ઝોઝમા ઝોઝ બે રતી અરીજુથી મનુષ્ય મરે છે એ કડવું હોવાથી બીજાનો પ્રાણસ્થાપ કરવાને ઉપયોગી મતુ નથી. શણુ કરીને આત્મધાન કરનારા લોકોજ તે ખાય છે. અરીજુનું ઝેર ચડવા લાગે કે મક્કર આવે છે, જીવ ગલરાય છે અને હળવે હળવે ભાન નહિ જેવું ચર્ધ માણુમ. મેશુદ થાય છે. પહેલપહેલા તો હાક મારવાથી ઉત્તર આવે છે; પરંતુ પાછળથી બોલતુ તદન બધ થાય છે. ખાસ મંદ પડે છે નાડી ભરપૂર મંદ થાયે અથવા નકામી ચર્ધ જલદી થાયે છે. અગ કોઈકે તપી આવે છે. પરસેવો આવે છે. આંખો ચીચામલી હોય છે. આંખોની મોટાઈ સંકોચાય છે (ખાડા પડે છે) આમ બધ પડે છે. અહેરો રીંકા પડે છે. હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે. ઝાડો થાય નહિ અને પેટ ફૂલે છે. મરણ પહેલા શરીર ઠડુ થાય છે. આખના ડાળા ફાટી રહે છે અને નાડી હાથગ લાગે નહિ. રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે તેને ઉલટી થાય છે. માથું ફુગે છે. કદિ કદિ અરીજુની ઝેથી આંકડી, બકવા, ઉલટી, બુંલાળ, ધનુર્વા (તાણુ) ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

અરીજુ ખાવાથી સુમારે એક કલાકે વિષારી ચિન્હ દેખાવા લાગે છે અને નણુ કરીને ૨૪ કલાકમા મનુષ્ય મરે છે. દરરોગ અરીજુ ખાનારા લોકો (બસતી) ને તેનું ઝેર ખાધ કરતુ નથી, પરંતુ તેનું શરીર અસક્ત થાય છે તેને ઝાડો માર્દ થતો નથી. બરોબર જૂખ લાગતી નથી. મન ફુગળ થાય છે. અહેરો વિચિત્ર દેખાય છે. ધડપણુ જલદી આવે છે અને બણુ કરીને તે નાની ઉંમરે મરે છે. ડોક્ટર લોક મોર્ચિયા નામનું અરીજુનું સત્વ વાપરે છે તે પેટમા ગમેજ હોય તો અરીજુ જેવાજ લક્ષણો થાય છે. પરિણામ અરીજુ કરના જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અરીજુમાંથી ચડુ અને માદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો બનાવે છે.

અરીજુ:—ગરજુ, મારજુ, ધારજુ અને સારજુ એમ ચાર પ્રકારનું છે તે વૃષ્ય, બળકર, ગ્રાહી, સાત ધાતુનો શોષ કરનાર, વાતાપિત્તકર, આનંદકરક, માદક (કૂચી), વીર્યસ્તબ્ધક, કડવું અને મધુર છે, તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કષ્, પાક, ક્ષય પ્રમેહ, દમ, ઉષ્મસ, પ્લીહા (બરોળ) અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે. જે અરીજુ પોળા રગતુ અને અન્નને પચાવનાર છે તેને ગરજુ કહે છે અને કાળુ હોય તે મધુકરક છે. એટલે તેને મારજુ કહે છે. જે અરીજુ પીળું છે તે જરા નાશ કરનાર છે. માટે તેને ધારજુ કહે છે અને જે ચિત્રવર્ણ હોય છે તે મળતુ સારજુ કરે છે. માટે તેને સારજુ કહે છે.

અરીજુનો ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર અને ફાલેરા ઉષ્મર:—અરીજુ, બળકર, લવગ, કેસર અને કપૂર આ સર્વ ઔષધો સમભાગ થઈ તેની બળે મીની ગોળીઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળી ઉના પાણી સાથે આપવી. આથી ગમે તેવા આમવિકાર દૂરો તે સારો થશે. (૨) સમહણી, આમાતિ-

સાર, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપર—અરીણુ ૨ ભાગ અને નયકળ, ટકણુખાર, અમ્બકલસ્ત્ર, શુદ્ધ કંગલ ધનુગના બીજ, આ દરેક એકેક ભાગ લઈ નારી (સં આદ્યેલ) ના પાદડાના રસમા ખગલ કરી ૩૫ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી દરેક વખતે ૧ ગોળી મધમા આપવી પથ્ય દહીં ભાત ખાવા (૩) દુગ્ધવટી—અરીણુ અને વજનાગ બાગખાર ૩૫, લોહભસ્મ પાચ ૩૫, અમ્બકલસ્ત્ર ૭ રતી એ મર્વને દૂધમા ખગલ કરી ૩૫ પ્રમાણે ગોળીઓ આપી દૂધ માથેજ આપવી આ ગોળી આપી હોય તો ખાવા પીવામા દૂધ વગર બીજન પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ, અને રોગ તદ્દન સારો થયા સુધી મીઠુ અને પાણી વર્જ્ય કરવા આ દુગ્ધવટીથી સમ્રહણી, વિષમજ્વર, અનેક પ્રકારના સોજા, અગ્નિમાદ અને પાક રોગ નાશ થાય છે (૪) સર્વાતિસાર, આમાશ અને ફાલેરા ઉપર—અરીણુ, શુદ્ધ કંગલ ઝરકાયલા અને ઘોળા મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ તેને આદુના રસમા ખગલ કરી સુક અને ગોળમા મેળવી ગોળી કરી, તે ૧ ગોળી આપવી, એટલે ગમે તેવો અતિસાર, આમાશ અથવા ફાલેરા દશે તો તે તત્કાળ સારા થશે. (૫) બહુમૂત્રરોગ ઉપર—અરીણુ અને નયકળ દરેક ચાર ચાર ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને કર્પૂરી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે ચાર ચીજો લઈ ખગલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમા આપવાથી બહુમૂત્ર રોગ સારો થાય છે (૬) અતિસાર અને ફાલેરા ઉપર—અરીણુ અને કેસર મમભાગ લઈ ખગલ કરી અર્ધા ગુળ ભાગની ગોળી મધમા ખાવી તેમજ ગુળભાર અરીણુ બકરીના દૂધમા આપવાથી પણ કોમળીયુ અને અતિમાઝ દૂર થાય છે (૭) કોમળીયા ઉપર—કોપરાના કકડામા છિદ્ર કરી, તેમા એ ગુળભાર અરીણુ નાખી તે કકડા અમાગ ઉપર શેઠવા અને ખાવા આપવો, એટલે માણસ સહસા જોખાઈ જશે નહિ. (૮) સળેકમ ઉપર—જગળમા થોડું અરીણુ ચોપડી તેની બીટી સળગાવી નાક તેની ધૂણી સુધવી (૯) માથું દુખતું હોય તો—માથા ઉપર અરીણુનો લેપ કરવો (૧૦) શરીરે ખરજ થતી હોય તો—તેલ, મીણુ અને અરીણુ એકત્ર કરી ચોપડવુ (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર—અરીણુ અને દાતવણુ એ બેને લોખડના વાસણુમા લીમડાના રસમા ખગલ કરી લેપ કરવો (૧૨) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તો તે ઉપર—કિચિત્ અરીણુ ખાવા આપવુ (૧૩) રત્નભન માટે—અરીણુ એ સ્તભક છે માટે એને નયકળમા ધાલી તે ઉપગના, વડના કિંવા બાવળના ગાંડમા છિદ્ર પાડીને તેમા મૂકે છે, અને તે છિદ્ર બધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ નેધને તે આપે છે માકર માથે પણ અરીણુ ખાય છે અને ઉપર દૂધ પ્રાચન કરે છે તેમજ ખસખસના જીવા અને સુક એના સોળમે ભાગ પાણી શેષ રહે તેવા કાંદો કરી તેમા ગોળ નાખીને પીએ છે (૧૪) પકવાતિસાર ઉપર—આપરીઆમા+ મદ અગ્નિ ઉપર અરીણુ શેકીને ખાવાથી ધણીજ

+ અહિ મગડીમા સ્થાપરાંત જાણ્યું છે, પણ મારા ધાગવા પ્રમાણે એમા દાષપ દોષ થયો છે એટલે ત્યાં સ્થોપરાંત નેધએ અને એનો અર્થ ખોપરા (યોપરા) મ્હ એમ થયો નેધએ

પાકલો અતિસાર હોય તો પણુ શમે છે (૧૫) નાના બાળકોને સળેકમ અને શરદી ઘણી થઈ હોય તો:—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અશીણનો લેપ કરવો પેટમા વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણુ લેપ કરવો (૧૬) અનિસાર ઉપર:—કાદા (કુગળી) ના ગ્સમા અશીણ મેળવી પાવુ (૧૭) બદ ઉપર—પહેલા જ્યો મકાવી લોહી ડહાવવુ અને ડહવા લીમડાનો પાલો બાધવો પછી બીજા દિવસથી અશીણના છડવાનો કાઢો કરી તેમા કપડુ લીંબવી તણુ ચાર દિવસ શેકવુ, એટલે દુધ જલદી નાશ પામે છે (૧૮) વાળા ઉપર:—સર્પની કાચળી અને અશીણની ચેપથી કરી ઉપર બાધવી (૧૯) નાસુર ઉપર:—માથુ-સના નખ બાળી તે રાખમા અશીણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસુગમા ભરવુ (૨૦) આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર—અશીણ લીણના ગ્સમા મેળવી તે દૂધમા નાખી તણુ દિવમ પાવુ (૨૧) અફીણ ઉપર ઉતાર:—(૧) રાઈનો લોહ વગેરે ઉલટી થનાગ આપવો આપવા (૨) અરીઠાનું પાણી કરી પાવુ અશીણના પાશેગ ગોળા ઉપર અરીઠાના પાણીના ૫-૭ ટીપા પાડવાથી તે ધણ જ નિસત્વ થાય છે (૩) તણુ ડિવા ચાર માસા હિંગ બાજમા અથવા પાણીમા વાટી પાની કિંવા એકલી હિંગ ખવડાવવી (અશીણની દાખડીમા હિંગનો ગામડો રાખવાથી અશીણ નિસત્વ થાય છે) (૪) ઘીમા ટંકણખાર અને મોરચુથુ અથવા એકલો ટંકણખાર નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઈ અશીણ નીકળી જશે (૫) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને નરમાના બિયાનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવાથી અશીણ ઉતરે છે (૬) કાકડણીના વલાના પાદડાનો રમ પાવો. (૭) ઉલ્લી લોરીંગ-ણીનો રમ દૂધ નાખી પાવો (૮) વજ અને સિધવ એકત્ર કરી પાવો (૯) લોડીપીપર અને મીઠળ આપવુ (૧૦) એકના (ગલગોટાના) પાલોનો રમ કાઢી પાવો (૧૧) ચોડુ મોરચુથુ શેકી લીંબોળીમા વાલી ચૂસવુ (૧૨) તાંડળજનાં મૂળીયા પાણીમા વાટી પાવો (૧૩) ઉટકારીના મૂળીયાં પાણીમા વાટી પાવો (૧૪) ગળોની સળીયોનો રમ કાઢી પાવો (૧૫) કિંજળીના કાડાનો ગ્સ કાઢી પાવો (૧૬) કપાસનાં પાદડાનો રમ પાવો (૧૭) કડવા લીંમડાનાં પાદડાનો અકં કાઢી પાવો. (૧૮) અબાડાના પાદડાનો રસ પાવો (૧૯) આમલીના પાદડાનો રમ પાવો (૨૦) રીનાકળીના બિયા માહેનુ મજળ પાણીમા વાટી પાવુ (૨૧) નાના બાળકને અફીણ અઠથું હોય તે ઉપર:—કુગળી લાગી તેનો વાસ લેવરાવવો કિંવા કારા દેશી કાચળ પાણીમા મમળી પાવો ગંભિણીએ અશીણનુ કિંવા અશીણ મિશ્રિત આંધનુ સેવન કરવુ નહિ. (૨૨) બાળકને અફીણ ચઢે તો:—ગોખા ધોઈ ને પાણી પાવુ

x આ જગ્યાએ લખવુ નાઈએ છીએ કે જેમ હિંગ સાથે રહેલુ અશીણ એરના ગુણથી રહિત થાય છે, તેમ જરા માથે રહેલ હિંગ પણુ બરબાદ બન્ય છે. માટે હિંગની મરમીનો ઉતાર જરૂર છે સુકની બૂજાથી ડરીઓ સડી નબ છે અને કેરીના અજણનો રામમાથુ ઉપાય લુદ છે.

* અહીં મરાઠી ગ્રંથમા કાગોળી લખી છે અને એનો અર્થ પીણુડી થાય છે.

૧૭૦. ખાખરો:—સં પલાસ મં પળસ હિં ખાખર, પલાસ, ઠાક, ટેચ, કેચ, પારા, કાકરીયા ગં છીલા, કેસલા ઉડિં પરશુ તાં પસન, કં મુતલ્લુ, કેપુમતલ. જં પલાસમાજ તૈં મતુકચેદુ ઈં ડાકિની આન્ય બ્યુટિયા લાં બ્યુટિયા કડાકા (ગતો), બ્યુટિયા પાવિહ્લારા (ધોળા)

એ જાડ ધણેક ઠેકાણે થાય છે ખાખરાના જાડ ધણા ઉચા વધતા નથી એનુ લાકડુ સુતારના કામમા આવતુ નથી એના પાદડા અને ફેલો ઉપયોગમા આવ છે પાદડાના પત્રાળા કરે છે ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે કવચિત્ ધોળા ફૂલનો પશુ ખાખરો હોય છે રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે ખાખરાને ચપટા રાતા રમના બીજ આવે છે તેને પલાસ પાપડો કે પિત્તપાપડો (મં પગસ પાપડી) કહે છે રંગ તથા સફેદી દેવાને માટે ખાખરાના મૂળનો કુચો કરે છે ખાખરાને મુદ (લાખ) આવે છે તે સ્તંભક છે ખાખરો:—ઉષ્ણુ, તુરા, વૃષ્ય, અર્મિદીપક, સારક, કડવો, સિન્ધ, આહક તથા લગ્નસધાનકારક છે; અને વૃષ્ય, મુદ્ગ, કૃમિ, પ્લીહા, (બરોળ), સગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે એ રક્ત (ગતો), ધોળા, શુભ, (ધોળા), અને નીલ (કાળો) એમ ફૂલના બેદવડે આઠ પ્રકારનો થાય છે એનાં ફૂલ (કેમુડાં):—સ્વાદુ, કડવા, ઉષ્ણુ, તુરા, વાતુળ, આહક, શીતળ તથા તીખા છે, તુમા, લાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, ટાદ અને મુતકચ્છનો નાશ કરે છે એનાં ફળ (પિત્ત-પાપડો):—ફેલ, લઘુ, ઉષ્ણુ તથા પાકકાળે તીખા છે, અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, ટાદ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ તથા ગળનો નાશ કરે છે એનાં ફળોમાંનાં વિયાં:—સિન્ધ, ઉષ્ણુ તથા તીખા છે, અને કફ તથા કૃમિ (કગમ)નો નાશ કરે છે એનાં કુખ્યાં પાંદડાં:—કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે x ઉપયોગ:—(૧) નાના

x પલાસપાપડાના ફૂલ કપકે શુક (પોપટ) ને મળતા હોવાથી સંસ્કૃતમા કિશુક એટલે 'કાષક પોપટ' નામ પડેલ છે અને તેનાજ ઉપરથી કેટલીક ભાષામા એને કેસુડા કહે છે

ચરકમાં:—એને કફસર્મન, વૃણશોધન અને કુટપ્રશમન વર્ણન કરેલ છે ચક્રદત્તમાં:—ખાખરાને આહી રીતે લગાવવાનું લખે છે તથા વ્યવહારમા અન્ય આહી પદાર્થ અને મિઠાણુઓની માથે મેળવે છે આ પ્રયોગ આખના જાઝવાં અને જાખ પડેલ હોય તો થાય છે મખજન અપ્પ અઘ્ઘવિયામા કહે છે કે—પલાસના પાદડા આહી, પોષ્ટિક અને કામોતેજક છે એ ફેડા, મુદાસા આદિ ફર કડવા ચોપડે છે, તથા પેટમા વાયુના લીધે દુખાવો થતો હોય તો અને કૃમિ તથા હરસના રોગમા ખાવાની લલામણુ જે છે મફેદ જાતના ફૂલ આહી, મૂતવર્ધક તથા કામ ઉત્પન્નકર્તા બાનેલ છે વળી પોટીસ તરીકે બાધવાથી સોળને ઉતારે છે પેશાબ અને રજોદર્શનને વધારે છે ડાંડ એનરેલી કહે છે કે મગસ ધલા-દામા તામિલ વૈદ્ય પેટમાંના ગ્રોળ અને ચીપટ કૃમિ (કગમિયા) કહાડવાને પલાસ પાપડાનુ ચૂર્ણ ૨ા તોલાની માત્રામા દિવસમા બે વખત આપે છે હોર-ટસ-મલવારીકસ નામના પુસ્તકમા લખે છે કે ખાખરાની છાલ સુકી સાથે

પ્રાપ્તિના કૃતિઉપર:—પિતૃપાપડો દ્વંષમા થતી પાવો કિવા ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું; અથવા પિતૃપાપડો અર્ધો કાચે રોકી મગની દાળ જેટલો ધીમા આપવો. (૨) દાદર ઉપર:—પિતૃપાપડો લીજુના રસમા થતી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) વૃષ્ણ (વાંઝણી) ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે:—પિતૃપાપડને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવથી સ્ત્રી અર્ધિણી અથ છે (૪) ગલગંડ ઉપર:—ખાખરાના મૂળ એખાના ધોવરામણમા વાટી તેનો કાનની બાજુપર અને કિન્નરી ઉપર લેપ કરવા. (૫) અડકાવ (જંતુસાવ) બંધ થવા માટે:—પિતૃપાપડો અને શેલ્લીના ફૂલ પાણીમા અથવા ધીમા બચણ કરવા અને ફટકાડીની પોટલી યોનિમા રાખવી, એટલે અડકાવ (જંતુસાવ) બંધ થાય છે (૬) પુરુષના અવવા માટે:—ખાખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીડું માટણ મૂકી ઉપર અક્ષિ કરવા; એટલે માટણમા અર્ધ પડે છે તે અર્ધ ખાવાના પાનમા ચોપડીને તે પાનમા મરેડીને છાંડુ એક મૂકી તે પાન ખાવું, એટલે એકજ દિવસમા પુરુષના અવશે ઉત્તર સ્ત્રીસંગ કરવા (૭) ખરજવા ઉપર:—પિતૃપાપડો, દડાલ અને વજનામ એ બુના ધીમા થતી તેનો લેપ કરવા (૮) કૃતિ ઉપર:—ખાખરાના બી અને વાવડીગ એ ત્રણ ત્રણ મામા બધ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ત્રણ માસ લીજુના રસમા અથવા મધમા નાખી આટવું (૯) પ્રસેદ

મેળવીને સાપના કરડેલ ગ્રહણને અપામ છે દોકરે સરજુડ કહે છે કે ખાખરાના બીજ (પલાસ પાપડો) સુરાખારમા છાળી દેથી લેલ જેણાળી ચેલીમા થનારી પથરીના માટે આપે છે હાલમા એ જાડને ગુદ કંચીજ દવાઓમા વપરાય છે પલાસ પાપડને લીજુના રસમા વાટી શરીર ઉપર આપવાથી માત્રી લાલ થાય છે અને થળ બળે છે ડાંઠ રોકસર કહે છે કે—કુસનો રસ ગરમીથી બાટા કરી તેમા ચોટી ફટકડી નાખી રગવાથી રેવચીના રગથી પચુ વધારે અચકદાર રગ બને છે વળી તે કહે છે કે સુકા ફૂલમાથી કહેલ સત્વ તાગ ફૂલના જેવો ઉત્તમ નેહિ નીકળે આ સત્વ ધણુ દિવસ રાખવાથી બગડી જાય છે સુકુતમાં અને સ્કાપિત્તમાશક તથા યોનિદોષમાશક માનેલ છે ચુંદ એકથી બે રતીની માત્રામા અપવાથી અતિસાર અને પીળા સોહીના જાડને બંધ કરે છે બીજને વાટીને ચોપડવાથી દાદર જતી રહે છે જો મૂત સુકેલીથી ઉતરતુ હોય તો તે વખતે ફૂલને પાણીમા છાળી રોક કરવાથી આરામ થાય છે. આ જાડ ઉપરથી લાખ મજુ કેટલીક વખતે મળી આવે છે એના મૂળની જાલ કહારી ધણુજ મજુ-ગુત દોષમા બનાવે છે, અને હાળી આદિ તહેવાસમા કેન્ડાનો રગ જાટે છે. ચરકમા પલાસપાપડને માહી, પુરીપ્રહણ (મળ જાડે કરનાગ) તથા વેદના આપનકર્તા માનેલ છે. અને સુકુતમાં એને યોનિદોષહર તથા શુક શુક કરનાર (વીરને શોષનાર) માનેલ છે

પિતૃપાપડને આકડના દ્વંષમા પલાળી જાયે સુકવો આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી ગોળી કરી ગળેલ હોય અને તે પાણીમા થતી વિઠીના ડખ ઉપર ચોટી હોય તો વિઠી ત્વરિત ઉતરી જાય છે

ઉપર:—આખરાના ફલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખીને સવારે તે માળેલા પાણીમા સુરોખાગ અર્ધો તોલો અને માકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવુ, અથવા આખરાના ફલનો કાદો મધ નાખીને પાવો. (૧૦) પગના સાધા પકડાઈ જયા હોય તે ઉપર:—પલામપાપડો મધમા વાડી લેપ કરવા (૧૧) બરોળના રોગ ઉપર:—પલામપાપડો ખરમાણીના રમમા વાડી મરી જેવડી ગોળીઓ કરીને ખાવી, તેથી ઝાડો થજે હિતાગ હી અને ભાત, અથવા આખરાના ફલ ખાસી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાધવા (૧૨) બાળકોને ચોરી (ભીણી ફાલ્લીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપર:—પિત્તપાપડો લીમડાના રમમા ઘસી ચોપડવો. (૧૩) કૂમિ ઉપર:—આખરાના બી કચરીને ભીજવી રાખવા અને પાણી માળી લઈ તેમા મધ નાખી આપવુ (૧૪) વાળા ઉપર:—આખરાના ફલ વાડીને ગોળમા સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી (૧૫) મૂત્રરોચનને માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:—આખરાના સુકાયેલા ફલ ૧૦ તોલા પર્વત લઈ તે ધોવા, અને તેમા થોડુ પાણી નાખી ઉપર ઢાકણુ દઈ તે ઢાકણુમા થોડુ પાણી રેડીને મદ અગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યા સુધી બાધવા પછી તે ફલ પીલી તેમાથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાંચેર પર્વત માળી લઈ તેમા બે માસા પર્વત સુરોખાર નાખીને પ્રાશન કરવુ, અને બાકી જે પાણી ગહે તેમા તે બાકેલા ફલ મેળવી પેટપર બાધવા (૧૬) ચોનિકક ઉપર:—પિત્તપાપડો કચરીને કણકમા મેળવી હથેળી જેવડી પુરી કરીને તે ૬૬ ઉપર બાધવી લગોડી રાખવી તેથી તે માસનો ગ્રોળો પડી જશે અથવા આખરાના ખારના ચોજે કરી વૃત્ત સિદ્ધ કરી તે પાવુ (૧૭) અતિસાર ઉપર:—આખરાનો ગુદ ૫-૧૦ ચણોઠીભાર માકર સાથે ખાવા (૧૮) ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર:—આખરાના પાદડાના ડીટા માધારણુ ચાવી મ્હોડામા ગમ્પીને તેનો દ્રવ (રમ) ગળતા જવુ, એટલે ઉધરસ ત્વરિત દૂર થાય છે તથા મુખરોગ પણ દૂર થાય છે (૧૯) બગઈ વગેરે કાનમા ગઈ હોય તે ઉપર:—આખરાના અકુરોનો રસ કાનમા નાખવો (૨૦) સર્પના વિષ ઉપર:—આખરાના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અને લેપ પણ કરવો (૨૧) મુખરોગ ઉપર:—આખરાના પાદડાનુ ડીટકુ ચાવી મ્હોડામા રાખવુ

૧૭૧ ખાજકાલતી.—સં વૃશ્ચિક ધૂમયુગ્મા મં ખાજકાલતી વિચુવા લિં બીજવા બં વિષાતી, વિષ્ટી કં ઈંચુલે માસસાહોત, મુચિગિડ તાં કાયચોરી તૈં કસમોદી તું પચ્ચીગી મલાં કોનકવા ગોમં ખાજકુલી લાં દેણ્યા ઇં-હેણકડા

ખાજકાલતીના ઝાડ નાનકડા હોય છે એ ચોમાસામા ઉગે છે ખાજકાલતીના પાદડા મોટા હોય છે એ પાદડા શરીરે લાગવાથી અતિથય આજ થાય છે એ પાદડા ઉપર ખારીક ચુચ્છા આવે છે એ પાદડા કાળા રંગના હોય છે ઉપરોગ:—(૧) કોહલુ (શિયાળ) ના વિષ ઉપર:—ખાજકાલતીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૨) વાળા ઉપર:—ખાજકાલતીના મૂળ ગરમ પાણીમા

ધરી વાળા ઉપર લેપ કરવો વાળા બહાર આવવા લાગે એટલે દીવેટમાં વીટા-
ળવો પછી બીજા દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકાલતીનું મૂળ ચા-
પાચ વાર ચોપડવું પછી તત્તુ ઉપર વીછીનો કાટો મારવો, એટલે તુરત બધા
વાળા બહાર આવશે (૩) દાદર ઉપર:—ખાજકાલતીના મૂળ તુલસીના રસમાં
ધરી ચોપડવા

૧૭૨. ખાટખટુબા (ખારખટુબા).—સં અગ્નિ, અમ્લપણી, અત્યમ્લપણા
મં બાળદેવલ, કડમોડી કડમડેલ હિં ૦ રામચના કં હેમોલી લાં વાછરીસ
પેન્ડાકાઈલા

ચોમાસામાં આ વેલાના કદને અકુર કુટે છે એ વેલ ધોળી હોઇ કિચિત
ડાગરના કુમળા અકુરો જેની દેખાય છે એના પાદડા ધણાજ બડા હોય છે
એની ભાજી અતિશય ખાટી હોય છે એની ખટાશ આપલી કરના પણ વધારે
હોય છે એ સારક, અમિટીપક અને મદને હરણુ કરનાર છે x

૧૭૩. ખાટીલુણી:—સં ચામેરી, ક્ષુદ્રામ્લિકા, ક્ષુદ્રામ્લા મં આપવતી
આખરી હિં ૦ અખારી, અરૂલ, અમ્લિલોના બં ૦ અમરૂલ ૦ પુલુલુણિસે નિરૂગોલી
તેં ૦ પુલિચિતા, પુલ્લાએચલિ, તાં ૦ પુલિયાકિંગિ, પુલિયાગ્ધ મલાં ૦ પુળિમારલ જાં ૦
તેલતુપિ લાં ૦ ઔક્સેલિમ્ કૌર્નિમ્બુલાટા

ખાટીલુણીનાં ઝાડો ભિનાશવાળી જમીનમાં ઉનાળાના દિવસોમાં ઉગે છે
આ ઝાડને આબોલી (મં અખોલી) એમ પણ કહે છે આ ઝાડો જમીન સાથે
વેલાની માફક ફેલાય છે એના પાદડા આમલી પ્રમાણે ખાટા લાગે છે આ ઝાડ
ઉપર બાલા જેવા અણીદાર અને લાખા ફળો આવે છે ઉપયોગ:—(૧) અમરીજી
ઉપર:—ખાટીલુણીનો રસ આપવો (૨) પિત્તથી મસ્તક ભારે થાય છે તે
ઉપર:—ખાટીલુણીના જોડવા ખારીક વાટી, તે જોળી કડા પાણીમાં કાલવી
ઉભરો આવે ત્યાં સુધી ઉકાળી, તે પછી તેમાં ધોળી દુધળીનો રસ નાખવો કડ
થયે માથે લેપ કરવો અને એજ ઔષધ થોડું તાળસા ઉપર ચોળવું એથી એનો
તુરત ગુણ થાય છે ચોપડેલો લેપ સુકાતાજ માથાનો ભાર ઉતરશે (૩)
શીતપિત્ત (શરીર ઉપર પિત્તનાં લાલ ચાકાં ઉટે છે તે) ઉપર:—
ખાટીલુણીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં મરીનો ભુકા અને ઉનુ કરેલુ બી નાખી
શરીર ઉપર ચોપડવું (૪) દાહ ઉપર:—ખાટીલુણીના પાલાનાં રસનો શરીર
લેપ કરવો

xખાટખટુબાની મોટી વેલ થાય છે પાદડા એ ૩ડલીમાં પાચ પાચ હોય
છે ફળ ગુરખામાં આવે છે એના મૂળની સાથે નાની મોટી નખ્યાવધ મઠિા
લાગેલી હોય છે એ ગાડો ધસીને ચોપડવાથી સાપના ઝેરનો સોજો ત્વરિત ઉતરી
જાય છે મનની ઉગળીની માફક શરીર ઉપર એ ગાડ ફેરવવાથી વીછીનું ઝે
ડખમાં આવે છે; અને એજ ગાડ પાણીમાં ધખીડખ ઉપર ચોપડવાથી ડખમાંથી
પણ ઉતરી જાય છે એવો મહાન ચમત્કાર એ મઠિામાં રહેલો છે એ મઠિાને
ખાટખટુબાની ગોટલી કહે છે

૧૭૪. ખિલખિલમ્—આ ઝાડ સુમારે માથોડુ હલ્યુ વધે છે એના પાદડા મીઠા લીમડાના પાદડા જેવા હોય છે પાદડાનો રંગ ગાદ લીલો હોય છે ખિલખિલાના ઝાડ વિશેષ કરી દુગરાળ પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થાય છે કાકળુમા એની ઉત્પત્તિ કાશ્મી થાય છે ઉપરોક્ત—(૧) મહારોગ અને જૂતખાવા ઉપર—ખિલખિલાના પાદડાની શરીરે ઘૂણી આપવી

૧૭૫. ખીજડા (સમડી)—સં મં શમી દેં સવદ્દ જં શાધ-ખાખલા કં ખની તૈં શમીસેદ્દ નખીસેદ્દ ઈં રપજદી લાં પ્રેસોપિસ ંપાધસિજેરા હિં સમી, છોકર, સદેદ કીકર

ખીજડાને 'શમી' પણ કહે છે શમીના ઝાડ મોટા થાય છે શમીના પાદડા આમલીના પાદડા જેવા હોય છે શમી એ એક હવનીય દ્રવ્ય છે વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે x ખીજડા—તુરો, રૂક્ષ, શીતળ, લઘુ, કાવો, તીખો તથા રચક છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કાદ, અર્શ, હમ, ઉષરસ, કંક, બમ, ઢૂમ્, કપ તથા અમતો નાશ કરે છે એના ફળો—તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકરક, ચર, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કેશનાશક છે ખીજડી (મેડી ખીજડી સં લઘુશમી મં લઘુશમી, ખેરી હિં છોટીસમી ૦ં કાકલનિ.)—તુરી, રૂક્ષ, શીત તથા લઘુ છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કાદ, અર્શ, હમ, ઉષરસ, કંક તથા મેત કાદનો નાશ કરે છે એના ફળો—ચર, સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્ત, મેધાકરક તથા ઉષ્ણ છે, અને વજુ, કેશ તથા કંડુના નાશક છે ઉપરોક્ત—(૧) ખજજા ઉપર—ખીજડાનો પાલો (પાદડા) માપના દહીમા વાટી લેપ કરવો (૨) નખદંત વિષ ઉપર—ખીજડા, કાવો લીમડો અને વડ એની છાલ વાટી લેપ કરવો (૩) પ્રમેહ અને ગલિષ્ઠીના પ્રદર ઉપર—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ, તેમા જળુ સામા છદ્ મિશ્ર કરી બારીક વાટવુ અને સામનુ તાલુ દૂધ પાશેર લઇ તેમા કઢવી કપડાથી ગાળી લેવુ પછી તેમા ઘોળા જાલુ-દીના ફૂલ અર્ધો તોલો ઘસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યત નાખી દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકવાર પ્રમાણે સાત દિવા મેદ દિવસ (ચુલુ આવતા) સુધી આપવુ. (૪) ધાતુસ્થાનની ગરમી ઉપર—ખીજડાના કુમળા તેજા અને દેખાવા-ગીયાના કુમળા તોરા સમભાગ લઇ એકત્ર કરી તેમા થોડુ છદ્ નાખી બારીક વાટવુ, અને સામનુ તાલુ દૂધ પાશેર લઇ તેમા મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમા સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યત નાખી પાવુ (૫) મૂત્રકૃંચ ઉપર—ખીજડાના

x ખીજડાની શીંગોને સાધરીઓ કહે છે એને બારીને એવુ થાક અને કઠી કરે છે વળી એની સુકવણી જરી રાખી ગમે ત્યારે સાક અને કઠી કરી શકાય છે એ ઝાડ ઉપરજ સુકાઇ મએલી પાકી ફળીને ખોખા કહે છે. તેને બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે ખીજડાના પાદડાનો રસ માપના ઝેરને ઉતારવાનો એક અમકારિક રામખાણુ ઉપાય છે, એમ અમને એક મહાત્માજી દરમાન છે. આશા છે કે એને કાંઇ પણ અજમાવી ખાત્રી કરશે. જુની સાધરીઓ બારીને કીણી વાટી પુનઃ ગરમ કરી ગુમડા ઉપર બાંધવાથી એને પકવી ફેડે છે.

તેણે ગામના દુધમા વાડી તેમા જરાની ભૂકી અને ખાડ નાખી પાવુ (૬) મુદ્દમાં પાવુ અથવા ખર પડતુ હોય તે તે ઉપર—ખીજડાના તોરાનો રમ ગામના દુધમા કાઠી જર અને સાકર નાખી પાવો. (૭) ગરમી ઉપર—ખીજડાના તોરાનો અથવા પાદડાનો રમ જર અને સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો

૧૭૬. પુરાસાની અજમો—સં પુરાસાની મં પુરામનીએવા હિં પુરાસાની અજવાઇન બં પુરાસાની ચોયાન તૈં પુરાસાણાવમુ તાં ખોરસાની આનામ, સિટામુટ્ટી ૩૦ વજ, તુખમેવજે અં વજરૂવખજ, અખીદ શીકરાન ઇં હેનખેન લાં હાયોસ્યામસ, નાયન

‘પુરાસાની અજમો’ એ પરિચા દેશમાહેના પુરાસાન અને ચમાન પ્રાતમા પકિ છે, તે ઉપરથી એનુ એવુ નામ પાડેલુ છે એ ખીજ ચપટા અને ખારીક હોય છે એ ખીજ અજમાના જોટલા તીખા નહિ હોતા કિચિત્ તીખા હોય છે એ ખીજ પરિચામાથી અહીં આવે છે એનો વૈદ્યમા ઘણુજ ઉપયોગ કહેલો છે

પુરાસાની અજમાના ઝાડ ધૂરા, તપાકુ ક્ષત્પદિ જાતના હોઇ તીવ્ર વિષારી છે ડાકટર લોકોએ એના પાદડા અને ખીયાની પરીક્ષા અને શોધ અનેક પ્રકારે કરેલી છે, અને તેમાથી તેઓ અનેક ઔષધો બનાવે છે પુરાસાની અજમાના ઝાડમાથી નિષ્કર્ષ અને મશાક (ટીચર) તૈયાર કરે છે તેમાથી નિષ્કર્ષ કહાડવા માટે પાદડાનો અને ફૂલોના તુરાનો ઉપયોગ કરે છે વર્ષાનુ રોપા કરતા દિવાર્ષિક રોપામાથી હાયોસાયમિન નામનુ મત્વ વધારે નિકળે છે, એમ રસાયનશાસ્ત્રવત્તાઓએ પ્રયોગ કરીને ઠરાવેલ છે પુરાસાની અજમાના રોપામાથી એક રક્ષિકરૂપી સત્વ નિકળે છે તેને “હાયોસાયમિન” એ નામ આપેલ છે તેનુજ પૃથક્કરણ કર્યુ એટલે તેમાથી “હાયોસીન” નામનુ ઉડી જનાર તેલ અને ખટાશ ગુણવાળુ સત્વ નિકળે છે ઉચ્ચાર તેલ ઘણુ તીવ્ર અને પીડાશામક છે એ ‘હાયોમાયમિન’ કરતા પાચગણુ તીવ્ર છે એટલે કાળજીથી વાપરવુ જોઇએ પુરાસાની અજમાના પાદડા કરતા ખીયામા ઔષધિક તીવ્રતા વધારે છે ખીજ માદક, વ્યુત્પાથી અને પીડાશામક છે તેના સત્વમા આ ગુણુ ખીયા કરતા વધારે પ્રમાણુથી છે વાતાન્માદ (મં વેડ), ખજવાયુ (લુલાપણુ), કપવાયુ, અપરમાર (મુગી) થી થએલો વાયુ, આ રોગો ઉપર હાયોસાયમિન સત્વ ઘણુજ સારૂ ચાલે છે આ સત્વ ‘ગિલ્સરીન’ વરાળના પાણી સાથે મસળી, તેમા અલ્પ પ્રમાણુથી, તેના દ્રાવણુને થર નહિ આવવાને માટે ‘કાર્બોલિક’ અન્નમ એ મિશ્રણમા નાખી, મિશ્રણના ચાર ટીપા ડાકટર લોકો પિચકરીથી આમલીની અદર નાખે છે મત્વ આપવાનુ પ્રમાણુ ઘણુજ સ્પષ્ટ છે એક ઝેનના સોમા આગથી એક ઝેનના પચાસમા ભાગ પ્રમાણુ આપવુ ‘હાયોસાયમિન’ સત્વ અલ્પકદલીક પ્રકૃતિનુ છે તેનો રક્ષિક બને છે આરભમા આ સત્વ પુરાસાની અજમામાથીજ કહાડવા હતા; પરંતુ હાલ “રક્ષો-લિયા” જાતની વનસ્પતિમાથી પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ કહાડે છે એ ધતુ-રાજા પશુ છે એમ તે કહે છે

પુરાસાની અજમો આઠો ગ્રામ, ૧ ગ્રામ ખસખસનાં છડવાની જાલ, મધ

અને પાણી માથે આપવાથી શરદી વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે બીજી વાદી આપવાથી ઝોંકા આવે છે ખુરાસાની અજમાની ક્રિયા અશીષ્ય અને ડાઢરોનું 'મેલાડોના' નામનું ઔષધ આ બન્નેની ક્રિયાને મધ્યવર્તિ છે ખુરાસાની અજમાના પાદડાંમાંથી કહાડેલ મલાઈ (ટીચર) નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા ડમ્બે કરવાને આવે છે ઉંઘ ન આવતી હોય તો તે લાવવાને માટે અને માનસિક ભ્રમ અથેલ હોય તો ખુરામાના અજમાના પાદડાંનો અર્ક ટીક ઉપયોગી થાય છે આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ઐતનો આદમો ભાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦મે ભાગ છે વાતોન્માદ (વડ) અથેલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્વનો પાણીમાં ડાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી યુનાની હકીમો ખુરામાની અજમાના બીજ પાતળા ડામર સાથે મમળી તેમા ૩ બીજવી દાતના શળ (દુખાવા) ઉપર લગાવે છે અથવા તે ખેરબના તેલ સાથે મસળી તેમા ૩ બીજવી તે દાતના કોતરમા ગળે છે એથી દુખાવો શાત થાય છે એના અર્કનું ટીપુ આપના પોષવ્યને આપડવાથી આખો દુખતી બધ થાય છે આખોની બાહુલી ફેલાવવાને તેના ઉપ-ગ્ર એના અર્કનો મારો ઉપયોગ થાય છે એના પાદડાંનો રમ અથવા અર્ક જવના લોટમા મેળવીને તેની પોટીસ બાધવાથી શળ અને દાહ બધ થાય છે ખુરાસાની અજમાના બીજ થોડીના દૂધમા વાટીને બેસના ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે ગર્ભ-વતી સ્ત્રીઓને પેટ ઉપર બાધવાથી ગર્ભ બધ થાય છે, એવી કહેવત કાશ્મીરમા આજ મુઠી ચાલતી આવે છે આ ઉપરથી ખુરાસાની અજમાની નીચતાની કલ્પના કરી શકાય છે, એનાથી બનનારા ઔષધ (મલાઈ—સત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે હિન્દુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યુરોપ-ખડમાંથી પુષ્કળ થાય છે ખુરાસાની અજમા—તીખો, રક્ષ, પાચક, પ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરૂ, વાતકર અને કર્નાશક છે બીજી ગુણ અજમાના જેવાળ છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર—ત્રણ માસા ખુરામાની અજમા અને નવ માસા જેડીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવના પહેલા તે પીવો

૧૭૭. ખેર—મં બદિર મં હિં કં ખેર તૈં ખાસુ, બદિરમુ મલાં ગિનિત્રિ. પું કાસુ તાં વોગલે લાં એકશિઆકેટ્યુ

ખેર અરપયવૃક્ષ છે સજાદિના નીચેના પ્રદેશમા એના વન ધણા છે એને

ખેર ધોળો, શતો અને દુર્ગંધ એમ ત્રણ જાતનો છે ખેરના લાકડાનો ચતના સાહિત્યમા શ્રુવા આદિ કરવામા ઉપયોગ થાય છે મદનપાલ નિઘંટેમા લખે છે કે—આ જાડરી અત્યંત રંગની લાકડી અને કાચી ફળીઓમાંથી ઉકાળીને મત્વ કહાડે છે એને કાથો કહે છે કરીયાતાને પાણીમા બીજવી રાખી તે પાણીમા ૧૦-૧૨ ઐન કાથો નાખીને ધણા દિવસના આતરે આવનાર તાવની બીમારીમા આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે રૂચિરના વિકારથી દાતના પારામાંથી લોહી નીકળતું હોય તો કાથાને પારા ઉપર મેળવે તથા ખાવા આપવો, તેથી અત્યંત ફાયદો થાય છે ૩૧૦ એમ. રોસના કહે છે કે—ધણાજ દુષ્ટ નાસુર અને દાદના ડાવા ઉપર કાથાને બારીક વાટી બીજી પદાર્થોની સાથે મલ-

બારીક અને કઠિન કાટા હોય છે એના પાદકા ખીજડાના પાદકા જેવા હોય છે ખેરનું લાકડું ઈમારતના કામમા બહુ ઉપયોગી છે ખેરના ઝાડમાંથી કાંથો ઉત્પત્ત થાય છે એનું લાકડું માટીમા કેટલાએક વર્ષ રહે તો પણ કહેાતું નથી ખેરના લાકડાની વળીઓ, સોટીયો, તથુની મેખા વગેરે બનાવે છે ખેરના લાકડાનો ગાંભો બ્રહ્મા કઠિન હોય છે, માટે સુતાર તથા લુહાર લોક તેમના હથિયારના હાથા કરવામા તેના ઉપયોગ કરે છે ગેલડીને રસ કાઢવાને મજબૂત કાલ પણ તેનોજ બનાવે છે ખેરમાંથી કાંથો બનાવવાની રીત એવી છે કે, જુનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે, પછી એના ઉપરની જાલ કાઢી નાખે છે અને મધ્યના ગાંભાના બારીક કંકડા કરી એક વાસણમા ભરે છે પછી લઘી સળગાવી તેને ઉઝાળી ધરતુ રાખવાથી વાસણમા કાંથો ઈરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે ઈમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે કાંથાનું પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીકું લાકડું જાલ માથે બારીક કાપી, બારી, ચર્ક કાઢી તે ચર્ક ચુનો કર્યો હોય તેમા નાખવાથી ચુનાને એટલી મજબૂતી આવે છે કે તોપનો ગોળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી ખેર.—પાયક, શીત, ગમકાળે કડવું, તુરો, ગ્લુકોસિડિક તથા

મમા મેળવી ત્રાજવાથી ધા જલહી રૂઝાઈ જાય છે ચરકમા લખ્યું છે કે — ખરની જાલ કોઢની નાશક છે તેમજ સુશુતમા તેને મેહર કુળનાશક અને મેદશાપણકતા માનેલ છે એ ત્રયોમા કાંથાને મ્તલક માનેલ છે પાદકાને ત્રવાથ કરીને આપવાથી મૂત્રગ્ધાનના રોગનો નાશ થાય છે અને રૂધિર શુદ્ધ થાય છે હિન્દુસ્તાની મનુષ્ય કાંથાને ઠડો, ગ્રાહી અને પાયક માને છે તથા યજ્ઞના અદરના રોગોમા, મ્હોડાની ગરમી, કુલેલા દાતના પારા, ખાસી, ઝાડા અને યજ્ઞના રોગોમા ઉપયોગી માને છે જુના નાસુર, ફેલા અને ગાંઠ ઉપર એને વાટી લેપ કરે છે કાંથાને બીજી દવાઓની સાથે મેળવીને આપવા રસરંગધર, ચક્રદત્ત અને લેખજી રત્નાવલિ આદિ ત્રયોમા બહુ પ્રયોગો કહેલ છે મુસલમાની ત્રયોમા પણ કાંથામા ઉપર કહેલ બધા ગુણો માને છે ખેરના લાકડાના જુના ગળભાથી નાના નાના દુકડા અને લાકડીના લાલ દુકડા મળી આવે છે એને ખેરસાર કહે છે ખેરસારનો સ્વાદ મીઠો અને કસેલો છે દેશી દવાઓમા એને જાતીના રોગોમા અત્યંત કિમતી માનેલ છે એનાથી કફ જુદો ચર્ધ નીકળે છે કાંથો અને હીરાબોળ એ બેના એકત્ર કરેલ પ્રયોગને કાથબોળ કહે છે એ પ્રસૂત થયા પછી સ્ત્રીઓને કૌવત આવવા માટે તથા મ્તનમા દુધ વધાવવાને માટે અપાય છે.

રૂઝ લેવરાવનાર અનેક મલમોમા કાંથો વાપરવાની વણક વૈલો અને સાધા-ગજી મનુષ્યોની પણ પારિપાટિ જ્વેલામા આવે છે કાંધ પણ પ્રયોગથી એ તેવો દર્દન્ટ અપાએલ રેય ન વળતો હોય તો અર્ધા તોલા સુધી કાંથો વાટી પાણીમા મેળવી બેંકડક રીતે આપતુ રેય વાળવાનો આ છેલ્લામા છેલ્લો પ્રયોગ મનુષ્ય છે ધોળા ખેરમાંથી બનાવેલ કાંથાને કેવળીઓ કાંથો કહે છે અને એ સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે

દાતને હિતાવહ છે, અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કાંઠ, કફ, તાવ, સોજો, ઉપરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અગ્નેયક, પાતુ અને રક્તોષ્ણનો નાશ કરે છે ખેરનો શુદ્ધર— મધુર, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે ખેરનો સાર—ત્રણ તથા વિશદ છે અને રક્તોષ્ણ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર—ખેર અને અસાણનો નાદો, ત્રિફળાતુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો એટલે સર્વ પ્રજરનો ઉપદંશ રોગ જાય છે (૨) કાંઠ રોગ ઉપર—ખેરના પચાગ (મૂળ, પાન, ફલ, છાલ અને ફળ)નો કાંદો કરી રાખવો, અને તેનાથી નાન, પાન, મોજન અને લેપ કરવો એટલે સર્વ કાંઠ દૂર થાય છે તેમજ કાંઠ ઉપર ખેરનો કાથો ધરી ચોપડવો (૩) ભાગંદર ઉપર—ખેરછાલ અને ત્રિફળાનો કાંદો કરી તેમાં બેસતું લી અને વાવડીગતુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૪) સોમલના વિષ ઉપર—ગાયના દૂધમાં કાથો ધરી પાવો (૫) બાળકોને મુખારકી રોગ થાય છે તે ઉપર—એ રોગના લક્ષણો એવા છે કે અજીણ થઈ પેટમાં દુષિત મળની ગાંઠ થઈ પાસળાઓ ઉપરેલી લાગે છે, ગાલ ઉપર મોજનની છાયા જણાય છે, પેટ ધ્રુલેલુ જણાય છે, મત પીણુ થાય છે અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે એ ઉપર ખેરની અતરછાલ સુમારે ત્રણ માસા પર્યંત ગાયના દૂધમાં ધરી, તેમાં અર્ધા અડદ જેટલું ગોરોચન ધરી પ્રત્યેક પ્રાત કાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું (૬) તિડીક (તણખીયા) પ્રમેહ ઉપર—ખેર, બાવળ અને ખીજડા એ ત્રણે ગ્રાહના કુમળા તોરા (અકુર) એક તોલા પર્યંત સમભાગ મિશ્ર કરી ગાયના તાળ દૂધમાં વાટી, સુમારે ૫ તોલા પર્યંત રસ કાઢી, તેમાં છરાની બૂકી સાર શુભભાર અને માકરની બૂકી અર્ધો તોલો નાખી, દર-રોજ બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું (૭) તેમજની ચલેલો લોચા સારો થવો માટે—તેને રોજ ૫ તોલા કાથો આપવો (૮) માણસને શ્વેત લાગ્યો હોય તો—ખેરની છાલનો રસ હિંગ નાખી પાવો (૯) પ્રમેહ અને ઊનવા ઉપર—ખેરના અકુર ૪ પૈસાભાર અને છરે ૧ પૈસાભાર લઈ વાટી, ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું આ આર્યજ્ઞ બે વખત આપવું (૧૦) ઉપરસ ઉપર—ખેરની અતરછાલ ૪ ભાગ, બહેડાદળ ૨ ભાગ અને લવણ ૧ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું (૧૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર—પોણા કાંચની વસ્ત્રગાળ બૂકી કરી ગરમ પાણીમાં કાલવવી અને તેની પીચકારી જેવી કાનમાં સેરે પાડવી પછી કાન સ્વચ્છ ધોવા (૧૨) પિત્તવિકાર ઉપર—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ માસા સુક નાખી બારિક વાટી, તે ગોળા અથવા તાળ દૂધમાં કાલવી પ્રતિ દિવસે પ્રાત કાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી (૧૩) કાંઠ ઉપર—ખેરની છાલ અને અમલનાં કાંદો, બાવળાનું ચૂર્ણ નાખી પાવો એટલે એટલે કાંઠ દૂર થાય છે

૧૭૮ ખેરવેલ—સં. ચારી, આદિ મં. આસડી, વેદ્યાર્થે. હિં. વસ્ત્રાપદી, મદિકેન. કં. સીસુરિ ભા. એકેશિયા ખિન્ટા.

ખેરવેલની વેલ કાટાવાળી હોય તે વેલની માફક પ્રસારે છે. એનું વર્ણન—

હિર એવુ સન્કૃત અને અગટી એવુ મરાઠીમા પણ નામ છે. ખેરના ઝાડ જેવા એના પણ પાદડા હોય છે એની ફળી ચપટી લીલા રંગની અને ફૂલ તતુવાળા બાવળના જેવા થાય છે ખેરવેલનો વાડ કચ્વા માટે ઉપયોગ થાય છે ખેરવેલ.—કડરી, તુરી, તીખી, ઉખ્યુ, રસકાળે અને પાકકાળે ખાટી અને રક્તકાપન છે એ વાયુ, ઉષ્ણ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે.

૧૭૮ ખોરેતી:—(સં ૬૮૫) એ વૃક્ષને “ખરવત” પણ કહે છે એ ઝાડ ધણેક ઠેઠાં જાય છે એના પાદડા ઉપર રંગવત જેવા ખગખરા કાઠા હોય છે કેાકણુમા સુતાર લોક એના પાદડાને લકડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમા લે છે, તેથી લાકડુ સફાઈદાર બને છે એના પાદડા અને ફળો બોખાડાના (કાળા ઉખરાના) પાદડા અને ફળ જેવા હોય છે ઉપયોગ—(૧) શેઠાદર ઉપર—ખોરેતીની જાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગામના દૂધમા ૩ દિવસ પાવો અથવા જાલ ગોમૂત્રમા ધસી પાવી (૨) ખરોજ ઉપર—ખોરેતીના મૂળ ગોમૂત્રમા ધસી પાવા ચએલ ઝાડાનો ઉતાર ધી અને ભાત અથવા ખોરેતીના ફળની જુડી નાળિયેરના અગરસમા આપવી (૩) બાળકોના પેટ-માહેના ભાર ઉપર—ખોરેતીની જાલ, ચિત્રાના મૂળ અને અવેડાના મૂળ, ગોમૂત્રમા ધસી પાવા વેચ થાય તેા ઉતાર દહી અને ભાત (૪) ભાર ઉપર અને ખરોજ ઉપર—ખોરેતીની જાલ, પાણીશાક અને નાળિયેરની કાચલી, એ મમ-ભાગે ગોમૂત્રમા ધસી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું (૫) ગરદન ઉપરના ભાગમા પ્રજ્જ થયું હોય તે ઉપર—ખોરેતીની જાલના રસમા કપડું બીજવી તેની ગડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી, અને ઉપર એક કપડું આપ્યા માથા ઉપર વીઠાળી તે ઉપર તે રસ વારંવાર નાખતા રહેવું એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ગડી સતત ગખવી અને પથ્ય પાળવું (૬) ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે—મહિનામા બે વાર ખોરેતીના જાલ ગોમૂત્રમા ધસી પાવી. (૭) ગુદખરોગ (ડાહ્યા) ઉપર—ખોરેતીના સુકાયેલા ફળો અથવા જાલ અને નાળિયેરની કાચલી, એ પાચ તોલ્લ ગોમૂત્રમા અર્ધ તોલ્લા પ્રમાણે ધસી તે પ્રાશન કરવું (૮) દાંતગુણ અને દાંત હાલવા હોય તે ઉપર—ખોરેતીના દાંતજીવડે દાંત ધસવા એટલે ૩ દિવસમા દાંત મજબૂત થાય છે અને દુખન બંધ થાય છે (૯) અમરકાંઠ અપ્રકાશ માટે—ખોરેતીના ફળેનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અગરસમા આપવું. દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૮૦. ગજકર્ણી:—(મં નામટી) ગજકર્ણીના ઝાડનાના હોય છે એના પાદડા ભાગ્યનાં પાદડા જેવા લાળા હોય છે એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે તે શરીર ઉપર અનાસ દાદરના ચાડા જેવા રાતા રંગના અને ચપટા હોય છે ગજકર્ણીના રસ નીકળે છે ગજકર્ણી—પાકકાળે ગ્વાડુ, કડવી તથા ઉખ્યુ છે, અને કષ; શીત-જ્વર તથા વાયુનો નાશ કરે છે એના કદ પાકુમેગ, મેળો, અર્ધ, કૃષ્ણ, ગુદમ, ઉદર, અનાકવાયુ, પીઠા અને સમજીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ચાકાં ઉપર—ગજકર્ણીના ઝાડને રસ એકપાત્રે (૨) દાદર ઉપર—ગજકર્ણીના પાલે કિંવા મૂળની જાલ વાટી ચોપડવી; અથવા ગજકર્ણીનું મૂળનું કા ઝાડ,

ગરમાળાનો પાલો અને પલાશપાપડા, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું (૩) પાલી ચઢે છે તે ઉપર:—ગજલ્હીના પાદડાના ગસમા નવમાઝ વગી ચોપડવા (૪) અંગની ખરજ દૂર થવા માટે.—ગજલ્હીના પાદડા વાટી શરીર ચોળવા અને થોડીવારે ન્નાન કરવું એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાગ કરવું

૧૮૧ ગરલ્હી.—મં ગોઝલ્હી, અપગળિતા મં ગોઝલ્હી, સુપલી, ગજળી હિં કાયલ બં અપગળિતા હાપગમાલી કં બિલિયબિગિક્ષિકે, ગટ્ટના, હિન્ટના તાં કાકનન્કાડી, કાકાન મલાં આગલ હાં માઝીગીયન અં મજરયુતએ હિન્દી ઇં ઇન્ડીયન મેઝાગિયન હાં કંલંટાગિયા ટગ્નેટિયા

ગજલ્હીના વલા પ્રસિદ્ધ છે ગરલ્હીમા ધોળી અને ઢાળી એવી બે જાતિ છે ગરલ્હીને લાળી શીંગા આવે છે એના કુલ આકારે ગરલ્હી જેવા હોય છે એ કુલનો પૂળના કામમા ઉપયોગ થાય છે ધોળી ગરલ્હી વધારે ગુણુવાળી છે ધોળી ગરલ્હી:—તીખી, શીત, કડવી, ભુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, પુરી, મારઢ તથા વિપનાશક છે અને ત્રિદોષ મન્તકચ્છા, દાદ, ઢાદ, શ્વળ, આમ, પિત્તોપદવ માત, કૃમિ, ત્રણ કફ, ગ્રહપીડા, શીપરોગ તથા મર્વ વિપતો નાશ કરે છે કાળી ગરલ્હી:—કડવી નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતતીર્થ છે અને વાયુ, પિત્ત, વદ, જવર, દાદ શ્રમ પિશાચત્યાધા રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિક્રમ, દમ, કફ કાદ, કૃમિ તથા ક્ષયતો નાશ કરે છે શ્રીગ્જ ગુણુ ધોળી ગરલ્હીના જેવા છે ઉપયોગ:—(૧) કોઢ ઉપર:—ધોળી ગરલ્હીના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવા એટલે ધોળો કોઢ એક મહિનામા જાય છે (૨) રેચ થવા માટે—ગરલ્હીના બિયા ધીમા તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવું (૩) મરુતકશૂળ ઉપર અને આદારશીરી ઉપર.—ધોળી ગરલ્હીનું મૂળ પાણીમા ઘસી તે નાંકે મુઘવું (૪) તણુખીયા પરમા ઉપર:—ધોળી ગરલ્હીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી માત દિવસ સુધી પાવા (૫) હુડાનાલના વિષ ઉપર—ધોળી ગરલ્હીના પાદડાનો ગસ પાવો (૬) આદારશીરી ઉપર:—ધોળી ગરલ્હીના બિયા તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ધોળી ગરલ્હીના મૂળ કાને બાધવા (૭) કર્કવિકાર ઉપર.—ધોળી ગરલ્હીના મૂળનો ગમ શકિત પ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાજા દૂધમા પાવો (૮) શોકોદર ઉપર.—ધોળી ગરલ્હીનો વેલો કમરે બાધવો (૯) એકાંતરા જવર ઉપર:—ગરલ્હીના ગસનું નગ્ધ આપવું (૧૦) ગર્ભપાત ઉપર.—ધોળી ગરલ્હીના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા એટલે પડનાગ ગર્ભનું મ્તબન થાય છે (૧૧) વાળા ઉપર:—ધોળી ગરલ્હીના મૂળ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૧૨) ચક્રત, પ્લીહા અને જલોદર ઉપર.—ગરલ્હીના બિયાનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું

૧૮૨ ગરમાળો:—સં આરગ્વષ મં બાહવા હિં અમલતાસ, બન બહેડા કં હેચકે તું કકે કામિસારા મથાં કદકુકોના તૈં રેલકાયા અં ખ્મારેશખર હાં ખ્મારેચખર ઇં પુડિંચપાર્ષપીરી હાં કેચ્યા કિસયુલા

એ ગાડ મોટા થાય છે એના પાદડા રતાહળીના પાદડા જેવા નાના હોય છે

એને આવળના ફૂલો જેવા પીળા ફૂલો આવે છે એને હાથભર લખાઈની શીંગો આવે છે એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચીકણવાળું હોય છે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે મગજ કાઢતું હોય તો શીંગ કિચિત ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે ગરમાણાના ફૂલોનું શાક કંઈ છે એ નાનો અને મોટો એમ બે જાતનો છે + ગરમાણો-અતિ મધુર, શીતલ, મૃદુ, રેચક, તીખો, મેદક, યરે તથા સ્વસન છે, અને જળ, જવર, કોઢ, કંડૂ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હંદ્રોચ, બધકોશ, ફૂમિ, વલુ, કફોદર મૂતવૃન્ધ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના પાંદડા:- રેચક અને કફ તથા પ્રમેહના નાશક છે એના ફુલો-સ્વાદુ, ઠંડા કડવા, શાકક તથા તુરા છે એની શીંગા-પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સ્વસનકારક, રેચક, અશ્વિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે, અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે એની જાલ-પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, અશ્વિવધક તથા રેચક છે અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે લઘુ ગરમાણો-સારક, કડવા, તીખો તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, ગળ, ઉદરફૂમિ, મેહ, વલુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:- (૧) દાંદર, કોઢ, દમ, ખસ તથા વિચ્છિન્નિકાના ચાદા ઉપર:-ગરમાણાના પાદડા વાટી તેમાં કાજ નાખી તેના લેપ કરવા અથવા અકુરોનો અગરસ આપ-ડવા (૨) ચાદા ઉપર-ગરમાણાના કુમળા પાદડા વાટી ઉપર ચોળવા (૩) કાળપુળી (પાંડા) ઉપર:-ગરમાણાના મૂળ જાશમાં ધસી તેના ઉપર લેપ કરવા, અને નિવતીના મળ દૂધમાં ધસી પાવા (૪) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફેડકીયો થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર:-ગરમાણાના પાદડા ગાયના દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવા. (૫) શરીરપરની ખસ દૂર થવા માટે:-ગરમાણાના પાદડા જાશમાં વાટી અંગે

+ ગરમાણાને ગરમાણો પશુ કહે છે એના પાદડા મોટા અને કુમળાદાર હોય છે અને સામસામા હોય છે એ ફૂલ પાંચ પાંચ પાંખડીના હળદળના સમૂહન પીળા પ્રત્યેક ડાળીની ઉપર અનેક હોય છે એની માત્રા ૩૩ માસથી ૧૧ તેજા મુધીની છે

મખમળ અલ અલવિયામાં લખે છે કે-ઉત્તમ રેચ લાગવાને માટે ગરમાણાના ગરને થોડા બદ્ધમના તેલની સાથે મેળવવાથી જાતીના દરદ નાશ થાય છે. બોહીની ગરમી અત્યંત ઓછી થાય છે એની અમર અત્યંત નાણુક હોવાથી બાળક તથા મગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે હિતકારી છે એકત્ર થયેલ પિત્તને દૂર કરવાને એને આમલીની સાથે મેળવવા સહિવા (સાધમાં રહેલો વાયુ) ની પીડા દૂર કરવાને તે કેકાણે ચોપડવા પ થી ૭ બીજ વાટી આપવાથી ઉલટી થાય છે. એની ફળી ઉપરની જાલ, કેસર, સાકર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્ત્રીઓને તુરંત પ્રસવ થાય છે જાલ અને પાદડાને તેલમાં વાટી ફેલાવના ઉપર ચોપડવાથી દામદો થાય છે ચરકે એને કંડૂ (ખરજ) નાશક કહે છે સુશુભ કફવાતપ્રશમન લખે છે; અને યુનાની વૈદ્ય પાદડા અને દૂધમાં ઝાડો ઉતારવાનો ગુણ રહ્યો છે એમ જતાવે છે

ચોખ્ખા અને જેટલીકવાર થયા પછી ખાન કરવું (૬) હરિદા મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર—ગરમાળાની શીંગોની અદરના મળનો અણમાથ કાઢો પાવો (૭) કંદે રોગ ઉપર—ગરમાળાની શીંગોની અદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળા કરી ગરમ પાણીમા પારી (૮) રક્તપિત્ત ઉપર—ગરમાળા અને આવળ કટી (આમળા) નો કાઢો મધ અને માકર નાખી પાવો, એટલે ગેય થઇ રક્તપિત્ત બધ થાય છે (૯) ગરમાળા ઉપર—ગરમાળાના મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમા વાટી તેનું નર્ય આપવું જિવા લેપ કરવો (૧૦) લીલામો ઉડ્યો હોય તો—ગરમાળાના પાકડાનો રમ ચોપડવો. (૧૧) સૂક્રમ રોગ માટે—સોનામુખી, બાળહરગ અને ગરમાળાનો ગર્ભ એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૩ ગરવેલ —આ ઝાડની ઉચ્ચાઈ મુમારે બે હાથ હોય છે આ ઝાડ ડમરા જેવું હોય છે એના પાદડા અને મૂળ ધણા કડવા હોય છે આ ઝાડો માકુલી કિલા ઉપર પુષ્કળ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ફાલરા ઉપર—ગરવેલના મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કામે ત્રણ મામા, એ પાણીમા વાટી પાવું એટલે તાબડતોબ કાલેરાનો આબર દૂર થાય છે

૧૮૪ ગલકડી —સં હસ્તિકાશાતકી, ઘોસાડી મં ઘોમાળે, ઘોસાળી, પારસાદોડકા હિં નેનુઆ, તોરઈ, ઘીમા તોરઈ બં ધુધલ કં અગ્રહીર, તુપીરી, તૈં પુછાખીરકાયા કાં ખિયાર લાં લુકાપેટેડા

ગલકડાને વેલો ધણેજ વધે છે એના ફળોને ‘ગલકડા’ કહે છે એમા બે જાત છે માઠ અને સાતપુતી માઠને ફળ એકજ ફૂલ અને કળી આવે છે નસાતપુતીને વધારે કાંટા ફૂલો આવે છે અને તોરા આવે છે માઠના ગલકડા પોત્તા હોય છે ગલકડા એ એક તુરીઆનીજ જાતિ છે ગલકડાનું શાક અને લાકડા ઘણા ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆ કરતા માગ થાય છે ધણીખરી જાકડાઓ કરતા એ ધણી મીઠી લાગે છે. ગલકડાને ‘‘પારોમ’’ પણ કહે છે મોટાં ગલકડાં—શીતલ, મધુર, વાતલ, અમિદીપક, કંકર તથા પિત્તક છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે સાતપુતી.—શીતળ, હલ, પાકકાળે લીખી તથા કફી છે. અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા વાયુને નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની કાલીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર—ગલકડા રોગ તેના રસ એક પૈસાજાર પાવો. (૨) સોજા ઉપર—ગલકડાના પાકડાને રસ

+ સાતપુતી એ મરાડી નામ છે ઘણું કરીને સુજરાતીમા એને સુખખડા કહે છે આ બધા તુરીઆની જાતનાં છે તુરીઆની મુખ્ય ત્રણ જાતો કહેવાય છે તુરીયા, કડવા તુરીયા અને ગલકડા તેમા તુરીયા સફેદ ખારવાળા અને પીળા ફૂલના થાય છે કડવા તુરીયા એ તુરીયા જેવાજ વગડામા ઝાડ ઉપર થાય છે, અને વખતે તુરીયાની વાડીમાં તુરીયા સાથે સ્પર્શ તેમાજ લાળી જાય છે એના બીજા કાળા હોય છે કહે છે કે તુરીયા ઉપરની ધારોની મખ્યા ૧૦ અને કડવા તુરીયા ઉપરની ધારોની મખ્યા ૬ હોય છે, આથી પણ એ ઝોળખાય છે ગલકડાં કાળાસ પડતા રમના અને લગજોળ પીળા ફૂલના થાય છે

ગણતરના નાખી ગરબ કરી ચોપડવો (૩) શેઠદરે ઉપર:—ગણતરના પાઠ્યમાં રસ ૨ તોલા પાવો અને પાઠ્ય વાલી સેવ્ય ઉપર ચોપડવો. (૪) પદ, કુદરેમાં ગુમડાં, ગરમીની થાંકીએ વગેરે સારાં થવા માટે અનુભવી ચલણ:—ગણતરના વેલાના લીલા પાઠ્ય ખાલી તેના અગરસ એક શેર કાઢવો તે રસમાં ખાનુ કિંચા પકરીનું ધણુજ જુલુ લી એક શેર નાખવું અને કાઠીના વાસણમાં દેવતા ઉપર શીજવવા મૂકી તેમાંથી બધો રસ ખાળી નાખવો પછી ને બી ખાળી રહે તેમાં મુઠ્ઠા બીજુ ૫ તોલા નાખવું, તે ઓગળી લી સાથે એક જથ્થા પછી જેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટલા પાણી ભરી ભડ તે પાણીમાં તે ચોરસ ગાળી નાખવું, અને એક પ્રહર પછી કથરોટલામાં પાણી ઉપર ભાખતી જેવું જમી રહેલું ચોરસ લઈ પાતળા એમડી કપડા ઉપર મૂકી, તે ઉપર હાથે મુઠ્ઠા તેવુંજ પાતળું ચોરસી કપડું મૂકી હલકા હાથથી દાખવું એ એમથી તેમાં રહેલો પાણીને દ્રવ તીકળી જશે પછી આ મલમ એક કપડામાં ભરી શાખવો અને જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદીથી ભરેલું આવે છે.

૧૮૫. ગલતુરો—સં. સખરેરી મં. ગલતુરો, સુલતુરો, સુખરો, લખા-સર, લાકડીયલ, મોહાર તેં. સાચીતાયેકુ લાં. પેલનસિખના રિગતરના, પાઠ્ય નસિયાના પલકીરના

એના જાડ નાના હોય છે એના પાઠ્ય વગડાઉ આવળના પાઠ્ય એના હોય છે અને ને ફૂલી આવે છે તેને ' ચકરના ફૂલી ' એમ પણ કહે છે. ધણુક કાઠાએમાં એના મૂળ ઉપયોગમાં આવે છે એવું કાઠું કાઠું મળ્યાન હોય છે. એની ખુટીએ સારી ચાય છે મોટા જાડ ઝાળામાંથી બાંધવાથી તેને પુન ફણુગા ફૂટી તેના પુઠકળ ફાટા ચાય છે એની એ નક્કી છે એક પીળાં ફૂલોની અને ખીજ તાતા ફૂલોની એ જાડનો વિસ્તાર સર્વ વાજુએ સરખો પ્રસરી ઝાળીએ જરા નીચે નમે છે એની જાયા મટ હોય છે એમ આગળી એમડી જાડી, ચપડી અને ચાર પાય આંગળ લખાઈની સંગી આવે છે. તેમાં ત્રાત આઠ દાણા હોય છે એ દાણા ઠોકરાએ ટ્રીમથી ખાય છે એ કાણુ મળુજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે આ જાડને કાટા હોય છે એના ખી શાખાથી કે ઝાળાથી જાડ ચાય છે એના ફૂલોમાં વાસ નથી હોતો ફૂલોના જુમખા ને કુમખા આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત આપાદ, આવજુ, ભાદપદ, એ મહિનામાં હોય છે. એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે એ જાડ શાભા માટે વાગમાં વાવે છે આ જાડ ' ચકસુરી ', ' ચકધર ' વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે x એ ઉપર છે

x મિ. દત્તશમળએ અને ચીવપકિસના કૃતિએ વીરતરને મલતુરો માન્યો છે, પરંતુ મારા મતથી એ બન્ને જુદાજ હોવા બોધએ વીરતરનું લક્ષણ નિષ-ટમાં આ પ્રમાણે બતાવે છે—

વિશ્વાન્તરો જગતિ વીરતર. પ્રસિદ્ધ. શ્વેતાસિતાદમ્બિહીતપીતપુષ્પઃ ॥
સ્વાજ્ઞાતિતુલ્યકુસુમ. કમિલ્લમપત્રઃ સ્વાત્ કંટકી વિજલ્લેશઃ ॥ ૧૧ ॥

અને કફ, વાયુ, શ્વેત તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) નાક માંથી હોઠ્ઠી પડે છે તે ઉપર—આબાની ગોટલી ધરેના રમમા ધસી નાકે સુધવી, અને મલતુરાના પાદડાનો ગમ, અલ્લો અને મધ એ પીવા

૧૮૬. ગવાર (ગુવાર)—મં ગોરાણી હિં ગ્વારકી ફળી મં ગોવારી, ગોવારી રથારોગા, આવચ્ચા તૈં ગોગચિકુક લાં સોયેમોપસિમ, સોરે-લિયા ઈન્દીશ.

ગવારના ઝાડ એ ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે ગવાગના પાદડા કુમળા હોય ત્યારે તેની બાજી સરસ થાય છે પાકી ગવારફળી સુકવી તેમના ગિયા (ગવાર) કાઢી દોરને ખવરાવે છે ગવારની શીંગા ચાક માટે સુકવી પણ રાખે છે સગભાં ત્રીઓએ કિવા જે ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની બાજી ખાવી નહિ. કારણ કે તેઓના બાળકને આકડીનો રોગ થવાની ધામ્તી રહે છે ગવારની ફળીઓ:—ફેફ, વાતકર, મધુર, ગુર, મારક, કફકર, અમિદોષક અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર—ગવારના પાદડાનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવા (૨) નાડીય શુ ઉપર—ગવારના પાદડાના રસમા કાકડી ભિજવી યુક્તિથી ત્રણમા ધાલતા જતુ

૧૮૭. ગહુલા—મં અન્દય બં પ્રિધગુ મં ગહુલા હિં ફલમિમગુ કં નેપીલયુ ગોલ. લા ફનસમહાલિખ.

ગહુલાના ઝાડ મળ્યા મોટા થતા નથી એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા થાય છે ગહુલા—તુરા, કાવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને હિતાવહ છે, અને જીલડી, ખાતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ધર્મ, કોદ, મુખખડમ, તૃષા, વાતગુદ્મ, વિષ, મેદ, મેહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના બીજ:—તુરા મધુર, શીતળ, ફેફ, માહક, મલરતભક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માનવાયુકારક છે. સુગંધ ગહુલા—શીતળ તથા સુગંધિ છે, અને કોદ, દાહ, તાવ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—ગહુલા, કમળકદ, કુમળા ઉંચરા, એ દૂધમા બારી તે દૂધ પાવુ, પહી સ્નાકર સાથે રાત્રી ડાઘરનો ભાત ખવડાવવો (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:—ગહુલાનુ ચૂર્ણ સાકરમા ખાવુ

૧૮૮. ગહુ (લઈ)—સં ગોધૂમ મં હિં ગહુ કં ગોધી તાં ગોદુમે. ગું ગોદી ત્વાં કોટપ. તૈં ગોદમ, ગોધુમલુ કાં ગદુમ અં હિતા ઈં બીટ. લા દિટિકમ વલ્લેરી.

અર્થાત્ “ વેલ્લટર એ ધોળા, રાતા, કાળા, પીળા અને રક્તવર્ણના ફલો-વાળા એમ પાંચ પ્રકારનો જંગમ તથા વીરતરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એને જાઈના જેવા ફલો અને ખીજડીના જેવા ઝીણા ઝીણા પાદડા હોય છે વળી એ કંદા-વાળુ વજ્ર ઉગ્ગ્ર પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થાય છે ” તેમજ મારી પાસેના નિષદોમા તપાસ કરતા વેલ્લટરના નામોની સાથે શખોદરી નામ પણ મળી આવતુ નથી. ઔષધકાશવાળાએ તે વેલ્લટરને સદેપડો પણ લખી આપ્યો છે

મર્વ પ્રકારના ધાન્યમા ગદુ એક છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' એમ કહે છે. ગદુ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર પાકે છે ખીજા મર્વ ખંડોમા પણ ગદુ પાકે છે ગદુનો રોપો બે હાથ ઉંચો વધે છે અન્વલ કાળી જમીનમા ગદુનો પાક સારો થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ગદુ પુષ્કળ પાકે છે એટલે ત્યાના લોકો ખાણુ ગદુનું છે ગદુનું ધાન્ય બરોબર સાચવીને રાખવાથી ચાગ પાચ વર્ષ પર્થત ટકે છે ગદુ એક ઉચ્ચ પ્રતિનુ ધાન્ય હોઇ એના ખાવાના પદાર્થો માણુમની પ્રકૃતિને માફક ગણવામા આવે છે મર્વ પ્રકારના ધાન્ય ડરતા ગદુમા પૌષ્ટિકપણુ વિશેષ છે ગદુમા રાતડા, વાજયા, કાકા, બન્સી, પુનેમીયા, દાઉદખાની, એવી ધણીક જનતા છે * તેમા બન્સી ગદુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના છે ગદુની કુમળા ઉખીઓને શેકી તેનો પોખ કરી ખાય છે ગદુના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઈ પણ ધાન્યના બનતા નથી ગદુના લોટના ઘેબર, જલેબી, રીરો, પુરી, કણસાર, લાડુ, એવાં અનેક પકવાનો બને છે એ પકવાનોમા લી, ખાડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઇએ પાચ છ દિવસ ગદુ પલાળી ગખી તેના મત્વનો એક પદાર્થ કરે છે, તેને 'બદમી હલવો' કહે છે તે પૌષ્ટિક છે ગદુની ચુલી કરે છે તે પણ પૌષ્ટિક છે તે અશક્ત માણુએને શક્તિ આપવા માટે આપ છે ગદુનું પરાળ અને ઘાસ ઢેરને ખવરાવે છે કાળજી ચોટાડવાને એના લોટની લાહી ધણી સારી થાય છે મોટા ગદુ—સ્નિગ્ધ, મધુર, શીત, ચુર, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ધક, રૂચ્ય, જીવન, ભક્ષમધાનકાગક, ત્રણુને રિતકર, મિથરાકારક તથા આમ કરનાર છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે જુના ધઉ કફનાશક છે ઝાણુ ગદુ—સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે, ખીજા ગુણુ મોટા ઘઉં જેવાજ છે ઉપયોગ:—(૧) બદ ઉપર—ગદુની કણુકનું પોટીમ માત આઠ વાગ બાધતુ એટલે બા પાકીને કુટશે પછી ત્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી કોઈ પણ પ્રકારનું ગુમકુ કાટવાને માટે આજ પોટીસ બાધવાથી તે પાકીને પુટે છે (૨) કમળીના રોગ ઉપર—ગદુ લઇ, તે ઉપર દેવતામા લાલ કરેલી કાકી દ્યાવાવી અને તેને જે ધઉનો બાક લાગે તે આપોમા આજવો (૩) રીધિપ્રસૂતિ થવા માટે—ગદુની સેવો આધણુમા બાપી તે પાણી વજન-ગાળ કરી સુમારે અન્નછેગ પર્થત લઈ તેમા ચોખ્ખુ લી નવટાક પર્થત નાખી પાવુ આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરત પાવુ પછી પાવુ નહિ (૪) અસ્થિભંગ ઉપર—કિચિત શેકેલા ગદુનું ચૂર્ણ મધમા નાખી આપવુ તે કમર અને સાધા દુખતા હોય તો તે ઉપર ઉત્તમ છે (૫) વાળા ઉપર—ગદુ અને સણુના બિયાનું ચૂર્ણ લીમા શેકી ગોળી કરી આપવી અને યુનો તથા બીડલોણુ પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે કે તે ઉપર—સાકર અને દૂધ નાખી ગદુનો લોટ આપવો (૭) પ્રમેહ ઉપર—તવટાક ગદુ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે વાટી વજનગાળ કરી તેમાં આકર

* કહે છે કે કલકત્તાના સંસ્કરણ (મ્યુઝિયમ) મા ૧૧૬૨ પ્રકારના હિ છે.

૧ તોલો નાખી તે સાત દિવસ આપવું

૧૮૯ ગળજીલી:—સં ગાળજી મં ભુષ—પાથરી હિં એભી, ગાળજી ૫૦ દાડીયાક કં ચલુનાલગે, હકરિકે, એતિજનાલિગે તૈં ચેકુનાસિક—ચેદ્દ કાં કલમરૂમી લાં એલિક્કિ-ટોપસરકંપર.

એ ખડકવાળી, કાતરાવાળી અને પડતર જમીનમાં થાય છે એ કુખળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળ સુધી ઉપારી લે છે જમીનની સાથેજ તે ખડેલી હોય છે ગરીબ લોક એવું યાદ કરે છે મળજીની છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેતલર ઉત્થાપનો તોરો આવે છે. એનાં બીયાને હિન્દુસ્તાનીમાં “ગાજ્યાન” કહે છે. એવું યાદ પચ્ચકર છે ભેસને ખવરાવવાથી તેનું દૂધ વધારે નીકળે છે. ગળજીલી:—તીખટ, કડવી, ક્ષીતળ તથા પ્રભુદાસજી છે, અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારના વિષ, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પારા ઉપર ઉત્થાર:—ગળજીની મૂળનો રસ પાવો અને શરીરે પણ યોગ્યતા ગળજીનું યાદ કરી ખાવું (૨) અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર:—ગળજીની પાદડાના રસનું અન્ન કરવું (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ગળજીની મૂળ વાટી પાવા. (૪) શીતજ્વર (દાહીઆ તાવ) ઉપર:—ગળજીની અને અરજીના મૂળ યોગ્યતા ધોવારામણમાં વાટી પાવા (૫) શ્વાન વિષ ઉપર:—ગળજીનો કાકો ઘી નાખી પાવો (૬) ત્વચ્છેદ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:—ગળજીનો રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો (૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે:—ગળજીનો રસ પાવો

૧૯૦. ગળી:—સં તાં ૬૦ નીલી મં નીળ-ગુળી હિં નીલ-લીલ ૫૦ નીલગન્ધી તૈં નીલીચેદ્દ મલાં આવારી ઇં ઇંડીગે લાં ઇંડીચેદ્દ, કાઢી ફેલીયા

ગળીના છોડ શરપુખાના છોડ જેવા થાય છે પાદડા પણ તેવાજ હોય છે. બાહ્ય અને આંતર પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે તે પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી કરવાનું કામ યુરોપિયન ખેડૂતો કરે છે ગળીના છોડમાંથી જે રંગ તૈયાર કરે છે તેને “નીલ” અથવા “ગળીનો રંગ” કહે છે નગળી:—તીખી, કડવી,

x ગળીની માત્રા ૨ માસની ગણાય છે કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો પોતાની ગળીની બુવાની રોજી રાખ્યાનો ખાલી ડોળ દેખાડવા ગળીખાધને લાગે છે પ્રથમ તો તેઓ પોતાને સલાહ કરવા માટે કાળ દેવે કરેલી સફેદ ઝડી (વાળ)ને વાટેલાં મેદીના પાદડા બાંધી લાલ (ભયકર) સ્વરૂપ આપે છે, અને પછી તેના ઉપર ગળીખાધના વાટેલા પાદડાની લુગદીનું આવાહન કરી પુનઃ એજ સફેદમાંથી લાલ અગ્નિ ઝડી (વાળ) ને આગેહુલ્ય ભ્રમરના જેવું સ્થામ સ્વરૂપ આપે છે પરંતુ અફસોસ કે કદાચ એનાથી અનુષ્ઠ ઇલાતા હશે, પણ કાંકા કાળીયાજી તો ઇલાતાજ નથી! તે તો પોતાનો દાવ આંખે તમાચો મારી કાળીયો કરી જાય છે અને શુદ્ધ કાંકા ગળીના ડુંગરા ખુડેલાજ રહે છે!

કેશને ક્રિતાવલ, ઉપજુ તથા સારક છે, અને વામ, શ્વેભ, ઉદર, મોહ, હરોગ, બમ, વાંતરકા, ઉદાવર્ત, આમવાત, કંકે, મદ, ઉધરસ, વિપ, ગુન્મ, તાવ, કોહ, કૃમિ તથા ઉદર અને ખીહાનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) તાવ ઉપર—ગળીના ઝડના મૂળ અને હળદરનું સેવન કરવું એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે (૨) મૂળવિષ ઉપર—ગળી સિધવ, મધ અને લી એકત્ર કરી પાવુ

૧૯૧. ગળોઃ—સં ગડુચી, અમૃતા મં ગુળવેલ કાં ગરૂડવેલ, ગરોશ. બં ગુલચ તાં કં અમરદવલ્લી તેં તિપ્પતિગા તાં શિદિલકાદી કાં શિલાધ હિં અં શિલોચ, ગુર્ય તું અમૃતશુર મલાં ચિતામૃત. ઈં હાર્દ લિલ્લ મુન્સીડ, ગુલચા લાં રિનોરપોરા કોડિં ફેલિયા

ગળા એ બધું કરીને સર્વ રોગોમા ઉપયોગી થનારી વનસ્પતિ છે એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનના ઘણા ખરા પ્રાન્તોમા સર્વત્ર થાય છે એ બીજા ગાંડા ઉપર અદનારી વેલ છે કેટલેક ફેંકણે એ ખડકના આશ્રયે પથ્થ થાય છે તેને “ખડકી ગળા” કહે છે એ ઘણી મોટી હોઈ એના લાકડા જડા હોય છે જુની ગળાના વેલા બહુજ જડા હોય છે કડવા લીંબડા ઉપરની ગળા સર્વ ગળામા ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે કુમળા વેલાની જાલ કોમળ હોય છે અને તે ૩-૪ વર્ષની થાય એટલે ખડખડી થાય છે કુમળા વેલાની જાલનો રંગ લીલો હોય છે જુની વેલાની જાલનો મેલો ધોળો રંગ હોય છે અને જાલ કાઢી લીધાથી અદરની જાલનો લીલો રંગ હોય છે ગળાની વેલ એક સરખી હોતી નથી. તેને કાંતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાઠ હોય છે અને જાલ ઉપર નાની નાની દીપકીઓ પ્રમાણે ખડખડી ગાંડા હોય છે આ વેલાને પાદડા એક એક અર્પતર આવે છે અને એને અકાર પીપળાના પાદડા જેવા લાભો હોય છે પણ તે પીપળા કરતા મોટા હોઈ લાખા દોટડા ઉપર ગ્રહે છે અને એની શેડ પીપળાના પાન જેટલી લાખી હોતી નથી. પાદડાને બીજી ઉપમા આપીએ તો હલ્દની આપી શકાય. આ ઉપરથી

કાં ગરૂડવેલી કહે છે કે—ગળીની જડમા ઝેર નાશ કરવાનો યુજ્ય છે પાદડામા નિર્બળતા નષ્ટ કરવાનો યુજ્ય છે કાળજનના સોજ ઉપર ગળીના પાદડા મધની સાથે વારીને આપે છે મૂળને પાણીમા ઉકાળી પચ્છી ઉપર આપે છે પાદડાને વારી પેડુ ઉપર ચોપડવાથી પેશાય ખુલાસાથી આવી પેશાયનો બધ છુટે છે કોલેરાની બીમારીમા ગળીનું ચૂર્ણ અપાય છે વળી એ ચૂર્ણને અવર નાસુર ઉપર છાંટવાથી જલદી અકુર આવે છે કુમળી ડાળીયોનો રસ મધની સાથે મેળવી નાના નાના બાળકોના મ્હોડામા થનાર ગરમી દૂર થવાને ક્રમમા લેવાય છે વળી મુસલમાની અધિકારી પારાની કોઈ પણ પ્રકરની દવા આવાથી મોલમા થયેલ ગરમી નષ્ટ કરવાને આ છોડની ઝળા વગેરે ઉકાળી એ પાણીના કોમળા થયેલ ગરમી નષ્ટ કરવાને આ છોડની ઝળા વગેરે ઉકાળી એ પાણીના કોમળા કરવાની પ્રથમા કરે છે તથા તે એ છોડવાને બહુજ બારે ખાંડીમા, ફેફસા અને ગુરદામા થનાર વ્યાધિઓમાં, હલ્દનો ધખકારો તથા જલ્દરના રોગમા ઉપયોગી અને છે.

એતુ 'હાર્ટ લીન્ડ મુન્સીડ' એ ઈંગ્લીશ નામ પડેલ છે એ પાન પીપળાના પાન જેવા કઠણ ન હોતા કામળ હોય છે તેના ઉપર રૂઝા અથવા ફાઇ પશુ પ્રકારનું પડપચડપણું હોતુ નથી તે મગખા હોય છે. પાદડાની લબાઇ રોડથી દીટડા સુધી ૬-૬૧૧ આગળ હોઇ પહોળાઇ પશુ ઘણું કરીને તેટલીજ હોય છે નાના પાદડાની લબાઇ પહોળાઈ ૨-૨૧૧ આગળ હોય છે કુમળા પાન તેા આઘીના મોટા પાન જેવડાજ હોય છે એને આળાના મોર જેવા ઘોળાશ પડતા પીળા રંગના ફૂલો પાદડાના દીટડાના થડમા આવે છે એ નાના હોઇ તેમા નર અને માદા એવી બે જાતિ હોય છે નજીતિના ફૂલોનો ઘોસ હોય છે અને માદા જાતિના ફૂલો હમેશ એક એકજ હોય છે ગળોને ગુચ્છદાર લીલા રંગના ચણા જેવડા ફળો આવે છે તે પાકે છે ત્યારે તેનો રંગ રાતો હોય છે ચણા ઉપરની જાલ કાટવાથી જેમ અદર બીજ હોય છે તેમજ ગળોને પશુ હોય છે, પશુ એતુ છોતરું ચણા જેટલુ કઠણ ન હોતા પાતળુ હોય છે તેમાથી બીજ નીકળે છે તે દિલ્લ (એ પડવાળુ) અર્ધચન્દ્રાકાર હોય છે સર્વત્ર ફળ આવે એમ નથી. તેતુ મૂળ જડુ અને કદ જેવુ હોય છે લાકડા ઉપરની જાલ સુકાઇ એટલે તેને ચીરા પડી તે અદરના કાષ્ઠમય જાગથી જુદી પડે છે લાકડુ આકુ કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર પાચરીના આકારના તત્તુ દેખાય છે ગળોના પાંદડા પાકવાથી પીળા થાય છે લોકો એની કાતરીઓનોજ ઉપયોગ વિશેષ કરે છે, પંદર પાદડાનો પશુ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઇ શકે છે ગળોને ચોમાસાની મોસમમા ફૂલ આવે છે, અને શિયાળા ઊનાળામા પાદડા કે ફળ હોતા નથી ગળા અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે એ કડવી છે પશુ એના ગુણો ઉપરથી એને ગળા એટલે ગળી માનેલી છે ગળોનુ સત્ત્વ કઠાડે છે તે પશુ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે એ સત્ત્વ ઘણુ શક્તિવર્ધક છે. ઓષધોમા ખરસાણી વગેરે વિષારી ઝાડો ઉપરની ગળા કદી લેવી નહિ ગળોના ઉપર ઘોળી અને અદર લીલી જાલ હોય છે (ગળોના ફાટ અથવા હિમ કરવાના કામમા લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે) તે કાઢી નાખી ઉપયોગમા લેવાથી સારી ગુણ-દાયક થાય છે

ગળોની ઉત્પત્તિ સખધી પૌરાણિક ક્ષમા એવી છે કે, રામ-રાવણના યુદ્ધમા રાવણનો વધ કર્યા પછી અસુરોના હાથથી જે વાનરોની સેના મરાએલી હતી તેને ઈન્દ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી તે વખતે અમૃતના બિડુ તે વાનરોના શરીર ઉપરથી છીડીને જે જે ટેકાણે પડ્યા તે તે ટેકાણે આ વેલ ઉત્પન્ન થઇ એથી એતુ 'અમૃતા' એ નામ પડ્યુ છે ગળો:-તુરી, કડવી, ઉજ્જુ, વીર્મ, તીખી, આહક, રસાવન, બળકર, મધુર, અમિદોષક, લઘુ, હલ અને આયુષ્યપ્રદ છે, અને તાવ, દાહ, તૃષા, રક્તરોષ, વમિ, વાત, જમ, પાકુરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ, ઉષરસ, કોહ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, મેદ, ક્ષિર્પ, પિત્ત અને કકનો નાશ કરે છે એ લીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળ સાથે લેવાથી મળજપનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી કકનો,

ઝેરડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સુક સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. ગળોના પાણાનું શાક—તુર, ઉખ્ય, લધુ, તીખુ, કડતુ, પાકકોળે મધુર, રસાયન, અમિદીપક, બલકર તથા આહક છે, અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૂષા, દાહ, મેહ, કાંઠ, કમળો અને પાપુરોગનો નાશ કરે છે ગળોનો કંદ—ઉખ્ય તેમજ તીખો છે, અને ન્વર સન્નિપાત, વિષ, વધીપલિત અને પિશાચપાધનો નાશક છે ગળોનું સત્ત્વ—સ્વાદુ, પથ્થ, લધુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેષ્ય, વમસ્થાપક છે, અને વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાકુ, તીવ્રન્વર, વમી, જીર્ણન્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરૂચિ, દમ, ઉષરસ, ઉચકી (હેડકી), અર્શ તથા ક્ષય, દાહ, મૃતકુચ્છ, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વિષમન્વર વગેરે સર્વ રોગો ઉપર—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગાળ અને મધ સોળ સોળ ભાગ, અને લી વીસ ભાગ લઇ એકત્ર કરતુ તથા અગ્નિબલ જોઇ બક્ષણ કરતુ અને હિતકારક તથા પરિમિત એવા અન્ન ભક્ષણ કરવા, એટલે કોઈ પણ વ્યાધિ થતો નથી એટલુંજ નહિ પણ કોરોની ધોળાશ, વૃદ્ધપણુ, તાવ, વિષમન્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરા-વસ્થા દૂર કરનાર, જીર્ણ આપનાર, ત્રિદોષનાશક એવું હોઈ એના સેવનથી પુરૂષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને દૈલ જેવો બલવાન થાય છે એને કોઈ ‘ અમૃતરસ ’ પણ કહે છે એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયન તુચ્છ છે (૨) સ્પર્ધેશ ઉપર—ખડક ઉપર ચનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં બારી રાખી મેલવો. એ સર્પના વિષ ઉપર કડા પાણીમાં ઘસી તેમાં અરીઠા ઘસી તે પાછ દેવું (૩) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર—ગળોનો અગરસ કાઢી તેમાં પાપાણુબેદન ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલુ મધ નાખી તે પાવો (૪) કમળીરોગ ઉપર—ગળોના રસમાં અથવા કાઠામાં મધ નાખી પાવું, અથવા પાદડાનો કંકે હાથમાં પાવે (૫) તિમિરદાદિક નેત્રરોગ ઉપર—ગળોનો અગરસ ૧૦ માસા લઈ એમાં મધ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી સાર મર્દન કરી થોડું થોડું અન્ન કરવું, એટલે તિમિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ, એ સર્વ દૂર થાય છે (૬) આમવાત ઉપર—ગળા અને સુકનો કાઠો પાવો, કિંવા ગળોના કાઠમાં ઝેરડતેલ નાખી પાવું. (૭) પિત્તરોગ ઉપર—ગળોનો રસ અને સ્પ્રકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરતુ એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે (૮) કંફરોગ ઉપર—ગળોના કાઠમાં મધ નાખી તે પાવો (૯) અમૃતાદિ કાઠો—ગળા, અરડુસી તથા ઝેરડળનો કાઠો કરી તેમાં ઝેરડતેલ નાખી પીવાથી સર્વ અગમ સચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થય છે પ્રકાર બીજો—ગળા અને ત્રિકુળોનો કાઠો મધ અને લીડીપીપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્ર-રોગનો નાશ કરે છે પ્રકાર ત્રીજો—ગળા, સુક, આમળા, આસંધ તથા ગ્રામ-રેના કાઠો પાવો, તેથી કરી જીવયુક્ત વાતિ અને મૃતકુચ્છ દૂર થાય છે પ્રકાર ચોથો—ગળા, અરડુસી, કડવા પડાણ, નાગરમેથ, સાત્વીન, ખેર, કળો બર, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા દારૂહળદરનો કાઠો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષો, વિસર્પ, કાંઠ, વિરજાટક, કંક, મસરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો

દૂર થાય છે પ્રકાર પાંચમે:—ગળા, સુક, નાગરમોથ, હળદર તથા ધમાસાનો કાઠો લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી વાતજવર ઉપર પાવો પ્રકાર છઠ્ઠો:—ગળા અને દસ મળનો કાઠો પાવા એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. પ્રકાર સપ્તમે:—ગળા, સુક, બારગમૂળ તથા વ્યાધપર્ણુના કાઠો લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો આ કાઠો કાસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે પ્રકાર અષ્ટમે:—ગળા, સુક, કાટામરીયા, બળદાણા, ઉટકટારી, પચમળો તથા નાગરમોથનો કાઠો કરી તે કાઠા થયા પછી મધ નાખી પાવો એટલે તત્કાળ સ્તિકા (સવા) રોગનો નાશ થાય છે (૧૦) મુતપુસ્ક ઉપર:—ગળાના રસમા મધ નાખી તે રસ પાવો. (૧૧) મધુરજવર ઉપર:—ગળાનો કાઠો મધ નાખી પાવો (૧૨) રત્નમાં દૂધ આવવા માટે:—ગળાનો કાઠો કરી તેમા દૂધ નાખી પાવો (૧૩) કૃમિ ઉપર:—ગળા અને જૈસા યુગળ એ એરડાના પાદડાના રસમા ધસી પેટ ઉપર લેપ કરવો (૧૪) છર્ણુજવર ઉપર:—ગળાના કાઠામા ચતુર્ધાસ મધ કિવા લીડી-પીપરનુ ચૂર્ણ ત્રણ મામા નાખી તે પાવા અથવા ગળાનુ દિમ આપવુ (૧૫) વાતરજા ઉપર:—ગળા, ગ્રામ્બ અને આવળકડી (આમળા), એના કાઠામા એરડાલે અથવા મધ ૧ તોલો નાખી તે પાવો અથવા ગળાના કાઠામા એરડ-મૂળ નાખી પાવો કિવા એકલો કાઠો પાવો (૧૬) પિત્ત પ્રદર ઉપર:—ગળાનો રસ મધ નાખી પાવો (૧૭) સર્પના વિષ ઉપર—લીમડા ઉપરની ગળા લાવી પાશેર પાણીમા વાટી પાવી એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરી જશે. (૧૮) અમ્બુ-તાદિ કાઠો—સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:—ગળા, ધાણા, કડવા લીમડાની ઊલ, કમળનુ લાકડુ તથા રજા મદન, (રતાદળી) એનો કાઠો પાવો, એટલે તે જ્વરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે, અને દાહ તથા લાળ પડે છે તે, તથા, આકારી (ઉલટી), અરોચક, એ રોગો પણ દૂર થાય છે. (૧૯) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર—ગળાનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૨૦) શીતપિત્ત ઉપર—ગળાનો કાઠો પાવો (૨૧) દહ્યદાળ અને વાત-રૂળ ઉપર:—ગળા અને મરીનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવુ. (૨૨) અમ્બુ-તાદિ કાઠો—સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:—ગળા, એરડમૂળ, સુક, દેવદાર, રાસ્ના, હરીતકી (હરડે), એનો કાઠો પ્રાતઃકાળે પાવો. (૨૩) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—ગળા, આમળા અને નાગરમોથનો કાઠો કરી પાવો. (૨૪) છર્ણુજવર, કંડ, પલીહા, કાસ અને આરુચિ ઉપર:—ગળાના રસમા લીડીપીપર અને મધ નાખી તે રસ પાવો (૨૫) સર્પદંશ ઉપર—જેઠ મહિનામા ગળાનો કાઠો રવતપ (ઘોડા) પ્રમત્તથી ગળે છે, તે લાવી તેના કંકણ કરી દૂધમા પાશી રાખવા. આપ કરડે ત્યારે તે ધસી પાવા શુદ્ધિ રહે નહિ તો તાળવા ઉપર ધસી ચોળવા. ઘેરને સર્પદંશ થયો હોય તો જીભ ઉપર ચોળવા એટલે વિષ ઉતરે છે (૨૬) ગળાનુ સત્વ કાઠવાની કૃતિ—આખા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળા લાવી તેના ચાર ચાર આંગળ લાળા કંકણ કરી આણીવડે ઘોઘ નાખવા, પછી લમાર કચરી કલાઈના વાસણુમા ચાર પ્રહર પલાળી રાખવા, અને ત્યાર પછી તે હાથવડે ખૂબ મચળી અથવા રવૈયી વલોલી તે મોઢેના કુચ સવ

પીલી કાઢી તે પાણી માળી લઈ જુદું ગખતુ કેટલીકવારે તે મોઢિનુ સત્વ તળીએ
 ઠરે એટલે તે ઉપરનુ પાણી કાઢી નાખતુ પછી તે ઉપરનુ નિતર્યું પાણી કાઢી
 નાખતા બન્ધ બીજુ પાણી ઉમેરતુ એમ છ સાત વાર કરતુ એટલે તે સત્વ
 શુદ્ધ અને સંદેહ થાય છે તથા તેનુ સર્વ કડવાપણુ જાય છે એ પછી તે સુકવી
 ખાટલીમા ભરી ગખતુ એ લેવાનુ પ્રમાણુ અર્ધા માસાથી બે માસા પરંતુ છે
 એ કણુક રોગ ઉપર ચાલે છે એના અનુપાતો નીચે પ્રમાણે જણાવા ઉપ-
 થોગઃ—(૧) પ્રમેહ ઉપર—ગાયના પાશીર દૂધમા બે માસા નાખી પાતુ અથવા
 ત્રિકુળા અને સાકરમા આપતુ (૨) છર્ણુજ્વર ઉપર—લી તથા સાકર સાથે કિવા
 મધ અને લીંડીપીપર સાથે અથવા ગોળ અને સહાજીરાના ચૂર્ણુ સાથે. (૩)
 પાકુરોગ ઉપર—લી અને મધમા અથવા દૂધમા (૪) દાહ રોગ ઉપર—
 જીરુ અને માકર માથે (૫) વાયુ ઉપર—લી સાથે આપતુ (૬) પિત્ત-
 જ્વર અને પિત્ત ઉપર—આકરમા આપતુ (૭) કફરોગ ઉપર—મધમા
 (૮) રક્તપિત્તી ઉપર—એગડેલમા (૯) આમથાસુ અને ઉદરરોગ
 ઉપર—સુક સાથે આપતુ (૧૦) તાવ ઉપર—મધમા. (૧૧) સ્થિતિ
 આવવા માટે—ગાયના ધારોજી દૂધમા સાકર તોલાભાર નાખી તેમા માસા બે
 માસા સત્વ નાખી પાતુ (૧૨) ઉલટી ઉપર—ડાગની ધાણી સાથે (૧૩)
 અરૂચિ ઉપર—દાડમની સાથે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—માખણુમા (૧૫)
 કમળાના રોગ ઉપર—દ્રાક્ષ સાથે (૧૬) ધાસકાસ ઉપર—સુક, મરી,
 લીંડીપીપર અને મધ સાથે. (૧૭) ઉચ્છ્રી (હુડડી) ઉપર—મધમા (૧૮)
 ક્ષય ઉપર—લી, સાકર અને મધમા (૧૯) મૂત્રકૃન્ન ઉપર—દૂધમા (૨૦)
 પ્રદર ઉપર—લીદર સાથે. (૨૧) સર્વ અર્ધરૂપાનના રોગો ઉપર—જાશમા.
 (૨૨) સર્વ પ્રકરેન્ધ વ્યાધિ ઉપર—ડા પાણીમા. (૨૩) કુષ્ઠ (કોઠ)
 ઉપર—વગડાઉ તુળસીના પાદાના રસમા (૨૪) શુદ્ધ ઉપર—સુલ્લી
 સાથે. (૨૫) સર્વ નેત્ર રોગ ઉપર—એસના તાળા લી માથે. (૨૬) વાળ
 કાળા થવર માટે—ભાગરાના રસમા (૨૭) અક્ષિમાંધ ઉપર—ગોરખજુડી
 સાથે. (૨૮) વલીપક્ષિત (શરીરે કરચળીઆ પડી કેસ ધોળા થાય તે)
 રોગ ઉપર—ગળેનુ મૂત્ર બે માસા આપતુ. (૨૯) બાતુરેત લેખ ઉપર—
 ગળેના પચાગનુ ૧ તોલા ચૂર્ણુ કરી મધમા આપતુ

૧૬૨. ગંગાવતી.—મં ગંગાવતી. મં હિં ગંગાવતી કાં બામરૂડ,
 લાહુરડી. ૬૦ ભટ માધારી.

એમા નાની અને મોટી બે જાત છે મોટી સુમારે હાય બે હાય ઉચી વધે
 છે. એનાં પાંદડા મોટા હોઈ તે ઉપર વ્યારીક ગુચ્છ હોય છે એ મળવાળી જમી-
 નમા થાય છે અને ગામમા પણ બીનાસવાળી જગ્યામા થાય છે નાની જાત
 વહેળા ઉપર અથવા પાણીના કચ પાસે થાય છે એ ઝાડ કણુક પ્રાતમા થાય
 છે. એ ઝાડને પીળા રંગના વ્યારીક ફૂલો આવે છે એના પાંદડાનો વાસ સારો
 છે. ગંગાવતી ઉષ્ણ છે એનુ “વનખાવરી” એનુ પણ નામે છે. ગંગા-

x અહીં ‘વનખાવરી’ ઉપરથી ગંગાવતી એ “વાનખાવળી” હોવાનો

વતી:—તીખી, ઉજ્ય, વાતનાશક અને વ્રજુરોપ કરનારી છે ઉપયોગ:—(૧) આગતુક જન્મ ઉપર:—ગંગાવતીના પાદડા હાથ ઉપર મસળી તે જન્મ ઉપર મૂકવા એટલે જલદી લોહી બધ ચર્ષ જન્મ ભરાઈ આવે છે (૨) આંચક જવા માટે:—જ્યાં ચાચક થયા હોય ત્યાં ગંગાવતીના લીલા ઝાડ લાવો તે જન્મ ઉપર પાથરી રાખવા, એટલે એના વાસથી ચાચક નાસી જાય છે (૩) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:—ગંગાવતીના રસ તોલો એક અને ધી તોલો એક એકવ કરી પાવુ (૪) આદાશીશી ઉપર:—ગંગાવતીના રસ મસ્તકે ચોળવો અને તાપમા બેસવું એમ એક બે વાર કરવાથી આદાશીશી જલદીથી થાત થાય છે ૧૮૩. ગંગેટી:—(જીતેલી) સં નાગખલા હિં ગંગેરન, ગુલસકરી બં ગોરખચાકુલે, પાનસાઝ મં તુપકડી, ચિપડ, કુતરી કં વદનકે લાં મિત્રપિપતોઝ

આ નગંગેટીના ઝાડની ઉચાઈ દોઢ હાથના સુમારે હોય છે ગંગેટીના પાદડા

થક જાય છે, પણ કાઈ વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણ મળતુ નથી વળી મિં ચિમનગય વૈજ્યવે તો તેનુ સ નામ કાઢેલી અને ગુ. ખપાટ આપ્યું છે પણ એ તેમની જલ છે સહેલી, ખપાટ અને ભાણુડી એકજ ઝાડના નામે હોવાતુ કાઈ પણ નિષ-દથી સિદ્ધ થતુ નથી

+ ગંગેટીનુ મિ. પહેજીએ પોતાના બૃહન્નિષદમાં કોકણી નામ લેચી લખી નીચે ટીપણીમાં ખતાવે છે કે,—“નાગખલાને કોકણીમાં લેચી કહે છે લેચીના ઝાડ તુપકડી (ઉક્ત નિષદ પ્રમાણે સહેલી અને વનોં ગુણાં ભાગ ૪ થા પ્રમાણે નાગખલા એટલે ગંગેટી)ના પાદડા કરતાં આના પાદડા મોટા હોઈ તેને બે ખાચા હોય છે લેચીના ફૂલ ગુલાબી રંગના હોય છે એના ફળ તુપકડીના ફળો કરતાં મોટા હોઈ ચપટા હોય છે નાગખલાને ચતુર્લક્ષ એમ કહેલ છે તે ઉપરથી એના ફળમાં ચાર કાતરીઓ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ એ ફળ તોડવાથી તેમાં પાંચ કાતરીઓ (ચીરીઓ) હોય છે તુપકડી અને લેચી આ ઝાડે કોકણ અને માવળમાં થાય છે ગામડાઓમાં જોવામાં આવતા નથી આ એના પ્રતિનિધિ તરીકે જિઝ-ફટ આપવી.” આ સઘળી હકીકત ઉપરની ગંગેટીની હકીકતથી જુદી પડે છે. વળી અહીં નાગખલાને તુપકડી કહી છે અને પોતાનાજ નિષદમાં સહેલીને તુપકડી કહી છે વળી ઉપરના લક્ષણો પણ તેમના નિષદમાં સહેલી સાથે મળે છે. સહેલી નીચે નિષદની ટીપમાં લખ્યું છે કે,—“તુપકડીના ઝાડ જિઝફેટીના ઝાડ જેવા હોય છે એના પાદડા નાના અને ખડખડા હોય છે અને તેને ખાચા હોય છે તુપકડીના ફૂલો પીળા રંગના હોય છે જિઝફેટીના ઝાડ પ્રમાણેજ આ ઝાડ ઉપર પણ બારીક ગોળ ફળ આવે છે તે કુસો (ફાસો)થી વ્યાપ્ત હોઈ વચ્ચે ચોટ છે આ ફળની ઘેસ કરી ભરવાડ લોક કામળીઓને ચોપડે છે.” આ ઉપરથી જોતા ઉપર વર્ણન કરેલ વનસ્પતિ સહેલી નામની જોઈએ, પરંતુ સહેલીનુ વર્ણન વળી આ મથમાં જુદીજ રીતે કરેલ છે અમારી દ્રષ્ટિ-અનુભવ પ્રમાણે તો ગંગેટીના ફળોને કુસુ (ફાસો) હોતીજ નથી. એના ફળને ગંગેટી

નાનાં અને ખરમચડા હોય છે એ ઝાડ ઉપર ખારીક ગોલાકૃતિ ફળ આવે છે એ ફળ ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે એ ફળ ચાલતા ચાલતા વસ્ત્રે ચોટ છે એ ફલોની ઘેસ કરીને ભરવાડ લોકો ખેરની માફક કામળીને ચોપડે છે ગંગેટીને સરક-તમા “ ગંગેટી ” પણ કહે છે ગંગેટી:—કડવી, મધુર, બલકર વીર્યપ્રદ, વૃષ્ય, શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને પિત્ત, કફ, આત્સાગ, ક્ષત, તાવ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે એના મૂળીયાની છાલતુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ગાંઠ, ફેફસો, ગુમડું વગેરે જલદી ફુટવા માટે—ગંગેટીના મૂળ પાણીમા ધસી તેમા કાગડાની હગાર મેળવી ચોપડવી. (૨) શસ્ત્રનો ઘા પડ્યો હોય તે ઉપર—તુરત ગંગેટીનો રસ તે ઉપર ચોપડવા એટલે જખમ સારો થાય છે (૩) દુદ્દાગ, દમ અને ઉધ-રસ ઉપર:—ગંગેટીના મૂળ ગાયના દૂધમા પચન કરીને તે પાવા

૧૮૪ ગાજર.—મં ગાજર, ગુજન મં હિં ગાજર કં ગર્જરી કાં નર્દક, ગજર અં ગજરેઆરે. ૬૦ ક્યારદ્ રટ લાં ડાકસ કેરેટા.

ગાજર કદની પેઠે જમીનમા થાય છે એ લાલુ હોઇ તેનો રંગ રાતો હોય છે માજરના છોડ હાથ મવા હાથ વધે છે દીલ્હીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે મવોતદ્દ છે લીલા ગાજર રોટલી સાથે ખવાય છે અને તેનું શાક થાય છે તેને ખારીને પણ ખાય છે દુષ્કાળમા ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે ગાય બેમ વગેરે ઠોગને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઇ લઘુ દૂધ દે છે ગાજરના બી ગર્ભપાતકારક છે ગાજર:—મધુર, રૂચ્ય, આહક, કડવું, તીવ્ર, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, હલ્લ, અમિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રૂક્ષ તથા પિત્તકર છે, અને આધ્માન, શળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સગ્રહણી, વાત, કફ, તમા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે એના બીજ:—ઉષ્ણ, વૃષ્ય તથા ગર્ભપાતકારક છે ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—ગાજર પીલી તેમા થોડું મીઠું નાખવું અને પાણી ન રેડતા તેને ખારી તે ખરજવા ઉપર બાધવું એથી ત્વરિત ગુણુ આવે છે (૨)

કહે છે તે ચણા જેવડા થાય છે તેનો રંગ લીલો હોય છે અને તે ખવાય પણ છે એથી એ લુગડે વળગવાની વાતજ સાબીત થતી નથી. એની સોટીએ બણી લીસી હોવાથી એનાથી રૂ પીજ સાફ કરે છે ગંગેટીના ફલ ઘોળા હોય છે વળી સહદેવી તરીકે એક મહાત્માએ અમને મોતેલુ બતાવ્યું છે, તે પણ ઉપરના બનેના લક્ષણોથી અતિરિક્ત દેખાય છે શુ ગણીએ કે અમાના નામ સાચા કે આળ-ખાણુ સાચી ? પરંતુ અમને એમ તો માનવાનું એમનાજ નિષ્ઠથી કારણ મળે છે કે, મૂળ મરાઠી વતીં ગુણાં ભાગ ૪ મા મિ. પહેજીએ તુપકડી (મહાબલા) લખવું ગોઠ્યું, તેને ટેકણે બૂલથી મહાબલાને બદલે નાગબલા લખ્યું છે. જો એમ માનીએ તો તે તેમના નિષ્ઠ સાથે મળી રહેવાથી એ વર્ણન ગંગેટીનું નહિ પણ પીળા ફૂલની સહદેવીનું દર છે, અને ગંગેટી (મં લેચી)નું વર્ણન આ ગ્રન્થમા કરેલું જણાવું નથી (ઇતર ભાષાના ગંગેટીના નામે અમે એમનાજ નિષ્ઠમાંથી લીધા છે)

જનુઆરિ માટે:—ગાજરના બી પાણીમા વાડી પાત્ર દિવસ પાવા

૧૯૫. ગાંઝે (ભાંગ).—સં વિજયા મં હિં ગાંઝ, ભાંગ બં
સિદ્ધિ, ભાંગ, ગાંઝ કં ભાંગ તૈં જનપરિતુલુ, ગાંઝા બં બિન કાં કિન્ના-
વિષ, વરકુલ, ખ્યાલ, શવનવગ બં કિન્નવકેત, છુર્પાંગક, રેલુલવજ લાં કેના-
બિમ સેટિવા ત્રીં ઉદિકરેખમ્ ૯૦ ઇન્ડિયન હેપ

ગાંઝના ઝડ સુમારે ૩ હાથ પર્યંત હિયા વધે છે એના પાદડા બીડીના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝડ ઉપર તોગ આવે છે તેને ગાંઝે કહે છે તે તોગ કાઢી મુકવે છે ગાંઝની જે જૂદી તેને 'ભાંગ' કહે છે એ ભાંગ વાડી લોક પીએ છે, ગાંઝે પીવાથી અને ભાંગ પીવાથી માણસને નિશા મડે છે તેથી કાબજી કપાઇ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે તથા તેથી માણસને એક પ્રકારના તોર આવી તે તોરમા માણસ વણેજ પુષ થઇ જાય છે અને જેમ તેમ બંકે છે એ એક દુર્ઘસન છે એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યુ હોય તેને 'ગંજેરી' કહે છે x

x વૈદ્યક શાસ્ત્રમા ભાંગ અને ભાંગના બીજ નિવાય એના બીજ કાંઇ અગતી વપરાશ થતી દેખાતી નથી. માત્ર ગાંઝે કાંઈકાંઈ પ્રયોગમા વપરાય છે આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા બે પ્રકારના રોગોની ઔષધીઓમા એનો પ્રયોગ થાય છે ઉદરામય પરિપાક અને રતિશક્તિ (વિષયશક્તિ) વધારવાને જે ઔષધીઓ તૈયાર કરવામા આવે છે, તેમા ભાંગ વિશેષ નખાય છે હમણાની તપામથી ભાંગનો એક અદ્ભુત ચમત્કાર નજરે પડ્યો છે ધનુસ્તભ રોગમા એનો ધૂમાડો પાવાથી ધીરે ધીરે આશ્વેપ ઓછો થતો જાય છે, અને રાગીને પણ વધારે દુર્બળતા થતી નથી વારવાર ભાંગનો ધૂમાડો પીવાથી દર્દ છુટી જાય છે

ડૉક્ટર કાર્તિકગિરિ—ભાંગના ધૂમાડથી જ દરદીઓને ધનુસ્તભના દર્દથી મુક્ત કર્યા હતા સાત રતી ભાંગ તમાકુના સાધારણ પાદડા (સુકા)મા એક નવી ચલમમા તમાકુની માફક જમાવીને હુકાથી રોગીને પાઇ હતી આશ્વેપ થવાનું પહેલું લક્ષણ જતાજ રોગીને ધૂંત્રપાન કરાવ્યું ધૂમાડો પીતાજ રોગી આશ્વેપથી મુક્ત થઇ નેત્ર બંધ કરી સામાન્ય રીતે સુઇ ગયો આશ્વેપ થવાનું દેખાતાજ એજ પ્રમાણે બાર બાર વખત હુકો પાવાથી રોગીઓ નિરાશી દેખાયા હતા

મુખમના ડૉક્ટર જી. સી. લુકસને પરીક્ષા કરી જોયું છે કે ધૂંત્રપાનથી (૧) આશ્વેપ થોડીવાગ સુધી રહે છે (૨) ધીરે ધીરે આશ્વેપ ઘણી વારે થાય છે (૩) આશ્વેપનું જોર પણ ધીરે ધીરે ઓછું થાય છે (૪) આશ્વેપવાળો રોગી દુર્ઘંજ થતો નથી. (૫) વારવાર પાવાથી આશ્વેપ એકદમ નાશ પામે છે

ડૉક્ટર એસામનસિએ અનેક પ્રકારના રોગોમા ભાંગનો પ્રયોગ કરી પરીક્ષા કરી હતી એમના કહેવા મુજબ ધનુસ્તભ, જહાન્તક, વાતરસ, તડકો અને કોલેગના રોગોમા આ ઔષધી અપાય છે એમના પછી ઇંગ્લેન્ડ ડૉક્ટર લોકા ભાંગને ધનુસ્તભ અને કૉલેરાના ક્રિષ ઉપાય માને છે.

આ સિવાય યુનાનિ હકીમોના મત મુજબ તે ગ્રેસ અને અડરહિને આરામ કરે છે દૂધમા ભાંગ વાડી લેપ કરવાથી હરશ મટે છે પાણીથી સાફ ધોઇ રોકેલી

લક્ષણ:—પિત્તલ, માહક, તીક્ષ્ણ, કઠ્ઠી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્પણકારક, અમિદીપક, રૂચિકર, માહક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે, અને કદ તથા વાયુની નાશક છે ઉપયોગ:—
(૧) લુપ્ત ઉપર—ભાગ પીવી. (૨) મૂળવ્યથા ઉપર:—ભાગ અને દોરના શીઘ્રગતના મૂળની (શીઘ્રગત માટીમા દટાઇ રહેવાથી તેને જે અકુર પુટી નીકળે છે તેને શીઘ્રગતના મૂળ કહે છે) ઘૂણી આપવી. (૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર—ભાગ, વરીયાળી અને એલતી એકત્ર કરી, વાટી થકિત પ્રમાણે પાનુ અથવા ભાગ વાટી પાવી (૪) અતિસાર ઉપર—ગાળનું ચૂર્ણ ગોળમા અથવા માકરમા આપવું (૫) શ્વાસ ઉપર:—ગાળની રાખ મધમા આપવી (૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સમઘૂણી અને અમિ-ભાંધ ઉપર:—ભાગ ગેટી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૭) શ્વાથીમા તાવ ઉપર:—ગોળમા ભાગ મેળવી બોગ જેવડી ગોળાઓ કરી અને તાવ આવ્યા પહેલા ચાક ઘડી ઉપર એક ગોળા આપવી (૮) ભૂતજ્વર ઉપર—ભાગના ઝાડને સાયકાળે તોનરી પ્રાત્ર કાળે તેના નળ કાઢી મન્તક બાધવા

૧૬૬ ગુજગી. સં ૬૦ ગુગ્ગુલ મં ગુગ્ગુલ હિં ૨ ગુગ્ગુલ-૨ બં ગુગ્ગુલ નૈં માહિયાછી ૬૦ બેએએહુદાન અં મુદિએઅગ્નક ઈં હંડીયન ડેલિયમ લાં બાક્સમોડે-ડૂન ઝંકમણર્ધિઆધ

ગુજગના ઝાડ મારવાડ અને સિંવ દેશમા થાય છે એ ઝાડ શિંગાપુર બેટમાં ઘણા થાય છે શ્રીષ્ઠ ઋતુમા તાપને લીધે આ ઝાડમાથી જે રસ ઝરે છે તેને 'ગુગગ' કહે છે ધૂપ કરવાના કામમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે એનો ધૂપ કરવાથી હવા શુદ્ધ થઈ હવા માહેના રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે એ એનાથી મોટા ફાયદો છે દેવની આગળ નિત્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે તેનું મૂળ ક્ષરણુ તો અગ્ન છેલું બોધએ ગુગગ:—મહિષાસુ, મહાનીસ, કુસુદ, પદ્મ અને હિસ્ત્ર એ રીતે પાચ પ્રકારનો છે તે કડવો, લીંબો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિષ્ણ, પિત્તલ, માગક, તૂરો, લઘુ, પાચક, વૃષ્ણ બાએલા હાડકાનું સંધાન કરનાર, નક્ષ, સ્વર્ચ, અમિદીપક, બીનો, મધુર, બલ્ય, તીક્ષ્ણ, રિન્ગય, સુગધિ, પૌષ્ટિક,

ભાગનું ચૂર્ણ મધ માથે ખાવાથી અતિસાર, સમઘૂણી અને મદાગ્નિ દૂર થાય છે ભાગનો આળો છોડ વાટી તાજ ધા ઉપર ચોપડવાથી શીઘ્ર આચામ થાય છે એની માત્રા ૨ થી ૪ રતી છે

ભાગ ભરમ:—એક માટલુ લઇ પછી તે અધુરું આકાના ફૂલો અને કુમળી ડીસીઓથી ભરી, તેના ઉપર ૪૦ તોલા સુડપખી ભાગ પાથરી, તેના ઉપર સુરો-ખા ૪૦ તોલા પાથરી, વળી તેના ઉપર તેટલીજ સુડપખી ભાગ પાથરી, બાકી ગ્રહેલ માટલુ પાછું આકાની ડીસીઓ અને ફૂલોથી ભરી, ઉપર લાકણુ જાડી લઇ, અગ્નમા જાણુની લાડીમા તે માટલું મૂકી સજાવવું એથી ભસ્મ તૈયાર થશે. તે નુલસીના પાનમા, નાગરવેલમા, માખણમા કે મધમા આપવાથી ઉષ્ણ, છાતીનો દુખાવો અને બીજા ભયકર ઉદરરોગો તેમજ યજી પચ્ચ શાંત થાય છે આઠો સાક્ર લાવે છે આ ઉપાય અમને લખનોરના યુનીલાલ કવીજી તરફથી મળ્યો છે

કાતિકર તથા બેદક છે અને કફ, વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાતોદર શ્લેષ્મ સોજે, અર્શ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, મધિરોગ, મડમાલા, ત્રણ, અપચી, પિટકા આમ, કફ, કોદ, ઉલ્લી, આમવાયુ તથા અમ્મગીતો નાશ કરે છે એ નંબા હોય તો ધાતુવર્ધક અને રૂપ્ય છે અને જૂનો હોય તો અતિ લેખન છે મહિષાક્ષ (ભેમા યુગળ) અને મહાનીલ, એ બે હાથીને ઉપયોગી, અને કુમુદ તથા પદ્મ એ ઘોડાને ઉપયોગી, અને હિરણ્ય એ માણસને ઉપયોગી છે કાષ્ઠ વખત મહિષાક્ષ પણ માણસના ઉપયોગમાં આવે છે યુગળ મધુર છે તેથી વાતશ્મન, તૂરો છે એટલે પિત્તનાશક તથા કઠ્ઠો છે માટે કફનાશક છે એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે કણ્ઠ યુગળ—તીળા, ઉખ્ય, સુરજિ તથા રસાયન છે, અને વાયુ, શ્વે, ગુલ્મ, ઉદર, આધ્માન વાયુ તથા કફનો નાશક છે ભૂમિજ યુગળ—એ તીળા, કઠ્ઠો તથા ઉખ્ય છે અને કફ, વાત તથા પિચાચબાધાને દૂર કરે છે યુગળની શુદ્ધિ—એક કલ્પનું તપેલું લઈ તેમાં ત્રિફળા અને પાણી સમભાગે નાખવું, અને તે ઉપર એક કપડું બાંધી પછી તે ઉપર યુગળનું ચૂર્ણ નાખી ઉપર ઢાકણ વાસી તે યુગળ શિજવે, એટલે શુદ્ધ થાય છે * ઉપયોગ.—(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપર—યુગળ પાણીમાં ઘસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે (૨) બાંગલાઈ ઉપર—યુગળ અને આમલીના ઝાડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર—યુગળ અને હીરા બોળ ઘસી દાઢે ચોપડવો (૪) શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તો—યુગળ અને સુક ભેંગા ઘસી લેપ કરવા અને રોકવું (૫) કાનખલ્લુરો કરડ્યો હોય તો—યુગળની ધૂણી આપવી (૬) યોગરાજ યુગળ—વાલીગ, ધાણુ, હિંગ, ગળ્લીપર, કાળીપાટ, જીરૂ, અતિવિષ, લીડીપીપર, પીપળીમળ, ચવક, ચિત્રાના મૂળ, સુંઠ, અજ્ઞમોદ, મોરવેલ, વજ, રેણુકાળીજ, કપિલો, ભારગમળ, હિંદુજીવ, ઘોળો શરસડો તથા કકુ, એ સર્વ ઔષધોથી બમણા ત્રિફળા તથા ત્રમણો શુદ્ધ યુગળ નાખી ઝોળાઓ કરવી તે ઝોળા મધમાં ખવરાવવી એટલે તે સત્ર-

* યુગળના ઝાડો રેતાળ અથવા કુગળ જમીનમાં થાય છે પાદડા નાના નાના લીંબાના પાદડા જેવા પણ અણી વગરના હોય છે ફલ રાતા રંગના અતિ-સ્વચ્છ ક્રીણા પાચ પાખડીવાળા મજરીના વચમાં થાય છે ફળ નાના ભોરના જેવડા પણ ત્રણ ધારવાળા થાય છે તેને યુગળામાં કહે છે એ ફળો ઉદરની પીડાને દૂર કરે છે એ ઝાડના યુદને યુગળ કહે છે યુગળ શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતો નથી તો પણ માટી વગરની ચોખી કાકરી કેટલાક શ્વેના દરદીઓ ગળી જાય છે યુગળનો ધૂમાડો મ્હોડાને લાગે તો તેનાથી મોઢું આવી દરદીની લજ કર દેશા કરે છે એ પ્રયોગમાં યુગળ હિંગળોના ધૂમાડાની માફકજ રસાયન છે, માટે એનો ધૂમાડો મ્હોડાને આપતા નથી. તો પણ સાવચેતીથી તાવના દરદીને ગળા સુધી મજબૂત બાકુ કપડું બાંધી શરીરના ભાગને યુગળની ધૂણી આપી સુવાડે છે એથી આખા શરીરે પ્રસ્વેદ થઈ તાવ ઉતરી જાય છે આ ધૂણીપ્રયોગ રાત્રિના ૯ થી ૧૨ વાગ્યા સુધીમાજ કરવો

હણી, વાયુ, વૃક્ત્ય, શુક્રાર્તવદોષ, પાદુરોગ, અગ્નિમાઘ, હ્રોગ, ત્વગ્રોગ, શ્વળ, પ્રમેહ, ત્રણ, મૂળઆધિ, અરૂચિ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અપસ્માર તથા રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરે છે આ ગોળી ઘણુ કરી રાસ્નાના કાઢામા આપવાનો રિવાજ છે એ પ્રમાણે યોગવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી અસર થાય છે આ ગોળી બોપદેવ શતકમાં કહેલી છે (૭) બીજી યોગરાજ ગોળીઓ:—સુક, પીપળા-મૂળ, અવક, ચિત્રક, મરી, શેકેલી હિંગ, અજમોદ, સરસવ, છર, શહાછર, રેણુ-કમ્બીજ, ઇદરજવ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગજપીપર, કકુ, અતિવિષ, ભારગમૂળ, વજ, મોરવેલ, તમાલપત્ર, દેવદાર, લીંડીપીપર, કાઠ, રાસ્ના, નાગરમોચ, સિંધવ, એલત્તી ગોખર, ત્રિકૂળા, ધાણા, તજ, વાળા, જવખાર તથા તલ, એ પ્રત્યેકનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગુગળ નાખી ઘીમા મર્દન કરવું. સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળા કરી ઘીના વાસણમા ભરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો ભક્ષણ કરવું આ યોગરાજ ગુગળ મુખ્યત્વે કરી જરા અને વાધિનો નાશ કરે છે એ સેવન કરવામા મૈથુન, ભોજન અને પાન એની પરેજી નથી. આ યોગરાજ ગુગળ-સપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોઠ, હુણત્રણ, અર્થરોગ, પ્લીહા, ગુસ્મ, ઉદર, આનાહ, અગ્નિમાઘ, માસ, કાસ, અરૂચિ, પ્રમેહ, નાભિથળ, ટૂંમિ, ક્ષમ, હ્રોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગદરનો નાશ કરે છે આ ગુગળ ત્રણ માસાથી લઈ સાત સાત દિવસે તોલા સુધી વધારવો એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના કાઢામા, મેહરોગ ઉપર દારૂહળદરના કાઢામા, વાતરક્ત ઉપર ગળાના કાઢામા, પાદુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમા, મેહરૂઢિ ઉપર મધમા, કાઠ ઉપર લીમડાના કાઢામા, શ્વળ ઉપર મૂળાના કાઢામા, ઉદરના વિષ ઉપર પહાડમૂળના કાઢામા, ઉગ્ર નેત્રરોગ ઉપર ત્રિકૂળાના કાઢામા તથા સપૂર્ણ ઉદરરોગ ઉપર પુનર્નવા (સાટોડી)ના કાઢામા આપવો (૮) કૈશોરક (કિશોર) ગુગળ:—ગળા ૨ શેર, ગુગળ ૧ શેર અને ત્રિકૂળા ૧ શેર, તે ત્રણેમા ૧૬ શેર પાણી નાખી કાઢો કરવો અને આઠ શેર બાકી રહે એટલે ગાળા પુન ઉકાળવો તે માટો થયા આવે એટલે તેમા નીચેના ઔષધો નાખવા. મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, સુક તથા ત્રિકૂળા, એ બધે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવા, અને નસોતર તથા દત્તીમૂળ એ એક તોલો નાખવા ગળા ૪ તોલા બ્યારીક કરી નાખવી x તે સર્વ ગાદુ થાય એટલે ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી આ કૈશોરક ગુગળ

x યદ્યપિ આ કિશોર ગુગળ મિ. પદેજએ બોપદેવ શતકમાથી લીધેલો જણાય છે અને તેમા તેજ પ્રમાણે છે, પરંતુ આ કિશોર ગુગળ અમૃતસાગરના કર્તાએ વૈદ્યરહસ્યમાથી લીધો છે તેમા મરીથી ગળા સુધીની આઠ ઔષધીઓના બદલે પારો ટક ગા, નસોતર ટક રા, ગળા ટક રા અને દત્તી ટક રા લઈ પારાધકન્દ્રી પ્રથમ કાળગી કરી બાકીના સર્વ ઔષધો બ્યારીક વાડી કાળગી કરી ઉપરના ગુગળમા નાખવાનું લખેલ છે. જુઓ બેરસદનું અમૃતસાગર પૃષ્ઠ ૧૨૧. વળી એ અથમા કિશોર ગુગળ ખાનારે ખેદ, તકેશ, અગ્નિતાપ, ખટાશ, માસ, દહીં, મૈથુન, ગીડુ, તેલ અને માર્ગમા આલવાનું (ખપ) વર્જન કરેલ છે

સોમ્યે, મણ્ડે, ગુલ્મ, કોઠ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત, ઉષરસ, અગ્નિમોહ, ખંડુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે (૧૦) દ્વાનિરોધ (બત્રીરોધ) ગુગળ—નિકંઠ, ત્રિફળા, નામરમોષ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, તજ, એલચંદિદા, પીપળીમૂળ, સેરપી, + દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, કાળિજન, અતિવિપ, દારૂહળદર, હળદર, ગરમાળા, જીરૂ, વરીયાળી, ધમ્મસો, સમળ, જવખાર, ટકજુખાર, ગળપીપર અને સિંધવ એ એક એક ભાગ, એ બધા ઔષધોના બરાબર ગુમળ લઈ રીત પ્રમાણે સિંધ કરી બેર નેવડી ગોળાઓ કરી મધ સાથે કિવા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે લક્ષણ કર્મી. એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અડવૃદ્ધ અને ગુદ્મચિનો નાશ થાય છે, અને મહાબવરવડે પીડિત, ભૂતબાધા થયેલા, આનાહ, ઉન્માદ, કોઠ પાર્શ્વશ્વ, હૃદય, ગ્રંથસ્તી, હનુસ્તભ, પક્ષાઘાત, અપતાનક, રોષ, પ્લીહા, કમળા અને અપચ્છ એ રોગવાળા માણસને તે હિતકારક છે ધનવતરીકૃત આ મોટા યોગ મર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે (૧૧) વિદ્યાલ ગુમળા:—શતાવરી, એરડમૂળ, સુક, દારૂહળદર, કોઠ, સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળા એ સર્વના ચૂર્ણથી બમણા શુદ્ધ ગુગળ એકત્ર કરી તેની ગોળાઓ કરી એકેક આપવી તથા પથ્ય પળાવવું, એટલે ભ્રમવાત નાશ પામે છે બીજી પ્રકાર:—સુક, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોઠ, તથા હરડે એ સમભાગ, અને બમણા ગુગળ એકત્ર કરી તે ધીમા આપવું, એટલે વાયુ, મરડી, ગુલ્મ, શ્વળ, કફ અને ગ્રંથસ્તીનો નાશ થાય છે (૧૨) રાસ્નાદિ ગુમળા:—રાસ્ના, ગળાતુ સત્ત, એરડમૂળ, દેવદાર અને સુક, એ એકેક ભાગ તથા એ બધાના બરાબર ગુગળ લઈ એકત્ર ખરસ કરી તે ખાવું, એટલે વાયુ, શિરોરોગ, નાડીવળ્ય તથા ભગદનો નાશ થાય છે (૧૩) કાંચનાર ગુગળ — કાચન વક્ષની છાલ ૪૦ તોલા, હરડા, બેહડા, આમળા એ ત્રણ આઠ આઠ તોલા, મુક, મરી ને લીંડીપીપર એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા અને વાયવણી ૪ તોલા, તથા ધલાયચી, તમાલપત્ર અને તજ એકેક તોલા લેવા, પછી બધા ઔષધો ખાડી ચૂર્ણ કરી, તેના મમભાગ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લઈ વાડી તેમા આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળાઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાત કાળે સુઠના કોદામા અથવા ખેરની અતરછાલના કાદામા, અથવા હરડેના કાદામા અથવા ગરમ પાણીમા એકેક ગોળા આપવી તેથી કરી ભયકર ગડમાલા અને ગડમાલાનો ભેદ, અપચી રોગ, અર્જુદ, ફેડકોથો, મણુ, ગુલ્મ, તથા ભગદર, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૪) ત્રિકળા ગુમળા:—હરડા, બેહડા, આમળા અને લીંડીપીપર એ ચાર ચાર તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા નેટલો લઈ ખૂચ વાડી તેમા તે ચૂર્ણ મેળવી ખાડી ગોળાઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઈ આપવી તેથી કરી ત્રિદિ, નાડીવળ્ય, ગડમાલા, ભગદર, સોમ્યે, ગુલ્મ તથા મૂળ-બાધિ એ રોગો દૂર થાય છે (૧૫) ગામ્બીરદિ ગુગળા:—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખર લાવી ચોડા ખાંડી તેમા ૬ ગણ પાણી નાખી અર્ધ પાણી ગ્રહે લઈ સુધી તે કાઠો કઢવવો પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સતત પળ (૨૮ તોલા)

+ અહીં અમૃતસાગરમા શેરવૃંનું ગુજરાતી નામ બેણી અથ્થુ છે

જેટલો લઈ સારો ખાકી અથવા વાટી તે કાઢામાં નાખી, ફરી ગોળના પાક જેવો થઈ શાય ભા મુઠી કદવો પછી તેમાં નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું સુંદ, મરી, લીંદીપીપર, હરડા, બહેડા, આખળા તથા નાગરોમ્બ એ સાત ઔષધો ચાર ચાર કોથા લઈ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળાઓ કરી આપવી તેથી પ્રયોગ, ક્ષત્ત્વૃદ્ધ, પ્રફર, મુશ્કાત, વાતરકત, વાતરોગ, ધાતુવિકાર તથા પ્રજ્વરી એ રોગોનો નાશ કરે છે (૧૬) લક્ષ્મીદિ ગુગળ—લાખ, હાપ્તંધિ, અરુણ સાન્ડ, અપ્પાધ, નમ્બલયા અને ગુગળ એનું ચૂર્ણ કરવું એ અસ્થિભંગ ત્રાસે સુમત્ક્રિમને ફાલો કરે છે અને સરીર વજન જેવું થાય છે (૧૭) અશ્વત્થાદિ ગુગળ—આશ્વત્થાના બી ૧ લાખ, ત્રિકુળા ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ, એ બધાની બરોબર ગુગળ નાખી તે બાગેલા હાપ્તંધને સાધવા માટે વાપરવો એ ધી અને સ્વપ્ના સેવન કરવા આપવો (૧૮) ગુદમ અને ગુળા ઉપર—ગુદ ગુગળ ગોમૂત્રમાં આપવો (૧૯) વિડગાધ ગુગળ—વાવડીંગ, હરડા, બહેડા, આખળા, સુંદ, મરી તથા લીંદીપીપર એના બરોબર ગુગળ લઈ એ સર્વ ધીમાં ખરલ કરી ગોળી ખાવી, પથ્થ પાળવું. એટલે ફટ વચ્ચ, નારીવચ્ચ, અપચી, એક તથા કોઠ એ સર્વ નાશ થાય છે (૨૦) ગુમ્ફાદિ લેખ—ગુગળ, ત્રિકુળા, સુંદ, મરી તથા લીંદીપીપર એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો, તેથી ફટ નારીવચ્ચનો તથા ભગદરનો નાશ થાય છે (૨૧) અશ્વત્થાદિ ગુગળ—ગળા, હકરી પડાળીના મૂળ, સુંદ, મરી, લીંદીપીપર, ત્રિકુળા તથા વાવડીંગ એના સમભાગ ગુગળ નાખી એકેક તોલાની ગોળી કરવી તે હરોગ એક ખાકી તેથી મધ્ય, વાતરકત, ગુદમ, ઉદરોગ, પાકુ અને સોળનો નાશ થાય છે (૨૨) ચથ્યા ગુગળ—હરડા ૧૦૦, બહેડા ૨૦૦, આખળા ૪૦૦ અને ગુગળ ૬૪ તોલા એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ગરે પલાળી રાખી પ્રાત્ર કાળે કદવી અર્ધ શેષ રહે એટલે ગાળી લઈ ફરી લોખ-ડના વાસણમાં કદવવું, તથા કિતાર્યા પછી તેમાં વાવડીંગ, દાલીમળ, ત્રિકુળા, ગળા, લીંદીપીપર, નસોતર, સુંદ તથા મરી એ દરેકનું ચૂર્ણ એ તોલા પ્રમાણે નાખવું જેથી આ ગુગળ તૈયાર થાય છે આ ગુગળ યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચારથી કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું, જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે. એ ગુંધરી, નવી ખજતા, પ્લીહા, ઉમ, જડર, પચુતા, પાકત્વ, કડુ (ખગ્ગ), કૃમિ અને વાતરકતનો નાશ કરે છે આ ગુગળ સેવન કરવાથી માણસ અપ્રતિભ સામર્થ્યવાન તથા બળમાં હાથી જેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો બને છે તથા આયુષ્ય, ચક્ષુર્ધસ અને પુષ્ટિ આપે છે વળી તે વિષનાશક અને ચાદીઓને સારો કરનાર છે, માટે વૈદ્યોએ એને સર્વ રોગોમાં ચોજેલો છે ગુગળની અપથ્ય—ખાડું, તીમ્બ, કચ્છ ખાવું, ચૈતુન, શમ, તડકા, મલ અને કોષ.

૧૯૭. ગુરુગુળી.—(મં ઉચ્ચા.) ગુરુગુળાનો વેલો એ અદી વન મહેલો હોઈ તે સે પ્રયાસ હાથ ઉચો નય છે એ વેલો દક્ષિણ કંઠકાના ચનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫-૩૦ વર્ષ પર્વત ટકે છે. એના ફોનાની અકૃતિ લંબુ જેવી હેમ કિચિત્ લાંબી હોય છે આ ફોના ચરીમ લેકા સેપ્તને કિંચા બાકીને નાશ છે. ફો બલુ ખાવામાં આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે

૧૯૮. ગુલછળુ (ગુલછડી).—સં મરજીકા, નલિકા. હિં ૩૦ ગુલછડી. ગુલછળુના ઝાડ નાના હોય છે એના કદ થાય છે તેમાથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે આ ઝાડને કુળળી જેવા પાદ્ય આવે છે તેમાથી એક દારી એ અડી કાચ લખાઈના ઉત્પન્ન થઈ તેને તોરા આવે છે અને તે તોરામાથી ફૂલો આવે છે એ ફૂલો જાડી કળીના અને લાખા હોય છે એનો વાસ ધણેજ મધુર અને સુવાસિક હોય છે ગુલછળુ—તુરે, સિન્ધ તથા લઘુ છે, અને કાદ તથા મલગડનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકને બાર દિવસની અદરજ રાત્રી ફેડકીયા થઈ આવે છે તે ઉપર—ગુલછળુના મૂળ અને હળદર પાણીમા ઘસી તેમા થોડુ માખણ નાખી શરીરે ચોળવુ, એટલે ફેડકીયા જલદી શમી જાય છે (૨) બદ ઉપર—ગુલછળુના મૂળ ધ્રોના રસમા ચદનની પેટે ઘસી લેપ કરવો

૧૯૯. ગુલદાવરી.—(સં શિવવલ્લભા. મં દવણુ શેવતી) આ શેવતીના ઝાડ વેત દોઢવત હોય વધે છે એના પાદ્ય નક્સીદાર હોય છે મખમા ધણે ઠેકણે કાપાની પેટે હોય છે એ પાદ્યનો વાસ ધણે આવે છે જલદી જાતિના એટલે વાવેતર ન કરેલા ઝાડના પાદ્ય નાના હોય છે, પરંતુ બાગમા વાવેલા ઝાડના પાદ્ય હથેળી જેવડાં હોય છે, અને એ પાદ્યનો વાસ નાની જાતિના પાદ્ય કરતા કમી હોય છે. નાના પાદ્યનો વાસ ધણેજ હોય છે એમા પીળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે અને જાતિના ફૂલ રાખોડી જેવા અથવા ત્રેદા જેવા હોય છે જલદી જાતિના ફૂલો નાના હોય છે એને “શેવતી” એમ પણ કહે છે હિંદુસ્તાનીમા એને ગુલદાવરી અને ગુલચિની કહે છે

૨૦૦. ગુલબારી.—(સં વક્તા) એને ‘સાયકાળી’ પણ કહે છે એના ઝાડ નાના હોય છે પાદ્ય નાના હોય લાખા અને મૃદુ હોય છે ગુલબારીમા ઘોળી, પીળી તથા રાત્રી વગેરે અનેક રંગની જાતિ છે આપઘોમા ઘોળી ગુલબારી વધારે ગુણવાદ છે ગુલબારી—વાતલ, શીત અને મલગડની નાશક તથા અપકવ અર્થે સમાવનારી છે ઉપયોગ—(૧) રતવા અને ગુમડાં ઉપર—ગુલબારીના પાદ્યને લી ચોપડી રોડી મડા ઉપર બાધવાથી અદરજ ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે, કિંવા ગુલબારીનો કદ પાણીમા ઘસી તેનો વારવાર લેપ કરવો (૨) પુષ્ટિ ઉપર—ઘોળી ગુલબારીનો કદ લાવી જરાક પીસી સુકવી તેનું ચૂણું કરી તે ધીમાં કિચિત્ રોડી તેમા બદામ, પિસ્તા, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી, સાકરના પાકમા મિશ્ર કરી થેપલા કરવા આ પાક નિત્ય તોલા એ તોલા ખાઈ ઉપર આપવું તાજુ દૂધ પીવું એટલે ધાતુરજાનની કડકી દૂર થઈ ધાતુરજા થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે (૩) ધાતુ પડે છે તે ઉપર—ઘોળી ગુલબારીના કાદા આપના દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવા (૪) શરીરમાંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે—ઘોળી ગુલબારીનો કદ આપના તાજા દૂધમા ૧ તોલા પર્યંત ઘસી તેમા સાકર ૧ તોલા અને જીરાની બૂઝી ૬ ગુળબાર નાખી એ વખત આપવું અને પંચ પાળવું એટલે જલદી ગુણુ આવે છે (૫) નિંદ્રામકરણુ—ગુલબારીના કાદા પાણીમા વાડી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે

૨૦૧. ગુલાબ—ગુલાબના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ નાના હોય છે અને એને કાંટા આવે છે એમા ગુલાબી, પીળી, ઘોળી, રાતી વગેરે જાતિ છે ઉત્તમ ગુલાબના ઝાડ અરબસ્તાન અને તુર્કિસ્તાન દેશમા થાય છે ગુલાબના ફૂલોનું અત્તર અને ગુલાબજળ થાય છે ગુલાબના ફૂલોનો વાસ ઘણો સુવાસિક આવે છે ગુલાબની કળીઓ સારક છે ગુલાબજળ ઠંડુ છે ફૂલોની પાખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે—થોડી સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી પીવું બીજો પ્રકાર—સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ ભાતમા બાપી તે ધી માકર નાખી ખાવો, એટલે જલ્દી રેચ થવા લાગે છે એથી જ્ઞાનિ વગેરે કાંઈ પણ ન થતા રેચ પણ સાધે આવે છે (૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીત—હિંચા ગુલાબના ફૂલો લઈ પાખડીઓ ઝડવી, તે પાખડીઓથી બમણી સાકર લઈ બરણીમા કિંવા લોટામા પાખડીઓ અને સાકરના થગર થગ દેવા અને તેનું મો બધ કરી આઠ દિવસ તાપમા ટાગી રાખવું એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે આ ગુલકંદ દાહસામક, પિત્તસામક અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે (૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત—બધા ફૂલો એક વાસણમા નાખી ઉકાળવા અને તેને ઉભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાખવું પછી તે ઠંડુ થયા પછી અત્તરની તોર પાણી ઉપર આવે છે તે કઢી લઈ થીરીમા ભરવું એક મણુ ફૂલોમાથી ૧ તોલા ભાર અત્તર પણ નીકળતું નથી, એટલે એ થોડું વેચાય છે તોરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને 'ગુલાબજળ' કહે છે (૪) ગુલાબનું સરખત—ગુલાબજળમા સાકર નાખી સરખતી પાક કરવાથી સુવાસિત સરખત થાય છે એ સરખત ગરમીનો નાશ કરનાર તથા ઠંડુ હોવાથી ઉનાળાના દિવસોમા સેવન કરવા યોગ્ય છે (૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો—ગુલાબજળ આંખોમા આજવું. (૬) આંકડી ઉપર—પાક, કપાળ અને આંખોએ રૂના પુમકાથી ગુલાબજળ ચોપડવું (૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તામૂળવ્યાધિ, પિત્તવિકાર ઇત્યાદિક ઉપર—સવારે અને સાંયકાળે ગુલાબના તાજા ફૂલો દર વખતે પાચ લઈ, તે ત્રણ માસા સાકર સાથે ખાવા અને ઉપર થોડું ગાયનુ દૂધ દિવસ ૧૪ પીવું એટલે ઉપરના સર્વ વિકારો દૂર થાય છે તથા મળશુદ્ધિ થાય છે મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સંજ્જા, મૂત્રની આરક્તતા તથા પીળાપણુ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અત્તરિત્તમ ઔષધ છે (૮) ખસ, દાહર વગેરે ત્વગદોષ ઉપર—ગુલાબકળીનો રેચ આપવો એટલે સારો ફાયદો થશે. (૯) ત્વગદોષ ઉપર—ગુલકંદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઈ શરીર મહેનતી ગરમી નીકળી જાય છે (૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે—સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ ભાવનાઓ આપી તે સુરમા આંખોમા આજવો. (૧૧) ત્વગદોષ ઉપર—કપૂર, ટકણપાર, ગંધક અને વિશેષ ધૂપ, એને ગુલાબજળમા ખસ કરી થેપલી કરી, અને એ થેપલી પાણીમા ધસી લેપ કરવો.

૨૭૨. મુદ્દી:—મં. લઘુચલેખાતક મં. ગોખરૂ. હિં. ગુદની, લખેરા. કં. મણ્ડિકેચળે-મારા, સપ્તચયળ તાં. પેગિવાનારૂ-વિલિ. મલાં. નરૂવર તૈં. નાકેરે લાં. કાડિયમિકસા.

આ ગાડ કાકડુમા પ્રસિદ્ધ છે એ કાકડુગુદની જાતિનું વૃક્ષ છે એ ગાડ લખજી ઉચ્ચ વર્ધ છે એને લાલ રંગના ફળો આવે છે તે કાકડુગુદ (વચ્ચુદા) કરતા મીઠા લાગે છે થોડા એના ફળો પ્રેમથી ખાય છે એ ફળો પૌષ્ટિક છે એ ફળો માહેનો રસ ગુદની પેઠે ઉપયોગમા આવે છે એનું લાકડું ચિકિત્સા હોઈ સુતાર કામમા પણ ઉપયોગી છે ગુદી—વાલકારક, મધુર, કિમ્બિત શીતલ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણમારક છે + ઉપયોગ:—(૧) હાંત દુખે છે તે ઉપર—ગુદની ખાંડનો કાઠો કરી તેના કાગળા કરવા (૨) પૌષ્ટિક લાકડું—એના ફળો સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમા લાકડું કરવા એ પૌષ્ટિક છે અને એનું સેવન કરવાથી કમરમા બેર આવે છે

૨૭૩. ગોખરૂ ઓડા:—મં. ગોખરૂક મં. હિં. ગોખરૂ કં. કોડુ નેચિ લુ તૈં. પેદા પાલેરૂ તાં. એનેનેરિજલ. મલાં. કાકડુલા, કતુનેરિલ. કાં. ગુખે-ખારખરૂક અં. બજરૂલ ખરૂક લાં. પેડેલિયમ મુરૂકસ

ગોખરૂના ગાડ નાના થાય છે એના પાંદડા તલના પાંદડા જેવા હોય છે. એ ગાડ ચોખાસમા ઉત્પન્ન થાય છે એ ગાડ ઉપર ચણીબોજ જેવડા ફળો આવે છે તેને 'ઓડા ગોખરૂ' કહે છે એ ફળ ઉપર ચાર બળુએ ચાર કાટા હોય છે. ગોખરૂની ખીજ એક નાની જાત છે, તેને "કાટાવાળા ગોખરૂ" કહે છે તેનું વર્ણન જુદું (જુઓ નં. ૧૨૮) કરેલું છે ઓડા ગોખરૂ ન મળે તો તેના ઉપયોગ પણ થાય છે હજી મુખ્યત્વે ગોખરૂના મૂળ આવે છે ગોખરૂ એ પૌષ્ટિક છે ગોખરૂ:—શીતળ, બલકારક, મધુર, બૃહણ, ખસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, અગ્નિ દીપક તથા રવાડું છે. અને મુખ્યત્વે, અશ્મરૂ, દાહ, મેહ, દમ, ઉષ્ણરસ, હ્રોગ, અર્શ, ખસ્તિવાત ત્રિદોષ, કાઠ, શ્વેત અને વાયુનો નાશ કરે છે ઔષ્ધિમા એના પચાગ અને ફળો પણ આવે છે * ઉપયોગ:—(૧) પાકરોગ ઉપર:—

ગુદીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે ગુદી અને વચ્ચુદી (કાકડુગુદી) એ બંનેનું વર્ણન આ ગ્રંથમા જુદું જુદું આપેલ છે સિવાય આ નાની ગુદીની પણ છે જાતો છે એક વૃક્ષજાતિ અને ખીજ ગુદ્મજાતિની. તે પૈકી અહીં વૃક્ષ જાતિનું વર્ણન આપેલ છે ગુદ્મજાતિની ગુદીને વનગુદી કહે છે એ મનુષ્યપુર ઉર્ચ વધે છે ખરી પણ એનું ચડ રૂપજ દેખાતુ નથી એની ડાળીઓ અને પાંદડાંય ને હાઈ રહેલ હોય છે એનું લાકડું સીધું નહિ હોતા વાકડું કુ હોવાથી સુતાર કામમા લાગ્યેજ આવે છે એના ફળો પણ લાલ રંગના નાની ગુદીના ગુદ જેવાજ હોય છે ગુદમા અને ફળમા લાંબા તકાવત મનાતો નથી

* આચારીના દરદથી બાળક લાગ્યેજ બચે છે એમ સર્વ ક્રમ આ છે મોટા મોટા વૈદ્યો પણ કેટલીક વખતે એ દરદથી નાહવાજ થાય છે, ખરૂં તેને આ ગોખરૂ (માળવી ગોખરૂ) નજ પ આપણીના સુકા કસ્ટરને પલ્લવ

ગોખરનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી પાવો (૨) પ્રમેહ ઉપર.—ગોખરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું (૩) મૂતકૃન્દ્ર અને ઉષ્ણ વાયુ ઉપર—ગોખરના ઝાડનો અથવા ગોખરનો કાઠો મધ અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવો (૪) યુષ્ઠતા ઉપર—ગોખરની ભૂકી કરી રોજ પાંચેર દૂધ, ધી ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલા, એકત્ર કરી એમાંથી દરરોજ ૩ માસ પ્રમાણે આપવું એથી સરીરમાં ભરેલી મરખીના (ચાટીના) વિકારો નાશ પામે છે (૫) ઉષ્ણ પ્રમેહ, તબીબીયા પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર—ગોખરના લીલા ઝાડ લાવી પાણીમાં બોળી મૂકવા. શેડીવાર પછી ઝાડ જરા ઉપર નીચે કરવાથી પાણી જાડુ અને ચીકણું થશે તેમાં સાકરની ભૂકી અને જીરાની ભૂકી નાખી ૭ દિવસ પાવું પથ્થ—ઝાડની શેટલી, ધી, સાકર અને તુલસીની બોળી દાળ ખાવી. (૬) આમવાત ઉપર—ગોખર અને સુકનો કાઠો નિત્ય સેવન કરવો તે પાચક છે તથા આમવાત અને કટિ-ચળનો નાશક છે (૭) પ્રમેહ ઉપર—ગોખરના પાદડાનો રસ પાંચેર લઈ, તેમાં ડમરાના બી ૧ તોલા વાટી એકત્ર કરી પાવું (૮) ઘેદ્રુમ્મ એટલે ઉંદરી ઉપર—ગોખર, તલના ફૂલ, મધ તથા ધી એ સમાન લઈ મરતકે લેપ કરવો (૯) ગર્ભજીર્ણ (ગર્ભાગ્નિ પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર—ગોખર, જેડીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું (૧૦) પથરી ઉપર—ગોખરનું ચૂર્ણ અને મધ ઘેટીના દૂધમાં પાવું. (૧૧) મૂતકૃન્દ્ર અને ગરમી ઉપર—ગોખરનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવું. (૧૨) એક્ષુરોદિ ઘૂત (ધી)—ધાણા અને ગોખરનો કાઠો કિચા ઢલક કરી એમાં ધી સિદ્ધ કરવું તે મૂત્રાઘાત, મૂતકૃન્દ્ર તથા દારૂ શુક્રોપ ઉપર ક્ષિતકારક છે (૧૩) ગોદુસદિ અવલેહ—ગોખરના પંચાગ ૧૦૦ તોલા લઈ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી રોજ રાખવું પછી તેમાં ૫૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી, તથા તેમાં સુક, લીડીપીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જયફળ, અરજુનસાજડની છાલ તથા કાકડીના બી, એ પ્રત્યેક એ એ તોલા અને વસંતોચન (વાસકપૂર) ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો એ મૂત્રસંબધી રોગો ઉપર લ્લો ઉત્તમ છે. પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત અને મૂતકૃન્દ્ર વગેરેના રોગોએને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે

કાંદલા રસમાં ખૂબ વાટી લુગડે ચાળી તે રસ તોલા બેના અપરે પાંચ આ ઉપાય એક મહાત્માની પ્રસાદી છે

ચક્રરસહિતામાં ગોખરને મૂત્રવિરચનીય, શુક્રોપહર અને શોથહર માનેલ છે. મુસુતસહિતામાં શ્લેષ્મસંશ્મન, પિત્તહર અને મૂત્રદોષનિવારક માનેલ છે યુનાની હકીમો ગોખરના પાદડા અને જડનો કવાચ મૂત્ર વધારવા આપે છે, અને એના બીજ બીજ રોગોમાં તથા જળોદર અને પ્રમેહના દરદમાં આપવા કહે છે વળી ગોખર અને તેના વૃક્ષન શીતળ, પેશાબ વધાગ્ન્યાર, પૌષ્ટિક અને ક્ષમોત્તેજક પણ માને છે બીજી સહિતાવાળા એની જાલને અને પાદડાને કફ, દીપન, ગુન્મથશ્લનાશક અને કૃમિજન કહે છે

૨૦૪. ગોડાળ.—૫૦ ગુડલા ૫૦ ગોડાળ હિં ૦ ગોડાળ ૬૦ કડવિનમેદ,
ગોડાળ.

એ તળાવોમાં કિવા બીજા જળાશયોમાં પાણી ઉપર થાય છે એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે ગોડાળને ચાર પાચ પાખડીઓ હોય છે ગોડાળ ધણી જલદીથી વધે છે વહેળામાં થોડાજ દિવસમાં ઉગી નીકળે છે વાવ કે કૂવા માંહેનું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોડાળ નાખે છે, પરંતુ એની ઉત્પત્તિ ધણી થવાથી પાણી બગડે છે, માટે એને ઘણું વધવા દેવું નહિ. ઉપર ઉપરથી કાપના રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ગોડાળ ભાવી વાટી તેનો કુટી ઉપર લેપ કરવો (૨) બાળકની ઉદરસ ઉપર:—ગોડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પીવો

(૨૦૫) ગોમેટો:—(સં વનતુડી.) કૂવા ઉપર અને વાડા ઉપર ગોમેટોના વેલા આપોઆપ થાય છે એ વેલા કોકણમાં પુષ્કળ થાય છે એના પાદડા કિચિત્ લાખા અને સહજ જડા હોય છે એને શનપડાળા જેવા આગળભર લાખા અને સોનેરી ફેળા જેવા અને ડીટા પાસેની બાજુએ કિચિત્ જડા ફળ આવે છે એ શાક કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે ગોમેટોના ફળ ગળચટા હોય છે એ ફળોને કણખી વગેરે લોકો ખાય છે ગોમેટો:—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દત્તપીડનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) આગાંતુક ગરમી ઉપર:—ગોમેટોના મૂળ તથા ગાયનું ધી સુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લઈ તેમાં એક તોલા પર્યંત ઘસી તથા થોડી સાકર નાખી પ્રત્યેક બે વખત માત દિવસ પાવુ (૨) ઘાત પડતી હોય તો—ગોમેટોના મૂળ કુટી રસ કાઢવા તેમાં ગાયનું તાજુ દૂધ, સાકર અને જીરાની બૂકી નાખી આપવું એ ઔષધ બે વાર આપવું એટલે ત્રણ દિવસા ગુણ આવે છે (૩) શિલાઓ ઉઠયો હોય તો:—ગોમેટોના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૪) પુષ્પતા ઉપર:—શંકેલી ઘોળી કુબળી, ગોમેટોના મૂળ, જીરૂ અને સાકર એકત્ર કરી ખારીક વાટી તેમાં લી નાખી પાવુ આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ દરકત નથી બીજો પ્રકાર:—ગોમેટોના મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં ધી અને સાકર નાખી પાવુ (૫) પિત્ત ઉપર:—ગોમેટોના ફલોનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું

૨૦૬. ગોરખ આમલી.—(રૂપડા.) સં ગોરલી ૫૦ ગોરખથી ચ—ઝોરીમીચ હિં ૦ ગોરખમલી ૬૦ ગોરક્ષહુણ્યો, માગિમાવુ, સ્લહાગ્નિકા તાં ૦ પપ્પારપુલ્કી, તોદી ૫૦ હબહણુ લાં ૦ એડ-સોનિયા ડિહોટા.

એ ઝાડ મોટા મોટા થાય છે ગોરખ આમલીના ઝાડના પાદડા કાષ્ઠ શીમળાના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝાડ ઉપર વેતલર લખામના કુધીના જેવા ફળો આવે છે એ ફળોની બહારની છાલ કડંણુ હોય છે એ ફળમાં ભોટના ગોળા હોય છે એ ભોટ ઘણા ખાટો છે. એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે એ ભોટ પિત્તશાત્ક, ક્રિકર તથા પથ્થકારક છે આ વૃક્ષને “ગોર આમલી” પણ કહે છે ગોરખ આમલી:—મધુર, કડવી તથા શીત છે, અને દાહ, જ્વર, પિત્ત, વમિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) દહ ઉપર:—ગોરખ આમ-

લીના લોટ ત્રણ માસ લઈ તે લીધા અથવા સુકાયેલા અછરમા ભરી સેવન કરવે. (૨) અમ્લપિત ઉપર:-ગોરખ આમલી માહેના ગળેના અજમાશ કાઢે કરી પાવે, અથવા ગોરખ આમલીના ગરનું સરખત કરી તેમા છરાની બૂકી અને આકરની બૂકી નાખી પાવુ (૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપર:-ગોરખ આમલીના ગરનું સરખત કરી સાકર નાખી પાવુ (૪) ઢોરેને યુસલ રોગ થાય છે તે ઉપર:-ગોરખ આમલીનું મગજ પાણીમા મેળવી પાવુ (૫) ગરમીની આંદીઓ, ખાંડક અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપર:-ગોરખ આમલીના ખિયાની કાળી રાખ કરી માખણમા મેળવી તે મલમ ચોપડવુ.

૨૦૭ ગોરખમુડી-(કલાર):-(સં ગોરખ મુડી. હિં મુડી ગોરખ મુડીમા બે ભતિ છે નાની અને મોટી નાના ઝાડ સુમારે વેતલર ઉંચા વધે છે. મોટા હાથલર ઉંચા વધે છે એ ઝાડ ઉપર નાની સોપારી નેવડા અરીજીના છડવા સરૂખા મુલાખી રમના ફળો આવે છે એ ઝાડના પાદડા બારીક હોઈ તે લાખા હોય છે આ ઝાડનો વાસ ઘણો ઉંચ આવે છે એ ઝાડો લીલી ન મૂનમા થાય છે *ગોરખમુડી-તુરી, ઉખ્ખુ, પાકકળે તીક્ષ્ણ, કડવી, મધુર, મેદક, લઘુ, મેધાકારક, બલકર તથા રસાયન છે, અને ગડગુમડા, ગડમાલા, અપચી, કંઈ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપરમાર, શ્લીપદ, પાકુરોગ, પિત્ત આમરોગ કૃમિ, દમ, કોદ, વિષ-દોષ, અતિસાર તથા ઉચ્ચીતો નાશ કરે છે માહામુડી-મધુર, કડવી, ઉખ્ખુ, રસાયન, રૂચ તથા સ્વર્થ છે અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે બીજા ગુણો ગોરખમુડી નેવાજ છે ઉપચોગ-(૧) કમળી ઉપર:- ગોરખમુડીનો અગરસ કાઢી પાવે (૨) ગંડમાલા ઉપર-ગોરખમુડીના મૂળ તેનાજ રસમા ધસી લેપ કરવે (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર-ગોરખમુડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવે (૪) જખમ ઉપર:-ગોરખમુડીનો રસ ચોપડવે, એટલે ધા તુરતજ સારો થાય છે (૫) બારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટે-ગોરખમુડીનું ઝાડવુ લાવી ધરમા બાધવુ, એટલે તેના ઉચ વાસથી ચાંચડ જતા રહે છે (૬) સંધિવાત ઉપર:-ગોરખમુડીના છડવા બારીક વાટી તેનો લેપ કરવે.

* કલારને કેટલાક સ્થળે કકરડા, જગલી તમાકુ અને મગજમની પણ કહે છે નાની કલારને મોટીઓ કલાર અને મોટી કલારને ફાંફીઓ કલાર કહે છે ફાંફીઓ કલાર લીચણુપૂગ ઉંચો વધે છે તેમા ગાડર (થેકું) બળ તેા આધળું થઈ બળ છે એથી એને જગલી લોકો ગાડર કલારના નામથી પણ જાણમે છે. આ સિવાય અમને એક વાધરીએ કલાર નામનો ત્રીજો છોડ મતાવ્યો છે. તે ચાર પાંચ ફુટ ઉંચો થાય છે ઠીકની માફક એન પાંચ આતજ સોટીઓ હોય છે. પાદડા લમલમ ૨૦-૩૦ હોય છે એ પાદડા વનગુલસી નેવડા હોઈ તેના ઉપર બીણી કરકરી હોય છે એ પહોળાઈ કરતા લખાઈમા વધારે અને વઘ્ક કડવા હોય છે આ કલારને ઉપરના બે કલારો સાથે કાષ્ટ સખધ દેખાતો નથી, પણ એ છોડના રસમા ત્રાપ્તાનુ પાણી કરવાનો ગુણ હોવાથી તેને અહીં જાહેરમા આપ્યો છે આરા ધારવા પ્રમાણે આનું નામ કલાર નજ હોય, બીજુ કહે.

(૭) ત્રિકોણ ગુહ્ય ઉપર—ગોરખસુડીના મૂળ પાણીમા વારી છારા નાખી તે તેલાબાર પાવા. (૮) વૈપારિક કોઠ (બેન્ક) યોગથી હાથ પગ ફાટી ચીસ પડે છે તે ઉપર—ગોરખસુડીના રસમા ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડતુ (૯) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર—ગોરખસુડીના પચાગની ધૂણી આપવી

૨૦૮. ગોરાકુઃ—સ૦ હિ૦ મુખાલુ મ૦ મોહળુ, ગોરાકુ, કોનકળ, નાગરચિને ૨૦ મુડિંગણુસુ, તુનાગેણુસુ, તે૦ ગેણુસુબેદ તા૦ પેરેવળી તુ૦ તુનાક-રેશુ, મલા૦ કાચિલ, યથોરકોરિયા અથાટા.

ગોરાકુના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા લાખા અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાના કદ રતાળુ જેવા લાખા અને ચતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ યુજરાત અને ખાનદેશમા વિશેષ થાય છે. એનુ મૂળ વાવવાથી તેમાથી એક વર્ષમા મોટા રતાળુ જેવા કદ થાય છે. એને કોકણમા “કોનકળ” અને “નાગરચિને” પણ કહે છે. એનુ શાક ઉત્તમ થાય છે એ શાક બટાકાની પેટ કરવુ આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કદ છેલ્લી પાતળા કડકા કરી સુકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો બાળકોને માટે તે તવખીર પ્રમાણે ઉપયોગી છે. x ઉપયોગ (૧) શોફેદાર ઉપર—ગોરાકુનો કદ કચરી કપડામા ઢાલી પીલવો અને જે બકક નીકળે તેમા ધોળી ગર-ણીના બી ધસી તેનો સર્વાંગ લેપ કરવો, એટલે સોજો ઉતરે છે

૨૦૯. ગોળા—આ જલ્દ ગોમાતક પ્રાતમા થાય છે એ હાથજલ્દ છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાદખી ધુડી વધે છે એના પાદડા કાષ્ટક જાણીના પાદડા જેવા હોય છે જલ્દ સુમારે પાચસે હસે વર્ષ પર્થત રહે છે

૨૧૦. ગૌરીના ફણા—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રમે, ભીત ઉપર તથા ફવા અને વાવમા પણ થાય છે. એ વેલાના પાદડા હાથતળીયાની આકૃતિ જેવા હોય છે એની દાડી કાળી હોય છે ઉપયોગ—(૧) રતવા ઉપર—એ વેલાના પાદડા વારી લેપ કરવો એટલે તત્કાળ ધાવર સાર થાય છે. (૨) ખરજવા ઉપર—એ વેલા સુકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી એ

xખીજ આગતિના પ્રકાશકે આને રતાળુના નામથી ઓળખાવી જલ્ કરી છે કારણ રતાળુને મિ. પટેજએ આજ મરાી ગ્રથમા જુદુ આપ્યુ છે તેમજ નિષદમા પણ જનને જુદા આપ્યા છે ગોરાકુના ઓળખાણુ તેમણે નિષદમા પણ આ પ્રમાણે આપી છે—“ગોરાકુના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા લાખા અને ટેકેદાર હોય છે એ ધોળા અને રાતા એમ બે જાતના થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કોડળુ, યુજરાત અને ખાનદેશમા વિશેષ થાય છે એના મૂળ વાવવાથી નેમાથી એક વર્ષ મોટા રતાળુ જેવડા એ કદ થાય છે ગોરાકુનુ શાક સાર થાય છે એ કદ છેલ્લી વારીક ચીરીઆ કરી સુકવી પછી તેને દળી લોટ કરી રાખે છે. બાળકોને માટે તવખીર પ્રમાણેજ આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે આ કદ વાયુકરક, બળકર અને પૌષ્ટિક છે. એમાં મુશળ, પેડી અને અડી એવી ત્રણ જાતો છે” અમને શક જાય છે કે વખતે આ સકરીયા હશે.

તેજમાં ખરસ કરી ચોપડી, એટલે દાહ શમન થઈ ખરજીયુ ચાગ દિવસમાં મટે છે. (૩) ચાંદીમાં ઘોળા અંકુર થઈ આવે છે તે ઉપર—આ વેશાની રાખ, કળીચુનો અને ચિત્રાના મૂળ વસી, અકુરને ચુટી કાઢી તેમાર થએલુ આ ઓષધ તરતજ તે ઉપર ચોપડવુ (૪) પ્રદર ઉપર—આ વેશાનો રસ ગાયના દૂધમાં આપવો.

૨૧૧ ગોલજી—એ ઝાડ ધાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એના પાદડા આરીક હોય છે અને તેનુ થડ સાત આડ આગળ લખાઈતુ થાય છે ઉપયોગ—(૧) કંઠ સર્પ ઉપર—ગોલજીના ફળ ચિયા સુદા અધકચરા ખાડી સ્થમમાં નાખી પાવા, અથવા ગોલજીના બીજ એકલા પાણીમાં ધસી પાવા.

૨૧૨ ઘણસરી.—એ ઝાડ ઘણા મોટા થાય છે એને “ જાનસુરી ” પણ કહે છે ઘણસરીના પાદડા હિલામાના જેવા લાખા હોય છે. એ પાદડાનો વાસ ઘણા આવે છે ઉપયોગ—(૧) ઘણસ (ઘોયડા) ના અને દુરરપાના વિષ ઉપર—ઘણસરીના મૂળ ધસી તેમાં સુડ ધસી પાવી, તેથી રેચ થશે અને ઉલટી પણ થશે વિષથી શરીરમાં ગાઠો થાય તો તેજ મૂળ ધસી શરીર ઉપર ચોપડવુ (૨) રેચન—ઘણસરીના મૂળ ધસી પાવા ઉતાર ધી અને ભાત આપવા (૩) ફોડકી, નખવા વગેરે ઉપર—ઘણસરીના મૂળ અને વાટેરીનુ બોયુ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો (૪) ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપર—ઘણસરીની ભાજમાં ગોમત્ર નાખી રમ કાઢી, તેમાં ઘણસરીના મૂળ ધસી શરીરે મદન કરવુ (૫) દોરને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર—ઘણસરીની ભાજમાં પાણી નાખી એક રોર પર્યન્ત રસ કાઢવો અને તેમાં ઘણસરીનાજ મૂળ ૧ તોલો ધસીને પાવા એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવુ તથા અરીકાના પાણીમાં ઘણસરીના મૂળ ધસી સજેલી જમ્યોએ વારવાર લેપ કરવો.

૨૧૩. ધાપાન.—અનનસના ઝાડ જેવા ધાપાનના ઝાડ હોય છે એના પાદડા અનનસના પાદડા કરતા પહોળા હોય છે તેના છેડે વાક અને કરવત જેવા કાટ હોય છે ધાપાનના પાદડા પલાળી રાખી કચરી તેનુ સુતર કાઢી પછી દોરડુ વણે છે એ મળજીત થાય છે ઉપયોગ—(૧) ખુસલ રોગ (દોરોને અને માણસોને મરણી જેવો રોગ થાય છે તે) ઉપર—ધાપાનના કાદાનો રસ પાવો (૨) જખમ ઉપર—ધાપાનના પાદડા વાડી ચોપડવા.

૨૧૪. ધામારી.—(સં અસ્થિભક્ષા) ધામારીના ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે એ ઝાડની ઉંચાઈ મુમારે બે હાથ હોય છે એના પાદડાનો આકાર પજીબીજના પાદડા જેવો થાય છે ધામારીને તોરા આવી તેને ફળ આવે છે તેનો આકાર લાંબો હોય છે એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઈ જાય છે ઉપયોગ—(૧) લા રૂઝવવા માટે—ધામારીની ભાજનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે (૨) આળકોના રક્તપિત્તમાં ઉપર—ધામારીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું બી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો એ આષધ મોટા માણસને પણ આપવુ.

૨૧૫. ઘાસપિત્તપાપડો.—(સં પર્વટક કોઠા અડધેયુ, લુધ) આ ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરે છે એના પાદડા બારીક હોય છે એ ઝાડ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે એ ઝાડ ઉપર બારીક છાંયવા જેવા તોરા આવે છે એ ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે પિત્તપાપડા કરતા આ ઝાડ વધારે ગુણકારી છે ઘાસ પિત્તપાપડાનું શાક સારૂ થાય છે **પિત્તપાપડો**—શીતળ, કડવો, માલક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકાળે તીખો છે, અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરૂચિ, દાહ, ઝાનિ, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઝોઝારી (ઉલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એનું **રસાક**—સમ્રાહી, શીતલ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવું છે, અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, બ્રમ તથા દાહનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) પિત્તથી ચક્રી આવે છે તે ઉપર—ઘાસપિત્તપાપડાની વચ્ચેગળ ભૂડી કરી કાપરાના તેલમાં કાઢવી માથા ઉપર નાડો લેપ કરવો (૨) પિત્તજ્વર ઉપર—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઠો પાંચા (૩) સાંધારણુ તાલ ઉપર—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઠો કરી તેમાં બારગોટી (ધોળા અને કડો પથ્થર) દેવતામાં લાલ કરી છમકારી તે કાઠો પાંચા (૪) ઉલટી ઉપર—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઠો મધ નાખી પાવો

૨૧૬ ઘોંટી.—(સં ગુલ્મટિકા) ઘોંટીને—“ઘોટ” “ઘોટબોર” “રાન-બોર” એમ મરાઠીમાં જો છે ઘોંટીના ઝાડ હોય છે એને બોરડીના જેવા બારીક ફળ આવે છે વૈદ્યોક “અત્રીશી” કરીને જે અષિષ આપે છે તેમાં એ ફળ હોય છે ઘોંટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અમિહીપક તથા પાચક છે, અને કમળો, રક્ત-દોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, વજ્ર, કોદ તથા ખરજનો નાશ કરે છે

૨૧૭. ઘોંટીવેલ.—ઘોંટીવેલ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થઈ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે એનો ધણો વિસ્તાર થાય છે ઘોંટીવેલના પાદડા મોટા હોય છે અને તે ઉપર નાડી રેખાઓ હોય છે એ વેલને બારીક કાટા હોય છે એને ચણા જેવડા ફળના ગુચ્છ આવે છે **ઉપયોગ**—(૧) પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર—ઘોંટીવેલના લીલા અથવા સુકાયેલા ફળો અને મેથી બારીક વાટી દહીમાં કાઢવી, તેમાં ઘોંટી દિગ્ગતી ભૂડી નાખી તે પાવું, એટલે રેચ જલદી બંધ થાય છે

૨૧૮. ઘોણશી. (સં ગોનસી મં ગોણસકાડ) —ઘોણશીના વેલા હોય છે એ વેલાની નાડાઈ પગના અગ્રમાં જેવી હોય છે અને આકારે ઘોણસર્પ જેવી હોય છે એના પાદડા આકારે પીપળાના પાદડા જેવા હોય છે, પણ તેના કરતા યોગણુ મોટા થાય છે એ પાદડાને એક એક આગળ પહોળાઈના ખાચા હોય છે **ઘોણશી**—શીતળ અને યુર છે; તથા યજ્ઞ, હેડકી, છર્ણુવિષ, સર્પવિષ અને હિન્નાદનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) દારને ઘોણડાનું વિષ ચડ્યું હોય તો—ઘોણશીના રસ એક શેર પાવા (૨) માણસને ઘોણડાનું વિષ ચડ્યું હોય તો—ઘોણશીના રસમાં ઘણસરીના મૂળ, અરિકા અને કાળીછરી વાટી ગોમૂત નાખી દશ ઉપર લેપ કરવો

૨૧૯. ઘોલી (ગિલોડી).—(સં તુડિકા મં તાડલે.) ઘોલીનો વેલો ઝાડ દશ વર્ષ સુધી રહે છે ઘોલી બારમાસી થાય છે ઘોલીના ફળ એ અઢી આગળ

લાખા હોઈ અગુડા જેટલા જાડા હોય છે થોલીના એ પ્રકાર છે કડી અને મીડી કડી થોલી દોઈ ખાતુ નથી થોલીની ભાજી સ્વાદે સારી હોઈ પચકર છે થોલીના અતિ મેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે થોલી:—મધુર તથા શીતળ છે કફ અને ઉલટીને કરનારી તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તગ્રોથ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉષ-રસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મહાન ભડ, સ્તન્યકારક પેટમાં વાતસચ્ચ કરનાર તથા રૂચિકર છે અને પિત્ત, રક્તગ્રોથ, વાયુ, દમ, સોળે, છુદ્ધિ, દાહ તથા ઉષરમનો નાશ કરે છે એના ફુલો:—ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે એની ભાજી:—શીતળ, મધુર, શાહક, તુરી, કડી પાકકાળે તીખી તથા વાતુલ છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના મૂળ—હિમ, મેહનાશક તથા ધાતુવર્ધક છે, અને હાથપગનો દાહ, બાતિ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે કડવી થોલી—વાતિકારક છે અને રક્ત-વિકાર, કફ તથા પાકુનો નાશ કરે છે એના ફળ—ગુરુ, કડવા, વાતિકર તથા વાયુને કોપાવનાર છે અને સોળે, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કાનમાં ખગડ વગેરે ગઈ હોય તો—થોલીની ભાજીને રમ અને તેલ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવું (૨) ગર્ભિણીને અધુરો માસે રજાદર્શન થાય તથા ગર્ભચલન થાય તે ઉપર—થોલીના વેલા અગુડા જેવા જાડા લઈ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેલાની લઈ, ઠંડુ પાણી નાખી ખાડી, અને પાગેર પર્યંત રસ કાઢી તેમાં જીરાની જુકી ત્રણ માસા તથા સાકર બે તોલા નાખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજાસાવ થયેલા દિવસથી ચાગ દિવસ આપવું આ ઔષધ ગર્ભધારણ ચઢ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું તે પહેલા આપવું નહિ (૩) કુરમાના વિષ ઉપર—થોલીના પાદડાના રમમાં સમુદ્રફળ છ માસા ઘસી સુમારે નવટાક રમ આપવો આ રસ એકેક ટલાકને અતરે પાવો, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે (૪) સહ (છાડ) વવવા ઉપર—થોલીના મળનો રસ, દેવદાર, જરૂ અને સાકરનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઋતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવું

૨૨૦. ચણકમોખા (કંકાલ).—સં કંકાલ. મં કંકાળ, કાપરચિની. હિં કયાખચિની, સિનલચિની બં કંકાલા કં કંપુરચિની તૈં કયાખચિની તાં વાલમિલેચુ મલાં ચિનમુલચુ ગાં ગધમેનસુ ફાં કયાખહ. અં કયામ, કયાવા, હયુલઉરસ ઇં કયુખેખપેપર લાં કયુખેખાઓદિસિનેલિસ

ચણકમોખાના વેલા હોય છે. કંકાલને ‘કપુરચિની’ ‘રયાખચિની’ પણ કહે છે એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે ચણકમોખાના ફળો મરી જેવા થાય છે ચણકમોખા એ ફળ સુગંધી અને ઘણું ઠંડુ છે એનો ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે ચણકમોખા:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, રૂચિકર, હૃદય, સુગંધી, લઘુ અને કર્તાશક છે એ મુખબલ્લ, વાતરોગ, મુખરોગ, કૃમિ, અપત્ત, મુખદુર્ગંધ, આમ અને અગ્નિમંદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) મુખરોગ ઉપર:—કંકાલ અને ખડીસાકર દાહ નીચે રાખી

સસ ગળવે. (૨) પ્રમેહ ઉપર—કઠોલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. (૩) રક્તકોષી સન્નિપાત, એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઉલટી થાય છે તે ઉપર—કઠોલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવું. (૪) પ્રમેહ અને આગતુક ગરમી ઉપર—કઠોલ અર્ધો તોલો લઈ સાધારણ કુટી અષ્ટમાશ કાઢે કરવે. તેમા ઉત્તમ ચદનનું તેલ છથી બાર ટીપા સુધી નાખવું અને કાઢામા મેળવી તે કાઢે પાવે. આ પ્રયોગથી પેસાબ માફ થાય છે, અને ચદનનું તેલ અદરના જખમ ઉપર બેસી બે ચાર દિવસમા જખમ બરાબર થયું આવે છે. આ ઔષધ દરરોજ પ્રાત્ર કાળે બપોરના બોજન પછી અને સાંચકાળે, એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લઈ, ફક્ત ધઉની રાટલી અને લી, સાકર, એજ પદાર્થ ખાવા, એટલે જલદી ગુણુ ગુણુ આવે છે. (૫) સંગ્રહણી ઉપર—કઠોલ ૧ તોલો, એલચીદોડા ૧ તોલો, સોનાગેર ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી કપાસના પાદડાના રસમા ખરલ કરી બોર જેવડી ગોળાઓ કરરી તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતા જવી. (૬) મુખમાધુર્ય ઉપર—કઠોલ, કપૂર અને મરી સાધારણુ ચાવી દાઢમા રાખવા અને તેથી ઉત્પન્ન થતુ થુક થુકી નાખવું. (૭) મૂત્રક્રમ્હ ઉપર—ચણુ-કમોખાનો કાઢો કરી તેમા પાચ ટીપા સુખડના તેલના નાખી તે આપવું.

૨૨૨. ચણુ—સં હરિમય, ચણુક મં હરખરા હિં. ચના, ઊલા બં. ચણુક તૈં ચનગાલુ, ચનાકમુદ્ગુ. તું તાં કં કડ્ડે મલાં કટાલા, ફાં નખુદ અં હુમસ ઈં ગ્રામ લાં સીમર એરીએટિનમ.

અદલ તથા દિદલધાન્ય એવા ધાન્યના બે પ્રકાર છે જેમ અદલ ધાન્યમા 'વઉ' એ મુખ્ય છે તેમ દિદલ ધાન્યમા 'ચણુ' એ મુખ્ય છે. ચણુની ઉત્પત્તિ ધણુ કરી આ ખડમા છે. ચણુ આસો મહિનામા વાવ છે, અને માઠ માસની આખરે અને ફાલ્ગુનમા તૈયાર થાય છે. ચણુના છોડની ઉચાઈ દોઢ વેત હોય છે. ચણુના છોડને ચાળીસ પચાસ પોપટા આવે છે. પોપટામા એક અગર બે દાણા હોય છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, સિંધ, કાશ્મીર તથા અરબસ્તાન એ ઠેકાણે ચણુ પુષ્કળ પાકે છે. લીલા ચણુના પોપટા ફેલી લોકો ખાય છે અને તેમાના દાણા પાકે એટલે તે શેકી ખાય છે. એને ઓળો કહે છે. ધઉની પેડે ચણુના પણુ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. ચણુની દાળ કરી તેના છુદી, મેલીચૂર, પૂરણુચોળી, વેસણુના લાકુ તથા મેસર એવા અનેક તરેહના પકવાન્નો થાય છે. ચણુ શેકી તેની ધાણી (શેકલા ચણુ) કરે છે. તેના ઉપરથી ફેતરા કાઢી લારડે છે. એટલે તેની દાળ બને છે. એ દાળ ધઉના કરતાં પણુ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાકુ પણુ થાય છે. મેકલા ચણુ શરીરને ધણુજ હિતાવહ છે. એ પૌષ્ટિક છે અને જૂખને માટે ધણુજ ઉત્તમ છે. પ્રવાસમા એ ધણુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ ચણુ ખાઈ રસ્તે ચાલવા છતાં બે પાણી મળે નહિ તો એના ચોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર શુક્રવારે શેકલા ચણુ અવશ્ય ખાવા એવા જે નિયમ છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણુને લીધેજ છે. ચણુની વાટેલી દાળ પણુ ધણુજ પૌષ્ટિક છે. ચણુના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ધણુજ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડની

લાજનું શક કરે છે ચણાના ખારમા પલાળી જે બી રોપવામા આવે તે ઘણા જલદી ઉગી નીકળે છે ચણા:—વાનલ, શીન, લધુ, રૂક્ષ, તુરા, વિદલકારક, મધુર, રૂચિકર, વર્ણકર, ખલકર જ્વરનાશક તથા આપ્માનકારક છે, અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે શેકેલા ચણા—ઉષ્ણ, રૂચિકર, રક્તકોષ્ઠ લધુ, ખલકર, શુકલ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે, અને રવેદ, શૈત્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા કલમનો નાશ કરે છે

×ચણાનો ક્ષાર:—અમ્લિદીપક, રૂચ્ય, ખારો, અતિ ખાટો અને દાતને અપાવનાર છે, તથા ગળા, અજીર્ણ તથા અમ્લિમાલનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:—ચણાની દાળમા ખરોબર ગોળ નાખેલુ પૂરણુ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવુ તરમ લાગે તોગોળદાળનુ પાણી પીવુ (૨) મસ્તક વાયુ ઉપર:—અર્ધા શેર ચણાનો લોટ અને તેટલીજ રાઈની જુકી ચણાના ખારમા નાખી માથા ઉપર લેપ કરવા (૩) પરસ્પેષા બંધ થવા માટે:—શેકેલા ચણા, અજીર્ણ અને વજન ચૂર્ણ શરીર ચોળવુ (૪) સળેકમ ઉપર:—રાત્રે સ્પષ્ટ રહેતી વેળાએ તાળ શેકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—ચણાની દાળ અને માકર પેસાભાર ગત્રે સ્પષ્ટ રહેતી વેળાએ એક મહીના સુધી ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ (૬) પેટપીડ અને મરફી ઉપર:—ચણાનો ખાર એક બે તોલા પીવો. (૭) ખરોળા ઉપર:—ચણાનો ખાર, સિંધાલુ અને બગીચાખાર એ એકત્ર કરી પીવુ, અથવા શેકેલી હિંગ, સુક, મરી, લીડીપીપર, કોળિજન, જવખાર અને સીંધાલુજી, એનુ ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમા નાખી પીવુ

૨૨૨. ચણેકડી—અં ગુળ મં ગુજ કાં માડલવેલ હિં ગુળ, બુધ્ધી, ચોટલી, ચિગમિટી બં દુય કં ગુણુજી, એરકુ તૈં ગુણવિંદે કાં અંબે ખડમ્ અં હમસખં વ સંદેદ ઇં વિદ્ની લાં એલેસ પ્રિટોરિયમ્

ચણેકડીના વેલા થાય છે એ વેલાના પાદડા ખારીક અને લાખા હોય છે ચણેકડીમા ઘોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે ત્રણે વેલા સરખાજ હોય છે ચણેકડી સોનાનુ વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે એ એક તોલા ભારતી છનુ (૯૬)* ચણેકડીઆ થાય છે ચણેકડીની ગણના ઉપવિષમા

પ્રત્યારે ચણાના છોડ ઉગેલા હોય ત્યારે ઝાકળ પડે તે દિવસે સુર્યોદય પહેલા ત્યા જઈ ચણાના છોડ ઉપર ત્રીણ જગનાથીનુ સાદ ધોએલુ કપડુ લુછી તે દાર શીશામા નીચેથી લેવુ આ પ્રમાણે વારવાર કરી સુર્યોદય પહેલા મેળવેલા ચણા ઉપરના બિંદુઓને ચણાનો ખાર કહે છે

સકાયલા ચણાના છોડની ડાખળી વજેરે પાણીમા પલાળી લુગડાથી ગાળી લઈ લોહાની કદાઈમા એ પાણી ઉકાળવાથી મેદે રંગની ખારની જુકી તૈયાર થાય છે એ પણુ ચણાના ખાર તરકિ વાપરી શકાય એમ અમારો મત છે.

*કેટલીક જગ્યાએ આ ૯૬ રતીનો તોલો માની કપની રૂપીઆને ત્રીણ વાલ એટલે ૯૦ રતી માને છે. આ હિસાબે ચણેકડીનુ વજન સરાસરી ૨ મૈન છે.

છ. + ચણ્ણાદીઃ—ગ્વાહુ, કડવી, બલકર, ઉષ્ણ, તુરી, ત્વચાને હિતાવહ, કેશ્ય, સ્વચ્ચ, ક્ષીત તથા વૃષ્ય છે, અને નેત્રરોગ, વિપ, પિત્ત, ઇન્દ્રુષ્ત્ર વ્રણ વૃમિ, રાક્ષસ, પ્રલંબીકા, કંઠ (ખરજ), કાઠ, કષ્ઠ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ, બ્રમ, દમ, તૃષ્ણા, મોહ તથા મદનો નાશ કરે છે એના બીજ. —વાતિકાગ્ર અને શળનાશક છે એના પાદડાં વિપનાશક છે ધોળી ચણ્ણાદી ધાણુ કરીને વશીકરણના ઉપયોગમાં લે છે બીજા ગુણો ચણ્ણાદી જેવાજ છે ઉપયોગ.—(૧) આદારિણી ઉપર—ચણ્ણાદીના મૂળ પાણીમાં ઘસી નગ્ન આપવું, એટલે આદારિણી તત્કાળ દૂર થાય છે (૨) શીતળાથી આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તે ઉપર—મોગલી એગડાના રમમાં ધોળી ચણ્ણાદી વમી અજન કરવું (૩) વીર્યવૃદ્ધિ માટે થવા અને ધાતુ પડતી હોય તે અટકાવવા માટે.—ચણ્ણાદીના મૂળ દૂધમાં ખારી માકર માથે ખાવા (૪) માથે ઠાંસ પડે તે ઉપર—ચણ્ણાદીના મૂળ અથવા કળ લિલામાંના રસમાં ઘસી તેના લેપ કરવો, અથવા ચણ્ણાદી મધમાં અગર ઘીમાં ખગલ કરી ચોપડવી (૫) અવાજ સાફ થવા માટે—ધોળી ચણ્ણાદીની ભાજી આવી મ્હોડામાં રાખી રસ ગળતા જવું અથવા ચાવવી (૬) ગરમીથી મ્હોડામાં ફેલેલા વગેરે થાય તે ઉપર—ધોળી ચણ્ણાદીની ભાજી, ચણુકળોના અને સાકર એ મ્હોડામાં રાખી રસ ગળતા જવું અથવા મૂળ ચાવવા (૭) લાલામેહ ઉપર—ધોળી ચણ્ણાદીની ભાજી અને મેદીની ભાજી સમભાગ લઈ તેનો રસ કાઢવો તેમાં દુધુરલીના મૂળ ઘસી જીરૂ અને સાકર નાખી પાવું આ આપવું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવું (૮) રતવા ઉપર.—

+ ચક્રદત્તમા રાત્રી અને ધોળી એ બે પ્રકારનીજ ચણ્ણાદી ખતાવી છે એ ચણ્ણાદીના બીજ વિષરૂપ છે, એટલે ખાવાથી ડેરની અસર કરે છે તે જાન-તત્તુના રોગમાં અપાય છે અને આમરીના રોગ તથા નાસુર ઉપર લેપ થાય છે ચણ્ણાદીની જડ ઉલટી લાવનાર છે મુસલમાન હુકીમો ચણ્ણાદીને ગરમ, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક માને છે ડાક્ટર લોકો ચણ્ણાદીના મૂળને જેડી મધના પ્રતિનિધિ તરીકે વાપરે છે ડાઠ એન્ડલી કહે છે કે ચણ્ણાદીનું મૂળ જેડીમધને આમેહુય મળતું હોય છે, અને યગાળમાં એને જેડીમધના બદલે વેચે છે મિંઝો મોહિદીન સરીફ લખે છે કે ચણ્ણાદીના ડાળામાં પાદડાથી પણ વધારે મીઠાશ હોય છે, અને તેમાંથી સત્ત્વ કઠાડતું હોય તો નીકળી શકે છે મિંઝો વેકર કહે છે કે ચણ્ણાદીનું પાણી આખમાં નાખવાથી આખની કંનજકટાક અથવા પડેલા નજી તેમાંથી પણ નીકળતું શરૂ થાય છે એટલા માટે આખના રોગમાં એનો ઉપયોગ નહિ કરવો સફેદ ચણ્ણાદીની જડ મીઠી હોય છે તે ખાસીના રોગમાં બહુજ ઉપયોગી માલમ પડી છે મિંઝો દયુનન કહે છે કે પાદડાને મધમાં વાટી સોજા ઉપર ચોપડાય છે એજ પ્રમાણે વાટીને સાકરની સાથે ચાવવાથી ઉધરસ ઓછી થાય છે સફેદ ચણ્ણાદી જેરી છે તે ખાવાથી ઉલટી અને ઝાડો થાય છે અને કદિ મૃત્યુ પણ થાય છે ચરકસહિતામાં ધોળી ચણ્ણાદીને દાહશતિકારક અને પિત્ત-શામક માની છે

ધોળી ચણેહીની ભાજનો લેપ કરવો (૯) પ્રમેહ ઉપર:—ચણેહીની ભાજનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દૂધમા મેળવી પાવો (૧૦) × ખાલી ચડે છે તે ઉપર:—ધોળી ચણેહીના પાદડાના રસમા જરાની બૂકી નાખી પાવુ (૧૧) મુતકુંદૂર ઉપર:—ધોળી ચણેહીની ભાજનો રસ માકર અને જરૂર નાખી પાવો (૧૨) તાવથી માથુ દુખતુ હોય તે ઉપર:—ધોળી ચણેહીના મૂળ સ્વચ્છ ધોષ ધસવા અને કપડામા ધાલી તે ૭ દિવસ સુધવા (૧૩) ગરમી (ઉપદ્રશ) ઉપર:—લાલ ચણેહીની ભાજના ગમમા જરાની બૂકી અને ખડીસાકર નાખી સાત દિવસ લેવુ (૧૪) સિંદુરના વિષ ઉપર:—ચણેહીની ભાજ ૭ દિવસ ખાતી (૧૫) શિરોરોગ ઉપર:—ચણેહીના મૂળ ઘસી નાકે સુધાડવા, એટલે આખોમા ચકર આવે છે તે તથા રતાધળાપાણુ, આખના પડેળ, આદારીશી અને મરતકથળનો નારા થાય છે (૧૬) વાયુરોગ ઉપર લેપ:—શરીરના જે ભાગમા વાયુનો ફોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી ખાળી નાખી, તે ઉપર ચણેહી પાણીમા વાટી લેપ કરવો તથી કરી અપખાદુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસ્તી અને બીજી વાયુ મળી પીડા દૂર થાય છે (૧૭) મંથી (ગાઠ) ઉપર:—રાત્રી ચણેહીની ઘણ, આખલીનો ક્યુકા અને ગેર એ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અને તે સુકાયા પછી ફરી બીજો લેપ કરવો (૧૮) ઉપદ્રશ (અરમી) ઉપર:—ધોળી ચણેહીના મૂળ અને ધોળી ભસુદીના મૂળ વસી પાવા ગરમીની ચાદી ઉપર પછુ એનોજ લેપ કરવો (૧૯) ઉપરસ ઉપર:—ધોળી ચણેહીના મૂળ ઘસી પાવા (૨૦) પાપણીમા થનારા રોગ ઉપર:—ચણેહી પાણીમા ખાતી તે પાણી પાપણે ચોપડતુ, એટલે ૫૩ નીકળી જઈ પાપણુનો દારૂ અને સોળે નાશ પામે છે (૨૧) ગંડમાળા ઉપર:—ચણેહીના મૂળ અને ફળના બમણા કાઢામા એક ભાગ તેલ નાખી પચન કરાવતુ તેલ માત્ર ખાકી રહે એટલે એ તેલનો અભ્યગ કરવાથી દારૂણુ ગંડમાળા નાશ થાય છે. (૨૨) તિમિર (અંધારા આવવાના) રોગ ઉપર:—ચણેહીનુ મૂળ બકરાના મૂતમા ઘસી પાવુ (૨૩) માથામાં દાહ પડે છે તે ઉપર:—ચણેહી, હાથી-દાતની રાખ અને રસાળન (રસવતી)નો લેપ કરવો એટલે તે ઠંડાણે તુરત વાળ આવશે

૨૨૩. ચંદનખટવો.—(ચીલની ભાજ મ ૦ ચડિલ.) ચંદનખટવાના ગાંડ એ હાથ ઉપર વધે છે એના પાદડા નાજુલ હોય છે તે નીચેની બાજુએ કાષ્ટક રાતા અથવા ગુલાબી રંગના હોય છે એની ભાજ જલદીથી સુકાઈ જાય છે ગુજરાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે ચંદન-ખટવાની ભાજનુ ચાક કરે છે એ ભાજનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ થાય છે. ચંદનખટવો—ખારો, પાકાણે ચવાદુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) દોરના રોગ ઉપર:—ચંદનખટવાના લાકડાનો કોલસો ચીમા

× આગપેણી અને પેણીનો અર્થ ખરજતુ થાય છે, છતાં અહીં ખાલી ચંદની અર્થ કેમ કર્યો હશે?

બીજી એકેક છુટડો ૩ દિવસ પાવો

૨૨૪. ચંદુસ.—ચંદુમના ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે એ ધૂપની નળતનુ વૃક્ષ છે ચંદુસના ઝાડો આફ્રિકાખંડમાં ઘણા થાય છે એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચંદુસ કહે છે એનો ૨૪ ક્રિયિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે ચંદુસનો “વાનિશ” કરે છે, તેમજ એનો મઘમ પાણુ થાય છે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને “સફેદ ઝામર” કહે છે ચંદુસ —તીખી, રવાદુ, સિન્ધ, ઉપ્પુ, શુકલ, લઘુ, વૃષ્ય તથા કાતિકારક છે, અને ૮૬ (ખરજ), તાવ, અહીંડા, કાઠ તથા ઘઠનો નાશ કરે છે

૨૨૫ ચમેલી.—મં સુરપ્રિયા, ઉપભતિ હિં ચમેલી ખં ચામિલી મં ચમેલી, ચમેલી કં મોગરાચા બેદુ ઇં એનિશ બન્સીન્ લાં જેસ્સીન્, આન્ડિફલેર ફાં યાસમોન અં યાસમન્

ચમેલીના વેલા હોય છે એના પાદડા જૂથ જેવા ધોળા અને નાના હોય છે એ ફૂલોનો વાસ મધુર આવે છે એ ફૂલો શ્રાવણ મહિનામાં ઘણા થાય છે એનું તેલ નીકળે છે x

૨૨૬. ચપાકાટી (પીળો કચનાર, પીળો કાંચનાર) —મં કાવિદાઝ મં કોરલા હિં પીલાકચનાર ખં પીનકચન કં કાચાલે તાં રોમાદાઝે શિવજુમાદીરે તૈં દવકચનચુ મલાં કાવિદાઝ લાં બોહનિયા ધેરિગેટ

ચપાકાટી આ એક રાત્રવૃક્ષ હોઇ તે કાચનારની નળિતુ છે એના પાદડા કાચનારના પાદડા જેવાજ હોય છે જેઠ-આપાઠ માસને સુમારે એ ઝાડને કુમળા પાદડા આવે છે, તે લઘુ લોકો વેચે છે એ ભાજી નિર્મલ હોઇ ખાવાને રૂચિપ્રદ છે ચપાકાટી—ટીપન, તુરો, વજુરોપણુ, સઆહક, સારક તથા રવાદુ છે ભાજીપાલામાં તે ઉતમ છે તે મૂતકૃચ્છ, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલોનો શુભ રક્ત કાચનાર જેવાજ છે

૨૨૭. ચંબેલી.—સં ભતિ, માલતી હિં ચંબેલી મં જાઇ કં ભન્નિમલ્લિગે તૈં ભજપુખાલુ તું ભજપુ મલાં પિચ્યાક, માલતી લાં જેસ્મિનમ્ ફલેકમાઇલિસ્

ચંબેલીનો વેલો મોટો વધે છે કેટલેક ઢેંકણે મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચંબેલીના જુના વેલા ઘણાજ મોટા હોય છે એ વેલા ઉપરથી માણસો સહજ ઉપર ચઢી શકે એટલા તે મજબૂત હોય છે ચંબેલીના પાદડા ધોળા હોય છે તથા સુકુમાર અને સુવાસિક હોય છે ચંબેલીના પાદડાનો રસ વજુરોપક છે ચંબેલી:—

+ જુઓ ઇશિસ (શેરીલોબાન) નીચેની ટીપણી

x ચંબેલીના ફૂલોમાં તલ રાખી મઝી કેટલાક દિવસ પછી ઘાણી (કેલુ) મા પીલીને તેલ કઢાડે છે, તેને ફૂલેલતેલ અથવા ચંબેલીનું તેલ કહે છે એ ઉત્તમ સુગંધવાળું અને હકુ હોય છે

તુરી, કાળી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે, અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોમ, દત્તરાગ, મન્તર રોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કાઠ, રક્તદોષ, વજ્ર, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે કળીચ્છેદ—વજ્ર, વિરોધક, નેત્રરોગ તથા કાઠનો નાશ કરે છે કુક્ષ. —સૂચિ અને મનોહર છે તે કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉષ્ણચોગ—(૧) જીવનને ખર આપે (કાન્ના પૃષ્ઠ) છે તે ઉષ્ણ—ચમેલીની ભાજનો રસ પાવે. (૨) હાદર અને ચાલીચ્છેદ ઉષ્ણ—ચમેલીના મૂળ ઘસી ચોપડવા. (૩) જખમ ઉષ્ણ—ચમેલીની ભાજની ઘેપલી કરી જખમ ઉપર બાધવી. (૪). કર્ણુશુષ્ણ ઉષ્ણ—તજના તેજમા ચમેલીના પાદડાનો અગરમ નાખી તે તેજ સાથે ઢાંચવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો એ પ્રમાણે છ સાત પુટો દહ તેજ તેજાર કરી ચખવું એ તેજ કાનમા નાખવું એટલે વાહીદે ફાયદો થાય છે (૫) એપ્પાલી (ઉલ્લી) ઉષ્ણ—ચમેલીના પાદડાનો અગરમ કાઢી તેમા મરી અને લીડી-પીપરનું ચૂર્ણ સાકરની જૂદી નાખી આપવું (૬) જીર્ણવિષ્ણુ તીવ્રજવરો ઉષ્ણ—દૂધમા (ચમેલીના) જામના મૂળોનો કાઢો કરી પાવે. (૭) ઉષ્ણકા ઉષ્ણ—ચમેલીની કુમળી ભાજનો રમર તેજા, ચામન લીર તેજા અને કિચિત્ત રાગ નાખી પ્રાત કાળે સેવન કરવું, એટલે છ પ્રકારના ઉપદશનો નાશ થાય છે એ ઉપર બધું અને થીનું પથ્ય કરવું (૮) મુખપાક ઉષ્ણ—ચમેલીની ભાજ ચાવવી અથવા ચમેલીની ભાજ, દારૂળદર તથા ત્રિશૂળનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા, એટલે તવરિત ગુણ આવે છે

૨૮૮. ચારોળીનું ઝાડ—મં. ચાર, રાગદન દિ. ચિરોજી માં. ચારોળી. કં. મોરાય, મોરવે, મોરદી, ચાર્વાલ તાં. કારખારક—ધુ મહાં. મુરુ. તૈં. ચારપપ્પુ, ચારમામિડી. ફાં. જુકલેખાળ. અં. હજુસ્સાના. લાં. જુએનેનિયાલેટિફિકા.

ચારોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે કાકળુ, નાગધુર અને ચલખાર પ્રાતમા એના ઝાડ બહુ થાય છે. એના પાદડા લાંબા હોય છે અને તે મહુડાના પાદડા જેવા મોટા હોય છે. તેના શ્વાળા કરે છે એની જાયા બહુ ઠંડી છે એનું લાકડું હથા-રતના કામમા આવતું નથી એ ઝાડને નાના ફળે આવે છે તેમા તુરેર જેવડા રાત્રી ગળના દાણા હોય છે તેને ચારોળી કહે છે ચારોળી મોઢામમાં અને પકવાન્નોમાં નાખે છે ચારોળીનું તેલ નીકળે છે તે બદામના તેલ જેવું ઠંડું છે. ચારોળીના પાક ફળોના રસ જાણુડો હોય છે એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે ચારોળીના ઝાડના મૂળો—તુરા અને રક્તરોગ, કફ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ચારોળીના ઝાડની મજ્જા—મધુર, વૃષ્ણ, સિંગવ, શીતલ, મલસ્તલક, આમવર્ધક, દુર્ગંદ, હલ, શુકલ તથા વાતપિત્તનાશક છે ચારોળી—મધુર, વૃષ્ણ, ખાડી, ગુડ, સારક, મલસ્તલક, સિન્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક, દુર્ગંદ, બલકારક તથા મિષ છે. અને વાત, પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃષ્ણ, ક્ષતરોગ, રક્તદોષ તથા ક્ષતસ્થાનો નાશ કરે છે. ફળ માંહેના ગ્રાળા—મધુર તથા વૃષ્ણ છે અને દાહ, પિત્તનો નાશ કરે છે. ચારોળીનું તેલ—મધુર, જડ, કિચિત્ત ઉષ્ણ, કફકારક અને પિત્ત-

વાતનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ—(૧) રક્તાતિસાર ઉપર—આરોગીના ઝાડની જાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી (૨) શીતપિત્ત ઉપર—આરોગી દૂધમા વાટી શરીરે આપડની

૨૨૯. ચાબેલ.—(૫૦ મહાયમલ પત્ર) ચાબેલના ઝાડ કોકણુ પ્રાતમા થાય છે એના પાદડા કાચનારના પાદડા જેવા હોઇને તે માફુલીના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે એની પત્રાવળી થાય છે ચાબેલનું લોકકુ ઇમારતના કાચમા સાધારણ ઉપયોગી છે

૨૩૦ ચિકુ.—જે ઝાડ મોટા થાય છે એ ખાગમા વાવે છે એ ઝાડના પાદડા બેલસરીના પાદડા જેવા લાખ હોય છે આ ઝાડ ઉપર જાજર જેવા ફળો આવે છે એનો રંગ રાતો તપખીરીઓ હોય છે એ ફળ મીઠા અને પુષ્ટિ-કરક છે એનો સાહેબ લોકોમા વધારે ઉપયોગ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે અને પેશાબના દુખવા ઉપર—ચિકુના ફળો માકર સાથે સંવન કરવા

૨૩૧. ચિટમિટકો.—કર્ણાટક પ્રાતમા ચિટમિટકો નામનું એક નાનું ઝાડ થાય છે એની ઉચાઇ બે હાથ હોય છે તેને ગોળ ચણીબોર (જમલી બોર) જેવડા ફળો આવે છે તે ખાટા હોય છે તેના રાચતા અને થાક કરી ખાય છે તે દેશના લોક એને મહાન પવિત્ર માને છે એના ફૂલોના રંગ ગતો હોય છે બીજા પ્રાતોમા પણ એ ઝાડ થાય છે

૨૩૨ ચિત્રક. (ચિત્રો)—સં ચિત્રક મં ચિત્રક હિં ચીતા, ચિતરવ, ચિત્રક મં ચિતેમાઝ કં ચિત્રમળ. તૈં ચિત્રમુલમુ તાં કાદિવેલ્લ. તું બોલકુ, ચિત્રમુળ મહાં ટપકાદુલ્લી કાં બેખખરદ. અં ચિતરજ લાં પ્લબેગ્ગાઝિલે

એ તણુ ચાર ફૂટની ઉચાઈવાળો નાનો છોડવો થાય છે હિંદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાએ તે પોતાની મેળે ઉગે છે એ ઝાડને જે કાળીઓ કુટે છે તેમા કુખળી હોય છે. એના પાદડાનું શાક થાય છે એ પાદડા જાડાશ પડતા ફળદાર હોય છે એના ખદડાનો નિયમ હોતો નથી. કેટલાક ઢેકાણે તે સામ સામા હોય છે કવચિત્ એક-એકના આપરે આવે છે અને કમાક તો વેલાની માફક ત્રિફળ હોય છે પાદડાનું દી ટકું તદન નાનું હોય છે ચિત્રકમા ફૂલની રાતી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. બન્નેમા ફરક માત્ર એટલોજ કે સફેદના ફૂલો અને પાદડાનું દી ટકું સફેદ (ધોળું) હોય છે અને રાતાનું રાતું હોય છે બાકી પાદડા વચેરે સરખાજ હોય છે, ચિત્રકના પત્રદડ ઉપર ઝીણા ઝીણા રેષા હોય છે, અને તેથી ઘડી કાપક પીળાશ પડતી દેખાય છે એને જાડના ફૂલ જેવા ફૂલોના ઝુમખા આવે છે ફૂલનું દી ટકું લાણુ હોઇ તેને લળદાર પુષ્પકોણુ હોય છે કેટલાક ત્રણમા ફિર-મળ, ધુસરા, કાળા અને પીળા રંગના ફૂલો પછુ ઉદ્ભવ દેખાય છે, પરંતુ તે જાતો મળવી મુશ્કેલ છે ધોળા અને રાતા ફૂલની જાતો તો સર્વત્ર મળે છે. એ બન્નેમાથી રાતા ફૂલની જાત ગુણુમા એક છે કાળા ચિત્રકના એવા મુણુ લખેલ છે કે તે ખાવાથી વાળ કાળા થાય છે માસને ઝાડનો વાસ આવવાથી અથવા

તેના મૂળ દ્વંષમા નાખવાથી દ્વંષ કાળુ થાય છે *ઈશ્વરમા રાતા ચિત્રકને “પ્લખાગો રોગિયા” કહે છે, અને અગ્રેષ્ઠ ઉદ્ધલિજ શાસ્ત્રોએ એને “પ્લખાગ-નેશી” વગમા ગણેલ છે

ચિત્રકની અગર ચિત્રકના મૂળની લીલી જાલ પાણીમા ધસીને અગર વાટીને શરીરે ચોપડવાથી ચામડી બળી જાય છે, અર્થાત્ એની અને એના મૂળની જાલમા પ્લાન્તર પ્રમાણે દાહયુક્ત સોજે અને ફેડાનો ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે એ ગુણ એનામા હોવાથી એને અનલ, વનિહ, પાવક વગેરે એકદર અગ્નિના પર્મા-મવાચક અર્થવાળા નામે આપેલ છે ડૉ. મોરોનેસીએ ચિત્રકના મૂળની જાલની બૂકી કરી તે પાણીમા કાલ્પીને તેમા થોડા ચોખાનો અથવા કાઠનો લોટ મેળવી તેની ચેપલી કરી પ્લાસ્તરની માફક વાપરેલ છે ચિત્રકના મૂળમાથી “પ્લખાજન” નામનો એક રાગ જેવા સત્ત્વ નીકળે છે તે પાણીમા પિચળે છે ચિત્રકના મૂળની જાલ વાટી ગુમડા ઉપર ચોપડી હોય તો ગુમડુ જલદી ફૂટે છે રાતા ચિત્રકના મૂળના અગ્રે દાહક ગુણ હોવાથી, તે ગર્ભાશયના મુખમા પ્રવેશ કરેલ હોય તો ગર્ભપાત થાય છે ડૉ. ઉદયચન્દ્ર દત્તે એનો બીજો એક મહત્ત્વનો ઉપયોગ મળ્યાનુ લખેલ છે એક વિવાહિત સ્ત્રીને એકાએક ગર્ભપાત થઇ ધણેજ રક્તસ્રાવ થતા તેને ઇસ્પીતાલમા લઇ જવામા આવી. તે વખતે તેના બન્નીમા અતિશય વેદન થતી હતી યોનિમાર્ગથી પડેના સ્રાવ થતો હતો અને શરીરમા ગેરદર તાવ હતો. આ બાદની તપાસણી કરતા તેના યોનિમાર્ગમાથી રાતા ચિત્રકના મૂળનો કંકડો તેની આંત્રુખાણુએ નાની સરખી ચદરડી વીટાળેલા નળરે પડ્યો ચોકશી કરતા માલમ પડ્યું કે ગર્ભપાત થયા પછી થનારો રક્તસ્રાવ બંધ કરવાને માટે તે મળ સ્રાણુએ ગર્ભાશયમા પ્રવેશ કરાવેલ હતુ રાતા ચિત્રકના મૂળનુ ચૂર્ણ પેટમા આપવાથી જીવતુ અથવા મરેલ ગર્ભનુ પતન (પડતુ) થાય છે, ચિત્રકનુ મૂળ વધારે પ્રમાણમા આપવાથી ઝેરના જેવુ પરિણામ કરે છે, એટલે એનો ઝેરી ઔષધોમા સમાવેશ થાય છે ચિત્રક, વાવડીગ અને નાગરમોથ આ ત્રણે ઔષ-ધોના સમૂહને ‘ત્રિમદ’ એવુ નામ આપેલ છે એનો ઉપયોગ અનેક ઔષધોમાં બ્રૂખ લાગવાને માટે અને શરીરમા મૂર્તિ આવવાને માટે તેમજ અજીર્ણ (અપચો) આદિ દુર કરવા માટે કગાય છે હરથ ઉપરના અનેક ઔષધોમા આનો ઉપયોગ સાલજ્યો છે. ડૉ. હૉર્સફીલ્ડ લખે છે કે જનવા ભેટના માણસો ચિત્રકના મૂળ પ્લાસ્તરના કામમા વાપરે છે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા ગરમીના યોગથી શરીર ઉપર ફેડલા થઇ તે ફૂટી આડા પડે છે, તેના ઉપર અને કાંઠ ઉપર ચિત્રકના મૂળોનો ઉપયોગ ઘણેજ કરે છે એના લીલા મૂળમાથી દ્વંષ જેવા રસ નીકળે છે. તે અભિષ્પદ નામના નેત્રરોગમા (આંખો દુખવા આવે છે તેમા) ગુણકારી છે. સતત

* એક ગોરજના હસ્તાક્ષરે લખેલ ગ્રંથમા લખ્યું છે કે “કાળો ચિત્રક એ સિંહોની ઔષધિ છે. મહાત્માઓ એના રસમાં ચોખા રાંધી માત્ર એકજ વખતે જમે છે. આથી તેમને ૭ મહીના સુધી અનાજ લેવું પડતું નથી. વળી એ જડી સુવર્ણ સિદ્ધિર રસાયન પ્રયોગમા સર્વોપરી છે.”

(ઇન્ટરમિટ) એકાતરીયા નાવમા એના મૂળનો મારો ઉપયોગ થાય છે એમાં પરસેવો કાપવાનો ગુણ છે ડોક્ટર ઓસવાઈટે જાતેજ અનુભવ કરીને એના જવર નાશ કરવાના ગુણની પ્રથમા કહેલી છે અગ્રી ભાષામા ‘ ષિતગ્જ ’ એ નામ છે, તે ‘ ચિત્રક ’ આ મરુકત શબ્દનો અપભ્રંશ થઇ બનેલ હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકના જે ગુણો આર્થવૈદ્યકમાં જોવામા આવે છે તે યુનાનિ વૈદોને (હકીમોને) પણ તેવાજ માન્ય છે કફવિકાર, બગેળ, મધિવા વગેરે રોગ ઉપર હકીમો એને ગુણકારી માને છે એના પાચક અને ગર્ભપાત કરનારા ગુણો પણ તેમને માલુમ છે કાઠ અને ચામડીના બુના રોગો ઉપર દૂધ અને સરકામા અથવા પાણી અને મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ ફેડા ઉકતા સુધી ચોપડી રાખવો મધિવાત વગેરે વાહુના વિકારો ઉપર ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી મદરકુ લેપ ચોપડી રાખવો આ વિધિ એક યુનાની પ્રથમા લખી છે

ચિત્રક:—પાચક, રક્ષ, લઘુ, અમિનીપક, પાકકાળે તીવ્રો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રચિકર, રસાયન તથા અમિ જેવાં પરાક્રમી છે, અને સાગ્ને, કાઠ, અર્થ, ઉષ્નરસ, દૂધિ, વાનોદર કફ, વફત, મગ્ગહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગોનો નાશ કરે છે એ તીવ્રો છે એટલે કફનો, કડવા છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળોની જાલ આરીક વાડી માખણમા કાલવી, તેનો ગોઝો એક કથરાટમા મૂકી તે કથરાટ તાપમા વાકી કરી રાખતી, એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે તે ધી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે (૨) રતન, કર્ણ કિંવા બીજા ડોકાંજુ સાગ્ને આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપર—ચિત્રકના મૂળ પાણીમા ધસી લેપ કરવો (૩) સર્પહંશ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળ, કાળીવલીના કાદા અને ઓખાડાના મૂળ એ સર્વ એકત્ર ધસી થોડા થોડા સમયના અતરે ત્રણ વાર પાવા, અને વિષ મટેલા માણસને જાણીતી ઉપર બેસાડી અગ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી, એટલે બે પ્રહરમા વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ધી અર્ધો શેર પાવુ (૪) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળોનુ ચૂર્ણ તેલમા પાચન કરવુ, અને તે ચૂર્ણ ચામચદે બાહરમે ઉપર કિંચિત્ ફાટ કરી તે ઉપર ચોળવુ (૫) સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળ અને દેવદાર એનો કચ્ક દૂધમા આપવો (૬) બદ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળ લીમડાના રસમા ધસી ચોપડવા (૭) ખસ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળોમા ખાડી તેનો રસ નાળીએરના રસમા નાખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવુ (૮) ચિત્રકધૂત:—ચિત્રકનો કાઠો અને કલક એમા સિદ્ધ કરેલુ ઘી સેવન કરવાથી મુકમ, સાગ્ને, ઉદર, પ્લીહા રજી, મળઆધિ અને સગ્રહણીનો નાશ થાય છે (૯) પાકુરોગ ઉપર:—ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાના કાકાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી પછી તે ગાયના ઘીમા રાત્ર લેતા જવુ (૧૦) નાકમાંથી

* ચરખીમા જ ન હોવાથી તેનો ‘શ’ તેમજ ક અને જ ના પદ્ધે ‘જ’ થતો હોવાથી જનુરંગ ઉપરથી જનુરંગ યર્ધ “શિતગ્જ” થયો છે, તેમજ આ શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ છે.

કોહી પર છે તે ઉપર.—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું (૧૧) મ કલ કોહ ઉપર.—ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો પછી નંગોડના બિયાનો લેપ કરવો (૧૨) તણુખીયા પ્રમેહ ઉપર.—ચિત્રકનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું, નિંદા આવવા માટે જોળમાં, અજીર્ણ, સગ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર જરાના પાણી સાથે પાવું (૧૩) કંડુ (ખરજ) ઉપર.—ચિત્રકના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૧૪) યકૃત અને પેલીહોદર ઉપર.—ચિત્રકનો છાગ કાઢી પાવો. (છાર કાઢવાની રીતિ અધિકારના વર્ણનમાં આપેલી છે) (૧૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ચિત્રક, દક્ષિણાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઈ વાટી લેપ કરવો (૧૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકના મૂળમાંના ચૂર્ણનો એક દારા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું એ પ્રમાણે હેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે (૧૭) અજીર્ણ ઉપર.—ચિત્રકમૂળ, સિંધાલુષ્ણ, હરડે અને લીડીપીપર એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી દરવખતે સુમારે ૩ થી ૬ માસા સુધી ઉના પાણી સાથે આપવું; એટલે અજીર્ણ નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૧૮) વાતવ્યાધિ ઉપર.—ચિત્રક, ઇન્દ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ, અતિવિષ અને હરડે એ જથ્થો સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને દરેક વખતે ૩-૪ માસા પ્રમાણે આપવું એ વાતવ્યાધિ ઉપર ખૂબ પ્રશસ્ત છે અને સુશુતે વૃક્ષરજુ યોગ નામ આપેલ છે

૨૩૩. ચિમ્બડ.—સં. અરવલકુલિત્થક મં. ઇવળા, રાનકુળીય, રાનકુલજે. હિં. બં. બનકુલથી. કં. કણ્ણકુટકીનખીજ શં. ચંબક અં. ચસ્મિકળ, તસ્મિકળ. ઈં. ફોરલીન્ડકેરીયા લાં. ફેરીયા એબ્રુસ

ચિમ્બડ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એના ઝાડ કાંસદરા જેવા હોય છે એના બી કાળા અને ચપટા હોય છે. એ પાણી છે ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે છે તે ઉપર.—ચિમ્બડનું મગજ વાટી તેનું અજન કરવું

૨૩૪. ચિલ્કડ.—સં. ચિર્લટિકા મં. શેદાડ, ચિલ્કડ હિં. ગોરખકકડી. કં. અરગેકે, હિરિગેકે, હોરગેકે, અડિક્યાળે, પચ્ચેકામિડ તેં. જુરરગપડ તાં. પુમ્મીકામ. પું. અડકાળારે. ઈં. પુખીસે-ટ, કડુપર લાં. કડુકુમિસ્ પુખીસે-સ, કડુકુમિસ્ દ્રાહ્મીનસ્

ચિલ્કડના વેલા કાઢીના વેલા જેવાજ હોય છે. એમાં 'ગોળ' અને 'લાળા' એવી બે જાત છે પાકેલા ચીલકા ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે એ વાતુલ છે, પરંતુ તળાકું પીનારને ઘણા હિતાવહ છે ચિલ્કડ—દીપ્તક, ઘાઠક, સુરે, મધુર, મલસ્ત ભાક છે, અને પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, દાઢ, પ્રમેહ, વાતુ અને શાંખનો નાશ કરે છે તે કુમળુ હોય ત્યારે વાતકર છે અને કષ્, પિત્તનું નાશક છે, અને પાકેલું પિત્તકર તથા ઉષ્ણ છે ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર.—ચિલ્કડના મૂળ ઠાઠ પાણીમાં ધસી પ્રાત કાલે એકવાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પ્રવાં.

૨૩૫. ચિરબોટ.—ચિરબોટના ઝાડ કાંચ દોઢ કાંચ ઉંચા થાય છે. એ મૂળ સિર નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા માટે એટલે વનમાં, કુદરેમાં, મેદાનમાં અને

પહોડી જમીનમાં ચારે તરફ થાય છે કે કાંઈકમાં એ ધણુ થાય છે. એને નાના ફળો થાય છે. તે ખટમીડા લાગે છે.

૨૩૬ ચીજી.—મ. કચુ. મ. રાણા, રાજે. હિ. ૦ ચીના, ચેના. ૫. ૦ ચિને. ૬૦ ચીનક ૬૧૦ ઉરજન. અ. ૦ બારેગા. ૬૦ મીચેટ લા. ૦ પેનિક—મિલિયેરી.

આ ધાન્ય સામે, કાચ એ જાતિનું છે ગ્રામગ્રાના ગરીબ લોકો ચીજી ઉપર નિર્વાહ કરે છે વરીની (મોરીઆની) સળીઓ જેવી એની પણ સળીઓ થાય છે એનાં કણસલા નાના હોય છે એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે ચીજીના ભાત દૂધમાં સારો લાગે છે ચીજીના ગુણ કાચના જેવાજ છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર—ચીજીના ચોખા રોષ્ટા તેનો લોટ કરી તે લોટ જાશમાં નાખી ખાવો

૨૩૭. ચિત્રો.—(સ. ૦ ચિત્રા મ. કવડળ) ચિત્રાના વેલા થાય છે એ વેલા ઉપર ફળ આવે છે તેનો રગ પ્રથમ લીલો હોય છે, પણ તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રગ થાય છે એ ફળ ધણુજ કડવા છે શોભા માટે એ ફળ દેવની પાછળ બાધી રાખે છે ચિત્રાના ગુણ ઇન્દ્રવરણ જેવા છે ઉપયોગ—(૧) કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપર—ચિત્રાના ફળની જાલ દિવસ ૩ ચલમમાં નાખી પાવી (૨) કંઠ પાતળો થવા માટે—ચિત્રાના ફળની જાલ ચલમમાં નાખી પીતી, એથી ઉલટી થઇ કંઠ પાતળો થાય છે (૩) પાકું (કાળપુળી) ઉપર—ચિત્રાના મૂળ અને કડવી વૃદ્ધવનીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી વારવાર ભેષ કરવો (૪) પ્રમેહ ઉપર—ચિત્રા, ત્રિફળા અને હળદરનો કવાચ કરી મધ નાખી આપવો (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—લઘુ ચિત્રાના મૂળનું ચૂર્ણ એરડેલમાં ખરસ કરી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડનું, અને તેજ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર સાજા ગાયના દૂધમાં લેવું આથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે (૬) રત્ન

ચિત્રકનુ સંસ્કૃત નામ પણ ચિત્રા છે, તેમ આ કવડળનું પણ સંસ્કૃત નામ ચિત્રા (ચિત્રા) હોવાનું શ્રીમાન પટેલએ સ્વીકારેલું જણાય છે, પરંતુ એ બે પ્રકારના ચિત્રા હોવાનું તજવીજ કરતા જણાવું નથી. એટલુંજ નહિ પણ નિષ્કટમાંથી પણ એવી સાખીતી મળી આવતી નથી, તોપણ શ્રીમાન પટેલએ પોતાના “બુદ્ધનિષ્કટ” ગ્રંથમાં ન ૨૧, ૨૨ વાળી બન્ને ઇન્દ્રવાણ્ણીના નામો બતાવતા તેનું કોઈપણ લાપાનું ‘કવડળ’ નામ આપેલું છે વળી અહીં આ ચિત્રાના ગુણ ઇન્દ્રવરણ જેવા હોવાનું બતાવે છે એથી આ “લઘુ ઇન્દ્રવાણ્ણી” કે જેને લોકિકમાં ‘ ખારી કોહીબી ’ના નામથી ઝાળખે છે અને જેનો વિશેષ વિચાર અમે આગળ ઇન્દ્રવરણના વર્ણન સાથે દીધામાં આપ્યો છે, તેજ હોવાનું અમારું અનુમાન છે માત્ર અહીં ન ૨૩૨ માંમા વર્ણન કરેલ ચિત્રકનુ ખરો ચિત્રો છે એ નિવિવાદ છે, અને આ વસ્તુપતિનું નામ ‘ચિત્રો’ કોઈ રીતે સાખીત રહેતું નથી. માત્ર ઇન્દ્રવાણ્ણી નામ નરહરિ પડિતે પોતાના રાબ્દનિષ્કટમાં ચિત્રકનુ આપેલ હોવાથી શ્રીમાન પટેલએ આ કવડળનું નામ સં. ૦ ચિત્રકનુ ને બદલે સં. ૦ ચિત્રા આપ્યું હોય એમ લાગે છે.

રોગ ઉપર—ચિત્રાના મૂળનો લેપ કરવો (૭) ખસ ઉપર—સુકામલા ચિત્રાને પાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી

૨૩૮ ચુકો.—સં ચુક મં હિં ચુક કં કુલિચંકાત. ૫૦ ચુકપાલડ. ૩૦ તુરશકમ્પડા અં ૬૦ કુમાળચુકલે. ૬૦ પ્લેડરડાક લાં રૂમેક્સ વેસિકેરિપ્સ.

ચુકાના ઝાડ વેત દોઢ વેત વધે છે દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં આ ભાજીનો ઘણાજ પાક થાય છે આ ભાજીના પાદડા કાઢકે જાડા હોય છે એને ઝીણા ઘોળાં ફૂલો આવે છે એ ભાજી ખારમાંથી થાય છે ચુકાનું શાક કરે છે એમાં અણાની દાળ અગર ખીજ કાંઈ બેળવણીથી તે શાક સાફ થાય છે. ચુકો:—અમિદીપક, ઉષ્ણ, રૂચિકર, લઘુ, પિત્તલ, સારક, પચ્ચકર, મીઠો તથા અતિ ખાટો છે; અને શૂળ, ગુદમ, અમિત્રાલ, હૃદયપીડ, બદ્ધવિટકતા, આમવાત, તૃષ્ણા, ઉલ્કરી, કફ, વાત, ગુદમ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧)કેડ, ઉર (જંઘા) પીડ, કરોડ એ સબધી વાયુ, ગુદમ, શૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, ખડ્ગી, હનુ-મહ વગેરે રોગો ઉપર—ચુકાના રસમાં ગોળ નાખી આપવો (૨) ચાંગેરી ઘૂત (ધી) ગુદમ્પશ ઉપર—ચુકો, ગોર, દહી, જવખાર અને ચુંક, એના કાઢામાં લી નાખી પચન કરવું અને તે ખાવા આપવું (૩) બીજો પ્રકાર:—લી ડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, સુંક, ચિત્રક, અજમે, ધાણા, પહાડમૂળ (કાળીપાટ), કાચી બીલી તથા દેવદારનો કલક કરી ચુકાનો રસ તથા દહી એ લીથી આઠ-ગણુ લાઇ તેમાં લી નાખી સિદ્ધ કરવું એ લી મૂતકૃમ્મ્, મૂળબાધિ, સમ્રહણી, કફ, વાયુ અને ગુદરોગ ઉપર હિતકારક છે (૪) જંતુરના વિષ ઉપર—ચુકાનો રસ કાઢી પાવો. આ રસથી તૃષા સાત થાય છે, જૂપ લાગે છે અને શરીરમાં કાચા આવે છે (૫) માથું અતિશય દુખે છે તે ઉપર—ચુકાનો અને કાઠા (કુગળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૯. ચેર.—એ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા કડિાળીના અથવા એર-ડાના પાદડા જેવા મોટા હોય છે એ ઝાડ કોકણ પ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે એનું લાકડું સાધાગણુ કમમાં આવે છે ઉપયોગ:—(૧) અતિશાર ઉપર—ચેરની જાલનો રસ ૨ તોલા દહીમાં મિશ્ર કરી તેમાં અર્ધો તોલો વરી (મોરીયા)નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ તુરત ખાવું.

૨૪૦. ચોપારી.—આ ઝાડ સુમરે હાથેકે ઉંચું વધે છે એને ચોપારી કહેવેલ જેની ચાર ધારાઓ હોય છે. એનું શાક થાય છે એ પાક ઝાડનો રંગ ચતો હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને ખાનદેશમાં થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ચોપારીયા તાવ ઉપર—ચોપારીનો કાઢો પાવો.

૨૪૧. ચોપચિની.—સં બાધિનાસન. મં હિં ચોપચિની. ૫૦ તોપ-ચિની. ૩૦ અં એવન ૩૦ ચક્ષ. મુનાં ખાસિલિયર આશસિની. ૬૦ ચપ્પાદર-લાં રમાપ્તીકસ ચાપના.

ચોપચિનીના વેલ્લ ઝીન, ઘાલદેશ અને આરો પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિનીના કદનો ચોપધમાં ઉપયોગ થાય છે ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી ગુલબાસીનું કદ પલ્ક ચોપચિનીનું ચુકુ જેવળ

૨૪૨. ચોપચિની.—સં બાધિનાસન. મં હિં ચોપચિની. ૫૦ તોપ-ચિની. ૩૦ અં એવન ૩૦ ચક્ષ. મુનાં ખાસિલિયર આશસિની. ૬૦ ચપ્પાદર-લાં રમાપ્તીકસ ચાપના.

ચોપચિનીના વેલ્લ ઝીન, ઘાલદેશ અને આરો પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિનીના કદનો ચોપધમાં ઉપયોગ થાય છે ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી ગુલબાસીનું કદ પલ્ક ચોપચિનીનું ચુકુ જેવળ

મુણ્ડવાળું છે. ચોપચિની:—કડરી, ઉખ્ય, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મલ અને મૂત્રનુ રોધન કરનારી, તાર્કયદાયક, પુષ્ટિકર, વૃધ્ય, રસાયન તથા મર્જાદ છે, અને બદ્ધવિટકતા, આધ્માન, ઉન્માદ વાયુ, શળ, અપરમાર, ધાતુક્ષય, અગ્નિ, હિરગોપદશ, અગ્નિમાઘ, કટિમલ, પશ્ચાધાન, ઉન્નતભ, ક્ષય, વજ્ય, ગડમાળ, નેત્રરોગ, શુક અને શોષિત (લોહી)ના દોષ, સર્વભય વાયુ, કપવાત અને કુળ્મવાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ગરીરમાં કારેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ.—ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાડ ૪ તોલા, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, પુરાસાની અળખો, સુંઠ, વાવડીય અને તળ, એ એકેક તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંનું ૧ મામા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ઉપદશ રોગ, ઉપદશના પચિણીમી દોષ (ચામડીના રોગ, સર્પિવાત, અરિથગોપ અને શ્વાદિ થાય છે તે), પ્રમેહ, ક્ષીણતા તથા હિરગોપદશનો નાશ કરે છે (૨) ચોપચિનીના પાક:—ચોપચિની ૪૮ તોલા, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તળ, અક્કલકરો તથા લવંગ, એ એકેક તોલા અને તેમાં ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એના પાક કરવો તેમાંથી એક તોલા સવારે અને એક તોલા સાંજે લેવા એથી ઉપદશ, વજ્ય, કોઠ, વાતરોગ, બગદર, ક્ષય, કાસ, સંગેકમ વગેરે રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૪૨. ચોળા:—સં રાજમાય, સમ મં ચવળ્યા હિં ચવરા, ચોરા, વેકાલોગિયા અં હરીકા. ઇં આધનીસુગ્રોલિકામ્ લાં ડાલિકાસસિનેસીસી બં વરવડી ક્ષાય કં અલસદે પં રૈસ

ચોળાના વેશા હોય છે એ વેશાને વેતલર લખાધની શીગ્રો આવે છે ચોળાના વેશાના ડીટાનું અને કુમળી શીગ્રોનું તથા જુની શીગ્રો માહેના દાણાનું જાક કરે છે ચોળ એ ધાન્ય વાતુળ છે દાગચોળા કરીને એક ચોળાની જાત છે એના ઊંડ અડદના જેવા થાય છે ચોળાના જેવું જ એ ધાન્ય છે ચોળા:—સ્વાદુ, રક્ષ, પુરા, તર્પણ, ચર તથા ગ્રહક છે, અને વાયુ, કફ, દુષ્ક્રિય તથા વર્ચ અને વધારનાર છે, તેમજ શીતલ, પિત્તકારક, વૃધ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને ગ્રમહારક છે ચોળા એ ઘોળા, કળા અને રાતા એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે તેમાં મોટી શીગ્રોના ચોળા વધાર મુણ્ડવાળા છે દારચોળા:—સ્વાદુ, રક્ષિકારક, પુરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે એ પુરા છે માટે મળ, મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી.

૨૪૩. જટામાંસી (ખાલજડ).—સં જટામાંસી. મં બં ૦ કં તૈં મલાં જટામાંસી હિં છડ તાં નામત કાં સુશુલ અં સુવુહનીવ ઈં સ્પાષ્ઠિનાડ નાડોસુટેકીસુ.

૪મંબજન અલ અદ્ધવિયામા લખે છે કે, જટામાંસી પેટના વિકાર કહાડનારી, જામત લાવનાર, પેશાબ સાફ લાવનાર અને પિત્તને કહાડનારી છે ફેફસાંની બિમારીમાં તથા ગાનતત્ત્વોને બળવાન કરવાને તથા હિરદીરીયાના રોગમાં તેને વાપરવાની ભલામણ કરે છે અને કહે છે કે એના પ્રયોગથી વાજ લાખા

જટામાસી એ ધાનના જેવી હોય છે અને એના ઝડવા નદીને કિનારે ઘણું કરીને થાય છે એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રમરે છે એને “જટાશકર” પણ કહે છે

૨૪૪. જવ.—સં યવ મં ક્ષાં જવ હિં જૈ કં જવગોધી, મુડબ્યમે. તૈં યવધાન્ય અં શઙ્ગ ઇં બીદર-પર્લ, બાર્લી લાં હોડીયમ હેન્મ

એને મરાઠીમાં ‘સાતુ’ અને હિંદીમાં સતુવા પણ કહે છે જવ એ ધાન્ય ધઉનીજ એક જાત છે, પરંતુ તે સ્વાદમાં અને આકૃતિમાં ધઉના કરતા કેવળ બિન્ન છે એ ધાન્ય ધણુજ નીરમ છે તે ઘણું કરી બળદ, હાથી, ઘોડા અને બીજા જનાવરોના ખાધામાં આવે છે અને કેટલાક ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય છે મારવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં એનો પાક ઘણો થાય છે આ ધાન્યને માટે કનિષ્ઠ પ્રતિની જમીન જોઈએ જવ સશુક, નિશુક અને હરિત એમ ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં સશુક જવ—વૃષ્ય, શીત, તુરા, સારક, રક્ષ, મેષ્ય, મધુર, પ્રણુ માટે હિતકર, અભિવર્ધક, અર્ચ, વર્ચ, લેખન, મૂળ્ય ધ-કારક, ગુરુ, મૃદુ, તીખા તથા સ્થૈર્યકર છે, અને મેદ, વૃષ્ય, પિત, વાયુ, કફ, ગ્લેન્ડરોગ, શ્વાસ, કાસ, ચામડીના રોગ, પીનસ, કફરોગ, પ્રમેહ તથા ઉર-ન્તભનો નાશ કરે છે એ કરતા નિશુક અદ્યપશુક છે ઉપયોગ—(૧) વૃષ્ય, દાહ અને રક્ષાપિત્ર ઉપર—શેકલા જવનો લોટ કડા પાણીમાં ઘણો પાતળો નહિ તેમ ઘણો જાડો નહિ, એવી રીતે કાલવી તેમાં લી મેળવી પાતુ (૨) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે—જવ, તલ, સાકર, એ સરખે ભાને લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને રહેતો નથી (૩) અભિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર—જવ બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૪) ઘાતુપુષ્ટિ માટે—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાજુ લી, એક શેર સાકર, તોલાભાર ઘોળા મરી અને બે તોલા એલચીઘણુ, આ સર્વની ભેગી બૂકી કરી કલમના વાસણમાં તપાવી પુનેમની રાત્રે ઝાકળમાં રાખવું પછી રાજ સવારે ૪ કિલા ૫ તોલા ખાતુ ઉપર ગાયતુ દૂધ એક છુટડા પીતુ (૫) વિષૂચિકા રોગ ઉપર—જવનું ચૂર્ણ અલસા નાખી ઉષ્ણ કરી જવખાર નાખી પાતુ (૬) જવખાર—(કાર કાદવાની રીતથી જવખાર કાઢવો) ૨ થી ૪ વાલ સુધી આપવો એ શળ, ગ્રહમ, ચક્રવ અને પ્લીહા તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે (૭) ઉંધરસ, દમ અને કૃષ ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકા—જવખાર ૧ તોલા, મરી ૨ તોલા, લીંડીપીપર ૨

અને કાળા થાય છે ૩૦ એન્ડ્રેલી કહે છે કે, જટામાસીમાંથી મધમાં નાખવાનું તેલ કલાંડ છે તથા લોહી સાફ કરવાને તે ખાવાને પણ અપાય છે સર વિદ્ય-મ એપ્પા-સાંગનેસી એને બાલજીની બેલેરિયન દવાના બદલામાં આપવાની ભલામણ કરે છે ચરકસહિતામાં એને ચેતના સ્થાપન કરનાર તથા ઉન્માદ, અપ-સ્માર તથા વાયુના વિકાર ઉપર અક્ષીર દવા કહી છે સુશ્રુતસહિતામાં એને વાતકફની હરજીર્તા, વર્ણ પ્રમાદન, કુષ્ટ ખુજલી નાશ કર્તા અને શ્લેશ્મક વર્ણવેલી છે

તોલા, દાડમની બેઠ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા ગોળમા નાખી અર્ધો અર્ધો માસાની ગોળાઓ કરી આપવી.

૨૪૫ જળજળખવો—મં હિન્નજળ મં પરજા હિં જલકેતર. કં તોરજેશુગિલે લાં ધલેટાધનવટિસિલેટા

એને 'વાળુજ' પણ કહે છે જળજળખવો એ લવાળા જેવો અથવા ભાગ-રાની પેટ બીનાસમા થાય છે એનું દોટકું રાત્રી હોય છે એના પાદડા ભાગ-રાના પાદડા જેવા લાખા હોય છે જળજળખવો એ જહારના જેવા ગુણવાળું, તીવ્ર, ઉષ્ણ અને કડવું છે, તથા સોજો, મેદ, પ્રમેહ, કફ, વાયુ, ઉદરરોગ, ભૂતદોષ, કૃમિ, ગ્રહપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) ઢોરનું વિષ ઉતારવા આટે.—જળજળખવાના પાદડા હાસમા વાટી પાવા (૨) વાત ગલગંડ ઉપર—જળજળખવો અને સરખવાના ખીજ પાણીમા વાટીને ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો (૩) આફરા (પેટ ફુલવા) ઉપર.—જળજળખવો પાણીમા વાટી પાવો

૨૪૬. જનવેલ.—ચોમામામા આ વેલા જિજે છે આ વેલાના પાદડા લાખા હોય છે અને કાટા હોય તેવા એની કારને ખાચા હોય છે આ વેલ ખીજ ઝાડ ઉપર ચઢેલી હોય છે ઉનાળામા પાણીના કિનારા ઉપર ચનારી વેલજ રહે છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર.—જનવેલ દૂધમા વાટી તેનો રસ પાવો, અને જનવેલની રાખ તેલમા ખરજ કરી ખરજવા ઉપર મોપડવી (૨) દાદર ઉપર.—જનવેલનો રસ મોપડવો (૩) ઢોરોના કાતમાં ઝીડા પડ્યા હોય તે ઉપર.—જનવેલના પાદડાની ધૂણી આપવી.

૨૪૭. જમફળ (જમફળ).—(સં બહુખીજ મં પેર) એ ઝાડ ધણ કરીને સર્વ દેહમા થાય છે, પરંતુ હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ ધણી છે એ ઝાડ બે ત્રણ વર્ષે ફળે છે એમા ઘોળી અને ગુલાખી એવી બે જાત છે એ ફળ ઠંડુ છે જમફળનું રાષ્ટ્ર સારૂ માંય છે ધણા જમફળ ખાવાથી તુરંતજ તાવ આવે છે જમફળીના જીના લાકડાની બુકની કસો કરે છે એ લાકડું ધણ ચીકણું અને કડવું હોય છે ઉપયોગઃ—(૧) પેટમાં કંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો.—જમફળના ઝાડની કુમળી ભાજી વાટી પાષ દેવી. (૨) ભાંગનો નિરોધ અડથો હોય તો.—જમફળ ખાવા અથવા પાદડાનો રસ પાવો. (૩) ઠંડાઈને આટો સરખાવો.—જમફળમાના બિયા કાઢી નાખી વાટી ગોળા કરવો. તે ગુલાખના પાણીમા સાકર નાખી પાવું (૪) ઢોરોને હારીક લાગે તો.—જમફળની ભાજીનો રસ અર્ધો શેર અને કેળની હાલનો રસ અર્ધો શેર એ બંને એકત્ર કરી પાવા.

૨૪૮. જમફળ —સં જાતીફળ મં હિં બં કં માં જમફળ. તૈં જાજકામા. તાં જોડીકામા. તું જાજકામા. મલાં જાતીકામારે. ફાં જોડીકામા. અં જોડીકામા, જોડીકામા. ઈં નેટમેગ. લાં મિરિરિટકારિટકમ, આપીસીને-લીસ-મોરકેટા

(ક) જાવત્રી:—સ જાવત્રી મં જાવત્રી, પત્રી હિં જાવત્રી. ૫૦ કં જાવત્રી તૈં જાવત્રી ૩૦ જાવત્રી, જાવત્રી ૫૦ વિસવાસા ૪૦ મેસ. લાં મિરિરિટકા ફેમસ

આ એક મોટું ઝાડ છે એની ૮૦ જાવત્રી ઉદ્ભવ જાવત્રીઓ માને છે તે પૈકી હિં-ફુસ્તાનમાં અને મલય દ્વીપકલ્પમાં ૩૦ દેખાય છે એનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મલાકા એટ કે જે એશિયાખંડની પૂર્વ દિશામાં છે તે અને બાડા મુલક છે, પરંતુ હાલ સુમાત્રા, સિન્દુદ્વીપ, જાવા, પિનાંગ અને પાસિફીક તથા હિં-ફુસ્તાનના મલા-સમુદ્રના બેટામાં પણ એની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ થાય છે હિં-ફુસ્તાનમાં પણ શીમત લોકો આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે, પરંતુ તેમાં જાવત્રી બધું આવતા નથી બાડા અને મલાકા એટ પરંતુ ઈન્ડીયા કંપનીના તાબામાં સને ૧૭૬૬ થી ૧૮૦૨ સુધી હતા તે વખતે રૉક્સબર્ગ સાહેબે જાવત્રીના કેટલાક ઝાડ મગાવી કલકત્તા પાસે હાવડાના સગરી બાગમાં રોપાવ્યા હતા તેને ત્યાંની હવા એવી મારફત આવી કે અને ૧૮૦૬ માં તે કેટલે ૬૬૦૦ ઝાડો થઇ તે ઉપર ફળ અને જાવત્રી પણ ઉમદા પ્રકારના થયા જાવત્રીના ઝાડો મુખ્ય બે પ્રકારના હોય છે નર અને માદી-માદી જાવત્રીના ફૂલો એકેક ટુકડા મળે છે ઉપર આવે છે, અને તે જાવત્રીના ઝાડ ઉપરના પાદડા પહોળા બાલાના આકારના સુવાળા હોય છે જેના પાદડા મોટા હોય છે તેનું ઇંગ્લેન્ડ નામ મિરિરિટકા મેકોફિલા છે આના પાદડા મસળવાથી કાષ્ઠક સુવામ આવે છે તે ત્રણથી છ ઈંચ લાંબા અને ૧૧ ઈંચ પહોળા હોય છે જાવત્રીને પાન એકાંતરે આવે છે તેને નાના ધોળા રંગના થતના આકારના ફૂલો આવે છે તેને પુષ્પકાશ નથી હોતો

એ ઝાડ બધું સુદર દેખાય છે એના ફળ પાકીને તૈયાર થાય એટલે સાધારણ જાવત્રી જેવડા થાય છે જાવત્રી એ આ ફળમાં એકેક બીજ છે એ ફળ બે ઈંચ વ્યાસનું હોય છે તેની બાહ્ય ધોળી સુવાસિક અને ૧૧ ઈંચ જાડાઈની હોય છે ફળ પાકે એટલે આ ઉપરની બાહ્ય ફાટીને માંહેના બીને વિદાઇ રહેલ બાહ્ય જર્ડ ગળી જાળીદાર બાહ્ય નજરે પડે છે તે બાહ્ય જાવત્રી કહે છે બીજના ઉપર જે જે કેટલે જાવત્રીના ભાગ રહેલો હોય છે તેટલી જાવત્રી ઉપર તેના નિશાન થએલ હોય છે એ બીજના ઉપર જેમ નાળીએરના કોપરા ઉપર કાચલી હોય છે તેમ એક પાતળું કવચ હોય છે તે ફાડવાથી જાવત્રી બહાર નીકળે છે

જાવત્રીમાં સુગંધીવાળું તેલ ૮ ટકા પ્રમાણે હોય છે તે સિવાય એક ચીકણું રોગાન પણ હોય છે તે ઉડી જાય તેનું તેલ વાયુના સંયુક્ત બધ કરવાને યામદી ઉપર યોગ્યવાથી સારો યુક્ત કરે છે, અને તેમાંનું જાડું તેલ દાઢ ઉત્પન્ન કરનાર બીજ પદાર્થો સાથે મસળે છે

જે જાવત્રી નમક, ચીકણા ને બારે હોય તે ઉત્તમ છે, અને વજનમાં હલકા, પોલા અને અડવાથી બદડ હોય તે કનિષ્ઠ સમજવા. ઉત્તમ જાવત્રી અહીં બધું એકાં આવે છે તે બધું વિશ્વાસ્યત જાય છે તેની કીમત સ્તલ્પના રૂ. ૨૧૧ સુધી હોય છે

નળયદ્વજ અર્ધુ ખાવાથી તેનો કંઈ મડે છે અજીર્ણથી ઉનાળામાં ચનાર
ગ્રાહમાં થી સાથે અથવા માખણમાં નાં તેલો નળયદ્વજની જૂડી ખાવી. ડોક્ટર
લેકો એરોમેટિક પાઉડર નામની જે સુવાસિક જૂડી બનાવે છે તેમાં નળવત્રીનો
અને લવડરનો અર્ક તૈયાર કરવામાં નળવત્રીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે ૧ જાગ
નળયદ્વજનું તેલ ૯ જાગ દારૂના અર્કમાં પચાવે એટલે અર્ક તૈયાર
થાય છે નળયદ્વજની પોણે તોલો જૂડી આપવાથી જમ થાય છે અને
કેટલીક લખત તો એશુદ્ધિ થાય છે નળયદ્વજનો ફાટ ફાલેરા વખતે ખાવાથી તૃષ્ણનું
શમન થાય છે બાળકોને માનુ દૂધ છોડાવતી વખતે અનેક પ્રકારના નિકાર થાય
છે, તેમાં પછુ આ ફાટ હિતકારક છે નળવત્રી ઉત્તેજક છે સધિવાતમાં એનું તેલ
ગુણુકારી છે નળયદ્વજ અને નળવત્રી એ પાનમાં ખવાય છે, અને યામુદી વગેરે
પકવાનોમાં તથા પાક વગેરે ઔષધોમાં પછુ તે નામ છે નળયદ્વજનું તેલ નીકળે
છે નળયદ્વજ સાધારણ માદક હોઇ ઉષ્ણ, વીર્યવૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે નળ-
દ્વજ નીમાં નાખી ગંખવાથી લઘુ વયો સુધી જેમના તેમ ગહે છે નળયદ્વજ —
ગુરુ, તીષ્ણ, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે ડડડુ, લઘુ, માદક, હૃદય, ઉષ્ણ તથા સ્વ-
મટે હિતકારક છે, અને કર્કરોગ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાનિસાર, મલ તથા દુર્ગ-
ધનુ શામક અને મુખવૈરસ્યકારક છે, તથા કાળાપછુ, કૃમિ, ઉષ્મ, ઉલટી, દમ,
પીનમ, હૃદયોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે નળવત્રી—તીષ્ણ, કડવી, મુખને
સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાતિકારક, રૂચિકર તથા ઉષ્ણ છે, અને
અગડગ્ગતા, કફ, રક્તોષ્ણ, દમ, ઉષ્મ, ઉલટી, તૃષ્ણ, વિષ, વાયુ, તથા કૃમિના
નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) માથું દુખતું હોય તો—નળયદ્વજ ઘસી લેપ
કરવો (૨) ઉષ્મ ન આવતી હોય તો—નળયદ્વજ ધીમાં ઘસી આખો ઉપર
ચોપડવું અથવા નળયદ્વજ ખાવા આપવું (૩) બાળકોને શરદીથી હુગામણ
થાય છે તે ઉપર:—ગાયના ધીમાં નળયદ્વજ અને સુક વસી ચટાડવું (૪) સળે-
કમ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં અગ્રીણ મેળવી તેમાંજ નળયદ્વજ ચદનની પેટ ઘસી
નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, અથવા નળયદ્વજ દૂધમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ
કરવો. (૫) ઉચ્ચકી અને ઉલટી ઉપર—નળયદ્વજ ચોખ્ખાના ઘોવગમણમાં
ઘસી પાવું (૬) વિષૂચિકા (ફાલેરા) ઉપર—૩ માસા નળવત્રી દૂધમાં વાડી
પાવી (૭) તાદૃષ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:—નળયદ્વજ દૂધમાં વસી ચોપડવું
(૮) મોડશી (ફાલેરા) ઉપર—નળયદ્વજનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી જાળમાં
ત્રણ મામાની જાળી કરી આપવી જાળી અર્ધા અર્ધા કલાકને અતર
આપવી અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું એટલે ગ્રાહ બધ થશે
(૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર:—નળવત્રીનું બે અડી માસા ચૂર્ણ
દહીની પરાશમાં અથવા ગાયના દહીમાં કાલવી સાત દિવસ આપવું એટલે
અસાધ્ય રોગ હશે તોપછુ તે મટશે (૧૦) પેટ ચડે છે અને ઝાડો થતો
નથી તે ઉપર—લીલુના રસમાં નળયદ્વજ ઘસી પાવું, એટલે ગ્રાહ થઇ પેટ
ઉતરે છે (૧૧) ફાલેરા વખતે હાથ પગ વગેરે જગ્યાપર જાળા ચઢી

આવે છે તે ઉપર.—એક જન્યદ્વય લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું તે પાશર મીઠા તેલમાં કાલવવું પછી તે વાસણમાં નાખી કઢવવું આર કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડું પડ્યા પછી શીશીમાં ભરી બંધ કરી રાખવી જરૂરની વેળાએ ન્યા ગોટલા ચડતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવું, એટલે ગોટલા તુરત બંધ થાય છે (૧૨) અપ્પલુ ઉપર.—જન્યદ્વય દૂધમાં ધસી આપવું (૧૩) અતિક્ષ્ણાદિ ગુટિકા.—મરડી ઉપર.—જન્યદ્વય મિધાલુણુ, તુલુ હિંગગોક, કોડી ભસ્મ, સુદ શુદ્ધ અરીણુ, ગોધિલ ધતૂરના બી અને લીડીપીપર એ સમભાગ લઇ લીધુના રસમાં, ધતૂરના બીજના કાઠમાં અથવા ભાગના કાઠની ભાવના આપી રતીલા-રતી ગોળાઓ કરી પૈઆભાર જાણ, એકલી હિંગ (ચણા જેવડી કાકરી) અને સિધાલુણુ એક મામો એકત્ર કરી તેમાં એક ગોળી આપવી એટલે ઝાંડો ઉલટી તત્કાળ બંધ થાય છે આ ગોળી નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે (૧૪) અતિક્ષ્ણાદિ વટિ.—અતિસાર ઉપર.—જન્યદ્વય, ખારેક અને અરીણુ સમભાગ લઇ નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી જાણમાં આપવી એટલે ગમે તેના જમરદસ્ત ઝાંડો હોય તો પણ તે બંધ થાય છે

૨૪૬. જાળ.—કેટલેક ઠંકાણે જન્યદ્વયને અને કાલુના ફળને જામ કહે છે પરંતુ એ ઝાડ તે કરતા બુદ્ધ છે જાળની બે જાત છે એકને “ખાટા જાળ” અને બીજાને “મલાખી જાળ” એમ કહે છે ખાટા જાળના ઝાડ ઉંચા હોય છે તેના ફૂલ ગતા હોય છે ફળ ધોળા અને મોટા હોય છે તેને માનસર અને પાષ માનમાં ફળ આવે છે મલાખી જાળના ઝાડ ધણુ કરીને મલાકા એટમાંથી આવેલા હોવા જોઈએ એ ઝાડ ઉંચા વધતા નથી એને ધોળા ફૂલ આવે છે એના ફળનો રંગ પીળા હોય છે એના અંગમાં મધુનતા હોય છે અને વાસ આરો આવે છે જાળ વર્ષમાં બે વાર પાકે છે

૨૫૦. જાંબુ.—સં જાંબુ મં જાંબુ હિં જાંબુ બં જાંબુ તાં જાંબુનાવલ તું જાંબુનેરોલુ કં નીરલ, કેપુજળીનેગુ તૈં નેરેલુ મલાં નેતુજાળ, નાવલ છં જાંબુલ દ્રી લાં જાંબોલેનમ, સિઝિજયમ.

જાંબુડીનું ઝાડ ધણુ ઉંચું વધે છે એના પાદડા બોરસળીના પાદડા જેવા હોય છે જાંબુડીના ઝાડને વૈશાખ, જેઠ માસમાં ફળ આવે છે એનો રંગ બહારથી કાળો હોઇ અંદરથી ગેતો હોય છે રાતમાં જે ઝાડ થાય છે તેના ફળ નાના અને ખાટા લાગે છે, પરંતુ બાગમાં જે ઝાડ થાય છે તેના ફળ મોટા અને મીઠા થાય છે બાગમાં વાવેલી જાંબુડીના ફળને “રાયજાંબુ” કહે છે જાંબુ ગમે એટલાં ખાવામાં આવે તો પણ વિકૃતિ ન થતા શરીરને કાયદાકારક છે જાંબુડીની જાણ ધણી ઠંડી અને સુખદાયક છે જાંબુડીનું લાકડું ધણુ ચીકણુ હોઇ પાણીમાં કઢાવું નથી એ લાકડું ધરકામના ઉપયોગમાં પણ આવે છે જાંબુડીના ઝાડમાં પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ગુણ છે તળાવમાં સેવાળ વગેરે યજ્ઞ હોય તો તેમાં જાંબુડીના ઝાળા નાખવાથી સર્વ શેવાળ મરી જઈ પાણી સ્વચ્છ થાય છે જાંબુનો સરક કરે છે તે પેટમાંના ગુસ્સા, ઉદર, અતિસાર અને વિષૂચિકા ઉપર ઉપશાયમાં આવે છે

* જાણી:—તુરી, આહક, મધુર, પાચક, મલત્તલક, રક્ત તથા ઝમિકર છે. અને પિત્ત, દાહની નાશક, ખાટી તથા કદને હિતાવહ છે, તેમજ કૃમિ, શ્વાસ શ્લેષ્મ, અતિશ્વાસ, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા વજુનાશક છે એના ફળ—તુરા, ખાટા, મધુર, શીતળ, રૂચ્ય, રક્ષ, આહક, લેખન, કદલ્લક, મલત્તલક તથા વાતકરક છે, અને કફ, પિત્ત તથા આપ્માનવાયુનો નાશ કરે છે રાચળાળુડી:—મધુર, વિષ્ણુ, તુરી, સ્વચ તથા મલત્તલક છે, અને શ્વાસ, શ્લેષ્મ, શ્રમ, મુખખાડ્ય, અતિશ્વાસ, કફ તથા ઉષરમનો નાશ કરે છે એના ફળ—મધુર, રચિકર, ન્તલક, ગુર, દોષ-નાશક અને સ્વાદુ છે જલજળાળુ—તુરા, શીત, કડવા, ગુર, પાકકાળે મધુર, ખાટા, પુષ્ટિકર, આહક, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા બલકર છે અને શ્રમ, દાહ, અતિશ્વાસ, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા વજુનો નાશ કરે છે જુયજળાળુ—તુર પ્રિય, મધુર, વીર્યવૃદ્ધ, આહક તથા પુષ્ટિકર છે, અને કફ, હ્રોગ તથા કંકરોગનો નાશ કરે છે એના ફળના ગુણ રાચળાળુડીના ફળ જેવાજ છે ઉપચોગ—(૧) ગરમીથી થતી અગ્નિ ઉપર—જાણી અદરના બી ધસી ચોપડવા એટલે પરસેવા થઇ અગ્નિ સ્વચ થાય છે (૨) રક્તપ્રતિસાર ઉપર—જાણીની જાલ દૂધમા વાડી મધ નાખી પાવી અથવા જાણીના પાદડાના રમમા મધ, લી અને દૂધ મેળવી પાવુ. (૩) વિહીના દશ ઉપર—જાણીના પાદડાને રસ ચોપડના (૪) પિત્ત ઉપર—જાણીના પાદડાના રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧, એ એકત્ર કરી તાપમા મૂકી ઉપર તોગ આવ તે પીવી. (૫) ગાંધીની અતિશ્વાસ ઉપર—જાણીની અને આળાની જાલ લઈ તેના કટો કરી તેમા ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવો અથવા પકિલા જાણી ખાવા આપવા. (૬) મધુમેહ ઉપર—જાણીની જાલ અથવા જાણી સુકવી પારીક કરી દરરોજ

* હિંદુસ્તાની વૈદ્યો જાણીના રમને સોડવીને સિરકો બનાવે છે એને પેટની પીડાનાશક તથા પેશાબ વધારે લાવનાર માને છે એટલા માટે એ રસને દારૂમા સંયુક્ત કરીને જાણી મન્દ્રત પ્રથેમા લખેલ જાણીનો આસવ બનાવે છે એની જાલ બહુજ તુરી અને સ્તલક હોવાથી બીજા ઔષધો સાથે ઉકાળીને કોચળા કરવાની દવા તથા જખમને ધોવાના ઝમમા વાપરે છે નાના બાળકોને ઝાડો થતો હોય તો જાલો તાળે રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવી આપે છે મખજન અલ્લ અદવિયામાં લખેલ છે કે—પિત્તના ઝાડમા જાણી ખાવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે એજ પ્રમાણે ગળામા સોજો હોય તો પણ આ ઉત્તમ અમર કરે છે માથામા ધન્દ્ર-લુમ (ઉઠ્ઠી ટાલ) થાય તો તેને પણ આ રસ આરામ કરે છે એજ લખનાર કહે છે કે મૂળ, બીજ અને પાદડા ઉત્તમ ગ્રાહી છે પાકાં જાણીનો રસ કંકા-ડીને તેવુ સરળત કર્યું હોય તો તે પેટની પીડાનો નાશ કરે છે તથા ઘણા દિવ-સના ઝાડાને રોકે છે ચરક પ્રથમા જાણી અને એની જાલ મૂતસગ્રહણ અને પુરીપરજનીય (ઝાડાના રમને બદલનાર) વર્ણન કરેલ છે સુશ્રુતમાં એને રક્ત-પિત્તહારક, દાહનાશક, યોનિદોષનાશક, વૃષ્ય અને સગ્રાહી (સ્તલક) વર્ણન કરેલ છે રાચળાળુડીના પાદડા પહોળા ને ખાટાનાં સાડા હોય છે

એ તેણા ખાવું, અથવા જીજી મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવા (૭) મુખરોગ ઉપર — જીજી, બાવળ, બોર, બોરસલી એ પૈકીના કોઇપણ ઝાડની અતરજાલ ૬ ફુ પાણી કાઢી તેના કોળા કરવા અને એની સોટીથી દરરોજ દાંતણું કરવું, એટલે કદિ પણ મુખરોગ થતો નથી અને દાંત પણ મજબુત થાય છે (૮) અતિસાર ઉપર — જીજીની જાલનો રસ પાવો (૯) વજનાગના વિષ ઉપર — જીજીની અતરજાલનો રસ નવટાક કાઢી તેમાં તેટલીજ પેજ (કાજી) નાખી તે આપવું. (૧૦) પિત્તવિકાર ઉપર — જીજીની જાલનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવો એ પ્રયોગથી ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે ઉતાર થી અને જાત આપવો (૧૧) પેદમા વાળ અગર લોકાનો અશ ગયો હોય તો — જીજી ખાવા. (૧૨) ઉલટી ઉપર — જીજીની જાલની રાખ મધમાં આપવી. (૧૩) જીજીનો સરકો — જીજીનો રસ કાઢી ગાળી ખાટલીમાં ભરી રાખવો જેમ જેમ તે રસ ખાટો થતો જાય તેમ તેમ તેમાં વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે એ અતિસાર, મરકી અને ઉદરોગ ઉપર ઘણે ઉપયોગી છે

૨૫૧ જીયાપોતો. — સં. મં. તૈં. કં. પુત્રજવક હિં. જીયાપોતા, પુત્ર-જ્યા. બં. પુત્રજવા લાં. પુત્રજવારોક્ષ સુધિઆઇ

આ ઝાડ મોટું વધે છે. જીયાપોતાના ઝાડ કાંકજીમાં તથા માટ ઉપર થાય છે એને 'પુત્રવતી' પણ કહે છે જ્ઞેસુરમાં આ ઝાડ ઘણું થાય છે એના બિયાની માખાઓ કરી તે ઓઝો પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે પાથે છે જીયાપોતા ઝાડ:—કરકરક, ચઢુખ, ગર્જાદ, હિંમ, વૃષ્ય, વાતકરક, રક્ષ, સ્વાદુ, ખાર, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલ-સ્તબક છે, અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષ્ણા નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) મં. ૩ માળ, ગલ્લગડ, કાળપૂળી (પાકુ), વિપના ફોક્ષા અને કાખમાંજરી (ખાખલી) વગેરે ઉપર. — જીયાપોતાના ઝાડની અતરજાલ પાણીમાં ભરી ચોપડવી (૨) શલીપદ રોગ ઉપર:—જીયાપોતાના ઝાડના પાકાનો રસ સકિત-ત્વરતમ જોઈ આપવો. (૩) દૂધી વિષ ઉપર:—જીયાપોતાના ઝાડની અતરજાલ ચાર માસા ગાળના દૂધમાં વાટી પાવી, એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે

૨૫૨. જીરું — સં. જીરક મં. બં. જીરે હિં. જીરું કં. જીરે. તૈં. જીરક, કરાં તાં. મલાં ચીરક તું. જીરડી. યું. ખાજુન. અં. કમુન. ઇં. કમુનિસીડ લાં. કમુનિસિમિન

જીરાના ઝાડ અજમાના છોડ જેવા હોય છે અજમાની પેઠેજ જીરાના છોડ ઉપર જીરું આવે છે હિંદુસ્તાનમાં ઘણાક પ્રાંતોમાં જીરું ઉત્પન્ન થાય છે જીરાની ઉપયોગ મસાલામાં અને ઔષધોમાં ઘણું થાય છે જીરું એ વાતકર, કુષ્ઠા પ્રતીક કરનાર, રૂચિકરક અને ઠંડુ છે શરીરમાંની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરું એ ઉત્તમ ઔષધ છે * જીરા વિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે “ ઠંડીકુ જીરા ચીરે

* સુનાનિ હુકીમો:—જીરાને ખુશબોદાર અને ગ્રાહી મણે છે. એમાંથી તેજ્ય આપ ધોવાનું પાણી તૈયાર કરે છે, કે જે એકલા મત પ્રમાણે આપનું

મરમીક હીરા.” ધોળુ” જીરું—તીખુ, માહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિચિત્ત ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને દિનાવહ, રૂચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર, રેશ, બલકર, સુમધી તથા હઝુ છે, અને ઉલટી, ક્ષય, આપ્માનવાયુ, કોદ, વિપદોષ, જ્વર (તાવ), અરૂચિ, રક્તરોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત તથા ગ્રહભેદ નાશ કરે છે

“ધીળુ” જીરું—દીપન, તીખુ તથા ઉષ્ણ છે, અને અતિસાર, આપ્માનવાત, ગ્રહ, સમહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) ઝાઝા ઉપર તાવ ઉઠે (બરો મૂત્રે) તે ઉપર—જીરૂ પાણીમા વાટી ચોપડુ (૨) રતાંધળા-પણા ઉપર—જીરૂ, આમળા અને કપામના પાદડા હડા પાણીમા મમલાગે વાટી રોકી (માથા) ઉપર ૨૧ દિવસ પાટે બાધવા (૩) જીર્ણજ્વર ઉપર—જીરાની બૂકી એક પેસાબાર પ્રાત કાળે અગર રાત્રે જીના ગોળમા ૨૧ દિવસ ખાવી (૪) મદર (અગ્નિને ધોળુ કે લાલ પાણી જરુ તે) ઉપર—જીરૂ અને સાકરનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણુમા પાવુ (૫) પરિશ્રામ રાગ ઉપર—જીરૂ, દિવ્ર અને સિધવનુ ચૂર્ણ મધ તથા ધીમા નાખી પાવુ (૬) હરતાળના વિષ ઉપર—જીરૂ અને સાકર ૭ દિવસ પાવા (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર—જીરૂ ગાયના દૂધમા શીજવી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે માકર સાથે ખાવુ, એટલે શરીરમાહેની કડકી નીકળી જઈ શરીરમા શક્તિ પશુ આવે છે (૮) મુખરોગ ઉપર—જીરૂ ખાડી તેના પાણીમા ચઢન ધસી, તેમા એલચીની બૂકી અને કટકડીની ફલાવેલી બૂકી નાખી ફેગળા કરવા (૯) ટાઢીઆ તાવ ઉપર—જીરૂ, કારેલીના એક તોલા રસમા પાવુ અથવા રાત્રે જીના ગોળમા આપવુ (૧૦) આમાન્ધ જ્વર ઉપર—જીરાનુ ચૂર્ણ જીના ગોળમા કાલરો ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સતી વેળાએ આપવી, એટલે પરસેવા આવી તાવ ઉતરી જાય છે (૧૧) જીર્ણજ્વર ઉપર—જીરૂ અને તેના આઠમે ભાગ શાહજીરૂ ધીમા સાધાગણુ શેકી બારીક બૂકી કરવી, અને સાકર અથવા જીના ગોળાનો પાક કરી તેમા નાખી ચેપલી અગર ગોળીઆ કરવી આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવુ (૧૨) ઉલટી ઉપર—પીતામગના કકડામા જીરૂ ધાલી તેની બીડી સળગાવી નાંકે પીવી

તેજ વધારે છે, અને છાતીના દરદમા પણ એના ઉપયોગ કરે છે એનાથી મૂત્ર વધારે ઉતરે છે અને પેટના કૃમિ નીકળે છે એમ માને છે ગર્ભસ્થાનમા સોજે આવી વધારે દરદ થતુ હોય તો આ જીરાના પાણીમા અગ્નિને બેસાડવાની બલામણુ કરે છે એજ પ્રમાણે એ જીરાને વાટી પોટીમ કરી બાધવાથી બહાર નીકળેલા અને અત્યત દરદ કરનારા દરદ જતા રહે છે ૫ અથ્થ પ્રાંતમાં—જીરાથી પેશાબ વધારે ઉતરે અને રતનમા દૂધ વધારે ઉત્પન્ન થાય એમ માને છે ઈંગ્રેજ ઔષધ-ધીમાં—આને પાચક માનેલ છે, અને પેટમા વાગેળા, પેટ ફલવાની પીડા, અજીર્ણ અને આતરડાના રાગમા એને ઉપયોગી માને છે ચરક સહિતામાં—જીરાને રાગનાશક માને છે સુશુત સહિતામાં—વાતકફનાશક, અરૂચિનાશક, દીપન, ગ્રહશય અને આમને નષ્ટકર્તા એટલે સોજે, રાગ અને પડતા આમને બંધ કરનાર કહે છે.

૨૫૩. જુષ્ટ.—મં બુધિકા મં જુષ્ટ દિં જુષ્ટી. કં મસ્તિજે. તેં જુષ્ટપુષ્પાણુ. લાં એસ્મિનમ્ ઓરિક્યુલેટ.

જુષ્ટના લેવાને ત્રિદલ પાદડા આવે છે જાણના ફૂલો જેવાજ જુષ્ટના ફૂલો સુવાસિક હોય છે જુષ્ટઃ—કડી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, ઉષ્ણ, ધ્રુવી તથા મુગધિ છે, અને વાયુ, કફને કરનારી તથા પિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા, મત્તારમરી, ત્વઙ્ગોષ, વજ્ર, દત્તરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, વિષ અને નવજ્વરનો નાશ કરે છે

૨૫૪. જુવાર —સં યાવનાલ્લ મં જોષ્ઠે, જ્વારી, શાળુ, દિં જ્વાર, જુષ્ઠરી, પોનરી કં જોળ તૈં જોન્નલુ તાં ચોળ, ચોન્નલ્લ. પ્રું જોળા. મથાં ચોળ ક્ષં જુરેમકાં અં હતાંમિયા, ખદ્ગ્સ ઈં મૈટમિલેટ. લાં હોલક્કસ વલ્લેરી.

જુલેખક, માળવા, યજ્ઞરાત, ખાન્દેશ, વરાહ, કૃષ્ણગિરી, ખાલેખાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ, એ પ્રતિમા કેટલાક ભાગોમા એ ધાન્ય ધણું પાકે છે ખરી-ફના પાકમા ' જુવાર ' અને રખીના પાકમા ' શાળુ ' એમ કહે છે જુવાર એ ધાન્ય બળકર હોષ શીતળ છે જુવારના સાંકા વજ્ર ચાર હાથ ઉંચા વધે છે જુવારના લીલા કચુસલા શેડીને ખામ છે, તેને ' પુખ ' કહે છે તે મીઠા અને પોષ્ટિક છે ગામડાઓમા એ મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણુથી ઇષ્ટમિત્રો સાથે ખામ છે ગામડાના લોકોને પુખ એ એક મેવોજ છે તેઓને પુખ ખાવા મળે એટલે પછી રોટલાની પથ્થુ જરૂર રહે નહિ. જુવારના લીલા સાંકા શેરડીના જેવા મીઠા લાગે છે જુવારના લીલા સાંકા ઢોરોને ધણુજ આવે છે એના સુકમલા સાંકા ઢોરોને બીજા ધાસ કરતા સારા છે જુવાર આઠ દશ વર્ષ સુધી સડયા વગર રહી શકે છે ધણુખરે ઠંડાણે પ્રથમ જુવારના કરમલા અને ફેડીઓ ભરી રાખતા હતા, પથ્થુ હમણા સ્વમમા પથ્થુ જુવારના તેવા ફેડાર જેવામા આવતા નથી. કારણ કે લોક એટલા કંગાલ અને બિખારી થયેલા છે કે તેઓનું ખેતર માહેનું ધાન્ય ધરમા આવે તે પહેલાજ સરકારની અને પછી વાણીમા લોકની બગતી કરવી પડે છે તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડું બચ્તુ જે રહે તેમાજ પોતાનો અન્નરો કરવો પડે છે લાખો લોકો અર્ધા જૂખ્યા રહે છે. આ જેડત લોકની કેવી વિપન્નાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે રાત્રિ દિવસ સતત ઉલ્લોગ કરી જે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે તે પથ્થુ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી ! પહેલાના કાળમા લોકો ખાસે ધાન્યના બગર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગદિવી જેવા બાર બાર વર્ષ સુધી સતત રહેનારા દુઃકાળ પડતા, તોપણ તેમાં લોક નિકાવી લેતા પરંતુ હમણા સાધારણ દુઃકાળ પડે તોપણ હજારો લોકો અન્ન ન મળવાથી જૂખના માર્ગ મરણુશરણુ થાય છે સુઝ અને ચાંડી તથા દુરદશી લોકોએ આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી કલાતરે દેશાન્નનિ થવામા વિલબ થાય નહિ. સાધારણ જુવાર:—શીતળ, રક્ષ, ગુર, માહક, વૃષ્ણ, રૂચિકર, સ્વાદુ તથા મલત્તભાક છે, અને કંઈ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ધ્રુવી જુવાર —વૃષ્ણ, બલમદ તથા પથ્થકર છે, અને અર્ધ વજ્ર, ત્રિદોષ, ગુદમ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે કમળપદ જુવાર:—કંઈકર્ષક,

ઉપયોગ:—પરસેવો આવવા માટે:—જ્યારના શેકલા લોટનો કાદો કરી પાથે

૨૫૫. જોડીમધ—સં ૫૦ કં મધુક, જ્યેષ્ઠીમધુ મં જ્યેષ્ઠમધ. હિં
મુલકાદી ૩૦ ગોઠકાદ તૈં ૫૦મધુકમુ ૩૦ બેબેમેહકમધુ ૫૦ અમરસ,
અમરસર ઇં લિકરીસરૂટ લાં ગિસિરિત્રાગ્લેખા

જેઠીમધના વેદ્યા હિંદુસ્તાનમાં ધણેક ઠેકાણે થાય છે. દક્ષિણ પૂરોપમા પશુ આ વનસ્પતિ થાય છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન ડુગરાળ અને લીલોતરી-વાળી જોઈએ અને હવાનું માન ઉષ્ણ જોઈએ જેઠીમધની બીજ જાત છે તેના કુપ હોય છે એ કુપની ઉચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે એના પાદમાં કુવાડી-યાના પાદમાં જેવા લાખા હોય છે એને પાંચ પાંચ આગળ ઉપર કાતરી હોય છે થાણા જલ્દામાં માહુલીના ડુગર ઉપર એ ઝડ ધણજ થાય છે ઉનાળામાં એ ધણજ સુકાઈ જાય છે પાણીમાં થનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે તેનું સરસ્વતી બાણમાં “ મધુલિકા ” એવું નામ છે એ વનસ્પતિના મૂળાયાને ‘ જેઠી-મધ ’ કહે છે જેઠીમધ મીઠું હોય છે પરંતુ લોક આ વનસ્પતિના મૂળાયાને આર્ક ઠાઠી તેની સળીઓ તૈયાર કરી આઠી મોકલે છે, અને આપણે તે સળીઓ ચીકી હોવાથી પ્રેમથી ખાઈએ છીએ. પરંતુ જેઠીમધ આઠી ધણજ પાકતા જ્યાં તેના આર્કની સળીઓ કરવામાં હજુ આઠીના લોકનું લક્ષ જતું નથી. એ ચોટી શેષમનીય વાત છે મધુવલ્લી બે પ્રકારની (જમીનમાં અને જળમાં થનારી)—૧મું, મધુર, ૨મું, ખટ, ૩મું, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ષકર, ૪મું, સિન્ધ, કેચેને હિતાવહ, ૫મું, રક્તપિત્તનાશક તથા પ્રયુથુદિ કરનારી છે, અને સોજો, વિષ, વાતરક્ત, પ્રણ, ઉલટી, તૃષ, આંનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સજો-મજ તથા વાતપિત્તના નાશ કરે છે મધુલિકા (જેઠીમધ)—મધુર, કિચિત્ કડવી, શીતળ, ચક્ષુષ્ય તથા ર્ચિકર છે, અને રોષ, પિત્ત, તૃષ તથા પ્રણનો નાશ કરે છે. બીજા મધુ મધુવલ્લી જેવાજ છે ઉપચોગ—(૧) જેઠીમધનો રસિ-લેપાકર કરવાની રીત—જેઠીમધનું મૂળાંચ ચાર પાંચ વર્ષનું થતા સિવાય આર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. સુમારે સો પોંડ વજનના મૂળાંચમાંથી ૧૬ પોંડ આર્ક નીકળે છે જેઠીમધના મૂળ લાવી તેના બે ચાર આગળ લગાવના કડકા કરી તે પાણીમાં નાખી સારી રીતે ધોવા પછી તે ખાડણીમાં ઉપર નીચે ખાડવા. એ લેટ જોઈ મૂળાંચ એક મોટા વાસણમાં નાખી ૨૪ કલાક સુધી મદ આગ ઉપર બાફવા. પછી તે એકાદ થતના દાખ નાંચે મુકી તેમાંના સર્વ રસ છાંટી લેજો. એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળાંચ ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે જે રસ નીકળે તે માળી યુન ચૂલા ઉપર ચડાવવો અને ઉપર ઉપર હલાવવો તે રસ બદ થાય ત્યાંસુધી હલાવવાનું ચાલુ રાખવું પછી કચેરાટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સવામાં લાવી પાડવાથી શીરો તેપર ચીકે એવી આ સળીઓ બનાવવાની અપ રીત છે આ સળી ઉપરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉપરસ કાઢે છે અને તૃષનું પશુ ચમન થાય છે. (૨) તૃષ

(તરસ) સમન થવા માટે.—જેઠીમધના મૂળ દાદ નીચે રાખી રસ ગળતા જવું અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો (૩) આગતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ધામા ખરલ કરી કિચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) હેડકી ઉપર—જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૫) ઉલટી થવા માટે—જેઠીમધના કાઢામા ૩ માસા ગાળવું ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે ઉલટી થઈ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ વગેરે રોગો મટે છે (૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ધી અને મધમા મેળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૭) મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર—રાત્રે સાકર અને કકાલ દાદ નીચે રાખવા અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ધી નાખી પાવો. (૮) પિત્ત-પ્રદર ઉપર—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચાખાના ધોવરામણમા કલ્ક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો (૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર—ગાયનું માખણ જરા ગરમ કરી પાતળું થાય એટલે તેમા જેઠીમધનો શીરો ધસવો, અને તેમાજ થોડો ધોળો કાચો નાખી ખરલ કરવો અને તે ત્રિમણ શરીર ઉપરની ચાદીઓએ ચોપડવું (૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સુકો થયો હોય તે ઉપર તથા ઉધરસ ઉપર—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમા સાકર નાખી પાવો (૧૧) ઉર દાતકાય ઉપર—જેઠીમધ અને વીકણામળ એનો કાઢો કરી તેમા લીડીપીપર અને વશલોચન એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૧૨) અપરમાર ઉપર—કોળાના ગર્ભમા જેઠીમધ ધસી પાવું (૧૩) કફરોગ ઉપર—જેઠીમધનો કાઢો મધ અથવા સાકર નાખી પાવો, અથવા ગોમૂતમા જેઠીમધ અને બહેડા ધસી ચાટણું કરી આપવું (૧૪) ત્રિદોષ ઉપર—આદાના અને તુળસીના રસમા જેઠીમધ ધસી તેમા મધ નાખી તે પાવું (૧૫) અહિરો ઉપર—જેઠીમધ મધમા ધસી આળેમા અંજન કરવું (૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે ઉપર—જેઠીમધ અને સિંધવ નાખી ધી આપવું અને આસોપાલવના ફલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો, એટલે બાળકને સુખથી ઉલટી થાય છે અને કફદોષ જાત થાય છે (૧૭) લાપેટીયા ઉપર—જેઠીમધનો શીરો ચીના દૂધમા ધસી લેપ કરવો (૧૮) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર—જેઠીમધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમા કાલવી પાવું (૧૯) દર્દરોગ ઉપર—જેઠીમધ અને કડુએનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવું (૨૦) ફોલેરા ઉપર—જેઠીમધનો કાઢો પાવો (૨૧) રક્ત-જનિત ઉલટી (ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર—જેઠીમધ અને થોળું ચન્ન દૂધમા ધસી પાવું (૨૨) સ્વરસંગ ઉપર—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમા નાખી આપવું

૨૫૬. ઝરસી.—(મં ગરસ) ઝરસીના ત્રાડ હરીયાળી જેવાં ખેતરની જમીનમા અને ખાડીમા જ્યાં ઝરડીની જગ્યા હોય છે તે ઠેકણે થાય છે. આ ભાજી વૈશાખ નેઠ માસમા ધણી થાય છે તે જમીન ઉપર વેતલર પથરાયેલી હોય છે. તેના ફાંદા અર્ધી તર્ધી પથરાયેલા હોય છે ઝરસીનાં પાદમા બારીક મેંદી જેવાં છોદ તે ધણું કડવાં હોય છે. આ ભાજી વાયુનાશક છે; માટે લોક બહુ આપ્રમ-

થી ખાય છે તેમા કુળી નાખી ખાય છે આગામત જમીનમા ચનાર કરસીમા કડવાપણુ કિચિત કમી હોય છે

૨૫૭. ઝાડશીવાલ. —ઝાડશીવાલના ઝાડ વહેળામા ઉત્પન્ન થાય છે એની ઉચ્ચાઈ સુમારે એક ફાથ હોય છે આ ઝાડને કાદા (કુળી)ના જેવા પાદડાં હોય છે પણ તે પહેળા હોય છે એ ઝાડ ઘણાક પ્રતિમા થાય છે એ બારે મામ મળે છે ઉપયોગઃ—(૧) બદ કુટવા માટે—ઝાડશીવાલના મૂળીયા ચદનની પેઠે પાણીમા ધસી તુવરની દાળ જેવડા ટપકા કરવા એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વખત ચોપડવાથી મને નેવી ગાંઠ હોય તોપણુ તે જલદી કુટે છે માણુમને કાંઈ પણ પ્રકારની માદ યદ હોય તે ઉપર તથા ધોડા વગેરેને જે માઠા થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી તે પહોરમા કિવા એક દિવસમા છિદ્ર કરી દઈ મટાડવામા આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે

૨૫૮ ઝિંઝર. —સં જુહનામળલા, ઝિઝરિટા મં ઝીઝરટ, ઝીજુડી હિં. ઝિરહિટા કં જોટાટ, વટવટી, કટવાણિ લાં દુરંટાએએટા

એ ઝાડ ત્રણ ચાર ફાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા નાના હોય છે અને કાંઈક એરડાના પાદડા જેવા હોય છે એને ગુલામી રમના બારીક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર પુમવડે વીટાએલા ચપટા ગોલાકૃતિ ફળ આવે છે તેમા ચાર પાખડીઆ હોય છે એ ફળ જુના થઈ સુકાવા લાગે એટલે તે પાખડીઆ જુદી જુદી થાય છે એ ફળ તુપકડી (જીતાવાણી)ના ફળની પેઠે કપડે ચાટે છે એને “લેચી” પણ કહે છે ઝિંઝર. —તુરી, તીખી, શીતળ, વૃષ્ય, ખલપ્રદ, સ્ત્રીઓતુ દૂધ વધારનારી રક્તાતિસારની નાશક અને તૃપ્તિકર છે ઉપયોગ.—(૧) કુટી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર.—ઝિઝરના મૂળ ધસી ફરી ઉપર ટપકા કરવા અને નળ કમરે બાધવા (૨) ઉપદશ ઉપર.—ઝિઝરની ભાજી મુઠીભર વાટી તેમા થોડુ જીરૂ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવું, અને ચાદીઓ ઉપર આ ઝાડની ધૂણી આપવી (૩) ફૂતરાના વિષ ઉપર.—ઝિઝરના પી, કડવું કાણુ, જુનો ઝાળ અને હોકાનો ફાલ એ સઘળુ ખાડી પાવું (૪) બળદની ખાંધ મુજે છે તે ઉપર.—ઝિઝરના મૂળની ઝાલ ચાવી ચોપડવી

૨૫૯ ઝેરકાચલાતુ ઝાડ.—સં વિષમૃદિ કારરકાર મં હિં કુચલા. કાં કાજરા કં કાગરકાનામારા, કાજવાર, હેગુટી તાં એટ્ટેમાર કેકોડી. તું કારેમારા તૈં મુસીધી, મુછીચેદ્દ મલાં કન્નીરામ લાં દિચનોસનકસ વ્યોમિકા હં વ્યોમિદનદ

સલાદિ પર્વતના પ્રદેશમા એ ઝાડ ઘણા થાય છે એ ઝાડના ફળો, પાદડા નથા સર્વ લાગ વિષયુક્ત છે એના પાદડા ઉપર કાંઈ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે એના ફળને “જહરકુચલા” પણ કહે છે આવું આ વિધારી ઝાડ નિરર્થક છે એવું કાંઈ કહેશે પરંતુ એ ઝાડ માણુસને પુષ્કળ ઉપભોગી થય એવા મુખ્ય એમા પરમેશ્વરે મૂકેલા છે

ઝેરકાચલાના ફળ ક્વડળતા આકાગના સુવાળા ગોળાકાર અને નારખી ગળા હોય છે એ દેખાવમા સુદઃ લાગે છે તેથી એવું સંસ્કૃતમા ‘રમ્યફલ’

એવું અર્થયુક્ત નામ છે ફળની હાથ પાતળી હોય છે અને ફોડીએ તો અદર ધોળા-પીળા ૨ મો ગરબ દેખાય છે. ગરબની અદર બેથી પાંચ સુધી બીયા ઝાળ અને બન્ને બાજુ ચપટ એકથી બે ધ્વનના વ્યક્તિતા હોય છે તેને ઝેરકોચલા કહે છે એ અતિશય ઝેરી હોઇ તેમા કોઇ પ્રકારનો વાસ હોતો નથી. આ ઝડોના મુખ્ય ઉપ્પેક્ષી ભાગ બીજ અને હાથ છે આના પાંદડા પશુ ઝેરી છે

ઝેરકોચલાના બી સારા હોય તો અતિશય કડવા લાગે છે એ કડવાપણુ એમા એક ક્ષાંત્ર ગુણવાળા સિદ્ધકીના નામના સત્ત્વથી છે સિદ્ધકીના સત્ત્વનો અશ્વલ જ્ઞાનતત્ત્વોપર અને મળળ ઉપર એટલે જલદી થાય છે કે. તેનાથી હાથ પગના રક્તપુત્ર સ્તબ્ધ થઇ સરીર ઉપર ધનુર્વાત જેવું પરિણામ આવે છે.

સિદ્ધકીના નામના ઝેરી સત્ત્વનો પ્રવેશ સરીરમા રક્ષાદાર થઇને મસ્તકના તત્ત્વને અને વશમત મળળતત્ત્વને તીવ્ર ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે તેથી પ્રથમ સત્ત્વ-શક્તિના રનાયુને આચ્છાદ આવી તેનું સ્તબ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી હૃદયની અંતિ-સ્તબ્ધ થઇ તેનું ચાલુ બધ થાય છે કે જેથી મૃત્યુ થાય છે.

ઝેરકોચલાનું સત્ત્વ (સિદ્ધકીના) ઘરે અથવા જ્ઞાની સાથે આપી મનુષ્યવધ કરેલ હોવાનું જાહેરમા આવેલ હોવાથી એની ઝેરી અસર થાય એવું એવું ઝોછામા ઝોછુ પ્રમાણુ જાણુ જરૂરનું છે. સિદ્ધકીના ઝોછામાં ઝોછુ અર્ધો જ્ઞાન એટલે ૧૦ ચણી ધાર આપવાથી ૨૦ મિનિટની અદર મૃત્યુ થવાના ઉદાહરણુ જાણુવામા આવે છે, પરંતુ 'શેષક' નામના એક જર્મન ડોક્ટરે જર્મનીમા એક રૂઝાલયમા ૫ રતી સિદ્ધકીના પેટમા ગમા છતા મનુષ્ય બચવાના ઉદાહરણુ મળી આવ્યાની હકીકત ડોક્ટર વુડે આપેલી છે ઉપરની બાબતમા એવો તર્ક થઇ શકે છે કે તે રોગીએ એવા પ્રકારના કેટલાક ફળો ખાધા હશે કે જેના ચોગથી વિષનું પરિણામ લેલું ઉપર લાગ્યું નહિ હોય યુરોપિયન પદ્ધતિથી ઉપચાર કરવામા ઝેરકોચલાને મધાર્ક પાંચથી દસ ટીપા આપવાનો વહીવટ છે

ઝેરકોચલાનું વિષ ચઢેલ હોય તો ધણુખરા ધનુર્વાત જેવા લક્ષણુ થાય છે એવું કાર્ય કોડગળુ ઉપર થાય છે એ ખાવાથી કેટલીક ચિનિટોએ અને ધણુ ધણુ તો એક બે કલાકમા ઝેર ચડવા લાગે છે હાત સળગ પડી જાય છે હાથ, પગ અને આખું સરીર અકડ થઇ જાય છે ધનુર્વાતના અને ઝેરકોચલાના ઝેરના લક્ષણુમા આ પ્રમાણુ ફરક દેખાય છે ધનુર્વાતમા પ્રથમ અસ્પષ્ટ લક્ષણુ દેખાઇ તે હળવે હળવે વધતા જાય છે, અને ઝેરકોચલામા તેજ લક્ષણુ ત્યારબાજુ રપ્પટ દેખાઇ જલદી વધે છે ધનુર્વાતમા પ્રથમ જડણુ અને હાત સળગ થઇ પછી સરીરના બુદા બુદા રનાયુ અકડ થાય છે, અને ઝેરકોચલાનાં ઝેરમાં પ્રથમ સિરા પકકાય છે અને ત્યાર પછી હાત સળગ પડવા વગેરે થાય છે ધનુર્વાતમા બાહ્યવામ્ હળવે વળવે પાછળથી થાય છે અને ઝેરકોચલામાં તે અદરબધીજ થાય છે ધનુર્વાતમા સરીરને ખેંચીને તે સોડુ કમી થાય છે ત્યારે પશુ સરીર અકડજ હોય છે, અને ઝેરકોચલામા રહી રહીને ખેંચે છે અને જ્યારે તણુ (ખેંચ) ન હોય તે વખતે રોગી સારી સ્થિતિમા હોય એમ લાગે છે ધનુર્વાતનો રોગી એક

બે અથવા તેથી વધારે દિવસ રહે છે, અને ઝેરકાચલાના વિષથી બે અથવા કલાક-માઝ મરે છે માધારણુ રીતે ઝેરકાચલા ખાધા પછી પાચ મિનિટથી અર્ધા કલાકની અંદર ઝેરી લક્ષણુ દેખાવા લાગે છે કદિ કદિ દશ વીસ મિનિટની અંદરજ અત્યુ થાય છે ઘણુ ઘણુ નો છ કલાક સુધી અનુભવ પડી શકે છે ઝેરકાચલાના બીજની જુદી ૧૫ માંમે અથવા સિદ્ધાંતિયા અર્ધા ગહુલાગ જેટલુ આપવાથી અનુભવ મરે છે ઝેરકાચલાના બી જાલ સહિત ગળવાથી વિષ ન અદતા તે તેવાજ મલદારથી બહાર નીકળે છે કારણુ કે તે ઉપરની જાલ પચતી નથી

સિદ્ધાંતિયા સત્વ બનાવવાની ઇચ્છા રીત ચિદિસ કાર્મકાપિયા અથવા ઔષધીમગ્ધમાં આપેલી છે તેમા ૧ ઔસ (૨૫ તોલા) તીવ મલાઈ રેકડીકાઠડ રપીરીટમા નાખી તેમા ચાર ઐન સિદ્ધાંતિયા પીગળાવી આપવુ, અને ત્યાગ પછી ગાળવાના કાગળથી (બ્લોટીંગ પેપરથી) ગાળા લેવુ આની માત્રા ૮ થી ૧૦ ટીપા છે શુદ્ધ કરેલા બીયાની જુદી ૧ થી ૫ ઐન અનુપાત પગ્તવ આપવી જોજા પ્રમાણથી એટલે એક ઐનનો સોળમે ભાગ ઝેરકાચલાનુ મત્વ હૃદયને ઉત્તેજક અને સૂક્ષ્મવાહિનીનુ મ્તભન કરનાર છે ઝેરકાચલાનુ ઝેરી સત્વ ફળથી બીયામા ૨ અને જાલમા ૧ ભાગ જુદા જુદા પ્રમાણુ છે ફળના ગરભમા તે થોડા પ્રમાણુમા રહે છે

આર્થ વૈષક, આગ્ન વૈષક અને હોમીયોપેથિક વગેરે પદ્ધતિ પ્રમાણુ ઝેરકાચલા એ એક અમુલ્ય આપધ છે તાવ, અજીર્ણ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ, ક્ષય અને શિથોરોગ વગેરે અનેક રોગ ઉપર જુદી જુદી યોજના પ્રમાણુ તે યુજીકારી છે ધાતુની નિર્બળતા ઉપર તો આ એક અપૂર્વ આપધ છે ઝેરકાચલાના પાદડા, મુઠ અને સાખરશીંગ, એનો લેપ તૈયાર કરી ચોપડવાથી મધિવાત અને પક્ષાધાત સારા થાય છે અને ઉદરનુ ઝેર ઉતરે છે હકીમ લોકો એકલા ઝેરકાચલાના પાદડા વાટી પક્ષાધાત ઉપર લેપ કરે છે આ ડુરરી (પીળા ભમરી) ના ઝેર ઉપર ઉતાર છે

ઝેરકાચલાની શુદ્ધિ—આ બીયા ધીમા બળવા નહિ દેતા તળીને તેના ઉપરની જાલને તથા વચ્ચેથી ચીરી માહેની જાલ હોય તેને કહાડી નાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે અથવા બીયા ગોમૂતમા શીજવી જાલ અને જાલ કહાડી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે x

x ઝેરકાચલા ગોમૂતમા ૭ દિવસ પલાળી રાખવા દરરોજ ગોમૂત સાજ મવાર બદલવુ જ્યારે તે નરમ થાય ત્યારે તેની જાલ કહાડી નાખવાથી ઝેરકાચલા શુદ્ધ થાય છે આ કહાડી નાખેલી ઝેરકાચલાની જાલ વાટી વકરેલા ખોલ વગેરે ઉપર ચોપડવાથી તે રાત્રખાણુ આરામ કરે છે અમરાને અટકાવે છે (૨) ગોધી શુદ્ધ કરેલા જાલ વગરના ઝેરકાચલા સોળગણા દૂધમા ઉકાળી માંવા કરવો તેમાથી ઝેરકાચલા કાઠી લેવા અને રહેલ દૂધનો માવો ઝેરી છે મદે તેને જમીનની અંદર દાડી દેવો બે અરીણુનુ વ્યસન હોયવવુ હોય તો અરીણુને બદલે આ માવો

ઝેરકોચલાનું ઝાડ—મદર, તુર, માહક, તીખુ, કડુ, લઘુ તથા મરમ છે, અને કોદ, રક્તવિકાર, કફ, ક્ર, વાતરોગ, નજી, અર્ચ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે એનાં લીલાં ફળ—માહક, તુર, વાતક, લઘુ અને શીતળ છે પાકેલાં ફળ—વિષ, તુર તથા પાકકાળે મધુર છે, અને ક્ર વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) જનાવરોને કંઈ વિષવ્યાધા થક હોય તે ઉપર—ઝેરકોચલાના બી અગર મૂળીઆ ધસી ચોપડવા, એટલે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) કૂતરાના વિષ ઉપર—ઝેરકોચલાના બીમા ધીમા શેડી, તેરોજ વૃદ્ધિએ સેવન કરવા, અથવા ઝેરકોચલાનાં બી ૧ વાલ નિત્ય ખાવા. (૩) શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે ઉપર—ઝેરકોચલાના બી ધસી ચોપડવા. (૪) ઉઘણું ઉપર—ઝેરકોચલાના બી અને સમુદ્રફળ ધસી ઉપર ચોપડવા. (૫) શેરોફર ઉપર—ઝેરકોચલાના ઝાડ ઉપરની શીંગોને કાપ કાઢી વાસણમાં ધાલી કાઢો કરી આપવો. (૬) કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે—ઝેરકોચલાના બીયાનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં મસળવું અને તે લોટ ઉંદર ખાય તેવી જગાએ મૂકવો આ લોટ ધણે વિષારી છે. (૭) ટાઢીયો તાવ, સુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદામિ ઉપર—ઝેરકોચલાના બી ભાગી જવા ન દેતાં ધીમા તળી કાઢવા, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ ગુળ મધમાં આપવું. (૮) વાળો ઉપર—ઝેરકોચલાના બી અથવા ઝેરકોચલાના બી અને સોચલ પાણીમાં ધસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૯) શીતજ્વર, આમ, શૂળ અને સંઘર્ષણ ઉપર—શુદ્ધ ઝેરકોચલા ત્રણ ભાગ અને લવણ એક ભાગ, આદાના રસમાં ખરલ કરી ચણીને જેવડી ઝોળીઓ કરી તે મધમાં આપવી. (૧૦) શૂળ ઉપર—ઝેરકોચલાના બિયાનું પાતાળચત્રે તેલ કઢાડી તે પાનમાં ચોપડી આપવું. ૨૬૦ ટાંકો.—સં. ચક્રવર્તિની, વાસ્તુક. મં. ચાકવત. હિં. બચુવા બં. વેતુયા. રાં. ચિલવો. કં. ચક્રવર્ત, ચક્રોતપદ્ય. ફાં. મુસેલેસ. અં. રાકબતુલ-બળમેલ. ઇં. બ્હાઈટગુજફૂટ. લાં. કેનોપોડિગમ્બોલબમ.

આ શાક ધણે હેકાણે થાય છે આ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉચા વધે છે એના પાદડા ધણા મોટા હોતા નથી. તે કામળ હોય છે ટાકાની જાણ પૌષ્ટિક છે એ

અરીજીના વજનથી જમણે આપી થોડે થોડે કમી કરી નાખવો, તેથી એ વ્યસન છૂટે છે (૩) ઉપર પ્રમાણે દુધમાં બાફેલ ઝેરકોચલાની જીભ કઢાડી નાખી ઝીણા કકડા કરી નાખી ગાયના ધીમા તળી ખાડી રાખવા એ ઉલ્હી, વાયુ, આફરો, શૂળ અને સરદીના નાશ કરે છે એની માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી મણુચ છે (૪) ઝેરકોચલા શેર ના જાણુ અને પાણીના રગડામાં માસ ૩ સુધી પલાળી રાખવા જલ સુકાવા ન દેતાં પાણી દરરોજ જોષ્ટુ જોષ્ટુ નાખતા રહેવું. અથમ કગ્તા પાકી નરમ થેસ જેવા તે થઈ જાય એટલે તેની જલ અને જીભ કઢાડી નાખવા. આ શુદ્ધ થયેલા ઝેરકોચલા સાથે સોપારી તોલો ૧, મરી તોલો ૧ તથા આમલીના શુદ્ધ કરેલ કચૂક નમ ૮ નાખી ઘાડી ઝોળીઓ કરવી એ ઝોળીઓ ધીમા, મધમા કે પાણીમાં વાડીને કચી જેથી પજી અરીજીનું વ્યસન છોડાવી શકાય છે આ પ્રયોગ આત્રી લાયક છે.

જાણના ચણીની દાળ ચમક કાઢક ખાન્ય નાખવાથી તે નણી સારી લાગે છે. ટાકામાં આ એક ગુણ છે કે જે દાણા પાકવા કઠિન હોય છે, તેમાં કેટલાક ટાકાના પાંદડા નાખવાથી તે જલદી બકાય છે ટાકો — મધુર, શીત, ખારો, ફચિકર, સારક તથા પાચક છે, અને મળામરને શુદ્ધ કરનાર, અમિદીપક, લઘુ, શુક્રપ્રદ, બલકર, હૃલ તથા જવર નાશક છે તેમજ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કાંઠ, પિત્ત તથા લિદાવત વાયુનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ — (૧) શીતળા આવાવા ઉપર — પ્રથમ ઉભરી થવા માટે ટાકાને રસ મધમાં આપવો (૨) રુચીથી બળેલના કાંઠ ઉપર — ટાકાનો રસ ચોપડાથી દ્રઢ જાન થાય છે

૨૬૧. દીપક — સં૦ તિલુકા. મં ૦ ટેલુગ્ગી. હિં ૦ તેદુ કં ૦ તુમરી, જગ-
જમર ૬૦ અખનુમ ૬૦ એલની. લાં ૦ પ્રયોરપાઇરાસ, એ પીઆપેરિમ્

દીપકના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાંદડા મોટા અને લાંબા હોય છે. એને ભેર જેવડા ફળ આવે છે અને તે લોકો ખાય છે એના પાંદડાની તથા-
કુની બીડીઓ કરે છે એ બીડીઓ પીવાથી કાળજી ખર્ચાઈ જાય છે, હૃદયમાં પીળા ડાઘ પડે છે, કકસોય થાય છે અને કફ વધે છે એવું જતાં પણ હાલમાં એ વ્યસનના ફલાંવા વધતોજ જાય છે એ વ્યસન સાધાગ્ય જીવ્ય છે, પરંતુ એથી થયેલ નુકસાન યાય છે દ્રવ્ય નાશ થાય છે, શક્તિ જતી ગહે છે તથા આખોતુ તેજ મદ થાય છે આની હાનિ જતી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુજ સારૂ છે + દીપક — તુરી, કાવી, સિન્ધ

x ટાકાની એક ચીસ નાખની બીજી જાત છે તેને રાતો ટાકા કહે છે વળી કણ્ઠશરને પણ જમથી ટાકો કહે છે

+ દીપકના ફળનો તાજો રસ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ધા ઉપર ચોપડે છે, અને ગ્રીષ્મ માણસો તેના કળ ખાય છે એના બીજને રાખી મૂકે છે ઝાડાની બીઆરીમાં એના આઠી ગુણ હોવાથી દેશી લોકો વાપરે છે ઇંગ્લેન્ડ આંધ્રધામાં — દીપકને બહુજ આહી કહેલ છે એનું મત્ત બનાવવાને માટે ફળને કચેરી દાખીને તેને રમ કહાડી તેને હાથીને ઘાટે કઠી લે છે આ મત્ત તરાર પડત જૂરા રગતુ હોય છે અને પાણીમાં થયું જલદી પીગળી જાય છે ગ્રહમાં અને ધણુ દિવસના રાત્રીમાં તે થયું ઉપયોગી છે જે પડી જવાથી નસ રહી ગઈ હોય અથવા ચામડી છોલાઈ હોય તો આ ફળનો લેપ કરવાથી સોજો ચડતો નથી. ઉપર કહેલું સત્ત્વ દર્શ આનીબાર લાઇ તેને સવાળેર પાણીમાં પીગળાવી એ પાણીની પીચકાગી મારવાથી સ્ત્રીઓની જનનેદિયમાંથી નિકળનાર સફેદ પ્રવાહ (વોળા પ્રદર) બંધ થાય છે આ સત્ત્વ બનાવતી વખતે પોલાદ અથવા લોહના વાસણ કામમાં નહિ લેવા, કેમકે રસ તેથી કાળો થઇ જાય છે ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલ સત્ત્વનો રમ લાખના જેવો હોય છે એના બીજમાંથી આંધ્રમાં લેવા લાયક તેલ નીકળે છે. કુમળા પાંદડાનું કેટલાક દેશમાં સાક વેરે છે જાલને ઝીણી વાડી ધા અને નાસર ઉપર ચોપડે છે ચરકમાં — કાચા ફળને વાત અને પિત્તને બેસાડનાર કહે છે. સુશુત્તમાં — ગ્નપિત્તનાશક, દાહનાશક પોનિદોષનાશક, ત્ર્યુ અને મઆહી કહેલ છે ફળમાંના વ્યસમાંથી કહાડેલ સત્ત્વ જૂની સમઠણી ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે.

ઉપર તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા વજુનો નાશ કરે છે એના ફળ—પુરા, લેખન, આહત, શીત સ્વાદ, ઝણ, લણ, મહસ્તભક, અગ્નિકારક, વાતકારક તથા કડવા છે પાકા ફળ:—ચુર, વ્વાદ, મધુર સ્નિગ્ધ તથા કઠ્ઠકર છે, અને નેદ, પિત્ત, રક્તરોગ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. દીઝરૂની જાણ પિત્તરોગનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) જૂઠું મરવા મારે.—દીઝરૂની જાણને ઓમૂતમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) દમ ઉપર:—દીઝરૂની ફળની જાણ સુકવી પા તેલો અસમમા નાખી પીવી

૨૬૨ ડમરો:—સં દમનક મં દવણા હિં દવના, દાના ૮૦ દવના તેં સાવિત્ર ચંદુ ૬૦ વગ્ગસીક, સ્ફમતીન અં કુસસરૂમી. ઈં વર્મવુડ, લાં આદિમિશિયા ઇન્ડીકા

ડમરાના ઝાડ વેત દોઢવેત ઉચા વધે છે એના પાદડા કાષ્ઠક ગાજરના પાદડા જેવા હોય છે, પરંતુ ડમરાના પાદડા કાષ્ઠક સાકડા હોય છે ડમરાના છાંડનો વાસ ધણી તીવ્ર આવે છે, દૂરથી વાસ સારો લાગે છે એને તોરા આવે છે તેનો પણુ ઝાડ જેવો વાસ આવે છે ડમરાનો સુગંધી પદાર્થમાં ધણી ઉપયોગ થાય છે ડમરાના ઝાડ ધરની આસપાસ વાવવાથી ધરમાં સ્થાપ આવતો નથી. +ડમરો:—તીખો, શીતળ, કડવા, પુરો, વૃષ્ય, હલ તથા સુગંધી છે અને કાઠ, વિરફીટક કડુ (ખરજ), દિશાષ, ત્રિદોષ, વિષ, કલેહ, અર્થ, બૂનબાધા, સમહણી તથા અહીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—ડમરાના મૂળ અને તેના પાદડા ખાવા અથવા રસ કાઢી તે પાવા. ઢોરાને પણુ તે આપવાથી ગુણુ આવે છે (૨) ગરબી ઉપર:—ડમરા-મરવાને રસ કાઢી તે રસ પાવે

૨૬૩. ડાલ (ડાલડો):—સં કુરા, દર્ભા હિં દાલ, દોલવડી કં વિલિ-યજુદકુલિ, ઉલ્લકુરકિ તેં કુરાદુર્વાણ, દુલ તું દલેપતિ. મલાં અતુદર્ભા લાં એક્રાપોમન નારડે ઇડિસ્

ડાલ એ એક મોળાની જાતિનું ઘાસ છે એને વેતલક લખાઈના તોગ આવે છે એ તોરા મોળાના તોરા કરતા મોટા હોય છે એને દલિણુયા કેટલાક લોક “ગણુ” કહે છે એ બે ખાદી હાથ ઉભો વધે છે એ પક્ષકર્મમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે ડાલના ભેથા નદીને કિનારે કિવા વહેજાને કિનારે થાય છે ડાલ:—શીતળ, ગ્નિકર, મધુર, પુરો, સ્નિગ્ધ, કઠ્ઠકર, શુક્રશુદ્ધિકારક તથા રજ્જોધક છે, અને કઠ્ઠ, રક્ત, રક્તપિત્ત, પિત્ત, દમ, વૃષ્ય, ચતુર્મુખ, બરિત-અળ, કબજે, અદર, રક્તોષ્ણ, વિસ્મર્ષ, ઉલ્લસી, મૂર્છા તથા અરમરમીનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળીભાગ:—શીતળ, રૂમિકર તથા મધુર છે, અને લેહ્ય, નાપ, વૃષ્ય, દમ, ઉપરસ, કબજે તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મદર ઉપર:—ડાલના મૂળ નેપાખાના ઘોવરામણુવા વાટી તે પાણીમાં ઘરાની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવુ (૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર:—ડાલના મૂળ પાણીમાં ઉકાળી પાવા. તેથી

4 મં પલેટન નિલટમા આ સિલ્લવ એક વનડમરના નાશ કરે છે તેને કં કાઠવના અને લાં આ આદિમિશિયા સિપ્પિયાનક તરીકે એકવખાવેલ છે.

મત બધ થયુ હોય તો પણ છુટે છે (૩) વાતકવર ઉપર—કાલના મૂળ, ચીકણીના મૂળ અને ગોખરનો કાઠો સાકર તથા મધ નાખી પાંચ

૨૬૪ કામર.—કામરના ઝાડ મલખારના વનોમા થાય છે એ મોટા થાય છે એમાથી જે રસ નીકળે છે તેને કામર કહે છે* રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળીઓ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. તેને બકીમા નાલ્યા પછી તેમા જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે અને તે કાઢી લે છે પછી તે ઘટ્ટ થાય છે કામર તારના દોરડાને અને લકડ કામને ચોપડવાથી તેને મળજીથી આવે છે

૨૬૫. કાંચર (લાત) —સં હિં શાલિ. મં સાળ કં ભાત ઈં પેડી. જગનમા આ ધાન્યનો સર્વ વસ્તીમા થોડો ધણો ઉપયોગ થાય છે એની ઉત્પત્તિ ધણી કરી ઉષ્ણ દેશમા થાય છે આ દેશમા એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે બગાળામા ઉચ્ચ પ્રતિના ધણી ઝીણા ચોખા પાકે છે ઇન્ડો અને યુરોપમા બગાળાથી મેકડો ખાડી ચોખા જાય છે એ છોડ હીચણથી તે માથોડુ ઉચ્ચો વધે છે એને સવ પાદડાજ હોય છે એ પાદડા પાકે એટલે એને ‘પરાજ’ કહે છે એ પાદડામાથી જોળ પોલી એક સળી નીકળે છે તે સળીના છેવટે કાચરની ઉભી બાજે છે એમા કાચર થાય છે એમા જે ઘણા હોય છે તેને ‘ચોખા’ કહે છે. કાચરમા જેટલી જાત છે તેટલી કાંચર પણ ધાન્યમા નથી આપણા દેશમા કાચરની ઉત્પત્તિ ધણી થતી નથી તેથી જરી અહીં એવી ધણી જાત પણ થતી નથી. જે કાચર તણથી ચાર સાડચાર મહિનામા પાકે છે તેને મગડીમા ‘હળવી’ કહે છે, અને જે પાચથી છ મહિના સુધીમા પાકે છે તેને ‘ગવી’ કહે છે ગરવી કાચર પહોલા નવરની જમીનમા થાય છે કમોદ, બગાળા કમોદ, પચસાળ, આખા-મોર, રામબોગ છરાસાળ કાળીસાળ, રાતીસાળ, ખેરમાળ, ચીમેજસાળ, વાકસાળ, કોષબરી, રાગવળ તથા ઇલાયચી, ઇત્યાદિ જાતિની કાચર ઉત્તમ થાય છે ચોખા એ શીતળ અને શક્ત્યુત્પાદક અન્ન છે ધણી લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાજ છે કાચરના જુદા જુદા પ્રકાર છે તેના ચોખા કરી ખાઈ લાત કરે છે લાતનું એસામણ ધણી ઠંડુ અને પૌષ્ટિક છે ચોખાનો લોટ કરી તેની દશમીઓ, ભાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનું ઉત્તમ પકવાન કેસરી લાત થાય છે ચોખાના લાડુ વગેરે બીજા પકવાનો પણ થાય છે ચોખાની કણકોને પાણી કે છાશમા રાંધી ઘેસ કરે છે. નાના બાળક રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેસ અહુ ઉપયોગી છે ચોખામા તુવરની કે મગની દાળ નાખી તેની ખીચડી કરે છે એ સાદા લાત કરતા પૌષ્ટિક છે ચોખાના પુવા કરે છે તેમજ મુરમરા પણ ખનાવે છે પરાજ દોરને ખાવાના

* અમે એક જગ્યાએ વાચ્યુ છે કે,—“ પેટ્રોલ્યમ નામના ફવાના કાળા કરણમા ગંધક મેળવી તેનો અર્ધ ખેચે છે તેને કેરોસીન (પારાફીન) તેલ કહે છે. આ પેટ્રોલ્યમ થોડા દિવસ હવામા રહેવાથી થઈ અર્ધ જાય છે તેને કાચર કહે છે” ત્યારે આ ખન્ને કાચરમા ખરો કયો હશે ?

ક્રમમાં આવે છે. ડાગરના તુસનો પશુ ઘણો ઉપયોગ થાય છે. રાયભોગ ડાગર.— ઘોળી, કાળી અને રાતી એવા ત્રણ પ્રકારની થાય છે તે સિંગ્ધ, મધુર, અમ્બિ- દીપક, બલકર, કાતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે એ એક કરતા એક શુભૃથી અધિક છે. રાતી ડાગર.—લઘુ, સિંગ્ધ, મધુર, પથ્યકારક, રચિકારક, બલકર, વર્ણકર, ચક્ષુષ્ય, અમ્બિદીપક, મૂત્રલ, શુકલ, સ્વર્ણ, હંધ તથા યુષ્ટિકારક છે, અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષા, ત્રણ, વાયુ, વિષ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઘોળા સાદી ચોખ્ખા.—રચિકર, શીતલ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, આહક, દીપન તથા મીઠા છે, અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. કાળા સાદી ચોખ્ખા મુખમાં અધિક છે. દેવડાંગર.—એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલીમુખ, કુકુટાડ અને જતુભેદ એવા પાંચ પ્રકારની છે તે પાકકાળે મધુર, શીતળ, મતસ્તલક તથા અભિષેકકારક છે એમાં કાળી વધારે શુભવાળી છે. ઉપયોગ.—(૧) ચોખ્ખા- સામ્ય પડે એવાસાર થાય છે તે ઉપર—ડાગરનું પરાળ બાળી પડે કાળો ગઝ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી દેવી. (૨) અષ્ટશુભમંડ જ્વર ઉપર—કિમિત્ત જેઠા ચોખ્ખા અને મગ એ સમાન લઈ તેમાં ચોદગણ પાણી નાખી બાફવા, બકાતી વખતે તેમાં હિંગ, સિંધવ, ધાણા, સુક, મરી તથા લીડીપર નાખી પછી તેમાંની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતા તે ઘેસ ખાવી આ મંડ જ્વરનાશક તથા ત્રિદોષનાશક છે અને તે લોહીને તથા જુખને વધારનાર, બલકર અને ખસ્તિશોષક છે. (૩) શરદાગરમી ઉપર—ખારીક ચોખ્ખા સાજો બાધી તેનું એસામણુ કોરા માટલામાં માલી મે બાધી, રાત્રે ઝાકળમાં મૂકી સવારે તેમાં સાકર નાખીને ૭ દિવસ આપવું. (૪) મૂત્રરેચન માટે—ઘોળા ચોખ્ખાના ઘોવરામણમાં સાકર અને સુરોખાર નાખીને પાવું. (૫) ભાંગ ઉપર ઉતાર—ચોખ્ખાનું ઘોવરા- મણુ પાવું. (૬) શોષરોગ ઉપર—ડાગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવું. (૭) તૃષારોગ ઉપર—ચોખ્ખાના ઘોવરામણમાં મધ નાખી પાવું. (૮) અમ્બિદંબ ત્રણ ઉપર—ડાગરનાં છેતરા (પરાળ) બાળી તેની રાખ ધીમ કાલવી ચોપડવી. (૯) ભરમક, રોગ ઉપર—ચોખ્ખા, ઘોળ કમળ અથવા કમળાશ બકરીના અથવા ભેમના દૂધમાં બાધી ધી નાખી પાવું. (૧૦) આદાશીરી ઉપર— સરોદય પહેલાં સુમારે બે મૂકી ચોખ્ખાની ધાણી મધ સાથે ખાવી અને સપ્ત રહેવું. (૧૧) મધુરા ઉપર—એક શેર પાણીમાં એક તોલો ચોખ્ખાની ધાણીનો લોટ નાખી તેમાં સોનાની અણકી અથવા મહેર નાખી તેને અણમથ કાઢો કરી પાવું. (૧૨) દાહ રામન થવા માટે—ચોખ્ખાની ધાણી અને બીડાસાકર એકત્ર કરીને કાઢો કરી રાખવા અને વારવાર બાપવું.

રૈફ. ડીકામાલી.—સં હિયુકળા. મં ડિકાલી હિં ડિકામાલી, કમ- પતિહિમ, બં હિયુવિશેષ. કં કસહન્તિ તૈં ચિલાહિન્વા, કમરૂચવા. હિં ડિકામાલિયમ, ગમ્મીમાર્ડિનિયા લાં માર્ડિનિયાસ્તુસિમ, માર્ડિનિયાગમિમ્કેશ. અં કન્ખાલ.

ડીકામાલીના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઘણું કરી કુચગાથ મેદેશમાં થાય તે કાકળુમાં અને બીજો ઘણેક ટેકણે એ ઝાડ થાય છે. એના પાકાં બાજ-

ફળીના પાદડા જેવા અને આગરે પશુ તેવાજ હોય છે એને કીસાડા જેવડા ફળ આવે છે એ ફળ અથાણામા નામે છે એ ઝાકની ડુખોમાથી શિયાળામા લીલા અને પીળા રંગનો ગમ નીકળે છે તેને “ડીકામાલી” કહે છે જગત્રી ચોક એ દુધની થેપલી કરી વેમે છે એ ગમમા ડુખોનો પશુ ભેગ કરે છે ડીકામાલી—તીખી, તીકણુ, ઉખુ નથા અમિટીપક છે અને કદ, વાડુ, મલખધ, મનના મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) પેદાપીડ ઉપર—અડ લીધુ ચીરી તેની એક ચીંટ ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો ગમ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાખલી કાડ અગાગ ઉપર મૂકી ખદખદાવવી, પછી કાદી ચૂની લેવી (૨) જાંતુ (કૃમિ) ઉપર—ડીકામાલીનુ ચૂર્ણ માકરમા નાખી આપવુ (૩) મરફી, થાક અને તાવ ઉપર—ડીકામાલીનુ ચૂર્ણ માકરમા આપવુ (૪) જનાવરની આંદીમાં કીડા પડયા હોય તેડા—ચાદીમા ડીકામાલી ભરવી (૫) ભાર ઉપર—ડીકામાલી અને કાળો બોળ (એળીયો) પાવા. (૬) બાળકની સસણી ઉપર—ડીકામાલી ગવચી અને કાળો બોળ (એળીયો) ગરમ પાણીમા વાટી પેટ ઉપર ડુટીની જગ્યા પાદ કરી બીજે મર્વ ફેંકાણે લેપ કરવા x
રફડ. ડુકરકદ—(મં વાગલી) ડુકરકદના વેસા હોય છે એ જમીન ઉપર પ્રસરે છે એની ઉત્પત્તિ ધણુ કરીને મર્વે મોટા મોટા પવત ઉપર પોતાની મેળે થાય છે પાણીયાળ દેશમા પશુ એ થાય છે એના કદ માટે બાગમા પશુ લોકો એ વસ વાવે છે એના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા હોઈ તેનુ ફીટકુ લાણુ હોય છે પાદડા વસીની કાનરીને સામસામા આવે છે અને તેના ઉપર જાળી પ્રમાણુ રેખાઓ હોય છે આ વસીને ફૂલનો ઘોસ આવે છે એના ઉપચોગી ભાગ કદ છે એ વસાના કાદાનો આકાર કાષ્ઠક ત્રણજુ જેવો અથવા ડુગ (ધવગ) ના જેવો હોય છે, અને સવગના અગ ઉપર જેવો વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પશુ કઠોર વાળ હોય છે એ ઉપરથીજ એનુ ડુકરકદ એ નામ પડેલુ છે એ કદ હાથ હાથ ઉડે જમીનમાથી મળે છે આ કદ હરજા ઉપર સાંના ગુણુકરી છે. એમા રસાયન ગુણુ હોવાથી આર્ચવૈદકમા આ કદ કણે મહત્વનો માનેલો છે લોકાના અસાન અને અનારથાથી આ ફલભ જેવાજ થયો છે મણુક માણુસો ડુકરકદ કહીને કડવા કારિંદા વાપરે છે ડુકરકદ એ મોટુ તીવ્ર ગુણુવાળુ આર્ચ છે ડુકરકદ—તીખો, કડવા, બલકર, પિત્તજ, રસાયન, શુક્રજ, દુધ્ય, અમિટીપક, મધુર, ઉખુ, વર્ણુકર, સ્વર્ચ તથા આયુષ્યવર્ધક છે, અને કાંદ, મેદ ત્રિદોષ, કષ, વાત, ક્રામ તથા મૂત્રકમ્પનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) કાંડરના વિષ ઉપર—

x બાળકને અતિસાર ઉપર પાણીમા ડીકામાલી ધસી પાવી લાન્ડવંચી કારતક સુધીના તાવવાળાને અડધા લીધુ ઉપર ડીકામાલી, મિધવ અને મરી વાટીને તે ભભરાવી દેવતા ઉપર ખૂબ મૂકી ચુસાડવાથી ૩ અથવા ૭ દિવંમજા તાવ ગમ છે આ ગુરૂદત અને અનુજીત છે

ડીકામાલીના મોટા ઝાડ થાય છે ફૂલ ઘોળા હોય છે અને પાદડા ખદ-મોગરા જેવા થાય છે એનાં સફેતમા નાઈડિસુ, રામકી આદિ નામે છે જે એ જીવમઆપે હિ મુરળા નામ આસનારીય મિષ્ટાન્ના મળ્યુ નથી.

કુરુકંઠ બે તોલા પ્રાણીમા ધસી પાવે આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે કાઝગુ વીપ ન હોય તો તે મહન થતુ નથી અને ગળુ બળી જાય છે આ આપધ ઉપર ઉતાર-થી પાતુ (૨) એકાંતરીયા તાવ ઉપર-કુરુકંઠની ઝાલ અથવા મૂળ પચરમી સુતરે હાથે કિંવા ગળામા બાધવુ

૨૬૮. કુંગળી (કંદા) — ૦ પલાકુ મં કાદા હિં ૧૦ પ્યાજ બં ૦ પેચાજ કં ઉળ્લેગરૂ તૈં નિરૂળી મલાં ૦ ઇરૂળી અં ૦ પસળ ઈં ૦ ઓનિવન લાં એલીયમ્સેપા

કુંગળી નવત્ર પ્રમિદ છે એનો રોપો હાથ સવાહાથ ઉમે વધે છે તે સીધો અને તેના પાદડા બારીક નળી જેવા હોય છે કાદાને જે બી આવે છે તે ગળાં હોઈ બદુકતા ઘરે પ્રમાણે હોય છે કાદાના મપ્પમા જે રમો નીકળે છે તેને 'નળા' કહે છે એ કુમળો હોય ત્યારે તેનુ શાક કરે છે કાદામા બે ભત છે ધોળા અને રાતો. ધોળા કદિ ઔષધમા ધણુ ઉપયોગી છે કાદામા અતિ પૌષ્ટિકપણ છે, એટલા માટે એક જહેવત છે કે "જો એ મઈનો બાધો." સર્વ પ્રકારના શાકમા કુંગળી નાખી હોય તો તેમા રવાદ આવે છે ધોળી કુંગળી:— બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, યુર, મધુર, કિચિર, ગિન્ચ, કકર ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે, અને ક્ષય, હ્રોમ, ઉલ્હી, અરૂચિ, રક્તપિત્ત, વાત, પિત્ત, કફાર્થ, વાતાર્થ, પરસેવા, સોજો તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે લીલી કુંગળી:— (હરિતપલાકુ) એના યુષ્ઠ ધોળા કાદા પ્રમાણે છે રાતી કુંગળી:—(રતો કંદા) સીતળ, સિન્ચ, અમિદીપક, યુર, તીખી, મધુર, કિચિત ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે, તથા કરે, વાયુ, સોજો, અર્થ અને કૃમિના નાશ કરે છે કાદાનાં બીજ. — વૃષ્ય છે અને દાતમાના કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:— (૧) પાળકોની આંકડી ઉપર-ધોળા કદા ભાગી સુધવા આપવો. (૨) ઉન્માદ રોગ ઉપર-ધોળા કુંગળાના રસનુ અન્ન કરવુ (૩) મરચીએ કપાળ કુમે તે ઉપર—કુંગળા ભાગી સુધવી અને કપાળ ઉપર મદનમા કપૂર ધસી લેતો લેપ કરવા (૪) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—કુંગળાના રસનુ નચ કરવુ (૫) મહાઅતી (કોલેરા) ઉપર—એ બે ધડીએ કાદાનો રસ પાતા જવુ (૬) કોલેરાએ ઉપદ્રવ ન થવા માટે—રાતે બોળન કર્યા પછી કુંગળાના રસમા અણુ એટલી ઘીગ ધસી તેમા વરીઆળી ૧ માસો અને ધાણ ૧ માસે નાખી તે પાવો (૭) બાળકોને ચોડસી (મરચી અથવા અપચો) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર—કુંગળાનો રસ પાવો. (૮) વિંછીના ફર ઉપર:—કુંગળાનો બે કડક કરી ચોળવા (૯) ગરચીની લુખ ન લાગવા માટે:—એક કુંગળાને પાસે રાખવી એટલે લુખ લાગતી નથી. (૧૦) તંબાકુ ચાકી હોય તો, —કુંગળાનો રસ પાવો. (૧૧) ગરચી ઉપર—પાણી કુંગળી, છૂંદ અને ખડીસાકર એકવ વાટી તેમા ગાયનું શી બે તોલા નાખી આપવું. (૧૨) અમ્બલિતથી બળામાં બળતરા થતી હોય તો:—ધોળા કદા બારીક ચીરી સુથારે નવદાક અથવા મીઠા હડીમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાખી આપવો.

(૧૩) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—કુમળીનો રસ મધ સાથે આપવો. (૧૪) ભગ્નરીના ઢંરા ઉપર—કુમળીનો રસ ચોપડવો (૧૫) બાળક જલદી વધવા માટે—કુમળી અને ગોળ હમેશા ખાવાથી બાળક જલદી ઉચ્ચ વધે છે. (૧૬) આમરકાને માટે—કુમળી બારીક ચીરી ચાર પાચ વખત ઘોષ નાખવી અને તે ગઢાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી (૧૮) ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) માટે—કુમળી કાપી ઘોષ દહીં સાથે ખાવી અને તેનોજ કાપ અથવા કુમળી બારી બારીક વાટી તેમા ધી નાખી ગોળા કરી ફૂટી ઉપર બાંધવો એકલી કુમળી ખાવાથી પણ ગરમી અટકે છે (૧૯) આખે ફૂંધ લાગ્યું હોય તો—કુમળીના રસમા ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આખમા ઢાલવી તથા રક્તચંદન (ગતાદળી) ચમી આખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) પુરુષત્વ ગમ્ય હોય તો—ઘોળી કુમળીનો રસ, મધ, આદુનો રસ અને ધી, એ એકત્ર કરી પ્રાત કાળે ૨૧ દિવસ આપવું, જેથી પુરુષત્વ આવશે (૨૧) જખમે દુઃખ થતું હોય તો—કુમળી કાપી ધીમા તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર બાંધવી (૨૨) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરફાત ક્ષય ઉપર—કુમળીનો રસ છ માસા, ધી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા, એકત્ર કરી દરરોજ સવાર સાંજ અને વખત લેવું, અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કરેલુ ફૂંધ સાકર નાખી પીવું એ પ્રમાણે મહિના બે મહિના આપવું (૨૩) અપરમાર ઉપર—ઘોળી કુમળીનો રસ નાકે પીવો (૨૪) કમળા રોગ ઉપર—ઘોળા કુમળી, ગોળા અને તેમા થોડી હળદર નાખી સવારે અથવા સાંજે ઉધવા મમ્બે ખાવી (૨૫) સળેકમ ઉપર—ઘોળી કુમળી કાપી નાકના બન્ને છિદ્રથી સુધવી (૨૬) બાળકોને ગળું પડવાનો આભર થાય છે તે ઉપર—ઘોળી કુમળી બારી બારીક વાટી તેમા ગાયતૃ ધી નાખી વડી કરી તાળવાપર મૂકી ઉપર એરડાના કુમળા પાદડા મૂકી ૩ દિવસ બાંધવું દર-રોજ સાયકાળે કુમળીની થેપલી કાઢી નાખી માથું સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવાપર ગાયતૃ ધી ચોપડવું તથા ઘોળી કુમળીનો રસ કાઢી તેમા થોડું જીરૂ અને ખડી-સાકરની જૂકા નાખી તે પાવું (૨૭) ગરમીની લુખ લાગે છે તે ઉપર—એક ઘોળી કુમળી બાંધવી અને બીજી લીલી કુમળી લાઇ તે બન્ને બારીક વાટી તેમા જીરાની જૂકા બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા, એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું (૨૮) વેળ, બદ, ગાઠ વગેરે પકવવા માટે—કુમળી બારી વાટવી અને તેમા ધી અને હળદરની જૂકા નાખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલુ ગરમ પોટીસ બાંધવું. આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે (૨૯) આંખો આવે છે તે ઉપર—કુમળીનો રસ આંખોમા નાખવો (૩૦) ઠોડાને શે બા-ગેગ (ઠોડાના નાકમાંથી લીટ પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર—ઘોળી કુમળીના કાઠા સાત અને ગોળ પાંચેર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવડાવવું અને ધણા દિવસનું જીવું કપાસિમા કાઢી નાખેલુ ૩ લાઇ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક

×દરદિન પાંચેર કુમળી પાંચેર ધીની સાથ, સેવે સ્વેત પ્રભાતમા પુષ્ટિ પામે ધાત. પુષ્ટિ પામે ધાત સરીર પણ પુષ્ટ થવાશે થાય અથ બળવાન, શુદ્ધ દિન સાત ખવાશે કહે પ્રાગજી એમ દરદેથી બચશે દરદી, કાઠ ધી સાથ, મેવશે નર જે દરદી

વાસજીમા અમિ લાવવો અને તેમથી નીકળનારી ધૂણી તે ઢોરના આસપાસે મસ્તકમા જઈ શકે એવી રીતે તે દેવતામા નાખેલું કે ઢોરના નાક આગળ ગચ્છ દિવસ ધરવું (૩૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર—કુમળી ત્રીણી ચીરી જાળડીમા સુકવવી. પછી તેમા તલની જુકા ૧ માસો અને ખાડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિલ સેવન કરવું (૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર—ઘોળી કુમળી ત્રીણી ચીરી મીઠા દહીંમા મેળવી તેમા થોડી સાકર નાખી ખાવી (૩૩) દાઢ દુખતી હોય તે ઉપર—કુમળીના બી ચલમમા નાખી પીવા અથવા એકલાજ દાઢમા રાખવા. x (૩૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—કુમળીનો રસ, સાકર અને બી નાખી આપવો.

૨૬૯. ઢોર આંખો—ગોમાતક પ્રાતના રાતમા અનેક તરેહના ઝાડ છે. તેમા ' ઢોર આંખો ' કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે તેને માર્ગશીર્ષ મહિનાને સુમરે આખા જેવા ગોળ ફળ આવે છે તેની છેવટે નાની અણી હોય છે. એ ફળ પાકે એટલે ગળમટા થાય છે કેટલાક લોક એના રાચતા કરે છે.

૨૭૦ તગર—(સં પિડિતગર મં હિં તગર) તગરના ઝાડ ધણીજ મોટા થાય છે તગરના પાદડા લાખા હોય તેને છેડે અણી હોય છે એનો વિસ્તાર ધણીજ મોટો થાય છે તગરમા ' એકેરી ઘોળી ' અને ' ફુહેરી ઘોળી ' એવી બે જાત છે ફુહેરી તગરના પાદડા જરા કાળા રંગના હોય છે એને ' મીઠી તગર ' કહે છે એકેરી તગરના ફૂલ પારિજાતકના ફૂલ કરતા કાષ્ઠક મોટા હોય છે તેને પાચ છે પાખડીઆ હોય છે. એ ફૂલને લાખી દાડી હોય છે. એના ફૂલનો માત્ર સવારે કાષ્ઠક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરના ગુણ માઠી તગરના જેવાજ છે ઉપયોગ—(૧) મસ્તકરૂળ ઉપર—તગરના મૂળીઆ ધસી લેપ કરવો.

૨૭૧. તગરગઢોડા—(સં તગર) તગરના ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે એના મૂળીઆને " તગરમૂળ " કહે છે. તગર એ લાલુ સુવાસિક હોય છે એનો ધૂપમા ઉપયોગ કરે છે તગરમૂળનો રંગ કાષ્ઠક ઊંઝણી જેવા હોય છે સુવાસિક ઊંઝણી અને સુગંધી પદાર્થોમા એનો ધણી ઉપયોગ થાય છે તગર—શીતળ, પચ્ચકર, કકડુ, મધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાષ્ઠી તીષ્ણ, તુર તથા વિપન્નશક છે, અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તલેપ, ભૂત-આદ, અપ્તમાર તથા જૂતખાધાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પ્રલોપક સ્નિગ્ધાત ઉપર તગરદિ કાઢો—તગર, આસોદ, કુલ, રાખાકુલી, દેવદર, કકડ, બ્રહ્મી, જટામાસી, નાગરમેશ, ગરમાળા, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

x કુમળીના ત્રીણા કકડા કરી તે તલના તેલમા મેળવવા, પછી ધૂઆદ રહિત દેવતાથી હરેલી એક થાળીમા તે કકડા નાખી ઉપર પહોળા મેલવવું, ત્રીણે ત્રીણ હિંદ પાડેલું હાડલું કીક વાળવું, એટલે તે હિંદમાંથી કુમળીના ધૂઆદ નીકળશે. તે હાડલે મેલેડુ અપાડી રાખી તે ધૂઆડો ચલમની માફક ચૂકીને એક પાણી હરેલા વાસજીમા યુક્તે આગ વારવાર કરવાથી દાઢમાના કીક નીકળવા નજરે પડશે અને દુખતી દાઢ સાત થશે. કાષ્ઠક કાષ્ઠ કુમળીની જગ્યાએ એકીએ બીજાં બીજાં વાપરીને પણ એજ મુજબ પ્રયોગ કરે છે.

સંકેત. તજ્જ - ૧૦ તવ્યા. ૫૦ દારમિની. ૨૦ હિ. ૩૦ તૈ. ૧૦૪, દાલ-
ચીની. તા. ૦ કચાપતે તુ. ૦ ઇજ્જ. મલા. ૦ કરુવા ફા. ૦ માર્ચિની. ૨૦ માલીયા.
૦૦ સિન્ધમન પાક લા. ૦ મિનામેમ ઝિઝાનિડમ.

સિંહલદીપ (સિલાન કે લકા) કુઝીન, ચીન, સુમત્રા ગંગા અને મલ-
બાર વગેરે દેશમા તજ્જનુ વાવેતર થયુ મોટા પ્રમાણમા થાય છે એ માધારણ
જિવાઈનુ ઝાડ છે એ ઝાડ મલબારી તજ્જના અથવા તમાલ તજ્જના ઝાડ કરતા
આડુ થાય છે એના ફળ પણ મોટા હોય છે પરંતુ વિશેષ ડીને આની ઊલ
તમાલની ઊલ કરતા પીળાશ પડતી અને વધાર સુગંધિ હોય છે એના પાદડા
કાંઈક લળગેળા હોઈ મોટા હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ રંગાઓ હોય છે
પાદડાં કાંઈક સામમા હોય છે પાદડા તમાલપત્ર જેવા પરંતુ તેનાથી મોટા
હોય છે. પાદડા સુક્યા પછી તેમાથી લવગ જેવા વામ આવે છે ઊડની દાડ-
લીઓ ઉપર ઘોળા રમના ફૂલો આવે છે તેમાથી યુલાયના ફૂલો જેવા વાસ
આવે છે ફળ કરમદા જેવા આવે છે તેનુ તેલ કઢાડ છે ફળનો અર્ક અને
અત્તર પણ બનાવે છે આ વૃક્ષની ઊલનેજ તજ્જ કહે છે હિંદુસ્તાની લોકો
એની ભડી ઊલને તજ્જ અને પાતળી ઊલને દાલચિની કહે છે તજ્જની અનેક
ભેદો છે એમ સાબળીએ છીએ ચાચ, ગંધવલક, દાઆમકવરક દત્તાદિ તેમાથી
એક ભતતુ વૃક્ષ હકત સિંહલદીપમા યુરોપિયન હિંદિજ વર્ણન કર્યાંએને મળેલ
છે. નિષ્પટકતાએ એને “ સિંહલી ” એ નામ આપેલ છે એ ઉપરથી સિંહલ-
દીપમા આ વૃક્ષ યજ્ઞ અને જાનિમા બુદ્ધુ કરો એની ઊલને ધૈરજી લાખમા
ક્રિસ્તિય પાર્ક (ઊલ) કહે છે ડેક્ટર બર્ડવુડ કહે છે કે આ જાત હિંદુસ્તાનમાજ
મળે છે કશિયાના ઝાડા પશ્ચિમ ચીન અને જાપાનમા પણ છે તેની ઊલ મલ-
બારી તજ્જ કરતા ભડી હોય છે મલબારી તજ્જનેજ તજ્જ કહે છે વેપારી પામેથી
જે મળે છે તેના ગોળ વળેલા છ છ ઈંચ લંબાઈના ડકડા હોય છે કશિયાની
ઊલ ઝીણી તજ્જ કરતા વધારે મીઠી હોય છે ઝીણી તજ્જમાથી અને કશિયાની
ઊલમાથી ચીનમા તેલ કઢાડે છે તે અહીં દીનના ડામા આવે છે આ બન્નેની
ફિંજતમા જમીન અપસમાનનો ફેર હોય છે ઝીણી તજ્જનુ તેલ કાણુ મોણુ હોય
છે તજ્જના જેવી પરંતુ યજ્ઞમા બુદ્ધિ એવી બીજી ત્રણ ચા. જાત ભવા અને
અભિયના બેટમા મળે છે તેજપત્ર, તમાલધ્વજ અને નીલપત્ર આ તેમાનાજ છે
જવા બેટમાથી વેપારીઓ એને સિંહલદીપમા લાવલા છે, એમ વિનિયસ સાહે-
બનુ કહેવું છે. પરંતુ રાજનિષ્ઠકારે આતો ઉલ્લેખ કરલ છે તે ઉપરથી આ
પ્રાચીન હોષ તેનો સૌથ જ્ય લોકો પહેલાજ મળેલ હતો સુત્રતમા એ શિંગ
વિરેચનમા મળેલ છે. રાજનિષ્ઠકારે સિંહલ, સંજવલક, બહુમંથ એ નામના
વૃક્ષ બુદ્ધિ આથી તમાલપત્ર એ એના પાદડા છે એમ લખેલ છે કડવા લવગ
અથવા બેજાવર એ એક ઝીણી તજ્જના ઝાડનીજ જાત છે અને નેજાતર કાળક
પ્રતતમા, ખડાવાના ઝાડ ઉપર તમા ચાવણકેરમા જગલમા પણ થાય છે એમ
ડે. ૦ મન્નિયો સૌથ છે. સિંહલદીપમાની તજ્જ જિતમ છે તેનો રસ ધીરો પીણ
અને લગભગ ‘ વનીજન ’ સોષા જેવો હોષ તે પાનળી સુવાળી અને ચમકદમ

હોય છે તજનુ તેજ ઉત્તેજન હોઈ દતશળ, પેટનુ ચમ્પ, હવનુ અહનુ, એ વિઝારો ઉપર પણ ગુણકારી છે એ પાણીમા નાખવથી જુડે છે “જલે વિલ્લં દિ મલ્લજિત” એમ આત્રય (હારીત) સહીતાનુંજ વચન છે

સિ હલર્હાપમા તજના ઝાડની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે ત્યાં આ ઝાડના મોટાં અરણ્યાં છે તજના ઝાડ ત્રણ વર્ષના થાય એટલે તેની છાંય કઠી તડકાવા સુકવે છે, તેને તજ કહે છે તેની ઝુડીઓ બાધી બેઝે છે એ ઝાડનાં જળનુ, તજનુ અને ફળનુ તેજ કાઢે છે પરંતુ ફળનુ તેજ સ્પર્શ હોય છે તજ મસાલામા બહુ આવે છે તજ વાતનાશક છે તજ નાખવાથી પટાચોંઘા થયો રચાદ મળવે છે તજનુ—તીખી, પિત્તલ, મીઠી, કઠણ્ઠિકારક, લઘુ, રક્ષ, કડવી, અસ્તિસાથક તથા ઉષ્ણ છે અને ક્રે, ઉચ્છ્રી, વાયુ, ઉષ્નરસ, ખરબ, હૃદયોગ, અમ્લમ્લપ્રતિભાજ, પીનસ, વિષ, શુક્ર, અર્થ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે પાતળી છાંયની તજ.— મીઠી, કડવી, અહુ બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને વાયુ, પિત્ત, તથા તથા મુખરોપનો નાશ કરે છે ઉષ્ણજા (૧) કાર્ત્તવિકાર ઉપર—તજનુ તેજ એળણુ (૨) પિત્ત બર્ધ ઉલ્હટી થતી હોય તે ઉપર—તજનો કાંઠો પાવે. (૩) સ્પર્શ-લીલી માથું લાલું દુખણું હોય તે ઉપર—તજ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવે અથવા તજનો અર્ક કાઢી એળવે. (૪) અર્ક કાઢવાની રીત—એક વાકડી ઉપર કપડુ બાધી તે ઉપર તજની જુડી નાખવી. તે ઉપર અજઞ્ઞા પાદડા મૂકી તે ઉપર દેવતા મૂકવા, એટલે વાડકીમા તજનો અર્ક પડે છે. (૫) વાતસુદન ઉપર—તજ, વરીઆળી, એરેસ્ટ અને ક્યેબરા, એ સમ જાએ લઈ તેનો અઢો કરી પાવે (૬) શૂળશુક્લ આશ્મતિસ્કર ઉપર—તજ દોઢ માસો, બીજાનો મર્ચ ત્રણ માસા અને ચણ દોઢ માસો એનુ ચૂર્ણ ગોળ સહિત દહીંમા આપવુ, એટલે જલ્હટી ચુલ્લ થાય છે

૧૭૩. તળાકુ (તમાકુ)—સં તામ્રદ, ક્ષારપત્રા. મં તળાકુ. હિં તમાકુ. બં તમાકુ. હાં તળાકુ અં તળાકુ ઇં હન્ડિઅન્ડા ટોળાઠા, ટોળેઠા. લાં નેકાટીના ટોળાક

તળાકુમા કાળી, જગદા આદિ જાતો છે એના છુપ મર્ચ દેશમા થાય છે તળાકુના ઝાડ સુમારે કાચેક ઉચા વધે છે એને વેત દોઢવેત લખાજના પાદડા આવે છે તળાકુ કાપી લીધા પછી જે ઝાડ ગ્રહે છે તેને પશુ પાદડા ફૂટી પી આવે છે. એ પછી આવેલા પાદડા નિકૂપયોગી હોય છે તળાકુ ધણુ કરી મર્ચ પ્રાપ્તમા થાય છે તળાકુ એ એક હલકી જાતની કેક છે, પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ષે લાંબા રૂપાંબનો ઉપયોગ મધ મગધરને ધણેજ દાયદો થવા લાગ્યો છે તળાકુ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે, પરંતુ માણસાએ તેનો અનેક પ્રકારે નિર્જીવ ઉપયોગ કરી તેનો ખપ વધારેલો છે કેટલાક છીકણી કરી સુધે છે, કેટલાક ખાચ છે અને કેટલાક પુત્રપાન કરે છે પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા મોઝાજ મળજો. એ વ્યવસ્થાથી માણસોને ઘણુ નુકસાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમા આવવુ નથી તળાકુ ખાવાથી મોમા દુર્ગંધ આવે છે, દાંતને નુકસાન થાય છે, ક્રે થાય છે, આખોને નુકસાન થાય છે અને પિત્ત વધે છે. એ પ્રમાણેજ

પીવાથી જાતીમા કદ ઉપન થાય છે અને કાળજી બળી જાય છે તથા આનારો
માં થૂંકી તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર કહેવત છે કે “ હગનારની માડ અને
તથાકુ આનારનું મોં એનો નિયમજ નહિ. ” એટલું એ અમગળ અને ગદુ
વ્યસન છતાં આધુનિક કાળમા એ વ્યસનની નિરર્થક બહાઈ ચાલી ગઈ છે એ
વ્યસન બ્યારે બધા માણસો છોડી ત્યારે દેશનું ધણું ઇકત થશે. તથાકુ —
પિત્ત, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અસ્તિશોષક, મદકર, આમક, કડવી, દ્રષ્ટિભાવકારક, સારક,
ચામક, તીખી, ફ્રિકર તથા વાતાનુલોમન છે, અને કદ, ઉષ્ણ, દમ, વાયુ,
ક્રોધનો વાયુ, કૃમિ, દત્તરોગ, શુક્રરોગ, દ્રષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ, વીંછીનું વિપ તથા
સોજનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ — (૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે —
તથાકુ ઝીણી કરી ચાકમા ભરવી. (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર — તથાકુના પાદડાને
સિંધારસ ચોપડી બાધવા, કિવા કાચકીમાનું મગજ એરડોલમા ખગલ કરી
તથાકુના પાદડા ઉપર ચોપડી તે પાદડા બાધવા. એ યોગથી સર્વાંગે ચર ચર
થઈ ઉલટી થાય છે ધણીજ તરદી પડે તે તે છોડી નાખવા અને વળી ફરીથી
બાધવા એથી કરી બે દિવસમા અડ દેઠાણે આવે છે તથાકુના પાદડા એકલા
પણ બાધવા (૩) મધમાખી વગેરેના ડંખ ઉપર — છીંચી કિવા ઝીણી
કરેલી તથાકુ ચોપડી (૪) પીનસ રોગ ઉપર — જુની છીંચી સુધવી
(૫) આદાશીથી ઉપર — તથાકુમા પાણી નાખી કપડાણાં કરી તેના બે ટીપા
નાકમા પાડવા, અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવું (૬) સર્પના વિષ
ઉપર — તથાકુ પાણીમા મેળવી ગર પાણી વસ્ત્રમાળ કરી ગંખવું અને ઘડી
ધડીના આતરે દર વખતે માત માત તોલા એમ બે તણ વાગ આપી ઉલટી
કરાવવી. આ આપક પાચ છ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે (૭)
વીંછીના વિષ ઉપર — તથાકુ પીવાની ચલમમાનો કીડા ખાવાના પાનના
ખીડમા થોડો ખવરાવવો (૮) જૂ અરવા માટે — તથાકુ પાણીમા મેળવી તે
પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાટો બાધવો બે પ્રહર પછી પાટો છોડી ચરીકાનું
શીણ ચોપડી સ્નાન કરવું, એટલે બધી જૂ મરે છે

૨૭૬. તમાલવૃક્ષ. — સં ૨૦ તમાલપત્ર હિં ૦ તેજપાત બં ૦ તેજપાતા
કં ૦ પત્રક તૈં ૦ આકુપત્રી ઇં ૦ ફેલીઆમાલાબાથી લાં ૦ મિનામોમનટમાલ. કાં ૦
સાદમ્ ૦ સાંજિજ

જેવા તળના ઝાડ હોય છે તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે તમાલવૃક્ષ
સિંહલદીપમા ધણું થાય છે એના પાદડાને ‘ તમાલપત્ર ’ કિવા ‘ તેજપત્ર ’
કહે છે તમાલપત્રનો મમાલામા તેમજ આપધોમા ધણો ઉપયોગ થાય છે તમાલ-
પત્ર તસુલર પહોળા હોય છે અને ચાર પાચ આગળ લાંબા હોય છે તમાલ-
વૃક્ષ — મધુર, બલકર, વૃષ્ય, ગુરુ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે, અને શ્રમ, ફઠ,
કદ પિત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે

૨૭૫ તરદી — (સં ૨૦ રક્તખીજકા મં ૦ તરદી. કં ૦ રેહંડે.) તરદીના
ઝાડ મેથોડા ઉચા વધે છે એના પાદડા ખીડાએલા અને લાંબા હોય છે
તરદીને લાલ રંગના ફળ આવે છે એ ઝાડને કાટા હોય છે તરદીના ઝાડ સોલાપુર

માત્રા પ્રજ્ઞા થાય છે તરદી—મધુર, કડવી, ગુર, બલકર અને કફનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) કંઈ ઉપર—તરદીની બલનો કાઢે મધ નાખી પાવે.

૨૭૬ તરણુચ (કળીંગા)—સં કાલિંગ મં કલીંગડ, તરણુજ હિં તરણુજ. બં તરણુજ કં બચ્ચગાહ, કાલેયુ. તેં તરણુજ, પુજકાયા, કારણુજ કાં હાલવાના બં બતી તું બચ્ચગે મલાં વતક તાં કામદી ઇં વાંદર-મેલન. લાં વલગેરીસ સાંદલસ.

તરણુચના વેલા થાય છે એમા બે જાત છે એક કાળી હોષ ગોળ અને બીજી ઘોળી અને લાખી હોષ છે ઘોળી જાતના તરણુચ જેને 'કાળીંગડ' કહે છે, તે મોટા અને મીઠા હોષ છે એના પાદડાંને પાચ ખુણા હોય છે દરેક ખુણાની વચ્ચા દોઢ આંગળ ખાવો હોય છે તરણુચ કોળા જેવડા થાય છે. તરણુચ ઠંડા છે કુમળા તરણુચનું સાક સાડ થાય છે મારવાડ, મધુરા, દારકા વગેરે રથજે કિંકૃષ્ટ તરણુચ થાય છે એને 'તરણુજ' પણ કહે છે * તરણુચ—ચીતળ, બલકર, મધુર, તૃષિકર, ગુર, પુષ્ટિકર, મલસ્તબક તથા કફકર છે, અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે એના પાદડા કડવાં અને રક્તવૃદ્ધિકારક છે ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતાને માટે—તરણુચના બિયા વાટી તેના મગજ અર્ધાં તોલો અને ખડીસાકર અર્ધાં

* કાળીંગાનાં ખેતરો બહુધા નદી પાસે અને રેતાળ જમીનમા હોય છે કાળીંગામા મુખ્ય બે જાતો છે લાલ અને ઘોળી લાલની અદરનો ગરજ રાતા રંગનો અને ઘણેજ ઠંડા તથા મીઠા હોય છે કોઇ કોઇ તો એને લાલ એજ નામથી પણ ઓળખે છે બીજાનો ગરજ સફેદ હોય છે એમા ઠંડાશ એટલી અધી હોતી નથી, તોપણ તે મીઠા અને ઠંડા હોય છે કુમળા (કુણા) હોય ત્યાં સુધી લોકો એનું શાક અને કઢી કરીને ખાય છે પાક્યા પછી સ્વાદને માટે ઘણાક લોકો એના ગરબને ખાય છે એનામા તૃષા થાત કરવાનો ઉત્તમ ગુણ છે તેથી મુસાફરો ખેતરોમાથી તે લઈ ખાઈ શાત થાય છે એ બહુ ખાવાથી મગજને સિથિલ કરી શુદ્ધિનો નાશ કરે છે એથીજ એને 'કટલાક' લોકો કુમતીયાં નામથી પણ ઓળખે છે એ માથાના વાળને ઊભા ચીરી ડુકા કરે છે એના બીજને કળીંગો કહે છે એને પણ કટલાક મીઠુ ચડવી શેકીને ખાય છે એના બીજના રથ પ્રમાણે બે ત્રણ જાતો જોવામા આવે છે.

કાળિંગાની કળીંગોતેલ તેલ કલાડવાની રીત એવી છે કે, એને પાણી પીવાની બતકમા ભરી તેને મજબૂત ધ્રુવ મારી તેમા ત્રીણ કાણ પાડી, એક પીતળની તપેલી જમીન અદર ઉડો ખાડો ખોદી તેમા ઠેરાવી, તેના ઉપર તે બતક ઉંચી વાળી રાખી તપેલીમા ધૂળ ન પડે તેમ ચાકસી કરી માત્ર બતકનાં છુદા ઉપર જાણુનો તાપ આપવો. એટલે અદરની કળીંગો બળી જઇ તેલ એ તપેલીમા ઉતરશે. તપેલીના ધ્યાને સંકડા મોનો લોળ હશે તો વધારે માફક આવશે. આ તેલ જનાવરોના ક્ષતમા પડેલા કીડાને સત્વર નાશ કરનાર છે એટલુજ નહિ પણ મનુષ્યને પણ એ એટલુજ હિતકારક છે નહિ ૩/૧૧ (ભર નીંગળ) ગુમડા લાખડોળ શાત પડે છે. ખરેખર એ આપણું સ્વદેશી અચડાક્રોમ ડિવા કાર્યાનિક એસિડ છે.

તોલે એકન કરી ખાતુ. (૨) હાલ ઉપર—તરણુ આવા. (૩) મૂત્રકૂંદ્ર ઉપર—તરણુના ગર્ભનું પાણી પાસે કાઢી તેમા ખડીસાકર અને છરાનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) હંદ્રિયમાં આવી પડે છે તે ઉપર—તરણુની ચોખડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમા પાસેર ખાડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કહારેલી ડગળી પૂર્વવત બેસાડી તે આંકળમા રાખવું અને સવારે તેમાનું પાણી પાવું. એટલે હંદ્રિયની ચાદી, ફાલ્લી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા એ વિકારનું શમન થાય છે.

૨૭૭. તલ્લ—મં ૦ દિ. ૦ તિલ. મ. તીળ ૬૦ એલુ તૈ ૦ નોખલુ. તા ૦ એલ, નુચુ. ૫૦ હિર, એ-મે. મલા ૦ કરેલુ ૬૦ કુજદ ૫૦ મીમસીમ. ૬૦ સિસમનૈજર સીસ લા ૦ સિસમેધમીક.

તલના આડ સુમારે બે હાથ ઉચા વધે છે એનો ગરબો વેત દોઢ વેત ઉચો વધે છે ત્યારે તેના પાદડાની બાહુ કરે છે તલમાથી તેલ કાઢે છે તેનો ખાળ માણસોને અને દોરાને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે તલ પાષ્ટિક છે. તલનું તેલ ખાવાના સર્વ લેભોમા ઉત્તમ છે જગલી અડદ, જગલી મગ અને જગલી ચણા (ફરવતી) પ્રમાણે જગલીતલ કરીને જગલમા એક આડ તલના આડ જેવું થાય છે એ જગલી આડ પણ આયુષના ઉપયોગમા આવે છે તલમા કાળા અને ઘેળા એવી બે જાત છે તલ્લ—અલકર, ગ્નિગ્ધ, ચુર, અગ્નિદીપક, સ્તનમા દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેમોને હિતાવહ, અલ્પમત્રકારક, વ્રણ વિષે પથ્ય-કારક, આહક, તુગ, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શવડે સીત, મતિપ્રદ, હાતેને હિતકારક, વર્ષુકર તથા કફકારક છે, અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે કાળો તલ—ચુણામા અધિક છે ઘેળા તલ—હીન ચુણુ છે રાતા તથા અરુણ તલ ચુણામા હીન છે તલનું તેલ વ્રણશુદ્ધિ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રા-જાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને હાલ ઉપર—તલની મોટીઓની અથવા ખાળની રાખ આપના દૂધમા મેળવી તેમા મોડુ મધ નાખી પાવું (૨) તાડુલ્લપિકકા ઉપર લેપ—ગોમુત્રમા તલનો જુનો ખાળ કાલવી લેપ કરવો (૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર—તલનું તેલ ચુનાના નિતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાધવી; અને વાગવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલના ટીપા પાડતા જવું, એટલે તત્કાળ રોગીને સુખ જણાયે અથવા મિશ્રણનો મેદાના પીછાવડે લેપ કરવો. (૪) અલકાવ આવવા માટે—તલ, ચુદા અને વરીઆળીનો કાઢો કરી ગોળ નાખી ત્રણ દિવસ પાંચ અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવા (૫) ચુખપાકના ચોગથી કાંત હાલે છે તે ઉપર—સિધવ અને તલના તેલના મેગળા મોમા રાખવા (૬) અપરમાર (ગાતા) ઉપર—તલના તેલમા ગોમ (કાનખજુરો) તળી કાઢવો, અને તે તેલ એકેક ટીપુ નાકમા અને કાનમા પાડવું, એટલે મ.થા માહેના કીડા નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે (૭) આદારશીશી ઉપર—ગોળ અને લી એકત્ર કરી ખાવા અને દૂધમા તલ અથવા તેલ અને વાવડીગ વાડી તેનો લેપ અસ્તક ઉપર કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા આદારશીશી બંધ થાય છે (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર—તલનું તેલ અને ખાડેલા તલ, ગોળ અને આકાંતનું દૂધ, એ મગલમે લઈ એકત્ર કરી ખાવાથી વિષ ઉતરી નશ છે.

(૯) ધતૂરાના વિષ ઉપર—તલનુ તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવુ.

(૧૦) પિત્તથી આપ્તા શરીર ઉપર ફેદલા ઉઠે છે તે ઉપર—તલનુ તેલ બે

પૈસાભાર, અરીસી ૧ પૈસાભાર અને પાંચ રાઇના દાણા નેટલો માણુ, એ સર્વ

ગરમ કરી ફેદલા ઉપર ચોપડવા અથવા સર્પની કાચળીની રાખ તલના તેલમાં

ખરસ કરી ફેદલા ઉપર ચોપડવી (૧૧) પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર—

તલના પાદડા પાણીમાં પલાળી, ચોળી, તે પાણી સાકર નાખી જલદીથી પાઇ

દેવુ વાર થાય તો તે પાણીનો મોડો મધાઇ વ્યર્થ જશે (૧૨) ગર્ભસ્થાવ

થવાની ખાડા હોય તો—તલ અને પશ્ચાદ્ય મમલાગ લઈ એકત્ર વાટી સાકર

માં આપવુ (૧૩) રક્ત-મૂળવ્યાધિ ઉપર—તલ વાટી માખણમાં મેળવી

ખાવા (૧૪) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્થાવ ઉપર—તલ, જવ

અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવુ. (૧૫) અરમરી અને શુક્રારમરી

(શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે પથરી થાય છે તે) ઉપર—તલની સોડીગોની

રાખ મધમાં નાખી આપવી (૧૬) આગકની રક્તસમૃદ્ધિ ઉપર—

માખણમાં થોડી તલની જુકી અને માકર નાખી આપવુ (૧૭) તિડીક

પ્રમેહ (તર્લૂખીયા પરમીયા) ઉપર—તલના તાળુ ફૂલો માગે લાવી અધશિર

પાણીમાં સુમારે ૫૦ ફૂલો પલાળી રાખવા અવારે તે ફૂલો સળાવડે હલાવવા,

ઝેટલે પાણીનો જાડો બોળ થશે પછી તેલ માહેના ફૂલો કાઢી નાખી તે બોળ

સુમારે ૪ તોલા લઈ તેમાં સાકર નાખી પાંચ એ પ્રમાણે બે વખત તાળે

બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવે (૧૮) તિડીક પ્રમેહ ઉપર—

જાગલી તલની લાજી સુકવી રાખવી અને રોજ રાત્ર એક પૈસાભાર કાચના

વાસણમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાત કાળમાં તેજ પાણીમાં તે લાજી

મસળી વચ્ચમાળ કરી સુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઈ તેમાં જીરૂ અને

સાકરની જુકી નાખી એક વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવુ (૧૯)

માંકડનો નારા થવા માટે—તલના ઝાડ ઉપર એક જાતના છવ હોય છે

તેને 'માંકળા' કહે છે તે સુદા ઝાડ બાંધી લાવી ધરમાં મૂકવુ, તે માંકડને ખાઇ

જાય છે જાણુસને કંઈ ઇળ કરતા નથી (૨૦) રક્ત ગુદમ ઉપર તથા

અડકરેવ અથવા માટે—તલનો કાઢો કરી તેમાં સુડ, મરી, લીડીપીપર, હિંગ

અને બારબરળનુ ચૂર્ણ નાખી તે કાઢે પાંચ (૨૧) રક્તાતિસાર ઉપર—

વાટેલા કળા તલ એક લાગ, સાકર બે લાગ અને ગકરીનુ દૂધ ચાર લાગ,

એકત્ર કરી તે પાવુ (૨૨) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર—તલના ફૂલો ખાર,

અથ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવુ (૨૩) વાળા ઉપર—તલનો

બોળ કાજીમાં વાટી લેપ કરવો

૨૩૮. તવખીર વૃક્ષ.—સં ૬૦ તવખીર મં તવખીર, તવખીર. ૬૦

તવખીર ૬૦ આરોડર લાં ૬૬યુમ એગરિટફેલિયા મવાં વા.

આ જાડ મલય ૨ પ્રાતમાં ચા.ય છે એ વધારેમાં વધારે એક માસેનું ઉચુ

વધે છે અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઉંચુ હોય છે. એના પાંદડાં હળદરના

પાઠકા જેવા હોય છે અને ઝાડ પણ તેવું જ દેખાય છે, તથા તેના જેવીજ તેને મુડીઓ થાય છે તેને મુડી કાઢી પાણીમાં ઘોળ્ય પછી જ્યાં કચરી ચાર પાચવાર ઘોઘ નાપમાં મુકવ છે પછી તેને દળી તેની બારીક બુકી કરે છે તે મુખ (ધોળા) રંગની હોય છે તેને 'તવખીર' કહે છે એને દૂધમાં બારી ખાય છે એવા જે પદાર્થ કર છે તેને 'લાપશી' કહે છે નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે એ પદાર્થ તીવ્રતણ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાચ છે જલતના ઝાડના કદમાંથી થાય છે x મહાબલેશ્વરના કુચર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારા ઝાડ થાય છે અમેરિકા ખંડમાં આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે અમેરિકન લોકો બાણુથી કિયા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે, માટે તેને "આરોડ્ટ" એવું નામ આપેલું છે. ઇમેજી ભાષામાં આરા એટલે 'તીર' અને "રૂટ" એટલે મૂળ એવા અર્થ થાય છે હુઆ માણસો તવખીરના યોગે તેલનું બી કરે છે તે આઠ દિવસ માત્ર સાર રહે છે પછી તેના તેલવાળો વાસ આવે છે તવખીર—મધુર, શુભ, શીત, મુગ્ધ, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ છે. અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અરૂચિ, ઉષ્નરસ, દમ, તાવ, તૃષ્ણ, કમળો, પાક, કાઠ, મૂત્રારમરી, મૂત્રદુર્બ્ધ, મેહ, મણુ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી મહોમાં આંદીઓ પડે છે તે ઉપર—તવખીર ચોપડવી (૨) પિત્ત ઉપર—તવખીર ધીમા નાખી ખાવી, (૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક લક્ષ્ય—તવખીર ડાઝ પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં નાખી બારી પાતળી રાખી કરી તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવી (૪) રક્તપ્રદહન (શીઓને ધાત જાય છે તે) ઉપર—તવખીર, રાજ અને જેડનું ચૂર્ણ ધીમા આપવું

રજી. તાડ.—સં ૫૦ શં તાલ ૩૦ ખરતાડ, તાડવૃક્ષ હિં તાડ ૩૦ તાળીમારા તેં તાલિ તાં પનેમાર, તાળી તું તારી મલાં માલ, પના અં તાર ગાં નળટમાડો હિં પાલમાયરા, પામ લાં બોરેમમ્, ફલેબેલીફિર્ગિમ

તાડ, માઠ, સોપારી, સુરમાડ, શીદી એ સર્વેના ઝાડ એકજ જલતન છે એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે તાડન ઝાડ કુચર ઉપર અને રાનમ ચોતાની મેળે ઉગે છે એ દક્ષ બાર વર્ષે ફળે છે તાડનું ઝાડ ધણુજ કિયુ વર્ષ છે તેના સોટા ૪૦-૫૦ હાથ ઉંચો અને સરળ હોય છે એ ઝાડમાંથી તાડી કાઢે છે એના ફળને 'તાડગોળા' કે 'તાળગળ' કહે છે એ ગોળા ધણુ ડા-છે તેથી કેટલાક લોકો ગરમી થવાથી ખાય છે તાડનું ઝાડ ધણુજ ઉપયોગી છે તેની ઝાવલી લરના છાપરાપ નામે છે તેના પાઠકામાંથી છત્રીઓ વગેરે બને! વસ્તુઓ થાય છે તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે તાડપત્રવૃક્ષ કરીને તેની એક જાત સિંહલદીપમાં થાય છે એની ઉચ્ચાઇ સવાસે હાથ હોઇ એની ઝાવલી પદર વીસ હાથ લાંબી હોય છે એ એક ઝાવલીથી વીર પત્રીમ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે આ તાડપત્રવૃક્ષ સુમા

x તવખીર, જવ, ધઉ, ચોખા, તાલવૃક્ષ, વનગાયનું દૂધ, સિંચાડાનો આટો એનું મણુ કરે છે તેમાં વનગાયના દૂધની અને જવની ઉત્તમ મણુાય છે

૬૦ વર્ષ ટકે છે એટલા વખતમા તે એકજ વખત ફળે છે એના ફળ હાથીના મસ્તક જેવડા હોય તેમા તાડગોળા જેવા ગીરા હોય છે તે લોકો ખાય છે એ વૃક્ષનાં પાદડાનો પુસ્તક લખવામા પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો સિદ્ધલદીપ, ક્નો-ટક, એ દેશમા અથાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે લખવાના કામમા લીધા પહેલાં એ પાદડા ફૂલ પાછીમા ઉકાળી કઢાડે છે એ પાદડા ઉપર લોખંડના ખીચાથી લખે છે એ પાદડા કાગળ કરતા ધણી વર્ષો સુધી ટકે છે બજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે. તેના ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામા ધણી છે એ સાદરી-ઓ તથા-પમા કરવાના કામમા આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે. જુના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે તાડગોળાની અદર નાળી-એરની પેઠે પાછી હોય છે તે પીવાય છે તાડવૃક્ષ—અધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિ-કર, શુક્ર, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ઠ તથા સારક છે, અને પિત્ત, શુક્ર, શેષ, વિષ, શ્રમ, કોહ, ફંમિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એનાં કુમળાં ફળ—સિન્ધ, સ્વાદુ, યરુ, મલાવરોષક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ઠ, તુમિ-કારક, માસલ તથા કફકર છે, અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, વલુ, શુક્ર, ક્ષત, પિત્ત, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે એના પાકાં ફળ—દુર્ગર તથા મૂતલ છે, અને શુક્ર, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્ક તથા રક્તને કરનારા છે એનું લીલું ટોપર—મૂતલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે અધુર તથા સારક છે અને વાતપિત્તનું નાશક છે. એનું જુલું ટોપર—કફકર, મેદકારક, લઘુ, સિન્ધ, અધુર, સારક અને વાતપિત્તનાશક છે તાડના મસ્તકમાંનું માંજરે—ધાતુવર્ધક અને વાત પિત્તનું નાશક તથા જલિત શુદ્ધ કરનાર છે તાડી—અતિ માદક, સિન્ધ, યરુ તથા વૃષ્ઠ છે. તેજ ખાટી થઈ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે તાડના મૂળ—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. ઉપયોગ.—(૧) બરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર.—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાદુ થાય છે અથવા તાડના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી સાકર નાખી પાવા ૨૮૦. તાંદળજી. (ચોખાઇ).—સં તદુલીક મં તાંદળજી. હિં ચોરાઈ બં. છુરનટે, કાટાનટે, ગોમાલનટે, કીરિસોપુ તં મલાકુસ. તાં મુલ્લુકુરુઈ મલ્લોં ચિરંચિડા. ફાં સંપેજાંજાં અં મુકકલેયમાનીય ઉં હમેકોડાઇટ એરે-રેશ લાં એરેમેથીસ ડેન્ડુઇટ ફેલીયમ

આ જાણ ખારમાસા થાય છે. એના પાદડા નાના અને રોપો બે વેતથી અધિક ઉંચે થતો નથી. આ જાણ સ્વાદે ધણી સારી અને પચકર છે તાંદ-ળજી—અધુર, શીતળ, રૂચિકર, અમિદીપક, લઘુ, રૂચ, મૂતલ, પચકરક તથા સારક છે, અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, શુક્ર, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ, ઉષરસ તથા અતિસારને નાશ કરે છે. તાંદળજીના પાંદડાં—શીત છે, તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ તથા ઉષરગો નાશ કરનાર અને રૂચિકર છે. જળતાંદળજી—કટક, રક્તપિત્તનો નાશક, કડવાં અને લઘુ છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—તાંદળજીના મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામ-ણમા વાટી પાવા. (૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદરો ઉપર—તાંદળજીનાં મૂળ વાટી

તેના કલક કરી તેમા રસાળનન મેળવી, તેમા મધ અને ચોખાનુ ધોવરામણુ ચોગણુ નાખી પાવાથી મર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે (૩) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે.—અનુકૂળ તાદળળના મૂળ ધોવરામણુમા વાટી પાવા (૪) વિષ-મળવર ઉપર.—તાદળળના મૂળ માથા ઉપર પાધવાથી વિષમળવર ન્યમ છે (૫) આગીયા મણીયારના વિષ ઉપર—તાદળળના મૂળ અને ચરી ચોખાના ધોવરામણુમા વસી પાવા. (૬) ગર્ભિણી અને મુવાવડીના રક્ત-સ્રાવ ઉપર—તાદળળના મૂળ વાટી ચોખાના ધોવરામણુમા પાવા. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર તથા સ્ત્રામલ ઉપર ઉતાર.—તાદળળનો રસ સાકર નાખી પાવે. (૮) વછનાગના વિષ ઉપર—મૂળ સુદા તાદળળના રસમા ગાયનુ દૂધ નાખી પાવુ (૯) અણીના વિષ ઉપર—તાદળળનો રસ અને સાકર પાવા (૧૦) દોરના ખાવામાં સ્ત્રામલ આલ્બે હોય તો—તાદળળના મૂળ, બીલીના મૂળ અને કોડીના મૂળ ગાયના ધીમા વસી પાવા. (૧૧) આદારીશી ઉપર—તાદળળને અને જટામાનીના કલકમા ધી સિદ્ધ કરી એનુ નરમ આપવુ. (૧૨) ગયેલા કેમ આવાવા માટે—તાદળળની બાજી ભણુ કરવી (૧૩) અગ્નિ-કૃષ્ણ ઉપર—તાદળળનો રસ ચોપડવે (૧૪) ઉદર રોગ ઉપર—તાદળળની બાજીનો રસ કાઢી પાવે અથવા તાદળળની બાજી નિત્ય ખાવી. (૧૫) પારો વગેરે શરીરમાં મરેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે—તાદળળનો રસ ધીમા ૮ દિવસ ખાવે (૧૬) કૃત્રિમ વિષ ઉપર—ધૂવાસ અને તાદળળના મૂળ, બન્ને સમાન ભાગે પાણીમા વાટી તેમા તેથી ચોગણુ ધી નાખી, નીચી ચોગણુ દૂધ નાખી ધી ગેપ રહે ત્યા સુધી ઉકાળી તે પાવુ, એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૮૧ તાલીસ.—સં મં ૫૦ દિ. તાલીસપત્ર ૬૦ ચરીચલી-અથલો-માથા તે ૦ તા. તાલીસ-પતીરી-પત્રી મલા ૦ તાલેસપત્ર ૬૦ જરનવ. અં નાલીસકર લાં ૦ ટેકસમ્બેકેટા

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે એ જાડ નાના હોય છે એના પાદ્માને તાલીસપત્ર' કહે છે તાલીસપત્રનો ઔષધમા ધણુ ઉપયોગ થાય છે તાલીસ પત્ર.—મધુર, કડવુ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ણ, ઉષ્ણ તથા અસિદ્ધિશક છે, અને દમ, ઉષ્ણ, કફ, વાયુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અગ્નિ, રક્તોષ, કિલટી, આગ્ર-દોષ, અગ્નિમાલ, પિત્ત તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે તાલીસાદિયુક્ત—તાલી-સપત્ર ૧, મરી ૨, સુક ૩, લીડીપીપર ૨, વસલોચન (વાસકપુર) ૨, એલ્બી-પ્રોડા ૦૧, તજ ૦૧ અને ખાડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી તે ૩ મામા આપવુ એટલે અગ્નિ, અણુર્ણ, ઉષ્ણ, આસ, તાવ, ઉત્તરી, અતિસાર, શેષ, પેટ ચડવુ, ખરોળ, પાકુ તથા સમ્રલણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે

૨૮૨ ત્રિપ ની — (સં ત્રિપર્ણી) ત્રિપાનીના નાના નાના વેત્રા થય છે. એ વેના વડો ઉપર અને ધણુ કરી ભોગમજના જેવરે મા વળા થય છે એનાં

+ રસાળનુ એટલે દા-હળળનો અજમાશ કદો કરી તેમા તેટલુજ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળી માવો કરી ખાડી ચૂર્ણ કરવુ તે

મહાદેવ આરીક અને આકારે ભોમમળના પાદડા જેવા હોય છે એ વેલાને ત્રિદલ પાદડા કહેવે છે એ વેલો શ્વાસ, કાસ, ત્રણ અને વિષનો નાશક છે તિપાની - મધુર તથા શીત છે, અને દમ, ઉધરસ, વજુ, શીતપિત્ત તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ - (૧) ત્રણ ઉપર - તિપાનીના પાદડા સુકવી બાળી ગળ કરવી અને તે ઘીમા ખગલ કરી ચોપડવી, એટલે ગુમકુ તરતજ ભરાઈ આવે છે આ અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૩. તિવર - તિવરના ઝાડ ખાડીમા થાય છે એ ઝાડ માથોડુ બે માથોડા હયા વધે છે એને કાટા હોય છે. એનું લાકડું મળજૂત હોય છે બાજુ કરીને એનો બાળવાના કામમા વિશેષ ઉપયોગ થાય છે દેવતા સળગાવવાને એની બાજુ બણી ઉપયોગમા આવે છે.

૨૮૪. તુરીઆ - નં ધારાકોચાતકી મં કોડકી, શીરાળી હિં તોરઇ, ઘોસોડા. બં ઝીયા કં ધારવીરે નેં બીગકાયા. તાં પીરકુ તું પીર મલાં પિચ્ચક ઇં એકપુટેમદ કકપર લાં દ્યુદ્યએકપુટેગ્યુલા.

તુરીઆનો વેલો વજોજ પ્રસરે છે તુરીઆને પીળા ફૂલો આવે છે એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે એ ફળ હાથ હાથ લખાઇ સુધી વધે છે તુરીઆનું શાક થાય છે એ આભાસ કરનાર છે તુરીઆ - મધુર, ગિન્જ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રૂચિકર, ગુડ તથા પથ્થકર છે અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, ફેમિ, ગુદ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ તથા મલખ પનો નાશ કરે છે ઉપયોગ - (૧) બદ ઉપર - તુરીઆના મૂળ દડા પાણીમા ધસી ચોપડવા, કિવા તુરીઆની ભાજી આરીક વાડી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રકરમા બદની ગાઠ બેસે છે. (૨) શરીરમાં ગરમીનો આભાર મરવાથી કાખમાં કિવા બગાના ખંધામાં ચાકીઆ પડે છે તે ઉપર - તુરીઆના વેલાના મૂળ ગાયના માખ-જુઆ કિવા એરડોલમા ધસી બે ત્રણ વાર ચોપડવા, એટલે ચાકીઓ મટી જાય છે. (૩) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર - તુરીઆના વેલાના મૂળ ગાયના દૂધમા અથર દડા પાણીમા ધસી પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવા.

૨૮૫. તુવરુદ્ધ - મં હિં બં કં તુવરુદ્ધ. મં તી-ચીરદળ કો તીસળી. લાં કસાચીકસીલન એરિલ.

આ કાંટરી ઝાડ બેમાંતક અને કનાઈક પ્રાતમા બણું થાય છે એ ઝાડ રીમળીના ઝાડ જેવા થાય છે એને મરાડીમા “ તીસળી ” ત્રણ કહે છે એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠિન હોય છે તે ધર બાધવાના કામમા ઉપયોગમા આવે છે. એ ઝાડના કાટા હાથેળી જેવડા પહોળા હોય છે ને લઈ સતર કાઢવા માટે તેની ચક્કીઓ કરે છે કાકડી કિવા કોળુ છીણવાને છીણી ન હોય ત્યારે આ કાટાવડે કાચ મલાવી લે છે એના ફળ ચણા જેવડા હોય છે એ અનુભવ થણા અરથ છે એ કાકડ તીખા લાગે છે એ ફળ પકે એટલે રાતા થાય છે એ ફળ મુકાય એટલે તેના ઉપરની બાજુ મસાલામા નાખે છે. એ ફળનું લેલ ત્રણ નીકળે છે. તુવરુદ્ધ - મધુર, કડવા, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, મૂત-રૂચનાશક, રૂચ, તીખું, રૂચિકર, લજુ, નિશાકી તથા લલ છે; અને કફ, તાવ, ગુદ્મ,

ઉદરરોગ, યજ્ઞ, પેટ ચડવું, કૃમિ, નેત્રરોગ, કષ્ઠરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલ્લી, કોઠ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરૂચિ તથા અપતત્રક વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—
 (૧) શૂળ, પેટનું ચડવું, ગુદમ અને ઉદરરોગ ઉપર—તુવરૂક્ષ, ત્રિફલ, સચળ, બીડબોણ, વાવણી, અન્નમોદ, એરડાના મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, દોઢી હિમ, એ સમભાગે લેવા અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવા એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અગર જવના કદામાં પાત્ર (૨) વાયુથી અંગમાં કળાતર થાય છે તે ઉપર—તુવરૂક્ષનું ચૂર્ણ ૧-૨ ગુળ મધમાં આપવું (૩) અશ્વર્ણ ઉપર—તુવરૂક્ષની ભૂખી કરી ગોળમાં કાલવી ચણેડી જેવડી ગોળાઓ કરી તે ગોળા ધીમા આપવી (૪) વાતજ્વર ઉપર—તુવરૂક્ષની ભૂખી અને મરીની ભૂખી એકત્ર કરી કાપરાના તેલમાં કાલવવું અને મસ્તક તથા બન્ને આંખો ઉપર ગોળા ઝાળી જીરવવું.

૨૮૬. તુવેર (તુવર, તુર, તુરા) સં તુવરી, આદ્યી મં તુર હિં અરહર, રહરી. કં તોગરી. તાં અદગી, તુવરે તું તોગોરી. મલાં આદકા, તુવર કાં શાપુલ ઇં પીજમખી લાં કેન્નેસ ઈન્ડકસ.
 તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમાં ઘણી થાય છે મુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, એ ખડોમાં આ ધાન્યનું નામ કોઇ જાણતું નથી તુવેરના ઝાડ બે પ્રકારના થાય છે એક પ્રતિવર્ષ થનારી અને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષ ટકનારી. પ્રતિવર્ષ થનારા ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચા વધે છે જે ઝાડ બે ત્રણ વર્ષ રહે છે, તે પાંચ છ હાથ ઉંચા વધી તેના છાંડ પહેલીના કરતા જાડા હોય છે તુવેરમાં બે જાત છે ચાતી અને ધોળી સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુલોકમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે તુવેરની દાળનું પૂરણ, તેના પાણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે એ ધાન્ય અણાથી અધુરું પૌષ્ટિક છે તુવેર આધારણ—કિમિત મધુર, વાતલ, તુરી, ચુર, રૂચિકર, માહક, રૂચ, વર્ણકર તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ રક્તરોગ, ગુદમ, વાયુ તથા અર્થનો નાશ કરે છે એ ઘીમાં સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફ-પિત્તને અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે તુવેરની દાળ—પચકર તથા કિમિત વાતલ છે અને કૃમિ તેમજ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ધોળી તુવેર—ચુર છે અને વાયુ, પિત્ત અગ્નિપિત્ત અને આખાનને કરનારી છે. તે માહક અને પચકર છે રાત્રી તુવેર—રૂચિકર, બલકર, પથ તથા જ્વરનાશક છે, અને પિત્ત, સતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. કાળી તુવેર—બળકર તથા અગ્નિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) લ્હાંગ ઉપર ઉત્તર—તુવેરની દાળ વાટી પાવી. (૨) ખસ ઉપર—તુવેરની દાળ અથવા પાદર બાળી દહીમાં ખરલ કરી ચેપડવા (૩) નાડીત્રણ ઉપર—ધોળી તુવેરના પાદરના અગરસ પાણીર કઢી તેમાં ગાયનું ઘી ૨૧ વાર ધોળેલ મેળવવું પછી તેનો ત્રણ ઉપર લેપ કરવો. અથવા પાદર બાળી તે ધીમાં ખરલ કરી ચેપડવાં. (૪) દત્તરોગ ઉપર અને દાંત અજબૂત થવા માટે—તુવેરની સુકાવણી બાજુ અથવા તુવેરની દાળ, કાઠાસરીઆના મૂળ અને બિલામો, એકત્ર કરી કદામાં

નાખી તપી ગયા પછી અદર અગારા નાખી કોલસા ચવાળેગ ઓપધો બજે એટલે ઉપર દાંડણ દાંડણુ, અને અદર મીઠુ નાખી વાટી તે મસી રોજ દાંતે આપડી દાંત ધસવા. (૫) જામ અને મચ્છા ઉપર—તુવેરની દાળ ધસી તેનુ અળન કરવુ (૬) આદારીશી ઉપર—તુવેરના પાદડા અને ધોનો રસ એકત્ર કરી તેનુ નરમ આપવુ (૭) મુખપાક ઉપર—તુવેરના પાદડા અડધો તોલો તળાકુની પેટે વારવાર ચાવી મોઢામા રાખવુ અને લાળ થુકી નખાવી (૮) રક્તપિત્ત ઉપર—તુવેરના પાદડાનો રમ ૧ તોલો અને લી ૩ તોલો એકત્ર કરી પાવુ, એટલે નાકમાથી અને મોઢાથી લોઢી પડવુ બધ ચાય છે (૯) સર્પના વિષ ઉપર—તુવેરના મૂળ ચાવી ખાવા.

૨૮૭. તુલસી.—સં હિં ૦ કં ૦ તં ૫૦ માં ૦ તાં ૦ મલાં ૦ તુલસી. મં ૦ તુળસં ૬૦ રેહાન અં ૦ ઉલસીખદરૂત ૫૦ ચ્હાઇતેઝીલ લાં ૦ એ.સી. સમ્ આલખમ

તુળસીના ઝાડ સુમારે હાથમે હાથ ઉચા વધે છે એમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે તુળસીને માજરો આવે છે અને તેમા તેના બી હોય છે એ માજરોનો અને તુળસીદળનો દેવની પૂજામા ઉપયોગ ચાય છે કાળી તુળસીના ઝાડ કાળા રંગના હોય છે કાળી તુળસી ધોળી કરતા વધારે ગુણવાળી છે તુળસીના ઝાડમા અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના ઋષિવર્યોએ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુળસીના ઝાડ જોઇએ એવી ચોજના કરી રાખેલી છે એ ચોજના ઉપરથી તેઓનુ પૂર્ણ ડહાપણ અને દુરદર્શીપણ વ્યક્ત ચાય છે. તુળસીનુ ઝાડ ધરના આગળામા વાવવાથી આરામ વધે છે તુળસીના ઝાડમાંથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકરક હવાનો નાશ કરી હવાને ચાક્રખી કરે છે એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના ઝાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવા જે આપણા ધર્મમા નિશ્ચ નિયમ કહેલો છે, એથી કરી આપણને ધણેજ ફાયદો છે એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીના ઝાડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમાજ છે તુળસીના ઝાડ જેવી અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમા આપણા લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર પ્રજ્વરની બીજા સર્વ દેશના લોકો કરતા ધણીજ મોટી કૃપા છે, પરંતુ આ કૃપાનો અનાદર કરી પૌષ્ટિક ઓષધ જોઇએ તો લો “કોડકોવર ઓષધ” (મળુ તેલ), ” ચ્હા જોઇએ તો લો રક્તરોગપણ કરનારી ચિનાઇ ચ્હા, અને

x ચ્હાનો નિષેધ કરતા એક કવિ કહે છે કે—

प्रज्ञैरज्ञैस्वरुणज्वरैर्देहकणैरन्त्यजातैः पौरैर्प्रामैर्नरपतिवरोर्निगृह्यैर्निस्त्वकौञ्च ॥

પ્રાજ્ઞઃ સાર્વ નિયમિતતયાધ્યાર્ષિતો મક્ષિમાવાત્

हा हा चाहा हव कलिदुगे कर्षति प्राणवित्तम् ॥ १ ॥

અર્થાત્ “ અહો ! પ્રજ્ઞા અને મૂર્ખ, જીવાન અને જલ (ધરમાઓ), આહલ્યો અને તેમનાથી નીચ જાતો (દેડા સહિત), સહેરના રહેવાસીઓ અને ગામડીઆઓ, મેઢ સંજ્ઞાઓ, ધર વખરના અને સાધન વખરના, એવા સર્વ લોકોથી નિકમિતપણે સવાર સાજ બહિષ્કારથી આદરને ખાસતી ચ્હા અને નીચ

તે વળી દાકાના પાલામા । આ કેટલું ખરાબ છે । આવા આપણા લોકમહિન્દા જે દુત્તધન, દેશ ભુરાજાગ અને મહા અજ્ઞાન લોક છે, તેઓને આ વાતની કાંઈ સારમ જાણતી નથી । ગાયના દૂધ જેવા પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સંસ્થા ખીજે કોઈ પચી નથી, છતાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે યુ । તુળસી જેની અનેક રોગ-હારક અને પૌષ્ટિક રૂઢા મોટા જથ્થામાં અને ફાકટ મળવા છતાં તે તેઓએ કેમ મદદથી કરી નહિ । એનો વિચાર કરવા માડ્યાથી એવું જણાય છે કે તેઓની આખા ઉપર અજ્ઞાનના પડળ ચઢેલા છે અર્થાત્ હમણા કાળચક્રના કંગામાં આપણે હિંદુસ્તાન દેશ પડેલો છે, તેથી એવી વિપરીત ક્ષુદ્રિ ઉત્પન્ન થાયજ ત્યાં ખીજને કાંઈ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાંની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ જાડા ટુકડા વાવવા જોઈએ અને તમાથી એક બે કુડા ઘરમાંના વપરાશવાળા પ્રત્યેક ભાગમાં અને ઓગડીઓમાં ફિલ્સે ગળવાજ નંતર એ તે કુડા મધ્યાકાળે બુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવા અને ત્યાજ આખી ગરિ રહેવા દઈ ખીજે દિવસ મવારમાં ઘરમાં લઈ ઉપર કલા પ્રમાણ મૂકતા જવું એમ કરવાથી પ્રકૃતિ નારી રહી અનેક વિકાર અને વાયુ વગેરેના વિકારા ચતા નથી તુળસી સ્વાચારણુ-કડવી ઉખળુ, તીખી, સુગંધી અને રૂચિર છે, તથા વાયુ, કફ, મોળા, રૂમિ અને ઉલ ડીનો નાશ કરે છે ઘોળી અને કાળી તુળસી-તીખી, ગરમ તીલણ દાહકર, પિત્તકર, હઠ ટુરી, અમિદીપક તથા લઘુ છે અને વાયુ, આમ કામ ઉચકી રૂમિ ઉલટી તોળખ, કાઠ પાર્શ્વળા, વિપ મુરદુર રજાનેપ, જાતખાધા, જાળ તાવ તથા ઉચકી (ટેડકી) નો નાશ કરે છે ઉપયોગ- (૧) તુળસીના રૂઢા-તાવ, આળસ, મુરતી, અરૂચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર-તુળસીના પાદડા મુમારે એક તોલો કિવા તેથી વધારે લઈ અર્ધો શેર પાણીમાં નાખી તે અર્ધું અગર ચતુર્ધાશ પાણવું અને પછી પીવું, એટલે ઉપલા મર્વ રોગો દૂર થાય છે બીજે પ્રકારે-ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમાં નેટલુજ દૂધ એક કિવા બે તોલા સાલમમિશ્રી અને એક બે એલચીદોડાનું ચૂર્ણ કરી, તે નાખી તે કાઢો પાવો, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે મોમાં સ્વાદ આવે છે અને અનેક રોગો દૂર થાય છે આ “ તુળસી રૂઢા ” પરદેશી નિ મત્વ અને રક્તશોષક રૂઢા કરતાં યુગ્લેમાં હમરગણી યેષ છે એટલા માટે તુળસીની રૂઢાજ નિત્ય પીવી એ આપણા આર્થિકોકને ઘણું જ હિતકારક છે.

(૨) મણીચારીના વિષ ઉપર-કાળી તુળસીના પાદડાના ૩૩ નવટાક પાવો અથવા પાદડા ચાવી ખાવા, દાત ચોટી નમ તો આજ રસ નાકના છિદ્રમાં

કળિયુગમાં પ્રાણ અને દ્રવ્ય (પૈમા) ની હાનિ કરે છે ” ખડ છે કે એ જન્મ રાશિને મદ કરે છે અને કોશી નિદ્રાનો નાશ કરે છે, એમ જાણ્યતા છતાં નીચ ઉચ દરેક મનુષ્યો એની મોહિનીમાંજ પડી ગયા છે । એટલુંજ નહિ પરંતુ એમાં ન-પરોણાઓને પણ એનુંજ આતિથ્ય આપતા હોવાથી કહેવત પડી છે કે-
“આજે જમાણુ તળવિયા, આજુપણુ ઘડિયાળ, ટોપી તળવે પાધડી, ત્રીકમ ત્રણે દાઘ. ૧
જનો સર્વ હથીયારમાં, ખેસા કપોઈ રૂમાલ, જાકિટ બાજર જગતમાં, ત્રીકમ ત્રણે લગર ”

પાઠ્ય અને તાજી તથા હાથતળીએ અને પગતળીએ બે ધડી સુધી ચાળવો. (૩) વિષમ જવર ઉપર—કાળી તુળસીના પાદડાના રસમા મરીની ભૂડી નાખી તે રસ પાવો (૪) વાચુહારક ચૂર્ણ—કાળી તુલસી છ ભાગ, નગોડ ચાર ભાગ, ભાગેરા છ ભાગ અને વાચાવરણ એક ભાગ, એ સર્વ આપધોનુ ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમા આપવું (૫) રક્તાતિસાર ઉપર—તુળસીના બી રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે ચોળી પાવા (૬) બાળકની આંકારી (ઉલટી) ઉપર—તુલસીના રસમા મધ નાખી સવારે પાવું. (૭) બાળકની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર—કાળી અમર ધોળી તુળસીના બી વાટી ગાયના દૂધમા પાવા (૮) દાદર ઉપર—રાત્રી માટી અને તુળસીના પાદડા બેગા વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું (૯) વીંછીના દંશ ઉપર—તુળસીનો રસ ચોપડવો (૧૦) વાચુ ઉપર—તુળસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો, અથવા તુળસીનો રસ મરીની ભૂડી અને લી અથવા મધ નાખી પાવો એથી ફેટલોએ બળવાન વાનરોગ હશે તે દર થશે (૧૧) રતોવળાપણ ઉપર—કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બળે દીપા આખમા પાડવો (૧૨) ફૂંજી-મજૂર જવર ઉપર—કાળી તુળસી, જગલી તુળસી અને પ્રુદીનો એ ત્રણનો રસ ત્રણ કિલા સાન દિવસ પાવો (૧૩) શીતપિત્ત ઉપર—તુળસીનો અગરમ શરીર ચોળવો (૧૪) દાદર ઉપર—તુળસીના પાદડા ચાળવા અથવા તુળસીના પાદડાનો રસ, ગાયનું ધી અને ચૂનો, એ કામાના વાસણમા ખગન કરી તે મિશ્રણ દિવસમા બે વાર ચોપડવું (૧૫) બાળકની શીતળા ઉપર—તુળસીનો રસ પાવો (૧૬) વિષમ જવર ઉપર—તુળસીદળના અટ્ટી પાદડાની ગોળમા ચોળી કરી ખાલી (૧૭) ઉંદરના વિષ ઉપર—તુળસીના રસમા અટ્ટીણુ ખગલ કરી ચોપડવું. (૧૮) આગતુક જવર ઉપર—કાળી તુળસીના પાદડા, ચુક અને સાકરનો કાચો પાવો (૧૯) કાન પાકે છે તે ઉપર—કાળી તુળસીનો તથા ભાંગરાનો રસ એકત્ર કરી જનમા પાડવો (૨૦) જખમમાથી રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર—તુળસીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૨૧) ત્રિદોષજન્ય ઉલટી ઉપર—તુળસીના રસમા એલ-ચીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવું (૨૨) ધનુર્વાત ઉપર—કાળી તુળસી, લીહ કસણ અને કુગળીનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને નેમનિ થોડો રસ વગીરે પણ ચોળવો (૨૩) વાતશોથ (સાજ) ઉપર—તુળસીના રસમા મરીની ભૂડી અને ધી નાખી તે રસ પાવો

૨૮૮. તેજબલ.—(રતિભેવતી.) દિમાલપના પ્રદેશમા હરદાગ અને ગંગોત્રીના અરણ્યોમા આ ઝાડ થાય છે જે તેજબલ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે તે ઝાડની એ એક જાત છે એ ઝાડની જાલ મગ્યાના જેવી નીખી હોવાથી તે દેહના લોકા મર્યાને વહલે એનો ઉપયોગ કરે છે તેજબલ—તીજુ, ઉંચુ, કડવું, અમિદીપક, પાચક, અરુચિકર, કંકને કિતકર તથા કંકશુદ્ધિકરક છે; અને એ, વાયુ, પિત્ત, કૃષ્ણરસ, દમ, વિષ, ઉષ્ણ, અસિમાલ, અર્ધ તથા મુખરોષનો નાશ કરે છે

૨૮૯. તેરણુ.—(સં તેરણા મં તેગ્ર) તેરણુ એ એક નાનું ફૂલ
જાડ છે એને ગતા રમના ફૂલો આવ છે એ ફૂલ આ જાડના સવોગ ઉપર
હોય છે, તેથી તે જાડ દ્વથી ઘણું સુશોભિત લાગે છે આ ફૂલમા વાસ નથી
તેરણુ—કડવુ, ત્વાદ અને શીતળ છે, તથા ઉલટી, મધુ અને વિસુરતાનો નાશ કરે છે

૨૯૦. તોરણુ.—(મં તોદન) તોરણુના જાડ કંઠમદી જેવા હોય છે.
એ કુતરાણ પ્રદેશમા થાય છે એ જાડને ફૂલના તોરા આવે છે અને નાના
તથા પીળા રમના કળ આવે છે એ ફળ ખાવાથી મારા લાગે છે તોરણુ—આહક,
ખાટું, ઘણું, ઉષ્ણ, આમદીપક અને પિત્તલ છે એના પાકાં ફળ—મધુર,
સ્નિગ્ધ તથા તુગ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારા છે ગાંગેરૂક (ખીજ
પ્રકારનું તોરણુ)—તુર, ખાટું, ઉષ્ણ, ગુરુ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર,
મારક અને વાતનાશક છે પાકેલું ગાંગેરૂક તોરણુ—રૂચિકર, ગુરુ, વાતરક્ત-
નાશક અને પિત્તશામક છે ઉપયોગ—(૧) મુખવિકાર ઉપર—એના ફળ
ખાવા, એટલે જીભ કાતગ વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે (૨) પ્રદર
(અગ્નિની ધાતુનું જુવું તે) ઉપર—તોરણુના તોરા ખાવાના પાનના દીટાના
પરાપર લઈ, તેમા એક તોલાએ ત્રણ મામા પ્રમાણે કળીયુનો ભેગો વાટી, ચણા
જેવડી ગોળીઓ કરી ઘોળા પ્રદર ઉપર ઠંડા પાણીમા અને રાત્રા પ્રદર ઉપર
ઘોમા નિલ સવારે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી જે દિવસે તાવ આવે
તે વેળાએ ઔષધ બધ કરી કાજમા ધી નાખી બે દિવસ આપવું (૩) કંઠ
મર્ષ ઉપર—તોરણુના પાદડાનો ચૂરો કરી મ્હોમા રાખવાં અને રસ માળવો,
એટલે કફ પડી ગળુ સાફ થાય છે (૪) શીતળા હલકા આવવા માટે—
તોરણુના તાજા મૂળ બેસના તાજા ફૂલમા ઘસી પાવા (૫) જાશનું પુન દહીં
ખનાવવાની રીત—ગવળા લોક ફૂલનું દહીં કરી તેમા થોડું પાણી નાખી
જણ કરે છે અને માખણ કાઢી લે છે પછી જાશમા તોરણુના મૂળ ઘસી કિમિત
અજવાળા પાસે મૂકે છે, અને તે વાસણ ઉપર ઘોઘેણ કપડું વીટાળી તે ઉપર
જાણીની રાખોડી નાખે છે તે યોગથી જાશમા પાણીનો રહેલો અંશ ઉપર આવે
છે તે રાખથી આકર્ષણ થઈ નીચે રહેલી જાશ દહીંના જેવી લટ થાય છે એ
પ્રમાણે જાશનું દહીં થાય છે (૬) ચાંદી અને ત્રણ ઘોવા માટે—તોરણુનો
પાલો ખારીક ખાડી તેમા પાણી નાખી કાઢો કંગો અને તેથી મણ (ગુમરુ)
ધોવું, એટલે જલદી રૂઝ આવે છે

૨૯૧. ત્રાયમાણુ.—સં મં હિં ૦ ૬૦ તૈં ત્રાયમાણુ—જ્યા બ બલાહુસર,
બલા, બહુલા, વનલાદુલિમા ૬૦ અસ્ત્રાક લાં ચેલિન્દ્રસ ફેલિઆલોઝમ્
આ વનરપતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાના રાનમા થાય છે પર્શિયા દેશમા
પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્રાયમાણુ—કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે એની
અળીઓ અને ફૂલો રંશમી કપડા રગવાના કામમા આવે છે ત્રાયમાણુ—તુર,
શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે, અને પિત્તરોગ, ઉલટી, તાવ, ગોળા, કફ,
વિષ, શળ બમ, રક્તરોગ, ક્ષય, અગ્નિ, તથા હૃદયરોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ
તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—વિષમજ્જર ઉપર—ત્રાયમાણુ, કડુ, ધમાસેક
અને લિપ્તમરીનો મગ ખાવો

૨૯૨. યુવર-ચોધારો (ચાર-ચોધારો). સં ૦ સ્ત્રી, સેહુડ મં
માખરનીવકુચ, વખાવિકુચ હિં ૦ યુદર, સેહુડ બં ૦ સીજવડ ૦ કળી, મુંડકળી
મલાં તીરકળી. તૈં ૦ જમકુ ૧૦ લાદના અં ૦ જકુમ, ઇં ૦ મીલસુ હેજ લાં
પુકોર્યા દામગોના

ચાર ગોળ હોય છે એના ઉપર ખારીક ચોખ્ખા જેવડા લાખા કાટા હોય છે
એના પાદડા એ આમળ પહોળાખના લાખા હોય છે એ પાદડાનું અથાણુ કરે છે
વાડ કરવા માટે એના ઉપયોગ થાય છે એ ઝડ સુમારે માથેકુ એ માથેકા ઉચુ વધે
છે એમાથી ધોળુ દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે એ દૂધમા કેટલાક રસાખનો અને સોમલની
શુદ્ધિ થાય છે ચાર:-તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અમિદીપન, સાકર, ઝર તથા વર્તિ-
કર છે, અને કોદ, ઉદર, લીલા, પ્રમેહ, યજ્ઞ, આમવાયુ, સોળો, ત્રણ, ગુલ્મ,
અણિલા, આખ્માન, પાકુ, કંક, જ્વર, ઉન્માદ, વાયુ, મેદ, વીછીનુ વિષ, દૂધીવિષ,
અર્ચ તથા અરમરીનો નાશ કરે છે. ચારનું દૂધ-ઉષ્ણવીર્ય, રિન્ય, તીખુ,
મારક તથા લધુ છે, અને કોદવાળા ગુલ્મી તથા ઉદરરોગવાળાએ રેમ વિષે
ઉત્તમ છે એ આખ્માન વાયુ, ઉદરરોગ, વિષદોષ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે
ચારના પાદડા-રમિકર, તીખા તથા અમિદીપન છે, અને કોદ, અણીલા,
આખ્માન, વાતશળી, શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગનો નાશ કરે છે * ઉપયોગ:-

* કેટલાક મથકારો કાટારો યુવર, ત્રણધારો યુવર, ચોધારો યુવર, નામકણી
યુવર, ખરસાણી યુવર અને વિલામતી યુવર, એમ ૭ પ્રકારના યુવર વર્તાવે છે.
એમા ખરસાણી યુવરનું દૂધ ઝેરી છે એનાથી ઝાડે અને ઉલટી થાય છે અને લાક
થઈ મૃત્યુ થાય છે. એને વાયુના રોગ ઉપર અને સાધના રોગો ઉપર ચોખ્ખાથી
તત્કાળ દાયદો થાય છે બાકીની જાતોવાળા યુવર મધુર અને ખરોળની માંડને
ઝેરવવા માટે આપે છે ચોધારો યુવરના પાદડા દેવતાખર શેકી ગુમડા ઉપર બાંધ-
વાથી ગુમડાને ફોડે છે શેકેલા પાદડાને નીચોવી તેમના રસ કઢાવી તેમા જલ
સમળ નાખી બાળકને આપવાથી રેમ થઈ બાળકની સસણી (વરાય) તત્કાળ
શાત થાય છે, અને પેટમા ભાર રહેલ હોય તે શાત પડે છે જવાનું યુવરના
થડાને ડગળી આપી તેમા પાતળા લુગડાની કાંચળીમા નાખેલા તીખા અથવા
લવચને નાખી ડગળી પાછી જેમની તેમ રાખી ઉપર માટી મુસલવી ૭ માસ
પછી તે કઢાવી લઈ તેમાનુ એકાદ તીખુ અથવા લવચ લાકડા ઉપર ચડવી
સળગાવી તેનો ખૂમાડા બળદના નાકને આપવાથી તેની કબોડી (વળી જાં
સાડુ શીમકુ) મટી જાય છે એજ લવચ અથવા મરીનો એક લણે વાટી
ચુકાડવાથી મૂત્રિ (ગાત્ર) શાત થાય છે વખતપર ખાવાને પશુ મૂત્રિરોગ-
વાળાને એ એકેક લવચ અથવા મરી આપે છે. યુવરના દૂધથી બાળકની કોદ
જીજ્ઞવી તેની એળાએ સોપારી જેવડી કરી દેવતા ઉપર સેકી રાત્રિ અનુસાર
આપવાથી રેમ થઈ યજ્ઞ વગેરે ઉદરરોગ શાત થાય છે. વળી યુવરના દૂધમાં
ચણીની દાળ પલાળી રાખી વાટી જમ્બીબાર જેવડી એળી કરીને, અથવાથી
બુધાળ મધ ઉપદ્રવ અને શીરગ રોગ દૂર થાય છે યુવરની રાખ કરી તેમાંથી

(૧) અમિદગ્ધ્ર પ્રણ ઉપર—થોરીઆનુ દ્વિય ચોપડવુ એટલે કોલેસા ઉઠતો નથી. (૨) ઢોરનુ 'શિ'અક', હાડકુ વગેરે ભાંચુ' હોય તો—થોરના દ્વિયમા ગ્રન્થ પાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પારો આધવો (૩) નિદ્રા ન આવવાનો—થોરના મૂળ ગોળમા ખાવા (૪) કમળી ઉપર—થોરનુ ડીડુ ગેપી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ ૧ પૈસાભાર અને ઘી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવુ (૫) શરીરમાંની +ગરમી કાઢવા માટે—થોરીઆના કડકા કરી પાણીમા નાખી તે પાણી આધણુ આને ત્યા મુખી કઢવવુ, અને માણુમને પાટલા ઉપર ચવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અગને પાકે આપવો અને ઉપર પીછાડી ઝોટવી, એટલે પરસેવા છુટી અગ છુટુ થશે પછી શરીરે વગડાઉં છાણુનો ગખ યોળવી ૬૬ પાણી અને વાથરો, એથી વિશેષ મનુષ્ય ગખવો નહિ બી અને ભાત ખાવો એટલે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જશે. (૬) ભ્રમર ત્રિપ ઉપર—થોર અને લીડીપીપગ વાટી લેપ કરવા (૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળુ કંઈથી બધાંઈ ગળુ' હોય તો—થોરીઆ કેળના લીલા પાદ-ડામા રીટાળી અગગામા બારી કાઢવો તથા સાધારણુ ૬૩૦ થયા પછી બે ત્રણ ટીપા રસ કાઢવો તેમા ૬ ટીપા મધ મિશ્ર કરી તેનુ થોડુ મિશ્રણુ હાથની આગળીવડે બાળકના તાળવામા ચોપડવુ અને જીભે ચોળવુ એટલે કંઈ ઉપર આવી ગળુ ખુલ્લુ થાય છે (૮) બાળકોની સસણી ઉપર—ચોધારી થોરના પાદડા લાવી ગંજી તેનો રસ કાઢવો, તમા કાળો બોળ (એળીયો), ૬૨૩ અથવા રેવ-ચીનો શિરો ખખધાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો દુદી ઉપર લેપ કરવા નહિ. (૯) નાસુર અને નાડી પ્રણ ઉપર—ત્રણનુ છિદ્ર યુક્તિથી થોડુ કરી, થોરનુ દ્વિય અને સિધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ ત્રણમા બાલવી (૧૦) સોળ ઉપર—થોર અગગામા બારી અદરના ગરનો સોળ ઉપર લેપ કરવો (૧૧) કંઈ ઉપર—થોર અને ત્રણધારો થોર અગગામા શેકી અર્ધો તેલો રમ કાઢવા, અને તેમા પુલાવેલો તેલીયો ટકણુખાગ બે ગુજ તથા મધ ૫ લોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો, એટલે કંઈ પાતળો થઈ પડે છે (૧૨) નળવિકાર ઉપર—ચોળ થોરના પાદડાને એરડતેજ ચોપડી મેકવા અને તેમાં કાઠાજીરું, મસણુ, હીંગ, મરી અને લીડીપીપર નાખી બારીક વાટી ચોપડી બેવડી ચોળાઓ કરવી. તે એક ચોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી (૧૩) કાસ, શ્વાસ, કફ અને હૃદય ઉપર—બે વાલ થોરનુ દ્વિય લઘ ગોળમા ખાવુ

૨૬૬. કુલેર-ત્રણધારીઆ —૦ ત્રિધાર મં ૦ તીધારી, નીવડુગ હિં ૦ તીધારાશુદર. ૬૦ મુરેજીળી.

તેનો ક્ષાર કહાડી અનેક ઔષધિઓમાં નાખે છે કાટાળા યુવરના પાદડાનું કાક કરી ખાપ છે તેનાથી ઉદરરોગ દૂર થાય છે એની ડાડીઓની ભરમાર્ક નામની ઔષધી કરે છે નાગફણી નામના યુવરના કાસ પાકેલા ફળ ખાવાથી શ્વાસ અને ખાંસી દૂર થાય છે

+ મરાઠી પ્રથમા અક્ષી કરદી લખી છે તો મુજરાતીમાં 'ગરમી' કેમ ?

એને ત્રણ ફાટા હોઈ દરેક ફાટા ઉપર કાટા હોય છે એ ચોરીઆના મોટાં મોટા વન હોય છે એમાંથી ઘોળુ દૂધ ઘણું નીકળે છે મુખ્ય પાસે દિવાળીના તહેવારોમાં એના કઠડા કરી તેમાં બત્તી સળગાવે છે. એના દૂધમાં સોમલની શુદ્ધિ થાય છે ચોર—પારદબધક અને રંગન વિશે સિદ્ધિ આપનારો છે બીજા મુખ્ય સર્વ ચોરના સગ્મા છે ઉપચોગ—(૧) સત્રિવાત ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆનું દૂધ શીબોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો, એટલે દરદ મટે છે અને સોજો ઉતરે છે. (૨) રોમ્બે, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆના દૂધના લેપ કરવો. (૩) બાળકના ફૂધરોગ ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆ બારી ૩ માસા રસ કઢવો તેમાં ધુવાસ અર્ધો માસો અને કિમિત કર્તુરી નાખી ખરલ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવું (૪) બાળકના કફવિકાર ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆના કઠડા અગાગમાં શેકી તેનો રસ કઢવો તેમાં કુશાનેલા તેલીયા ટકચુપારની જુકી અને મધ નાખી તેનું ચાટણુ આપવું એ મોટા માણસને પણ આપવું. ૧૦ મહિનાનું બાળક હોય તો એક ચણેલીભાર આપવું (૫) કમ ઉપર—આકકડના દૂધ, અધેડાના મૂળ અને ઘોળા મરણીના મૂળ, એને ત્રિધારી ચોરીઆના રસના ૧૪ પુટો દઈ ભજમ કરી રાખવી, અને રોજ ત્રણ માસા મધમાં બહેડા બસી તેમાંથી એ યુગ પ્રમાણે આપવું (૬) દાદર ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. (૭) બદ ઉપર—ત્રિધારી ચોરના મૂળનો રસ ચોપડી ઉપર તેજ ઝાડની માટી ચોપડવી, એટલે ૭ દિવસમાં યુક્ત થાય છે.

રટહ. ઢક્ષણી ચુરીઆ (ચોર) કટાળો.—મં ૩ ચારી, કુભારી. ૩૦ ફણીનીવડુમ. હિં ૦ નાગફનીયુદર ૩૦ ફરીગળી તૈં ૦ નાગજમકુ તાં ૦ મલાં ૦ નાગતાળી ૬૦ પ્રીફલીપીયર લાં ૦ ઓપ્ટિનિમાડિલેનાઈ.

એના પાદડા હાથનળીઆથી મોટા અને એક ઉપર એક ઉગી તેનું ઝાડ મોટું થાય છે એ ચુરીઆની વાડો ઘણી ઉચી વધે છે એના કાટો બે આગળ લાંબો અને વડુગળ દીલજી હોય છે એ કાટો વાગવાથી મોટા જખમ થાય છે એ ચોર ઉપર લાલ રંગના જીડવા આવે છે તે રવાદે મીઠાં હોવાથી કેટલાક તેને ખાય છે એ જીડવા તોડી કપડામાં બાધી, પીલી તેનો રસ કાઢી કાગળપર લખવાથી ગતી સાફી પ્રમાણે લખાય છે આ ચોર સર્વત્ર થાય છે એ ચુરીઆના પાદડા ખડક પર જ પડે તો ત્યાં તે ઉગે છે એવો એમાં વિલક્ષણ મુખ્ય છે આ ચોરની વાડોમાં સપની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે + ઢક્ષણી ચોર—રીપન,

+ દક્ષણી ચુરીઆને ફાફડીયો, ફાફડળો અને હાથલો યુવર પણ કહે છે એને જે કાટા હોય છે તેની પાસે બીજી ઘણી જીણી ફાસો હોય છે તે ચરી-ગમાં વાગવાથી રેખાતી નથી અને ઘણી ચળ ઉઠે છે એ ચરીગમાં વાગ્યા પછી ભાગ્યેજ નીકળે શકે છે એને જે લાલ રંગના ફળો હોય છે, તે ઉપર પણ એવીજ ફાસોના જુદા જુદા બે થા (જુથો) હોય છે આ ફળો ઉપરના ફાસોના જુથો કહાડી નાખી જાલ મહિલો લાગ આવવાથી ખવડી ને બરાલનો સંબોટ નાસ કરે છે બરાલના મટે આના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યેજ હશે. કેટલાક લોકો વળા ઉપર આના હાથનાને ગટા કહાડી નાખી ચીરી ભાગ્યસંકુ કરી બાધે

રૂચકર, તીખા, ઉષ્ણ તથા કડવા છે, અને રક્તરોગ, કફ, વાયુ, ત્રિશિરોન, સ્નાયુ-
રોગ તથા સોજનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની ઉંઘરસ ઉપર—
દક્ષણી યુરીઆનુ છડતુ લાવી દેવતામા ગરમ કરી, ઉપલી ઊલ કાઢી છુંદી,
પછી કપડામા ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી પાંચ (૨) નાના
બાળકોને ગળુંબે ધાય છે તે ઉપર—પ્રથમ ચંદન ચોપડી પછી દક્ષણી
યુરીઆના મૂળ ધસી ચોપડવા. (૩) યુડધી ઉપર—દક્ષણી ચોરીઆના પાઠડા
અંઝાસમા ઝેડી સારા ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળ-
કર નાખી તે ગરમ ગરમ ખાધવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—દક્ષણી યુરીઆના
મુકમેલાં પાંદડાંની ધૂણી આપવી. (૫) નિદ્રા આવવા માટે—ચોરના મૂળ
ગોળમા સેવન કરવા. (૬) વાત થકી ઉત્પન્ન થયેલ નાડ (વાળા) ઉપર—
દક્ષણી ચોરીઆના મૂળ અને ગ્રામૂતના કલ્કનો લેપ કરવો.

રટ્પ. દાડમ. સં દાડિમ મં કં ગળીંબ. હિં અનાર. રાં દાડયુ,
દાડિલ. કં તું દાલીંબ. તૈં દાલીંબકયા. તાં માડમે. ફાં અનારસીરી, અના-
રતુરસ અં રમાનહામીજ, રમાનહુલુ ઇં પોત્રીચિનેટ લાં પુનીકાઆનેટમ.

દાડમના ઝાડ આ દેશમા સર્વત્ર થાય છે અરબસ્તાનમા મસ્કત પાસે જે
દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે તેમા ધણી બી હોતા નથી દાડમના ઝાડ બે
અડી ઓછાડા સુધી ઉચા વધે છે એ ઝાડમા પશુ બે પ્રકાર છે એકને માત્ર
ફૂલો આવે છે, એને “ યુલનાર ” કહે છે બીજને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે
છે દાડમના ફૂલો કમુંબી રમના હોય તેમા થોડીક પીળી ગળાળી હોય છે એ
રમના જેવા રમને “ દાડીમી રગ ” કહે છે દાડમ, એ ફળ ખાવાને રૂચિદાયક
અને શરીરને હિતકારક છે એના યોગથી શરીરમા હૃંસિયારી આવી તૃષા (તરસ)
રહે છે આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પશુ હરકત નથી. આ ઝાડના મૂળ, પાઠડા
જાલ, ફૂલ અને ફળની જાલ, એ સર્વ આંધ્રધોના ઉપયોગમા આવે છે દાડમના
રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે તેને “ દાડમપાક ” કહે છે દાડમનો રસ પિત્તશામક
છે x દાડમ:—તુરં, ખાડુ, મધુર, તૃપ્તિકરક, સ્નિગ્ધ, દીપન, આહિ, હલ, ઉષ્ણ,

છે, તેમજ પેટમાના બગાડ માટે પશુ એતુ બધાણુ કરવાને એ બે ફાકા વચ્ચે
આખાહળદર, સીંધાલુ અને સાજીખાર નાખી ભડાશડતુ કરી પેટ ઉપર બાંધે છે

x હિંદુસ્તાની વૈદ્ય—દાડમના રસને કેસરની સાથે મેળવીને કાકા પ્રયો-
ગમા આપવાની ભલામણુ કરે છે આતરડાના રોગમા (ઝાડાની કમજબત ન
હોય તો) ફળની જાલ અને ફૂલ, લવગ, તજ, ધાણુ, કાળા મરી આદિ ખુશબો-
દાર પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે હિંદી વૈદ્યક ગ્રંથોમા જડની જાલ
ખાખત કાંઈ વર્જુન જવામા આવતુ નથી. મુસલમાની ગ્રંથકાર—મીઠુ, ખાડુ
અને ખટમીઠુ એમ ત્રણ પ્રકારના દાડિમ ખતાવે છે, તથા ફળની જાલ અને
ફૂલને ગ્રાહી ગુણેના લીધે અનેક પ્રકારના રોગમા વાપરે છે અને કહે છે કે
મૂળની જાલ એ ઝાડના બીજ સર્વ લાગો કરતા વધારે ગ્રાહી છે, તથા પેટમા
થનાર ચપટા અને લાળા કરમ (ફૂમિ ઇં ટાપેહિવર્મ) ના માટે બહુજ ઉત્તમ

રૂચિકર, લઘુ તથા અમિદીપક છે, અને કફ, ઉષરસ, યમ, મુખરોગ, કડરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે મીઠાં દાડમ-તુસિકારક, પાતુવર્ધક, લઘુ, તુરા મ્લાઠક, સ્તિગ્ધ, મેધાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે, અને ત્રિદોષ, તૃષ્ણા, દાહ, બ્વર, હ્રોમ, મુખરોગ તથા કડરોગનો નાશ કરે છે મધુર ખાયાં (ખટ-મીઠાં) દાડમ-રૂચિકર, દીપન તથા લઘુ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ખાયાં દાડમ-પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારા છે, અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. કુમળાં સુકાએલાં દાડમ-રૂચિકર, હલ અને વાયુને અનુલોભન કરનારા છે ઉપયોગ-(૧) બાળકની ઉષરસ ઉપર-દાડમના ફળની ઊલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનુ ચાટણુ કરી આપવું (૨) બાળકના અપ્તિસાર અને સમ્બહુણી ઉપર-દાડમની ઊલ ધસી પાવી (૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર-દાડમના ઝાડની અને મૂળની ઊલનો કાઢો કરી પાવો અથવા દાડમની ઊલનો કાઢો કરી તલનુ તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવો (૪) ઉષ્ણુપિત્ત ઉપર દાડમનું શરબત-સાકરનો પાક કરી તેમા દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાખવું જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત ૨ તોલા અને તેટલુજ પાણી નાખી પાવું, એટલે ઉષ્ણુપિત્ત જલદી થયે છે. (૫) આખોની ગરમી શમવા માટે-દાડમના દાણાનો રસ આખોમા પાડવો (૬) સમ્બહુણી ઉપર-લીલા દાડમ કચરી રમ કાઢવો તેમા ત્રાયફળ, લવણ અને સુક ધસી થોડું મધ નાખી પાવો દાડમ ન મળે તો દાડમની ઊલ ધસી પાવી. (૭) ગરમોને લીધે નાકમાથી લોહી પડે છે તે અને રક્તપ્રીવી સન્નિ-પાત ઉપર-દાડમનાં ફૂલ અને ધ્રોના મૂળનો રસ કાઢી અથવા એકલાં દાડમના ફૂલનો રસ નાકમા પાડવો અને તાજવા ઉપર ચોળવો, એટલે તુરત લોહી પડતું બંધ થયે. (૮) જાતીમા દુખનું હોય તે ઉપર-દાડમના દાણાના રસમા મીઠીઆવળનું ચૂર્ણ ૧ માસો નાખી પાવું (૯) ઘોચડાના વિષ ઉપર-દાડમ-ડીના પાદડા, તલ, હરતાલ અને ગોળ એકત્ર કરી વાડી કરડેલ ટેકાએ ચોપાડવું

અનુભૂત દવા છે વળી એને કૃમિ રોગમા આપવાના માટે ૪ તોલા તાજી ઊલ ૨ ગેર પાણીમા નાખી, ઉકાળી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે કિતારી લઈકકુ થએ તેમાથી એકક ખાલો અડધી અડધી ધડીમા બ્થા સુધી તમામ ન નીકળી જાય ત્યાં સુધી પીવાને આપે છે અનેકવાર આ ક્વાથના પીવાથી પેટમાં રદ થઇને નીકળી જવાની ખાતિ થાય છે, પરંતુ થોડીવારમાજ પેટના તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે દાડમના બીજ અને બીજનેા રસ પેટની પીડા નાશ કરે છે. ઝાડના દરદમા ઊલની સાથે થોડું અરીણુ નાખીને આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે ડાંઠ કકેપેટીક કહે છે કે ફળની ઊલ પાચનશક્તિ વધારવાને અને માહી તથા ભુના મરડાની આજ્ઞરીમા અને લર્વાગની સાથે ઉકાળીને આપવાથી બીજા ઉપચારો કરતા વધારે ગુણુ કરે છે. ચરકસાહિતામાં દાડમને ઉચ્ચી નાશક, હલ (રૂચ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને ઉત્તેજન આપનાર) કહેલ છે. સુશ્રુત-સાહિતામાં એને વાતનાશક, મૂત્રદોષનાશક (મૂત્રસ્થાનાનુ દરેક નાશ કરનાર), વૃષ્ણનાશક અને રૂચિકારક ગણેલ છે

(૧૦) બૌદ્ધશિશુના વિષ ઉપર—દાડમનો રમ પાવો (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર—દાડમડીના પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) પિત્તરોગ ઉપર—પકિલા દાડમનો રમ કાઢી તેમા સાકર નાખી તે રસ પાવો (૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર—માકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કંક મેવન કરવો (૧૪) રક્તાનિસાર ઉપર—દાડમની છાલ અને છદ્મવની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૧૫) ઉપદંશ-પ્રભુ ઉપર—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું (૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઉલટી ઉપર—મસર શેફી તેના લોટમાં દાડમના રમથી તે લોટ પક્ષાળી તેમા થોડું મધ નાખી તે પાવો (૧૭) દાડમ પાક:-પાણી, સુદ, નાગરમેથ, વાળો, ખીલીનો ગર, આમળા, મોચરમ, ધાવડીના ફૂલ, લોદર, છદ્મવની છાલ, જમ્બૂળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરડાના મૂળ, જીરું, લવંગ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગ, એ પૈમા પૈમાજીય લાઇ ચૂર્ણ કરી દાડમમા ભરી ઉપર કણકથી કાટો કરી ચૂર્ણમા આશી પછી હિપરની કણક કાઢી નાખવી. પછી દાડમ સુદા ખરલ કરી ગોળીઆ એર જેવડી કરવી તે ગોળી રોજ એક એક ખવગવવી, એટલે અનિસાર, સમ-દણી, મદામિ, અરબિ તથા સ્થળો નાશ થાય છે

રેડક દાડડી —મં પદુપર્ણી, ચ્વર્ણુક્ષી મં પીસોળા, કાટેષોના કેાં કડક-હિં. ચાક ભરેપદ મન્યાનામી, પીમાળા બં રીયાલ કાટા, સોણખીરું કં ચિત્તુષ્કિ તાં કુદીયાતી મલાં પોન્નમત ઈં જેમોજ થીસલ. લાં આર્ગી-મની મેકિસંકેના

• દાડડીના નાના નાના ઝાડ હોય છે એની ઉચ્ચાઇ મુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે પાદડા નાના હોય છે પીળા ધ વૂરા પ્રમાણે એના ડીટામાંથી પણુ દૂધ (રસ) નીકળે છે એના મૂળન ચાકવ " કહે છે આ વનરપતિ રેચક, હીમ, કડવી તથા માગક છે, અન કંદ વાતરકત, કૃમિ, પિત્ત, કંદ, મુત્તૃચ્ચ, જ્વર, અશ્મરી, સોળ, દાહ તથા કોઈનો નાશ કરે છે એના મૂળના પણુ એવાજ ચુણુ છે ઉપ-યોગ-(૧) રેચક-દાડડીના મૂળનુ ચૂણુ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા પાવું (૨) ગથેલુ પુરુષવ પાણુ આવવા માટે-દાડડીની છાલ ૧ માસો અને અને વડનુ દૂધ ગરમ કરી તેની ચણુ જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમાં ખાવી (૩) ગુમક કુટવા માટે-દાડડીના મૂળનો લેપ કરવો

રેડક. દાક હુળદર-સં બં દાર્દગિરા મં દાર્દગાદ હિં દાર્દહલદર કં મરદવર્ષાક પોમ્મિક્ષી તેં મુલુચ, પાસુપુ મલાં નાણુમાર. ઝાં રૂકકા વેલી તાં નનામાર કાં દાર્દચામ લાં ખરખરીમ એરિરેટા, મોરિડા અમેલેટા

દાર્દગદરના વેલા હોય છે એ વેલા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અઢધની-સ્તાનમા થાય છે એ વેલાનુ લાકડું હળદરના જેલુ પીળા રંગનુ હોય છે રસા-જન અથવા રસવતી કરીને એક ઔષધ દાર્દગદરનો કાટો કરી તેમાંથી પનાવે છે એ કાટો આપાસ કરી તેમા ખકરીનુ દૂધ સમજાને નાખી બાળી સુક કરવું

એટલે રસાન્ન તૈયાર થાય છે દારૂહળદર—તીખી, કડવી, રૂઝ, ઉષ્ણ તથા પ્રચ્છાન્નક છે, અને પ્રમેહ, કષ્ઠરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, કફ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા વિવેના નાસ કરે છે બીજા ગુણ હળદર જેવાળ છે રસાન્ન—તીખુ, ઉષ્ણ, રસામન તથા કડવુ છે અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર તથા પ્રજ્વલોપનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર—દારૂહળદરના અગરસમાં હળદર નાખી પાવો (૨) પ્રદર ઉપર—દારૂહળદરના કાઠમાં ૩ માસા સિંચાણત નાખી સાત દિવસ પાવુ (૩) આગંતુક પ્રજ્વ એટલે રાત્રાદિકથી થયેલા પ્રજ્વ ઉપર—દારૂહળદરની બાલનો કચ્ક, તલ્લુ તેલ, કપિલો અને ધોનો અગરસ એકત્ર કરી મંદામિથી કઢવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવુ (૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—દારૂહળદરનું ચૂર્ણ એકત્રમાં દોઢ એ માસા આપવુ (૫) ભગંદર અને નાડી-પ્રજ્વ ઉપર—ચોરીઓ અને આકાસનું દૂધ એકત્ર કરી દારૂહળદરની દીવેટ તે દૂધમાં પલાળી છિદ્રમાં પાલવી (૬) પિત્તાભિષ્પ દ એટલે આખો આવે છે તે ઉપર—રસાન્ન દૂધમાં કાલવો તેનો આખો ઉપર લેપ કરવો (૭) કાનમાંથી પડે વહેતું હોય તે ઉપર—રસાન્ન સ્ત્રીના દૂધમાં ધરી, તે મગમાં નાખી કાનમાં પાડવુ (૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર—રસાન્ન અને લાખ બકરીના દૂધમાં વાટી તે પાવુ x

રટ્ટ દાવણા મોરસ.—સં સમુદ્રકાક મં મોરમ, દાવણામોરસ, ખારી સાક

આ ભાજનો રોપો વેત દોઢ વેત લાખો હોઇ જમીન ઉપર પથરાયેલો હોય છે, અને એના દીટકાનો રમ લુછીની બાજુ જેવો હોઇ, પાદડા સુમારે દોઢ આંગળ લાખા હોય છે તે લુછીના પાદડા કરતા વજ્રવજ્રા બધા હોઈ સુમારે અર્ધા તસુ જેટલા પહોળા હોય છે ચણાની દાળ નાખી આનુ સાક કરે છે અને બારીને ગમતુ થાય છે તથા લજ્યા પચુ કરે છે આ ભાજ સમુદ્રકાંકે થાય છે એટલે તે ખારી હોય છે એથી એમાં મીઠુ રીતસર નાખવુ જોઇએ

રટ્ટ દાંતી.—સં બં હિં ૩૦ દાંતી મં દાંતી ૬૦ દદ અં હનુ-લમ્બુક ૩૦ મોટન, દિગ્વિચમ ૨૫ દાંતુલ્લી

દાંતીન કાંડ કોકણ પ્રાતમાં ધણુ થાય છે એ કાંડ સુમારે વજ્ર ચાર ઢામ ઉંચા વધે છે એના પાદડા કાંચદાર, લાખા અને લામ તળીયા જેવડા હોય છે. એના ફળ આકારે ધુધરા (પાટળીઆ) જેવા અને તે બળદાણુ જેવડા મોટા હોય છે એ ફળમાંથી નેપાળાના જેવડા બી નીકળે છે તે રેચક છે એના મૂળને “દાંતીમૂળ” કહે છે દાંતીમૂળનો કાઠમાં ધણુ ઉપયોગ થાય છે એને “લમ્બુદાંતી” કહે છે લમ્બુદાંતી—ઉષ્ણ, તીખી, અમિદીપક, સ્વચ્છેદીપક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક, લઘુ તથા શોષક છે; અને અમ્લેષ, ત્વચ્છેષ, શૂળ, અર્શ, વજ્ર, અરઝરી, કફ, ક્ષર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોળ, મુદાંકર, દાહ, પાકુ, રક્તદોષ, કાંઠ, ગુલ્મ, કૃમિ,

xઆ ઉપાય બહુજ વિચારીને કરવાનો છે. કારણ કે લાખ ખીયા પછી એમિને સંતાન થતા નથી એમ અનેક દાહઓ કહે છે

૧૫, વાસુ, ચક્ર તથા ખરજનો નાશ કરે છે. નાગ દંતી (મેડી દાતી)—
 ઘરક, ઉચ્ચ, તીખો તથા ટુમિનાસક છે, અને રાજા, કોઠ, અમદેષ, મેદોરાજ,
 મરમરી તથા મુખરામનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ લઘુદતી જેવાજ છે ઉપયોગઃ—
 (૧) જીજ્ઞાસુ થવા આદે—દતીમૂળનું ત્રણ મસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું,
 અથવા લીના દતીમૂળ પાણીમાં વાટી તેને પાણીમાં મેળવી, ગાળી તે પાણી
 પાવું (૨) કંદ-કાસ ઉપર—દતીમૂળનું ધૂતપાન કરવું

૩૦૦. દિઝા.—(સં મહુકપર્ણ) આ એક જમણી ઝાડ છે એમાં બે
 જાત છે જે ઝાડની કાઠી ઉચી ન હોતા જમીન ખરાબર હોય છે તેને દિઝી કહે
 છે, અને જે ઝાડની કાઠી ઉચી હોય છે તેને “દિઝા” કહે છે દિઝાની કાઠી ૧૬
 હાથ લાંબાની હોય છે એ કાઠીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાઠી સુકાયા
 પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાષ્ઠકારની જેવું હોય છે. એને મુખ-નક્ષત્રોના
 વરસાદ પડ્યા પછી નવા ફળુમાં ફૂટે છે તે સર્જતેની જૂઠીઆ બાપી વેએ છે આ શાક
 બીડાના શાક જેવું રસદાર હોય છે એ પૌષ્ટિક છે દિઝામાં કાળા અને ઘોળા
 એવી બે જાત છે દિઝાઃ—યુક્તકારક તથા સિંગ્ગ છે, અને રક્તવિકાર, વાત તથા
 પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) ગુમડા ઉપર—દિઝાના કદ બારીક વાટી
 તેની ચેપલી મણ ઉપર મૂકવી (૨) બદ ઉપર—દિઝાના મૂળ કેળના કિવા કુલાના
 પાદમાં લીટી, અગારામાં બારી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી છાલ હોય છે તે
 કાઠી નાખી, મૂળ બારીક વાટી જે બોળ થાય તેના લેપ કરી તે ઉપર ફેની ઘડી કરી
 મૂકવી (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—દિઝાના અકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો
 તોલો અને ઉત્તરાના પાદા ઉપરનો ફોડ અર્ધો તોલો, એ ત્રણ બારીક વાટી ૫
 તોલા માંડા ફડીમાં મેળવી, ખાડ નાખી દરરોજ બે વાર ખાવું

૩૦૧. દીપમાળ (ગલગોટા)—સં ૬૦ મં ૩૬ કં ૩૦ ગોવચરુ લાંબો
 લીઓનોટીમ, નેપેટિફોલિઆ

આ ઝાડ સીધું હોય છે તે સુમારે માથોડું ઉચું વધે છે એના પાદા
 કાંઠાદાર હોય છે એને હાથના કિવા વેતના અતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક
 એવા ઝુડ લાગે છે તે ઝુડ બારીક પુમથી વ્યાપ્ત હોય છે એ ઝુડ ઉપર બારીક રાતા
 રંગના ફૂલ આવે છે ઝુડમાં કાળા બારીક બી હોય છે એ સર્વત્ર થાય છે.
 ઉપયોગઃ—(૧) અતિસાર ઉપર—ઝુડમાંના બીયા ફૂલમાં વાટી પાવા (૨)
 માથા ઉપર લથકરે ઝાંઠ થાય છે તે ઉપર—ઝુડને બાળી તેની રાખ તેલમાં
 ખરસ કરી ચોખ્ખી (૩) કંઠસર્પ ઉપર—ઝુડ હોઠામાં નાખી પીવું

૩૦૨ દુદરસી.—દુદરસીના વેલા હોય છે એના પાદા ધણા મોટા હોતા
 નથી એ પાદા ગળચટા લાગે છે એના મૂળ ચાવવાથી કિવા બારીક જૂઠી કરવાથી
 બારીક જુથ થાય છે એને આકાંઠા ફૂલ જેવા ફૂલ આવે છે ઉપયોગઃ—(૧)
 વનમેઃ નગ વ્યપાવચ્ચા વગેરે ધાતુવિકાગે ઉપર—દુદરસીનાં મૂળ અને ઘોળા
 જેગ ૧૧ ૨૬ ૫૫ બારીક જૂઠી ગળવા પગે દરબા નાખી નથા સં ૨૦ નખી.
 એ ઓળા બે વખત ઉલ્લેસ આપવું (૨) મધુમેદુ અને તણબીયા પ્રતેડ ઉપર—

દુરુલીના નૂતે ની નૂતી કિવા દુરુલીના નૂત જ થતા તાજા દુધમા વાટી, એ આખા દર વખતે નવટાક પ્રમણે દરરાજ એ વરચેદ દિવસ આપડું (૩) રેનવા ઉપર—દુરુલીના મૂળ દુધમા વાટી પવા અને લેપ પણ કરવો.

૩૦૩. દુધી (નધ).—સં અનુભુ, ધક્તાક, દુષ્વતુખી. મં દુધાભોપળા દિં મીડી તુખી, તુખ્યા, કદુ, લોઆ, રામતોરધ, લીવા. બં લાઉ, કદુ કં લાલચુખળ, સિનેરે તેં તીવા, તુખડીક.પા. કાં કુદુશીરીન, કુદુએદરોળ અં ચક્તિનેકુલુકરા. ધં બાપ્ટ ગુડં લાં કુકર્મીટ, લાજીનેરીઆ

“એને ધોળા દુધી” પણ કહે છે એનો વેલો બહુ સાચો પ્રસરે છે. એમા લાખી, તુખડી, ચપડી, તજુરા જેવી ધન્યાદિ અનેક જાત છે દુધીનો દહલો જલ્દી આરો થાય છે એની લાજી સારી થાય છે દુધી પાકીને જૂની થય એટલે જો યોગ આકૃતિની હોય છે તેના તુખડા કરે છે તરતા શીખવારાઓ એના મુકાએલાં તુખડા કમરે બાધી તરતા શીખે છે દુધીની એક બીજી જાત છે, તેને “મમીયા દુધી” કહે છે. એમા ધેળી અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાત છે દુધી જેવું જ તેવું સાક થાય છે અને તરવાના કામમાં એના જલ્દી ઉપયોગ થાય છે લાંબી દુધી—તીખો તથા ઉષ્ણ છે, અને સન્નિપાત, દત્તાર્જલરોગ, દાતબીલી તથા ધનુવતિના નાશ કરે છે ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે. યોગ મીડી દુધીનો વેલો—મધુર, શીતળ, તપણુકારક, ગુરુ, રૂચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, જળપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપાપક છે. ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે દુધીયા દુધી—મધુર, સિંગ્ધ, ગર્ભવૃત્ત પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકારક, ગલકર, પૌષ્ટિક રૂચિકર, શીતળ, ચત્સત્તજક, રૂક્ષ, બેદક, ગુરુ, પિત્તનાશક તથા ક્રોધપ્રદ છે. એના ફળ—ગુરુ, રૂક્ષ, શીતળ, લઘ, કફકારક, માલક, રૂચિકારક, ધાતુવર્ધક, તથા પૌષ્ટિક છે, અને કલ્ક, વિષ, અમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના વેલાની સળીઓ.—મધુર, વાતક, કફકારક, સિંગ્ધ, શીતળ, બેદક અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ—

(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર—દુધીઆ દુધીના પાદડાનો રસ કાઢી લેપ કરવો.

૩૦૪ દુધેલી.—(સં દુગ્ધિકા મં દિં દુધી) દુધેલીના નાના ઝાડ પ્રથમ લાચકાર ઉઠ્યા હોય છે પછી તેના વેલા થાય છે એના પાદડા ભાગડાના પાદડા જેવા પરતુ કિમિર કિમિર લીલા રંગના અને નાનાં હોય છે એ વેલો તોડવાથી તેમાંથી દુધના જેવો ધોળો રસ નીકળે છે વેલાનો રંગ કિમિર લાલસર ઉદાર રંગનો હોય છે એને ભાગડાના જેવાજ કૂલ આવે છે ધરની આબુખાલુએ પણ આ છોડા વાવે છે, એને લાખી શીંગા આવે છે + દુધેલી —મધુર, વૃષ્ય, રૂક્ષ, માલક, કડવી, વાતક, ગર્ભ-

+દુધેલીને કોઈ દુધી પણ કહે છે એની મુખ્ય બે જાતો છે એક નાગલા અને બીજી જાતલા નાગલા દુધેલીનું વર્ણન આ પ્રથમા આજળ કરેલ છે. આ જાતલા દુધેલી પણ મ. પટેળના વર્ણન તરફ નજર કરતા બે પ્રકારની જામે છે. જેમાંની એકનું વર્ણન અહીં મ પટેળએ આપ્યું છે, તે અને બીજી જેને લુણીની લાજી અંધવ ચણુ ની પાંદડા જેવા ઝીણા પાંદડા આવે છે તે તેને ઝીણા અને ઘેરા લાચ કૂલ આવે છે તેની ડાડીમાંથી દુધ નીકળે છે કોઈ તેને સમાત

સ્થાપક, નીખી, ધાતુનર્ધક, હથ, ઉખ્ય, પારદનધક તથા મહસ્તભક છે, અને મેહ, કક, કોઠ તથા દુમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) મૂળવ્યાવ ઉપર—દુધેલીના પાદડાનો ગમ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજુ લી ૧ તોલો, એ સર્વને ભેગુ કરી મતન ચાગ પાચ દિવસ આપવુ, એટલે બળતરા અને લોહી બધ થાય છે (૨) મુત્તારકી રોગ ઉપર.—(બાળકને દૂધ પાવાના યોગથી દૂધની ચીકણ પેટમાં એકઠી થઇ મળની ગાઠ બાજે છે તે ઉપર)—દુધેલીના મૂળ ગાયના તાજુ દૂધમાં ઘસી શકિત પ્રમાણે પાવા, એટલે એ ત્રણ દિવસમાં મળદારે રોગ નીકળી નય છે (૩) વિપમજ્જર ઉપર—દુધેલીના મૂળ કાનમાં રાખવા એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. (૪) વાહરડાને દૂધીયા રોગ થાય છે તે ઉપર—દુધેલીના મૂળ કડા પાણીમાં ૧ તોલા સુધી ઘસી દરરોજ એક વાર, એ પ્રમાણે ૧૦ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ ભાર નીકળી જઇ ગેમ બહોળા હલકો થાય છે

૩૦૫ દેવદાર.—સં ૬૦ કં તાં મલાં ૫૦ દેવદાર મં ૬૦ દેવદાર કં દેવદાર તેં દેવદાર્યેદુ અં શંજરતુલજન, સંજરતુલવરુ લાં સિદ્ધમદેવદાર

હિમાલય પવત, ધ્રુવદેશ, બગાલ અને પિનાચ, એ ઠેકાણે દેવદારના ઝાડ વધ્યા થાય છે એ ઝાડને જોઇએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ધણુજ ઉચ્ચ વધે છે ત્રીમ આળીમ વર્ષનુ થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે આ વૃક્ષ સો બેમાં વધ સુધી વહે છે જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનુ થાય છે તેમ તેમ મજબૂત થઇ તેનો ઉપયોગ બહોળા થાય છે સાગના કરતાં આ લાકડુ ધણુ હલકુ છે એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવ છે રાજા લોકો માટે એ લાકડાની ફર્નિચી, ગલખન વગેરે બનાવ છે દેવદારનો ધૂપ કરવામાં ધણુ ઉપયોગ થાય છે દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પિન—ટાઇન તેલ બને છે તેલીઆ દેવદાર—પાકકાળે તીખો, સિન્ધ, ઉખ્ય, કડવો તથા લઘુ છે, અને કક, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મહસ્તભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉવરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તદ્રા (મૂર્ચ્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે કાષ્ઠ દેવદાર—ઉખ્ય, કડવો તથા રૂઢ છે, અને કક, વાયુ જૂતઆધા તથા લેપ કરવાથી મો ઉપરના વ્યવનો નાશ કરે છે xસરજ દેવદાર.—તીખો, કડવો મધુર, ઉખ્ય, લઘુ, કાષ્ઠોષક તથા સિન્ધ છે, અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, કષુરોગ, ત્રણ, સોજો, કડુ (ખરજ), કઠરોગ, નેત્રરોગ, ઉષ-

દુધેલી ધણુ કહે છે આ દુધેલીનો છોડ ન થતા તે જમીન ઉપર પથરાઇ દોહ એ કુદ જમીન રોકે છે એથી એને છાતલા દુધેલી કહે છે આ નાની જાતની ઓરોગની દવામાં ઘણાઓ વધારે વાપરે છે

x મ. શાલીગ્રામ આદિ નિષટકારોના કહેવા પ્રમાણે સરલ દેવદારના મુદર-નેજ ચન્દ્રમ, સરજરૂપ, ધૂપવિશેષ, ઇશિક વગેરે નામેથી ઝાળામે છે. ત્યારે અહીં ત્રણ જગ્યાએ વર્ણન આપવાથી જુદાં જુદાં ત્રણ વૃક્ષો હોવાની ભાવિત ઉપન-કરી છે કાષ્ઠ દેવદારમાં તેવ નથી

રસ, પરસેવો, રાક્ષસપીડ તથા બીજા નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) ઉત્તર ભ ઉપર — દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) કંઈ ગલગડ ઉપર — દેવદાર અને ચીરામૂળ (કવડામૂળ) પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૩) અપચતી (ગડાળા તો એક છે તે) રોગ ઉપર — દેવદાર અને સરગવાની બીજ કાઢીમાં ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) દેવદારાદિ કાઢો — દેવદાર, વજ, કાષ્ઠ, લીડીપીપર, સુર, કાચ ફળ, નાગરભોય, કરીયાતુ કંઈ, ધાણા, હરડે, ગળપીપર, ભોરીમણ, ગોખર, ધમાસો, જીલી ભોરીમણી, અતિવિષ, ગળો, ખીલી અને શાહજીર, એ બધાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંમ નાખી સુવાવડીને પાવો, એટલે શળ, કામ, તાવ, શ્વાસ, મૂત્રછાં, કફ, મરતકપીડ, અડખડ, તૂપા, દાદ, તદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી એટલા ઉપદ્રવ-યુક્ત અને નિદોષાત્મક સુતિકારોગનો નાશ થાય છે

૩૦૬ દેવબાવળીઆ — સં ૦ કિંકિરાટ, નીમબ્બુલિકા મં ૦ ક કર કાકઈ, દેવબાવળી હિં ૦ કિંકિરાટ ગુળ ૦ રામમાવળ ૬૦ મધિલાન

આ એક બાવળીઆની જાત છતાં બાવળીઆ જેવું મોટું ગાંડ થતું નથી એને કાઠો તથા ફૂલ પછી બાવળ જેવાજ પીળા રંગના આવે છે એ ગાંડને સાખ આવે છે દેવબાવળીઆ — તુરો, કડવો, શીતલ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, પિત્ત, તૂપા, વ્રતદોષ, દાદ તાવ, ઉલટી, મેહ તથા વિષનો નાશ કરે છે ઉપ-યોગ — (૧) હડકાચેડા કૂતરાના વિષ ઉપર — દેવબાવળીઆના તાજા મૂળ ૬૬ પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ધસી તેમાં થોડું પાણી નાખી તે પાણુ એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાણુ પથ્ય પાળવું

૩૦૭ દ્રાક્ષ (દરોખ) — સં ૦ મં ૦ તૈં ૦ દ્રાક્ષા હિં ૦ દાખ. ૩૦ દ્રાક્ષે ૬૦ અથુર અં ૦ કોસમીસ, એનબળખીય ૪૦ મેદપ. લાં ૦ બાહરીમ બીનીફેગ

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે એ વેલા બાવળા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે દ્રાક્ષ બાજુ કરીને બધા ખડેમાં થાય છે હિંદુસ્તાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તેમાં ત્રણ જાત છે લીલી, કાળી અને ઘોળી સર્વમાં ઘોળી દ્રાક્ષ ધણી મધુર હોવાથી મોઢી હોય છે આ દેશમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તે લીલીને લીલીજ ખપી જાય છે અગ્નસ્તાન, પર્શિયા અને મરકન, એ સ્થળોમાં ધણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે, તેથી તેને મુકવી બહાર ગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે એદાણા, મુન્કા, ખીસમીસ એવા મુકી દ્રાક્ષનાં નામે હોય છે એદાણા કિંચિત્ ઘોળા હોય છે અને તેમાં બી હોતા નથી મુન્કાદ્રાક્ષ કાષ્ઠક કાળી હોય છે અને ખીસમીસ ધણુ કરી એદાણા જેવી પરતુ નાની હોય છે દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમાં લોકોની જૂખ અને નગમનુ સમન કરવાને ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા વ્રતરુદ્ધિ કરનારી છે દ્રાક્ષના રસનો આમલ કાલેરા ઉપર ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે દ્રાક્ષના પાક્યાં જનાવરોને ખવરાવે છે અને સાકાને કાઈકાઈ કાળો રમ કરે છે પાકી દ્રાક્ષ — સ્વદને હિતકારક, મધુર, તુતિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિરુચિક, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રજ, ગુરૂ, તુરી, સારક, આદી, જૂષ, શીતળ તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉષ્ણ, ઉલટી, સોજો, બ્રમ, જ્વર, દાદ, મદાલય વાતાપિત્ત કફરૂપ કમળી, ચાતગત, રક્તપિત્ત

તથા આશ્રમ ૧ વધુનો નાશ કર ૭ લાગી દ્રાક્ષ—કેકર, રક, ઘર, ખડી, પિત્તલ, કંબુ, રક્તપિત્તકરક, રાજકારક, દીપત અને વાતનાશક છ કુપ્ત (કાચી) દ્રાક્ષ—વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે પાણી સુકાચેલી દ્રાક્ષ—તૃપ્ત, સતપણુ, બદર અને પૌષ્ટિક છે કાળી દ્રાક્ષ—(બીજવળી) શી, હલ, તૃપ્ત, ઘર, વાતનુલંભન, સિન્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમભર્યક છે, અને દાન, મુલ્લા, દમ, ઉરસ, કક, પિત્ત, તાવ, રક્તદોષ, તૃષ્ણ, ઉત્તરી તથા હૃદયઅશાન્તિ નાશ કર ૭ લાગુ દ્રાક્ષ (બેદાણા નીર્ગળ) —મધુર, શીતલ, તૃપ્ત, રૂચિ-કર, ખાટી તથા રસજ છે, અને દમ, ઉરસ, તાવ, હૃદયઅશ, રક્તપિત્ત, ક્ષત-ક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષ્ણ, વાયુ, પિત્ત અને મુખ માંહેની કડવશનો નાશ કરે છે ઉપચાર—(૧) અમ્લપાત ઉપર—દ્રાક્ષ તથા બાળકરક સમઝાગે અને તેના પરાપર સાકર નાખી એક તોલા જેટલી ગોળી આપતા જવી. અતલ અમ્લપિત્ત, ગળુ અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરમ, બમ, મદાગિ તથા અમ્લપાતનો નાશ થાય છે (૨) વંતુરાના વિષ ઉપર—દૂધમા દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પાવો (૩) હડતાલ અન જગલના વિષ ઉપર—ઉલટી કરાવી પછી પાણી દૂધમા બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલા નાખી તે પાવી (૪) વાતુક્ષય ઉપર—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીડીપીપર આપવી. (૫) તૃષ્ણ રોગ ઉપર—કાળી દ્રાક્ષ અને જેડીમધનો કાઠો પાવો (૬) મૂત્રરોગ ઉપર—દ્રાક્ષ અને આમળા બંને વાટવા તથા તે મધમા આપવા (૭) સ્તનપાત જવરમા જીભે કાતરા થક અવે છે તે ઉપર—મધમા દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી (૮) મૂત્રરેચનને માટે—કાળી દ્રાક્ષ ચર તોલા રાત્રે ૬ઠા પાણીમા પલાળી રાખી, સવારે ગરમી, માળી નાખી તે પાણીમા થોડી જુરાની જુડી નાખી, એક શેર સુધી શક્તિઅનુસાર પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદારે ગરમી નીકળે છે પ્રતિ પ્રમાણે કાઠને એથી રેચ પણ થઈ આવે છે (૯) ક્ષતકાસ ઉપર—બિયા કાઠેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાળુ લી ૧ ભાગ અને મધ ૧ ભાગ, એ સર્વ ઔષધો એક બરણીમા ઘાલી તે બરણી ડાઘરના દગલામા ઘાલવી પદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઠી તે માહેનું ઔષધ રોજ સવાર સાજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોજીએ ખાવું (૧૦) શુગ્ર ઉપર—દ્રાક્ષ અને અરકુસીનો કાઠો પાવો (૧૧) જીભ, તાળુ અને ગળુ, એનો શોષ શાંત થઈ મ્હેડામાં રૂચિ આવવા માટે—દ્રાક્ષ અને આમળા વાટી લીમા ગોળવી મુખની અદર ગોળવા અને એજ ઔષધની ગોળી કરી મ્હેડામા રાખવી (૧૨) મિતજવર ઉપર—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઠો પાવો (૧૩) શીતળા અને ગાવર, એથી બાળકોના અગમાં મરેલી ગરમી નીકળવા માટે—૮ ભાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગોળાનું સત્ત, ૩ ભાગ ખાડ તથા ૧ ભાગ જીર, એ પ્રમાણે ભેગું કરી નિવડેલા માટલામા ભરી તે મિતજ પહળે એટલુ ગાયનું ઘી નાખી આથી રાખવું, અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવું (૧૪) માથામાંહેની ગરમી અને પિત્ત-વિકાર રામન થક મગજ સુધરવા માટે—ગાયના અર્ધા શેર દૂધમા બેદાણા

દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સતી વેળાએ પીવું (૧૧) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર—કાઠા પાણીમા કળી દ્રાક્ષ પત્રાળી તેમા સાકર નાખી પાવો. (૧૨) પિત્ત-વિકાર ઉપર—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમા મગળી કુચા કાઢી નાખી તે રસમા છરાની બાધી અને સાકર નાખી પાવો એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન થાય છે (૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર—દ્રાક્ષ મગમા ખાવી. (૧૮) મૂત્રકૃન્ધ્ર અને મૂત્રરંધ્ર ઉપર—દ્રાક્ષનો કઢો પાવો.*

૩૦૮. વમાસો.—૫૦ બાં દુરલભા, ધન્યમામ મં ધમાસા, કોટ ચુલુક દિં ૬૦ ગુણુ, ધમાસા કં વવિદુરં, નેલઈળળ તૈં પિવરેમદિ, દુલગોડી. ૩૦ બાદ મર્દ અં શુક ઇ લાં ફેગેનિયા અરેમિકા

ધમાસા એ ત્રણ પ્રકાર છે એ ઝડપી અગ ઉપર રોગણીના ઝડ જેવા સુમારે આગળભર લખાઈના કાઠા હોય છે એની ઉચાર્થ સુમારે એક લાભ હોય છે એના પાદડા ચીમરડાયલા તથા લાગા હોય છે એ પાદડા છોડતો જીનો થાય ત્યા સુધી છોડ ઉપર રહે છે કાર્તિક મસના અરસામા સર્વ પાદડા ખરી પડે છે અને ઝડપી રગ પીળો થવા લાગ છે જવાસાને પણ ધમાસો કહ છે એ ઝડ ઉપર ઉનાળામા તેના દીઠાથી તાપના થોએ એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારસી ભાષામા “તુરજીન” કહે છે એ સાકર આ દેસમા અરબરનાનમાંથી આવે છે એ સાકર બુનાનિ વૈભો બાળકોને રેચ આપવાના કામમા દૂધમા આપે છે ધમાસોx.—જવાસા શરપુખાના જેવા (મધુરામા થાય છે તે) મધુર, કડવા,

* સિઝાર્ક ઉપર એક જૈન ગોરજીએ કરેલો ઉપચાર—રાત્રે દ્રાક્ષ સૌર ગા પલાળી સવારે તે પાણી અને તેમાના બીજ કઢાડી નાખી તેમા મજીદ તોલા ૨૫, દિમજ તોલા ૨૫, કામદી એલચી તોલા ૨૫, મીઠીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ૩૨ ગોળી કરી દરરોજ સવારે ૧ આપવી

x આયુર્વેદ ગ્રંથોમા—જવાસાને દસ્ત ખુલાસાથી લાવનાર, મૂત્રવર્ધક અને કફનો નાશક માનેલ છે. એમાંથી જે સત્વ નીકળે છે તે ખાસીનો નાશ કરે છે હિક્કમતમાં—આ છોડવાની પોટીશ બાધવાથી અથવા તેની કૂણી આપવાથી હરશનો નાશ થાય છે એનો રસ નેત્રી દ્રષ્ટિ નષ્ટ કરે છે. તેના ચૂરણનો વાપુના રોગમા નરય આપે છે એના પાદડામાંથી જે તેલ બને છે તે સધિશ ઉપર ચોપડે છે, તથા કૂલને વાટીને લેપ કરવાથી હરશ ખરી પડે છે મીર મહમદ હુસૈન લખે છે કે,—પુરાશાન, મવારનહર, કરજત્તાન અને હમદનના મુલકમાં આ છોડને કાપી હુઝામાં બાધી નીચાવવાથી ‘તુરજીન’ નામનો સાકરના સમાન પદાર્થ બને છે આ પદાર્થ જવના પાણી સાથે આપવાથી દસ્ત ખુલાસે થાય છે, મિત્તને કઢારે છે અને કફને બેસારે છે વળી રૂધિગને શુદ્ધ કરે છે દૂધની સાથે આપવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે અને કામદેવને વધારે છે ચક્રદત્તમા જવાસાને મળને શુદ્ધ કર્તા, મૂત્ર લાવનાર અને કફોત્સર્જક મણેલ છે સુશ્રુતમાં—જવાસાને ઉષ્ણ-ભક્ષિકા, (ઉંટનું ભક્ષણ) વર્ણન કરે છે, અને કફમેહકર, મૂત્રકૃન્ધનાશક અને ગુમનાશક મણેલ છે, તથા તેજ ગ્રંથમાં તેને ‘ગિરિહિલકા’ નામથી લખે છે.

બલકર, અમિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તુરો છે, અને કક, પિત્ત, રાતો કોઠ, વિસર્પ, મેદ, બમ, મદ, વાનરજા, તૃપા, ઉલટી, ઉષગમ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે વમાસે રાતો.—નીમો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે, અને વિસર્પ, વિષમજવર, તૃપા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કક, કાઠ તથા તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) ઉવરસ ઉપર.—ધમાનાનું અથવા તેના મળનું ધૂતપાન કરવું (૨) તાળવામા કાઠા પડે છે તે ઉપર.—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અગમ કાઠી તેમા સાકર નાખી મારી ગેઠે કઠબી આટણુ તૈયાર કરવું એ આટણુ વારવાર ડીપ ડીપ તાળવામા પાડતા જવું, તેથી કરી એક દિવસમા રૂઝાઈ જાય (૩) જખમ ઉપર.—આગતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે (૪) હેડકી ઉપર.—ધમાસાનો કાઠો મધ નાખી પાવો (૫) જમ મૂઝાઈ વગેરે ઉપર.—ધમાસાનો કાઠો કરી તેમા ગાયનું શી નાખી તે પાવો (૬) પથરી અને મૂત્રકૃંદ્ર ઉપર.—ધમાસો, ડાહ અને કાસના મળનો ઝરો કરી તેમા મધ નાખી પાવો (૭) શીતપિત્ત, હરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાધાન ઉપર.—ધમાસાનો કાઠો પાવો (૮) અતરવિદ્રવિ ઉપર.—ધમાસાના મૂળ આખાના ધોવરામણમા ધસી મધ નાખી પાવો.

૩૦૯ ધરો (દરોહ)—મં દર્વા મં હરણી હિં દૂધ કં હસુગરેકે તેં દર્વાનુ તાં અરયુ તું કરિકપત્તી. મલાં કરકપુશ્લુ ગોં છગ્ગાકુર ઈં કિર્પિંગ માછનોડનુ લાં સાછનોડનુ, કેકિલન

ધરો એક જાતિનું તૃણ છે ધરોના બેટ લીલાજમ અને મુગેલિન દેખાય છે આ તૃણની અદર એવો એક વિલક્ષણુ ગુણ છે કે કેટલીક મુદન મુષી વરસાદ ન પડે ત્યારે મર્વ વનસ્પતિ સુકાઈ જાય તોપણ ધરોના મૂળ લીલાજ હોય છે દુકાળમા ઠોરોને ચારો મળગો મળતો નથી ત્યારે ધરોના મૂળ ખોલી લાવી ખવરાવે છે ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજમા પણ થાય છે ગણપતિપૂજનમા નો ધરો અવશ્ય જોઈએ ધરો ધોડાને બણી સારી લાગે છે ધરો સાધારણ—તુરી, શીતળ, મધુર તથા તૃપિકારક છે, અને પિત્ત, તૃપા, ઉલટી દાહ, રક્તોષ્ણ અમ, કક, મૂઝાઈ, અરિચિ, વિસર્પ તથા જૂતળાધાનો નાશ કરે છે ધોળી ધરો—મધુર, રૂચિકર, તુરી, કડવી તથા શીતળ છે અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃપા, કક પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉષરસનો નાશ કરે છે લીલી ધરો—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, રૂચિકર, સજીવન, તુરી તથા રક્તરોધક છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઉલટી, કક, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃપા, દાહ તથા ગર્ભ-રોધનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર.—ધરોનો રસ નાકમા પાડવો. (૨) હેડકી ઉપર.—ધરોના મૂળાઓ રસ માસો

એને વાતપિત્ત—સ શમનકર્તા કહે છે ચરકમાં—એને સારક માનેલ છે તથા નાના બાળકોની ખાસી ઉપર હરડે, લીટીપીપર અને દ્રાક્ષના તૃણમા મધ અને માખણ સાથે આપવાનું કહેલ છે

૧ અને મધ એક તોલો એકત્ર કરી પાવુ (૩) પરજવા ઉપર—ધોળી ધરોના રસમા ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવા (૪) ખાલી ચરે છે તે ઉપર—ધરોના મૂળ, ધોળા કાથો, ઉચરાના પાદડા ઉપની ફાડ અને આવરાના બી વાટી ચોખવા (૫) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે—ધોળી ધરોના રસમા દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી તે રસ કડી કાઢમા માન દિવમ પાવો એટલ જેને જમ્મરે પહોંચ્યા છતા ટાઈ દોષથી ઋતુપ્રાપ્તિ થતુ નથી તે આવરો, અને જેનો અટકાવ બધ થયો હશે તે પછુ આવરો (૬) મરુતક રોગ ઉપર—ધરોના રસમા ચોખા વાટી લેપ કરવો (૭) ઉલટી ઉપર—ચોખાના ધોવરામણુમા ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમા સાકડ નાખી તે રસ પાવો (૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર—ધરોના મૂળ સુતરથી વીટી હાથે બાધવા એટલે મર્વ પ્રકારનો તાવ થતો ન્યહ છે (૯) આગાંતુક પ્રજ્વ ઉપર—ધરોના રસમા અથવા દારૂહળદરની જાલના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોખવુ

૩૧૦ ધવ—(ધાવડો).—સં ધવ મં ધાવડા હિં ધા, ધાવા બં ધાઢિયાગાછ કં સિરિવરે તેં નાગિજ્યેકું લાં એનાગિમન્ લાટિકાસિયા

ધવના ઝાડ મોટા મોટા હોય છે આ ઝાડનો રંગ ધોળાશ પડતો હોય છે પાદડા નાણાના પાદડા જેવા લાખા હોય છે ધવને ગુદર પુષ્કળ આવ છે ધવનુ લોકકુ ઈમારતી કામમા ઉપયોગી થાય છે કાકળુ પ્રાનમા એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે ધવ—એ તુર, શીતળ, મધુર, તીષ્ણ, દીપન તે ગ્રચિકર છે, તથા પાકુરોગ પ્રમેહ, કંક, પિત્ત, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે એનાં ફળ—કડા, વાદુ, રૂક્ષ, તુરા, મહત્ત ભક્ત તે વાતુળ છે, અને કંક તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપ-યોગ.—(૧) જખમ ભરાક આવવાને.—ધવની જાલ ખાડી વસ્ત્રગાળ કરી થોડાના મુત્રમા કાલ્પની જખમ ઉપર ચોખડવી

૩૧૧ ધંતુરો—સં ધત્તર મં ધોતગ, ધાત્રા હિં બં ધત્તરા કં બિસિમ મદયુષ્ટિકે તેં તેલ્લાઉમિતે તાં હિમાતે. પું અમે. મલાં અન્માત ફાં નેજમામિલ તાતુગ અં નેજમામિલ હં થોર્ન અપલ લાં પ્રદુગ દ્વાનેનિયમ

ધત્તરાના ઝાડ સુમારે બે હાથ હિયા વધે છે એમા બે જાત છે. કાળી અને ધોળી કાળા ધત્તરો ઔષધિ છે ધત્તરો મણો માદક છે ધત્તરો પેટમા જખાથી રોકે ચરે છે કાળા ધત્તરાના ઝાડ અને ફૂલ કાળા હોય છે ધંતુરો શ્વેતાદિ લોકે પાંચ પ્રકારનો—કાતિકર, જિણુ, તીજો, અમિદીપક, તુરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાતિકર, ગુરુ તથા વર્ણક છે, અને કોઠ પ્રજ્વ, કદ (ખગ્ગ), કૃમિ, જ્વરો, લીખો, શ્રમ, વિષ, પામા તથા ત્વચોપનો નાશ કરે છે કાળો*

*જે ધત્તરોનો રસ અત્યત કાળો અને દાડલી, ફળ, ફૂલ, પાદડા અને સર્વજ કાળુ હોય, એ ધત્તરામા ઝેર વધારે હોય છે અને એના ગુણુ પછુ વધારે છે ફળ સુકાવાથી કઠોર થઈ ન્યહ છે એના બીજમા ઝેર વધારે છે એ બીજોને માત્રાથી વધારે ખાવાથી મરણુ પછુ થાય છે. બધેન્નદિક ધાતુપુષ્ટિના

ધતુરો એક ગુણવળો છે ઉપચાર—(૧) ગલફોડે (લાપાટીયું) થયું હોય તો—ધતુરાના પાદડનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો (૨) ઉત્તરસ ઉપર—ધતુરાના પચાગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ ફળ, જાલ) લઈ તેનું મૂત્રપાન કરવું (૩) સર્પદંશ ઉપર—કાળા ધતુરાના મૂળ, કંકોડીનો કાંદો અને ફાડકીનું મૂળ, એકત્ર ઘસી પાવું અને અમીઝાનું અન્નન કરવું ઉતાર લી પાવું (૪) ધતુરાના વિષ ઉપર—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પીવું લાલ એરડાના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા. રીગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવા કપામના બીજ અને ફળનો કાંદો પાવો લી પાવું દહી પાવું ઠંડા પાણીમાં તેલ પાવું લી છુના રસમાં ગળીના મૂળ ઘસી પાવા. (૫) વાળા ઉપર—કાળા ધતુરાના પાદડનો રસ ૬ માસા અને લી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું આખા દિવસ કાઢી પશું ખાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહી ખાવું વાળાની જગ્યાએ ફાંફો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધતુરાના ફળ પ્યારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ૩ દિવસ બાંધવી રોજ નવી વડી બેમારવી કિવા ધતુરાના પાદડા રાખ પાનમાં ખાવા (૬) સોજા ઉપર—ધતુરાના પાદડાનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો, અથવા ધતુરાના પાદડાના રસમાં ગુગળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિવા કાળા ધતુરાના મૂળ ગોમૂતમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૭) વાળા ઉપર—ધતુરાના બી, અળાડાની જાલ, ગળ અને મીઠુની બૂકી લીમાં ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી એટલે વાળા બહાર નીકળશે (૮) વીંછીના વિષ ઉપર—ધતુરાના પાદડા લાલ ઉપર ચોળી દશ ઉપર ચોપડવો (૯) ગલ્ફાંડ, બદ અને ગાંઠ ઉપર—ચાખ્ખી જમીન ઉપર વગડાડી જાણી થાળ આકાર પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે બધા જાણી બળી રાખ થાય એટલે તે જગ્યા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યાં સુધી ધોળા ધતુરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો તે રસ કઠાઈ પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠંડા થાય એટલે તેનો લેપ કરવો (૧૦) ઉન્માદ ઉપર—ધતુરાના ચાગ બિયા નવટાક લી સાથે આપવો (૧૧) ચેનિશૂળ ઉપર—કાળા ધતુરાના બે ત્રણ પાદડા પ્યારીક ઓષધોમાં એના બીજોનો અવહાર પ્રથેમાં લખેલ છે. એના બીજ પ્રમેહનાશક છે કાંદા ધતુરાના પચાગની ધૂણીથી ખાસી મટે છે ધતુરાના ઝેરને દૂર કરવા માટે ધતુરાની મીજનો નાસ લેવો, એ ઝેરને દૂર કરનાર છે અથવા એને વાટીને પાચ તથા ઘાસોળું દૂધ અને લી મેળવીને પીયે ”

ધતુરાના બીજ ચાર પહોર સુધી ગોમૂતમાં પલાળી તેના ફોતરા કઢાડી નાખી પ્રયોગમાં લેવા

ધતુરાના ફળોને કાણા પાટી દરેકમાં ગધક અને મોરચુનું ચણાનું દાળ જેવડી કાકરીઓ ભરી ડમળી આપીને જમીન ઉપર જાણુ પાથરી તેમાં તે એકની ઉપર જાણુ પાથરી તે ઉપર દેવતા કરી બાફવા બદામાં પછી તે વાટી તલનક તેલમાં સરીકે ચોપડવાથી ખસ જાય છે

વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી વસ્ત્રમાં પાટલી કરી ચોનિમાં રાખવા એટલે સર્વ પ્રકારનું ચોનિશ્રુણ બધ પડે છે (૧૨) હાથ-પગ ફાટી ના પડે છે તે ઉપર—ધતૂરાના મિયા અને સિંધવ પાણીમાં વાટી ગાળો કરી તેમાં ચોપટ પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસીયું નાખી પચન કરવું તથા શેષ ગળા પછી હોનારી તે ચોપડયું (૧૩) ખસ ઉપર—કળા ધતૂર. ૧ મિયાનું ચૂર્ણ કરી તેલમાં ખરસ કરી ચોપડયું (૧૪) અર્ધાંગ વાણુ ઉપર—ધતૂરાના બિયાનું તેલ શરીર ચોપડયું (૧૫) ચોથીઆંઈ ઈત્યાદિ સર્વ વિવિધ જ્યેષ્ઠાદિક તાવ ઉપર—ધતૂરાના પાદડાનો રસ પા તોલાથી અર્ધો તોલા પરિત, ચાર તોલા દહીમાં તાવ આગમાં પહેલા એક કલાક અગાઉ આપવો. (૧૬) કણ્ઠાવા ઉપર—ધતૂરાની ભાજીનો રસ કાનમાં પાટી તે ઉપર થોડું કક નાખવું (૧૭) શેઠાદર ઉપર—કળા ધતૂરાના પાદડાનો રસ ચોપડયો એટલે મોળે ઉતરશે (૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે—એક જ્યેષ્ઠા ફોરી તેમાં અરીસું ભરવું અને તે જ્યેષ્ઠા કળા ધતૂરાના જીરવામાં ઘાલી, ઉપર કણ્ઠક લગાવી, તેને અમારમાં ખાસી, પછી ઉપરની કણ્ઠક દૂર કરી, ધતૂરાના જીરવા સુદા ખલીને તેની ચણા જેવડી ગોળાઓ કરવી અને રોજ એક ગોળા ખાધ ઉપર દૂધ પીવું એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવું એટલે નપુંસકત્વ દૂર થશે.

૩૧૨. ધામણુ.—સં ૦ ધન્વન મં ૦ ધામણુ હિં ૦ ધામિન, બં ૦ ધામની, કં ૦ બિદુવં

ધામણુના ઝાડ બહુજન મોટા થાય છે ધામણુના પાદડા દાઘનળીઆ જેવડા હોય તે ઉપર રેષાઓ હોય છે, અને પાદડાનું એક અર્ધ બીજા અર્ધ કરતા લાંબુ થયેલું હોય છે ધામણુનું લાકડું ચીકણું અને ઈમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે ધામણુ—તુરો, જપ્ત, મધુર, તીખા, બસકર, રક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિચિત્ કિંચુ તથા વજુરોપણુ છે, અને કફ, વાત, દાહ, શ્લેષ્મ, કકરોચ, રક્તરોચ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—સ્વાદુ, શીતળ તથા તુરો છે તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) આ તેસાર ઉપર—ધામણુની જલમાં પાણી નાખી, રસ કાઢી, તેમાં શેકેલી વરીનો (મોરીઆનો) ભોટ થોડો કાલવી પાવો

૩૧૩. ધાવડી.—સં ૦ કં ૦ ધાતકી મં ૦ ધાવટી કાં ૦ ધાવરી હિં ૦ ધાવઈ ધાય બં ૦ ધાઈ તૈ ધાતુકી. લાં ૦ વુડ ફેર્ડિયા, ફેલોરીબા ધ ધ્રીસલી આરોમેન્ટોલ

ધાવડીના ઝાડ સુમારે માથોડું બે માથોડું ઉંચા વધે છે એના ફલ લવચ જેવા અને રાતા રંગના હોય છે પાદડા શેરડીના પાદડા જેવા અને તે કરતાં રમે બહુ લીલા હોય છે ફૂલનો ઔષધમાં તથા રંગના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ પ્રેક્ષ્યમાં અને અનેક રચને પ્રસિદ્ધ છે ધાવડી—તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ, તથા ગર્ભરથાપક છે, અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષ્ણ, વિસર્પ, વજુ,

દમિ, અતિસાર તથા ગ્રહદોષનો નાશ કરે છે * કુલ્લ:—સ્વાદુ તથા રૂઝ છે અને ગ્રહપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગુમડા ઉપર—ધાવડીના ફૂલો ચૂણુ જવામાંના તેવમા ખરલ કરી ચોપડવુ, એટલે અમિદ્ય નશુ, વિમય, ક્રોધશ્ચ, જ્વારશ્ચ અને ઘણા દિવસનું કુટ નાડીવશ્ચ મરી જાય છે (૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર—ધાવડીના ફૂલ, મોચરમ, ઇંદ્રજવ અ નવ સમલાને લાઈ ચૂણુ કરી તે એ માસા પાણીમા આપવુ (૩) બાળકની દાનપીડા ઉપર—દાન આવવાની વેળાએ ધાવડીના ફૂલ, લીડીપીપર, આમ-લાનો રમ, એમા મધ નાખી દાનના નવલામા ચોપડવુ (૪) પ્રદર ઉપર—ધાવડીના ફૂલનો ઢાઢો નજી દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાદડાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાડ નાખી પાવો (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર—ધાવડીના પાદડા અને સુકનો ઢાઢો સાકર નાખી પાવો (૬) રતના ઉપર—કાળી કાવળી—(મોટી પીલુડી)ની રાખ અને ધાવડીના ફૂલની ગખ મધમા કાઠવી લેપ કરવા (૭) મધુચારીના વિષ ઉપર—ધાવડીના પાદડાનો રસ પાવો અને શરીરે પણ આળવો

૩૧૪ ઘેડશી—(મં ઘેડશી મં ઘેડસે) ઘેડશી ગુજરાતમા અને દક્ષિણમા થાય છે આ વાર્ષિક ફળ શાક છે ઘેડશી ઉનાળામા થાય છે તેનો રંગ ધોળા કાળા જેવા થાય છે આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોઈ સુમારે શરૂ દોઢગર વજનની હોય છે એનું શાક કરે છે ઘેડશી—એ વાગુળ, રૂલ, મૂલ-વર્ધક અને પથરીનાશક છે

૩૧૫. ધોળી.—ધોળીના ઝાડ દુગરાળ પ્રદેશમા થાય ૭ ધોળીના પાદડા લીંબડીના જેવા હોઈ દળવાળા હોય છે ધોળીનું લાકડું જનક અને કઠિન હોય છે એ લાકડાનો રસ સફેદ ધોળા હોય છે ધોળીની લાકડી હાથમા હોય તો જતખાધા થતી નથી અને સર્પ અગ કિપર ધસી આવતો નથી એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પામે રાખવી ધોળી વેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે એના વેલા થાય છે એ ધોળીના લાકડા પણ હસ્તિદત પ્રમાણે મન્યજાત હોય છે

૩૧૬. ધોળી પીલુડી—મં કાકમાચી x મં કાવળી પાદરી હિં નં એતકાવળી

* આને દત્તરામ ચોપાએ ક્રુપજાતિની વનસ્પતિ અને મ સાસિઆમજીએ વૃક્ષ માનેલ છે ઉપયોગ—દત્તરામમા ધાવડીના ફૂલ અત્યંત હિતકરી છે ફૂલ, પાલ—માત્ર ૨ માસા

x અહીં આ પીલુડીના નામમા સરવૃત નામ કાકમાચી લખ્યું છે સાસિ-મામના અને દત્તરામના નિષ્કટ ઉપરથી જોતા એમા પીલુડીનું વર્ણન કરેલ છે, એમ એની પ્રકૃતિ તથા ગુણના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે પરંતુ મ પહેલુએ પીલુડી (ગોણી તરીકે) જુદી લખી છે, અને તેમા પ્રકૃતિ તથા ગુણ દોષનું વર્ણન કરેલ નથી એથી આ બન્નેનું જુદાપણ જાણવાનું વિશેષ સાધન મળતું નથી માત્ર અહીં મં કાવળી પાદરી નામ આપેલ છે, તે ઉપરથી અમે તેને ધોળી પીલુડી લખી

પીલુડીના વેશ હોય છે એ વેશના પાદડા ત્રિદળ હોઈ તેને કાચા હોય છે વચ્ચાના રમ પ્રથમ ગતો હોઈ પછી યોગા થાય છે એ વેશો બહેક ટેકાણે વાડ ઉપર થાય છે પીલુડી રસ વખતે જિભુ, કડવી, તીખટ, રસાયેન, વૃષ, સિનખ, સ્વર્ણ, કથ, ધાતુવધક, નેત્ર, રૂચિકર, સારક અને લવુ છે, તે કથ, જલ, અશ, મોળે, ત્રિલોચ, કોદ, કંદ, કર્ણકોટ, અતિસાર, કિચકી, ઉસરી, દમ, ઉધરસ, જવર, હલોચ અને મેલનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) મુખે પ્રસવ થવા માટે.—પીલુડીના મૂળ કેટ માથવા (૨) પ્રદર ઉપર.—પીલુડીના મૂળ ચોખાના ધોલરા-મથુમા ધસી આપવા (૩) અવાજ છુટવા માટે.—પીલુડી અને ધોળી ચણોડીના પાદડા, ચોડાવજ અને કોષ, એ સમઘાગે લઈ ચુકરી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં થોડી લીડીપીપરની બૂકી નાખી મધમાં કાલવી સોપાગી જેવડી ઝાળા કચી આ ઝાળા મ્હોડામાં રાખી રસ મળી જવો એના ચોળથી અજાજ ખુસરી (૪) ઉલ્લસી ઉપર.—પીલુડીના મૂળ અને હિંગ એકલ આપવા (૫) અગ્નિ-પિત્ત ઉપર.—પીલુડીના મૂળને કાઠો અથવા સ્વરસ લઈ, તેમાં થોડી લેલિલી હિંગ નાખી આપવી (૬) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર.—પીલુડીના મૂળ કડા પાણીમાં ઢિવા ગાળના તાગ્ન દ્રવ્યમાં ધસી તેમાં ખડીસાકરની બૂકી નાખી શકિત પ્રમાણે આપવું. (૭) જ્વર ઉપર.—પુખ્તમાં મોટી ધોળી પીલુડીના મૂળ લાવવા, અને તે લાલ ચત્રે લાથ અથવા ગળે અમર તો મસ્તકે આપવા (૮) નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે.—પીલુડીના મૂળ સુતરમાં બાંધી પાંદડીના છેડે બાંધવા એટલે નિદ્રા આવશે

૩૧૭. ધોળી ફૂળી (શીલુલી) —સ. પાકુશળી, કુસરી મ. પાટડી, પાટરશળી, પુસેરી હિ. પાટલી ક. મણુમડે. લા. ફુલિયા દમુકાપાછરમ.

છે ખરી પરતુ ધોળી પીલુડીનું વર્ણન મ પહેલએ પૌતાના બુદ્ધિનિષદમાં ન ૩૬ અને તેની રીપણીમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે—“ મં. કાકનાસા મં. ચોર સ્વેત કાવળી, ચોર કાવળી ચું. કાકનાસા, સ્વેત પીલુડી, રાજગદ્દે હિ. કોલા-ડોડી. મં. કેઉપાડુડી કં. હિરિયકાગેદિરિ નૈં. બેલુમસન્દિચેદુ, કાકોડાચેદુ લાં. જિન્નિમાસિલવેરેડી રીપણી ચોર સ્વેત કાવળી (પીલુડી)ના વેશનો વિસ્તાર મોટે હોય છે એના પાદડા પીપરના પાદડા જેવા હોય છે એના ફલ અદરથી ધોળા ગળના હોઈ બહારથી નીલવર્ણ (કાળાશપર) હોય છે એને પાચ પાખડીઓ હોય છે આ વેશીનું સર્વ અમ દ્રવ્ય હોય છે આ વેલ બણીજ કડવી હોય છે. એને બર્છો જેવાં ટાકદાર એક ની ટાંચની બમે ફળ આવે છે એને ત્રણ બારા હોય છે. કાવળા (કામડી)ની ચાચ જેવી એ ફળની ટોક હોય છે એથીજ આ વેશને કાવળી એવું (મરાઠીમાં) નામ પડેલું છે એ વેશ બણીજ કડવી હોવાથી એના સેવનથી અતિશય ઉલટી થઈ પિત્ત નીકળે છે એ મોટી તીવ્ર વનરપત્તિ છે. એનો મુદ (ચીક) મુમડા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ચોપાડવાથી તે જલદી ખેસી જાય છે.” હવે અમરા સહવાસી બધુઓ આજ વનરપત્તિને પીલુડીના નામથી ઓળખે છે.

ધાળી ફળીના ઝાડ નાના હોય છે એ ઝાડની ઉચાઈ સુમારે હથેલો દાઢી હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે એને રાષ્ટ્ર કરના મોટા બીયા આવે છે એનો રત્ન ધોળો હોય છે એ બીયા દોરોનો મોરારાક છે દુઃકાળમાં લોકો ધાળી ફળીના બીયાનો લોટ કરી લાખરી બનાવી ખાય છે ક્ષુદ્ર વગરપતિ પણ આજીવન કદલી ઉપયોગી છે એ આ ઉપરથી સમગ્રાય છે ધાળી ફળી— મધુર, ખસકર, દૃઢ તથા શીતળ છે, અને મૂત્રાધાત, પિત્તરોમ, મૂત્ર, મૂત્ર તથા રક્તોષ્ણનો નાશ કરે છે

૩૧૮. ધોળો ચપો:—(સં ૨૦૧૩. મં ૦ પાદરા ચાપા હિં ૦ ચપા) એને “ખાચપો” પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણુંક પ્રતિભા થાય છે એ ઝાડના પાદડા લાખા હોય છે અને તેના ફૂલ ધોળા હોય છે એ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે આ ઝાડ ઘણું જ પામુ છે એ ચપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે તે સરીર લાગવાથી ફેલો થાય છે જીના ઝાડને ક્યાક ક્યાક શીંગો આવે છે ચપાના ફૂલનું ચાક પણ કરે છે ચપો:—આરક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને કોદ, કડુ (ખરજ), મજુ, યાજી, કંક, વાયુ, ઉદર તથા આત્માનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાસુના યોગે અંગ ખહેડે થયું હોય તે ઉપર:—ચપાનો રસ ચોપડવો અથવા પાદડાનો શેક કરવો (૨) ગુમડા વગેરે ખાઠો બેસી જવા માટે:—ચપાના દૂધનો લેપ કરવા (૩) સર્પદંડ ઉપર:—ચપાની શીંગ ફરી પાવો. ચુકાયેલી શીંગ પણ ચાલે માત્ર તે દૂધમાં ઉકાળી રાખેલી હોવી જોઈએ (૪) રેશ્મક:—ચપાની જાલ કોપરા સાથે ખાવી ઉતાર લી અને જાત અથવા ચપાની જાલનો રમ અને આદાનો રમ એકત્ર કરી પાવો. (૫) દાઢીયા તાવ ઉપર:—ચપાની કળીઓ દીટા સુકા પાનમાં મૂકી ત્રણ બીડા કરવા તાવ આપ્યા પહેલાં એકેક ફરીને અતરે એકે બીડું ખવરાવવું (૬) સર્પદંડ ઉપર:—ચપાની જાલ અને બીલીની જાલ એકત્ર ખાડી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો બીજા બીલીની સહાયથી વિષો ઉપર એનો સાથો ઉપયોગ થાય છે (૭) ખસ ઉપર:—ચપાનું દૂધ, ચદનનું તેલ અથવા કોપરાનું તેલ અને કપૂર એકત્ર ખરજ કરી ચોપડવું (૮) દાઢીયા તાવ ઉપર:—ચપાના ફૂલના દીટડા કાઢી નાખી તે ફૂલ બીડીમાં ખાવા અને દાઢ ગડમાંની સર્પિમાં પણ ખાવા.

૩૧૯. ધોળો મરવો:—(સં ૩૦૧૩. મં ૦ મરવા) ધોળો મરવો સુમારે વતભર ઉચે વધે છે કોષ્ટકોમાં જરા મોટો થાય છે પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી. એના પાદડા મેથીનાં પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાનો વામ ઘણો સારો આવે છે મરવો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પિત્તક, ઝચિમ્દ, ફૂલ તથા લઘુ છે અને કૃમિ, કોદ, મલબદ્ધતા, પેટ ચડવું ચાક, કંક, રક્તોષ્ણ, વિષ જ્વર, અશિમાષ, ત્વહે.પ (ખરજ), અ.ચિ, વાયુ, દમ, માર્મ, ઉદોમ તથા લીંદાના વિપના નાશ કરે છે. એના જેવે અને ફળુ એવા એ બેદ છે. તેમાં જેવે આપે મા લેવાય છે ઉપયોગ:—(૧) ગરમી ઉપર:—મરવાનો રસ કાઢી પાવો

૩૨૦ નજેડ.—સં મં નિર્ગુડી કાં નિગડ, વણુપ હિં સન્ધાલુ, મેહડી
ખં નિર્ગિદા ૫૦ વણુ કં બિગેલોક્કી ખી-લક્કી—નેકો નેં તેલ્લા, ખાલિલી,
તેલ્લવ. તાં નોકચી તું નેકી મલાં ધદાણી, બેનોચી ફાં પગુષ્ટ. અં
અસલુક, હણુલકુક્ક. ઈં ફાધવલિન્ડચેસ્ટટ્ટી લાં વાધરેકસનિગડેડ.

નજોડના ઝાડ સુમારે દોઢ બે માથોડા ઉચા વગે છે એ ઝાડ સર્વજ પ્રસિદ્ધ
છે. નજોડમા સાદી અને કાન્ના નજોડ એવા બે જોદ છે કાન્ના નજોડના ફૂલ લીલા
રંગના હોય છે અને પાદડા કાતગેલા જેવા હોય છે સાદી નજોડને પીળા રંગના
ખારીક ફૂલ આવે છે જે નજોડની બહારની છાલ કળા રંગની હોય છે અને
ફૂલો કાળા આવે છે તેને “કાળી નજોડ” કહે છે તે અધિક ગુણુવાળી છે નજોડ
વાતનાશક છે સાદી નજોડ કરતા કાતરા નજોડ વધારે ગરમ છે જમ્બી નજોડના
ઝાડને મરાઠીમા “વણુઈ” કહે છે ધોળા ફૂલની નજોડ:—તીખી, કડવી, રૂક્ષ,
ઉખુ, તુરી, સ્મૃતિપ્રદ, નેત્રોને હિતકારક, કેશોને હિતકર, લઘુ, અમિદીપક, મેષાક્રમક
તથા વર્ણકર જે અને ગુદવાત, ક્ષય, સધિવાત, વાત, સોળે, આમ, કૃમિ, કોઢ,
કફ, મજુ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કંઠરોગ, વિષ, યજ્ઞ, અરૂચિ, તાવ, મેદોરોગ, ગુદ્ધમીઅલુ
સળેકમ, ઉધરસ, દમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે નજોડના પાદડા લઘુ અને કૃમિ-
નાશક છે કાળી નજોડ:—કડવી, રૂક્ષ, ઉખુ, તીખી છે અને આખ્યાન વાયુ,
મદર, ઉધરસ, સોળે, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે કાન્ના નજોડ:—પથ્થકર,
વર્ણકારક અને પિત્ત, તાવ, વિષ તથા ગૃધ્રસી વાયુની નાશક છે એના પાંદડાં:—
તીખાં, અમિદીપક, લઘુ અને કૃમિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે * એના ફૂલ -
તીખા, ઉખુ તથા કડવા છે, અને કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મવાયુ, કોઢ, સોળે,
અરૂચિ તથા ખરજનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) પેદમાં વાયુનો સંચય
થયો હોય તે ઉપર:—સાદી નજોડના પાંદડાંના અગરસ છ માસા ધી છ માસા
અને મરીની ભૂંડી ૪ ગુળ એકત્ર કરી આપવું અથવા નજોડના કુમળા પાદડા ચાવી
રસ ગળી જવો. (૨) વાયુએ કરી અંગ અકડાઈ અથ તે ઉપર તથા
સધિવાત ઉપર:—નજોડના પાદડા અને વાયવરણુના પાદડા કિવા સરગવાની છાલ
એકડી કચરી ચોટલી બાધવી અને નવા ઉપર ગરમ કરી કેટલીકવાર શેકવું પછી
તેનાજ પાટો બાધવો (૩) પ્લીહાદર ઉપર:—સાદી નજોડનો રસ ૨ તોલા

* નજોડના ઝાડની દરેક ઝળીમા લાખા અને પાનજા તથા તથા અથવા પાચ
પાચ પાદડા હોય છે ફળ આખાના મોગની માફક ગુચ્છાદાર અને જલુડીઆ
રંગનાં હોય છે. નજોડના બીજને કેટલાક વેદ રેણુક બીજ કહે છે બનેપ્રકારની
નજોડમા ધોળી નજોડના પાદડાં લીમડાના પાદડાથી કાર્ષક પહોળા અને કામરા-
વાળાં તથા અણીદાર હોય છે. કાળી નજોડને નિર્ગુડી કહે છે એના પાંદડા દુવે-
ગના પાદડાંના સમાન અને મખમલની માફક બહુજ નરમ અને સંવાળાં હોય છે.
પુસ્તક અથવા લુગડામા ગંબવાથી તેમા જીવ (કુચો કમારી આદિ) પડના નથી.
એની માના ૨ માસાની છે આ ગિરગ એમા એક વન નજોડ નામે ગીજ જાત
પણુ છે

અને ગોનૂત ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું પથ્ય દૂધ ભાન ખાવા. આઠમે દિવસ કાજીમા નવરાક ધી નાખી પાવું (૪) વાયુથી પેદા થયેલું, મરીરમા સણુકા થવા અને જડત્વ આવવું એ ઉપર—કાજા નગોડ, ભાગદો, કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો અને સ્વચ્છ અજમેા લઈ તેને એ ગસતી સાત, ચૌદ કિંવા એકત્રીસ લાવનાઓ આપી સુકરી રાખવો. આ અજમેા દરેક વખત ૬ માસા સુધી ગરમ પાણી માથે ગળવો, ચાવવો નહિ. (૫) સોજો અને ગાંઠ ઉપર—નગોડના પાલાનો આદ્ર આપી તે બાધવો (૬) દુધ પ્રણુ, નાનુર અને ભગદર ઉપર—નગોડના પાદડાનો કદક અને ગમ એમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૨૧. નરસંભા.—એ ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડના પાદડા કાપક નાણાના પાદડા જેવા થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના ગુચ્છ આવે છે નરાયાનું ભાકડું ધર્માગતના કામમા લણ ઉપયોગી છે રખવાળેલા જગલમા આ ઝાડ ઘણું હોય છે ઉપયોગ.—(૧) બદ પાકવાને માટે—નરાયાના કુમળા પાદડા અધો ભાગ અને જીના પાદડા અધો ભાગ લઈ એકત્ર કરી વારીક ચાટવા પછી તેનો મોજો કરી ગાડ ઉપર બાધવો, અને તેજ પાદડાનો ૨ તોલા સુધી અગરત કાઢી પાંલ. આ આપધ ગરમી છાટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૨૨. નરસાતર.—સં નિશોતર મં તેડા હિં નિશોથ, પનીસર. બં તેહડી ૨૦ બીજિનિગડે, નાગદતી. તૈં તેહ્વા, તેમડા તાં ચિવડે મલાં ગોં તીગડાં અં તુરશુદ ઈં ટરજીચરટ લાં આય ચોમિયાટરપીથમ કાં નિસોથ.

નસાતરના વૃક્ષ હોય છે એમા ઘોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે અને તે ફૂલ ઉપરથી થયેલી છે આ વનસ્પતિ બહુ રચક છે ઘોળી કરતા કાળી અધિક તીવ્ર છે આ વનસ્પતિના મૂળને નસાતર કહે છે ઘોળું નસોતર—મધુર, રૂક્ષ, પુરે સ્વાદુ, રચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, ત્રણ, પાકુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્ત-જ્વરનો નાશ કરે છે કાળું નસોતર.—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ તથા રચન વિષે પ્રચરત છે અને મૂર્છા, ફાહ, મદ, ખાતિ, કોહ, કફ, કફ, ત્રણ, કફરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એ ઘોળા નસાતર કરતા ઓછા ગુણવાળું છે રાતું નસોતર—મધુર, રૂક્ષ વાતકારક, પુરે, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રચક હિતકારક તથા મલત્ત ભક છે અને સમહણી, કફોદર મોજો પાકુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ વાતરજા, ઉદાવર્ત તથા હિદોગનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ.—(૧) જા મરવા માટે—ઘોળું નસોતર કાજીમા વાડી ચોપડવું (૨) પથરી ઉપર—નસોતર અને ઇદ્રજવનુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવું (૩) રચક માટે—નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા નાખી પાવું અને પિત્તપ્રધાન હોય તો

x એની વેલ ત્રણધરી હોય છે એને ચાગ ચાર કળા બીજા હોય છે ઉપ-યોગમા એતા વેલાનું લાકડું લેવા ન છે ઘોળાની માત્રા ૨ થી ૪ા માસા, કાળાની ૧ થી ત્રણ માસા અને રાતા નસોતરી ૩ થી ૬ માસાની ત્રણાય છે.

ઘસના કાઢામાં પાવુ (૪) ભરમકરોગ ઉપર—દૂધમાં પાવુ (૫) વિદ્યુત્તે
મેઝ એટલે ગુમડા થાય છે તે ઉપર—ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતર નાખી પાવુ.
(૬) પિત્તગુલ્મ ઉપર—નસોતર અને ત્રિફળાનો કાઢો પાવો.

૩૨૩. નળ.—સ દેવનલ ૫૦ નલ. મં દેવનળ ૬૦ નરસલ કુચ્છી.
અશ્વત્થી ૬૦ ઉચ્ચએળિવે તેં ભુગુએકુરે ૬૦ હડીયન ટોળેકા લાં લોખી-
લીયા—નિકાટીઆનીફીલીઆ

નળના બરેના જેવા બેટા થાય છે અને બરેની માફકજ એની સોડીમાં
પાલ હોઈ મઠી હોય છે એના પાદડા વાસના પાદડા જેવા હોય છે એનો
નળીઓ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે નળ—શીતળ, રૂચ, ઘુરી, મધુર, વીર્ય-
વર્ધક, કાચી, દીપન તથા મૂત્રશોષક છે, અને વિસર્પ, મૂત્રકૃમ્મ, લાલ, રક્તદોષ,
પિત્ત, કફ, હ્રોમ, બસ્તિશળ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે ઉપ-
યોગ—(૧) અંડ ઉતરી ગયેા હોય તો—નાળીયેરના અગરસમાં નળના
મૂળ પૈસાભાર ખસી પાવા અને કાનમાં ભુવારની સળી દિવસ ૧૪ ધાલી રાખવી.
(૨) મૂત્રાઘાત ઉપર—નળના મૂળ, ડાહના મૂળ, કાસના મૂળ અને શેરડીના
મૂળ એ સર્વ સમભાગે લઈ અષ્ટમાશ કાઢો કરી ઠંડા થયા પછી તેમાં સાકર
નાખી પાવો (૩) કંઠસર્પ ઉપર—નળના તોરા ચલમમાં નાખી પીવા.

૩૨૪. નાઉળ.—સં નાફૂલી મં મુગુસકાદા ૬૦ સં નફૂલકદ ૬૦
વિષમુગરી લાં રાઉઓલીયા સરપેન્ટના

નાઉળીના વેલા હોય છે એ ચોમાસામાં ઢિંગે છે એના પાદડાને અણીઓ
હોય છે પાદડાની નીચેની બાજુએ કુસો (પુમ) હોય છે નાઉળીના પાદડાનું શાક
કર છે એ શાક કડુ અને પથ્થકર છે ગરમીવળા મહુમને એ શાક પથ્થકર
છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્રાઘાત ઉપર—નાઉળીના પાદડાનો રસ
માક્ર નાખી પાવો (૨) આખો આવે છે તે ઉપર—નાઉળીના પાદડાનો અગરસ
અને લીંબુનો રસ, એ એકક ભાગ, અરીસુ અર્ધો ભાગ, મમીરાજ પા ભાગ, એ

* મમીરાજને સરૂતમાં નેત્રદા, નેત્રજનવી, ચક્ષુખ્યા, નેત્રરોગદા કહે છે. આ
એક જડી છે. ચીનદેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે એને ચીની મમીરાજ કહે છે.
એ જમીનમાં પાછી હોય ત્યાં સુધી ઉંડા પ્રકટ થાય છે. એનાં નાનાં નાનાં ફળાં,
નાની નાની ડાળીઓ અને સોડીઓવાળાં કુપ થાય છે એની જડ ધણીજ માઠો-
વાળી હોય છે. એ ગાઠ હળદરના જેવી હોય છે, પણ હળદરની માડથી કાંઈક
નાની અને ઘણી પીળી હોય છે કાંઈ કાંઈ વૈલ અને વનહળદરનો બેઠ માને છે.
એના બીજ તલના જેવા હોય છે આ મમીરાજના યુષ્ણ હરીમતના (ગિળ્મના)
અથવા ધણીજ કહેલ છે નેત્રરોગમાં એનો ઉપયોગ ધણી છે આ મમીરાજનો
પ્રયોગ જ-માધને દૂર કરે છે વધારે શુ કહીએ ‘ ધણીક લોકો મમીરાજના નામથી
આજુસોને કહે છે એની પરીક્ષા એવી રીતે થાય છે કે નીલા (જળી) રંગના
કુચ્છાને ધસવાથી તે સફેદ થઈ જાય છે

કેટલાક કહે છે કે આ વનરપતિ રાને હોવાની માફક પ્રકાશ આપે છે અને
૨૩

સવ એકત્ર કરી તેનો સારો ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો (૩) ઉપદેશ ઉપર—નાઠીના પાદડાનો રસ, દૂધ અને સાકર માથે ર વખત આપવો

૩૨૫ નાકઠીકણી—(સં છિકીપત્રા મં ૬૦ જૂતાકેરી. ઇં ૭લીઓ-કે-સૂનગ્લાકમ) એને મરહીમા “જૂતાકેરી” પણ કહે છે એના નાના નાનાં કુમખા હોય છે. એ કોકણમાં અને બીજે સ્થળે પણ લણી થાય છે નાકઠીકણી—તીખી, રૂચિકર, પિત્તલ, અમિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તુરી તથા ઉત્તમગંધા છે, અને ત્વગ્દોષ, કફ, વાયુ, સ્વેતકુષ્ઠ, દુર્મિરોગ, રક્તવિકાર, મહાપીડા, જૂતખાધા તથા દહિરાગનેા નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ચઢેલું માથું ઉતારવા માટે—

નાકઠીકણીના પાલાનો અથવા બીયાનો રસ નાકમાં કિચિત્ પાડવો કિવા બી ચૂંકવા, એટલે છીંકા આવી મસ્તક છિતરે છે. છિતાર નાકમાં લી નાખવું (૨) ચીંચાના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર—નાકઠીકણીના પાદડાનું ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવું. તેજ પાદડા તેલમાં ખરલ કરી ઝટુ સમયે ત્રણ દિવસ સુધી ચોળીમાં ચોળી કરી રાખવી. (૩) શુદ્ધ અને રૂક્ષવાત ઉપર—નાકઠીકણીના ઝાડનો કાઠો અપવા (૪) દત્તશૂળ ઉપર—નાકઠીકણીના પાદડા વાટી દાત નીચે રાખવા

૩૨૬. નાગકેસર.—સં ૩૦ હિં ૬૦ તૈં નાગકેસ—શ-૨ અં ૦ નારમુક સાં ૦ ઝાંકોકાર્પસ ડોગીફાલીયમ.

નાગકેસરના ઝાડ થાય છે. x એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે એને લઘુ નાગકેસર કહે છે નાગકેસર એ લવચ જેવડું હોય છે. કાળુ નાગકેસર કડા ગુણવાળુ છે, અને એનો મસાલામાં ઉપયોગ થાય છે રાતુ નાગકેસર ઉષ્ણ ગુણવાળુ છે નાગકેસર—કડુ, તુર, આમપાયક, કિચિદુષ્ણ, લઘુ તથા રૂક્ષ છે, અને પિત્ત, ક્ષય, કફ, પ્રુડવાન, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃષા, કાઠ, વિસર્પ, ખસ્તીપીડા, વાતરક્ત, કફરોગ અને મસ્તકચળાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકના રક્તમૂળ-વ્યાધિ ઉપર—નાગકેસર અને માખણ આપવું (૨) સામરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર—નાગકેસર બરામા વાટી ત્રણ દિવસ ખાવું અને તે ઉપર બાજ અને ભાત ખાવો. (૩) આમ્બાંશ-બાળકની રક્ત સંમૂલ્લક્ષી ઉપર—નાગકેસરની બૂડી રાત્રે બાજમાં પ્રલાળી રાખી સવારે ચોળી કરી આપવી એજ કમ પ્રમાણે સાંજે પણ દિવસ ૩ સુધી આપવી (૪) રક્ત પ્રમેહ ઉપર—નાગકેસર અને ચણકબોચા એ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ એથા એ રાત્રે ચોળખાય છે પણ દિવસે ચોળખાતી નથી. ઇશ્વર જાણે આ વાત સંભવિત જણાતી નથી.

x મ. સાંભિઆમજી લખે છે કે “ઉડણના વૃક્ષના કેસરને અને નાગચ પાની કળાને નાગકેસર કહે છે એની એ બે જાતો છે ગોવા અને કોકણ તરફ થાય છે” આ બન્ને વૃક્ષોનું જુદું જુદું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આપેલ છે

હિન્દુસ્તાનની વૈદ્ય—નાગકેસરના સુકાએલ ફૂલ લીંમાં મેળવી ચોપડવાથી ખાંડ તથા પગના તળીયા થી બળતરા દૂર થવાનું જણાયે છે તથા વૃક્ષની બાજ અને જડને પાણીમાં બીજવી તે પાણી પીવાથી પાચન શક્તિ વધારે છે, અને બીજને પીણીને કઠારેલ તેલ મધિવા ઉપર ચોપડવાનું કહે છે

અણ્માંશ કાઢે કરી તે કડે થયા પછી પાવો (૫) ગર્ભધારણુ માટે—નાગ-
કેસરનુ ચૂર્ણુ બીમા નાખી આપવુ (૬) રક્તસ્રાવ ઉપર—નાગકેસરનુ ચૂર્ણુ
બીમા આપવુ. (૭) પ્રદર ઉપર—નાગકેસરનુ ચૂર્ણુ બીમા પલાળી રાખવુ અને
રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે રક્તપ્રદરનો
ગ્રહદી નાશ થાય છે (૮) સ્વરક્ષગ ઉપર—નાગકેસર, એલચી અને સાકર એ
ત્રેણામાં ગળવુ (૯) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર—નાગ-
કેસરનુ ચૂર્ણુ કરી તે આપવુ

૩૨૭. નાગચપોદ-સં મલાં ૫૦ નાગચ પક. મં નાગચાકા. હિં
નાગચ પા કં નાગચ પકે-સંપીગે તાં નાગેશુર, નાગેપુ તૈં નાગકેસરમ્. મલાં
નાગચ પક તું નાગસં પે ૪૦ મેઝુઆફિયા લાં આર્દિસઆરોરેદિસિમા

નાગચ પાના ઝાડ કોકણુ અને કર્નાટક પ્રાંતમાં થાય છે આ ઝાડ મોટું
થાય છે એના પાંદડા મોટા તથા લાકડું મજબૂત હોય છે એને સાત આઠ વર્ષે
ફૂલ આવે છે એના ફૂલ દેખાવે સુદર, મધુર વાસવાળા અને મનને સંતોષ આપ-
નારા હોય છે એ ફૂલ હથેલી જેવડા હોય છે એ ફૂલ સુકવી રાખી મૂકે છે
ફલની આકૃતિ નાગની ફેણુ જેવી હોય છે, માટે આ ઝાડનુ નામ નાગચરો
પાડેછુ છે નાગદમની જેણુ ખીણુ એક નાનુ ઝાડ થાય છે, તેને પણ નાગચરો
કહે છે એને પીળા રંગના ફૂલો આવે છે અને તે નાગની ફેણુની માફક વાકડા
હોય છે નાગચપો—વર્ણ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, વજીરોપણુ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને
કદ તથા વામુનો નાશ કરે છે. ખીણ વસ્તુના સંયોગે અગ્નિસ્તબ્ધ છે ઉપ-
ચોગ-(૧) વિપ્રમ જ્વર ઉપર—નાગચ પાની જાલનો કાઢો કરી પાવો (૨)
મૂળવ્યાધિ ઉપર—નાગચ પાના ફૂલની ધૂણી કરવી (૩) ખરજ, ખસ અને
ફાંદલા વગેરે ઉપર—નાગચ પાના ખી કાપગેલમાં ઘસી લેપ કરવો (૪) સસ્ત્રણી
(વરોધ) ઉપર—નાગચ પાના પાંદડાનો રસ પાવો (૫) કઠણુ ગાંઠો પાકવા
માટે—નાગચ પાના મૂળ ઘસી ચોપડવા

૩૨૮. નાગજનન-સં ૫૦ નાગદત્તી હિં નાગાલી. મં નાગાળી, જેવે)
એને “નાગાળી” એમ પણ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં કહે છે. એ નાગજનના ઝાડ મોટા
એટલે શેરડી જેવડા અને આબેહુલ્ય શેરડી જેવા દેખાય છે. પાંદડા કેળ જેવા
હોય છે કળલાવીના જેવા નાગજનનો કદ હોય છે. એકાદુ નાગજન શેરડીના
જેણુ કાષ્ઠક માંડુ લાગે છે તે કાષ્ઠ કાષ્ઠ ખાય છે નાગજન એ તીપ્તુ, રક્ષ,
ત્રિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને વાન, કફ, પિત્ત ગુદમ, શ્વા, ઉદર, યોનિદોષ,
વિષ, ઉલટી, કફદોષ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે (૧) કૃમિ ઉપર—શેરડી પ્રમાણે
નાગજન ચાતી તેના રમ પાવો

૩૨૯ નાગદમની (ઝીપટો).—સં ૬૦ નાગદમની મં નાગદવણુ
હિં નાગદૌન-દમન ૫૦ નાગદના નાં મચ્છીપત્રી તેં નિનાપાન લાં આર્દિ-
સિમા, વલગેગિમ તૈં મ્મચ્છી ચેદ, દગ્ધુમ્

નાગદમનીના ઝાડ અનનસના ઝાડ જેવા થાય છે નાગદમનીનાં પાંદડા

અક વત જેટલી પહોળાઈના તથા રંગે ઘાળા હોય છે એ જાડના મધ્ય ભાગે તથુ હાથ લગાડના એક દાડા આવે છે અને તે ઉપર લાખા અને ઘોળા ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમા લમણુની કળી જેવા લાખા બિયા હોય છે નાગદમની - ઉપજી, અતિ કડવી, લણુ, રૂચિકર, કાદશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે, અને યેનિદોષ, લૂપા તથા સર્પનુ વિષ, વાયુ, કફ, ઉલટી, ફૂમિ, વ્રણ, વસ્ત્રમૂષ, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કફરોગ, શળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારના વિષ, અધ્માન અને મહાપીડાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ - (૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર - નાગદમનીના મૂળ કડા પાણીમા ધસી પાવા એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરી જાય છે (૨) વાળા ઉપર - નાગદમનીના પાદડા તેલ ચોપડી શેડી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર પાથવા. (૩) દાદર ઉપર - નાગદમનીના પાદડાના રસમા મીઠું નાખી ગરમીમા મૂકી પછી તથુ દિવસ લેપ કરવો (૪) સ્ત્રીઓની કમરે કનવટ થાય છે તે ઉપર - નાગદમનીના પાદડાને ઝાળ લગાવી તે પાદડા કમરે પાથવા (૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર - નાગદમનીના પાદડા ગરમ કરી રસ કાઢી મધમા નાખી પાવા એટલે ઉલટી થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે

૩૩૦. નાગફણી. - (સં સર્પિણી) એના અગ ઉપર સર્પના અગ જેવા લીસાટા હોય છે એ છોડ નાના થાય છે અને નાગની ફણી જેવા એ જાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે નાગફણી - વિષનાશક અને સ્તનમાં દૂધ વધા-રનારી છે ઉપયોગ - (૧) સર્પના વિષ ઉપર - નાગફણીના પાદડાનો રસ પાવો અથવા મૂળ ધસી પાવા (૨) ઉદરના વિષ ઉપર - નાગફણીના જાડના મૂળ આપના દૂધમાં ધસી નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવા. પથ્ય મીઠું ખાવું નહિ.

૩૩૧. નાગરવેલ. - સં નાગવલ્લી. મં નાગ - પાનવેલ. હિં નાગર-વેલ. કં બક્ષીજળી. તૈં તામલપાકુ તાં તામુલી તું બચ્ચિરે. મધાં વેતિલા. શાં બર્જતબોલ અં કાન. ઇં બિદલલીફ. લાં પાદપરબિદન.

નાગરવેલનાં પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે ફક્ત હિંદુસ્તાનમાજી ખાવાના પાનની ઉત્પત્તિ છે ખાવાના પાનમા ' કાળા પાન ' અને ' હીટા પાન ' એવી બે જાત છે કાળાં પાન ચરચરીત અને ઘણા ગરમ છે રેચ આપવ મા એનો ઉપયોગ થાય છે હીટા પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે તે મૃદુ અને સોમ્ય છે રામટેક પાસે પાન ઘણા ઉત્તમ થાય છે એ પાન ઘણાં દિવસ રહે તો પણ સુકનાં નથી. લીલાં પાન કડતાં પકિલાં પાન ખાવામા આગ તેમજ ગુણવાળા પશુ વધારે છે પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે એટલે તે વિષે વિશેષ કરવાન કારણ નથી. તાંબુલ (પાન) - એ વીર્યજ્વિકર, કમોનીપક, રૂચિકર અને કાનિકર છે તાંબુલના અતિ સેવ યી પિત્ત, ફત્તોર્બદ્ધ, ને-ગેજ, બલશ્ચ અને મધમેજ ઉત્પન્ન થાય છે. જર્ભિળી અને જાળકને પાન આપવ નહિ પાન ખાવ તે સ્નાન કર્યા પહેલાં અને જમવાની સાથે બાજલુંજ ખાવું નહિ બે થી પછી ખાવું. એટલે તે હિત-

કર છે. નાગરવેલ—તીખી, તીક્ષ્ણ, રચિકર, કડવી, અમિદીપક, દાહકરક, કમોદીપક, સારક, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી, વિશદ, વસ્પકારક, રક્તપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રૂઝ, સ્વરપ્રદ, મુખ્યશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા સંસિની છે, અને પીનસ, ઉષ્નસ, કફ, વાત, શ્રમ, રૂમિ, વાતગત, શ્રમ તથા કલેદ, કફ (ખરબ)નો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—નાગરવેલનાં મૂળ પાનમાં બાધી ખાવા એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે પ્રથમ પાનથી ઉલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવા એટલે ઉલટી થશે. (૨) નળ કુલ્યા હોય તે ઉપર—ખાવાનાં પાકેલા પાન અને સગવવાની જાલનો ભેગો રમ કાઢી ૩ દિવસ પાવો. (૩) એર-કોચલાના વિષ ઉપર—કાળી નાગરવેલના પાનના ડીટાનો રસ પાસેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. (૪) પાસેર અંગે કુટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર—નાગરવેલનો, જાગરાનો તથા તુળસીનો રમ અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અંગે બે મહોર સુધી મર્દન કરવું, અને પછી દડા પાણીવડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું. (૫) કોલ્હાના (નિંધાળના) વિષ ઉપર—નાગરવેલના મૂળ પાણીમાં ખારીક વાટી પાવા એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. (૬) શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર—નાગરવેલની શીંગોનું ચૂર્ણ મવમા આપવું.

૩૩૨. નાગલા દુધેલી (અમાર દુધેલી-દુધી).—સં ઇંદોવરા મં. ઉતરણી, ઉતરક દિં. ઉતરણુ કં. કુરિંગે, કુરિંગ, તળવાર નળી, મુચ્છસ-તુળા, હાદકારેટિયા તાં. વેલપારિત, ઉતમની તૈં. ચુરિંગેડું, જરતુપુ અશાં. વેલપારિત. ઇં. હેઅરિક્ષાવર્ડસિનાનકમ. લાં. રેમિઆએકસેસા.

આ વેલાને “ ઉતરણુ ” એમ પણ કહે છે દુધેલીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચડેલો હોય છે એ વેલાની ણી કમ્મ કરી જમીનમાં ઉઠી પુરવાથી તેને મૂળા કુટી વેલો લાગુ થાય છે દુધેલીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે જે વેલા ઉઠા થઇ ણી બાળુએ ફરી રૂઝ ધવાદિ ઉપર ચડે છે તે વર્ષભર ટકે છે અને જે જમણી બાળુએ ચડે છે તે કર્ધક વર્ષો સુધી ટકે છે *

યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં થોટી ચતુરધથી રાખેલી છે એને બધે ફળા આપે છે તેના આકાર પોષ્ટ જેવો હોય છે એ ફળમાં રેશમ જેવું રૂંદ હોય છે નાગલા દુધેલી—તીખી, રૂમેત, આખોને દિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સિન્ધ, સારક, તુરી અને પ્રણેશપણ છે, અને ઉષ્નસ, પ્રણુ, રૂમિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ટ, પ્રલાપ, વાયુ, તદ્વા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂતક્રમ્હ, યોનિરોગ અને સૂજનો નાશ કરે છે તથા મુષ્ટે પ્રસવ કરનારી છે. એનું શાક—ઉષ્ણવીર્ય અને કડવું છે એ રૂમિ, અર્શ, કુષ્ટ અને કફવાતનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—ખારાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તીખા, લઘુ, અમિદીપક, પિત્તકાપ્ન, વિશદ તથા વિપનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્જર ઉપર—દુધેલીના મૂળ અને હરડેનું ચૂર્ણ સાકર દિવાં બોળ

* દુધેલીની કુખબાજોમાં દૂધ હોય છે. બીજા એક એવીજ વેલ થાય છે, પરંતુ તેમાં દૂધ હોતું નથી. તેને કુટેલી કહે છે. કુટેલીનાં પાદમાં વાટી બદ, મુખમાં વગેરે ઉપર બાંધવાથી તે તેને સત્વર પકવી કાઢી આપે છે.

નાખી ગરમ પાણીમા પાતુ એ પાચક અને રેચક છે (૨) કાનમાં બગાઇ ગયા ઉપર—દુધેલીના પાદડાનો રમ કાનમા ત્રણ દિવસ નાખવો એટલે બગાઇ મરશે (૩) ગુમક વગેરે પાટી ફુટવાને માટે—દુધેલીના પાદડા વાટી બાધવા (૪) જળવાત (તળ ગરમી) અને કુદ (કોડ) ઉપર—દુધેલીનું દૂધ ચાપડવું (૫) શોક્રદરના માટે—દુધેલીના પાદડાનો રસ કાનમા રેડવો (૬) હુક (ચસકા, શૂળ) આવે છે તેને માટે—દુધેલીના પાદડાનો રમ ચાળવો

૩૩૩. નાગલી.—સં બહુદલ મં નાયણી ફાં નાગલી હિં નાયની. ૦૦ તું રાગી, તાલીડેલુ, ચોલ તાં ધરાગી મલાં કોરા, મદારી ફાં નડવા ઇં મિક, સ્પાઇકડ એયુનીન લાં એયુનીને કોરકાના

નાગલી ધાન્યનો કોકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખડના કેટલાક ભાગોમા કનિષ પ્રતિના લોકોમા ઉપયોગ થાય છે એના દાણા બારીક રાઇ જેવા હોય છે અને રંગ પશુ તેવોજ હોય છે નાગલી દળો તેની બાખરી બનાવ છે નાગલી—નુરી, કડવી, મધુર, તર્પણ, લઘુ, બલકર તથા શીતલ છે, અને પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આપવાને નાગલીનું સત્ત્વ—નાગલી રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી મવારે તે કાઢી બારીક વાટવી. પછી એનું દૂધ જેવું ઘોળું પાણી નીકળે છે તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કસબના વાસણમા બે ચાર ઘડી રાખી મેલવું, એટલે તેમાનું સત્ત્વ તે વાસણની તળે જમે છે પછી ઉપરનું પાણી નાખી દઇ જે સત્ત્વ જમેલું હોય તે કાઢી લઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી ઘડી કરી તે ઉપર પાચરવું પછી પાચ છે ઘડીએ ચીકણી માટી જેવું ધડ થમા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમા સુકવી રાખની પછી જોઇએ ત્યારે તેમાની એકેક ગોળી પાણીમા બાફી ગોળ નાખી કકુ થમા પછી બાળકોને થોડું થોડું ખાવા આપવું (૨) બાળકોને શક્તિ-વર્ધક બ્રહ્મ—ડુગરી નાગલી અધિાં શેર સુધી લઇ, સારી ઘોઈ સુકવી, પછી સારી છડી હોતરા કાઢી નાખવા. પછી અદરની નાગલી રોજ સવારે પેસાબાર લઇ માયના દૂધમા બારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દૂધમા શીજવી મલાઈ જેવું નૈયાર કરી આપવું આ ઉત્તમ ઔષધ છે અહિના કરતાં અધિક વયના બાળકના કૃશતા અને કડકી ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે (૪) ગુડ્ડી ઉપર—એસના છાણમા નાગલીનો અને કળ્યાનો લોટ ઝાલવી, મસળી, જોડે રાટલો શેકી તે સોસાય તેટલો ગરમ બાષી ઉપર પાડો બાધવો

૩૩૪. નાની અરણી (નરવેલ)—સં તર્કારી, તેજેમથ મં નરવેલ. હિં અરની કં નરવલપથ તૈં નેલીચિદ્દુ- લાં કલેરોડેડુન પ્લોમોપ્પડિયુ.

નરવેલનું ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા નાના અને લાંબા હોય છે. એને કાત્રા હોય છે. એના પાદડાનો સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે એ ઝાડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાગરે છે એના પાદડાની ચટણી કરે છે કોઇ કોઇ એના પાદડાનું

શાક પશુ કરે છે જેને દમનો આગ્નર હોય તેણે આ ભાણ નિલ ખાવી એ હિતકારક છે. નરવેલન:-એના ગુણ અરણી જેવાજ છે, પરંતુ વિશેષ કરી વાત-ગે.કેનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) રેક્ટામદર, નાના બાળકની પેટપીડ તથા કૃમિ ઉપર-નરવેલના પાદડાનો રસ શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા સુધી પાવે. (૨) રેતનમા દૂવ આપવા આટે-નરવેલની ભાણ કરી ખાવી

૩૩૫. નારંગીનું ઝાડ.-૨૦ તાં ૩૦ નારંગ ૩૦ નારિંગ હિં ૦ નારીંગ ૫૦ કીતલી મલાં મધુરનારક તૈં ૦ નારંગશુ ફાં ૦ અં ૦ નારંગ છં ૦ આરેજ લાં ૦ માર્ષટસ ઓરિન્ટલમ.

નારંગીના ઝાડ બાણ કરીને સર્વ દેશમા થાય છે તેની પાચ છ જાત છે. માળખીક બેટમાથી જે નારંગી અહીં આવે છે તે બણી સ્વાદિષ્ટ અને પોષ્ટિક હોય છે તેન કાંઈ લોક “ ગેસબી ” કહે છે ખાનદેહ, નગર, કુળીયા અને પૂના એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તે તેવી હોતી નથી એ ઝાડના ફલનો વાસ મધુર આવે છે નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પશુ બણી ઉપયોગી છે નારંગ-કફ, પિત્ત અને આમને કરનાર અને દુર્જર, સારક, અતિ ખાડુ, વાત-હારક, અતિ ઉષ્ણ તથા મધુર છે તેજ ખાડુ હોય તો હલ્લ, બલમદ, વિશદ, ગુરુ, રૂચિકર, મારક, ઉષ્ણ, સુગંધિ તથા સ્વાદુ છે, અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્મ તથા ચલનો નાશ કરે છે કૃમિ (કરમ) અને ટાઢીયા તાવ ઉપર નારંગીની છાલનુ આપધ બનાવી આપવામા આવે છે એ છાલનુ તેલ કાઢે છે ગુણબના અત્તર કરતા આ નારંગીનુ તેલ કેટલાકેને સાર લાગે છે નારંગી એ પદાર્થ ખાવામા મીઠા, દેખાવમા સુંદર, વાસમા મધુર અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે જુઓ ! ! ધરર દેવા દૂપાળુ અને દયાવત છે, તે વિચારવાનની નજરે જલદી જણાયો

૩૩૬. નારી (કીડામારી).-સં ૫૩પત્રા ૩૦ હિં ૦ કીડામારી ૩૦ કરીંગીડ તૈં ૦ ગાડીડેગાડપારા તાં ૦ અડુટિના પાલાઈ મલાં ૦ અડુટિલપાલી ઈં ૦ લેકરીએટડવર્થવર્દ લાં ૦ એરિરેલેગિયાલેકરીટા.

ગેમાસામા નારીના પુંકળ વેલ્લએ કિંગે છે. એના પાદડા આગળબર પહોળાં અને બે ગણુ આગળ લાખા હોય છે એ પાદડાને અર્ધચંદ્રાકૃતિ એક ગેટા ખાચે હોય છે તે કારણથી ચાદવેલ નામ એ વેલ્લનુ સાર્થક હોતુ જોઇએ એને કર-ધીયા ફલ આવે છે. એને મરાઠીમા “ રાજ્યલા ” પશુ કહે છે. ચાદવેલ એ ગરુ, ઉષ્ણ, કડવી, બલકર તથા સારક છે, અને ભાગેલા હાડકાં સાધનારી, કાંતિકારક તથા પાતુવર્ધક છે તે વાતાર્થ, સોળ, કફ, વાતરકત તથા ત્રિદોષને નાશ કરે છે અને મલત્તલક છે ઉપયોગ-(૧) વાતવિકાર ઉપર-ચાદ-વેલની ભાણ ખાવી. (૨) શેફેદર ઉપર-નારીનો રસ કાઢી બાટલીમાં ભરી રાખવે. આ રસ એક ચમચાબાર લઈ તેમા કુકડીની હથ્થર સુખએલી ચોટી નાખી તે પાવે અને લેપ પશુ એનોજ કરવે એટલે શેફેદર રોગી તાજાસેજ આરો થાય છે

૩૩૭. નાલ — આ ભાજ તળવની આસપાસ લીલોતરીમા થાય છે. એ છોડ સુમ્તરે એક હાથ ઉંચા થાય છે એના પાદડા સુમ્તરે એક આગળ પહોળા હોય છે અને દીંટણ પાસે તેને બે ખુણા હોય છે. ડીંટુ પશુ એક આગળ લાણુ હોય છે. આ ભાજ વૈશાખની અખમા તથા જોકે મસમા ધણીજ મળે છે નાલની ભાજનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ વિશેષ થાય છે.

૩૩૮. નાળીએરી. — ૫૦ નારિકેલ. ૫૦ નારળી ૩૦ માડ હિં ૦ નરીયલ ખોખ પરા ૬૦ ટેમિનમ રા ૧૦૦ ટેલયા તાં ૧૦૦ ટેલામાર ૧૦૦ ટારે મલાં ૧૦૦ ૬૦ જોજહિદી. ૫૦ નારજલ. ૬૦ કેકિનટપામ લાં ૧૦૦ કેકિસનુસિદેરા

નાળીએરીના જાડ ચળીમ પચાસ હાથ ઉંચા વધે છે તેના છેડએ માત્ર આવળી આવે છે નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમા “ માડ ” પશુ કહે છે જેમાત્રક, કનોટક, કલીકટ અને સલાદિ પર્વત પાસેના પ્રદેશમા નાળીએરીના જાડ ધણુ થાય છે નાળીએરી વાવ્યા પછી સાત વ્ષાક વર્ષે ફળે છે નાળીએરીના જે કુમખા જાડ ઉપર લખડે છે તેને મરાડીમા ‘ પીડ ’ કહે છે નાળીએરીને ખારમસી ફૂલ આવે છે અવધ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નાળીએરીને દર વર્ષે સુમ્તરે પાચસો નાળીએર આવે છે નાળીએરીના જાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે એ જાડના સોટા, મોલ, ભારોડીયા, વાસ, વળીઓ, દોરડા વગેરે અને છે ટોચનો અને મળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમા આવે છે કાચલીના કાયલા બનાવે છે કોપર ખવાય છે અને તેમાનુ મીડુ અને ઠકુ પાણી લોક પીએ છે કોપર ખવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમા નાખવાના કામમા આવે છે, કોપરનુ તેલ ખવાના, દીવો બાળવાના તથા મથમા બાળવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમા આવે છે નાળીએરીમાથી કાચી નીકળે છે તેના ગાદી, તકીઆ, દોરડા, શીકા ખાબલી, વગેરે ધણુ પદાર્થો બનાવે છે સજુ કરવાના કામમા પશુ તેના તેલનો ઉપયોગ આવે છે નાળીએરીના ખોળ ટોરને ખવરાવે છે નાળીએરીની આખમા છિદ્ર પાડી અંદરના ગીર કાઢી નાખી તેના હોકા બનાવે છે કાચલીનુ તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે એવો આ જાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે નાળીએરી — ગુર, સ્તિગ્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્બર, અસ્તિશોધક, બલકર, બૃહલુ, કફકારક, વ્વાત તથા વિટબકારક છે, અને શોષ, તૃષા, પિત, વાતપિત, રક્તદોષ, દાહ અને સ્તક્ષ્મનો નાશ કરે છે નાળીએરીના તેલના ગુણ — (૧) નાળીએરીના સુકાયેલા કોપરા પાણીમા નાખી તેલ કાઢે છે આ તેલ ઠકુ હોય છે ઠંડાઇ આવવા માટ તેને માથે ચોળે છે (૨) લીલાં નાળીએરીમાના કોપરનો રસ કાઢી આગિ ઉપર ઉકળવો એટલે તેલ આવે છે, તે તેલ વાયુહારક છે વાયુએ જકઝક મચેલે અને આ તેલ મરીની બુકી નાખી ચોળવુ (૩) મુડેલ: — સાગ સુકાયેલા નાળીએરીને ખાડીને તેનો બુકો સુકવવો. એ સુકાઇ સારો ખરો થયા પછી તેમા આમલીના કચ્કાની ઊલની બુકી બે પૈસાભાર નાખી તે કોપરનો બુકો સારો મસળવો પછી તે કોપર બળવાન માણસ પાસે પીલાવવુ, એટલે તેમાથી જે તેલ નીકળે તેને મુડેલ કહે છે એ તેલ વાગેલા અગમાનુ લોહી સાફ કરવાના કામમા અને જખમ રૂચક

આવવાના કામમા સારૂ ઉપયોગી મધ પડે છે (૪) આપવેલ—રાતી જલતુ નાળીએર સારૂ જુનું અના પાકુ રહેતું લેવું તે બાબી ટોપરાનો જુકા કરવો તે જુકા પીલી રસ કાઢવો એ રસ સુમારે કામ્યા પ શેર લઈ એક કલાઈના વરજુમા નાખી દેવતા ઉપર ઉકળવા અને ઉકળે એટલે તેમા ચાર ગુળ પર્યાંત મીઠું અને બે માસા સુધી હળદરની જુકા નાખી બધો રમ ઉકળવો, એટલે રસના થયેલો પ.ક વાસજુને તળીએ ચોટે છે અને ફક્ત તેલ મત્ર ઉપર રહે છે એ પ્રમાણે તેલ તૈવાગ થયા પછી ઉતારી લઈ બટલીમા ભરી રાખવું એ તાજુ હોય છે ત્યારે સારૂ સુવાસિક હોય છે. કટલાક દિવસ પછી તેનો ખોડો વાસ આવે છે પરતુ રુષ્ટુ ઝદિ પશુ કમી થતો નથી આ તેલમા રૂના પેલ પલાળી મરમી વગે રેની ચાળીએ ઉપર નુકવા એથી જખમ પશુ રૂઝાય છે (૫) વાળા ઉપર—નાળીએરને ફેરી તેમા નવસારની જુકા રાત્રે નાખવી સવારે તેમાનું પાણી પીવું અને કોપર ખતુ, તથા સાયકળ પત્ત ઉપવાસ કરવો અને ગરે સ્નાન કરી દહી અને ભાત ખાવા (૬) લિલામો, અરેરો (સળયા) વગેરે ઉઠે તે ઉપર—કોપર રસી અગર બાળી ચોપડવું (૭) સરડાના ત્રિષ ઉપર—નાળી એરના ટુમળા તોરા પાણીમા વસી તેમા કાકમ નાખી ગમ કરી ડખ ઉપર ચોપડવું (૮) ઉંદરના ત્રિષ ઉપર—ખોર કોપર મળાના ગમમા ઘસી લપ કરવો (૯) હુડકા અને ઉલટી ઉપર—નાળીએરનું છોડ હોઝામા નાખી તેની ઘણી પીતી અથવા નાળીએરના છોડાની ગખ મધમા આપવી (૧૦) ખસ અને દાદર ઉપર—નાળીએરની કાચલીનું પાતાળ ચતવડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવું કાચલી સળગાવી થળીમા પશુ તેલ નીકળે છે + (૧૧) ખસ ઉપર—નાળીએરનો રસ કાઢી તેમા થોડો આમલમારો ગધક નાખી બધો રમ ઉકળી તેલ થાય ત્યા સુધી કઢવી ઉતારી નાખવું નીચે ઉતારેલા ગસના જે કુચા બાકી રહે તે થોડા ખાવા અને થોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા, તેમજ રોજ ગરે એ તેલ શરીરે ચોપડવું એટલે કફ (ખગ્ગ) અને ખસનો નાશ થાય છે (૧૨) અગ્ગપિત્ત, પિટ્તજી અને ખરોળ ઉપર—નાળીએરમાનું પાણી દય શેર કાઢી મધ જેવું થતા સુધી ઉકાળવું પછી તેમા જમફળ, સુંક, મરી, લીંડીપીપર, જલત્રી એની થોડી જુકા નાખી બાટલીમા ભરી રાખવું. તથા દરરોજ સવાગ સાજ એક તોલાથી હોઢ તોલા પર્યાંત ૧૪ દિવસ પાતુ (૧૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર—એક નાળીએરનો રસ કાઢી તેમા બે લિલામા બારીક કરીને નાખવા તથા બધો ગસ ઉકાળવો, એટલે ઉપર તેલ આવે તજે કુચા ફરી ખેસે છે. તે તેલ લઈ વાયુ બદ થએલા માણસના શરીરે મર્દન કરવું અને નીચે ગ્રેલી ગળ ખાવા આપવી આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમે તેવા વાયુ દૂરો તો પશુ તેનો નાશ થશે અથવા નાળીએરનો અગરસ ૭ તોલા કાઢી તેમાં ત્રિફળાની જુકા

+કાચલી સળગાવી ચાળામા મૂકી ઉપર પાણીથી ભરેલ માળા દોડી રાખતાં, દોકેલી ચાળી નીચે એસના બિંદુએ જમે છે તે. આ તેલમાં રૂંડ રૂંડકે બોળા દુખતી દાઢના કોતરમા ભરવાથી તે તકાળ મરી જાય છે.

રજ્ય માસા અને મરીની બુકી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભૂકી નાખી રોજ બે વાગ પ્રમાણે આપવું (૧૪) ઉરેમલ અને દ્વેરોગ ઉપર.—લીલા નાળી-એંગેના પાણી નાખ્યા ત્રિવાય ગમ કાઢી તે ગસ ૫ તોલા લઈ તેમા શેકેલા હળદરનો ગાંઠોમા ધમવા અને બે તોલા થી મિશ્ર કરી તે પાત્રુ, અથવા નાળીએંગેના રસમા લિલામાના તેલના ડીપા ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવા (૧૫) રક્ત પ્રમેહ ઉપર—કુમળુ નાળીએંગે લાવી તેમા છિદ્ર પાડી પાંગર પાણી તેમા રેડવું તેમા ૧૮કડીનું ચૂર્ણ ૩-૪ વાલ નાખી ઉપર બુચ બેસાડી અગાસીમા ઝાકળમા મૂકવું મવારે તે પાણી હલાવી પાવું (૧૬) શૂન ઉપર (નારિકેલકાર) —પાણી સુદા આપુ નાળીએંગે લઈ તેના મુખમા છિદ્ર પાડી તેમા મીઠું ભરી બહાર માટી આપડી સુડવી છાણાના વેતામા શેકવું પછી વ્યારીક ચૂર્ણ કરી લીડીપીપગના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે આપુ એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ અને મત્તિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા ગ્રાણીના નાશ થાય છે (૧૭) મૂત્રકૃન્ધ અને રક્તપિત્ત ઉપર.—નાતા નાળી-અગનું પાણી, નિર્મળીના ખી, સાકર અને એલચીદોડા એકત્ર કરી પાવા તે મૂત્ર-કૃન્ધનાશક છે અથવા નાળીએંગેનું પાણી ગોળ તથા ધાણુમા મેળવી તે પાણી પાવું તે દાહમ્પિત મૂત્રકૃન્ધ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે +

૩૩૯ નાદરૂપ —આ જગલી ઝાડ છે એના પાદડા સીતાફળીના પાદડા નવડા મોટા હોય છે લામા થાય છે નાણાનું લાકડું ધમાગતના ઉપયોગમા આવે તે કાકળ પ્રાતમા એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે

૩૪૦ નાદરૂપ —(સં હિ ૦ મં ૬૦ નદીવૃક્ષ લાં સિદ્ધેલાટ્ટના) નાદરૂ-ખીના ઝાડ મોટા વધે છે એ ઝાડના પાદડા પીપરડીના (પીપળના) પાદડા જેવા પરતુ તે કરના કિચિત્ નાના હોય છે એ ઝાડની છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે એ ઝાડ છાયા માટે મડડની બે બાજુએ શેષે છે નાદરૂખી —તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર શીતલ, લવુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તુરી, આહક, વૃષ્ય તથા ત્રિદોષનાશક છે, અને મણુ, કોઠ, રક્તપિત્ત, વેતકોઠ, શીર્ષપીડા, કફ (ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) યોનિકંદ ઉપર —નાદરૂખીની છાલ અને પીળા લોધર, એ ખાડી આબલી સાથે પકવી લેપ કરવા (૨) માથે વાપુ ચઢવું હોય તે ઉપર —નાદરૂખીના પાદડા અને અતરછાલ એકત્ર ખાડી આર આપવા અને સેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાંધવા (૩) અંડવૃક્ષિને

*અબળથથ રેચ —લાલ ચોટીવાળું (મલખારી) નાળીએંગે લઈ, ચોટી ઉતારી નાખી, તેની ઉપરની કાચલીની આખ વાટે તેમાનું પાણી નહિ કાઢતા તેમા નેપાળાના મીઠા (ગોળા) માય તેટલા ભરી કોપરના કકડાથી આખ બધ કરી કપડામાડી કરવું પછી તે ઉકરડાના ખાતરમા ૧ માસ સુધી દાટી રાખવું પછી તેને બહાર કઢાડી ઉપલી કાચલી ફોટી નાખી અંદરનું કોપર તથા પાણી મહેત નેપાળા ખૂબ વાડી બાઢલીમા ભરી ગરમ પડે ત્યારે એમાનું થોડું નાંખિ ઉપર આપડવું એટલે રેચ લામશે. કંડા પાણીથી નાંખિ (કુટી) ધોવાથી રેચ બધ થશે

તિડિક (તણખા) લાગતી હાય તે ઉપર—નાદરખીના પાદડાને રસ અને કાળી તુળસીના પાદડાને રસ કાઢી તેમા તેલકુળ થી નાખી અમિ ઉપર સર્વ રસ ખાળી થી બાકી રાખવુ એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દહ થી સિદ્ધ કરવુ આ થી દિવસમા પાચ વાર ચોપડી જીરવવુ અને જુની છંદ તપાવી કપડામા વીટાળી તેણે કરી શેકવુ, એટલે વૃદ્ધિરોગ (અડકિ) દૂર થાય છે (૪) કોમળીયા ઉપર—નાદરખીના પાદડાને રસ પાવે

૩૪૧. નિર્બારા (મ) —નિર્બારાના ઝાડ વિશેષે કરી બાટ ઉપર થાય છે એ સીધા અને હંચા વધે છે નિર્બારાનુ ઝાડ બધું મોટું થતુ નથી કડવા લીમડાના જેવાજ એના પાદડા હોય છે એને ફળ પછુ કડવા લીમડાના જેવાજ આવે છે, પરંતુ તેવા લાખા હોતા નથી એના લાકડાને ધમારતના કામમા ઉપયોગ થાય છે એ લાકડું સીધુ અને લાણુ હોવાથી એના વાસ સારા થાય છે નિર્બારાના રમ વિષારી છે, માટે ખાવામા આવવા દેવો નહિ. ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર—નિર્બારાની નીમોળીઓ વાડી ચોપડવી, કિવા લીલી નીમોળીઓ ખાડી તેનો રસ કાઢી તેમા આમલસારા ગધકનુ ચૂર્ણ નાખી તાપાના વાસણુમા ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૨) પાડાના વાળમાં જીંજીર પડી હોય તે ઉપર—નિર્બારાના ફળનો રસ કાઢી તેમા જીરા નાખી ચોપડવો.

૩૪૨ નિર્મળી —સં કનૂક મં નિવળી, નિર્મળી, ગજરા. હિં નિર્મળી અં નિર્મલા. કં ચિલ્લિકાયા. તાં મલાં. ટેદામાર. તૈં ચિલ્લિકેકુ. ગ્રાં ચીસવી છં એનટ વુછચ કિલ્લર્સ વોટર. લાં દિકનોસ પેટ્ટેટરમ.

નિર્મળીના ઝાડ થાય છે એના બી ચપટા અને ગ્રાળ હોય છે નિર્મળીના ગિયાનુ ચૂર્ણ મેલા પાણીમા નાખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે નિર્મળીનાં વૃક્ષા:—તીષુ, કડવુ, લેખન, રચિકર, લધુ, અધુખ, તુરં, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે, અને તુષા, દાહ, વિષ, ગુહમ, શળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાના મેહનો નાશ કરે છે એનાં કુમળાં ફળા:—અધુખ, વાતકારક તથા શીત છે, અને રક્તાપિત, તુષા, વિષ તથા મેહનો નાશ કરે છે જુનાં ફળા:—દુર્ગર તથા રચિકર છે અને કફ તેમજ પિત્તના નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાતકારક તથા ધર્મજનક છે, અને સોજો, પાકુરોગ, વિષ, પ્રતિસ્થાય તથા કમળાનો નાશ કરે છે નિર્મળીનાં ણિયાં:—આંખને દિતાવક, તુચ તથા યુર હોષ પાણીને સ્વચ્છ કરનારા તથા મધુર છે, અને અસ્ત્રી, વાયુ, કફ, બરકુચ્છ, તુષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં મૂળ સંપૂર્ણ કોદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટે:—નિર્મળીનાં ફળ મધમા ધસી તેમા થોડુ કપૂર નાખી અળન કરવુ, એટલે આંખ સ્વચ્છ થાય છે (૨) અપ્તવ દૂર થવા માટે—નિર્મળીનાં ણિયાં, લેખ અને કાળા સર્પની કાંચળી, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી અળન કરવુ; એટલે આંખના મનુષ્યને જલદી દેખાય છે (૩) ગંદુ પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે:—નિર્મળીના ગિયાનુ ચૂર્ણ કરી મદા પાણીમાં નાખવું એટલે કેટલીકવાર પાણી

સ્વચ્છ થાય છે (૪) આખા આવે છે તે ઉપર.—નિર્મળીના બિયાં મધમાં ધસી તેમા થોડું કપર નાખી અજન કરવું (૫) અહિરા ઉપર.—નિર્મળીના બિયાં અને સિધવ ધસી અજન કરવું (૬) ઉદકમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપર.—નિર્મળીનાં બિયાં એક તોલો હાથમા વાડી તેમા મધ નાખી પાવું (૭) આંખોમાં કુસા પડે છે તે ઉપર.—નિર્મળીના બિયાં, શખચૂણુ, સિધવ અને સમુદ્રફળ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમા ગેળીઓ કરી તે ધસી અજન કરવું

૩૪૩. નીપાણી.—આ ઝાડ ખરસાણી જેવા થાય છે એની ઉંચાઇ સુમારે માથોડુ હોય છે. એને ખરસાણીના ઝાડ પ્રમાણે કાઠા ફૂટે છે અને ખરસાણી પ્રમાણજ આ ઝાડમાથી દૂધ નીકળે છે આ ઝાડ ખાનદેશમા ધણુ થાય છે નીપાણીને ગેદા જેવા ફૂલ આવે છે અને એના બી કાઠા (ડુંગળી) ના જેવા હોય છે ઉપયોગ—(૧) સુવાવડીને માટે કાટો.—નીપાણીનો કાટો કરી હળ દર નાખી પાવો, એટલ સુવ વડીના પેટમા. રોગ નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સાદુ થાય છે (૨) વાળા ઉપર.—નીપાણીના બીયા ત્રણ વર્ષના ગેળમા બે દિવસ આપવા, એટલે શરીરમાનો વાળો મરી જાય છે

૩૪૪. નેતર.—મં વેતસ મં વેત હિં એન કં બેતા, બેડિસુ, બેમયબેહડે તાં પિરયુ. તું સુરોલમેના તૈં પીપાડવા, પેસુ, પેપા, વેતસસુ ફાં વત અં બધાં મલાં સુરલવણિ, વેત ઇં ફેન. લાં ફેલેમસ રોટગ

મલખાર, ગોકર્ણ, મહાબલેશ્વર, કાચી, મગલોર અને રામેશ્વર, એ ઠેકાણે તથા ચીનદેશમા નેતરના વનો છે નેતર ૩૦-૪૦ હાથ ઉચુ પડે છે, ખરતુ તેની જાડાઈ થોડી હોય છે આ દેશમા ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલુ તો ચીકણુ હોય છે કે પાણીમા પણુ કહોતુ નથી તેના કરડીયા, ખુરસીઓ છત્વાદિ સામાન કરે છે નેતર ઉચુ થવાથી જેમ નમે છે તેમ માણુસે ઉચ પડી પ્રાપ્ત થવાથી પણુ ઈશ્વરથી ડરોને નમવું નેતર—તુર, શીત, કડે તથા તીખુ છે, અને કંક, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોળે, યુગવ્યાધિ, અશ્મરી, યુત્કચ્છ, વિસર્પ, અતિસાર, ચોનિરોગ, વૃષા, રક્તકોષ, વ્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, કોઠ તથા વિષનો નાશ કરે છે એના અંકુર—ખારા, લણુ, તીખા તથા ઉધુ છે, અને કંક તથા વાયુનો નાશ કરે છે નેતરનાં પાંદડાં—બેદક, તુરા, લણુ, શીતલ, કડવા, તીખા તથા વાતનાશક છે, અને રક્તકોષ, કંક તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના બિયાં—તુરાં, સ્વાદ, ખાટા, રૂક્ષ તથા પિત્તલ છે, અને રક્તકોષ તેમજ કંકનો નાશ કરે છે માદું નેતર—શીતલ છે અને ભૂતખાધા, પિત્ત, આમ તથા કેપનો નાશ કરે છે બીજા શુણુ ઉપર પ્રમાણે છે જલનેતર—શીતલ, કડવું, વણુરોષક, તુર, વાતકર, આહક તથા રૂક્ષ છે, અને પિત્ત, રક્તકોષ, વ્રણ, કંક, રાક્ષસખાધા તથા મહાપીડાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અસ્થવિષ ઉપર—કાળા નેતરના બકમા ઘી નાખી કઢવી તેનો લેપ કરવો

૩૪૫. નેપાળી.—મં કં બૃહદતી, જેપાલ મં જેપાળબીજ હિં જમાલગોટા બં જયપાલ તાં મલાં નિર્વીલ. તૈં નેપાલવેયુ તું

અર્થશિલ્પ- ૬૦૦ ગુરુભેજદે ૨૦૦ હલુસસલાતીન. ૬૦ કોટન સીડસ. ૬૦ કોટ-
નર્થશિલ્પ.

મેઝલી એરડાના ઝાડ થાય છે તેવાજ નેપાળાના ઝાડ થાય છે મેઝલી
એરડાના પાદડા કરતા એના પાદડા નાના હોય છે એ ઝાડ કેકજી પ્રાતમા પુષ્કળ થાય
છે નેપાળા મોટા વિધારિ છે નેપાળા શુદ્ધ કરી અનેક ઔષધોમા (રસાયનોમા)
નાખે છે. નેપાળા તીવ રેચક છે નેપાળા-સારક, કડવો, તીક્ષ્ણ, અમિદોષક,
હિલીકારક, તીખો, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા બેદક છે, અને કષ, આમ, જગુ
તથા હિરરોગને નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) વીંછીના વિષ ઉપર-નેપાળા
પાણીમા વાટી તેના લેપ કરવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર-નેપાળાના
બીયામાના મગજને લીલુના રસના ૨૧ પુટા દઈ બારીક ખરસ કરી
લાળી મેળી કરવી, અને તે મેળી માલુસની લાળમાં ધસી અગ્ન કરવું. (૩)
આઠારીરી ઉપર-મોટા પરાદીએ નેપાળાના બે કિલા ત્રણ બિયામાનું મગજ
લઘ લીમડાના રસમા ધસવું અને જે બાલુનું માથું દુખતું હોય તે બાલુની આખ
પાસેથી ભર ઉપર સળીથી ચોપડવું થોડું અચરસે ખર, પછુ તેજ દિવસે વ્યાધિ
દૂ થાય છે અથવા જે બાલુનું કપાળ દુખતું ન હોય તે બાલુના કનમા નાખવું
આ રસ નાખવા પહેલા કનમા થોડું લી પાડવું એટલે કનમા દાઢ થતો નથી આ
પ્રમેય પરાદીએ કરી પછી થોડી ઉધ લેવી (૪) મોડારી (કોગળીયા)
ઉપર-નેપાળાના બીયા ભાસમા ધસી પાવા અને એનાજ મૂળ પાણીમાં ધસી
શરીરે પછુ લેપ કરવો. (૫) ગડમાલા ઉપર-નેપાળાના પાદડા વાટી તેના
અગરસની ચેપવી સુકવી લેપ કરવો.

૩૪૬. નેવરી-આ ઝાડ મોટા થાય છે નેવરીના ઝાડ કેકજીમા વિશેષ
ક એના પાદડા લાંબા હોઈ છેવટે પહોળા થતા મયેલા હોય છે એનું લાકડું
ધમ્મરતાના કામમા ઉપયોગમા આવતું નથી એને લાંબોળી જેટલું લાંબા અને તે
કરતા જરા જડા એવા ફળ આવે છે એની છાલ મચ્છીચાર બેઠા જળ રમવાના
કામમા લે છે

૩૪૭. નેકરી (નીમાળી).-સં વનમાલિની. પ્રં નેવારી
હિં નીવારી-ડી. કં મીકડાકર્મિએ. ૬૦૦ ઇસોરા પાર્વિ ફોરા.

આ એક ભુઈ જેવોજ વેલો છે એ વેલાનાં પાદડા માત્ર ભુઈ કરતાં થોડા
મોટાં હોય છે નેવારીના ફૂલ પછુ ભુઈના ફૂલ કરતા જરા મોટાં હોય છે નેવારીના
વેલા જમ્મમા ઘણા હોય છે. એને “ વેવમેજરી ” “ રાનમેજરી ” કહે છે.
નેવારી-તીખી, કડવી, શીતલ, સુરભિ તથા લઘુ છે અને નિદોષ, નેવરોજ,
ક્યુરોજ, મુખરોજ તથા સર્વ રોગની નાશક છે. ઉપયોગ-(૧) મૂત્રાધાત
ઉપર-નેવારીના બિયા ઠંડા પાણીમા ધમી ચટાડવા

૩૪૮ નોગવેલ.-સં મર્પાધી, નાકની મં મુંગસવેલ. ૬૦ નાકની
હિં નકુલકદ. કં વિષમુગરી. ૬૦ રાઉઅ શિરયા, સર્પેટીના. ૧૦ પચપુએક.
૬૦ ભેટા ચાદા.

મરાઠીમાં એને “ ચોર મુગસવેલ ” પણ કહે છે એના મૂળને “ રાસ્ત્ર ” કહે છે. મનોજવેલ — તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને કૃમિ, વ્રણ, વીછી સર્પ તથા હૃદયના વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) સર્પ, વીછી, હૃદય વગેરેના વિષ ઉપર — નોજવેલનો રસ પાવો (૨) હરેતાલના વિષ ઉપર — નોજવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) વિષમજ્જવર ઉપર — મદ્રમહશ્વની વખતે નોજવેલને ઉમેડી તેતુ મૂળીયુ કાળા મુતરે ડામે કાને બાધવુ એટલે એકાદિક જ્વર જામ છે, અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાધવા સ્થાનમાં થયેલા નોજવેલનાં મૂળ રવિવારે લાવી તેને ઘીમાં ઘસી સલાદ ઉપર તિલક કરવુ, એટલે એકાદિક જ્વર તુરત જામ છે.

૩૪૬. પટોલ કદુ. (કડવા પટોળ) — સં. કદુ પટોલી મં. સોન — કદુ પડવળાં હિ કડવે પડવળાં. બં. પલતાલતા કં. કહી પડવળાં તૈં. અપવી પોટલા તાં. કાણુપુડતૈં તું. કદુ પટલાકાથી. મલાં. પટોલ લાં. ટ્રિકાસેન્થીસકકુમેરિ-
એ વલાના પાદડા અને ફળ બહુજ કડવા છે કાલામાં એ વેલાના પચાગને ઉપયોગ થાય છે પટોલકદુ:— (કડવો પટોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, બેદક, પાયક તથા અમિદીપક છે, અને પિત્ત, કફ, કદુ, કોહ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તથા, કોહરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે એના ફળ — તીખા, કડવા, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃધ્ધ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાતુલોભન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાર્થાને રાખનાર તથા સારક છે, અને શ્વાસ, જ્વર ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના પાંદડા પિત્તનાશક તથા મૂળ અને વેલો કફનાશક છે તેમજ તેતુ તેલ કફ અને એશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ — (૧) વ્રણ (ગુમક) ધોવા માટે કાઢો — કદુ પડવળાં અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગુમક ધોવુ એટલે ગુમડાનુ શોષન થશે (૨) અગ્નિક્રોધ વ્રણ ઉપર — પટોલ કદુનો કાઢો ને કફથી સરસવતુ તેલ સિદ્ધ કરતું ને અગ્નિ ફળ વણ, સણકા, સાવ, દાહ અને ફોહાને હડાવી નાશ કરે છે (૩) સર્વ જ્વર ઉપર કાઢો:— પટોલ કદુ તથા સુંકેનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો શોષ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ વ્રણ માસા સુધી નાખવુ (૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર — પટોલ કદુના પાદડાનો રસ કાંદી પ્રથમ કાળજી ઉપર ચોપડવો, પછી સર્વાંગે લેપ કરવો (૫) ઈંદ્ર હ્રુમ્સ ઉદરી ઉપર:— પટોલ કદુના પાદડાનો રસ મોળવો એટલે તેના ઉત્પન્ન થાય છે (૬) ઉલટી થવા માટે — પટોલ કદુ, કડવો લીમડો અને અરકુસીન પાદડાનુ ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવુ, એટલે ઉલટી થઈ પિત્તવકર દૂર થાય છે (૭) કૃમિ ઉપર — પટોલ કદુના પાદડા ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઈ રાત્ર પાંચેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાખી તે પાણી દિવસમાં ૩ વખત આપવુ (૮) પિત્તજ્વર ઉપર — પાન કદુના મળનુ પાણી

૨. પાનજ્વર જગતમાં થાય છે એના નીચ કદ થાય છે અને નાખરવદ જેવા પાદડા હોય છે

સાકરમાં આપવું, અથવા કંડુ પડવળ અને જવનો કાઠો મધ નાખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તથા અને દાહનો નાશ કરે છે (૯) જામ ઉપર.—પટોલ કંડુના પાદડા અને સરગવાના પાદડા જોપરાનું તેલ નાખી તળવા, અને દૂધમાં એકત્ર વાટી સિજવવા તથા તેનો સહન ચામ તેટલો ગરમ પાટો માથાપર બાંધવો (૧૦) વિપાર ઉપર.—પટોલ કંડુ ધસી પાવું, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે.

૩૫૦. પતુરું—(મં પાચુદા) આ રક્ષક બધું જ મોટું ચામ છે એને બારીક કાટા હોય છે. એના પાદડા ખીલીના પાદડાના આકારના હોય છે એનું લાકડું હલકું છે એને સફેદ સરસુકત ફૂલ આવે છે. એને બારીક ફળ હોય છે પતુરું—તીખો, નેત્રવિકાર નાશક તથા શીતોષ્ણ છે, અને પિત્ત તથા શુષ્કજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) શુષ્કજ્વર ઉપર—પતુરુંના પાદડાનો રસ કાઠી સાકર નાખી પાવો (૨) વિષમજ્વર ઉપર—પતુરુંના લાકડાનો મણિ કરી કાચે બાંધવો

૩૫૧. પતંગ—સં રક્તકાષ, પત્રાગ. મં હિં ૩૦ તં ૧૦ પતંગ તાં બારતાળી ૧૦ ચપ્પન મલાં ચપ્પન ૩૦ અં બક ૪૦ સેપ્પનવુડ. લાં સિસાલવે નિયાસેપન

એ ઝાડ મલખાર અને બગાળા પ્રાતમાં ચામ છે તેના લાકડાનો રંગ સ્વેત હોય છે એ કારણથી તે ઝાડના અગ્રથી ગુલાલ બને છે. રંગ સિવાય એ ઝાડની બીજો ઉપયોગ થતો નથી પતંગનું લાકડું અને હરડેને લખવાની સાકીમાં નાખે છે એ ઝાડ પાકુ થવાને આશરે ચૌદ વર્ષો લાગે છે. પતંગઃ—કચ્છ, રણ, ખાદ, શીતળ, મધુર, તીખુ, વૃષ્ણોષક, વૃષ્ણકારક અને સુચિ છે, તથા જ્વર, સ્વન, ફેફસ, મણ, વાત, પિત્ત, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, ક્રો, અસ્થરી (પથરી), રક્તદોષ તથા જૂતબાધાનો નાશ કરે છે

૩૫૨. પદ્મકાષ—સં ૩૦ પદ્મક મં બં ૫૦ પદ્મકાષ. હિં ૫ થાખ તૈં પદ્મપુમેકવા. લાં પ્રનસ પામ

* પદ્મકાષના ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર ચામ છે. ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહીં આવે છે પદ્મકાષઃ—કંડુ અને શક્તિવર્ધક છે, તેમજ ગુરૂ, કચ્છ, શીતલ, વાગુલ તથા લઘુ છે, અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, ક્રો, ક્રો તથા શ્વાપિત્તનું નાશક હોઇ ગર્ભની સ્થિતિ કરનાર તથા શ્વિકારક છે; અને ઉલટી, વજ્ર તથા તરસનું નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) દાહ, ઉલટી, ઉલકા અને રક્તપિત્ત ઉપર—પદ્મકાષનો ઉકાળો પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર—પદ્મકાષ અને ખીલાનું ચૂર્ણ લી કિવા મઠામાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું.

૩૫૩. પપ્પતસ—એ ઝાડ લિયુડી જેવું જ હોય છે એને બારમાસી ફળ આવે છે એને ધોળા ફૂલો આવે છે. તેનો વાસ ધણો આવે છે. એના ફળ નાનકડા કાળા જેવડા દેખાય છે પાકેલા ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદ-

* એનું મોટું ઝાડ કેદાર અને હિમાલય પર્વતમાં ઉત્પન્ન ચામ છે. એને ફળ થતા નથી. આપવીમાં એનું લાકડું વપરાય છે એ લાકડું ધસીને પીવાધી ગર્ભ ન રહેતો હોય તો રહે છે અને ગર્ભપાત થતો હોય તો અટકે છે.

એના નર રૂચિકર હોઈ તેનો રત્ન રાંતો હોય છે એ કોણ કહી શકે. આજે હોતા નથી, તેમ કહી શકીએ. પણ નથી હોતા. કળ ઉપરની તત્ત્વના હાથેથી જેટલી જાડી હોય છે ઉપસાગ—(૧) અરુચિ ઉપર—પપનમ્ છાલી તેની ચીંગ કરવી અને તે ઉપર આડ અને સિધવની જાડી નાખી મેવન કરવું આ પ્રયોગથી અરુચિ અને તૃપ્તિ શમે છે (૨) રાત્રિવડે અસ્તક ચઢે છે તે ઉપર—પપનમ્ની જાડાની જાડાઓ જે દર્પક તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું.

ઉપદ્ર. પરવળ.—(સં ૦ પર્વર મં ૦ અં ૦ ૫૦૫૨.) પરવળના આડ હસિજી દિદુસ્તાનમાં સવત્ર થાય છે પરવળનો વલો કાષ્ઠક લીલાડા જેવો પરતુ પાદડા લાખા હોય છે પરવળની આકૃતિ પણ લીલાડા જેવીજ લાખી હોય છે. પરવળનું શાક પણ સરસ થાય છે એ ઉત્તમ પથ્થક છે એ શાક લીલા આવામાં ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે પરવળ—સ્વાદુ, પચ્ય, પાચક, હૃદય, લઘુ, અમિત્રીયક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા જ્વળ છે, અને ઉષ્ણરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષતથા કૃમિરાગને નાશ કરે છે એના વેલો કફનાશક, પાદડા પિત્તનાશક અને મૂળ રેચક છે.

ઉપદ્ર. પરિપાક—પરિપાક એ આડ કોષ્ઠામીરના આડ જેવું થાય છે એની જાડાઈ સુમરે એક હાથ હોય છે એના પાદડા ખારીક અને થોડા લાખા હોય છે આ એક ઉપર પાણાના જેવા સેકડો ખારીક કળ આવે છે એનો રત્ન લીલા હોય છે પરિપાક આડ ગુણમાં ઠક છે ઉપયોગ—(૧) હાથે પગે અંગતરો થતી હોય તે ઉપર—પરિપાકનું આડ કચરી તેનો અગરમ હાથે અને પગે ચોળવો. (૨) શરીરમાંની નરમી અને ગોવરાણુ દુષ્કર્મ નીકળવા માટે—પરિપાકના આડવાને પાણી નાખી રત્ન કાઢવો અને તેમાં માકર નાખી પવો. (૩) કંઠસપ્ત અને કંઠવિકર ઉપર—પરિપાકનું આડનું ચલમમાં નાખી તેની ચૂસી પીવી, એટલે મળમાં જડઈ ગયેલો કફ પાતળાય છે કફવિકારને નાશ થાય છે.

ઉપદ્ર. પડાળા.—સં ૦ સ્વાદુપદાિકા. મં ૦ ૫૩૫૭. હિં ૦ પરવળ. કં ૦ ૫૩૫૭. પડાળાવળી તાં ૦ પડાળા તાં ૦ તું ૦ પાટલાકાંથી મં ૦ પડાળા લાં ૦ કંઠસાથમ્ અગ્નિના.

પડાળાના વેલો પણજ વધે છે એને સુમરે એ ત્રણ હાથ લગાડના પળ આવે છે પડાળાનું શાક બહુ પચકર છે તે વધારે ખાવાથી પણ આંધિ જે પાંડ કરતું નથી એ શક વજુર નિરાગી છે પડાળા—સ્વાદુ, રુચિકર, નચકર, પચ્ય, હીપા, પાચન તથા પુટિકર છે અને વાત, પિત્ત, તાવ, શેષ નશા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે પડાળાનીના ફળ—જ્વળ, રુચિકર, મધુર, સ્વાદુ, પચ્ય, પાચક, લઘુ, હીપક, હૃદય, સ્નિગ્ધ ને ઉષ્ણ છે અને કફ, ગ્ળાનેપ, ત્રિદોષ, જ્વરમ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના પાદડા પિત્તનાશક વેલો કફનાશક અને મૂળ રેચક છે.

ઉપદ્ર. પ પાણ્યમેદ.—મં ૦ પાપાણ્યમેદ. મં ૦ હિં ૦ કં ૦ પાપાણ્યમેદ. બં ૦ કથચચ નેં ૦ નેલ્લામુરૂપીડી. ઈં ૦ આયરિરપ. લાં ૦ કોલિયપએરોમેટિકમ્. સું ૦ જાચરોડા. હાં ૦ એ.સા.દ. અં ૦ જતીઆના.

એને મહારાષ્ટ્રમાં “ પાથરફોડ ” પણ કહે છે એ વનસ્પતિ નાની અને રીંગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એને ઘોરડી જેવા કાઠા હોય છે એને ખડક ઉપર ઉગારે છે અને એના મૂળ ખડક ફોડી અદર નમ છે, એટલે એ નામ એને મથાર્થ મળેલું છે એને રીંગણીના ફળ જેવડા ફળ થાય છે. એના ફલ ધોળા હોઈ તેમાં લાલ કેસર હોય છે એના કુમળા પાદડાનું ચાક કરે છે એના મૂળને “ લકડી પાપાણુબેદ ” કહે છે એ મૂળ કડવા હોય છે * પાપાણુ-
બેદઃ—શીતળ, મધુર તથા કડવું છે, અને મેઠ, તથા, દાઢ, મૂતકૃન્દ્ર તથા અરમરી (પથરી) નો નાશ કરે છે બીજી વટપત્રી પાપાણુબેદની જાત છે તે-
શીતલ તથા મદકર છે, અને પ્રમેહ તથા મૂતકૃન્દ્રની નાશક, બલકર, મધુનાશક અને કિમ્બિત દીપન છે ત્રીજી એક શિલાવલ્ક નામની જાત છે તે—શીતલ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂતકૃન્દ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શ્વે, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે ચોથી એક શુદ્રપાપાણુબેદી નામની જાત છે તે—વધુ, મૂત-
કૃન્દ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) મૂતકૃન્દ્ર ઉપર—પાપા-
ણુબેદના મૂળ, ગરમાળાનું મગજ, ધમાસો, બાળહરીતકી અને ગોખરનો કાઠો મધ નાખી પાવો, એટલે તણુખીયો તથા આગથી યુક્ત મૂતકૃન્દ્ર દૂર થાય છે, અથવા પાપાણુબેદના મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું કિંવા પાપાણુ-
બેદના મૂળ, શિલાજીત, લીંડીપીપર અને એલચીદોડાનું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું (૨) પ્રમેહ ઉપર—પાપાણુબેદના મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) શુકારમરી ઉપર—લકડી પાપાણુબેદનો કાઠો પાવો (૪) પથરી ઉપર—પાપાણુબેદના મૂળનો કાઠો, શિલાજિત અથવા સુરોખાર અને સાકર નાખી પાવો (૫) અરમરી (પથરી) જન્ય મૂતકૃન્દ્ર ઉપર—પાપાણુબેદના મૂળનો કાઠો પાવો (૬) દંતકૃમિ ઉપર—પાપાણુબેદના ફળનો ધૂમાડો દાતને આપવો

૩૫૮. પાટલા.—(મં પાડળ દિ. પાડરી) પાટલામાં વેલ પાટલા અને વૃક્ષ પાટલા એ બે જાતિ છે વેલ પાટલાના વલા હોય છે અને વૃક્ષ પાટલાના ઝાડ હોય છે. “ પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુહરી, ફેલેરહા, કૃષ્ણવંતા, કુબેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી, એ વેલ પાટલાના સંસ્કૃત નામ છે પાટલા, સીતા, મુષ્ક, મોક્ષક, ઘટા પાટલિ, કાષ્ઠપાટલા, એ વૃક્ષ પાટલાનાં અથવા સ્વેત પાટલાના નામ છે વેલ પાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે અને એના પાદડા વાસનવલના પાદડા જેવા હોય છે, પણ તે કરતા મોટા અને લાંબા હોય છે એને ફળનો છુન્છો આવે છે જેવી વાસનવેલના પાદડાના રસની ઘટ થેપલી બને છે, તેવીજ વેલ પાટલાના પાદડાના રસની પણ બને છે પાટલાના ફળ ગોળ હોઈ

* એને પથરફોડી જડી કહે છે આ સિવાય એક પથરનીજ જાતની પથરફોડી આવે છે આ પથરની અદરથી નીકળે છે મારેજ એનું એ નામ આપેલ છે

નાના મોતી જેવા અને ધોળા હોય છે એ વેલના મૂળ વાસનવેલના મૂળ જેવાજ કડવા હોય છે રક્ષ પાટલાના પાદડા બકુલીના પાદડા જેવા હોય છે વેલ પાટલાને “મોટી વાસનની” વેલ પણ કહે છે પાટલા—રસકળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાત, સોળે, આમ્લાન, ઉલટી, ઉધરસ તથા સનિપાતનો નાશ કરનારી છે ખીજ સિતપાટલિકા—(વોળી પાટલા) નામની જાતિ છે તે—કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે, અને વાતરોષ, ઉલટી, ઉચકી, કફ, ક્ષમ, સાળ, અક્રમિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે વલ્લીપાટલા—ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, રક્તરોષ, સોળે, અરોચક તથા વાયુનો નાશ કરે છે રક્તપાટલા—(તાત્ર-પુખી) કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, સનિપાત, ખાસ, ઉલટી તથા સાળનો નાશ કરે છે ક્ષુદ્રવિતપાટલા—સ્નિગ્ધ તથા વજ્રશ્લેષક છે, અને કફ, વિષ, કોદ તથા નામદાની નાશક છે. જૂ પાટલા—તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવધક છે અને ખીજ ગુણ રક્તપાટલા જેવાજ છે પાટલાના કુલ—ગુરા ત્વદ્, શીત તથા લઘુ છે, અને કફ, રક્તરોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો નાશ કર છે પાટલાના ફળ—કડવા, શીતલ, ગુરુ, ગુરા તથા મધુર છે, અને મનક્રુષ્ણ, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકાનો નાશ કરે છે ઉષ્ણોગ—(૧) હેડકી ઉષ્ણ—પાટલાના ફળનો રસ મધમા પાવા (૨) કુરસાના વિષ ઉષ્ણ—પાટલાના મૂળ ધસી પાવા (૩) ગરમી (મૂનક્રુષ્ણ) ઉષ્ણ—પાટલાના પાદડાના રસની ચેપલી નાભિ ઉપર રાખવી, અને એજ ચેપલી માથા ઉપર ઉષ્ણતા મધ હોય તે તાળવા ઉપર મૂકવી (૪) તાવ, કાસેરા અને પેટ દુખતું હોય તે ઉષ્ણ—પાટલાના મૂળ હડા પાણીમા ધસી પાવા તથા કુટી ઉપર લેપ કરવા અને એ મૂળનો એક કકડા મ્હોડામા રાખવો તથા તે મૂળમાથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો (૫) શેફાદર ઉપર—પાટલાના મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમા ધસી એ વખત પાવા પથ્ય અલુણી. એજ મૂળ કમરની આસપાસ બાધવા (૬) નાના બાળકની પેટપીડ ઉપર—પાટલાના મૂળ, કાચકા અને અતિવિષ કિંવા વખમે પાણીમા ધસી પાવા (૭) પિત્તવિકાર ઉપર—પાટલાના પાદડાના રસમા સુંઠુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવુ (૮) શીત એહ ઉપર—પાટલાના મૂળ અને ગોખરનો કાઠો પાવો (૯) અબ્હોપિત ઉપર—પાટલાના પાદડાનો રસ કાઠી તેમા સુંઠી બૂકી ૬ મામા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો. (૧૦) બાળકોને તુધાનો આજાર થાય છે એટલે તાળવુ પડે છે તે ઉપર—વેલ પાટલાના પાદડા વાડી ચેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી એ વિરોધે કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી છોકરાના તાળવા ઉપર વાસન-વેલ લેવાનો વધારે રીવાજ છે

ઉપદ પાટલી —મં બૂપાટલી મં ભુષ પાડળ હિં પાટલી ભુષપાડળ
કં નેનવાદી

પાટલીનું જાડ મોટું વધે છે એ જાડ ઘણું દુર્લભ છે ધારવાડ જીજ્ઞાસા સિરળી કરીને આમ છે ત્યા એક પાટલીનું જાડ છે એ જાડ વાન્થા પછી એને

જાસાત વર્ષે ફૂલ આવવા લાગે છે એના ફૂલ ઘણાજ સુકુમાર અને પછા સુવાસિક હોય છે એ લાખના રંગના હોય છે પાટલીને પારિભ્રમક જેવા બડ ફૂલ આવે છે

૩૬૦. પાઠ (કાળીપાડ) —સં પાઘ, વનતિક્રિતકા. દિ. ૦ પઠ, પાઠ ૩૦ પાઠ, અગ્રસુદી તે. ૦ પાઠચેટ તા. ૦ પાઘ. તુ. ૦ તિપલે મલા. ૦ પાટકિંકરણુ થા. ૦ રેકાનિના હેના ડીકાલિયા મ. ૦ પહાડ, પહાડમૂળ.

કાળીપાટનો વેલો હોય છે એ એક ચન્દ્રાકાર બીજ જાતિની વેલ છે એ વેલાના પાઠડા ગળોના પાઠડા જેવા અથવા કેટલેક અંશે પીપળાના પાઠડા જેવા કાંઈક દીર્ઘ વર્તુલ, પાતળા અને સુવાળા હોઈ તે લાળા દોટડા ઉપર એકાંત આવેલા હોય છે કાળીપાટના વેલાને બારીક પીળા ફૂલોનો જથ્થો જુની કાળી એના ખાખામા (સાધા—મગજ) થી આવે છે એના ઉપર મરી અથવા વટાણા જેવા લાલ રંગના ફૂળો આવે છે આ મેથી પાચ હજાર ફૂટની ઉચાઈ ઉપર સીમલાના પહાડમા મળે છે બગાળ, બિહાર, સિંગાપુર અને કોકણ પ્રાંતમા આ વેલા પુષ્કળ થાય છે વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા કુચરાળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે ડોક્ટર્સ ડિઅક અને ટ્રાયમેન સાહેબે આ વેલાને બુનિર્વિધી અથવા વેણી વેલ નામ આપેલ છે ગેવા પ્રાંતમા એને પારવેલ કહે છે એ વેલાના મૂળને પહાડમૂળ અને કાળીપાડ પણ કહે છે પહાડમૂળ—તીખુ, કડુ, ઉષ્ણ ભ્રમસ્થાનકારક, તીક્ષ્ણ તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કોષ્ઠ, અતિસાર, શ્લેષ્મ, વાત પિત્ત, જ્વર, વિષદોષ, અજીર્ણ, ત્રિદોષ, ઉલટી, કોઠ, હ્રોગ, કડુ, આસ, કૃમિ ગ્રહ, મજુ, કંઈ તથા વાકુનો નાશ કરે છે ઉપચોગ:—(૧) ગલરોગ ઉપર પહાડમૂળ (કાળીપાટ), અતિવિષ, દેવદાર, ઇન્દ્રજવ, કડુ અને નાગરોગોનો કાઠે મધ અથવા ગોમૂત નાખી પાવે (૨) પીનસ (સજેકમ જેવો રોગ થાય છે તે રોગ ઉપર—પહાડમૂળ તૈલ—પહાડમૂળ, હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, લીડી પીપર, જામના પાઠડાં અને દાતીના મૂળ, એ સર્વ સમભાગ લાઇ તેનો કદક કરી તે કદકથી ચોગણુ તલનુ તેલ નાખવુ, અને કદકનો સારો પાક થવા મારે તેલથ ચોગણુ પાણી નાખી તેલ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળીને તેલ માળી લેવુ અનાકમા રેડવુ; એટલે મોટો પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે (૩) શીતજ્વર (ટાલીયા તાવ) ઉપર—પહાડમૂળનો કાઠો મરીની જુકરી નાખી પાવે (૪) અતિસાર અને દાહ ઉપર—પહાડમૂળ કિવા આખાની અતરજલ દહીંમ વાટી ખરાવલી (૫) શીતમેહ ઉપર—પહાડમૂળ અને ગોખરોનો કાઠે આપવો (૬) સોજા ઉપર—પહાડમૂળ ગરમ પાણીમા વાટી પાવા અ સોજા ઉપર લેપ કરવો (૭) પારોગડાના રોગમાં બાળકને સોજો ઉપર થયે હોય તે ઉપર—પહાડમૂળ વાટી પાઈ દેવા (૮) વિલંબી રક્તા તિસાર ઉપર—પહાડમૂળનો કાઠો આપવો (૯) મૂત્રારમરી (મૂત્રાશય નાની પથરી થાય છે તે) રોગ ઉપર—પહાડમૂળનો કાઠો આપવાથી માર થાય છે (૧૦) તરસ, અરૂચિ, અપચો અને એકાંતો રચાક બગડે

ઉપર—પહાડમળ, વિગ્નવાળો અને કાળો વાળોનો કાઠો આપવા (૧૧) આમાનિસાર ઉપર—પહાડમળ, ઇન્દ્રજવ, કરિયાતુ, નાગરમોચ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઠો આપવા (૧૨) સમહસ્ટ્રી ઉપર (પાઠાન્તિ ચુર્ણ):—પહાડમળ, કુચ્ચા, ગીલીફળ, ચિત્રકમળ, ત્રિકટુ, જાળુના બિયાની ડાલ, દાડમની ડાલ, ધાવડીના ફૂલ, કક, અતિવિષ, નાગરમોચ, દારૂહળદર, કમ્બિયાતુ, ઇન્દ્રજવ, એ જાણીમા નમભાગ લઇ એ સર્વના બરોબર કુડાની ડાલનુ ચૂણુ મેળવી ચોખાના ધોવરામણુમા અને મધમા આપવું (૧૩) પિત્ત-કરૂણવર ઉપર:—(પાઠા સમેક).—પહાડમળ, સુદ, કરિયાતુ, નાગરમોચ, ગળો, કાળો વાળો અને સુગંધીવાળોનો કાઠો આપવો (૧૪) શ્વા લાગેલા ઠંકાણુ:—એના પાદડા બાંધેલા હોય તો દુખાવો એણે થાય છે (૧૫) સાન્દ્રમેહ અથવા જે મૂત્રમા કદ ધાતુ (ન્યુક્રમ) અથવા સફેદ લાગ (ફાન્દ્રાઈસ) જેનો હોય તે ઉપર લીબાની ડાલ, ગોમુત્ર અને મધ મિશ્ર કરી પહાડમળનો કાઠો આપવો.

૩૬૧. પાન અજમા.—અજમામા ધણી ભેદ છે જે છોડ ઉપર બીચા આવતા નથી તેને 'પાન અજમા' કહે છે એનો છોડ પથરાએલો હોય છે અને હાથ દોઢ હાથ ઉંચે વધે છે એના પાદડા જડા હોય છે એ પાદડાને વાસ અજમા જેવા આવ છે ચોખામાની ઝાતુમા એના કાદા વાચાથી એ છોડ થાય છે એના ઉપર ફળ કિવા બિયા આવતા નથી આ પાદડાના ભજાઆ નજીક રવાદવાળા કામ છે ઉપયોગ—(૧) કરમ ઉપર.—એના પાદડાનો રમ આપવો (૨) અમરીના દશ ઉપર.—એના પાદડા મગળી દશરથાને ચોળવા એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવું થઇ વેગ જલદી બધ થાય છે.

૩૬૨ પારસ પીપળો.—સં પારિમ, વલ મં પાગસપિપળ હિં ૦ ગજદક, પુગવસુ મલાં ૦ અં બગરળી તેં ગગારળી મલાં ૦ પુવરાસુ તાં ૦ પુગવસુ ૬૦ ચલામએલ્ય ૬૦ હિપિક્સમ લાં ચિમપિસિમા પોપલનિયા

આ એક પીપળા જેવું ઝાડ છે. એના કોકણુ પ્રાતમા "અષ્ટ્ર" "મસુર" "કુડપાઈર" એવા નામ છે એના પાદડા પીપળાના પાદડા જેવા અને તે કરતા મોટા હોય છે એને ધોળો ગમ (ફૂધ) આવ છે એ ઝાડ કુગરણ પ્રદેશમા થાય છે એના ગુચ્છ પીપર જેવા છે એને બીડીના છોડના જેવા ફળ આવે છે x ઉપયોગ—(૧) ગુમડા માંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા માટે.—પાગસ પીપ-

x પાગસ પીપળાના પાદડા ધ્રુવ પીપળાના જેવાજ હોય છે આત્ર અક્ષ-પીપળાના પાદડા જેવી એના પાદડાને છેવટે લાખી શેડ હોતી નથી એને મીઠાના જેવા ફળો હોય છે આ ફળોની માળાઓને સાફુઓ પવિત્ર માને છે એ કળમા કપાસીમા (કપાસના બીજ) જેવા પચુ ફળ વગરના પાચ બી હોય છે. આ બીજ દુધમા બારી ખાવાથી અથવા પારસ પીપળાના મૂળ કે એના બીજ, મફદ જીર અને મગપાંચો સમાન ભાગે લઈ બારીક વાડી ટાક રાા દુધની સાથે લે તો સ્ત્રીને ગભ ગહે અને નિશ્ચય પુત્ર થાય આ ઉપાય સ્ત્રીઓએ ઝાતુ સમયે કરવા જોઇએ.

બાહુ દ્વય ચોપડવુ (૨) મજ્જામરીના (સર્પની એક જાત છે તેના) વિષ ઉપર—પારસ પીપળાની જાલનો રસ અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી પાવો (૩) શ્વાસ ઉપર—પારસ પીપળાના દૂધમા મરી અને હળદર અથવા બહેડાનુ ચૂર્ણ નાખી એ ચણેલીભારની ગોળાઓ કરી ખાવી ગોળા ખાધા પછી કેટલીક વારે કિલટી થઇ કંઈ પડે છે કિતાર થી અને ભાત (૪) કંદેરોગ ઉપર—પારસ પીપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ખાળકને ત્રણ ટીપા પર્યંત અને મોટા મનુષ્યને આઠ ટીપા સુધી ગોળમા કાલવી આપવો, એટલે કંઈ પાતળો મઈ પડે છે (૫) આદારીશી ઉપર—પારસ પીપળાના ફળ પાણીમા ધસી તેનુ નસ્ય આપવુ

૩૬૩ પારિજાતક—(સં મં પારિજાતક હિં હારસીમાર) એ જાડ ત્રણ મોઢુ હોતુ નથી એને ગોળ બિયા આવે છે પારિજાતકના ફૂલ બજુબજુ સુકુમાર હોય છે એ ફૂલ બજુ સુવાસિક છે. જાડ હાલાવીએ એટલે એના ફૂલ નીચે ખરી પડે છે પારિજાતકના ફૂલનો દુરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને બજુબજુ આનંદિત કરે છે x ઉપચોગ—(૧) કોદરાના વિષ ઉપર—પારિજાતકના પાદડાનો રસ કાઢી દોરને પાઈ દેવો એટલે કોદરાનુ વિષ કિતરે છે (૨) ખરજવા ઉપર—પારિજાતકના પાદડા અને નાચણીનો (નાગલીનો) લોટ એકન વાટી ચોપડવા અને દહીમા સોનાગેઝ ધસી પાંચ અથવા પારિજાતકના પાદડા દૂધમા વાટી લેપ કરવા (૩) ગલગડ ઉપર—પારિજાતકના પાદડા, વાસના પાદડા અને ખેરેલીના પાદડાને ભેગા વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો (૪) ઉદકમેહ ઉપર—પારિજાતકની અતરજાલનો અણમાસ કાઢો પાવો (૫) ખોડા ઉપર—પારિજાતકના બિયા વાટી લેપ કરવો (૬) સર્પકંશ ઉપર—પારિજાતકના પાદડાનો અગર જાલનો રસ કાઢી પાવો. (૭) કાદર ઉપર—પારિજાતકના પાલાનો રસ તે ઉપર ચોપડવો.

૩૬૪ પાલખ (ભાજી)—સં મધુસૂદની કં પાલખ હિં બં પાલેક. મં પાલખ. ફાં ધરપનાખ લાં સ્પાઈનેસિયા ઓસિસિયા ઇં સ્પાઈનોળ અં અરપનાખ.

આ ભાજીનો જોડ વેતબર વધે છે એના પાદડા બજુ કામળ અને પાતળા હોય છે પાલખના પાદડાને થોડા કાત્રા હોય છે હિડુતાનમા એની ઉરપતિ બજી છે પાલખનુ શાક સાડ થાય છે પાલખ—કિચિત્ તીષુ, મધુર, પથ્થકર, શીતળ, રૂક્ષ, ખારે, વાતલ, ગ્રાહક, બેદક, તર્પણુ, પિત્ત, ગુરૂ, વિષભક્ષક તથા સ્વાદુ છે અને રક્તપિત્ત, કફ, મદ, શ્વાસ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે.

૩૬૫. પોરેરવો (પારિભદ) :—મં રંકકિસર, પારિભદ મં પામારા. ફાં પારિગા. હિં ફરફર, જલનીમ. બં પાલિદામાર. કં હાલાવાળ, પોમારા. તાં કંભાણુમુરકુ. પું પોમારેડા. મલાં મુળમુરાકા. નેં મુળમોર્તિચેકુ. લાં એરીમીનાઈરીકા.

xઆ વૃક્ષ વન અને ઉપવનોમા થાય છે. એના ફૂલની ઝડી કેસરી રંગની હોય છે એ ઝડીએને વાટી કપડા રંગે છે એના ફળ ચપટા અને નાની હોય છે અને પાદડા લિંધાદુલી જેવા તથા ખગડ હોય છે.

એ ઝાડ મોટા થાય છે એમા ઘોળા અને રાતી એવી બે જાત છે. ઘોળા જાત ક્વચિત્ જણાય છે, એનું લાકડું હલકું હોય છે એ ઝાડપર કાટા આવે છે માટે તેની વાડ કરે છે એના લાકડાની સામડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતા રીંખ છે એ લાકડાના તરવારના આન અને બાળકને માટે રમકડા વગેરે બણી જણના થાય છે ઘોળા પારિભદ્ર યુષ્મા સારા છે પારિભદ્ર.—તીખો, ઊંચ્યુ, પથ્થ તથા અમીદાપક છે, અને અરિચિ, કદ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શેફનો નારા કરે છે એના ફૂલ પિત્તરોગ અને કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપ-યાગ:—(૧) કમળી ઉપર.—પારિભદ્રની ઊલની બૂટી વસ્ત્રાળ કરી એક તોલા-ભાર ચાખ્યાના ધાવરામણમા અપવી. (૨) વાતરકતાદિ રક્તદોષ અને વાતુ-વિકાર ઉપર:—ધાળા પારિભદ્રની ઊલતુ ચૂર્ણ ગાયના માખણમા અગર થી અને લાકરમા અપવુ. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—પારિભદ્રની ઊલનો રસ પાચા.

૩૬૬ પાણકાંદા:—સં કાલકદ. કં કાલ-પાણ-કાદા કાં ધાપા, પાચણ કાદા. દિં જ મલી પાળ, કોલી કાદા કં સપુટ મેડુ. તાં વાગાયમ્ તૈં અડપતેલા મદા. તાં વાયુહી. મલાં કાટેના ફાં બજાલુલ શર પં ઈડીયનરિંકમ. લાં સિલા ઓડીસિનેલિસ.

પાણકાદા નદીમા થાય છે એના કાદા જેવા કદ થાય છે પાણકાદાને નામદમણીના જેવા ફૂલ આવે છે નિકાડ આગળ ગોદાવરી નદીમા એ કાદા પુષ્કળ થાય છે બીજા ડેકાણે પણ નદીઓમા પણ થાય છે એ કાદાની કોષ કોષ બાજી (શાક) પણ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઢોરના આધામા સોમલ અપાચી હોય તે ઉપર.—પાણકાદાનો રસ શેરબર લઈ થીમા અથવા દહાંમા પાચે. (૨) ગુમડું ફુલવાને તથા વાળા ઉપર.—પાણકાદા વાટી લેપ કરવે. (૩) વાલ કરડોયા હોય તે ઉપર.—પાણકાદા વાટી અધિવા.

૩૬૭. પાણકુ ભા:—સં દોણપુળી. મં કુભા, ગોમા કાં શેતવડ. દિં ગોમા, ફણહલી બં પલપથા કં તાં તું તુમે. મલાં તુપા. તૈં ગયસચેડુ. લાં જ્યુકાસ સિપે લોટસ.

પાણકુભા કુભાના ઝાડ જેવું જ હોય છે અને એના પાદડાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે પાણકુભાને ફળ ફૂલજ આવે છે ફળ આવતા નથી ઉપયોગ:—(૧) ગલગંડ ઉપર:—પાણકુભાની રાખ ગોમ્તમા નાખી આપવી. પછી તે પાણી માળી પાવુ અને કાદરાનો ભાત તથા હાથ પથ્થ કરવી.

૩૬૮ પાંદડી:—સં મધારિણ મં દિં પાચ કં પરચે, પચ્ચદગિડ. પાંદડીનાં ઝાડ એક હાથ ઉંચા હોય છે એના પાદડાં પણ મોટા હોતા નથી. પરંતુ ફાગળના કરતા કિચિત્ નાના હોય છે એ પાદડા કુમળા હોય તે વેળા જરા રાતા હોય છે, પરંતુ જુના થયા પછી સાવ લીલા થાય છે એના પાદડાં અને તોરાનો

મોજકદ સળધમા પૂજ ૨૨૮ ની ટીપ્પણી જુઓ.

આરો વાસ આવે છે. પાદડીનું અંતર કંઠે છે પાદડીના પાદડા અને તોરા ઘીમા સુવાસ લાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે પાદડીના સુકાયેલા પાદડા સાલ, ઉચી બનાત વગેરે નૃસ્યવાન વસ્ત્રોમાં ધાલી રાખવાથી તેઓને ઉષ્મનો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી. પાદડી—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કથાય તથા સુગંધિ છે, અને વાસુ, મહદોષ, ભૂતખાધા, ત્વગ્દોષ, વૃષ્ય, દાહ, તૃષ્ણા તથા વિષનો નાશ કરે છે

૩૬૯. પિંડવણુ (નાનો સમેરવો)—સં પૃષ્ઠિપર્ણી મં રાનભાલ, ગેવરા હિં પિડોની, કાવડા, દોલા કં નરિયલબોનો. તેં કોલાકુપન્ના બં ચાક્રે, શકરજટા ઓં કષ્ટપર્ણી લાં ઉરેરિયા લેગોપો ધરીસુ

એ જાડ પડતર જમીનમાં ધણા થાય છે આ જાડની ઉચ્ચાઇ સુમારે અડી હાથજ હોય છે એ જાડને પાદડા આવે છે તે બેવડા હોય છે, એટલે ડીરા પાસે ખારીક પાદડુ હોય છે અને તેની આગળ મોટુ પાદડુ થયેલુ હોય છે મોટા પાદડાની લખાઈ પહોળાઈ સુમારે ચાર આગળ હોય છે એ જાડ ઉપર ચપટ તથા વાકી નાની નાની શીંગો આવે છે એ વનસ્પતિના મૂળ દશમૂળમાં આવે છે

આ વનસ્પતિ સખધી લોકોને કેટલીક રાકા છે એને ક્ષુપજ હોઈ એના પાદડા ગોળ વેલદાર હોય છે તે બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોય છે બાહુના બે પાદડા કરતા વચલુ પાદડુ મોટુ હોય છે ફૂલો ધોળા અને કિચિત્ કાળાશ પડતા હોઈ જટાપુકત હોય છે મરાઠીમાં પુષ્પિપર્ણીને રાનભાલ, પિંડવણુ અથવા ડબલા અને ગુજરાતીમાં પિંડવણુ કહે છે કોકણુ પ્રાતમાં રાનભાલ નામથી જે વનસ્પતિ વપરાય છે તેનું વર્ણન ઉપર આવેલુ છે એના પાદડા છેક બાલાના આકારના દુહેરી હોય છે એટલે દોટડા પાસે ઝીણા હોઈ તેનીજ પાછળ મોટા પાદડા મચેલા હોય છે કોકણુ જલ્દમાં પડતર જમીનમાં એ ધણી થાય છે એ બાડુકડા હોય છે એની ઉચ્ચાઈ બે અડી હાથજ હોય છે. મોટા પાદડાની લખાઈ પહોળાઈ સુમારે ચાર આગળ હોય છે મં મોતીલાલ થાહે પોતાનું “ વિલા કુનર ” નામના ગુજરાતી સામિક પુસ્તકમાં આ વનસ્પતિનું વર્ણન નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરલ છે—“ આ છોડવા નદી કિનારા ઉપર ખાતરાની જગ્યામાં ઉગે છે એના લાકડા ૩-૪ ફુટ ઉંચા વધે છે એના પાદડા એકએકના આતરે દોટડાવાળા અને બને બાહુએ ત્રણ ઇંચ લાંબા અને એક દોઢ ઇંચ પહોળાઈના હોય છે તે ઉપગની બાહુએથી નેવામાં સુદર હોઈ સુવાળા હોય છે અને નીચલી બાહુએ તેના ઉપર ખારીક રૂઢા હોય છે એને ચોમાસાના આખરમાં નાના નાના ચાતા રજના ફૂલોનો ઘોસ આવે છે એની શીંગો ધોળી અને સાધા હોય તેવી દેખાય છે તેમાં બીજ ફીકા પીળા રંગના ચોળા જેવા હોય છે ” અહીં આ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન આવેલ છે તે પૈકી કોઈ પણ એનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવતું નથી એમાં સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિથી જોતા કોકણુ અને ગુજરાતી પિંડવણુ ધણા બાબે એક જેવી છે પિંડવણુ—કુરસાના વિષ ઉપર એના પાદડાનો રસ ગુણકારી છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે, પરંતુ પાદડાનો પણ ઉપયોગ થાય છે. પિંડવણુ—તીખુ, ઉષ્ણ, કડવુ, ખાડુ, મધુર, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને ઉષ્ન, અતિસાર,

વાતરોગ, તૃષ્ણા, દાહ, ત્રિશેષ, ઉલટી, ઉન્માદ, તાવ, ગુનાતિમાર અને વ્રણનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) ગર્ભિણીના રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉંઘરસા, દમ અને તાવ ઉપર—પિંડવણુ, બળદાણા અને અરુન્ધતી રસ પાવો (૨) વજ્રનાગના વિષ ઉપર ઉતાર—પિંડવણુનો રસ ૪ તોલા માત્ર નાખી પાવો (૩) અરોગ ઉપર—પિંડવણુના મળીઆનો અગર પાટાનો રસ પાવો

૩૭૭ પિત્તપાપડા—મં ૦ પર્પટ મં ૦ પિત્તપાપડા ૬૦ અરોષુ હિં ૦ પિત્તપાપડ, દ્રવ્યપાપડા બં ૦ ક્ષેતપાપડા કં ૦ પર્પાટક તૈં ૦ પાર્પાટકુ કાં ૦ શાહ-તરા, ધરમનર અં ૦ શાહનર, બકલતલમલીક અં ૦ જડપાપુડા લાં ૦ જ્યોત્સના-હરિયા બોમવેલિયા

આ એક બે ત્રણ હાથ સીધું વધનારૂં ઝાડુ છે એના ઉપર યાત્રીક કાટા અથવા ફાંમે આવે છે એ એમાસાના આગલમા ઉગી શિયાળાની આખરે નુકાઇ ભય છે એના પાદ્ય લાખા અને માકડા હોઇ છેવટે ગેડ નીકળેલી હાય છે એના ઉપર ધોળા ગુના ફેલા આવે છે ઝાડ સુકાય એટલે તેનો રંગ ગળો થાય છે પિત્તપાપડા પાનાની મેળે ઉગે છે કેશમાડળ કિનારા ઉપર અને તેમા પણ મુખ્યત્વે કરીને નેવડ મહલીપટ્ટન વગેરે ભાગમા રેતાળ જમીનમા એનું ઘણુંજ વાવતર કરે છે એના પાદ્ય અને જાલ કંક કહાડવાના ટામમા સાગ ઉપચોગી થાય છે તેને નુકવી ખાડી તેનું ચૂર્ણ હોટમા મેળવી તેની પુરીઆ કરી તે દમના રોગીને અને ક્ષયના રોગીને આપવાનો રીવાજ ફેટલેક ઠેકાણે છે એના મૂળ લાખા અને નારંગી ગુના હાય છે તે સુતરઉ જુગડાને ઉત્તમ પ્રકારનો પાંકો રંગ આપવાના ઉપચોગ ગમા આવે છે એમાથી જાખવો અને લુશો નારંગી રંગ પણ તૈયાર થાય છે હિંદુ-સ્તાનમા છીટનો પાંકો લાલરંગ પિત્તપાપડાના મૂળની ઉપરની જાલમાથી બનાવ છે મિસોનમાથી આના મૂળ મોટા પ્રમાણમા પરદેસમા મોકલાય છે વાવતર કરેલા ઝાડા કરતા આપોઆપ જગલમા ઉગેલા ઝાડ વધાન પર્મ કમ છે એ મૂળ નાના હોઈ તેમાથી એથો ભાગ રંગ નીકળે છે સમુદ્રકિનાર ઉપગની હલકી સુકી અને રેતાળ જમીનમા એ ઝાડા પોતાની મેળે ઉગે છે વાવવા ઝાડોના મૂળ ખારીડ, એકથી બે ફૂટ લાખા હોઈ તેની બાજુ ઉપર રેલા હોય છે એમાથી મજાડના રંગ જેવા લાલ રંગ મળે છે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાના ગંગેસા એ ઘણો વાપર છે એનો નમુનો મદ્રાસના પ્રદર્શનમા ગળેસા હતો. એના ઉપર પરીક્ષેત્રે નીચેનો અભિપ્રાય આપેલો હતો—“ રંગ ફક્ત મૂળની જાલમાજ હોય છે અદરનો ધોળો ભાગ નિર પયોગી હોય છે મદ્રાસ ઇલાકમાના મદુરા શહેરમાના ગરેજ લાલ પાવટી આ મૂળના ગમેથીજ રંગે છે વાવેલા ઝાડા કરતા જગલી ઝાડના મૂળમાથી ૩૩ ટક વધારે રંગ નીકળે છે, અને તેનું કારણ એ છે કે જેમ વધારે વરસાદથી મૂળ ફેલાવાઇ ભય છે તેમજ તે વાવલા ઝાડને વધારે પાણી આપવાથી પણ તે ખગડે છે એ વર્ષના ઝાડોના મૂળ મળવાથી તે વધારે ચુલ્કરી થાય છે ” અધારી જગ્યામા ગાખવાથી ખગડે છે એમ કહેવાય છે મદ્રાસી રેસાલ ગંધામા શિરડોળીના મૂળની સાથે આ મૂળનો ઉપયોગ કરે છે, અને રંગ પાંકો કરવા માટે તેમા ફેટકડી નાખે

છે હિસાસી મેળવવાથી કાળો ગંગ થાય છે અને કસુળો (કાપરાના ફાલ) કીલુનો ગસ અને સોડા મેળવવાથી કાચો લાલ રંગ થાય છે

પિત્તપાપડના બે પ્રકાર છે તે પૈકી ઘાસ પિત્તપાપડો એ ઘાસ જેવો હોય છે અને તે ઉપર કણસલા પશુ હોય છે પિત્તપાપડના ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે એના પાદડા બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફાલ આવે છે **પિત્તપાપડો**—ગીતલ, કડવો, સમઠી, વાતવ લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે અને પિત્ત, મ્દ, જ્વર, ગ્લેન્ડો, દાહ, અરેચિ, ગ્લાનિ, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) પિત્તજ્વર ઉપર—પિત્ત પાપડાનો કાઠો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૨) પિત્ત ઉપર—પિત્ત પાપડાના પાદડાનો રસ અને ગાયનું ચાખ્ખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું, અથવા પિત્તપાપડ અને મુકનો કાઠો પાવું (૩) માથું ચઢતું હોય તે ઉપર—પિત્તપાપડનો ગસ અને કારેલીના પાદડાનો ગસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તાશયડે ચઢેલું માથું જલદી ઉતરે છે (૪) શોષરોગ ઉપર—પિત્તપાપડનો કાઠો પાવો (૫) મસ્તકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલટી ઉપર—પિત્તપાપડનો કાઠો મધ નાખી પાવો (૬) પથરી ઉપર—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની જાશમાં પાવો તાળે હોય તો પિત્તપાપડનો ગસ જાશમાં પાવો (૭) સલની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર—પિત્તપાપડનો કાઠો સાકર નાખી પાવો (૮) પિત્તજ્વર ઉપર—પિત્તપાપડો, ચંદન (સુખડ), વિગ્ણવાળો અને સુક એનો કાઠો આપવો (૯) કૃષિત વાચુજન્ય જ્વર ઉપર—પિત્તપાપડો, બ્રાહ્મી અને દસગજનો કાઠો પાવો આ ગોવા તરફ આવે છે

૩૭૧ પિલુડી—સં કાકમાચિકા મં કાગો (મો) છી દિં મકોય, કવૈયા બં કાકમાચી, ગુડકમાધ, મદનમધુની કં કાકે તાં કારે તૈં બલુસ. તું કાકે'ઉલ મલાં કાડનગરી ફાં રોખાતરીખ અં એનવુસસાલ્ય. ઈં નાઈટ-સેડ લાં સોલેન નાઈમ્મ રાજં ચિગ્ગોટન, મકો

આ ઝાડ ચોમાસામાં વાવે છે એ સુમારે બે હાથ અને તેથી પશુ ઉંચા વધે છે એને લાલ અને ચણેલી જેવડા બારીક ફળો આવે છે* તે સ્વાદથી ભોજી ખાય છે એના પાદડાના ગસવડે કાગળપર ફૂલખેલુ લીલા ગમ્તી શાદી પ્રમાણે દેખાય છે **ઉપયોગ**—(૧) શોષરોગ ઉપર—એના પાદડાનો રસ ચોપડાં એટલે શેફાદરનો સોળે ઉતારો (૨) પિત્ત ઉપર—એના પાદડાની બાજી કરી ખાધી એટલે પિત્ત શમન થશે. (૩) અડીચ ઉપર—પાદડાનો રસ કાઠી પાવો. (૪) કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તો—પાદડાનો ગસ કાનમાં નાખવો.

* પિલુડીના પાદડા આંબોદના પાદડાની સાથે કેટલીક બાબતમાં મજાતા દેખાય છે એને સફેદ રંગના ખંડોળ પામ પાખડીવાળા કીચા પુલો આવે છે પીલુના ઝાડની માફક એને ફળોના લુમખા આવે છે એ ફળો ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ થાય છે

૩૭૨. પિસ્તા.—એ ઝાડ મોટું થાય છે તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજાં વળે કેડાણે થાય છે ઉપયોગ.—(૧) પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર—પિસ્તાના પાદડાની બૂકી ડગી અને તેમા દૂધ તથા માડગ નાખી આપવી, એટલે ઉપયુક્ત વિકાર રૂંધ થઇ ધાતુ પુરુ થાય છે લીલા પાદડા હોય તો તેમ ન તેમજ ચાની ખાવા (૨) પાકુરોગ ઉપર—પિસ્તાના પાદડાની બૂકી ગરમ પાણીમા આપવી

૩૭૩. પિસ્તા.—મં નિકોચક દિ. ૦ મં ૬૦ પિસ્તા બ. ૦ પિસ્તામાઝ હં. ૦ પિન્ડાગિર્માનદ્ દા. ૦ પિન્ડેશિયાન્દેગ બ. ૦ ફિન્તક

પિસ્તાનું ઝાડ મોટું થાય છે આ ઝાડ પરિધિયા, બુખારા અને અર્ધ-ધાનીસ્તાન એ દેશના જંગલની અદર ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડ ઉપર ચણુના પાપટા જેવા ફળ આવે છે એના ઉપર પાતળી ઘડી જાલ હોય છે ફળની અદ-નના ગળેના નગ લીલો હોય છે અને તે પર લાલ ટપકા હોય છે તેને પિસ્તા કહે છે એનું જાંબ મુઠ્ઠા ફળ ચાવવાથી તેનો ગેપો થાય છે પિસ્તા ખાવાથી મીઠા બાગે છે એને પકવાન્તમા તથા મીઠાઈમા નામે છે એ બળકર તથા પુષ્ટિ-દાયક છે એનું તેજ નીકળે છે તે માથે જાળવાથી પિત્તશયન થાય છે આ તેલનો ઉપયોગ રશ્મને ટીન્મશ્ચ રગ ચઢાવવાના કામમા થાય છે પિસ્તા—ગુરુ, રિન્ગ્ધ, ઉષ્ણ, કાચ, મ્વાદ, ધાતુવર્ધક રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, બેદક, કડયા તથા માઠક છે અને કંઠ, વાયુ, ગુદ્મ તથા ત્રિદોષના નાશક છે ઉપયોગ—(૧) પૈષ્ટિક દ્વાર.—પિસ્તા, બદામનો મગજ, ચારાળી અને ખસખસ પારીક વાગી દૂધમા નાખી ઉકાળી ખીંગ કરવી તથા તેમા ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી મચન કરવું

૩૭૪. પીપર (પિપળ).—સ. ૦ પ્લક્ષ, પિપરી, જટી મં. ૦ પિપરી દિ. ૦ પાકરી પાખર પાકર, પિલખન બ. ૦ પાકુડ ક. ૦ વસરીમાગ, બુલ્બોમારા તૈ. ૦ જાતિની ગદબાડ ગો. ૦ કેળા, કાલબુઝી મલા. ૦ સુવ્વનાલ, ઇતિ, ઇ. ૦ બેન્હડ વિન્હ ફિમટી લા. ૦ કાઈકમ વિરન્મ

પીપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે પીપરના પાદડા નાદરખીના પાદડા જેવા અને તે કરતા મોટા હોય છે આ જાણાજલ છે પીપરની જાંબા ઘણી ઘડ અને ઠડી છે જાંબા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડા વાવ છે પીપરને પ્લક્ષ પીપળાના ફળ જેમા ફળ આવે છે બાળકો એ ફળને ઘણું પ્રેમથી ખાય છે પીપરનું લાકડું નમાગતી કામના ઉપયોગમા આવે છે પચવરકલમા એની જાલ લેવામા આવે છે પીપર—તીખી, કડવી તુરી તથા શીતલ છે અને નજી, મોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત કંઠ રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મુચ્છા, બ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિમાનો નાશ કર છે લઘુ (નાની) પીપર ગુણમા અધિક છે ઉપયોગ.—(૧) ઉનાઈત અને વાતગુદ્મ ઉપર—પીપરનો મુખ (૧૮ ગણુ પાણી નાખી અનુચારા જેવ ગટે તે) લી નાખી ખાવે (૨) બોડા ઉપર.—પીપરનું દૂધ એપાસુ

૩૭૫. પીપળો (અક્ષ પીપળો).—મ. ૦ અચૂત મં. ૦ પીપળ દિ. ૦

પીપ્પલવૃક્ષ ૬૦ અરળીમારા. તૌં રાત્રીચેટું ૩૦ દરખતલરળ તાં અરકમર.
તું અત્રાસામારા મલાં અરાયલ ઈં પોપલરલિવ્યદિન્દ્રી લાં કાષકસરિલિન્દ્ર-
યોઝા.

એ ઝાડ ભરતખડ સિવાય બીજા દેશમાં થતુ નથી. આ ઝાડ ગામમાં, રાતમાં તથા અરણ્યમાં સર્વે સ્થળે થાય છે અને તે અતિશય ઉચુ વધી ધણુ ફાલે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે એની છાયામાં ગજુસો ચારસો માણસો સહેજ બેસી શકે છે. આ ઝાડ ધણુ વર્ષ સુધી રહે છે. પીપ્પળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ ઝાડ હિંદુ લોકોમાં ધણુ પવિત્ર મનાય છે + ધણુક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીપ્પળાના ઝાડની આસપાસ ઝોટલો કે પાળ બાંધે છે. પીપ્પળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેતુ નહિ એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીપ્પળાને બારીક ફળ આવે છે. પીપ્પળાની લાખ બને છે, તે રગમાં તથા બીજા ધણુ કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રગ થાય છે. એ ઝાડ પરોપકારાર્થે છાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે. પ્રવાસમાં ચાલનાર ભારવાળા, અશક્ત, રોગી, વૃદ્ધ વગેરે માણસો ચાલવાના શ્રમથી થાકે એટલે પીપ્પળાની છાયા નીચે બેસી વિસામો લે છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. એ ઝાડના યોગે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઈ લોકોને ધણુ સુખ થાય છે. એ ઝાડમાં અતિશય ગુણુ છે અને તે આપણા પૂર્વજો પૂણ્યપણે બાણતા હતા. પીપ્પળોઃ—મધુર, કષાય, શીત, દુર્બર, યુર, રક્ષ, વર્ણકર, યોનિશુદ્ધિકારક તથા કડવો છે, અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા ગજુનો નાશ કરે છે. એના પાકાં ફળ—હલ્લ તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષદોષ, દાહ, ઉલ્લી, શોષ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે. લાખ—કડવી, તુરી, સિન્ધુ, લઘુ, બલકર, ભક્ષસંધાનકારક, વર્ણપ્રદ તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમન્નવર, ઉચકી (હોડકી), ઉપરસ, જ્વર, ઉરક્ષત, નાસારોગ, વિષર્પ, કૃમિ, કુષ, ગજુ, ત્વગ્દોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉપદંશ એટલે ગરમીની

+ એનું લાકડું યગની સમિધમાં વપરાય છે. એના પાંદડાની ટોચની અણી પારસ પીપ્પળા કરતા વધારે લાખી હોય છે. એ પીપ્પળા અને પારસ પીપ્પળાને ઓળખવાનું પ્રત્યક્ષ સાધન છે. એના ફળ (બાણુ) જગલીએર જેવડા થાય છે. એ કાચા ખવાતા નથી પરંતુ પાકવાથી તે મીઠા લાગે છે, માટે બાળકો ખાય છે. પરંતુ એ ફળોમાં કોઈ કોઈ વખતે ઝીણા જીવ હોય છે. એ ઝાડનો ઉદ્ભવ કાશ્મીરમાં આવેલા ફળમાના બીજ તેની વિશ્વ સાથે બહાર આવે છે તેમથી હોય છે, એથી એ ઠંડેકાણે બીજ વૃક્ષ બને છે. કોઈ કોઈ વખતે તો તે મોટી દીવાલો ઉપર ઊંચી નીચી દીવાલોને ગેરવી નાખે છે. પરમાત્માએ આવા પૂનઃ વૃક્ષને બહોળા પ્રમાણમાં ઊગાડવાને કેવી કલાપણુબરેલી યુક્તિ કરેલી છે ?

કોઈકજી પીપ્પળાને વડી માફક વડવાઈ જેવા અકુરો પુટે છે તેને પીપ્પળાની વડવાઈ કહે છે. એ બાળકની આંચકી ઉપર રામબાણુ ઈલાજ છે. એ શ્વેતકૃમિ થતી પલાય છે.

ચાલીઓ ઉપર—પીપળાની સુકાએલી જાલની ગમ્પ ચાલીઓ ઉપર નાખતા જવી એટલે ચાલી ફેરી પડી મટી જાય છે (૨) આળકોની ઘોખડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે—પીપળાના પાંદડા ફળ ખાવા આપવા (૩) ઉચકી (હેડકી) અને ઉલકી ઉપર—પીપળાની સુકી ડાળની ગમ્પ પાણીમા ભિજવી કેટલીકવાર ને પાણી ગાળી પાવથી ઉચકી અને ઉલકીને તત્કાળ નાશ થાય છે (૪) ઉફારાં સ્વચ્છ થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે—પીપળાની ડાળાઓના પાંદડા અને ફુલો છાંટી આની રાખ અને ચૂનો માખણમા ખરલ કરી ચોપડવા, કિવા જાલ પાણીમા નસી ચોપડવી (૬) નાના આળકોના અંગ ઉપર કાલેલીઓ (ઝોરી) થાય છે તે ઉપર—પીપળાનું છોડીયું અને રોડું એકત્ર ઘની લેપ કરવો (૭) નાના આળકોનું મહોડું આવી મહોડામા ચાલીઓ પડે છે તે ઉપર—પીપળાના તામ પાંદડા અને જાલ બારીઝ વાટી તેમા મધ મેળવી દિવસમા ત્રણ સાર થોડું થોડું ચટાડવું (૮) અફીણ ઉપર—પીપળાની જાલનો કાંઠો કરી પાવા એટલે અફીણનું વિષ કાઢે છે (૯) ક્ષતકાસ અને ઉર ક્ષતકાસ ઉપર—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ * મધ અને ઘી માથે આપવું (૧૦) દાહ-જ્વર ઉપર—પીપળાની જાલ અને કડું વાટી અંગે લેપ કરવો (૧૧) અગ્નિદંબ ત્રણ ઉપર—પીપળાના સુકા છોડીઆનું ચૂર્ણ ઘીમા કાલવી ઉપર ચોપડવું (૧૨) કુટુંબ બદ્ધ ભરાઈ અવવા માટે—પીપળાનું દૂધ અને ગ્રધભરેલું (ચન્દ્રમ) એકત્ર કરી પડી મારવી એટલે ત્વગિત શુભ આવે છે (૧૩) અજાતો (પોથી) ફરવાની રીત—એક રોર પાણી, ૭ પૈસાભાગ પીપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટકણખાર, (ટકણખારના ટકણ કપડામા બાધી બેસના જાણુમા ઘોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ઘોવા એટલે તે આગરો ઘોળો શુભ થાય છે) અને હોદર ૭ માસ, આ સર્વ એક વાસણુમા નાખી બે પહોર સુધી રાખવા એટલે લાખનો રંગ કિતરી અજાતો તૈયાર થાય છે કિવા ચુસા ઉપર બાફવ. એટલે તૈયાર થાય છે આ તૈયાર થયેલા અજાતામા ૩ બીજવી ચેપલીઓ કરી સુકવી ગમ્પવી જરૂર વખતે ચેપલીઓનું ખપળેય ૩ પાણીમા મલાળી રંગ કાઢી લેવો. એના રંગથી લખે છે તેને રાત્રી શાહી કહે છે અજાતામા કાળજી સુડી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી માહી) x કરે છે (૧૪) સ્તનરોગ

* લાખ ઓઝોને ખાવા માટે કદિ આપવી નહિ, કારણકે એથી મલા રહેનો નથી એમ કેટલાક પાસેથી સાબળ્યું છે

x આજ સુધી અમદાવાદી જેવાં મહાન ટકાઉ કાચોળા ઉપર જે ઓઝો લખી ગમ્પવામા આવતા, અને જે આજે ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષના લખાએલ પુસ્તકો જેવા ને તેવા નજરે પડે છે, તે આવીજ શાહીથી લખતા હતા એ શાહી બનાવવાની એક સરખી પધ્ધતિ હેરફેરવાળી અનેક રીતો અનેક મહત્ત્વાઓ પાસેથી અજી આવે છે એક જૂન મથમા આ પ્રમાણે એક કવિત લખેલું છે કે,—

ઉપર—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો કકડો વારંવાર તપાવી જામકારવો તે પાણી ગાળી સવાર સાજ પીવા આપવું અને ઇન્દ્રવરણના મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો (૧૫) **ઉચ્છ્રી (હિંડકી) ઉપર**—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં જામકારી ખટાઈમાં વાટી જાતી ઉપર લેપ કરવો. (૧૬) **રક્તાતિસાર ઉપર**—પીપળાની કુમળી કુખા, ધાણુ અને સાકર સમભાગ લઈ મેહાકમાં રાખી દાંતોએ ચાવી તેના રસ ગળવો (૧૭) **અટકાવ આવવા માટે**—પીપળાની અને આમલીની જાલ પાણીમાં વાટી પાત્રી (૧૮) **કાષ ઉપર**—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ, લી અને મધ વિષમ (ઝોજા કે વધુ) ભાગે લઈ તેમાં પાત્રુ. (૧૯) **બદ ઉપર**—પીપળાનું દૂધ અને ગધબેરબે એકત્ર ખરસ કરી ચાપડવા. (૨૦) **બાળકોને શરીરે ફેાડકીએ થાય છે તે ઉપર**—પીપળાની જાલ અને ઇંટ પાણીમાં એકઠા ધસી લેપ કરવો (૨૧) **નીલમેહ ઉપર**—પીપળાની જાલનો કકડો ખાવો (૨૨) **દોરોને કઈ જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર**—પીપળાની જાલ શેટલામાં નાખી ખવરાવવી (૨૩) **હૃદયમહ (મેહાક) ઉલટવા કિવા બીડાવા કે નહિ તે** વાચુ ઉપર—પીપળાની અતરજાલનો પાણી નાખી રસ કઢી તેમાં લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો (૨૪) **રક્તપિત્ત ઉપર**—પીપળાના પાદડાનો અગરસ ૧ ભાગ, હીરાબોળ ૬ ભાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી પાત્રુ, એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિવા હૃદયમાં સચપ થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે (૨૫) **મદર ઉપર**—પીપળાની લાખ એક તોલો જાશના પાણીમાં ઉકાળી સાકર નાખી પાત્રી (૨૬) **દમ અને ઉબરસ ઉપર**—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ લી માકરમાં આપવું

૩૭૬. પીલુ (જળ, જળુ)—સં મં હિં મં પીલુ કં પીલુ, ઓગની બં પીલુગાજ નૈં ગોલયુ ચેદુ, પિન્નવરગોડ તાં કોકુ દેં ગસ કાં હર્પ-તેમિરવાટ અં ઇરાક ઇં મરદડ દી ઝોફ રિકપયગ લાં સાન્વેડોરા પસિકા

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે પીલુના ઝાડ જાળવાળા હોય છે એ ઝાડ ફાકણુ પ્રાંતમાં સમુદ્રકિનારે તથા ગુજરાતમાં ઘણા થાય છે પીલુના પાદડા ધાવડીના પાદડા જેવા તથા તે ડરતા મોટા અને જાડા હોય છે એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણુ પ્રમાણુ આવે છે એ પાકલા ફળનો રંગ પ્રવાલ જેવા લાલ હોય છે એ ફળ એકેક ખાવાથી ગળુ સ્થૂ જઈ ગળામાં ખરજ થાય છે, પરંતુ એકદમ ઘણા ફળ ખાવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી પીલુને ફાકણુ પ્રાંતમાં “સારી” અને “કિંકલુ” પણ કહે છે એના ફળનું તેલ કાઢે છે તેને ખાખણુ (મં “કિંકલુલ”) કહે છે એ તેલ વાચુ ઉપર શરીરે

લાખ દાઢ ખીસ મેલ રસ (દંજી) દાઢ પાચમેલ, નીં દાઢ દોસો લઈ હડીમે ચડાઈએ બોલો આગ દીજો ત્યોલો ઝોર બાર સળ લીજો, લોઈ ખાં વાલ વાલ પીસે રખાઈએ, મીઠા તેલ દીપ બ્યાલ કાજલ સો લે ઉતાર, નિઝાવિધિ પિછાનીકે એસે હિ ખખાઈએ, ચાહક ચતુર નર લિખકે અનુપ ગ્રથ, બાય બાય બાય રિઝ રિઝ મોજ પાછએ. ૧

મસજે છે મોટી જાતના ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોક પિરોની કબરો પાસે જોયા
માટે વાવે છે એની બાજુ કચીજ બદ હોય છે લઘુ* પીલુ-મધુર, તીચુ, તુર,
ખાડુ, રૂચિર, સારક, કડુ, તીક્ષ્ણ, બેદક, દીપન, રક્તપિત્તકાગક, સિન્ધ, ઉષ્ણ,
તથા વિદહી છે, અને અશ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પેશીલા, આનાહ, ઉદરરોગ,
વાયુ તથા વિષળ ધાનો નાશ કરે છે મોટું પીલુ-મધુર, વૃષ્ય, રૂચિર તથા
અમિદીપક છે અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે એવું તેલ-લઘુ છે
અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ
અને સમુદુષ્ટી ઉપર-પીલુના નાળ પાદ્ય બદલ કરવા (૨) વાગુહારક પાટો-
પીલુના પાદ્ય અને નગોડના પાદ્ય કિંવા એકલા પીલુના પાદ્ય કચરી લોટી ઉપર
ગરમ કરી પાટલી બાંધી થોડી વાર તેનો શેક કરવા પછી તે પાટલીમાના પાદ્ય-
નોજ પાટો બાંધી ઉપર કપડાનું જેટન દર્દ ૪ પહોર રહેવા દેવો એટલે પગ
જળવા, ફાટ થવી, કમર, પીડ, હાથ છત્તાદિને વાયુવિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણ
આવશે (૩) કૂતગના વિષ ઉપર-પીલુના પાદ્યનો રસ પાંચ અંગર મૂળ ધસી
પાવા (૪) મહાડામા આદીઓ પડે છે તે ઉપર-પીલુના પાદ્યનો રસ ૧
તોલા અને ગાયનું ઘી ૧૦ તોલા, એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવ-
સમા નાશ પામે છે (૫) સંધિવાત ઉપર-પીલુના પાદ્યનો રસ અને કચરી

*લઘુ પીલુને ખારી જાળ અને બૃહત્ પીલુને મીઠી જાળ કહે છે, એમ સરજન
નિષ્ઠા બનાવ છે પરંતુ ખારી જાળના પશુ સાધારણ ઝાડ થાય છે, બદક તે
મીઠી જાળ કરના કારક મોટા પશુ હોય છે ખારી જાળને કેટલાક લોક 'સણી'
ના નામથી ઓળખ છે એના પાદ્ય મીઠી જાળ કરના કારક ટુકા અને પહોળા
હોય છે મીઠી જાળના પાદ્ય સાકડ અને લાખા હોય છે મીઠી જાળમા એકને રાતા
અને બીજને ધોળા ફળ હોય છે-એમ એની પશુ બે જાતો છે ધોળા ફળવાળી
જાળને સેડકી જાળ કહે છે જાળના બીજને ખાખણીયા કહે છે તેમાંથી જે
ખાખણુ નામનું તેજ લાખી લોકો પીલીને કહાડે છે તે મીજુબતીઓ બનાવવાને ઉપ-
યોગમા લે છે ખરી લોકો પાતાના રમ સખધીના પશુ તે કામમા લે છે એ તેજ
એકદ બે દિવસમા ફરી જન્મ માટીના ખોટ જેવું થઈ જાય છે તેના લાગીને
કકડ અથવા બુકા કરી સકાય છે દેવતાના અંગર સર્વના તાપમા તેને રાખવામા
આવે તો તે પાણુ પ્રવાહી થઈ જાય છે ઉપયોગ-(૧) લોડાં ઘાસનો ચારો
સારી રીતે કરી ન રાકના હોય તો-એવા દુર્બળ થતા જતા ધોડાંને સોડકી
જાળના પાદ્યનો રસ બાજરીના આટા અને જોળ સાથે મેળવી પીડીયા વાળી
ખરરાવવા (૨) પગના વ્યાડી (આસાર) ઉપર-આડમા ખાખણુ તેલ ભરી
પીમે શેક કરવો. (૩) એનો પાલો ચામડી ઉપર બાંધવાથી દાહરૂપ ધારણ કરે છે
આર્થ કેટલાક અનાદી લોકો રનાયુ (વાળા) ઉપર તેને બાંધે છે (૪) ઠોરોના
ત્રણ રૂડાના માટે-ખારીના પાદ્ય બાળી તે રાખ કીબી વાડી તેમા માણુમનુ
ચૂર વારવાર ઉમેરતા જનુ અને તે વારવાર ત્રણ ઉપર ચોપડતા જનુ આ પ્રયાગ
દર્શન આપડેશમની ગરજ સારે છે

મહાકોનો રસ એકત્ર કરી અંગે યોગને અથવા આખણુ યોગવુ (૬) કંદુ (પરજ) ઝડાલા, અડગુદિ અને ક્ષત ઉપર-આખણુ તેલ યોગવુ

૩૭૭ પીળો ધતૂરો-૫૦ પીતધતુર, વ્યર્જીક્ષીરી મં પિતળાધોત્રા, કાટે-ધોત્રા હિં પીલાધતુર ૫૦ પીતધતુર ૨૦ હળદીમદગુણિક

એને ' પીળો ધતૂરો ' " વિલાયતી ધતૂરો " વગેરે કહે છે એ સુમાર હાથ બે હાથ ઉચો વધે છે એના સર્વાંગે બારીક કાઢા હોય છે એન જે બિયા આવે છે તે બદુકના દારૂ જેવા કાળા હોય છે એ બિયા કાગળ નાખી ઉઘડવાથી તડ તડ વાગે છે આ ઝાડ પડતર જમીનમાં ધણી થાય છે આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એના બિયાનુ તેલ કાટે છે એના મૂળને દારૂડીના મૂળ પ્રમાણે " ચોક " કહે છે. એના ગુણુ દારૂડી પ્રમાણે છે ઉપયોગ-(૧) વીછીના વિષ અને બીજા સામાન્ય વિષ ઉપર-પીળો ધતૂરાના મૂળની છાલ પાનમાં ખાવા આપવી. (૨) ટાઢીયા તાવ ઉપર-પીળો ધતૂરાના મૂળની છાલ પાનમાં આપવી (૩) ગરમીના ચાઠા અને મસા ઉપર-પીળો ધતૂરાની કુખો ચુટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડનો અગર મૂળ ધસી ચોપડવા (૪) આખમાં ફૂલાં પડે છે તે તથા સાર આવે છે તે ઉપર-પીળો ધતૂરાનો ચીક (દૂધ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આખોમાં આજવા. (૫) આખો આવી હોય તે ઉપર-પીળો ધતૂરાના ફૂલનો અને પાદડનો રસ અથવા ચીક આખમાં પાડવા (૬) રેચ થવા માટે-પીળો ધતૂરાના મૂળનુ ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં આપવુ (૭) પ્રમેહ ઉપર-પીળો ધતૂરાના પાદડનો રસ બે તોલા મુધી કાઢી તેમાં તેટલુજ લી નાખી દરરોજ એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ આપવુ (૮) રક્તપિત્ત ઉપર-પીળો ધતૂરાના પાદડનો રસ ગાખના દૂધમાં ૬ મહિના મુધી લેવાથી બાધિ નક્કી મટે છે (૯) ખસ ઉપર-પીળો ધતૂરો બાળી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવા.

૩૭૮. પુગળવેલ-૫૦ ત્ર્યપત્રિકા, વસ્તાત્રી મં હિં બેકરી, પુગળી કં કુરૂડીયેષ બેદ.

પુગળવેલના પાદડા ગુલબારીના પાદડા જેવા હોય છે તે વેલ વાગે ઉપર ધણી થાય છે આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે પુગળવેલ-કડવી, સ્તભન, ધાતુવર્ષક, ગર્ભોત્પત્તિકરક, લઘુ, તુરી, શીતલ, મધુર, રસકળે અને પાકકળે તીખી તથા વાતલ છે અને ઉપરસ તથા ગુદમની નારાડ અને રૂચિકર છે, તથા મૃતકૃમ્મ, ક્ષ, પિત્ત, હ્રોગ અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) ગુમડુ ફાટવા માટે-પુગળવેલના પાદડા વાડી બાધવા એટલે ગુમડુ તવિત ફાટે છે (૨) ભગપુળી (પાદડા જેવું ગુમડું જેમાં બગતરા વિશેષ થાય છે તે) અને કોઈ પાણુ પ્રકારના ગુમડા ઉપર-પુગળવેલના પાદડા વાડી બાધવા એટલે આજ કમી થાય છે અને ગુમડું ફાટે છે અગર ખેસી જાય છે

૩૭૯. પુઠ્ઠરમૂળ-૨૦ કં પુઠ્ઠરમૂળ હિં પેલકરમૂળ મલાં ચત્રાકૂવા. લાં કાસ્ટરપેસીઓસસ.

× પુઝરમળની ઉત્પત્તિ કાન્નિંગ ડેશમાં થાય છે પુઝરમળ એ એક કોષનો બદલો એને “ પોપ્પરમૂળ ” પણ કહે છે પુઝરમૂળ - ડબ્લુ તીજી, ઉપર તથા બેદક છે અને તાપુ, કક જંગલ, નાન અન્ય ઉધગમ, હેક્ટી તથા પાકનો અને વિશેષ કરી પાપનગનો નામ જે છે ઉપયોગ - (૧) દરદી, ઘાસ, કાસ અને હેડકી ઉપર - પુઝરમળનું ચૂર્ણ મધ માથે આપવું (૨) સ્વસ્થતા ઉપર - પુઝરમળ નોડામાં ગળી એ ગળી જવા

× મુગલી (પાનમ) એરડાના મળને પણ પોપ્પરમૂળ કહે છે શુ જાણીએ કે તે આ પુઝરમળનો પ્રતિનિધિ દર્શે ? કમળનું નામ પુઝર હોવાથી એની જડને પણ પુઝરમૂળ કહે છે

અકલન અને શારંગવદમા આ જડને સુગંધીવાળા અને જાડની આપનાર કહ્યું છે અને ઉપરસ, આસ, તાવ અથવા અને ચામડીના રોગમાં આપવાની પ્રશંસા કરી છે થીઆકે કસરૂપ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, - માલિમ શહેરના સર્વ-મહિમા હજારોસનની પૂર્વ ૧૪૩ વર્ષે સિંગિયાના મળ મધુકમ અને એના બાઇ એન્ડીઆકમ એ બન્નેએ પુઝરમળનો હોમ કર્યો હતો ડાથોસ કોરાઇડીસ લખે છે કે, - અપખનાનથી આવનારી વસ્તુઓમાં પુઝરમૂળ મર્ચંટી ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાને યોગ્ય છે એ સંદેહ રંગની અને હલકી હાય છે અને એની મીઠી ખુશબોદાર વામ આવે છે તેડેતુલ મિળામિનમાં લખે છે કે - આ નિન્દુતાનના કિનારા ઉપરથી આવે છે અને જે ગાડમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે થડ વગરનું અને પોલા પાઈડનું થાય છે એની વચ્ચે જનો છે એ વજુ ગરમ ખુરક અને પેલાય વધારે સાવનાર પિત્તને કઠાડનાર કાળજનાર હરદને નાશુદ કરતા, પેટના મુગાડને હાવનાર, સપાદિ જગમ વિપને ઉતારનાર, કમોદીપન કરતા, પેટમાંના કૃમિને કઠાડનાર અને પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરીને પીગળાવીને ઘડાડી નાખનાર છે આખ-જન અલ અદવિયામાં લખે છે કે - એ જડ ડામોતેજ, ડોલત આપનાર, કુદ દવા ઉત્પન્ન કરનાર ખીમાડીયાને અત્યંત ઉપયાગી છે મમ્મા રોગમાં તથા સુદા ખાલવાના કાસમાં આવે છે ડોલ્ટન દરિયું ન લખે છે કે - ગજપુતાનામાં અરીષ્ટ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલાં આને તમાકુની માફક પીતા હતા એનો મુખ્ય ઉપયોગ ખુશોદ અને માલની ગાસડીમાં જીવ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા મિ. વેડન પોપેલ કહે છે કે - પગળમાં આના ચૂળને જીવ નાસુર ઉપર, લાવમાં જીવ પડવા હાય તેમાં અને જાનના દગ્ગે માટે તાપર છે એને મુકવી ચૂર્ણ કરી માપડવાથી અખત ડોલાગેલ ચામડી ઉપર - જલદી રૂઝ લાવવાના મહત્તમ જરોમર કામ કરે છે અને મુકવી ચૂર્ણ કરી ખાવ ઘોવામાં પણ વાપરે છે ફોર્લેરાની બીમારીમાં ૧ ગ્રામ હાવાચી અને ૧ ગ્રામ ઉપવેટને ૪ ઓસ ગરમ પાણીમાં ભીજવીએ પાણી એક ઓમની માત્રાથી દૈનિક અડધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અંગ કરે છે ” ડોક્ટર પોઈરિમથ કહે છે કે - પુઝરમળ જલદી ખુશબોદાર જગાડનાર પદાર્થ છે અને શળાદિક દરદમાં ઉપયોગી છે કાસ્મીરી કાપડ (શાલ ધુમ્મા) મા કોડા ન લાગવા કાપડના વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે સુઅચલી પુઝર-

૩૮૦. પેડકુળી—પેડકુળીના વેલા હોય છે આ વેલા મોટા અને વિસ્તીર્ણ થાય છે. એના પાદા અળખના ઝાડ જેવા થાય છે તેની ઝાલ ઉપરથી ઝળા રંગની હોય છે, પરંતુ અદરથી રાતા રંગની હોય છે એને રાતા રંગનો રસ આવે છે અને તેની લાખ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ખરેખરા ઉપર—પેડકુળીના પાદાઓ રસ પાંચ અને તેજ પાદા વાટી ઉપર ચોપડવા (૨) ફેફસા ઉપર—પેડકુળીના વેલાની ઝાલ પાણીમાં ધસી ચોપડવી

૩૮૧. પેડુર—સં મહાપીડીતરુ. મં પેટે, પેદૂર હિં પેરીરાવજ્ઞ. કં ઓખમાડુવરનું લાં રેડીયા, રિલિન્જિનોસા

પેડુરના ઝાડ કેકલુમા થાય છે તેને જેઠ અને આપાદ માસમાં ફળ આવે છે. એ ફળ જમરૂપ જેવડા હોય છે અને તેનો રંગ લીલા હોય છે તેનું શાક થાય છે. પેડુર—તુર, માહક, વાતનાશક, શીતળ, ખસકર, રૂચિકર, મધુર તથા રક્ષ છે, અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ, ત્રિદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે

૩૮૨. પોકળો—(સં બિદુપત્રક.) પોકળાની લાજનું ડીકું રાત્રી અને માઠ જેવું જ હોય છે, પરંતુ પાદા કષ્ટક તાદળજનના જેવા હોય છે. આ લાજમાં કિચિત્ ખટાસ હોય છે પોકળાની લાજ નરમ કરવાથી સારી થાય છે, પરંતુ એને બિમા આવે છે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી. એનો રોપો કુમારે હાથબર થયો વધે છે ઉપયોગ—અગ્નિદગ્ધ પ્રજ્વળ ઉપર—પોકળાના પાદાઓ રસ જમીન ઉપર રેડવાથી નીકળનારો મોચરસો મેળવી તેનો લેપ કરવા.

૩૮૩. પોપૈયો (એરડ કાકડી, ઝાડ ચીભડી)—સં વાતકુલકલ, મધુકર્કટી મં પપાઈ વં એરડપપાઈ હિં અકાકડી. બં વાતાવિલેષુ. તેં ઓખઈ તાં પપ્યાય. તું બપ્યાગાઇ મલાં પપ્યાય કં પોપ્પલસુ ઇં પપ્યાવ. લાં કારિકા પાપૈયા.

આ ઝાડ ધણીખરા પ્રતિમા પ્રમિદ છે એ ઝાડ ધણ વધે ત્યારે બે ત્રણ માથોડું ઉત્પન્ન વધે છે તેને આડા અવળા ફાટા વધ્યા ફૂટતા નથી એના ફળને “એરડ કાકડી (પોપૈયો) જ” કહે છે એ ફળ નાળાએરની પેટે પાદાની નીચે

મૂળની જડ ખુણાઓદાર હવા ઉત્પન્ન કરવાને માટે બાળે છે ચીનના મુલકમાં આ જડને બાળવાને અત્યંત શોખ છે એનો ખુણાઓદાર ખુમાડો ચીનાઈ લોક પોતાના ત્રિશુદ્ધિ દેવની પામે બાળે (ધૂપ કરે) છે સર એજી બડીબુડ કહે છે કે,—એનાથી સફેદ થએલા વાળ કાળા થાય છે, અને એમાં પેટની પીડા મટાડવાનો, ખરાબ હવાની અસર રોકવાનો આદી અને ઉલ્લ લાવવાનો ગુણ છે ચરકસાહિતામાં—એને શુક્રોષક, લેખનીમ (ધાતુઓને પાતળી કરનાર), શુક્રજનક (વીર્ય ઉત્પન્નકર્તા) અને હેડકોનો નાશકર્તા કહેલ છે મુશ્મુત સહિતામાં—એને ચોનિદોષનાશક અને રતન્યરોષક, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગ સુધારનાર) તથા ચળ અને બીજા વિકાર હટાવનાર કહેલ છે ચક્રદત્તમાં લખે છે કે,—હરડે, અજગો, હિંમ અને સુકની સાથે મેળવીને ખાસી, શ્વાસ, તાવ અને મદ જઠરાગ્નિમાં આપે નો એ બધા રોગો નાશ થાય.

થાય છે લીલા ફળનો રમ બહારથી લીલો હોય છે લીલા ફળનું સાક કરે છે પાકેલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે, પરંતુ તે બધું ખાવામાં આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે એ ફળ બહાળ વાતુળ, જખમ રૂક્ષપાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે એ ઝાડનું લાકડું બહુજ પોચું હોય છે તેના પાદાંગના દાડા લાખા અને પોલા હોય છે એના પાદા એરડાના પાદાંના આકારના પશુ મોટા હોય છે પોપૈયા—ગ્રાહક છે અને કફ તથા વાયુને કોપવનાર છે પાકેલો પોપૈયા—મધુર, જડ, રૂચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરૂ છે ઉપયોગ—(૧) કીડવાત અને દાદર વગેરે રોગ ઉપર—પોપૈયાના કાચા ફળને ચપ્પુવડે ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવા. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો, એટલે મૂળ બળી નય છે અગર બરી પરે છે (૩) પેલીલા (પેટમાં ડાળી બાળુએ બરોળ નામે જાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપર—પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પેલીલા ઉપર બાષ્પવું, અને પોપૈયાનું ફળ (રમ) ચમચો બરી સાકર માથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું (૪) કૃમિ ઉપર—પોપૈયાનું ફળ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પાવું બ્રાહ્મકેને આપવું હોય તો એક બે ટીપા આપવું (૫) તબ ગરમી ઉપર—લીલા પોપૈયાનો છુરો તપેલામાં નાખી તેને બાફી દાઘતળાએ તથા પતતળાએ પાચ દિવસ ખાંધવો.

૩૮૪ ફેબ્રુસ.—સં પનમ્ મં ફેબ્રુસ હિં કટહર ગં કાઠલ કં
હસિન-મારા તં પનસકાથા, તાં પલાયુ, ચિરા. તું પેલા મલાં પિલાવુ.
લાં આટોકપમ્ ઇન્દ્રિયફલિયા ઇં ઇડીયન ગેકડી.

ફેબ્રુસનું ઝાડ મોટું થાય છે એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાચ છ વર્ષે ફળે છે એના પાદા લીલા અને લાખા હોય છે બધું કરી ફેબ્રુસ ફરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે ફેબ્રુસ ઉપર જડા કાટા હોય છે ને મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફળ આવે છે આ ઝાડને જમીનમાં પશુ ફળ લાગે છે ફેબ્રુસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે રસાળ ફેબ્રુસનું ફળ ઘોળું હોય છે ફેબ્રુસ બધું ઉપયોગમાં આવે છે લીલા ફેબ્રુસનું સાક કરે છે પાકે એટલે અદ્યતો જલા ખવાય છે તાલીયારી, મગસોર અને ગોમતક, એ ઉકાલે ફેબ્રુસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહેરમાં આનાજને ખદે ફેબ્રુસનો ઝર્જળ ખાય છે ઝર્જળની અદર બિયા હોય છે તે પશુ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી સાક કરે છે અને રોકીને કે ખારીને ખાય છે ડાળાંયા શેક્યા પહેલા તેને લગાર છિદ્ર પાડવું, નહિ તો તે મોટા અવાજથી ફાટે છે તેને સુકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે ચોમાસામાં તેને રોકીને ખાય છે દક્ષિણ કાકળમાં કળુબી લોક ત્રણ ચાર મહિના પર્યંત બધું કરી કેરીઓની પેઠે ફેબ્રુસ ઉપરજ નિરોહ કરે છે ફેબ્રુસનો વખન ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે ફેબ્રુસનો ગર્ભ સુકાી રાખી જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે ફેબ્રુસ ઉપરના ફાતરાં ઘેગને ખવરાવે છે તેથી ૫૫ પુ'કળ ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભ વાડી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે.

તેને ક્ષુસ પાળી કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પશુ કરે છે એવું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સામના જેવું જ છે તેથી ઇમારતના કામમાં આવે છે એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચીરંગ, પલંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે ક્ષુસની જાતવું જ એક પાત (પાત્ર) ક્ષુસ કરીને ઝાડ થાય છે. તેના પાદડા મોટા હોય છે અને તેના ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતા નથી. એવું લાકડું બધા ઉપયોગમાં આવે છે તે બીજા ક્ષુસ કરતા ટકાઉ છે, પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણા) કરે છે ક્ષુસનો ગર્ભ ખાઈ ઉપર પાન ન ખાવું, ક્રરણ કે પાન ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે લીલું તથા બ્લુનું ક્ષુસ:-મલાવજીક, મધુર, બલકર, હોલક, તુર, ગુર અને વાતુળ છે કુમળું ક્ષુસ:-મધુર, જડ, કફર તથા મેદવર્ધક છે, અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે પાકેલું ક્ષુસ:-પાક વખતે શીતલ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, માસવર્ધક, કફર, બલકર, પૌષ્ટિક, જીરુકારક, વૃષ્ણ તથા દુર્ગંધ છે, અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે ક્ષુસની ગાદડી:-મધુર, વૃષ્ણ, જડ અને વિજીક છે ક્ષુસનાં બિયાં:-કડવા, મુખમુદ્ધિકર અને ગુર છે એવું પાણી:-વૃષ્ણ તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે ઉપયોગ:-(૧) મ્હોં કાઢવું હોય તે ઉપર:-ક્ષુસના ઉપર જે અળખી થાય છે તેને “ક્ષુસ અળખી” કહે છે તે ઘસી ચોપડવી. (૨) થોડેકર ઉપર:-પાકા ક્ષુસના અકુર અને ખરવતીની જાલ એકત્ર કરી, પાણી નાખી, તેનો રસ પાગેર કાઢી પાવો પથ્ય પાળવી (૩) બાળકના આમસ-મહાશ્વે ઉપર:-કાપ્યા ક્ષુસની તથા કાપ્યા આખાની જાલ સમભાગ લઈ પાણી નાખી રસ કાઢવા આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઈ તેમાં ચૂનાવું પાણી એ માસા પર્યંત નાખી જલદી પાઇ દેવો. (૪) કંઠરોગ ઉપર:-ક્ષુસની દરેક ડાળીના છેવટને લાગે અણીદાર કળાઓ હોય છે તે ખારીક વાટી રસ કાઢી થોડો થોડો ગળામાં નાખતા રહેવું અથવા વાટેલી કળાઓની ઓળી કરી મ્હોમાં રાખવી (૫) રક્તાતિસાર અને કોમળીયા ઉપર:-આખાની અને ક્ષુસની જાલનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનાવું નિતરું પાણી નાખી તે પાવો (૬) ક્ષુસ ખાવાથી અણી થયું હોય તો:-કોપર ખાવું (૭) ક્ષુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર:-કિચિવ ખદાસ-વાળા ભેર ખાવા.

૩૮૫. ફાલસા:-સં પુરુષક મં ૫૦ અં ફાલસા હિં ૫૫સે. કં બેટલા ફાં ૫૫લસા. ઇં એશિયાટીક ટ્રેવિયા. લાં ટ્રેવીયા એશિયાટીક.

આ ઝાડ મોટું થાય છે એ બગીચામાં વાવે છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એના પાકા ફળ પીપરના ફળ જેવા અને તેનો રંગ જાણ્યો હોય છે એ ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે એ બીયાં મુઠા ખાવા ઉપયુક્તગર્ભાં એ બીયાવું સરખત કરી પીએ છે ફાલસા-ખાદા, તુરા તથા લવું છે અને કફ તથા વાયુના નાશક અને પિત્તકર છે લીલાં ફળ:-પિત્તલ, લયુ, કંબુ,

ખાટા, તુરા, તથા વાતનાશક છે પાકાં ફળ — મધુર, સ્વાદુ, રૂચિકર, નર્પણ, શીતળ, મલમલતાકરક, હલ્લ, ધાતુક તથા ખાટા છે, અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તથા દાહ, ક્ષતક્ષય, શેક તથા પિત્તવરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) મહામર્શ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર — ફાલસાના મૂળનો લેપ, કુટ્ટી ખસતી અને થોન એ ઠંડાણે કરવા, એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે (૨) દાહ શમન થવા માટે — ફાલસાના પાકા ફળ સાકર સાથે ખાવા. (૩) પિત્તવિકાર અને હૃદય ઉપર — ફાલસાના પાકા ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરખત કરી તેમાં થોડી સુંઠની ભૂકી અને સાકર નાખી ખાવું

૩૮૬. ફાંગળો — (સં જ્ઞિન્નક.) એ જાડ તથા એના પાદ્ય પશુ રાત-તુળસી જેવા હોય છે, પરંતુ પાદ્યમાં કાચા હોતા નથી. એ જાડ ઉપર તોરા આવે છે જાડના અંગે અને એ તોરાએના ગગ રાતો હોય છે એમાં ધોળા, ગેનો અને કાળા એવી ત્રણ જાત છે ફાંગળો — સધુ, કડવો, રૂક્ષ, હલ્લ, અમિદીપક, પિત્તલ, પાકકળે પિત્તલ, રસકળે તુરો, તીખો, રૂચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે, અને ક્રવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, વીછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) કુરંશાના વિષ ઉપર — ફાંગળાના મૂળ અગર થોટવેલીના મૂળ ધસી ૩ તોલા પચેત ખાવા. પછી કમી જારતી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા — માથુ ચઢે તો કાળા કુડાના મૂળ ધસી માથે અને કપાળે ધમવા પેટમાં પીડ આવે તો તેજ મૂળ ધસી ખાવા હિમ્મતી થવા જેવું જીજીવ્ય તો ધાવડીના કુમળા તોરાએ અને ૭ મરી એકત્ર કુટ્ટી ગોળા કરી ખવરાવવી. શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી. સોજ આવે તો ધતૂરાના પાદ્યનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કળથીનો લોટ નાખી સોજ ઉપર લેપ કરવો, કિંવા હિંદીના મૂળ ગોમૂતમાં ધસી ઉપર ચોપડવા (૨) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટે — ફાંગળાના લીલા પાદ્ય દાઢપર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો અને તેજ પાદ્યની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી, એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાપ્તડોળ મરે છે એ પ્રમાણે એક એ વાર આંધ્ર ચોપડવું (૩) મૂત્રાશ્વાત ઉપર — ફાંગળાના પાદ્યનો રસ ઇન્દ્રિય પર ચોપડવો અને એક ટીપુ મત્તા ઉપર પાડવું (૪) કૃમિ ઉપર — ફાંગળાના પાદ્યનો રસ કાઢી પાવો. (૫) ઢોરના જખમ ઉપર — ફાંગળાના પાદ્યનો રસ ચોપડવો (૬) વાકુથી અગમાં સજીકા થતા હોય તે ઉપર — ફાંગળાના પાદ્યના રસનો લેપ કરવો

૩૮૭. ફાજ — સં જ્ઞિન્નક. મં ફાજ ફાજ, ફાદ વરધારા ભેદ. હિં ૬ જાજ, કાલાવિધારા કં કિરિયમુટે જાં રિન્ધિયા એનાપાટા

ફાજના વલા હોય છે એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે એના પાદ્યો અજુતા પાદ્ય જેવાજ પરંતુ ધજીજ નાના હોય છે પાદ્યનું શકે અજીતીના પાદ્ય પ્રમાણે કરે છે એ શક સાડ થાય છે ફાજનો વેલો મોટો થઈ તે એકાદા જાડના આશ્રયે રહે છે તેને 'ફાદ' પશુ કહે છે ફાજ — શીતલ, ગ્રાહક, વૃષ્ઠ, સ્ત્રી, તુરો તીખી, મધુર ખલકર, ક્ષારક, વિષ્ણુકાગક તથા મુરુ છે, અને વાત,

પિત, હરોગ, ઉપરસ, આમદોષ તથા કલેશનું સમન કરે છે ઉપયોગ—(૧) કુરશના વિષ ઉપર.—ફાજના વેલાના મળ ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર ચાર થીના અતરે પહેલા દિવસે પાવા પછી બીજા અને ત્રીજા દિવસે બે વાર પાવા

૩૮૮. ફિરગીમળ—(મં ફિરગી બાજુળ) એને “ફિરગી” પણ કહે છે એ ઝાડ ધણુજ મોટા થાય છે એને ત્રીણ કાટા હોય છે એની ડાળીઓ સૂરના ઝાડ જેવી દેખાય છે એને ખારીક શિંગો આવ છે ફિરગીની છાલ સુવાસિક છે એ ઝાડ ધણુક પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ઉપયોગ—(૧) આમવાત અને વાયુથી સજીકા થાય તે ઉપર—ફિરગીના પાદાને રસ કઢાડી તેમાં થી નાખી પાવે.

૩૮૯. ફુગ—(બિલાડીના ટોપ, અળખા) મં જીજન. મં અળખે જીજકે. રિં. છતોના, જતા, સામકી છત્રી બં કોડક છતા, ખ્યાગેરછતા. કં આળખિ, નાધછતરિંગે કોં કાલિમ. ઇં મસરમ. લાં ફમાઈ સિં ખુભા

એ મોટી ચમત્કારિક વનરપતિ છે એ વનરપતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ આતુર્ય દેખાઇ આવે છે દુગનું જન ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર, કોહેલા ઝાણા ઉપર અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે એમાં સાન આક નત છે અને તેમાં પણ બે પ્રકાર છે એક વિષાગ્રી અને બીજા સારા વિષાગ્રી અળખા ખાવાથી મોટું અનર્થકર પરિણામ થાય છે કે જે વધે છે, પેટ ફુલે છે, ઉલટી થાય છે અને મન ભ્રમિત થાય છે. એટલા માટે માહિતી સિવાય તે ખાવું નહિ સારા અળખા પણ ઉત્તમ પાચનીય પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. ફુગમાં પ્રસિદ્ધ નતિ નીચે પ્રમાણે છે—ચુડા, ચીતળા, ગવતા, કુમળા, કુરડી, તેલગી, જુમફોડ અને મોઝાળા. ચુડા એક હાથ ઉપર હોઇ તેના ઉપરનું જન નાનું થાય છે ચીતળા સાધારણ હોય છે ગવતા ખારીક હોય છે કુમળા ત્રીણી આમળી જેવડા હોય છે કુરડી એથી પણ નાના હોય છે તેલગી સર્વ ડરતા ઉત્કૃષ્ટ છે એના જનને વ્યાસ હાથ-દોડ હાથ હોય છે જુમફોડ ગોળ હોય છે એને જન હોતુ નથી એ કાસલા જેવા ફુલેલા હોય છે મોઝાળાને મોઝરા જેવી સહજ કળી હોય છે ફુગના બીયા ધણુજ ત્રીણા હોય છે ફુગની કાજ સારી થાય છે. કેટલાક લોક અળખાને મૂર્ખપણુથી વધવા દેતા નથી. અળખા—શીત, બહાર, બેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક, વૃધ અને કષ્ટદ છે કળો અળખો—મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરૂ છે ઘોળો અળખો—પાક વખતે ગુરૂ છે લાલ અળખો—અદ્ય દોષકારક છે ઉપયોગ—(૧) નાના વાહરડા-ઓને ફેહલા થાય છે તે ઉપર—જુમફોડ જસમાં વાડી તેમાં ૨ મણેડીભાર હીંગ મેળવી આપવો, અને ઔષધ આપતાજ તે વાહરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી. (૨) શક્તિના અને ગાવડ પેટમાં ન જવા માટે—જ્યારે અળખાની કળીઓ થાય છે તેજ વેળા તે લાવી સુકવી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરાનો તાવ બાળકોને આવે, ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાડી કપડે બાળી આવી; એટલે શીતળા પેટમાં નહિ ઉતરતા હરીર ઉપર તડતડી હોં છે. (૩)

હાંથી કાઢી લેવા છે તે ઉપર—મુકવેલા અળખા અને ચોખ્ખામાં દોરોનાં શીગડાં માટી લાગવાથી જે પીલા કુટે છે તે એક કરી તેના લેપ કરેલા (૪) મુળવ્યાપ્ત ઉપર—મુકાએલા અળખા તથા દોરોના શીગડાના પીલા અને ભાગ એની પૂણી આપવી.

૩૯૦ કુદિનો.—૨૦ પુદીન મં ૧૦ પુદીન હિં ૫૦ પુદીન હિં ૧૦ નોચના ૨૦ હવા ફિરંગી ૨૦ ઓડ ટાલાવ. ૪૦ ટોડરેડમિટ્ ૬૦ મેન્થાસિડ્ વેસલિસ

કુદિનાના નાના નાના છોડ હોય છે એ એક તુળસીનીજ જાત છે એવું કહીએ તો સાહે કુદિનાના પાદ્ય કાષ્ઠક તુળસીના પાદ્ય જેવા પરતુ તે કરતાં નાના અને ઝાળ હોય છે કુદિનાની ચટણી કરે છે કુદિનો એ અજીર્ણનાશક, પાચક અને મ્હોંઝા અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે કુદિનાનો અર્ક કાઢે છે, તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે કુદિનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં લણી થાય છે કુદિનો—ન્યાડુ, યુર, રચિકર હલ તથા સુખાવહ છે અને અળ મૂત્રનો સ્તબ કરે છે, તથા ક્ષ, હિંચરસ, મદ, અગ્નિમાદ્ય, વિપ્રચિકા, સમહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને ત્રિમિત્રો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર—કુદિનો અને આદુનો કાઠો અથવા રસ પાંચ (૨) મધુર જ્વર ઉપર—કુદિનો, રાત્રિતુળસી અથવા કાળીતુળસીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસ નાખી પાવે. (૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર—કુદિનાનો રસ આપવા (૪) પીનસ (સેન્ન) નેવા થાય છે તે રોગ ઉપર—કુદિનાનો રસ નાકમાં પાડવો (૫) દરોજ ઉપર—કુદિનાનો રસ ચોપડવા (૬) અતિસાર, ઉવરસ અને કેઝાળીયા ઉપર—કુદિનાનો રસ પાવા (૭) પેટમાં શૂળ આવતુ હોય તે ઉપર—કુદિનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલેજ આદનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસ સિંધવ નાખી પાવા (૮) વીછીના વિષ ઉપર—કુદિનાનો રસ અગર પાદ્ય પાનમાં આવા (૯) રેચિદાયક અણી—કુદિનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરે એની ચટણી લીધુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરૂચિ મરી મ્હોંઝા સારી રીતે અગ્નિ આવે છે

૩૯૧. કુલકેરાર—આ ઝાડ ખાનદેશમાં ધણુ થાય છે એના ઝાડ ધણુજ મોટા થાય છે એના પાંડા હાદ્યા જેવા હોય છે એને આવળ જેવી શીંગા આવે છે એના પૂષ્પમાં લાલ કેશ હોય છે એનું લાકડું હલકું હોવાથી ઈમારતી કામમાં આવતુ નથી. એના લાકડાની દોહકા કરે છે

૩૯૨. બકામર્લીયટી—૨૦ મહાનિળ મં ૧૦ બકાચુલીમ્ હિં ૧૦ બકાઇન ૫૦ ઘોડાનીમ્ ૨૦ મહામેવુ, અરમેવુ તૈં પેદાવેપા. તાં મહાભવેષુ. ૩૦ અન-દગખત ૨૦ બાન. હિં ૧૦ જીવનકુતાર્ય ૬૦ નેલિયા એરેડેગક

આ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદ્ય કડવા લીંબાના પાદ્ય જેવાજ અને દિચિત મોટા હોય છે આ અચાજક છે એને કડવા લીંબા જેવાજ ફળ આવે છે બકામર્લીયટીનું લાકડું ઈમારતના કામમાં ધણુજ ઉપયોગી છે એને કોડ લાગતા નથી એની જાયા ધણુજ ઉત્તમ છે એ ઝાડ જાયા માટે રસ્તાની બાજુ

ઉપર વાવે છે ખાનદેશમાં એ ઝાડ બહુ હોય છે એને “ કંડવો લીખડો ” પણ કહે છે બકામલી બીડી-શીતલ, કપાલ, તીખી, કડવી, તુરી, માહક તથા વૃષ્ય છે, અને દાહ, કફ, તણ, વિષમન્તર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોહ, ઉલટી, પ્રમેહ, વિપ્રચિકા, ઉદરનુ વિષ, ગુલ્મ, શીતપિત્ત, કંઠરાગ, અર્સ તથા દમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ - (૧) કંતરાના વિષ ઉપર-બકામલી બીડીના મૂળનો રસ કાઢી પીવા આપવો. (૨) શુદ્ધસી વાયુ ઉપર-બકામલી મીડીની અતર-બકામલી અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો (૩) પિત્તથી આખો દુખવા આવે છે તે ઉપર-બકામલી બીડીના ફળ વાટી ચેપલી કરી તે આખો ઉપર પાચવી. (૪) ભેંસની ઝાર (ઝોર) પાડવા માટે-બકામલી બીડીના અગર વાસના પાદડા વાટી પાવા (૫) પ્રમેહ ઉપર-બકામલી બીડીના ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી થી નાખી ખાવા, એટલે ગુરત પ્રમેહનો નાશ થશે.

૩૮૩. બટાટા-એવું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે ત્યાંથી તેના બિયા યુરોપમાં મળ્યા અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા છે નીલગિરી, સુરત મહાબળેશ્વર, ખાનદેશ, પૂના, એ સ્થળે બટાટાનો પાક બહુ થાય છે મહાબળેશ્વરના બટાટા મોટા એને તેનો ૨૫ લાલ હોય છે તે બહુ પૌષ્ટિક છે આબરી માણસને બટાટા બાક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ.

કેટલ બદામ-સં વાતાણુકલ, વાતામ મં બદામ. હિં ૦ બં બદામ. તેં વેદમ. તાં નટવડુમ. અં લોજલ ફાં બદામ. હિં અમ્બડ. લાં એમિ-ગંડસૂ કમ્બુની એમેર

એશિયા ખડમાં ચરકત, આરકાન, ધરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ખત્તાદિ સ્થળે બદામ બહુ પાકે છે હિંદુસ્તાનના બાગમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે એનાં પાદડા રાત્રી કમફળ જેવા પરંતુ તેના કરતાં નાનાં હોય છે એમાં બે જાત છે કડવી અને મીઠી બદામ ખાવાથી મીઠી અને પાષ્ટિક છે તેનું તેજ કાઠે છે કડવી બદામ અપકારક છે માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. બદામ-સાગક, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વેદુ, ત્રિજ્વ, તુરી, શુક્લ, વાતનાશક અને ઉષ્ણવીર્ય છે એના લીલા ફળ-સારક, ગરુ તથા પિત્તલ છે, અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે પાકા ફળ-ઉષ્ણ, ત્રિજ્વ, વાતનાશક, શુક્લ, ગરુ તથા કફકારક છે, અને ગતપિત્તનો નાશ કરે છે ફળમાંનો ગર-મધુર, ત્ર્ય, ત્રિજ્વ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાત-પિત્તનાશક અને ગતપિત્ત થયુ હોય તેને અપાયકારક છે ઉપયોગ - (૧) ચંદ્ર સિવાય બદામનું તેજ કાઠવાનો પ્રકાર-બદામના બિયા ગરમ પાણીમાં ઘોડા વખત ભિજવી રાખવા, એટલે ઉપરના ફાંતરા નીકળે છે પછી તે બિયા ખાઈને વેળાએ તેમાં ઘોડે અગ્રે ખીસાકર નાખવી અને બાગિક થયા પછી તે ઝોળા હાથમાં લઈ પીઠવો, એટલે અદગથી તેજ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાંચેર બદામનું પણ તેજ નીકળે છે, એ તેજ કણ્ઠરોગ ઉપર કનમાં નાખવું એટલે કણ્ઠ-ગેય સારો થાય છે માથે ચોળવાથી મગજ ઠંડુ અને હલકું થઈ જાય છે (૨).

લિલામાં ઉઠે તે ઉપર - બદામ ધત્તી ચાપડવી (૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર - બદામના બિયાને ગરમ પાણીમાં નાખી હોલવા પછી તેને બાગિક વાદો દૂધમાં કાલરી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવ એટલે તેમાં માદર અને લી નાખવું અને ઉતારી ૪ડી થયા પછી ખાતી (૪) કાનમજૂરાના કાદા વાગ્યા હોય તે ઉપર - મદામનું તેલ ચાળવું (૫) દાત મજબૂત થવા માટે - બદામના દાતગ બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાત ધસવા (૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર - મદામ અને કેસર ગામના લીમાં ખરલ જી તેનું નરખ આપવું અથવા મદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવાર ખાતી કિવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ધમી તેના મસ્તક ઉપર લેપ કરવા (૭) મગજ તર થઈ 'રાત્રીવૃદ્ધિ થવા માટે - ગાયનું તાલુ લી દાંદ તોલો લઈ તેમાં ગાળવું માખણ અથવા દૂધનો તાળે માવા એક તોલો મેળવી, તેમાં આકર, બદામનું મગજ, ક કાસ, મર અને એલચીનાણું, એ દરવાજ નીન મિશ્ર કરી સવાર માજ ૭ દિવસ આપવું (૮) મગજ તર થવા માટે - બદામ હોલી અગાગ ઉપર શેકવી અને સાકર માથે ચાતી ખાતી પછી એક કલાદિ માખણ અને સાકર એકત કરી ખાવું, તથા માથા ઉપર દિવસમાં નજી વાર બદામનું તેલ ચાળી છાવવું

ઉદ્વ. બપોરીયા. - મં ૦ બ વૃક્ષ મં દુપારી દિ ૦ દુપારીયા, ગેલુનિયા ૬૦ મદુવ મધ્યાન્હમલિંગે. તૈ ૦ નિનિમલી લા ૦ પેન્ટિપિટિમફિનિનિયા

આ ગ્રાહ સાવાગણુ કમ્ભગપૂર ઉચા રવે છે, પરંતુ એ કોઈ કોઈ ઠેકાણે માથોડુ સુધી પહોં ઉચા રવે છે એના ફલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતા બીલે છે, માટે એને 'બપોરીયા' કહે છે એના ફલનો સમ ધણો આવતો નથી એને પાચ પાખડીઓ હોમ છે અને તેમાં એક નાનો નવું હોય છે તે ઉપર પીળા પરાગ હોય છે એમાં ઢાળી, ઢાળી, નાની, પીળી એની ચાર જાત છે તે ફળ ફલ ઉપરથી માત્ર એળખવામાં આવે છે ગ્રાહમાં કદ ફેરફાર હોતો નથી x બપોરીયા. - મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, વિચિત્ર જીંજી, ચુક તથા કકર છે, અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચ્યાધિ તથા શ્રદ્ધીગ્રાતો નાશ કરે છે

ઉદ્વ. બર. - (મં ૦ પીરકાડક) એ નદીના કિનારા વહેણાના કિનારા ઉપર થાય છે એને તોગ આવ છે તેમાં એના મિયા હોય છે એમાં ધાળો અને કાળો એવી બે જાત છે આ દેશમાં ફક્ત ધોળા બરની ઉત્પત્તિ થાય છે મરૂની લેખણો ઉત્તમ થાય છે પચાણુ કરવામાં બરૂની મળીઓ કામ આવ છે 'બર' - શીતળ મધુર, રચિકર, વસિકર બલકર તથા વૃષ્ય છે અને પિત્ત, દાદ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે

x મપોરીયાના ઝાડના પાદમાં દીવાની જ્યોત અથવા ગાળગના બાકારે નીચેથી એકદમ એક ઈંચના સુમારે પહોળા હોય છે અને દોઢ ઇંચ સુમારે લાંબા હોય છે નની બધી તરફની કિનારી ઉપર કરવતના જેવા ખાચા હોય છે એની સોડીઓ પીડુ (ગળ)ની સોડીઓની માફક લીલા રંગની હોય છે ફલનો દેખાવ દાડિમના અતિ-શય કમળા છડવાના સિરે દેખાતા ખાચાવાળા લાગ જેવા દૂરથી લાસે છે અને તે પાછ જેવડા મોટા હોય છે.

૩૬૭. બળ (બોળ)—સં બલા મં ચિક્ષી, લઘુચિક્ષ્યા હિં ॥ ખરેદી, વસ્તિયારા. બં વેડેલા કં બેવણેગરગ, કલ્પમડલે તાં માધરમાનિક તૈં મુર્ધિદી, માધલુ માનિક્ય. તું કાડિઝ મલાં કનટોદિ ઇં હોર્ન બીમલીય સિડા લાં સિડા કાર્પિનીફાલિયા

બોળના ઝાડો કાકળુમા અને મામડાઓમા પુષ્કળ થાય છે એ ઝાડ મુખારે હાથ દોઢ હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડાનો તુલસીના પાદડા જેવા આકાર હોઈ તેના કરતા પહોળા અને લંબાસપર હોય છે એ ઝાડ વધાન્નતુમા ખેતરોમા અને બહેળા ઉપર પુષ્કળ ઉગે છે. એને પીળા રંગના ફૂલો હોય છે એને બારીક જીડવા હોય છે તેમા એના બીજ થાય છે તે પૌષ્ટિક છે એના પાદડા અને બીજ ખાવાથી ચીકણા લાગે છે એથી એનું ચીકણી એ નામ થાય છે. કેટલાક લોક એના પાદડાનું શાક કરે છે બોળના ગુણો ખરેદી જેવા છે * ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતા માટે—બોળના લીલા પાદડા નિત્ય સવારે ખાવા (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર—બોળના ઊંડ મૂળ સૂદા ઉખાડી લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી બારીક વાટી થોડું પાણી રેડી રસ કઢાડવા તે રસ વસ્ત્રમાળ કરી દરેક વખતે દશ તોલા પ્રમાણે બે વખત સાત દિવસ સુધી આપવો, એટલે ધાતુવિકાર નષ્ટ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થશે (૩) જખમ રૂઝાવા માટે.—બળના મૂળનો રસ જખમમા ભરવો અને રૂનું પુમકું (પેલ) એ રમમા ભીંજી જખમ ઉપર પાથવો એ પદ્ધતિ જરા પણ સુકવા દેવી નહિ. ઉપરા ઉપરી તે પદ્ધતિ ઉપર રસ નાખતા રહેવું (૪) ગુમડા, પ્રજા વગેરે પાકવાને.—બળના પાદડા વાટી પાથવા.

૩૬૮. બાજરી—મં સાજક મં બાજરી હિં બજરી ઇં મિલેટ. અં બર્વમ ફાં ગાર્વમા

* બળબીજના સંબંધમા અને આગળ લખી ચૂક્યા છીએ કે એ બીજ ખરેદીના નહિ પણ આ બોળનાજ હોવા જોઈએ, કારણ કે ખરેદીનું સંસ્કૃત નામ મલોત્તરા એટલે બળથી મોટી છે અને આ બોળ શબ્દ તો માત્ર સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી બલ થઈ, બળ અને બોળ થયેલ છે તેમજ બળ-બીજ એ શબ્દ પણ બળનાજ બીજ ખતાવે છે, બલોત્તરાના નહિ. બલા અને મહાબલા એ બન્નેને ઝીણી નજરે ન જોનાર માણસ એકબીજને બદલે મહાજેવાપર એવા એના રેખાચ છે મહાબલાને ગાડર કાકરી કહે છે, કાળજી કે એના ફળો ઉપર ચારે બાજુએ થાળ ઝોળવાની કાસડી જેવા દાતા હોય છે એના પાદડા બોળ કરતા મોટા હોય છે એના ફળ પાકતા સુધીમા લગભગ હથેળી જેવડા મોટા થઈ જાય છે બોળના બીજ એમર કરતા પણ સ્નિગ્ધ હોવાથી તે મહાન પુષ્ટિદાયક છે વળી એ રૂખ-ડીધાં એવા એક અલાકિક ગુણ છે કે અત્યુ જણવાને મહાન કષ્ટ પામતી ગાય, બેસ કે બકરીના ગળામા એ રૂખડીનું રાઢવું વણી પહેરાવવામા આવે તો તેનાથી તેને જલ્દી પ્રસવ થાય છે એજ આપધીના પાદડા જોએને એવા વખતે મસ-ગળે નાખી ઉપર પાથવા જોઈએ. આ પ્રયોગ અને કેટલાક ભરવાડોને અજમાવતા જોયા છે.

એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં “ મન્નયુગ ” પણ કહે છે બાજરી હિંદુસ્તાનના બહુ પ્રાંતોમાં થાય છે માનવાડ અને કચ્છ-સુભાગી બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, ગરી, પીશ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. હાલ દેશમાં એ ધાન્ય માણસોની પ્રકૃતિને આકર્ષે છે જુવારની માફક બાજરીના પણ પોક થાય છે બાજરી દોરતે પણ ખવરાવે છે બાજરી:-હલ્લ, બલકડ, કાતિકાગક, અમિદાપક, ઉખ્યુ પિત્તને કાપાવનારી, રક્ષ, જીઆને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્બલ છે, અને પુત્ર તથા પુષ્ટિનો કિતાર કરનારી છે ઉપયોગ-(૧) ધાણની પીંડ ઉપર ભાઈ પડે છે તે ઉપર—જૂના બાજરીઆ બાળી તેની ગખ કરી, અથવા કુડા બાળી તેની ગખ કરી પાણીમાં ખસડ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી

૩૮૫ બાફળી (હાંખાચી)—સં ૬૦ હિં ૬૦ હિં ૩૫૩ની મં બાફળી બં ગદુની) બાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે બાફળીના બિયા કળથી જેવડા અને ચપટા હોય છે બાફળી એ વાનદાગડ છે બાજ સમારી તેમાં પલાણેલી ચણાની દાળ ભેળવી મીઠું મરચુ નાખી વચાગવાથી થાક માટે થાય છે બાફળીના લીલા બિયા વાટી છાશની કઢીમાં નાખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે બાફળીના બિયાનું અથાણુ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે એ કળનું તેવ પણ કાઢે છે બાફળી—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉખ્યુ રુચ્ય પથ્ય, દીપન, પાચક, હલ્લ, સુગંધવાળી તથા તુગી છે અને કક, સાયુ આમ અસ્તિપીઠ, મલબદ્ધતા અર્થે ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેરોગગ તથા વિપના નાશક છે ઉપયોગ-(૧) બાજકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર—બાફળીના બીયા દૂધમાં અગર નાચગેલીના રસમાં ઢિવા પાણીમાં ધસી પાવા એટલે વગંધ, પેટમાં દુખવુ આદિ રોગ સાગ થાય છે (૨) વાચુ રોગ ઉપર—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) જતુ ઉપર—બાફળીના બીયા દૂધમાં પાવા નાના વાછરડાને છાશમાં વાટી પાવા (૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપર—બાફળીના તેલના સુમારે પાચ છે દીપા સાકરમાં પાવા (૫) પેટના દુખાવા ઉપર—બાફળીના બીયા અને અજીર્ણનું ચૂર્ણ આપવું

૪૦૦. બાવચી—સં બાકુચી. બાવચી હિં બાવચી બં મોમરાજ, હાકુચ. ૬૦ માઉચિગે તેં નેલવચલિયે તિપ્તોગે તાં વાગી વિલુ ઈં એરકયુલિટફલા કુત્તો લાં મારેલિપાઠાગિલિફાલિયા

બાવચીના ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે એ ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉચા વંધે છે એના પાદડા સાધાગળુ નાના હોય છે એ ઝાડ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગના મરી કરેલા પણ ખારીક એવા બિયા આવે છે, તેને “ બાવચી ” કહે છે બાવચીનું તેલ કાઢે છે સુગંધી પદાર્થોમાં તથા અગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે બાવચી શરીરે ચોપડી ચાન કરવાથી ખરબો નાશ થાય છે *બાવચી—કડવી, પાકકાળે નીખી, ઉખ્યુ ગમાપન, મધુર, રેચિપ્રદ, રક્ષ,

* બાવચીને લોષા બાવચો, માળી બાવચો કે માળરી બાવચો કહે છે. ડું. બાઉ દાજીએ કાદના રોગોમાં આ બીજનો અત્યંત ઉપયોગ કરેલ છે અને એમાં

હથ, અગ્નિદીપન, બલકર, તુરી, લઘુ તથા મેધ છે, અને કૃમિ, કોદ, કંક, ત્વમ-
દોષ, વિષ, કફ, રક્તપિત્ત, આસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વજી, ત્રિદોષ તથા વાયુનો
નાશ કરે છે. એના ફળ-તીખા, કડવા, કેસ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા
પિત્તલ છે, અને કફ, વાયુ, સોળે, મૂળવ્યાધિ, આસ, ઉષ્નસ, કુષ તથા મૂત્રક્રમ-
નો નાશ કરે છે ઉપયોગ - (૧) ખસ ઉષ્ન-આવચી અને કડવા કારેલા
ગ્રમૂત્રમા વાટી લેપ કરવા (૨) ખસ, સોળે વગેરે આમડીના રોગો ઉષ્ન-
આવચીનું તેલ ચોપડવું

૪૦૧. આવળા:-સં બબ્બલ મં બાબૂળ. હિં બબ્બલ, કીકર બં
બાબલા. કં બલી. તૈં બાર્બુરમુ તાં મલાં કરવેલ. ફાં મુનિલા. ઇં
એકેશિયાદી, અમઅરેબિક લાં એકેશિયાઅરેબિકા અં અમુનિલા.

બાવળનું ઝાડ મોટું થાય છે એને કાઠા હોય છે એ લાકડું મજબૂત
હોવાથી હમારતના કામમા આવ છે બાવળના ઝાડને ધોળો સફેદ યુદર થાય છે
એ પૈશ્વિક છે અને ધણી કામોમા તેનો ઉપયોગ થાય છે બાવળની ખલ રમના
કામમા ઉપયોગી છે એની કુમળી સિંગોનું અથાણું કરે છે અને તેનું શાક પણ
કર છે યુજ્જરાતમા તેની સિંગો કે જેને ' પરડા ' કહે છે તે દોરોને ખવરાવે છે,
તેથી દૂધ વધારે આવે છે બાવળની લીલી સોટી ફાતણના કામમા સારી ઉપયોગી
છે x બાવળ:-ગ્રાહક કડવા, મધુર, મ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તુરો છે, અને
આમ, રક્તાવિકાર, કંક, કોદ, કૃમિ, ઉષ્નસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ તથા

તેઓ ફેલ પામ્યા છે કલકતાના દાકતર કનેલાલાલ દેવ તથા મુબદ્દના ડૉ.
લિસરેએ આ બીજાથી કહાડેલ તેલને સાદા મલમની સાથે મેળવી કોદના રોગમાં
ઉપયોગ કરી કહે છે કે, " થોડા દિવસ કોદના આદા ઉપર ચોપડવાથી એનો રંગ
સફેદ થીને લાલ થયો કોદ કોદને થોડું થોડું દરદ જણાય છે કોઈ કોઈ વખતે એ
આદામા નાની નાની ફજ્જો થઈ આવે છે જે એને કોદ પણ પ્રકારની ઇજા ન
થાય તો થોડા દિવસમા સુકાઈ જાય અને વચમા કાળો ઘ્રા રહે છે ધીરે ધીરે
કોદના સપૂર્ણ ઘ્રા નીકળી જાય છે વળી એમ પણ જોયું છે કે એ તેલ ચોપ-
ડવાથી કોદના નવા ઘ્રા શરીરમા થતા અટક્યા છે "

x રાજનિષ્ટમા લખે છે કે બાવળની ફળીઓમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે
એની ખલનું સત્ત્ર ઘાટી તરીકે વપરાય છે ગ્રાહમા આમ પડતો હોય તો એના
પાદ્ય અપાય છે. ફળીઓને ખાસીના રોગમા આપે છે નગમ (કુણી) ઘળીઓની
ખલ ધણી રેશવાળી છે અને એ કામળ બનાવી સ્કાય તેવી છે એનો કવાથ
ધા ધોવાના કામમા વાપરે છે એથી જલદી અકુર આવી ધા બરાય છે. બાવળના
યુદરમાં લાલ રંગવાળો યુદર વધારે યુજ્જકારી મનાય છે એ ખાસી અને સંધિ-
વાયુના જેવા રોગોમા અપાય છે તથા સાકરીયા પ્રમેદમા એ ખવાય છે. જે
નાસુરમાંથી પીળા રંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેના આરે કુમળા બાવળનાં પાંદડાંની
પોટીસ અત્યંત યુજ્જકારી છે. ફળી પણ ઉષ્નસના રોગમા ઉપયોગી છે. દેશી લોક
બાવળના યુદરને તલની સાથે મેળવી ખાય છે.

પ્રમેહનો નાશ કરે છે એના પાન:—આદક, ડચિર, નીખા તથા ઉખ્ખુ છે, અને હિરસ, અર્ધ, કઠ, વાયુ તથા પુરતનો નાશ કરે છે લઘુ આયુષ:—તુરંગ તથા ઉખ્ખુ છે, અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ તથા કનૌ નાશ કરે છે ઉપયોગ:—

(૧) મેહો આવે છે તે ઉપર:—માવળીઆની અતરછાવ કચરી પાણીમા ઉકાળી તેના કોમળા કરવા (૨) અસ્થિભંગ ઉપર:—માવળીઆના મિયાણુ ચૂર્ણ તથા દિવસ મધમા ખાવાથી અસ્થિભંગ થએલો દુર થઈ અસ્થિ (દાડકા) વજ્ર જેવા મજબૂત થાય છે (૩) વાળા ઉપર:—માવળીઆના મિયા ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવા (૪) અતિસાર ઉપર:—નિંકટક મોટા ખાવળીઆના પાદડાનો અગ્રસ કાઢી પાવા, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિમાર દુર થાય છે (૫) ઘાતુ-પુષ્ટતા મારે:—એક હાથ લખાણનું અને તેટલી જ પહેળાણનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું પછી ખાવળીઆની લીલી જિગે (પરડ) લાવી તેને કચરી તેને રમ કાઢી તેમા કપડું પલાળી મુકવવું એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ રવા પછી તે કપડાના ચૌદ ભાગ કરવા અને દરરોજ એક કકડો પાણેર દૂધમા ઉકાળી તેમા સાકર નાખી તે દૂધ પીવું, એટલે ઘાતુપુષ્ટતા થાય છે (૬) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:—માવળીઆના પાદડાના રમમા ગાયુ ઘી અને કરતુરી નાખી ખાવા આપવું, અથવા ખાવળીઆના પાદડાનો રમ ૪ પેમાભાગ ૩ દિવસ પાન (૭) બદ ઉપર:—સર્પની કાચળીને ખાવળીના ગુદર ચોપડી તેની પછી બદ ઉપર લગાડી (૮) પીંચાટી ખસી હોય તે ઉપર:—ખાવળીની પુઓ તથા નાદખીની કુખા એકત્ર કરી વાટી દહી માથે પાવી (૯) પેટના દુખાવા અને અતિસાર ઉપર:—ખાવળીઆની છાલનો રસ દહી માથે પાવો (૧૦) અચ્છ-પિત્ત ઉપર:—સાજે ખાવળીઆના કુમળા પાદડાનો કાઢો કરી તેમા આખાનો ગ્રહ એક માસો નાખી કાઢો રાત્રે કરી ગળવા અને ૭ દિવસ સવારે પાવો (૧૧) રાતા પ્રદર ઉપર:—માવળીઆની શિગે, ફેરીઓના મરવા, મોચરમના કાંઠી છાલ અને ગુરીના મિયા, એનું ચૂર્ણ દૂધમા પાવું એટલે રક્તપ્રદરનો દુરત નાશ થાય છે (૧૨) કેરોસીન (આસલેટ) તેલ પીવામાં આવ્યું હોય તે ઉપર:—ખાવળીઆના ગુદરનું નવટાક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાણેર દૂધ પાવું અને તેલ પેટમા જતાજ પુરતજ નીકા તેડના કોમળા ઉપગ-ઉપરી કાવવા, એટલે મેહોમા ચાદીઓ વગેરે થયે નહિ. (૧૩) આંખોમાંથી પાણી વહે છે તે ઉપર:—ખાવળીઆના પાદડાનો કાઢો જાડો કરી તેમા થોડું મધ નાખી અન્ન કરવું (૧૪) બુખરોગ ઉપર:—ખાવળીઆની અને જાણીની અતરછાલનો કાઢો કરી તેમા ફલાવેલી કટકડી નાખી કોમળા કરવા (૧૫) રેશ્મના:—ખાવળીઆની શીગેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમા માયકળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો તે ઉપર જેટલા પાનના ખીડા ખાય તેટલા રેશ્મ થાય છે (૧૬) પ્રમેહ ઉપર:—ખાવળીઆના કુમળા અકુર સવારે-સાંજ એક એક તેલો સાત દિવસ સાકરમા ખાવા (૧૭) કુર્ચ્ચાવ ઉપર:—ખાવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે ખારીક ધારથી કાનમા રેડવો પછી ખારીક વચ્ચેથી કાનમા કાકડી નાખી ફેરવી કાઢવો અને ગરમ પાણીમા ફલાવેલી કટકડી નાખી તે પાણી થોડું કાનમા

નાખવું. (૧૮) ઉપદ શમણ ઉપર:—આવળીઆના પાદડાનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું (૧૯) પુષ્પતા માટે:—અહીંનો રંગ અને આવળીઆના ગુદરડ ચૂર્ણ કરી લીધાં એકવા પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસ્તા, બેદાણા તથા માલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી છાકું કરી ખાવા (૨૦) આંખો આવે તે ઉપર અને આંખોની બળતરા શાંત થવા માટે:—આવળના પાદડા વારી તેની ચેપલી આખ ઉપર રાત્રે બાંધવી

૪૦૨. બાળ:—સં જલખાલી મં બાળ હિં જલનીમ, જલખાલી. બં બીમ કં નિરખાલી, નીરબલિમ તાં મલાં નિરખાલી લાં હરપે-રિસમોનીરા

એ જાડ બેજાળી જમીનમાં પુકળ થાય છે એના જાડ જમીન ઉપર પથરાયલા હોય છે એના પાદડા ધણીજ ખારીક અને કડવા હોય છે એ બહુ વધાયું છે અને એને અનેક પત્રદડ નીકળે છે તે ગોળ અને સુંવાળા અને સાધા-વાળા હોય પથરાયલા હોય છે પાદડા સામસામાં આવે છે તેને દોઢું હોઈ તે પત્રદડને લાગેલું હોય છે પાદડા મૂળથી ખારીક હોય ટોચ તરફ પહોળા થતા જાય છે તે સુંવાળા અને રસાળ હોય છે. એના ઉપર લીલા અથવા ધોળા રંગના ટોકરીના આકારના ફૂલો આવે છે તેની કાર પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલી હોય છે એના ઉપર ઈંડાકૃતિ ગોળ ફળ લાગે છે દરેકમાં બળ્બે ધર હોય છે તેમાં એક એક એવા ધણી બીજડા હોય છે બાળનો રંગ રાતો હોય છે બાળ:—જીણુ, સારક, કડવી, જીણુ, રેચક તથા બેદક છે, અને સોજે, પિત્ત, કફ, કોદ, વજી, ઉન્માદ, મૂત્રી તથા સધિવાયુનો નાશ કરે છે બગાળામાં સધિવાયુ ઉપર એનો રસ લીધા આવે છે ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સંધા દુખતા હોય તે ઉપર:—બાળનો રસ કિચિત્ પાચે

૪૦૩. બિહી —એ જાડ ફળ ઉતર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે સતારા તથા પુણા, એ રચનાએ પણ કાષ્ઠક ઠેકાણે બિહીના જાડ વધાય છે ત્યાં તેને ફળ આવે છે બિહીના ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિના હોય છે. એ કાકમના જેવી ખદાસવાળા હોય છે એનો વાસ મધુર આવે છે એ ફળમાં જીવાર કરતા મોટા ખિયા હોય છે તેને “ મોગલી બેદાણા ” કહે છે બિહીના રંગનો મુરબ્બો પણ કરે છે તે પિત્તશામક છે ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ, પદર, મૂત્રકૃત્ત્વ અને મૂત્રાધાત ઉપર—મોગલી બેદાણા તોલો અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી, તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાચન કરવું. (૨) મુખપાક ઉપર—મોગલી બેદાણાના પાણીના કોગળા કરવા

૪૦૪. બિ વલી —બિ વલીના જાડની ઉચાઈ માત્ર આઠ હાથની હોય છે એ જાડ મગ દેશમાં થાય છે તેના પાદડા હમેશા લીલા હોવાથી તેની આસ પાસ ઠંડી હવા હોય છે શરદ ઋતુમાં આ જાડના પાદડા બીજા જાડની પેઠે ખરી પડતા નથી. ન્યાયે ઉપરની કાળાને નવા પાદડા આવે છે ત્યારે જૂના પાદડા પીળા થઈ ખરી પડે છે એના ફળ વર્ષમાં એ વાર આવે છે એને દ્રાક્ષના જેવા

ફળના મુખમાં આવે છે એ ફળ ખાતા હોય છે એનો અપકાર થોલી (મિથેડી) જેવો હોય છે તેને “ બિવલી ” કહે છે બિવલીની ચાર ચીરો કરી સૂકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે એના ગમથી હળદરના માડીઆના રવા કરે છે એના ગમમાં હળદરના માડીઆ અને ટકણખાગ નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે, એટલે તેના અગમ તે રસ મળી તે માડીઆ રાતો ચાપ છે પછી તેને દહીં છે ૪૫૬ સાદીનો પ્રથ પડયો હોય તો તે બિવલીના રસવડ નીકળી ભય છે

૪૦૫. બીબ્બેર — સં. બિજપુર, માતુલુમ મં. મહાગુજ. હિં. બિબ્બેરા બં. ટાવાલેશુ. કં. માધવલ, મહાકલગિડ. તુ. માધલ મલાં. માદળાનારક. નં. દ્રવાકાયા. ફાં. તુરજ અં. ઉતરજ લાં. સાષદ્સએમિડા, સાષદ્સએમિડા ઇં. સાષદ્સ.

બીબ્બેરાના પાદ્ય લાખા અને મોટા હોય છે એ ઝાડ લીલુની જાતનું છે એ ઝાડ ઉપર સુમારે પાણુ હાથની લખાઇના ફળ આવે છે તે ફળના અમ બાજે નાનું બિડુ (અણી) હોય છે બીબ્બેર પચ્ચકર, રૂચિદાયક અને પિત્તશામક છે એ ફળ જેટલા ભૂના ચાપ છે તેટલા તેનામાં વધારે ગુણ આવે છે અને વાસ પશુ સારો આવે છે બીબ્બેરાનો રગ પીથો હોય છે અને તેમાંનો ગર્ભ રાતો હોય છે તે રવાદમાં કિમિત કડવાસવાળુ લાગે છે પાનુ અર ધોળુ જાડુ મગજ હોય છે, તે શીડુ હોય છે એનો પાક કરે છે તે અત્યંતોને ખાવા અપવાધી શક્તિ આવે છે એનો ઉત્તમ મુરખો ચાપ છે એના રમનુ સરખત કરે છે મુરખામાં એકમી, જલત્રી છત્યાદિ અનેક મથાલા નાખી તે વણુ વધે સુધી રાખી મૂકે છે બીબ્બેર અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે બીબ્બેરાનુ ફળ — આદુ, તીપુ, ઉષ્ણ, કશુદિકારક, લઘુ, પ્રિય, દીપન રૂચિકર, રવાડુ તથા જીરુ અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે, તથા ખાસ, કામ, વાયુ, કફ, તૃષ્ણ, પિત્ત, ઉષ્ણ (હેડકી), અગ્નિ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે કુમળા ફળ — પિત્તવાત, કફ રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરે છે મધ્યમ પ્રકારના (અધકાયા) બીબ્બેરાના પશુ કાચા બીબ્બેરા જેવાજ ગુણો છે પાકું બીબ્બેર — ઉત્તમ વણુ કારક, હૃદય, બલકર તથા શૌણિક છે, અને જળ, અજીર્ણ, વિખાધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાધ, ઉષ્ણરમ, અગ્નિ તથા સોળનો નાશ કરે છે એના ફળની છાલ — કડવી, દુર્બર, સિંગ્ગ, ઉષ્ણ તથા ગુરુ છે, અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે એની છાલનો રસ — રવાડુ, શીતળ, ઘ્રૂ, ધાતુવર્ધક, સિંગ્ગ, કફકારક અને વાતપિત્તનાશક છે એની છાલની અંદરનો લાગ. — જળ, પિત્ત અરોચક વાત, કમ્બરના રોગ અને ઉદર (પેટ) સખધી થનારા રોગનો નાશ કરે છે તથા બેદક છે બીબ્બેરાની અંદરનું કેસર — દીપન, મેઘ, લઘુ, માહી તથા રૂચિકર છે, અને ગુલ્મ, ઉદર મામ, કાસ, હેડકી, વાત, મદાત્મક, ઉન્માદ, ગોષ, વિખાધ, અર્શ તથા ઉલ્કાનો નાશ કરે છે કેસરનો રસ — પાચ, અસ્તિજળ, કફ, અગ્નિ, વાયુ, દમ, ઉષ્ણ અને ઉન્ડીનો નાશ કરે છે બીબ્બેરાના બીયા — કડવા, પચ્ચ, દીપન, મગમદ, દુર્બર, ગુરુ, ઉષ્ણ તથા બલકર છે, અને કફ, અર્શ, મોળ,

વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે બીયાંની અંદરનો મગજ—યુર, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે બીજો-રાનાં મૂળ—અર્થ, કૃમિ, વિષુચિકા, મલખંધ અને યજનો નાશ કરે છે બીજો-રીનાં ફલ—દોષન, આહક, શીતળ તથા લઘુ છે અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે મીડું બીજો—શીતલ, મધુર, યુર, વૃષ્ય, દુર્ગંદ, તથા સ્વાદિષ્ઠ છે, અને ત્રિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલખંધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડકીનો નાશ કરે છે વગાડી બીજો—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રૂચિકર તથા ખાદુ છે અને વાયુ, આમદોષ, કૃમિ, દમ તથા કંદનો નાશ કરે છે વનમાં થનારી બીજોરીના ગુણ—ખાટી, ઉષ્ણ, તીવ્ર, રૂચિકર તથા અમ્લ દોષકર છે, અને વાત, કૃમિ તથા આસનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર—બીજો-રાની સુકાયેલી જાલનો કાઢો કરી પાવો (૨) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર—બીજો-રાના મૂળાઆ અને મહુડાની જાલ અથવા જોડીમધનુ સમઠાએ ચૂર્ણ કરી ત્રણ આસા મધ અને લીંબા આપવું, એટલે સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે અથવા બીજોરીના મૂળ કમરે બાધવા (૩) અપરમાર ઉપર—બીજોર, લીંબુનો રસ અને નંગા-ડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમાં નસ્ત કરવું, એટલે અપરમાર નય છે (૪) બાળકોની ઉલટી (નાના બાળકો વારંવાર દૂધ એક છે તે) ઉપર—બીજોરાના મૂળ કિચિત્ દૂધમાં ધસી પાવા અને એજ મૂળનો કકડો ગળે પાધવો (૫) દાહ અને પિત્તરામક સંસ્પન્ન—બીજોરાના ગ્સમાં માકર નાખી પાક કરી રાખવો એ પાક અને કડુ પાણી એકત્ર કરી પાવું (૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર—ધોળી સાવરી (મોચરસ) ના મૂળ દૂધમાં ધસી તેમાં બીજોરાના બિયા વારી કપડાથી ગાળવું અને ગ્ગેદર્શન થયાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું (૭) હેડકી ઉપર—બીજોરાનો ગ્મ મધ અને સમળ નાખી પાવો કિવા બીજોરાના રસમાં સુંઠ, આમળા, લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે ચાટતા જવું (૮) શૂળ ઉપર—બીજોરાના કળનો અથવા મૂળનો અગરમ, મધ અને જવખાન નાખી પાવો, એટલે કુક્ષિયળ, હૃદયયળ, બરિતયળ અને દારૂજી વગેરે કોઠામાં વાયુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે (૯) ઉલટી ઉપર—બીજોરીના મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં મધ નાખી પાવા. (૧૦) ઉલટી અને જીહ્વાય ઉપર—બીજોરીના મૂળ, દાડમડીના મૂળ અને કેસર પાણીમાં વારી પાવું (૧૧) કર્ણશૂળ ઉપર—બીજોર, આળો અને આદુનો રસ કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો (૧૨) શીઘ્ર પ્રસવિ થવા ઉપર—બીજોરીના મૂળ અને ધોળી ચણીકીના મૂળ લીંબા ધસી પાવા. (૧૩) દંદ્રોગ, શૂળ અને ક્ષય ઉપર—બીજોરાના ગ્સમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાખી તે રસ પાવો (૧૪) ગર્ભ ધારણ માટે—એરડીઆ અને બીજોરાના બિયા વારી લીંબા આપવા, અથવા પાકો એક બીજોરાના તમામ બિયા ઋતુકાળે પાવા આપવા. (૧૫) કર્ણસ્રાવ ઉપર—બીજોરાના રસમાં સાણખાણું ચૂર્ણ નાખી તે કાનમાં પાવું (૧૬) મધ ઉપર ઉતાર—બીજોરાની અંદરનું કેમળ અને દાડમના દાણા ખવરાવવા. (૧૭) અરૂચિ ઉપર—બીજોરાનું કેસર મધ સાથે ખાવું (૧૮) લુપ્ત સંબંધી કંડ્યાતરોગ,

શાપ, જડપણ અને અરૂચિ ઉપર—બીજાગણુ કેસર, મિષવ તથા મરી, એ એકત્ર બદલ કરી ગોળી કરી મ્હોડામા રાખવી (૧૯) જામ અને પિત્તવિકાર ઉપર બીજારાનો મુરખ્યો.—બીજાંર ડોલી તેની ચીરીઓ કઢવી અને એક તપેલુ પાણી ભરી તેના મ્હોડા ઉપર એક કપડુ બાધી તે ઉપર બીજારાની ચીરીઓ મૂકવી, અને ઢાકણ વાસી ને તપતુ અગ્નિ ઉપર મૂકવુ તથા વગળથી શીજવવુ પછી ચીરીઓ વજમા લઇ મારી રીતે પીલી અદરતુ પાણી કાઢી નાખવુ, અને સાકરનો નાટો પાક કરી તેમા તે પાલેલો ભાગ નાખવો એટલે ઉત્તમ મુરખ્યો થાય છે આ મુરખ્યો ઉત્તમ હોઇ બ્રમ્હપિત્તશામક છે (૨૦) જામપિત્ત વિકાર ઉપર બીજારાનો પાક—ઉપર કથા પ્રમાણે બીજોર ખાઈ, તૈયાગ કવેલી બીજાગણી ચીરીઓ ફેટલીક વાર મુકવી રાખ્યા પછી જીંઘા તળવી, અને વશોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીડીપીપર ૧ ભાગ, લવંગ, જાપફળ, જાવત્રી, કેસર છત્વાદ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાનુ ચૂર્ણ કરવુ પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમા આ મર્વ ઔષધો નાખી હલાવી એચુ થયા પછી એક કથરોટમા કહાડી પહોણુ કરી તેના ચોસલા કરી રાખવા આ પાક રોજ સવાર સાજ એકેક દિવા બપોમે તેલા ખાવો આ ઉત્તમ ચુષ્કદાયક છે (૨૧) પથરી ઉપર—બીજોર અને સિષવ એકત્ર કરી ખાવુ (૨૨) બરોળ ઉપર—બીજારાનો ગર્બ ૨ તોલા લઇ તેમા મચળ ૦૧ તોલો નાખી રોજ બે વાર ખાવુ

૪૦૬. બીલી.—સં બિદ્ય ૩૦ હિં ૦ એલ—૪૬૫ કં એલવન તૈં મારેકુ—એકુ તાં મસાં બિદવ તું એલપત્રે અં અનાં હીદી ઈં એલદી લાં ઇગલમાર્ગેશમુ

બીલીના જાડ મોટા થાય છે એ જાડ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર છે એને ત્રિદલ પાન આવે છે તે શિવપૂજના કામમા આવે છે એ જાડને ગોળ કોઠા જેવા ફળ આવે છે એ ફળ કાચા હોય છે ત્યારે તેનુ શાક અને અથાણુ કરે છે કુમળા બીલાને સુકવી રાખે છે તેને મરાઠીમા “બાળબેલ” કહે છે પાકેલા બીલાની સ્વાદ ગળચટો લાગે છે એ પાકેલા ફળ મરીખ લોકો ખાય છે કાચા બીલાને કાપીને કકડા કરી સુકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમા બેલકાચરી કહે છે બીલા સુકાય એટલે તે ફેરી, તેમા અનેક પદાર્થો ભરી ગખવાના કામમા તેના ઉપયોગ કરે છે બીલીના જાડની છાયા જ્વળીજ શીતળ તથા આગેચકારક છે બીલીના ફળની છાલ ખીણ ૨૪ તૈયાગ કરવાના કામમા આવે છે * બીલી:—

* બીલીના જાડ મોટા થાય છે ડાળાઓમા કાટા હોય છે પાદડા એક દાડીમા ત્રણ ત્રણ એમ ત્રિદલ આકારે હોય છે ફલ ઘોળા અને મુરખિ હોય છે ફળ ત્ર્યાષ્ટિ અને બહુ બીજાવાળા હોય છે એમા ખીચાચીચ મરળ હોય છે શ્રીમ સતુતા આરભમા એના જૂના પાદડા ખરી પડી નવા આવે છે એનુ તાકડ મહુજ પવિત્ર મનાય છે અને તે સુખડ બરોળ ગણે છે એના મૂળની કાચ દશ મોમા મુખ્ય ગણાય છે એના પાદડા વાટી આખમા આજવાધી નેત્ર નાગ મે , જળમા પકાવી અરીદ કરી પીવાથી જ્વરાદિ જાય છે પાદડાનો

મધુર, હલ, તુર્ગી યુર, રચિકર દીપન, ઉષ્ણ, માદક, રૂઝ, કડવી, તીખી તથા પાચક છે, અને વાતાતિમાર તથા ન્વરનો નાશ કરે છે બીલીનાં ક્રમશઃ ફળાઃ—ગિરજ, યુર, માદક દીપન, પાચન, કડવા ઉષ્ણ તથા તુર્ગા છે અને રૂઝ, આમવાત, સમઠણી તથા કફાતિમારનો નાશ કરે છે એના બીનાં ફળાઃ—મધુર, તુર્ગા જડ, તીખા, ઉષ્ણ, મઝાહી, તીક્ષ્ણ, દીપન પાચક તથા હલ છે, અને કફ તથા વાયુના નાશક છે એના પાકાં ફળાઃ—દાહક મધુર, તુર્ગા, વિટુલકારક કડવા, માદક, તીખા ઉષ્ણ, દુર્બલ તથા વાતલ છે અને અસિમાશકારક છે બીલીનાં મૂળ—મધુર તથા હલ છે અને ત્રિદોષ, ઉલટી, રૂઝ, કફ, વાયુ, મત્સ્યુર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના પાદકાઃ—માદક અને વાતનાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) બાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપર—બીલીના અદરનો ગર્ભ ખવરાવવો (૨) ગુદમ વાયુ વચ્ચે ઉપર—કાચા કમળા બીલા અને ગોળ સતત ખાવો, એટલે મુલમવાયુ, સરીરની અદર જમેસો વાયુ અને પેટમાંની સરદી દૂર થાય છે (૩) સર્પના દસ ઉપર—બીલીના મૂળ, ફેડીના જળ અને તાદળજળના મૂળનો રસ કાઢી પાવો (૪) કૃમિ ઉપર—બીલીના પાદકાનો રસ પાવો (૫) અરુચિવિતતથી ગળામાં બળતરો બળે છે તે ઉપર—બીલીના પાદકાનો રસ એ ત્રણ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો (૬) બલે

અર્ધ બાળકોના ઝાડા અને કફનો નાશ કરનાર છે હલ્લુક એપેન્ડીસાના અનુપાનમાં એ વપરાય છે ક્રિદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં એ ઝાડા જોવામાં આવે છે

હાલકરે ટીમુક કહે છે કે આ ફળ પૌષ્ટિક અને રૂચિર મધુર, મધુર પાચક છે. એના સેવનથી હલકો જીભાળ થાય છે અને પેટની કમજોરતા દૂર થાય છે, કાશ અને મૂળનો કવાચ વાગવાર આવનાર તાવમાં અપાય છે, આખું દુખવા આવી હોય તો એના પાદકાની પોટીમાં પાણવાથી આગળ મારુ છે કફ ફળ હોય ત્યારે એને લૂપ્તને એની અદરનો મગજ વાટી રૂઝા ઉપર આપવાથી ઉત્તમ ગુણુ કરે છે પાકા ફળનો ગર્ભ આમલીના રસમાં મેળવી આપવાથી હલક થાય છે જલ્દની જાહનો કવાચ હૃદયની લખખખાટ બધા કાવના કામમાં આવે છે તથા પાદકા આમરોગમાં અપાય છે હાલકીના કહે છે કે પાકા ફળના મૂળનો સરખત બનાવી નિત્ય સવારે પામ તો મુલુકુ મટે, અને કાચા ફળને ૬ કલાકે જોબરમાં રોકીને આપવાથી ઝાડા અને ઉલટી બધા થાય છે બોલી ગિંગાડમાં એનો ગર્ભ પાચ તોલા લખ તેમાં ૫ થી ૭ા તોલા પાણી અને શેડી સાકર તથા બરફ નાખી એથી ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ગુણુ કરે છે, અખજનમાં લખે છે કે બીલીના પાદકાનો રસ ઝાડાની કમજોરતા અને તાવની બિચારીમાં મધ સાથે મેળવી અને કમળામાં કાળા મરી સાથે મેળવી આપે છે એ બીલીના ફળને ગ્રાહિ, પાચક અને કાંવત આપનાર માને છે વળી એના સેવનથી હરસ થાય છે, એટલા માટે મદૈન માકાન્તી સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે અધપાકા ફળ દેવતામાં રોકી તેના ગળામાં સાકર અને ગુલામજળ મેળવી સવારે આધા પહેલા આપવાથી ઝાડાને બધા કરે છે

રાપણ ઉપર:—ગ્રામ્યમા બીલુ વાટી તે તેલમા નાખી તેલ કઢાવવું અને પછી તે તેલ કાનમા પાડવું (૭) આમસઃ શ્રદ્ધાથી ઉપર:—કાચા સુકાએલા બીલા, વરિયાળા અને સુકાને કાઢે પાવે (૮) ધાતુ પુષ્ટતાને માટે:—ગાવના દૂધમા બીલાની જાલનો રસ જરાની બૂટી નાખી પાવે ગળામા દુધે છે તે ઉપર:—પાકલા બીલાનો ગર્ભ ખાત્ર કિંવા પાનનો કાઢે દૂધ નાખી પાવે (૧૦) રક્તાધિસાર ઉપર:—કાચા સુકાએલા બીલાનું ચૂર્ણ ગોળ માથે ખાવું (૧૧) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:—કુમળા બીલા અને આખાની ગોટલીનો કાઢા સાકર અને મધ નાખી પાવે (૧૨) મ્હેંડા આપ્યું હોય તે ઉપર:—બીલુ બાગી પાણીમા નાખી કઢવી તેના કાગળા કરવા (૧૩) આમરકા ઉપર:—બીલુ જરા ભાગી રોકવું અને તેના ગરમા ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમા કરમત કરી પીવા આપવું (૧૪) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—બીલીનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી પાવું (૧૫) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:—બીલીની અને આખાની જાલનો કાઢો કરી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવે (૧૬) ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:—બીલા અને આખાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવું (૧૭) વિષમજ્વર ઉપર:—બીલીના પાદડાની ગોળમા ગોળી કરી ખજારાવની (૧૮) ધાતુ પાતી હોય તે ઉપર:—બીલીના પાદડા પાશેર પાણીમા વાટી રસ કાઢી તેમા જીરું માસા અને સાકર એક નોલો નાખી તે સાત દિવસ પાવા (૧૯) ગર્ભિણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:—સુકા અને સુકાએલા કાચા બીલાનો કાઢો કરી તેમા જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવા (૨૦) બાળકની સમઠુણી ઉપર:—બીલા અને સુકાનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવું (૨૧) કાગળીયા ઉપર:—સુકાએલા બીલાની અદરના ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમા ૬ માસાની ગોળી બા કરવી અને એક ગોળી ગરમ પાણી માથે આપવી, એટલે જીલાય બધ થાય છે (૨૨) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:—બીલીની જાલનો કાઢો મધ નાખી પાવે (૨૩) મ્હેંડારોગ ઉપર:—નાની બીલીના મૂળ, નાની અરણીના મૂળ, અરણુના મૂળ, સિવણના મૂળ અને પાટલાના મૂળ, એનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી પાવાથી આખા શરીરમા મેદ વધી જે ગઢાપણ આવે છે તે દૂર થાય છે (૨૪) વાતુપુષ્ટતા ઉપર:—પાવાળ યત્રવડે બીલાનો અર્ક કાઢી તે પાવે (૨૫) અંબની દુર્ગંધી જવા માટે:—બીલીના પાદડાના રસનો લેપ કરવો એટલે શરીરની દુર્ગંધી દૂર થાય છે (૨૬) સોજા, મલાબદ્ધતા, મૂળવ્યથા, વિષુચ્ચિકા અને કમળા ઉપર:—બીલીના પાદડાનો રસ પાવે (૨૭) આતુરિક્ક જ્વર ઉપર:—બીલા અને મધુમાધવાનું ચૂર્ણ કરી પહેલા વેતરની અને ધોળા વાછગ-ડાવાળા માથામા દૂધમા સવિવારેનો તાવનો વારો હોય તે દિવસે પાવાથી લઘુ દિવસનો ચોથાએ તાવ તાકાદિ નાશ પામે છે (૨૮) દુર્ગંધ ઉપર:—દૂધમા બીલીના મૂળનો કાઢો કરી પાવે (૨૯) વિષુચ્ચિકા- (કે. લેરા) ઉપર:—બીલી અને સુકાનો કાઢો ઉલટી તથા વિષુચ્ચિકાનો નાશ કરે છે, તેમજ બીલી, સુકા તથા કમળાને

કાંદો પણ અધિક ગુણુકારી છે (૩૦) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર—કાચા બીજા, જાયફળ અને મરડાશીંગ પાણીમાં ધસી પાવી

૪૦૭ બીવલો (બીચો).—મં બીજક મં બિબલા હિં બિબે-સાર. કં કેપિનહો-તે ઇં ઇન્ડીયન કિનાદ્રી લાં ટેરા કાર્પસ માર્સુપિયમ

આ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા અસાણાના પાદડા જેવા હોય છે અને તે વધારે કાળા હોય છે એ પાદડા ઉપર અસાણાના પાદડા કરતા વધારે રેખાઓ હોય છે એને ખારિક ફળ આવે છે એ ઝાડ ઉપર ફેવાડાવડે થા કરે વાથી જાલમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે એનું લોકકુ ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે એના અસાણા જેવાજ ગુણ છે અને તેના કરતા વધારે ગુણુવાદ છે બીવલો:—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે તથા કોઢ, વિસર્પ, મેહ ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર, સંઘ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર—બીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો (૨) અતિસાર ઉપર—બીવલાની જાલનો રસ તાદળજળના પાણીમાં મેળવી પાવો (૩) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર—બીવલાની જાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાખી પાવો (૪) થાડ ઉતરવા માટે તથા પેટમાંના ગુદમ રોગ ઉપર—બીવલાની જાલ દૂધમાં વાટી પાવી (૫) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી ખંવાડ જાય તે ઉપર અને અસ્થિ-ભંગ ઉપર—બીવલાની જાલ અગર રસ દૂધમાં નાખી પાવો

૪૦૮. બેહુકળ (વિકળો):—સં વ્વાડુકટક, વિકકત. મં વહકળ હિં કટાઇ, કિક્કુપી, વજ બં વઇચીગાઇ કં હલુમાશ્વિકા, માલેગુ તૈં કાન-વૈગુચેદુ ઓં વઇચીકુડી પં કુકામા. લાં મિલ્કટ્સ મોન્ડેના

એ કરમદી જેવું કાટાવાળું ઝાડ છે એ માથોડું દોઢ આથોડું ઉંચું વધે છે એને ખારિક અને ઘોળા ફૂલ આવે છે એના કાટા ચાર આમળ લાખા હોય છે બેહુકળ:—ખાડું, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે, અને દાહ, શોષ, વજ્ર, લુતા, અર્શ, કફ, પિત્ત, શોફ, લોહીવિકાર અને કમળાનો નાશ કરે છે તે અત્યંત મરમ નથી તે ત્રિદોષનો અને આખના ફૂલોનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:—બેહુકળોના પાન સવારે ચાવી ખાવા એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૯. બેહુડાં:—સં બિબીતક મં બેમડા. બં હિં બહેડાં. કં તારીમચી મલાં તાન્નિ. તાં અક્રાડ તું દાડીમારા. ઝાં ઝાતિગ. તૈં બલા. કાં બલેસે. અં બલેજા લાં ટરમિનેલિયા બેલિરિકા. ઇં માયેરા પલન બેલિરિકા.

આ ઝાડ ધણુજ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને દરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જેળ ફળ આવે છે, તેને “બેહુડા” કહે છે. કોઇ કેસે એ ફળને ધાટીન (બહેડા)ના ફળ કિવા દેડાના ફળ કહે છે પાકા થયેલા ફળ ગરી થડે એટલે આ ઝાડની નીચે દમલે દમલા થાય છે. બેહુડાંનું ફળની અદર ધાળુ

મગજ હાય છે ત ખાવાથી નિર્જા આવે છે એહેલા —નીખા, ડડવા પુરા
 ઝાણુ, માગેક પાકવખત મધુર ઉચ્ચ, શીત-પણ, ખેડ, ડહા, ચક્રુષ્ય તથા કેશ-
 વધે છે અને કદ પિત્ત, કામ, દુઃખ, નવગમ નાનાંગેય નકરોષ, કકરોષ
 તથા ક્ષોભના નાશ કરે છે કળાનો ગર્ભ. —લધુ, ન્યાય તથા માનસ છે અને
 તૃપ્તિ ઉચ્ચ, કદ, વાયુ, કમ તથા ઉચ્ચનો નાશ કરે છે એના નેત્રાજ આમ-
 ગાના કળાના ગભનો ગુણુ ક ઉપયોગ.-(૧) પીચાટી છાંતી હોય તે
 ઉપર:—એહાની ઓલનો રમ કરે અને નવટાક ૩ દિવસ પાવા (૨) ધાસ,
 ડાસ ઉપર:—અહીના નવમા એહેલાની ગાળી કરી મધમા એકડ ખવગવવી
 (૩) કાફલસબથી પીડા ઉપર:—એહેલાની કળાની અડધુ મગજ ખાગિડ વાટી
 અંગે લપ નવાથી દાહમઅધી પીડા કરે થાય છે (૪) કકરોષ ઉપર:—એહે-
 લાનુ દળા અને તેનાથી ગમણી માકરનો કાકા કરી પાવા (૫) ઉવરમ ઉપર:—
 એહેલાની ઓલ મહાડામા ગળી રમ ગળી જવા એટલે નવ વખતે ઉવરમ અથ
 થાય છે (૬) કકસપ ઉપર:—એહેલાના ઝાડની અતરહાસ પાણીમા વાટી ને
 પાણી પાવુ આ આપણે ઠોરાને કકમપ થાય તા તેમાને પણુ પાવુ (૭) ઠોરાને
 વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:— એહેલાની ઓલ ભાખરીમા
 ખવગવવી એટલે કાડાનો તાલ થાય છે (૮) ઉવરસ ઉપર એહેલાનો મુર-
 જ્યો:—એહેલાની અડધ પાણી રેડી અગ મગજ પાણી ને ન્યા સુધી બાંધી
 પછી ત પાણીમા માક નાખી જડા પાક નેવાર કરવા તથા તે પાકમા બાફેલા
 એહેલા અને થોડી લીડીપાનની બુકી નાખી નીરડલા માટલામા આ મુરજ્યો
 ભરી રાખેલા જમ જેમ જૂનો થતા જશે તેમ તેમ તેના વિશેષ ગુણુ થશે (૯)
 લીસામા કહે છે તે ઉપર:—એહેલાના કળામાનુ મગજ ઘસી ચોપડવુ અગર
 એહેલાના કળામાનુ મગજ જેડીમથ નાગરમોથ અને અદનનો લેપ કરેલા

૧ ૧૦ બોરડી:—સં અહી મં બોર હિં એર બં કુશ, યગ્ય બોરડી
 તેં રમુદ્ધ તાં છલ કલ્કારી તું બોરડી મલાં છવાટા રોલ કાં કુના
 અં સોદગનમં છં ભુજ્ય લાં સીજીકનુભુભુયા

એ ઝાડ સર્વ દેશમા થાય છે એની ડાળીએને કાટા હાય છે આર એ કુળ
 માપારી જેવડા હોય છે કાકણીએર ચળીઆં હતાદિ બાગની ચળી જત છે
 બોરડીના ઝાડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે બોરડીનુ લાકડુ દળા ગાડા વગેરે
 કરવાના ઉપયોગમા આવે છે બોરડીના સુત્રી રાખલા પાદડા ઠોરને ખવગવવાને
 ઉપયોગી છે બોરડીમા એક નાની જાત છે તેને મહારાષ્ટ્રમા બોરડી કહે છે
 એનો વાડ કંવામા ઉપયોગ થાય છે બોરડીનુ ઝાડ:—શીતલ ડહા તથા ઝણુ છે
 અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે એના કળા:—મધુર, પુરા તથા ખાટા છે

મેહેલાનુ ઝાડ જગલ અને પર્વતમા થાય છે એના પાદડા વડના પાદ-
 ડાના ના થાય છે કુત અત્યંત નાના હોય છે કળ વગ્યાના કળા જેવા અને
 કુમળા તથા છે એની ઓલ વપરાય છે માત્રા ૩ માસાની વિહંગનાશક મધનુ
 શ પત ૫ પ્રતિનિધિ નાની હરડે છે

પાકા ફળ—મધુર ખાટા ઉષ્ણ, ક્રક્રકાગ્ર પાચન લઘુ તથા રચિક છે અને આતિમાર, રક્તરોપ શ્રમ તથા ગોષ્ઠનો નાશ કરે છે **બોરડીના પાદડાનો લેપ**—જ્વર તથા તાલનો નાશ કરે છે **એની છાલનો લેપ**—વિન્દોદકનો નાશ કરે છે **એના ફળ માલુનો ગર્ભ** આગવાથી નેત્રરોગ શાત થાય છે **ગજ (મોઢાં) બોર**—મધુર શીતલ તૃપ્ય તીર્થદ્રવિકર, સ્વાદુ, ગુરૂ પ્રાહલ લેપન સ્નિગ્ધ, મલમ્પક તથા આધ્માનકારક છે અને દાહ પિત્ત વાયુ શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે **ચુકા બોર**—બેદન, લઘુ તથા અમિદાપક છે અને કક વાયુ તૃપ્ય પિત્ત તથા શ્રમના નાશક છે **કોન્દાપુર પ્રાતમા ભોપભોગડી (જુબોગ)** નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે તેના ગુણ—મધુર, ખાટી, પથ્ય દીપન, પાચક, કિચિત્ત રક્તપિત્તકારક તથા રચિક છે અને ક્રૂ તથા વાતની નાશક છે **લઘુમદર (જીણા ભોગ)**—મધુર તથા ખાટા અને પાકેલા હોય તે સ્નિગ્ધ, રચિક તથા જતુકારક છે અને કિચિત્ત પિત્ત, દાહ, ક્રૂ તથા વાતનો નાશ કરે છે **બોરની અદરેતુ મગજ**—ગુરૂ, મધુર શુક્લ બલપ્રદ તથા તૃપ્ય છે અને કાલ દમ, તૃપ્ય, વાયુ ઉલ્લી દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) કેશ ખરી પડવા માટે તે *—બોરડીના પાદડા વાટી આપડવા (૨) સ્વરબેદ ઉપર—બોરડીના મળ મોડામા ગળવા અથવા બોરડીના પાદડા ઝેળી તેમા મિધવ નાખી ખાવા (૩) રક્તાનિસાર ઉપર—બોરડીની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવ (૪) મૂત્રક્રુષ્ણ ઉપર—બોરડીની કુમળી ડુબો અને છડે એકત્ર કરી પાવ (૫) કટુસર્પ ઉપર—વગડાઉ બોરડીની છાલ ધસી એ વાગ પાવ (૬) હિરમક રોગ ઉપર—બોરના મિયામાની મળન અથવા બોરડીની અતરછાલ પાણીમા વાટી પાવ (૭) રીતળા હલકા આવવા માટે—બોરડીના પાદ ધનો રમ બેસના દૂધમા પાવ (૮) રક્તાનિસાર ઉપર—બોરડીના મળ અને તેલના કલ્ક મમલાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા પાવાથી રક્તાતિમાગ દૂર થાય છે (૯) રક્તક્રીય, ઉરોષાન (હાતીમા દુખે છે તે) અને ફેશ ઉપર—બોરડી અથવા પીપળાની ર તેલમા લાખ પાણીમા વાટી તે કલ્કથી વોગણા કોળાના રમમા પાવો. (૧૦) વીંછીના વિષ+ ઉપર—બોરડીના પાદડા અને ઉપજાના પાદડા બારીક વાટી ગોળી કરી દક્ષીણને લગાવી પાટો બાંધવા (૧૧) ઉલ્લી ઉપર—બોરના મિયામાની મળન, જાતની પાણી વડના અકુ અને નડીઅંતો કાઢો, મધ અને માદુ નાખી પાવો

કૃષ્ણ બોરડાળી (વરશોલી)—મ. ૫૦ ક. ૬૦ બકુલ મ. ૫૦ બકુલી

* અઢી “કેસ ખરી પડવા માટે” એમ લખ્યું છે પરંતુ એ જગ્યાએ મૂળ મગડીમા **કેસનુંક ફોલે તર** એવું વાક્ય છે અને અમાગ મતથી એનો અર્થ “ ૩ તોડી ઉપર મધુ થાય તે ” એવો થયો જોઈએ

+ પલાસ પાપડા અને બોરડીના છાલમાનો મગજ આકડના દૂધમા પલાળી ગળી પલાસ પાપડાના ફેતરા કલાડી નાખી વાટી ગોળી કરી ગળવી, તે પાણીમા કસી ડાખ ઉપર ચોપડવાથી વીંછીનો ડાખ ઉતરી જાય છે.

દિ. ૦ જો-ભોગમળી. ને. ૭૭ માગ મલા. ૦ મકુગએલની. ને. પાગમ ૪૦ સુરી-
નામએલગ લા. ૦ મામ્મુમોઅમ્મેલ ૭

આ જાડ દિ. ૭૭નાના મવ જાગમા થાય છે મગદીમા ફાઈ એને
ઓવારી " પણુ રહે કે એ જાડ મોટા થાય છે બોગમળીના પાદડા આપના
પાદડા જેવા થાય છે એના ફૂલ નાના, ઘોળા અને ચકાકૃતિ હોઈ તેના મધ્ય-
ભાગમા ૭૭ ફોમ કે એ ફૂલનો વામ મધુર આવે છે બોગમળીના ફળ બદામ
જેવડા થાય છે તે પાકે એટલે મીઠુ જેવા ગતા થાય છે એ તુરા હોવાથી
દાઢ એના ખાતુ નવી બોગમળીના ફૂલનો વામ દવામા મળવાથી દવા શુદ્ધ થાય
છે એનું અતન કાઢે છે એનું લાકડું મળ્યત હોય છે પરંતુ તેનો ઇમાગતના
જામમા ઉપયોગ થતો નથી એ લાકડું સમુદ્રમા ઘણ ઉપયોગમા આવે છે તે
ખાગ પાણીમા વાજ રહે છે બોરસળી.—શીતળ હલ મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ,
મદાદય, પાકકાળે શ્રાદ્ધ, તીખી, બલપ્રદ તથા શુક્ર છે અને વિષદાય દત્તરોગ,
કષ, પિત્ત, તનુદ, (ધોળા યા) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના ફળ —
મધુર, મિત્ર, તુરા શીત, વાનવ, શ્રાદ્ધ તથા દત્તકાગક છે, અને કફ તથા પિત્તનો
નાશ કરે છે એના ફૂલ —ચિકાગક, ક્ષીગદય, સુગધિ શીતક્ર મધુર સ્નિગ્ધ,
તુરા, મલમ શ્રદ્ધકાગ અને દત્તરોગનો નાશ કરે છે આટી બોરસળી (યુષ્પ) —
અતિશીત કડવી મધુર, દીપન તથા મદમ્થી છે, અને પિત્ત દાદ કરે, શામ
મુતક્રમ, વિષ, શ્રમ તથા અન્નમગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) અતિસાર
ઉપર —બોગમળીના બિયા દડા પાણીમા ધસી પાવા (૨) દાંત કઠિન થવા
ખરે —બોરસળીની જાલ દાને આવવી એટલે દાંત મળ્યત થાય છે અથવા
બોગમળીની જાલ ઘોળા કાદામેરીયાના મળ, બદામના ફાંતગ અને રીગણીને બાળી
ગાખ દાંત ધસવી (૩) દરોગ ઉપર.—બોરસળીના જાડના ફૂલનો દાર પહેરવો,
ફૂલ સુધવા અને અતરજાલનો કાઢો પાવો (૪) પ્રદર અને પાતુવિકાર ઉપર—
દરોગ મવાગમાજ બોરમળીના તાળ ફૂલ ૧ તોલો વધ તેમા ત્રણ બદામ બોળા
નાખી ત્રણ મામા માકર માથે ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઈ એક તોલો ૬૬ પાણી
પીવું આ ઔષધના મેવનથી અકાળે દાલનાગ દાંત ઘણા મળ્યત થાય છે
(૫) કોગળીઆ ઉપર.—બોરમળીના જાડના બિયા અને અગ્નિ (અળવીનું ફળ)—
ખાતુ ખી પાણીમા ધસી પાવા (૬) મુખરોગ અને ગણું સહે તે ઉપર—
બોગમળી આમલી અને ખગની જાલનો કાઢો કરી ગાખવો અને દિવસમા દમ-
વીમ વખત એ કાઢાના કોગળા કરતા જવુ એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગ તુગત
શમન થઈ દાંત મળ્યત થાય છે અથવા બોગમળીના બિયાખાનો ગર્ભ મ્હોડામા
ગાળવો એટલે મ્હોડા માહેની ચાઈએ મારી થાય છે (૭) બાળકની ઉધરસ
ઉપર —બોગમળીના તાળ ફૂલ એ તોલા એક તોલા પાણીમા રાત્રે પલાળી
ગાખવા. મીઠે દિવસે સવારમા તે પાણી બાળી પાવુ એ પ્રમાણ ત્રણ અથવા સાત
દિવસ કરવું (૮) દાંતરોગ ઉપર—બોરમળીના પાકા ફળખાનો ગર્ભ દાંત ધસવો
(૯) મન્નકરૂણ ઉપર —બોરસળીના સુકાયલા ફૂલનું ચૂર્ણ નાકે સુવવુ

૪૧૨ બોળ (હીરાબોળ).—સં બોલવૃક્ષ. ૫૦ કં હિં બોલ, ગધરસ મં બોળ, રક્તબોળ તં વાલિન ત્રોપોલમ તાં વેજ હપોલમ ઈં માધરહા

બોળના ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડને ને રસ આવે છે તેને “ બોળ ” કહે છે બોળના ઝાડ અઝર્બસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં વસ્યા થાય છે હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે બોળના ઝાડ થાય છે બોળમાં ઘોળો બોળ, ઝાળો બોળ (એળિયા) અને હીરાબોળ (રાતો બોળ) એવા ત્રણ પ્રકાર છે બાળતબોળ કે ઘોબોબોળ એ સુવાવડીને અને તુરતની વીઆએલી યાચ વગેરેને કાચા સાથે આપે છે કાળા બોળનો કેટલાક ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે, અને રાતો બોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમાં આવે છે કાળા બોળ કિવા એળોએ એ અતિશય કડવો છે એને કડવો બોળ પણ કહે છે રક્તબોળ.—કડવો, તીખો ઉષ્ણ, તુરો, મેષાકર, પાચન, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર તથા સુગંધિવાળો છે અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું જવું), અશ્મરિ (પથરી), ચોનિશળ, કોઠ ન્વર (નાવ), અપંગમાગ, શેદ, ગુનાતિસાર, પ્રહળાધા તથા પુરુષત્વનો નાશ કરે છે કાળો બોળ (કુવેરમાંથી થાય છે તે)—શીત, કડવો, ભેદક તથા રમંગોષન છે, અને વાયુ, કફ, શ્લેષ્મ, આત્માન, ગુદમ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) દાદર ઉપર—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કપતળની દગાર ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ રાખવું, અને બીજો દિવસ ગળકર્ણ (દાદર) ઉપર પીછીવડે આપવું (૨) બરોળ ઉપર.—કાળો બોળ બે ભાગ, મરી ૧ ભાગ, લવંગ ૧ ભાગ, રીઝામાંથી ૧ ભાગ અને બદામ ૧ ભાગ લઈ પાણીમાં વારી ભોરના ઢાળાએ જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી (૩) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર.—કાળો બોળ અને રીઝામાંથી એકત્ર કરી દૂધમાં પાવી, કિવા કાળો બોળ ગોળમાં ધસી ગરમ કરી નાભિસ્થાન સિવાય આખા પેટપર લેપ કરવો તે સુકાયા પછી પુન બીજો લેપ ઉપર ને ઉપર કરવો એથી કરી રેચ થઈ રોગ મલકારે પડ છે ઉનાગ બી અને ભાત આપવા (૪) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર.—કાળો બોળ ૧ તોલો અને જૂનો ગોળ અથવા તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળાઓ કરી પછી સવારે એક, બપોરે બોળનું પછી એક અને સાંજે સવાની વખતે એક એ પ્રમાણે ચોદ અગર ૨૧ દિવસ ગોળાઓ ખવરાવવા (૫) દાઢ દુખતી હોય તો.—રક્તબોળ અને ગુગળ ધસી દાઢે લેપ કરવા (૬) જવું પ્રાસ થયા મારે.—રક્તબોળ અને કાળા બોળનું એક માસા ચૂર્ણ પાણીમાં નાખી પાવું (૭) રક્તપ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું વાગવાર જવું) ઉપર.—રક્તબોળનું ૧ માંસા ચૂર્ણ આખાના ધોવામણમાં મલકાવી પાવું

૪૧૩. અશ્મરિ (ઉટ્ટરી) * —પાંચો ઉટકટારી પ્રમાણે.

* અશ્મરિ સાગરમાં ૫૪ ૩૫૩ ને ઉટકટારીનો અર્થ કાટારીઓમાં લખ્યું છે.

એનું અર્થ પુખ્તી ' એવું પણ નામ છે એના કદને ગુદા આવે છે ખલદડી પાંદડું બધન કન્નાડી છે ખલદડી — ડાની તથા ઉપર છે અને ઝડ, મોળ તથા નાપુનો નાશ ડં છે ઉપયોગ. — (૧) ઐકાદિક વિષમ-કવર ઉપર — ખલદડીના નમનુ નગ્ય આપવું (૨) ગડનાલા ઉપર — ખલદડીના મૂળ ચાખાના ધોવનામણુમા વસી પાવા તથા લેવ કરવા એટલે ફોટોમાં ગડમાળનો નાશ થયો (બુચો ઉટડારી)

૪૧૮ આહી — મં ૩૦ દિ. ૫૦ આહી નાં ડાગીવણુ એકમાની ૬૦ આંદાલન નાં વલ્લારી તેં આહીચદુ તુ ૦ નિમારે મવાં મુતલ કાં ૦૦૦મા ઇડીયન પેનીવટ લાં કાછડા કાટાછલ એગિયાટિડા

આહીના ' આહી, કપાતવકા, મામવલ્લી, સરસ્વતી ' એવા નામે છે આહીના બેદ આહીકુની નામ છે તના " મહુકપણુ, ત્વાંદ્રી, દિવ્યો, મહિપાંચી ' એવા નામે છે આહી — શીતળ, તુરી તથા ડાની છે અને બુદ્ધિ, પ્રમા, મેવા, આયુષ્ય તથા અમિને વધારનારી, સાગડ, વ્યાદુ, લધુ, ડદગોધવ, સ્મૃતિપ્રદ, રમાયન તથા હલ છે અને મેદ, વિષ કાદ, પાકુરોગ, ઉધમ્મ, તાવ, મોળ, કદ, લીલા તાતરકન, પિત, અગ્નિ, દમ, ગોપ, નાપુ, મપૂણુ દોપ તથા કનો નાશ કર છે ડારિવણુ અથવા ખલમકુદીના પણ એવાનુ ગુણુ છે ઉપ-યોગ — (૧) ઉન્માદ ઉપર — આહીના રમમા કોટ કાગિળનનુ ચૂણુ અને મધ નાખી પાવું (૨) મળમૂતવરે આજરી થયેલાને — આહીનો રમ નવટાક, આવળકડી બે તોલા માકર અધે તોલો અને છઠ એક તોલો, એનુ ચૂણુ ડી ગાયના પામેર દૂધમા નાખી પાવું (૩) દેવી (શીતળા)ના આજર ઉપર — આહીનો રમ મધમા પાવ

૪૧૫ ભમરડીનો વેડો — મં ૩૦ બુગાડી ૩૦ બોવરી ભવમાલી દિ. ૦ ભમરભલ્લી ૩૦ ઉપુશક્રે લાં કાછમેતોડકટિય એકનેવમમ

વગડમા ભમરડીના મોટા મોટા વેડો હોય છે જગ નક્ષત્રના વગાદ પડવા લાગે એટલે એ તલા ન્યા ન્યા થઈ રાડ ઉપર ચાર તરફ પ્રમરવા હોય છે એને નેનુંથુવા રમના દૂલ આંર છે અને પાદડા કાટકણુડીના પાદડા જેવા હોય છે દૂલમાથી આગળ બે આગળ લખાઈના બીલામા જેવા તોગ આની ઉપર મકેદ ભમરડા આવે છે આ ભમરડા ઢાદી નાખી તેના આગળ જે લીના ગળા તોગ હોય છે તેનું શોક કરી ખવાય છે ધોળા ભમરડામા તણુ કિવા ચાર મિથા હોય છે એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે માટે તે નાખી દે છે માળકા ને ભમરડામા ગાંધુ કાટા ભોડી તેની ચકડી કરી રમે છે ભમરડીનો વેડો — નીખો, ઉખુ, કટવો, ચિકર તથા અમિદાપક છે, અને કદરોગ તથા મર્વ દોપનો નાશક છે ઉપ-

અહીં ખલદડી માની છે અને આજ ત્રયમા ઉટકટો તથા કાટાગેરીઓ બન્ને જુદા પણ વર્ણન કરેલ છે એથી એ ત્રણ ત્રણ જુદા માન્યો છે વળી કાછ નિલકટાને ખલદડી માને છે એ નેમની જૂલ છે નિલકટાનેતો કેટલાક અંગે કટારીના નામથી ઓળખે છે

ચોગ-૧) માકડ નિર્મૂળ કરવા માટે-ભમગીના વેલાતુ રીપુ નાખ્યુ કે તરતજ માકડ મરે છે અને એના વાસથી તરફડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે પણ વગેરેમા માકડ થયા હોય તેને આ ગમ ચોપડવો એટલે માકડનો નાશ થાય છે **(૨) કુરશાના વિષ ઉપર**-ભમગીના મૂળ માણુમના મૂત્રમા ધસી પાવા અને દશ ઉપર લેપ કરવા તેથી અમાધ્ય વિષ હશે તો પણ ત્રણ દિવસમા ઉતરી જશે **બીજો પ્રકાર**-ગોમૂત્રમા ભમગીના મૂળ વરી પાવા અને માણુમના મૂત્રમા ધસી દસ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવા **(૩) વાળા ઉપર**-ભમગીના પાદડા પાંદડા ઉપર બાધવા એટલે વાળો બહાર આવશે

૪૨૬. ભારગી-અં ૦ ભારગી, ભારગી દિં ૦ ૬૦ ભારગી મં ૦ ભારગ પં ૦ બામુનહાટી તાં ૦ કપુભારગી મલાં ૦ ચરેટકક લાં ૦ કંચોગડકુન, સિરેટમ

ભારગીના ઝાડ સુમારે એક માથોડુ ઉચા હોય છે, અને તેનો વિસ્તાર એ હાથ પહોળાઇતો તથા પાદડા મદૂડાના પાદડા જેવા અને તેને બે બે આગળને અતરે કાત્રા હોય છે ભારગીના કુમળા પાદડાની ભાજી (શાક) કરે છે એ પથ્ય છે એના મહોરને મરાઠીમા “ તુરે ” કહે છે તેનો રમ ગતો, ઘોળો, ભણુડા તથા આસમાની એમ ચિત્રચિત્ર હોય છે તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે **ભારગી**-નીખી, ઝડી, તુરી, લણુ, દીપન, પાચન, રક્ષ તથા ઉષ્ણ છે અને ઉવગ્ન, દમ, માલ્ને, ત્રણુ, કૃમિ, દાહ, વાયુ, ગ્નગુદ્મ, વાતગ્ન, ઉચકી, ગુદ્મ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ, કક, વાયુ, અક્રમિ, અર્શ અને રાજમદમાનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં-તાવ, દાહ, ઉચકી (હેડકી) તથા ફાષત્રયનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ-૧)** થાસ ઉપર-ભારગીના મૂળ અને સુકનો કાઢો પાવા અથવા એનું ચૂર્ણ આઠાના ગસમા માકડ નાખી પાતુ, એટલે ભારે થાસનો પણ નાશ થશે **(૨) ઘોણુસ (સર્પની એક જાત છે તે)ના વિષ ઉપર**-ભારગીના મૂળ પાણીમા ધસી પાવા **(૩) ઉદરના વિષ ઉપર**-ભારગીના મૂળ પાણીમા આશરે પાશેર ધસી પાવા અને શરીરે પણ ચાળવા જો તે ચઢે તો ગાયત્રુ તાળુ પાશેર ફાં પાતુ પથ્ય કળથી, અલણી અને ભાત ૭ દિવસ. **(૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળ ઉપર**-ભારગીના મૂળ ચોખાના ધોવગમણુમા ધસી લેપ કરવો **(૫) સર્પદંશ ઉપર**-ભારગીના અને અરીકાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા અરીકા ધસી બળે ધડીના અતરે પાવા. ઉનાર લી અને ભાત **(૬) આગાતુક મસ્તકશૂળ ઉપર**-ભારગીના તાજા મૂળ ગરમ પાણીમા ધસી આખા મસ્તક લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળવા **(૭) કાનમાં ત્રણ થકું, હોથ તે ઉપર**-ભારગીના મૂળ મધમા ધસી કાનમા તેનું રીપુ પાડવું **(૮) બલિ-હીના થાસ કાસ ઉપર**-ભારગીના મૂળ, સુક તથા લીંડીપીપતુ ચૂર્ણ જૂના ચોળમા અથવા મધમા આપવું. **(૯) હેડકી ઉપર**-ભારગીના મૂળ ચૂર્ણ સાકરના પાકમા આપવું **(૧૦) પ્રસૂતાના મસ્તકશૂળ ઉપર**-ભારગીના મૂળ એને અનતના મૂળ, એ બન્ને લીલા લાટી ગરમ પાણીમા ચઢાવી પેડે ધસી માથે, બે આંગળે અને ડોક ઉપર લેપ કરવા **(૧૧) કૃમિ ઉપર**-ભારગીના પાંદડાંની ભાજી બારી તેનું પાણી પાતુ

૪૧૭. ભાગરેડાં—મં ૦ માકવ, ભૂગીરાજ મં ૦ માક હિં ૦ ભાગરા—ડા.
 ૫૦ બીમરાજ ૩૦ ગરક, કાલીગેરયુ તૈં ૦ ગુટકલ, મરચેડુ તાં ૦ કરીયકલકની
 મલાં ૦ કુનનિનિ મોં ૦ કલાકે ગોં ૦ કાળકમ્પુ ફાં ૦ જમદં ૦ સં ૦ હજી ૫૦
 ગલિમ પક્ષી પા લાં ૦ પક્ષી પા પ્રોરેટા

ખેનગમા અને પાણીવાળી જમીનમા એના રોપા થાય છે એ વેત બે વેત
 લાખા અને જમીન ઉપર પ્રચરેલા હોય છે એને ધ્વાગિક અને લાખા પાદડા આવે
 છે બીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાગરાના કાડ બારે મામ રહે છે ભાગરો વાત-
 વારક છે કોકળુમા શ્રાકપક્ષમા એનુ રામતુ કહે છે ભાગરામા કાળો ભાગરો
 કરીતે એક જાત છે એને કાળા ફૂલ આવે છે એ કાડ કવચિતજ નજરે પડે છે
 એ શુભામા મેષ છે ભાગરેડાં—આખોને હિતાવહ, કડવા, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ
 આપનાર, ત્રિક કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવહ, મેધા-
 ગચક તથા રસાયન છે, અને કક, સોળે, વિષ, કામોત્પતિ અડહક, શિરોરાજ,
 નેત્રગેજ, વાયુ, ઉષરસ, દમ, કોઠ, કૃમિ, આમદોષ, પાકુ હરોગ, ત્વગેજ તથા
 કડ (ખગ્ગ) નો નાશ કર છે કાળો ભાગરેડાં—ઉષ્ણ, પાકકળે તીક્ષ્ણ, તીખા
 તથા રસાયન છે અને કૃમિ, વાયુ તથા ક્રોનો નાશ કર છે ઉપચોગ.—(૧)
 ઉપદેશ પ્રાણુની શુદ્ધિ થવા માટે—ભાગરાના રમરડે અથવા ભાગરો અને
 જાંબના પાદડાનો રમ એકત્ર કરી તે વડ શુષ્ક ધોતુ (૨) સુર્યાવર્ત અને
 આદારીશી ઉપર.—ભાગરાનો રસ અને બકરીનુ દૂધ સમભાગે તડકામા ગરમ
 કરી નાકમા નાખતુ. અથવા ભાગરાના રમમા મરી વાટી બે વાર લેપ કરેલા.
 (૩) બાળકની શરદી ઉપર—બાળકને જન્મનાજ ક્રોનો દોર મળામા અથેલે
 હોય છે—જળુ ધુરધુરે છે તે ઉપર—ભાગરાનો અગરમ બે ટીપા કાઢી તેમા
 આગળ મધ નાખી તે મિશ્રણ આગળીવડ બાળકના તાળવામા પહોચાડનાજ સર્વ
 કષ્ઠ નીકળી પડ છે અને માળક કુશિયાગ થાય છે એ વિષે ત્રયાણીએ સાવધાની
 રાખવી જોઈએ. (૪) વનુર્વાત ઉપર.—ભાગરાનો રસ ૧ તોલા, તુલ્હીનો રસ
 ૧ તોલા, આદાનો રસ ૧ તોલા, કાત્ર નગોડનો રસ ૧ તોલા, અગથીયાના
 પાદડાનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમા નાળીએગેનો અગ-
 રસ યોગણે નાખવા અને થોડા થોડા નાખી ખીર કચી અને ગોળ નાખી
 જાડિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી ઉતાવ વી અને ગેકલી કુમળી
 (૫) કમળી ઉપર—ભાગરાના રસમા મરીની બૂકી ૬ માસા નાખી તે
 પ્લી સાથે ૭ દિવસ પાવો (૬) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર—ભાગરાનો
 રસ અને લી એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવુ (૭) શરીરે પારો ફૂટી નીકળે તે
 ઉપર—ભાગરાનો રસ, અગથીયાનો રસ અને સુરોખાગ વાટી બસમા મેળવી
 તે હાથ ૪ તોલા પાવી, એટલે ગ્રતમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે (૮) સોજા
 ઉપર—ભાગરાના રસમા મરીની બૂકી નાખી તે રસ પાવો અને અગે પક્ષ
 મેળવો (૯) થોડશી (કાલેશ) ઉપર—ભાગરાના રસમા મિધવ નાખી પાવો
 મોટા માણસને અધોગ રસ પાવો (૧૦) અગ્નિદગ્ધ ગ્રણુ ઉપર—ગજ

(ગુમફ) સાડ ચવા લાગ્યા પછી તે જગ્યાએ બે ત્રણ વાર ભાગરાનો અને કાળી તુળ-
મીના પાદડાનો ગસ ચોપડના જવુ, એટલે તે જગ્યા ઉપર કોઠ જેવો ધોળો પ્રલ-
ન પડતા મૂળ ચામડીના જેવો વર્ણ થાય છે (૧૧) મેદા રોગ ઉપર—દર-
રોજ રાત્રે સ્ત્રી વેળાએ ભાગરાનો અગસ સર્વાંગે યોળી જીવંત તથા ઉષ્ણ.
એ પ્રમાણે સતત છ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદનો તથા મેદના
યોગે શરીરમાં દેકાણે દેકાણે થયેલી મહિનો નાશ થાય છે (૧૨) મુખપાક
ઉપર—ભાગરાના પાદડા અર્ધો તોલો લઈ તથાકુની પેડે વારવાર ચાવી મ્હોડામાં
ગળવા અને શુક્રતા જવુ (૧૩) અગ્નિમાધ, વિદ્યુત્ત્ત અને પાંકુરોગ
ઉપર—મૂળ સહિત ભાગરા છાયામાં સૂકવી, તેનુ ચૂર્ણ અને એ સર્વના જેટલી
માકર એકત્ર કરી તે ચાગ તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવુ (૧૪) સ્વરભેદ
ઉપર—ભાગરાનો રમ અને શ્રી એકત્ર કરી ગમ ઉકાળી ગાળી તે પાવુ

૩૨૮. બીલામો—સં ભસ્માતક મં બીયા હિં બીલાવા માં ૫૦
મશા તાં કે મોટેમારુ તું તોરેમારા મં ચેરમગ કં કેરૂ જેરૂ, કપારૂ તેં
નાસ્લજીડી ફાં પિલાદુરૂ. અં હજુલકળ્ય ઇં માર્કી ગનટ લાં સેમીકાર્પમ
એનેકાર્પિયમ

એ ગાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા કુખાના પાદડા જેવા હોય છે એને
કાજુ જેવા જીડવા આવે છે તે ઉપર બિયા પજુ નેવાજ આવે છે તેજ બીલામો
બીલામાના જીડવા પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે તેને સૂકવી ગળે
છે બીલામામાંથી જે બિયા નીકળે છે તેને મરાડીમાં “ગોડખી” કહે છે એ ગોડખી
પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મજબુતી આપનાર છે બીલામો એ આ દેશમાં
મેઢી ઔષધી મનાયેલી છે વાયુના યોગે અગ પકડાઈ જાય કિવા કાષ્ઠ દુખવા
લાગે અગર દેસ લાગે તો બીલામો બાધે છે, તેથી સજીકા તુગતજ નાશ પામે છે.
દમજી, સુરત, એ દેકાણે જે ખારવા લોક ગહે છે તે તો કોઈ પજુ રોગ થયો કે
તુરતજ બીલામો ઉપયોગમાં લે છે બીલામો એ “ફેલ્સો” ઉત્પન્ન કરનાર ઔષધ
કે પ્લીલામાનુ ગાડ—કડવુ, તીખુ, તુર, ઉષ્ણ, શુક્રર, સ્થૂર તથા બધુ છે,

૪૧૧. રવેલકપતરૂ માસિકમાં એક વખત છપાવુ હવુ કે “બીલામાના ચાગ કકડા કરી
પામેર ધીમાં તળી તે બીલામાં કહાડી લઈને તે બીનો શીરો કરીને ખવગવવાથી
વાગવાથી સ્ત્રીએ અસ્થિભગ વજેરેની પીડા નાશ થાય છે ” આ ઉપાય અજ-
માવી ખાતી કરેલા છે વળી એક બાલજી વાયુના દુખાવા (શરીરના ક્ષાણ
જવા કે સોજ) ઉપર બીલામાં નગ ૧૪, તલ તોલો ૧૧, કચેા તોલો ૧, રસ-
કપુરના ફૂલ રતિ ૭ અને શેષેલા નેપાળના બીજના ફાડ (ફાળ) નગ ૭ નાખી
ખૂંચ ખાડી બુના જોળ તોલા ૨૫ માં જોળી ૧૪ કરી દરરોજ એકકે જોળી
ખાવના દસ તોલા દહીમાં ખાવા આપી હતી પથ્થ—અક્ષમાં રાધેલી બટીની શેષ
અને અસ સિવાય બીજી કશું પણ ૨૮ દિવસ સુધી ખાવા આપ્યું નહોતું. નિહન
એથી મોટું પણ આપ્યું નહોતું અને મુદતમર આદિ ક્ષાત થયો હતો. વળી
બીલામાં નગ ૧૪, તલ તોલો ૧૧, કચેા તોલો ૧૧, એ ત્રણ ચીજોની જોળી

અને કદ, વાયુ, દ્રુમિ, અર્શ, ઉત્તર, આનાહ, મેહ, મગ્ગહણી, કોદ, ધાળો કોદ, ગુરુમ, અનિમાઘ, વગર વિગર નકા વિગર તથા તાવનો નાશ કરે છે એના કૃણ (લીલામો).—નુના ધાતુપ્રદ ગ્રન્થ અલપ્રદ લઘુ, મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, મિનિષ્ઠ, આમિ વર્ધક, તીક્ષ્ણ, હ્રદક, ભેદક તથા મેધાદર છે અને કદ, વજુ, આમ, શ્રમ, આનાહ, આશ્રાન, મગ્ગહણી, મલપદના, દ્રુમિ, યથા ઉત્તર અર્શ કોદ, નવર ગોદ, ગુરુમ તથા રક્તપિત્તના નાશ કરે છે એનાં કૃણની છાલ—મધુર, મિનિષ્ઠ ગ્રન્થ વખતે નીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ, હ્રદક, દાપન તથા મેધાદર છે અને વાયુ, શીત, વજુ ઉદર કર, અર્શ, મગ્ગહણી, ગુરુમ મોઘન આનાહ, નવર તથા દ્રુમિનો નાશ કરે છે એના મિથ્યા—મધુર, ગૃહણ, ગ્રન્થ, દાપન તથા તર્પણ છે અને ગોદ અરેત્રિ, દાહ, પિત તથા વાયુનો નાશ કરે છે એના કૃણના છાલ—વાદ, કેશ્ય, અમિત્રિપદ અન પિત્તનાશક ૭ નદીભદ્રલાતક—પાણીવાની ૧ કડવી, તુરી, મધુર, શીત, શાદક તથા વાતકર છે અને રક્તપિત્ત, વજુ તથા રહેનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) કૃમિ ઉપર—બીલામો દહીં સાથે કિવા આમલી સાથે ખાવા અથવા તેના કૃણ ગરજ ખાવા (૨) મૃગવ્યાત્રિ ઉપર—ગાયના એક માસના જૂના લીમા ભાંડાએ એટલો બીલામો ધસી, ગરજ રહેની વેળાએ ગુદાની અદરના ભાગમાં ગળ્ય એવી રીતે લેપ કરી દેવનાથી વૃષણોને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કપાક મુઠી શેકવું એટલે દરેક જાડાને રખતે થતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે ખરે થશે અને સળુકા મરી ગય નિદ્રા મારી આવશે (૩) લીલામો લાગવાથી કોદલા ઉઠે છે તે ઉપર—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી અથવા માખણમાં અથવા દૂધમાં તલ વાટી લેપ કરવો, અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવા અથવા અર્જુન જાડાની છાલ અને પાંદડા કચરી તે અથવા ટાપગનું તેલ ચોપડવું, અથવા મહેડાના મગજનો લેપ કરવો અથવા જેઠીમધ નાગરમેશ અને કોડીના પાદડાનો લેપ કરવો અથવા કોઈથી થાટી ચોપડવી અથવા ગોમિનીના પાદડાનો રમ એક બે વાર ચોપડવો, અથવા મલક (દહીંની નર) ચોપડવી અથવા ટાપડ અને બદામ ધસી ચોપડવી, અથવા મરસબ, તાદળળે અને માખણનો તપ કરવો, અથવા નાળેં મુનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું, અથવા ગરી પડેલા કુમળા નાળીએડના પાણીમાં ટાપડે ધસી ચોપડવું અથવા કુત્રાડીયાના પાનનો રમ ચોપડવો પકરીનું દૂધ ચોપડવું દારૂહળદર, મરમવ નાગરમેશ અને માખણનો લેપ કરવા, અથવા ગોપીચંદન ધસીને ચોપડવું (૪) કૃમિ ઉપર—લીલામોના નાનો કકડા દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું (૫) નખમોજરી (ખાખસાહ) ઉપર—લીલામાની ધૂસી કરવી એટલે મટી ગળ્ય છે (૬) બદ ઉપર—નુના અને બિલામો એકત્ર ખગલ કરી તેની પડી લગાડવી. (૭) ગડમાલા ઉપર—લીલા-

નુના ગોળ તોલા ગા મા કરી દરેક ગોળી પાંચ તોલા તલના તેલ સાથે પરમાના દરદાને ૧૪ દિવસ સુધી ખવડાવી ફાની બોરાક સાથે પજુ દરેક વખતે દહીં તાલ, જુધી તલનું તેલ ખાવા રજુ કરુ

મે અને હીગકમી આકાશના દ્વંધમાં બમી લેપ કરવો (૮) પડજીવ અને ઉપ-
રસ ઉપર—ચોક્કસ દ્વંધ પાશ્ર્વ લક્ષ બીલામે દીવા ઉપર ધરવો અને તે બળવા
જાએ એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપુ પડે તે દ્વંધમાં પાડી તે દ્વંધ પ્રાપ્ત કરવું
(૯) અર્ધશીશી (આદારશીશી) ઉપર—બીલામાનું તેલ ધારિક સળી
પર લઈ જે બાબુનું કપાળ દુખતુ હોય તેથી બીજી બાબુની આખના નાગ
પાસેના પુષ્પામાં ન્યા ગતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપુ પાડવું તેથી
કાષ્ઠક આખમાં ચગચરે છે અને તેલનો અક્ષ જઈ પાછી બહાર આવ છે
તેમાંના તેલનો અક્ષ બહાર આવે નહિ માટે આખમાં તેલ પાડતાજ બહારની
બાબુએ લી ચોપડવું એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે આદારશીશીનો
નાશ થાય છે અને પુનઃ કદિ ચતી નથી (૧૦) સોળ ઉપર—બીલામે ધસી
લેપ કરવા (૧૧) ઉઠાણ પાડવા માટે—સાબુમાં બીલામાનું તેલ નાખી
લેપ કરવો (૧૨) બદ ઉપર—કાંચો અને ચોળમાં બીલામાનું તેલ નાખી
ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચુનો ધસવા એટલે બદ ભેસી જઈ મટી જાય છે
(૧૩) કાનમાં પડ વહે છે તે ઉપર—એ ચીચોડા જેટલું માખણ પાન ઉપર
ચૂરી તે ઉપર બીલામાના તેલના ધણુજ ટીપા પાડવા, અને તે માખણ પાતળું
કરી રૂવડે કાનમાં પાડવું તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું (૧૪) છાત્ર કાળી
ચર્મ જાય છે તે ઉપર—માખણમાં બીલામે નાખી કઢવીને તે લી ચોપડવું
(૧૫) પડજીવને માટે—દ્વંધમાં બીલામાના ફૂલ પાડી તે દ્વંધ પાડવું (૧૬)
તણખીયા-પરમા (પ્રમેહ) ઉપર—ગાયના તાળ દ્વંધમાં બીલામે ધસી તે દ્વંધ ૭
દિવસ પાડવું. (૧૭) અરેળા કંઠ્યાદિ ઉપર ડાચ દેવા હોય તે—બીલામે મારવા
અને ઉપર કંડ પાછી રેડવું એટલે બીલામે લાગી ફાટ્યો આવશે પછી માખણ
ચોપડી પાટે બાંધવો એટલે વહેવા લાગશે (૧૮) ડંડીથી સજુકા થતા હોય તે
ઉપર—બીલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો એટલે તે ડંડાચુની શરદા
મીઠકાશે અને બીલામે પછું ઉડે નહિ. (૧૯) છૂંદાસ્તંભ, છુદિભાડય અને
ચૂકવ ઉપર—બીલામાનો ચતુર્થાંશ ડાંઢો કરી તેમાં સાકર, લી અને દૂધ એકઠ
તોલો અને ચરની બૂદી ૩ માસા નાખી તે પાવો (૨૦) ચીંદુર ખાવાના
આવ્યાથી ગળું ભેસી જાય છે તે ઉપર—પાનમાં ચતુર્થાંશ બીલામે સવાર
નાજ ખાવો (૨૧) ખરજવા ઉપર—બીલામે અને રાજ તેલમાં હરી તે તેલ
ચોપડવું. (૨૨) ખેડા અને દાહર ઉપર—બીલામે તેલમાં બમી ચોપડવા (૨૩)
પગ ફાટે તે ઉપર—બીલામે અને રાજ તેલમાં કઢવી તે મલમ ચોપડવા (૨૪)
આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય—સોમની
રાત્ર ઉપર બીલામાનું તેલ લઈ, નાડ ઉપરની આખની બાબુના પુષ્પામાં તેનું
ટીપુ પાડવું; અથવા બન્ને આખો ઉપર બીલામાના ધારિક ફૂલ ઘાલવા અથવા
ચીમા બીલામે ધસી તેનું અજળ કરવું આથી આખમાંથી પાછી નીકળવાથી
બીલામે મહાર લાગે નહિ માટે બહારના ભાગ ઉપર કિંચિત્ લી ચોપડવું
(૨૫) ભાર ઉપર—નાખિના ઉપર ત્રણ આંગળ જગા રાખી બીલામાનું ફૂલ

કાઠવુ, અને કુટીની બન્ને બાબુએ અદી અદી આગળને અતરે બે ફૂલ કરવા બીલામો ઉકવા માટે કળના પાદડાને એકીયુ તેલ ચોપડી ઉપર બાધવુ (૨૬) અંડાદિ ઉપર—બીલામો અને હળદર એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અને બાધવા દેવનાથી રોક કરવો (૨૭) મૂર્ચ્છા ઉપર—પગના તળીયાના મધ્ય ભાગમા બળતો બીલામો દબાવવો, એથી પણ શુદ્ધ ન આવે તો ગળાની બન્ને નસા ઉપર બીલામાનો ડામ દેવા (૨૮) ઘાસ પડે છે તે ઉપર—બીલામાના પાદડાના રસમા મધ નાખી તેનો લેપ કરવા (૨૯) સધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે વાતાવિકારો ઉપર—બીલામાના ફળ (ગોડબી), બલ કાઠેલા જુજેલા ચણા કોપર, ગોળ અને ધી સમભાજે લાઇ તેને એકત્ર કુટી આશર પાચ તોલા વજનના લાડુ કરવા, અને રોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો (૩૦) ઘાવ તેલ—બીલામો, લસણ, ડુગળીની પાખડી અને અળમો, એ તેલમા કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવુ, એ તેલ આપડાથી ઘેરીમા થયેલા આગતુક જખમ બે ત્રણ દિવસમાજ સાગ થાય છે સ્વપના—જેને બીલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામા વિચાર કરવા જોઇએ

૪૧૬. બીડી—સં અબજા મં અબાડી દિં અન્મારી મોધિયા તં પુડિડુગ કં પુડી, પુડીબીજ, પુડીબનાર બં માધિકા પં નુસુકડા

બીડી આ દેશમા ધણી થાય છે બીડીના ઝાડ ચાગ પાચ હાથ ઊંચા થાય છે એ સીધા વધે છે કુમળા હોય ત્યારે એના પાદડાની બાજુ કરે છે એના પિયાનુ તેલ નીકળે છે એ તેલ કસુબ બીજ અથવા બોયમગની સહાયથી કાઢે છે ઝાડ સુકાયા પછી તેને બીજની રાખી તે ઉપરની બલ કાઢી લે છે તેની ગુણપાટ, દોરડા અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે બીડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કાંઈ વાવવું નથી દુકાળ વખતે ગરીબ લોક બીડીના પેટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે એમા એક બીજી જાતની બીડી થાય છે તેને “ વિલાયતી બીડી ” કહે છે એના ઉપર જે ફળ આવે છે તેના ઉપર રાતા ગમની બલ હોય છે અને તે કાઢક જેવી જરાક ખાટી હોવાથી સુકની રાખી ઉપયોગમા લે છે એ પિત્તશામક છે બીડીના સળેખડા, ચણકુ પાણી કરી તેમા ઢાંબે છે, અને દેવતા સળેખાવવાના કામમા તેનો ઉપયોગ કરે છે લીડી—તુરી, ખાટી, મધુર, અમિ-દીપક અને કંઠને શિતાવક છે, તમા કંઠ, વાયુરોગ, સ્વેક્રમ, અરુચિ અને પક્ષવા-તિમારનો નાશ કરે છે (૧) પિત્તારા ઉપર—ચાતી (વિલાયતી) બીડીના ફળ પાણીમા ખાંચી, તે પાણીમા મરીની બૂકી, હિંચ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવુ. (૨) માથાના ખોડા ઉપર—બીડીના પાદડાના રસમા અમલસારો ચલક ખરસ કરી તે ચોપડવો (૩) હાથને તબાબરમી થઈ હોય તે ઉપર—બીડીના પાદડામા મીઠું નાખી તેને બાંધવા, અને ૭ દિવસ હાથ ઉપર ખરસ બાંધવા. (૪) તેલથી થએલા અંધુ ઉપર—બીડીની બાજુમા ચોખા નાખીને ખાંચીને ખાંચી (૫) ઠોરોને ફૂર વગવા માટે—બીડી બરડી બાંચીને તેમા તેલ, ગોળ નાખી ફૂંચ્યા દોરને ખરસ વધાથી ફૂંચ વધારે આવે છે.

૪૨૦ લીડા (શાક)—સ બિડીનક, ચતુષ્પદ મં બેડી, બેડા હિં બીડી કં તુ બે-ડામી તાં મધ્યં બેડા તં બેડાકાયા શાં બાલિયા. અં કુવાર. ઈં એસ્કુલેન્ટ લાં હિમિરકુસુ એસ્કુલેટસુ.

બીડાનો છોડ સુમારે ત્રણ હાથ ઉંચો વધે છે એ સીધો હોય છે એને ફૂલો આવરીને દરેક ફૂલ આગળ બીડા આવે છે ભીંડામાં છધારી અને અદધારી એવી બે જાત હોય છે બીડા ઘણા પૌષ્ટિક છે બીડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો અને છે એ શાક ઉત્તમ હોય પચાકર છે બીડાની અદરેતો ઘીકણું રસ રગમા નાખવાના કામમાં આવે છે લીડા—રસ વખતે ખાટો, ઉષ્ણ, માઠક, રૂચિકર અને દુષ્ક છે ઉપયોગ—(૧) ધાતુપ્રભતા અને શક્તિ આવવા માટે—અવારે કુણા બીડા ૨૦-૨૫ ખાવા (૨) આમવાત ઉપર—બીડાના મૂળ સાકરમાં ખાવા

૪૨૧. જુનું પાંચા (મં)—એ જમણની ભાજી માળા ઉપર, વગડામાં અને રસ્તાની બાજુએ થાય છે એ રોપો સુમારે એક વેત લાખો અને તેટલોજ ઉંચો હોય છે એના પાદડા ચપટા હોય હાથની આગળી જેવડા પહોળા હોય છે અને તે જમીન ઉપર પસરે છે એ ભાજી જેઠ-અપાડ માસમાં થાય છે ન્યારે બીજ સારી ભાજીની આછત હોય છે ત્યારેજ લોકો માત્ર એ ખાય છે એ ભાજી કેવળ નિર્માલ્ય છે “મુકેલા પિકેલે કાય આપિ હિરવે કાય” (બુખ્યાને પાકાએ શુ અને કાચાએ શુ ?) એવી એક મગદી કહેવત છે તે પ્રમાણે મનુષ્યને ખરા ખયાર થાય એટલે સમજી લાવી જાય.

૪૨૨. જુથશિરડક.—(સં જુથશિરડક મં કાદાબીની કાદા) જુથશિરડક ડુંગ્રાદ મધ્યજ નાનું હોય છે અને એને જમીનથી વેતભર કિંચા પાદડા આવે છે એનો કાદો વેતભર કિંચા હાથભર લાખો અને ધોળો હોય છે. એને દૂધ આવે છે એ દૂધ બીલામાંની પેઠે હોં છે એને કંઈદી પચ્ચ કહે છે જુથશિરડક—તીખુ, ઉષ્ણ, દુર્ગંધ, લઘુ તથા સારક છે અને સર્વ વ્યતવિકરનાશક છે એના કાદામાં તાજબરમાં થાય છે ઉપયોગ—(૧) ઠોરોની અંખોને કુર આવે અને ફૂલ પડે છે તે ઉપર—જુથશિરડકા દૂધનું આખમાં ટપક પાડવું. (૨) માથું-સની ઘાંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર—જુથશિરડક કદ સુકવી હોડાની ચલ-મમાં તેની ધૂણી પીરી. (૩) ગંડામાંથી ઉપર—જુથશિરડકા બીયા વાટી ચોપડવા એટલે ગડમાંથી બેસી જાય છે

૪૩૩. જૂતાકરીશી.—(સં જૂતાકરીશી) જૂતાકરીશીના ઝડ મોટા મોટા થાય છે એ ઝડ કોઝુ માતમાં ઘણું થાય છે એના પાદડા કરડાના પાદડા જેવાં હોય છે એનું શાકડું સાધારણ રીતે ઈમારતના કામમાં આવે છે. જૂતાકરીશી—તીવ ગંધવાળી, ગુરી, ઉષ્ણ, અમિદીપક તથા તંબી છે. અને જૂતાપાષા, મહાપીઠ, કો, વાડુ, ત્વચ્છેષ, કોદ, દુમિ, ત્વચ્ચાત તથા ઘોળા કોદનો નાશ કરે છે. ઉપ-યોગ—(૧) માથું ચઢકું હોય તે ઉપર—જૂતાકરીશીનાં પાદડાં હાથમાં મસળી સુધવા એટલે છીંકા અથવા મધુ દુખતું મટે છે.

૪૨૬ બોંડ—આ ગાંડ કોટણુ પ્રાનમા પુષ્કળ થાય છે આ વૃક્ષની ખજા
ડી હોય છે અને મદાગળ સરખી ગદે છે એના પાદડા સુવાળા અને ફૂલ
કાંઈક પીળા તથા કાંઈક ગંતા એમ બે રંગના આન છે એના ફળ માપારીના
મોટા ત્રાપા જેવડા હોય છે એ ગાંડ કુમરોમા અને વગડામા પોતાની મેળે થાય
છે એનું લાવડું તથા ચીકણુ અને દલકું હોય છે એટલે તેના ગચ, ગાડીઓ,
સિલાખાપની ફેપરી ઇત્યાદિ કંઈ છે

હૃદય. ભોંય આમળી—મં જુન્યામલકા, જુધાત્રી મં જુધ આવળી.
હિં જુધ આમલા જર આંગલા જડ આંગલા, પનાલ આવળા બં જુધ
આમલા ૩૦ નેલ્લનેલ્લ, આરનેલ્લ, કિરિનેલ્લ. તેં નેલાકુમિરિકે તાં કિલકા-
પનેલ્લી, નિલ્લનેલ્લ તું નેલ્લનેલ્લ મલાં કિલ્લનેલ્લ લાં કાઇલેન્નમ નિરિ,
કાઇલેન્નમ મુરિરિમા

ભોય આમળીના પાદડા ગીસામળીના પાદડા જેવા બારીક હોય છે એ
ગાંડી હથાઇ વેત બે વેત હોય છે એમાસામા એ ગાંડ કોટણુ થાય છે એ
ગાંડી ડાળીએ નાચણી (નાગલી ખાન) જેવડા બારીક ફળ આવે છે એનો
ગ જીલો હોય છે એ ફળનો આદ કિંચિત ખાટો અને કડવો હોય છે એ ગાંડ
તાપની મોમમમા સુકાર્ધ થાય છે, આટેકાર્તિક આમના અગમામા એ ઔષધિનો મગલ
કરી ગમવો. **ભોંય આમળી:**—તુરી, ખાટી, રીત કડી મુગ, રચિકર, જડ
તથા જીજી છે અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ પાંડુરોગ, મરોગ દર્શિરોગ, તૃપા, ઉષ-
મ પિત, રકોદોય, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકોનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—
(૧) પ્રદર ઉપર—ભોય આમળીના મૂળ ચોખાના ધોવગમખુમા વાટી રસ
કાઢી તેમા થી નાખી ત્રણ દિવસ આવવા એટલે દુ માધ્ય પ્રદરનો પછુ નાશ થાય
છે (૨) જીર્ણવર ઉપર—ભોય આમળીના પચાગ વાટી પાવા (૩)
પ્રમેહ ઉપર—ભોય આમળી, તળ એકચીહોડા, તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર
વાટી પાવા, એટલે સાત દિવસમા અસાધ્ય પ્રમેહનો પછુ નાશ થશે (૪)
કમ્બુજી. જીર્ણવર એને પાંડુરોગ ઉપર—ભોય આમળીના મુડીભર પાદડા
એરડાના ત્રણ પાદડા, પાંચ લવગ આમળીના ચીચોડાના ગ્રેતા પછુ નાનો એક
શખ સાત મરી, જીર અને મોડા કોરના (કાચના) પાદડા, એ મવ વાટી
ગળા કરી તે દુધમા પાવી (૫) પાક, જીર્ણવર, ઉંચરસ અને મૂળ
ઉપર—લીલુના રસમા ગેજ મુડીભર દાડમીના પાદડા અને મુડીભર ભોય આમ-
ળીના પાદડા પલાળી રાખી મવાગ મમળી લઈ તેમા કોડીની લન્મ નાખી તે
સ સવાર સાજા થાળી ૭ દિવસ પાવો

૪૨૬. બોંયકોણુ—સં વિદારીકદ મં જુધકાહોળા, હળકાદા હિં
ધવિદારી, કં કીરકદ, ઝેરેજીસુ તાં ફલમોરીગ તેં જુધકગડી તું નેલક-
પડ મોટલકાત લાં બટાટામ પોનિયકુલેટા

ભોયકોળામા બે જાત હોય છે માદ ભોયકોણુ અને દૂવ ભોયકોણુ (ક્ષીર-
વિદારીકદ) દૂધ ભોયકોળાના પાદડા કાષ્ટ કાશીગડીના પાદડા જેવા હોય છે.

માદા ભોયકાળાના વેલાને કોકણુમા “ બેટીના વેલો ” કહે છે એના પાદડા થેવડાના વેલીપાન જેવા ત્રિદળ હોય છે એ વેલ થોડાને ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે, એટલા માટે એને “ થોડવેલ ” કહે છે ક્ષીરવિહારી ડહને કોકણુમા “ હળ-વાકાદા ” પણ કહે છે સાદુ ભોયકાળુ એ ઉષ્ણ છે ભોયકાળુ પૌષ્ટિક છે અને એના પાક સક્રિયવર્ધક છે ધાળા ભોયકાળાના વેલાને શીંગા આવે છે તેનું શાક થાય છે અને ડહનું પણ શાક થાય છે એના બારિક કદ બાળકો બહુ પ્રેમથી ખાય છે એ કદનો હલવા પણ કરે છે ધોળુ કાળુ અથવા દુધી ગુણોમા એક છે.

આ એક બહુ વર્ષાંયુ વેલ છે એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમા બહુ ટેકણે થાય છે વાડા અને ઝાડીમા એ પુષ્કળ વધે છે એની બે જાતો પૈકી એક સફેદ અથવા દુધી નામના ભોયકાળાનું સસ્કૃતમા પથસ્થા નામ છે સાદા ભોયકાળાના પાદડા ત્રિદળ હોય છે એની વેલ થોડા ખાય છે માટે એનું નામ સસ્કૃતમા “ વાન્નિમિયા ” આપેલ છે, અને એનોજ અર્થ કરી મરાઠીમા થોડવેલ નામ કરાવેલ છે દાદીના દાતની માફક એ વેલ વધે છે, માટે તેના ગળેટા, ગળેટિયા એ નામો પડેલા છે આ વેલના કેટલાક નામ તેના કદના ગુણને અનુસરીને પડેલા છે સ્વાદુકા (સ્વાદવાળો કદ), સિતા, વૃષ્ણકન્દા, સ્વાદુલતા, ઇક્ષુકન્દા ઇત્યાદિ સર્વ નામ એ કદ ઉપરથી પડેલ છે ભોયકાળાના કદમા વૃષ્યવ અને માધુર્ય એ બે પ્રધાન ગુણ છે ભોયકાળાના પાદડા એક એકના આતરે, લાખા દીટડાના, દશેળા જેવડા, ભાનેલ પાત્ર પાખડીઓના હોય છે દરેક ખડક થી ૬ ઇંચ લંબાઈના હોય છે, અને પાદડાના મુખ્ય ભાગ પામે બહોળા લાખો ભાગ પોલો હોય છે પાદડાં સુવાળા અને સળગ લાગીવાળા હોય છે એને ચોમાસામા ફૂલો આવે છે તે પાદડાના ખાચામાથી આવે છે અને મોટા ઝુમખાદાર, થેરા રાતા જાણુડા ગમના હોય છે.

ભોયકાળા (કદ) નો બહારથી દેખાવ રાખોડી અથવા મેલા પીળા રંગનો હોય તેના ઉપર મોઢા આદુ જેવી દેખાય છે એના આડા છેદ કરવાથી તેના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર વાર્ષિક દર્શાવનાર ચક્રરૂપ દેખાઈ આવે છે તેના પરીબર્થી દુગ્ધવાહિનીનું કાપેલું મુખ નજર આવે છે અને તેમાથી ચીકણા દુધ જેવા પદાર્થ નીકળે છે એ ખાવાથી તેના તુરાશ પડતો મોઢો સ્વાદ ભાગે છે અને કેટલીકવાર સુધી જીભ ગ્વરવાટ છુટે છે

ધાળુ ભોયકાળુ કે દુધી-મધુર, ખારી, તુરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ, શીત, તીખી, રમાયન, બલકર, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ણ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, પિત્તશય, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાપાના ગુણ પણ વેલીના જેવાજ છે ભોયકાળુ-મધુર, શીતલ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, લાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રમાયન, મૂત્રલ, સ્વર્ણ, સ્વાદુ, રક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે, અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઉલ્લેગીનું નાશક છે એ ગુણ ડહના જાણવા એના ફૂલ-ગંધ, શીત, ગમકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે, અને કફકારક, વાતલ, ગુરુ તથા પિત્તનાશક છે ઉપયોગ:- (૧) બળ જાને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે-એનું ચૂર્ણ દરગજ ૧ નોલો લીધા ખાવું અને

ઉપર દૂધ પીવું એટલે ૪૬ પછી તરૂં જોવા થશે. (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:—ભોયકોળુ અને તલ એની જૂકી મધ અને ઘી માથે ખાવી (૩) સ્તનમા દૂધ આવવા માટે—દૂધમા વારી તેના રસમા માકર નાખી તે પાવે (૪) પ્રસેદ ઉપર:—ભોયકોળાના પાદડાનો રસ પાશેર અને મીઠીઆવળની જૂકી ૧ મામા એકત્ર કરી પાની, અથવા ભોયકોળાનો રસ પાશેર ખડીસાકર અને છરાની જૂકી ખાવી (૫) હસ્તમક રોગ ઉપર:—ભોયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવા (૬) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:—ગતા ભોયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી તેમા લવગ, એલચી, નયકળ, નવરી અને પીપળીમૂળના મીઠાડ તથા તળની સમભાગે જૂકી મિશ્ર કરી જેટલું વગળ થાય તેનો ચતુર્થાંશ સુડાની જૂકી અને સોળમો ભાગ લીડીપીપરની જૂકી નાખી, મધા ઓપધા સમાન ખાડ લઇ, તમા બધા ઓપધા મેળવી ઘી નાખી એક કિલા બે તેલાની ગોળા કરી, તે એક મવારે અને એક સતી વેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી (૭) યુષ્મતાને માટે પાક:—દુધીયા ભોયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમા તળવું અને તેમા બેદાણા, બદામનો મગજ, આગળી, પિરતા, લવગ, એલચી, નયકળ, ગાખડ, કૌચબીજ, સતાવરી તથા મુમળી વગેરે નાખી માકરનો પાક કરી તેની ચેપલીઓ કરી રોગ અથવા ૩ તેલા પાક ખાઇ ઉપર ગાયતું દૂધ પીવું. એટલે કિતમ પુષ્ટિ આવે (૮) મસ્તકરૂગ ઉપર:—સાદુ ભોયકોળુ ધરી માથે લેપ કરવા (૯) ફાલારા ઉપર:—ધોળ ભોયકોળુ ખાવું (૧૦) શરિરે કળાચરે તે ઉપર:—ધોળા ભોયકોળાનો રસ માકર નાખી પાવા (૧૧) સુવાવડીને દૂધ વધવા — ભોયકોળાના કદનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૧૨) અશક્ત, દુબળાં અને જેને અનાજ પરાપર પચતું ન હોય એવા આળકાને—ભોયકોળુ ધડનો લોટ અને જવનો લોટ એ સમભાગે લઇ તેમા દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી ચાટણું કરીને ખવડાવના જવું (૧૩) ચાતુપુષ્ટિ માટે—ભોયકોળાના ચૂર્ણને તેનાજ સ્વગમની ભાવના આપી તે ઘી અને મધમા આપવું એટલે કિતમ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—ભોયકોળુ, ગોખડ, જેરીમધ અને નાગકેમર એ ઓપધો સમભાગ લઇ તેનો કાદો કરી તે મધ નાખી પાવે એજ કાદામા રસ મિદુર આપવાનો પછી પરીપાક દેખાય છે

૪૨૭ ભોયચપૌ.—(મં ૦ અમિચપત મં ૦ ભુધચપા) એ જાડ નાના હોય છે કેળના જેવા એના ગેપા હોય છે એનો કદ હોય છે તેમાથી જાડ ઉત્પન્ન થાય છે એ જાડ દેવકદળના જાડ જેવું થાય છે એ જાડ કિનાળામા સુકાઇ જાય તો ચોમામામા પુનઃ ઉગી નીકળે છે એના ફુલ—મધુર અને સુવામિક હોય છે ભોયચપૌ—ઉંચું તથા તીખો છે, અને સોળે, અલમડ તથા વણનો નાલક છે ઉપયોગ:—(૧) કણ્ઠમૂળ, ગંડમાળ, સ્તનરોગ અને કાપીટીવા ઉપર:—ભોયચપાના મૂળ પાણીમાં ધસી ચોપડવ (૨) ઉદાણ અને બદ એસવા માટે—ભોયચપાનાં મૂળ, મુમળ અને મરી એકત્ર ધસી કપડ લેપ કરવું.

૪૨૮. ભોયમગ (મગફળી).—(સં ૦ તૈલકદ મં ૦ ભુયમૂમ । એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે ભોયમગના વેલાના પાદડાનો આકાર કુવાડીયાના પાદડાના જેવો હોય છે એને પીળા ફૂલ આવે છે એને કદ જેવી જમીનમાં શીંગો આવે છે, તેને ખોદી કાઢે છે ભોયમગના વેલા સુકાવા લાગે એટલે શીંગો પાડા એમ સમજવું એની લીલી શીંગો પછી રોડીને ખાવાથી બણીજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે સુકાવલા દાણાનું તેલ કાઢે છે તે ખાવાના નથા ખાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે દાણાની ચટણી, આમટી વગેરે પદાર્થો થાય છે દાણા રોડી તેમાં ગ્રાળ અગ્ર સાકર નાખી તેના લાકુ કરે છે ભોયમગ પચે તો બણી પૌષ્ટિક છે **ભોયમગના દાણા—**પિત્તકર, વાતુળ અને ઉષ્ણ છે **ભોયમગની વેલા—**દોરાને ખાવાને બણીજ ઉપયોગી છે એ ખોળની માફક દોરાને પૌષ્ટિક છે દૂધા દોરાને એનાથી પુષ્કળ દૂધ નીકળે છે **ઉપયોગઃ—**(૧) દાદર ઉપરઃ—ભોયમગના દાણા પાનિ-ળનકમાં રમમાં અથવા તે ન મળવાથી પાણીમાં ધસીને ચોપડવા

૪૨૯ ભોરિગણી.—મં ૦ ૫૦ કટકારિકા મં ૦ રિગણી. હિં ૦ કટેરી, લઘુકટાષ, બટકટૈયા, રેખની. રાં ૦ કટાલી ૫૦ કટકારી. કં ૦ નેલગુલ્લુ તૈં ૦ રેવ-ડીમુલગા, વાકુડીચંદુ તાં ૦ કરીમુલ્લી તું ૦ કલ્સટ મકાં ૦ ચેવાલુટિના ઓં ૦ કટકારિય લાં ૦ મોલેનમ્ એથોકાર્પમ્

ભોરિગણીના ઝાડ જમીન માથે પમરે છે એ ઝાડના સવ અગ્ર ઉપર આરિક કાઠા હોય છે ભોરિગણીને મોપારી જેવડા ગ્રાળ ફળ આવે છે તેમાં બી પુષ્કળ હોય છે એના ફૂલ ઉપરથી બે એદ છે કાળા કે ઉદા અને ધોળા તેમાં ધોળા ફૂલની ભોરિગણી કવચિત મળે છે ધોળી ભોરિગણીને “ લક્ષમણા ” કહે છે **ભોરિગણી—**તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, બેદક, રેફ, પાચક, લઘુ તથા સાચક છે. અને દમ, ઉષ્ન, કર, પીનમ, કરવાત, જ્વર, હ્રોમ, અરેચિ, મૂતક્રમ્, ખાત્તરણ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એનાં ફળઃ—બેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, ચિકર, હલ, પિત્તક, કડવા, અમિદીપક તથા લઘુ છે, અને વાતુ, કર, આમ, કર, જ્વર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રોષ્ણનો નાશ કરે છે **શ્લેષ ભોરિગણી—**ચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, તેત્રને હિતકર, અમિદીપક, પારદળધક તથા ગર્ભસ્થાપક છે અને કકનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ મરખા છે **ઉપ-યોગઃ—**(૧) ઉત્તરસ ઉપરઃ—ભોરિગણીના મળનો કટો કરી તેમાં મધ અને લીડીપીપર નાખી તે પાવો, ડિવા ભોરિગણી અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) માથામાં દાદા થાય છે તે ઉપરઃ—ભોરિગણીનો રસ અને મધને ભેપ કરવો (૩) દાદમાં લીડા થાય છે તે ઉપરઃ—ભોરિગણીના ફળ મલમમાં નાખી સુધવા અથવા ફળની જૂડી અમિ ઉપર નાખવી, તથા નળી બગાડી બૂણી મેહામાં ભેવી અને કેટલીકવાર તે ધૂમાડી મેહામાં રાખી પછી નેહકું ઉપાડવું અને લાળ પાડવી એમ ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે દાદા ખરે છે. (૪) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—ભોરિગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાલનો રસ ૧ તોલા એકત્ર કરી તેમાં ખસ ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાખી પાવો; અથવા

ભારિ ગણિતો અગરન જાગમા નાખી પાવો (૫) સામાન્ય જવર ઉપર—ભોરિ-
ગણિના મૂળ, કર્ગપાતુ તથા નુકનો કાઠો દરવેળા તથા તેના સુધી દિવસમા તથા-
વાર પાવો, તેથી તમ દિવા કાઠ પછુ કાગ્યુથી આવેલો મામાન્ય જવર જલદી
મળ છે (૬) ખૂબ ન લાગે તો—ભોરિ ગણી જાડ સહિત વારી તેમા ૧ તોલો
અવળ, ૧ તોલો જમફળ અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત તથા દિવસ ખરલ
ગગા પછી તેની નાપારી જેવડી ગાળીઓ કરી દરોજ એક ગાળી પ્રમાણે ૪-૫
દિવસ આપવી (૭) પેટમા કોઈ પણ આજરની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર—
ભારિ ગણી મૂળ સહિત સુકવવી. પછી તેની મૂકી કરી ગરમ પાણીમા એક પેશા-
આર પ્રમાણે દિવસમા બે વાર ૭ દિવસ આપવી. (૮) ભાર ઉપર—ભોરિ ગણી
અને ઉબી રિગણિનો કાઠો કરી તેમા પાપડીઓ ખારો નાખી તે કાઠો પાવો
(૯) શ્વાસ-કાસાદિક ઉપર—ભોરિ ગણી, ગળો, સુક અને અજમાનો કાઠો
લીડીપાપરનુ ચૂણ નાખી પાવો એટલે શ્વાસ, કાસ, અદિન વાયુ (મ્હોડ વાક
અવ તે), સળેકમ, અરુચિ, સ્વરભગ, શૂળ અને જીર્ણજવર દર થાય છે (૧૦)
કનમા કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર—ભોરિ ગણીના ફળ ચીરી અજા-
ગપર નાખવા અને જે જૂણી નીકળે તેને નળી લગાડી ગનમા ધાલવી. જેથી
કૃમિ મહાર આવ છે (૧૧) અજીર્ણ જવર ઉપર—ભોરિ ગણી અને પિત્ત-
પાપડાનો અજમાસ કાઠો કરી પાવો (૧૨) જીર્ણજવર ઉપર—ભોરિ ગણીના
ગૂળ, સુક તથા ગળાનો કાઠો મધ અને લીડીપાપર નાખી પાવો (૧૩) મૂત્ર-
કૃમ્મ અને મૂત્રાવરોવથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર—ભોરિ ગણીના સ્વરમ મધમા
આપવા (૧૪) શ્વાસ ઉપર—ભોરિ ગણી, જર અને આમળાનુ ચૂણ મધમા
આનુ એટલે ઉર્ધ્વ, મહા અને તમક શ્વાસ ક્ષણમા દર થશે (૧૫) કૂતરાના
વિષ ઉપર—ભોરિ ગણીના રમ લી નાખી પાવો

૪૩૦. મકાઈ.—સં માહાયાવનાલ મં મગ હિં મકા, બુટે તૈં
જનનતુ ઈં ઇન્ડિયન ઇન્ડિયન લાં ગિયામેઝ

મકાઈ એ ડુગરી પ્રદેશમા સારી થતી નથી. એના છોડ તથા આર હાથ
ઉચ્ચા વધે છે એ છોડ બહુ કરીને જીવારના છોડ જેવા હોય છે એ છોડના
માહામાથી દરક છોડને તથા સુધી કણમલા આવે છે છોડની ટેવ્યે તેરો અજર
કે જ એ તારો પક્ષી ખાઈ જાય ક લાગી નાખે તો કણસલા દાણા વગર પોલા
નહ છે મકાઈના દાણાનો ગગ પીળો હોય છે કવચિત રાત્રી રગના કણસલા
પણ હાય છે મકાઈના લીલા ડાઘ શેકી ખાય છે તે ધણુ સારા લાગે છે. મકાઈ
એ માન્ય બહુજ પૌષ્ટિક, ડકુ તથા વાતુલ છે એ માન્ય વહેલુ મડ છે એનો
ઉપનાગ—(૧) ઉલડી ઉપર—મકાઈના દાણા કાઢેલા કણસલા માળી તેની
ગપ કરી તે મધમા વાલ દોઢ વાલ આપવી એટલે ઉલડી તુરત બધ થાય છે.

૪૩૧ મખમલી—સં વિરજની મં મખમાલ / મખમલીના જાડ
મખાર કમ સુધી ઉચ્ચા વધે છે મખમલીમા પીળા, ગાંતી, એકરી, મુખખાદાર
ખમેરે જન છે મખમલીના પાદડા વળી ગયેલા, લાખા અને પ્રમાદાર હોય છે.

એના કૂલનો વામ હોતો નથી શોકા માટે કૂલની માળા વગેરેમા એના ઉપયોગ કરે છે મખમલીના ઝાડ થણાક પ્રાતેમા થાય છે ઉપયોગ—(૧) આંખ માની લાલી ઉપર—મખમલીના કૂલ એક તોલો બાળા તેમા ગાયનું ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરણ કરી અળત કરવું (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ (કાંઈ પગુ કાગળુથી લાલી પડે છે તે) ઉપર—એકેરી મખમલીના કૂલ સુમારે ૪૦ લાખ, તેમાની લીલી ગથાઓ કાઢી નાખી બારિક વાટી રમ ગાંઠો આ રમ એક તોલો મુધી કાઢી તેમા તેટલુજ ગાયનું ઘી નાખી થોડો ગરમ ગી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવું (૩) ગુમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર—મખમલીના પાદડાના ગમમા કપ્પની બાંધનું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું (૪) આડપુળી (બદ) ઉપર—મખમલીના પાદડા અને ઘોળી કાળી (દૂધી) ના પાદડામા મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગુમડા ઉપર બાંધવું

૪૩૨. મગ—સં મુદ્ગ મં હિં મૂગ કં પન્ને-હેસરૂ તૈં પન્ના પેસલુ નાં પન્નાપાયક તું પદેમી. મલાં ચેટપાયક ફાં ભુનુમાપ. અં મળ ૪૦ મીન મીન લાં ફસી એમમમુજો

મગ હિંદુસ્તાનમા બધ પાકે છે એ ઝાડ સુમારે દાઘલાઠ હિન્દુ વધે છે એ ઝાડની આકૃતિ, મગ, શીત એ મરં અડદના જેવાજ હોય છે મગની શીત લીલી દેખાય છે કેટલાક મગનો ગમ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે એની દાળ કચવાથી તે પીળા થાય છે મગની ખીચડી દાળ, મગદળા વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે મગ એ શીતલ છે અને તે અડદ કરતા એછા વાતપ છે મગ—સજુ, શીત, માલક સ્વાદુ દલકા, કિચિત્ વાતકરક તથા મેનોન કિતાવલ છે, અને કફ પિત તથા જવગ્ના નાશક છે ઉપયોગ—(૧) મગના લાડ—મગને શેકીને તેનો લોટ કરી ને લોટના જેટલું ઘી લઈ તે કઢકમા નાખી નીચ મદામિ કરી તાવનાથી લલાવતા જવું, અને કિચિત્ લાલ થવા લાગે એટલે વચમા વચમા ને ઉપર દૂધ બાટના જવું એમ કરના કરના દાણો પડે એટલે નીચે બિતાગી તેમા માકર, બદામ, પિસ્તા, એલચી, લવંગ અને મરીનું ચૂર્ણ નાખી લાડુ કરવા એ શીતલ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે (૨) એકારી (ઉલટી), અતિસાર, દાહ અને જવર ઉપર—શેકલા મગનો કાઠો ધાણી, મધ અને માકર નાખી પાવો

૪૩૩. મજ્જા.—સં બં મજ્જા મં બં કં મજ્જા. હિં મજ્જા તૈં તામરવચ્ચી તાં માદીટી ફાં કેનામ. અં કુબલ તુસીયત, ઉગ્રુસ્તુબામિન ૪૦ મેડગેટ, બેગાલમેડગ લાં કેમીયાકુડીયાફાલિયા—મજ્જા

મજ્જાના વેલા હોય છે એના મળને મજ્જા કહે છે એનો રસ રાતો હોય છે. મજ્જાની ઉત્પત્તિ આસવા, નેપાલ, અર્ધેશ્વરનિસ્તાન અને પર્શિયા દેશોમા થાય છે મજ્જાનો ઉપયોગ કપડાં ગમવામા પણ થાય છે મજ્જા—તુરી, ઉચ્ચ, ગુરુ સ્વર્ણ, વર્ણકરક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે, અને મધુ, મેહ, જવર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, ચેનિદોષ, શ્વા, કબ્જિત, વિચર્ષ, ક્રોધ, અર્ધ, રક્તાતિસાર

તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના પાદડાણુ શાક.—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપન છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ.—(૧) ગર્ભિનીના અનિમાર ઉપર—મજા, મધ, લોષર એ એકેક તોલો લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાનાના અને માકગના પાકમાં નાખી આપવું, એટલે જ્વરાતિમાર અને ગ્લાનિમાર દૂર થાય છે (૨) ઉદરના વિષ ઉપર—મજા, ધુવાસ હળદર અને મીઠું એના લેપ કરવા (૩) વાગ અને કોમળીયા ઉપર—મજાનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવા (૪) મજાએલું ઉપર—મજા અને ધાળા ચઢન (સુખડ)નો કાઠો પાવા (૫) આર્તવદોષ ઉપર—મજા ૨ાા નોલો લઇ તેનો કાટ કરી પાવા (૬) સર્વ પ્રકારના કાઠ અને વાતરકા ઉપર—મજા, ત્રિકળા, દારૂહળદર, ગળો, કડું, વજ અને કડવા લીમડાની છાલ એનો કાઠો દર દિવસ આપવો (૭) અસ્થિભંગ ઉપર—મજા, મજૂડાની ઝાલ અને આમલીના પાદડા એકત્ર વાટી ગરમ કરી પાષવા, અથવા મજા અને જડીમધ લીંછુના રસમાં વાટી તેમાં થતધાતુ ઘૃત (સો વખત ધાંચેલું લી) અને આખાનો લાટ નાખી લેપ કરવા

૪૩૪ મયાળ (ધાં, ધોથી) —સં હિપોદરી મં વેળ, મયાળ, પોષ ૫૦ પુષ્ટશામ તુ ૬૦ વસળે મલાં પાચાળા, પોદિકા ૬૦ મલખાર નાધદ્રગ ૬૦ બમલા લ્યુમિડા તાં પાચાળે તૈં પેલાવચ્ચલિ ઝાં વાળી

મયાળના વલા હોય છે એમાં એ જાત છે એકને નેવાળ અને બીજીને મગાવળી કહે છે નેવાળના મૂળને હમેશા પાણી મળે તો એ વેલો વધ પવત ટકે છે અને પચાસ સાઠ હાથ આમપામ પ્રસર છે એ વલાના કાટા અગ્રકાં કેટલાં જાડા હોય છે અને પાદડા મેળ ચુદીના પાદડા જેવા મોટા હોયે રોટલી જેવા જાડા હોય છે એ વલનો કકડાં તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેને ફળ્યા કરી તેની વેલ થાય છે એ બાજુ ત્રણ ચાર દિવસે વાણી લે છે મગાવળીના પાદડા આરિક અને આકવતના પાદડા જેવા નાના અને પાતળા હોય છે એ પ્રકારની છે એક રાત્રી અને બીજી ધાળી આ વેલો વધે, હ મહિના ટકે છે અનુ શાક લાડુ શીતળ અને પિત્તશામક છે માટે કેટલાક લોક તે લણી પ્રેમથી ખાય છે મયાળીને કાળા મરી જેવડા નાના ફળ આવે છે તેનો રસ જાણુડો હોય છે માહેના રસ કીરમજા રમ જેવો હોય છે કેટલાક ગરીબ લોક રાત્રી કાઠીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે એના શાક, ભજ્યા, પતવડા વગેરે પદાર્થો બને છે મયાળ —મધુર, કડુ, તુરે તથા ખાર છે, અને નિદ્રા, આળસ, મલાવજ્બક, અરુચિ, કફર, પોષિક, પથ્થર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને આહિનકારક છે, અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનું નાશક છે રાનમયાળ —૧૬ની તીખી અને રૂચિકર છે લેપ્યમયાળ —કડી, રસકળે તથા પાકકળે મધુર છે અને કફર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે માળા ઉષ્ણની મયાળ —પોષિક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, બલકર, અમિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે ઉપયોગ—(૧) અભુદ્દિ રોગ ઉપર—મર્ચરના ઉપર અભુદ્દિરોગ

શ્યામ તો મયાળી જાણ અને જાશમા વાટી તેમા મીઠું નાખી રાત્ર અને દિવસે લેવ કરવો

૪૩૫. મરડાશીંગા.—(સં જાદિ, વામાવર્તકલા મં સુરડાશીંગી, કેવણ) એના ઝાડ સાધાગણુ મધોડું ઉચા વધે છે એના પાદડા લણુ મોટા હોતા નથી એને અમળાદ ગયેલી શીંગા આવે છે એથી એને મરડાશીંગી કહે છે **મરડાશીંગી**—મધુર, સિન્ધ, શીતલ તથા મેઘાકર છે, અને કઠ, શુકને વધારનારી, પ્રાણ્યકરક, ઔષધકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને ચુર છે તથા કોઠ, કૃમિનાષ મૂર્છા, રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, પિત્ત, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરે છે **ઉપચાર**—(૧) નાના બાળકના પેટમા મરડા વજરે ન થવા માટે—ગાંગાગાળી માથે મરડાશીંગી વમી પાવી (૨) કાનમા બગઈ ગઈ હોય તે ઉપર—મરડાશીંગીના મૂળ એરડેલમા ધરી ૫-૧૦ વાર કાનમા પાડવા, એટલે બગઈ મરી જઈ ફૂલી ઉપર આવે છે (૩) મરડા થાય તે ઉપર—મરડાશીંગીના મૂળ જાશમા ધમી પાવા (૪) ખાકુક અને જખમ ઉપર—મરડાશીંગીના મૂળ ઘસી મોપડવા

૪૩૬. મરચી.—સં મરીચ મં મિરચી દિં મિરચ કાં અણુશિન્ધાગ્ર કાં ફિલ ફિલ્ડ ઈં ચિલી લાં કયાપ્તિકમ

મરચીના ઝાડ કેમરપુર ઉચા વધે છે મરચાનો રસ તે પાક્યા પહેલા લાલા અને પાકે ત્યારે લાલ દિગ્લોક જેવો થાય છે પાક્યા પછી તેને ચુરી લઈ સુકવે છે મરચામા તણુ ચાર પ્રકાર છે લાલગી મરચા—નાના અને લીખા હોય છે એ ખાવાથી તુરતજ ઇળ થાય છે કોલહાપુરી મરચા—મારિક અને વેત અર્ધી વેત લાખા હોય છે ગ્રામતપી મરચા—મોટા અને ગોળ હોય છે તથા તેની જાલ જાડી હોય છે મરચાનો બોજનમા ગળ ઉપરોગ થાય છે બોજનમા મરચુ અને મીઠું ન હોય તો તે બોજન ધણજ અસ્વાદ લાગે છે, તો પણુ મરચા બિલકુલ નહિ ખાતા તેના બદલે મરી (લીખા) ના ઉપરોગ ઉત્તર દિન્દુસ્તાનમા પ્રુબળ લોક કર છે સાધારણ રીતે દિન્દુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાજ મરચાનો અતિશય ખપ હોઈ તે ઓછો ઓછો થતા ઉત્તર તરફ તેનો ખપ મૂળથીજ બધ હોય એમ જણાય છે લીલા મરચાની ચટણી, પચામન વગેરે થાય છે તે સિવાય તેનું અષાઢુ પણુ કરે છે મરચા રક્તપ્રક્રિય અને પાચક છે મરીબથી શ્રીમત સુધી સર્વને મરચાની એક સરખી જરૂર પડ છે મરીબ લોકોને મીઠું મરચુ અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અગમ સાગી શક્તિ આવી તે જરૂરજ બને છે **મરચી**—પિત્તલ, વિદાહી, રક્ત તથા દીપક છે, અને કઠ, ગ્રામ તથા ગળનો નાશ કરે છે મરીથી એના ગુણુ ઓછા છે **ઉપચાર**—(૧) પેટપીડ ઉપર—મરચાના પિચા ઉપર પાણી માથે મળવા મરદીથી મગ્ગેલ પેટપીડ (જખ) ઉપર એના સારો ઉપરોગ થાય ૭ પણુ જેને વિશેષ મરચી હોય, રક્ત બગડેલ હોય તેને એ અષપુ નહિ (૨) ખડકી (કોલેરા) ઉપર—એક અમચાબર મરચાની જાડી જાડી અને

એક મમ્મલાબર મીઠુ, હિન્દી આપણુ આવેલા પાણીમા નાખી ઉકાળી ને પાણી ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવુ (૩) માકડનેના નાશ થવા માટે:—મગ્ગા બારી કાઢો કરવો, અને બ્લા માકડ હોય ત્યાં કંઈ પણ ચીજવડ પાણી ચાપડતુ એટલે ત્યાં પુન માકડ થતા નથી (૪) હાડકાથા કુતરાના ડશ ઉપર:—લાલ મરચુ વાટી જખમ ઉપર બરચુ એટલે ઝેર બળી જઈ જખમ રૂઝશે.

૪૩૭ મરવો (ડમરો):—મં વેધી, મરવાક મં સખળ, મગ્ગા દિં મગ્ગા, ગેદ તૈં રૂઝળખ અને અર્જેલુસ ફાં મર્જેલુસ, ફિરગી, શાહમ ૨૦ રિયુમાર્જેનુ લાં ઓરિગેનમુ માર્જેરાના

મગ્ગાના* જાડ જગલી તુલસીના જાડ જેવા હોય છે એની ઉચાર્ધ સુમારે બે ત્રણ લાક હોય છે પાદડા પણ જગલી તુલસી જેવા હોય છે એના પાદડાને કાત્રા હોય છે મુસલમાન લોક એ જાડનો ધણો ઉપયોગ કરે છે એને તુલસીના જાડ જેવા મોટા તોગ આવે છે તેમા કાળા ગમના બિયા હોય છે એ બિયાને મરાડીમા ‘તુકમગર્ધ’ કહે છે ડમગના છાડના વાસથી ઘણા ભાગે સર્પ એ જાડ પામ જઈ શકેતા નથી તુકમરાધ એ જગલી તુલસીના બીજ કરતા વધારે ઠડી છે મરવો:—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અમિમાલકર અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—ડમગના પાદડાનો રસ ધડી ધડીના અતરે બે ત્રણ વાર પાવો (૨) દાહ ઉપર—મરવાના બી પલાળી રાખી ને કુલે એટલે તેમા ચાવતુ દૂધ અને માકર નાખી પાતુ (૩) ખોડા ઉપર—મરવાના પાદડાનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો (૪) વીંછીના ડશ ઉપર:—મરવાના પાદડાનો રસ ચાપડવો (૫) બહોરાપણુ અને વહેતા

* મગ્ગાના છોડને કેટલાક લોકો ડમગ પણ કહે છે, પરંતુ એ આ ગ્રથમા ન ૨૧૨ મા વર્ણન કરેલ ડમરા કરતા જુદો છે મરવાને જૈન લોકો અપાસરા પાસે અને મુસલમાન લોકો મસ્જિદમા અવશ્ય વાવે છે એ કાળો મગ્ગો છે કેમકે એની ડાખળીઆમા કાળાશ હોય છે અહીં મં પહેજ એના બીજને તુકમરીયા ખતાવ છે પણ એ તેમની જૂલ છે તુકમરીયા એ બાવચી (આળકાળ) ના બીજ હોવાનું મર્વ કોઈ જાણે છે એટલુ તો ખર કે ઉક્ત આળકાળેના છોડ આ મગ્ગાની સાથે ધણા ભાગે મળતા આવે છે એના બીજ, પાદડા, માજર અને તેના ઉપરની સ્થામતા એ આખેહુય મરવાને મળતી હોય છે, પરંતુ એ છોડ વગડામા પોતાની મેજેજ હો છે એ છોડની ઉચાર્ધ બે કુટથી વધારે બાએજ થવા પામે છે એ છોડ બાદરવા અને આસો માસમા ગમલર હોય છે એની વામથી મરજરને અજીજમે થતા તે દૂર ખસે છે એથી લોકો એ બાવચી (આળકાળ) ના છોડને લઈ પોતાની આલુખાલુ પવન નાખવાની માફક કેંગે છે ઉપવાસના દિવસે કેટલાક લોકો એના બીજ કે જેને યુનાની હકિમે તુકમરીયા કહે છે તે પાણીમા કે દૂધમા પલાળી ખાય છે કેટલાક બાળકો પણ એ પ્રયોગ કરે છે આ બાવચી આ ગ્રથમા વર્ણન કરેલ બાવચી (માળરી બાવચી) ડગના જુદીજ છે અહીં પહેજએ તેનું વર્ણન આપેલુ જણાવુ નથી.

કાન ઉપર—મરવાના પાદડા હાથપગ ચોળી કાનમા ત્રણ દિવસ પાડવા (૬) પીનસ રોગ ઉપર—મરવાનો રમ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકન ધુરી દરરોજ મવારે અને માળે એના પાચ પાચ રીપા નાકમા નાખવા, એટલે પાણી તથા લોડી વગેરે પડવું બધ થઈ સાક થાય છે (૭) કૃમિ ઉપર—મરવાનો રમ અને કુદીનાતો ગસ એકત્ર કરી પાવા (૮) ચાંદીમાંના ડી.ા મરવા માટે—મરવા અને ધતુરનો રમ ક્ષત ઉપર ચોપડવો (૯) આગાતુક ગરમી ઉપર—મરવાના ઘિસા એક તોલો કડા પાણીમા ગરમે પલાળી ગાખી સવારે તમા ૫-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાખી તે મવારે અને સાળે ૭ દિવસ પાવું (૧૦) પેટ દુખવા ઉપર—મરવાનો ગમ સાકર સાથે પાવો (૧૧) બળદ કે પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર—મરવાના બી તોલા બે અને આથમી છઠ તોલા બે, એ ગર પલાળી રાખી સવારે તમા ખીળી અર્ધો શેર પાણી નાખી શગમન કરવું તેમા અર્ધા તોલા છઠ અને માંડર નાખી પાવું એમ નિત્ય મવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું (૧૨) અમિદગ્ધ દ્રાણ ઉપર—મરવાના પાદડાનો ગમ ચોપડવા

૪૩૮ મરી (તીખા) —મં ૦ બ ૦ મગ્ધિ મં મિગ્ધલ દિ ૦ કાલી ચીગ્ધ. ૬૦ કપમેશુમ્ તૈ ૦ મગિપાતુ તા ૦ મેન્વિય, મિલાગુ તુ પેકમચી મક્ષા ૦ કુરેમુલા. ૬૦ પિશ્તપિલેસ્વસ્વદ ૬૦ બ્લેકપેપર ૬૦ પાવપરનાયમ્ ૫૦ દિલ્હિલે અરીદ. મરીના વસાની વાવણી પાનના વેલાની પેંઠેર થાય છે એ વેલા મક્ષાપર પ્રાતમા અને કોકણ પ્રાતમા થાય છે મરીના વસાના પાદડા નાગવેલના પાદડા જેવડા થાય છે મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છા આવ છે એ ફળને મરી કહે હ મરીમા ધોળા અને કાળા મરી એવા બે પ્રકાર છે માગ પાકા થયા પછી જો મરી કાઢે છે તેને “ ધોળા મરી ” કહે છે મરીના વેલા ઉપર જો શીંગા આવે છે તેને “ ગજા પીપર ” કહે છે મરીના આંધોમા અને રસોધિમા તથા પાકમા ઘણાજ ઉપયોગ થાય છે એના મૂળને ચવક કહે છે એની વેલ ૪૦-૫૦ વર્ષો સુધી ટકે છે એ વેલી પાડેગવા જેવા કાંડો ઉપર ચડાવે છે કાળાં મરી તીખા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રચિકર, અમિદીપક, તીક્ષ્ણ, ક્ષ્ણ, અવૃષ્ણ, છેદક, ગોષક તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શળા, હરોગ ઉપગસ, આમ, પ્રમેદ તથા અશ્નિના નાશ કરે છે લીલા મરી — પાકકાળે અને ગમકાળે મધુર, કિચિત્ ઉષ્ણ, તીખા, ગુરુ, અપિત્તલ, અમિદીપક, રોચક, વ્ઘાદુ તથા દડવા છે, અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હરોગનો નાશ કરે છે ધોળાં મરી—તીખા, ઉષ્ણ, ગ્સાયન, અવૃષ્ણ, કિચિત્ ક્ષ્ણ તથા સ્પારક જે અને ત્રિદોષ, વિશેષે ફરી તેજરોગ, વિષ તથા બૂતખાવાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.— (૧) વાયુથી અંગ જકડાઈ જતું હોય તે ઉપર લેપક—મરી ૩ા

મં ૦ શાલિગ્રામજી પાવું કહે છે કે મરીની વેલાના ફળને ગજા પીપર કહે છે પરંતુ અસુતમાગરના કાસ ઉપરથી જાણાય છે કે તીખા (મરી) ની વેલાના મૂળ તે ચવક અને ચવકની ખસ તેજ ગજા પીપરના નામથી ઓળખાય છે

પાણીમાં આગિ વાટી અથિન જગ્યાએ ભાંડો લેપ કરેલા, અને તે ઉપર કેળના લીલા પાદડા મૂકી ટપડાથી માથનું એટલે દુખ નાશ પામે છે (૨) ખરજ ઉપર—મરી અને આમલમાન ગધડ આગિક વાટી લીમાં ખગલ કરી તે શરીરે ચાળેલા અને તાપમા ભેમી અગ એકનું એટલે ખરજ-ખન ગાય છે (૩) ચાતપિન ઉપર—લીમાં મરી વાટી લેપ કરેલા અને ખાતું (૪) ઉધરસ ઉપર—અડવા માંના મરીનું ચૂણ એ અથવા ૨ માંના મધ અને નાકરમાં આપતું (૫) ચિપમજવર ઉપર—મરીનું ચૂણ તુલસીગમ અને મરમાં શકિત મળ્ય આપતું (૬) માથુ દુખ છે તે ઉપર—મરી કરજતેલમાં વાટી ચાપડવા (૭) પાકી (કાલેરા) ઉપર—ગરમ પાણીમાં મરીની બૂકી નાખી પાવી કેવા મરી ૧૦ ગુળ, હિંગ મેકલી ૧૦ ગુળ અને અદિષુ ૮ ગુળ, મકન મેળાના આઠ ગોળીઆ કરી અને દન્ક કસાદ એન્ક ગાળી પાણી સાથે પાતી એ ગાળી ત્રણ દિવા ચાર વખત કરતા વધાર વાગ લેની નહિ (૮) ઉવરસ ઉપર—મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાતું (૯) હરેનાડેના વિષ ઉપર—મરીની બૂકી પાણીમાં મેળાની ખૂંચ દલાવી તે શરીરે ચાળવું (૧૦) મામલ ઉપર—નવટાક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂણ આપવું (૧૧) સળે-ખમ ઉપર—દૂધ ગરમ કરી તેમાં મરીની બૂકી અને સાકર નાખી પાતું (૧૨) મૂત્રાશાત ઉપર—ધાળા મરી પાચ દશ લઈ કાળજી જેવા આરિક કરવા પછી તે બૂકી અડદના દાણા જેટલી લાઇ પાતળા કરેલા ચોરા લીમાં કાલ-વતી, અને શિમનું મુખ ઉપર કરી તેના દાર ઉપર એક કિલા બે ટીપા નાખવા. એ ચોગે પેદુમાં પહેાતી પેશાબ જલદી સાફ થાય છે રોગ વિશેષ હોય તો બે ચાર વખત પણ આપધના ટીપા નાખવા પડે છે ઈદ્રિય માફ થયા પછી કદાપિ ઈદ્રિયમાં જળતરા થતી હોય તો ફક્ત લી પાતળું કરી તેના વારવાર ઈદ્રિયદારે ટીપા પાટી અદરથી પાછું આવેલું લી લુછી નાખી પુન નવું ટીપું નાખતા રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરુષોએજ કરેલા મરમીના આભગવાળા દંડીએ આ ઉપાય કરેલા નહિ (૧૩) સમલુપ્તી, મૂળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, ખંરોગ, મંદાગ્નિ અને ગાળાના રોગ ઉપર—મરી, ચિરા અને મચળ એ ત્રણ આપધાન ચૂર્ણ પરી જાસમાં નાખી પાતું (૧૪) આદાશિશરી ઉપર—મરી અને ચોખા ભાગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરેલા અથવા નિર્ગુડીના રસમાં મરી લસી નરચ આપતું (૧૫) સાધારણ સર્વ જવર ઉપર—મરી પા તોલાથી અથા તોલા સુધી મધારણ કુરી, તેમાં ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાખી અલ્પમાસ કાઢ કરીને પાવા (૧૬) વાયુનો વિકાર કદિ પણ ન થવા ઉપર—મરીની બૂકી અને લસણુ આરિક વાટી ભોજન સમયે લી ભાતના પ્રથમ આસમાં મનત મેવન કરનારને કદિ પણ વાયુવિકાર થતો નથી (૧૭) સ્વરજા અ ઉપર—ભોજન કર્યા પછી મરીની બૂકીમાં લી નાખીને તે પાતું

૪૩૯ મરેડી—સં મહારાષ્ટ્રી મં મરાડી હિં મરેડી ૧૦ પિપ્પાલવળા કં
દોસુરુપ અકલખાર ૬૦ બાણુનેઆઉ. અં ઉકેલોવાન, ઈં પેનીરામલ

લા૦ મેઘાધુલેભયમ્ ભુ૦ પ્રા૦ અગર

એ જડ સુમારે એક હાથ ઉચુ વધે છે એને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે એ ફૂલનો અક્ષલકગને બદલે ઉપયોગ કરે છે અક્ષલકગની પેઠેજ એ ફૂલથી જીભે પાણી છુટે છે x ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર—એના જીડવા પાનમા મઠી ખાવા (૨) જીલની નીચેના ભાગ સુજ્યો હોય તે ઉપર—મરેહીના જીડવા અને મીઠુ એકત્ર કરી ચાળવુ એટલે લાળ બધ સોળો ઉતરે છે

૪૪૦. મર્યાદેલ—મ૦ મારવલી મ૦ મર્યાદેલ દિ૦ મરનદેલ
બ૦ જમલકુરી ઇ૦ આઈપોમિયા બિલોબા

આ વેલ ધણે ભાગે મસુદકાંઠે થાય છે એના પાદડા આમુ દરેનાં પાદડા જવડા અને જડા તથા સીધા હોય છે એમા ધોળા અને રાતી એવી બે જાત છે ધોળા મુણોમા અધિક છે +મર્યાદેલ—શીતલ, માહક, પાકકાળે તીખી, માગક, વાતુલ, ગુરુ તથા મળને સુકવનારી છે અને ઉલટી, વિધુચિકા, ચળ તથા આમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બદ અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર—મર્યાદેલના પાદડા અથવા મળ કુટી માડ ઉપર બાધવા પાદડા ન મળે તો ફળ વાટી બાધવા (૨) મરતકગૂળ ઉપર—મર્યાદેલના મળ અગર પાદડા વાટી મરતક લેપ કરવો (૩) ઉધરસ ઉપર—મર્યાદેલનો કાઢો કરી પાવો

૪૪૧. મસુર—મ૦ મ૦ દિ૦ ત૦ મસુર, ક૦ ચળગી ફા૦ જીનોસુર્પ
અ૦ અદસ. ઇ૦ લેટીલ લા૦ હરવલેન્સ તા૦ મિસર, પુરપુર બ૦ મુસરિ,
કલાય.

મસુર એ દિલ્લ ધાન્ય છે એના ઝડ હાથ દોઢ હાથ ઉચા વધે છે મસુરનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે મસુર એ ધાન્ય વાતુલ છે ગરીબ લોકોમા આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસુરની દાળ કરે છે ગુજરાતમા મસુરનો પાક પુષ્કળ થાય છે મસુર લાલ અને ધોળા એવી બે જાતની છે બન્નેના ગુણ સગખાજ છે મસુર—મધુર, શીતલ, માહક, વાતુર, લઘુ, રેફ, વર્જુકર, બસકર તથા બૃદ્ધ છે, અને કફ, ગળદાપ, જ્વર, મત્તગ્ન્ય તથા રક્તપિત્તની નાશક છે એના પાદડાની લાટ—કડવી અને કલકડી છે ઉપયોગ—(૧) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર—મસુર મેટી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો ગ્રસ કઢાવી તેમા ને લોટ મેળવી પાવો. (૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર—મસુરની મળાઓનો ધૂપ કરવો તે સર્વ જ્વરનાશક છે

૪૪૨. મહુડા—મ૦ મહુક, મ૦ મોહાયા જુહુ ફા૦ મોહટી દિ૦ મહુવા બ૦ મોલ. ક૦ તુ૦ હાપેમારા ત૦ હાપસ તા૦ મહુકં. મલા૦ હરપા ફા૦ મહુ. ઇ૦ હલિપાર્ટી લા૦ બેસીમાલાઈફિલયા.

xમરેહી કડવી, તીકજી, ગરમ તથા વાત કષ્ટની પીડનો નાશ કરનાર છે.

મર્યાદેલ—ધણુ કરીને અનપેલે (નદીનાબાવાળા ફલદૂખેલ) મા થાય છે. એના પાદડા ખાટી કુણીના છોડ જેવા બળે એકત્ર અને ફૂલ રાતો હોય છે.

એ ઝાડ મેટાં મેટાં થાય છે તે મર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રતભા બચ્ચા થાય છે એના પાદડા હથેલી જેવડા, બદામ જેવા અને ઝાડા હોય છે એ પાદડા થયાળા કરવાના ઉપયોગમા આવે છે મહડાનું લાકડું વળનદાર અને ટકાઉ હોય છે તે ઇમારતના કામમા આવે છે મહડાના ઝાડ ઉપર ફૂલ આવે છે એ ફૂલ મીઠા હોવાથી તેનો મરીમ લોકો ખાવામા ઉપયોગ કરે છે ફળ એળા (ચણાના પોપટા) જેવા આવે છે ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને ડોળિયુ કહે છે એ ફીંબા બાળવાના કામમા આવે છે એ તેલ લીમા મિશ્ર કરી કેટલાક દગ-લખાણ વપારીઓ વેચે છે તે લીમા મળી જાય છે અને લી જેલુજ કણીદાન દેખાય છે એના ફૂલનો (મહડાનો) દારૂ કરે છે એ દારૂ પી લોકો બોકડા જેવા મદો-મન થાય છે તથા અનેક અનાચાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે, અને આપણા ઉપવ્રત્તતા પરમેશ્વરને વિમ્બી જઈ પોતેજ પોતાનો નાશ કરી નાખે છે પરમ-શ્વરે સારી અને નદારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે પરંતુ માણસે નદારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું એથીજ ક્યાણ થશે. એવા ઇશ્વરીય આત્મિક હેતુ છે મહડા—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક પૌષ્ટિક, તુગ્ધ તથા કડવા છે, અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, અમ તથા ત્રણનો નાશ કરે છે એના ફૂલ—મધુર, રૂષ્ય, હલ, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, સ્નિગ્ધ તથા વિકાસી છે અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એના કાચાં ફળ—શીત, ગુરુલુ ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રમકાણે અને પાકકાળે મધુર, મલમ્લભક, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃષ્ણા, ઉષ્ન સ્તત્ત્વ તથા રોગ-વદમાનો નાશ કરે છે તેજ પાકવાથી બળકાગક છે અને પિત્ત તથા વાયુના નાશક છે પાણુ—મહડા (પાણીમા મનારી જાત છે તે)—મધુર, રૂષ્ય, શીત બલકર તથા ગ્દસાયન છે અને ત્રણ તથા લિહટીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —

(૧) અમ્બરમાર, ઉંમદા, સન્નિપાત, અપત્ત વ્રક વાયુ ઉપર—મહડાની અતરછાલ, લીડીપીપર વળ, મરી અને સિંધવ એ કાકરવરણા પાણીમા વારી નસ્ય આપવું (૨) કંઠ સર્પ ઉપર—મહડાના ફળમાના બિયા પાણીમા બસી પાવા (૩) ધાતુ પ્રજ્ઞ થઈ કાચોલેજન આવવા માટે—મહડાની અતરછાલનું ચૂર્ણ દિવસમા બે વાર સવાર સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલુ ગાયના ઘી અને મધ સાથે આપવું ઉપર ગાયનું ધારોખ્ણ અથવા તપાવેલું દૂધ લી નાકર સાથે પાવું (૪) સર્પના વિષ ઉપર—મહડાના ફળમાના બિયા પાણીમા બસી અજન કરવું.

૪૪૩. મંદાર—સં ૦ મં ૦ હિં ૦ બં ૦ માદાર ૬૦ માદારનું તાં ૦ કોક-કુમાદાર મલાં ૦ બેળતામાદાર લાં ૦ કેલોટ્રોપિસ પ્રોસિરા.

એને “આકરીઓ મદાર” પણ કહે છે મદારના ઝાડ આકડાના ઝાડને બધાજ મળતા છે કેટા ફૂલમા અને ઝાડના રમ્બા ફેર જણાય છે. મદારનું ઝાડ ધાગુ અને જુરુ હોય છે એ ઝાડ રાતમા આપોઆપ ઉમે છે એના ફૂલ એળા હોય છે એના ઉપર લમગ બધા બેસે છે. એક વર્ષની અદર એને ફૂલ

આવે છે એના કાચલા દારૂના કામમાં આવે છે એનું દૂધ ઉઝળી જાય કર-
વાથી તેના ચુદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ (ગ્રાઇપર્થ) તૈયાર થાય છે મંદાર-
તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોદ, પ્રણ, સોળો, કફ
તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે ધોળો મદાર—અતિ ઉષ્ણ, કડવો તથા મલ-
ગોષક છે, અને મુત્રનિરૂપ, પ્રણ, કૃમિ અને અત્યંત દારૂણ વ્યાધિનો નાશ કરે
છે ઉપયોગઃ—(૧) વિષમ જ્વર ઉપર—મદારના મૂળ રવિવારે કાને બાંધવા
એટલે વિષમ જ્વર જાય છે (૨) આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉષ્ણતા અને
રક્તકુષ્ઠ (કોદ) ઉપર—મદારના મૂળની ઝાલનું ચૂર્ણ દેદ માસો દિવસમાં
ત્રણ વાર સાકર સાથે આપવું (૩) વાતશૂળ ઉપર—મદારના મૂળનું ચૂર્ણ
દૂધમાં પાવું

૪૪૪. માંકડી—એ લીંબુડીની જાતનું વનગ્રાહી ગ્રાહ છે એના પાદ્મ
લીંબુડીના પાદ્મ જેવાજ હોષ તેને કાટા પણ હોય છે એને લીંબુડી જેવાજ
બારિક ફળ આવે છે તે સોપારી જેવડા હોય છે એ ગ્રાહ રાયચંદ કિશ્ના ઉપર
થાય છે ઉપયોગ—(૧) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો—માંકડીના મુકાએમાં
પાદ્મ તબાકુની પેડ ચલમમાં નાખી ૭ દિવસ પાવા, એટલે શરીરમાંના વાયુ
નીકળી જાય છે (૨) વાયુ ઉપર—માંકડીના પાદ્મનો રસ અગર કાઢે પાવે
(૩) સ્ત્રિવાયુ અને સૂચારોગ ઉપર—એકાદ છંદ અથવા માટી તપાવી, તે
ઉપર માંકડીના પાદ્મ નાખી તે વડે અગ્ર ગ્રેકવું, અથવા પાદ્મ પાસ્ટીમાં કળી
ને વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું અને શરીરે પવન લાગવા દેવા નહિ (૪) દેશરમ
અત ઉપર—માંકડીના પાદ્મ વાટી તે કાન ઉપર ચોપડવા.

૪૪૫. માચોલ (મચીયલ)—એ ગ્રાહ ધણુ વધે તો એક દાથ વધે
છે એને પાદ્મ થતા નથી તેની ગ્રાણીઓને જાડી ઝાલ જેવો નરમ લીલા ગંગો
ગર હોય છે માચોલ વનગ્રાહ ખારી જમીનમાં થાય છે, એટલે ધણુજ ખાર
હોય છે એ લાજના ગ્રાહ વાંધ નાખી તેના ઉપરની ઝાલ કાઢી નાખી તેને
સુધારી હીમથી વધારી શકે છે માચોલનું ગયતું પણ કરે છે એમાં મુખ્યત્વે
ખાગસ હોવાથી તેનું શાક ૬ ગયતું કરતી વખતે તેમાં મીઠું નાખવું પડતું
નથી આ લાજ સારી સ્વાસ્થિ છે

૪૪૬ માઠ (ડાંભો)—મં ગાગિય. મં માટ, પોકલ્યાગી લાજ બં
કાયાન્ટે હિં મરસા હિંડો નેહિયાગ તૈં કુચલકુરા લાં એમરેશમ દિક્કર,

માંડતું શાક સર્વત્ર અને સર્વકાળે મળે છે એમાં રાતો અને ધોળો એવા
એ પ્રકાર છે માંડની લાજ વાંચા પછી ત્રણ ચંદવાડીઆમાં મોટી થઇ ખાવાના
ઉપયોગમાં આવે છે માંડની લાજ નિર્મળ અને ખાવામાં સારી લાગે છે
ડીટાના પાદ્મ ચુડી કાઢી લાજ કરે છે અને પિસા-આવા- પછી ડીટાની
પણ લાજ કરે છે ધોળો માઠ—મધુર, ક્ષ, ખાગે, શીતળ, ગુર, સારક, કફ-
કર તથા વાતકારક છે, અને રક્તપિત, મદ, પિત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે
રાતો માઠ—કિમિત્ત, ગુર, ખાગે, મધુર, મારક, કફકારક, માંકડી તીખો અને

અમ્ય દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે મિત્રવર્તુ માઠ-ખારા, સ્વાદુ અને પિત્તકર છે ખાદ્ય માઠ-ખારા, ખાગ તથા મધુર છે અને દાષને કોપાવનાર છે પાણી માથેનો માઠ-વિરોધ કરી રક્તાશયના નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) આકુક (ગુમક) જલદી ફરવા માટે-માઠની ભાજન સુકાએક દીડુ પાળી તેની ગમ્મ અને ચૂના એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવા (૨) મધ (દારે) ઉપર ઉતાર-ગતા માઠની દારીનો નસ ૪ તોલા સુધી પાંચ

૪૪૭. માયદળ (માય) - સ. માયદળ. મ. ગુરે, માયદળ દિ. માયુદળ ક. માપાલકામિ. કા. માયુસ. અ. આપમ, સમરનુલ, ગુરકા ઈ. માલનટ લા. કારકસ, ઈ. ફેરોરિયા

માયદળનું ઝાડ મોટું થાય છે એના ફળ માધારણુ સોપારી જેવડા અને ત કરતા વ્યગ્રિક પક્ષ હોય છે માયદળ-તીખા, ઉષ્ણ, શૈથિલ્યને મકાચ કરનાર, પ્રશમ્ન અને વાતનાશક છે * ઉપયોગ-(૧) નાસારોગ ઉપર-માયદળની બુકી સુધરી (૨) બાળકોના રક્ત સમહૃષ્ટી ઉપર-ગાયના દૂધમા કિવા લીમા માયદળ ધસી પાવા (૩) બાળકોની અનિસાર અને સમહૃષ્ટી ઉપર-માયદળ અને સુક ઘીમા અથવા દૂધમા ધસી ચાટવા આપવું (૪) થોનિસકાચન થયા માટે-માયદળ અને ફવાલેલી ફટકડીના ચૂર્ણની પાટલી થોનિમા ગમ્મવા આપવી, અથવા માયદળ અને કપૂર મધમા ખરલ કરી અર લેપ કરવા (૫) દાત હાલતા હોય તે ઉપર-માયદળ ૧ તોલા, ફટકડી ૧ તોલા અને ધોળા કાથો ૧ તોલા, એનું વચગાળ ચૂર્ણ કરી તે દર-રોજ દાંતે ધસી લાગ અળવા દેની એ પ્રમાણે દિવસમા બે વાર કરવું ઔષધ તથા કિવા આર દિવસ આપવું ચૂર્ણપ્રદ થશે (૬) બાળકોના જીર્ણવર ઉપર-એ વ્યગ્રિક માયદળ ગને ૫૩ પાણીમા પચાળી રાખવા, અને બીજે દિવસે સવારમા તે માયદળ તથા તોલા ગાયના દૂધમા ધસી ૭ દિવસ પાવા (૭) અમાંદા ઉપર-માયદળ ગાયના માખણના નિતપ પાણીમા ધસી ચાટણ કરવું. (૮) લાલાભાવ (લાળ પડવા) ઉપર-માયદળના કટામા ફટકડી અને કાથાનું ચૂર્ણ નાખી તેના કામગા કરવા

૪૪૮. માયમળ (ગરમલ) - સ. માયિની, માકદી મ. માઈલુ-નળ. દિ. માયમલ ક. માયિણી લા. કેલેન્સમેથેન્ટમ

એ ઝાડ નાના અળખાના જેવા થાય છે એના પાદમા અળખાના પાદમા જેવા થાય છે એના મૂળને 'માયમળ' કહે છે એના મૂળ ખાદ્ય લાવી તેનું અથાણુ કરે છે માયમળની ઉત્પત્તિ સુવગતમા ધણી થાય છે એ મૂળ આર્થશિ

* અપના ઝાડો વચકામા થાય છે આમૃતિ મરૂ જેવી હોય છે એના ફળમા માખીના જેવા લીલા રંગના જીવડા ધુત્તી જાય છે, અને તે ફળમાનો ગસ કઠારી નાખી પોલાં કરી નાખે છે એમા એના બચ્ચા રહે છે ઇંડાની માફક એ એમા રહે છે પૂર્ણ થય પછી તે તેમથી હટી જાય છે; તેથી ધણીખરા માયદળ ચોલાં હોય છે નમ્મ હોય તે તેમથી થરેલ જીવડા નીકળે છે.

હોવાને લીધે રાગી લોકોને એનું અચાણું આપે છે એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. માયમૂર્જિનું ઔષ્ઠ—તીષ્ણ, કડવું, મધુર, અમિદીપક, ફેચિકર તથા મલકર છે, અને વાયુ, કફ, બેગેળ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ તથા શીતબ્ધરનો નાશ કરે છે એમના કંઠઃ—પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે, તથા પાકુ, સોળે, કૃમિ, પ્લીહ, ગુલ્મ, આનાહ, ઉદર, મગ્ગણી અને અર્શનો નાશ કરે છે.

૪૪૯. માલકાગણી—મં. ન્યોતિમ્બતી મં. માલકાગણી, પિગવ. કરકાગણી. હિં. માલકાગણી. બં. લતાકટકી કં. કંચુએરકુ તેં. વાવજી, બેક-કુકુતોત્રે તાં. વડુ હુવધ, અતિપરિચ્ચમ્ કાં. કાલ. છં. રતાકટી ભાં. સીલંદુચ પેનિમ્બલેટા.

માલકાગણીના વેલા થાય છે એ વેલાને ચોમાસામા આરિક ફળની મોટી મોટી જુમ આવે છે પરંતુ તે પાકે એટલે પીળા થાય છે અને તે ફળ સૂકાઈ જુટે છે ત્યારે તેનો લાલ ભડક ગગ દેખાય છે એ ફળમાના બિયાનું તેલ કાઢે છે લઘુ માલકાગણી.—દીપક, મેધાકર, જુદિવર્ધક અને ફૂર્જ છે. માલકાગણી-રસકાળે કડવી, કષ્ણ દિવિત તીખી, દાહકર, અમિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજા તથા પુષ્ટિ કરનારી, વૃષ્ણ, વાતિકર, તીક્ષ્ણ, વજ્રુર અને તુરી છ, તથા તથા કફ, વાત, વજ્રુ, પાકુ, વિમર્ષ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરે છે માલકાગણીનું તેલ—કડવું, વાતિકર, અનિ ઉષ્ણ, મારક, તીક્ષ્ણ, પિત્ત, અતિ-જુદિ-મેધાને કરનાર, લેખન, રસાયન તથા અમિદીપક છે, અને વાયુ, ત્રિદોષ કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અર્કીજીના વિષ ઉપર—માલકાગણીના પાદડાનો રસ પાવો (૨) ખસ ઉપર—માલકાગણીના બિયાનું તેલ ચોપડવું અથવા માલકાગણીના બી ગોમત્રમા વાટી ચોપડવા (૩) સર્વ વાયુ ઉપર—માલકાગણીના બિયા, મુક અને અજમો એ મગજાએ અને એથી બમણા જૂનો ગોળ, એ એકકા કરી ખાડી અથાં તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ઘી માથે આપવી (૪) અપકાર બંધ થયેા હોય તે ઉપર—

x માલકાગણીના બીજ જુદિવર્ધક છે અમારા એક મિત્રને ચિત્તભ્રમ વાયુ ઉપર દરરોજ એકેક તોલો દોઢેક માસ સુધી આપવાથી એનું મગજ કેમણે આવ્યું હતું.

યુનાનિ હકીમો માલકાગણીના બીજ ગરમ, નિકાનાશક અને કામાદીપક બળે છે, અને એને સધિવાત, લકવા, કોદ અને બીજા શરદીથી પ્રગટ થએલ રોગોપર વાપરે છે એ રોગોમાં પ્રથમ ૧ થી લઈને દરરોજ એકેક વધારી ૫૦ સુધી બીજ એકલાજ અથવા બીજા ગરમ ઔષધિની સાથે મેળવીને ખાવાની જલામજુ કરે છે સુશ્રુતમા એને વજ્રરોધક અને કુહપ્રસયન કહેલ છે. અરક સહિતામાં એને શિરોવિરચનકર્તા કહેલાં છે. એના પાદડાના રસથી જીવનું જડપણ નાશ થાય છે. એના સેવનથી પેશાબ વધે છે જોડાદરના રોગમાં આપવાથી સોજાં હોં છે એજ પ્રમાણે જુલાબ પણ થાય છે. પાદડાનો રસ આપવાથી આંખોને નજ કમોલ અર્થે ફરીથી આવે છે.

માલકાગણીના પાદડાના રૂબ પાવે (૫) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર—માલકાગણીના પિમા વાટી લેપ કરવે (૬) ઉદરરોગ ઉપર—માલકાગણીનું તેલ દરરોજ ફેવ માથે આપવું (૭) સર્પના વિષ ઉપર—માલકાગણીના મૂળ ઘસી આપડવાં.

૪૫૦ માલતી—(સં. દિ. ૦. ૫૦ મં. માલતી લાં. એકાદાસિઃ કથેયો શર્કલતા.) માલતીની વડા થાય છે એ વેલીના પાદડા વખાઈ પડતા હોય છે. એ વાખ્યા પછી એ અદીજ વર્ષ એને ફેલે આવે છે એના રંગ મેકેદ હોય છે. એની માંમમ ઉનાળામાં હોય છે એમાં વાગે ઘણું આવે છે **માલતી**—કફ, પિત્ત, મુખરોગ, વજી, ક્રમિ અને જ્વેના કાનના દરદને મટાડનાર છે એ વચ્ચન-કારક છે એના ફૂલ નેત્રને હિતકરી છે માલતીના પાદડા કફ અને પિત્તને દરનાર છે.

૪૫૧. માલેખધ (મ)—(મં. મ પિત્તી) આ જાડની ઉચાઈ એક વનથી એક હાથ જેવડી હોય છે એના પાદડા એક આગળ પહોળા હોષ ત્રણ ચાર આગળ લાંબા હોય છે એ જાડ દક્ષિણ કોકણમાં થાય છે એ જાડમાં એવા ચમકાર છે કે એના પાદડા ઉપરથી અર્ધોજ તોડી પુન મેળવી દેવાથી નાજલોજ તેનો સાધા મળી જાય છે. આ પાદડામાં ચીકાસ બહુ હોય છે ઉષ્ણ-ચેત—(૧) અભિષાત કિંવા અગ્નિજગમા જખમ થકે રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર—તત્કાળ માલેખધ વાટી વડી કરી જખમ ઉપર લગાવી પાટો તાંબેલા એટલે ગમે તેવા દુર્ધર જખમ હોય તો પણ રક્તપ્રવાહ ગુરુજળ બંધ થઈ ત્રણ દિવસમાં જખમ લગભગ આવે છે પાદડા મુકા દગે તો પણ ચાલશે.

૪૫૨. માહુલી—(સં. મદાયમક્રપત્રક) માહુલીનો વેલો હોય છે કચ-નારના કિવા આમળાના પાદડા જેવા એના જોડપાન હોય છે એ પાદડા કચ-નારના પાદડા કરતા ત્રણ ચાર ગણા મોટા હોય છે માહુલીના વેલા ઇલીચ-પૂના રાનમાં અને કનકેશ્વરના પુગરમાં ઘણા થાય છે બાજે ફેલાણે હોવાનું સાલ જવામાં નથી એના પાદડાના પત્રાળા ઘણા હિતમ થાય છે એ પાદડા ઘણા રિવસના હોય તો પણ પાણી સીચવાથી પુન નરમ થાય છે એ પાદડામાં ગંધેલી વસ્તુ બગડતી નથી.

૪૫૩. મિરંગેળી—મિરંગેળીના વડા જાડની જોડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના મૂળ જાડમાજ હોય છે એના પાદડા મોટા હોય છે એ પાદડાનો વાસ ઘણો આવે છે એ પાદડા મિરંગેલીના (મરીના) પાદડા જેવા હોય છે પાદડાનું કુ જે આગળ લાંબુ હોય છે મિરંગેળીના રસ નાકમાં નાખે તો કાંઈ આવે છે મિરંગેળીના રસ ઉષ્ણ હોષ વાયુનાસક છે ઉષ્ણચેત—(૧) બદ જલદી ફુટવા માટે—મિરંગેળીના પાદડા બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાડ ઉપર નાખવી જેથી ગાડ જલદી ફુટશે પછી એજ આંધ્ર આપડવાથી અદરનું મર્વ ન્દ ગુન નીકળી જશે (૨) અગમાં ફગાવર થાય કે તે ઉપર—મિરંગેળીનાં મળા પાદડાનો રસ કાઢવા અને જુના પાદડાનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે

ન જાડો જુના પાદડાનો રસ કાઢવો પછી એ રસમાં નાળાએરનો અગરસ

એક ચતુર્થાસ મેળની તેમા ઝીણી વાટેલી મરીની બૂટી નાખી તે મિશ્રણ અગ્રે મર્દન કરવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ એ વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણી-વડે સ્નાન કરવું, એટલે અગમાન કળતર નાશ પામશે. (૩) સન્નિપાત બપર ઉપર-મિરબેળીના પચાત્રતા કાઢા કરી લીડીપીપરતું ચૂર્ણ નાખી પાચે (૪) ગુદમરોગ ઉપર-મિરબેળીના મૂળ નાળાએરના રસમા ઘસી ચોડા મોળ નાખી પાચા.

૪૫૪. મીઠા લીંબડા:-(સં. કૈટર્. મં. કઠીનિબ.) આ ઝાડ ધણુ મોટા થતા નથી આ ઝાડ બાગમા વાવે છે એ ઝાડને વારિક કાઢા હોય છે એના પાદડા સુગંધી છે એ પાદડા મસાલામા નાખે છે તથા લીંબડા દેવતાની ઝાળમા મોકી કઠીમા નાખે છે, તેથી કઠી સુવાસિક થાય છે. મીઠા લીંબડા-શીતળ, કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે, અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, યજ્ઞ, સતાપ, સોળો, કોહ, જૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરે છે

૪૫૫. મીઠું લીંબુ (ગ્રાસખી) -સં. મધુજનીર. મં. સાખરલીંબુ. હિં. મીઠા લીંબુ. બં. કમલાલેણુ. કં. કિતિલે, સક્કરેચ્ચી. ફાં. શિખરેશીરી. અં. લીંબુ નેહુલુ. ઈં. સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે, પરંતુ એના ફળ ખાટા લીંબુ કરતા મોટા થાય છે એ ફળ નારંગી જેવડું થાય છે એનો સ્વાદ મીઠા હોય છે. એ ઝાડ ધણુજ ઉંચા વધી એનો વિસ્તાર પણ ધણે મોટા થાય છે એ ઝાડ ઉપર કાટા હોય છે. પાંડા ફળનો રંગ રાંતો હોય છે ઉષ્ણ ઋતુમા એ ફળ ધણુ સારા લાગે છે. મીઠું લીંબુ-મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણુ, તૃષ્ણુ, વૃષ્ણ, પ્રુષ્ઠિકારક, જડ, ધાતુ-વર્ધક અને આહક છે, તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરૂચિ અને અમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:-**(૧) ઉલટી ઉપર:-**સુકાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમા આપવી.

૪૫૬. મીંઠળણું ઝાડ:-સં. મદન. મં. જેળ, મેલુકળ. હિં. મૈનફળ, કરકર. બં. મયનાકાટા તાં. પુગારે, મારકારે. તૈં. મારિગા, વસન્ત કડિમિ એટ્ટુ. કં. મપારે, બોનગેરે, રણુચબોનગેરે. મલાં. મામાકાપી. અં. બેલુલ્લે. દક્ષિં. મેલુલલ. નેં. મેલલ. પં. મિકાલલ. ઈં. બુલીગાર્ડિનીયા. લાં. રેન્ડીયા ડ્યુમે-ટોગમ.

આ ઝાડ ધણુ મોટું થતું નથી. એને બે આમળ જેવડી લઘાઈના નાના અને મોટા કાટા હોય છે એના પાદડા વડનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે એને ચોપારી જેવડા ફળ આવે છે તે પાંદે એટલે પીળા થાય છે એ ફળને 'મીંઠળ' કહે છે એ ઝાડ કુચરાળ પ્રદેશમા બહુ થાય છે એની બૂટી કરી કાળી લોક નદીમાં નાખે છે, તેથી કરી માહર્લા તેમા લુન્ધ મધ ત્યાંના ત્યાજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સમૃદ્ધ કરી રાખવાનું હોય તેમા લીંબા મીંઠળ નાખવા એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી ચાળેલી રાખમા પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમા નાખે છે, તે કરતા આ રીત ઉત્તમ છે. મીંઠળ-તીષ્ણ, કઠુ, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન,

હાથુ, રૂક્ષ, વાનિકાગ્ર, કાપુ અને અસ્તિકામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકાગ્ર છે, અને કદ, વાયુ, ત્રણ, શેષ, આનાહ, આદરો, સોળો, વિદ્રવિ, વિષ, ગુદમ, સજો-ખમ, કોદ, અર્થ તથા તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) આગાતુક પેટ-રુખ ઉપર—મીઠળ કાઢ્યા ધની તેનો દિવસમા નવ દસ વખત નાલિ (કુટી) ઉપર લેપ કરવો (૨) પિત્ત પડવા માટે—મીઠળનો રસ બે પૈસા બાર કાઢી તેમા મધ નાખી પાવો. સુકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે (૩) રીપ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે—જનનેદ્રિય (ચોનિ) ને મીઠળની ધૂણી આપવી અને કળલાનીના મૂળને દોરો બાંધી તે હાથે પગે બાધવાં. (૪) કંદુવાત ઉપર—મીઠળનું ચૂર્ણ દ્વધમા મેળવી પાવું એટલે ઉલટી થઇ કંદુ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે (૫) આદારીશી ઉપર—સર્વોદય પહેલાં મીઠળ તથા સાકર માયના દ્વધમા ધસી તેનું નસ્ય આપવું (૬) ગાગુમડા અને રતવા ઉપર—મીઠળ લીવડાના રસમા ધસી ચોપડવું (૭) જી મારવાને માટે—મીઠળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમા જી મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર—મીઠળ કડા પાણીમા ધસી લેપ કરવો. (૯) ઉલટી થઈ કંદુ પડવા માટે—મીઠળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦૫ તોલો અને લીટી-પોપુ દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમા નાખી પાવું

ટપક. મીઠી આવળ (સોનામુખી) :—સં. જુઆહુલી. મં. જુય-તરવડ હિં. સોનામુખી, જુઇ ખખ્ખમા બં. કાકરોલમેદ. કં. નેલદાવરંગિડ. નેં. નેલતાધેડી, નેલપોના તાં. નિલાવરે મલાં. નિલવાક હાં. અં. સના ઈં. અલેદુઝાડીવનસના. સાં. કેસિયાઓએવેટા

*મીઠીઆવળમા પાંદડા ઉપરથી બે ત્રણ પ્રકાર છે એકના પાંદડા કુવાડીઆ જેવા હોય છે અને બીજી જનના લાંબા હોય છે લાંબા પાંદડાની જનને 'સોનામુખી' કહે છે એ ત્રાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શીંગા આવે છે મીઠી આવળ રસક છે મીઠી આવળ તીખી, કઠ્ઠી, અત્રિ-દીપક, ચુરુરસક તથા દેહરોષક છે. અને આનાહ, ઉદરોગ, કસોળાયા, ગુદમ, મૂમિ, આમ, સોળો, જ્વર, કોદ, વાયુ, આમગળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉપગમેનો નાશ કરે છે એનાં મૂળ—તુરા, અત્રિદીપક, વર્ણકર તથા પાકકળે રવાડું છે. અને દૂમિ, કોદ, મકૂત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે બંદરી સોનામુખી (કૂલ અને પાંદડા રાતા હોય છે તે) —તુરી, ખાટી, શીત, સાગક, કડવી તથા બેઠક છે, અને પિત્ત, ગુદમ, અતિમાગ, ગોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોદ, જ્વર, આમ, આનાહ, દૂમિ, રક્તરોગ, ઉદરોગ તથા દાહનો નાશ કરે છે એના ફુલ—કાતિ-દગ અને મોહનાશક છે એના કુમળાં ફળ—તુગ, રૂચિકર તથા દુર્ગંધ છે, અને ઉલટી, મૂમિ, તૃષ્ણ, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે બિયાં—મધુમેહ ગતા-

*સસ્ત્રુત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં મીઠીઆવળને કદ અને રોકાએલ પિત્તને કલા-કનાર, મસ્તગુદિ કરનાર તથા મનિવા ઉપર અત્યન્ત ઉપયોગી જણાવી છે. એનાથી દોઢા નાશ પામે છે પેટના મૂંઝ નીકળી જાય છે તથા હરથ મટે છે.

તિસાર તથા વિપતો નાશ કરે છે મૂળ:-મધુ તથા ઉષ્ણ છે, અને શુક્રસ્રવ, રક્તપિત, આસ તથા મેહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:-(૧) રેચ થવા માટે - મીઠીઆવળના પાદડા રાત્રે પાણીમા પલાળી ગાખી સવારે મસળી આળી ગોળ નાખી પાવા, એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ કાઠામાની ગરમી નીકળી જાય છે અથવા પાદડાનો કાઠો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. (૨) કાન કળવા માટે તે ઉપર -મીઠીઆવળનુ ચૂર્ણ એક માસો ગરમ પાણીમા પાવુ. (૩) દાદર ઉપર-મીઠીઆવળના બિયા અને ગરમાળાની શીગોમાનુ મગજ દહીંમા વાટી લેપ કરવો. (૪) પગરેચો થણે આવતો હોય તે ઉપર -મીઠીઆવળની બુડી અર્ધો તોલો ગાયત્રી છાશમા નાખી પાત્રી. (૫) ગર્ભ ધારણને માટે-મીઠીઆવળના પાદડા સુકી ચૂર્ણ કરતુ અને ગોખરના પાદડાના રસમા અથવા સાકરમા ૨૧ દિવસ આપવુ. (૬) પાંકુરોગ ઉપર -મીઠીઆવળનુ ચૂર્ણ પેસાભાર, આળાની પાકેલી કેરીના ગમમા આપવુ. (૭) સર્પદશ ઉપર -કરડીના તેલમા મીઠીઆવળનુ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાખી આપવુ એટલે ઉલટી થઇ વિષ કિતરે છે. (૮) અતિસાર ઉપર -મીઠીઆવળનુ ચૂર્ણ છાશમા પાવુ. (૯) શૂળ ઉપર -મીઠીઆવળના મૂળ ગરમ પાણીમા પાવા. (૧૦) સ્તનરોગ (સ્તન ઉપરનાં ગુંઢાં) ઉપર -મીઠીઆવળના મૂળ મસી મોપડવા. (૧૧) કષ્ઠસાધ્ય ત્વજ્ઞા ઉપર -મીઠીઆવળ ગરમ ગોમૂતમા ભીંજવી રાખી સવારે સુકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ લાવના આપી ચૂર્ણ કરતુ એ ચૂર્ણ છ માસથી ૧ તોલ સુધી ગરમ પાણીમા આપવુ, એટલે એ ત્રણ રેચ થઈ રોગ સત્વર દૂર થાય છે.

૪૫૮. મુગવેલ -સ. મુદગવૃક્ષી, અરપ્પમુદગ મ. મુગવેલ, મુગચૂવલ. હિ. મુગવની, મુગોની. બ. મુગાની. ૬૦ કાઠેસરે તે. કારપેરવરા, તા. કટુપા-યા. ૧૦ કટુપાડંગી મસા. કટુપાય. ૬૦ ફેનિયોલસુ દ્રાવલોએટસુ.

આને “મુગલી” કે “અડબાઉ મગ” પણ કહે છે. આ વેલ જૂલ ઉપર ચડેલી હોય છે એ વેલીની બડાઇ પગના નળા જેવડી હોય છે. આ વેલ દક્ષિણ કોકણ અને ગોવા પ્રાંતમા ઘણી થાય છે એ વેલીની કાથમા પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીથી પણ થાય છે એ વેલીની શીગોમા ચોળાની આકૃતિ જેવા બીયા આવે છે તેનુ નેલ કહાય છે. એના પાદડા લાખા હોય છે મુગવેલ-શીતળ, રૂક્ષ, સ્વાદુ, પુષ્કિત તથા નેત્રને હિતકારક છે, અને સોજો, સમઠણી, તાપ, દાહ, ત્રિદોષ, ઝડો, દમ અને વાતગત વગેરે રોગો મટાડે છે ઉપયોગ:-(૧) ખરજ (કંડૂ), ખસ કત્યાદિ ઉપર -મુગવેલીના બિયા એક દિવસ ગોમૂતમા પલાળી રાખી બીજે દિવસે તેમાજ બીજુ ગોમૂત રેડી બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરવુ. (૨) ઉપદંશથી અમેલ આમડીના વિકાર, ખરજ, ખોડા, ખસ કત્યાદિ ઉપર -મુગવેલીના બીયાનુ તેલ નિત્ય શરીરે ચોળવુ. આ વેલીને કોઇ મરદીખી પણ કહે છે.

૪૫૯. મુચકંદ. -સ. ૬૦ હિ. ૦ મ. મુચકંદ. લા. ૫૨૩ સ્પરમન, સુખ-રોગાલીપમ.

આ ઝાડ મોડું થાય છે એ ઝાડના પાદડા ખાખરના પાદડા જેવા મોટા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વત લખાઈનું એક ફૂલ આવે છે એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે ફૂલનો સુવામ માવાગળુ હોય છે ફૂલને ચાર પાખડીઓ હોય છે એ ઝાડ ઉપર ચાર આમલીના જેવા પરતુ તે કરતા નાના ફળ આવે છે. એનું લાડકું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી મુચકંદ—તીખુ, ડાડુ તથા ઉખ્ખુ છે અને કકે, ઉષ-રમ, કકદોષ, ત્વચ્છેષ, મોળે, વળુ ખગળ, મગ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તાપિત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાચુ સખધી મસ્તકપીડા ઉપર—મુચકંદના ફૂલ અને એરડના મૂળ કાઢીને વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) આદાશીરી ઉપર—મુચકંદના ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો (૩) ઢોરોના કુંદ રોગ (ઢોર સુધી લીડીઓ હજે છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ધીધુ થઈ મુકાઇ ન્યપ છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપર—મુચકંદની બ્લેનો ગસ કાઢી અધો ગેર કાઢી તેમાં તેટલાજ નાળીએગનો ગસ નાખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા સુધી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સુધી ઔષધ પાત્ર (૪) મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરસ કરી ચોપડવી

૪૬૦. મુદ્ગર (કમરખ) —સં કમર મં ૬૦ કમર હિં ૬મરખ. યં ૦ કમરખ

એ ઝાડ કોકળુ પ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે મુદ્ગરના ઝાડ મોટા થતા નથી એના પાદડા પાતળા અને છાયા ધણી ઠંડી હોય છે આ ઝાડ સર્વ કાળ લીલુ હોય છે અને તેને ફળ પુષ્કળ આવે છે મુદ્ગરનું અથાણુ અને મુરખ્ખો સારો થાય છે મુદ્ગર મળાયતા હોય છે મરી છુદ્ અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ સ્વાદ આવે છે કાષ કાષ પાકેલા મુદ્ગર એમના એમ ખાય છે તેના રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે આ ફળ પાકે છે ત્યારે મુદર દેખાય છે આ ફળ પિત્તનાશક છે એને “કમક” પણ કહે છે મુદ્ગર લીલાં.—ખાટા, ઉખ્ખુ, તાતનાશક અને પિત્તકારક છે પાકેલાં મુદ્ગર—મધુર ખાટા, બળકર, પુષ્ટિમદ અને રચિકારક છે

૪૬૧. મુસળી:—(સં મુમલી મં મુમળકંદ હિં મુસલીકંદ) મુસ-ળીના નાના નાના ઝાડ ચોમાસામાં વગડામાં ઉગે છે એના પાદડા ખારેકના નાના રોપાના પાદડા જેવા, પરતુ તે કરતા પાતળા અને પહોળા હોય છે એના કદ થાય છે એ મોટા અને પાચ છે આગળ લાખા હોય છે એનો વર્ણુ કાળો હોય છે એ કદ પોષિક છે મુસળકંદને “કાળી મુસળી” પણ કહે છે મુસળી:—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, પાતુપુષ્ટ બલને આપનારી, સ્વેખ્ખલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, અમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે કાળી મુસળી અધિક ગુણ-વાળી અને રસાયનિક છે ઉપયોગ—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે—મુમળકંદના ઝાડના કદ સ્વચ્છ ઘોઈ છોલી સારી પેટે સુકવવા અને તેની બાગિક જાડી કરી રાખવી પછી રોજ સવારમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લઈ તેમાં ઉપર

કહેલી જૂઠી એ તોણા સુધી નાખી મેળવી અમિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું ઉકાળતા અર્ધું રહે એટલે તેમા સાકર ૩ તોણા અને ઘી એ તોણા નાખી પાકું કરવું પછી તેમા જાયફળ, એલચી, કેસરની જૂઠી નાખી બદામ, ચારાળી નાખવા, તથા તેમાથી અર્ધો પાઠ મવારે અને અર્ધો માળે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી માત્ર કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે (૨) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને માકર નાખી ખાવું (૩) પથરી ઉપર:—મુસળકદ ખાવા એટલે પથરી ગળી જાય છે (૪) પ્રદર ઉપર—મુમળી અને જસુદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું (૫) સંત્રહણી ઉપર—મુસળી છાશમા ડિંવા ચોખાના ધોવામણમા વાટી એક તોણા આપવી પૃથ્વિ છાશ અને જાત ખાવા

૪૬૨. મુળા—સં મૂલક મં મુળા હિં મુલી. કં ગાં તાં તું મુલ્લગી. તૈં મુલ્લીગી, શુત્તિદુ પા મલાં કનકપાલ કાં તુગ્મ. અં બ્રહ્મ-કર્મલ ઇં રેડીશ લાં રેકેનસેરીવસ્

મુળા એ એક જાતનું શાક છે જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મહેનત મારી થાય તો એકેક મુળા પાકા બગેર વજનનો થાય છે મુળાના બીયા વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શીંગો આવે છે અને તેમા મુળાના બિયા હોય છે મુળાનું, તેના પાદડાનું અને તેની શીંગોનું શાક થાય છે મુળાનું ગયતુ ઘણું સારું થાય છે મુળા એકલા પણ ખવાય છે મુળા એ પાચક અને કંડો છે મુળાનો રગ ઘોળો મંદ્રે હોય છે મુળાના બિયા માખણમા નાખી વાવવા, એટલે માખણ જેવાજ મધુ મુળા થાય છે અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે માધાગ્ધ્ય મુળા:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, આહક, અમિદીપક, ગુરુ, રેચિકરક તથા પાચક છે, અને અર્શ, ગુલ્મ, હૃદય, વાયુ કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કફરોગનો નાશ કરે છે કુમળા મુળા—ખાગ, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રેચિકર, અમિદીપક, હલ, તીક્ષ્ણ, સારક, પાચક, મંદુર, આહક તથા બલકારક છે, અને મૂત્રદોષ, દમ, હિષગમ, અશ, ગુલ્મ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાભિચૂળ, કફ, વાતુ, કફરોગ, ત્રિદોષ, દર્દ, શળ, આમ, ઉદવર્ન, પીનમ તથા પ્રચુનો નાશ કરે છે રંધૂલ (જડા) મુળા—ઉષ્ણ, તીખા, રેચિકર, આહક તથા દીપક છે, અને કફ, વાત, કરમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે જુના મુળા—શીષકારક તથા ઉષ્ણવીર્ય છે, અને દાહ, પિત તથા ગ્લંકોષનો નાશ કરે છે પાકા મુળા—તીખા, ઉષ્ણ તથા અમિકારક છે ભોજન પહેલા ખાવાથી પિત તથા દાહને કાપાંવે છે અને ભોજન વખતે ખાધાથી હિતકર તથા બલકારક છે. આ મુળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્શ, શળ અને હૃદયનો નાશ કરે છે મુળાની શીંગા:—કિચિત્ ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશક છે મુળાનાં રૂલ:—કફકારક તથા પિતકારક છે મુકાએલા મુળા:—લઘુ છે અને સોળે, વિષ્ણેપ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે માજર જેવા એક લાલ રંગના મુળાને મરાઠીમા “ચેડી મુળા” કહે છે જેને સંસ્કૃતમાં ‘મૂળન’ કહે છે અને ગુજરાતીમાં “માજર” કહે છે તે તીખા, ઉષ્ણ, રેચિકર,

અસિદ્ધીપદ તથા હ્રદ્ય છે, અને કંક, વાયુ, ગુલમ તથા દુગ ધીનો નાશ કરે છે. મેદાશમુળા—તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને ઝંઝ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉચ્ચી ઉપર—મુકાએલા મુળાનો ઝાટો પાવો. (૨) બ્રાહ્મણશીંગના વિષ ઉપર—મુળા અને સુવા ખાવા (૩) પથરી ઉપર—મુળાના મિયા તોલા ૪ અર્ધા ગર પાણીમાં ઉઝાળી પાણી પામેર રહે ત્યાં પાવુ. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—૦ મુળા લઘુ પાન સાથે મમરી પાનની નીચે નેરેલો ગોળા પેના જેવડા લીલો જાગ લઘુ તે સર્વનો રમ ઝાઢી, તેમાં ત્રણ તોલા શી નાખી માન દિવસ પાવો (૫) નળવાયુ ઉપર—મુળાનો રમ ૪ પૈસા-ભાગ ઝાઢી તેમાં તેલુલ મધ નાખી ૫ દિવસ પાવો (૬) અશ્લુષ્ણ ઉપર—મુળાના પાતળા ઝાપા કરી તે ઉપર નીકું નાખી જેગથી મમળી કેટલીકવાર એમને એમ રાખવા પછી જેગથી મમળી તેમાં પાણી પીલી ઝાઢી તે પીના ગારી ખાવા એટલે તુરંત અશ્લુષ્ણ વિકાર નાશ પામે છે (૭) અગ્નિપિત્ત ઉપર—મુળો અને માદર બેગા ચારીને ખાવા (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર—મુળા પીલી તેનો રમ એક તોલો કાઢવા અને ગાયનુ લી એક તોલો નાખી તે પાવુ, અથવા મુળાના નપા ધીમાં તળી માદર નાથે ખાવા (૯) કરેળીયા ઉપર—મુળાના મિયા અરેડના પાદડાના રમમાં ચાટી તેનો લેપ કરવા (૧૦) ગડમાલા અને ગલ-ગાડ ઉપર—મુળાના મિયા મણુના મિયા, મરગવાના મિયા, સમવ, જવ અને અળગી, નને જાશમાં વાગી લેપ કરવા (૧૧) શુક્રારમ્ભી (પથરી) ઉપર—મુળાના પાદડાના રમમાં મુગાખાગ નાખી પાવા (૧૨) વાત કરે-જવરે ઉપર—મુકાએલા મુળાનો * ચૂપ પાવા (૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—કુમળા મુળાના પાદડાના રમમાં મુગાખાગ નાખી ડુટી ઉપર લેપ કરવો

૬૬૩ મેદાશીંગી (ખરશીંગી).—(ખીજ નામ નવર ૧૬૬ ગ્રમાણે) એનો વડો હોય છે એના પાદડા તોડવાથી તેમાંથી હ્રદ્ય નીકળે છે એના ફળ પડાના શીંગડા જેવા હોય છે એ કાઢવાળુ હોય છે આખોના ઓપલોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે મરગલીય આ વન-પનિને આવતી નથી એના ઝાડ ભુદા હોય છે એમ જણાય છે મેદાશીંગી વેવ ખડાબાના ઘાટ ઉપર અને ખીજ ડુંગરો ઉપર પ્રચીન મળે છે તેની જાલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે એ ઉલ્લી-દારાએ કહ્યું ખહાર કહાડનારી છે અને ‘ખરશીંગી’ એમ પણ કહેવું કહે છે.

૬૬૪. મેદાશીંગા:—(મ. મેયનૃગી) મેદાશીંગાના ઝાડને ‘ખરશીંગ’ પણ કહે છે આ ઝાડ મોડુ થાય છે દાઢણુ પ્રાતમાં આ ઝાડ ઘણું રમ્ભે થાય છે એના પાદડા કડવા લીંપડાના પાદડા જેવા પછુ તેથી લાગ્યા હોય છે. એને ચપટી અને એક આગળ પહોળી તથા આશરે પોણા હાથ લાંબી શીંગો આવે છે એ ઝાડના પથાય અને શીંગો કડવા હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે એના લાકડાના મુદવ સારા થાય છે. મેદાશીંગા—

* ઓપથી દશ ગણ પાણી નાખી કાઠો કરતાં મનુષ્યના રહે તેને ચૂપ કહે છે.

રસકાળે કંઠી, રૂક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શીતલ, અશુષ્ક, બેદક, બલકર, રમ્ભાવન તથા તુર્ગી છે, અને દાહ, પિત્ત, કંઠ, ગ્નહોષ, આસ, ઉષરસ, વશ્ય, વિષદોષ, કૃમિ, અર્થ, ગૂળી, સોળે, હંદ્રોચ, કોહ, રક્તપિત્ત, તથા વાયુનો નાશ કરે છે એવું ક્ષેપ—કંઠુ, તીખુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, હલ, રૂચિક, ખાદ્ય, ખાદ્ય તથા સ્પર્શ છે, અને કોહ, મેહ, કંઠ, કૃમિ, ઉષરસ, વશ્ય, વિષદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પિત્તરૂળ તથા નળ કુલ્યા હોય તે ઉપર—મેદાશીગના પાદડા અથવા બલ કચરી તેના રમ પાવો (૨) કૃમિ ઉપર—મેદાશીગના પાદડા વા જાલનો રસ પાવો જાલ સુકાએલ હોય તો કાઢો કરી પાવો (૩) ખસ અને ખોડા ઉપર—મેદાશીગના લાકડાનું પાતાળ યત્રવડે તેલ કઢી તે તેલ ચોપડવું

જૂફ. મેથી—સં. મેથિકા, અથપલા મં. બં. હિં. મેથી કં. મેથક, મેથય. તેં. મેતુતુ તાં. પદ્યામ, મલાં. ઉગુવા શં. તુખમે શમપીત અં. બળરૂક્ષ કુલ્યા ઈં. કેનુ મીક લાં. દીનો નેલ્લા, ફેન ગ્રેસીય

મેથી સુમારે વેત દોઢ વેત ઉગી વધે છે મેથીની બાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે મેથીના જુના છોડ ઉપર જે શીંગો આવે છે તેમા મેથી હોય છે. મેથીની બાજી રૂચિકારક, પચ્ચકારક અને શરીરને હિતાવહ છે મેથીનો બજો ઉપયોગ થાય છે મેથી વાતનાશક છે. મેથીની બાજી—તીખી, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને કાપાવનારી, દીપન, બહુ, રસકાળે કંઠી, રૂક્ષ, મલાવલબક, હલ તથા બલકર છે, અને ન્યન્, અરોચક, ઉલ્લી, ઉષરસ, વાતરક્ત, કંઠ, વાયુ, અર્થ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે ઉપર—મેથી લીમા ગેજી તેના લોટ કરવા પછી ગોળપાપડીના લાકુ પ્રમાણે તેના લાકુ કરી દરરોજ એક લાકુ ખાવો, એટલે આઠ દિવસમા કળતરનો નાશ થશે. (૨) આમ ઉપર—મેથીની બાજીનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમા ૭ માસા સાકર નાખી તે પાવો કિવા મેથીનો લોટ દહીમા કાલવી ખાવો. (૩) બહુમૂત્ર ઉપર—મેથીની બાજીનો રસ પાગેર કાઢી તેમા અર્ધા પૈસાભાર કાથો અને ૧ પૈસાભાર સાકર નાખી પાવો. (૪) રક્તાપિત્તસાર ઉપર—મેથીની બાજીનો રસ કાળી દાઢ નાખી પાવો. (૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે—મેથીનો લોટ ૨ તોલા અર્ધા શેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખવો. બીજે દિવસે સવારમા એક વાસણ નીચે દેવતા કરી તેમા નવટાક લી નાખવું. તે લી સાથે તથા પછી બીજેવો મેથીનો લોટ તેમા નાખી ચેકમા પછી નીચે ઉતારવો પછી તેમા ચણી શેરડીનો રસ બે તોલા સુધી ૨૧ દિવસ પાવો. (૬) તાપથી ગરમી (જુખ) લાગે છે તે ઉપર—મેથીની સુકાએલી બાજી ૬૬ પાણીમા પલાળી રાખી સારી પલળ્યા પછી મસળો તે પાણી ગાળી લેવું; અને તેમા મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું.

જૂફ. મેથી—સં. મેથિકા, અથપલા. હિં. બં. મેથી કં. મેથક, મેથય. તેં. મેતુતુ તાં. પદ્યામ, મલાં. ઉગુવા શં. તુખમે શમપીત અં. બળરૂક્ષ કુલ્યા ઈં. કેનુ મીક લાં. દીનો નેલ્લા, ફેન ગ્રેસીય

મેદીના આઠ સુમારે માથાકું દોઢ માથાકું હોય છે પાદડા બારિક હોય છે એ પાદડા સ્ત્રીઓના હાથના આમળા અને નખા રગવાના કામમાં આવે છે તેને મરાઠીમાં “ ઇસખાંધ ” કહે છે બાળકોની નજર બાંધવામાં એને લે છે ઇસખાંધ કડુ અને યજુકારક છે મેદીના ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે તેને હિંદી કહે છે મેદી—વાનિકર છે અને દાહ, કોઠ તથા કફનો નાશ કરનારી છે એના બિયાં—શોષક તથા ગ્રાહક છે અને ગ્રહદોષ, જૂતપાધા તથા ભરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) તાપમાં અડવાણે પડે ચાલ-વાધી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર:—મેદીના તાળાં પાદડા પાણીમાં બારિક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી પગતળીઆને જડા લેપ કરવો. કિવા એ પાદડા ચુટી તળીએ ચોળવા. (૨) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણ પ્રમેહ અને તંતુ પ્રમેહ ઉપર:—મેદીના પાદડા હડ પાણીમાં બારિક વાટી, તે પાણી સુમારે પાશર ગળી લઈ તેમાં સાકરની જુકી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમાં બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું, અથવા મેદીનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાવે. (૩) ઉષ્ણતાને દીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર:—મેદીના પાદડા બારિક વાટી તેની ચેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી (૪) શરદ-ગરમી ઉપર:—મેદીના પાદડાનો ગમ ૪ તોલા કાઢી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવે. ઉષ્ણતાનું જોર થાય હોય તો માકર અને જીર નાખવું (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—મેદીના બિયા બારિક વાટી સીમાં પલાળી રાખવા. રોજ સવાર સાંજ સોપારી જેવડી જાળી કરી ખાવી એટલે તુરંત યજુ આવે છે (૬) પ્રમેહ ઉપર:—મેદીના પાદડાનો ગમ પાશર અને ગાયનું દૂધ પાશર એકત્ર કરી પાવું. (૭) ખેડા ઉપર:—મેદીના પાદડા બારિક વાટી તેના એક આગળ જડાઈનો ખેડા ઉપર લેપ કરવો, અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોષ તલના તેલમાં નાળિયરના છાંયની ગંખ કાઢવી ચોપડવી

૪૬૭. મૈદાલકડી:—મૈદાલકડીનું આઠ મોટું થાય છે એના ઝાડની હાલ રાત્ર રાત્રી હોય છે અને એ બહુલિક બોધધીમાં વપરાય છે “ મેદા ” એ વનસ્પતિના અભાવ કોષ કોષ મૈદાલકડી લે છે ઉપયોગ:—(૧) પુષ્પતાને મારે:—મૈદાલકડીનું હ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં નાખી એક મહિનો ખાવું. (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર:—મૈદાલકડી બે માસા હડ પાણીમાં વાટી પાવી. (૩) ઠંડા લાગેલા આગ ઉપર:—મૈદાલકડી, સાંજખાર અને આખાહળ-દરનો લેપ કરવો અને શેકતું એટલે ગડાધ ગયેલું લોહી છુટું થાય છે

૪૬૮. મોગરો:—સં મુદગર. મં મોગરો હિં મોતીઆ. કં ઇદવ-તોગે, મલ્લીએ તૈં મલ્લી તાં ઇરવાડી. તું મલ્લીએ. મલાં મલ્લીકા, નાસ-મલ્લી ઈં નેરિમન. લાં નેરિમનમસેબાક

મોગરાના વેશ હોય છે. મોગરામાં બે જાત છે જે મોગરાના ફૂલ કુમખા-દાર આવે છે અને પુષ્કળ પાખડીના એક ઉપર એક ચાર પાંચ ચર હોય છે; તેને “ ખટ મોગરો ” કહે છે જે ફૂલ એકલી પાંચ પાખડીનાં હોય છે તેને

“ મોગરો ” કહે છે બટ મોગરાનો વેલો લાભો વધતો નથી. જે મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે તે કમ્બરપૂર હોય વધે છે, પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરાના ફલનો રંગ ધોળો હોય છે એનો વાસ મારો આવે છે એવું અત્તર નીકળે છે મોગરોઃ—મધુર, શીત, સુગંધિ, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તનાશક છે મોગરી (સં મલ્લિકા)ઃ—તીખી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ, શુક્લ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને સુખરોગ, કોઠ, વિસ્ફોટક, કફ, વિષદોષ, પ્રભુ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હ્રોગ, અરૂચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. બટ મોગરો (સં વૃતમલ્લિકા)ઃ—તીખો, ઉષ્ણ તથા અતિ સુગંધિવાળો છે, અને પ્રભુ, સુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે વનમોગરી (સં વાર્ધકી)ઃ—શીતલ, હ્રદય, કડવી તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા સુખરોગનો નાશ કરે છે એના તેલના પશુ એવાજ ગુણુ છે. ઉપયોગ.—(૧) પીચોદી ખરી હોય તે ઉપરઃ—મોગરાના પાદડાનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો ઉલટી થાય તો ઉતાર દૂધ અને ભાત (૨) ગાર્લિશ્ચીના પ્રદર ઉપરઃ—મોગરાના પાદડા, કુભારના આઠની માટી, રીસા-અણી, ધાવડીના ફૂલ, ખેર, રસાબન, રાજ એમાથી મળે તે પદાર્થો લઈ ચૂર્ણ કરી અંધમા ખવરાવવું.

૪૬૯. મોગલી એરડાઃ—(સં તિકનૈરડ) મોગલી એરડાનાં ઝાડ નાનાજ હોય છે એ સુમારે માથોડુ દોઢ માથોડુ હોય વધે છે એના પાદડા આકારે એરડાના પાદડા જેવા પશુ તે કરના નાના હોય છે એ વાડો કરવાને પાવે છે એવું લાકડું ધણુજ હલકું છે એ ઝાડને ચીક ધણું હોય છે એના દાનણથી દાત મજબૂત થાય છે એના બિયાનું તેલ કાઢે છે એના બિયાંઃ—ગમકાળે અને પાકકાળે ગુર, સિંગ્ગ, રેચક, વૃષ્ય, મધુર, બુદ્ધ, બદ્ધપ્રદ, કફકર, પિત્તલ તથા વાતિકારક છે, અને વાયુ, દાહ, ગુલ્મ, વિષ, હૃદયરસ, રક્તદોષ, સોજા, ક્ષતક્ષ્મ તથા વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ (૧) ઉલટી અને લુલાખ બંધ ઉપરઃ—મોગલી એરડાના મૂળ જાસમા કિવા એાખાના ધોવરામણમા સુમારે એક તોલો ધસી પાવાં. (૨) કુંહિર ઉપર—મોગલી એરડાના મૂળ, આસુદરાનો અને હરીના પાડડાનો એકત્ર રસ કાઢી તેમા બકુળીના બિયા ધસી પાવા, અથવા મોગલી એરડાના મૂળ જાસમા વાટી તેમા કિંચ અને સિંધવ નાખી પાવા. (૩) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—મોગલી એરડાનું દૂધ કાઢી લાથે ચોળી બદ્ધ થાય એટલે ૪-૫ વાર દસ ઉપર ચોપડવું (૪) કુટેલા બદ્ધના ક્ષતો રૂઝાઈ જવા માટે—મોગલી એરડાના બિયાનું તેલ એટલું ભુતું મળે તેટલું લઈ તેમા રૂપી ધડી કરી બીજવવી, અને તે ધડી ક્ષતો ઉપર મૂકી તે ઉપર વારવાર તે તેલના ટીપા પાડતા રહેવું એ પ્રમાણે સવારે મૂંઠી ધડી સાંજે કાઢવી અને દરી નવી ચકવી. એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવું એટલે વધુ રૂઝાઈ જશે. (૫) અરૂચીની આંદીઆ, મધુ ઈલાયતિ રૂઝ આપવા ઉપરઃ—મોગલી એરડાનો રસ લોખાડી તપી ઉપર કાઢવો અને તેમાં વાસી થુંક નાખી

તે મિશ્રણમાં રસકપૂરનો ગાગડો ઘસી લેખ કરવા, એથી બે દિવસમાંજ ગુણ આવે છે. (૬) અંગમાં મરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર મુઠી ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર.—અરીકાના પાણીવડ ચાંદીઓ ઘાઈ નાખવી અને મેગલી એરકાના ઝાડનો ગના રગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર પારક કરી લેખ કરવો. (૭) પેચીડ ઉપર.—મેગલી એરકાના મૂળ જાશના પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડી હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવા (૮) ઢોરોને હરિક લાગે તે ઉપર.—મેગલી એરકાના પાદકાનો પાણી નાખી ઢાંઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢગર મુઠી પાવાથી એક પહેરમાં રોગ નય છે (૯) દાતાનાં પેઢાં સ્પર્શે તે ઉપર.—મેગલી એરકાનો રાતો રમ દિવસમાં બે વાર સજ્જલા પેઢાને ચોપડવો. (૧૦) રક્તપિત્ત, (વાતરક્ત) ભગદર વગેરે ભારે ત્રણ ઉપર એરકાનું તેલ.—મેગલી એરકાનો ગલ કાઢી બાગિક વાટવો અને પાણીમાં મેળવી તે વામણ દેવના ઉપર મુઠી પાણી બળી નય ત્યાં મુઠી કઢવવું, એટલે તેલ ઉપર આવશે તે બાટલીમાં ભરી રાખવું એ તેલમાં ફની ઘડી બીજવી તે ત્રણ ઉપર મુઠી રક્તપિત્ત ઉપર એ તેલ અંગ ૪-૫ વાર ચોપડવું (૧૧) દંતરોગ ઉપર.—મેગલી એરકાની ડાળીઓનો રાતો રગનો રસ કાઢી તે ચાર પાચ વાર ચોપડવો અથવા મેગલી એરકાના લીસા લાડકાથી દાંત ધમવા, એટલે દાંતના ગંગ સાત થશે.

૪૭૦. મેથઃ—મં જલતુણ, નાગરમુસ્તા મં લલવાળા હિં નાગરમેથઃ ઈં સાષપેગમુરોડકસ.

કાશના બેટ જેવા મેથના બેટ નદીના કિવા વહેણાના કિનારે થાય છે. મેથની સળી હાથની આગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે મેથના મૂળને “નાગરમેથ” કહે છે નાગરમેથનો આંધધામાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે એને મુગધી પદ્મથોમાં પણ નાખે છે મેથની મળીઓની ચટાઈઓ થાય છે. એ જાતની નાગરમેથને ‘ભદ્રમુસ્તા’ અથવા ‘ગાગેય’ કહે છે. બીજી નાની જાત છે. તે ઉપર ચોમામાના વખતમાં ચૌધા નળ આવે છે અને તે ઉપર બારિક ફૂલ આવે છે અને નાગરમેથ ગુણમાં મગખી છે ભદ્રમેથઃ—તુરી, કડી, શીતલ, પાચક, આહક, અમિદોષક, તીખી તથા ખાટી છે, અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરૂચિ તથા તૃપાનો નાશ કરે છે, નાગરમેથઃ—તીખી, તુરી તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિમાર, અરૂચિ, તૃષ્ણ, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. શુદ્ધમેથઃ—તીખી, મુગધી, મેથ, કાતિકર, શીતલ, છે અને કફ, પિત્ત, અતુદોષ, જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, વાયુમણ, દાહ, આમ, શ્લેષ્મ, પત્તીનો તથા કડુનો નાશ કરે છે. જલમેથઃ—કડી, તીખી, તુરી, કાતિકર, શીતલ તથા મેથ છે, અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિસર્પ, કફ, કાંઠ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) આધારીશી ઉપર.—નાની જાતની નાગરમેથનાં લીસા પાદકા ૩ લાઇ હાથ ઉપર ચોળી મળજૂત ચોળી કરી જેને આધારીશી થી હોય તેને બીતને ટેકણે મેસાડી, જે જાગમાં વ્યથા હોય તે બાજુએ ભર

ઉપર જે મોટી શિંગ (નસ) હોય છે તે શિરા ઉપર તે ચેપથી મૂકી હાથના અંગુઠાવડે બંને દબ લગાવવી પડી તેને બાત અને દહી ખાવા આપી બે કલાક ઢિંચવાને કહેવું એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું (૨) સ્તનરોગ ઉપર—નાતીમોથ તથા કંઠવી જતાવની, એ બંને ગ્રાહ મૂળ સાથે લાવી ચોખાના ઝોભામણુમાં વાડી લેવ કઠવો એટલે મર્ચ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે (૩) હેડકી ઉપર—નાગર-મોથના બિયા લઈ તે આઠપટ પાણીમાં પલાળી રાખવા નગમ થાય એટલે કપ-કાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારવાગ પ્રાશન કરવું (૪) આંખમાં ફુલાં, અંધારાં અને રતાંધળાપણા ઉપર—બદ્ધમોથને બોક્કાના મૂતમાં ધરી અઘળ કરવું. (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર—નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આમળાનો કાઠો પાવો. (૬) સન્નિપાત અને સમહુણી ઉપર—નાગરમોથ, અતિવિષ, પીલાં અને ઈંદ્રજવનુ ચૂર્ણ મધમાં પાવું (૭) કમળા ઉપર—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો (૮) અપરમાર ઉપર—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું (૯) પિત્તસાપધી જામ, જવર, દાહ, ઉલટી અને મથર જવર એટલે મધુર ઉપર—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેલીમધ તથા કાળીદાસનો અદ્દમાશ કાઠો કરી મધ નાખી પાવો (૧૦) અપરમાર ઉપર—નાગરમોથન મૂળ ઉત્તર બાજુના પુષ્પ નક્ષત્રમાં એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવો (૧૧) કંઠજવર ઉપર—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સુકનો કાઠો પાવો (૧૨) આમ અને રુખ-ચુકત અતિસાર ઉપર—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ અને નાગરમોથ ત્રીન ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે એટલે તે પાવું (૧૩) કંઠ અને ઉચરસ ઉપર—નાગરમોથ અને લીડીપીપરનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૪) દાહ અને સન્નિપાત જવર ઉપર—નાગરમોથ, રતાદળી, સુકં, કાળાવાળો, વાળો અને પિત્તપાપડનો કાઠો પાવો

૪૭૧ મોરવેલ—સં મૂર્વા મં મોરવેલ, મુકુરશી હિં મુરચ્છાર, મોરવેલી. કાન્યં મોરહરી. બં મુવા, મુર્મા, મુરહર કં સૌગવલી. ત્રૈં માગા-યા (યા), મયેદ્ તાં મરેલ. ઇં મોરિદ્દેપ લાં કિલમેદીસ દાપલોયા મોરવેલ એ વેલો છે ચોમાસામાં એ વેલો જગજમાં ઉત્પન્ન થાય છે એના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવાં પાતળા અને બે આગળ પહોળા તથા માત આગળ લાંબાં હોય છે. દરેક પાદડા ઉપર ત્રણ રેવાઓ દેખાય છે છેડે એ પાદડા બારિક હોય છે. એ પાદડા તીખા હોય છે *મોરવેલ— કાવી,

* મં પદેજ પોતાના નિષદમાં મોરવેલ નીચે આપેલ ટીપણીમાં લખે છે કે, “ મોરવેલીના પાદડા પીણ (જળ, જળ) નાં પાદડાં જેવાં હોય છે. મોરવેલીના પાદડા ત્રિદળ હોઇ એનાં પાદડાં અને ફૂલ મીઠા હોય છે એ ઉપરથી આ વેલીને મધુરુચા એવું નામ મળેલું છે. એનાં પાદડા જેવાં મીઠાં છે તેવાજ તે રિન્ગ્ય (ચિકણી) પણ છે.” મં દત્તરામજી ચોખા એવું મુજ્જ-સતી નામ કુલકીકુડી આપી સ્વરૂપ જતાવે છે કે, “ આ કુન્દરમણના કાંચના લાખા અને મોટા પાદડાવાળા કુપ છે. એનો રસ સીકે હોય; અને તથા અંકુર

તુરી, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, યુર, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે, અને ત્રિદોષ, કોઠ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, ઉલ્લી, જ્વર, મુખગોષ, બ્રમ, કફ, તૃષ્ણ, હંદ્રોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે એના કાંઠા—કૃમિ, તૃમિકીલકરોગ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે દ્વીર મોરવેલ—મધુર, તુરી, વૃષ્ણ તથા બળકર છે, અને દાહ, જ્વર, તૃષ્ણ, કફ તથા પિત્તની નાશક છે એની ભાજી—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલ્લખદ્ધક, વાતકર તથા રક્ષ અને કફપિત્તનાશક છે લેધુ મોરવેલ—હલ્લ હોષ સમ્રહણી, વાયુ તથા ગુદમની નાશક છે ઉપયોગ—(૧) ગરમીની ચાંદીઆ, કંદૂ તથા ખસ ઉપર—મોરવેલના પાદડા વાટી લેપ કરવા (૨) વાશ્વ ઉપર—મોરવેલ વાટી લેપ કરવા, અને મોરવેલનો રસ મરીતુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૩) નળખંધ વાયુ, શરદી, બરોળ અને વામુના ગોળા ઉપર—મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૭૨. મોરશિખા—સ૦ મયુરશિખા, બહિચૂડ મ૦ મણુમારશિખા, મોરગેડ, મયૂરશિખા, હિ૦ મોરશીખા, લાલમુર્ગા ક૦ મયૂરશીખે શ૦ અસનાન અસલાન. લા૦ સિલોમિયા કિરટાટા

એ ઝાડ એક વેતભર હિયા વધે છે એ ઉપર મોરની શિખા જેવા તોગ આવે છે મયૂરશિખા—ગમકાળે સ્વાદુ, વસ્તકર્મ વિષે પ્રચરત તથા હલકી છે, અને મૂતકૃન્ન, બાલક્રમ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પથરી ઉપર—મોરશિખાના મૂળ એખાના ધોવરામણમા વાટી પાવો

૪૭૩. મોરસ—મોરમના ઝાડ નાના હોષ જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે તેને ખારીક ડાગરના જેવા પાદડા હોય છે. એનો રંગ કિચિત્ લીલો, રાતો અને આસ્માની એવા ચિત્ર વિચિત્ર હોય છે એ ભાજીનુ દીટકું મીકણ્ડ હોવાથી તેના ઉપરના ખારીક પાદડા કાઢી લઇ તેનુ શાક કરે છે અને દીટડા નાખી દે છે એનુ રામતુ, ભાખરી, લજ્યા વગેરે થાય છે આ ભાજી સમુદ્રની આસપાસ કિનારા ઉપર થાય છે. એથી કાષ્ઠક ખારી લાગે છે મોરસના શાકમા પુષ્કળ કુમળા અથવા બીજા દાણા નાખવા પડે છે મોરસનુ શાક પશુ સાર થાય છે

૪૭૪. મોરસકાંઠો—આ નામના ઝાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ધણા થાય છે એ લાડ એક હાથ હિયા વધે છે એના પાદડા બારિક હોય છે. એના બોથમા કુમળાના જેવા કદ થાય છે ઉપયોગ—(૧) કાલેરા અને પેટપીડ ઉપર—મોરસકાંઠા સુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાજ મગવેલીના મૂળ પાણીમા વાટી પાવો અથવા એમાજ કિચિત્ શુદ્ધ કરેલા ઝેરકાચલાના બિયા અને કાચકાના બિયા ધરી પાવો

૪૭૫. મોહડી ઘોટ—આ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદડા ધણા

ચિકણા હોય છે મુષ્ણ રેચક, ભારે, સ્વાદુ, કડવી. પ્રયોગમા એની જડ અને પાદડા લેવા માત્રા ૨ માસાની છે "

મોટા હોતા નથી. એની અદરની જાલ ધોળા અને તુરી લાગે છે ઉપચોગ—
(૧) ઉચ્ચર ઉપર—મોહડી ધોટની જાલ ધસીને પાવી અથવા જાલનો રસ
ધસીને પાવા

૪૭૬. મહાંદ—આ કદ દક્ષિણ કોકળમાં પ્રસિદ્ધ છે ધણુજ કગાલ
લોક એને ખાય છે એનો જેલો નવ દસ વર્ષ ટકી શકે છે. એના પાદડા
કપાસના પાદડા જેવા અને કિચિત્ લાળા હોય છે ઉપચોગ—(૧) સપના
વિષ ઉપર—આ કાંદો ખવરાવવા

૪૭૭. રગતરોહિડો—સં ૨૬૨૦ રકતરોહીતક. મં ૨૬૨૦ રોહી—અ હિં ૦ રોહી.
કુટશાસ્ત્રી કં મુળ મુતલગિડ. લાં ૨૬૦૦ આ અડધુ લેટા બં ૦ રોહી

આ ઝાડ ધણુજ મોટું થાય છે એના પાદડા યુદીના પાદડા જેવા હોય
છે એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટા જોળ અને ગાતા રમના ફળ આવે છે એ
ઝાડ કુચરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે રગતરોહિડો—તીખો, સ્નિગ્ધ, તુરો
તથા શીતલ છે, અને કૃમિ, વણુ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશ
કરે છે સફેત રોહિડાના ગુણ એવાજ છે ઉપચોગ—(૧) બરોળ વગેરે
ઉપર—રગતરોહિડો અને હરીતકીનો કલ્ક ગ્રામ્યમાં પ્રાચલ કરવો, એથી
પ્લીહા, મેહ, મૂળબાધિ, કૃમિ અને ગુદમનો પણ નાશ થાય છે (૨)
જાતીમાં દુખતું હોય અગર જાતીની આંદરેણુ લોહી બગડેણુ હોય
તે ઉપર—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાળ ઘીમાં આપવું (૩) રોહિડાપરિષ્ટ—
રગતરોહિડાના મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવા (૪) રોહિડાપરિષ્ટ—
રગતરોહિડાની જાલ ૪૦૦ તોલા લઈ, થોડી ખાડી તેમાં ૪૦૦૬ તોલા પાણી
નાખી, એથો જાગ પાણી રોપ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, જાળી ઠડો થયા
પછી તેમાં જાળ ૮૦૦ તોલા નાખી અને ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા, પચ્ચોલ
(લીડીપીપર, ચવક, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, મુક) ૨૦ તોલા, ત્રિજત (તજ,
તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિફળા ૧૨ તોલા એ સર્વ તે કાદમાં
મેળવી, સારા માટલામાં નાખી તેના મ્હોડાને બધ કરી એક મહીના સુધી
એમને એજ રાખી પછી મ્હોડું છોડવું આ પરિષ્ટ પીવાથી મૂળબાધિ, સંઘસ્રી,
પાક, હંડોગ, બરોળ, ગુદમ, ઉદર, કોદ, અરિય અને સોળ દર થાય છે (૫)
માર પડવાથી બચાઈ ગયેલા લોહી ઉપર—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાળ
ઘીમાં આપવું અને પાણીમાં ધસી લેવું કરવો

૪૭૮. રતનજેત (જસુદી)—સં ૭૫૫ મં ૭૫૫ જસવદ. હિં ૦
એડકુલ, ગુડહર. કં દામનલ, દાચાલ. તાં ૩૦૦૦. તૈં ૬૦૦૦. તું
દામનપુ મલાં એ પદ્ધતિ. જાં ૬૦૦ દામનેકુલ. ઇં ૨૦૦ શુદ્ધાવર લાં
હિમિરકરરોહી, સાર્ધનેસિન્

આ ઝાડ સુમારે માથોડું હિંયા વધે છે જસુદીમાં ધોળા, રાતી, બજવી
એવી ધણી (ધગભગ ૧૮) જાત છે, પરંતુ ધોળા જસુદી અત્યંત શુદ્ધાવદ છે.
રાતી જસુદીનાં ફૂલો રસ ચાકુના પાનાએ ચોપડી તેથી ઘીથી કાપવાથી

અદરથી લોકો જેવું ચાતુ પાણી નીકળે છે જનસુદી—તીખી, શીનલ, કિચિત્
 ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પ્રુષ્ઠિકારક, સ્વપ્નની આગધના કરવાને યોગ્ય ગર્ભવૃદ્ધિને
 કરનારી, આલક, કેસ્ય, ધૃમિ તથા ઉલટીને કરનારી છે, અને દાહ, અર્શ, ધાતુ-
 રોગ, પ્રમેહ, પ્રદર તથા ઇન્દ્રિયભંગો નાશ કરે છે એનાં ફૂલો—આહર, લલુ,
 કેડવા અને કેશને વધારનારા છે ઉપયોગ.—(૧) વાચુના ગોળા ઉપર—
 જનસુદીના પાદડાનો રસ દરોજ નવટાક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવે (૨) પિત્ત-
 શમન થવા ઉપર—ધોળી જનસુદીના પાદડાનો રસ માકર
 નાખી પાવે. (૩) ગર્ભશ્વારણ્ય મારે—ધોળી જનસુદીના મૂળ
 એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ધરી, તેમાં બીજોરના બિયા બારીક વાટી નાખવા અને
 તે ત્રણકાળે પાવા. (૪) ગર્ભશ્વાય થવાની ટેવ હોય તે ઉપર—ધોળી
 જનસુદીના મૂળ, કુભારના ધરી અને ચાકડાની માટી અને ગોપીચન્દ્ર દૂધમાં ધરી
 પાતુ (૫) દાહ પડે તે ઉપર—જનસુદીના ફૂલ અગર પાદડા ત્યાં ચાળવા
 (૬) પ્રદર તથા પ્રુષ્ઠિ ઉપર—ધોળી જનસુદીની ૪-૫ કળીઓ લીધા તળી
 સાકર સાથે સવારે અને સંધ્યાકાળે ખાવી અને હિપ્ત ગાયત્રી નાલુ દૂધ માન દિવન
 પાતુ (૭) મૂળવ્યાધિ અને રક્તપ્રતિસાર ઉપર—ધોળી જનસુદીની કળીઓ
 લીધા તળી માકર અને નાગકેસર નાખી, લીધા ગોળા કરી બે વખત આપવી
 (૮) ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર—ધોળી જનસુદીના મૂળ તથા ગોમે-
 રીના મૂળ એ અને મૂળ સમભાગે ગાયના લીધા ધરી પાવા (૯) પ્રદર, ધાતુ-
 વિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, ઉપદ્રવ અને પ્રમેહ ઉપર—ધોળી જનસુદીના મૂળ
 ગાયના તાળ દૂધમાં ધરી અદર થોડી સાકર નાખી સવારે અને માળે એ પ્રમાણે
 સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવા અને તેલવાળા, તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થ વર્જ્ય
 કરવા આ ઔષધ સેવન કરવાથી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૦) ઉદકમેહ
 ઉપર—જનસુદીના પાદડા અથવા ફૂલ માકર માથે ખાવા (૧૧) પ્રદર અને
 ધાતુવિકાર ઉપર—ધોળી જનસુદીના મૂળ, કેમળકદ, ધોળી નીમળતુ કદ અથવા
 કાલ, એની ૬ માસા વચ્ચેગાળી જૂકી રોજ મવાગ સાજ ગાયના દૂધમાં સાકર
 નાખી આપવી. (૧૨) આલતોડા (રૂંતોડીયાં) ગુમડાં) ન થવા મારે—દરોજ
 જનસુદીની કળીઓ ૫ સાકર સાથે ચોદ દિવસ ખાવી.

૪૪૮. રતાણુ—સં ગતાણુ, પિડાણુ હિં રતાણુ, પિડાણુ, કાદુ, શક-
 રકદી. બં લાલપિડાણુ, ગોલઆણુ, ચુવરીઆણુ, મં ગતાણે, મોડ રતાણે કં
 કેપિનહેડલ, વિશ્વમહેડલ. તેં ચિરગેડુ તાં ચામરકોલ્લ ઇં ચિવટપટટા લાં
 બટાટામ્ એસ્ કપુલેટસ્ શાં જરદાકુલાહોરી

આ કદ બધું ભાગે હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ ફેંકાણું થાય છે તેમાં ધોળી અને
 ગતી એની બે જાત છે ગતી જાત મીઠી છે રતાણુની પુરીઓ, લજ્જા, ખીર,
 શાક, કરજ ઈત્યાદિ અનેક પદાર્થો અને છે ઉપવાસના દિવસે તેના ફલાહારમાં
 ઉપયોગ થાય છે રતાણુ મીઠુ અને જૂખ્યાને બળપ્રદ છે તથા વાતુલ છે ગતા-
 ણુનાં વેનાના પાદડાનું શાક પણ થાય છે શાક કરતાં પહેલાં પાદડા પ્રથમ તવા

ઉપર સેત્વા ધોણુ રતાણુ—મધુર, શીત, વૃષ્ય, સતર્પણુ તથા યુર છે, અને મરુત્કરૂ, પ્રમેહ, દાહ તથા ગોપનો નાશ કરે છે. રાતુ રતાણુ—મધુર, શીત, ખાકું, વૃષ્ય, બળકર, યુર તથા પૌષ્ટિક છે અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વીંછીના દંશ ઉપર—ગતાણુના વેશાના પાદડા વાટી દશ ઉપર ચોપડવા, અથવા મુકામેલુ ગતાણુ ધરી ચોપડવું

૪૮૦. રતાંદળી—મ. મ. તૈ. ક. રક્તચદન. હિ. લાલચદન. કા. સદેવેશુર્ષ. અ. સદેવઅહમ. ૪૦ રેડમેન્ડલ ઉઝ સા. ટેરોકાર્પસમુદલેમ.

રતાંદળીના ઝાડ કાંદવાર, મ્હેસુર, ત્રાવણકોર અને મલબાર પ્રાતમા થાય છે. જેવા ધોળા ચદનના ઝાડ થાય છે તેવાજ રક્તચદનના ઝાડ પણ થાય છે એના લાકડાનો રંગ લાલ રક્ત જેવા હોય છે ગ્નાદળીના લાકડાની રમવાની યીને વગેરે અને છે ગ્નાદળી શીતલ છે ઔષધીમાં લેપ કરવાના કાચમાં એનો ચણો ઉપયોગ થાય છે રક્તચદન—અતિ શીતલ, કડવું, યુર, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે, અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલ્લટી, ખાતિ, તૃષા, દાહ, વજી, કૃમિ વિષ, વ્યગ્ર, ભૂતઆધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉષ્મ તથા ગણ્ધઆધાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) હુડકી ઉપર—ઓના દૂધમાં ગ્નાદળી ધસી કિચિત્ત ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાવું, ટિવા પાણીમાં મેળવી તેનું નરચ આપવું. (૨) અગ્ર ઉપર અમિએ દાઝ્યા જેવા ફોદલા થાય તે ઉપર—રતાંદળી, મજી, કડવા લીંબડાના પાદડા એ મવનો દૂધ, માખણ અથવા કડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવા (૩) તાડ્લ્યપિટકા ઉપર—રક્તચદન અને હજાદ બેસના દૂધમાં વાટી લેપ કરવા (૪) અમિદગ્ધ (દાઝેલા) ચણુ ઉપર—રક્તચદન, વસલોચન, પાદડી, ગેર તથા મગ્ગાન ચુર્ણ વીમાં મેળવીને લેપ કરવા (૫) જાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર—રતાંદળી અને સમુદ્ર-ફળ પાણીમાં ધસી પાવું. (૬) દાહરોગ ઉપર—સાન માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી ખવગવવી. (૭) બાળકોના અગ્ર ઉપર ફોદલી-આ નીકળે તે ઉપર—રતાંદળી ધસી લેપ કરવા (૮) અસ્થવા ઉપર—રતાંદળી, ગોપીચદન અને જેડ કડા પાણીમાં ધસી લેપ કરવા (૯) મધુર તાવ ઉપર—રતાંદળી, વાળા, ધાણા, કાળાવાળા, પિત્તપાપડા, તાજરોગ અને સુડ એ દરેક અડધા અડધા તોલો લઈ તેનો તડા કરી પાવો (૧૦) પિત્ત, કંદુબર, દાહ, તૃષા, અમિમાંથ અને ઉલ્લટી ઉપર—ગ્નાદળી, પશ્ચાક, ધાણા, મળા અને લીંબડાની છાલનો (૨૨૨ અડધા અડધા તોલાનો) કાઠો કરી પાવું

૪૮૧. રત્નચુન્ન (વાલ)—(મ. મ. રત્નચુન્ન) આ ઝાડ લીંબડાના ઝાડ જેવા દેખાય છે, પરંતુ તેના પાદડા કાષ્ઠક ગોળાકાર હોય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે આ ચુન્ન અથવા વાલ તોલામાં ૮૦ મમાય છે. ચુન્ન તરફ સોનું રૂપુ ભોખવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે

૪૮૨. રાઝ—સ. રાજિક. મ. મોહરી હિ. ગદ. બં. આરિષા. ક. સાસીરાઇ તૈ. બજીલુ. અ. ખરદલ. ઈ. મરુટડીચીડુ લાળ સિનાપિસ નામના

રાષ્ટ્રના છેડા સુધારે હાયમર ઉચાઈના હોય છે. એ છેડાના પાદડાનું શ્વાક થાય છે. એ બાજુ ઉષ્ણ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે રાષ્ટ્રમા ધોળા અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે રાતી કરતા ધોળા રાષ્ટ્ર મોટી હોય છે રાષ્ટ્રના આકાર જેવાજ સરસવ થાય છે, માટે તેનો વેપારીઓ રાષ્ટ્રમા કદિ કદિ મેળ કરી દે છે રાષ્ટ્રને પીળાં ફૂલ આવે છે એની શીંગા તસુ દોઢ તસુ લખાઈની હોય છે, તેમા રાષ્ટ્ર હોય છે રાષ્ટ્રનો બુકા કરી તેમા વાટેહુ મીઠું નાખી અને તેમા લીજુનો ગસ નાખી ગોળા કરી રાષ્ટ્રે છે, અને જ્યારે ચટણી, રાષ્ટ્રતા અથવા શાક કરવા હોય ત્યારે તેમા તે થોડી નાખે એટલે તે સારો સ્વાદ આપે છે રાષ્ટ્રનો અથાણા તથા રસો-ઈમા વધાઈના કમમા અને સ્વયં પાકમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે રાતી તથા ધોળા રાષ્ટ્ર—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રક્ષ તથા અમિદીપક છે, અને વાયુ, પ્લીહા, ગુદમ, કફ, થળા, ત્રણ, કૃમિ, કડૂ તથા કોઈની નાશક છે કાળી રાષ્ટ્ર—ગુણ ઉપગ પ્રમાણેજ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે રાષ્ટ્રનાં પાદડાંનું શ્વાક—તીખુ, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળું, રૂચિકર તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કફરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વિષ ઉપર વમન થવા માટે—એક ચમચો રાષ્ટ્રનો લોટ પાણીમા નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે (૨) વાયુએ અંગ પકડાઇ જાય તે ઉપર—રાષ્ટ્રનું પોટીમ કરી બાંધવું અથવા પ્લાસ્ટર મારવું (૩) પેટ પીડ અને અશુભ ઉપર—ગાંધનું ૩ મામા ચૂર્ણ પાણીના છુટડા સાથે પાવું (૪) શરદી ફરે થવા માટે—રાષ્ટ્ર મધમા મેળવી પાવી શરદીથી પગ વગેરે દડા થઈ જાય તો રાષ્ટ્રનો પગ ઉપગ લેપ કરવા (૫) ક્ષુભૂળ ઉપર—જેતુનના * તેલમા રાષ્ટ્ર વાટી કષુભૂળ ઉપર ચોપડવી (૬) બરોળ અને થકૂત ઉપર—સિંધવ અને ગાંધ મમલાગે એકત્ર કરી ગોમૂત સાથે ૧ તોલો પાવી (૭) પિત્તથી ગળામાં બળતરો થાય તે ઉપર—ગાંધના પાદડાંનો થોડો અગરસ મ્હોડું ઉચ્ચ કરી તાળવં ચોપડવો તેથી પિત્ત બળી જશે (૮) જૂત મર્જી બહાર પડવા માટે—રાષ્ટ્ર અને હિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાળમા આપવું. (૯) અર્ધાંગ વાસુ ઉપર—રાષ્ટ્રનું તેલચોપડવું (૧૦) નળવિકાર ઉપર—ત્રણ માસા રાષ્ટ્ર લઇ તેમા થોડો કળીચૂનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમાં મેળવી

* આ તેલ બહુધા અરબસ્તાનમાંથી આવે છે એ જેતુન (અંબ જીવન) નામના ઝાડનાં બીયામાંથી કઠારે છે જેતુનનું ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમા થાય છે એનો રંગ લીલો હોય છે. કહે છે કે એ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળું હોય છે એથીજ એના બીયાની માળાઓ (તરખી) સુસલમાન લોકો ઘણી પવિત્ર માને છે જેતુનના ઠળીયાની અણીવાળી બન્ને બાજુઓ પથ્થર ઉપર ધરી નાખવાથી તેમા આરયાર કાણુ પાડી શકાય છે હકીમ લોકો એને બીજી કક્ષામા ગરમ અને રક્ષ માને છે એનો પ્રતિનિધિ એરડતેલ અને માત્ર ૧ તોલાની બતાવે છે જેતુન—શરીરમા ગરમી ઉત્પન્ન કર્તા, મૂત્રલ, દાતના પેદાને બળ આપનાર અને પ્રત્યેક લાવનાર છે એ પથરીનો નાશ કરે છે.

મળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું (૧૧) કામખંડરી x (ખાંખલાઈ) ઉપર:—રાધ અને કમ્ય એટલે વાદી તેની લુખદી ઉપર બાધવી એટલે કામખંડરી જલદી ફૂટશે. (૧૨) સોજા ઉપર—સચળ અને રાધ એકજ વાદી લેખ કરવા.

૪૮૩. રોકાડીયા (રાજગરાં કોડીયા):—મં. મુગાક્ષી. હિં. સધિની મં. સેદાક, ડુદ. કં. વાલુક મેક્રે

કોડીયાના વેશ પ્રમાણેજ રોકાડીયાના વેશ થાય છે રોકાડીયામાં મીઠા અને કડવા એવી બે જાત થાય છે માધારણુ રોકાડીયા નાળાએજ જેવડા મોટા થાય છે રોકાડીયા ખાવાથી મીઠા લાગે છે કોઈ કોઈ એના કેળા પ્રમાણે સિખરણુ કરી ખાય છે રોકાડીયા ઉપજુ હોવાને લીધે ઘણા ખાવામાં આવે તો વિદ્યુતિ કરે છે રોકાડીયાં:—લધુ, ત્વાફુ, બેદક, ઉપજુ, અમિદીપક, તીખા, પિત્તકર, કડવા, પાક વખતે ખાટા, ખારા અને રૂચિકર છે, અને કઠ, વાકુ, અરૂચિ તથા જડચતો નાશ કરે છે ઉપયોગ—મૂત્રકૂંદુ ઉપર:—રોકાડીયાનાં બિયા ચોખાના ધોવરામણમાં વાદી તેમાં રતાદળી ધસી પાતી

૪૮૪. રાજગરો:—સં. મં. રાજગિરા હિં. કલ્યાપાસ. કં. રાજગિરી. હાં. અગ્રોગ્રા અં. હમાહમ લાં. એમેરેથમ પેનિકુલેટસુ

રાજગરો હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતમાં થાય છે એના છોડ કમરપૂર ઉચા વધે છે એને ઘણા સુદર રાતા મખમલ જેવા ફૂલ આવે છે. એના બિયાને રાજગરો કહે છે રાજગરોના ૨૫ ધોળા હોય છે કાળા રંગના રાજગરો પશુ થાય છે રાજગરોના ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર કિંવા પુરીઓ વગેરે કરવામાં ઉપયોગ કરે છે રાજગરો એકબે કોઈ વાવડુ નથી બીજાં ધાન્યો બેગે થોડા વાંધે છે રાજગરોના પાદડાનું શાક થાય છે રાજગરોનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે રાજગરો:—ગુર, કંકર તથા સારક છે, અને નિદ્રા તથા આલસ્યને કરનાર, પથ્થ, મલાવજબક, શીત, રૂચિકર તથા પિત્તનાશક છે મોટા રાજગરો:—અતિ ગુર, પથ્થ, મારક, મલાવજબક, અતિ શીતળ તથા રૂચિકર છે અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ખાકુક એક પ્રકારનું ગુમક) જલદી ફૂટવા માટે—રાજગરોનું દીડું ધસી ચોપડું

૪૮૫. રાજહંસ:—આ જાડ નાના અને લોચ બરાબર થાય છે એ જાડ પડતગ જમીનમાં અને જૂની બીતો ઉપર પશુ થાય છે એના પાદડા બારિક અને જોડાયલા હોય છે એને ગતા રંગના બારિક ફૂલ આવે છે એ જાડને બારિક શીંગા આવે છે તેમાં તેના બિયા હોય છે ઉપયોગ:—(૧) નાનાં બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—રાજહંસના પાદડા ખાવાના પાનમાં ધાલી શકિત પ્રમાણે ખાવા આપવા. (૨) હરતાડીના ત્રિષ ઉપર:—રાજહંસના પાદડાને ૨૬ કાદી પાવો (૩) સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપર:—રાજહંસના પાદડા સુકવી તેની ખીર માનના દૂધમાં કરી તેમાં સાકર નાખી તે પાતી એથી નવું દૂધ આવે છે.

x કહે છે કે “ જોળ ગુમળ ને વાદી ગાઈ, એને શુ કરશે બાળસાઈ ” આ પ્રયોગ પાણી નાખી ગળ કરી લેખ કરવાનો છે એનો અર્થ અનુભવ સીધો છે.

૪૮૬ રાતી રિંગણી—(મં. ખડ્ગ વાંઝિ, તાખડી રીંગણી.) આ આડ ચિરમોટ જેવા થાય છે, પરંતુ પાદડા બાગિક હોય છે રિંગણીનું અને એવું કંઈ મળતાપણું નથી એને સુદર ઇન્દ્રવરણા જેવા રાતા ફળ આવે છે તે ઉપર ખાતળી કુમળીના જેવી ઝાલ હોઈ અદર વતાક જેવા ગર્ભ અને બિયા હોય છે. કિરસ્તાન અને અંગ્રેજ લોકોમાં આ લાજનો બહુવા બપ થાય છે

૪૮૭. રાતી પીલુડી:—સં. કાલદની. મં. લલુરકત કાવળી, કાકમારી, કુડમી. કં. કિરિયકાએરેડિ હિં. ગુ. કાકમારી, કાકકલ લાં. એન્કલેપિઅસ કુરાસેવિકા

કાકમારી (રાતી પીલુડી) ના વેલ્લાની ઉત્પત્તિ કોકબુમા થાય છે એનાં ફળ બાલુડીઆ રંગના હોઇ નાની દાણ જેવડા હોય છે એ એક ડીટડામા બે અથવા ત્રણ થાય છે. દરેક ફળમા ગોળ બીજ હોય છે આ વનસ્પતિ ધણી જોરી છે કાકમારીના ફળના રંગમા લુબ્ધ થઇ કાગડા તે ફળ ખાવા બળ છે, પરંતુ તેને ઝર ચડી તે મરે છે એથી એ વેલાનું કાકમારી એ નામ પડેલું છે એના બીજ ધણી કડવા હોઇ કૃમિનાશક છે રાતી પીલુડી:—કડવી, ઉષ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની અને રૂચિકર છે એ વાતરોપનો નાશ કરનાર તથા પલિત રોગ- (અકાળે કેસ ધોળા થવાનો રોગ) ને અટકાવનારી છે

૪૮૮. રાતું કોળું—(સં. મહામધુકલા મં. ભોપળા તાખડા.) રાતા કોળાના વેલા ધણીજ લાંબા વધે છે એને પીળા ફલ આવે છે એ વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે એક એક કોળું આશરે પદર ગેર હોય છે એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અદરથી રાતા હોય છે આ કોળું પૌષ્ટિક છે આ બાશીને ખાય છે એનું શાક, દલચો, લાજઆ વગેરે ઘણા પદાર્થ અને છે રાતા કોળાના વેલા:—મધુર, શીતલ રૂચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે, અને દાદ, ગરમ, મૂત્રરોગ, રક્તરોષ તથા રોષનો નાશ કરે છે કુમળા ફળ—અનિ મધુર, શીતલ, રૂચિકર, તર્પણ, પાષ્ટિક, વીયકાંક તથા બલપ્રદ છે અને અમ તથા બ્રાંતિનો નાશ કરે છે પાકાં ફળ—કંકરનાર, ગુરૂ તથા મધુર છે અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પૌષ્ટિક લાકુ—રાતા કોળાના બીજને ઊલી કાઢી લીધા શેકી સાકરના પાકમા નાખી તેના સુદર લાકુ વાળવા એ લાકુ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે (૨) વીંછીના ફળ ઉપર—રાતા કોળાનું દોટકું ધસી આપડનું (૩) ઉદરના વિષ ઉપર—કાળા કાળાનું દોટકું ધસી આપડનું

૪૮૯. રાત (જાડી કે વન)—તુલસી—મં. વૈજયંતી, બર્ગં મં. રાત તુળમ, કાગી બામરી, વૈજયંતી તુળશ હિં. બામરી, વન તુલસી કં. કાંડ-તુલસી લાં. ઓસિમ્બ ફેનમ

જેવા તુળમીના ઝાડો હોય છે તેવાજ રાતતુલસીના ઝાડ હોય છે રાતતુળ-સીના પાદડા તુળમીના પાદડા કરતા મોટા હોય છે એનો વામ માત્ર આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોગ પણ મોટા આવે છે રાતતુલસીના બિયા કાળા રંગના અને

કિંચિત્ સંતાં તથા ખસખમના જેવડા મોટા હોય છે એ પાણીમા નાખવાથી ફૂલે છે રાનતુલસી —ઉષ્ણ, સુગંધિયાળી તથા તીખી છે, અને પિચામળાધા, ઉલ્લી, વામુ, તલ્લેષ, વિપ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) રાતા આંધારસ ઉપર —રાનતુલસીના બિયા ૬૫ પાણીમા પલાળી રાખી તેમા ખાડ નાખી દિવસમાં બે વાર પાવા. (૨) બાળકોની ઉલ્લી ઉપર:—રાનતુલસીનો રસ પાવો. (૩) કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:—રાનતુલસીના બિયા રાત્રે ૬૫ પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તેમા મામનુ નાભુ દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અદર હાથ નહિ ધાવતા લાકડીથી હલ્કવી પીવું (૪) મૂત્ર ઉપર:—રાનતુલસી અને રાનતલના મૂળ મામના દૂધમા ક્ષતી ૨૧ દિવસ પાવાં. પથ્થ અલ્પણી, ધર્ત અને તુવેર સિવાય કાંઈ ખાવું નહિ. (૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:—રાનતુલસીના બિયા ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને ઝોધમી છઠ્ઠ ૪ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમા સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમા અથવા પાણીમાં પાવું (૬) મૂત્રાધાત ઉપર —રાત્રે ૬૫ પાણીમા રાનતુલસીના બિયા પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમા થોડી સાકર નાખી પાવા.

૪૯૦. રાનપેટારી (જંગલી કાંચસી) —આ ઝાડ વગડાઉ છે એની ઉચ્ચાઇ સુમારે બે ગજ માથેા હોય છે એના પાદ્ય હલેળી જેવડા મોટા હોઇ આકારમા પેટારી (કાગસી) ના પાદ્ય જેવાજ હોઇ છે એ ઝાડની કુમળી બાલ કાચળ કરવાના ઉપયોગમા લેવા જેવી છે

૪૯૧. રાનમોગરો —સં માધવી, ૧૫સતી મં કુસરન્દી ગું ચિખલીયા હિં વેલ તાં કંટું મલ્લિગે તૈં અગ્નિમદ્ભે તું એક્રોલી મલાં કંટું મલ્લિકા કં કાડ મલ્લિકે, કાડ ઇગ્વતિગે લાં નેરિમનમ્ આત્સિટકેશિમન

* રાનમોગગના પેલાને 'કન્નૂરી મોગરો' 'મધુમાધવી' એમ પણ કહે છે એના પાદ્ય મોટા હોય છે, તથા ફૂલો પોળા-ગુમ્મ હોઇ જાણના ફૂલો ટરતા મોટા હોય છે એ વેલી જગલમા બધી થાય છે ફૂલોનો બહાર વમતકતુમા હોય છે. એ ફૂલો ખાલે એટલે એનો ચારે નરક મંદુર સુવાસ આવે છે. રાનમોગરો:—તીખો, કડવા, તુગે, મદગધિ, મધુર, થીતલ તથા લઘુ છે, અને પિત, કાસ,

* યદ્યપિ આડી મં પટેલએ કન્નૂરી મોગરો અને રાન મોગરો એકજ માન્યા છે, પરંતુ તેમણે પોતાના નિવૃટ્તમા એ બન્નેને જુદા બતાવતા ત્રીપણીમાં લખ્યું છે કે, “કન્નૂરી મોગરો આ એક રાન મોગરીના (કુસરીના) બેદ છે. એના ફૂલ ગન મોગરીના ફૂલે કરના મોટા હોઈ ગોળ હોય છે” વળી આ નિવૃટ્તમા તેમણે ગન મોગગનું સસ્કૃત નામ વાર્ષિકી કહી, કન્નૂરી મોગગને સં કન્નૂરી મલ્લિકા. મં કન્નૂરમોગરા ગું કન્નૂરી મોગરો હિં કન્નૂરી મોતીયા. ૦ કન્નૂરી મલ્લિકે મલાં કન્નુ, કડના, કડકતિમુલ્લા તૈં કન્નુચુજ્જરી. તું મોડકુમલ્લિકે લાં જાગ્નિમનમ્ હર્ષુટમ્ એ નામે આવેલા છે વળી મધુમાધવી એથી પણ જુદી ગણી છે.

ત્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિહોષનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) આબોહ ટળી હોય તો—રાનમોગરાના પાદડના બે પૈસાભાર રસમા તેટલુ જ લી નાખી ત્રણ દિવસ પાવુ (૨) કંદુ વિકારે આળકતે વાયગમન થાય તો—રાનમોગરાના પાદડ સાત લઈ તેમા મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની જલ ૪ માસા અને ગાતી હસાણીની જાલ ચાર માસા એ સર્વ એકત્ર કરી ૬૫ પાણીમા વાટવુ અને વસ્ત્રમાળ કરી એક તોલા પર્થત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એકવાગ પાવાથી ઉલટી કિવા રેચ થઈ વિકાર શમી જાય છે (૩) આળકેના કંદુવિકાર ઉપર—રાનમોગરાનુ પાદડ અંતુ, રાતા અમથીયાના પાદડ અંતુ અને મરીના દાણા બે વાટી તેનો રસ કાઢવા, તેમા અડ-દની ઘણ જેટલો ફક્તિયો ટકણુખાર અને રસ જેટલુ જ મધ નાખી ચાટણુ કરી આપવુ

૪૬૨. રાનભીડા—સં વનભિડીતક લાંબુ યુરેનાકિબેટા.) એમા જે ત્રણ જાત છે એકના ઝાડ માથોડુ ઉચા વધે છે અને બીજી ફક્ત જમીન ઉપરજ પ્રસરે છે એના ઝાડ ઉચા વધતા નથી રાનભીડીના ઝાડ સર્વત્ર થાય છે એ ઝાડને જે બીડા આવે છે, તે કુમળા હોય ત્યારે તેનુ કોઈ કોઈ શાક કરે છે, અને જુના થયા પછી અદરના દાણાની કઠી કરે છે એ ઝાડ સુકવી તે ઉતરની જાલ કાઢી પછી ખાડી તેમાથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુષ્ટતા આવવા માટે કોઈ કોઈ ખાય છે એ ઝાડનુ સત્વ પણુ કોઈ કાટે છે એ ઝાડના મૂળ રગના કામમા ઉપયોગી છે ગોમાંતક, કનાઈક, વેંશુલી, સાવ-તવાડી વગેરે સ્થળે એના મૂળ છુટી તેનો રસ કાઢે છે આ રસ ગુદરના જેવો જડા અને ચીકણો હોય છે એનો રંગ કંદવાની રીત—બીડાની પ્લાગિક બુટ્ટી અને રગ એમા નાખી લુટે છે એ રગને અત્રક કહે છે ઉપચોગ—(૧) ગયેલુ પુરૂષત્વ આવવા માટે—રાનભીડાના મૂળનુ ચૂર્ણ ૧ તોલા પાંચેર દૂધમા નાખી પાવુ (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર—રાનભીડાના મૂળ દૂધમા ધસી લી અને સાકર નાખી પાવા અથવા રાનભીડાના મૂળ, લીલા ગોખરુ અને ઘોળી જાસુદીના મૂળ એ દરેકનો એકક તોલા રસ કાઢી તેમા મરવાના બિયા ત્રણ માસા નાખી વાટવા અને તેમા એક તોલા મધ અને સાકર નાખી પાવુ એટલે ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મરી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ધાતુ-વિકાર નાશ થાય છે

૪૬૩. રામફળ—એ ઝાડ ધણુજ ઉચા વધે છે એના પાદડ અશોકના પાદડ જેવા લાંબા હોય છે એની જાયા ઠીક હોય છે રામફળ એ મોટા અને તેનો રગ રાતો હોય છે એના બિયા સીતાફળીના બિયા જેવા હોય છે એ ફળ સીતાફળ જેટલા ઠંડા નથી એનુ લાકડુ ધમાસ્તના ઉપયોગમા આવવુ નથી. રામફળ—વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફર, ખાડુ તથા ઉલટીને અહિતકરક છે, અને દાહ, પિત્ત, ત્વા, શ્રમ તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે

૪૬૪. રામખાણુ (પાનખાણુરીણુ)—સં અપર્વદડ મં રામખાણુ-

હિં ૦ તૈં રામચર. કં રામસપુ, મગોણુ લાં મેખેમમર

વહેળામા કિંચ જળાશયમા દીચણુભર પાણીમા પાનનાં ઝાડ જેવા કિંવા બાજરીનાં છોડ જેવા માથોડુ ઉચ્ચાંનાં આ છોડ થાય છે એના પાદડા બાજરીનાં પાદડા જેવા થાય છે બાજરીની માફક એને બાજરીઆ આવે છે તેને પાનબાજરીયું કહે છે અગાઉ એ પાનબાજરીયુ મુકવી તે ઉપરનું ૩ ચક્રમક સળગાવવા ઉપયોગમા લેતા હતા. એ પાનબાજરીઆ તેજમા બેળાં સળગાવવાથી ઢાકડાની પેઠે બળે છે મોટું પાનબાજરીયું—મધુગ, કડવુ, ઉષ્ણ, કિંચિત્ વાતુષ્ણ, બલકર તથા વીર્યપ્રદ છે, અને કફ, પિત્ત, ક્ષય, આતિ તથા મદ્યનાશ કરે છે લઘુ રામબાજુ એને મં “અપર્વદડ” અને મં “વાટાળા (મોળ) લવ્હા” એમ કહે છે ઉપરના ગુણના જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિંચિત્ ઉષ્ણ, રૂચિકર, ગ્મ વખતે ખાદુ, ગુરૂ તથા પિત્તક છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) જખમ ઉપર—પાનબાજરીઆની ગળ તેજમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભગદ આવે છે (૨) ભગદર ઉપર—પાનબાજરીઆમાનું ૩ છિદ્રમા નિત્ય ભગતા જવુ એટલે જલદી ગુણુ આવે છે.

૪૬૫. રામેકા —(સં દન્ધરૂઢા મં ગમેકા કં કુઠરરૂઢા લાં નીડી-આડીરૂઢા) એના પાદડા તથા ચાગ આગળ લાખા હોય છે, પરંતુ તેટલા પહેળા હોતા નથી. એ ઝાડ લણાજ મોટા થાય છે એને મીઠા અને પોળા ફૂલ આવે છે એનો રસ આખોને લાગે તો લણુ નુકસાન થાય છે માટે આ રસ આખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ કુગરાળ પ્રદેશમા થણા થાય છે એના ઢાકડાની રાખથી દાંત પડે છે એમ કહેવાય છે એ ચણુ ગરમ છે

૪૬૬. રાયઆમળી —(ખાટી આમલી)—સં લવલી. મં રાયઆવળી, કાથઆવળા, હિ હરકરેવડી. મં નોપાડ-લ, લેઆપાડ લાં દિલ્પાલ્લ ડિરિટકમ્, સામકોડિનિટકા

આ ઝાડને “હરપરેવડી” પણ કહે છે આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટા થાય છે એના પાદડા ગરમાળાના પાદડા જેવા અને લાખા હોય છે એ ઝાડમા અમ ઉપર ફળના ગુન્ધાઓ આવે છે એનું અથાણુ પણ કરે છે. રાયઆમળી—ગુરી, ખાટી, કડવી, રૂચિકર, પ્રિય, રૂઢ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુષ્ણ, લઘુ, વિસદ તથા સુમધિવાળી છે, અને કિંચિત્ મધુગ છતાં કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશયી તથા અશ્મતી નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) જુલ્મમાં થવા માટે—રાયઆમળીની ખલનો રસમાં મરીની જાડી, પાંચ લવચ અને બીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર લી અને લાત. (૨) આંગ ઉપર પિત્ત હોં તે ઉપર—રાયઆમળીના પાદડાનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમા લી અને મરીની જાડી નાખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વજે લેપ કરવો. (૩) નાડીવણુ ઉપર—રાયઆમળીની ખલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની ખલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમાં પાંચ તોલા ગાયનું લી નાખી ૭ દિવસ પાડું.

૪૯૭ રાયણુ—મં રાગદની મં ખીરણી, રાજણી હિં ખીરની.
બં કરીંગની, કીરંગજી કં ખીરણીમાગ ઇં આમગયુસલીન્હડામધુસોસ.
લાં માધુમંસે હેગજાડા

રાયણુના ઝાડ ગુજરાત પ્રાતમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ મોટા થાય છે.
રાયણુના પાદડા બલીના પાદડા જેવડા હોય છે અને ફળ કડવા લીમડાની
લીમોળાએ જેવા હોય છે એ ફળમા દૂધ હોય છે તેના લીલા ફળને “ગાયણુ”
અને મુન્નલાને “કાકડી” કહે છે એ ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે તે ઘણું
ઉંચ છે રાયણુનું લાકડું કઠિન અને ચીકણુ હોય છે માટે રગારી લોક ગંગેલા
કાપડની કુદી કરવા માટે તેની સોડીએ કરે છે રાયણુ—મધુર, યુર, તર્પણ,
તૃપ્ય, સ્થૂળતાકરક, ઉષ્ણ, શીતળ, માલક, સ્વાદુ, તુરી, પાકકાળે ખાટી, ધાતુ-
વર્ધક, મજ્જનલક, રૂચિકર અને પૌષ્ટિક છે વળી તૃષા, મૂર્છા, મદ ભ્રાન્તિ,
શ્વે, ત્રિદોષ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અપરમાર
ઉપર—રાયણુના ઝાડ ઉપરની ગાડો અચારામા શેકી, તેના રસ કાઢી તેમા
મધ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૨) વાતપિત્ત પ્રદર અને રક્ત-
પિત્ત ઉપર—રાયણુ અને કાકીના પાદડા લીમા શેકી તેનો કલક આપવો (૩)
શ્લુત્રપ્રાપ્તિ માટે—રાયણુની મીઠા કાઢી તેની પોટલી યોનિમા ધારણુ કરવી.

૪૯૮ રાસ્ના—સં બં કં તૈં રાસ્ના હિં રાસન, રહસની દાં
રામન અં જળનિલશામી લાં વેડારકમયુર્ધાઆધ ઈં ડીલોડોરા આસ્થમેડીકા.

રાસ્નાની મૂળરાસ્ના, પત્રરાસ્ના અને તૃણરાસ્ના એ ત્રણ જાત છે
તેમા મૂળરાસ્ના યુણુમા ત્રેદ છે અને ખડકીરાસ્ના કહે છે એ વિશેષે કરીને
ગુજરાતમા અને મહારાષ્ટ્રમા મહાબળેશ્વર, માથેરાન વગેરે પર્વતો ઉપર કવચિત્
મળે છે એના “દાલણુ” જેવડા ખારીક મૂળ હોય છે પત્રરાસ્ના પળળ
પ્રાતમા અને અયોધ્યા પ્રાતમા ઉત્પન્ન થાય છે ખીજે નથળે મળતી નથી.
એનું “કડવી મેના” એવું પણ નામ છે સિધી લાપામા એને ‘રાસન્ના’
અને પળળીમા ‘રિપરીસન્ને’ કે ‘કંડુલુદિ’ એવા નામ છે એ વર્ષાનું કૃપ છે.
એના ઝાડો પેશાવરમા મળે છે તે ૪-૬ ફુટની ઉંચાઇના હોય છે એ તારાકૃતિ
ફૂસના વર્ષામાની છે, જેને ઇંગ્રેજમા કપાઝીરી વર્ગ કહે છે એના પાદડા પીલુ-
(નળ)ના પાદડા જેવા હોય છે રાયણુ સાહેબે હિમાલય ઉપરની વનસ્પતિના
વિષયનો જે ગ્રંથ લખેલ છે તેમા તે લખે છે કે તેમણે આ પત્રરાસ્નાના પાદડા
બલીને પીલુ (નળ)ના પાદડા સમજી ફાંકનર સાહેબ તરફ મોકલ્યા હતા. પત્ર-
રાસ્નામા સારક યુણુ છે, પરંતુ મીઠીઆવળ કરતા કમી છે વેપારી લોકો આ
મારક યુણુને લીધે મીઠીઆવળના પાદડા સાથે આના પાદડાનો ભેગ કરે છે.
સિધ પ્રાતમા ગાંધી લોકો એ વેચે છે આ પત્રરાસ્નાની અથવા કડવા સેનાના
પાદડાની હાલમા વૉર્ડન સાહેબે રસાયનિક પરીક્ષા કરેલી છે તે સ્વદમા ખારા
અને સુગંધી છે તેમા ક્ષાર, કમ્બુક (ચમર જેવો પદાર્થ) અને એકેસ્ત્રિન્ધ
ખટાઇ પણ જણાય છે. તે ખટાઇનું અણપિ રસાયન ગાનીએ નામ આપેલ

નથી અને તેની રસાયણિક રચનાનો શોધ પણ કોઈએ મેળવેલ નથી. ઉદયચન્દ્ર
 દત્તાને એવો તર્ક છે કે રાગનામળ એ જુદી જુદી વનસ્પતિઓથી ઉત્પન્ન થાય
 છે. રાજનિષદ્વારે રાગના પચકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, પરંતુ બીજા કોઈ પણ
 નિષદ્વારે તેનું નામ મળી આવતું નથી. ઉપરના મૂળ, પત્ર અને તૃષ્ણ એ ત્રણ
 ભેદ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એક પ્રકારથી રાગનાપચક પણ થઈ શકે છે તે
 રીતે કે એ પ્રકારની નાકુલી (નોળવલ)નો એમાં સમાવેશ કરવો એક નોળવેલ
 અને બીજી કદ નોળવન એમ બે ભેદ મળી આવે છે ડૉક્ટર મનીએ ઉત્તર-
 ક્ષનક પ્રાત્તમા દેવમશ્વિવાટ ઉપર મૂળ નોળવલના નાના શેષ મેળવ્યા છે તેને
 સામસામા આવનારા પાતળા પાદકા ૪-૫ ઇંચ લંબાઈના અને દીર્ઘકાળ
 આકારના હોય છે તેનું દીટકું નાનું, ફૂલનો ઘોસ છેવટે અનિયમિત મજરી
 ઉપર આવેલ ઘોળા રંગનો હેલ છે ફૂલનો બાહ્યકોશ છુટો પડેલો હોતો નથી.
 નરેશ્વર પાખડીના અદરના લાગને ચોટેલી રજકણનો પિડ વીટાએલ હોય
 છે. આ વનસ્પતિના મૂળ કડવા અને તીખા છે તેના ઉપર કરેલા રાસાયણિક
 પ્રયોગ ઉપરથી તે જીર્ણત્વર અને આમવાયુ આ બે વિકારમા રોગીને આપવા
 લાયક ડરેલ છે એના મૂળને નાની રાગના કહેવાનો રીવાજ છે આ રાચક અને
 અમિદીપક છે, એવો દાકતરોના પણ અભિપ્રાય છે કદ નોળવલના પાદકા
 નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે સોલાપુર જીલ્લાની આસપાસના મોઝલાઈ
 ઇલાકામા એક નોળવલ મળે છે. તેની વલ તદન પારીક દાઢણા જેવી હોઈ
 તેના ઉપર પાદકા મૂળમા નથી હોતા. એક વેદીને બીજી આડી વેલી પુઠ્ઠળ
 ફૂટી વેગીની એક મેટી બળા બને છે કદ નાળાંમરના આકારથી લઈ મોટા
 કોળાના આકાર જેવડા હોય છે એક બાજુથી તેનો આકાર સર્પની ફણા
 પ્રમાણે હોય છે કદનો રગ ઘોળો હોઈ તે દાઢને ખડખડો લાગે છે તેના
 ઉપર નાની નાની ખડખડી ગડિા થાય છે કદ લાવીને ઘરમા રાખેલ હોવાથી
 ત્યાજ તેને વેલ ફૂટે છે એ કદને તે પ્રાત્તમા 'વિષમુગરી' કહે છે અને એનો
 ઉપયોગ વિશેષ કરીને સર્પ વગેરે વિષારી જનાવરનું ઝેર ઉતારવા માટે કરે છે
 ટોરને સર્પ કરડ્યો હોય તો આ કદ છુટીને ચોટલી સાથે ખડખડે છે આ
 પ્રયોગથી તેને રેય થઈ ઝેર ઉતરે છે મનુષ્યને સર્પ, પીછી વગેરેનો દશ થયો
 હોય તો દશની જગ્યાએ આ કદ છુટીને બાધે છે એકત્ત લોકો તો મનુષ્યને
 પણ ઝેર ઉતારવા માટે આ કદ સુમારે જ માસા આપે છે એ પ્રયોગથી
 ઉલટી થઈ ઝેર ઉતરે છે. આ કદની ઉચ્ચ વાસ આવે છે આ પ્રમાણે આ
 બન્ને નોળવેલ રાગનાની જાતિ માની લઈએ તો રાગનાપચક સિદ્ધ થાય છે.
 નાકુલી, ગધ નાકુલી, નકુલેષા, સુગંધા, સુવલ ઇત્યાદિ રાગનાના નામે છે, તે
 નોળવેલનાં પણ છે. સિવાય નોળવલના મૂળને રાગના કહેવાની પણ પરિપાટી છે.

રાગનાના વેલને લઘુ નોળવેલ એમ પણ કહે છે. કવચિત્ એને નાચટી
 એમ કહે છે, પરંતુ નાચટીને નાની ફુધી એમ પણ કહેવાતું હોવાથી રાગનાને
 નાચટી કહેવાય નહિ. રાગનામાં વળી ઘોળા અને કાળી જેવી પણ બે જાત છે.

લોગી રાસ્તા ગુજરાતમાં થાય છે એના મૂળ જાડ મોથા જેવા બારિક હોય છે. રાસ્તા એ વાયુકારક છે રાસ્તા—ગુરુ, ઠંડી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમનાશક છે, અને વિષ, વાતરુક, દમ, ઉષ્ણ, વિષમજાત, મોઝે, ઉચ્છી, વપ, ઉદર, આમવાત, કફ, યજ્ઞ, તાવ તથા મર્વ વાયુ રોગોના નાશ કરે છે ઉપચોગ—
(૧) પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અર્ધિત વાયુ (મેહોડ વાકું થવું), મન્યા-સ્તંભ-ડોકનું રહી જવું એ ઉપર—ગન્ના, એરડમળ, રોહીસ ધાસ, આમાદ, બળદાણાના મૂળ, અડદ અને કૌચના મૂળનો ઢાંઢો, સિંધવ અને હિંગ નાખી પાંચ (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—રાન્ના, ગળા, બળદાણાના મૂળ, જેડીમધ, ગોખડ અને એરડમળનો કાદો એરડતેલ નાખી પાંચ (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર—ગન્ના, કાટાસરીઓ, નાગરમોથ, અરુડી, ગળા, ગોખડ, વગ, દેવદાર, હરીતકી, ક્યોગ, મુઠ, લીડીપીપર, મરી રીગણી ધાણા, અનિવિષ, શતાવરી, બળદાણાના મૂળ, એરડમળ, સુવા, માટોડી, ચવક અને હળી રીગણીનો કાદો કરી તેમાં મુઠની ભૂખી નાખી પાંચ (૪) આરોપક, સમઘાતુગતવાત, આમવાત અને સર્વાંગવાત ઉપર—રાન્ના, ગળા, દેવદાર, મુઠ અને એરડમળનો કાદો દિવસમાં બેવાગ આપવો (૫) સર્વ વાયુ ઉપર—રાન્ના, ગોખડ, એરડમળ, દેવદાર, માટોડી, ગળા અને ગરમાળાનું મગજ એ સર્વના કાદામાં એક માંખા મુઠનું ચૂર્ણ નાખી પાંચથી નિમશય મર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે (૬) ધાસ, કાસ, અમિમાદ અને શીતજ્વર ઉપર—ગન્ના, મુઠ અને લીડીપીપરનો ટુક કરી ગરમ પાણીમાં પાવો

ઈલ્લ. રાજા—સં ૬૦ સર્જરસ, રાલ હિં ૨૫ મં ગળ બં ૫૦ ધુના ૬૦ સહેમજરેખી અં ૦ કિકહર ૬૦ મલોરેઝીન. લાં ૦ રેઝિનાકલેવા હિં ૦ નારસ.

એ જાડ બંગાળી, આપ્પુના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થાય છે ગળ બે ચાર જાડમાંથી હિંતપ્ત થાય છે એ જાડમાંથી જે રસ નીકળે છે તેની ગળ થાય છે + રાજાનું જાડ—તીખુ, ડડુ, ઉષ્ણ, શીતલ, ગુરુ, મણરોપણ, વર્ણકારક તથા રૂક્ષ છે, અને અતિસાર, પિત્ત, રક્તદોષ, કોદ, કફ, કંડ (ખગ્ગ), વિરોદક, વાયુ, પગમેવા, વણ, કૃમિ, વર્ષરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણ, બે.નિયજ, કર્ણજળ, તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે મોટું રાજાનું જાડ—રૂક્ષ, કાતિકર, તીખુ, ઉષ્ણ તથા સિન્ધ છે, અને કફ, પાકુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ, કોદ, વણ, વિષદોષ, ઉરક્ષત, કંડ, વાત તથા શિરોરોગોના નાશ કરે છે એનાં ફળ—મધુર, રૂક્ષ, શીતલ, સ્તભક, યુઝ, તુગ, લેખન તથા મલા-પટલક છે, અને શ્વળ, વાયુ, આમનાનને કુનાગ, પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતક્ષય તથા તથાનો નાશ કરે છે રાજા—શીતલ, સિન્ધ, ઠંડી, કંડી, યુઝ, આહક, સ્વાદુ, સ્તભન, મણરોપણ, ભ્રમસધાનકારક તથા મધુર છે, અને વાત, પિત્ત,

× ગળનું મોટું જાડ થાય છે એના યુદને રાજા કહે છે. તે ગ્રાપના દહાડા અથવા સાકર માથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે. એના લેપથી અથવા એને પીવાથી પ્રદરોગ જાય છે એની માત્ર ૭ રતિની છે

ત્રિદોષ, રક્તદોષ, વિરોદક, કફ, વ્રણ, ગળ, રવેદ, જવર (તાવ), વિસર્પ, મહ-
બાધા, અમિદ્યં વ્રણ, વિપાત્તિકા, વિપ, બતબાધા તથા અતિસારનો નાશ કરે
છે એનો ઉપયોગ મનમથા અથવા ઉપર ચોપડવાના લેપમા પુ કળ થાય છે
હાડ દુખવામા અથવા સોજે આવેલ હોય તો તેના ઉપર ગુગળ અથવા ગુજર
સાથે કિવા એકલીજ ગળ લઇ તે ઝીલી વાટી પાણીમા શીજવરી, એટલે તે
લેપના કામમા ધર્મી ઉપયોગી થાય છે ઉપયોગ — (૧) સંમુદ્ધી ઉપર-
રાજ ઘીમા તળી નામદસગની સાથે ખવરાવરી (૨) બાળકોના અતિસાર
અને રક્તાતિસાર ઉપર-સાકં અને માખણમા રાજ મિશ્ર કરી આપવી
(૩) અતિસાર ઉપર-ગળ ગુણુ સાકંમા આપવું એટલે ધણી દિવસનો
અતિસાર પણ દૂર થાય છે (૪) અમિદ્યં વ્રણ ઉપર-ગળ, મીણ અને
માખણ એ એકત્ર કરવી ચોપડવા (૫) રક્તાત્તિક વાતરેકા ઉપર-રાજ
અને જી કદરી તેના લેપ કરતા જુ — (૬) અમિદ્યં વ્રણ ઉપર-રાજ
બાગિક વાતરેકા કરી તેમા તજનુ તેલ અને પાણી નાખી ખગલ કરવું અને તે
પીછી અથવા કના પુમડાવડે ચોપડવું (૭) કાન વહે છે તે ઉપર-મણ
લાગ તજના તેલમા ૧ ભગ ગળની બૂકી નાખી ગળનો રસ થઈ તેલમા મળી
ભય ત્યા સુધી કદવવું આ મિશ્રણ ગાળી પાટલીમા ધરવું અને દિવસમા ત્રણ-
વાર કાનમા નાખવું. (૮) મૂળવ્યધિ ઉપર-રગળ ચૂર્ણ અને સરસવનુ
તેલ (સરસીયુ) એકત્ર કરી ધપ દેવાથી અર્થ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે

૫૦૦ રીસામણી-સં સળગતુ મં સાળગ, લાળરી, સંકોચણી હિં
સળગવતી, છુદમુર્ધ, શમાની, લાળવતી ૫૦ સળગવતી, લાલુક કં મુદિરે-
મુરદવ, ઓળ મુત્ત્યક, મુદ્દમુરિક, સળગવતી. તાં તોદ્દમશરંગિ તૈં મુનુચુક-
આરમુ તું નાચિકે. મલાં તોદ્દનચાતિ લાં માધમોસા સેનચિદિવા.

એ ઝાડ નાના હોય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાત છે મોટી
જાતના ઝાડને બાગિક કાંટા હોય છે રીસામણીના પાંદડા આમલીના પાંદડા જેવા
હોય છે એ પાંદડાને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાજ સંકોચાઇ ભય છે આ એ
ઝાડમા મોટા ચમત્કાર છે. રીસામણી (સામણી) — નીખી, શીતલ, કડવી,
નુરી, સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે, અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, શૈનિદોષ,
અતિસાર, મોળે, દાહ, શ્રમ, વ્રણ તથા કાંટાનો નાશ કરે છે નાની રીસામણી-
નીખી, ઉષ્ણ, પારદનિવારક અને અનેક વિદ્યાનકરક તથા આમરોપનાશક છે.
ઉપયોગ:- (૧) ગડમાળા, અપચી, ગલગડ અને કમળા ઉપર:-
રીસામણીનો અથવા ગોરખમુડીનો ચગમ ૨ થી ૮ તેલા સુધી ખાવા આપવો.
(૨) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર-રીસામણીનાં પાંદડા વાટી ગરમ કરી
અંડે બાધવા (૩) સીઆતુ યોનિકારે અંગ બહાર પડે છે તે ઉપર:-
રીસામણીના પાંદડાના રસ અથવા મૂળ ધસી હાથે ચોળી ને હાથે અંદર
મેસાડવું. આ બોધ સમાજીએ કરવું. (૪) આખની કાળી કીડી ઉપર
ચડાળ (પાંદડા) આવે છે તે ઉપર-રીસામણીના પાંદડાના રસ અને ચોખાડું

મૂત્ર મમભાએ એકત્ર કરી અન્નન કરવું (૫) ઉઠાટીઆ ઉપર—રીસામણીનાં મળનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૬) મળવ્યાધિ ઉપર—રીસામણીના પાદમનો રમ દિવસમા એ ગણુ વાર મળવ્યાધિ ઉપર આપડવો

૫૦૧. રૂદ્રાક્ષ—રૂદ્રાક્ષના મોટા મોટા જાડ થાય છે એના પાદડા ગંગેરી નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે કોકણુના કંટલાડ ભાગમા એ જાડ થાય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાત છે એના ફળમાના બીજને રૂદ્રાક્ષ કહે છે રૂદ્રાક્ષની માળા કરી તે મળામા પહેરે છે કોઈ કોઈ એ માળા કપામા કે સોનામાં ગડાય છે રૂદ્રમુરમા તથા તેની આસપાસ પણ એના જાડ થણા થાય છે રૂદ્રાક્ષ—ખાટી, જાણુ તથા કચિકર છે, અને વાયુ, કફ, શિશ પીડા, બૂત તથા ગ્રહ-આધાના નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મધુરા ઉપર—રૂદ્રાક્ષ મધમા ઘસી પાવી.

૫૦૨. રેણુકા (રેણુકખીજ)—સં હિં ૫૦ કં ૬૦ રેણુકા મં રેણુક-કખીજ લાં વ્યાવરેકમ રપેરીઓસા .

આ વડો મેવાડ પ્રાંતમા થાય છે એના બિયાને “ રેણુકખીજ ” કહે છે આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે રેણુકખીજ ઢોકળી જેવા અને તે કરતા થોડા મોટા હોય છે એનો રંગ કાળો હોય છે રેણુક—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અમિકર, મેધ્ય, પાચક તથા ગર્ભપાતકારક છે અને ખુબ્લી, કફ, તૃષ્ણા, દાહ, વિષ, કફ વાયુ, નપુસકત્વ દુર્બળતા તથા યુક્તમનો નાશ કરે છે એના બિયાના પણ એવાજ ગુણો છે ઉપયોગ—(૧) ઉચ્ચકી (હેડકી) ઉપર—રેણુકખીજ તથા લીડીપીપરનો કાઢો કરી તેમા શેકેલી હિંગ નાખી પાવો, એટલે પાચ પ્રકારની ઉચ્ચકી દૂર થાય છે (૨) પક્ષાઘાત ઉપર—રેણુકખીજનો કાઢો પાવો (૩) પિત્તયુદ્ધ ઉપર—રેણુકખીજનું ચૂર્ણ મધમા નાખી પાવું

૫૦૩. રેવચી—સં રેચના, રેવચીની મં રેવાચીની. હિં રેવચીની. ૫૦ રેવચીની ચિનીં જ્ઞાય, હાય તેપાં પદમચાલ ગદવાં અરચુ—૬ અફં રવારા—ચુકિ હાં રેવન. અં રાવન. હં રથાર્થ લાં રેરેરેદિકસ, હિયમ હંમોડી—ઓશીસિનલ.

આ નાનું સુદર ક્ષુપ છે એ ચુકાના જાડ કરતા ઘણુ જ મોટું એટલે સરેરાસ —૬ ફુટ સુધી વિચાઇનું હોય છે અને જમીનમાથી ૧ મુખ્ય અથવા વચેનું દોટક નીકળી તેની બાજુએ ચારે તરફ દોટકાની શાખાઓ નીકળે છે. એના પાદડા પીપળાના પાદડા જેવા ગોળ અને મોટા પસરેલા હોય છે તે ઉપરના અંગે શીકા લીલા રંગના અને સુવાળા હોઈ નીચેની બાજુએ લવઘાર અને પીળા રંગના હોય છે. ફૂલો અવ્યવસ્થિત મગરી ઉપર આવી લાલ રંગના હોય છે ર્બીમ ઓશીસિનલ જાતિના જાડા ઉપર સફેદ રંગના ફૂલો આવે છે. રેવચીની અનેક જાતો છે. તેમાથી ૫—૬ મુખ્ય છે આ સર્વનું દેશી નામ એકજ છે. રેવચી—રશિયા, તુર્કસ્તાન, ચીન, તિબેટ અને કાસ્મીરથી નેપાળ સુધી હિમાલય પર્વતના ૮૦૦ થી ૧૬૦૦ ફુટ સુધી ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે પહેલો આર જાન હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારી છે. હિયમ પોમેટમ જાતના રેવચીનાં

અહીંનું લાવેતર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાથી ચીનના કન્સુ પ્રાંતમાં કુડ્ગોર સરો-
વરની આજુબાજુએ અને ત્યાં શતકથી એશિયાખંડમાંના રૂશિયાના પ્રદેશમાં
લણ્ગુ જ થયા લાગ્યું છે, પરંતુ તેમાંથી ચિનાઈ રેવચી ઉત્પન્ન થતી નથી. હજા-
ડમાં બેનબરી નજીક બાડીકાંડ નામના ગામમાં હિંદુ મ રાપોન્ડીકમ જાતના ઝાડનું
પુષ્કળ લાવેતર થતું અને એ ઝાડમાંથી બળદમાં મળનારી ' બેનબરી ' નામની
રેવચી ઉત્પન્ન થતી. એ ચીની રેવચી કરતાં ઓછી કડવી હોઈ તેમાં ચિકણુ-
પણું અને તુરાશ જાસ્તિ હોય છે. સિવાય એના મૂળ પણ ચીની રેવચીના મૂળ
કરતાં અધિક છદ્મવાળા, વધારે નરમ અને સહજમાં ભાગી જાય તેવા હોય છે.
મુખ્યત્વે કરીને એની ભૂરી કરીને વેચવાને મોકલે છે. હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન
થનારા ઝાડમાંથી રેવચી કહાડવાને વેપારી લોકો યોગ્ય લક્ષ આપના નહિ હોવાથી
અને વિશ્વાસથી અવનારી સસ્તી મળતી હોવાથી હિન્દુસ્તાનમાં તેનોજ ખપ
વધુ થાય છે. ચીની અથવા ઇન્ડિયન રેવચી મુદ્દામ મગાત્યા છતાં હિન્દુ-
સ્તાનમાં આવતા નથી એમ ડૉક્ટર ડિમાક લખે છે. ચીનાઈ રેવચી કાનમાં અને
એજ પ્રાંતમાંના કુચર ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાંથી વિશ્વાસ જાય છે તિબે-
ટના અધિક રીક્ષા તરફના પ્રદેશમાં જે રેવચી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો થોડો અણ
વેપાર બંગાળી લોકોમાં થાય છે. ફક્ત મિડિમ પ્રાંતમાં ત્યાના રપ્પારી રેવચીના
મૂળ એકા કરે છે, પરંતુ મુમલમાં વપારીઓ સિવાય તે કાઈ વેચાતા લેતા નથી.
રેવચીની એ નામના નેપાળ તરફના પહાડમાં ફેમ્કસ નેપ્હેન્સીઝ મૂળ ઉત્પન્ન
થાય છે અને તે બંગાળમાંના ગાંધીઓ પાસે વેચાતા મળે છે એમ ડૉક્ટર કને-
ચાલાલ દેવ પોતાના ગ્રંથમાં એક ઠેકણે લખેલું છે.

ઐતિહાસિક શોધ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે સને ૧૭૩૨ ની સાલથી
રેવચી એ વનસ્પતિની મૂરોપિયન વેંચોને મહીની મળી. તે પહેલાં ફક્ત ચીનાઈ
લોકોને માહીતી હતી ક્ષરણ એના ગુણદોષ મુજારે ૩૦૦-૩૨૪ વર્ષ પહેલાં
લખેલા એક ચીનાઈ ભાષામાંના વેંચક ગ્રંથમાં લખેલ મળે છે. આર્થ વેંચોને
એ અતિ પ્રાચીન કાળથી માલમ છે આગ્રે (પુનર્વસુ મુનિએ) “ ક્ષીરણી ”
નામથી “શાધન” ઔષધોમાં તેની ગણના કરેલ હોઈ ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ પહેલાં
રાજનિષદકારે પણ તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરેલ છે તે મૂરોપિયન શોધકોના
વર્ણનથી મળે છે. આરબમાં રેવચીના નામો આપેલ છે. તેમાં ક્ષીરણી, કામન-
ક્ષીરી, હિમદ્રૂષા ઇત્યાદિ જે નામો છે તે ઉપરથી એ વનસ્પતિમાંથી સાના જેવો
પીતો રસ નીકળે છે એ ખુલ્લું થાય છે. મૂરોપિયન શોધકોએ આ પીળા રસનો
ઉલ્લેખ માત્ર પણ કરેલ દેખાતો નથી, પરંતુ એ ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું
કે રસ આપનારી જાત તેમને મળેલ નહોતી. ચીનાઈ વેપારીઓ રેવચીનાં મૂળ
બીજા દેશમાં મોકલતી વખત તેની ઉપરની બાલ કાઢી કઢા કરી મોકલે છે. એ
વનસ્પતિ બીજાથી ઓળખાય નહિ માટે તેઓ એમ કરના હોય એમ જણાય
છે, કેટલાક વર્ષો પહેલાં એટલે રૂશિયાએ ચીનની સરહદથી પોતાની સરહદ મેલ-
ના પહેલાં ૮-૧૦ રૂબીએ રાતના ભાવથી તે વેચાતી હતી.

પ્રેક્ટિસર ફક્તગર અને ૫૦ હેનબેગિનો મન એવો દેખાય છે કે, રેવની જેને ઇમેજીઆ રૂબાઈ કહે છે તે વનસ્પતિની યુરોપિયન ડોક્ટરોને ઠીક વૈષ્ણે પામેથી માલીની મળી. રેવનીના મળ-કદ પહેલાં ચિનાઇ તાર્તરી અને તિબેટથી મુગેપમા જતા હતા અને તે જે નિરનિગળા ગનાએ જતા હતા તે રતા ઉપ-ગથી “ આયસિડોગ ” નામના લાટીન ગ્રન્થરે તેને નિગનિરાળા નામે આપેલ હતા તે આ પ્રમાણે - ગેવનેની (ચીની), ૨ રેવદર્શનિક અને ૩ રેવતુર્કીક. રેવદર્શનિક માથી “ રેવર્થગ ” અને તેમાંથી ઇમેજી રૂબાઈ એવું અપભ્રંશ નામ પડ્યું છે ઇમેજી અને રૂશિયન અધિકારીઓએ ખરી રૂબાઈની ઉત્પત્તિ અને તેનું ન્યાન શોધી કહાડવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ચીનના બાદશાહનો તમાના અધિકારીઓને એવો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઇએ ખીજ દેશના મનુષ્યને રેવનીના ઉત્પત્તિસ્થાન નજીક જવા દેવું નહિ અને તે કોણે કોઈ ચોરીથી ગએલો મળા આવે તો તેનો શિરચ્છેદ કરવા

એની ગાગડીમાંથી પીળો રંગ જેવો પદાર્થ, રાજ જેવો પદાર્થ અને અવ-શિષ્ટ પદાર્થ એવા ત્રણ પદાર્થો મળે છે એ સિવાય ‘ હમોડીન ’ એ એક તેમાંની કિસાદ્યાનિક એસીડ ડબની પ્રકૃતિનું મળેલ છે તે કેટલાક વખત સુધી હવામાં સુકવવાથી તેનો મ્હટક બને છે રેવનીનો ગુણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. તે સુદર સારક હોઇ ગત લાનનું પણ કામ કરે છે આથી યુરોપિયન લોકો મલ-શુદ્ધિ માટે રૂબાઈનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે એના ફાટ, નિષ્કર્ષ, અર્ક, આસવ, અવલેહ, ગુટિકા, મિત્ર ચૂર્ણ એવા સાત કંપ ડાકટર લોકો કરે છે મિત્ર ચૂર્ણ બે વચ્ચના બાળકને આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે આ ચૂર્ણમાં રેવની, મુંઠ અને આમિશિયા નામે છે

હિમાલયના ઉપરના ગદવાલ જીક્ષાના બુટિયાલોક “ હિયમ હમોડી ” જાતના રેવનીના મળ, મજીક અને ક્ષાર આ ત્રણના મિશ્રણથી કપડાને લાલ રંગ ચડાવે છે મિવાય તે લોક એના નાળ (દીટડા, કાતરીઓ) બાફી અથવા કુટીને મીઠું નાખી ખાય છે, તેમજ તેનો મુરખ્ખો અને અચાણું પણ કરે છે આવી રીતે ઉપયોગમાં આવવા ઉપરાંત મળની શુદ્ધિ કરે છે ડોક્ટર સર જર્જ વોટે એની પરીક્ષા કરવાને લાહોલ પ્રદેશમાં રેવનીના દીટડા બાફીને ખાધા તેનાથી તેમને ખૂબ જીલ્લા લાગ્યો. હિયમ મુરફોશિટયેનમ જાતના મળમાં ઔષધી ગુણ “હિયમ હમોડી” જેવાજ છે તેનો ઉપયોગ ઉંનને પીળો રંગ ચડાવવાના કામમાં ચાય છે પળખમાં જણ નજીકના શિયાલકોટ મુકામે એની આગળની કૃતિ જેવામાં આવે છે મળનો જૂકો કરી બે દિવસ સુધી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખે છે. તે પછી મિશ્રણ ઉકાળી તે ઉકળતા પાણીમાં કિના વસ્ત્ર બોળે છે એટલે હલકો પીળો રંગ ચડે છે તેમાંથી થોડી હળદરની જુકી નાખવાથી લપકાદર રંગ થાય છે “હિયમ તોમાઈલ” જાતના કાડનાં સુકવેલાં પાકડા નખાડેને બદલે વપરાય છે. એનીજ એક નાની પેટા જાત છે, તેનો ઉપયોગ તિબેટમાં તંબાકુને બદલે પુષ્કળ કરે છે. તેને તિબેટી લોક “ચુલા” કહે છે “હિયમ રિપસિદોમ” જાતનાં કાડ

અધ્યાનિસ્તાનના ધણીક ભાગમાં પોતાની મેલે ઉમે છે બ્યારે લીલાશપર એનાં પાંદડાની ડાડલીઓ હોય ત્યારે તેને 'રેવચ' કહે છે અને આસપાસ પથ્થર અને ખડીના દગલા કરીને તે ઘોળા થાય ત્યારે તેને 'ચુકરી' કહે છે એના તાળા દાણ વૈજ વૈજાખમાં પેશાવર સહેરમાં આવે છે અને તે ત્યાના લોક લીલા અથવા બાકીને ખાય છે, તેમજ તે ચુકરી ગળે છે એને તેનું અથાણું પશુ કરે છે. રેવચીના મૂળ ઉકાળવાથી અથવા રોકવાથી તેમાંનો રેચક ગુણ ધણીજ કમી થાય છે.

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે અને એનો મુખ્ય ગુણ રેચક છે. આ રેચક ગુણના અગબૂત બીજા કેટલાક રોગ માગ કરવાનો ગુણ એમાં છે શિશુ ઉપર લાપવાનો મગફળા જે કાળજ ઉપર લખે છે તે કાળજ રેવચીનો શીરો ચોપડીનેજ પીળો કરેલો હોય છે એ સિવાય રંગના કામમાં સ્વતંત્ર રૂપથી અને બીજા રંગ સાથે મસળીને પણ આનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે.

રેવચીના ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચીન અને ચીનાઇ તાર્તરી એ દેશમાં રેવચીની ઉત્પત્તિ ધણીજ થાય છે. રેવચીના ઝાડ મલખાર, ત્રાયણકોર, ખડાળાનો ઘાટ અને બોરઘાટ એ ભાગોમાં પણ થાય છે રેવચીના ઝાડમાં એક પ્રકારનું પીળું રાગમય દ્રવ્ય રહે છે, તેને લોક "રેવચીના શીરો" કહે છે એમાં રેચક ગુણ હોવાથી રેચ આપવાને માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે એનો ૨૦ માટે ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડ મુમારે જ સાત હાથ ઉચુ વધે છે તથા તેના ઉપર કોકમ જેવડા ફળ આવે છે દક્ષિણમાં કેટલેક રચળે તેને "તાલીર" કહે છે રેવચીના મળનો ઔષધમાં ધણી ઉપયોગ થાય છે ઉપયોગઃ—(૧) રેચ માટે.—રેવચીના શીરાનું માસે દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમાં, સાકરમાં અગર મધમાં આપવું એટલે રેચ થશે. ઉતાર લી અને ભાત (૨) મૂત્રરેચન.—રેવચી, મુરોખાર, ચણકબોળા તથા એલચી એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા ચૂર્ણ, પારોર પાણી અને પારોર દૂધ એકત્ર કરી ભાગની માફક બે લામણમાં ઉલટાવી ઉલટાવીને પાવુ (૩) બાળકને ફાલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર.—રેવચીનું ભાકડું પાણીમાં ધસી લેપ કરવો (૪) નાના બાળકોને રેચ માટે.—રેવચી કિવા રેવચીનો શીરો દૂધમાં ધસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો (૫) કમળી ઉપર.—રેવચી દૂધમાં ધસી ૭ દિવસ પાવી *

પ૦૪. રોમફળ (કરમલ)—સ૦ ભવ. મ૦ નીવ, ઓટફળ. હિ૦ રોમફળ ક૦ નીવે. ફા૦ ચકી લા૦ ગારસાનીઆ જેથેમ્મમસ. બ૦ આલતે.

એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં ધણી થાય છે એ ઝાડ મોટા થાય છે એને ગોળ ફળ આવે છે એના પાંદડા ફળ મીઠા લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાટા હોય છે તેવા ઝીણા કાટા હોય છે ઉપયોગઃ—(૧) વચ્ચે પાવો

* સત્યના—રેવચી વધારે આપવાથી ધણીક વખતે તેનું ખરાય પરિણામ આવેલું દેખાય છે, માટે તે ખાવા આપવી વખત ધણી સાવધતા રાખવી. રેવચીનો શીરો પાણીમાં ધસી ગુમડા ઉપર ભીનો સુકો ચોપડતા બચાવી તે ઘૂરત ફૂટે છે.

માટે કાઢો—રોમકળની ઝાલ, બાવળીઆની ઝાલ, કિંજળીની ઝાલ, કેભાની ઝાલ, કેકવા લીમડાની ઝાલ અને પાદડા, એ સર્વ ખાટી તેમા પાણી નાખી અણમાથ ઉકળિય કરવો આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવગને થએલ વજ્રુ ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે (૨) ઉપદેશ (ગરમી)ના વ્રણ ઉપર—ઉપલા કાઢાથી દરરોજ વ્રણ સ્વચ્છ ધોઈ કપડાથી સાર લુછી, તે ઉપર ગામના માખણમા ચીકણી ચોપારી અને રાખજંકે ધરી ચોપડવુ એટલે ગુમકુ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. (૩) અનિસાર ઉપર—રોમકળની ઝાલ વાટી પાવી

૫૦૫. રોહિણી:—સં ૬૦ હિં ૦ મં માસરોહિણી બં આમારકશા. ૪૦ રેઘુવટ્ટી લાં સોમમીઝડેબી ફયુઆ.

રોહિણીનાં ઝાડ પાનદેશ અને નાગપુર એ પ્રાતમા થાય છે આ ઝાડ ધણજ મોટુ થાય છે એના પાદડા નાદરખીના પાદડા જેવા મોટા થાય છે. એના પાદડા કડવા લીમડાના ઝાડની પેઠે ડાળાને લાગેલા હોય છે રોહિણીને કેરી જેવડા મોટા ફળ આવે છે રોહિણીનુ લાકડુ ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે એની ઝાલનો પાકો શિકારી કિંવા સાખરી રજ થાય છે. જળજો અને અગરખા વગેરે એ રગવડે રજે છે રોહિણી અને માંસરોહિણી:—બળકર, રક્ષાપિત્રમોહન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તુરી, કંકશુદ્ધિકર, ઝચિકર, સારક, વૃષ્ય તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કપડાને શિકારી રંજ ચઢાવવાની કૃતિ—રોહિણીની ઝાલ લાતી તેના બારિક લુકડા કરવા તે ૪ ફિસ પાણીમા પસાળી ગમ્મતી પછી તે ધણો વખત બારી તે પાણી બીજા વામણમા કાઢી લેવુ અને તેમા કપડા બીજની સુકવવા એ પ્રમાણે ચોથીવાર સાધારણ સુકવી પછી માટીની ગાર કરી તેમા તે કપડુ એક રાત્રિભર પસાળી રાખવુ પછી તેમાથી કાઢી ને પાણીમા ચોળી તાગવી ધોઈ સુકવવુ, એટલે તે પાકો શિકારી રગનુ થાય છે,

૫૦૬. રોહિસ (ઘાસ).—સં દીર્ઘરોહિષક મં રોશલ ગવત, રોસે-ગવત હિં બડા રોહિષ કં હિરિય ગજિજિ

રોહિસ ઘાસના જેવુજ છે એ કમળાં ઉચુ વધે છે આ ઘાસનો સુવાસ આવ છે એને ગિયા પણ આવે છે આ ઘાસનુ તેલ કાઢે છે, તેને “રોહિસ તેલ” કહે છે રોહિસ.—ઉખ્ય તથા કડવુ છે અને કંક, પિસાયઆંધા, ગ્રહ-પીડા, ઉપદેશ વ્રણ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુએ સંધા અગર અગ દુખનુ હોય તે ઉપર—રોહિસતેલ ચોળવુ એટલે અગ દુખનુ મટે છે (૨) રસકપૂરના વિષ ઉપર—રોહિસ માકર નાખી આપવુ તથા અગે ચોળવુ

૫૦૭ લઘુરોહિસ:—ધાસ (ગે રોમ.)—સં કળુ, લઘુરોહિષ (ક).—વ્રણ મં રોહિસ ગવત, સુગંધ રોહિષ. હિં રોહિસ, સોધિઆ, ગધેજ ધાસ. બં રામકર્પર કં કિંગજળી, કચીડુ, કડિયુ લાં એ પ્રયોગનુ સિનેચસુ. લઘુરોહિસ એ રોહિસ ધાસ પ્રમાણેજ હોય છે એ ધણુ કરીને કુમરાજ

પ્રદેશમાં થાય છે. સર્વ ધાતુ પ્રમાણે આ ધાતુના દ્વિતીય રૂપો હોય છે. મુક્તમથા રોહિસ ધાતુના ગગ રતાશ પડતા હોય છે * રોહિસ ધાતુ—તીવ્ર, કડવુ, તુર અને સુગંધી છે એ પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કંડુ, હરોગ, દમ, ઉષરગ, તાવ, શ્વેત, અજીર્ણ, અરિચિ, વિપુચિત્ર, બરેળ, કકરોગ, શસ્ત્રનુ ક્ષત, વાતગત અને બાલમહતો નાશ કરે છે.

૫૦૮. લવંગ—મં ૩૦ બં ૩૦ લવંગ હિં ૧૦ લોગ તેં લવગાહ ૩૦ દરખતેમહક અં મિખકર્કનકુલ. ઇ કલોત્ક. લાં કારેવાહાલસએરા મદિક્કમ્ મલાકા અને આબોયના એ દ્વિતીયા આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગના ઝાડ ગેપવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંથી સારાં લવંગ ઉત્પન્ન થતા નથી. એ ઝાડ મોટા થાય છે અને આંડ નવ વર્ષે ફળે છે. મમાલામાં અને મુગધિ પદ્મથોમાં લવંગનો ઉપયોગ ધણેજ થાય છે. લવંગનું તેજ કઠે છે લવંગ—લઘુ, કડવુ, ચક્ષુષ્ય, રિચિક, તીક્ષ્ણ, પાકશળ મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અમિદીપક, સિન્ધ્ય, લઘુ, રૂપ્ય તથા વિશદ છે, અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ક્ષય, ઉષરસ, શ્વેત, આનાદ વાયુ, શ્વાસ, ઉચ્છ્વા, વાંત, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનમ, રક્તદોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ—

* યદ્યપિ મં પદ્મજ્યે રોહિસ ધાતુની એ જાતો વર્ણન કરી છે. પરંતુ એની ત્રણ જાતો અમારા જાણવામાં આવી છે એક માથાપુગ ઉગી વધે છે. તેને લોકો છાપગ (પર્યુચાળ) ઉપર જાળ નાખે છે તેથી આમાસાતુ પાણી તેમાં ઉતરતુ નથી બીજી કમરપુર ઉગી થાય છે અને ત્રીજી માત્ર નાની જાત છે એ ખડમસા તરીકે દેશોના મટે લાવેલા ધાતુમાં જોવામાં આવે છે આ ત્રીજી જાતના પાદડા વાટીને બાધવાથી તે નર્મ રૂઝાતા શુભડાને રૂઝે છે આ ખેડાણ ખેત-રામાં આમાસામાં થાય છે એનો પાલો સામગ્રીમાં જ ઉપર ખૂબ વીંટાળી તેના ઉપર ખૂબ બારીક તાનાતુ પતર ચડાવી લઈમાં બાળે છે એ બાળેલ અગ્રસીંગ સાપનુ ઝેર મુગવાના મટે પાણીમાં ધસી ડખ ઉપર ગખવાથી તે મોટી જાત ઝેર મુસી પોતાની મેળે ખરી પડે છે આમ વાગવા ખરી પડેલ માથરસીંગ ધોધ સાથે કરી ફરી વમી આપડા જવાથી માપનુ ઝેર નાશ થાય છે

x હિંદુસ્તાની વૈદ્ય.—લવંગને ગરમ, પાચક, કફનાશક અને કાપેલા આમને એમાડનાર માને છે એજ પ્રમાણે પેટની પીડનાશક તથા તરમ બધ કરવાને અને ઉલટી તથા વાયુ આદિને દૂર કરવાને બૌદ્ધ તરીકે આપે છે મુનિમિ હુકીમ—લવંગને પુષ્ક અને ગરમ માને છે અને શરીરના બહારના બીજામાં કથા-ડવાથી અથવા ખાવાથી એમાં વિષની અસર ઓછી કરવાની તથા માથાના દુખાવાનો નાશ કરવાની શક્તિ છે એમ માને છે વળી એમ પણ માને છે કે એનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા ચોપડવાથી દાંતના પાગ મજબૂત થાય છે, શ્વાસ સુગંધિત નિકળે છે કફ ખેસી જાય છે તથા પાચનશક્તિ વધે છે અગ્રેજી બૌદ્ધવૈદ્ય—લવંગને ગરમ જાતનું કાર્પાં તથા પેટની પીડ નાશકતા માને છે, તથા અજીર્ણ અને બીજાં બિમારીઓમાં બીજાં પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે મર્ચન્ટી સીએને

(૧) રારદી ઉપર.—લવગનો કાઢો કરી પાવો (૨) મૂચ્કા અને વાચુનો ઝડકો થાય તે ઉપર—લવગ ઘમી અળન કરવું (૩) રતાધળાપણુ ઉપર—લવગ બકરીના મૂત્રમા ઘસી અળન કરવું (૪) કંક અને ઉવરસ ઉપર—ફીકર દેવનામા તપાવી લાલ થયા પછી મહાર કાઢી એક વામણુમા મૂકી તે ઉપર સાત લવગ નાખવા તે ગેકાયા પછી ફીકરા ઉપર ઘોળી ગણીના પાદ-કાનો રમ નાખવો, તથા ફીકર કાઢી લઈ ને રમમા લવગ વારી તે આપવા-ગરમી થાય તો ઘોળી ચણીકીના પાન મ્હોડામા રાખવા (૫) દાંત દુખતા હોય તે ઉપર—લવગનો અર્ક ૩ ઉપર નાખી દાંત ઉપર મૂકવું (૬) અગ્નિ-માઘ, અજીર્ણ અને વિપૂચિકા (કાલેરા) ઉપર—લવગનો x અષ્ટમાથ કાઢો કરી પાવો (૭) ઉવરસ ઉપર લવગાદિવટી—લવગ, મરી, બહેડાનું દળ, એ સમાન અને એ ત્રણેના ખેરની અંતરછાલ કિવા ઘોળા કાથો નાખી પાવ-ળીઅની અંતરબલના કાઢામા તણુ માસા વળનની ગોળીઓ કરી રાજ એ તણુ-વાર ગોળી મ્હોડામા રાખવી, એટલે ઉવરસ જલદીથી દૂર થાય છે (૮) કાસા-દિક ઉપર લવગાદિ ચૂર્ણ—લવગ, જયફળ અને લીડીપીપર એ અઘો તોલા, મરી ૨ તોલા અને સુક ૧૬ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી આપવું એટલે પ્રથમ ઉવરસ, જવર, અરૂચિ, મેહ, ગુદમ, શામ, અગ્નિમાલ અને સમ્બલુણીનો નાશ થાય છે (૯) વિપૂચિકામાં તરસ કિવા બકારી (મં ઉમાસા) થાય તે ઉપર—લવગ કિવા જયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંક કરીને પાવું (૧૦) ઉવરસ, જવર, અરૂચિ, પ્રમેહ, સંમ્બલુણી અને ગુદમ ઉપર—લવગ, જયફળ, લીડીપીપર એ એક ભાગ, બહેડા ૩ ભાગ, મરી બે ભાગ, અને સુક ૧૬ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી, તેના જેટલી તેમા સાકર નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું

પાંદ. લસણુ—સં લશુન મં લસણુ હિં લહસન પું કાચુવા-અં રસન કં બીલીય બેળુળી તેં બેળુળીતેલાગડા ફાં સીર અં સુમધ-કું-દીપૂન, સુમદ્ર હેવાર ઇં ગાલીકકટ લાં એલીયમ સેડીવમ

લસણુના છાંડ ડુગળી (કાદા) નો જેવાજ થાય છે એના કદમા આઠ દસ કળીઓ હોય છે એને ડુગળી જેવા મિથા આવતા નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમા આવે છે લસણુ સ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમા નાખે છે એની ચટણી કરે છે તેમ કાઈ અથાણુ પણુ કરે છે લસણુનો ઓપધમા બણો ઉપયોગ થાય છે એમા વાચુ નાશ કરવાની યકિન છે લસણુમા ઘોળી તથા રાતી એવી બે જાત

ને ઉલટી થતી હોય તો લવગને ગરમ પાણીમા બીજવીને એ પાણી પાવાની બલામણુ કરે છે

પરપિ યુનાનિ હકીમ લવગ ખાતા ગહેવાથી દાંતના પારા મજમૂત થવાનું અતાવે છે પરંતુ એ પ્રયોગથી પોતાના દાંતો નષ્ટ થઈ જવાનું અમારા એક મિત્રે અમને ખાસ કહ્યું હતું

x અષ્ટમાથ કાઢો એટલે આઠમા ભાગનું પાણી ગહે તેવો ઉકાળો

છે, પણ તે ગુણમા તો ઘણે ભાગે સરખીજ છે એક કળીનું લસણ ગુણમા વધારે છે. લસણ—ચુર, ઉખ્ય, વૃષ્ય, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને ગસકાળે તીખુ, રસાયન તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભક્તમધાનકારક, કફપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકારક, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સાગ્રક, અમિદીપક તથા કેરુ છે, અને અરૂચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હ્રોગ, સોળિ, હેડકી, દમ, જવર (તાવ), કોઠ, આમ, પીનસ, શ્વિત, કુષ્ઠ, ગુદમ, શ્વળ, જીર્ણજવર, અગ્નિમાઘ, મઝાવજ્રલ, ઉષ્નસ, ગજ્યક્ષમા (ક્ષય) તથા કુક્ષિચળનો નાશ કરે છે એના મૂળા.—તીખા, પાંદડાં—કડવા, દારૂં—તુરો, દાંડાનો અગ્નિભાગ ખારો અને બીચા મધુર છે. લસણ—અતિસારી, મેઢી, ગર્ભાણી, રક્તપિત્તી, શેષી તથા ઉલ્લીવાળાઓને આપવું નહિ એ ઉપર ખાટા, મઘ, માસ એ પદાર્થ કિતકારક થાય છે, તથા આપામ, દૂધ, કોષ, ઘણું પાણી, તડકા અને ગોળનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે ઉપયોગ—(૧) કાન વહેતો હોય અને સાંજે કાઠા થતા હોય તે ઉપર—તેલમા લસણ કઢવી તે તેલ કાનમા પાડવું (૨) નવા પ્રજાની ગાંઠ, ઉઠાણ, ગઢું (વિદ્રવિ), કાપ્યામાંજરી વગેરે ઉપર—લસણ ચોળવું એટલે તે ધૂટે છે, અથવા લસણ અને મરીનો લેપ કરવા કિવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો (૩) શીતજાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે—લસણ, રાગ અને હિમ્ની ઘૂણી આપવી, એથી કીડા પડ્યા હશે તોપણ તેનો જલદીથી નાશ થશે. (૪) આદારીશી ઉપર—લસણનો રસ નાકમા પાડવો. (૫) અરોગ ઉપર—લસણ, પીપ્પળીમૂળ અને હરડા એકત્ર ખાડી ખાવા અને ઉપર ગોમરુનો મુટડો પીવો (૬) આમરક્ત અને મરડા ઉપર—લસણ ૪ તોલા અને મોઢા આકડના કુમળા પાદડા એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. (૭) સર્વ વાયુ ઉપર—૪ તોલા લસણ છોલી તેમાની મોખ કાઢી નાખી હિંગ, જીર, સિંધવ, મચળ, સુક, મરી અને લીડીપરનું ચૂર્ણ એકેક માસોનાખી તેની ગોળાઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરુમૂળનો કાઢો પીવો, તેથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગ વાયુ, ઉરસ્તલ, કૃમિ, શ્વળ, કલિશળ, કુક્ષિચળ તથા પેટમાનો વાયુ વિગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે (૮) પ્રજુસબધી કૃમિ દૂર થવા માટે—લસણ વાટી લેપ કરવો (૯) ફૂતરાના વિષ ઉપર—જખમ પાણીવડે ઘોઘ પછી લસણ વાટી લેપ કરવો, તથા નવટાક પાણીમા લસણ કઢવી અવાળ પાણી ખાકી રહે એટલે ઉતારી પાવું અને ભોજનમા લસણ વધારે ખાવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું (૧૦) ખાળકોમા આમ અને સમૂલ્લી ઉપર—લસણની કળી લઈ ઉભી ચીરી તેમા એ તલભારથી અર્ધા અડધના દાણા જેટલું અપીણુ ભરી, તે કળી કિચિત શેડી ખાવા આપવી એ નિયમ પ્રમાણે દિવસમા એ વાર પ્રમાણે એ દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઈ ગુણ આવે છે મોટા માણસને અપીણુ અડદ કરતા કિચિત કપી આપવું (૧૧) અપરમાર અને અદિત વાયુ (મ્હેડાં વાંકું થવું તે) ઉપર—લસણ વાટી તલના તેલ સાથે ખવગવવું અથવા લસણ નાખી કરેલાં અડધના વડા તલના તેલમા તળી માખણમા ખાવા. (૧૨) શરદીએ કાનમાં ઘાક પડી હોય તે ઉપર—લસણની કળી છોલી રૂની અદર વીંટળી કાનમાં

રાખતી. (૧૩) આમવાળ ઉપર—લમણની કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના
ઘીમાં નળી ભોળનસમયે પ્રથમ કાળીઆમાં રોજ ખાવી (૧૪) અસ્થિભંગ
ઉપર લશુનાદિ કંક—લમણ, મધ, લાખ અને સાકરનો કંક ઘી નાખી
આપવો, એટલે ભાગેલા કે ઉતરી ગયેલા હાડકાંનું ઘણું જલદીથી મધાન થાય છે
(૧૫) ઉદરરોગ ઉપર—ચુક કરેલું લમણ (છોલી એક રાત્રિ છાશમાં
પલાળી રાખી પછી અદગની મોખ કાઢી નાખતી તે) એક ભાગ, મિધવ અર્ધો
ભાગ, હિંગ શેકેલી પા ભાગ અને બધાના બરોબર આદાનો રમ લઈ તેમાં ખરલ
કરી ચાર ગુળ (ચણેડી) ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તેમાંથી એક અથવા
બે ગોળીઓ ગાયની છશમાં અથવા આદાનો રસમાં આપવી, એટલે તુરંત યુક્ત
આવે છે અને મોટું થયેલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઈ મળયુદ્ધિ થાય છે
(૧૬) વાળા ઉપર—લસણ, ચિત્રા અને રાધને પાણીમાં વારી તેની થેપલી
કરી વાળા ઉપર બાધવી (૧૭) વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ
ઉપર—લમણના કંકમાં તણનું તેલ અને સિધવ નાખી મવારે સેવન કરવાથી
તે વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હજી કરે છે (૧૮) શૂળ ઉપર—
લસણ ઘીમાં ખાવું (૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અગ ઉપર પ્રસરનારાં
લાલ આદાં અને દાદર ઉપર—લસણ છોલી, વારી તેના રમ ત્રણ દિવસ
ગોળવો, એટલે એ વિકાર દૂર થશે. અથવા લમણ અને મવારના પાદડાનો રસ
એકત્ર કરીને અથવા એકલા મવારના પાદડાનો રસ ચોપડવો.

૫૧૦ લાણા (પલીયો)—સં ૩૬તી, સ્વતી મં ૩૬વતી, રાનહગ્ગરા,
દિં ૩૬વતી, લાણા કં અહુગુણિ, અડિવેલે, નોણસુતલ, લાં કેમાકેટિકા

લાણાના છોડ ચણા પ્રમાણે હોય છે એથી એને “જગલી ચણા” પણ
કહે છે તે ઉપરથી મસ્તકમાં જેને ૩૬તી કહે છે, તેજ આ લાણા છે એમ
જણાય છે, અને ૩૬તી રાખ્દનો અપભ્રંશ થઈ ૩૬વતી કે ૩૬વતી એવું એનું
નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે ઔષધીકદપલતા પ્રથમ ૩૬વતીનું વર્ણન કરતા
કહેલું છે કે, **ચળપત્રોપમૈ પત્રૈર્યુક્તમેવિન્દુર્બાષિણી ॥ ૧૧૬ ॥** **ચતુર્વિધા**
ચ સા જ્યેષ્ઠા પીતા રક્તા સિતાડસિતા ॥ આ ઉપરથી એના પાદડા ચણાના
પાદડા જેવા હોય એમ જણાય છે એના પડે તેની માફક પાદડામાંથી થોડું
પાણી ટપકે છે અને એમાં પીળા, ગતી, ઘોળા તથા કાળા એવી ચાર ભંતો
હોય એમ દેખાય છે આ ભેદ એના કૂચના રંગ ઉપરથી પડેલા હશે “રોલ”
નિઘટમાં એનું આ પ્રમાણે વર્ણન છે—**“ચળપત્રસમં પત્રં ક્ષુપ ચૈવ તથામ્લ-**
કમ્ ॥ શિશિરે જલચિન્દુયુતા સ્વતંતીતિ રુદંસિકા ॥” (ચણાના પાદડા જેવા
પાદડા અને છોડ પણ તેવાજ ખાટા હોય છે શિશિર ઋતુમાં પાણીના
ચિન્દુ સહિત હોય છે તે સ્વતી કે ૩૬વતી છે) નિઘટગજ વગેરે પ્રથમ પણ
એમજ કહેલ છે એ ઉપરથી આ જણાય છે કે વનસ્પતિનો છોડ હોયો વધતો
નથી, તેથી તેની ગણના ક્ષુપ એટલે માધારણ ભૂમિની મપાટી બરાબર થનારાં
ઝોડામાં કરવામાં કાંઈ હગ્ગત નથી એના પાદડામાંથી ટપકનાં એશ શિશિર

અતુભા દર્શક છે. એમ પણ એ ઉપરથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે આવા હોડ ખારી જમીનમાં ધણીજ નેવામાં આવે છે એના ગુણુ ધણા વર્ણન કરેલ છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ સ્થળ પ્રમાણે કેમી જનસ્તી ગુણુ હોષ શકે છે ખારી જમીનમાં ચનારીમાં ખારાસના વિશેષ ભાગ હોય અને તે અશ મીઠી જમીનમાં ચનારીમાં હોતો નથી. એવા એમાં બેદ દેખાય છે ગુણુ-દોષ —તીખારાનો થોડો ભાગ એમાં હોય છે, તેમજ કડવાશ અને તુરાશ પણ હોય છે સિવાય ઉષ્ણ હોષ રસાયની છે અને કૃમિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાથી ગર્ભાશયની શુદ્ધિ જલદી થાય છે ઔષધીકલ્પલનામાં એનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે લખ્યો છે — +ઉપયોગ— (૧) સર્વ રોગ ઉપર —શુક્લપક્ષમાં શુભ દિવસે આ વનગ્ધતિ મૂળ સહિત લાવી ડાયામાં સુકવી તેનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી વાપરવું એ ચૂર્ણ લેનારાએ નિયમથી રહી વ્યાધિ મુજબ પથ્ય પાળવું જોઈએ. પ્રથમ સાદો રેય લઈ કોઠો શુદ્ધ કરવો અને ત્યાર પછી શક્તિ પ્રમાણે આ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણથી લઈ તે સાથે એક મહિના સુધી લેવું જેથી સર્વ રોગ મટી મનુષ્ય બળવાન થાય છે દૂધ ભાત જમવાનો રિવાજ રાખવા (૨) ગર્ભસ્થાનની શુદ્ધિ થઈ સ્ત્રીઓના રજદોષ દૂર થવા માટે— એક તોલો લાણુનો પાલો, પાશર ગાયનું દૂધ, પાશર પાણી અને બે તોલા સફેદ સાકર એકત્ર કરી એનો કાંદો કરવા પાણી બળી જઈ દૂધ માત્ર બાકી રહે એટલે તે ગાળા પીવાને આપવું આ પ્રમાણે સાજ સવાર આપવાથી ૧૪ દિવસમાં પ્રકૃતિ ઉત્તમ થાય છે દૂધ, ઘી, ભાત વગેરે ખાવું, તેલવાળા અને ઉષ્ણ પદાર્થ ત્યાગ કરવા

પ૧૧. લાંબડી —સં ભુરડી, ચિતિવાગ મં કુરડું, કાળકા હિં શિરિ-આરી, સિલવારી બં શુનિશાક, મેઓલા કં કુરડું, ખડકતિરા. મારં ઉકીરડા વરાં કુરડું તૈં કુરડું લાં સિલોસિયા અરગેન્ટિયા.

આ લાજ ધોળા માઠ જેવી છે પરંતુ તે વગડાઉં લાજ હોવાથી કોઈ વાવવું નથી. ચોમાસામાં એ પોતાની મેજ ઉગે છે એની ઉંચાઈ આશરે ૨ હાથ હોય છે એના પાડા પાતળા હોઈ એને ધણા બી આવે છે એના હોડ ઉપર ધોળા રંગના ઝુમખા આવે છે તેમાં એના બીજ હોય છે એ બીજ કડા છે રાત્રી જાતિના ફૂલ જે લાંબડી ઉપર આવે છે તેને મરાડીમાં “ દેવ કુરડું ” કહે છે લાંબડી —તુરી, આહક, ઉષ્ણ અને રસાયન છે, તથા મેષા અને રૂચિને નાશ કરનારી, શીતળ, રૂક્ષ, અમિદીપક, અવિદાહી, લઘુ, ત્વાદુ, હલ અને વૃષ્ય છે, અને ત્રિદોષ, તાવ, પ્રમેહ, શ્વાસ, દાહ, મેદ, કાંદ, જમ તથા અરૂચિના નાશ કરે છે દેવકુરડું—શીત અને વૃષ્ય છે અને મૂત્રરોગ તથા અસ્થ-રીના નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પથરી અને મૂત્રાઘાત ઉપર—લાંબડીના બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવા મૂત્ર બંધ થયું હોય તો આ ઔષધ બે તણુવાર આપવું એટલે મૂત્ર છુટશે. (૨) લાંબા અને ગાંજા

+ ત્રાભાનું પતુ ગરમ કરી તેના ઉપર લાણુનો રસ નાખવાથી રૂપેરી દોળ (ગિલ્ટ) ચડે છે, એમ એક હિંદી ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

ઉપર ઉતાર.—લાયડીના મુળ હડા પાણીમા ઘસી તે શક્તિ પ્રમાણે પાતુ (૩) મૂત્રકૃત્ત ઉપર — જાશ માથે લાયડીના ખીજ ખાડી પાવા.

૫૨૨. લીલો ચપો.—(મં હિચ્ચ પક મં હિરવા ચાપા) આ જાડ ધણું મોટું થતુ નથી એના પાન લાખા અને લીલા હોય છે એ જાડને ગળા પ્રમાણે આકડીઆ હોય છે ફાળી લોક આ કાટાનો ઉપયોગ કરે છે એ જાડ રામકળીની જાતનુ છે એને લીલા રંગના ફૂલ આવે છે એની ધણીજ સુગંધ આવે છે જાડ વાવ્યા પછી ૨-૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે કલમથી અને ખીયાથી એના રોપા ઉગે છે.

૫૨૩. લીમડા (કડવો).—સં નિય, પ્રભડ મં કડ્ડનિય. બાળ તલીય. હિં ૦ યં ૦ નીમ. તાં ૦ તું ૦ કં ૦ એતુ તૈં ૦ વેખ્યા મલાં ૦ વેપુ ગો. બેવારૂક કાં ૦ નેન-બનીમ, દરખતહક ઈં ૦ નીમ ટ્રો લાં એઝારિકટાઈડીકા

આ જાડ ધણીજ મોટું થાય છે અને ને હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર થાય છે એના પાદડા કાચાદાર હોય છે એને ઘોળા રંગના બારિક ફૂલ આવે છે એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ જાડ બુલોકમાનુ કદપતંજ છે એમ કહેવાને કાષ બાધ આવતો નથી પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલ્પાકિક ગુણોનો ગોષ કરી એને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલુ છે એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મળ થાય છે. એટલા માટે વર્ષે પ્રતિપદા (ચૈત્ર શુદ્ધ ૧) + ના દિવસે એના કુમળા પાદડા અને ફુલ, મરી, હિંગ, મિધવ, છર, અજમો, આમલી અને ગોળ એમા શુચિ-જૂત ચક્ર સર્વેએ ભક્ષણ કરવુ, એવા પ્રાચીન શાસ્ત્રકર્તાએ એક નિયમજ ઠગવી ગણેલો છે એ નિયમે કરી વર્ષમા એકવાર પણ એ સર્વરોગ-પરિહારક જાડના પાન આપણા ખાવામા આવે છે એ દુર્દર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે એમ સમજવુ જોઈએ એ જાડના એકલા પાદડાજ ખાઈ રહેનાર તેજ પુજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક વિરક્ત યુરૂષો કદિ કદિ આપણી નજરે પડે છે તેથી કરી એ જાડના અસૌકિક ગુણુ પ્યાનમા આવી આપણને ધણુ આશ્રય થાય છે આ દેશમા કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ પ્રસૂતા થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી મોજનના પહેલા લીમડાના પાદડાનો રસ આપે છે આ મોજનના ધણીજ ઉત્તમ છે જે સ્ત્રીઓ આ રસ મનઘટી લે છે, તેને દુધ વધારે આવી તે જલદી નિરાગી થાય છે તેને પછી સુવારોગ જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની ઓક રહેતી નથી પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા ના કરે છે તેઓને ધણુ કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે હમણાના કાળમા એવી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થક મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ધણીજ સખ્યા નજરે આવે છે તેનું મુખ્ય કારણુ પણ એજ હોય એમ જણાય છે વિયાએલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જો આ પાદડા ખવડાવવામા આવે તો તેને પણ વધારે દુધ આવી તે નિરાગી અને મશકત થાય છે એ જાડની છાયા શીતળ તેમજ ધણી નિગેગી છે ઉનાળામાં એ જાડની છાયાથી ધણુ આરામ મળે છે સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળા,

+ મનુરની દાળને લીમડાના પાદડામા મેળવી ચૈત્ર મહિનામા દરરોજ ખવડાવવાથી અત્યંત ઝેરી સાપનુ જે પણ ચડતુ નથી

રસ્તા ઇત્યાદિ યુક્ત ઠેકાણે આ જાડ ફક્ત જાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે જેના વર આગળ લીમડાનું જાડ છે તેના ઘરમાની હવા સર્વ કાળ નિરોગી હોય છે તે ધરમા ગહેનાગ માણુમોને આ જાડના યોગે કરી ઘણા આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે લીમડાનું જાડ ઘણું જીવુ થય એટલે એના લાકડામાથી શુદ્ધ અદન જેવો સુવાસ આવે છે એના લાકડા હમારતી કામમા ઉત્તમ છે એના અગની કડવાગથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ જાડ ઘણા વર્ષો મુખી ટપી લોકોને તેનાથી સેકડો ફાયદા થાય છે આ જાડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુન એના મૂળ ફરી એવું ફેટલેક વર્ષે મોટું જાડ બને છે એવી રીતે ફેટલીકવા કાપ્યા પછી પુન વધેલા એવા પુષ્કળ જાડ આપણી નજરે આવે છે આ પણુ એનામા એક મોટો ગુણ છે પીપળો અને લીમડો એ બંનેની ઘણીજ મૈત્રી છે જ્યા પીપળો હોય છે ત્યા લીમડો પણ હોય છે, એવો સાધારણ નિયમ છે લીમડા પ્રમાણે પીપળાનું જાડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે વડ, પીપળો, ઉબરો, નાદરૂપ, ખીલી, તુલસી ઇત્યાદિ જાડને ઘણા પવિત્ર માનેલા છે. તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટેજ માનેલા હોય એવું જણાય છે આવા ઉપયોગી જાડના અતૌકિક ગુણ સાચુ ન જોતા અને તેનો આપણા શરીરક્ષણુર્થે ઉપયોગ ન કરતા સારાસારવિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું નિષિદ્ધ પાણી પવિત્ર ગંગાદક સમજી નિ શકપણે પીવામા આવે છે. આની ગ્રથિતિ થએલી ન્યારે આપણી દષ્ટિએ આવે છે ત્યારે ઇક્ષક છે એવા જીવવાને જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્તાનવાસી આર્યજનોના શરીરક્ષણુર્થે હજારો આપધી અને વનરપતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધન કરતા તે પરમેશ્વરી પદ્ધતિનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું પરકીય હવામાનું નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવું આપધ પીવું એના જેવી શરમાવનારી, લજ્જાવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઈ પણ વાત નથી. "

“ જોળ મેવનાર કગ્તા લીમડો સેવનાર સાંગ થાય છે ” એ કહેવત પૂર્ણ પણુ લક્ષમા લાવે. આ નિબૃક્ષવર્ણુન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરતુ પરિણામે નિરતર માફ લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુધ્યમા વર્તન રાખો, એટલે નિબરસ પ્રમાણેજ તેનું પરિણામ સાફ આવશે ખેતરના છેડ ઉપર બાવળનું જાડ હોય તો તે જમીનમાનો પૌષ્ટિક અશ ખાઈ જઈ તે જમીન કસ વિનાની કરી નાખે છે, પરતુ લીમડાના જાડની તેવી વાત નથી. એ જાડ ખેતરના છેડા (શેદા) ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન થવું નથી. એટલા માટે ખેડતાએ એ જાડને અવશ્ય છેડા (શેદા) ઉપર વાવવું જોઈએ. કડવો લીમડો —કડો, કડવા, લઘુ, માહક, તીખો, અમિમાષકારક, સોજાને મટાડનાર, ત્રણશોષક, બાળકોને હિનકરે તથા હલ છે, અને કક, ત્રણ, સોજો, ફૂંમિ, હિલડી, પિત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોહ, અમ, તૃષા, અરૂચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે * એના ફળમાં પાદડાં—માહક તથા વાતકર છે, અને

* આયુર્વેદમા—લીમડાનું વર્ણુન કરતા લખેલ છે કે,—લીમડાની જાડ પાચક, કડવી અને માહી છે. પાદડા ગરૂની પોટીસ બનાવવાના કામમા લેવાથી માહ ખેસી જાય છે પાદડાને વાટી શીતવાના ડાઘ ઉપર લેપ કરવાથી સ્વાદો ફાટી શકે છે.

રક્તપિત્ત, કોઢ તથા નેત્રરોગના નાશક છે પાકા પાદડાં.—વિશેષ કરી વણુનાશક છે લીમડાની કુખિ.—કામ, શ્યામ, યુલ્મ, અર્શ, દુઃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એના કુમળા (કાયા)ફળ—મેદક, ગિન્ગ, યુર તથા પિન્જલ છે, અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતલ્પ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એના બીયાંમાની મીઝ.—કુદ અને દુમિનો નાશ કરે છે નિબપચ્ચાગ.—પિત્ત, રક્તલોષ, કફ, દાહ, વણુ અને કોઢનો નાશ કરે છે મિથાનુ તેલ—ક્રિયિત ઉષ્ણ તથા કડવુ છે અને દુઃમિ, કોઢકફ, વણુ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફોદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તને નાશ કરે છે કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈલકશ્યાત્તમા કાઠામા અનેક દેહલે આવેલો છે, પરંતુ તેનું વણુન અહી નહિ કરતા ભુદા ભુદા રથે ઉપયોગ કરેલો છે ઉપયોગ—(૧) વણુ ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા વણુ (યુમડા) ઉપર મોટા ઉત્તાદ છે નાડીવણુદિભય કર વણુને દરરોજ લીમડાના પાદડા પાણીમા સાગ ઉકાળી ત પાણીએ ધાઈ નાખવા, એટલે તેનું શોષન થઈ રૂઝ આવે છે (૨) જે વણુ (યુમડ) કુટી રસી નીકળે તે મટવા ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા વાડી મધમા મળવી ચોપડતા જુનુ એટલે તે સાડ થાય છે (૩) ખસ ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા બાળી ભુના તેલમા અથવા કરજેલ તેલમા ખગલ કરી ચોપડવા (૪) સર્પના વિષ ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા મોડું ઉત્તાદ ઔષધ છે સર્પનું વિષ ચડ્યાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર થએલા માણસને કડવા લીમડાના પાદડા અથવા મીઠું અગર મરચા ખાવા આપવા તેને જો કડવું ખાઈ અગર તીખું સમજવામા આવે નહિ તો વિષ ચડ્યું અથવા દશ થયો છે એમ સમજવું પછી તેને વિષ ઉતરતા સુધી લીમડાના પાદડા ખાવા આપવા, ઢિવા પાદડાનો અથવા ઝાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરશે. (૫) પિત્ત પાદડાનો રસ પીવાથી પેટના દુઃમિ નીકળી જાય છે અને કમળા તથા શરીર ઉપર મનાર યુમડા ઉપર પણ તે અપાય છે ચક્રકલ્પમાં લખેલ છે કે,—દુર્ધટ નાસુર ઉપર લીમડાના પાદડા અને તેલ વાડી એની પોટીસ બાધવી જોઇએ લીબોળાનો ભુલાળ પેટના દુઃમિને કહાડે છે લીબોળાનું તેલ ગાંધવાળા ફેડા અને કોડ ઉપર મણીજ સારી અસર કરે છે ઇમેજી ઔષધોમાં લીમડાની જાડ જ્વરનાશક અને પાદડા ચામડીના રોગનાશક ગણેલ છે, તથા ધા ઉપર લીમડાના પાદડા પાણીમા ઉકાળીને એ પાણીનો શેક કરવાનું કહેલ છે તેમ કરવાથી સોજે આવ્યા વગર જલદીથી અકુર આવી જાય છે કવીનાર્ધને બદલે તાવના ઉપર તથા સધિવાયુ ઉપર લીમડાની છાલને પાણીમા બીજવીને પાવાનું કહે છે મેજર લોધર લખે છે કે,—લીમડાના ગ્રાડમાંથી કોઈ કોઈ સમયે પોતાની મેજે રમ (મદ) કરવા લાગે છે તે ભુના ધા ઉપર અને નાસુર ઉપર અન્યત ગુણુ કરે છે એના પાદડાનો કવાથ કરીને પાવાથી કલેરાના રોગમા ફાયદો થયો હતો પાદડાનો રસ તરીયા તાવ, અજીર્ણ અને મધિના રોગમા કામ આવે છે ચરકે—લીમડાને દીપ્તીય અને ચળ નાશક ગણેલ છે સુશ્રુતે—એને કફવાતનાશક અને શરીરના કોષ પણ ભાગ ઉપર સોજે આવે અજીતરા થતી હોય તેને દૂર કરનાર માનેલ છે કચ્છા કૃષ્ણ પ્રમેહના રોગમા ઉપયોગી માનેલ છે તથા તાવની ગરમી મટાડનાર અનેલ છે.

પડવા માટે—લીમડાના પાદડાનો રસ પાણી નાખી તે પીવા આપવો એટલે ઉલ્લી થઇ પિત પડશે (૬) ગરમી ઉપર—લીમડાના પાદડાનો રસ ખીમાકર નાખી સવાર સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કોષ પશુ પ્રકારની ગરમી હાથ તો તે નક્કી સારી થાય છે (૭) મહારોગ ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા ઘણુ મારુ ઔષધ છે ન્હાવાના પાણીમા આ પાદડા કઢવી તે પાણીવડે સ્નાન કરવુ અને એનો અગરસ કિવા પાદડા ગાયના દૂધમા વાટી તે રસ સેવન કરવો એટલે ૨-૩ મહિનામા ગતપિત્તી (વાતગત) અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગનો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્ય ખાળતુ તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામા સુવાનો રીવાજ ગાખવો (૮) હાલુચુકત સોજા ઉપર—પાદડા વાટી ચોપડવા એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે (૯) પિત્તજ્વરમા જે અતિરશ્ય દાહ થાય છે તે ઉપર—લીમડાના પાદડાનો રસ શીશુચુકત કરીને શરીર ચોળવો, તેથી અળતગ કમી થાય છે (૧૦) ઉના તાવ ઉપર—કડવા લીમડાની ડાખલી, કડુ અને ફરીઆતાને કાઢે મધ નાખી આપવો. (૧૧) કમળો રોગ ઉપર—લીમડાની અતગજાલનો રસ કાઢી તેમા મધ અને થોડુ સુડનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ. (૧૨) ખસ ઉપર—જુના લીમડાનુ સુકાએણ લાકડુ પાણીમા ઘસી ચોપડવુ (૧૩) વિષમજ્વર ઉપર—કડવા લીમડાની જાલના કાદામા ઘાણુ અને સુડનુ ચૂર્ણ નાખી તે આપવો, એટલે જલદી ગુણ આવે છે આ ઔષધ “કાય-નેલ” કરતા ઘણુ ઉત્તમ હોઇ ગુણોમા પશુ તે કરતા ક્રેષ્ઠ છે (૧૪) મૂળવ્યાધિ, ફૂમિ અને પ્રમેહ ઉપર—લીમડાની કાચી લીંબાળીઓ ખારી (૧૫) ખસ ઉપર—કડવા લીમડાના બિયા વાટી ચોપડવાથી ખગજ સારી થાય છે જૂ જવા માટે પશુ એ બિયા વાટી માથે ચોપડવા (૧૬) સુવારોગ ઉપર—જુના લીમડાની અતગજાલ કાઢી તેના બારિક દુકડા કરી તે હાલ્લીમા ઘાલવા અને દાહણુ દેવુ એવુ તથુ દેગડા પાણી સાડુ આધણુ આવે ત્યા સુધી ઉકાળતુ પછી જે ઓને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમના બાક (વરાળ) કમી થયા પછી બીજો દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાની બાક કમી થયા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર નીચેનો પત્ર નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મૂકવો. તેની બાક કમી થયા પછી પત્ર નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે તથુ દિવસ બાક આપવો, એટલે પર-સેવા વાટે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી નર્ધ રોગ સારો થાય છે. (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર—લીમડાના બિયા તેલમા તળી તેમાજ ખરલ કરી તથા તેમા થોડુ કુલાવેણુ મેરધુયુ નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવુ, એટલે મોડ ગરી પડે છે અને કદ પશુ ગરી પડે છે. (૧૮) સર્પદંડુ વિષ ક્રિદિ પશુ ન ચઢવા માટે—લીમડાના પાદડાં રોજ સવારે ખાવા એટલે ક્રિદિ સર્પદંડુ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરવુ નથી. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર—લીમડાના ૨૧ પાદડા બારિક વાટી મગની પલા-ગલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમા તળી રેગડીને ૨૬ દિવસ

અવગવતુ એટલે ગુદામાના મવ મમા મરી પડતો. આ ઓષધ લેનારે સમુદ્રનું
મીઠું ન ખાતા મિથવ ખાવો (૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ ન થતો હોય તોઃ—
લીમડાના મૂળ ૩મઃ માધવાલી જલદી છુટકો થાય છે પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળ
છોડી નાખવા (૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર—સોમડાના પાદ-
ડાનો રસ આપવા (૨૨) અદ્રીણના વિષ ઉપર—ડડવા લીમડાના પાદડાનો
ચત્રવર્તે એક ટાટી આપવા (૨૩) કુષ્ઠાદિક ઉપર—૫ ચામી બ ચૂર્ણ—
મૂળ, પાદડા, ફલ, ફળ અને છાલ એ પાચ અંગો લઈ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરવું
૫૫૧ લોહભગ્ન, આળદગ્ન, અરણીના મિયા, ત્રિકુળા, બીલામો, વાવડી, ગ, માકર,
આમળા, દળદર, પીપર, મરી, મુક, આવરો, ગરમાળાની શીંગામાનું મગજ અને
ગોખર, એ પદ્ધતિ ઓષધો ચાગ ચાગ તોલા લઈ બધાનું ચૂર્ણ કરવું પછી લીમ-
ડાનું તથા તે ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાગરાના રમતો એક પુટ આપવા પછી
પિરની છાલનો અટમાલ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવા અને તે મુકવતું આ
ચૂર્ણ દરગજ એક તોલા પિરની છાલના કાઢામા અથવા લીમા અથવા ગાયના
દુધમા આપવું તેથી કરી એક મહિનામા બધા કોટ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણ મર્વ
રોગનું નાશક છે (૨૪) પિત્ત ઉપર—લીમડાની કુખો, ધાણા, સુક અને
ખીસાકરનો કાઢો આપવા (૨૫) યોનિરૂળ ઉપર—લીમડાની લીબોળાઓ
અને એરડીઆ લીમડાના રમમા વાટી ગોળી કરી અને તે યોનિમા રાખવા
આપવી કિવા એનો યોનિએ લેવ કરવો (૨૬) કૃમિ ઉપર—લીમડાના પાદડા
હિગ સાથે ખાવા (૨૭) અગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર—લીમડાના પાદડા
વાટી થી અથવા આમળા સાથે ખાવા અને મરીનો જૂઝ લીમા ખરલ કરી
શરીર ચોળવો, અથવા લીમડાની અતરછાલનો કાઢો આપવા, એટલે શીતપિત્ત,
ક્ષત, કફ, વિરકોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે (૨૮) સ્થાવર, જગમ
સર્વ વિષ ઉપર—સિધવ અને મરી સમભાગ તથા એ અનેના અરોગ
લીબોળાઓ લઈ તે વાટી મધ અને લીમા આપવી (૨૯) સર્વ પ્રજા ઉપર—
લીમડાના પાદડા, દારદળદર અને જેડીમધના ચૂર્ણમા થી અને મધ નાખી ખરલ
કરી તે મલમ આપડતા જવું, એટલે જન્મ તુગ લરાઈ આવે છે (૩૦)
રક્તશ્લેષ અને પ્રદર ઉપર—લીમડાની છાલના રસમા છઠ્ઠ નાખી ૭ દિવસ
આપવું (૩૧) કમળા રોગ ઉપર—લીમડાના પાદડા પાણીમા વાટી તેનો
રસ પાશીર કાઢી, તેમા ખીસાકર નાખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો (૩૨) સિક્તા-
એલ અને ઇશ્તુએલ ઉપર—લીમડાની કુખનો કિવા અતરછાલનો કાઢો આપવો
(૩૩) કોઈ પણ રોગ કદિ ન થવા માટે—લીમડાના પાદડા એક તોલા લઈ
તેમા ગુળબાર કપૂર અને તેટલીજ હિગ નાખી તેની ગોળી કરવી, પછી તે
ગોળી ૬ માસા ગોળમા મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉંઘવાની પહેલા આપવી ગાર્મમા
ન્યા સુધી કોલેરાનો આગળ હોય ત્યા સુધી આ ઓષધ દરેક મેવન કરવાથી
કોઈ પણ ઉપદવ થશે નહિ (૩૪) ઉલટી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કરં સખથી
જનુ ઉપર—લીમડાના પાદડા ઝીણા વાટી કચ્ક કરી પાવો. (૩૫) ઉલ-

કળમાં શરીરમાંનો દાહ શાત થઈ ઠંડાઈ વ્યાવનાતથા બુલાખ બંધ થવા માટે:—લીમડાના પાદડા વાટી શરમત કરી તેમા ખડીસાકર નાખી પાવુ (૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાની પાદડી લીંબોળાનો રસ દરરોજ મવારે ત્રણ મામા લઈ તેમા ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળા ૭ દિવસ ખાવા આપવી (૩૭) વાળા ઉપર:—લીમડાના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૩૮) ઉરસ્તાલ ઉપર:—લીમડાના મૂળ ધમી ગરમ કરી લેપ કરવો (૩૯) પ્રમેહ, ઉપદશ, બદ, આઠા હત્યાદિ ઉપર:—પાણેર લીમડાની જાલ લઈ તે કાચપાત્રમા નાખી અથવા માટીના વામણમા ઘાલી, તેમા આંધણુ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઠંકણુ દઈ રાતભર તેમજ ગખતુ. બીજા દિવસથી તેમાથી શક્તિ પ્રમાણે એક અંગર બે વાર દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું, એટલે ઉપલો ઉપદશજન્ય રોગ એક બે અઠવાડીઆમા સારો થાય છે પલ્લ ઘી, સાકર, રોટલી, બાકી વન્ય (૪૦) નવેલા અને પેરા ઉપર:—લીમડાના પાદડા થોડું મીઠું નાખી વાટવા અને લીંબા ગેડી તેની થેપલી કરી ઉપર બાધવી (૪૧) વિષમજ્વર ઉપર:—લીમડાના પાદડા ૪૦ તોલા, સુક, મરી, લીડીપીપર ૧૨ તોલા, ત્રિકળા ૧૨ તોલા, લવણુત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા, બે દાર (જવખાગ અને માણખાર) ૮ તોલા અને અજમે ૨૦ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું (૪૨) વિષમજ્વર ઉપર વૂપ.—ઘડવા લીમડાના પાદડા, ઘોડાવજ, કોદ, હરડે, શિરસ, લી અને ગુગળનો ઘૂપ વિષમજ્વરનાશક છે (૪૩) આગતુંક મૂળ અને ગુમડા ઉપર:—ઘડવા તેલ નાખી તેમા લીમડાના પાદડા બાળી ખરસ કરી ચોપડવા (૪૪) વીંછીના દશ ઉપર:—લીમડાના પાદડા અગર ફૂલ સુવાડવા, અથવા પાદડા ચાની ન્હોમાની બાફ જવા ન દેતા દશના વિષમ આગમાના કાનમા તે ડુંકવું

૫૧૪. લીડીપીપર (પીપર):—ન૦ ત૦ પિપ્પલી મ૦ પિપળા. હિ૦ પીપર—અ. બ૦ પિપુલ. ક૦ ગો. હિ૦ પલી તા. મલા. તિપ્પીલી. તુ. હાપલી કા. પિલાપલદરાજ અ. દારદિવદિલ હ૦ લોગ પેપર લા. આયપર લોગમ

લીડીપીપરના વેલા થાય છે આ બહુ વર્ષ સુધી ટંકનારી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ બગાળ, નેપાળ, આસામ, મલખાર અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતનો ફેટલોક ભાગ એ ઠેકાણે વિશેષ થાય છે. બગાળા અને મલખાગ પ્રાંતમા તો એનું અતિશય વાવેતર થાય છે લીડીપીપરના વાવેતર માટે રસાળ અને ચીકણ વગરની જમીન એકબે આ વેલીનો વિસ્તાર નાની સાખાઓથી કરે છે, એટલે વેલી નીચે (મૂળ પામે) જે નાની નાની ડાળીઓ ફૂટે છે તે કહાડી બીજી જગ્યાએ વાવે છે, એટલે ત્યાંથી આગળ સ્વતંત્ર વેલ અને છે ચોમાસુ ચડે થતાંજ એનું વાવેતર કરે છે. દરેક વેલની વયમા પાંચ ડુલતું અતર રાખે છે અને વચ્ચેની જગ્યામાં ઝુળા, વતાક, જવ વગેરે વાવે છે એક વીંછા જમીનમાં સરેરાસ ૧૬૬ વેલ રહે છે. એક વીંછા જમીનમા લીડીપીપરનું વાવેતર કર્યું હોય તો તેમાંથી અહેશે વર્ષે બે મણ, બીજે વર્ષે ચાર મણ અને ત્રીજે વર્ષે છ મણ લીડીપીપર

ઉત્પત્તિ થાય છે પછી દરવખે તેની ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે, એટલે તેના મૂળો ઉપરી કક્ષાની તેની જગ્યાએ નવા મૂળો અથવા કુમળી ડાળીઓ વાવે છે નવીન મૂળો વાવતા જમીનને ખેડવાની અથવા ખીજા દેશા મરના કરવાની આવશ્યકતા નથી થોડું ખાતર નાખ્યું એટલું બધું છે આ વેલીને પાણી પાતુ પડતું નથી માત્ર ઉનાળામાં તાપ લાગે નહિ માટે તેના મૂળ ધાનથી ઢાકી ગયે છે એને ઓગસ્ટ સપ્ટેમ્બર મહિનામાં (ભાદરવા આમવાસ) ટૂલો આવે છે, અને ફોર્સ એટલે લીડીપીપર જાનેવારી (૧૯૫) માસમાં પાકી તૈયાર થાય છે લીડીપીપરના પાદ્મનો આકાર નાગવલ્લના પાદ્મ જેવા હોઈ તે ગોળ અને તીખા હોય છે વિશેષ ફરક એટલોજ હોય છે કે, લીડીપીપરના દીટક પાસે આવ્યા હોય છે તે નાગવલ્લના પાનને હોતા નથી ફેલાનાગ શાખાઓની ઉપરના પાદ્મ મોટા અને પહેાળા હોઈ સાત દેખાઈ આવતી નમે હોય છે અને તેનું દીટકુ લાલુ હોય છે વળી ફળ લાગનાગ નાની નાની ડાળીઓ ઉપરના પાદ્મ લાખા હોય છે તેના ઉપર પાંચ શિંગ હોય છે અને તેનું દીટકુ લાલુ ન હોતા તે વેલીને લાલુજ હોય છે પાદ્મ બધા સુવાળા હોય છે. લીડીપીપરના મૂળ કટમય (લાકડા જેવા) હોય છે વેલીને પુષ્કળ ફાટા ફુટ છે વેલ ગોળ હોઈ તેના ઉપર દેક દેકાણે ઉપસેલી ગાંઠા હોય છે લીકા લીડીપીપર લીલાગમી હોય છે અને સુકાયા પછી કાળી દેખાય છે પીપરના ફળ અને મૂળનો આપધોમાં ઉપયોગ થાય છે તાવજુકાગ પ્રાતમાં સુવાવડીની ઝાર પાડવા માટે પીપળીમૂળનો કાદો આપે છે છોટા નાગપુર પ્રાતમાં સ્ત્રીઓના આર્તવ દોષ-યુક્ત કષ્ટવિકારમાં પીપળીમૂળનો કાદો આપે છે તેમજ તાપમાં તરમ શમન કરવા માટે લીલા પીપળીમૂળ વાપરે છે સોળે ઉતાવળા માટે તેનો લેપ કરે છે મોઢીરના માલ સિવિલ મર્જન ડાકટર આર્નલ્ડને સુવાવડી સ્ત્રીઓનો રક્તસ્ત્રાવ બંધ કરવા માટે અને તાવ ઉતરવા માટે એ આપવાથી સારો યજ્ઞ થયાનું લખેલ છે સુવાવડીનું ગલાશય પૂર્વસ્થિતિ ઉપર લાવવા માટે લીડીપીપર અને પીપળીમૂળનો ઉપયોગ કરવાનો આલ છે તે ડાકટર કદાચાર્જે પોતાના અનુભવથી દિતાવલ હરાવલ છે છોટા નાગપુર પ્રાતમાં આખામાંથી બીર નામનો એક દારૂ બનાવે છે તેને બોસ અથવા માટે પીપળીમૂળનો ઉપયોગ કરે છે લીડી-પીપરમાંથી એક ઉડી જનાર તેલ એક ગળ જેવા પદાર્થ અને પાંચપરીન નામનું એક સત્વ મળે છે

લીડીપીપરના વેલાને જે શીંગા આવે છે તેને “પીપર” કહે છે એમાં જડી અને બારીક એવા બે પ્રકાર છે જડીને પીપળા અને બારીક પીપરને “લીડી-પીપર” કહે છે. કોક્ષુમાં કેટલેક દેકાણે કુચરાળ પ્રદેશમાં પીપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે + પીપર વાતનાશક અને ઉષ્ણ છે. પીપરના મૂળને “પીપળીમૂળ” કે “મટોડા” કહે છે તાજી લીલી પીપરનું અથાણું કરે છે લીડીપીપર-સ્ત્રિગ્ધ, ઉષ્ણ, રૂખા, તીખી, કડવી અમિદીપન, રસામન બેદક, લઘુ, હૃદયને

= ધણુક પ્રાચીન વૈદ્યોને મત છે કે લીડીપીપર કામદેવને પ્રેમળ કરે છે.

પ્રિય, પચનકારક, પિત્તકર્ત્રી તથા તીક્ષ્ણ છે અને વાત, દમ, ઉષ્ન, કફ, ક્ષય, તાવ, અઙ્ગિ, કાઠ, ગુદમ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, ગરોળ, ઉદર, ત્રિદોષ, તૃષ્ણ, આમાસ કૃમિ, અજીર્ણ, પાકુરોગ કમળો તથા ચળની નાશક છે એ તાજી હોય ત્યારે ગિન્નજ, શીત કરનાર, મધુર, પિત્તનાશક, ગુરૂ તથા કફકર છે, અને પિત્ત નાશક છે સેતુહી પી પર—તીખી, ઉષ્ણ, અમિદીપક, કાષ (કાકાને) શુદ્ધિકારક છે, અને કૃમિ, કફ, વાત તથા શ્વાસના નાશ કરે છે વાનર પી પર:—કડવી, ગુરી તથા મીઠી છે, અને મૂત્રકૃચ્છ, અસ્ત્રી, વિસ્ફોટક તથા ચોનિશ્ચળનો નાશ કરે છે રાન પી પર.—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર અને દીપન છે એ લીલી હોય ત્યારે વધારે મુશ્ણ-વાળી હોય છે સુદી અદ્યગુણી અને અતિતીક્ષ્ણ છે પી પરી મૂળ:—અમિદીપન, રૂચિકર, પિત્તલ, પાચક, રૂક્ષ, ભેદક, તીક્ષ્ણ, તીખા, ઉષ્ણ તથા લઘુ છે, અને આમ, પ્લીહા, ચળ, ગુદમ, ઉદર, વાયુ, કફ, દમ, ઉષ્ન, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચૈાસથી પી પર:—પી પરનો એક સરખો ચોસક પહોર ખગલ કરે એ “ ચોસક પહોર પી પર ” કહે છે એ પી પર ઘણીજ તીવ થાય છે એ ચોખાભાર નેટલી મધમા ખાવી એથી લણીજ દાઢ વચેરે થાત તો ઉતાર લી અને હાત આપે એ (૨) અપરમાર અને વાયુગોળા ઉપર—આ વાયુનો ગોળા એકાએક ઉપન થઈ કાળજ સુધી આવે છે અને નાના ગોળા નેવડે એકજ ઠેકાણે દેખાય છે) લીડીપી પર એ ભાગ, મરી તથા ભાગ અને સિંધવ ૧ ભાગ એની ભૂકી કરી તે જાશના પાણીમા ૭ માસા સુધી આપવી (૩) પી પરનું ચૂર્ણ—પી પરનું ચૂર્ણ કરી તે ગેળમા ખાવું, એટલે અઙ્ગિ, ઉદય-રોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાઘ, પાકુરોગ, સાધારણ મગી અને જીર્ણ નવરનો નાશ થાય છે પી પરનું ચૂર્ણ મધમા ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, નવર, પાકુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે (૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર:—પી પળીમળનું ચૂર્ણ ગેળમા ખાવું. (૫) શ્વાસ ઉપર:—પી પળીમળનો આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમા આપવું (૬) સ્તનમાં દુધ આવવા આટે:—ગરમ કરેલા દુધમા એ માસા પી પરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૭) ઉલટી, કાસ, શ્વાસ અને હેડકી ઉપર:—લીડીપી પરનું ચૂર્ણ અને ગેરના પિંજાની રાખ મધમા કાલવી વારવાર ચાટવું. (૮) આમાપિત્તસારમાં રૂચ થાય તે ઉપર:—લીડીપી પર અને હરડેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવું, એટલે સુખ-રેત્ત મધ થાય મરી જશે. (૯) સ્તંભવિષ્ણ ઉપર—એમ્તમા લીડીપી પર કસી અગ્ન કરવું અને રોજ અગ્નીઆની લાજ ખાવી. (૧૦) ગરોળ ઉપર:—લીડીપી પર અને મધ નાખી જાશ પીવી. (૧૧) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:—ગેમ્તની અથવા યુરીઆના દુધની સહસ્ર ભાવનાઓ આપેલી લીડીપી પર અથવા વરી અથવા વર્ષમાન પી પર આપવી, કિવા યુરીઆના દુધમાં લીડીપી પરનો ૧ દિવસ ખરલ કરી તે સ્કિત પ્રમાણે આપવી અને તેનોજ પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૨) વર્ષમાન પી પર—આપવું દુધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને લીડીપી પર

ત્રણથી ચાર, એ મર્ચ એકત્ર કરી કલાઈના વામણમા ડહવી પાણી બળી નવ એટલે તેમાની લીડીપીપર ચાવી ઉપર દૂધ પીવું બીજે પ્રકાર—પીપર પાચથી ત્રેવીશ સુધી ચઢાવવી પછી ઉતરતા ઉતરતા પાચ સુધી આવવું x પરતુ દૂધમા પાણી ન નાખતા એકલુ દૂધજ અર્ધુ બાળવું અને લીડીપીપર ખાધ ઉપર દૂધ પીવું, અથવા લીડીપીપર ન ખાતા એકલુ દૂધજ પીવું દોષતારતમ્ય નેષ્ટ ચોળના કરવી, એટલે જીર્ણજવર, કામ, પાકુ, ગુદમ, અર્થ, પ્રમેહ, ઉદર, અમિમાઘ અને વાત-રોગ દૂર થાય છે (૧૩) અમ્લ ન પચતુ હોય તો.—જમ્મા પછી લાગલીજ લીડી-પીપરની બધી મધમા ખાવી. (૧૪) ગુદમ રોગ ઉપર.—લીડીપીપર અને જવખાનું ૩ મામા ચૂર્ણ આફુનો ગમ તથા મધમા આવવું (૧૫) વખન થવા માટે.—લીડીપીપર, મીઠળ અને મિધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આવવું (૧૬) આમ શૂળ, અજીર્ણ અને સોજા ઉપર.—લીડીપીપર અને સુડનું ચૂર્ણ ગોળમા ખાવું (૧૭) કફરોગ ઉપર.—લીડીપીપરના ચૂર્ણમા લી અને મધ વિષય ભાગે નાખી ખાવું (૧૮) અપરમાર ઉપર.—લીડીપીપર લીમણના ગમમા પગી નચ આવવું (૧૯) અમ્લપિત ઉપર.—પીપળીમળના ગડોડાનું ચૂર્ણ દર વેળા પા તોલો સાકરમા ખાવું આ ઔષધ દરોજ એ વખત એક મહિનો આવવું (૨૦) બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસર અને ઉલટી ઉપર.—લીડીપીપર, મજીઠ, નાગરમોચ અને કોકડાશિગીનું મામાથી એ મામા સુધી ચૂર્ણ મધમા આવવું (૨૧) ઉલટી ઉપર.—પીપળી મળના ગડોડાનું ચૂર્ણ વચ્ચે-ગાળી કરી તેમા તેટલુંજ સુડનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું તથા દરેક વેળા ૭ મામા મધમા ત્રણ મામા ખરલ કરી લેવું (૨૨) વાત-કફજવર ઉપર.—લીડીપીપરનો કાઠો મધ નાખી પાત્રો (૨૩) હરોળ, જવર, ઉધરસ અને ક્ષય ઉપર.—૬ તોલા ગાયનું દૂધ મદામિ ઉપર અર્ધુ બાળી ૬૬ થયા પછી તેમા માઝર, મધ અને લી બન્ને તોલા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી તે દૂધ પીવું (૨૪) બાળકને પારાગડા (પારિગર્ભિક) થાય (ગલિણી માતાનું દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ, અમિમાઘ, ઉલટી, જાપડ, અરૂચિ અને બ્રમ થાય છે, તે રોચા કરે છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તડતડિત દેખાય છે) તે ઉપર.—લીડીપીપરની જુકી મધમા ખરલ કરી એક અડધથી ચણાડી સુધી બાળકની શક્તિ અને ઉત્તર પ્રમાણે ચડાડત (૨૫) મૂર્છા ઉપર.—લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમા ખરલ કરી તેનું ચાટણુ આવવું (૨૬) આમચાન ઉપર.—ગાયનું દૂધ ૧ શેર લઈ તેમા લીડીપીપર એક અને ભીલામો ચાર કાનરી નાખી દૂધ પાશેર રહે ત્યા સુધી ઉકાળી તેમા સાકર નાખી પાવું (૨૭) ઉદાવર્ત અને ગુદમ રોગ ઉપર.—૪ લીડીપીપર લઈ ચૂર્ણ કરી તે એ તોલા પાણીમા મેળવી તેને વચ્ચ-

x અમ્લસાગર મધમા પ્રથમ દિવસે એક અને પછી દરોજ એક એક વધારતા જતા પદરમા દિવસે પદર લઈ સોળમા દિવસથી એજ મુળ્ય એકેક ઓછી કરી, એમ વર્ષમાન પીપરનો પ્રયોગ કર્યો છે. વળી લીડીપીપરની મામા પશુ ૧ મામાની છે.

ચાળ કરી તેમા તોલો કિવા બે તોલા ગાયનુ લી નાખી પાવુ (૨૮) ઉવરસ ઉપર—પીપળીમૂળના ગોડાડા, સુક અને બહેડાદળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે (૨૯) દંતરોગ ઉપર—લીડીપીપર, છર અને સિધવનુ ચૂર્ણ કરી દાનના મૂળામા ધમવુ, એટલે સજ્જા, સોજે, દાનનુ હાલવુ વગેરે વિકારો રહે છે (૩૦) મૂળવ્યાધિ ઉપર—લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ અશમા આપવુ (૩૧) વાતવિકાર ઉપર—વીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી અધુ ઉકાળ્યા પછી તેમા પીપળીમૂળના ગોડાડાનુ વરચાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાખવુ તથા સાડા ઉઝળતા સુધી તે હલાવી ઉકાળવુ પછી તેમા સાકરની ભૂટી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરોજ સવારે એકવાર આપવુ. (૩૨) પરિણામ રૂગ ઉપર—લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા અને ગાયનુ લી ૬૪ તોલા, એ પદાર્થો ૨૫૬ તોલા દૂધમા પકવ કરી તેમાથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી આપવુ (૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર—લીડીપીપર તથા સિધવ પાણીમા ધસી તેના બે ત્રણ ડીપા નાકમા પાડવા એટલે તરત ગુણ આવશે (૩૪) વિષમજ્વર, દરોગ, ઉવરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર—પચસાર (મધ, લી, દૂધ, લીડીપીપર, ઘોળી સાકર એ પાચ) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવુ (૩૫) ધાતુગત જ્વર, દમ, ઉવરસ, પાક, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાદ ઉપર—મધ એક ભાગ, લી બે ભાગ, લીડી-પીપર ચાર ભાગ, માકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાખી પચન કરી તેના મોદક કુગવા અને તેમાથી રોજ એક ખાંવા (૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર—લીડીપીપર મધમા ચાટવી. (૩૭) પાચક (ખારી) પીપર—લીડીપીપર લીલુના રસમા ભીજવી રાખી તેમા મિધવનુ ચૂર્ણ નાખવુ* બે ચાર દિવસ ભીજ્યા પછી સુકવી ગખી તેમાથી બે ચાર લીડીપીપર દરોજ ખાતા જવી, એટલે અજીર્ણવિકાર વગેર મટી મ્હોમા રૂચિ આવે છે અને અન્ન પાચન થાય છે વાળા ઉપર—પીપળી-મૂળ કડા પાણીમા ધસી ખાવુ (૩૮) અષ્ટકર્કર તૈલ—લીડીપીપર અને સુક દરેક સોળ સોળ તોલા, મગસીઉ તેલ ૪ શેર, દહીં ૪ શેર અને ઊસ ૩૨ શેર એ સર્વે જથ્થેસાનુ વિધિ પ્રમણે તેલ તૈયાર કરી ચોળાચથી ગૃધ્રસી અને મરદન ઝલાઈ જવાનો વાયુવિકાર દૂર થાય છે

૧૧૫. લીંબુડી—મં નિચુક મં નિબોણી હિં નિં—લિલુ બં પાતિલેણુ કં નિબે, લિલુ—હપણુ તાં એલુભિચ્ચે તું લિબેગમાર મલાં એરનારક તેં નિમ્મપકુ કાં લિમુનેતુચ અં લિમુનેહાબીજ ઇં લેમન, લાં લેમનએસીડમ

લીલુ, નારંગી, ચક્રાત્રા, સતરા, મોમાખી, પપનસ, ગળુ લીલુ, ખીજોડુ, વગડાઉ લીલુ ઇત્યાદિ લીલુનીજ જાત છે *લીલુડીના ઝાડ ગિયામાથી અથવા

* લીલુના ઝાડા બગીચામા થાય છે, પરંતુ કોઈ કોઈ દેશમા જંગલમા પણ હોય છે સર્વ પ્રકારના લીલુના પાદડા ગોળ પરંતુ જાતિ બેદે નાની મોટા

કલમ કપાંથી થાય છે. આ જાડ બે ત્રણ માથોડા હિચા વધે છે લીંછુનીના અંક વાળ્યા પછી ગ્રીન્ને દિવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે લીંછુનો ઉપયોગ ઘણા કામોમા થાય છે લીંછુના રમમા ઘણાક ગ્રામ્યન ઔષધો તૈયાર થાય છે લીંછુ રૂચિકર અને પાચક હોવાથી ઘણાક લોક ભોજનમાં ભાત તથા શાક ઉપર નીચોવી ખાય છે, તેથી કરી તે પદાર્થમા સારો ગ્વાદ આવે છે કાગદી લીંછુ:—ખાટુ, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, લઘુ, આખોને દિનકર, અતિ રૂચિકર, તીણુ તથા તુર્ક છે, અને કફ, વાયુ, ઉષ્નરસ, ઉલ્લી, કંકરોગ, પિત્ત, શળા, ત્રિદોષ, ક્ષમ, મધરસભ, ભુદ્ગુહોદર, વિષુચિકા, ગુદમ, આમવાત તથા દુર્મિતો નાશ કરે છે એ પાકેલા હોય તો વધારે ગુણવાળા છે ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ ઉપર:—ભોજનના પહેલા લીંછુ, ખાટુ અને મિધવનુ મેવન કરવુ, એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા વાયુ, કફ, મલમલ્કતા અને આમવાતનો નાશ થાય છે (૨) વિષુચિકા (કાલેરા) નો આભાર ન થવા માટે:—દરરોજ બે લીંછુનો રસ ભોજનમા અથવા સાકર માથે મેવન કરવો, એટલે કાલેરાની દહેશત રહેતી નથી. (૩) પાચક લીંછુ:—લીંછુ અને મીઠુ થર ઉપર થર કરી માટલામા દાખી ગખવા અને તે સારા આથવા. પછી તેમાથી એક એક લીંછુ ખાવા આપવુ, એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને મોઢામા સ્વાદ આવે છે (૪) કાલેરા ઉપર:—લીંછુના રસમા સાકર નાખી સરગતી પાક કરી રાખવો, અથવા કાદા (કુચળા) ના રસમા લીંછુનો રસ મેળવી તેનો સરગતી પાક કરી રાખી તેનુ સેવન કરવુ (૫) અંધો આંખે તે ઉપર:—દાનવણ અને ચરીચુને લીંછુના રસમા લોખડના તવા ઉપર ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો કિવા લોખડનો કાટ તથા દાતવણ એકત્ર કરી લીંછુની ચીર ઉપર લલરાવી પીળા કપડામા પોટલી બાધી તે આખોપર ફેરવવી, એટલે આખોમા ચેળ આવે છે તે અને ખરજ, રતાસ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે (૬) પિત્ત શમન થવા માટે:—લીંછુનો રસ અને સાકરનુ સેવન કરવુ

૫૧૬. લુણીની ભાજી:—નં. ઘોલિક મં. ઘોળ હિં. બડીનોતિઆ-શ્લક, કુશ્કા કં. ગોલિ. તૈં. આષલકુરા. ફાં. ખુરફા. અં. બકલતુલ, હુમકા. ઇં. પર્સલેન લાં. પોચુલેકા કવારિફિડા.

લુણીના ઊંચ મોટા થતા નથી. એના પાદડા કાષ્ઠક ગોળ થઈ જરા રાત્ત ગંગના હોય છે. લુણીને ઘણા નાના જીડવા આવી તેમા કાળા રંગના બી હોય છે. લુણીની બે જાત છે એકને નાની અથવા 'જગદી ઘોલિકા' અને બીજીને 'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે જગદી ઘોલિકાના પાદડા રંગે ઘણા મતા અને રાજઘોલિકા કમતા નાના પત્તુ પડખચડા હોય છે. એ જાડના મુદેમુદ થાય છે રાજઘોલિકાના પાદડા અને જાડ કાષ્ઠક મોટા હોય છે હોય છે સવના ફૂલ પીળા અને સુગંધવાળા હોય છે કચા ફળનો રંગ લીલો અને પાકાનો પીળાશ પડતો હોય છે

અને કેમગ હોય છે ઘોષિકાની દીલી લાજ કરે છે એનો ગરીબ લોક વણો ઉપ-
યોગ કરે છે એ લાજ દી હોઇ ઘણી ખાવામા આવે તો હગામણુ, આમાશાદિ
ઉપદ્રવો થાય છે **લુણી**—ઝચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કઠકર તથા-
ઉષ્ણ છે, અને વાયુ, ત્વચ્છેષ, ગુદ્મ, વ્રણ, શ્વામ, કામ, નેત્રરોગ, મેહ તથા મોળનો
નાશ કરે છે **મોટી લુણી**—ઝક્ષ, ખાટી, ખારી, ઝચિકર, તીખી, ગુક, અમિદીપક તથા
કરેનાશક છે, અને વાયુ, અર્શ, અમિમાલ, વિષ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે **દુદ-
ધોષિકા** (નાની લુણી)—પિત્તલ, મારક, કઠકર તથા તીખી છે, અને હર્ષલ્લવ, શ્વાસ,
કામ, ગુદ્મ, મેહ તથા શેથનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉષ્ણ અને
ખાટી છે, તેમજ નેત્રરોગ, ચર્મરોગ તથા વ્રણની નાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) પેશા-
બે ઘણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઉત્તમ ઉપર—ગુણીની લાજનો ગ્ન
કાઠી તેમા સાકર નાખી તે ગ્ન મનાગ્નએ વખત પાવો જેથી વ્રણ દિવમ્બા
બળતરા થાત થાય છે

પર૭. લેડી—એ ઝાડ ધાતુજ મોઢુ થાય છે એમા કાળો અને
ધોળો એરી બે જાત છે એના પાદડા ઉમંગના પાદડા જેવા હોય છે ઉપ-
યોગ—(૧) વ્રણ ઉપર—કાળી લેડીની જલનુ અગર પાદડાનુ વસ્ત્રગાળ
ચૂર્ણ કરી ચોપડતુ, એટલે વ્રણ જલની રૂઝાઇ જાય છે

પર૮. લોધર—સં મં લોધ્ર મં હિં કં લોધ-ગ-પડાણી અં
સુગામ લાં મિષ્ટકેમરેમીમુમા

લોધરના ઝાડકોજી, મહાબલેશ્વર, બગાળા અને નેપાળ એ પ્રદેશમા થાય છે
એના પાદડા બકુલના પાદડા જેવાડા મોટા હોય છે લોધરનો ઉપયોગ ગગ્નમા તથા
ઓષધમા ઘણો થાય છે અગ્નને કરે છે તેમા લોધર નાખે છે એમા ધોળો અને
ગતો એરી બે જાત છે. થણા હલ્લામા અજ્ઞ પર્વત ઉપર ધોળા લોધરના ઝાડ
પુષ્કળ છે. **લોધર બે પ્રકારનો છે**—ને તુરો, શીત, નેત્રને દિતાવહ, ગ્રાહક
તથા લતુ છે, અને વાયુ, કફ, રક્તરોગ, પિત્ત, સોજો, અતિમાર, પ્રદગ, અરુચિ,

સ રૂકૃત ગ્રંથોમા—લોધરને રીતલ અને ગ્રાહી માનેલ છે તેમજ
આતરડા, આખ અને નામુરના ધામા ઉપયોગી ગણેલ છે દાનના પારા નગ્મ ચર્મગયા
હોય અથવા એમાથી લોહી નીકળતુ હોય તો લોધરની જાલનો કવાચ કરી કોમળા
કરવાના કામમા લે છે ચક્રદત્તમાં દાનના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોદર, રસ-
વતી અને નાગરમેશને મેળની વાપરવા કહેલ છે અમૃતસાગરમા લોધર,
જેડીમધ, કુલાવેલી દટકડી અને રસવતી મગાન ભાગ લઇ પાણીમા ધસી આપો ઉપર
લેપ કરવાથી દુખરી આપો મારી થાય એમ લખ્યુ છે ડૉ શેકસવરો કહે છે
ક કતકનામા આ ઝાડની જાલ ગગરજ લોહ લાલ ગગ ગગવાના દામમા વધારે
વાપરે છે મુખ્ય ઈલાકામાં લોધર અનેક જાનના લેપ બનાવવામા વાપરે છે
અને એનાથી ભરેલુ કપિર તથા ઝાડ પીગળી જાય છે એમ માને છે. ડૉ
આર્ડેસ અને કનેથાલાસ દેવ સ્ત્રીઓની ગુચેન્દ્રિયથી નીકળતા પ્રવાહના
માટે આ વૃક્ષની જાલ ૨૦ ગ્રેન (બે આની ભાગ) ખાડની માથે મેળવીને આપવનુ

વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એનાં ફલ.—પાડાળી તીખા, તુરા, મધુર, શીત, ઠંડા તથા માદક છે; અને કદ પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર—તોવગનો કાઠો આપવા, અથવા લોધગુ ચૂર્ણ આદના ગસમા અથવા કેળના કાદના રસમા પાવુ (૨) તાગુલ્યપિટકા ઉપર—લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમા લેષ કરવા (૩) દત્તરોગ ઉપર—લોધર, સાંઘાંઘી અને પ્રહાલેલી ફટકડીનું પાણી કરી કાગળા કરવા (૪) જીર્ણીકર ઉપર—લોધર, ચદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ધી મધ તથા દૂધમા પાવુ
પર૬. વગડાઉં અળખો—(સં અરધ્યાજમોદા) અળખાની વગડામા થનારી એક જાત છે એ છોડ આમેદુજ અળખાના છોડ જેવા હોય છે કુચરાળ પ્રદેશમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એને કુલ અળખા જેવાજ હોઈ અળખાના જેવાજ એના ગુણ છે ઉપયોગ—(૧) ઉંચરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર—વગડાઉં અળખો મધમા ખાવા અથવા એના પચાગતો કાઠો કરી મધ નાખી આપવા

પર૭ વગડાઉં અળખી—(સં વનાગુક) એ અળખી ચોખાચામા ઉગે છે એનો રંગ ધોળા હોય છે એ ઘણીજ ઠંડી છે ગરીમ લોકો એનું શાક કરી ખાય છે વગડાઉં અળખી—મૃતિકારક અને ત્રિદાપનાશક છે કાળી વગડાઉં અળખી—રૂચિર, સુખજડપનાશક અને મદાસિદ્ધિકર છે ઉપયોગ—(૧) ઠારોના પગત ફાળ લાગી હોય તે ઉપર—વગડાઉં અળખીના કાદા ધ્યામ માથે ખવરાવવા (૨) ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પાડવા માટે—ઠારાને વગડાઉં અળખીના કદ ખવરાવવા અને કિચિત્ ધની પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમા કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

પર૯. વગડાઉં તુરીયું—(મં ગનદોડકી) આ તુરીઆના ઝાડ નાના હોય છે એ ઝાડ વસા પ્રમાણે વધે છે એના પાદડા હાથેળી જેવડા મોટા અને માધારણુ ગોળ હોઈ અર્ણુદાર હોય છે વગડાઉં તુરીઆની દરેક કુખને બે ફળ આવે છે એ લાળા હોય છે એની જડાર્ધ પગના અગુધ જેવી હોય છે ઉપયોગ—(૧) તંતુમેહ એટલે લાલમેહ (પ્રમેહ) ઉપર—વગડાઉં તુરીઆના મૂળ ચદનની પેઠે અર્ધાં તોલા સુધી ઠંડા પાણીમા ધસી તેમા માકર નાખી બે વખત પાવા અથવા વગડાઉં તુરીઆના મૂળ, ધોળી જાસુદીના મૂળ અને ઉપર-માલના મૂળ સમઝાગે ગાયના દૂધમા દોઢ તોલા સુધી ધસી તેમા જીરૂ અને સાકરની ભૂકી નાખી બે વખત પાવા આ આંધેષ ૧૪ દિવસ પાવુ પથ્ય પાળવુ પદરમે દિવસે ગાયના દૂધમા અર્ધુ લીંછુ પીલી તુરત તે દૂધ પાવુ પછી પથ્ય કહે છે ચરકમા ઊલ્લને રક્તશુદ્ધિકારક અને ન ભક માનેવ છે સુશ્રુતમા એને મેદનાગક, કદનાશક ચોનિદોષનાગક ન ભક, વજુગોષક, પકવાનિમારનાગક, રક્ત-પિત્તનાશક અને રક્તપ્રદરનાશક કહેવ છે

વાયુથી અગ કલાર્ધ મથેલ સુવાવડી સ્ત્રીને અને બીજનસોને પણ મોઝ આત્રાળી દરોજ શીરા અથવા ગળમા નાખી ખવરાવે છે

છે. (૨) દોરોને ખાધ પડે તે ઉપર—સજ્જા ભાગને યુકતે યોગી પક્ષી વગર ઉરીઆના પાદડાંને રસ યોગડાં (૩) કણ્ઠિસાવ ઉપર—વગર ઉરીઆના પાદડાં અગારમા નાખી તેને બારી રસ કઠી કાનમા નાખવો, અથવા મૂળ મરમ પાણીમા ધસી તે પાણી કપડાંજણુ કરી કાનમા નાખવું. (૪) વાત-વિકાર ઉપર—વગર ઉરીઆના લીલા મૂળ ફરી દોઢ તોલા સુધી રસ કઠવો. તેમા અર્ધ તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. (૫) સોજા ઉપર—વગર ઉરીઆના મૂળ ધસી યોગડાં. (૬) નાડીવણુ ઉપર—વગર ઉરીઆના મૂળ, કડવી કરમદીના મૂળ અને નાટકનાર (પાદડાં તીખા છે) ના મૂળ ધસી યોગડાં અને દૂધમા ધસી પાવડાં.

પર૨. વગડાઉં મરચીવેલ—(મં નરકીયા કાદા) એની એક જાતની વેલ થાય છે એના પાદડાં કાળીયાની વેલના પાદડાં જેવા હોય છે એને નાના મરચી જેવડા અને આકારમા કાનમાના પોવળીની વાળી જેવડા લાલ રંગના ફળ આવે છે એના કદને નરકીના કંઈ પણ કહે છે. એ કદ ધરમા લાવી સખીએ ત્યારે તેને અકુર પુટી નીકળે છે. ઉપયોગ—(૧) સપ્તર્શ ઉપર—આ કદ કાષ્ઠ પાણીમા ધસી પાવો ખાટખડુબાની ગોટલીનાં પણ એવેજ ઉપયોગ થાય છે (૨) કૂતરાના વિષ ઉપર—નરકીના કદ અને પાદડાં બીજામા વારી ૩ દિવસ આપવાથી ચુલુ થાય છે (૩) દોરોને દૂધ વધવા મારે—આ કદ બીજામા ક્રિયિત ધસી દોરોને આપવાથી તેનાથી તેને દૂધ વધારે આવવાનો સભવ છે આ પ્રયોગને ખાત્રી લાયક માની શકાતો નથી, કેમકે તે વધારે પેટમા જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સભવ છે.

પર૩. વગડાઉં સાટાડી (મં રાન ધેટુળી કાં અડવી માજણી)—એ જાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ ઉંચું હોય છે. એના પાદડાં મોગલી એરડાના પાદડાં જેવા થાય છે એ જાડનો રંગ ધોળો હોઈ એવું લાકડું ધણું જ દલકું હોય છે. એ ખાળવાના કામમા સારા ઉપયોગી નથી. વન સાટાડીના જાડ દક્ષિણમા મળુજ થાય છે એ જાડના મૂળનો રંગ પણ ધોળો હોય છે એને મરી જેવા ખારિક અને લાલ રંગના ફળ આવે છે * ઉપયોગ—(૧) સોજા ઉપર—કાંઈ પણ જાતનો સોજો ચડ્યો હોય તો તે ઉપર આ માટાડીના મૂળનો પાણીમા ધસી લેપ કરવો, એટલે સોજો ઊતરે છે (૨) દોરના ચમડામાં કીડા પડે તે ઉપર—જગલી સાટાડીના મૂળ વારી યોગડાં અથવા મળવું ચુર્ણ કરી યોગડાં.

પર૪. વગડાઉં સુરણુ—સં અરબ્ય સુરણુ, વજ્રસુધી. મં કોં જૂત, ખાજરા-રાન-સુરણુ હિં ૦ જગલી સુરણુ, કં તૈં અડવી સુરણુ, ખેસુરણુ તાં ૦ કટું કવરાવે. ૭૦ કટુંકેજે મલાં કટડુચેના લાં ૦ એમોઈફિલસ, કેપેન્ડેલેટસ, સાપનથેરિપસ, સાપલ્વટિકા ચું ચિતલકદ, ઝેરી સુરણુ.

આ શાક કોડળુમા પ્રસિદ્ધ છે મૂચ નક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસ્યો એટલે

* અમારા અનુમાન મુજબ ખેડુત લોકો જેને ઝેરી સાટાડીના નામથી ઓળખે છે, તેજ આ વનસ્પતિ હોવી જોઈએ.

સુરજીના કદ જમીનમાથી ઉપર નીકળે છે તે લાવી ઉપરની જાલ કાઢી નાખી અદરનો ભાગ બારિક સમારી સાક કહે છે જુનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સુરજી પશુ મુરજીનીજ એક જાત છે, પરંતુ આ ઝાડ સુરજી કરતા નાના થાય છે એના પાન અને આકૃતિ મુરજીના જેવીજ હોય છે. જ્યારે સુરજીના કામ નવીન બહાર નીકળે છે ત્યારે દારીની સદ જેવા સરળ, ધોળા અને રાતા દેખાય છે, તેના ઉપરની જાલ જડી અને મજબૂત હોય છે એ સાક સારે બાકવું જોઈએ અને તેમા માફકસર આમલી નાખવી, નાંદિ તો તેથી મધ્યમા ખરજ થાય છે લુતીના મૂળીઆ મોળ મુરજી જેવાજ હોય છે, પરંતુ એ નાના હોય છે. એ ઝાડના દાડની ઉપરની અણીને દસ આગળ સુધી લખાઈની મકાઈના ડાંડા જેવી એક મૂંડ આવે છે એ મૂંડને વજ્રમુદિ કહે છે એ મૂંડને લાખા અને ખીચોખીચ દાણા હોય છે એ પાક થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. લુતીનું સાક ક્યાં પહેલા આ કદ છોલી તેની ચીરો કરી ધરમા બે ત્રણ દિવસ સુધી રાખવું, પાણી સુકાઇ જાય એટલે તેનું સાક કરવું એ કદને કડવું સુરજી પશુ કહે છે એ કદ પિત્તકરક અને કર્ણાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) નળ કુદ્યા હોય તે ઉપર—રાન સુરજીની ફોડ સુકવી તેની વજ્રમુદિ બૂટી કરવી અને પાસેર માથના દૂધમા એક તોલા માકર અને ૬ માસા સુરજીની બૂટી નાખી તેનો માવો કરી ખાવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—રાન સુરજીના કાંદાનું ચૂર્ણ લીમા તળી તેની ગોળીઓ મૂળમા સમા આપવી અને બે વખત એકેક ગોળા ખાવી. (૩) કલ્પિશ ઉપર—લુતીના કાંદા ધસી ચોપડવા એટલે સોજો જાણી દૂર થશે.

પરપ. વજનાગ. —૪૦ વત્સનાજ, ૪૦ બજનાજ, ૬૦ બજનાજ, મિચી-મવિષ, ૪૦ વત્સનાબી, ૬૦ આદ્યાનીટમનેપલસુ, ૪૦ એકુનાષ્ટ.

વજનાગના ઝાડ નાના નાના ઝાડવા જેવા હોય છે. કુમરાળ પ્રદેશમા તે પુષ્કળ થાય છે વજનાગના ઝાડ ખાનદેસ અને સારપુડા પર્વતના જંગલોમા પુષ્કળ છે. એ ઝાડના મૂળ બહુ વિપલાળા છે તેને વજનાગ કહે છે આ ઝાડની પામે બીજા ઝાડ ઉંમતા નથી એટલે એ વિષારી છે વજનાગને રંગ કળાસ પડતો હોય છે જે મૂળ વજનાદાર હોય છે તે સારા સમજાયા. વજનાગ જુદ કરી પુષ્કળ રસાયનોમા નાખે છે. વજનાગનો લેખ જણા રોગો ઉપર કરે છે વજનાગમા કળો અને ધોળા અથવા લાહોરી વજનાગ એવી બે જાત છે. લાહોરી વજનાગ મોધી મળે છે વજનાગઃ—ઉજ્ય, સતાપકરક, મદકરી, તીપુ, કડવું, તુર, સુખકર તથા વ્યવાધી છે, અને વાડુ, શ્લેષ્મવિકાર, કઠરોચ, સન્નિપાત, કુદ, વાતરકા, અમિમાલ, કાસ, શ્વાસ, ઉદર, પ્લીહા, યુલ્મ, પાકુ, ત્રણ તથા

x વજનાગને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી હોલાય તથી ગોમૂતમા પલાળી રાખી પછી તે ગાડરના દૂધનો માવો ચતા સુધી બારી નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે માવા જમીનમા દાટવો અને ગોમૂત રોજ બદલી તાબુ લેવું, તેમજ વજનાગના સોપારી જેવડા કકડા કરી કપડે બાંધી ગમેલા રોધવા.

ભગવંતે નાશ કરે છે. ઉપધોગ—(૧) કુલ્મીજ, કંઠમાળ, ગલગંડ અને સ્થિવાયુના સોળ ઉપર—વજનામ લીમડના રસમાં ધસી લેપ કરવો (૨) વીંછીના દંડ ઉપર—વજનામનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં ધાક પડવાથી થતા દુઃખ ઉપર—વજનામ અને વજ સમલાએ લઈ તણના તેલમાં કઢવી કનમાં પાડવો (૪) સોળ ઉપર—વજનામ, સુક અને સાંઠોડીના મૂળ ગોમૂતમાં વાડી લેપ કરવો (૫) વિસર્પ અને દાદર ઉપર—વજનામ, ઝેર-કેતકા અને મોરચુથુ દહીયા ધસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો (૬) બહ બેસી જવા મારે—વજનામ અને ઝેરકાચલાના બિયા એકત્ર ધસી લેપ કરવો, અને તે ઉપર કાચળ ચોટાડી લુનું ઇંદનો કકડો તપાવી કપડામાં વીંટી સોસાય તેલથી શેક કરવો. (૭) કાખમાં જળી (ખાખલાઈ) ઉપર—વજનામ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો.

પરફ. વજ (ઘોડાવજ) :—સ. વચા, ઉચવધા. મં. વેખડ. હિં. ખ. વચ. કં. બળિમિડ, નાચેડ, બજે, કમણ્ડમડે. તેં. વાસ્ય, વાડળ તાં. વધુલુ. તું. બાજે. મલાં. વાયપુ. ગાં. વેખડ. યુતાં. અફરેન. ફાં. સોસનજર્ડ, અગસ્તુરકી. અં. ઉદભલુજ. ઇં. સ્વીડલેગરટ. લાં. એકારસ કેલેમસ.

વજના ઝાંડ પાલ્યાજરીઆના ઝાંડ જેવા થાય છે એની ઉંચાઈ માથેાડુ હોય છે એના મૂળને વજ કહે છે એની એક ધોળી ભાત ધરાવમાં થાય છે તેને ખુરાસાની વજ કહે છે એના ચુચુ વજના જેવાજ હોઈ વિશેષ કરી વાચુદેગ ઉપર ઉત્તમ ચુચુકારી છે વજ:—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, વાતિકારક, હીપન તથા કંઠ અને મળમૂતની શોધક, વાણીમદ તથા મેધાકારક છે, અને કફ, આમ, સોળે, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપરમાર, રાક્ષસીક્ર, ફૂમિ, શળ, મલસ્તભ તથા આઆનનો નાશ કરે છે ઉપધોગ—(૧) સર્પક્રમ અને મરેતકરૂણ ઉપર—વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુધાડુ. (૨) અપરમાર ઉપર—વજનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું પથ્થ ફૂંધ ભાત ખાવા અથવા વજના કકડ કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલાળી રાખવા પછી પાતાળ ચત્રવડે તેલ કાઢી જેવી છીક આવે તેવોજ તેનો નાકમાં વાસ લેવો; એટલે છીકો બધ થાય છે. (૩) સ્વર્ણકર્ત અને આદારીશી ઉપર—વજ અને લીડીપીપરની પોટલી કરી નાકે સુધવી અથવા ચૂર્ણ સુધવું (૪) ઉન્માદ ઉપર—વજના

* ઘોડાવજમાં એક એવો અદ્યુત ચુચુ રહેલ છે કે, ઘોડાવજના ચૂર્ણને પાણી અથવા દૂધની સાથે એક મહિના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય ભુદ્ધિમાન થાય છે તથા ચન્દ્રમહલુના વખતે કે સર્વમહલુના વખતે એક પલ (૪ તોલા) ઘોડાવજના ચૂર્ણને દૂધની સાથે ભક્ષણ કરવાથી, એજ વખતે મનુષ્યને અત્યંત ભુદ્ધિકૃત કરે છે. ઘોડાવજ જળાશયવાળા સ્થાને અને રેતાળ જમીનમાં ઉત્પન્ન થાય છે “ ઘોડાવજ માથાને અને રૂધિરને નુકશાન કરનારી છે. એને વિકાર નાશક વરીયાળી અને ચિકિત્સા છે માત્ર ૩ માસા છે. ” એમ યુનાનિ ગ્રંથકરો ખતાવે છે

રસમા કાણેકાળીજનનુ ચુર્ણ અને મધ નાખી આપવુ (૫) કાળા ધંતુરાના વિષ ઉપર—દહી, ભાત અને વજ ખાવી. (૬) કાન વહેતો હોય તે ઉપર—વજ અને કપૂર તલના તેલમા કઢવી તે તેલ કાનમા પાડવુ (૭) ગર્ભિણીના આનાહ વાચુ ઉપર—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવુ અને તેમા હીચ તથા સચળ નાખી ખાવા આપવુ, એટલે આનાહ વાચુનો (આફરાનો) નાશ થઈ ગર્ભિણી સુખી થાય છે (૮) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર—વજ પાણીમાં વાડી તેમા એરડતેલ નાખી તેનો નાભિ ઉપર લેપ કરવો (૯) આ ડુલ્હિ ઉપર—વજ અને કિચિત્ રાઈ એકત્ર વાડી લેપ કરવો (૧૦) આમતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉંધરસ ઉપર—વજ, ધાણા તથાજીરાનો કાઠો પાવો (૧૧) બાળકને તાળકું (ગળું) પર તે ઉપર—વજ અને જાયફળ દૂધમા કિંવા લીમા ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમા સાબરસીચ ધસી ખાવુ. (૧૨) બાળકને વાયગમન (જાતીમા કંઠના યોગે ડચુરા બાઝ્યા જેવુ થઈ કંઠનો ગ્રંથો બધાય છે તે યોગથી શ્વાસોર્થ્થસનો અવરોધ થઈ વારવાર જીવ અભરાય છે તે) થાય તે ઉપર—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમા વજ ધસી યોગી યોગી જીરવતી (૧૩) વિષમજ્જવર ઉપર—વજ હરડે અને લીનો ધૂપ આપવો.

પર ૭. વડ—સં ૫૦ વટ. મં ૧૩ હિં ૫૩—૨ કં આદલ-ગોલીમારા. તૈં મરિચેદુ તાં અધામારમ્ ૫૦ ગોસિડામારા. મલાં પેરાલ. ફાં દરખત-રેશા, વડવાઈ, એબર્ગદ અં જાતુ, દવાઈ, વચઆખ. ૬૦ બનિયન દી લાં ફાવકસાઈકસુ.

એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે આ ઝાડ મોટું થાય છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ છાયાવૃક્ષ છે પીપળાના ઝાડની પેઠે વડનું ઝાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે હિંદુ લોકોમા વડનું ઝાડ બહુ પૂજ્ય મનાયેલું છે એની છાયા નીચે હજારો માણુઓ બેસે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે એને દરસાલ નવી વડવાઈઓ પુટી તે જમીનમા જઈ તેને મૂળ ફૂટે છે અને એવી રીતે વિસ્તાર વધતોજ જાય છે એના પાદડા પત્રાળા કંવાના કામમા આવે છે. કેટલાક લોક એના દૂધનો મલમતી પેઠે ઉપયોગ કરે છે ગુજરાતમાં નર્મદાના યુગપાસે કળીરવડ નામનો અતિશય મોટો એક વડવૃક્ષ છે. તેને સાડીત્રણસો વડવાઈઓ છે અને હમ્મેશા નરી ફૂટતી જાય છે તેનો પરીધ સાડી તેનીસો હાથનો છે. તેની વડવૃક્ષોને નાના નાના ત્રણ હજાર ડાળા ફૂટેલા છે તથા તેને હજારો ડાળા લાગેલા છે એ વડની નીચે પાંચ હજાર માણુસો સહજ બેસી શકે છે આ ઝાડને દરથી જોઈએ તો એકાદુ મોટું અગળ્ય હોય એવો લાસ થાય છે વડનું લાકડું સુતાગ કામના ઉપયોગમા આવવુ નથી એ જાતના મોટા ઝાડ હજારો વર્ષ સુધી ટકે છે વડ—તુરો, મધુર, શીત, ગુડ આલક વપર્થ, સ્તભન તથા રૂક છે; અને ૩ પિત યોતિદાય જ્વર, દાહ, તૃષા, ઉસડી મૂત્રાં રક્તપિત્ત મણુ, શોક તથા વિમપનો નાશ કરે છે નદીવડ—તુરો મધુર, શીતલ અને ગુરૂ છે, તથા પિત્ત;

દોહ, તુષા, જવર, આસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે વટપત્રી (વડવતી) (વડનો ભેદ)-તુરો તથા ઉપ્પુ છે, અને ચેનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે એના ફળ - મધુર, રૂષ, તુરા, સ્તબ્ધ, શીતળ, લેખન તથા વિવિધ આધ્યાનવાસુને કરનારા છે, અને કષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ- (૧) નખદત્તવિષ ઉપર-વડ, ખીજોડા અને કડવા લીખડાની ઝાલ વાટી લેપ કરવો (૨) પ્રમેહ ઉપર-વડની વડવાઇઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો (૩) વીછીનું વિષ, આગાંતુક જખમ, કાખમાજની અને ઉંદરના દંશ ઉપર-વડનું દૂધ ચોપડવું (૪) ગર્ભવારણને મારે-વડ પાલોવે છે તે વેળાએ કળી જેવા અકુર આવે છે, તેમના આરિક પાદડા વાટી યોગના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કઢવી અને દરેક ત્રણ ગોળીઓ લીમા ખાવી (૫) કૃમિ ઉપર-વડની વડવાઇઓના કુમળા અકુર વાટી તેનો રસ પાવો (૬) ધાતુપુષ્ટિ મારે-વડનું દૂધ પતામામા ધાલી ખાવું (૭) જવરમાં દાહ થાય તે ઉપર-વડની વડવાઇઓનો રસ પાવો (૮) પરમેશ્વો આવવા મારે - ડાગરની ધાણીનો લોટ પાણીમા પથાળી તેમા વડના પીળા પાદડા નાખી તેનો પહારા (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો (૧૦) રૂલ, જુર ઇત્યાદિ ઉપર-વડના દૂધમા ડૂબ વાટી અળન કરવું (૧૧) અતિસાર ઉપર-વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા ઝાથ નાખી પાવી (૧૨) રક્તપિત્ત ઉપર-વડની વડવાઇઓના કલ્કમા મધ અને સાકર નાખી પાવો (૧૩) મુખરોગ ઉપર-વડ, ઉચરો, લીંદીપીપર, જાણુઓ અને નાદરૂખીના પાદડાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા (૧૪) ખરજવા અને મૂળ વ્યાધિ ઉપર-વડના પાકેલા પાદડા બાળી તેની ગખ તણના તેલમા ખગલ કરી લેપ કરવા (૧૫) મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે ઉપર-વડના પાકેલા મુકાઇ ગએલા પાદડા લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો (૧૬) રક્તગ રનાયુક (રક્તગન્ધ વાળા) ઉપર-વડ તથા આમલીની ઝાલના કલ્કનો લેપ કરવો

પરંતુ વડગુદો (મોટી ગુદી):-મં બ્લેખાતક મં બોહર, શેલવટ હિં સિંહોમ્, નિસોરે, બહુવાર કં દોફુમળ્, બોફોગિડ, તૈં પેદાનાકેરે કાં સિપિસ્તાન અં સેફિસ્તાન, દમક ઇં ન્યારોલિગડ સેપિસ્તન કાં કાડિયા એગ નિટફેલિયા, કાડિયા મિરકા

વડગુદાના બે ત્રણ પ્રકાર છે આ ઝાડ ગામમા અને રાનમા થાય છે વડ-ગુદાના ફળ પાકે એટલે ચતા થાય છે એ ફળ સોપારી જેવડા હોય છે કામા ફળનો રંગ લીલો હોય છે ફળની અદર ગુદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે તે પથ્થકાગક છે. એનું સ્થકે પણ થાય છે પાકેલા ફળ ખાવાથી મોડા લાગે છે એ પૌષ્ટિક છે એ ફળ વળ્યાં ખાવાથી જતું (કૃમિ) અને ઉધમ્મ થાય છે. વડગુદો એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું સ્થકડુ મુતારના ઉપયોગમા આવતું નથી. વડગુદાને ધોવા ગુદર આવે છે વડગુદાનું સ્થક:-લીપુ, શીતળ, મધુર, તુરો, પાચક, કેચ, રિનચ તથા કષકારક છે, અને કૃમિ, સ્થક, આમલેષ, રક્ત-

વિકાગ, નજી, વિરેકોટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સપૂર્ણ વિષોનો નાશ કરે છે એનાં રૂઝાંડો—મધુર, શીત, કડવા, વાતુલ, લઘુ, તુગ, પિત્તસામક, મલગતલક અને રૂચિ-કર છે, તથા તે ગતહોષ અને કફનો નાશ કરે છે એનાં પાઞ્ચ રૂઝાંડો—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાનરક, રૂચ તથા યુર છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા ગતહોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર—વડચ દાની જાલ પાણીમાં ધસી પાવી (૨) કૃલેરા ઉપર—વડચ દાની જાલ અણના ક્ષારમાં ધસી પાવી

૫૨૮. વરધારા.—સં વૃદ્ધદાર મં વરધારા દેં મૃસવેલ કોં સાખર-વેલ માં ગાવેલ હિં વિધાગ. બં વિતારક, વૃદ્ધદારેક કં કમ્બેકુમુટે, ફિરગી અફિ તેં ચદ્રપુડી. લાં રોસિયાસે રેલોષરીન

વરધારાના વલાનો વિતાર ગુણુ થાય છે એના પાદડા હથેળી જેવડા મોટા, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે ઓપધમા એ વેલાના કંકડા કરી તેને ઉપયોગ કરે છે વરધારાના પાદડાના વડા અને શાક કરે છે સાદો વરધારો—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તુરો, ગ્માયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ધ, કાતિ-કર, ધાતુવર્ધક, બલકર, રૂચ તથા લઘુ છે, અને ઉપદશ, પાકુરોગ, ઉધગમ, ક્ષય, પ્રમેહ, અમવાત, વાતરકત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે આમા જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે તેને મગદીમાં 'કળી મૃસવલ' કહે છે. ઉપયોગ—(૧) સ્ત્રીપદ રોગ ઉપર—વરધારાનું ચૂર્ણ ગોમત્ર ગિવા કાણ સાથે ખાતુ (૨) શુક્ર ગલ્લવૃદ્ધિ માટે—વરધારો અને ધોળી ગમુદીના ફૂલ ગામના દુધમાં વાદી તેમા સાકર નાખી સવારે ખાવા આ પ્રયોગ દરેક ઋતુ પ્રાપ્તિ પછી એથે દિવસથી માત દિવસ સુધી કરવો એટલે અવશ્ય ગુણુ થાય છે

૫૩૦. વરી (મોરિઆ)—સં વરઃ, પ્રિયશુ મં વરી, ધાનોર્થા. હિં બરી કં પ્રિયશુ, ટેનોગિડ તાં ટિને તેં કોર્ગલુ મલાં ટિના ઈં ઇટાલિયનમિલેટ લાં પેનિક્કટાલીક

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે પરંતુ ગગમા માત ફેર છે ધાનોરા-ના વરીનો રંગ પીળો હોય છે વરીનું ધાન્ય સલાદિના પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે ઘણું કરીને બધા નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે ઉપોષણમાં એ ધાન્યનો ઉપ-યોગ થાય છે એ ધાન્યનો ખાત, ધાણી, લોટ અને ખીજા પ્રકાર કરી દહીં દૂધ સાથે લોક ખાય છે ગરીબ લોક વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે એ ઘણી પુષ્ટિકારક છે વરીમાં પચ્ચ પાચ છ ગત છે વરી—તુરી, મધુર અને રૂચ હોઈ તે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) પ્રકર ઉપર—વરીના ચોખાના ધોવરામણમાં હિદરની લીડીઓ વાદી પાવી

૫૩૧. વરિચાળી—નં મિમંથા હિં મં બીરીશાપ-રૈક. બં ચૈસે-કં દોડુસંબસિમે તેં પેદ્દલકુર તાં સોલીકીરે ફાં બાદિઆન. ઈં ફેનલ-સીડ. લાં ફેનીકપુલમવલચેરીસ. બં એનિયાનજ, એનિયાજ, એનિયાના.

જેવા સુવાના ઝાડ હોય છે તેવાજ વરિચાળીના ઝાડ હોય છે. એ

હાથ ઉઠા વધે છે એના પાદડા પારિક કાચમીર જેવા હોય છે એ જાડને તોરા આવે છે તેમા વરીઆળીના દાણા હોય છે એનો પાક યુજરાત દેશમા ઘણા થાય છે વરીઆળી મગલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમા આવે છે એ ઠડી, આમનાશક અને રૂચિદાયક છે યુજરાતમા લીલી વરીઆળી એ એક મેવા મનાય છે વરીઆળી:—તીખી, કડવી, મિનઝ, લખુ, ઉખ્યુ, મેખ તથા બસ્તિકર્મ વિષ પ્રશસ્ત છે, અને કક, વાયુ, જ્વર, શ્વા, દાહ નેત્રરોગ, તુષા ઉલ્લી, મજુ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે એનાં પાંદડાંની બાજુ.—મધુર, અમિદીપન, દૂધ વધારનારી, વૃષ્ય, રન્ધ્ર, ઉખ્યુ તથા પથ્ય છે, અને વાયુ, જ્વર, ગુદ્મ તથા શ્વાની નાશક છે * ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:—વરીઆળીનો કાટો કરી પાવો અથવા સુક તથા વરીઆળી લીમા તળી પારીક કુટવી અને તેની કાકી લેવી. (૨) બુખ્ધવિકાર ઉપર:—વરીઆળી મ્હોમા રાખી રસ ગળી જવો. (૩) ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉવરસ ઉપર:—વરીઆળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વાગ વાર મ્હોમા રાખવું. (૪) પિત્તજ્વર ઉપર:—વરીઆળી તથા સાકરનો કાટો પાવો.

પર. વતાકડી (વેંગણી):—મં વાતાકડી. મં વાગી હિંં બેમન, બદ, બટોરા બં બેયુન કં બદનેકાઇ, કાચીગીડ તાં કહારી. તું બદને. મલાં વાગુતિના તૈં બકાઇ શં બાદગાન. અં બાદગાન. ઇં બિજશ. લાં સોલેનમેલ જિના

વતાકડીના ઝાડ કમરપુર ઉમા વધે છે વતાકડીમા બે ચાર જાત છે. કાળી વતાકડી, ઘોળી વતાકડી ઇત્યાદિ. વેલ વતાકડીના ઝાડ યુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે અને તેને વર્ષમા ત્રણ ચાર વાર ફળ આવે છે વતાકડીના ઊંડને કાટા હોય છે. વતાકડી શાક સાદે થાય છે. વતાક એ કિમિત વાતુલ છે. પાકેલા વતાક વિકાર કરનારા છે તેથી ખાવા નહિ. વતાકડી:—તીખી, રૂચિકર, મધુર, જલકર, પૌષ્ટિક, હૃદય, ક્રૂર, કડવી, ઉખ્યુ, અપિત્તલ, દીપન, ખારી તથા શુકલ છે, અને પિત્ત, કક, વાયુ, અપચો, કૃમિ, પ્લીહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. વતાક:—(૧) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉખ્યુ, પાકકાળે તીખાં, દીપન, શુકકારક, લખુ.

*વરીઆળીને ચરકસંહિતામા પ્રજાસ્થાપન અને શ્વાનાશક તેમજ સુશુતમાં કફનાશક માની છે. હડીમ લોક વરીઆળીના પાદડાને ગરમ માને છે સુવાવડી સ્ત્રીઓને એનો કવાચ રૂચિર શુદ્ધ કરવાને અને એજ પ્રમાણે ગર્ભાંતરની શુદ્ધિ થવાને આવે છે, તથા એને પાચક અને જરૂરમિ પ્રદીપકર્તા માને છે

+ વતાકડીને રીંગણી પણ કહે છે. એના ફળને વેગલ અથવા રીંગણા કહે છે. એની યુષ્મ ઘોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. આ જાત તેના ફળ ઉપરના રંગથી જાણવાય છે વળી એ ફરેકમા પણ કાઠાળી અને કાઠવાળી એવી બે જાત છે. કાઠાળી રીંગણીના ફળના ઉપરના દીટકાને કાઠા કહે છે. તે ઝીણા અને ખુદા ખુદા હોય છે કાઠા કાઠ રીંગણીનાં ફળ એજ પણ હોય છે. ઉપયોગ:—મરોજ ઉપર:—વતાકડીને અંઆશમા રોકી ખાય છે.

અપિત્ત તથા આશ છે, અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે કુમળાં વંતાક—પથ્ય, ગ્લકાળે અને પાકાળે મધુર તથા રૂચિકર છે, અને જ્વર, ત્રિવેપ, પિત્ત, કફ તથા અસંતો નાશ કરે છે મધ્યમ કુમળાં વંતાક.—પિત્તકર અને લઘુ છે પાકા વંતાક—વાયુને કોષાવનારા અને લઘુ છે મોટાં વંતાક—કફ કર, મૂત્રલ, શીતલ, ગુરુ, પ્રથ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. ધોળાં વંતાક—અર્ચનાશક છે, બીજા ગુણ માધાગ્ન્ય વંતાક જેવાજ છે ભુલરેટમાં રોકેલા વંતાક—કિચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા દીપન છે, અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમનાશક છે મીઠું લગડી તેલમાં તળેલાં વંતાક.—ગુરુ અને નિન્ય છે ઉપયોગ—(૧) વાળા ઉપર.—વંતાક શેકી તેનું દડી મા ભરત કરી માત દિવસ વાળા ઉપર બાધવુ (૨) ઘોડાને કુરકુરી (પેટમાં ગળગટ) થાય તે ઉપર—કુમળા વંતાક ખવરાવવા કિવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો (૩) છુતી ઉપર.—લીલી કાળજીના ઝાડ તથા મુકાએલા વંતાક બાળી તેની સાખ કરી કોપડેશમાં ખરસ કરી ચોપડવી (૪) પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર—વંતાક શેકી તેમાં માછાખાર નાખી પેટ હિપ બાધવા (૫) ધતૂરાના વિષ ઉપર—વંતાકનો રસ ૪ તોલા પાવો (૬) અડદુદ્ધ ઉપર—વંતાકડીના મૂળ ધસી લેપ કરવો (૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તો.—સાજરે વંતાક શેકી મધમાં કાલવી ખાવા, એટલે તુરત નિદ્રા આવશે.

૫૩૩ વસુ.—સં ૦ મં હિં ૦ વસુ બં ૦ ચામના કં ૦ ગણજલી તૈં ૦ ગાલ્હેરે તાં ૦ સુવડેશ મક્કાં ચારણા, સારણા લાં ૦ ટ્રીએનથોમાં પેન્ડ-કા ગામડામાં આ વનસ્પતિને વસુના નામથીજ ઓળખે છે કેકણ્યુ પ્રાતમાં આ વનસ્પતિ જેવામાં આવતી નથી વસુની વેલ થાય છે આ વેલાની લખાઇ હાય બેલાય હોય છે પાદડા માટીડીના પાદડા જેવાજ હોઈ તેનાથી કાઠક જડાં હોય છે વસુમાં ધોળા અને ગતી એવી બે જાત છે ધોળા વસુના વેલાનું મર્ચાગ ધોળુ હોય છે પ્રાકૃત ત્ર્યબડીના કતા ત્ર્યબકગળ વૈષ પુતર્નવા (સાટોડી) નેજ વસુ એમ સમજી નેત્રરોગ ઉપર આ વનસ્પતિ યોજેલી છે, પરંતુ માટોડી અને વસુ એ તદન જુદી જાતનીજ વનસ્પતિ છે ઘણા વૈષ લોક માટોડી અને વસુ એ બંને વનસ્પતિમાં ફરક નહિ સમજતા વસુનેજ સાટોડી સમજી વસુનો ઉપયોગ કરે છે બંને વસુ—દીપન, તીખી, કડરી, ઉષ્ણ અને પાકકાળે શીતળ હોઇ વાતગુદ્ધનો નાશ કરે છે ધોળા વસુ એ ગ્રામ્ય છે ઉપયોગ—(૧) સોજા ઉપર—ધોળા વસુના મૂળનો કાઠો કરી આપવો અને મૂળને સોજા ઉપર લેપ કરવો, અથવા વસુ અને મુદનો કંક કરી તે પાચો (૨) ગાળો અને બરોજ ઉપર—વસુના પચાગનુ ચૂર્ણ ગોમત્ર અને સિંધાલુચીમાં આપવુ (૩) રોગ ન થવા અને વૃદ્ધપણુ ફર થવા માટે—વસુના પચાગનુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં આપવુ (૪) વીછીના વિષ ઉપર—ધોળા વસુના મૂળ ગવિયારે કઢાડી તે ચાવી ખાવા; એટલે વીછીનું વિષ કુતરે છે અથવા વસુના મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૫) અમ્લપિત્ત ઉપર—નિન્ય

સમ્યક્ ધોળા વસુના તાળ બે મૂળ ચાવી ખાવા અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાઢ ખાવું નહિ એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું (૬) ચોથીયા તાલ ઉપર—ધોળા વસુના મૂળ દૂધમાં ખવડાવવા અથવા નાગરવેલના પાનમાં નાખી ખવડાવવા (૭) ઘોળા અને જળોદર ઉપર—ધોળા વસુના મૂળ મમાન સિંધાલુલુ નાખી વાટી તેનો કલક કરી તેમાં થી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો અથવા જળોદર ઉપર ધોળા વસુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૮) કૂતરાના ઝેર ઉપર—વસુનો રસ આપવો

પ૩૪. વાઘાટી—સં વ્યાઘ્રવટિકા, વ્યાઘ્રિ મં વાઘાટી, ગ્રાવિદી હિં કિંકિણી. ઇં ચોર્નિ કેપરખશ લાં ક્યારેખિજ, બેવિરપાયના—હોરિજ

આ વેલો મોટો વધે છે એના પાદડા કરમદીના પાદડા જેવા નાના હોય છે એના ઉપર કાટા હોય છે ફળ ગોળ હોય છે તેને વાઘાટી કહે છે એનું શાક કરી ખાય છે વાઘાટી—ઉષ્ણ, પિત્તક તથા કૃમિકર છે, અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે એના ફળ—ઉષ્ણ તથા કડવા છે, અને વિષુચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે લેવું વાઘાટી (મં કટુદરી)—કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને વિષુચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અંડ ઉત્તર્યો હોય તે ઉપર—વાઘાટીના પાદડાનો પાણી નાખી ૪ પૈસાભાગ રસ કાઢવો અને તેમાં ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો (૨) ગડગુમડા ઉપર—વાઘાટીના મૂળ કડા પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો (૩) વાઘ કરડચો હોય તે ઉપર—વાઘાટીના પાદડા વાટી આધવા (૪) આળકોને લાળ પડે તે ઉપર—વાઘાટીનાં મૂળ ધમી પાવા

પ૩૫. વાપુઆ—સં કટબી. મં કિન્હક, કિલ્કી હિં કટબી, કરહી કં કરીય કિલ્કે. ઈં કેરિસ ટી લાં કેગિયા આરખોરિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા કુવાડીયાના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝાડને ચપટી થીજે આવે છે ઝાડનો રંગ કાષ્ઠક ધોળો હોય છે મોટો ધોળો વાપુઆ—તીખો, ઉષ્ણ, તુરો અને કડવા છે, તથા અછર્ણ, નારી-મણ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, ધોળા કાઠ, કફ, ત્રિદોષ, મજ્જા અને શિરો-રોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ધાતુ અને કફને વધારનાર છે એનેડ રસ—ગુરુ, રૂષ્ય, બલકર અને વાતનાશક છે. નાના ધોળો વાપુઆ—ઉષ્ણ અને તીખો છે, તથા કાઠ, કફ, રક્ત દોષ, મેદોરોગ, નારીત્રણ, વિષ, પ્રમેહ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કાળા વાપુઆ—ઉષ્ણ અને તીખા છે, તથા ગુલ્મ અને આઆનશ્યનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ ધોળા જેવાજ છે ઉપયોગ—(૧) ખરજ અને દાદર ઉપર—વાપુઆનાં પાદડા વાટી મોપડવા.

પ૩૬. વાયવરચ્છો (વરણો)—સં ૫૦ વરજ્જ મં વાયવરચ્છો, ભાટવરચ્છો. ૨૦ વાઘાચા વજ્જ હિં બરના કં મદવસલે તેં ઉરમદિ, ભળિએકું. તાં ચર-ચિંચળ લાં કેરિયા રિચિલ્લોસા. કેં રોક્કજુર્કિઆષ.

... એ સાધારણ ઝાડ છે. કોકણ પ્રાતમાં એનાં ઝાડ ધણું થાય છે. એનાં

પાદડા નિદ્રા પીલીના પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાને એગડના જેવું લાંબુ ડીંટું હોય છે એ પાદડાનો ઉમ્મવાસ આવે છે વાયવરણાને વંશાપ નેના સુમરે નવા પાદડા આવે છે ને ઉનારી લઇ વેચવા લઈ જાય છે એ ભાણમા કડવાશ ધણી હોય છે, માટે તેમા કુઝળી વણી નાખે છે એને ધાળા ગગના ફોલોનો ઘોસ આવે છે એ ફોલુ શાક પચુ થાય છે એને રામી જેવી ગાંઠ આવે છે અને ગોળ ભાર જેવડા ફળ આવે છે વાયવરણો વાતહારક છે વાયવરણો—તીખો, ઉખ્ય, ગિનખ, દીપન, મધુર, કડવા, તુરો, લધુ, પિત્તલ તથા લેદક છે, અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અસ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત, કૃમિ, ગતદોષ, શીર્ષવાત, મનાઘાત, હ્રદય તથા ઉદરથળોના નાશ કરે છે એના કુલ્લ—ગ્રાહક હોઈ પિત્ત તથા રક્તદોષના નાશક છે એનાં ફળ—સ્નિગ્ધ, સાગ્ર, ગુર, ગ્વાદુ ઉખ્ય તથા પાકકળે મધુર છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારા છે ઉપયોગ—

(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર—વાયવરણાના મળ ધસી વાયુ ઉંચો હોય તે જગ્યાએ ચોપડવા (૨) ત્રિદોષ—ગુલ્મ ઉપર—વાયવરણાની ઊલ્લનો કાઢો પાવો (૩) ગડમાલા, અપચી અને ગલગડ ઉપર—વાયવરણાની ઊલ્લનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર—વાયવરણાની ઊલ્લ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) નો કાઢો પાવો, અથવા ઊલ્લ કુટી ગુમ્મ ઉપર બાધરી, એથી સોળે ઉતરી ગુમ્મ જલદી પાકે છે અને ફાટે છે. (૫) નીલિકા રોગ (ચરીર ઉપર કાળા ગ્રાહ પડે છે તે) ઉપર—વાયવરણાનો રસ એકલો અથવા દહી નાખી ચોપડવો (૬) પથરી, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશક્રિર ઉપર—વાયવરણા, ગોખર અને સુદનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો (૭) વિપ્રમજ્જરમા શુદ્ધિ નષ્ઠ થકુ જામ થાય તે ઉપર—વાયવરણાના પાદડા વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાધવો (૮) પથરી ઉપર—વાયવરણાના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી રમ કાઢી પથરીની જગ્યા ઉપર તે ગોળ ચોળી છુરવવો, એટલે કેટલાક દિવસે પથરીના નાશ થાય છે (૯) વાતજ્વર ઉપર—વાયવરણાના પાદડા બારિક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાધવો, એટલે નવા સુધી મસ્તકમાં વાપુનો વિકાગ હરો ત્યાંસુધી બળતરા થતી નથી. વાયુવિકાર ગ્રધ થાય એટલે આગ થવા લાગે છે તેમ થાય એટલે પાટો છોડી તે જગ્યાએ કોપરાનું તેલ ચોપડવું (૧૦) પથરી ઉપર—વાયવરણાના મળનો કાઢો તેના મળનો કફ નાખી પાવો (૧૧) વાંગરોગ ઉપર—વાયવરણાના કાઢાએ મ્હો ધોવું એટલે વાગનો નાશ થશે (૧૨) વાયુરોગ ઉપર—વાયવરણાના પાદડાનો રસ કાઢી તે રક્તિ પ્રમાણે લી નાખી પાવો અથવા વાયવરણાની ઊલ્લ અને પાદડા એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલીવડે રોક કરવો (૧૩) મસ્તકમાંના વાયુ ઉપર—સુકામથા વાયવરણાના પાદડાનું મૂત્રપાન કરી મૂળી નાકે કાઢવી, એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમા સહેલુ હાડકું હોય તે મજા સારું થાય છે (૧૪) ગંડ-માલા ઉપર—વાયવરણા અને કમનારની ઊલ્લનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

પરિહ વાલોળ—સં નિષ્પાવી. મં ઘેવડા, વાલ પાપડી. હિં સેમ, સેમી. બં બોરા, વરવટી. કં ચળવરિ, ચટવરિ, તટવરે તૈં ચિકુડ, અનુ-સુધુ. તાં મેચ્ચોકાઈ અં બિન્સ ઇં બંક સિડેડ ડેલિકોસ. લાં ડેલિકોસ લખલખ

વાલોળનો વેલો ધણેજ મોટો વધે છે એ ચાર પાચ વર્ષ દેકે છે. વાલોળને ત્રિદળ પાઠડા હોય છે તેની થીંગાનુ ચાક સાર થાય છે અદરના દાણાનુ પશુ ચાક કરે છે. વાલોળમા ચોધારી વાલોળ, વાટ વાલોળ, ગર્વી, ધોળી અને કાળી એવી અનેક જાતો છે વાલોળ—વાતકર, રૂપ, તુરી, મધુર, સુખને પ્રિય, કઠશુદ્ધિકર, માહક તથા અમિદીપક હોઈ કંઈ કંઈ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મોઢી વાલોળ—રૂચિકર, વાતલ, અમિદીપક અને સુખને પ્રિય છે કાળી વાલોળ—કઠય, મેષ્ય, અમિદીપક, તુરી, રસકાળે મધુર, રૂચિકર અને માહક છે ધોળી વાલોળ—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે બીજા ગુણ કાળી વાલોળ જેવા છે પીળી વાલોળ એ કરતા વધારે ગુણવાળી છે ઉપચોગ—(૧) વીછીના વિષ ઉપર—વાલોળની ભાજીનો રસ ચોપડવો (૨) પાંડા ઉપર—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળની જમીનની અદરની ગાંઠ ગાયના તાળ દૂધમા ધરી પાવી અને ઉપર તેનોજ લેપ કરવો. (૩) પગ કિંવા ધુટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપર—વાલોળની ભાજી અને બીજામાં એકત્ર વાડી ગરમ કરી ઉપર બાધવુ. (૪) વિષમજ્જર ઉપર—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળ કઠી કાને બાધવા, એટલે વિષમજ્જર દૂર થાય છે

પરિહ વાવડી ગ—મં વિદગ મં વાવડીગ હિં વાધવિદગ કં વાયુ-વિદગ તૈં વાયુવિદગમુ. ફાં રમ, બર-ગ-જ, કાળલી. ઈં બેબેગ લાં એબેલીયારિપીસ

વાવડી મના કાડ માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉત્તર વધે છે એના પાઠડા પાચ આગળ લાખ તથા ત્રણ આગળ પહેળા હોય છે વાવડી મના કાંડ ઉપર ફળના ગુચ્છ આવે છે. તેને વાવડી ચા કહે છે વાવડીગ એ ફળિનાશક છે, x વાવડી ગ—તીખા, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવા, દીપન તથા રૂપ છે,

x મીર મહમદ હુસેન લખે છે કે “વાવડીગ ખાવાથી પેશાબનો રજ લાલ થઈ જાય છે; એટલા માટે એને તાળ દૂધની સાથે ખાવવા જોઈએ” ડા-રેકસવર એવુ વર્ણન કરતા લખે છે કે, “અનેકવાર વાવડીગ કાળા મરીની સાથે મેળવી માધી લોકો વેચે છે. વાવડી મના વર્ણની માત્રા નાના બાળકને એક નાની ચમચી જેટલી દિવસમા બે વખત અને મોટા માણસને મોટા ચમચો લરી ખાવવુ જોઈએ. એના સ્વાદ ઉત્તમ, કાંઈક કસેલી અને થોડા પુષ્કળાદાયક હોય છે. નાના બાળકને પાવના દૂધમા વાવડી મના થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેદમા વાકુલે કોપ થતો નથી.” સુશુત સહિતમાં “વાવડી મને સરીરમા સક્રિય ઉત્પન્ન કરવાને તથા હલ્કાસ્થાની અસર ન થાય એમ કરવા માટે જેઠીયા સહિત ખાવવા કહેલ છે.” અરુક સહિતમાં “વાવડી મને ફળિનાશક, મેદાનાશક,

અને વાયુ, કફ, અમિમાઘ, અરૂચિ, ભાતિ, કૃમિ, શળા, આપ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદય, વિષદોષ, મદાવશ્લ, આમ, મેદ તથા મેદનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) કૃમિ ઉપરઃ—વાવડીગને કાઢે ગોળ નાખી પાવે અથવા વાવડીગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) બાળક નિરોગી થવા ઉપરઃ—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાં મુધી એક વાવડીગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એક દરેક મહિને એક એક વાવડીગ વધારી અવરવવું, એટલે બાળકને કદિ પણ રોગ થશે નહિ. (૩) અરૂચિ અને જવર ઉપરઃ—વાવડીગ અને મધની ગોળા મ્હોભા રાખવી એટલે અરૂચિ અને જવર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ભમરી આવે તે ઉપરઃ—વાવડીગની માળા કરી કાને બાધવી. (૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપરઃ—વાવડીગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૬) હૃદય ઉપરઃ—વાવડીગ અને ડોળિજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા ગોમુત્રમાં નાખી પાવું, એટલે હૃદયમાહેના અસાધ્ય કૃમિ પડશે. (૭) મલ-શુદ્ધિ થવા માટેઃ—વાવડીગ અને અજ્ઞમાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પીવું, એટલે વિટલ નાશ થશે.

પડદા વાવળઃ—વાવળાનું ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા લાંબા અને નાણાના પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાનો વાસ બહુ આવે છે એ ઝાડનું લાકડું ખેરના લાકડા જેવું મજબૂત હોય છે એ ઈમારતના કામમાં બહુ ઉપયોગી છે એની ઝાલના લેપથી ચિત્રાની ઝાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે ઉપયોગઃ—(૧) યુમડા, વાચુની ગાઠો, બદ વગેરે એસી જવા અને શિરોવિરેચન (નાકમાંથી પાણી નીતારનાર), તેમજ યુદ્ધ, શળા, ખાસી અને આસનાશયક કહેલ છે " હાલના લેખકો લખે છે કે, "વાવડીગ પેટના દર્દનાશક, પાચનશક્તિ વધારનાર, પેટમાંના કૃમિને કઢાડનાર, અજીર્ણ અને ચામડીના રોગોને નાશ કરનાર છે " યુનાની હકીમ " વાવડીગને જુલાઈદારાએ પેટનો ખત્રાડ કઢાડનાર ગણે છે પેટમાંના ચપટા કૃમિ કઢાડવાને સુકાં વાવડીગના ફળ વાટી નવ વરસની અદરના બાળકને ૧ ચમચો અને યોટી ઉમરના માણસને બે ચમચા માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે " ડૉક્ટર રૉયલ કહે છે કે, " એનાથી રોચ પણ લાગે છે, અને પાણીમાં મેળવી આપીએ તો પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે વળી હરદના દરદમાં પણ એને આપવાની ઉત્તમતા બતાવે છે " યુમુતમાં આ ફળને પિત વધવાથી થીરર ઉપર થતી નાની નાની ફોડાઓનો નાશકર્તા કહેલ છે ઇંગ્લેન્ડ મેડીકલિઆના મતથી " એના મૂળ અને જાંબોના સ્વાદ કડવો છે એનો ગુણ સિકેના (કરીનાઇન જે ઝાડ-માંથી નીકળે છે તેની ઝાલ)ના ઝાડ જેવો છે એ શીતળ છે એના ફળ ખાસી, શરદી અને આસના રોગમાં અત્યંત ગુણકારી ગણેલ છે ફળના ઉપરની ઝાલ સાચુંદણા અને માખણની સાથે મેળવી ઝાડના રોગમાં અત્યંત ફાયદો કરે છે દુધમાં મેળવી પીએ તો કમળો મટે છે તેમજ પિત્તના રોગમાં પણ તે આપે છે જે ઝાડો થતી વખતે વધારે જોર પડવું હોય અને આમ નીકળવું હોય તો લીજુના ઝસ સાથે મેળવી તે ખાવાં.

મોટું—વાવળાના પાદ્મને લી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાધવા, એટલે કેટલીકવાર ફેલીઓ થાય છે અને બદ, ગાંઠ વગેરે બેસી જાય છે (૨) **વાળાઉપર**—વાવળાની છાલ અને ચપાની છાલ કચરી બાધવી, એટલે વાળા મળી જાય છે

પદ્મ. વાસનવેલ —સં વત્સાદની, પાતાલગરૂડી. મં વાસનવેલ. કોં તાન, ભુવપાળ હિં છિરેટ, છિરહટા બં સિલિદા કં દગુડી, કામડીમળા તૈં દસરતોએ તાં કા-તુકકોદી. કાં ફરીદગુડી લાં કાકમુલમ્વિલોસમ્. ગુળં બેવડી, એલપ, પાતાળ તુબડી, તાજુનો વેલો.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી મળેજી જેમો વધે છે. એ વેલાના પાદ્મ બારીક હોય છે એ વેલાના નાના ટોપલા સારા થાય છે બે સને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આવે છે પાડળમળના અભાવે એના મૂળ લે છે. **વાસનવેલ**—વીર્યકર, રક્તરોધક, ઉષ્ણ, બદકર તથા તીખી છે, અને તાવ, કંઠરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) કઠ્ઠર્ય ઉપર—વાસનવેલના મૂળ વાટી પાવા. (૨) પાણીમાં ખડખડાં બાઝવા જેવું કરવા માટે—કેટલાક બેદુ, વિશેષતઃ મુસલમાન ફરિસ્તા વેદો ધાતુપ્રણિત કૃતિમ આયુષ્ય કહી બોળા લોકોને આ અમ્લકાર કરી દેખાડી પૈસા કઢાવી લે છે. ઉત્તમ પુણ્યના અવશેષે એમ કહી વાસનવેલની બૂકી નાખી પૈસા લે છે એ અમ્લકાર કરી દેખાડેલા હોય ત્યારે વાસનવેલના પાદ્મ સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખતુ પછી તેની એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી તે એક વાડકીમાં પાણી લઈ તેમાં ચોળવી, એટલે તે પાણી જલક થઈ લાગી કેટલીક વારે આકુવડે દુકા કરવા જેવું થઈ જાય છે (૩) દુર્બલ્ય ઉપર—વાસનવેલના મૂળના કઠકા કરી તેને પલાળી ચોળી પાવા, એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) પેટપીડ ઉપર—વાસનવેલના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા, અથવા વાસનવેલના મૂળ, કાચકા અને અતિ-વિષ પાણીમાં ઘસી પાવા. (૫) પિત્તવિકાર ઉપર—વાસનવેલના પાદ્મના ગ્રસમાં સુકતુ ચૂર્ણ અને સાકા નાખી પાવા. (૬) બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર—વાસનવેલના પાદ્મ વાટી ચેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાડવી. (૭) વાળા ઉપર—વાસનવેલના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા. (૮) સ્ત્રિવાત અને ઉપદરશ વ્યાધિએ સાધા પકડાય તે ઉપર—વાસનવેલના મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં લીડીપીપરતુ ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું

પદ્મ. વાળો—સં વાલક મં વાળા હિં વાલા, ખસ. કં મુડિ-વાળા. તૈં વાટીવેલુ. તાં વટીવેર. તું મુડપાલ. લાં એન્દ્રોપાગનમ્બુરિકેટ્સ ઈં કુરકુસમાસ.

વાળો ધાસના જેવો થાય છે એના મૂળનો વાસ આવે છે એના બોમાં હોય છે તે વાળા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ બેટો થઈ ચારે તરફ પ્રસરે છે તે મૂળને બે વર્ષ પછી કચરો અને માટીનો અથા ખીસકલ ન રહે એવી રીતે ધોળને પછી તેને સુકવે છે વાળાની ગાંઠો બાગમાં ટેકાએ ટેકાએ વાવવાથી કણ્ઠ શોભા આવે છે. એ ગાંઠો બહુધા વાડની આગપાસ વાવે છે વાળા - સુશક્તિ

હોવાને લીધે મુનધિવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ખપ થાય છે વાળો બણો હોય અને દાહસામક છે વાળાની પડદા, પખા કત્તાદિ ચીજો બનવા છે પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તે પાણીમાં નાખે છે વાળામાં કાળો, ધોળો કત્તાદિ બહુ પ્રકાર છે. વાળો:—લીપન, પાચન, શીતળ, સ્તબ્ધન, લઘુ, કડવો, મધુર, કેશ્ય તથા રક્ષ છે, અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કષ્પિત, તૃષ્ણ, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂતકૃમ્મ, કોઠ, અતિસાર, માસ, હૃદય, અગ્નિ, મજ્જા, લાલાસાવ, રક્તપિત્ત તથા કડૂનો નાશ કરે છે કાળો વાળો:—શીત, કડવો, સુમધી, પાચન, સ્તબ્ધન, લઘુ, મધુર તથા રક્ષ છે, અને દાહ, અમ, પિત્તજ્વર, તૃષ્ણ, રક્તદોષ, ઉલટી, પિત્ત, કષ્, વિષ, દૌર્બલ્ય, મૂતકૃમ્મ, કોઠ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા મજ્જાનો નાશ કરે છે. પીળો વાળો:—(મં લામજગક) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તબ્ધ છે, અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષ્ણ, દાહ, અમ, મૂત્ત, રક્તચળ જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃમ્મ, ઉલટી, મદ, કષ્, વિષ, વિસર્પ તથા મજ્જાનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:—(૧) ગરમીથી અગત્ય થાય છે તે ઉપર:—વાળો, નાગરમેશ અને ધાણુનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૨) ફાહરોગ ઉપર:—વાળો, ગુલાબકળી, કચેરા અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં અથર દૂધમાં આપવું. (૩) બાળકોના રક્તપિત્તસાર અને વીજ્જા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉંચરસ, દમ અને ઉલટી ઉપર:—વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં આપવા. (૪) દાહ ઉપર:—વાળો અને મદન વાટી કઠીરે લેપ કરવો. (૫) મૂતકૃમ્મ ઉપર:—વાળો, સેરડીના મૂળ, ડાલનું મૂળ અને રતાકળી (રક્તચંદન) નો કઠો કરી પાવો. (૬) હૃદયરૂળ ઉપર:—વાળો અને પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી બે માસા ગાખના લીંબા આપવું.

૫૪૨. વાંકેરી:—જેવાં કાઠરના ઝાડ હોય છે તેવાજ વાંકેરીના કાંચવાળા ઝાડ હોય છે એના પાંદડા કમળાના પાંદડા જેવાં હોય છે વાંકેરીને જાડી શીંગા આવે છે અને લાલ તોરા આવે છે એ ઝાડના જાડા બેટ થાય છે એવા બેટો ચામચ કિલ્લા ઉપર બણા છે એ ઝાડના મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે એકવાથી તેની ગાંઠો મળે છે એ ગાંઠને વાંકેરીનું બોયું કહે છે એ ઝાડ કેકળુ ઝાડના કુમરમાં વિશેષ છે. ચોખાસામાં સંભાદિ પર્વતની તેડામાં તે આપોચાપ નજરે પડે છે. એ ગાંઠો દૂધમાં બાપી રાખવી એટલે બહુ વર્ષ સુધી કમળા આવે છે. ઉપચોગ:—(૧) ગરમીથી પડેલી આંદી અને મજ્જા ઉપર:—વાંકેરીનું બોયું ઘસી ઉપર ચોપડવું અને ઠંડા પાણીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી દે માત્રા પર્વત પાવું. (૨) જખમમાંથી પડે બહાર પડવા માટે:—વાંકેરીનું બોયું ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા થોડો શેક કરવો, એટલે પડે સુકાઈ જરી પડશે. (૩) પાંક, છલ્લજ્વર, મંડમાલા, ક્ષય, મજ્જા અને ગરમીના અસહ્ય ઉપર:—ગાખના દૂધમાં વાંકેરીનું બોયું ઘસી તેમાં ચોખ્ખું લીં, સાકર અને છશની થાળી નાખી ૪૨ દિવસ પાવું એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય.

છે. (૪) ફરેલી બદલુ કાન જરાધ આવવા મારે—વોકેરીનું બોલુ અને કપૂરબેરીના અથવા પારસી પળના મૂળ ગાયના માખણની પરાસમા ધસી લેપ કરવે. એ પ્રમાણે દિવસમા ૪-૫ વાર લેપ કરવો તથા વોકેરીનું બોલુ ગાયના તાળ કૂંધમા ધસી પાવુ, એટલે ઉપદેશ અબધી સર્વે વિકારો નાશ પામે છે. (૫) પાઠ ઉપર—વોકેરીના પાઠમા આરિક વાદી ચેપથી કરી બાધવી (૬) રક્તપિત્ત ઉપર—વોકેરીનું બોલુ ઠંડા પાણીમા ધસી ખાડ નાખી સતત સેવન કરવાથી જિલ્દી તથા મળદારે પડનારા રક્તપિત્ત યતન થાય છે. (૭) સ્તનરોગ ઉપર—વોકેરીનું બોલુ પાણીમા ધસી લેપ કરવે.

૫૪૩. વાંદા—સં જ્ઞાન્તી, વદાક મં બાડગુળ, કમરૂખ. દિ. બાહ્ય ૫૦ પરમાજી, મોઢા. ૬૦ બદનીકે તે. બાજીનીકે. લા. લોરેશસભોગિદ્રાસિયમ ૫૦ બરકત.

આત્રાદિ ઝાંડી ઉપર બીજા પ્રકરના વેલા જેવા આ ઝાંડ ઉત્પત્ત થાય છે. તે ધણુ કરી જુના ઝાડ પર થાય છે એના પાદડાને આકર ધણુ કરી કરમદીના પાદડાને મળે છે એના ફળ પીળા, ગુલાબી અથવા મિઠૂરી રંગના હોય છે. તે નાની રાંધેલુ જેવા થઇ તેના કરતા લાંબા હોય છે. એ જે ઝાડને ચરે છે તે ઝાડનાં ફળ નાશ પામે છે, એટલે જે ઝાડને તે લાવેલી હોય છે તે ઝાડને તોડી પાડે છે એનાં ફળ બાળકો ધણુ પ્રેમથી ખાય છે તે કિમિત્ત પરપોટાવાળા હોય છે. એ શીતલ, કડવા, તુરા, રસ-કાળે મધુર, મગજકાંડક, કિમિત્ત તીખા, જીરૂ, રસાયન, માહક તથા મધુરોપણુ છે, અને કફ, જિલ્દી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, ધણુ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ—(૧) કષ્ટશૂળ અને કાનમાં ફેાદલી થએલી હોય તે ઉપર—કાંધ પણુ ઝાડપરના વાદના પાદડા લાવી કેળના પાદડામા તેની પડીકી બાધી અગારામા રોકી કાઢવી. પછી તે પાદડાને હાથપર ચોળી એનો રમ કાઢવો પછી તેમા થોડુ મધ મિશ્ર કરી તે કાનમા નાખવો (૨) શીતળા હલકા થવા મારે—સરગવાના ઝાડ ઉપરની વેલના મૂળ અગારામા બાધી રસ કાઢવો તેમા કિમરના પાદડા ઉપરના ફેાડનો રસ મિશ્ર કરવો અને તેમાં મોરોચન મુમ્બારે અડદની દાળ જેટલુ ધસી મધ નાખી પાવો એ ઔષધ શીતળાના તાવ આવે છે તેજ દિવસે બે આપવામા આવે તો જેટલા ડીપા આપવામા આવે તેથી અગ કિપર માત્ર ત્રમણુ ફેાડલા થાય છે (૩) ગર્ભ ધારણુ મારે—વડા ઝાડ ઉપરના વાલનો રસ કાઢી તે એમા દિવસથી ગળુ દિવસ પાવો (૪) રક્ત ઉપર—વાદના કૂંધ અને પાદડા વાદી ગરમ કરી બાધવા (૫) સાધારણુ તાવ ઉપર—ગેટા પાદડાના વાદનો રસ કાઢી પાવો (૬) વિષમજ્જવર ઉપર—વિષ-જ્ઞા ઉપરનો વાદિ જાસમા, લીંગા, કુઆમા અથવા દિગમા આપવો (૭) તાવ ઉપર—અનુરાધા કિવા કિતારાભાદપદા નક્ષત્ર ઉપર આગો, કરેલુ અને આખરા ઉપરના વાદ લઇ હાથે બાધવાથી તાવ જાય છે વીંછોના વિષ ઉપર—વાદિ ધસી લેપ કરવો.

૫૪૪. વાંદા—સં બ. વ. રા. વેલુ, મં વેળુ, બાણુ. કા. કલક. દિ. બાહ્ય. ૬૦

ખીદીર, ગળા, એવે. તેં ક્યકષ્ ૦ તાં મુચિલ તું બેદર મલાં મુચિલ
ગેમ ૦ વાસો ઈં બંલુકેઈન બાં બાલુસાવલગેરીત્.

વાસને મગદીઆ બાંબુ, માણગા તથા ચિવા પણ કહે છે. માકજુઆ વાસના બોથા ધણે ડેકાણે છે. જેમ કળકીના બેટા હોય છે તેવાજ વાસના બેટા હોય છે વાસના પાદડા કળકીના પાદડા જેવાજ પરતુ તે કરતાં બાંબા અને પહોળા હોય છે વામના ઝાડ કોઇ કોઇ ઝાળે પચાસ સાઠ ધામ ઉચા વધે છે વાસ પાતળો હોય તો તેને બાલુ કહે છે વાસના બેટા એવા તો જળરા હોય છે કે તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી લાગુ થતુ નથી. વાસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે, ત્યારે તેને કાટો કુલ્યા એમ કહે છે તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોદાને સુમારે ચાર ચાર આવજો ગુચ્છ આવે છે, તથા અદર ધઉના જેવા ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે તે ધાન્ય પાકે એટલે વાસ સુકાવા લાગે છે એકાદને એ બિયા આવવા લાગે કે વાસના બોથાને બોથા નાશ પામે છે પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ પચીસ વર્ષ લાગે છે જે વર્ષમા એ બિયા આવે છે તે વર્ષમા ગરીબ લોક સુખી થાય છે તે લોક એ ધાન્ય એકડું કરી સધરકે રાખે છે પછી જોઈએ ત્યારે છડી દળાને તેની રાટલી, પુરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે વાસની અનેક વસ્તુઓ બને છે. ધરના જાપરામાં તેનું મેલણુ ઘાલે છે. બીતને બદલે તેની ખપાડી જડે છે તેની ચટાઇઓ, ટોપલા, સુપડા, પખા, કર-ડીઆ ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે હોડીની ડાહ્યાકાડી વાસની કરે છે. તેના જોગલાનું શાક અને અથાલુ કરે છે આ કદ જ્યારે જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તેના અગમાં એટલું બધું જોર હોય છે કે તે એકાદ પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉચલાવી નાખે છે, કિવા તેને ફેડીને પણ બહાર નીકળે છે વાસના પાલખીના દાઝ કરે છે ચીન દેશમા વાસની ખુરસીઓ, કોચ, પલજ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે મીઠામા નાખેલા કદ વર્ષ બે વર્ષ મુધી ટકે છે વાસમા જે પાણી વળે છે “ તેમાંથી ” વસલેખન (વાસકપૂર) થાય છે નક્કર વાંસ.—ખાટો, તુરો, કડવા, શીતલ, સારક, સ્વાડુ, બસ્તિશોષક, છદન તથા બેદક છે અને કક, પિત્ત, રક્તદોષ, કોદ, સોજા, મણુ મૂત્રકૃન્ધ, પ્રમેહ, અક્ષ તથા દાહનો નાશ કરે છે “યોલો વાસ”—દીપન, રૂચિકારક, પાચક તથા હૃદય છે અને અજીર્ણ, શળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે બાકીના ગુણો વક્કર વાંસ જેવા છે કુમળા વાંસ તથા કંદ—લીખા, કડવા, ખાટા, તુરા, લઘુ, શીતલ તથા રૂચિકર છે, અને પિત્ત, રક્તરોષ દાહ, મૂત્રકૃન્ધ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. વાંસનાં મિથાં—તુરા મધુર, રક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે, અને કક, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. વંશલોચન (વાસકપૂર)—રક્ષ, તુર, મધુર ગીત રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુવર્ધક, દૃષ્ય તથા બલકર છે, અને કાસ, ખામ ક્ષમ રક્તદોષ રક્તપિત્ત, અરૂચિ, કોદ, જ્વર, કમળો પાકુરોગ દાહ, તૃષ્ણા, નાજ, મૂત્રકૃન્ધ વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એનોજ બેદ ગધપાલાશિકા છે. તેના એવાજ ગુણ છે ઉપચોગ—(૧) મૂત્રાષાત ઉપર—ચોખાના ધોવરા-મગમ વામની ગમ્બ અને સાકર નાખી પાવી (૨) પારો શરીરમાં રહે તો—

વાસના પાઠના ૪ પૈસાના રસમા સારનાખી તે રસ પાવો (૩) રસનાથ હાથ ઉપર—વાસના છાલનો કાઠો હડા થવા પછી મધ નાખી પાવો (૪) સર્વ પ્રમેહ ઉપર—વાસનાપૂર, ચણકોળા, નાગકેસર અને એલમીના દાણા સથળાગ લઈ બારિક મણી વસ્ત્રાણ બૂટી કરવી. પછી તે બૂટી પલળે એટલું ઉત્તમ મદનનુ તેલ લઈ તેમા તે બૂટી સરી બીજની નાની સોપસરી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. રોજ સવારે સુઈને ૪ વેલા સુધી હડા પાણી લઈ તેમા એક ગોળી કાસત્રવી અને અર્ધો તોલો સાકરની બૂટી નાખી તે પ્રાસન કરવી. એજ ક્રમે સૂંકે પશુ આપવી. એ બોધે આઠ પછી ૭ પહેરમા ત્યાગ સરી બધે થાય છે અને ફુસ્તર પ્રવેશનો સાત દિવસમા નાસ કાપ છે પથ્થ-કઠીની રોટલી, ગુવેરની ઘણ, શી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા (૫) હડા પ્રમેહ ઉપર—વાસના પાઠા મુકવા. પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાઠા અને ૧ તોલો ઉપરસાળના મૂળ લઈ સાધારણ ખાદી ૨૮ તેલા પાણી નાખી અષ્ટમાસ કાઠો તૈયાર કરવો આ કાઠો તૈયાર થવા આવ્યો એટલે તેમા ૧ તોલો સાકર નાખી ગાળી પાવો. (૬) બહુમૂલરોગ ઉપર—વાસના લીલા અથવા સુકએલા પાઠાનો કાઠો કરી દર વખતે પાવો પાણી પાવાને બદલે પશુ આ કાઠોજ પાવો. (૭) બાળકની ઉપરસ અને દમ ઉપર—વશીભાગ (વામકપૂર) નુ ચૂર્ણ મધમા આપવું અથવા વાસની ગાંઠ પાછીમા ધસી આપવી.

પ્રકૃપ. વિખમેગરી:—(મં મં હિં બં ટીસીમાં શા સિનાનથ-એડોરા) વિખમેગરીના વેલા હોય છે એના મંદકા લાખા અને પ્રહોશી હોય શ્યા કવા હોય છે. એને એકરી મેગરી જેવા કૃષ આવે છે એ વેલા ઉપર બારિક હળ આવે છે. ઉપર—(૧) સર્વ વગેરેના વિષ ઉપર—વિખમેગરીના પાઠાનો રસ કાઠી ચક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૨) સારી રે વિષ કુદી નીકળ્યું હોય તે ઉપર—વિખમેગરીના મૂળ અને ઝેરકાચલાના મિયા ધસી અગ ઉપર વિષ પુટી વીકળ્યું હોય ત્યા ચોપકવા (૩) કારસી અને ગરમીએ પગ લાગી જાય છે ઉપર—વિખમેગરીના પાઠાન રસમા મરીની બૂટી નાખી દિવસમા ૪-૫ વાર ગરમ લેપ કરવો.

પ્રકૃ. વિખરી (વનનગોડ):—સં શેકાલિકા મં રાનિનિગુડી હિં બનનિગુડી કં કાંલેલિકા

એ ગાડ બે તથા કાચ કિયા વધે છે એ ગાડ ઉપર ગુચ્છવાળા તોરાઓ ગાડના સર્વ ભાગ ઉપર આવે છે એ તોરાની છેવટના ભાગમા કાઠા જેવું હોય છે ઉપર—(૧) પગે આસાર થાય તે ઉપર—વિખરીના પાઠાનો રસ કાઠી પગે ચોપકવો.

પ્રકૃ. વિંહુડા:—મં નિર્વિંધી મં આગ્યા, બિચવા હિં બિહવાધાસ. બં બિહુટી હાં જદવાર. કં નિર્વિંધી લાં રેલકિનિયમ ડીનુડેટમ.

એ ગાડ કુમરાળ પ્રદેશમા થાય છે અને એક હાથ ઉચ્ચ વધે છે એનાં પાઠા બે આગળ પહેળા અને કાત્રાદગ હોય છે એના કુમળા પાંદડાની લાજ ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળ એક વત લાખા અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો

આકાર વીછીના જેવો હોય છે એ જાણે પ્રકરણ લેણે “કાખ” કહે છે વિષ્ણુઃ—તીખા, શીત તથા ત્ર્યુરોપણ છે, અને કષ, વાયુ, રક્તદોષ તથા અનેક વિષદોષોના નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રાત્રના જખમ અને ક્ષણ ઉપર—વિષ્ણુના મૂળ વાટી ચોપડવા, અથવા મુઝાયલા મૂળતુ ચૂર્ણ કરી ભરતુ અને ત્રણ દિવસ મુઝી પાટો છોડવો નહિ, એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે (૨) બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર—વિષ્ણુના મૂળ ઘસી ચોપડવા.

૫૪૮. વિષ્ણુકાંતાઃ—સં મં બં વિષ્ણુકાંતા. કં વિષ્ણુકાંક તાં વિષ્ણુકાંતિ. તેં વિષ્ણુકાંતમુ, મલાં વિષ્ણુકાંતી લાં ધ્રુવોદ્યુસહર્મટમુ.

વિષ્ણુકાંતાના જાડ વેલી જેવા જમીન અરોપર થાય છે એનો વિન્તાગ ધણે મોટો થતો નથી એ જાડ ઉપર પાછા બાંધે અને લાખા આવે છે વિષ્ણુકાંતાના ફૂલ કાળાચવાળા, રાતા રંગના અને બારિક હોય છે એનીજ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે એ જાડઉપર બારિક ફળ આવે છે “વિષ્ણુકાંતાઃ—તીખી, કડરી, પામન, શુભ્રદ તથા છુદ્ધિ, મેધા અને રમ્ભતિને આપનારી હોઇ તુરી છે, અને વિષદોષ, જ્વર, કૃમિ, કષ તથા વાયુરોગની નાશક છે એના પાદાંત્રી ભાજીઃ—ગુરૂ છે, અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧)

* અહીં મ. પદેજીએ વિષ્ણુકાંતાના ગુણો નહિ બતાવના પોતાના મગડી વનૌષધિ—ગુણાદર્શના ૫ મા ભાગના ૭૦ મા પૃષ્ઠે લખ્યું છે કે, “વિષ્ણુકાંતાન્ત્રે શુભ્ર ગોકર્ણી સારજો આહેત (વિષ્ણુકાંતાના ગુણ ગળી જેવા છે) આથી એઓશ્રીએ વિષ્ણુકાંતાને ગળીનો બેદ માન્યો છે, પરંતુ અહીં આપેલુ દાટિન નામ “ધ્રુવોદ્યુસહર્મટમુ” ને મ. શાસ્ત્રિઆમજીએ કાળી શખાવળીનું નામ બતાવી વિષ્ણુકાંતા પછી તેનેજ માની છે આ જગ્યાએ આપણે આપણા મરફત મથાને તપાસવાની જરૂર છે શાસ્ત્રિઆમજીએ ગરણીના નામો બતાવતા આસ્કોતા ગિરિકર્ણિઃ સ્યાદ્ ભૂમિલગ્નાપરાજિતા । લખેલ છે, પરંતુ આ અર્થ સ્લોક અમરકોશ અને ભાવપ્રકાશમા આસ્કોતા ગિરિકર્ણિઃ સ્યાદ્વિષ્ણુકાંતાપરાજિતા ” એમ લખેલ છે એથી ભાવમિત્ર અને અમરસિદ્ધાંત મતથી વિષ્ણુકાંતા એ ગળીના નામ હોય એમ મઝબૂત છે. મ. શાસ્ત્રિઆમજી કાળી ગરણીના નામો આપતા ગજનિષદના “લોકમા પાડાતર કરી લખે છે કે “નીલપુષ્પી મહાનીલા સ્યાચ્છીલા ગિરિકર્ણિકા । મવાદિની વ્યક્ત્યાન્ધા વિષ્ણુકાંતા વિમાન્ધિકા ॥ ” આમા પછી “નીલા ગિરિકર્ણિકા શબ્દથી કાળી ગરણી સ્પષ્ટ થાય છે તો પછી આને કાળી શખાવળીમા લઇ જવી યોગ્ય નથી અલબત્ત એનું દાટિન નામ “મેન્દરિચન” હોવું જોઇએ મ દેવાયીએ આયુર્વેદ સુધાકરના યુગરાની ભાષાતરના પૃષ્ઠ ૬૩ મે ગિરિકર્ણિકા નો અર્થ ઘોળા ફૂલની બીબલી અને વિષ્ણુકાંતા નો અર્થ કાળા રંગની બીબલી લખેલ છે એથી પણ એ શખાવળી હોવાનો દાવો રદ જાય છે પરંતુ વળી નવી શકા ઉત્પન્ન થાય છે કે મ પદેજીએ ગળી અને બીબલી એ બંને જુદા માન્યા છે.

ગણસૌથ ઉપર:—વિષ્ણુકાતાના મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે ઉલટી થઇ સોળો ઉતરે છે (૨) પરિણામશૂળ ઉપર:—વિષ્ણુકાતાના મૂળીઆનો કચ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવાથી ૭ દિવસમા પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વિષ્ણુકાતાના મૂળીઆનો અગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળ વ્યાધિ હોય તો પાદડાની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાધવો (૪) કાળપુળી (પાડું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:—વિષ્ણુકાતાના પાદડા અને કાસડીના પાદડા કાળમા વાટી લેપ કરવો (૫) કમળા ઉપર:—વિષ્ણુકાતાના મૂળીઆ છાસમા નાખી પાવા.

૫૪૯. વેલતુર:—સં વેલતર. મં બે-વેલતર હિં ૦ બરવેલ. કં બોડકી; ચેડતરી, વાઝવી, નગીડ તાં વિડતેર તૈં મેયુતર લાં ઉરમાથ્થ સિનેરિયસ. એને મરાડીમા “એલતર” પશુ કહે છે એ ગ્રાડ નાના હોય છે એના મૂલ કાળા ગુલામી અને લીલા રંગના થાય છે એ પાદડા ઘણા બારિક હોય છે એ ગ્રાડ કટકયુક્ત હોય છે *વેલતુર:—તીખુ, ઉખ્ખુ, અમિદીપક, પથ્થ, ગસકાળે અને પાંકાળે કડવુ તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુરોગ, મનક્રુષ્, અસ્મરી, સંધિશ્વળ, મૂત્રાધાત તથા ચેનિરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) અતિ-સાર ઉપર:—વેલતુરના પાદડા છાસમા વાટી પાવા.

૫૫૦ શણુપુખ્ખી:—સં શણુપુખ્ખી. મં ખુળખળા, રાનતાગ. હિં શણુકલી, શણુધ, ખુનખુનયા, પટસણુ બં વન-શણુધ, શોલોરમાઝ કં મિલુ-વિચ્ચ. તૈં શણુમતુવેલ, જનપનર, વેલચેટદું તાં જનપનર બં પન. કાં લાદના લાં કોટાલેરિઆવેર કાસા ઈં દક્ષાક્સ, હેમ્પ.

જેવા શણુના ગ્રાડો હોય છે તેવાજ શણુપુખ્ખીના ગ્રાડ થાય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે શણુપુખ્ખીના ગ્રાડ માથોડુ હોવા વધે છે એને ખણુના ફળ જેવાજ ફળો આવે છે અને તે સુકાયા પછી ખડખડ વાગે છે, માટે મરાડીમા તેનું ‘ખુળખુળા’ (નાના છોકરાને રમવાનો ઘૂસરો) નામ સાર્થક છે શણુપુખ્ખી એ કડવી, વાતિકર તથા રસબધક છે, અને અપરમાર, શ્રુતબાધા, કકરોગ, કમરોગ, હિફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે એને જગલી લોક મરાડીમા “ધાટસર્પ” કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) અપરમાર તથા જ્વરબાધા ઉપર—શણુપુખ્ખીના ફળોનો કાદો અથવા તેની ધૂણી આપવી. (૨) કંઠસર્પ ઉપર:—શણુપુખ્ખીના ફળો ચલમમા નાખી પીવા, એટલે તાબડતોળ ગળામા ભરેલો કફ જુદો પડી ગુણુ આવે છે પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમા તથા મોમા ધૂણી ઢાલવી. (૩) નાકમાં પીનસ કિંવા પ્રણુ થયું હોય તો:—શણુપુખ્ખીના પાદડાનો ગસ નાકમા પાડવો.

૫૫૧. શતાવરી:—સં મલા, શતતાવરી. મં શતાવરી, દિવસ માવળી, માવળી,

* વેલતુરને હિદીમા વરવેલ કહે છે એની જોખખાણુ માટે પૃથ ૧૫૦ આ આપેલ ટીપ્પણી વાચો. વળી પડિન દત્તરામજીએ એનું ગુજરાતી નામ “અલતુરો” આપ્યું છે.

અમરવતી. અ. જાત્રી કે. શીતાવતી. બ. શતમલી. હિ. સતાવર. ક. જુલ
મુલ્યમા, શિપરી. તે. પિલ્લા પિત્તર એકમદિગ. તા. પેનીયાનકુ તુ. કેતુરુર-
કા. યુદ્ધસી. અ. શકામિથી. ઇ. એરપેરેમસુ રેલીમોસસ. જા. એરપેરેમસુ
સતાવર એ. એરપેરેમસુ રોમેન્ડોસસ.

શતાવતીના છાંડ વેલી જેવા હોઈ તે સાધારણ ૨-૩ ફુટ ઉંચા વધે છે.
નદિનદુરપાનમા એ સર્વેર થાય છે એના પાદડા સુરેના પાદડા જેવા અથવા સપ્તાના
પાદડા જેવા કે દોરડા જેવા બારીક હોય છે તે ડાળીના મૂળ પાસેથી છેડા સુધી
બંને બાજુએ સરખા આવે છે આ પાદડામા સમુદ્ધી રેતી પ્રમાણે ખારો વાસ
આવે છે એને નાના સુવર્ણસિંહ અને ઘોળા રંગના ફૂલોના કુમખા આવે છે એ
કાંઠા ઉપર બારીક કાંઠા હોય છે. શતાવતીને ખોર જેવા નાના ફૂલો આવે છે
અને પાક્યા પછી તેનો રંગ ગરો જાય છે આપણમા એના મૂળ વપરાય છે.
એકેક અંકને સો સુધી મૂળ હોય છે અને એજ ઉપરથી એના શતમલી, સત-
પદી ઇત્યાદિ નામ પડેલા છે (શતાવતીનો અર્થ સોનીદાર પણ થાય છે) પાદડા
કેશ (વાળ) ના જેવા મૂળા ઝીંચ્યા અને પુષ્કળ હોવાથી કેશિકા, સકમપત્રા
અને બહુપત્રા એ નામો પડેલા છે સુતરના તાતણા એકઠા બાંધી રાખેલ હોય
તેવા શતાવતીના મૂળના કુમખા દેખાય છે મૂળ ઉપર રીંછા ચતાશ પડતા પીળા
રંગની પાતળી ઝાલ હોય છે તે કાઢી નાખતા અદર ઘોળા રંગનો ઝાલો હોય
છે અને તેની વચોવચ એક કંઠણ દોરો હોય છે મૂળમાનો ઝાલો ખાવથી મીઠો
લાગે છે એના મૂળ સીલા હોય છે ત્યારે છોલીને સુકવે છે એ મૂળને શતાવતી કહે
છે શતાવતી વાતુપૈષ્ટિક છે. શતાવતી:-શીત, વૃષ્ય, મધુર, કેડરી, રસાયન, સ્વાદુ,
ગુરુ, રિન્ગ્ય, કુન્ધદ, અલ્પ, મેધ્ય, અમિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને પિત્ત,
કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, યુલ્મ તથા અવિસાગનો નાશ કરે છે મહા
શતાવતી:-હૃદય, મેધ્ય, અમિદીપન, અલ્પ, શુકલ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય
છે, અને સમહર્ષી, અર્શ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે બાકી ગુણ શતાવતી
જેવા છે શતાવતીના અ. કુર-કડવા, વૃષ્ય લઘુ અને હૃદયને હિતકર હોઈ

* આજ કાલ જાપાના અનેક બેદોથી પોતાના દેશમા સખ્યાયધ નૃત્યમા
મળી આવતી વનગપતિના માટે મહાન પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે, એટલાજ માટે
સુર પુરુષોને ઉચિત છે કે આપણી આર્થ વૈલવિદ્યાનો બહોળો ફેલાવો મવાને તેને
જગતા દરેક સરકત નામો સાથે જેમ બને તેમ સાદામા સાદા સર્વમાન્ય નામો
પ્રમિદિમા લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઇએ એમ ન થવા પામે તો પછી શખાવળી,
મરદેની, મહેન્દ્રવાણી અને હર્દવાણીએ માખણી, મેનેહ, ખારી કાઠીબી અને ટુસડીજ
હોવા છતાં એ વનગપતિનો અલ્લાવ માનવો પડે એ દેખીતું છે એજ પ્રમાણે કેટલાક
લોકા કહે છે કે શતાવતી એ કેરડા આદિ ખાદ્યકામા થતી અવળકટાના નામથી
ઝાળખાતીજ વનગપતિ છે કે જેને આમલીના જેવડા નાના પાદડા, પથ્વી તજ્જ
વળેલા (અવળા) કાંટા અને એ અઢી ફુટ ઉંચો છોડ થાય છે ખરેખત એનો
મૂળ મખ્યાયધ હોય છે

ત્રિલોચ, પિત, વાતરત, અર્ધ, સ્પષ્ટ અને સમહણી નાસીક છે. ઉપચોગ:—(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે—શતાવરીના મૂળ દ્વિમા વાટી પાવા એના મૂળ બેસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પશુ વધારે દૂધ આવે છે (૨) દાહ, પિત અને શૂળ ઉપર—શતાવરીના કાઠમાં દૂધ અને ત્રણ તોલા સુધી મધ નાખી તે પાવે (૩) યાકીયા તાવ ઉપર—શતાવરી અને જીરાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા મુધી નવદાક પાણીમાં નાખી પાવુ (૪) કુખ, હૃદય, બસ્તિ કિંવા પિતશૂળ અને સર્વ પ્રકારના શૂળ ઉપર—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવે (૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી ઉપર—શતાવરીના મૂળનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું (૬) તાવ ઉપર—ગાયના દૂધમાં જીરાની બૂટ્ટી નાખી પાવુ (૭) પિત્તપ્રકર ઉપર—શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવે (૮) યુષ્મતાને મરે અને ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલા ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાકર નાખી રોજ સાંજે પાવુ (૯) અપરમાર ઉપર—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો બસી પાવી (૧૦) વાતબ્ધને ઉપર—શતાવરી અને ગળાનો રસ ગોળ નાખી પાવે (૧૧) રક્ત-શુદ્ધિ થવા માટે—શતાવરીના લીલા મૂળ લાવી તેના રેશાઓ કાઢી સાધારણ ખાડવા અને ૨૦ તોલી લઈ તેમાં પાકા આકે શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢે કરી માળવો, અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી સરખત જેવો જાડો પાક કરવો પછી તેમાં કેસર, અમરજી, જાવત્રી, એલચી વગેરે મથાલો નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું આ પાક રોજ એકથી બે તોલા લઈ ગાયના ચોખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવું (૧૨) બીજા પ્રકાર—શતાવરીના મૂળ, કુવાડીઆના મૂળ અને જળદાણના મૂળ, એ ત્રણે મૂળ સમજાગે લઈ ખાડવા અને ઔષધથી ડર ગણ પાણી નાખી અઢમાં કાઢે કરી ગાળી લઈ તેમાં કાઠથી જમણી સાકર નાખી સરખત જેવો પાક કરી, તેમાં એલચીદાણાની ચોટી બૂટ્ટી નાખી તે રાખી મૂકવો અને ઉપરથી રીત પ્રમાણે બે વખત ખાવે. (૧૩) ત્રીજો પ્રકાર—ઉપલાં ત્રણે ઔષધો સુકાએલા અમલાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી લીમા તળા તેમાં તેનાથી દોઢા ભરેલા શેરી મસળવો અને સાકરનો ચાલેથી દાર પાક કરી તેમાં તે મિશ્રણ તથા લવંગ, એલચી, જાવત્રી, જાદામ, બેદાણા અને ગોખરની ચૂટ્ટી નાખી તે મિશ્રણ સરખું લેવાથી એક કથરાટમાં લી રેડી તેમાં નાખી પહોળું કરવું અને સુકાયા પછી ચોસલાં કરી રાખવા. રોજ સવારે અને સાંજે બે તોલા પાક ખાઈ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનું તાણુ દૂધ પીવું. આ પાક જલપુષ્ટિકારક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૧૪) રક્તપિત્તસાર ઉપર—શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવે અથવા લી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થએલું લી પાવું, કિંવા શતાવરીનાં મૂળ વાટી દૂધ સાથે પાવે. (૧૫) ત્રિદોષથી થયેલા મુતપ્રસૂ ઉપર—શતાવરીનાં મૂળનો કાઠ સાકર અને મધ નાખી પાવે. (૧૬) અર્ધસપિત ઉપર શતાવરી—જૂલ—શતાવરીનો કંઠક ૬૪ તોલા, લી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચવી લી

તૈયાર કરવું તે અન્નપિત્ત, વાતપિત્ત સળધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષ્ણા, મુન્ઝી, ખાસ અને સતાપનો નાશ કર છે બીજી પકાર.—આર શેર શતાવરીના ગાભાનો કદક અને એક મધુ દૂધ મેળવી ૪ શેર લી મિદ્ધ કરવું પછી તેમા માકર, મધ અને લીડીવી પર મેળવી સેવન કરવું આ અન્નપિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક તેમજ બીજા પિત્તવિકાર ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ગુણુદયક છે (૧૭) ફલધૂત—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાછડાવાળી ગાયનું દૂધ ૧૬ શેર અને મેદા, મજક, જેડીમધ, કોષ, ત્રિફળા, બળ, ઘોણુ બ્રુષકોણુ, કોકોલી, કીરકોકોલી, આસોધ, અજમો, હળદર, દારહળદર, હિંગ, કકુ, કાણુ કમળ, દ્રાક્ષ, ચદન અને રક્તચદન એ દરેક બળમે તોષા ઓપધનો કદક મેળવી વાછડાવાળી ગાયના દૂધનું ૪ શેર લી સિદ્ધ કરવું એ ઉત્તમ પ્રકારનું વૃધ્ધ, સ્ત્રીઓના યોનિરોગ ઉપર અને ઉન્માદ (હિસ્ટીરયા) ઉપર રામમાણુ અને વધ્યન્વદોષ નિવૃત્ત કરનાર છે (૧૮) શતાવર્યૌદિ કથાધઃ—પત્તાના મુત્રકુમ્ભ ઉપર—શતાવરી, કસેર, દર્ભમળ, ગોખર, બ્રુષકોણુ, માળીના મળ, શેરડીના મળ અને કાસ (કાસડા) નો કાઢો કડો કરી મધ અને સાકર નાખી આપવે. (૧૯) પ્રમેહ ઉપર—શતાવરીનો રસ દૂધ સાથે આપવે. (૨૦) મહાવિષ્કુ તૈલઃ—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૩૨ શેર અને ન્યામરમોથ, આસુદ, જવક, રાનમગ, ઝપલક, કચોરા, કાકિળી, કીરકોકોળી, જવલી, જેડીમધ, વેદાર, પચકાક, સિધાલુચુ, જટામાસી, એલચી, તજ, કોષ, વજ, રતાજળી, મજક, કર્તુરી, સુખડ, કેસર, સાલવચુ, પિંડવચુ, જમ્બી આડદ, ખડોડા, નખલા, વરીયાળી, છડીલા અને કોડીઓ લોખાન દરેક ચાર ચાર તોલાનો કદક મેળવી ૧૬ શેર તલનું તેલ મિદ્ધ કરવું એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણુકારી છે (૨૧) ગુમડાં પાકવા માટે—શતાવરીના પાદડા લીમા ધીજવી તે લી ગોપડવું (૨૨) રીતિયાનું જોર ઓપધું જવા માટે—શતાવરીના મળનો કાઢો આપવે.

૪૫૨. શરપુ ખા.—સં શરપુ ખા મં ઉન્હાળી, રાનટીનીળ હિં ૦ સર-કોઠા. બં ૦ બનનીલ કં ૦ કોગ્ગી તૈં ૦ પાપાગચેકુ તાં ૦ કોલ્લુવકેલ્લપિ ૬ ૦ પર-પલ ટ્રોસિયા. લાં ૦ ટ્રોઝીમા પરપુરીયા.

શરપુ ખાનું ગ્રાંડ સુખારે કમરપુર ઉચુ થાય છે એ ગ્રાંડ ધણુ કરી ખાડક-વાળી અને કંઠણુ જમીનમા થાય છે એ ગ્રાંડ એટલુ તો કંઠણુ હોય છે કે મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી જેથી કંઠવાને સમર્થ થયા નથી એને લાજ રગના ફૂલ આવે છે અને એની શીંગા ચપટી હોય છે પાદડા નાના હોઈ લાખા હોય છે એ ધણુક પ્રાતમા થાય છે જ્યાં એ ગ્રાંડ ધણુ થાય છે ત્યાં લોક એ ગ્રાંડ સુકવી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે કવચિત ધોળા ફૂલની પણ શરપુ ખા હોય છે ધોળી તથા લીલી શરપુ ખા—તીખી, ઉખુ, કાવી, તુરી તથા લધુ છે. અને કુંચિ, ચકત, પ્લીહા, મુદમ, વચુ, વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્ચ, જવર, રક્તદોષ, કફ, હરોમ, વામુ, કોદાદર, ગલકુક તથા વાગનો નાશ કરે છે ધોળા શરપુ ખાના ગુણુ એનાથી કદક અધિક છે કદક શરપુ ખા—

તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કૃમિ તથા રક્તનો નાશ કર છે ઉપચાર.—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર—શરપુ ખાના મૂળ હલી મા વાટી આપવા. (૨) પ્રમેહ ઉપર—શરપુ ખાના મૂળનો કાઢો કરી તેમા મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) ખરજવા ઉપર—શરપુ ખાના ખિયાનું પાતાળ ચત્રવડે તેજ કાઢી ચોપડવું (આ ઘણું સરસ ઔષધ છે) (૪) ગડમાળ ઉપર—શરપુ ખાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી તેનું નર્ય આપવું અને લેપ કરવો, અથવા શરપુ ખાના મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમા ઘસી તેનો લેપ કરવો (૫) ઉંઘરસ ઉપર—શરપુ ખાના મૂળ સુકરી ચક્ષુમા નાખી તેની ધૂમાડી પીવી. (૬) સર્વ વ્રણ ઉપર—શરપુ ખાનું ચૂર્ણ મધમા ખરલ કરી ચોપડવું (૭) ગુદમ ઉપર—શરપુ ખાનો ખાર અને હરીતકીનું ચૂર્ણ એ ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવું (૮) પ્લીહોદર ઉપર—શરપુ ખાના મૂળ જાસમા વાટી પાવા, એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—શરપુ ખાના મૂળનું ચૂર્ણ પાણીમા ૧ મહિના સુધી આપવું.

પપ૩. શરસડો (ખરસાડોચો) —સં શિરીષ મં શિરશી, શિરસ ખાનં કૂલકેસર દિં શિરમ, ત્રિઞ્જણ, શિરીષા. ૫૦ શિરીષ કં શિરીષનારા, બાગેમારા તેં શિરીષમ્, ગિગિષમ્ તાં બાગેમાર તું બાગેમારા મલાં નેન્નેની કાં હરખ્તેજ કરિયા, દરખોજ કરિયા અં સુલતાનુજ અમળ્જ, હમેસુલતાનુજ અસળ્જ, લાં આલખિક્રિયા લેખેક્ર, મિમેમા મિરિસા કાં ઢાંડોણી.

આ વૃક્ષ મોટું હાય છે એના પાદડા આમલીના પાદડાં જેવાં અને તે કરતાં પશુ મોટા હોય છે એને મોટી લાખી શીંગો આવે છે તેમા અપટા બી હોય છે એના કૂલો પીળા રંગના હોય છે એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે મરાઠીમા રાઇનું નામ પણ “ શિરમ ” છે, પરંતુ એ બન્ને નામો બિન્ન બંધુવા શરસડો—મધુર, કડવો, શીતળ, તુરો, તીજો, વર્ષુક તથા ઘણું છે, અને વિસર્પ, સોબો, ઉધગસ, વિષ, વ્રણ, ત્વગ્ગેય, પામા, ખરજ, કેદ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપચાર.—(૧) સર્પદંશ ઉપર—શરસડાના કૂલોના રસમા મરીચો સપ્ત દિવસ ખરલ કરી સપ્ત બાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અજન કરવાથી સર્પનું વિષ ઉતરે છે (૨) ફેડકાના વિષ ઉપર—શરસડાના બી યુવરના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) સર્વ વિષ ઉપર—શરસડાના પચાગ ગોમૂતમા વાટી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર ઉપર—શરસડાની જાલનો રસ સમજાગ, ગાયનું બી નાખી પાવો. (૫) વિસર્પ, વિષદોષ, વિરોદ્ધાક, સોબો અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંશ લેપ—શરસડો, જેડીમ્ષ, તમર, રતાશળી, એલમ્બી, જટામાસી, હળદર, ઘરૂહળદર, કોણ, વાગો, એને સમ-ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, પચમાસ બી સહ તેમા ખરલ કરી પાણીમા ઢાલવી રાત્રી સુધી ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગરબીનાં આંઠાં (આંઠાં), વ્રણ બંધાકિને રૂઝ આપવા, આરે—શરસડાની જાલ, અસળ્જ, અને હરડા, એનું વચમાળ ચૂર્ણ કરી, મધમા ખરલ કરી ચોપડવું (૭) અગ્નિપ્રાતઃજલરમં તંદા (મૂર્ચા)

આવે છે તે ઉપર:—શરમડાના બી, લિડીપીપર, મરી અને સિંધવ, એ જોમુતમા ઘસી અળન કરવું, અથવા શરસડાના બી અને મરી સમલાજ ઘર્ષ બકરીના મૂતમાં ઘસી અળન કરવું (૮) **ચોથીમા તાવ ઉપર:**—શરસડાના ફૂલ, હળદર અને દારૂહળદર એકત્ર લાડી તેનો કંઈક લીંઘા આપવો તે કંઈક ચોથીમા તાવનો નાશ કરે છે (૯) **કઈમ વિસર્ષ ઉપર:**—શરસડાની જાલનું ચૂર્ણ સો વખત ધોયેલા લીંઘા નાખી લેવ કરવો (૧૦) **સૂર્યાવર્ત શિક્ષોરોગ ઉપર:**—શરસડાના મૂળની કિંવા ફળોની પોટલી સુધાડવી

૫૫૪. શાકળા:—(સં વજ્રમુદ્રિ) એના છોડ લુતી (વગડાઉ સુરખુ) જેવા હોય છે, પરંતુ તેમા પાદડા આવવા માટે નાની પીળા રંગની ટોડી જેવી નળી નીકળે છે તે નીચે જાડી તથા છેડે પશુ જાડી હોય છે લુતીની બાજુ અને આ બાજુ એકજ ટેકાણે થાય છે, અને જાલના આચ્છાદન ઉપરથી એ બંને સરખાજ દેખાય છે એ બાજુ ઘણી ખરજવાળી છે અને ફેલવાથી હાથે ચેળ ચેળ થાય છે એ ચોખ્ખાના ધોવરામણમા બાફવી જોઈએ અને તેમા આમલી, ગોળ, ટાપર વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઈએ તેમ ન થાય તો મ્હોમા આખો દિવસ ખરજ આવે છે

૫૫૫. શાહાણદ:—સ કૃષ્ણજીરક, બેદનિકા, વર્ષકાળી મં શાહાજીરે હિં સ્પાહજીરા કાલજીરે કં શાહીરો. ફાં જીરમિયાહ અં કમન કીરમાની ઈં બેકકારાવેસીડા સાં ફેરમ્ નાયમમ્

શાહાજીરાની ઉત્પત્તિ બાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમા થાય છે તેમજ રશિયા વગેરે યુરોપના દેશોમા પણ થાય છે શાહાજીરે એ જીરા કરતા ખારિક હોય છે એનો ગરમ પ્રયાજમા ઉપયોગ કરે છે **શાહાણદ:**—નીપુ, ઉખ્યુ, સુગંધિ, રેમિકર, આખને કિતકર, માહક, રેફ તથા દીપક છે, અને કા, સોગે, જીર્ણ-જ્વર, શિક્ષોરોગ તથા કાઠનો નાશ કરે છે

૫૫૬. શાખાલલી (આખાલ્લી):—મં શખપુખી. મં શખાલુલી હિં કોડીમાલી બં ડાન, કુની. કં કડવસમર. સાં ધવોલ્લુપુલ્લમ્—ધરેકટા (ધોળી),—આલસિનોઈડસ (ભાલા),—લર્સટમ્ (કાળી)

એના ઝડ સુધારે પોળા હાથ ઉઘા વધે છે એના પાદડા ખારીક હોય છે અને ફૂલ પણ ખારીક હોય ખપોરીમા ઝાડના જેવા હોય છે એ ફૂલ ધોળા-શખ જેવા-હોય છે. ફૂલ ઉપરથી એમા ધોળી, લીલી અને ભૂરી એવી ત્રણ જાત છે **શાખાલલી:**—શીતળ, મેખ, સ્વર્ણ, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાજન, પુરી તથા કિમિત કૃષ્ણ છે: અને સ્મૃતિ, ક્રાંતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, તીખી, આયુષ્યસ્થપક, પાત્રક, લાલુ અને માનસ્યપ્રદ હોય પિત, વિષદેહ્ય, અથ-રમાર, બલ્યાધા, કૃમિ, કાઠ, લતા, મહરોગ, ત્રિલોચ અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) ઉઝાદ અને અપરમાર ઉપર:—શખાલલી-ક રમજાં કાઠનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું (૨) ઉઝાદી ઉપર:—શખાલલીનો

અને સોમનો નાશ કરે છે એના કૃત્ત્વઃ—અતિ ખાટા, રૂચિકર અને તેલના ચીક-
શનો નાશ કરે છે એનો બેફ નિકુંજકાઃ—તેના પશુ એવાજ ગુણ છે. ઉપ-
ચોગઃ—(૧) કર પાતળો થવા માટે તથા મળશુદ્ધિ અને પેટમાંનો
ગુદમ નાશ થવા માટે—શિકકાષતુ પાણી કરી પાવુ (૨) ઢોરના
ખાધામા વિષ આવે તે ઉપર—શિકકાષ ગિયા સુદા જાગમા વાટી તે જાશ પાવી
એટલે વિષ ઉતરે છે (૩) વીંછીના વિષ ઉપર—શિકકાષ પાનમા ખવરાવવી.

૫૫૮ શિમળોઃ—(મં શામલી મં માવરી હિં સેમલ ૮૦ સાવરી-
કદ, ખરખગુ) આ જાડ મોટું થાય છે એના મર્વાગે કાંટા હોય છે, માટે એને
મરાઠીમા ‘ કાટે સાવર ’ પશુ કહે છે એ બસે ત્રણસે વર્ષ સુધી ટકે છે એની
બે જાત છે એક ધોળા અને બીજી શાંતી એને કાર્તિક-માગશર મહિનામા ફૂલ
આવી ચૈત્રના સુમારે ફળ આવે છે તે લીલા હોય સાંજે તોડી લઈ ફેડી સુકવે
છે અને અમરનુ ૩ કાઠી લે છે શિમળાનુ ૩ ઘણુ મુદુ હોય છે માટે શ્રીમત
લોકો તેના ગાદી તકીઆ કરે છે તેને પીજવામા મહેનત પડતી નથી એનુ
લાકડુ ચીકણુ અને કદિન હોય છે તે પાણીમા જલદી કહેાવુ નથી તેવી તેની
હોડીઓ કરે છે શિમળાને લાલ રંગનો યુદર આવે છે તેને ‘ મોચરસ ’ કહે
છે શિમળાના ફૂલનુ શાક મિષવ અને ઘીમા વધારી ખાવાથી ડાહ્યાન્ય પ્રદર,
રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે શિમળાનુ જાડ—શીતળ, પિચ્છલ વૃષ્ય,
બલકર, મધુર, તુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, શુક્લ, સ્લેષ્મ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે;
અને પત્ત, રક્તરોધ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એની છાલનો રસ—
માહક તુરે અને કફનાશક છે બાકીના ગુણ જાડ જેવાજ છે એના ફૂલ—
સ્વાદુ, કડવા, શીતળ, ગુર, રક્ષ, વાતજ તથા માહક છે, અને કફ, પિત્ત તથા
રક્તરોગનો નાશ કરે છે એજ પ્રમાણે ફળના ગુણ છે એના કાંડા—મધુર
તથા શીતજ છે, અને મલસ્તજ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સતાપનો નાશ કરે છે.
કુશાલમલી (શિમળાનો બેદ)—કડવા, તીખો, બેદક તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ,
વાયુ, લીલા, મૃદુ, ગુરમ, વિષરોધ, બૂતખાધા, મલસ્તજ, રક્તરોધ, બેદ તથા
જળનો નાશ કરે છે લીલી કરતા ધોળા વધારે ગુણુવાળા છે * મોચરસઃ—
હિમ, માહક, સ્નિગ્ધ, જન્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તુરે, વર્ણકારક, શુદ્ધિપ્રદ,
વયસ્થાપક, ગુર, સ્વાદુ કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે, અને
પ્રવાહિકા, અતિસાર, અર્ચાપત્ત, રક્તરોધ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપચોગઃ—

હોવાનુ ચોક્કસ થાય છે અમે એ બેમાના એકે છોડને દૃષ્ટિથી જોયા નથી એટલે
એ બાબતમા અમારો નિર્ણય આપવા અશક્ત છીએ, માટે એનો ઉપયોગ યોગ્ય
ચોકસી કરીનેજ કરવો જોઈએ.

* મોચરસને ગાંધી લોકો સોપારીના ફૂલ કહે છે અને એથીજ એને અસાન
લોકો ફૂલસોપારી તરીકે સમજે છે પરંતુ એ તેમની જાણ છે. મોચરસનો દેખાવ
ફૂલના જેવો નથી જતા એને સોપારીના ફૂલ કહેવા એ ખીલકૂલ અસાન છે.
એ સોપારીના ફૂલ નથી પરંતુ આ જાડનો યુદર છે.

(૧) પ્રદર ઉપર—શિમળાની જાલનુ ચૂર્ણ દૂધમા પાવુ, અથવા શિમળાના કાટાનુ ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવુ (૨) મૂતકૃત ઉપર—શિમળાની જાલનુ ચૂર્ણ કરી સાકરમા આપવુ (૩) વીંછીના દંડા ઉપર—પુખ્ત નક્કન અને રવિવારના દિવસે પોતાની જાયા ઝાડપર ન પડે એવી રીતે શિમળાની ઉત્તર બાજુનુ મૂળ લાવી રાખવુ પછી તે વીંછી ન્યા સુધી ચઢ્યો હોય તે જગ્યાથી નીચે સુધી ત્રણ વાર ફેરવવુ અને થોડુ ધસી દશ ઉપર ચોપડવુ (૪) ગરમીના આબર ઉપર—સાધારણ ધોળા નાના શિમળાના મૂળ ખોદી તેના મૂળનો કદ કાઢી સુકવવા અને તેનુ ચૂર્ણ કરવુ રાજ ધોળા શિમળાની જાલ ગાયના દૂધમા ધસી તેમા કદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવુ આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવુ અને પથ્ય પાળવુ. એટલે ઉપદેશના મર્વ વિકારો શમે છે (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે—મોચરસનુ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૨૦ તોલા એટલું એકત કરી પાવુ અથવા કાટાવાળા શિમળાના લીલા મૂળ ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમા માકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઇ વીર્યસ્રાવ બધ થાય છે (૬) શરીર બળવાન થવા માટે—શિમળાના મૂળની જાલનુ ચૂર્ણ મધ સાકરમા પાવુ (૭) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર—શિમળાનુ ૩ પાણીમા વાટી લેપ કરવા. (૮) ખરોજ ઉપર—શિમળાના ફલ બારી રાત્રે ઠંડા થમા પછી તેમા રાખવુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ (૯) વીર્યપતન ઉપર—ધોળા શિમળાના નાના કાલનુ ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવા આપવુ (૧૦) બદ પાડવા માટે—કુમળા શિમળાનો કદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની જાલ જોલી નાખી ખાડવો, એટલે જડા રસ આવશે. તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઇ ગાંઠ તુરત પાકે છે (૧૧) મુરોમેહ ઉપર—શિમળાની જાલનો કાટો કરી પાવો (૧૨) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર—ધોળા શિમળાનો કદ જોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સુકવી લોટ કરી રાખવો દરરોજ સવારે ગાયનુ ઘી ૧ તોલો લઇ તેમા એ લોટ અર્ધો તોલો અને જલદેળની બૂટી ૭ માસા સુધી નાખી દરેક બે વખત આપવુ શિમળાનો કદ ન મળે તો જાલનુ ચૂર્ણ આપવુ. (૧૩) જલ્પતિસાર ઉપર—મોચરસનુ ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમા આપવુ (૧૪) અતિસાર ઉપર—શિમળાની જાલ ધસી પાત્રી અથવા જાલનો ૨૫ પાવો, કિંવા મૂળ ધસી પાવો. (૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતું હોય તે ઉપર—ધોળા શિમળાની જાલ ગાયના દૂધમા ધસી જરૂર અને ખાડ નાખી રાજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) દંદોગ ઉપર—શિમળાની જાલ દૂધમા બારી એક મહિનો ખાંડથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બલકર તથા વાતનશક થાય છે જે કોઇ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો એ વર્ષ જીવે છે (૧૭) રીતજા ન થવા માટે—શિમળાનો રસ અને ધોળુ ચઢન કિવા અરુસીનો રસ અને જેડીમધ, અક્ષત નાઈના રસ અને જેડીમધ એમાંથી પ્રારબે એક બક્ષણ કરવાથી કદિ પક્ષુ રીત.

બાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ.

૫૬૦. શિરકસિંધો (સુડીયાના વેલા) :—સં જીવતી, ક્ષેમકીરી, કાં
હોણુહાલે. લાં ડુંગિયાવોલ્યુખિલસ. મં હરણુવેલ
એમાં શીગરોડી, રાડારૂડી અને ખરખોડી એવી પ્રસિદ્ધ ત્રણ બનો છે * આ
વેલાનો પુરુષ વસ્તાર હોય છે શિરકસિંધાના પાદડા રતાળુના વેલા જેવાં હોય

* આ ત્રણ સિંધા એક કડવી “ ખરખોડી ” નામની ચોથી બતનુ પણ
મં પદેજીએ ચોતાના નિષદમા વર્ણુન આપેલ છે તેએ આ ચારે બતનુ
ચોતાના નિષદમા આ પ્રમાણે વર્ણુન આપે છે. (૧) શીગરોડી, સુડીયાના
વેલા :—(સં જીવતી, મં લઘુ હરણુવેલ—દોડી. હિં લઘુ જીવતી બં જીવધ,
જાયાતી કં દિરિય હાલે તાં તૈં ચિન્નજિલ્લેડિકામિ લાં કાલોગીન આવ-
લીસ.) આના પાદડા આવળ જેવા હોઈ જાડા હોય છે એ પાદડા તાણુવાથી
તેના તેવાજ દુકડા થાય છે એની ઉત્પત્તિ ગામડાઓમા થાય છે (૨) રાડા-
રૂડી, વાહરી :—(સં બૃહજીવતિકા. મં ચાર હરણુવેલ—દોડી હિં બડી-
જીવતી. બં ભાજીવધ કં દિરિયહાલે.) એના ફલનુ શાક થાય છે એના પાદડા
દીટડાં પાસે ખાખાવાળા હોઈ લાંબા હોય છે. એના પાદડાના દીટડામાંથી ફૂલ
નીકળે છે એના દાડા હાથની આગળા જેવા જાડા હોઈ એ ધારવાળા હોય છે
આ સર્વત્ર મળે છે (૩) ખરખોડી, મોટી ખરખોડી :—(સં હેમજીવતિકા.
મં સોન (પિવળી) હરણુવેલ. હિં પીલી (સુનહરી) જીવતી બં સ્વર્ણુ-
જીવતી કં હોવણુહાલે લાં ડુંગિયાવોલ્યુખિલસ) એના ફળમાંથી પીળું ફૂલ
નીકળે છે. દીટડાને એકજ ફળ આવે છે (૪) કડવી ખરખોડી :—(સં વિષ-
સુદી મં લુહદોડી, વિષદોડી, કડવી હરણુદોડી. હિં વિષદોડી, કરેરઆ. કં કડ-
સિંજે.) કડવી ખરખોડીના ફળ સુડી વળેલી હોય એવા આકારના હોય છે અને
એ કડવાશવાળા હોય છે એથી એને વિષસુડી એ નામ મળેલું છે કડવી ખર-
ખોડીના વેલા ગામડાઓમા કાળી જમીનમા થાય છે એ વેલ જમીન ઉપર પથ-
રાયેલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર ઘણે હોતો નથી. કડવી ખરખોડીના વેલાના
પાદડા ધાવડીના પાદડા જેવા લાંબા હોય છે. આ વેલાને એક દીટડાને બખબે
એમ જોડાયેલા ફળ આવે છે એ ફળ આકડાના ફળ જેવડા મોટા હોઈ ગોળ
હોય છે એ ફળને ટોચા કરવાથી અદરથી ધોળું ફૂલ નીકળે છે

અમને એક વગરજી માણુસે પણ એની ચાર બતોનુ આ પ્રમાણે વર્ણુન
આપેલ છે તે કહે છે કે એકના પાદડાં આકડાના પાદડા જેવા હોય છે એથી
એને આકડીયો શિરકસિંધો, બીજાને બાલા જેવાં લાંબાં પાદડા હોવાથી બાલ-
ડીયા શિરકસિંધો, ત્રીજાને પાદડાં ગોળ થુવર જેવા હોવાથી પાનેલીયો
શિરકસિંધો અને ચોથાના પાદડાં મીઠા જાળા જેવાજ હોય છે એને શિરકસિ-
ંધોમ કહીએ છીએ આ ચોથી બતના શિરકસિંધાનાં ડુંગળાં ફળને લોકો
ખાય છે તેને સુડીયા કહે છે એનો આકાર સુડ (પોપટ) જેવો અને રંગ
પણ લીલો પોપટીઓ હોય છે.

છે. એને જે ફળો (સુડીયા) આવે છે તેમાંથી રેશમ જેવું પુષ્કળ રૂ નીકળે છે. શિરકસિયાની ભાજી થાય છે શીંગરોદી અને રાડરૂડી (વાછંડી) :—શીતલ, સ્વાદુ, મધુર, રિનગ્ધ, રસાયન, બલકર, ચક્રાખ્ય, માહક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, ક્ષુદ્રક તથા પારદબધક છે, અને વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા જૂતબાધાનો નાશ કરે છે એનાં ફળો :—મધુર, ધાતુવર્ધક અને યુરુ છે ખરખેડોડી :—તેએને હિતાવહ, મધુર, બલકર, પુષ્ટિકર તથા શીતલ છે, અને વાયુ, પિત્ત, દાહ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) ધાતુપુષ્ટતાને માટે :—શિરકસિયાના પાદ્ય વાડી દૂધમાં પાવા. (૨) ચોનિકક ઉપર :—શિરકસિયાના મૂળ પાણીમાં વાડી લેપ કરવો.

૫૬૧. શિરહોડી (ખરજુર) :—સં અકપુષ્પા, કુદ્ગિની. મં ૫૬૨-કુદ્ગી. કાં શિરવૃક્ષી, વાઘડી, દેવબોવરી. હિં દધીઆર, અધાકુલી કં મરિ-જેવણીએમજેદ. લાં હોલોહરેમહોડીઆઇ

શિરહોડીને “ મોડી કાવળી ” પણ કહે છે શિરહોડીના વેલા દ્રોષ છે. એના પાદ્ય પીપરના પાદ્ય જેવાં ભગ્ન હોય છે એનાં પાંદડાં તોડવાથી વેલી-માંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે એ વેલીને બરછી જેવા અણીદાર બેડાજળ આવે છે એ ફળમાંથી રેશમ જેવા ફૂલ ઉડે છે તેને બાળકો ડાસી કહે છે કુમળા ફળતુ થાય થાય છે શિરહોડીના ફળમાં રેશમ જેવું સૂતર દ્રોષ છે એ સૂતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે એની કળાઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરહોડીની અદરતુ રૂંડું છે એની એક બીજ ભત છે તેના ફળ એના કરતા ચોપટ મોટા હોય છે અને વેદ્યનો વિસ્તાર પણ ધણો હોય છે શિરહોડીને કાકળુમાં ‘ વાંકાડી ’ કહે છે શિરહોડી :—શીતલ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રેફ, ખારી તથા રૂચિકર છે, અને કફ, વાયુ, ત્રણ, શીતજ્વર, જૂતબાધા, મહાપીડા, મેહ, કૃમિ, કાઠ તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) લાપાંડીયા ઉપર :—શિરહોડીના પાનનો રસ કાઠી આપડવો એટલે રોગ સાર થાય છે (૨) પ્રમેહ (પુરમ) ઉપર :—શિરહોડીના મૂળ મધમાં ધસી પાવા. (૩) નાના બાળકની ઉંઘરસ ઉપર :—શિરહોડીના મૂળ ધસી મધમાં મટાડવા. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર :—શિરહોડીના મૂળ ધસી લેપ કરવો અને થોડા મૂળ ધસીને પાવા. (૫) ખસ ઉપર :—શિરહોડીનાં મૂળનો કાઠો પાવો અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપાવુ, અથવા શિરહોડીના પાદ્યનો રસ અર્ધો તોલો ગળ્યા દૂધમાં પાવો. (૬) પથરી ઉપર :—શિરહોડી ગળ્યા દૂધમાં વાડી સવારે ત્રણ દિવસ પાવી એટલે તે પોતાના સામર્થ્યવડે અશ્મરિતુ વિદ્યરણ કરી નાશ કરે છે (૭) મર્વ વિષ ઉપર :—શિરહોડીના મૂળ પાણીમાં વાડી પાવા અગર પાદ્યનો રસ પાવો, અને દસ ઉપર પણ લેપ કરવો (૮) છીંકા આવવાને તથા સળેફા ઉપર :—શિરહોડીનાં પાદ્ય હાથમાં મસળી સુધવા એટલે છીંકા આવશે. (૯) નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર :—શિરહોડીના કઠ્ઠ કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉઠાળી મહિનામાં ત્રણ વાર તે પાણીવડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા

ઉપર તેલ ચોપડુ, એટલે એ આગર દૂર થાય છે કેાકણુમા આવી રીતે કરવાનો નવો રિવાજ છે આ ઔષધથી જલદી યુજી આવે છે દરેક મહિનામાં ત્રણવાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવુ પડવાનો ભય રહેતો નથી (૧૦) કરમ ઉપર.—શિરદોડીના પાદ્મ લઈ ગરમ કરી પેટ ઉપર પાધી બે પહેર સુધી રાખવા એ પ્રમાણે બે ત્રણવાર કરવુ એટલે કૃમિ પડશે (૧૧) આંખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર.—શિરદોડીના પાદ્મનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવા, અને ધાવડીના પાદ્મનો રસ વસ્ત્રગણ કરી તેની પટ્ટી આંખો ઉપર મૂકવી (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર.—રોજ શિરદોડીના પાદ્મનો રસ માથે આળતા જવો (૧૩) જૂતજવર ઉપર.—શિરદોડીના મૂળ કાનમાં રાખવા.

૫૬૨. શિસમ—સં શિશપા મં હિં ચિસવ—મ બં શીશુ કં કરીયછબ્બડી, બીડીમારા તાં તુકક મલાં વિટી તેં જુદેરેચુદે, ગાં બીટિ રકં અં સાસમ. ઈં બંકુકુડ, સીસદી લાં પ્રલવર્જયાલાદીકોલિયા

આ ઝાડ મોટું થાય છે સદ્યાદિ પર્વત ઉપર અને મલમાર પ્રાતમાં એની ઉત્પતિ વિશેષ થાય છે શિસમ ચાલીસ પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતુ નથી. એ લાકડું મોઢુ હોવાને લીધે ધર બાધવાના કામમાં પણ ઉપયોગમાં આવતુ નથી એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે એ ઉપર કોતરકામ બેઠાયે તેનું કરાય છે એને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડું સાદે જુનું હોય તો તેના પાડીઆ લોખંડ જેવા મજબૂત નીકળે છે એ લાકડાની પેટીએ કખાટ પલગ, હીચોળા—ખાટો, ખુરસીઓ, એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે કોળો શિસમ.—કડવો, શીત, વર્ચુકર, બલકર તથા રૂચિકર છે, અને પિત્ત, દાહ, સોળે તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે કંપિલ શિસમ.—કડવો, શીતવીર્ય, વર્ચુકર, બલકર, જિંજી તથા રૂચિકર છે, અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉલટી, સોળે, હેઝી, વિસર્પ તથા મહનો નાશ કરે છે કાળો શિસમ—અમિદીપક, કડવો, તીવ્ર, ઉષ્ણ તથા તુરો છે, અને કફ, વાયુ, શોષ, અતિસાર, કોહ, મિત્રકુદ, મેદ, કૃમિ, અસ્તિ-ગમ, ઉલટી, જલદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, ત્રણ, રક્તદોષ, તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) પ્રમેહ ઉપર.—શિસમના પાદ્મનો રસ ચાર પૈસાબાર કાઢી જીરાની જુકો નાખી પાવો (૨) વસાપ્રમેહ ઉપર—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો

૫૬૩. શિળીદઃ—એને મરાઠીમાં “ શિ’દોળા ” પણ કહે છે એ ઝાડ ક્યોરા જેવું જ થાય છે ક્યોરાને ફૂલ આવતા નથી, પરંતુ એને રાતા મિશ્રવર્ણના મુવાસિક ફૂલ આવે છે એ ફૂલ પૂળના કામમાં લે છે ફૂલનો પાક આવજી માસમાં થાય છે એના કદ ક્યોરા કરતા વધારે જિંજી છે એ વ્વાદે તીવ્ર છે. ઉપયોગ.—(૧) ઉવરસ ઉપર.—શિળીદના કાદાનો કાઢો અગર ચૂર્ણ મધ નાખી પાવુ (૨) કમળી ઉપર.—શિળીદના કાદા પાણીમાં વાટી પાવો (૩) તાવ ઉપર—શિળીદના કાદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) સર્વ

મકારના નેત્રવિકાર ઉપર—શિળીદના કાઠા લીમા ધસી તેનું ૪-૫ દિવસ અન્ન કરવું, એટલે કૂડુ, ભૂર, વડા વગેરે વિજારો દૂર થાય છે એ અન્ન ધણુ તીક્ષ્ણ છે

૫૬૪. શીતાફળ.—મં સિતાફળ મં ચિતાફળ હિં સરીકા, સીતાફળ યં આતા, અ.ય. ૧૦ ચિતાફળ. ફાં કાળ અં ૬૦ કન્ટડેએપલ લાં એનેના એસોસા

એ ઝાડ આ દેશમાં મર્વત થાય છે એ સુમારે બે માથોડા ઉંચા વધે છે એના પાદડા અંગોક (આસોપાલવ) ના પાદડા જેવા લાખા હોય છે એને વાળ્યા પછી ચાર પાચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે છે એ ફળ મધુર અને ઠંડા છે એની અદરના પિયા કાળા ગંગના હોય છે શીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે એ ફળ ઘણું ઠંડા છે એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એનું મૂળ નામ “ સીતાફળ ” હોવું જોઈએ પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ શીતાફળ નામ પડ્યું જોઈએ શીતાફળ:—મધુર, શીતળ, હંથ, બલકર, ગ્વાડુ કફકર, વાતલ તથા પૌષ્ટિક છે, અને પિત્તશામક છે ઉપયોગ.—(૧) માથા-માંની જૂ અને લીંબો મારવા માટે—શીતાફળના પિયા આગિક વાટી માથે ચોપડવા, અને ઉઘલી વેળાએ તે ઉપર ઘટ કપડું બાંધવું એમ કરવાથી ચોટ-લાગતી મર્વ જૂ અને લીંબો મરે છે, પરંતુ તે પાણી આપના જવારેનું નહિ કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખગળ થાય છે (૨) મૂત્રાશય ઉપર:—શીતાફળના મૂળ ધસી પાવા, એટલે થએલો અથ ગેશાય છૂટશે (૩) દાહ શમન થવા માટે:—પાકેલા શીતાફળ ભાગી ઝાડળમાં મૂકવા અને બીજે દિવસે મવારે ખાવાં.

૫૬૫. શેતુર:—સં પૂર્વ, વૃત્ત મં વૃત્ત હિં મહાવૃત, વૃત્ત યં વૃત-૮, પદ્મામપિપ્પલ કાં તૂતીચી ફળે તૈં કમ્પલિચેદુ તાં મધુકફધ ચેડિ. ફાં ચાહવૃત, વૃત્તપૂર્વ, વૃત્તશીગિ અં વૃત, વૃત્તહામીજ, વૃત્તસિરિ. લાં મોગ્મ ૬-૩-નિમા-આવા ૬૦ મહાખેરિઝ

આ ઝાડ ચીન દેશમાં ઘણું થાય છે એ ઝાડની વાવણી આ દેશમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે થાય છે શેતુરના ઝાડ ઘણાજ મોટા વધે છે એમાં કાળી, ઘોળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે કાળી અને રાતી શેતુરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે શેતુરના ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે એ ફળ રક્તરુદ્ધિ કરવારા છે. કાળી અને ઘોળી એ બે જાતના શેતુરના ઝાડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગના છે તે કીડા એના પાદડા ખાઈ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે, ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે આ ઝાડને કેટલાક લોકો ‘ શેતુર ’ પણ કહે છે. પાકાં શેતુર:—ગુરૂ, ગ્વાડુ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્ત દોષનો નાશ કરે છે કુણાં શેતુર:—ગુરૂ, માગક, ખાટા તથા ઉષ્ણ છે, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે

૫૬૬ શેમર:—આ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે એના પાદડાં આંખના

પાદડા જેવાં લાખા હોય છે. એને આમલીના કચ્ચુકા કરતાં નાના અને જાંબડાં ફળ આવે છે. એવુ લાકડુ ઈમારતના ઉપયોગમા આવે છે ઉપશોભઃ—(૧) અતિસાર ઉપરઃ—ગેમટના મૂળ પાણીમા ધસી પાવા.

૫૬૭. શેરણી.—સં હપુષા. મં શેરણી ઝાંગ. હિં. હાઉમેર. ૫૦ હથિયા ૬૦ હીરેહબ્બે લાં ચેવેડીયાનેવીફાલીઆ

એ ઝાડ નદી કિવા વહેણાના કિનારાપર થાય છે એ સુમારે કચ્છપુર ઉમા વધે છે મેરણીના તેસ કાંઈક સુરેના ઝાડ જેવા હોય છે ઝાડના લાકડાનો રંગ કાળો તથા રેતો હોય છે શેરણીના ખેટા સુમોલિત દેખાય છે મોટા ખદ-ગ્રાની એક શેરણીની બલ કાંઈકમા થાય છે તેના પાદડા આના કરતા મોટા હોય છે તેને મોટી શેરણી કહે છે શેરણીની લાકડી ઊંલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કાંઈ કાંઈ લાકડામા રાખવા લે છે * શેરણીઃ—કડવી, લીખી, ઉખ્ય, ગુર, દીપન તથા દુરી છે; અને સમકણી, ચળ, ગુલમ, અર્ષ, પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અભિમાલ, ક્રમિ, પ્રદર, મલાવટલ તથા શેત્યનો નાશ કરે છે લઘુ શેરણીઃ—(સં સ્વસ્થા) મૂનકુંઝ, પીઠા, વિષ તથા કફની નાગક છે બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે ઉપશોભઃ—(૧) કૂળાગુલ પ્રદર ઉમરઃ—શેરણીના પાદડાનુ મૂર્ચ કરી લીખા નાખી પાવુ (૨) બદ્ધશુદ્ધર ઉપરઃ—મોટી

* શેરણીની ઝોળખાણુ આપતા મં દત્તરામજી લખે છે કે “આજકાલ બધા માંધી લોકો અને અતર વચનાર હપુષા નામથી જે વસ્તુ આવે છે તે શેરણી નથી એ ચીની કપાલા અથવા તીખાની ડાખરી છે” વળી લખે છે કે “એનો ગગ ભુરો, સ્વાદ કડવો અને એ બાકસાની ફળીના ખીજ કરતાં મોડુ અને બોરથી નાનુ એક ફળ છે” અમૃતસાગરમા મં ત્રિભોવનદાસ લખે છે કે ‘મેણીના ઝાડને છીણી અથવા છણીયા કહે છે એ નદીકિનારે થાય છે એ ઝાડ આસરે ત્રણ ચાર હાથ સુધી ઉચુ થાય છે એવુ લાકડુ સખત અને મૂળમા ગાઢ સરખુ થાય છે એના લાકડાની ગામડી નિશાળોના છોકરા કમમો કરી પાટી ઉપર ધૂળ નાખી લખે છે એ ઔષધિ દેશપ્રસિદ્ધ છે” વળી સન્નૃતમા એના પ્લીહ્મ્બો, પ્લીહ્મ્બુ આદિ નામો છે એનો અર્થ બરોળનો નાશ કરનાર થાય છે આ સખખા હકીકત તરફ દ્રષ્ટિ કરતા એ નદીમા થનારી ફેરાસડી નામની વનસ્પતિ હોવાનો શક બળ છે આ ફેરાસડીને સિધી લાખામા લવ્વીયુ” કહે છે. એને ગાંઠો જેવા જે ફળો થાય છે તે પાકીને ખરી જવા પછી વિણી લે છે એને પડવાસ નામથી ઝોળખે છે અને ગગમા ખરી લોકો વાપરે છે બસેળ નાશ કરવાને એના મૂળનો ગોળ કરવાની આ પ્રમાણે રીત એક જૈન ગ્રંથમા નમેલી જેવામા આવી છે—ફરામડીના મૂળ ગેર પામ, અધમણુ પાણીમા ઉકાળતા ગેર મે ગેર એટલે તેને ગળી લઇ તેમા ગોળ ગેર મે નાખી તેનો પાડ કરી ગામલા પાડવા એ ફેરાસડીનો ગોળ સકિત પ્રમાણે ખાવાથી બરોળ નાખૂદ થાય છે.

મ પહેલુએ પોતાના નિઘટમા પડવાશને ખીજડાની ગાંઠો ખતાવી છે એ બાજ છે એ ગાંઠો કદિ ગગમા આવતી નથી

શેરણી, અગ્રા, હર અને સિંધવન ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) પ્રમેહ ઉપર—
ગેશ્વરીના પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલા રસ કાઢી તેમા હર પૈસાભર અને સાકર
પૈસાભર નાખી પાવે.

શેલડી—સં ઇશુ મં ઉસ હિં ગાડ, પોડ, ઈખ, ઉખ, કં
ગળુ, તેં ચિરકે તાં દરેણુ મલાં કરીણુ. કાં નેચકર અં કસુસુસકર.
હં શુગરકેળન લાં સ્ફીકરમ્ ઔલખમ્ પં આક, કુશિર.

શેલડી હિંદુસ્તાનમા ધણુ કરી સર્વ ઠેકાણે પાઉ છે શેલડી જગતપ્રસિદ્ધ છે
એ કાચ છ હાથ ઉચી ચાચ છે. શેલડીમા ધોળા, રાતી, કાળા, ભુખરી વગેરે
અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ધણેજ મીઠો હોય છે શેલડીના રસમાથી
આકર, ખાડ, ગોળ, કાકળ, એવા અનેક પદાર્થો કરે છે સાકરના અને ગોળના
નાના પ્રકારના પકવાનો બને છે. શેલડીનો કેદમણુ ભાગ વર્ષ જતા નથી મૂળના
કેકડ ઢોરોને ખાવા માટે ઉપયોગમા આવે છે રસ કાઢી લીધા પછીના શેલડીના
સાકા બાગવાને કે ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગમા આવે છે શેલડી એ સમ-
શીતોષ્ણ છે આબરો માણસને શેલડીના કકડા કરી ખાવા આપે છે અને
અશક્તને પણ આપે છે શેલડીનો રસ ઠંડો છે, પણ તે રસનો ગોળ કાચ છે તે
ઉષ્ણ (ગરમ) છે ખાડ અને સાકર સમઘાત છે શેલડીમા વગડાઉ શેલડી કરીને
એક જાત છે એ જાતની શેલડી કુત્ર આપધના ઉપયોગમા આવે છે સાધારણ
શેલડી:—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરુ,
મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે, અને કફ, પુષ્ટિ, કૃત્રિમ, તૃપ્તિ, આનંદ અને
જાતિને કન્નારી હોષ સારક છે, અને વાયુ, રક્તવિકાર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે.
શેલડીના મૂળીયાં—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર, ટોચે અને સાંધામાં
ઝાઘી મધુર અને ખારી છે સફેદ શેલડી—કફળુ, જડ, અમિદીપક તથા
રૂચિકર છે, અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી, પાક
વખતે કિચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ,
મારક તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયને નાશ કરે છે
ચિત્રવર્ણુ શેલડી:—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રૂચ તથા રસ વખતે તૃપ્તિ-
જનક છે, અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે રસાળા શેલડી:—મધુર,
શીતલ, રૂચિકર તથા વૃષ્ય છે, અને તેજ તથા બળને વધારનારી હોષ પિત્ત તથા
દાહનો નાશ કરનારી છે કાળી શેલડી—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી,
સચુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકર અને નિદોષનાશક છે. દાતથી છાલી ખાધેલી
શેલડી—સ્નિગ્ધ, રૂચિકર, વૃષ્ય, શીતલ, અવિદાહી, કિચિત્ કફકર, પ્રિય, હર્ષ-
પ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કર્મિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક તથા તૃપ્તિકર છે, અને રક્તદોષ,
રક્તપિત્ત તથા નિદોષનો નાશ કરનારી છે, તેજ અત્યેના પ્રભાવ ખાડ જેવો છે
કુમ્ભી શેલડી—કફ, મેદ અને મેહને કરે છે ભુની શેલડી:—મીઠી તથા
કિચિત્ તીક્ષ્ણ છે, અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે લણી ભુની શેલડી:—
બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે, અને રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે શેલડીનો

વિશેષ ગુણુઃ—જન્મા પહેલા આવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે જન્મા પછી આવાથી વાયુને કાપાવે છે, અને જન્મવામા આવાથી જડ્ય ઉત્પન્ન કરે છે શેલડીનો રસ—(ચરકમા નિકળેલો) ગુરુ, મતસ્તબ્ધક, ખારો, સ્વાદુ તથા ખારો હોષ દાહનાશક છે. નાના યત્રમા નિકળેલો રસ—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે પકાવેલો રસ—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિચિત્ પિત્તકર છે, અને કફ, વાયુ, ગુહ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે તે જે ધણે પાકેલો હોય તેા પિત્ત, રક્તદોષ અને ગ્રાષને ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો ખારો રસ—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જડ્ય કરે છે નવો ગોળ—મધુર, ખારો, ગુરુ તથા ગરમ છે, અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે, અને મેદ, કૃમિ, માસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અમિદીપક, બેદક અને વાત, કફ તથા શ્વેતનો નાશ કરે છે વૈત ગોળ—કિચિત્ કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગ મોકલનારો અને વાતન છે. એક વરસનો જીનો ગોળ—રચિકર, અમિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, હૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાપન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, મતાપ, પાકુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનાશક હોષ મયોગથી નવરહારક છે ત્રણ વરસનો જીનો ગોળ—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે આ અરિશ્ઠિકમા મેળવવાને પ્રસસ્ત છે કાષ્ઠ કહે છે કે ત્રણ થા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમા લેવા જેવો નથી, પણ પાચ પાચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કટલાક ઔષધમા કરવા વિશે લખેલુ તથા અનુભવેલુ જણાય છે, માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અને કહેવા માગતા નથી એટલુ ખરૂં કે તેના ગુણમા ફેરફાર થાય છે ખરો. નવો તથા જીનો ગોળ આદ સાથે આવાથી કફનાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંક સાથે વાતનાશક છે ખાંડ—મધુર, શીતલ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, ઉષ્મ, દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્છા, તૃષ્ણા, ઉલટી, રક્તદોષ, પિત્ત, અનિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, બ્રાતિ, બળતરા તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ધોઅેલી હોય તેા તે વધારે ગુણુ કરે છે. ખડી સ્પાકર—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃષ્ય, મુખપ્રિય, આખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સારક, ઈન્દ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે, અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શેષ, તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કમળા ઉપર—શેલડી સવારમા હોલી ખાવી, અથવા રાત્રે જાપરા ઉપર રાખી તે સવારે તે ખાવી (૨) મધુરા ઉપર—

×નીસ વીસ વરસ સુધીનો જીનો ગોળ વપરાતો અમારા જેવામા આવ્યો છે ગોળ જેમ જેમ જીનો થાય તેમ તેમ વધારે વધારે કડો (શીતળ) થતો જાય છે, માટે જીનો ગોળ અને જીની બાજરી કસુવાવડ થએલ સ્ત્રીઓને ખાવા આપે છે. કહેવત પણ સાચે છે કે “કસુવાવડ થાય ત્યારે જીની બાજરી તે જીનો ગોળ શોધાય.” ગોળ પાણીમા પલાળી કપરેથી ગળે છે. જેમ જેમ વધારે વખત ગાળવામા આવે તેમ તેમ તે વધારે કડો ગણાય છે, પણ તે કસુવાવડી સ્ત્રીને અપાતો નથી. સાકરે કારી ચાની ખાવાથી ગરમ અને પાણી કરી પીવાથી કડી છે.

જન્મથી શેલડી રાગીને ખાવા આપતી, કિંવા શેલડીનો રસ આપવો (૩) ફાલકુકત મૂતકુન્દ્ર ઉપર-તપાવેલા દૂધમાં સમભાગે સાકર નાખી ઘી સાથે આપવું (૪) મૂતકુન્દ્ર ઉપર-દૂધમાં ગોળ નાખી કિચિત ગરમ કરી આપવું (૫) હુંડકી ઉપર-શેલડીનો રસ પાવો. (૬) સુધાવર્ત શિરોરોગ (ઐટલે સર્વોપચારી મસ્તક દુખવા માડી જેમ સર્વ ચઢે તેમ અધિક ચર્ષ સુધાસ્તિ સમયે કમ થાય તે) ઉપર-ગોળ ૧ તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમાં આપવું, અને કપાળે કાળા તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો (૭) જાન જતી હોય તે ઉપર-ખડીસાકર ૭ તોલા અને ટુલાવેલા ટકજીપાર ૭ માસ એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોગ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું પશ્ચ પાળવું (૮) કાચ અથવા કાંટો વાગ્યો હોય તે ઉપર-ગોળ ગરમ કરી જમા વાગ્યું હોય ત્યાં લગાવવા (૯) કાનખજુરો કરડે તે ઉપર-ગોળ બાળી ઉપર લગાવવાં (૧૦) નળને માટે-એસવુ ધારાબધ દૂધ ગળ્યું થાય એટલે ગોળ નાખી ઉભા ઉભા પીવું, અને પહોર સુધી એસવું નહિ. (૧૧) મૂતકુન્દ્ર માટે-દહી મા સાકર નાખી આપવું (૧૨) હુંડકી ઉપર-ગોળના પાણીમાં સુંકે ધસી નાકમાં થોડે થોડે સુખવી અને પછી ઉઘી જવું, અથવા દૂધમાં રક્તચક્ષુ (રક્ત-દળા) ધસી તેમાં કિચિત મીઠું નાખી નાકે સુખવું (૧૩) તુપા ઉપર-પાણીમાં સાકર નાખી પાત્રી (૧૪) વૃમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર-ગોળ કિંવા સાકર આંખોમાં આળવ્યાથી પાણી ગળી જઈ આંખો સારી થાય છે (૧૫) રેત્ત બંધ થવા માટે-સાકર પાણીમાં આંગાળી પાત્રી. (૧૬) ગુડકી ઉપર-કાળા ગોળનો લેપ કરવો.

૫૬૯. શેવતી ગુલાબ (ગુલાબવદી) -સં ભદ્રતરૂણી મં કાટે-ગુલાબ-શેવતી. હિં શેવતીગુલાબ કં ચેબડે, મુશ્વ શેવતીગે.

એને ' ધોળા શેવતી, ' ' ગુલાબ શેવતી ' અને ' શેવતી ગુલાબ ' પણ કહે છે એના ઝાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાટા હોય એના પાદમાં પણ ગુલાબના પાદમાં પ્રમાણેજ કાત્રાદાર હોય છે એને રાખેડીના રંગ જેવા ધોળા રંગના સફેદ ફલ આવે છે આ ઝાડ બનીયામાં વાવે છે કાંટે શેવતીનો પાક તથા ગુલકંઠ કરે છે તે પિત્ત અને દાહશામક છે ધોળો શેવતી ગુલાબ:-સારક, શીતળ, હથ, શુક્ર-કર, લઘુ, ગુરો, સ્વાદુ, સુરભિ, ઝાહક, વર્ષ્ય, તીખટ, કડવા, રૂચિકર તથા અમિ-દીપક છે, અને ત્રિદોષ, મુખપાક, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહનો નાશ કરે છે એનાં પુષ્પ-શીતળ તથા વર્ષ્યકર છે, અને વાન, પિત્ત, દાહનો નાશ કરે છે. રાતો શેવતી ગુલાબ-રક્તવિકૃતિ, વીછીટુ વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ધોળા શેવતી ગુલાબ જેવાજ છે.

૫૭૦. શેવાળ (હીલ) :-સં શેવાલ હિં સેવાર, કાષ બં પાના. કં ભામસે. તૈં નાસુ. ફાં પસમેદગી, જામેયુક અં તુહવમ. લાં સેરાદાહિલમ સમયર્સમ.

શેવાળની ઉત્પત્તિ પાણી ઉપર થાય છે શેવાળ બની વધે છે એટલે તે

ખાળીને બગાડે છે, પરંતુ થોડી શિવાળયી પાણી વમાડવાની ધારતી નથી. સેવાળ એ વલની માફક પાણી ઉપર પથગય છે. સેવાળા—તુરી, કડવી, મધુર, ઠંડી, સ્તિન્ધ અને કલકી છે, તેમજ દાદ, તૃપા, રક્તપિત્ત અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) યુ મગ્નના દાહ શાંત થક કુટવા માટે—શેવાળનો ખાટો બાધી એક એક કલાકે તે બદલતા જવું એટલે યુ મગ્ન તુરંત કુટ છે. (૨) નાકમાંથી વહતું લોહી બંધ કરવા માટે—નદીના પાણીમાંની શિવાળ તાળવા ઉપર બાધવી (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—શેવાળ પેડુ ઉપર બાધવી અથવા લવા-ગની બગીમાંની ધમણની લાગની યુક્ત દેકાણાથી રાખ લઇ પાણીમાં બાધી પેડુ ઉપર ગાડા થઇ ચોપડવે.

પાઉર. આવડા—એ ગાંઠને મરાઠીમાં “આવડે, અચ્છૂક, આઉલ, શિવરડાસી” વગેરે કહે છે એ ગાંઠ ઉપર કેટલાક પાદડા ધોળા અને કેટલાક લીલા રંગના હોય છે એના ફૂલને ચાર પાખડીઓ હોષ તેનો રંગ રાતો અને પીળો હોય છે યુજરાત અને ત્રાવણકોરમાં કપડા રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે. આવડના પાદડા ઝીંઝો આવણુ મામમાં મગળામોરીના પૂજન કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. ઉપયોગ—(૧) મનિવાત ઉપર—ત્રાવડના પાદડાનો રમ કાઢી ચોપડવે. (૨) કમળા ઉપર—ત્રાવડના ૪ પૈમાભાર રમમાં તેટલુજ ગાયનું દૂધ નાખી ૩ દિવસ પાવે. (૩) પાકુરોગ ઉપર—ત્રાવડના મળ ગોમુતમાં અથવા મધમાં છ માસા યુધી ધસી ૨૧ દિવસ ગેજ એ ચાર પાવા (૪) પ્લીહા, કાસવી, કઠોદર વગેરે પેટમાંના રોગ ઉપર—ત્રાવડના મૂળ ગોમુતમાં ધસી પાવા.

પાઉર. સણ (શણ) —સં શણ મં તાગ હિં સન ગોં સોણમે. ૨૦ મણુજિગિડ તાં ચણુલ. મલાં શણુ, ચણુક તૈં ગિહિગિચ્યા, જનાપાનારા. ૬૦ મનહ પલ્લેટ, ફલાકસ હેપ લાં કેટેસેરીયાજ નસીઆ.

સણ કોકણુ, દક્ષિણ અને યુજરાત દેશમાં ઘણુ પાકે છે એ ગાંઠ ચાર પાચ લાથ સુધી ઉંચા વધે છે. મણુના બિયા વાંચા પછી તેને ચાર ધડીમાં ફણુગો ફૂટે છે. મણુની મોટીઓ કહોવરાની તેના રેસા કાઢે છે, પછી તેના યુજ-પાટ દોરડા ઇત્યાદિક જાણુસે અને ક્રમજ બનાવે છે એ કાચળો ફેના કાગળ કરતા મજબૂત અને છે. સણુની મોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે. સણુના બિયાનું તેલ ઔષધના તથા યત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે. સણુ ઉંચી પ્રતિનો માણુ કરવાના કામમાં આવે છે. ખાટલો ભરવાનું વાણુ બનાવવાના કામમાં પણ તે આવ છે એનું જાસ દોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે. સણુના ઉંચી પ્રતિનાં વન્ય પણુ બને છે. માધારણુ સણુ—ખાડુ તથા તુડે છે, અને મલ, આમ, ગર્ભ અને રક્તનો પાત કરનાર, ઉલ્કીકારક તથા ઉષ્ણ હોઈ કફ, વાયુ તથા અગ્નિમાંનો નાશ કરે છે. એના ફૂલ—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. લાલુ સણુ—નીચુ વાનિકર અને કેકે તથા પિત્તનાશક છે. મોડું સણુ—ગમ વખતે કંચુ, તુડ તથા ઉલ્કીકારક છે અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંદરોગ, હરોગ,

મુખસેમ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે સણુનાં બિયાં:—શીતળ, માદક, ગુરુ તથા બીજા ગુણ ઉપર મુખ્ય છે ઉપયોગ — (૧) ઉત્તરસ ઉપર:—સણુના બિયાનો કઢેડા કરી પાવો (૨) બદ, મુમક, વાળો ધૃત્યાદિક ઉપર:—સણુના બિયા વાડી પોલીસ તૈયાર કરી બાધવું એટલે તે જલદી પાકે છે

પૃ૭૩. સતાપાન:—સં સર્પદંડા, વિષાપહા હિં સીતાવ. અં હરમલ ૩૦ ઇસ્પદ ૬૦ ક્રોમનર લાં રટામ્બોલેન્સ

મતાપાના ઝાડ નાના હોઈ તે ચણુના ઝાડ જેવા હોય છે એના પાદડા પડુ ચણુના પાદડા જેવા હોઈ કિચિત્ લાખા હોય છે એ પાનનો દર્પટ વાસ આવે છે, એની ઉચાઈ બે હાથ હોય છે એ ઝાડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એ બગીચામા વાવવાથી થાય છે એના બિયા ખસખસ કરતા બારિક અને કાળા હોય છે સતાપા—કડવા, ઉષ્ણ, મારક અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ — (૧) જંતુ (દૂનિ) ઉપર—ધાણુના પાણીમા સતાપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવુ (૨) નાનાં બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપર:—કેળા પાનમા સતાપાના પાનનું પડીકું વાળી તે પડીકું સરે બાધી બાળકના ગળામા બાધવું, એથી બાળકની શરદી દૂર થશે (૩) બાળકની બગેલા ઉડ તે ઉપર—મતાપાના પાદડા દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવુ (૪) બાળકોને શરદીના વિકાર ન થવા માટે.—બાળગોળી ખવરાવતી વખતે સતાપાના ગણુ પાદડા ધસી તે ગોળી તેમા પાતી, એટલે શરદી વિકાર થતો નથી (૫) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—મતાપાના પાદડા દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવુ, અને તે પાદડા કાળા કપડામા બાધી બાળકના ગળે બાધવા, એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દૂર થાય છે. (૬) બાળકની સસણી ઉપર—સતાપાના પાદડાનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો (૭) જ્વર ઉપર:—સતાપાના પાદડાનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ નીકળી જાય છે (૮) બાળકની ઉધરસ ઉપર—સતાપાના પાદડાનો રસ અને સુગંધીચુના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો, અને પાદડાનો ચોથો ભાગ કપડામા બાધી ગળે બાધવો, એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પશુ જશે.

પૃ૭૪. સપ્તાલુ—સપ્તાલુની ઉત્પત્તિ સર્વ ઉષ્ણ અને સમશીતીષ્ણ દેશમા થાય છે. એ ફળ ધણુ ઉત્તમ હોઈ સર્વેને એનાપર પ્રેમ હોય છે આ દેશમા એ ઝાડ ધણે ઠંડાણે નથી, પરંતુ ભ્રમરે તેટલા થવાને હરકત પડતી નથી. જે ફળમાનો ગર્ભ ધંટ, ત્વચા પાતળી, જે બાજુ ઉપર હરમેસા તાપ પડે છે તેની બીજા બાજુનું અમ રાત્રી સોળ, અમમા ગર્ભ પુષ્કળ હોઈ પીળા રંગનું અને રસ વિપુલ હોય, તે ફળ ઉત્તમ બાજુનું.

પૃ૭૫. સફરજન:—આ દેશમા એના બિયા ઉનાનમાંથી આવેલા હોવાં ભ્રમરે સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાનો મેવો છે. આ દેશમા ધણુક મોઢા એટલા ભેગાના બાળમાં એના ઝાડ છે. સફરજન એ ફળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે એના ઉપરની પાતળી છાલ છેલ્લી એ ફળ ખાવામાં

ધણા ઉત્કૃષ્ટ છે તે ધણા મીઠા હોતા નથી. એનો સ્વાદ મધુર હોય છે એના કકડા સાકરમાં ઘાલી રાખી ખાવાથી ધણાજ સારા લાગે છે.

પાઉડ. સમુદ્રકેળ.—સં નિર્વિધા x મં સમુદ્રકેળ, જેવરી હીવરી હિં. દેશકલ્પ કં સામુદ્રકેળાં તં વ્યાગગચ્છ મલાં સમુદ્રયુ લાં ખ્યારગટાનિથા, એકપુટ યુલા-રેસિમેના.

સમુદ્રકેળના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાદડા બદામના પાદડા જેવાં હોય તે કરતા થોડા નાના હોય છે એ ઝાડ સમુદ્રકેળના ઉપર થાય છે એને જે કેળ આવે છે તે આકારે જાયફળ જેવડા હોય છે એનો રંગ કાળો હોય છે. એ કેળ ઉપર ઉભા સરકલા હોય એની ઝાલ પાતળી હોય છે સમુદ્રકેળ અનેક ગેગ ઉપર ચાલે છે **સમુદ્રકેળ:**—તીષુ તથા ઉષ્યુ છે, અને ત્રિદોષ, ભૂતખાધા દાવાનલદોષ, કફ, બમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે એ પાણીમાં ધસી પાવાથી જૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકના કંકવિકાર ઉપર:—સમુદ્રકેળ ંડા પાણીમાં ચાર કિલા એ ચણેલીબાર શક્તિ પ્રમાણે ધસી તે પાણી તથા માસાથી એક તોલા સુધી પાવુ, તેથી કરી તુરત ઉલટી થઇ કફ નીકળે છે ઉતાર આપવા પડે તો લી આપવુ (૨) હુક નીકળે તે (શૂળ) ઉપર—સમુદ્રકેળ લીખડાના રસમાં ધસી ચાપડવુ (૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર—સમુદ્રકેળ ગાયના દૂધમાં ધસી પાવુ (૪) આખોના પડળ ઉપર—સમુદ્રકેળ ગાયના લીમાં ધસી અજન કરવુ (૫) કમળા ઉપર—સમુદ્રકેળ ધમી અજન કરવુ અને તેલના તેલના કોળગા કરવા (૬) આદા-શીશી ઉપર—સમુદ્રકેળ યકગીના મૂત્રમાં ધસી નાકે પાવુ (૭) આખના કુલ ઉપર—સમુદ્રકેળ તુરીયાના રસમાં ધસી અજન કરવુ (૮) ઉવરસ ઉપર—સમુદ્રકેળ, સુદ તથા લિડીપી પગ્ન ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવુ (૯) ધંતૂરાના વિષ ઉપર—સમુદ્રકેળ ગોમૂત્રમાં વસી પાવુ (૧૦) સન્નિપાત ઉપર—સમુદ્રકેળ પાણીમાં ધસી અજન કરવુ (૧૧) સર્પદંશ ઉપર—સમુદ્રકેળ લસણના રસમાં ધસી અજન કરવુ (૧૨) કૃમિ ઉપર—સમુદ્રકેળ પાણીમાં ધસી પાવુ.

પાઉ. સમુદ્રકેળ.—સં સમુદ્રકેળ મં હિં સમુદ્રકેળ લાં અરછરી-આર્યેસિએના.

x અહીં સંસ્કૃત નામ નિર્વિધા લખ્યું છે, પરંતુ પદેજના નિષદમાં તે (અ) જદારનુ નામ હોવાનું જણાય છે વળી મરાઠી અથવા આ રૂપડીનું સં નામ વિષમાં તથા હિં યું નિર્વિધી નામ લખ્યું છે પરંતુ અમારા માનવા પ્રમાણે નિર્વિધી અને સમુદ્રકેળ બન્ને જુદા છે મં દત્તરામજી હિંજળ (ધજળ) ના વક્ષને સમુદ્રકેળ બતાવી આગળ લખે છે કે “ આ તથા ધાગવાળ મોટી ઇલાયચી જેવડું કેળ છે તાવ નાશ કરવાને તે ક્ષીનાઇન સમાન છે એના વક્ષને મુખ્ય પ્રાતમાં તિવર કહે છે x x x એ વિષય છે ” પરંતુ આ તિવર, આ અથમાનું તિવર અને આ સમુદ્રકેળ, એ ત્રણેય શુ અતર છે તે જાણવાની જરૂર છે, પરંતુ અમે તેનો જાતે અનુભવ કરેલ નથી.

એને સમુદ્રશોક પશુ કહે છે સમુદ્રશોકના વેલા હોય છે એના વિસ્તાર મોટા થાય છે એના પાદડા મોટા હોઈ તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાદડા સાધા-નજી હથેળી જેવડા મોટા થાય છે એના ઘિયા વીર્યસ્તભક છે એના કુમળા પાદ-ડાનુ શાક થાય છે સમુદ્રશોકઃ—આહક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફર છે. ઉપચોગ.—(૧) વાતાવિકાર ઉપરઃ—અળવીના પાદડાના પતરવેલીઆ પ્રમાણે આનાં પતરવેલીઆ કરી ઘીમા તળી ખાવા. (૨) ગુમડાં વગેરે પાકી કુટવા માટે.—સમુદ્રશોકના પાદડા લાવી ગરમ કરી ઉલટા બાંધવા સુલટા બાંધવાથી ડુટેલ ગુમડા (વજી) રૂચાય છે.

૫૭૮. સમેરવેઃ—સ શાલિપર્ણી મં સાલવજી, રાનગાળ, બુધસેવરા કાં ૦ યવ હિં ૦ મરિવન, શાલવન બં ૦ શાલપાની કં ૦ મુરુબોને, મુરેલેહોને, કાગ્યાજી. નૈં ૦ શિયાકુપના ઓં ૦ શારપાણી લાં ૦ ઉરુમોડીયમ્ નેટિકમ્.

આ ગ્રાહને મરાઠીમા રાનગાળે પશુ કહે છે સમેરસેવાના ગ્રાહ બસહીના ગ્રાહ જેવા હોય છે એ એક ત્રણ ચાર કુટ ઉચાંધવાળા છેડાવે છે એ કોકણ, બગાળ અને મધ્ય પ્રદેશમા પોતાની મેળે ઉગે છે એ બારે મહિના રહે છે કિનાળ.મા એના પાદડા વગેરે જનાવરે ખાઈ જાય તોપણ તે ગ્રાહ સુકાતુ નથી. એની ઘડ-લીના રરવેા સુમારે એક ઈચ સુધી હોય છે એના પાદડા બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોઈ તે સુમારે બે આગળના દીટડા ઉપર આવે છે એ પાદડાના આકાર કાષ્ઠક નાની અરણી જેવેજ, દીર્ઘ વતુળ, પરતુ તેનાથી જરા મોટા હોય છે બીજે બેદ એ છે કે નાની અરણીના પાદડા પીળાશ પડતા હોય છે અને આ કાળાશ પડતા હોય છે એ પાદડા પારિજાતકના પાદડા જેવા કાચાવાળા પરતુ તે કરતા લાંબા અને પહોળા હોય છે એનું દીટડું ચાર આગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે અને ત્રિદળ પાદડાની વચમા અતર સુમારે બે ત્રણ ઈચનું હોય છે પાદડાની ંવટની બાજુ કાષ્ઠક રાખેડી રંગની હોય છે દરેક પાદડા નજીક પુષ્પકોશ પ્રમાણે કાષ્ઠક રાતો ભાગ હોઈ તેની અદરની બાજુએ ધોળા કાંચ જેવો પદાર્થ હોય છે. એને નાના નાના લીલા રંગના ફૂલ બારે માસ આવે છે એના છેલ તરફ શીંગોના તોરા લાગે છે તેની લબાઈ અસરે એક વેત હોય છે. એકેક તોરામા એકબીજાને વળગેલી બારીક બારીક અને ચપટી એવી સેકડો શીંગા આવે છે દરેક શીંગની લબાઈ અર્ધા ઈંચથી પોણા ઈંચ સુધી અને પહોળાઈ ૧ થી ૫ દોરાની હોય છે તેમા ૬ થી ૮ સુધી સાધા હોય છે. એના ઉપચોગી ભાગ મૂળ છે દશ મૂળમા અને લઘુ પચમૂળમા સમેરવાના મૂળ આવે છે લઘુ પચમૂળમા સમેરવા, નાની સમેરવો (પિંડવજી), બોરીગણી, ઉભીરીગણી અને ગોખરના મૂળા આવે છે.

એના મૂળ જખમ જલદી રૂઝાઈ જવા માટે લીલા વાટીને વજી ઉપર બાંધવા. એના મૂળ સર્વ પ્રકરના તાવ ઉપર અને સુવાવડીના તાવ ઉપર ગુણુ-ગરી છે. લઘુ પચ મૂળનો કાંદો યાદીઓ તાવ, દમ અને કફોપથી મનાર સર્વ રોગ ઉપર આપવો યોગ્ય છે. બૃહત્પંચમૂળ એટલે બીલી, અરણી, ટેકું, શિવજી અને પાડળ એનાં મૂળ, એનો કાંદો તાવ અને ક્ષિતિ હવાથી જખમ રોગ ઉપર

આપવો. ઉપરના દરો મૂળ (એજ દશમૂળ) નો કાઢો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મસ્તકરોગ અને બીજા રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે લઘુ પચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોગ્યવા અને બૃહત્ પચમૂળ એ વાયુ અને ઝડ ઉપર યોગ્યવા સમરેવો.—મગ્ગો કડવા, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, ગ્ભાયન તથા શ્વાદુ છે, અને વાયુ, વિપમજ્જર, મેહ, અર્શ, સોળો, સતાપ, દમ, શોષ, ફૂંસ, ત્રિદોષ, ઉષ્નસ, નાવ, ઉલ્લી તથા અનિમારનો નાશ કર છે લઘુ પચમૂળ:—સ્વાદ, બલકર, લઘુ, વિચિત્ત ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવા છે, અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાતપિત્ત, જ્વર, ઉષ્નસ, અશ્મરી, ત્રિદોષ, દમ, ગળ, અગ્નિમાઘ તથા અરેચિનો નાશ કરે છે બૃહત્ પચમૂળ—કડવા, ગુરા, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકણે લઘુ છે, અને મેદોવૃદ્ધિ, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉષ્નસનો નાશ કરે છે દશ મૂળ—ત્રિદોષ, દમ, ઉષ્નસ, સુસ્તી, મેબ્બે, જ્વર, આનાહ, વાયુ, મસ્તક-પીડા, પાર્શ્વપીડા, અરેચિ, અપત્તકચાલુ, હેડકી, અગ્નિમાઘ, ગૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) દશમૂળોદિ કાઢો, ગુદમ, શૂળ, હદ્રોગ અને શ્વાસ ઉપર.—આલવણ (સમરેવો), પીલવણ (પીલુડી, પોપટી), બોરીગણી, ઉભી બોરીગણી અને ગોખર એ લઘુ પચમૂળ, બીલી, અરણી, પાટલા, સીવણ અને અરણુ એ બૃહત્ પચમૂળ, એ દશમૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિધ્ધ નાખી પાવો (૨) હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કંઠિશૂળ ઉપર.—દશમૂળનો કાઢો કરી પાવો (૩) સુવારોગ, મોહ, ઓષો અને સન્નિપાત ઉપર.—દશમૂળના કાઢામા લિડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૪) મુકગર્ભ (આડે આડે તે) તથા મુતગર્ભ બહાર પડવા માટે—નાલિ, બસ્તિ અને લગ એ ન્યજે મમેરવાના મૂળોઆનો લેપ કરવો, એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે (૫) વાતગલગડ ઉપર—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો (૬) સન્નિપાત તથા યોનિ-શૂળ ઉપર.—દશમૂળ, બીલા અને ધાવડીના ફૂલના કાઢામા રૂ બીજની યોનિમા રોખનુ (૭) કષ્ઠશૂળ ઉપર—મૃહત્ પચમૂળ આડે આગળ પ્રમાણે લઈ તે મૂળને રૂમા વીટાળી તેલમા પલાળી દેવતાથી મળગાવવા અને તે મૂળ ઉભા રાખી તેમાથી જે તેલ નીચે પડે તે વિચિત્ત ગરમ કરી ધનમા રેડવુ, એટલે કાનમાનુ જળા ગુરત દૂર થાય છે (૮) આદાશીશી ઉપર—મમેરવાનો કાઢો કરી નાકે પાવો (૯) મેદોરોગ ઉપર—બૃહત્ પચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૧૦) ગર્ભપાત થવા ઉપર—લઘુ પચમૂળનો કાઢો કરી તેમા શીજન-વેલી પેજ (ચોખાની કાચ) લી નાખ્યા મિવાય આપવી. (૧૧) તેજન્ય દાએલા ઝણુ ઉપર—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરવી અને તે પાણીમા કાસવી ચોપડવી. (૧૨) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર.—દશમૂળનો કાઢો ઢિગ અને સિધ્ધ નાખી પાવો. (૧૩) ધનુર્વાત ઉપર.—દશમૂળનો કાઢો પાવો અને નરસીયુ અગે ચોળવુ (૧૪) જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, મસ્તકશૂળ અને સજે-કમે ઉપર પચમૂળી કાર—લઘુ પચમૂળના મૂળ લાવી ચોડા કચરી તેમાં આદાશી ફૂલ અને ફૂલથી ચોળવુ પાણી નાખી ફૂલ ગઢે ત્યાં મુધી કઢવી પાવુ. સ પૂર્ણ

જર્ણજ્વર ઉપર દૂધનુ ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવું (૧૫) કંઠ, પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજા, સપ્તહૃદ્ધી, ઉદરસ, અરૂચી, કંઠરોગ અને દંદરોગ ઉપર-
નુંક અને દશમૂળનો કાઢો પાવો (૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપર-
દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા એરડમૂળનુ ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. (૧૭)
પેટનું કુલતું અને શૂળ ઉપર—દશમૂળના કાઢામા એરડતેલ, હિમ અને
મચળ નાખી પાવું (૧૮) મૂત્રકૃન્ધ્ર અને મૂત્રારમરી ઉપર—લઘુ પચમૂળનો
કાઢો પાવો (૧૯) વાનકુડલિકા, વાતમરિત અને અષીલા મૂત્રરોગ વગેરે
ઉપર—દશમૂળનો કાઢો ગિલાજીત અને માક્ર નાખી પાવો (૨૦) વાતોદર,
સોજા અને શૂળ ઉપર—એરડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમા મિશ્ર કરી પાવું અથવા
દશમૂળનો કાઢો મોમૂત્ર અથવા સિલાજીત અને દૂધ નાખી પાવો (૨૧) આદ-
શીરી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળ ઉપર—દશમૂળના કાઢામા ઘી અને સિંધા-
નુંજી નાખી નરય દેવો (૨૨) ઉન્માદ રોગ ઉપર—દશમૂળના કાઢામા ઘી
નાખી આપવું

પાછું. સરગવો:—૫૦ શિશુ, ૫૦ ગેવગા હિં સહજના ૩૦ નુગ્ગિય.
૪૦ હોમ્બેરીડીરી લાં મોગિગાટીરોપોરોમા નૈં મુલગા તાં મોરગ મલાં
મુરિના જોમં મશિગ

નરગવાના ઝાડ ધણાજ મોટા થાય છે એનું લાકડું ઇમાનના કમમા
આવતું નથી એના પાંદડા ખારિક હોય છે એના કુમળા પાંદડાનું, ફૂલનું અને
શીંગોનું શાક કરે છે સરગવા એ ઉખ્યુ હોય વાતહારક છે વગડામા થનારી
એક સરગવાની જાત છે, એને વગડાઉ મરગવો કહે છે સરગવો—તીખો,
કડવો, ઉંચુ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અમિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હલ, ખારો
તથા પિત્તકોપન છે, અને ઝક, વાયુ, મુખબાઝ, ત્રણ, કૃમિ, આમ, વિષ-
ક્રોધ, વિદ્રધિ, બરોળ, ગુલ્મ, સોજા, કંઠ, ઉપદશ, મેદોરોગ, ગડમાળા,
અપચી, ગલગડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની શીંગા—ગુરી,
અમિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે, અને કંઠ, પિત્ત, શૂળ, કોહ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ
તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના ઘિયાં:—તીખા, ઉખ્યુ, ચતુષ્પ તથા અતૃષ્પ
છે, અને કંઠ, વાયુ, મોજા, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ,
ત્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના ઘિયાં ઘસી નરય કરવાથી મસ્તકશૂળ મટી
જાય છે એના ફૂલ:—તીખા, ઉખ્યુ, તીક્ષ્ણ તથા ચતુષ્પ છે, અને સ્નાયુરોગ,
મોજા, કૃમિ, ઝક, વાયુ, વિદ્રધિ, બરોળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના પાંદડા:—
તીખા, ઉખ્યુ, રૂચિકર, અમિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે, અને વાયુ,
કૃમિ, કંઠ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે કાળો સરગવો:—અનિ ઉખ્યુ, તીક્ષ્ણ,
રૂચ્ય, અમિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદ્રહી, આહક, અતૃષ્પ, પિત્તલ તથા
રક્તકોપન છે, અને કંઠ, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ તથા
વાળાનો નાશ કરે છે. સફેદ સરગવો—તીક્ષ્ણ, રૂચ્ય, અમિદીપન, કંઠવો,
સારક તથા મધુર છે, અને મુખબાઝ, સોજા, વાયુ તથા અગત્ય દુ:ખવાનું નાશ

કર છે એના રૂલો—શીત, સ્વર્ષ, ગુરુ, લઘુ, આહત, ચતુષ્પ, રક્તપિત્તપ્રમાદત તથા આહત છે, અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોવ્યથા તથા કૃમિના નાશક છે એના પાંદડાં—ચતુષ્પ, ત્રાકુ, શીતલ, શુકલ, ત્રિગુણ તથા ગુરુ છે, અને વાત, પિત્ત, મેહ તથા કૃમિના નાશક છે રાતો સરગવો—મહાવીર્યવાન, મધુર તથા ગ્ધામન છે, અને સોજા, આશ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) નેત્રરોગ ઉપર—સરગવાના પાદડાનો ગમ કાઢી તેમા મધ નાખી અન્ન કરવું; એટલે તિમિગદિક મર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૨) સર્પદંશ ઉપર—સરગવાની ઊલ, કડવા તુરીઆના ફળ અને અગ્નિ એકત્ર વાટી રમ કાઢવો અને તેમા કાળીજીરી વાટી પાવો (૩) હેડકી ઉપર—સરગવાના મૂળનો કાઢો પાવો (૪) કાન વાતો હોય તે ઉપર—સરગવાના ફલ સુકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે કાનમા નાખવું (૫) વાનગુદમ ઉપર—સરગવાના પાદડાના રસમાં ૧ તોલા સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો (૬) મળામૂત્રથી બેગર થયા હોય તે ઉપર—સરગવાના પાદડાનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૧ તોલા મિધવ નાખી પાવો (૭) ગંડમાળ ઉપર—સરગવાના અગનુ દૂધ, ઘાળા ગુલ્યાશીના કાદા અને મરીનો દડા પાણીમા ધમી લેપ કરવા (૮) વાળા ઉપર—સરગવાની ઊલ અથવા મૂળ કુટી (ખાટી) ઉપર બાધવા (૯) નળવાયુ ઉપર—સરગવાની ઊલનો ગમ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રમ એ પૈસાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું (૧૦) છલમાં કાત્રા પડે તે ઉપર—સરગવાના પાદડા દરેક વખતે આની તેનો રસ ગળવો, અને ખરખરી થયા પછી કુવાર શેડી તેના ગર્ભમા માકર નાખી ૭ દિવસ ખાવો (૧૧) જલદીથી પ્રસવ થવા સાડ—સરગવાના મૂળનો ગમ પાણી નાખી ઉગાળી પગે આપડવો (૧૨) બાળકોના પેટના ભાર ઉપર—વગાડી સરગવાની ઊલનો ગમ એક ચમચાભાર કાઢી તેમા તેટલુ જ ગાયતુ થી નાખી ૭ દિવસ પાવો (૧૩) સામલના વિષ ઉપર—સરગવાની ઊલનો ગમ ૪ પૈસાભાર અને અર્ધો શેર દૂધ એકત્ર કરી પાવું (૧૪) બરોળ ઉપર—સરગવાની ઊલનો કાઢો કરી તેમા લીડીપીપર અને મરીની ભૂકી નાખીને પાવો (૧૫) કેડ ફેટે તે ઉપર—સરગવાની ઊલ કચરી ગરમ કરી બાધવી (૧૬) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર—વગાડી સરગવાનો કદ લાવી તેનો રમ કાઢી પાવો એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે, અથવા સરગવાની ઊલનો પાટો બાધવો (૧૭) આખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર—સરગવાના પાદડાના ગમમાં મધ નાખી અન્ન કરવું (૧૮) અત્તર્વિદ્રધિ ઉપર—સરગવાના કાદામા હિંગનો કંઠ નાખી પાવો (૧૯) ખોડા ઉપર—સરગવાના પાદડાનો રસ ગોપડવો (૨૦) વિષમજ્જવર ઉપર—ઘાળા સરગવાની ઊલનુ ચૂર્ણ ગાળ અને વાણામા આપવું (૨૧) પથરી ઉપર—સરગવાના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૨૨) મસ્તકરોગ ઉપર—સરગવાના પાદડાના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવા (૨૩) ગુમડાં બેસી જવા માટે—સરગવાની ઊલ

ધસી ચોપડી. (૨૪) કંદજન્ય મરતકનૂળ ઉપર:—સરગવાના બિયા પછીમા ધસી નાકમા તેનુ પાણી પાડવુ

૫૮૦. સરસવ:—સ૦ સર્પપ મ૦ સિરસવ હિ૦ સરસો ક૦ બિલીય માસવેયતપણુ. અ૦ ઉર્ફે-અળીયદ દ્વા૦ સર્પક ઈ૦ સિનાપિસ આલ્પા. લા૦ બેસિકા કેમ્પેસદ્રીસ.

એ એક રાઇની જાત છે સરસવની ઉત્પત્તિ યુજરાતમા ધણી થાય છે એના બિયા રાઇના જેવાજ રાતા ગંગના હોઇ રાઇ કરતા કિચિત્ મોટા હોય છે. સરસવનુ તેલ કાઢે છે તેને સરસીયુ કહે છે. એ ખાવાના અને વધાર કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. સરસવનુ તેલ અધાણુમા નાખે છે સાધારણુ રાતા સરસવ—તીક્ષ્ણુ, ઉષ્ણુ, કડવા, તીખા, કિચિત્ રૂક્ષ, અમિદીપક, રક્તપિત્તકર તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાત, કફ, કાઢ, થળ, ફૂમિ, રાક્ષસપીડા તથા મહાપીડાનો નાશ કરે છે. એનાં પાનની લાણ:—ગુરુ, ઉષ્ણુ, સ્વાદુ, ખારી, પિત્તલ, સારક, તુરી તથા ખારી છે અને કફનાશક છે કાળા સરસવ—કડવા, તીખા, ઉષ્ણુ, પિત્તલ તથા દાહક છે, અને ગુલ્મ, કફ, કાઢ, વળુ અને વાતશળનો નાશ કરે છે સિદ્ધાર્થ (ધાળા સરસવ)—કડવા, તીખા, ઉષ્ણુ તથા રૂચ્ય છે, અને વાતરક્ત, મહાપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વચ્છેદ, વિષ તથા વળુનો નાશ કરે છે સરસવનુ તેલ—દીપન, લેપન, સ્વર્મ, તીક્ષ્ણુ, કડવુ, તીખુ, ઉષ્ણુ, પિત્ત, રક્ત-દ્રષ્ટક તથા લઘુ છે, અને વાતવિકાર, કફવિકાર, ફૂમિ, કાઢ, કર્ણુશ્લ, શિરોમહ, કફ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણુરોગ, કુરોગ, શિત્ર કાઢ તથા દુષ્ટ વળુનો નાશ કરનાર હોઈ બસ્તિકર્મ વિષે ઉત્તમ છે ઉપયોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:—સરસવનુ તેલ ગાળમા આપવુ (૨) અપચી (ગડાગળનો ભેદ) રોગ ઉપર:—સરસવ, કડવા લીખડાના પાદડા અને લિલામો એ સમભાગે લઇ બાળી રાખ કરી તે બોકડાના મૂત્રમા કાલવી લેપ કરવો (૩) કાનમાંના ફીડા દૂર થવા ઉપર:—સરસીયુ તેલ કાનમાં પાડવુ, એટલે કાનમા ગમેલા કીડા મરણુ પામે છે પછી તેને ચુકિતએ બહાર કાઢવા. (૪) કર્ણુનાદ, કર્ણુશૂળ અને બાધિર્ક ઉપર:—સરસવનુ તેલ (સરસીયુ) કાનમા નાખતા જવુ

૫૮૧. સવા (સુવા):—સ૦ શતાન્હા મ૦ બાળતરોષ. દે૦ રોષુ હિ૦ સ્ત્રેયા. બ૦ શુદ્ધા ક૦ સંબસીગિ, સાલુક-ગિડ તૈ૦ સદાપા, રાતાકુપી તા૦ શંડાકુપિ. દ્વા૦ તુખમેથત અ૦ શીતબ્બનબજ્જલ ઈ૦ ડિલરીડ મલા૦ ચાતુકરપા. લા૦ એનિથમ્પ્રેવીયોલેન્સુ

સુત્રાન્હા છોડ સુમારે એ હાથ ઉચા વધે છે એને તોરા આવે છે. તેમા તેના બિયા હોય છે, તેને સુવા કહે છે. સુવાનુ ચાક વાતહારક છે. જેના ચરી-રમા વધુ છે તેણે આ લાણ રોજ ખાવી. સુવા.—કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેખ, ઉષ્ણુ, દીપન તથા બસ્તિવિષે પ્રશસ્ત છે; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, બખર, થળ, હિસડી, મળુ, અતિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કરે છે. એની લાણ:—મધુર, દુર્ગન્ધક, ઉષ્ણુ, દીપક, બલકર તથા પચકર છે; અને ગુલ્મ, થળ,

વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે વનસુવા—મધુર, કડવા, સિન્ધ, તીખા, પાચન, હૃદય, સ્વાદુ, ક્રિયિત ઉષ્ણ, બલકર તથા ધ.ગુવર્ધક છે, અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, લીલા, દંભ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશ્લેષ, મલ-સ્તબ્ધ, ઉધરસ, વાનિ તથા અગ્નિમાઘનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) વાત વિકાર ઉપર—સુષ, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવતુ ચૂર્ણ આકાંક્ષના દ્વધમા બાધી તેનો લેપ કરવો, એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે

૫૮૨. સહદેવી—મં મહાખલા, મહદેવી, પાંતપુખી મં સહદેવી કાં ગુપકડી હિં સહદેષ બં દંડાતપકા કં વૈવ્યકુડવે તાં નેચદિ મલાં પરિના પુવાકુરનલા લાં મિડાંબીકાકીયા

મહદેવીને મરાડીમા “ આસ્ત્રાડી ” પણ કહે છે સહદેવીના ઝાડ ચોમાસામા સર્વ રથળે ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડની ઉચ્ચાર્થ બે હાથ સુધી હોય છે સહદેવીના પાદ્મ લીલા હોષ લાખા અને સુમારે બે આગળ પહોળા હોય છે આ ઝાડ ઉપર નાના નાના પીળાશ પકતા રંગના ફૂલ આવે છે રાતમા અને બીજે રથળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે આ ઝાડના પાદ્મના અને ફૂલનો સુગધિ વાસ આવે છે સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે એના મુળુ બળદાણા જેવાજ છે ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—રવિવારે મવારે આન કરી ઝાડ ઉપર ચોતાની છાયા પડવા ન દેતા પૂર્વાભિમુખે ઉભા રહી મહદેવીના મૂળ ખોદી કાઢવા તે કાળા દોગએ રોગીના હાથે કિંવા ગળામા બાંધવા (૨) અગ બહાર આવે તે ઉપર:—સહદેવીના પાદ્મના રસ હાથ ઉપર મસળી અગ (ગુદા અથવા યોનિ) અદર બેસાડવુ એટલે પુન બહાર આવતુ નથી. (૩) મુખરોગ ઉપર:—સહદેવીના મૂળનો કાઠો કરી તેના કાંબળા કડવા (૪) પરસેવો લાવવા માટે:—સહદેવીના મૂળનો કાઠો કરી પાવો (૫) મંડમાળા ઉપર:—સહદેવીના મૂળ પુખ્ત નક્ષત્રમા હાથે બાંધવા (૬) તાવ ઉપર:—સહદેવીના મૂળની ટાપી કરી માથે નાખવી અથવા રસ આપવા એટલે તાવ ઉતરશે (૭) સિંધકોહ ઉપર:—અપાસાર્થ (પીળા) રંગના ફૂલોવાળી મહદેવીનો રસ ચોપડવો (૮) ઉઘ લાવવા માટે:—સહદેવીના મૂળ માથે બાંધવા.

૫૮૩. સંત્રાં:—(મં સંત્રે નિજ) એ ઝાડ લીલુડી જેવડા હોય છે એના રૂળ નારંગી જેવડા હોઈ તેના ગંગ ત્તાશ પડતા હોય છે એ લીલુ ખાવામા ખટગીડા લાગે છે એના યોગથી મોમા સ્વાદ આવે છે એ કફ કરનાર અને ઠંડા છે

૫૮૪. સાગ:—સં શાક. મં માજ, સાંયા હિં સાગવન, બં રોચન કં તેગ, ત્વાગમતિ નૈં તેકુ. તાં ટેકકુમાર તું ટેકિ ગાં તિક્ષ્ણકુ. શં ફિલગોરમ અં ફિલગ્નેષ હં ઈંદીમનકીકરી લાં ટેરોનામોઈડિ.

સાગનુ ઝાડ મોડુ અમ છે અસખાર, મુજરાત, બ્રહ્મદેશ, એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ થઈ શક્ય છે એ ઝાડ પચામ હાથ ઉચું વધે છે અદે તેનો

પરિણમ્ય મોટા હોય છે આ ઝાડ ઘણું જૂનું થતાં સુધી તેનું લાકડું બહુ ઉપયોગી થતું નથી પાકા માગના લાકડાની ચોખ્ખતા શિસમના લાકડા બરોબર છે. એના પાદડા મોટા હોય છે એને ચોળવાથી લોહી જેવો રાતો રંગ નીકળે છે સાગનું લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામા વધારે ટકાઉ છે એ પાણીમા કહેવું નથી અને કાવું હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી. ઇમારતી અને બીજા સુતાર-જામની બદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી. સાગનું: ઝાડ:—શીત, તુરે, ગર્ભસધાન તથા સ્થૈર્મ્યકર છે, અને રક્તપિત્ત, અશ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા કાઠનો નાશ કરે છે એનાં ફલ—તુરા, કડવા, વિચદ, લઘુ, રૂક્ષ તથા વાતકાપન છે, અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એની છાલ:—મધુર, રૂક્ષ તથા તુરી છે અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાશ્વાત અને પથરી ઉપર:—સાગનું બિયુ આશરે અર્ધું ઠંડા પાણીમા ધસી પાવું અને ફરી ઉપર તેનો લેપ કરવો (૨) સર્પદંશ ઉપર:—સાગના મૂળ ધસી પાવા. (૩) રત્તવા ઉપર:—સાગના સુકા પાદડા અને કાળજાના કડકા બાળી તેની રાખ કળી અને તે તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો, અથવા સાગના લીલા પાદડાનો રસ કાઢી ઉકાળવો તથા રાખરી જેવો ભડો થઈ પછી લેપ કરવો. (૪) આગંતુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:—સાગના બિયા ચક્રિત પ્રમાણે અને સાગનું જેર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ સુધી ઠંડા પાણીમા ચઢવની પેઠે ધસી તેજા છરાની અને સાકરની બૂકી નાખી તે ચટાકવા (૫) ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા તથા મૂત્રકુચ્છ ઉપર—પાશરે દૂધ અને તેટલુંજ પાણી એકત્ર કરી તેમા સાગના બિયાનું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવું (૬) વહીવટ, વદમીક (રાફડો) અને મેદોરોગ ઉપર:—સાગની છાલનો કાઠો કરી તેમા ગ્રામ્ય નાખી તે પાવો (૭) ફરસાનો વિષધર ઉપજી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર:—સાગના કુમળા અંદર બારિક વાટી પાણીમા કાલવી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવું, એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૮) શીત-પિત્ત ઉપર:—સાગનાં લીલા પાદડા પાણીમા ઉકાળી સ્નાન કરવું (૯) મૂત્ર-કુચ્છ ઉપર:—ચોખ્ખાના ધોવરામણમા સાગના બિયા એક અથવા બે ધસી તેમા સાગર નાખી તે પાવું.

પટપ. સારોડી:—સં પુનર્નવા. મં વેટુળા. કાં ખાપરી, સાક. ૫૦ ઇંડિસિક હિં વિષખપરા. બં શ્વેદપુષ્પમા કં બિજેબેલકાકિલુ, સનાડિડા તેં તેલ્લાઅદાતામામિડી. તાં મુકિરાટે. મદ્યાં તાણુતામા, તામિળામા. અં હદકરી. ઇં સ્પેડિઅહોગનીક. લાં બેરહાવિયાકિયૂન

આ એક મર્વ જગ્યાએ ઉકરડા ઉપર અને વિશેષ કરીને રેતાળ જમીનમાં થનારી વેલ છે. એ ગુલબારીની જાતની “ નાયકટાન્જિનેશિયા ” નામના ઉદ્ભિજ વગની છે એના પાદડા નાના, મોટાં, જાડા, દળદાર, આકારમા તાદળજની ભાલ જેવા અને ઘટ્ટ હોય છે. તેના ઉપર નાના થટના આકારના પુખ્તોક્ષના સુલાળી, રાતા અથવા સફેદ રંગના ફૂલો આવે છે. એમા ધોળી, રાતી અને કાળી એવી

ત્રણ જાતિ છે. તે પૈકી કાળી જાત કાષ્ઠક સ્થળેજ મળે છે રાત્રીનો વિસ્તાર સર્વ ટેકાણુ મળે છે વર્ષાઋતુમાં એ વધારે મળી આવતી હોવાથી એને વર્ષાણુ, વર્ષા-જાવ, પ્રાચ્યાપણી એવા નામો પણ આપેલા છે શોકધી, સાગણી એ નામ તેના શરીર-મનના અતર બાહ્ય સોળે નહિ જેવું કરવાના અને સારક ધર્મના ઘોતક છે. સાટાડીનો ઔષધિલાગ મૂળમાં રહેલ છે એમ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કહેલ છે.

૪ સ ૧૮૮૯ ની સાલમાં મિસ્તર સ્ટીફન્સને રસાયન પ્રયોગથી એના મૂળની પરીક્ષા કરીને તેમાં એક “અલ્કલોઈડ” એટલે ક્ષાર પ્રકૃતિનું સત્ત્વ, એક શર્કરા જેવું અને એક રાજ જેવું પદાર્થ મળે છે એમ જાહેર કરેલ છે ક્ષાર પ્રકૃતિનો પદાર્થ ફેટલો મળે છે તેનો તેમણે ઉલ્લેખ કરેલ નથી, પરંતુ ટાર્ટ્રેટ એ રૂપથી નિગળો કહાડેલ પદાર્થ તેણે એક સસલાના પેટ ઉપરની ત્વચામાં નાખ્યો તે પ્રયોગમાં ૧ દશાશ ચૈન લોહીમાં પ્રવેશ થયા ઉપર દોઢ કલાકમાં મસલાના મૂત્રનું પ્રમાણ ત્રણ ગણુ વધ્યું એ ઉપરથી “બોચર હાવિન” સત્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ મૂત્રલ છે એમ મિત્ર થયું. ૬ ૧૮૯૨ની સાલમાં રાજપૂતાનામાંની પાચલદા તરફની હેરિપ-ટલ ઉપરના ડોક્ટરે સાટાડીના સર્વાંગનો કાઢો કરી મરી માથે પાચ તોલા પ્રમાણે દશ રોગીને આપ્યો તે પૈકી આઠ જણનું મૂત્ર વધ્યું અને તેનાથી અતિશય પરસેવો થયો સિલોન મધેના ડૉ. જયમિત્રે પણ એના મૂત્રલ ગુણ સંબંધી પોતાની ખાત્રી કરી છે એના મૂત્રલ ગુણમાં વિગેષતા એ છે કે એ ઘણાજ સુખ-કારક મૂત્રરચક છે દ્રેચ્ય લોક આટલીમ એટલા યગમીયા ઉપર એ આપે છે ઉદરરોગ ઉપર એ હિતમ ગુણકારી છે મૂત્ર માર્ગે સર્વ પાણી કઢાડી ઉદર ચોકખું કરે છે

દક્ષિણમાં ફેટલેક ટેકાણુ સાટાડીને “ઘેટુળી” પણ કહે છે એ જાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે એમાં ત્રણ જાત પૈકી ઘોળી સાટાડીને ઘોળા ફૂલ આવે છે અને જાડના સર્વ અંગ ઘોળા હોય છે રાત્રીને રાતા ફૂલ આવે છે એનું શાક કરે છે. એ જાડ પડતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે ઘોળા વધારે ગુણવાળી છે એને કોકણુમાં “ખાપરી” અને ગુજરાતમાં “ખાપરીયો” પણ કહે છે ઘોળી સાટાડી.—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તુરી, રૂચ્ય, અમિદીપક, રૂક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હલ છે, અને વાયુ, કફ, સોળે ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાકુરોગ, વિષદોષ તથા ગળનો નાશ કરે છે આના પાદ-ડાનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે આના જેવાજ રાત્રી સાટાડીના પણ ગુણ છે ઉપ-ચોગ—(૧) દુદ્ધ ઉતરવા માટે—ઘોળા સાટાડીના મૂળ ધસી અજન કરવું (૨) નેત્રની કંડૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર—ઘોળા સાટાડીના મૂળ મધમાં અથવા દૂધમાં કિવા માઝા (ભાગરા) ના રમમાં ધસી આજવા, એટલે કંડૂ દૂર થાય છે મધમાં ધસી આજવાથી આંખ ગળતી મટે છે (૩) પડળ દૂર થવા માટે—ઘોળા સાટાડીના મૂળ પાણીમાં ધસી અજન કરવું (૪) રતાં-ધળાપણા ઉપર—ઘોળા સાટાડીના મૂળ કાજીમાં ધસી ચોપડવા. (૫) શેષ્ઠા-દર અને સોજા ઉપર—ઘોળા સાટાડીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો અને સોજા

ઉપર લેષ કરવો, અથવા માટોડી અને મુઠનો કલ્ક કરી પાવો (૬) રક્તાદર્શિ ઉપર—સાટોડીના મૂળ હળદરના કાઠામાં આપવા (૭) ગુદમરોગ અને પ્લીહા ઉપર—માટોડીના પચાગનુ ચૂર્ણ, ગોમૂત અને સિંધવમાં આપવું (૮) કમળી ઉપર—સાટોડીના પચાગનુ ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમાં ખાવું અથવા કાઢો કરી કિવા રમ કાઢી પાવો (૯) મસ્તકરોગ અને જ્વરરોગ ઉપર—સાટોડીનું પચાગ, જી અને મધમાં આપવું. (૧૦) રોગ ન થવા માટે—સાટોડીનું પચાગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૧૧) વીંછીના વિષ ઉપર—ધોળા સાટોડીના મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરે છે અથવા સાટોડીના મૂળ ધસી લેષ કરવો (૧૨) દંતરોગ ઉપર—માટોડીના મૂળ, લોલંગ અને ફૂલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના ડોગળા કરવા. (૧૩) અતિવિદ્રધી ઉપર—સાટોડીના મૂળ અને વાયવરણ્યની ઝાલનો કાઢો કરી પાવો (૧૪) અમ્લપિત ઉપર—રોજ સવારે ધોળા સાટોડીના તાજા બે મૂળ ચાવી ખાવા. તે ઉપર બે પડોર સુધી કાષ ખાવું નહિ એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું (૧૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર—ધોળા માટોડીના મૂળ દૂધમાં પ્રાશન કરવા અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવા. (૧૬) સોજા ઉપર—માટોડી, દેવદાર, મુઠ અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત નાખી પ્રાશન કરવો (૧૭) ગુદમ અને જલોદર ઉપર—ધોળા માટોડીના મૂળ સમભાગ સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો અને તેમાં જી નાખી તે ગુદમ ઉપર આપવો, તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો. અથવા જલોદર ઉપર ધોળા સાટોડીના મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ખવગવવું. (૧૮) આંખમાં ડુલ પડે તે ઉપર—ધોળા માટોડીના મૂળ રવિવારે લાવી ધૂપ દધ કાને ખાધવા (૧૯) સર્વોચ્ચ સોજો, ઉદર, પાક, રથૂલતા અને કફ ઉપર—સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા, મુઠ, વડ, દારૂહળદર, ગળો અને ખાળ-હરડાનો કાઢો પાવો (૨૦) કૂતરાના વિષ ઉપર—સાટોડીનો રસ પાવો. (૨૧) સર્વાંગ સોજા ઉપર—કફ, કરિયાણું અને મુઠ મેળવીને સાટોડીનો કાઢો આપવાથી સર્વાંગ સોજો નહિ જવો થશે. (૨૨) પુનર્નવા તૈલ—૪૦૦ તોલા સાટોડીના મૂળ લઈ તેનો ૧૦૨૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ત્રિકંકુ, ત્રિફલા, કાકડાશિંગિ, ધાણા, કામદળ, કચોરા, દેવદાર, ગહુલા, કોષ્ઠ, સાટોડી, અજમે, કાળીજીરી, એલચી, પત્રકાષ, તજ, તમાલપત્ર, મુઠ, ગેલુકમ્બીજ અને નાગકેસર આ પ્રત્યેક ઔષધોનો એકેક તોલા કલ્ક નાખી ૧ શેર તેલ તૈયાર અને મળરોગ નાશ થાય છે. (૨૩) પુનર્નવાદિ ઘૃત—માટોડી, ચિત્રક, દેવદાર, લીડીપીપર, પીપળામૂળ, ચવક, ચિત્રક, મુઠ, જવખાર અને હરડે એ દરેકનો આઠ આઠ તોલાનો કલ્ક કરી નાખી દસમૂળના ૧૨૮ તોલા કાઠામાં ૩૨ તોલા લી તૈયાર કરવું. એ સોજા ઉપર ઢિનાદ છે.

પ૮૬. સાજડ (અન) —સં રક્તાર્ણવ. હિં. ઝૈન. કં. કે'પુપતિ. નૈ. ધર્શમદી. લાં. દરમિતેલિયા ઝેઆ.

સાજડાના વજા મોટા મોટા થાય છે એ જાડના લાકડા મળજીત હોય છે વહાણ બનાવવામાં તથા ઇમારતમાં આ લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે માજડાના પાદડા લાગ્યા હોય છે માજડાના ઘોળા અને કાળી એવી બે જાત છે ઘોળા માજડાનો રંગ ધોળો હોય છે સાજડાની કુમળી જાત રંગના કામમાં આવે છે એને “આદડા” પણ કહે છે. ઉપયોગ—(૧) આગતુક જખમ ઉપર—ઘોળા માજડાની જાલની ચેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાધવી, એટલે ત્વગિત લગાઇ આવે છે (૨) નાનાં વાછરડાને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય છે તે ઉપર—માજડાની કુમળી માજર ખવરાવવી (૩) તળગારમી ઉપર—સાજડાની માજર, બોરડીના પાદડા અને આમળા એ એકત્ર વાડી તેના રસ હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. (૪) ફેફસાં કુદવાને માટે—સાજડાની જાલનો અને કાળી તુળસીનો રસ લઈને, (એને ગાય કરે છે) એમાં ચોખાના કુશકા નાખી એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૫) પક્ષાઘાત ઉપર—સાજડાની રાખ ઉપર બાધવી એટલે તે ભાગ ઉપ્પી થઇ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે (૬) કંઈ ઉપર—સાજડાની રાખ મધમાં આપવી

૫૮૭. સાતવીન—સં. સમપર્ણ મં. સાતવીણ. હિં. છી—સતવન, સં—છનોના, બં. જાતીમ. કં. એલેલેજ, લાં. આલસદાનિયા રંગલેરિસ. તૈં. ઝાડાકુલ, અરિટાકુ

સાતવીનના જાડ મોટા મોટા થાય છે. એ કાકણ પ્રાત્તિમાં પુષ્કળ છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી નથી. માતીનીની એક કુખને સાત પાદડા હોઇ એના આકાર સિમળાના પાદડા જેવોજ લાગેા હોય છે સાતવીનની જાલ અતિશય કડકી છે. * સાતવીન—દડવું, ઉખ્યુ, અસિદીપક, મદગધી, તુરી,

* સુશ્રુત સહિતામાં શરદીના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઇલાજ કહેલ છે.—“સાતવીનની જાલ, ગળો, લીમડાની અતર જાલ, એ બધાને તોલા લઇ એનો કવાથ કરી આપવો.” સામડીના રોગમાં ધણાં ઉપચારોમાં એની જાલ નાખે છે આ જાડના સબધમાં કેટલાક લોકોમાં એવો જમ છે કે વગડામાં સર્વ વૃક્ષા વર્ષામાં એક દવસ એને માન આપવાને માટે એની પાસે આવે છે ઇ સ ૧૬૭૮ માં મેક્સિકોમાં અને ઇ સ. ૧૬૭૪ માં રમ્પીઆસે આ વૃક્ષનું ચિત્ર પ્રકટ કરીને દેશી વેલો એને આપલ તરફ વાપરે છે એમ કહ્યું હતું એ પછી ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં બિં. નેમેયાએ એના પાચનશક્તિવર્ધક અને જવરનાશક ગુણ પ્રકટ કર્યાં ૩૧૦ ગિવસને ઇ મ ૧૬૫૩ માં એના ગુણનું વર્ણન ફાર્મેક્યુટિકલ જનરલમાં છપાવ્યું હતું ઇંગ્લેન્ડ આપધામાં એને ગ્રાહી, પાચન, ગતિવર્ધક, કૃમિના નાશકતા અને તાવનાશક માનેલ છે મનીલાના એક મૂખ નામના વૈદ્ય એની જાલમાંથી ડિઝેન્ટીના નામનું ચ્દરિક ન બધાય (જમી ન નાય) એવું સર્વ તથાસ કરીને કહાડ્યું છે અમેરિકાના ફાર્મેક્યુટિકલ એસોસિએશનના—ઇ સ ૧૮૭૭ ના ગિપોર્ટમાં લખે છે કે “આ વૃક્ષ દયુઓનાના ટાપુમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંના મહેવાશી લોકો એને ડીયા કહે છે.

સ્ત્રિગ્ધ, સારક, હલ તથા સુગંધિ છે, અને મણુ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, ક્ષમ, કોઠ, સુષ્મ તથા શળનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) નળવાયુ ઉપરઃ—સાત્વીનની હાલ કોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાવી અને પથ્ય પાળવું (૨) મૂત્રકૃમ્મ ઉપરઃ—સાત્વીનની હુ ખેતો રસ સાકર નાખી પાવે. ઉત્તાર થી અને ભાત (૩) સાંક્રમેહ, જવર, શૂળ અને ગુદમ ઉપર—સાત્વીનની હાલનો કોટા પાવે (૪) મણુ ભરાઈ આવવા માટેઃ—સાત્વીનની હાલ દ્વિધા વાટી લેપ કરવે.

૫૮૮. સાધવ્ય—(નાની નોળવેલ.) —(સં. અહિગંધા, ગંધનાકુસી ચં. સાપર્શક. હિં. ઇશરચુલ.)

તેઓ એને પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક માને છે, અને વારંવાર આવનાર તથા ધણી દિવસના આતરે અથવા શરદીની હવામાં ઉત્પન્ન થનાર તાવમાં આ આપધ અસલથી વાપરે છે એનું પરિણામ બહુજ સતોષકારી આવે છે ” આ રિપોર્ટથી વિદ્વાન વૈજ્ઞેયે ખ્યાન એની તરફ ખેચાય હતુ હાલમાં ઉપર કહેલ સત્વ સારમાં સારા કવીનાઇન કરતા પશુ વધુ ગુણકારી મનાય છે. કવીનાઇન અને ડીએટીન બન્નેના સત્વ સમાન માત્રાથી આપાય છે, અને બન્નેનું સરખુજ પરિણામ આવે છે કવીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી કાનને બહેરાપણ ઉત્પન્ન કરે છે, ઉધ આવતી નથી. આવા પરિણામ આ પદાર્થથી આવતાં નથી. વળી એની અસર ધણીજ તાકીદે કદિ નિષ્ફળ ગયા વગર થાય છે નાનાં નાના બાળકોને આની માત્રા ૦ા ડ્રામ અને મોટાને ૧ ડ્રામ આખા દિવસને માટે બસ છે આ માત્રા આપતી વખતે અવશ્ય કરીને અવસ્થા, જાત, પ્રકૃતિ આદિ વિચાર આવશ્યક છે પોટીસના રૂપમાં પશુ આ દવા આપવાથી કાયદાકારક અસર થાય છે બનાવવાની રીત આમ છેઃ—સાત્વીનની હાલ કોર્નફ્લોર અથવા ચૂન એ દરેક અર્ધા અર્ધા શેરને ગરમ પાણીમાં મેળવીને ખીર જેવું કરવું અને હુગડાની ઉપર પાથરી બમલમાં, હાથના સાધામાં અને ધુટણોની ઉપર લગાવી સારી રીતે સુકાઈ ગયા બાદ બદલવું રહેવું આ પ્રમાણે અસર થતા સુધી લેપ કરવો અને સુકવવું લક્ષ્મી ઇરિપતાલોમાં ડીટેઇન કવીનાઇનના બદલામાં વપરાય છે જુના ઝાડા અને ચરડાના રોગમાં આ હાલ ઉત્તમ અસર કરે છે, અને તાવ આવ્યા પછી પેટની પાચનશક્તિ ઓછી થઈ હોય તો તેને સુધારે છે ચરકસંહિતામાં રસ, બીજ અને હાલને વાતપિત્ત પ્રશમનકારક, કોટનાશક, ઉદ્દનાશક અને શીતનિવારણ કહેલ છે સુશ્રુતસંહિતામાં એને કફવાતપ્રશમન, અગ્નિનાશક, ગુદમરજનાશક, આમપાયક અને ઉદ્દવાતપ્રશમન કહેલ છે હાલ કઈક સુગંધિત, ગરમ, ખાટી અને કડવી હોય છે, તથા ખાવાથી થોડા જુલાબ થઈ બુખ લાગે છે, તાવ ઉતરી જાય છે તથા સોજો અને શળ નાશ થાય છે ઉપર લખેલ ડીટેઇન સત્વ વગર હાલમાંથી હકાયદીમીન અને ઇકાદીમીન નામના બીજ બે સત્વ નીકળે છે

માપસનના વેલા હોય છે એમા કાળી અને ધોળી એવી બે ભાત છે એના પાદડા નાગરવલ જેવા ડીટાની પાસે પહોળા હોય છે. કાળી સાપસન વધારે ગુણવાળી છે સાપસન ઘણી કડવી છે સાપસનની ભૂકી સર્પના મોઝા નાખવાથી જે દતતવીર થાય છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર.—કાળી સાપસનના મૂળ અને અરિકા અથવા ધોળી ચણાડીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ધસી તે પાણી થોડી થોડી વારે પાવુ, કિવા એકલા સાપસનના મૂળ ધસી પાવા. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર.—કાળી માપસનના મૂળ પાણીમા ધસી તેમા મરી વાટી પાવા. પથ્થ થી અને ભાત. (૩) પટકી (કાલેરા) અને પેટપીડ ઉપર.—સાપસનના મૂળ ઠંડા પાણીમા ધસી પાવા (૪) બાળકના કૂચિ ઉપર.—સાપસનના મૂળ દૂધમા ધસી પાતા જવુ અથવા નિત્ય બાળાગાળીમાં ધસી જાવી, એટલે કૂચિ-વિકાર થશે નહિ.

૫૮૯. સાખૂદાણા:—(મં સાગુ, સસુદાણાએ ગ્રાડ) એ ગ્રાડ માંડવજની એક ભાત છે એની ઉચાઈ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે એ ગ્રાડ જુનુ થયા પછી કાપી તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે પછી તેને ખાડી તેનો થોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકા મારે છે પછી તે બાળણીમા નાખી છલે છે, તેથી કરી તેની બારિક ગોળીઓ થાય છે તેને સાખૂદાણા કહે છે સાખૂદાણા પાચક હોય પૌષ્ટિક છે જલ્દ, બાળક અને રોગીને આ દાણુ ધણુ હિતકર છે.

૫૯૦. સારફળ (સાલેડ, કુપિડા):—સં શલકડી, શાભરજી મં સાબાઇ દેં સારફળ દિં સાલઈ, સલઇ કં તાદકુ, તદાકનાગડ, આનખ્યાલ. તૈં પારગિસાખ્યાણિ તાં કુદરક મં ચિતિતિ લાં બોસવેલિયા થોરફેરા.

સારફળનુ ગ્રાડ મોડુ થાય છે એ ગ્રાડ ઘણુ કરીને કુગરાળ પ્રદેશમા ઘણુ થાય છે એના પાદડા અગચીઆના પાદડા જેવા થાય છે એને ત્રિકોણ અને ત્રીવેગા (આખીલા) જેવડા ફળ આવે છે એ ફળનુ અથાણુ મારૂ થાય છે સારફળનુ લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમા આવતુ નથી. એ ગ્રાડને યુગળ જેવો ધોળો રસ આવે છે એ યુગળ જેવો ધૂપ છે એને “ કુદર ” x પશુ કહે છે આ ગ્રાડ ખાનદેશમાં રાજ્યખાટ ઉપર ઘણુ થાય છે આ ગ્રાડનો રગ લીલો દેખાય છે. એના લાકડાના ચાટવો, ધાન ભરવાની પાલી વગેરે થાય છે સારફળ:—શીત-વીર્ય, પાષ્ટિક, કડવુ, મધુર, તુરે તથા આહી છે, અને કેદ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ,

x કુંદરનેજ શરકુ દર કહે છે, તથાપિ ઘણાખરા લખાડ ગાધીઓ એના બુદ્ધે બેરબે આપે છે. શેશકુદરની પીળાસ પડતી યુદરતા જેવી પશુ નાની કણીઓ હોય છે એને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી યુદ્ધા જેવો વાસ આવે છે કુંદરને વાટી પાણીથી ગોળા બાધી દુખતી દાદના કોતરમા રાખવાથી તેમાથી લાળ ટપકી દુખાવો જલદી શાત થાય છે કુંદરને દિં કુંદર, યુદ-વરોસા બં કુંદરખોટી, મં અવલયુદર, સાલછીક, કં ઇંબોલ. ફાં કુંદરની, ખોટી મરતકી, રૂમી મરતકી, અં કુંદરેજકર, વિરતજ તૈં કુંદરુ, ઇં એલિએમ અને લાં બોઝએલિયા થરીફેરા ગહે છે.

પિત્ત, અર્ધ, મધુદોષ, પક્વાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના કુલ - કંઠ, વાયુ, અર્ધ, કોઠ તથા અરોચ્યના નાશક છે એનો યુ'દર (કું'દર, રોસ-કું'દર)-અધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, લિપ્ત તથા ત્વચાને હિતાવહ છે, અને ભ્રૂર, પ્રરોધ, કંઠ, મુખરોચ, વાયુ, પ્રદર, રક્તવિકાર, મહાપીઠ, અભક્ષી, રક્તાતિસાર અને જતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:- (૧) આંખો આવે તે તથા આંખોમાંની બળતરા શાત થવા ઉપર:-સારકળના પાદ્ય વાટી રાત્રે આંખો ઉપર પાટો બાધવો. (૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર:-સારકળના પાદ્ય વાટી તેનો પાટો બાધવો. (૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર:-સાર-કળનો યુદર રાત્રે પાણીથી પલ્લણી રાખી સવારે મસળી તેમા સાકર નાખી તે પાવુ (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:-સારકળની જાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી.

પદ્દ૧. સાલમ:- (સં. સાલીમકદ.) તુર્કિસ્તાન, અરબસ્તાન, ઈરાન વગેરે દેશમા સાલમની ઉત્પાત ધણી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એ કદની એ ત્રણ ભત મળે છે. એ ઝાડ કાર્ષક નાગદમણીના અથવા હળદરના ઝાડ જેવું છે. એને નિઃશ્વર પ્રતિની જમીન જોઇએ તેના મળમાથી ફણગા ફૂટી ઝાડ થાય છે તે જુદા હોય છે, તથા જેમાથી સાલમ થાય છે તે જુદા હોય છે એ મૂલ્ય કાઢી લાવી મરમ પાણીમા ધુએ છે પછી જાડ ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની જાલ યોળા નાખે છે, તેથી કરી તે ઘોળા શુષ્ક દેખાય છે પછી તાપાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની અધ્ય આપે છે. એજ સાલમ કહેવાય છે. સાલમ ધણીજ પૌષ્ટિક છે. ધણીખરા તુર્ક અને આરબ એતુજ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમા ચણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને “ નાવિક રક્તપિત્તરોગ ” થાય છે; તેઓને સાલમના લોટની કાણ કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ ઠી થઈ તે નીરાશી અને છે સાલમમાં ઘોળા, ચરાખ, લસણીમા, પળદાર અને દૂધમૂસળી એવી પાંચ જ ભત છે સાલમ:-ઉષ્ણવીર્ય, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કઠી, ગુર, રસાયન તથા પાષ્ટિક છે, અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુલ-કમળોના નાશ કરે છે. ઉપયોગ:- (૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જતુ અને ધાતુવિકાર ઉપર:-દરોગ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, ઘોળા મુસળી અને પળખી મિશ્રી, એ ત્રમભાગ લઈ ત્રણે જથ્થાસોન મળુ પારિક ૩ માસા ચૂર્ણ, ત્રણ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમા મેળવી આપવુ, એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુલતા આવે છે (૨) પુષ્ટતાને માટે:-સાલમનો પાક કરી ખાવો, કિંવા સાલમમિશ્રીનું ચૂર્ણ કરી પાણી અને દૂધમા બારી તેમા સાકર નાખી તે સેવન કરવુ (૩) સંઘલણી રોગ ઉપર:-મુસળી ઊંચમા કિંવા ઘોખાના ઘેવરામજુમા વાટી ૧ તોલો આપવી અને પથ્થને માટે જાસ અને ભાત ખાવા આપવાં. (૪) પુષ્ટતા અને મળશુદ્ધિ થવા ઉપર:-સાલમના ફળ (એ મોત રિમણીના ફળ જેવા હોઈ અદગતા બિયા અતિચમ કડિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાચશેર દૂધમા નાખી ખાવો કરવો, તે તેમને તેમજ એક રૂત્રી ગમવો. પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવુ અને બીજા દિવસથી

માવામા સાઠર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ એ તોલા ખાયુ

પટ્ટર. સામો—સં સ્થામાક હિં સાવા, સમા. કં સાખિ. યં સ્થામાવાસ. મં સાવા તૈં સ્થામાલુ ફાં શામાખ. લાં પેનિક્સ કેમેન્ડેસ્મ્.

સામો એ ધાન્ય ધણે દેકાણે થાય છે એના રોપા દીઘજીથી કમર જેવડા થાય છે સામો, આ ધાન્ય વરી (મેરીઆ) ને ધણજ મળતુ છે; પરંતુ એ વરી કરતા કિમિત મોડુ હોય છે સામો કેકણુમા થતો નથી સામામા કાળી અને ધાળી એવી બે જાત છે સામાનો ભાત ગરીબ લોકના ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે એનો ઉપયોગ ધણુ કરી હલકી પ્રતિના લેકમા થાય છે મદવાડમા એના નાદળાનો ભાત ખાવા આપે છે સામો—મધુર, શીતળ, રોષક, રૂણ, તુરો, લધુ, વાતકર તથા માહક છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) અભદ્રવ રાજ્ય ઉપર—સામો અથવા કોદરો અથવા કાગ (પ્રિયગુ) ના ચોખા નાખી કરેલી ધીંગ હિતકારક છે

પટ્ટર સાંધરૂખ—(મં સધિરૂક્ષ.) એ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદમા વેતલર લાખા હોઈ, આકારે કડાના પાદમા જેવાં હોય છે એની છાલ અરિથજગ ઉપર ધણીજ ઉત્તમ છે એમા જે અવલ પ્રતિના ઝાડ છે તેને “લવંગી સાંધરૂખ” કહે છે એનો એવો અત્તકાર છે કે એવું પાદુ વચોવચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીક વારે જાઈએ તો તેના સાંધા મળી જઈ પૂર્વવત્ પાદમા જેવું પાદુ થાય છે એ ઝાડ દક્ષિણ કેકણુમાં કોઈ કોઈ દેકાણે થાય છે આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમા વિલક્ષણુ પ્રભાવ છે એવી વનોષધિ ધ્રુવે આ આર્થિકશાસ્ત્રમા ઉત્પન્ન કરવાથી, આપણુ પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણુ રક્ષણુ કર્યું, અને ચોતાલુ સામર્થ્ય પરદેશોને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડ્યું. તેમના વશજોએ હમણાના કાળમા એવી ઉપયોગી વનોષધિનો ઉપયોગ ન કરતા પરદેશી મોહક વસ્તુમા હુબ્ધ થઈ, સર્વ જગતને આપણી નખબાઈ શા માટે ખતાવવી / **ઉપયોગ**—(૧) અરિથજગ ઉપર—સાંધરૂખની છાલ કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ૩ દિવસ બાંધવી

પટ્ટર. સિંગોડાં (શિંગોડી)—સં સૃગાટક મં સિંગોડા કં સિંગોડે. હિં સિધાડા ફાં સુરજનન ઈ યોટરકેલદ્રોપ. લાં દ્રાપત્થિરિપનોઝા યં પાણિકેલ, સિધાડે તૈં પરિકેર્ણુ

સિંગોડા તળાવના માથેકુ અર્ધું માથેકુ પાણીમાં થાય છે એના વેલા લાખા હોઈ તેને કાદેલીના પાદમા જેવા પાદમા આવે છે સિંગોડાનો આકાર મોટા ચમત્કારિક દેખાય છે એને કાટા જેવી ત્રણ અર્ધીઓ આવે છે સિંગોડાનુ શાક થાય છે એને સૂકરી લોટ કરી લાપશી, પુરીઓ, લાડુ એવા અનેક પદાર્થો કરે છે; અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે સિંગોડા પૌષ્ટિક છે **સિંગોડાં**—અતિવૃષ્ય, લવુ, રચિપ્રદ મેહદાહર્ષકારક, કફકર માહક, શુક્ર, વાતલ, તુરો, મધુર, ગુરુ, શીતલ, તર્પણુ તથા સ્વાદુ છે, અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, ભ્રમ, નિદોષ,

સોને તથા સતાપનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—ચીના મુદગર્ભ વધવા અને ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર—સિંગોડા અને કચરાની લાપશી કરી દૂધમાઆપવી.
 ૫૯૫. સિવજી—સં કાસ્મરી. મં સિવજી. હિં ૫૦ ગભારી, બુગેર. કં સિવન્નિ. તાં પેરુમિલ મલાં કુમલ તૈં સાક્ષાયુજીવેદું. લાં મિસાઈ-નાઆયૌરીઆ.

સિવજીના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઝાડના પાદડા મોટા હોય તે સાધારણ યોગ હોય છે સિવજીનું લાકડું સુતાર કામમાં સારું ઉપયોગી છે. સિવજીને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે તે નાના બીજી જેવા હોય લાળા હોય છે એના મૂળ દસમૂળમાં આવે છે સિવજી—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તુરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, બેદક તથા હલ છે, અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમમૂળ, સોળે, વિષ, દાહ, નવર, રક્તદોષ, અર્શ અને બ્રમનો નાશ કરે છે.* એના ફળ—શીતળ, યુર, બલકર, ધાતુવર્ધક, કેસ્ય, સ્વાદુ, ખાટા, તુરા, રસાયન, સ્નિગ્ધ, લુહિત્રદ, યુર તથા મૂત્રલ છે, અને શિત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૃષ્ણ, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર તથા પેશાબમાં ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે ફળની અંકરનો ગર્ભ—મધુર, માહક, કડવો, શીતળ, વાતકર, તુરા, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર—સિવજીની કુખોનો અથવા પાદડાનો રસ નવટાક સાકર નાખી પાવો અને ધોળા સાજડની ઊલ ધરી ૩ દિવસ ચોપડવી (૨) અગ્નિપિત્ત ઉપર—સિવજીના પાદડા, અધેડાના મૂળ, મોચરસનો કદ, એ ગામના તાળ દૂધમાં વાટી ૧૪ દિવસ પાડુ. (૩) પિત્તજ્વર ઉપર—સિવજીના મૂળનો રસ આપવો (૪) મૂત્રાધાત ઉપર—સિવજીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધરી પાવા. (૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર—સિવજીના પાદા ફળ એક કિલા બે મધમાં ખાવા. (૬) શીતપિત્ત ઉપર—સિવજીના મૂળ ફળ સીંજવી તેનો કદક દૂધમાં આપવો અને પથ્થ પાળવું (૭) દાહ ઉપર—સિવજીના પાદડાનો રસ અગે ચોળવો.

૫૯૬. સુખાડ—સં મં હિં ચદન કં શ્રીગધમ્બરા. તૈં ચદનસુ. તાં મલાં ચદનાર. ઓં શ્રીગધ યું કાં સદલ. અં જંદલેઅપ્પાયદ. ઇં સેડલયુડ. લાં સેટેલમ્બોલપમ.

સુખાડના ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડ મલખાર પ્રાતમાં વિશેષ થાય છે. એના પાદડા કડવા લીંપડાના પાદડા જેવા હોય નાના અને સુવાળા હોય છે ચદનને બારિક અને કળા રંગના ફળ આવે છે આ ઝાડ જીવંતુ થાય એટલે તે કાપી તેના કડા કરી તે જમીનમાં દાટી રાખે છે પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસુકે કરે છે. ચદનના કડા ઉપયોગી છે એની પેટીઆ, કરડીઆ, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે. ચદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચદની અત્તર કહે

* સિવજીને લાલપર્ણિ કે જમલી માને પશુ કહે છે.

છે એ સુવાસિક હોય છે ધાળું ચંદન:—કડવુ, તીપુ, શીતળ, તુર, વૃષ, કાતિકારક, કામળનક, સુરભિ, રેણુ, આનંદકર, હાથુ તથા હૃદયને હિતકરી છે, અને પિત્ત, અમ, ઉલ્લી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, મતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્વેત, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે જે ચંદન ગાંધાવાળું, હિંદ પડેલું, જડ, હિંમર, ચેતવર્ણુ, અપવાથી દેખાતા રાતો વર્ણુ, ધસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિ સુગંધ અને શીતલ હોય તે હિતમ જાણવું, અને જે આમાથી થોડાક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણો જેમા મૂળેજ નથી તે અધમ જાણવું. પીતચંદન—મહાથાગર ચંદન:—શીતળ, કડવું તથા કાતિકારક છે, અને કફ, કોઢ, કંડુ, વિપૂચિકા, દંદુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષા, દાહ અને જવરનો નાશ કરે છે કુંકુમાગર—હિરિ-ચંદન (પીળા—રાતો વર્ણુ)—કડવું તથા શીતળ છે, અને પિત્ત, અમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે એ દેવોને જોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. અર્ધર ચંદન (ધોળા અને રાતા વર્ણુનું)—શીતળ તથા કડવું છે, અને કફ વાયુ, પિત્ત, કોઢ, કંડુ, ત્રણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે શાખર ચંદન (કિચિત્ પીળા વર્ણુનું)—શીતળ તથા કડવું છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અમ, ફેલા, ખરજ, કંડુ, દાહ, અજકર્ણુ, ભૂત, કોઢ, તરસ તથા ગાડપણનું નાશક છે સુખડ (એ ઝાડ ઉપર આપથી મૂકેલી હોય તે)—કડવી, સુગંધવાળી તથા શીતલ છે, અને મૂત્રરૂઢ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે જે ચંદન લીલા હોય તે વખતે તોડીને સુકાવેલું તથા મલપપર્વત ઉપર ન થએલું હોય તે સુગંધમા કમતી હોય છે x ઉપયોગ—(૧) દાહ શમન થવા માટે:—ચંદન અને કપૂર અથવા વાળા ધસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવા (૨) ખસ ઉપર:—ચંદની ચત્તર (સુખડનું તેલ) એકનું કિવા લીંબુના રસમા ચોપડવું (૩) મૂત્રરૂઢ અને રક્તાતિસારાદિ ઉપર:—ચોખાના ધાવરામણુમા ચંદન ધસી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવું, એટલે રક્તાતિસાર, પેશાબની ખરમી, તૃષા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે (૪) બાળકોને અળધ થાય તે ઉપર:—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો, અથવા ચંદનો લેપ કરવો (૫) પૃષ્ઠવાળા પ્રમેહ (પંડમા) ઉપર:—ચંદનો કલક કરી તે પાવો (૬)

x હતકૃત મેદરથા મેડિકામા ત્રણ પ્રકારનું ચંદનના લાકડાનું વર્ણન કરેલ છે શીખડ (ધોળું ચંદન), પીત (પીળું ચંદન) અને રક્ત (રાતું ચંદન). એમા રાતાચંદન (રતાદળી) નું લાકડું ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક માનેલ છે સોજમા હડક લાવવાને તેમજ માથુ દુખતું હોય તો ચંદનને ચોપડવાથી એ ધોળા ચંદનથી વધારે હડક કરે છે, અને અંદર આપવાથી એનાથી ઓછો યજ્ઞ હરે છે રક્તઉલ્લ અસ્તકમનો કર્તા લખે છે કે, જે પિત્તનો ગ્રહી થતો હોય તો ધોળા ચંદનનું લાકડું ધસીને પાવું, અને ઝાડમા લોહી આવતું હોય તો રાતું ચંદન ધસીને તેમા મેળવવું અને પિત્ત તથા રૂધિર અને જનું હોય તો જાનને ચંદન ધસીને પાવા લોહીની ઉલ્લી આદિ રોગમા રાતા ચંદનને દૂધમા ધસીને આપાય છે

પ્રમેહ અને પ્રદર (પિશાબમાં પર જેવું જવું તે) ઉપર રામબાણ ઉપચાર — વશલેચન (વાસકપર) ૧ તોલો, એલચીદોડામાના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારિક બારી વચ્ચેગાળ ભૂંડી કરવી પછી તે ભૂંડી પલળે એટલું ઉત્તમ સુખડતુ તેલ લઈ તેમાં તે ભૂંડી ભીજવી નાની સોપારી જેવડી ગાળીએ કરવી. પછી દરરોજ અવારે ૪ તોલા સુધી ઠંડુ પાણી લઈ તેમાં એક ગાળી કાલવવી અને તેમાં અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાસન કરવું એજ પ્રમાણે સાજું લેવું. આ ઔષધ આવાથી પ્રમેહની આગ છ પહોરમાં ઘણીજ ઓછી થઈ ૭ દિવસમાં પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ થાય છે. પથ્ય—ઘઉંની રોટલી, તુવેગની દાળ, ઘી અને સાકર. (૭) આગંતુક ગરમી ઉપર—ચોખાના ધોવરામણમાં ધોણુ ચઢન ધસી ખાડ નાખી આપવું (૮) ઉચ્છ્રી ઉપર.—ત્રીના દુધમાં ચઢન ધસી નસ્ય આપવું.

પટલ. મુગધી (લીલી) રહા:—(સં હિં મુગધીતુલ્ય મં ગવતી ચાહ) ગવતી (વાસ) રહાના મોટા દાળના એટ જેવા મોટા મોટા વધે છે એને પાદડાની રહા પણ કહે છે બાગમાં પણ એને વાવે છે એની ઉચ્ચાઈ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે એનું તેલ નીકળે છે, તે પણ ઔષધ છે એ રહાના પાદડા કઢીમાં નાખે છે ઉપયોગ:—(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટે:—એની રહા કરી પાત્રી, એટલે પરસેવા નીકળી તાવ કમી થાય છે (૨) પેટપીડ ઉપર—એનું તેલ પાત્ર પટકી (કોલેરા) ઉપર પણ એ ગુણવત્ત છે (૩) શરદી, સળેકમ, રૈત્યજવર, જડત્વ અને આગં-તુક જવર ઉપર:—મુગધી રહા, સુક અને સાકરનો અષ્ટમાસ કાઠો ગરમ ગરમ પાવા અને પથારીમાં ગરમ કપડું ઓઢી સૂઈ રહેવું એ યોગ્યથી પરસેવો આવી શરીરમાંની શરદી નીકળી જઈ હુશિયારી આવે છે આ કાઠો ઉષ્ણ છે સમઘાત થવા માટે એમાંજ દુધ નાખી કાઈ કાઈ પીએ છે (૪) પરસેવો લાવવા માટે બાદ:—એક મોટા વાસણમાં મુગધી રહાની ભૂંડી નાખી તે ઉપર ઠાકણ મૂકી આપણુ આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સવાડી આ પાણીનો બાદ આપવો, એટલે પરસેવો છુટે છે (૫) સળેકમ ઉપર—મુગધી રહા, પુદીનો, કિવા તજ અને આદુનો કાઠો કરી તેમાં ગાળ નાખી રાત્રે સવાની વેળાએ પીવો અને ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી સૂઈ રહેવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું.

પટલ. મુઝીણુ:—(મં ચેરલામાલેખધ.) એના પાદડા ઈંદ્રજવના પાદડા જેવા હોઈ બાડ હોય છે એ પાદડા ઘણા ચીકણા હોય છે મુઝીણુને બાવળા-આના જેવા પીળા ફૂલ આવે છે એ ઝાડ મોટા થાય છે એની જાલ પીળા ૨ ગની હોય છે, પરતુ સૂકયા પછી કળા ૨ ગની થાય છે એની જાલના ચૂર્ણની યુદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે ઉપયોગ:—(૧) બાદરજા ઉપર:—મુઝીણુના પાંદડાના રસમાં જીરૂ અને સાકર નાખી પાવાં અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર યોગ્ય:—અથવા મુઝીણુની જાલ ધસી ચોખાની પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ. (૨) રીતળા હલકા આવવા માટે:—મુઝીણુની જાલ તાપતિમાં જારી.

તે મળે આપવી. (૩) અસ્થિલગ ઉપર—સુરપીણી જાલ લાવી આરિક ખાડી, અથવા તેમાંજ ચતુર્ધાર નાચણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાટી બાફ આપવી. અને તે મિશ્રણનો દાડ દુખતા હોય કિવા દાડકું લાગ્યું હોય તે સ્થળે દોઢ આ-મળ ભાડાઇનો લેપ કરવા, તથા તે ઉપર ગુણપાટનું ટાટ બાંધી ઘટ પાટો બાંધવો તથા સાત દિવસ ગયા પછી એકવાર છોડી જોઇ વ્યથિત (દુખી) જગ્યાએ ઔષધનો લેપ કરી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાંધવા આ ચોમથી કોઇ પણ પ્રકારનો અસ્થિલગ થયો હશે તો જલદી ગુણ આપે છે.

૫૬૯. સુરપીણુ:—સં મં સુગંધુ મં સુરપીણુ તાં કં તૈં મય-માચી-પત્રી અં અક્ષતની પંજુમદોરન. લાં આરોગેસેયા, ઇડીકા મલાં નિશાપલા

આ એક શીમળાની જાત છે એના પાદડા શીમળાના પાદડા જેવા કાના-દાર હોઇ નાના હોય છે એ ઝાડ એ હાથ ઉચા વધે છે એને ધોળા અગર પીળા ફલ આવે છે સુરપીણુ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઈ પાચક પણ છે ઉપ-ચોગ:—(૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર—સુરપીણુના પાદડાનો રસ કાનમાં પાડવો એટલે દુખ બંધ થાય છે (૨) બાળકની હુગામણ ઉપર—સુરપી-ણુના પાદડા ગાયના તાળ દૂધમાં ધસી પાવા (૩) બાળકની ઉંઘરસ, સળેકમ અને કૂમિરોગ ઉપર—સુગંધુના મૂળ મધમાં પાવા, અથવા પાદડાનો રસ મધમાં પાવો (૪) દંઢ ઉપર—સુરપીણુના પાદડાનો કિવા ફલનો રસ પાવો (૫) નળવિકાર ઉપર—સુરપીણુના લીલા પાદડાનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમાં થોડી મરીની બૂકી નાખી પાવો

૬૦૦ સુરણુ—સં મં બં સુરણુ હિં જમીકદ તૈં મયા-દોલ-કદા હાં એલ. લાં એમોફોફિલમ પેનિક્યુલેટમ

સુરણુ હિંદુસ્તાનના ધણીક પ્રાંતોમાં થાય છે, પરંતુ મલખારમાં એનો પાક વિશેષ થાય છે આ કદ યૈત્ર વૈશાખમાં વાવે છે અને માગસર પોષમાં તે ખોદી કાઢે છે કોઇ કોઇ મોદ થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં ગમે છે એ જમીનમાં રહેલું સુરણુ એક મણુ કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે સુરણુની આકૃતિ ગોળ ચક્ર જેવી હોય છે સાધારણ સુરણુનું વજન મણુ-પોણું મણુ હોય છે એમાં બે જાત છે એક ખુજલીવાળી અને બીજી મોડી ખુજલીવાળી સુરણુ ખાવાથી મ્હો સૂજે છે અને અનેક વિકારો થાય છે, પરંતુ તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે એ સુરણુ પાચક વર્ષ જમીનમાં રહે છે દક્ષિણમાં સુગં-થુની ઉત્પત્તિ ધણી થતી નથી સુરણુના ઝાડનો સોરો દાખના કાંડ જેવો હોઇ તે ઉપર ચિત્તીજી છત્રી જેવા પાદડા હોય છે એના દાડાનો રસ ધેળો હોઈ તે ઉપર શુભ રંગના ટપકા અને ચાદા ઠેઠાણે ઠેઠાણે હોય છે સુરણુ એ અર્ધ-રોગનાશક છે, ખાટે એનું “અર્ધોમિ” એવું નામ છે સુરણુના ફલનું શાક સરસ થાય છે એના કુમળા પાદડાનું પણ શાક કરી ખાય છે; અને જુનું અથવા પછી વચ્ચેના દાડાનું શાક કરી ખાય છે. સુરણુનું શાક સરસ થાય છે. એ

શાકને ઘીનો વધાર કરે છે. સુરણ ઉષ્ણ અને પૌષ્ટિક છે મીઠુ અને ઘીળુ સુરણ-
રૂચિકર, તીખુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, છેદક, લઘુ, રૂક્ષ, તુર, મલાવણીક, વિશદ,
પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે, અને કૃમિ, ગુદમ, શળ, અર્શ, કફ, મેદ, વાયુ,
અરોચક, દમ, ઉધરસ, ઉલટી તથા બરોળનો નાશ કરે છે. આ સુરણ હૃદયગી
રક્તપિત્તી અને કુદીને હિતકારક થતુ નથી. એના દાંડા-—રૂચ, લઘુ તથા
દીપન છે અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે ખાજરા અને રક્તવર્ણ
સુરણ-—તુર, લઘુ, વિઠલી, રૂક્ષ, વિશદ, તીખુ, રૂચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તજ
તથા દાહક છે, અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, શળ, ગુદમ તથા
જડયતુ નાશક છે ખાજરાના સુરણ-—પિત્તકર, રક્તકર અને કદગાથક છે
ઉપયોગ-—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર-—સુરણના કકડા ઘીમાં તળી ખાવા
આપવા (૨) આમ ઉપર-—સુરણના કાંઠા સકરી ચૂર્ણ કરવુ અને ઘીમાં
શેઠી કિવા તળી માકર નાખી ખાવા આપવુ (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર-સુરણ
વટક-—સુરણ સકરી કરેલુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સુઠ ૪ તોલા,
મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણા ગોળ નાખી ગોળાઓ
કરી આપવી, એટલે છે પ્રકરના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે

૬૦૧ સુરબધ-—(સં મયપત્રી) એ ઝાડ સુમારે હાથ-લેહ હાથ
કેયા વધે છે લીલી બીનનમા આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે એના પાદ્ય શેવતીના
પાદ્ય જેવા, પરતુ તે કરતા નાના અને પહોળા હોય છે એ પાદ્યને પુષ્કળ
ખાવા હોય છે એ સુવાસિક હોઈ ધણીજ કડવા હોય છે. આ ઝાડને કોથમીરના
જેવા પુલના ગુચ્છ આવે છે એનો રંગ ગુલાબી હોય છે. એ પુલ કડવા હોય
છે આ ઝાડ કોરમાણી અજમાની જાતનુ છે એના પુલનો ઉપયોગ કોરમાણી
અજમાની પેઠે થાય છે. એને સાદી પ્રાતમા “ મારમેરી ” કહે છે સુરબધ
કડવુ, ઉષ્ણ તથા પિત્તજ છે, અને કફ, વાયુ, વિષદોષ, દમ, ઉધરસ, જ્વર,
કૃમિ તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે

૬૦૨. સુર (પીળા બેરળનુ ઝાડ) —સં સરલ. મં સરળદેવદાર.
શુર. હિં. ધૂપસરલ બં સરલકાક કં સરલદેવદાર ઇં લોચલીન્દપાષ્ઠન. લાં
પાષ્ઠનસૂક્ષ્મલિચિયા.

આ ઝાડ બહુ સુદર દેખાય છે. તે સીધુ હિયુ વધે છે એનુ થડ ખારિક
અને આખુ હોય છે એ ઝાડ નિરતર લીલુજમ રહે છે શોભા માટે એ ઝાડ
ખામમા વાવે છે. આ ઝાડનુ લાકડુ ધણુ મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે એ
ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે, તેને બેરળ કહે છે. તે તતુચકના તારને ચોપડવાને
ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધૂપ જેવો સુગંધ આવે
છે. સુરનુ ઝાડ-—મધુર, કડવુ, પાકાણે અને રસાણે તીખુ, લઘુ, વિનમ્ર તથા
ઉષ્ણ છે, અને કષ્ટરોગ, નેત્રરોગ, કંકરોગ, રાક્ષસખાધા, કફ, વાયુ, પરમેષ, જ્વ,
ઉધરસ તથા વળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ —(૧) ગળેલા કેશ બાવવા અરે-
સુરવા પાદ્ય પાણીમાં વાવી તેનો લેપ કરવો.

૧૦૩. સૂર્યકુલ (સૂર્યમુખી)—સં આદિત્યભક્તા મં આદિતા, સૂર્યકુલવર્ધી, બોબગદોરી. હિં. હુરહુજ, સોચલી તેં સૂર્યકાતીપુ તાં તું કં સૂર્ય-કાંતી. હિં. શુંલેઆદિતામપગસ્ત અં અરદમ્ન ઈં સનકદોવર, સહેલીએથ લાં એન્હુઅમ્ ૫ં હુહુડે, બનશલે

સૂર્યમુખીના છોડ હરેક ઠેકાણે હિંગી શંક છે તે આપોઆપ ઊગતા નથી, પણ ધાનની પેઠે તેનું વાવેતર કરવું પડે છે, અને તે વાવ્યા પછી આર મહિનામા તૈયાર થાય છે એ છોડ માથોડા કરતા એકાદ એ હાથ ઉચે સુધરી વધે છે તેના પાદડા કાત્રાદાર, હંદ્યાકાર, જરા લાખા, પાતળા અને ખરબચડા હોય છે. એની લબાઈ ૧૨-૧૫ આગળ અને પહોળાઈ ૧૦-૧૨ આગળ હોય છે પાદડાનું દોટકું લાંબુ હોય છે આ છોડ અનેક પ્રકારે મહત્વનો હોવાથી તે સબધી કેટલાક વર્ષોની શોધ પછી અમે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાંત દર્શાવે છે એના બી ખેરીને વાવવા કરતા ને હાથવડે વાવ્યા હોમ તો તે વધારે ફાયદે છે તે ને આશ્વેષા કે મધા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય તો વધુ સારું પરન્તુ આદ્રા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને હસ્તનો વરસાદ નો એછો પડ્યો હોય તો વળી વધુ સારો પાક થાય છે પૂર્વા ઉત્તર નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને દિવાળીના અરસામા વરસાદ પડ્યો હોય તો વળી ઉપરના બન્ને કરતા વધુ સારો પાક ઉતરે છે એ છોડના પત્રદંડનો ધેરાવો ૫-૬ આગળ હોય છે તેપર લાખા લાખા ઘોળા રંગના ડાડલા હોય છે પ્રત્યેક પાદડાની બગલમાંથી ફૂલ નીકળે છે મુખ્ય ડંડા મથાળે સૌથી પ્રથમ ફૂલ નીકળે છે અને તે સર્વ કરતા મોટું હોય છે તેના પુ'પકોશમા આર પડદા હોય છે. એ ફૂલનો રંગ પીળી ક્યુરેના ફૂલ જેવો હોય છે તેના અખલાગમા કિજરક કોશ હોય છે, અને તેની વચ્ચે બીજ હોય છે ઉત્તમ વર્જના ઝાડને ૪૦ સુધી ફૂલ આવે છે અને તે ફૂલમા કમમા કમ ૫૦ અને વધુમા વધુ ૮૦૦ બીજ હોય છે

આરોઅસાત્તની દષ્ટિએ એ ઝાડ બહુજ મહત્વનું છે તેના ફૂલનું મુખ, સવારથી લઈ સાંજ સુધીમા સૂર્ય જેમ જેમ ફરે છે તેમ તેમ ફરતું રહે છે. આમ હોવાથી તે ઝાડને આદિત્યભક્તા અને તેવાજ અર્થના બીજા નામો અપાયા છે. ઇશ્વરના અનુમહને માટે જેવી રીતે મનુષ્યો તેના પ્રતિ ભક્તિ દર્શાવે છે તેવીજ રીતે સૂર્યદેવના અનુમહ માટે ઉદ્દિશિજ પણ ભક્તિ દર્શાવતા જણાય છે. આરોઅસાત્તની દષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી છે કે ને ઠેકાણે સૂર્યના પ્રખર કીરણો પહોંચતા નથી, તે જગ્યા નિરોગી રહી શકતી નથી આમ હોવાથીજ પાણીવાળી, બેજવાળી, બધીઆર અને ગાદી ઝાડીવાળી જગ્યા તાવના ધરૂપજ જણાય છે આવે ઠેકાણે સૂર્યમુખીના ઝાડ વાવ્યા હોય તો રોજ દુઝ થઈ બગરેલી હવા સુધરી જાય છે દક્ષિણ આફ્રિકામાના અને યુરોપમાના કેટલાક ભાગો કે જે અનેક પ્રકારની ખરાબ હવાને લીધે રોગમા ધેરાઈ રહેલા હતા, ત્યાં કેટલાક શોધક સુદિન ડૉક્ટરોએ આ ઝાડનું વાવેતર કરાવી નેમું તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ત્યાં ચાલતા રોગો દૂર થઈ તે ભાગ સારા આરોઅવાળા થયા.

અર્થે ઉત્તમ ગુણ હોવાથી અત્યેક જણે પોતાના ઘર સામે આ ઝાડના ૧૦-૧૫ છોડ વાવવા એ આરોગ્યસાધના દષ્ટિએ ઘણું જ હિતાવહ છે.

આપારી દષ્ટિએ જોતા તેના બિયાનું તેજ અસત ઉપયોગી છે એ તેજ ધાસના જેવા રંગનું હોય છે આવામાં તે સાર અને પથ્યકરક છે તેમાં પૂરી વગેરે પદાર્થ અમે બનાવી જોયા છે. એ તેજમાં કોઈ પણ પ્રકારની દુર્ગંધી અથવા તીવ્ર વાસ હોતો નથી, એટલું જ નહિ પણ બીજા તેજની પેઠે તે રાખી મૂકવાથી લીધું થઈ જતું નથી, તેમજ તેમાં તમેજ પદાર્થ રાખી મૂકવાથી કોઈ રીતે બગડતો નથી. વળી રોગાન બનાવવામાં તથા ચિત્રકાર્ય માટેના રજમાં જે મોણ તેજ વાપરવું પડે છે તેને બદલે આ તેજનો ઉપયોગ બહુ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે આ ઝાડનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં કરી તેમાંથી તેજ કઢાડવાથી 'એક પચ દો કાળ' ની પેઠે હાલમાં અનેક પ્રકારના જાપકર રોગોથી બાપ થયેલા હિંદુસ્તાનની હવા સુધરે અને વળી તેજનો મોટો વેપાર ચાલી શકે તેમ છે, પરંતુ આપણા દુર્દેવને લીધે આપણા લોકોનું લક્ષ આવા ઉપયોગી વિષય તરફ જોટલું જવું જોઈએ તેટલું જતું નથી, એ દુઃખની વાત છે રસિયાના કેટલાક ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં આનું વાવેતર કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થયો હોય એમ જણાય છે.

આ છોડને વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી જોઈએ. ફલમાંના બિયા તથા પરાળ દોરો પ્રેમથી ખાવ છે આ સર્વફલના છોડને "સર્વફળ" પણ કહે છે. સુરજગુપ્તી ફલનું ઝાડ—તીખુ, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન, સ્વર્ણ, રસાયનોપયોગી, કંઠુ, ગુરૂ, લઘુ, રક્ષ તથા સારક છે, અને કફ, વાત, રક્તદોષ, કમ, ઉધરસ, અરૂચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોહ, મેહ, અશ્મરી, મોનિયણ, મૂતદૃઢ્ય, પાકુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) ભૂતજવર ઉપર—સર્વફલનાં મૂળ કાનમાં રાખવા. (૨) અસૂતિ જલદી થવા માટે—સર્વફલના મૂળ ચોટલે બાંધવા. (૩) છાકરાંના પેટના ભાર ઉપર—સર્વફલનો રસ કરા ટીપા સુધી સંક્રિત અનુસાર દૂધમાં પાચા પેદું કુલેલું હોય તો આમળી જેવડી બારિક છીદ્રની નળી લઈ તે નળીમાં સર્વફલનું વજનમાં ચૂર્ણ ભરવું અને તે નળીનું એક છેદ મળદારમાં બાંધી બીજા મુખથી જોરથી ડકવું, એટલે ઔષધ તેજ ઉપર પહોંચે છે અને રોગ નીકળી જાય છે. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર—સર્વફલના પાદમાં નરમ આપવું અને લેપ કરવો. (૫) જુલાબ થવા માટે—સર્વફલના તેજનું કુટી ઉપર ટપક પાડવું અને જુલાબ બંધ થવા એ તેજ વાસાની સાદવડે એપડવું.

દીઠ. સેનવેલ—(સં. સ્વર્ણવલ્લી) એને આકાસવેલ પણ કહે છે. મેનવેલ દાઢાજુ જેવડી જાડી હોય છે એ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળ ઝાડ ઉપરજોઈ તે મૂળ ક્યાં હોય છે તે સમજાતું નથી એ વલ્લીને સેનવેલ નેજા પીંજી રાખી બારિક ઢેરી હોય છે. આપણે અહીં ધણું કરીને એ વેલ અરસાંજીનાં ઝાડ ઉપર અને વાડે ઉપર હોય છે. એને આ દેશમાં નાગરવેલના નામથી ઓળખે.

છે, પણ તેનું ખરૂં નામ તો સોનવેલજ છે સોનવેલ—દુગ્ધપ્રદ હોષ ત્રિદોષ અને મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) બાળકની વરાધ ઉપર—સોનવેલનો રસ મધમાં પાવો.

૬૦૫. સોનારવેલ:—આ વેલના પાદડા પીંપળાના પાદડા જેવા હોઈ એની પહોળાઈ એક વેત અને લઘાઈ સવા વેત હોય છે એ વેલની નડાઈ હાથની આગળી જેટલી હોય છે એનો રંગ રાતો અને ધોળા પણ હોય છે પ્રથમ એના પાદડાનો રંગ રાતો હોઈ પછી લીલો થાય છે એ પાદડા જુના થયા પછી તે ઉપર રાતો રંગના ચાંદા હોય છે ઉપચોગ:—(૧) કાલેરા અને સર્પાદિકના વિષ ઉપર:—સોનારવેલના પાદડાનો રસ પાવો, કિવા મળ પાણીમાં ઘસી આપવા કિવા ચાવી ખવરાવવા (૨) ગરમીના આગ્નરથી શરીર ઉપર ચાંદીમાં થાય તે ઉપર:—સોનારવેલના મળ સુકવી રોજ ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઈ તેમાં ચદનની પેટ તે મળ ઘસી, તે ઘસેલું સુમારે ૬ માસા પર્યંત દૂધમાં મેળવી, તેમાં સાકરની જૂકી ૧ તોલા અને જીરાની જૂકી બે ગુલબાર નાખી, દરરોજ એક વખત ખાવાથી કોઈ પણ પ્રકારની શરીરમાં ભગેલી ખરમી નીકળી જઈ પ્રકૃતિ જરૂર સુધરે છે આ ઔષધ ઘણું જ ઉત્તમ છે પથ્ય પાળવું

૬૦૬. સોપારી—સં પૂઝ મં પોદ્ધ હિં કં અડિં—મારા નેં પોકાકાયા, કમકમુ તું કાચુ મલાં તાં કચુકું, પૂમ્મ ફાં મોપીલ અં ફાફિલ ઇં બિટલનટપામ લાં એરિકકિટેચ્ચુ

એ ઝાડની ઉંચાઈ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે એને તાડના જેવી ઝાવ-લીઓ આવે છે સોપારી સહ્યાદિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમાં પાકે છે, પરંતુ માંગસોર, તાલેચેરી, કોચ્ચીન, હુબળી, ગોઆંતક, વર્ધન અને શ્રીવસંત એ ટેકાણે પુષ્કળ થાય છે એવર્ધનથી જે ધોળા સોપારી આવે છે તે ધણીજ ઉત્કૃષ્ટ છે સોપારીનું ઝાડ ચીકણું હોય છે સોપારી છોલી બાફવાથી રાતી સોપારી બને છે બાફ્યા સિવાય છોલી સુકવેલી હોય તે ધોળા સોપારી થાય છે અને કુચળી સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણું હોય છે. તે રસ લાકડાઓને અને વહાણોને ચોપડે છે સોપારી બાફ્યા પછી જે પાણી રહે છે તેને ઉકાળાને જોડો કરી રાખે છે, તેને સોપારીના દૂધ કહે છે. સુવાવડી ઓળોને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમાં તેના સાથે ઉપ-ચોગ થાય છે અર્ધી સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે સોપારી સાધારણ:—મોહક, તુરી, રવાદુ, રૂચ, સારક, મધુર, ગુરુ, કિચિત તીખો, પથ્ય તથા દીપન છે, અને મુખવૈરમ્, ત્રિદોષ, ઉલ્લી, ક્ષેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધીના નાશ કરે છે લીલી સોપારી:—અભિષ્પદી, ગુરુ, તુરી, શુદ્ધ-કારક તથા સારક છે, અને દષ્ટિ તથા અગ્નિમાલકારક અને મુખમલ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર તથા આપ્માનનો નાશ કરે છે. સુકી સોપારી:—રુચિકર, પાચક,

રેમક, જાતલ તથા સિંગ્ય છે, અને ત્રિદોષ તથા કઠરોચ્છનો નાશ કરે છે. એ પાન સિવાય કશી ખાવાથી પાકુરોચ અને સોળે આણે છે. પાકેલી લીલી સોપારી:—છેલ અને ત્રિદોષનાશક છે મુકી પાકેલી સોપારી:—વાતલ, સિંગ્ય અને ત્રિદોષનાશક છે ચિકણી સોપારી:—સર્વ દોષ દૂર કરે છે. તેલંગણુ આંત્રમાં થએલી સોપારી:—તુરી, પાક વખતે મધુર તથા દિગ્વિત ખાવી છે, અને કઠ, વાયુ તથા મુખજન્યની નાશક છે કેકળુમા ચોલ પ્રાંત છે ત્યાંની સોપારી:—અમિદીપક, પાચન, બળકર, રસાદય અને કફનાશક છે. રોઠી (જે મળખત હોય છે એવી) સોપારી:—તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, અમિદીપન, ફેલિકર તથા પિત્તલ છે, અને મલાવષ્ટભની નાશક છે બલગુલી સોપારી:—ફેલિકર, પાચન તથા દીપન છે, અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવષ્ટભ તથા મેદની નાશક છે. અંઠાપુરી સોપારી:—રસ વખતે મધુર, તીખી, સ્વાદુ, તુરી, ફેલિકર, અમિદીપન તથા પાચન હોઈ કફનાશક છે ગુલામરી સોપારી:—મધુર, તુરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવષ્ટભક હોઈ આખાનવાણી નાશક છે. નેલવતી સોપારી:—મધુર, ફેલિકર, કંઠશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાતિકર તથા રસાલ હોઈ ત્રિદોષનાશક છે સોપારીના ઝડૂના ચિક:—શીતલ, સચેકન, ગુર, પાક વખતે ઉષ્ણ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ હોઈ વાકુનો નાશક છે. ઉષ-યોગ. — (૧) ઉલટી ઉપર:—સોપારીની વીરી (પ્રત્યેક આવલી નીચે જાય અગળ જેવો ભાગ હોય છે તે એટલે ત્રાપાના છેડા) ની રાખ કરી તે રેશમની અને સૂકા લીંબડાની રાખમા મેળવી તે પાણીમા કાલથી તેમાં બીજોરના ચૂન ધરી પાવા (૨) દારોના ખાણુમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય તે ઉપર:—સોપારીના ફૂલ પારિક કરી તે લોટમા મસળી પાણી નાખી તેનો ચોળા કરી ખવરાવવો (૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—સોપારીની વીરીની ત્રાપાના છેડાની રાખ કરી પાણીમા કાલથી તેનો અસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. (૪) આમવાત ઉપર:—સારી રોઠી સોપારી લઈ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી અને જુની આમલીનો નડો કઠક કરી તેમા તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી. પછી ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના મુટકા પીવા આ ચોળથી સાફ રેચ થઈ આમ-વાત દૂર થાય છે (૫) આધારીશી ઉપર:—અર્ધી સોપારી આપે છે તે ધસી લેપ કરવો (૬) વિસર્પ અને ચાકાં ઉપર:—કડા પાણીમા ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ધસી ચોપડવી (૭) કુમ્મિ ઉપર:—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું (૮) ખસ ઉપર:—સૂકાએલી સોપારી ઉપરની જાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમા ખરસ કરી ચોપડવી. (૯) જાપોટીયા ઉપર:—ચીકણી સોપારી, આમલીના ડળીયા તથા ગુચળ એ બિના પાણીમા ધસી જાપોટીયા ઉપર દિવસમા એ ત્રણ વાર લેપ કરવો

૬૦૭. સોરંગી.—(સં સુરપુખામ.) આ ઝાડ ઉડણીના જેવું હોય ખોદાં પણુ ઉડણીના જેવાજ હોય છે એ ઝાડ વિશેષ કરી કેકળુ માતમાંજ આવે છે.

કોકળુમા સેરગીને “મોટી ઉડ્ય” કહે છે સેરગીના ફૂલનો ભરાવો માફ કે હામણુ માસમા થાય છે, એનો વાસ ખણે આવે છે એ જાડને વાવ્યા પછી પાચ ૭ વર્ષે ફૂલ આવવા ચડે છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવે છે સેરગીને ફેલ્યા સિવાય કળિયો સુકવી તે દેશાવર રગને માટે નમ છે. એ કળિયોનો રમ રેશમ, મલમલ વગેરે ઉચા કપડા રગવાના ઉપયોગમા ખણે આવે છે સેરગીના ઝડ કડવા છે અને એના ગુણુ ઉડ્યી કરતા વધારે છે

૬૦૮ સોમવહ્ની (સોમલતા) :—અધી બાષાઓમા સોમવહ્ની. લાં સારકોરેમાએવિરિડમા.

સોમવહ્નીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુકલપદ્મમા ૧૫ પાંદડા આવે છે અને તે કૃષ્ણપદ્મમા ખરી ૫૩ છે. સોમવહ્ની દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રમ લીલો હોય છે એને “અપત્તવહ્નિકા” અને “અક્ષી” પણ કહે છે. અગ્નેદમા સોમવહ્નીનું મહત્ત્વ ધણુજ વર્ણવેલું છે સોમવહ્નીના રસમા ભુદ્ધિ વધારવાનો ગુણુ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ધીરામાથી પ્રાચીનકાળમા એક પ્રકારનું મદ તૈયાર કરતા હતા. સોમવહ્ની :—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે, અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શેષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. લઘુ સોમવહ્ની* (જેને મરાઠીમા ચાનરીર કહે છે તે)—રસ, વીર્ષ અને ગુણુમા ઉપર જેવી જાણુવી. ઉપયોગ—(૧) કમળા અને ચક્રુતવિકાર ઉપર—સોમવહ્નીનું ડીડું સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું (૨) તાવ ઉપર—કમળા પાદડાને કાઢો પાવે.

૬૦૯ રથકમલિની :—સં. મં. હિં. બં. રથક-પદ્મિની-કમલિની કં. કલુતાવરે, ઓરિલેતામરેખિડ. તાં. મલાં. ઓરિએલેતામરે. તેં. મગલીગમુ. જોં. પ્રરપરત્ન. લાં. આયોનિડયસુકુટિકાસ

પાણીમા થનારી જાળકમલિની જેવી વનમા રથકમલિનીની વેલી થાય છે રથક કમલિની—શીત, તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ તથા રતનને ઘટ કરે છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, શળ, જૂતખાધા, અતિસાર, મેહ, ઉલટી, દાહ, મેહ, રક્તવિકાર, દમ, ઉષરસ, જોતા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૧૦. હરદે :—સં. બં. હરીતકી. મં. હિરડા. હિં. હરડ, હડ, હરં. કં. અણિલેકાપી. તેં. કરેકાપ. તાં. અકેન, કુકુમારા. તું. અણિલેકાપા. મલાં. કદુકકામાર ૧૧. હલિલે. અં. એહલીલજ ઈં. આપરોબેલન્સ. લાં. ટરચિનેલિયા, કેમ્બુલા.

* કહે છે કે સોમવહ્નીનો રસ ખાલ્યે સિવાય અન્ય વર્ણનો કોઈ પીએ તો ઉલટી થઈ જાય છે જતાં એનામા કંઈ સુધારવાનો અને ભુદ્ધિ વધારવાનો ગુણુ હોવાથી કેટલાક પીએ છે. એનાથી ચએલ ઉલટીના છાટા શરીરની આમડી ઉપર ન્યાં ન્યાં હોડે ત્યાં ત્યાં કાઢના જેવા ચાડા થઈ શરીરના વર્ણને બગાડે છે, એથી જાળાશયમા ગળાપર પાણીમાં ઉભા રહીને એનો રસ અથવા રસમિશ્ર આંધીનું સેવન થાય છે, જેથી ઉલટીના છાટા શરીરને બાધ કરી ચક્રતા નથી.

હરેના ઝાડ કેાકુળ અને ગુજરાત દેશમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. એના પાદડા ધાવડીના પાદડા જેવા હોય છે. એવું લાકડું ધમા-રતના કામના ઉપયોગમા આવે છે હરે રમના કામમા આવે છે જે હરે કુમળી લાઇ મુકવે છે તેને ખાળા હરે કહે છે જે હરે કડિન કુવાડીથી પણ ન ભાગનારી, જાડી, લાખી, અણીદાર, પાણીમા યુગ્મ્યર તથા બે અથવા બે કરતા વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને સુરવારી હરે કહે છે તે ઉત્તમ ગુણકારી છે. સાધારણ સુરવારી હરેને કાણુલી હરે કહે છે. અસલ સુરવારી હરે-ડેની જાતના ઝાડ ઘણા થોડા હોય છે મુખાઇમાં કેટલાક લખાડી વ્યાપારી ખનાવડી સુરવારી હરે કરી વેચે છે x હરે અતિશય ઉપયોગી છે તે નીમલા વચનથી જણવામા આવશે.

“ નાસ્તિ વસ્ય ગૃહે માતા વસ્ય માતા હરીવલી ”

વૈદ્યશાસ્ત્રમા હરેડેની સાત જાત કહેલી છે વિજયા, રૈહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવંતી તથા ચેતકી. જે તુલસી જેવી ગોળ હોય છે તે વિજયા. સાધારણ ગોળ હોય છે તે રૈહિણી. જેમા મોડી મોટલી હોઇ જે પાતળી હોય છે તે પૂતના. જેની મોટલી ખારિક હોઇ જે માસાળ હોય છે તે અમૃતા. જેમા અગ ઉપર ઉભી પાચ રેખા હોય તે અભયા. જેનો રમ મુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે જીવંતી. તથા જેના અગ ઉપર ત્રણ રેખાઓ હોય છે તે ચેતકી કહે છે વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે રૈહિણી ત્રણરોપક છે. પૂતના લેપના કામમા ઉત્તમ છે અમૃતા રેચ આપવામા ઉત્તમ છે અભયા નેવરોગો ઉપર ઉત્તમ છે જીવંતી સર્વરોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમા ઉત્તમ છે કાળા અને ઘોળા એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે ઘોળા ૬ આંગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળા એક આંગળ વિસ્તારની હોય છે કેટલીક હરે ખાવાથી કેટલીકનો વામ લેવાથી, કેટલીકનો રપર્ષ કરવાથી તથા કેટલીકના દર્શનથીજ રેચ થાય છે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઇ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સૂઇ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે ચેતકીને જોટલીવાર હાથમા પકડે તેટલીવાર સુધી નિશ્ચય રેચ થાય છે. રાજ, મુકુમાર, શક્તિશીલ અને જેને ઔષધોની અરૂચિ પ્રાપ્ત થએલી છે તેઓને

x ખનાવડી હરેડેની પરીક્ષા એવી છે કે-હરેના ઉપર પાણીથી પલાળેલું ખાદીતુ કપડું વીંટાળી તે નરમ થતા સુધી રાખી મૂકવી. નરમ થયા પછી તેની સરખી ચાર ચીરો કરી, તે ચીરો પછી જેમ હતી તેમજ ગોઠવી મુકા કપડાથી વીંટાળી રાખી મૂકવી. જે ખનાવડી હશે તો તે કકડા મોટી જઈ હતી તેવી અસલ સ્થિતિમા આવી જશે, પરતુ અસલ હશે તો કાપ્યા પછી પાછી મોટાઈ નહિ. આ સુરવારી હરે દક્ષ દશ તોલાની કિંવા એથી પણ વધારે વજનની હોય છે. સુરવારી હરે તાવવાળો મનુષ્ય મોડીવાર સુધી હાથની મુઠીમાં કાપી રાખે, તો તેના પ્રતાપથી આખા શરીરે પરસેવો થઇ તત્કાળ તાવ ઉતરી જાય છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે.

ચેતકીનો રેશ ધણી સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની માત જાતમાં વિજ્યા મુખ્ય છે; કારણ તે મદ્ય બની શકે છે *હરડે—રેશ, ઉષ્ણ, અમિદીપક, શુદ્ધિવર્ધક, મધુર, ગ્લાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીરમાંના તરવાંની શક્તિ કરનાર તથા વાયુનું અનુલોભન કરનાર છે, અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોદ, સોજો, કૃમિ, ઉદર, વગભગ, મલબદ્ધતા, વિપમનનર, શુદ્ધ, આધ્માન, તૃષ્ણા, ઉલ્કી, હેડકી, ખરજ, હૃદય, કમળો, ગળ, પેલીહા, ચક્ર, મૂતકૃન્દ્ર તથા નૂત્તાધાતનો નાશ કરનારી છે હરડેમાં મધુર, તીખા અને તુરો રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે તીખા, કડવો અને તુરો રસ હોવાથી કફનો નાશ કરે છે, તથા મધુર અને ખાટા રસના ચેત્રે વાયુનો નાશ કરે છે હરડેની મનજામાં મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, ડીટામાં તીખો રસ, જાલમાં કડવો રસ તથા ગ્રાટલીમાં કપાય (તુરો) રસ છે હરડે ચાવી ખાવાથી અમિ પ્રદાત કરે છે. ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેશ થાય છે પક્ષી ખાવાથી મલસ્તબ્ધ થાય છે, અને શેડી ખાવેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે જોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો શુદ્ધિ, બળ અને ઇદ્રિયાને તેજ આપે છે, અને વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે, મળશુદ્ધિ થાય છે જન્મા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થએલી પીડા દૂર થાય છે હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે લીની સાથે ખાવાથી વાયુરોગનો નાશ

* હરડેનું ફળ જે વખતે બહુજ નાનું જીરાનું મંજાન હોય છે ત્યારે હિંડી હલેલીજીરા કહે છે જ્યારે જવના બરાબર થાય છે ત્યારે તેને હલેલી-જવના (જવહરડે) અને જ્યારે પ્રાક્ષના બરાબર મોટી થાય છે ત્યારે હલેલી જંગી (જંગીહરડે) અથવા હલેલી હિન્દી અને જ્યારે અર્ધી પાકી પીળાશ આપવા લાગે ત્યારે હલેલી ઇંડી ચીની, એનાથી પણ વધારે પાકે તેને હલેલી ઇંડી અરુર અને જ્યારે સંપૂર્ણ પાકી જાય ત્યારે હલેલી ઇંડી કાચુલી નામથી પ્રખ્યાત થાય છે એ જ જાતની હરડેમાં હલેલી જીરા (જીરા હરડે), હલેલી જંગી (મોટી હરડે) અને હલેલી કાચુલી (કાચુલી હરડે) એ ત્રણ જાતની સાધારણ રીતે વપરાય છે એમ મખજનમાં લખેલ છે ડૉ10 ડીમક કહે છે કે, હરડે 1 ફામની માત્રાથી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઝાડો દૂર થાય છે ડૉ10 સ્ટેનહાઉસ કહે છે કે હરડેમાં સેકડે ૪૫ ટકા ટોનિક એસિડ રહે છે એ સિવાય થોડો ગોલ્ડિક એસિડ જુરો પીળા રંગનો રંગ હોય છે ડૉ10 વોરિંગ કહે છે કે, જ નાની હરડેનો ક્વાથ કરી આપવાથી ૪-૫ ઉત્તમ જીલાય થઇ એનાથી પેટનું શળ, ઉલ્કી અથવા કોષ પ્રકારની ખગમ અસર થતી નથી એ ક્વાથમાં થોડી તજ નાખી હોય તો તે વધારે સ્વાસ્થિ થાય છે એટલા માટે તે ગ્રાહી યુક્તિના લીધે એ જીલાયમાં ઉપયોગી થાય છે એટ-લુજ નહિ પરંતુ માયાના બદલે પિયકારી મારવામાં એજ પ્રમાણે ધાને ધોવામાં એનું પાણી ઉપયોગમાં આવે છે હરડેનો ક્વાથ દુખતા હરજ અને સ્ત્રીઓની સુચન્દ્રિયામાં વધારે પ્રવાહ નીકળતો હોય તો એમાં બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે

કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે હરડે ગ્રીષ્મ ઋતુમા ગોળમા, વર્ષાઋતુમા સિંધવમા, શરદ ઋતુમા સાકર સાથે, હેમત ઋતુમા સુક સાથે, શિશિર ઋતુમા લીડીપીપર સાથે અને વસંત ઋતુમા મધ સાથે ખાવાથી સ્વિતકરક છે હરડેનો નિષેધ—ચાલવામા અમિત ચ્યેલ, કુર્બળ, કૃશ, જીને ધણી તરસ લાગતી હોય, લઘન કાષિલા, હનુસ્થલ અએલા, ગણુ પકડાઈ ગએલા, શોષયુક્ત, નવનવરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ. હરડેનાં મિથાના અગ્રજ—ચક્ષુષ્ય તથા યુરુ છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ત્રિકૂળા (હરડે, બહેડા, આમળા)—દીપન, ફેમિકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયસ્થાપક, વૃધ્ય, સાકર, હલ તથા બલકર છે, અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કાઠ, મેહ, નેત્રરોગ, રક્તદોષ, મેહ, ક્ષેદ, બ્વર તથા વિષમનવરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) વાતરક ઉપર—સુગંધારી હરડેનું અથવા બાળ હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમા મેળવી ગોળા કરી આપવી (૨) દમ અને ઉચ્ચકી (હેડકી) ઉપર—હરીતકી અને મુકનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમા પ્રાશન કરવાથી દમ અને હેડકી શાત થાય છે (૩) આમ ઉપર—હરડે, સુક તથા ગોળ સમભાગે લઈ તેમા સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાખી ગોળા કરી ખાવી, અથવા બે ત્રણ બાળ હરીતકી નવટાક માપના દૂધમા વસી પીવી. (૪) કઠિ કોઠ પછુ રોગ ન થવા ઉપર—સાંજે સૂઈ રહેતી વખતે બે હરડેની બૃકી ખાઈ ઉપર ગરમ કરેલુ પાણી દૂધ પીવું. આ ઔષધ અઠવાડીઆમા એક વખત પચુ આપવું (૫) પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે ઉપર—હરડેનું દળ બે પૈસાભાર ખાડી સાંજે ગાયત્રી છાંયમા પલાળી રાખી સવારે તે છાંય પાવી એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અઠવાડીઆ કરવું રેચ થાય તો ઉતાર લી અને લાત આપવા. (૬) અમ્લપિત્ત ઉપર—હરીતકી ૧ ભાગ, દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળાઓ તોલાભાગની કરી સવાર-સાંજ એક એક ગોળા ખવડાવવી. (૭) આંખો આવે તે ઉપર—હરડે અને ફટકડી પાણીમા ધસી અગ્ન કરવું (૮) પાંડુરોગ ઉપર—હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને લી બે પૈસાભાર મેળવી પાવું, અથવા હરીતકી ગોમૂતમા ૨૧ દિવસ પલાળી રાખી તેમાંથી એકક ખાવી. (૯) બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર—મોટી હરડે ધસી પેદાને ચોપડવી એનાથી યમન ન થાય તો હરડે, આમળા અને સાકરને પાણીમા ધસી અગ્ન કરવું (૧૦) મૂર્ચ્છા ઉપર—બાળ હરીતકીનો કાંઠો લી નાખી પાવો (૧૧) પિત્ત ગુહમ ઉપર—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાંઠો ગોળ નાખી પાવો. (૧૨) સ્ત્રીપદ (૧૩) કિવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર—હરીતકી એરકલેસમાં તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂતમા આપવી (૧૪) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર—હરડે, વજ તથા કાંજનો કલ્ક કરી તેમાં મધ નાખી તે માતાના દૂધમા આપવો, એટલે ફામલે કરે છે (૧૫) એકાદરી વચ્ચે ઉપર—હરડેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું એટલે કફ, ગતપિત્ત, શળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૧૬) અલ્પાર્જ ઉપર—સુગંધારી

હરડેનુ હથ અને મુંઠ એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ગોળમા કાલરી પાણીમાં પાવું, એથી કરી બળા દિવસનુ અજીર્ણ દૂર થાય છે અને બૂખ લાગી અત્ર પાચન થાય છે (૧૬) બહુદોષ એટલે રોગ (ઝડે) સાફ ન થતો હોય તે ઉપર—બાળહરડે, મીઠીઆવળ, વરીઆળી અને મચળ એનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણી માથે પાવુ (૧૭) નાના બાળકને રોગ થવા ઉપર—સુવારી હરડે ૬૩ પાણીમા ધસી ત્રણ મામાથી એક તોલા સુધી પાણીમા નાખી પાવુ (૧૮) ગરમીનાં ચાકાં, ત્રણ ધત્યાદિ ઉપર—ત્રિકળા (હરડે, બહેડા, આખળા) લોહાની કઢાઈમા બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમા ખગલ કરી ચોપડવી, એટલે ત્રણ જલદી લગઈ આવે છે (૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર—ત્રિકળાનુ ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાખી આપવુ (૨૦) રમેરેઈહ ઉપર—ત્રિકળા અને ગળોતો કાઢો પાવો (૨૧) મુખ જુલાય —બાળહરડે, ટીકુ કાઢેલી ગુલાબજળી અને મીઠીઆવળનુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી ગરે કાકરવરણા (સહેજ ગરમ) પાણીમા પલાળી રાખી ત્રણ માસા આપવુ, એટલે સવારે જુલાય થઈ કાઢામાની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે, (૨૨) અડજીર ઉપર—બાળહરડેનુ ચૂર્ણ ગોમતમા અથવા એરડેલમા સવારે આપવુ, અગર ત્રિકળા દૂધમા આપવા (૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપર—હરડે તથા બહેડાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨૪) શૂળ ઉપર—હરીતકીનુ ચૂર્ણ ગોળ અને લીમા પાવુ (૨૫) મેદારોગ ઉપર—ત્રિકળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર—ત્રિકળાનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવા અથવા ત્રિકળાનુ ચૂર્ણ ગરે મધ અને લીમા આપવુ, કિવા ત્રિકળા ધસી મહિનામા ચાર પાચ વાર અન્ન કરવુ, એટલે નેત્રાને વિકાર કદિ પણ થતો નથી અને દષ્ટિ નિર્મળ રહે છે (૨૭) બરોળ વગેરે ઉપર—બાળ હરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, લીંડીપરનુ ચૂર્ણ અને જવખાર કિવા હીંગ, બીડલોચુ અને સિંધવ મેળવી પાવા તેથી બરોળ, ચક્રત તથા ગુદમ દૂર થાય છે (૨૮) વૃષણના સોજા ઉપર—ત્રિકળાના કાઢામા ગોમત નાખી પાવુ. (૨૯) લગાંદર રોગ ઉપર—ત્રિકળા અને ખેરસાલનો કાઢો ભેસનુ લી અને વાવડિગનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૩૦) મલશુદ્ધિ થવા ઉપર—બાળહરીતકી એરડેલમા તળી જુકી કરવી અને તેમા તેટલીજ સચળની જુકી મેળવી તે ગરમ પાણીમા નાખી પાવી. (૩૧) બાળકને આયનેર (પારોગડ) થાય તે ઉપર—સુવારી હરડે અને તળ ૬૩ પાણીમા ધસી શકિત અનુસાર પાવુ (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર—હરડેદળ અને ગળપી પર સમભાગ લઈ પારિક જુકી કરી, જેટલા તે ઓપધો લીધેલા હોય તેટલોજ તેમા ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી, તથા રોજ સાજ સવારે એક એક ગોળી આપતા જવુ એ યોગથી અગ્નિનુ દીપન થઈ કફ તથા પિત્ત-વિકાર શમન થાય છે (૩૩) સન્નિગત સન્નિપાત (સાધે સાધે સોજો અને શળ, શરીરમા વાયુની પીડા, નિરતર અગ પાક્યા જેવુ કુખે, નિદ્રાનાશના લક્ષણો થાય તે) ઉપર—ત્રિકળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૩૪) ત્રિકળા ચૂર્ણ—પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર—હરડે, બહેડા અને આમળા એ સર્વ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવુ,

એને ત્રિફળ કહે છે એ ત્રિફળ ખાવાથી પ્રમેહ, સાળે, વિપત્તિ, કફ, પિત અને કોઠ દૂર થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે આ ત્રિફળ રસાયણી છે ઘી અને મધમાં ત્રિફળ મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૩૫) પરસ્પેશ ન આવવા ઉપર—હરીતકી પાણીમાં વાટી શરીર ચોળવી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસ્પેશ વળશે નહિ (૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકરુણ ઉપર—ત્રિફળ, કરિયાત, હળદર, કંકણ લોખંડ અને ગળેનો કાઢો કરી તેમાં જણાશ ગોળ નાખી પાવો, એટલે મુકુટ, આખ, કાન, એ ઠેકાણાની ચળ તુરત બંધ થાય છે, તથા આધારશીર્ષી, સંધાવત, શખક, દત્તચળ, રતાધળ અને નેત્રચળનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે (૩૭) અતક સન્નિપાત ઉપર પથ્થાદિ કાઢો—હરડે, અરડસી, કાલસા, દેવદાર, કડૂ, ચન્ના, ગળે અને કોષ્ઠકોળિજનનો કાઢો ઉપદ્રવસહિત પુરખને “અતકજ્વરથી” મુક્ત કરે છે (૩૮) ઉધરસ આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ, ઉલટી ઉપર—હરીતકીનું ચૂર્ણ તેલ, ઘી ક્રિવા મધમાં આપવું (૩૯) શીતજ્વર ઉપર—હરીતકી અને ઈદ્રજવનુ એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી તુરત શીતજ્વરનો નાશ કરશે (૪૦) ત્રિદોષ, આત્માતિસાર, આનાહ, વિપત્તિ અને વિષુચિકા ઉપર—હરડે, મુક, નાગરમોષ અને ગોળ એ સમભાગ લઈ ગોળો કરી આપવી. (૪૧) આમવાત, અંડવૃદ્ધિ અને ગુદરસી ઉપર—એરડતેલમાં હરીતકી ખાવી. (૪૨) સોજે, પ્રમેહ, નાડીમણ અને ભગંદર ઉપર—ત્રિફળનો કાઢો બેસતું ઘી નાખી પાવો (૪૩) અતર્વિદ્રવિ ઉપર—હરડ, સિંધવ તથા ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું (૪૪) અજીર્ણ, ગુદમ, વાત, ઉદર, કલ્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર—લીલુના રસમાં સિંધવ અને સચળ નાખી તેમાં બાળહરડે પલાળી રાખવી અને તે ચુકાયા પછી સેવન કરવી. (૪૫) કુષ્ઠ, છારી, આંખો આવવી કલ્યાદિ નેત્રરોગ ઉપર—સુરવારી હરડે અને સાકર એ પાણીમાં ધસી આખમાં આજવા (૪૬) આખી-લામરી વગેરેના ઠંડા ઉપર—રાફડાની માટી તથા ત્રિફળનો ગોમુતમાં લેપ કરવો.

૬૧૧. હરજ્યુસુરી:—આ ઝાડ નાના અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે એના પાલ્લ કાચાદાર હોઈ પારિક હોય છે આ ઝાડ હરજ્યુને મળ્યા સારા લાગે છે, માટે આ ઝાડને “હરજ્યુસુરી” નામ આપેલું છે હરજ્યુસુરી એ પૌષ્ટિક છે ઉપયોગ:—(૧) ધાતુકષય ઉપર—હરજ્યુસુરીના ઝાડનું વસ્ત્રનાળ ચૂર્ણ કરી તે પા તોલો, પાસેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી દરદૌજ સવારમાં ૯ દિવસ સુધી પાવું (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટતા આવવા ઉપર—હરજ્યુસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૬૧૨. હરમો:—સં તિનિશ મં તિવસ. હિં તિરિચ્છ, તિનિશના બં તિલિશ. કં તિનિશ લાં યુગ્મિનિયા કલબનિયા આઠડિન્.

હરમાના ઝાડ મોટા થાય છે એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે હરમો એ તુરો છે. કંક, રક્તપિત્ત, મેદ, કાઠ, પ્રમેહ, દાહ, ત્રણ, પહિ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે, એને “મિલ્લોહરમો” પણ કહે છે.

૬૧૩ હજાર:—૫૦ ય૦ હરિદ્રા મ૦ હજાર ૬૦ હરદી ૩૦ અરબજી
૧૦ પાસુપુ તા૦ મચલ, કાચની તુ૦ મજલાર્ધ મલા૦ મનલ. ૬૧૦ જરદ્યોત્ત.
૫૦ ઉરુરુરુક ૬૦ ૮૦મેરિક લા૦ કુકુમાલોમા

હજારના ઝાડ કેડ સુધી વધે છે એ કદળાના ઝાડ જેવા હોય છે એના
પાન કદળા જેવા અને તેટલાજ પહોળા હોય છે એને જમીનમા આદાની પેઠેજ
રાવે છે અને કાઢે છે હજારના ગાડીઆનો રગ પીળા હોય છે એના પાદડાનો
હજારના જેવોજ વાસ આવે છે હજારનો ગ્સોઈ, ગાક વગેરેમા તથા બીજા
પુષ્કળ પ્રયોગમા ઉપયોગ થાય છે હજારના ચાગથી પદાર્થને સારો રગ અને
આદ આવે છે હજારના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો શુભ છે પડવાથી અથવા
મીઠી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગપર હજાર ચોપડવામા આવે છે હજારનું ચદન
ગવાના ગ્વા કરે છે અને તેમાથી કકુ પચુ થાય છે, એવા એના અનેક ઉપ-
યોગ થાય છે હજાર:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ કરનારી, ઓએનો
પ્રેય, રક્ષ તથા ગોધન છે અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, ક્રોધ, પ્રમેહ, કફ, વ્રણ,
વજ્રોષ, મોળો, પાનુરોગ, વિપ, કૃમિ, પીનસ, અરૂચિ, પિત્ત તથા અપચનો નાશ
કરે છે *કપૂરી હજાર:—શીતલ, વ્યાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે,
અને પિત્ત તથા મર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે રાત્ર હજાર:—તીખી,
મધુર, રૂચિકર, કડવી તથા અમિદીપક છે, અને ક્રોધ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત,
વેપ, ઉચ્છ્રી, આમ તથા કાસનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉષ્ણ ઉપર—
કુષવાની વખતે હજાર શેકી તે આવા ખાવી (૨) શ્લીષ્ઠ (પ્રક્રિયા હાથ મેટા
ધાય તે) રોગ ઉપર:—હજારનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમતમા મેળવી પાવા, એટલે
એક વર્ષનો શ્લીષ્ઠ હરો તોપણ તે દૂર થઇ ખસ અને ક્રોધનો નાશ કરે છે (૩)
મૂળવ્યાધિ ઉપર—હજાર તુવેરની દાળમા ખાશી છાયડે સુકવવી, પછી ગાયના
બીમા ધસી મૂળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે મૂળ નરમ પડી સજીકા તાળડતોય બધ
થાય છે (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપર:—ઉપલા
ગાડીમા પાણીમા ધસી દિવસમા બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલા અજન કરવું, એટલે
ગામર, ઘોળા ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે (૫) સ્તનરોગ ઉપર:—
હજાર અને લોધર પાણીમા ધસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હજાર તથા
કુવેરના મૂળ પાણીમા ધસી લેપ કરવો (૬) આંખનો લાગ લાલ થઈ
ખળતર થાય તે ઉપર:—હજાર, ફટકડી અને આમલીના પાદડા સમભાગ વારી
તેની પોટલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી પછી આખતી આસ-
પામ હજાર અને ફટકડીનો લેપ કરવો (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હજાર
ગેકી તેની બૂકી કુવેરના ગર્જમા મેળવી તે ૭ દિવસ ખાવું (૮) આળકના
સસણી રોગ ઉપર—ગોમૂત એક બે વાર ગાળી તેમા હજાર નાખી તે પાવું.
(૯) સંગેકમ અને ઉષ્ણ ઉપર:—ગરમ કરેલા દૂધમા હજારનું ચૂર્ણ નાખી
પાવું (૧૦) સસણી રોગ ઉપર:—હજાર અને ગોરાચન પાનના રસમાં

* મ૦ સાલિમામજી કપૂરી હજારને આખા હજાર માને છે

પાવુ (૧૧) સ્વરભેદ ઉપર—રાત્રે કઢેલા દૂધમા ચપરી હળદર નાખી પાવુ.
(૧૨) વિષભેદ ઉપર—હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો પાવો (૧૩)
મૂત્રભેદ ઉપર—હળદર અને સાકર પાણીમા નાખી પાવો. (૧૪) પથરી
ઉપર—ઝાણમા હળદર અને ઝાળ નાખી તે પાવો (૧૫) કફરોગ ઉપર—
ઝામૂત્રમા હળદર નાખી પાવી (૧૬) નેત્રરોગ ઉપર—અકરીના માખણમા
હળદરનો ગાડીઓ ધસી એક સળીની અણીવડે તે અડદ જેટલુ નાકની પાસેના
આખના ખુણામા નાખવુ (૧૭) નાના બાળકને કાઠા આવે (ગળુ)
પડે તે ઉપર—હા પાણીમા હળદરનો ગાડીઓ ધસી માખણ મેળવવુ અને
તે મિશ્રણ બન્ને ખુણા ઉપર, અને ગળાની નીચે પીડના હાડકા ઉપર તથા બન્ને
કાન આગળના ગાલફેરા ઉપર યોગવાથી કાઠા બહાર આવે છે અને વિકાર કબી
થાય છે. એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવુ (૧૮) વીછીના વિષ
ઉપર—હળદરની ભૂકી અચારાપર નાખી દશસ્થાને ધૂણી કરવી અને ચલમમા
નાખી તમાકુ પ્રમાણે ધૂણી પીવી. (૧૯) દુર્ગંધ બચર ઉપર—હળદર, હરેડે
અને જવખારનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ (૨૦) કમળી ઉપર—
હળદરનુ ચૂર્ણ ૧ તાલો અને દહી ૪ તોલા સવારે સવન કરવુ (૨૧)
પરસામા બડા બંધાઈ જાય તે ઉપર—અકરીના મૂત્રમા હળદર નાખી પાવી
(૨૨) વાળા ઉપર—પુરખના મૂત્રમા હળદર વાડી લેપ કરવો

૬૧૪. હંસરાજ.—સં હસપાદી, હસપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા હિં
હસપાદી. મં લાલહ લાળગળુ બં ગોપાલેલતા કં નવિલડી તાં શેરૂપાદી
કાં પરસ્પાદિયાન અં શાર્લજન, શાર્લઅર્દ ધં મેડનહેઅર લાં એડીએ-
ટમ્સ્યુ-યુલેટમ્

રાત્રી રીસામણીના ઝાડને હસપાદી કે હંસરાજ કહે છે. હંસરાજ—
તીખુ, ઉખ્યુ તથા રસાયન છે; અને વિષદોષ, ભૂતબાધા, ભ્રમ તથા અપસ્મારનો
નાશ કરે છે ઉપયોગ—વીછીના વિષ ઉપર—હસરાજના મૂળ રવિવારે સવારે
કાઢી તે મેહાકામા રાખવા તથા કાનમા પુક મારવી

૬૧૫. હાડસંધી—(સં સંધિની. મં હાડમોડી.) એ ઝાડ વાદાની
પેટે થાય છે એ ખરસાણીની પેટે કાડચુકા હોઈ લીલી હોય છે અને દુરથી ખર-
સાણીના જેવી દેખાય છે બળે આગળ ઉપર એને ચપરી ડીરીઓ હોય છે એનો
પુષ્કળ વિસ્તાર થાય છે. કોકળુમા એની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે એને મરી જેવડા
અને રંગે મે.તી જેવા ઝોળ ફળ આવે છે એ ફળ મીઠા લાગે છે બાળકો એ ફળ
ધણા પ્રેમથી ખાય છે એને પાદકા સમુગમા આવતા નથી. લામના ઝાડ ઉપરની
હાડસંધી વધારે યુગ્મવાળા છે ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર—હાડ-
સંધી લાવી લગાર કચરી ભજિલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી, એટલે ભજિલું
હાડકું સાફ થાય છે, અથવા હાડસંધી તથા રગતરોહિડાની જલ કચરી હાડકા
ઉપર બાંધવી દોરોને પછુ આજ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચરામાં હાડસંધી
ખવરાવવી. (૨) વાળા ઉપર—હાડસંધી ખારિક કચરી તેના પાટો

બાધવા (૩) સંધિવાત ઉપર—હાડસંધી, સુંઠ, મરી, લીડીપીપર, પીપળી-
નળી, હરડ, બહેડા, આમળા અને તજનો કાઠો પાવો, એટલે સંધિવાત તુરંત
ફર થાય છે.

૬૧૬. હાડસાંખળ.—(સં અસ્થિસહારી મં હાડસંધી, ત્રિધારી કાડ-
વેલ હિં હારમિગાર.) હાડસાંખળના “ અધિમાન, અસ્થિસહારી, જરાગી,
અસ્થિજૂઝાલિકા, અસ્થિસહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસાધ, વ્યવહારી ”
એવા સરૂત ભાષાના નામો છે.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની જગાંદ ચોધારી કાડવેલ
કરતા વધારે હાથ છે નિષ્પ્રકાશકાર “ ત્રિધારી કાડવેલ ” જેજ હાડસાંખળ કહે
છે એ વેલાનો કાઠો કુડામાં વાવી તે વેલા કાડ ઉપર ચડાવવાથી તેનો વિસ્તાર
બહુ મોટો થાય છે થાણામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાંચવા નજરે પડે છે આવા
વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલા વાવવાની રીત પહેલાના લોકમાં ધણી હતી, પરંતુ હમ-
ણાના કાળમાં પરદેશી વિદ્યાના પ્રસારવડે એ રિવાજનો નાશ થઈ, એવી વિલક્ષણ
વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિભાવતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ
ઘણું વધી ગયું છે, એ કાલમાહાત્મ્યજન કહેવું જોઈએ હાડસાંખળ—લઘુ સારક,
રક્ષ, અમિદીપક, ઉષ્ણ, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે, અને કૃમિ, અર્શ,
વાત તથા કફનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર—
હાડસાંખળ ખાડી ત્રણ દિવસ ભાંગેલા હાડકા ઉપર બાધવી ત્રિધારી કાડવેલ ન
મળે તો ચોધારી કાડવેલ લેવી દોરોને માટે પણ એજ ઉપાય કરવો (૨) સર્વ
વાતરોગ ઉપર—હાડસાંખળની છપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના
લોટમાં મેળવી તલના તેલમાં તેના વડા કરી ખાવા, એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૬૧૭. હારા —(સં વિકટક મં હારી હિં હરીઆ કં મેલગુ)
એ કાડ ઘણું મોટું થતું નથી એના પાદડા ચાર આંગળ પહેાળા હોય છે આના
હોથ છે. એને ઘોર જેવડા ફળ આવે છે એ ફળને પુષ્કળ મુખે હોથ છે એ
કાડ કોકણમાં અને બીજાં ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે એના મૂળમાં પીળો રંગ હોય
છે તે પીળા રંગમાં વસ્ત્રા રંગે છે એને ‘હરીયા’, ‘હરી’ પણ કહે છે મહા-
રાષ્ટ્રી ભાષામાં એને કાઈ ‘બારતોડી’ એટલે બારમુખી કહે છે હારાવૃક્ષ—
તુફ, તીખ, રક્ષ, રૂમિપ્રદ, અમિદીપક તથા વસ્ત્રરંજન હોય કંઈ નાશક છે.
ઉપયોગ—(૧) ઘણું પાકવા ઉપર—હારાના ફળનો લેપ કરવો એટલે વજન પાડી
ફૂટે છે (૨) ઘણું એરી જવા ઉપર—વજનની ગાંઠ ઉપર હારાના કુંમળા પાદકાં
ખારિક વાડી અર્ધી આંગળ જગાંદનો લેપ કરવો, અને તે ઉપર વારંવાર બીનું
કપડું ફેરવતા જવું એટલે ગાંઠ ખેંસે છે (૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર—
હારાના મૂળ અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં જીરૂ અને
સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવું એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૬૧૮. હિવર —સં અરિમેદ. મં હિં હીવર-ગધી. કં કર્શવેલુ, બ્યા-
લદગીડ, કરિજલી તાં પિત્તરવેલ. મલાં મેલં લાં અકેસિયારનેસિયાના.

આ એક ખેતનીજ ભાત છે એના ઝાડ ધણીજ મોટા થાય છે એને કાટા હોય છે ખેરના ઝાડના જેવાજ એના પાદડા હોય છે એનું લાકડું ઈમારતના કામમા સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે હિવગના ઝાડની છાલ તુરી હોય છે. હિવરની છાલનો પણ કાથો કરે છે એને “ ગધિ હિવર ” પણ કહે છે હિવર— તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, તુરો, તીક્ષ્ણ, ખાટો તથા રૂક્ષ છે, અને કૃમિ, કંક, મુખરોગ, દત્ત-રોગ, રક્તહોષ, પ્રમેહ, કફ, મદ, વિસ્પર્ધ, લેપ, અસ્તિરોગ, જ્વર, કોહ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, ત્રણ, કાહ અને આશ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. એના ફળો—કડવા, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ— પેટપીડ ઉપર—હિવરાની છાલનો રસ પાવો.

૬૧૯. હોંગ—સં ૫૦ હિગ્ર. મં ૬૦ હોંગ. કં ૬૦ હિગલદ. ઇંગ્લિન. તેં ૬૦ગુલા તાં ૫૦ગુલાય તું ૬૦ગુ મલાં પેરકાય ફાં ૬૦ગુર્જિતે, અગ્રજ ખાલીસુ અં ૬૦ હિલતી—તમ ૬૦ આરસાફેટિડા લાં ફેરલાનાથે કસ

હોંગના ઝાડ હિરાત, ખોરાસન અને બદખ્શ એ પ્રાંતોમાં થાય છે. એના પાદડાથી કદને (મળને) ટાંચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામા આવે છે તેને હોંગ કહે છે ઉપર કહ્યા એ પ્રાંતોમાંથી તે પંચઅમાં તથા મુખઅમાં આવે છે. હોંગનો આ દેશમા અતિશય ખપ થાય છે, એને આપણા દેશમા “ વઘારણી ” પણ કહે છે હોંગ એ અનેક રોગની નાશક છે xહોંગ— તીખી, હલ, ઉષ્ણ, પિત્તલ, સારક, રક્તદૂષક, કડવી, પાચક, ચિકર, તીક્ષ્ણ, અમિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને મલરતબ, આનાહ, આશ્માન, શળ, ગુસ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉષ્નરસ, કૃમિ, કંક, વાયુ તથા હરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગાળા ઉપર—હોગની ચણા જેવડી ગાળા કરી ગળાવવી. (૨) જનાવરની ચાદીમા કીડા પડે છે તે ઉપર—ચાદીમા હોંગ ભરવી. (૩) અપરમાર ઉપર—લી, સિંધવ અને દોગ એકેક તોલો લઈ બાર તોલા ગોમુત્રમા નાખી બાકવુ અને મૂત્ર બળી બળ્ય એટલે લી સિંધ ચયુ એમ સમજવુ તે લી રોગીની પ્રકૃતિ જોઈને પાવુ. (૪) ઉચ્છ્રી (હેડકા) ઉપર—ધૂમાડી રહિત અગારા ઉપર હિંગ અને અડદન ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂમાડી મ્હોમા લેવી. (૫) અફીણ ઉપર ઉતાર—હોંગ પાણીમા અથવા જાશમા મેળવી પાવી. (૬) પેટમાં શળ થતું હોય તે ઉપર—ગોડાના અથવા ઘેટાના લીંડાનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમાં ૧ માસો હોંગ નાખી તે રસ પાવો. (૭) પેટમા શળ આવતું હોય તે ઉપર—હોંગ માસા ત્રણ, કોષ્ટ માસા ત્રણ, વાવડિંગ માસા ત્રણ, એ સર્વ એકત કરી બે તોલા ગરમ પાણીમા નાખી પાવું. ચોર્ચીઆ તાવ ઉપર—હોંગ અને જુનું લી એકક કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમા નાખવુ (૮) ખુપરા ઉપર—અર્ધો રતિ હોંગ દહીમા મેળવી ખપરા ઉપર ચોળવી. (૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપર—હોંગાદિક ચૂર્ણ—મુંક, મરી, લોડીપીપર, અળખો, સિંધવ, જરૂં, ચલાજરૂં

x સંસ્કૃત વૈદ્યક્રમમાં હોંગને વાપરતા પહેલા શેકવાનું કહેલ છે.

અને શેકેલી હીંગ એ સમઘાગ લાઇ તેનુ ચૂર્ણ કરવુ અને તે યોગણુ ઘીમા અગર ભોજન સમયે ઘી ભાત સાથે ખાવુ, એટલે અજીણુ, અગિમાલ, ગંડેરા, પાકુ, આમ અને ગુદમનો નાશ થાય છે (૧૧) પ્રસૂતાના ચક્રર અને શૂળ ઉપર—હીંગ રાકા ઘીમા મેળવી ખવરાવવી (૧૨) વીંછીના વિષ ઉપર—હીંગ આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૧૩) ત્રણ સંખધી કીડા ફરે થવા માટે—હીંગ અને કડવા લીળાના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૧૪) પટકી (કાલરા) ઉપર—ગેકેલી હીંગ, કપૂર અને આખાની ગોટલીમાનુ મગજ સમભાગ લાઇ કુદાનાના રસમા એકત્ર ખરલ કરી ગોળાઓ વાળી સુકવવી એકેક કલાકને અતરે એકેક ગોળી ચાવી ખાવી, અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અશીણુ ૧ ભાગ, મરચાની વસ્ત્રગાળ જૂકી ૧ ભાગ, એ જાણસો એકત્ર કરી તેની કુદાનાના રસમા વાલ વાલની ગોળાઓ કરવી ઝાડો થવાનો આગલ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ધડી ધડીના અતરે આપવી પાચની અદર અને એક વખતી ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અર્ધી અર્ધી ગોળી આપવી (૧૫) અપાશીશી ઉપર—હીંગનુ પાણી કરી નાકમા નાખવુ (૧૬) કણ્ઠના (બહરાપણા) ઉપર—હીંગ, ચીગફળ અને સુક એ સરસીઆમા નાખી કઢવી અને તે કાનમા પાડવુ (૧૭) વાળા ઉપર—હીંગનુ ચૂર્ણ ૪ મામા પાશેર દહામા નાખી ૩ દિવસ ખાવુ (૧૮) મૂત્રકૃન્ધાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્ર રોગ ઉપર—હીંગ શેકેલી અને એલચીદોડાનુ ચૂર્ણ ૧ ગુળભાગ દૂધ-ઘીમા ખવરાવવુ (૧૯) શરદીવડે કાનના ઢાંક બેઠા (ઢાંક પડી) હોય તે ઉપર—ઉત્તમ હીંગ ૩મા વાટી કાનમા ઘાલી રાખવી. (૨૦) પરિણામ શૂળ ઉપર—હીંગ, સિધવ અને જીરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા નાખી આપવુ (૨૧) દાદ દુખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપર—શેકેલી હીંગ દાદ નીચ રાખવી (૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર—ગાયના ઘીમા ૪ ગુળ હીંગ ખવરાવવી

૬૨૦ હુરા—(સં તીક્ષ્ણદુગ્ધા) હુરાના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાદડા ઈંદ્રજવના પાદડા જેવા થાય છે એ પાદડાના ડીટા લાખા હોઈ રાતા હોય છે આ ઝાડનુ દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે આ ઝાડનુ લાકડુ પોળા રગનુ અને નરમ હોય છે એ ઝાડ કેકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે હુરાના દૂધથી આખને ઇળ થાય છે એ ઉપર ઉતાર દહીંની આશ આખ ઉપર રાખવી એટલે ઇળ યશે નહિ. ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—હુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૭ મરી વાટી તે પાવો, કિવા હુરાની જાલ અગિંહાના પાણીમા ધસી પાવી (૨) ઘોણસના વિષ ઉપર—હુરાનો રસ પાવો, કિવા ગુદની જાલ, ફળ તથા અખા-ડાની જાલ સમભાગે લાઇ પાણી જાડી પારિક વાટી રસ કાઢવો અને તેમા હુગની જાલ ધસી શક્તિઅનુસાર અને વિષનુ જોર હોય તે પ્રમાણે બે ત્રણ વાર તે ઓપધ આપવુ (૩) વીંછીના દંશ ઉપર—હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનુ દૂધ દશ ઉપર લગાડવુ (૪) નળ ઉપર—હુરાની કુખો અને વડની વડ-

વાપ્તિઓના અકુર કેળના પાદમાં બાધી મદ અમિમા શેકી તેનો અગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) રેચ—હુરાનુ દૂધ ચણાડીભાર ચણુના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી ઉતાર ઘી અને ભાત તથા ધણો રેચ ચાપ તો લી પાવુ. (૬) રતવા ઉપર—હુરાના લાકડાની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ચોપડવા અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો, એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર—હુરાની સળીઓ તેનાજ દૂધમાં વાટી દશ ઉપર લેપ કરવો.

૬૨૧. હેદ.—સ૦ શાગોટ મ૦ સાગસાહોડ, હેદી. હિ૦ સહોડ સ બ૦ સ્વાઓડ ક૦ આપોદમરનુ

હેદના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે કોકણ પ્રાતમાં એ ઝાડ ધણા થાય છે એ ઝાડના પાદમાં મોટા હોઇ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે એ ઝાડનુ લાકડુ ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ધણો થાય છે આ ઝાડ માગનો એક પ્રકારનો બેદ છે એના પાદમાંના રસથી બુલાખ થાય છે હેદ—ડડની, ઉબ્જુ, પિતલ અને વાયુનાશક છે હેદનુ ઝાડ—પિત્તકારક, ઉબ્જુ, કડવુ અને વાતનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર—હેદના અકુરનો રમ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ પચ્ચ કળીચૂની રાખ અને અણી ભાત (૨) ઠોરના ક્ષતમાંના કીડા મારવા ઉપર—હેદના તોરા અને વાડેરવાના તોરા એકત્ર ખાડી રમ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો, તથા કુચા રહે તે ક્ષત ઉપર બાધવા (૩) ભાર, ચક્રુ અને બરેળ ઉપર—ગોળ ખાધને તે ઉપર હેદના પાદમાંના રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ ઉચ્ચા કરી રાખવા ઔષધ લાગે તો ઉતાર નાચણાની ખીચડી કરી ખાની કિવા લી પીવુ (૪) નળવાયુ અને શોકોદર ઉપર—હેદના પાદમાંના રસ ચાર પૈસાભાર લઇ મરીની બુદી નાખી પાવો ઉલટી થાય તો સોપારી ખવડાવવી. ઉતાર લી અને ભાત (૫) કમળી ઉપર—હેદના અકુરનો રસ ગાયના દૂધમાં થકિતઅનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો, એથી તુરત શુષ્ક આવે છે (૬) આધારીશી ઉપર—હેદના બોગેનો રસ નાકે સુધવો. (૭) વાળા ઉપર—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને બે દિવસ છોડવા નહિ.

૬૨૨. હેળુ—આ એક જગલી ઝાડ છે તે સુમારે ૨૫ હાથ ઉચ્ચ હોઇ તેના વિખાર આઠ દશ હાથ હોય છે એના પાદમાં દ્વિજવના ઝાડનાં પાદમાં કરતા નાના હોય છે એને સુમારે જામફળ જેવડા ફળ આવે છે. એ ફળને મરાઠીમાં “અળવે” કહે છે એનુ શાક પણુ કરે છે એ શાક કાષ્ઠિક લીલા કેળા જેવુ રવાદે લાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે ગરીબ લોક એક બે દિવસ એ ભાજુ ઉપરજ કાઢે છે ઉપયોગ—(૧) વેળ, બદ, વગેરે પકવવા ઉપર—હેળુના લીલા પાદમાં લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાંસુધી બાકવા પછી ખારીક વાટી તેની ચપડી ચેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર

જખ્ખે દીપા હકુ પાણી નાખતા રહેવુ (૨) બાળકના ઉઘાંટીયા ઉપર—
 હેળુના પાકા ફળ ખવરાવવા (૩) કૌલેરા ઉપર.—હેળુના બિયા મધમાં ધસી
 પાવા અથવા હેળુના મૂળ પાણીમાં ધસી પાવા (૪) હમ અને ઉધરસ ઉપર—
 હેળુના પાકડા ચલમમાં નાખી પાવા (૫) આંખમાંનાં ફુલાં વગેરે જવા
 માટે.—હેળુના બિયા ધસી અજળ કઠ્ઠુ

વનૌષધી ગુણાદર્શ સમાપ્ત.

આર્યભિષક્-ભાગ ૨ જો.

સુબોધ વૈદ્યક.

उपचारेण श्मनमपचारेण कोपनम् ॥

एवं विज्ञाय सदैवः कुर्यात्संशमनक्रियाम् ॥

(દારીત સંહિતાયામ્)

૧-અભ્યર્ચ્.

કારણુ—ધણુ પાણી પીવું, અકાળે જોગન કરવું, મલમૂત્રાદિકનો અવશેષ કરવા, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, કડું, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાંછી ઇત્યાદિ અન્નાદિનું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું, ઇલાદિ કારણોએ અભ્યર્ચ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એના સાધારણ લક્ષણો:— યજ્ઞ, પેટનું ફૂલવું, ઓઝકર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મલ તથા વાયુનો અવષ્ટકા વગેરે ઉપચાર*:—(૧) કોઇ પણ ઔષ્ધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવું, લાલણ કરાવવી અને હીગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું (૨) પાકેલા અનનસના ઝીણા ઝીણા કડકા કરી, તેમાં મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી તે આપવું (૩) હીંબુની ફાડ કરી તેની બન્ને ફાડોમાં સ્વયળ, સુંક અને થોડી હીંગ ભરી અગારા ઉપર ચૂકવું અને સારૂ પાકુ થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર કડુ થાય એટલે ચૂસી જવું (૪) હીંડીપીપર, સિંધવ, ખાજહરડે અને સુદનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૫) ચણાનો દ્વાર જાણમાં, પાણીમાં કિંવા સાકરમાં નાખી આપવો. (૬) સુંક ને જાળ અથવા સુંક ને સાકર આપવી (૭) જોગન પહેલા આદાના રસમાં હીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી તે પ્રાચન

* સમુદ્ર લવણાદિ ચૂર્ણ—સમુદ્રલવણ, સયળ, સીંધાલુણ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડેદળ, લીંડીપીપર, સુંક, હીંગ અને વાવડીઝ એ ૧૧ યીએ બખ્ખે ટાંક લખને ચૂર્ણ કરી સાજરે ઉના પાણી સાથે આપવાથી અભ્યર્ચ, એળો, વાતપ્રમેહ, કોગળીયુ, પાંડુરોગ અને નિર્જાતાનો નાશ થાય છે.

કરવું, એટલે અજીર્ણ દુઃખ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આમવાનનો નાશ થાય છે. (૮) સ્વગ અને બાળહરડેના કાઠો સિધ્ધ નાખી આપવો, એટલે સ્કન્ધ રચ થઈ અજીર્ણનો નાશ થશે (૯) લીડીપીપર અને જોળ ખાવો (૧૦) મૂળાના કદના પાતળા પીતા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી થોડીવાગ રહેવા દેવા, પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાનું પાણી પીલી કાઢી નાખી તે પીતા ચાવી ખાવા, એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે (૧૧) બાળહરડે, સિધ્ધ અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો (૧૨) ધાણા અને સુંઠનો કાઠો આપવો, એટલે અજીર્ણ, આમ, શ્વળ અને જવરનો નાશ થાય છે (૧૩) સિધ્ધ, મચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, લીડીપીપર, સુંઠ, મરી, શેકલી હીંગ અને વાવડીગનું વચ્ચગાળ ૪ માસા ચૂર્ણુ ઘીમા કરમોલી ભોજન સમયે પ્રથમ પાચ કાળાઆ સાથે ખાવું, એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષુચિકા (ડોલેરા), કમળો, પાકું, દમ અને ઉષ્મરસનો નાશ થાય છે (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિધ્ધ, સુંઠ અને મરીનું ચૂર્ણુ છાશમા ૭ દિવસ આપવું, એટલે અજીર્ણ અને મૂળઆધિનો નાશ થાય છે (૧૫) સુંઠ ૫ ભાગ, લીડીપીપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરડે ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણુ કરી આપવું એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુલ્મ તથા મલાવટજનો નાશ થાય છે પૃથ્થ —અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને દલકા પદાર્થ, જૂના મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવન, કુણો મૂળો, લસણ, જીનું કોહણુ, શેકોટા, પડવળ, વેગણુ, આમળા, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણુ, ઘી, છાશ, મીઠું, દહી, હીંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ધાણા, નાગવેલના પાન, ઉખ્ણીદક, કડવું, તીંબુ, ખાદુ એવા રસ ઇત્યાદિકાનું સેવન સારૂ છે અપૃથ્થ —મલ-મૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ધાણુ ખાવું, જગરણુ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડુ ધાન્ય, જાણુ, અળી, જડ પદાર્થ, વિરૂદ્ધ અન્ન-પાન ઇત્યાદિ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા* —અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનનમ-

* સુમેધ વૈષ્ઠકમા દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પશુ વનોં-
પથી ગુણાદર્શ પ્રકરણનીજ ખતવણી છે મૂળ મરાડી ગ્રથની છેલ્લી આવૃત્તિને
આધારે એ પ્રકરણમા મુધારો વધારો થયેલો, તેમા ૧૧ ઉપચારો તેમજ કેટલાક
ઉપચારો ૨૧ પહેલી હપાતીમા નીકળેલી ગુજરાતી અવૃત્તિમા ખતવવા રહી ગયેલા,
તે આ આવૃત્તિમા આ પ્રમાણે વિશેષ ઉપચાર દાખવ દરેક વ્યાધિના પ્રકરણમા
સરોપકે ઉમેર્યા છે, અને મરોપકે પોતે સમઠ કરેલા બીજા વધુ ઉપચારો તેમજ બીજી
હકીકત આમા ટીપણી દાખલ આપવામા આવેલી છે દરેક ઉપચાર કહેલી ઔષ્ધ-
ધીના વર્ણનમા કહેલ નવર જોરાથી મળી આવશે જેમકે આ પ્રકરણમા “અજમો ૧”
એમ લખેલું હોવાથી અજમાના વર્ણનમા અજમ ના ઉપયોગનો નખર ૧ લો
જોવો આમ સર્વત્ર સમજી લેવું “વનોંપથી ગુણાદર્શમા” એ વાક્યને ખદલે હવે પછી
“વનોંમા” એ ટુકા શબ્દ વરાશે એ તરફ વાચકારનું ધ્યાન ખાસ મેચીએ છીએ.
વળી આ પાચમી આવૃત્તિથી વનોંપથી ગુણાદર્શની ખતવણીની માફક ગો-

૧, આદુ-૨, ૫, કલોજી જીરુ-૧, કોથમીર-૬, ચિત્રક-૧૭, નયક-૧૨, ઝેરકો-
ચલા-૭, તુવરફળ-૩, પાઠ (કાળીપાઠ)-૧૦, ખાફળી (હીગોત્રી)-૪, મુળા-૬,
રાઈ-૩, લવંગ-૬, લીડીપીપર-૧૬, લીજુડી-૧, વગરકાઠ અજમો-૧, હરડે-૧૫,
૪૪, હીચ-૧૦, (અજુર્ણ કોળાથી હોય તો) કળ-૨૧ (લીથી હોય તો) કાકમ-
૮, (ફળસથી હોય તો) ફળસ-૬, ૭, અને (તેલથી હોય તો) બીડી-૪
મંદામિ માટે જુઓ — અતિવિષ-૫, આદુ-૧૩, ૧૬, ૫૨, આમલી-૧૨, કલોજી
જીરુ-૧, કોથમીર-૬, ગાળે-૬, ઝેરકોચલા-૭, ભાગરો-૧૩, રતાદળી-૧૦, રાસના-
૬, લવંગ-૧, લીડીપીપર-૧૩-૩૫ જૂના લાગવાના ઉપાય જુઓ — આદુ-
૧૫, બોરિગળી-૬

૨—અમ્લપિત્ત.

કરેજી—વાસી, ખાદુ થઈ ગયેલુ અથવા બીજા વિકારવાળુ, પિત્તને કોપા-
વાનાર, વિરૂદ્ધ ગુણુવાળુ અથવા દાહ કરે એવુ અન્ન અથવા બીજા પદાર્થોનુ
ભક્ષણ કરવાથી પિત્ત દુષિત થઈને સચિત થાય છે, તેને અમ્લપિત્ત કહે છે
લક્ષણ—અન્ન ન પચવુ, મહેનત કર્યાં સિવાય શ્રમ થવો, જીવ ચુચાવો, કંઠવા, ખાદા
ઝાડકાર આવવા, શરીરે જડપણુ આવવુ, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અન્નદોષ થવો,
એ સાધારણ લક્ષણો છે આ રોગ જુનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે ઉપચાર —

(૧) પ્રથમ વખત થવાને મીઠળનુ ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવુ, પછી સૂક્ષ્મ
રેચ આપવા. (૨) આમળા અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતરનુ ચૂર્ણ અને
મધ નાખી તે કાઢો રેચ થવા માટે આપવો. (૩) સુંક અને કડવાં પરવળનો કાઢો
આપવો, એ કફ, પિત્ત, ઉલટી, કફ, જ્વર અને વિરેકાટકનો નાશ કરે છે, અને
એ લેવાથી અન્નનુ પાચન થઈ અમિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૪) સુંક એક ભાગ અને
ગેડ બે ભાગ, એનો ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળાઓ
બાધવી દરરોજ બે ગોળાઓ સાજ-સવાર દૂધ અને પતાસા સાથે ખાવી (૫)
દ્રાક્ષ ૧ ભાગ હરિતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળાઓ બળ્ખે વાલની કરી
સાજ-સવાર આપવી (૬) જ્વરનો કાઢો આપળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો.
(૭) કરિયાતુ, નાગરમોચ, સુંક અને ગળાનો કાઢો આપવાથી અમ્લપિત્તનો
તત્કાળ નાશ થાય છે (૮) અરકુસી, ગળો અને ઉબોરિગળીનો કાઢો મધ નાખી
આપવાથી અમ્લપિત્ત, કફ, આસ, જ્વર અને ઝાકરીનો નાશ થાય છે (૯)
લીડીપીપર મધમાં આપવી (૧૦) હરડે, લીડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, પાણુ
અને ધમાસાનુ ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી ગળામાંની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ
થાય છે (૧૧) કંઠવા લીમડાના પાન અથવા આમળાનો કાઢો આપવો. (૧૨)
ગરૂં પાણુ અને સુંકનો કફક આપવો. (૧૩) ચોર આમલીનુ સરખત કરી તેમાં

વૈલક અને પ્રાણીજ ઔષધી એ બે પ્રકરણોની ખતવણી દાખલ કરી છે, અને તે
પણુ ગોરેલકના બદલે “ગોવેં” અને પ્રાણીજ ઔષધીના રથને પ્રાં ઓં
આપેલ છે.

જીરની અને ખડીસાકરની જુકી નાખી તે આપવું. (૧૪) આમળા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઇ, તે લીન્ય એટલું તાળું ઘી નાખી આપવું (૧૫) કેળના કાદાના રસમાં આમળાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા આપવું. (૧૬) કોકમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી (૧૭) નારિકેલખંડ પાકઃ—ઝીણ વાટેકુ ૧૬ તોલા ખોપડે લઈ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સાડે શેકી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૬૪ ભાગ નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં ધાણા, લીંદીપીપર, નાગરમોચ, વશલોચન, જીરૂ, શહાજીરૂ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા લઈ ૬ કુ થયા પછી આ પાક સેવન કરવો, એટલે અમ્ભપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વળ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે (૧૮) અવિપ્રત્યકર ચૂર્ણઃ—સુદ, મરી, લીંદીપીપર, ત્રિફળા, નાગરમોચ, વાવડીંગ, એલચીદોડા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ મગસાગ લઈ સર્વના બરોબર લવગ લઈ ને ચૂર્ણ થાય તેનું દુરુપટ નસોતરનું ચૂર્ણ લઈ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઈ નિવડેલા માટલામાં રાખી બોળન પહેલા આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું ઉપર ૬ કુ પાણી પીવું, એટલે અમ્ભપિત્ત, શ્વળ, હરશ, પ્રમેહ, મૂત્રાધાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરૂ અને ગડુલા સમભાગે લઈ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું (૨૦) ચોરઆમલીનું મગજ નવ ભાગ, શેકટાનો રસ ૪ ભાગ, લાગરનો રસ ૪ ભાગ, કોદાનો ગર ૮ ભાગ અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ, એકત્ર ખગલ કરી બોરના ડીલા પ્રમાણે ગોળાએ કરવી નિત્ય એક ગોળા આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળીએરના પાણીમાં આપવી. પૃથ્થઃ—ચોખ્ખા, મદિ, મગ, જવ, સાકર, કારેલા, કકોડા, પડવલ, ચાકવત, જીનું કહોળું, કેળફૂલ, ઉખેલું પદાર્થ અને કક-પિત્તહારક એવા અનપાન અપૃથ્થઃ—મીઠું, તેલ, તીણું, ખાદું તલ, કળથી, મેદીનું (ધેરીનું) દૂધ.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોં મા—અખાડો-૧, આદુ-૧૮, ૨૩, આમળા -૧૮, ૩૬, ઇડલીશુ-૨, કરિયાલુ-૫, કોકમ-૪, ગડુલા-૨, ગોરખ આમલી-૨, દ્રાક્ષ-૧, ઘોળા પિલુડી-૫, નાળીએર-૧૨, પાટલા-૬, વાવળ-૧૦, મુળા-૭, લીંદીપીપર-૧૬, વસુ-૫, શતાવરી-૧૬, સાટોડી-૧૪, સિવજી-૨, હરડે-૬, ૩૭, અમ્ભપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો કુમળી-૧૨, ખીલી-૫

૩—અરૂચિ.

કારણ અને લક્ષણઃ—વાત, પિત્ત અને કફને કોપાવનાર પદાર્થોનું ભક્ષણ, શેક, ભય, ક્રોધ, અતિ લોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનાર અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કરી અરોચક રોગ થાય છે, એથી કરી મ્હોડામાં અન્ન વગેરે પદાર્થ રૂચિ (સ્વાદ) શુ છે તે જણાવું નથી. ઉપચારઃ—(૧) લીંદીપીપર, ચવક, સુદ, પીપળામૂળ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મ્હોડામાં રૂચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થઈ મલબદ્ધતા, બરોળ, ગુલ્મ, શ્વળ તથા કફોદર રોગ દૂર થાય છે (૨) સચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરૂ શાદજીરૂ વરીઆળી, કોકમ

અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાખી લક્ષ્ણ કરવું (૩) એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું, એટલે અરુચિ, પિપ્ત તથા કંઠમખથી રોગ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવની ખાડવ ચૂર્ણ આપવું. * (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ લક્ષણ કરવાથી તે રુચિકર, અગ્નિ પ્રદીપ કરનાર અને જીર્ણ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે (૭) સાકર, સુક, મરી અને કોકની મધમાં ગોળ કરી તે મ્હોઠામાં રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારના અરોચકની શાન્તિ થાય છે (૮) દાડમ ખાવા (૯) પાકા અનનસના ઝીણા કડકા કરી, તે ઉપર જીરૂ અને સિંધવની બૂકી નાખી ખાવું (૧૦) તાસિમાદિ ચૂર્ણ આપવું x (૧૧) અક્કલકરાનું ચૂર્ણ આપવું (૧૨) બીજેરીનું કેમર, લી ચોપડીને મરી અને સિંધવ નાખી આપવું પૃથ્થ—ધઉ, મગ, તુવેર, સાકી ચોખા, રાતી દુધી, કાઠડી, તુમળા મળા, વેગણ, શેકટાની શીંગા, કેળા, પડવળ, દૂધ, લી, લસણ, કેરી, દહી, હાથ, કોહુ, કારેલા, કુગળી, રાઈ, ચાકવત અને સવા અપૃથ્થ—તરસ, ઝોડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનું ધારણ, અધિક અન્ન, ગતભોક્ષ, કોષ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધી અને વિદૂષ પદાર્થનું દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અતિવિષ-૫, આદુ-૧૬, જા, આમ-લી-૨૨, કોડી-૮, કોથરી-૪, ગળો-૨૪, પપનસ-૧, પાક (કાળીપાટ)-૧૦, બીજેર-૧૭, ૧૮, લવગ-૧૦, વાવડીંગ-૩, સમેરેવો-૧૫

૪-અસ્થિભંગ.

કારણ—કષ્ટએક નિમિત્તથી, દાડક મરડવાથી કિવા ઠેકરાવાથી, પ્રથમ કડુ પાણી છીપી હળવે હળવે ચાપડવું, પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો ઉપચાર—(૧) ચતુર્થાત લી અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધવો (૨) બાવળીઆની જાલનું અથવા બિયાનું ચૂર્ણ ૬ માસ કિંવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું (૩) સાધરખની કિવા હાડસધીની જાલ ફૂટી મરડાએલા અથવા ભાંગેલા દાડક ઉપર ગજુ દિવસ બાંધવી (૪) મજક, મહુડાની જાલ અને આમલીના પાન, એ સમભાગ લઈ એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવું (૫) પચવલ્કલ (વડ, પીપળા, નાદરખ, ઉવેરા અને પિપળા) ના કાઢથી જેકવું (૬) ઘોળા સાજ-ડની જાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું, અને જાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી તેના ઘટ લેપ

* અજમેા, દાડમની જાલ, આમલી, સુક, ખાટા બોરની જાલ, અમલબેદ, એ દરેક એકેક તોલો, મરી અને લીટીપીપર અઢી અઢી તોલા, તજ, સચળ, ધાણા અને જીરૂ એ અડધો અડધો તોલો અને સાકર ૧૬ તોલા લઈ સર્વના કરેલા ચૂર્ણને યવની ખાડવ ચૂર્ણ કહે છે એ ચૂર્ણ ૦૧ તોલા પ્રમાણે આપવાથી પાકુરોમ, અરોગ, ખાસી, અરુચિ, સંત્રહણી, દમ, અતિસાર, ઉલટી અને કંઠના રોગો અપ. (શારંગધર મંખપડ, અં ૬).

x જુઓ ૫૪ ૩૨૪ તાલીસના વર્ણનમા

કરવે. (૭) હાડકાંધિ કરીને ખરસાણી જેવા વેલો થાય છે, તે લાવી કુટી ઉપર બાંધવે. (૮) કિચિત ગેકલુ બહિન ચૂણુ મધમા ખાવા આપવું (૯) મજા અને જેઠીમધને લીમડાના રમમા ખરલ કરી તેમા સો વખત પાણીએ ધોએલું થી અને ચોખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવે (૧૦) લસણ, મધ અને પીપળાની લાખ વાટી તેમા ઘી અને સાકર નાખી આપવું, એટલે તગત સાધો બેમી ભય છે (૧૧) પ્રવાલભરમ મધમા આપવી * પૃથ્વી:—ચોખા, બહિ, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને ગેકરો અપૃથ્વી:—મીઠું, તીખા, ખાશા, ખાટા, ગરમ પદાર્થ, મૈથુન અને ગરમી

વિશેષ ઉપચાર લુઓ વનોં મા—અરજુન સાળ-૩, ગદ-૪, ખાવળ-૨, ખીવલો-૫, મજા-૭, લસણ-૧૪, સાધરખ-૧, સુગ્રીણ-૩, હાડકાંધિ-૧, હાડકાંધિ-૧, (અભિઘાત કિવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો) માલેખ-૧ (ઝાડ ઉપરથી પડવાથી જાતીમા લોહી બધાઈ જાય તો) ખીવલો-૫, (તીરનો અભલાગ કે કાંટો, કાચ વગેરે શરીરમાં પેરી ગયો હોય તો) ઉદરકાંઈ-૬, ગ ૮, ગેલડી-૮ (પગ કે હાથ (ધુટી) મરડાયો હોય તો) આવળ-૨, ઉડણુ-૧, વાલોળ-૩, (કુખતા હાડ ઉપર) કાકમ-૧ (કેશ વાગી પડવાથી અથવા કાંઈ પછુ આઘાત થઈ લોહી ગડાયા ઉપર) આખાહળદર-૨, મેદાલકડી-૩ લુઓ ગોવૈં દૂધ-૧૭

૫-આફરો.

કારણ:—આમ કિવા મલ પેટમા બણા દિવસ સુધી બેગો થઈ વાયુએ ઘુબક થઈ મડો બાકે છે અને ઝાડો સાફ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહ રોગ એટલે આફરો કહે છે. લક્ષણ:—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, સળેકમ, આંધાનો દાહ, આમાશયમા શળ, જડપણું, હૃદયને પીડા, ઓડકાગ્નો પ્રતિબંધ, કમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનું સ્તબ્ધ ન, શળ, મચ્છા, મળની ઉલટી અને ધાસ, એ લક્ષણો થાય છે. પકવાશયમા આનાહ થયો હોય તો આધ્માન અને વાતરોગાદિકે લક્ષણો થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણ:—તરસે પીડિત, કેસા પામેલો, ફીણ, શળથી પીડાતો તથા મળ ઓકનાર એવા રોગીને જોડી દેવો ઉપચાર—(૧) હીંગ ૧ ભાગ, લોડાવજ ૨ ભાગ, કોષ ૫ ભાગ, સાજખાર ૭ ભાગ અને વાવડી ૬

* (૧) ખાવળની જાલ ૧ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ અને યુગળ ૭ ભાગ એ એકઠા કરી ઝોળીઓ કરી આપવી. (૨) એક બીલામાના સુડીયા ૪ કકડા કરી દશ તોલા ઘીમા તળી કકડા કાઢી જઈને તે ઘીનો શીરો કરી દરરોજ સવારે તાબે તાબે ખાવો આ પ્રયોગથી બીલામો ઉઠવાનો ડર ખીલકુલ નથી (૩) માખરસીંગ ધસીને મધ જેવું ઉતારી તેમા યુગળ, ચોખા, એળીયો, સમ્બાન, અને જોળીયુનો યુગળથી અર્ધો નાખી ઉનો કરી લેપ કરવાથી વાગવાથી થયેલ લોહીનો જમાવ વીખગાઈ જઈને આરામ થાય છે. શળ ઉપર પછુ એ લેપ સારો છે.

ભાગ લઈ લેવું ચૂર્ણ કાઢવરણ પાણીમાં આપવું, એટલે આનાહ, વિષચિક્ષા હંમેશા, સુખ અને અર્ધાત્રવાયુનો નાશ થાય છે. (૨) નસોતર ૨ ભાગ, લીડી-પીપર ૪ ભાગ અને હરડે પાંચ ભાગ લઈ, ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગ ગાળ નાખી ખાવું. એ દારૂથી આનાહનું નાશક છે. * પૃથ્વી:—લા, ભાત, અભ્યંગ, કમળા મૂળા, બીબેર અપચ્ચ:—ઉલટી, મલમૂતના વેગને અવરોધ, સર્વ પ્રકારની દાળ, જાણુ, કાકરી, અળવી, તુરા પદાર્થ અને જડાન્ત.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—ઉદરકની ક-૮, ખસખસ-૪, જળ-જાપવા-૩, તુવરૂળ-૧, સમેરવો-૧૭, હરડે-૪૦, (ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે તે ઉપર) ફણસ-૭, જાપરૂળ-૧૦

૬-આમવાયુ.

કારણ:—વિરૂદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, વિરૂદ્ધ વેશ કરનાર, મદાશિવાળો, આળસુ, સ્તિગ્ધ અને ખાંધ લાગલીજ મહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટજાના અપકવ પદાર્થ) વાયુથી કંદરથાને જાય છે અને ત્યાં તે કંધી દૂષિત થઈ મળતકે જાય છે ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમા દુષ્ટ અનેક વર્ણનો અને ચિકટો થઈ સોતસને કપિત કરી, વાયુ, કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસધિમાં (કેડા ભાગમાં) પ્રવેશ કરી ગાત્રને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે. * લક્ષણ:—અંગ મરડાઈ જવું અરૂચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડવ, જર, કારણ:—વિરૂદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, વિરૂદ્ધ વેશ કરનાર, મદાશિવાળો, આળસુ, સ્તિગ્ધ અને ખાંધ લાગલીજ મહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટજાના અપકવ પદાર્થ) વાયુથી કંદરથાને જાય છે અને ત્યાં તે કંધી દૂષિત થઈ મળતકે જાય છે ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમા દુષ્ટ અનેક વર્ણનો અને ચિકટો થઈ સોતસને કપિત કરી, વાયુ, કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસધિમાં (કેડા ભાગમાં) પ્રવેશ કરી ગાત્રને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે.

* ધગારાના મીજ ટાક ૨, ખાડ ટાક ૨, લીંબુનો રસ ટાક ૯ લઈ એકત્ર કરી ખરથાણી થુહરના દૂધમાં સાત દિવસ મર્દન કરી ચણીબાર પ્રમાણે ગાળી કરી ઉના પાણી સાથે આપવાથી રોગ જાગી પેટનો રોગ કહાડે છે અને આકૂરે મધ થાય છે.

* આમવાયુની એળખાણ આપતા એક અધકાર મરડા (આકરીવાળા કાડ)ના વર્ણનમાં લખે છે કે, મરડામાં આમ (કાંચો કાડો) તથા એકલુ લોકી અથવા પડ અથવા એ બંને પેટમાં મરડા કરીને માથે પડે અથવા એકલુ લોકી, પડ અથવા બંને પડ છે, અને આમવાયુનાં એકલે આમ સાદી રીતે અથવા મરડા કરીને પેટમાંથી પડે છે એ બંને રોગથી ઉપગ સાપરી કાડા આવ્યા કરે છે અને કાંઈને કંઈ મરડા થાય ત્યારે સાથે તાવ પણ આવે છે, જળ ઉજળ થાય છે, પેડમાં દુખાવો થાય છે, કાંડે જતી વખતે પીડ થાય છે, અને કાંઈને કાંઈમાં અમ-ગાંધને લોકી કે પડના અથવા બંનેના રીપા પડે છે. એ રોગ ચતાવારજ પ્રથમ કાચુ દિવસ બેથી ત્રણ ચમચા સુકના ઉકાળામાં બેળા પાવું અને એક વખત આપવાથી કાંઈક ન પડે તો એક એક દિવસના આતર ઉપર કલા પ્રમાણે કાચુ દિવસ ત્રણ ચાર વખત આપવું. પછી નીચલી દવા આપવી.—અળશીના બીજ તેલો ૧, પાણી શેર ૦૫ મા ઉકાળી તેમાં સફેદ બાવળનો ચુદ માસા ૪ ખાપી-તેના ત્રણ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વાર કેટલાક દિવસ સુધી પાવું. એથી અધુરું ન થાય તો ફરીથી ઉપર કલા પ્રમાણે કાચા દિવસના બુલાખ આપી ત્યાર પછી નીચે કહેલ ઔષધ આપવું

અન ન પચવુ, શરીરે સોજે આવવો, એ ચિહ્નનો થાય છે, અને અધિક ધણે હોય તો હાથ, પગ, માથુ, છુટી, કડીભાગ, કુલા અને સપિમા મોજે અંધવી પીડા ઉત્પન્ન થાય છે વાયુના યોગે જે ડોકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીછી ચઢ્યા પ્રમાણે વેદના થાય છે અગ્નિમાલ, મ્હોડામાથી પાણી છુટવુ, અગ્નિ, શરીરને જડવ, ખર, મુખને વિરસપણુ, દાહ, અતિમૂલ, કુક્ષિમા કાંઠનપણુ, શ્વા, નિદ્રાના વિપયોસ, તરસ, ઉલટી, બમ, મૂંચળો, હૃદયગળ, મલસત ભ, જડવ આતરડામા તબ્દ થવો, પેટ ફૂલવુ ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. ઉપચાર—(૧) સુક અને મળાનો કાઢો રોજ લવાથી ધણા દિવસનો આમવાત પણુ દૂર થાય છે. (૨) સુક અને ગોખરનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશ્વા-પ્રદ-શ્વાનો નાશ થાય છે એજ પાચક અને પીકનાશક છે (૩) રાતના, દેવદાર, ખરમાળાનો ગોળ, સુક, મરી, લીડીપીપર, એરડમળ, પુનર્નવા (માટી) અને મળાના કાઢામા સુકનો કંક અથવા સુકતુ ચૂર્ણ કિવા એરડતેલ નાખી તે આપવુ (૪) સુકના કાઢામા એરડતેલ નાખી આપવુ, એટલે આમવાત, કમ્બર

કળીચુનો પત્થરનો ૧૮ ઘઉંભાર, હીરાદખણુ ૧૮ ઘઉંભાર, પાપડીઓ કાંચો ૨૪ ઘઉંભાર અને અરીણુ ૩ ઘઉંભાર, એ સર્વેને ખાડી ખારીક કરી એના સરખા ભાગે ત્રણ પડીકા કરી દિવસમા ત્રણ વાર ફકાડવા અને ઉપર સાખરશિંગ પાણીમા ધસી તે પાણી ગરમ કરી જગ ઠકુ થવા દઇ પાવુ. જે આમ ધણુ પડતો હોય ને લોહી થોડુ પડતુ હોય તેા અથવા ન પડતુ હોય તેા જીણી હીમજી હરડે એગડ તેલમા તળીને તેનો ભૂખા કરી તેમાથી ૩ ગા ભાર લઇને તેમા તેટલીજ સાકર ભેળવીને ફકાડવુ, અને ઉપર પત્થર અથવા લોહાને ધખાવીને તેનાથી પાણીને ઝામી તે પાણી પાવુ એ જોમડથી પેટમા આમની કસર દૂરો તે પણુ નીકળી જશે અને પછી ઝાડો એજ ઝોસડથી કબજ થશે કેરીની જોટલી, ખીલી, ધાવડીના ફૂલ, મોચરસ, સુક, જામુના ફળીયા, મોડી અજમો, કતાનના ખીજ અને ઇલજવ, એ સર્વ સમાન વજને લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાથી દિવસમા ત્રણથી ચાર વખત અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ માથે ૭ દિવસ સુધી ખાય તેા મરડો મટે (૨) સાકર તથા અરડસીનુ ચૂર્ણ અર્ધો અર્ધો તોલો દૂધ સાથે સવારમા પીએ તેા મરડો મટે. (૩) હીમજી હરડે લઇને તેમાથી અડધી કાચી રાખવી અને અડધી લીમા તળી બધી એકકી કરી તેનુ ચૂર્ણ કરી ખાડ સાથે ફકાવાથી અનેક પ્રકારના મરડા મટે. (૪) ધાવડીના ફૂલ, વરીયાળી, સાકર અને જાચ-ફળ એ દરેક ૪ પૈસાભાર લઇ પાણીમા વાટી તેની ગાળીઓ એકેક પેસાભારની ખનાવી તેમાથી ગોળી ૧ રોજ મવારે ખાય તેા મરડો મટે. (૫) હીરાદખણુ ૩ ૧ ભાર તથા સાકર ૨ ૨ ભાર લઇ ખારીક ખાડી તેના મરખા ભાગે ચાર પડીકા કરી પછી એક પડીકુ દાઢા પાણી સાથે લેવુ, તેથી મરડો અને લોહી બધ ધાય છે (૬) સુક, હીમજી, વરીયાળી, ખસખસના છડવા અને ખસખસ એ સર્વ એક એક પૈસાભાર લઇ લીમા તળી ફાડી કરવી.

વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતના એમ ચાર પ્રકારના આમવાયુ સારજ-ધરે બતાવ્યા છે

અને કુષ્ઠિ એ ઠેકાણાનું આળ તથા પેટશળ સારા થાય છે (૫) દશમૂળના કાઢામાં એરડતેલ નાખી આપવું (૬) એરડમૂળના રસમાં સુંકેનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળા કરી તે ઉપર એરડના પાદક વીટી ઉપર ચીકણી માટીના લેપ કરી પુટપાક કૃતિએ અગ્નિમાં રોકી, રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી આપવું (૭) લઘુ પચમૂળના કાઢામાં એરડતેલ નાખી આપવું (૮) બૃહત્પચમૂળના કાઢામાં એરડતેલ નાખી આપવું. (૯) ગળો, સુંક, એરડમૂળ અને આસગંધનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગળાના કાઢામાં એરડતેલ આપવું. (૧૧) પાશંર ખજુર ફેલી પલાળી પી જવું. (૧૨) ચિત્રક, કક, પહાડમૂળ, ઈંદ્રજવ, અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, નાગરમેષ, સુંક અને બાલ હરીતકીનું ચૂર્ણ છિપ્પોદકમાં આપવું. (૧૩) ગત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામાં એ તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવું સવારે વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં એ ચુળ કપૂર, એ ચુળ શિલાજીત અને અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ મેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારનો શરીરમાં જનમેલો મરમીનો રોગ ૭ દિવસમાં દૂર થઈ સારી શક્તિ આવે છે પરંતુ—રેફ પદાર્થ, પરસેવો કાઢવો, લામણ, રોહપાન, જુના ચોખા, જવ, કુલિન્ધ, માગો, વાતકફનાશક એવા પદાર્થ, જાસ, લસણ, પરવળ, કારેલા, વેગણ, શેકડો, ગરમ પાણી, કડવા, તીખા એવા પદાર્થ અપચ્છ—દહીં, દારૂ પદાર્થ, મયાળ, અડનો લોટ, વિરુદ્ધાન્ન, મલ-મત્તાદિકનો રોષ, જગરણ, વિષમાશન, જડ અને કઠકારક પદાર્થ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોન્મા—આદુ-૬, ૭, ૮, ૪૬, એરડો-૧૬, ટા, કરિયાતુ-૧, કસોઈ જરૂ-૧, ખજુરી-૬, ગળો-૬, જોખરૂ જોડા-૬, ભીંડા (શાક)-૨, મદાર-૨, રાસ્ના-૩, લસણ-૧૩, લીંટીપી પર-૨૬, સુરણ-૨, સોપારી-૪, હરડે-૪૧, (આમ ઉપર) કાચકી-૮, કાચમીર-૩, એરકાચલાં-૮, ખીવલો-૧, મેથી-૨, હરડે-૩, (આમરકા ઉપર) ખીલી-૧૩, લસણ-૬, (આમાંના ઉપર) આદુ-૪૫, જોખમી જરૂ-૭ ખસખસ ક (અરીણ)-૪, નાગકેશર-૩, માચકળ (માયા)-૭, (રેફતકુત આમાંના ઉપર) કોકમ-૨, (શાતા આમાંના ઉપર) રાનતુલસી-૧.

૭-આંખના રોગ.

કારણ—અંગ સંતપ્ત હતા શીતોદકે કરી સ્નાન કરવું, દૂર દષ્ટિ કરી નિરતર જોવું, યથાકળે નિદ્રા ન કરવી, પરસેવો, ધૂળ તથા ધૂમાડાનો આખાએ સ્પર્શ થવો, ઉલટી થોભાવવી, અતિ ઉલટી, પાતળું ખન્ન અને પાણીનું અતિ સેવન, મલ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરતર રૂદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન (માથાકુટ), અતિમલપાન, જે ઋતુમાં જે કરવાનું તે ન કરવું, ક્લેશ, અભિધાત, અતિ મૈથુન, અશુનો વેગ રોકવો, અતિસક્ષમ પદાર્થોનું નિરતર અવલોકન, ઈલાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે એ ૭૮ પ્રકારનો છે.

અભિષેક—(આખો આવવી) નેત્રરોગને પ્રાય અભિષેક કારણ છે. એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે અભિષેક—અભિષેક ઉપર કઈ ઔષધોપચાર ન કરવાથી તે વધી તેમાંથી ચાર પ્રકારનો

અભિમથ રોગ આખામા થાય છે આ રોગથી આખોને તીવ્ર વેદના થઈ અર્ધી ટાક સુધી બહુ દુઃખ થાય છે શુક્ર (કુકુ) :—એ સત્રણ અને અવણુ એવા બે પ્રકારના છે તિમિર (અધારાં)—દષ્ટિરોપના કારણથી આખો આગળ નાના પ્રકારના કોપા દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે કાચ (માતીયા) બિંદુ—તૃતીય પટલમન દોષને કાચ કહે છે લિંગનાશ—તેજ કાચ ચોથા પટલમા ભય એટલે દષ્ટિનો રોધ કરે છે તેને લિંગનાશ કહે છે. આ રોગ ધણો વધ્યા પહેલા આકાશમાના ચદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રા, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે અમરોગ—આખમાં સંદેહ ભાગપર પાતળુ, વિસ્તીર્ણુ, કાળુ, સ્થામવર્ણુ અને રાતુ, લાલ, ઘોળુ, કદિન, એવુ જે મામ વધે છે તેને “વડસ” કહે છે અભુન્ન :—(અહિર) આખોમા ઘોળા ભાગપર મસલાના લોહી જેવુ એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને “અહિર” કહે છે સ્નાવ કિવા નેત્રનાડી—(નાસુર)—વાતાદિ દોષ અનુના માર્ગે સધિમા પ્રવેશ કરી તે પોતાના લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્નાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેને નેત્રનાડી કહે છે. અઞ્જનાર્થ શલાકા—સીસુ તપાવી તે ત્રિફળા, ભાગેરા અને સુંઠના કાઢામા અને ઘી, ગોમત, મધ તથા બકરીના દૂધમા હમકારી શુદ્ધ કરવુ, અથવા ત્રિફળાના કાઢામા ૧૦૦ વાગ તપાવી ભોળવુ તથા તેની શલાકા કરી. એ શલાકા આઠ આગળ લાખી અને બે છોડથી કિચિત્ બ્ધારીક હોવી જોઇએ તે છોડે વટાણા જેવડી જાડી હોવી જોઇએ. એ સળી એકલી આખમા કરવવાથી ગુણુકારી થાય છે અજન કરવુ તે પ્રથમ ડાખી આખમા કરી પછી જમણી આખમા ૨૦વુ આખમા ડીપુ પાડવુ તે કદિ પણુ રાત્રે પાડવુ નહિ અભિષેક (આખો આંખે છે તે) ઉપર ઉપચાર—(૧) કપૂર, હળદર, લોધ, ફડકડી, કડવા લીમડાના બિયા, ચરીણુ અને રાતા ભોળનો લીમડાના રસમા ખરલ કરી તેનો આખાપર લેપ કરવો. (૨) એક રસબરિત લીણુ લઇ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખડનો કાટ અને દાતવણુ એકત્ર કરી નાખવુ અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામા વીટાળી તે પોટલી આખ ઉપર વારવાર ફેરવવી, એટલે કંઈ, રતાશ, ખુપરા, (ખીસ) વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાજન, હરીતકી તથા આદાના પાદડાનો, અથવા વજ, હળદર અને સુંઠનો અથવા સુંઠ અને ગેરુનો લેપ કરવો. (૪) અરકુની, હરડે કડવો લીમડો, આમળા, નાગરમોથ અને સુકાએલા મળાનો કાઠો કરી આપને તે રક્તસ્નાવ તથા ઝેનો નાશ કરે છે અને આખોને દિતકારક છે (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમા ધસી અજન કરવુ. (૬) દાતવણુ અને અરીણુનો લીણુના રસમા લોખડની તવી ઉપર ખગલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો (૭) હળદરની ભૂકી, ફટકડી અને અરીણુમા લીમડાનો રસ નાખી, તાખાની કચરોટમા એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૮) સિધવ, ઘણહળદર, ગેરુ, સુરવારી હરડે અને રસાજન, એ પાણીમા ધસી તેનો આખાપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૯) બોયઆમલી અને ગિધવ નાખાના વાસણુમા ઠંડા પાણીમા ખરલ કરી તેનો

આખો ઉપર લેપ કરવો, એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે (૧૦) નીવળીના બિયા મધમાં ધરી તેમાં થોડું કપૂર નાખી તેનું અન્ન કરવું (૧૧) ત્રિકળાના કાલાના કાકરવરણા ટીપા આખોમાં નાખવા (૧૨) આખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બન્ને આખો આગળ બીજામાના વારિક ફૂલ નાખવા (૧૩) ચૂનો, ઝોળ અને ચુલા ઉપરના ધૂવાસની બન્ને આખો આગળ પટ્ટી લગાવવી, એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે (૧૪) પીળા ધતૂરાનો (વિલાયતી ધતૂરાનો) રસ આખમાં નાખવો. (૧૫) દાડમડીના પાદડા વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતનંદ ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકરીના સાથે ખરલ કરી તે બૂકી ૨ ઝુબા લાઈ, તેમાં મવા તેલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત આખોમાં નાખવું, એટલે આવેલી આખો, ખીલ, પીઆ અને રતાશની શાંતિ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અવેડા-૬, આદુ-૨૮, આમલી-૧૧, ઉબરો-૫, એરડા-૪, કદબ-૨, કુવાર-૫, ખસખસ ક (અપીચુ) -૧૧, ગળા-૭, જી-૨, ચિમડ-૧, કુચળી-૨૬, દાડમ-૧૧, દારુણદર-૬, નાઉલ-૨, નિર્મળી-૪, પીળા ધતૂરા-૫, વાકામલીબી-૩, લીલુડી-૫, સરગવો-૧૭, સારકળ-૧, હરડે-૧, ૪૫, (આખો દુખવા આવે એમ જાગે તે) બીજાગો-૨૪

નેત્રરૂળા ઉપર ઉપચાર—(૧) કાજી, મિધવ, તેલ અને મોરવેલીના મૂળ એકત્ર કરી કામાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) મીડુ, સગસીયુ અને કાજી, કામાના વાસણમાં નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘુટવું, તથા જાણુના દેવતા ઉપર તપાવી તેમાં પકરીનું દૂધ નાખવું અને લેપ કરવો એટલે નેત્રરૂળા, જ્યોત્, જોત્, ચારકતા (ગાંધી), અલિપ્પદ અને અધિમથનો નાશ થાય છે. (૩) મિધવ અને લોધ્ર એકત્ર કરી લીલા શેકવા અને કાજીમાં વાટી ધોળા વસ્ત્રમાં બાંધવા તેનું ટીપું નેત્રમાં નાખવું એટલે કફ, દાહ તથા મણકનો નાશ થાય છે (૪) મિધવ અને લોધ્રને શેફી, મધ અને લીલા વાટી તેમાં લેપ અને અન્ન કરવું. તે તુરત નેત્રરોગને શમાવે છે (૫) લીમકનો ગસ લોહપાત્રમાં નાખી જડો થાય ત્યાં સુધી ઘુટવો અને તેમાં લેપ કરવો. તે નેત્રરોગને શાંત કરે છે. (૬) તુળસી અને મિલીપત્રનો સમભાગ રસ અને બન્નેના બરાબર ચીનું દૂધ, એ કાસાના વામણમાં નાખી તેમાં અળખી પરતું મૂર્ચ નાખી તાપ્પાની વાડકીથી એક પહોર ઘુટી તેનું અન્ન કરવું. આખોમાં ફૂલ પડે છે તે ઉપર ઉપચાર—(૧) ધોળી સાયેલીના મૂળ લીલા ધરી અન્ન કરવું એટલે ફૂલ કરી જાય છે. મધમાં ધરી આજવાંથી આખોને હમ્મેશા પીઆ લાગે તે દૂર થાય છે. એજ મૂળ તલના તેલમાં ધરી અન્ન કરવાથી ત્રિચિત્તો નાશ થશે. દૂધમાં ધરી અન્ન કરવાથી કફનો નાશ થાય છે. પાણીમાં ધરી અન્ન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે અને કાજીમાં ધરી આજવાંથી ગાંધાપણું મટે છે. (૨)

પ્રહીમજ અને સાકર સમાન લાઇ બકરીના દૂધની સાથે ૧૬ પહોર સુધી ઘટી તેનું આખોમાં અન્ન કરવાથી ફૂલો અને પડળનો નાશ થાય છે અને આંખની દર્દિ થયે છે. આ અભ્યસનો અનુભવ કરી એએલો છે.

ગામના દહીંમાં સુક થસી અળન કરવુ (૩) સુવર્ણભાક્ષિક મધમા ધસી અળન કરવુ (૪) વડના દૂધમા કપૂર વાટી અળન કરવુ, એટલે એ મહિનાનું ફૂલ હરો નો પશુ દૂગ થશે. (૫) કરજ બિયાના ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઢાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી અને તેની લાખી લાખી ગોળીઓ કરી તેનું અળન કરવુ એથી કરી આખમાની મામરુદિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે (૬) મમુદરીણુ, સિંધવ, શખ અને મગગવાના બિયાની લાખી ગોળી કરી તેનું અળન કરવુ, એટલે શસ્ત્રવંડ કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુક્રાદિકાનો નાશ થાય છે (૭) ઉપર-માળનો કાઠો મધ નાખી વ્રણ-શુક્રપર આપવો (૮) ચદન, ગેર, તાખ અને જાઈની કળીઓ વાટી તેની મળી કરી આળવી. તે વ્રણ-શુક્રનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે (૯) કડવા પડોળા, કુટકી, દારૂળળદર, કડવો લીમડો, અરકુસી, ત્રિફળા, ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણુ એ દરેક ૪ તોલા, આમલીનો રસ ૬૪ તોલા પાણી ૧૦૨૪ તોલા, લી ૬૪ તોલા, કરીઆતુ, કડો, નાગર-મોથ, જેડીમધ, ચદન અને લીડીપીપરનો એકેક તોલા કલક નાખી ઘી મિક કરવુ તે શુક્રરોગ ઉપર આપવુ એટલે આખોને દિત થાય છે, અને નાડ, ગાન, નેત્રવર્ત્ત, નેત્રવચા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, તાવ, વિસર્પ અને કડમાળનો નાશ કરે છે (૧૦) લીડીપીપર, મમુદરીણુ અને સિંધવનું ચૂર્ણ અને મધ કાસાના વાસણમા નાખી ખરલ કરવો અને તેનું આખોમા અળન કરવુ (૧૧) મહુડાની અતરછાલ અથવા બહેડા કિવા સિંધવ એ મધમા ધમી અળન કરવુ (૧૨) જાંઘમાં પાહડા અને જેડીમધ ઘી ઉપર શેરી કોકરવરણા પાણીમા કિવા સ્ત્રીના દૂધમા વાટી તેનું આખમા ડીપુ નાખવુ (૧૩) આમળા, કડવો લીમડો અને કોહીના પાહડા, જેડીમધ, લોધ, ખરની છાલ અને તલનો કાઠો કડો કરી આખમા નાખવો. તે અનેક પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચારે જુઓ વર્ગો મા —અવેડો-૭, આદુ-૩૪ આવળ-૬, ઉપરસાલ-૨, એગડો-૧૨, કડવી દુધી (તુબડી)-૩, કણ્ઠી-૭, કપૂર-૧૦, કાકડ-૭, નિર્મળી-૭, પીળો ધતૂરો-૪, આવળ-૨૦, મોથ-૪, વડ-૧૦, સમુદ્રફળ-૭, સાટોડી-૧, ૧૮, હરડો-૪૫, હેળુ-૫

અજકાજીત (આખના કાળા ભાગપર બકરીની સુકાચલી લીંટી જેવુ અને થાણુ દુખનારે રાત્રી, ચીકટો એવા અશૂ વહન કરનાર, એવુ જે વધે છે તેને “દોમ” પણ કહે છે તે) ઉપર—સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને જોરોઅન, એને ચીનીની જાલના રસમા ધસી તે આખોમા નાખવુ એટલે તે અજકાજીતનો નાશ કરે છે કાચબિંદુ (મીતીયા) પર ઉપચાર—(૧) મરી ૧૫ માસો, લીડીપીપર ૦૧ તોલો, સમુદ્રરીણુ ૦૧ તોલો, સિંધવ ૧૫ માસો, અને સુરમો ૨૧ તોલા, એ એકત્ર કરી ખારિક ખરલ કરવો એને પૂર્ણાળન કહે છે એ કફ, કાચ, કંકે તથા અળનો નાશ કરે છે, (૨) મેદાશીખર્નો પાહડા, સુરમો અને શખનું અળન કરવુ (૩) મનશીળ, સિંધવ, લીરાક્સી, શખ, સુક મરી, લીડીપીપર અને રસાંજન એને મધમા ખરલ કરી ગળા કરી તેનું

મધમા અજન કરવુ તે કાચ, શુક્ર, વડસ અને તિમિરનો નાશ કરે છે. (૪) લોહાના વાસણમા ત્રિકાળનો કાઢો લી નાખી રાખવો અને સાંજરે ભોજન પછી પ્રાશન કરવો, એટલે એક મહિનાના આધીના પણુ દેખાવા લાગે છે (૫) ભાગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેડીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સમથુ એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવુ તે ગમેલી આખોને ફરી સારી કરે છે. તિમિર (અધારાં) ઉપર ઉપચાર. x—(૧) દશમૂળાએ સિદ્ધ કરેલા લીમા ચોપટ દૂધ અને ત્રિકાળનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવુ, એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૨) ત્રિકાળ અને દશમૂળના કાઢામા દૂધ અને એરકતેલ નાખી રેચન્યાર્થ આપવુ (૩) બલદાણુ, શતાવરી, ઘોણુ અતિવિષ, શિશાજીત અને ત્રિકાળના કાઢામા ઘૂત સિદ્ધ કરી આપવુ એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે. (૪) ઉપરસાળી, ત્રિકાળ, વાળો, મોતી, ચદન અને પચકાણી લાખી ગોળી કરી અજન કરવુ, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૫) મરી, જેડીમધ, વાવડીગ અને દેવદારના કલ્કવડે નરમ કરવુ (૬) તામ્ર, ત્રિકાળ, શખ, એલચીદાણુ, સુક, મરી, લીડી-પીપર, એ સર્વ એકત્ર વારી તેની ગોળી કરી અજન કરવુ. (૭) સરગથાના પાદડાના રસમા મધ નાખી તે નેત્રમા નાખવુ. એથી ત્રિલેપ અને અનેક પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે. (૮) ત્રિકાળનો કાઢો અને કલ્ક તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમા લી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવુ. (૯) ચિત્રક, ત્રિકાળ, કડવા પેડાળા અને જાતો કાઢો લી નાખી ગત્રે પ્રાશનાર્થ આપવો આ કાઢો નેત્રને દિતાવહ છે પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ (પિત્ત દુઃક થઇ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) રસાજન, લી, મધ, તાલીસપત્ર અને સોના-જેડ, એને ગાયના છાણુના રસમા ખરલ કરી અજન કરવુ. (૨) સિવચૂના ફલ, જેડીમધ, દારૂહળદર, લોધ્ર અને રસાજનનુ મધમા અજન કરવું કદે-વિદગ્ધ દૃષ્ટિ (કદે કરી સર્વ પદાર્થ ઘોળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—ખાખરાનાં બીજ, પીંપળીનાં બિયાં, બકરીની લીડીઓના રસમાં કિંવા ગાયના છાણુના રસમા ગોળી કરી અજન કરવુ રતાંબળાપણુ ઉપર:—(૧) જાંઘની અને કડવાં લીબડાના પાંદડા, હળદર, દારૂહળદર અને રસવતી એ મધમા ધસી અજન કરવુ, અથવા એની ગાયના છાણુના રસમાં ગોળી કરી તે ધસીને આજવુ (૨) લીડીપીપર ગાયના છાણુના રસમાં અગર એમ્ત્રમા ધસી તેનુ અજન કરવુ, અને અગથીઆની ભાજી રોજ ખાવી (૩) મરી દહીમા ધસી તેનુ રોજ અજન કરવું (૪) નદીમાના કુદરાશખ, સુક, મરી, લીડીપીપર, રસાજન, મન-શીળ, હળદર, દારૂહળદર અને ચદનની, ગાયના છાણુના રસમા ગોળી કરી તેનુ અજન કરવુ, એટલે રાત્રી અને દિવાળીનો નાશ થાય છે (૫) સુક, મરી અને લીડીપીપર મધમાં ધસી અજન કરવું, એટલે રતાંબળાપણુનો જલ્દી નાશ થશે. (૬) કરંજબીજ, કમળનો પરાગ, ચદન, કમળ અને જેડ એને ગાયના

x બહુધા મગજ ખાલી પડી જવાથી અધારા આવે છે, આટલે લી અને તીખાનુ સેવન અવરજ કરવુ. એનાથી મગજ શાંત થઇ તિમિરનો નાશ થાય છે.

છાજના રમતમાં ખરલ કરી તેનું અન્ન કરવું (૭) રસાન્ન, મનશ્વિજ અને દેવદાર, એ બાઈના પાદડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં મધ નાખી અન્ન કરવું (૮) સમુદ્રશીખ્ર અને કાદવીની ખડીમાંકર મમલાગ લઈ કળજા જેવું ચૂર્ણ કરી સવાર માજ આપોઆ આજવું, એટલે રતાધજાપણ, રતાસ અલીંગ અને કડોના નાશ થાય છે (૯) કાળી તુળસીના પાદડાના રસ રોજ એ ટીપા આપોઆ નાખવો (૧૦) નાગમોથ બોડડાના મૂત્રમાં ધસી અન્ન કરવું એટલે શુક્ર અને નિમિરનો પજુ નાશ થાય છે (૧૧) રક્તવર્ધન (રતાદળી) અને ખારેકના ખીજ લીમડાના રમમાં ખરલ કરી અન્ન કરવું (૧૨) કડવી તુળડી બાળી તેની રાખ મધમાં ખરલ કરી આપોઆ આજવી એટલે રતાધજા અને પુલાનોના નાશ થાય છે વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા-અથેડા-૮, કડવી દૂધી (તુળડી)-૩, કારેલી-૩, છકં-૨, તુલસી-૧૧, મોથ-૪, લવગ-૩, લીડીપીપર-૬, માટોડી-૪

નફલાંધ્ય દષ્ટિ (દષ્ટિદોષે કરી આપ મધ મુ ગુસના પરપોટા જેવી અમક છે અને તે માણસ દિવમમાં નાના તરેહના રૂપો જુએ છે તે) ઉપર ઉપચાર —(૧) વજ, નસાનગ, ચદન, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, હળદર અને અરકુસીના કાદો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો અર્થરોગ (વડસ) ઉપર ઉપચાર —(૧) મરી અને બહેડા હળદરના રસમાં ખરલ કરી તેનો અર્થ ઉપર લેપ કરવો અર્જુન (અહિર) રોગ ઉપર ઉપચાર —(૧) ખડીસાકર, દહીંનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આપમાં ટીપુ નાખવું (૨) મધમાં રાખ ધસી અન્ન કરવું (૩) નિર્મળાનાં બિયા અને સિંધવ કિવા સમુદ્રશીખ્ર અને ખડીસાકરનું અન્ન કરવું (૪) હળદ્ર (હળદરના મૂળના લાકડાં) દાળમાં ખાંચી તે ઉપગની જાલ કાઢી છાંયડીમાં મુકી પાણીમાં ધસી અન્ન કરવું, એટલે અહિર, ઘોળા ફૂલ અને રતાશનો જલદી નાશ થાય છે (૫) અહિરનો ગાગડો આખ ઉપર ફેરવવો વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા-કેસર-૮, મળજબી-૨, જેડીમધ-૧૫, નિર્મળા-૫, હળદર-૪

નેત્રનાડી કિંવા નાસુર ઉપર ઉપચાર —(૧) નિહંગાનો કાદો, મધ, ઘી કિવા લીડીપીપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડા ૨ ભાગ અને આમળા ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે એ ફળમાના બિયા લઈ તેની લાખી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આપમાં અન્ન કરવું (૩) કપાસના છડવા અને રસાન્ન, જાંબુ અથવા આબાના કાદામાં ધસી, તેમાં મધ મિશ્ર કરી તે આપમાં નાખવું વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ઉદરકની-૫, ખસખમ ક (અરીજી)-૧૬, યુવેર-૯ નજોડ-૬

અન્ન નામિકા (અંજુલી અથવા આજણી) ઉપર ઉપચાર —હાથ ઉપર અથુલી ધસી તેજે શેકવું અને જળો મૂકાવી બાળવું લોલી કઢાવવું (૨) આબાના પાદડા તોડવાથી ચીકણું રમ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આજણી

× પુલાનોના નાશ કરવાને સાંપરશીય માથે થોડી સુંક પાણીમાં ધસી દર-રોજ અન્ન કરવું આ પ્રયોગ પશુઓને પણ હિતાવહ છે

પુટમાં પછી મનશીળ, એલચી, તગર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવું.
 (૪) માછીના પાણીઆરા ઉપગના બેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો (૫) શીંચને માટે જઈ આવ્યા પછી જે ચોખો હાથ હોય તે આજણી ઉપર લગાવવો એટલે એસી જાય છે (૬) રસાજન, સુદ મરી, લીડીપીપર એકત્ર ઘુટી પેડી કરવી, તેનું અજન કરવાથી કડૂ અને પાક એણે કરી યુક્ત આજણીને નાશ થાય છે આખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—
 (૧) હરડે, આમળા અને ખડીસાકર ધસી અજન કરવું (૨) ત્રિફળા ધસી અજન કરવું. ત્રિફળાનું અજન મહિનામાં ચાર પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કઠિ પશુ રોગ થતો નથી અને દષ્ટિ સારૂ રહે છે (૩) રસાજન, રાજ, જાળના ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રીચું સિંધવ અને મરી મમલાગ લઈ મધમાં ઘુટી તેનું અજન કરવું, એટલે આખોના પોષમાંની સૂજ, સ્નાન અને કડૂતા નાશ થાય છે અને પાપણોને કેશ આવે છે પક્ષમરોચ (એટલે વાયુએ કરી આખોની પાપણો ઉપડી જઈ તેના વાળ વાગ વાર આખના અંદરના ભાગમાં પ્રસ્રાય છે, તે કારણથી આખમાંનો ઘોષા અને કાળા ભાગ સૂજે છે, તે કેશ મૂળથી ઉપડી જાય છે એને લોકમાં “ પડેશ કે પડળ ” કહે છે તે) ઉપર—નેત્રને મલાળી લોહરાસાકર (લોહાની ચીમટીએ) પદમ (પાપણો) જે અંદર હોઈ તે કાઢી નાખવી અથવા હથકે રહી યુટવી એટલે પુન ઉત્પન્ન થતી નથી. અથવા લીલી હીરાકસી લઈ તેને તુળસીના રસ-વડે તાપાના વાસણમાં ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેના લેપ કરવો. ખુપરા (આખના ખીલ) ઉપર ઉપચાર: (૧) મોરચુથાની સળા ફેંકવી (૨) કાડી-ખાર પાણીમાં જોગાળી તેનું ડીપું આખમાં પાડવું (૩) ફરેદના પચ્ચરવડ લોટું ધસી તે બહી વજગાળ કરવી અને ખુપરા ઉપર આજળી. (૪) ખડીસાકર અને જસતના ફૂલ, મમલાગ કાળજી પ્રમાણે વાટી રાત્ર ઉક્તી વેળાએ આખમાં આજળા એટલે ફૂલ, જારી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે. આંખોમાં બળતરા થાય કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયનું માખણ, એલચી-દાણા, જાયપત્રી (જવત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવા. (૨) ગુલાબજળ આખોમાં નાખવું (૩) સીમળી ભરમ તથા ખડીસાકર ઝીંડા ફૂલમાં મેળવી તેનું અજન કરવું. (૪) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગરે લી અને મધ નાખી આખનું જસતના ફૂલની કિચા—જસતની ભરમને ગાયત્રી જાણ, ત્રિફળાના કાઠો, ગોખર, લીમડાના રસ અને પુન ત્રિફળા એની સાત સાત ભાવના આપી, પછી કુવરના રસની ભાવના આપી પછી ગાળી રાખવી. વૃક્ષાકાથી આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—જોગ કિચા સાકર આખમાં આજળી. સર્વ નેત્રરોચે* ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા તલના કકે કરી

x આ પ્રમાણે ખુટલી પાંપણ પાછી જી નીકળતી અને પ્રત્યક્ષ નોષ છે.
 *આંખો દુખવા આવે તેના ઉપર—ચીમડને કપડામાં બાંધી ગરમ લીંપમાં પકડ્યા પછી તે ઉપરના ઓડા કહાડી નાખી અંદરનો ચીંજ ખૂંસે ઝીંચી વાટી કીણી લુગડે સળી આંખની પાંપણ ઉઘી કરી તેમાં ભરવું. અને ભરવું

સ્નાન કરવાથી તે આખોને હિતકારક તથા વાતનાશક થાય છે. જેડીમ્બ અને આમળાએ સ્નાન કરવાથી તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે. ઘોડાવળ આદિ ઔષધોએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે. દરેકજ આમળા વાટી શરીરે લગાવી સ્નાન કરવાથી દષ્ટિને બળ આપે છે ત્રિકુળના કાઢાએ આખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે અને તેના કોગળા મુખરોગનાશક છે ત્રિકુળાનુ પ્રાશન, કમળો અને પ્રમેહનાશક છે. જાળન દર્પા પછી આચરન કરી એક હથેળીમા પાણી લઇ બીજા

કહે છે વળી કોઈ કોઈ તો આ ચીમડ ઉપર પ્રમાણે નહિ બાફતા એમને એમ કોલી બદરનો મગજ વાપરે છે આ બગલુ બગીને આખો ઉપર રૂના પુમડાં પાણીમા પલાળી બાધે છે. એ રીતે ત્રણ દિવસ ભરણુ ભરવાથી આખો કુખતી મટે છે (૨) કપૂર, હળદર, લોધર, ફટકડી, લીચુના બી, ચરીણુ અને હીંગબોળ એ સર્વેને લીચુના રસમા ખરલ કરી આખા ઉપર લેપ કરવો (૩) લોહાનો ચુરો અને મશી, એકઠા કરી લીચુની ચીરી ઉપર મૂકી પીળા લુગડામા પોટલી બાધી આખો ઉપર ફેરવતા રહેવું. એટલે આખોમા કણી ફરે છે તે અને ચળ, રતાશ વગેરે સર્વે વિકાર દૂર થાય છે. (૪) સાટાડી મધ સાથે ધમીને આજે તો આખ- માથી પાણી ગળવું બધ થાય (૫) હરડ, આમળા તથા સાકર ધસીને અજન કરવું અથવા ત્રિકુળા ધસીને મહિનામા ચાર પાંચ વખત અજન કરેથી આખોને કદિ પણ વિકાર થતો નથી, તથા દ્રષ્ટિ સાક રહે છે (૬) મજક ટાક ૧, એળીઆ ટાક ૧, કોહર ટાક ૧, મુઢાગરીંગ ટાક ૧, જગાલ ટાક ૧, એ મધમા એકત્ર કરી એમાંથી થોડું પલીતા સાથે વળગાડી તે પલીતા આખના નાસુરમા દરેકજ નુમે તો તે નાસુર (જે આખને ખુલેથી જગદાખ, પીપ હરમેશા ગળે છે તે) જલદી મટી જાય (૭) ખાપરીયા ૩. ૧ ભાર, ચીનાઈ સાકર ૩ ૧ ભાર, પુરત- આલી તપકીર ૩ ૧ ભાર અને હીમજી હરડ ૩ ૧ ભાર લઇ ખાડી બારીક કરી લીચુના રસમા દિવસ ૭ સુધી ખરલ કરી બાયામા ચુકતી તેમાંથી દરેકજ આખમા આજે તો મોતીયો, પરવાણુ અને આખના બીજા રોગો મટે (૮) પીપર ગોમુતમક ધસી અજન કરે અથવા વગર વીચાલ બેસના કાનના મેલમા કાળા મરી ધસી અજન કરે તો રતાવળાપણુ જાય એ રોગવાળાએ તેલ ખાવું નહિ. (૯) આખમા ડુલુ પડે છે તે જો આખના વચલા કાળા ભાગ ઉપર હોય તો આખનું તેજ રહે નહિ, અને જો સફેતી ઉપર હોય તો દહેશત નથી. કુલાનો દવાજી ફટકડી જેવો બીજો નથી. ડુલુ થતા વેત ઉપાય કરે તો આરામ થાય ડુલુ નરમ અને કાચુ હોય ત્યારે જીરવ પાણી હ-મેશા જગ જગ આખમા નાખે તો ડુલુ જતુ રહે અથવા ધોળી મુસળી સ્ત્રીના દૂધમા ધસીને ૨૧ દિવસ સુધી આખમા આજે તો ડુલુ કપાય. અથવા સમુદ્રરીણુ, ટંકજીખાર, કલાપ્રસેતો, ચીમેડ, મોરચુકુ, ધોળી ચણેલી એ સર્વે સમાન ભાગે લઇ બારીક કરી લીચુના રસમાં બે પહોર ખગલ કરી ત્રાંખાની સળીએ આખમા અજન કરે તો ડુલુ જતુ રહે અથવા પીપર મધમા ધસી અજન કરેથી ડુલુ જાય. (૧૦) આખના જખમ ઉપર દિવસ ૪૦ સુધી લીચુનો રસ આખમા આંજીને બાધેલી રાખવાથી પીપ તથા લોહી પાકી અંદર

હાથે ધસી તે પાણી આખમા છાટવુ, એટલે તે થોડા દિવસમા વિભિર રોગનો નાશ કરે છે (૨) ગળા અને ત્રિકુળાનો કાઠો, મધ અને લીડીપીપરતું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો. તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૩) જેઠીમધ, ગળા અને ત્રિકુળાનો કાઠો પ્રાશન કરવો (૪) જેઠીમધ, ગેર, સિધવ, દારૂદળદર અને રસાજન એ સમલઘ્ન લાઇ પાણીમા વાટી આખોની બહાર લેપ કરવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૫) ત્રિકુળા, કડવા પડોળા, કડવા લીમડા અને અરકુસીના કાઠામા

તથા બહારથી પીપ બરી થાય. જખમ રૂઝપર આવે ત્યારે કીદર બારીક કરીને દરરોજ જખમ ઉપર લાલરાવે તો આરામ થાય. (૧૧) આખમા બળતરા થતી હોય અને એનું તેજ ઓછુ થતુ હોય તો દરરોજ સવારે ગાયનુ માખણ, સાકર, એલચીદાણુ, જવત્રી તથા બદામની મીજ એકકા કરી ખાવા એથી બળતરા મટી તેજ આવે. ગુલાબજળ આખમાં નાખતા રહેવુ (૧૨) ગોળ અથવા રાતી ખાંડ આખમા આજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આખમા ધૂમાડથી થએલ વિકાર દૂર થાય છે (૧૩) ખાપરીયો તોલા ૨, મોતી (આખદાર) નગ ૨, પારો ટાક ૧, સુરમો ટાક ૨૫, એ ચારેને બારીક ખરલ કરી સુરમાની માફક આખમા હમેશા આજે તો આખનુ તેજ વધે (૧૪) રાતડવેદના ખીલ ઉપર શોષેલો એળયો તથા મિધવ બારીક વાટી ઝીણુ લુગડે ચાળી પાણીમાં મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે આખો ઉપર બાધવુ એમ ત્રણ દિવસ કરવાથી રોગ મટી આખો સાફ થાય છે (૧૫) મગવાના પાઠડાનો રસ મધ સાથે અજન કરવાથી અથવા એનુ મૂળ મધમાં ધસી આજવાથી વાયુ વગેરે રોગ જખ આખો નિર્મળ થાય છે (૧૬) ૭ દિવસ સુધી ગાયના ગોમૂત્રમા પલ્લળો રાખેલ મોરચુચુ ગાયના લીમા ધસી આજે તો આખના પડળ જાય. (૧૭) સાકર અને એલચીદાણુ સમ્મન ભાગે ખાડી તેમાંથી ચાર માસ ફાડી, તેટલુજ એરંડીઉં અને એરંડીના મીજ લઈ સવારે હાતણુ ક્યાંપછી લેવાથી માથા માહેલી ગરમી મટી મગજ ઠંડો થઇ આખ મહેતી ગરમી પછુ જાય છે અને આખોમાં તેજ આવે છે માફક આવે તો એ વધારે વજનમાં લેવુ. (૧૮) દહાડે પછુ રાતના જેવુ અધાર દેખાયા કરે તેના (દુરોનેચરના) ઉપર ખસખસ રોર ૬ તથા ફૂવાતુ મીઠુ પાણી મધ ૪ માટીના વાસણુમા ઉકાળી અર્ધુ પાણી રહે ત્યાગપછી લુગડે ઝાળી લઇ તેમાં સાકર રોર દશ નાખી ફરીથી ઉકાળવુ ન્યારે ચાસખર આવે ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડુ થએથી રીઠા વાસણુમા બરી તેમાંથી એ રોગવાળાને દરરોજ સવારે આપે તો ગરમીથી થએલ દરદ મટે. જો ઘરદીથી દરદ થએલ હોય તો કઆખબીની તથા અક્કલકરો બરાબર વળને લઇ મધમા ઘટવાથી તે મટે. તેલ તથા ખાટી ચીજ ખાવી નહિ. (૧૯) બીમસેની બરાસ ૩, ૧ બાર, સાત્રા મોતીવાળો સુરમો ૩, ૧ બાર, લીમડાની કુમળી ટીસીએ ૩, ૧ બાર તથા કેમર ૩, ૧ બાર લઈ તાખના વાસણુમા લીમડાના ધોસથી દિવસ ૭ સુધી લુટી તેનું અંજન કરવાથી આખની શ્રામ અને કુલુ બંધ થાય. અથવા કેસર, એરંડી, ફટકડી, જવજળને ગુદ, સુરમો, અપીણુ અને હેમકપુર એકત્ર કરી ત્યાગવું. તથા ઉપાયો અજમાવેલા છે. (૨૦) બકરીની લીડીની રાખ, મિધવ, હિંગ, કાચી અને

મૃત સિદ્ધ કરવું અને પ્રાશનાર્થ આપવું. તે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૬) શ્વેતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડી ૮ તોલા, આમળાના બિયા ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, લીડીપીપર ૩ તોલા અને રસાન્ન અર્ધ તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે કફ, તિમિર, અર્ધરોગ, કાચબિદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. (૭) ત્રિકુળાદિ ચૂર્ણ - કુંળા, તજ, જેઠીમધ, મહુડાના ફૂલ (મહુડા) એ મગલાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે લી અને મધમાં સાન્ન આપવું એટલે તિમિર, અર્જુદ, રનાશ, કફ, રતાધળાપણું, દાહ, શળ, સણુકા, પડળ, શુક્રપ્પણ અને કાચનો નાશ કરે છે, એ ચૂર્ણ ગરદન ઉપરના સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. રૂઢ આંખે આંખે ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તરૂણ થાય છે. પુરુષોએ લેવાથી રચિત, પરાક્રમ, શુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઈ સો વરસ સુધી જીવે છે. વળી એ મૂળવ્યાધિ, ભગદર, વણ, પ્રમેહ, કાઠ, હલીમક, કિલામકુટ (કાઠની એક જાત છે) અને પક્ષિતનો નાશ કરે છે, નજામિને વધારે છે, અને મુખનો કમળ જેવો વામ, જમર જવા કાળા ફેશ અને ગીધ જેવી દષ્ટિ થાય છે. (૮) ચરકુતી, નાયરબોચ, કડવો લીમડો અને કડવા પડોળાના પાદાર્થ, કુટકી, ગળા, ચદન, કડાની જાલ, ઈન્દ્રજવ, દારૂળાદર, ચિત્રક, સુડ, કગિઆતુ, આમળા, દરડે, ખરેડા અને જવનો કાકો કરી સત્તારે પ્રાશન કરવો. એટલે તિમિર, કફ, પટલ, અર્જુદ, ગુક, વણશુક, નેત્રવણ, દાહ, રક્તતા, સણુકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) લીડી પીપર, ત્રિકુળા, લાખ, લોત્ર, સિંધવ એ સમલાગ લઈ ભાગરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળી કરવી. તેનું અન્ન કરવાથી અર્ધરોગ, તિમિર, કાચ, કફ, નત્રશુક, અર્જુન અને નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) નીવળીના બિયા, શખ મિધવ, સુડ, મરી લીડીપીપર, સાકર, સમુદ્રીણ, રસાન્ન, મધ, વાવડી અને મનશીળ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમાં ખરલ કરી તેનું અન્ન કરવું, એટલે તિમિર, પટલ, કાચબિદુ, અર્ધ, નેત્રશુક, કફ, કલેદ, નેત્રર્જુદ અને મળનો નાશ કરે છે. (૧૧)

કપૂર નાગરવેલના પાદડાના રસમાં આળે તો ટૂંલું જાય. (૨૧) કથેરનું મૂળ ઘસી તેનો રસ પળી ૧, તેજ પળી ૧ માથે પીવાથી કુલ જાય. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું (આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાંથી મળ્યો છે) (૨૨) લવંગ ઘસી આળે તો આખની પીડા મટે (૨૩) સાકર, અપ્રીણ, ફટકડી તુલસીના રસમાં ખરલ કરી આળે તો આંખો દુખતી મટે (૨૪) જ્યોત્સના ફૂલ સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી આજવાથી અથવા અરીકાના ઓળ દહીંની આછા ઘસી આજવાથી અથવા ચામના જાણના રસમાં લીડીપીપર ઘસી આજવાથી રતાધળાપણું જાય. (૨૫) કારેલીનું મૂળ ઘોડાના મૂત્રમાં ઘસી આજવાથી આખના ખીલ, ડાયા, ટૂંલું વગેરે જાય. (૨૬) સાકર, સમુદ્રીણ, સોનામુખી, મધ સાથે આખમાં આળે તો ધોળ ટૂંલું જાય. (૨૭) સાકર, સમુદ્રીણ, સાણપર, સિંધવ, સોનાગેર, મનસીલ, મરી એ સર્વની સમલાગે ગોળી કરી મધમાં ઘસી આંખે આળે તો તિમિર જાય. (૨૮) સાટોડીની જડ પાણીમાં ઘસી આજવાથી રતાધળાપણું જાય. આ સર્વ ઉપાયો હાથના લખણ જુના મઠેમાંથી સંગ્રહ કરેલા છે.

મળેતો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિધવ ૧ માસો એકત ખરલ કરી અન્ન કરવું, એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાચળિદુ, કફ, લિંગનાસ તથા શુક્રસ્રગત અને કૃષ્ણસ્રગત રોગનો નાશ કરે છે (૧૨) લીડીપીપર, મીઠું, મરી, રસાન્ન, સુરમે, સમુદ્રીચૂ, ધોળા વસુના મૂળ, હળદર, રક્તચંદન, મધ, મેરચુચુ, હરીતકી, મનશીળ, કડવા લીમડાના પાન, સાબગમી, સ્ફાટિક અને શમની ભરમ તથા કપૂરનું વજ્રમાળ બારિક ચૂર્ણ લોહાના વાસણમાં વાડીથી મધ નાખી ધુટવું. એ નયનરક્ષણ નામક અન્ન તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચ નાશ કરે છે, (૧૩) શખ ૪ ભાગ, મનશીળ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને લીડીપીપર અર્ધો ભાગ, એ પ્રમાણે એકત કરી તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાણમાં અર્જુદ રોગ, મધમાં પિત્તરોગ તથા સ્ત્રીના દુષ્ક્રિયા અન્ન કરવાથી અર્જુનરોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) અદ્રોહચ વર્તી—રસાન્ન, શિલાજીત, કેસર, મનશીળ, શખ, ધોળા મરી અને સાકર ગાયના દુધમાં ધુટી ગોળી કરવી. એ વિદેહ રાજ્યે નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિણ, કફ, શુક્ર, તિમિર અને અર્જુદનો નાશ કરે છે (૧૫) બીજી અદ્રોહચ વર્તી—હરીતકી, વજ, કોષ, લીડીપીપર, મરી, બહેડાનો ગર, શખ અને મનશીળ, એ સર્વ સમભાગ એકત કરી, ગાયના અથવા બકરીના દુધમાં ધુટવું, અને તેની ગોળી કરવી એ તિમિર, કફ, પટલ, અર્જુદ અને ત્રણ વર્ષના ફૂલનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે, અને અધિક વયેલુ માસ, ગ્તાષળાપણું, વજ્ર અને અહિરનો પથુ નાશ કરે છે. (૧૬) નયનામૃત—પારી અને સીમ્લીની ભરમ સમભાગ, એ બન્નેના દુધપટ સુરમે, અને પારાનો ચતુર્ધાસ બીમ્સેની કપુર એનો એકત ખરલ કરી અન્ન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ અને અર્જુનનો પથુ કરવાથી નાશ કરે છે, અને બીજા નેત્રરોગોના પથુ નાશ કરે છે (૧૭) શશિકલાવર્તી—કલખાપરી (ખાપરીશી) શખ, રતિઓળ અને મેરચુચુ, એ સમભાગ લઈ વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરવું તે ચૂર્ણ લીધુના રસમાં ધુટી તેની ગોળી કરવી. તે તિમિર, કફ, સંધ, અર્મ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે (૧૮) કુસુમિકાવર્તી—તલના ફલ ૮૦, પીપળીના ચોખા ૧૦, જામના ફલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમાં બારિક વાટી ગોળી કરવી એ ગોળી તિમિર, અર્જુન, શુક્ર અને માસજઠિનો નાશ કરે છે. (૧૯) અદ્રમલાવર્તી—હળદર, કડવા લીમડાના પાન, લીડીપીપર, મરી, વાવડી, નાગમોચ અને હરીતકીને બકરીના મૂત્રમાં ધુટી પેડી કરી છાંયે સુકવવી, એવું પાણીમાં અન્ન કરવું, એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમુત્રમાં અન્ન કરવાથી પિણિકનો નાશ કરે છે, મધમાં અન્ન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીના દુષ્ક્રિયા અન્ન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે (૨૦) રસકેશરવટી—કલખાપરી, સિધવ, મેરચુચુના ફલ, ટકચપારના ફલ, સુદ, મરી અને લીડીપીપર, એ ઔષધો ધુટી વજ્રમાળ કરી લીધુના રસમાં ખરલ કરવો, પછી ગોળીઓ કરી ખાયામાં સુકવવી. એ ગોળી મધમાં ખસી અન્ન કરવું. એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૨૧) મિદર ૩ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ,

ગોરથુથુના ફલ ૧ ભાગ, ઘોળા કાથો ૩ ભાગ, મુરદાડસિંગ ૧ ભાગ, આપના આપખુમા ખરસ કરી તે ઉપર બીલામાના તેલના ૧૦-૧૨ ટીપા પાડવા. પછી તાળાની કથરોટામાં તાળાને વાસણે ખરસ કરી વીસ પચ્વીસ વખત પાણીએ ઘોષ ડાખામાં ભરી ગળવુ, અને નિત્ય રાત્રે આખોમાં આજવુ, એટલે પીઆ, રતાશ, કફ, ગળતી, ફલ, કાચ ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે અને દષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ધસી અજન કરવુ, તેથી કરી અતિનિદ્રાનુ શમન થાય છે. (૨૩) જાઇના ફલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બોઢ્યાના મૂત્રમાં ખરસ કરી અજન કરવુ, એટલે તદ્દાને નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા —કાળા તલ-૧, નિર્મળી-૧, શિળીદ-૪, સરમ્બો-૧, ૧૭, હરડે-૨૬, ૪૫, હળદર-૪, ૧૬ આંખમાં આગ (બળતરા) થતી હોય તે શાત થવા માટે—આમળા—૧૩, બાવળ—૨૦, શિરદોડી-૧૧, સારફળ-૧ અધત્વ (આધળાપણું) દૂર થવા માટે—નિર્મળી-૨ આંખમાં આંસ-શક્તિ થાય તે માટે—કલ્પક્રી-૭ નેત્રસાવ (આખમાંથી પાણીનું ઝરવું)—ધંજોરીયા-૪, બાવળ-૧૩, આંખો આરક્ત (લાલ) કરવા માટે—હીની (બો) રીગણી-૩. આંખોમાં બળતરા થાય કે તેજ કમી થાય તે માટે—એલવી-૪, ગુલાબ-૫, પિત્તપાપડો-૫ આંખની લાલાશ જવા માટે—મખમલી-૧ આંખનાં તિમિર (અધારા) માટે ગળા-૫, ચણી-૨૨, મોચ-૪ ધૂમાડાથી આખોને ત્રિકાર થાય તે માટે—શેલડી-૧૪ આંખનો લાગ લાલ થઇ બળતરા થાય તો તે માટે—હળદર-૬ રાજણ (આજણી, પાપણી) માટે—આખો-૭. નેત્રની ખરજ (કફ) દૂર થવા માટે—સાટોડી-૨ પડળ માટે—રીસામણી-૪, સમુદ્રફળ-૪, સાટોડી-૩ દ્રષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે—આમધ-૫ આંખમાં છારી વળે તે માટે—બાવળ-૬ પાંપણના રોગ માટે—ચણી-૨૦ પાંપણ બરે તે માટે—કપૂર-૫

જુઓ ગેવૌં આખો બળતી હોય તો—ફલ—૧૧ માખણ-૨ જુઓ પ્રાં આં નાસુર ઉપર—અસ્થિવર્ગ-૮ આંખોની બળતરા માટે—ઘૂતવર્ગ-૧. આંખોમાં ખુપરો નાખતો હોય તો—ઘૂતવર્ગ-૪ રતોંધળા અને અહિર ઉપર—સમુદ્રી-૧

જુઓ અનુલૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના અજનપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨, ૩, ૪, ૫

પૃથ્થ —ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, કુલિચ, લસણ, પડોળા, તાદળળે, ઝારેલા, મધ, ફલ, ઘી, કડવા પદાર્થ અપૃથ્થ. —કોષ, ગોક, મૈથુન, તડકો, દહી, હાશ, ભાજપાલો, કાલગકુ, અડદ, મધ તાણલ તથા ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ

૮-ઉદરરોગ.

કરણ્યુ—અમિમાષ (અમિમાષમથીજ સર્વ રોગ થાય છે તથા ઉદરરોગ નો વિશેષ કરી તેનાથીજ થાય છે), અજીર્ણ, વિરૂદ્ધાહાર, મલાવરોધ મત્યાદિ અરણ્યથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણેઃ—આખાન (વાયુ રોકાઇ રહેલો), આલવા માટે અસામર્થ્ય, દુર્બલતા, અમિમાષ, સોજો, ખર્બાને, દાહ, તદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યાઃ—જુદા જુદા દોષે કરી વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સ્નિ-
પાતોદર, પ્લીહોદર, બહુ ગુદોદર, ક્ષતોદર અને જનોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ
થાય છે વાતોદર—વાતોદરમા હાથ, પગ, નાભિ તથા કૃષ્ણ, એ ઠંડાણે સોજો,
સાંધા તૂટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મરગાઇ જવું, કમગ્ધી નીચે જડપણ
જણાવું, મળનો સચમ થવો, ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળા રાતા થવો, પેટનું
અકસ્માત મોટું ફૂલવું, નાનું થઇ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી
ચિરાઓ ઉપડવું, પેટ ઉપર ટકોર મારવાથી પુલેલી પખાલ જેવો ચપ્પ થાય
છે એ ઉદરમા વાયુ યોદિશ કરી જાય કરે છે અને ગગડે છે. કાષ્ઠ શીથોદર કરીને
ઉદરરોગનો એક જુદો પ્રકાર માને છે તેમા પેટ મોટું થાય છે સર્વાંગે મોટા
મોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે એ લક્ષણો થાય છે.
પિત્તોદરઃ—જ્વર, મૂત્રાં, દાહ, વૃષા, મોડામા કડવાચ, બ્રમ, અતિસાર, નખ,
નેત્રોમા પીળાચ, પેટ લીલી, પીળી, રાત્રી રેખાઓથી આસ, પરસેવાથી લીનજેલી,
કડવાથી જળજળાત થાય, અદર ધૂણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મુઠુ લાગે,
જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર નાચ પામે છે, અને તેને ધણી વ્યથા થાય,
એ લક્ષણો થાય છે કફોદરઃ—કફોદરમા હાથ પગના ડગળા પડે છે, સ્પર્શ
જણાતો નથી, મોજો આવે છે, અગ જડ થાય, ઉષ આવે, ઉલટી થશે એમ
જણાય, અરિચ થાય, આસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ધોળા થાય છે, પેટ
નિમ્બળ, નડતડતું, ધોળી રેખાએ આસ અને મોટું થાય છે, તેની ઝડિ લાગે
વખતે થાય છે, કઠિન અને ઠંડુ લાગે છે, તેમજ જડ અને સ્થિર હોય છે
સ્નિપાતોદર—દુષ્ટ આલની સ્ત્રીઓ ને પુરુષને નખ, કેસ, મૂત્ર, વિદ્ય
તથા મેલ એ મેળવી અનપાન આવે છે; અથવા જેને ચતુ વિષપ્રયોગ
કરે છે તેને, કિંવા દુષ્ટાણુ (એમા સવિષ પ્રાણી, મેલુ, પાન કોહેલા હોય
એવું) પ્રાણી) તથા દ્વિવિષ (મદ વિષ) એવું સેવન થવાથી, તે રોગે
રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઇ, અત્યંત ભયકર નિદ્રાપાત્મક
ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે તે શીતકાળે કિંવા વાવટીળ છુટે છે તે વખતે અથવા
ને દિવસોમાં વર્ષાની ઝડિ હોય છે તે દિવસોમાં વિશેષ કરી કાપ પામે છે,
તથા બળે છે કરણ્ય કે તે વખતે દ્વિવિષને કાપ હોય છે. તે રોગી
નિરતર વિષયોએ મૂર્છા પામે છે, પાકુરવર્ણ અને ફૂલ થાય છે તથા
મહેનત કરવાથી શ્રેષ્ઠ લાગે છે. એને “ દુષ્પોદર ” કહે છે. પ્લીહોદરઃ—

વલ્લભિ (વાસ દેરકા આદિ) એટલે દાહ કરનાર તથા અભિપ્પદિ (દધ્યાદિ), તાત આચક, એવા અનો નિરંતર મેવન કરનાર પુરુષનું અત્યંત દુષ્ટ થએલું લોકી તથા કહી શકી પ્લીહા (બરણ)ની શક્તિ કરે છે એ ઉદરને મગદીમા “પાણીયરી (કવલુ)” કહે છે. એ પ્રાણી પાણીએ વધે છે તે અવસ્થામાં સેમી ધણીજ મળી જાય છે. સરીરમાં કીણા તાવ હોય છે, અગ્નિ મદ હોય છે તથા કહી પિત્તોદર એમાં હોય છે બળ ક્ષીણ થઈ રાત્રી ધોળા દેખવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યકૃતઉદર પણ થાય છે જમણી પાણીએ જે યકૃત એટલે કાળાનું હોય છે તે દુષ્ટ એટલે કે ગ્રયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવું જ ઉદર થાય છે. તેને યકૃતઉદર-કહે છે. બદ્ધ સુરો-દર-એ પુરુષના આતરડા કિપસેલા એટલે મદુ, અબથી (શોકાદિક) અથવા બારિક બારિક ગામડાએ દટાતા જાય છે, તે પુરુષનો દોષયુક્ત મળ દળવે હળવે બદર, તેની નળીમાં જેવા સાવરણીએ વાળેલા કચરો ખુણામાં મચ્ચ થાય છે તેવો સચ્ચ થાય છે. તેની ગુદામાં તે મળ ગુથાય છે, તે મોટા કણ્થી થોડા થોડા બહાર આવે છે તે ઉદર, હૃદય તથા નાભિ, એમાં મોટું થાય છે તેના તે ઉદરને બદ્ધસુદોદર કહે છે ગુદાની ઉપર આતરડા બધાયા જેવા થાય એટલે બદ્ધસુદ થાય એવું ચરકે કહેલું છે ક્ષતોદર-કટકાદિ સદૃશ અન્નમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પકવાશયમાં વિલોમ (વાકુ ચુકું) જવાથી આતરડામાં કાણા પડે છે તે મીઠા જાય તો કાણા પડતા નથી, અથવા બગાસુ, અત્યશન દરવાથી આતરડા ફાટે છે. તે આતરડામાંથી ગળેલા પાણી જેવા સ્ત્રાવ પુન ગુદા વાટે જરે છે, પેટ ફુટીના ઉપર મોટું થાય છે, ટીંગા જેવું અને બેદાતું હોય એવી પીડાથી અત્યંત વ્યથિત થાય છે એને “પરિસ્થાવિ ઉદર” પણ કહે છે જલોદર-નેહપાન કરેલા, અનુવામન બસ્તી લીધેલા, વમન લીધેલા, રેચ લીધેલા અથવા નિરૂહ બસ્તી લીધેલા એવો પુરુષ કહી પાણી પીએ તો તેની તે ઉદક વહન કરનારી સ્રોતસો ગુરત દુષ્ટ થાય છે તે પાણી અને સ્રોતસો રનેહે ઉપલિપ્ત થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરક્ષ ઉપરનેહ ન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉપન કરે છે) થાય છે-તે ઉપર તગતગતુ દેખાય છે, મોટું થાય છે, ફુટી પાસં લણુ ઉચુ થાય છે, ચાર તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સબળુ બની જેવું જણાય છે, અને જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડબડાએ છે, હાલે છે, ડબકાબક વાગે છે તેવું પેટ થાય છે, તેનેજ જલોદર કહે છે સાંધ્ય લક્ષણ-સર્વ પ્રકારના ઉદર જન્મત અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે બળવાન પુરુષને નવીન થએલું, બદર પાણી થએલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અસાધ્ય લક્ષણ-જેની આગોતને અધારી આવેલી હોય, શિશુ વાકું થએલું હોય, પેટની ત્વચા કલેદયુક્ત અને પાતળી હોય, બળ, રક્ત, માસ અને અગ્નિ, એ જેના ક્ષીણ થએલા હોય તે રોગીને તે ડોલો તેમજ કાંટા ડુટવા, અન્નદોષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાયેલો તથા રેચ આવવા છતાં જેવું પેટ પુન. ભરાય છે, એવા રોગીને વૈદ્યોએ છોડવા

ઉપચાર-રોગીએ ઉપર-(૧) સર્વ ઉદરોપર ન્ય એક મુખ્ય ઔષધ છે સૌથી પ્રથમ તે આપવું નિરુગ્ધાન ચૂર્ણ ગામત્રમાં આપવું. (૨) કીડી-

પીપર અને સુક, ગોળામા આપવુ (૩) બાળહરડે, સુક, દેવહાર, સાટોડી અને ગળાનો કાંઠો યુગળ અને ગોમૂત નાખી આપવો

સન્નિપાતોદર ઉપર:—(૧) બાળ હરડે અને નગોડનો પાહડ ગોમૂતમા એકત્ર વાટી તેનો રસ બળાબળ જોષ આપવા (૨) ત્રિકટુ, જવખાર અને સિંધવ નાખી છાગ પાષી. (૩) ધુવાસ અને તાદળજના મૂળીઆ પાણીમા વાટી તેમા એગણુ થી નાખી હી રોષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળી પછી પાવુ એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે. વિશેષ ઉપચાર વનોં મા શખાવલી-૩

ખીસોદર:—(બરોળ) *ઉપર:—(૧) નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવુ (૨) રાતો રોહિડો અને હરડેનો કંક

* (૧) ડાયા હાથની છેલ્લી અને તેનાથી પહેલાં આંગળીના વચ્ચેની નસ ખાલવી અથવા તેના ઉપર મરી જેટલો ડામ દેવો (૨) રેવચીનો શીરો વાલ ૬, એળાચો વાલ ૪, હીરાબોળ વાલ ૪, શેરડીનો સરકો તોલા ૨ા, પાણી તોલા ૫ એમાથી પહેલા ત્રણ એસડોને ખાડી ઝીણે લુગડ ચાળી સરકા તથા પાણીમા મેળવીને સવારે પાવુ એમ બે ત્રણ દિવસ પાવાથી પચુ બરોળ નરમ પડે તા માત દિવસ સુધી સાજ-સવાજ લાગલાગટ પાવુ. (૩) ચદ્રસ ખાંડી બુકો કરી ડગેજ એક માસા સુધી સરકામા મેળવી ચટાડવાં (૪) રાષ દાક ૯ માયના મૂતમા મેળવીને દરરોજ સવારે પીવી (૫) છદ્રવરણા (તુસડા) ને ચોકડીની માફક ચીરા ખાડી તે ચારે ચીંગે છેડામા બેળીજ રાખી, તેમા ખાડ ભરી ગરમ કરીને પછી તેમાનો રસ નીચોવી લાઇ તેમાથી દરરોજ તોલા ૨ા પીએ તો મરોળ અને ઉદરમાના અનેક વિકારો શાત થાય. (૬) સુકા તુસડાનો ગરલ, જાય-ફળ, હીંગ, અળમે, છદ્રજવ અને વાવડીંગની તુસડાના અગરસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરી આપે તો રેચ લાગી પેટમાની બરોળ, ગાડ, ભાર, વગેરે દરદોનો નાશ થાય. (૭) રાજાજુ શેર ૧૦ માટલામા નાખી તેમા પાણી મધ્ય ૧ નાખી એક મહિના સુધી તે માટલુ તડકે રાખવુ પછી ભટ્ટી કરી સરખત તૈયાર કરવો આ જાણુનો સરખત બરોળ ઉપર પાણી તોલા ૧૦ માં તોલા ૦ા નાખી દિવસ પાચ સુધી પાવો શરીર વાયુથી ઝલાઈ ગયુ હોય તો પચુ આજ મગ્યત શરીરે ચોળવુ (૮) મહુડા શેર ૨, સાજખાર તોલા ૧, ખંડીખાર તોલા ૧, ટકજુખાર તોલા ૧, જવખાર તોલા ૦ા, પાણી મધ્ય ૦ા એકકુ કરી તેમા લોડુ શેર ૭ ઉતુ કરી ઠારવુ આમ ૨૫ વખત કરી (જાગી) તે પાણી દર-રોજ તોલા ૧ પાવુ (૯) કાચ એળાચો તોલા ૧, એળ શેર ૦ા સાથે દરરોજ માત દિવસ સુધી આપવો (૧૦) લીડીપીપર, સુક, મરી, સીંધાલુજ, સંચળ, મીડુ, નવસાર, ટકજુખાર, બગડીખાર, સાજખાર, પાપડીઆખાર, જવખાર સાથ-ભાગે લાઇ ઝીણા ખાડી બીજેરાના ગસની ૨૧ ભાવના આપી છાંચે સુકની એની કાકી બનાવી તે દરરોજ લેવી અથવા એ ઓપવો સાથે કુવારપાદાનો ગરલ મધ્ય ૦ા તથા લોહાની સાકળ ૧ માટલામા નાખી બુધર મંત્રથી સુવો ખાંડી તે દરરોજ પાવો.

ગોમૂત્રમા અથવા બેસના મૂત્રમા આપવો એટલે સ્ત્રીહા, ખરોળ અને સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, મુળઆધિ, કૃમિ અને યુક્તનો નાશ થાય છે (૩) લમણુ, પીપ્પીમળ અને હરડે, એકત્ર મુટી ખાવા અને ઉપર ગોમૂત્રનો છુટડો પીવા (૪) એકદાના રસમા સિંધવ, ચિત્રકમળ, લીડીપીપર, ખાખરાનો ક્ષાર અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) એળીયો ૦ ભાગ, મરી ૦ ભાગ, લવગ ૦ ભાગ, દિગ્ધાળી ૦ ભાગ, અદામ ૦ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમા ભોરના કળીયા જેવડી એળીઓ કરવી અને તે આપવી. (૬) વાસના પાન જાંશમા વાટી સિંધવ નાખી આપવા. (૭) કુવરનો રસ હળદર નાખી આપવો. (૮) લીડીપીપર અને મધ નાખી જાંશ પાવી. (૯) આકડાના પાન અને સિંધવ માટલામા, મોઢું બંધ કરી, ગળપુટ પ્રમાણે બાળવા અને તે રાખ દહીમા આપવી (૧૦) એકદાની જાલના કાદામા લીડીપીપર અને મરીની બૂકી નાખી તે આપવો યકૃત ઉદર ઉપર પથુ એજ ઉપાય કરવો વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં— અધેડો-૨૭, અથઈ (આશુવો)-૧, આકડો-૩૪, આદુ-૮, એરડો-૪૨, કકેડી-૧૨, કુંવાર-૨, ખાખરો-૧૧, ખોરેડી-૨, ૪, ગરણી-૧૨, ગજો-૨૪, ચણા-૭, ચિત્રક-૧૪, નગોડ-૩, નાળીએરી-૧૨, પિંકવણુ-૩, પોપૈયો-૩, ખીએર-૨૨, બોળ (હીરા-બોળ)-૨, બીલામો ૧૭, મરી-૧૩, મોરવેલ-૩, રગત-રોહિડો-૧, રાઈ-૬, લસણુ-૫, લીડીપીપર-૧૦, વસુ-૨, શરપુખા-૮, શિમળો-૮, શાવડ-૪, સરંગવા-૧૪, માટોડી-૭, હરડે-૨૭, હેદ-૩ યકૃતોદર ઉપર—ગરણી-૧૨, ચિત્રક-૧૪, રાઈ-૬, સોમવહી-૧, હેદ-૩

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના રસાયન—પ્રયોગની ટીપમા ન-૨ બદ્ધગુદોદર (વિદૂષ, ગું બધકોચ) ઉપર—(૧) ખગસાણી (ચોર સેરણી), અજમો, જીંડ અને સિંધવનું ચૂર્ણ આપવું વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં—આમલી-૨૩, આલુ-૧, એશમી જીર-૪, ખીલી-૨૬, ભાગરો-૧૩, વાવડી-૭, શેરણી-૨, હરડે-૧૬

જુઓ ગોવૈં જાસ-૩

જલોદર ઉપર x:— (૧) સુદ, મરી, લીડીપીપર અને મિંધવનું ચૂર્ણ

* (૧) સુરોખાર ના તોલો અને જવખાર ના તોલો લઈ ગોમૂત્રમા વાટી પાવો (૨) સાકર ના તોલો અને જવખાર ના તોલો લઈ ફાકવું (૩) સુરોખાર તાદળજનના રસમા પાવો

x કંઠકાક વૈદો કહે છે કે જલોદરના સંક્રમણર, જડી જલોદર અને કઠોદર એવા ત્રણ ભેદ છે (૧) સંક્રમણર—એ ભતના રોગથી પાણીની તરસ બહુ લાગે છે અને પેટ મોઢું દેખાય છે પેટ ઉપર હાથ મારે તો ટોલની માફક મોટો અવાજ થાય છે એ રોગ વાયુથી પેશ થાય છે તેના ઉપર—(૧) લસણુ મધમા આથીને ૪૨ દિવસ ખાય તો પેટ વાયી તથા નખળાઈથી સાફ થાય છે (૨) બકરીનું દૂધ શેર ૧ મા એરડીઉ તોલ ૩ બેળવી માસ ૪ સુધી પીએ તો પેટનો વા તમામ મટે. (૩) રાઈનો બારીક બૂકો એમૂત્રમા નાખી

નાંખી જાયતુ પાન કરવું (૨) સિંધવ અને રાધ સમભાગ એકત્ર ફટી ગાયના મૂત્રમાં આપવી. (૩) ઘોળા બરના મૂળાઆતુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૪) દેવદાર, આખરાના કૂચ, આકંઠના મૂળાઆ, ગજપીપર, શેકટાની જાલ અને આસગંધ ગોમૂત્રમાં વાડી પેટ ઉપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે (૫) ૪૫ તોલા કાંદાના ઝિયા વાડી ચૂર્ણ કરવું, અને ૫ તોલા જૂના કામળાની રાખ વચ્ચગાળા કરી તે દરેકમાંથી જ જ માસા લઈ એકત્ર કરી, એક તોલાની પડીકી બાધવી. દરરોજ એક પડીકી પાણીમાં લેતા જવી, એટલે સત્ય થએલું જલોદરનું પાણી ધંધિયદ્વારે રોજ જરી જઈ રોગીને આરામ જણ્યારો અને ત્રણ મહિનામાં રોગી આરો થશે. પેટને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે, પરંતુ કેટલાક રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજી જલ્દી સડી જઈ તેમાંના ઘણા મરણ પામે છે, એટલા માટે પાણી કાઢવું તે બહુ વિચારીને કાઢવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રા. ઔ. અસ્થિવર્ગ-૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:-ઔષધિક્રિયાના ક્વાચપ્રયોગની ટીપમાં ન. ૭
પ્રૌદરપાક્સમઢમાં પાકપ્રયોગની ટીપમાં ન ૪.

સર્વ ઉદરરોગ ઉપર ઉપચાર:- (૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાંદો

પાંચ (૨) જમ્બી જલોદર-એ રોગથી પેટમાં જરદાખ પીપ એકંદુ થાય અને પેટ પાણીની મસક માફક હાલે નથા ગાગર જેવું થાય. આ રોગને જલધર કહે છે તેના ઉપર-આકંઠમાં અથવા યુવરમાં રહેનાર કામળાને પાણીથી ભરેલી ત્રાખાની કુડીમાં મૂકી ઉપર ત્રાખાની તામક ઢાકી ૧ પહોર વાર રાખી પછી તે પાણી છુગડે ગાળી શીશીમાં ભરી લેવું તે પાણી એ દરદીને પાવાથી પખાલ જગાડીને દરદ કહાડી નાખે. (૩) કંઠોદર-એ રોગથી પેટ ઉપર સોજો આવે તે જગા ઉપર આગળી જાળી ઉપાડી લેતા ખાડાની નીશાની દેખાય. એથી કાળજી ઉપર ગાંઠ બધાય છે તેના દુખથી રાત દિવસ કળ પડવી નથી વખતે ગાંઠ પછું બધાય છે ઘણું સોજા ન ચડેલો હોય તેટલામાજ સર્વેજા ઉપર લખેલા ઉપાયમાંથી એક ઉપાય કરે તો દરદ મટે છે ગાંઠ બધાયા પછી જોસડથી ફાયદો થતો નથી. ત્રણ જળોદર ઉપર-એક હાડલું ભરી ખરસાણી યુવરનું દ્વંધ લઈ તેમાં એક મુઠી મેદો નાખી ખમીર (માવો) કરવું તેમાંથી માસા ૨ ભારની રોટલીની માફક નાની ટીકડીઓ કરવી પછી તેને દેવતામાં પકની તે દરરોજ રોગીને એક ટીકડી ગરમ પાણી સાથે આપે તો રોગ અધ આરામ થાય.

* (૧) પેટમાંના ભાર ઉપર-પેટમાં ભાર વળગી રહેલ હોય તો કુડી નીચે વાઢ-કાપ જેવું થાય રાત દિવસ કળ ન પડે પેટમાંથી લોહી પડે તે રોગ ઉપર ભેરડનું દ્વંધ પાવું. જો તેથી ન મટે તો ત્રુસડની જડ ખાડી ખારીક કરી એક હથેળી ભરીને ફાંકવી. સતાવરીની જડથી પછું એવોજ ફાયદો થાય છે; પરંતુ જો તે ભાર દહી ખાવાથી રહેયો હોય તો લીલા ધાણા ગરમ કરીને તેનું પાણી પીવાથી અથવા રાધ ખાડીને ફાંકવાથી આરામ થાય છે. (૨) ત્રુસડું રોર ના, લીંગ રોર ના, હરડે રોર ના, અક્કલગરો રોર ના પંચલવણ રોર ના,

આપવો (૨) ચવક અને નાગરમોચનો કાદો આપવો (૩) દેવદાર, શેકડો, મસૂર અને આસોદ ગોમૂતમા વાટી પ્રાશનાચે આપવું, એટલે સર્વ ઉદર, કૃમિ અને સોજનો જલદી નાશ થાય છે (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુક ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ, એના કાદામા ગોમૂત અને નસોતરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૫) હરડે અને નગોડના પાન ગોમૂતમા વાટી તેનો રસ શક્તિઅનુસાર આપવો, એટલે મર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુદમનો નાશ થાય છે (૬) ઉટડીનું દૂધ પાવું (૭) મીઠું, સચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, લીડીપીપર, ચિત્રકમૂળ, સુક, હીંગ અને વાવડીનું ચૂર્ણ લીંભાત સાથે આપવું, એટલે વાતોદર, ગુદમ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, મગ્ગણી, પાકુ, ભગદર અને ફૂલમસોનો નાશ થાય છે (૮) વાવડીંગ, માજખાર અને બાળહરડે એ સમભાગ અને એમાના એક ઔષધનો ચતુષ્પાશ લાકડીઆ થુવરનું દૂધ એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી

જવખાર શેર ૦૧, સાજખાર શેર ૦૧ લઘુ એકકા વાટી કાચા પાકા ૧૦૦ લીજી લઘુ તેની અથાણીની મારક ચાટ ચાર ચીરીએ વળગેલી રાખીને તેમા તે મસાલો ભરવો પછી તે માટલામા નાખી દિવસ ૧૫ જમીનમા રાખી દરરોજ ખવરાવવાથી મર્વ ઉદરરોગ જાય (૩) આકડાના રવાઈડા, કાળા મરી તથા સાજખાર ઝીણુ વાટી લીંજીના રસમા ગોળાએ વાળવી તે દરરોજ ખાવાથી નળવાયુ આદિ સર્વ ઉદરવાયુ જાય (૪) હળદર ટાક ૧, સાજખાર ટાક ૧, ટકજીખાર ટાક ૧, કટકડી ટાક ૧ (કુલાવેલી), અસેળાચો ટાક ૨, રાઇ ટાક ૧, બીજગેલ ટાક ૧, મીઠાલુચુ ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧, અજમો ટાક ૧, લવગ ટાક ૩ અને કાલીજન ટાક ૧ લઈ પારીક ખાડી, ગોળ ટાક ૧૬ મા ગોળી ૧૪ કરવી તે ગોળી ખાઈ પચ પાળવાથી શીહો, છીણી, વાયુ, ગોળ, માસતી ગાઠ, વાની ગાઠ અને પેટના તમામ રોગો જાય (૫) બીજોરાની ગોળી.—તજ, સુક, લીડીપીપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવગ, હરડેદળ, વાવડીંગ, ચિત્રક જાલ, હીંગ, બીડલવણુ, સીધાલુચુ, સચળ, શરૂ, શાહજરૂ, બોડી અજમો, કોકમ, અમ્લવેતસ, દાડમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, કાકડાસીંગ, અજમો, ટકજીખાર, ચવક, જવખાર અને વડાગરૂ મીઠું લઘુ બીજોરા નગ ૨ ના રસ મધે ગોળી જગલીબોર જેવડી વાળવી. તે પેટના સર્વ રોગને શમાવે છે (૬) બીડલવણુ શેર ૦૧, અજમો શેર ૦૧, સિધાલુચુ શેર ૦૧, મચળ શેર ૦૧ એ ચારે ઝીણુ વાટીને ઝીણુના રસના એ પુટ આપી કચાળા થોરનું ડેકું હાથ ૧૧ નું લાવી તેને કોરી તેમા તે વાટેલા ઔષધ ભરવા ડેડાના મોઢામા તેમાથી નીકળેલો તેનોજ ગર્ભ ઘખીને ભરવો પછી અમિમા બાફવો ઠંડુ થયે ગર્ભસમેત વાટી ટાક ૧ ના અદાજે સાજ-ખવાર ખવરાવવાથી પેટની પીડા જાય (૭) મોથ, સચળ, અજમો, સુક, હીંગ તથા પોકરમૂળ (એરડના મૂળ) નું સમભાગ ચૂર્ણ હિના પાણીમા આપવાથી પેટમાનો દુખાવો મટે. (૮) કાસકીનું મૂળ સોમવારે સાજરે તોતરી મચલીચરે કાગડ જાયા પહેલા તેના ઉપર આપણા ચીરરનો પડજાયો ન પડે તેની રીતે તેની જડનો એક હાથનો કકડો લાવી રાખવો તે જમણુ હાથે ખાંચવાથી પેચોડી

અક્ષાબલ બેષ ગરમ પાણી સાથે આપવું (૯) કડવી ઈંદ્રવરણીનું ફળ (કડવી કાઠીબી કે તુસકું) બેસના મૂત્રમા ખાસી તેમાંનો ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો અને તે ઉપર મૂત્ર પાવું (૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઈ બને દાંડે તે થોડી ચાવી ખાવી પછી તે ઉપર એક લિલામો ખાવો પછી પાછો થોડો કડકો ખાઈ તે ઉપર બીજો લિલામો ખાવો અને તે ઉપર રહેલી કડકી ખાવી એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી કરવું. ગરમ પાણી પીવા આપવું આઠમે દિવસે ઉતાર ચણીની દાળ.

વિશેષ ઉપચાર સુખો વનો ૦ ૫૫ —આકુ-૧૨, કાસાળુ-૫, ચિત્રક-૫, તાદળબે-૧૪, ટુવરફળ-૧, મરી-૧૩, માલકામળી-૬, લસણ-૧૫, લીડીપીપર-૧૧, સોટાડી-૧૯, હરે-૪૪ વાતોદર માટે —સમેરવો-૨૦ પીચોટી એટલે આબોઈ ટાળી હોય તો —ખરસાણી-૪, આવળ-૮, બહેડા-૧, મોગરો-૧, રાનમોગરો-૧ ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડતું હોય તો —કળથી-૫ પેટમાં વાળ કે લોહું ગધું હોય તો —અનનસ-૪, નંજુ-૧૧ નળ કુલવા

(આબોઈ) ઠંકાણુ આવ. (૯) સખની નાબ ૬ પૈસાબાર લઈ ખાળી લીધુ નગ ૩૫ ના રસમા કાલવી પથ્થરના કે કસાઈ કરેલા વાસણમા નાખી દિવસ ૭ દાકીને રાખી મેલવું પછી તેમા લીડીપીપર, સુઠ, મરી, સિંધવ, સચળ, કાચલવણુ, જવખાર, એ સાતે ચીજો દરેક સાત સાત પૈસાભાર તથા આમલસારો, ગધક અને શુદ્ધ પારો બધાં પૈસાભાર, તૈયાર કરેલી કળળી હિંગ ૨ પૈસાભાર, વજનાગ ૧૫ પૈસાભાર (લીમા કંકડવેલો લેવો એ શુદ્ધ છે), અક્કલગરો ૭ પૈસાભાર અને આખલીના છોડાની રાખ ૪૫ પૈસાભાર લઈ સર્વને એકત્ર કરી ખૂબ વાટી પછી તેમા ઉપર જણાવેલી લીધુના રસમા મેળવી રાખેલી સખભરમ બેળવી ખરલમા બે પહોર સુધી ખૂબ ઘુટી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી એ એકેક ગોળી સાળ-સવાર આપવાથી પેટમાના તમામ રોગ, હિંદરસ, શાસ, ચોરાશી વાયુ, વાગોળ, હાથિ અને બરોલ વગેરે રોગો ન્ય. (૧૦) નવ રસાદિ શુદ્ધિકા —લોહભરમ ૧ પૈસાભાર, મકુર ૨ પૈસાભાર, હરેડે (થોટી) ટાક ૨, પીપળીમૂળ ટાક ૨, વાવડીમ ટાક ૨, મોથ ટાક ૨, ચીત્રાહાલ ટાક ૨, સુઠ ટાક ૨, લીડીપીપર ટાક ૨, મરી ટાક ૨, હરડા ટાક ૨, બહેડા ટાક ૨, આમળા ટાક ૨ અને સોનામુખી (ઉપધાતુ) ટાક ૧ લઈ ખાડી ગીણું કરી પછી લોહ-ભરમ અને મકુર નાખી ગોળમા સોપારી જેવડી ગોળી કરવી પછી હોંડ શેર પાણીમા મરી ૪ પૈસાભાર કોરા હાડલામા ઉઘાળી ૩ પૈસાભાર પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું. ઠંકુ થએ ગોળી ચાવીને ઉપર એ મરીનો કચા પીવો આ પ્રમાણે ૪૯ દિવસ સુધી આપવાથી પિત્તપાક, પાચે ભતનો પિત્તકમળો (પિત્ત કમળો) પાણી રસો સોળે, પીલક (પાણી લાગ્યું હોય તે), વાતોદર, કઠોદર, શેડોદર, ગોળ, તાવ અને વિષગળવર ન્ય અને પેટની વ્યાધિને શમાવે. (૨૧) બકરીનું અર્ધો શેર દૂધ લઈ તેમા વિલામતી એરડીકું (કેરદર બોધલ) તેલા ૩ નાખી પાવાથી રેચ લાગી જળોદર ન્ય.

ઉપર:—મન્દજવ-૭, એરડા-૨૯, કાળીજરી-૨, કુમ્ભો-૨, ખરશીંગી-૧, નામર-વલ-૨, મેદાશીંગ-૧, વગડાઉ સુરણ-૧, હુરા-૪ પેટમાં કાંઈ પણ આબરથી ગાઠ થઈ હોય તે:—ભોરિગણી-૭ નળવાયુ માટે—અરકુમ્ભો-૩, અરીડા-૪, અળવી-૩, ઉક્ષી-૧, મુળા-૫, મોરવેલ-૩, સરંગવો-૯, સાત્વીન-૧, હેદ-૪ નળવિકાર ઉપર—અજમો-૧, કરિયાતુ-૩, ડાંબુ-૫, થુવ-૨-૧૨, રાઈ-૧૦, શેલડી-૧૦, સુરપીણુ-૫ પેટમાંની ગરમી દૂર થવા માટે:—અજર-૧, ઉદરકની-૪, ઉદરકની ક-૭ પેટમાં વાયુસંચય થયો હોય તે—ગોડ-૧ પેટમાં કાંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તે:—જમફળ-૧ ફેફસાના સ્વાગ માટે:—અળશી-૭ જુઓ ગોવૈં—ગોમૂત્ર-૩, ૫ જુઓ પ્રાં બાં—બીગબહોદી-૩ પેટશૂળ ઉપર—ખારબહોદી-૬

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂલ્લપ્રયોગની ટીપમા નં. ૪૮,
ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૪ મલમપ્રયોગની ટીપમા નં. ૩

પૃથ્વ્ય—કળથી, મગ, જવ, ચોખા, જાગ, લસણ, પરવળ, કારેલા, શેકટો, દૂધ અને પાન અપૃથ્વ્ય.—તળેલા પદાર્થ, ભાજપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારા એવા બોજનો અને દિવસે નિદ્રા

૬—ઉદાવર્ત રોગ.

કારણ:—જીષા, તૃપા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઉલટી, છીક, બગાસુ, ઝોડકાર, નેત્રસળધી જલ, શુક્રન્ધાતુ, મલ, મૂત્ર, વાયુ, એ તેજના પ્રાપ્ત થયેલા જે વેગ તેના વિશેષ કરવાથી વાયુ જીર્ણ ગતિ થઈ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ એ ત્રણેના નિગ્રહે કરી જે ઉદાવર્ત થાય છે તે મોડુ-થોર પ્રાણસકટ ઉત્પન્ન કરે છે

સામાન્ય લક્ષણ:—અનિ શોષ, ઝ્વાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શળા, વિષ્ટાયુકત ઉલટી, એવા લક્ષણો જે ઉદાવર્તના હોય છે તે અસાધ્ય જાણવો

ઉપચાર:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવી (૨) યોગણુ પાણી નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. (૩) ધમાસાનો સ્વરસ કિવા કાકડીના ભિયા વાટી તેના પાણીમાં કેસર મિશ્ર કરી આપવું (૪) ગોમૂત્રમાં જવ સાનુ ચૂર્ણ નાખી પાવું (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમાં પ્રાશન કરવું (૬) આમળાનો સ્વરસ અથવા કાઢે તણુ દિવસ પ્રાશન કરવો (૭) ગંધકીની લીદનો રસ આપવો (૮) સુકાએલા મળા, આદુ, સાટોડી, પચમળ અને ગરમાળામાં લી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. (૯) તેલની સાદીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ આસ્ર, દૂધમાં ગોળ ૧ તેલો નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં:—આદુ-૩૧, એલચી-૯, ચુકા-૧, પીપર-૧, લીડીપીપર-૨૭ મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે—અરજુનમાજડ-૯, ભોરીગણી-૧૩

જુઓ ગોવૈં મૂત્રાવરોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે—દૂધ-૨૩.

‘પથ્ય’—જોખા, દૂધ, લાધન, પાચન ઇત્યાદિ. અપથ્ય—વમન અને મલ-
મૂત્રના વેગનો રોધ, દિદલ ધાન્યો, કમલકદ, જળુ, કાકડી, અળવી, વાસના કાંઠા,
તુલ્સી પદાર્થ અને જડ અન્ન.

૧૦—ઉધરસ.

કારણ.—હોમા અથવા નાકમા બણી ધૂમાડી જવાથી, અતિવ્યાયામથી,
ખાટા પદાર્થ ખાવાથી, ઉતાવળે ભોજન કરવાથી અને મળા, મૂત્ર, વાયુ તથા
છીકાના અવરોધથી પ્રાણવાયુ દુષ્ટ થઈ ઉદાન વાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે *

* વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત અને ક્ષયના બેદથી ઉધરસના પ્રાય પ્રકાર કહેલ
છે તેના ઉપર વખતસર ઉપચાર કરવામા ન આવે તો તેમાંથી ક્ષયરોગ થાય છે.
એ ઉધરસો અનુક્રમે એક એકથી વિશેષ બળવાન છે (૧) વાતકાસથી જડયુ,
છાતી, માથું, પેટ અને પામળામા થળા પુટે છે મોઢું ક્ષીણુ અથવા શુષ્ક થાય
છે બળ, સ્વર અને ધાતુનું તેજ કમી થાય છે ઉધરસનો કામો વાર વાર આવે
છે, અવાજ કરે છે અને લુખી (ખાલી) ઉધરસ થાય છે (૨) પિત્તકાસથી
છાતીમા બળતરો થાય, તાવ આવે, મોઢું શુષ્ક અને કડવું લાગે છે તરસ વાર-
વાર અને બણી લાગે છે. પીળી અને તીખાશવાળી ઉલટીઓ થાય છે અને શરી-
રમા અમિની માફક દાહ થાય છે. (૩) કફકાસથી મોઢું અદરના ભાગમા
લીપાએલુ રહે છે. ઉઘાસી અને સુન્તી રહે છે માથામા અત્યત વેદના થાય છે.
બધું શરીર કફથી ભરાય છે અનાજ દેખી ઉબકા આવે છે અમ જડ (બારે)
લાગે છે અળ આવે છે વારવાર બહાર આવતા કફના ગળાકા ધકે હોય છે, એને
કફકાસ કહે છે (૪) ક્ષતકાસ થાસ ચડી આવે એવા કાર્યો વારવાર કરવાથી
અને લુખુ ખાવાથી વાયુ હૃદયમા જઈને ક્ષત (ચાકું) કરી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે
છે એનાથી પ્રથમ લુખા ઠાસો, પછી લોહી થુકે, કંઠ બણેા ફુપે, થળા ચાલે,
માથે સાધે પીડા થાય, તાવ, થાસ, તરસ હોય, સ્વર ખોખરો થાય, કબુતરની
માફક બોલ્યા કરે એ બક્ષણુ ક્ષતકાસના છે (૫) ક્ષયકાસ કુપથ્ય અને વિષમાસન
કરવાથી, બહુ મૈથુન કરવાથી, મળમૂત્ર રોકવાથી, બણેા રોક કરવાથી, બધું
નવાથી, માણસને મદાગિ થઈ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના કેટપથી ક્ષયરોગની
ખાસી પેદા થાય છે એનાથી શરીર ક્ષીણુ થઈ તાવ, દાહ અને મોહ થાય છે
ત્યારે દેહ ટકતો નથી એ રોગી સુકો ખાસે છે, ફુપળો થતો જાય, શરીરનું માંસ
અને લોહી સુકાય અને પર પુકે ત્યારે અસાધ્ય જાણ્યો આ પાચે ઉધરસને
લોકો ખાલી ઉધરસ, ગળાકા પુટે તેવી ઉધરસ અને લોહીવાળી ઉધરસ એમ
ત્રણજ પ્રકારની માને છે તે ઉપર—(૧) મળમૂત્રના છડ્યા રૂ ૦૫ બાર,
સાકર તોલો ૧ અને ખસખસ તોલો ૦૫ લઈ, પાણી શેર ૦૫ માં ઉકાળા સંકર-
સાળ ખાતા રહેવાથી ખાલી (સુકી) ઉધરસ મટે છે. આ ખાંસીવાળાને
ગાયનું ઘી, આખણુ, બદામનું તેલ એવું એવું મીઠકણુ અવરવવું,
બદામનું તેલ છાલી ઉપર ચોળવું. જેહીમખના શીરાસા સોપારી જેવડા
કકડ કરીને મ્હોઝામઝા ચુમાડવા. (૨) જેહીમખનો શીરાં તોલો ૨, આવળી

ઉપચાર.—(૧) આકડાના ફલમાના રવાઇડા લઇ, તેના સમભાગ ચિરપૂડ (મરીની બુકી) નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળાઓ કરવી અને ફેંજ એકેક ગોળા આપવી, એટલે કાસ ત્યાસ (દમ) દૂર થાય છે (૨) અરકુસીના રસ મધમા આપવા (૩) લવગાદિ વટિકા આપવી (૪) મરીઆલ્દિની ગોળા આપવી (૫) સુંઠ, બાલહરડે અને નાગરમોચને કુટી તેમા બમણા ગોળ નાખી ગોળાઓ કરીને એકેક ગોળી મ્હોડામા રાખવી, એટલે કામ તથા ત્યાસ દૂર થાય છે (૬)

મફદ યુદ્ધ ૨ તોલા, કડીયા યુદ્ધ ૨ તોલા, ઘઉંના નિશારનો ૧ તોલો, કાળા મરી ૦૧ તોલો, કમર ૦૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલા એ સર્વને કીણાં ખાડી કુચડે ચાળી પાણી સાથે કુટી ગોળાઓ વાળવી. એમાંથી સવારથી સાજ સુધીમા ૫ થી ૧૫ સુધી ગોળાઓ મ્હોડામા રખાવી યુગવા દેવી કે જેથી એનો ગમ ગળામા ઉતરે, અને કદ પડતી ઉધરસ મટે એ ખાસીવાળાએ હલકો ખોગક ખાવો. દૂધ, દહી, લી, માખણ અને તુવેરની દાળ એથી એવી ચીન ખાવા નહિ આપતા ઘીની જગ્યાએ બદામનું તેલ આપવું એ તેલ છાતીએ પહોંચે ગોળનું ધણું કરીને ખાવાને તો સાબુઓખાની ખીરજ આપવી. (૩) **સાહીના ગળકા-વાળી ઉધરસ ઉપર**—સાખરસીગાનો ૨ દાવડે ઉતારેલો બૂકો ૨૦૦ તોલા અને પાણી ૦૦૦ શેર લઈ ઉકાળતા ૦૦૦ શેર રહે એટલે તેમા સાકર તોલા ૫ અને યુદ્ધ તોલા ૨૦૦ નાખી તે પીગળે એટલે નીચે ઉતારી ગાળી લઈ તેને કાચના શીશામા ભરી રાખવું તેમાંથી છઠ્ઠા ભાગે દરેક વખતે દિવસમા ત્રણવાર પાવું અથવા મોટા યુદ્ધ પાકા શેર ૧ લઈ તેના રસમા સાકર શેર ૦૦૦ નાખી ઉકાળવું અને ચાસણી જેવું થયે ઉતારી કાચના વાસણમા ભરી લેવું તેમાંથી દરરોજ ૨ તોલાના આશરે સવાર-સાજ ચટાડવું યુદ્ધ ન મળે તો યુદ્ધના પાદડાને ગમ અને સાકર મેળવી હમેશા પાવું એ ખાસીવાળાને તાવ ન હોય તો આનું દૂધ અથવા મધેડીનું દૂધ પાવું ગાયનું દૂધ, માખણ કાઢયા વગરની જાશ (ઘોળનું), જવની કાજી તથા જવનું પાણી પીવા આપવું આ રોગીને લખવા વાચવા કે મેહેનતનું કામ કરવા દેવું નહિ. ખાસી વગર હાકણ હોય તો જુદો કાવો વગર દૂધનો એકલી થોડી સાકર નાખી પાવો હાકણવાળાના પગ ધણી ગરમ પાણીથી ઝારવા અથવા એવા પાણીમા ઘોળી રાખવા. (૫) હળદર, મેથી, લીમા તજેલ લીમજ, સાજીખાર અને સચળને લાલ સાયેડીના મૂળના રસની લાવના આપી તેની ૧ તોલાની ફાકી આપવાથી શળ અને તાવ સહિત ઉધરસ ગમ છે (૬) આકડાના રવાઈડા શેર ૨ ને માટીના વાસણમા નાખી મોઢે કપડમટી કરી એક પહેર સુધી વીંચી આવે યાળી રાખ કરવી, તેમાંથી પાન સાથે વાલ ૧ પ્રમાણે દિવસ ૭ આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે (૭) આકડાના દૂધમા સીંધાલુણના વગડાઉ બોર જેવડા કડકા કરીને નાખવા અને તેને એક દિવસ રાત પલાળી ગળી ફરીથી તેટલુંજ દૂધ નાખી કપડમટી કરી ભરમ કરવી. એ પશુ પાન સાથે વાલ ૧ ઉધરસ અથવા દમવાળાને આપવી. (૮) રાત્રી ફટકડી ત્રણપાસ યુવ-રમા નાખી ભટ્ટી કરી રાખ કરવી અને તે પાન સાથે ૧ રતી આપવાથી ખાસી

બહેડાની જાલ મહેડામા રાખી તેનું પાણી ગળી જવું (૭) હરડે અને બહેડા-
નું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૮) બકરીના મૂત્રમા બહેડાના દળની ગોળીઓ કરી
અને મધમા ગોળી આપવી, એટલે કામ તથા માન જાય છે (૯) આદુનો
રસ મધમા નાખી આપવો, તેથી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે (૧૦)
રીગણીના મૂળનો કાંટો કરી તેમા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો
(૧૧) ડોરલીનો કાંટો લીડીપીપર અને ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૨)
ગરમાળાના મૂળનું પૂરપાન કરાવવું (૧૩) બોરડીના પાદડા વાટી, સિંધવ
અને ધી નાખી તરીપર શેકી આપવા (૧૪) કાળા ધતૂરાના પંચાગ સુધવ.

અને દમ મટે (૯) અરેડાના બીજ, અજમો, બોરિગણી અને સુકું સમાન
લાગે લાઇ હાડલામા નાખી કપટમાટી કરી બાળી ભસ્મ કરી તેમાર થયે તેના
ના ફાંડવું (૧૦) જવખાર, લીડીપીપર અને મરી સમાનલાગે લાઇ બુના ગોળમા
બોર જેવડી ગોળી વાળી આપવી (૧૧) આકડાના રવાઇડા શેર ૧, મીઠું શેર
૦, લવગ તેલા ૨, મરી તેલા ૪ લાઇ ખૂબ મસળી માટીના ઠીકરામા શેકવા તેને
લાલ રંગ થાય કે ઉતારી લેવું એની ફાંટી કરી તેલા ૦ પ્રમાણે આપવી (૧૨)
આકડાના થડની માટીમા આકડાનું દૂધ નાખી ચણોડી જેવડી ગોળી વાળી ખાય
તો ખાસી જાય (૧૩) લવગ, કાળા મરી, લીડીપીપર, જયફળ અને સુકું લાઇ
ખાડી તેમાથી નિત્ય જળ સાથે ના તેલો ફાંડવું તથા લીંબડાના પાદડા તેલા
ના ખાવા (૧૪) સમડીમૂત્ર તેલો ૧ લાઇ કુલડીમા ફૂંકી દેવું પછી રતી ૧
નાગરવેલના પાન અથવા મધ સાથે આપવું (૧૫) પાકું અને કાચું દાડિમ
તેલા ૨, કાળા મરી તેલો ૧, સિંધવ તેલો ના વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ
કરી તે મહેડામા રાખી રસ ઉતારવાથી ઉધરસ મટે (૧૬) પારે તેલો ૧,
આમલસાર ગધક તેલો ૧, વજનાગ તેલા ૨, મરી તેલા ૬, સુકું તેલા ૫,
લીડીપીપર તેલા ૨, પુલાવેલ ટકજુખાગ તેલા ૨ લાઇ વાટી નાગરવેલના પાનના
રસમા ચણા જેવડી ગોળી બાંધી મુખમા રાખવી, એથી બૂખ ઉધરે અને ઉધરસ
જાય (મરી અને વજનાગ તથા પારે અને ગધક એ જાણે યીજે જુદી વાટી
સર્વ એકત્ર કરવું) (૧૭) બીજેરાની ગોળી:—તજ, સુકું, લીડીપીપર,
મરી, પીપળીમૂળ, લવગ, હરડે મોટી, વાવડી, ચીત્રોજાલ, હીંગ, બીડલવણ,
સિંધવ, સચળ, છરે, શહાછરે, બોડી અજમો, કોકમ, ગરમાળો, દાડિમસાગ,
પુષ્કરમૂળ, ભારગ, કાકડાશીંગ, અજમો, ટકજુખાગ, ચવક, જવખાર અને મીઠું સમાન
લાઇ લીંબુના શેર ૧ રમમા અને બીજેરા નંગ ૧ ના રમમા ખરલ કરી ચણીબોર
પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવી એનાથી કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, દમ વગેરે રોગો જાય
અને બૂખ લાગે. (૧૮) ઠાલી ઉધરસ ઉપર:—ખગખમ, વરીઆળો, બહમનાં
મીંજ અને કમળકાંડીના મીંજ એ દરેક અડધા તેલા પ્રમાણે, તરજુજનો
ઝર્લ તેલો ૦, દુધીના ફળનું દૂધ તેલો ના અને સાકર તેલો ૧ લાઇ બારીક
વાટી તેમાથી પાણી કઢાડી લાઇ માળવું અને એ પાણી આપવું. ધી તેલો ના
લાઇ અરમ કરી તેમા નાખી પીવાથી ઉલટી થઇ મરી જશે.

(૧૫) ધમામાના મૂળ સુવત્રા (૧૬) રીગણી અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૧૭) બહેડા બે ભાગ અને લીડીપીપર એક ભાગ, એનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૧૮) લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, સુદ અને બહેડાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ

વિગેય ઉપચારે જુઓ વર્નાં મા —અયેડા-૨૨, અજમો-૬, અતિવિષ-૪, અગ્નુન સાજડ-૬, અરકુસી-૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨ ૨૪, આકડો-૨, ૨૫, આદુ-૬, ૧૬, ૧૬, ૩૨, હગોગીયા-૬, હન્દવરણા-૨, ૧૫ ઉટકટારી-૬, ઉભી (બા) રીગણી-૧ એક્કચી-૬, કાયકળ-૨, કુવાર-૩, ૪, ખરમાણી-૨, ખાખરો-૧૮, ખેર-૧૦, ગરમાળો-૭, ગળો-૮, ૨૪, ગગેટી-૭ ચણોડી-૧૬, જવ-૭ જેડીમધ-૧૦, ૧૩, તરટી-૧, યુવર-ચોધારો-૧૧, ૧૩ દાતી-૨, ધમાસો-૧, ધતુરો-૨, પારમ પીપળો-૪, પીપળો-૨૬, પુષ્કરમળ-૧, કુદોનો-૬, પાકળી (લીગોત્રી)-૪, બહેડા-૨, ૪, ૫, ૮, બીલામો-૮, ભોય આમળી-૫, ભારિગણી-૧ ૬, મરી-૪, ૮, મરેડી-૧, મર્ચાંવલ-૩, મીઠળ-૬, મોથ-૧૦, મોહડીધોટ-૧, રાસ્ના-૧, લવગ-૪ ૭, ૮, ૧૦ લીડીપીપર-૧, ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અજમો-૧, વજ (ચોડવજ)-૧૦, શરપુખા-૫, સિળીદ-૧ સજી-૧, અમુદ્રણ-૮, અમેરવો-૧૪, ૧૫ ૧૬, માટોડી-૧૬, સાજડ-૬, ૬૨૨-૨૨, હળદર-૧, ૬, ૧૫, હેળુ-૪ ઉધરસમાં લોહી પડે તે માટે — ૬૨૨-૩૮ કંઠવિકાર માટે-અગથીઓ-૫, અયેડા-૧૦, અજમો-૬, અરકુસો-૩, અજી-૭ ક્ષત કાસ માટે —આમલી-૬, એખરો-૨ દ્રાક્ષ-૬, પીપળો-૬. કંઠ જાડો થઈ છાતી ધેરાય તે —અરકુસી-૧૧, ચરીડા-૭, પળશી-૭. કંઠ પાતળો કરવા માટે.—ચિત્રા-૨, શિકેકાષ-૨ ઉષ્ણતાથી કંઠ સુકાયો હોય તે —જેડીમધ-૧૦ ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ માટે —વળીઆળી-૮. શરદીની ઉધરસ માટે.—નાગરવેલ-૬ કંઠ્યાત માટે —મીઠળ-૪

જુઓ ગોવૈં-કંઠરોગ માટે —ગોમૂત-૧ જુઓ પ્રાં ઓં-ઉધરસ માટે વીર બહોટી-૮, મૂતવર્ગ-૧ જુઓ અનુલૂત ઓષધ-—ઔષધિકિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની રીપમા ન-૧૦

પૃથ્થ-—ગોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કળથી, ઘી, દૂધ, ચાકવત, વગણુ, મૂળા, લસણુ, ગીલોડા અને ગરમ પાણી અપૃથ્થ —દાહકારક પદાર્થ, ૩૬ દુધી, ઘણુ ખાવુ, જડ, શીતળ, ખાટા અને એવા અજપાન

૧૧ ઉનવા (મૂતકૃદ્ધ.)

કારણ —વ્યાયામ, તીક્ષ્ણોષધ, રૂક્ષ પદાર્થ, દરરોજ મધપાન, નિરતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજીક સચાર કન્નાગ પત્યાદિકાનુ ખાસ અને મન્ય, જન્મા ઉપર જમવુ અને કાચા પદાર્થ દલાદિના મેવનથી મૂતકૃદ્ધ રોગ થાય છે આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે *

* માથળ અને પેડની સધિમા તથા પેડ અને દર્નદ્રસા દણી પીડા થાય

સંપ્રાપ્તિ:—સ્વકારણેએ કૃપિત થએલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ બરતીમા કાપ પામી ન્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે, ત્યારે માણુસને ઘણા કષ્ટથી મૂત્ર કળ્યાનુ અને છે

ઉપચાર—(૧) ગોખરુ, ગરમાળા, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આમળા અને થોડે થોડે વારવાગ મૂત્ર ઉતરે તે વાચુનો. ૨ પાણુ, લાલ અને ઘણુ ગરમ મૂત્ર ઘણા કષ્ટે ચીસો પાડીને ઉતરે તે પિત્તનો. ૩ પેડુ અને લિંગ એ બન્ને ભારે થાય અને ત્યા સોળે હોય, મૂત્રમા શીણુ આવે અને મૂત્ર કષ્ટથી ઉતરે તે કફનો. ૪ ત્રણેના મિત્ર ચિહ્નો દેખાય તે સંતિપાતનો. ૫ મૂત્રને લઈ ચાલનારી નસોમા કોષપણુ પ્રકારે ચોટ લાગવાથી વાયુના મુત્રદૃષ્ટના જેવા સર્વ લક્ષણે દેખાય છે તે ચોટ લાગવાનો. ૬ અડા રોડાવાથી વાયુ કૃપિત થઇને પેડુ અને પેટમા આફરો કરે છે અને ત્યા પીડા કરે છે તે મલાવરોધનો. ૭ પેડુમા યજ્ઞ ચાલી નીચે સહિત મહા કષ્ટથી મૂત્ર ઉતરે તે વીચી રોડવાનો. (કારણુ વીચીના રોડવાથી મૂત્રનો માર્ગ રોકાઈ નય છે) ૮ પથરી અને શર્કરા એ બન્ને અડમા રહે છે, તેનાથી મૂત્રદૃષ્ટ થાય છે એ પથરી પિત્તે કરીને પોમી, વાયુથી સુકી, કફથી રહિત પથરીનું રૂપ થઇ નીકળી મૂત્રને રોકે છે ન્યારે ઉન વાથી હકપમા પીડા થાય, શરીર કપે, કુખમા થળ ચાલે, મદામિ અને મૂર્છા થાય ત્યારે તે માણુસ મરી નય **ઉપચાર**—(૧) ઉચરાનુ દૂધ સાકર સાથે પીવાથી ઉનવા મટે (૨) જુનુ ખાતર, ઘાણી પોલવાના બળદના માર્ગની રેત, જુની ઇંટ, આગરીયુ શીકુ, વછેરા (ધોડા) ની લાદ, એ સર્વ જાશમા ઘેળીને પેડુ ઉપર બાંધવુ (૩) લવારની ફોડમાની ધમજુની ડુક પાસેની રાખ પાણીમા પલાળી પેડુ ઉપર નાંચ થર કરેના. (૪) આમલીના રસ અને સાકર પાવી (૫) એલચી, પાપાણુબેદ, કપૂર, ચિલાજીત, લીડીપીપર, સાદી ચોખા એકત્ર કરી ઉકાળીને પાવુ એનાથી મૂત્રદૃષ્ટ મટે, બધ છુટે (૬) હરડા, બહેડા, આમળા, કમળકાકડી અને સિંધવ સમભાજે લઈ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીમા આપવુ. (૭) ઇસબધ, લી અને ખાડ બેળી ખાવાથી શીયાળાની મોસમમા ઉષમા પેસામ થવાનુ દરદ મટે. અને ગરમીના દિવસોમા થવુ હોય તો એક પેસાભાર ઘાણુ ખાડી તેમા ખાડ પેસા ૪ ભાર બેળવી ફાંકે તો આરામ થાય (૮) એલચી, અરડુસી, પાપાણુબેદ, ધોળા એરડાની જડ, ચિલાજીત, આમલસારે ગધક અને જવ-ખાર એકેક પેસાભાર લઈ ઝીણુ ખાડી દરરોજ સવારે એક પેસાભાર ખાય તો વાયુથી થએલ મૂત્રદૃષ્ટ નય. (૯) હરડે મોટી, ગધક, પાપાણુબેદ, ચિલાજીત અને કાકડીના બીજ એ એકેક માસાભાર લાવી પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહેથી લુગડે મળી તેમા મધ પેસા ૧ ભાર બેળવી ત્રણ હપતા પીવાથી પિત્તના મૂત્રદૃષ્ટ નય. ઘઉં તમા બીજ હરેક ભારે ચીજ ખાવી નહિ. (૧૦) એલચી, અરડુસી પાપાણુબેદ, ધોળા એરડાની જડ, ચીનીકમાલા અને ગોખરુ એ સર્વ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ પાણી શેર ૪ મા ઉકાળી શેર ૧ રહે ત્યારે લુગડે મળી તેમા સાકર અને ચિલાજીત નાખી હકતા ચાર સુધી પીવાથી કફની મૂત્રદૃષ્ટ નય.

પાપાણુબેદનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે મૂતકૃત્ષ્ણ અને કલિન પથરીનો પણુ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાપાણુબેદ, શિલાજીત, ગોખરૂં, કાકડીના ખીયા, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ ગોખાના ઘોવરામણ સાથે પાવુ, એટલે જો મૂતકૃત્ષ્ણી આસન્નપ્રયુ (મરવાની આણીપર) હશે તોપણ તે બચશે (૩) દ્રાક્ષ અને ખીડીમાકેર એકત્ર કરી તે દહીંના મઝ સાથે (દહીંની તર) માથે પાવી (૪) દૂધ ઉપણુ કરી ગોળ નાખી પાવુ, એટલે મૂતકૃત્ષ્ણ, શર્કરા અને વાતરાગને દૂર કરશે (૫) નાળીએરનું પાણી ગોળ ધાણામા મેળવી પાવુ, તે દાહ સાથેના મૂતકૃત્ષ્ણ અને રક્તપિત્તનો પણુ નાશ કરશે. (૬) ચતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો, તે ત્રિદોષજ મૂતકૃત્ષ્ણનો નાશ કરે છે (૭) પાચ માસા જવખાર સાકરમા આપવા (૮) ગોખરૂંના કાઢામાં જવખાર નાખી પાવો (૯) આમળાનો કાઢો કરી તેમા ગોળ નાખી આપવો તે રક્ત, દાહ તથા થળ એણે યુક્ત મૂતકૃત્ષ્ણનો પણુ નાશ કરશે (૧૦) આમળાના રસમાં એલચીદાણા ખાવા (૧૧) લાખડીના મિયા છાશ સાથે આપવા (૧૨) ખજૂર, આમળા, લીડીપીપર, શિલાજીત, એલચીદાણા, જેડીમધ, પાપાણુબેદ, ચદન, ચીલડાના મિયા અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેડીમધના કાઢો સાથે પાવુ, તે અગ, લિંગ, ગુદા, વક્ષણુ, શુક્ર એ કેકાણુનો દાહ, શર્કરા, પથરી અને થળનો નાશક, ખલ્ય તથા વૃધ્ય છે (૧૩) ત્રિફળા, વાયવરણુ, કકેળા (ચણુકોખા) અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવુ. (૧૪) શિલાજીત, પાપાણુબેદ, લીડીપીપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમા પાવુ (૧૫) રીંગણીનો રસ મધમા આપવો (૧૬) મૂળીઆ સુદા ગોખરૂંના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો, તેથી કરી મૂતકૃત્ષ્ણ અને ઉષ્ણવાત દૂર થાય છે (૧૭) ઉદરની લીડીઆ વાટી તેનો ખસ્તિ ઉપર કિચિત ઉષ્ણુ લેપ કરવો (૧૮) ગાયના દૂધમા કડાની જાલ વાટી પાવી, તે ભયકર મૂતકૃત્ષ્ણનો નાશ કરશે (૧૯) કાંટે સાવરી (શેમળા)ની જાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તો મા—અળસી-૪, ૬, આમળા-૧૭, ઇન્ડ-જવ-૧૦, ઉટકટારી-૨, ઉબરો-૧૨, એલચી-૮, કકેડી-૨, કાંકડી-૮, ૧૦, કાસ-૧, કાડીગોખરૂં-૬, કાસકી (પેટારી)-૩, કેળ-૧૨, ખીજડો-૫, ખેર-૯, ગળો-૧૦, ગોખરૂં ગોડા-૩, ૧૧, ચણુકોખા-૭, ચણોડી-૧૧, ચિકુ-૧, જેડીમધ-૧૮, કુળી-૧૮, તરણુચ-૩, તાડ-૬, દ્રાક્ષ-૧૫, ૧૮, ધમાસો-૬, નાઉળ-૧, નાળીએરી-૧૭, પાપાણુબેદ-૧, પાટલા-૩, પિહી-૧, ઘોરડી-૪, ભોપકોળુ-૧૪, ભોરિંગણી-૧૩, રોકડીખા-૧, લાખડી-૩, લુણીની ભાજી-૧, વાયવરણુ-૬, વાળો-૫, ચિમળો-૨, શેલડી-૪, ૧૧, શેવાળ-૩, સમેરવો-૧૮, સાગ-૫, ૯, સાલ્વીન-૨, સુખડ-૩, હીમ-૧૮. કંઈ મૂતકૃત્ષ્ણ માટે—એલચી-૧૩ પથરીથી થએલ મૂતકૃત્ષ્ણ માટે—પાપાણુબેદ-૫ ત્રિદોષજ મૂતકૃત્ષ્ણ માટે—ચતાવરી-૧૫ દાહયુક્ત મૂતકૃત્ષ્ણ માટે—તલ-૧, ચનતુલસી-૩, ૫ જુઓ ગો વ૦ દૂધ-૧૦

જુઓ અનુબૂત ઔષધિ—ઔષધિક્રિયાના કવાય પ્રયોગની રીપણીમા નં. ૫

પૃથ્વ્ય—સ્નાન, શીતળ, ઉપટણ, જૂનો રાતો ભાત, ધારા, દૂધ, દહીં મગની દાળ, માકર, જીનું કોળું, પડોળા, અપદુ, કાકડી, ખજૂર, નાગિએર, તાદળજી, શીતળ એવા અન્ન અને પાન અપૃથ્વ્ય—મધ, શ્રમ, મૈથુન, હાથી-વેગા ઉપર એમનું, વિષમાસન, વિરૂદ્ધાસન, તાણુલ, મત્સ્ય, મીઠું, તૈલપકવ પેડ (તેલ પોરી), હીંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાદા, અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ખાટા પદાર્થ

૧૨-ઉલટી (વમન.)

કારણ—અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા તથા અતિ અગ્નિય પદાર્થોનું ભક્ષણ, અતિ ઉત્તાવળે ભોજન કરવું, અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું, શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચિન્તિ ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા ભક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધી લેવી, એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે x

ઉપચાર—(૧) આમળાનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરડે, મધ, ધાણી અને આમળા, એ એકેક તોલો લઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી હાથવડે ઝોળી તે ગાળી પાવું (૩) સિંધવ લીઝા આપવો (૪) મધપુણનું મીઠું મધમાં પાવું (૫) કાકાલીના મૂળ અને હોગ એકત્ર કરી આપવા (૬) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૭) વાવડીય, ત્રિફળાં અને સુક, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૮) પીપળાના ઝાડ ઉપરના છોડા અગારામાં

x વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અણુગમતી વસ્તુઓના જોવાથી એમ પાંચ પ્રકાર ઉલટીના છે તેમાં વાયુથી હોય તો—જાતી અને પસવાડમાં પીડા, મુખશોષ હોય, મસ્તક અને નાભિ દુખે આસ અને સ્વરભેદ હોય, ઓઝવાનો અવાજ ધણે (ઉચો) હોય, ઉલટીમાં શીણ હોય, રગ બળેલો હોય અને ઘણા વેગથી ઉલટી થાય ૧ પિત્તથી હોય તો—મૂર્છા, તૃષ્ણા અને મુખશોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે, તાણવા અને આંખોમાં ગરમી રહે, આંખે અધારા તથા ફેર આવે અને ગરમ, લીણ અને લાલ રંગનું એકે. ૨ કફથી હોય તો—તદા તથા મુખ ગળાયડુ થાય, કફ એકે, ઉધ આવે, ભોજનમાં અરૂચિ રહે, સ્તરીર ભારે રહે, ચીક્ષ્ણી, ગળા, જાડી, શીતળ અને કફયુક્ત ઉલટી કરે, રામાય રહે ૩ સન્નિપાતની ઉલટીમાં ગળા, અપચો, અરૂચિ, દાહ, તરસ, આસ, પ્રમેહ એ સર્વે હમેશા વધારે રહે છે, અને ખાટી, ખારી, લીલી, જાડી, ગરમ અને લાલ ઉલટી કરે છે ૪ ચીત્રી ચડવાથી ઉતકલેદ થઈ ઓઝવા મંડી જાય છે

ઉપચાર—ત્રિફળા, વાવડીય અને સુક સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે આપવું અથવા લીણનાં પાદડા ઉકાળી પાવાં અથવા ખીજડની જાલ અને પીપળાનો કવાચ કરી ખાવો. જો નાભિ પાસેની આમડી નયરાની આફે કચરતી હોય તો નાભિમાં વાયુ ભરાવાથી ઉલટી થએલ ગણી, લોખાન તોલો ના પાણીમાં વાટી તે પાણી ગ્રામીને પાવું.

ખાળી પાણીમા હમકરી, તે પાણી ગાળી પાવુ, એટલે વાતિ અને ઉચકાનો નાશ થાય છે (૯) બીલીની ઊસ અથવા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે ત્રિદોષજનિત વાતિ (ઉલટી) દૂર થાય છે (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૧૧) સુકાંચલા લીમડાની ગળાડી મધમા આપવી (૧૨) મસર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પકિયા દાડમના દાણાનુ પાણી કરી તેમા તે લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો, એટલે ત્રિદોષજન્ય વાતિ (ઉલટી) દુરતજ દૂર થાય છે

ત્રિદોષ ઉપચાર—ભુઓ વનોં માં—અરકુસી-૨૪ આકુ-૩૮, આમળા ૮, ૧૦, ઉપરસાહ-૫, એલચી-૧૪, કડુ-૩, કજ્જલ-૧૧, કેળ-૨૪, કોલિજન-૬, ઘાસપિત્તપાપડા-૪, ચમેલી-૫, જાયફળ-૫, જાજુ-૧૨, જીરું-૧૨, જેડીમધ-૫, ધમાસો-૭, ઘોળી પિયુડી-૪, નાળાયેરી-૯, પટોલ (કડુ)-૬, પદ્મકઠ-૧, પિત્તપાપડા-૫, પીપળા-૩, બીજેરું-૯, બીલી-૧૬, ખોરડી-૧૧, મકાઈ-૧, મગ-૨, મીઠુ લીજુ (મેસબી)-૧, મીઠળ-૯, મેથ-૯, રતાદળા-૧, લીડીપીપર-૭, રૂ૧, કડવા લીમડા-૩૪, શખાવળી-૨, સોપારી-૧, હરેર-૧૪, ૩૮ રક્તજનિત એટલે લોહીની ઉલટી ઉપર—આબો-૧૬, જેડીમધ-૨૧ પિત્ત થઇ ઉલટી થતી હોય તે ઉપર—તજ-૨ ત્રિદોષ જનિત ઉલટી ઉપર—ગળા-૧૯, નુલસી-૨૧, દાડમ-૧૬, બીલી-૨૨, મસર-૧

ભુઓ પ્રાં આં મા—મોરના પીછા-૧.

પૃથ્થ—ચાખા, મગ, વટાણા, ઘઉં, જવ, આમળા, સાકર, કોકુ, દાડમ, નાળીએર, લીજુ, અપૃથ્થ—ઉજ્જુ પદાર્થ, નંદ, મીઠા ગોલા, ડાગર, વ્યાયામ, દુધ અન્નપાન

૧૩—ઉલટીની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

કારણ—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાઘ, હ્રોમ, કુઠ (કાઠ), વાતરક્ત, ગ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર અને અરૂચિ, એ રોગોમાથી એકઠો રોગ કાઠ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું

વમન (ઉલટી) થવા માટે ઉપચાર—(૧) કફ પાડવાને—લીડી-પીપર, મીઠળ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કાકરવરણમા પાણીમા પાવુ (૨) પિત્ત પડવાને માટે—પટોળા, અરકુસી અને કડવા લીમડાના પાનનુ ચૂર્ણ કરી કાઠ પાણીમા નાખી પાવુ (૩) કફ—વામુની પીઠા હોય તો—મીઠળમા મગજનું ચૂર્ણ દૂધમા નાખી પાવુ (૪) અજીર્ણ ઉપર—કાકરવરણ પાણીમા સિંધવ નાખી પાવાથી માણસને ઉલટી થઇ અજીર્ણ દૂર થાય છે (૫) જેડીમધનો કાઠો ૩ માસા રાઈનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ મટે છે (૬) તોલો દાઢ તોલો રાઈનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા મેળવી પાવુ. (૭) પા તોલોથી અર્ધો તોલો પર્વત આકાંના મૂળીઆંતો છાલનુ ચૂર્ણ* ગરમ

*આ ચૂર્ણ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી અને પાચ વાલ આપવાથી પરસેવો થાય છે, પરંતુ એ જેઠ માસમા કહાડી રાખવું જોઈએ હડકાયા કૃતચન્દ્ર પછી એજ ઉપાય કેટલાક વૈદ્યો બતાવે છે

પાણીમા આપવું એથી કરી થોડા રેચ પશુ થાય છે. એક વર્ષની અદગના આળકને રાા થી ૪ ચલોડીભાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીના કિવા અરસુડીના પાદડાનો રમ આપવો. (૯) યુગ કિવા અરધા યુગ પ્રમાણે મેરયુયુ કુલાવી તે ગગમ પાણીમા લઇ, ઉપર પેટભર પાણી પી જવું, એથી ઉલટી થઇ વિપદાપ આદિ મટે છે. (૧૦) ઉલટી ખંધ થવાને—હલકો રેચ આપવા કિવા મકાઇના ઝલુમલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પેસાભાર પાણીમા આપવી અથવા પી પાળાના છોડીઆ બાળી પાણીમા ઝામી તે પાણી પાડું.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોં મા —બીએર-૧૦, લીડીપીપર-૧૫. ઉલટી ખંધ થવા માટે—મોગલી એંગો-૧

જીઓ અનુલૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ગ્રંથિકા પ્રયોગની રીપમા ન ૩

૧૪-કમળો.

કારણ અને લક્ષણ—અતિ પિત્તકાગક પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત, લોહી અને માંસ એ દૂષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ એ હળદર જેવા પીળા થાય છે. મળ અને મૂત્ર ગતવર્ણ્ય અને પીતવર્ણ્ય થાય છે, અને દાહ, અભિમાદ, દુર્બળપણું, અરોચક ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર—(૧) એરડાના પાદડાંને અથવા કુખોનો રસ ૪ તોલા કાઠી તેમા ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. (૨) ધઉ લઈ તેમા લોખંડની કડખી અગ્નિમા લાલ કરી દાખવી અને તેનો જે રસ આવે તે આપોમા આજવો. (૩) ગાયના દૂધમા સુકડું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) નરમાના છડવાનો રસ નાકમા નાખવો. (૫) દેવડાગના ફળનું ચૂર્ણ ચોખાભાર નાકમા સુધવું, એટલે નાકમાંથી પીળા આવ થઈ બે પહેરે x કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીઆનું ચૂર્ણ ૧

x જ્યારે કમળો થણા ક્વિમનો જીનો થાય ત્યારે તેને કુલકમળો કહે છે. વળી જે પાડુરાગીને વાયુ, પિત્ત વધે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, પીળી, કાળી થઈ જાય, તથા બળ ઉત્સાહ જતા રહે, અને તદ્દા, મદાસિ, સક્ષમજવર, દાહ, તરસ, અગ્નિ, બ્રમ એ મર્વ થઈ આવે અને ઓસગ પ્યારો લાગે નહિ, અગત્યા પીડા થાય, તેને હલીમક રોગ કહે છે આ બે કમળાના ભેદ છે કમળો એ પાડુરાગનો ભેદ હોવાનું અમૃતમાગરમા બતાવે છે.

ઉપચાર:—(૧) કમળાના દરદીને મધની સાથે હરડા, બહેડા, આમળા, એનું મમાન લાગવાળું ચૂર્ણ તેની ઉમ્મગ જેટલા વાલના વજને આપવું ખોરાક ધઉની રોટલી અને મધ તથા મચાલા અને મીઠા વગરની મગની દાળ, આ ત્રણજ આપવા, તેજજ એકાતરે રાત્રે સૂતી વખતે હીમજ ત્રોલો ગા અને મીઠું તોલો ગા ની કાકી ઉના પાણી સાથે ફાવવી. (ઝાડો આદન આવે તોજ) આ આમો અનુભવેલો પ્રયોગ છે. (૨) મેથ, ખેર, લીડીપીપર, ચીતરો, પદ્મચૂરો, સુક અને વાઈડીંગ સમાન લઈ સૂઢળા વસાણુથી બમણા હાહારની કોડાને ૧૦૦ મરત્ત સેનો જીનો કટોડો તેમા નાખી બારીક ખાડી દરરોજ સંચરે આવું. (૩) તાદ્દ

આખાભાર નાકમા મુકવુ. (૭) સવારમા રાત્રી ગેલરી ખાતી (૮) કડવા લીમડાની અતરબલનો કાઢો કરી તેમા મધ અને કિમિત મુકની ભડી નાખી આપવો. (૯) એરડાના મૂળ મધમા ઘસી ચટાડવા. (૧૦) ધોળી કુગળી અને ગોળ એકમ વાટી તેમા થોડી હળદર નાખી આપવી. (૧૧) ગળાનો ગમ મધમા આપવો.

વિશેષ ઉપચાર ભુજો વનોંમા-અષ્ટા-૧૫, અરકુતી-૨, આકડો-૩, આમળા-૩૯, ઇંદ્રવ-૬, કાળીજીરી-૩, કુકરપાડાનો વલો-૩, કુંભો-૬, કુવાર-૧૩, કેળ-૯, કોડી-૨, ઘઉં-૩, ગળો-૪, ગોરખમુડી-૧, કુગળી-૨૪, મુવેર ચાંપારો-૪, ઘરૂહળદર-૧, પાંડરવો-૧, બ્લીલી-૨૬, ભામરો-૫, ભોમ આમળી-૪ મેશ-૭, રીસામણી-૧, રેવચી-૫, લીબડા (કડવો)-૧૧, ૩૧, વિષ્ણુક્રતા-૫, રિગીદ-૨, રોઠડી-૧, શાવડ-૨, સમુદ્રફળ-૫, સાંઠોડી-૮, સામવાલી-૧ હળદર-૨૦, હેદ-૫

ભુજો અનુભૂત ઔષધ.—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથ પ્રયોગની રીપમા ન ૮ અને અર્જન પ્રયાગની રીપમા ન ૬

પદ્ધતિ.—જવ પકી, ચોખા, મગ, મસર તુવેર, પગવળ અને તાદળજો. અપદ્ધતિ.—ભાજપાલો દિગ, પેડ (તેલપોળી), પાન, તીપ્પુ, ખાડુ અને ઉંચુ અન્ન

૧૫-કરમિયા (કૃમિરોગ).

કારણ.—આધિક્ષ પચ્ચુ ન હોય ને બીજી ખાવુ રોજ મધુગન્ધ ખાવુ, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુઃસ્વાદિક પીવા મિથાન્ન અને ગોળ, સાકર દવાદિ બહુજી કરવા વ્યાયામ ન કરવા, એ કૃમિરોગના સાધારણ કારણ જન્યવા *

ગમના ં શેર રસમા તેલલીજ માકર નાખી પીએ તો હળદરીઓ પિત્તનો કમળો મટ (૪) ગેર, કેટકડી, હળદર અને આમળા ટાકા પાણીમા ઘસી અર્જન કરવુ (૫) ત્રિફળા, અરકુતી, કગિયાતુ, લીમડાની સળાચો, કડુ અને ગળાનો ઉકાળો આપવો (૬) ચણાની દાળ ખારી તેમા તેની બગવર ગોળ નાખી વાટી તે પગજી ત્રણ દિવસ ખાવુ તરસ લાગે તો તેજ પુગજીતુ ઓનામણુ કહારી મોકેલુ હાય તે પીવુ બીજી કાર્ષ ખાવુ નહિ. (૭) જે ડુકડેલાને ડોકડા જેવા ફળ થાય છે તેને ઝીણુ વાટી છીકણી જેવા કરી બકરીના માખણમા ભેળવી નાકેથી બે આવે-સુધાડે તો કમળો નિશ્ચય મટે

પૂર્વાચાર્યોએ બાલ અને આબ્યતર એવા બે પ્રકારના કૃમિ (જીવાત) ત્રી ૨૧ જાતો વર્ણન કરેલી છે, તેમા ભુ અને લીપ્પ એ બહારના કૃમિ કહેલા ને આબ્યતર ૧૯ પ્રકારના કૃમિ (કરમિયા) માથી ઉત્પન્ન થાય છે કૃમિ ઉત્પન્ન થએલ હોવાદે, અત્રાદ ઉદરવિષ્ટ, ચુરવ મહાગુદ, સુગંધ અને દર્ભ કુચ્ચ એ માત છે. રક્ત (લોહી)મા ઉત્પન્ન થએલ માતર સીરસ, લોમ્બાવધ્વસ રોમદોષ, ઉદુ- અને કેશદ એ છે છે વિજામા થએલા મોકેરક લેલીહ, મનુન, સૌસુરાદ અને કેકેરક એ પાય છે કૃમિ રક્તમા થએલ સ્નાયુરૂ નામનો એક છે એ કૃમિ થએલા કૃમિ આભારોષ અને હૃદય પ્રદેશની અદર રહે છે એ ઘણા મોટા થતા ચારે બાજુ ફરે છે એમાના કેટલાક ચામડાની વાધર જેવા ચપટા, કેટલાક વરસાદના અળ-

લક્ષણુ:—તાવ, નિરતેજપણુ, શળ, હૃદયની પીડા, ઓઝારી, બ્રમ, અનદેષ, અતિસાર ઇલાદિ લક્ષણો નજીવા.

ઉપચાર:—(૧) કિરમાણી અજમે સવારે ૬૩ પાણીમા લેવાથી કૃમિગેગ દૂર થાય છે એજ કિરમાણી અજમાનુ જે સત્ત્વ કહાડવામા આવે છે, તેને હજેલ ભાષામા “ સોડોનાષન ” કહે છે (૨) પિત્તપાપડો અધકચરો શેકી મગની દાળ જેટલો લીમા આપવો કિવા પિત્તપાપડો ફૂટી પલાળી રાખવો અને તે પાણી માળી લઈ શક્તિ પ્રમાણે મધ નાખી આપવુ (૩) વાવરીગતો કાઢો ગોળ નાખી આપવો (૪) સુક, વાવરીગ અને ભિલામાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૫) કૌચપરના કાટા મધમા નાખી આપવા ધણુજ નાના બાળકને એ આપવુ

શીયા જેવા અને કેટલાક અનાજના અકુરો જેવા, તે કેટલાક ઝીણા, ભાખા અને ટુકા પચુ હોય છે તેમનો રગ રાતો અને ધોળો હોય છે. આ કૃમિથી છાતીમા બેચેની, મોઢામા શીક, અપચો, અજબર અભાવો, ફેર, ઓઝારી, તરસ, પેટનુ ધ્રુલવુ, શરીરની દુર્બળતા, સોજો, સળેખમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે લેહીમા થએલા કૃમિ લેહીને વહેનારી શિરા (નસો) ઓમા ગહે છે તે ઝીણા, પગ વગરના, ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે કેટલાક તે એટલા ઝીણા હોય છે કે તેને જેવાને માટે સૂક્ષ્મદર્શક યત્રની જરૂર પડે છે. કાઠ, દાદર, ખસ, ખરજ વગેરે ચામડીના દગ્ધો એજ જતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે વિષ્ટામા થનાર કૃમિ વિષ્ટામાથી બહાર આવે છે. તે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે ત્યારે તેવા કરમ પડેલા રોગીના ઓઝારમાથી વિષ્ટાની દુર્ગંધ ફેલાય છે એ કહે બડા, પુષ્ટ, ગોળ, બારીક, લઙ્ગ અને રંગે લીલા પીળા, કાળા કે ધોળા હોય છે આ જતુઓ પેટમા આડાઅવળા ફરતા થવાથી પાતળો ઝાડો, ચુકે, પેટે આફરો, શરીર સુકાવુ, અગ લુણુ પરી પીળા રંગનુ થવુ, રવાટા ઉભા થવા, મદ જઠરામિ અને મળદાગમા ચળ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે

યુવાની હકીમે કહે છે કે:—પેટમાના કરમ જેઓ દુધીના બી જેવા હોય છે, તેની જગા પેટમાના મળાશયમા છે બીજા અજાણીઆના જેવા હોય છે, તેની જગા પેટના પકવાશયમા હોય છે ત્રીજા જાતના જે ધણુજ ઝીણા હોય છે તેની જગા પિતાશયમા હોય છે એ ત્રણે જાતના જતુઓનો નાશ કરવાને આ ઓસડ આપવુ (૧) કપીલો તોલા ૨ ઝીણા ખાડી દહીમા મેળવીને ખાવો, પરંતુ એ ઓસડ ખાવાની આગલી ગરે ગોળ ખાવો કે જેથી તમામ કૃમિ તે ગોળને જઈ વળજે. (૨) દાડમના ધણુ જુના ઝાડની છાલ ટાક ૪ પાણી ગેર ૬ મા ઉકાળી શેર ૧ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લુગડે ગળી, તે પાણી દરોજ સવારે પીએ તો માઠામા કરમ હોય તે મરી જાય. (૩) ચણુના બી તોલો ૧ ગોમૂતમા માસ ૪ સુધી પીએ તો કૃમિનો નાશ થાય. મીઠાશ તથા પ્યાજની પરહેલ રાખવી. (૪) કરમાણી અજમે તથા ખાખરાના ગિયા સમાન લઈ ઝીણા ખાડી ધણુ દિવસ સુધી ખાય તો ભાતભાતના કૃમિનો નાશ થાય. (૫) મુઠ્ઠાદરીએ બૂઠો માસા ૩ તેલ સાથે ખાય તો કૃમિનો નાશ થાય

નહિ (૬) કુદીનાનો રમ અને ડમરનો રમ એકત્ર કરી આપવો (૭) બીજોરાની જાલનો કાઠો આપવો (૮) અનનસ ખાતુ, એટલે કૃમિતુ પાણી થશે. (૯) કાચ-કીના પાદડાના રમમા આનાદળદર ધરી પારી (૧૦) કાચકી અને કીચ શેકી તેમા મીઠું નાખી ઘીમા ખગલ કરી પીવું (૧૧) વડની વડવાખેઓના કુમળા અકર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો (૧૨) એગદમ ખાવા આપવું, કિવા ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું. એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે (૧૩) કિંગમાળી અજમો ૧ તોલો, વાવવણીની જાલ ૧ તોલો અને ખડીમાકર ૩ તોલો, એનું ચૂર્ણ મેટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલો સુધી અને નાના બાળકને ૨ કિવા ત્રણ ગુળ સુધી આપવું. (૧૪) ઉદરકનીના પાદડાનો રમ ચાગળુ ભરી પાવો કિવા તેનાજ નુકા પાદડાનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો મધ સાથે આપવું (૧૫) કપૂર અર્ધો ગતિ અને થોડું કેમર ગત્રે આપવો, એટલે સવારમા દુધ પડે છે (૧૬) ધંધળવનું ચૂર્ણ શેકી કીચ નાખી આપવું (૧૭) એક ચણકીલાર ફટકી મધમા આપવી (૧૮) બકામ લીમડીની અથવા પાંડરવાની અને બકામ લીમડાની અતરજાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમા અથવા દૂધમા આપવું (૧૯) વાવવણીની જાલ, એગદમ, કિરમાણી અજમો, સુક, વાવડીગ અને મચળનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમા આપવું (૨૧) નાગરમેથ, વાવડીગ, લીડીપીપર, ઉદરકની, અગ્રુમળ, દાડમની જાલ અને બીલાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભાઃ—અંદાલ-૨, અખરોડ-૫, અનનસ-૨, અગ્રુનસાજ-૧૦, અગ્રી-૭, આદુ-૫૦, આનાદળદર-૪, આખો-૨, ધંધળવ-૧, ઉદરકની-૪, ઉદરકની જાલ-૧, ઉદરકની ગ-૧, એગદસ-૧, કચ્છરો-૩, ૬, કપૂર-૮, કારેલી-૧૦, કામાળુ-૧૨, કાળીજરી-૬, કાચકી-૪, ૧૩, કિરમાણી અજમો-૧, કીડા-માગી-૬, કેસર-૧૧, કોલકદ-૧, કાચ-૧, ખરેશી ગી-૨, ખાખરો-૮, ૧૩, ગળો-૧૦, કિકામાલી-૨, દાડમ-૩, નાગજત્ર-૧, પટોલકદુ-૭, પાન અજમો-૧, પીલુ-૧ પોપૈયો-૪, ફાગળો-૪, ફદિતો-૩, બાદળી (હિંગોત્રી)-૩, બીલોડ-૧, બીલી-૪, ભારગી-૧૧, લિલામો-૧ ૪, મગનો-૭ મેદાશી ગ-૨, શીમડો (કડવો) -૧૪, ૨૧, ૨૬, વડ-૫, વાવડીગ-૧, શિંગેડી-૧૦, મતાપા-૧, સમુદ્રફળ-૧૨, માપારી-૭ પિત્ત કંકે સ અર્ધી જતુ એટલે રમ હોય તો તે માટે—લીમડા (કડવો)-૩૪

જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઓંપાધિત્રિયાના ચરણપ્રયોગની ટીપમા ન ૧૬. ચુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨૨

પથ્ય —ચોખા, બઉ, લી, ગુવર, મગ કુમળા વેગણ, કાઠું અપથ્ય — ગોળ સાકર, દૂધ, કેળા, ખેર, કાળુ અને તેલ.

૧૬-કાનના રોગ.

કારણ:—કડી, જળમા કીડા કરી રાત્રિ ખલેજતા દુખાવું, શસ્ત્રાદિકાનો મિથ્યા યોગ અને બીજા હોષ કોપાવનાર હેતુ એ રોગોનો કોપ થઇ, કહ્મશિગર્ભ

મનેશ કરી, તેમા થળા ઉત્પન્ન કરે છે આ કર્ણુરોગ ૨૮ પ્રકારના છે.* કાનમા આદિક નાખવા તે ભોજનના પહેલા નાખવા, અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાખવા કર્ણુરોગ (કાનનો દુખાવો, કાનનું કંઠાવું-કંઠવું) ઉપર.—(૧) આદુનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું, તે થોડું ગરમ થતાજ કાનમા નાખવું (૨) લસણ, આદુ, રોકરો, વાયવર્ણ, મૂળા અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમા નાખવો. (૩) આકંઠના પાકેલા પાદડાને લીં ચોપડી દેવતા ઉપર શેષી તેનો રસ કાઢી કાનમા નાખવો. (૪) દિડાના મૂળનો કલ્ક કરી તેમા તેલ નાખી પચન કરવું, તે કાનમા નાખવો એટલે ત્રિદોષ-જનિત કર્ણુરોગનો નાશ થાય છે (૫) લીમ, સિંધવ અને સુંકેના કલ્કમા તેલ નાખી પચન કરી તે કાનમા નાખવું (૬) ખરસાણીની કાખળીને અગારામા નાખી રસ કાઢી તે કાનમા નાખવો (૭) લીંબુના રસમા કિવા હોકામાના પાણીમા કોડીની ભસ્મ નાખી તે કાનમા નાખવી (૮) ભાગરાનો રસ, કુવાડીઆના મૂળનો રસ, લસણનો રસ, કાઠાના પાનનો રસ અને આદુનો રસ એકત્ર ગરમ કરીને કાનમા નાખવો. (૯) સમુદ્રશીખીની વચ્ચાળા બૂકી કાનમા નાખી તે ઉપર લીંબુના રસનું દીપુ પાડવું

* કાનના ૨૮ રોગો આ પ્રમાણે છે.—૧ કર્ણુરોગ, ૨ કર્ણુનાદ, ૩ બાધિર્થ, ૪ દ્વેષ (વાસ ફાટવા જેવા કાનમા ધડાકા થવા), ૫ કર્ણુઆવ, ૬ કર્ણુકંઠ (કાનમા મળ અથવા ખસ જેવી ફોડલીઓ થાય છે તે), ૭ કર્ણુગુચ (પિત્તની ગરમીથી કાનમાથી મળ ધણે ઝરે તે), ૮ કર્ણુપ્રતિનાદ (કર્ણુગુચ પાતળો પડવાથી તે નાકમા આવી રહે તે), ૯ કૃમિકર્ણુ, ૧૦ કૃમિવિદ્રધિ (ચોટ લાગવાથી થાય છે), ૧૧ વ્રણ, ૧૨ કર્ણુપાક, ૧૩ પૂતિકર્ણુ (પાકેલા કાનમાથી પડ અને પાણી વહે તે), ૧૪ થી ૧૭ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના પ્રભાવથી થએલા અર્થ એટલે મસા, ૧૮ થી ૨૧ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના સ્ત્રોત (શોથ), ૨૨ થી ૨૮ વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માસ, મેહ અને નસોના કર્ણુર્થદ (અર્થદ જેવી ગાંઠો થાય છે તે) ઉપચાર.—(૧) પાકું યુવરનું પાન ઘોડાવળ સાથે ધસી દીપુ પાડીએ તો વહેતો કાન મટે (૨) મરી, ચામડાનું બુનું વાધર, લીમડાની દીથીએ તેલમા ઉકાળી કાનમા દીપુ પાડવાથી દુખતો કાન મટે (૩) પાડીના મૂતમા સિંધવ ધસી કાને ભરીએ તો વહેતો કાન મટે (૪) ઉપલેટ, આકંઠનું દૂધ (અથવા પીળા પાદડાને ઊનું કરી નીચેવેલું પાણી), અગસવનું તેલ ગરમ કરી સેવાતું કાનમા નાખવાથી બહેરાપણું મટે (૫) કાનમાં બગાડ ગંધ હોય તો.—પુવાડીયાના પાદડાનો રસ કાનમા નાખવાથી જીવતી બગાડ નીકળી પડે દરદ સાત થાય. (૬) બહેરાપણુના ઉપાય—આકંઠનાં પીળા પાદડાને અગ્નિ ઉપર તપાવી તેને હાથેથી મસળીને નીચેની કહ્કાડેલા રસ કાનમા નાખવાથી કાનની ઠાક ઉઘડે અને બહેરાપણું જાય (૭) કાનમાં ચરેકા નાખે તેના ઉપર—સુષ્ક તોલા ૦૮ અને બકરીની લીંડીઓ નંમ ૪ લખ બાળકના મૂતમા ઉકાળી તેનો જનમા ધૂમાડે આપવાથી કાનના ચરકા મટે.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોં મા—અરણ-૧, આકા-૧૪, ૨૦, આમલી-૧૭, આમો-૨૦, ખગસાણી-૧, ચમેલી-૪, બીજોર-૧૧, ચીઢાવળ-૨, વહિ-૧, સમેરવા-૭, સરસવ-૪

કર્ણસૌવ (કાનમાંથી પડે વહે છે તેના) ઉપચાર—(૧) સિદ્ધર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું (૨) મરેલો વીઢી તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં નાખવું, એટલે સર્વ જ્વતના કર્ણરાગનો નાશ થાય છે (૩) સુક, સિંધવ, દેવદાર, હાંમ અને ઘોડાવજના કાદામાં તેલ નાખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાખવું, એટલે તણુખ તથા સૌવ બધે થાય છે (૪) દક્ષ્યુખાર કુસાવી કાનમાં નાખવો. (૫) બદામનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૬) કુસાવલી ફલકીની પીચકારી મારેરી અથવા ભૂકી કરી કાનમાં નાખવી (૭) રાળથી ત્રમાણુ તેલ બધે એકત્ર કઢવી પછી ખાળી તે કાનમાં નાખવું (૮) કળી તુળસીના રસ અને ભાવરાનો રસ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત કાનમાં નાખવો (૯) શેકડાના ચકાએલા ફલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ શુદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું (૧૦) આકાના ફલનો અને ભુદ્યાવળીનો રસ કાનમાં નાખવો (૧૧) મધ કાનમાં નાખવું (૧૨) બાવળીઆની છાલના કાદાએ તથા ત્રિકાના કાદાએ અથવા કાથાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવા. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમાં નાખવું (૧૪) બીજોરાના રસમાં સાંજખાર નાખી તે કાનમાં નાખવો, એટલે સણુશ અને સૌવ ફર થાય છે (૧૫) સમુદ્રીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું તે સૌવ, વળુ અને મણકાનો નાશ કરે છે (૧૬) ગોમૂત મદોષનું કરી તેણે ગરમાળાના કાદાએ તથા તુળસીના રસે ઝાન ધોવા (૧૭) રસાળન સ્ત્રીના દૂધમાં ધસી તેમાં મધ નાખી તે કાનમાં નાખવું (૧૮) જાંબના રસમાં તેલ પચવી તે કાનમાં નાખવું (૧૯) ડમરનો રસ કાનમાં નાખવો (૨૦) વડ, આમો, જાણુ અને મહુડાના કુમળા પાદડાના કટકમાં, તલનું તેલ ચોગાણું નાખી તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું (૨૧) ઘોડાવજ સમુદ્રીણનું ચૂર્ણ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે કાનમાં નાખવું

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોં મા—હરજવ-૯, ઉદરકની-૩, કિજળી-૪, હાફળ-૭, ધરૂરો-૧૬, બાવળ-૧૭, બીજોર-૧૫, બીલામે-૧૩, મરેલો-૫, રાળ-૭, લસણ-૧, વગડાઉ તુરીયુ-૩, વજ-૬, સરગવ-૪

ભુઓ ગોવૈં મા—ગોમૂત-૭ ભુઓ પ્રાં ઓં મા—કરુરી-૧, મધ-૧, મસુદ્રીણ-૩ કર્ણસૌવ, પ્રણુ અને ચિટકા ઉપચાર—મસુદ્રીણ-૩ ભુઓ અનુજન આંધવ—આંધિકિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની રીતમાં ન-૬

કુમ્ભિકર્ણ (કાનમાં કીડા પડે છે કિવા બગઈ ઇંડુ મૂકે છે તે ઉપર)—(૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાખવું (૨) રિંગણીના ફળની ધૂમાડી આપવી. (૩) નંગોડ, શેકડો અથવા જંગમીના કાદા એ દરેકનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાખવું (૫) ફાગણાના મળ ગોમૂતમાં ધસી કાનમાં નાખવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા.—કલગારી-૮, ભોરિંગણી-૧૦, સરસવ-૩.

બગઠ, કીડા, કાનખજુરો વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાગનો, ઉતરણીનો અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) કાસુદરાનો અથવા સેકટાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ગીલોડીના પાદડાનો રસ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૪) દીવીના નીચે ઝમેલુ તેલ કિવા મધ કિવા એરડેલ કાનમાં નાખવું. (૫) તગર અને આખરાના મૂળ દત્તે ચાવી તેની લાળ કાનમાં નાખવી તે તુરત બગઠનો નાશ કરે છે. (૬) કલગારી, કાળા ભાગરો, સુકં, મરી અને લીડીપીપરને એકત્ર કરી વજ્રમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી, તેથી કાનખજુરો, દૂમિ, બાધી વગેરેનો નાશ થાય છે. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં.—અધાડી-૨, એરડા-૩૬, કાનફાડી-૬, કાસુદરા-૬, આખરો-૧૬, ઘોલ્લી (ગિલોડી)-૧, નાગલાદુધેલી-૨, પીલુડી-૪, મરડશીંગ-૨ જુઓ આં માં—મધ-૨, ૭.

કર્ણનાદ (એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા (રેષા) માં જવાથી નોખત, મૂદગ, શખ ઇત્યાદિના શબ્દ જેવો શબ્દ સાક્ષળવામાં આવે છે તેને) આરો:—(૧) કાગનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) અધેડીના ક્ષારનું પાણી અને કદક, એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) હીંગ, તુવરફળ અને સુક સરસીયામાં નાખી કઢવી તે કાનમાં નાખવું એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિયનો નાશ કરશે. (૪) હિંગવાદિ તેલ:—હિંગ, નાગરસોધ, દેવદાર, વરીમાળી, મૂળાની શખ, ભોજપત્ર, યવક્ષાર, સિંધવ, સચળ, સોરા, સરગવા, સુકં, સાજીખાર, બિડલોણ, સુરમો, બીન્ડેડ, ફેળનો રસ અને મધુસૂક્ત, (લીમડાનો રસ ૧૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને લીડીપીપર ૪ તોલા નાખી ચીના વાસણમાં બધ કરી, ડાગરની લરેલી કાઠીમાં દાખી ગખવું. એક મહિનો થતા પછી કાઢવું તેને મધુસૂક્ત કહે છે.) એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બહેરાપણ, ભાભેર, મસ્તક, કાન, કાનની નળી અને કાનના ચાખનો નાશ કરે છે આ મરક અને સુશ્રત એને માન્ય છે. (૫) કપાસના છડવાનો રસ રોજ કાનમાં નાખવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં માં—અધાડી-૪, અધેડો-૫, મરવો-૫, રાતના-૧, સરસવ-૪, હીંગ-૧૬.

બહુસપ્ષ્પા (સ બાધિય) ઉપર:—ગોમૂતમાં બૂંધા વાટી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાખી પચવી સિદ્ધ કરવું અને તે કાનમાં નાખવું. (૨) બૃહત્પચ્ચળની સાડીઓ લાવી, તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને ૩ વિટાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી; તેમાંથી જે તેલ પડે તે સુગ્રોષ્ણ કાનમાં નાખવું. (૩) કાજી, બીન્ડેરાનો રસ, મધ અને ગોમૂત કિવા આદુનો રસ, મધ, સરગવાના કાંલનો રસ અને ફેળના કાંલનો રસ એમાં, અથવા સુકં, ધાંધા અને હિંગના કદકમાં તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) નંગેડ, વ્યંધના પાદકાં, અકકડો, ભાંગરો, બસણ, કેળ, કપાસ, સરસવો, તુળસી, આદુ અને કારેલાના રસમાં તલનું તેલ

નાખી તમા વજનાય નાખવા તથા પચન કરવું તે કાનમા નાખવાથી આધિર્થ, ઋણાદ, કૃત્રિ, મણ્ડકા અને પડતો નાશ થાય છે (૫) સુક, સિધવ, લીડીપર, નાતરગોથ, હીંગ, ધાડાવજ અને હમણુના કલ્કમા તલનું તેલ નાખી તેમા આક-ડનો અને ખાખગનો રસ નાખી સિદ્ધ કરવું, તે કણ્ઠુગંગ અને બહેરાપણનેા પશુ નાશ કરે છે વિરોધ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અધારી-૪, ખીલી-૬, મરવા-૫, મગસવ-૪, હીંગ-૬ કણ્ઠુપાક એટલે કાનના પ્રણુ, કાન પાકવા અને કાનમા ફાડલા થાય તેના માટે—ઉદગની-૩, કાનફાડી-૧, ખેર-૧૧, તુલસી-૧૬, ભારગી-૬, વાહો-૧, સુરપીણ-૧ શરદીથી કાનમા વાક પડવા માટે—હમણ-૧૨, વજનાગ-૩, હીંગ-૧૬ ગરમીથી કાન ઉપર સોજો આવે તે માટે—હિદરકની-૨ કાનમા અપતિદાહુ થાય તે માટે—કુવાર-૧૨

જુઓ ગોત્રેંમા—કાનમા અનિશ્ચય બળતરના થતી હોય તો—માખણ-૫ કાનમા ફાહુ થાય તો—માખણ-૧ જુઓ પ્રાંં આંંમા—કાનમા સણ્ડકા વગેરે ઉપર—સમુદ્રીણ ૨ જુઓ અનુભૂત પ્રયોગ—ઔપધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની રીપમા ન ૨૩

કણ્ઠુ મૂળ *—સન્નિપાત જ્વરમા કાનના મૂળને જે સોજો આવે છે તેને ‘કણ્ઠુ મૂળ

*આ કણ્ઠુ મૂળનું મધળું વર્ણન મ પદ્મજ્યે સન્નિપાતના વર્ણન નીચે રીપણુ-મા આપેલ છે એમા તેમણે “સન્નિપાતજ્વરસ્વાન્તે કર્ણમૂલે સુધારણ. ૧ શોથઃ સંજાયતે તેન કશ્ચિદેષ પ્રમુચ્યતે” આ શ્લોકનો અર્થ કવવામા શૂલ કરી છે. કારણ અહીં કર્ણમૂલે નો અર્થ કણ્ઠુ મૂળ થતો નથી, પણ “કાનના મૂળ આગળ” એવો થાય છે માટે કણ્ઠુ ક સન્નિપાતમા કાનના મૂળ પાસે (કણ્ઠુ મૂળના ઠેકાણે) જે સોજો થાય છે તેને કણ્ઠુ મૂળ કહેવાતું નથી, પરંતુ તેને કણ્ઠુકવા તરીકે લેકો. આગળ છે આવો દરદી અમે અમાગી ઉમ્મરમા એકજ વખત જોયો છે ઘણી મુસીમતે તે અચી ગયો છે, પરંતુ હજી તે સોજાની નિશાની તેને આપાદ છે આમ છે ત્યારે ખરૂં કણ્ઠુ મૂળ કયું એ જાણવાની જરૂર દેખાશે તો અમે ચોક્કસ રીતે કહીએ છીએ કે કેટલાક ગુમડા ધ્યાન બેઠે એવા ભયકર થાય છે કે તે પાકી કુદી પર વચ્ચળ કરે છે અને તેની આજુબાજુની ચામડીને આધિ જાય છે તેની ચારે બાજુની ફેરે સફેદ રંગનો સુકાઈ ગયેલા પર જેવો પોપડો દેખાય છે, તેમા ગુદા અને લિંગદ્રિયની વચ્ચેની નસની નજીક (પાણુવીની જગ્યાએ) થનાર ગુમડાને ભગદર, બન્ને ખભા વચ્ચે પીઠ ઉપર અને હિભી કરોળ ઉપર થનાર ગુમડાને પાકું, હૈમા વચ્ચે થનાર ગુમડાને હૈથા હોળી, સ્તન ઉપર થનાર ગુમડાને મનાડી, કાખમા થનાર ગુમડાને બગલ બલાડી અને માથાના વચ્ચેવચ ભાગમા થનાર ગુમડાને જુડણુ કહે છે તેવીજ રીતે કાનના મૂળ પાસે થનાર ખરૂં ગુમડાને કણ્ઠુ મૂળ કહે છે ત્યારે હવે આ શીમાનું પદ્મજ્યે આપેલ પીછાણુ એ કણ્ઠુ મૂળની નથી, પણ કણ્ઠુકવાની છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી તેમા આપેલા ઉપચાર કણ્ઠુકવાના છે કે કણ્ઠુ મૂળના છે એ ચોક્કસ વિચાર કરવા જેવું છે અને એ બેમાના એકે દરદની ઉપર ઉપચાર કરી અનુભવ લીધો.

કહે છે. આ સોળે આઠ્ઠા પછી રોગી ધણુ કરીને બચવો બહુ કડિન છે આવો મોળે તાવ આવવા પહેલા કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણુ આવે છે આવો સોળે તાવની આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય મણુવો, એવો માધવ-નિર્ધનકારનો મત છે તેના ઉપર ઉપચાર—(૧) વછનાગ લીણુના રસમા ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૨) ધતૂરાના ઘિયા, રાઇ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવુ. (૩) ઇંચોરિયા, હળદર, સિંધાલુણુ, દેવદાર અને આકડાનુ દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપગઉપરી કરવો (૪) સરગવાની છાલ અને રાઈ પાણીમા વાટીને તેનો લેપ કરવો એટલે સોળે ઉતરશે. (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલમીની, ચિત્રક, ગોળ, કાયકળ, ઉપલેટ અને હીરાકસી એ બધી દવા આકડાના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૬) દાતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, યુવેરીઆનુ દૂધ, આકડાનુ દૂધ, ગોળ, લીલાઆના ઘિયામાનુ મગજ અને હીરાકસી એ બધુ ખરલ કરીને લેપ કરવો (૭) યુનો અને ગોળનો ઉપરાઉપરી લેપ કરતા રહેવુ (૮) જળો લાવી વારવાર લોહી કઢાવવુ અને ઘી પાવુ (૯) વજ્રમુષ્ટી એટલે વગડાઉં મુગજુના કાદા ઘસી ચોપડવા (૧૦) ગતોરોહીડો, પીલુની છાલ, મોતીની છીપ, ઇન્દ્રવરણા, નાની કારેલી, ભાગમૂળ, મોરચુથુ, હરતાલ, શિરસા, મનસીલ, નવ-માર, ગધક, હીંગકમ્બી, કોષ્ઠ, કકુ, પરવળ, રાતી રીસામણી, કાચકી, યુગળ અને જવખારનો લેપ કરવો, તેવી તત્કાળ કર્ણમૂળની વેદના દૂર થાય છે. (૧૧) કળમારીનુ મૂળ ઘસી લેપ કરવા વિરોધ ઉપચાર જુઓ વનોં માં—ઇંચો-રિયા-૬, ઉપરો-૨૩, કાળીવેલ-૧, કિંજળી-૩, રાઈ-૫, વજ્રમુષ્ટી સુરજુ-૩, વછનાગ-૧

પૃથ્થ—શઉ, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવા, વતાક અને કારેલા અપૃથ્થ—માથા ઉપરનુ મ્નાન, વ્યાયામ, કફકારક અને જડ એવા પદાર્થ નથી માત્ર જુના ત્રથામર્થી મળી આવતા કર્ણમૂળના ઉપચારો નીચે આપીએ છીએ ખરૂં જતા એ બધા દરદો જીવલેણુ છે

(૧) ગુમડાના પડેલા રોદામા કાળા ગધેડાનો કાન કાપીને કાઢેલા લોહીની બતીઓ દરરોજ નવી નવી મૂકવી, એથી તે છેક સક્રામ જશે પછી ગડમાળાના ત્રયોચમા આપેલા ઉપચારમાથી કિતમ મલમની પટી માગવી અથવા સિંધુરીમા કાળા મલમની પટી મારવી. (૨) થોડાવજ, ઉપલેટ અને હિંગ પાણીમા વાટી ઊનુ કરી ભરવાથી કર્ણકેવ નય.

એક હકીમ કહે છે કે “કર્ણમૂળ નામના ગુમડા ઉપરજળો મૂકાવી લોહી કઢાવવુ જે બ્લાની આવી ધણુજ આગુર થાય તો લી પીવા આપવુ. ગરના, મુંક, બીજોરાનુ મૂળ, દારૂહળદર અને કુવારીઆનો લેપ કરવો ઉપર પોટીસ બાધી પકવવુ અને તેના સુરાખમા જુના લીની અથવા મલમની દીવેટ કરી દરરોજ નાખતા જવી, એટલે પડે તમામ નીકળી જઇ માસ ભરાય છે. એજ નહિ કરવાથી અદર પાકી નીચે છાતીમા ઉતરે છે અથવા કનમાથી વહેવા લાગે છે.”

૧૭-કોગળીયું અથવા વિષૂચિકા

કારણ—વિષૂચિકા એ એક અછળુ તોજ પ્રકાર છે જે અછળુની અદર સરીરે સુધ્યો બોકાવા જેની વાયુની પીડા થાય છે, ને રોગને વિષૂચિકા કહે છે જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રનું પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતો નથી જે અજ્ઞાની છે અને જેની ઇદ્રિયા સ્વાધિન નથી નથા જે આવડો લાલસુ હોય છે, એવા માણસને આ રોગ અવસ્ય થાય છે એ રોગ થવાનું મૂળ કારણ અછળુજ છે મામાહારી લોકોને ખાવા-પીવામાં નિયમિતપણે ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે હમ-બુના માળમાં જેને ‘કોલેરા’ કહે છે* તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં

* કોગળીયાનેજ મગીમાં મોગમી, મોડરી આદિ નામોથી ઓળખતા હોવાનું મરાઠી મુખેય વૈદ્યકમાં જણાવેલું છે, પરંતુ પાલણપુર સ્ટેટ હોસ્પિટલના મે. આર્સી. મર્ઝન સાહજ મોરેશ્વરભાઈનું એના મતમાં એમ કથન છે કે—“મોડરી અને કોલેરા બન્ને દરદે જુદા છે. કોલેરામાં ઝાડા મંદેદ રંગનો હોય છે અને એ દરદથી બહુ થોડા બચવા પામે છે, પણ મોરમી કે મોડરીનાં દરદોને ઝાડા ત્યાપાળી જેવા અને ઘણા ભાગે પીળા રંગનો હોય છે, અને એ દરદથી બહુ થાડાજ માણસો મર્યાદ થાય છે બન્ને દરદોની ઉત્પત્તિ તો અછળુથીજ છે વળી એક મથમાં લખેલ છે કે—મરના અવરોધ, નિદ્રાનાશ, અન્ન ઉપર અભાવ, ઝાડા, ઉત્તરી, નહાકું, દાંત, હોંડ અને નખ કાળા થવા, અનિદ્રા એ રીતે લક્ષણ થાય તેને હિંદુસ્તાનમાં ‘પાનિરમ’ કહે છે તેના ઉપર—(૧) લમણ, સચળ, જીરૂ, સિંધવ, ત્રિકટુ અને લીંગ એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ચણીભોગ જેવડી ગોળાઓ કરી તેમાંથી ૧ ગોળી આપવી, એથી અછળુ, મોરમી અને અમિમાલ એ રોગ પણ મટે છે (૨) મુક લીંબુ મ્હોડામાં રાખે તો ફાયદો થાય છે અને એ ઉપાયથી ફાયદો ન જણાય તો તુરંત ગળધળ ટાક ૧ અવરોધે અને સુખડ બસીને પેટ ઉપર ચોપડે, તેથી આરામ થાય (આ ઉપાય કોલેરાના દરદોને પ્રાણનાશક છે) (૩) ધૂંકચૂરો ટાંઢા પાણી માથે ખાવો (૪) મુક ટાક ૧ અને સચળ ટાક ૧ ખાડી ખારીક કરી લીંબુની ચીરી ઉપર ભભરાવી, પછી તેને દેવતા ઉપર મૂકી ગરમ કરી ચુમાડવું (૫) મોરમી સાથે શુદ્ધ અથવા ચૂક આવતી હોય તો કાલમ તોલો ૦૧, મુક તોલો ૦૧ અને મરી તોલો ૦૧ ખાડી ખારીક કરી તેમાં અરીણુ એ થઈ ભાર નાખી મધ સાથે ચટાડી તે ઉપર ગરમ પાણીનો છુટડો પાવો આમ મોડરીના ઉપાય લખ્યા પછી તે મથમાં મરમી (કોલેરા) માટે નખર ૧૫ વાળો ઉપચાર જુદો આપી મોડરી અને કોગળીયાનું ભુદાપણ બતાવ્યું છે અમને ખાતરી થઈ છે કે ગળધળ, ગવત્રી અને અરીણુ આદિ ઝાડાને રોકનાર એને કોલેરાના દરદોની ઘાતક છે કોલેરાને હિંદીમાં દૈન્ય અને મરાઠીમાં પટકી, તરળ કે મહામારી કહે છે કહ, પિત્ત અને વાયુ એ ત્રણ વિકારોમાંથી કયાનુસારે આમ, વિદગ્ધ અને વિષુદ્ધ એવા ત્રણ પ્રકારનાં

સમૂળગ્રો ન હોતો રીતગાના રોગની પેઠે કોલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હર્નિય લોક મરણ પામે છે જે ઠેકાણે અતિશય ઘાડી વસ્તી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યૂરોપીઅન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે આ રોગનું મૂળ કાગણ અસ્વચ્છતા છે, પરંતુ એ કેવળ તેમની ખાતિ છે અસ્વચ્છતાજ ન્યારે એ રોગનું કારણ છે ત્યારે ભગી વગેરે જે લોક હમેશા અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાજ્જા જમ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી? જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી ત્યારે એ કારણ ધણ જ લુલુ અને શુદ્ધ છે માત્ર એટલું ખરું કે દુર્ગંધ અને અસ્વચ્છતા સહાયશ્રુત થતા એના જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનું ખીલકુલ કારણ નથી.

લક્ષણ.—મૂર્છા, ઝાડા, ઉલટી, શોષ, શળ, ફેર ચડવા, પગમા ગોટલા ચડવા, ખગાસા, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કપારી છુટવી, હૃદયમા દુખ થવું અને મસ્તકથળ, એ લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણો:—જેના દાત, એક, નખ, કાળા થયા હોય, શક્તિ ધણીજ ધીણ થઈ હોય, ઉલટીએ ધણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉઠા ગયા હોય, સ્વર પણ ધણી ઝીણો થઈ ગયો હોય, સર્વ સાધાઓ શિથિલ થયા હોય, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો વિષુચ્ચિકાનો ઉપદ્રવ:—નિદ્રાનાશ, અણગમો, કપ, મૂત્રનિરોધ અને મૂર્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર.—(૧) લીણ અજીર્ણનાશક છે, એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષુચ્ચિકાનો ઉપદ્રવ થતો નથી (૨) કેસર લીણના રસમા પાણુ (૩) લસણ, જીરું, મિધવ, સંચળ, સુઠ, મરી, લીડીપીપર અને હીંગલુ ચૂર્ણ લીમડાના રસમા કાલવી ખાવું (૪) અથેડાના મૂળ પાણીમા ધસી પાવો. (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે ખાવો. (૬) જાશમા સાતુનું (જવનું) ચૂર્ણ નાખી મરમ કરી જવખાર નાખી તે જાશ પીવા આપવી. (૭) ખીલી અને સુડનો કઢો કિવા ખીલી, સુઠ અને કાર્યકળનો કઢો આપવો, એટલે ઓઠારી (ઉલટી) વિષુ-

અજીર્ણ થાય છે (૧) આમાજીર્ણથી શરીરમા જડતા આવે છે ખાંધેલા અનાજનું પાણી પાણુ મેહોડામા આવે છે ગાલ અને આખ ઉપર સોળો આવે છે અને જેનું અન્ન ખાધું હોય તેવા અવિદ્ય એડકાર આવે છે (૨) વિદ્ય-અજીર્ણમાં જમણા તથા તરસ લાગે છે, મૂત્રમાં આવે છે, પિત્તને લીધે ધણી જાતના આપ-આપાદિક દુખો થાય છે, અને ખાડી વરાળો જેવા એડકારો આવે છે તથા પરમેષ્વર અને જહર તથા જાનીમા જાતળરા થાય છે (૩) વિષ્ણુખંડ-જીર્ણમાં પેટ ચઢે છે અને શળ ઉપડે છે. વાહુની વણી જાતની પીડા થાય છે. પવનનું અને આડનું રોડાણ થાય છે શરીર જકડી લીધા જેવું થાય છે. વખતે દરદી બેશુદ્ધ અને છે વળી તેને આમવાયુની કળતરથી પેટે માથામાં ફેરફાર નસ્તર મારવું હોય તેવું દુખ થાય છે આ ત્રણે અજીર્ણમાથી કાગળીશું પ્રકટે છે એમ આર્ચ વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે.

ચિકાનો નાશ થાય છે (૮) લવગાદિ ચૂર્ણ:- ૮ માત્રા લવગ, એલ્લી અને જલપ્રફળ એ અથવા તોલ્લા, અરીચી ૧ માત્રા, એ બધી જાણસોનુ ચૂર્ણ કરી ૧ ગરમ પાણીમા અથવા તોલ્લા પાવુ, એટલે દાઝણુ કાલેગ, શળ, અનિમાર અને વાંતે (ઉલટી)નો નાશ થાય છે (૯) વિષ્ણુચિકા અતિ વધી હોય તો જાશ કિવા દહી મમલાગ પાણી નાખી પાવુ (૧૦) ચણુનો ક્ષાર ઠાણ પાણીમા પાવો (૧૧) તૃપા કિવા રોપ ઉપર લવગ કિવા જલપ્રફળ અથવા નાગરમોચનુ પાણી તપાસી ઠંડુ પાડીને પાવુ (૧૨) લીમડાના રસમા જીની આમલી મેળવી પાવો (૧૩) આદુના રસ એ તોલા અને ઘાળી કુચળી (ગદા)નો રસ એ તોલા મિશ્ર કરી થોડુ લી નાખી પાવા પછી વારવાર એ તોલા કાદા (કુચળી)નો રસ પાવા જવુ (૧૪) ૨ માસા જલવત્રી દૂધમા વાડી પાવી (૧૫) આમલી ૯ ભાગ અને કિસામો ૮ ભાગ એકત્ર વાડી, ઘાળી કુચળીના રસમા મેળવી ગાળી ૧ રમ ૨ તોલા પાવા, એટલે ઉલટી અને ઝાડા તત્કાળ બધ થશે અને સર્વિષ જવુ પછુ મરી જશે (૧૬) હીંગ, પિંડલવણુ, યોગવજ, સુક, અજમો અને બાળાહરીતકીનુ ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ નવટાક જાશમા નાખી તે પાની તે મુઝ્ઝા, શળ, મુળઆધિ, અમિમાઘ, મલાવરોધ અને ઉદરરાગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૭) મોગલી એરડાના મુળાઆ જાશમા ધરી, હીંગ અને મિંધવ નાખી પાવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વની૦ મા — એરડા-૧૪, આમલી-૧, આળો-૧, ૨૭, ઇગારિયા-૮, ઉચરો-૨૧, કચ્છરો-૫, કપાસ-૨, ત્રયપ્રફળ-૭ મરેલી-૬, કિંજળી-૨, કેસર-૫, કોસિજન-૫, ખસખસ ફ (અરીચી) ૧, ૪, ૬, ૭, ગરવસ-૧, ચણુ-૬, જવ-૫, જલપ્રફળ-૬, ૮, ૧૦, જેડીમધ-૧૦, રીકામાલી-૩, કુચળી-૫, નાદરખ-૪, નેપાળો-૪, પાટલા-૪, પ્રુદિનો-૬ બીલી-૨૧, ૨૬, ૨૯, ખોરસલી-૫, બાગરા-૬, બોયકાળુ-૬, મરચી-૨, મરી-૭, મોગલી એરડા-૨, મોરમ કાદો-૧, લવગ-૬, ૯, લીંબુડી-૪, વડુદો-૨ સાપમન-૩, સોનારવેલ-૧, દરડે-૪૦, હીંગ-૧૪, હેળુ-૩ કાલેરામાં હાથે પગે ગાળા ચઢે તે માટે — જલપ્રફળ-૧૧ કાલેરામા થતી તરસ અને બકારી માટે — લવગ-૯ કાલેરા કંદે ન થવા માટે — અરકુમો-૫, કુચળી-૬, લીંબુડી-૨ જુઓ ગોવ૦મા — દહી — ૧ જુઓ પ્રા૦ ઓ૦મા — મોડાની લીદ — ૩

પદ્ધતિપદ્ધતિ:- અલ્પજુમા બતાવ્યા પ્રમાણે

૧૮-કોઠ.*

કારણુ અને સપ્રાપ્તિ — વિરેહ પદ્ધતિનુ સેવન મલમલાદિ વેગોનુ મધા-જનુ, અતિ સીસેવન મલ, માસ તથા કુષ્ટ પાણી, એનુ અતિ સેવન, દહી, મીઠુ,

* આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ૧ કપાળ, ૨ ઉચર, ૩ મડળ, ૪ નક્ષ જલ્દ, ૫ પુડીક, ૬ સિંધ (વિષ્ણુતિ) અને ૭ કાકણુ, એ સાત મહાકુષ્ટ, અને ૧ કુષ્ટ, ૨ ગજઅર્ધ ૩ અર્ધદલ ૪ વિચરિકા, ૫ પામા, ૬ દડુ, ૭ વિરેટાક, ૮ વૈપાદિક, ૯ કિટિકા,

ખાદુ, અડદ, મૂળા, દિવસે ઉધ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સતાપ, ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, ચામડી, રક્ત, માસ અને પાણી એઓને દૂષિત કરી કુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે દાદર, ખસ, ખરજવા, ઇત્યાદિ એ દુષ્ટ રોગનાજ એક છે હમણાના કાળમા દૂધ લીના અભાવ થતો જવાથી આ દેશમા કુરોગનેા પ્રચોજ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે

ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી વારવાર લોહી કાઢવું (૨) ખેરની અતરછાલ, ત્રિકળા, કડવા લીમડાની છાલ, કડવા પરવળ (પરોળા) મળો, અને અરકુસીના પાદડાનો કાઢો કરી આપવો, એટલે સર્વ કુર (કોઠ) દૂર થાય છે (૩) આમળા અને ખેરની અતરછાલનો કાઢો કરી, તેમા ખાવચીનું ચૂર્ણ ૨ માસા મેળવી પાવાથી ઘોળો કોઠ દૂર થાય છે (૪) ખેરના પચામ (મૂળ) પાદડા, કૂચ, છાલ, ફળ) નો કાઢો કરી રાખવો તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન અને લેપ કરવાથી સર્વ કોઠ દૂર થાય છે (૫) શુદ્ધ મધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આપાહળદર, સિદુર, મોરચુથુ, કુવાડીઆના ખીયા, ખાવચો, જીરૂ અને કકુજીરૂ, એ તેર ઔષધનું પારિક ચૂર્ણ કરી તેમા લીમડાનો રસ અને લી નાખી લોખંડના તાલેતાએ ૪ પહોર સુધી ઘુંટવું. પછી ચોપડવું, એટલે દદુ, પામા, કફ, ઇત્યાદિ રોગ સારા થાય છે (૬) ઘોળો ગોઠ્ઠીના મળ પાણીમા ધસી લેપ કરવો, તેથી સ્વેત કોઠ દૂર થાય છે (૭) પીળા જાંઘ, હીરાકરી, વાવડીજ, મનશીળ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોચરમા વાટી લેપ કરવો, એટલે સ્વેત કોઠ દૂર થઈ સુખ થશે (૮) કાંકાલી, કુવાડીઆના ખિયા,

૧૦ અલસ અને ૧૧ સતાર, એ અખાર મધ્યમ કોઠો મળી અદાર પ્રકારના કોઠો કલા છે આ સિવાય ચિત્રી અને કીલાસ નામના બીજા બે કોઠોનું વર્ણન પણ મળી આવે છે એજ ચિત્રીને આપણે ઘોળો કોઠ અને કીલાસને ચીતરી તરીકે ઓળખતા હોઈએ એવું તેના લક્ષણો ઉપરથી સમજાય છે. ૧૮ કોઠની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છે.—

૧ કપાળ કોઠવાળાની ચામડી કાળી, લાલ અને ઠંડાણે ઠંડાણે ફુટેલી ઠીપડીની માફક ફટેલી, લુખી તથા કોઠ અને સુકી હોય અને તેમા પીઝ બણી થાય છે ૨ ઉદુખર કોઠમા ચામડીમા બળતરા અને લાલાશ બણી હોય છે. કોઠની જગ્યાના વાળ કાળા થાય છે ૩ મંડળ કોઠમા ચામડી ઘોળી તથા લાલ, રિયર, ઉચી ચીકણી અને હવાએલી રલા કરે છે ૪ ઝડક જીર્ણ કોઠ ચોતરફ રાતો અને વચ્ચે કાળો વેદનાયુક્ત હરણુની જલ જેવા હોય છે. (કેટલાક લોકો આને લોહીમા રહેલ કળી દાદર માને છે એ પોતાની જગ્યાએથી આબુઆબુમા નહિ અસરતા ઠંડેકાણે નવા ચક્ષમા ઉપડે છે, એટલેજ દાદર અને તેના વચ્ચે અતર છે.) ૫ પુડરીક કુષ્ઠ લગાર ઘોળો, કોર ઉપર રાતો અને કાઈકે ઉભો હોય છે. ૬ સિંધ કોઠ બહુધા જાતી ઉપર થાય છે. તે રંગે સફેદ, લાલ, ખાતળો અને વજુરવાથી ચિતળાની પેઠે ઉપસી આવે છે લોકો તેને વિષ્ણુતિ અથવા કરોળીઆના લાજથી ઓળખે છે કાંકણુ કોઠ તીવ્ર વેદનાયુક્ત, વચ્ચે લાલ અને કોરે કળો એટલે

કોઠ અને લીંટીપીપર, એ બેઠકાના મુત્રમાં વાટી લેખ કરવો, એટલે ઘોઘા કોઠ
દાઢ સુખ થશે. (૯) ભાખ, વિશેષ ધૂષ, કોઠ, ડિવા વાવડીય, હળદર,
દાઢકળદર, ઘોળા સરમવ, સુક, મરી, લીંટીપીપર, મૂળાના મિયા, કવાડીઆના

ચણોડી જેવા હોય છ એ સાત મહાકુટ, મનાય છે ૮ જેનુ સ્થાન મોઢુ અને
માઢલીના લીંટી મડા સગળે હોય તે એક કુટ ૯ હાથીની ચામડી જેવી જેની
ચામડી હોય તે ગજબમ. ૧૦ ચળ સહિત લાલ ચામડી હોય, ચળ છુટે, ફોડલા
કુટેલા જેવા હોય અને હાથનો સ્પર્શ સહી ન શકાય તે ચર્મદળ. ૧૧ વનુર
છુટે એવી કાળા રંગના ઝરતી ફોડલીઓ હોય તે વિચારિકા. (એને લોઢા
ખરજીયું કહે છે) ૧૨ ઝીણી અને લણી ફોડલીઓ હોય તેમાથી રસી ઝર
અને વધુર છુટે તે પાખા (એને ખસ કહે છે) ૧૩ હાથ પગ વગેરે ફાટી
વેદના થાય તે વેપાદિક (એને વ્યાકુ કહે છે) ૧૪ વિસ્ફોટકનુ વર્ણન આ
મથકા જુદુ છે ૧૫ ઉપનેલી લાલ રંગની ફોડલીઓમાથી ખજવાળ છુટે તે
દુદુ એટલે દરેજ કે ફાદર ૧૬ ચામડીમા સુકા વળના સ્થાન માફક કાળા,
કઠોર, ખરખરાડા અને કઠોર સ્પર્શવાળા હોય તે કિરિયા. ૧૭ લણી ખજવાળ
આવે અને રાતા ફોડલાથી વ્યાપ હોય તે અલસ. ૧૮ લાલ રંગનો ચળયુક્ત
ખજતરાવાળો અને જખમો હોય તેને સતાવે કોઠ કહે છે કચ્છુ કુટ નામે
એક પાખાનો બેદ છે, તેનાથી ખસના કરતા મોટી ફોડલીઓ થઈ તીવ્ર દાઢ થાય
છ તેને લોઢા ઉંટી ખસ કહે છે.

સંમહીત ઉપચારો:—(૧) પહેલા કાચા એરડીમા તેલનો રેચ આપી પછી
તલના તેલમા મધક ચોપડવો, અથવા રેવચીનો શરિ ૪ માસ, તજ ૨૦
ધઉંબાર, સુક માસો ૧, શકિતરી એળીઓ માસો ૪, એલચી દાણા ૧૫, લીંટી-
પીપર ૧ માસો અને નહાવાનો માણ ૮ માસો, એ રીતે પહેલી છ ચીજો ખાડી
લુગડાથી ચાળી સાણ સાથે ખરલ કરવી તેની ચણ ચણા જેવડી ગાળીઓ વાળી
સુકાયા પછી તેમાથી રેજ ૩ થી ૭ સુધી સાત દિવસ રાત્રે સતી વખતે ગરમ
પાણી સાથે આપવી અથવા ૧૪ દિવસ આપવી અથવા કાચા દીવેલોના જુલાય
આખા પછી સાથે રોલો વા, સાકર તોલો વા અને ઉનાય દાણા ૭ ઉકાળી
તેનો કાચો દરેજો પાચો અને બોદારસીય તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧, કાઈ સફેતો તોલો
૧, આમલસારો મધક તોલો ૧, પાપડીયો કાચો તોલો ૧ અને પાંચ તોલો ૧ લેવુ
તેમાથી પારા વગરની ચીજો ઝીણી ખાડી ચાળવી અને પારાને માખણમા
એકરસ થઇ જાય ત્યાં સુધી માખણ તોલા ૫ મા છુટયા પછી એ વાટેલી ચીજોને
મોડે મોડે નાખતાં જવુ અને છુટતા જવુ, એમ નૈયાર કરેલ મલમને રાત્રે ખૂબ
ચોળી સવારે ઉસ અથવા દાઢ પાણીથી નહાવુ દિવસે ચોપડવુ ફાવે તો તડકે
બેસી ચોપડવુ પરજેળ વાપરુ, મરચુ કે બીજી ગરમ ચીજ ખાવી નહિ. અથવા
મધક, સચળ અને બાલચાનો મલમ લી મધ્યે ચોપડવો અથવા મનસીલ ૩
તોલા લઈ વાટી લીંટી કકડવી દાઢ પાણીમા નાખી કાઢી લઈ તે ચોખડાથી
ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે જખ. અથવા મધક—૧, સચળ—૧, બાવચો—૩, લીંટી-

બિમા, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું, અને કુદ, કરોળિયા, કિટિલકુક તથા ખરજવા ઉપર પાણીમાં અથવા બોકાના મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હીસકસી અને મોરચુચુ, ગામ્વમાં વાટી લેપ કરવો તે કિટિલ, વિસર્પ (રતવા) અને સર્વ કોદનો નાશ કરે છે (૧૧) ધતૂરાના બિયા અને સિંધવનો પાણીમાં કંક કરી, સરસવના તેલમાં પચન કરી, તે તેલ વૈદાહિક કોદ એટલે જોના યોગે

પીપર—૧, મોરચુચુ—૧, મનસીલ—૧૧, બોદારસી—૧ અને સિંદુર ૧ તોલો લઈ તેલમાં તેલ અને મીણના ઉના કરેલા મલમમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવો. (કોઈ બાવચો અને મનસીલ અડધો અડધો તોલો એણે પચુ લે છે) અથવા આમલસારો ગધક, મરી અને આબાહળદર સમાન ભાગેવાટી ચોપડવું અથવા ગધક અને માળવી બાવચો, અગર ગધક, મોરચુચુ, પારો, બાવચો, મરી, રાળ અને આમળાં સરખે ભાગે વાટી તેલમાં ચોપડવાથી ખસ મટે છે, તેમજ લુખસ પચુ મટે છે કુવાડીઆના બીજને ત્રીણ વાટી કપડાથી ચાળી તેની થેટીના દૂધમાં ખીર કરી ચોપડવી. આ ખસનો દાહ વિનાનો અક્સીર ઉપાય છે (૨) કાદર ઉપર પહેલો ઉપાય—ક્ષતી દાદરને કાથાની દોરડીથી સારી પેટે ચાળીને પછી ગુલાબ-કળીના પાદડામાં મીઠું નાખી છુટીને તેનો રસ કઢાડી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવો. બીજો—રાઇના જાલા કાઢી દહીંમાં છુટી પાતળું કરી ચોપડવું. ત્રીજો—દિવસમાં બે ત્રણ વાર કાથાની દોરડી દાદર ઉપર ધસી ઉપર આમલસારો ગધક ત્રીણ વાટી ભમરાવવો. ચોથો—દરાજને સવાર સાંજ વિદ્યામતી સામુદી ધોઈ લુગડે લુછી નાખી ઉપર ચુનાવું પાણી ચોપડવું પાંચમો—વારી થુક અથવા જીભ ઉપરનો મેલ અથવા બાજરીના લીલા પાદડાનો રસ અથવા જીરૂ (કુતેલા) ના પાદડાનો રસ દાદરને વજૂરી તે ઉપર ચોપડવો. છઠો—એળીઓ દહીંમાં મેળવી ચોપડવો. સાતમો—પાણીમાં મોરચુચુ મેળવી દાદર ઉપર ચોપડવું આઠમો—વજનાગ, ઝેરકચૂરો અને મોરચુચુ દહીંમાં ધસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો નવમો—સો વાગ ધોએલા લીંબા રસકપૂર નાખી ખરલ કરી દાદર ઉપર ચોપડવું. દસમો—આબાનો શુદ્ધ તાળેજ ચોપડવો. અગ્યારમો—ફુલાકેલો ખડીયોખાર, ગધક, લોખાન અને રાળ સરખે ભાગે લઈ વાટી ચાળીને મીઠું લીંબાના રસમાં ચોપડવું. બારમો—કાળી રીંઝળી (શાકળી) ના પાદડાના બાં શેર રસમાં ફેડવાનો દારૂ છુટી કળી દાદર ઉપર ચોપડવું “ અરીમ બીજ, કુવાડ કે નવસાગર અર, ખેર, નીચુ રસમે ધોલક, કરો દાદસો યૈર ” (૩) કોઈ ઉપર પહેલો ઉપાય—ઉમરડાનાં ઝાંઝી જાયડે સુકવેલી જાલ શેર આઠ તથા બાવચી શેર ૨ લઈ ત્રીણી ખાટી તેની કાકી દમેશા ૬ પૈસાભાર ફાંકવાથી અદારે જાતના કોદ અને ગજલ-કોદ પચુ જાય છે પરહેજી અવસ્ય પાળવી નહિ પાળે તો રોગ નહિ જાય. મીઠાઈ, મીઠું, હલવો, માકર, એળ તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવી નહિ. મોણ તથા મગ ખાવા. બીજો—સરસીયુ તેલ શેર ૧ અને મોરચુચુ શેર ૧ ઉકાળી ગાંડું કરી ખરલ કરી કોટ ઉપર ચોપડવું ત્રીજો—હરજીની લીંડીઓ શેર ૫ નો પાતાલ ચત્રે ચુવો કાઢી દગેક કોદ રમડી તે ઉપર ચોપડવાથી ધોળા કોદ જાય. ચોથો—

દાથ, પગ, ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવુ (૧૨) કુવાડીઆના બિયા, આમળા, ગળ અને ચોરીઆનુ દૂધ, એ કાજીમા વાટી તેનો દદુ નામના કોઢ ઉપર લેપ કરવો (૧૩) હિંગળાક, ગંધક, પારો, લીડીપીપર, વજનાગ, વાવડીગ, હળદર ચિત્રક, મગી, હરડે, સુકં, નાગગમેય, સમુદ્રીજી, બાવચો, કુટકડી, ગરમાળો અને કુવાડી-આના બિયા, એ પદાર્થો મમલાગ લઈ તેનો લીમડાના ગસમા ખગલ કરવો તેનો લેપ કરવાથી દદુ, ખરજ, વિસર્પ (રતવા), લૂત, ભજદર અને મડળકુટ, એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક અને નાગકેસર સરસવના તેલમા ખરલ કરી શરીરે ચોળવુ, એટલે સર્વ કુખોનો નાશ થાય છે (૧૫) કરજના બિયા, કોષ્ઠ અને કુવાડીઆના બિયા ગોમૂતમા વાટી લેપ કરવો તે કુષ ઉપર પ્રચરત છે (૧૬) ઘોળી કરેણીનો રસ, વાવડીગ અને ચિત્રકમૂળની ઊલ, એ તેલમા નાખી કદની તે શરીર ચોપડવુ (૧૭) ત્રિફળા, વાવડીગ અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા ચાટવુ, એટલે કોઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીવજી અને ભજદરનો નાશ થાય છે (૧૮) પારો, ગંધક, એની કજલી સરસવના તેલમા ખરલ કરી પછી ભાગરાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો એટલે સર્વ કુખોનો નાશ થાય છે (૧૯) ઘોળી કણેરના મૂળ, કોઠ અને કરજની ઊલ, દારૂહળદર અને જામના પાદડાનો લેપ કરવો. (૨૦) શિલાજિત, કેપિલો, જેડીમધ, કુટકડી, રાળ અને મનશીલ, એ દરેક ૪ તેલો લઈ, તેનો નીંદામા ત્રણવીર કુઠ ઉપર લેપ કરવો (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાંડો કરીને તેમા વાસણુ રાખી ખેરનુ મૂળાયુ છુદો તે ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે તેનો ગમ ઝમે છે. તેમા આમળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો તે કોઢનો નાશ કરે છે અને રસાયન પથુ છે (૨૨) લીમડાના ૧૦૦ પાદડા, લીબોળીઆ, આમળા, વાવડીગ અને બાવચીનો કલક પ્રાશન કરવો (૨૩) મોગુચુના પાણીમા માત વખત માલકાકણીનુ તેલ પચન કરવુ તે શરીરે ચોપડવાથી ઘોળો કોઢ જાય છે (૨૪) વખૂતેડા—સાતવીજી, કરજ, આકડા, જાંઘ, કરેણ, થુરીઆ તથા સર-સડાના ઝાડના મૂળીઆ, તેમજ ચિત્રક અને રાનમોગરીના મૂળીઆ, કરજના બિયા, હરડે, બહેડા, આમળા, સુકં મરી, લીડીપીપર, હળદર, દારૂહળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડીગ અને કુવાડીઆનો ગોમૂતમા કચ્ક કરી તેમા તેલ સિદ્ધ કરવુ એ શરીરે ચોપડવાથી કોઢ, નાડીવજી તથા દુષ્ટવજીનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—કાસુદરો—૭ કોશિબ—૨, ખેર—૨, ૧૩, ગરણી—૧, ગરમાળો—૧, નાગરવેલ—૪, મજા—૬, લીમડો (કડવો)—૨૩, ઘઠ. રેક્ટકુટ માટે—મદાર—૨ સિંધકુટ માટે—સહદેવી—૭ મહાકુટ માટે—કડવી કવડ—૪ મડળકોઢ માટે—ચિત્રક—૧૧

(કુષ્ઠદરજી ચૂર્ણ) લીમડાના પાન, આવળના પાન, મીઠીઆવળ, હળદર, દારૂ-હળદર, જીરૂ, ધાવડી, લીબોળી, હરડા, બહેડા આમળા, એ અમાગ ઝીંજો મમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ટાંઢા પાણીમા કાકવાથી અઢાર કોઢ જાય, બહેર જાય, રક્તપિત જાય અને ઝઝૂલી (ખાલી ચદે તે) રોગ મટે

અરજ, ખસ, દાદર કત્યાદિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) પારો, ગધક, ઝાંઘો, મોરથુથુ, પાપાણુબેદ અને મુરદારશીંગ એ સમભાગ, અને એથી યોગજી ઘી લઈ તાપ્પાના વાસણુમા ખરલ કરી તે ચોપડવુ એટલે ખરજવા, ખસ, દાદર, વિરેફાટક, નાયટા (ચાદા) અને ખસ દૂર થાય છે (૨) આમલસારો ગધક અને મરી, એનાથી યોગજી ઘી લઈ તાપ્પાના વાસણુમા ખરલ કરી તેના લેપ ત્રણુ દિવસ કરવો અને લેપ કર્યા પછી ફેટલીકવાર તડકામા ખેસવુ (૩) નાળમ-એરની કાચલીવુ તેલ પાડી લેપ કરવો, એટલે ખરજવુ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૪) ચદનતેલ, લીજુનો રસ તથા કપૂરનો ખગલ કરી તે ચોપડવુ (૫) આમલસારો ગધક, કપૂર, ટકણુખાર અને કિચિત મીણુને કોપરેલમા ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવુ, એટલે ખમ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૬) મુરદારશીંગ અને ધુલાવેલી ફેટકડીને એકત્ર કરી સતધૌત (સો વખત ધોએલા) લીમા ખરલ કરી તે ચોપડવુ (૭) સતધૌત લીમા રસકપૂર ખરલ કરીને ચોપડવુ, એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખોડા, નાયટા અને ચળનો નાશ થાય છે (૮) પારો અને ગધકની કળલી માખણુમા ખરલ કરી ચોપડવી (૯) કંકોલ, ગેરે, કોક, મોરથુથુ, જીરૂ અને મરી, એ દરેક તોલો તોલો, મનશીલ, ગધક અને પારો એ છ છ તોલા, તથા ઘી ૨૦ તોલા લઈ તાપ્પાના વાસણુમા નાખી ખરલ કરવા એનો ત્રણુ દિવસ લેપ કરવા એટલે તીવ્ર ગળદર્દ—અથવા પછુ દૂર થશે (૧૦) ચણોડી, ચિત્રક, શખખર, હળદર, ધરો, હરડે, કલગારી, ચુરીઓ, સિંધવ, કુવાર, નાગરઓથ, આકડાંનુ દૂધ, ધુવાસ, પારો, બાવળો, કુવાડીઓ, વાવડીંગ અને મરીને મધમા બુટી લેપ કરવો, એટલે કફ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૧૧) ધરો, હરડે, સિંધવ, કુવાડીઆના મિયા, ચળવલો અને કાજી એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો, એટલે ત્રણુ લેપોએ, બદમ્બલ એવા દરદ અને કડનો નાશ થાય છે કુદ રોગ ઉપર લગાવેલા અથવા ચોપડેલા આપધો બીજો દિવસે અરિકા લગાવી સાફ ધોઈ નાખવા, અને પછી તેના ઉપર આપધો ચોપડવા (૧૨) ગધક, ટકણુખાર, માચફળ (માચા) અને કપૂરને મેદીના દૂધમા ખરલ કરી ચોપડવા (૧૩) આવળના અથવા કુવાડીઆના મિયા, લસણુ અને કડવા લીમડના પાદકાને તેલમા શેકવા બળી બળ એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવા +

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦ મા—અરજ માટે:—આપ્પા હળદર-૧, ઇન્દ્રજ-૨, કેતકી-૧, કૌશિય-૩, ખમખસ ક (અડીણ) -૧૦, ગળદર્દ-૪, ચિત્રક-૧૩, નાગચપો-૩ પીણુ-૬, મરી-૨, મુગવેલ-૧, ૨, મોરવેલ-૧, વાપુખા-૧ ખસ માટે:—અરુરે-૬, આમળા-૫, આપ્પાહળદર-૧, ઉડણુ-૩, કડવી કવક-૨, કણુઝી-૨, કરમદી-૨, કૌશિય-૨, અરશીંગી-૩, અરસાણી-૫, ગરમાળો-૧, ૫, ગુમળ-૮, ચિત્રક-૧, ૭, ચિત્રો-૭, પુવેર-૨, ધરો-૧૩, ધોળાચપો-૭, નાગચપો-૩,

+ આ સિવાય તળગરમી (વૈષાદિક) આદિ ઉપર ફેટલાક ઉપચાર મં પદેજીએ સુદ રોગમા આપ્યા છે માટે તે ત્યા જોવા

નાળીઆરી-૧૦, ૧૧, નિઆરા-૧, પાખજો-૫, પીજો ધતુન-૮, બાવરી-૧, ૨, માલકાકણી-૩, મુજવેલ-૧, ૨, મેદાશીંગ-૩, મોરવેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩, ૧૨, ૧૫, શિરદાડી-૫, સુખડ-૩, સોપારી-૮ દાદર માટે—અંધાડી-૫, એરડો-૬, કસુદરા-૧, ૭, ડીકામાલી-૨, કુવાડીયા-૩, ખાખરા-૨, ખાનકેલ-તી-૩, જળકણી-૩, ગરમાજો-૧, ગવાર-૧, યુગળ-૮, ચલેલી-૨, જનનવલ-૨, તુલસી-૮, ૧૪, યુવર-ત્રણ ધારીયા-૬, નાગદમની-૩, નાળીઆરી-૧૦, પારિજાતક-૭, પાપેચો-૧, પુદિના-૫, ભોળ (હીરાબોળ)-૧, ભીલામો-૨૨, બોયમગ-૧, મીઠોઆવળ-૩, લમચુ-૧૬, વજનાગ-૫, વાપુઆ-૧ શરદીથી શરીરને ખરજ આવે તે માટે—હરકની ગ ૪.

જુઓ ગોવેં મા ખરજ (ચેળ) જવા માટે—છાણ-૪ જુઓ પ્રાં
ઓ મા દાદર માટે—હરિણુગ-૪ સડેલા કુષ્ઠ (કાક) માટે—અરિયવર્ગ-૪
ખરજ (ચેળ) જવા માટે ગારોચન-૪, સમુદ્રહીણુ-૪, હરિણુગ-૪

જુઓ અનુજાત ઔષધ—દાદર માટે આયુર્વિદ્યાના મલમપ્રયાગની
ડીપમા ન ૧૨, ૧૩, ૧૬, ૨૭, ૩૪ ખસ માટે—ન ૩૦—૩૬

ખરજવા ઉપર ઉપચાર—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ
ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન થઈ, લોહી દ્રવિત કરી ઉપરને ઉપર પ્રસંગે જાય છે એમાં
અતિશય દાદ અને ખરજ હાય છે એને મહારાષ્ટ ભાષામાં “છસય” કહે
૧ (૧) ઘેટાની લીડીઓનું પાતાળયત્રવડ તેલ પાડી ચોપડવું (૨)
મારયુધ અને કળી યુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો (૩) ગાયના મૂત્રથી રોજ
પગ ઘોષ નાખવા (૪) ભલામો અને ગળ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું
(૫) શતઘાત ધૂનમાં મારયુધ, મુરદારશીંગ અને કપીલો, એ થોડું થોડું નાખી
તાબાની કચરોટમાં નાખના વાસણવડે ખરલ કરી તે ચોપડવું (૬) શતઘાત
લીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે ખરજવું, ખસ, દાદર, ચાદી, ખોડા,
ફાલ્લા, હંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે (૭) ગાજર પીસી ડિયિત મીઠું નાખી
તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાધવું એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું (૮)
કુવાડીઆના બિયા ૩ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરના બિયા ૧ ભાગ લઈ
એમ્મત્રમાં બાફ દિવસ પલાળી રાખવા પછી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્વરિત ગુણ
આવે છે આ ઔષધમાં ઉપરા ઉપરી ગોમત્ર નાખી સુકાવા ન દીધાથી વર્ષભર
ટક છે (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વજનાજને સમભાગે જુના લીંબા ઘસી ચોપ-
ડવાં (૧૦) મનશીળ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક, એ એકેક ભાગ, કુલાવેલ મોર-
યુધ અર્ધો ભાગ તથા એ બધા ઔષધોથી દુધ્પદ બાકડાનું દૂધ અને દૂધવાળા મળુ માખણ
ઈ કાસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો (૧૧) વેગણ શેકી લેપ કરવો

* સમહીત ઉપચાર—(૧) બેસના શીંગડાની સપુટમાં ખાખ કરી
ખાડડાના પીળા પાદડાની રાખમાં મેળવી લુગડાથી ચાળી ગાયના લીંબા મલમ કરી
ચોપડવો (૨) મનુષ્યના હાડકા તથા જેળાના કાટાની સપુટથી કરેલી ખાખ
અને જેગડાના કોલમાંનો લીંબા મલમ કરી ચોપડવો (૩) જેળાના કાટાની ખાખ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાં માં—અધાડી-૫, અરણુ-૮, કપૂર-૩, કલ
ગારી-૧૦, કળીશરી-૮, કુવાડીયો-૧, ડ, ખજૂરી-૩, ખાખરી-૭, ખીજડો-૧
ખાજર-૧, ગોરીનો ફૂલો-૨, જાનવેલ-૧, ધરો-૩, પારિજાતક-૨, પેડકુળી-૧
લીલામો-૨૧, રતાદળી-૮, વડ-૧૪, શરપુ જો-૩, સિવજી-૧, સુત્રિજી-૧

જુઓ ગ્રાં વેં મા—સન્નિપાત વિસર્પ (અરજવા) માટે—લી-૧૭.

જુઓ ગ્રાં ઔં મા—સન્નિપાત વિસર્પ (અરજવા) માટે—મૃતવર્ગ-
૨ અરજવા માટે—ગ્રંધાની લીંદ-૨

પદ્ધતિ—જવ, ધઉ, ચોખા, લી, મગ, તુવેર, મસૂર, પરવળ (પડાળા)
લસણ, માકવત, ગલકા, કકવા પદાર્થ. અપદ્ધતિ—પરસેવો કહાડવો, મેથુન
શેલડો, જોળ, દહી, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ

૧૮—કંઠમાળ, અપચી અને લાપોટીયું.

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ—નાના જોર જેવડી, મોટા જોર જેવડી અ.
આખળા જેવડી ચઠિ, કાખ, બાહુમળ, જોચી અને ગળુ એવા ઠંકાણે, કફ
મેદ દુષ્ટ ઘર્ષ જમ છે તેને ગંડમાલા (કંઠમાળ) કહે છે, તે ગંડમાલા બધી
ગાંડાએ યુક્ત હોઈ, ધણા કાળે કરી હલકી પાકદશાપર જમ છે એવું જાણવું
પૂર્વજીત ગંડમાલાની ચઠિ કેટલીક પાકી કુટી વહે છે, અને નહિ જેવી ઘર્ષ કર
નીજ ઉપજ થાય છે અને તેના સખધ ધણે હોય છે. એ રોગને અપચી કહે છે

ગલગડની સંપ્રાપ્તિ—જોચી, ગળુ અને હડપચી, એનાં સંધિના ઠંકા
જવજી જેવી પ્રધીરૂપ સોળે થવા લાગે છે, અને તે સોળે નાનો અથવા મો
હોય છે તેને ગલગડ કહે છે તે ગલગડ વાયુ અને કફ, ગળાને ઠંકાણે દુ
થવાથી થાય છે

ઉપચાર—(૧) આકડાના દૂધમા હીરાકસી ધસી લેપ કરવો. (૨) લીમડા
રસમા વજનાગ ધસી લેપ કરવો (૩) ટડવી પાકેલી તુખડીના પાણી નાખી રાખ
કડાના કોલસા અને થોડું મારથુથુ સોવાગ ધોએલા ગ્રામના લીમા મેળ
ચોપડવુ (૪) કાચકાની અદરની મીંજો, પુલાવેલું મોરથુથુ અને આમલસ
ગધન્ને લીજુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવુ એમ ચાગ પાચ દિવસ ચોપડવા પદ
ઉપર હીરાદખજી અને ચામડાની ખાખ ચોપડવુ (૫) ગામડી ગાડાના પૈડામા
મળી, થોડાનો બાળેલો નખ અને એરડીઉ તેલ મેળવી ચોપડવુ (૬) ડા
ચોપડી ઉપર પાટો બાધી એ પાટો પદર દિવસ સુધી છાડવો નહિ, તેમ દરદ
પણ પાણીથી પલાળવું નહિ. (૭) પારા ગધકની મમાન લાગે કરેલી કાજ
તોલા ૨, મોરથુથુ તોલા ૧, સાનાગેરૂ તોલા ૧ વાટી ગાયના સો વખત ધોએ
લીમા મલમ કરી ચોપડવો કાઈ કાઈ એમા રસકપૂર તોલો ૦૫, મનસીલ તો
૦૫, શખજીરૂ તોલો ૧, હિંગ તોલો ૦૫, લોદર તોલો ૦૫ અને વાસકપૂર તો
૧ વધારે મેળવે છે

પછી તે પાણી ૭ દિવસ સુધી પીવું (૪) ચિત્રક, લિનામો, હીરાક્સી અને ચોરના મૂળ આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો. (૫) કચનારના ઝાડની ઊલનો કાઢી કરી તેમા સુંકવું બૂણુ નાખી આપવો. (૬) વાયવર્ણીની ઊલનો કાઢી કરી તેમા મધ નાખી આપવો. (૭) એરડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમા ધરી લેપ કરવો એનાથી ગલગડ પશુ દૂર થાય છે (૮) કડવી તુબકીનો રસ તથા સરસિયુ એકત્ર કરી દેવતાપર કઢવી રસ બળી નમ એટલે તે તેલ લઈ ચોપડવું. (૯) શરપુખાના મૂળ અને હળદર માયના દૂધમા ઘસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની ઊલ અને ઈંદિવરણુના મૂળની ઊલ સમભાગ એકત્ર કુટી તે બૂકી હોઠામા પીવી. (૧૧) આકડાનું દૂધ, મિધવ, મરુદ્રફળ અને ખાખરાના બિયા એ સવને લીમડાના રસમા ખરલ કરી આપડવા (૧૨) મૂળાના બિયા, સરસવ, મરગવાના બિયા, સણુના બિયા, જીર અને અળસી, એ ખાટી જાશમા વાટી આપડવા, એટલે ગડમાલા અને ગલગડનો નાશ થાય છે (૧૩) ભોયચ પાના મૂળ, કોચલાના બિયા અને વઢનાગ, કડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવા આ લેપથી ખેચ લાગે છે, એથી કરી ગડમાલા, ગલગડ કિવા કોષ પશુ ગાડ તુરત ખેસે છે કુટેલી ગાંઠી ભરાઈ આવવા માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચદન, દરરે, લાખ, ઘોડાવજન અને કડુથી તેલ સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું, એટલે અપચીનો નાશ થાય છે (૧૫) ગરમાળાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી સુધવા તથા તેનો લેપ પશુ કરવો (૧૬) કળથી અને મગીનો કાંઠો આપવો *

વિશેષ ઉપચાર લુઓ વનો ૦ મા — આકડા-૧૫, ઇન્દિવરણુ-૧૪, લિખરો-૨૪, એગ ડા-૨૪, કડવી દુધી (તુબકી)-૪, જ્યૂઝી-૩, કપાસ-૪, ઝૂંપરોડી-૬, કલગારી-૨, કળથી-૨, કચનાર-૧, ૪ કુકપાડાનો વેલો-૪, ગરમાળો-૬, ગોગખમુડી-૨, ચણોડી-૨૧, જ્યાપોનો-૧ પીયુ-૬, પલ્લહડી-૨, ભારગી-૪, બીલામો-૭, બુચશિરડ-૩, મુળા-૧૦, ડીમામળી-૧, વઢનાગ-૧, વાય વરણો-૩, ૧૪, વાંકેરી-૩, વિષ્ણુડા-૨, શરપુખો-૪ મગવો-૭, સદેવી-૫ અપચી માટે-૨૫ામ-૪, કલગારી-૨, કુવાગ-૨ દેવદગ-૩, રીલામળી-૧, વાયવર્ણો-૨, મરસવ-૨

કઠમાળા માટે લુઓ અનુજૂત આપધ — ઔષધિક્રિયાના મલમ પ્રયોગની રીપમા ન ૨૧

ગલગડ ઉપર ઉપચાર:— ૧) હળનાલ ગોમૂતમા ઘસી લેપ કરવો (૨) ચુનો, ગોળ અને ધુવાસ એકત્ર કરી લેપ કરવો, એથી કરી ગાલની સૂજ પશુ દૂર થાય છે (૩) ધતૂરાના પાદડા વાટી તેમા ચુનો મેજતી તે ઉપર માધવો

પાગા ગરમીનું મૂળ, ત્રુમડાનું (ઇન્દિવરણુનું) મૂળ, ઘોડાવજન, દેવદગ અને સરસવનું મૂળ એ ગોમૂતમા ઘસી લેપ કરવો (૨) મગ શેર ના આકડાના દૂધમા ત્રિવ ૭ બીજવી જાયામા સુકવી કડદમા શેકી વીમા મલમ કરી લગાડવાથી કઠમાળા અને હૈયાહોળી આદિ રોગે નય.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા—ઉચરો-૬, કડવી દુધી (તુળડી)-૧, કાકડી-૫, આખરો-૪, છયાપોતો-૧, જેડીમધ-૧૭, ધતૂરો-૧, ૬, પારિજાતક-૩, પાણકુભા-૧, મૂળા-૧૦, રીમામણી-૧ વછનામ-૧, વાયવરણી-૩, શિર-દોડી-૧, સોપારી-૬ કંદ મલમંડ ઉપર દેવદાર-૨ વાતમલમંડ માટે-જળાબવો-૨, સમરવો-૫.

જુઓ પ્રાંઝાંમા-સાપાટીયા માટે-સાબરસીંગ-૧ અપચી માટે સાબરસીંગ-૭.

પથ્ય:—જુની રાત્રી ડાગર, જવ, મગ, પડાળા, સરમગે, કારેલી, શેલડી, રૂક્ષ, તીખા અને અમિદીપક પદાર્થ **અપથ્ય:**—દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે, મિઝાન્ત, ખાટા, મધુર, જડ અને કંકારક અન્ન.

૨૦—ગળતી (શોષરોગ.)

કારણ અને લક્ષણ—ક્ષયનોજ બેદ શોષરોગ છે (૧) અતિ ઓસેવનથી (૨) શરીર પ્રજા કિવા આગતુક પ્રજાથી, (૩) રસ્તે ધણુ ચાલવાના અંગે કરી, (૪) શરીરને ઘણી મહેનત પડ્યાથી, (૫) શરીર જળ્લીશ્રૂત થવાથી, (૬) અને કોષ ધણુ પ્રકારનો શોક થઈ તેનાથી અએબો, આ પ્રકારે ૭ જાતનો શોષરોગ જાણવો રસાદિ ધાતુનું ગોષણ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે

ઉપચાર.—(૧) જેડીમધ, આમળા, લવંગ, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો (૨) ડાગરની ધાણીનો કાઢો આપવો (૩) વાવરીંગ આમળા અને જેડીમધનો કાઢો આપવો (૪) પિત્તપાપડનો કાઢો આપવો (૫) કાષ્ટ, જેડીમધ, નીલકમળ અને વડની કુખોનું ચૂર્ણ કરી મધ નાખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતા જવું. એટલે તૃપા શાત થશે (૬) આમલકાદિ ગુટિકા.— આમળા, કમળ, કાષ્ટ, ડાગરની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઈ ઓની કુખોનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી ગોળી કરી મ્હોડામા રાખવાથી તરસ છીપી મ્હોડામા અમી રહે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—આહુ-૩, ડાગર-૬, દાડમ-૧૩, પિત્ત પાપડો-૪, બીજે-૧૮

પથ્યાપથ્ય:—ક્ષયરોગમા કસા પ્રમાણે.

૨૧—ગાંઠ (ગંધિરોગ) અને અર્બુદ રોગ.

અધિરોગની સપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ રોગ, માસ અને લોહી દુષ્ટ થઈ એ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ, ઉચો અને ગાંઠ જેવા સોળે ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગને પ્રાપ્તિ કહે છે

અર્બુદ રોગની સપ્રાપ્તિ:—ગરીબના હેઠાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ લોહી અને માસને દૂષિત કરી, ગોળ, સ્થિર, મદપીડાયુક્ત, મોટા અદરથી ઉડે

ગએલા, લાખા કાળે વધનારો અને પાકનાં એવો મામનો જોળા થઇ ઉઠે છે, તેને અર્જુદ કહે છે.

ઉપચાર—(૧) ત્રણ (ચુમડા) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે જોળવા (૨) સાજીખાર, હળદર અથવા મૂળાનો ખાગ અને શબ્યુણને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૩) દળદર, લોધર, પતંગ અથવા રક્તચક્ર, ધવામ, જોળા અને મનશીળને મધમાં વાટી લેપ કરવો (૪) કેક અને તમાલપત્ર વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવા અને ઉપર વડના પાદડા બાધવા, એટલે સાત દિવસમાં અર્જુદનો નાશ થાય છે (૫) સગવવાના બિયા, મૂળાના બિયા, સગસવ, તુળસી અને હંદળવતે ભેંસની ઊશમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાં મા—અકાલ-૧૬, ચણાહી-૭, ધતુરો-૬, મયાળી-૧

જુઓ પ્રાં ઓં મા—માખરશીંગ—૭ જુઓ અનુભૂત આપધ—ઓપ-ધિક્કિયાના મલમ પ્રયોગની ટીપમાં ન ૩૫

પર્યાપચ્ચ—ગુહમરોગ પ્રમાણે.

૨૨-ગાંઠીયો વા (અંગનું અકડાઈ જવું.)

કારણ—ખારા, ખાટા, તીખા, ખાગવાળા, ગ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉષ્ણક ગએલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનું મેવન તથા મત્સ્યાદિકાનું મામ અને જોળા, મૂળા, કળથી, વાલ આદિ ઠંડા ધાન્યો, શાકાદિક, શેકેલા તલ, ગેલડીનો રમ, દહી, કાજી, ઊરા, મલ, વિરહ અને અધ્યશન ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન, ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા, ગત જગગણ, એ કાગળોએ તેમજ ઘણું કરી સુકુંમાર પુરુષ અને મિથ્યા આહાર વિહાર કરનાર અને ગુણ (જડા) તથા સુખી એવા માણુમન વાતરત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ—હાથી, અથ તથા ઉટ ઉપર ગમન કરનાર અને વિદાહજનક અને લક્ષણ કરનાર એવા માણુમન આખા શરીરમાંનું રક્ત દૂષિત થઈ પગમાં એકઠું થાય છે પછી દુટ વાયુમાં મળે છે આ રોગમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય છે એટલા માટે એને વાતરત કહે છે.

પૂર્વરૂપ—ઘણા પરસેવા આવે છે કિવા સમૂળો આવતોજ નથી, શરીર કાળાશર જણાય છે, રૂપરેતિનું—અત્રાનપણ, ક્ષતની અદઃ ધણાજ સણકા, આળસ, અગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીર મળ્યા જેવું થવું, દીચણ, કહેણી, કલા, કમર, ખાધ, કાચ

* શરીરે દાહ, ભારેપણ, પીડા, તોડ, અળ, ચકામા, હગરા ઉપર ફેડલા, નાળો, એ વાતરતનું લક્ષણ છે વિશેષ કરી એ રોગ પડે થાય છે વાતરતનો નાગર્થ એવો છે કે વાયુથી ઘેરાયેલુ લોહી તે વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાત-કફ પિત્તકફ ત્રિવેપ અને લોહીથી એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણસર આઠ પ્રકારનો થાય છે.

પગ ઇત્યાદિની મધિમા શળા, અગનુ રકુરણુ, મણુકા, શરીરે બહેરાપણુ, કડૂ, મધિમધ્યે શળા, વારવાર દાહ થઇ મટે છે અને પુનઃ દાહ થાય છે, વળું બદલાય છે અને અગ્નિ ઉપર મડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરકતના પૂર્વરૂપો જાણવા અસાધ્ય લક્ષણુ—દી ચણુ પર્યંત વ્યાપ્ત થએલો, અમલ થએલો, સાવ થનાર અને બલ, માસ કે ક્ષપાદિ ઉપવદ્રવથી યુક્ત જે વાતરકત તે અસાધ્ય, અને એક વર્ષ ઉપર થએલો વાતરકત કષ્ટસાધ્ય અને ક્ષાત કે ચીરા પડ્યા વગરનો સાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર—(૧) ગળેના કાઢામા શુદ્ધ કરેલુ શિલાજીત નાખી તે કાઢો પાવો (૨) મંજીષ્ઠાદિ કાઢો—મજી, કડો, ગળો, નાગરમોથ, વજ, સુક, હળદર, દારૂહળદર, અરકુસો, પિત્તપાપડો, ઉપરસાળ, અતિવિષ, ધમાસો, ઇન્દ્રવરજા, વાળો, રીંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવા પડેળા, ઉપલેટ, કડૂ, ભારગમળ, વાવડીંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇન્દ્રજવ, ભાગરો, લીડીપીપર, મેદી, પહાડ-મૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિકુળા, કરિયાતુ, બકામ લીમડો, અસાણુ, ગરમાળો, કાળુ નમોતર, બાવચો, ચંદન, વાયવણુ, કરજ અને સાગ, એ સર્વ મમલાગ ઔષધોનો કાઢો કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અદાર પ્રકારના કોઢ, વાતરકત (સુનખરિરિ), વિસર્પ, ત્રિકાષિ અને સર્વ દોષનો જલદી નાશ થાય છે (૩) લઘુ મંજીષ્ઠાદિ કાઢો—મજી, ત્રિકુળા, કડૂ, વજ, દારૂહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરકત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્તમડળનો નાશક છે (૪) અરકુસી, ગળો અને કડુનો

રા ત્રિભોવન મોતીચંદ શાહે એ રોગના મથાળા સાથે “નજલો” શબ્દ પોતાના શારીરિક અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમા આપ્યો છે તેમજ નજલાનુ વર્ણન કરતા એક ગ્રંથકાર લખે છે કે, “એ રોગ ધણીખરો પુરૂષનેજ થાય છે તે ધણુ કરીને ગરમીમાથી થાય છે એવું જોર જીવાની કરતા વૃદ્ધાવસ્થામા વધારે હોય છે તેની નિશાની એ છે જે એ રોગ પગના અગ્રડામાથી ઉત્પન્ન થઈ પગની પાટલી તથા બુટણુ સજે છે અને તેમા બહુ દરદ કરે છે તે ધણી મુક્ત થયાથી હાથના પોચામા તથા આંગળામા દાખલ થઈ સાધાઓ ગદી જાય છે. પછી તે સાધાઓ પોતાની મેજે ફાટી તેમાથી પડેના ઠેકાણે સફેદ ચુના જેવો સુકો મવાદ નીકળે છે માટે એ રોગવાળાને જીવાણુ આવે એવું ઔષધ આપવું બીજુ—મહુડા શેર ૧ અને સાજીપાર તોલા ૨ એ બન્નેને બારીક કરી તેમા માખણુ નાખી મલમ જેવું કરવું. પછી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો એથી આ રોગ મટે છે એ આગરવાળાને મધકની ખાણુવાળા ગરમ પાણીમા નવરાવેથી તથા ખેસારવાથી ધણો શુણુ થાય છે એ ખાણુનું પાણી સુરત જીલ્લામા વામલ તથા નવસારીની હદમા ઉનાઈની જ્યાં જગા લરાય છે ત્યાંના તુડમા તથા વજરાબાઈમા તથા મલબાર કોસ્તામા છે સુજરાતમા ડાકેર અને મોધગ વચ્ચે ‘દુવા’ નામે સ્ટેશનથી અર્ધો માઇલ દૂર એ જાતના કુડ છે, તથા કપડવજ તાલુકાના એક ગામમા પણ છે. કદાપિ ત્યાં જવાને ન બને તો તેમાનું પાણી ઘેર મમાવી ગરમ કરી નવરાવે તોપણુ શુણુ થાય છે.”

કાઠો આપવો (૫) ગળાના કાઠામાં એરડનેલ નાખી તે આપવો (૬) સુરવારા હરડેનું ચૂર્ણ ગાળામાં ભેળવી આપવું (૭) મીણુ, મજ્જક અને રાળના તેલવડે કિવા રાતા ભોળના નલ્લવડે અભય કરવા, એટલે વાતરકતની પીડા દૂર થશે (૮) એરડમળ, ચરકુરી અને ગળાનો કાઠો આપવો (૯) ખરેનો કાઠો બે વાગ આપવો ઉપર ઘી ભાત ખાવા તથા નિર્વાત રૂધિળ એ પચ્ચ કરવી, એટલે કુટાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે (૧૦) શુદ્ધ ડગ્લો કલગારીનો કદ, મુન, મરી, લીડીપીપર અને મીઠાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું તે મધ અને ગાયના ઘીમાં ૧૦ માસ આપવું, એટલે અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પદોષ, પગ કૂટે છે તે, માથાનું દુઃખ, અસાધ્ય વાતરકત અને કોદનો નાશ કરે છે (૧૧) ગોરખમુડી અને કકનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૨) ડગ્લો લીમડાના પાદડાનો અગ્રમ કિવા તેના પાદડા ગાયના દૂધમાં વાડી રમ કાઢવો અને તે પાવા (૧૩) ખજૂરનો બલક કાઢી તેમાં એરડનેલ નાખી તે આપવાથી વાતરકત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે (૧૪) મોગલી એરડાના મિયાનું તેલ, રાગગ્રત એવી સર્વ જગાએ દિવસમાં ચાર પાચ વાર આપડતા જવું (૧૫) ધોળી ગુલપાશીનો ૮૬ ૧ તોલો ગાયના તાળ દૂધમાં દિવસમાં ત્રણવાર લેવો એ અપૌષ્ઠ હમેશા ડ મહિના આપવું (૧૬) અમૃતાધૂત—ગળા લાવી થોડી કુટી તેમાં તેનાથી ચારગાનું પાણી નાખી ચાથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઠો કરી તેમાં કાઠાના ચતુર્થાગ જેટલું ઘી નાખવું, અને ઘીનો ચતુર્થાગ ગળાનો ડક કરી અને ઘીથી દૂધ યોગણું તેમાં નાખી ઘી શેષ ગઈ ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લઈ પીવું તેણે કરી વાતરકત અને કોદ જળદી દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આમળા—૬, ઉખરો—૧, એરડો—૧૪, કપરબેડી—૫, કાસાળુ—૨, કાલીજન—૩, ખજૂરી—૧૨, ખટખટી—૩, બળો—૧૫ નગોડ—૨, પાડરવો—૨, મજ્જક—૬, મરી—૧, માકડી—૧, મોગલીએરડો—૧૦, રાળ—૫, હરડે—૧ જુઓ પ્રાં બોં મા—ત્રત વર્ગ—૨

પૃથ્થ—રાતા ચાખા, ધઉ, ચણા, મગ, તુવેર, મડ, બકરી, મેઢી, બેસ અને ગાયનું દૂધ, મયાળ, કાકાલી, નેતરના અકુર, લાખડી, ચાકવત, કારેલા, નાદળજો, પરવળ (પડોળા), આમળા, આદુ, સુગંધ, મગગવો, સાકર, દાઘ, જુનું કોણું, માખણ, તાણું ઘી, કડવા પદાર્થ અપૃથ્થ—દિવસે નિદ્રા, શેક લેવો, ઉઘાંગ, મૈયુત, અડદ, કળથી, વાલ, વટાણા તેમજ માસ, વિરૂદ્ધ ભોજન, દહીં, શેકડી, મળા, મલ, માસ, પાન, કાજી, તલ, તીખા, ઉખ્ય, પુરા, ચીકટા, મીઠું અને ભોટના પદાર્થ

૨૩-ગોથું (વાઈ.)

સ્વરૂપ—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઈ આગે આગળ અંધારા આવી રચ્ચિતરૂપે જાન અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે નેત્ર અને હાથ પગ વિકલ થાય છે હૃદયને કપ, શરીરે પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે એનો દોષ કાદ દસ

દિવસે, જદિ પદર દિવસે, કિવા મહિના એ મહિનાએ દોપસયય ચર્ધને થાય છે * ઉપચાર—(૧) યુરીઆના પાદડાને આકડાના દૂધના ૨૧ ડ્રોઝ આપી સુકવી ચૂર્ણ કરવું અને તે છીકણી પ્રમાણે સુધવું, એટલે નાકમાના કીડા ખરી પડી રોગી મારો થશે (૨) દેવડાગરનો રસ અને યુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવું. (૩) માલકાકણી, પુરાસાની અળમો, અક્કલગરો, નયકળ, લવગ, એલચીદોડ, અળમો, વાવડીગ અને નામકેસર, એ સમલાગે લઇ ભાગરાના રસમા ખેર જેવડી ગોળી કરી તે દરોજ એક ગોળો પાણી સાથે આપવી, એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે (૪) અગથીઆના પાદડાના રસમા ગોમૂત્ર અને મરીની ભૂકી નાખી તેનું નસ્ય આપવું (૫) વાઝડોડીના મૂળ લીમા ધસી તેમા સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવું (૬) જેડીમધ, લીગ, લોડાવળ, તમર, શરસડો અને લસણ, આ પદાર્થો મરીના દૂધમા અથવા મ્રતમા ધસી અળન કરવું (૭) ઘોડાવળનું ગેક તોલો ચૂર્ણ મધમા આપવું (૮) નગોડાના રસમા અખોડ ધસી તેનું નસ્ય કિવા અળન કરવું (૯) રાઇ ગોમૂત્રમા વાડી તેનો શરીરે લેપ કરવા (૧૦) ઘોળી ડુગળીનો રસ નાકે સુધવા અને અળન કરવું (૧૧) વગડાઉ જાણુની રાખ આકડાના દૂધમા ભીજવી, સુકાયા પછી તપકીર પ્રમાણે સુધવી (૧૨) ચારીકા લીજુના રસમા ધસી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૩) ગધકની ધૂણી નાકમા લરી (૧૪) હાથીનું મૂત્ર ખન્ને નાકના છિદ્રોમા નાખવું, એટલે માથામાના કીડા દૂર ગરી પડી રોગી સારો થાય છે (૧૫) ઘોડાવળ, ગોળા, સુક, મરી, લીડીપીપર, મહુડાનો ગુદર, રૂદાક્ષિ, સિધવ રીગણીના ફળ, સમુદ્ધેશ અને લસણ

જોતું ચાર પ્રકારનું છે તે પૈકી ૧ કપારો થાય, દાન કકડાવે, મોઢે શીશુ આવ, થાસ થાય, ઝળ પીળું દેખે તે વાયુની; ૨ મોઢે પીળા શીશુ આવે, શરીરની આમડી, મેદુ, આખો, પીળા પડી નય, સર્વત્ર લાલ પીળું દેખાય, તમ્મ લાગે, શરીર ગરમ રહે તે પિત્તની; ૩ મુખમા સફેદ શીશુ આવે, શરીરની આમડી, આખ, મુખ ઘોળા પડી નય, થડ લાગે, રોમાય થાય અને સર્વત્ર ઘોળું જણાય તે કફની; અને ૪ ત્રણે દોષના લક્ષણ જણાય તે સન્નિપાતની ત્રગી જણવી વળી વાયુનું જોતું ૧૨ દિવસે, પિત્તનું ૧૫ દિવસે, કફનું એક મહિને અને મન્નિપાતનું વારવાર અથવા અનિયમિત વખતે આવે છે ઉપચાર—ભાદરવા માસમા જીલના છોડવા ઉપર દિવસે ઉગતી વખતે જે થુકના જેવું જામેલું દેખાય છે તેને ખડવેલો કહે છે તેમા મરી શેર વા એક મહિના સુધી પક્ષાળી રાખી જાયે સુકવી દિવસ ૨ સુધી (૧૬ પહોર) વાડી ભૂકી કરી તેમાથી વાલ ૨ દરોજ અથવા દરદ આવવાના ટાઇમે ફકાવે તો ગેયું અને દમનું દરદ જાય. (૨) જન્મનું થુવર કેાચીને તેમા કેાચળીમા નાખેલા મરી અથવા લવગ તોલા ૫ નાખી તેનાજ કકડાથી બંધ કરી છ માસ રાખી મૂકવું, પછી તે કકડાડી લઇ દરદીને એકેક સુંધાડવું અને દરોજ એકેક ખવરાવવાથી જોતું જાય. આ લવજનો પળદના નાકમા ધૂમાડો આપવાથી જળદની કમોડી (શીગડુ સડીને વળી જઈ જાગી જવું) મટે. (૩) અમરવેલનો રસ નાકમા નાખવો.

એ મર્વ એકત્ર વાટી નાકે સુધવુ, એટલે અપરમાર વાયુ, કફ, મસ્તકથળ, ખડખડ, માંદ, સન્નિપાત અને પીનમ (નાકના છોડ) દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ મા.—અદ્વલગરો—૬, અપરો—૨, અપચીઓ—૬, અરિકા—૧૦, આદડા—૭, ઉદરકી ક—૧, ઉદરકી મ—૬, કકોડી—૧૦, કેવડાનુ ઝાડ—૨, જેડીમધ—૧૨, કુંગળી—૨૩, તલ—૬, બીજોર—૩, મહુડો—૧ માથ—૮, ૧૦, રાયજુ—૧, લસજુ—૧૧, લીડીપીપર—૩, ૧૮, વજ—૨, શણુપુખી, ૧, શતાવરી—૬, શખાવળી—૧, લીમ—૩ પિત્તાપરમાર માટે—કારિવણા—૩ ચિત્તજમ અપરમાર માટે—કારિવણા—૬, કામાળ—૬ લમરી આવે તેના માટે—કારિવણા—૧, લામપિત્તાપરડો—૧, વાવડીમ—૪

જુઓ ગોવૈં મા—લી—૬ જુઓ પ્રાં ઓંમા—મૂળ વર્ગ—૨

પથ્ય—મગ, કઠિ, લી, દૂધ, પડોળા, જુનુ કહોળુ, આકવત, દાડમ, સગંગા, દાક્ષ, આમળા, ચોખા, અપથ્ય—ગરમ પદાર્થ, વિરહાન, અતિમૈથુન મહેનત ભાજપાલો, ડીડારા, ગરમ અને જડ પદાર્થો

૨૪—ગોળો (ગુદમ.)

કાદળુ અને સંગ્રામિ—મિથ્યા આહાર તથા વિહાર, એથી વાતાદિક રોગ કુપિત થઇ પેટમા મથિતપ પાચ પ્રકારના ગુદમ ઉત્પન્ન કરે છે તે ગોડો ગોટલા જેવી હોઈ થળ અથવા અચળ અને ગોળ હોય છે અને કદિ મોટી અને ટ્કિ નાની હોય છે આ રોગને ગુદમ કહે છે

પૂર્વરૂપ—મથા ઓડકાર, મલમલતા, અન્ન ઉપર અડચિ, આતરડા ૨૩૩૩ વાગે તથા દુન્યે છે, પેટ ચડે છે અને અમિમાષ, એ ગુદમ રોગનુ પૂર્વરૂપ જાણવુ x

ઉપચાર—(૧) લીડીપીપર અને જવપારનુ ચૂર્ણ આદુના રમ અને મધમા આપવુ, એટલે ગુદમ અને આસકામ દૂર થાય છે (૨) ચિરુળ, મિધવ, સચળ જ બિડોણુ, અજોદ, એરડમૂળ, જવપાર, બાળહરડે, શેકેલી લીમ અને વાવડીમ, એ દસ ઔષ્ધો સમભાગ લેવા અને નસોતર ૩ લાગ, બધાનુ ચૂર્ણ કરી તે ગરમ

x ગોળાનો રોગ પ્રસિદ્ધ છે એ બહુધા સ્ત્રીઓને થાય છે પરંતુ કોઇક કોઇ પુરૂષને પણ એ દરદ જવામા આવે છે એ મિથ્યા આહાર-વિહારના કુપથ્યથી વાયુ, પિત્ત, કફ દુષ્ટ ચર્મ પુરૂષ અથવા સ્ત્રીના હૈયાથી લઇ પેડુ સુધી ગોળાના આકારે એકે માડ ઉત્પન્ન કરે છે તે વાત, પિત્ત, કફ, મન્નિપાત અને રક્ત (લોહીનો) એમ પાચ પ્રકારનો થાય છે. એના ઉપર મેંદો તથા હળદર એકંદુ કરીને તેની રાતલી ૪ માસ સુધી ખાવી. અનુભૂત ઉપાય—સચળ, મીઠુ, સિધવપ્પાર, કાળા-મરી અને કાળીજરી સમાનભાગે લઇ ઝીણુ વાટી લીજુ નગ ગા ઉપર ખૂબ જલરાવી આગળથી દાબી તેને ગરમ કરવુ. એ દવા ગરમ થઇ લીજુના ગમમા નસપસ થયા પછી દરદીને ચૂસાવુ આમ બન્ને કલાકે કરવાથી હિદરનો વાગોળો મત્વર ખેસી જાય છે આ અનુભવસિદ્ધ છે.

પાણીમા આપવું, એટલે ગુરમ, શળ, પેટનું ચડવું અને ઉદરના સર્વે રોગો દૂર થાય છે (૩) હીગાદક ચૂર્ણ આપવું (૪) નસુદીના પાદડાનો રસ દરેક વખતે નવટાક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવા (૫) આસુદરાના પાદડાના રસમા મરીની બુકી અને તલનું તેલ ૭ ટીપા નાખી ૩ દિવસ આપવું (૬) સરગવાના પાદડાનો રસ પા ગેર, તેમા બે તોલા બડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો આ ત્રણ ઉપચારોથી વાતશુદ્ધિ દૂર થાય છે (૭) ગીગણી મૂળીઆ સહિત ચુકવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમા રોજ ૧૦ મામા સુધી દિવસમા બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું, એટલે પેટમા કોઈ પણ આગ્નરની ગાંઠ હશે તો તે દૂર થશે. (૮) કાચકું (કાકમ) શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવાથી પ્રસૂતકાને ઉત્પન્ન થએલો વાયુનો ગોળો થશે છે (૯) દશમૂળના કાઢામા જવખાગ અને સિંધવ નાખી આપવો, એટલે ગુરમ, શળ, હંદ્રોગ અને શાસનો નાશ થાય છે (૧૦) શરડુખાનો ક્ષાર અને હરડનું ચૂર્ણ એ બન્ને ચાગ ચાગ માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમા આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦ મા—આદુ-૩૧, એરડો-૪૦, કઠ-૨, ખોરેતી-૭, ગુગળ-૧૮, સુકો-૧, તુવરફળ-૧, નાકંઈકણી-૩, પીલુ-૧, ખીલી-૨, ખીવલો-૪, મરી-૧૩, મિરન્ગી-૪, લવગ-૧૦, લીડીપીપર-૧૪, ર૭, વસુ-૨, ૭, શરડુખો-૭, શિક્કિકાઈ-૧, મમેરવો-૧, સાટેડી-૭, ૧૭, માલીન-૩, હરડે-૪૪.

રક્તશુદ્ધિના ઉદ્દેશ્ય:—જી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપકવ ગર્ભ-પાત થવાથી કિવા ઝડતુકાને અપથ્ય પદાર્થ સેવવાથી, વધુ તેના ગર્ભાશયને ટેકાણે લોહીને જમાવી શળ અને દાઢ એણે કરી યુક્ત એવા શુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે આ શુદ્ધિ ઘણા દિવસ પિડીશ્રુત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવા દુખણા કરે છે, શળયુક્ત હોય છે, ગર્ભના લક્ષણો, જેમકે આર્તવપ્રતિબંધ, સ્તનની ડીટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઇન્દ્રિયથી યુક્ત હોય છે એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી

રક્તશુદ્ધિ ઉપર:—(૧) દત્તીમૂળ, હીગ, જવખાર, કઠવી તુખડીના બિયા, લીડીપીપર અને ગોળને યુગીઆના દૂધમા ઘસી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી લક્ષણ કરી એટલે રક્તશુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને ગએલો અટકાવ પણ આવે છે (૨) ખાખરાના ક્ષારવડ જૂત મિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવું (૩) શતાવરી, કરળની જાલ, મરફળદર, ભારગમળ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢ સાથે પાવું (૪) તલનો કાઢ, ગોળ અને લી, એમા મુક, મરી, લીડીપીપર અને ભારગમળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે રક્તશુદ્ધિ અને નિષ્કર્તવનો નાશ થાય છે (૫) ભારગમળ, લીડીપીપર, કરળની જાલ, પીપળીમૂળ અને દેવ-દારનું ચૂર્ણ, તલના કાઢ સાથે પાવું (૬) મુડી અને વશલોચનનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધમા મેળવી રક્તશુદ્ધિ ઉપર રેચ માટે આપવું (૭) અરીસાના પાણીમા કઠવી ઈંદ્રવરણીના મૂળીઆ ઘસી આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો ૦ મા—રક્તગુદ્મ માટે—અરિઠા-૧૨, આક્રો-૨૮, ઈન્દ્રવન્જી-૧૭, તલ-૧૦ ચાતુદ્મ માટે—અળવી-૪, આગેત્રી-૧, ઈન્દ્રવ-૨૨ કાચકી-૫, તળ-૫, પીપર-૧, મોરવેલ-૩, ગનનજેત-૧, લીડીપીપર-૧, મગગેલ-૫, લીંગ-૧ પિત્તગુદ્મ માટે—નમો-૧૨-૬, ગણકા-૨, દરુ-૧૧ કફગુદ્મ માટે—અજમો-૭ ત્રિફલપગુદ્મ માટે—અગ્ની-૬, ગોગખમુટી-૭ વાયવગ્લો-૨

પૃથ્થ—જુના ચોખા, ફેલ, કળાની દાડમ, આમળા, લીલુ, છાશ, લસણ, ડુમળો મુળો, ચાવલ, શગવો, હિંગ અને ગરમ અન્ન અપૃથ્થ—અડદ, જવ, મીઠા ફળ, વેગળ, ઢોળુ, મૂળા, દિલ્લધાન્ય (કદાગ), જડ અન્ન અને તેલ-વાળા પદાર્થ

૨૫—ચાંદી-ગરમી-ટાંકી (ઉપદંશ.)

કારણ—જે સ્ત્રીઓ ત્રણ પુરુષોથી મગ છે એવી સ્ત્રીઓનો મગ ચવાથી મેથુન પછી શિશુ ન ધોવાથી, ગર્ભવલા, મુલાવરી અને રોગી એવી સ્ત્રીઓનો મગ કગવાથી અથવા શિશુ જગાએ લાથ, નાખ અને દાત એનો કઠોર અર્પણ ચવાથી આ ગગ થાય છે *

લક્ષણો.—ઈદ્રિય ઉપર અને અદરની બાજુએ ચાદી પડવી અને મણીને દડા સળવા, બન્ને બાજુના જઘાના મૂળામાના નળની મુખ નીચેની ગાડ સૂજી મોટી થતી, એટલે જેને બદ કહે છે તે થયુ અને તે પડવદશાએ આવી પુટયા પછી મર્વ શરીરમા લોહીનુ દુર્ગધિયુક્ત ચર્મ વહી જવુ, ધાતુસ્થાન બગડવુ તથા

* યદ્યપિ આ ગગને લેખિ “ ગરમી ના નામથીજ ઓળખે છે, પરતુ તના ઉપર દડા ઉપચાર કરવાથી લાથ પગના માધા ઝલાઈ જઈ રોગી વાયુની મખત બીમારી ભોગવ છે માટેજ એના ઉપર ગરમ ઉપચાર કરવા એ રોગ-વાળાને મતરેચ પશુ અવસ્થ આપવા

વાતોપદશથી ઝળા ગગની ફેડલીઓ ચર્મ પાડા થાય છે તે ફેડલીઓ પુટે છે અને તેનુ સ્ફુગ્ન થાય છે પિત્તોપદશથી પાળા રગની ફેડલીઓ ચર્મ બગત્રા બળી તેમાથી પાણી ઝરે છે કફોપદશથી મરેદ ગગની મોટી ફેડલીઓ ઉડી વધુર છુટે છે, મોળ આવે છે અને જનુ પર વહે છે સ્ખન્નિપાતોપદશથી ઘણા પ્રકારની વેદના થાય છે અને પર જને છે રક્તોપદશથી ફેડલીઓ માસના જેવી લાલ રગની થાય છે એમ એ રોગ પાચ પ્રકારનો છે

ચાદી અને ટાંકી એ બન્નેને ઘણા ખગ વૈદ્યો એકજ માને છે પણ તે બુદ્ધાજ છે જે આમની શીશના મણીછત્ર પર ટકાએલી રહે છે, તેમા ચાદા ચર્મ ન સુજી જાય છે તેને સોળાજ કહેવાય છે મણીછત્ર પર થએલા ચાદા તેજ ચાદી નામથી ઓળખાય, અને તે મણીછત્રના ચાદાથી ન્યારે ઈન્દ્રિયમા આરપાર ઝીણુ માન પડી જાય તેજ ટાંકી કહેવાય આ ત્રણે દરદ દરદોને એક બીજથી વધારે મતાવનાર છે

તે યોગે બધા શરીરમાનુ લોહી દૂષિત થઇ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અડ તથા મુખ ઉપર નાચતા જેવી ચાદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર બાધિ જેનું (મહારોગ જેનું) થયું અને અતિશય દુ ખે (ગરમીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસ કાચ, મૂત્રનું ઝરવું, ગાંઠ, ઇત્યાદિ વિકાર થયા અને તણુખા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપદંશથી થનારા પરિણામ.—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદંશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાનુ શુક્ર અને શોષિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલા સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે, પછી લોહી શોષણ થાય છે, સતતિનો અભાવ થાય છે શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી અર્થાત્ શરીર ઘોળું નિરતેજ થાય છે. અકૃમિ, અત્યાહાર એ લક્ષણો થઈ શરીરમા તાવનો મચાર થાય છે તેમજ ઉષ્નરસ ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વ હાડકામાનુ તેજ નષ્ટ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે બદ થએલું હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઈ ન બેસી જાય અથવા પુટી તમાનો દમ નીકળી જઈ તેના ઉપશમ ન થાય, તો ગરમી શરીરમા મરી બધું અગ, વપણુ, ઇદ્રિએ ચાદી પડી, તે પુલવા લાગી તેમાથી દુર્ગંધીયુક્ત પડે અને પાચનો ત્રાવ થાય છે તે યોગે શરીરમાનુ સર્વ લોહી બળી જઈ શોષણ થાય છે શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે દાંતો ઉપર મળ ચોટે છે પેટમા કીડા સમય થાય છે, ન્વરોદ્ભવ થાય છે, પગે સોળે આવે છે અને તેવાજ પરિણામ થાય છે.

ફિરંગોપદંશની સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ.—ફિરંગ નામના દેશમા એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ફિરંગી લોક આ દેશમા આવ્યાથી એ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરૂષને થયો હોય તેનો અતિ સહવાસ કરનારા જે માણસ હોય તેમને પણ એ થાય છે તેના પ્રકાર.—આહારફિરંગ—અદરના અગ્ર ઉપર ફેડ અને તેને ઠંડાણે વેદના મદ, તે ફેડલા પુટવાથી તણુ જેવા જણાય છે એ સુખસાધ્ય છે અવ્યતર ફિરંગ.—એમા શરીરની અંદર સધીને ઠંડાણે ફેડલા થઈ પુટી તણુ થાય છે અને તે ધણી દિવસ રહે છે, તેથી વેદના ધણી થાય છે આ રોગ કટસાધ્ય જાણુવો એ બંનેના લક્ષણો જે યુક્ત હોય છે તે બાલાબ્યતર જાણુવા ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવ—ફેડપાણુ, બદક્ષય, અગ્રિ-માઘ, દુર્ધર તણુ, નાકનું ઝરવું અને હાડકું વાકું થયું એ ઉપદ્રવો જાણુવા.

ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર.—પહેલા રેચ આપવા (૧) બરધારા, બીલામા

* (૧) ઇદ્રિયને જમમ થયો હોય તો કપીલી સરસીયા તેલમા મેળવી ચોપડવો, અથવા મેદી સરસીયા તેલમા મેળવીને ચોપડવાથી રૂઝ આવે છે અથવા ચોમાસામા મનાડીના ટોપ જેને ફારસીમા સમારગો અને સિંધીમા ખુબો કહે છે તે ટોપ લીધો હોય છે ત્યારે સફેદ હોઇને સુકાયા પછી કાળો થએલો હોય છે, તે સમૂળ ઉખેડી લાવી તેનો જુકો લીધા જમમ ઉપર મૂકે તો આરામ થાય (૨) ચાદીના ગમે તેવા મોટા ધારા પડ્યા હોય અને મોટા ફેડલા અથવા હોય તે ઉપર લીમણ હરડે તોલા ૮, રસકપુર તોલા ૪, દાડમના સુકાં ૫૫ તોલા ૧, બોદારસીંગ, જમરૂળ, એલચી, ધાણા, લવગ અને મરી એ સર્વ એકેક તોલા ૫૫

નમ ૩, સુંક, બાલદરડે, આસજધ અને ગોખરનુ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો જાશમા નાખવુ, અને તેમા ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવુ (૨) કાચકીનાં પાદડાને રમ કાઢી તેમા લી નાખી તે ૭ દિવસ આપવો (૩) ૨ તી ચણેડીના પાદડાના રસમા જીરાની બૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો પથ્ય ધઉ અને તુવેરની દાળ અણુણી. (૪) કડવા લીખડાના પાદડા અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવા પથ્ય ઉપર મુજબ (૫) અવેડાના ઝાડ મૂળ સુધા ઉપાડી લાવી પછી તેના મૂળ કાપી નાખવા, અને રહેલા છોડને રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા જીરાની બૂકી પૈસાલાગ નાખી ૭ દિવસ આપવો પથ્ય ઉપર મુજબ ઉતાર—ગરુડ (ગમુડી) અથવા ખોરના

ખાડી કીણી કરી ૧૦૦ લીજુના રસમા ખગલ કરવુ લીજુને રસ ખગલ કરતા મુકાય ત્યારે સોપારી સોપારી જેવડી મોટી ગોળાઓ વાળી તેમાથી એકેક ગોળી સવાર સાજ ખાય તે આરામ થાય એ ઉપર મીઠુ ખાવુ નહિ, મોળુ ખવુ ખીતે—મોદરશીંગ તોલો ૧, દડમની જાવ તોલો ૧ અને ગોળ તોલા ૨, પહેલી બે વસ્તુઓને ખાડી કીણી કરી તેની ગોળા ૮, ગોળમા વાળી પછી એકેક ગોળી સવાર સાજ ખાય અને ઉપર લી શેર ૦ ગાયવુ ખાય તે દિવસ ૧૪મા આરામ થાય છે ત્રીજે—હીમજી દરડે ૨ તોલા, ડુલાવેલુ મોરચુ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો લઇ ખાડી લીજુ ૧૦૦ના રસમા ખરલ કરી ચણીમોર જેવડી ગોળાઓ વાળી, તેમાથી ગોળા ૧ ટાલ પાણી સાથે ગળાવવી બીજા દિવસ બે ત્રીજા દિવસે ત્રણ લેવી એમ ન્યા સુધી એ દવાથી ઉલટી ન થાય ત્યા સુધી એકેક ગોળી વધારતા જતી જેટલી ગોળીથી ઉલટી થાય તેથી એક ગોળી ઓછીની દર ૭૦ની માત્રા સમજવી. ચએલ ઉલટી બધ કરવાને તુરત શેકલા ચણા ખવગવવા. એથી ટાકીને આગર તથા શરીરમા ગમે તેવા ફેડાડા કે નારે હોય તે મટે જો ઉલટી થાય, તો ઉલટી રોકવા માટે શેકલા ચણા ખાવા ટાકીના દરદમા મહેડુ આવ તો ધણે કાયરો થાય દરદને જડમાથી કઢાડે ચોથો—લવગ તોલો ૧, ખોદાર તોલો ૧, ખરેડીના પાદડા તોલા ૩, માણસની હાડકી તોલો ૧, એ સર્વને પાતાળ વતવડે અર્ક કઢાડી ચોપડવો એ ઇન્દ્રિયની તથા શરીરની આદીને આરામ કરે છે પાચનો—રસકપૂર તોલો ૧, લવગ તોલો ૧, ખુરાસાની અજોમા તે લો ૧, સોપારી ચીકણી તોલો ૧, નાગરવેલના યાન ૨૫ એલચી તોલો ૧, એ સર્વને ખગલમા વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી બકરીના ફૂલ સાથે ગેળી ૧ ખવરાવવી એથી કાચ, પગ, જીભ, મહેડુ વગેરે અંગોમા ગરમી ન નીકળે. જહો પ્રકાર—ફમી મસ્તકી તોલા ૨૦ અને આવળના સુકા ફૂલ તોલો ૦૦ વાટીને આળી ચાદી ઉપર ભભરાવવુ. સાતમો પ્રકાર—જીડને આળી ભભરાવે તો મટે. માણસના હાડકાની રાખ ટાક ૫ અને ખેરને ટાક ૫ વાટી કાગળથી ચોપડે તો શાંતિ થાય. આઠમો પ્રકાર—રાળ, કાથો, મનુષ્યની હાડકી, કાઠી, મોરચુ, હીરા દખણ, એ સરખે બાગે લાગે લી સાથે મલમ કરી ચોપડવો. નવમો પ્રકાર—મોરચુ અને જુની ઘટને વટી ચાદી ઉપર ભભરાવવી.

પાદડાનો રસ આપવો, એટલે આગ મટશે. (૬) ઝિઝડીના પાદડા એક મુઠી વાટી તેમા થોડુ જીરૂ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવા (૭) શિવલીગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમા ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમા જીરૂ અને સાકર નાખી આપવા (૮) કડવા પરવળ, કડવા લીમડો, હરડે, આમળા અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો, કિવા ખેર અને અસાણુનો કાઢો ત્રિકુળા સહિત કિવા ગુચળ સાથે પાવો, એટલે સર્વપ્રકારના ઉપદશનો નાશ થાય છે (૯) આખાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઈ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમા નાખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવા. તે ઉપદશ-નશુને હિતકારક થાય છે (૧૦) ગંધના કુમળા પાદડાનો સ્વરસ ૨ તોલા, માયનુ લી એ તોલા અને કિચિત્ રાજ નાખી તે સવારે સેવન કરવું, એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદશનો નાશ થાય છે એ ઉપર લઉ અને લીની પથ્થ કરવી. (૧૧) આકડાના અને રાગણીના મૂળની છાલ, હિચળાક, હરતાલ અથવા લિલામો, એકત્ર કુટી ચક્રમમા નાખી હોડામા પીવા આપવી, એટલે મોઢુ આવશે પછી રોજ સારો થયા પછી ફટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળીઆની છાલ છત્તાહિનો કાઢો કરી તેને લુગડાથી ગળી પાવો

શરીરમાં બમ્બેલી ગરમી નીકળી જવા માટે.—(૧) ગોખરૂ ૧ તોલા, કંકાલ ૦ તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એનો અખટમાશ કાઢો આપવા (૨) સતત એક વર્ષ પર્યંત વોકેરીનું બોલુ ગાયના દૂધમા ધસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર ઉઠેલા ડાહ અને સાધારણ આદીઓ મારી રીતે સારા થઇ શરીરમાનુ બોલી શુદ્ધ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ક્ષય, નાડીવશુ છત્તાહિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય આયુષ છે જે રોગીના શરીરપર આદીઓ ઉઠતી હોય તેને આજ આયુષ ઠંડા પાણીમા ધસી ઉપર ચોપડવું (૩) ઉબરાના મૂળ સાધારણ જઘા જેવડા મોટા હોય, તે જગ્યા ખોદી મૂળ મોકળા કરવા તે મૂળ નીચે એક વાસણુ ગાખી કરવતથી તે મૂળ વહેરવું એ પ્રમાણે સાળે કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમા તે વાસણુમા ઉબરાનો દ્રવ દરસે, તે વચ્ચગળ કરી બાટલીમા ભરી રાખવો અને રોગીની શકિત અનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઇ, તેમા જીરાની ભુકી અને ખડીસાકર ૧ તોલા પર્યંત નાખી સર્થ ઉદય થયા પછી સવારે અને સર્યાસ્ત થયા પહેલા એ ધડી દિવસ હોય તે વળા સાળે, એ પ્રમાણે એક અઠવાડિયુ આપવાથી સારો ગુણુ આવે છે રોગી સ્વસ્થ અને ઉજ્જ્વલ પ્રવૃત્તિનો હોય તેનેજ આ આયુષ આપવું એ આયુષથી તણુખીયો પ્રમેહ પણ જાય છે પથ્થ—ફક્ત ઘઉંની રોટલી, લી અને સાકર (૪) ઘોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ઘોળા અને કુંડવા એટલે તેમાથી જે રસ નીકળે તે શકિત અનુસાર પાંચેર પર્યંત લઈ તેમા આસુદરાની અતરછાલનુ ચૂર્ણ અને ગાયનુ દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણુ સરખુ કરવું પછી જીરૂ અને ખડીસાકરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવું- (૫) ચોપચીનીનુ ચૂર્ણ આપવું (૬) ચોપચીનીનો પાક આપવો

ગરમીની ચાંદી ઉપર ઉપચાર.—(૧) કરેણુના મૂળ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવો, એટલે ઉપદશ સત્વથી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૨) વિલાયતી ધતુરાનુ અથવા મોગલી એરડનુ દૂધ (૨૨) આદી ઉપર

ચોપડવુ, એટલે ચાદી જલદી લગઈ આવે છે (૨) નિઠાના કાદાએ અથવા ભાગરના રમે વજુ ઘોવુ (૪) મોચરસ, ચીકળી મોપારીની રાખ, મોરડીની જાલુ ચૂર્ણ, શખજર, એ આયર્ષા ઝીણા વારી તેનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાવી બાષ્પુ (૫) ઘોળા કાથો અને ચીકળી મોપારીની ગાખનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખવુ (૬) રસકપૂર, ઘોળા કાથો, મુરદારીગ, શખજર, માયફળ (માયા) અને મોપારીના કોલસા, એ આયર્ષા ઝીણા કરી લીમા ખરલ કરી ચોપડવા (૭) મોહળનુ મીણુ, સિંદૂર અને મોડીઅશ્વાડીનો રમ એકેક તોલો લઈ, આડ તોલા લીમા કઢવી, જાડુ થયા પછી ઉતારવુ એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાદીઓ, વજુ, નાડીવજુ (હાડવજુ) મારા થાય છે. (૮) ગોપીચંદન અને મોરચુયુ પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૯) શખજર લીણુના ગસમા વારી ચોપડવુ અને ગોખરની બુકીની ધૂણી આપવી (૧૦) હિંગળાક, આકકાના અને રીગણીના મૂળની જાલ, એની ધૂણી આપવી અથવા ધૂન્નપાન કરાવવુ, એટલે સર્વ વજુ, ઉપદશવજુ, પ્રમેહ અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વન૦ મા — ઉપદશ માટે — અથોડા-૧૮, અળખ -૩, આવળ-૫, આબો-૧૪, ઉખરો-૧૩, કરેણા-૨, કરિન્દા-૩, કાચકી -૩, ખર-૧, ચણેડી-૧૦, ૧૮, અમેલી-૭, ચોપચીની-૧, ઝિઝર-૨, હાડમ-૧૫, નાઉળ-૩, પીંપળો-૧, બાવળ-૧૮, ભારેરા-૧, મદાર-૨, રતનભોત-૯, રોમફળ-૨, લીમડ (કડવો)-૩૯, વાકરી-૧ ઉપદશ વ્યવિષે સ્વાંધા પડકાડ ને માટ-વાસનવલ-૮ ગરમી માટે — અજમે-૫

* આ પ્રયોગમા કોઈ કાઠ રીગણીના મૂળને બદલે ચણકમોળા વાપરવાનુ કહે છે જે પ્રયોગમા હિંગળાક રસકપૂર વગેરે વાપરવા બતાવેલ છે, ને પ્રયોગથી મ્હોકુ આની મ્હોડેથી અત્યંત લાળ પડે છે, રોગી ભારે હેરાન થાય છે, અને જેમ જેમ લાળ પડે છે તેમ તેમ તેના શરીરમાથી વ્યથા નીકળતી જાય છે. વખને અનાડીના હાથથી એ પ્રયોગ થવા પામે તો દરદીનો જીવ પણ જાય છે એથી એમા ધમાડો આપવાની કે ધૂણી પાવાની રીત અથવારો બતાવતા નથી કેમકે એ પ્રયોગ ધણે સાવચેતીથી કરવા જેવો છે માટ મુન્ની રૂપે અનુભવ મેળવ્યા સિવાય એવા પ્રયોગો કરવા નહિ કેટલાક હિંગળાક, ઘી અને એલચીની ધૂણી પણ આપે છે એનો ઉતાર તાદળમથી થાય છે કોઈ પણ રસાયણ પ્રયોગથી મ્હોકુ આવેલુ હોય તો આબો, જાણુ, મોરડીના મૂળ, બાવળ, આમલી, મુદી અને લીમડો, એ સાતની જાલના ઉકાળાના ડાગળા કરાવવા એ સાતમાથી લીમડો અડધ ભાગે અને બાકી મમાન ભાગે લેવા એકલી મોરડીમૂળની જાલના ડાગળાથી પણ સાતિ થાય છે

x શરીરની અંદરની આતસને પણ ગરમી કહે છે, તેમજ આ અથમા મૂત્રા-નાતને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ગરમી શબ્દથી ઉપદશ (ચાદી) જ મહજુ કરવાનો બહુધા રિવાજ ચાલુ છે તેથીજ અમે ગરમી શબ્દના ઉપયોગને વન૦ માથી અહીં જુદા અનુસંધિત કર્યા છે માટે મુદા બધુઓએ એ ઉપાયો વિચારીનેજ કરવા

ઉપરમાલ-૩, કાકડી-૭, કાનરવેલ-૧, કાગિવણા-૪, કાઠાળી-૪, ખીન્ડો-૭, ગોખર મોટા-૧૧, ડમરો-૨, કુગળી-૧૧, ઘોળો મરવો-૧, લીમડો (કડવો)-૬, વાકરી-૩, શિમળો-૪ આગતુક ગરમી માટે-ગોમેટો-૧, ચણકમોખા-૪, મરવ-૬, સાગ-૪, સુખડ-૭, સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર થવા માટે-અરલુ-૭, આખો-૧૮, કમળ-૨, ત્રિયાતુ-૧, કાડવેલ-૧, કેવડાનું ઝાડ-૫ ગરમીના યેગે શરીરે ચાદા થાય તે માટે-અરલુ-૮, અરિકા-૭, કડવી કવડ-૧, કપૂર-૬, કાટી ગોખડ-૪, ખપાટ-૨, ગલકી-૪, ગોગખ આમલી-૫, પીળો ધતુરો-૩, મુગવેલ-૨, મોગલી એંગડો-૫, ૬, મોરવેલ-૧, લમણુ-૧૬, શરસડો-૬, સોના-ગવલ-૨, હરડો-૧૮ કનિય લાલ થાય કે ઉપર ચાદીઓ થાય તે માટે-આમળા-૩૪, તરણુ-૪

ભુઓ અનુભુત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાની શુદ્ધિ પ્રવાગની ટીપણીમા ન ૬ ગ્લાયનની ટીપણીમા ન ૧, મલમની ટીપણીમા ન ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૬

અદ્—ગરમી અદર થઈ શિમળી ઉપગની મંધિમા લાખી ગાંઠો આવે છે તેને અદ કહે છે તેની ઉપેક્ષા થયાથી મોટા કષ્ટ અને લણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુઃખ થાય છે અદ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સાગી ગાંઠ બધાય તોજ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાના પાદ્મ, થોડું પાણી વાટી નેમા હળદર અને લી નાખી, ગરમ કરી ઉપગ બાધવું (૨) સુનો, દગડીપા-પાણુબેદ અને ભીલામો એકત્ર બાળી તેની પટી લગાવવી (૩) લસણ, ભીલામો અને શેકડાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપગ બાધવી. (૪) ચિત્રાના મૂળ લીણુના રસમા ઘસી ચોપડવા (૫) પૂપમુગળ, બોળ, વઢનાગ અને ચણેડીની દાગ પાણીમા ઘસી કિચિત ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપગ અસાળીઓ ચોપડવો આ ઔષધ ઘણુંજ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વગનાર છે (૬) ચીડણુના ઝાડના લાલવણુના કુમળા પાદ્મ લાવી ચર્મન પ્રમાણે ખારીડ વાટી તેના જોળા કરી અદપર લગાવી, તે જોળા ઉપર વારવાર કડું પાણી નાખતા ગઢેવું એ ઔષધથી કટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે તુરત પાડી મેલ થાય છે અને તે ઉપગ નરમાય આવે છે (૭) ગાંઠ કઠણુ હોય તો તેને કાથો અને દેવચીનો શિરો, આકડાના દૂધસા ઘસી દિવસમા બે વખત ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાંઠ બેસે છે (૮) ત્રિધાગી થોરીઆના ઝાડના મળનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડના મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી, એટલે ત્રણ દિવસમા ગુણુ આવે છે (૯) માણુ, સુનો અને ભિલામો ઘસી લેપ કરવો, એટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે

પથ્થ:—વમન, રેચન, જડ, ચોખા, મગની દણુકી, લી, કારેલા, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તુગ પદાર્થ, મધ, તલતુ તેલ અપથ્થ:—દિવસે નિદ્રા, મુત્રરોધ, જડ અન, મૈથુન, જોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ

૨૬-ચિત્તશ્રમ (ઉન્માદરોગ.)

કારણ—જન, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુત્રપ્રેમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરક્ત ભાવન, બળવાન પુરુષાદિથી મનની કચ્વી, વગેરે કારણોથી અપ સત્વશુદ્ધી પુરુષના વાતાદિ દોષ ક્રુપિત થઈ પોતાનો નિત્યનો ભાગ છોડી અન્ય મનોવાહિની, તે નાહી ત્યા સુધી જઈ ન્યારે પિત્તનો વિજ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રાગને ઉન્માદ* એટલે ચિત્તશ્રમ કહે છે.

* ૧ જે ઉન્માદથી રોગી વાતચીત મહત્ત કરી શકતો નથી, ચીઘાય છે, શરીરે અગ્નિ નમ કરે છે, ધડીમા ભય પામે છે, નાસે છે, શરીર ગરમ રહે છે, સીતળ જામામા એસવું ગમે છે, દમ પદામની ઇચ્છા કરે છે, અને શરીરનો રંગ પીળાશ પડે છે તે પિત્તોન્માદ. ૨ ઉપવાસાદિક નિયમોથી વધી ગએલો વાંધ, મનને ચિત્તાનુર અને દુષ્ટ કરી બુદ્ધિ અને યાદશક્તિને નહિ જેવી કરી નાખે છે, એથી દરદીને કાગ્ય વિના હમવું, પ્રસંગ વિના નાચવું, ગીત ગાવું હસવું અને બ્રાવણ કરવું, હાથના ચાળા કરવા, લટકા કરવા અને રડવું વગેરે વિચિત્ર દાવભાવ પ્રગટે છે રોગીનું શરીર ખરબચડું, પાનળું, તાબાના રંગ જેવું થાય છે અને અનાજ પચ્યા પછી દરદ વધારે દેખાય છે તે વાતોન્માદ. ૩ જેનાવી રોગી વધારે બોલતો નથી, અનાજ ઉપર અભાવો, સ્ત્રીસંગ અને એકાત ગમે છે, લેધ ધણી અને ઉલટી થાય છે, મ્હોડેથી લાળ પડે, જમ્યા પછી રોગ વધારે દાખવે અને જીભ, મૂત્ર, નેત્રાદિક સફેદ હોય તે કરોન્માદ મમજવા ૪ તણેના મિત્ર લક્ષણવાળો ઉન્માદ સન્નિપાતોન્માદ કહેવાય છે, એ કેવળ અમાધ્ય છે ૫ ભય કિવા પ્રિય વસ્તુના વિચારથી થયેલો ઉન્માદ શોકોન્માદ કહેવાય છે એમા દરો દમિષ્ટ પ્રમાણે બદલે છે, વખતપર મનની યત્ન વાત કરી દે છે અક્ષલ ઉસદાર્થ જાય છે, ગાય છે, હમે છે અને છેક મૂર્ખ અને છે આમ પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ ચર્ચ બતાવ્યા છે આધવનિદાનમા જે રોગીની આખો બહુજ લાલ-ધટલાલ બને છે બળ, દુઝિયો અને શરીરની કાતિ નાશ પામે છે, અત્યંત ગરમ જેવા બને છે, સુખ કાળ પડી જાય છે અને બરાબર શુદ્ધિ રહેતી નથી તેને જીહો વિષોન્માદ અને સાતમે ક્ષોતોન્માદ બતાવ્યો છે તેમજ બૂતોન્માદના પણ પદર ભેદા બતાવ્યા છે ચરકે તેને બદલે દેવોન્માદનો પ્રસારો આપ્યો છે

ઉપચાર—(જૈન ગ્રંથમાથી) (૧) રાસ્ના ટાકર, બ્રાહ્મી ટાકર, કરીમાતુ ટાકર, ચવક ટાકર, માલકાગણી ટાકર, લીડીપીપર ટાકર, સુકે ટાકર, પીપળામૂળ ટાકર, અજમા ટાકર, લઈ પડીકા ૭ વાળી એકેક પડીકે પાણી શેર ૧ મા ઉકાળી નવટાક પાણી ગંદથી ઉતારી ગાળીન પાવું (૨) બ્રાહ્મીધૂત-બ્રાહ્મીનો રસ શેર પાંચ અને લી શેર ૫ ગાયનું, એ બેને એકત્ર કરી બટી કે બાવટાના ધાનની કોડીમા દિવસ ૭ દાખી ગાયનું પછી ચુસા ઉપર તાપે ચઢાવી રસ બળી જઈ એકલુ લી રહે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ પડી તેમા દેવદાર ટાકર, લવંગ ટાકર, ગાયકળ ટાકર,

લક્ષણ—કરણ નહિ જતા હસવુ, ગાવુ, નાચવુ, પ્રીતિ કરવી, લલનન ઝાડની, શુદ્ધિ વિપર્યય થવો, રાવુ, ઉઘનો નાશ, એકતિ જન કષ્ટ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો, ખમ, એ લક્ષણો હોય છે અસાધ્ય લક્ષણ—જે રોગી મ્હોકુ ઉપર કિવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જાગૃત રહે છે એને ક્ષીણ એવો અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર.—(૧) ગ્રાથા (વાધ) ઉપગના ઔષધો આપવા (૨) નવ-માઝ અને ચુનો એકત કરી દાળડીમાં ભરી તે સુધવાને આપવુ. (૩) ઘોળી કુગળીના રસનુ અજન કરવુ (૪) સુક, મરી, લીડીપીપર, લીમ, સિંધવ, ઘોડાવજ, કકુ, સરસવ, કરજળી, ઘોળા શિરસ, એ મમળાગ લઈ ગોમુતમાં વાટી ગોળી કરી તેનુ અજન કરવુ, એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત વાયુ) અને ગ્રાથુ (વાધ) દૂર થાય છે. (૫) રોગીને બાધી રાખવો. સર્પ છત્યાદિ ભય કર જતાવગે દેખાડી બીવરાવવો અને શરીરે સરસવનુ તેલ ચોપડી ગરમીમાં ખેમાડવો અથવા જળીનપર સુવાડવો ગરમ પાણી તેના શરીરપર ફેંકવુ, કિવા લોહાદિક તપાવી ઝામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) બાલી, કાળુ, ઘોડાવજ અને શખાવળીનો અગરસ જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને કાણુનુ ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદ રોગ દૂર થાય છે. (૭) ધતૂરાના પાદડાનો રસ અથવા ગિયા ૪ અથવા ૫ લીંઘા આપવા (૮) ધતૂરાના અથવા આળહરડોના કાઢો ઘીમાં નાખી આપવો. (૯) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા અગધીઓ—૩, કરિવજુ—૬, કુગળી—૨, તુનેર—૫, ધતૂરા—૧૦, પટોલકટુ—૬, બીન્નેર—૧૫, ૨૦, બાલી—૧, મકુડો—૧, મોચ—૬, વજ—૪, શખાવળી—૧ જુઓ ગો વૈં મા—લી ૯

પ્રથમ.—મઉ, મગ, ચોખા, ધારોણુ ફૂધ લી, જુનુ કાળુ, પરવળ, ચાકવત, તાદળળે, નાળિયેર, ક્રોકુ અને ફજુસ અપ્રથમ —ગરમ ખોજન, મલ (દારૂ), વિરુદ્ધાશન, નિદ્રા, ક્રુધા અને તૃષાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલા અને ભાજ પાલો.

૨૭—જુનો ઝાડો (સંગ્રહણી.)

કારણ—અતિસાર બધ થવા જતા અગ્નિ મદ હોય છે તેમાં વિરુદ્ધાકાર થાય તો તેથી કરી આમાશ થઈ અગ્નિનુ સ્થાન દુષ્ટ થાય છે એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે તેને સમહણી કહે છે અતિસાર સિવાય પણ ત્રિધા આહારાદિક લાગ મ ટાક—૨, કાકડાશીંગ ટાક—૨, ચવક ટાક—૨, ખુરાસાનીવજ ટાક—૨, કાળી-પાટ ટાક—૨, મોચ ટાક—૨, હરડે ટાક—૨, બહેડા ટાક—૨, આમળા ટાક—૨, પીપ-ળીમૂળ ટાક—૨, શતાવરી ટાક—૨, અક્કલમચે ટાક—૨, કોકોલ ટાક—૨, સુક ટાક—૨, લીડીપીપર ટાક—૨, મરી ટાક—૨, ચીત્રાછાલ ટાક—૨ અને વરધારો ટાક—૨ લઈ ઝીણા ખાડી કરક કરીને નાખવા પછી તે લી રોજ ખાવુ. (૩) અને તે કહીએ છીએ કે “ માલવાળા થવુ હોય તો માલકાંમણી ખાઓ.”

કરી સમ્રહણી થાય છે જે સમ્રહણી પ્રતિ દિવસ આમનો સમ્રહ કરી વારંવાર શબ્દયુક્ત જ્ઞાનત ચંદ્ર આમ છોડે છે, તેનું નામ ન્યાસ સમ્રહણી. x

લક્ષણ—આમ પડ છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મગડો હોય છે, અને વાયુ-વડે કરી ક્ષણ ક્ષણે બધ પડે છે પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા ભાગે છે તે કાચા આમજ પડે છે અથવા તે આમનો પાક ચંદ્ર પડ છે

xઅતિસાર થઈ મરી ગયા પછી ન્યારે રોગી ખાવા પીવાનો વિચાર રાખતો નથી, ત્યારે તેના જઠરાગ્નિ બિગાડ પામી સમ્રહણી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને સમ્રહણી કે સમ્રહણી કહે છે એનાથી તરસ, આળસ, દાહ, અપચો, શરીરનું ભારેપણું વગેરે થવા માડી બળતો ક્ષય થાય છે પછી જે આયુ હોય તેના આમ (કચો ઝાડો) થઈને તે ગુણ વાટે પડે છે વખતે પકવ થઈને પશુ પડે છે અને વખતે તે કહણ કે પાતળો હોય છે ઝાડો થતાં મરડો થાય છે

એ રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને આમ એ દોષોના કારણથી પાંચ પ્રકારનો છે વાતાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થએલા સમ્રહણી રોગમાં તે દોષના લક્ષણો જોવામાં આવે છે (હવે પછીના 'ઝાડ'ના પ્રકરણમાં આ લક્ષણો જોવા) તે ઉપરથી કયા પ્રકારનો સમ્રહણી રોગ છે તે અમનય છે ત્રિદોષ સમ્રહણીમાં ત્રણે દોષના લક્ષણો મિશ્ર હોય છે આમ સમ્રહણીમાં આતરડા બોલે, આળસ અને દુર્બળતા થાય, ઝાડો નરમ, જાડો, ચિકણો, ઘોળો, શુદ્ધ સહિત, ફેડમાં વેદના સહિત અને થોડાં મરડા મહિત આમવાળો થાય દિવસે રોગ વધે અને રાત્રે શાંતિ મેલમ પડે.

સતેલા રોગીના પાસ માં શળા અને જળપટ્ટીયત જેવો શુદ્ધ થાય તેને સંદીયત્ર નામે અસાધ્ય સમ્રહણી રોગ કહે છે

મુનાનીના મતથી એ રોગ બે પ્રકારનો છે એકને આખી અને બીજાને આતસી કહે છે જે આખી હોય તો તરમ થોડી હોય. કદિ ઝાડો થાય અને કદિ બધ થાય. એના ઉપર રાજ પૈસા ૬ ભાગ, જુરાની ખાડ પૈસા ૩ ભાગ, ખાવચો પૈસા ૨ ભાગ, સુદ પૈસા ૩ ભાગ અને કતાનના બીજ પૈસા ૩ ભાગ લઈ ઝીણું ખાડી બળ્ખે પૈસાભાર સવાર-સાજ ફરે તો આખી સમ્રહણીનો રોગ મટે. (૨) એ દરદમાં ભાગ પીએ તો ઠીક છે (૩) ખમખસની પોસ્ત (જીડવા) હથેળી ભરીને ફરે તો ફાયદો થાય (૪) આ રોગમાં અશીષુ ગુણકારક છે જે આતસી હોય તો—તેનું દિલ પાણી વાસ્તે તરફડ દિલ તથા છાતીમાં બળતરા થાય પાણીના જેવો રાત દિવસ ઝાડો થયા કરે એ રોગને આપણે ફાયદો ન કરે.

ચાદી તોલો ૧ અને પરવાળા તોલો ૧ લઈ ચાદીના કટકવેધી પત્તા કરી, એ બન્નેને ગોલીવાડના પાદડના છુદ્દમાં લપેટી કુલડીમાં કપડાંમાટી કરી ગળપુટ આપી ભરમ કરવી. એની યોગ્ય માત્રા માખણ સાથે આપવાથી દુરાગ્રહી સમ્રહણી પશુ નાસ પામે છે સમ્રહણી ઉપર કેટલાક લોકો ઘોડાચોળી અથવા અથગોળી નામની ગેરખનાચળી ગોળીઓ આપે છે

પૂર્વરૂપ—તરસ, આળસ, શક્તિશીલતા, એ લક્ષણો થાય છે જઠરાગ્નિ મદ થાય છે તેટલા માટે મન વિદ્યમ થાય છે, એટલે કર્પસ્મા જેવું થાય છે, તેથી તે અન્નનો પાક જલદી થતો નથી અને શરીરને જડપણુ ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર—(૧) સુંકના કષ્કમા થી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું તે વાયુનું અનુલેખન કરે છે અને સમ્રહણી, પાકુરોગ, બરોળ, ઉધરસ તથા જવરનો નાશ કરે છે. (૨) સમ્રહણીની શાતિને અર્થે સુંકનું ચૂર્ણ નાખી હાથ પીવી. અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને હાથ વધાગતા જવું, એટલે સુંકી કે હાથજ અન્ન સિવાય આહાર અર્થે શકે એથુન અને કેંદ્ર એ વર્જવા. (૩) હીંગ, જીરૂ અને સિંધવ એણે યુક્ત કેવળ દહીં ભાજેલી હાથ આપવી, તે સમ્રહણી, અર્થા, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કષ્કમા સુંકનું ચૂર્ણ અને ગ્રોળ નાખી આપવું અને હાથ તથા ભાત પથ્યને માટે આપવા. (૫) અજમો, પીપળીમૂળ, તળ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકિસર, સુંક, ધાવડીના ફૂલ, આમલી, લીડીપીપર તથા વાળો, એ એકેક તોલો અને સાકર છ ભાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું, એટલે સમ્રહણી, પિત્તસમ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટવડે તથા કઠિન એવા મળ થાય છે તેને ધીમા મીઠું નાખી પાવું. (૭) તાલીસાદિવટી—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી, એ ચાર ચાર તોલા, લીડીપીપર અને પીપળીમૂળ એ આઠ આઠ તોલા, સુંક બાર તોલા, ચાતુર્ગત અને વાળો એ એકેક તોલો, એ બધાનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણ ગણો ગ્રોળ, એમા બે તોલાની ગોળી કરવી. તે ભક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સમ્રહણી, ઉલટી, ઉધરસ, દમ, જવર, અર્ચિ, સોજો, ગુદમ, હિદર અને પાકુરોગનો નાશ થાય છે. (૮) કાળી મસળી હાથમા કિવા મોખાના ધાવરામણમા વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્યને માટે હાથ તથા ભાત આપવા. (૯) શખલરમ અને સિંધવ સમભાગ હાઈ ત્રણ માસા પર્યંત મધમા ચટાડવું, એટલે મોટા સમ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કકાયન ગુટી આપવી. (૧૧) સાટોડીના મૂળીઆ, મરી, શરપાંજા, સુંક, ચિત્રાના મૂળીઆ, બાળહરડે, કરજની છાલ અને કાચા બીલાનો કાંટો કરી પાવો, એટલે દુગ્ધજમમ, ગુદમ અને સમ્રહણી, એ બધાનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગમોચ, વાળો, ધાવડીના ફૂલ, કકાની છાલ, ભોદર અને પહાડમૂળનો કાંટો પાવો, એટલે સમ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અમિમાષ્ણનો નાશ થાય છે. (૧૩) તાલીસાદિ ચૂર્ણ—તાલીસ-પત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકુટું, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, આબાહળદર, બીલા, અજમોદ, કમ્બોરા, ચાતુર્ગત, લવંગ, ધાવડીના ફૂલ, અતિવિષ, નમકળ, અજમો, પહાડમૂળ, એસરસ, કોકમ, પચલવણ (કાચલવણ, બીડલેણ, સિંધાલુણ, સચળ અને મીઠું), જીરૂ, શહાજીરૂ, વાવડીંગ, અમ્લકેનસ, આમલી, ત્રિકુળા, પિત્તપાપડો, જટામ્બસી,

આવળ, વાળા, એલચી, ખાહી, જવ સા, ભોયઆવળી અને કાંઈ, એ સમભાગ તથા એ બધાની બરેબર હરડે અને તે સુદા બધાની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી સંપ્રહણી, કાંચ, ઉવરસ, દમ, અરંધિ, પ્લીહા, દુગ્ધમસા (હરસ)-દુગ્ધા મસા, ઝીડા, તાવ, વાચ, રથલતા, પ્રમેહ, ગાંધુ, પાક, ગાળા, ઉદરરોગ, કંદર વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ચિત્તભ્રમ, આરંધ, વિપ્રચિકા, અગ્નિમાંલ અને સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે વળી તે પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, યુક્તિ, રમ્ભિ, ધારણ અને વાચાને આપનાર છે (૧૪) મસરના કાઠામાં ખીલાનું મગજ બારીને આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, સંપ્રહણી, પાક અને કમળાનો પશુ નાશ કરે છે (૧૫) દશમળ અને સુદનો ત્રહો, સોળ તથા આમસંપ્રહણીનો નાશ કરે છે (૧૬) ભક્ષાતકસાર.—ભિલામો, ત્રિકળા, ત્રિકટુ, ત્રિધાતુલ્ય, મચળ, મીઠું અને ધુવાસ, એ આઠ તોલા લઈ જાણના દેવતામાં બાળવું તેના દ્વાર લીંઘા અથવા ભોજનમાં આપવો, એટલે હ્રદય, પાકરોગ, સંપ્રહણી, ગુદમ, ઉદાવર્ત અને રૂગનો નાશ થાય છે. (૧૭) ચવક, ચિત્રક, ખીલા અને સુદનું ચૂર્ણ જાસ સાથે આપવું, એટલે તે ધણી દૃઢ સંપ્રહણીનો નાશ કરશે (૧૮) સમળ, ચિત્રા અને મરીનું ચૂર્ણ જાસ સાથે મેવન કરવું એટલે મસ્રહણી, ઉદર, ગુદમ, દુગ્ધમસ, અગ્નિમાદ્ર અને બરેબરનો નાશ થાય છે (૧૯) કપિત્થાષ્ઠક ચૂર્ણ—કોડું ૮ ભાગ, માકર ૮ ભાગ તથા માડમની જાલ, આમલીની જાલ કુમળા ખીલા, ધાવડીના ફલ, અજમોદ અને ત્રીડીપીપર એ ત્રણ ભાગ, અને મરી, જીરૂ, ધાણા, પીપળીમળ, વાળા, સમળ, અજમોદ, તળ, એલચી, તમાલપત્ર નાગકેસર, ચિત્રા, મુદ એ તેમ ઔષધો એક એક ભાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું એ ચૂર્ણ કંદરોગ, અતિ-માર, ક્ષય ગુદમ અને સંપ્રહણીનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમ—અતિવિપ-૫, ૧૦ અગુસો-૩, આકુ-૮, આળો-૨૨ ઇન્દ્રજ-૧૬, ખસખસ ક (અરીણ) -૨, ગાળો-૬, ચણક-બોખા-૫, ઝેરકાચલા-૯, દાડમ-૬, પાદ (કાળીપાડ) -૧૨ પીલુ-૧, બીવલો-૧, મરી-૧૩, મુમળી-૫, મોથ-૬ રાળ-૧ લવગ-૧૦, સમે-ગે-૧૫, સાલમ-૩ આમ સંપ્રહણી માટે—ખીલી-૭ જુઓ ગો વૈં ૦ માં ૬૫-૨૧, જાસ ૨, ૬, ૭, પ્રાં ૦ ચૌં ૦ માં જાસ વર્ગ-૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં ન ૬.

પૃથ્વ્ય—જૂના સાકી ચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ, નિરોધ માખણ કાઠી લીંધેલી જાસ દૂધ માખણ, કઢી, તલનું તેલ, મધ, ફળસ, દાડમ, કેળકૂલ, જૂના કેળા, કોડું, નળ, ધોળ કાળું (ફુધી), તુરા પદાર્થ અપૃથ્વ્ય-અક્ષિ, વદા-ચ્ચા, અડદ, જવ, ચોળા, મચળ, ચાકવત કાળું, સરખવા, કદ, નાગરવેલના પાન, મેલડી, મોર, કેરી, કાકડી, મોપાત્રી જોળ, નાળીએર ભાજીપાલો, ખાર, દાણ, ખાડું, મીઠું, જડાન

૨૮-ઝાડો અથવા અતિસાર અને મરડો.*

કારણ—પ્રમાણ કરતા અધિક ખાવું, જડ પ્રદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ સ્તિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ રૂક્ષ, અત્યત પાતળું, એવા પદાર્થ ખાવા, વિરૂદ્ધ-શન, અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુન ભોજન કરવું, અપકવ અન્ન ખાવું, અતિ મધ્યપાન કરવું, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રદૂષિતને ગમે નહિ એવા

* વાત, પિત્ત, કફ, મનિપાત, શોક અને આમ, એમ છ પ્રકારનો ઝાડો છે ભયાતિસાર, રક્તાતિસાર અને મરડો પણ એ સર્વના પેટામાં આવી જાય છે. ૧-ઝાડો કાર્ષક લાલાશ ઉપર ઉતરે અને ઝાડામાં શીથુ મળેલું હોય તથા હુમેા અને થોડા થોડા વારવાર આમ સહિત આવે, ઝાડો થતી વખતે પેટમાં પીડા થાય તે વાચુનો. ૨-ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધિ સંયુક્ત પાતળો થાય તથા યુદ્ધ પાત્રી જાય, શરીરમાં પરસેવો આવે, તરસ લાગે, શરીરમાં દાહ તથા મૂર્છા થાય એ પિત્તનો. ૩-ઝાડો ચીકણો, સફેદ, દુર્ગંધવાળો, શીતળ, થોડી પીડાની સાથે ઉતરે તથા શરીર બારે રહે, ભોજનમાં અરૂચિ હોય તે કફનો. ૪-જુડના માસ સરખા ઝાડો હોય, અનેક રંગનો હોય, નેત્રમાં તદ્દા રહે, તરસ, મુખશોષ, બ્રમ, મોહ થાય તે ત્રિદોષનો જે એવા લક્ષણ સ્ત્રી, વૃદ્ધ કે બાળક રોગીને થાય તો તે અસાધ્ય છે ૫-પુત્ર, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિના નાશથી શોક કરે, આ શોક પેટના અગ્નિને મદ કરે છે તથા શરીરની બહારનું તેજ પેટમાં જળને રૂપિરને બગાડે છે, અન લોહી ઝાડા સાથે મળીને અથવા ન મળીને યુદ્ધાદારાએ અણોડી જેવો નીકળે તો તેને શોકનો અતિસાર જાણવા, અને તે શોક દૂર થવાથી જાય છે. એવીજ રીતે કોષપણુ પ્રકારના ભયથી થાય તેને ભયાતિસાર જાણવો ૬-આમાતિસારથી પ્રથમ ભોજનનું અણુરુ થાય અને ધણી ન પચે એવા ભારે પદાર્થો ખાય તો તે કોડામાના વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણે હેતુને તથા ઝાડાને બગાડે છે એમાં ઝાડો થળ સંયુક્ત, દુર્ગંધ સાથે, અનેક રંગનો હોય છે વળી એક પાનમાં ઝાડો ડરાવી નેવાથી ઝાડા જળમાં તરે અને અમ પણીમાં જુડે અથવા દુર્ગંધ સંયુક્ત સફેદ ચીકણપર હોય તે પણ એનાજ લક્ષણ છે ૭-અતિસાર એ પિત્તાતિસારનો બેદ છે અમા અત્યત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઈ લોહીને બગાડે છે જેથી ઝાડો રૂધિર સાથે ઉતરે છે

મરડો—અતિસારનો બેદ મરડો છે કુપચ્ચના કરનારા પ્રવરને વાલુ વધીને કફમાં મળી મરડો કરે છે ક્ષણ ક્ષણમાં અમળાષ્ટને થોડો અથવા ઘણા ઝાડો ઉતરે તેને મરડો કહે છે એને કોષ આકરી પચુ કહે છે. એ મરડો વાચુનો, પિત્તનો, કફનો અને લોહીનો એમ ચાર પ્રકારનો છે જેમાં ઘણી પીડા થઈ ઝાડો ઉતરે તે વાચુનો, દાહ હોય તે પિત્તનો; કફસંયુક્ત ઝાડો થાય તે કફનો અને લોહી સંયુક્ત ઝાડો હોય તે લોહીનો મરડો કહે છે

ઝાડા ઉપર ઉપચાર—અમતુ જરૂર અને દહીં પાવા (૨) લીંદીપીપર નાલો ૧૦, પીપળામૂળ તોલો ૧૦, જવત્રી તોલો ૧, જવફળ તોલો ૧, જવગ

પદાર્થનું લક્ષણ કરતું, મળામૂલનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કાપ ઇત્યાદિ કારણોએ આતંસાર ઉત્પન્ન થાય છે લક્ષણો—હૃદય, નાભ, ગુદા, ઉર, કુક્ષિ એને વ્યાપ્ત થવી, હાયપગનું ગળવું, અપાનવાયુનો અને મનનો અવરોધ થવા, પેટનું કુલવું, અન્ન સાર પાચન ન થવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે જે અતિસારમા આમ પડે છે તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમા હાહી પડે છે તેને ગ્લાનિમાર કહે છે ઉપદ્રવ—ઉલટી, મન્થાં, ઉચ્ચકી, સાળે, શૂળ, દમ, ઉષરસ અને અન્નદોષ એ ઉપદ્રવ સંપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે આમાતિસાર ઉપર—કોષ પશુ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાના હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થએલા છે કે નહિ એની ચેકસી કરી, અમ પાકા થયા હોય તો દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી (૧) બાળકને અને લીંટીપીપરનું ચૂણુ ગરમ પાણીમા અપવું, કિંવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરડતેવ અથવા લી ગરમ પાણીમા આપવું (૨) સુંકું ચૂણું કરી તેમા લગારેડ લી નાખી ગોળો કરવા અને નેને એરડના પાદડા વીટાળી ઉપર છાણુમાટીએ લીપી અગારામા બાંધવું માટી બળવા લાગે એટલે બહાર કાઢી અદરનું ઔષધ કાઢી લેવું, અને તે સાકર સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી છ માસ પર્યંત આપવું, એટલે આમાતિસાર બંધ થઇ જરારામિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૩) સુંકું, ગોળ અન લીની ગોળીક કરી આપવી, તેથી કરી આમનું પાણુ થઈ જરારામિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૪) કુમળા ચીઝામા સિંધવ અને થોડોક હીંગ ભરી, એરડના પાદડામા વીટાળી બુભરેટમા શેડી તે ખાવા, તેથી આમનું પાણુ થઈ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સુંકું, વરીઆળા અને ખસખસ અથવા સુંકું અને વરીઆળા લીમા શેડી ત્રીણી વાટવી અને તેની ફાકી લેવી (૬) ધાણુ અને સુંકના કાઠો આપવો. (૭) સુંકું, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, નાગરભોષ, ઇન્જવ અને ચિ કનુ ચૂણું તોલો ૧, તજ તોલો ૧, અપીણુ તોલો ૧૦, સર્વને વાટી ત્રીણુ કરી ઠળાયો કહાડી નાખેલી ખારેકમા ભરી ઘઉંની કણકથી લપેટી આટાનો દડો કરી, દેવતાના ભાંડામા પકવી પછી તેમાથી ખારેક કહાડી લેવી અને નેને ખૂબ લસોડને પછી ચણુ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એનાથી લોહીવા એટલે રક્તાતિસાર બંધ. (૩) નળ અને અમનું છુરે દહીમા ખાવું (૪) બાવળાંચો ગુદ, ખસખસ અને સાકર ત્રીણુ વાટીને ખાવા. (૫) બોડી અજબો, મોચગસ સુંકું, ધાવડીના ફૂલ એ સર્વ મમાનભાએ લખ ત્રીણુ વાટી ગાયના ઘેળવામા ટાક રા ના અદાજે આપવું ઉપર દહી અને લાપ્સી જમાડવી (૬) કેડી, અબલેડી, ઉથીર (વળો) અને માકરની ફાકી આપવી (૭) સુંકું, હળદર, લીંટીપીપર, દારૂહળદર, કરજ બીજ અને બીજેરાની જડ સમાન ભાએ લઈ વાટી કાળના પાણી સથે મરી જેવડી ગોળાઓ કરવી એ ચોખાના ધોવરામણુમા આપવાથી ઝાડો મટે વાસી પાણુ સાથે આપવાથી વાસી વિકાર મટે. ધોડાની ચુક પર એજ ગોળો ૨૧ ઉષ્ણ-દ્રવ્યો આપવી

* આને અવેળી કહે છે.

કરી તે ચોમણા પાણીમા અપવુ (૮) બાળહરકે, અતિવિષ, સિધવ, સચળ, ઘોડાવળ અને હોમનુ ચૂણુ ગરમ પાણીમા આપવુ (૯) સુરજને સુકવી ચૂણુ કરવુ અને ઘીમા તળી આપવુ (૧૦) જામફળ, સુક, રાળ, માધફળ (માયા) અને ખજૂર, એ દરક છ છ મામા લઈ ચૂણુ કરવુ, અને તે ચૂણુના વળન જેટલી તેમા વગરકે છાણુ ની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણુમા દરક વખત દોઢ મામા પ્રમાણુ એ વખત આપવ.થી છાણુતિસાર, આમાતિસાર અને યજ દૂર થાય છે (૧૧) લસણુની કળીમા અડદના દાણા જેટલુ અરીણુ ભરવુ અને અગારા ઉપર સોકી ખ.વી, એટલે આમાતિસાર તુરત દૂર થાય છે રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર:— (૧) જાણુ, ફેરી અને આમલીના પાદડાનો અગરસ કાઢી તેમા મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણુ ૪ તોલા અને થોડા અડકડાના કુમળા પાદડા એકત્ર વટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો (૩) બીલુ જરા ભાગી બાકુ આ તેના ગરમા ગોળા ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમા સરળત કરી પાવુ (૪) કુમળી બારિક ચીરી ચાગ પાચ વખત ઘેષ નાખવી અને તે ગડાદાર ચેકખા દહી સાથે ખાવા આપવી. (૫) ગાયના માખણુમા તલની બુકી મિશ્ર કરી ઉમરાના પાદડા ઉપગની ૫ ફેડ અને સાદર નાખી આપવુ (૬) કડાની છાલ, અતિવિષ, એલકાચરી, વાળા અને નાગરમેથનો કાઢો આપવો (૭) દાડમની છાલ અને કાચા બીલાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૮) ચોખાના ધોવરામણુમા ચેકખુ ચદન ધસી તેમા મધ અને સાદર નાખી આપવુ, એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે (૯) કાચા બીલાનુ ચૂણુ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર અને પેટથળ, આમથળા દૂર થાય છે (૧૦) આખાની ગોટલી જાણમા અથવા ચોખાના ધોવરામણુમા ધસી આપવી. (૧૧) શનાવરીનો રસ નાકર નાખી આપવો સર્વાતિસાર ઉપર ઉપચાર.— (૧) અરીણુ અને કેનર સમભાગ ખરત કરી અર્ધા ગુળ (ચણેડી) ભારના પ્રમાણુની ગોળીઓ કળી અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી (૨) હીણુ કાપી અદર રાષ ભરી ગરમ કરી આપવુ. (૩) કાદાના રસમા અરીણુ મેળવી આપવુ (૪) નિષ્કટક ગોટા બાવળીઆના પાદડાનો અથવા જાલનો રસ કિંવા અરલુની જાલનો રસ અથવા કડાની જાલનો રસ, એમાંનો કોષ પચુ અગરસ લેવાથી સર્વ અતિમાર દૂર થાય છે (૫) અજમોદ, મોચરસ, સુક અને ધાવડીના ફૂલનુ ચૂણુ ગાયના દહીમા આપવુ, એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળા કળોવળો, નાગરમેથ, ધાણા, મજક, કાચા બીલા, ધાવડીના ફૂલ, લોધર અને સુકનો કાઢો આપવો (૭) કુમળા બીલા અને આખાની ગોટલીનો કાઢો અથવા બીલાનો ગર અને એટલીમાનુ મજળ, સાકર અને મધ નાખી આપવુ. (૮) આખાની અતરજાલ અથવા ગોટલી દહીમા વાટી આપવી, એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે (૯) જામફળ, અરીણુ અને ખારેક, સમભાગ લઈ નાગરમેથના રસમા ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી નવટાક જાણમા આપવી. (૧૦) અ.કા.

લના મૂળની જાલ આખાના ધાવગમણમા ધસી મધ નાખી આપવી, એટલે દુર્ધર અનિમારનો પણ નાશ થાય છે (૧૧) વડની વડવાછેચો ચોખાના ધાવગમણમા વાટવી અને તેમા ગરમ નાખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમા નાખી આપવી (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમા વાટી આપવા. (૧૪) અફીણુ શેકી ખાવુ. (૧૫) કાયકળ મધમા ધસી આપવુ (૧૬) મોળ તોલા કડાની જાલ ચોખાના ધાવગમણમા વાટી ગોળીઓ કરવી, તે પછી જાણીના પાદડામા વીટાળી તેને સતગથી બાંધી ઉપર થઈના કોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો પછી તે ગોળાની ઉપર જાણા મૂકી દેવતા મળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવા પછી ગોળો બહાર કાઢી પાદડા અને માટી દૂર કરી પીલી, રમ કાઢી તે કંડે થમા પછી તે મધ મેળવી પાવે. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે (૧૭) અગ્નિની જાલનો પુટપાકવડે રમ કાઢી તેમા મધ અને મેચરસનુ ચૂર્ણ નાખી તે આપવુ (૧૮) પાકા દાડમનો પુટપાકવડે રમ કાઢી મધ નાખી આપવો (૧૯) છદ, લાગ, બીલીનો ગરમ અને અરીણુ, એ મમલાજેલછ દહીંના નિનયા પાણીમા ખરલ કરી વાલ બરેખર ગોળા વાળી મધમા આપવી (૨૦) આદ્ર્-કુટળવલેઃ—કડાના મૂળીઆની જાલ તાજ એકતુળા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણમા લાવી તેમા પાણી એક દ્રોણુ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમા નાખી ચોથા હિરસો પાણીનો રહે ત્યાં સુધી કાઢે કરી ગાળી, પછી વાળળ, ધાવડીના ફૂલ, કુમળા બીલા, પહાડમૂળ, મેચરસ, નાગરમેથ અને અતિવિષ એ માત્ર ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાદામા નાખી દલાવી લે ૪ થાય એવુ ઘટ્ટ કરવુ પછી આ અવલેહ પાણીમા અથવા બકરીના દૂધમા આપવો તેથી કરી વેદના-યુક્ત અને નીલપિતાદિક નાના પ્રકારના વર્ણુ જે અતિસારમા હોય છે, તે અને ધોગ-રૂપ એવા મપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે, તથા સ્ત્રીઓને મપૂર્ણ પ્રકારની ધૂપણી (અદર) થાય છે તે, અને મપૂર્ણ મૂળ-આધિ તથા પ્રવાહિત રોગ કરીત અતિસારનો બેદ છે તે, બધા રોગ દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર લુઓ વૈનૌ મા —અકાલ-૧, ૧૦, અજમેદ-૩, અરલુ-૨, આદુ-૧૧, આમલી-૧૦, આબો-૧૧, ૧૩, ઇન્દ્રજવ-૨, ૧૬, ૧૯, એખરો-૧, કરબળ-૩ કળથી-૩, કાકડાશી ગ-૩, કાયકળ-૮, ગરિદા-૪, કોટોળી-૨, ખટખટી-૪, ખસખસ ક (અફીણુ)-૪, ૬, ૧૬, આખરો-૧૭, ગાળો-૪, ૬, ગેરખઆમલી-૩, ચીણો-૧, ચેર-૧, જાયકળ-૯, ૧૪, જાણુ-૮, કુગળી-૧૭ દીપમાળ (ગલગોટા)-૧, ધામણુ-૧, પાદ (કાળી પાડ)-૪, કુદિનો-૬, આવળ-૪, ૯, બીલી-૧૧, ૧૫, ૧૬, બીવલો-૧, ૨, બોરસળી-૧, અગ-૨, મીઠીઆવળ-૭, મેદાલકડી-૮, રાળ-૩, રોચકળ-૩, વડ-૧૧, વડમુદો-૧, વેલતુર-૧, શિમળો-૧૪, શેમટ-૧, મમેરવો-૧૫, આમાતિસાર માટે—અરકુસો-૩, આદુ-૩૭, અબો-૧, ઉખરો-૯, ખસખસ-૧, ખસખસ ક (અફીણુ)-૧, ૨, ૨૦, જાયકળ-૯, પાદ (કાળી પાડ)-૧૧, લીડીપીપર-૮, વજ-૧૦, વરીઆળી-૧, હરડે-૪૦ જવરોનિસાર માટે —ઓષ-મીજર-૩, ૮ પકવતિસાર માટે —ખસખસ ક (અફીણુ)-૧૪ થિતાતિ-

સાર માટે—અતિવિષ-૩ રક્તાતિસાર માટે—અરજુનમાળ-૧૧, અરજુ-૪, અળ-૫, આમળા-૩૫, આમો-૧૨, ૧૫, ૧૯, ૨૩, ઉમરો-૧૦, ઓથમીજ-૩, કનક-૧, કારિદા ૫, ખસખમ ક (અશીષુ)-૨, ૨૦, ચારોળી-૧, જાજુ-૨, તલ-૨૧, તુલસી ૫, દાડમ-૧૪, પાદ (કાળીપાડ) ૭, પીપળા-૧૬, ફળુસ-૫, થીલી-૧૦, બોરડી-૩, ૮, મદાર-૨, મેથી-૪, મેદી-૫, રતનજોત-૭, વજ-૧૦, ચતા-૫, રી-૧૪, સારંગ-૩, ૪, મુખ-૩ શૂળયુક્ત અતિસાર માટે—તજ-૬, મોથ-૧૨ મરડા માટે—અળશી-૮, ચુલાખ-૬, મરડાશીંગ-૩ જીર્ણાતિસાર માટે—ઓથમીજ-૧૩, શિમળા-૧૩ જુઓ ગો વૈંમા—જાસ ૨ રક્તાતિસાર માટે—માખણ-૮ જુઓ પ્રાં ઓં મા—રક્તાતિસાર માટે—માખણવર્ગ ૩, સાખરશીંગ ૩ આમાશ માટે—સાખરશીંગ ૩ જુઓ અનુભૂત ઔષધો—ઔષધિક્રિયાના ચટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૫, ૧૬, ૧૭, ૨૩, તથા ચૂર્ણ પ્રકરણની ટીપમા ન ૧, ૨, ૨૦

પથ્ય—હિલદી, લાલજી, નિદા, જૂના ચોખા, મસુર, તુવેર, થી, મધ, દહી, તેલ, ફલ, જાશ, માખણ, કેળાફલ, જાણ, આદુ, કોડી, બોર, દાખન, અને લઘુ એવા અન્ન અને પેય પદાર્થ અપથ્ય—મૈથુન, મલમૂલાવગેધ, ઘઉં, અડદ, જવ, ચાકવત, વાવડેરી, દૂધી, ગોળ, લાજપાલો, રાતી દૂધી, જડ અને સિન્ધુ ભોજન, વ્યાયામ, પાન, કાંચી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ

૨૯—ઝેર (વિષ.)

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે સ્થાવર, જંગમ તથા દ્રવિવિષ. મૂળાદિક વિષ તે સ્થાવર; સર્પાદિક વિષ તે જંગમ, તથા વિષનારાક ઔષધિઓના હુતવીર્ય થએલા વિષ કિન્ના ગમી વગેરે શોષાઈ ગએલા, જે સ્વભાવે તથા યુક્ત કરી કમી છે અને જૂના થએલા એવા સ્થાવર-જંગમમાંથી વિષ તે દ્રવિવિષ જાણવા વિષાદ એટલે બેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સમા છે. સ્થાવરવિષ—મૂળ, પાદડા, ફળ, ફલ, જાલ, નાગ, ચુદર, ધાતુ અને કદ એવી રીતે ૧૦ પ્રકારના સ્થાવર વિષ છે જંગમ વિષ—દણિ, નિંધાસ, દત, મૂન, પુરીષ, શુક, લાળ, કેશ, ત્રિમટા, પાદવુ, ચુદા, અસ્થિ, પિત્ત, શુક તથા શવ, એવા સોળ પ્રકારના જંગમ વિષ છે દ્રવિવિષ—દેશ, કાળ, અજ અને દિવાનિદા, એ વડે વારંવાર દ્રવિત થએલ વિષ શરીરમાંથી દુષ્ટ કરે છે, તેને દ્રવિવિષ કહે છે એ બે પ્રકારનું છે એક કૃત્રિમ અને બીજું ગરસંજોક સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગરસંજોક વિષ જાણવું.

વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણ—વાતયુક્ત અને ધૂંધસ જેવો મળનો અતિસાર થાય છે, તથા મ્હોડા વાટે દીજીની હિલદી થાય છે, તે મ્હણાવાળાએ વિષ પીધું છે એમ જાણવું સ્થાવરવિષનાં સામાન્ય લક્ષણ—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેઠ્ઠી, દાંત બધાર્થ જવા, ગળું અકાર્ણજનુ, મ્હોડામાંથી રીંજીનેા આવ, હિલદી, અર્ધિ, શ્વાસ, મૂર્ચા પ્રત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. કંદવિષનાં લક્ષણો—

ઉત્તરીય એવા કદવિષ નેર પ્રદારના છે એ સર્વ દશગુણુ જાણવા જે સ્થાવર, જંગમ તથા દુનિમ વિષ દશલક્ષણુએ યુક્ત હોય છે તે તત્કાળ મરણ પામે છે જંગમ વિષનાં લક્ષણુઃ—જંગમ વિષના યોગવી રોલા આવવા મૂર્છા, ખાનિ, દાહ, અનનો અપાક, રોમાય ઉભા થવા, મોત્તે તથા અતિમાર, એ લક્ષણુ થાય છે. વિષના દશ લક્ષણુઃ—રૂઝ, ઉષ્ણ, શીત, નદ્રમ, આશુકારી, વ્યવાયી, વિકાશી, વિપદ, લઘુ નથા અપાકી, એ દશ વિષના ગુણુ જાણવા મુળાદિ વિષના લક્ષણુઃ—મુળોના વિષવડે હાથે પગે રેષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડબડે છે અને મોહ પામે છે પાદડાંના વિષવડે બગાસા, કપ, શ્વાસ, મોહ, છત્પાદિ વિકારો થાય છે ફળના વિષવડે મ્હેલુ સૂઝી જાય છે, દાહ, અનદેપ, એ લક્ષણુ થાય છે પુષ્પના વિષવડે ઉલટી, પેટ ચડતુ, શ્વાસ, એ લક્ષણુ થાય છે છાલ, નાર, ગુંદ, એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મ્હેડામા ફૂડીધી, અગને ખડખડાપણુ, માલુ દુ ખતુ, મ્હેડામાથી કફસાવ, એ લક્ષણુ થાય છે ક્ષીર વિષથી મ્હેડામા શીણુ આવે છે, રેચ લાગે છે અને જીભ જડ થાય છે ઘાતુના વિષથી ઉરની અંદર દુ ખે છે, મૂર્છા આવે છે, તથા તાળવાનો દાહ થાય છે દુધિવિષના લક્ષણુઃ—દુધિવિષ એ અદ્યપવીર્ય છે એ તત્કાળ મારક થતુ નથી દુધિવિષવડે ખીંટિ થએલા માણુએને ઝડો થાય છે. તેનો રંગ (વર્ણ) બદલાય છે, મોઢામાથી વાસ આવે છે, મુખમા સ્વાદ રહેતો નથી, તરમ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, અંધારી આવે છે, ભાખ્યા-તુટયા શબ્દો બોલે છે, ઉલટી થાય છે, ગાડના જેવા લક્ષણુ કરે છે દુધિવિષવાળા માણુએને કોઈ પ્રકારનું ચન પડતુ નથી દુધિવિષનાં બીજા લક્ષણુઃ—દુધિવિષવડે રોલા, બગાસા, જડપણુ, અંગે શિથિલતા અને રોમાય ઉભા થવા, અંગ મરડાઇ જતુ, એવુ પ્રથમ થઇ, જમ્યા પછી હર્ષ વધવા, અન્ન પાચન ન થતુ, અરૂચિ, અંગ ઉપર નાના પ્રકારના ટીમણુ ઉઠવા, માસક્ષય, હાથે પગે સોળે, મૂર્છા, ઉલટી, ઝડો, શ્વાસ, તરસ, જવર, ઉદરરોગ, એ વગેરે વિકારો થાય છે અને વળી એકાદ વિષથી દાહ, એકાદ વિષથી ઉન્માદ, એકાદ વિષથી નપુસકત્વ, દાહ, ખેદ, કોદ, વિસર્પ મોટા ફાલ્સા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે પોતાના હાથમા સર્વ મિલકત ડિવા અધિકાર આવે એ હેતુથી અથવા પતિ પોતાની આદા પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે બાઈડીઓ પોતાના પતિને વિષારી પ્રાણીનો પરસેવ, વિટાળ (લાળ), શરીર ઉપરનો ટેકેકાણુનો મળ અનમા મનળી તે અન્ન ખાવા આપે છે, તેથી કિલ્લ જતુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરૂષ ધોળા સફેદ અને ફેશ થાય છે, તેનો અગ્નિ મદ થાય છે, તાવ આવે છે મન સ્થાને પોડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથે પગે સોળ આવે છે, ઉદરરોગ, મહણીરોગ, રાજ્યક્ષમા, પાકુ, ગુસ્મ, ક્ષયજન્યજવર, એ વ્યાધિના તથા બીજા અનેક પ્રકારના વ્યાધિના લક્ષણુ થાય છે

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચારઃ—સિધવ અને મરી ગમલાગ તથા એ ખનેના બરાબર હીમોળીઓ લાવી વાટી મધ અને લી સાથે ખાવી એટલે સ્થાવર જંગમ વિષોનો નાશ થાય છે *

* સર્વાજન ગુટિકા.—સુક, લીંડીપીપર, મરી, ફટકી, મોરચુથુ, લીંડ અને

વિશેષ ઉપચારે જુઓ વર્તીઆ—અ કાલ-૧, અરકુસો-૮, અરિકા-૧, આકડો-૧૦, ઇંદ્રજવ-૬, કડવા તુરીઆ-૬, કડવી મલકી-૧, કડવી દુધી (તુખડી) -૨, નાગદમની-૧, પીળા ધતૂરા-૧, લીમડો (કડવો)-૨૮, વિજુડા-૨, શરસડો -૩, ૫, શિરદોડિ-૭, સાપસન-૨ પેટમાં વિષ ગયું હોય તે માટે—કેળ-૧ વિષારની પરીક્ષા—કરમદી-૧ વિષાર માટે—ક કોડી-૬, પટેલકેદુ-૧૦ અંગ ઉપર વિષ પડી નીકળવા માટે—વિષભોગરી-૨ વિષના ફાદલા માટે— જ્યાપોતો-૧ દ્વિવિધ માટે—જ્યાપોતો-૩ વિષ ઉપર વમન માટે— રાઈ-૧ જુઓ પ્રાંઓઆ—વિષખાધા દૂર થવા માટે—મોરપીછા-૪

(ક) સ્થાવર ઝેર (વિષ) અને તેના ઉપાય.

(૧) સોમલનું વિષ.

લક્ષણો—સોમલ પટમાં ગયા પછી અર્ધા કલાકમાં કિવા એક કલાકમાં વિષયોગ પ્રાપ્ત થવાના લક્ષણો જણાય છે, આંનિ આવે છે, પેટમાં આગ થવા માટે છે, ઉલટી થવા લાગે છે, પેટમાં અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી જુલાળ થવા લાગે છે અને અનિશ્ચય તરસ લાગે છે પેસાળ બરાબર નહિ થતા બે ત્રણ ટીપા પડે છે આખા શરીરે બળતરા થઈ દર્દી ઉપર નીચે થઈ જાય છે આખો લાલ થએલી હોય છે અને જીભ ધાળી થઈ જાય છે

ઉપચાર—(૧) ઉલટી થવાના ઉપાય ચોજવા એક અથવા બે તોલા રાઈની બૂકી અને ચોડ મીઠું, પાશેર ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવા આપવું, એટલે ઉલટી થવા લાગે છે સારી રીતે ઉપર ઉપરી ઉલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવું પેટમાંની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિવા દહી પીવા આપવું અને તે ઉલટીના ચોગે પાછું કાઢી નખાવવું (૨) ઉડીયુ જીરું (પ્રશયગોળ) પાણીમાં વાટી ગાળી તેમાં બેદાણા, દહી અને મુલાખજળા મિશ્ર કરી પાવું, એટલે સોમલનું વિષ ઉતરે છે (૩) સરગવાની જાલનો રસ ૪ પેસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવડા (૪) કાચાનું પાણી કરી વારવાર પાવડા જવું (૫) તાદળજીનો રસ સાકર નાખી પાવડા (૬) કડવા લીમડાના પાદડાનો રસ પાવડા (૭) નવટાક માખણમાં ફ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું (૮) ઠોરને સોમલનું વિષ ચડ્યું હોય તો—દોરચણોડી (આસોદ)ના મૂળ જાશમાં વાટી તેમાં શિકકાઈના બે ચાર મિયાનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું (૯) કેળનો પાશેર રસ પાવડા (૧૦) કાચો માખના દ્રવ્યમાં ઘસી પાવડા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીઆ — ઉપરો-૪, ઓથમીજીર-૧, કેળ-૭,

લસણ સમાન લાગે થઈ લીંછુના ગસમાં મર્દન કરી મરી જેવડી ગોળી કરવી એ ગોળી લીંછુના રસમાં અંજન કરવાથી પરડ, સાપ, કૂતરે અને શિયાળ આદિકના ડસનું તથા અપીજનું ઝેર ઉતરે.

કાચ—૬, ખર—૪, મરી—૧૦, લીમડો (કાંવા) —૨૧, સરગવો—૧૩ જુઓ
ગો વૈંભા—૬૫-૩ પ્રાં આંભા—કુકડાની વીંદ-૩

(૨) તાંબાનો કાટ.

લક્ષણો.—જે તાંબાના વાસણુને કટાઈ નથી હોતી તે વાસણુમા અન્ન ચાખવાથી તે કટાઈ જાય છે, અને તે અનાજ ખાધાથી જીલ સુકી અને કડકરી થઈ જાય છે, પેટમા ઘણુજ દુખે છે, લોહીનો જાડો થાય છે અને ઉલટી થાય છે એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય ચોજવો x

(૩) જગાલનુ વિષ.

જગાલ એ લીલા રંગની બૂટી છે એમા સોમલ હોવાથી તે પેટમા ગર્ષ હોય તો સોમલના જેવા જ વિકારો થાય છે જગાલના વિષ ઉપર—સોમલનાજ ઉપચાર કરવા

વિરાધ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—દ્રાક્ષ—૩

(૪) હડતાલ અને મનશીળનુ વિષ.

આ બન્ને પદાર્થોમા સોમલ હોય છે એના વિષનાં લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે હડતાલ, મનશીળ અને જગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨) શરૂ અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવા (૩) કાળાનો રસ આપવો (૪) ધમાસો, રાજહસ, પીળી જીંઘ, કરીઆતુ, એમથી એકનો કાઢો પીવા આપવો (૫) મર્પાક્ષીનો (નોળવેવને) રસ સાકરમા આપવો (૬) ઘાળી ગરણુના પાદડાનો રસ પીવા આપવો (૭) અળસીના બીયા અને મગવાના બીયાને ઉકળી મધ નાખી પાવા, એટલે ઉલટી થાય છે ઉલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણુનો જુઆવ ખાવા આપવા (૮) નવટાક દૂધમા ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે પાવુ

વિરોધ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—કરીયાતુ-૬, ગરણુ-૫, શરૂ-૬, દ્રાક્ષ-૩, ધમ સો-૭, નોળવેલ-૨, મરી-૬, રાજહસ-૨ જુઓ ગોવૈંભા—૬૫-૪

+ કોઈ શખ્સે તાંબાના વાસણુમા કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા પિત્તજના વાસણુમા કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા જગાલ કે જે તાંબા-આથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાધામા આવી હોય, તો તેના ઝેરથી ગળામા બળતરા બળે, પેટમા વાદ થાય, તાવ આવે અને ઉબકા આવે છે એવુ થાય કે તરતજ તે મણુમને ગળામા આગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂબ પાર્ષને ઉલટી કરાવતા અથવા ગરમ પાણી, બદામનુ તેલ, માખણુ, ગાયનુ ઘી, એ સર્વ એકઠું કરી વરવર પાવુ અને ઉલટી કરાવના જવુ ઉલટી થયા પછી ખાવળનો સફેદ ગુદર તોલા ૩ લઈ ઝીણા ખાડી ગરમ પાણી શેર ૧ મા મેળવી ક્લાકમા દહા ખાટ વાર પાવુ (૨) અળસીના બીજની ચઢા બનાવી ટાઢી પાડી પાવી (૩) ચામનુ ઘી, માખણુ કે દૂધ છૂટથી આપવુ. જે માણસના ખાખામા પારો કે દરતાલ આવી હોય તેને પણ આ તાંબામા ઝેરમા કહેલા ઉપચારો કરવા.

(૫) રસકપૂરનું વિષ.

આ વિષથી સોમલતા જેવાજ વિકારો થાય છે વધારામાં જુલાળ માત્ર થાય છે અને આગનીની છબને ખાદ્યખારાનો સ્વાદ જણાય છે *

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગેબહાર કાઢી નખાવવું. ઉલટી થયા પછી માયાનું અથવા આમળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાવું (૨) લી પુષ્કળ પાવું

વિરોધ ઉપચારે જુઓ વનોંઆ—રોહીસ (ધાસ)—૨. જુઓ એવેંઆ—લી-૬

(૬) કાચની બૂકી.

લક્ષણ:—કાચની ઝીણી બૂકી પેટમાં જ્વાળાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે કાચના કકડાઓને ધણીજ તીક્ષ્ણ પાર હોય છે, તે પેટમાંના આતરડામાં વાગવાથી તેને ઈન્ન થાય છે, ઉલટી, જુલાળ, પેટ ચડીને દુખવું, તાવ, તરસ, ઢાઢ, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે ઉલટી કરી કાઢી

* પારો, દિગ્બોહ અને રસકપૂર એ રસાયન કહેવાય છે કેટલાક દરરો ઉપર એ ત્રણમાંના એકાદના ઉપયોગથી મોઢું લાવી લોહીમાંનો વિકાર મોઢાની લાળવાટે બહાર કાઢવામાં આવે છે એનાથી દરદીનો રોગ નાશ થાય છે પારો, પરંતુ કેટલીક વખતે એવા ઔષધો ઉત વૈષ્ણ હાથથી લેવામાં આવતા જ્યારે પારો અથવા પારાનો કાંઈ પણ અશ શરીરમાં રહેી જાય છે ત્યારે દરદી ધણી સખ્ત પીડા ભોગવે છે, અને રીયાઈ રીયાઈ મરણ પામે છે આવા દરદીને એ ખાધેલો પારો નીકળી જાય તોજ આરામ થાય છે એ પારો બહાર કહાડવા માટે લોહાડાવાળા શાહ પીપટ ઉજમરૂી પોતાની પાસેના ગોરજના હાથના લખેલા એક ગ્રથ ઉપરથી અનુભવ માથે બતાવે છે કે, “એવા દરદીને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી જુલાળ આપવો પછી પેશાબના રેય માટે દૂધ, સુરોખાર, એલચી, મોનાગેરૂ અન દગડી પાપણુમેદના જુલાળ ચાર દિવસ આપવા જળભાગરાનો ગસ પહેલા દિવસે તોલા ૫, બીજા દિવસે તોલા ૧૦ અને ત્રીજા દિવસે તોલા ૨૦ સુધી દરદીની પ્રતિ અનુમાર આપવો. આ ત્રીજા દિવસે દરદીને પાણીના કડાયામાં તળીએ પાટલો નાખી બેસાડીને દરદીથી સહન થાય તેટલું પાણી ઉતું કરવું. પછી તે પાણી ઠરી પશુ ન જાય નેમ વધારે ગરમ પશુ ન થઇ જાય તેટલી આય કડાયા નીચે રાખવી દરદીને પેશાબ થાય તોપશુ તે પાણીમાં થવા દેવો. આ પ્રમાણે રોજ રોજ ચાર દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો અને તે પછી પાછો દરરોજ ભાગરાનો રસ તોલા ૫ સુધી પાવો. શરીર ઉપર માદા હોય તો ખોરડીના મૂળની છલ વાડી જળભાગરાના રસમાં મેળવી ચોપડવી. ખોરાક હલકા બીટા તાદળા જેવો એક ટક આપવો, અને જો દૂધ ઉપરજ રહે તો વધારે સારું.”

રસકપૂર જ્યારે કાચો ખાધામાં આવે છે ત્યારે દરદીને કાઠામાં અંધારા નાખ્યા હોય એવી બળતરા ઉઠીને તે મરણને ઘરણું પશુ થાય છે.

નખાવવુ (૨) એરડાના મૂળ પાવા. (૩) નવમાર અથવા ગોપીચન્દ્ર ધરી પાવુ.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોં મા—એરડા-૩૨ જુઓ ગોવેં મા—
દૂધ-૬, દહીં-૨ પ્રાંઓંમા-મધેડાની લીંદ-૩

(૭) વછનાગનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) ગાયતુ દૂધ, ઘી, માખણ અને મેદાણનો લુઆળ (મેદાણા કાઢી ગાળી કાઢવા તે) એ બધુંસો ખવગવવી. (૨) કપૂર પાણીમા નાખી તે પાણી પાવુ. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવુ. (૪) ઉંઘરાની છાલનો રસ દૂધમા નાખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિંઠવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૬) મૂળ સુકા તાંદળજળના રસમાં ગાયતુ દૂધ નાખી તે પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—ઉંઘરા-૩, કપૂર-૪, જાજુ-૬, તાંદળજે-૮, પિંઠવણ-૨, દહીં-૨૨ જુઓ ગોવેંમા—દૂધ-૩

(૮) સુરદાકશિંગ (ખોદારશિંગ)નું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) ઉલટી કરાવવી (૨) જીભાળના ઓષધ આપવા. (૩) મૂળા અને સુવા ખવડાવવા. (૪) ગાયતુ દૂધ સાકર નાખી પાવુ. (૫) દાંડમનો રસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—દાંડમ-૧૦, મૂળા-૨ જુઓ ગોવેંમા દૂધ-૩.

(૯) સિંદુરનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) અક્કલગરો અને ઘોડાવજને પાણીમા ધરી પાવી (૨) લીંછુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) ચણેલીના પાદડા ૭ દિવસ ચાવી ખાવા. (૪) ગજુ બેસી ગયુ હોય તો માફક આવે તેણે પાનમા સવાર સાળ બિલામો ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અક્કલકરો-૩, ચણેલી-૧૪, બીલામો-૨૦

(૧૦) મોરથુથુનું વિષ.

ઉપચાર—(૧) ધડ લીંછુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) ઘાણીનો મડ (ચૌદ-ગજ પાણી નાખી બાપી, સાર કાઢી લેવાય છે તે), એલચીની છાલની ગાળ અને સાકર નાખી પીવા આપવો. (૩) વમન કરાવવુ. (૪) કાથાનુ પાણી કરી પાવુ. (૫) બિલાડાની વિષ્ટા પાણીમા મેળવી પાવી (૬) દૂધમા સાકર આપવી.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોંમાં—ધડલીંછુ-૧ જુઓ ગોવેંમા—દૂધ-૩.

(૧૧) હિંગળોડનું વિષ.

ઉપચાર:—અર્ધો ગર આમલીને ચાર શેર પાણીમા કઢવી, તેના ૭ દિવસ ડાગળા કરાવવા.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોંમાં—આમલી-૧૪

(૧૨) પારાનું વિષ.

અશુદ્ધ પારો ઉટવેદો ઓષધમા નાખી આપે છે, તે અગ્ર ઉપર પુટી નીકળી તેમાથી કેટલાકના હાથ પથ રહી જાય છે, શરીર પર ચાદીઓ પડે છે, સોળો અને ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમા ડેકાણે ડેકાણે ચમકટ દેખાય છે, કાળા ચામા થાય છે, વગેરે બધા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમા નાખી તે પીવુ. (૨) નાગરવેલના પાનના

રસમા એક માસા ગંધક નાખી તે પાવે (૩) ગળજીની રસમા ગંધક નાખી આપવે. (૪) નાગરવેલ, ભાગરો અને તુળમીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો અને બે પહોર પછી સ્નાન કરવું દિવસ ૪ (૫) વામના પાદડાનો રસ સાકર નાખી પાવે (૬) કારેલીના મૂળ પાણીમા વાટી પ્રાશન કરવા. (૭) અગથીયાના પાદડાનો રસ, ભાગરાનો રસ અને સુરોખાર એ જાશમા વાટી તે જાશ ૪ તોલા પાવી, એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે (૮) કાસદાનાં પાદડાનો રસ કાંટી પાવે. (૯) ગળજીનીના મૂળનો રસ પાંચ, શરીરે ચોપડવો અને ગળજીનીની ભાજી કરી આવી.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોંભા—પારો શરીરમાં કુટી નીકળ્યો હોય તે માટે—કારેલી-૪, નાગરવેલ-૪, ભાગરો-૭ પારા ઉપર ઉતાર—કાસુદરો-૪, ગળજીની-૧ પારો શરીરમાં રહે તે માટે—વાસ-૨ રસાયનો માટે—કુવાગ-૮, કાઠી-૭, તાદળજો-૧૫ અશુદ્ધ અજીક ભરત્ર ખાધાથી થનાર વિકાર માટે—આમળા-૭

(૧૩) ગંધકનું વિષ.

ઉપચાર—દૂધમા લી નાખી પાવું

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ ગોવેંભા-દૂધ-૭

(૧૪) અપ્રીણું વિષ.

લક્ષણ—અપ્રીણું ઘણું ખાધામા આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઇ જાય છે, ધ્યોગશૂન્ય થઇ જાય, માવકાશ અને હળવો ચાલવા માંડે છે, અંધમાની કાઠી મધુચિત થઇ બધીજ ઝીણી સુષની અણી જેવી ખારીક થાય છે, હાક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઉઠતો નથી, એ વગેરે વિકારો થાય છે.*

* કોઇ કોઇ વખતે અપ્રીણું ખાઇને તેનાપર તરતજ તલનું તેલ પીધેલું હોય છે અથવા તલના તેલમાજ અપ્રીણું ચોળી પીધેલું હોય છે એથી અપ્રીણુંના કોરની બધી સખત અસર થાય છે અપ્રીણું ૮ માસાના વજનને ખાધામા આવ્યું હોય તો ખડું ઝેર થયે છે, તે એવું કે તેને સુસ્તી અને બેહોશી થાય, જીભ બેચાઇ જાય, બોલાય નહિ, હોઠ કાળા થાય, હાથે પગે ઝાંચી અને ગોટલા થયે, આખામા કુતરા પડે, ટાઢો પરસેવો થાય, આંખે દેખાય નહિ, એવી અનેક ચેષ્ટા બેવામા આવે છે **ઉપચાર—**(૧) સુવા, મૂળાના પીંજ, મીઠું અને મધ દરેક બધે તોલા લાઇ તેમા પાણી શેર ૦૮ નાખી ઉકાળતા અડધું રહેથી તેને ચોળી ગાળી લઇને પાવું. એથી કંઇપિ ઉધટી ન થાય તો કુકડાનું પીણું ગળામા ફેરવી ઉધટી કરાવવી. એ ઔષધ પાયા પછી તેના પગ ઉના પાણીથી લુટણું સુધી ઝારવા અથવા ઘિનના લુમડા પગે લપેટવા. (૨) મધ અને પાણી ઉગાળી તેમા સારી લીઝ અસો ૧ ખારીક વાટેલી નાખી પાચ તો આરામ થાય. (૩) સર્વોત્તમ અનુભૂત ઉપચાર—ખાવેલા અપ્રીણુંના વજનથી ૫મણું કીરડાનું મૂળ ખાટી રૂકડાનું સેનાથી ઝેર બીલકુલ ખાધા નહિ કરતા અપ્રીણું હજમ થઇ જાય છે (૪) ગોલીવાંઝા

ઉપચાર:—(૧) વમન કરાવવું (૨) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસી-આનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાત્ર (૩) હીંગ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાત્ર (૪) માલકાગણીના પાદડાનો રસ પાવો (૫) નરમાના પાદડાનો રસ પાવો (૬) અરીડાનું પાણી કરી પાત્ર

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંભા — કપાસ-૧૧, કિન્નણી-૧, ખસખસ (ક) અરીસુ-૨૧ (તેમાં જુદા જુદા ૨૨ ઉપચારો છે), ખાટીલુણી-૧ પિતુડી-૩, પીપળા-૮, માલકાગણી-૧, લીમડો (કડવા)-૨૨, હીંગ-૫

(૧૫) નેપાળાનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) એલતીના દાણા દહીમાં વાટી આપવા (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહી એકત્ર કરી આપવું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંભા —એલતી-૩ કામળીર-૧૧

(૧૬) ભાંગ અને ગાંભાનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) દહી કિવા હાથ અને ભાત ખાવા (૨) જમમરૂળા ખાવા (૩) તુવેરની દાળ વાટી ખાવી (૪) ગામનું દહી સુંકવું ચૂર્ણ નાખી આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા મા —ભાંગ માટે —આદુ-૩૩, આમલી-૪૦, જમમરૂળા-૨, ડાઘર-૫, તુવેર-૧, લાખડી-૨ ગાંભા માટે —લાખડી-૨

(૧૭) કરેણનું વિષ.

લક્ષણ:—કરેણના સર્વ ભાગમાં વિષ હોય છે કરેણના વિષથી કાલેરાના આબર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) માખણની પગથ આપવી (૨) દૂધમાં અથવા દહીમાં સાકર નાખી તે પાત્ર

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ ગોવૈંંભા—દૂધ-૨, દહી -૪, માખણ-૭

(૧૮) ઝેરકોચલાનું વિષ.

ઉપચાર—કાળી પાનવેલીના ડીટાનો રસ પાશેર ૩ દિવસ પાવો

પાદડાનો રસ શેર ૦૧ પાવો (૫) ખાખરાના મૂળની છાલનો રસ પાવો (૬) હાથમાં ચોખ્ખા વાટીને પાવો

અરીસુના વસતીએ અરીસુનું વ્યમન છોડી દેવું હોય તો —અરીસુ તોલા ૪, શેધેલા વજનાગ તોલો ૦૧૧, જમમરૂળા, જવત્રી, લીડીપીપર, ગાળે, કેશર અને અકકલકરો એ છ વીંળે દરેક પા પા તોલો, એ સર્વને બારીક વાટીને નાગગવેલના ૫૦ પાનના રસમાં પહોર એક સુધી મૂળ ખરલ કરીને ઘોળા જેવડી ગોળાઓ બનાવવી પાન ન મળે તો એજ પ્રકારે આદુના રસમાં અને તે પછી ન મળે તો પછી મધમાં ઘોળાઓ બાધવી. અથવા તો શેધેલો વજનાગ, સખીયો સખલ, દિમ્બોલક અને લીડીપીપર સજ્જાન ભાંગે લઈ વાટી આકડના દૂધમાં રાઈ જેવડી ગોળી બનાવવી દરરોજ એકેક ઘોળી શીરા માથે ખવરાવવી.

વિશેષ ઉપચાર.—જુઓ વનોં મા—નાગરવેલ-૩, ખાવળી-૬ જુઓ પ્રાં
ઓં મા-મધ-૧૧

(૧૮) ધતૂરાનું વિષ.

લક્ષણ—ધતૂરાના પાદડા કિવા બિયા પેટમાં જવાથી ગળામાં કોરડ પડે
છે, આખોમાંની કીકીઓ મોટી થાય છે, સ્મૃતિ નાશ થઈ માણસ બડબડ કરે છે,
દીવાનો પ્રકાશ જિવામાં આવે તો કેફ વધારે ચઢે છે એ લક્ષણો થાય છે x

ઉપચાર—(૧) અમુદ્રફળ ગોમુતમાં ઘસી આપવું (૨) દહી, ભાત અને
પોડાવજ ખાવા આપવા (૩) દૂધમાં સાકર નાખી પાવું (૪) તલનું તેલ અને
ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષનો શિરકો નાખી તે પાવું (૬)
લાલ એરડાના મૂળ પાણીમાં વાટી ખાવા. (૭) લી પાવું (૮) રીમણીનો રસ
x તોલા કાઠી આપવો ૯) કપાસના બિયા અને ફૂલનો કાઠો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—એરડો-૧૦, કપાસ-૧૬, ચુકો-૪,
તલ-૯, દ્રાક્ષ-૨, ધતૂરા-૪, વજ-૫, વતાકડી-૫, સમુદ્રફળ-૯ જુઓ ગોવૈં મા—
દૂધ-૨, લી-૬

(૨૦) મધ (દાડ) ની કેફ.

ઉપચાર—(૧) લી અને સાકર ચાટવા (૨) માથાપર દડ પાણી રેડવું.
(૩) કોળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો (૪) કોડાનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને
દહી, એ સમભાગ લઈ તેમાં ધાણાની જુકી અને સાકર નાખી તે આપવું.
(૫) મધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, કાકત, ફાલસા અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું.
(૬) કાકડી ખાવી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—કાકડી-૩, ખજૂરી-૧૫, બીજોર-૧૬,
માદ-૨, વડ-૧ જુઓ ગોવૈં મા-લી-૭

(૨૧) મેણા—કોદાનું વિષ.

x ધતૂરાના વિષ ઉપર કપાસીયાની મીઠાનો ઉકાળો આપવો

* જે જાદુ અથવા હાસડો વાળા પછી હિગી નીકળી તેના ઉપર કાચુ યા
પાકું કણસલ એકું ન હોય (નિઘલી ન હોય) ત્યાં સુધી તેની છેલ્લી કાચીની
(મરાળો નીકળનાર) ગાંઠમાં એક દેખી જવડો હોય છે એ લીલુ ધાન મોહવણ
થઈને થોડું અથવા ઘણું ન્યારે દોર ખાય છે ત્યારે તેને મેણા ચડે છે એનાથી
દોરને આફરો થઈ થોડીવારમાં પ્રાણુ જાય છે લીલા એરડાના પાદડા, એરડાની
માળો, સૂકા એરડાના પોપટાની કાતરી વગેરે ખાવાથી પણ એજ પરિણામ
આવે છે આ રોગ થોડાને થતા નથી. કારણ મેણાવાળી કાતરી ખાવી હોવાથી
એટલો ભાગ થોડું કદિ ખાતું જ નથી.

ન્યારે દોરને મેણા ચડ ત્યારે પ્રથમ તો એટલીજ આવેતી રાખવી કે તેને
ભુલેચુકે પહોર ૪ સુધી કે વધારે વખત સુધી પાણી પાવું નહિ અને તેના શરીર
પર પુષ્કળ પાણી રેડવું ન્યારે ટાંગ પેશાબ અને ઝાડા વાગવાર કરે ત્યારે જાણુ
ક હવે તેને જલદી આરામ થશે એ બે વાના ન થાય ત્યાં સુધી તેને એજમમાં
મગજનુ આપો મેણા ધણી મીઠામાં ગઢેલો કહેવાય છે

ઉપચાર—(૧) કાળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો (૨) ૬૬ દૂધ પાવુ.
 (૩) પારિજાતના પાકડાનો રસ કાઢી ટોરોને પાછ દેવા.
 વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આગીઓ-૧, પારિજાતક-૧ જુઓ
 ગોવૈંમા-દૂધ-૫.

(૨૨) સોપારી હાગે તે.

ઉપચાર—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકર પાણીમા નાખી ખાવી (૨)
 ૬૬ પાણી પીવુ. (૩) નખલાનુ ચૂર્ણ ચાવવા આપવુ

(૨૩) ધુરીઆનુ વિષ.

ઉપચાર—૬૬ પાણીમા સાકર નાખી પાવી (૨) આમલીના પાંદડા
 વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આમલી ૧૫

(૨૪) કૌચનુ (કુહીલીનુ) વિષ.

ઉપચાર—લી, માકર અને મધ એકત્ર કરી પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—કૌચ ૨

(૨૫) લીલામા ઉપર.

ઉપચાર—(૧) સરસવ, તાદળળે અને માખણનો લેપ કરવો (૨)
 દારૂદળદર, સરસવ, નાગરમોષ અને માખણનો લેપ કરવો (૩) માખણ, નલ
 અને દૂધનો લેપ કરવો (૪) બકરીનુ દૂધ અથવા ખોપરેલ ચોપડવુ (૫)
 ટાયનીર વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ધસી ચોપડવી (૭) દૂધની મલાઈ અને
 સાકર ચોપડવી (૮) તલ વાટી તેમા કાળી માટી નાખી, ફોલો ઉઠેલી જગ્યાએ
 લેપ કરવો (૯) જેડીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦)
 અરજુન સાજડની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અરજુન સાજડ-૧, કાચુદરો-૮,
 કાચુમીર-૧, મરમાળો-૧૦, ગોમેટા-૩, નાળાએરી-૬, બહેડા-૮, ભીલાનો-૩ જુઓ
 ગોવૈં મા—માખણ-૬

(૨૬) ચણેાટીનુ વિષ

ઉપચાર—તાદળળનો રસ માકર નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા—તાદળળે-૬

(૨૭) આકડાનુ વિષ.

ઉપચાર—આમલીના પાન વાટી લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આકડા-૪, આમલી-૧૮

(૨૮) ખરસાણીનુ વિષ.

ઉપચાર—(૧) પાનીમા મધ નાખી પાવુ (૨) માખણ ખાવું
 અને લેપ કરવો (૩) દહી કિવા ખાટી છાસ પાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ખરસાણી-૩ જુઓ ગોવૈં મા—
 માખણ-૬ માં આં-મા મધ-૧૦

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો.

ઉપચાર—બાવળના યુદ્ધ નવટાક પાણી કરી પાવુ, પછી પાશેર દૂધ પાવુ અને મીઠા તેલના કાચળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોઝામા ફાલ્સા અને ચાદરો ચરો નહિ.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા—બાવળ-૧૨

(સ્વ) એરી ડંખ (જંગમ વિષ) અને તેના ઉપાય.

(૧) સાપનું એર-સર્પવિષ.

સર્પની જાતિ અને તેના લક્ષણો—ભોગી, મંડળ, રાજીલ, એઓ અનુક્રમે વાત, પિત્ત, કફ એવી પ્રકૃતિના છે દ્વય તર એટલે બન્નેના લક્ષણો જેમા વિશેષ છે એવા ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી મંડળ કિવા ઘોણસમાં ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, કિવા ઘોણસાથી થએલા સર્પ, અથવા કાળી નાગિણીની અદર ઘોણસાથી ઉત્પન્ન થએલા સર્પ એ પ્રમાણે બીજી મિત્ર જાતિ કદપવી, તે ૬૬-પ્રકૃતિના સર્પ ભોગીનાગ એટલે ને સર્પને ફેણ ન હોઈ રહે કાળો હોય છે તે રાજીલ એટલે ને ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેષાઓ હોય છે તે ચક્ર, નાંગર, કન્ન, રવસ્તિક, અકુશ એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનાર તથા શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને ફવીંકર (નાગ) કહે છે સર્પોમા અનેક જાત છે, પરંતુ તે બધા સર્પ વિષારી હોતા નથી. વિષારી સર્પને ઉપગના જડખાની અદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાતની દાદ હોય છે એ દાદ હમેશા બધે ચએલી રહે છે અને તે દાતનો મધ્ય ભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે દાતની પાછળની બાજુએ તાછવામા એક કાચળો હોય છે. તે કાચળાનું મુખ દાતની માથે જોડેલું હોય છે, એ કારણથી માપ ન્યારે દશ કરે છે ત્યારે એ દાત બહાર કાઢી જેરથી માણસની નસપર દબાવે છે તેની અણીવાળી દાદવડે ચામડીમા ઝપ્પમ થાય છે તથા વિષની કાચળીમાંના પાતળા પદાર્થ દાતમાના છિદ્રની વાટે જપ્પમમા પડે છે, તેથી માણસના શરીરમા વિષ પ્રવેશ કરે છે ભોગી, રાજીલ, ૬૦ સર્પોએ કરેલા દંશના લક્ષણો—દૃષ્ટુ સર્પો કરેલા દશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે મંડળનો દશ પીળો અને મોળયુક્ત હોય છે અને સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે તથા રાજીલ સર્પનો દશ પરપોટાવાળો હોય છે અને તડતડો હોય છે. તેનો સોળો સજ્જકાસહિત હોય છે અને તે દશથી જુદા લોહી નીકળે છે, તથા સર્વ પ્રકારના કંદેના વિકારો થાય છે કુરસા (બારેલા સાપ) એ સર્પ વેત દોદ વેત લાળો હોઈ અગુડા જેટલો જડા હોય છે. એનો રત્ર કાળો જાણુદી રંગનો હોય છે એ બારેલા સર્પના દશના વિકારો રાજીલના દશ પ્રમાણેજ થાય છે કાડરોને (કાઠીયુ) ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવજ હોય છે એના દશવડે આખા શરીરમાના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ મળા પર્વત આવી જમાને ભરી નાખે છે ઘોણસ કરીને ચિત્રા જેવો સર્પ થાય છે, તે લીલા

ગંગના હોય છે એમા આગીઓ ઘોણુસ અને કુસડો ઘોણુસ એવી બે જાત છે આગીઓ ઘોણુસના દશવી અવગિ અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે શરીરપર મોટી મોટી ઝાકા થઈ આવે છે, મનસ્થાને ધણેજ ભાવે આવે છે અને વાગવાર ટીપુ ટીપુ પેસામ થાય છે કુમડાઘોણુસના વિપથી પ્રથમ દશસ્થાને ખગ્ગ ઉત્પન્ન થાય છે અને આગ પહોરમા તે જગ્યા ખગ્ગવા જેવી થઇ, દિવસે દિવસે તે ફેલાવુ જઈ અગ પણ ફૂલી જાય છે મણુદ્યમાર કરીને સપ થાય છે, તે એક વેતથી બે વેત પર્યંત લાખો અને હાથના અંગુઠા જેવડો હોય છે તેનો રંગ લીલો જાણીડો હોય છે મણુદ્યમાર સપમા ત્રણ ચાર જાત છે એક જાતનો મણુદ્યમાર છે તે રાત્ર શરીરપર થઇને જાય અથવા તની જાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સુર્યોદય થવાની સધિમા મનુષ્ય નિદ્રા મ લગ પડે છે બીજી જાતનો મણુદ્યમાર થાય છે તેણુ અગ ચાટવાથી કિંવા કંઈ પણુ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને તે પદાર્થ ખાવામા આવે, અથવા તે લાળ શરીરના કોઈ ભાગપર લાગવાથીજ વિષ બાધ કરે છે એ વિષના ચોરો ઉધ આવે છે, પરંતુ તેની જાયા બાધક થતી નથી ત્રીજી જાતના મણુદ્યમાર સર્પના દશ દિવસે થાય તો રાત્ર થયા પહેલા અને રાત્ર થાય તો સુર્યોદય થયા પહેલા માણુસને વિષ બાધ કરે છે.

સર્પદંશ આગળખવાની યુક્તિ — ખાવાનું એક પાન દશ ઉપર દાખી ગમ્મવુ, એટલે વિષાર દંશ હશે તો પાન ઉપર દશ જેટલોજ અને અગ્નિએ શેકવાથી પડલા યાદા પ્રમાણે ડાઘ પડશે અને એજ પાન દશ ઉપર ચોળવાથી દશ ડાળો થશે વિષાર દંશ નહિ હોય તો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ સર્પદંશ થએલા માણુસને મરચા, મીઠું અને કડવા લીમડાના પાદડા ખાવા આપવાથી તે માણુસ એ પદાર્થોના સ્વાદ ગિલકુલ જાણુતો નથી તેને એ પદાર્થો ધણુ મીઠા લાગે છે એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ મમજાય છે વળી કાળી માટી દશ થએલા માણુસને ખાવા આપવી તે માટી જો તીખી લાગે તો સર્પદંશ અને મીઠી લાગે તો ઉદરનુ વિષ જાણુતુ કરંમદીના મૂળીઆ પાણીમા ઘસી થોડા પાંદ જેવા જે દશ વિષારી હશે તો વમન (ઉલટી) થશે નહિ સર્પદંશ થએલા માણુસને ઔષધ આપી ઉતર થવા સાથેજ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામા આવે તેથી સ્વાદ મમજાય છે, એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણુ થયા કે નહિ તે અવસ્થા જોવુ સર્પ કરે કે તુરંતજ પહેલા ઉપાય એ કરવો કે, તત્ક્ષણુ મર્ષ જેટલો ચડયો હોય તે જગ્યાથી ચાર આગળને છેડે ઉપરની બાજુએ એક દોરડી અથવા કપડુ લઇ જોડવી તાણી બાધવુ, તેથી વિષવડે મિશ્રિત થએલુ રક્ત (લોહી) ત્યાંજ ભાગ રહે છે આખા શરીરમા આપી જતુ નથી જખમને જગ છેદી તેમાનુ લોહી કાઢી નાખવુ, એટલે માણુ-મન વિષ ચઢવાની બાંધ ભાંગી ગયેલી નથી લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યા આગળવડે મેડી નાખવી એટલે ત્યાં લાગેલુ વિષ બળી જાય છે.

અસાધ્ય લક્ષણો — પી પડાની નીચે, ગદ્ગડા નજીક, દેવળમા, ખાગમા, ભુના પહોળામા વગેરે નીચે નુકરએલા ઝાડ નીચે, મશાનમા, ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનોએ

અને સધ્યાકાળે, મેઝકામા (ચાર રસ્તા ન્યા મળે છે ત્યાં), બરણી નક્ષત્રમા તથા મર્મસ્થાનમા સર્પદશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય નાણુવો આપ્રો, મદા, મૂળ, કૃત્તિકા, બરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્તા, એ નક્ષત્રો, પચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, ચતુદશી, એ નિશિ મધ્યાહન, માંજ, સવર, મધ્યગત્રિ, એ વખતે નથા મર્મસ્થાનમા દશ થયો હોય તો અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાયતા હોય તોજ મોટા કષ્ટવડે બચી શકે છે અજ્ઞર્ણ, પિત્ત, સૂર્યના સત્તાપવડ પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, દૃશ થએલો, ત્રણ રોગી, મેહી, કોઢવાળો, રક્ષ, નિર્બળ, તથા સગભા-ગર્ભવતી સ્ત્રી, એઓને સર્પદશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મગધ પામે છે જેના આખા અગમ ત્રિષ પ્રસરી ગયુ હેમ તેને કાપવાથી કોહી નીકળતુ નથી, મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી અને શરીર ઉપર કડુ પાણી નાખવા છતાં રામાય ઉભા થતા નથી, તે રોગી માધ્ય નથી એમ નાણુવુ જેતુ મુખ વાકુ થઇ ગય છે, વાળ ગરી પડે છે, નાકનો અગ્ર લાગ વાકો થઇ ગય છે, ગળુ ભાગી જવાથી ડાક સીધી રહેતી નથી અને જે જગ્યાએ લાલ તથા કાળેશ માળે આવે છે, હાલતુ ચાલતુ નથી, એવા લક્ષણોએ યુક્ત રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા જે માણસ ! મુખવાટે ભઠ્ઠી લાગ વહે છે, અને નાક, મ્હોડુ અને ગુદામાંથી રક્ત નીકળતુ હોય, અને જેઓને દશરથાને ચાર દાન લાગેલા હોય તે માણસ અસાધ્ય નાણુવો અત્યંત ક્રોધાત થએલો અને જ્વર, અતિમાઝ પ્રત્યાદિ ઉપદ્રવોવડે વ્યામ, બોલવાની શક્તિ નથી જેને એવો અને કાળો ઠીકરા જેવો વાકો થઈ કુલક્ષણોએ યુક્ત થએલો અને જેનો વેગ નથા ગેઠો ઉછળતો નથી એવો નિ.ર.ના, કિવા મળમૂત્રાદિ વેગરહિત એવા વિષરોગી મણુમ અસાધ્ય નાણુવો

સાધ. ઉપર ઉપચાર. — (૧) વાઝણી ઢોકોરીના મૂળ પાણીમા ઘસી

૪ સાપ અનેક જાતના હોય છે તેમા કેટલાક વિષરહિત, કેટલાક થોડા ઝેરવાળા અને કેટલાક તો એવા ઝેરી હોય છે કે જેનો ડશ થયા પછી માત્ર અર્ધા કલાકમાજ પ્રાણુ ન્ય છે માટે જેમ અને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લવા નેમએ આ બાબતના અમને અનેક જગ્યાએથી મળી આવેલા ઉપાયો નીચે મુજબ છે

ઉપચાર — (૧) ડશ થનાજ ડશની ઉપગની બાજુએ બે આગળને છેડે દોરી એવી તણીને બાંધવી કે તે માસમા ખુચી ન્ય (૨) આંખીએ કરડવાથી કેટલાક મણુમે એ સુધીથી તત્કાળજ આગળી કાપી નાખવાથી બચી જવાના દાખલા મળા આવે છે (૩) બળતા લાકડાથી કે અગારથી ડશ થએલા બાજને સારી પેડે બાળી નાખવો (૪) ને જગ્યાનુ માસ કાપી કહારી લોહી વહેવુ ડરવુ કે જેથી તે વાટે ઝેર નીકળી ન્ય (૫) કેટલાક માણસો ડશને ચૂસીને ચુકી નાખે છે ખગ, પરતુ એમ કરના વખતે ચૂસનારનો જીવ જવાનો વખત આવી ન્ય છે, કારણુ એજ કે ચૂસેલુ ઝેર મ્હોડામા વધારે થઈ જવાથી ચુંકની સાથે પેટમા પણ જતુ રહેવા સભવ છે (૬) સાપરસીઓના ત્રણ તોલા જુકા લઈ તેને પાણીમા ખૂબ ઉકાળી તે પાણી પાવુ, અથવા તો પાણીમા ઘસી ગરમ

પાવા તથા લેપ કરવો, એટલે સર્પ, ઉદર, બિલાડી, વિંછી, ઇત્યાદિના વિષનો નાશ થાય છે (૨) નાદળળના મૂળીઆ ચોખાના ઘોવરામણીઆ વાટી પાવા. (૩) લી, મધ, માખણ, લીડીપીપર, આદિ, મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવા. (૪) શિરસ (મરસડો) ટૂંકના ફૂલના ગમમા મરીને માત ભાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અળન કરવું (૫) કોળના ફળ, સુકો, મરી, લીડીપીપર, બીલીના મૂળ, હળદર, દારૂહળદર, તુબકીના (નિરુક્તાના) ફૂલ અને બકરીના મૂત્રનું અળન કરવું (૬) કલગારીનો કદ પાણીમા વાટી નસ્ય કરવું (૭) આકડાના મૂળીઆ પાણીમા ધસી પ્રાશનાર્થ આપવા. (૮) પાણીમા ટકણુખાર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવા (૯) ફટકડીનો ગાગડો આખામા ફેરવવા અને પાણી કરી પાતુ (૧૦) ભરીડાનું પાણી કરી પાતુ અને અળન પણુ કરવું (૧૧)

કરી પાતુ (૭) બીજોરાના બીજ તોલો ૧ ખોખરા કરી ખળખળતા પાણીમા ભીંજવી ૬ક થયે ત આળી લુગડ ગળી પાતુ બીજોરાના બી તમામ જનાવરોના ઝેર ઉપર લથ્થા ફાયદો કર્તા છે (૮) લસણને છુદી ગાયના લીમા મેળવી ૩ખ ઉપર બાંધવું (૯) આમલમારો ગધક નાના બાળકના મૂત્રમા મેળવી ૩ખ ઉપર ચાપવો તેથી ઝેર ઉતરશે. (૧૦) ચોડાવળ, આકડાની જડ તથા સિંધવ, એ ત્રણે સમાન વળને લઈ વાશી પાણીમા વસીને પાતુ અને ઉપર ગાયનું પુબકળા દૂધ પાતુ અથવા મરી પૈસા ૫ ભાર ઝીણા ખાડી ગાયના લી શેર ૧ મા પાતુ-અથવા ખાડ અને લી પેટપુર પાય તો ઝેર જલદી ઉતરી જાય (૧૧) કાળો વછનાગ માસો ૧ ધમીને ગળામા રેડે તો વછનાગના ઝેરથીજ સાપનું ઝેર ઉતરે પણુ કડગતી વેળા તુરત પાય તોજ ફાયદો કરે ઝેર ફરી વળ્યા પછી આ ઇલાજ ફાયદો નહિ કરે એમા કાળા સિવાય બીજો વછનાગ ગુણુ નથી કરતો આવા પ્રયોગો ઉપરથીજ પૂર્વાચાર્યોએ “વિષસ્ય વિષમૌલધમ્” કહેલું હોવું જોઈએ (૧૨) મરી ગમેલા તાજ સાપના મોઢામા સોમલ તોલો ૧ ભરી તે સાપને જાણુ-આમલી, આખા, ભોરડી તથા પીપરના ઝાડના અંધે શેર છોડા લઈ ને વડે અડધું માટલું ભરી પછી તે ઉપર તે સાપને જોડવી બાકીના છોડા તે ઉપર ભરી માટલાને કપડ મારી કરી ભરમ કરવી ૬ક થયેથી કમરપુર પાણીમા લઈ જઈ બે જણાએ મામસામા પકડી રાખેલા લુગડામા તે ભરમને નાખી પાણી સાથે મસળવી, એટલે તેમાની રાખ પાણીમા ધોવાઈ જઈ જે કણીઓ લુગડામા રહી જાય તેને મોની પાસે ગળાવી દાળકો પડાવી રાખવી. આ દાળકો ગરમ કરી પાણીમા છાંટી, (છમકારી, બોળી) તે પાણી પાવાથી સાપનું ઝેર તુરત ઉતરી જાય છે, એમ જૈન ગ્રંથોમા લખ્યું છે. (૧૩) લીંમડાના બે તોલા પાદડામા આકડાના જડની છાલ બે તોલા વાટી પાવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે (૧૪) કકોડી સારી અથવા કકોડીની જડ ટાક ૧૫ પાણીમા પાવાથી સાપનું ઝેર જાય (૧૫) હીંગ ટાક ૫ ખવગવચાથી સાપનું ઝેર વધુ ચડી શકતું નથી (૧૬) ચોડાવળની ધૂણી ધરમા આપવાથી સર્પ ધરમા ન રહે (૧૭) કડવી તુબકીના લીલા પાદડા ખવરાવવાથી સાપનું ઝેર જાય.

પારેવા (કબુતર) ની હઠાર, માણસના કેશ, ગાયનું શીઝ, ઘેરની પીછીનું ચાદરુ, જવ, ધાણા, તુસ કપાસનું જીંડુ અને શિળામાળાનો ધૂપ ધરમા કરવો તેથી કરી સર્પ અને ઉદર ધરમાથી જતા રહે છે (૧૨) ધોળી ચણાડીના મૂળીઆ પાણીમા ધસી પાવા (૧૩) માપમદીના મૂળીઆ ધસી પાવા (૧૪) નાગદમણીના મૂળીઆ ધસી પાવા. (૧૫) ધોળા કરેણાના મૂળીઆ પાણીમા ત્રસી શક્તિ પ્રમણે પાવા. (૧૬) દેવડાગરના ફળ પાણીમા વાટી પાવા. (૧૭) નાગવેલીના મૂળીઆ ખાવાના પાનમા ધાલી ૨-૩ બીડા કરી ખાવા આપવા (૧૮) કડવી ઈંદવરણીના મૂળીઆ પાનમા ધાલી ખાવા. (૧૯) ગળો પાણીમા વાટી પાવી, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે અથવા ગળોના પ્રદા અગર મૂળીઆ મર્પવિષથી મૃત્તિજત થએલા માણસના તાળવા ઉપર સારીપેઠે ચોળવા એટલે વિષ ઉતરે છે દોરને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવા. (૨૦) ત્રનાણના રમમા સમુ ફળ ધસી અજન કરવું (૨૧) ધોળા ચપાની અને બીલોની જાલ એવજ કુટી તેનો રમ પાવો (૨૨) એગડાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા થોડુ પાણી નાખી પાવે. (૨૩) દવણાના (ડમરાના) મૂળનો રસ પાવો (૨૪) કડવા લીમડાના પાદડા કડવા ન લાગે ત્યા સુધી ખવરાવવા ઘેરની અસર દરી ત્યા સુધી મીઠા લાગશે.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ — ઔષધિક્રિયાના કવાથ પ્રયોગમા ન ૨

વિશેષ ઉપચાર — જુઓ વનીંભા — અનત-૨, અ કડો-૨૧, ઈંદવરણી-૧, ઉતકટારી-૪, ઉદરજની ૬-૨, ઉપરસાલ-૮, એરડો-૨૨, કપાસ-૩, કપૂરભેડી-૧, કરમદી-૪, કરેણા-૧, જ, કલગારી-૯, કોકોડી ૫, કામફળ-૧, કામકી (પેદારી)-૧, કુડરપાડનો સેલો-૧, આખરો-૨૦, ગળજી-૩ ગળો-૨, ૧૭, ૨૫, ચિત્રક-૩, ડમરો-૧, તબાકુ-૬, તાદળજી-૧, તુવેગ-૯, ધતૂરો-૩, ધોળો ચપો-૩, ૬, નાગફણી-૧, નાગરવલ-૧, નેપાળો-૨, નોળવલ-૧, પારિન્નતક-૬, બીલી-૩, લારગી-૫, મરવો-૧, મહુડો-૪, માલકાકણી-૭, મોઢીઆવળ-૭, નાદ-૧, લીમડો (કડવા)-૪, વિખમોગરી-૧, વિધુડ-૨, ઘરસાડ-૧, સમુદફળ-૧, મગગવો-૨, સાગ-૨, સાપસન-૧, સોનાગવલ-૧, ડુરા-૧

કુરસાના *વિષ ઉપર ઉપચાર:— (૧) વાસનતેલના મૂળીઆ ધસી પાવા (૨) રાતા કેલાની જાલનો રસ, મરીની બુકી નાખી આપવે. ઉતાર-કાળી તુળસીનો રસ (૩) ધાવડીના મૂળ પાણીમા ધસી પાવા અને ઈંદવરણીના મૂળ ત્રસી દશ તથા અગ ઉપર ચોપડવા (૪) ફાગળાના અથવા ઘોટવેલીના મૂળ ધસી ૩ તોલા પર્યંત પાવા. (૫) ફાળના વેલાના મૂળ ધસી પાવા. (૬) ખરસાણીની ડુંગો પાનમા વીંટળી અથવામા બાપી કઢવી, તેનો રસ બે પળોઆ પર્યંત પીવા

* કુરસા નામનો નાગ મણો નાનો હોય છે એ નાગ પછીની પેઠે ઉઠીને રસ્તે ચાલતા માણસ કે પશુને કરડે છે, અને પછો તરતજ તે ફૂટી જાય છે. જ્યોત્ષી વખતે તો દરદીને શુ કરડ્યું તેની પશુ ખબર પડતી નથી. કુરસાના કુરડવા પછી દરદી બચતો નથી

આપવો અને થોડા તાળવા ઉપર અને દશ મ્યાને ચોળવા (૭) કાળા કડાના મૂળીઆ ઘસી પાવા (૮) તોળવલનો ગમ પાવો. (૯) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા કુરશના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તો—આખરાના ફલ ખારી ફરી નીચે આપવા વિષ ઉટળી ગયું વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અકુરો લાવી તેને આરિક વાટી પાણીમા મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્વત પીવા આપવું અથવા ધાવડીના કુમળા અકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી પાવા આપવી સારું આવે તો ધતુરાના પાદડાનો ગસ કાઢી ગરમ કરી એનાજ મૂળીઆ ગોમૂત્રમા ઘસી ઉપર આપડવા ડોક ઉપર ભાર લાગે તો—કાળા કડાના મળીઆ ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો પેટ દુખતું હોય તો—તેજ મળા પાવા ટાપ લાગે તો—આમળાની જાલ પાવા માટે આપવી પેટમાં વિષનો ગોળો ધાય તો—અમથીઆના ઝાડની ઉત્તર પાળુની જાલ પાણીમા ઘસી પાવી અંગ ઉપર વિષ ફુટે તો—કડી કારેલીના પાદડા ગરમ કરી અંગે પાટો આધવા અથવા તેનોજ ગમ અંગે ચોળવો

કાઠીઆના વિષ ઉપર ઉપચાર.—(૧) અરીઠાનું પાણી કરી વાગવા પાવું. (૨) બે ત્રણ ગુળ મોઘધુધુ ધૂલારી દહીમા આપવું

ચિત્રા (ધોણુસા)ના વિષ ઉપર ઉપચાર.—(૧) ધોણુસીના ગમમા ઘણુ-મરીના મૂળીઆ, અરીઠા અને કડવા કારેલા વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દશ ઉપર લેપ કરવો (૨) કડકાના મૂળ પાણીમા ઘસી થોડી થોડી વારે પાવા (૩) ઘણુસરીના મૂળ અને સુક ઘસી પાવી, અને ગાઠો વગેરે થઇ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો (૪) ભારગમૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) દોરોને ધોણુસીનો ગસ ગેર-ભાર પાવો

મણીઆરીના વિષ ઉપર ઉપચાર.—(૧) કાળી તુળસીનો રસ પીવા આપવો મરતક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો અને દશ ઉપર પણ ચોળવો. (૨) કાળુની જાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અર્ધા શેર પર્વત પાવો, અને તે ઉપર દૂવાનો (ધગેનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો (૩) સર્પ-દંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૪) ધાવડાના પાલાનો રસ પાવો અને માથે ચોળવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—કુરશના વિષ માટે—અગથીઆ-૪, અગળી-૧, ધન્નજ-૪, કાળીવેલ-૧, અગમાણી-૮, ઘણુમરી-૧, ગેલી (ગિલોડી)-૩, પાટલા-૨, કાળજો-૧, ભમરડીનો પેલો-૨, સાગ-૭ અગમ્યા ઘણુસના વિષ માટે—અખાડો-૨, તાદળજો-૫ ધોણુસ એટલે ધોવડા કે મડળી માટે—ઘણુ-મરી-૧, ધોણુસી (ગોનસી)-૨, દાડમ-૬, ભારગી-૨, દુગ-૨ કુરશા કિંવા ઘણુસાના વિષથી આવેલ સોળ માટે—ઉક્ષી-૪ મણીઆરીના વિષ માટે—કાળુ-૩, તુલસી-૨, ધાવડી-૭, પારસ પીપળો-૭ આગિમણીઆરીના વિષ માટે—કાઠી-૩ સર્પનું વિષ કદિ ન ચઢવા માટે—ઝીમડો (કડવો)-૧૮ કાડરા એટલે કાઠીયાના વિષ માટે—કુરકક-૧

જુઓ પ્રાંં ઓં મા—અરિય-૧૨, ગાડુળ-૨, મૂત્રવર્ગ-૩, મોગના પીછા-૨

(૨) કૃતરાનુ ઝેર-ધાનવિષ.

હડકાયલાના લક્ષણો.—કૃતરાના કક્ષપિક દોષ, જ્ઞાન-વહન કરનારી નાડીમા ગ્હી જાનતો નાશ કરે છે તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે તે યોગથી મ્હોડામાંથી લાગ પડ છે, તે આધજો અને બહેરો થઇ અહીં તહીં દોડે છે, તેના પગ, ખાધ, ડાકુ વગેરે તુતા થઇ જાય છે અને ડાક નીચી નમી પડે છે.

દંશના લક્ષણો.—હડકાયુ કૃતર કરડે એટલે મ્હોડાનો ચહેરો બદલાઇ જાય છે તેમાંથી કાળુ લોહી વહે છે તે યોગવડે છાતીમા અને મન્તકમા ફુપ થાય છે, તાવ આવે છે, અગ ફૂળે છે, તરસ લાગે છે, મૂંઝાઈ આવે છે, બુદ્ધિભ્રમ, સતાપ, ત્રાસ, કામ, આખોમા પીળાશ, મત્રમા ક્રીડા, ઉન્માદ, કૃતરાના જેવુ ભસતુ અને બીજા માણુમને કરડવા જવુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોમામાના પ્રારભમા તે વિશેષ વિકળ થાય છે અને અસાધ્ય પણુ થાય છે આ પ્રકારનુ કૃતરાનુ વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ મર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે જે રોગી પાણીના શબ્દ, અર્પણ અને અવલોચનના યોગથી ભયભીત થાય છે તેને વૈદ્યકમા “ જલસન્ત્રાસ ” એવુ નામ આપેલુ છે એ રોગ અસાધ્ય જાણુવો ઉપર કહેલા લક્ષણો ઉપરથી, દ્રશ્ય-પ્રહાર કરનાર શિયાળ, અચ્ચર, ઘોડા, અસ્વલ, ચિત્તા, વાઘ, બિલાડી, ઇત્યાદિકાના દશના લક્ષણો જાણુવા.

સચિર અને નિવિષ દશના લક્ષણો.—કડૂ (ખરજ), ચટકા થવા રગ બદલાવા, જવર, બમ, દાહ, રતાશ, સજુકા, મોળ, ગુમડા પાકવા, ઝાઝો ઉત્પન્ન થવી, યુમકુ કાંટવુ, ફેફસા, કર્ણિકા, લીમણા એ લક્ષણો સવિષ દશના જાણુવા એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તેા નિવિષ છે એમ જાણુવુ હડકાયલુ કૃતર જેને કરડયુ છે એવો રોગી નિરોગી માણુસને કરડે તેા તેને પણુ તે દશ ઉપાધિ કરે છે

અસાધ્ય લક્ષણો.—જે આણીનો દશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી ચેષ્ટા કરે છે, બરાડ પાડે છે આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમા તેનુ પ્રતિબિંબ વારે વારે જોઇ ખુશી થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણુવુ.

ઉપચાર.—(૧) ત્રણ ઉબરાના મૂળ અને ધતૂરના ફળ ચોખ્ખાના ચોવરામણુમા વાટી આપવા. (૨) ઝેરકાચલાના બિયા લીમા શેકી, તે દૂધમા ઘસી મેવન કરવા. ઝેરકાચલાના બિયા ઘસી દશ ઉપર લેપ કરવા (૩) અધે-

ઉપચાર.—(૧) કકોડાનુ મૂળ ઘસીને પવુ (૨) પેનોલીની જડ જમીન-માંથી કઢાડી કાપી ઝીણા કકડા કરી જાયામા સુકવી ખાડી ઝીણો લોટ કરીને કિના પાણીમા નાખી પાવાથી વિષની જાળ છાતીએથી મટે (૩) કડવી તુબડીને ગરમ ટાક પ, મરી ટાક પ, હીંગળા ટાક પ, નેપાળાના મીઠા ટાક રા, ટકળુ-ખાર ટાક રા એ મર્વની ગોળ ટાક ૧૬મા, ટાક ત્રણ પ્રમાણે ગોળા વાળવી. તે ગોળા હડકાયા કૃતરા કરડયા પછી ૭ મા દિવસે આપવી. ઉપર ઉત્તુ પાણી પાવુ. આડો ઉલટી થઇ વિષ નીકળી જશે.

ડાના મળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવા, અને દશ ઉપર કુંવરનુ લાણુ અને સિવવ ખાધતો, એટલે ત્રણ દિવસમા ફતગના વિપતો નાશ થાય છે (૪) ગર-માળીના પાનના રસમા કન્તરી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવી (૫) દેવખાવળી અથવા ગરમાળીના નાળા મળ ૬ ડા પાણીમા એક તોલાથી ચાગ તોલા પર્યંત ઘસી, તેમા થોડું થોડું પાણી નાખી સવાર માંજ ૭ દિવસ પીવા આપવું (૬) ફતરૂં કડક ૩ તુગતર કડકલી જંગો અગ્રિવંટ માળી નાખવી, એટલે રોગીને નુકમાન થશે નહિ (૭) શતાવરીના મળનો રસ અને ગાયનુ ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થ આપવું (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દધનો દશ ઉપર લેપ કરવો- (૯) તલનુ તેલ, ખાળ, ગેળ, આકડાનુ દધ, એ સમમાગ લઈ એકત્ર કરી પાવું (૧૦) કુકપાડાની હગારનો લેપ કરવો (૧૧) બકામ લીમડીના મળનો રસ કાદી ને રસ પાવો (૧૨) જુનો ગોળ કડી દુધી, હોડાનુ પાણી અને ઝીઝડીના ગિયા એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવા (૧૩) કડવા તુરીયાની અદર કોક-ગ્યલું પાણી નાખી તે પાણી પીવા આપવું વિપનુ જંગ જેમ જેમ કરી થતું જશે તેમ તેમ એ આપધથી ઉચટી થતી જશે (૧૪) પાકેલા વગડાઉ કેળાના ગિયા વાટી પાણીમા મેળવી પાવા અને દશ ઉપર પણુ લેપ કરવો (૧૫) અકાલમળનો કાદો ઘી નાખી પાવો (૧૬) ઘોડાની લીદ જે અને મરી અદી તોલા પ્રાશે પાણીમા મેળવી તે પાણી પાઈ દેવું (૧૭) ગરમાળીના પાનનો રસ ચાગ પૈસાભાર ત્રણ દિવસ સુધી આપવો (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો. (૧૯) રીગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો. (૨૦) ગળજીનો કાદો ઘી નાખી આપવો.

નિશા ઉપચાર જુઓ ધર્મોં મા —અકાલ-૧૫, અધેડા-૩, આકડો-૮, ધગોગિયા-૭, કાળો ઉમરડો-૧, ગળજી-૫, ઝિઝડ-૩ ઝેરકાચલા-૨, તલ-૮, પીલુ-૦, બકામલીમડી-૧, ભોરિગણી-૧૫, મરચી-૪, લમણુ-૯, વગડાઉ મરચી-વલ-૨ વસુ-૮, શતાવરી-૫ સાટોડી-૨૦ હોડકાયા ફતરાના વિષ માટે —કડવા તુરીયા-૨ કેળ-૦ દેવખાવળી-૧ જુઓ પ્રાં અંખાંમા — અગ્રિવર્ગ-૫, કુકડા-ની વીદ-૨

(૩) લૂતા (કાંતરણુ) વિષ.

લક્ષણો:—લૂતાએ દશ કરવાથી તે જગા સડે છે અને તેમાંથી રક્ત વહે છે, તથા જંગ, દાહ અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના ફોડા, મોટા ગયા અને મોટા મૃદુ, રોતો, લીલો, નીલ અને ચચળ એવો સોજો આવે છે. દ્વિવિધ દંડાલક્ષણો:—દંડને મધ્ય ભાગ કાળો, રોતો, બળેલા જંગો, ઉપર ઉપસેલો, વારવાર પાન્યારો અને પડ વહેનારો હોય છે, તેથી કરી અગ્ર ઉપર લીમણુ અને તાવ આવે છે પ્રાણુહર લક્ષણો:—સર્પના મળમ્રત્રમાંથી કિવા મરી ગયેલો સર્પ સડી કાઢી જાય છે તેમાંથી દ્વિવિધવાળા કોડા થાય છે, તે પ્રાણુનાશનુ કારણુ છે તેનો દશ સજો છે અને તે ઘોળો કાળો, રોતો અને પીળો થાય છે તે ઉપર પડ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે દાહ થઈ ઉચકી (હડકી) થાય છે અને કપાળે શળ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) હળદર, દારૂંદળદર, મજ્જા, પતંગ અને નાગકેસરને ૬૩ પાણીમા વાટી દશ ઉપર લેપ કરવા તે તત્કાળ લૂનાવિષનો નાશ કરે છે (૨) ઝળી અને ઘોળી ગરણી, ચુદી, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત સાંડોડી, કેઠ અને મરમડાના ઝાડના બિયાને વાટી લેપ કરવો (૩) ઝળી તુળસીના પાદડાના રસમાં ઘોળી ચણીદી અને ઘોળી ગરણીના મૂળ ધસીને પાવા

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌં મા —આગીઓ-૩, વતાકડી-૩

(૪) ઉંદરનું વિષ.

લક્ષણ:—વિષવાળો ઉંદર કરડ્યો હોય તો તેના દશમાથી લોહી વહે છે તે ઘોળુ હોય છે, અને શરીર ઉપર ગચીઆ થાય છે તથા તાવ, અગ્નિ અને અગે દાહ એ લક્ષણો થાય છે પ્રાણહર લક્ષણ.—મૂર્છા આવે છે, ઉંદરના અગ જેવા સોળાં આવે છે, રગ બદલાય છે, કલેદ, બહેરાપાણુ, જ્વર, માથાને જડવ અને મુખમાથી લાળ તથા લોહીની ઉલટી, એવા લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણહર ઉંદરનો દશ જાણવા

ઉપચાર:—(૧) ધુવાસ, મજ્જા, હળદર અને સિંધવ એ જથ્થોસો વાટી લેપ કરવો (૨) ઘોળી ગદ્ગદીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૩) સાપની કાચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી અને પથ્થ પાળવી (૪) ચિત્રકના મૂળી-આનુ ચૂર્ણ તેલમા પચન કરવું અને શેષવડે બ્રહ્મરંધ્ર (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું, એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુવાસ એ તોલા, એ જૂના લીમા ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું (૬) પારા, ગધક, કપૂર, ધુવાસ અને શરસડો, એ સર્વ પદાર્થો આક્રમના દૂધમા વાટી લેપ કરવો, એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશ કરે છે તેમા વિશેષે ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે (૭) સુંઠ, મરી, લીડીપીપર, કડવા લીમડાની લીમોળી-ઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ત્રણ મસા સાકર અને મધમા આપવું (૮) ઉંદર-ઝીના પાદડાનો અગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવા અને અગે પશુ ઝીના પાદડાનો અગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પાવા વાટી તે ૭ દિવસ પાવા (૯) અવડાના ડુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી મધમા ૭ દિવસ પાવા, અથવા અગ્રેડાના બિયા મધમા પાવા આપવા (૧૦) હેલીના અકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને લી એ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવા (૧૧) ભાગમૂળ પાણીમા ધસી પાશેર પય ત પાવા અને શરીરે ચોળવા તે ચઢે તો તાણુ માયનુ દૂધ પાવું (૧૨) કડવા તુરીયાનો લેપ કરવો. (૧૩) ખાર કોપરે મૂળાના રસમા ધસી લેપ કરવા (૧૪) તુળસીના રસમા અરીજી ખરલ કરી શરીરે તથા દશ ઉપર ચોળવું

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌં મા —અલેડો-૨, આમલી-૮, ઉંદરઝી-૭, કણ્ઝી-૧, કેહી-૫, ચિત્રક-૪, નાગકેણી-૨, નાળાએરી-૮, નોળવેલ-૧, ભારગી-૩, મજ્જા-૨, ગાણુ કોળુ-૩, વડ-૩, હુશ-૭, હેદ-૧. ખડક ઉપરના કોળુ એટલે ધુસ માટે —અળા-૨ કોળુ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે:—

ઝેરકાચલા-૬. જુઓ-પાનખાંભા-અન્નિવર્ગ-૧૧, દૂધ-૧, મર્પતી કાચળી-૫
ધાણા ઉંદર અગ ઉપર પડી ગાઠો થાય છે તે માટે:-ગવેડાની લીદ-૧

(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ.

ભમરીના ત્રિષ ઉપર ઉપચાર-મરી, સુક અને મચળને પાનના રસમા વાટી લેપ કરવો માખી, વનમાખી, મધમાખી અને ભમરી, એ સવના દશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિફળાનો ગોમત્રમા લેપ કરવો સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર-ઘોડાવજ, મરી, મુઠ, લીડીપીપર, લીગ, ચાત્રીગ, સિધવ, ગળખીપળી, કાળાપાટ, અતિવિષ, એ સર્વ ઔષધોના કાઠો કરી પાવો મક્ષિકા-પિટકા (માખીના દંશની ફેડકી) ઉપર ઉપચાર:-અરીઠા, લઘુરાળીનું ઝાડ, ગળજીની, હમપદી, હળદર, દારૂહળદર અને ગેરૂનો લેપ માખીના દશ સખધી પિટકાનો નાશ કરે છે ભમરવિષ ઉપર ઉપચાર:-(૧) સુક, કણ્ઠતરની વિષા, હરતાલ અને સિધવને બીજોગના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) બેસનું માખણ ચોપડવું (૩) થુરીઓ અને લીડીપીપર વાટી લેપ કરવો ત્રિષ ઉપર વમન-કડવી ગલકીનો કાઠો, મધ અને લી નાખી પાવો, અથવા કડવી દુધીના મૂળ કિવા પાન પાણીમા વાટી પાવા, એટલે વિષ નાશ પામે છે ઝેર ઉપર કાપ:-શગડાના મૂળ, બલ, પાદડા, ફલ અને બીજ એ પચાગ લઈ ગોમત્રમા વાટી લેપ કરવો તે અત્યંત વિપનાશક છે પરિષેક:-સપ્તર્ષુ જાતિના વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે એટલા માટે તે મર્વ પ્રકારોના વિષ ઉપર કડા પાણીનો અભિષેક કરવો વિપની અદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે, એટલે તે પિત્તને પ્રાપાવે છે, માટ પ્રથમ વામક ઔષધો આપી પછી પાણી અગપર રેડવું

વિ.૧૫ ઉપચાર જુઓ વનાંભા-મધમાખીના વિષ માટે-કાળી-જીરી-૧, તખાકુ-૩ માખીના ઝેર માટે-હરૂડે-૪૬ ભમરીના દંશ માટે.-કુમળા-૧૪, થુવર-૬, પાનઅજીરો-૨, હરૂડે-૪૬

(૬) નખ-દત-વિષ.

નખ-દત-વિષ ઉપર ઉપચાર-કડવો લીમડો, ખીજડી અને વડની વડાધાઓના કલ્કમા ગરમ પાણી નાખી તેનો દશ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નખ તથા દાનના વિષનો સપ્તર્ષુ નાશ થશે.

વિશય ઉપચાર-જુઓ વનોંભા-ઈદ્રવરણા-૧૧, ખીજડો-૨

(૭) સરડા (કાકીડા. કાચાંડા) નું વિષ.

લક્ષણ-કાચિડો કરડ્યો હોય તો શરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉદો અથવા અનેક પ્રકારનો હોય છે, અને તે રોગીને ખાન્તિ, અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચાર-(૧) આકડાના મૂળ કડા પાણીમા વાટી પાવા નાળીએરીનો કુમળો ગર્ભ પાણીમા ધરી તેમા કાકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો

વિ.૧૬ ઉપચાર-જુઓ વનોંભા-નાળીએરી-૩.

(૮) વીછીનુ વિષ.

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વિષા, મૂત્ર અને મળ, ઉત્કરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી કોહી જવાથી, તેમાંથી (વૃશ્ચિક) વીછી, કાળો વીછણ ઇત્યાદિ જેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે

લક્ષણ:—વીછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલાં અગ્નિ અડકાડવા પ્રમાણે આગ થાય છે, પછી તે પીડા બર્ષા ગતિએ શરીરમાં ભેદ કરે છે પછી દશ-સ્થાન પાસે આવી ચઢે છે

અસાધ્ય લક્ષણ—હૃદય, ગુલ્ફેન્દ્રિય (શિશ્નાદિ), નાક અને જીભની જગ્યાએ વીછી કરડવાથી તથા માસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે

ઉપચાર*—(૧) કપાસના પાન અને ગાંધ વાટી તેનો, કિંવા વજનાગ્રનો લેપ કરવા (૨) ઘોળી વસુ કિંવા કપાસના મૂળ રવિવારે કઢાડવા એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીછીનુ વિષ ઉતરી જાય છે (૩) નેપાળે પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે (૫) મોરચુથુ દહીંમાં ધસી ચોપડવું અને શેકવું (૬) ચોરા અરિકા ગોળમાં ખાવા અથવા અરિકાનુ ધૂત્રપાન કરવું (૭) હીંગ આકડના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાદળજીને રસ સાકર નાખી પાવો (૯) ખગમાણીનો રસ ચોપડવો (૧૦) કડવા લીમડાના પાન ચાવી ખાઈ જવા ન દેતા, દશના વિષમ ભાગના કાનમાં કુંકે મારની, અથવા કડવા લીમડાના પાનનુ ધૂત્રપાન કરાવવું (૧૧) હળદરની બૂકી અને મોગખીજની ટીલડી ચલમમાં નાખી પાવો તે ઘૂણી ગળી જવી અને દશ-સ્થાને પશુ ઘૂણી દેવી (૧૨) આમલીનો કચુડ, જેથી ઉપલી છાશ કાઢી નાખવી અને દશના ઠેકાણે તે ભેગથી દબાવવો (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની બૂકી નાખી તે પાણી આખામાં નાખવું (૧૪) ઘોળા શિમળાના મળ પાણીમાં પલાળી રાખી વીછી ચઢવા માડ્યો હોય તે ઠેકાણેથી એક આગળના અંતરપર પકડી, તે વીછી ચઢેલા ઠેકાણા પર ત વાગ વાગ ફેરવતા જવું એટલે વીછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરંતજ નીચે ઉતરે છે, અને ચઢેલા ઠેકાણેના એક આગળના અંતરે એ મૂળ પકડવું, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે વેદના કમી ન થાય તે મૂળીયુ ધસી દશ ઉપર ચોપડવું (૧૫) ધતૂરાના પાદડા હાથમાં મગળી દશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અયોડના મૂળીયા ચાવી ખાવા અને દશ ઉપર તેનો લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગ-૧ મા —અરેડા-૧, અરકુશી-૧૪, અરિકા-૨, આકડો-૧૮, આમલી-૫, ઉત્કટારી-૪, ઉબગે-૨૦, એરડો-૧૬, એલચી-૨, કપાસ-૧૦, કપૂર-૧, કંચેણા-૧, કંકોડી-૭, કાનંદાડી-૪, કાટાસરીયો-૧૧, ખપાટ-૭, ખરસાણી-૧, જાણુ-૩, કુગળી-૮, તખાડ-૭, તાદળજી-૭, તુલસી-૬, ૧૭,

* (૧) દશ ઉપર માખણ મસળવું (૨) લનાણુ મસળવું (૩) ઘોળા આકડા-નું જડ વીછી ડગડે તેજ વખતે ખન્ને કાનમાં ખોસવી

ધતુરો-૮, નેપાળો-૧, નેપાળેલ-૧, પાંડરવો-૩, પીળો ધતુરો-૧, બોરડી-૧૦, ઝરવો-૪, મોઝલી ઝરડો-૩, ગતાળુ-૧, રાતુકાળુ-૨, લીમડો (કાંવા)-૪૪, વછનાગ-૨, વડ-૩, વસુ-૪, વાલોળ-૧, વાદો-૮, વિહુડા-૨, શિકેકાઈ-૩, શિમળો-૩, શિરદોડી-૪, સાટોડી-૧૧ સર્યફલ-૪, હળદર-૧૮, હસરાજ-૧ લીંઝ-૧૨, ફુરા-૩ જુઓ પ્રાં ઓં મા —મધ-૩

(૯) કાળી વીંછણનું વિષ.

લક્ષણ:—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાય ઉભા રહે છે, શિશુ પીલી નળ છે, ધણીજ વેદના થાય છે અને સર્વાંગ ઉપર હિમ પડ્યા જેવું જણાય છે

ઉપચાર:—(૧) કપાસનું લાકડું ધસી લેપ કરવા અથવા કપાસના પાદડા, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવા (૨) વગડાઉ ફુરાનો રસ ચોપડવો

(૧૦) દેડકાનું વિષ.

લક્ષણ:—દેડકું કરડવાથી તેનો એક હાત ભેસી નળ છે, તે સ્થળે પીળો સોળો આવે છે, સણુકા, તૃષા, ઉલટી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—ચરસડના ઝડના બિયા યુરીઆના દ્રવ્યમા વાટી લેપ કરવા.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા —ચરસડો-૨

(૧૧) માછલાનું વિષ.

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલુ કરડવાથી દાહ, મોળે અને શળ એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા બરૂના કઢકમા ઘી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવા.

(૨) મોરની પીંછીની મૂણી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા —નેતર-૧ જુઓ પ્રાં ઓં મા— મોરપીંછા-૩

(૧૨) ઝરોળીનું વિષ.

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, મોળે આવે છે, મોઝો ભોકાયા જેવું થાય છે, પગ-સેવો વળે છે અને શરીરપર રાતા રમતી ફેડકીઓ થાય છે

ઉપચાર:—કઠારીનાનકાદા પાણીમા ધસી પાવા

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા —કપાસ-૭, કકોડી-૧, ધજુસરી-૪

(૧૩) કાનખજુરાનું વિષ.

લક્ષણ:—કાનખજુરો કરડવાથી દશની જગ્યાએ પગસેવો આવે છે, શળ થાય છે અને આગ બળે છે

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠંડું કરી તેનો લેપ કરવો કિવા દારૂહળદર, હળદર અને મનશીંગનો લેપ કરવો (૨) ગુગળની મૂણી આપવી (૩) ઘણું ખજુર તેલમા ધસી તેનો લેપ કરવો. (૪) મોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા —કાળી ખજૂરી-૩, ગુગળ-૫, બદામ-૪, શેરડી-૮

(૧૪) મરાક (કાંસ) નું વિષ.

દ્રુલક્ષણા:—સોજે આવે છે, ૩૬ છુટે છે અને ચોડી પીડા થાય છે કુગરોપર વિષારી ડાસ હોય છે, તે ડાસના દશનો ક્ષત અસાધ્ય કીડાના ક્ષત પ્રમાણેજ અસાધ્ય હોય છે સવિષ મક્ષિકા દરના લક્ષણા—સવિષ માખી કડવાથી તે ઠેકાણે કાળુ દીમણ થાય છે અને તે લાગલુ વધવા માટે છે તથા તે જ્યોત્તે આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂર્ચ્છા અને જ્વર આવે છે. આ માખી-મા સ્થાવિક નામની જે માખ થાય છે તે પ્રાણ લેનારી છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીમા—ચાંદડ જવા માટે—ગાગવતી-૨, ગોરખમુડી-૫ માંકણુ વ્યથવા માંકડ નાશ થવા માટે—તલ-૧૬, જમરડીની વેસો-૧, મરચી-૩ કૃત્રિમ વિષ માટે—તાદળને ૧૬ કોદહા એટલે રીયાળના જેર માટે—ખાજકાલતી-૧, નાગરવેલ-૫. જુઓ મરવા માટે—કાળીવેલ-૩, રીખર-૧ તખાકુ-૮, નસોતર-૧ મીદળ-૭, સીતાફળ-૧ વાઘ કરડો હોય તે માટે—અરજી-૩, આવળ-૪, કુવાર-૭, પાણકાદ-૩, વાધારી-૩ તખાકુ લાગી હોય તે માટે—કુગળી-૧૦ માટીગર ઇના વિષ માટે—જુઓ પ્રાં ઓંમા-ગધેડાની લીદ-૩.

(૧૫) વિષોપસંહાર.

ચતુષ્પાદાદિકાનાં સાધારણ વિપલક્ષણા:—વ્યાધાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ, વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનુ અને દાતોનુ વિષ સજે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણા:—જે પુરપના વાતાદિ દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યવસ્થામા જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપર ઇચ્છા થાય છે, મળ સાફ થાય છે, શરીરની ક્રાંતિ, હૃદયો મન, હૃદયોના વ્યાપાર મારો થાય છે, તે શરીરનુ વિષ ઉતરી ગયુ છે એમ મનજવુ.

વિષ ઉપર પથ્થ:—રિગજા શાકના, કળથી, ચુકા, આમળા, શાકભાજી, તાદળને, કાલશાક, લસણ, દાડમ, મિઠવ, એ વિષાર્તને પથ્થકારક છે અપથ્થક:—માટી ચોખ્ખા, કોદરા, ઝીણા, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી, એ કોઇ દિવસ ભોજનમા આવવા નહિ, વિરૂદ્ધાન્ન, ખાવા ઉપર તરતજ ખાતુ, દોષ, ક્રુધા, ભય, આચાસ, ઐથુન, દિવસે નિદ્રા, એ પદાર્થો વિષાર્ત થયેલાએ છાડવા.

૩૦—તરસ (તૃષારોગ.)

કારણ:—ભય, શ્રમ, ગલહાનિ, એણે કરી અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા કોષિપવગાદિકે કરી વાયુમહવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઇ તાકુ-સ્થાન પ્રતિ જઇ તૃષારને ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ:—મનુષ્યને ધણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે તથા પાણી પીતા જતા પણુ તરસ છીપતી નથી અને પુન ઇચ્છા થાય છે, તેને તૃષાર કહે છે.*

* ૧ વાતની, ૨ પિત્તની, ૩ કફની, ૪ ક્ષત (વાગવહ્વી) ની, ૫ ક્ષય

ઉપચાર:—(૧) આમળા, કમળા, કાષ્ઠ, ચાખાની પાણી અને વડની કુમળી વડવાઈએની કુખાનુ ચૂર્ણ કરી તેમા મધ મેળવી ગોળાંઆ કરી મ્હેડામા રાખવાથી તૃપા ઘણી લાગે છે તે અને ગળુ સુકાવુ એ બન્ને દર થાય છે (૨) દોષખંડ:—પૃથ દિવસે જમાવેતુ સુદર ચક્રનાચાળુ દહી ૨ મેર, ધોળી શુભ ખડી-આકર ૧ દેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા મુઠ ૨ તોલા એલચીઘણુ ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ આરિક કરી સ્વચ્છ કપડામા નાખી કપૂરના ચૂર્ણ કરી મુમ્મિત એવા પાત્રમા છાંયુવા, એને શ્રીખંડ કહે છે એ સેવન કરવાથી તૃપા દૂર થાય છે (૩) મોનુ, રુપુ, લોદુ, તપાવી પાણીમા ઘોળી તે પાણી પીવા આપવુ (૪) પાણીમા આકર કિંવા મધ નાખી આપવુ (૫) કાળી દ્રાક્ષ અને જેડીમધના કાઠો કરી આપવો (૬) ચોખાનુ ધોવરામણુ મધ નાખી આપવુ (૭) હંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરમગ પાવુ ઉકરી થગે, પછી તૃપા અને દાહ શમથે (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવુ (૯) નાના પ્રકારના ચરખતો પાવા (૧૦) જવ શેરી લોટ કરી હંડુ પાણીમા— ઘણુ પાતળુ નહિ અને ઘણુ જનકુ નહિ એવી રીતે તે-મેળવી તેમા ઘી મેળવી પાવાથી તૃપા, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર ભુએ વર્નાંઆ —અતિરિપ-૬, કૌયમીગ-૫, ૧૮, જવ-૧, જેડીમધ-૨, ડાગર-૭, દ્રાક્ષ-૫, પાઠ (કાળીપાડા-૧૦, મતાદળી-૧૦, શેઠડી-૧૦) ગરમીથી તરસ લાગે તો તે માટે —આથમીજીર-૨ ભુએ યોદ૦આ-દહી-૮, ૬ ઘી-૧૪ ભુએ પ્રાંઓઆ-મધ-૬

પૃથ્થ —કાદગ પાન, પાણીનો લોટ, શેરલા મગ અને ચણા, કેળોદાડા, કાંદા, ઘોર આમલી, માળુ, મયાળ, ક કોડા, આમળા, જગલી લીજુ, કરમદા, બીજેર, ગામનુ દૂધ કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચદનનુ પાણી અપૃથ્થ. —પરસેવા કાઢવા અજન, તલાબગ પત્રપાન આયામ, નમ્બ, ગરમી લેની, દતકાષ્ટ, જડાત્ર, આન્દ લવણ, તુરા અતિ નીલજી પદાર્થ નિકકુ

૩૧-તાવ અથવા જવર.

કારણ:—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ ચએલા વાતાદિ દોષ આમાસયનો આત્રય કરી કોષામિને બહાર કાઢી ગચ્ઘાતુને મળી જવર (નાપ) ઉત્પન્ન કરે છે એ જવરના અનેક એદ વર્ણવલા છે

જવરનુ પૂર્વરૂપ:—અગામા, અમનુ દુખવુ, ચિત્તનુ અવ્યવસ્થિતપણુ, નેત્રનો દાહ, જડતા, અરેચિ, શરીર ઉપર રોમાચ ઉભા મ્હેવા આખા આગળ અધાગ, હાથ પગ હંડા ચિત્તને આનદ ન હોવા શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિષયમા વારવાર ઇન્છા તથા વાગવાગ દ્રેષ અન્ન ન પચવુ બળ, શરીર અને કાંતિની રમ ધાતુનો ક્ષય થયા ની ૬ આમની (આમ નામે ચીકણુ પદાર્થ વધવાની) અને ૭ ભોજનની (ચીકણુ, ખાર, ખાટુ, ભારે અન્ન આવથી ચનારી) એમ તરુ સાત પ્રકારની છે તેમા ઉપર ઉશીર વાળો જેડીમધ, વડવાઈ વડણુ મળ એવા ત્રણ પ્રકાર કાથો નાખી પીવાથી તરસ મટ છે

હાનિ તથા વાયુનુ પ્રાધાન્ય હોવાથી બગાસા વધારે આવે છે. પિત્તનુ પ્રાધાન્ય હોય તો આખામા લણી દાહ થાય છે કહ્યું પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરૂચિ હોય છે. ત્રિદોષોના કોષ હોય તો બન્ને લક્ષણો થાય છે ત્રિદોષનો કોષ થવાથી મર્વ લક્ષણો થાય છે

વાત જ્વર લક્ષણો—શરીરને કપ, કઠ, હોઠ શુષ્ક થવા, મલાવરોધ, ઊંડો ન આવવી, માથુ, પેટ, કમર, આખો અને અંગ દુખવા, ઉષ ન આવવી, તાવ ફાઇ વખત થવો અને ફાઇ વખત થોડો થવો, અરૂચિ, બગાસા આવવા, પેટ ચડવું, અજીર્ણ, બ્રમ, મોહ અને શળ થવું, શરીર ઉપર રોમાય ઉભા થવા, આખો ઉપર આળસ, ખાલી ઉષ્મસ, દાંત કડકડવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે **પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો**—શરીર પીતલવર્ણ, સર્વ શરીરનો દાહ, તૃષા, મૂર્છા, અલ્પ નિદ્રા, મ્હોડુ ડડવું, ઉઘટી, ચક્રી, બડબડવું, અતિમાર, જ્વરનો વેગ વીન, કઠ, હોઠ, મુખ અને નાક ઉપર ફોલ્લા, કેદ કર્પા જેવું થવું, ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા, મળ, મૂત્ર, નેત્ર તથા ત્વચાએ પીતલવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમા થાય છે **કર્કજ્વરનાં લક્ષણો**—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉષ્કા (બકારી), મ્હોડુ મીઠું, સળેકમ, અરૂચિ, ઉષરસ, આળસ, તૃષિ, અન્ન ઠંડું, મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભવર્ણ, સ્વરભંગ, ઉચકી, મજ્જ જડ, નાકમાથી ખાણી વહેવું, માથુ દુખવું, ઉષ લણી આવવી, શરીરપર ગેમાય, ધાપ, ડાડીપર દુખ અને અંદરોપર શીકાસ, એ લક્ષણો થાય છે **વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો**—તરસ, મૂર્છા, બ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશળ, ગળુ અને મુખનો શોષ, રોમાય, અરૂચિ, અકસ્માત અધારગમા પડવા જેવું લાસવું, સાધાને ઠંડાણે વેદના તથા બગાસા, એ લક્ષણો થાય છે **વાતકર્કજ્વરનાં લક્ષણો**—શરીરે બીને કપડે વિદાન્યા જેવું લાસવું, માધામા ફાટ, ઉષ નથી આવવી, શરીર જડ, માથાપર બાર, સળેકમ, ઉષરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવા, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે **કર્કપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો**—મ્હોડુ કડવું અને ચીકણું, ઉષ, મોહ, ઉષરસ, અરૂચિ, તરસ, વારવાર દાહ થવા અને વારવાર ઠંડી આવવી એ લક્ષણો થાય છે **વિષમજ્વર (ટાડીઓ તાવ) નાં કારણ અને લક્ષણો**—તાવ તરતજ છાંડવા માણસને અપથ સેવન થવાથી, તેનો દોષ પુનઃ થોડા કુપિત થઈ, રસરક્તાદિ ધાતુમાની કાષ્ઠાતુ સામે જઈ વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા પહેલાથી પશુ વિષમજ્વર થાય છે એમા તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી કાઢ વખત ઠંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કાઢ વખત શરીરને દાહ થઈ મોટા વેગથી આવે છે એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં નામ અને સંખ્યા**—સતત, (હમેશનો) સતત, (આકરો,) અન્યેતુ, (એક દિવસે ન આવ્યો હોય તેના બીજા દિવસે આવનાર, એકાતરીયો.) ત્રીયક, (દ્વયદિકે બે દિવસ નહિ આવી ત્રીજા દિવસે આવનાર, તરીયો.) તથા ચાતુર્થિક (ત્રણ દિવસ નહિ આવતા ચોથા દિવસે આવનાર, ચોથીએ.) એવા પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર છે **મધુરો જ્વરનાં લક્ષણો**—જ્વર, દાહ, મોહ, બ્રમ, અતિસાર, ઉઘટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ મ્હોડુપર ચડતડ (રતાશ), તાંગવું અને જીભમા શોષ,

દાસ ઉપર ધોળી રેખાઓ જેવા પળીઆ આવવા, આખો ઉપર ઉંધ, દાંત અને હોઠ સ્થામવર્ણ અને તાવ આવાથી સાત દિવસ પછી તે પળીઆ આવવા માડી ૨૧ દિવસ પર્યંતમા પળીઆ પૂરા થાય છે મધુગનો કૃષ્ણ મધુરો કરીને એક ભેદ છે, તેમા રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મ્હોઠુ અને નાક, એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. આગંતુકજ્વર—સરખ, માડીનુ ઢેપુ, મુઠ્ઠી, લાઠી ઇત્યાદિકે કરી મારવાથી કિવા સ્નેનાદિ યોગ કરવાથી અથવા ઉલટસુલટ મત્રોએ લોખંડી સુખીઓ સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી, કિવા કામાદિક અને જૂતાદિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદિ ક્રમ ઔષધીના વાસથી, અથવા આઠણુ, ડરે, જહ, સિદ્ધ પુરંધ, એમના રાપથી આગતુક જ્વર ઉપન્ન થાય છે, તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવેલા વિષજન્ય આગંતુક જ્વર—સ્થાવર, જગમ વિષ બધણુ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમા મ્હોઠુ સ્થામવર્ણ થાય છે, તથા ઘેન, અતિમાર, અન્નદેષ, તરમ, સોષા વાગ્યા પ્રમાણે પીઝ અને મૂઝાં, એ લક્ષણો થાય છે કામજ્વર—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરંધને અથવા પુરંધની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રમ, ઉંધ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમા પીઝ, એ લક્ષણો થાય છે, અને તે પુરંધનુ અથવા સ્ત્રીનુ શરીર સૂકાતું જાય છે બચ, શાકં તથા કોપથી થએલા તાવ—ભયથી ઉત્પન્ન થએલા તાવમા બડબડ પછી હોય છે શોકથી થએલા તાવમા પજુ બડબડ હોય છે કોપથી થએલા તાવમા કપારો કુટે છે. જૂતાભયગ જ્વર (જૂતાજ્વર, જૂતાવેશ જ્વર)—જૂતાબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે હસપુ, રડપુ તથા કપપુ વગેરે લક્ષણો થાય છે દુર્બલજનિત જ્વર—પ્રવાસમા અનેક ઠેકાણાના પાણી પીવામા આવે છે, તે પ્રકૃતિને સમ્મત નહિ હોવાથી જે જ્વર આવે છે તે સૂક્ષ્મ વાતુગત જ્વરેનાં નામ—ગમગત, રક્તગત માસગત, મેદોગત, અરિધગત, મળજગત અને શુક્રગત જ્વર રસગત જ્વર—ગડપણુ, હૃદયરથ દોષ ઉલટીથી પડે એવું જણાવુ, આંનિ, ઉલટી, અન્નદેષ તથા દેન એટલે મનને ખેદ વગેરે લક્ષણો થાય છે રક્તગત જ્વર—રક્તના એડકાર, દાઠ, મોહ, ઉલટી બધ બડબડ, શરીરપર માઠ, કિવા ફેલ્લા અને તૂપા, એ લક્ષણો થાય છે માંસગત જ્વર—પેટનુ સૂકાવુ, તરમ, મળજૂનો વિમર્ગ થવો, તલખી, અતદાહ, હાથ પગ તૂટવા અને આંનિ એ લક્ષણો થાય છે મેદોગત જ્વર—અત્યંત પરસેવો થવો, તરસ, મૂઝાં, બડબડ, ઉલટી, શરીરે દુર્ગંધ, અન્ન ઉપર અરૂચિ, આંનિ અને વેદના મહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે અરિધગત જ્વર—હાડકા તૂટવા જેવા, ચુથારો, શ્વાસ, રેચ, ઉલટી, બાથ પગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે મળજગત જ્વર—અધારમા રેખાઓ પ્રમાણે ભાસવુ, ઉચકી, ઉપરસ, ડડી આવવી, ઉલટી, અતદાહ, મહાશ્વાસ અને મમ મ્હા (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે શુક્રગત જ્વર—રસાદિ વાતુગત જ્વરો પેરી ગુરુથાને જ્વર જવાથી રોગી મરણુ પામે છે એ જ્વરમા સિમને તાટપણુ હોય છે, શુક્રને સાવ વિશેષ થાય છે અને બીજા રક્તરૂપિ પદાર્થોના પજુ થોડો થોડો આવ થાય છે.

પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર.—વર્ષા ઋતુ, શરદઋતુ અને વસંત ઋતુ, એમાં વાતા-
દિકાએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે તે પ્રાકૃત જ્વર, એટલે વર્ષાકાળે વાતાજ્વર,
શરતકાળે પિત્તાજ્વર અને વસંતકાળે કફજ્વર, એ સિવાય જે બીજા જ્વર થાય
છે તે વૈકૃત જ્વર જેમકે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરતકાળે શ્લેષ્મિક અને વસંતકાળે
વાતિક, આ વૈકૃત જ્વર દુઃસાધ્ય છે જ્વરમાં ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે
પ્રમેહમાં દૂષ્યો તુલ્ય (જેથી વિકાર થાય છે તે સમ) હોય તથા રક્ત ગુલ્મ
જૂના હોય, એ સુખસાધના લક્ષણ છે જીર્ણ જ્વરનાં (જુનો તાવ, મહીયા
તાવ, હાડજ્વર, હાડ કચ્ચર તાવ) કારણ અને લક્ષણ.—પૂર્વે મોટા તાવ આવ-
વાથી તે તાવના ત્રણ અંશ ઔષધીઓથી ગમેલા અને એક અંશ તેજજ
શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તેની ઉપેક્ષા
કરવાથી, તેનું પરિણામ પાકુ અને ક્ષય, એ થાય છે એ જીર્ણ જ્વરમાં
ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પાચન
થતું નથી, બળાળ ઉત્પન્ન થાય છે, મલશુદ્ધિ સાફ થતી નથી, હાડકામાં ધગારો
રહે છે અને મુખમાં પાણી છુટે છે, એ લક્ષણો થાય છે અજીર્ણ જ્વર.—
પૂર્વ દિવસે ચણા, તુરા પદાર્થ, વાલ, પાવટાધાન, સિનઝ ધાન્ય, શાક, ફળ, કદ,
એના અતિ લક્ષણથી અને ભોજન કરવા છતાં લાગલુજ અતિ ભોજન કરવાથી,
જડ અન્ન ખાવાથી તથા અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજીર્ણ જ્વર ઉત્પન્ન થાય
છે આ તાવમાં ઓડકાર, ઉલટી, ભ્રમ, મસ્તકમાં પીડા, કટી, બરડો, ગુદા તથા
પેટ દુર્ગંધ છે, અને અન્ન ઉપર અરુચિ, શોષ, મોહ તથા હેડકી, એ લક્ષણો થાય
છે ઉલેટલા તાવ.—તાવ જતો રહ્યા પછી અપચ્ચથી પુન જ્વર આવી ત્રાસ
આપવા લાગે છે તે જ્વરનાં દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે—ત્રાસ, મૂર્છા અરુચિ,
તૃપ્તિ, ઉલટી, અતિસાર, મલખલ્લતા, હેડકી, ઉષરસ, શરીરને દાહ, એ દશ જ્વ-
રના ઉપદ્રવ છે ચિકિત્સા કરવા માટે આમ, પચ્યમાન તથા નિરામ જ્વરનાં
લક્ષણો.—લાગતો ત્રાસ, ઉલટી થાય એવું જણાયું, છાતીમાં જડતા જણાય,
અરુચિ, ઉષ, આળસ, અન્ન પાચન ન થતું, મ્હોકું શીકું, શરીરે જડપણ, જૂખ
ન લાગવી, વારંવાર પેશાબ થવો, શરીર તાટ જેવું થઈ જવું, શરીરમાં તાવ
પુષ્કળ હોવો; એ અપકવ જ્વરનાં લક્ષણો જાણવા. એ તાવ ઉપર ઔષધ આપવું
નાહિ. અપકવ જ્વરમાં ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે ગોષ્ઠન કિવા શમન
ઔષધ આપવું તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવું પકવજ્વર કિવા નિરામ જ્વ-
રનાં લક્ષણો.—જૂખ લાગવી, શરીરે દુઃશ થવું, મદ જ્વર, અધોવાયુની પ્રગતિ
થવી અને અનને કિસાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો છે સાધ્ય
જ્વર—બળવાન પુરુષને દોષ અરૂપ હોઈ જે ત્રાસાદિ ઉપદ્રવ રહિત જ્વર આવે
છે તે સાધ્ય જાણવો અસાધ્ય જ્વર.—જે જ્વર ધણાજ પ્રમાણ કારણોએ
અમેલો અને જેમાં લક્ષણો ધણા હોય છે, તે જ્વર પ્રાણાત કરનારો માય છે, તથા
જે જ્વર ઉત્પન્ન થતાજ એકાદી યક્ષ્મગદિ ઇદિમની શક્તિ નહિ (એટલે આધતો
અહરો) કરે છે, તે અસાધ્ય જાણવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરુષોમાં જ્વર

અસાધ્ય છે. ધાતુમા રહેલો, અદર વંગવાળો અને ધણી દિવસ રહેનારો તથા જે બળવાન અને જેના ચોંગે વાળોમા બગ પડ છે, તે પણ અસાધ્ય બાળુવો. અંતદાંક, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાડ જેવું દેખાવું, આસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ, એ લક્ષણોએ ગભીર ભય બાળુવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થયેલો છે તે, જેનો તાવ ધબ્બા દિવસનો છે તે, તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રૂક્ષ પુરૂષનો ગભીર ભયર મત્સ્યપ્રદ હોય છે જે ભયરમા એવાવધ થઈ મોઢ પામે છે તથા જે સર્વદા પાથરણુપર પડી રહ છે, એટલે જેનાથી ઉઠાવું નથી, બહારથી દાઢ વાય અને અદરથી દાઢ થાય, એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે જેના શરીરપર શેમાચ ઉઠા રહે છે, આખો કાલ થાય છે, હૃદયમા એકાદી ગાઢ થયા જેવી પીડા થાય અને કેવળ મ્હોડાથીજ આસ કઢાડે છે, એવા પુરૂષને તાવ મારે છે હેડકી, આસ, તૃષા, એથી વ્યાપિત થયેલો, મોઢ પામેલો, આખો અહી તહી ફરવાનારો, નિગતર આસે પિડાનારો, એવા માણસને ભયર મારે છે હૃદિયોની શક્તિ નાશ થયેલા કિવા શરીરકાંતિ નિરતેજ થયેલો તથા ઇંદિયો નષ્ટ થયેલો, ફૂશ અને અલદેવથી ધણેજ પીડાયેલો તથા ગભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થયેલો, એવા તાવવાળા પુરૂષને રોએએ ઊંડાવો. જે સ્વપ્નમા પ્રેતો સાથે મલ પીએ છે, કિવા નેત્રે ફેટારા પામી લે છે, તેને બચકર તાવ આવી મારે છે જેને પૂર્વે પણ માટો ભયર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે તથા બલમાસથી નષ્ટ થાય છે, તે પ્રત મમાન બાળુવા. જેને અપરાધેજ ભયર આવી કકે તથા ઉધરસ લણી હોય છે અને બગ તથા માસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો બાળુવો અકરમાત ભરનો દાઢ, તૃષા, મૂચા તથા બલશય, માથા દીલા યડવા, એ લક્ષણો આસ-તમરણુના થાય મળરમે જેના મ્હોડાપરથી ધણી પરસેવો નીકળે છે અને ભયરે વ્યાપ્ત હોય છે તેનું પચવું ભાગ્યેજ થાય છે જેના કપાળપર હોઝાચાર જેવો પરસેવો આવે છે દાઢ ધણી લાગે છે, શરીર બીજેજ રહે છે તથા ગળાપરનો પરસેવો ઉગરમાનપર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે જેને બિજળ્ય એવા પરસેવો આ-તરફે સર્વોંગે આવે છે તથા શરીર ઠંડુ થાય છે ત્યારે તક્ષણે તે રોગીનું મરણ થશે એમ બાળુવું જ્યરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ. — દાઢ, પરસેવો, દમ તરસ, બ્રમ, કપાસ, મળ પાતળો થવો, મેશુદ્ધિ, ચુષ, શરીર અત્યંત ફેંચી, એ લક્ષણો તાવ ઊડાવાથી થાય છે એ ઉપર કોઈ એવી શકા કરશે કે રોપક્ષય કેમ સિવાય વ્યાધિ કેમ જરો ? તથા દોષશય થયેા તો એવા દાઢાદિ લક્ષણો કેમ કરશે ? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે કોઈ એકનો એવો અભાવ હોય છે કે ક્ષીણ હોતા પણ વિનાશકળે પોતાની શક્તિ દાખવવી ઉદા-દગ્ધ-જીવામાનુ તેજ બળી જવા લાગે એટલે તેની જોત પહેલા કરતા ચાર પાંચ વખત મોટી થઈ પછી તે એકાધ્યાય છે આ વાત સર્વના જોવામા છેજ. અથવા દોષોએ પીડેલા ધાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષેત્ર થઈ દાઢાદિક લક્ષણો થાય છે એમ બાળુવું જ્યરમુક્તિ લક્ષણ—પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણ, ગળને ખજવાળ, મખપાક એટલે મ્હોડું એવાવું (જેને ધરો મૂતરથી કહીએ

છીએ તે), છિંકા આવવી તથા અન્ન ઉપર વાચ્છના થવી, એ લક્ષણો યથા એટલે તાવ જવા માડયો એમ સમજવું તાવ આવતાજ પ્રથમ શુ કરવું?—તાવવાળાએ પહેલાં લાઘ્ય કરવી અને બૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવું. પરંતુ વાતજવરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળકો, તપિત, ઉચ્છવાસી એવા માણસોએ લાઘ્ય કરવી નહિ. મગ, મનૂર, ચણા, કળાથી, મઠ એ પાચકાનુનો યુગ કિવા મઠ (કાઠો) કરી આપવો, અથવા ચોખાનું કિવા ધઉનું થુકું (કસાર) આપવું તાવપર પાચન:—સુક, દેવદાગ, ધાણા, રીઝણી તથા ડેરલી એ પાચકાનુનો કાઠો કરી જવર આપ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ આપવો, એટલે આમજવરનું પાચન (અપકવ જવર હોય તે પકવ) થાય છે.

વાતજવર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળા, મુઠ અને પીપળીમૂળનો કાઠો નિકાલે તૈયાર કરી તેમા મધ નાખી તાવના માતમા દિવસથા ત્રણ દિવસ, સવાર સાંજ આપતા જવું, એટલે જવનું પચન થાય છે (૨) ધમાસો, મુઠ, નાગરમોથ અને ગળાનો કાઠો આપવો (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળી-મૂળનું ચૂર્ણ ગોળામા આપવું કિવા કાકાલીના મૂળીઆ હાથે માખવા.

*તાવ ઉપર અમ સમઠ કરેલા કેટલાક ઉપચારો અહીં આપીએ છીએ. (૧) જ્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખત લીમડાની લીલી મળાઓની છેલી ગાંડો નંગ ૨૧, તીખા ન ૨૧ અને એ બન્નેના વજન જેટલો અજમો પણીમા વાટી ગરમ કરી ચાટણા જેવો થએથી ચટાડવું આ ઉપાય અજમવેલા છે (૨) એકાતરીમા તાવવાળાને ગળી તુલસીના પાઠડા નંગ ૨૫ ની ગોળામા ગોળા કરી આવતા તાવે આપવાથી બીજે હપ્તે નહિ આવે આ પણુ અનુષ્ઠત ઉપાય છે (૩) લૈરવી ગોળી:—દૂધમા શોધેલો વજનાન તથા મરીને ઝીણા વાટી કુવરના રસમા મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી હરડેમા ખાવાથી તાવ જાય અને આદુના રસમા ખાય તો વાયુ જાય. (૪) કરિયાતાના મુઠા પાઠડા તોલો ૦૧ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે લુગડથી ગાળીને પાવું. (૫) જીવું લી અને જીની હીમ એકત્ર કરી તાવ આવવા વખતે આપવાથી ચોથીઓ તાવ જાય. (૬) મોરથુથુ તોલો ૨, બોયદુધેલીના રસ શેર ૦૫ કુલડીમા નાખી નીચે અમિ કરવો તે પાણી અળી ગયા પછી મોરથુથુ પાકો થશે. તેને ડબીમા ભરી લેજો. પછી તેને છઠ્ઠે તોલો ૦૧ અને સાકર તોલો અર્ધો સાથે રાંજ એક વાલ ૭ દિવસ સુધી આપવાથી તાવ જાય. (૭) તમાકુ શેર ૦૧ લઈ આકડાના દૂધમા પલાળી અમડે સકરી કુલડીમા કપડાજણ કરી ૫૦ જાણીથી પુકી દઈ તે આખ નાગરવેલના પાનમા મેટા માણસને બે વાલ અને નાના માણસને ૧ વાલ આપવાથી તાવ, આદી વગેરે રોગો જાય. (૮) મીઠીઆવળ તથા કળીયાતુ એક તોલો લઈ ઉકાળી શેર ૦૧ રહે એટલે પાવું એમ બે દિવસ સવાર સાંજ પાવું. પછી કળી-યાતુ તથા ધાણાનો કવચ સાકર નાખી પાવાથી બૂખ પણુ લાગશે. (૯) રામચંદ્રાણુ દૂધ:—આકડાની ટીશીઓ ૭, લાગ તોલો ૦૫, લીમડાની ટીશી ૭, અરીસુ લુગડ તોલો ૦૫, મરી તોલો ૦૫ સર્વેને વાટી અણી મોર જેવડી એળીએ ભરી. નિંચ

ત્રિશૈષ ઉપચારે જુઓ વનોંમા.—૪-૬૦૫-૧૭, પિત્તપાપડો-૯, શતાવરી-૧૦
 પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાચકા, ૬૦૦૫, પહાડમૂળ, કડુ તથા
 નાગરમોથના કાઢે દશ દિવસ પછી, જ્વરપાચન.થે ત્રણ દિવસ આપવા (૨)
 પિત્તપાપડો વાળા, રક્તચદન, ધાણા તથા સુંદના અથવા એકલા પિત્તપાપડાનો
 કાઢે આપવા (૩) ઉપરના મૂળનું અવધુ પાણી સાકર નાખી અપવુ.

૧ ગોળી ખાવથી એકાતરા તાવ જાય, ખટાશ ખાવી નહિ. (૧૦) ધતુરના બીજ
 તથા મરી સરખા વજને લાઇ મરી જેવડી ગોળીઓ બાધી દિવસ ૩ આપવાથી
 ટાઢીઓ તાવ જાય. (૧૧) આકાશના ફૂલના રવાઈડા ટાક ૭ ની ગોળમા ગોળીઓ
 કરી રાખી તે તાવવાળાને આપવાથી તાવ જાય. (૧૨) જ્વરદાદિ રસ.—પારે
 ટાક ૩ અને આમલસાર ગધક ટાક ૨ ની કાળગી કરી તેમા દરતાળ ટાક ૩,
 લીડીપીપર ટાક ૩ નાખી તેને પાચ પહોર સુધી ખરલ ક્યા પછી તેની પડીકા-
 ઓ કરી કરીતાતની જડ, આગ તથા દરડેને પાણીમા ધસી તેની સાથે આપવાથી
 જ્વર અને પાચ જાતના પાકુ જાય દૂધ નહિ ખાવુ (૧૩) કાકજા વડી લુગડે
 ચાળી તાવની વખતે ખવરાવવાથી તાવ જાય. (૧૪) સખીઓ મોમલ યોખામા
 ધાલી અમિ ઉપર ચણવી પહોર એ સુધી બાફવો. એ ઓપધ ચોખા ૨ ભાર ખવ-
 રાવવી, ઉપર શીરો અને દૂધ ખવરાવવુ તો સર્વજ્વર જાય. (૧૫) બાગ વરસ સુધીના
 જુના તાવ મટે—કડુ, કરિમાતુ, પીપળામૂળ, દરદર, એ દરક ત્રણ ત્રણ ટાક,
 મીઠીઆવળ ૧ ટાક, હેમજીદરડે ટાક ૫, આખાદળદર ગેર ૦૧, મચળ ટાક ૩
 આવળની ડાલ ટાક ૩, કાકય નગ ૪, ડીકામાળી ટાક ૩, એ મવેને વાડી તેમાથી
 મતી વખતે ટાક ૧ ની ફાકી કરી એ ઉપર ૬ કુ પાણી પાવુ એથી પાચન થઇને
 એક વખત ઝાડે ઉતરે છે તથા તાવ જાય છે હિનુ પાણી પાવાથી થોડો રચ
 લાગીને ભાર નીકળી જશે અને તાવ જશે તથા નળખધ વાવુ, પાણી વિકાર,
 પિત્તપાકુ, શીહો અને ચરોળ પશુ મટે (૧૬) તાવ ગયા પછી મદામિ તથા
 નળખાઇને મટે કળીયાનાની પાદડી તોલો ૧, ધાણા તોલો ૧ અને સાકર તોલો
 ૧ લાઇ ઉકાળીને એ પાણી મળીને મવાર સાળ પીએ તો શકિત આવે અને જૂખ લાગે
 તાવવાળાએ કોઠ પશુ જાતનો સરખત પીવો નહિ અને ખોરાક પાચન થઇ શકે તેવો
 દલકો આપવો. (૧૭) મનસીલ તોલો ૧, આમલસાર ગધક તોલો ૧ અને કળીયુનો
 તોલો ૧ એ ત્રણને ખારીક કરી એક કુસડીમા નાખી મ્હોકુ બધ કરી કપડમરી
 કરી ડાણા ૫૦ ની ભડીમા વચ્ચે મૂકી પકવવુ ભડી ૬ડી પડયા પછી કુસડી
 ખોલી તેમાની ખાખ કાઢી ખરલ કરી રાખી મૂકવી તેમાથી ચોખા ૨ ભાર બરશી
 સાથે અગર માકરના શીરામા આપવી તો દરેક જાતના તાવ જાય. જે તે માણસ
 કોવતવાળો હોય તો એ દવા જીભ ઉપર મૂકીને, સાકર તોલો ૨ થી ૩ સુધી ટાલો
 પાણીમા યોગાળી સરખત કરી તે સરખતવડે દવા ગળે ઉતારી જવી. જેથી
 જનદીથી તાવ ઉતરી જશે. આ દવાની માત્રા આદમીના કોવત પ્રમાણે લેવી.
 આ ઓપધ નાના બાળકને તથા સ્ત્રીઓને આપવુ નહિ એના ઉપર તેલ, મરચા,
 કોગ, આમલી વગેરે ચીજો ખાવી નહિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—ઉપરસાલ-૭, ઉવર-૧૧, કમળ-૫, કાચમીર-૮, ઘસ પિત્તપાપડો-૭, દ્રાક્ષ-૧૨, પટોલ કડુ-૮, પિત્તપાપડો-૧, ૮, રતાદળી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧, વરીઆળી-૪, સિવજી-૩

જુઓ અનુજીત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂરજીપ્રયોગની ટીપમા ન ૩

કર્કજવર ઉપર ઉપચાર—(૧) નાગરમોચ, સુક, ધમાસો તથા અરકુ-મીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, ઉષ્ણ, સ્વાસ તથા યજ્ઞનો નાશ કરે છે (૨) નાગરમોચ, ધમાસો, સુંક, બારગમળ અને અરકુસીના પાદડાનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ (સુક, મરી, લીડીપીપર)નું ચૂર્ણ આદુનો રસ અને મધ સાથે આપવું તે ઉષ્ણ, સ્વાસ, ઉલટી, અરચિ, શરદી, વાયુ અને કર્કજવરનો નાશ કરે છે

નિશ- ઉપચાર જુઓ વનૌંમા.—અવેડો-૨૩, અરકુસી-૧૩, ૨૧, મોષ-૧૧, રતાદળી-૧૦

વાતપિત્તજવર ઉપર ઉપચાર—(૧) ગજો, પિત્તપાપડો, નાગરમોચ, કરીઆતુ તથા સુંકનો કાઢો આપવો (૨) મનુકા (ધરામ) કરીઆતુ, ગજો, અરકુસી તથા પટકચોરાનો કાઢો આપવો

વિરોધ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા.—ડાલ-૩, ધાવડી-૫

વાતકર્કજવર ઉપર ઉપચાર—(૧) રીગણી, સુક, ગજો અને એરક-મળનો કાઢો આપવો. (૨) રીગણી, અજમે અને ગજોનો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજવર, સ્વાસ, યજ્ઞ, સ્નેહક્રમ તથા ઉષ્ણરસનો નાશ થાય છે પરંતુ અતિશય આવતો હોય તો કળથી શેકી, તેનો ભેટ શરીરે લગાડવા, એટલે પરસેવો બધે થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—મળા-૧૨, લીડીપીપર-૨૨.

કંપિત જવર ઉપર ઉપચાર—(૧) રીગણી, ગજો, સુક, કરીઆતુ, પુષ્કરમળ અથવા કોવનો કાઢો આપવો તે સર્વ જવરોને તત્કાળ દૂર કરે છે (૨) અરકુસીના પાદડાને ફૂલ સહિત રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો, એટલે કફ, પિત્તજવર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે આ કાઢો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉષ્ણરસ જાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—અરકુસી-૨, કડુ-૪, મરેલી-૨, પાદ (કાળીપાટ)-૧૩

વિષમજવર ઉપર ઉપચાર—(૧) મીઠીઆવળ, બાળહરડો, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરનો કાઢો, વિષમજવરને પાચનાર્થે આપવો. (૨) કુવેરના કાઠા ૧૦ માસા સુધી લઈ તે કાકરવરણા પાણીમાં આપવા, એટલે ઉલટી થઈ ક્ષીણ્યનું શોષન થાય છે અને વિષમજવર દૂર થાય છે (૩) નિબાદિ ચૂર્ણ—કડવા લીમડાના પાદડાં ૪ તોલા; સુક, મરી અને લીડીપીપર ૧૨ તોલા, જવજ્વાર તથા સાદાખાર એ આઠ તોલા અને અજમે ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું તે એકાદિક (આંતરીયો), દ્વેષાદિક (તરીયો), ત્રાદિક, ચાતુર્થિક, (ચેતીયો)

અને સતતજ્વરવાળાને આપવો (૪) અમરીત્યાના પાદડાનો રસ કાઢી નાંકમા નાખવો, એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આદાશીશી ૨૨ થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મૂળ રોગીના હાથે અથવા ગમે બાધવા (૬) ઘોળા કરેલુંના મૂળીઆ રવિવારે ગમે બાધવા (૭) ઘોળા મદાર, ઘોળી ગરલ્હી અને સહદેવીના મૂળનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ઘોળા અપાની કળીઓ ડીટા સુકા નાખી ત્રણ પાનખીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલા એક એક ધડીના અવકાશ પાનનું બીડું બાંધવું. (૯) જૂના ટાટની રાખ મધમા અગર લીમા આપવી. (૧૦) ત્રીકણમૂળ અને સુડનો કાઠો આપવો. (૧૧) બાળહરગે અને ઈદ્રજવનુ ચૂર્ણ જોળમાં આપવું (૧૨) પટોલ, ઈદ્રજવ, દેવદાર, ત્રિકળા, નાગરમેથ, ધરાખ, જેઠીમધ, ગળેા અને અરકુસીનો કાઠો મધ નાખી આપવો એટલે નવજ્વરાદિક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં—અરકુસો-૩, કચ્ચરો-૧, કુંડ-૨ કપૂરીમધુરી-૨, કરમદી-૫, કરેણા-૩, કાસકી (પેટારી)-૫, કુમો-૧, કુવાન-૧ કંક્ષરીય પો-૩, ક્રાશમીર-૬, ખરમાણી-૭ ખુરામાની અજમે-૧, ગરલ્હી-૬ ગળેા-૧, તાદળમે-૪, તુલસી-૩ ૧૬, ત્રાયમાણુ-૧, કુધેલી-૩, ધતૂરો-૧૫, નાગમ પો-૧, નામલાદુધેલી-૧, નોળવેલ-૩, પતુર-૨, પથકાઠ-૨, ડૂંદીનો-૧ ખીલી-૧૭, બહાદરી-૧, મરી-૫, મદાર-૧, ભસણુ-૧૭, લીમડો (કંકરો)-૧૦, ઠી, ૪૨, લીડીપીપર-૩૪, વજ-૧૩ વાલેાર-૪, વાલો-૬, સરગલો-૨૦, મહદેવી-૧. વિષમ જ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જમ થાય તો તે માટે—વાયવરણો-૭.

અકુસરા (મથરો કે મોતીઝરો) જ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) નાગરમેથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા ગળીદાક્ષનો કાઠો મધ નાખી આપવો (૨) લડના પાકા પાદડા અને બાજરીના લોટનો કાઠો કરી આપવો. (૩) કુદિનો રાનતુળસી અને કાળી તુળસીનો અગરસ કાઢી તેમા ખડીસાકર નાખી તે ત્રણ દિવા સતત દિવસ આપવો (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર કોન્સા આવે છે, તેના પ્રતીકારર્થે મોતીનો દાર ગળામા નાખવા આ ઉપચાર અમોઝે અહી કલ્હો પરતુ મોતીને બહલે છીપો પશુ મળવાની હમણા આરામાર છે, એટલી પરલોડીઓએ આપણા દિદુસ્તાનમાંની સપતિ ભૂટી અને ધોઈ લીધી. (૫) અજમેદનુ ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું. (૬) અરકુસી, દાક્ષ અને હરડેના કાઠો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દમ, ઉષરસ અને મથરજ્વરને દુખાય છે (૭) જમલી ગેરડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમેથ, રાનતુળસી, પિત્ત પાપડો અને સુડનો કાઠો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં—અજમેદ-૧, કપૂરીમધુરી-૨, કુંડ-પાડનો વેલો-૫, ગળેા-૧૧, ડાગર-૧૧, તુલસી-૨, કુદિનો-૨, મેથ-૧, રતાદળી-૧, રંદાલ-૧, વા-૬, સેલડી-૨

છર્જ જ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) કંક, કરીઆતુ, નાગરમેથ, પિત્ત-

પાપડા અને મળેલો કાઢે સતત મેવન કરવાથી અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે (૨) કાયકળ, નાગરમોચ, કકુ, કચોરા, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ અગર કોણ્ટુ ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદુના રમમાં આપવું તે જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, વાયુ, શળ, ઉલટી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું (૪) મધમાં લીડીપીપર આપવી એટલે મેદ, આસ, ઉધરસ, જ્વર, પાકુરોગ અને બરોળનો નાશ કરે છે (૫) સાકર, લી, સુક, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વ આયુધો ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળી આપવા. એથી સપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે અને શકિત આવે છે. (૬) ગળાનું મત્વ, લી સાકર સાથે કિચા મધ સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગાળમાં આપવું (૮) જીર્ણ જ્વર ઉપર દુધપાન એ અમૃત મમાન છે ગાયના દૂધમાં લીડીપીપર ૫-૭ નાખી, તે દૂધ ગરમ કરી ૧૧ દિવસ આપવું (૯) એલચીદાણા, બીલા, પુનર્નવા (૧૩) દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ રોષ ગ્હે ત્યાં સુધી કઢવી પ્રાશન કરવું, એટલે તે મર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે (૧૦) તુળસીનો રસ, મરીની ભૂકી અને મધ નાખી આપવા (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળા અને નુકના કાદામાં લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું એટલે આસ, શળ, કાસ, અગ્નિમાઘ, જીર્ણ જ્વર અને તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂરણપ્રયોગની રીતમાં ૧ ૧૧

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—અજમોદ-૮, અરબુનસાજ-૩, અરુચી-૫, આદુ-૧૭, ઇન્દ્રજવ-૮, ૧૬, એલચી-૧૨, કચૂરો-૧, કરીઆતુ-૧, ખજૂરી-૬, ગળા-૧૪, ૨૪, ચમેલી-૬, જીર-૩, ૭ ૧૧, પતુગ-૧, બીલી-૨૮, ભોજઆમ-ળી-૨, ૪, ૫, ભોરિગણી-૧૨, લોધગ-૪ વામનવંસ-૩, વાકેરી-૩, સમેરવો-૧૪ જુઓ ગ્રા વૈં મા—દૂધ ૬

ભાગવેશ જ્વર ઉપર ઉપચાર.—(૧) તુળસીના આડ પાન લઈ તેના રમમાં થોડી ત્રિકટુની ભૂકી નાખી તે રસ નાકમાં સુષાડવે. (૨) મધક અને આમળાનું ચૂર્ણ લીઝા આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—ખપાટ-૩, ખિલખિલા-૧, ગાંગ-૮, ઘોળા પીલુડી-૮, શિરદોડી-૧૩, સુર્ષકલ-૧

વિષજન્ય આગાંતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર.—પિત્તશામક અને વિષ ઉપ-ગ્ના ઉપચાર કરવા.

કામજ્વર ઉપર ઉપચાર.—સુરવરૂપ, મૃતારિત, સુગંધઅર્ચિત, રસિક, કામ-વંદે રસસેલ્લી અને મૃતારિક ભાષણ કરનારી એવી તરૂણી ઊંઝોળું આલિંગન, અભાષણ, રપણાદિ કરવાથી કામજ્વર શાત થાય છે. નિર્મળ રમણો, કમળો, સુમધિ ફલ ઉપરનો આવેલો વાયુ, જઘકિડા, સુદર પામત્રા કરવું, સુરવરૂપ ઊં-ઝોળો સમાયમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત પુરૂષે ઊંઝંગ કરવો નહિ. દુર્બલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર.—(૧) કડવા પડોળા, નાચ-રમોચ, ગળા, અરડુસી, સુક, ધાણા, કંગીયાતુ અને કકુનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

(૨) સુક અને જવઆરનું અથવા હળદર અને જવઆરનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું (૩) ખાળહરડ, કડવા લીમડાના પાન, લીડીપીપર, મિઠવ અને ચિત્ર-કનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું

વિરોધ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—આદુ-૫૦ હળદર-૧૬

સમથાતુગત જવર ઉપર ઉપચાર.—ગળાનું અન્ન, આમળા, જીરું, લીંદી-પીપર, ચિત્રકમળ, ડાંચળીજ તથા હરડેનું ચૂણુ ડી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળામાં ગોળાઓ કરી તે ખામના દૂધમાં આપવી.

અટલું જવર ઉપર ઉપચાર—(૧) ગીંગલી અને પિત્તપાપડાનો કાઠો આપવો (૨) નાગરમોથ તથા સુકનો કાઠો આપવો. (૩) કડીઆતુ, ગળો, સુક, મોથ તથા લીંદીપીપર-૧ કાઠો આપવો (૪) અજમોદ હરડે, દ્યારા તથા મચળનું ચૂણુ આપવું (૫) આમળા, ચિત્રક, ખાળહરડ લીડી પીપર તથા સિંધવનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જવર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ આવે છે, રૂદ્ધ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અને પાચન થાય છે

વિરોધ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—ભારિગણી-૧૧

ઉદરેલા (ઉથલો ખાઈ આવેલા) તાવ ઉપર ઉપચાર—(૧) નાગી બલિદિ હોય તો લાંબણ કઢવી કડું નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઠો આપવો (૨) કડું પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, ખાળહરડ અને ગરમાળાની ગીંગાના મગજનો કાઠો આપવો (૩) કડું, વાળો અને નાગરમોથનો કાઠો દિવસ આપવો

સર્વ જવર ઉપર ઉપચાર—(૧) ગળો, પીપળીમૂળ, લીડીપીપર, હરડ, લવંગ કડવા લીમડાની છાલ, પેતમદન, સુક, કડું અને કરીઆતાનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું (૨) આમળા, ચિત્રક, ખાળહરડ અને લીડીપીપરનો કાઠો આપવા અથવા એ ચાગ જથ્થામાં મિઠવ નાખી તેનું ચૂણુ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે સર્વ જવર દૂર થાય છે (૩) સુદર્શન ચૂણુ આપવું (૪) પટોલ, સુક અને કરીઆતાનો કાઠો મધ નાખી આપવો (૫) કરીઆતુ સુક અને રીકામાંલીનો કાઠો અગ્રીવારે કરી રાખવો, અને ઝેળ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો કમ રાખવો-એટલે આધારણ પ્રકારના સર્વ આગતુક જવર અને જીર્ણજવર દૂર થાય છે (૬) ગાગચન, મરી, રાસ્ત્રા કાદ અને લીડીપીપરનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાંસો, વાળો, નાગરમોથ, સુક અને કડુંનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું-એટલે તે સર્વ જવરનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે (૮) ભારમૂળ, કાક-કમીંગી ચવક તાલિસપત્ર, મરી અને પીપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સુક ૨૦ તોલા અને લીડીપીપર, ચાતુર્જાત, વાળો તથા સાકર ચાગ ચાર તોલા, એ મન ચૂણું એકત્ર કરવા એ ભારમાદિ ચૂણું આઠ પ્રકરના જવર, ઉધરસ, આસ, મોને ઉદર, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં—આતિવિષ-૫, અરહુસી-૨૨ ૨૪, આ-
ગીયા-૨, આમળા-૨, ઈંદ્રજ્વ ૨૨, ઉદરકંતી ગ-૨, એલ્ટી-૧૨, એથીશી-૨-
૫, કરિયાતુ-૨, કાળીજીરી-૧૧, કાચકી-૭, ૧૨, અળી-૧, ગળા-૧૮, ઘાસપિત-
પાપડો-૩, જીર-૧૦, ડીકામાળી-૩, ધરો-૮, પટોલકકુ-૩, ૪, પાટલા-૪, કુદિનો
-૧, ભોરિગણી-૫, મગ ૨, મરી-૧૫, મસર-૨, મોથ-૮, લવગ-૧૦, લીડીપીપર-૨૩,
વાવડીંગ-૩, વાંસો-૫, ૭, શતાવરી-૬, શિળી-૬-૩, સતાપા-૭, સમેરેલા-૧૫,
મહદેવી-૬, સાટોડી-૯, સાતીન-૩, સોમવલ્લી ૨, હાલ્ડજ્વર માટે—અંકાલ-૧૩,
વડ-૭ ચોથીયા તાવ માટે—અગથીઓ-૧, અધેડો-૧૧, ૨૪, કુઓ-૫, ખપાદ-
૪, ગળા-૨૩, ગાળો-૭, ચાધારી-૧, ધતુરો-૧૫, ખીલી-૧૭, મોથ-૫, વસુ-૬
ચરમડો-૮, સાટોડી-૧૫, લીંગ-૮ આગતુકજ્વર માટે—કપાસ-૨૦, તુલસી-૧૮,
સુગંધી (લીલી) રહા-૩ રાત્રિના એટલે લેસોડીયા તાવ માટે—કકરપાડાનો
વડો-૭ અષ્ટગુણ મડ જ્વર માટે—ડાગર-૨ શિતજ્વર માટે—અરહુ-૨,
આકડો-૧૩, કાકડી-૧૧, કાનકોડી-૩, કીડામારી-૫, ખજૂરી-૮, ગળજીની-૪,
જીર-૯, ઝેરકાચના-૭, ૯, ઘાળોચપો-૫, ૮, પટોલકકુ-૪, પાદ (કાળીપાડ)-૩,
પીળો ધતુરો ૨, કુદિનો-૧, રાતના-૬, શતાવરી-૩, સુગંધી (લીલી) રહા-૩,
દર-૩૯ ઉષ્ણ એટલે ઉના જ્વર માટે—આળો-૧૦, લીમડો (કડવા)-૧૦
હાડીયા એટલે હાડકજ્વર કે હાડકસર માટે—કુવાર-૮ ઘાતુગત જ્વર
માટે—લીડીપીપર-૩૫ તાવની ઘણા પરસેવો થાય એટલે સોડીયા માટે—
અગર-૪, આળો-૫, કળથી-૪, ખસખસ ક (અશીષુ)-૧૨, ચણા-૩, નાગ-
કેમર-૯, મીઠીઆવળ-૪. તાવ ઉપર પાચન માટે—કાચમીર-૭ તાવમાં શોષ
પડે તે માટે—આમળા-૧૫ તાવમાં અરોચક માટે—આમળા-૧૬ તાવમાં
આથાના દુખાવા માટે—આશેત્રી-૬, ચણોડી-૧૨ તાવથી અતિશય બળ-
તરા થાય તે માટે—એરડો-૪૧, તાવથી શરીર ઉપર કંડૂ એટલે ખરજ
આવે તે માટે—કપાસ-૮ પરસેવો આવવા માટે—વડ-૮, મહદેવી-૪, સુગંધી
(લીલી) રહા-૧, ૪ હક ઉપર તાવનું ઉકડું એટલે બરો મતરે તે માટે
જીર-૧ શરદી માટે—અગથીઓ-૧, અજોદા-૮, મેરવેલ-૩, રાધ-૪,
લવગ-૧, સુગંધી (લીલી) રહા-૩ શરદ ગરમી માટે—ડાગર-૩, મેદી-૪.
ભ્રુષ લાગે તે માટે—ઈન્દ્રજ્વ-૧૦, કાચકળ-૩, ખડગુ-૧, ગાળો-૧,
કુળા-૨, મેદી-૬ ભ્રુષ ન લાગવા માટે—કાચમીર ૧૬, કુળા-૯.
પરસેવો લાવવાને માટે—હરડો-૩૫ ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો હાલ રહત
થક ઠડી આવવા માટે—લીમડો (કડવા)-૩૫.

જુઓ અનુજાત ઔષધો—ઔષધિક્રિયાના ક્વાચ પ્રયોગની ટીપમા તાવ
ઉતરી ગયા પછીની નજાળાઈ ઉપર—ન. ૮ તાવ ઉપર ચરજ પ્રયોગની
ટીપમા ન. ૪. ગરિહ પ્રયોગની ટીપમા ન. ૮-૯-૧૩. ક્વાચ પ્રયોગની ટીપમા ન.
૪-૧૧. ચોરીયા તાવ ઉપર—ક્વાચ પ્રયોગની ટીપમા ન. ૩. મલમ પ્રયોગની
ટીપમા ન. ૩૧. ચોથીયા તાવ ઉપર—ચરજ પ્રયોગની ટીપમા ન. ૧૭. તાલીયા
તાવ ઉપર—ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન. ૨

પર્યુઃ—તાદળનો, ચાકવત, કુમળા મળા, પિત્તપાપડો, પરવળ, વાયવરજી, ગળે, કલશાક, માઠ, ગળજીબી, ચુકો, વેગણ, કચુકશાક, તુરીઆ, પડોળા, કે કોડા એક વર્ષના જૂના ચોખા અપર્યુઃ—વિરૂદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, ક્ષાર, ખટાણ, ભાજપાલો, પાદડા, કાલીમડુ કણસ, નવુ ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ અને પાષ્ટિક પદાર્થ છેડવા, તેમજ મહેનત, સ્ત્રીમગ, સ્નાન, ક્રિડા ઇત્યાદિ બવરયુક્ત શરીરને સક્રિય આત્મા સિવાય કરતું નહિ, ભારે પદાર્થ ખાવા નહિ.

સન્નિપાતબ્ધરે અથવા મુંઝારો.*

કારણુઃ—ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રૂક્ષ અને જડ પદાર્થનું આક્રંત ભોજન, મધ, નડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, માસલકણ્યુ શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચખાધા, અતિ સ્ત્રીમગ, એ કારણે ધણુ કરીને ચેત, વૈશ્યાપ, આશ્વિન, કાર્તિક, બાદપદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રદોષ થાય છે સન્નિપાત જવર એટલે ત્રિદોષ જવર આ કવળ મૃત્યુજ છે * સન્નિપાતને જે વધ મટાડે છે, તેને મૃત્યુજ્ય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરજ

કર્ણુક સન્નિપાતમાં કાનના મળ પાસે જે સોજ આવે છે તેને કર્ણમૂળ તરીકે આની શ્રીમાન પટેલએ અહીં દીપમા ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે વાત કર્ણમૂળ તરીકે કાનના રોગોમાં આ આશ્વતિમાં નાખેલી છે, માટે ત્યાં જોવું

સન્નિપાતની પર જતોમાં ૧૩ મુખ્ય છે એમ અમૃત સાગરમાં લખ્યું છે યદ્યપિ મન્નિપાત ત્રણે દોષોના એકત્ર થવાથી થાય છે, તોપણ ધણી વખતે તેમાં વાતાધિક્ય કે પિતાધિક્ય પશુ જોવામાં આવે છે તેનો ઇલાજ એ છે કે—(૧) દંકણુખાર દાક ૨, મરી દાક ૨, લીડીપીપર દાક ૩, અક્કલકરો દાક ૨, પારાપી ખમણે મધક લઇ વાટેલી કળ્લલી દાક ૬, ચીત્રાની જાલ દાક ૧, સુક દાક ૨, અને ચીત્રીકપામ દાક ૨, એ મર્દને ખાડી લુગડે ગાળી બાગરાના રસમાં પહેાર ચાર સુધી ખરલ કરી, તેની ચણેડી જેવડી ગાળીએ કરી છાયામાં સૂકવી લેવી. એ ગાળી મન્નિપાતના ન બચ એવા દરદીને ગાળી ૧ ખવરાવી જોવી. જે ગળામાં તે ગાળી જીતરે તો આગમ થાય. (થ) સેનાનો વરખ ૧, લીડીપીપર દાક ૧, કાળા મરી દાક ૧, નાગરવેલના પાદડા નમ ૪, એ સર્વે દુહિનાના રસ સાથે ધુડી લુગડે ગળી તેમાં સેનાનો વરખ મેળવી ચોળી નાખી સાજ સવાર પાવાથી આરામ થાય. (૩) જે વાપુથી સન્નિપાત હોય તે ગધેડીનું દૂધ શેર ના થી ના સુધી લુગડે ગાળી થોડે થોડે પાઇ હેવું, અથવા ગધેડીના લીડા નમ ૪, સુવા તોલા ૫, તજ તોલા ૧, સચળ તોલા ૧, એ સર્વને ઉકાળી લુગડે ગળી તેમાં લીંગ નાખી પાવું. (૪) કદાધિક્ય હોય તે કદના ઉપાયો પણ ચોળવા.

દેહશક સન્નિપાતમાં આવોનો ૨૩ લાલ કે પીળા હોય છે. લાલ આખવામાં લાગ્યેજ બચે છે સન્નિપાતના દરદીને માટે ધી સોમશ કરતા પશુ વધારે ઝેરી છે.

* સન્નિપાતસ્થ કાલસ્થ કશ્ચિન્નેવો ન વિદ્યતે ॥

વિકિત્ત્વકો અયેદ્યસ્તં તસ્યોક્તોઽસ્તિ પ્રતાપવાન્ ॥ ૧ ॥

સમજવો જોઈએ તેનો રોગી ઉપકારાર્થે સર્વત્ર દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ કઈ નિમિત્તે પ્રજાબધ થવાથી જે નવર આવે છે તે સન્નિપાત નવર, એ કહ્યુસાધ્ય છે. કારણ ત્રણેનો પ્રકાપ છે એકના ઉપશમાનાર્થે ઔષધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે.

સન્નિપાતનવરણ લક્ષણ.—લઘુમા દાદ અને લઘુમા ઠંડ, હાડ, સધિ અને મરતક એ ઠંડાણે થળ, આખોમા પાણી આવવું અને તે ડોવાયલા, લાલ અને આખ ફાટેલી હોય છે કાનમા શબ્દ થાય છે અને થળ થાય છે, ગળામા ડાગરનું ફેતરે ભરાઈ રહે તેમ દુખે, ડોલા, મોહ, બડબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિ, શ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગના પાદ્ય જેવી ખરખરી, અત્યત શરીર ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું, તરસ, ઉષ્ણ ન આવવી, ઉરમા દુખવું, પરસેવો, મૂત્ર, લઘુવારે ચોડા થાય છે ગાત્રા અત્યત કુશ થતા જાય છે, નિરતર ગળુ ધુરધુર વાગે છે, મધમાખ આવવા સરખી મધ આવે છે, કાળા અને રાતા ચક્રદળા ઉઠે છે અને વાચા નેનડી થાય છે, કાન, નાક, મોઢાડું, એ ઠંડાણે ફેલાય થાય છે અને પેટ જડ થાય છે, વાત પિત્ત, અને કફનો પાક કળે કરી થાય છે એ સન્નિપાત નવરના લક્ષણો જાણવા. સન્નિપાત નવરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વજુ વેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો.—સધિક, અતક, રૂઝાહ ચિત્તાવભ્રમ, શીતાગ, તદ્રિક, કંઠકુબ્જ, કર્ણક, જુએત્ર, રક્તાણીવી, પ્રલાપક, જીર્ણક અને અલિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદા.—સધિકને-૭, અતકને-૧૦, રૂઝાહને-૨૦, ચિત્તાવભ્રમને-૨૪, શિતાગને-૧૫, તદ્રિકને-૨૫, કંઠકુબ્જને-૧૩, કર્ણકને-૬૦, (તજુ મહિના) જુએત્રને-૮૦, રક્તાણીવીને-૧૦, પ્રલાપકને-૧૪, જીર્ણકને-૧૬ અને અલિન્યાસને-૧૬ દિવસ. આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે, પરતુ રોગી તાલણે મરે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.—સધિક, તદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુબ્જ, જીર્ણક, ચિત્તાવભ્રમ, એ જ સાધ્ય, બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે સન્નિપાતોના સિન્ન સિન્ન લક્ષણ. **સધિક**—જેના પૂર્વરૂપમા થળ, શોષ, વાયુની લઘી વેદના, અગ્નિ-દ્રેક, સતાપ, બલહાનિ અને જાગરણ એ લક્ષણો થાય છે, તેને સધિક સન્નિપાત જાણવો. **અતક**—દાદ કરે છે, સતાપને વધારે છે, મોહ કરે છે, શિર કપાવે છે, હેડકી કરે છે તથા ઉધરસ વધારે છે, સન્નિપાત વેતમાથી છુટેલો એવો આ અતક સન્નિપાત જાણવો. **રૂઝાહ**—બડબડ, સતાપ, લણે મોહ, મદત્વ, અનાવાસે શ્રમ, ચકરી, એ વેદનાએ યુક્ત, કંઠ, ગરદન, હડપત્તી, એ ઠંડાણે વેદના, નિરતર તૃષા લાગવી, શ્વાસ, કસ તથા ઉચ્છ્વસી, એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવા આ રૂઝાહ કહ્યુસાધ્ય છે આ સન્નિપાત મારે છે. **ચિત્તાવિભ્રમ**—કેઈ પણ પ્રકારે શરીરે પીડ થતી હોય એવા ભ્રમ, મત્રોસ ખાવા જેવી અવસ્થા, સંતાપ, મોહ, વિકળપણ, આખો વ્યાકુળ થવી, હસવું, ગાવું, નાચવું

તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે આ સન્નિપાતને કોઈ અસાધ્ય કહે છે.

શીતગ્રામ:—શરીર બગ્ગ જેવું ઠંડું, કપ, શ્વાસ, હેડકી, સપ્તર્થ અગ દીણ થવું, સ્વર એસી જવા, અબ્યતરે ઉમ્મ સતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સતાપ, ઉધરસ, ઉલટી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને શીતગ્રામ કહેવો, એ પ્રાણનો તુરંત નાશ કરે છે તૌદ્રિક—તદ્રિક સન્નિપાતમા ઉષ ધણી હોય છે શળ, જ્વર, ક્ષ, તરમ, એથી રોગી ધણે પીડિત થાય છે, જીભ સ્વામવર્ણ, બડી, કઠિન તથા કાટાવાળી હોય છે, અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્હાનિ, તલખી, કષ્ટશળ, ગળામા જડવ તથા રાત દિવસ ઉષ, એ લક્ષણો થાય છે આ રોગ અસાધ્ય છે કંઠકુબ્જ—કપાળ દુખવું, ગળુ દુખવું, દાહ, ખેસાવધપણ, કપ, જ્વર, રક્તવાત મબધી પીડા, હડપચી જમ્મડવી, સતાપ, બડબડ તથા મૂંઝાં, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને કંઠકુબ્જ કહેવો. આ કષ્ટસાધ્ય છે કણ્ઠક:—બડબડ, બહેરાપણ, ગળુ પકડવું, શરીરમા દુખાવે, શ્વાસ, ઉધરસ, લાળ ગળતી, જ્વર, સતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત તેને કણ્ઠક કહે છે એ કષ્ટસાધ્ય છે જીઅનેત્ર—તાવ, બલસ્ય, મ્મતિનાશ, વકદંષ્ટિ, ખેસાવધપણ, બડબડ, શ્રમ, કપ તથા સોળે, એ લક્ષણો જીઅનેત્ર સન્નિપાતમા થાય છે આ રોગી જલદી મરે છે રક્તધીવી:—રક્તની ઉલટી, જ્વર ઉલટી, તથા, મૂંઝાં, શળ અતિસાર, હેડકી, પેટ ચડવું, ચકના બ્રમણ જેવું લમણું, તલખી, શ્વાસ, સતાનાશ, જીભ કાળી કિવા લાલ હોય છે અને તેનાપર મડલા ઉઠે છે, એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તધીવી બાધ્યવો. એ પ્રાણનો નાશક છે પ્રલાપક:—કપ, બડબડ, સતાપ, કપાળ દુખવું, પ્રોદ વાનો કહેવી તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજાની કાળજી કરનાર, બુદ્ધિ નાશ થએલો, વિકળ અને પુષ્કળ બડબડ કરનાર, એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાત-રોગી યમસદને જાય છે જૈષ્ઠિક:—ઉધરસ, દમ, મતાપ તથા વિદ્યેળ, કઠિન, અને કાટાએ વ્યાપ્ત થએલી જૈષ્ઠ, બહેરાપણ મુઠાપણ તથા બલહાનિ એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો જૈષ્ઠિક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે અભિન્ન્યાસ:—ત્રિદોષના કોષે મ્હેડાપર ચળકાટ મારવી, નિદ્રા, વિકળપણ, નિષેજ પડવું, મોટા પ્રમાણે એકદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકાનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્ન્યાસ સન્નિપાતમા થાય છે આ રોગ કેવળ બચકર મૃત્યુવશ્ય છે હારિદ્રક:—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ, એ હળદર ચોપડયા જેવા પીળા હોય, જ્વર, થુકે તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઝોળખવા આ જ્વરરૂપી કાળજી છે એ રોગને સાધ્ય મનોજ નથી. આ “ હારિદ્રક ” ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે, એ વિરલ જેવામા આવે છે સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દસ તથા બાર કે એકત્રીસ દિવસ થઇ જાય એટલે શુદ્ધ થઇ સન્નિપાત રોગી જાગે છે

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ અર્થાદા:—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિવા ૧૪ તથા ૯ કિવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિવા ૨૨ દિવસ પર્વત એ ત્રિદોષની અર્થાદા

ગજીવી એ પછી જરૂર નામ છે કિવા મૃત્યુ આવે છે ૭૮ કિયા ૧૧ એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક મન્નિપાતની અનુક્રમે ગજીવી પિત્ત, કફ તથા વાયુની શ્રદ્ધાએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે

ધાતુપાકના લક્ષણા:—નિદ્રાનાશ, હૃદય ટાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા કાંડાનો અવજલ, શરીરને જડપણ, અન્નદ્રેષ અરવસ્થપણ તથા બળનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગીની શ્રદ્ધા તથા બળની હાનિ થઈ શુક્રાદિ ધાતુ મહિત મૂલાદિકોને જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે મળપાકના લક્ષણા—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો. ઉદ્રિ-યોની નિર્બળતા એ મળપાકના લક્ષણો ગજીવા. ધાતુપાક તથા મલપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે આ વિષયમાં બીજો કંઈ હેતુ દેખાતો નથી સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો—મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બહુ થવાથી અને અગ્નિ સાત થવાથી સન્નિપાત જરૂર અમાધ્ય થાય છે તથા એની ઉલટી એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદોષ થઈ, સર્વના લક્ષણો થોડા થોડા થવાથી સન્નિપાત જરૂર કટસાધ્ય થાય છે

સૈધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર—(૧) રાસ્ના, સુકં, ગળો, કાંડાસરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કડુ, ક્યોરા, અરકુસી, એરડમળ અને દશ-મળનો કાઢો, સધિક મન્નિપાત, મન્માન્તલ, અત્રશ્દિ, સર્વ પ્રકારના જરૂર, દૌહલી, કમ્બર અને સધિનુ ગળ તથા મર્વાગમાના સજીકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, ક્યોરા, ગળો, રાસ્ના અને સુકંનો કાઢો ગુગળ નાખી આપવો, એટલે મધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે (૩) થોડાવળ, જમાસો, ગળો, ભારગમળ, કાંડાસરીઓ, દેવદાર, નાગરમોથ, સુકં, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વગંધ, એરડમળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સધિક સન્નિપાત, જડતા, જ્વાનિ, ચક્રી અને પક્ષપાત મટે છે (૪) ગળો, એરડમળ, સુકં, દેવદાર, રાસ્ના અને હરડેનો કાઢો સવારે આપવાથી મર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે (૫) નગેડ, ગુગળ, રાઈ, કડવા લીમડાના પાદડા અને રાળનો પૂપ સધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—હરડે-૩૩

અતક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) નાચણીનો લોટ લમાણીના રસમાં મેળવી, તે ભાખરી તેલમાં કિવા ઘીમાં અથવા એરડોલમાં શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર આપવી. (૨) હરડે, અરકુસી, કાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કડુ અને કોઈનો કાઢો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—હરડે-૩૭

રૂદાહ સન્નિપાત ઉપર.—(૧) નાગરમોથ, ગ્ગત્યદન, સુકં, વાળો, કાળાવાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો કંડો થમા પછી આપવો (૨) હરડે, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળાનુ મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો, (૩) નાગરમોથ, કડુ, ત્રિકળા, ચીકણુ, કડવો લીમડો, કડવું તુરીયું, દશમળ અને કરીઆતાનો કાઢો

મકલ વાતવ્યાધિ અને રૂઢાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે (૪) કૃષ્ણામર, કંપર, સાલુષ (કુદરતુ ઝાક), નખલા, તગર, વાળા, ચદન અને ગળનો ધૂપ આપવો. (૧૫) મોરડીના પાદડા હઠીમા મેળવી શરીર લેપ કરવો અથવા કંપર, ચદન અને લીમડાના પાદડાને જાશમા વાટી તેનો લેપ કરવો, એટલે દાહ શમે છે (૬) દાહ અને ઉલટીએ કરી કૃશ થએલો, અન્ન લાવે નહિ અને તૃપાર્ત એવા યોગીને ધાણીનો લોટ, માકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરૂપ અને પીનસ્તાની, વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું એટલે રૂઢાહ શમે છે મૈયુન વર્ત્ત (૮) હરડતુ ચૂર્ણ લી અથવા મધમા આપવું, એટલે દાહ, ભર, ઘસ, રક્તપિત્ત, રિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે

ચિત્તજન્ય સન્નિપાત (ગેલીયો યુ'અર) ઉપર:—(૧) મકુડાની જાલ, નખલા, મેળાણીની જાલ, લીડીપીપર, ચરલુન સાગડની જાલ, હરડે, મોરમાસી, અગર અને રત્નાચદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આમળા, ગળા, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતુ, પિત્તપાપડો અને કડવા પડોળાનો કાઢો આપવો (૩) બાહી, દ્રાક્ષ, કડવા પડોળા, વાળા, હરડ, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કડુ અને રાખાવળીનો કાઢો ચિત્તજન્ય શમાવે છે (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, રાખાવરી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ અને બાહીનો કાઢો આપવો (૫) લીડીપીપર, મરી, સિંધવ, ચોડાવળ, કરન્જનાખીયા, હળદર, આમળા, હરડે, બહેડા, રાઈ, સુક અને લીંગના ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમા ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી એનું આખોમા અન્ન કરવાથી ચેતન આપે છે, અને ચિત્તજન્ય, ગોથુ, ઉન્માદ, જૂતખાધા, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ અને જનને નાશ કરે છે (૬) અગથીયાના પાદડાનો રસ, ગોળ, સુક અને લીડીપીપર નાખી આપવો (૭) મોર-માસી, જેહીમધ, ચદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, અગર, પીળા (સુગંધ) વાળા અને એલચીદાણુનો ધૂપ, ચિત્તજન્ય મન્નિપાત અને મહદોષનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાતિપ્રદ છે **શીતાગ સન્નિપાત ઉપર:—**(૧) આકડાના મળ, છર, ત્રિકટુ, ભારમળ, રિગણી, કાકડાશીંગો અને પુષ્કરમળનો કાઢો યોગ્યમા ત્રિક કરી આપવો અગર પાણીમા સિદ્ધ કરી યોગ્યમા નાખી આપવો. (૨) બીજોડ, કરીઆતુ, પીપરીમળ, દેવદાર, દશમળ, અન્નમોદ અને સુકનો કાઢો આપવો. (૩) કોડીના કાદા, પિત્તપાપડો, કળથી, લીડીપીપર, ઘોડાવળ, કાપકળ, ચાહાજર, કરીઆતુ, ચિત્રક, કડવી દુધી અને હરડે, એનું ચૂર્ણ શરીરે યોગ્યવાથી શીતાગ માત્ર મન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

તદ્રિક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભારમળ, ગળા, નાગરમોથ, રિગણી, હરડ, પુષ્કરમળ અને સુકનો કાઢો આપવો (૨) ગળા, કડવા પડોળા, અન્ન-ડસી અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો (૩) લીડીપીપર, મનશીળ અને હડાલતુ ચૂર્ણ નાખી આપવો

કંઠકુળ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ત્રિકટુ, દ્રષ્ટિવ, કડુ, ત્રિકળા, દારૂહળદર અને હળદરનો કાદા આપવો (૨) લીડીપીપર અને અધેડાનો ગસ, કિંવા ત્રિકટુ

અને કડવી દુધીના બીયા પાણીમા ધસી તેવું નમ્ય આપવું (૩) કરીઆતુ, કડુ લીડીપીપર, ધડાવળ, રીગણી, ક્યોરા, બહેડા, દેવદાર, હરડે, મરી, કાયદળ, નાગ-
મોથ, અતિવિષ આમળા, પુષ્કરમળ, ચિત્રક, કાકડાશીંગી અરકુસી અને મુકેનો
કાંદો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા —અધેડો-૨૧

કર્ણક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) ગરના, આસગધ, નાગરમોથ, રીગણી,
ભારગમળ ધોડાવળ, પુષ્કરમળ, કડુ, કાકડાશીંગી અને હરડેનો કાંદો આપવો (૨)
દશમળ, કડુ, લીડીપીપર, મરી, ત્રિકુળા, મુક અને કરીઆતાનો કાંદો આપવો.
(૩) ગરમ પાણીમા મરી, લીડીપીપર અને સિધવ ધસી તેવું નમ્ય આપવું.

ભુમનેત્ર સન્નિપાત ઉપર.—(૧) દારૂહળદર, નાગરમોથ, કડવા પડેળા,
કડુ, હળદર કડવો લીમડો અને ત્રિકુળાનો કાંદો આપવો (૨) લીડીપીપર,
કડવા પડેળા, નાગરમોથ, કડુ, રીગણી કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાંદો
પિત્તભવર અને ઉષ્મ સન્નિપાત ભવરનો નાશ કરે છે (૩) કરીઆતુ, લીડીપીપર,
ધોડાવળ, મરી, લસણ અને ગાંધુ ચૂર્ણ મધમા આપવું તથા સિધવ અને
લીડીપીપરનું અળત કરવું

સ્કતષ્ઠોવી સન્નિપાત ઉપર.—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરકુસી
અને મુગધ રોહિસ ધાસનો કાંદો માકર નાખી આપવો તથા ત્રિકુળાના કાંદાનું
નમ્ય આપવું (૨) નાગરમોથ, પચ્ચકાંઠ, પિત્તપાપડો, ચદન, બળદ, શતાવરી,
જેડીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો, ચિત્રક અને રક્તચદન (રતાહળી) નો
કાંદો આપવો (૩) દૂધાના રસનું, કાંદા (કુગળી) ના રસનું કિવા દાડમના
રસનું નમ્ય આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા —ચણક્રોળા-૩

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમળ, મુક,
પિત્તપાપડ, રક્તચદન, ધાવડીની જાલ અને અરકુસીનો કાંદો આપવો (૨)
તગર, આમગધ, કુલાની જાલ, શાખાવળી, દેવદાર, ખાહી, જટામાસી, નાગરમોથ,
ગરમાળી, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાંદો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા —તગરગ ડોડ-૧

જ્વરક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) ધોડાવળ, રીગણી, ધમાસો, ગરના,
મળો, મુક, કડુ, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમળ, ખાહી, ભારગમળ, કરીઆતુ, અરકુસી
અને જ્યોગનો કાંદો આપવો (૨) રીગણી, મુક, પુષ્કરમળ, કડુ, ગરના, મળો,
ભારગમળ કાકડાશીંગી, ક્યોરા, ધમાસો, અરકુસી, નાગરમોથ, ખાહી, ધોડાવળ
અને કરીઆતાનો કાંદો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, બહેડા, હરડે,
કડવા પડેળા, હળદર, દારૂહળદર, મુક, રીગણી, પુષ્કરમળ, નાગરમોથ, મળો અને
અરકુસીનો કાંદો આપવો

અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર.—(૧) રીગણી, દારૂહી, મળો, દ્રાક્ષ,
જડ, મુક, મરી, લીડીપીપર, કાકડાશીંગી અને વાવડીનો કાંદો કરી, તે કાંદાને

ચોક્ષા લીમાં શેડી તેની રાખડી કરી અને તે ગરમ ગરમ પાત્રી, એટલે શ્વાસ, ઉષ્મરસ, હેડકી, અભિન્નપાત મન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે (૨) કડવા જલ્ડવન, ત્રિકુળા, કડુ અને ગરમાળાના મળજનો કાઢો જલ્ડવાર નાખી આપવો. તે રચક અને સર્વ જલ્ડવાશક છે (૩) રીગણી ધમાસો, ક્યોરા, કાકડાશીગી અને પુકરમૂળનો કાઢો આપવો, એટલે કફ, પેટનું દુષ્ણુ અને અભિન્નપાત મન્નિપાત દૂર થાય છે (૪) કાકડાશીગી, ભારગમળ, હરડે, છરડે, લીડીપીપર, કરીઆતુ, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કોષ, ધમાસો, કામફળ, સુક, નાગરમોચ, ધાણા, કડુ, ઇન્દ્રજવ, પહાડમળ, રેણુકખીજ, ગજખીપળી, અધેડો, પીપળીમળ, ચિત્રક, કડુ ઇન્દ્રવરણ, ગરમાળાનું મળજ, ડડના લીમડા, ક્યોરા, આવનાના બિયા, વાવડીગ, હળદર, દાઢહળદર, અળમો અને કિરમાણી અળમોનો કાઢો કરી, તેમાં દીગ અને આદુનો રસ નાખી તે લેવાથી તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઘેન (ગ્રોકા ખાવા), મોહ, કષ્ઠમળ, હેડકી શ્વાસ, ઉષ્મરસ અને જલ્ડવના ઉપદ્રવો નાશ થાય છે

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) મન્નિપાત ઉપર પહોલા કફનાશક ઓષધ આપવા, પછી પિત્ત શમાવવા દેવદાર, કામફળ, ત્રિકુળા, રતાદળી, ફાલસા, કડુ, પપ્પકાજ અને વાળાનો કાઢો આપવો તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષ્ણાને શમાવે છે અને દીર્ઘકાળ નાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે (૨) મધ, લી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેના લેપ જીભને કરવો, એટલે જીભ સાગી મૃદુ થાય છે (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમાં ગોળીઓ કરી મ્હોડામાં ગળવી એટલે ગળામાં દખાએલો કફ બહાર પડી જઈ શરીરને હલકાપણુ આવે છે અને જલ્ડવ, મૂત્રા, શ્વાસ, ગલ્લરોગ તથા મ્હોડામાંથી પાણી છુટવું એ વ્યાધિ દૂર થાય છે (૪) કામફળ, પુકરમૂળ, કાકડાશીગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અળમોદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, જેથી દાઢણુ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉષ્મરસ અને કઠરોગ મટે છે (૫) સમુદ્રફળ પાણીમાં ધસી અગ્ન કરવું (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવા તે જો નિર્વિઘ્નપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય અચ્છે, એકલો ધાણીનો લોટ કઠો છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કાંઈ દિવસ આપવો નહિ તેમજ કડુ પાણી પણ આપવું નહિ (૭) કળીયાતુ, કડુ, કોષ, અળમો, ઇન્દ્રજવ અને ક્યોરાનું ચૂર્ણ શરીરે યોગ્ય અને સધિના ફેંકાણે વિશેષ યોગ્ય, એટલે ક્ષેપી થએલો કફાવરોધ અને સન્નિપાત જલ્ડવનો નાશ થાય છે (૮) ધમાસો, ગોખડ અને રીગણીના કાદામાં સિદ્ધ કરેલો આદાર આપવા તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે ત્રિદોષ રોગીને તે હિતકારક છે (૯) ચરસડાની જાલ, લીડીપીપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં ધસી અગ્ન કરવું, અથવા મનશીલ અને ઘોડાવજનું જલ્ડણના રસમાં અગ્ન કરવું (૧૦) કામફળ, નાગરમોચ, ઘોડાવજ, પહાડમળ, પુકરમૂળ, છરડે, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશીગી, લીડીપીપર, કરીઆતુ, ભારગમળ, ઇન્દ્રજવ, કડુ, ક્યોરા, શેહીસધાસ અને ધાણાનો કાઢો કરી તેમાં દીગ અને આદુનો રસ નાખી તે આપવો, એટલે કષ્ઠમૂળ, ગરહન અને મળામળધી

સોળે, કહવાતજ્વર, શ્વાસ, ઉષ્નસ, હેડકી, હનુચહ, ગલગડ, ગડમાલા, કઠ્ઠી ચએલો
 ન્વરભેદ, મસ્તકની જડા, મહેરાપણ, કહ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ,
 મનિપાત, અભિન્નાસ તથા સજાનાશ મટે છે (૧૧) ક્યોરા, પુષ્કરમૂળ, રીગણી,
 કાકડારી ગી, ધમાસો, ઇદ્રજવ, કડવા પડોળા અને કડુનો કાઠો આપવો તે સનિપાત
 ન્વર દમ, ઉષ્નસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગણ, સુખસોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો
 નાશ કરે છે (૧૨) ભારગમૂળ, કરીઆતુ, કડવો લીમડો નાગરમોથ, કડુ, ધોડાવજ,
 ત્રિકટુ, અરકુસી, કડવાં ઇદ્રવરજી, રાસ્ના, ધમાસો, કડવા પડોળા, દેવદાર, પહાડમૂળ,
 કુચલા, ખાહી, દાહજદર, ગેળા, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રામમાજી, રીગણી,
 ડોરલી, ઇદ્રજવ, ત્રિફળા અને ક્યોરાનો કાઠો કરવો એનું નામ બચિત્રો કાઠો
 એ તેર પ્રકારનો સનિપાત, શ્વેત, ઉષ્નસ, હેડકી, દમ, પેટ ચડતુ, ઉસ્તબ,
 અત્રવૃદ્ધિ, ગલરોજ, અ.ચિ અને મધિગ્રહને, સિંહ જેમ હાથીઓની પકિતો
 નાશ કરે છે તે પ્રમાણે નાશ કરે છે (૧૩) કરીઆતુ, દેવદાર, દશમૂળ, સુઠ,
 નાગરમોથ, કડુ, ઇદ્રજવ, ધાણુ અને ગજપીપળીનો કાઠો કરી આપવો આ અપ્પા-
 દશાગ કાઠો, ધેન (ઝોકાં ખાવા), બડબડ, ઉષ્નસ, અરચિ, દાહ, મોહ, દમ, એણે
 યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે આ કાઠો મૃત્યુતુલ્ય જ્વરનો પશુ નાશ કરે છે
 (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીડીપીપળો કિવા એકલા દશમૂળ અને ગેળોનો
 કાઠો આપવો, એટલે દમ, ઉષ્નસ અને સનિપાતનો નાશ થાય છે (૧૫) સુઠ
 દેવદાર, ક્યોરા, પિત્તપાષણ, રીગણી, કડુ, કરીઆતુ, નાગરમોથ અને ધમાસોનો
 કાઠો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો, એટલે તે સનિપાત, જીર્ણ-
 જ્વર અને ઉષ્નસનો નાશ કરે છે (૧૬) આકડાના મળ, ધમાસો, કરીઆતુ, દેવદાર,
 રાસ્ના, નગોડ, ધોડાવજ, અરણી, મરગવો, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુઠ,
 અતિવિષ તથા જાગરનો કાઠો આપવો આ અકોદિ કાઠો ત્રીવ એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત,
 વાયુએ દાત યોદી જન્ય છે તે તથા શરીરમાથી ઠંડાઈ, શ્વાસ, ઉષ્નસ અને
 મ્વારોગનો નાશ કરે છે (૧૭) દેવદાર, સુઠ, કરીઆતુ, ધાણુ, કડુ, ઇદ્રજવ,
 ગજપીપળી, દશમૂળ અને નાગરમોથ, એ ચઢાર ઔષધોનો કાઠો આપવો આ
 દેવદારીદિ કાઠો અત્યત કડિન મૃત્યુ જેવો, સનિપાત જ્વર, ઉષ્નસ, હૃદયમૂળ,
 પાર્શ્વપીડ, દમ, હેડકી તથા ઉલ્લીનો નાશ કરે છે (૧૮) પીપળીમૂળ, ઇદ્રજવ,
 ગુગળ, વાવડી, ભારગમૂળ, ભાગરો ચિત્રક, કામદૂળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરડે,
 રીગણી, ડોરલી, અજમો, નગોડ, કરીઆતુ, ચવક અને પહાડમૂળ, એનો કાઠો
 બધા સનિપાત, શુદ્ધિજ સ, પરસેવો, શૈત્ય, (શીતળતા, ઠંડી) બડબડ, પેટ ચડતુ,
 વિદ્રધિ, કહવાત, વાતરોજ અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મઠ—અરકુસી-૧૮, કચ્ચરો-૧, જેદીમધ-૧૪
 મહુડો-૧, મિરગેળી-૩, મેથ-૬, ૧૪, મમુદ્રક-૧૦, સમેરવો-૩, ૬
 સનિપાત જ્વરમાં જીએ કાતરો થાય છે તે માટે—દ્રાક્ષ-૭ સનિપાત જ્વ-
 રમા મૂર્છા એટલે તન્દ્રા થાય છે તે માટે—આદુ-૪૬, સરસો-૭

જુઓ ગોવૈંંગા—શરીરમાના ઝીણા તાવ ઉપર—માપણ-૩. જુઓ પ્રાં

આંત્ર-આતુષ્ઠિક બ્વર મટે—કાતણીનું ઘર-૫ બ્વરમા રોષ પડે તો—કસ્તુરી-૪ મધુરા ઉપર—ગધિડાની લીદ ૪, બેસનું ઝણુ-૨ સન્નિપાત બ્વરમાં તંદ્રા (મુઝ્કા) થાય તો— કસ્તુરી-૩ શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર— કસ્તુરી-૫ વિપમ બ્વરોદિ ઉપર—સર્પની કાચળી-૬

૩૨-દમ (શ્વાસ રોગ.)

કારણ— જે કારણો કાસરોગ ઉત્પન્ન થવાના કહેલા છે તેજ કારણો આમ રોગના પશુ બાબુવા

પૂર્વરૂપ—સદ્યને પીડા, શળ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઇ જવા જેવું થવું, ન્હાકું, હડપ્પી તથા ગરદન, એ દેકાણે મોયો બોકાયા જેવી પીડા, એ શ્વાસરોગનું પૂર્વરૂપ બાબુવું *

સમાપ્તિ.— જે વખતે વાયુ કકયુક્ત થઇ પ્રાણાન્નોદક વહન કરનાર ત્રોતસોના માર્ગનો રોષ કરી ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે મહાશ્વાસ, ઊધ્વ, છિન્ન, તમક અને શુદ્ધ, એ બેદાએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે x

* કાણુ દરિને ઉધરસ, દમ અને ક્ષય આ ત્રણે એક બીજાની નજીકનાં વરદા હોઇ ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી વધારે બળવાન છે એમના ઉપરના ઉપચારો પશુ મળે ભાગે મળતાજ છે, તેપણુ એમા આક્રમ્મ જીલ્લપણુ છે

ઉધરસના દરદમા આમ ચઢવાનો બનાવ ક્વચિત્તજ નજરે પડે છે, પરતુ દમ અને ક્ષયનું પૂર્વરૂપજ ઉધરમ છે ઉધરસ જીની થવાથી આ બે રોગનો જન્મ થાય છે ઉધરસ જીની થવા પછી તે પોતાનાજ સ્વરૂપમા ઉત્તરોત્તર વધારો કરી ફેફસાને મઝાવવાનું શરૂ કરે છે ત્યારેજ તે ક્ષય કહેવાય છે ક્ષયરોગથી ફેફસામા જખમ પેદા થઇ તેથી ખાસી વધારે થાય છે ખાસીની સાથે કફ અને પર ખસાર નીકળે છે જીવ ગલગાય છે નાટી લખી નાટી અને સમ્પત કૂદે છે યુક્તી જગ્યોએ લોહી અને પર ખસાર આવે છે એ રોગ ચતા વેતજ ગમેડીતુ દૂધ આપવું જોઇએ કેમકે રોમ જીનો થવા પછી મટવા સુરેકલ થઈ પડે છે લોહી એનું વધારેમા વધારે આયુષ્ય ૧૦૦૦ દિવસનું માને છે, પણુ એવા કસો મળ નથી. આ રોગ ચતા વેત સોનાની ખાખ અથવા વરખ મધમા આપવાથી લજીકોને આગમ થાય છે કપૂરના રસથી પણુ કાયદો થાય છે

દમના દરદીને પ્રથમ તો ઉધરસમાથી બોલતા ચાલતા હાકણુ શરૂ થઇ દમ ચડે છે એનો જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ શરીર નિર્બળ થતુ જાય છે ચાલવાથી અને બોલવાથી શ્વાસ ભરાઇ આવે છે અને શ્વાસ જોરથી પડી આવે ત્યારે જીવ નીકળી જાય એવી ગલગમણુ થઈ આવે છે છતા ક્ષયના નોખી કરતા કાણુ વધારે આયુષ્ય દમનો રોગી ભોગવી શકે છે

૧ દમના પાંચ પ્રકાર—(૧) શુદ્ધશ્વાસ—એમા ઉપર બતાવેલી ગિયતિ મુજબ એમા દમી ખુશીથી હરી કરી શકે છે એમા બીજા પ્રકારના

ઉપચાર:— (૧) શુન્યાદિચૂર્ણ.—કકડાશીંગ, સુક, મરી, લીડીપીપર, ત્રિકુળા, રીમ્બી, ભારગમ્બ, પોખરમ્બ, જટામાસ્ત્રી, મિધવ, મચળ, ખીટલોણ, કચલવણ અને મીઠાનું ચૂર્ણ મરમ પાણી સાથે ખાતુ, એટલે તે હેડકી, આમ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અગ્નિનો નાશ કરે છે (૨) સુક ૬ ભાગ, લીડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, નાગરવેલના પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ ખરોખર સાકર નાખી ખાવાથી દરસ, અગ્નિમાધ, ઉધરસ,

આસો જેવી એની પીડા થતી નથી તેમ તે ઉદિયોને પણ કાઈ જાતની વ્યથા આપતો નથી. જ્યારે તે એકદમ વધી જાય છે ત્યારે તેની જાતિ બદલાઈને છિન્ન, ઊર્ધ્વ અને મહાઆસ નામ ધારણ કરે છે (૨) છિન્નઆસવાળો રોગી રહી રહીને તેનામાં જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી આમ લે છે અને મરે છે અથવા ૬ અ પામી આસોઆસ લેતો મરતો નથી, હૃદયની પીડાથી મજરાય છે, પેટ ચડે છે પરમેવાના રેલા ચાલે છે, મછાં આવે છે, ટગર ટગર જેવું આખો ૨. ગદ્દ ફેરવે છે મનને ઉદ્વેગ, મોઢું લુપ્ત, શરીરનો રંગ બદલાતો અને શરીરના સાધા-ઓ છુટી જઈ શિથિલ થાય છે આવો છિન્ન આસનો રોગી પ્રાણ ગયેથીજ રોગમુક્ત થાય છે (૩) ઊર્ધ્વઆસનો રોગી આસને જલદીથી નીચે ઉતારી શકતો નથી તેનું મુખ અને આંખોઆસ લેવાના અન્ય માર્ગો કદીથી લેવાય છે, કાપાય-માન વાયુથી તે રિખાય છે, નેત્ર ઉચ્ચાચઢારી ચચળ દષ્ટિથી તે અહી તહી જોયા કરે છે, મચ્છાં અને વેદનાથી તે ગભરાયલો રહે છે, મોઢું સૂકાય છે અને અત્યંત બેચેની રહે છે (૪) મહાઆસના રોગીનો વાયુ ઉપર ચઢી આવવાથી તે ૬ અ પામી તેનો આસ કદીથી અને શબ્દયુક્ત ચાલે છે, ખીજવાયલા કે વગર આકેલા સાંઢની માફક તે રોગી ગત દિવસ આસથી રીખાય છે, તેની જ્ઞાનશક્તિ અને માનસિક શક્તિઓ નષ્ટ થાય છે, મોઢું અને આંખ આસ મારે છે, મળમૂત્ર કબજ થાય છે, તે પરાણે જોલે તોપણ શબ્દ રપટ સજળાતો નથી અને દૂરથીજ તેનો આસ વર્તાય છે આવી દશાવાળો રોગી થોડીવાર પણ જીવી શકતો નથી. (૫) તમક આસ કદીમાધ્ય છે જે સમયે વાયુ, ડેક અને મસ્તકને જકડી લઈ કદને બેચી ઉપર જોતસો-સુધી પહોંચે છે, ત્યારે તે કદ ૩ ધાવાથી મળેખમ અને મળામા 'ધરધર' શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે અને ધણી તીવ્ર વેગવાળો તથા પીડાકારક આસ પેદા કરે છે. આસના વેગથી તથા ઉધરસ ખાતા ખાતા પણ રોગી વારવાર બેઠાન થાય છે, અને ત્રામ પામે છે, મળામા ચેળ છુટે છે અને ગળકે પરાણે કહાડી શકે છે સત્તાદિ બહુણે થાય છે.

ઉપચાર:— (૧) એળાંઆ મધ સાથે ખાવો (૨) ચાટી વખતે બાવે તેટલી સાકર ખાઈ ઉપર પાણી પીધા વિના સૂઈ રહેવું (૩) મોચ, ખેર, મરી, લીડીપીપર, વાવડીંગ, ચીત્રાજલ અને સુક સમાન ભાગે ખાડી દરરોજ એકેક પૈસાભાર ફાંકવાથી આસ, પાકુરોગ, કમળો, થળ અને વાયુગેળો મટે. (૪) સાંડર, વશલોચન, લીડીપીપર, એલચી અને તજ એ ચતુર્કમે એક એકથી અઢ-ધા પ્રમાણમાં એકદર ૩૧ તોલા લઈ ઝીણું ખાડતુ તેને શીતોપશાદિ ચૂર્ણ કહે

અર્ચક, શ્વાસ, કદરોગ અને હઠોગનો નાશ થાય છે (૩) કાવચના બિયાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું (૪) ભારગમન અને સૂડનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવું, એટલે કદિન શ્વાસનો પશુ નાશ થાય છે (૫) વાવડી ગાદિ ચૂર્ણ—વાવડી મ, નજ, લીંડીપીપર, એલચી, એ એક એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને નુક ૧૬ તોલા, એ સર્વના સમાન સાકર નાખી ૧ તોલા આપવું તે શ્વામ, કાસ, નજર, બરોળ અને પાકુરોગનો નાશ કરે છે, (૬) બહેડા મ્હોડામાં રાખવા એટલે ઉધરમ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે (૭) અરકુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરવી તેમાં ત્રિકાળનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે પાવું (૮) છે એ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં દરરોજ સાંજ સવાર બંને માસા આપવાથી ક્ષય, ઉધરમ, દમ, અમિમદ, અર્ચક, વાળળ, તાવ અને સળેખમ, રક્તપિત્ત તથા હાથ પગની બળતરા વગેરે ગતો મટે છે (૫) લીંડીપીપર, ધાળા મરી, હરડેદળ, જીરું મધવ, મચળ, જવખાગ અને ચીત્રો એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ પાટી ઝીણું કરી દરરોજ ફટો તે શ્વાસ મટે (૬) કરેલાનો રસ શેર ૦ મા સિધવ પેમા ૦૦ ભાર નાખી દરરોજ પીએ તો શ્વામ અને ઉધરસ મટે (૭) કાળા મરી શેર ૦ આકડના દૂધમાં સુકવીને ખાવા (૮) દમ અને ક્ષયવાળાને ગાયના ૨૫ તોલા દહી મા ચોડું મીઠળ નાખી પાવાથી ઉલટી થઇ કાચળી નીકળે. ઉનારમાં સાકર અથવા કાથો પાવો (૯) ગતી ફટકડી ત્રણ ધારા યુવરમાં નાખી બટી કરી ખાખ બનાવીને તેમાંથી ૧ રતી પ્રમાણે પાનમાં આપવી એજ ખાખ માખણમાં આપવાથી ઉલટી મટે અને વડના દૂધમાં આપવાથી મદદાર આવે છે (૧૦) કુકડવલાના કંઠોડા જેવા ફળ થાય છે તે ફળની બુકીની એંગડાના પાણી સાથે ફાટી લેવાથી ઉલટી થઇ દમની કાચળી કહાડી નાખે (૧૧) ભાદગવાના ખડવલામાં શેર ૦૦ પલાળી ૧ માસ રાખી મહેલા મરીને કાચામાં સુકવી દિવસ બે સુધી ખગલ કરી બુકી કરવી તે બુકી વાલ ૧ ફકાંવે તો દમ અને ગોથું મટે (૧૨) થડમાંથી કાપી આણેલી ભોગિંગણી, અજમે શેર ૦ અને મચળ શેર ૦ હાડલામાં નાખી કપડમટી કરી ગળપુટમાં ભરમ કરવી. એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલો ૦૦, બીજા દિવસે તોલો ૦૦૦, ત્રિજે દિવસે તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ નય. (૧૩) શ્રીફળના ગોળામાં ટકણખાગ તોલા ૫ તથા ધૂરાના બીજ તોલો ૧ ભરી, કપડમટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી (૧૪) હરડે, સુદ, મોથ, લીંડીપીપર, દેવદાર, ભારગ અને સિધવ, એ આઠ યીજોને સમાન ભાગે લઈ મધમાં અવલેહ કરી અથવા કાઠો કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે (૧૫) શારાનકોશ વિધિ—સુદ લીંડીપીપર, પુલાવેલ ટકણખાગ, વજનાગ, એ બધાં દાક લઈ ઝીણા વાટી રતી ૧ પ્રમાણે પાનમાં લેવાથી શ્વાસ, કફ અને દમ મટે (૧૬) ઈટોનો છટવા પાકતા ઉપર ધૂમાડની સાથે પુટી નીકળેલો ધોળા રમતો ખાર, કાથો નાખેલા પાનની સાથે વાલ ૪ પ્રમાણે આવાથી નિસ ૮ મા દમ અને ઉધરસ નય

ગીગણી, ૭૩ અને આમળાનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમા નાશ થાય છે (૯) આદુનો સ્વગ્મ મધ નાખી પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, મળકેમ અને કફ એ રોગો દૂર થાય છે (૧૦) બહેડાનુ દળ ખરડીના મૂત્રમા પચન કરી પછી તેનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ હરડે, નાગરમોથ, કાકડપ્રશીય અને ધમ્માસનો લેહ મધ અને લી નાખી કરવો તે ખાવાથી ધણે લાયકર શ્વાસ પછુ દૂર થાય છે (૧૨) દશમૂળનો કાઠો કરી તેમા એરડાના મૂળનુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી શ્વાસ અને ખાર્શશળ નાશ પામે છે (૧૩) ગોળ અને સગમવનુ તેલ ખાવું (૧૪) કાકડપ્રશીય, સુક, લીડીપીપર, નાગરમોથ, એરડા-મળ કચોડ અને મરીનુ ચૂર્ણ સમભાગ કરી, ગળો, અરડુસી અને પચમૂળનો કાઠો કરી કાઠામા ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ધોરડૂપ શ્વાસ તથા દિવમમા નાશ પામે છે (૧૫) સુક અને ભારગમૂળનો કાઠો પાવો (૧૬) કાળાના મૂળનુ ચૂર્ણ કાકડવગણા પાણીમા પ્રાશન કરવું (૧૭) દળદર, મરી, દ્રાક્ષ, લીડીપીપર રાસના, સુક અને ગોળનુ ચૂર્ણ સરમવના તેલમા ચાટવાથી પ્રાણુનાશકાગક એવો શ્વાસ, ઉધરસ પછુ નાશ થશે (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુકના કાઠામા લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવું, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શળ, અમિમાઘ, ૭૭૯૧વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે (૧૯) કળથી, અરડુસી, સુક, ગીગણી અને પુલ્કરમૂળનો કાઠો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, દળદર, લીડીપીપર, ગળો, ભારગમૂળ, નાગરમોથ, સુક અને રીંચણીનો કાઠો મરીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીડીપીપર અને સુકનું ચૂર્ણ ખીજેરાના ગમમા આપવું (૨૨) વાસાચવલેહ:—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થાશ કાઠો કરી, તેમા હરડેનુ ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુન પચન કરવું જડુ થાય એટલે ઉતારી ૧૬ થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વચલેચન ૮ તોલા, લીડીપીપર ૨ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાંથી એ તોલા દરરોજ લેતા જવું, એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેકેમ, હરોગ, કશતા, વિદ્રધિ, ઉરચ્છત અને લોહીની ઉલટીનો નાશ થાય છે (૨૩) લવગાદિ વટી:—લવગ, મરી અને ત્રિક-ગાનુ ચૂર્ણ મમભાગ અને એ ત્રણેના મમાન ખેગસાર એકત્ર કરી બાવળીઆની જાલના કાઠામા ગોળી કરવી x તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે (૨૪) ત્રિકળા અને પુલાવેલા તેલીઆ ટકણુખારનુ (ખડીઆખાર) ચૂર્ણ સમભાગ લઈ એકત્ર કરી, તેને ખાવાના પાનના ગમમા છુટી મરી જેવડી ગોળી કરવી અને તે આપવી. (૨૫) એ વાલ યુરીઆનુ દૂધ લઈ ગોળમા ખવવું, એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હરોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકપના ફલમાની કળાઓ લઈ તેના સમભાગ મરીની બૂકી નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની

x લેલિખરાજે તો આ ગોળી માત્ર લવગ, મરી, બહેડાની જાલ લઈ, એ ત્રણેની બરાબર ખેગસાર નાખી બાવળીની જાલના ઉકાળામા બાંધવા કહેલ છે.

ગોળીઓ કચ્ચી અને તે ગોળી આપવી, એટલે શ્વાસ કામ, દૂર થાય છે (૨૭) કાદ, મિધવ, નાગમોથ, ધમામો, છર, શલાભરૂ, જવખાર, માછખાર, ચિત્રાના મળ, અજમોદ, અજમો અને હરે નથા એ બધાથી બમણો ભૂતો ગોળ લઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો, તેથી શ્વાસ, કામ, અગ્નિમાથ, દમરો, પાન, ગુલમ, દેડકી, રાજ્યમ્મા, જવર, હરમ, બરોળ, ગર્ધવાત અને આના-લવાયુનો નાશ થાય છે (૨૮) સુદ, આળહરૂ, નાગમોથ, એ ચોપધો કુટી તેમા બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને મ્હોડામા ગમવી, તેથી શ્વાસ, કામ એ રોગો દૂર થાય છે (૨૯) અરડુસીના કાદો, સાકર અને મધ નાખી પાવડ (૩૦) રંગાની અદરનો કેમરચુકા ભાગ કાઢી, તેમા મરીનું ચૂર્ણ બી રાત્રિએ ગમી મધ અને મવારે મહામિ ઉપર રોકી તે ખાતુ, એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે (૩૦) બે પેમાભાર ગરમ પાણીમા ચોકચુ લી, મધ, સાકર અને મ્હોડા સિવ નાખી પાવુ એ પ્રમાણે બે ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઇ પડે છે અને શ્વાસ, કામ એ રોગો દૂર થાય છે (૩૧) ધમામો, કાળો ધતુરો, તમાકુ અને અજમો, એ મમભાગ લઇ એનું ચૂર્ણ માધાગચુ કુટી હોકામા નાખી પાવુ અને ધૂણી ગળી જવી આ યોગવડ ત્વગિન ગુણુ આવે છે (૩૨) પારોન દૂધમા ૭ માસા સમુદ્રફળ અને તેટલાજ ધોળી ગણ્ણીના મળ વમી ને પાવા એક ઉલટી કિચ રચ થઇ શ્વાસ ત્વગિન છુટો થાય છે (૩૫) અરડુ-સીનો નમ ૪ તોલા કાઢી તેમા અધડાના મળની રાખ ૪ માના અને મધ બે તોલા એકત્ર ધુટી ચાટચુ કરી ગમી તે દિવસમા ૨-૩ વાર આપવુ (૩૬) આકડાના ફલ, અધેડાના અને ગણ્ણીના મળ, એની ત્રિધારી યુરીઓ અગાગસા મેટી તનો રમ કાઢી, તે ગમના ૧૪ પુટ આપી બરમ કરવી, અને નિત્ય ત્રણ મામા મધમા બહેડા ધસી તેમાથી બે ગુળ પ્રમાણે આપવુ (૩૭) આકડાના કુમળા તોગ અને ફલ એકત્ર વાટી ગોળમા સારો પાક કરવો નિત્ય મવાર સોપારી જેટલો આ પાક મતત સેવન કરવો (૩૮) લીડીપીપર ૬૪ પહોળ ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોં મા — અતિવિધ-૪, અભર-૩, અરડુસી-૧, પ, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪, આકડા-૨, ૨૫, ૩૫, આદુ-૬, ૧૬, આમળા-૮, એગડા-૨૧, કાચકળ-૪, કાસુદરો-૨ કેળ-૩, કાચમીર-૬, કોચ-૮, ગરમાળા-૧, ગમેટી-૩, ગાળે-૫, ગોરખ આમલી-૧, જવ-૭, ડીમ-૩, યુવર-૧૩, યુવન (ત્રણધારિયા) ૫, પારસપીપળો-૩, પીપળો-૨૬, પુષ્કરમળ-૧, બહેડા-૨ ભારગી-૧, ભોરિંગળી-૧૪, ગસ્તા-૬, લીડીપીપર-૧, ૫, ૭, ૩૪, ૩૫, મમે-ગચો-૧, ૧૪, ૧૬, સરસવ-૧, સુરપીણુ-૪, હરડે-૨, ૨૩, ૩૮, હેળુ-૪ ભુઓ પ્રાં આં મા — પેદુ બચ્ચર-૧, બીરબહોટી-૩, સાબરમી મ-૭

ભુઓ અનુજૂત આપધ — ચોપધિકિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાન ૧, ૧૦

પૃથ — ભુના સાદી ચોખ્ખા, કળથી, ધર્મ, જવ, દૂધ, પડાળા, વતાક, લમણુ તાદગળે, કુરીયા, ગરમ પાણી અપથ — લોહી કલાડવુ, બકરીનું દૂધ, લી, કદ ગાધ, રૂક્ષ અને જડ અન્તયાન.

૩૩—નાકના રોગો.

કારણ—વૈકો, વાયુ, અતિ ભાષણ અતિ નિદ્રા, અતિ જગરણ, નિર્વાતિક અને ઉચા એવા ઉપધાન, દુષ્ટ ઉદ્વન્ત પ્રાસન, જલક્રિયા, ઉસરી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાનપ્રધાન રોગોનો કોપ થઈ, તે નામારોગને ઉત્પન્ન કરે છે એ નાસિકા રોગ ૩૪ પ્રકારના છે *

નાકના ૩૪ રોગો આ પ્રમાણે છે ૧ પિનસ, ૨ પૂતીનાસ, ૩ પુષ્પરક્ત, ૪ સ્વપ્તુ, (વારવાર છીકાનું આવવું તે), ૫ બ્રશ્પુ, (છીકા નહિ આવવી), ૬ દીપ, (નાકનું બળવું), ૭ પ્રતિનાદ, ૮ નાસાસ્ત્રાવ, ૯ નાસાગોષ, ૧૦ નાસાપાક, ૧૧-૧૫ વાત પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્તજન, એમ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્વાસ એ પદર પૈકી ન ૧, ૨, ૩, ૬ અને ૧૦ માંમા બતાવેલ પાંચ રોગોનું નિદાન આગળ આપ્યું છે ૮, ૫ અને ૬નું શબ્દાર્થથી સિદ્ધ છે ૮ નાસાસ્ત્રાવમા નાકમાંથી કદાચ અને પીળા અથવા ધોળા પાતળા સ્ત્રાવ વહે છે ૭ પ્રતિનાદમા કફ શ્વાસ લેવાના માર્ગને રૂધે છે નાકના સ્વરની ગતિ સરળ ગહેતી નથી ૧૧-૧૫ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્વાસને સળેખમ કહે છે તે મળમત્ત-દિક્તી ગતિ ગેકવાથી, અજીર્ણથી, ધૂળ જવાથી, બોલબોલ કરી માથાકૂટ કરવાથી ગુસ્સે થવાથી, અતુના ફેગફારથી, માથું દુખવાથી, જગરણ કરવાથી, દિવસે ઉઘવાથી નવા (કચા) પાણીથી, ટાલ લાગવાથી, ઝાકળથી ધર્ત્માદિ કારણોથી મન્તકમા બદ રીતે સત્ત્વ ચઢ ગહેલો કફ કુપિત વાયુને લીધે નાકવાટે ગળવા માટે છે હવ બાકી રહેલા ૧૬ પૈકી ૭ પ્રકારના અર્ચુદ, ચાર પ્રકારના સોળા, ચાર પ્રકારના અશ અને ચાર પ્રકારના ગ્નપિત્ત, નાકમા પશુ શ્વાસ છે તેનું નિદાન તે તે રોગ પ્રમાણે જાણવું વળી કોઈ કોઈના મતથી પિનસના રોગને નાકનું છેડ કહે છે

ઉપચાર—(૧) કીદર, અરીણ, મજ્જ અને કરોળીયાના પડ, એ ચારે ચીજો સરખા ભાગે લઈ ઝીણી ખાડી તેની દીવેટ કરી નાકમા ગમે તો કોઈ પણ પ્રકારથી નામકારી છુટી હોય તે બધ થાય. (૨) નાક બધાય તો ગધેડાના પેશાબમા કલોજ મેળવી હમેશા નાકમા મકતુ બદામનો રમ અથવા પુષ્પનો પેશાબ નાકમા મકવાથી પણ ફાયદો થાય છે (૩) સળેખમ ગરમીથી (પિત્તથી) થયું હોય તો કફ પાતળો અને ગરમ નીકળે છે જો જાડે અને પરાણે નીકળતો હોય તો શરદીથી થયેલું જાણવું એના ઉપર ખસખસના જીકડાં પૈસા ૨ ભાર, સુક પૈસા ૧ ભાર અને ધાવડીના ફલ ૧ પૈસા ભાર, ત્રણેને પાણી શેર ૬ મા ઉકાળી છત્રો ભાગ ગહેથી ઉતારી જળા લઈ સતી વખતે રાત્રે ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ પીવાથી મટે અથવા એળીઓ અને લવંગ સમાન લઈ મ્હોઘમા રાખે તો શરદીથી થયેલ મળેખમ મટે અથવા સરસીઈ તેલ અથવા કસોજી જરૂર કેટલાક દિવસ સુલવું વળી મળેખમ ઉપર દૂધ ગરમ કરી તેમા સાજા સાથે મરીનો બૂકો અથવા જાયફળ નાખી આપવું, અથવા રૈંકલા અથવા

પૂતિનાસ:—ગળા અને તાળવુ એમા દૃષ્ટ અથવા દોષોમા વાયુ મિશ્રિત થઇ નાક અને ન્હોડુ, એ માએ દુર્ગંધયુક્ત નેત્રમ બહાર નીકળે એ તેને પૂતિનાસ કહે છે નાસાપાક—નાસિકામિત પિત દૃષ્ટ થઇ નાકમા ત્રણ (ચમકુ) ઉપન કરે છે તથા નાક અદર પાકે છે, ગંધયુક્ત લીટ વહે છે, તેને નાસાપાક કહે છે પૂયરક્ત—મત્તકમઃ વાનાદિરોગ પોતપોતાના જગણે કુપિત થવાથી અથવા તે ઠંડાઈ કાશાદિરોગો અભિષાત થવાથી નાકમાથી પરમે યુક્ત રક્ત વહે છે, તેને પૂયરક્ત કહે છે પીનસ—કરવાતના કોપે કરી માણસનું નાક સુકાયા જેવુ થઇ ફરી ફરી નિતરે છે વળી બધ થાય છે સુગંધ દુર્ગંધનું ગાન રહેતુ નથી, મુખાડા જેવા ધામોદ્ધામ નીળે છે અને મળેબમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે એ રોગને પીનસ રોગ કહે છે નાસાધરિદોષ—નાકનું દાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કળે નીચે ઉપર ધાસ નાખે છે તેને નામાપત્તિરોગ કહે છે

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોષ પશુ પીનમ થવાથી દહીમા મરીની બુકી અને ગોળ નાખી લક્ષણ કરવુ, એટલે દુર્નિવાર પીનમનો નાશ થાય છે. ધૃત્યઃ—ધીયુક્ત ધઉનુ અન્ન (૨) મરીની બુકી અને ધઉનુ અન્ન ખાઈ ઉધતી વેળાએ કંકુ પાણી પીવુ, એટલે પીનમ દૂર થાય છે (૩) કેસર લીમા ખરલ કરી નચ કરવુ, એટલે પીનમ અને આદારીશી વગેરે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે (૪) જુની છીકણી સુધરી (૫) પાઠાદિતેલ—પહાડમૂળ (કાળી-પાક), હળદર, દારૂ હળદર મેરવલ લીડીપીપર, જાંબના પાદડા, દાતીના મૂળ એ માત આંગંધા સમભગ લઈ તેના કંક કરી તેનાથી ચોપટ તલનુ તેલ લઈ તેમા ને, કકનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી, તેલ શેષ રહે ત્યા સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવુ ને તેલ નાકે સુધવુ, તેથી કરી મોટા દુર્ધર પીનસ રોગ પશુ દૂર થાય છે (૬) જયફળ, પુ'કરમૂળ, કાકડાશીંગી, સુક, મરી લીડીપીપર ધમામો અને વરીઆળીનો કાઠો કિવા ચૂર્ણ, આદુના રમમા આપવુ એટલે પીનસ, સ્વરભગ તમકધાસ, હલીમક, મન્નિપાત, કક, વાત, ઉધરસ અને દમનો નાશ થાય છે (૭) એગડ તેલ વાગવાર નાકે સુધવુ

પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વ્યાધીતેલ.—ગિણી, દતીમૂળ, વજ, મરગવાની જાલ, તુળસીના પાદડા ગન્ના, મુક, મરી લીડીપીપર અને સિધવ મમભાગ લઈ કંક કરી પાકારિતેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સુધવુ (૨) શિમુતેલ:—સરગવાની જાલ, રીઝણી તજ, બગબીજ, સુક, મરી, લીડીપીપર અને નતી વખતે ખવરાવી ઉપર પાણી ન પાવુ (૪) મીઠળ તથા મધ સુધવાથી મુરદાલ લોહી નીકળી નાકનું નામુર મટે (૫) અગુસીનો રસ મધ સાથે પાવાથી નાકમાથી વહેતુ લોહી મટે (૬) ખેતરની માટી અથવા ચાકડાની માટી અથવા નદીની સેવાળ મગજ (તાળવા) ઉપર મૂકે તો નાકમાથી પશુ લોહી અટકે (૭) કોડી બાળી રાખ કરી ઝીણી વાટી લીઝુના રસમા મલમ કરી ચોપડવાથી નાસર મટે છે

બીલીના પાદડાના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમા કાકડો પલાળી સળગાવવો, તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયુ સમજવુ) નાકે સુધવુ નાસાપાક ઉપર ઉપ-
ચાર:—(૧) રાળ, અરજુન સાજડ, ઉખરો અને કડાની બલનો કાઢો કરી
નાસાપાકને ઘોંવા અને એના કાઢા અને કલકમા ઘૂત સિદ્ધ કરી નાકે સુધવુ
પૂથરકા ઉપર ઉપચાર:—લાગરો, લવંગ, જેડીમધ, કોષ્ટ અને સુડના કઢામા
ઘી સિદ્ધ કરી તેનુ નસ્ય કરવુ, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસતો નાશ
થઈ બીજા સિરોગત રોગો પણ મટશે નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર:—(૧)
નાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવુ નાકમાથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર:—
(૧) કડા પાણીમા કપડુ પલાળી તાળવાપર તે મૂકવુ (૨) દાડમના દૂધનો
અથવા આખાની ગાટલીનો, ડુગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાનો એક રસ નાકમા
નાખવો (૪) ઘીમા આમળા રોકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો (૫)
ડુભાગના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમા કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો
સળેકમ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉધતી વેળાએ નાળ રોકેલા વટાણા કે ચણા
પાવા અને ઉપર પાણી પીતુ નહિ (૨) આમળા, સુઠ, મરી અને લીડીપરનુ
ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમા આપવુ (૩) અરીજુ ધસી નાક પર લેપ કરવો (૪)
સુઠ, તજ અને મરીનો કાઢો કરી ખડીસાકર નાખી ઉધતી વેળાએ આપવો
(૫) વાકાડી (ખરજીર) કિવા નાકે—છી કણીના પાદડા સુધાડવા (૬) નવ-
નાર અને યુનો હાથ પર ચોળી સુધવો, એટલે સળેકમ અને મસ્તકણ ફર
ચાય છે (૭) કડવા તુરીઆની જુકી સુધાડવી (૮) આકડાના દૂધમા રોપ
પલાળી તે સુકતી નાકે સુધવી, એટલે છીકા આવી માથુ હલકુ ચાય છે (૯)
નયકળ દૂધમા ધસી કિચિત ઉખ્યુ કરી માથે લેપ કરવો (૧૦) સુઠ અને
તજનો લેપ માથે કરવો (૧૧) લીલી રહા, આદુ અને તજને કઢવી તેનો
રહા પાવો (૧૨) ઘી, તેલ એણે યુક્ત જવનો ધૂમાડો પ્રાશન કરવો તે સળેકમ,
ઉધરમ અને હેડકીનો નાશ કરે છે (૧૩) વજનુ કિવા અજમાનુ ચૂર્ણ કરી
ને કપડામા બાધી સુધવુ (૧૪) ઝેરકચોણ, ભોયઆમળા, સુઠ, મરી અને
લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમા આપવુ તે મહા ઘોર સળેકમનો અને પીક,
હલ્લ તથા બન્નિત, એ ઠેકાણેના થળોના પણ નાશ કરે છે (૧૫) અરજીના
પાદડાનો પુટપાક રીતે રમ કાઢી, તલનુ તેલ અને સિધવ નાખી સપૂર્ણ પ્રતિ-
આય ઉપર ભક્ષણાર્થ આપવો આ પગમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—નાસારોગ માટે—અડદ-૮, આદુ-૨૧,
માયકળ (માથા)-૧ નાસાર્દ માટે—અથેડો-૨૫ સળેકમ માટે—અજનો-૩,
આદુ-૧૬, ૨૨, ખસખસ ક (અરીજુ) ૮, ચણા-૪, નયકળ-૪, ડુગળી-૨૫,
મરી-૧૧, વજ-૧, સિરહોડી-૮, સમેરવો-૧૪, સુઠધી (લીલી) રહા-૩, ૫,
હળદર-૬ નાકના મજુ માટે—ચણુપુળી-૩ છીકા લાવવા માટે—સિરહોડી-૮.
નાકમાંથી લોહી પડે છે તે માટે—આમળા-૧૬, ૨૬, આગ્રો-૬, કપાસ-૧૩,
ગલતુરો-૧, ગદુ-૬, ચિત્રક-૧૦, ડુગળી-૪, ધરો-૧, ભેવાળ-૨. અરજીના

લીધે નાકમાંથી લોહી પડે તે માટે:—દાડમ-૭ પીનસ એટલે નાકના ઢાડ માટે—એર ડા-૨૭, કેમર-૩, તખાત-૪, પાદ (ઝાળીપાદ) ૨ કુદિનો-૪, મરવે-૬ શણુપુષ્પી-૩ જીઓ-ગોવેંન્મા-સળેખમ માટે—દૂધ-૧૮ નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર—ઘી-૨, પ્રાન્ઝોન્મા-પીનસ માટે—અરિયવર્ગ-૨ જીઓ અનુજીત આપધ—આયુર્વિધિયાના મલમ પ્રયોગની રીપમા નાસુર માટે ન ૨૨

૩૪—નામરદાઈ રોગ અને ધાતુપુષ્ટીનાં ઔષધો.

વાજકરણ અને ધાતુપુષ્ટ ઔષધો—જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરવોને ઓઝો વિષે તથા ઓઝોને પુરવ વિષે હર્ષ આપે છે તે વાજકરણ ઔષધો ગણવા ધાતુપુષ્ટ ઔષધો. (૧) ધોળા બેયકોળા (ક્ષીર્ગવ્ધારી) તુ ચૂર્ણ કરી તે લી અને માકરમા ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવું, એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટી થાય છે (૨) તાલીમખાનુ અને કાયલીજનુ ચૂર્ણ સાથે ખાવા આપવું અને ઉપર ધારોષ્ણ (તુરત દોહું) દૂધ પાવું (૩) મોચગસનુ ચૂર્ણ અધા તોલો, સાકર અને માપનુ દૂધ પાકો પાશેર (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવું (૪)

* સુષુતાદિક વર્ણન કરેલા અપરકેય (સુખયોની), મૌગધીક (નાસ્તયોની), કુલિક, ઇર્ષ્યક અને મહાપદ એ પાંચ પ્રકારના પદ્ધત તરફ દષ્ટિ ન કરીએ તો પુરવોને ધાતુ સમધી ત્રણ પ્રકારના રોગો જોવામા આવે છે ૧ ધાતુનું પાતળું પડવું, રવમમા, પેશાબમા કે લુગ્ગમા ઇત્યાદિ રીતે ધાતુનું જતું તેના માટે ધાતુપુષ્ટી દવાઓ આપવી જોઈએ. ૨ પુરવોને સ્ત્રીમ ગની ઇચ્છા થાય પરતુ સિદ્ધમા જાતિ ન આવે અને કદાચ આવે તોપણ વીચ છુટેજ નહિ, આવી અનેક ચેષ્ટા નજરે આવે છે આના માટે પુરવત્વ લાવવાના ઉપાય કરવા જોઈએ ૩ કામક્રિયા થઇ શકે, પરતુ સ્ત્રીને રજા કાવણુ થયા પહેલા પુરવનું વીર્ય અખલિત થઇ જાય તો તેથી સ્ત્રીના મદ શાત થાય નહિ, તેમ મતાનપ્રાપ્તિનો એવો નિયમ છે કે પુરવથી પ્રથમ સ્ત્રીરજ દ્રવીભૂત થવું જોઈએ, માટે તેમ ન થવાથી સતાનપ્રાપ્તિમા પણુ ખામીજ રહે. તેના માટે સ્ત્રીનું ઉપચારેની જરૂર બતાવી સીમાનું પહેલુએ નામરદાઈ ઉપગના ઉપચારો ત્રણ ભાગમા વહેંચી નાખ્યા છે

ઉપચાર:—(૧) અક્ષકરો, મોચગસ, કાળી મુમળી, ધોળી મુમળી, જગલી બહુલ્લી, ઇન્દ્રજવ, મીઠા જોખરૂ, ગળેલુ સત્તવ, મુગા વડચુદા, ગોધેલા કોચ, હિંતબળુ, બળબીજ, એખરો, ચણકુળોળા અને બાવચી એ મર્વે વસાણા બરાબર વજનને લઇ કીણા ખાડી તે વસાણાથી બમણી ખાડ ભેળી, એ ઓસડ દશેળી ૧ ભારોને સવારે ખાય તો નખળાઇ જાય અને મરદાઇ વધી આવે. (૨) મુસલીકંઠની મીઠા તથા કાળા તલ બરાબર વજનને લઇ ખારીક ખાડી ભેળમા બળે ટાકની ઝોળીઓ કરી એકેક ઝોળી સવાર સાથ ખાઇ, ઉપર માપનુ દૂધ રોગ વા પીએ તો મરદાઇ આવે.

આયના તપાવેલા દૂધમા ગાયનુ ઘી અને સાકર નાખી તે પાવુ આના જેવે પદ્ય, તેજોવર્ધક અને પુંડીકારક પ્રયોગ બીજે નથી (૫) મોચરસના ઝાડના તાળ મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી

(૩) સુક ટાક ૧, શેહેરી લોખાન ટાક ૧ તથા સાકર ટાક ૧, એ પ્રમાણે દરરોજ ખાય તો મરદાષ આવે અને કમ્બુ દુખતી તથા પગ તોડ બધ થાય.

(૪) લવગ ટાક ૫, લીડીપીપટ ટાક ૫, અક્લકરો ટાક ૫ અને ક્ષિપલેટ ટાક ૫ લઈ, જે વીર્ય બળતુ હોય તો તેમા ભાગ ટાક ૫ બેળી ખાડી બારીક કરી મધ શેર ૦૧ મા મેળવી દિવસ ૭ ખાય તો ગયેલી મરદાષ આવે. (૫) ગય-ફળ ટાક ૨, જવત્રી ટાક ૨, લવગ ટાક ૨૧, મસ્તકી ટાક ૧૧, કેસર ટાક ૧૧, સુક કોપરું ટાક ૨૪, તજ ટાક ૨૧ લઈ ખાડી બારીક કરી મધ શેર ૧૧ અને માકર શેર ૧ ની આસણી કરી તેમા તે નાખી એકરસ કરી તેમાથી મવાર સાજ દરરોજ ટાક ૨ પ્રમાણે ખાય તો કૌવત વધે (૬) રાત્રી ફેટકડી તજુ-ધાગ થુવરમા નાખી ભટ્ટી કરી ખાખ કરવી એ ખાખ વડના દૂધમા ખાય તો મરદાષ આવે (૭) ધાવડીના ફૂલ તોલો ૧, સુક તોલો એક તથા ખસખસ તોલો ૧ લઈ ખાણી શેર ૬ મા કિકાળી શેર ૧ રહે કિતારી, સીસમ પૂર્વે એક પહેાગ પહેલા એક તોલો પીવાથી તાકાત ઘણી આવે. (૮) ધોળા તલનુ તેલ શેર ૨૧, ચોડખુ મધ શેર ૨૧, છોરી ખારેક શેર ૨૧, કેસર તોલો ૦૧, જવત્રી તોલો ૦૧, જમ્બૂળ તોલો ૦૧, એ ચીજોને ઘીવાળા રીંદા મારીના વાસણમા ભરી કાકણુ દાકી ધઈના લોટથી મીણકપડ કરી રાધવાના સુલામા માધારણુ ઉડુ ખોદી જમીનમા દાટવુ તે ઉપર ગખ તણુ ૫ રાખવી ઉપર દેવતા કરી ગધણુ રાધતા જવુ આમ દરરોજ ૪૦ દિવસ કર્યા પછી પહાર કહાડી દરરોજ ૩ તોલા પ્રમાણે ૪૦ દિવસ ખાવુ એ માસ સીસમ ન કરવો. અને આશિઃ

કહે છે (૯) ભાગ તોલો ૧, જવત્રી તોલો ૧ તથા ધતૂરાના મૂળ વાલ ૪ ની નુવગની દાળ જેવડી ગોળીઆ કરવી તે ખાઈ ઉપર દૂધ શેર ૦૧ પીવુ આથી ઘડી ૪ મા કામદેવ ભાગે (૧૦) ગોખડું તોલો ૨૧, એખરો તોલા ૨, આસન તોલા ૨, શતાવરી તોલા ૨, ધોળી સુસળી તોલા ૨, જેહીમધ તોલા ૨, ખરેડીના બીજ તોલા ૨, ગજેટીની બલ તોલા ૨ અને વિદારી ૬૬ તોલા ૨ એ સર્વતુ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી સાકર સાથે દરરોજ સાજે દૂધમા ઉકાળી પાવુ (૧૧) શતાવરી તોલા ૨, ગોખડું તોલો ૧, કૌચબીજ તોલા ૨, તાલીમખાના તોલા ૨, સર્વતુ ચૂર્ણ કરી તેમા સાકર શેર ૦૧ નાખવી એમાથી યોગ્ય માત્રાથી ગાયના દૂધ સાથે પાવુ (૧૨) ધતૂરાના બીજ ટાક ૧, મરી ટાક ૧, મસ્તકી ટાક ૧, ભાગ ટાક ૧, સર્વતુ ગોળી મરી પ્રમાણે કરીને ગોળી ૧ માજ સવાર ખાવી. ખટાસ ખાવી નહિ (૧૩) ધાતુ જતી હોય તો:—સમુદ્રરીશુને વાટી ઘી યુના અડધા ફાડીવામા ભરી, દેવતા ઉપર તપાવી દાન ૩ ચુસાકડુ, અથવા દૂધેલી તોલો ૦૧ લઈ સાકર તોલા ૦૧ માથે આપવી અમતુ છુઝ તોલો ૦૧ દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બધ થાય અથવા

ભાગ્યલુકળી તોલો ૦૧ દરરોજ ખાવાથી ધાતુબધ થાય (૧૪) ધતૂરાના બીજ શેર

તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી સાત દિવસ પીવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ વીર્યશાલિ
અથ ચાય છે (૬) સાલમગ્રિથી, ઘોળીમુસળી, કાળીમુમળી, ગોખર, નાલીમખાનુ,
બળબીજ અથવા બળદાણાના પાદડા અને ખાગેકના મગજનુ ૬ મામા
ચૂર્ણ, ૧ તોલો સાકર અને પાગેર દ્વિધમા પાવુ, એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઈ
સ્વમાવસ્થામા થતો વીર્યશાલિ અથ ચાય છે (૭) ઉટકટારીના મૂળની ઊલ મુકવી
ખાડી ગખવી રાત્રે મેગલી બેદાણા ૧ તોલો અને માકર બે તોલા મળી પાગેર
પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કફ વચ્ચથી ગળી કાઢવો. પછી તેમા તે ઊલનુ
૬ મામા ચૂર્ણ નાખી પાવુ, એટલે વીર્યવૃદ્ધી અને પુષ્ટતા થઈ ધણુ
ત્રિવસોનો પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્ર માથે ધાતુ જતી હશે તો તે અથ થશે

૧, તેલ શેર ૦૧ મા ભીંજવી પાતાળમત્રે તેલ કલાદી સરીગે મર્દન કરવાથી
નામદપણ મટે. (૧૫) ધતુરાના પાકા છડવા ૭, ગાય મેહતી વખતે વાગણુમા
મુકી ઉપર ગાય દોહવી પછી તે છડવા સહિત દૂધ ઉતુ કરી ગીત પ્રમાણે
મેળવી દહી કરવુ તે દહી વલોવી લી કરી તે લીના પને લેપ કરવાથી સ્તભન
થાય. (૧૬) ખેરી યુદ પૈસા ૧૫ ભાર, મેદાલકડી ૩ પૈસા ભાર, રાતી ચુરાની
(બમાળી) ખાડ પૈસા ૧૫ ભાર, એનો લીમા અવલેહ કરી ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે
(૧૭) આસાદ, ગોખર, બને મુમળી, સમુદ્રશોક, ખાખગનો યુદ, એખરો અને માલકા-
ગણી સમાન ભાગે લઈ બમણી ચીનાઈ ખાડ સાથે વાસી પાણીમા કાકવી અથવા દ્વિધમા
લેવુ એથી ધાતુ જતી હોય તે અટકે છે (૧૮) મરદાઈનો ઉપાય—અક્ષતશેરો ટાક
૨, આસધ ટાક ૦૧, શેધેલો વજનાગ ટાક ૨ લઈ ઝીણુ વાટી કાળા ધતુરાના
ડોઝ (છડવા)મા ભરી ગાય અથવા બકરીના દ્વિધમા નાખી દિવસ ૭ ગખી ડોઝ
મનેત ખૂબ વાટવુ પછી સિમનુ ફલબચાવીને કાડી ઉપર લેપ કરવાથી કન્દ્રિય દૃઢ
થાય, ભાગી નસો સધાય, મએલ પુરુષાર્થ પુન પ્રાપ્ત થાય અને વીર્ય
સ્તભન થાય. (આ પ્રયોગ જૈન ગ્રંથમાથી મળી આવ્યો છે એ
હાથરસથી મએલ નળગાધને માટે હોવા જોઇએ) (૧૯) શીમગાના ફૂલ અને માટોડીની
જડ માથના દ્વિધમા ધસી આપવાથી નપુસકપણુ નય (૨૦) એખરાના બીજ
ટાક ૩, હળદર ટાક ૧, પારો ટાક ૩, એ આડ ભાગ એખરાના પાદડાના ગસથી
૪ પહોર મર્દન કરી ગોળી કરી, ગોળી મ્હોડામાજ રાખવાથી સ્તભન થાય છે
(૨૧) ધતુરાના બીજ શેર ૦૧ તથા ઘોળી કનેરની જડ શેર ૦૧ લઈ છાયામા
સુકવી તેનુ પાતાળ મત્રવડે તેલ કલાડવુ તે તેલ રતિ ૧ અથવા ૨ ખવગવી
ઉપર પાન મીઠાઈ ખવરાવવાથી સ્તભન થાય. (૨૨) મરદાઈ માટે—જુની
કોવચનુ મૂળ લાવી દરેશન તોલો ૧ પાણીમા પલાળી ગખીને તેમા સાકર તોલા
૨ નાખી પાવુ આમ દિવસ ૭ કરવુ અને દિવસ ૧૪ ખાડુ ખાડે ખાવુ નહિ
આથી કામ ધણુ વ્યાપે (૧૩) પુંટી—મજાડ પૈસા ૧ ભાર, બરબીજ પૈસા ૧
ભાર, એખરો પૈસા ૧ ભાર, સાકર પૈસા ૩ ભાર, લઈ ઝીણુ ખાડી તેમાથી ટાક
૨ ની કાકી લઈને ઉપર ગાયનુ સેડકહુ દ્વિધ શેર ૦૧ પીવાથી ધાતુ જતી અટકે
તથા પ્રમેહ મટે (૨૪) નપુસકપણુનો ઉપાય—ચિતક શેર ૧, આસધ શેર

(૮) અમળા અને ગોખરૂં ૩ મામા ચૂર્ણ, ગળાનું સત્વ ૧ માસા, એ ૨ તોલા થી અને ૨ તોલા માકરમા મેળવી આપવું, એટલે ઉત્તમ પ્રકારની ધાતુપુષ્ટી થશે અને ઘોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે (૯) મરેદ મુસળી, સાલમીચી, કૌચ-ખીજ, ગોખરૂં, શતાવરી અને આમળાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા, ગાયનું પાશર દૂધ અને ૧ તોલા લીમા પાવું (૧૦) અડદનો ડાઢો કરી તેમા ગાયનું દૂધ અને ગાયનું થી તથા સાકર નાખી પાવો (૧૧) શતાવરી, બળદ છુ, કૌચખીજ, તાલીમખાનું, ગોખરૂં, તલ અને અડદનું ચૂર્ણ ઉકળેલા ગાયના દૂધમા સાકર નાખી પાવું. (૧૨) જેડીમધનું ચૂર્ણ મધ અને થી નાખી આપવું ઉપર દૂધ પાવું (૧૩) ભોય કાળાના ચૂર્ણને તેના અગરમની માન ભાવનાએ આપી તે ચૂર્ણ થી અને મધમા આપવું (૧૪) ઉટકટારી, ગોખરૂં અને કૌચખીજનો દૂધમા પાક કરી પાવો (૧૫) ઉટકટારીના મળની બાલનું ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી પકવ કરી તેમા સાકર નાખી પાવું, એટલે ઉત્તમ પુરુષત્વ આવે છે (૧૬) તાલીમખાનું, મુસળી, ગોખરૂં અને માકર એ ગાયના દૂધમા આપવું (૧૭) ગોધમીછરૂં ૨ ભાગ એલચીદાણા ૧ ભાગ અને માકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી મવારે ખાવા આપવું, કિવા એની ફાકી મારી ઉપર ગાયનું થોડું દૂધ પાવું (૧૮) માલકાકણી, માકર અને એલચીદાણા સમભાગ લઈ એકત્ર કુટી, પછી ૪ માસા તે બુકી લઈ, ચાર માસા એગળીજમા વારી મવારે દાતણ કષો પછી ખાવું પ્રકૃતિનું પ્રમાણુ જોઇ વજન અધિક વધારવું એ લેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાની ગરમી જઈ આંખોનું તેજ વધે છે (૧૯) બદમ ૧લાય, એરકખીજ ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ એકત્ર ખાડી, તેમા ૪ ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનું ચોકખું થી નાખી તે માઝ એકત્ર મેળવી, રાત્રે પૂર્ણિમાના પ્રકાશમા રાખી સવારે લાવવું રોજ સવારે ૪ મામા કિવા ૬ માસા ખાવું એથી મગજ-માની ગરમી જઈ નેત્રવિકાર દૂર થઈ તેજ આવે છે (૨૦) જવનો લોટ, ચોકખું થી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ઘોળા મરી એક તોલા તથા એલચીદાણાની બુકી ૨ તોલા, એ બધા ઝાપધો એકત્ર કરી, સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે ક્લાઇન વાસણમા તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પ્રકાશમા બુકી મવારે લેવું રોજ સવારે ૪ કિવા ૫ તોલા ખાવા આપવું ઉપર ગાયના દૂધનો એક છુટડો

૧, લૂછે હડેલા શેર ૧, શેકેલા તલ શેર ૧, હડેલા અડદ શેર ૧, એ સર્વેને દળી ખાટો કરી થી શેર ૨ અને ગોળ શેર ૨ મા મેળવી લાકુ શેર ૦ ના ડરી દરેરોજ ખાવાથી લી તથા પુરુષને બળ વધે. (૨૫) તલ શેર ૪ તથા ખજુર શેર ૪ ને ખાડી થેપલા-વડા કરી થીમા તળી તે ટાક ૯, દૂધ શેર ૧ મા ચોળી રાત્રે પીવાથી લીર્ધ સબળ થાય. (૨૬) વડની કુપર ટાક ૨ ચીનાઈ ખાડમા ખવરાવવાથી ધાતુ જતી અટકે (૨૭) જામરૂં પૈસા ૨ ભાર, મોચરસ પૈસા ૩ ભાર અને જુનો ગોળ પૈસા ૬ ભારની ગોળી ૨૧ કરી, દિવસ ૨૧ ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૭) લીડીપોપર ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૧ ભાગ અને તુલસીના ખીજ ૨ ભાગ લઈ ૧૬ પહોર સતત ખરલ કરી ચોખ માત્રા આપી ઉપર દૂધ પાવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય.

પાવા (૨૧) આસોદપાક, કુખાડપાક, ગોખરપાક, સાલમભિષીપાક અને ભોખકો-
ગાપાક ખાવા આપવા (૨૨) કુખાળીના રમ અને મધ એકત્ર કરી મેવન કરવું.
(૨૩) ઘી અને મધમા આસોદનુ ચૂણુ ખવગવવું (૨૪) ચણેકીના મળ મધમા
આદી સાકરમા ખાવા આપવા (૨૫) આમળાના રમ અને ઘી એકત્ર કરી પાલુ
ઘી અને મધ વિષમ ભાજે એકત્ર કરી પાલુ (૨૬) ઘોળી માવરી (મોચગમના
અંદ) ના નાના છોડવાને કદ ચુકવી આરિક બકરી કરવી તથા દરરોજ સવારે
અર્ધો તોલો બુકી ઘીમા ગાયના દૂધમા મીઠવી તેમા સાકર, બેદાણુ અને બદામ
નાખી નિત્ય સવારે ૧ વાર સેવન કરવાથી, અનેક પ્રકારના ધાતુ સંબધી રોગ
શમી નહ મમજ તર થાય છે અને સ્તંભરુશકિત વધે છે (૨૭) ઘોળી
ચુલ્લપાશીના કાઠા ગાયના તાજા દૂધમા ઘંતી ૮ દિવસ આપવા. (૨૮) કાળી
બુસળીનું ચૂર્ણ, દૂધ અને સાકર સાથે આપવું (૨૯) આસોદ અને વરધાગનુ
ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અર્ધા ગેર ખમા લી અને સાકર સાથે
આપવું એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે (૩૦) મધુપ્રતી અતરછાલનુ
ચૂર્ણ સાજ સવાર દર વખતે ૨-૩ માસા પ્રમાણે ગાયના ઘી અને મધમા
આપી, ઉપર પાશોર ગાયનુ ચરમ દૂધ, ઘી અને નાકર માથે પાલુ એથી કરી
કામોત્થાનિ ધણીજ મરસ થાય છે (૩૧) મંદેદ મુમળી, મળાનુ મત્વ, કૌચ-
ખીજ, ગોખર, ઘોળી સાવરીનો કદ, મૂળ કિવા હાલ, સાકર અને આમળા, આ
આર્યધાનુ ચૂર્ણ સમભાગ કરી, તેમાની અર્ધા તોલા પર્વત ગાયના કાદોખજુ કિવા
તપાવેલા દૂધમા ઘી નાખી આપવું, એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ કામોદીપન થાય
અને ચંદ્રવ્ય પશુ દર થાય છે આ ચૂર્ણ ખાવાથી કુમરમા ઉત્તમ પ્રકારનુ
બળ આવે છે (૩૩) આમળાના ચૂર્ણને આમળાના રસના ૨૧ પુરો દઇ
છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ માકરમા આપી ઉપર દૂધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ
થઇ કામોત્તેજન થાય છે (૩૪) બળદાણાનુ ઝાડ મૂળ સુકા લાવી ઘોઘ પાણી
નાખી કચરી રસ કાઢવા, તે વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી દરરોજ કાચા પાશોર
પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો, એટલે વીર્યધતન બધ થાય છે (૩૫) ગોખર,
વરીઆળી અને સાકરનો કાઠો કરી બે વખત આપવા એટલે ૭ દિવસમા વીર્ય-
ધતન બધ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા — ધાતુપુષ્ટિ માટે — આમળા-૬,
આમળા-૪૦ એપરો-૩, એલચી-૩, એલમીશુર-૬ કોહી-૪, કૌચ-૫,
ખજૂરી-૭, ચણુ-૫, ચીકુ-૧, જવ-૪, બાવળ-૫, ખીલી-૮, ૨૪, બેદેકળ-૧,
બીડા (શાક)-૧, ભોખકોળુ-૧૩, મધુકો-૩, સુસળી-૧, ૨, વડ-૬, શિમળા-૫,
શિંગરિસો-૧ પુષ્પતા એટલે પુષ્પાઠ માટે — અડદ-૭ અજીર-૨, ઉતકટારી-૫
એપરો-૬, કુવાડીયા-૫, ખટખટી-૧ ખમખમ-૫, ચુલ્લપાશી-૨, ગોખર બોડા-૪,
ગામેટા-૪, તરબુચ-૧, બળ (બાળો)-૧ બાવળ-૧૬, ખીવલો-૮, ભોખકોળુ-૭,
મમળા ૧ મંદાલકડી-૧, મતનંગત-૬, રાત્ર કાળુ-૮, શતાવરી-૮,
નાલમ-૨૪ હગ્ગસુરી-૨ ધાતુ જતી હોય તેના માટે — અડદ-૬, આદુ-૫૨,

આંગેત્રી-૫, કપામ-૧૨ કમળ-૨, ક કાડી-૨, કેસર-૧૦, ચુલ્લાશી-૩, ગોમેટા-૨, ચણાકી-૩, ખીલી-૧૮, શિમળા-૬, શેલડી-૪, ૭ પેશામમાં ધાતુ જાય તેના માટે-ખીજડા-૬, શિમળા-૧૫, માલમ-૧ ધાતુસ્રવ માટે-આસધ-૧૧, દાંદ-૪, લીડીપી ૫૨-૩૫, હરણસુરી-૧ ધાતુ સ્થળની કડી માટે-કાડીગોખર-૫, દુવાર ૮, ખીજડા-૪, વોળી પીલુડી-૬, સાગ-૪ ધાતુ સ્થળની ઉષ્ણતા માટે-માગ ૫ વીર્ય વૃદ્ધિ માટે-આદુ-૨૭, આમળા-૨૧, આમધ-૧, ૧૦, હિટકદારી-૨, ચણાકી-૩, જોડીમધ-૬, કુમળી-૧૩, ૨૨, ચતાવરી-૮, ધાતુવિકાર માટે-આસધ-૬, કાડીગોખર-૫, કાડોળી-૩, કેળ-૧૭, ચુલામ-૭, પાડરવા-૨, પિસા-૧, બળ (બોળ)-૨, ખીવલો-૧, ખોરસળી-૪, ગતનજોત ૮, ૬, ૧૧, રાન બીડા-૨, માલમ-૧, હરણસુરી-૨ સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુ વિકારો માટે-ફદરબી-૧ મગજ તર થઈ ધાતુપ્રુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે-અદામ-૩, ૭, ૮ બળ અને પ્રુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે-ભોલકાળુ-૧ વીર્યસ્રાવ એટલે પતન માટે હિરકની ગ -, કાટમરીયા-૨, તલ-૧૧

લુઓ ગો વૈ૦ મા-ધાતુપ્રુષ્ટી માટે-ફુધી ૮, ૧૨ વીર્યસ્રાવ અને ધાતુસ્રીલુના ઉપર-ફુધ-૩ બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે-ફુધ ૮

લુઓ પ્રાં૦ ઔ૦ મા-પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો-કસ્તુરી-૭, ગાદળ-૩ પ્રુષ્ટતા, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે-કસ્તુરી-૮ ધાતુવૃદ્ધિ માટે-સાપરસીગ-૬

પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયો - (૧) ઘોળી કુમળીના રસમા અજમે પલાળી તે દરંગજ લી ૧ તોલો અને માકર ૨ તોલામા ૨૧ દિવસ ખાવા આપવા, એટલે પુરુષત્વ આવશે (૨) આખરાના મૂળ ચીરી રીંદા માટલામા નાખી ઉપર અગ્નિ સળગાવવા એટલે માટલામા અર્ક પડશે તે અર્ક ખાવાના પાનને ચોપડી તે પાનમા મગડીનું ૭૫૫ બાલી ખાવા આપવું, એટલે અંકુજ દિવસમા પુરુષત્વ આવશે ઉતાગ અંગ (૩) ઢાળા ધતુરાના મૂળ અશેર, માલકાગણીના ગિયા અશેર, અલ્લડીના મૂળ અશેર, એમનું પાતાળય ત્રવડ તેલ મરી, માંમે કે અર્ધો માંમે પાનમા ૫-૧૪ અમર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવું (૪) પથરાએલા મોટા પાદડાની દાંડીની છાલ ૧ માંસો અને વડનું ફૂથ ઉકાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમા ખાવા આપવી પાનમા લવગ, જાયફળ, જવત્રી વગેરે મૂકી માજ મવાર આપવું, એટલે માત અથવા ચૌદ દિવસમા પુરુષત્વ આવશે (૫) વગડાઉ ભેડીના મળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાણેર ફુધમા પાવું

વિશેષ ઉપચાર લુઓ વનો૦ માં -શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરુષત્વ આવવા માટે-હિરકની ક ૧૦, ખાખરો-૬, કુમળી-૨૦, દારૂડી-૨, ધતુરો-૧૮, ગનબીડી-૧ રક્તિ આવવા માટે-અમખસ-૫, નાગલી-૧, બીડા (થાક)-૧ શરીર બળવાન થવા માટે-શિમળા-૬ શરીરની ક્રાન્તિ સારી થવા માટે-આમળા-૨૫, ૨૮ કંદિ કોઈ પણ રોગ ન થવા માટે-વસુ-૩, માટોડી-૧૦, દગડ-૪ જરૂર એટલે વદપણ ન આવવા

મટે —આમળા ૧૨, રાજ, આમળ-૩, વસુ-૩ મર્ચ રોગ દૂર થવા માટે —
આમળ-૬, શાણુ-૧

રત્ન ભન ઔષધિ:— (૧) લવંગ, જવત્રી, તળ, અરીણ, અક્ષતરો અને સમુદ્ગોળા વિયા, એ મર્ચ ચૂણો ખગખગ લઇ તે અધા જેટલી માકરની બૂકી નાખી મધમા ખગલ કરવો નથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તેમાંથી માળના ચાગ વાગતા એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના છુટકામાં મળવી, નથા એક કલાક પછી ગાયનું ધાગેણુ દૂધ પીવું તથા મૈથુન પહેલા કસુખીના તેલમાં આકડાના મળનું ચૂર્ણ ખગલ કરી, તેનો પગતળિઆમાં લેપ કરવો, એટલે વીચ-નું પતન થતું નથી ઉતાર લીધું ચૂસવું (૨) કનૂરી, કેમગ, જવત્રી લવંગ, અરીણ, ભાગ, મુઠ અને એલચીદાણુની વચ્ચમાં બૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ મવાર સાંજ મધમાં આપવું તથા ઉપર ધારોણુ દૂધ પાવું (૩) કૌચખીજ, શતાવરી, ગોખર, ગગેરી, બળદાણા અને તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ નાળ દૂધમાં ગવ પ્રાશન કરવું (૪) જવત્રી, ખુગસાની અજમે, અજમેદ અને અરીણ મમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ મમાન તણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી અધા અધા વાલની ગોળીઓ કરી તે સાજે ખાવા આપવી ઉતાઝ લીધુ.

વિશેષ ઉપચાર જુએ વનોં મા —આસધ-૧૦, ખનખસ ક્ષ અરીણ-૧૩ જુએ અનુજત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમાં ન ૧૨-૧૫ મહમ પ્રયોગની ટીપમાં ન ૩૨ જૃહતપાકના પાઠ પ્રયોગની ટીપમાં ન-

૩૫-પથરી (અશ્મરી).

કારણ:—વાત, પિત્ત, કફ અને ચોથી શુક્રચક્રી પથરીના રોગ થાય જે તોપણ તે બાબુ કરી કદાચિત હોય છે એની સાગી ચિકિત્સા ન મળે તો તે પ્રાણ દગળ કરે છે *

* વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રની એમ ચાગ પ્રકારની પથરી છે જેના જેમાં નાના નાના કકડા હોય તે શર્કરા અને જેમાં રેત હોય તેને સિકતા કહે છે એ બે પણ પથરીનાજ એક છે

ઉપચાર:—હરડા, ખહેડા, પાષાણુમેદ, ગરમાળો, ધમાસો, ધાણુ, ગોખર અને કાકડીના બી સમાનભાગે લઈ જરા ખોખરા કરી, પાણીમાં ઉકાળા એ પાણી હમેશા સવારે પીએ તો પથરીનો બૂકો થઇ ગરી જાય અને આરામ થાય એ ઉપર મળા ખાવાથી પણ ફાયદો થાય છે (૨) ટકણુખાર કીણુ કરી ટાઢા પાણી માથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચૂરેચૂરા થઇ જાય આ રોગીને દૂધ, ગોળ, મીઠાઇ, લી એવી ભારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ. (૩) તીલસરાની રાખ તેલો ૧ મધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) ખીજેરાનું મળ વાદી બૂકો કરી વાસી પાણીમાં આપવાથી પથરી જાય (૫) તેલીયો દેવદાર, સચળ, તલ, તલસરાની રાખ, એ મર્ચ મધ અને દૂધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી મટે

સામાસિ:—જે વખતે વાયુ અસ્તિમાનુ શુક્રયુક્ત કિવા પિતૃયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે ત્યારે અસ્મરી થાય છે જેમ ગાયના પિત્તમા ગોરોચન એકંદ્ર થાય છે, તેમ અસ્તીમા શુક્રાદિક એકંદ્ર થઈ ગઈએ બધાય છે.

પૂર્વરૂપ:—સર્વ અસ્મરી અનેક દોષાગ્રિન છે અસ્તિ કુમ્ભી, અસ્તિની આસ-પામ અલત પીડા થતી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવતી, મૂત્ર-કૃન્ન, જ્વર તથા અરુચિ, એ અસ્મરીનું પૂર્વરૂપ છે.

સામાન્ય લક્ષણો:—નાભિ, શિવશ્ચુ તથા અન્તિ (ઇન્ડિ) ના આગળ થળ થાય છે અસ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે અસ્મરી મૂત્રમાર્ગશ્ચ પેલી તરફ જાય એટલે મૂત્રગવાને ઇજા થતી નથી તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે અસ્મરીના યોગે અન્તિમા ક્ષત થવાથી રક્ત-મિશ્રિત મૂત્ર થાય છે અને મૂત્રગતા જોઈ કરે તો ઘણા કલેશ અને પીડા થાય છે ત્રિદોષજ અસ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે શુક્રાસ્મરી માત્ર મોટા માણસોનેજ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કડાની જાલ દહીંમા ધસી આપની (૨) ઘાળો એરડો, બેડી ભોપરીગણી, ઉબી ભોપરીગણી, ગોખર અને કાળી જેલડીના મૂળ દહીંમા વાટી પાવો (૩) શિલાજીત મધમા આપવું (૪) ગોખરના કાદામા જવખાર નાખી આપવો (૫) હીંગ, એલવીઘણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્ર-રોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ કરે છે (૬) આદુ, જવખાર, દરડે, દારૂહળદર અને કાળો સરગવો, એ બકરીના દૂધમા વાટી પાવો, એટલે મૂત્રાસ્મરી પૂટી જાય છે (૭) તલ, અરેડો, કારેલી, જવની સળીઓ, ખાખરાનું લાડુ, એ સર્વ સમભાગ લઈ માટલામા નાખી પુટ દઈ બાળવા, પછી તેની ચાર માસા રાખ લઈ બકરીના મૂત્રમા ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે મત દિવસ પાવાથી અસ્મરીનો નાશ થાય છે (૮) ગોખરનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેઢીના દૂધમા નાખી માત દિવસ પાવું (૯) જૂના ઘીમા કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શંકરાનો નાશ થાય છે (૧૦) તલના ફૂલોના ફાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું, અથવા મિધવ અને બીજોરાનું સેવન કરવું. (૧૧) ચિલકાના મૂળ ૬૫ પાણીમા વાટી પાવો તે ઔષધ ત્રણ દિવસમા અસ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જેને શિરહોડી કહે છે, એના મૂળ ગાયના દૂધમા વાટી મવારે ત્રણ દિવસ પાવો, એટલે દાહયુક્ત તીજ અસ્મરીનો નાશ થાય છે (૧૩) શતાવરીના મૂળનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો, એટલે ઘણા દિવસની અસ્મરીનો ત્રણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવ-જૂની જાલ, સુક, ગોખર, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી કંડા થમા પછી તે કાઢો પાવો તે મૂત્રાસ્મરી, શંકરા, મૂત્રકૃન્ન અને મત્રાધાતનો નાશ કરે છે (૧૫) વાયવજૂની જાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૬) મરગવાના મૂળનો કાઢો તીજો, ઉજ્જી અને અસ્મરીનો નાશ કરનાર છે, અથવા ગંડોડાના મૂળ ચોખાના ઘોવરામજીમા વાટી પાવો. દૂધ લાત ખાવો (૧૭) તુષોદઃ (જવની કાંજી) મા હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું (૧૮) મેઢીનું દૂધ મધમા મેળવી પાવું.

(૧૬) નસોતર અને ઈદ્રજવ એ બન્નેનું ચૂલુ દ્વિમા કિવા ચોખાખા ધોવરામણમા આપવું (૨૦) કળધીના કાંઠા ૮ તોલા, તરપખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ એ માસા નાખી આપવું (૨૧) કોળાનો રમ, હિંગ અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વર્તી ૦ મા—અક્ષકરો-૫, અરલુ-૬, ૧૦, ઈદ્ર-જવ-૩, ૪૦, ઉદરકની જ-૩, ઉચરો-૧૧, ઝડરી ગલકી-૨, કળધી-૭, કાકડી-૪, કામ-૧, કાંડી ગોખર-૭, ગોખર ખોડા-૧૦, ચિલાકુ-૧, તલ-૧૫, ૨૨, તુરીઆ-૩, ડાઘ-૧૮, ધમાખા-૬, નસોતર-૨, પાપાણુબેદ-૪, પાદ (કાળીપાડ) -૬, પિત્તપાપડા-૬, ખીનકે-૨૧, મુસળી-૭, મળા-૩, મોરશિખા-૧, લાખડી-૧, વાયવરળા-૬, ૧૦, શતાવરી-૫, શિંગોડી-૬, સમેરવો-૧૮, સરગવો-૨૧, માગ-૧, હળદર-૧૪. શુક્રારમરી માટે:—તલ-૫, પાપાણુબેદ-૩, મળા-૧૧ મૂત્ર રાકીરા માટે:—અધરો-૨૬, વાયરળા-૬

જુઓ જો વૈ ૦ મા-રાકીરા માટે-દુધ-૧૦ પ્રાં ૦ ઓ મા—પથરી માટે—કમુતરની હગાર-.

પથ્ય:—જવ, કળધી, જુના ચોખા, જુનું કોણું, આદુ, વાસનો કાંઠો

અપથ્ય:—મૂત્ર, મળ અને શુકનો અવરોધ તથા વિષ્ણુભકારક જડ એવા અન્નપાન તથા વિરેહાન્ન.

૨૬-પરમિયો અથવા પ્રમેહ.

કારણ —એક ટેકાણે નિશ્ચય એસવું નિઠા, દિધિભક્ષણ, ગ્રામમાના અને પાણીમાના અનુપ માસના રમ અને દ્વિ નવું અમ, નવોદકનું સેવન, ગોળ વગેરેના પદાર્થ અને કદકાન્ક પદાર્થ એ પ્રમેહ થવાનું કારણ બન્યું

સામાન્ય લક્ષણ.—મન ધાય હોઈ ડાળાપલા જેવું હોય છે મત્ર વણુ-ભરે કરી પ્રમેહના ૨૦ બેદ *કદપેલા છે વ્યવહારમા પેસાળની વખતે જે પ્રમેહમા અતિશય આગ થાય છે તેને તાપખીચો (મં ૦ તિડક) પ્રમેહ કહે છે પેસાળના વખતે આગ થતી નથી તેને ઠંડા (મં ૦ હિં ૦ શીત) પ્રમેહ કહે છે પેસાળના આર એ તતુ કિવા ગોળી પડે ૪ અને તે સળીથી ઉચકીએ તો હાથ ૫ હાથ લખાઈને તાગ થાય છે, તેને તતુમેહ, તારમેહ કિવા લાલામેહ કહે છે જે પ્રમેહમા ધાત પડે છે તેને તાતુપ્રમેહ કહે છે જેમા પડે પડે છે તેને પુપ્રમેહ કહે છે કઈક તુરો અને મધુર એવા જે પ્રમેહ પેસાળ સાથે પડે છે તેને મધુમેહ કહે છે મધુમેહી પુરુષ જે ડાણે પેસાળ કરે છે તે ટેકાણે ધાત

* મત્રના જુદા જુદા રૂપ ઉપરથી પરમિયાના વીચ બેદ કર્યા છે તેમા ૧ કદક, ૨ કદક ૨ સાન્ડ ૪ સુગ ૫ પિષ્ટ, ૬ શુક, ૭ સિકતા, ૮ શિત, ૯ શનૈ, ૧૦ લાસા એ દશ પ્રમેહો કદવી થાય છે અને તે માધ્ય છે ૧૧ લાગ, ૧૨ નાન ૧૩ કોળો, ૧૪ લારિડ ૧૫ મજીટ, ૧૬ રક્ત, એ પિત્તથી થનારા છે પ્રમેહો કપસાધ્ય છે અને ૧૭ રમા ૧૮ મન્ગળ, ૧૯ મૌર તથા ૨૦ હસ્તી, ૨૧ ચા-સાલથી થનારા અમા'ય પ્રમેહો છે તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને ઓળખવા.

જમે છે આહીઆ પ્રમેહ રોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે પ્રમેહનો રોગ પુરોનોજ થાય છે સ્ત્રીઓને પ્રતિમામે ગ્ન પ્રગતિ થાય છે તેથી કરી શરીર સખથી સર્વ દોષ શુદ્ધ થાય છે એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

નણુખિયા પ્રમેહ ઉપર ઉપચાર.—(૧) ઘોળી ગાકણી (ગરળી) ના મળ દડા પાણીમા ધસી આપવા (૨) ગાયના ચોકખા દૂધમા બીલામો ધસી પાવો (૩) આમળાના ઝાડના છાલનો ગ્મ બ તોલા પર્લત કાઢી તેમા કિચિત્ હળદર અને મધ નાખી ને આપવો (૪) ઉપરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઈ તેમા કિચિત્ જીરુનું ચૂર્ણ અને ખડીમાકર ૧ તોલા નાખી તે બ વખત આપવા.

વિશેષ ઉપચાર.—જુઓ વનોંમા—કમળ—૩, ખેર—૬, ગરળી—૪ ગોખર ખોડા—૫, ચિત્રક—૧૨, તલ—૧૭, ૧૮ દુદરલી—૨, બીલામો ૧૬

મધુમેહ ઉપર ઉપચાર.—(૧) જળુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલા પચત ખાવી, અપચો, અરિચ, બકરી, ઉવ, ખાસી, મળેકમ ઇત્યાદિ કફના, પેડુ અને લિંગમા તોડ, અડકોશમા ફાટ, તાવ, દાદ, તરસ, મૂચ્છા, બાગો ઝાડો ઇત્યાદિ પિત્તના તથા ઉદાવર્ત, કપ, હૃદય, ગળ, નિદ્રાનાથ, શેષ, ખાસી ઇત્યાદિ વાયુના ઉપદ્રવો છે

આવેયના મત પ્રમાણે ૧ પુચ, ૨ તક, ૩ પિટ્ટા, ૪ શર્કરા, ૫ કૂત અને ૬ અતિમૂત એમ છ પ્રમેહો બીજા પશુ છે તે મેળવતા કુલ ૨૬ બેદ થાય છે.

ઉપચાર.—(૧) પેશાબ ઘણા થતા હોય તો કળા તલ પૈમા ૬ ભાગ મવાગના પહોરમા હમેશા ખાય તો હમેશા પેશાબ ટપકતો હોય અથવા થોભતો નહિ હોય તેને આરામ થાય (૨) મારેલુ ભોદુ નથા સુક બરાબર વળને લઇ ખાડી ઝીણુ કરી તેથી જમણી તેમા સાકર ભેળવી દરરોજ સવારે નયણા ફાટી તે પેશાબ ગળતો હોય અથવા ઘણો થતો હોય ૬ થોભતો ન હોય તે મટે (૩) સુવા શેર ૧, મેદા શેર ૧૦, ગુદ શેર ૧૦, ગાની ખાડ શેર ૧૦ અને લી રોન ૧૦, એ સર્વે વસાણા ખાડીને એના લાકુ બનાવવા. તેમાથી સવાર માજ એક ખાય તો પેશાબ ગળતો હોય ને મટે, ધાતુ વધે (૪) મવાગનો આટો શેર ૧ અને સાકર શેર ૧૦, ખાડી ઝીણુ કરી ગાયના લી સાથે સવાર—સાજ દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો આરામ થાય (૫) પાકી છટ ઘણી જુની હોય તેને ખાડી ઝીણુ કરી સવારે દાઢા પાણી સાથે ફાટી તે પરમે મટે (૬) સરવાળા નામનું ધાતુ જને ઉપદ્રા કહે છે અને છોકરા જને ફૂતરા કહે છે તે લુગડા ઉપર ચાલાડવાથી ચોરી જાય છે, તે જડ સુકા ઉપેડી લાવીને ઝાયામા સૂકવી ખાડી તેની બરાબર ખાડ ભેળવી સવાર સાંજ એકક હથેળી ભરીને ખાય તો ભાત ભાતના પરમીયા મટે (૭) ઘોળા ગુદર શેર ૧૦, શીંગડા શેર ૧૦, જુરા ખાડ શેર ૧૦, મેદા શેર ૧૦, એ બધા વસાણા એકકા કરી એક કચના વાસણમા ભરી તેમાં લી શેર ૧૦ તથા તેલુ દૂધ ભેળવીને તેમાથી પૈસા ૫ ભાર દરરોજ સવારે કેટલાકકફતા સુધી પીએ તો ભાત ભાતના પરમીયા મટે અને મરદાઇ વધે (૮) કેવડાની

કિંચ પાકા જાણુ અથવા જાણુની બુટી ખાવી (૨) કડાના મૂળ ઉપરની ઢાલ, અસાણાની ઢાલ, નાગમોથ અને ત્રિકુળાનો કાઢો કરી આપવો

વિશાલ ઉપચાર ગુણ્યા વનાંભા — અગ્રા-૪, જાણુ-૬, દુદ્ધગી-૨

બહુમૂલ્ય ઉપચાર — ત્રિકુળા, વાસના પાદડા, નાગમોથ અને પહાડ-મળનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે તે તુરંત બહુમૂલ્યનો નાશ કરશે (૩) આદુનો રસ, ખડીમાદર નાખી બે વખત આપના જણુ (૪) વામના સકાયલા પાદડાનો કાઢો બે વખત આપવો

જડનો રસ ગર ૦૮ મા માકર પૈમા ૫ જાગ નાખી પીએ તો આરામ થાય (૮) આમળાનો ઉકાળો બે માસા હળદર તથા મધ નાખી આપવો (૯) મળાનો રસ મધ નાખી આપવો (૧૦) શુદ્ધાગી ખારેકા દૂધમા ખારી તેમાથી ણીએ એવી કલાડી તેની જગાએ લેખાન અને બેમાગુચળ સમાન ભાગ લઇ વાટીને ભરવો તે દરકે જુની જુની ખાનક ઉપર લઉના લોટની ડણકે ચઢાવી અગાન ઉપર નાટી, પછી તે ખાનકા અદરના ઔષધ મહિત કલાડી લઇ વાટીને ચણા જેવડી ગોળાએ કરી દરેજન એક આપવી અગાગમા શેકના તે ખારેકમાંથી ગુગળના ધમાડો બહાર નીકળવો નરિ જોઇએ, એટલે કે અગારાની ભરસાગમા ભારી ગમ્પીને મેકલુ (૧૧) ગોળાનું મત્તવ તોલો ૦૮ પિત્તપાપડો તોલો ૧, આમળા તોલો ૧, બહેડા નાંચો ૧, લગડા તોલો ૧, ધન વાલ ૪ લઇ પાણી શેર ૧૫ મા ઉકાળી પાંચ તોલા ગરેથી તેમા તોલો ૧ મધ નાખી પાતુ (૧૨) કામગીના પાદડા તથા ચણકુઓના વાડી પાણીમા પાવા (૧૩) દાડમ અને જાણુના પાદડાને મગબત કલાડી પાવો (૧૪) વડનું દૂધ પતામા ૪ ભરી દિવસ ૭ આપવુ (૧૫) ફટકરી તોલો ૧, દલાયતી તોલો ૧, માકર તોલો ૨ ના પડીકા ૩ કરી આપવા (૧૬) શખાવળી, માકર પાણા અથવા વગીમાળી ત્રણે વાડી ગરે હવામા ગમ્પી સવાને થુડીને પાતુ (૧૭) મુરેખાર ટાક ૧ એલચી ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧ પાપાણુબદ ટાક ૧ ગોળ ટાક ૪ મા ગોળી વાળી ચાખાના પાવરામણમા આપવી (૧૮) એખરા પૈસા ૧ ભાર બળખીજ પૈમા ૧ જાગ, પાપાણુબદ પૈસા ૧ જાગ, તવખીજ પૈમા ૧ જાગ માકર પૈમા ૪ ભારની બકગીના દૂધમા ફાકી લેવી (૧૯) ગાયના દૂધ તોલા ૧૦ મા અર્ધા લીંબુનો રસ નાખી પાવાથી તણખીયો પરમીયો મટે (૨૦) કુવારની જડ જાડી હોય તે જેવતામા ગેફી તેને છોલી નાખી તેના ગરજના જેટલી માકર નાખી દરરોજ ટાક ૨૫ લેવાથી પ્રમેહ જાય (૨૧) વજનાય ટાક ૧, ધતુરાના ખીજ ટાક ૧, ખુગસાની અજમે ટાક ૧, જાગ ટાક ૧ ચણકુઓના ટાક ૧ જાયકળ ટાક ૧, ચણકુ ટાક ૧, મુસળા ટાક ૧ લઈ પેસ્ટન પાણીથી ગોળા વાલ ૧ પ્રમાણે વાળી દરેજન એક આપવી (૨૨) હર-દેળ ટાક ૨ આમળા ટાક ૨, બહેડા ટાક ૨, વાડી શેલડીના રસમા ૭ પુટ આપી તડકે મુકવવા તે ચૂર્ણ ટાક ૨, સાકર ટાક ૨ મા મધ નાખી ચટાકવુ. ઉપર દૂધ શેર ૦૮૫ પાતુ આથી પ્રમેહ જાય, ચીર્ણ વધે (૨૩) હરડા, બહેડા, આમળા લોહચૂર્ણ, શિલાજીત, મોટી હરડે, સર્વેનું ચૂર્ણ મધમા અવલેહ કરી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંભા—અજમો-૪, અનનસ-૩, આદુ-૪૦, આમળા-૨૧, કાલિજન-૭, અસખમ ક (અરીણી)-૫, ભોયકાળુ-૬, મેથી-૩, વાસ-૬

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર—(૧) ગળાનો અગરસ મધમા આપવો. (૨) ત્રિકૂળા દેવદાર, દારૂદળદર અને નાગરભોયનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૩) આમળાના ફૂલનો કાઢો માડર નાખી આપવો. (૪) વડના અકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેડીમધ, સુક અને ગોખરનો કાઢો મધમા આપવા તે દુત્તર પ્રમેહનો પશુ નાશ કરશે. (૬) ભોયઆવળી તજ, એલચી-ફાણા, તમાલપત્ર ચણકબોળા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી ખાવા, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પશુ નાશ થશે. (૭) નિર્મળીના બિયા એકેક તોલો જાશમા વાટી પાવા. (૮) બદામ લીમડીની લીમોળીઓ ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી ઘી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે. (૯) માવળના અથવા ખીજડીના કુમળા પાદડા અને થોડું જીરૂ આરિક વાટી ગાયના ચેકામા દૂધમા મેળવી, તેમા ૧ તોલો ખડીમાકર નાખી સવાર માજ આપવા. (૧૦) ચણકબોળા ૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમા ચદનના તેલના ચાર ટીપા નાખી તે આપવો. (૧૧) વશલોચન ૧ તોલો અને એલચીદાણા ૧ તોલો, ચણકબોળા ૧ તોલો, ઘાજો કાચો ૧ તોલો અને માચકળ ૧ તોલો લગ તે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે એટલું તેમા સુખડતુ તેજ નાખી નાની ભોગ જેવડી ગોળાઓ કરવી પછી તે ગોળા સવાર સાજ ૪ તોલો દહા પાણીમા મેળવી તેમા ખડીસાકર અથો તોલો નાખી તે પાણી પાવુ એ ઓપધથી પ્રદર પશુ નય છે. (૧૨) ત્રિકૂળાનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીમાકર ૩ ભાગ, એ સધળું મધમા આપવું, એટલે સાત દિવસમા દુત્તર પ્રમેહનો પશુ નાશ થાય છે. (૧૩) નવટાક ઘઉં રાત્ર પાણીમા ભીજવી ગખી મવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તે પાણીમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું. **પ્રમેહ પિટકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફોડકી થાય છે તે સર્વ નિચિના ઠેકાણે થાય છે તૃણા, શ્વાસ, માસનો સંક્રાંચ, પ્રમેહ, હેડકી મદ, વિસર્પ, મમસરોધ (મર્મચ્ચાનની પીડા) એ પિટકાના ઉપદ્રવ જાણવા પ્રમેહ પિટકા ઉપર ઉપચાર.—(૧) ઉમરાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨) આવચો વાટી લેપ

દિવસ ૭ ખવરાવવું અલુલું ખવરાવવું (૨૪) સુમળી ટાક ૪, અણોડીનું મૂળ ટાક ૪ વાટી, ફોડકી કરી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુ પ્રમેહ જાય. (૨૫) રાસ્ના ટાક ૫ લીડીપર ટાક ૧ અને માકર ટાક ૭ બેળા વાટી દિવસ ત્રણ ખવરાવવાથી નાન્દ પ્રમેહ જાય કેસુડા પલાળી પાણીમા બગાળી સાકર નાખી પાછાંમે તો પ્રમેહ પીડા જાય. (૨૬) ધતૂરાના બીજ, બગ, માગેલ પારો, હિંગુજાક, આમ-લસાં ગધક પાનના રમમા ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રમેહ જાય. (૨૭) સાકર અને જવખાર ગાયની જાશમા ફકાવવાથી ઉનવા (મૂતકૃચ્છ) જાય. (૨૮) કસુંબો ગાયના દૂધમા સાકર માથે આપવાથી પ્રમેહ જાય. (૨૯) હમરાનો રસ તોલો ૧૫, માકર તોલો ૧૫ નાખી પીવાથી રમતીયો (રક્ત) પ્રમેહ મટે. (૩૦) હાડમના બીજનો રસ સાકર તોલો ૧ નાખી પીવાથી રક્ત પ્રમેહ તથા તણુખીયો પ્રમેહ જાય.

ક્રમાં (૩) તથા ઉપગતી ચિકિત્સા કળની

જુઓ અત્યુત્તમ ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના સૂચ્યપ્રયોગની ટીપમા નં ૨
કથા પ્રયોગની ટીપમા નં ૧૩

વિગ્રહ ઉપચાર જુઓ વર્તાં માં—સર્વ પ્રમેહ માટે—અકાલ-૧
અગ્નિ-૫, અગ્નિ-૬, આમળા-૧૧, ૧૨, આશેત્રી-૨ ઉતકટાગ્રી-૨, ઉબ્બે-૨
એમ્બ-૪, એમ્બી-૨-૩, કાકડ-૩, કાંડાળી-૨, ૪, કુવાર-૮, કેવડાનું ઝાડ-૧
કળ-૧૫, ખાખરા-૮, ખીજડો-૩, ખેર-૮, ગદ-૭, ગળો-૨, ગોખરૂં ખોડા-૨, ૧
ચણકમોખા-૨, ૮, ચણોડી-૮, ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, તલ-૧૧, નિર્મળી-૬ પાપાણ
બદ-૨, પિત્તા-૧, પીત્તા ધતુરો-૭, બકામ લીમડી-૫, બળ (બોળ)-૨, આવળ-૧૬
બિંદી-૧, બેચઆમળા-૩, બેચકાળુ-૪, મેદી-૧, મૈદાલકડી-૨, રતનજેત-૨
રાનભીડા-૨, લવચ-૩૦, લીમડા (કડવા)-૧૪, ૧૬, વડ-૨, વામ-૮, શતાવરી-૧
નરપુખા-૧, શિરોહી-૨, શિમર-૧, જોગળી-૨, મુખડ-૬, હરડ-૧૮, ૩૪ ૮૦
હરજીતુરી-૨, હામા-૩ કડા એટલે શીત પ્રમેહ માટે—આમલી-૨, કમળ-
પાટલા-૮, પાટ (કળાપાટ)-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૪, રતનજેત-૮, વામ-૫, શિમર
૧૨ તલ કે લાલા પ્રમેહ માટે—કાટી ગોખરૂં-૫, ચણોડી-૭, દુદરલી-
મરી-૨, વગડાદિ તુરિયુ-૧ વાતુ પ્રમેહ માટે—કાચફળ-૫ પુષ્પપ્રમેહ માટે—
કપરી મધુરી-૧, મુખડ-૫ વસામેહ માટે—અરણી-૭, કુવાડીયા-૮, શિમર
૨ રક્તમેહ માટે—એલચી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૭ વિષમેહ માટે—દળદ
-૧૨, રત્નમેહ માટે—હરડ-૨૦ સાન્દ્રમેહ માટે—માત્રીન-૩ નીલમે
માટે—પીપળો-૨૧ દંતુ અને સિક્તામેહ માટે—લીમડા (કડવા)-૨
સુરામહ માટે—શિમર-૧૧ હરીદ્રામેહ માટે—ગરમાળો-૬ ઉષ્ણમેહ માટે—
ગોખરૂં-૫, મેદી-૨ ઉદકમેહ માટે—નિર્મળી-૬, પાગ્ગિતક-૮, રતનજેત-૧૮
મજ્જામેહ માટે—મજ્જા-૪ તરતના પ્રમેહ માટે—આમો-૮.

જુઓ પ્રાં આં મા—ઉદગતી લીડીઓ-૩ તણખીયા પરમા માટે—
બેસતુ જાણુ-૩

પથ્ય—એખા, જવ, મામો, મડ, વઢિ, કળથી, મગ, તુવર અને ચણાનું
દાળ, મરચવા, પડોળા, લસણ અપથ્ય—મૂત્રવેગનો અવરોધ મૂત્રપાન, દિવ
ઉષ્ણુ, મેથુન, વાદ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, ગળપણ, ફૂંધી, કોળુ, શેલડી, ખાદ
અને ખારા પદાર્થ

૩૭-પાંડુ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—અતિ મેથુન, અત્યમ્બ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળ
પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મલપાન, મૃતિકાભક્ષણ, દિવસે ઉષ્ણુ, અત્યત્તીખ
પદાર્થ, દધ, અડદ, મિટાન, તલ, માછલાનું અતિ ભક્ષણ, એ પદાર્થો મેવ
કરનારાઓનું લોહી દોષોએ ફરી ફેર ચંદ્ર ચરીરની ત્વચા પાડુવર્ણ થાય છે એ
રોગોને પાડુરુ-કહે છે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃતિકાભક્ષણનું
એમ પાંચ પ્રકારનો પાડુરોગ થાય છે

પૂર્વરૂપ—આમડી ફાટવી, મહેનિ શીકાશ, શરીર ગળવુ, મૃતિકા-ભક્ષણ, નેત્ર અને ગાલોએ મોળ, મગજનુ પીળાપણુ, અનનુ પાચન ન થવુ, એ લક્ષણો પાકુરોગ થવાના પહેલા માણસને થાય છે

વાતપાંડુ—આમડી, મૂત્ર, આંખો ઇત્યાદિને રક્ષતા, કાળાપાણુ, કપ, સોષ ભોક્ષા જેવી પીડા, પેટનુ પુલવુ, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે **પિત્તપાંડુ**—મૂત્ર, વિગટા અને આંખો પીળા થાય છે, દાહ, તૃષ્ણા અને જવરે પીડીત હોય છે મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે **કફપાંડુ**—નુખમાથી કફનો સ્વાદ, નાનું, ડોહા, આળસ, શરીર ભાર, નવચા, આંખો અને મ્હોડે નેત્રત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે **સન્નિપાત પાંડુ**—ઉપર કહેલા ત્રણ લક્ષણોએ સુકત હોય છે **મૃતિકા-ભક્ષણજન્ય પાકુ**—માટી ખાવાની જેને દેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિકો પૈકી એકાને દોષ કુપિત થાય છે માટી તુગ ગમીતી હોય તો વાણુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત કાપે છે, મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે તે માટી પેટમા ગયા પછી ગ્માદિક ધાતુને રક્ષ કરે છે અને ગૈરુચ ગુણુ પ્રમળ થયો એટલે જે અન ખાવામા આવે તે કલ થઈ જાય છે તે માટી કાષ્ઠાદિકાના અગ્નિએ પચન થયા મિવાય એ વહન કરનાર માર્ગમા જામે છે અને તેનો રોધ કરે છે, તેથી કરી ઇન્ડિયોન બળ એટલે સ્વચિયગ્રહણુગકિત નાટ થાય છે શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને જોગ એટલે સર્વ ધાતુનો માર (હૃદયમા હોય છે તે) એને ક્ષીણુ કરી પાકુરોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમા બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે વિશેષ લક્ષણુ—નેત્ર, ગાલ ભક્રુદિ, પગ, નાલિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોળે, કાકામા ટૂમિ અને રક્ત કફ મિશ્રિત રંગ, એ લક્ષણો થાય છે આ પ્રકારને કાર્ધ “ધૂમિપાકુ” પણ કહે છે **અસાધ્ય લક્ષણુ**—ધણુ દિવસનો પાકુરોગ ઘણો કાળ થવાથી જડ થાય એટલે માધ્ય થતો નથી, બધા શરીરે સોળે આવેલા હોઈ જે રોગી મર્ધ પદાર્થ પીળા જુએ છે તે, જે માણુમનો બધાયલો થોડા મળ લીલા રંગનો કફ મિશ્રિત પડ તે, જે પુરૂષ દીન એટલે દુખી થાય છે અને ધોળો પુણી જેવો થાય છે અને ઉલટી, મૂત્રાઈ અને તૃષ્ણાની પીડા પામે છે તે, રક્તશ્લ્ય થકી જે પાકુરોગી ધોળો થાય છે તે, જેના દાંત, નખ, આંખો પીળા થયેલા છે તે, જે પાકુરવર્ણના પદાર્થમસહ જુએ છે તે, અને હાથ, પગ, ડોડ એ ઠેકાણે સોળ, મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય, એથી ઉલટો માધ્ય જાણુવો મધ્ય દેહને સોળ, હાથ, પગ, ડોડ એ શુષ્ક થયેલા, ગુદા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોળ, મૃતપ્રાય થયેલા તેમજ અતિમાર અને નાવે કરી પીડાએલો રોગી વૈદ્યોએ છાડવો પાકુરોગમાં કમજો થાય છે—જે પાકુરોગી અત્યંત પીળા દ્રવ્યો સેવન કરે છે તેના પિત્ત રક્તમાસને બાળી દુષ્ટ કરી કમજાડપ રોગ કરવાને મર્મર થાય છે તેની આંખો અત્યંત પીળા થાય છે. ઇન્ડિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે ત્વચા, નખ, મુખ એ અત્યંત પીળા થાય છે મૂત્ર, પુરીષ લાલ અને પીળા થાય છે. તે પુરૂષ એમાસમાના દેહક જેવો પીળો થાય છે દાહ, અન્ન ન પચવુ, દુર્બલતા, અગચ્છાનિ અને અનન્દરૂપે તે રોગી પીડીત થાય છે. જેમા પિત્તલ આવાં એ

કમળા એક ડાંટાચમ તથા બીજી શાખા-(મકાદિ ધાતુ)-ચિત હોય છે તથા ગળયના નવત્ર હોય છે તેમ જ નવત્ર હોય છે એનીજ બીજી અવસ્થા કુલકમળો — કાળાન નરક વએલો જે કુલકમળો તે કપટનાથ થાય છે કુલ નેટલ ધાતુ, નદવત ન કમળા તે કુલકમળો પાંડરોગના હલીમક રોગ થાય છે. — વખતે પાડુનાગનો વણુ લીલા નીન કિવા પીળો થાય છે અને બળ તથા ઉન્નારનો નારા, ઉધ, અસિમાલ કીણા તાવ, જીભાગની છન્હાનો અભાવ અગ મગ્ગલ આવવુ, ફાલ, તુષ્ટા અનદોષ, જમ, એ ઉપદવ થાય છે ત્યારે વાતપિત્ત થતા રોગીને હલીમક રોગ થયા છે એમ જણવુ

ઉપચાર — (૧) લોહાના વામણુમા તપાની ગાંધેલુ દૂધ માત દિવન પાવુ અને પથ્થ પાળી, એટલે પાડુનંગ ક્ષય અને મગ્ગલુ રોગ ફર થાય છે (૨) દશમળ અને નુરનો કાઠો આપવા, એટલે ક્ષયુક્ત પાડુ, નવર, અતિનાર, મોળ, મગ્ગલુ, ઉધરસ અગ્નિ ક્ષરંગ અને હરોગનો નારા થાય છે (૩) ત્રિકળા ગળો, અગ્નિસી, કક, કરીઆતુ અને કડવા લીમડનો કાઠો મધ નાખી પાવા નેટલ પાડુરોગ અને કમળો નાશ થાય છે (૪) નાટીરી, કડવા લીમડો, કડવા પાળા, સુક કક, ગળો દારહળદર અને હરોગનો કાઠો-મવાગના મોળ, ઉદર, પાક, સ્થૂલતા મુખમા હમેશા ગદ્ગદા આવવા અને ક્ષરંગનો નારા કર છે (૫) અરુચી ગળા, કડવા લીમડ, કરીઆતુ અને કડનો કાઠો મધ અને લી નાખી આપવા, એટલે કમળો પાડુ રક્તપિત્ત, હલીમક અને ક્ષાદિક આધિનો નારા થાય છે (૬) શિલાહત, મધ, વાવડીગ, હરદ અને માકરુ સમભાગ ચુખ કરી મધમા આપવુ એટલે પદર દિવમમા દેહ બળવાન થાય છે (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આમળાના કાલાની તણુ ભાવના આપવી, પછી તે ગાયના લીમા રાત લેવુ (૮) દેવદાગના પચાગનુ ચૂણુ દૂધમા કિવા પાણીમા ૪ મામા લેતા જવુ એટલે એક મહિનાની અદર પાડુરોગનો નારા થો (૯) હરડે ગોનુત્રમા ૨૧ દિવસ લીજની રાખી અને તેમાથી એકેક લક્ષણુ કરવી (૧૦) મૂળ મહિત કામાળુ લાખ તેનુ ચૂણુ કરી તે આપવુ (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેડીમધ, લીડીપીપર અને નમાતરનો કાઠો કરી તેની ભાવના આપવી, પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થાય છે (૧૨) હરડુનુ ચૂણુ મધ અને લીમા આપવુ (૧૩) ગોખડનો કાઠો મધ અને માકર નાખી પાવા (૧૪) ગળોનુ મત્વ મધ અને લીમા આપવુ (૧૫) હાંચાટક ચૂણુ ચાગળુ લીમા પ્રથમ ત્રાસમા ભોજનની અદર આપવુ, એટલે અસિ વધે છે (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ દૂધ માકરમા આપવી (૧૭) સુક, મરી, લીડીપીપર, ચિત્રકમૂળ અને ખાગહરેનુ ચૂણુ કરી તેમા બમણા ગોળ નાખી ત્રણ તણુ માનાની ગોળાઓ કરી અને તે પાણીમા આપવી, એટલે પાડુરોગ અને દસનો નારા થાય છે (૧૮) વાકરીનુ ભાથુ દંડા પાણીમા અગર દૂધમા મના દરક બે વખત પ્રમાણે મતલ તણુ મહિના આપવુ, એટલે પાડુરોગ, છણુ-જન નાડીતણુ ભગદર, ગડમાળ, જમ્બેલી ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નારા થાય છે.

ભુઓ અનુભૂત ઓષધ —ઔપધિક્રિયાના શુટિકા પ્રયોગની રીપમાન ૨૬
વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌંમા —આમલી-૩, ઇન્દ્રજવ-૧૬, ઉક્ષી-૩,
 ઝામાળુ-૭, કુકર પાડનો લેલો-૮, ગોખરૂ બોડા-૧, ચિત્રક-૯, પિસા-૨, ભાગરો-
 ૧૩, ભોય આમળી-૪ ૫ મીઠીઆવળ-૬, લીંડીપીપર-૩૫, વોકેરી-૩, આવડ-૩
 મમેગ્ગેવા-૧૫, સાટોરી-૧૯, હરડે-૮ મુત્તિકાજન્ય પાકુરોગ માટે —કેસર-૬
 ભુઓ ગો વૈંમા—દૂધ-૨૧, ગોમત ૬ પ્રાં ઓં મા —મૂત્રવર્ગ-૧

પૃથ્થ:—ભુના જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવર અને મસૂરની દાળ, પરવળ,
 ભુના કેળા, ભુના કેળા, ગજો, કાળી શેલડી, તાદળળે, પુનર્નવા, વતારક, કુમળી,
 લમણુ, પાકી કેરીઓ, ઘીલોડા, આમળા, જાણ, ઘી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાજી,
 માખણુ, હળપર, તુગ પદાર્થ અને કેસર અપૃથ્થ —રક્તસ્રાવ, ધૂંત્રપાન, ઉલટી,
 મળમૂત્રાદિકોના વેગનુ ધારણુ, પગ્ગેલા, મૈથુન, શીંગા અને પાનની ભાજી, હિંગ,
 અડ્ડ પેડ, તાણુલ સગસવ મઘ, ખાટા પદાર્થ, વિરૂદ્ધાન, જડ અને વિદાહી અન

૩૮—બળતરા (દાહ રોગ.)

કારણુ અને લક્ષણુ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનુ સેવન, પિત્તકારક* પદાર્થોનુ
 ભક્ષણુ, મર્યાભિધાત, મહા શત્વાદિકોનો પ્રહાર, એ કારણુવડે આ રોગ થાય છે
 શરીર શુષ્ક અને તપ થવુ, નેત્ર આગ્રકા કિવા પીતવર્ણુ એ દાહરોગતા
 લક્ષણો બળવુ.

ઉપચાર:—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરીઆળી અધકચરી કુટી રાત્રે ૨૪
 તોલા ધાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે ધાણી ગાળી લઇ તેમા ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી
 પારી (૨) સો વખત ધોએલુ લી શરીરે ચોપડવુ (૩) અરિકાનુ શીણુ કિવા
 ડડવા લીમડાના પાદડા વાટી તેનુ શીણુ શરીરે ચોળવુ (૪) ચદનાદિ ચૂર્ણુ
 દૂધમા આપવુ એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉનવા દૂર થાય છે (૫) ડાઝરની ધાણી
 અને ખડીસાડગ્નો કાઢો કરી તે વારવાર આપતા જવુ (૬) ખજૂરનુ
 મગમત કરી આપવુ (૭) ગજોનુ મત્વ છરૂ અને ખડીસાકરમા આપવુ
 ગોવરૂ અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર પશુ એ આપવુ (૮) ચોખાના
 ધાવરામણુમા રક્તચ દન (ગ્તાદળી) ધસી તેમા થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવુ.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌંમા —અગર-૨, આભો-૧૧, ઉભરો-૨૬,
 કમળ-૪, કચનાર-૩, કેળ-૧૩, કેકમ-૬, કોથમીર-૫, ૮, ૯, ખજૂરી-૧૦,
 ખાટીલુ છી-૪, જવ-૧, ડાઝર-૧૭, તરણુચ-૨, પલકાપ્ત-૧, પાદ (કળીપાડ)

* અગ્નિવડે દાઝવાથી, સૂર્યના તાપમા ફરવાથી, ગરમ પદાર્થોનુ સેવન કર-
 વાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી અતદાંહ (શરીર અદરની બળતરા) અને બાહ-
 દાંહ (બહાર અગ્ન બળે તે) કે કેવળ દાહ નામે બે દાહ ઉત્પન્ન થાય છે તેના
 ૧ રક્તપિત્તદાહ, ૨ રક્તદાહ, ૩ પિત્તદાહ, ૪ તૃષ્ણાદાહ, ૫ રક્તપૂર્ણાદિદાહ,
 ૬ ધાતુક્ષયદાહ, ૭ મર્મઘાતદાહ, આ સાતે પ્રકાર અને તેમના લક્ષણો નામ ઉપ-
 રથીજ સમજાય તેવા છે

-૪, કાલસા-૨, બીજોફ-૫, ખહેડા-૩, મગ-૨, મગવો-૨, મેથ-૬, ૧૪, રતાદિયા-૧, ૧૦, વાળો-૨, ૪, શતાવરી-૨, સીતાફળ-૩, સિવજી-૭, સુખડ-૧ રકતજન્યદાહ માટે-વાસ ૩

જુઓ ગો વૈંઆ-હાથ-૧, શ્રી-૧૫ હાથ પગમાં થતા દાહ માટે-શ્રી-૪ તાવ વર્ગે કારણોથી અતિ બળતરા થાય તો-શ્રી-૫

જુઓ પ્રાં આં માં-ત્રત વર્ગ-૨. હાથ પગમાં થતી દાહ માટે-શ્રુતવર્ગ-૧

પૃથ્થ-ચોખા, મગ, મત્તર, ચણા જવ, માકર, ઘી, દૂધ, માખણ, કાકડી, ફાળુ, દાડમ, પડોળા, મીઠા રત્ન અપૃથ્થ-રત્ને ચાલવુ, ખારા અને પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી, હાથ, પાન, લીંગ, મૈથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ

૩૯-ખાલ રોગ.

કારણ-માતાનું જડાન્નાદિ બક્ષણ, વિશમ.શન અને દોષકાગક અન્નલક્ષણને બીધે દહમા પ્રકાપ થઈ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ માતાપિતાના ઉત્પત્તિસ્થાનો વ્યયિત હોય, બાળકોનો અનિયમિત આહાર, ઘણીજ વખત ઉષ્ણડુ, ઘણીજ વખત પાણી પાવુ, ગરમીમા બહાર લઇ જવુ, દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉનાચ રાખવાથી વિદૂત થએલા એવા પેય પાના, વગેરે કારણોએ ખાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે દૂધ પીનાગ, દૂધ અને અન્ન ખાનારા અને કેવળ અન્ન ખાનારા, એવા ત્રણ પ્રકારના બાળકો હોય છે તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે દતોદ્ભવ એ સર્વ ખાલરોગોનું કારણ છે પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જવર, વિડ્મદ (ઝાડો, હમામણ), ફરાત, ઉલટી, ડપાળ દુખવુ, અભિષ્પદ, ગ્રાથ અને વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે.

બાળકોની અતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય.-બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમી જલ્સતી પીડા સમજવી તે બાળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડકાડવા દેનારે તે ઠેકાણે તેને કંઈ પથ્ય દુખ છે એવું સમજવું આખો મીચાવા ઉપરથી મત્તક દુખે છે એવું સમજવું મલાવગેષ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમા ગડગડવું, પેટનું ચડવું અને પેટનું ઉચું થવું, એ લક્ષણોએ તેના ગળામા પીડા છે એમ સમજવું. મળમૂત બધ થવું, ડચકણા તથા ચારે તરફ જોવું, એ લક્ષણોએ તેની બસ્ટીમા તથા ગુલ્લ રથાને પીડા થાય છે એમ સમજવું વૈલોએ તેની સોતસો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દારો) હાથ, પગ વગેરે અવયવ તથા માથા વારંવાર જોવા બાળકને એવધ આપવાનું પ્રમાણ-બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડી ગતા ફળ જેટલું અથવા ગુળના પ્રમાણમા આપધ આપવું, તેમજ બાળક મોટું થવું જય તેમ વધારતા જવું એકેક મામે વધારતા જવું કુંકુલકું

(બાળપુત્રી)—આ રોગ દૂષના દોષે કરી થાય છે તે ચોમે બાળકની આખો દુખે છે અને પીઆ લાગે છે તે આખોને ખૂબ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આખો ચોમે છે અને તેનાથી ગરનીમા જોવાતુ નથી કે આખો ઉધડતી નથી. પારિંગલિક (પનિભવ, પારોગડ મં અવથલો, આખેર)—ખર્જીણી માતાનુ દૂષ બાળકને પાવાથી તેને ઉધરસ, અમિમાઘ, ઉલટી, ઝાપડ, અરૂચિ તથા બ્રમ થાય છે, તે રોતુ થાય છે અને તેનુ પેટ મોટુ થઈ તગતગતુ દેખાયછે. આ રોગને પાગિ-ગર્જિક અથવા પરિભવ કહે છે એ ઉપર અમિદીપન ઓષધ આપવા તાલુકંક (તાળવુ પડવુ, મળુ પડવુ, મં ટાળુ, તાન)—તાળવના ચાસમા કરે કુપિત થઈ તાનુકટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળુને આડા પડે છે અને તાળવુ નીચે લમડે છે માળકે ચાન લેતુ નથી, મહા કળે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તુષા લાગે છે, આખા, મળુ અને મ્હોક દુખે છે, મળુ ચોકમુ રહેતુ નથી તથા જે દૂષ પીએ તે આકી કાંદે છે મહાપદ્મ વિસર્પ (રતવા-મં ધાવરે, રકતબાહિ, મોનેરકત)—બાળકના મળાને કિવા બસતીને ધાવરે થાય છે, તેથી કરી બાળક જાગતુ નથી તે ધાવરે રાતા કમળના પાદડા પ્રમાણે લાલ હોય છે આ મહાપદ્મ રોગ ત્રિદોષજ છે એ આખો ઉપર ઉપત્ત થઈ ઉર પર્વત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઈ ગુદા પર્વત જાય છે. સસણી (વરાંધ, ગધેડી, છુડી મં સુરી, ઉડતે)—નાના બાળકની પ્રકૃતિ ક્ષપ્તમાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાય ક્ષાત્રમના રોગ થાય છે ક્ષારકર પદાર્થ નવન કરવાથી આ રોગ થાય છે પેટમા કંઈતુ જાળુ થઈ તે વાનુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે અને તે ઉપર ચડતુ ચડતુ કાળજીએ બાપી આગળ કડાવરોધ થાય છે પેટ એકસરખુ ઉડતુ હોય છે એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિજી એવા પ્રાણુધાતક બીજો રોગ નથી આંકડી (આચકી, તાણુ)—માનાએ ઉજી અને વાતુક પદાર્થો મેવન કરવાથી તેનુ દૂષ દાંષત થાય છે ન બાળકે પ્રાગન કરવાથી તેના મેદ તમ થઈ પ્રાણુવાહક તત્તુ (મળજતતુ) મુખ થાય છે, તેથી હસ્તપાદાદ્યવચ્ચ થયથ થઈ આખો સુક્ષ્મ જાય છે, હાથ પગને વારવાર આચક્ર આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર નથ થાયછે આંકડી એ મોટા ભય કર અને પ્રાણુનાશક રોગ છે આ રોગમા અપરમારના નવ લક્ષણો થાય છે આ રોગવાળા છોકરા નભાવવા ભારે કઠિન હોય છે જે બાળકના મળકમા ઉજીતા ઘણી હોય છે તેને પ્રાય આંકડીનો રોગ થાય છે ભારે — આ રોગ દૂષની મલાઈ કિવા એવા પ્રકરના પદાર્થોનુ સેવન થવાથી પેટમા મલાઈ જેવો કિવા દેહક જેવો આગર થઈ આતરડમા ચિકટાઈ રહે છે પછી ઉત્તરોત્તર ને ઉપર મલાઈ જેવા પુટ ચડી ચડી ને વધનો જાય છે પછી તેનો આકાર ડાબા જેવો બને છે તેને નીચે કિવા બાજુએ અથવા ઉપર હિંદ હોય છે, તે તેનુ મુખ તેમા જે ઉર્ધ્વમુખ હોય તે માધ્ય, બાજુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ જ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે કવલુ (બરોળ)—આ રોગ પાનથરી જેવો પેટમા ડાબી બાજુએથી ઠીકરાના કકડા જેવો થાય છે ઉરકુલિકા—જેમા પેટ ફેલે છે અને દમ,

માને એણે વુક્ત એવી બાળકની જમણી કુખમાં ઉત્પત્તિકા થાય છે

બાળજીવન ઉપર ઉપચાર—(૧) ત્રિકુળા, લોધગ, માટોરી, આદુ, રીંગણી અને ઉભી ભોરીગણી એ વાટી કઢતી તે કઢકનો મુખોખ્ખુ લેપ કરવો (૨) જસનના ફૂલ આપોઆ આજવા (૩) કુરદના પથ્થર ઉપર લોખંડ ધસી તે જુદી વસ્ત્રમાળ કરી ખુપરાપર નાખવી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—હીગ-૮

પારિવારિક ઉપર ઉપચાર—(૧) લીડીપીપર મધમાં નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું (૨) સુરવારી દરડે અને તળ દડા પાણીમાં ધમી આપવી (૩) અન્નમો, બોડીઅન્નમો, જીરૂ, સહાજીરૂ અને સુકંતુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૪) પ્રવાળ જસમ યુલકદમાં અથવા મધ અને લીમાં આપવી (૫) મરી પાણીમાં ઉગાળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી આપવું

વિશેષ ઉપચાર વનૌંમા—પાટ (કાળીપાડ)-૭, લીડીપીપર-૨૪, દરડે-૩૧ પ્રાં ઓંમા મા-ફલ-૪

તાળવું (ગળું) પડે છે તે ઉપર ઉપચાર—(૧) દરડે, વજ અને ઉપલેટનો કઢક કરી મધ નાખી તે માતાના દ્ધમાં પાવું (૨) માખરશીંગ ગાયના દ્ધમાં કિવા લીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો, અને ગાયના દ્ધમાં સાખરશીંગ ધસી પાવું (૩) વજ અને જમફળ દ્ધમાં અગર લીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો તથા માખરશીંગ ધસી પાવું (૪) વામનવેલ અગર પડગીના વેલાના પાદડા બારીક વાટી પેડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી (૫) કડવા અને આખાહળદગનું ચૂર્ણ માખણમાં મેળવી તેની પીડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એગડાના પાદડા ૩ દિવસ બાંધવા (૬) ક્રીવણના પાદડાનો અથવા કુગળીનો ગમ કાઢી તેમાં જીરાની જુદી અને ખડીસાકર નાખી તે પાત્રો (૭) કુગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો અને માગે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું (૮) જવખાર અને મધ આગળીપર લઇ તાળવા ઉપર ચોળવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—એરડો-૭, કદબ-૧, ક્રીવણ-૮, કુગળી-૨૬, પાટલા-૧૦, વજ-૧૧, વાસનવેલ-૬, શિરદોડી-૬, દરડે-૧૩, હળ-૨૨-૧૭ પ્રાં ઓંમા—સાખરશીંગ-૪

ધાવરાં (રતવા) ઉપર ઉપચાર—(૧) ગતી કંગુના ફૂલ તથા ચોખ્ખા અને તેના સમજાળ વજ લઇ રાત્રે ડા પાણીમાં લીંજવી ગમ્મી, તે વાસણુ ઝાકળમાં ઉઘાડુ રાખવું સવારે વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) ધોળા ચણોડીના પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) યુલ્લાળનું મૂળ પાણીમાં વસી લેપ કરવો (૪) માગના પાદડા અને કામજાના કકડાની રાખ કરી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૫) ગોપીચંદન ધસી ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—કરેજી-૫, કળીવેલ-૧, યુલ્લાશી-૧, મારીનો હણો-૧, ચણોડી-૮, દુદરલી-૩, ધાવડી-૬, મીઠળ-૬, માગ-૪, કુગ-૬.

સસણી* (વરાધ, ગરધણી) ઉપર ઉપચાર:-(૧) મુરવારી હરડે, બહેડા અને જોમધ, એ ઉપચારમાં ધમી તેમા લગાર મિધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવુ (૨) નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરડતેલ ચાપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ ગેકવુ (૩) આળ જોળીમા ચણાની દાળ કરતા પણુ કમી પાપડખાગ અથવા માછખાગ નાખી તેમા થોડુ માતાનુ દૂધ નાખી પાછ દેવુ તેથી ઉલટી થશે (૪) જોગચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રમમા આપવી. (૫) પાન સાથે કાળી છરી અને હળદર નાખી રમ કાઢી આપવો (૬) કારેલીના પાનનો રમ કાઢી તેમા હળદર નાખી તે રમ પાવો (૭) ખાવળીના બિયા નાગરવેલના પાનના રમમા, દૂધમા અગર પાણીમા ધમી પાછ દેવા. (૮) મતાપાના પાનનો રમ મધ નાખી આપવો (૯) જોમુત એક એ વખત ગાળી દગદર નાખી પાછ દવુ (૧૦) ડીકામાલી, દેવચીના શિરો અને એળીયો ગરમ પાણીમા વાટી કુટી છોડી પેટ ઉપર લેપ કરવો

સુખો જો વૈભા —જોમુત-૪, પ્રાન્ઓ ૦ મા —ખીર બહોટી ૩, અમલાનુ લોળી-૧

વિશેષ ઉપચાર સુખો વનોંમા —એગ પ્ર-૧-૭, કાળીછરી-૪, કેમરીચપો-૨, ડીકામાલી ૬, યુવગ-૮ નાગકેસર-૪, નાગદમની-૫, ખાકુળી (હીંગાત્રી)-૧, મતાપા-૬, સોનવેલ-૧, હળદર-૮, ૧૦

આકડી* (આચકી, તાણુ) ઉપર ઉપચાર:-(૧) ધોળી કુળળી

આ દગદ મહુધા બાળકને પેટમા લાગ ગહેવાથી થાય છે, એથી કાળજી પાન દગદમો લરાઇ રહેલો લાયથી તપાસતા જણાઇ આવે છે, તેમ તે થયા પછી બાળકને ઝાડાની ટપછીયત ગહે છે માટે એમા મનની સાવચેતીથી તાકાદે ઝાડો ઉતરે તેવા ઉપાય લેવા. કેટલાક વૈદ્યો ત્રિકળાનો ઉકાળો પણ આપાવે છે

x કેટલીક જગ્યાએ જે અતિચારનો બેદ મરડો છે તેને પણ આકડી કહે છે કે જેમા દગદી ફગાવત જતા મહાન કંઈ બોગવવા જતા ઝાડો ઉતરતો નથી પરંતુ આ જગ્યાએ આકડી થઈતો એ અર્થ થતો નથી. જ્યાં મરડાને આકડી બોલવાનો ગિવાજ છે એની જગ્યાએ આ દગદને આચકી કહે છે આ દરદથી માગડ બચવુ ઘણુ મુશ્કેલ હોય છે એ દગદ શરૂ થયા અગાઉ કાંઈ બાળકને ઉલટી થતી માલમ પડે છે આ ઉલટી બધ કુચી નહિ જોઇએ, કેમકે એને ગરમ દવાઓથી બધ કુચાની માથેજ આ દગદ દેખાઈ આવે છે, અને પછી નિરૂપાય થવાનો વખત આવે છે માટે આ ઉલટી થતાજ બાળકને ઉપરઉપરી પાટીઓ ટકણુખાગ કુલાની વાલ વાલના સુસારે અથવા યોગ્ય માત્રાથી માતાના ધાવણુમા અગર પાણીમા આપના રહેવુ એથી ઉલટીમા ચીકણા નાના નીકળી જશે અને આ આચકીનુ દરદ થઈ આવવાની ધાત્રી રહેશે નહિ.

આચકીવાળા બાળકને “ માળત્રી જોખરૂ પ અને મુકી આમલી (આમલીના ફળ) પાણીમા એકઠા વાટી લુગડાથી માળી બેનોલા પાણી પાવુ ” આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે

લગારક ચીઠી નાડમા ધરી ગખરી અને સુધાડવી (૧) ગુલાબજળી તાળવા મિવાય સર્વ મન્તડ, નાડ આગળ અને કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ચોપડવુ. (૩) સુગંધી દડા દડા પાણીમાં ધરી હવાને, જીલ નીચે અને લગારક જીભને પછી ચોપડવુ એટલાથી ઉપરાંત ન થાય તો દડાં, આમળા તથા ખડી-નાકડા ધરી અગળ મનુ, તથા ડુંગળીનો ઉપાય આપને આપને ચાલુ ગામ્બેલો વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—કુમળી-૧, મગડાશીંગ-૧, દડા-૬

ભાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ટુંટું દાવન બેમના મૂત્રમા બાકી તે મૂત્ર નુદા ખગલ કરી, પછી તે વાલભાર લઈ એક ચણાડીભાર પાપડીઓખાગ અથવા મચળની બૂટી સાથે મધમા આપવા (૨) ગોમત્રમા માકર તથા મીઠું મમલાગ નાખી તે પાવુ (૩) એરીઓ અને ડિકામાળી એકત્ર કરી પાવી (૪) કચ્છતરની અથવા પારેવાની હગાર મધમા ચટાડવી (૫) તોલાભાર પાપડખાગ, એક મોડુ વતાક કલાઇના વામણમા બારી તેનો ગોમત્રમા ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમા પાવુ (૬) બેડી બોરીગણી અને ઉભી બોરીગણીના કાઠામા તોલાભાર પાપડખાર ખગલ કરી બેએક આગળી ચટાડવુ (૭) કડવી પડોળીના મૂળ મધડીના દૂધમા ધરી મધ્ય રાત્ર પાવા (૮) જગલી ગેલડીનો રસ થોડા દૂધમા પાવા (૯) સૂર્યકમળના ફૂલનો રસ દલા ડીપા શક્તિઅનુમાગ દૂધમા આપવા (૧૦) ખારેતીની છાલ, પાણીમોઢ અને નાળાએગની કાચલી ગોમત્રમા ધરી દરંગજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી (૧૧) ખારેતીની છાલ, ચિત્રકના મૂળ અને અધેગ્રના મૂળ ગોમત્રમા ધરી આપવા ૧૫ થએ ઉતાર દહી અને ભાત

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—દન્ડાદગણા-૮, ૧૩, કારેલી-૬ કાચડી-૧૧, કુવાર-૧૪ ખારેતી-૮, ૮, ડીકામાલી-૫, બોળ (લીંગબોળ)-૭, ભાગર-૫, બીલામો-૫, બોરીગણી-૮, વતાકડી-૪, મગગંબ-૧૨, સૂર્યફૂલ-૩, હેદ-૩

જુઓ પ્રાંઓંભા—અગ્નિચર્ગ-૬, કચ્છતરની હગાર-૪, ખીંગળહોટી-૧, ૨ કવલુ (અંરોળ) ઉપર ઉપચાર:—ભાર ઉપગના ઉપચાર કરવા

ઉત્કલિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી ગત કટાવવુ અને ક કોડી સુક, નાગરમોથ, ચણકબોખા તથા અતિવિપનુ ચૂર્ણ માતાને પાવુ એટલે દર્મરોગનુ નિવારણ થાય છે (૨) પેટ ગેકવુ અને બીલીના મૂળ, નાગરમોથ, પહાડમૂળ, ત્રિફળા, બેડી બોરીગણી તથા ઉભી બોરીગણીનો કાઠો ગોળ નાખી પાઈ દેવા

દોહાલવ (દાત આવવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) દાત આવવાની વખતે ખાવડીના ફૂલ, લીડીપીપર અને આમળાના ગમમા મધ નાખી દાતના માસવાળા ભાગને ચોળવુ એટલે બાળકને દાતપીડા થતી નથી (૨) દાતની પીડા ઘણી થઈ હોય તો ઘોળી નખાડના પૂર્વ બાલુના મૂળ લાવી ગળામા બાધવા એટલ દાત સંબંધી ઉપદ્રવ ટુંડ એટલે એક અડ ઉતરે છે તેનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—કેળ-૧૪, ધાવડી-

ખાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પચ્ચા' દડા લીમડો, ધાણા,

ગળા અને ગંગાચક્રનો કાઠો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે (૨) જેડીમધ, વસલોચન, ધાણી અને રમાજનનો લેહ બાળકને આપવો, તે સર્વજ્વરનો નાશ કરે છે (૩) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો વાળો, કાળો વાળો અને પચ્ચકાઈનો કાઠો ઠરો થયા પછી આપવો તે દાહ, ઉલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે (૪) લડમોથ, હરડે, કડવો લીમડો, ડડવા પડોળા અને જેડીમધના મ દોષ્ણ કાઠો આપવો તે બાળકના નિ શેષ જ્વરનો નાશ કરે છે (૫) દરામળનો કાઠો કરી તેમા લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવા, તે મોહ, થેન તથા સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે (૬) નાગરમોથ, ગંગાચક્ર, અરડુમી, મુક, જેડીમધ અને ગળાનો કાઠો પિત્ત, તૃષ્ણ, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે (૭) અરડુસી, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કળિયાતાનો કાઠો આપવો તે ઉલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે (૮) લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અભિમાધનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા—અતિવિષ-૧, ૨, એરોદસ-૨, કાકડાશીગી-૧, લીડીપીપર-૨૦ જીર્ણજ્વર માટે—માયકળ (મામા)-૬

બાળકના અતિસાર (ઝાડો, હુગામણ) ઉપર ઉપચાર—(૧) લીડીપીપર મજાક, કાકડાશીગી અને નાગરમોથનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિમારનો નાશ થાય છે (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાના મૂળના ઉપગ્રની જાલ છાશમા વાટી લીગ નાખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો, એટલે સમહણી અને અતિમારનો નાશ થાય છે (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આખાની ગોટલીનુ સમલાગ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે ઉલટી અને અતિમારનો નાશ કરે છે (૬) લીડીપીપર, ગમાજન અને આખાની ગોટલીનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે ઉલટી તથા અતિમારનો નાશ કરે છે (૭) ધાવડીના ફૂલ ખીલા, ધાણુ, લોધગ, ઇન્દ્રજવ અને વાળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધગ, લીડીપીપર અને વાળાનુ ચૂર્ણ આપવુ (૯) વાવડીગ, અજમોદ અને લીડીપીપરના તાદુળનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આમાતિમાર ઉપર આપવુ (૧૦) વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ, એટલે ગંગાતિમાર, ઉધગમ, દમ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા—અતિવિષ-૮, આમળા-૩૭, ઇન્દ્રજવ-૧૦ કપાસ-૧૭, કાગિચણુ-૭, કોલિજન-૮, તુલસી-૭, દાડમ-૨, માયકળ

* જ જેડીની જડ, ખાગકનો કળાયો અને અનિવિષ અથવા સુક સમાન ભાગે રૂંધી પાવાથી બાળકનો અતિસાર જાય.

લવગ નગ ૭ અને ગેકેલા મોટા ચણુના ફાતરા ટાક ૨ ને ત્રીણા વાટીને નદીની છીપ ૫ લાવી ચુલામા બાળી પછી પાણીમા ઉકળાવી. તે પાણીમા પરીકી ૧ બાળકને આપવાથી બાળક દૂધ ચોકતુ હોય તો સંત થાય.

(માયા)-૨, રાજ-૨, લીડીપીપર-૨૦, વાળો- સુગ્રીવ-૨ શરદીની
હનામણ માટે—આયોધ્ય-૩ રક્તપ્રતિસાર એટલે લોહીવા માટે—આમારી-
૨, રાજ-૨, વાળો-૩ આમપ્રતિસાર માટે—અતિવિષ-૭

આળોકોને આપવાના સૂત્ર મ રેચઃ—(૧) મોનામુખીનો (મેડીઆવ-
ગનો) કાઠો ગાળ નાખી મકિત પ્રમાણે આપવા (૨) મુરવારી હરડે ગરમ
પાણીમાં ધની પાતી (૩) રેવચીનો શિંગે ચણાનેવાર અથવા બે ચણાડીલા
મધમાં અથવા ગોળમાં આપવા (૪) ગુલાબ ડી, માગદગ અને મોના-
મુખીનો કાઠો આપવા (૫) એગ અને ઉદગની લીડીઓનું ચૂર્ણ લીજુના
અમાં ખરલ કરી ગુદા અને નાભિ ઉપર લેપ કરવા

આળોકના ઝાડા અને પેશાબ અંગે ઉપર—ઉદગની લીડીઓ-૧

વિશેષ ઉપચાર જુઓ નીચેના—એગ-૧ રવચી-૪ હરડે-૧૭

જુઓ પ્રાં આં મા—ઉદગની લીડીઓ-૮

આળોકોની સંઘટણી ઉપર ઉપચાર—(૧) અજમો, હર, મગ
લીડીપીપર ઇંદળવ અને સુંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) લીડીપીપર,
બાજ તથા સુંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) લીડીપીપર, સું, બીલા,
નાગરમોથ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને લીમાં આપવું (૪) સું અને
બીલાનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું એથી ત્રિદોષ નિવરણીનો નાશ થાય છે
(૫) નાગરમોથ, અતિવિષ બીલા અને હંદળવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ નીચેના—દાડમ-૧ મીલી-૨૦, માયકળ
(માયા)-૩ લમણ-૧૦ આમ સંઘટણી માટે—આદુ-૨૫ કુણ્ડ-૧
રક્ત સંઘટણી માટે—આમલી-૧૬ આયમી-૭-૫ ૧૧-૧૦ નાગરમ-૧,
માયકળ (માયા)-૨

આળોકોના શ્વાસ, કાસ ઉપર ઉપચાર—(૧) ધાણા અને ખડી
મઠર નાખનાં દાવગમણમાં આપવું (૨) ધમાના, લીડીપીપર, દાસ અને
હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) લીડીપીપર, ધમાના, દાસ, કાકાશીંગી
અને કુવાડીયાનું ચૂર્ણ મધ અને લીમાં આપવું એ નામ, કાસ અને જ્વરનો
નાશ કરે છે (૪) કાકાશીંગી નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં
આપવું ત ઉધરસ જવર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે (૫) વશલોચનનું
ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૬) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એટલે તે શ્વામ,
કાસ, જ્વર, ઉલટી અને સતિકારોમનો નાશ કરે છે (૭) ધોળી અરકુસીના
પાદડા ચોડખા કપડામાં નીટાળી અમાગમાં મેકી રમ કાઢવા અને તેમાં મધ
લીડીપીપર અને તેલીઆ ટકણખારની પુલાવેલી બટી નાખી ચાટણ આપવું
(૮) અરકુસી, સું, ગીગણી અને મળાનો કાઠો મધ, નાખી આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ નીચેના—ઉધરસ માટે—અતિવિષ-૧, એરો-
દમ-૧, કાકાશીંગી-૧, ૨ કાટામરીઓ-૧ કાથમી-૧૭ ગોડાળ-૨, દક્ષણી
ગુડીઓ-૧, દાડમ-૧, મોરમલી-૭, રાજહસ-૧ લીડીપીપર-૨૦ વાવડી-૫,

વાળો-૩, વામ-૭, શિરોદી-૩, મતાપા-૫, ૮, સુરપીણ-૩ મ્વાસ એટલે દમ માટે—અતિવિષ-૧ કાથમીર-૧૭, વાવડીચ-૫, વાળો-૩, વામ-૭

હેડકી ઉપર ઉપચાર.—(૧) સોનાગેરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) લીડીપીપર અને રેણુકમીચના કાઢામાં હીંગ અને મધ નાખી આપવું (૩) કેરુનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, તે હેડકી અને ઘણા દિવસની ઉલટીનો પણ નાશ કરે છે **ઉલટી ઉપર ઉપચાર.**—(૧) હરડેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) પીપળાની ઝાલની રાખ પાણીમાં નાખી તે પાવી (૩) આખાની ગોટલી, ધાણી અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમા આપવું દૂધ પી ઉલટી કરનારા માળકને પીપર, પીપળામૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુઠ, એ પચકોલનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૪) મહાથુગ (બીજેરા)ના મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવા (૫) બાળ આમો, જેડી-મધ અને લીડીપીપર મધમાં ઘસી ચાટણુ આપવું

વિશેષ ઉપચાર બુઓ વનોંમ—અજવલો-૨, અતિવિષ-૧, ૨, કાકડા-શીંગી-૧, તુલસી-૬, ૭, બીજેર-૪, રાનતુલસી-૨, લીડીપીપર-૧૦, વાળો-૩

તૃષા (તગસ) ઉપર ઉપચાર.—લીડીપીપર, જેડીમધ અને આખાના પાદડાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેડીમધનો કાઠો આપવો આનાહ વાચુ (આકેરો) ઉપર ઉપચાર.—(૧) મિધવ, સુઠ, એલચી અને ભાગમળનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું, તે આનાહ અને વાતચળનો નાશ કરે છે રડતા બાળકને માટે—ત્રિફળા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું બાળકની ક્ષીણતા ઉપર ઉપચાર.—(૧) ભોયગાળુ, ઘઉં અને જવનું ચૂર્ણ ઝરી તેમાં ઘી નાખી આપવું અને પછીથી લાગલુંજ દૂધ માકર અને મધ નાખી આપવું (૨) ઉબર ફળી (ઉબરા)નું ચૂર્ણ ઉપનંદ અને વજનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં કિવા કોકોલી, ચખાવળી તથા ઉબરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું, અથવા અર્કપુષ્પી (સરજમુખી) ને ઉબરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું કે ઉબરાનું ચૂર્ણ કાયફળ અને ઘોળી ધરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું એ ચાર પ્રાસ્ય બાળકનો દેહ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે (૩) આસગંધનો કલ્ક ૧ ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ, એમાં ઘી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવું એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે **રસાણ ઉપર ઉપચાર.**—તમરમોચ, કોળાના બીયા, દેવદાર અને ઈંદ્રજવના પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૨) સાંડોડીના મૂળ વાટી લેપ કરવો (૩) કુટીને સોજો આવ્યો હોય તે માટીનું ટેપુ તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવું અને ગરમ હોય તેણે નાભિપર શેક કરવો. **નાભિપાક ઉપર ઉપચાર.**—(૧) હળદર, લોધર, ગઢુલા અને જેડી-મધના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડનું અને એનુંજ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવું (૨) બકરીની લીડીઓ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો (૩) તજ તથા ચદન અથવા ક્ષીરતુલ્યનું ચૂર્ણ ઉપર નાખવું **ગુદાપાક ઉપર ઉપચાર.**—(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી બાળકને વિશેષે કરી પ્રાશન અને લેપન એ વિષયમાં રસાજન હિતકારક છે (૨) ચખ, જેડીમધ અને રસાજનનું ચૂર્ણ

ઉપર ચોપડવું ક્ષત, ફેલ્લા ઈત્યાદિકે ઉપર ઉપચાર—કડવા પડેલા, ત્રિકુળા, કડવા લીમડાની જાલ અને હળદરનો કાદો આપવા એટલે ક્ષત, ફેલ્લા અને નવર સાત થાય છે (૧) પીપળાની જાલ, ગ્ગાયદન (રતાદળી) અથવા કેવચીનું લાકડું પાણીમાં વસી લેપ કરવા ખસ ઉપર ઉપચાર— (૧) પૂઆમ, હળદર, ઉપલેટ, ગઈ અને ઈન્જવ એ જાગમા વાડી લેપ કરવા તે કરાળીયા, ખસ અથવા ખરજ અને કાદનો નાશ કરે છે (૨) ગધક અને કપૂર કાપરલમાં ખરલ કરી લેપ કરવા (૩) રેચ આપવા. મુખપાક ઉપર ઉપચાર—(૧) નળની પાદડા, દૂધ, દ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિકુળાના કાદાએ મલકાઈ જા કરવા (૨) પીપળાની જાલ અને પાદડાના ચૂર્ણનો લેપ કરવો (૩) તપખીંગ લગાડી ખરજવા ઉપર ઉપચાર—(૧) ખીજડીના પાદડા માથના દહીંમાં વાડી લેપ કરવો (૨) ચોખાના દાણા ધરોના નમમાં વાડી લેપ કરવો (૩) કપીલો અથવા સાનાગેર દહીંમાં વાડી લેપ કરવો (૪) ગોપીચંદન મસી નાપડવું આથા ઉપર ફેલ્લીઓ થક આવે છે તે ઉપર ઉપચાર—(૧) ચંદન અને અગર ગુલાબજળમાં વાડી લેપ કરવો (૨) ગોપીચંદનનો લેપ કરવો (૩) સોનાગેર રક્તચંદન (રતાદળી) અને ગુલેઅરમાનીનો કડા પાણીમાં અથવા ગુલાબજળમાં વાડી લેપ કરવો એનાવી ખજજવું પણ જાય છે અળાઈઓ ઉપર ઉપચાર—(૧) ચંદન ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો (૨) આમળા ધાણા વાળા અને નાગગ્રમાથનો લેપ કરવો (૩) ચણનો લોટ ડા પાણીમાં મેળવી ચોપડવા અને સુકાયા પછી સ્નાન કરવું પેટદુખી (પીડ) ઉપર ઉપચાર—(૧) એક લીંબુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર ડિકામાલી ભરીલી ફાડ અથાનાપર નાખી ખદખદાવી પછી કાદો લઈ ચુમાડી એટલે પીડ બુધ થાય ૫ જળગ્નિ પ્રદીપ થાય ૬ અને કાદો મુઠ્ઠ થાય છે બાળકને કોગળા—પાનમાં ચમચાલર અજમા અર્ધા મૂડી લરીઆળી, થોડી દરડે અને થોડા નચળી નાખી પાન સારી પડ ચાવી સર્વ જણસોનું એકરૂપ થયા પછી તે નમ દયેળીમાં કહાડી બે તણું ચાગળા પાવો આ કાગળા આઠ દશ દિવસે આપવાનો રમ રાખવો એટલે કફવાતજન્ય વગેરે વિદગ થઈ શકતા નથી. મૂતકુમ્ભ (ઉતવા) ઉપર ઉપચાર—(૧) ગાયના દૂધમાં ગોળ નાખી તે ગરમ કરી આપવા. (૨) એડતેલમાં કિવા ગોમત્રમાં દૂધ નાખી તેમાં ગળા નાખી તે પાનું એટલે મૂતરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે મૂત્રનિમલ્લ ઉપર ઉપચાર—લીંડીપીપર, સુડ, મરી, એલચીલાણા અને નિધવનું નજી કરી તેના સાકરના પાકમાં લેપ કરી આપવા ગડમાલ (કડમાળ) ઉપર ઉપચાર—(૧) વજનામનો ગોમત્રમાં લેપ કરવો (૨) વગાડિ પામના મૂળ ચોખામાં મેળવી તેનો લોટ કરી ફેટલી કરી ખાવી. અપરમાર (ગોપુ) અને ઉન્માદ (ચિત્તભ્રમ) ઉપર ઉપચાર—(૧) શિરસ વૃક્ષ

અને કર્ણનાં મિયા ધસી આખોઆ આજવા એટલે ઉન્માદ, અપરમાગ અને અપતત્રકનો નાશ થાય છે (૨) કોળાના ગમમા જેડીમધનુ ચૂર્ણ નાખી તે સાન દિવમ પ્રાશન કરવુ (૩) ગાયતુ ઘી, દૂધ, દહી અને ઊણુના ગસમા ઘી મિદ્ધ કરી આપવુ, એટલે અપરમાગ, ઉન્માદ અને ચાતુર્થિક નવરનો પણ નાશ થાય છે મૂર્ચ્છા (ખેશુદિ) ઉપર ઉપચાર—(૧) બીલાનો ગર પચકાળે, વાળો ચદન અને નાગકિસરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) દાક્ષ અને આમળા બારીને વાટવા તથા મધમા આપવા એટલે સપૂર્ણ દોષથી થએલી નવગયુક્ત મૂર્ચ્છા પણ દૂર થાય છે (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયતુ ઘી નાખી પાવો દાહ ઉપર ઉપચાર—(૧) પચકાળે, ચદન અને વાળાતુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ (૨) કપર, ચદન, વાળો અને કાયકળનુ ચૂર્ણ શરીર લગાવી પછી પચ્ચવ (પાદડા) ના બીજાના ઉપર ઉધવુ રીતળા ઉપર ઉપચાર—(૧) ગધેડીનુ દૂધ પાવુ કિવા તુળસીના પાદડાનુ લક્ષણ કગવવુ (૨) રક્તચદન, અરકુસી, નાગરમોથ, ગળો અને દાક્ષનો કાઢો ઠંડા કરી આપવો (૩) ડડવા લીમડાની ઊલનો દિમ કરી આપના, તેથી અતદ્વાદક નવર, જીર્ણનવર, શીતળાના મોગે શરીરમા ભરેલી ડડકી (ગરમી) દૂર થાય છે બાળકો માટી ખાઈ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર— માટીના મદલે સોનાગેર ખાવા આપવો, એટલે રેચ થઇ માટી ખાવાથી થએલા વિકાર દૂર થાય છે બાળ ધુટી— મુરવારી હરટ, બહેડા, અનિવિષ, નાગરમોથ, ઇન્દ્રવ્યનો એક દાણો, વાવડીંગના ત્રણ દાણા, અકલકના, જેડીમધ, એ ઔષધો અર્ધી મુઠી, વરીઆળી અને સુવા ચમચાભાગ, એ મર્વ લઈ અધકચરા કુટી પાણીમા ઉપલી જીણમે ધસી તેમા થોડા મિધવ અને મધ નાખી તે ચામળા-ભર પાઈ દેવુ એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનુ થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવુ બાળક ૭ મહિનાનુ થયા પછી ઘુટડે એ અઠી ચામળા પર્થત વધારવો નાના બાળકને ખારેક ધસી પાવી નહિ કારણ કે તેથી પેટમા જળુ બધાય છે અને કોઠામા ગરમી થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ઉટાટીયા માટે—ઉટકટારી-૧, કોલિજન-૧, ગીમામણી-૫, હેળુ-૨ બાળકને કાઠા આવે છે તે માટે—કાળાજરી-૧૦ આમ માટે—કોથમીર-૧૪, ખમખમ-૨, બીલી-૧, લખણ-૧૦, અજીર્ણ માટે—કોથમીર-૧૪ પેટપીડ એટલે પેટમા દુખાવા માટે—આશા-૧, કોથમીર-૧૪, નાની અરણી-૧, પાટલા-૬, મમુદ્રણ-૩ કૃમિ એટલે કરંમિયા માટે—આશા-૧, એરડા-૧૮, કપૂર-૮, ખાખરા-૧૬, કુગળી-૭, નાની અરણી-૧, સાપસન-૪, મુગપીણ-૨ શકિતવર્ધક એટલે શકિત આવવા માટે—આસન-૪, ખજૂરી-૧૩, ખસખસ-૭, તવખીર વૃક્ષ-૩, નાગલી-૧,૩ અરકટ, દુબળા અને અનાજ નહિ પચતા બાળક માટે—બોયકોળુ-૧૨ સળેખમ માટે—ઠાડાસરીઓ-૧, ખમખસ ક (અરીણુ)-૧૫, મુરપીણ-૩ શરદી માટે—અમથીઓ-૮, ખસખસ ક (અરીણુ)-૧૫, ભાંગેરા

૧૩, સતાપ-૨, ૪ કુર્ચિકાર માટે—અરકુસી-૯, કુળો-૪, યુવર ત્રણધારીઓ-૪, નાગદમની-૫, રાનમોઝરા-૨, મનુદ્રણ-૧ કુર્ચિકારે વાયગમન માટે—રાનમોઝરા-૨, ૧૭-૧૨ માંદશી માટે—આવળ-૩, ઇન્દ્રવ-૧૩, કુમળી-૭, છાતીના દગ્ધ માટે—ગલકી-૧ વાય માટે—આભાહળદર-૫, ગરમણો-૪, મજા-૨, વાયવરણા-૧૧ ચિદ્રિષિ એટલ ગળુંબે થાય છે તે માટે—દક્ષણી પુરીઓ-૨ ઠંડી હવા હોય કે બાળકને શરદી વિકાર હોય ત્યારે તેને આપવાનો બોગક—ખળુરી-૧૪ કૂંચ રોગ માટે—યુવર ત્રણધારીઓ-૩. મુખારકી માટે—કાગળી-૧, ૫૦-૫, કુધેલી-૨ આંખ દુખવા આવી હોય તે માટે—મથમી-૧૫ શીતળા અને ઝાડી માટે—ઉખરા-૧૪, કાઠીગાખર-૫, આખરા-૧૨, ગુલમી-૧૫, ઘસ-૧૩, પીપળા-૬ ટુટીયુ આવે તે માટે—ઉલી—મગ માફ થવા માટે—કાઠાચારી-૮ નાના બાળકને માથામા ગરમીથી ફાડલીઆ થાય છે તે માટે—કડવી જવ-૩ પેટ ચડે તે માટે—કારતી ૫ બાળક જલદી થવા માટે—કુમળી-૧૫ બાળકને જન્મથી ખાંડ દિવસ અદર ગતી ફાડલીઆ થાય છે તે માટે—ગલછણુ (ગુલછડી)-૧. ગરમીથી થતી ગાઠો માટે—કાગિવણુ-૫ બાળકને શબ્દોચ્ચાર રૂપણ થવા માટે—કારિવણુ-૨ પેટમાં લોહીની ગાઠ બને છે તે માટે—કાચડી-૯ ગ્લાહળી-૫, મનુદ્રણ— નવા બાળકનું ગળું કુર્ચી બધાઈ બન્ય તે માટે—યુવર-સાધના-૧૭ રક્તમળ વ્યાધી માટે—નાગમ-૧ બાળકની બાબરી વાચા શુદ્ધ થવા માટે—પીપળા-૨ મેડાકુ આવી ચાંદીઆ પડે છે તે માટે—પીપળા-૭ ચામડીના રોગ માટે—જેરીમથ-૯ બાળકના મરીરે ફાડલીઆ થાય છે તે માટે—પીપળા-૧૦, રતાહળી-૭, રેવચી-૩. બાળકને લાળ પડે તે માટે—માવાફળ (માવા)-૮ વાધાટી-૪ બાળક નિરોગી થવા માટે—વાવડીગ-૨ બાળકની અગલ ઉઠે તે માટે—મતાપા-૩ બાળકને અગઈ થાય તે માટે—સુખડ-૪

લુઓ ગો લંબા—છાકસઓની છાતીમાં કફને ગઠો બાળે તે માટે—ધી ૧૧ લુઓ પ્રાં ઓંબા—ઉલદી, લરાધ વગેરે બાળકના રોગ માટે—ગોરોચન-૧ બાળકને શીતળા હલકા આવવા માટે—ગોરોચન-કફ, ઉધરસ, થાસ, અશક્તતા વિગેરે બાળરોગ માટે—કૂંચ-૨

લુઓ અનુવ્રત ઔષધ-ઔષધિક્રિયાના ચુલ્ક પ્રયોગની ટીપમા ન ૧૯ અને ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૧૮-૧૯

૪૦-ખેશુદ્ધિ (મૂર્છારોગ).

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ.—ક્ષીણ થએલા, પુષ્કળ હોય નયન થએલા, વિરૂદ્ધ આહાર મન કરનાગ એવા પુરુષે મળમુલાદિ વેજ ધારણ કરવાથી, અભિસ્રાતથી અથવા બે પુરુષના સત્વગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરુષના પહારના અને અદરના મનોવદ સોતમોમા ત્યારે હોય પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યને મૂર્છા આવે છે—

એટલે મતા વહન કરનાર નાડી વાતાહિકાએ આવૃત્ત થવાથી, સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનાર એવું અજ્ઞાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન, નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાળવત્ પડે છે આ રીતેને મોહ કિવા મૂર્છા કહે છે—મૂર્છામાં પિત્ત એ વ્યાપક હોય છે .

પૂર્વરૂપ—હૃદયમાં પીડા બગાડા બ્લાનિ, ક્રાંતિ એ થાય છે મૂર્છા, ભ્રમ, નંદ્રા અને નિદ્રા. એના લેહ—મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે ગ્લેગુણ પિત્ત અને વાયુથી ભ્રમ થાય છે. તમોગુણ વાયુ અને કંકુથી નંદ્રા તથા તમોગુણથી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે મૂર્છાદિ કરતા સંન્યાસ જુએ છે તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્છાદિ પોતે પોતાની મેળે શાત થાય છે, પરંતુ સંન્યાસ પોતે પોતાની મેળે શાત થતા નથી સંન્યાસે પીડાએલો મનુષ્ય કાળવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે તેને માથે ભોક્ષી, કવચ લગાડી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે

ઉપચાર—(૧) શરીરપર પાણી છાટવું, આન કરવું, ગ્તો તથા ગ્તોનો દાગ અને દંડા લેપ એનું ધારણ, વિઝણાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવા પાદડા, એ ઉપચારોએ મૂર્છા દૂર થાય છે (૨) ધમાસાનો ડાંગ લી નાખી આપવો એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે (૩) પચમૂળનો કાદો મધ અને સાકર નાખી આપવો અને જે જવગનાશક ક્યાય ન પશુ દોષ જોઈ આપવા (૪) ગીગણી, ગળો, પીપળામૂળ, સુદ અને વાયવરણુનો કાદો આપવો (૫) કળી દ્રાક્ષ, માકર, દાડમની છાલ, લાલગુ તથા ગતા, લીલા અને ધોળા કમળનો કાદો આપવો (૬) બોરના ડીલામાંનું મગજ, લીડીપીપર, વાળા અને નાગકેસર પાણીમાં વાડી પાવા અથવા મધમાં લીડીપીપર ખાવી (૭) ગુલ મધમાં ત્રિકુળા આપવા અને સવારે આદુ ગોળ એકત્ર કરી ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ આપવું (૮) નાળીએરના પાણીમાં જવનો લોટ અને સાકર નાખી પાવું એટલે હૃદયમાંનો વેદ, તુષ્ટા, મૂર્છા અને ભ્રમ, એ જો ભયકર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે (૯) લસણ, મનશીલ અને વજનું અજન કરવું

વિશેષ ઉપચાર જુએ વનોંભા—અગ્રીહા-૧૧, આદુ-૩, આમળા-૩૨, ઉદરકની-૪ કોચ-૭ તુવર-૫, દ્રાક્ષ-૬, ધમાસો-૫, બીલામો-૨૭ લવંગ-૨, લીડીપીપર-૨૫ હરડે-૧૦, હળદર-૧૩

પૃથ્થઃ—રેચન, ઉલ્લી, લાલણ, મદુ, કડવા રમ, ધાણીનો મડ, જૂના જવ,

* વાત, પિત્ત, કંક, મનિષાત, રૂધિર, વિષ અને દારૂની એમ માત પ્રકારની મૂર્છા છે મૂર્છાવાળાને (૧) દ્રાક્ષ, ગળો, સુદ, પુષ્કરમૂળ, પીપળામૂળ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં લીડીપીપર અને મધ નાખી આપવો (૨) ધમાસાનો ઉકાળો લી નાખી આપવો (૩) નવસાર અને ચુનો એકત્ર કરી એક શીયામાં ભરી-નેનું મ્હોડુ બધ કરી ગાખવું જરૂર પડેથી તે શીયાનું મ્હોડુ ઉધાડી તેની વાસ સુધાડવી. (૪) વજનાગ પૈસા ૨ ભાર, લીડીપીપર પૈસા ૧૦ ભાર, સોનાગેડ પૈસા ૧૦ ભાર લઈ, વાડી રતિ ૧ થી ૧૦ ની માત્રા આપવાથી શરદી મટે અને વાયુની મૂર્છા જાય.

રાત્રી કાગર, મગ અને વટાણાની દાળ, દૂધ, સાદર વુનુ મીથુ, પડોળા, દાહમ, નાળાંચેર અને નાદાળાંચેર અપચ્ચ.—નાણુલ, ભાણપાના દાન ચનવા, ગરમી લેવી, વિરહ અણુલ, પ્રાશન, મૈયુન, તીખા પદાર્થ મગમગનો રોધ અને હાન

૪૧-ભગંદર રોગ.

કારણ—મગ આધિનું પર્ણશુભ્ર, ગરમી ભરેલી છતાં તેના ઉપશમાય અતિ દુર્ભદ આપવા મંવચાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ લક્ષણથી અને અતિ ભગવાથી ભગદર રોગ થાય છે

લક્ષણ—ગુદાથી એ આગળ ઉપર, ઝણુથી એ આગળ નીચે, પીડા કરનારી એવી ફાલ્લી ઉત્પન્ન થઈ ફૂટી, ગુદા, બસ્તિ અને ભગનું વિદાગણુ દરે છે તેને ભગદર કહે છે કંમરના કપાલાન્ધને રાચની લાગ આગ થાય કે, ઝૂંટ, નજીકા ભાગે એ લક્ષણો ભગદર થવાનું હોય ત્યાં થાય છે x

ઉપચાર—(૧) મોનાની સળી તપાવી છિદ્ર માંડુ ટગવુ પડા અગિયણુ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨) ખેર દગડે બહેડા અને આમગાનો ગદા ભેગનું થી અને વાવડીગનું ચૂર્ણ નાખી આપવા (૩) ચિત્ત આદા,

x ભગદર રોગ પાંચ પ્રકારનો છે, તેમાં ૧ શત્રુચાનિ એ વાયુથી થાય છે એમાં થએલી ફાલ્લીને નાકાલક ઉપાય ન કન્યાથી તે પાડીને પીડા કરી છિદ્ર પડતા તેમાંથી પર માથે મગમગ અને નાચ પણ નીકળે છે ૨ ઉટ્ટ્રમાર્ગ એ પિત્તથી થાય છે તેમજ એ ગુદાની ચારે તરફ મળે આગળ ફેંટી આમડીમાં લાલ ફાડવી થઈ તન્મગ પાકી જાય છે, તેમાંથી ગરમ પર વહ છે અને તે ઉટની ગરબનની માફક ઉચી હોય છે ૩ પરિશ્રાવી એ કફથી થાય છે તેમાં વેગ વણી, પર ભક, પીડા થોડી અને ફાડલી ઘાળી હોય છે અને તે હમેશા વળા કરે છે ૪ શત્રુકાવર્ત એ મત્તિપાનથી થાય છે, તેમાં વળા પ્રકારની પીડા, ઘણા પ્રકારના ગગ હોય, વળા કને અને એ ફાડલી કાળી ટાક્ જેવી હોય છે અને એનો આકાર રાખની નાલ જેવો હોય છે ૫ ઉન્માર્ગિ ભગદર એ સ્વાદિષ્ટની ચાટથી થાય છે એ એવી હોય છે

ઉપાય—(૧) લોહી કાઢાવવું (૨) માનાના ગડા વાળાથી કામ આપી છિદ્ર કરી તેમાં દારૂદગદરની દીવેટ ચોર અને આકડાના એકઠા કરેલા દૂધમાં બોળી તે એ છિદ્રમાં નાખવી. (૪) બાળેલા માણુમના ફાડકા શેર ના જીણા વાગી નુગડે ચાળી ઉબરાના ગાડના મૂળમાંથી કઢાડેલા ગમમાં નાખી મલમ કરી ૩ના પેલ મૂકી પાટો બાંધવો. (૫) તલનું તેલ ટાક ૬ કડાધમાં કડાની નીચે ઉતારી તેમાં આપરીયા ટક ૫ અને મીથુ ટક ૧૪ નાખી કરવા દઈ એ મલમ જગ હલાવી ચોપડે તો ધારા, ચાદી અને ભગદર નાય. (૫) ભગદરના ફૂલ, વડના પાદડા, ગળા, સુક અને મિધવનો છાશથી લેપ કરવો. (૬) દાન, અરણી અને હળદરનો લેપ કરવો (૭) વેવ નામનો વેલો થાય છે તેના પાદડા ૭ પુખ્તકયોગે આમચીને લાવી વાડી, તે ચેપલી ભગદર બાધે

નમોતર, પહાડનું આવચી, કરેણુ, યુવેર, ધોડાવજ, કલગારી, હરતાળી, માછળાર અને માલકાગણી એ ઔષધો નાખી તેલ કઢવવું, એને રૂપદંત તેલ કહે છે તે ભગદર ઉપર ચોપડવું એ ગોધન, રોપણ અને ત્રણધન છે (૪) હળદર, આકડાનું દૂધ મિધવ, ચિત્રક, શરપુખો મજક અને ઘડમા મિદ્ધ કરેલું તેલ ભગદરનાનક છે એને નિશાદિ તેલ કહે છે (૫) કરવીર તેલ—ચોળી કરેણુના મૂળ, હળદર, દાતીમૂળ, કલગારી, મીઠુ, ચિત્રક, બીજગનો ગમ તથા આકડાનું દૂધ નાખી તૈલ પચન કરી ભગદર ઉપર ચોપડવું (૬) ઉપલેટ નમોતર, તલ દાતીમૂળ, લીડીપીપર, મિધવ, મધ, હળદર, હરડ, બહેડા, આમળા અને મોગયુયુનો લેપ કરવો (૭) ચોળા અમળવતો, ઇંટ સુ. ગળો અને મોટાડીનો લેપ કરવો (૮) તલ, નસોતર, મોટી દાતી, ઘી તથા મિધવનો મધ નાખી લેપ કરવો (૯) તલ, હરડે, લોધર કડવા લીમડાના પાંદડા, હળદર, વજર ઉપલેટ અને ધુવાસનો લેપ કરવો, તે ભગદર, નાડીતણુ, ઉપદશનણુ અને દુષ્ટતણુનો ગોધક અને રોપણ છે (૧૦) પાણકણુમા (પાનમાઝરીકિ) ઉપગની કુમો રકમમા ભરવી, એટલે નખમ ભરાઈ આવે છે (૧૧) મોગલી એગડાના તેલમા ૩ બીજવી નણુ ઉપર લગાડવું

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનાંમા—૮૫૨-૩-૩, મેગ-૩, દારહળદર-૫, નમોડ-૬, મોગલી એગડા-૧૦, ગમચાણુ-૧, હરડ-૨૬, ૪૪ પ્રાં ઔંમા,—અગ્નિ વર્ગ—૧, ૨-૧૦.

પૃથ્ઠ—ચાખા, મગ, પડાળા, સનગવાં સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ અપૃથ્ઠ—ચાચામ મૈથુન, વાહન ઉપર મેમનુ, ગડાન એક વર્ષ સુધી વળ્યે કરવું

૪૨—ભસ્મક રોગ.

જઠરાગ્નિના પ્રકાર.—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે વાતદોષે કરી ત્રિપ્પમાગ્નિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ, એનેજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે બૂખ વધી લાગે છે એટલે વાગવાગ અન્ન ભક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે, પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર દૂષ થાય તેને ભસ્મકાગ્નિ જાણવા.

તો જેમ ચેપલી મુકાય તેમ ભગદર પણ ચૂકાવું જાય (૭) જુવાર તોલા ૫, સિંદૂર તોલા ૮ એકવ કુલડીમા નાખી કપડાણુ કરી ભસ્મ કરી, એ ભસ્મ ચોપડી ઉપર એગડાનું પાંદડું બાંધવાથી ભગદર જાય.

ત્રિપ્પમાગ્નિમા પેટ ભંગુજ માત્રમ પડે કે તીક્ષ્ણાગ્નિમા બૂખ વધી લાગે છે અને ખોરાક વધી જાય કે મદ્યમા મોગક ઉપર અગ્નિ થાય છે અને ભસ્મકાગ્નિથી બાંધેલુ દળમ થઈ જાય છે પણ શરીરના ધાતુઓને તેથી ચોપણુ મળતુ નથી.

ભરમક મેગના કાચુ—ગાળે, દીગ ગઈ, ગવડ દત્તાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને નાત્રભરમનું અતિ મેવન, અને ઠાકમામ તથા માનગમામના ભક્ષણથી પિત્ત અને કુપિત થાય છે તેણે ટી તીલણાનિ થાય છે તે કેટલુક પણ ભક્ષણ કરના છતા તેનું પચન ન થતા ભન્ન થઈ દરમેળ પ્રતીતિ હોય છે, તેના ભરમક મેગ ને વાત પિત્ત અને કફ એ બંને ટી વૃદ્ધ, અતિ ગ્રંથ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે ઉપચાર—(૧) ભેમનું દહી, દૂધ અને લીનું મેવન કરવું (૨) વાગવાગ ખીંગ ખાવી (૩) કાળું અથવા ગાળું નમોતર નાખી ઉકળેતું દૂધ ન્યનાથ આપવું (૪) બોગના કીસાના અદરનું મગજ પાણીમા વાડી પાવું (૫) જીના દૂધમા ઉખરાની જલ વાડી પાવી (૬) ઘોળા આખા, ઘોળા કમળ અને મડીના દૂધની ખીંગ કરી ઘી નાખી ૧૦ દિવસ ખાવી (૭) ત્રિકળા નાગરમેથ, નાવડીગ, લીડીપીપર માકર અને ધાળા અધેડના બિયાએ કહેલા જલ આપવા (૮) અમેડાના મિયા છડીને સ્વચ્છ કરી તની દૂધમા ખીંગ કરી ખાવી (૯) દહિ દિવસ પર્યંત મથાગ ૨૮ તોલા પાઉલા ટ્રેગા ધીમા ખાવા એટલે તે અગ્નિની અપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભન્નક મેગનો નાશ કરે છે (૧૦) ભોયકોળાનો રમ દૂધ અને ધી નાખી આપવા (૧૧) કેળનું પાણી પાવું (૧૨) ઉખરાના અળીઆનું પાણી પાવું, એથી કરી રક્તવિગ્રહ અગમ્યા જામેલી જગમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે

વિરોધ ઉપચાર જુઓ તનાંમા—આમલી-૧૦, ઉપના-૧૭ એર ૫-૧૦ ડાળ ૧૦ ડાગ-૬, નમોતર-૮, બોગડી- ભોયકોળા ૫

પર્યાપચ—અણુ પ્રમાણે.

૪૩-ભારે શરીર (મેદરોગ.)

કરણ—કેદારક પદાર્થ, મધુર અન્ન મધુર રમ ન્નેહઅન્ન એટલે તૂનપકવ, ખીચડી વગેરેનું મેવન કરવાથી મેદ વધે છે

લક્ષણ—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ ને અગ્નિ વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી તથા મેદ વધવાથી માથુસ મવ કાર્યને વિષે અસક્ત થાય છે તથા અદ્ય ખાસ મોહ, નિદ્રા, આસાવરોધ નિદ્રા વખતે જાણે યારવું શરીરને વિષે ગ્લાનિ, ડીઝ, દુર્ગંધી પરમેવો થોડા પ્રમાણમા આસામ અન્ય મેલુન દત્તાદિ ઉપદ્રવ થાય છે અને તેના ઉદગની પ્રાય વૃદ્ધિ થાય છે વાતુ અગ્નિને પ્રતીત કરી આહારને શોષે છે તેથી ભક્ષણ કરેલું અન્ન જલદીથી પચી જઈ ખીજન આહારની નજા કરે છે કદાપિ જમવાનો વખત ચૂકી જાય તો મોટા ઘોર વિકાર થઈ પ્રમેદ પિટકા નવર ભગદર એમાથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુએ ઉપદ્રવ કરતા મેદો-રોગીનું શરીર બાળ છે

ઉપચાર—(૧) ત્રિકળાના કદામા ૧ તોલો મધ નાખી તે પાવે (૨) મસરે કડુ અને સ્વચ્છ પાણી ૪ તોલો લઈ મધ નાખી પાવું, અથવા

ગરમ પાણી કુક કરી મધ તાપી પાતુ, એટલે શરીર ટૂંક થાય છે (૩) ચવક જીરું, સુંઠ મરી, લીડીપીપર, લીંગ, મચળ અને ચિત્રાનુ ચૂર્ણ મધમાં ખાતુ તે મેદનાશય અને અમિદીપન છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—ખીલી-૨૩, ભાગરો-૧૧ સમેરવો-૯, માગ-૬, સાદોડી-૧૯, હરડ-૨૫ ગ્રાં આં મા—મધ-૪

પથ્થ—ચિતા, શમ જગરણુ, મૈથુન, વ્યાયામ, મોખા, જવ, અણી, મચ્છ, કળથી, મગ તુવેર, તીખુ જાશ, તેલ, ભાજપાલો અપથ્થ—ધણે, એલડી, આદ, દિવસે ઉપવુ મુગવી પદાર્થ, મધુરામ, વમન

૪૪—માથાના રોગ.

કારણ—ખણી, તાપ તુપાગ, જળક્રિડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જગરણુ, ઉચી જગાનો પૂર્વ દિશાનો વાયવો, વાયુનો નિઘ્રલ, રડતુ, અતિ જળ ક્રિવા મઘનુ પ્રાશન, કૃમિ, મળ-મૂત્રના વેગનો અટકાવ, દોડતુ કંદુ, એકી નજરે ચણી વાર સુધી અવલોકન કરતુ, દુષ્ટ ગધ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાટો પાડી ભાષણ કરતુ, એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે વાત, પિત્ત અને કફ કરી નર્મનપાતવડે રક્તવડે, ક્ષયવડે, કૃમિવડે સુર્વાવર્ત અનતવાત, અર્ધાવભેદક, શખક, એમ ૧૧ પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકજળ) થાય છે

કૃમિજરોગ—માથામાં ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને મથા-માનુ મગજ દીડા ખાય છે એવુ જણાય છે નાકમાંથી પર, લોહી અને દીડા પડે છે, તેને કૃમિજ શિરોરોગ કહે છે આ મોટા ભયકર રોગ છે સુર્વાવર્ત—સુર્વાદય માથેજ કપાળ દુખવાનો હળવે હળવે આરભ થઈ જેમ જેમ સુર્ય ચડે છે તેમ તેમ તે જળ, આપો અને ભમરોમાં અધિક થવા માટે છે, તથા સુર્ય નમ્યા પછી આછુ થવા મારી, સુર્ય આથમ્યા પછી સમજાય બધ થાય છે નીત કિવા ઉષ્ણ ઉપચારો વડે માથુસને સુખ થાય છે એ વિધારને સુર્વાવર્ત કહે છે અનતવાત—ત્રણે દિપ દુષ્ટ થઈ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આપો અને ભમરોને દેહાણે રહી અત્યંત તીવ્ર વેદના કરે છે અને કાનના આગળના ભાગપર કપ થાય છે, હનવડી પકડાઈ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે આ ત્રિદોષ-જન્ય મસ્તકરોગને નંદવાયુ એમ પણ કહે છે અર્ધાવભેદક (આદારીશી, આદારીશી)—રક્ત, અતિ ભક્ષણ, અપચન, પૂર્વ દિશા ભણીનો પતન, દલ મૈથુન-વેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત ચમેલો કેવળ વાયુ કિવા કફયુક્ત વાયુ, અર્ધુ મસ્તક પકડી ગળાની શિરા (નસ), ભમરો, આપ, કાન, ડોળા, કપાળ મર્વ એક બાલુભણીના પકડી કુહાડીવતે થા મામાં જેવી વેદના કરે છે, તેને અર્ધાવભેદક (આદારીશી) કહે છે. આ રોગ ધણે વધવાથી તે બાલુની આપ જાય છે, કિવા કાન પણ બહેરો થાય છે શખક—દુષ્ટ ચમેલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ધણે વધી આપો ઉપર ભયકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ધણાજ સજીકા આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે, તેનાથી તે ભાગ

ધણે ગતો થાય છે, તે વિષયે પ્રમાણે વધી ગળા નુધી જઈ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે આ રાખક રોગવડે તથા દિવસમા પ્રાણુ નાશ થાય છે

વાતજ શિરોરોગઃ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘટ, એરડાના મળ અને સુક એ

* માથાના રોગો માટે સંગૃહીત ઉપચાર:—(૧) ઘોડાવજ, મરી, લીડી રીપર અને સુક પાણીમા ધસી લુગડે ગાળી નાકમા સુધ તો આદાશીશી મટે અને વાધુની હોય તો શતાવરીના તેલથી મટ (૨) સુક મામા રાા અને કસર મામા રાા કીણા વાટી માયના ફાા પેમાઆર ઘીમા મેળવી નાકમા સુધવાથી માથાના અનેક જાતના રોગ મટે. (૩) જો વાધી માયુ દુખતુ હોય તો એરડાની જડ જાયે સુકવી પાણીમા ધસી કપાળે અને પગના તળીયે ચોપડયુ ગરમીથી અને પિત્તથી દુખતુ હોય તો સુખડ પાણીમા ધસીને અગર ઝાળના બિયા પાણીમા વાટીને કપાળે ચોપડવા મરી ધસીને ચોપડવાથી પશુ ફાયદો થાય છે અથવા ચીચાલાલ ધસીને ચોપડવી (૪) નગોડના પાદડા અને ચોગખી હીગ ચણા બે ભાગ વાટી પોટલી કરી નાકમા ટીપા પાડે તો આદાશીશી જાય (૫) અરીડાની જાલ, ઘોળા મરી, કળીયુનો, સુક તથા નવસાર કીણા વાટી છીંટલી કરી સુધવાથી ઝામર વાયુ જાય. (૬) જગખડા નામનુ વામ થાય છે તેના રમ કહાડી નાકમા ટીપા પાડવાથી જીવડા નીકળી ઝામર વાયુ મટે (૭) નાળીએરના ગોળામા ખાડલી મુઠ ભરી આદામા લપેટી અગિમા પકવી ખાડી ગોળ ઘી ભેળવી ખવરાવવાથી ઝામર વાયુ જાય (૮) ઘાણા, જીર અને માઠર સમાન ભાગે વાટી વાસી પાણીમા ફાડી આપવાથી પિત્તથી માયુ દુખતુ મટ (૯) લીડી રીપર, મરી, લોધર, માકર અને મનશીલ પાણીમા વાટી નામ આપવાથી આદાશીશી જાય (૧૦) ગોળના પાણીમા સુક ધસીને નાકમા તેના ટીપા - પાડવાથી આદાશીશી મટે (૧૧) ઉલ્લાવવાને ઉપાય:—જીગની પોટલી ખાડીના મજબુત લુગડામા બાધી રોગીને તથા લેવરાવવાથી ઉલ્લાવ આવે અથવા કરતૂરી ઘોડાની લાંબા આખે આખે તો નિદ્રા આવે અથવા શેકલી ભાગ વાલ રાા, લીડી રીપર ટાક ૧ અને ગોળ ટાક ૧ સહ તેની ૩ ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ ખવરાવવાથી ઉલ્લાવ આવે. (૧૨) માથાના વાળ કાળા કરવાને કલપ:—ગેલડીને ૨૬ ગેર ૧૦, મોડી ૨૦૨ ૨૫, કાળા ભાગરો ટાક ૧૫, કમળની જડ ટાક ૨૨ દાડમની જડ ટાક ૨૭ અમરવં બેયુ કુટી લેલવાના વાસણમા નાખી ઢાકીને પૃથ્વીમા માસ ૧ દારી રાખવુ પછી બહાર કાઢી માથે ચોપડી મ્હોડામા ચોખા ગખવાથી ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય છે જો એમ ન થાય તો જુમિમા ફરી ૧૫ દિવસ વધારે દારી રાખવુ. એમ જ્યારે મ્હોડામાના ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય ત્યારે કલપ પકા ચયો નથુતો એ એકવાર બાલ ઉપર ચોપડવાથી ૭ મામ્તો અને બે વાર ચોપડવાથી ૫૪ વર્ષનો કલપ થાય છે અથવા બહેડા ગેર ૦૧ પાણીમા દિવસ તથા ચીનાઈ માનીના વાસણમા પલાળી રાખવા પછી હીમજી હરડે ગેર ૦૧ તલના તેલ તોલા ૫ મા તળી દિવસ ૩ સુધી રાખમા રાખી પછી કોગે કરવી. પછી તેને હીરાડસી મામા - મોગયુથુ માસા ૩ તથા સિંધવ મામા ૩ નાખી લોહની તાવડીમા

છાશમા વાટી ગન્ધ કરી માથે લેપ કરવો (૨) સુચકુલ્લા કૃષ્ણો લેપ કરવો (૩) સુંઠ અથવા તજ ધની ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) નવસાર અને ચુનો શીશીમા નાખી તે શીશી સુધવા આપની પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:— (૧) માકર, દૂધ અને પાણી મન્તક ઉપર સિચન કરવું અથવા ડાઝ પાણીની ધરી મઝવી (૨) માપનુ ઘી ચોળવું અથવા શતધોત ઘીનો લેપ કરવો (૩) ચંદન, વાળો, કમળ, જેડીમધ, ચિકેલુમળ, ધુરીઆના મૂળ, એ જાણુસોને દૂધસા વાટી લેપ કરવો કંફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર— (૧) ચંદનનો લેપ કરવો (૨) ગેલુકમીજ, તમર, શિલાજીત, નાગરમેથ, એલચી, કૃષ્ણામર, દેવદાર જટામાસી અને એરડના મળતો મહોષ્ણ લેપ કરવો (૩) સુંઠ, કોષ, કૃવાડીઆના મૂળ દેવદાર અને ભેસાચુમળને ગ્રામવમા વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ લેપ કરવો સ્ત્રિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર.— (૧) મિઠળ, તિલવણીના બિયા, નાકછિકણીના પાઠડા એ સમલાગ, વડના બિયા અને જાલનુ ચૂર્ણ અર્ધો લામ લઈ તેનું આરિક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુવવાને આપવું, એટલે તત્કાળ મન્તકજ્વળ, પ્રલાપ, ઘેન, કફ અને સ્ત્રિપાતનો નાશ થાય છે રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર.— (૧) શતધોત ઘૂત માથા પર ચોળવું (૨) સુંઠના ઢલકમા દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું, તે નાના દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર મન્તકજ્વળનો નાશ કરે છે (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો (૪) ઉચરાના પાકેલા ફળ લઈ ઘીમા સાકર નાખી તે સાથે પચાવવા, તેમા એતચી અને મરી નાખી જાણુસોને માટે આપવા એટલે વ્રતક્રો-વની શાંતિ થાય છે (૫) રીગણીના ફળનો રસ કાઢી તેના મસ્તક ઉપર

ખરેડાના પાણીથી વાટવી આ મિશ્રણ દિવસ ૩ ચોપડવાથી કેસ કાળા થાય છે (૧૦) દ્રુમિરોશી નામનું દરદ વાયુથી માથામા થાય છે, તેથી માણુસોની સ્મરણ-શક્તિ ઓછી થાય છે તથા ગફલત થાય છે તે ઉપર—મોથ ટાક ૩૫ બાલજડ (છરીલો) ટાક ૩૫ સુંઠ ટાક ૩૫, એ ટાક ૧૦, એ સર્વનો બૂકો કરી મધ શેર ૫ મા મેળવી માટીના ઘીવાળા રીઘા વાસણમા ઘાલી, દિવસ ૪૦ સુધી જવની કોરીમા અને ને ન હોય તો વોડાની લાદ જે જગાએ નાખતા હોય તેની નીચે તે નાસણુ દાટવું ૪૦ દિવસ પુગ થયે ત્યાંથી તે વાસણુ ક્લાડી લઈ દરદીને ઝાવન પ્રમાણે તેમાંથી દરંગેજ સવારે માસ ૪ સુધી ખવરાવવું, એનાથી માદદસ્ત ધણી વધે છે (૧૪) એધથારથી માણુસને ઉલમા એવું માલમ પડ કે આર માથે લાગે એજો પડયા છે, તેના દમ બધાય (સુગળાય), મ્હોડ બોલાય નહિ, દમ લેવાય નહિ દમ બધ થાય તો જીવ નીકળી જાય એના રોગીને બાસલીક રમ મકાંવ. એ રમ નાની બાજળી પ્રમાણે હોંય છે ત્યારપછી તેને મીઠા ટાક ૧ મધ માથ આપે તેથી જાતી ઉપગતો કફ બહાર નીકળે. ત્યાર પછી પેટના બલમમ માટે નસોતંગ ટાક ૬ આપે પછી હફતા બે સુધી મસ્તકી ટક ૧ આપ તો આથારનો રોગ મંટ. જેને આથાર હમેશા થતો હોય તેણે તેલ અડદ, લસણ, બાજરી તથા બાકળા (રાધિલુ આપું કઠોર) ખાવા નહિ.

લેપ કરવો, તે મસ્તકચળતો નાશ કરે છે કૃત્તિશ્વ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર—
 (૧) સુઠ, મરી, લીડીપીપર, કરજની છાલ અને મગગવાની છાલ એ સર્વેને
 બદરીના મુત્રમા વાટી તેજુ નસ્ય આપવુ (૨) વાવડી મ, માછીખાગ, દત્તીમળ
 અને લીમને મોષત્રમા વાટી તે કકડમા મરમવનુ તેલ નાખી પચન કરી તેનુ
 નસ્ય કરવુ (૩) કાટાસરીઆના પાદડાનો ગમ અને લી એકત્ર કરી નાકમા
 પાડવા. (૪) રીગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાથી ધૂમાડી ઝટાડી અને એ
 ત્રણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડાનુ ચૂર્ણ નાદિ સુરવુ, એટલે બધા તૃત્તિ પડશે.
 (૫) કડવા લીમડાના પાદડા અને મરી વાટી તે રસ નાકમા નાખવો
 મુર્ચાવર્ત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) ગોળ નાખી થી પાવુ અને
 તેલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો આ આપેલ ત્રણ દિવસમા મુર્ચાવર્ત રોગને
 શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા લીનુ બદ્ધણુ અને નચ કરાવવુ અને તેનોજ
 રસ આપવો (૩) દસમળનો કાટો કરી તેમા લી અને સિંધવ નાખી તેનુ
 નસ્ય કરવુ તે આદારશીશી, મુર્ચાવર્ત અને મસ્તકચળતો નાશ કરે છે (૪)
 ઉપરસાલ, નીલકમળ, ફેટ, વજ, લીડીપીપર અને જેડીમધને કાણમા વાટી તેમા
 લી અને તેલ નાખી તેનો મુર્ચાવર્ત અને આદારશીશી ઉપર લેપ કરવો (૫)
 બામગના ગમમા મમલાગ બકરીનુ દૂધ નાખી મયના ફિરજોમા તપાવવુ અને
 તેનુ નસ્ય કરવુ (૬) મસ્તકાના ઝાડના મળ કિવા ફળોની અથવા જવ અને
 લીડીપીપરની પોટલી મુઘવાને આપવી. (૭) ચણોનીનુ મળ તમા તેનુ નસ્ય
 આપવુ, એટલે મુર્ચાવર્ત, રતાષળો નેત્રમા પડગ આવે છે તે અને મસ્તકચળ એ
 રોગો દૂર થાય છે અને તત્કાલ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર—મુર્ચાવર્તનાશક
 વિધિ કરવી (૧) મધ, દહી ઉપરની તર, વમગ ઘી, પૂરી વજોરે વાતપિત્ત-
 નાશક આહાર આપવો (૩) અને તના ઝાડની ઉત્તર દિશાભણીની મૂળાડી
 કાઢી ઠંડા પાણીમા ચઢન પ્રમાણે ઘસી આખા મન્તક લેપ કરવો, અને તાળવા
 ઉપર ચોળતા રહેવુ તથા મળનો એક કકડો વાળે બાધી ગમવો અને શક્તિ
 પ્રમાણે ઠંડા પાણીમા મળીયુ ઘસી પાવુ (૪) કાળા કામાળુના કાલ પીચી
 તેની પોટલી તવીપર મરમ કરી તેનો મન્તક જેટ કરવો પછી કેટલીક વારે તેજ
 પોટલીમાના કાલ મરમ કરી તેનો મસ્તક પાંડો માષત્રા (૫) અરીકા ક્ષાથમા
 ચોળી તેના શીજનુ અજન કરવુ વાયુ ઉતરી ગયા પછી આખોમા માખણુ
 આજવુ આ અજનથી મહાન સર્પનુ પણ વિષ ઉતર છે (૬) બડીના
 તાદળાનો ભાત કરી ખાવા આપવો એ ભાત વિષમજવર અને વિષ ચડેલા
 માણસને પણ હિતકર છે આદારશીશી ઉપર ઉપચાર—(૧) બકરીના
 દૂધમા અથવા પાણીમા સુક ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ, તે મસ્તકચળનો નાશ
 કરે છે (૨) સરમવાના પાદડાના રમમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો
 (૩) લીડીપીપર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ તેલમા કિવા લીમા પાચન કરવુ અને
 નસ્ય આપવુ અથવા પાણીમા ઘસી નચ આપવુ (૪) કોઠ, એરડમળ
 અને કુવાડીઆના મળ કાણમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૫) અમથીઆના

પાદડાનો કિંવા ફલનો ગમ, જે ભાગનુ કપાળ દુખતુ હોય તેના ખીજા ભાગના નાકમા પ્રથમ એ રીપા વધારે નાખી પછી ખીજા નાકમા નાખવા એના યોગથી ચાતુર્થિક જવરનો પશુ નાશ થાય છે (૬) કેમર અને ઘી એકત્ર ખસ કરી તેનુ નન્ય આપવુ, તે તત્ક્ષણ આદાશીશીનો નાશ કરે છે (૭) રીગણી તથા જટામાત્રીના કંકમા ઘી નાખી પચન કરતુ તેનુ નન્ય આપવાની માથેજ આદાશીશીનો નાશ થાય છે (૮) મહેવાતુ હોય તેણે બીજામાનુ તેજ આરિક મળી ઉપર લઈ, જે બાલુનુ કપાળ દુખતુ હોય તેની ખીજા બાલુના ડોળાની પામે ન્મા રાતી જગ્યે હોય છે તે જગ્યે ઉપર તે ચોપડવુ આ યોગવડ દુ સહ આદાશીશી પશુ ફર થાય છે (૯) તુવેગના પાદડા અને ધરોના રમ એકત્ર કરી તેનુ નન્ય આપવુ, તે તુગ્ગ આદાશીશીનો નાશ કરે છે (૧૦) વાવડીગ અને કાળા તલ સમભાગે કાઠ વારી તેના લેપ કરવો અને નન્ય આપવુ (૧૧) મરી અને ચોખા અગરના રમમા વારી તેના લેપ કરતાં (૧૨) ગણ્ણીના ફળ કિંવા મળ પાણીમા વારી તેનુ નન્ય કરતુ કિંવા મળ કાને ખાધવા (૧૩) દૂધ કિંવા નાળીએગનુ પાણી સાકર નાખી પાવુ કિંવા કંકુ પાણી પાવુ અથવા ઘીનુ નન્ય આપવુ (૧૪) ખરીમાકગ અને મીઠળ ગાયના દૂધમા ધસી મૂર્ખ ઉખા પહેલા તેનુ નન્ય આપવુ (૧૫) ડગળના ગિયા ધમી તેમા ગોળ નાખી તેનુ નન્ય આપવુ (૧૬) ગરના, નુઠ વાવડીગ, મળ, ચિફળા, દશમળ અને હરડેનો કાંદો આપવો તે વાતરોગ, આદાશીશી, આદચવાયુ, અર્ધિતવાયુ, ખજવાયુ, નેત્રરોગ, મન્ટકગળા નવર અને અપગમાનો નાશ કરે છે. (૧૭) કુકરપાડાની મૂકી નાકિ સુવરી, એટલે રોગમાદિક ભાગ નીકળી જઈ આદાશીશી ફર થાય છે (૧૮) નગોડના ગસમા મરી ધમી તેનુ નન્ય આપવુ (૨૦) આમળાનુ ચૂર્ણ ઘી અને માદગ માથે ખાવા આપવુ (૨૧) દૂધનો માવો સાકગમા ખાવો (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી ગોળી કરી તેનો ગસ નાકમા પાડવો (૨૩) મયાગ માજ ગાયનુ ચોકળુ તાલુ દૂધ નાકમા નાખવુ, એટલે સાત દિવસમાં આદાશીશી ફર થાય છે (૨૪) મસુદ્કળ બકરીના મૂત્રમા ધમી તેનુ નન્ય આપવુ (૨૫) નાક છીકળીનુ ચૂર્ણ પ્રથમ વિષમ બાલુના નસકારામા સુધી પછી ખીજા નસકારામા સુધુ (૨૬) ચરીકા ઘીમા ધસી નન્ય કરવુ (૨૭) દૂધમા ખદામની ખીગ કરી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમા — અગથીઓ-૨, આકડા-૬, આદુ-૨૬, આસંધ-૧૮, કડવા તુરીયા-૪, કળ્ણી-૮, કુખા-૮, કેસર-૪, ગણ્ણી-૩, ૬, ગાવાતી-૪, ચણ્ણી-૧, કાગ-૧૦ તમાકુ-૫, તલ-૭, નાદળા-૧૧, તુવેર-૬, તેપાળો-૩, કુદિનો-૮, ભાગરો-૨, બીજાઓ-૬, મરી-૧૪, મીઠા-૫, મુચ-કા-૨, મોચ-૧, લમણ-૪, લીડીપીપ-૩૩, વજ-૩, સમુદ્કળ-૬ અમેરેલો-૮, મોવારી-૫, હીગ-૧૫, હેન્ડ-૬ ભુઓ ગો વેંમા — દૂધ-૧, ઘી-૧

શાષ્ટક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગ અને બનેના સમાન ઘી અને ઘીથી ચોગણ પાણી નાખી ઘી ગ્રેષ રહે તે પર્યંત

તે મર્વેનું પચન કરવું અને પંડી તે ધીનું નન્ય આપવું એટલે શખડ મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનું શરૂ નાશ પામે છે (૧) કદુ પાળી મગજનું ચિચત્તા જવું (૨) મસ્તકનું, મસ્તક કડવા લીમડા અને પચકાડના લેપ કરવો (૩) ચીકણા, નીલાકમળ, ધરો કાળા તેલ અને માટીના લેપ કરવા તે શખડ, અનતવાન અને મવ પ્રકારના મન્તકગણનો નાશ કરે છે (૪) રજ અને મગગયાના બિયા તમાલપત્ર મગગા અને તળવું નસ્ય આપવું, તે મવ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૫) ગોળ આકૃતો રમ, લીડીપીપર અને સિધવ પાણીમા ધમી તેનું નન્ય આપવું એટલે ભુજસ્ત-ભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ દૂર થાય છે. (૬) માટર તથા કેસર ધીમા તળી તેનું નસ્ય આપવું, તેથી વાયુ અને રક્તથી ભરના આખ કાન રોગો એ દેકાણાનું શળ અર્ધમન્તક ગળા અને ન્યાવત એ ગંગા દૂર થાય છે (૮) દેવદાર, તગર કાદુવાળો અને મુઠ એ કાઠમા વારી તમા તેલ નાખી લેપ કરવો, એટલે મન્તકગણનો નાશ થાય છે (૯) શરવખો અને નવનાર એકત્ર ખરસ કરી નુધવા માટે આપવા, એટલે મન્તકની વાયુ મનથી પીડાનો નાશ થાય છે (૧૦) યુઃ મરી, લીડીપીપર, પુષ્કરમુળ હળદર, ગાન્ના દ્વદાર અને વળનો કાઠો નાકવડે પ્રાશન કરવો, તે મન્તકગણનો નાશ કરે છે અને મુઠના કલકમા દૂધ નાખી તેનું નન્ય આપવું તે નાના પ્રકારના દોષવડે થયેલી મન્તકપીડાનો નાશ કરે છે (૧૧) એન્ડમળ તગર ચનાવરી, જીવતી ગાન્ના સિધવ ભાગરો વારડીગ જેડીમધ સુદ કાળા તેલનું તેલ અને બકરીનું દૂધ એ મવળી એકત્ર કરી તેમા ભાગરોના રસ નાખી પચન કરવું આ મિદ્ધ ચર્મલા તેલના છડીપા નાકમા નાખવા તે મધા પ્રકારના મન્તકવિકાર દૂર કરે ગરી ગચ્છેલા કેશ અને માલનાગ દાતને ધડ કરે તથા ગરડના જેવી દષ્ટિ કરી બાન્ડોમા અધિક બળ આપશે. (૧૨) ત્રિકુળા કળીઆનું દળાદ કડવા લીમડા અને ગંગાનો જાદો ગોળ નાખી પાવો તે બ્રકુટિ આખ અને કાન એ દેકાણાનું શળ આદાશીચી, સુચા-વર્ત શખડ દત્તશળ ગનાધેના પડર અને નેત્ર પીડાના નાશ કરે (૧૩) કડવા લીમડાના પાદકાના રમમા મરી નાખી નન્ય આપવું તેથી મન્તકગળા અને અપરમાગના રમો દૂર થાય છે અને કૃમિ પશુ પડે છે બચળ શિરોરોગ (મસ્તકમાના મેદુ શુષ્ક થઈ બચકર મન્તકગળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર — (૧) ગોળ ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી અને દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય આપવું અને પાવું (૨) દૂધમા બદામ વાડી ખીંગરી ચોકામું ઘી અને માકર નાખી ખાવી તથા માચાપર મદામનું તેલ ચોપડતા જવું

વિશેષ ઉપચાર ભુએ વનોંમા — મસ્તક રોગ માટે — અધેડો-૧૩, વડી-૫ ઉદગકની ક-૧ જ-૫ એગડો-૩૪, કન્થા-૧ કંશ-૭, ચણેડી-૧૫ મદામ-૬ માટી-૬ મસ્તક વાયુ માટે — આડો-૫ ચણા-૨ મસ્તક શુળા ૩ દેન મન્તક મનથી પીડા માથાનું દુખવું એના માટે — અગથીઓ-૧, અળઓ-

—, અનાત-૪, આમળા-૩૦, ઉદરકની ક-૩, ઉપરસાલ-૯, કં-૧, કપાસ-૧૮, કાયકળ-૯, ખાડીલુણી-૨, ગરણી-૩, ચુકો-૫, ઝમકળ-૧, તગર-૧ બદામ-૬, બોરસળી-૯, ભોપકાળુ-૮, મરી-૬, મર્યાદવંસ-૨, વજ-૧, સમેરવો-૧૪, સગવવા-૨૨, ૨૪, હરડે-૩૬ માથું ચડેલુ ઉતરવા માટે—આકડો-૭, કોલીજન-૨, મળૂરી-૪, ખસખસ ક (અરીજી)-૯, ગુગળ-૧, નાકલીકળી-૧ પિત્તપાપડો-૩ ભુતાકલીલી-૧ રૌત્યથી મસ્તક ચડયું હોય તે માટે—પપનસ-૨ શરદીથી માથું દુખતું હોય તો તે માટે—તજ-૩ ઉપખુતાથી કપાળ દુખે તે માટે—કેવડનુ ઝાડ-૩, કુચળી-૩ માથે વાડુ ચડયું હોય તો તે માટે—નાદરૂખ-૨ વાતજ મસ્તકરૂળ માટે—કોલી-૧૧, મુચકદ-૧ મસ્તકના તાપ માટે—પિત્તપાપડો-૫. રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ માટે—શરદોલી-૧૨. માથામા દાડરૂ રોગ થાય તે માટે—આબો-૨૧ મગજમાંથી ગરમી દૂર થવા માટે—ઉદરકની-૧ માથામાંથી ગરમી અને પિત્તવિકાર મનન થક મગજ સુચરવા માટે—દાસ-૧૪ મગજ સાફ થવા માટે—ઉદરકની ક-૪ મગજ શાત થવા માટે—કપાસ-૧૮ મસ્તકરૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકતું હોય તે માટે—ઉબરો-૨૫ આગતુક મસ્તકરૂળ માટે—ભારગી-૬ સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ માટે—ભાગરો-૨, વજ-૩, સરસડો-૧૦ શેલડી-૬ જુઓ જો વૈંભા—રક્તજ પિત્તજ શિરોરોગ માટે—દૂધ-૧૯, લી-૧૧ માથાના દુખાવા ઉપર—દૂધ-૨૫ સૂર્યાવર્ત માટે—દહી-૫ જુઓ પ્રાંઓંભા—માથાના દુખાવા માટે—સાગરસિંગ-૨ શીરો અમળુ માટે—ધૂતવર્મ-૧ કેરા આવવા માટે—હસ્તિવર્મ-૧ જુઓ અનુભૂત આયુષ—ઔષધિક્રિયાના ચુર્ણ પ્રયોગની રીપમા ન ૧૪ ૩૨ મક્કમ પ્રયોગની રીપમા ન-૮

પથ્ય—લી, દૂધ, ચોખા, પટોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલા, કેરી, દાડમ તુવર, ઘઉં, મગ અપથ્ય—મળમૂત્રનો અવરોધ, દુદ્ધ પાણી, વિરૂદ્ધાત્ત, દિવસ નિદ્રા

૪૫—મૂત્રબંધ (મૂત્રાઘાત).

કારણ—મત્રપુત્રીવાદિના વેગાના વિઘાતને લીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી નાતુડલિકાદિક ત્રયોદશ પ્રકારના મૂત્રાઘાત થાય છે મૂત્રકૃન્ધ્ર અને મત્રાઘાત, એ ઉભયનો બેદ એટલેજા ક, મૂત્રકૃન્ધ્રને ઠેકાણે કલેશ અધિક હોય છે અને મત્રાઘાતને ઠેકાણે નિષ્કલ હોય કલેશ અલ્પ હોય છે *

ઉપચાર—મૂત્રકૃન્ધ્ર, મૂત્રારમરી એ ઉપર જે ઔષધો કહેલા છે, તે દેરા

નત્ર ત્રીય ઝાડા વગેરે ચેકવાથી કાપાયમાન થયેલા વાતાદિક દોષથી તે પ્રકારનો મૂત્રાઘાત રોગ થાય છે ૧ મળદાગનો કુપિત થયેલો વાડુ વેદનાયુક્ત ચર્મ મૂત્રને ગેડી રવભાવિક ગતિમા વિરૂદ્ધ બની વુચતો ફરે છે, તેથી મત્ર પચાણે થોડું થોડું થાય અને તણુમા નાખે, તેને વાતકુડલા કહે છે ૨ શિક્ષના

અને કાળ જોઇ સવ મત્રાધાન ઉપર ચોળવા (૧) સુક, મગી, લીડીપીપ, ત્રિકુળા, એ મમભાગ અને સર્વેના સમભાગ શુદ્ધ ગુણ નહ તેની ગોખરના દાદામા ગોળી કરવી એ ગોળી ખાવા છતા કોઇ પણ પ્રકારના ખાવા પીવાનો પ્રતિબંધ નથી એ પ્રમેહ વાતરોગ, વાતરક્ત, મત્રાતન, નત્રદોષ અને પ્રદગ્ને

હિર અને મળદારને કુલાવી તેના માંસને નાટી કરણુ, ઉચી અને અચળ માઠ કરે છે, તેથી મત્ર ગ્રાહક ત્રીન વેદના હે છે તેને અપીલા કહે છે ૩ મત્રની દાળતા થયા છતાં મત્ર નહિ કરવાથી પેકુનો વાયુ પેકુનું નેહાકુ બંધ કરી મત્રને રોકે છે, તેને વાતખનિ કહે છે ૪ મત્રની દાળતાને પરાણે રોકવાથી તે જલદી ન થતા ત્રીરે ધીર થાય છે તેને મૂત્રાતીત કહે છે. ૫ મત્રનો વેગ દાળી રાખવાથી અપાનવાયુ કુપિત થઈ પેકુન અંકવ છે અને નાલિની તીવ્ર આત્માન ઉત્પન્ન કરી તેમા વેદના કરે છે, તેને મૂત્રજઠર કહે છે ૬ મત્ર મળદારમા આવી એકદમ અટકી પડે છે તેને પગણે ગતિ આપવા જતા વાયુથી શિક્ષનુ હિર ફાટી જઈ ધી-વીર થોડુ થોડુ રક્તમિશ્રિત મત્ર ઉતરે છે અને તેની માથે તણુખા લાગે તેને મૂત્રાન્સ ગ કહે છે ૭ રક્ત શરાવવાળા પુરુષના શરીરમાંના અપાનવાયુ મત્રનો ક્ષય કરે છે તેને મૂત્રક્ષય કહે છે ૮ પેકુની વચ્ચે ગોળ અને સ્થિર નાની વાયુની ગાંઠ એકાએક થાય છે તેને મૂત્રમધિ કહે છે ૯ મત્રની પહેલા અને મત્રની પછી અડધા ડાણુની ગમના પાણી જેવુ પ્રવાહી નીકળે તેને મૂત્રશુક કહે છે ૧૦ હાડગના જેવુ અથવા લોહી સંદિત બહુકંઠ મત્ર ઉતરે તેને ઉચ્ચાલ કહે છે ૧૧ મત્ર અત્યંત હળુ પીણ કે લાલ, ઘાણુ વધુ જડ, ગરમ, ગોર, રાખ જેવુ સુતાની ગમ જેવુ થોડુ ઉતર અને શરીર નુકાઈ જાય તેને મૂત્રસ્પાહ કહે છે ૧૨ જે મત્ર મળ-મહિત ઉતરે અને જેના મત્રમા મળ જેવી વામ આવ વણા કળે મત્ર ઉતરે તેને વિવિધધાત કહે છે ૧૩ પડુમા થએલી ગોળ ગાંઠ મોટી થઇ દાણે નહિ પીડા કરે ગળ ચાલ, ગર્ભ માંકક રહે-રહે દાયથી તેને દામે તો મત્રનું સુખ ઉત-પીડા બહુ થાય તો ધાર છૂટ, તેને અસ્તિકુ રૂળ કહે છે

સમૂહીત ઉપચાર— (૧) ઇન્દ્રવજ્રાની જડ પેમા ૧ ભાગ આપે તો તણુ કલાકમા મત્ર અને ઝાડો અને છુટે (૨) ગુદાના મિયા, ગોખર, કપાન અને કાકડીના મિયા મળી તોલા ૨ લાઇ ખોખગ કરી પાણી જેર મધ્યે ઉકાળી ગે ૧ રહે ત્યારે તેમા માકગની આસણી નાખીને પાય તો પહેાગ ૧ પછી મત્ર છુટે નાલિની નીચે માક બધાઈ હોય તો મોતની નિશાની છે (૩) કનુર છન્ડિ, ના છેદમા મૂકે તો લડી ૧ મા મત્ર છુટે વળી એજ પ્રમાણુ સુરોખાગ પણ મૂકાય છે (૪) કળથી ઉકળી પાય તો આરામ થાય (૫) માકગ જે ૦૧ અને કેળનો રસ જેર ૦૧ મેળવી પાય તો મત્ર છુટે (૬) મત્રબંધમા પથરી ઉપર લેલા ઉપચાર કરવા (૭) લવારની કાદમાંથી બમણની પુક લાગે તે કેડાણુની ગમ લઇ પાણીમા મેળવી પેકુ ઉપર જરા લેપ કરવો (૮) શીંગડીયા (શુડી-યાના વેલા) ની ગોટલી પાવી (૯) પેકુ ઉપર નવીની ગેવાળ બાધવી

નાશ કરે છે (૨) તપાવી કંકુ ચએલુ દૂધ, જટામાસી, ચદન, ચોખાનુ ધોવ-
ગમણુ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્તસહિત ઊંચુવાતનો નાશ થાય છે
(૩) ધમાસો કિવા ચરડુસીનો કાઢો આપવો (૪) ફરામળનો કાઢો શિલા-
જીત અને સાકર નાખી આપવો (૫) ગોખરનો કાઢો શિલાજીત અને યુગળ
નાખી આપવો (૬) વાયવગણા, ગોખર અને સુડનો કાઢો ગોળ અને જવખાગ
નાખી આપવો, એટલે તે પથરી, મૂત્રાધાત અને મત્રશ્લકગતો નાશ કરે છે
(૭) તાડના મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી તેમા માકર નાખી આપવો
(૮) કેસર રાત્રિએ પાણીમા બીજવી રાખી સવારે તેમા મધ નાખી હલાવી
પાવુ (૯) શુદ્ધ શિલાજીત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી પાવુ (૧૦)
કાકડીના બિયા સિંધવ અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણુ ગરમ પાણીમા પાવુ (૧૧) કાળો
ચાળો, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આમળા, વાળો, ધોળી મુમળી, એલચીદાણુ, રેણુક-
બીજ, દાણુ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાનુ કેસર, કપૂર ચદન, રક્તચદન, ત્રિકટુ
પીપળીમૂળ, આસગંધ, શતાવરી, ગોખર, કાકડીથીંગી મળ, કંકોળ અને ડાગરની
ધાણી સમભાગ લઈ ચૂર્ણુ કરવુ અને એક ભાગ ચૂણુ, બે ભાગ લી અને સાકર
એ પ્રમાણે પાવુ, અથવા ખડીમાકર અને મધની સાથે મવારે સેવન કરવાથી ને ક્ષય,
રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અમ્બજર, મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃમ્હ, રક્તસ્ત્રાવ વગેરે એ સી પ્રકારના
વાયુ અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે (૧૨) એલચી, પાપાણુભેદ, લીંદી-
પીપર, શિલાજીત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામણુમા આપવુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—અકાલ-૧૪ અરકુસી-૨૩, આકડા
-૨૩, આવળ-૭, કપૂર-૧૧, કાકડી-૧, કારેલી-૮, કેમર-૯, કેળ-૧૬, કાથમીગ
-૧૦, ખાખરા-૧૫, ગોખર બોડા-૫, ગોડાળ-૧, તલ-૧, ધમાસો-૭, નળ-૨,
નાજી-૧, નેવારી-૧, ફાગળો-૩, બિહી-૧, ભોરિમણી-૪, મરી-૧૨, મળા-૧૮,
ગનગુલસી-૬, લાખડી-૧, વાયવરણો-૬, વાસ-૧, સાંતાફળ-૨, માગ-૧, સિવલ
-૪, સોપારી-૩ મળમૂત્રવડે આખરી થએલાને માટે—સરગવો-૬ મળ-
મૂત્ર બંધ થયા હોય તે માટે—વડ-૧૫ મૂત્ર શુદ્ધિ માટે—ગળજીભી-૭
ગલ-૨ લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે—અળસી-૬

પથ્ય:—રાત્રી ડાગર, જાશ, દૂધ, દહી, જુનુ ફાળુ પડાળા, ચીલડા,
ખજૂર, નાળીએર, તાડફળ. અપથ્ય:—વિરૂદ્ધ અન્ન, મારગ ચાલવો, ડહા, વિદાહી,
વિષ્ટબી એવા પદાર્થ, મેથુન, મૂત્રાદિકનો વેગ ધાગણુ કરેલા વાસના અકુર, વમન

(૧૦) ગુદી, આવળ અને ગખોરડીના પાદડા રાત્રે પાણીમા નાખી ઝકળમા રાખી, સવારે
વાટી આળીને તે પાણી પાવુ (૧૧) સુરોખાર તોલો ૦૧ અને જવખાર તોલો
૦૧ ગોમૂત્રમા વાટી પાવો. (૧૨) સાકર અને જવખાર અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ કાકડા
(૧૩) સુરોખાર તાદળજના રમમાં પાવો. (૧૪) સાબરજીણુ ખાળકના પેશા-
મમા વાટી નાલિમા ભરવુ (૧૫) ખાળકના પેશાખમા ખડીની લીંદી પલાળી
ગરમ કરી પેકુ ઉપર બાંધવુ

૪૬-મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાવાત વગેરે રોગ થયેલા છે તેને મૂત્રરેચન આપવું મૂત્રરેચન આપવાનાં ઔષધોઃ—(૧) સુરોપ્પાર, ચણકબોખા, એલમીદાણા અને નવચી એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ મામા ચૂર્ણ, પાણેર દૂધ અને પાણેર પાણી એકત્ર કરી તેમા આપવું (૨) સોનામુખી (મીઠીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાનગ પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમા સાકર ૧ તોલા નાખી તે આપવી, એથી કરી રેચ પણ થાય છે (૩) ગાયત્રી દૂધ ઉકળતુ રાખી તેમા શીંગોળાઓ પીલવી અને તેમા સાકર નાખી ૮ ફેરા ગાળી, તે પાણી સાતવાર ઉલટાપાલટી કરી પાવું (૪) એક શેર દૂધમા એક ગેર પાણી મિશ્ર કરી તેમા ૨ મામા મુરોપ્પાર અને ૬ મામા મોનાગેર નાખી તે હલાવી ઉભા ગ્હી પેટભર પીવું અને ફરતા ગ્હેતુ એટલે મૂત્રરેચ થાય છે (૫) દૂધ બશેર સુધી લઈ કલા-ધના વાસણમા સારે ગરમ થાય એટલે તેમા કુટકડીની બુકી ૨ માસા પર્યંત નાખવી એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઈ તેમા એલમીદાણાની બુકી અને ખાડ નાખી તે ૬૬ થયા પછી પ્રાસન કરવું (૬) ખાખરાના સુકાએલા ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પચત લઈ તે ઘાઈ તેમા પાણી નાખી ઉપર દાહણુ દહ મદામિ ઉપર વગળ થાય ત્યા સુધી બાફવા પછી તે પીલી તેનું પાણી પાનગ સુધી લઈ તેમા ૨ મામા મુરોપ્પાર નાખી તે પાવું અને બાકી ગ્હેલા પાણીમા તે બાફેલા ફૂલ મેળવી પેટપર માધવા (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા ગરે દડા પાણીમા પલાળી રાખી મવાગ ને મસળી, તેનું પાણી ગાળી પાવું અને તે પાણીમા શેરી છરાની બુકી નાખી શકિત પ્રમાણે એક ગેર પચત નારાન કરવું, એટલે મૂત્રરેચ શરીરમાની ગરમી નીકળી જાય છે એથી કાષ્ઠને રેચ પણ થાય છે

નિરોધ ઉપચાર જુએા વર્તીઆ—કાકડી—૯ ખાખરા—૧૫, ડાગર—૪, દ્રાક્ષ—૨ રેવચી—૨

પથ્થ—ગોખા, દૂધ, ઘી તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં અપથ્થ.—ગોળ નીખા ખાટા, તેલકટ, વાયુ કરે એવા પદાર્થ

૪૭-મોઢાના રોગ (મુખરોગ).

કારણ—જળચર પ્રાણીનું માસ, દૂધ, દહી, ખાડ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી રૂપિત થયેલા કઠ્ઠાદિક દોષ મુખમા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ દાંત ન ધસવા, ખનખન એ કારણોથી પણ આ રોગ થાય છે

મુખરોગની સ ખ્યા—દત્તરોગ—૮ આખંગ—૮, દત્તમૂળરોગ—૧૫,

૧ શખજરે જર અને મુરોપ્પાર દૂધમા નાખી પાણી મેળવી પાવું (૨૨) નાનાગેર તોલા ૦૧ મુરોપ્પાર તોલા ૧ પ્રલાયચી તોલા ૦૧ મળિકે તોલા ૦૧ ૧૦૦ અને પાણી ગેર ૪ નાખી એકત્ર કરી પાવું

તાળવાના રોગ-૯, જીભના રોગ-૫ કંઠરોગ-૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે *

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) સુક અને ઘોળા મરસડાના કિવા ત્રિફળાના કાઢએ ગલફેરા ભરવા, એટલે અવાળુમાથી લોહી નિકળે છે, માસ ભરેલું

× ૧ દાંતમા કાળા છિદ્ર પડી જઈ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે કુમ્મિદત. ૨ દાંતની નસોમા પીડા થાય તે દાહન. ૩ દાહ, ઉતુ, ખાહ, પવન વગેરે સહન ન થાય તે દત્તહર્ષ ૪ ધીમે ધીમે વાયુ દાંતને મોટા અને ખેડાળ કરે તે કરોહ ૫ દાંતનો મેલ કાઢ્યુ થઈ જાય છે તે દત્તશર્કરા ૬ દાંત કાળા પડી જાય તે રચામદત્ત ૭ મોઢા વાયુ અને દાંત ભાગી જાય તે ભજનક ૮ દત્તશર્કરા વધીને જાકને નડે તે કપાલિકા એ દાંતના આઠ રોગો છે પાત-૧, પિત્ત-૨ કફ-૩, મન્નિપાત-૪, લોહીનો-૫, મામનો-૬, મેદનો-૭ અને ચાટ લાગવાનો એમ આઠ આઠ (હોઠ) ના રોગો છે

૧ કાઠ્યુવિના અકરમાત્ પારામાથી દુગધયુક્ત લોહી પડે તે શિતાદ ૨ કફલોહીના કેપથી બે ત્રણ પારામા વજો સોળ થાય ત દત્તપુટપુટ ૩ પારાને મોળે થઈ પીડા થાય, લાળ પડે અને ચળ આવે તે સૌષિર ૪ પારામા દાંત દાહવા લાગે અને તાળવુ ખેસી જાય કે છિદ્ર પડે તે મહાસૌષિર ૫ પારામાથી પર મહિત લોહી નીકળી દાંત દાહવે તે દત્તવેદ ૬ પારા વિખરઈ ગયા છતાં લોહી ન નિકળે તે પરિદર ૭ પારામા બળતગ થઈ દાંત દાહવા લાગે ઔષધ ધમતા લોહી નીકળે અને પીડા થાય તે ઉષકુશ ૮ ચોટ લાગવા ૯ વસાવાથી મોળે ચડી દાંત દાહી પીડા કરે તે વૈદર્ભ ૧૦ પારામા ખીન્ન કરતા એકદત વધારે વધે તે ખલ્લીવર્જન ૧૦ નીચેની ઘટના અતમા સોળે હોય, લાળ પડે અને પીડા થાય તે અધિમાંસ આ દશ મિવાય પારાની નસોમા વાયુ પિત્ત, કફ, મન્નિપાતથી અને ચોટ લાગવાથી એમ પાચ પ્રકારે નસોના રોગો થાય છે, તે મળી પદર પાગના રોગો છે વળી દાંતના પારામાથી પરમહિત લોહી નીકળે, ઘણા સોળે હોય અને તેમા દાહ તથા પીડા હોય તે દત્તવિદ્રધિ કહેવાય છે દાંતના મળનેજ દાંતના ' પારા ' કહે છે

પાત ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, અધામ ૪, ઉપજર્ણ ૫, એમ પાચ જીભના રોગો છે મહાસુડી ૧, ગુડકસરી ૨, દુવ ૩, કચ્છપ ૪, તાલુઅર્જુદ ૫, માસગત ૬, તાપુટપુટ ૭ તાલુશોષ ૮ અને તાલુપાક ૯, એ નવ તાળવાના રોગો છે

વાતવિદ્રધિ ૧, પિત્તવિદ્રધિ ૨, કફવિદ્રધિ ૩, ત્રિદોષવિદ્રધિ ૪, ગત્તાવિદ્રધિ ૫, કામાલુક ૬, અધિજર્ણ ૭, વલય ૮, ગદાસ ૯, એકદ ૧૦, શતકી ૧૧, ગિલાયુ ૧૨, મહાવિદ્રધિ ૧૩, ગલૌષ ૧૪, સ્વગ્ન ૧૫, માસતાન ૧૬, વિદારી ૧૭ એ ગળાના રોગો છે.

૧ મુખમા સર્વત્ર ફેડલા થઈ ઘણી પીડા થાય તે વાયુનો, ૨ લાલ કે પીળા ફેડલા થાય, દાહ હોય તે પિત્તનો ૩, પીડા વિના પચ્ચ ચેળયુક્ત ઘોળા ફેડલા

ઢાલી નાખે છે અને અવાજ પાડે છે તેને મટાડે છે (૨) લોધર, પતંગ, જેઠી-મધ અને લાખનુ ચૂણું ટરી તેમા મધ નાખી તેનો કેળળો કરવો, એટલે દાત-માથી લોહી અને પડે વહે છે ને બધ થઈ હાલનારા દાત થઈ થાય છે ।

રોાય તે કફનો, એમ ત્રણ પ્રકારના સર્વસર રોગ છે, તેનેજ મુખપાક ક ક વળી જે હોઠમા તથા પાગમા લોહીના પ્રાપ્તી અથવા ત્રિપ્રાપ્તી થએલા કે રોાય, તે સન્નિપાતનો અમાપ્ય મુખપાક રોગ કહેવાય છે

સચ્ચીત ઉપચાર — (૧) દાતની જગમા કીડા થયા રોાય તો હિંગત્રા ગામડા ગરમ કરી દાત નીચ રાખે તો કીડા મરી જાય (૨) ફટકડીનો ઝીણા બ્રા કરી તેમા થોડું મીઠું નાખી, પછી એક રૂન પુમક પાણીમા પલાળી તે ઉપર બહારની તે દાદ ઉપર મકયી દુખતી દાદ મટ (૩) મુખપાક ઉપર કરવરી, વાનકપુર, નિસામનો (૪) ઉત્તેના બનાવે છે), એ ત્રણ બરાબર લઈ ખાડી ખાત્રી કરી મ્હોડામા બહારવે અને લાળ નીતરવા દે તો મટે, અથવા સગેકા ન્મન ગુલામના પ્રાગળા કરાવવા, અથવા હીમજ મ્હોડામા રાખવી અથવા જીરૂ ખાડી તના પાણીમા ગતાદળી વમી તેમા એલવાનો જુકો અને ખુલાવેલી ફટકડી નાખી પ્રાગળા કરાવવા અથવા આવળ તથા જાણુડીની અતરછાલનો ઉકાળો ની નમા ખુલાવેલી ફટકડી નાખી કેળળા કરાવવા, અથવા આખાના એસામણમા રાટલી ફટકડી નાખી પ્રાગળા કરાવવા (૪) મોઢું ગધાતુ હોય તો કરવરી, અગર ન્મન લવગ એ ત્રણને આગક ખાડી ફટલાક દિવસ મુધી દાત ઉપર ધમવુ (૫) ગળામા કાકરી થાય ન ખેરી રીતે કે ગળામા યુક ન ઉતરે એ રોગ પિત્ત, વાતવિગર કે રાણુલી થાય છે ગળામા ધણુ દુખ તો એ રોગ લોહીવિકારથી વાજુવા તેના ઉપર — મેઉ નાથની કેકાત્ર રંગનુ લોહી કઢાવવુ વાયુની કે પિત્તની હોય તો નોઢામાથી શીણ નીકળે અને દુખે નહિ, ત્યાં અજીર ઉકાળી તનુ પાણી એક આવારીયા મુધી રાત દહાડા પીએ તો મટે પાણીને બદલે પણુ એજ પાણી પીએ તો વધારે ફાયરો થાય (૬) બલગમ ગધાતી હોય તો લસણ મધ સાથે ખાતુ (૭) રાતી અરકુસી તોલો ૧, મધ શેર ૦૮ નાખી એકઠું કરી મના પાએ તો મોઢામાથી લોહી પડતુ હોય તે મટે. (૮) આકડાનુ દૂધ ગેર ૦૮ ટુલરીમા ભરી મીણકપડ કરી છાણા શેર ૫ મા ભટ્ટી ટરી ખાખ કરી એ ખાખ દાત વસવાથી દાત હાલતા હોય તો મજાજુત થાય અથવા માયા અને ફટકડી વસી (૯) ખડીયાખાર ખુલાવી મધમા મટાડવાથી મુખપાક મટ (૧૦) ફટકડો તોલો ૧ કાળા મરી તોલો ૧, સોપારી કાળી તોલા ૧ ની જરમતુ ચૂણુ દાંત ધમવુ અથવા દલાયચી ટાક ૧, કાથો ટાક ૧, ખુલા-રી ફટકડી ટાક ૧ ફીંગરની ટાક ૧ સવાગમા દાંતે ધસવાથી દાત દુખતા મટે. ૧) મોરગુયુ કુલાસી ત્યાં મફદ થાય ત્યારે તેમા સોનાગેર નાખી મોઢામા ગળે ન મોઢાના આદા મટે (૧૨) દાંતમજન — માયા ૯ લાગ, લોહચૂર ૧૦ લાગ, ગકમ ૧ લાગ, ફટકડી ૨ લાગ સોનાગેર ૨ લાગ, હીમજ ૨ લાગ, કાથો ૨ લાગ મરમો ૧ લાગ મોરગુયુ કુલાવેલો ૨ લાગ સર્વને લાખ ઝીણા વાટી દાંત ધમ-

ઢાટાસરીયા-(વજ્રહતી) નો રસઃ અને મધ દાતે ધસવુ, એટલે રક્તવિકાર બધ થાય છે (૪) તુવેગની દાળ, લિલામો અને કાટાસરીયાના મળીઆને માટલામા નાખી ગમ્પ કરી દાતે લગાડતા ગહેવાથી દતરોગ દૂર થાય છે (૫) લોહચૂર, એલમીદાણુ, હિગકમી અને માયફળનુ ચૂર્ણ કરી રોજ દાતે ધસવુ એથી કરી સર્વ દતરોગ ગમે છે (૬) મોગલી એગડાના તાળ દાતણે દાત ધસવા અને તેનો રસ દાતે ચાપડવા (૭) છરૂ મીઠુ દગ્ગ અને ગેમળાના કાટાના ચૂર્ણવડે દાત ધસવા, એટલે દનમળના ક્ષતો ચીગ પડે છે ને, મણુકા રક્તસ્થાવ દાત હાલવા અને માગનો નાશ થાય છે (૮) લીડીપીપર સિધવ અને છરાનુ ચૂણુ દતમળને વધવુ (૯) ફટકડીની બક્રી મધ અને લીમા કાલવી ચાપડની એટલે રક્ત બધ થાય છે અને મુખપાક દૂર થાય છે (૧૦) ગઢના પાદડા મીઠળ ગોખરૂ વહેકર, મછડ લોધર ખગની છાલ અને જીમ્મખેનો કાડો કરી તેમા તેલ નાખી પચન કરવુ અને તે લગાવવુ તે દતનાડીનો નાશ કરે છે (૧૧) ગળા પાણીમા વાડી તેમા આકડાનુ દૂધ નાખી કઢવવી તેણે કરો દાત ધસવા એટલે હાલનારા દાત ધટ થાય છે (૧૨) ગઢના પાદડા સારાડી ગળપીપળી કાટાસરીયા અને માડાવજ મુઁ અજમેા દરદ અને તલનુ ચૂર્ણ મોદામા રાખવાથી દુગ્ધ, દાતના મજુડા, દાત હાલવા નણુ નાગ્ન કડુ અને દૂમિનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—ઉપરમાલ-૬ કાયફળ-૧૧, કોલિ-૧૧-૧૦, તુવગ-૮ મોગળી-૮ મોગલી એગડા-૧૧ લીડીપીપર-૨૯ લોધર-૨, મારાડી-૧૦

દતક્રમ ઉપર ઉપચાર—(૧) કપૂર અથવા જંકેલી હીગ દાઢની નીચે મ મતી (૨) કાટાસરીયાના પાદડા અથવા મળીઆ ચાવવા (૩) અક્કલકરો દાદમા રાખવો, એટલે દતગળ બધ થાય છે (૪) સુક ૧ લાગ અને ધુલાવેલી ફટકડી ૨ લાગ લઈ એકત્ર કરી તે ૨-૩ વખત ચાપડવી, એટલે દતગળ તુરત મ ય થઈ જાય છે (૫) મીગળીના સૂકાયલા ફળ અગારાપર નાખી તે ઉપર નળીવાળુ ઢાકણ મૂકી નળી વડે મ્હોડામા ધૂણી આપવી એટલે ક્રમિ દૂર થાય ૬ કાનમા પણુ આ ધૂણી આપવાથી કણુક્રમિ દૂર થાય છે (૬) લીલી નગોડ, ખાડી અવાડી અને ડડવી તુમડી એ દરેકના મળીઆનુ ચૂર્ણ કરી દાતમા રાખવુ, એટલે ક્રમિને પાડી નાખે છે (૭) ધોળી ઉપરસાલના પાદડા વાડી ગોળી કરી દાતમા ગમ્પવી એટલે ક્રમિ પડી દાત ધટ થાય છે (૮) હિગકમી, હીગ, ફટકડી અને દેવદાર પાણીમા વાડી ગોળી કરી દાતમા રાખવી એટલે ક્રમિજ દતગળનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—ધન્વરણુ-૨, ઉકરની ક-૪, કડવા તુરીયા-૩ કપૂર-૯, કાટાસરીઓ-૮, પાપાણુબેદ-૬, મોગિગળી-૩, હીગ-૨૧

વાળી દાત મજલુત થાય (૧૦) પડણુલી ઉપર—એલમી નવરી, સિધવ, માયફળ, ધુવામ, એ સમાન લગે લઈ પાણીમા ગોળી કરી મોદામા રાખવુ

* અહીં મઁ કારાટાનો અર્થ અગળી કરેલી એ ખોટો છે, એનો ખરો અથ તે કાટાસરીયોજ થાય છે કે જેને વજ્રહતી પણ કહે છે.

દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર.—(૧) બકલી (બોમ્બી) ની અતગ્રજ્ય ગજ આવરી, એટલે દાંત ઘટ થાય છે (૨) બદ્ધમના હોડીઆ બાળી તેણે દાંત ધસવા (૩) નાગગ્રોધ, હરેડ, સુડ, મરી, લીડીપીપર, વાવ ડીંગ અને કડવા લીમડાના પાદડા, એ યોગ્યતા વાટી ગણી કરી જાયમા સકરી ને ગંત મોહામા ગાળી ઉત્તરુ, એટલે દાંત વજ્જુલ્ય ઘટ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીઆ —દંતશૂળ માટે —અધેડા-૪ આદુ-૪૮, કપૂર-૮, કગડા-૧, ખારેતી-૮, નાકલીકણી-૪ દુખતા દાંત હોય તે માટે —અક્રમકરો-૧, ચુદી-૧, લવંગ-૫ દાંતનાં પેઠા દુખતાં હોય તે માટે —મોગલી એંગડા-૬ દાંત કઠણ એટલે મજબુત થવા માટે —નુવેર-૪, અદામ-૫, બોમ્બી-૧ દાંત હાલતા હોય તે માટે —ખારેતી-૮, માયફળ (માયા)-૫ દાંતમાથી લોહી આવે તે માટે —કાલસરીઓ-૭ દુખતી દાંત હોય તે માટે —કાલસરીઓ-૪ નુગળ-૩, દુગળી-૩૩, બોળ (લોગબોળ)-૫, ડીંગ-૧

જુઓ અનુભૂત આપધ-આપધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયાગની ટીપમા ન-૭

કઠ (ગળાના) રોગ ઉપર ઉપચાર.—(૧) જવખાંડ, તેજબજા, પડાડબજા ગસાજન, દારૂહળદર અને લીડીપીપરના ચૂર્ણની મધમા ગોળી કરી મોહામા ગાળી (૨) દરૂહળદર, તજ, કડવા લીમડો, ગસાજન અને ધંડગરવનો કાઠો આપવા કિવા દરીતકરીનો કાઠો મધ નાખી આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીઆ —કેવડાનું ઝાડ-૧ પાટ (કાળીપાટ)-૧ ફણસ-૮, શણ્ણુપી-૨, મમેંગ્લો-૧૫

જુઓ અનુભૂત આપધ —આપધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયાગની ટીપમા ન-૭

કઠસર્પ—ગળામા કઠ કરી ઉચી સાખી એવી ગાલ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે અજપાણી જળુ નથી, બોલવાને ભાર કહિન પડે છે અને કહનો અતિશય પ્રકોપ થઈ પ્રાણાતક મિથિત થાય છે એને વૈદકશાસ્ત્રમા “ વલય-ક કરોગ ” અને મં ૦ વાટસર્પ એવા નામ આપેલા છે એ ઉપર ઉપચાર—(૧) વગડાઉ બોરડીની ઝાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી (૨) વાસનવલીના મળ વાટી પાવા (૩) મહુડાના ફળમાના ખિમા પાણીમા ઘમ્મી પાવા (૪) બહેડાના ઝાડની અતગ્રજ્ય પાણીમા વાટી ને પાણી પાતુ (૫) ધ-દવરજી, શિસમના લાકડાનો વહેર કિવા કડવુ પુરીયુ હોડામા નાખી પીટ (૬) કરોળીઆનું ઘર અને મલીયાગરનું સમભાજ ચૂર્ણ કરી ચલમમા નાખી પીવુ (૭) કેવડાના કણસમાનું ફલ ચલમમા નાખી પીવુ (૮) તોગણીના પાદડા બોળી મોહામા ભરી રાખવા અને ચાવીને થોડા ગમ ગળામા જવા દેવા, એટલે કઠ પડી જળુ મોકળુ થાય છે (૯) ખુળખુળાનું ફળ ચલમમા નાખી પીવુ (૧૦) ખુળખુળા, સગસડાની થીંગાની ઝાલ અને પગપાદ (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે) એ ચલમમા નાખી પીવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીઆ —ગળામાં અને જીભ પાસે સુષ્ક આન્યુ હોય તે માટે —અહર-૪ પડહલ એટલે મળામાના સોળ માટે —આમલી-૪ કામાળુ-૬, બીલામો-૮, ૧૫. ગળરોથ માટે —બોમ્બી-૧, વિષજી-

કાન્તા-૧. પિત્તથી જળામાં બળનરા થાય તે માટે—રાધ-૭ કંઠે વિકારે માટે—પરિપાક-૩ કડસર્પ માટે—આકડો-૭૬ કડવા તુરીયા-૭, ગૌલણ-૧, તોગણ-૩, દીપમાળ (ગલગોટા)-૩ નળ-૩, પગિપાક-૩, બહેડા-૬, બોરડી-૫, મહુડો-૨, વાસનવેલ-૧ ગળામાં દુખે તે માટે—બીલી-૬ જુઓ પ્રાન્થા-૦ મા—કાતણીનું ઘર-૬

મુખપાક (મ્હોડામાં ચાદીઓ પડે તે) ઉપર ઉપચાર.—(૧) પચવહકલો અથવા માવળીની ઝાલ કિવા ત્રિકળાના ઝાલના કોગળા કરવા (૨) પુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા (૩) નાઈના પાદડા રોજ ચાવવા (૪) ચણકબોખા અને ખરીમાકર દાદની નીચે ગમ્મી રસ ગળી જવો (૫) પુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણીની બકરી મ્હોડામાં નાખી લાગ ગળવી (૬) અકકલદગની બૂકી મ્હોડામાં જીભવતે ફેંચવી (૭) ચોળી ચણોડીના પાદડા ચાવવા (૮) અરડુસીના રસમાં મધ નાખી તેમાં ઉપરમાળના મૂળ ધસી તેનો મ્હોડામાં લેપ કરવો (૯) શખજીર માખણમાં દાલની તેનો મ્હોડામાં લેપ કરવો (૧૦) ભાગરાના અથવા તુવરના પાદડા ચારી લાગ પાડવી, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૧૧) લીડીપીપર, મરી, ઉપલેટ અને ધંજવનું ત્રણ દિવસ ચર્ચણ કરવું, એટલે મુખપાક તથા દુગધની ગાંઠિ થાય છે તલ ખાવા અથવા તલના તેલના કોગળા કરવા (૧૨) ખરતી જાલ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અંટમાન કાઢે કરી ગાળીને આપના તેમાં નળચૂં, કપૂર, ચિકણી માપાગી તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નારંગમગ, કન્ટૂરી, એ એકેક તોલો લઈ ચણ કરી તે કાઠામાં મળવવું, તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મ્હોડામાં રાખવાથી મરી મુખપાકે ગેગ, જિલ્વાગેગ, ઓષ્ઠગેગ, દંતગેગ, ગલગેગ અને તાનુરોગનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—મુખરોગ માટે—અરડુસી-૨૦, અળખ-૨, એલચી-૧૦ કદમ-૨, બાખરો-૧૮, ૨૧, ચણકબોખા-૧, નળુ-૭, જીર-૮, દાડમ-૧૩, બાવળ-૧૪ વડ-૧૨, મહેરી-૨ મુખપાક માટે—અરડુસી-૨ અરતુ-૧૨, કાગિદા-૧, કાળીખજૂરી-૨, કાટાસીઓ-૫, ચમેલી-૮, તલ-૫ તુવર-૭, બાવળ-૧ બીલી-૨, બીલી-૧૨, બોરડા-૬, ભાગરો-૧૨ મુખવિકાર માટે—તોરણ-૧, વરીઆળી-૨ લાલાલાવ એટલે લાગ પડવા માટે—માચકૂળ (માયા)-૮ મુખમાહુર્ષ માટે—અકકલદગ-૭, ચણકબોખા-૬. મ્હોડાપરની કાળારા ફર થવા માટે—આદા-૧૬ મ્હોડા ફાટ્યું હોય ત માટે—ફણસ-૧ મુખ દુગધ ફર થવા માટે—કાલિજન-૬ મ્હોડામાં ચાદીઓ પડે છે તે માટે—જેરીમધ-૭, પીવુ-૪ ગરમીથી મ્હોડામાં ફોડ-લીઓ થાય તે માટે—ચણોડી-૬, તવખીરવજ-૧ મુખ સંખથી કંફવાત રોગ ફર થવા માટે—બીનેર-૧૮ હોડમાં ચીરા પડે તે માટે—ઝગડો-૩૬, કાકમ-૫ જલ શુદ્ધ થવા માટે—અકકલકરો-૨, ૭ જલે કાતરા પડે તે માટે—ઘચકી-૧૦, કેળ-૮, ચમેલી-૧, મગગા-૧૦ જલ ઉપર ધુખાર

એટલે છારી આવે તે માટે—કચૂરો—૨ તાવના થોડે જીલ્લ બળતી હોય
તો તે માટે—કાળી ખળ્લી—૧ જીલ્લ. ગણુ, તાળવાનો શાષ શાંત થઈ
મોડાડામાં રચિ આવવા માટે—દાક્ષ-૧૧ જીલ્લ કાળી થાય છે તે માટે—
બાલામાં-૧૪ જીલ્લ નીચેના ભાગ મુઝ્યો હોય તો તે માટે—મરેડી-૨
ગરમીથી જીલ્લ ઉપર દાડા આવ્યા હોય તો તે માટે—ઉચ્ચરો-૧૫
તાળવાના રોજ-કાગ્રા પડે છે ન માટે—ધમામો—૨

જુઓ પ્રાં ૨૦ ઓં મા —મુખગેજ માટે—મધ-૫

પ્રત્ય—પાખા, જવ, મગ કળથી, કાગલા, પડેણા, કુમળા મળા, પાન
તીખા અને કડવા રમ અપ્રત્ય—ખાટુ દરી, દૂધ ગોળા આડ, કેસાચ કડિ-
નાચ, જડ અને પાંદિત્ર અન દિવમે નિદા

૪૮--રગતપિત્ત (રક્તપિત્ત).

કારણ અને સ્વરૂપ —તાપ અગ્નિનો રોક પશ્ચિમ શોડ, મુસાફરી કરવી
મૈત્રુન ઇન્દ્રિયાદિકાના અતિ મેનને કરી તેમજ તીવ્ર, ઉષ્ણ, ખાગ તથા ખાટા, એ
પદાર્થોના અતિ સવને કરી પિત્તભાલ થઈ રક્તને કાપાવે છે પછી મુખવાટ અને
ગદાવાટે રક્ત પડતા લાગે છે એને રક્તપિત્ત* કહે છે

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ—અન્ન પચન ન થયું, ઉલટી તૃપા ખાસ, ઉષ્મ
બલદાનિ પાનુરતા, બાજન દગા છતાં પશુ દાદ બ્રમ, માથાનું દુખવું,
અનિદાન ઇન્દ્રિય ઉપદ્રવ થાય છે મુખવાટે લોહી પડે છે તે સાથે ગુદા વાટે
મસાતારા પડે છે તે કુષ્ઠસાંધ, મુખવાટ અને ગુદાવાટે ગન્ને દંડાલેથી પડે છે
તે અસાંધે બળ્યુના

ઉપચાર—(૧) અરુચિના રમ અને મધ મમભાગ કરી આપવા (૨)
બકરીના દૂધમાં મધ અને માદર નાખી તે દૂધ આપવું (૩) અરુચી મનુકા
દાક્ષ અને બાગાચીતરીનો કાટો આપવા (૪) ગાયના દૂધમાં પાચગાળ પાણી
કદવયુ પાણી બળી જાય એટલે ન દૂધ પીવું (૫) આમળાનો અથવા દરીત-
રીનો મુગળ્લો આપવો (૬) આમળાનું ચૂણુ માદર અને ઘી એકત્ર કરી આપવું
અથવા આમળા ઘીમાં મેડી તાળવા ઉપર તેની થેપવી કરી મકરી (૭) જેડી-
મધ ઘાણા ગતાદળી, અરુચી અને વાળાનો કાટો મધ અને માદર નાખી

* રગતપિત્ત દરે ઘણુંજ ખગલ છે એનાથી હાય પગ ફાટી લોહી
નીકળે છે નખ કાળા થઈ ખરી પડે છે અને ઘાઘ ઘાઘ માણુમના શરીર ઉપર
ગીઆ જેવડા ચકરડાની માફક ચાદા પડે છે તેના ઉપર—(૧) સાપની કાચળી
માસા ૨ ખળૂર સાથે ખાસ તો જલદી આગમ થાય. (૨) રગતપિત્તના ચાદા
તથા પગની પાટલી નીચે તળીયામાં નામર પડે છે તેના ઉપર—હળદર માસા
૧૦ પાગે માસા ૫ ગાયનું ઘી માસા ૨૦, એ મેવેને ચાંદ પહોર મુધી સારી
પેડે ખરૂં કરી પછી વિલાયની ઝેાને ચોપરી ચાદા તથા નાચર ઉપર મૂકી, ઉપર
કાળા મનમની પગી મૂકવી

આપવા, એટલે શોષ, દાહ, ગતપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે (૮) શખજીર, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું (૯) દૂધની મલાઈ આપવી (૧૦) દ્રાક્ષ, એદાણા અને ધાણાનો કાઠો માકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉચ્ચરના પાકેલા ફળ ગોળમાં કિવા મધમાં ખાવા આપવા.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમાં—અડદ-૩, અરજુન સાજ-૭, અરુન્ધ-૧, ર, ૩, ૧૦ ૧૬, ૨૨, આમળા-૩૩, ઉચ્ચર-૨, કેસર-૧, કાથમીર-૧૩, ગરમાળા-૮, જવ-૧, તુવર-૮, દ્રાક્ષ-૧૭, નાળીએરી-૧૭, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પીપળા-૨૪, પીળા ધતૂરા-૮ ખીરલો-૧, ગાયણ-૨, લીડીપીપર-૩૬, વડ-૧૨, વાકરી-૬ મિવણુ-૫ ગોવૈંમાં—દુધ-૧૬ પિત્ત મસ્તકે ચડી ગયું હોય તેા:—ધી-૩ પ્રવાહીકે અને રક્તપિત્તાદિક માટે—દૂધ ૨૦ પ્રાં ઓં માં:—રક્તપિત્ત માટે—મધ-૮

પર્ય—જૂના સાડી ચાખા કાદગ, રાઈ, દેવડાગ, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર મ, તુરા પદાર્થ દૂધ, ધી ફણુસ, કેળુ તાદળળે, પડાળા, જીવુ કાળુ, દુધી કાળીગડુ, શેલડી તથા સાકર અપચ્ચ—ચાયામ, સુસાફરી કરવી, નાપ વેડવો મલમજના વેગેના અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બકારો, ધૂત્રપાન, મયૂન, કળથી ગોળ તલ અડદ, દહીં, ખારા પદાર્થ, તાજુલ, લસણ, કઠોળ, ધાન્ય, વિરહાગન કડવા અને ખાટા પદાર્થ, મીઠુ

૪૯—રતવા (વિસર્પ).

કારણ—ખાર, ખાડુ, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલા શાક વગેરે પદાર્થો લક્ષણ જ્વરાથી વાતાહિંસા ક્રુપિત થઈ માત પ્રકાગ્ના * વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે માટે તેને વિસર્પ કહે છે, અને મરાડીમાં ધાવરે કહે છે

અગ્નિવિસર્પ—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો વિસર્પરોગ-જ્વર, ઉલટી, મઝા, અતિસાર નૃપા વેન, હાડ કુટવા, અગ્નિમાઘ, અધારા, બ્રમ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે એનાથી આપુ શરીર અગારા મળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે તે ઠેકાણે યસસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાનો રંગ થઇ ત્વરિત મોળે આવે છે, અગ્નિથી દગ્રાયા પ્રમાણે ઉપર ફાલ્લા થાય છે તેની સીંચ ગ્નિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઈ અન્યત મળવાન થાય છે એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સત્તા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શાસ વધારે છે અને ઉચ્ચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે એવા અસ્વચ્ચ-પણાના કારણથી, પચારી ઉપર સુવાથી કિવા બેસી ગહેવાથી પણ સુખ થઈ નથી હાલ્યાલ ઠરવાથી કલેશ થાય છે, મનને અને દેહને ક્લેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુઃખોષ નિદ્રા નેન પ્રાપ્ત થાય છે આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગી-ઓરોગ) કહે છે.

* વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, પિત્તકફ, કફવાત અને સન્નિપાત એ સાત.

અધિવિસર્પ:—સ્વકાગ્રણે કાપેલા કફવડે વાયુનો શેષ થઈ, તે કફનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ સુધી લાગી દુઠ્ઠ કરી લાખી, નાની, ગાળ, મોટી, સતી, ગંડાની માળા કરે છે તે ગંડામાં મણકા ધણા થાય છે, ધણેા કચ્ક તાવ આવે છે, શ્વામ, ઉપરસ, અતિમાગ, મ્હોડામાં સુકાપણુ ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, આતિ, વર્ણ બદલાવો, મુચ્છાં, અગ ભાગી જવું અસિમાઘ એ લક્ષણો થાય છે આ રોગને અધિવિસર્પ નામ કહે છે આ નામ કફ-વાયુના ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે

ક્ષતજવિસર્પ:—આલ્સ કરણાએ ક્ષત (ચાદી) થઈ નેત્રી વાયુ કુપિત થઈ, તે ગત સહિત પિત્તને વણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉપન નારના દાણા જેવી ફાટલીઓ થાય છે, સોળે આવે છે, તાવ આવે છે મણકા થાય છે તથા દાદ થાય છે તેનું લોહી કાળું હોય છે

ઉપચાર:—૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપગ વાગવાનું શતધોત જૂતનો લેપ કરવો (૨) સરસાના ફૂલ અથવા છાલ ડિવા મળી જેડીમધ, તગર, ચદન, એલત્રી, જટામાસી, હળદર, દારૂહળદર, ધાટ તથા વાળો એ દવા આપ-ધોનો કલ્ક કરી તેમાં થી નાખી તેનો લેપ કરવા તે વિમર્ષ કોઠ વણુ તથા નાળનો નાશ કરે છે (૩) જટામાસી, રાઇ, લાધગ, જેડામધ ગેયકર્મીજ, મોગવલ, લીલા કમળ અને સરસાના ફૂલનો લેપ કરવો તે અધિવિમર્ષનો નાશ કરનાર છે (૪) વડ ઉબરો, પીપળો, પીપળી અને વેતલ (તેતગ) એ પાચની બળનો કચ્ક કરી તેમાં શતધોત થી નાખી તેપ કરવો તે દારૂકૃત વિમર્ષનો નાશ કરે છે (૫) વડની વડવાઇયો, ચણેડી, કેળનો ઘાડો એનો શતધોત વ્રતયુક્ત લેપ કરવો એટલે તે અધિવિમર્ષનો નાશ કરે છે (૬) સરસાના ઝાડની છાલનું ચૂણુ શતધોત થીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો, એટલે કદંબ વિમર્ષનો નાશ કરે છે (૭) કરજ અને માતવિજની ગ્રહ વળગારી યુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રા લાગરો, હળદર અને વજનાગનો કચ્ક તથા ગોમુતમાં થી સિદ્ધ કરવું તે થી નિસ્કોટક, વિસર્પ તથા વિચર્ચિકાનો નાશ કરે છે (૮) પટોલ, અગુરુસી, કરિયાણુ, કડવા લીમડો કડુ, હરડ, બહેડા આમળા અને ચદનનો કાઠો યુગળ નાખી આપવો તે મપૂર્ણ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉમ વિમર્ષ, ઉલટી, દાહ, જ્વર, મોળે, ખજ, ચિદ્કોટક, આતિ તથા તરમનો નાશ કરે છે (૯) ધમામો, પિત્તપાપડો, ગળા અને નુકને ગરે પલાળી ગળી વાદી કલ્ક કરી આપવો તે તુષ્ટા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે (૧૦) એરંડ કડની દુધી, કડવા લીમડો, કુચારીઆના બિયા, માવચો અને એકાલના બિયા એ મમલાગ લઈ પાતાળ ચત્રમાં તેલ કાઢી ચોળવું, તેથી વિમર્ષાદિનો નાશ થાય છે (૧૧) ચણેડીના પાદડાના રમનો લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—એરંડ-૬, કિન્નણી-૫, વજનાગ-૫, સરસા-૫ મોપાગી-૬, હરડે-૩૮ કદંબ વિસર્પ માટે—સરસા-૬

પથ્ય—ધણે સાડી મોખા, મગ, મસર, ચણુ, તુવેગ, કાગેલા, પટોલ, દાણ.

અપચ્ચ:—ગ્રાન જડપાન, લસણ, કળથી, તલ, અડદ, મીઠું, ખાટા પદાર્થ, નીચું, મલ.

૫૦—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.*

છૂર્ણજ્વર વછનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગદર, હરસરોગ, પાડુરોગ, ઉદરોગ, હ્રોગ પ્રમેહ, ગુદમ, ઉલ્લી, ખરોળ, વિપૂચિકા, કોઠ, ઉપદરા, કૂમિ, વાતરોગ, યજ્ઞ, મુત્રાધાત એટલામાથી એકાદા રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રોગ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવું અશકત, નાનું વ્યાળક અને ગર્ભિણીને રચ આપવો નહિ. રેચ આપવાનાં ઔષધો:—જેનો કોડો ચૂકું છે તેને ત્રિજાના કાઠામા કિવા સુડના કાઠામા ૧ તોલો એરડેલ આપવું કિવા વ્યાળહરી નદી અને સોનામુખી (મેદીઆવળ) નું ૬ માસા ચૂર્ણ થોડો જોળ નાખી ગરમ પાણીમા આપવું (૨) મધ્યમ કોડો જેનો છે તેને નસોતર અને સાકર, એ મમલાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણથી લીડી પીપરનું ચૂર્ણ મેળતી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણેજ દત્તીમુળનું ચૂર્ણ પણ આપવું (૪) રેચનીના શીશ શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમા આપવો (૫) જેનો કોડો કોઠાર છે તેને દારૂડીના મગનું ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત ગરમ પાણીમા સાકર નાખી આપવું (૬) સર્વ સાધારણ કેચકો—ગરમાળાનું મગજ પાણીમા કાઢી શક્તિ પ્રમાણ ને પાણી પાવું (૭) સુરવારી હરો, બહેડા અને આમળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું અથવા એનો કાઠો આપવો એટલે રેચ થાય છે (૮) મુખેથી ઝાડો થવા માટે અભયાદિક મોદક.—દત્તીનદી, મરી, સુક, વાવ-

*સગૃહીત ઉપચારા—અડધા મણ ગોમતમા લીડીપીપર તોલા ૫ નાખી કપ:મટો કરી સુલા ઉપર નદી નૂર બળી જતા સુધી તેને ઉકાળવું, પછી યુવરના લીલા ડાડાને ઢાચી તેની અદર એરકાચલા તોલો ૧, ખુરામાની અજબો તોલો ૧, સિધવ તોલો ૧, એ ત્રણે ભરી મીઠું કપડ કરી ભરસાળમા શેકવું ન શુદ્ધ થયે ખરલ કરી તેમા ઉપરની ગોમતવાળી પીપર નાખી આઠાના રસથી સાપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ગોળી દિવસમા ત્રણ આપવી ધી, સાકર, મેટલી વગર બીજા ખાવું નહિ આથી ઉદરના રોગ મટે પુકનો બધ છુટે (૨) માલગીનો આટો યુવરના દૂધમા અથવા આકાના દૂધમા અથવા ખરસાણીના દૂધમા પલાળી તેનો ઠંડો (જાડી થેપલી) કરી પકવવો, તેને વાટી પાણીમા પાસાથી બુઢાળ લાગે (૩) મીદીઆવળ ટાક ૮, હરદળ ટાક ૬, કરીયાનું ટાક ૮ ગરમાળો ટાક ૮, ધરાખ કાળી ટાક ૧૦, લીડીપીપર ટાક ૫, મોચ ટાક ૫, ટુંક ટાક ૫ પિત્તપાપડા ટાક ૫, વાવડીજ ટાક ૨, સિધવ ટાક ૨, કારમાણી અજબો ટાક ૨ ને વાટી પડીકા કરી દિન ૧૦ સુધી આપવાથી મગજશુદ્ધિ થઇને સર્વ રોગ જાય.

રેચ ૫૫ થવા માટે કાથો પાણીમા આપવો એ મનોપગિ છે

ટીંગ, આમળા, લીટીપર, પીપળીમળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોચ એ દરેક ઔષધો સમભાગ, દાતીના મળ ત્રણ ભાગ, નમોતગ આઠ ભાગ અને સાકર ૭ ભાગ, એ પ્રમાણે બધું ચૂર્ણ કરી મધમા ૧૦ માસા વગળની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવાર ખાધ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું ન્હા સુધી ઝાંઝા થાય ત્યાં સુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ. નિયમિત વર્તન કરવું તેથી કરી વિષમ-જ્વર, આંત્રમાલ, પાડુરોગ, ઉધરસ, ભગદર, કાદ, ગુદમ, અર્થ (હરમ), બલમડ, બમ, ઉદર, વિદાહ, બરોળ, પ્રમેહ, રાગવદના, નેત્રરાગ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, મગજૂર, અશ્મરિરોગ અને પાર્શ્વ, પીક, કમર અને ઉદર એ ઠેકાણે જે પીના થાય છે તે મર્વ રોગ દૂર થાય છે આ અલ્પથા મોઢક નિરતર મેવન કરવાથી ધોળા કેસ કાળા થાય છે અને આ મોઢક ઉત્તમ ગમાનરૂપ છે એમ જાણવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા — અપરોડ-૨, અપર્ધ (આલુંવા)-૨, અસા-ગાયો-૨, આમળા-૨૩, આલું-૨, એરડા-૮, તસી-૫-૧, ખજૂરી-૧, ૧૭, ગરબી-૨, ગુલાબ-૧, વજુસરી-૨, દારૂડી-૧, દાતી-૧ ધોળાચા-૪, નસોતગ-૩, પીપળા-૧૨-૧, આવળ-૧૫, બીન્નેર-૧૦, મીટીઆવળ-૧, રાયઆમળી-૧, રેવચી-૧, સર્પફલ-૫, હન્ડે-૨૧, ૩૦, ઢુગ-૫ મુખ એડલે સફમ કેચ માટે — ગરમાળી-૧૧

જુઓ અનુભૂત આપધ — ઔષધિક્રિયાના ચૂળ પ્રયોગની ટીપમા ન ૮, ૩૦ ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૩, ૨૦, ૫૫ ૨૭ અને રસાયન પ્રયોગની ટીપમા ન ૩

રેચ ખંધ થવા માટે ઉપચાર:— ૧) બીડનાટ પાણીમા ઝોગાળી પાવી (૨) કડે પાણીએ નહાવું (૩) આખાના મોવરામણમા મધ મેળની દહાકડી ઉસડી કરાવવી (૪) આખાની હાલ ગાયના દાંડીમા વાટી નાણિ ઉપર લેપ કરવો (૫) ગકરીનું દૂધ પાવું (૬) દાડમ વજેરે શીતળ પદાર્થોનું મેવન કરવું (૭) લી અને ભાત કિવા દહી અને ભાત ખાવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા — મોગલી એરડા-૧, લીમડો (કડવા) -૩૫, શેલડી-૧૫

૫૧-વધરાવળ* (અતરગળ).

કારણ — વાયુને કુપિત કરનારા એવા જે આહાર નેજા કરી શીતોદકમા ઢૂળકડી મારીને સ્નાન કરવું તેથી કરી મત્તાદિકનો પ્રાપ્ત થએના વેગ અટકાવ્યાથી,

* વાત, પિત્ત, કક, સંજિપાત, રક્ત, મૂત્ર અને આતરડાની એમ માન પ્રકારની વધરાવળ કહેલ છે એક અચકાર લખે છે — “ અતરગળની ચાર ભતિ છે (૧) કોઇને આતરકુ ગોળીમા ઉતરે છે (૨) કોઇને પવન ગોળીમા ઉતરે છે (૩) કોઇને રમ એટલે નકારો મવાદ ગોળીમા ઉતરે છે (૪) કોઇને પાણી ગોળીમા ઉતરે છે એ ચારમાથી કોઈ પણ દરદ થવાથી પેટની

શરીરપર ઘણો ભાર લેવો, ઘણો માર્ગ ચાલવો, ચઢ ઉતર કરવાથી, અવધડ જવાની શિશોને ઉપદ્રવ થઈ તે સગી જવાથી અને બળવતની માથે અનુકૂળ કરવાથી, અતિ ખીસમ છત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી માંડ ન હોઈ હવા ખરાબ અને નમળી હોય છે, તે પ્રદેશમાં આ રોગનો પ્રા-
દુર્ભાવ ઘણો થાય છે.

અમરનો પડદો ફાટે છે, તેથી રોદાનુ શર પડદામાંથી બહાર નીકળે છે એટલે અડ દરશોજ મોટા થાય છે અને તેમાં રસ ઘણો ઉતરતો જાય છે જે પડદો ઘણો ફાટે તો તેને આરામ થતો નથી પડદો થોડો ફાટ્યો હોય તો લોહનો ફલકો બનાવી તે રોદાના શરપર રાખવો અથવા લોહાનુ જતર રાખવું, તેથી અડ મોટા થતા બધ પડ છે જે જોર આવે તો પડદો ફાટે તેથી અડમાં દુઃખ વધ થાય તો તે મટવાનો ઇલાજ —

(૧) હાથના અંગુલીની નીચે એક જાડી મોટી ગગ છે તે રમ ઉપર લોદાનો ડામ દે તો અડટફિ મટે, પરંતુ ડામી બાબુનો અડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રંગે ડામ દેવો. જમણો વધતો હોય તો ડાબા હાથે ડામ દેવો તેથી ફામદો થાય. (કોઈ કોઈ આજ પ્રમાણે પગની અદગની બાબુએ પગના ડાંડામાં એડીથી ઉચા દુચા (વેદા) થી ચાર આગળ ઉપર સોચાવડે આટો ડામ પશુ દે છે) (૨) કીદર તો ગા તથા ખાડ તા ૧ હમેશા ગાયના દૂધ માથે ખામ તો કાચને થાય (૩) સુવા નોલા ૩, મેથી નોલા ૪ ને જ્વાના મીઠા પાણી શેર ૮ મા ઉકાળી તેનું શેર ૧ ગ્હે ત્યાર લુગડે માળીને તેમાં મધ અથવા બકરીનું ઘી કે ગાયનું ઘી તોલા ૫ નાખીને આડ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે ઉભે ઉભે પીએ તો નવો થતો અતરગળ મટે, જુનો અતરગળ ન મટે

આતરુ ગોળીમાં ઉતરે ત્યાં ગોળા કહણુ થાય ને એવું જણાય કે જાણે એક પત્થર ગોળી સાથે ટાંગેલો છે એ રોગવાળો પોતે ચતો સર્પ જઈ પોતાના હાથે ધીમે ધીમે ગોળીને દાખી આતરુડાને પાછું ઉપર ચડાવે તો ચઢી જાય છે ચઢી જતી વેળા કડ કડ બોલે છે કદાપિ એ ગીતે ધીમે દાખ્યાથી ઉપર ન ચડે તો ગોળી ઉપર તથા પેડું ઉપર ગરમ પાણી રેડવું અથવા ગરમ પાણીમાં એમવું, અને સુવા ખાશી વાટી તેના લેપ ગોળી ઉપર માધવા કે જેથી ગોળી નગમ થાય પછી ધીમેથી ગોળીને દાખ્યેથી આતરુ ચઢી જાય છે ચઢી ગયા પછી નીચલા ઔષધની પટ્ટી માગવી કે ફરી ઉતરી ન શકે

મગ્તકી, હીંગદખણુ, રીકિાનગી, એળીઓ અને હીંગમોળ એ મગ્તકા વગરે લઈ ખારીક ખાડી મધની ચાસણી કરી તેમાં મેળવી ગોળી ઉપર ગ્હે એવડુ ઝુગડુ લઈને, તે ઉપર મલમની પેડ તે ફવા ચાપડી, પછી અડ ઉપરના વાળ કઢાડી નાખી તે પટ્ટી ગોળી ઉપર ચોટાડવી અને ઉપર લગોટ વાળીવે. દરદીએ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સર્પ રહેવું હાલવું ચાલવું નહિ. ત્રણ દિવસ પછી ચાલવું હોય તો ધીમે ધીમે ચાલવું ઘાટો કઢાડીને બોલવું નહિ તેમ ઉધરસ પશુ

સપ્રમાણિ—વાયુ ઇંદ્ર કાગળે દુષિત થઈ મોળે, જ્યાં એને ઉત્પન્ન કરે તો જાના અધાભાગી ધર્મ અડમ્મણિના દાન વૃષણ મુધી જઈ વૃષણવાહિની શિરાને દુષિત કરી, ત્રણભુઆની ગાળાઓ અને કાશ-એટલે તે ઉપરની ચામડીની વૃદ્ધિ દર છે, તે નાગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે અત્રવૃદ્ધિ (આતરગાદ) વગેરે આ ગેય-નાજ નામ છે ઉપચાર—(૧) પમના અગુડાને ચપટ બેને એની વીંટીઓ ખાતી નાંદ બન્ને તરફની ગાળી મોટી થતી હોય તો બે તરફ જતર બાંધેલુ નાખવુ અને જીસમ કંપે નહિ. આ દરદીને નીચે લખ્યા મુજબનો જીગપાક નથુ ખાવાને આપવા સફેદ જીરૂ તોલા ૫ લઈને મેંલડીના ગસમા ૮ પહોળ પલાળી રાખી જાણ સૂકવી ખાડી આરિઠ કરવુ, પછી ઝીણી ખાંડેલી મુક તોલા ૨૫ તેમાં મેળની મધની ચામણીમા નાખી પાક કરી ગાંધવા તેમાંથી તોલા ૧૫ સવાર સાજ અવરાવવા હમેશા ખાટા ઝોડકાગ આવતા ગેય અને પેટ દુખ્યા કરવુ હોય તેને એ જીગપાક પણ મુજકારી છે

પવન ગાળીમા ઉતર્યા હોય તો તે ગાળી ફાળવાથી તરત પાછો ઉપર ચડી જાય છે ચડતી વળા કડકડ બોલે છે એ આજગવાળાએ મળ્યુત કચ્છો (લગોટ) બીડી રાખવા અને ઉપર જે જે પરહેજાઓ કરવા કહી છે તે મધળી આ આજગવાળાએ પણ કરવી જોઈએ તથા તેમાં કહેલો જીગપાક પણ ખાવો જોઈએ

જેને ગસ એટલે નહારે મવાદ ગાળીમા ઉતર્યો હોય તેની ગાળી કાણ ચાય અને ગાળીની આમપામ એક મામના લોચા જેનું વગવેનું ગદે તે રોજ નજ વધતુ જાય તેણે પણ મળ્યુત કચ્છો બીડી ગાળીને ઉપર કલા પ્રમાણ પછી વાતની આવધાની ગાંધવી જુલાય લઈ માંડાને માફ ગાંધવા (૧) ઈંદ્રવજ્રાની જડ અથવા રેવચીની ખટાખટો જુલાય મત મળી વળાએ ગરમ પાણી માથે લેવા (૨) શિકારમને તમાગુના પાદડા ઉપર ચોપડી જગ ગરમ કરી તે પાદડુ ગાળી ઉપર મરી કચ્છો બીડવા

પાણી ગાળીમા ભગાય છે તેમાં ગાળી દાખવાથી કડકડ અવાજ થતો તથી અને મત્ર થોડી થોડીવાને આત્મા કરે છે આ દરદવાળાએ પાણી થોડું પીવું જોઈએ એના ઉપર મેથ, જવનો આટા તથા માયનું જાણુ એ ત્રણે મેળની અડ ઉપર ચોપડવું અડમાં પાણી ઘણું ભણુ હોય અને અડ મોટા થતા હોય ત્યારે હોશિયાગ દાકતર પામ અડ ચીગવી પાણી કલાવવું જોઈએ પછી આતમી અથવા પ્રમની દવા પીયકારી ભરી પેલા ચીરેલા છેદમાં પીયકારી મારી દવાનો ગમ મૂકવા ન મડ તો થોડી મુદતમાં પાણી પાછું અડમાં ભગાય વિના ગદે નહિ

એક દાયની લખેલી ચોપડીમા લખ્યું છે કે—“(૧) કાંકચુના મીજ વાલ ઇન્જવ વાલ ૩, કંડુ નોલો ૧૫ એને દૂધ તોલા ૨૪ માં ઉકાળી તોલા ૪ ગદેથી ઉતારી ગાળી મધને પીવું એમ બે ત્રણ અંદાડીયા કરવાથી વધરાવળ નામ (૨) ગતી અમેડીનું મળ લાવી વિધિપર્વક ૬૩ બાંધવાથી વધગવળ જાય (૩) મદેનો લોટ પકવી અદગનો મગલ ગાડગના દૂધમાં ચાળી ઉનું કરી લેપ ૮ તથી વધગવળ જાય

પાદરગી. (૨) ત્રણ ઉપર એરડતેલ નિત્ય આપડવુ (૩) એરડતેલમા બાળદર-
ડેનુ ચૂણુ આપવુ (૪) દૂધ અને એરડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી
આપવુ (૫) નાદહળદરનુ ચૂણુ ગોમત્રમા દોઢ બે માસા આપવુ (૬) રાસ્ના
ગળા ચિડણુ, જેડીમધ, ગોખર અને એરડમળના કાઢામા એરડતેલ નાખી
આપવુ. (૭) ત્રુકુદન્દવરણુ (ખારી કોડીખી) ના મૂળનુ ચૂણુ કરી એરડતેલમા ખરક
કરી આપડવુ અને તે ચૂણુ ગાયના દૂધમા આપવુ, એટલે ત્રણ દિવસમા રોગી
માને થાય છે (૮) થોડાવળ અને રાઈ એકત્ર વારી લેપ કરવો (૯) તખાડના
પાદડા એટલા કેવા શિલારસ ચોપડી બાધવા ધણી ખરજ થાય તો છોડી
નાખવા (૧૦) ઉડણીના ઝાડની અતરછાલ પારિક કુટી વધેલા ભાગપર બાધી
નતન ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો એટલે ગુણુ જણાય છે પછી નક્કી ગુણુ આવતા
સુતી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાધવો (૧૧) ઉચી છીકણી અને કળીનો નેવા
ચૂનો એકત્ર રી અગર ગોમત્રમા લેપ કરવો અને મહેવાય તેટલો શેક કરવો
એટલે ઉલટી યદ ગિગમાધી પાણી પડે પછી ઉડણીની અતરછાલનુ ચૂણુ
લગાવી નતન ત્રણ દિવસ પાટો બાધવો (૧૨) બીલામો અને હળદરનો ગાડીયો
એકત્ર વસી તેનો લેપ કરવો અને જાણાના દેવતાએ શેકવુ (૧૩) વેગણીના
મળા રસી લેપ કરવો (૧૪) ત્રિકળા (હરડ, બહેડા, આમળા) દૂધમા આપવા
(૧૫) નાદરખીના અને કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ કાઢી તે રસમા તેરણુજ ઘી
નાખવુ અને અન્નિપન મધી મર્વ રસ બાળી ઘી ગેષ રાખવુ એ પ્રમાણે ૨૧
પુટા આપી વી તંચાડ હરવુ આ ઘી દિવસમા ચાર પાંચ વખત યોળી છરવવુ
અને જૂની રીટ, ગળા પથર અગર નળીયુ તપાવી કપડામા વીટાળી મહેવાય
તેટલા ગેક કરવો આ ઉપાયથી શ્લિમાનુ દુખ તગત બધ થાય છે (૧૬)
બાળગીના નાદડા વારી ગરમ કરી બાધવા (૧૭) ગાયના ઘીમા સિધવ નાખી
ત્રણપર વાગવા લેપ કરવો (૧૮) બીલામાના ઝાડના પાદડા થોડાડ ચુટી તેમા
વારી હળદર નાખી ગરમ કરી ત્રણ ઉપર ૭ દિવસ બાધવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોમાં — અરણી-૪, આમો-૨૪, ઇન્દવરણુ-૬,
ઉડણુ-૫ એરડો-૧૦, જ્યુઝી-૩, જનકોડી-૭ ખપાટ-૬, ચિત્રો-૫, તખાડ-૦,
નાદહળદર-૪, નળી-૨, નાદરખ-૩, પીચુ-૬, ભાગી-૪, બીલામો-૨૬, રાસ્ના-૨,
ડીનામણી-૦, વળ-૬, વતાડી-૬, વાંચાડી-૧, શરણુપો-૬, હરડ-૨૦, ૪૧
જુષણના મોઝા માટે — હરડે-૨૮ જુષણુવાયુ માટે — આદ-૧૦ પ્રાં ઓં
મા. — માળગમીગ-૭

પાંચ — ચોખા, વઉ, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લમણુ, શેકડા
અપરથ — દહી, ચરડ ખગળ અન્ન, ઘણુ જમવુ, ઉપવાસ જડ અન્ન, વેગનો
અવનાથ, મિષ્ટાન્ન અને મૈથુન.

પર-વાયુના રોગ.

કારણુ — રક્ષ, શીત, અહ્ય પ્રમાણુ તથા લવુ એવા અન્ન લક્ષણુ કરવાથી,
અન્ન મૈથુનથી અત્યંત જગગણુ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કંક,

પિત્ત, મગ્ગ, મુત્ર ઇત્યાદિ) તથા ગુનાનો સ્વાદ કરવાથી, એકદો ખાડા વગેરે ફક્ત મગ્ગી એળગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી, અત્યત્ત માગક્રમ કરવાથી, અત્યત્ત આધાસ કરવાથી, અત્યત્ત વિરૂદ્ધ ચળા કરવાથી, ગમ ગુનાદિ પ્રાનુનો ક્ષય થવાથી, ધ્રુવી ચિનાથી, ગોઢ વગેરે કાગ્જોથી, દુશ્વલ આવવાથી, મગમત્રાદિકોનો અભિધાન થવાથી, હાથી, હિટ, થોડા ઇત્યાદિ સીધવાહન ઉપર એમવાથી, રૂપિત થએલો ખળવાન વાયુ નકામો સોતમાંના ભરાઇ મવાગમાં ડિવા એકાગ્ર આપનાર નાના તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે

પૂર્વરૂપ:—ઉપર કહેલા વાતવ્યાધિનું જે અગ્રપદ લક્ષણ, તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે તે જ્વગદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે એટલે રોગાદિ બેદ કરી મારા દેખાવામાં આવે છે, તેજ તેનું લક્ષણ જાણીનું અપાત એટલે વાયુના અચક્ષત્વથી જ્વલ, મંદ્રાય, કંપાદિકનો કદાપિ અભાવ થાય છે તથા શરીરની સજ્જતા વાયુએ ગોપણ કરવાથી અથવા અપાય સજ્જતા એટલે મર્વ વાતવિકારોનો અપાય કરીને અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની સજ્જતા એટલે અદ્યપત્તે કરી સ્થિતિ નિર્ગોચ નિરૂપિત થતી નથી નાના પ્રકારના વ્યાધિ કહે છે એનું કુણું તે વ્યાધિ—મધિનો મંદ્રાય તથા જ્વલ, અગ્નિનો તથા મધિનો ભગ એટલે હાડકુ ભાના જેવી પીડા, ગેમાય, અમગ્નક લાપણ, હાથ, પગ તથા અગ્નક સ્તબ્ધ થવું એટલે ડોક દાક્ષી ચાક્ષીની નવી, ખજત્ત, પાગળાપાય, કુમડાપણ, અગ મોર્ન, નિદ્રાનાશ, ગલધારણ ન થવો શુક તથા ગર (જીનું આતવ) નો નાશ, કપ, અગનો મોર્ન, મસ્તક, નામિક, આખો, જત્ત તથા ગરદન એ અદર જવા જતું કિના વાડ થઈ જતું મેદવતપીડા, મોયો બેકયા પ્રમાણે પીડા, ગળ, આક્ષેપ, મોહ, શ્રમ, રૂપિત થએલો વાયુ એ પ્રમાણે લક્ષણ કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના બેદવડ વિશિષ્ટ ગેગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે જેમકે કક આરૂપિત થાય એટલે મન્યાસ્તલ કરનારો થાય છે પડવાશયમાં હોય એટલે આત્મજ્વનાદિ કરે છે વાયુ ગેગ ૮૦ પ્રકારનો છે તેના નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલા છે

૧. આદ્યપક—વાયુ કાપ કરી આખા શરીરમાં પ્રમરી હાથી પગ બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડોલે છે તેમ વાગવા શરીરને જે વાયુ ડોલાવે છે તે

૨ હૃસ્તલ—વાયુ કાપ કરી હનુરની (દાઢી) નો જ્વલ કરે છે અને મ્હોડુ ફરવી પકડી રાખે છે અથવા મ્હોડુ વાકા જેવું કરે છે તે

૩ ઉરસ્તલ—વાયુ, વ્હ તથા મેદમા મળી પગની હુડીઓમાં પ્રમરી, નુડીઓ જડ કરી સજ્જક પકડી રાખે છે તેથી કરી હુડીઓ અચેતન થઈ ચાલવાનું મામર્થ રહેતું નથી તે

૪ શિરોમહ—જે વાયુ ગુનાગ્રિન થઈ, મસ્તકને પકડનાર જે રેખાઓ તેને નિન્નેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે આ વાયુ અમાધ્ય છે

૫ આક્ષાયમ—જે વાયુ માણસને પીડા આગળથી ધનુષ્ય જેવો વાળી રે છે તે

૬. અવ્યતરાવામઃ—જે વાયુ ઉપ પામેથી માણુમને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે

૭. પાન્નશૂળ.—જે વાયુ કોષ્ટને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામા શળ ઉત્પન્ન કરે છે તે

૮ ક્રુદ્ધિમહ.—જે વાયુ કમ્બરનો સ્તભ કરે છે તે

૯. હંડાપતાનક.—જે વાયુ દડની માદક ગાત્રોનો સ્તભ કરે છે તે

૧૦. ખદ્દલીઃ—જે વાયુ પગ, પેટ, પેદુ, કુલા, ધુડીઓ અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી શળ ઉત્પન્ન કરે છે તે ખદ્દલી એટલે ખાલી

૧૧ જિર્ણસ્તભઃ—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિંગા સુધી જઈ જીભનો સ્તભ કરે છે તેથી કરી અળ પાણી મોટા કપ્પે કરી ગળામા ઉતરે છે અને બ્રાહ્મણ નથી તે.

૧૨ અદિત—જે માણુસ ઉચા પદાથોને હસ્તાદિ કરી પકડી લે છે, નથા કહિન પદાર્થોનું લક્ષણ કરે છે, ધાતુ હમે છે, અગ ઉપર ધણો ભાગ ઉચકે છે અને વિષમ શયન કરે છે એટલે ઉષ્ણમા માણુસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાકુ, ચુકુ, નીચું રહી જાય, ઇત્યાદિ કાળે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઝોપટ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સધિમા મ્હોકુ વાકુ કેમ્પી નાખે છે, તેથી કરી ગળું પશુ વાકુ થાય છે, મસ્તક કપે છે, મ્હોડામાથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી, લગ્નમરો અને આખો વાકી થાય છે તે

૧૩ પક્ષધાત.—વાયુ અથા અગમા જઈ શિરા (ગેવા) અને સ્નાયુનું શાષણ કરી, સધિના બધનો શિથિલ કરતો અર્ધુ અગ ચેતનગદિત કરે છે તે. તેને અર્ચાગવાયુ પણ કહે છે

૧૪. કોષ્ટરૂપીઃ—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ કુલાઓમા પ્રસરી, સોળે ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કરી તે સોળથી કુલાઓ પાડાના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે તથા એની અદર વદના ધણી થાય છે તે

૧૫. મન્યાસ્તભઃ—જે વાયુ ક્રદ્ધાશ્રિત થઈ ગળું સ્તભ જેવું સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહી તહી ફેરવાતું નથી તે

૧૬. પચુ વાયુ.—વાયુ કમ્બરમા પ્રસરી ધુડીઓની મોટી શિરા સુધી જઈ માણુમના બન્ને પગ લૂલા કરે છે તે

૧૭. કુલાથપજઃ—જે વાયુવડે માણુસ ચાલતી વેળાએ શરીરે ડપે છે તથા ચાલતા ચાલતા પગ વાકા ચુકા કરી ચાલે છે તે

૧૮ તુનીઃ—જે વાયુવડે પકવાશય અને મૃત્રાશયને ઠેકાણે બળતગ ઉત્પન્ન થઈ ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતગ ઉત્પન્ન થાય છે તે

૧૯ પ્રતિતુનીઃ—જે વાયુના ચેત્રે ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ પકવાશય અને મૃત્રાશયના સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે

૨૦. ખજઃ—જે વાયુ પચુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઈ માણુસનો પગ લૂલા કરે છે તે.

- ૨૧ પાદહર્ષ—જે વાયુ કંકાવિતે કરી પગમાં ઝડપી કરે છે તે
- ૨૨ ધૃતસી—જે વાયુ પીઠ, કમર, ધૃતીમાં, કલા, પેટ અને યગને અંગાએ અનુક્રમે પ્રવળ કરી, આ આનમાંથી આ આનમાં એમ વાર વાર થોડા થોડા ફરતો છતાં ન્તબ ગળા અને કલેશ કરે છે તે
- ૨૩ વિશ્વાચી—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હાથેલી પામની જે આગળી તે ઉપગની માટી સિંગ મુથી પ્રવલ કરી, બાહુ પથ ત તે શિરામાં બ્યાપી વાયુના ક્રમના હવ એટલે હાથ ઉઠ્યા થનો નથી વગેરે કરે છે તે
- ૨૪ અપબાહુક—જે વાયુ બાહુમાં જઈ બાહુસબધી નમોનુ આકર્ષણ કરી માહુને ન્તબ કરે એટલે બાહુને જોઈથી પકડી રાખે છે તે
- ૨૫ અપતાનક—જે વાયુ હૃદયમાં જઈ દહિનો ન્તબ કરી નાન નહ છે એનું હૃદયમાંથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે, તથા તે વાયુ હૃદયમાંથી નીકળવાથી માણસ આવલ થાય છે, ફરી હૃદયમાં જવાથી પુન માણસ મોહ પામે છે તે
- ૨૬ અણુપામ—જે વાયુ અભિષાત નિમિત્તે કરી ઉત્પન્ન થએલા પ્રણુમાં પ્રવર્તી તેથી પીડા કરે છે તે
- ૨૭ વાતક ઠક—માણુનનો પગ ચાલતા ચાલતા ઉઠ્યા નીચા અથવા વોકો ચૂકા પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી જે વાયુ પગોની ધૃતીમાં જઈ વેદના કરે છે તે
- ૨૮ અપતત્રક—જે વાયુ ગર્ધગતિ થઈ હૃદય, મનક, સ્થાન તથા ગાનાને પીડિત કરી, ધનુષ્યની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દહિ ન્તબ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણુમ કપોત પક્ષી જેવા શબ્દ કરે છે તે
- ૨૯ અગભેદ—જે વાયુ મધ અગને પીડા કરે છે તે
- ૩૦ અગભાય—જે વાયુ આખા શરીરનું શોષણ કરે છે તે
- ૩૧ મિણુમિણુ—જે વાયુવડ માણુમ નાકમાં (ગુગણ) બોલે છે તે
- ૩૨ કલેશના—જે વાયુવડ કરી કદમાંથી શબ્દ મ્પટ નીકળેનો નથી તે
- ૩૩ અઘીલિકા—જે વાયુએ કરી ધૃતીના નીચલા ભાગમાં પાષાણુ જેવી ભાગ ઉઠ્યા, ગોળ અને મચાર કરનાર અથવા ચિથર અને ધન એવી ગાડ ઉત્પન્ન થાય છે અને મળ, મત્ર તથા વાયુનો નિર્નાથ કરે છે અને સ્થળોએ વેદના મ્પટ હોય છે તે
- ૩૪ પ્રત્યઘીલા—તે અઘીલિકા વાનુની ગાડ વાકી તિરક્ક લાખી હોઈ નમા નહતાં ચંપી હોય છે અને મળ મત્ર અને વાયુનો નિરોધ પણ થાય છે તે
- ૩૫ વામનત્વ—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભમાં મળી ગળને વિકૃતિ કરે છે તેથી માગા નાનુ ઉત્પન્ન થાય છે તે
- ૩૬ કુખજત્વ—શિરામત વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાંથી પીડને અથવા છાતીએ વાયુ આવે છે તે
- ૩૭ અગપીડ—જે વાયુએ કરી મવાગે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે

૩૮. અગ્રાણી.—જે વાયુ મર્વાગે ગળા ઉત્પન્ન કરે છે તે.
૩૯. સંકેત્ય.—જે વાયુએ કરી સર્વાંગતો મંદાય થાય છે એટલે શિગદિઃ શુષ્ક થાય છે તે
૪૦. સ્તંભ.—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તંબ થાય છે તે
૪૧. રૂક્ષ.—જે વાયુ શરીર નિસ્તેજ કરે છે તે
૪૨. અગ્રાણી.—જે વાયુથી અગ્રા મણકા થાય છે તે
૪૩. અગ્રાણી.—જે વાયુવડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાઢે જેવો ચેતન ગ્રહિત થાય છે તે.
૪૪. વિદ્યુત્.—જે વાયુએ કરી મળ નાશ થતો નથી તે
૪૫. અર્ધવિકટતા.—પકવાશયમા વાયુ કુપિત થઈ મળને જાડા કરે છે તે
૪૬. મૂકત્વ.—જે વાયુએ કરી કંઠમાથી શબ્દાક્ષર મળેજ નીકળતો નથી (મુગો) તે
૪૭. અગ્નિજ્વલ.—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ તે વિકાગથી જગાસા આવે છે ન.
૪૮. અત્યુદ્ગાર.—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી આડકાર ધણા આવે છે તે
૪૯. આત્મજ્વલ.—જે વાયુ પકવાશયમા ગ્રહી આત્મજામા જઈ શબ્દ કરે છે તે
૫૦. વાતપ્રવૃત્તિ.—જે વાયુ ગુદામાગે બહાર નીકળે છે તે
૫૧. સ્ફુરણ.—જે વાયુથી અગ્ર કંઠયા ટૂંકા છે ન
૫૨. શિરાપૂરણ.—જે વાયુ શિરાગત થઈ નમોને ટુલાવે છે તે
૫૩. કંપ.—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે.
૫૪. કાર્ય.—જે વાયુ આખા શરીરને કૃષ્ટ કરે છે તે
૫૫. રતાવતા.—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ ટાળો થાય છે તે
૫૬. પ્રલાપ.—જે વાયુના યોગે ડગી માણુમ અમળદ્ ભાષણ કરે છે ન
૫૭. ક્ષિપ્ર મૂત્રતા.—જે વાયુથી માણુમને પેમાળ થણો અને વાગવા થાય છે તે
૫૮. નિદાનાશ.—જે વાયુ પ્રકટવાથી ઉઘ આવતો નથી તે
૫૯. સ્વેદનાશ.—જે વાયુથી શરીરને પગેવા આવતો નથી તે
૬૦. દુર્બલિત્વ.—જે વાયુના યોગે માણુમ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે
૬૧. બલક્રય.—જે વાયુના યોગે માણુમ બળાળ શક્તિહીન થાય છે ન
૬૨. શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ.—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુ ગત થઈ ધાતુને ધણીજ પાતળી ડગી નાખે છે તે
૬૩. શુક્રકાર્ય.—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને દિશિત્ લીધુ કરે છે તે.
૬૪. શુક્રનાશ.—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ધણીજ લીધુ કરે છે તે.
૬૫. અનવસ્થિત્વિત્ત્વ.—જે વાયુના યોગે ચિત્ત અસ્થ રહેતુ નથી તે.

૬૬ કાંઠિન્ય—જે વાયુથી શરીર કાંઠિન થાય છે તે.

૬૭ વિરસાસ્ત્યના—જે વાયુના યોગથી મુખમાનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.

૬૮. કયાયવકત્રના—જે વાયુથી ન્હોડુ તુર થાય છે તે.

૬૯ આધ્માન.—જે વાયુ પદ્માશયમા રહી ધમણના જેવું પેટ ફુલાવી મડગાં શબ્દ કરી પીડા દે છે તે.

૭૦ પ્રત્યાધ્માન.—જે વાયુ આમાશયમા જઈ કફને મળી પેટ ફુલાવી પીડા કરે છે તે.

૭૧. શીતતા.—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડુ થઈ જાય છે તે (શીતાગ).

૭૨ રોમહર્ષી.—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની અદર રોમાય કરે છે તે.

૭૩ ભીરૂત્વ.—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૭૪ લેદવાયુ.—જે વાયુના યોગે મોઝ લોઢાવા જેવી પીડા થાય છે તે.

૭૫ કંદુ.—જે વાયુ શરીર અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૭૬ રસાક્ષાતા.—જે વાયુથી ગ્રાહિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામા આવતો નથી તે.

૭૭ શબ્દાક્ષાતા.—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે.

૭૮. પ્રમુષ્ઠિ.—જે વાયુથી આમરીપર સ્પર્શ કરવા છતાં મમજનું નથી તે.

૭૯ ગાગાગત્વ.—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી તે.

૮૦ દષ્ટિક્ષય.—જે વાયુના યોગે દષ્ટિનો નાશ થાય છે તે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર—હનુસ્તંભ, અર્દ્ધિત, આઠેપક, પક્ષાઘાત, અપનાનક એ વાતવ્યાધિ ત્રણ દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અથવા કદિ સાધ્ય થતાં પણ નરીજ પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો અગ્નિ હોઈ ઉપદ્રવ રહિત હોય તો તે સાધ્ય બાજુએ એટલે ચિકિત્સા કરી.

અસાધ્ય લક્ષણ.—જે પક્ષાઘાતાદિક વાયુની અદર વિસર્પ, દાહ, રાગ, નચ્છી, અકચિ, અગ્નિમાદ્ય એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ અને માંસ ક્ષીણ થાય છે તે વાયુ અસાધ્ય બાજુએ જે વાતરોગોમા મોળે આમરીને સ્પર્શ ન મમજન, નાના પ્રકરની પીડા, ગરીબી વક્તા, ૬૫, પેટ ચડતું એ લક્ષણો થાય તે અસાધ્ય બાજુએ.

વાતરોગ ઉપર ઉપચાર.—(૧) પીળો કાટામગેઓ, દેવદાર અને ન તો કાંદો એરડેલ નાખી આવેલા એટલે વાયુથી શરીર અકબળ ગમેલું.

સધિવાયુ ઉપર—એને માધિયો વા, સગ વા તથા ગરીયો વા પણ કહે છે તે બાજુમના શરીરના માધાઓમા થાય છે તેથી તે દુખે છે અને કોઈ કાલને સાધાઓમા મોળે પણ હોય છે તેમજ દોષને ગોડો પણ ઘાલે છે એ રોગ પે જાતનો થાય છે એકમા તાવ આવે છે અને ગત દિવસ દુખાવો થાય તે એ જાતના સધિવાયુ ઉપર ઔષધ અસર કરી શકે છે બીજી જાતનો સધિ-

હોતે તે સાડ ચઢ નેપછે તેવી રીતે ચાલશે (૨) મહારાસનાદિ કાઢો.—ચરના, એરડમળ, ગજો, વજ, પાળો કાટાસરીઓ, ચવક કરિયાતુ, નાગગમેથ, ભારગમળ, અળમે, રાતો ધમાનો, કિમ્બાણી અળમે, પહાડમળ, દેવદાર, વાવડીગ, કાકડા-

વાયુ તાવ વગરનો હોય છે એમા હઠાડે દરદ થોડુ થાય છે અને રાત્રે વધારે થાય છે અને તાવ મુદ્દલ આવતો નથી. એ જાતના સધિવાયુ ઉપર ઔષધ લાગુ થવુ કઠિન છે તાવવાળા સધિવા ઉપર ઉપચાર—(૧) જે લાલ સોજો હોય તે તે દન્દીની ફમ ખોલાવવી અને લોલી કમી કરાવવુ એથી આગમ થાય છે (૨) જે વ્યાધિ વાથી હોય તે લીડીપીપગ ટાક ૧, દેવદાર ટાક ૧ એ મને ખાય અને દેવદારનુ તેલ ચોળે તે આરામ થાય.

વગર તાવવાળા સધિવાનો હલાજ —શકિતરી એળામે તોલો ૧ અને ગેવચીની ખટારી તોલો ૨ એકઠા કરી ખાડી ઝીણા કરી રાત્ર સુતી વેળા અથવા મવાને તોલો ૧૦ ગરમ પાણી માથે ફાંકતુ અથવા તેની ગોળીઓ વાળીને એટલાજ પ્રમાણમા ગળતી, એથી હલકા જીવાળ લાગશે એ રોગવાળાને ગરમ પાણીમા છાતી નુધી ભેમાડવા ગધકની ખાણુના પાણીમા એટલે કુદગની ઊના પાણીના કુડમા ભેસી નહાય તો ઘણો ફાયદો થાય.

ધતૂના બિયાનુ ચૂર્ણુ કરી પાશર ગુગળમા આખા દિવમ મર્દન કરી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળતી એ ગોળી દિવમ ૧૪ અથવા ૨૧ મા સધિવાને મટાડે છે.

વનુર્વા ઉપર —કાળી તુળમી, કુમળી, આદુ તથા લસણનો રસ બેળો કરી ત્રણ માસા પીવા આપવા અને બાકી ગહેલો રસ અગે ચાળવો ધનુવા બે જાતનો થાય છે તે બન્નેનુ ઝથાન મગજમા હોય છે એક માદા અને બીજો નર છે જે માદા છે તે ખુરક છે એ દરદથી આદમીનુ શરીર કમાનતી પેટે પેચશ ખાય છે, તમામ રંગો ખેચાય છે અને કમ્બર, પીડ તથા ગધ તૂટે છે એને કોઈ ધનકવા પણુ કહે છે.

લકવો —જેને લોકો પક્ષાઘાત કે અર્ધાગ વાયુ અથવા વાયુ ફરી ગયુ એમ પણુ કહે છે તેના લક્ષણુ એ છે કે —એકજ તરફનો હાથ અથવા હાથ, પગ અને અધુ અગ મઠી જાય છે અને લુલુ થઇ જાય છે કોઇનુ બેઠોડુ પણુ બધ થઇ જાય છે ને બોલાતુ નથી, અને કોઇને એકલુ ડાચુજ ફરી જાય છે એકલુ ડાચુ ફરવાના રોગને લકવો કહે છે એ લકવો અને અર્ધાગ બે પ્રકારનો થાય છે એક તો હવામા ખુલ્લુ સુવા અથવા બેઠાથી એને નહારો વાયુ શરીરને લાગવાથી થાય છે એ રોગવાળાનો ઝાંઝો કમજ હોય છે અને બીજી જાતનો અર્ધાગ મગજમાથી રમવિકારના ઉપદ્રવથી થાય છે એ મન્ને જાતના રોગના ઉપાચ એકજ રીતના છે તે —રેવચીનો થારો માસા ૪, નવનો જુકો માસા ૪, શકિતરી એળામે મામા ૪ અને વિલાયતી સાણ માસા ૮ એ સર્વેને ખાડી કપડાણુ કરી તેમાથી ૬૦ ગોળીઓ વાળતી. ખજી દરેરોજ ૦ થી ૭ નુધી ગત્રે સુતી વેળા ગળાવવી કદાપિ એટલાથી ઝાંઝો સાફ ન આવે.

દીપ્તિ, મુદ્, ચીકણમળ, મોઝવેલ, કડ, મજા, કાળુ અને ધોળુ અનિવિધ, કચોરા, ત્રિકણા, લીડીપીપર, જવખાં, ગજાચ દન (રતાદળી), ગરમાગાતી શીંગોનું મગજ, કામરૂળ, કડાના મૂળની છલ, ગાતી માટાડી અને દશમળ, એ નવ મમના વધારે ગજાવલી, તેથી ઝાડો સાફ આવી ફાયરો થાય છે. વળી નીચલા આયુર્વેદ શરીર ઉપર આપડવા ગાંધી છાલા કહાડલી તોલા ૨૦, નલનું તેલ તોલા ૧૦ અને દરબેનટાઇન તેલ તોલા ૨૦ એ ત્રણેને મેળવી જે હાય કે પગ રહી ગયા હોય તે ઉપર દિવસમા એ ત્રણવાર ખૂબ જોરથી મમળવું કેટલાક કહે છે કે એ નામ થતાની સાથેજ તેને શક્તિ ઉપરાંત નલનું તેલ પાતા ગરુતુ જોઇએ જેવી બીજી દવાની જરૂર પડતી નથી.

કેપવા ઉપર—પીપગાની વડવાઇ વાલ ૪, રાખનો કીડા વલ ૧ ફિવમમા એ રખત પાતુ.

કેડ દુખે તે ઉપર—ખજૂર ટાક ૬ અને લી ટાક ૨ એકઠું કરી ખાય તો કેડમાનો વાતુ જાય (૨) હાડકાળી કે જેની ફળીઓ લવગના જેવી થાય છે તે દરબેજ દિવસ ૭ સુધી ખાવાથી કેડનો દુખાવો મટે. એ જાના નીચની ખીર ગાયના દૂધમા ગંધીને લી અને ખાડ નાખી આપના પ્રથમ દંડ ૬ ના પ્રમાણથી આપરી પછી થોડ થોડે ચઢતા દરબેજ જે ૦૧ નુની આપવી તો કેડનું દુખ દૂર.

કાળો રસ સર્વ વાયુ ઉપર—પારો ટાક ૩ અને આમલસારો ગંધક ટાક ૨ ની ઢાળળી, વજનાગ ટાક ૩ અને મરી ટાક ૬ ની ઢાળળી અક્ષલકરો ટાક ૧, દકખખાં ટાક ૫, મુક ટાક ૬, ધતુરાના બિયા ટાક ૩, લીડીપીપર ટાક ૧૦ જાયકળી ટાક ૩ અને લવગ ટાક ૩ લઈ ૨૪ પહોર નુની આપના ગમની આપના આપના જઈ અક્ષલ કરવું પછી તેની ગોળીઓ વાલ ૧ પ્રમાણે વાળની એ ગોળી ૮૪ પ્રકારના વાયુ, સામ કંક, સુન્તી, મદામ્નિ, વાતુક્ષ્મ અટારે પ્રમેહ અને નિષળના એ રાગોના નાશ કરે છે.

ચોરાશી વાયુ ઉપર ગાળી—આમલસારો ગંધક ટાક ૧ અને પાન ટાક ૧ ની ઢાળળી, વજનાગ ટાક ૧ અને મરી ટાક ૧ ની ઢાળળી, ગયવાળી લવગ ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧, કુલાવેલો દકખખાં ટાક ૧ જવત્રી ટાક ૧, અક્ષલકરો ટાક ૧ એ મવને ઝીણા વાટી નાગવેલના પાનના ગમના તથા આપના ગમના ત્રણ ત્રણ પુટો આપવા પછી તેની ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળની તે નાગવેલના કાથા ચુના સહિત એ પાનમા ગાળી ૨ નકી ચવરાવવી એથી ૮૪ પ્રકારનો વાયુ, મધિવા ચિત્તશ્રમ અને ચુવાગેગ જાય નુધા લાગે વાતુ પુષ્ટ થઈ નિર્બળતા જાય.

સર્વ વાયુ ઉપર—(૧) લીડીપીપર, અન્મોદ, જરૂ, શહાજીવ નિધવ વાવડીગ આગરીયુ મીઠું, મચળ, જવખાં ચિત્તકજાલ, ગજાપીપર, પીપગામળ અન્મો, મુક અને હીંગ સમાનલાગે લઈ શીસુના ગમમા વાટી ગોળી પેમા ૧૧ ભારની વાળી તે વાયુ ઉપર ખાવી (૨) નુક ટાક ૬, હીંગ

ભાગ લઈ તેના અણમાશ કાઢે કરવો આ કાઢે સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, રોત્થ, અતિનદ્રા, શૂળા, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગાની અદર સખુકા, કષવાત, ખદલીવાત, વિશ્વાચી, સ્લીપદ,

ટાક ૪, સચળ ટાક ૬, ખુગમાની વજ ટાક ૬ અને કવચ ટાક ૦૧ નુ ચૂણ કરી યોગ માત્રાથી આપવાથી વાયુ માત્ર જાય. મગ્ગે બધે થાય.

વાતવિધ્ય સકં તેલ —કટાળો થુવેર ધતૂરો, આકડો, કરેણુ, કડવો લીમડો, મગમવ, ઘણો ભાગરો, એરડો, અગણી, ડીગણી, ભોરીગણી, ખાખરો, મરેશી, કારેલી નંગોડ, ઘોડાવજ એ ઔષધોના લીલા પાદડા લાવી દરેકનો ૨૫ એકેર ગેર ઝડાડવો તથા લોદર, માલકાગણી, આમોદ એ ઔષધોના જુદા જુદા કરેલો કાઢો એકેર ગેર લેવો એ બધાની અગામર ગાડરુનુ દૂધ અને થોડો તુવાગનો તુકાથ તથા તલીયુ તેલ ગેર ૪ લેવુ લીલા મગમવ ન મળે તો સગમવનુ તેલ ગેર ૧ લેવુ એ મવળુ એકત્ર કરીને કઠાર્થમા નાખી તેલ મિદ્ર કરવુ એ તેલ તૈયાર થએ જતા તુગડાથી ગાળી કાઢ તેમા કપર તથા કસ્ટૂરી નાખવી આ તેલ ૮૦૬ જાતના વાના દખાવા ઉપર શરીર ચોળવુ તેમજ સોજા ઉપર ચોળી ઉપર શેક કરવો એ તેલ જાનમા નાખનાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી દખતો હોય તો પશુ રામમાણુ જેવી અમર કરે છે

નખતેલ (ટરપેન્ડાઇન), દેવદારનુ તેલ, એરડીયુ, અળશીનુ તેલ, મરમીયુ અને મીઠું તેલ, એ મધળી જાતના તેલથી વાયુ મટ છે કેગેમીન તેલમા વાટેલી ગાંઠ મેળવી નગીર મારી પેડે ચોળી તડકા મરવાથી પશુ આપાદ અમર થાય છે પણતુ જનુબીનુ (કાખરીનુ) તેલ કડુ દોવાથી તે મમળે તો શરદી પેદા કરે છે

નુગળપાક —પ્રથમ જીલ્લી ખારેડા ગેર ૦૧ લઈ નંચે પાણીમા પલાળી ગખીને મવારે તે ખાગેડોને લાગ્યા વગર ઝીણી માણુમી કે ઝીપીવાવડ તેમાથી કળીયા બેચી કહાડવા પછી તેમાથી મારી જોઇને ૭ ખાગેડ લઈ તેમા સમાય તેટલો શુદ્ધ નુગળ ભરી તેને ખીજ ખાગેડના કડાની બધ બેમતી કગળી બેમારી તેના દરેકના ઉપર વઢેતો લોટ જુદો જુદો ચડાવના ત્યાર પછી એકજ ખાખરી બેમનુ દૂધ ગેર ૫ થી ૮ મુધી હોય તેટલુ લઈ કટાઇમા નાખી ચુલા ઉપર મૂકી ગરમ થયા પછી ઉપરની લાટ ચડાવેલી ૭ ખાન્ડા એક પછી એક એમ જુદી જુદી એકી વખતે નાખવી ત્યાર પછી તે ખાગેડ દાઢ નદિ તે રીતે ધીમે ધીમે દલાવતા ગળીને માવા કરી નાખવા માવા કરના ને ખાગેડ પૂડીને તેમાના ગુજળનો કમ દેખતે લાગે તો દૂધ મગડી જગે અને એ ખતુ નંગમુ જગે, માટે તેમ નહિ થવા માખતની ખામ દાઢજી ગખવી તે માવા તથાર થયા પછી ખેરીયુદ ગેર ૧ (પશુ અગ્રીમાટે હોય તો આવળીઆનો યુદર લેવો), નુક ગેર ૦૧, પીપળીમળ તોલા ૨૫, લીડીપીપર તોલા ૨૫, જયકેળ નગ ૧, તીખા તોલા ૨૫, તજ તોલા ૨૫, જવત્રી તોલા ૦૧, અક્કલકરો તોલા ૦૧, ઘોળીમુમળી તોલા ૫, (અગ્રીમાટે હોય તો કાળીમુમળી લેવી) પળખી અલસ તોલા ૫, ચોપ્પીની ગેર ૦૧, (અગ્રીમાટે હોય તો આ બે ચીજો ન નાખવી)

આમવાત, સપૂર્ણ સુવાગેગ, સુમિવાત, શુદ્ધવાસ્તભ, અપતાનક, દુખાવો, ક્લીષવાત, આશ્લેષક કુખજવાત, માળો, આરોપ, અપતન, અર્ધિત, ખુટવાત (વાતકટક), હનુમહ, ગૃત્તસી, પાદગૂળ અને વાતશ્લેષ્મ આધિનો નાશ કરે છે (૮) બીજો પ્રકાર — ગન્ના ૨ ભાગ, ધમાના ૧ ભાગ, ખગદાણ, એરડમળ, દેવદાર, ઝ્યોર, વજ, અગ્નિમી, નુક, હરીતકી, ચવક, નાગમોઘ, માટાડી, ગળો, વધારા, સુત્ર, ગોખર આમગધ, અતિવિપ, ગરમાળો, ચનાવરી, લીડીપીપર, ઠાઠામરીયા, ધાણુ, રીંગળી અને ઉભારીગણી એ સમભાગ નાખી અજમાશ કાઢે કરી અદર મુકેનું ચૂણુ કિંવા લીડીપીપરનું ચૂણુ અથવા વાગગળ ગુગળ, અજમોદ કિંવા એરડનેલ નાખી આપવા એટલે સર્વા ગવાત, કુખજવાત, પક્ષાઘાત, અપમાહુક, ગૃત્તસી, આમવાત, ક્લીષપદ, અપતાનક, અત્રણ્ણિક, આર્ધમાન, જલાવાત, મનુવાત, અર્ધિત શુક્રદોષ, મેકુવાત વધ્યાના યોનિગેગ, એટલા ગેગનો આ ઠાઠા નાશ કરે છે આ કાઢો ગર્ભવારક છે (૪) મોટી ચીકણુના મળ અને મુકેનો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂણુ નાખી આપવા જથી રીતવાત. કપવાત અને દાહનો એ દિવસમા નાશ થાય છે (૫) પચમળનો અથવા દશમળનો કાઢો મન્યાસ્તભ વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આમગધ, ચિકણુ, મોટી ચિકણુ, લઘુ ચિકણુ, બોર લઘુ બોર, ગન્ના એ ચોળેનો કાઢો પાંચ તે વાતનાશક છે (૭) બાકામાના દુકક દોઢ તોલા અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો ચતુર્થાંશ ગેષ ગ્રહે એટલે ઉતાગી તેમા સાકર અધા તોલા, લી ૨ તોલા અને ગાયનુ દ્વિ ૪ તોલા નાખી પાવુ એટલે સર્વ વાયુનો નાશ થાય છે એ કાઢનું સમીદાવાનન એનું નામ છે (૮) કઠ્ઠી ઇન્દ્રગણી અથવા કવડળીના મળ લીડીપીપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર ભક્ષણ કરવા એટલે સચિવાત નામે વાયુનો નાશ થાય છે (૯) દશમળનો કાઢો પ્રાશન કરવા અથવા એનું જ નમ્ય કરવું એટલે વનુર્વાતનો નાશ થાય છે. (૧૦) એરડમળ બીલીના મળ રીંગળી, ઉભી રીંગળી મચળ મરી, મુક લીડીપીપર હીગ બીળેગના મળ અને મિધવનો કાઢો આપવા એટલે વનુર્વાતનો તાણુનો નાશ થાય છે (૧૧) અડદ કોવચના મળ, એરડમળ અને લઘુ ચીકણુનળ એ સર્વનો કાઢો હીગ અને મિધવ એકેક મામો નાખી આપવા, એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે (૧૨) અડદ ચિકણુમળ કોવચના મળ લઘુરોહિસ નામ, ગન્ના આમગધ અને એરડનો કાઢો હીગ અને મિધવ નાખી મવારે આપવા લાઘવ નોલા રાા એ સવળી ચીળે ખાડી માવા અને ખારકને જુદી જુદી નાખી તેમા ભેળવી તેમા સાકર શેર ૨ ખાડવી નાખવી પછી ગોગ શેર ૨ અને લી શેર ૩ મેળવી તેમા તે નાખીને લાડુ રોગ ન થી બા મુધીના વળને ખાંડી દરરોજ એકેક ખાવા પરહેણુ ખાશ તેનાથી વમણુ દિવસ મુંડી ખાડુ ખાડ તેલ મગચુ તથા ગચગડા આવે તેવી ચીળે તળવી ગ મ વનુ વિચાગીને ખાંડી આ પાક શિયાળામા ઉપયોગી છે એ વાયુના તમામ દરે નાશુદ કરી ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે

તે પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તભ, કુર્કુનાદ અને અદિતવાયુનો ૭ દિવસમા નાશ કરે છે (૧૩) ગળતુ ચૂણુ કરી તેનું નલિકાચત્રવડે તેલ કઢાડવું અને અગ્ને મર્દન કરવું એટલે પક્ષાઘાત વાયુનો નાશ થાય છે (૧૪) કડવા ધોળા ફોળાના મિયા વાડી તેનો કિવા કડવા લીમડાના ખિમાના તેલનો લેપ કરવા એટલે પક્ષવાયુનો નાશ થાય છે (૧૫) સુકતુ ચૂણુ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમા ગેટવુ પછી લમણુ છોલી વાડી ૨૮ તોલા તેમા નાખવું અને અમ્મિમળ નેઇ તે આપવું એટલે પક્ષાઘાત, હનુસ્તભ, કટિભગ, બાહુપીડા અને વાતરોગનો નાશ થાય છે (૧૬) અડદનો ભોટ કિવા વડા માખણુ સાથે ખાઇ દરનળનો કાઢો પીવા (૧૭) લસણુનો કલ્ક તલનું તેલ મેળવી પાવા. (૧૮) ત્રિફળા, કડવા લીમડાની લીમણીઓ, અરકુસી અને કડવા પડોળાનો ઝાઢા ફરી તેમા યુગળ નાખી તે કાઢો આપવા. એ ત્રણે અદિતવાયુનો નાશ કરે છે (૧૯) ચાગ તોલા કિવા બે તોલા લસણુના રમમા હીંગ, છર, મિથવ, સચળ અને ત્રિકટુ એ દરેક એકેક માસા લઇ ચૂણુ કરી રાખવું પછી યથાશક્તિ લક્ષણુ કરવું એનું અનુપાન એગડમળનો કાઢો ઉપરનું આપવું પ્રાત કાળે દરોજ એક મહિનો મવન કરવાથી સામાન્ય વાતરોગ, અદિત, અપાતત્રક, એકાંગવાત, સર્વોગ વાત, ઉરસ્તભ, ગુદ્રસી, શૂળ, ક્રૂરોગ, કુમ્ભિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠિરોગ અને પેટની અદરના વાયુનો નાશ થશે (૨૦) હનુમ્મહ, હનુમ્મલ અને માન (ગળુ) નો સ્તભ તથા અદિતવાયુ એ ઉપર દરમળ અને લીડીપીપરનો કાઢો આપવા, કિવા પીપળાના રમમા લીડી-પીપર નાખી તે રમ આપવા (૨૧) લસણુ ફોલી તેની કળીઓ તલના તેલમા વાડી સિધવ નાખી તે લસણુ ખાવું, એટલે હનુસ્તભ દુઃ થાય છે (૨૨) એગડતેલ ગોમુત્રમા નાખી એક મહિના પર્યંત મેવન કરવું, એટલે તે ગુદ્રસી અને ઉરસ્તભનો નાશ કરશે. (૨૩) તેલ કિવા ઘીમા આદુ અને વગડાહિ લીધુનો રમ પાવા કિવા ખાડી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવા, એટલે ધુટણુ, પીડ અને હાડ એ ફેકાણુનું રળ, ગુદમ, ઉદાવર્ન અને ગુદમી વાયુનો નાશ થશે (૨૪) એગડીઓ છોલી ફરી તેની દ્વિમા લાપસી બારી સેવન કરવાથી કુમ્ભરનું શૂળ અને ગુદ્રસીનો નાશ થશે (૨૫) બકામલીમડીના મળનો અથવા જાલનો કલ્ક કરી આપવા, એટલે ગુદ્રસીનો નાશ થશે. (૨૬) અરકુસી, દત્તીમળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરડીયુ મિશ્ર કરી પાવા, એટલે જેનું ચાલતુ બધ થયું હોય, રૂપરશ જણાતો નહિ હોય એનો ગુદ્રસી વાયુનો ગંગી શીત્ર ગમન કરનારા થશે. (૨૭) મદામિ ઉપર કરેલા તળી નિયું રીના પાદ-ડાનો કાઢો પાવા એટલે ગુદ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આમગધ અને ખડીસા-ડાનો કાઢો પાવા એટલે ગુદ્રસીનો નાશ થશે (૨૯) ગળા અને કળુ ચૂણુ ઘીમા આપવું, એટલે કટિશૂળનો નાશ થશે (૩૦) ગળા અને કળુ ચૂણુ ઘીમા આપવું, એટલે કટિશૂળનો નાશ થશે (૩૦) દ્વિધ તેલ ઘી, કિવા માડી ચોખાના ભાત સાથે બે બે તોલા લસણુ (૩૦) દ્વિધ તેલ ઘી, કિવા માડી ચોખાના ભાત સાથે બે બે તોલા લસણુ ચડવી, એ પ્રમાણે સાત દિવસ લક્ષણુ કરવાથી વાયુથી થએલો વ્યાધિ, વિષમ-

જવર, શૂળ, ગુદમ, અગ્નિમાંધ, પ્લીહા અને હાથ, પામુ તથા મસ્તકની
 અદરતુ શૂળ અને શુક્રદાપનો નાશ થાય છે (૩૧) સુદ, એરડમળ દેવદાગ,
 કાટાસરીયો અને ગળાનો કાઠો પીવાથી અસ્થિગત અને સન્ધિગત વાયુનો નાશ
 થાય છે (૩૨) અમાળીઆ, ખસખસ, ખારેક, મેથી તથા મુવા વગીઆળી,
 ગોડબી, બદામ, ગુદર અને ચારોળી એ દરેક ૪ તોલા ગોળ અને ઘી એ દરેક
 ૩૨ તોલા લઈ એના બળમે તોલાના લાકડાં કરવા તેમાંથી મવાને એક બક્ષણુ દરેક
 ને કઠિયાયુનો નાશ કરે છે અને ધાતુનું સ્તબ્ધન તથા ધાતુની
 રક્તિ દૂરે છે (૩૩) પીપળીમળ દૂધમાં વાટી તેમાં અગ્નિમાંતો ગ્રમ નાખી
 આપવા, એટલે ગ્રંથવાત (ધણુ ઝોડકાર આપવા) નાશ પામે છે
 (૩૪) લાનુરાસ્નાદિ કાઠો—રાસ્ના, એરડમળ, દેવદાગ, વજ્ર મુદ્ર ધમાના,
 દરેક, અતિવિષ, નાગગ્રમાથ, મતાવરી અને અગ્નિમાંતો કાઠો પ્રાગનાથ આપવા
 એટલે ઉવરસ, આમવાત, પ્લેખવાત, સન્ધિવાત અને મજ્જા, અસ્થિ
 અને સ્નાયુનો વાયુ તથા સર્વાંગ વાયુ એ નક્કી નાશ પામે છે (૩૫)
 આલાદિ ચૂર્ણ—માવળના પિયા, રાન્ના, ગળો, મતાવરી, મહારાતાવરી, મુદ્ર,
 રીઆળી, આમગધ, મેગળી વગધાગ, અજ્જમો અને અજ્જમોદ એ મર્વ મમ-
 ભાગ લઈ તેનું ચૂણુ કરી મૂપ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીના કુચા
 એમાંના એક અનુપાનમાં ૨ તોલા પ્રમાણે ખાતુ એટલે અસ્થિ, સ્નાયુ, મજ્જા
 અને કુમ્ભર એ દેહાણુનો વાયુ, ગુદસી, મન્યાસ્તભ, હંતુમ્મદ અને કોપ્ત-
 ગત ગોળનો નાશ થશે એ ચૂણુ સર્વવ્યાપિનાશક છે (૩૬) અજ્જમોદાદિ
 ચૂર્ણ આપવું (૩૭) અજ્જમોદાદિ ગાળી—અજ્જમો લીડીપીપર, વરીઆળી,
 નાગગ્રમાથ મગી અને મિધવ એ દરેક એકેક ભાગ, દરેક ૫ ભાગ, સુદ ૧૦
 ભાગ, વગધાગ ૧૦ ભાગ અને ભાગમૂળ ૩૭ ભાગ એ પ્રમાણે ઔષધોના
 ચૂળા લઈ ગોળના પાટમાં ગાળીઆ બનાવવી તે ગરમ પાણીમાં ખાતી, એટલે
 સન્ધિવાત, આમવાત, સપૂર્ણવાત, આદ્યવાત, હંતુમ્મદ, ગિરોવાત,
 અપતાનકવાત અને જીકડી, આપ, કાન, નાક અને શુભનો સ્તભ,
 પગવાત, સવાગવાત એકાંગવાત, અર્દિત, પાદહર્ષ અને પદાઘાતનો
 નાશ થાય છે (૩૮) મરીનુ ચૂર્ણ, ઘી તથા તુળમીના ગ્રમને લીકું મૃગાંકે કહે
 , એ સપૂર્ણ વાતગોળનો નાશ કરે છે (૩૯) લસણપાક—લસણની કળીઆ
 ડાક્ષી ૧૪ તોલા લઈ ૧૦૦૪ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લઈ તેમાં ને લસણ
 માફતુ તેના મારો પાક થઈ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા માકર, મુદ્ર,
 મગી લીડીપીપર ચવક, ચિત્રકમળ, હળદર, તજ, એલચી, તમાકપત્ર નાગકેસર,
 પીપળીમળ, વાવડીગ દાડહળદર, મેગળી, વગધાગ પુરંદરમળ અજ્જમો, લવગ,
 દેવદાગ, માટોડી, ગોખર કડવો લીમડો, રાન્ના, મુવા રાતાવરી, રંચાદ આસ-
 નપ અને કોચના બીજ એ દરેકના તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂણુ કરી તેમાં નાખી
 નયગ કંગ આ લસણપાકે અગ્નિ અને બળ બેધ મેવન કરવા એટલે સપૂર્ણ
 વાતગાન, શૂળ, અપરમાર, ઉરક્ષત, ઉદરરોગ, ઉલટી, બરોગ, ગોળો,
 અપ્લુહિ, કૃમિ, મગમ વ, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંધ, બલ્લધ્ય,

હેડકી, દમ, ઉવરસ, અપતત્રકવાયુ, ધનુર્વાત, અતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાયુ, કુખજવાયુ, હનુમહ, શિરોમહ, વિશ્વાચી, ખણી, યુક્તસી, પંચુ, સધિવાત, અધિરપણુ અને સંપૂર્ણ શૂળ એ સર્વે ગંગોત્રા આ લસણપાક અતિ ત્વગથી નાશ કરે છે વળી આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીના સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને સાત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે (૪૦) વાતવ્યાધિ ઉપર નિર્ચી ડીના પાદડાની થેપલી બાધવી (૪૧) ઈન્દ્રવ, ચિત્રા અને સુકુતુ ચૂર્ણ લીમા આપવું તે સંપૂર્ણ વાતવિકારોનો નાશ કરે છે (૪૨) દશમૂળના ગ્રહામા કિંવા કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરી તે અંગે ચોપડવું, એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે (૪૩) માલકાગણી ચડનગ (વગડાઉ મેથી), કલોજી જીરૂ, અબ્જો, મેથી અને તલનું ચૂર્ણ કરી તેનું યત્રમા તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું એટલે સર્વ પ્રકારના વાતવ્યાધિના નાશ થાય છે (૪૪) નારાયણ તેલ—શતાવરીના મૂળનો રસ તેલ અને દૂધ એ દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવરણા, અરણુ, દેવદાર શિલાજીત, જટામાસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા તથા તેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલ વગેરેમા નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું એ સિદ્ધ થએલા તેલને નારાયણ તેલ કહે છે એ અનેક પ્રકારના વાતવ્યાધિ ઉપર અભ્યગાર્થ (મર્દન કરવા અર્થે) યોગ્યવાથી બાજુજ ક્ષિતકાન્ઠ અને ગુણાવહ થાય છે (૪૫) આકડાના દૂધનો જાડો લેપ કરી તે ઉપર ગરમી ક્રીણી બુઝી લગાવી પાટો બાધવાથી ચમક થયો, અંગ પકડાત જવું વગેરે વાતવિકારો દૂર થાય છે (૪૬) વાયવરણાના પાદડા બાગિક વાદી લેપ કરવો અને ઉપર રૂળના પાદડા બાધવા એટલે હીચણુ, સ્નાંધા વગેરે અકડાઇ ગએલ હૃદય તે છૂટે છે અને ચમક તથા બળાતરસ પણ બંધ થાય છે (૪૭) વિશેષ વપ અને યુગળ એકત્ર ગાદી પાણીમા ગ્રહવી ગરમ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર અમાળીઓ ચોટાડવા, એટલે તેના લેપવરે અનેક પ્રકારની વાતવેદના અને માંજ એ ગંગો ત્વરિત દૂર થાય છે (૪૮) બાવળીઆની અને નરગવાની ગ્રાસ બાગિક કુરી, અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઇ ગયો હોય તે જગોએ તેની થેપલી બાધવી એમ એ ત્રણવાગ પાટો બાધવાથી યુષ્ણ આવ છે (૪૯) માધતેલ.—અડદ ૬૪ તોલા લઈ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમા બાકવા ચતુષ્થાગ ગેપ ગ્રહે એટલે તેમા તલનું તેલ ૬૪ તોલા અને જીવનીય ગણુના આઠ ઓપયો (ઝરદિ, ગ્રહિ, મેદ, મહામેદ, કોંકાલી, લીરકોકાલી, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ), વરીઆળી, સિધવ, રાસ્ના, કોવચના બિયા, જેઠીમંથ, બળદાણા, નુંઃ મગી, લીડીપીપર અને ગોખરુ એ પ્રત્યેક ચીજો તોલા તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરી તેવડે તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેલ પક્ષાઘાત અર્દિતવાયુ, કંજુશૂળ, બાધિર્ચ (બહેરાપણુ), તિમિરરોગ, સન્નિપાતજ રોગ, હસ્તકપ, શિરકપ, બાહુકોપ, અપબાહુક અને કલાયબળ એ ગંગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાડવું બસ્તિકર્મ એ વિષયમા પણ યોગ્ય એ માધતેલ કીર્ધ્વજનુગત રોગ નાશ કરવામા શ્રેષ્ઠ છે (૫૦) લઘુમાધતેલ.—અડદ, સિધવ,

ચિકીત્સુશ્રી, દશમશ્રી, લીંગ, વજ્ર, ચતાવરી, અને સુક એ પદ્યર્થો લઈ તેલ મિદ્ધ કરવું તે મત વાતનારાક છે (૫૧) કલ્યાણકાવલેહુ—દળદળ, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, લીડીપીપર, સુક, શુદ્ધ, અળભોદ, જેડીમધ અને ઘીના લેહુ (ચાટણ) એક દિવસ મેનન કરવાથી તે બહેરાપણું, તોતડાપણું અને બાળપણના નાશ કરી મોખત જેવાં ગભીર અથવા કોકિલ જેવાં મજબૂત શબ્દ કરે છે (૫૨) આદુનો રમ ૧ ભાગ, સગવોનો રમ ૧ ભાગ, બકરીનું દૂધ ૧ શેગ, પાણી ૪ શેર એ મર્વ એકત્ર કરી તેલ એક શેગ નાખી કઢવવું પાણી બળી જઈ તેલ મેપ રહે એટલે માળી નાખવું એ તેલ વાધુના દગ્દ ઉપર ઘણજ ગુણકારક છે (૫૩) પીપળીશ્રી, ચિત્રક, લીડીપીપર, સુક, ગન્ના અને મિધા-ગુણોના કદક કરી અર્ધના કાઢામાં તેનું તેલ મિદ્ધ કરી શરીરને યોગ્યવું, એટલે પદ્માધ્યાતનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—વાયુ, સવાગવાયુ અને વાતવિનાર માટે:—અળભોદ-૪, ૭, અરજુન સાળક-૧૨, અરકુમો-૬, આરકો-૨૭ ૨૯, ૭૧, આસધ-૧૪, ૧૭, ઇન્દ્રજવ-૨૨, ૬૬-૪, કામાળ-૧૧, કાળીજરી-૭, કાટામ-રીઓ-૯, કાઝાળી-૫, ગળો-૨૨, ગોરખમુડી-૩, ચણોડી-૧૬, ચિત્રક-૧૮, તજ-૧, તુળસી-૪ ૧૦, નારી (કીડામારી)-૧, નાળીએરી-૧૦, પીલુ-૨, કુદિનો-૩, માકળી (દિગોત્રી)-૨, માકડી-૨, માલકાગણી-૩, મોગવેલ-૩, રાઈ-૧, ગન્ના-૦ ૪ ૫, લસણ-૭, ૧૭, લીડીપીપર-૧, ૩૧, વગણકિ અળભો-૧, વાયવરબો-૧, ૧૨, મમુદગોક-૧, સગવો-૧૬, મવા-૧, ૯૨૩-૪૪, લાડ્યા-બળ-૨ આકૃષ્ટક, સતેત્રાતુગત વાયુ માટે—ગન્ના-૪ હનુસ્તલ એટલે જાક રહી ગાય હોય તે તથા હનુમ્મલ માટે—આદુ-૩૧, ચુકો-૧, પીપળો-૨૩ ઉદ્ગમલ અને ઉદ્ગસ્તલ માટે—આકડો-૨, આમધ-૧૬, એરકો-૦, કણ્ઠી-૧૦, દેવદાર-૧ નાળીએરી-૧૪, લીમડા (કડવો)-૩૮ પૃષ્ઠ, ઉર, ત્રિક એટલે બરડો, કડીમાના વાયુ માટે—આદુ-૩૧, ચુકો-૧ બદલી એટલે બાડી, મોહરી માટે—કણ્ઠી-૪, કપૂર-૭, ગજકણી-૩, ચણોડી-૧૦, ચુકો-૧, ધરી-૪ જીહ્વાસ્તલ, બુદ્ધિઆય, મૂકવ એ માટે—ભીલામો-૧૬ અર્ધિત વાયુ માટે—રાન્ના-૧ લમણ-૧૧ પદ્માધ્યાત એટલે લકવો કે અર્ચાંગ વાયુ માટે—અરણી-૯, આદુ-૩૫ ખમખમ-૮, ધતૂરો-૧૪, ભીલામો-૨૬, ગાઈ-૯, રાન્ના-૧, રેણુકો-૨, મમેગવો-૧૨, માળક-૫ મન્યાસ્તલ માટે—રાન્ના-૧ પગ વળે છે તે માટે—કરબળ-૨ ગુડધી એટલે ઢીચ-જુના સોળ માટે—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષણી શુગીઓ-૩, નાગલો-૪, ગેતડી-૧૬ તુટણ રહી જવા માટે—આકડો-૧૧, બુયશિરક-૨ ગ્રંથસી વાયુ માટે—અમાળીયો-૪, આદુ-૩૧, એરકો-૧૬, ૨૦, ચુકો-૧, ગકામલીમડી-૨, ૯૨૩-૪૧ અપતત્રક વાયુ માટે—મહુડો-૧ ધનુર્વાત એટલે તાણ આવે છે તે માટે—અરકુમો-૧૦, ખજૂરી-૧૨, તુલસી-૨૨, ભાગરો-૪, મમેગવો ૧૩. સધિ વાયુ માટે—અગણી-૯, ઇન્દ્રવરણા-૮, એરકો-૧૧, કામાળ-૩, ગોર-

ખમુડી-૬, યુવેર ત્રણધારીયો-૧, નગોડ-૨ પીલુ-૫, બાબ-૧, બીલામો-૨૬, માકડી-૩, વજનાગ-૧, વામનવંલ-૮, શાવડ-૧, સારકળ-૨, હાડમધી-૩ વાયુથી અગર શરદીથી સણકા આવે તે માટે—આકડા-૧ યુગળ-૪, ફાગળો-૬, બીલામો-૧૮ વાયુથી હાથ પગે કળતર થાય તે માટે—પરિવાડ ૧, મેથી-૧ કટિશૂળ એટલે કેડના ફાટવા માટે—અમાળીયો-૪, એરડો-૩૮, મગગો-૧૫ શરીર વાંકું થાય તે માટે—ઉદગડની ક-૧, ગ-૬ પેટમાંના વાયુ માટે—એરડો-૧૫, ખમખમ-૪ વાયુએ અતિશય જોરે માર્કું હોય તે માટે—કુબો-૩ દુખતા ભાગની વેદના શમન થવા અને દુખતા ભાગ માટે—કપૂર-૧૦, કાનફાડી-૫, ખમખમ-૩ પગના સાધા પકડાડ ગયા હોય તે માટે—ખાખરો-૧૦ વાયુના યોગે અંગ બહેરૂ થયું હોય તે માટે—ધોળો ચપો-૧ કળતર થાય તે માટે—તુવડકળ-૨ અંગમાં કળ લાગે તે માટે—મિંગળો-૧ નિડક એટલે દુ.ખ માટે—અળવી-૩ કપવા માટે—ત્રિમાતુ-૪ વાયુનો વિકાર કદિ ન થવા માટે—કળથી-૧, મરી-૧૬ વાયુ-બદ્ધ શરીર હોય તે માટે—અગથીઓ-૭

જુઓ પ્રાંઆંઆ—અર્વાંગ, અર્જિત, પક્ષલાત અને બીજા વાયુ માટે—બીગબહારી-૫ સંધિવાયુ માટે—વાધની ચગ્બી-૧ વાયુથી અંગ સણગા નાખે તે માટે—બાબડસીંગ-૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂલ પ્રયોગની રીપમા નળ-બધ વાયુ ઉપર ન ૧૮ ક્વાચપ્રયોગની રીપમા મન્યવાયુ ઉપર ન ૧ મધીવા ઉપર ન ૬

પૃથ્થ—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા ગમ, નવા તલ, ધઉ, અફદ, એક વધના નૂના મારી ચોખા, કળથીનું કદણુ, પડોળા, મગગો, લમણુ, દાડમ, ફેગી, સિંગધ અને ઉજ્જુ એવા ભક્ત્ય પદાર્થ અપૃથ્થ—ચિના, જાગણુ, મળમત્રના અવ-રોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવામ, ચણા, વટાણા, બરી કાદરા, સામો, ગળણુ, કાગ, ચોળા, મગ, જાણુ, મોપાગી, વાલ તાડકળ, કાઠેલા, કડુ ધાન્ય, પત્રશાક, ઉખગ, કડુ પાણી, વિરહાન્ન, ક્ષાર, ગુક મામ, ગ્લતસાવ, તુરા, કડવા અને તીખા ગમ મૈયુત, વાહનપર ફરતુ

૫૩—વાઈ.

જુઓ ગાથું પૃષ્ઠ ૧૪

૫૪—વાળો.*

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ—જેમા ધણુ જીવતુ પાણી નથી હોતુ, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમા દૃપડા વગેરે વોવાતા જન્ય છે, એવા જે નાના

* ન્યારે શરીરમાંથી વાળો નીકળવાનો હોય છે ત્યારે પ્રથમ જ્યાં વાળાનું મુચળુ હોય તે ઠેકાણે નાની ગાડ દેખાય છે, પછી એ ત્રણ દિવસમા તેને આખા શરીરે શીળસ થઇ આવી વાળાની જગ્યાએ દેવતાથી દાઝ્યા હોય એવા દેખાવની નાની ફાડલી થાય છે એ પુટયા પછી તેમાંથી વાળો નીકળે છે એ મપૂજ્યું

નળાવ અથવા વહેણાવ અને ગરુવાણુ પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમાં વાળો ઉત્પન્ન થાય છે વાળાના વાળે મોઢા ઉત્પન્ન થાય છે, તે કુટે છે અને તેમાંથી મૂત્ર જેવા લાળો અને વાળો ઉત્તર ઉત્પન્ન થાય છે તે પેલા ક્ષતથી હળવે હળવે અદાર નીકળે છે અને તે નૂતવાલી વધાર કાપ પામે છે પુનઃ સ્થાનાન ઉત્પન્ન થાય છે અને અદાર નીકળવાથી માનની માતિ થાય છે આ વાળને આયુઃ (વાળ) કહે છે વાળો દાઢના દિવા પળના ધક્કાએ દુખાવાથી કિવા નૂતવાથી અન બમડે છે કિવા વાડુ કહે છે વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે પહેલા ટાઇ ઠાઇના અમ ઉપર પિત્ત જેની લાલ કોક્લી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી દરી શરીરમાં ધનુ આગ થાય છે એને શીળસ (શીતપિત) પણ કહે છે

સ્નાયુકંતુ રૂપ—વાતાવિન્ વાળો લાળો અને રક્ત લાય છે તેમાં અણુકા આવે છે પિત્ત કરી લીલો અને પીતલખી હોમ દાહયુક્ત હોય છે કક કરી બડો, મોઢા, વડ એવાં હોય છે દિરોય ઉત્પન્ન થાય છે તે બે મોંપોના લક્ષણોએ પુક્ત હોય છે લોહીથી થાય છે તે આગ્રકતવણુ હોય છે તેમાં દાહ વણુ થાય છે તથા ત્રિરોયથી થાય છે તે ત્રણે મોંપોના લક્ષણોએ પુક્ત હોય છે વાળો ઉત્પન્ન વિમ્બ ઉપરના ઉપચાર કરવા

નીકળી જાય તો ના નિક પરતુ જા તે અપૂણુ નીકળી ગયા પહેલાજ નૂરી જાય ન તો તે અદરથી પીડા વધારી ખીલા (ગોંડા) ઉત્પન્ન કરે છે જે લાખી મુદત નથી રૂઝાતા નથી એ ખીલાની ખીભારીથી કેટલાકના મરો મોડ પણ આવે છે અને નેટલાક અત્યુવશ પણ થાય છે માટ વાળાના દરદમાં જેમ અને તેમ નાનકાસિ ઉપાય લવા જોઈએ

ઉપાય—૧) શીળસ દખા દે તેજ વખતે દર્દને ઘી મેર ૦૧ મા મરી નોલા ૮ નાખી પાદ દત્ત ૫૫૫ એડારી સુવાડી ગખત એવી વખતે ઉત્તરી થઈ દવા નીકળી જગ તો તેની અડચણુ નહિ પણ તેને આખા શરીર પરમેવા વળગે એટલ તમામ વાળા બળી જઈ આખી ઉમ્મરમાં તેને ફરીથી એ દરદ થશે નહિ (૨) વાળો નીકળ્યા પછી પણ પહેલાજ ઉપાય મવાપરી છે અથવા તે વાળાને વાળાના પતંગ ઉપર ગળી નીકળીને ડખ લગાડવા એટલે વાળો પુરતજ નીકળી જશે (૩) બીલીપત ૧૦ ધતુરાનું પાદુ ૦૧ અને ફટકડી ૭ આનીસાર લઈ એ પ્રમાણે ત્રણુ ત્રિવમ સુત્રી ગાયના દહીમાં આપવું (૪) શંકાતરી એળીએ ધાણાની ભાજના રસમાં અથવા ગળીના પાદડાના રસમાં વરી ગરમ કરી વાળો નીકળ્યા અગાઉના ફાડલા ઉપર ચોપડવા અથવા ગુલાબનુ તેલ તે જગોએ મનગી તે પછી હમખગોળના મિયા મગ્ગામાં કે ગુલાબમાં ધરી ચોપડવા અથવા ઇસ-મગોળના બીજ દહમાં કે ગુલાબમાં મેળીને ચોપડવા (૫) શંકાતરી એળીએ ગળીના પાદડાના પાણીમાં ગોળીને પાપ તો વાળાનો ગાય જડનગથી જાય અને દરીગે થાય નહિ પણ તે એવી રીતે કરવું કે પહેલે ત્રિવમ શંકાતરી એળીએ માન ૨ વર્ષ રાંચ ગળીના પાદડાના રસમાં ભીજવી રહેવા તે મવારે લોળી

ઉપચાર:—(૧) વાતજ વાળા ઉપર—દક્ષિણી ચોરના મળ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) પિત્તજ વાળા ઉપર—૧૩, ઉચરો, પીપળા, નાદરૂખ અને વામની ઝાલનો કઠક કરી લેપ કરવો. (૩) કફજ વાળા ઉપર—
 વ્યનારની ઝાલનો કઠક કરી લેપ કરવો (૪) કુંદજ (જે દિદોપથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) વાળા ઉપર—પૂવે કહેલામાથી બે ઔષધનો લેપ કરવો અને ત્રિદોષજ ઉપર એ ત્રણે ઔષધનો લેપ કરવો (૫) રક્તજ વાળા ઉપર—૧૩ અને આમલીની ઝાલનો લેપ કરવો (૬) કોટ, હીગ, સુંઠ તથા સરગવાનુ ચૂર્ણ વાટી પાવુ અને લેપ પણ એનોજ કરવો (૭) સરગવાના મૂળ અને બિયાં વાટી, સિધ્ધ કાજી સહિત એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો, અથવા લસણ, ચિત્રક અને રાફનો લેપ કરવો, તેથી સ્નાયુકપિડિકા એટલે શિરાગત વાળા ઇત્યાદિક સાત થાય છે (૮) આવળીના બિયાં ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૯) ચૂનો અને બીડલોણુ પાણીમા મેળવી તેનો લેપ કરવો (૧૦) તાણુ (વાસનવેલી) ના નળ પાણીમા વાટી પાવા (૧૧) ઝાશમા કિવા તેલમા આસગધનો કિવા ઘોળી ગરુણીના કિવા સરગવાના મૂળનો લેપ કરવા (૧૨) પુરૂષના મૂત્રમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૩) ઉભી રિગણીના મળ પુરૂષના મૂત્રમા કિવા પીપળાના પાદડામા વાટી ગરમ કરી તેનો પાંચ બાધવો (૧૪) ગળાના રસમા ટકણુખાર પાવા (૧૫) શણુના બિયાં અને ઘઉંનો લોટ એકત્ર કરી થીમા તળી ગોળ સાદ નણુ દિવસ આવો. (૧૬) નગોડના પાદડાનો રસ ૨ તોલા, તેમા માયનુ ધી ૨ તોલા નાખી ૭ દિવસ તે આપવો (૧૭) હીગ અને ટકણુખાર એ દરેક ત્રણ ત્રણ માના લઈ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ મવાર માળ આપવુ, એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણુ નાશ થશે. (૧૮) અતિત્રિષ, નાગરઔષ, હીડીપીપર, લારગમળ અને બહેડનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ (૧૯) પારેવાની હગાર મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી તે મોટા વધેલા વાળાનો પણુ નાશ કરે છે (૨૦) વતાક શેકી હઠીમા બરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવુ (૨૧) ધતૂરાના પાદડાનો રસ ૨ તોલા અને ધી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવુ કેદ આવશે, તેનો બીજો

ગાળી પાક દેવો વળી એજ રીતે બીજો દિવસે માસા ૪ અને ત્રીજો દિવસે તોલો ૧૦ એળીઓ લેવો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાસનીના પાદડાના રસમા પાંવા, એથી આરામ થાય છે (૬) હરેડે પાક:—મોટી હરેડનુ દળ, બહેડાની ઝાલ અને આમળાની ઝાલ, સુંઠ, લુગળીયા નસોતર એ સર્વેને બરાબર વળને લઈ ખાડી ત્રીણે લુગડે ચાળી મધ અથવા સાકરના શીગમા મેળવી પાક કરી રાખવો. તેમાથી દિવસ ૨૦ સુધી લાગટ માસા ૮ ના પ્રમાણથી મવારે ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાળાનો રોગ જખતે કદિ થશે નહિ. (૭) હમેશા હીગ ખાનારને વાળો નીકળતોજ નથી. (૮) કુકડેલાના ડોચ વાટી ત્રીણુ કરી પીડી બાધવી. (૯) કારેલી વાટીને બાધવી. (૧૦) ઇંગોરાની જડ ખાટી ઝાશમા વાટી પડી કરી તે બાધવી અને દિવસ ૩ સુધી પાટો છોડવો નહિ પછી છોડીએ ત્યારે તે વાળો નીકળી પડે અથવા બળી જાય પણ પીડા ન કરે.

દિવસે ઉતાર દહી ભાત આપવો (૨૨) આકાના અથવા ખરમાણીના દૂધનો લેપ કરવા (૨૩) ધતૂરાના પાદડા રાખવાના પાનમાં આપવો (૨૪) પાપડીઆ ખાગનું ચૂર્ણ - મામા નવટાક દહી મા નાખી દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવું. દિવસે બાજન વગર, રાત્રે બાજન કરવું આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું (૨૫) એઠ નાળીએંગ કાઢી તેના છિદ્રમાં નવસારની બુકી ૭ મામાથી ૬ મામા સુધી બગી અને છિદ્ર બંધ કરી નાખવું. બીજે દિવસે મવાગે તેમાં બધું પાણી પાવું અને ટોપડ ખાવા આપવું સાજ સુધી પાણી ન પીતા ઉપોષિત રહેવું નવાસન પછી શરીરે લાજુ ચોપડી ગરમ પાણીથી ઝાન કરવું પછી દહી ભાત ખાવો, એટલે અગાના સર્વ વાળા મરી નય છે (૨૬) વાળાના શેઠા ઉપર- કસગારીનો કપિ ધમી તેના ત્રીણા ટપકા કરવા, એટલે કોલા કુટે છે પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળીવટે ઉપલા આપવું એક ટપકું નાખવું. (૨૭) કૂકાની દગાર, કમ્પતગી દગાર અને હીંગ એ ત્રણે મમભાગ લઇ ચેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો. (૨૮) પાનમાં અથવા ગાળમાં કુરોળીઆનું ઘર અથવા મર્પની કાચળી એક, બે ત્રણ દિવસ ખાવી (૨૯) ઝેરકચોલાના ખિયા અથવા તેની સાથે મામલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૩૦) મરગવાની જાલ દહી બાંધવી (૩૧) ગણુના ખિયા વાટી ગરમ કરી મહેવાય એટલા ગરમ ગરમ વાળા ઉપર બાંધવા (૩૨) માખણ (સર્વ ક્ષાર) અને કાઠાની કળીઆ ત્રીમા તળી વાળા ઉપર બાંધવી (૩૩) ત્રીગણીના મળ અને હીંગને વાટી તેની પેડી કરી ત્રણ દિવસ બાંધવી (૩૪) વાળો કુટપા પછી અરીઠા અને વાળો કાથો સમભાગ લઇ પાણીમાં ધસી તેના લેપ કરવો અગર નાગરવેલના ચાર પાચ પાનને નાપડી તે પાન એક ઉપર એક એરી મીતે વાળા ઉપર મૂકી માંધવા અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ, એટલે વાળો મરી નય છે (૩૫) જસણ, ચિત્રક અને મધને પાણીમાં વાટી તેની પેડી કરી વાળા ઉપર બાંધવી (૩૬) નવસારની બુકી અથવા નોલો ઘી અને ભાતમાં ખાવી (૩૭) ૬ મુળ હીંગ અન્નિપર મેકી દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી (૩૮) ૩ માસા કુલાવલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી ૩ દિવસ આપવી, એટલે શરીરમાંના મવ વાળા બળી નય છે અને પુનઃ જન્મલગ વાળો યવાની ક્રાંતી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો વૂટે એટલે તે ઉપર નમેડાના તાળ પાદડા વાટી બાંધવા, એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે

વિશેષ ઉપચાર લુઓ વનાં મા — અડધ-૫, અરુચો-૪, અગ્રિકા-૬, આકડા-૨૬, આસધ-૧૬, ઇગિગિયા-૧, ઉભીરીમણી-૪ કપર-૧૩, કસગારી-૧, ખમખમ ક (અકીણુ)-૧૮, ખાખરો-૧૪, ખાજકોલતી-૨, ગરણી-૧૧, ગહુ-૫ ઝેરકચોલા-૮, તલ-૨૩, ધતૂરો-૫, ૭, નાગદમની-૨, નાળીએરી-૫, નીપાણી-૮, પાણુકાદા-૨, બાવળ-૩, લમગડીનો વેલા-૩, લમણુ-૧૬, લીમડો ૧ કડવા ૧-૩૭, લીડીપીપર-૩૮ વતાકડી-૧, વાવળા-૨, વાસનવેલ-૭, સજુ-૨, ગંગવો-૮, દળદગ-૨૨, હાડમધી-૨, હીંગ-૧૭, હેદ-૭ વાયુથી ઉત્પન્ન

અગ્નેશ વાળા માટે—દક્ષણી ધુરીયા-૬ કુક્રથી અગ્નેશ વાળા માટે—કચ-
નાર-૨ રક્તજ વાળા માટે—૧૬-૧૬ શરીરમાં વાળો મર્યાદિત તે માટે—
ઝેરકોચલા-૩

જુઓ પ્રાં ઓં મા—કમ્પુરી-૨, કમ્પુતરની હગાર-૨, કાતણીનુ ઘર-૧,
ગાકુળી-૧

૫૫—વિદ્રધિ રોગ* (ગડાં ગુમડાં).

કારણો અને લક્ષણો—પોતપોતાના દોષે કરી વાનાદિ દોષ કુપિત થઇ
સ્વચ્ચ, રક્ત, માસ અને મેદને કુપિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકા સુધી જઈ,
હળવે હળવે મોટા ઘોર અને જેના મૂળ ધણુ ઉડા અને ઉત્પત્તિ કાળથીજ પીડા-
મુકા અને જોળ અથવા લાખા એવા અચિમય શોથ (મોળ) ઉત્પન્ન કરે છે તે
રોગને વિદ્રધિ કહે છે

ઉપચાર—(૧) વડ, ઉબરો, પીપળો, પીપા નથા બંન્ને એ ૫૨૫ વ'ક-
લની જાલ સરગવાના સ્થમા વાટી લેપ કરવો (૨) હીંગકમી, સિધવ, શિકા-
ન્જિત અને હીમના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાયવરજુના કાઢે અદરથી અપકવ અને
મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે (૩) નેન, માટોડી અને વાયવ-
રજુના મૂળનો કાઢે આપવો (૪) ધમાસાના મૂળ ચાખાના ધાવરામજુના
વગી મધ નાખી તે પાવા (૫) હરડે, સિધવ અને ધાવણીના ફલનુ ચણુ
મધ અને લીમાં આપવુ (૬) સરગવાનો ગુદગ, હીંગ અને સિધવનુ ચૂર્ણ
મેવન કરના જપ્તુ (૭) સરગવાનુ મૂળ પાણીમાં સ્ત્રી તેમા મધ નાખી તે
આપવુ અને તેજ રસમા વજનામનુ ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો, એટલે અત્તવિદ્ર-
ધિનો નાશ થશે. (૮) વિદ્રધિ પાકવા માટે—અળમી, જાદિ, મગ, જવ,
શણુ એમથી એકનો થોટ બાફી તેની પોટીસ બાધરી એટલે લણુ માત્રમા
અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે (૯) ચિકણના પાદડા વાટી ઉપર બાધવા એટલે
વિદ્રધિ પાકીને ફુટશે (૧૦) મેરથુથુ અને ટકણુખાગ વસી લેપ કરવા એટલે
પાકો અગ્નેયો સાળે ફુટશે (૧૧) પુગળવલીના પાદડા વાટી ઉપર બાધવા
એટલે પાકો અગ્નેયો સાળે લણુચામા ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વન૦ મા—ઝેરડા-૫, કાળો ઉમગડા-૪, ખપાટ-
૧, દિડા-૧, ધાવડી-૧, નસાતર-૫, લસણુ-૨, વાયવરજુ-૪ અત્તવિદ્રધિ
માટે—મરગવો-૧૮, સાટોડી-૧૩, હરડે-૪૩

* વાત, પિત્ત, કફ, સનિષાત, અભિષાત, રક્તજ અને અનવિદ્રધિ એમ
વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર છે વિદ્રધિ ધણુ કરીને મળદાર, ઇન્દ્રિયનુ મુખ, નાભિ, કુંભ,
આડમંધિ, કુક્ષિપિંડ, તક્ષી (બરોળનુ સ્થાન), કલેઝ, હૃદય, પિપામા સ્થાન,
એ જગ્યા ઉપર થાય છે મુકી જેટલો લાગે ત્યા સુધી તે ગુસ્મ જેવો લાગે છે,
પણુ તેથી મોટો થાય એટલે તેને વિદ્રધિ નાણી તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ગુસ્મ
કક્ષમા થાય છે અને વિદ્રધિ માસ તથા લોહીમા થાય છે અને તેથી વિદ્રધિ પાકે
છે પણુ ગુસ્મ પાકેનો નથી.

જુઓ માં આં મા — મીચુ-૩ મુમકું ફાલવા માટે — હરિશ્ચન્દ્ર-૨
પૃથ્થ — સામો, નાખા ટળથી, લસણ, વાલ, કારલા, ધી, તેલ, મગ,
પડાળા, નપાચી કડુ કંચુ પાણી અપૃથ્થ — મુકાએટ શાક, ગોળ, દહી,
ખીચડી ખાટું, ધાણી, બળુ ખાટું, દાહક પદાર્થ, મેથુન.

૫૬—વિસ્ફોટક રોગ* (ફોક્ષા).

કારણ—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (ગાંધ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રક્ષ અને
લાગ એવા ગ્ન સેવન કર્યાથી અને અશુદ્ધિ, અધિક ભોજન ઉનુ, કષુદોષ
અટલે દીતોષ્ણુતિયાગ અને કષુવિપયોષ (કષુનુ બદલાવુ) ઇત્યાદિ કારણોએ
વાતાદિશા કુપિત થઇ, ત્વચાનો આગ્રથ કરી રક્ત, માસ તથા અરિથ એમને
નુપિત કરી ભયકર વિસ્ફોટક (ફોક્ષા) ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગ થયા પહેલા
નંગવગ તાવ આવે છે સ્વનિપાતજ અને રક્તજ વિસ્ફોટક મેકડો અનુભવી
આપધા દરે તે પશુ સાધ્ય થતા નથી.

સ્વરૂપ—સ્કતપિતથી થએલા એવા અગ્નિએ જાએલા જેવા ફોક્ષાઓ
શરીરપર નાઇ કોઇ દેકાણુ દિવા આખા શરીરે પશુ થઈ આવે છે, અને તે
કાચળથી તાવ આવે છે અને વિસ્ફોટક કહે છે.

ઉપચાર—(૧) ફરીઆનુ કડવા લોમડો, જેઠીમધ નાગરમોથ, પિત્ત-

રજેને પ્રથમ ચાહી અથવા પગમોથ થયો હોય અને તેની અમર શરીરમા
ગદી ગાંધ હોય બગાળ્ય આમડ થર ગરુ ન હોય, તેથી તમામ શરીરનુ લોહી
મગરી જાયથી આ વિસ્ફોટકનો આગર થાય છે.

ઉપાય.—(૧) ગમ્પર તોલા ૪ લાઇ આંક પહેર સુધી ખરલ કરેવાં;
પછી ગાયનુ લી ૧૦૮ નાગ ઘોષ તેમા નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર
આપડુ તેથી તમામ રોગ ગન્ને ગતના મટી જશે પશુ એ એસડ ચોપડયા
પછી માત દિવસ સુધી પાણી શરીરને બહારથી અડવા દેવુ નહિ. (૨) મન-
સીલ તોલા ૨ ખરલ કરી માખણમા મેળવી ચોપડવો તેલ, મરચા તથા હરેક
ગરમ ચાજ આવાની મનાઇ કરવી. (૩) વિસ્ફોટક ઉપર પ્રથમ રેચ આપવે.
એરડીઉ લીમા આપવુ કરીઆટ કડુ જેઠીમધ, વાળો, પિત્તપાપડો, અરડુરી,
નાથ ત્રિદશા અને કડાની જાલના ઉકાળો આપવો. (૪) સુખડ, નાગકેસર,
તાદગળે નાગસની જાલ અને જાદના પાદડા એ એસડો વાડી લેપ કરેવા
। ૫ । ગરુખા અને બોડી અવેડી મમાન ભાગે લઇ વાડીને પીવાથી વિસ્ફોટક
નથ. । ૬ । આકડાની જડની જાલ, બોરડીની જડની જાલ, લીમડાની અતર-
જાલ નાગની જાલ અને હિંગળો ટાક વા લઇ ગળીએલ લુગડામા મૂકી
લોકામા નાનુ તેથી ન્હોડુ આવી વિન્ફોટક નથ. ઉતાર બોરડીના મૂળના કોગળા
ગાવવ ન્હોડુ લેવરાવવાથી બચુઓ ખડુ દુખી થઈ માર્યા પશુ નથ છે, માટે
ખડુ અનુભવી પામેજ લેવરાવવુ અને છેક છેવટના ઉપાય તરીકે ના ઉપાયજ
લેવરાવવુ.

પાપડો, પટોલ, અરકુસી, વાળો, ત્રિકુળા અને ઈદ્રજવનો કાઠો આપવો અને પથ્થ પાળવી, એટલે કફજ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે (૨) ગળો, અરકુસી, પટોળ, નાગરમોથ, માતવીજી, ખેરની જાલ, કાકાગર, નેતરની ટીશીઓ કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર અને દારૂહળદરનો કાઠો વિસર્પ, કાઠ, વિસ્ફોટક, ટૂંક, મસુગિકા અને પિત્તજવરનો નાશ કરે છે (૩) પટોલ, ગળો, કરીઆતુ, અરકુસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની જાલ અને નાગર-મોથનો કાઠો વિસ્ફોટક—જવર—નાશનાર્થ આપવો (૪) ધરો, વજ, ઉભરો, જાણુઓ, અરજુનસાગડ, સાતવીજી અને પીપળાનો કાઠો જાળી, તેમજ સિદ્ધ કરેલું બી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફોટક અને જોથનો નાશ કરે છે (૫) કડવા લીમડાની જાલ, ખેરની અતરજાલ, ગળો અને ઈદ્રજવનો કાઠો મધ નાખી પાવો, તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરી-આતુ, અરકુસી, ટૂંકી, પટોલ, ત્રિકુળા, ચદન અને કડવા લીમડાનો કાઠો વિસર્પ, દાહ, જવર, સોજો, કફ, વિસ્ફોટક, જ્વાતિ, તગસ તથા ઉલ્કીતો નાશ કરે છે (૭) ચદન, નાગકેસર, સરસડાની જાલ, જાળના પાદડા એને તાદળ-જના રસમા વાટી લેખ કરવો, તે દાહનો નાશ કરે છે (૮) બોગડીના અને બાવળીઆના કુમળા પાદડા પાણીમા વાટી જીરૂ અને માકર નાખી અવરાવવા એટલે વિસ્ફોટક અને દાહનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—કિજળી-૫ શરમડો-૫ જુઓ અનુભૂત ઔષધ—આષ્ઠિકિકાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં ૧૨, ૧૩ ૩૧.

પથ્થ:—સાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસૂરના કાઢામા સુક નાખી તે, જાણવી, નેતરના અકુર, તાદળજો, પટળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાજી, કારેલા, કડવા લીમડાના પાદડા, બીલીના પાદડા તથા કડવા એવા ચૂપનુ જોળન કરાવવું અપથ્થ—તલ, અડદ, કળથી, મીઠું, ખાટા, તીખા દાહકારક, રૂક્ષ તથા ઉજી પદાર્થ

૫૭—ત્રણુરોગ (જખમ અને ગુમડાં).

કારણ:—ત્રણુ જે પ્રકારના છે. શરીરજ અને આગતુક પહેલો રોગ શરીર-દોષે થાય છે અને બીજો શસ્ત્રાદિકનો ધા લાગવાથી થાય છે વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ, મેદ એઓને દુષિત કરી ત્રણુને ઉત્પન્ન કરે છે નાડીત્રણુ.—જે માણસ પાકેલું ગુમડું અપકવ છે એમ ધારી ફેડતો નથી, કિવા પુષ્કળ પડે થયેલા ત્રણુની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું તે પડ (પાચ-લોહી), ત્વચા, માંસ, નાડી છત્રાદિ વિદારજી કરી માર્ન પાડે છે અને અદર જાણુ વર કરે છે તથા તે પડ નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીત્રણુ (હામજી) અથવા નાસુર કહે છે

ઉપચાર:—ગુમડાને પહેલા વિભાષન (પાકવું) ક્રિયા કરવી, પછી

* સંતૃહીત ઉપચાર—મીજી, રાળ, કપીલો, બોદર, હીરાદખજી,

અવસ્થેત્વ (રક્ત કાઢવું), ઉપનાદ (ચેપલી બાધવી), પાઢવ (ફોડવું), ડોઢવ, ડોપણ (બારાવવું) અને સાતમે ઉપાય વિકૃતિનો નાશ કરવો, એવા માત્ર અનુક્રમે ઉપચાર કરવા વિરૂદ્ધપત્નઃ—અભ્યગ કરી તે જગા કપડું તપાવી તેણે ઝંડવી અને અગ્રહાવડે તેણે ચોપડી ચોળતા જતું. રક્તાવસ્થેત્વઃ—જ્યારે વણને ઘણાજ નાળે તથા સણકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવું પ્રથમ ગળને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે અબધી વિકાર શાત થાય છે એટલા માટે નપુણું ક્રિયા કરતા રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે ઉપનાદઃ—અળશી, જવ, ઘઉં, શણ એ પૈકી એકના લોટમાં ચોડું તેલ દિવા થી નાખી બદબદાથી, તેની ચેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજાપર બાધવી, એટલે નાળે નાશ પામે છે પાઢવ (ફોડવું)—જ્યારેના મુખમાં પડે થાય અથવા પાણીના ઠંકાં પડે થએલું માત્રમ પડે અથવા બાધિ પ્રસંગ લાગે કે તે સુમકું

આમળા બિંદુ માયા, એ સર્વના રીતસર મલમ બનાવી વણ ઉપર ચોપડવા (૨) નન્નીડું તેલ તાજા ૮ મીણુ તોલા ૫, કપીલા તોલા ૧ એંગ્લે તોલો ૧, સિદુર ૮૦ ૨, સુરોખાર ૮૦ ૨, મુદ્દારશી ૪ ૮૦ ૨ લઘુપિત્તજના વાસણમાં મધુરી આચ પત્તી શીણીને વણ ઉપર ચોપડવું (૩) કીરાકશી, ચુનો સાણખાર, સિદુર, ૮૦ સુરોખાર, રોફલા મોગયુડુ, મરી એ બધાને સમાન ભાગે લઘુ વાડી તેલ શેર ૧ અને મીણુ તોલા ૧ ના મલમમાં મળવી વણ ઉપર ચોપડવું (૪) દરડા, બહેડા આમળા, પાણુ અને મુખડ એ પાંચ ચીજોને મારીના વાસણમાં નાખી તેને મીઠાવાના પાણીમાં બીજની ગાખી તે પાણી સુમકા થયા હોય તેને પીવાના પાણીને બદલ પાવા કરવાથી ગુણ થાય છે પછી જ માસ મુધી તેલ, મગચા વહિ તથા નાઈ પછુ ગરમ ચીજો ખાવી નહિ.

અમિદગ્ન પ્રણુ ઉપર—કાષ્ઠ માણુમ દેવનાવી, ગરમ પાણીથી કે બી, તેલ અથવા મીઠુ દરેક ગરમ વસ્તુ શરીર ઉપર પડવાથી દાઝે તો તેજ વેળા તે માણુસને તણનું અથવા અપગનું તેલ ચોપડવું કટલાક હાથ કે ફહી ચોપડાવે પરંતુ એ નાજાલિક ૧૩૦ આપી પાછળથી દાઝેલ જગાએ ફોલ્લા ઉત્પત્ત કરે (૧) કપીચુના પાણીમાં પલાળી તે ઉપરનું નીતયું પાણી કઢાવી નાખી, જગા કરીથી બીજી રેડી પલાળવો એ રીતે માતવાગ તે ચુનાનું પાણી બદલવું. પછી તે ધોએલો ચુનો કઢાવી સુકરી લુગડાવડે આળીને નેમાથી થોડા ચુનો લઈ તણના કે કોપગના તેલમાં અથવા અળશીના તેલમાં કે ગાયના ધોએલા ધીમા મેળવી નગમ મલમ જેવો કરી તે મલમદાઝેલી જગાએ કુકડાના પીછાવડે ચોપડવો, અથવા જુના કેના પેલ ઉપર એ મલમ ચોપડી તે પેલ દાઝેલી જગાએ બાધવો. તજલી જગાએ પડે થાય તો કડા પાણીથી સાફ બોઈ ઝીણા લુગડાથી ઉપરનું પાણી બેચી લેવું પછી ઉપરનો મલમ ચોપડવો એ મલમમાં સારી ઉચી જાતની ગમી નાખવાથી તે ઘણી સારી અમર કરે છે (૪) જુની સુજની દોરી આળી ને તણના તેલમાં અમર ધોએલા ધીમા મેળવી ચોપડવું

ફોડવુ (૧) કરજ, ચિત્રક અને દાતીના મળીઆના કિવા પારેવાની હજારનો લેપ કરવો એટલે યુમડાનો સોળે કુટે છે (૨) જવખાર, સાંછખાર, ટકચુખાર, ઇલાદિ ફારનો લેપ કરવો, એટલે યુમડુ ફાટે છે (૩) પીસોળાના મળનો લેપ કરવો. (૪) શણ, મળા, સરમવાના મિયા, તલ, સરસવ, જવ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો તે વ્રજુશોધને ફોડનાર છે (૫) દત્તીમૂળ અને ચિત્રકમૂળની ઊલ, શેરનુ દૂધ, આકડાનુ દૂધ, ગોળ, બિલામાંનુ ચૂર્ણ, હિરાકસી અને મિધવનો લેપ કરવો (૬) હસ્તીદંત પાણીમા ધસી સોળના મ્હોડાપર એક પિદુ મૂકવુ એટલે ધણુ કડિન સોળને પકવીને ફોડે છે (૭) જવ અગર ધઉના લાટમા ફાર નાખી લેપ કરવા, કિવા હળદરની રાખ અને યુનો અથવા બકરીની લીડીઆની રાખનો ફાર અને વડાગર મીઠુ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવા તે યુમડુ ફોડવા વિષે ઉત્તમ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વધારે વનોંભા—આસધ-૧૩, દારૂડી-૩, નાગલા વેલી-૩ પાણકાદા-૨, પુગળવેલ-૧, માડ-૧, ગળગરો-૧, શેવાળ-૧, સમુદ્ર-પ્રાક-૨ જુઓ પ્રાં બોં મા—કચુતરની દગાર-૧, કુંકડાની વીડ-૧

શોધન—(૧) તલ, સિંધવ, જેડીમધ, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા નસોતરનુ ચૂર્ણ મધમા ધુટી તેવડ લેપ કરવો તે વ્રજુનુ શોધન કરનાર છે (૨) તલનો કંક, મીઠુ, હળદર, દારૂહળદર, નસોતર, લી, જેડીમધ તથા કડવા લીમડાના પાદડાનો લેપ વ્રજુને શુદ્ધ કરે છે (૩) કડવા લીમડો અને જોગડીના પાદડા વાટી લેપ કરવો, કિવા લીમડાના પાદડા અને તલના કલકનો મધમાં લેપ કરવો અથવા લીમડાના પાદડા, તલ, દત્તીમૂળ, નસોતર, સિંધવ તથા મધનો લેપ કરવો (૪) હરડ, નસોતર, દત્તી, કલગારી, મધ, સિંધવ, કારેલીના પાદડા, ધતૂળના પાદડા, આવળના પાદડા તથા અજવલાનો પૃથક પૃથક લેપ કરવાથી તે ગભીર વ્રજુનુ પથુ શોધન કરે છે (૫) કડવા લીમડાના પાદડા અને મધનો લેપ વ્રજુશોધન કરે છે કિવા એકલા ઉપગ્રસાસના મૂળ વાટી લેપ કરવો એટલે વ્રજુની શુદ્ધિ થાય છે (૬) કડવા લીમડાના પાદડા, લી, મધ, દારૂહળદર અને જેડીમધનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા તેની બત્તી કરી ઘાલવી એટલે તે ગોધન કરી ભરી લાવે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—કાયકળ-૧૦.

રોપણ—(૧) વડ, ઉબરો, પીપળો, કદળ, પીપર, નેતર, કરેણ, કપાસ તથા કડના કાઠાવડે વ્રજુ થોવુ એટલે વ્રજુ જલદી રૂઝાઇ આવે છે (૨) સાત-વીણની ઊલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો તે કુદ વ્રજુશામક છે (૩) શરપુઆના મળનુ ચૂર્ણ મધમા ચોપડવુ તે સર્વ વ્રજુને ભરી લાવે છે (૪) પચવદનુ ચૂર્ણ, છીપેનો યુનો, ધાવણીના ફૂલ અને લોધરનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૫) તલના કલકનો લેપ કરવો. (૬) તલ તથા જેડીમધનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પડોળાના કાઠાવડે અથવા આસુદરાના કાઠાવડે વ્રજુ થોવુ, એટલે જલદી ભરાઇ આવે છે

વ્રજુમાંના કીડા નીકળી જવા માટે ઉપચાર—(૧) કરજ, કડવો

લીમડો તથા નજીડો ગમ નજીમાના ટૂમિનો નાશ કરે છે (૨) લસણ ચાટી તેનો લેપ કરવો (૩) લીમડાના પાદડા, વજ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને મિધવનો ઘ્રપ ગુમડાને આપવા એટલે તે ટૂમિ, ગઢસત્રણ તથા કર્ફનો નાશ કરે છે (૪) ફાંચાના પાદડાના ગમ ત્રણ ઉપર ડાંગળો અને તેનાજ પાદડાની ઘેપછી કરી ત્રણ ઉપર લગાવવી (૫) કપૂરના પાણીવડે ત્રણ ધોવું (૬) કડવો લીમડો, ગર-આળો, નાઈ, આકડા, માતવીણ, ધોળી કરેણ તથા ગોમતવડે ત્રણ ધોવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નાંભા.—કણ્ઠી-૬, કમઠી-૩, કુવાર-૧૦, પાગમપીપળો-૧, ફાંગો-૨, મગ્ગો-૮, લમણ-૮, વગડાઉ અળવી-૨, કીચ-૧૦

અમિદમ્બ ત્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરગાળા (ફધીયા પાપાણ) મોટી બારિક ચાટી તેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો (૨) જવ અથવા જવની સળીઓ બાળી તેલમાં ખગલ કરી લેપ કરવો (૩) ડાંગળા કુચકાની ગમ લીમા ખગલ કરી તેનો લેપ કરવો (૪) કુવારનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું એટલે આગ શાત થાય છે (૫) તેલમાં ચતુષાશ ચુનાનું નિનર્થ પાણી નાખી દલાવવું એટલે મલમ જેવું થશે, તે મોરના પીંજવડે ત્રણ ઉપર ચોપડવું (૬) શમળક માખણમાં ખગલ કરી ચોપડવું (૭) ધાવડીના ફૂલનું ચણ જવામાંના તેલમાં ખગલ કરી ચોપડવું એટલે અમિદમ્બ ત્રણ, વિમપ ક્રીટત્રણ મચ્છા, વૃતાનત્રણ, ધણા દિવમનું ફુટ નાડીત્રણ, એ જલદી માગ થાય છે (૮) કડવા પાંજાનો કાટો તથા કલકમાં મરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું તે અમિદમ્બ ત્રણ સણકા, સ્વાવ, દાદ તથા ફાંડને દલાવી નાશ કરે છે (૯) ગામનું ઘી ચોપડવું (૧૦) શિમળાનું ટે ચાટી તેનો પાણીમાં લેપ કરવો (૧૧) ત્રિકુળા અને ગશમની ગમ તેલમાં ચોપડવી (૧૨) મીણ, જીડીમધ, લોષર, ગળ મોગવલ અદન અને મણના કલકમાં ઘૂત મિદ્ધ કરી તે ચોપડવું (૧૩) પીપળાની સુકાએલી જાલનું ચૂણ ઘીમાં મેળવી ચોપડવું (૧૪) શ બાળી તેની ગમ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૧૫) રાગ આરિક વન્જાળા કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીંજવડે ૩ વડે ચોપડવું (૧૬) ચુદની જાલ ત્રિકુળા અને દાડલગદગના કાકામાં મોરોચન નાખી તેણે કરી આખો ધારી પછી આખોને ગામનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું, એટલે આખો બળતી દશે તે તથા નીવકુચ અને આકડાના ફૂંધવડે આખ બગડેલી હોય તો માગી થાય છે (૧૭) ગમકપૂર તથા ઘોળો કાથો એકક ભાગ અને અધો ભાગ મિદુર, એ ત્રણ જણુ-માનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી ચાંગલ ઘી લદ્ધ તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ધોવું અને તે કામાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખગલ કરેલું ઓષધ નાખી કામાની વાડકીવડ મારો ખરલ કરવો અને તે મલમ દાઝેલા ભાગપર ચોપડવા. એ સહ-મથી આચનુક ત્રણ, ઉપદસત્રણ, ટણ સખધી ત્રણ અને ખગળા એ ગેમ ત્રણ આગ થાય છે

* આમડીના દરો ઉપર બીજા ઓષધોની માથે અથવા તો એકસુજ ઘી વાપરવાનું કોય ત્યારે તેને ૧૦૮ વખત ધોયા સિવાય વાપરવું નહિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—અળશી-૩, ઉક્ષી-૫, કાયકળ-૬, કુવાર-૮, જવ-૯, દાકી-૨, ડાગ-૮, તલ-૩, તાદળળ-૧૩, યુવેર-૧, પટોલ કટુ-૨, પીપળા-૧૧, પોકળા-૧, ભાગરા-૧૦, મગ્ગો-૧૨, રતાદળી-૪, રાળ-૪, ૬, શિમળા-૭, તેલથી દાઝેલ માટે—મગેગ્ગ-૧૧

જુઓ પ્રાચ્યોંમા—વૃત વર્ગ—૧, મધ—૬

આગંતુકવજુ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગતુકવજુ ઉપર જેડીમધનુ ચૂર્ણ અને ઘીનો કિચિત્ ઉખ્યુ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર કિચિત્ પિત્ત-કારક, ગ્નતગોષક ઉખ્યુ એવા પદાર્થો અને લી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવા. (૨) જિન્ન, સિન્ન તથા વિદ્, એ પ્રકારના વજુને પ્રથમ રેશમવડે બાધવુ તથા ગોળી વારવાર જેમ કુખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા (૩) જાત્યાદિ તેલ:—ગજ, ઘંવા લીમડો, કડવા પડોળા અને જગ્ગના પાદડા, મીણુ, જેડીમધ, ઉપસેટ, હળદર, દાઝેલળદર, કકુ, મજા, પચકાક, લોધગ, હરકં, નીલકમળ, મોર-યુથુ, ઉપરમાળ તથા જગ્ગના ખિયા સમભાગ લઈ તેના કઠ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવુ ને તેલ વિષવજુ, મપૂર્ણ રફાટ, ખમ, કડુ, વિમર્ષ, કૃમિનો દરા, શબ્દપ્રહાર, દગ્ધ વિદ્ એવા ક્ષોતો, તથા નખદતથી થએલા ક્ષોતો, માસનુ વર્ષણુ, ઇત્યાદિક ઉપર ભગાઈ આવવા વિષે હિનકારક છે. (૪) ધરોના રમમા કિવા અરજુના ગમમા કિવા દાઝેલળદરની છાલના કઠ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવુ તે વજુ ભરાઈ આવવા વિષે ઉત્તમ છે (૫) મોગલી એરડાના ખિયાના તેલમા ૩ બીજવી, તે વજુ ઉપર એમાગના જુઓ એણે કરી મર્વ પ્રકારના વજુ ભરાઈ આવે છે (૬) ગળ, મીણુ, તલનુ તેલ એ મમભાગ લઈ તેમા થોડુ સિદુર નાખી મર્વના એક મેળાપ થાય ત્યા સુધી કઠવવુ અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) દારનુ શીંગડુ ભાગી ગયુ હોય તે ઉપર:—તેલ, સિદુર, માણુમના વાળ, એ મર્વ એકત્ર કચરી બાધવા અથવા થોગના ૧ શેર દૂધમા ૪ તોલા સિદુર નાખી શીગડાને તેમા ઘોળવુ અને ઉપર ટપકુ લપેટવુ (૮) વિછુડા કરીને એક નાની વનખપિન છે તે વાડી ચોપડવી કિવા તેનુ ચૂર્ણ ચોપડવુ એટલે અખમ તુગત મોગ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—અરજુ-૩, કપૂરભેડી-૨, ગગાવતી-૧, જેડીમધ-૩, દાઝેલળદર-૩, ધમાઓ-૮, ધરો-૮, પાઠ (કાળીપાઠ)-૧૪, બીલાઓ-૩૦, લીમડો (કડવા)-૪૩, વડ-૩, વિછુડા-૧, માજડ-૧

નાડીવજુ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગર્ધ, આકડો, ગગાળો, કગ્ગ, દત્તી-મળ, મિધવ, મચગ, જવખાગ એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી તે નાડીવજુમા ચાલવી, અથવા થોગનુ દૂધ અને મિધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી ધાલવી તેથી નાડીવજુ સાફ થાય છે. (૨) મૂળ અને પાંદડાં ચુકા નંગોડનુ ઝાડ કટી તેનો ગસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઈ એકત્ર કઢવી, તેલ સિદ્ધ કરી ને ચોપડવુ (૩) ગગાળા, હળદર અને એરડીની છાલનુ ચૂર્ણ કરી તેમા મધ અને લી નાખી તેમા સૂતગની દીવેટ બીજવી તે વજુમાં ધાલવી.

(૮) ગુગળ, ત્રિફળા, સુન્દરી, મરી, લીડીપીપર એ સમભાગ વાટી એના લેપ કરવો ત કુદ નાડીવણુનો નથા ભગદનો નાશ કરે છે (૫) શલ્યજ નાડીવણુ ઉપર:—તથ મજ, મધ તથા લીનો વાગવા લેપ કરવો. (૬) ગમાળન, કાઝ-કળાદર, કળાદર, મજ, કડવા લીમડાના પાદડા, નેનાતર, માલદાગધી અને દત્તી-નગાના ચૂણુનો લેપ કરવો. ભગદર ઉપર પશુ આ ઉપાય ચોળવો (૭) ત્રિફળા, વાવટીગ અને લીડીપીપરનું ચૂણુ મધ માથે ચાટવું એટલે નાડીવણુ ભગદર પાદ, કૃમિ અને પ્રમેદનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચારે જુઓ વનોંભા—ગવાર-૨, પુવં-૨, પુવં-૬, ગય-આમળી-૨, હરે-૪૪

જુઓ પ્રાંઓંભા—અગ્નિચર્મ ૧, ૪, વૃતવર્ગ-૨, વાઘની ચર્મ-૧

સર્વ પ્રકારના વણુ ઉપર ઉપચાર—(૧) પારદાદિ મલહર છૂત—

પારા અને મવકની કાળળી, એ કાળળી ખગળગ મુદ્દાડશીખ અને એ બધાના બગળર કપીલો, કિચિત મોગ્યુયુ (કુલાવેલુ), એ સવ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચાંગાલુ જુનું લી નાખી ખનલ કરવા, અને એ મલમ વની ગડી ઉપર નાખી ચાપડવું એટલે મ પશુ વણુ અને નાડીવણુનો નાશ થાય છે જે વણુ સેકડો ઓપધાએ શાત થતા નથી તે એના યોગવડ અદ્ય કાળમા સારા થાય છે (૨) પારા, ગપકની કાળળી, ત્રિફળ, ગળ, કપિલો મુદ્દાડશીગ, મોગ્યુયુ અને કાથો એ મવનું એકત્ર ચૂણુ કરી તેમા ચાગાલુ લી નાખી તેનો ખગલ કરવા અને તે વની ગડી ઉપર ચાપડી તે વણુ ઉપર લગાવવી એટલે મ પશુ વણુનો નાશ થાય છે (૩) ચિવળ, પાકે સ્વાવ અને ગધે હુલ અને મોદુ અને મણકા તથા સાળએ વ્યામ જ વણુ તે નાશ થવા માટે ત્રિફળાના કાદામા ૩ માસા શુદ્ધ ગુગળ નાખી આપતા જવું, અથવા ત્રિફળાના ચૂણુ મમાન ગુગળ લઈ તેની ઝોળાએ ઢરી તેમાથી ઝોરેક આપવી, એટલે તે મલખકતાનો નાશ કરે છે અને વણુને શુદ્ધ કરી દબરી નાખ છે (૪) જાત્યાદિ છૂત—જાતના પાદડા, કડવા પડોળાના પાદડા અથવા ફળ, કડવા લીમડાના પાદડા, કડુ દાડળાદર, ઉપરસાળ, મજા કાળોવાળો, સિધવ, મોગ્યુયુ જેડીમધ અને કળના પિયાના કાદામા લી નાખી મિક કરવું અને તેમા ૨ બીજવી તેનો લેપ કરવા એટલે તે ઝીણા નાડાનું મર્મ ઉપરનું વહેનાડ અદર લગ કરનાડ તથા પીડા કરનાડ હરેકાઇ નજને શુદ્ધ કરે છે અને ભરી લાવ છે એ વૃત સિદ્ધ કરતી વળાએ તેમા મીજુ નાખવું એવો પશુ પાડ છે (૫) સ્વર્જિકાદિ છૂત—માજખાગ, જવખાર, કપિલા ટેલુકળીજ, ટકણખાગ, ઘોળો કાથો, મોગ્યુયુ એ મવનું ચૂણુ એકત્ર કરી માપના લીમા એક પહોગ સુધી ખરલ કરવું આ સ્વર્જિકાદિ છૂત સપૂણુ વણુનો નાશ કરે છે, વણુને ભરી લાવે છે તથા કૃમિ, કડનો નાશ કરી ચામડી-નો ગય માને કરે છે (૬) સિદ્ધરનો કાળો મલમ—સિદ્ધ ૧૨ તોલા, મીજુ ૧૧ તોલા અને તલનું તેલ નવ તોલા એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ મીજુ અને તેલ એક વામણમા નાખી દેવતા સળગાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું અગ્નિ મદ સળગાવેલો

મીષુ ઝોમળા પછી તેમા મેકુ મેકુ સિદુર નાખી લાકડીવડે હલાવતા જુનું એટલે સિદુર કળ થવા માડે છે તથા આર ઉભરા આવા પછી આમળાવડે તપાસવું. મોળી થવા જેવું થાય કે તુરત નીચે ઉતારવું. પછી આ તૈયાર થયેલા મલમની પછી ત્રણ ઉપર લગાવવી. (૭) તીપાનીવા વેશના પાદડા આવી તેની રાખ કરી ધીમા ખરલ કરી તે ચોપડવી (૮) કાગ (બોડી આધારી) ના પાદડા આવી તેની રાખ કરી ધીમા ખરલ કરી તે ચોપડવી (૯) મુચ્છાને ધીનો લેપ કરી તે ઉપર આસુદગની જાલનુ ચૂર્ણ ચોપડવું. (૧૦) મીષુ ૧ તોલો, સિદુર ૧ તોલો, કાગનો રમ ૪ તોલા અને ધી ૪ તોલા લઇ પકવ કરી નાકુ આ પછી નીચે ઉતારવું અને મલમની પછી લગાવવી, એટલે ઉપદચત્રાણ, નાડીમણ (હાડમણ) અને સર્વ પ્રકારના ત્રણ જલદીથી આરા થાય છે (૧૧) સિદુર ૬ તોલા, એક ૧ તોલો, મુદાડશીંગ ૧ તોલો, મેરચુયુ ૦૫ તોલો અને મીષુ ૧ તોલો લેવા. પ્રથમ તલનુ તેલ ૬ તોલા લઇ તેમા મીષુ નાખવું તથા આમિ ઉપર તે મૂકી, પાનળુ થાય એટલે તેમા સિદુર નાખવું અને મદામિ ઉપર રાખી ઉભરા આવવા દેવા ચીકડુ થાય એટલે બાકીના ઔષધો અદર નાખવા એ મલમની પછી લગાવવાથી ત્રણ, મધોત્રણ, નાડીત્રણ, ગડુ, ખાડુક, બદ એ સર્વ સારા થાય છે (૧૨) વાંકેરીની મોટી દૂધમા ધસી તે પીવું પથ્ય અલુણી કરવી એટલે નાડીમણ, ભગદર, મૂળઆધિ, જીર્ણવર, પાકુ, ક્ષય, ચડમાળ, કાત્યાદિ ચેચ દર થાય છે (૧૩) કડવા લીમડાના પાંદડા, ઘોડાવજ, લીંગ, ધી, મીકુ અને સિધવની ધૂણી આપવી, એટલે કૃમિ, કડુ અને ત્રણનો નાશ થાય છે (૧૪) મનશીળ, મુગળ, મગમ, દેવદાગ, પુષ્કરમળ, કલગારી, રાળ અને ધીની ધણી આપવી, એટલે અર્લ, ભગદર, પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત ત્રણનો નાશ થાય છે (૧૫) વડી જાલ, પીપર, અબાડ, મેનગ અથવા જળજળવે, બેરડીની જાલ, નાદરૂપ, જેડીમથ, આરોળી, ગતો લોખર, ઉભરા પીપળાની જાલ, મહુડાની જાલ, પારસપી પેનો, સાળી (પુપેડો) અરલુ, નાના જાણુ મોટા જાણુ, કેરી, બાલહરડે, કાળની જાલ, આસુદરા લિલામો એ ૨૦ ઔષધોમાથી જે મળે તે મેળવી, તેનો કાદો કરી પાવાથી મળના અવજલ કરનાર વાસુ દુર થઇ પ્રજ્વરોગ અને અસ્થિભંગ દુર થાય છે, અને ચેનિદોષ, દાહ, મેદરોગ તથા વિષદોષનો પણ નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—અકાલ-૫, અધારી-૧, ઇસે-૧, ઉપરસાલ-૪, ઉક્ષી-૨, કપર બેડી-૪, કલગારી-૩, કાકડ-૧, કાસિય-૨, ખપાટ-૧, ગલકી-૪, ગેરમ આમલી-૫, ગેરખમુડી-૪, (ગૌરીને ફોલો) ગેરી-૧, વાપાન-૨, ચલેલી-૩, કુગળી-૨૧, તિપાની-૧, તોરણ-૬, તંગોડ-૬, પુગ-ળવેલ-૨, મીદળ-૬, મેગલી એરડો-૧૦, રાનુલસી-૪, રામખાણુ-૧, લીમડો (કડવા)-૧, ૨૬, ૪૩, લેડી-૧, વાંકેરી-૧, ૨, ૩, વિષુડ-૧, ચરપુખા-૬, ચરસડો-૫, સણુ-૨, સરમવા-૨૩, હરડે-૧૮. ત્રણ બેસી જવા માટે—હાથા-૨ ત્રણ રૂઝવા માટે—બળ (બાળ)-૩, લીમડો (કડવો)-૨, ચરસડો-૬. ત્રણ હારાઇ આવવા માટે—અલેડો-૩૦, અરજુનસાજ-૨, કપાસ-૬, પુવ-૧,

માલીન-૪, હાલા-૧, જખમમાંલી રક્તસ્રાવ થાય તે માટે-નુલસી-૨૦
 ગુમડાં વગેરે માટે બેરી જવા માટે-ધોળા ચપો-૨ નવીન મણની
 માંડે માટે-સસણ-૨, મણુ ધોવા માટે કાટો-પોટલ ૬૬-૧ જખમ
 રક્તવવા માટે-ગંગેરી-૨, ધામારી-૧, મખમલી-૩, મરડાશીંગ-૪ ગમખાણુ-૧
 ગરદનના ભાગ ઉપર થએલ મણુ માટે-ખોરેતી-૫, માર પડવાથી
 બધાએલ લોહી માટે-રગતચેલીડો-૫, ગુમડું કઠણુ હોય તે તે પાકવા
 માટે-અળશી-૨, નામચ પો-૫, બળ (બાળ)-૪, સતાવરી-૨૧ મરનક માલેના
 મણુ માટે-વામવરણો-૧૩

જુઓ ગો વૈંચાં-છાણની રાખ-૨ જુઓ પ્રાંચાં-૨ વૃનવર્ગ-૮
 દુધ મણુ માટે-અસ્થિવર્ગ-૧૦, જખમ ઉપર-માળગર્મીંગ-૧

પૃથ્થ-જુના માખા, જવ, ધી, મસૂર, ગુંગર પડોળા ઝાંઘા, વઢિ,
 તાદળળે, ચીલ, મિષવ મીઠા, કડવા, તુરા એવા પદાર્થો અને નપાવી કડુ દરેક
 પાણી, અપૃથ્થ-નાવુ ધાન્ય, તલ, વડાણા, અડદ, કળથી, ખીચડી, કડુ પાણી,
 ફેંધ, શેલડી, ગોળ, બાણપાલો, તીખા, ખાટા, ખાગ, કડા પદાર્થ મેથુન, અંમ
 દિવસે નિદ્રા, તાંજુલ

૫૮-શીળસ* (પિત્તનું ઉપડવું).

કારણ અને લક્ષણ-શીતળ વાયુના સંપર્કે કરી કદ અને વાયુ દુધ
 થઇ પિત્તને મળી અબ્યતરમા રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બદાન ચામડીમા મધ-
 માખીના દસથી જેવુ ટી માણુ થાય છે, તેવા ટીમણુ થાય છે તેમાથી અગળ
 પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપચાર-(૧) સિંધવ ધીમા વાટી ચોપડવા (૨) ત્રિકાળા ૧ મામા
 ચૂર્ણ એક તોલા મધમા આપવુ (૩)મરોની જુકી ઘીમા મેળવી શર્ગે ચોળવી.
 (૪) નમોડના પાદડાનો રમ ૨ તોલા કાઢી તેમા ગાયનુ ધી એક તોલા નાખી ત્રણ
 દિવસ પાવુ. (૫) કોડીના પાદડા આરિક વાટી તેનો લેપ કરવા અને કોડીના
 પાદડાનો રસ ફેંધમા પાવો. (૬) સિંધુનીના સુકા ફગ બારી તે વાટી તેનો કલ્ક
 ફેંધમા આપવો અને પૃથ્થ પાળવી. (૭) ગોળ, હળદર, કડવા લીમંડા અને ધમાસો
 એ દરેકનો કાઠો શીતપિત્ત ઉપર આપવો તે પ્રાણુત મરડણુ ૬૦ છે (૮) ગોળ
 તથા અગ્રમે એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવુ (૯) કુવાડીઆના મળતુ ચૂર્ણ
 ધીમા પ્રાશનાર્થ આપવુ. (૧૦) તુળસીનો રસ શર્ગે ચોળવો (૧૧) કડવા લીમ-
 ડાના પાદડા વાટી ધી સાથે કિવા આમળા માથે ખાવા, તેથી વિઝાટક, ક્રોદ,
 ક્ષત, શીતપિત્ત, કડુ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે (૧૨) ગલકીના પાદડાનો રસ

* કરેળાઆની જળ પેટમા જવાથી પણ શીળમ થાય છે એ આધિ મટે
 છે અને પાછો થઇ આવે છે. થોડો દેશી ચુનો થોડીવાર મુઠી પસાળી ગમ્પી
 તેના ઉપરથી પાણીની આજ ઉતારી લઇ તે આજ તોલા ૫ ચુમારે દરેકજ
 પાવાથી આ દગ્દ મટે છે આ ઉપચારનો અમે અનુભવ લીધેલો છે

ધીમા નાખી તેના લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળીના મૂળ દૂધમા ધસી પાવા એટલે કદ અને શીતપિત્ત ત્રણ દિવસમા દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા.—શીતપિત્ત માટે—અજમો-૨, અગ્નિ-૮, આમળા-૨૪, કુવાડીઓ-૧૧, કોકમ-૩, ખાડીલુણી-૩, ગળા-૨૦, ચારોળી-૨ તુલની-૧૩, ધમાસો-૭, મરી-૩, રાયઆમળી-૨, લીમડો (કડવો)-૨૭, સાગ-૮, સિવણુ-૬. પિત્ત માટે—અધેડો-૬, અરજુનસાજ-૪, ૬, અળવી-૫, આમલી-૨૨, ૨૩, આમળા-૩, ૧૪, એરડો-૩૩, કાટાસરીઓ-૩, કેળ-૧૬, કોકમ-૪, ગળા-૭, ગોમેડો-૫, જાજી-૪, તવખીરજી-૨, દાડમ-૧૨, પિત્તપાપડો-૨, પિલુડી-૨, બીજોર-૫, લીમડો (કડવો)-૨૪, સતાવરી-૨. પિત્તવિકાર માટે—આદુ-૩૬, ૪૧ આમળા-૩૮, કારેલી-૧, કાસાળુ-૬, ખેર-૧૨, ગળા-૭, જાજી-૧૦, કુગળી-૩૨, ઘાસ-૧૬, પાટલા-૭, કાલસા-૩, બીજોર-૧૬, ૨૦, વાસનવંસ-૫. જ્વરમયુક્ત પિત્ત માટે—આદુ-૪૨, ૪૩, કાડી ગોખર-૧ પિત્ત પાડવા માટે—કણુડી-૫, કાળી ખજૂરી-૨, મીઠળ-૨, લીમડો (કડવો)-૫, પિત્તશમન થવા માટે કાડી-૧, નતનજેત-૨, લીંબુડી-૬, પિત્તધી શરીરે ઉઠેલા ફોડલા માટે—કાડી-૬, તલ-૧૦ પિત્તથી શરીર ફીણ થાય તે માટે—હરડે-૫, જુઓ ગોવંંમા—પિત્તવિકાર માટે.—દૂધ-૧૩

પચ્ચ.—ગોખા, મગ, કળથી, કારેલા, દાડમ, ગરમ પાણી, કદ, પિત્તહારક પદાર્થ અપચ્ચ:—રતાન, ગરમી (તાપ), ખાદુ તથા જડાજ.

× પિત્તના જુદા જુદા વિકારો ઉપર વનોંધધીના પ્રકરણઆથી ઉપચારો મળી આવે છે પરંતુ પિત્તના તે તે વિકારો વિષેની માહિતિ આ ગ્રંથમા નહિ આપેલી હોવાથી નીચે આપી છે —

મહાત્મિ ચરકાચાર્યે પિત્તના ૪૦ વિકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે —૧ જુવાનીમા ઘોળા વાળ થવા, ૨ લાલ આંખો રહે, ૩ મૂત્ર લાલ રહે, ૪ આંખો પીળી રહે ૫ મૂત્ર પીળુ ઉતરે, ૬ જાડો પીળા રહે, ૭ નખ પીળા રહે, ૮ શરીર પીળુ રહે, ૯ અધાગ આંખા કરે, ૧૦ દાંત પીળા રહે, ૧૧ સર્વત્ર પીળુ દેખ્યા કરે, ૧૨ ઉઘ થોડા આવે, ૧૩ મોઢુ સુકાય, ૧૪ મુખમા દુર્ગંધ આવે, ૧૫ મુખ તીખુ રહે ૧૬ ગરમ શ્વાસ નીકળે, ૧૭ મોઢુ ખાદુ રહે, ૧૮ ઝોડકારમા ધૂમાડા નીકળે, ૧૯ ચકરી આવે, ૨૦ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઇ જાય, ૨૧ કોષ ધણો આવે, ૨૨ દાહ રહે ૨૩ અતિસાર ગલા કરે ૨૪ ગરમી ગમે નહિ અને શીતળતા ગમે, ૨૫ કોષ ધણુ વજનુની ત્વિ થાય નહિ, ૨૬ સર્વ વસ્તુમા અગ્નિતિ રહે, ૨૭ ભોજન ક્યા પછી બળતરા થાય, ૨૮ બૂખ ધણી લાગે, ૨૯ નસકારી આંદેક ધુટે, ૩૦ જાડો પાતળા હોય, ૩૧ જાડો ગરમ ઉતરે, ૩૨ મૂત્ર ગરમ ઉતરે, ૩૩ કિનવા હોય ૩૪ વીર્યની અપતા હોય, ૩૫ શરીર ગરમ રહે, ૩૬ પસીના ધણુ આવે, ૩૭ પસીનામા દુર્ગંધ આવે, ૩૮ હાથ પગમા રોગ બહુ હોય, ૩૯ શરીરમા હાડકળતર થાય, ૪૦ ફોડલા ફોડલીઓ ધણુ થાય.

૫૯-શીતળા અને ગોવરૂ*.

કારણ—તીખુ, ખાટુ, ખાડ, કડુ અને ઉપાઈ ગમેલું અન અને વિષાદિ-કાએ દુષ્ટ થએલું અન સેવન ક્યારથી વાતાદિ રોપ કુપિત થઈ, દુષ્ટ થએલા રક્ત (ભોઈ)મા મળી, શરીરને ઠંડાણે મસર જેવી અને વ્યાદ જેવી કોડકોએ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મસરિમ કિયા શીતળા કહે છે એ રોગમા તાવ, =૬, અગ યુટુ, બમ, આમલીના ઠંડાણે સોળે, એ લક્ષણા થાય છે. જેમ શીતળા આવે છે તેમ આવર એટલે એવી પશુ આવે છે ગોવરૂ એ ફક્ત બાળકનેજ આવે છે શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળામા રોગમા સ્વચ્છતા વધારે ગમવી.

ઉપચાર—(૧) કડવા પડેળા, કડવો લીમડા, કડુ, નાગરોથ અને અરુણીનો કાઠો આપવા, એટલે અપકવ શીતળા દૂરી તો પાકા ચણ તેનું શોષન થાય છે (૨) મોરડીના પાંદડાનો ગસ બેસના દૂધમા આપવા (૩) મોરોથન બેસનું બી અથવા બેસના દૂધમા શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું અથવા ગર્દીનું દૂધ પાવું એટલે શીતળા માગ નિકળે છે (૪) ગળ, લીંગ અને લસણની ધણી આપવી એટલે ક્ષતમા કીડા પડતા નથી (૫) ગોવરૂ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાઢ ઉઠે છે તે નીકળી જવા માટે ગ્રહ-કદ આપવો, ગોખરુંનું ચૂર્ણ લી સાકરમા આપવું, ગાયના ચોડખા દૂધમા ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું, ગાયના માખણમા જીરૂની બુકી અને ખડી-માકર નાખી તે આપવું (૬) ગોરાનું પાણી અથવા પોષમગના પાન ઉપરનું પાણી આપવું (૭) શીતળામાના ફેફસા યુરી દાઢ થાય છે તેના ઉપર જાણીની રાખ વટાણા અને ગાતા ગાયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું એટલે સુકાય છે (૮) કડવા પડેળા, ગળા, નાગરોથ અરુણી, ધમાસો, કંગીઆળ, કડવો લીમડા, કડુ અને પિત્તપાપડનો કાઠો આપવા આ કાઠો આમમસરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તો તેનું શોષન કરે છે તેજળ દાઢ, જવ, વિસર્પ, વણ અને પિત્તવણ ઉપર પણ આપવો. શીતળાનો તાવ શાન કરવા માટે આના જેવું બીજું ઉત્તમ આયુષ નથી. (૯) આખોમા શીતળા આવવાથી કાસડાના મિયા અને જેડી-મધના કાઠાએ આખો ધોવી (૧૦) કડવા લીમડાના પાંદડાના કાઠાથી શીતળાના વણ ધોવા. (૧૧) વડ, ઉબરો, પીપળા, પીપર અને નાદરૂખીનું ચૂર્ણ, વહે-નાર શીતળા ઉપર નાખવું કિવા જાણીની રાખ અથવા જાણાનું ચૂર્ણ નાખવું.

* શીતળાના ફેફસા મસરની દાળ જેવડા થાય છે કોઈ કોઈને એથી નાના અથવા મોટા પણ થાય છે એ નાના છોકરાથી માટી ૮૦ વરસના ડેઆને પણ આખી ઉગ્મરમા એકાદ સમય થાય છેજ તેને માતા પણ કહે છે. માતાનો બેદ ઝોરી અને અજીબ છે ઝોગીના ફાણા અળાઈ જેવા પણ સફેદ ગમ્યા હોય તે અજીબ પણ તેનેજ મળતા પણ કાંઈક તફાવતવાળા હોય છે, આ બે દરેક અપુષ્ટા ૧૦ વર્ષની ઉગ્મર થયા પહેલાંજ થાય છે.

(૧૨) ચાકવત (ચીઢ) નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૩) શીતળાએ આખમા ફૂલ પડ્યું હોય તો — મોગશી એરડાના ગમમાં ધોળી ચણાડી વસી અળન કરવું (૧૪) આમલીના કનુડાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ મમલાગે ંડા પાણીમાં, ડિવા અરકુમીનો ગમ અને જેડીમધ અથવા ચણેલીનો રસ અને જેડીમધ, એમાંનું એક ઓપધ શીતળાની વાત ગામમાં આવતાજ આરભે તથા કિવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું, એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોષ દિવસ આવનાર નથી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં — શીતળા માટે. — કારિવજુ-૧૦, દોઝા-૧, આલી-૩ શતાવરી-૨૨ શીતળા એટલે માતા હાલકા આવવા માટે. — હિબરા-૧૮, કેળ-૧૫, તાગજુ-૪, નાગશી-૭ એરડી-૭, વંદિ-૨, સુગ્રીચુ-૨ શીતળા કંદિ પશુ ન થવા માટે. — શિમળો-૧૭ શરીરમાંથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા માટે. — કોથમી-૨ શીતળાનો આગર ન આવવા માટે. — અરડી-૧૫, આમલી -૮ શીતળાના કાનમાં કીડા ન પડવા માટે. — કમજુ-૩ શીતળાથી આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તે માટે. — ચણાડી-૨ શીતળા અને ગોવર પેટમાં ન જવા માટે. — કુગ-૨ શીતળા અને ગોવરથી શરીર ઉપર કાઠા ન ઉઠે તે માટે. — આપાહળદર-૩ શરીરમાંથી ગરમી અને ગોવરાનું દુખ નીકળી જવા માટે. — પગિપાક-૨

જુઓ એ રોંમાં — શીતળા કુટી નીકળેલા રોહલા માટે. — જાણની રાખ-૧ શીતળાના તાવ માટે. — દૂધ-૧૪, માખણ-૪

જુઓ પ્રાં ઓંમાં — શીતળા થોડા આવવા માટે. — વાપની ચગમી-૨ મીનળાથી આખમાં ફૂલ પડે તે ઉપર. — ગધિડાનો દાત-૧

પથ્થ. — ચોખ્ખા, મણા મગ, મસુર, જવ, પંડાળા, કોચલા, મરગવો, દાડમ, તાનુવંક અન્નપાન, ગેલરી અને લી. અપથ્થ. — ગરમ, તીખુ, ખાટું, ગ્રમ, હવા.

૬૦-શૂળરોગ.

કારણ. — હિંમત વાકુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હ્રદય, કુહિ, પીઠ, પાસળી, નુડી અને પેટની જગાએ શળ ઉત્પન્ન કરે છે

શૂળના પ્રકાર. — પૃથક્ દોરોવડે તથા, સન્નિપાતવડે એક, આમવડે એક તથા હ્રદયવડે તથા મળી સાંક પ્રકારના શળ થાય છે આ બધા શળની અદર વણુ કરી વાયુ પ્રવળ હોય છે શળના પરિણામશૂળ અને અલદવશૂળ એવા બીજા તથા એક છે x

x લોકિકમાં શળ એ પ્રકારના મનાય છે, હુક અને ચુક જેથી પેટના ભાગ સિવાય બીજી જગાએ મોયો થોડા જવા પીડા થાય છે, તેને શળ અથવા હુક કહે છે, અને બ્યારે પેટના ભાગમાં એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂક કહે છે. એ ચૂકનેજ આ ગ્રથમાં પેટપીડના નામથી ઓળખાવેલ છે.

શળના રોગમાં ઘણે ભાગે ઝાડો કપળ હોય છે માટે પ્રથમ તેનો ખુલાસો

શૂળના ઉપદ્રવ—વેદના, તૃપા, મૂચ્કા, મલખકના, કંકે વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર—(૧) દસમૂળના કાઠામાં એરડોલ, હીંગ અને સચળ નાખી પાવો, એટલે પેટનું ચડવું અને નળનો નાશ થાય છે (૨) નુઃ અને એરડમૂળના કાઠામાં હીંગ અને સચળ નાખી પાવો, એટલે નરડાળ નળનો નાશ થાય છે (૩) સચળ, ગરમાળો બીડલોણ, સિધવ અતિવિષ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમાં આપવું એટલે ગુર્મ અને નળનો નાશ થાય છે (૪) એરડમૂળ, ધાણા, બીડલોણ, અળસી, દરડે અને હીંગનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપવું એટલે શળ અને ગુર્મનો નાશ થાય છે. (૫) પચલવણ (બીડલોણ, કાયલવણ, સિધવણ, સચળ અને મીઠું) સમભાગ લઈ આદાના રસમાં પદર પદવસ પચન કરવું પછી તેની ચણા જેવડી ઝાળી કરી તે વાનઝળ ઉપર આપવી (૬) હીંગ તેલ અને સિધવને ગોમુત્રમાં પચન કરી તેના કુટ્ટી ઉપર લેપ કરવો. તે વદનાયુક્ત શળનો નાશ કર છે (૭) રીંગણી, ગોખર, એરડમૂળ, કુસ, કાસ અને ગેરડીના મૂળનો કાઠો પાવો. (૮) ત્રિકૂળા અને ગરમાળાના મળનનો કાઠો માકર અને મધ નાખી પાવો, તેથી કરી દાહ, પિત્તગ્ન અને પ્રદર દૂર થાય છે (૯) બીજોરાના રસમાં ગોળ નાખી પાવો તે વર્કશળ, હંદોગ, વાતશળ અને ગુર્મનો નાશ કરે છે (૧૦) કાયદળ પોષ્પમૂળ કાકડશરીંગ, નાગરમેષ સુંઠ, મરી, લીડીપીપર અને કચોરું ચૂર્ણ આદુનો રસ કિંવા

ડરાવવા શળ ન્યારે વાવું અને કંકના દોઢથી થાય છે ન્યારે તેની માથે ઉધગમ પશુ ઉપડી આવે છે આવા પ્રસંગે પ્રથમ ઉધરમને શાન પાડવી

સમુદ્ધીન ઉપચાર—(૧) સુંઠ તોલો ૦૧ મચળ તોલા ૦૧ સિધવ તોલા ૨ મગી તોલો ૦૧ અને લીડીપીપર તોલો ૦૧ લઈ ખાડી એના એ ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ મધમાં મેળવી ચટાડવો અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા ધૂંધાના રસ પાવો, એથી શળ મટે છે (૨) ચુકઉપર—હીરાહીંગ ટાક ૧, મુઠ ટાક ૪ ખોડી અજમે ટાક ૨ અને સચળ ટાક ૨ ખાડી વાસી પાણી સાથે ફાકી આપવી અથવા પીપળીમૂળ, ઇંદ્રગવ, કાળીબુટ્ટી, મરી અને ઘોડવજ એ સર્વે એકેક પૈમાભાગ લઈ ખાડી ફાકી કરી તે મધ સાથે ચટાડવું અથવા સુંઠ, મચળ, હીંગ અને અજમે મમાન ભાગે લઈ ખાડી ગોળમાં ઝાળી કરી ખાવી અથવા કળથીના ઉકાળામાં સુંઠ, હીંગ અને વડાગડ મીઠું એનું ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પીવો (૩) એરડાના પાદડાના રસ વાલ ૩, જવ-ખાર વાલ ૧ અને હીંગ વાલ ૧ મેળવી આપવો (૪) દરણનું શીમડુ બાળી ગાયના દૂધમાં પાવાથી મંદાગણ જાય (૫) બીજોગનો રસ ટાક ૪ અને સિધવ ટાક ૨ પાવાથી છાતીનું શળ જાય. (૬) સુંઠ સિધવ અને હીંગ વાટી પાણી માથે આપવું અથવા ગળોનો રસ ટાક ૪ મગી ટાક ૧ ને બૂકે નાખી પાવાથી છાતીનું શળ જાય. (૭) પાણીમાં પક્ષાળી ગમવાથી નરમ ચએસો એક ખારેક લઈ તેમાંથી તેને ભાગ્યા તોડ્યા વિના ચદરનું બીજ (ખખી) કઢાડી નાખી, તેમાં સાબરસીંગ ઉપરથી ચપુવડ ઉતારેલી ઝીણી છોલ ભરી બીનું કપડું વીટી અમિની બોલરમાં શેકી દરદીએ તે ખારેક ખાવી.

મધમા આપવુ, એટલે જળ, વાયુ, ઉલટી કામ તાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) ચિત્રક પીપળીમળ, એગડમળ સુક અને પાણીના કાદો, હીંગ સિધવ અને બીડલોણુ નાખી આપવો (૧૨) મધ અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ મધ અને લીમા આપવુ એ મર્વ રોગનુ નાશક છે (૧૩) અજમો, સિધવ, હરડ અને મુઠનુ ચૂર્ણ આપવુ ને મદાસિ અને લળનો નાશ કરે છે. (૧૪) રતાવરીનો રસ મધમા આપવો (૧૫) એલચી હીંગ, જવખાર અને સિધવનો કાદો એગડતેલ નાખી આપવો તે કમ્બર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીત્ત, કુક્ષિ મરતક અને કર્ણુ એ દેકાણેના જળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે (૧૬) મુઠના કાદામા એગડતેલ, હીંગ અને સચળ નાખી પાવો. (૧૭) મહેડા ૧ લાગ સુક ૧ લાગ અને કાચકાનો મગજ ૩ લાગ એનુ ચૂર્ણુ એગડતેલમા છુટી આપવુ, એટલે નવ પ્રકારના જળનો નાશ થશે (૧૮) નારાયણુ ચૂર્ણુ આપવુ (૧૯) ક્ષાર ચોગે ખાખરાના મળ, આસુદરાની ગલ ધાવડીની જાલ, અલેડા કેળનો ડોડો, તલ, હરજીરોડી, ધતુરો, હળદર, દાહજાનો વેલો અરુમ્બી અને સુગણુ એકત્ર કરી માટલામા ધાલી જમીનમા ખાદા ખોદી તેમા જાણા નદી ગમ્બ કરવી તે રાખ પાણીમા મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાથ આપવુ એટલે હરસ આનાહવાયુ, મલખધ, ગુન્ન, કફ મધથી ગેગ કમળો, વિદધિ હૃદયજળ, પાકુ, મગ્ગણી, માન્ન, જળ, મળેકમ, અમિત્રાધ, ઉદરગેગ પીનમ, લીહા અને પ્રમેહ પ્ત્યાદિકનો નાશ થાય છે જડ વચગ જેવુ લાલણુ કયુ હોય તથાપિ આ ક્ષાર લગ્મ કરી નાખે (૨૦) નુ માછખાર અને હીંગનુ ચૂર્ણુ ગમ્બ પાણીમા આપવુ તે લણમા મપૂર્ણુ જાળનો નાશ કરે છે (૨૧) મચળ, હીંગ અને મુઠનુ ચૂર્ણુ મગલાગ કરી ગમ્બ પાણીમા આપવુ તે કફ, વાતથી હૃદય કુખ, પીડ અને રેટમા થએલુ જળ તથા વિપ્રચિત્તનો નાશ કરે છે મળખધ ઉપર જવના કાદામા આપવુ. (૨૨) ચિત્રકાદિ વટી—ચિત્રમળ, મીઠુ, પહાડમળ, સુક, મરી, લીડીપીપર, કાચકવણુ, સિધવ બીડલોણુ, સચળ, જીરુ, ધાણા જટામાસી, પીપળીનુજ અને અજમો સમલાગ લઈ તેનુ સુદમ ચૂર્ણુ કરવુ તે એકત્ર કરી તેને લીધુના રસમા ખન્નલ કરી ગોળી કરવી તે હૃદયજળ, પાચજળ આમજળ અરુચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાધુના વ્યાધિ, એ મવનો તુરત નાગ કરે છે (૨૩) સુક, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમા કરી પાવો એટલે પચિણામજળ અને આમવાતનો નાશ થાય છે (૨૪) ઇંદ્રવજીના મળ પાણીમા ધમી તેમા સુક, મરી અને લીડી-પીપરનુ ચૂર્ણુ નાખી પાવુ. એ અત્યત દુઃખદ લળનો નાશ કરે છે (૨૫) એગડમળ, ચિત્રો નાનો શખ માટોડી અને ગોખર એ સમલાગ લઈ પુટમાં વાળી તેની લગ્મ કરી પાણી માથે પાવી (૨૬) પાણી બગેલુ નાળીએર લઇ તેના મુખપર ત્રણુ ઘાડી તેમા મીઠુ ભરી બહાર માટી આપડી સુકી જાણુના દેવતામા બાળવુ પછી વારિક ચૂર્ણુ કરી લીડીપીપરના ચૂર્ણુ સાથે તે ચૂર્ણુ શક્તિ પ્રમાણે ખાવુ એટલે પચિણામજળ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી

ઉપનન થએલા ગળતો નાશ થાય છે (૨૭) કુદ શખની ભગ્ન ગરમ પાણીમાં આપવી તે નુગ્ન પક્તિગળતો નાશ કરે છે (૨૮) નીલીઆવળતો ગળ ગરમ પાણીમાં પાવા (૨૯) નીલગ અને કકુ પાણીમાં નાટી કિચિત ગરમ કરી ફુટી ઉપર લેપ કરવો (૩૦) એકલી કાક્ય ચણુન ગળતો નાશ કરે છે નો પછી તેમાં સિધવ, લમણુ અને લીમનુ ચૂણુ મળવાથી તે ગળતો નાશ કરે એમાં શુ મશય (૩૧) અડના વડા મિધવચુકત મદુ, તપવદવ એવા લી માથે ખાવા, એટલે અભવગળતો નાશ થાય છે (૩૨) વોડીની લાદ પાલી તેનો રમ કદાદી તેમાં લીગ નાખી તે રમ પાવો દિવા દગથીના કાદામાં લીગ, મુદ અને બીડાંચણુન ચૂણુ નાખી આપવુ એટલે મદાન ગળતો નાશ થાય છે (૩૩) મામો, કાદગ અને કાગના તાદળાની ખીગ કરી ખાવી તે અભવગળ ઉપર દિતકારક છે (૩૪) પઠિના લાદના ગાળ અથવા માદનો શીંગ ફેધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો એટલે અભવગળતો નાશ થાય (૩૫) વિષળ-કાનાના મળતો કક આકરે, મધ અને લી નાખી પાવા એટલે ગણિયામળ દુર થાય છે (૩૬) નખજગમ અથવા આમલીની છાલની ભગ્ન ગરમ પાણી માથે પાવી (૩૭) બીલી, એગડો અને ચિત્રકના મળ મુદ, લીગ, મિધવ એ સવનુ ચૂણુ આપવાથી નકાળ ગળતો નાશ કરે છે

જુઓ અનુભૂત ઔષધ-આયુર્ધિનિયાના ગૃહકાપ્રયોગના પ્રમા ન ૧૧ મહામ્રયાગની પ્રમા ન ૭

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નામાં — શૂળ એટલે (કુક મા. — અગ્રમોદ-૫, આદુ-૧, ૭૧ પા આમલી-૭, આગત્રી-૧, દેવાનિયા-૧ હૃદયગુણ-૭, એગડો ૧ એકલી-૧૧ કાદગ ૭-૧, દગથી-૬, કુદા-૭ ગુગળ-૧૮, એગડા ૭, તુવરક-૧ દાક્ષ-૧૦, નાગલા દુરતી- નાગીએર-૧૬, મીંગે-૮ ૧ લાયઆમળી-૫, મીરીઆવળ ૬ લમણુ-૧૮ નાતાવરી-૨, ૪ સમુદ્રક-૨, મમેગ્વો-૧, ૧૭, ૨૦ માત્રીન-૭, ભંડ-૨૪ પેટપીડ એટલે પેટમાં દુખાવો કે પેટના શૂળ માદ — અપેડા-૧૬, અગ્રમો-૧ અગ્રમોદ-૨, અગ્રવક્ષા-૧ ઉપગમાદ-૧૦, કપુરવન-૧ કઠિયાનુ-૩ દાગિદા-૪ કાળાખજૂરી-૪, દાયકી-૧, કીડામઝી-૩, ખરશીંગી-૧, ચણુ-૬ ચુંદા-૧, એગડા-૬, ૧૦, શીકામાળી-૧ નાળીએરી-૧૦ પાટવા-૪ કુદિત-૭, આકળી ૧૧ જોત્રી-૪, ૫, માત્રી-૬ મરચી-૧, મરચા-૧૦ મદાનીગ-૧ મેગલી એગડા-૭ મારમકો-૧, રાદ-૩ વામનવદ-૪, સુગધી લીલીઆ-૭, લિવર-૧ લીગ- ૧ આગતુક પેટશૂળ માટે — મીદળ-૧ ઉદગપાણીથી અએલ શૂળ માટે — આદુ-૧૬ વાતાશૂળ માટે — આદુ-૨૬ દ-૬૪૪-૧૪ ગળા-૨૧, મદાગ- પિત્તશૂળ માટે — આમળા-૩૧, શતાવરી-૪ આમરૂળ માટે — લીડીપીપ-૧૦ પરિણામ શૂળ માટે — આદુ-૨૪, હૃદયગ-૧૧ ૭૩-૫, લીડીપીપ-૩૦ વિષજુકાન્તા-૨, લીગ-૨૦ અનનદ્રવશૂળ માટે — કાગ-૧, કાદગ-૧, મામો-૧ હૃદયશૂળ મા. — ગળા-૨૧ વાળા-૬ શતાવરી-૪ મમેગ્વો-૨ કુકિશૂળ માદ — એગડો-૨,

સત્યાચરી-૪, પાર્થશૂળ માટે—મહેરવો-૧૬ પૃષ્ઠિ અને કટિશૂળ માટે—
આમધ-૨૦ મહેરવો-૨

ભુજો પ્રાં ઓં મા—શૂળ માટે—ગોડાની લીંદ-૧ વાતશૂળ માટે—
માખરસીગ-૫ કટિશૂળ, સંધીશૂળ અને હૃદયશૂળ માટે—હગિણશૂળ-૧

પૃથ્થ.—એક વર્ષના જૂના ચોખા, તપાવેલું દૂધ પટોળ, સગંગા, કારેલા,
મીઠું, મુવા, લમણ, કળથી, કેરી. અપૃથ્થ.—વિરૂદ્ધ અન્નપાન જાગરણ, વિપ-
માશન, રેલ, કડવા, તુગ, કડા, ગરૂ એવા પદાર્થોનું મેવન, ઉઘાગ મૈયુન, મધ,
કિંદલ ધાન્ય (તુવેર, વટાણા છત્યાદિ) તીખા પદાર્થ ગોઠ અને ક્રોધ

૬૧—સોજો.

કારણ.—વમન, વિરચનાદિ શોધન, જ્વરાદિ ગેગ તથા ઉપવામથી નશ
અને દુખ ગ થએલા માણુમને ખાદા, ખાગ, તીખા ઉંજી તથા જડ એવા પદાર્-
થોનું મેવન દહી અપકવ અન્ન મુતિકા, ભાજી મમુદ્રમાના મન્દ્ર વિપર-
દ્વિપિત થએલા અન્નનું મેવન, મૂળનાધિ, અત્યાયામ, શોધન કરવા ચોન્ય હોય
થાય તો પણ તેનું શોધન નહિ કરવું, હૃદયાદિ મર્મ-ધાનને હોયએ કહેલો ઉપ-
વાત, આમ ગર્જપતનાદિ ખગળ પ્રચુતિ, વમનાદિ પચ કર્મનો મિથ્યાયોગ એ
મર્મ યોગો મોગના કારણો છે -

વાત પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ કફપિત્ત મન્તિપાન, વાગવાનો અને
ઝગનો એમ માળે નવ પ્રકારનો ગણાય છે

સનુહીત ઉપચાર.—(૧) એગડાની જડ, હન્ડગવ મુક, લીડીપીપર,
માલખાગ, જવખાગ, હળદર, દેવદાર એ મમાન ભાગ લેવું એ મવનો ત્રીજો
ભાગ મહૂર અથવા લવાગની કાદનો કાટોડા લઈ ખાડી તુગડે ચાળી તેની કાકા
મવારે દાક ૧ ની લેવી, તો અનેક જાતના મોજા, પિડરાગ તથા દમ એ મંદ
એ ઔષધ એક મામ મુધી લાગટ ફાડવું ખટાર્થ, ખાદીની ગળી દરે એની
ચીજ, તમામ મીઠાઇ, મક તથા મીઠી ચીજની પરજ ગખવી (૨) એગડીકુ
મોજા ઉપર મચળે તો વાયુનો માળે જાય પણ ગમીનો હોય તો વધારે થાય
(૩) તરે વાસ, મિધવ અને હળદર એ મર્વેને વમી માન ઉપર ચાપડે તો
આગમ થાય (૪) મોજા લાલ ગળેનો હોય તો લોહીથી થયો છે એમ જાણવું
માજામા ખગતગ થતી હોય તો જળો મૂકાની લોહી જમી ગરવવું અને નીચલા
મલમ ચોપડવો મહુડા ગેગ ૧, હળદર પૈમા ૨ ભાગ, માલખાગ પૈમા ૨ ભાગ,
નીમક પૈમા ૧ ભાગ, એ મર્વેને મીઠા તેલમા લુટી મલમ કરવો અને તે દરદ
ઉપર ચોપડવો અથવા મોજવાળા ભાગ ઉપર તેની પડી માગની, નંથી લોહી-
વિકાગનું દરદ મટી જળે લાગટ ૧૦-૧૫ દિવસ મુવી એ ઉપાય કરવાથી જલદી
આગમ થાય. પણ લોહીવિકાગનું દરદ ન હોય તો લોહી કઠાવવું નહિ. જો
કઠાવે તો નુકસાન થાય મોજા ઉપર કુવાગનો ગરમ મચળે તો માળે ઉતરે.
(૫) એગડાનું મળ દિમજ, સિધવ અને તુસડાનું મળ મમાન ભાગે તોલો ૧૦ લાઈ
પાણી માથે ફકાડવાથી હાથ પગનો મોજો ઉતરે પાન્ય-ચણાનો ગેટલો, મેકેલા ચણા

ઉક્તિઓ.—અને જરૂરપણ, ચિત્ર ન્વચ ન હોતુ, માનં, દાહ શિંગ પાનિક મરી, નેમ ત્ર ઉભ થવા તથા અગનો ગમ બદલવા એ માનના સામાન્ય જ્ઞાપના છે.

ઉપચાર.—(૧) માટાડી, દાહજાદ, હળદર, સુ-, બાળદરે, ગળો, ચિત્રો, બાગમગ અને દેવદાગનો કાદો મચાવેનો માનં દૂર કરે છે (૨) વળનાગ સુક અને માગેડીત મળેને ગોમૂતમા વાટી લેપ કરવા (૩) ગલ્લડીના પાદડાને ગમ ગોમૂતમા નાખી ગરમ કરી ચાપડવા (૪) ગાયકી આકરો અને એરડાના પાદડાને વારી ગમમ કરી માનં ઉપર લેપ કરવે, એટલે ત્રણ દિવસમા માનં ઉતરે (૫) આદુનો રસ દિવા સુદના કાદો દૂધ નાખી પાવો તથા તે પચી ગયા પછી ત્રિફળાના કાદા શિલાબિત નાખી પાવા, એટલે ત્રિદોષન માનંનો નાશ થતો (૬) અચળ અને ગાંધ એટર વાટી લેપ કરવો (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો સુ-, નામગમોશ, જડ ગીગમ્પી, કાળીપાટ હળદર, લીડીપીપર ગળ્લીપળી અને જટા-માનીનુ ચૂણ મરોબ્જ પાળીમા મેળવી આપવું આ મેવાતમ ઉપાય છે (૮) ગાગ લીડીપીપર અને નુ'નુ ચૂણ સોળે, આમાજણ, અને યુગનું નાગડ તથા મનિનોષદ જે (૯) ત્રિફળાના કાદા બેસનુ લી નાખી પાવા એટલે માનં પ્રમ- નાડીવળ અને ભગદગનો નારા થાય છે (૧૦) અરુકુરી ભાલગીમ્પી તથા ગળાનો કાદા મર નાખી આપવા એટલે દુર્ધર માનં થાય, કામ તાવ અને ઉલ્લડી-ના નાન થાય (૧૧) માટાડી ચિત્રો નગોડ, યુગમ એરડાના પાદડા અને કાટામરીએ પાળીમા નાખી ઉકાળવું અને તેની વરાળની આફ આપવી (૧૨) માનંનો કડક તપાસી તે ઉપર ગોમૂત અને કારેનું તથા આમાજણદરની ભૂખી નાખી તેની ધબી માનંને આપવી

વિશેષ ઉપચાર.—જુઓ વનોંમા —અપાલ-૧૧ અગથીઆ-૬, અગ-મી-૪ અગમી-૧ ૬ આકડી-૬ ૨૭ ૩૦ આદુ-૩૦ આવળી-૨ આશે-૧-૬ આન-૧-૧૦ ઉગડની ક- , ઉબળ-૮ કડરી ગલ્લડી-૨, કાગિવણુ-૬, ગાયકી કાના ઉબડો-૫ ગાયકી-૨, કાટાસરીઆ-૧૦ કીડામાગી-૭, કુઓ-૭ કાળા, ખમખસ-૬, ગલ્લડી-૨, યુવર-૧૦ યુવર ત્રણ ધારીઆ-૨ ધતરે - નગોડ-૫ પાટ (કાળીપાડા)-૨ આવળી-૨, ખાલી-૨૨ ભાગે-૮, ભીલામે ૧૦ ગદ ૧૦ લીડીપીપર ૧, વમડાઉ માટોડી-૧ વળનાગ-૪ વસુ-૧ વાદો ૪ ગમમટો-૫ મમેરવા-૧૫ ૨૦ માટાડી-૫ ૧૬ ૧૬, ૨૧ હરડે-૪૦ ચાચુથી ગરીન મુજે તે માટ —અપાલ-૭ વાચુથી આવેલ માનં માટે —અપાલ-૭ ગુડમી-૨૦ દાહ ચુકત રોગન માટ —લીમડે (કડવા)-૮ સવાગ માનં માનં ઉદરકની ક-૨

જુઓ પ્રાંઓમા —બીરમહોડી-૭ મામગમીગ-૧

પાચ —ગયડ ઉબોદદના મેકે બુના ચાખા કળવી જવ મગ કારેલા તમજ બાગ પડવળ દૂધ કડવા તીખા અસિ પ્રતીમ કહે એવા પદાર્થે ઉનુ પાડી અપાચ —નવુ અનન, નુકાચનુ ચાક ગોળ, આટો દહી ખીચડી, ખાટા ન તથા દાહ પદાર્થ મૈયુન.

૬૨—સ્ત્રીઓના રોગ.

(૧) પ્રદર (ધુપણી, વાધુ, હોડીવા, રકતસ્રાવ).

કારણ—વિરલ ભક્ષણ, મધ, અપચનન વિકલાસ, અછળ ગલપાન, અતિ મૈથુન, ઘણા ચાણુ અતિશય ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડ આન મેચવાથી લાંબાદિકના પ્રહનવરે, દિવસે સુષ્ક ગહેવાથી એ મર્વ કાગ્લોથી કષ્ટ પિન, વાયુ અને મન્નિપાત એ ચાર બેદાએ પ્રદરરોગ (પેશાગમા ધાતુનું જનુ) થાય છે.

પ્રદરનો ઉપદ્રવ—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમા અગ મગ્ગક જાય છે અને હાથ પગ નોડાય છે તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ ડમી થાય છે ચકરી આવ છે મૂચળ આવ છે, તૃષા લાગે છે દાહ થાય છે રોગી સ્ત્રી બડખડ દગ છે અનઅગ વોગું મંતલ થાય છે આખ છાતી વજે છે અને વાતજરોગ આવપકાદિ તાગ, કડજ પ્રદર—ખાટા વદ, પગોટાવાળો કિચિત ધોળો ચાખાના વાવગમણુ જેવા સ્રાવ થાય છે એને સ્વેતપ્રદર કહે છે પિત્તજ પ્રદર—કિચિત પીળો, નીલ કાળો ગતો અને કાદો જેના પ્રદર વહે છે, તેમા દાહ, ચચરુ, ચાદિ પિત્તની પીડા થાય છે અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે વાતજ પ્રદર—ડહ, રાતો, રીણવાળો, થોડા થોડા મામ ધોઅંજા પાણી જેના પ્રદર વહે છે અને તેમા વાયુની પીડા થાય છે ત્રિદોષજ પ્રદર—જે પ્રદર મધ વી દગ્ગાય અને મન્નગના રગ જેવા અને દુગ્ધીયુક્ત હોય છે તે ત્રિદોષજ નાળુંવા એ અસાધ્ય છે લોકો આ ગગના વેગપ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા એ પ્રકાર માને છે.

સ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર—(૧) ઢાળા ઉગમના ફળોનો અ દારી મધમા પાવા એટલે ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે પચ દૂધ, ભાન (૨) ખાટી અધાડીના મળનો અ, લોધર અને મધ નાખી આપવા (૩) અરુન્ધતી પાંડાનો કિવા ગળોનો અ મધમા આપવા (૪) રગતગાડીના મળનો દંડ મધમા આપવા (૫) કપામના મળ ચાખાના ધોવગમળમા એ વખત વર્ષા પાવા અધરા ફળ કે નજી આપવા (૬) આમળાનો અ કિવા ચણુ મધમા આપવું (૭) દરોજ મવારે અને ગર ઉધવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમા ૧૨ તોલા પાણી અને ૪ માના મુક નાખી કટવી, પાણી માળી કટન દૂધ ગેપ નાખવું અને તેમા ખડીમાડ નાખી તે પાવું (૮) ખડીમાડ અને છગનું ચણુ ચાખાના ધોવગમળમા આપવું (૯) લાડીના ગિયામાનું મગજ ૧ તોલા અને વાળા ડમળની ડળીઓ ૧ તોલા બારિક વાટી તેમા જીડ અને ખડીમાડ નાખી તે માન દિવસ આપવું (૧૦) અડદનો લોટ, જેડીમધનું ચણુ, ભોમંધાનું ચણુ મધ, માહ અને ગાયનું દૂધ એ એકત્ર કરી આપવા (૧૧) આમળાના ની પાણીમા વાટી તેમા માહર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું (૧૨) નાગકિસુર જાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને જાશ ભાત ખાવા.

* ગ્રામ્ય આમલી નગ ૧ આખી લાઇ તેના મળનો આટ તથા સાકર ગેગ ના અને કાગડી એલથી પૈસા ૨ લાગ એકત્ર કરી દિવસ ૧૪ પાણીમા આપવાથી મહાપ્રદર જાય આ ઉપાય જેન મધમા છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—અવાડી-૭, અગ્રાલી-૧ અગ્રસી-૨, આદુ-૨૬ આમળા-૧ ૪૧ કાકડી-૬, રંગતેહીડો-૩ કફ પ્રદર માટે—કાગો ઉમરગા-૩

રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર—(૧) અરોઝની ઊલનો કાઢો દૂધ અને પાણી મેળવી નિધારણ કરી ૬ ડા થયા પછી પાવા તે તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરે (૨) નાશ થયા ઉપરની વાવાડીના ઉત્તર દિશાભણીના મળ ઉત્તર ભાગપદ નજરમાં લઈ લેવા અને તે કંચરે બાધવા (૩) કેવડાના મૂળ ચોખાના ધોવરામ-ભામાં થઈ માકર નાખી આપવા (૪) તવખીર, ગળ અને ગેરુનુ ચૂણુ ધીમા આપવું (૫) નાગકેમરની ભૂખા થીમા પલાળી ગાખી સોપારી જવરી ગોળી કરી એ રાખત આપવી (૬) બાવળની શીંગા, બાળકરી, મોચમના કાઠની ઊલ અને ગુનીના બિયાળ ચૂણુ એ એકત્ર કરી દૂધમાં આપવું (૭) ઉદરની લીડીઆ પત્તાયસ નેત્ર દૂધમાં નેત્રી ૪-૩ દિવસ આપવી (૮) ખરી ગુદ ગરે પાણીમાં ભીજવી નાખી મવારે માકર નાખી આપવા, એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે (૯) જાતી હંટનુ ચૂણુ ૧ મામા, માયફળ ૩ મામા અને ગાયનુ થી એ નોડો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું (૧૦) અપાટના પાકડાનો એ ૨ તોલા નાડી તેમા નાગકેમરનું ચૂણુ ૧ મામા નાખી ૭ દિવસ આપવું (૧૧) કેસર, એન્ડી, નાયફળ વસેલાયન, નાગકેમર અને શખજીડ એ મર્વનુ મમલાગ ચૂણુ કરી તે ૧ મામા ચૂણુ ૧ મામા મધ, ૬ મામા ગાયનુ થી અને ૩ મામા માન્નમા નવન દરેનુ એટલે રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તારી એ ગેગો દર થાય તે આ ઔષધ બ વખત બારે ઉપર ગાયનુ તપાવલુ દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૧૨) પાન ૬૫ એક અંધા તોલા થીમા દરરોજ મવાર માળ ખાવું એ ખાવાથી પ્રદરે દાડ પડે તો તુલજ કળાની અદર મધ નાખી લેવું એટલે રક્તપ્રદર અને ધાતુચિકાન ન થાય છે માખરડના (પડવાસના) ફળ તલના તેલમાં ૩ મામા આપવા એટલે મવ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—આસોપાલવ-૧, એલસી-૫, કાગો ઉમરગા-૩ કેડાનુ ગાડ-૧ તવખીર વૃક્ષ-૪, નાગકેસર-૪, ૬ નાની અગ્રસી-૧. માલગ-૧૧ કડના લીમરો-૦ જુઓ પ્રાંઓંભા-મીણુ-૪

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર—(૧) નવા થએલા પ્રદર ઉપર એક ડ-તરનો એ આપવા અને દરરોજ સુષ રહેતી વેળાએ ગાયના તપાવેલા દૂધમાં પાક અને થોડી સુન્દી બકડી નાખી તે પાવું (૨) પ્રાલના મૂળ ચોખાના તાવગમણમાં વાડી તણુ દિવસ પાવા (૩) ત્રિકુળા સુક, દારૂહળદર અને લોધ-નો કાન મધ અને લોધગનુ ચૂણુ નાખી આપવા તે ત્રિવેપન પ્રદરનો નાશ કરે (૪) ઉપગના ફળનુ ચૂણુ કરી, તેમા સાકર અને મધ નાખી મોદક કરી ૧ વખત આપવા (૫) દારૂહળદર, રસાજન, અગરુમી, નામરમેથ, કરીઆતુ, મનગાયરી (સુકા બીસા) અને લિલામાનો કાઢો મધ નાખી પાવા (૬) બગચામગીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં તણુ દિવસ પાવા, એટલે તે દુસ્થાથ

પ્રદગ્ની શાનિ હો છે (૭) ધાવડીના ફૂલનો કાઠો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો એ સાંઠમાં પાવો (૮) ત્રિકુળા દેવદાર વજ્ર, અરકુસી, ધરો, પીકવણુ અને બગીલાણાને ટાટો મધ નાખી પાવો (૯) કાટાસરીઆના મૂળ મહુડાની ગ્રહ, ધોળુ અને અને જેડીમધ વાટી આખાના ધોવગમણુમાં પાવુ (૧૦) કાડી અને વાસના પાઢા વાટી તે કાંક મધ નાખી આપવો (૧૧) તાદળગળના મળીઆ અથવા અગોકની છાલ આખાના ધોવગમણુમાં વાટી તેમાં મધ અને આગળ નાખી તે આપવુ (૧૨) ઉદરની લોડીઓ, ધાવડીના ફૂલ અને દીગબોળ મમલાગ લઈ ચૂણુ કરી તે એક તોળા આપવુ, એટલે સાન દિવસમાં મર્વ પ્રકાના પ્રદગ્નેના નાગ થશે (૧૩) ગેરલુડીના પાઢાનુ ચૂણુ ઘીમાં આપવુ- એટલે ગળાયુક્ત પ્રદગ્ન દૂર થશે (૧૪) દાડહળદર, બિલામો લાગળુ તલના ફળ અને આગળના ટાંપા આપવો (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનુ ચૂણુ દૂધમાં આપવુ (૧૬) દાડહળદરના કાઠામાં ૩ મામા શિલાજીત નાખી ૭ દિવસ આપવુ (૧૭) ખોરકો લાગી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચદનની બુટ્ટી નાખી તે આપવી (૧૮) જનુદીના ફૂલની કળીઓ, સવાર સાજ ચાર પાચ લઈ ૬ મામા ખરીનાકમાં આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવુ, એટલે પ્રદર અને વાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે (૧૯) આસોદનુ ચૂણુ ગાયના દૂધમાં નાંખી જે વખત આપવુ એટલે પ્રદર અને વાતુવિકાર દૂર થઈ નકિત આવે છે (૨૦) જનુદીના મૂળ ગાયના દૂધમાં ધમી સાકર નાખી સવાર માજ જે વખત આપવા, એટલે પ્રદર, વાતુવિકાર, ગકતારી એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે (૨૧) ચુલાખના તાગન ફૂલ મવાગ સાજ ૫ લઈ માકર માથે ખાઈ ઉપર ગાયનુ દૂધ પીવુ એટલે પ્રદર, વાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર પિત્ત અને રક્તપાન એ દૂર થઈ ઝાડો માફ થાય છે (૨૨) બુડળના (ખોરમલીના) ઝાડના તાગન ફૂલ એક તોલા લઈ તેમાં ત્રણ ચાર ગદામ નાખી સાકર સાથે તે જે વખત ખાવા આપવા અને તે ઉપર ૩ પાણી ૧ તોલા પાવુ, એટલે પ્રદર અને વાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે (૨૩) મવાર માજ સાલમમિશ્રી, મદદ મુમળી અને પન્નળીમિશ્રી (પન્નળી માલમ) નુ મમલાગ ચૂણુ ૩ મામા લઈ દૂધમાં માકર નાખી આપવુ, એટલે પ્રદર અને વાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે (૨૪) ધોળી જનુદીના મૂળ, કમળદદ ધોળી ગેમળનો કદ અથવા છાલ, એની છ મામા વજ્રગાળ બટ્ટી નિત્ય મવાગ માજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી, એટલે પ્રદર અને વાતુવિકારના નાશ થાય છે (૨૫) કુલ્હીમાં ૪ ભાગ ગોપીચદન અને ૧ ભાગ ફટકડી નાખી તેની ભસ્મ કરવી તે અગ્રેહીભાગ જેટલી આખાના ધોવગમણુમાં મધ અગર નાકર નાખી આપવી

વિશેષ ઉપચાર બુઝો વનોંમાં—અજવલા-૩, આસવ-૬, આસોપા-લવ-૨, આબો-૪ ૨૫, કપામ-૧, કાડીગામ-૫ કાડીળી-૪, કાસકી-૪, કેસરી-ચપા-૧ કેળ-૧૧ ૧૭, ૨૩, કેડી-૩, ખમૂરી-૧૬, ચુલાખ-૭, ગોમખામલી-૩ મારીંગા ફૂલો-૮, છુડ-૪, કાલ-૧, તાદળજો-૨, તોરણુ-૨, દાડહળદર-૨,

ધાવડી-૪, ધાળી પીપુડી-૨, નાગકેમર ૭, પીપળા-૫, મિહો-૧, બીવંડા-૧, ઓરડા-૪ બોળ (દીંગબાળ)-૭ બોયઆમળા-૧ મુમળા-૪, નતનજેન-૬ ૬ ૧૧, લીમડા (ડડવા)-૩૦, લોધર-૧, વગી (મોગિઆ)-૧ નાગકેમર-૪ શિમળા-૧, નાગકેમર-૬, માલમ-૧ મુખડ-૬ પિપ્પા પ્રદર માટે—અરકુચી-૭ નેટીમધ-૮ નાનાવગી-૭ વાતપ્રદર માટે—ગોળા-૧, વાતપિપ્પા પ્રદર માટે—દાઢ/ગદર-૮, ગાયબ—શૂળાયુક્ત પ્રદર માટે—ગેરબી-૧ જુઓ પ્રાં ૦ આં ૦ મા—ઉદગની લીડીઆ—

પૃથ્થ—જુના ચાખા જવ મગ મચર, ચણા તુવર, દૂધ ઘી તાદાગને પાકા દૂધી ૫૬ પાણી અપૃથ્થ—વ્યાયામ મુમાફરી કરી તડા મેચુન, કમળી, ગેમળા માગ, તલ, અડદ દહી, ક્ષાર પદાર્થ તાલુલ કોળી દિલ્લ), પાન્ય, ખાટા પદાર્થ મીઠુ

(૨) સોમરોગ (જળ પ્રદર).

કારણ—આંતરે મેચુનના અતિ પ્રમગ ગોઠ ક્રમ અનિચાર કિચા વિરોધ કરી મપણુ શરીરમાન ઉદક સાલ પાની, તે નત્રમાગ મુધી નરી નત્ર-કાર અને છ મેચુન પ્રદર જેવાજ આ અંદ પ્રદાગનો ગંગ ૧૭

લક્ષણ—અને નિરૂક્તિ—ન વખતે તેના વગનુ ધાનુ ન થનારી ઠાક પણ મુખ જાગાનુ નથી અને તેનુ મનન નિશ્ચિય થય છે મોટુ અને તાળવુ મુકાય છે નુ-લા, બડગડ તથા શરીરની આમરીને અતિ દક્ષતા આવે છે અને બોગરન ૬ પ્રાશનોય પદાર્થોએ કરી તેના નુષિ થતી નથી ઉદકો શરીરનુ ધાનુ કર છે, અટલ તે ઉદકને પણ મોમ મના આપેલી છે, તે સોમરોગ ક્ષય થાય ૧૭ અટલા માટે એ આધિતે મોમરોગ કહે ને મુદાનિસાર—તે ઉદકપ મોમરોગ તથ થાય છે તથી દેહને નિમેષના આવે ૭ ન સોમરોગ જે વખતે વદના યુક્ત સ્ત્રવ છે તથા મોમવક્ષણ થઈ ઘણા દિવસ સ્ત્રવ છે અને તે દાઢ જવો વાગવાગ મુદમાગ સ્ત્રવ છે ત્યારે તેને મુદાનિમાર કહે છે આ રોગ બગનાશ કર છે સોમ લક્ષણ—વજાગ ૧૧-૭, ૦૩, ૦૪ તથા વદનાથી ગલિત, ગોળા એવા અનિસ્થાય થાય છે, તેમા તે અતિ અતિ દુમગ થાય છે

ઉપચાર—(૧) કાળી મુમળી ખાગન જેનીમર તથા બોયકોળાનુ ચૂણુ મધ અને માકરમા આપવુ (૨) કુવાડીઆના મળ બોખાના નાવગમણુમા વાડી મવાને પ્રાગત કરવા (૩) પાંખા દગા અને આમળાનો અમ એકત્ર કરી તેમા માકર નાખી તે આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—કુવાડીઓ—૧ નાગકેમર-૭

નરેદાષ.—નટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ હોય છે ૬ દરકે અહિનામા બે વાગ નત્રવસા થાય છે અને નત્રવસા થયા પછી આ આ નિવસ પથત નિવસ માન થતો ગદે છે ન કાળજીથી લીજુના નાનિ, દાઢ પગનો દાદ એ વિડારો થાય છે

શુદ્ધાતવનાં લક્ષણો.—જે આતવ (અટકાવ) પગોટાવાળો નથી હોતો,

જેની અદર દાદ, શા હયાદિ હોતા નથી, જે મહિનામા પાચ દિવસ મુત્રી નિયમ પ્રમાણે હોય છે તથા વધારે તેમ વધુ થોડા પણ નહિ મધ્યમ સ્તરે છે, ન ગુદ એમ મનજવું તથા જે સસદાના લોહી જેવા કિંવા અળતા જેવા લાલ હોય છે અને તેમા વજ્ર પક્ષાળી ઘાહ નાખવાથી ક્ષય રહેતો નથી તે આતવ ગુદ નમજવો

ઉપચાર—(૧) કાડવેલ અગારમા શેડી ૪ તોલા પચત રસ કાઢી તેમા તદબુજ ઘી ગોપીચંદનની જુદી ૧ તોલા અને માકરની જુદી ૧ તોલા નાખી તે પાચ (૨) નખજર અને પાપાણુએદનુ ચુર્ણ દ્વિમા આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—કાડવેલ-૨

(૩) યોનિરોગ.*

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) ગગ્ગા, આમોદ અગરુની એ ચીને નાખી કૃષ્ણ સિંદુ કરવું અને તે પાચ (૨) ગજો, ત્રિફળા અને દત્તીમૂળના કાઠ

પ્રકારે યોનિમા યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલ છે તે આ પ્રમાણે—
૧. ગગ્ગા થતા ઘણા કૃષ્ણી શીષુ મહિન લોહી છાડે તે ઉદાવર્ત યોનિ ૨. ગગ્ગાવત્તા ન થાય તે વજ્ર અથવા વાઝણી યોનિ ૩. યોનિમા દમેશ પીડા રહે તે વિરુદ્ધ યોનિ. ૪. યોનિ દગર હોય અને યોનિમા ગળા ચાલે ન ચાલે ૫. યોનિમા અળતગ રહે અને લોહી નીકળ્યા કરે તે લોહિતક્રયા ૬. યોનિ દગ્યા કરે અને કુપિત રહે તે દુ પ્રજવિની ૭. યોનિમાથી પવનશુકલ જાલીની માથે ચીય નીકળે તે વામિની ૮. ગળા રહે અને નીકળી જાય તે પુત્રક્રી. ૯. જે યોનિમા મળતગ વણી રહે, પાટી જાય તથા શરીરમા નાચ રહે તે પિત્તક્રી ૧૦. જેને પુરુષના મગથી-મૈયુનથી મનોપ ન થાય તે અત્યાનક્રી ૧૧. જે યોનિ ઘર્ષુલના આકારે હોય અને તમાથી કદે, લોહી નીકળે તે કુર્ણુયોનિ ૧૨. જે યોનિમા ચીય ન રહે એટલે પુરુષના પડકા દ્રવિત થાય તે અતિચરણા ૧૩. અને પુરુષની પડકી દ્રવિત થાય તે ચરણા યોનિ ૧૪. યોનિમા આ રોપ મતાનપ્રાપ્તિમા આવક છે જે સ્ત્રીના ન્તન અન્યત્ર નાના રોપ તે અમનનીયોનિ ૧૫. જે યોનિ ખડિત હોય અને મૈયુન કરતા ઘણકે નીચે કટકી આવે તે ખડિતા. ૧૬. જે યોનિનું છિદ્ર નમ્મ હોય તે અમની ૧૭. જે યોનિનું મુખ મોટું હોય તે મહાવિવૃતા ૧૮. અને મામ મજુ કીકુ છિદ્ર હોય તે મુચિવક્રા. ૧૯. વાનકા, પિત્તકા, લોમકા વગેરેના રોપાના કાપતા મત લક્ષણ થાય તેને સ્વસ્થપાતિકા યોનિ. ૨૦. અને જે સ્ત્રી અધિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતા ૬ મૈયુન નમયમા વણી પીડા થાય તેને પરિવૃણ યોનિ કહેલ છે એ પ્રમાણે અસ્થિને મિથ્યા આહારવિહાર કરીને વાયુ, પિત્ત, કફ કુદ થઈ અસ્થિની યોનિમા નીશ પ્રકારના રોગો ઉપજાવે છે

ઋતુપ્રાપ્તિ માર્ગ—(૧) મરસવ ફૂલ અને સરસવ લાંબા જાવેલ તેલમા કાલર્ત પાવાથી ઋતુ આવે. (૨) કાળુ તેલ પાણીમા ઉકાળી દિવસ ૩ પાવાથી ઋતુ આવે આ એ પ્રયોગ જૈનશ્રેયમાથી મળ્યા છે

૧૮ યોનિને ક્રેક કરવા (૩) તરવ, ગિમ્બી, ક્રાપ્સ, મિથવ, દ્વદાર એ પદાર્થોના કાદામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં ૩ બાજવી યાનિમાં ધાગણુ કરવું (૪) ૨ લાઈ લીમ્સ આળી તે ઉપર ચરબનું પાણી મીઠા યાનિમાં ધાગણુ કરવું (૫) જૂની ઇંટની અથવા મીઠાની બટ્ટીની પાટથી ૧૬ ક્રેક કરવા (૬) મુઠ, મરી અને લીડીપીપરનું ચૂણ મધમાં ચાટવા આપવું (૭) બીલીના પાદડા અથવા કાચરી, કેનાઈ જીર, અગરુમી, મુઠ, મરી, લીડીપીપર પીપળીનળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગળી તે પાત્રુ (૮) સુની બટ્ટી એક કલમાં દાલરી અથવા મુઠ અને એકનળ પાણીમાં જરી લેપ કરવા (૯) મિથાનુણ, અગીણ, હીગ-બાગ અને આપાહળદર એ ઔષધો કુટી પાણીમાં વાટી ગોળી કરી તે યોનિમાં નાખી (૧૦) કકરી ઇંદવણુના નળ મેદીના થીમાં કિવા દૂધમાં વની અદર લેપ કરવા (૧૧) કાળા ધતુરના એ ત્રણ પાદડા બારિક વાટી મિથવ અને ઘી નાખી પાટલી કરી તે યાનિમાં રાખી એટલે મવ પ્રદારનું શળ બધ થઈ જાય છે (૧૨) બીડલોણ માવવા, અગરુમીના મળ, લીડીપીપર, વજ, મરી પીપળાનળ અને મુઠના ક્રેક કરી કાટવણુ પાણીમાં આપવા (૧૩) કલગાગી અત્રેડો કિવા હન્દવણુના નળ યાનિમાં ધાગણુ કરવા એટલે યોનિનળ અને પુષ્પાવ-નળનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાગમાં—આદુ-૪, ઇન્દવગળા-૧૨, એક ટા-૨૮ કલગાગી-૭ ધતુ-૧-૧૧ લીમ્સો (કકરી)-૫ મમેગવા-૬

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) ૧૭ પીપળા, ઉચરો પીપળી, વાન, પાગમર્પીયો મરુડો અમાદ નાદખ દદળ અર્જુનરક્ષ અને ભોગડીની જાલ, નાદમધ, ચાનાળી, નાનો અને ધાળો લોધર પુરેડા અગરુ, નાના જાણુ, મોટા જાણુ કરી, બાગદર અને અમાણા એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાટો કરી આપવા એટલે યોનિરોગ ત્રણ અસ્થિભંગ, દાહ, મેદારોગ, પ્રમેહ અને વિપદાષ દૂર થાય છે (૨) શિવણ ત્રિફળા દ્રાક્ષ કાસદરો આપાહળદર દાગદર, અગી, કાટામરીયાના નળ, શનાવરી મોટોડો ફાલમાં, એ ઔષધો તેલો નાના લાઈ એ બધાથી ગોળગણુ પાણી નાખવું અષ્ટમાશ પાણી બાટી ગરુ કેટલે તેમાં શેરભર લી નાખી ઘૂત સિદ્ધ કરવું તે નિય ભક્ષણ કરવાથી યોનિ મરુપી સર્વરોગ દૂર થાય છે તથા ગર્ભ ગરુ છે (૩) લીડીપીપર મરી, શતા-૧૧ અગરુ દ્રાક્ષ અને મિથવની આનળી જેની જડો દીવેટ કરી યાનિમાં ગાખી (૪) ગળા ત્રિફળા અને દત્તીનળનો કાદો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી, એટલે કકરી નાનિ થાય છે (૫) યોનિચાવ ઉપર—મગના ફલ કાચો હરે જાયફળ પાટડા તથા માપાગીનું વસ્ત્રગાળ ચૂણ કરી યોનિમાં ગાખવું એટલે તે ધરુ અર્ધ મારી પાણી વહેશે નહિ (૬) આમળાનો ગમ સાકર નાખી આપવા એટલે નિંદાલ તાત થશે **નટાતવ**—કોઈ ગરુ વખતે આ રોગને લીધે તરુણ અવ-ચમાં તેમજ પાકી ઉંમરે પણ ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય જણતા પ્રાપ્ત થઈ પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે **રોગદર્શન ઉપાય**—(૧)

ગળા તલના કાઢામા ગોળ નાખી દોડ કરી પાવો (૨) તલ, વડગુદા અને વરી-
આળાનો કાઢો દોડ કરી ગોળ નાખી પાવો (૩) ઘોળા ધરોના રસમા દાડમની
મોટી મોટી કળીઓ વાટી, તે રસ વાસી પેજમા આપવો (૪) કડવી દુધીના
ગિયા, દત્તીબીજ લીડીપીપર, ગોળ, મીઠળ, દાડ કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે
કિંચ ચવલાગ અને ગુરીઆનુ દૂધ એકત્ર કરી તેમા દાંવટ તૈયાર કરી તે ચોનિમા
ગાળુ કરતા, એટલે ગળતે ઉત્પન્ન કરે છે (૫) કાજુ, તેલ, અડદ, દહીંમા
પાખી નાખ્યા મિલાય કરેલી જાસ અને દહીંનું સેવન કરવું તથા માલકામણીના
પાઢડા વાટી તે તથા ગદ, ચોડાવળ, અસાણાનું ચૂર્ણ દૂધમા ત્રણ દિવસ
આપવું (૬) પીપળાની અને આમલીની જાસ પાણીમા ધસી તે પાતી. (૭) કડવી
દ્રવચણીના મળ ચોનિમા રાખવા અથવા કડવી દ્રવચણીના ફળ માખણમા ખાવા
(૮) તલના કાઢામા સુક, મરી, લીડીપીપર, લીંગ અને ભારમળનું ત્રણ માસ
ચૂણુ નાખી તે આપવો એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તશુદ્ધિ પણ દૂર થશે
(૯) ભારમળ, સુક મરી અને લીડીપીપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો (૧૦)
ગાયત્રીના મિયામાનું મગજ કાઢી તેની પાટલી યાનિમા રાખવી (૧૧) ગાજરના
મિયા પાણીમા વાટી પાચ સાત દિવસ આપવા

વિદ્યેષ ઉપચાર જુઓ વર્નાંભા—યોનિદાહ માટે—આમળા-૨૦, ફટ-
ડી-૭૮ પુષ્પાવરોધ એટલે અનુભ્રમિ માટે—અવટા-૧૬ ધન્વજી-૫,
ડહગારી-૮ આરેલી-૮, ગાજર-૨, તલ-૪, ૨૦, ધરો-૫, પીપળો-૧૭, માલ-
કામણી-૪ નાંદપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવા બરાબર થતા ન હોય
તે માટે—ગાજર-૧૮, નાંદજીકણી-૨ પુષ્પાવરોધ એટલે અનુભ્રમિ કે
આર્તવદાપ થવા માટે—ખાખરા-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૬, મળ-૫, રાયણુ-
શ્રીઆની કેરે કનચક થાય તે માટે—નાશદમની-૪

જુઓ અનુભૂત આપક—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગમા ન ૧૦
મલમપ્રયોગમા ન ૨૦, ૨૮

(૪) યોનિકદ (અગ યોનિથી બહાર આવવું)

દિવસે ઉદ્ધવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમા નખ
દાનવડ ક્ષત થવાથી વાતાદિરોગ ક્રુપિત થઇ પડે અને રક્તના રગ જેવા રંગનો,
અગુદા જેવડો ગોળ એવો માસનો ગાળો યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિ-
કદ કહે છે

ઉપચાર—૧) ગેર, આખાની ગોટલીની અદગનું મગજ, હળદર,
મુરમા અને માસાનું ચૂર્ણ મધમા કાલથી યોનિમા ધાગણુ કરવું તથા ત્રિકુળાના
કાઢામા મધ નાખી સેવન કરવું (૨) ગળો, ત્રિકુળા અને દત્તીમળમા કાઢામા
લીડીપીપર મરી, અડદ, ચતાવરી, કાજુ અને મિધવ વાટી તેની દાંવટ આમળી
જેવડી કરી યોનિમા ગળવી એટલે તે યોનિમાનું દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે.
(૩) નાદગળી અને પીળા લોષરને કુટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ
કરવો. (૪) પિત્તપાપડો કુટી જ્યુકમા મેળવી, લાલેણી જેવડી પુરી કરી તે

ગોળા ઉપર આપવી (૫) કડવા લીમડાના બિયા તેલમાં તળી તેમાંજ ખગ્ગ કરવા, તથા તેમાં થોડી માંચુથાની કુસાવેલી બટી નાખી તે મધ્યમ કદ ઉપર આપડવું, એટલે કદ મરી પડે છે આ આપધ મળાવ્યાધિના મમાં ઉપર પણ આપડું, એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ખાખા-૧૬, નાદખ-૧, ઝીઆ-મળી— શિગરૂનીયા— મહરૂની—૨

(૫) ગર્ભિણીરોગ.

ગર્ભવારણ ધર્મલી સીના લક્ષણા—ગર્ભ ધારણ થવાની માથેજ સીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે પૂરીપર ૬૦ પાણી રડવું તે તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ મનનવું નહીં રહેતે તેના બગે જડપાત્ર આવે છે, મૂત્ર કિરણી નીત્રા ત્રાસ આવે છે, આગમ આવે છે મુખમાં મોળામ છૂટ છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચત થતું નથી હૃદય ધડકવા લાગે છે, જ્ઞાતિ અને અગ ઉપર પ્રવદ આવે છે, એ લક્ષણા સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે ગર્ભિણીના ગરગ ઉપર મરકદાર આવવા માટે છે અને તેના નતનો આશ લાગ કાળાશ પડેનો જાય છે ગર્ભિણી જીએ પાતાનો ખારાક સાત્વિક ગણવા ધણી મહેનત કરી નહિ તમ વજન ખસી નહતું પણ નહિ શક્તિ પ્રમાણ કામ કરતું, એટલે પ્રતિ મમય વધારે પાડા થય નહિ ગર્ભિણી જીએ છ મદિના થયા પછી પુરુષસહવાસ અને પ્રવાસ કરે નહિ તથા પાન ખાવા નહિ

ગર્ભિણીના હૃદયમાં બળાતર ધાય તે ઉપર ઉપચાર— (૧) નામના અન્ન દાક્ષીન ચણુ ખરીમાકર માથે આવવું (૨) ગાયના દુધમાં ખરીમાકર નાખી તેમાં ગજાનું મરુ અથવા પ્રવાસ આલરી જવર ઉપર— (૧) ચદન, ઉપરમાળ, લોધર અને દાક્ષનો ગરો સાકર નાખી ગર્ભિણીના નાન ઉપર આપવા (૨) દુધી, ઉપરમાળ વડાડમગ વાળો અને નાગ-મોયનો ગરો ઠંડા કરી પાવા (૩) મહુડાની છાલ ચદન વાળો ઉપરમાળ, જેડીમધ અને પમકાઈનો કારો મધ નાખી આપવા પિત્તજવર ઉપર—ત્રાસ પચકાઈ, માળા, માલવણ, ચદન, જેડીમધ દુધી, ઉપરમાળ અને આમળાનો ગરો કરી પાવા વિષમ જવર ઉપર—મુક બટીની દુધમાં વાડી પાની જવગાનિસાર ઉપર—મજા જેડીમધ અને લોધરનું ચણુ માકરના પાંડમાં નાખી આપવું એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાસિત તથા રક્તાતિમારનો નાશ થાય છે સાધારણ અતિસાર ઉપર— (૧) આખાની ગોટલી શેડી ખાવા આપવી (૨) ગાજળીલા જલકળ અને મરગરી અને પાણીમાં ચમી આપવા (૩) ઘાવરીના ડા, મેયરસ અને હિરજવ એ મર મમલાગ લઈ ચણુ કરી તે મામાં નાખી આપવા (૪) પાંડેલા ઉપર મધમાં આપવા અથવા પાંડેલા જલુ આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આમો—, ઉમંગ-૧૬, જાથુ-૫, ઘાવરી— બીલી-૧૬, ૨૦, મજા-૧

સમહણી ઉપર:—આલો અને જલજ્વાળાની હાલના કાદામાં ડાઘરની વાણી તથા જ્વનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું **ધાસકાસ ઉપર:**—(૧) પિંડવણ, બળદાણા અને અરુસીનો ગ્રસ પ્રાચન કરવો, એટલે ધાસ, કાસ, ગળાપિત્ત, કમળો, સોજા અને જ્વરનો નાશ થાય છે (૨) ભારગમળ, સુઃ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—પિંડવણ—૧, ભાગી—૮

ઉલટી ઉપર:—(૧) ધાણાનો કંક અથવા કાચમીરનો રસ ચોખાના ધાવરામણમાં પ્રાચનાર્થ આપવો (૨) ખીલાની અદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું (૩) તરવડાના (આવળના) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાડી તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આવળ—૧, કાચમીર—૧૨, ખીલી—૧૪, ૧૯

ચાચ ઉપર:—ખીલા કુવાડીઓ કિંવા પાદાડમળ તથા સુક નાખી કાઢો કરી તે કડો થયા પછી આપવા **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—(૧) ચદન, જેડીમધ, વાળો નાગકેમ્બ, તલ મેદાશિંગી, મજુ, આકડાના મળ અને સાટોડીનો લેપ માળનો નાશ કરે છે તેમાં ગર્ભિણીના સોજાનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે (૨) સદાજીવ ધોળુ જીરુ અને કડુ, એ વસ્તુઓનો કાઢો ગર્ભિણીના માળનો નાશ કરે છે (૩) આમોદના તાજા મળ ગોમૂતમાં અગર પાણીમાં નમી ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) ધોળી સાટોડીના (વસુના) મળીઆ ઘસી લેપ કરવા, અને એનોજ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો. **ગર્ભિણીના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થવા માટે:**—અજમોદ, સુક, લીડીપીપર અને જીરાનું મમલાગ ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમાં આપવું **ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:**—(૧) દાલ, કામ (દાહ), એરડા અને ગોખડના મળ લઈ તેનો દૂધમાં કાઢો કરી સાજ નાખી આપવો (૨) ગોખડ જેડીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાડી તેમાં સાકર નાખી પાવું (૩) કચરા, શિંગોડા પચકાજ નીલકમળ, વગડાઉ મજ અને જેડીમધનો કાઢો સાકર નાખી પાવા ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—કેસર—૧૭, ગોખડ બોમ્બ—૯

ગર્ભિણીના પ્રદર (ધૂપણી) ઉપર—(૧) કુભરના ઘગની માટી, મોગરના પાદડા, લાળજી, ધાવડીના ફૂલ, એડ, ગમાજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું (૨) વાળો, અતિવિધ, નાગરમોય, મોચરમ અને હિંજવનો કાઢો ગર્ભનું ચલન, પ્રદર અને શૂળ ઉપર આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ઉપરસાલ—૧, કાટીગોખડ—૨, કેસર—૧૨, ખીજડા—૩, ગદુલા—૧, તલ—૧૪. તાદળનો—૬, મોચરો—૭, શિંગોડા—૧.

ગર્ભિણીના આનાહ (મળમૂતખંડ રોગ) વાચુ ઉપર—વજ અને

લસણ નાખી ફથ તપાવવું તેમા દીઝ અને મચળ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તી ૦ મા — વજ-૭

ગર્ભિણીનું મૂત્ર ખેંચ થાય તે ઉપર— (૧) માળી (ચોખ્ખા), જેલડી ઝામ, કાસ અને શરૂનું એ ત્રણ—પચમળનો દંડ નાખી ફથ કટવવું અને તે પ્રાશન કરવું એટલે મત્રપથ, તૃષા, દાદ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે (૨) ખાખરાના ફલ બાફી પેદુપર બાધવા (૩) મુગેખાગ પાણીમા વાટી કુટીપર લેપ કરવા ગર્ભિણી અને મુલાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર— (૧) વાળો, કમળ, ગ્રાહણી અને ક્ષીરવસ્ત્રપચક (૨૩ ઉચરે પીપળો, પીપળી, જાણી) ની જલ એ ઓપધો પાણીમા કુટી રી નાખી તેમા ફટકડી પલાળી યાનિમા રાખવી અને કુટી ઉપર પથ્થુ લેપ કરવા (૨) શાન્તરોત ઘૂન શર્ગરે યોગવું (૩) ખરીમાકર મવ નીલ દમગ ગવુ દમગ અને નાચકેસરનો છાંટો કરી તેમા ધી અને મધ નાખી આપવા (૮) શીંગોડા અને કચગની ફથમા લાપગી કરી ખવરાવવી (૫) ગડલા, કમળકદ અને કમળા ઉચરને ફથમા બાફી તે ફથ પાવું (૬) તાદળીગળના મળ ચોખ્ખાના ધાવરામણમા વાટી આપવા (૭) નાકર, તલ, જવ અથવા પચકાવનું એક તોડા ચૂર્ણ મધમા આપવું (૮) ઘાણા નાગરમેષ કળો વાળો, ધાળો વાળો, લાગળ, ગળો, નાવડીગ પિત્તપાપડા અને ધમાગનો છાંટો કરી તે ' યા થમા પછી પાવા એટલે રક્તસ્રાવ અને અનિસાર દૂર થાય છે (૯) કબુતરની દમાર નાગરવડીના રમમા અથવા ચાખાના ધાવરામણમા નાખી પારી (૧૦) નીલ કમળ, ગતા દમગ, દંડાંગ મુમુ (પોયણી), ' નત કમળ, મહુડાના ફલ, એ ઉપસાદિ ગળુનો છાંટો કરી આપવા એટલે રક્તસ્રાવ, દાદ, તૃષા હંદોગ રક્તપિત્ત મચળ ઉચટી અને અકચિતો નાશ થાય છે ગર્ભિણી સ્ત્રી રક્તવસ્ત્રા થાય તો —આમગાના ખીજ ચોખ્ખાના ધાવરામણમા વાટી તે ધાવરામણ પાગર મુધી પાવું ગર્ભિણીના રતને ક્ષત અને દાદ થાય તે ઉપર—(૧) કુવેગના મળ, લગાદ માયકળ અને ફટકડીને પાણીમા ધરી ગરમ કરી લેપ કરવા (૨) ફટકડીના પાણીવટે સ્તનની ડીટડીઓ ધારી અને કંગળીઆનું પડ ધરી લેપ કરવા એટલે દાદગમન થાય છે ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ—આમાદના મૂળનો છાંટો કરી આપવા એથી ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ ખાળક સુદદ જન્મે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તી ૦ મા—ગર્ભિણીના સોજા ઉપર—કાળીચરી
-૫. સગલાંને પહેલે મહિને ઉલટી અને ચક્રર આવે તે માટે—અગશી
-૬ ગર્ભિણીના વિષમજ્વર માટે—આદ-૧૪ ગર્ભિણીના તાવ અને દમગા માટે—પિંચણ-૧ ગર્ભિણીને વાચુના ઉપડવ ન થવા અને પ્રમતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે—એગ્રા-૪ ગર્ભિણીના જકરમ્મિ પ્રતીમ થવા માટે—અજમોદ-૧ ગર્ભિણીને અદૂરા માંમે રંદરંદરં

થાય તે માટે—ગોલી (ગિરોડી)—૨ ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ—આસપ—૨ ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ માટે—ભુઝો ગો વૈન્મા—ધી—૮ પ્રાન્ઓન્મા—વૃતવર્ગ—૨

(૬) ગર્ભચલન.

સ્ત્રીના પટમા ગર્ભચલન પામે છે, તે યોગે દરી તેની કન્ઢ પીક, પેદુ દુખવા લાગે છે, પેટમા દુખે છે અને નેથી દરી વ્યવસ્થા ન રી તે માદી પડ છે તથા ડાઘ વખતે બેરુદ્ધ થઈ પડ છે ગર્ભચલનનો આવા પ્રકાર, ગર્ભિણીએ શકિત કરના તણ કામ કરવાથી કિંવા મલ(સયમા ઉચ્ચુના પ્રયળ થવાથી, અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્ત્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે

ઉપચાર—પ્રથમ માસમા ગર્ભિણી ચલન થાય તે—(૧) દાઢ, જેડીમધ, ચદન અને રવાળી ગાયના દૂધમા વાટી તેમા થી નાખી તે પ્રાશનાથ આપવું, એટલે ગર્ભ રિધર થાય છે (૨) નીલકમળ, વાળો શિંગોડા અને કંચરાને દાઢ પાણીમા વાટી દૂધમા મેળવી પ્રાશનાથ આપવું એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને ગળતી શાન્તિ થાય છે **બીજા મહિનામાં.**—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળા તનુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમા પાવું થળ થતું હોય તો નાગ, કમળ, બીલ અને કેપૂરને બકરીના દૂધમા વાટી દૂધમા કાલરી પાવું. **ત્રીજા માસ માટે.**—નાગકેસર વાટી દૂધમા મેળવી માકર નાખી પ્રાશનાથ આપવું, અને થળ હોય તો પચ્ચકાદ, ચદન, વાળો અને કમળની ડાડીને દાઢ પાણીમા વાટી દૂધમા કાલરી પ્રાશનાથ આપવું એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને ગળતી શાન્તિ થાય છે **ચોથા માસ માટે.**—ચલન, તૃપા, થળ, દાઢ તથા ત્યગ થવાથી ટેળના કાદા, લીલાકમળ અને વાળો વાટી દૂધમા પ્રાશનાથ આપવા. **પાંચમા માસ માટે.**—દાઢમના પાદડા તથા ચદન વાટી તેમા દાંડ અને દાંડી નાખી પ્રાશનાથ આપવું, અને નીલકમળ, કમળીમાનુ કેસર, બોરડીના પાદડા, નાગકેસર તથા પચ્ચકાદને પાણીમા વાટી દૂધમા પીવા માટે આપવું એટલે ગર્ભ રિધર થઈ થળતી શાન્તિ થાય છે **છઠ્ઠા માસ માટે.**—ગેર, ગાયના જાણાની ગમ્પ, લીડીપીપર અને મોપીચદનનો દાંડો દરી દાંડ થવા પછી તેમા દૂધ, માકર અને ચદન નાખી આપવો. **સાતમા માસ માટે.**—વાળો, ગેરમધ, નાગકેસર, લાલજીકદ, નાગકેસર અને પચ્ચકાદનો દાંડો સાકર નાખી પાવા આપવા. **આઠમા માસ માટે.**—નાકર અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું નવમા માસમા.—પ્રસૂતિ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર ભુઝો વનોન્મા—વાલી—૨

(૭) ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત.*

ચોથા માસ મુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્રાવ કહે છે તે પછી પાચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પવત કલિન થઈ દેહકેપ થવા માડ છે તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે

* ઉત્કલરીની જડ સ્ત્રીની કેડે પાંચે તો ઊંચ ખસ નહિ, એમ એક હસ્ત-સિખિત પુસ્તકમા લખી છેવટે તેમા લખ્યું છે કે આ અનુભૂત છે.

ગર્ભસ્થાવ અને પાતના કક્ષણે—ભય અભિવાત, વિપમારાન ઉચેથી નીચે પડવું અતિશય ચંદ ઉતરવું નધ કરવા અત્યાનંદ જણાવવા, તીક્ષ્ણ અને ઉચ્છ્વ પદાર્થોનું નવન ભાર ઉચ્છવા અતિશય શ્રમ કરવા તીવ્ર મેગન ત્યાગિ કરવા એ સ્થાવ અથવા પાત થાય છે ગર્ભસ્થાવ થવા લાગે એટલે દાદ પાશ્વ (પાન) અને પીઆ ગળા પ્રદર, આનાદ (આદર) નથા મૃત્યવ એ ઉપદ્રવ થાય છે ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકાષ્ટ મુદ્ધિ કરવા તથા દુઃખ વિસારે પડવા માટે ઉપચાર—૧) જેડી ભારીગાળી ઉભી રીગાળી, સાલવાળું પીંચવળું તથા ગાખડો કાઢો કરી તેમા આકલી પેલ થી નાખ્યા મિવાય આપવી (૨) તરી માસી તેનું કદલું પીવા આપવું પહેલા માસમા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—જેડીમધ, માગના બિયા, રાનાવરી અને દેવદાર એ આપવા દરેક તેલો તાલા વજ્ર કડા પાખીમા વાટી / તેલા દ્વમા નાખી પ્રાગન કરવા બીજા મહિનામા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—આમદરાની છાજ ઢાળી તલ નાચવડી (ચિત્ત ઉપર મગને ન મજે તો મજક લેવી) અને ગતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે નવન કરવું ત્રીજા મહિનામા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—ગળા રાનાવરી ગળી અને ઉપમાગનું ઉપર પ્રમાણે મેવન કરવું ચોથા માસમા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—દમામા ઉપરમાગ નાના હમળનું ફીટું અને જેડીમધનું ઉપર પ્રમાણે નવન કરવું પાચમા માસમા ગર્ભ પડતો હોય તો—ભારીગળી ઉભો ગળી સાલવળું તીગરસાની (વડ ઉભંગે પીપળો પીપરી, જનકુઓ) છાજ દરદાર થયે અને તળનો દાદા અથવા ચૂણા ત્રનચુકત કરી આપવું અને ઉપર દુધ પાન કરી મહિનામા—પિંચણ, બગદાણા મગવા ગોખડ અને શિવણુને ૨૦૧ અથવા ચૂણુ મધમા આપવું સાતમા મહિનામા—લીગોડા હમળતનું દાદા કરવા અને જેડીમધના ચૂણની દૂધ અને માદર નાખી લાપના કરી આપવી અષ્ટમહ મહિનામા—મગના મૃગ બીલા ઉભી રીગાળીના મગ પટાક મેગ રીના મગ અને રીગણુનો નાદો કરી તેમા દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળા તે દૂધ પાવું નવમા મહિનામા—જેડીમધ, લમાના રાનાવરી અને ઉપરમાગનો દાદો દૂધ નાખી દુધ ગેપ ગાળી પાંચ દરશમા મહિનામા—નુકોના ગતાવરીનો અથવા નુકો ગળીમધ અને દેવદારનો દુધગેપ દાદો કરી પાંચ અગીઆરમા મહિનામા—ગચણુની નાન વાકમગ લાગળીના કાદા અને આવળકરી (આમગા) ને દૂધમા વાટી પાવા જેટલ અગીઆરમા મામમા ગળની રાતિ થાય છે બારમા મહિનામા—લોળા નાચના આમોદ ગતાવરી અને હમળના તળુને વાટી બારમા મામમા રજની રાતિ માટે આપવું એટલે મર્ભ પુર થાય છે અને તીવ્ર ગળા ગાન થાય છે ગર્ભપાત ઉપર—૧) લાગળી લાવડીના ફૂલ નીલકમળ, જેડીમધ અને લોધગનો દાદો પાચમા પાખીમા બેમી પીવો એટલે મળપાતનું નિવાળું થાય છે (૨) કુલા-

૨૪થી માર્ગમાસ તક પ્રસુતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે નવ મહિના પછી નવન ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું ગલણ થવા માટે આ ચોથા આગળ કરવું.

ગ્ના દાક્ષીની નિઃપણુ મારી મક્કીના દ્વિમા મેળરી મધ નાખી આપવી. કિવા વાળી મરણીના મળ દ્વિમા વારી પાવા (૩) સાકર, કમળના તતુ તથા તલ, એ સમભાગ લઈ વારી મધમા ભક્ષણુર્થ આપવા. (૪) અતિભગાના મૂળ કુમા-ગિરિએ કતિલા નુત્રમા વીટી કમરે બાધવા. (૫) કરતુરી ૧ ગુળ, ભવત્રી ૩ ગુળ, ભયદળ ૨ ગુળ અને પીપળાના બીજ ૬ ગુળ પ્રમાણુ લઈ ગોગી ક્ષી દર મહિને એક આપતા જ્યી એ પ્રમાણુ માત મહિના કરવુ.

વિશેષ ઉપચાર જુગ્મા વનૌંમા—ગર્ભસ્થાવની ખોડ માટે—તલ-૧૨ ગર્ભપાત થતો રત્નલન કરવા માટે—જવ—, તાદળજો-૩ ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચાર—કામકી (પેટારી)-૨, ગરણી-૧૦, મમેગ્ગો-૧૦ બીજ મહિ-નામાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—આશેત્રી—૭

(૮) ગર્ભજ રોગ.

શારંગધર વંશક મધમા ગર્ભજ રોગ આડ પ્રકારના કહેલા છે તેમના નામો—ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મકલ, મૂઠગર્ભ, વિષ્ટલ, મૂઠગર્ભ, જંદાચુકાચ તથા ગર્ભપાત.

ઉપવિષ્ટક—ગર્ભિણીએ અન્યત વિદાલી પદાર્થોનુ ભક્ષણુ કરવાથી આસાવ પણ થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ આગળ વધે નહિ એવા થાય છે અને તેને લાલચાલ માત્ર હોય છે એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે આ એક સક્ષોના (છોડોના) બદ છે નાગોદર—સયાગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સપ જેવા થાય છે તેને નાગોદર કહે છે મકલ—આ રોગનો પ્રકાર વાયુ ગોળા જેવા હોય છે મૂઠગર્ભ—કુતિત ગતિ જેવા વાયુ ગર્ભને આકા કરે છે અને યોનિ તથા પેટમા ગળુ ઉત્પન્ન કરે છે તથા મત્રાવગેધ કરે છે વિષ્ટલ (છોડ)—ગર્ભિણીએ અકાલે બોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભને ચુક કરે છે, તેથી કરી તેનુ ચલનવચન અને વૃદ્ધિ બધ પડવા માડ છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઈ છોડ થાય છે મૂઠગર્ભ, ગર્ભ જરવો, અસાધ્ય મૂઠગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીના લક્ષણો—જેની ગર્ભનનો મો વટવા જેવા થઈ ગર્ભન બરોબર રહેતી નથી અને અગ દીલુ થઈ જાય છે, લાજ રહેતી નથી, જેની કુખો ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગર્ભિણી અને ગભ એક મામમા મો છે એમ જાણવુ પેટમા ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો—ગર્ભની લાલચાલ બધ પડ છે, પ્રમવેદના બધ થાય છે અગ કાળુ અગ લીલુ થાય છે તથા આસામ્પ્તિમ માથે દુર્ગંધ આવ છે અને અદર બાળક મરી જઈ ફલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે માતાનાં માનસિક અને આગતુકે દુખના કારણોએ કિવા બાધિએ કુખમા ગભ મરે છે ગર્ભિણીના બીજ અસાધ્ય લક્ષણો—વાયુના યોગે યોનિનો સ કાચ થવા, કુખમા ગર્ભ અડકી રહેવા મકલકથળ, આલપક, કાસ—આસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઠગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી અચતી નથી. યોનિસંવરણુ બાધિ—વાતગરક આનપાન, મૈયુન અને જગજણુન અતિ મેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમા વાયુ કાપે છે તથા યોનિદાગને બધ કરે છે માર્ગ બધ થવા પડી

ગોનિનત વાયુ ગભાશય-હાર રોક છે અને ગભાશયને પીડા કરે છે તથી ગભનું માદુ, નાક, બધ થઇ ત્રાસોન્નૈમ બધ થઇ ગભ નારા પામે છે આ કાળ જેવા વાયુ માઠનાંગ છે એ ઉપર ચિકિત્સાના આગલ કરવા નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચારો:—(૧) મર્પની કાચગી દિવા તમર અથવા માથાના કશની ધૂલ્લી વાનિને આપવી (૨) દલગારીના મળ સ્તરમા બાધી તે દાંધે પગે બાધવા (૩) સુષવસ્ત્રી, આકટા દિવા કરવા દલાવનના મળ ધાગણુ કરવા (૪) લીંડીપીપર અને વજ પાણીમા વાટી તેમા એરડેલે નાખી, તેના કુટી ઉપર લેપ કરવો, એટલે અનેક પ્રમાણે વડ ત્રણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખથી પ્રસવ થાય છે (૫) બીજરાના મળ અને જેડીમધનુ ત્રણુ ઘીમા નાખી પાવુ અથવા બીજરાના મળ કમરે બાધવા (૬) શેલડીની ઉત્તર બાલુના મળ લઈ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાલુના મળ તથ તે ચીના તગી જેટલા સાખા મુતવડ બાધી કમરે બાધવા (૮) ધોળો અડા અથવા હડા લીમડા દિવા બાડીઆડીના મળ કમરે બાધવા (૯) ઉટકટારીના મળ એટલે બાધવા પ્રસવ થવાની સાથે હોડી નાખવા (૧૦) કેળના ઝાંઝાના કાનગ તાલિ નીચ બાધવા (૧૧) ગાયનુ દૂધ પાકો પાગે (રીમ નાવા) લઈ તેમા ગાયનુ ગ્રાણ એક તોલાથી એ તોલા પચત મેગવવુ અને વચ્ચગાગ કરી તે આપવુ એટલે વાનિ ખુટકો થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા:—અગડુમી-૪ ઉટકટારી-૩ એગડો-૫ દલગારી-૧ કેળ-૪, ધોળા પીપુટી-૧ બીજર-૨ વજ-૮ જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો તે માટે:—અગડો-૧૦, આગડો-૧૦ આગેત્રી-૧, વજ-૧૫ કાસુદના-૫ મળ-૨ બીજર-૧૦, બીટળ-૧ લીમડો (હડવા)-૨૦ મળ ગવા-૧૧ સુષુક્ષ્મ-૨ જુઓ પ્રાં આંમા—સુખ પ્રવાનિ માટે-૩૫-૪ શીઝ પ્રસૂતિ માટે-૨૫ મર્પની કાચગી-૨

છોડ વતારવા માટે (૧) ધાણા, નાગરોધ વાળો વાગળુ ગજો, વાવડોગ પિત્તપાપડો અને ધમામાનો કાદો આપવા (૨) વરધાન અને ધોળા તસુદીના દૂધ ગાયના દૂધમા વાટી તેમા ખડી માદુ નાખી તે મવા પાવા (૩) આમળાના પિમા, આપાહળદર અને કોરિના પાદડા ગાયના ઘીમા વાટી માત દિસ આપવા (૪) શિંગોડા અને કચગની લાપશી દૂધમા કરી આપવી (૫) ગુડા, કમળકદ અને ઉપરાના ધૂણા કળ દૂધમા મારી તે દૂધ પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—સાલી (ગિનાડી)-૪ પિત્તપાપડો-૭ ૫ પારા-૨

મુકગર્ભ ઉપર:—(૧) ફાલમાના મળનો અથવા માલતીની મળનો લેપ નાખિ, બરિત અને ભગને દેકાણુ કરવો એટલે ગભ માંગે થાય છે (૨) માગન વજ આગેદ, મજાદ, નીલી (ગમી) અને બોગડીના મળનો ચતુર્થાશ કાદો તેનો ગોળ નાખી પાવો

૧ આગાદ દોક ૧૮, સુદ દોક ૧૮ ગોખડ દોક ૧૮ અને ખાડ ગેર ૧ તથ નમાથી દરેગ દોક ૫ ઘીમા લવાયી છોડ વધે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—ફાલસા-૧, મમેંગવો-૪, શિંગોડા-૧.
જૂતગર્ભ બહાર પડવા માટે—(૧) દોઢ પાણે પાણીમા પાચ તોલા
 ગાયત્રી છાણ મેળવી આગી તે પાચુ (૨) રાઈ અને હીંગતુ ૩ મામા ચૂણ
 કાઢમા નાખી આપતુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—ફાલસા-૧, રાઈ-૮ ગા વૈંભા—છાણ-૧
ગર્ભપાતકારક આપધો—(૧) ગાજરના બિયા, કલગારી, નજોડ, ચિત્રાના
 મૂળ દેવડામરના ફળ, કડવચીનો ૩૬ હીંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ એ ગર્ભ-
 પાતકારક આપધો છે (૨) ગાજરના બિયા, કાળા તલ અને કલોશ ૭૩ મેળમા
 ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે પ્રસૂતા સ્ત્રીની આર પડતી ન હોય તો —
 (૧) ઝોગ નહિ પડવાથી શળ, પેટનુ ચડનુ અને અમિમાઘ, એ ઉપદ્રવ આપ
 છે ઝોગ પડવાને માટે આગળીએ ફેસ વીટાળી તે વડ તેનો કક યમવો તથા
 મર્પની કાચળી કડવી દુધી નાગરમોથ તથા મગમગનુ ચૂણ રાંધના તેલમા
 બિજવી તેની ધૂણી યોનિને આપવી (૨) કલગારીના કદનો ઘટક કરી તે હાથપળને
 ધમવો તથા લેપ કરવો એટલે ઝોગ પડે છે યોનિ ક્ષતરહિત થવા માટે—
 દડી દુધીના અથવા ઘોળા કાળાના પાદકા અને લાધર એ મમભાગ લઘુબાગિક
 વાટતુ અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો

ગર્ભરિયાન શુદ્ધ થવા માટે—વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—
 બીજોડ-૬ લાણો-૨

યોનિ ઘટ્ટ અને સકૃચિત થવા માટે—(૧) પિત્તપાપડો અને ઉખરાના
 ફળ વાટી તલના તેલમા મેળવી તેનો યોનિમા લેપ કરવો (૨) માયફળનુ ચૂણ
 અને ટુલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી મારિક વજ્રમા પોટલી બાંધી અદર નાખવી
 (૩) માયા અને કપૂર મધમા ખગલ કરી અદર લેપ કરવો (૪) નાલીમખાનાના
 કાદામા તેનુ જ ચૂણ નાખી અદર લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—એખરો-૫, કડવી દુધી (તુખડી)-૬,
 માયફળ (માયા)-૪

નિલોભિ કરણ ઉપચાર—(૧) હરતાળ ૧ ભાગ, રાગ ૨ ભાગ તથા
 ચુનો ૪ ભાગ એમા પાણી નાખી દ્રવિત ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) હરતાળ
 ૧ ભાગ, શખચૂણ ૬ ભાગ અને ખાખરાની ભરમ ૧ ભાગ લઈ એકત્ર કરી
 મેળવતુ (૩) ગુલબાશીના કાદા પાણીમા ચમી તેનો લેપ કરવા, એટલે ફેસ મરી પડે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—ગુલબાશી-૫ અને ત એટલે નંદ
 વાયુ માટે—અનત-૧, અગિડા-૬, કામાળુ-૧૦

મક્કલસૂગ—માગક ઈની ઉપર પડ્યા પછી, યોનિને ઝગડી, અદર વાયુ
 પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનુ મગ્સણ કરવુ નહિ તો યોનિગત વાયુ કાપી
 આવ થતા રક્તને અટકાવે છે અને સુવાવડીને કદવ, મગનડ નથા બન્નીમા શળ
 ઉપન કરે છે તેને મક્કલસૂગ કહે છે **મક્કલસૂગ ઉપર**—(૧) જવખારનુ
 ચૂણ કરી તે કોકગવણું પાણીમા અથવા ઘી સાથે આપતુ (૨) પિપ્પલાદિગણુ—

હીડીપીપર, પીપળીમળ, મરી, ગળપીપર, સુક, ચિત્રો, ચવક ડેણુકળીજ, તજ, અજમોદ, નરસડા, હીંગ, ભાગમળી, કાળીપાટ, હડગવ, જીર, બક્ષમલીમડી, મારેલ, અતિવિષ, કુટીરી (કેડ) અને વાવડીંગ, આ પિપલ્યાદિગણ કંક, વાયુ ગુન્ધ, શબ્દ અને જ્વરનો નાશ કરે છે આ ગણુ દીપન પાચન એવો છે એનો કાંદો કરી તેમા મીઠુ નાખી પ્રાણન કવચથી મક્કલશ્ણ, ચુદમ અને કફવાતનો નાશ થાય છે. (૨) સુક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકિમ્બ અને વાજાનુ ચૂર્ણ જૂના ગોળ માથે ખાવા આપવું (૪) હીંગ ગેડી ઘીમા કાલની ખાતી સુવાવડીને પથ્થર—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ પુત્ર એવા આહારવિહાર કરવા તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને હઠા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપ-વદારગ આહારએ કરી કષ્ટસાધ્ય કિવા અસાધ્ય આપિ થાય છે એટલા માટે પત્ન્ય અવન્ય કરવી

ગર્ભધારણ ઉપાયઃ—ગર્ભ ધારણના ઉપચાર કયા પહેલા મરીરમાના બાળન આધિ કાઠી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા શિવલિંગીના ફળ સાથે દિવન બસણુ કરવા નાગદમરનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું ગર્ભધારણ કરનારો ઉપચારઃ—(૧) એગડાના તથા બીજોરાના બિયા વાટી ઘી માથે પ્રાણનાથ આપવા (૨) લદમણુમળ (ધાળી રીગણીના મળ) ગળામા આધવા તથા તે રામા અગ દૂધમા ધમી નાક પાવા એટલે અત્યંત વીર્યવાન પુત્ર ઉપન્ન થાય છે અથવા લદમણુના મળ પુન્ય નક્ષત્રમા કાઠી, તે કુમારિકાના નાચર દૂધમા વટારી ઋતુરનાતા સ્ત્રીને પ્રાણનાથ આપવા (૩) તજનું તથા દૂધ કાઠી, દાંડી ઘી એ પદાર્થ એકત્ર કરી હાથવડ મમળી એમા લીડીપીપરન ચૂણુ નાખી પ્રાણનાથ આપવું (૪) એક આખા બીજોરાના મળા મિમા દૂધમા વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાણનાથ આપવા એટલે પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) આસોદનો કાઠા નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમા ઘી નાખી તે ઋતુરનાતા સ્ત્રીને પ્રાણનાથ આપવું (૬) કાટામરીઆના મળ, ધાવડીના

સસુહીત ઉપાય—૧૬ (ઉપલેટ) મૂળ ટાક ૧ વગ્ધારા ટાક ૨, નાગદમર ટાક ૨, જીર ટાક ૨, તમાલપત્ર ટાક ૨ એવચી ટાક ૨, એ ઔષધ ભેગા કરી તેમા શિવલિંગીનું બીજ ૧ નાખી પડીડા ૭ કરવા પડી એક પડીડા માખણમા લાઈ ઉપર દૂધ પીવું અને શીંગે કરી જમના (૨) પતંગનાની ૧૩ રાત્રિમા રાખે અથવા મોઢામા કેરવી સાક કરેલી સાકર ગખે તો મતાન થાય (૩) કાઠીનું મૂળ, વગ્ધારા, નાગકિમ્બ, તમાલપત્ર માડર અને એલચી એ મરને વાટી ભુકા કરી હા તોલા ૨ સાથે ચટાડવું તેથી મતાન થાય (૪) પારસ પીપળાના બીજ એગડાના બીજ મકંદ માકર પટેલ, મુખડ એ નસગની ગાળી કરી દિવસ ૩ આપવાથી મતાન થાય (૫) ધાળા આક-ગા નૂળ દૂધમા ધમી પાવું (૬) એખરાના બીજનો લેપ લિંગે કરી મભોગ ૨૦ તા મતાન થાય (૭) ભાગ ૧ ભાગ તથા માયા ૪ ભાગ ઝીણા વાટી તમાચી વાટી ભુકી રોનિમા નાખી મભોગ કરે તો નિશ્ચય ગર્ભ ગટે

ફલ, વડની વડવાઇઓ તથા નીલકમળ, એ વારી દ્વધમા પ્રાશનાર્થ આપવુ. (૭) પાગમ પીપળા અને જંગમ ચૂર્ણ ખાઇ પવ્ય કરી એટલે પુત્રાત્પત્તિ અચીત થાય છે (૮) કોચના મૂળ તથા કોનાનો ગળાં એ પદાર્થો દ્વધમા પાવા અથવા શિવલિંગીના બિચારી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી (૯) ખાખરાના બિચારી ગાખ કરી તે પાણીમા પીવા માટે આપવી (૧૦) અજમા, રીંછણી, લીડીપીપર અને નાગકંસરનુ ચૂર્ણ ગાખના ધીમા આપવુ (૧૧) કેળુ ૧ કપૂર ૧ તોલો અને વસલોચન (વામકપૂર) ૧ તોલો, એ સોપધો કેળના પાદડામા ચીટાળી આગલે દિવમે માળે તુલસીના ઝાડ નીચે પુરી ગાખવા બીજે દિવમે માળે કાઢી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કચ્વી ચાથા ત્રિવમ્બી ત્રણ ત્રિવમ પવત ગેજ એકડ ખાવી તથા મનોગ કરવા એટલે ગળાં મરુને.

વિરોધ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આમધ-૮, કાઠાસરીઓ-૧, કાચ-૪, આખરો-૫, નાગકંસર-૫, બીજે-૧૪, શીદીઆવળ-૫, રતનગળન-૭, વડ-૮, વાદો-૩

ગર્ભધારણને માટે સોપધોપચાર કરનારને અગત્યની સચના — શરૂએ ૮૫ સોપધ હેતાજ શરૂ સુઝ માણમ પામ શાપ ડગવ્યા સિવાય તે કદિ પશુ નેવુ નહિ. ડાગણુ કે કોઇ એકાદા દુષ્ટ હેતુએ ડિવા અગત્યમા અથવા પ્રકૃતિનુ પ્રમાણુ ધ્યાનમા ન લાવતા તગતજ સોપધ ખતાવે છે અને તેથી કરી કોઇ રખને જનનુ નુકસાન થાય છે એટલા માટે તીન્ધુ, બેદડ, ઉચ્છુ કિવા પોષ્ટિક જના પશુ શરીરપ્રકૃતિ વાતાદિ દોષે કરી વિશેષ દુષિત થએલી હોય તો એમ ને એમ આવા સોપધો લવા નહિ. નીચેના સોપધ ગર્ભનિષ્કારક છે એવી નાધ કે (૧) લીડીપીપર, વાવડીગ તથા ટડગખારનુ મમલાગ ચૂર્ણ મધમા ઝતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાનન દરશે તેને કદિ પશુ ગલધાગણુ થયે નહિ (૨) જગન્નવલા સ્ત્રી વસુદીના ફલ કાજમા વારી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલણ જુગા ગાળ ખાશે તેને ગલધાગણુ થયે નહિ (૩) જે સ્ત્રી મિધવતો દુકડા નેલમા આગી ચોનિમા ધાગણુ કરી, પછી પુખ્તની સાથે ગમશે તો તેને કદિ પશુ ગલધારણુ થયે નહિ (૪) તાદગળના મૂળ ચોખાના વોગમણુમા ઝતુસ્તાતા સ્ત્રી ત્રણ દિવમમા પ્રાશન કરશે તો તે વાજણી થયે આવા સોપધો ચોન્ધ ખખરદારી ગાખી ઉપચોગમા લેવા.

(૯) સુતિકા રોગ (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ—અગ મરડાઇ જવુ જવર કપારી, તુપ, અગે જડપણુ, મોજે, શળ તથા રેચ, એ લક્ષણો થવાથી સુતિકા રોગ થયો છે એમ જાણવુ સુવાવડીને મમલમા વિનાના ઉપચોગએ ડિવા ત્રાપજન્ય અગપાન નવન ડગવાથી અથવા વિષમાશન, અજણુ બોજનાદિક કરી જે રોગ થાય છે ને આ પ્રમાણે—જવર, રેચ (ઝાડા), મોજે, શળ, પેટનુ ચડવુ તથા અચક્ષતા અને કશ્વાનજન્ય રોગો થકી ઉત્પન્ન થનાર તડા, અન્નદષ તથા મ્હોડામા પાણી

જ્યુટલુ ઇન્પાદિ વિકાગ, અતકાતા અને અસિમાલ હોવાના કારણને લીધે કહસાધ્ય થાય છે તે સવલ્લવદિ ગેરતે સ્તિકા ગેર હો છે એ પછી એકદા રોગ પ્રવાન થઈ આજીના ઉપદરૂપે દોષ છે સ્તિકારોગ એ નહિ તો તે અગિયાર માસમા નેજાને માં છે

સ્તિકા રોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) વાતનાશક ક્રિયા કરવી પાટો આપવા (૨) દનમળનો ગદા લી નાખી પાવો (૩) અમૃતાદિ કાઢો—ગજો, મુઠ, ઝગટા, ચાદવલ (નારી) ઉન્કટારી, પચમળ અને નાગમોથનો કાઢી કરી તે દડા થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) દેવદાવાદિ કાઢો—દેવદાર, વજ, કોષ, લીડીપીપર, મુર, કામફળ, નાગરમોથ, કરીઆતુ ડંડ, ધાણુ, દરુ, ગરૂડીપર રીંગળી ગોખર, ધમાનો, ભોરિગણી, અતિવિય, ગજો, બીલી અને ગદાછગનો ગદા કરી તેમા મિધવ અને હીંગ નાખી મુચાવડીને પાવો અને નાગ કામ, નવર આમ, મૂળા, કપ મગ્નડપીડા, બડબડ, તૂપા, તદા, અતિમાગ, ઉકરી એટલા ઉપદવાએ પુકત આ ત્રિદાપાત્રક અને સ્તિકા રોગનો નાશ થશે (૫) ઝગટા, કળથી, પુકરમળ દેવદાર તથા નેતરનો કાંદો હીંગ અને મીઠું નાખી આપવા એટલે સ્તિકાના ગળ અને નવરનો નાશ થાય છે (૬) પચમળનો કાંદો કરી તેમા લોખડ તપારી છમકારી તે કાઢી પાવો (૭) અતિવિયનુ ચણુ મધમા આપવું (૮) આકડના મળ, ધમાસો, દેવદાર કરીઆતુ, ગરૂડા નગોડના પાદડા વજ નાની અગણીના મળ, મરગવાની ગળ, લીડીપીપર પીપળીમળ, છર ચવર, મુર, અતિવિય અને ભાગરોગનો કાઢો પાવો તથી કરી મનિપાત ધનુવાતાદિ વાતરોગ દાતખીલી (દાત ખીડાં વગેરે) અમમાનુ નીચ પાસ, કાસ મુવારોગ એ ગેજો દર થાય છે (૯) **આર આપવાના**—જુના લી મડાની અતરછાલ કાઢી લાવવી તેના બારિક દુદડા કરી તે પાણીના માટલામા નાખવા અને ઉપર દાકજી બેમાડવું એવું ત્રણ માટલા પાખી આપણુ આવ ત્યા મુખી ગરમ કરવું પછી જે જીને મુવારોગ થએલો તેને એક માટલા ઉપર મવાડી, પ્રથમ એક માટલુ લાવી તેના મગ્નક નીચે ગળવું તેમાથી વગળ કમલી થયા પછી બીજું માટલુ લાવી તે માથા નીચ મુકવું અને પ્રથમનું માટલુ કમર નીચે મુકવું પછી ચલા ઉપરનું ત્રીજું માટલુ મગ્નક નીચે મુકવું માથા તળેનું પ્રથમ ડમ્બ નીચે અને કમર નીચનું પગ નીચે મુકવું આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાદ આપવો એટલે શરીર મ થી પરનવાના રૂપે સવ વ્યાધિ નીકળી જઈ ગેર દર થાય છે (૧૦) દનમળ ની તેમા પાણી નાખી એક રાત્રિ પલાળી રાખવા. પછી બીજે દિવસે નસિકાય નવ એવો એક કાંદો હમેશા એ વખત બે તોલા પપત સેવન કરવો. (૧૧) **પચછરેડ પાક**—છરે, ગદાછરે વડીઆળી, મુચ, અગમો અગમ નાખી મેથી મુઠ લીડીપીપર પીપળીમળ ચિત્રા હપુવા (ગરણી), પાણુ મૂળ ઉપલેટ અને અરનુ એ દરેક ચાર તોલા ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૦૮ તેલ અને લી ૧ તોલાનો પાક મિદ કરવો તે મુવારોગ, ચોનિરોગ,

નવર, ક્ષય, ઉષ્ન, દમ પાકુરોગ કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે (૧૨) સૌભાગ્ય મુઠ—મુઠ ૩૩ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા દુધ ૨૫૬ તોલા માકર ૨૦૦ તોલા થતાવરી ૭૩ મુ., મરી, લીડીપીપર તજ એલચી તમાલપત્ર અન્નમો, વગીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોચ, એ પ્રત્યક્તુ ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ મનજનુ ન ક્ષીના વામણમા લગી ગખવો અને પછી તે આમિ અને બળ નાઈ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો. આ પાક મુવાવડીને આપવાથી બળ વધુ અને પુષ્ટિ આપે છે અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે, તથા તે વયસ્થપક, ઉષ્ણ મહાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત મક્કલગા નથા સુવાગગનો નાશ કરે છે (૧૩) મહા-મરેનાદિ કાઠો—રાન્ના, એગમૂળ, ગળા વજ પીળા કોરડો ચવક, કૌચથીજ, નાગરમોચ ભાગમૂળ અન્નમો, કિન્નામૂળ અન્નમો, પહાડમળ દેવદાર વાવડીગ દાડ્યારીગી સુક બળદાણાના મૂળ, મોગવલ, કડુ મજીક કાળુ અને ધાળુ અતિ-વિપ, ક્યારા ત્રિફળા લીડીપીપર, જલમાર, ગ્તાદળા, ગરમાળા, માયા, કડુ, સાટાડી અને દશમળ એ મર્વ મમલાગ લઈ એનો કાઠો કરી પાવો એટલે સતિકા ગગ ૮૦ પ્રજગના વાવુ, જામ, ડાસ, પગમેવો, શૈલ્ય અતિતદા, ચળા, ગલરાગ, ખા અગમા થના સણુડા, કપ, શ્લીપદ, આમવાત નપુમકવ અને મોળનો નાન થાય ૮ (૧૪) કોગટાના કાઠો લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા ધાનટાના મૂળ આવી ખાવા

વિગ્રહ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—સુવાવડીના કાઠો—નીપાણી-૧ મુવારોગ માટ—અર્તિવા-૯ અરડૂમા-૧, કચ્છરો-૧, કાચરી-૧, કાટાસરીઆ-૧૦ કેરડી-૧, માકડી-૧, લીમડા (કડવા)-૧૬, સમેરવો-૩ પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના અસ્તકરૂણ માટ—અનત-૩, ભાગી-૧૦ મુવાવડીના રક્તસ્રાવ-માટ—તલ-૧૪ તાદળને-૬ પ્રસૂતાના ચક્રર એટલે ફેર અને શૂળ માટ—ગિ-૧૧

જુઓ પ્રાં ઓંમા—કાતણીનુ ઘર-૮

જુઓ અનુશૂત આપધ—મૂહપાકસમહના પાકપ્રયાગની ડીપમા ન ૧

(૧૦) સ્તનરોગ.

કારણ—ગાતાદિ દુષ્ટ દાપ ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દુધથી ભરેલા અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ડેન્ડાણાના માસને અને ગતને દુષિત કરી ન્તનરોગ—ક્રૂ વાન, પિત્ત, મન્નિપાત અને આત્મક એવા પાચ પ્રકારના રોગ ઉપન્ન કરે છે તે પાચેના લક્ષણો ગતવિદધિ મિથાય કરી બાકા વિદિક્તિના સરખાં હોય છે એટલે સ્તનના ઉપર મોળે ઉપન્ન કરે છે, તે વેદના, ઘાહ, ખરજી છત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે, તથા વિદધિ સરખી વદના થઇ પાકી પુટે છે. અથવા હલકો મોળે હોય તે ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેચી બચ છે

સ્તનરોગ ઉપર—ઉપચાર—સ્તનને મોળે વગેરે આવવાથી વિદધિ ઉપ-

ક ઇન્ડવચ્છાનુ નગ પાણીમા ક્ષતી લેપ કરવાથી સ્તનપીપ્પ મટે

૨ની ચિકિત્સા કરવી (૧) જલો લગાડી ગરમ કરાડવું અને પાટો બાંધવો (૨) દરબી અથવા દડી પડવળીના મૂળ ધમી લેપ કરવા (૩) નરમાના છોડના મૂળ તથા ફૂંચીયુ ઢાળું (ફૂંચી) કાઢીમા વાટી લેપ કરવો (૪) ફળદન તથા લોધરના ટંકનો લેપ કરવો (૫) દડી ઇંડવગળીના મૂળ, કુવાગના મૂળ અને ફળદન એ ધમી ગરમ કરી લેપ કરવો (૬) મનુકોફના પાદડા ગરમ કરી બાંધવા (૭) વાઝાળી કોકોડીના મૂળ ગરમ પાણીમા ઝસી લેપ કરવા (૮) પીપ્પાળાની છાસ જેટી પાણીમા નાખી અને તેમા લોખડનો દુઢો રાગવાગ નપાવી ઇમગરના તથા તે પાણી ગાળી મવારે અને માજે પીવા આપવું (૯) એરડમળ, બીંતરાના મૂળ, ગેાખડ, મીંગણી, માનગીગણી અથવા ઉભી મીંગણી, લકડા પાંખાણુબદ અને બીલીના મૂળ, આ માન ઓપધાના મૂળનો કાટો કરી ગરવીયુ અને ગેંટીની દીગ, મિધવ અને નવખાગનુ ચાણું નાખી તે પાવા એટલે જનનગમ તથા દમર બાંધ ગિમ, ઠાની એ દકાણુ જે વાયુ મળવી પીડ થાય છે તે દુર થાય છે

વિગ્રહ ઉપચાર જુઓ વનાંભા — ગેાગીયા-૮ હન્દવગણા - ૮, કપાસ-૬, દકાડી-૧, દાળીયલ-૧, કુસાર-૧ ચિત્રા-૬ પીપ્પા-૧૪, મીટળ-૮, મીટી-આવળ-૧૦ માથ-૨ વાંદરી-૭ દાળદ-૫.

સ્તન્ય (દૂધના) ગેાગ-ગરડ અને દુધ એવા પ્રકારના અન્નોએ દુધ થઈ માનુ અથવા ઉપમાતાનુ દૂધ મરકક આવતુ ન હોવાથી ગામડેને નાના પ્રકારના ગેાગ થાય છે વાનાફિકોએ દૂધિત દૂધના લક્ષણો — જે દૂધ તુડ નાન પાણી ઉપર તરતાડ હોય છે તે વાતદૂધિત જાણવું જે તીખુ ખાટું તથા માર માત જેના ઉપર પીળી આંચો દેખાય છે તે પિત્તદૂધિત અમળવું જે દૂધ વડ અને પગપાદાનાળુ લાઈ પાણીમા નાખવાથી તળીએ એમે છે તે કફદૂધિત જાણવું અને દાપના વક્ષા જેમા દેખાય તે અને દાપથી દૂધિત જાણવું તથા જેમા ત્રણ દાપના લક્ષણો લાય છે તે ત્રિદાપદુદ જાણવું શુદ્ધ દૂધના લક્ષણો — જે દૂધ પાણીમા નાખવાથી તેમા મળી જાય અને ધોળુ તથા મધુર હોઇ એરગી તથા હોતુ તે શુદ્ધ દૂધ અમળવું દુગરેસાવક કાટો — પનાડમળ, મોગવેલ, જગીઆતુ દવદાર, સુદ, ઇંડગર, ઉપલમગી તગર તથા ટુનો લાદો આપવો તે સ્તન્યગોષ્ઠન કરનારો છે ઉપલા કાદામા તગર જેટલી ગેાગ નાખી તે પીવાથી જનનમા દૂધ વધારે આવે છે સ્તનમા દૂધ વધારે આવવા માટે — (૧) બેાપકાળા (વિદારી કદ અથવા દારિવિદારી ૮૬) તેા ગમ દૂધમા માડર નાખી પાવા (૨) શતાવરીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવા (૩) મરોબ્ધુ દૂધમા લીંડી-પીપર નાખી તે દૂધ પાવું (૪) નરમો તથા જેલડી અથવા પિત્તપાપકના મૂળ કાઢમા વાટી પાવા (૫) આમોદ, બેાપકાળુ અને જેડીમધનો કાટો કરી તેમા ગાયનુ લી નાખી પાવા (૬) ગેાના મૂળનો લાદો દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવા (૭) દૂધમા અમાળાઆની ખીગ કરવી તેમા થોડુ લી અને સાડગની મળી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત એ પ્રમાણે ચોદ દિવા ૨૧ દિવસ પર્મિત

ખાવા આપવી (૮) મેથીની અથવા અળીની ભાજી ખાવી (૯) સૂઈ
મેહી વેળાએ સનમાં અર્ધી મુડી સુવા ખાવાનો મહાવરો ગમ્મવો અને મચારે
પણ ખાવા એટલે દૂધ નિવિંકાર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—અખંગડ-૪, અળી-૧, આમધ-
૧૨, કપામ-૫, ગળો-૧૦, નાની અગણી-૨, બોયકોળ-૩ ૧૧ મેથી-૫, શ્રીડી-
પીપર- , શતાવરી-૧ સનમાં દૂધ કફદાપથી દૂધિત થયું હોય તે માટે —
જેડીમધ-૧૬ શ્રીઓના દુધવિકાર માટે—દાજલસ-

સનવર્તન.—(૧) શિવણીનો ઝમ અને કંકમા તપનું તેલ સિદ્ધ કરવું
તે તેલ કાઢી પેલ ઉપર મીચી તે પેલ સ્તન ઉપર બાંધવું એટલે બેસી ગમેલા
સ્તન ઉપર તગી આવે છે તથા હાથીના ગણ્ઠચળ જેવા ઉચાળમાં જળાય છે
(૨) નાળયલાના મૂળ પાણીમાં વાટી સ્તનને ચોળવા, એટલે સ્તન કઠિન, પુષ્ટ
અને ઉચા થાય છે (૩) કમળાક્ષ (કમળકાકડી) વાટી, તે દૂધ અને માકર
નાથે પ્રાશનાર્થે આપવું, એટલે શ્રીઓના સ્તન એક મહિનામાં ધટ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રાંઆંભા—ખીરબહોડી-૮

પૃથ્વ—ગુપ્તપિત ઉપર જે પૃથ્વ કિવા અપવ્ય કહેલી છે, તે પ્રદર ઉપર
પણ ગખની વાનગ્યાધિ ઉપર જે પૃથ્વ કહેલી છે તે અને માડીઆખા, ઘઉં, મચ,
૪૧ ઘી, દૂધ, મચ, માકર, ફણુન, ડળા, આમળા, ટાક્ષ, આમ્લ (ખાટા)
નીકા શીતળ એવા પદાર્થો કોતરી, ચદન, કપર, પ્રિય એવા અન્તયાન અપદ્ય—
ગેડ, ઉલરી, વાસી અન્ન, વિપ્રમાશન, અનિર્મયુત, ક્ષાર પદાર્થ, આયાન, બાર
ઉચક્રો, તીખા ખાટા, કડવા, તુગ અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્ત્ત્ત કરવા
દાગળ વાતુલ પદાર્થ ભસણ કરવાથી ગલ જડ, પુષ્કો થાય છે પિત્તજ પદાર્થો
ભસણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળ રહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય
છે તથા કંકાગંક પદાર્થો ભસણ કરવાથી ગલ પેનકુટી અને પાડુગાળી થાય છે

૬૩—સ્વરભેદ.

કારણ—અનિશય ખાગ પદાર્થ ખાવા, મોટા વ્યવસ્થી ગાયન કરવું,
મિદૂર ખાવા, કપર ખાવું, કં ઉપર કાકડી આદિનો પ્રદાર થવો, ઝગ ખાવું,
ઠંસાતિ કાણેથી કંઈના સ્વરનો ભેદ થાય છે ઉપચાર—(૧) ગાયના દૂધમાં
આમળાનું ચૂર્ણ આપવું (૨) જમ્બા ઉપર ઘીમાં મરી નાખી પીવા આપવું
(૩) શીડીપીપર, પીપળીમળ, મરી અને સુંકું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં આપવું (૪)
ત્રિકળા, ત્રિકટુ અને જવખાનું ચૂર્ણ આપવું (૫) કલિજન અથવા પુષ્કરમૂળ
દિવા બોગડીનું મળ મ્હોડામાં ગખી ઝમ ગળે ઉતરવા દેવા (૬) ખેરડીના
પાદડ ગેડી વાટી તેમાં મિધાનુજી નાખી આપવા (૭) જેડીમધ, આમળા અને

* કેટલીક શ્રીઓ અને દામઓ એમ માને છે કે સુવાવડમાં મેચી દૂધને
સૂકવી નાખે છે

માકરનો કાઠો આપવા (૮) ગાયના ગરમ દૂધમા માકર અને મરીની જુડી નાખી તે પાવુ.

વિગ્રહ ઉપચાર જુઓ વનાઠમા—આમળા— આમળા—૨૬, ઠાગિવણા— ૧૦ કૌલિજન—૮, જેરીમધ—૨૦, નાગકેમર—૮, પુષ્કરમળ—૨, બોગડી—૨, લા- મના—૧૮, મરી—૧૭ દળાદર—૧૧ ગંગાનાં અવાજ ખુલવા માટે અને સાંદ્ર થવા માટે—ચણાડી—૫, ઘાળી પિંજુડી—૩

૬૪—સંમહણી.

જુઓ—જુનો કાઠો—૫૪ ૧૦૫

૬૫—હરસ-મસા.

કારણ — જનાદિ દાય ન્વયા, મામ તથા મેદના અને તે કંઠાણાના રક્તને ફેલત કરી, ગુદાગ્રાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માનના અડુ ઉત્પન્ન કરે છે તે અકુરને અથા (મળાધિ) કહે છે અર્થના બે ભેદ છે એક મહત્તર એટલે ન્દની માથે ઉત્પન્ન થનાર બીજો ઉત્તર જન્મ એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા ચારાન વિહાનાદિ કરી વાતાદિકે કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તમજ શુષ્ક અને આદ એવા પશુ બે પ્રકાર છે ગુદાકાંતની બહાર હોનાર રક્તસ્રાવ ગહિત જે અથા ન ગુક અને લાગ મળાધિ કહે છે બીજા ગુદાકાંતની અદ- ની બાજુએ થનારા અથવા લોઢી દપડાવનાર હરસ તે આદ એને લોકા ફરજી મમ અથવા ' રક્તમળાધિ ' કહે છે ફરજતા મમ ગુદાકાંતની અદગની બાજુએ હસ દોડ ૫૨ ઉપર હોવાથી રેખાતા નથી પરંતુ શાયતી વખતે યશીએ તે કદિ કદિ બહાર પડ છે ત્યારે માત્ર દહિએ પડ છે રક્તસ્રાવ રહિત માગ ગુદાની બહારની બાજુએ હોઈ તે જાડા અને કઠિન હોય છે તે લગારેક ચામખીસ જેવાજ હોય છે પ્રત્યે ૩૫—માને અમિમાદ અન્ન ન પચવુ, નાનુ કુખડુ, અપપુરીપવ મહાહણી પાડુરાગની પીડા, ઉદરરોગની આશકા, નનાશ બલહાનિ, પેટમા ગડબડ શબ્દ ઓડકાર એ પ્રવચના લક્ષણો જાણવા- પ્રત્યેચાર.—(૧) ગમાવતીનો ગમ ૧ તોલો અને ૧ એક તોલો એકત કરી

* જાવરી લીડીપીપર, સાજળી બીજેટ એલચી મધ, લવગ અને અક્કલ- ૨૦ સમાન ભાગે ચુષુ કરી તે ચુષુ મધમા ચાટવાથી ન્વગ ઉષ્ણ (૨) મિધવ, ૪ બાવરી ભામી, ભીગડો દળદર મરી અને લીડીપીપર બગમગ વજને લઈ ૧ ડી મધ સાથે મેટલાક દલાડ ચટાડે તે આગમ થાય (૩) એક હિદી કવિ ૮ ગયો હ કે " હર કૌલિજન લાહચી ગાઈ પીપર પાન ખટ મિલાઈ ગોળી ૩ કદ કૌલિસ સમાન "

x આખાબગદર અને કટકડીની ચેપલી કરી માધવાથી મસા ખરી પડે ૧ ૨ કંઠાંતની મૂળની બહાર તોલ ૫ દોઢ નેગ પાણીમા ઉકાળી તે પાચ તોલા ૨૨ ત્યાં ગળીને દિસ ૨ પાવુ (૩) કંઠાંતના પચાગનો ધુમાડો આપવા-

આપવો. (૨) મુજાનો કદ પીલી તેનુ પાણી ૨ તોલા કાટણુ અને તેમા ગાયનુ
લી ૧ તોલા નાખી આપવુ. (૩) મરુખાના મળ દહીમા આપવા. (૪) હરડે,
મુક અને ચિત્રમ્ના કાઠામા તજ અને જવખારનુ ચૂર્ણુ આપવુ. (૫) હરડે
મરી, વાવડીગ, અળમો ચિત્રક અને સુડનો કાઠો આપવો. (૬) અરણુ, ચિત્રક-
મળ, ઇંદ્રજીવ હરજ સિધવ અને સુડનુ ચૂર્ણુ સાત દિવસ પચત પ્રાસન કરે
વાથી યુદ્ધમાના અર્થ ગરી પડે છે. (૭) કડવા લીમડાના ૨૧ પાઠડા બારિક વાડી
ચાખા મગની વાટેલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગામના લીમા ગેડી તે ૨૧
દિવસ ખાવુ એટલે મર્વ અર્થ ગરી પડે છે મીઠુ ખાવુ નહિ સિધવ થોડા
ખાવો. (૮) ખાજહરડે, તસ અને લિલામાના ચૂર્ણુમા દુપટ ગોળ નાખી ગોળાઓ
કરી તે અનુપાન બોધ આપવી, એટલે મૂળઆધિ, જવર, કુટ્ટ, કાસ, આસ
અને પથરી વગેરે ગેરો દુઃ થાય છે. (૯) મલાવજ્જલ થયો હોય તો અગમો
અને ખીડખાચુકત જાસ પીવાથી યુદ્ધમાનો રોગ દૂર થાય છે તે કદિ કૃત્તિપન્ન
થતા નથી જાસ પીવાથી વાલિનીમાનુ લોહી શુદ્ધ થઈ ગમ, બસ, પુષ્ટિ અને
વધુ માંગે જાય છે અને આનદ પશુ થાય છે તથા વાત, કફના સેકડો વિકારો
નાશ પામે છે. (૧૦) સુગ્ધ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુક ૧ ભાગ અને
મરી ૧ ભાગ વધ તેનુ ચૂર્ણુ કરી તેના સમાન ગોળ લઇ ગોળાઓ કરી આપવી.
(૧૧) સુરણુના કદને માટીના લેપ કરી પુટપાક રીતે આગિમા ગેડી તેમા
નવનુ તેલ અને મિધવ નાખી ખાવુ. (૧૨) મિધવ ઇંદ્રજીવ હરજ અને
કડવા લીમડાની જાલ એ આપવા વાડી આપવા. (૧૩) વરધાગે, બીલામો
અને મુક, એ ત્રણુ ઔષધો મમાન લઈ તેનુ ચૂર્ણુ કરી તેમા તેનાથી બમણો
ગોળ નાખી ગોળાઓ કરીને ખાવી. (૧૪) લીડીપીપરનુ ચૂર્ણુ જાસમા આપવુ.

(૪) લીંબોગીના મીઠુ તથા એળાંગો લઈ પાણીમા ચણોડી જેવડી ગોળા કરી
આપવાથી લોહી બધ થયે એ ગોળા રમવતીના પાણી માથે વાળવી. (૫) ભાંગિ-
ગળીના પાંડા જાયામા સુકવી મુકામા બેળવી ચલમમા પાત્રાથી મસા મટે.
(૬) ઇંદ્રજીવ, માલકામણી તથા કળીજી વાડી દરગેળ ફાફી કરવાથી યુદ્ધમાના
દુઝતા મમ મટે. (૭) માણુના લાડકા ૧ તોલા, ગ્રોધો મોગધુધુ ૧ તોલા અને
દલચીકના ૧૦ તોલા લઈ ૫ તોલા ઘીએલા લીમા મલમ કરી મસા ઉપર ચોપ-
ડવાથી મના ગરી પડે આ અનુચિત છે. (૮) હરડે ઉપર ઉભી કાગસીના
પાદડાને ખાડી તેમા થોડુ પાણી નાખી ખૂબ ખાડી તેમાથી કપડે ગાળી કલાડેલા
ગમ તોલા ૫ મા માફકમ માફક, પતાસા અથવા ખાડ એ ત્રણુમાંથી એક વસ્તુ
નાખી પાવો. (૯) હરમ ઉપર બે વરસનો ભુનો કપાસ વાડમા ઉમેલો હોય તેના
મૂળને પાણી માથે પચ્ચર ઉપર ધરી તૈયાર કરેલા રસ માફકસગ પાવો. (૧૦)
લીમજ તોલા ૫ લઈ કાચા એરડીયા તેલમા તળી તેને ખૂબ ઝીણી ખાડી ચૂર્ણુ કરી
દરરોજ અથવા તોલા પ્રમાણે ફાફવી. આ દવા રચક હોવાથી તે ઉદર સબધીના
બીજા લાણુ દરદોને હડાવે છે, ઉદરમા બીજી રહેલા મુકા મળને પીમળાવી આગ
વાટે બહાર કલાડે છે અને હરડેના નિસ દેહ નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તોભા — આખરોડ-૧, ૫, અગ્ર-૧૧, આકડા-૧૨, આદ-૨૦, આખો-૧૭, ઉડણ-૬, ઉખરો-૨ કડવા પુર્ગીયા-૫, કન-૧, કપાસ-૧૬, કંજી-૪, કાંઈ-૨, કુંકરપાડોનો વેલો-૩, ૬, કાંડ-૭, ૮, ખજૂરી-૨, મળી-૨, મગાવતી-૩, માવન-૨, ગોખમુરી-૬, ચિત્રક-૧૫, ૧૬, કુગળી-૨૧, ૨૪, દક્ષીણી યુગ્મી-૪, દિંડા-૩, દુધી-૧, દુધેલી-૧, નાગચ પા-૨, પીપુ-૧, પીળા ઘનૂર-૧, પોપૌ-૧, કુમ-૪, ખાલી-૨૬, બીલાઓ-૨, બોયકાણુ-૧, મગી-૧૩, મગા-૪, ૮, રતનજોત-૭, રાળ-૮, રીમામણી-૬, લીમડો (કડવા)-૧૪, ૧૭, ૧૬, ૩૬, લીટીપીપર-૩૦, વગડાઉ સુગળુ-૨, વડ-૧૪, વિદ્યુ-૨ વિવિધકાના-૨, શરપુખો-૧, સુગળુ-૧, ૩, હળદર-૩, ૭ જુઓ ગો વૈંભા — માખણ-૬ ડાશ-૨, ૫ જુઓ પ્રાં ઓં મા — આંગળોટી-૮, હરિજન-૬

જુઓ અનુભૂત આર્થ — આર્થિકશિક્ષાના ચૂનપ્રયોગની રીપમા ન ૫, ૧૧, ૨૨ ૨૩, ૨૪, ૨૫ ગુદિકાપ્રયાગની રીપમા ન ૧૧ આયનપ્રયોગની રીપમા ન ૨, મક્કમપ્રયાગની રીપમા ન ૫, ૬ પાકતી રીપમા ન ૨

રક્તારી (ફક્તામસ) ઉપર ઉપચાર — (૧) અંગ્રેજાના મિયાનો ૬૦ કરી તે ચોખાના ધાવરામણમા પાવો (૨) તલ ગટ્ટી માખણમા મેળવી ખાવા (૩) નાગમર વાટી માખણ અને ખડીમાકરમા મેળવી આપવું (૪) એકઠી મખ-મક્કીના મુખા ૪૦ ફૂલ લાવી ફૂલના નીચની લીલી રંગ વાટી નાખી વાટીને રમ હાવતા આ રમ એક તોલો અને તેમા નેટલુજ ગાયતુ ઘી નાખી થોડું ગરમ કરીને આપવું એ પ્રમાણુ ચણુ દિવસ લીધા પછી મન પ્રકારનો રક્તસાવ પાંચ થાય છે (૫) વિવિધકાના પાદડા વાટી તની વડી મુદા ઉપર બાધવી (૧) તાણુ માખણ ખાણુ (૧૭) હમખગોળ (એથમી જીડ) ગરમ પાણીમા લીજવી નાખી સવારે પાંચે આળા ન ગાળી લઈ તેમા ખડીમાકર નાખી પાવું સર્વ પ્રકારના રક્ત-સાવ, નવર અને દાહ એવી નખી જાય છે (૮) ઘી તાલા ૪ લઈ નેટલાજ ગરમ પાણી સાથે પાવું (૯) ગાયનુ માખણુ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીમાકર ૨ તોલા, એકત્ર કરવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તોભા — અંગ્રેડો-૧૨, આમવી-૧, આખો-૪, એલચી-૫ એથમી જીડ-૩, ક કાડી-૬ ગરેલી-૭, ગુવાન-૭, તલ-૧૦ મખ-મવી-૨, માલકાગણી-૫, રતનજોત-૬, સાદાડી-૧ ગુદામા હુરસના મસા નુજ ત્રાસ આપતા હોય તે માટે — અગ્રી-૫ જુઓ પ્રાં ઓં મા — માખણ-૨

લેપ અને તૂણી — (૧) કડવા લીમડાના મિયા તેલમા નળી તેમાજ ખરલ દવા અને તેમા થોડી મોરચુથાની જૂકી નાખી તે મક્કમ બ્રશને ચોપડવું, તેવી પગતગ થશે (૨) સિંધવ અને દેવડાગરના (ખડીના) મિયા ગાજમા વાટી લેપ કરવો (૩) શખજીર, કલાકંમેકેનો, સોનાગેર, કટકીની લાલી, મરડાશીંગ, મીણુ અને હળદર, એ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવું (૪) મુરાખાર અને રમકપરનો માખણમા લેપ કરવો (૫) મોરચુથુ લાવી લીજુના રસમા ઘસી તેમા માખણુ મેળવી

તેનો લેપ કરવો (૬) બિલામના તોડાનો લેપ કરવા (૭) સરગવાના મળના ગમમા નામલ ધમી તેનો લેપ કરવો (૮) તુવેરના અને કારજના રસમા હરતાલ ધરી લેપ કરવો (૯) મનુષ્યકથ મર્પની કાચળી, વાવડીંગ, આકડાના મળ, ખીજ-ડીના પાદડા, જુના શીંગડાને ઉગેલા અકુર અને હીંગની ધૂણી આપવી. (૧૦) સિંજાનુ ચૂણુ, શિંગમ અને તેલ એકત્ર કરી ધૂણી આપવી (૧૧) ખારેકના બિયા ઝાણા કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવા તુરીયાના બિયા અને આમલીની જાલની ધૂણી આપવી (૧૩) સ્વેત કરેણુ અને જટામાસીનો લેપ કરવો (૧૪) વાનરની વિશા અજમાના ફૂલ અને કળાચુનાની ધૂણી ૭ દિવસ આપવી, એથી અર્ધ ગરી પડે છે (૧૫) પોપૈયાના કાચા ફળનો ચીકણો રસ મસાને ૩ દિવસ આપડવાથી મસા ગરી પડે છે

પૃથ્થ—સાડી ચાખા, મગ, કળથી, સુવા, તુવર, ચાકવત, ચીલ, ગીલોડા, કોળુ, પવળા, કારેલા, સુગજુ, રાઇ, જાશ, લી, કુમળો મળા અને કુમળા વેગજુ અપૃથ્થ.—ચણા મડ, મસુર, પાવટા, ચાળી, શેલડી, કેળ, ફણસનો ગર અને શાક જડ પદાર્થ સામે, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના—જેને બિલામો ઉપડતો હોય તેણે બિલામના ઉપાય કરવા નહિ બીજાઓએ કરવા

૬૬—હાથીપગો (શ્લીપદ).

મંત્રાસિ—જે રાગ સોજવાળો હોઇ હાડમધિના ટેકાણે પીડા કરી કમે ડગી માણુમના પગોમા ઉતર છે, તે રોગને “શ્લીપદ” કહે છે કોઇ (મં) વારણ પણુ કહે છે જે દેશમા સવ કાળ વણુ પાણી એકઠુ થઈ રહે છે ને દેશમા અને જે દેશમા બધી ઋતુઓમા કડીજ હોય છે તે દેશમા વણુ કરી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપચાર—(૧) લોહી કલાવવુ (૨) ધતુરો, એરડમળ, નગોડ, માટોડી, સર-ગંગા અને મગસવનો લેપ વણુ વખત ઉપડતો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણુ નાશ કરગે (૩) વગધારાનુ ચૂણુ, કાજુ કિંવા ગોમત સાથે લેવાથી મોટો કણસાધ્ય શ્લીપદ વધ ઉપડતો હશે તો પણુ તેનો નાશ થશે (૪) બાખરાના મળનો અગરમ અને લોળા મગમવનુ તેલ બન્ને મગાન લઇ પાવા (૫) ધોળા એરડાના તેલવડે હરંદ તળી ગોમત સાથે ૭ દિવસ ખાવી એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે (૬) નાગની જાલનો કાટો કરી ગોમત નાખી આપવા એટલે શ્લીપદ અને મંદારોગા દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—આદો-૧૭ જુઓપોતો-૨, વગધાર-૧ મામ-૬, હગડ-૧૨ હજદર—

પૃથ્થ—ચાખા જવ, કળથી, લમણુ પડાળા, મગવો, કારેલા, કડવા, તીખા અને અમિદીપન કરનાર પદાર્થ અપૃથ્થ—તિપાત્ર, ગોળ નાખી જે ફૂલના પદાર્થ કર્યા હોય તે, મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને વૃક્ષક પદાર્થ

૬૭-હેડકી* (ઉચકી).

કારણ—૭૩ અને મલખદ કરનારા પદાર્થોને સેવન, ૬૬ પાણી પીવું, ૬૭ પાણીની નાન ૭૩ ૬૬ અલ ખાવું, ધમાડી અને ધૂળ નાનમાં ભવી, ગરમી અને વાયુનું અતિ સેવન, ઉપોષણ કરવું ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર—(૧) લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મોગના પીછાની ભગ્ન મધમાં શણી વારંવાર ચટાડવા, એટલે ઉચકી અને ઉલટીનો તુરંત નાશ થાય છે (૨) નેડીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) નેગાડના મિયા અને લીડીપીપરના ઝાંઝામાં ગરમી હીગ એક સાસાભાર નાખી તે આપવું (૪) અલીતનું ગરમ આપવું (૫) ખીજીરાના ગરમ મધ અને સચળ નાખી આપવું (૬) ધમામાના ઝાંઝામાં મધ નાખી આપવું (૭) માનાના વગ્ન માખણમાં આપવા (૮) નાગરોમાંથના મિયા ભણ તે આમળા પાણીમાં ભિજવી ગળવા અને બુદ્ધિ થાય એટલે વનસ્વી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાચન કરવું (૯) આમળા, લીડીપીપર અને નુડનો કાદો માકર નાખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઉચકીનો નાશ થાય છે (૧૦) કાર્પીનો કિવા આમળાનો અગરમ, મધ અને લીડીપીપર મદિત લેવાથી તે દેડગી અને આમને નિવારણ કરે છે (૧૧) ધૂણી વગરના અગારા ઉપર હીગ અને અરદન ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂણી પ્રાચન કરી (૧૨) હરેનું દૂધ અથવા મેલડીનો ગમ પાવા (૧૩) ઉધગમ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના મધ ઉપચાર વાન, ઉધગમ ઉચકી તથા આમ ઉપર ચાખવા.

વિશેષ ઉપચાર જુએ રતીમાં—અડદ-૧ અમાળીઆ-૫, કડુ-૩, કાનુદો-૭, કેળ-૫, કાડી-૮, નવદળ-૫, જામીમધ-૪, ધમાસો-૪ ઘરો-૭ નાળીએરી-૬, પાટવા-૧, પીપળો-૩, ૧૫, પુકરમળ-૧, ખીજીર ૭ ભારગ-૬, મળા-૧, માથ-૩, ગતાદળી-૧, રોચુકા-૧, લીડીપીપર-૭, મેલડી-૫ ૧૨, સગવો-૩, સુખડ-૮, હરડ-૨ હીગ-૪ જુએ ગો રતીમાં—દૂધ-૧૨ લી-૧૬ આંભામાં—શીડીની લીદ-૭, મોગના પીછા-૧

૧ ૧ હેડકી કાચ ખાવાથી થએલી તે અન્નમાં ૧ એ ત્રણ હેડકી માથે આવે છે તે ચમસા, ૩ ધીમે ધીમે આવે છે તે કુકિડા. ૪ નાલિયાથી ઉપચાર થતી યોર અવાજવાળી હોય તે ગલીર, અને ૫ આખા ગરીને કપાને તે મહત્તી, એમ પાચ પ્રકારની છે.

ઉપાય—(૧) અજમાની સુખડી (માનગ) ડીને ખવડાવતી એ હેડકીને નવગ અટકાવનાર અનુભૂત ઉપાય છે (૨) બકરીના દૂધમાં સૂક નાખી પકતી તે મનને ખાવું (૩) લવગ ટાક ૧, અક્કસગરો ટાક ૧ લીડીપીપર ટાક ૧, સુ-ટાક ૧ મિષવ ટાક ૧, લઈ કુવારના ગર્ભ માથે ખગલ કરવું તેની વડગોર નેડી ગાળીએ કરી આપવી (૪) મગવાનું મળ ગાયની છાશમાં ઘસી હીગ નાખી ખાવાથી હેડકી મટે.

ભુઓ અનુબ્રુવ આપધિ — આપધિશિવાના કવાયપ્રયોગની રીપમા ન ૧૦
મલમપ્રયોગની રીપમા ન ૧

પથ્ય:—તઉ, કગથી, ચોખ્ખા, જવ હસણ પગવળ અને મળા અપથ્ય —
વાસ, અડદ, ઘેરીનું દૂધ, પેદ, ખાટા પદાર્થ અને દુધી

૬૮—હૃદયના રોગ અથવા હૃદ્રોગ.

કારણ:—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તુગ, ડડવા પદાર્થોના અતિમેવને કરીને
શ્રમ, અભિધાત, અપ્પશન, મૈથુન, મગમત્તાદિ વેગોન ધાગણ, ચિતા ઇત્યાદિ
કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે

સપ્રાપ્તિ—વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ મમ ધાતુને કુપિત કરી, તે હૃદયને
કેડાણુ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે

ઉપચાર — (૧) નમોતર, કચોગા, બળદાણુ, ગરના, સુદ, હરદ અને
પુ'કમ્બળનો કાઠો ટિવા ચૂર્ણ ગોમુત્ર માથે પાતુ (૨) વાવડી ગ અને
ઉપલેટનુ ચૂણુ વાવડીગના કાઠામા આપવુ એથી હૃદયમાના અમાધ્ય તૂટી
પણુ પડગ (૩) ગાયનુ દૂધ ૬૬ તોલા લઈ મદાન્નિ મળગાવી અપુ બગા
જવ ત્યા સુધી ઉકાળવુ અને ૬૬ થયા પછી માકર, મધ લી એ મળ્ય
તોલા અને લી રીપીપગ ચૂણુ ૧ તોલા નાખી પાતુ તેથી કરી મવ પ્રગળના
રોગથી ચએલો હૃદ્રોગ, જવર ઉષ્ણ અને લયનો નાશ થાય છે (૪) દના-
મળનો કાઠો જવખાર અને મિષવ નાખી પાતુ તેથી કરી હૃદ્રોગ ગુપ્ત ગગ
થાય અને કમનો નાશ થાય છે (૫) એન્ડ્રીયા ૮ તોલા આઠગણુ પાણીમા
કઢી, તે કાઠો જવખાર સાથે પાવો એટલે હૃદય કુક્ષિ અને કમ્બરના કેડાણુનુ
ગળા દૂર થાય છે (૬) સુડનો ગરમ કાઠો પ્રારાન કરવા તે અમિરત ૮
ઓ અને દમ, ઉષરસ, વાપુ, જળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે (૭) મહેરી
અથવા તુપકરી (ગગેરી)ના મળ ગાયના દૂધમા પચન કરવા, અને તે દૂધ પાતુ
તે હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉષરમનો નાશ કરે છે (૮) શિમળાની જાલ દૂધમા
મારી એક મહિનો આપવાથી તે ગ્માયન ઉત્તર બળકાગક અને વાતનારાક છે
એજ એક વપ પચત લામલાગટ મેવન કરનાર મો ૧૫ પચત કોષ પણુ રોગનો
ભોગ થતો નથી (૯) પુ'કમ્બળનુ ચૂર્ણ મધમા આટાથી હૃદ્રોગ દમ, ઉષ-
ગમ અને ઉચકા (હૃડકી)નો જલદથી નાશ થાય છે (૧૦) લી, મધ કે ગોગનુ
પાણી એમાંથી એક માથે અભુ નરસની ગલનુ ચૂણુ જે પીને તે હૃદ્રોગ,
જીર્ણન્તર અને રક્તપિત્તને છતી ચિન્હથી થને (૧૧) કડુ અને જેડીમધનુ ચૂર્ણ
ગરમ પાણીમા પાતુ તે જીર્ણજવર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે (૧૨)
હરદે વજ, ગરના લી રીપીપગ, મુઃ નાગરમોથ અને પોખમ્બળનુ ચૂર્ણ આપવુ
(૧૩) ઘઉં અને અરજુન માજડનુ ચૂર્ણ બઢીના દૂધમા ગાયનુ લી નાખી
માકવુ અને મધ તથા માકર માથે આપવુ એટલે ગળ, હૃદ્રોગ અને લય એ
રોગો દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમમા—અગ્નુન સાગડ-૪, ૫, ૭, ૮,

૧૨, આદુ-૧૯ એર ૧-૩૮, ગંગેરી-૩, જેડીમધ-૧૯ નાળીએરી-૧૮ પુષ્કર-મળ-૧, કાલના-૩ બીએર-૧૩ ભોગમળી-૨, લીડીપીપર-૨ -૮ વાવડીગ-૬, ટિમળો-૧ નમેગવો-૧, ૧૫ ઉરમાં સચય ધયેલુ રક્ત શુદ્ધ થવા માટે- પીપળો-૮ ઉરોધાત એટલે કાતી દુખે તે માટે-દાડમ-૮, બોડી-૯ કાતીમા દુખતુ હોય કે લોહી બગડેલુ હોય તે માટે-ગતરોહિડા-૧ જુએમા ગાંધેમા-૬૫-૧૫ પ્રાંઓમા-૬૬ગિનુગ-૧

પૃથ્થ-ધણુજ જુના રાતા એખા, પડાળા, કેળા જુનુ કેળા ફરી, દાડમ ગરમાળા જુના ગાળ લસણુ ધણુ મધ પાન વગેરે અપૃથ્થ-૧૫ ઉલટી, મત્ર, વાયુ ઉધરમ અને આડકાં, વમ પામ મળ અને દંતના વેગનુ ધારણુ, મેડીનુ દુધ તુરો ખારો ગમ અને રક્તમોલ

૬૯-ક્ષયરોગ.

કારણુ-અતિ મૈત્રુન અતિ માગ ચાલવો અતિ વ્રમ કરવા વ્રણ ગોડ નવગ વિપમશન (અકળે થાડુ કિવા લાલુ ખાવુ) મળમત્રાદિ વેગોનો અવ-નાશ એથી કરી કદ પાન પિત કુપિત થઈ તે આદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે તે ત્રિદોષમા કરનુ આધિક્ય હોય છે

અમામિ-ક્રમવાન વાતાદિ દોષોએ ગમવાહિની શિગઓ ડધાઈ જવાવી, બધો ગસ એક દેકાએ સુકાય છે પછી અનુક્રમે ગસ રક્ત, મામ, દાંત્યાદિ મત્ર-ધાતુ ક્ષીણ થાય છે આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો અતિ મૈત્રુન કરનાર પુરપતુ િય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કાપ થાય છે તથા તત્ત્વમીપૃથ્થ મળમદિ સર્વ ધાતુઓ ઉલટા ક્ષીણ થાય છે તે કારણથી માણુમ નાંક થાય છે આ રોગને " રાજયદ્વમા " પણ કહે છે

પૂર્વરૂપ-પામ અગજ્જાનિ, તાપુરોપ, કદનો સ્વાવ ઉલટી, અમિમાલ, સ્તોકમ, ઉધરમ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલા થાય છે રોગીની આખાને ધોળાનાપણુ કાઢને મામ લક્ષણની દૃષ્ટા નો મહત્ત્વમાન ફીડાની દૃષ્ટા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

લક્ષણુ-ખલા અને પડપાને દેકાએ દુષ્પ દાથે પગે આગ, સવાને નવર, એ લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણુ-ઉધરસ અતિમાર, પાર્શ્વજળ, વગબદ અક્રિય નવર એ છે લક્ષણુ જેમા છે તે અમાધ્ય જાણવા રક્તસ્ત્રાવ, ઉધરમ, નવર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમા છે અને જેના બળ અને માસનો ક્ષય થએલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવા જે ગોળીના નેત્ર ગુકલવણુ, અન્નદેપ કરનાર ગેષ્વ આસી અને કણ્વડ લણુ નતરનાર એવા રોગીને ક્ષય રાગ મારે છે ક્ષય ઉપત્ત થએલા રોગીનુ એક હુજાર દિવમની અદર અનુ થાય છે સાધ્ય લક્ષણુ-જે રોગીને તાવ ન હોતા પળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર ત્રિચાગવાન અને એનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ દુરા ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્રમરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર, એ સેવન કરવા (૨) માખણ, સાકર અને મધમા એક ચણીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી ક્ષયનો નિશ્ચય નાશ થાય છે (૩) સીતાપદ્માદિ ચૂર્ણ આપવું (૪) લવગાદિ ચૂર્ણ આપવું (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું (૬) એલાદિ ચૂર્ણ—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવચનો એક ભાગ ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેડીમધ માકર લીડીપીપરના ચાર ભાગ એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ—કાળી દ્રાક્ષ, ડામરની ડાળી, સાકર જેડીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વસલાચન, વાળા, આમળા, નાગર-મોષ, ચદન, તગર, ચણકમોળા જ્યેષ્ઠ તગર તમાલપત્ર, એલચી નાગકેસર, લીડીપીપર અને ધાણા, એ સમભાગ અને સવેના બરોબર સાકર નાખી એ ચૂર્ણ મવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ મર્યાદા ઉઠતી અને વ્યયિને શમાવે છે તથા શરીરને કાર્તવાન કરે છે, અને પાકુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરચિ, રાજ્યપદ્મા રક્તમેહ યોનિદોષ, રક્તાર્શ અત્રગદિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે આ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારના ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં બારી તેમાં ઘી, મધ અને સાકર નાખી આપવું. (૯) કપૂરોદિ ચૂર્ણ—ભીમનેની કપૂર, તગર, ચણકમોળા જ્યેષ્ઠ અને જવત્રી, એ સમભાગ અને લવગ ૧ ભાગ, જટામાસી ૨ ભાગ મરી ૩ ભાગ, લીડીપીપર ૮ ભાગ અને મુક ૫ ભાગ એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ આપવું તે દિતાવહ છ દાહ, ક્ષય, કાસ, વેવખ્ય પીનસ દમ, ઉઠતી અને કફરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું (૧૦) લીડીપીપર, દ્રાક્ષ સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવા (૧૧) મધ આમોહ, લીડી-પીપર અને સાકરનો લેહ આપવા (૧૨) અરુઝીના પાદડા, અશ્વગંધ સુગં-જાના મૂળ અને માંદાડીનો કાટો આપવા (૧૩) અરજુન માજડની છાલ નુ-અળદાણાના ઝાડના મૂળ આમળા અને એરડાનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ નાખી આપવું તે ક્ષય અને કામનો નાશ કરે છે (૧૪) આસોદ, ગળો, શનાવરી દશમળ, બળદાણા, ગંગેરી પુષ્કરમૂળ અને અનિમલાનું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્થને માટી ગુણાદિક આપવું (૧૫) તાલીમાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) માકર, મધ તથા માખણ આપવું કિયા દૂધ મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું એટલે પુષ્ટિ આવે છે (૧૭) પત્રીની સાકર, લીડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેડીમધ, કાગડી એલચી લવગ તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે ને જમ, દાહ, મર્યાદા તથા ક્ષયગતો નાશ કરે છે (૧૮) પુટપાકટૃતિએ અરુઝીના પાદડાનો ગ્રસ ઢહાડી તે મધમા આપવો એટલે રક્તપિત્ત, શ્વામ અને લય દૂર થાય છે (૧૯) કાગાના ગરનો ગ્રસ લઈ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવો એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે (૨૦) દશમળ, બળદાણા,

†સંપૂર્ણ ઉપચાર.—(૧) ક્ષય અથવા દમવાગાને દહી મેગ ૦૧ મા થાકુ મીઠળ નાખી પાય તો ઉઠતી થઈ ડાચળી નીકળે વાગજી—સાકર.

ગાના, પાખરમળ, દેવદાર અને નામરમેશનો કાંઠો પાવો, એટલે કુલિ, ખાધ અને ડાંતના કેકણાનું મળ, ઉપસન, ઉપગમ તથા આસ સાત થાય છે (૨૧) મળદાણા, બેપકાળ શિવજી કાંઠેવળી અને માટોડીને વાડી દૂધ તથા મધ સાથે પાવુ, એટલે ઉર સત કમ્બો નાશ કરે (૨૨) એકાદિ ગુટિક આપવી (૨૩) ઉર સતકથી માણુમને દૂધ અને મધમા ધાણી ભક્ષણ કરવા આપવી તે પછી મધા પછી માક નાખી દૂધ પાવુ (૨૪) કાવધી ઉલટી થાય તે ઉપર— લાખનુ માક ખારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવુ (૨૫) ધક્કવાદિ મોઢક—ચણેડીના મળ, મેલડીના રસ મધ અને વસોત્યન એ દરેક ૧૪ તોલા સાકર ૧૦૦ તોલા તથા કોચખીજ, મરી, તજ, નમાસપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમા નાખી ગ્વીએ મધન કરી, તેમા આઠ તોલાના મોદક કરી ભરી ગખવા તેમાથી બે વળા અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિમળ ભાંગ આપવા એ ઉપર પથ્થ મારી રીતે પાળવી, વિરતિય ગરેબુ અને ક્ષત્તચર્મ પાળવુ એટલે તે મોદક મગ્ગણી અને એકદશ પ્રકારના ક્ષપનો નાશ કરે છે એ ત્રદ વ્યાકુલ અને ધાતુકીયુ ચમેલાને વાળકગળુ કે અને વાજગીને પુત્ર આપે છે તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મધ અને ભારતી અમિત ચમેલા પુત્રાના મળને વધારે છે અને હરોગ, પ્લોહા, મગ્ગણી, મુતકૃચ, અપ-નત્રક અપગમાગ, રિપ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે આ ગમાયન છે (૨૬) દ્રાક્ષ, માકર, મધ અને લીડીપીપર ડિવા આસાદ, માકર, મધ, ઘી અને લીડીપીપર એકત્ર કરી ન આપવુ એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે (૨૭) મુમળીનુ ચૂર્ણ લીમા તમાનુ તથા તેમા કોચખીજ, ગોખર અને સતાવરીનું મમલાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવુ, અને એ મધા જેટલી માગની બૂકી અને બકરીનુ ઘી નાખી મવા તોલા પ્રમા-ણના લાક કરી ગખવા નિયમ મવારે એક લાકુ ખાવા આપવા અને ઉપર પાચ તોલા મગીનુ દૂધ માકર નાખી પાવુ (૨૮) અગસ્ત્ય હરીતકી—જન એક આદક (૨૫૦ તોલા) પ્રમાણના વજને લઈ ખાડી તેમા પાણી ચોપટ નાખી, ચોથો ભાગ પાણી ગરે ત્યા સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાથી જવ કલાડી નાખી ગખવુ પછી દશમળના ઔષધો ૧૦ થઈને ૮૦ તોલા, ચિત્રા, પીપળીમળ અરેડા, કયાગ, કોચખીજ, શખપુષ્પ, ભારગલાલ, ગળપીપર, અળદાણુ અને પુષ્ક-ગમળ એ દશ ઔષધો આકે આકે તોલા પ્રમાણે લઈ થોડા થોડા ખાડી તેમા પાણી પાચ આદક (૧૦૮૦ તોલા) નાખી, ચોથો ભાગ પાણી ગરે ત્યા સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જવના કાદામા મેળવી, તેમા મોટા હરડા ૧૦૦ નાખી ઘી અને તેનું નન મત્રીમ મત્રીમ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાદામા નાખી કચકા થાય ત્યા સુધી પાચ કરી, કેકુ થયા પછી લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ એ ભાગ ભાગ તોલા પ્રમાણે લઈ પાકમા મેળવવુ આ અવલોકમાથી ગળીએ દરોજ ૩ હરડા લોલ માંચ ખાવા તેથી કરી ક્ષય, ક્રમ, જવર, શ્વાસ, ઉચકી (હૃદય), નળ-ચાધિ, અરેચક, પીનમ અને સગ્ગણી એ રોગો દૂર થાય છે. શરીર કચળીઆ પડ તે જળી ગરે છે કેરા ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે,

તથા બળ અને ક્રિયા બંને છે આ અવલેહ રસાયન છે, એથી કરી મર્વ પ્રકા-
ગના રોગો દૂર થાય છે. આ અવલેહ અંગુરોત્થ અપિચ્છે કરેલો છે

વિશેષ ઉપચાર લુભો વર્તીમા—અંગુરોત્થ—૧ અરકુસી-૧૦, ૧૭,
કન્દન-૨૨, કાચી-૧, જવ-૭, યુવે-આધારો-૧૩, પીપ્પળા-૧૮ બીજો-૧૩,
લીલીપીપર-૨૩, ૨૪ વાકેરી-૩ કંકણથ માટે—અરકુસી-૧ ઉરકાલ કાચ માટે—
જેડીમધ-૧૧, ડુગળી-૨૪, પીપ્પળા-૬ રક્તકાચ માટે—બોટી-૬ લુભો એવૈં
મા.—ફવ-૨૧, માખણ-૧ લુભો માં માં મા—મુરવગ-૧, સાબરસી-૧૭
પૃથ્થ.—લઉ, મગ, ચણા, બી, માખણ, ફવ, લી, કેળા, હણસ, કેરી, આમળા,
નાળીએ, મગચો, તાજી દાલ, સાકર, શરીરે મુગથી તેલનું અભયગ, ઉત્તમ, મુદર
અને મનોરમ એવા સ્થાનો અને ગૃહોમાં નિવાસ, માધાધારણ, ગાવુ, કથા અને
પુગણનું શ્રવણ, મુદ્ર અને રીત પવન, નાચ, ચાદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન
અને સુવણ, મોદી તથા ગન્નના વાસકારનું ધારણ. અપૃથ્થ—વિરચન, મગમ-
ચાદિના વેગનું ધારણ, શ્રમ, સ્વદન, અજન, જગરણ, માદસકર્મ, રક્ષપાન, રેશાન,
વિપમાશન, પાન કાલીમુક, લસણ, દીગ, ખાટા, નીખા, તુગ અને કડવા
અમ બાકાપાલો, દાઝ, વિઝાશન, અપશન, બોલા કે રીડાગ, કડોડ, દાહકાગક
પદ્મ, ગાળી અને વત સાટાડી

૭૦—શુદ્રરોગ—ફોહા, ફોહીઓ વગેરે.

શુદ્ર નામર અથવા શુદ્રરોગ માદ પ્રગતો કહેલો છે તે પૈકી જરૂર જણાઈ
નરલાનુજ અહીં વર્ણન કરેલું છે **અવદમીક** (ચાકડો)—ગળ, ખાધ, લાચ, પચ
અને સાધાને કેકાણે ત્રણે રોગોથી ગરબ (મં વાડળ) જેની માદ ઉત્પન્ન થાય

× સંચુદીત ઉપચાર—(૧) લોહના વાસણમાં લીલુના રસથી દિવસ
વખી ચોપડવાથી દાઢારેસી તથા ચાદી મટે (૨) મહુડા રોગ બા, હળદર પૈમા
૨ બાગ, મીઠું પૈમા ૧ બાગ, ત્રણેનો તલીયા તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી
લોહીવિકાર મટે (૩) બીલ્ડીયો કપર ટાં ૧, ટુલાવેલો ટાંખાખાગ ટાં ૧, સાપારી
૧, એ ત્રણેને લીલુના રસમાં ઘસી ૧૪ દિવસ ચોપડવાથી કરોળીયા મટે (૪) મીણ
તોલો ૧, ગળ તોલો બા, કાચા તોલો બા, મરી તોલો બા, સિદ્ધુ તોલો બા,
ખગમ તોલો બા, મોગયુયુ તોલો બા લઈ લી રોગ ૧ મા મલમ કરી ચોપડવાથી
નળગરમી જાય (૫) ગળ, કાચો અને મરી એકેક તોલો, મિદુર તોલો બા,
મીણ તોલો ૨ અને લી તોલો ૧૦ મા મલમ કરી ચોપડવાથી નળગરમી જાય
(૬) ટુક, કેળિયાનુ, કન્દન, ત્રિકળા, લીમડાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઉસલ, મળો,
મુક, લીલીપીપર, મરી અને કાળી જીરૂ ઉગળી પાવાથી લોહીવિકાર મટે (૭)
તુમકુ લઈ બે કાડો કરી, ગલ કટાડી, વગર મીઠું તે પર ભભરાવી તેને
ગરમ ઝી, દરદ ઉપર મુકી ઉપર તેનીજ છાલ મુકી પાટો બાંધવો ત્રીજ દિવસે
છોડવો તો કીડીયા નગડ જાય. (૮) આમલમાગ ગધક ટાં ૧, મોરચુથુ ટાં ૧,
લોષર ટાં ૧, લીલુના રસમાં ખગલ કરી ચોપડવાથી કરોળીયા જાય (૯) મલમ—
પાગે મામા ૫ અને આમલમાગ ગધક મામા ૫ અને ગધક ઉડીયો મામા ૫ લઈ

છે તેના ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે, તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે, તેમાંથી આવ થાય છે, થોડા કુટ છે અને તેનું મુખ ઉપર ઉપસી આવેલું હોય વિષય પ્રમાણે પ્રમરે છે કફા (કાષ્ઠમાળરી, બાળકાષ્ઠ) — બાલુ, કાષ્ઠ, ખાધ અને ખરડાની જગ્યાએ પિત્તકોપથી થએલી, કાળા ફેલાવાએ વ્યાપ્ત અને વદનાયુક્ત અથિ થાય છે અગ્નિરોહિણી (રસોળી) — કાષ્ઠની આબુબાબુએ માસ ફાડનારા જે ગુમડા થાય છે તેના યોગે અતર્દાહ અને તાવ આવે છે, અને તે અંગારા જેવા લાલ થાય છે, તેમાં વાયુ અધિક હોય તો માત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને ક્ષાધિક્ય હોય તો પદર દિવસે નાગી મરે છે એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસ્થાય છે પાદદાહી (તળગરમી, વ્યાધિ ફાટવા) :—જે માણસ સ્વભાવત ધાતુ દૂર છે, તેના પગો કુટી વાયુના યોગે અન્યત બળતરા થાય છે, તળીઆમાં ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે અને લાંબે પગે દાહ થાય છે તેને પાદદાહી અને મર્યામાં જળવાત કહે છે એ લાંબને પણ થાય છે આસાર, —કહોવાણુનો કચંગ પગની આગળાઓમાં ભગવાથી તે આગળાઓની વચલી જગ્યામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે બળતરા થાય છે, ચામડી સજ્જ જાય છે અને બળતરા થઈ સણુકા આવે છે અને આસાર કહે છે ફાડબુઃ—કદવાયુના યોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઈ ચેળ આવે છે, ચગ્ગ થાય છે અને ક્રીણી ફાડકાઓ થઈ પાડે છે તેને દાર્ણ્યક કિવા દાર્ણ્યક કહે છે ચગ (વાગ) —ત્રમ તથા કોથવંડે કોપેલો વાયુ પિત્ત માથે મળી મુખ ઉપર આવે છે તથા એક મડળ ઉત્પન્ન કરે છે તે દુખતુ નથી અને પાતળુ તથા ન્યામરણ હોય છે તેને ચગ કિવા વાગ કહે છે ગુદગ્રસ (આમળ છુતુ મં બાગેડ) —ફેડ તથા અગત પુરોની ગુદા ડચલવાથી કિવા અતિમારના યોગથી બહાર આવે છે તેને ગુદગ્રસ કહે છે સુકરંદ્ર —દાહયુક્ત, કારો લાલ, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વદનાયુક્ત, કડયુક્ત અને જવર કરનાર એવા માનવ કિવા નણુ થાય છે તેને મરંદ્ર (કુકરંદ) કહે છે

વદમીક (રાહડ) ઉપર ઉપચાર —મનશીળ, બિલામો, કાગદો એલચી. અગત ચદન અને જાદના પાદડાનો કંક ડરી તેમાં કકવા લીમડાની લીઓળી-આળ તેલ પચન કરતુ તે બહુજી છિદ્રોના અનેક ત્રણુયુક્ત વદમીકનો નાશ કરે છે વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નામાં —માગ ૬

નતી કાળજી કરવી પડી મરી મામા પ કપાલો મામા પ, રાળ મામા પ, કાચો મામા પ, ધૂલાવેલો મોરયુયુ મામા પ, મેદી મામા પ, માલકાળી મામા પ, મીથુ પેમા બાર, ગામતુ ઘી પેમા ૩ બાર લઈ પ્રથમ ઘી તપાવી તેમાં મીથુ નાખી, પડી ખાખીની સર્વ ચીજો ત્રીણી વાટેલી નાખી ગરમ થતા ઉલગ એ આવેથી ઉતાગી પડી આગળથી ચાદા ઉપર ચોપડવાથી નાસુર ચાદા, કીડીયા નગર (પગની એડીની નાચ કીડીના દગ જેવું થાય છે તે દગ) પાડું વગેરે જાય (૧૦) શરીર ઉપરના નાજાયા માટે —કારવાડીઓ નામની વલ થાય છે જેના પાદડા લીબડા જેવાં પણ નાના હોય છે તેને મીલેડા જેવા ત્રણ ખુણુવાળા પોપટામાં કાળા ગગના ત્રણ ત્રણ દાણા થાય છે તે દાણાની માળા કરી દોગમાં પડેલી ગળામાં પહેરવી

કક્ષા (કાખમાજરી) ઉપર:—(૧) વડના દૂધનો કિવા વજનાગનો વાગવાર લેપ કરવો (૨) ગુમકુ ફાટવાને માટે પુમગવેલીના પાદ્ય વાડી અથવા રાષ્ટ્ર અને કાચ એકત્ર વાડી પાટે બાધવા. (૩) ધોળી કલગારીનો કદ ધસી ચાપડવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં:—કલગારી-૧, કોચ-૬, ગુમગ-૧, બીલામો-૫, ગદ-૧૧, લસણ-૨, વડનાચ-૭, વડ-૩

કાળપુળી(પાદ્ય)ઉપર:—(૧)કુવાડીઆના પાદ્ય વાડી માત દિવમ બાધવા (૨) ઇન્દ્રવજ્રી અને કડવી (લવુ) ઇન્દ્રવજ્રીના મળ મગ પાણીમા ધસી વારવાગ લેપ કરવો (૩)વગડાઉ મરગવાના મૂળ,તાનવડીના(પાતાળ તુમડીના)મળ,દિડીના મૂળ અને ટલગારીના કાદાને પાણીમા એકત્ર ધસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાદો ધસી લેપ કરવો (૪) ઝાડ ઉપરના કામાળુના કાદા પાણીમા ધસી પાદ્ય ઉપર લેપ કરવો (૫) ગરમાળાના મૂળ છાશમા ધસી પાદ્ય ઉપર લેપ કરવો અને નિવતીના મૂળ દૂધમા ધસી પાવા. (૬) માતવર્ષી ધાવડીના મૂળની બૂમિમાની ગાડ ગાયના નાળ દૂધમા ધસી પાવી અને નેના ઉપર લેપ કરવો (૭) પુતજીવ (જીયાપોતા) ઝાડની અતરછાસ પાણીમા ધસી ચાપડી એટલે કાળપુળી (પાકુ) વિપના કાચા ગડમાળ, ગલગડ અને કાખમાજરીનો નાશ થાય છે (૮) વિપજી-કાના તથા પેટારી એ બન્ને કાજમા વાડી લેપ કરવો એટલે તે કાળપુળી, સવ પ્રકારની મોઢિ અને ગુમકાનો નાશ કરશે આ આપક કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું મમર્થ આપક છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં:—ઇન્દ્રવજ્રી-૧૮, કલગારી-૩, કામાળુ-૧, વાડીઓ-૨, અપાટ-૧, ગરમાળો-૩, ચિત્રો-૩, જીયાપોતા-૧, વાલોળ-૨ વાકિંગી-૫, વિપજીકાના-૪

કાળપુળી જેવજ ખીજ પ્રકારનું મોદ ભયકર ગુમકુ થાય છે તેના પેદામા ચાલના નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલા છે. **બાળપુળી**—જે ગુમકાથી અમિથી દાઝવા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે **આળપુળી**:—જે ગુમકાથી આળપી પ્રમાણે છિદ્રો પડતા જાય છે અને ફેટલાએક ઉપચારો જ્યાં જ્યાં તે પાતાનો કમ નહોડતા, ઉપરને ઉપર છિદ્રો પાડતુજ જાય છે તે **કાળપુળી**:—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઇ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેની કઠિન ચામડી વધારતુ જાય છે તે **પાકું**.—આ કાળપુળીનોજ પ્રકાર હોઈ એ બહુધા પીડ ઉપર જે દેકાણે દરિ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગપર થાય છે **ઉપચાર**:—(૧) કડવા લીમડાના પાદ્ય પાણીમા વાડી ગુમકા ઉપર વાગવા બાધતા રહેતુ, એટલે દાહ શાન્ત થશે. (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો અર્વ પ્રકારના ગુમકા ઉપર કરવા (૩) વાકિંગીની જડ કાઢ પાણીમા ધસી પાવી અને ગુમકા ઉપર લેપ કરવા, કિવા વાકિંગીના પાદ્ય પાણી નાખ્યા સિવાય વાડી ઉપર બાધવા. (૪) ત્રિધારી કાડવજનો રસ કાઢી તેમા વાકિંગીની જડ અને રાખજડ ધસી તેનો આળપુળી ઉપર વાગવાર લેપ કરવો.

માંડપુળી (બદ) એટલે આચળ ઉપર ભયકર કોડલી થાય છે તે ઉપર:—

(૧) મર્યાદવૈલીનો કદ અથવા ફળ વાડી ચોપડવુ (૨) કોઠણ શેકી તેમા મીઠું નાખી તે માધવુ (૩) મખમલીના પાદડા અને દૂધીના પાદડા મીઠું નાખી વાડી માધવા પથ્ય અનુપૂર્ણ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—આડો-૨૪, ઉભંગ-૭, ડબગારી-૩, કકડી-૨, કોચ-૯ ખપાટ-૧, ખમખમ ક (અરીચી)-૧૭, ગલકરી-૪ ગદુ-૧ ગુલગુલ-૨, ચિત્રક- તુરીઆ-૧, થુવેગ તણધારીઆ-૭, દિડા-૨, નગઆ-૧, પીપળો-૧૬, વાવળા-૭, બીલામો-૬, ૧૨, મખમલી-૪, મર્યાદવૈલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩૯, વળનામ-૬, વાવળા-૧, તિલ્લુડા-૨, સણ-૨ અદ પાકવા માટે—અળાસી-૨, કાળો ઉમરડા-૪, કુમળા-૨૮, શિમળો-૧૦, હેળ-૧ અદ ફુટવા માટે—કાળુ-૪, કામાળુ-૪, કુવાડીઆ-૯, જાડ ગેવાલ-૧, મિગ્લેળી-૧ અદ રૂચાવા માટે—પીપળો-૧૨, મોગલી એગ ડા-૮, વાકેરી-૪

અળવાત (ત-નગમી, હાથ પગનું ફાટવું) ઉપર ઉપચાર—(૧) ગાયના ઘીનું હમેશા મર્દન કરવું એટલે દાહ ગાત થશે (૨) આમળાનો રમ કહારી તેમા માધવુ થી નાખી પકવ કરી તે મેવન કરવું એટલે પિત્ત અને તન્નગમીનો નાશ થશે (૩) એનના (અરજુન સાજડના) અકુર, બોગડીના પાદડા અને આમળાને વાડી તેનો રસ હાથમા અને પગતળાએ મર્દન કરવા (૪) લીલા પોપૈયા લાના પીસી, તે પીસેલા પોપૈયા પતરાળામા વાડી તે પાણીથી ભરેલા ઢાકણ દીધેલા વામણમા મૂકી, મદામિવડે બાક દહ તે પીસેલા અકાએવા પોપૈયા હાથતળાઆમા અને પમનળાઆમા બાધવા આ પ્રમાણે ચાર પાચ વખત કરવું એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે (૫) મીઠળ, મિધવ, ગુગળ, જેરૂ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમા અને ઘીમા કાલવી તેનો લેપ કરવો (૬) મધ, મીણ, મિધવ, ઘી, ગોળ, ગુગળ, રાળ તથા જેરૂને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો (૭) મોટા માયકળ, મગમોડા, કડવો લીમડો, મોચરસ રાત્ર કાળુ, કકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું એટલે તન્નગમીનો ત્વરિત નાશ થાય છે (૮) છીપો બાળી તેની ભસ્મ કરી આમણમા ખરસ કરી ચોપડવી (૯) કકડી દુધી ચીરી કોરી તેમા કડવા લીમડાના પાદડા અને તેલ નાખી કઢી તે તેલ ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—નામલાદુધેલી-૮, પોપૈયા-૫ બીડી-૨ માજડ-૨

આસાર ઉપર:—(૧) ડાગરના કુસકા બાળી પગને કાળો રંગ જણાઈ આવે ત્યાં સુધી ઘૂણી કરવી. (૨) કરજના મિયા, હળદર હિરાકસી, પથકાઠ મધ, ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો તે હિતકારક છે (૩) ધોળા કાથાની અથવા શખજીરાની બૂકી ઉપર ચોપડવી. (૪) રક્ષ પડવળીના પાદડાનો રસ ચોપડવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—કાળુ-૧, ગેરખમુડી-૮, ડાગ-૧, મરંગ-૧૨ બીલામો-૨૩, વિખરી-૧

દાઝક ઉપર:—(૧) દૂધમા ખમખસ વાડી તેનો લેપ કરવો. (૨) રીગણીના

રસમા કિવા જાસુદીના ફક્ત રસમા સમભાગ તેજ નાખી પચન કરી તે તેસનો લેપ કરવો. (૩) આખાની એટલીનું અથવા હજુનું ચૂર્ણ સમભાગ દ્વિમા વારી તેનો લેપ કરવો. (૪) જંગરાજ તૈલ. —ભાગરનો રસ લોહકાટ, ત્રિકાળા અને ઉપરનાળના કલકમા તેજ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો એટલે દારૂશુક, અકાળે વાળ ધોળા થાય છે તે—પક્ષિતરોગ, કફ અને હૃદયુત્તનો નાશ થાય છે. (૫) ભાગરાનો રસ અને ચણેડીના કલકમા તેજ મિદ્ધ કરવું તે કફ, દારૂશુક, કુદ અને મલ્લક આપિનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા —અમખસ-૧, ૬

વ્યગરોગ ઉપર:—(૧) વડી વડવાઈઓ અને મસરનો કિવા મધમા મજક નાખી તેનો લેપ કરવો (૨) અગ્નુન સાજડની જાલ, મજક, અરડુસી અને મધનો લેપ કરવો (૩) વાયવગ્ણના કાઠથી ન્હોડું વાતુ એટલે વ્યગરોગનો નાશ થને. (૪) જામફળનો લેપ કરવો (૫) મસુરા દ્વિમા અને તેમા લી નાખી તેનો સાત દિવસ લેપ કરવો એટલે ન્હોડું કમલપત્ર જેવું થાય છે ત્વરુપ્ય-પિટકા એટલે મર્મરેશાનના ગુમડા (ખીઝ) ઉપર:—(૧) ખીજોરાના મળ, લી, મનશીળા અને ગાયના જાણુના રમનો લેપ કરવો તે મર્મરો ઉત્તમ વર્ણુ કરે છે, અને તાડપ્યપિટકા વાગ તથા લાળાપણુનો નાશ કરે છે. (૨) જામફળ, ચદન અને મરી એકત્ર વાડી તેનો લેપ કરવો. (૩) લોધર, ધાણા અને વજનો કિવા ગોગાયન અને મરીના લેપ કરવો. (૪) અર્જુનજલની જાલ દ્વિમા વાડી લેપ કરવો. (૫) મજક મધમા વાડી લેપ કરવો. (૬) મોચરમના જાળના (સિમળાના) ઢાઢ દ્વિમા વાડી તેનો લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા —અગ્નુનસાજડ-૧૪, હંગેરીયા-૨, જામફળ-૭, તલ-૨, રતાદળી-૩, લોધર-૨

ગુદજશ (આમળ) ઉપર:—(૧) કમલિનીના કુંમળા પાદડા શકરાયુકત લક્ષણ કરવો (૨) ચુકો, એડ, દહી કેરી સુદ તથા દાગ, એમા લી સિદ્ધ કરવું અને લેપ કરવો. એટલે ગુદજશનો નાશ થશે. (૩) કાકમ, ચિત્રા, ચુકો, બીલા, પહાડમળ અને જવખાગને જાશમા વાડી પ્રાશન કરવા. (૪) ગાયનુ જાણુ ગરમ કરી તે વડે શેક કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા —કમળ-૧, ચુકો-૨, સુમક ૬-૮ મહાદેવી-૨

સુકરદૃષ્ટ ઉપર:—(૧) ભાગરાના મળ અને હળાદરના કલકનો લેપ કરવો (૨) રાતા કમળના મળનો કલક ગાયના લીમા પ્રાશન કરવો તે નિમમવડ સુકરદૃષ્ટથી ચોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પથુ નાશ કરે છે. (૩) હળાદર અને ભાગરાના

* (૧) ખેરી ગુદર અને મગનુ પીડુ લી નાખી અપવાયથી આમળ ન નીકળે. (૨) કલાઈ સફેદો અને માયા ઝીણા વાડી આમળ સાથે ભારાવી જુમળના કુચાથી અથવા જુના આમળથી હળવે હળવે દાખી આમળને બેમાડવી આમ માસ ૬ સુધી કરે તો ૪૦ વર્ષનું જુનું દગ્દ પથુ થડે.

મૂળ પાળીઆ વાટી તેનો લેપ કરવો, તેથી કળી વિમર્ષ અને મુકરદ્વનો નાશ થાય છે. ૭ દ્રુમુમ એટલે માથા ઉપર ટાલ પાસે જે રોગ થાય છે તે (ઉંદરી ટાલ) ઉપર ઉપચાર—(૧) રિગણીનો ઘવસ કિવા ચણેડીના મૂળ અથવા ફળનો કિવા બિલામના ગમનો મધમાં લેપ કરવો. (૨) હાવીદાન મેઝી તેની ભૂટી, બકરીનું દૂધ અને ગમાળન એકત્ર ખગલ કરી લેપ કરવો. (૩) કડવી પડાળીના પાદડાનો ગમ ચોળવા (૮) જોખર, તલના ફૂલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો મમાન ઘર્ષ મનક લેપ કરવો (૫) ગાઈ, કરજ વાલવગણા અને કરેલુના ગમમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે તેલ ચોપડવું (૬) રાત્રી જાણુદીના ફૂલ અથવા પાદડા ચોળવા (૭) મોટા કમળ, જેડામધ, લીડીપીપર, ચદન અને નાના ડમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૬ ભાગ, આમળાનો ગમ ૨૦ ભાગ કરવી તેલ મિદ્ધ કરી ચોપડવું એટલે અર્ધ પ્રકાળના મનક રોગ અને વાગ વગેરે ફગ થશે તાદળજનું શાક બદાણુ કરવું (૮) નેપાળી પાણીમાં ધસી ચોપડવા (૯) પોપૈયાનું દૂધ ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ. વનોંભા—જોખર ઘોડા-૮, ચણાળી-૪, ૨૦, તાદ-ગળ-૧૦ પટાલ કટુ-૫ ઘોડી-૧, બીલામો-૨૮ બોગિગણી-૧, ગતનગન-૫, મુડ-૧

નખોરીઆ (એટલે નવેલો એ રોગ નખ અને આગળી વચ્ચે થવાથી નખ ઉપર બાજુએ ઉપસી આવે છે તે) અને પડે ઉપચાર—(૧) છિપનો ચુનો અને મિદ્ધર માખણમાં ખગલ કરી તેની પદો ભગાવરી (૨) શસ્ત્રવડે મથાચોમ્ય કાપી નળાકા ચિકિત્સા કરવી (૩) શિવણીના કુમળા સાત પાદડા ઘર્ષ આગળીએ માધવા (૪) નખની બાજુએ ટકણુખાડવું ચણુ ભગવું એટલે ત્વગિત ગુણુ આવે છે. (૫) કદાએલા નીચુની કુમદી નખ ઉપર બાધરી (૬) કડવા લીમડાના પાદડા મીકુ નાખી વાટી ઘીમાં મેકી તેનો પાટો માધવો. (૭) રેવચીનો શીંગા ધસી ચોપડવા એટલે મોળ ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—લીમડા (કડવા)-૪૦

અક્રુષિકા એટલે ખાડા ઉપર—જૂની પેડ અને કુકડાની હગાગને ગોમુત્રમાં ખગલ કરી લેપ કરવો એટલે ખાડા ત્વગિત જશે (૨) લીજુનો ગમ ઉપર ચોળવો અને રાજના મુત્રમાં અથવા કીદના રસમાં મિધવ નાખી તેનો લેપ કરવો (૩) ખેડ, કડવા લીમડા, કડો અને જાણુઆના ઝાડની ઝાલ વાટી, ગોમુત્ર અને મિધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો (૪) હગદર, દારૂહળદર, કગિયાનું ત્રિકુળા, કડવો લીમડો તથા ચદનના કાદામાં કિવા કન્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો (૫) બિલામો તેલમાં ધસી ચોપડવો (૬) મોટી અપેડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખગલ કરી ચોપડવી (૭) મેદી વાટી તેનો એક આગળ જાડો લેપ કરી ચાક પહોર પડી તે ઘાંધ તે ઉપર તલના તેલમાં નાખીએરના ઝોડાની ગખ મેળવી તે

×કપીસો પેસા ૧ ભાર, મિધવ પેસા ૧ ભાર, માણુ પેસા ૧ ભાર ઘર્ષ ઝીણા વાટી પેસા ૪ ભાર ઉના કરેલા લીંબા નાખી પહોર ૧ મુધી ખૂજ ઘુટી મલમ કરી માથા ઉપર નાપડવાથી મોટો દાદર વગેરે માથાના દરદ જાય.

ચોપડવી. (૮) ગખજી, ચિહ્ન સોપારી અને ધોળા કાથાનુ ચૂણ માખણમા ખગલ કરી ચોપડવુ (૯) મજકણીના કિવા ગમ્માળાના પાદડા વાટી ઉપર ચોળવા. (૧૦) જેડ અને કાળી તુળમીના પાદડા એકત્ર વાટી ચોળવા. (૧૧) કળીયુનેા અને હરનાથ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) તલના પાદડાની રાખ તલના તેલમા ખગલ કરી ચોપડવી અને એજ ગખ ચુકી ખગલ ઉપર લીણુના ગમ્મા ચોપડવી. (૧૩) લીણુ અને મગવાના પાદડાનો રસ ચોપડવા. (૧૪) ગોળને તવા ઉપર યાળી તેની રાખ માખણમા ખગલ કરી ચોપડવી. (૧૫) મોગથુયુ પાણીમા ટાલવી તેમા તેલ કટવી તે ચોપડવુ.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોગમા — ૧-દળવ-૫, ઉડણુ-૪, કં-૩, કડવી કવ-૨, કણ્ઠી-૮, કાળીવેલ-૧, પીપર-૨, બીલામો-૨, બીડી-૨, મરચો-૩, મુગવેલ-૨, મેદાશીગ-૩, મેદી-૭, મગગં-૧૬.

પક્ષિતગેગ (અકાળે કેશ ધોળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર—

૧) લોહચૂણ, ભાંગે ત્રિફળા અને કાળી માટીને ગેલડીના ગમ્મા વાટી એક મહિનો લેપ કરવા એટલે કેશ કાળા થાય છે. (૨) આમળા ૮ તોલા, બહેડા ૪ તોલા, દગડા ૮ તોલા, આખાની ગાદલીમાનુ મગજ ૧૦ તોલા અને લોહચૂણ ૧ તોલા એકત્ર વાટી તે કંક લોહપાત્રમા મૂકવા અને નાત્ર તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાના મિયાનુ તેલ કઢાવી તે વાળને ચોપડવુ, નમ્મ આપવુ તથા દૂધ અને ભાન જમવો, એટલે એક મહિનામા બધા કેશ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીના મળ કાટામગીઆના ફલ, કેતકીના મળ, લોહચૂણ, ભાંગેરા, એને ત્રિફળાના કાદામા તેલ નાખી પચન કરવુ તે એક મહિનો જમીનમા પૂરી ગણવુ પછી લેપ કરવા, એટલે ધોળા થએલા કેશ કાળા બમર જેવા થશે. અલ્પિપ્તન એટલે બાળકની મુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર— ૧) પહેલા માતાના દૂધનુ ગોધન કરવુ, પછી ખગ અને ત્રિફળાના કાદાવડે ત્રણ ધોવુ. (૨) શખ, મુગેા અને જેડીમધનો લેપ કરવો. (૩) કવવા પડાળાના પાદડા, ત્રિફળા અને ગમાળનના કંકમા ક્રન સિંક કરી તે પ્રાણનાથ ચોપડવુ, એટલે કષ્ટમાથ રોગ પણુ દૂર થાય છે. ઘચરૂરા (એડીના મોળ) ઉપર— લેમનુ લાણુ ઉનુ કરી માધતા જનુ હાથના પાસાને સોજો આવે છે તે ઉપર— (૧) અરણીના પાદડામા મીઠુ નાખી વાટી પાટા બાંધવો. (૨) કુવેગના પાદડાને દળદગ નાખી ગમ્મ કરી બાંધવા. (૩) આદાના દૂધમા કણક મેળવી પોટીમ બાંધવી. (૪) કેગડાયલાના મિયા વમી ચોપડવા. કુલાઓ ઉપર મોટા સોજો આવે છે તે ઉપર— (૧) ફણી યુગીઆના પાદડા અંગારામા મેકી તે ઉપર દળદગ નાખી ગમ્મ ગમ્મ બાંધવા. (૨) અગળીના પાદડા તથા મોમલને યુદ્ધમા ખગલ કરી લેપ કરવો, એટલે લાથનો સોજો પણુ જમ છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) અકકડનુ દૂધ ચોપડવુ. (૫) મોટી કકડીની જાડી જાલ બે ત્રણ દિવસ

*અહીં મુડલીનો અણ કુલાઓ કમે છે પણ મનસખ મમદમા એનો અર્થ શુ દણુ બતાવે છે

પાંચવી (૬) બેસના ઝાણુમા નાચણી (નાચણી) અને કળથીનો લોટ મેળવ
બોલે રોટલો કરી ગેફી ગરમ કરી બાંધવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નાઓ—આકાંડો-૧૬, ડાહડી-૨, દણણી થુરીએ
-૩, નાચણી-૪, ગણડી-૧૬

દેશાદર—આ રોગમા નાનનું પ્રાધાન્ય છે નાના બાળકને પણ આ રોગ
થાય છે. પ્રથમ દાઢે અને પછે મોઢાં આવી મ્હોડા પથત જાય છે દિવા સુગે
પ્રથમ સાંભળે આવી દાઢ પગ પપલ જાય છે એવા એના બે પ્રકાર છે આ રોગમ
આખા શરીરે મોઢાં આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે રોગીના સોજમા બળ
તરા હોઈ ગળકા પડે છે, તે રોગી અમાધ્ય જણાવે. બાળકોને આ રોગ થવાય
તેમથી તે બાલક કદિન છે ઉપચાર—(૧) આસોદરો, ગગાવની, કાગેલ
અને ભાગરના પાદડાનો રમ એકત્ર કાઢી તેમા મગીની ભૂટી અને ઘી નાખી તે
૦ દિવસ પાવા, કિવા આનાદરો, કાગેલી અને ભાગરના રમમા ગાફડા ઉપરના
કાના મૂળ વસી પાવા. આપધ લાગે તો ઉતાર વી અને ભાત (૨) ઘોળા વસુનો
ઢોઢો સાત દિવસ આપવો, કિવા વસુના મૂળનો લેપ કરવો (૩) ગણડીન
પાદડાનો રમ ૨ તોલા ઘીમા પાવા અને પાદડા મોઢાં ઉપર વાડી ચોપડવા (૮
ગોરાડુનો કદ કચરી મળખત કપડામા ઘાલી વેરથી ધીલવુ તેનો જે રમ આવે
તેમા ઘોળા ગરણીના મૂળ વસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો આ યોગથી મોઢાં
ઉતરી જાય છે (૫) રાફડા ઉપરના કાના મૂળ ગરમ પાણીમા વસી દરેજ બે
વખત પાવા (૬) રોગીની કમ્મરે ઘોળી ગણડીનો વેલો બાંધવો (૭) ખોરેલીની
ગણકો રમ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમા ૦ દિવસ આપવો (૮) ગેરકેચલાના
મડ ઉપરની શીંગોની ડાળ કલાડી કળથીમા નાખી કાઢો ટગી પાવો (૯) પાડ
ળીના મૂળ ગાયની હાશના નિતમા પાણીમા ધરી બે વખત આપવા પથ્ય—કળ
થીનું કદબુ અને મીઠા વગરનો ભાત એજ વેલ કમ્મરે બાંધવી (૧૦) કળા
ઉમરડાના ફળના ૪ પૈસાભાર રમમા શરાની ભૂટી નાખી તે આપવો અને કુડી
ઉપર ચોપડવો (૧૧) નગોડાના પાદડાનો રમ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમા લીડીપીપ
ગની ભૂટી અને પૈસાભાર અથ નાખી તે પાવો (૧૨) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગાયના
દૂધમા અથવા ગાયના મૂત્રમા આપવું (૧૩) મોટીડી, ટડવા લીમડાની જાલ
કડવા પડોળા, સુક, કડ, દારૂલગદર મળો અને બાળકરડોનો ઢોઢો આપવો, એટલે
મવાગસજ, ઉદર પાડ, રચુલતા અને કદનો નાશ થાય છે

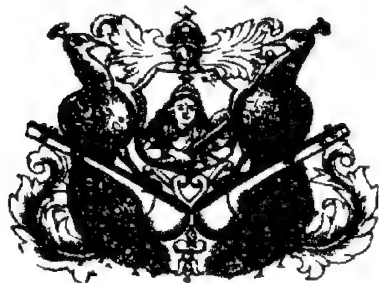
વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નાઓ—આકાંડો-૩૩, આગેતી-૪ ૮, છંદજવ
-૧૮, કરમદી-૬ કાનકોડી-૮, કાળો ઉમરડો-૨, ખોરેલી-૧ ગરણી-૮, ગણડી-
- ગોરાડ-૧ ગેરકેચલા-૫, ઘણરો-૧૭, નામલાદુધિલી-૫ નારી (કીડામગી)-
- પાટલા-૫, પિલુડી-૧, રણસ-૨, સાટેડી-૫, હેદ-૪

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં કીડીવા
નગરો માટે ન ૧૮ મુમડા માટે ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨૬ મલમપ્રયોગની
ટીપમાં ન ૧ ૪ ૨૫, ૨૬, ૩૩, ૩૬ વાસી વિકસથી રાત્રીરે ઉપરનાં આંદાં
માટે—શુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં ન ૭

પરસ્પરેણ ઉપચારઃ—જુઓ વનોંમા—ત્વચા (આમરી) ના રોગો માટે—અકાલ-૧, અગદ-૧, આમધ-૭ મળજીબી-૬, ગુલાબ-૮, ૬, ૧૧, મીઠીઆવળ-૧૧ શરીરની દુર્ગંધી જવા માટે—ખીલી-૨૫ વલ્મીકી માટે—અગર-૩. નીલિકા (શરીર ઉપરના કાળા ડાઘ) માટે—વાયવરણ-૪ ફેરોળીયા માટે—અવેડો-૧૭ મછકી-૩, મળા-૬ તાપમાં ફેરી આવવાથી પમે બળતરા થાય તે માટે—અરિકા-૮, મેદી-૧ કોઠ પછા પ્રકારની ગાંઠ માટે—અળઈ-૧ આકડો-૨૪, કોચ-૬, ચિતક-૨, મયાદવેલ-૧ બળપુળી માટે—પુળવેલ-૨ બાલતોડા (રેતોડીયું) ગુર્મકે ન થવા માટે રતનગેત-૧૨ કીટીલા માટે—કાસુદરો-૭, અળજ માટે—અળુ-૧ આથ ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે માટે—દીપમાળ (ગલગોરા) ન ગલપ્રથી માટે—આસધ-૧ ગાંઠ કે ફેલડાના દાહ માટે—હન્ડવરણ-૧૦. ફેલડા માટે—અગેરી-૧, નાગચપા-૩, પેડુળી-૧ ફેલડા ફુટવા માટે—અળવી-૮, માજ-૪ કીટીએ ગાંઠ થાય છે તે માટે—ગીઝડ-૧, ધગ-૩ વિશ્વચિકિ (ચૂંકાં, ચાકાં) માટે—અવાડી-૫ મજબૂતી-૧ મગમો-૧, ૨ અખેલી-૨, લીમડા (ડડે) -૩૬, મોપારી- અગિએ દાઝ્યા જેવા ફેલડા થાય તે માટે—ગતાળા-૨. શરીરમાં ગરમીના આજાર મરવાથી કાખમાં કે બાંધના ખાંચામાં ચાટીએ પડે તે માટે—તુરીયા-૨ રક્તશુદ્ધિ માટે—મળજીબી-૬, ગુલાશા-૮, વાતાવરી-૧૧ ૧૨, ૧૮ શરીરમાંથી લોહી ઘટુ ગયું હોય તો તે માટે—કેસર-૨ શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તો તે માટે—અગર-૭ નિદ્રા આવવા માટે—અવાડી-૬, વતાકરી-૭, ચેતનાપ્રાપ્તિ માટે—ખજૂરી-૧૧ મુસળ રોગ માટે—કેતરી-૨, કેવડાનું ઝાડ-૭, શાપાન-૧ ઉંચ ન આવતી હોય તો તે માટે—અળલી-૧, એગડા-૨૩, માળો-૬, અમરક-૨, દક્ષણી યુરીએ-૫, ઘોળા પીણી-૮, લીડીપીપર-૪, સહરવી-૮ નિદ્રા ન આવવા માટે—યુવેર-૧ વાતજ્વર માટે—આકુ-૪૪, તુવરક-૪, વાયવરણ-૬ કીડીના લીધે પગ ચોટી જાય તે માટે—આળો-૬ શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે—ગુલાશા-૮, યુવેર-૫ ઉકાણું (અકુડ ગુમડા) માટે—ઉચ્ચ-૨, કોકોરી-૮, ઝેરેમચલા-૮, બીલામો-૧૧, લસણ- શરીરમાં ઘએલી ગરમી માટે—ઉપરમાલ-૧, એરડો-૬, કારીગોખર-૩ મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ માટે—એલચી-૧, ખપાલ-૫ સીણ (ધાક) ઉતારવા માટે—કચરો-૪, નાડાળી-૫ ખેર-૮, બીચલો-૪ અજીઆની ગરમીથી બાળકના અગની આમરી જાય તે માટે—કરબળ-૧ અગમાં ગરમી થક લોહી રહેલું નથી તે માટે—કુવાડીએ-૫ અગમાં બઝેલી ગરમી માટે—કુવાર-૮, કેળ-૨૫. ઉષ્ણપિત માટે—દાડમ-૪ અગમાં બઝેલી ગરમી માટે—ખીન્ડ-૧૮ મળમૂત્રવરે આજારી માટે—આલી-જડવ (જડપણા) માટે—ખીન્ડ-૧૮ મળમૂત્રવરે આજારી માટે—આલી-૨ પિત્તમાં માટે—બીડી-૧ ઉષ્ણતાના લીધે ઘએલી ગાંઠ માટે—મેદી-૩. કોઠ પછા રોગ કદિ ન થવા માટે—લીમડા (ડડે) -૩૩. સરસી અને ગરમીથી પગ વળી જાય તે માટે—વિખમેગરી-૩. પરસ્પરમાં ખડા બળક

જાય તે માટે—હાદ—૧ અન્ન (સજ્જા) ઉઠે તે માટે—નાળીએરી-૬
 જુઓ ગોવંદ—મહેનત અને થાડ માટે—દૃષ-૨૪ દાએલા શરીર
 ઉપર—ધી-૧૦ શરીરમાં ગરમીથી લોહી બગડવા ઉપર—ધી-૧૦ તજ-
 ગરમી માટે—ધી-૧૮ ગુદઅંશ (આમળ) માટે—જાણુ-૭ પરસેવો નહિ
 થવા માટે—જાણુ-૭

જુઓ પ્રાંઓંમા—કરોળીયા શરીર ઉપર મસળવાથી ઉઠેલા રોડલા
 માટે—ઉદની લીડીઓ-૫. ચામખીલ (મસ) થયા હોય તો—ચોડાનો
 વાળ-૧, મર્પની કાચળી-૪ નવેલા (નખ ઉપડવા) માટે—જેમનુ જાણુ-૧,
 મીણુ-૧ તજગરમી (પગ ફાટવા) માટે—મીણુ-૭ અગ ઉપર પિત્ત ઉઠે
 તે માટે—મર્પની કાચળી-૧ અન્ન માટે—મર્પની કાચળી-૭ ઘણા દિવસની
 નિદ્રાનાશ માટે—કુટૂરી-૬

ગોવૈદ્યક.

ગાવઃ કામદુષા મતાઃ

સુર વાયડ આપ જાણો છે કે સૃષ્ટિમા ગોચર અને અગોચર બે વસ્તુ છે, અને તેમા (ગો) પૃથ્વી ગોચર અને (ગો) વાણી અગોચર છે, તેજ ગુણો ગોમાના (ગાય) ધારણુ કરે છે જેવા સૃષ્ટિના વિષય મામાવષથથી અમત્ય અને બીજા વેશથથી અત્ય લાગે છે, તેવાજ વાણી એ ભાવથી અમત્ય-કુત્સિત અને પ્રાચીન આચરન સંગોધિત વિષયોથથી આધારભૂત પરમશક્તિનું ભાન કરાવ છે જેમ આકાશ ઉપરથી વાણીનો બોધ થતો નથી તેમજ ગોમાતા પણ એકલા રૂપથી દેખાધ છે, પરંતુ એજ અગોચર વાણી સ્વગ મોક્ષાદિ સુખોને આપનારી આય છે તેનીજ ગીતે મધુર્ણ સદ્ગુણમંડિત ગોમાતા પણ અત્યત સુખદાતા છે તેથીજ પ્રાચીન દેવ ઋષિઓએ તેનું પૂજન કરી આપણને તે પ્રથાએ ચાલવા આજ્ઞા કરી છે અને એનાથીજ આપણુ કલ્યાણુ, લાભ વ્યવહાર અને આપણા દરેક દુઃખોના ડાગણુકપ મન્તકમનો મેદુ વૃદ્ધિમત થશે

દુધ જેવા પોષ્ટિક અને અત્યત ગુણુવાળો એવા બીજા પદ્ધતિ નથી દુધ એ મૃત્યુનોકેનું અમૃત છે મર્વ દુધમા પોતાની માનુ દુધ શ્રેષ્ઠ છે અને માનુ દુધ ખુટ્યુ, ત્યાથી ગાયના દુધથી શ્રેષ્ઠ એવું બીજુ કોઈ પણ દુધ મળનાર નથી માણુમને માગડથી ન જુદુપણુ સુધી હમેરા ગાયના દુધની અત્યત જરૂર છે માણુમની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દુધથી શ્રેષ્ઠ એવા બીજા કોઈ પદાર્થ ત્રિભુવનમા મળનાર નથી. ગોમાસ-ભક્ષક લોક આ દેશમા આઆથી આ દેશમા ગાયનો ધણુજ સહાર થઈ રહ્યા ક તેથી તેનો વધારો એછો થયા અને ન્યા ત્યા ગાયનુ દુધ નહિ મળવાથી લોકોમા બળ અને શક્તિ કમી થયા અને તેથી માહાવિર ગીતે હનરીષપાત્ર પ્રાપ્ત થયુ તેમજ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનું છાણુ, તે ભરપૂર મળવાનું માધન કમી થવાથી જમીનની અદર ધાન્ય થોડુ અને દરકા કમનું ઉત્પન્ન થવા માડ્યુ, તેથી લોકોની શક્તિનું માન કમી થઈ આયુ- 'યનુ માન પણુ કમી થયુ. પહેલાના વખતમા ધન ધાન્ય અને દુધ-લીની વિશેષતા હોવાથી, અહીના લોકોને બીજા દેશમાના લોકો આગળ જવાનો પ્રમગકોષ દિવમ આવેલો નહિ પરંતુ હમણાના ડાળીમા તે મવ ચાતની અત્યત ન્યૂનતા થવાથી પરદેશના લોક પામે જવાની (મગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે ' આ દેશમા હમણુ જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનું મુખ્ય ડાગણુ ગાયનો હમેશ થઈ રહેલો સહાર એજ છે એટલા માટે ખગ દશહિતચિતકોએ ગાયનો સહાર કમી

શામ એવા કામમાં નિત્ય કાયા, વજન, અને કક્ષી ચઢવું, એટલે આ દેશનો ઉદય-
ગ્રાણ આવશે. જો દાહ કે એવીજ મિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને કંદિ
પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી અરુ (વિચારી જનો માટે આટલું બસ ધારી
આપણા મળ વિષય તરફ વળીએ)

ગાયત્રી વૃષ્ઠ.—સ્વાદવાળું, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર અને પથ્ય, ત્રાતિકારક
ગુણિ, પ્રચા મેધા રહે, ગુણિ, પુણિ, વીચ અને શુક્રને વધાગનાર, વચ્ચાપક હૃદય
રમાયન, ગુરુ, પુરુષપ્રદ, મીઠું, અને વાત પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, દાહ, રક્તપિત્ત,
અતિશય, ઉદાવર્ત, બ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જ્વરજ્વર હ્રોગ, પિપાસા,
ઉદર, અપરમાર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુસ્મ, અર્ચ, અવર્ધિકા, પાકુ, ના અમ્લપિત્ત, ક્ષય-
રોગ, અતિશય, વિષમાશ્મિ સર્જાપાત, મોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો
નાશ કરે છે કાળી, લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયત્રી દૂધ વિગેરે કરી વાતનાશક છે
પીળી ગાયત્રી દૂધ પાતપિત્તનો નાશ કરે છે (વેત) ગાયત્રી દૂધ વિગેરે
કરી રહે કરનાર છે મરી ગએલા વાઙગ્રાની અને બાળક વાઙગ્રાની માનું દૂધ
તરફ પા (વાત પિત્ત, કફ) નો નાશ કરનાર છે માખરી ગાયત્રી દૂધ જાડું,
બળ વધાગનાર, તપણું, રૂચિકર અને તરફે દાપનો નાશ કરનાર છે
બાળ, ખાણ ખાનારી ગાયત્રી દૂધ કફ કરનાર છે અને વડ્ય, વ્રામ,
પરાણ છન્નાદિ ખાનારી ગાયત્રી દૂધ સર્વ રગો ઉપર દિતકર છે જીવાન
ગાયત્રી દૂધ મધુર, રમાયન અને ત્રિરોપનાશક છે વરડી ગાયત્રી દૂધ દુષ્પળ
છે અને ગાભાણી ગાયત્રી ત્રણ મદિના ઉપરાતનું દૂધ, પિત્તતરક આગાશ
પડતું મધુર અને શોષ કરનાર છે પહેલીવાર વીચાએલી ગાયત્રી દૂધ નિમાર (માગ
વિનાન) અને ગુણવીન છે નવી વીચાએલી ગાયત્રી દૂધ તુણું, દાહકારક રક્તપિ-
કારક અને પિત્તવાળું છે વિચાએ ધણા દિવસ મદ ગએલા હોય એવી ગાયત્રી દૂધ
મધુર દાહકારક અને ખાટું છે ધારાણ્ય—તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય ધાતુ વધાગનાર,
નિદ્રાકારક, ત્રાતિકર પથ્ય, સ્વાદવાળું, અશ્મિ પ્રદીપ્ત કરનાર અમ્લ જેવું અને
સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે ઠંડું દૂધ (કાદવાને એક પહોર થએલું) ત્રિરોપકારક છે
તપાવી ઠંડું પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ કરે છે
અને તપાવ્યા વગરનું ઠંડું દૂધ બળારૂઢિકર, વૃષ્ય, હોષકર અપાચક અને મલન-
ભક છે મવારમાં ગાયત્રી દૂધ માકર નાખી પીએ તો તે દિતકારક છે દૂધની મલાઈ
(તર) શીતળ સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રૂચિકર કંદુર્ધક અને
ધાતુવર્ધક છે અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.
ગાયત્રી દૂધનો ઔષધિ ઉપયોગ—(૧) આદારીશી ઉપર—ગાયત્રી દૂધનો
માનો ખાવા અથવા ગાયત્રી દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમાં માકર નાખી
ખાવા આપવી (૨) ધતૂર અથવા કચેણના વિષ ઉપર—પાણે દૂધમાં
માકર નેક તોડો નાખી પાવું (૩) સોમલ, મોરશુધુ, વજનાગ, મુદારશીગ
અપાચિકાના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યાં સુધી દૂધ પાવું અથવા દૂધમાં માકર નાખી
ને પાવું (૪) મનશીળના વિષ ઉપર—દૂધમાં મધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવું.

(૫) કોઈકના વિષ ઉપર:—કંડુ દૂધ પાતુ. (૬) કાચની બૂટા અને ની સાથે બધામાં આવી ફેંચે તે તે ઉપર—દૂધ પાતુ. (૭) ગાંધુના વિષ ઉપર—દૂધમાં લી નાખી પાતુ. (૮) પુષ્ટિ, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—ગરમ કરેલા દૂધમાં ગાયનું લી અને માકર નાખી પાતુ. આના જેવો પથ્ય તેને વર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ મીઠા નથી. (૯) જીર્ણોત્થર ઉપર:—દૂધમાં ગાયનું લી, સુ-ખારેક અને કાળીદાસ નાખી તે દેવતાથી ઉકાળી પાતુ. (૧૦) મૂત્રકૃમ્મ અને શકંદો ઉપર:—દૂધમાં ગોળ અથવા લી સાકર નાખી તે કાષ્ઠક ગરમ કરી પાતુ અથવા ગરમ કરેલું દૂધ લી સહિત બરોમર માકર નાખી પાતુ. (૧૧) અંધો બળતી હોય તે ઉપર:—ગાયના દૂધમાં રત્ન પેલ કરી, ઉપર ફટકીની બૂટા નાખી આપો ઉપર બાંધવી. (૧૨) પુષ્ટિ આવવાને માટે ગાયનું દૂધ, લી અને મધ એ એકંદુ જી પાતુ. (૧૩) પિત્ત વિકાર ઉપર:—માત તોલા દૂધ લઈ, તેમાં અધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુક ઉકાળી માવે કરી માકર નાખી, ગોળી કરી તે ૬૦ ગરમ મૂત્રી વેળાએ ખાવા આપવી, ઉપર પાણી પીતું નહિ એ પ્રમાણે ધણા દિવસ એ આપવું આપવું. (૧૪) શીતળા અથવા શીળી આવવાથી કોઈકના સારી-મા આવતા તાવ ઉપર—તુરતનું તેહેલું દૂધ અને લી એકંદુ જી તેમાં ખરી માકર નાખી પાતુ. (૧૫) છાતી અથવા દૂધ વેગ ઉપર:—દૂધમાં ભીલા-માનું તેલ ૧૦ થી ૧૫ કીપા સુધી નાખીને પાતુ. (૧૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—દૂધમાં પાચણાતુ પાણી નાખી તે મારી પેટે ઉકાળતું અને પાણી બળી બળ એટલે દૂધ પાતુ. (૧૭) હેડકે લાંબું હોય તે ઉપર:—નવારમાં પાણી ગાયનું દૂધ નાકર નાખી તપાવતું તેમાં લી અને લાખની બૂટા નાખી કંડુ થયા પછી પાતુ એટલે અસ્થિભંગ નાશ થશે. બીજા પ્રકાર:—લાખ, ઘઉં અને અર્જુનસાદીની શાલ ચૂર્ણ દૂધમાં લી નાખી તે છુટા પડેલા માથા અથવા બાજેલા દાડકા ઉપર દાડ નવાવા આપવું. (૧૮) સર્ગેક્રમ ઉપર:—ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખરી-માકર અને મગીની બૂટા નાખી પાતુ. (૧૯) માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર:—રતી ગદી થેપલી જી તે ગાયના દૂધમાં પલાળી માથા ઉપર ગાખી તે ઉપર પાટા બાંધી ગાખવે અને વારંવાર દૂધ વેડના રહેતું આ પ્રમાણે સવારથી માઝ સુધી ગળી માજે માથું ઘાંઘ નાખી માખણ ચાળતું એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવું. (૨૦) પ્રવાહિક અને રક્તપિત્ત ઉપર:—અધું પાણી અને અધું દૂધ એકંદુ જી, દૂધ એકલું ગ્રહે ત્યાં સુધી ઉકાળતું તે પેટની અદર રાત્રી ગ્રહેલા હોય ત્યાં જી, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, નરસ વગેરે રોગો ઉપર પાતુ જેવું અમન તેવું જ એ દૂધ છે એ નવ રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપચારમાં લેવું. (૨૧) પાકું રોગ, ક્ષય અને સમજણી ઉપર:—લાંઠાના વામણમાં લેવું. (૨૨) હેડકે ઉપર:—ઉકાળતું દૂધ પાતુ. (૨૩) મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત વાતુ ઉપર:—દૂધ પાણી એકંદુ જી પાતુ. (૨૪) મહેનત કરી આવેલા ધાત્રી ગમેલા માણસને ગરમ કરેલું દૂધ પાતુ, એટલે થાક જી પુશિયારી આવે

છે શાકી ગયલા માટે આ અગ્રણીમ આપલ છે. (૧૫) માથુ દુખવું હોય તેપર આપના ફરમા મુ- વ્હી માથા ઉપર તેના લપ કરવા અને ઉપર કે લપાવવું

માથવું દહીં—સ્વાદુ, મળ વધાવનાર, રચિકારક, તેજસ્વી, શોભિત પૌષ્ટિક. મીઠું, માદક, ઠંડુ અને વાતાશનું નાશક છે. દહીં મદ, સ્વાદ, સ્વાદન્ધ, ખાકું અને અતિ ખાદ્ય એમ પાચક પ્રકારનું છે. મદ દહીં એ જાડું, સ્વાદે દુધ જેવું, મૃત ઉપલ કરનાર, માગક, દારૂક અને ત્રિદોષકારક છે. સ્વાદુ દહીં જાડું, મીઠું, ગંધ, પાક કર્યા પછી મધુર, અભિરૂપદકારક, મેદ, વાયુ, કફનો નાશ કરનાર બેદીને સ્વચ્છ કરનાર અને પિત્તને શમાવનાર છે. સ્વાદુદ્ગ્રસ્ત દહીં જાડું, મીઠું, કિચિત ખાદ્ય અને ગુરૂ છે. બીજા ગુણ સ્વાદુ દહીં જેવાજ છે. ખાદ્ય દહીં.—લોહી, પિત્ત, કફને બનાવનાર અને શોભાવું છે. અતિ ખાદ્ય દહીં દીપન, ગળામા દારૂ કરનાર, યુગી ઉપર કેવા ઊભા કરનાર રક્તપિત કરનાર અને દાનને ખટાવનાર છે. તપાવેલા ફવનું દહીં—શીતળ, સ્થુ, વિષ્ણુભક્ષક વાતલ, માદક દીપન, મધુર રચિકર અને શોષ પિત્તકારક છે. તપાવી મલાઝ કાઢી લીધેલા ફવનું દહીં ઠંડુ-સ્થુ, વિષ્ણુભક્ષક, વાતલ, માદક, દીપન, મધુર, રચિકર અને શોષ પિત્તકારક છે. સાકરમિશ્રિત દહીં—ખાવાથી પિત્ત, દારૂ, તૃષા અને રક્તોત્પન્ન નાશ થાય છે. આગમિશ્રિત દહીં—તર્પણ ધાતુવધક ગુરૂ અને વાનો નાશ કરનાર છે.

દહીંનું નીચાવેલ પાણી—મળ વધાવનાર ગુરૂ, પિત્તકારક, માગક ગરમ રચિકર, ખાદ્ય, સ્થુ સ્થોત મોષક અને પ્લીહાદર, તૃષા ક્ષાશ, વાયુ, વિષ્ણુ પાદુરામ, ગળા અને શ્વાસનું નાશક છે. દહીં ઉપરની તોર (તર) માગક, ગુરૂ અને રક્તપિત કરે અને તૃષાનું વધાવનાર અને જઠરાગ્નિ મદ કરનાર વાતનાશક એવી છે. બીજા ગુણ દહીં જેવા છે. ઉપચાર—૧) કોળાગીયા ઉપર.

માથનું દહીં અથવા જારા મરખે જામે પાણી નાખી પાવું એટલે અતિ વધી ગએલા કાગળીયાથી જીવનું રક્ષણ થશે. (૨) કાચની ભૂંડી અનાજ સાથે ખાવામા આવી હોય તે ઉપર—જાળું દહીં પાવું. (૩) તૃષ્ણા રોગ ઉપર—જીની ઇટ રચેલ વાઈ અમિમા નાખી લાલસોગ થાય ત્યાં સુધી તપાવી ગાયના દહીંમા નાખવી અને તે શોષ શોષ દહીં પાવું. (૪) કરેણના વિષ ઉપર—ગાયના દહીંમા માગક નાખી પાવું સર્વાર્થ રોગ ઉપર—મુરોદય થયા પહેલા દહીં અને ભાત દિવસ જમવા આપના. (૫) તૃષ્ણા (તરસ) રોગ ઉપર—ગાયનું મધુર દહીં ૧૦૮ લાખ, માગક ૧ લાખ, શી ૫ લાખ મધ ૨ લાખ મરંજિત બકા ૭ લાખ સુન્ની ભૂંડી ૧ લાખ એલચીદાણા ૨ લાખ એ એક એક જલથી કલાહના વાસણમા ગળી તેમાંથી થોડું થોડું પાવું.

બીજા પ્રકાર—પ્રથમ દહીં વજનમા આળા પડી નેમા સાદું આદિ સર્વ મર્યાસા નાખી આળા ગળવું એને બીજા ૩ કદ છે. ૧ તૃષા દારૂ અને પિત્તશામક હોઈ મધુર છે.

ગાયનું માલખ—શીતળ ધાતુવધક તેજેવધક, ગંધ, કાનિ વધાવનાર, માદક, ગરમ માગક અને દહીંને માટે જરૂર રચિકર મધુર સુખકારક આખનું તેજ વધાવનાર.

નાગ મુહુરકાગ્ર અને વાત, પિત્ત, કફ અર્શ, ક્ષય, રક્તવિહાર, અર્ધિતવાયુ, મવાગ્રગળા, થાક અને ઉષ્ણસેના નાશ કરે છે ૦૬ માખણ—મગ વધારનાર, વીર્યકારક ગુન, દર્શક, મેદોવર્ધક, આખાને હિતકર ધાતુ વધારનાર, અગ્નિય, અનલિપ્પદિ એ ત્રણ દિવસનું હોય તો ખાત, તીખુ, ખાટુ અને વાનિ, અર્શ, ફાટ, એ દોષ મિવાય નેત્રરોગ અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે ઉષ્ણોગ—(૧) ક્ષય નદી શક્તિ આવવા માટે—ગાયનુ માખણ, ખરીસાકર, મધ અને સોનાના વચ્ચે એકઠું કરી ખાવા કરી આપવું (૨) આખાએ દાહ થતો હોય તે ઉપર—ગાયનુ માખણ આખા ઉપર આપવું (૩) શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર—ગાયનુ માખણ અને ખરીમાકર ખાવા આપવા (૪) શીતળા અથવા શીતળીના યોગથી થએલા છાકરાના ઝીણા તાવ ઉપર—ગાયનુ માખણ અને ખરીમાકર એકઠું કરી તેમાં જીરની બકી નાખી, નાની મોપારી જેવડી ગોળી કરી હમેશા મવાગ્રમાં આપવી (૫) કાનમાં અતિશય બળકાર થતી હોય તો—ગાયનુ માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાખવું (૬) ખરેસાણી ભીલામાં ઈત્યાદિ ઉડ્યા હોય અથવા આપમાં પડ્યા હોય તો ગાયનુ માખણ આપડનું ખરસાણી બલથી કઢિ ખાવામાં આવવાથી શરીરમાં દાહ થાય તો ગાયનુ માખણ પુરૂષો ખાવા આપવું (૭) કરેણના વિપ ઉપર—ગાયનુ માખણ થોડું ઉંટું કરી આપવું (૮) રક્તાનિસાર ઉપર—ગાયના કંપનું માખણ લાટી તમા મધ અને ખરીમાકર નાખી પાતું (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર—ગાયનુ માખણ અને તલ ખાવા આપવા એટલે દાતને મજાણતી આતી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થય

ગાયત્રી છાશ—જ રાત્રિ પ્રદીપ્ત હગ્નાન, ત્રિદોષ તથા અર્શની નાનક છે નાચાંબુ છાશ—વાદ આ ન ખાટી, તુર્કી, કડુ ગરમ, પાટ વખત મનુ નીખી તુખી અગ્નિય મગમ્મદ, તૃતિકા હલ્દી, ચિત્રાની, અપ, ગરીરને દૂર કરના અને હમેશા મેદ મેદ, અર્શ, પાડુ નેત્રાણી મલસ્ટલ, અનિસાર અર્શિ બગાડ ઉદર પીડા તુ મ માને કફ ઘાટ દુષિ પગમવા ધીનુ અજીજ, વાનુ, ત્રિદોષ વિરમત્યર અને યજ્ઞના નાન કરે છે છાશ મધુર પાકી છે એટલે પિત્તો ટાપ કરતી નથી તુખી ગરમ (જાણુ) અને તુર્કી છે એટલે કર્કેનો નાન કરે છે ખાટી અને મનુ કરે માટે વાનો નાન કરે છે મધુર (મીઠી) કાન કરે કરનાર અને સંતપિતનાગર છે ખાટી છાશ ગ્લાપિત અને કૃમિના નાન કરે છે ખાટી છાશ મીઠા સાથે પાન હોય તો વાનો નાગ કરે છે મીઠી (મધુર) છાશ માટર માંચ પાવાથી પિત્તો નાશ કરે છે મીઠું અને નુક, મરી સીડીપીપની માથે મેળની પાવાથી ન રૂઝ અને રૂઝનાશર છે પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર સીડીપીપ અને નીં નાખી આપવી પિત્ત ધમેકાને માટર અને મરી માંચ આપવી કંદોદર ઉપર—ત્રિકટુ, સુવા, જર અને મિધવ નાખી આપવી ત્રિકટુ નીં (મિધવ), જવખાગ વગેરે નાખી તે છાશ સંતપાત ઉપર આપવી ક્ષય દોષમ્, મરડા બ્રમ દાહ, તુષા અને ગ્લાપિત ઉપર છાશ આપવી

નદિ મીઠા મહિત હાથે ઉવ અને અગ્ર ગણુ દરનાર અને જડ છે માખણુ કહાડી દીધેલી હાથ લખુ (દહરી) અને પચ્ચકર છે ઘોળણુ (પાણી નાખી દહાવણુ દરી-મહા) ઉખુ અને ત્રિપનાશક છે (૧) દાહ (અગ્રતર) ઉપર.—આયત્તે ગાનથી કપડું લાગતી તે વસ્ત્રથી ગેમીને નપન કરતા ગરેતુ, એટલે દાહનો નાના થતો (૨) મ મહાજી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ગાયત્રી હાથ પાના નથી રાગીગમાનુ લાટી શુદ્ધ થઇ નમ, બળ, પુષ્ટિ અને વજુ (૨ગ) સરમ થાય છે, આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત નથા કરના મકરો ગેગોનો નાશ થાય છે (૩) મહાવજ્રલ (બદ્ધકાષ્ટ) થાય તો.—અજમો અને બિડલોણુ નાખી ગાયત્રી હાથ પાવી (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ચિત્રાત્રી હાથ વાટી તેના ગમને એક સામણુમા નાખેલા અને તેમા ગાયત્રુ દહી અથવા હાથ નાખી પાવુ (૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ધુ, મરી, લીડીપાગ અને બીડલોણુ નાખી ગાયત્રી હાથ પાવી (૬) સમદહી ઉપર.—ગાયત્રી હાથમા એક તોડો વોળી મુમ્મી વાટી પારી અને પાંચ ગ્રાન તથા આતત્રી ગાયત્રી (૭) બીજો પ્રકાર.—ગાયત્રી ગ્રાથમા મુક અને લીડીપાગની બગી નાખી પારી મ મહાજી ગેગને માટ ગ્રાથ દીપત, ગ્રાહક અને જનુ છે (૮) મગકની ખાંધા પડી હાથ પારી એટલે નડને નદિ તેમજ નેથી થનાર અજળાન માટ પણ ગ્રાથ કાયદા કરનાર છે

ગાયત્રી યત્રી—ગમ વખતે અને પાંચ વખતે નવાદ નીત ગુરુ, જડગણિને પ્રગમપ્રકર ગિતજ્ય મુગધિ, ગ્માયત, રૂપ્ય, નેપ્ય, કાતિકારક કપ્ય અને મેધા, નાનપ નેજા તથા બળને આપરાવાળુ વચ્ચેપાડ, શુદ્ધિપ્રદ, ગુરુક, નવ્ય, હલ, મહાનને દિત કરે તો અને ગાન વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ અને જડ અને અસિદ્ધ રાગી રાજસાન વાત, પિત્ત કર, ક્રમ વિષ અને ત્રિપાનો નારા કરે છે એ નિમનના દિતકરક અને આમત્તરવાળાને વિષ મમાન છે **માખણુવાળુ ધી**—ત્રિપનાશક કપળ સાવગને દિતકરક બેગનમા નવાદનાશુ નેજ, પાડુ અને મથા ઉપર પ્રગમ છે ત્રિપગ અગ્રિમાલ માલ, કદ્ધ હયરોગ આમ વ્યાધિ કારાગ મદાન્ય બદ્ધકાષ્ટ અને તાવમા થાડુજ આપતુ **જાનુ ધી**—ત્રિજા મારક ખાડુ, લખુ, ત્રિજા ઉખુત્રીય ગગ કરનાર છેદક, નખન, માલ-પાનાત્રી રાક્ષિત્રે પધારનાર, અગ્રિપડ નાડમગોધક નજી મુવાવનાર (માધનાર) અને ગમ યાનિગેગ મગતક રોગ નેત્રરાગ હજુગેગ સોજો, અપનમાર મદ નમ્મક નવર, પામ ઉપગમ, મમદહી, મૂળવ્યાધિ મગેકમ કાક, ઉન્માદ દુમિ, ત્રિપ અત્રમી અને ત્રિપનો નાશ કર છે એ યાનિકમ અને નમ્ય વિષયમા પ્રગમ છે આ લી દસવ ત્રિપીનુ જુનુ મમગતુ દસ વપ ઉપગત જુનુ થયેલુ ન મો (૧) મર વા સુત્રીનુ કૈલભ નામનુ જાણુવુ અગીઆગે વપ ઉપગતુ તે મહાનૂત જાણુ (૨) એ એમ જુનુ દરો તેમ જુણુમા વધારે દગે એમ જાણુવુ મતરાત જુનુ (૩) મો તો ઘોએકુ લી (૪) દાહ, મોદ અને નવરનો નાશ કરે છે બીજા મૂળ દુષ્ટ જેવા માખણુ દહી ધી કંત્યાદિક ગાયના ઘણા ઉત્તમ છે અને પડરોના ઘણાજ નિષ છે **ઉપયોગ**—(૧) આદારીશી ઉપર.—ગાયત્રુ

ચોક્કણુ ઘી મવાર માજ નાઢમા નાખ્યુ એટલે માત દિવમમા આદ્યશીશી તદ્દન
દૂર થઇ જશે. (૨) નાકમાથી હોહી પડે છે તેના ઉપર—ગાયનુ ચોક્કણુ
ઘી નાકમા નાખ્યુ (૩) પિત મળતકે ચડી ગયાં હોય તો ગાયનુ ચોક્કણુ ઘી
માથે ચોળવુ એટલે ચડેનુ માયુ તન્દાળ ફિતરી જશે (૪) હાથ પગમા ફાહ
(મળતગ) થતો હોય તો—ગાયનુ ચોક્કણુ ઘી ચાળવુ (૫) તાવ
વગેરે કાઠલુથી શરીરે અતિશય બળતરા અતી હોય ત્યારે—ગાયનુ મો
વાગ અથવા હળગ વાર ધોયેલુ ઘી શરીર ચોળવુ (૬) વંતુનાના અથવા
રસકપૂરના વિષ ઉપર—ગાયનુ ઘી પુલ્લગ પાવુ (૭) દોર ઉતારવાને
માટે— ગાયનુ ઘી ૨ તોલા અને માદગ ૨ તોલા એકઠા કરી પાવા (૮)
ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર—ગાયનુ શતધાંત ઘી શરીરે ચોળવુ (૯)
ચોથીઆ તાવ, ઉન્માદ અને અપરમાર ઉપર—ગાયનુ ઘી, દહી દૂધ અને
ગજમો ગમ, એમા ઘી મિદ્ધ કરી પાવુ (૧૦) દાઝેલા શરીર ઉપર—
ગાયનુ ધોયેલુ ઘી ચોળવુ (૧૧) માથાના દરદ ઉપર—ગાયનુ દૂધ અને
ઘી એકઠુ કરી અજન કરવુ, એટલે આખમા ગતો રમ ફેખાય ને રોગ જતા
નહે (૧૨) ડોકરાઓની છાતીમા કફનેા જાહો બચાગ ગયા હોય તે
ઉપર—ગાયનુ ઘી છાતી ઉપર ચોળી માઝ મર્દન કરવુ (૧૩) શરીરમા
જરમી થયાથી લાચી ખગળ થઈ શરીર ઉપર તાપમા જેવા ગળના ચાહા થઇ
પડી તે કાળા થઈ, તેની ગાંઠો બની શરીર ઉપર ધૂરી નીકળે છે તે ઉપર—પહેલા જળો
નૂતની લોળી કઢાવવુ પછી પિત્તળની કથનાટમા ગાયનુ ઘી તોલા ૧૦ અથવા અધુ
ગાયનુ અને અધુ મકરીનુ લઇ, તેમા પાણી નાખી લાથથી બળ શીજીવુ અને
પાણી કાઠી બીલુ પાણી નાખ્યુ એ પ્રમાણે સો વાન પાણીથી ધોતે તેમા
ગુલાવલી કટમડીની બડી અટી તોલા નાખી, છુટીને તે મિત્રજનુ માટીના વાનજુમા
બડી ગમવુ એ નિત્ય મતી રખને ચાહા થયેલી મર જગાએ ચાળ્યાથી
તના ગયેલી શરીરમાની ગરમી ઓટી થઈ, કેટલાક દિવનોમા શરીરમાથી બળતરા
મટી જઈ લોહી શુદ્ધ થાય છે અને આ દુષ્ટ ગર નહિ જેવા થાય કે (૧૪)
તંજુરોના ઉપર—ગાયનુ ઘી અને દૂધ એકઠુ કરી પાવુ (૧૫) દાહ
(બળતરા) રોગ ઉપર—ગાયનુ મો અથવા હળગ વાગ ધોયેલુ ઘી શરીરે
ચોળવુ (૧૬) હેડકી ઉપર—ગાયનુ ટેલવણુ ઘી પાવુ (૧૭) સ્તનપાત
વિસર્પ ઉપર—ગાયના શતધાંત ઘીનો વારવાર લેપ કરા (૧૮) તન્તનગરમી
ઉપર—ગાયના ઘીમા ડીપની જન્મ નાખી તેનો ખગલ કરી લેપ કરવા

ગોમૂત્ર—ગુરુ, કડવુ, તીષ્ણુ, કષુ, ગરમ, તીવ્રજ, પાચન, અમિ-
દીપન મેદક, પિત્તક, મેધાકાગર, દિગ્ધિત મધુર, માગર, લેખન લુહિપ્રદ અને
કફ, વાયુ, કંથ, ગુદમ, ઉદર, પાકુ કિલામ (મલાત), કફ ગળા અલ કફ દમ,
યાદ ગમવુ કે ગુમકા આદિ ચામડીની ઉપરના દગ્દો માટે ચોપડવાને
ધોયા વગરનુ ઘી ગ્રેગ મમાન છે માટે ને કદિ ચોપડવુ નહિ, તેમજ ધોયેલુ ઘી
ખાવામા ગ્રેરનુ જ કામ કરવુ હોવાથી તે જલે ચુકે ખાવુ નહિ.

આમ મમ, ત્વગ, આનાદ વાયુ, ઉધરમ, મલમ્તલ, સોળ, સુખમેગ, નેત્રરોગ, ત્વચ્ચાનેગ, બીઝાના અનિમાગ અને મૂત્રરોધ એ મરવેનો નાશ કરે છે મર્વ મૂત્રા-મા આ મૂત્ર ગુણમા અધિક છે (૧) કંક ગેગ ઉપર.—એકલુ ગોમૂત્ર પાવુ (૨) એવ થયા માટ ગો—મૂત્ર જોટલી વાગ કપડામા ગાળી પાવામા આવે નેટલા એ થાય છે (૩) ઉદરરોગ અને ભાર ઉપર.—ગોમૂત્રમા માકર અને મી, મમઆગ મીણુ વાડી નાખી ને પાવુ અથવા ગોમૂત્રમા મિધવ અને રાઇની બુખા નાખી ને આપવુ (૪) વરોધ ઉપર.—ગોમૂત્ર એક એ વખત ગાળી તેમા દગદગ નાખી પાવુ (૫) ઉદરરોગ અને છાકરાના પેટમાના રુખમા (ભાર) ઉપર—ગાયનુ મૂત્ર ૮ તોલા લઈ, તેમા નાળીએગની કાચલી ૧ પનામાગ અને ખગવતીના (ખાચેતીના) સુકા પાદડા એક પૈમાલાગ ઘસી પાવા. એવી પેટમાના સવ રોગો બુદ્ધ પડી મલકાડે તેનો નિકાલ થાય છે છાકરાઓને આ આપવ અદમાગ અથવા મુત્રચોશ પ્રમાણમા આપવુ () પાકુરોગ ઉપર.—દમેશા મવારમા શક્તિ અનુમાગ ગાયનુ મૂત્ર વજ્રમાથી ગાળી ગેગના કમા નાની નગ પ્રમાણ ૨૧ અથવા ૪૦ દિવસ મવન કરવુ (૧૫) કર્કુ-સાવ ઉપર—ગોમૂત્ર થોડુ ગરમ કરી તેવડે કાન ધોવો

ગાયનું છાણ—દુગધનાશક, ગોષક સાન્ક, ગોપક બીજવધક, પોષક નમવાન, દાનિકર અને લેપને માટે ગ્નિગ્ધલ મળ વજોર કદાડનાગ છે (૧) મરેલ ગર્ભ ખલાર પાડવા હોય તેને—ગાયના હાણુનો રમ માન નોસા કાઢી ને ગાયના દરમા પાવા (૨) ગુફજીગ (આમળ) ઉપર—ગાયનુ હાણુ ઉનુ કરી નનાવી નક કરવો (૩) પગરોવો નહિ થયા માટ—ગાયનુ સુકાએનુ હાણુ અ. ન. ૧૩ બુનુ વામણુ એ મનો બદા કરી શરીર આપડવો (૪) ખરજ (ચેળ) અથવા માટ—હાણ શરીર એળી ઉના પાણીથી ન્નાન કરવુ

છાણનો રાસ—ગોપક નજુનપણુ કન્વાવાળી, નચક દુગધનાશક વાન્થ-વધક, દુમિ-કીટલ ગોપક અને ગીનનિવાનક છે (૧) શીતળા કુટી નીકળેલા ફેલકા ઉપર—ગાયને કપડાથી ચાળી ને ભગવી આજ ઉપાય એ ઉપા મુખ્યને કરી રેષક છે (૨) સાવારણુ મણુ ઉપર—લીમા ગાય ભેળવી ચોપડરી (૩) વાન્થ ગપમા સ્કરી રાખવાથી બુડ, કીચ્ચા વજો પડના નવી

પ્રાણિજ ઔષધી.

इत्यग्रं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।

तदेककालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥

૧-અસ્થિ (હાડકાં).

(૧) નાદીપ્રજી અને ભગદર ઉપર—તરસના હાડકા પાણીમા ધરી પાવા અને લેપ કરવો (૨) પીનસરોગ ઉપર—તગમનુ હાડકુ પાણીમા ધરી નાકમા નાખવુ (૩) જલોદર ઉપર—માણુમની (કપાળ) પાપરી પાણીમા ધરી પારી એટલે મોળે જલદી ઉતરે છે (૪) હાડકાણુ અને સડેલા કુદ (કોઠ) ઉપર—માણુસના હાડકા બારીક વારી વચગાળ કરી તે આદી-ઓપર ચોપડવુ એટલે ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે (૫) હાડકાયા દૂતરાના વિષ ઉપર—દૂતગનો અથવા વાદનો સુશોદાન અને કપાળની ખોપરીનુ હાડકુ પાણીમા ધરી આપવુ (૬) ડોરના ગળામા હાડકુ અટક્યુ હોય તો—તગમના નાકનુ હાડકુ પાણીમા ધરી તે પાણી પાવુ (૭) ભગદર ઉપર—ત્રિકળાના ગદામા મિલાડીનુ હાડકુ ધરી લેપ કરવા (૮) નાસુર ઉપર—ખવચ્યા મિલાડીનુ હાડકુ, કાચબાની ખોપરી અને તગમનુ હાડકુ ધરી ચોપડવુ (૯) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર—કાચબાના કપાળનુ હાડકુ ધરી પાવુ (૧૦) ભગદર અને દુષ્ટ પ્રજી ઉપર—મિલાડના અને દૂતગના હાડકાની ભરમ કરી ધીમા ખરેલ કરી લેપ કરવા (૧૧) ઉદરના વિષ ઉપર—ખવચ્યા મિલાડીનુ હાડકુ ધરી ચોપડવુ (૧૨) સર્પના વિષ ઉપર—ગડડ-પલીનો પગ પાણીમા ધરી આપવો

૨-ઉદરની લીંડીઓ.

(૧) બાળકની ઈંદ્રિ અને આડા બેઠ થયો હોય તો—ઉદરની લીંડી પાણીમા ધાલવી કુટી અને પેકુ ઉપર લેપ કરવા (૨) પ્રદર ઉપર—ઉદરની લીંડીઓ ચોખાના વાવરામણમા વાટી આપરી (૩) પ્રમેહ ઉપર—ઉદરની ૩-૪ લીંડીઓ દૂધમા આપરી (૪) નાના બાળકને રેથ થવા માટે—ઉદરની લીંડીઓ અને એરડાનુ ચૂણુ લીંછુના રસમા ખગલ કરી તેનો શુદ્ધ ઉપર અને કુટી ઉપર લેપ કરવા (૫) કરોળીઓ શરીરપર મસાજવાથી ઝીણી ઝીણી રાહીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉદરના વિષ ઉપર—ઉદરની લીંડીઓ ધરી ચોપડવી.

૩-કસ્તૂરી.

કસ્તૂરીની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તૂરી હરણની તથા જવાદી બિલાડાની કુટીમાંથી નીકળે છે. બિલાડાની ચનાર કસ્તૂરીને જવાની કસ્તૂરી કહે છે એ મગકસ્તૂરી કહતા હલ્લી ગણાય છે. મુવાસિક તથા થોડી ઉત્પત્તિ થવાથી નાબી મળે છે. શુદ્ધ કસ્તૂરી સુધવાથી નાટમાંથી લોહી પડે છે. કસ્તૂરી—અમુલ્ય નીખી, કઠી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, યરૂ ગ્રંથ, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે કિલ્લા-નકુલ, મુખરોગ, કફ દર્દ, અલ્લસી મળ, વાયુ, તૂષા, ઉલ્સી, શોષ અને વિપતો નાશ કરે છે. જે કામરૂ દેશમાં ઉત્પત્તિ થએલી કાળા રંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ અને કાન્તીરમાં થનારી કપિત્થ વર્ણની તે કનિઠ ગણી શકાય. કસ્તૂરી—વાદુ ગ્રંથ, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક કઠી, હેલક, તીક્ષ્ણ અને બળિતશુદ્ધિ કરનારી છે, તથા બળિતગંગા દર્દ, તૂષા, મુખરોગ લાક્ષણિક ઉલ્સી વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલ્લસીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે જવાદી કસ્તૂરી—અમુલ્ય, ઉષ્ણ સુખાવલ સુગંધી, ત્રિવિધ, વાયુ ઉપર પ્રસરન, પુષ્ટિકર અને શુક્રદિકારક છે તથા દર્દ, કિટિલ-કુટ પર્મવો, દુર્ગંધ વિષ, દરોગ અને કુટનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કાન વાદ છે તે ઉપર—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીટાળી કાનમાં ગાખવી. (૨) વાળા ઉપર—૧ ગુણથી ૨ ગુણ સુધી કસ્તૂરી ઘીમાં નાખી આશન કરના અટલે વહેલા વાળા દળે તો તે પછી માંને થશે. (૩) સન્નિપાત જ્વરમાં તડા (મૂર્છા) આવે છે તે ઉપર—કસ્તૂરી અને મરી, એ થોડાની લાળમાં ખેંચી મધ નાખી આપવા. (૪) જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) શીતાગ સન્નિપાત ઉપર—કસ્તૂરી આપવી. (૬) કસ્તૂર્યાદિ શુદ્ધિ—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો, લવણ ૨ તોલા મરી, ક્ષીડીપીપર બાદા અને કાલીજન એ અર્ધા તોલો તથા દાડમની છાશ ૧ તોલા એ સવ દ્રાઘના પાણીમાં ખગલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ન્હોડામાં ગળવાથી કફ દૂર થાય છે એના સેવનથી શ્વાનુ નિવારણ થાય છે. (૭) પુરુષાવ કમી થયું હોય તો—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિના માટે—ત્રણ ભાર સુવર્ણભસ્મ અને એક ભાગ કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુણ પપત ચૂર્ણ મધ આડર અને ઘી માથે સેવન કરવું અથવા શરીરમાં પ્રકૃતિપલ્લ આવી કમ્બનું દુષ્ણુ વજેગ આગળ પછી દૂર થાય. " પુષ્કળ અમીઝ લોક એનું નિત્ય સેવન કરે છે. (૯) લઘુ દિવસનો નિદ્રા-નાશ કર થવા માટે—જીના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અગ્ન કરવું.

૪-કબૂતરની હગાર.

(૧) પાકેલું ગુમક કુટવા માટે—કબૂતરની હગાર લાવી લેપ કરવેલું. (૨) પાંચેનું અને કબૂતર એ એકજ નતિના છે. મળ્ય એમાંથી ગમે તેની વિ. લેવા.

(૨) વાળા ઉપર—૨ થી ૩ માસ સુધી કબૂતરની હથાગ મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી, તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે (૩) પથરી ઉપર—કબૂતરની હથાગ અને કાંકરીના બિયા ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવા, એટલે પથરી ઝરી પડશે (૪) ભાર ઉપર—કબૂતરની હથાગ મધમા આપવી

૫—કાંતણી (કરોળીઆ)નું ઘર.

(૧) વાળા ઉપર—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી શકિત અનુસાર પાનમાં અથવા ગોળમાં ખાવા આપવું સાજપર્યંત કદાચ ખાતું નહિ સાંચે જમતું પથ્ય—અણુણી તણુ દિવસ (૨) આગાતુક જખમો ઉપર—કાંતણીનું ઘર લગાવવું (૩) ઢોરોને કાંક વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર—કાંતણીનું ઘર રોટલીમાં આપવું એટલે ચાગ પાય દિવસમાં કીડા નાશ થઈ જખમ લરાઈ આવે છે (૪) બાળ તરોગ (ચુવારોગ) ઉપર—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી તેને ગોળમાં કુટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી. પથ્ય પાળવી (૫) ચાતુર્થિક જવર ઉપર—કાંતણીનું ઘર ગોળમાં મેળવી આપવું (૬) કઠંસર્પ ઉપર—કાંતણીનું ઘર અને અગર્યદન, એ મમભાગ લઈ બારિક કરી ચલમમાં નાખી પાતું.

૬—કુકડીની વિષા (હગાર).

(૧) પાકેલું ગુમડું ફૂટવા માટે—કુકડીની અથવા કબૂતરની વિકાસો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) હડકાયા કૂતરોના વિષ ઉપર—કુકડીની વિષાનો લેપ કરવો (૩) સોમલના વિષ ઉપર—કુકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાતી, એટલે ઉલટી થઈ વિષ નિકળી પડશે

૭—કેશ.

(૧) અગ્રિહંધપ્રભુ ઉપર—કેશ બાળી તેલમાં ખરલ કરી મલમ કરી ચોપડવું. (૨) સુખપ્રસૂતિને માટે—જનને દિપને કેશની છુણી આપવી.

૮—ગાંડૂળ (સંભૂનાગ, ગુ. અળસીઆ).

ચોમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે એનો રંગ તાપ્પા પ્રમાણે લાલ લોઈ એ વેતભગ લાપ્પા હોય છે. એના રંગમાં તાણુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. ભૂનાગ એટલે ગાંડૂળ—આ અનેક વિજ્ઞાનકરક છે પારાની ખાખ કરવાના જરણુ વિષમમાં એનું સત્વ કહેલું છે એના સત્વથી જરા, બાધિ દૂર થાય છે. એ સ્વણીદિ ખનીજ બેદથી ચાર પ્રકારનું છે તેમાં સુવર્ણ—આણુમાંનું દુર્ભલ છે. ભૂનાગ સત્વ—ગાંડૂળ, હળદર, ગોળ, ગુમળ, લાખ, લોંકર, મચ્છ, પેડ અને ટંકણુખાર એકત્ર કરી ખરલ કરવો અને ફલદીમાં થાલી દેવતાપર પુકડવું, એટલે તાપ્પા જેવું સત્વ નીકળે છે. એ શીત છે અને સપૂર્ણ કુટ, મણુ અને સ્થાવર

જનમ વિપતો નાશ કરે છે એનો પાગમા યોગ કરવાથી પાસે અગ્નિમા સ્થિર થાય છે એના મત્વની રૂચિવારે વીટી કરી તે પાણીમા બોળા તે પાણી પીવાને આપવું એટલે તત્કાળ વિષ નાશ થાય છે દુખી થતી નુવાવડીનો છુટકો જલદી થાય છે તેમજ પાણીમા વીટી ધાર્ધ, આગળ લખેલા મત્રે ને પાણી મત્રી આપવાથી માટું ગળ, ત્રિપાત્રી પીડા, જનમાધા અને ગ્રહભાધાનો નાશ થાય છે નથા જી જલદી પ્રસન્ના થાય છે ગુમગને ભરી કાઢે છે અને નેત્રરોગ માટ નેત્રમા નાખવાથી દિન થાય છે, એવું ભાષુડીએ કહેલું છે મત્ર — “ રામવત્સોમસેનાની મુદ્રિતેતિ તથાક્ષરમ્ । હિમાલયોક્તરે પાર્થે મ્વર્કર્ણક્ષ મરુદુમ્ । તત્ર શૂલ મમુપ્પન્ન તત્રૈવ વિલયં ગતમ્ ॥ ” એ વીટી નેત્રમા નાખી તે કહેવું, પડી ને તત જ્યા ગળા દિવા પીડા થતી હાય ત્યા ચોપડવું એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર—ગાડળા મુઠરી ગાળી ફરગેત મુમારે એક વાલ નાગે જોળમા જોળી કરી તે આપવી એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પત લઈ પચ્ચ આપવી કરી એટલે ગરીબમાના સર્વ વાળા બળી જાય છે (૨) સપ્તના વિષ ઉપર—ગાડળા અને ત્રણા મરી એ પાણીમા વાટી આપવા એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે (૩) પુરુષત્વ આપવા માટે—મગેર ગાડળા લારી જાતમા ધાધ પડી ને તેની નલિકાય ન અર્ક કાઢવા આ પાનના બીડામા મિદુ માત્ર ચોપડી નિયમ ખાસ આપવા

૯-ગધેડાની લીંદ.

(૧) ઘાળા ઉપર અગા ઉપર પડી ગાડો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર—
 ૧) રાત્ર કાઢી તે ઉપર ચમગની લીંદ ૮ દિવસ આપવી (૨) અરજવા ઉપર—ગધેડાની લીંદનો પાનાળય તવડ અર્ક કાઢી તે ખગજવા ઉપર ચોપડવો
 ૩) કાચા માટી અને ગરૂ ત્યાપ્તિકોના વિષ ઉપર—ગધેડાની લીંદનું પાનની પાવ (૪) મધુરા ઉપર—ગધેડાની લીંદ પાણીમા મેળવી તે પાણી લેવા આપવું

૧૦-ગધેડાનો દાંત.

ઉપયોગ:—(૧) શીતળાની આખમા કુલુ પડયું હોય તે—
 ગાડાનો દાંત ધમી અગળ કરવું

૧૧-ગોરોચન.

ગામના અથવા બળદના પિત્તાશયમા એક જાતનો જાયફળ જેવડો ગાગડો ઉપન્ન થાય છે તેને ગોરોચન કહે છે ગોરોચન—અતિ શીત, રૂચિકર મગ-
 નનવિખિત પ્રથોમા એજ પ્રમાણે એજ દગ ઉપર ખીલાડીનું હાકડું અથવા
 માગુ ગીગડું ઘસી આગવાનું લખેલ છે
 ૨ એ પિત્તાશયમા નાળાએ જેવડા એક જોળામા પીળા ગમના પાણી માથે
 ૩ નાની મોટી દગ ખાગ માટે મળી આવે છે.

લઘાચક્ર, વશકર, કાલિકારક, ક્રમ્ય, કડવુ અને પિશાચપાલા, મદપીડા, વિપદોપ, કુટ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભાશાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૧) ઉલટી, વરાધ (આરામી) વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર—ગોરાચન અને દળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રમમા આપવા (૨) મધુરો ઉપર—મધુરો થએલા માણુબને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત એ તોલા બેસના દૂધમા અડદ જેટલુ ગોરાચન મેળવી આપવુ આ યોગથી મધુરો પેટમા ન પડતા બહાર પડે છે (૩) બાળકોને ગીતળા હલકા આવવા માટે—ગોરાચન ગાયના દૂધમા ઘમી પાવુ એટલે ગીતળા અગ ઉપર તત્કાળ ઉડે છે (૪) ખરજ ઉપર—ગોરાચન અને ચદન ઘમી લેપ કરવા

૧૨—ઘૃતવર્ગ.

મવ ઘીમા ગાયનુ ઘી બદ છે ઓપધોમા મવ નાજ ઘીની યોજના કરી ઘીના મવનથી માણુમના અગમા ધાતુની શક્તિ થઈ શકિત વધે છે* અને મગજ શાત ગહે છે ઘીના મેવનથી શરીરમાની અગકતા અને ગરમી દૂર થાય છે અને લાંબી શુદ્ધ થાય તે અનિશ્ચ શારીરિક બ્રમ કરનારઓને ઘીનુ મવન તેા અત્યત લીનગર છે ટમાણુના વખતમા દુર્દેવથી દૂધ વીની અછત થવાથી ચરખી જેવા નિપિદ પદાર્થની લોમા ભેજમેળ થવા લાગી છે' એ ભેજમળનુ ઘી મવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો મજબ છે એટલા માટે મવએ અવશ્ય માવચેતી ગખવી શ્રી મળમે વિન્તાગ 'ગૌદેશક' ભાગમા કહેલો છે તે જુઓ અકરીનુ ઘી.—ચપ્પાચ, દીપત મળવધક, ક્રમ્ય, પાક વખતે તીખુ અને કામ, શ્રામ, કષ, કરે, અર્શ, અને ગળપદમાનો નાશ કરનાર છે મેંદીનુ ઘી—તિખદ તથા ગમ છે અને કરે, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને ગોપનુ નાશક છે બે સનુ ઘી—મૌખ્યદ, વર્ણકારક, હલ કાનિદગ રચ, દરક, મીટુ, મીનજ, વિજ્ઞકારક, બવમદ ધૈર્ય આપનાર તથા ગુરૂ છે અને અર્શ, મગજલી, વાત, રક્તપિત્ત, બ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે હાથણીનુ ઘી.—કડવુ, લવુ, તુરૂ તથા અમિદીપક છે અને કુટ, કૃમિનુ નાશક તથા મજ અને મૂત્રનુ રક્તક, કરનાશક, પિત્તકારક અને વિપ તથા રક્ત-વિકારનુ નાશક છે ઘાડીનુ ઘી.—કિચિત મધુર, અમિદીપક, તુરૂ, તીખુ, મજ-મૂત્રરોધક, કિચિત વાતક, ઉષ્ણ, પાકકળે લવુ તથા તુરૂ છે અને કરે તથા મૂર્છાનુ નાશક છે ઉલટીનુ ઘી.—અમિદીપક, ખાક, પાક વખતે તીખુ અને વિપ, અર્શ, કૃમિ, મોળે, વાયુ, કરે, કાદ, ગુન્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્છા, અપરમાર અને બચકનો નાશ કરે છે ગર્ધનીનુ ઘી.—મગકર, શુદ્ધિપદ, વામક (ઉલટી કરનાર), અમિ-

* અગને ખાસ અનુભવથી જણાયુ છે કે ધાતુના દરદીએ સીમગ કયા પછી શ્રાસ સાત પડ્યા પહેલા પાચ તોલા ગાયનુ તાજુ ઘી પી જુ. એથી ધાતુની શક્તિ અને પ્રુષ્ટિ થાય છે સાજા મનુષ્યે કસગત કયા પછી એ પ્રમાણે ઘી લેનુ, એ દૂધ પીવાની પરાખર અત્યત ફાયદાકારક છે

પર, ઉચ્ચવીર્ય, પાક કાળે લગુ, તુર અને આનિદ્રરક છે. એ મૂનદાષ અને દુનો નાશ કર છે સ્ત્રીધૂન.—રૂચિપ્રદ, નેત્ર્ય, પાક વખતે લઘુ તથા અમિહીપક અને વાત પિત, કફ તથા વિપતો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) અમિ-
ત્ર્ય પ્રજ્ઞ, હાથ પગનો દાહ. શિંગેજમલ અને આખેમાની બળતર-
પરઃ—ગાયત્રી રી આપતુ (૨) ગર્ભિણીના વ્રજાવ, દાહયુક્ત વાતરક, ત્રિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપરઃ—ગાયત્રી રાત્રીએ મહાસંધ્યાત
1 મોગતુ એથી કરી તાવથી થએલા દાહ પણ શાત થાય છે વી જુનુ હોય
1 નયુ ઉત્તમ. (૩) પ્રજુ તથા નાડી પ્રજુ ઉપરઃ—જુના ધોના લેપ કરવેલ
૪) આખમાં ખુપરો નાખતો હોય તો સ્ત્રીવૃત આગતુ

૧૩-ઘોડાની લીંદ.

ઉપયોગ (૧) રુજ ઉપરઃ—ઘોડાની લીંદ પાણીમા મેળવી, તે પાણી
1 થી લઈ તેમા થોડી મેકલી દીંગનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાતુ એટલે દહિન ૧૫ પણ
ગિત શમશે બીજો પ્રકારઃ—ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી આપવો (૧) ઉચ્ચકી
પરઃ—ઘોડાની ગુરજાલી લીંદની ખણી આપવી એટલે દહિન એવી ઉચ્ચકીને
1 શ થશે (૨) કાગળીઆ ઉપરઃ—ઘોડાની લીંદ જાથના પાણીમા મેળવી વજ્ર-
1 બ કરી અજમે ૭ માસ પવત નાખી પુન વજ્રગાળ કરી જમડી પાતુ

૧૪-ઘોડાનો વાળ.

ઉપયોગઃ—(૧) ચામખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપરઃ—ઘોડાના વાળથી
તે બાંધવા એટલે ખરી પડે છે

૧૫-છાશ.

આ મધ્યે ગોવૈશ્વક ભાગમા માહિતી છેજ તે સિવાયનો બાખોનો ભાગ
1 રી લખ્યા છે એ સની છાશઃ—કફન સાદ ગોટકાગક તથા ચુર છે અને
1 મ અતિમાર પ્લીહા અર્થ મઠહણી પાડુરોગ, વિપમનવર અને મુતરાગની
1 નક છે બકરીની છાશઃ—લઘુ નેમજ સ્નિધ છે અને દાહ, ચુલ્મ, અર્થ,
1 1 ૫ મોળે, સઠહણી અને પાડુરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) સ્ત્રી-
1 બી ઉપરઃ—ગાયત્રી જાથમા મુઃ અને લીડીપીપગનુ ચૂર્ણ નાખી આપતુ

૧૬-દહીં.

ગાયના દહીં મળથી વિચાર ગોવૈશ્વક ભાગમા છે, બીજી માહિતી અહી
1 પાય છે એ સનુ દહીં—ગુકાપિત્ત-પ્રમાદન, રૂચ્ય સ્નિધ, મધુર, ગોષ્ઠક,
1 રોગ- ૧, અભિપ્રદિ, બલકર તથા શુક્રકરક છે અને પિત્ત, વાત તથા થમનુ
1 રાક ૮ બકરીનુ દહીં—દોષન, પાચન, લઘુ, રૂચિકર, ગરમ તથા માહક છે

અને નેત્રરોગ હાય, અર્ધ, કાસ્મ, ત્રિદોષ, આસ, કાસ અને વાયુના નાશક છે. હાથણીનું દહીં—ગુરૂ, કાતિકારક, રૂચિકર, પાકવખતે તીખુ, લઘુ, ઉષ્ણ બળપ્રદ તથા નિર્વર્ધક છે અને પરિણામશૂળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઘોડીનું દહીં—મધુર, ગુરૂ, કિંચિત્ વાતકર, રૂચિકર, આખોને હિતાવહ તથા દીપન છે, અને કફ મૂત્રજા, નેત્રરોગ, કોહ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાના કૃમિ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. ગવેડીનું દહીં—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રૂચિકર અને વાતનાશક છે. ઉટડીનું દહીં—તીખુ, ખારૂં, મેદક, રસ વખતે મધુર તથા ખાટું છે અને વાતાર્શ, કૃમિ, કુષ્ઠ, શૂળ અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. સીનું દહીં—બળદર, તપશુ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું, આખોને હિતકારક, ગુરૂ, પાચકોને લઘુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે, અને પરિણામશૂળ, મસત્તાળ, ત્રિદોષ અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે.

૧૭—દૂધ.

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક, સક્રિયવર્ધક અને આયુષ્યવર્ધક એવા બીજો પદાર્થ નથી. નધી જાતના ફેવોમાં ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. નાપના દૂધમાં કાઠ પશુ પ્રકારનો અવયવ નથી એ માળકથી જુદા સુધી સર્વને અત્યંત હિતકારી છે. આખળના વખતમાં ફૂંચણી ગાયોને અત્યંત જથ્થો હતો, તેથી કરી લોકો સક્રિયવાન, નિરાપી અને ઘરવીર હતા. લાલ્લા વખતમાં ફૂંચણી ગાયોની દિનપરદિન અછત થતી જાય છે. દુધકાળને લીધે ટોચની અછત થઈ જમીનમાં તેનાથી મળનાર ખાતર કમી મળવા લાગવાથી ધાન્યની ઉત્પત્તિ પણ ઘટવા લાગી છે, અને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ આજા ઝસવાળું હોય છે. જેથી તે ખાનારને યોગ્ય તુષ્ટિ પ્રાપ્તિ આપી શકતું નથી. એટલાજ માટે સર્વગામે ગાયનું રક્ષણ થાય એવો યત્ન મન વાચ્ય અને કાયાએ કરવો ઘટે છે. નીચે જે દૂધ સળધી લખવામાં આવ્યું છે, તે નિવામ બીજા માર્ગાતી આ ગ્રંથના ગૌવૈદ્યક પ્રકરણમાંથી મળી આવશે. એ 'સનુ' દૂધ—મધુર, પૌષ્ટિક, ત્રિજ્વ, બળકર, ગુરૂ તથા વૃષ્ય છે, અને શુક્ર, ત્રિદોષ, કફ, આળસ તથા રૂચિને ઝગનાર અને પિત્ત, દોહ, ગ્રમ તથા જઠરાગ્નિ નાશક અને મદાગ્નિને અપચ્છ છે. એ નીચામિવાળા પુરોનો તપાની પાવાથી બળ, તુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે. બકરીનું દૂધ—ગુરૂ મધુર, આહર, લઘુ તથા શીતળ છે અને જ્વર હ્રય, ઉષ્ણ, ગ્લપિત, સર્વવ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. મેદીનું દૂધ—મધુર, ગરમ, ત્રિજ્વ, કેસ્ય, પુષ્ટિકર, ગુરૂ, વાતનાશક, કફકર અને મેદોવર્ધક છે. હાથણીનું દૂધ—મધુર, અગ્નિને મદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય, ચક્ષુબ્ધ, નિર્વર્ધક, મેદોવર્ધક, સ્તિજ્વ, ગુરૂ, બળકર, કફર, તુષ્ટિકર અને પિત્તનાશક છે. ઘોડીનું દૂધ—ખારૂં, અમિદોષક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કાતિકર, દેહરૂચિકર, લઘુ, બળકર, ખાટું તથા સારક છે. અને સપિવાત, ત્રિદોષ, ઉદરવાયુ, કુષ્ઠ અને દમનો નાશ કરે છે. ગવેડીનું દૂધ—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, ખાટું, હીન, શુદ્ધિમાલકારક, વૃષ્ય, રૂચિપ્રદ તથા ખારૂં છે, અને કક, વાયુ, બળરોગ, કાસ અને દમનો નાશ કરે છે.

ઉટ્ટીનું દૂધ—મંદુ, બળદર, રૂઝ, ગાંધક, કિમિત ખાંડ, દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ દેહ અને નાર્મ, રૂઝ, કુટ, આનાદવાયુ પ્રમેદ, નળવાત, દુર્મ, ગુસ્મ, કામ, અશ, હિર તથા ગળેના નાશ કરે છે માનુષ્ય દુગ્ધ—મધુર શીતળ, ક્ષુદ્ર, ચક્ષુષ્ય, ગુરુ, પચક, દીપન, પાચક, ક્ષાતુવર્ધક, ક્ષિત્ત, જીવન અને મેહન છે એ રક્તપિત ઉપર નમ્ય માટે અને નેત્રગ ઉપર આખામા નાખવા માટે ઉત્તમ આયુ છે, અને નેત્રગ બળિવાત, શત તથા પિત્તો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉદરરોગ ઉપર—ઉટ્ટીનું દૂધ પાત્ર (૨) કંઠ, ઉધરમ, શ્વાસ અને અમાનતા વગેરે આળેગેલા ઉપર—ગવેલીનું દૂધ પાત્ર (૩) વીર્યશ્લાષ, ક્ષાતુક્ષીનતા વગેરે ઉપર—દૂધ નમ્ય કરી તેમા બીડીમંદુ નાખી તે આપવું (૪) નાના બાળકોને પાહુડા લાગે છે તે ઉપર—તરીનું દૂધ સ્ત્રીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવું

૧૮-પેદુબાજર.

પેદુબાજર—મંદીના પેટમા એક જાતનો નાગડા ઉત્પન્ન થાય તેને “ પેદુબાજર ” કહે છે * પેદુબાજર—ક્ષાતુચક છે અને મધુર મેદ ત્રિપ, કંઠ પિત્તગ, નેત્રગ, મેદાનગ તથા વાતગળેના નાશ કરે છે એ રસરી નમ્ય, ત્રી, આદુનો નમ કિંતુ યથાકત અનુપાનમા અથવા લીડીપીપર, નયક્ષણ ન મધમા ભક્ષણ કરવાથી વરુ મધુર તન્નુ પુનઃ જેના થય શ્વાસ ઉપર—૧ ગુલ ૧૦ માનગ મધ અને લીડીપીપરમા આપવા

૧૯-બીરબહોટી (ગોકળગાય).

મગ નક્ષત્રમા મતા રગના ત્રીણા ક્રીડા ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને ઉટ્ટ આપમા બીરબહોટી કહે છે આમામા આ ક્રીડાઓની હારાની હારે લાગેલી હાય છે પેદુ વગેરે લાકા એ ક્રીડાને એકા કરી વેચે છે ઉપયોગ—(૧) બારે ઉપર—કાળી તુળમીના પાહડાનો અગરમ ૪ માસા અને મધ ૮ માસા બંધન કરી તેમા બીરબહોટી એક અથવા બે બારિક લસી ચાટણુ તૈયાર કરી, એ મધ ચાટણુ પ્રથમારબં એકદમ ચટાડવું એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવું પરંતુ જેમ જેમ નેત્રનું નેત્ર કમી થતુ જાય તેમ તેમ ઓપવતુ પ્રમાણે બે કમી કરતા જતુ એનાથી ત્રણ દિવસમા ગુણુ સમગ્ર થય છે (૨) સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, ડબ્બા (ભાર) અને નાના બાળકના પેટમાના સર્વ રોગા ઉપર—કાળી તુળમીના પાહડાનો રસ અને ભાજરનો અગરમ ૧ ના ૫૫ ત લઈ, તેમા બે ૫૫ ત બીરબહોટી ધમી તથા અર્ધી રતિ ગોચરન

જેમ મંદીના પેટમાથી ‘પેદુબાજર’ અને ગાયના પિતાશ્લમાથી ‘ગોચર’ નિર્દો કે તેમ ઉટ્ટના ઉટ્ટમાથી “ હગ્ગત હાઉ ” મળી આવે છે એને નાના ઉપર વાપરવાનું પુનાની મથકારો બતાવે છે

ઘસી મધ નાખી આપવું બાળકને અર્ધી ખીરખહોટી આપવી (૨) દમ, ઉંઘરસ અને વરાંધ ઉપર—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી (૪) મુળઆંત્રિ ઉપર—ખીરમહોટી અને ઘોળા ઢાંચાની રાખનો મધમાં ખરસ કરી લેપ કરવો (૫) અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત, અર્ધિત અને બીજા વાયુ ઉપર—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી (૬) પેટશૂળ ઉપર—જમફળ અને ખીરમહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું (૭) સાંજ ઉપર—ખીરખહોટી મીઠામાં મેળવી લેપ કરવો (૮) બેસી ગમેલા સ્તન કઠિન થઈ ઉપર આવવા માટે—ખીરખહોટી દૂધમાં વાટી નન ઉપર લેપ કરવો

૨૦—લેસનું છાણ.

ઉપયોગ—(૧) નવેલો નખ ઉખડ્યો હોય તે—લેસનું તાણુ છાણ ગરમ કરી બાંધવું (૨) મધુર ઉપર—લેસનું છાણ પાણીમાં મેળવી દીચણુપર્યંત અને જઘાપર્યંત પગે ચાળી ઘોષ્ટ નાખવું (૩) તણુખીયા પ્રમદ ઉપર—લેસનું છાણ પાણીમાં ગાળી લઈ તેમાં માકર નાખી તે પાવું ગાયના છાણ સમઘી ગોવૈષ્ઠમાં બુઓ

૨૧—મધ.

સામાન્ય મધ—ચીન, લઘુ, સ્વાદુ, ઝલ, માલક, નેત્રોને દિતાવલ અમિદીપક, તણુગોષ્ઠક, નાડીની શુદ્ધ કરનાર, મદમ, ગેપણુ, મદ, પર્ણકારક, મેષાકર, વિશદ વૃષ્ણ, ઝચિતારક, આનદકારક અને તુરં છે તથા સહેજ વાન કર કોદ, અશ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, ઝં, મેલ, કૃમિ, મદ, આનિ, તૃષ્ણા, ઉઘટી, અનિસાર, દાહ, ઘાતમય મેલ, લય હેડકી, ત્રિદોષ, આઆનવાયુ, વિષ તથા મલમધનો નાશ કરે છે સર્વ જાતિનું મધ—તણુરાપણુ, ગોષ્ઠક અને અમ્બિને માધનાર છે મધ તપાવવાથી કિંવા ઉંખુ કાળમાં ઉંખુ પદાર્થોમાં લસણુ જગથી વિષ જેવું દુખ કરે છે આપધોમાં બુનું મધ આપવું જેમ નમ બુનુ થવું જ્ય તમ તેમ તે શુભકારી છે ઘી અને મધ મગ્ગે ભાગે લેવા નહિ. એમ લેવાથી તે વિષ સમાન થાય છે ગે ગાયના ઘી જેવું, ઝચિર, નુગધી એવું મધ ઉત્તમ જાણવું ઉપયોગ—(૧) કાન વહે છે તેને માટે—ઝાડાએ ત્રીણી માખાનું મધ બેસ છે તેનું મધ કાનમાં નાખવું (૨) કાનમાં અગાર વગર ગદ હોય તે ઉપર—જાનમાં મધ નાખવું. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર—દસ ઉપર મધ આપડવું (૪) મેદોરોગ ઉપર—સવારે ગરમ પાણી ૪ તોલા લઈ તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું (૫) મુખ-રોગ ઉપર—મધનો ગરૂષ (મ્હોડામાં મધ લઈ તે કેટલીકવાર રાખી કામળો કરી નાખવો) ધારણુ કરવો એટલે મ્હોડામાંના તણુ, ચાદી તથા દાહ, તુષા વગેરે રોગ દૂર થઈ મુખને સ્વચ્છતા આપે છે અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા (૬) અમિદગ્ન તણુ ઉપર—ચોખ્ખા મધુકર્ણ મધ

પીજાએ આપવું (૭) કાનખજુરે કાનમાં ગથા હોય તો.—મધ અને તેલ કાનમાં નાખવું (૮) રક્તપિત્ત ઉપર—મધ અને સાકર એ બકરીના દૂધમાં પાવું. (૯) તુષ્ટા મેઠા ઉપર—પાણીમાં માટી અથવા મધ નાખી તે પાવું ૬૬ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેગર પાવું, ઉલ્કરી થશે એટલે તુષ્ટા અને દાદ શમશે. (૧૦) ખરસાણીના વિષ ઉપર—પાણીમાં મધ નાખી પાવું (૧૧) ઝેરકચ્છાણાના વિષ ઉપર—મધ, ઘી અને માકન ખાવા આપવા

૨૨—માખણ.

બેસનું માખણ—ગુરૂ, વાતુલ, ગુરૂ, કફર, મેદાવધ, આખોને દિતકર, ધાતુવધક, જાંબ, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે અને યશ તથા પિત્તનું નાશક છે એજ તાજું હોય તો ધાતુવધક બાળ તથા મહત્તે દિતકારક અને બળકર છે બકરીનું માખણ.—મધુર, ગુરૂ, લઘુ આખોને દિતકારક, દીપન, બલકર તથા દિતકર છે અને ક્ષય, ઉષ્મ, ગુદમ, પ્રમેદ, ગળા, નેત્રરોગ, ત્વર, પાદરોગ અને ચત કોહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કાનનો દાહ ધાય છે તે ઉપર—માખણ કિચિત્ ફેવના ઉપર પીગળાવી કાનમાં નાખવું (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર—માખણ અને તેલ ખાવા આપવા અથવા માખણ નાગકેસર અને ખડીઆકર ખાવા આપવા (૩) રક્તાનિસાર ઉપર—માખણ મધ અને ખડીઆકર ખાવા આપવા

૨૩—મૂત્રવર્ગ.

મૂત્રવર્ગમાં ગોમૂત્ર મુખ્ય છે ઓપધોમાં એ મધ મૂત્રોના અભાવ આપવું. ગોમૂત્રમાં ૨૪ ગુણ ધણા ઉત્તમ છે કુલ્કા તેલો અને ઘી મિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે નરયને માટે ઉટનું મૂત્ર આપવું પ્રાણનાથ ગાયનું પ્રશન્ત અને ગંધડા ધોણ, બકરા, બેમાંનું મૂત્ર તેલમાં ઉઠાળી લેપ કરવાથી દુઃ, કઠુ અને વિમર્ષનો નાશ કરે છે બેસનું મૂત્ર.—ગુરૂ, કઠુ, ખાર, પિત્તકર ઉષ્ણ તથા તીષ્ણ છે અને ગળા, અર્શ ઉદર, કુષ્ઠ, મેહ, વિષૂચિ, માળો આનાદ, પાદરોગ, ગુદમ તથા કફનો નાશ કરે છે બકરીનું મૂત્ર—તીષ્ણ, લઘુ ઉષ્ણ, કઠુ, રક્ષ, સ્વાદુ, ગુરૂ તીક્ષ્ણ પથ્થકર તથા વાતુલ છે, અને દમ, ઉષ્મ, મોળો, કમળો, ઉદર, પાડુ, કફ, ગુદમ, પ્લીહા, નાડીવજ્ર, વિષ અને મ્લેચ્છગનો નાશ કરે છે હાથણીનું મૂત્ર—ખાર, કઠુ, મેદ, પિત્તલ, ગુરૂ તીક્ષ્ણ, સારક, તીષ્ણ તથા વિદારણ છે અને રળા, હેડી, દમ, વાડુ, કિલા-મ-દ કફ મડવકુદ, રૂમિ, અશ, વિષ ગુદમ અને કફનો નાશ કરે છે ઘોડીનું મૂત્ર—ઉષ્ણીય, ખાર, તીષ્ણ, રક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે અને કુષ્ઠ, ઉન્માદ, રૂમિ મોહ કરે વાયુ દુઃ, ગળા, વિષ, કિલાસકુદ અને મોહનો નાશ કરે છે. ગંધડાનું મૂત્ર—અમિદીપક કઠુ, ખાર, તીષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે અને કફ, વાયુ મમ્દાણી રૂમિ જૂનઆધા કપ ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમનો નાશ કરે છે. ઉટનું મૂત્ર—તીષ્ણ કઠુ, ઉષ્ણ, દીપન, પિત્તલ, ખાર, તીક્ષ્ણ તથા બળકર

છે અને કોઠ, અર્થ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ તથા મનોવ્યાધિના નાશ કરે છે. નરમૂત્રઃ—રેચક, ખાર, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રૂઝ છે, અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, તણુ, ભૂતબાધા, તવદોષ, વાયુ, મોહ, કંદ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) કંદ, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપરઃ—જીના લોહ-કાંઠને ગરમાળાના અમર બહેડના લાકડાના કોલમામા તપારી, ગ્રામ્યમા ૧૦૦ વાગ ભાજવી, પછી તેનો ખગલ કરી નેમાથી ૧ વાલ ચૂણ મધ અને લીડી પીપરમા આપવું એ ચૂણને “ મહૂર કહે છે (૨) અપરમાર ઉપરઃ—માકડાના રક્તમા ચિથક બીજવી મુકવી, તે ગધેડીના મૂત્રમા બીજવી તેનું તણુ દિવસ નસ્ય આપવું એટલે ફેફસે દૂર થાય છે (૩) વિષારી સર્પના ફંસા ઉપરઃ—માણુમનુ મૂત્ર પાવું એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૨૪—મીણુ.

મીણુઃ—પિચ્છલ (ચિટ્ટુ), સ્વાદુ, તીણુ, મિનિષ, મૃદુ, અસ્થિમધાનકાગક તથા નજીને કિતકર છે, અને વાયુ, કોઠ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ અને લેપ ગુવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) નવેલા ઉપર—તપાવેલા મીણુની લુગટી નખપર એમાડવી અને પાંચે બાજવો, તેથી ચાર પાંચ દિવસમા ચૂણ આવે છે (૨) પગ ફાટે છે તે ઉપરઃ—તપાવેલું મીણુ ચોપડવું (૩) યુમડા ઉપરઃ—ઘીમા મીણુ તપાવી તે ચોપડવું (૪) રક્તપ્રદર ઉપરઃ—મીણુમા ઘીટનું ચૂણ ખગલ કરી ચોપડવું

૨૫—મોરનાં પીછાં.

ઉપયોગઃ—(૧) હેડકી અને ઉલટી ઉપરઃ—મોગના પીછાની રાખ અને લીડી-પીપર એ મધમા આપવા (૨) સર્પદંશ ઉપરઃ—મોગના પીછા તપાવું માથે ચત્રમા નાખી પાવા એટલે વિષ ઉતરશે (૩) માછલાના વિષ ઉપરઃ—મોગના પીછાની ધૂણી આપવી (૪) વિષખાના દૂર થવા માટેઃ—જે પ્રમાણે માછળમાથી નાત્રમત્ત તીજો છે તેજ કિયાથી મયગપિચ્છમાથી તાત્રસત્ત નીકળે છે એ નાત્રમત્તની વીટી ટંગી તે પાણીમા ઓળી તે પાણી આપવું, એટલે વિષમાધા દૂર થશે.

૨૬—વાઘની ચરબી.

ઉપયોગઃ—(૧) હાડમણુ ઉપરઃ—એ તણુ દિવસ વાઘની ચરબી ઉપર કચાવવી (૨) શીતળા થોડા આવવા માટેઃ—વાઘનો સળા દાત પાણીમા ધબી એક વખત આપવો (૩) સન્ધિવાયુ ઉપરઃ—વાઘની ચરબી રાત્રે ઉલટી બેળાએ શરીરે મોળવી

૨૭—સમુદ્રકીણુ.

મમુદ્રકીણુ એ એક જાતના માછલાના પેટમાનું હાડપિચ્છ છે એ સફેદ રંગનું હોઈ એ ઉપર ત્રીણા ત્રીણા છિદ્રો હોય છે એ બસરેથી અહીં આવે છે. સમુદ્ર-

ક્રીષ્ણ—ચિકન, પુક, વાક, ચમુખ, શીનળ, પટલાદિ દોપનાશક, સાગક તથા વિપત છે અને જ્યુન્યા, કક, કકનામ અને પિત્તો નાશ કરે છે અશુક સમુદ્રીણુ અગ્રજગ ન છે અટલા માટ તેનુ ગોષન કરવુ રેવાવન.—સમુદ્રીણુ લીજુના રસમા ખગ્ન કરવુ એટલે શુક થાય છે ઉપચોગ.—(૧) રતાવળો અને અહિર ઉપર—સમુદ્રીણુ અને ખડીસાકરની બૂકી મવા માજ આખોમા નાખવી એટલે અદિન, નાધોળો, ગનાશ, ગળ, કડુ વગેરે વિદાગ ત્વરિત દૂર થાય છે કાનમાના સજુકા વગેરે ઉપર—સમુદ્રીણુની વરજાળ બૂકી કાનમા નાખવી તથા તે ઉપર લીજુનો રસ નાખવા (૨) ક્ષુશ્રાવ, વ્રજ અને ચિકટા ઉપર.—સમુદ્રીણુનુ ચૂર્ણ કાનમા નાખવુ (૪) કડુ ઉપર.—સમુદ્રીણુ વાડી ચોપડવુ

૨૮-સૂર્યની કાંચળી.

જાને કશું છે એવા મર્પની કાચળી મુલુમરી છે મર્પની કાચળી પુત્રકથા
મખચાવી તને ઉપદેશ લાગતી નથી ઉપદેશોગ નવ) આગ ઉપન પિન ઉઠે છે તે
ઉપર—મર્પની કાચળી આળી તલના નેકમા ખરલ કરી ચાપડી (૨) શીવ
પ્રસૂતિ થવા માટે—સર્પની કાચળી માળી તેની વણી આપવી (૩) અપ
ઉપન—સર્પની કાચળી અને અશીશુની વડી કરી ઉપન આપવી અથવા સર્પની
કાચળી આગિ કરી જોળાયા તલ નિવમ લક્ષણ કરવી (૪) ચામપીલ (મસ)
ઉપર—મર્પની કાચળી પાણીમા ખાજ કરી લપ કરેવા (૫) ઉત્તરના ચિપ
ઉપન—મર્પની કાચળીની ઘણી તણુ દિવન આપવી (૬) ચિવન વ્યરોદિકા
ઉપર—મર્પની કાચળી, સાનમ નાગ અને કડવા લીમખના પાદડા એનુ મમ
ભાગ વ્યજ કરી તનલ લપ આપવા એ નાકમ અને ડાકિની એમને પ્રતિમધ
કરી (૭) મર્પની કાચળી નાગ દરેગ

२८—ससत्तांनुं लोही.

ઉપયાગ—૧) મુસી (વગર) ઉપર—મમજાના લોહીમા કપડું
બિચાના ગળાને આને તે કપડું દૈનિક મમજાને દૈનિક મુસી થયેલા બાળકાને પાવ

૩૦—સાબરશિંગ.

ઉપચાર—(૧) કોર્મ, જખમ સારોટીયુ અને વાયુએ અગમનાજા આવે છે તે ઉપર—આમરગિજ ધ્રુવી લેપ કરવા (૨) માથુ જખતુ હોય તે ઉપર—દૂધમા આમરગિજ ધ્રુવી લેપ કરવા (૩) રક્તનાતિમાર અને આમાગ ઉપર—આમરગિજ ધ્રુવી સ્ત્રી આપવુ (૪) બાળકને ગળુ પડે તે ઉપર—આમરગિજ ગાયના દૂધમા કિવા ધ્રુવી તાજવા બે ૧૧ કલાક અને તે ઉપર મીઠા એરડના પાઉડા લગાવવા તેમજ ગાયના દૂધમા અથવા નળા સ્ત્રી પાતુ (૫) વાનરૂણ ઉપર—આમરગિજની અધા મેળા અથવા ૧૧ કલાક ધ્રુવી આપવા (૬) વાતુવૃદ્ધિ ઉપર—સામરશિગની ૧૦ મ. ૧૦. નાના એટલે વાતુવૃદ્ધિ થક વાતુન્યાનની ડાહી નીકળી જાય છે.

(૭) ઉંચરસ, દમ, ક્ષય, મધિ, અપચી અને અડધુકિ ઉપર—૧ વાલ સાબરશિખની ભરમ મધમા આપવી (૮) સાબરશિખની ભરમ કરવાની કૃતિ—વીતાકળીના પાદમ પારિક મદન પ્રમાણે વાડી તેના લાળો ગોળા કરી તેના સાબરશિખનો કકડા મધ્ય ભાગે રાખવો તથા તેને વચકાઉ જાણના પુદ આપવા એટલે તેની ભરમ થશે એજ રીતે કપાસમા સાબરશિખ નાખી પુદ આપવાથી ભરમ થશે.

૩૧—હરિણશુંગ.

ઉપયોગ—(૧) હદ્રોગ, કદિમહ, સંધિશૂળ અને લદ્ધશૂળ ઉપર—લગ્નજીના શિશુમળા કકડા કરી ફાડીઆમા નાખી, જાણીનો અમિ કરી ભરમ કરવી તે ભરમ અર્થે માસો ખાવના લીમા આપવી.

૩૨—હસ્તિદંત.

ઉપયોગ—(૧) કેશ આવવા માટે.—હાથીદાંતનો ઘેર દારૂળદરના રમમા ખગલ કરી લાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) યુગ્મક કુટવા માટે—હાથીદાંત ઘસી યુગ્મકના ઝેહાપર એક બિદુ કરવું (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—હાથીદાંતની ધૂણી આપવી. (૪) ખરજ, ગજકર્ણ વગેરે ઉપર—હાથીદાંતનો ઘેર બાળો તે ગખનો લીમા ખગલ કરી લેપ કરવો. (૫) દત્તવર્તી—હાથીદાંત કુકરના દાંત, ઉટના દાંત, બળદના દાંત, ભોકડાના દાંત, ગંધડાના દાંત, રાખ, મોતી અને મચુદ્રીજીવુ ચૂસી કરી પાણીમા ખરસ કરી મળી જવડી લાળી ગોળા કરવી એ પાણીમા લમી આપમા અજન કરવું, એટલે આપમાનું ફૂલ ધણજ જલદી ફૂલ થાય છે આ પ્રયોગ ફૂલ દૂર થવા માટે ધણોજ ઉત્તમ છે.

આમરશિખને પ્રથમ આકડાના દૂધમા, પછી કુવગના રસમા, પછી અરણીમા ખારીજળના રસમા, અરીજીમા, ગાયના જાણના રસમા અને બોરડીના પાદડાના રસમા, એમ ૭ સુદમ પુદ આપી છેવટે આકડો યુવગના દૂધમા ગળપુદ આપવાથી ઉત્તમોત્તમ સાબરશિખ-ભરમ થાય છે આ ભરમ કકડથી થએલ દન્ક ઉદર રોગને નિકદન કરે છે એટલુજ નહિ પણ એ તાવનો પણ કટો શયુ છે.

સાબરશિખના નાના નાના કકડાને તલની સાથે સપુટમા નાખી કપડામાંડી કરીને અથવા સાબરશિખ ઉપર દારૂડીના બીજ અથવા અડદની મોગર દાળનો લોટ ચોપડી કુલડીમા નાખી કપડામાંડી કરી અડધા મણુ જાણીમા ભરી (ગળપુટ) કરે તે મરે એમ દન્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. વળી લખનોના એક ચુનીલાલ (ઉર્ક કવિજ) નામના વૈજના એક સામીતનું કહેવું છે કે—તેઓ સાબરશિખના ઝીણા બોર જવડા કકડા કરી માદી રીતે બાળો તે રાખને તેના બરોબર ખાવના લકીમા ખૂબ છુટી થેપલીઓ કરી મોટા જાણુ ૪૦ માં બાળી ખાખ કરતા હતા.

રસવૈદ્ય.

૧-અણક.

વાળા, ગળા, પીઠા અને ઠાળા, એમ ચાર પ્રકારના અણક છે. આપવામાં
જો અને ઠાળા વપરાય છે. ઠાળા અણક ગુણોએ ત્રણ છે. શૈશવન—(૧)

ઠાળા અણક:—અમિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિકાળો ઉકાળે, ત્રણ અને
ચાલના મુત્રમાં માત્રાર યોગ્ય એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અણક દેવતા ઉપર
તપાવી ભોરડીના કાદામાં યોગ્ય એટલે હાથથી મમળાં તથા ઉપરનું પાણી
નદી નાખી મુકા કરી આપવા તે ધાન્યાણક કરતા મારો થશે. ધાન્યાણક કરે-
લાની રીત:—અણકને તેના ઘાથા ભાગ ડાગમાં મેળવી કામળામાં ખાવી ત્રણ
દિવસ પાણીમાં પલાળી મખવા અને હાથથી પુષ્કળ મમળાંના, પછી પાણીમાં
પડ્યા હોય તે અણક યુક્તિથી મદાર કહાડી નુકવી આપવા અણક:—તુરો
મયુર દંડા, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુવર્ધક છે અને લય, ત્રિદોષ ગુમઝ
પ્રમેહ, મેદ, મરોળ, ઉદર, ગાંઠ વિષ અને દુષ્કિતો નાશ કરે છે. મારણુ—

૧) ધાન્યાણક ૧ ભાગ અને ટકણુખાત ૨ ભાગ એકત્ર કરી, ખરલ કરી
અવનવા થવામાં ધાવી તીવ્રામિએ પચત કરવું પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ
આપવા, એટલે ભગ્ન નિષક થશે એ ભગ્ન અલ્લાન શીતળ છે તેથી મત્રા નાનો
ઉપર મોજવી. (૨) ધાન્યાણક કામુદગના ગમમાં મમળી પુટ આપવા એ
પ્રમાણે દશ પુટ આપવા એટલે તેની ભગ્ન થશે. (૩) ધાન્યાણક લઈ આલ-
ડાના દૂધ (ગમ) મા એક પહેલું મુધી ખગલ કરી ગોળ ચકાકર વડી કરી
તેની આમપામ આકડાના પાન વીટાળી મારીના ડોડીઆના મપુટમાં ઘાલી
વગડાઉ છાણાનો ગળપુટ અમિ કરવા આ પ્રમાણે આલડાના દૂધમાં એકક
દિવસ ખરલ કરી માત્ર ગળપુટો કરવા પછી વડી વડવાઈઓનો ઉકાળો
કરી તમા અણક એક દિવસ ખગલ કરી ત્રણ ગળપુટો કરવા, એટલે અણકની
નન્મ મારી થશે. એ ભગ્નથી મર્વ ગમ દૂર થાય ૭ અણક મુત્રુ ફર
૫૫ છે વોળા વાગના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાત આપે
૧૧ તો શુદ્ધ થાય છે. (૪) ધાન્યાણક અને નાગમલા, ભદ્રમેધ
૭૫ એ અથવા વડવાઈઓનો ગમ હળદરનું પાણી મળડોનો કાકો,
૧૧૫ આલ્પોની અનુક્રમે ભાવના આપવી અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ
એટલે એ બે ત્રણ ભગ્ન થશે શતપુટી અને મહસપુટી અણક કરવા હોય તો

અનન્દ નન્મ શતપુટી અને મહસપુટી વગેરે થાય છે. ૫૫૫ કહેલું છે કે
વસાદિમ્તુસાનાત સ્યાન્પુટોર્વં દ્યાધિનાશને । શતાદિન્તુ સદ્ધસાંત. પુટો
વેચા રમાયંત ॥ ૭ ॥ અર્થાત્ ગેગ નાશ કરવાને દશથી મો મુધીના પુટો

કુંવારના રસમાં ખગલ કરી પુટ આપવા, એટલે ગજદાર ભગ્ન થશે. મૃત ને અમૃતીકરણુ—અમ્બકભગ્નના ખરાખર ગાયનુ લી મેળવી લોકાના વાસણમાં પચન કરાવવું. લી પચી જાય એટલે તે ભગ્ન અથા ક્રમેમાં યોગ્ય. જે અમ્બક ભગ્ન નિષદ્ર અને કાળજી જેવી ખારિક થાય તે મૃત જાણીતી. તેજ જે સમય

આપવા જોઇએ અને સોથી લઈ હજાર સુધી પુટ રસાયનને માટે છે) વળી એમાં પણ હજારપુટમાં તે રમની લાવના માત્રનેજ પુટ કહેલ છે. એમાં મર્દન નહિ કરવું એમ વૈદ્યો કહે છે, પરંતુ શતપુટીમાં મર્દન અવશ્ય કરવું દશપુટી અમ્બક ભરમ—નામગ્રેયના રમમાં અગર તાદળજળના રસમાં દશ દશ પુટ આપવાથી થાય છે વીસપુટી અમ્બક ભરમ.—વડવાઈની છાલનો કઠો, પાનનો રમ, અરકુસી, મત્સ્યાક્ષી (રતવેલીયા) ઘોળી કનેર, લાલ માટીડી અને વડનુ દૂધ, એ પ્રત્યેક વનરપતિઓમાં પુટ આપી અસિ આપવા આમ ૨૦ પુટ આપવાથી મિદૂરના સમાન લાલ રંગની થાય છે એકતાળીશ પુટી ભરમ—ધાન્યા-મરને ૩ દિવસ મોથના કાઢમાં મર્દન કરવો પછી સાટીડીનો રસ, કાસુદરાનો રમ, નાગવેલના પાંદડાનો રસ અને સુરોખાગ એમાં જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ પુટ આપવા ત્યાર પછી વડની વડવાઈના રસમાં ત્રણ પુટ આપી યુવરના દૂધમાં, ગોખડના કાઢમાં, કાંવરના રસમાં, કદલીકદ (કેળકાદ) ના રમમાં, એમગના રમમાં ત્રણ ત્રણ પુટ અને ગાયના દૂધમાં આઠ પુટ દેવા. ત્યાર પછી દહી, માખણ મધ, ઘોળી (ચીનાઇ) માગર, એ દરેકનો એક એક પુટ આપવા. પ્રથમ ૧ દિવસ ઔષધીમાં બુટી ગત્ર આચ આપે, વળી સવારે કઢાડી કરી તેમાં બુટી ગત્ર આચ આપે, એ પ્રમાણે દરેક પુટો અપાય છે) એ પ્રમાણે એ મર્વ આપવીઓના પુટ આપવાથી અમ્બકની દિવ્ય ભરમ થાય છે. એ સર્વ રોગનો નાશ જગારી છે સર્વ પ્રયોગોમાં નાખવા યોગ્ય છે વળી ઓઝોના મરને હગણુ જગારી મૃત્યુને જીતનાર, વીર્ષટદિ જગાર, આયુષ્યને વધાગનાર છે વળી એને ખાવાથી સતાનની તૃદિ થાય છે સહપુટી અમ્બક ભરમ—ધાન્યામ્બકમાં દગનાલ, આમળાતિ રસ અને ખડીઓખાર મેળવી બુટી ટીકડી બનાવી અસિ આપે આ પ્રમાણે ૧૦ વખત અસિ આપવાથી સિદૂરના સમાન લાલ ભરમ થાય છે આ ભરમ ક્ષયાદિક સર્વ રોગનો નાશ કરે છે શતપુટી અમ્બક ભરમ—વડ, યુવેર અને આકાડનુ દૂધ, કુંવાર પાંદડો રમ, નાગરમેથ, મનુષ્યનુ નત વડવઈનો રસ અને ખડીનુ લોહી, આ દરેકમાં કાળા ધાન્યામ્બકને છુટી ૧૦૦ પુટ આપવાથી ચોખગજ મણિના જેવી ભરમ થાય છે. સહસ્રપુટી અમ્બક ભરમ—વજ્રમ્બકને ખગલમાં નાખી વાટી પછી અસિમાં તપાવી ગાયના દૂધમાં નાખવી (જાટવી) પછી લોહના વાસણમાં લી નાખી તેમાં એ અમ્બક નાખી તે મદાસિથી પચાવે. પછી ધાનથી અઘો અમ્બક લઈ જળને કામળીના જુઝડાની કોથળીમાં નાખી બીજવે. પછી ધાનથી એક મોટી કચરોટમાં એ અમ્બકને નાખીને કોથળીને ખૂબ મસળે. એ પહેાગ પછીથી કચળા અમ્બક નીકળી પાણીમાં આવી જાય ત્યારે પાણીને નીતારી અમ્બકને કઢાડી લે, ત્યારે ધાન્યામ્બક શુદ્ધ

દાખલા અને ચકાસી વડી તો વિષ જેવી, મૃત્યુ વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે
 ૫ અગ્રક સંવપાનન—અગ્રકની બુદ્ધી એક દિવસ કાળમાં અને એક દિવસ
 મુખ્યના રસમાં ગાખતી, પછી કેળના કાદાના રસની ભાવના આપતી અને એથી
 ભાગ દક્ષિણા મુદ્ર મન્યમાં મેળવી, ભાવના છાણમાં મૂકીઆ દરી મુકવી વાસ-
 ભામ નાખી ખૂબ અમિ કરવા, એટલે અગ્રકનું સત્વ પડશે. તે સર્વ જોળા કરી
 મિત્ર પચામ (ઘી, મધ, ગુગળ, યુગ્મ, દક્ષિણાર) મેળવી કુલડીમાં નાલી
 અમિ કરવા, એટલે તેની કામા જેવી થયી થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે
 અને મર્વ લોહ કરના યુક્તિથી અધિક છે અગ્રકસત્ત્વગુણ—શીત, ત્રિદોષનાશક.
 રસાયન, પુરુષપણ ઉત્પન્ન કરનાર અને વયઃશાપક છે આ અગ્રકસત્ત્વ જેવા બીજા
 આપધ, બ્રહ્મકળમાં નથી. અગ્રક દ્રાવણ—અગ્રક દ્રાવણુ લાગ્યોદય વિના
 નાઈ દિવસ સિદ્ધ થતુ નથી, એમ સામ્યમાં કહેલુ છે કાષ્ઠ કેકાણે લાગ્યોએ
 મિદ્ર થયુ દશે પથુ ગળ્યાતુ નથી. (૧) ધાન્યાગ્રક લઈ અગ્રથીઆના પાદડાના
 રસમાં મદન રંગ પછી સુરણની અદર ઘાલી માટીનો લપ કરી
 નાઈ (જાનવરોના વાડ) મા લાચબર ઉકુ એક મહિના સુધી પુરી રાખતુ પછી
 કાદાવાથી પાગા જેવુ પાનળુ થશે. અગ્રકલરમ અનુપાન—(૧) અગ્રકન્મ ૧
 થાય છે પછી એને ખગલમાં નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ યુવર, એ ત્રણેનું
 કવ ૮ કુવાર પાનનો રમ, ૫ એકડાના મળનો રસ, ૬ કડુ, ૭ મોથ ૮ ગળો,
 ૯ ભાગ, ૧૦ ગાખડ ૧૧ ગિમળી, ૧૨ માલવણ, ૧૩ પિંડવણ, ૧૪ ઘોળા
 મનસ, ૧૫ ખગલજરી (અધેડા), ૧૬ વડવડ, ૧૭ બકરાનું લાઠી ૧૮ મોગડી
 ૧૯ અગ્રકી ૨૦ મિત્ર, ૨૧ ડીબર ૨૨ દરડ, ૨૩ પડાળાના રમ, ૨૪ મોમૂત
 ૨૫ આમળી ૨૬ પહેડા ૨૭ જલકુલી ૨૮ તાલિમપત્ર ૨૯ મુમ્મી ૩૦
 અગ્રકની ૩૧ આમળ ૩૨ અગ્રથીઆનો રમ ૩૩ ભાગરા ૩૪ કેળાનો રમ
 ૩૫ માટીના ૩૬ ધનુના ૩૭ લોષર, ૩૮ દેવદાર ૩૯ તુતસી, ૪૦ અને ધગ
 ૪૧ કાચુદરો, ૪૨ મરી, ૪૩ દાડમદાણાનો રસ, ૪૪ પીલુડી ૪૫ શાખાવળી,
 ૪૬ ગાલકડ ૪૭ નાગરવેલના પાદડાનો રમ ૪૮ સુક ૪૯ લાલી, ૫૦ તુસડા
 ૫૧ ભારગ, ૫૨ તુકવેલ, ૫૩ કાથો, ૫૪ સિવસિગી ૫૫ કડુવલ્લી, ૫૬ પલા-
 નાનો રમ, ૫૭ કડવા તુરીયા ૫૮ ઉદરકાની ૫૯ જવામાં ૬૦ મરચાફી, ૬૧
 દનાઈ જુદ ૬૨ તલપણી ૬૩ ઘી ૬૪ દૂધ ૬૫ મધ, (કોઈ કોઈ એમાં
 પચાગુળનો રમ કુટકે જોળ ખરીઓખાર માલતી, સાલવણ, નાગવલા અતિ-
 મન મલાવલા, રાતાવરી કૌચની જડનો રમ ગાજર, ગજર, ગુગળ, લસણ,
 ઉટડા અમરનસ દિલમોચિદ્ર જુદ પાતાળ ગરૂડી, જટામસી દહી, ખાડ,
 નટલી માળે વધારે લવાતુ બતાવે છે) એ ચોસડ દવાઓના રસમાંથી એકકમાં
 નાનુ પુટી નયના તાપે સુકવી રાત્રે અગ્રકા છાણમાં કુકવી. એ પ્રમાણે દર-
 મા ૫૬ માળ વખત કુકવાથી સહસ્રપુટી અગ્રક લરમ થાય છે

કાળા રંગની અગ્રક લગમને મફદ રંગની કરવી હોય તો જળધુની અતર
 રંગમાં તેને ખૂબ મુટી સપુટમાં કપડમટી કરી ગળપુટ આપવો

ગુણથી ૪ ગુણ સુધી મધ અને લીડીપીપર સાથે આપવી, એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષરોગ, કોદ, વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય, ક્ષનક્ષય, સમહણી પાકુરોગ બ્રમ, કમળો, ગુદમ વગેરે રોગ ફર થાય છે (૨) વાવડીય, સુદ, મરી અને લીડીપીપરના ચૂર્ણના વાલણ આપવી, એટલે ક્ષય, પાકુ, સમહણી, રળ, આમ, કોદ, શ્વાસ પ્રમેહ, કામ મદ્યમિ અને ઉદરસખથી વ્યથા એ ગેગો ફર થાય છે, શુદ્ધિ સારી થાય છે અને શુક્રધાનુની વૃદ્ધિ થાય છે (૩) વીમ પ્રકારના પ્રમેહને સાડ મધ, લીડીપીપર અને શીલાજીતમા આપવી (૪) ક્ષય રોગમા મોનાના વરખ સાથે આપવી (૫) ધાનુરુદ્ધિને માટે સોનાના અને રૂપાના વરખ સાથે અથવા ભરમ સાથે આપવી. (૬) રક્તપિત્તને માટે હરુડ ગાળ અથવા એલચીદાણા અને સ્પકરની સાથે આપવી. (૭) ક્ષય, પાકુ, મળવ્યાધિ એમા ત્રિકટુ, ત્રિકળા, ચાતુર્ગત, માકર અને મધની સાથે આપવી. (૮) પ્રમેહ અને મુત્તરુદ્ધ, એમા એલચીદાણા, ગાખડ, બોયઆમલી ખડીમાકર અને ગાયના દૂધની સાથે આપવી. (૯) પ્રમેહમા ગંગોત્રા મન્ય અને ખડીમાકર સાથે આપવી. (૧૦) છુછુજવગને માટે મધ અને લીડીપીપરમા આપવી (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાનુપુષ્ટિને માટે ત્રિકળાના ચૂર્ણ સાથે મધમા આપવી (૧૨) શુમકાને માટે મેરવેલન સ્તવ સાથે ત્રિકટુના ચૂર્ણમા આપવી (૧૩) મળવૃદ્ધિને માટે ગાયનુ દૂધ અને બોયકોગામા આપવી (૧૪) મળવ્યાધિને માટે બીલામા સાથે આપવી (૧૫) વાયુરોગને માટે સુદ, પુષ્કરમળ, આગમળ અને આમગધના ચૂર્ણ સાથે મધમા આપવી (૧૬) કફરાગને માટે ત્ર્યક્ષણ લીડીપીપર અને મધમા આપવી (૧૭) જઠરાગિ પ્રતીમ થવા માટે તથા મૂત્રાધાત, મુત્તરુદ્ધ અને મૂત્તરખડમા મર્વ ક્ષારો સાથે આપવી (૧૮) ધાનુસ્તભનને માટે ભાગમા આપવી (૧૯) ધાનુરુદ્ધિને માટે લવચ તથા મધમા આપવી. (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના લી સાથે માકરમા આપવી બાકીના રોગોના માટે કહેવા અનુપાનો મુજબ આપવી.*

૨-અંબર.

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે એના માગણ થાય છે, એ પૃથ્વીમાં ક્ષાંટોમાંથી અથવા સમુદ્રમા તરતુ અથવા સમુદ્ર કિનારા ઉપર ધણે ઠેકાણે મળે છે એ વિગતે જી વાલટિક સમુદ્ર, પરશીઅન સમુદ્ર ઇત્યાદિના કિનારા ઉપર અને પોલાડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસલી, પ્રશિયા ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમા મળે છે. અંબર પીળું, કાળું અને ધોળું, અને તે ઉપર ટપકા હોય તે ગાળ અરગળ જેવું પીળા રંગનું હોય છે પીળું અંબર મલ છે કાળું સર્વથી ઓછી કિંમતનું છે.

* અશુદ્ધ (ગાંધા વગર), અસિદ્ધ (ચન્દ્રિકા રહેલા કાચા), અખરની ભરમ મનુષ્યના શરીરમા અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે કોદ, ક્ષય, પાકુરોગ, એલ્બી, હૃદય અને પસવાડામા પીડા અને જ્યારે સત્તાપ આપનાર છે અખરના વિકારની શાંતિ તથા દિવસ આમળા પાણીમા વાટી પીવાથી ક્ષય છે એમ કહેલું છે.

ખર અખર મોડુ વેચાય છે એટલે ફટલાક લોક બનાવવી પણ કરે છે જે ખર અખર છે તેના એ ગાયક લઈ એક ઉપર એક ધસવાથી, તે ખરમ થતાજ સદમ પદાર્થોને લોકચુબક જેવું આકર્ષણ કરે છે હાલ નીચે આવવાથી થોડા અવાજ થાય છે પણ પીગળતું નથી, માત્ર નરમ થાય છે અને તેમા થોડી સીકાશ આવે છે અખરને દેવતામા નાખવાથી તેના ધૂમાડાની સુગંધી મારી આવે છે અખર સુગંધી પદાર્થ મા નખાય છે અખર—લાલુવર્ધક, તૃપ્તિકાંક, પુષ્ટિકર લોભોત્તેજક, દ્રવિયાને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમ વિષયમા રચ્ચા ઉત્પન્ન કરનાર, અસિવર્ધક, પ્રાણમાની શરીર અને ગરમીની ધમ્મા દૂર કરનાર જવાન તથા ધરડાને દિતકારક છે ઉપચાર:—(૧) કપચાયુ ઉપર—૧ સલ્ફેડીભાર અખર મધની સાથે આપવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવાથી કપચાયુ દૂર થાય છે, તેમજ તેથી કાકામાનો અને સાધામાનો ગેમ પણ દૂર થાય છે (૨) સ્થાવર જગમ વિષ ઉપર—અખર પાણીની સાથે આપવું (૩) વિદ્યુત્તિકા (કાલેરા) ઉપર:—અખરની ધૂળી આપવી તથા અખર અને સ્ત્રી થોડી ખાવા માટે પણ આપવી (૪) ક્ષીણતા ઉપર:—અખરનું ઘી માકરમા મેવન કરવું એટલે ક્ષીણતા દૂર થઈ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે

૩—કપીલો.

કપીલો એ રંગ નાજવાળ હોઈ ઈંટના બદા જેવો હોય છે એ સુરત પામે ઉત્પન્ન થાય છે કપીલો—રેચક, તિખટ અને ઉષ્ણ છે પણ કદ ઉષ્ણસ જતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપચાર:—(૧) રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુહ્ય ઉપર—મધમા કપીલો ખગસ કરી આપવા એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુહ્ય નિવર્ત થાય છે (૨) કૃમિ ઉપર:—કપીલાચૂણ અર્ધો તોલો ગોળ મધે ખાવા આપવું એટલે મપણ કૃમિનો નાશ થશે

૪—કલઈ (કથીર).

શાશન—કલઈ પાતળી કરી નગોડના રસમા હળદરનું ચૂર્ણ નાખી તેમા રેકની ના પ્રમાણે ત્રણ વખત રહતુ એટલે શુદ્ધ થઈ કલઈ શરીર પર ઉડી આવે છે માટે નાવતેની ગમ્મતી. મારણુ.—૧) શુદ્ધ કરેલી કલઈ કઢાઈમા ધાલી ચૂલા ઉપર રડા અને નીચે દેવતા કરવા કલઈ પાતળી થયા પછી તેમા યાથો ભાગ અવે-ગિન ચૂલ નાખી આપાના લાકડાથી ત્યા સુધી ભસ્મ થાય ત્યા સુધી ફુટતુ ચૂર્ણ વગર થોડું થોડું નાખતા જતુ ત્યા સુધી કલઈની ભસ્મ થાય ત્યા ની અરડીનું ચૂર્ણ નાખતા જતુ પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડીઆનું ના લાકડા કરી લાસ થાય ત્યા સુધી નીચે તીલામિ કરવો અને હડુ થયા પછી (૧) ૧૩ (૨) અજગાનું ચૂર્ણ, શિલાશ્વત, અધેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના છુનનું ચૂર્ણ એ પ્રત્યેક કલઈને મારવાના પદાર્થ છે એટલે એમાના એકથીજ

ઉપરની રીત પ્રમાણે કલર્ષ કલ્પના નાખી પાતળી થયા પછી તેમા એકતુ થોડે થોડે ચૂર્ણ નાખતા જવાથી કલ્પ બન્ન થઈ પછી પૂર્વોક્ત ક્ષાલ્પ ભસ્મ લઈ ગુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા અનુચાર અથવા અષ્ટમાશ તેમા મેળવી, લીલુના અથવા કુવારના ગ્રમમા પહેર ખે પહેર ખરલ કરી તેનો ઝાળો બાપવા તે કોડી-આના સપુટમા પીપળાની ઝાલમા ગાખી ઉપર ગળપુટ ફેલા કરવા આ પ્રમાણે માત વખત પુરો આ નવા એટલે મર્વોત્તમ ખડી જેવી બગલસ્મ થશે એ સવ કાર્ય કરે છે એવી વૈનિનુ જીવન થશે. ખીજા પુરોને તાલક દેવી નહિ. કુવારના તાગ રમમા છુટવી અને વારવાર પુટ આપવા (૩) કલર્ષ ગુદ્ધ કરી તેના સારાં પાતળા પતંગ કરવા અને ઔષધી સહિત તે ૩૦ નાસા પતંગ ચત્ર ઉપર રાખવા તે ઔષધી-ખડીની લીડીઓ ૪ ગેર અને હળદર ૪ ગેર એ બધાનુ એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વામાચુમા થોડા ચૂર્ણનો ચક્ર કરી તે ઉપર ક્ષાલ્પના પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ તે ઉપર પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ નાખી કપડામારી કરી ગળપુટ આપવો. માઁ ૬ કુ થયા પછી કાઠી લઈ વાલ અથવા અર્ધો વાલ દેહનુ બળ જોઈ આપવી. એ થયાથોડા અનુપાનોમાં આપવાથી મપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે (૪) કલર્ષ ડીકાના વાસણમા ઘાલી ચૂસા ઉપર પાતળી કરી ખીજડાના લાકડાથી છુટવી એટલે ભસ્મ થશે (૫) હળદરનુ ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડીઆમા ઘાલી તે ઉપર ક્ષાલ્પના પતરા મૂકી ઉપર બાકીનુ ચૂર્ણ નાખી કપડામારી કરી અગ્નિ કરવો એટલે કલ્પની ભન્ન થશે તે ભસ્મ લઈ ભન્નથી ચાથે લાગે સુરોખાર મેળવી પ્રાડીઆના સપુટમા ઘાલી એક ઘટિકા મઁ અગ્નિ કરવો અને ૬ કુ થયા પછી ઘોળા રાખ અથવા કુદ પુષ્પ જેવી ભન્ન લેવી અને સવ રોગ ઉપર અનુપાનમા આપવી (૬) ટાટનો કકડો લઈ તે ઉપર તલ અને આમલીની ઝાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આગળ પાથરી, તે ઉપર ક્ષાલ્પના પતરા ઝીણુ કરજા નાખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવુ અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવા, વળી ચૂર્ણ નાખવુ આ પ્રમાણે સર્વ મૂકી બાધી માટીનો લેપ કરી ગળપુટ કરવા.

૭ થયા પછી ચુકિતઓ કાઠી લેવી. તે જેવી ભાતની ઘાણી થાય છે એ પ્રમાણે લાઈ મેળવાથી ખારિડ થશે અને મર્વ કામ કરશે આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદ્યએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે (૭) ગુદ્ધ કલ્પના દ્યુઓ ભાગ પાંગે લઈ તેમા ખરલ ઠી આકાશના દુધમા ખરલ કરવો અને ડીકરામાં ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીલાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી છુટવુ એટલે ભસ્મ થશે (૮) હરતાલ ખાખરાના પાદડામા ખરલ કરી તેનો ક્ષાલ્પના પતંગને લેપ કરવો અને ગળપુટ કરવો, એટલે ભન્ન થશે (૯) ક્ષાલ્પના પાતળા પતરા કરી તે દુધમા અથવા ભાગમા ચર ઉપર ચર દહને ઝાણુની પુટ આપવા, એટલે ભન્ન થશે. ૭ ભઁ

* રસ ગ્રંથોમા લખ્યુ છે કે અશુદ્ધ કલ્પ અથવા સીસાથી આલેપક, કંપવાત, કિંવાસ કુષ્ઠ, ગુદ્ધ (ઝોળા), ફેફ, ઘળ, વાત, શેષ, પાંક, પ્રમેદ તથા ભસ્મદર એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ તે વિષતુલ્ય છે. સ્કતવિકારના સર્વ રોગ, કૃષ,

(કસઠ) ભરતમના ગુણ—ગુદ તૈયાગ કરેલી બગલાસ બળકર, દીપન, પાચન, ત્રિધી, સુદીપ્ત, શીતળ, કાનકારક, જ્વાનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા મપણુ પ્રમેદનો નાશ કરે છે બગ લક્ષણુ ઠગનાર પુરુષોનો રચનામા પણુ ગુદક્ષય થનાર ગવી એ નિત્ય ૧ અંગર ૨ ગુળ આપવી. બગના અનુપાનો—(૧) મુખગદ માટ કપૂર માથે. (૨) પુષ્ટિને માટે ગાયકર્ણમા અથવા દૂધમા. (૩) પ્રમેદને માટે તુળસીના પાદડા અથવા મધ અને ખરીમાકરમા. (૪) પાદુરોગને માટે લીમા (૫) ગુદમ રોગ માટે કુલાવેલા દક્ષણાખાગમા. (૬) રક્તપિત અને જન્વ શ્વામને માટે હળદરમા. (૭) મળવૃદ્ધિને માટે મધમા. (૮) પિત્તને માટ માકરમા. (૯) વીર્યવ્રત જનને માટે નાગરવેલના પાનમા અથવા ભાગમા અંગર કરૂરીમા. (૧૦) અગ્નિમાધને માટે લીડીપીપરમા. (૧૧) દુર્ગધને માટે ચપાના કુલના રમમા. (૧૨) દાહ થયો હોય તો લીધુના રમમા. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાપણુના રોગને માટ ખગતી ઝાલના ઉચ્છવામા. (૧૪) અજીર્ણને માટે આમળા માથે અથવા માપારીમા. (૧૫) અસ્થિગત રચને માટ માપણુમા. (૧૬) વાયુને માટે લસણુમા. (૧૭) કોદને માટે સમુદ્રફળમા અથવા ગંઝાડના રમમા. (૧૮) ષટ્ત્વ નાશ થવાને માટે અથેરીના મળમા. (૧૯) નિગરુદ્ધિને માટે લવગ અને સમુદ્રફળ અંગર નાગરવેલીના રમમા વચ્ચી ઉપર લપ કરવા. (૨૦) માદનીના માટે ગોગચન અને લવગમા તિલક કરવું. (૨૧) મસ્તકરોગને માટે ઝેરડાના મળ વચ્ચી તેમા બગ તાપી લેપ કરવા. (૨૨) મરાળ રોગને માટ દક્ષણાખાગમા. (૨૩) વાયુને માટ અજીર્ણ અથવા આમધમા. (૨૪) જ્વારોગને માટે ગદગીના દૂધમા. (૨૫) અંગ ઉપર ઘાંધામા અથવા ગંધરીના દૂધમા. (૨૬) મસ્તકરોગ ઉપર અથેરીમા. (૨૭) ધાતુવિદ્ધિ ઉપર ગાયકર્ણ નાગરી અને લવગમા. (૨૮) કમ્બગતી વ્યથાને માટે જાયકર્ણ અને અજીર્ણમા. (૨૯) નાડીવળુને માટે નાગરવેલી માથે. (૩૦) પેટમા પીડ આરતી હોય તો દરડે માથે. (૩૧) રાતચુલને માટે હાશ માથે. (૩૨) ફેફડ (ગોનુ) આવ છે તેમા લસણના તેલમા નચ્ચ કરવું. (૩૩) શ્વામને માટે જાયકર્ણ, લવગ અને મધમા. (૩૪) શરીર મળવાન થવા માટે તુળગીના રમમા.

૫-કાચલવણુ (બંગડીખાર).

કાચલવણુ કચલી ભરીમા ઉત્પન્ન થાય છે એનો રંગ ધોળો હોય છે કાચલવણુ—પિત્તકારક કિચિત્ ખાડ, ક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા શાકાગ્રહ છે અને જળ, ગુરુ, વક્ર વાયુ તથા પિત્તનુ નાશક છે ઉષ્ણોગઃ—અજીર્ણ ઉપર—કાચલવણુનુ મામો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું.

૫-૨ નાવ, પ્રમેદ, પથરી વિદ્રધિ અને અડધકિ છત્માદિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ મદામિ, પાદુરોગ અને નિર્જળપણુ પ્રકટ કરે છે એના દોષની શાન્તિ માટે કાચલવણુ માકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી.

૬-કાડીખાર.

કાડીખારને અંગ્રેજીમાં "નેટ્રેટ ઓફ સીલ્વર" અને "લ્યુવર કાર્બેટ" કહે છે એ રૂપામયી બનાવાય છે કાડીખારની પેનમીલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળે છે એ ચામડીને લાગવાથી કાળા ગ્રાહ પડે છે અને ફેસલો ઉડે છે ઉપચોગ.— (૧) આખોનો દાહ, આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર—કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું ટીપુ પીછીવતી આખમાં નાખવું (૨) ગરમીનાં ચક્રાંઓ (ચાક્ર) ઉપર—ચાકી થનાર તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો એટલે ચક્ર પ્રસંગતા નથી અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે (૩) શરીરમાંનો સોજો, અવાળું અને મસ (આમખીસ) ઉપર—કાડીખાર ચોપડવો (૪) એક વર્ષની અંદર આખમાંનાં કુસ ઉપર—ગરમણનું અથવા હસ્તગણનું પાણી લઈ ખાટલીમાં રાખી તેમાં ૧૮ તોલાએ ૧ ગુજ કાડીખાર નાખી તેને મજાનૂત બાંધી ગળવું ૧૦-૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીછાથી આખમાં નાખવું નાખતી વેળાએ હલાવવું જાહેર છે.

૭-કાંતીલોદું (કાંત લોહ).

કાંતીલોદું એ સ્નેહસુખમાંથી થાય છે એમાં બામર અને ચુખડ એવા પ્રકાર છે કાંતીલોદું મળવું કઠિન છે એ મર્ચ લોહમાં મેલ છે કાંતીલોદું—કાંતીલોદાના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપક નાખવાથી પ્રમરવું નથી અને પાણીને લીગળે વાસ આવે છે, અને લીછતો ગસ કાંતીલોદાના વાસણમાં નાખવાથી કડવા થાય છે તથા વાનણમાં ફૂલ તપાવવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જવું નથી, ઉચું વધે છે કાંતીલોદાનું વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમાં પલાળેલા ચણા નાખવાથી જલ બળે છે તેને કાંતીલોદું કહે છે. મારણ—કાંતીલોદાનું મારણ પોલાદના માગણ પ્રમાણે કરવું એની બરમ પોલાદની બરમ કરના મોગણી વધારે શુભવાળી છે.

૮-કાંસ.

કાંસ એ મિશ્ર ધાતુ છે આઠ ભાગ તાણુ અને એ ભાગ કલક, એમ એ ધાતુ ગમ કરી એકત કરવાથી કાંસ થાય છે તેના બોજનપાત શુભકારક છે. કાંસ એ પ્રકારનું છે એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક. તેમાં પુષ્પક ધોળું હોય છે અને તૈલક કઠું કરે છે. પહેલું ગેમશાંતિ માટે આપવું ધોળું ચક્રચકીત, ચક્રક, ચાન્દ થનાર, સિન્ધ, નિર્મળ, ધનાગી અને સરળ એવું કાંસ ઉત્તમ ગણવું. શોધના— (૧) કાંસના પતરા કરી તપાવી તે નેલ, માખનું મગ, કાંચ અને કળથીનાં બદામાં તણુ તણુ વખત પલાળવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) કાંસનાં પાતળા પતરા કરી ઝામરમાં પહેરેલા બાંધવા કિંવા અન્નદાનમાં (ખાદ્ય પદા-

થામા) આદવા એટલે કાસુ ગુદ્ધ થાય છે. મારણુ.—કાસુ અને પીતળનુ મારણુ નાખા જેવુજ કરતુ નાખા. પીતળ અને ઢાંસાના મારણુ વિષે.—(૧) સમાન કાચ ગધક લઈ તે આકકા, વડ, ગાયનુ દૂધ અને નગ્ગકના રસમા ભુદુ ભુદુ મદન કરી પતનાં લેપ કરી ભુદુ ભુદુ એ ગજપુટ દેવા એટલે ભરમ થાય છે (૨) કાસુ કિંવા પીતળના મમભાગ ગધક લઈ આકકાના દૂધમા ખરસ કરવા અને સાગ શુદ્ધ કરેલા પતંગ લઈ તેને તે ગધકવડ લેપ કરવા અને સુકવી 'કાડીઆમા ધાલી કપડાકાડી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે એ પુટે કાસાની અને પીતળની ભરમ થાય છે કાસ્યજાદુરમના ગુણુ—તે તુગી, કડવી, ઉષ્ણ, લેપન, રવચ્છ, સોગક, જડ, નેત્રને દિતાવહ તથા રૂક્ષ છે અને કંક તથા પિત્તની નાશક છે.

૯-કોડી.

કાડી અગ્ની સમુદ્રમા અને લખદીપ અને માલદીપ એ બેટા પાસે જડે છે ધાળી રાતી અને પીળી એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે તેમા પીળી તીવ્રજી તથા મધુષ્ય છે ગાની કડી અને ચુમકાને દિતકારક છે અને જે ઉપર ધોળા કણુ બિદુ અને રેશા હોય છે તે બાળ્યહનાશક અને નાના પ્રકારના કૌતકાને ઉપયોગી છે જ જે પીળી પીડ ઉપર માદવાળી તે રસયોગને દેડાણે આપવી તે વજને ઘેદ નોલો હોય તે ઉત્તમ તોલાભાર તે મધ્યમ અને પોણું તોલો કનિક જાણવી. પ્રધના મતમા જે પીળી કોડી પીડ ઉપર માદવાળી, લાખી વજને છે માસા હાય તે ઉત્તમ આગ માગા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિક જાણવી કોડી—તિખટ ઉષ્ણ, વૃષ્ય, અમિદીપક, કડુ તથા શીત છે અને કષુ-ળા, નજી નેત્રગાગ, સપ્રહાળી ચુદ્ધ, જળ, પરિણામશળ, કાય, વાયુ તથા કદ્દતો નાશ કરે છે શૌચન—કોડી કાદમા પચન કરવાથી ગુદ્ધ થાય છે અથવા એક મત્રિ જાશમા અથવા લીંબુના રસમા પલાળી ગમે એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણુ—(૧) કોડી કાલમાના દેવતામા મારી કુલે ત્યા સુધી નપાવી કડી થાય એટલે બાગિક ખગલ કરી ઔષધ અર્થે યોગ્યવી (૨) કોડી ખાડી વસ્ત્રગાળ બુકી કરી અને તે એક કાચ ક મારીના વામણમા ભરી, મવ બુકી પલાળી એક આગળ ઉપર ગહે એટલે લીંબુના રસ રેડવો અને તડકામા મકવુ એ પ્રમાણે નિત્ય લીંબુના રસ ધાલી ૭ પુટ આપવા આપમે દિવમે તેનો એ પહોર સુધી ખગત કરી સુકવી ચાખવુ અને ઉપયોગમા લેવુ એ બે ચુખથી એક માસ સુધી આપવી એ મર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પરત્વ આપવી (૩) કોડી દેવતામા માલ થયા પછી લીંબુ અથવા કુવારના રસમા ચુનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી પછી તેને મુડની ખરસ કરી ગાળવી ઉપયોગ.—૧) કાન વહેતો (૫૩ નીકળતુ) હોય તે ઉપર—કોડીની ભરમ લીંબુના રસમા અથવા હુક્કાના પાણીમા

કાસુ પીતળ આદિ મિશ્ર ધાતુઓમા કોષો તે તે ધાતુઓના મિશ્ર હોય ન મારે તેઓની શાંતિ પાણુ એજ નુજ્ય મિશ્ર યોગ્યવી જોઈએ

કાનમા પાડવી અથવા અડધી કોડીની ભગ્ન કાનમા નાખી ઉપર લીંબુનો રસ રેડવો. (૨) અપરમાર ઉપર—કાદાની ચીરી (ડુગળીની કાડ) ઉપર કોડીની ભગ્ન નાખી તેની પોટલી કરવી અને તે વાગ વાગ સુધવી. (૩) ક્ષય ઉપર—કોડીની ભગ્ન ૨ ગુલ્મભાગ સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ એક તોલામા આપવી. (૪) ધાતુવિકાર ઉપર—કોડીની ભગ્ન લી અને સાકર સાથે આપવી. (૫) રાગ ઉપર—કોડીની ભગ્ન ઊના પાણીમા અથવા સાકરમા આપવી. (૬) ધોસ, કાસ અને જ્વર ઉપર—કોડીની ભગ્ન લી અને નાકરમા આપવી. (૭) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર—કોડીની ભગ્ન લી અથવા ગાયત્રી દૂધ અને માદગમા આપવી. (૮) દાદર, કંડુ ખસ અને ચક્ષુ ઉપર—તલતુ તેલ નવટાક કોડી ભગ્ન ૧ તોલો અને ગેરે અર્ધો તોલો એકત્ર ખગલ કરી કોષ કંચ x

૧૦—ખડી.

ખડી ચોળી અને મલિન, એ બેદવડ બે પ્રકારની છે તેમા મલિન ખડી ઝડિત હોય છે તથા ગોંગ ખડી મુદ્દુ પાપાણુ જેવી વળી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે ખડી—દાદ, રક્તવિકાર, વિષ, શોષ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે અને ફડી, મધુર લેપન તથા બાળકોને હિતાવહ છે પાપાણુ ખડી—વજ્ર પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઈ શીત અને લેપાદિકામા શુષ્કકર તથા ભક્ષણુ હવાથી માટી વગી સાગે છે

૧૧—ખાપરીયું.

ખાપરીયું જસનમાંથી થાય છે એનો રંગ ગતો હોય છે શૈશ્વ—ખાપરીયું મનુષ્યના મૂત્રમા લોહાની મૂત્રમા કિવા ગોમૂત્રમા, હોલાયત્રે સાત દિવસ પચન વ્રાવતુ એટલે ગુદ થઈ, ખાપરીયું—સપૂર્ણ મેહનાશક છે તથા કફ, પિત્ત નેત્રરાગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે અને લોહું તથા પારાને રંગે છે લેખુ—મલિની વસંત—ખાપરીયું બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમા ખગલ કરવો પછી તેને લીંબુના રસની ભાવના તેમાનુ માખણુ ન દેખાય ત્યા સુધી આપવી. આ વસંત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમા આપતુ આ જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર અતિસાર, રક્તપિત્તસાર, લોહીથી થયેલા વિકાર મોટા પિત્તવિકાર, પ્રદર અર્થ મધથી ભેદી, વિષમજ્વર, નેત્રરાગ અને મન ડોળનો નાશ કરે છે અગ્નિના દૂલમા મલિણીને આપવાથી અપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી મર્મનું ઉત્તમ પાલન કરે છે એની પચ દૂધ અને ભાત.

x કેટલાક કોડીને હવામાળ (ખુશ્કી) ખાળે છે, પરંતુ ખાવાના અર્થે લે તે કાચી રહે છે, માટે તે ગોધીને સપુટમા ખાળવી વળી આક્રમના દૂધમાં તે સર્વોપરિ થાય છે

૧૨-ગેડ.

ગેડને ' માનકાવ અથવા સોનાગેડું ' પણ કહે છે. શ્રાવણ-ગેડ માથના ફૂંધા ખસવાથી શુદ્ધ થાય છે કિંવા કિચિત્ થી નાખી ગેડવાથી શુદ્ધ થાય છે એટલે-ગુણપિત, રક્તવિકાર, કફ ઉચ્છી નથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે અને સ્વસ્થ તથા અસ્થ છે ઉપયોગ—(૧) ઉચ્છી ઉપર—ગેડનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) આળક માટી ખાય છે તેને માટે—ગળકને ગેડ ખાવા આપવા એટલે વલતુ પેટ ભિતરી જઈ આળક મસકત થાય છે.

૧૩-ગોપીચંદન.

ગોપીચંદનને ' માટી માટી ' પણ કહે છે. ગોપીચંદનની ઉત્પત્તિ મૌગધ્તુ ના (હરીઆવાડ)માં થાય છે * એ એક જાતની માટી '૧' ગોપીચંદનનો ૨ ગ વાળા હોય છે. ગોપીચંદન—દાહ, શ્વેત, રક્તવિકાર પિત્ત કર અને પ્રફરનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ફેટકરી જેવા છે ઉપયોગ—(૧) હીરાકસીના વિષ ઉપર અને અન્ય કાચની ભૂંડી ગઈ હોય તે ઉપર—ગોપીચંદન ઘસી શકાય. (૨) ગરમીની આરીઓ ઉપર—ગોપીચંદન ઘસી આપડવું. (૩) આળકોના આવા ઉપર પડે આવે છે તે ઉપર—ગોપીચંદન ઘસી લેવા કરવા (૪) પ્રફર ઉપર—ગોપીચંદન ૧ તોલા અને ફેટકરી ત્રણ માના એક વખત ખરવ કરી કપડામાંથી કરી ચૂંટવું આપવા પછી તે એક ગુણ ચણાની બાજુ પ્રમાણે સાકરમાં આપવું. (૫) અજીરવા અને રતવા ઉપર—ગોપીચંદન ઘસી લગાડવું. (૬) મુખગળા ઉપર—ગોપીચંદન ફૂંધા ઘસી આપડવું.

૧૪-ગંધક.

ગંધક—ગાળા, પાળા, ધાળા તથા કાળા એમ ચાર પ્રકારના છે તેમાં ગાળા સ્વર્ણ કિંવામાં પાળા ગ્રામ્ય વિષે ઉત્તમ ધાળા લેપમાં કિંવા જોડ મારવા માટે આપવા તથા કાળા ગંધક દુર્લભ છે તે જગ અને જગ્યનો નાશ કરે છે ઔષ્ધમાં આમલમાગ ગંધક લેવા શ્રાવણ—ફૂંધના વામણુપ કપડુ માધી તે ઉપર ગંધક પાચી ગંધકને ના અડે એવા વામણુને ઢાકી તે ઉપર અભિ કરવો, એટલે ગંધક પાતળો થઈ ફૂંધમાં પડશે તે શુદ્ધ જાણવા (૨) લોહાની કઠંઈમાં થી નાખી અભિ ઉપર પાતળું કરવું પછી તેના મધ્યમાં ગંધક ઝીણું કરી તેમાં નાખવા ગંધક પાતળો થયા પછી વજ્ર ઉપર ગાળવો તે એરી રીતે કે વજ્રમાંથી

* કાળીઆવાડમાંના ગોપી તળાવની માટીને ગોપીચંદન કહે છે. ગોપીચંદન ના નામ પણ એજ તળાવના નામ ઉપરથી પડેલું હોવાનું મિલે છે. ગોપી તળાવ ખાસવનના ફશમ ઝકધમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી ચિત્રદ અને પ્રયાગરાજના લોકો પણ ગોપીચંદન આગમાંથી સારી માટી માટીની કાકરીઓ રીણી કઠારી તેને ગોપીચંદન કહે છે.

[illegible]

१५-युनो.

ચુનો મુખ્યત્વે કઠી એ પ્રકારનો છે એક ખડીના ચુનો અને ખીજો
છીપનો ચુનો. તેને લઈશા પકવે એટલે તેનો ચુનો થાય છે. ઉપચાર:-

(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર.—ચુનાનું નિત્ય પાણી નાના ચમચાસર દ્વિત્ર આપવું (૧) ઘણું અને બધું બેસાડવા માટે તથા કુર્ચુમ્બા અને લાપિ-ટીયા ઉપર.—કળાચુનો, ગોળ અને ધુવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ ફિવા ૩ ચારાડવું (૨) આંખો દુખતી હોય તો:—મસ્તક અને આંખોપર ઉપર કહેલ લેપ કરવો (૪) અણ્ણુ ઉપર:—ચુનાની વાલ જેટલી ગ્રાણી ખાવા આપવી (૫) કુમળા ઉપર.—કળાનો ભીજવેલો ચુનો ચણી જેટલો ચાં તોલા દહીં મા કાલવી ૭ દિવસ આપવા પથ્ય દહીં ભાત (૬) બિલાંબો ઉઠે છે તેને માટે:—નવા ચુનો અને દહીં એટલે કરી ચાપડવું (૭) અણ્ણુ ઉપર:—કળાનો ભીજવેલો ચુનો ૧ તોલા લઈ તેમા બે તોલા પર્થત ઉચી નપખીંગ કાલવી. થટ થાય તો થોડું ચુનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેનું નેચાર કરવું અને વધેલા અડને તેનો લેપ કરી મધ અસિનો મહેવાય તેટલો ગેક આપના રહેવું એટલે કેટલીક વારે મસ્તક જડ થયા જેવું જણાઈ ઉઠતી થાય છે અને માથામાનું પાણી ઉલટીએજ પડે છે એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણુ આવે છે જેને તળાકુ લાગવાથી ધણીજ ચકડી આવતી હોય તેને કાઢો (૬ ગળી) સુધાડવો તથા ખાવા આપવો (૮) અમિદગ્ધ ઘણું ઉપર:—તલના તલમા કળાના ચુના ઉપરનું નિત્ય પાણી ૭ આગ મિશ્ર કરી ચુમારે ૧ થી મુખી મળીથી હલાવના મહેવું એટલે જડા મલમ થશે તે મેગના પીછારે વણા લલકો દાઢથી બે ત્રણ વખત ચાપડવું, એથી કરી દાહ શમન થઈ ત્યાંની કંકાણે કનિપણુ આપે છે અને જલદી ગુણુ આવે છે (૬) ડોળીઆની બળ પેટમા જવાથી થયેલ શીઘ્રસ ઉપર:—ચુનાની આઠ ૫ તોલા પીવી (૧૦) ચામડી ઉપરના મસા ઉપર—મમાને ચામડીના લાગમાથી ધોણના માલરડે મજબૂત આંધી ગળવા એટલે પાંચ નાન દિવસમા તે નિજ વ થાય છે તેને કાપી નાખી તેના ઉપર ચુકા કળાચુનાનો મુઠો લભરાવતા જવું એટલે તેનો નાશ થશે

૧૬-છીપ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમા અને નદીમા થાય છે જીપો પડની તેનો ચુનો ગંગે છે જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને 'જીપલી' કહે છે એ જીપલી પછી સમુદ્રમા થાય છે છીપ:—તીખો, સ્નિગ્ધ દીપન પાચક, રુચિર તથા બળપ્રદ છે અને આખોનો હિતાવહ તથા ગુલ્મ, વિપદોષ અને ગળની નાશક છે શુદ્ધિ અને મારજુ.—સામ પ્રમાણે ઉપયોગ — (૧) અજગઢિક એટલે નાના બાળકોના શરીરપર આરિક મગ જેવી ફેલ્ડલીઓ ઉઠે છે તે ઉપર—જીપ અને ફટકરી ઘસી લેપ કરવો. (૨) વિસર્પ, વિસ્ફેટક અને પ્લીપટ ઉપર—છીપો ૨૫ તોલાભાર બાળા ચુનો કરી કપાસના રસમા ખરસ કરી લેપ કરવો (૩) નવેલો (આગળી અને નાખ વચ્ચે થાય છે તે) અને પેરા ઉપર.—છીપનો ચુનો અને સિંદૂર માખણમા ખગલ કરી તેની પછી

બેસાડની (૪) ઉદરના વિષ ઉપર:—સમુદ્રકીપ પકાવી ચુનો કરવો અને તે ચુનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી નેનો રસ લઈ તે સર્વ સાધા-ઓને અને વિષ જે સ્થળે કુટેણુ હોય તે સ્થળે માળતા રહેવું (૫) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:—સમુદ્રકીપા જાણુના દેવતામાં નાખી પકાવવી એટલે ચુનો થાય છે તે ચુનો, સિંધવ અને જવખાર ચાખના દહીંમાં આપવા અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચુનો દૂધ સાથે પાવો.

૧૭—જવખાર.

જવના નવા નાગ પંચાગ ખાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાનળી પત્તીઓ હોય છે, એનો ગગ ઘોળો હોય છે જવખાર:—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અમિદીપક, મુદ્ધમ તથા લઘુ છે અને વાયુ, કફ, શળ, અસ્થરી, વાતરોગ, કફરોગ, આમશળ, યકૃત, પ્લીહા, મૂત્રકૃમ્હ, ગુદમ, આસ, અર્થ, આનાહવાત કફોગ, આમ, પાકુ અને મગ્ગહણીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) યુવાવડીને મક્કલ રોગ થાય છે તેને માટે:—જવખાર ચાખના લીંમાં અથવા ઉષ્ણોદકમાં આપવો. (૨) મૂત્રકૃમ્હ, અસ્થરી અને વીર્ય પડે છે તે ઉપર:—અસમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) ખાળકને ગળું (તાળવું) પડે છે તે ઉપર:—જવખાર અને મધ આગળી ઉપર લઇ તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉદાવતી રોગ ઉપર:—જવખાર અને સોડર એકત્ર કરી આપવો. (૫) ગુદમ ઉપર:—જવખાર ૮ માંમાં અને જોળ ૩ માંમાંની જોળી આપવી. (૬) મૂત્રકૃમ્હ ઉપર:—જવખાર પાંચ માંમાં લઈ સાકરમાં ખાવા આપવો, અથવા એક માંસો જવખાર, કાળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવું. (૭) દમ અને ઉત્તરસ ઉપર:—જવખાર મધમાં આપવો. (૮) કફિરોગ, કૂદકરોગ, કુક્ષિરોગ, અને બ્લિતરોગ ઉપર:—જવખાર, લીંચ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી એરકતેલમાં નાખી આપવું. (૯) મૂત્રાવરોધ ઉપર:—જવખાર દોઢ માંમાં ચોખાના વાવ-ગમણમાં આપવો.

૧૮—જસત.

શેખરના:—જસત પાનળું કરી દૂધમાં ઉકાળવું એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. જસતભસ્મ:—જસત કલેડમાં નાખી રસ કરવો અને લીંચના સાકરવડે કુટવું નીચે તીનાગિ લગાડવો એટલે ભસ્મ થાય છે *

*જમનના કકડા કરી એક માટીના ખાતમાં રાખી તેની નીચે કોલસા રાખી વમણથી કુંકડા જવું અને ઉપરથી કુંવારપાટાના મૂળથી હલાવતા જવું, એટલે જસતની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. તોલમાં પશુ બરાબર ઉતરે છે. અશુદ્ધ જસતના વિકાર કલ્પના જેવા છે, અને તેની સાતિ હિમજનું ચૂર્ણ માફર સાથે, તથા દિવસ ખાવાથી થાય છે જસત પાકી કુચડીમાં મૂકી અગ્નિ આપી ગાળવું, ગાળ્યા પછી

તે કાંઈ તેને ત્રિસધી, કુવાર, ત્રિજા અને ભાગને એ પ્રત્યક્ષી બચીસ પત્રીસ કાવ-
નાઓ આપવી તથા પ્રત્યક્ષ ભાવનાને અગ્નિપુટ આપવા પડી તેને ઉપર કહેલી
અર્ચકિયના એક પુટ આપવા તથા એક પચાસ પુટ આપવા કહી થવા પડી કાંઈ
ખરચ કરી વામણુમાં કરી ગામનું અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનવડે બે ગુણ
આપવું જનતાની ભક્તિ ગામના બુન્યા લીમાં આપવાથી આખાને દિનાવલ અને
તાંબુસ આપવાથી પ્રમેદનાસક અગ્નિ (જ્યોતી) મા આપવાથી અગ્નિ વધારે છે
તથા નજ, તમાકાપત્ર અને એકસીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાસક છે જસતનાં ફૂલો—
જસત કાકામાં નાખી ભાખડી કાકીથી છુટવું એટલે તેની ભક્તિ થાય છે તેને
જસતના ફૂલ કહે છે, જસત ભરમ—ગુરી કાંઈ તથા શીતળ છે અને રૂ
પિત્ત, પ્રમેદ તથા થામનો નાશ કરે છે તથા આખાને દિનાકાર છે. ઉપયોગ—
(૧) આંખે ઉપર કરી આવે છે તેને મારે—જમતના ફૂલ અને ખડીસાકરો
મારે ખરચ કરી તે બુકી રાત્ર ઉમી વેળાએ આખમાં આગવી કિવા ૬ ભાગ
ફટકડી અને તેના બાથો દિગ્ગે જમતના ફૂલનો મારો ખરચ કરી તે બુકી ૨ ગુણ
જાલ તેમાં ૧૧ થેલા પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીણવડે આખમાં નાખવું
એટલે આંખની આખા, ગળા, પિયા અને ભાસોની સાથે થાય છે (૨) ખુપરો
(ખીસ), કરી. આવલો આખા વગરે નેત્રરોગ ઉપર—જમતના ફૂલ સાકર
કાંથ તથા ફટકડી એ સમભાગ અને અદમાસ મારગ્યુરોના બગલ કરી દિવસે અને
રાત્ર આખમાં આપવું

૧૯—પાટીઓ ટંકણુખાર.

૬૮સાક તળાવમાં આ ક્ષાર પાણી મુકાઈ તથા પડી એકદો થયેલો મળે છે
એને 'વાહાની' ખજૂ કરે છે શાકન—૮ કણખાર ગામના જાણમાં નાખી પડી
ધામ નાખવા એટલે ગુલ થાય છે કિવા ૮ કણખાર ૬લાવવા એટલે ગુલ થાય
છે ટંકણુખાર—અમિકાના માના રૂપાને ગુલ કરનાર મારક તથા વિપદોષ
તમા ફરોમાં ભાગ અનર્થક નાખી કુવાગના પાકના રમના પુટ આપવા પડી
કાળા ભાગના ૭ પુટ આપવાથી ભરમ થાય છે તે ગુલ રાત્રી થાય છે તે
જનપદ સાથે જોળી રાત્ર ૮ પ્રમાણે આપવી તેના ગુણ—ગોળી એક સવાર અને
એક માંજ આપવી તેા રીયગદિ થાય મળવાન થાય મહાકામી થાય બોડી થાય
સમ થામદર, કપસ રોગ જન ૧૮ પ્રકારના પ્રમેદ દાદ જવર અને ઉદરોગ
જન રીયરન જન થાય, નેજા મરનકરોગ, વાતપિત્ત સનિયાત રોમાસ પ્રત્ય-
ક્ષ મરોગ, સમકણી, પાવમળા પિત્તસ કટિગેસ મારગકા સવ રોગ
તેમ જસદન કહી કમળા દિગ્ગેરોગ, મોકોદર કણુગેસ નેત્રરોગ (અગળ ૬
પત્રી) આદિ નવ રોગો જન્ય તેજ જસત કણુગ તરફ ભોંચાના ફૂલમાં આખે
૧ ને ગર જન્ય તથા ગુલમાં આખે તેા મુજબવાન જન્ય આખ ઉવડી ત
૧૫ તેા ઉવડે અને ચન્દમાસાન જ્યોત થાય એમ એક દન્તવિખિત પુત્રકમાં

વાયુ અને કદનો નાસ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કર્ણરૂઢિ ઉપર—ટકણુખાર
ફૂલાવી તે કાનમાં નાખવો. (૨) પાષણી ઝડેલી હોય તો—ટકણુખાર લીજુ-
ના રસમાં ઘસી પાષણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાવવો (૩) માત જતી હોય તે
ઉપર—ફૂલાવેલો ટકણુખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ
રાજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું (૪) બહુ મૂત્ર ઉપર—ફૂલા-
વેલો ટકણુખાર નવટાક પાણીમાં નાખી આપવો (૫) કાલેરા અને ઉલટી
ઉપર—ફૂલાવેલો ટકણુખાર નાખી આપવો. (૬) ચાતુર્યદિ સર્વ
વિષમજ્વરો ઉપર—ફૂલાવેલો ટકણુખાર એ યુગ પાનમાં આપવો, એકલે
તેના રસ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે તેમ તેમ જવર તત્કાળ નીકળી જાય છે.
(૭) છાતીમાં ખર પડે કિંવા પેદમાં કાત પડે તો તે માટે—ફૂલાવેલો
ટકણુખાર મધમાં કાલની લગાવવો (૮) નખ સંજ્જી—માંસ કોડરાવાળી
તે દુખવું હોય તે અને નવેલો ઉપર—નાખી બાજુએ ટકણુખારનું ચૂર્ણ
પાણીમાં ચોપડવું (૯) સ્તંભલ, વલ્લભાગ, દુઝિમ વિષા અને સપના
વિષ ઉપર—ધીમાં ફૂલાવેલ ટકણુખારની બૂટી ૨ માસા નાખી આપવી. ઝાઝું
વિષ પેટમાં ગયું હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટકણુખાર ધીમાં નાખી આપવો.
(૧૦) કુટીમાં ફાદલી થઈ આવી હોય તો—ટકણુખાર અને મેરચુલાને
ફૂલાવી મધમાં ખરલ કરી કોલ્લી ઉપર ચોપડવું (૧૧) વાળા ઉપર—
મગેના રસમાં ફૂલાવેલો ટકણુખાર નાખી પાંચો અથવા લીઝ અને ટકણુખાર એ
પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી તે રાતદિવસ સાજ સવાર આપવું
(૧૨) ત્વન્દ્રોષ ઉપર—ટકણુખાર અને મધક ઘસી ચોપડવા. (૧૩) મેહુલ
આવ્યું હોય તો—ફૂલાવેલો ટકણુખાર પાણીમાં નાખી ફોગળા કરવા (૧૪)
ધોળી માખ કરે તો—ટકણુખાર બેસના માખણમાં કઢવી ચોપડવા

૨૦-તેલીઓ(ખડીઓ)ટકણુખાર (ફૂલાવેલો)

ઉપયોગ—(૧) દમ અને ઉધરસ ઉપર—ટકણુખાર ૧ માસો, આદુનો
૩ અને ખડીસાકરમાં આપવો. (૨) ઉલટી ઉપર—ટકણુખાર દૂધમાં કિંવા
મધમાં આપવો (૩) પ્રફર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર—ખડીસાકર
૩ માસા અને ટકણુખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગામના પાણીર દૂધમાં નાખી,
પછી તેમાં લીજુનો રસ નાખી તે પ્રાચન કવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું

*ખડીઓખાર બહુધા સોની લોકો સોનું અને રૂપ આગવા વગેરેના કામમાં
લે છે ઔષધિ તરીકે પણ એ વપરાય છે પાટીઆ ટકણુખારના પ્રતિનિધિ
તરીકે એને ફૂલાવીને લેવાય છે, કાગળ એ ફટકડીની બનાવટનો હોવાથી વખતે
તેમાં ફટકડીની ફાદ કણી કાગી ઘણી વખતે મળી આવે છે પાટીઓ ટકણુખાર
ફૂલાવી આવ્યડીવાળા બાળકોને અત્યંત જગ્યામાં આવ્યા પહેલા ઉલટીની સજ્જ-
આતમાં લાવવું સાથે કે પાણીમાં દર કલાકે કલાકે આપવાથી સારો રુચુ થાય
છે ઉલટી એકદમ અટકાવ્યા વિના ઉલટી માથે કે અત્યંતના મૂળરૂપ કંકનની

૨૧-તાંબુ.

રોશન — ઉલ્લી, જાનિ, ગ્લાનિ, દાહ, ઘામ, કડ, ગેય અને વીર્યનાશ, એ નાખના આ દોષ છે એટલા માટે એનું રોશન કરવું જોઈએ રોશન — (૧) એકનમ આમલી અને મીઠું નાખી તેમાં નાખાના પતરા અમિ ઉપર પહોર પર્થત રીતે જવવા, એટલે નાખુ માફ શુદ્ધ થાય છે (૨) તેલ ખસ, ગોમત અને કુલિચના કાદમાં શુદ્ધ કરેલું તાંબુ લઈ, તેના આઠ દોષ જવા માટે પ્રાત પુરુષોએ વિશેષ રોશન કરેલું છે તે એવી રીતે કે યુરીઆ, આકાંતુ કૃષ અને મીઠું એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી તે કઠકવડે તાંબાના ખતરાને લેપ કરવો તથા અમિ ઉપર નખાવી નમોડના રસમાં ત્રણવાર ઘૂણડવું એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે મારણુ:— (૧) નાના નાના અને ને ધણુ પાતળા એવા તાંબાના પતરા કરી તેમને લીંબુના રસમાં નાખી ત્રણ દિવસ પર્થત દલકો દલકો અમિ કરી પચવના પછી તે પતરા નદી તેના ચતુર્થાશ પાગ લઈ, બન્ને ખસમાં નાખી લીંબુના રસમાં એક પ્રહર પર્થત ખરલ કરી, તે પતરા ખસમાંથી કાઢી, તેથી દુપટ ગ્રહ લઈ તે ગ્રહ લીંબુના રસમાં ધુરી, તો તે પતરાને લેપ કરી એક ગોળો કરવા પછી મીનાક્ષી અથવા આમલી અથવા માટાડી, એમાંથી એક વતરપર્થ લઈ ચારી ન ગોળાની આમપામ એ આગળ જોડે લેપ કરી, માટલામાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનું ફોડીય કંધુ મૂકી તે ઉપર રેતી માટલાના ઘોડા પર્થત નાખી પછી રાખ અને મીઠું પાણીમાં મેળવી તેની માટલાના ઘોડાને મૂકા કરી તે માટીનું ચૂસા ઉપર નખા કમ કરી દલકા મધ્યમ માટા એ પ્રમાણે ચાર પહોર અમિ કરી કંડા થવા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી, સૂરજીના રસમાં એક દિવસ પર્થત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અધો ગ્રહક લઈ લીંબા ચારી, તેનો ને ગોળાને લેપ કરી મારીના એ ફોડીઆ લાવી, તે એકમાં ને ગોળો મૂકી તે ઉપર ખીંચુ ઉધું લાગી કપડામાંથી કરી ગમડાઉ લાણીનો ગળપુટ આપવો કંડુ થવા પછી ને શગવડપુટ કાઢી, તેમાંથી તામ્રભરમ કાઢી લેવી આ ભરમ મલેણ સાદા ગુણુ આપનારી છે એનાથી ઉલ્લી જાનિ, ગ્લાનિ અને મુઝા એ કોઈ દિવસ પણ થના નથી. (૨) પાગ ના બાજ અને ગ્રહક ન બાજ લઈ કૂંધીના રસમાં ખરલ કરી તાંબાના શુદ્ધ કરવા પતરા ન બાજ લઈ તેને લેપ કરવા તથા ગળપુટ આપવો એટલે ચીકણી ભળ કલાડી નાખી આચકીનો અસ પણ ઉદયમાં ગટેવા દેનો નથી આ પ્રાગ અમ અને અભમારી ખાત્રી કરેલો છે

આગળુક કારણથી ન્યારે ન્યારે સરીર ઉપરની આમડી એકએક ચીકણી તેમાંથી જાડી નીકળતું હોય છે ત્યારે ખડીઆખાગને ફલાના વગર ગીણો ચારી નના ઉપર ભભરાવી દેવાથી મેકના જતું ન્યારે જોડી ને આગ ઉપર ટપકી ના ન્યાન કરી એજ ખડીઆખાગની બુકી ભભરાવી ઉપર મેક ચાતુ રાખવો. ન્યામ જોખ મધ થના સુધી મેક કરવાથી એ જલદી રૂચલ નાય છે, તેમજ પાકીને પડ થનાની બીસફલ ધાસી રહેતી નથી આ ઉપાય પણ અનુભવેલો છે.

ભરમ થાય છે. (૩) શુદ્ધ કરેલી તાબાનો ચૂરો લઈ સમાન ભાગ પારામાં, જળી-રસમાં મર્દન કરેલો, પછી બન્નેના સમભાગ મધકમાં ખરલ કરેલો તથા એક બજપુટ આપવો એટલે ભરમ થાય છે (૪) પારા ૧ ભાગ, મધક ૧ ભાગ, હરતાલ ૦૧ ભાગ અને મનસીળ અષ્ટમાસ, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી ખારિક ઝળલી કરવી, તે ઝળલીએ તાત્રપત્ર ૧ ભાગ લઈ તેનો તે ઝળલીના પર્પાએ લેપ કરવો તથા તેને વાતુકાયત્રમાં ચાગ પહોર પચન કરવું, ૬૬ થયા પછી કાઢી લેવું. આ તાત્ર દરરોજ બે વાલ, જો જો રોગો ઉપરના અનુપાનમાં આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે તથા પરિણામશૂળ, ઉદરશૂળ, પાક, જ્વર, યુક્ત, શ્લીહા, ક્ષય, મદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ અને સમઘણીનો નાશ કરે છે એને સોમનાથી તાત્ર કહે છે. તાત્રભરમપરીક્ષા:—તાત્ર રજો મોરના કંઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ મહજ થાય છે, અને પાણીમાં ચેમ હોય તો ચક્રવર્તિ દેખાય છે તાત્રભરમ કહી મા નાખવા છતાં રમ કાયમ રહે તો તે પાણી છે એમ સમજવું તાત્ર શુદ્ધ:—શુદ્ધ ગીતિએ કરેલી તાત્ર કોદ, 'શ્લીહા, જ્વર, વાયુ, વદ, શ્વાસ, કાસ, મૂત્રાં, શૂળ, કૃમિ, ઉત્તરી, પાક, મેદ, અતિસાર મૂળવ્યાધિ, યુક્ત, ક્ષય, બ્રમ, મરતઠવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે અશુદ્ધ તાત્ર:—સપૂર્ણ પાતુનો શેષ, નાના પ્રકારના ચેમ, કાતિનાશ અને કુષ્ઠ, વિષ, જ્વર, ઉલ્લી, રેચ, સતાપ અને અનેક વ્યાધિને મહાય કરે છે તથા પ્રાણ નાશ કરે છે *

ત્રિવિધ તાત્રશુદ્ધ:—મોરયુથુ કડવા કઠજના તેલમાં એક દિવસ રાખી તેના ચતુર્થાંશ ટકણખાર લઈ કુલડીમાં ઘાસી ભુગળીથી કૂંટવું કિવા માથુસના ઝળા કેસ મેળવી કૂંટવું એટલે રક્ત જેવું લાલ તાણ નીકળે છે એજ પ્રમાણે ગાહલ (અગ્રણીય) । નું મત્ર પછુ નીકળે છે મોરયુથુ કિવા તાણ એના મત્રની રવિવારે વીટી કરવી તથા તે પાણીમાં ભોળી તે પાણી પીવા આપવું, એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે અને દુખી થતી મહિણીને પછુ જલદી ઠટકા થાય છે તેમજ દાઘ ઘાઘ હાથનો રનેહ (મેલ) । રામઘત્સોમસે-નાની મુદ્રિતેતિતથાક્ષરમ્ હિમાલયોત્તરેપાશ્વે સ્વકર્ણે મહુમ્ ॥ તત્ર-ક્ષલં સમત્પજં તત્રૈવ ક્ષિલયંગનમ્ ॥ એ મત્રવડે મત્રવાથી મેદું થળ, ત્રિજો-પની પીઝ, ભૂતબાધા અને મહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી સહ પ્રસૂત થાય છે, ત્રણને ભરી કાંઠે છે અને તેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે એવું પૂર્વે માત્રુકિએ કહેલું છે.

મયુરપિચ્છાદિથી તાત્રોદ્યતિ:—મોરના પિછા લઈ બકરીના ઘીમાં શેકવાં

* અશુદ્ધ અથવા અપકવ તાત્ર ભરમ ખાવાથી ઉલ્લી, રેચ, સતાપ, બ્રમ, મૂત્રાં, પ્રમેહ વ્યાધિ રોગો અને બળ, વીર્ય તથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે. તત્રાતરમાં અને ગ્લાર્ષવમાં ઠંડું છે કે વિષ એ વિષ નથી, પરંતુ તાત્ર એજ વિષ છે, કારણ કે વિષમાં એકજ દોષ છે, પરંતુ નાંખામાં બ્રમ, ઉલ્લી, રેચ, પરસેવો, મોળ, મૂત્રાં, દાહ અને અગ્નિ, એ આઠ દોષ ગ્રહેલા છે તાત્રભરમના દોષની શાન્તિ મુનિત્રીકિ (પાણીમાં પોતાની મેળે ઉત્તમરી એક ગતની ડાગર છે) તે અથવા માથુ સાકરચુકા પાણી સાથે ત્રણ દિવસ પીવાથી થાય છે.

તથા ગોળ, મુગળ, માણુ, ઉન, ટક્કુઆર, સાલુઆર મધ, ચણેડી, લીંટીપી-
પર, લાખ અને લી એકા મેળવી અધમણ વત્રમા ધાલી કુકુ એટલે મનુર-
પિચ્છ અને અગનીયાનું તાત્રધાય છે તેમજ નાનો અગનીયુ લઈ ગોમયમા પિંક
ઢરી પુછીમા ધાલી ધૃત્વાથી તાણુ ઉત્પન્ન થાય છે બુનામ અને મધૂરપિચ્છનાં-
સંસ્થાનો નુજી—ગીત મપણું મદ, તણુ તથા રસાવર, જગમ વિપતો નાશ
કરે છે અને પાશને યાગ કરવાથી તે અગ્નિમા સ્થિર રહે છે તાઝલરઅમ્મ
અનુપાનો—એક ચણેડીભાર નિત્ય આપવી (૧) શાસ કાસને માટે મધ
અને લીટીપીરમા (૨) પિત ઉપર સાકરમા (૩) વિષમળવર ઉપર મરી
અને તુળસીના રસમા (૪) વાનયુક્ત ઉપર દીનિમા (૫) ઉદરરોગ ઉપર
મુગળમા માત દિવમ આપવી (૬) વચ્ચુચ્છ ઉપર હળદર અને મધમા (૭)
પથરી ઉપર જવખાનમા (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને જવમનુ ચૂર્ણ નાખી
નુગળના રસમા (૯) મગદલી અને વાતપ્રમેદ ઉપર ગળાનુ સત્વ અગ્નિ,
માકન અને મધમા (૧૦) પુટા માટે મધ, સાકર અને લીમા આપવી,
એ ઉપર પથ્થ—ખાટા અને તેલકટ પદાર્થો વચ્ચ કરવા

૨૨—દગડી પાપાણુભેદ.

આ એક પથળી વળ છે એ જાળને તમાગાથી ચિત્તાય છે એમા ધાળો
અને ગાતા એવી જ વળ છે પાપાણુભેદ.—દિમ, જ્વાહ તથા ઉચ્ચ છે અને
રમેદ મુનગાષ અમ્મરી ગળ, પિત તથા સ્વપતો નાશ કરે છે ઉપયોગ—
(૧) પ્રદર અને પ્રમાદ ઉપર.—૩ મામા પાપાણુભેદનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ
(૨) ગરમીએ મિદ્રા મુન્યુ દોષ તો—પાપાણુભેદ મનગાળ અને થોડુ
મોરયુતુ પાણીમા વસી લેપ કરવા (૩) કમરદુખાં અન્થિજાળ, ઉત્તરસ,
અણુ અને વાનુપુષ્પ ઉપર—પાપાણુભેદ આયના દૂધમા આપવા (૪) ખદ
ઉપર—જિભામે અને પાપાણુભેદને લેપ કરવા (૫) પ્રદર ઉપર—પાપા-
ણુભેદ અને મપજાનુ ચૂર્ણ લી—નાકરમા આપવુ

૨૩—ધૂવાસ.

ચુતા ઉપર રમાડથી જે રાગ એક, થાય છે તેને જવામ કહે છે
ઉપયોગ—(૧) લાપેટાચુ. માએ કત્યાદિ ઉપર—ધૂવાસ ગોળ અને
પનો ખગલ ઢગી તપ કરવા (૨) આખો આવે છે તેને માટે—ધૂવાસ,
II. નન ચુતાની લમણા ઉપર એ પટ્ટી લગાવવી (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—
ધૂવાસ ઢીલીમા અધવા લીમા ખગલ ઢગી મમાને લેપ કરવા અને તેના ઉપર
ગંગાઉ પત્રાનો મદ કરવો

૨૪—નવસાગર (નવસાર).

નવસાગરની સાગમા અણુના છે એ આણુસની વિદાયી અને મતથી તેજાર
થાય. તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ નૈવાર થાય છે એ ધાળો અને મદદ હોઈ

રેષામય છે. એ વાટે ખારો હોય છે નવસાગર:—અતિ ઉષ્ણ, લીક્ષુ. સારક અને નેત્રાને હિનાવક છે તથા યુષ્મ, ઉદર, વિષ્ણ, મળ, શોષ, માસાદ્યર્થ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપચોગ:—(૧) મૂર્ખતા, મસ્તકરુણ, સંગેકમ, ઉભાદ અને વીછીના વિષ ઉપર:—નવમાગર અને કળીયુનો એક શીશીમા ભરી તેનું મ્હોડું બધ કરી રાખવું અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મ્હોડું ઉઘાડી મુખાડવી એટલે ઉપસા હોય નાશ થશે. (૨) હિરાકરેલીના વિષ ઉપર અને કાચની ભૂખી અગ્નિમા બહુ હોય તો તે ઉપર:—નવસાગર બસી પાવો. (૩) વાળા ઉપર:—નવસાગરની ભૂખી કરી તે અર્ધા દાઢ ખીચી નાખી પાવી (૪) અપરમાર ઉપર:—નવમાગર લીંબુના રસમાં ખગ્ધ કરી તેનું નસ્ય આપવું (૫) ચક્રત અને ખરોળ ઉપર:—ખાસો અગર એ માસા નવમાગર, ૪ તોસા દડા પાણીમા ઝોચાળી તે પાણી પાવું એટલે એ રોગ ત્વગિત દૂર થાય છે (૬) રૂઘા ઉપર:—નવસાગર ગોળમા આપવો. (૭) કાચ માટી ગેર ઈલાદિકાનો વિષ ઉપર:—નવસાગરનું ભક્ષણ કરવું.

૨૫—પરવાળાં.

મધુદત્તા રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે તે મધુદત્તા તળીઆથી ઉઠાર કાઢી પ્રવાળના ખડક બનાવે છે એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે. એટલે તેને પગવાળાના વેલા પણ કહે છે પગવાળાનો રંગ લાલ હોય છે જે પકેલા ત્રિશુલ જેવા લાલ, ઝેળ, લાંબા, સરળ, નિન્ન્ય અને અગ્રણુ, મોટાં એવા પગવાળા હોય છે તે સારા. જે રંગે પિત્તળ જેવા, રોશા, વ્યારિક, મચિદ્ર, રૂક્ષ, કાળા, નાના તથા ઘોળા હોય છે તે ખરાબ, તે લેવા નહિ. પ્રવાલ—મધુર, ખાટાં, તીર્થપ્રદ, કાતિકર, લઘુ, અમિદીપક, કચિર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેત્ર, બાનુ-વર્ષક તથા કષયનાશક છે, અને વાયુ, ઉષ્ણ, કફ, પિત્ત, પાકુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા જૂતો-માદનો નાશ કરે છે પ્રવાલનું શોધન—(૧) અણિ, મોતી અને પગવાળા, એ જાતીના (ચરણીના) ગસમા દોલાપત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) પરવાળા લીંબુના ગસમા ૧ પહોર લીંબી રાખવા અથવા (૩) દૂધમા ૧ પહોર દોલાપત્રવડે પચન કરવા અથવા (૪) ત્રિકાળના ક્રમમા વાકવાથી શુદ્ધ થાય છે. પ્રવાલનું આરણ્ય—(૧) કુંવાર, તાદળખે અને સ્ત્રીના દૂધમા પરવાળા તપાવી ભોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત ભાવના આપવી એટલે અગ્નિ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વકાલ અણિ અને મોતીની અગ્નિ થાય છે. (૨) પરવાળાનું વ્યારિક ચૂર્ણ કરી તેને લીંબુના રસમા ઘુટી વાસણમાં સૂકવવું. આ પ્રમાણે લીંબુના રસની તથા કિંવા સાત અને શુભાખજની સાત ભાવનાઓ આપવી, એટલે પરવાળાની અગ્નિ થાય છે. (૩) પરવાળાના ચૂર્ણને લીંબુના રસના સાત, કુંવારપાકાના સાત અને શુભાખજની સાત એ પ્રમાણે સર્વપુરો આપવાથી અગ્નિ થાય છે. (૪) પર-

વાળાના સૂર્યને નૃસ્યામળગના ૨૭ પુરો આપવા એટલે ભગ્ન થાય છે * એને
 લેવાનું પ્રમાણ - ગુણ છે પ્રવાલ ભરનાં અનુપાનો (૧) છાત્રીભર,
 કાસ, ધાસ, હેટી તથા કોણગ વાયુ વગેરે રંગોમા મધ અને હરેમા
 આપવી (૨) તાવ ઉપર:-કગિયાનુ, કડ અને હરેમા આપવી (૩)
 પિત્ત ઉપર:-ફથ અને સાકરમા આપવી (૪) કાનુકાય ઉપર:-પાકલા
 રંગમા (૫) ફૂગાયા ઉપર:-પાનમા (૬) તણખીયા પ્રમેહ ઉપર:-
 આખાના ધાવગમજુ અને સાકરમા અથવા ત્રિફળા અને મધમા (૭) કાનુ-
 પુષ્ટિને માટ થી સાકરમા (૮) પ્રદર ઉપર:-ગાયના ધારોખ્યુ દૂધમા (૯)
 વાયુ ઉપર:-ગુણસીના રસ તથા મધ અને સાકરમા (૧૦) પિત્તકાસ
 ઉપર:-આદુના રસ અને સાકરમા (૧૧) રતાંધળા ઉપર:-ઉદરની
 બીડીઓ ગુણસીના રસમા ધરી તેમા ભસ્મ નાખી અજન કરવુ (૧૨) અસ્થિ-
 ભંગ અને સર્વિભંગ ઉપર પ્રવાલ ભગ્ન મધમા આપવી (૧૩) પિત્તરોગ
 અને ભગ્ન ઉપર:-આમળાના મુગ્ધામા લી અને માટ નાખી તેમા આપવી
 (૧૪) ઉરેશ્વનકાય ઉપર:-ધી અને મધમા (૧૫) કંદ તથા મૂત્રકૃચ્છ
 ઉપર:-આખાના વાવગમજુમા (૧૬) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:-તાદળ-
 ગના રસમા (૧૭) કાનુસ્થાનની કડકી ઉપર:-ગાયના દૂધમા માકર
 નાખી તેમા આપવી. (૧૮) દાહ ઉપર:-વસલાચન અને સાકરમા (૧૯)
 ઉંચળા, દાહ અને ઇદ્રિયની બળતરા ઉપર:-આખાના ધોવગમજુમા મધ
 અને માકર નાખી આપવી (૨૦) આંખોમાની ગરમી અને શરીર
 ઉપરની મુકી ખસ ઉપર:-ધી અને સાકરમા અથવા ધારોખ્યુ દૂધમા સાકર
 નાખી આપવી (૨૧) મસ્તકરૂણ ઉપર:-અદામની ખીંગમા આપવી ખીર
 કરેલાના પ્રકાર:-અદામ દસ પાર લઇ તે ગરમ પાણીમા પલાળી રાખી ઉપ-
 નના ફાનના કાંટી વાટવા અને પાંચે ગાયનુ દૂધ લઇ તેમા બે તોલા સાકર
 નાખી અને તેમા વાલભગ્ન પ્રવાલભગ્ન નાખી આપવી એટલે મગ્નકથળ
 પિત્તવિકાર અને નિનમળધી ગંગ ફર થઇ આંખાને ડાહ આવ છે તથા શક્તિ
 રધ છે (૨૨) પિત્તોદભવ પાક ઉપર:-પ્રવાલભગ્ન લી સાકરમા આપવી.
 પથ્થ:-મંપૂર્ણ પિત્તકરક પદાથ વળ્ય

૨૬-પાણીશોક

એ એક પાથરની જાત છે એનો વજુ ધોળો હોય છે એનાથી જીલને
 પાણી વાળે છે વજુમાં પાણી આવતું હોય તે પાણીશોક લગ્યડો.

૨૭-પાપડીઓ ખારો (સચોરો)-

પ્રપડખાંની ઉત્પત્તિ સિધ્ધ અને કચ્છ દેસમા થાય છે એનો રંગ ધોળો
 લાય છે પાપડખાર:-એ ગુણમા જવખાર જેવા છે ઉપચોગ:- (૧)

૦ પગવાળા ૪ તોલા લઇ અકકડના દૂધમા ૧૦ સર્પપટ આપી ફારી કુલ-
 રીમા કપડમટી કરી અથવા અણીથી ગરુપુટમા અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે;
 એમ એક કોઇ મધમા લખ્યુ છે

વાળા ઉપર:—પાપડખારનું ચુર્ણ ત્રણ માસા નવટાક દહીંમાં આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવું. દિવસે બોળન કરવું નહિ, રાત્રે બોળન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) બાળકોની સસણી ઉપર:—ગોળમાં ચણીની દાળ કરતા પછી કપી પાપડખાર નાખી તેમાં ભગારેક અગ દૂધ નાખી પાવું તેથી ઉલટી થશે. આ ઔષધ બે ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) ભાર ઉપર:—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વેચણ, એને કસળના વાસણમાં ખાસી તેનો ગોમૂતમાં ખરસ કરી તેમાંથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમાં પાવું (૪) પેટદુખી-પીડ ઉપર:—લીંબુના રસમાં પાપડખાર, વાલ કિવા બે વાલ નાખી આપવો. (૫) ગંડુમાળ અને ખરજવા ઉપર:—પાપડખાર અને કળીયુનો એકત્ર ઘસી લેપ કરવો, એથી કરી નવીન થયેલા વિકાર જગદી દૂર થાય છે (૬) ગુડધી ઉપર:—પાપડખાર અને કળીયુનો એકત્ર કરી સાપારી જેટલી ચાગ ગોળાઓ કરી, તે ગુડધીની ચાર આંગો ઉપર ખાખી, તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપુ ટીપુ નાખવું. તે પછી તે કાઢી એરડના પાદડાને એંગડેલ ચોપડી બાંધવું.

૨૮—પારો.

પારો ખાણુમાંથી નીકળે છે પાગમાં કસાઈ, સીસું, મલ, અમિ, ચાચલ્ય અને વિષ, એ અસલ દોષ સ્વાભાવિકજ રહે છે તેમાં બહાઈ, અગ ઉપર ગડાં (ગુમડા) એ મીમત્તો, ક્રોધ કસળનો, રજ મલનો, દાદ અમિનો, નાસ અને વિષ એ ચાચલ્યનો તથા મરણુ વિષનો, એમ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે પારામાં એ અસલ દોષ છે એટલા માટે તેનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઈએ, તેમજ પારામાં ઔષધિક સમ દ્રવ્ય (કાચળા) છે શોધન:—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ મરકાર કહેલા છે તે—સ્વેદન, મર્દન, મૂર્ચન, ઉત્થાપન, જાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન —અનેક જાતના ધાન્યો લઈ છડી ફાટારા કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટા ચતા પર્યંત રાખવું તથા ખટા થયેલા પદાર્થમાં નાદળજો, મુડી, વિષ્ણુકાતા, સાટોડી, મલ્પાશી, મોટી મુગસવેલ (સર્પાશી), મહાખલા, સતાવરી, ત્રિકુળા, ખરણી, દસપાટી અને ચિત્રક, એ પચાસાઠ વનસ્પતિનું પચાગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યાશ્વમાં નાખવું એ ધાન્યાશ્વ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને દેઝણે બોળવું અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાણુ પોળવી. પારદ સ્વેદન:—મુંડ, મરી, લીંડીપીપર, રાઇ, મીઠું, હળદર, ત્રિકુળા, આકુ, બજાણુ, મેટ્ટી, તાદળજો, સાટોડી, મરકારીઝ, ચિત્રક અને નવસાળર, એ સર્વ પદાર્થો પારાના પાડટાચ કિવા પચાસાઠ લઈ ધાન્યાશ્વમાં ચાટવા તથા કલ્પડે વજન ઉપર આઠગણર ગડાં લેપ કરવો. પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યાશ્વમાં દોલાવન કરી એક દિવસ બાંધવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. મર્દન:—લાલ ટંદુલ ચૂર્ણ, હળદર, પૂંજાસ, કમળાની રાખ અને લીંબુના રસમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વચ્ચે બાંધી કાણવો પોર્ષ નાંખવો. મૂર્ચન:

પાગના મળતા કુવા નામ કં ૭ તથા ત્રિકોના ટાહ નામ કં ૭ છે ચિત્રકર્તા સજા
 વિષ નાથ છે છે એટલા માટે પ્રથમ વડે મિશ્રિત પાગ એકવા સ્વભા માત
 માન વખત મળન કરવા એટલે સ્વભા પાગ ગન્ધદોષ છે કચુક નિર્મોકઃ—
 કુવાન ચિત્રક, ગળી ચુદ, ડીંગળી અને ત્રિદળાનો કાઠો ની, તેમા ત્રણ દિવસ
 પાગ મળન કરવા એટલે મધનચક્રથી મુક્ત થાય છે ઉચ્ચાપનઃ—પારે લીલુના
 સ્વભા નાખી મળીમા ગળી તુટત તથા મુઝાયા પડી રમકચરમા ગર્ભ પાનન
 કરુ ડોર્લ પાનન—ત્રણ ભાગ પાગ અને એક ભાગ ગર્ભનુ ચુલુ, એ કિમિત
 લીલુના સ્વભા નાખી મળેલા થાય ત્યાં નુતી તુટવુ તથા રમકચરમા ચાર પહોર
 મધનચક્ર આપણ અને મુક્તિએ ઉપગના વામણને લાગેલા પારે કાઠી લેવા
 અર્થપાનન—પારે ત્રિકોના ચિત્રન મગગેલા નાનુ અને ગા એ મર્વ એટલે કરી
 ખજ કરવા પાગ તમા મળી ગયા પડી સ્વભાના એ પાંગ વા ઉપગના પાત્રને
 તપ કરવા નીચના વામણમા પાણી નાખવુ તથા મધિ લેપ કરી જમીનમા પુરવુ
 અને ઉપર અમિ નેતા એટલે પારા નીચના પાણીવાળા વામણમા એટલે થાય છે
 નિયંત્રપાનન—એ નાગકુટા (વડિઆ) જેની માટલી લઈ, એકમા પાંગ અને
 એકમા પાણી નાખી અતઃપત્ર ની નીડી દવા તથા મધિલેપ કરી, પાગ જેમા
 નાખેલા ક એ માટલાને ચુના ઉપર આડુ ચુકિતએ ગળી તે નીચ અમિ કરવા
 એટલે પાગ પાણીમા પ્રવેશ કરે છે એવન—પ્રવાકત પ્રકારએ ગોપિત પાંગ
 વડ થાય ન ત તેની નમિત રધારવા માટે અર્ધપત્ર, મિષવ તથા પાણીમા
 પચન કરવા નિયમન—મારી સગમવેત (મપાલી), આમલી વાટણી કોટી, ભાગના
 ગામનાથ અને રતુગના સ્વભા દિવા કાઠમા એક દિવસ મદ્યમિ ઉપર પચન
 નવાથી નિયમવડ નિઠ થાય છે સદીપન.—દિગકની અને પચ લલણ લઈ તે
 ઉપર સાવ વાં લીલુના સ્વ નાખવા પડી મિષવના ગામડાને ડાગી તેમા સિધવ યુક્ત
 પારે નાખી તે ઉપર પ્રવાકત મિષવ અને લીલુ લગાવી તે ઉપર આ આગળ માટી
 નાપડવા પડી ગા મરી મગગવા અને કડવા મગગવાના નિધા તથા દંછખાગને
 સ્વકેત્ર મારી કાઠમા મળતી તે કાઠમા દેવાયતવડ ત્રણ દિવસ પચન કરવા એટલે
 તે પાગના જગજ મગગમા દીપન થાય છે અનુવાસન—દીપન કરવા પારે
 મળવાન મિત પચના પાત્રમા લીલુના સ્વભા નાખી એક દિવસ મરમીમા ગળેલા
 મુખોતપાનન—(૧) વગડાઉ મુડીઆમા ત્રણ દિવસ પાંગ નાખી ગામવા, એટલે
 તેના મુખ થાય છે તે ગ્રંથક સુવર્ણ અને અગ્રકચનને લણુમા ભણણુ કરે છે
 (૨) આનંદ ધાર ધનુડા, કળાસાવી દરેણુ, ચળેલી અને ચીણુ એ સાત ઉપ-
 રિતામાથી એકકને લખને પાગમા સાત દિવસ ખજ કરી તેવા પડી બીજા સાથે
 ૧ દિવસ ખરલ કરી ધવા એવી રીતે જુદા જુદા અધારમા માથે ધાવા તેથી
 ની પાનને પક્ષએદન થાય છે એટલે તે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ પડી
 ૧ તથાદિ પાનુને ગ્રામ કરે છે (૩) બીસ્મલોગી (ગાકગમય) લાવી તેમા લીલુનો
 મ અને મિષવ મેળવી પાગનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવા એટલે પારાને મુખ
 કુ ૭ બરણ—પાગની સક્તિ વધવા માટે મધકાદિ પદાર્થ પાગમા પચાવવા

એ ક્રિયાને જરણ કહે છે પડુગુણ-ગધક-જરણ મિવાય આ પારો ગમહરણ
 કરવા સમર્થ થતો નથી. જો પારાથી મેદા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવણ
 અને ગધકજરણ સિવાય અમ્લકસત્ત્વ જરણ કરવું નહિ. પાગ સમાન જામ ગધક
 જરણ કરવાથી, ગુણએ ગુદ કરતા મોગણો વધારા થાય છે ડિગુણ ગધક
 જરણથી સપૂણ જાડયતો નાશ કરે છે ચતુગુણ ગધક જરણથી વલીપલિત
 (વાલ ધોળા થઈ જવાનો) નાશ કરે છે પચગુણ ગધક જરણથી ક્ષય નાશ કરે છે
 પડુગુણ ગધક જરણ સપૂણ નેમહારક થાય છે પારા પડુગુણગધક જરણ કરતા,
 અમ્લકસત્ત્વ મમમાગ જણ કરવાથી શતગુણ અધિક થાય છે તથા વ્યભિક્ષિક
 ક્ષમાપરી (ખાપરીયુ) ઇત્યાદિકાએ જણ કરવાથી ગુણમ્લ થાય છે, અને
 સુવણ જણ કરવાથી એક હજાર ગુણ આપનારો થાય છે તથા હીરકાંદિ જણ
 પાગનો ગુણ વ્યવ શિવજ જણ છે સિદ્ધરાદિ જરણ—પારો તથા પારાથી
 જગણો ગધક, એ જાને એકવ ખગલ કરી વાલુકાયત્રમા રીશીમા નાખી હળવ
 હળવ પચન કરી જેમ ગધક વળી જાય એવી રીતે વાગવા પડુગુણગધક જરણ
 કરવા, એટલે મિદ્ધરાદિક જેવા પારો થાય છે પડુગુણ ગધક જરણ—મારીના
 તુડામા પાણી નાખી તેમા કોરીયુ મૂકવું તથા આખા તુડા ઉપર ઢાકણ મૂકવા
 માટે તે તુડાને મેખલા બોંધાએ, તે મેખલાનો (કટિંગધની) મધ્યભાગ લીધી કોરી-
 આમા પારો નાખી તે ઉપર ગધક નાખવા ઉપર ઢાકણ દઈ ચાગ વગાડી ડાહ્યુનો
 અમિ કરના. (આ ચત્રને ઇચ્છપ ચત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુન પુન પડુગુણ ગધક
 જરણ થાય એટલે પારો તીવ્રણ અમિ જેવા થાય છે તથા સવ કાર્ય કરે છે
 વડવાનલ બીડ—શખુ ચૂર્ણ આકાશના દૂધમા નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમા
 ગખવું, તેમજ લીલુના રસમા ત્રણ દિવસ ગરમીમા રાખવું અને એક દિવસ
 ધવાસમા (ચૂલા ઉપરના ધૂમાડામા) નાખી ગરમીમા ગખવું, તથા સમગ્ર જ્વન
 બકરીનું મૂત એની ચાગ પહોર ભાવના આપવી તેમજ અતિજલ્પાશ્રિત નેપાળો
 અને સરગવાના મળના રસની એક ભાવના આપવી તથા ટકમખાર અને ચણાહીવી
 એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સગગવાના મળના રસમા એક દિવસ ભાવના
 આપવી. પછી સપૂણ સમમાગ લઈ લીલુના રસમા ખરલ કરવું તથા સારી શીશીમા
 ગખી મૂકવું, એનું નામ વૈધાનર બીડ વૈધાનર બીડમા ત્રણ મધ્યે પારો
 છુટવાથી સુવણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમા શ્રામ કરે છે જમીનપર ખાડા ખાદી તેમા
 બકરીની લીડીઓ નાખી અમિ કરી તે ઉપર ખલ મૂકી અદ્ય ઓંકાર નાખી
 ખરલ કરે છે, તેને તમખચ કહે છે હિંગોલકમાથી પારો કાઢવાની કૃતિ—
 લીલુના રસમા હિંગોલક એક પહોળ ખરલ કરી ડમકયત્રમા નાખી નીચે ચાગ

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમા ગધકનું જરણ આ પ્રમાણે લખ્યું છે—આમ-
 હસ્તાર ગધક પેસા ૩ બાર ખરલ કરી ભાગવાના રસથી ૭, ચણાના ખરથી ૭
 અને આકાશના દૂધથી દિવસ ૭ ખરલ કરવું. પછી લીલુના રસથી અને તુડાના
 રસથી જુદું જુદું ખરલ કરી લીમા ખૂલ શેકવું, નિષ્ક્રમ કરી ઉતારીને ૨ થી
 ૪ રતિ દરરોજ પાનમા ખાવાથી ૮૪ વાયુ જાય, મતાવરસા જાય, મૂત્રકૃત્ત જાય.

પહેલર અર્થે દરેકાં એટલે પાંચ ઉપર જઈ ચોટિ છે, તે શુદ્ધ બળજુતા તેને સપૂર્ણ કામમાં યોગ્યતા પારદર્શન. — (૧) પારો, કેળના કાદનો ગમ, આકેડ, ઘેર, બકામલીયરી નુસ્સાડ, નાગરોથ, ગોમત, સ્ત્રીનુ દૂધ, મન્યાક્ષી અને કાકમા-ચીના (પીતુનીના) દૂધમાં અને રસમાં છુટવાથી પુન ઉડતો નથી ખેચરી શુદ્ધી:— જખુ દાઢ (પેસાકાર) શુદ્ધ પારો સર્ધ કાળા ધનુરાના પિયાના ૮ લોહા તેલમાં માત દિવસ ખગલ કરવા કે નવા સુધી તેનું જલાંતરેષ થશે. પછી અડના લોટમાં તેની રીંદટ કરી માગી સુતળીએ પાંધી તડકામાં સુકવરી, અને (ગવજુના મતે) નગમીઆનું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉનારી રીંતળ જ્યાંએ મક્કરી 'ડી થમા પછી તે કાદી લેવી. તે દૂધ બરેલા વાસણમાં નાખવી નવાં સપૂર્ણ દૂધ સુમાઈ ગુટિકા રહે ત્યાં તે લઈ વાગેળ પશુના મુખમાં ઘાસરી એથી તેના અંગેન આગ થત ન મરે છે અને આ ગુટિકા જે મુખમાં ગાખશે તેને કામ આકુળ કરશે, તેના દેહ ઉપર ક્ષિતિ રહેવાની નહિ. જાંએ ગુટિકા પેટમાં ઉતરશે તો તે મગ્ગે તે ગોળા મોડામાં એક પહેલર રાખવાથી મા યોગ્ય જવાની શક્તિ આવે છે અને મા સ્ત્રીમાંથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે એ વીર્યન્તબન કરનારી છે આ ગોળા મોડામાં એક પહેલર રાખવાથી મુખરોગ તથા ખીળ મુખ અને દાંતને ઉપડવ કરનાર રોગ અને જીદવા, તાકુ કરોગ, ઉપજીદવા, અધિ-જીદવા, લરોગ અને પીનમ ધન્યાદિકાનો નાશ કરે છે અન્ય ગુટિકા:—પારો ધનુરાના તેલમાં માત દિવસ મદન કરવા એટલે વિષ નાશ થાય છે પછી જખુડ તખુ બાગ સર્ધ ધનુરાના તલમાં ખગલ કરી તેના કુસરી કરવી, તેમાં પારો નાખી મોડા બધ કરવું પછી સાત કપડામાંડી કરી તે ગોળા સુકવશે. પુન અંતક-૧૨૩ માત વખત વીટાળી ઉપરથી ડાબે લીપી તે ગોળાની પૂળ કરવી તથા તખુ દાઢ ખાડ કરી તેમાં જખુડ નાખી તેમાં ગોળા મુકી પુટ આપવેલ કરેલ થમા પછી કાલે તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી તે રોગીના મોડામાં ગાખવા આપવાથી ગોઠ નાશ થાય છે તથા મુખ થાય છે. નવા સુધી નાડમાં ગુટિકા છે ત્યા સુધી વીર્યપાત થતો નથી અન્ય પારો અર્થ:—પારો ગાંધવા વિષે ઔરધીનુ વીમ અચિત્ય છે એટલે કિયા, મત અને વિધાન એણે મળીજ પારો બધાય છે તે કુપ સાખી સુલમ, મતા, જકા તથા પ્રમગ એવા છે પ્રકારનો છે કાક્યરોગ મથમાં પારદર્શન ૧૨ વલ્લી કહેલી છે તે આ પ્રમાણે—૧ જે વલ્લી ધોળા અને રાતા કોઠોની મળા બે પ્રકારની છે જેને શુક્લપક્ષમાં પદર પાદડા આવે છે અને દૃષ્ટપક્ષમાં ન મરી પડ છે તેને સ્થામવલ્લી કહે છે તે પ્રભિંમાને દિવસ પારો ગાંધવા માટે ૧૦વા રમાયન માટે લેવી ૨ જલપક્ષિની જેવી વનમાં થનારી રક્ષકપક્ષિની. જેનું અમ મડોએ બિચિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા ન ગમજરી હોત જેને પાદડા થોડા હોય છે તે અજગરી. ૪ જે વેલ ધણુસ નવી રમજરી હોત અલ્પ પાદડાની હોય તેને ધણુસ કાક (ધાનશી) કહે છે ન પારો બધન કરનારી છે ૫ જેનો આકાર પુકરના જેવો હોય છે અને

પારને બાધે છે તે ત્રિજલ્પ. ૬ ઈંધરી કિવા શિર્વાલગીના રગ લાલ છે અને એ લોકામા પ્રસિદ્ધ છે * ૭ ભૂતકેશીનાં પાદ્ય લીમડા જેવા હોય છે ૮ જેના મૂળ કાળા હોઈ જેને ચીકે ધણે હોય તે કૃષ્ણવર્ણી, તે પાગને બંધન કરે છે ૯ જેના નીચની જમીન હમેશા ભીળાયથી રહે છે તેને રૂદાંતી અને સ્વવંતી (લાણુ) કહે છે ૧૦ જેના પાદ્ય થોળ જેવા હોઈ ચીકવાળા હોય છે અને જે વાનરાને પ્રિય હોઈ ક્યારે ક્યારે પચર નીચે હોય છે, તેને સર્વરા કહે છે ૧૧ જેના કદ ઉપર કેસ હોઈ વેલાને પાદ્ય આવે છે, તેને તારાહી કિવા કુકરકંઠ કહે છે ૧૨ જેને ચીક હોઈ વેલા હોય છે અને જેનાં પાદ્ય અચત્ય (પીપળા) જેવા હોય છે તેને અચત્યપત્રી કહે છે. ૧૩ જે ખાટી હોઈ ધણી પથરાતી નથી તેને અમ્લપત્રી કહે છે. ૧૪ જેના પાદ્યને ગંધ હોઈ ચીક આવે છે તેને ચકારનાસા કહે છે. ૧૫ જે વેલો હોઈ પાદ્ય અંગ્રાકટક (આનોપાલવ) જેવા હોય છે અને ચીકવાળા હોય છે તેને અશોકનામની કહે છે ૧૬ જેના પાદ્ય ઉડણુ જેવા હોઈ સુગંધીમય હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે પુષ્પગપત્રિકા. ૧૭. જે સર્પ જેવી અને સર્પીક હોઈ રક્ષ ઉપર થાય છે અને જેની પામે બહુલ સર્પ ગટે છે, તેને નાગિની કહે છે ૧૮ જનાકાર સર્પીક અને જેના મૂળને એકેજ કદ હોય છે, એવી જે વક્ષ તેને ક્ષેત્રી કહે છે તે પાસે બાધવા વિષે મહા પ્રયોગ છે ૧૯ જેનો રસ પીળો, જે ધણી ઉચી ન હોઈ યુદ્ધમ ભતની અને જેના પાદ્ય તાદૃશી જેવા, હોય છે, તેને સવીર કહે છે. તેના મૂળ, રસ રૂળ એણે કરી પારને ક્ષણમા બંધન કરે છે - ૨૦ જેનાં પાદ્ય વાળક જેવા હોઈ રસ પીળો અને જે પ્રમળ હોય છે, તે દેવીલતા. એના પાદ્ય પારદબધન ક્રવ્વા મહુષિવિ છે. ૨૧ જેના પાદ્ય ચોરના જેવા હોઈ રસવાળા હોય છે, તેને વજૂવહ્લી કહે છે. ૨૨. ગતો અને કળા એવો એ ભતનો ચિત્રા છે તેમાનો કળા ચિત્રા ગુપ્ત છે, એ દુષ્કા નાખ્યા હોય તો તે દુષ્ક કૃષ્ણવર્ણ કરે છે એ એ ભતના ચિત્રક પાસે બાધવાના વિષયમા સમર્થ છે. ૨૩ જે કુચર ઉપર થાય છે અને જેનાં ફલ કાળા રંગનાં હોઈ શીલિતા નથી હોતા અને તે ઉપર થોડા રૂળ પશુ આવે છે, તે કાળપર્ણી. ૨૪. જેના પાદ્ય ખાખરા જેવા હોઈ કાલમાથી પીળો રસ નીકળે છે તે પાલાશ-તિલકા. ૨૫. જે લીલા કમળ જેવી હોઈ પર્વતપર થાય છે તે નીલોત્પલ્લી. ૨૬ જેના પાદ્ય લીલા હોઈ રસ પીળો હોય છે અને જેનો કદ કુમારી કદ જેવા હોય છે તેને રજની કહે છે. ૨૭. જેના પાદ્ય કળથી જેવા અને ફલ ઘોળા તથા કદને યુદ્ધ આવે છે, તે સિહિહ. ૨૮. જે નેલીને ચાર પાદ્ય હોય

* શિર્વાલગીની વેલ સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાદ્ય એરકની માફક ખાખા-વાળા હોય છે એને ઘોર જેવડા રૂળા આવે છે એના ઉપર ઘોળા રમખ રેષા હોય છે. એ રૂળ પાકવા પછી લાલ થાય છે એ રૂળમાનાં બીજની બન્ને બાજુએ મહાદેવની ચિત્રસહિત જલાધારી જેવા આકાર હોય છે. એ બીજ ધણુજ ઉલ્લીકરક છે.

કે અને જેનો ગુદ નેહયુક્ત હોય છે તથા જેનો ૩૬ આંગ્રે હાથીદાત જેનો હોય છે અને ગનુરીના જેવા ફલ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને જેના દાદામાથી દુધ આવે છે તથા જેના પાદડા માથના કાન જેવા હોય છે તે ગોષ્ઠગી. ૨૯ જેને ત્રણ ફળ આવે છે અને ગતા ટપકા હોય છે અને જેના પાદડા લીલા હોઈ ન્હા ગતો નીચે છે, તેને અદિરેખની કોષ્ટ કહે છે ૩૦ જે તુલાના મુગ ગરે ચળકે છે અને તેથી ઢગી પર્વત સજા નવા નવા જમાય છે તે તુલુ પાદડાપક છે ૩૧ જે પથરાએલી વલ હોઈ સાલ હોય તેને રૂક્તવદલી કહે છે ૩૨ જેના ૩૬ન ગુદ આવે છે તે અક્ષાઈ. ૩૩ જે સાદ્યપન દગવાને એક છે ૩૩ જેને પાદડા ન હોઈ મલ જેવા વામ આવે તે મધુતુલુ. ૩૪ જેનો ૬૬ અપદદ જેવા અને ગમવાળો, તે પાદડાઈ. ૩૫ જે ગમ મદિત હોઈ કાટ પીળા તથા ફલ પણ પીળા તે હેમ-કાઈ. ૩૬ જે સાલ વલ હોઈ પાદડા આમલીના પાદડા જેવા તે વિજયા. ૩૭ જે ધોળી અને પથરાએલી તથા ગમ મદિત અને આદકી, ગુવર મા પાદડા જેવા જેના પાદડા હોય છે તે અજયા. ૩૮ પાદડા જેના ત્રિહાણુદિત હોઈ ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વલ છે અને જેનો ગમ તીખા અને ડડા હોય છે, તે જયા. ૩૯ જેને મદન જરી સુમધ આવી પાદડા માળના મળના રમ જેવા હોય છે તે નક્કી કહે છે ૪૦ જે ગમવાળી હોઈ જેના ગમ કડવા અને મીઠા જેવી ગધ-વાળી તથા ફલ આરકા હોય છે, તે ૪૧ જે ત્રિહાલમા રદન ઢગી મુખમા ગમવા ૪૧ જે વલ ગમમદિત હોય છે તથા જેના પાદડા મગવાના પાદડા જેવા હોય છે તે કીટમારી (કીટમાર). ૪૨ ગલ ઉપર ચદનારી ગમવાળી હોઈ વાળી દુધી જેવી હોય છે તે તુમિકા. ૪૩ જે ગમવાળી હોઈ બુમિગલ જેના હોય છે તેને કટુતુળી કહે છે ૪૪ મધુરશાખા, એ પારાને બધન કન-નારી, ૪૫ જેના મુળા જેવા પાદડા અને ગમ પીળી હોઈ રમ લાલ નીચે છે અને ફલ પીળા હોય છે તે હેમજતા. ૪૬ જેના પાદડા ધોળા એરડા જેવા હોય છે અને ફલ ગુમરી (તુમિકા) જેવા હોય છે તે અમુરી. ૪૭ જે વલ હોઈ પાદડા આતવીબના પાદડા જેવા હોય છે તે સમપર્ણી. ૪૮ જેના પાદડા તલવાર જેવા હોઈ જે ગમયુક્ત હોય તે ગામારી. ૪૯ પીતલીર, એ દિવ્ય હોઈ પારાને બધન કહે છે ૫૦ જે વલ ત્રિદગ હોય છે તે વ્યાખપાદડા. ૫૧ જે કાષ્ઠી જેવી હોઈ ત્રિદગ હોય છે અને ફલ પીળા આવે છે તે કનુર્વલી ૫૨ જે કાષ્ઠી ન કસરનારી, મહાવીરવાન રિવ્ય આપકી છે તેને ત્રિશાળી કહે છે ૫૩ જે વેલો હોઈ, જેને પાદડા ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે તે ત્રિદડી. ૫૪ જે ગમ આપનારી હોઈ જેને ફલ પીળા આવે છે તથા આકાર શીંગા જેવા તે શુઆ અજુરી. ૫૫ જે ગમવાળી હોઈ જેને મરી જેવા કાદા આવે છે તથા જેના મળમા કદ હોય છે, તે વજરનાભવલી. ૫૬ જે અજે ધોળી

* અભિરાના સબખમા પણ લોકો આરોગ્ય પીણજી બનાવે છે. શુ તે વાજા વનસ્પતિ હોય છે મીઠા ?

હોષ પાદડા લાલ હોય છે તે દિવ્ય ઔષધી છે, તેને મહાવૃદ્ધી કહે છે. ૫૭ જેના પાદડા અને ફૂલ કરેલુના જેવા તથા કદ લાલ હોય છે, તે રક્તક દ્રવ્યની. ૫૮ જેનો રસ પેળ જેવો હોય કદિ મરતલ ઉપર પીળો હોય છે અને જેનો રસ ધણે અને લાલ હોય છે અને પાદડા બિલી જેવા હોય છે, તે બિલ્વદલા. ૫૯ જે બિલ્વદલ જેની હોષ પાદડા ધન કરનારી છે, તેને રોહિણી કહે છે. ૬૦ જે વેલ હોય રમવાળી હોય છે અને જેના પાદડા રાત્રે સતેજ દેખાય છે: તે બિલ્વતંત્રી. ૬૧ જેનો રસ અને ડાળા ગોરાચન જેવી હોય છે તેને ગામેચના કહે છે. ૬૨ જે નાની હોષ કાદા અને ફૂલયુક્ત વેલ છે, તેને કંદપત્રિકા કહે છે. ૬૩ જે નાની હોષ જેના પાદડા ડીટા સિવાય ત્રિકટા હોય છે તે વિરાહ્યા. ૬૪ જેને થોડો અને જસદ રસ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે કંદક્ષીરા. આ ચોમ્હ ઔષધિ જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે તે યુલ દિવસે યુલ નક્ષત્ર ઉપર બલિ-પૂજા ઇત્યાદિ કરી, ક્ષત્રને રક્ષાળ્પન આપી અગ્રોરાત્મ કિવા શક્તિબીજ અથવા અધાર મંત્રોને જપ કરી કાઢી લેવી મુનિએ જે સદસ ઔષધી કહેલી છે તે મગજુ ધણુ કડિન છે તે પાદડા ધક વનપ્રાપ્તિ તત્ત્વવેત્તા પામેજ હોય છે. પારદભસ્મ, રસસિંદૂર:—પારો દ્વીપીના ગમ્મા એક દિવસ સગમે પુટવા પછી પીલુડીના રસમા ઘુટવા એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પાંગે ૧૦ ટાકે ગવડ ૧૦ ટાકે તથા નવસાગર રાત્રી દાઢ, એ પ્રમાણે લઈ કળલી કરી કાચની ટુપીમા ધાલી કપડામારી કરવી તેનું મુખ બંધ કરવું પછી વાલુકાયત્રમા આઠ પહોળ પાંગેને પચન કરવા એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તરણુ નૃપ જેલુ અરણ્યવણુ, પ્રવાળ જેવા ગગનુ, સપૂર્ણ કાર્યકારી, માણુસાને અલ્પત દુર્લભ એવું સિદ્ધર જેવું તે ૫ યુગ્મ મરીમા આપવું એટલે અગ્નિને પ્રદીપકરે છે તથા કામને પ્રદીપ કરે છે એ મયોગવડ જ્વરાદિ સર્વ રોગોના નાશ કરે છે તથા એ જે રોગો ઉપર ચોળવામા આવે તેનો આ રમગળ નાશ કરે છે. પડગુણુ ગાધક-શુદ્ધ સિદ્ધર —દિ મળાકમાનો પાંગે ૧ ભાગ તથા ગધક ૬ ભાગ લઈ કળલી કરવી તથા ડુવેરના રસમા મર્દન કરવી સુકામા પછી કાચની શીશીમા ભરી તેને વાલુકાયત્રમા મુકી ખાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ૬૬ થમા પછી એ કાઢી લેવું આ રસસિદ્ધ ૧ વાલ મધમા આપવું, એટલે ન્તભન, દડકદિ, રીર્ષ બળ, તેજ, પુરત્વ અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માતેલ્લ કાથી પ્રમાણે જોર આપે છે, તથા પદ્મવ, વધ્યત્વ તથા સન્મામ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે એને બક્ષણુ ડગ્ગાર એક દિવસમા ૧૦૦ ઓઝો સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે એ પાચ્યો છમો બ્વાધિનો નાશ કરે છે આ ધડગુણુ ગંધક-શુદ્ધ સિદ્ધર વિશ્વામિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે રસસિંદૂર:—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ મધક ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધા તોલા, એની કળલી કરી લીલુના રસમા ખરલ કરવી તથા કાચની શીશીમા નાખી તે શીશીને સાત ફેરા કપડામારી કરી. સુકામા પછી તે હિંમહિન આડઃ પૂરી રાખવી તથા ઇટ દેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂકા ઉપર રાખી આઠ પહોળ અગ્નિ કરવા ૬૬

માદલામા ભરવો તે ઉપર મીઠું નાખવું અને તે ઉપર બીજી માદલું ઉપર મૂકી સધિલેપ કરવા અને તે ઉપર જલપટ ધરવો, તથા તેની નીચે દીપાગ્નિ કરવો, એટલે ઉપરના વાસણમાં ભરમ જમરી તે કાઢી લેવી. (૧૦) પારો ડલેડમાં નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકાશના પાદાના ગ્સતો વારવાર ચુંવા આપવો, એટલે ત્રણ પહોરમાં ભગ્ન થશે. (૧૧) પારો ચિલાડના રસમાં ખરલ કરી, ઊર્ધ્વ પાતન કરવું એટલે તેની ભરમ થાય છે. (૧૨) પારામાં કંટકડી, સિધવ, અલેધના મૂળ, એ પદાર્થ કમરુદિએ લઈ, ચતુર્થાશ કાઠ નાખી મુટવો, એટલે બદ્ધ થાય છે પછી કમરુદિમાં ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર દહાડો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના જેવી ભરમ જામે છે, તે લઈ સર્વ રોગ ઉપર આપવી એ વાળકરણ ચોથામાં સપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તથા કાંતિ અને પુષ્ટિ આપે છે. એવું નિરતાર સેવન કરવું. આ નિદ્ર-સુષુપ્ત, એના કરતા બીજી રસાયન ઉત્તમ નથી. (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વજનાગ ચતુર્થાશ અને મધક અષ્ટમાશ લઈ ચેકન કરી લીજુના રસમાં ખરલ કરવો સુકાયા પછી ચોરના રસમાં ત્રણ પુટ આપવા, પછી આકાશના પુરો બધા સુધી લઈ થાય ત્યાં સુધી આપવા, તથા થાળીમાં મીઠું ભરી તેમાં તે પાગનો ગોળો મૂકી ઉપર મ્હોડાપર્ણ મીઠું ભરવું, અને ઉપર બીજી થાળી ઉઘી દાઢી સધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો ૬ કુ થયા પછી ત્રણ જેવી ઘોળી, ઉપરની થાળીમાં ચેટિકી ભગ્ન કાઢી લેવી. એ યોગવાદિ છે મર્વ રોગો ઉપર આપવી. (૧૪) લોહના વામણમાં પારો અને અર્ચો મધક નાખી આક પહોર અગ્નિ આપવો તથા તે ઉપર વાગવાર ચોર અને આડાનુ દંધ નાખના જવું તથા ખગના લાકડાવડે મુટના જવું એટલે ભગ્ન થાય છે તે એક ગુળભાગ રોગોક્ત અનુપાનોમાં આપવી. એ ભરમ ગ્સાયન હોઈ જાતિ પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે. (૧૫) અંકાશુધ રસ— પારો, મધક અને નિધવ, એ સમાન ભાગે લઈ નાગવેલના પાનનાં ગ્મમાં ખરલ કરી ગોળો કરવા અને તેને નાગવેલીના પાદાનું વેળન કરવું, અને ઊર્ધ્વપાતન યત્રમાં મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી ઉપરના વાસણમાંનો પારો લઈ, ત્રણ ગુળ પાનના બીડામાં એક મહિનો સેવન કરવા, એટલે મોપડલ લક્ષનો નાશ થાય છે એની પથ્ય મુગલ પ્રમાણે કરવી. (૧૬) મધક, ધુવાસ અને પારાને નગોડ તથા કુવેગના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવો, એટલે જાળી ભગ્ન થાય છે. એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. (૧૭) મધક અને પારો સમભાગ લઈ કુકરક-દના રસમાં મર્દન કરી પુટ આપવા એટલે પારાની પીતરણું ભગ્ન થાય છે તે વલીપલીતનો (અકાળે ઘોળા વાગ થવાનો) નાશ કરે છે. (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કચ્છ ૨ ભાગ, ડીખમાં નાખી લીમડાના સોડાએ વારવાગ મુટવો. અગ્નિ ૧૨ પહોર આપવો, એટલે પારાની પીળી ભગ્ન થાય છે. તે રોગો ઉપર અનુપાન જોઈ આપવી. પારેકભરમનાં અનુપાનો—રાગિ પ્રમાણે એ ભગ્ન ૧ ગુળથી ૪ ગુળ પર્વત આપવી. (૧) પિત્ત ઉપર—આમળાનું ચૂર્ણ અને સાકમાં (૨) વાયુ ઉપર—લીંદીપીપરમાં (૩) કંફ ઉપર—આલના રસમાં

૧૮) ત્રાસ ઉપર—શીમડાના રસમા (૫) રક્તવિકાર ઉપર—મધમા (૬) કૃમિ-
 વસ્ત્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર—તાદ્યળના રસમા આપવી (૭) કાસ,
 શ્વાસ અને રુઝા ઉપર—શીડીપીપર, તુઠ, મરી અને ભારગમળના ચૂલ્હા તથા
 મધ સાથે. ૧૯) રક્તવિકાર ઉપર—દળદળ અને સાકરમા (૨૦) કમળો, પાંડુરોમ
 અને અમિમાંથ ઉપર—ત્રિદંડ, નિકળા અને અડુસીમા (૨૧) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર—
 ગિલાછન, એલચી અને માકરમા (૨૨) વાતુકૃમ્મ ઉપર—સવગ, કેમર, ગવત્રી,
 દિવળોક, અકલડરો લીડીપીપર અને ભાગમા (૨૩) સર્વજનવરો ઉપર—સિધવ,
 જલમ કરીયાનું અને દરેન્ના ચૂલ્હા મા (૨૪) ડેચ થવા માટે—સિધવ, ગિદ્દા,
 સરગ, ફસર અને દિગજોના ચૂલ્હા મા (૨૫) વાતુકૃમ્મ ઉપર—તાલુલમા કિચ
 નાવકાળામા (૨૬) ઉલટી નારાનાર્થ—ભાગ અને અળમામા (૨૭) ઉદરરોગ
 ઉપર—સિધવ, દળદળ ભાગ અને અળમાના ચૂલ્હા માથે (૨૮) કૃમિ ઉપર—
 ચાન વાસ આખાના ગિયા અને ગમળા જોળમા (૨૯) સર્વ અતિસારો
 ઉપર—મરીજી સવગ દિગજોક અને ભાગમા (૩૦) અમિમાંથ ઉપર—
 સિધવ અને અળમામા (૩૧) પુછવાને માટે જોળાના મત્રમા આપવી પદ્યઃ—
 પાગ ભક્ષણ કરનારે પાન અને ન્હી તર્જવા (૩૨) પાગ ભક્ષણ કરવાથી માણસ
 નમાય થાય તે અને સ્ત્રીમગ કન્વાથી જીવવા વિષ મશય ઉત્પન્ન થાય છે એટલા
 માત્ર ન્હી નાથે આપણુ માત્ર કરવું પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ પાગે ભક્ષણ કરનારે
 પાન ભક્ષણ નિંદા, નરજી મગ ચાલવા કોપ અસ, દુખ અને કોઈ પશુ
 રક્ષતી છન્દા, એ મત્ર અનિશય કરતું નહિ પાગે ભક્ષણ કરનારે—સિધવ,
 પી શાળા, જડ આ નાદગળા રગજી, પડગા, સાળીના પદાય, વઢે જૂતી
 વગેરે ભાત, ગાયન દુષ લી રદી નદીનું ધાગ વામણમા ભરી ગમેલું તથા
 ૧ કામા અને આદરણીય નામપ સાળી મગની દાગ અલ્પચ સુમધ માળા,
 શય ન ગયજાદિ તૈત મનતઃ ઉતર ડા પાળીન મિચન અને તરમ ભાગવાથી
 નાન નાખી નાપીએવું પાળી નિંદા મગની દાગ ગલ દાસ તથા ખજૂરનું
 પાળી પીડ એટલ વિત થાય ક પાગે ભક્ષણ કરનારને વર્ચ—પાળુ, કાકડી
 નના નગીમડા વડગર દળા નગી આમીન તેલ તલ, અડદ મસુર,
 મગના કડવા ખાટા તીખા પદાય મીર પિત્તકારક પદાય પીળા પદાય
 ૧ મા નાળીએ ફેરીમા ન્યખાર મ મગવા ભાગમેવન, ગઈ અને
 ૧ પદાય એ વર્ચ વ પારદાદિ ઉપ—૧) ખસ ઉપર—પારો, ગધક અને
 ૧ પાન વિધાને તેલમા ખસ કરી ચોપવા ૨) મર્વ પ્રણા ઉપર પારદાદિ
 મસમ—પા ૩) મરે ગધકની કૃત્ત્રી ભાગ મુદાડશીય ૧ ભાગ અને કપોલી
 ૧ માને મિચિય કેલુ મોરુચુ એ એવડ કરી તેમા એ પદ જૂતુ લી નાખી
 ૧ ના પવ ઉપર નાખી વજુ ઉપર એમાડુ એટલે અદના નખમ
 ૧ ના છે અને મ પજુ પ્રજવના નાશ કરે છે ૨) પારદાદિ લેપ—પારો,
 ૧ નાગા ગિ જોડે અને મનગાળ એ દરેક એવડ તોલો અને મુદાડશીય
 ૧ એ મધે તોલો એની મારીડ કરતી કરી તે તુલસીના રસમા

ખગ્ધ કરવી, અને તેની ઓળી કરી તે ગરમી ઉપર માખના લીમા થસી ચોપડવી; એટલે તીવ્ર ત્રણને ભરી લાવે છે અશુદ્ધ પારો ભક્ષણ કરવાથી અનેક વિકાર થાય છે તે ઉપર:—(૧) કારેલીના મૂળ થસી પ્રાસન કરાવવા (૨) શુદ્ધ કરેલા ગધક પાનના બીડમા મેવન કરાવવા. (૩) દાક્ષ, કોળાના કકડ, તુળસી, એલમ્બી, લવંગ, ઝીણી તજ અને નાગકેસર, એમના સમાન સ્વક લઈ તેઓને બે પહોર નવ માત્રોએ મદન કરી, હડા પાણીવડે સ્નાન કરવા આપવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કઠ્ઠાથી પાગના દોષ શાત થાય છે (૪) નાગરવેલીનો રસ, ભાંચરાનો રસ, તુળમીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ દરેક પદાર્થ શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ એએ મદન કરાવવું તથા હડા પાણીએ સ્નાન કરાવવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અમથીઓ, ભાંચરાનો રસ અને મોરો, એ જાશમા નાખી તે જાશ પાવાથી પારાવડે જીલો અતદાંત નાશ પામે છે, તથા પારો મૂત્રમાએ બહાર નીકળી જાય છે રસાયન શરીરમાં જીર્ણ હોય તેના ઉપાય:—શરપુઓ, રેવડાગરી પરળ (ગડ)ના બિયા અને પીણી, એમથી એકનો ઝાઝો પીવા *

૨૯—પીતળ.

પીતળ એ મિશ્રધાતુ છે એ તાણુ અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પીતળ બે પ્રકારનું છે, ગળગીની અને બીજું કાળતુડી. પીતળ તપાતી કાજમા બોળવું એટલે રાત્રી થાય છે તેને રાજગીની માના પીતળ કહે છે તથા કાળુ થાય છે તેને કાળતુડી કહે છે એ ક્ષત્રિ પક્ષ આપેલ માટે લેવું નહિ. શેખન—(૧) પીતળના પતંગ કરી તપાવવા તથા તેલ, જાશ, કાજ, મોમત્ર અને કળથીના કાકામા ત્રણ ત્રણ વાર જુકાડવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) પીતળના પાતળા પતંગ કરી તપાતી નિર્જીડીના રમમા બાળદગડેનું ચૂણ નાખી તેમા અથવા ખાટા ડ્રવમા બાકવા એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણુ.—પીતળ અને કાસાનું મારણુ નાના જેવું હગ્ગુ (૧) પીતળના પતંગ પાતળા અને શુદ્ધ લઈ તેના સમાન ગધક આકડાના દૂધમા ખગ્ધ કરી, તે પતંગને લેપ કરવા તથા કોડીઆમા રાત્રી ગળપુટ આપવા એ પ્રમાણે બે પુટવડે પીતળની ભત્રમ થાય છે પીતળ ભરમના ગુણુ.—પીતળની ભત્રમ સપૂણું મેલ, વાયુ, અર્શ, સમ્રહણી, કઠ, પાકુરાગ થામ ઉષ્ણસ ક્રમેશ અને શળનો નાશ કરે છે

૩૦—પોલાદ (ગળવેલ).

લોખડના કરતા પોલાદ સોગળ વધાર ગુણુભરી છે. લોખડમા લણા દોષ છે માટે તે આપનક્રિયામા લેવું નહિ. શેખન—યોમક તોલા ત્રિકોણ લઈ આડ-ગણુ પાણી નાખી અષ્ટમાસ કાઢો કરવો, તથા વીમ તોલા લોહના પતરા લઈ તપાતી સાતવાર તે કાઢામા બોળી કાઢવા એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણુ.—સપૂણું

* પારાના દોષની શાંતિને માટે મૂળાના જેવો બીજો ઉપાય લાગ્યેજ દરો ચોપડવામા મૂળાનો રસ, આવામા મૂળાના પાદક અને આપેલ તરીકે પક્ષ મૂળાનું પાદકને સુકવી તેનું ચૂણું આપવું

લોકોને પાઠ (પદ્યોની) ભરતના યોગ્યતા વચ્ચે મારણ ઉત્તમ, અર્થિક, વનસ્પતિ ધર્માદિકોએ મધ્યમ તથા મધ્યકાદિ સ્થાવર કનિઠ માનેયુ છે (૧) શુદ્ધ પાસે ૧ ભાગ, ગધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એવજ કરી એ પહેલે કુચરના રસમાં ખરણ કરવો, પછી તેને ગોળો કરી એવડના પાદડામાં ગોળો તીલવા તથા સુત/શિવડે બાધી તાપાના ડબ્બામાં મુકી ઉપર દાઢનું લગ્નની મૃતિ-કાવડ સમિલેષ કરી મુકવી, તે ડાબેરના દમલામાં તથા દિવસ પુરી રાખવા તથા દિવસ કાઢી ખરણ કરી કપડા ઉપર આળી લેવું આ વચ્ચે ઉપર ગોળો લોદ, જળ ઉપર દસ જેઠા લેવે છે. આ લોહજનને રોગામૃતલોહજનમ કહે છે.

(૨) પોશાકનું ચૂર્ણ, પાસે અને ગધક, એ પદાર્થો કુચરના રસમાં ખરણ કરવા અને કામાના વાસણમાં તાપમાં મુકવા, એટલે પોશાકની ભરત થશે (૨) પોશાકનું ચૂર્ણ મલ્લોડીના પાદડામાં નાખી તે ઉપર જાણના પાદડાનો રસ નાખવા અને ગરનીમાં રાખવું, આ પ્રમાણે માત્ર દિવસ કરવું એટલે ભન્ન મને છે (૪) મડમના પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં લોહનું ચૂર્ણ નાખી ગરનીમાં (તાપમાં) માત્ર દિવસ નાખવું ૮૦૦૦ રસ નવા નાખવા આમાં દિવસ તજ રમમાં ખરણ ના એ એ ગળપુડા આપવા આ પ્રમાણે દરે એટલે તે લોહજનમ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય કે એ ભન્ન મધુજી રોગમાં ચોક્કસ (૫) ગાયના દંડીમાં તાસાદન ચૂર્ણ નાખી તે દંડી મુકાઈ જાય ત્યાં નુરી તમજ ગળી પડી પાછ ન ચૂર્ણ કાઢી જવું, તથા તેને નિફળાના કાકામાં ખરણ કરી ગળપુટ આપવા આ પ્રમાણ ૩ ગળપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવા નરમ થશે કલોદ-ભરેમનાં નુજી.—લાદબરમ ને કાચળી જવું અને પાદડ્યુક્ત એવું જ લાલચુ ના ત લક્ષણ કનનારના દેહમાં પછી નાગ થરાનો નદિ તથા ગયેયુ રાગ કન આરોગ લોહજનમ —જગુરિકાર, પાકુના નયુ, લાંબુના, પિત્તઆતિ, નુજના મગનાપિ નમદાણી, કંઠ ભાગ, પ્રત્ય નુજમ, મંગળ, વિષ આમ-રાત, કંઠ વજિપાસિતરાગ, રાતગત જગ, મગજુ કમળો હાય અને પાકુરોગથી પાકુર થયેનો દેહનો વજુ, એમનો નારા કન છે એ મળાદગ, નીપ્રમુગને વિષે પિત કરનાર, સુખકાંક, રમાયત મનુદર દરિ આ કાનિને મારી કરનારી એવી લોહજનમનાં અનુપાના —લાદબરમ ૧ અથરા એ ગુણ નિત્ય મેવન

અંકેક દરવતિપિત મધમાં લખ ન ૬ શુદ્ધ ગળવલને અતગૃહી થમી નગ કરી રીકગમાં નાખી અગ્નિ આપવા પછી ભાગના પાદડાનો રસ, આક-ના પાદડાનો રસ, યોગના ફળનો રસ એવડના પાદડાનો રસ, લીલુનો રસ અને, ચાપાડાનો રસ એ છે વગુના લુદા લુદા પુટ આપવા ઉપર બળે તે કાઢી નાખવું નિદ્રવજુ થાય ત્યાર શુદ્ધ થાય તેની અપરજ, વવજ અને અને આદના રસથી અમલા એખગના રમથી ગોળો ૪ રતિ પ્રમાણની વાળવી તેના ગુણ —અળ, કાતિ અને નીપ ગ્રહિ થાય કામ અસ, લોખા (કંઠ), કાંગેશ અને પ્રમેહ, કટિવાયુ, સરિવાયુ, વાતબ્રમ, પિત્ત અને અગ્નીમાઝ પ્રકારના નાન મેટ સુધા ઉષ્ણ અને નીચમ્નભવ થાય

કરવી (૧) રૂઘા ઉપર—હીમ તથા લીમા આપવી. (૨) લ્પ્તુચ્ચર ઉપર—
મધ અને લીડીપીપગમા (૩) વાયુ ઉપર—લસણ અને લીમા (૪)
શ્વાસ ઉપર—નુક, મરી, લીડીપીપગ અને મધમા (૫) ઠંડાઉપર—મરી
અને ખાવાના પાનમા (૬) પ્રમેહ ઉપર—ત્રિકાના અને ખડીસાકગમા. (૭)
ત્રિદોષ ઉપર—આદાનો ગમ અને મધમા (૮) વાતજ્વર ઉપર—લીમા.
(૯) પિત્તજ્વર ઉપર—મધમા (૧૦) કફપિત્ત ઉપર—આદાના રસમા.
(૧૧) એન્ડી પ્રકારના વાયુ ઉપર—તગોડના ગમમા (૧૨) વાત ઉપર—
નુકમા (૧૩) પિત્ત ઉપર—આકગમા (૧૪) કફ ઉપર—મધ અને લીડી-
પીપગમા (૧૫) સહિરોગ ઉપર—તજ, એલચી અને તમાલપત્રમા. (૧૬)
પ્રમેહ અને વસાપ્રલિત ઉપર—ત્રિકામા (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર—
ખડીસાક અને ચાગુન તમા (૧૮) અગ્નિવૃદ્ધિ ઉપર—સાણી અને ગાયના
દૂધમા (૧૯) પાકરોગ ઉપર—મટોડીના ગમમા (૨૦) વીસ પ્રમેહ
ઉપર—લળદર, લીડીપીપગ અને મધમા (૨૧) મૂત્રકૃંદ્ર ઉપર—સિસાણતમા.
(૨૨) પચકાસ ઉપર—અગુડી, લીડીપીપગ, દાસ અને મધમા (૨૩)
અગ્નિમાઘ ઉપર—નાલુભમા (૨૪) મર્ચ મન ઉપર—ત્રિકાના અને
મધમા (૨૫) યથોક્ત નુલુ ઉપર—ચાણદર અને સાકરમા આપવી
આ તોહલરમના ચુલુ વધારે ચુ કહવા / પરંતુ જે નત રૂપાના ચુલુ તે આ
જાતજાતમા છે જ્યાં કાલજગમ ન મળે ત્યારે રૂપાની લગમ આપવી યથ્યાપયથ્ય—
નળી, તલનુ નેલ અડદ, ગરુ, મધ ખાટા પદાર્થ, મરચ, જીવશાક, ફળથી,
કરેલા, નાચામ તથા તીખા પદાર્થ એ વગવા અશુદ્ધ લોહદોષ—અશુદ્ધ
પાદ પદાર્થ, કુદ મનુ, હરોગ, ગળ, અમ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલ્લામ
જનાર, જીવદારી, મદકર, રેલને વિષ અશુદ્ધપણ, મનકને અશક્તપણ અને
હૃદયને વિષે દારૂ જ્યથાને જીવન કરે છે. પાગ મિચાય દિવા અમક સિચાય
લાલનુ શરીરમા એકવ થતું નથી, વિવા લોહનુ હૃદને વિષે બધન થતું નથી,
માટે લોહને પારે અને અમકના નગ્ગર રૂપા જે વૈદ પાગ મિચાય લોહની
લગમ કરે છે, તે લોહલગમથી રોગીના હૃદમાં રીટ જીવન થાય છે, એમા
મથય નથી. લોહજ્વરપ્રચિકિત્સા—શરીરમા લોહલગમથી વિકાર થયો હોય તો,
અગ્નિમાના ગમમા વાવડીગ વાડી અગ્નિમાના ગમમાજ લણણુ કરવા અને
તડકામા ઘણીવાર ગહેતુ, એટલે લોહલગમના મેળને પાતળા કરે છે અમકલગમ,
વાવડીગના ચૂણમા અથવા વાવડીગના ગમમા લેવાથી, લોહલગમના અજીર્ણથી
થએલા શળોના જ્વનિ નાશ થાય છે જો લોહલગમથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનુ
મજજ રેય માટે આપતુ, એટલે કૃમિ નાશ થશે. ગેય વધારે થવા લાગે તો દૂધ
પાતુ તથા ઔષધ આપતુ લોહલગમપરીક્ષા—અપુર્ણ લોહલગમ લઈ મિત્ર-
પચકમા કુદાવવી તથા નિરૂથ અને વારિત એવી થાય ત્યારે તે કદી લેવી. મધ,
લી, મૃતલોહ અને રૂપ, જે પદાર્થો એકત્ર કરી કપડામાં નાખી ઉકાળવાથી રૂપ
જેટલુ નાખ્યુ હોય તેટલુજ નીકળે તો લોહ શુદ્ધ થતુ એમ સમજવું; નહિ હો

પુત્ર મારણ કરવું. લોકદાવણ:—(૧) લીંબુના રસમાં દિ મળેલ નાખી લોક તપાવી તેમાં ક્રમોબધ આ પ્રમાણે કરવાથી લોકનું દ્રવણ થાય છે. (૨) દેવદાલીની રાખ પૂરકના મેસમાં ૨૧ વાન માગરી તથા તેના કાગ કાટી કાલિયોદુ તપાવી તે ઉપર તે માગ નાખવાથી લોકને પાતળું કરે છે. (૩) દેવદાલીના ગમતી મધકને ૧૦ આનનામાં આપવી. તે મધક, લોક તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોક પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોકનો દૃપ લઈ આમળાના રસમાં માત દિવસ બીજાની ગખી તડકામાં રાખવો તેમજ લીંગદાના ગમવડે બાજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખ્યા પછી કુલડીમાં ચાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોળી માગવાથી, વધુ દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાક લોકનું ચૂર્ણ ફણસના દ્રવમાં અને શ્રાત દિવસ તાપમાં રાખવું પછી ખાટા પદાર્થોમાં મદન કરવું અને કુલડીમાં ચાલી રમ કરવો એટલે લખવાળેય પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે એમાં સસય નથી. સમઘાનુભરમપરીકા—અપૂર્ણ મૃત ભરમને મિત્રપચ્ચમાં તપાવી આપને ધાતુ ઉપલ થાય નહિ તથા પાણીપર તં નો તે મેવન કરી મિત્ર-પચ્ચક—ગોળ, ગુળ, ચણાઈ, લી, મધ અને ટકણપાર, એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપ છે નિરૂપ્તિયાન:—તૈયાર થએલી ભરમ અને મધક સમાન લઈ ફેરવના ગમમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડામાંથી કરી મળપુટ આપવો એ પ્રમાણે સર્વ લોકનું નિરૂપ્તિયાન કરવું અપકવ વાતુમારણ:—ગોળના નખ હસ્તિદત, ભેમના શીંગડાનું મૂળ વડી અને મમલાના નખ મેડાનું ચીંગડું, મધ લી, ગોળ મળાઈ ટકણપાર, તેલ અને મીઠું એ સર્વ પદાર્થ મમલાન એકત્ર ખરવ કરી તમા સર લોકમારણ કરવું ભરમવર્ણ:—સુવા ભરમને તથા પીતળ ભરમને વર્ણ કરતવના કે ના રંગ જેવા અથવા પીળે કાઢીના રંગ જેવા તાપાની ભરમનો વખ માનના રંગ જેવા નીલવર્ણ, ડપાની અને કલકની ભરમા મદ્દ મીમાંની ભન્ન કાગ મરના વધુની અને તીખા લોકની ભન્ન કાગળ જેવા કાળી ચદ એટલે નુરુ ચદ એમ મમગવું એણે કરી વાતિ જ્ઞાન થતી નથી એ મમજને જ દે છે તેના ખરેખર કાષ્ઠથી પછુ થવાનું નથી. ભરમસેવનપ્રમાણ:—માનું ૨૫ અને નાણુ ૧ ચણીનીભાગ તથા તીખુ લોક ક્વાર્ મીનુ અને પીતળ, એ દોઢ વાલ આપતી એ ભરમ માથે લીડીપીપર અને મધ શરદ અને શીંગ મકતુમાં થોડનું

૩૧-ફટકડી.

ફટકડી એ નાનું નાના અગવમાની નસિકા છે એ વન્નાદિધને લગાવવાથી લાસ દાર પા ને એ પાદઅધક છે આપધોમાં એને પુલ્કવી લેવી ફટકડી:—તીખા દરારી ગુડી, ઉપલ ખારી લખન ખાટી આદક આખિને હિનાવહ પન્દરધ: નમ કે ૫ વજનનાત તથા રાનિકાકાચનકારક છે અને વિષયિકા, લો ૧ ના, ને નેમ સિંચક પિત ઉલકી, વિગર્ધ તથા તાવતો નાચ કરે છે ઉપચાર:—૧ મુખંગના ઉપર:—પુલ્કવી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેજ

કાગળા કરવા. (૨) કાનમાંથી પડે વહે છે તેને માટે:—કુસાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા કુસાવેલી ફટકડીનું વચગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું. (૩) સર્પના વિષ ઉપર:—ફટકડીનો ગાગડો આખમા ફેરવવો અથવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમા વાડી આપવી. (૪) ગરમીની ચાંદીએ ઉપર:—ફટકડી કુસાવી ચાંદીએ ઉપર ચોપડવી. (૫) બીજી રીત:—કુસાવેલી ફટકડી પાણીમા ઓગાળી તેમા કાંથો નાખી પિચકારી મારવી. (૬) અગ્નિદગ્ધ વસ્તુ ઉપર:—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાવવી. (૭) વીંછી ચડતો બંધ થવા માટે:—ફટકડીનો ગાગડો દીવા ઉપર તપાની ગસ થવા લાગે એટલે લાગલોગ નમા ચડતો હોય લા ગસ પાડવા એટલે ત્વગિ વેગ થમે છે. (૮) ગર્ભિણીના સ્તનની ડીકડીએ દાહ થતો હોય તો:—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીકડીએ ધોવી. (૯) ચેનિદાહ ઉપર:—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી. (૧૦) આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પીઆ આવે છે તે ઉપર:—કુસાવેલી ફટકડીની વચગાળ જુકી, મવા તોલો પાણીમા નાખી, તે સવાર સાળ પીછાવડે આખમા આગવી. (૧૧) દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાહ દુખતી હોય તેના ઉપર:—કુસાવેલી ફટકડીની જુકી, મધ અને ધીમા ઝાલની દાનના મળમા ફિવસમા બે તજવાગ લગાવવી. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર:—કુસાવેલી ફટકડી ૧ ચણીકીલાગ લઈ રા તોલા ત્રણગાના કાઠાના પાણીમા ઓગાળી તેની પિચકારી મારવી. (૧૩) વાળા ઉપર:—નાળીએગના અધગિગ પાણીમાં કુસાવેલી ફટકડી ૧ માસે નાખી આપવી અથવા કુસાવેલી ફટકડી ગોળમા આપવી. (૧૪) કંદ, કૃષ્ણ, કાસ અને ચાસ ઉપર:—કુસાવેલી ફટકડી મધમા આપવી. (૧૫) અર્ધીજી ઉપર:—ફટકડી અને સરકો એકત કરી વાડી આપવો. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર:—કુસાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિતુ માન નેઈ ચોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમા ખરીમાક નાખી આપવી, એથી ઉલટી થશે.

૩૨—બીડલુણુ.

બીડલુણુ:—લવુ, ઉંચુ, ફચિગ, અમિદીપક, વાતાનલોમન, રક્ષ તથા અવાથી છે, અને શળ, વાયુ, મેહ, ગુન્ન, અલ્પર્ષ, મસાવટલક, આનાહ વાયુ, હરોગ ગડના, કંદ અને દદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અલ્પર્ષ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર:—બીડલુણુ લીલુના ગસમા આપવું. (૨) વાળા ઉપર:—ચુનો અને બીડલુણુ પાણીમા વાડી લેપ કરવા.

૩૩—મનશીલ.

મનશીલ એ હઠતાળનો ભેદ છે એનો ગંગ ચતો હોય છે. મનશીલ:—ચુક, વર્ણકારક, સારક, ઉંચુ, લેખન, તીજુ, કડવુ અને સિન્ચ છે, તથા વિષ, આસ, ઉધરસ, જાતખાધા અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ મનશીલ:—મળનાસક, મળખધન, મરદોગ, રકંચ અને મરદોગને ઉત્પન્ન કરે છે. શુદ્ધ:

(૧) મનશીલ હજારના જહામાં દેશમાં તરે પચન કરવાથી ગુદ્ર થાય છે.
 (૨) મનશીલને અડવીઆના પાકાનાં મત આવના અપવી અથવા આદાનાં
 નમ્ની માન ભાવના આપવી એટલે ગુદ્ર થાય છે * ઉપયોગ — (૧) ખસ,
 દાદમ, ચાલ ન્યાદિ સર્વ કુદ્રવિકારો ઉપર—મનશીલ, હીરાકની અને મોર-
 ગુદ્ર જાનવમાં વાટી લખ કરવા (૨) મનિપાત ઉપર અગ્નિ—મનશીલ
 અને ઘાડવડને લસણના રમમાં અથવા મનશીલને વોડાની લાગમાં નસી
 અગ્નિ કરતું એટલે અધાનું દૂર થાય છે (૩) ઉવચ્ચ ઉપર—મનશીલ,
 મરી જટાભાસી, નાગમોચ અને દિમણખેટ એ ઔષધમાં ગોળ મિશ્ર કરી
 તેને અલમમાં નાખી તેની ગુમાળી ધુમાડી પારી એટલે દોષગ ૬૦૦૦ નિન્ન-
 પાનજ અને મહા ઔષધાવટ મારી નહિ થનાર ઉચ્ચના આ ઔષધના વચ્ચપાનવડ
 શાન થાય છે બીજા પ્રકારે—મોરડીના પાકાને મનશીલ વસી ચોપડતું અને તે
 પાકાને ચક્કમમાં અથવા દોડામાં નાખી પાવા એટલે મત ત્રામ જમ દૂર થાય છે

૩૪-મીઠું.

મીઠું એ મનુડના પાલીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે આપણા હમેશના ભોજનમાં
 આવનાર આ એક પદાર્થ છે નીચે સિવાય માણુને હણુવાર પછી આલે નહિ
 ના ન મળે તે અશકિત થાય મીઠી મત પદાર્થમાં ન્યાદ આવે છે મીઠું —
 સિંધુર લઘુ, અમિદીપક વાગને વોગા રંગનાં બેદર, અવિદાહક, કદર, પાક-
 કાળ મધુર તીખું કડતું, તરે કિચિત્ ઉષ્ણ પિત્તક બાગટ મિત્ર, ગળનાશક
 વાનનાશક અને સ્વાદ છે ઉપયોગ—(૧) ઉલટી થઈ કદ અને પિત્ત પડવા

* જરૂર હસ્તલિખિત પ્રથમાં મનશીલનું માગણુ વગેરે આ પ્રમાણે છે—
 મનશીલ તેના ૧૦ અથવા ૧ લાકને તેને ૭ વખત ગોમૂતમાં ગોધતું પડી તેને
 ભાગનેના નમના પુટ ૭ આદાનાં નમના ૭ હાશના ૭ અને કુવાગના ૭, આડ-
 ગના દૂધના ૭ ત્રિકાળના રમ અથવા ઉકાળાના ૭ દહીંના ૭ વનકુડાના
 નમના ૭ અને મળના રમના ૭ પુટ આપવા પછી તેને વાટવું બહુજ રાત્રી થાય
 એ પછી એમાં જવગ, જવપદ્ધ જવત્રી મેળવીને સવને ખગલ કરીને નાગગ-
 વસના પાનના નસમાં રતિ ૧ અથવા ૨ પ્રમાણે ગોળી કરી અને સવાર સાજા
 એક ક ખવગવવી તેના ગુણુ—સાતો ગોઠ વર્ષ થાય બગવત થાય નેજસ્વી
 થાય મહાકામી થાય પુટ થાય નેત્ર તેજસ્વી થાય, બળવીય દિન
 દિન ગ્રહ પામે સ્ત્રીમગમાં બહુ સમય જુવે નમિ ન થાય, નસ થાસ
 નિખ ગતા શીતાગ ઉદગેગ રીયા ગોળા જળી ચિત્તમ, કદ અરિચી * જળા
 વોળા કોઠ બહેગવગ નાકરોગ પીનસ, પચી ગ્રહપિત્ત, સંધિરોગ, નિદ્રા જણી
 આવવી શીતળતા કંડોષ, અધન ઉદગના સવ વિકાર, વાત, પિત્ત, કદ અને
 સિંધના વિકાર જળ, કસા કંપ થાય ન્તાથળાપણુ જળ, બાગક મોટો અથ,
 મહા વંતકો થાય બખ નણી સાગે, ધોળા વાગ નળા થાય.

માટે—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું ઉતાર લી અને ભાત.(૨) બરેલો અને કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું (૩) અવાણી મુજબ હોય તો—મીઠાના ગામડાવડે સજેલા અંચાણુ ફોડી પછી ટુલાવેલી ફટકડીની બુટી ચોળવી (૪) રોગચાલી લાગી હોય તો—૬૩ પાણી ખાઈ મીઠાનો ગામડા મુખમાં રાખવા આપવો. (૫) વિષમબળવરે ઉપર—ઉના પાણીમાં મીઠું ઉઘાળી આપવું (૬) વાળા ઉપર—ત્રણ તોલા મીઠું આંટામાં નાખી તેની એક થેપલી ફોડી તે માંજરે ખાવી અને આખી રાત જાગવું, એટલે વાળો બળી જાય છે

૩૫—મુરદારશીંગ.

મુરદારશીંગ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં, આશુના પહાડમાં અને યુગરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એ બે પ્રકારની છે એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા. તેમાં જે પીળો જડ, ચિઠ્ઠી, તે શ્રેષ્ઠ તથા સ્વાદ, પિત્ત, લઘુ, જેમાનુ સત્ત્વ નીકળી જાયેલું તે રેણુકા. મુરદારશીંગ વગની ઉપધાતુ છે મુરદારશીંગ—આંગક, ઉષ્ણ કડવી, કાંતિકર, બેદક, ત્રણગોપણુ અને ઉલટી, મળ મૂત્ર તથા પ્રમેદને કરનાર છે અને કફ, વાયુ, તણુ, શળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આશ્માનવાયુ, ગુદમ, આન્નહ, મોત્યકાદી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે રોગધન—મુરદારશીંગને કુકળા કાઢતી ત્રણ જાતના આપવી એટલે શુદ્ધ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ગરમીની આદીમાં ઉપર—મુરદારશીંગ અર્ધો તોલા અને રાજ ૨ તોલા, એનો ઘીમાં મધમ કરી લેપ કરવો; એટલે તણુ જલદી ભરાઈ આવે છે, અથવા એવું અતિશય પારિક્ષ્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—મુરદારશીંગ ત્રાણણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું. (૩) પ્રમેદ અને ઉપક્રંશ ઉપર—શુદ્ધ મુરદારશીંગ અર્ધો કામો પાનમાં આપવી.

૩૬—મુલતાની માટી.

એ પળમમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની કંટી મુલ આવી હોય તો—મુલતાની માટીને કકડો અસિત્તા તપવી ભાલ કરી જઠાર કાઢવો અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું, એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે, તે વરાળ વડે કંટીને શેક આવે. એમ દિવસમાં બે વાર કરવું. (૨) ગર્ભિણીને અપુરુ માસે રક્તદર્શન થાય તે ઉપર—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૧ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપાઈથી ગાળવી. પછી તેજ પાણી છડવી બુટી નાખી આપવી. (૩) કેસી ખાંસ ઉપર—મુલતાની માટી ૬૦ માં જલવા ઓપડાવે તેજ પાણી કરી લગાવવી.

૩૭-મોતી.

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, ચંપ, દાથી, કુકર, સર્પ, વાસ, દેડકા અને ઘાસખામાંથી થાય છે એવું કહેયું છે એ મોતી દિક્ષા, વ્યય, છીપને લાગેલા, આરક્તવર્ણ, અન્ધાશ્લેષઃ ચિન્દિત, રક્ષ, છીપર એવા હોય છે, તે સુદ્ધિમતે ધારણ કરવા નહિ; તે દોષાગ્રસ્ત છે તથા એ નક્ષત્ર જેવા ગોળ, ત્રિગ્ગ્ય ચ્યુગ, નિમળ અને જડ દોષ છે તે મોતી મહામુદ્રવવાન સિદ્ધિસાધક છે મોતી:—અપુર, વ્યય તથા શીત છે, અને વીર્ય, બળ અને પુષ્ટિ તથા આયુષ્યને આપનારા અને નેત્રરોગ, વિષ પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાઘ તથા દાહનો નાશ કરે છે શોધન.—મણિ, માતી અને પરવાળા એ જ્યોતીના (અગ્નિની) રસમા દેહાવત્રવડે ૧ પદ્ધતિ પચન કરવા એટલે શુદ્ધ થાય છે બીજી પ્રકાર:—મોતી અન્ધવગમા, ઘટ્ટ લીલુનો રસ, ગોમય તથા દૂધમા શોધવા મારણ:—(૧)કુવાર નાહળને અને બીના દૂધમા મોતી તપાવી ઇખાડવા એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત મેવન કરવું એટલે જગ્મ થાય છે. (૨) માક્ષિકના મારણ પ્રમાણ:—મોતી અને પરવાળાનું મારણ કરવું. એ અર્થયુજ પ્રમાણે આપવું અનુષાનો.—૧૧ પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર—ફૂપ અને ખડીસાક્રમા (૨) ઉરક્ષાતકાય અને નેત્રરોગ ઉપર:—શી અને મધમા આપવા.

૩૮-મોતીની છીપ.

દિદુગ્તાનની દક્ષિણમા મિલકદીપ પાસેના મયુદમા અને દેશની અખાનમા મોતીની છીપા ધણી મળે છે એ છીપો પાણીમા યુગ્નાર લોક મયુદમા ઇમકી મારી બહાર કાઢે છે એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે મોતીની છીપ:—કાવી, સિન્ધ, રૂમ, મધુર અને હીપન છે તથા શ્વાસ હરોગ અને મળનો નાશ કરે છે સુદ્ધિ:—મોતીની છીપ જાણમા એક ગરિ પલાળી ગળવી એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ:—મોતીની છીપ દેહસાના દેવતામા ચારી કુલાવી ડડી થવા પછી ખગ્લ કરી રાખવી. મોતીની જગ્મના અણાવ આ જગ્મ આપવી એના ગુણ પછુ ને પ્રમાણેજ, પછુ તેનાથી આજ છે

૩૯-મોરથુથુ.

મોરથુથુ તાબાથી ઉત્પન્ન થાય છે એની વિષમા મણુના છે શોધન:—(૧) મોરથુથાના સમજામ નિલામની વિજા લઈ તેમા મધ અને દક્ષુખાર નાખી ખગ્લ કરી તેને કુલડીમા નાખી કપડામારી કરી દહકો પુટ આપવા એ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમા નાખી તેલવડે સિન્ધન કરવું, તથા તે યોગના મૂત્રમા દેહાવત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે * મારણ:—જેષક, દક્ષુખાર તથા ચુકનો રસ એકત્ર કરી તેમા

* મોરથુથુને તેમા એકલાજ દૂધમાં દિવસ ૫ પલાળી રાખી એકાની કાઠામાં થીમા આળવું, અને થીને હાથલાથી એની જગ્મ થાય છે.

મોરચુથુ ખરલ કરી ઉધી કુલડીમા ધાણી બે કિવા ત્રણ નાના પુરો આપવા, એટલે
જરમ થાય છે. મોરચુથાનુ સત્વઃ—મોરચુથુ અને ટકણુખારને લીંબુના રસમાં
ખરલ કરી ઉધી કુલડીમા નાખી બુઝળીવડે સળગાવવું, એટલે તાત્રકેપ સત્વ
ઉત્પન્ન થાય છે. મોરચુથુ—નીચું, ખાડ, વિષદ, લઘુ, લેખન, રેતક અને
ચક્ષુષ્ય છે. તથા કફ, શ્મિ અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) વિદ્રાવક,
યુગ્મકાં ક્ષત્યાદિ પકવવા માટેઃ—મોરચુથુ અને સાણુ ઘસી લેપ કરવો. (૨)
વિહીના વિષ ઉપરઃ—મોરચુથુ કદીમા ઘસી ચોપડવું (૩) આંખમાંનાં ખિલ
ઉપરઃ—આખમાં મોરચુથુની સળી ફેરવવી. (૪) વમન થવા માટે—મોરચુથુ
ફૂલથી તે ચોખા જેટલું મધમાં આપવું અને ઉપર જરમ પાણી પુષ્કળ પાવું.
(૫) અમ્લશ્પિન્નને માટેઃ—મોરચુથુ કુસાવી ચોખાલાવ મધમાં આપવું. (૬)
ખરલવા ઉપરઃ—મોરચુથુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો અથવા મોરચુથુ અને કળીયુનો
એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરચુથુ વધારે ઉંડે તો ધોચો ડાચો પાણીમા ઘસી ઉપર
તેપ કરવો (૭) કાઠરાના વિષ ઉપર—મોરચુથુ બે કિવા ત્રણ યુગ્મ પર્વત,
લોખાળી તવી ઉપર આધારણુ શેકી દહોમા કાલની આપવું, એટલે ઉલટી મધ
કાઠરાના વિષથી છાનીમા બાઝેલો કફનો મટો પડ છે વિશેષ ઉલટી કિવા રમ થવા
આગે તો ઉતાગ કાથાની બૂકો પાણીમા મેળવી તે પાણી થોડું થોડું પાવું (૮)
ગરમીની ચાદીઓ માટેઃ—ચાદીઓ થનાજ તે ઉપર મોરચુથુ અને ગોખીચાદન
બમી ચોપડવા (૯) અમ્લીજીવા વિષ ઉપરઃ—કુસાવેલું મોરચુથુ અને કુસાવેલો
ટકણુખાડ એ બે-બે ધીમા આપવા.

૪૦—રસકપૂર.*

શુદ્ધિઃ—પારો, ફટકડી અને હીરાકમી એ સમભાગ તથા વીસાસ નવસાગર
ખલમાં નાખી ખરલ કરેલો અને કુવારના રમતી ભાવના આપવી. પછી ડમર-
ચત્રમાં કમ પ્રમાણે મોટા આગ્નિ સળગાવી પચન કરવું, એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે.
ખનરમાંનાં અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમાં ગણના છે એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર
ખાવતું લી નાખી પચન કરવું, પછી કાઠી ખરલ કરી રાખવું એ એક કિવા બે યુગ્મ

* રસકપૂર ઉંડે ત્યારે એ ભવંકર દસા કરનાકે છે, માટે એ દવા દેખા-
દેખીથી વાપરવા જેવી નથી. અશુદ્ધ રસકપૂરથી કાઠ, મધિવાન અને કષાદિક રોગ
થાય છે, તેમજ પ્રવળ દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે. એની શાંતિઃ—જેંસના
ઢાણું પાણી સાકર સાથે આપવું અથવા ઢાણાને પાણી સાથે વાટી સાકર નાખી
પાવ તો રસકપૂરનાં વિદ્રાવથી મુક્ત થાય છે

એક તોલો રસકપૂર તથા લવંગની નીચેની યાદી કાપી નાખેલા ઉપલાં ફૂલ
તેની ઉપરના પોચા ભાગ સહિત મેવા પછી તેને કાળી બટનીના દ્રવમાં ૮૪
પહોર સુધી ખગલ કરી, ડમરચત્રમાં નાખી મોરડીના મદ અને મધ અગ્નિથી
૪ પહોર સુધી પકવવું. ડમરચત્ર ઉપર માટીની પાળ બાંધી માલો પાણી ચપાવું;
એટલે ઉપરની હાડકામા રસકપૂરની જરમ થોડી. એને રસકપૂરનાં ફૂલ કહે છે.

રૂપુ—તુર, મીઠું અમિટીપક, વીચકર, મેધ્ય, આયુષ્ય વધાનાં પુષ્ટિકર તથા મગક છે અને પાક તથા ક્ષયનુ નાશક ક્રાંતિકારક અને રુદ્ધોને તત્ત્વ કરનાર, મગજલય પ્રીતિક, આરોગ્યપ્રદ પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ દેહ, અગ્નિ તથા ખજાને આપનાં છે રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો—એ ૧ ગુળભાગ આપવું (૧) દાહ થતો હોય તો—સાકરમા આપવું (૨) વાત અને પિત્ત ઉપર—ત્રિકામા (૩) પ્રમેહ ઉપર—તજ તમાલપત્ર અને એલચીમા (૪) પિત્તવિનાશમા—આમગાના મુરબ્બામા આપવું (૫) ગતાવરીમા લીધાથી બળ, વીર્ય વવરે અને જીવ સાગી લાગશે. (૬) એલચીદાણા, સાકર અને લીમા આપવાથી ઉન્માદ, શિરોગેગ, પ્રમેહ, જવર, પિત્ત, ગરમીના સર્વ રોગો યથા પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

૪૨—રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી).

રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ઘાળુ દેખાય છે એમા ફેટલાક ગુણ રૂપાના જેવા છે એ રૂપાના અભાવે લેવું એ કમોટી ઉપર નસવાથી સ્વપરે રૂપા જેવું લાગે છે જડ, નિમ્ન અને ઘાળુ રૌપ્યમાક્ષિક તે શુદ્ધ ગણવું રૌપ્યમાક્ષિક—મા જેવું, મોના જેવું અને તેજસ્વી, એ ગાંધવાથી અતિ ગુણ આપનાર તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ઠ, કૃમિ, સોજા, પાડુ, અપમાન અને અશ્મરીના નાશ કરે છે સુચરુમાક્ષિક જેવાજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ ગણવા રૌપ્યમાક્ષિક અને મારપુડ—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કકોરી, મેદાશીની અને જાંબીરી લીધું એ ત્રણેના અમા એકેક દિવસ ખગલ કરી તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે એનું માગણ ગેર પ્રમાણ ગણવું.

વાર શોધીને પછી હાડસાકળને વાટી કુલરીમા નાખી વચ્ચે ચાદીનું પતર મૂકી માંચકપડ કરી ઊભા મણુ વા ની બાદી આપવાથી જન્મ થાય છે, એમ હસ્ત સિખિત પ્રમાણ છે અથવા શોધેલી ચાદીનું પતર તોલા ૧ લાક તેના ઉપર નેપાળાના બીજ રો ૦ (દસ તોલા) વાટી આપડીને ઘાળ લુમદી કરી સપુટમા ગળપુટ આપવાથી પણ ભસ્મ થાય છે, તેમજ હાડમના સ્સમા મણુ જન્મ થાય છે.

મથ સહિત નાકને ત્રણ દિવસ આવાથી ચાદીના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

૪ શોધેલી ચાદીના એક તોલા બાર પતરાની અંતરગ્રવડે લમી ઝીણું ગો કરી તેને હાડમના બીજના સ્સમા ૧૬ પદોર મુખી મારી રીતે ખગલ કરી, અથવા ચાદીની કચ્છ નજરે ન આવે અને એકરમ દેખાય ત્યારે તેને છારા-વસપુટમા કપડમાટી કરી, જમલી (અડમા) બાણુમા ગળપુટ આપવાથી સર્વોત્તમ ભસ્મ સિદ્ધ થાય છે. એવી માત્ર ૧ રતિ માખણ સારે આપવી, પહેલું બાર માસ સુધી મથ અને ફેરી અથવા તેમથી બનેલા કોઈ પણ પદાર્થ બીજકુલ આવા નહિ આ પ્રયોગ એક માણસે અમારા ઉપર કરી બતાવેલે અનુભૂત છે.

૪૩-લુણારખાર.

“લુણાર” એટલે નીચર પ્રાંતમાં એક નગર છે તથા એની ઉપનિયાય છે લુણારખાર—અર્થાત્ ઉપનિયાય તથા પિતૃકા છે અને વાત, યુદ્ધમાં અન્નાદિ ગમીનો નાશ કરે છે.

૪૪-લોહકીટ (કાટોડો).

૧૪ કોટ થોડા મજદૂર, ૧૪૨, નિઃસ્વ હોય તે મુડ લોહનો જે કાળજી જેવો તળા, ૧૪૨ અને જેને ઝીડ નથી તે નીખા લોહનો તથા જે પીળો ૧૪૨ જે ઉપર ચાંચી જેવા છિદ્રો ન હોય અને જે કોડવાથી કાઠકે કપા જેવો દેખાય છે તે કાળી લોહનો કીટ બળુચા લોહકીટથી મુડ થાય છે અસ્થિર, ૧૪૩, નિઃસ્વ ૧૪૩ ના વપ ઉપર થએલા ધણા દિવસ ખુલ્લા રી કાઠકા પડવ હોય તે ૧૪૪ના કાટ લેના ના વપ ઉપર થએલા કીટ ઉત્તમ એવી વપનો મધ્યમ ના વપનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતા કમી વપનો તે વિપ જેવા બળુચા મુડ કંચાનો પ્રકાર—અહોહના કાઠકાના કાલમાં કરી તેમાં ઘુના લોહનો કીટ નાખી બચળી ૧૪૫ કી કાલ થયા પછી તે કીટ ગોળમાં ગોળાવેલા આ પ્રમાણ માનવા તપાવી ગોળમાં ગોળાવી પછી તે કીટનું માનિક ચણુ એટલે ગોળમાં ખરસ કરી નરાત્રમ પુટમાં ચાલી અથવા ચણુનાથી ગમણા ત્રિશૂળના કાટો એટલે માટલામાં નાખી તેમાં ચણુ નાખી સારી રીતે ઢાળી માટલાના નોડાપર કપડાં મારી કરી વગડાઉ છાખીનાજ મજાપુટ અર્થાત્ ૧૪૬ થયા પછી તે માટનું ગદાગ કાઠી તેમાંથી તે કીટનો નુદ મુડ થાય છે તે કાટો જેવા બીજે પ્રકારે નુદ કંચા લોહકીટને ત્રિશૂળના કાટાના પુટા ૨૧ ગોળમાં પુટા ૨૧, કુવાના નમના પુટા ૨૧ અને પચાસતના પુટા ૧૧ કુલ ૮૪ પુટા આપવાથી મુડ સવાઈટ થાય છે મુડ—નુગે તથા શીતળ છે અને પાકુ, નાળે, લલીમક, કમળો અને કુલકમળોનો નાશ કરે છે ઉપચાર—(૧) કમળો અને પાકુરોગ ઉપર.—ચાંચ મુળથી યુગ સુધી મુડ ગોળમાં કિવા મધ અને લીડીપરમાં આપવો. (૨) સોજા ઉપર—મુડ સાંદાડીના ત્રદામાં આપવો. (૩) સમઠુછી ઉપર—મુડ લાસમાં મરીની જૂકી નાખી તેમાં આપવો. (૪) શકિત આપવા માટે.—મુડ લી અને સાકરમાં આપવો. (૫) કૂચિ ઉપર—મુડ મધ અને વાદરીચની જૂકીમાં આપવો. (૬) છાણુવર ઉપર—મુડ મધ અને લીડીપરમાં આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપર—મુડ લાસમાં આપવો.

૪૫ ગાંડની કાલમાં લોહુ વારવાર તપાવવાથી તે જગાએ બળેલા લોહનો ૧૪૭ ના થાય છે તેને લોહકીટ અથવા કાટોડો કહે છે કચ્છ નાપુકામાં એક પુગનતીય ઉત્તર થએલ મામનું ખડેર છે ત્યાંથી આ ધણા ઘુના ગળી આવે છે અમદાવાદ પાસેના નગર મામમાં પણ આવે લોહકીટ અથવા મુડર મળે છે એમ મામનું ૩

શુદ્ધ ઉપર—મહા ગોમુત્રમા શિંગળી તેમા ત્રિફળાનુ મૂલ્ય નાખી, તે મધ અને ઝીંઘા આપવા.

૪૫—લોહચુંબક.

લોહચુંબક એ એક પચ્ચરની જાત છે લોહચુંબક લોહાનુ આકર્ષણ કરે છે એમા કાલીલાદા પાપાણનો ચુંબક અને બામક એવા બે ભેદ છે લોહચુંબક—લેખન શીતળ તથા લોહાને આકર્ષણ કરનાર છે અને મેદ, વિષ, જરા, કંક, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂચ્છાનો નાશ કરે છે શોધન—લોહચુંબક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમા પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને પાસની કિચામા ઉપયોગી થાય છે ઉપયોગ—(૧) પથરી ઉપર—લોહચુંબકનો ગામડો ચોખાના લાવરામણમા ધમી ત્રણ માસા આપવા એટલે પથરી ગળી જાય છે

૪૬—શિરગોળ.

શિરગોળ એ સદ્દ રગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાપાણ છે જમીનમા શિરગોળના થર ને થર થાય છે શિરગોળ કુરી તેની (કસાટી) રગોળી કરે છે. શિરગોળ—ત્રિવિદુષ્ય તથા રૂચિકર છે, અને હરોગ, જ્વર શુદ્ધ ઉષ્ણરસ, આપ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અમ્લિકાન્ધ મૂળ ઉપર—શિરગોળ પકાવી આનિક કરવા પછી તેમા તેલ નાખી ખરસ કરી તે આપડવુ. (૨) મદર ઉપર—શિરગોળ પકાવી ચોખાના લાવરામણમા આપવા. (૩) ઉલ્લરી તથા દાહ ઉપર—નાળીએરનુ પાણી અને પનાસામા શિરગોળ પકાવી આપવા. (૪) પેટમા ગૂળા આપવુ હોય તે ઉપર—શિરગોળ પાણીમા ધમી આપવો

૪૭—શિલાજિત.

શી'મ ઋતુમા પવન ઉપર મોટી મોટી શિલા હોય છે તે તાપવડ ઘણી તપી એ અરી એટલો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે શિલાજિત એ પ્રકારનું છે એવ પવનોપન્ન તથા બીજી ખારી જમીમા માટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે શિલાજિત મૌવર્ણ રાજત, તાત્ર તથા આયમ, એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનું છે તે પીત અને જ્વર ક્રત્યાદિ ભેદવડે ઝાળખવુ મૌવર્ણ શિલાજિત જ્વસુદીના ધ્રુવ જેવુ લાલ હોય છે તે મધુર, કડવુ, શીતળ તથા પાક વખતે તીખું હોય છે રોમ્ય શિલાજિત ઘાળુ, કંકુ, તીખું તથા પાક વખતે મીઠું હોય છે તાત્ર શિલાજિત રંગે મોરના કંક જેવુ, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે, તથા લોહ શિલાજિત રંગે મગધજીની પાખ જેવુ, કડવુ, ખારું, પાકવખતે તીખું અને કંકુ જીવ છે, તે અષ્ટ છે સૌવર્ણ શિલાજિત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, રોમ્ય શિલાજિત ક્ષર અને પિત્ત ઉપર તાત્ર શિલાજિત ક્ષરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજિત ત્રિદોષ ઉપર આપવુ શ્રેયસ્ક—શિલાજિતમા અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવુ શોધન—(૧) લોહશિલાજિત લાવી બદારનો મળ જતા માટે કેવળ પાણીએ ઘેલુ (૨) લોહપાત્રમા કડવો લીમડો, ગળા અને બીની બાવના આપવી.

(૩) શિક્ષાગિત ગાથા દ્વયમાં, ત્રિકાયાના બદલામાં અને ભાગરાના ગમમાં જુદું જુદું અંકક દિવસ ખગલ કરી નવનીત ગાથા દાદે કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે જે શિક્ષાગિત દેવતા ઉપર નામવાથી વૃણી આવતી નથી, પાકકાળે લિગાદર થાય છે, અણીત પાણીમાં નાખવાથી તત્તુ જેવું, તળીયા પવન ગળતુ રહે છે અને ગામૂતના જવા મધ આવે છે, તે ગાંધ્ય જનજીવુ એ અનુપાનયગવ મયે ગેમ ઉપર આપવું શિક્ષાગિત—તીખુ, કકતુ, ઉજ્જુ, પાકકાળે તીખુ, રમાયન, શ્રદ્ધે એવું છે. તથા કપ પ્રમેદ, અસ્મગી, શર્કરા નવકૃચ્છ કાય, પામ, વાણુ અશ, પાકુરાગ, અપરમાગ, ઉ-આદ, આર્ણ, કાદ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે એવું શિક્ષાગિત—વનવર્ણુ કિવા અગ્નિવર્ણુ હોય છે તે મુત્રગમ વિષે દિવસકે છે ધાણુ શિક્ષાગિત—મત્રદુષ્ક, અસ્મગી પ્રમેદ કમગો અને વાદરાગનો નાશ કરે છે એવનીના પાણીમાં મેળવે એટલે શુદ્ધ થાય છે ઉપધેયન—(૧) મુત્રદુષ્ક, મુત્રાવગેય, પ્રમેદ અને કાય ઉપર—શિક્ષાગિત એવની અને લીડીપીપગમાં એક માંમાં ભક્ષણ કરાવવું (૨) મુત્રદુષ્ક ઉપર—શિક્ષાગિત એ-અપાગભાગ ચાર તોવા ડા પાણીમાં આગાળી તેમાં નેટલુગ ગાથન દુધ અને માલગ નાખી આપવું અથવા નિશાગિત, વાડાપાયાણુનદ તીડીપીપગ આ એવનીસાણુન ચર્ણ પાણી માથે નમથતા આ માતા વોવરામણુ માથે હિરા ગેમ માથે ખાવા આપવું એટલે તે નવર-ગી આમન્ન-પુ (મોત યાગીઆ) દગે નાખવું મયગે (૩) કુબ્ધકમગી ઉપર—શિક્ષાગિત ગાનમાં પા. ૮ મુત્રાદાત વગેરે મુત્રગેન ઉપર—ગા. શિક્ષાગિત, માલગ રાંડ-ગ-મેત્ર કરી ખાવા આપવું (૪) અસ્મગી (પથરી) અને અસ્મગીવુત્ર મુત્ર-દુષ્ક ઉપર—શિક્ષાગિત મધમાં આપવું (૬) પ્રમેદ અને પ્રદન ઉપર—શિક્ષાગિત મધમાં અથવા ગેમ માલગમાં આપવું

૪૮-શંખ.

શખની ઉત્પત્તિ મમુદમાં થાય છે નદીમાં અથવા મમુદમાં ઉત્પલ થનાર જે વારિક શખ તેને તદ્રશખ અથવા શખલા કહે છે શંખ દક્ષિણાવન અને સમારન બેઠવડે મે પ્રકાગના છે દક્ષિણાવન શખ પુખ્તયોગ મગે છે તે જેને ૨૭ દાય ત્યા ત્રતની વામ કરે છે તે ત્રિપેશામક, શુદ્ધ અને નવનિર્મિતનો એ નિધિ છે તથા પ્રદ અને અસદ્ગમીની પીડા કાય, વિષ, કૃશતા અને નેત્રરાગનો નાશ કરવા મટે મમથ છે. જે ધોળા ચક્રકાત જેવા શખ તે ઉત્તમ જાણવા અગર શખ શુણ્ઘકારી અને નથી. શુદ્ધ કરી લેવાયકી મુજુ કહે છે ગાખ—રાટિક મળકર તીખા, ખારો, શીત, ગ્રાહક, અસુખ્ય અને વર્ષ છે તથા શળા નુ મ મગદણી રેય, આપાનુ જુલ અને ફોડકાઓનો નાશ કરે છે કુદ્ધ શંખ—ગાન ગાન દીપત અને પામન છે તથા નેત્રરાગ કાલ્લા અને લીનજવગેને નાશ ગોવન—શખ આમ્લવર્ગ અને કાજીમાં દોહાયત્રવડે પચન કરવાથી ન થાય તે અથવા જાસમાં એક રાત્રિ પસાળી ગખવો, એટલે શુદ્ધ થાય મુદ્ગશખનુ નોવન શખ પ્રમાણે કરવું, અને મારણુ કીપ પ્રમાણે

કરવું આરંભવું—શખના કકડ કાઢવાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાં સુધી તપાવી લીધુના રમ્યા ક્રમોળવા તથા નાગિક ખગલ કરી શખવા. ઉપયોગ— (૧) શૂળ ઉપર—ધી અધો નોંઝા અને એક ચણેડીભાગ ચેકેલી હીમમાં બે ગુળ શખભરમ આપવી (૨) અણ્ણ ઉપર—શખભરમ લીધુના રસમાં આકર નાખી તેમાં આપવી (૩) ઉપરસ ઉપર—એક ગુળભાર શખભરમ પાનમાં આપવી. (૪) આઆનિસાર ઉપર—તપશ્ચરણુ ચણું અધો માસા, ધી અધો તેલો, એમાં બે ગુળભાગ શખભરમ આપવી (૫) અહીરા ઉપર—શખ અધર્માં ધસી અગ્નન કરવું (૬) ત્રિદોષ શૂળ ઉપર—શખભરમ, મિધવ, હીંગ અને ત્રિકદુત ચણું ગરમ પાણીમાં આપવું (૭) પશિષ્ણમશૂળ ઉપર—શખની ભરમ ગરમ પાણીમાં આપવી (૮) રોહોદર ઉપર—મારા પાકેલા લીધુના રમ્યા શખભરમ ૬-૧૦ માસા નાખી તે પાવી એટલે ગરબા જેની વલેલી 'વીહાનો પથ્થુ જરૂર નાશ થશે (૯) સન્નિપાત સમહ-લ્પી ઉપર—શખભરમ અને સિધવ ત્રણ ભાગ પાન મધમાં આપવું એટલે કડિન મ મલપ્તીનો પથ્થુ નાશ થશે

૪૯—શખજડ.

શખજડ એ એક પથ્થરની જાત હોઈ જેના રંગ યોગે હાથ છે એ અતિ-શય મૃદુ હાથ છે ઉપયોગ—(૧) ક્રિત-કામ અને રક્ષાપત્ર ઉપર—શખજડની મૂકી ઘી અને માઝમાં આપવી (૨) ઉપર ગાદિ સર્વ પ્રજા ઉપર—ગરમી-વટ અગ ઉપર લાલ અને પ્રમંગનાં ચાદા થાય ઠ ને ઉપર શખજડ ઘી કે માખણમાં ખગલ કરી ચોપડવું (૩) તાપાળ પ્રજા ઉપર—શખજડ અને પાપાણુબેદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખગલ કરી ચોપડવું (૪) ગુલકું, જખમ, ભાગદર અને બદ ઉપર મહાન—શખજડ ૨ તોલા, જેડ ૧ તોલા, રાજ ૧ તોલા, મુદાગશીંગ ૧ તોલા મીચુ ૩ તોલા અને જી ૫ તોલા લાઇ પહેલા મીચુ અને ઘી કઢવી પછી તેમાં માફીના આપલો નાખી તથાને પાણીથી ઘાઈ નાખી, તેના પર પડી ખેસાડવી (૫) ખોડા ઉપર—શખજડ, ચીકણી માપારી અને ધાળા ગ્રાયાની જકી માખણમાં ખગલ કરી ચોપડવી (૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપર—શખજડ તથા ધાળા ગ્રાયાની વજ્રગાળ બૂટી કરી માખણની પગદમાં નાખી તે જાનમાં નાખવું. (૭) મુખરોગ ઉપર—શખજડાનું ચૂણુ માખણમાં કાલવી ખોડામાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે, અથવા શખજડ અને જેરું ચૂણુ ચોળવું. (૮) આસાર ઉપર—ધાળા કાયાની અથવા શખજડની બૂટી વારંવાર

* એક મહાત્મા શખના નાના કડકા કરી તેને આકડાનું ફૂલ, કુવારપા-કાનો ગર્ભ, ગરજિલિ, મધ, અપ્રીયુનો હસુબો, ગાયનું ફૂલ અને ખાખરાનાં પાદડાના સૂક્ષ્મ અમિષી ભુદાભુદ માન પુટ આપી, આંધ્રો ધુવના ફૂલમાં મજ-પુટ આપી શખભરમ કરતાં હતો.

પ્રમતી । ૬ અટકાવ થયે પડે તો હોય તે ઉપર—જાળજી અને પાયા-
જાળવણી ચૂકી કૃષિમાં આપવું

૫૦—સાજખાર.

એ પદ્ધતિમાં ઉપવન આવે છે. એના રંગ કાળાશયર હોય છે સાજખાર—
નીખા, ઉચ્ચ તથા નીચજી છે, અને ગુદમ, ઝળ, વાયુ કંઈ પ્રતિ આશ્વાન-
વાયુ તથા પેદમાના વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકોના પેદમાના
વરસ વગેરે રોગ ઉપર—સાજખારનું ચૂર્ણ મેળમાં આપવું (૨) પેદમાના વાયુ
અને રૂબા ઉપર—સાજખાર, સચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમાં લીઝ નાખી
તે આપવું (૩) ગુમક કુટવાને—સાજખાર અને જવખારનું એક ત્રિફળુમ-
ગ્રાન્થ મેળાવવું નકલુ એટલે ગુમક કુટશે (૪) પેદમાના ઉપર—સાજખાર એક મસો
(૫) પાંખીમાં આપવું (૫) અજીર્ણ ઉપર—સાજખાર અને મચળ આપવા.

૫૧—સીસું.

કાષ્ઠન — ૧. સીસું અમિ ઉપર પાતળી (૧મ) કરી હિલવાળા માટલામાં
આવડાનું કૃષ નાખી તેમાં નાખવું આ પ્રમાણ ત્રણ વખત મીમાંનો રંગ કરી
આવડાના કૃષમાં નાખવા એટલે નુક થાય છે એ તપાસી આકાશના કૃષમાં નાખતા
સીસું અમ ઉપર ઉઠી આવવાની વાતી હોય છે માટ માવચેતી ગમી (૨)
પાલના રામજીમાં મીસું પાતળી કરી ત્રિકોણના કાદામાં ઢિલા કુવાગના રમમાં
અથવા હાથીના નખમાં માનસર ગાળવું એટલે નુક થાય છે આરણ્ય—(૧)
નીમાંમાં નુક મનસીલ મેળવી મનસીલ કાદામાં નાખી નીચે દેવતા કરવા અને
બાં થાડે પાત રક્ષાના જવા તથા અગ્નિનીમાં દાડવડ વુટવું એટલે ભરમ થય
આને ૨ માર્ગ ભરમ થાય ત્યાં નુતી મારી રીતે દેવતા કરવા કે જેથી કરી મવ
મીમાંનો ભરમ થવાની નીનું તથા અગ્નિમાંની જાત એક નવાએ કરી મીમાંના પતન
કરતા તથા ન કલકામાં નાખી પાતળા કરી અગ્નિનીમાં વાડવડ વુટવું બધા સીસાની
ભરમ થાય એટલે એવ જવાનો પુન કાલ અમિ જેવું તપાવવું પછી કલકામાં
મા કરી અજીર્ણ મનસીલ મેળવી અગ્નિનીમાં મમાં ખગલ કરી ગળપુટ આપવું
૧ પ્રમાણ માન પગ આપવા એટલે નીમાંની મિટ્ટુ જેવી ભરમ થાય છે (૩)
તાનું અને મનસીલનું ચૂર્ણ અગ્નિમાં મમાં ખગલ કરી ગળપુટ આપવા આ
પ્રમાણ ત્રણ પગ આપવાથીજ મીમાંની ભરમ મારી થાય છે (૪) સીસું કાષ્ઠમાં
પાતળું પાતળી કરી રક્ષાના મોટાવડે આખો ત્રિમ નિરતન થુટતા ગ્રેહુ, એટલે
૧ ભરમ થાય ૨ એ નિય ૨ અથવા ૩ ગુજ પ્રમાણે આપવી (૫) સીસાના
મમાં મનસીલ ન નીમળને કાદામાં નાખી નીચે નીત્રામિ કરવા અને સીમાં ઉપર
થાડા થોડા નાખી નોડાની મગીવડ વુટવું બધા સુરોખારનું ચૂર્ણ થઈ ગયા
તો કાદામાં જ મ કાળા રાત્રી ગમવી (૬) પાંગે પપન મીસું કાષ્ઠમાં નાખી
નીમાં ૧ માર્ગ કાદામાં નાખવું ગળ નાખતા જવું એ પ્રમાણે ૩ મણુ ગર્જ
(૭) તાન તપાસતી અમિ કરવા એટલે મીમાંની ભરમ ભરમ થશે કલક, જરસ

અને સીસાની ભરમ.—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઈ કથકમા નાખી રમ કરી તેને માયના વીમા હમકરવું પછી માટીના પાત્રમા નાખી ચૂણા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમા ત્રણ અંધાળ પોસ્ત (ખસખસના છડવા) નું ચૂર્ણ કરી તે વારવાર નાખતા જવું પાંખાની ભરમ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાદા દહીંમા ખરસ કરી તેની ચેપલી કરવી અને તે કલેકામા મૂકી તીલામિ કરવો તેને સારો વસતી રમ આવે એટલે નીચ ઉતારી લેવી. તે ભરમ માનુસ્ય ઉપર ૧ ગુળબાર આપવી. ***નાગભરમના યુષ્ઠ.**—સીસાની ભરમ સો હાથીનું બળ આવે છે, વ્યાધિનાશ કર છે તથા હાડકા વધારે છે, અને ક્ષય, વાયુ, યુક્ત, પાક, કંમિ, કફ, શળ, પ્રમેહ, ઉષરસ, મગ્ગણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંવેનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે નાગભરમનાં અનુષાને—(૧) કફ, વાયુ અને જઝાદર ઉપર—અગ્નિ, લીડીપર અને મખમા. (૨) ઉપદંશ ઉપર—શીતળચિનિ અને ગેલ્લચીમા (૩) ધાનુકીચીત્તા ઉપર—આખણ અને ખડીસાકરમા (૪) પ્રદર ઉપર—વસોચાન છડ, ગેલ્લચી અને ખડીસાકરમા ખાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન ચોથ આપવી.

પર—સુરમો.

સુરમો એવ તથા કૃષ્ણ (કાળા) એ બેહલેડે બે પ્રકારનો છે એમા કાળો તે વતાજન તથા એવ તે સોડીરાજન, તે શ્રેષ્ઠ છે સુરમો—મુકું, મીઠો, ચણેને દિનાવદ, તુરો, લેખન, સિન્ધ, માહી તથા શીત છે, અને પિત્ત, કફ, ઉતડી, ત્રિપ હેડી, ક્ષય તથા ગ્ગવિકરનો નાશ કરે છે શુદ્ધિ—ત્રિકળાના કાદામા દિવા ભાગના રમમા પચન કરવો, એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જખીર (છડ) લીલુના રમમા ખનલ કરી એક દિવસ તાપમા રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે એ લીંગડની, ટચ્છુખાન, ખાડી, શખ ફટકડી અને મુરદાગ-લીંગની ગુદિ કરવી. સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સોવીરાજન ચૂર્ણ—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિકળાના કાદાનું ગ્રેસણ કરી સુરમો કડો કરવો. આ પ્રમાણે માનવાગ સુરમો તપાવી, સાતવાગ તે કાદાનો હમકો મારી કડો કરવો એજ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાતવાગ હમકો મારવા, પછી એજ પ્રમાણે વાર-વાર ગોમૂતના હમકો મારવા, ત્યાર પછી ફરીથી પાચવાર સ્ત્રીના દૂધના હમકો મારી,

* એક હન્તસિખિત ગ્રથમા લખ્ય છે કે “ગીસુ કીકરીમા ગાળી મદ મદ અગ્નિ આપવા, કુવાગના રમથી મદન કરવો, ઉપર હળદર ભભરાવવી અને તે પછી પાતાળ ગરૂડીનો રમ, રતનગેતનો રસ, ગોરખમુડીનો રમ, આમળાની રમ એ પાચના બુદા બુદા પુટ આપવા, અને રાત્રી વર્ણ થાય ત્યારે રતિ ૩ પ્રમાણે બેસના દૂધમા ગોળી આપવી એકિક ગોળી માજ સવાર આપવાથી ચાવન-વાળો, ખગવાન, ભોગી વીચ, કેપ કાંતિ પ્રકટ થઈ રાજરોગ, ગર્ધવાત, અધિવાત, પ્રસતવાત, કંટિરોગ, મસ્તકરોગ, પ્રમેહજવર, હસ્તરોગ, કુક, ગડો, મગ્ગજી અને મગ્ગણી રોગ નાશ છે અને બધો કામી થાય.

પછી તેનું કાસાના ખજાના કાસાના યુજ્ઞાર્થી નુગી બારિક ચૂર્ણ કરી આપમા અજન કરવું તે અજન આપમાને ઘણું હિતકારક છે તેથી મવ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે બીજી પ્રકારે—સુગમાને ત્રિદશાના કાદાની અથવા કળાના પાણીની ૨૭ દિવસ ૧૭ બાપના આપવી તેનું અજન કરવું એટલે તે નેત્રાને ઘણું દિનાવદ થાય છે

૫૩—સુરોખાર.

જે માટીમાં ઘણું (એક પ્રકારના ખાર) ઘણું હોય છે એવી માટીમાંથી નુગખાર (સોરા) નૈયાગ કરે છે તરેના કામમાં સુરોખારનો ઘણો ખપ થાય છે મુદ્દિ—કાળાશયો સુરોખાર ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવા અને તે તેમજ ઘણીકવાર નુધી ગાખવા, એટલે તેના ગામક થાય છે તે કાદી લેવા સુરોખાર—તીનજી, અમિતજી, રસક, તીખા ડગો, અમિદાપક, સદમ, ખાંગ, કાનુ, દાદ, મોપક, માદક, વાતનાસક તથા પિત્તકારક છે અને પ્લીહા મત્રકૃચ્છ નેત્રગંગ, વાન-ગળ, રાજકમળો, દમ, નામપાક પિટક, નેદાણુ કુખતુ, તથા અને આપમાને નાશ કરે છે ઉપચાર—(૧) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર—મળાના પાદાના ગરમ નુગખાર નાખી આપવા (૨) મૂત્ર કુદે છે તે ઉપર—લીંધુ કાપી તે ઉપર સુગખાર નાખી તે પર ઉપર ચોળવું અથવા સુગખાર ગરમ પાણીમાં આપવા (૩) શરીર માંની ગરમી ઉપર—સુગખાર જાણમાં આપવા (૪) ચાળા ઉપર—ત્રણ મામા નુગખાર જાણમાં નાખી ૩ દિવસ પાવા (૫) દમ ઉપર—૧૦ તોલા નુગખાર લા. ન ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવા પછી તેમ નુનનગી અગર અમલાવારી નગમ એ ત્રણ મિનિટ પર્થત ગાળીબદાર કાદી ગામમાં મુકવા એ મમળાની મોગી કરી પારી એટલે દમ વરસી નાશ પાને છે મૂત્ર ચોદ થતું હોય તે—નુગખાર પાણીમાં મેળવી પાવા

૫૪—સુવર્ણમાક્ષિક.

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે સુવર્ણમાક્ષિક ગરમમાક્ષિક અને ધાન્યમાક્ષિક નુવ-મેમાક્ષિક એ નાખી નરીમાં થાય છે એનો રંગ મુવર્ણ જેવો હાય છે એ કિચિત નુવજી ના યુગેથી મમાન છે એટલા માટે સુવર્ણના અખાવ સુવર્ણમાક્ષિક આપે તોપી નરીના તીનપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પચવર્ણ હોય છે અને જે ધાન્યકુચા(કોનાર) ગમા થાય છે તે સુવર્ણવજી હોય છે સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવજી, કાણુદહિત, ૮૦ તથા હાથ ઉપર પમવાથી કાળાશ જણાય છે જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવજી ૧૭ મિનિટ કિચિત નીલવજી કરાડી ઉપર મોના જેવો કમ જણાવનાર, તે ઉત્તમ

એક માટલીમાં વાનુકાયત લગમ કરેલા ટકણખાન માગી રીતે ચોપડી માં નુગખાર ગર ૧ નાખી બીજી માટલી તેના ઉપર દાડી મગખાન કપડામાંથી ની ચૂવા ઉપર નની નીચે મદાસ કરવો અને તે માટલી ઉચી ઉપડી ન આવે મા. તે ઉપર ઘણા ભાગ (૫-૬ગનો) મૂકવો એટલે તેની માગી લગમ થશે આ એક રમવા ફકોનો અખાન છે

મજ્જુ. સુવણ્ણમાસિક—સ્વાદુ, કડવું, રૂષ્ય, રસામન અને ચક્ષુષ્ય છે. તથા શ્વિગવર્તી, કઠંગેય, પાકુ, મેહ, વિપ, ઉદર, મૂળનાશિ, સોળે, વિપ, કડુ, સ્પષ્ટ અને ત્રિકાળેષુ નાશ કરે છે શાકન.—(૧) ત્રણ ભાગ સુવણ્ણમાસિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂસાપર કપ્પાદમાં મકી, તેમાં લીંબુનો તથા મહાળુમનો (બીબિરાનો) રસ નાખી પચન કરવું અને લોખંડની કડી અથવા તવેતાવડે બુટવું વાસણુ ગાડુ દેખાવા શાગે એટલે ગુદ થયું સમજવું. (૨) એરડાનું તેલ—બીબિરાના રસમાં ટિચા કેળના, દાદાના પાણીમાં સુવણ્ણમાસિક બે ઘટિકા પચન કરવું, અથવા નપાવી ત્રિકાળના કાદામાં બોળવું એટલે ગુદ થાય છે. મારણુ—(૧) સુવણ્ણમાસિકનું ચૂણું, કળથીનો કાદો, જાસ અને જકરીનું મૂત્ર, એ મર્વ લોહાની કપાઈમાં નાખી લોખંડની કડીવડે દલાવી બુટવું એટલે ભગ્ન થાય છે (૨) સુવણ્ણમાસિકનું ચૂણું કરી ઢલેકામાં નાખી ચૂસા ઉપર મૂકી, લીંબુનો રસ વાર વાર નાખી નોદાની કડીવડે બે પહોર મુધી બુટવું શાસ દેખાવા શાગે એટલે ભગ્ન તૈયાર થઈ એમ મમજવું સુવણ્ણમાસિકને ત્રિકળા, ત્રિકટુ, મૂત્રી અને લી, એ અનુપાતે વાજવા ઉપચાર—(૧) આખોમા ધોળાં કુસા પડે છે તે ઉપર—સુવણ્ણમાસિક મધમાં કિવા દૂધમાં લગી અંગન કરવું (૨) પાંકુરોગ, કમળો, વાત પિત્ત અને હૃદયીમક ઉપર—વાસ સુવણ્ણમાસિક ભગ્ન મધ અને લીંદી-પિપ્પમાં આપવી (૩) શ્રીલુના ગ્વમાવસ્થા, ઇર્ષ્યજ્વર, મસ્તકરૂઢા, પ્રમેહ અને નૂરકૃમ્મ ઉપર—૧ વાસ સુવણ્ણમાસિક ભગ્ન માખણ અને ખડીમાકરમાં અથવા મધ અને ખડીમાકરમાં આપવી

૫૫—સોનું.

શાકન.—(૧) ઉત્તમ નાનાના પતંગ કરી અમિમાં નપાવી તલનું તેલ, ગ્રાસ, કાજી જાનત્ર, કળથીનો કાદો અને ત્રિકાળનો કાદો એ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણવાગ બોળવા એટલે ગુદિ થાય છે એ રીતે રૂપ, નાણુ આદિ સમ ચાતુની ગુદિ કરવી. (૨) નાનું અમિ ઉપર પાતળું કરી કાચનારના રસમાં ત્રણ વાર ગેડવું એટલે ગુદ થાય છે મારણુ—(૧) સપૂણું ધાતુના પતંગ કરી તે પતરાના ભારેભાર પાગે અને ગંધકની કળલી લઈ, તે પતરાના મધ્યોમય મૂત્રી વાણુકાયત્રમાં પૃથક્ પૃથક્ બાર બાર ઘટિકા પચન દોષામિ આપવા, એટલે સુવણ્ણદિક સપૂણું ધાતુની ભગ્ન થાય છે (૨) પાગે અને ગંધક સમાન ભાગ લઈ કાચનારની જાલના રસમાં ખગલ કરી બાગિક કળલી કરી, તે કળલીના મમભાગ સોનાના પતંગને કળલીના લેપ કરવો. પછી કાચનારની જાલ વાટી, તેના કલક કરી તેની બે કુલડીઓ કરવી તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાના પતરા મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી દાકી માથો મેળવી લેપ કરી, એક ગોળા કરી માટીના કાડીયામાં મૂકી બીજી કુલડીયું તે ઉપર દાકી, કપડામાંથી સુકની, વગરક જાણુનિ મેરો તેજ અમિ કરવો એ પ્રમાણે ત્રણ અમિપુંડ આપવાથી સોનાની ભગ્ન સારી થાય છે. કરી જવતી થતી નથી એ ભગ્ન તમામ રોગો ઉપર ચોળવી આજ પ્રકાર કલશરી,

જન્ય અને મનશીલતા પણ માનવી જન્મ થાય છે (૩) મનશીલ અને સિદ્ધર નમલાગ લક્ષ્ય પારિક્ષણ કરી આકર્ષના દ્વંધમાં ખસેડ કરી ગરબીમાં સુકવવું, એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દદ, પંકડી માનાનો રમ કરી તેના સમભાજ ચૂર્ણ તેમાં નાખી, મેળવી, નહિ જેવું થાય ત્યાં સુધી બુઝણીવઃ અતિશય દુકી, ફરી તે રમતા ચૂર્ણ નાખી ફરી દુકતુ આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવાથી સોનાની જન્મ થાય છે સુવર્ણજન્મના ગુણઃ—સુવર્ણ જન્મ કાનિકારક, ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સમ્રદ્ધી, અતિસાર, કુષ્ઠ નવન, પદ્મવ અને સવ રોગોનો નાશ કરે છે નિત્ય સુવર્ણજન્મનું ભક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમન્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દદ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે ગર્ભ લગ કરે છે સોનાના વર્કઃ—સપર્ણ વિષ, શળા અને અશ્લપિત્તાના નાશક અને લદ્ધવને પ્રિય પુષ્ટિકારક છે તથા ક્ષય, ત્રણ, અગ્નિમાઘ, હેડકી, આનાહવાયુ અને ચંદ્રશા કફનો નાશ કરે છે અને સર્વદા નેત્રને પ્રિય તથા કોષ્ટ પણ રોગ ઉપર અનુપાન થોડું લેવાથી સપર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે સુવર્ણજન્મના અનુપાનોઃ—(૧) એક કે બે ચણેડી ભાર સુવર્ણ જન્મ ત્રિકટું અને લીંઘા લેવાથી, ક્ષય, અગ્નિમાઘ, શ્વાસ, કાસ અને અગ્નિનો નાશ કરે છે ધાતુને વધારે છે તેમજ તે બળકર, પાકુનાશક અને પચ્ચકારક છે તથા અર્ધવિષ મપ્રણુ વિષે તથા મગ્રદ્ધીનો નાશ કરે છે એ દ્વંધમાં લેવાથી બળ આપ છે સાદાડીમાં આખોને ક્ષતિકારક, લીંઘા આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે વજર માથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેમગમાં લેવાથી કાનિકારક દ્વંધમાં આપવાથી ક્ષયનાશક, નિદિગી માથે આપવાથી વિપનાશક, અને નુદ, મરી તથા લવગમાં આપવાથી ત્રિરોગ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે પૃથ્વીપૃથ્વી—દ્વંધ તથા માકરમાં યુક્ત ગિન્નય અને સ્ત્રીજ્ઞા એવા અજ વહીપલિત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનાં પૃથ્વી યાજ્ઞવી વળી જેના નામનો આશાક્ષર કે હાથ એવા અનાજ, શાક અને માસ એ માનવી જન્મ ખાના નજવા

૫૬—સોમલ.

માત્રલ બે પ્રકારનો છે ધોળો અને પીળો તેમાં ધોળો શય જેવા હોય, તેને રાખીએ માત્રલ પણ કહે છે પીળો દાડમના વળ જેવા હોય છે ધોળો માત્રલ ત્રિભુ હોય છે તથા પીળો પર્વતમાથી થાય છે પીળો માત્રલ ધણે મેથો હોય અનિ વિચારી છે માત્રલ પ્રાણુષાતક છે એટલો માટે અપરાધીના હાથમાં દિ પણ આપવા નહિ x સોમલઃ—પાદન ધડ ગિન્નય દોષધ, લોહભેદક

* અપવન અને અશુદ્ધ મોનું મળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, ધણુ ખાના ઉપર દન, છે અને અન્ય પણ કરે છે એના વિકારગતી શાન્તિને માટે ત્રણ દિવસ નહીં કરતાં માત્ર આવી

x નામ તે તાદગમના રમતા રોલાયત્ર શોધી વગણુ ચીરી તેમાં ને નાખી ૫૫ કરી ૩૫૩મારી કરી ભરી કરવાથી જન્મ થાય છે તે થોડા અનુપાનથી રતિ ન થી ના સુધી આપી

વીર્યકરક નથા કાતિવધક છે અને ત્રિદોષ તથા મર્વ આધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે મમ ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસાવ, મૂતિ, અનેક વદના બહુ આધિ તથા નૃપાને કરે છે શોધના:—(૧) તાદગ્ન્યના રસમા દોષાયત્રવડ મદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરેલા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) કાષ્ઠમા અથવા દક્ષુખારમા કિવા માયના દ્વધમા સોમલ દોષાયત્રવડે બે બટિકા પર્યંત પચન કરેલા એટલે શુદ્ધ થાય છે સત્વપાત્તન—અને સોમલ આમ્લવચ, ક્ષારવચ, ગોમૂત, ગેરૂ અને નીમલમા એકત્ર કરી અગ્નિની આગ દેવી એટલે તેનુ મત્વ પડ છે મારણુ—(૧) ચદનખટવાના રસમાં એક ૩ દિવસ લીળતી રાખી, ચદનખટવાની યુગદામા મૂકી પાચ કપડમાટીની પટ કરી, તેને વાલુકાયત્રમા મૂકી સ્થોડુ બધ કરી ત્રણ પહોર સુધી આગ અપવી એટલે ભસ્મ થશે. એ એક ચોખ્ખાભાર ખાવા આપવી. (૨) સોમલ, દુધીના રસમા ૧ દિવસ પલાળી રાખી, દુધીની તુતદીમા મૂકી વાલુકાયત્રમા સિદ્ધ કરેલા. સોમલની ભસ્મ નિર્જલ થશે તેજ આપવામા ચોખ્ખી એ વાત, ક્ષે શીત ઇત્યાદિ ઉપર આપવી ઉપચોગ—(૧) મુગવ્યાધિ ઉપર—સોમલ ઘીમા ઘસી લેપ કરેલા અને થોડા શેક આપવો. (૨) વીંછીના વિષ ઉપર—સોમલ પાણીમા ઘસી લેપ કરેલા (૩) ચાંદી, દાદર અને આમટીની કાગાસ ઉપર—સુખડ વસી તેમા સોમલ ઘમી ચોપડવો.

૫૭—સંચળ.

એ જમીનમાથી મળે છે એનો રંગ રાતો હોય છે સંચળ:—રેચક, ખારો, નીખો, લઘુ, અપિનલ, બેદક, રૂચિર, અમિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, મુદ્ધમ, મિનગ્ધ, મુગધી, ઉદ્માગ્ન્યુદિકારક, તીક્ષ્ણ નથા મલસનભક છે, અને જગ્ન, ગર્ધવાન, ગુદ્મ, આમ, ગળા, આનાદ અને અરોચકનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ—(૧) અલ્પજી ઉપર—સંચળ આડુ અને લી છુના રસમા આપવો. (૨) રૂગ ઉપર—સંચળ ઘીમા આપવો. (૩) મલશુદ્ધિ ઉપર—સંચળ અજમામા આપવો અથવા અજમો મુદ્મા આપવો.

૫૮—સાંખરલુણ.

એ માખર નામના મરોવગના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. સાંખરલુણ:—દીપન, ઉષ્ણ, કાટ્યુદિકારક, લઘુ, કિચિત ખાડુ, અભિવ્યધિ, પાકકાચે નીચુ,

સોમલ અને સંખજરૂ બન્ને દેખાવમા એકજ સરખા હોય છે. તેની પીછણુ એ છે કે સોમલની બૂકી દેવતા ઉપર નાખવાથી દેવતા ઉપર પીંગા ડથ પડે છે અને સંખજરૂનો પડતો નથી.

ચાદ રાખવુ કે સોમલનો ધૂમ્મરો આખને લાગવાથી માણસ નેત્રાધિ થાય છે.

નીચી, પિત્તકાંડ બેઠક, અવાયિ, ક્ષુદ્રાશક તથા મુદ્રમ છે અને અર્થ, કૃષ્ણ, આનાદવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—ગુદમ. વાત, અરેળ, અર્થાદ અને મૂળ ઉપર—માનવગુણ અને મોળને ગમ પાળીમા આપવું

૫૯—સિંદૂર.

સિંદૂર એ મીઠાની ઉપધાન છે વિશાલ અને મીન દેનમા સિંદૂર તૈયા કરવાના મોટા મોટા કારખાના છે સિંદૂરનો પ્રયાગ ખાવાના આપધામા ક્યાય પણ કરેલા નથી રચે બેધારિ કામમા ચાલવું દિમાસમાદિ પર્વત ઉપર નાના પાપાલોમા ગદેન ન પાડે મુક્કાં લાલ થાય છે તેને ગિરિસિંદૂર કહે છે આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરના પ્રણીજ લિનન જાતનું છે સિંદૂર—નીચી કડવું ભક્ષમધાનકાન્દ, વજ્રગાપણુ તથા ઉપણુ છે અને કદુ વિપ વિમય નુદ, નવરોપ તથા ત્રણનો નાશ કરે છે ગિરિસિંદૂર—ત્રિદોષશામક બેઠક, પારદમધક, ગંગા અમિ જેવું લાલને આગ્રહ કરનાર અને આગ્રાને દિનાવલ છે ઉપયોગ—
 (૧) કાનમાથી પડે વહે છે તે ઉપર—સિંદૂર મધમા મેગીરી દનમા નાખવું (૨) આજળી ઉપર—સિંદૂર આપડવું (૩) ગુમકુ. જખમ. બનકર. બદ અને ઉપદશ ઉપર મલમ.—સિંદૂર ૧ તોલા મુદ્દાગીગ ૧ તોલા મોગ્યુથ ૧ તોલા મીણુ ૧ તોલા અને તલનું તેલ તોલા અમાથી નહનું તલ અને મીણુ કદરી તેમા બીજા મવ પદાર્થો નાખી તાર આગે ત્ય નુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પગી જગાડરી. (૮) સિંદૂરનો કાળેદ મલમ.—સિંદૂર ૧૦ તાલા મીણુ ૧૦ તોલા અને મીઠું તેલ ૬ તોલા લઈ પ્રથમ મીણુ અને તલ એ એક વામણુમા નાખી ચૂલા ઉપર મુકવું મીણુ આગળે એટલે તેમા થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપડી મળીવડે દલાવવા માડવું એટલે કટલીકવાર તેમાનું સિંદૂર કાળુ થાય છે પડી ન મિશ્રણને ઉભરે આવવા માટે છે. એવા ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પડી મળીવડે તેના બે ત્રણ ગીપા પાણીમા નાખવા તથા તેની બે અગ્રણાઓની આમગિવડે ગોળા ગોળા બને છે કે નદિ તે વંતવું ન થાય તો તે મિશ્રણ ગાળી થાય ત્યા સુધી તેમજ મુદ્દના રહેવું દેવનાની આશ માત્ર મદ કરવી. આ મલમની પગી આપવાથી ત્રણ જલદી

x આગ્રાને ન્યારે દાત આવતા હોય ત્યાં દાનીયુ ગળુ પડી તેનાથી માળક ગ્રાહના દરદર્માં બેજા થાય છે ત્યાં તેને આપની બરામા થોડું સિંદૂર નાખી પાવાથી આશમ થવાના મણુ દાખલા અમારી નજરે આવ્યા છે એટલું નહિ પણ લીલુની ચાર ઉભી મીગીઆ લુદી ન પડી જાય તેવી (અથા-જાની) રીતે કરી તેપર થોડું સિંદૂર બાનરાની દેવતા ઉપર મુકીને ન્યારે તે સીંગદ જાય ત્યારે તેનો રસ નીચાવી કાઢે થોડા પાવાથી આગકેતો તો થુ પાવું એ તેવડ મોટા ચાણુસનો પણ મનાપ્રતાલ પ્રમાણે વહેતો આવે એક દમ બધ થાય છે

ભારત આવે છે (૫) ઢોરનુ રીંમડુ ભાગી ગયુ હોય તે:-તેમ, સિંહર અને માણમના કેસ એકત્ર કરી બાધવા, કિવા ચોરનો રસ ૧ રોર, તેમા ૮ ગેલા સિંહર નાખી શીમડાને તેમા ભાળવુ અને ઉપર કપડુ લપેટવુ

૬૦-સિંધાલુણ.

સિંધાલુણુ ખાણુમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એનો વર્ણુ બહોળુ શુભ હોય છે. એ મર્વ ક્ષારોમા ચેદ છે જ્વા મીઠુ વર્ણુ કરવુ એવી પથ્ય હોય ત્યા સિંધા-લુણુ થોડુ ખાવા આપવુ એ પથ્યકર છે સિંધવ:-કૃમિકર, કૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અમિદીપક, શુદ્ધ મ્વાદુ લણુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સદ્ધમ, હલ્લ વિદોષનાશક, પ્રજ્વલેષ, મલસ્તભ તથા હરોમનો નાશ કરે છે ઉપચોગ:- (૧) શીત પિત્ત ઉપર:-સિંધવ લીમા અથવા તલના તેલમા ઘસી ચોપડવુ, અને કેટલીકવાર ગરમ પાણીવટે આન કરવુ (૨) કષ્ઠશૂળ ઉપર:-અક-નીત મૂત્રમા સિંધવ નાખી કોકરવણુ કરી કાનમા નાખવુ (૩) કષ્ઠશૂળ ઉપર:-ચેટીના મૂત્રમા સિંધવ ઘસી કાનમા નાખવો. (૪) ઉલ્લી ઉપર:-સિંધવ લીમા ખગલ કરી આપવો (૫) ઉરસ્તલ ઉપર:-ગોમૂત્રમા સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની બાદ આપવી. (૬) અંડકુદિ ઉપર:-ગાયના લીમા સિંધવનુ ચુર્ણુ સાત દિવસ આપવુ (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:-સિંધવ અને દેવડાગરના બિયા કાઢીમા વાટી મસાને લેપ કરવા, એટલે થોડ મરી પડે છે. (૮) ફૂતરાના વિષ ઉપર:-કુચરના રસમા સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવો

૬૧-હરતાલ.

હરતાલની ગણના ઉપગમમા છે ફટકડી અને અભક્ષ્યથી હરતાલ થાય છે હરતાલ આઠ પ્રકારની છે એ સર્વમા ગોદતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી, આ વચસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચક્રચકીત, અમક જેવાં પતરા હુટવાવાળી, તે પત્રી હરતાલ, એ રસાયન વિષે ઉત્તમ ગુણકારક છે. જે પિડ જેવી હલકી અને જેમા સત્ત થોડુ હોય છે તે પિડહરતાલ. એ સ્ત્રીઓના યુગ્મનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ હરતાલ —કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે તથા કુષ્ઠ, કકરાગ, જરા અને મૂત્રનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ હરતાલ —આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ વાયુ, મેહ, તાપ, ફોલ્લ તથા અગ્નિ સ કાચ, એ વિકારો કરે છે * શોષક —હરતાલના બારિક કક્કા કરી તેની કપડામાં પોટલી બાંધી દોભાવંચમાં ધાલી કાઢીમા એક પહોર પવેત શીજવવી, તેમજ કોળાના રસમા એક પહોર, તલના તેલમા એક પહોર અને ત્રિફળાના કલ્દમા એક પહોર શીજવવી, એટલે શુદ્ધ થાય

* જુરા કોહળાને રસ અથવા કાઠી નાઈ (નકુલી) નો રસ અથવા કાઠુ અને સાકરનુ સેવન કરવાથી હરતાલના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

૬ હરતાલ ભરમ:—૧) મુદ્દ હરતાલ એકવીસ દિવસ પી પગના રસમા ખરસ કરેલી, તથા મેળો કરી પી પગની રાખવડે અથા ભરસા માટલામા તે મેળો મૂકી, પછી ન્હોડા મરત તેજ રાખ ભરી ઉપર ઢાકણુ બેમાડી કપડામાડી કરી હજાર બાણીનો પુટ આપવા, એટલે ચાગ પહેરમા ભન્મ થાય છે એ ભન્મ તપેલા લોહા ઉપર નાખવા છતા મૂકી નીડળની નથી અને મુજબથી થાય છે (૧) એક ભાગ મુદ્દ હરતાલ અને બે ભાગ પવાન દર્ધ, માટલામા આમલીની કિવા પી પગાની નાખાડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અથા ત્રવામ ભરવા તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુન ત્રવામ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખાડી કક પવન ભરી, મુખ ઉપર ઢાકણુ મૂકી, નપડમાડી કરી ચણા ઉપર મૂકવું અને ચાગ પહોન આમિ કરવા એટલે હરતાલની ભન્મ મુદ્દ અને નિર્મમ થાય છે જે હરતાલની ભન્મ આમિ ઉપર નિર્મમ રહે છે, ૮ ભરમ મારી થઇ એમ મમગવું તે પુમાડા મહિત નવપ્રાય તા તે કાલી મળવડા (૩) હરતાલ ૨ ભાગ પાગ ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ મવ આપવા એકન કરી, ધાળી માટાડીના રમમા ખરસ કરવા નુકાયા પછી તેની ચપલી કરી ચરાવમ પુટમા ધાલી મહિતેપ કરવા અને ચાગપુટ આપવા, એટલે મુદ્દર ભન્મ થાય છે એ આખા જંટલી આપવી (૪) મુદ્દ હરતાલ કુવાર, નાકગુ અને હાડીમા તથા તણુવાગ મૂકી મેળો કરી મુઝવરી પછી માટલામા ૭ આમગ મીઠુ ભરી તે ઉપર હરતાલ લેખડની દામડીમા ભરી, ખરીમ પહોન (ચાગ દિવસ તે ચાગ રાત્રિ) જમાનવડે આમિ કરવા એટલે ચૂના જેવી ભન્મ થાય છે એ ચાખાભાગ માકરમા આપવાથી સતગરજા અને નવગો નાગ કર ૭ હરતાલસંસ્વપાનન—૧) હરતાલ તથા આખ રાખ, નલ મગરવાની છાલ, ટકણુઆ મીઠુ અને ગાળ એ પદાર્થો હરતાલ નિમે ભાગ દર્ધ તેમા હરતાલ ખરસ કરી માનકડ કુમડીનુ ન્હોડુ મધ કરવું તથા પાનળમવડે પુટ દેવા એટલે મત્ત નીકળે છે (૨) હરતાલ અને ટકણુઆ, બેમનુ ઘી મધ અને કળથીના કાલાની બાપના આપી તે દાઢીમા ભરી, તે ઉપર મચ્છર ઢાકણુ બેમાડી સંધિ-વધ કરવા અને છિદ્રને નળી બેમાડરી તથા ચાગ પહેર આમિ કરવો નળીમાથી ધાળી જમાડી જવા ભાગે એટલે આમિ બધ કરવો પછી ઉપરની ધાળી કાઢી મત્ત તુ (૩) તેપાળાના ઓષા અને એગડમા હરતાલ ખરસ કરી શીશીમા ભરી, અને વાતુકપ તમા મૂકી મિદ્ધ કરી શીશીના કદગિત મત્ત લેવું હરતાલસત્ત્વ દુ સા-પ વાતરકા ઉપર એક ચાખાભાર આપવું તથા પથ્થને માટે ચણા અને લી યોગ્યુ એટલે ચાદ દિવસમા મેગવર્જિત થશે હરતાલભરમના અનુપાનો:—અર્ધી ચણા-ભાગ હરતાલભન્મ ૭ વાલ ખડીમાકરમા લેવાથી એરી પ્રકાગના વાયુ, કફ, પિત્ત, મુ પ્રમેદ અને અશનો નાશ કરે છે હરતાલભન્મ એક ચણાકીભાર મેળાના કાઢામા તથાથી ઉપનયુકા વાતરકા અને ૧૮ કણોના નાસ કરે છે હરતાલભરમ વજનમ અને હરમા અપમાગ ઉપર, આમાહબદરમા રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્ધગમા નબોદર ઉપર ક્ષવાલી (કુડવેસ) ના રમમા ભગદર ઉપર અને કિરોપદશ, વિસર્પ, મગ્ગ, ક, ખમ, મેલમા, વાતરકા સબધી વિઝર, વિષ, પિત્ત, કફ અને તથા ઉપર

અનુપાન પદ્ધતિ આપવી. જ્યારે, ક્ષય તથા પાકુ રોગને માટે ખડીમાક્રમ આપવી. વાયુ, શ્લેષ્મ અને બાળત (સૂચા) રોગ ઉપર આદાના ગમમા આપવી સન્નિપાત, અધિગ્ન વાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એજ અનુપાનમા આપવી. નિર્જળ માણસને ગમક્રમમા ક્ષય ઉપર પાનમા, વીર્ધવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલા પાન માથે, ગર્ભશ્વામ ઉપર હરડે સાથે, નુગ્નાઈ (નિર્જળતાને) ને માટે નગોડ માથે, દુગ્ધેષી ઉપર ચપાના ફૂલમા અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે વાયુ ઉપર આદાના ગમમા, પ્રમેદ ઉપર તુળસીના ગમમા, જલ્દાદર ઉપર ખકરીના ગ્રમમા, શૈલ્ય ઉપર દેશ અને જલવત્રીમા, અમિમાલ ઉપર મધ અને લીડીપીપગમા, સ્તલનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની માથે અણદશ વૃદ્ધો ઉપર નિગૂડી માથે અને કામગ્રહિ ઉપર માયના ફૂલ સાથે આપવી. પચ્ચઃ—ત્રી, ભાત અથવા ગાયનુ ફૂલ ઉપચોગ— (૧) પીછીના વિપ ઉપર—હરતાલ અને નવમાગ પાળીમા વાટી લેપ કરવા અથવા એની ગોળા કરી ને ધસી આપડવી એટલે વેદના નાશ થાય છે, (૨) કુર્ષકીટ ફૂર થવા માટે—હરતાલ ગોમત્રમા ધસી લેપ કરવો. (૩) ગાંડમાડા અને ગલગાંડ ઉપર—હરતાલ ગોમત્રમા ધસી લેપ કરવો. (૪) નિર્દોષકરણ—હરતાલ ૧ ભાગ, શાખ્ત્યુર્ણ ૫ ભાગ અને આખમતી ભરમ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૫) ખોડા ઉપર—દગ્તાલ અને કળીચુતો પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૬) મુળવ્યાધિ ઉપર—ચુરીઆના અને કળ્બના ગમમા હરતાલ ધસી લેપ કરવો, એટલે માન્યુકત વાતાસતો નાશ થાય છે.

૬૨—હિરાકસી.

હિરાકસીની ઉપગમમા ગણના છે હિરાકસી વાયુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે હિરાકસીના રંગ લગ્નારેક ધોળો અને નીલ (કાળુ, મળીવરણ) હોય છે જે કિચિત પીળો ગમી હિરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. હિરાકસી—અતિ પ્રચસ્ત, ઉષ્ણ, તુગી, ખાટી તથા તેજાને દિતાવદ છે, અને વિષ, વાયુ, ગ્લે, વજ્ર, વેતકાદ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંઠ, મત્સ્યુર તથા અરમરીનો નાશ કરે છે શોધના—હિરાકસી એકવાગ ભાગગના ગમમા પચન કરી એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ—મધક તથા હિરાકસીના એકત્ર પુટ આપવા એટલે ભરમ થાય છે ઉપચોગ—(૧) ગાંડમાડા ઉપર—હિરાકસી અને ભિલામો અથવા હિરાકસી આકાના ફૂલમા ધસી લેપ કરવો. (૨) વૃષણકૃમ્મ (વૃષણને ખળવાળવાથી ફાલ્લાઓ થાય છે તે) અને અહિષતન (બાળકાની યુદા ન ધોવાથી તેમા કંઠ ઉપપન્ન થઈ ફાલ્લાઓ થાય છે તે) ઉપર—હિરાકસી, મોરચન, મોરચુયુ, દગ્તાલ અને રસાજનનો લીલુના ગમમા ખળ કરી લેપ કરવો. (૩) ખાંડ, ક્ષય, ગુદમ, અરોળ, શૂળ અને સપ્તર્ષુ નેત્રરોગ ઉપર—હિરાકસીની ભરમ, ત્રિકુળા અને મરી એકત્ર કરી તે ૦૧ તોલો લી અને મધમા એક મહિનો આપવું.

૬૩-હિંગળોક.

હિંગળોકની ઉપવિધિ—અગ્રહ પાંગે ૧ ભાગ અને મધ્ય ૪ ભાગને લોહના વાસણમાં કઠોરી એટલ કરી તેના કકડા દર્ગા ગરબની ઝાંઝામાં ભરી તેને એક આગળ કપટમાંથીને લપ ની છાયામાં નક્કી, વાતુકામ ગ્રમા એટ દિવસ અગ્નિ આપવા પછી પાંચ દિવસ મુખી કમગ્રહિએ અગ્નિ કરી માનમે દિવસે કાઢી તથા તે દિગ્ગોલક ઘણા ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે જ્ઞાન — (૧) દિગ્ગોલ પલમાં નાખી મદીના કપડામાં આગ પુગ તથા લીળુના ઝમ્મના આગ પુટા એવા માદ પુટા આપવા એટલે દિગ્ગોલક ગુરુ થાય છે (૨) દિગ્ગોલક આધાના ગ્રસમાં આત-સાર મોટા ચક્રના ગ્રસમાં માનવાન એવી રીતે ભાવનાઓ આપી નુકવલુ એટલે નિર્દોષ થાય છે આગળ — (૧) એક સાલ દગ્ગાલની બુગા ડાડીઆમાં નાખી ૧ ઉપર એક તોણા દિગ્ગોલકો કાકરે મુગા મે તોણા આપાનો ગ્રસ નાખવા તથા તની આનપાન - મામાં સવગ પાથરવા પછી તે ચૂલા ઉપર મૂકી મગમિતડ તથા વટિકા પથન કરવુ પછી ઉનારી વાડી ગબલુ, તે પાનમાં એક ગરબ ભાર આપવુ આ જન્મ પુદ્ધિકાગ્રહ છે એ પાકુ રણ ક્ષેત્ર તથા મર્વરોગ ઉપર આપવી (૨) દિગ્ગોલકના ચળા નેવડા કડડા કરી ચક્રકાતના અથવા લાખડના વાસણમાં નાખી મળવાવવા તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેદીના દરવડે દશ વાગ આકડાના કપડડ દશ વાગ દીમવગ વડ દશ વાગ, કપિલાવડે પાંચ વાગ અને કુષ્ઠવર્ગ વડ ૧૦ વાગ એવી રીતે વાસણમાં ભાવનાઓ આપવાથી તેવાગ થાય છે આ શતાદે દિગ્ગોલક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા બૃષ્ઠ વધારે છે એ જનપાનવડ સવ ગમે ઉપર આપવી **હિંગળોક**—કડવુ, તુર અને તીજુ છે, તથા તેજરાગ, કશ પિત કિસામ કોદ નવર કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કર છે ઉપયોગ — (૧) ઉપદશ ઉપર—આકડાના મૂળની જાલ અને દિગ્ગોલકની ધૂળી તિલન આપવી એટલે ચારી તથા નાળ ત્વગિ દૂર થાય છે. (૨) શ્વેત ઉપર—દમ્બદ અને દિગ્ગોલકની ધૂળી આપવી.

ઔષધીક્રિયા

રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ક્વાથ, યોગ, લેપ, અર્ક, આસવ, અંગન,
તૈલ, દૂત, દ્યાર, મહામનો વિધિ. ગુણ તથા ઉપયોગ કત્યાદિ.

અત્યસ્થાપિ મહાર્થત્વં પ્રભૂતસ્યાત્વકર્મણામ્ ॥

કુર્યાત્સંયોગવિશેષાન્ કાલસંસ્કારયુક્તિભિઃ ॥ ૧ ॥

૧-રસાયન.

(૧) રસોપયોગી વિષયો.

૧ અગ્નિના પ્રકાર-રસાયનોને માટે ધૂઆમિ દીપામિ, મહામિ, મધ્યમામિ, ખગમિ અને જગમિ એમ છ પ્રકારનો અગ્નિ છે જે લાકડા અગ્નિ આપવામા વાપરવા, તે ઝાડીમા સારા મુકાયલા મુડીમા આવી શકે તેવા જગડા અને ખેર આદિકના ટોચ તેને કાઢીમાન એટલે કે અગ્નિ આપવા માટે જગડા વગેરેમા યોગ્યતાવાળા ના છે જ્યાંના નદિ નીકળના જે અગ્નિમાથી માત્ર ધૂમાડાજ નીકળે તેને ધૂઆમિ કહે છે મુડીમા આવી શકે તેટલા જગડા લાકડાની આડમા ભાગની ચીરીને સળગાવી જે અગ્નિ કરે તે દીપામિ; અને ચોથા ભાગની ચીરીવડે જે અગ્નિ કરે તે મહામિ જાણુવો એક લાકડાની બે ચીરીઓ સાથે મળાવાને કરેલા અગ્નિને મધ્યમામિ અને એવી પાચ ચીરીઓ સાથે સળગવા મુડીને કરેલો અગ્નિ તે ખગમિ છે, એ મર્વ કામમા યોગ્ય છે વળી જે અગ્નિથી પ્રાત્નના મથાળા નવી ચોતરફ જવાળાઓ પ્રસરે તેને જગમિ જાણુવો

૨. પુટ આપવાના પ્રકાર:-૧. લાળો, પહોળો અને હંડો બન્ને હાથ ખાડા ખોદી તેમા અડધા અડધા જાણુ ભરી તેના ઉપર કપડામાડી કરેલ સરાવ અથવા મુસ જોડની, ઉપર જાણુ ભરી પુટ આપે તે મહાપુટ. ૨ હેઠ હાથ લાળો, પહોળો અને હંડો ખાડો ખોદી ઉપર કહેલી રીતે પુટ આપે તે મધ્યપુટ અથવા માહીપપુટ. ૩ એક હાથ જેટલો લાળો, પહોળો અને હંડો ખાડો ખોદી તેમા પુટ આપે તે વરાહપુટ. ૪ એક વેત લાળો, પહોળો અને હંડો ખાડો ખોદી પુટ આપે તે કુકુટપુટ. ૫ વેતબર આડમા માત્ર સાત અથવા આઠ જાણુ મુડી પુટ આપે તે કપીપુટ. ૬ જમિ ઉપર જાણુનો અડધો ચૂરો (ચુવર) નાખી તેના ઉપર સરાવ કત્યાદિ રાખી, ઉપર ખાડીના ચુવર નાખી હાડીને ઉપર અગ્નિ

આપે તે ગાંધરપુર. આ પુટમાં ખાણનું અને ચુવરનું પ્રમાણ નથી, માટે સદુ અથવા દર્મિન દ્રવ્ય હોય તેના પ્રમાણમાં ૧૦૦ અથવા ૫૦ અથવા ૩૦ અડધા બજામાં પુટ આપવા ૭ માટીની ગાગર લઇ તેને હાથની આગળી આવે તેના ૮૦ થી ૫૦ કાણા પાડી તેમાં અડધા કોણમાં ભરી તેના ઉપર ૨૫૩માટી કચેલુ રાગર અથવા મુઝ રાખી તેના ઉપર બીજા કોણમાં નાખી માટીના અથવા છંટોના પુલા ઉપર ગોઠવી મળવાયવું અને એ અમિ ત્રીજા દિવસે ૧૦ ગયા પછી માટેનું આપણ કાઢી નવું, તેને કુબપુટ કહ્યું છે

ચત્રો.

૧ ઉમરૂચત્ર—(૧) નીચેનું માટવું નાનું અને ઉપરનું એનાવી ખમાનું નાનું એના બે માટલા ભાગી તેની અદર અને બદર ખરીતો અથવા ગોપીચન્નનો માના લય કરી મુકવી નાખવા પછી નાના માટલામાં લીણના રસમાં મજા કરેલ દિવ્યોક્ત નાખી તેના ઉપર માટી માટલી ઉધી વાગવી, અને બન્ને માટલીઆના મોઢાના માધાને યુનો ૧ ભાગ અને ઘઉંની રાગર બે ભાગ લઇ પાણીથી એકત્ર કાલની ને વડચાકમીથી બધ કરવા અથવા ગોપીચન્નથી કપડામાંથી રંગી એના ઉમરૂચત્ર કહે છે આ વત્ર ચુલા ઉપર ગોળીને નીચે ચાર પ્રદન અમિ આપવા અને ઉપરના માટલાના તળીયાપર બીજવલા મુગડાની ચાર કે નાળા પટ કાલી ઘડી મઝી તે મુકાઈ ન જાય તેટલા માટ વખતો વખત તેના ઉપર પાણી નાખતા જવું મુકાવા દવું નહિ એટલે રિગ્ગેકમાંથી પાગ ઉઠી ઉપરના મટલાના તળીયાને જઈ ચાટે છે તેને મુકિતથી કાઢી લેવા આજ પ્રમાણે નાના વત્ર કરીને કપડાના ફાલ પાડવા, પરંતુ નીચે ચુલામાં બળતણના મજન થીમાં બીજવલો ઠાકડો મળવાયવા એટલે ફાલ માગે પડે

૨ કિર્ધનલિકાચત્ર.—એક તપેલામાં આપણ નાખી તેના બ્હોડા પર નાનું વચ્ચાવચ અથવા જોવા જિરવાળુ મળખૂન એસાડી તે જિરમ નળી એસાડી તે તપલુ ચુતા ઉપર મુકી નીચે તાપ કરવા અને તે નળીને બીજો છેડા વામણ તરફના છેડા કરતા નીચે રહે તેમ કરીને તે બીજા છેડા નીચે બુલ્લા મુખવાળુ એક બીજુ વામણ મુકવું નળી વટે તે વાસણમાં અડ પડે છે તે અર્ક ઉપર તેલ નડી આવે છે, તેને અતરે કહે છે

૩ વાલુકાચત્ર—ગોળ આતસી (અમિ મહન રંગ તેની) શીશી લાવી નાપીચન્નની માટીથી સાત કપડામાંથી કરવી પછી પહેળા બ્હોડાનું માટીનું હાડલુ લઇ તેની નીચે છિં પાડવું, અને જે રસાચન કરવાનું હોય તેની કાળજી તે આતસી તીનીમાં નાખી તે શીશી તે હાડલામાં જિર ઉપર મીવી ઉભી પડવી રાખીને, તેની નીચે પાણીથી કાલવેલી માટી અથવા નહિના મોઢાના મોઢાથી તે હાલે નહિ એવી રીતે ના રસી પછી મીના પાણીની એટલે નદીની (સમુદ્રકિનારા નહિ) તેની શીશીના ના નુની ચેતનગ્ ભરવી અને તે હાડલુ ચુલા ઉપર ચલાવીને જેવા અમિ કહેલો ફાલ તેના તેની નીચે કરેલો શીશીમાં કાળજી સુકીજ ભરી, લીલી અથવા નાવાળી નહિ ભરી

૪ ભૂધર યત્ર.—સવા હાથ ચારે ખુણે સરખો ખાડો કરી તેની વચ્ચે એક વેતની ચાં ખુણે સરખી એવી નાખી ખાડી કરી, તેમા ઔષધ નાખેલો સરખો અથવા મુસ મૂકીને બે અથવા ત્રણ આગળ માટી અગર રેત તેના ઉપર પાથરી ખાડીના ભાગમા જાણુ નાખી અગ્રિ આપે તે ભૂધર યત્ર.

૫ ઢાલા યત્ર.—ઔષધીને મિત્ર પારો લઈ તેને ત્રણ ભોજપત્રથી લપેટી પછી તેની હુગડાથી પાટથી બાંધવી, અને એક મળખૂત સળી લઈ તેને માટલાના મ્હોડા ઉપર આડી મૂકવી. એ સળીની વચ્ચેવચ દોગ બાંધી તેને બીજા છેડે તે પાટથી એટલે ઉડે ટાંગવી કે જેથી માટલામાના પદાર્થમા તે પાટથી ખૂંટી રહે. પછી તે માટલુ ચુલા ઉપર ચઢાવી કથુ હોય તે રીતે અગ્રિ આપવો, એને ઢાલા અથવા સ્વેદન યત્ર કહે છે.

૬. ગર્ભ યત્ર.—અર્ક કહાડવાનો હોય તો એક વાસણમા પ્રથમ ઈંદ મૂકીને પછી તેના ઉપર વાટકી ગોઠવવી, અને આબુખાણુ વાસણમા તે તે ઔષધો નાખીને તે વામણુના મ્હોડા ઉપર પાણીના લડિયાળ જેવી બીજી વાડકી ચત્તી ટાકી, માટી લગાડીને માંધો બંધ કરવો તે પછી તે ચત્તી વાડકીમા પાણી નાખી યત્ર ચુલા ઉપર મૂકી નીચે અગ્રિ કરવો પછી ઉપરની વાડકીમાનું પાણી તપી જાય તેમ તેમ તેને ઉલટી નાખતા જઈને બીજી કડુ પાણી તેને બદલે કરી નક્કા મહેતુ એમ કરવાથી ઉપરની વાડકીને તળીએ વરાળના જેવા બિંદુ જમીને યત્રની નીચેની વાડકીમા તે અર્ક અથવા તેલ રૂપે ટપકશે.

૭ પાતાળ યત્ર —એક હાથ લાખો, પહેલો અને છેડો ખાડો ખોદી તે ખાડામા એક વામણુ ગોઠવવું અને એક બીજા વામણુમા મ્હોડાએ તે ઔષધો નાખી તેના મો ઉપર જિદ પાટલુ ફાડીયું મળખૂત બેમાડી માંધો કપડામાટીથી બંધ કરવો, અને ફાડીયાનું જિદ ગોળથી બંધ કરવું પછી ચુલામા પછી તે વામણુને નીચેના હાડલા ઉપર ઉપુ વાળી અને વાસણો વચ્ચેની મધી ચુના તથા જાટવડે મળખૂત બંધ કરવી. પછી ઉપરના માટલાના ગળા સુધી પહેલું તેટલા ઉચા સુધી તે અને વાસણોની આસપાસ માટી ભરવી અને મટકા અને ઉપલા વામણુની પા પગ અગ્રિ કરવો, એટલે તેમાના ઔષધોનું તેલ નીકળી ફાડીયામાના જિદ વાટે નીચેના વાસણુમા આવી પડશે આ યત્રને પાતાળ યત્ર કહે છે (આનાથી ધુપેલ આદિ તેલ તૈયાર થાય છે.)

૮. તેજયત્ર (લબક).—એક તપેલુ કિમા ગળાનું લઈ તેમા અર્ધા સુધી ઔષધો નાખી તેમા કલા પ્રમાણે પાણી નાખી તેના મ્હોડા ઉપર બે નળીઓનું લબક મૂકી પછી તેના સાધા લાટ તથા ચુનાથી મળખૂત બંધ કરવા. પછી ચુલા ઉપર મૂકી હેઠે વીમા તાપ લગાડવો. ઉપરના લબકમાંથી ઉનુ થાય એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી બીજી યાદુ પાણી નાખતા જતું નીચેની માટલીના નીચે મોટા મ્હોડાનો ટીકો ચાખી તેમા અર્ક પડે તે લેવો. આ યત્રને લબક પણુ કહે છે કાંઈ એને નલિકા યત્ર અને સરપાસ પણુ કહે છે.

(૨) રસ.*

૧ જોળા બહાર.—પાન, ગધક, ગજોનું મત્વ એ મમાન ભાગે અને રાતોજોળા (કાંગમોળા) ત્રણ ભાગ લઈ મીમળાના રમમા અગર કાઢામાં ખસેડ કરી જોળીઆ વાળની પ્રમાણુ અને અનુપાન.—ચાપી આઠ રતિ, માપણુ અને સાકરમાં ગુણુ:—નબદ ઉપયોગ—નાદ, બાલ્ય જનને દિવસા અને ગુદામાંથી થનાર રક્તમાત્ર, એના મવનથી માગ થાય છે રક્તપિત્ત, ઘેળો આમ, અત્મા-ર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિ યુજુદાયક છે તેમજ પ્રમેદ અને મૂત્રક્રમ એના ઉપર પણ ચાતરે પૃથ્થ—વાતકર અને પિત્તકર પદાર્થો ખાવા નહિ. આદાર મિષ્ટ અને થોડા લેવા

૨ અહાલવરકૃશારસ:—પારો, ગધક, વઠનાગ એ એકેક ભાગ અને ધતુ-ગના બીજ ૨ ભાગ તથા મુઠ મરી વીટીપીપર એ દરેક અર્ધ ભાગ લઈ મારુજ માગિઠ થાય ત્યાં મુઠથી ખરવ કરતા જઈ આદ અને લીલુના રસના પુદ આપવ, અને જોળીઆ બાંધી શાગધરમાં એમાં દારીના મૂળ નાખવાનું કહેલું છે તે પ્રમાણે કરવાથી આ રમાયનમારક થાય છે પ્રમાણુ અને અનુપાન—એકથી દોઢ રતિ મુઠી આદાનો રમ અને મધ માથે ગુણુ:—વરમ અને

* એક મિત્ર તરફના અનુભૂત ઉપચાર—

શાખદ્રાવ રસ—આકડાનું મૂળ ઘોળનું તથા ખરમા થાગનું મૂળ આમળીના કાણ માખરાની ઝાત કાળો ન્થલ, તલના ઝાડ અધારી માથ મરી અને ગખનો એ અચ્ચાર ઘોળની ખાખમાથી પૃથક પૃથક તૈયાર કરેલા ખાગ પચસવણુ મિત્ર ૧૧ તણુ મચળા બીડવવાનું વડાગ મીઠું અને વસીયુ એટલે નદી કે મનુડનું મીઠું પાન ક્ષાંત એટલ માલખાગ જવખાગ નવમાગ ખરીયાખાગ અને પાટી:—દડાનું માન અને પાન એ મચળા મમાન ભાગે લા-પ્રથમ પાગમાં તળાવી ત્રણગળો ગવડ મદન કરી નાજળી તૈયાર કરી પછી તેમાં માકીની ચીતેન મળી વાડી નાખી મકના મમાન કટકડી સુગખાગ, હીંગાકમી અને તરમાગ નાખી, વીલુના રમમા ખમ મદન કરી તેનો અક પાડવાના નલિકા ચત્રમાં નાખી, નુતે વડારી ચાગ પહેાગ મુઠી આપ આપથી એનાથી તૈયાર થએલા અને શાખદ્રાવ રસ કરે છે એ રમમા નોય નાખવાથી તે તેમાં ગળી જાય છે એવા એ અવબુત રમ પાણીની માથે એક અથવા બે વાલ આપવાથી તે ગુદમ ૧ ગાળો ૧, લગશ મનગ મટન અને ઉકળના અતકવિકારોને જલ્દીથી આરામ કર છે સૂચના—આ રમ પાણી વખતે આખા મોમાં અને રિંગા કરીને દાનોને સારી પેઠે મધ ચાપડી એ રમ દાનોને ન અપડકુએવી રીતે નામનવલના પાનની ખુમળી મોમાં ગળી તેના વાટે પાણુ કાગણુ, એ રમ દાનોને અડવાથી દાન પણ ખરી પડે છે

જુડાખ.—પાગે તોલા ૦૧ અને મધક તોલા ૧૧ ખૂમ વાડી કાજળી થએ ૧૦ મરી તોલા ૧૧, દકણુખાગ તોલા ૦૧, મુઠ તોલા ૦૧૧, ગોધેલા નેપાળો તોલા ૧ નાખી ખૂમ વાડી માવળની છલના ઉકાળામાં ધૂરી તેની ચણા જેવડી જોળીઆ મારી એ જોળી મચારે ૧ આપી ઉપર ગરમ પાણી પાણુ વારણુ:—સાકરનું પાણુ પાણુ અથવા ચણ પાણીથી નાણુ અથવા એમાં મગની ખીચડી લી નાખી ખાવી

દીપક. ઉપયોગ—દાઢ ચડવા સિવાય આવનાર કાંઈ પણ જગમા નેજા સતત રહ્યા કરતા જગમા તથા ચડકિત થતા જગમા આનો ઉપયોગ હિતમ છે અપચા, પેટમા દુખવુ, પેટમા વાયુ વધવા, એવા વિકારો જે જગની માથે થતા હોય તે જગમા આ વિશેષ ઉપયોગી છે જુના સધિવાયુ ઉપર પણ એ આપવો સરે નાવ હિપર એનો ઉપયોગ થાય છે એટલે એ મહત્વ કવવા યોગ્ય છે અશક્ત મનુષ્યને તથા બાળકને આ રમ આપવો નહિ. એ વધુ માત્રામા આપવાથી આપ્તોના ડ્રોળા મોટા દેખાય છે સ્વિસમા સાજ સવાગ જેવ વખત આ રસ આપવો બપોરને મમથે એકાદ ૩ ડા ઔપચની યાજના કરી. જુદી જુદી જાતના જગને માટે કહેલા કાઢ માથે ને ને જગમા આ રમ અપાય છે પથ્થ— જગના પ્રકરણમા કયા પ્રમાણે.

૩ બીજા પ્રકારનો મહાજગરાકુશ રસ—પાંચ, વધક, નાજ અને મુલયુ માસિક ભગમ, શુદ્ધ કરેલા તેપાળા કડુ, દરડે, નમોતર, ગુદ કરેલા ઝેરકાચલા એ સર્વેને મમાન ભાગે લઈ ચુવગના દૂધમા ખગલ કરી ગતિ પ્રમાણે જાળાઓ કરી. (ચુવેરના દૂધમા ખગલ કરવાથી તીવ રચક થાય છે તેથી અશક્ત મનુ- વધથી મહત થઈ શકે નહિ, માટે એને ભાગરા, આદુ અને તુલસીના રસમા ખગલ કરવાથી આ ગમાયનો ગુણુ ધમ એહો નહિ થતા કામ પણ સાકે થાય છે) પ્રમાણુ અને અનુપાન—એક ગતિ હિના પાણી માથ. (એક ગતિથી વધારે ન આપવુ) ગુણુ—માગડ ઉજ્યુ, વાતદર અને જગર ઉપયોગ—આતરીયા (આતર આવનાર) દાદીઆ તાવ ઉપર અને જાનિંદ માગશરમા આવનારા તાવ ઉપર આનો હિતમ ઉપયોગ છે નાના બાળકા અને અશક્ત મનુષ્યને આપવા નહિ. આના પ્રભાવથી રિપમજગમા થના તીવ લાયકો કમી થાય છે અને મગજ ચટ્ટ અને પેશાબમા જનાગ ઢાગ કમી થઈ ચટ્ટની વિટિત દમી થાય છે પથ્થ—દૂધ અને કાણ

૪ ત્રીજા પ્રકારનો મહાજગરાકુશ રસ.—પારા ૧ નવકર, ૬ કણુપાર ૨, મનશીલ ૧૦ હગતાલ ૧, વજનાગ ૨, ઝેરકાચલા ૧, માસિકલ-અ ૨, સુદ ૩, મરી ૩, લીડીપીપર ૩ અને દરડા, એહડા તથા આમળા બમે તોલા કાકચનો મગજ (શેકલનો) ૨ તોલા, કડુ ૨ તોલા, ધતુરાના બીજ ૨ તોલા, ઝેડીમધ ૨ તોલા, ડુઝરમળ ૨ તોલા, એ પ્રમાણે લઢ પ્રથમ પારાગ ધકની હિતમ કાળળી કરવી પછી તેમા હરતાળ ખલવી હિતમ ખગલ જ્યા પછી તેમા મનશીલ અને દકણુ-ખાગ નાખી તે પછી બીજા ઔપચાનુ ચૂણુ મેળવવુ અને ને પછી અગથીઆના પાદડાનો રસ, ધતુરાના પાદડાનો રસ, તુલસીનો રસ અને આદુના રસના અનુક્રમે પુટ આપવા પ્રમાણુ અને અનુપાન—૧ ગતિ આદુના રસ અને મધમા ગુણુ—દીપત અને જગર ઉપયોગ—દાદીમા તાવ ઉપર એનો મહોજ ઉપયોગ થાય છે. એ આપ્યા પહેલા દરડે અથવા મીડીઆવળ જેવુ એકાદ હલકું મારકે ઔપચ આપવુ કહેજગ, સતિપાત એના હિપર પણ આ રસામન આપ- વાથી કાપકો થમ છે એજવાળી જમીનમા રહેવાથી તથા ખરાબ હવાપાણીથી

આવનારા ત્રીજા તાવમા પશુ એ આપણુ આવણુથી દીવાળી સુધીમા આપણે (મેસેરીયા) જવર આનાથી નક્કી જામ છે પથ્ય—જવર માટે કશુ હોય તે પ. જુનુ જય રસ—જુ. મરી, લીટીપીપર, દરડા, બહેડા, આમળા, પારો, મવક, દકણ વજનામ, જેડીમય, ફળ, કાક્યના મેકલા ફળના મીળ, નેપાળના નીંડ, એ મવ આપણા સમાન ભાજે લઈ ભાગ્યના રસમા અણુ દિવસ ખરલ કરી ગાળીએ આપતી

૬. જુનુ જય રસ બીજા—પારો ૧, મધક ૧, ધવાના બીજ ૩, સુંક ૨, મરી ૨, લીટીપીપર ૨, દરડા ૧, બહેડા ૧, આમળા ૧, વજનામ ૧, નેપાળ ૨, રેવચીના શીરો ૨, મેકલ કાક્યના મીળ ૧, દકણપાર ૧ અને જેડીમય ૧ નાભા એ પ્રમાણે વજનથી લઈ ભાગ્યના રસમા ૧૪ દિવસ ખરલ કરી ગાળીએ આપતી પ્રમાણુ અને અનુપાન—એકથી બે રતિ ઉના પાણી સાથે યુજુ—મારક ઉપધાન—મવે પ્રકારના જવરમા અને વિશેષ કરીને વાતજવરમા આપણુ તાનુ જોર વધી જાય નહિ તેટલા માટે ખેલ અને તીક્ષ્ણ જવરમા એ અપાય છે. અન્ન પદાર્થ તજ્યા

૭ પ્રમદરસપાન—કઢઈ મીસુ, અબક, લોડુ કાતલોહ પારો તાજુ, પાલાદ દિગળો મધક, દકણપાર, આપરીયો એ દરેક વસ્તુ સમાન ભાજે લેવી, (એવાની મદલી પાનુઆની તો બન્નેજ લેવી) અને તેને લીધુના રસની ભાવના આપણી પછી તગી કરી તાગવમ પુટમા નાખી અમિતો પુટ આપવા પછી તે ૬૦ મયે દારી લઈ ખગલ કરી તેમા કપૂર કેમર તજ તમાલપત્ર એલચીદાણુ, નાનકમર સુ. તપકા અને જાવત્રી એ મવને ઉપલા આપણના મમાન ભાજે લઈ ન કડકા લીખડાની અતઃજલના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરવુ પછી તેની ગાળીએ કરી ખામા સુકવતી પ્રમાણુ અને અનુપાન ૧ થી ૧૫ રતિ માપણુ એ. માત્ર માધે યુજુ—પાણિક

૮ આનંદ ભેરવ રસ—શુદ્ધ દિગળો શુદ્ધ વજનામ ત્રિકાળ, દકણપાર અન્ન શુદ્ધ દરડા મધક મમાન ભાજે લઈ જાલીરી લીધુના રસમા બે પહેરુ સુધી ખગલ કરીને એક રતિ પ્રમાણે ગાળીએ કરી એ ગાળીએ યોગ્ય અનુપાન નાથ ઉપગમ, ૬મ ગ્રાંથો (અનિસાર), સગ્રહણી સન્નિપાત જૂગી (ગોતુ), તાનગ પરમીયા અજણુ અમિમાલ ઉપર આપતી તેમજ જવરતિમાર ઉપર આપના એસામણમા આપતી

૯ સમીગજકેસરી (વાતાર) રસ—અરીસુ, જેરકાયલા અને મરી ૧૦ મમલાન લઈ આદુના રસમા રતિ પ્રમાણે ગાળીએ કરી તે એકલી અથવા જવર પાણીથી આપણી અને ઉપર નાગવલના પાનની બીડી ખાવી, એટલે કુખડા-પા. પાગગાપણુ ગરસી આમવાયુ યજી કશુકતવાયુ અપખાદુકવાયુ, ગોષક પવાયુ, નાનકવાન કટિયજી કાલેગ અરિય, મગી અને મગ્રહણી રોમ દર આય છે

૧૦ ખુલ્લુ ઠંછાબેદી રસ—શુદ્ધ પારો શુદ્ધ મધક, દકણપાર, મરી, ૧-૧૨ મમાન ભાજ ૧૩ અને નસોતર એ બંને ભાજ, અને શુદ્ધ કડેલા નેપાળી નાન નાન ચુલુ કરી વિધિ પ્રમાણે બે પહેરુ સુધી ખરલ કરી તેને અદક્યના

મોઢામાં આપન બાણના અગ્નિ ઉપર મદ આપ આપવી. પછી તેને (લીલુના રસમાં) ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળાંબો કરવી. એ દડા પાણી સાથે આપવાથી લુલાળ થાય છે એના ઉપર દહીં ભાત પથ્થ કરાવવુ. એનાથી ગ્રાંથો લઈ અગ્નિદેવ, અગ્નિ, ઉદરરાગ, ગોળાનો રાગ અને કહ વગેરે સર્વ રાગનો નાશ થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ઉતુ પાણી પાવાથી એનો રાગ નાશ થાય છે.

૧૧. લોડનાથ રસ—શુદ્ધ અને લુલુપ્તિત (મધક નરણુ કરેલો) એવા પારો એ ભાગ, શુદ્ધ મધક ૨ ભાગ લાઇ એ બન્નેને એક બજાએ ખરલ કરી કમળી કરી પારાથી ચારગણી ફાટી લઈ તેમા તે કમળી ભરવી. ત્યાર પછી ટકામુખાર ૧ ભાગ લઈ ચાખના દ્રવ્યમા ખરલ કરી તે ફાટીના મોઢા તેવડે બંધ કરવા. ત્યાર પછી કમળા કકડા આડ ભાગ વળને લઈ આટીનાં એ સરાવ (ચપણુ) લઈ તેમા ચખના અડધા કકડા નીચે નાખી તેમા ઉપર તે ફાટીએ મોઢા, તેની ઉપર ચખના બાદી રહેલા અડધા કકડા પાણી દઈ તેના ઉપર બીલુ સરાવ ઉતુ વાળી, સરાવની ઉપર કપડમટી કરી એક લાચ ઉડા ખાડો કરી જગલી બાણા (અધ્યામા) ને જગપુટ અગ્નિ આપવા. પછી દંડુ થયે બહાર કઢી સવ આંખ એક વાટી રાખવુ, એને લોડનાથ રસ કહે છે. એ રમ સજિા પ્રમાણે પાંચથી ૨૯ મગીના ચુર્ણ સાથે ૨ થી ૬ રતિની માત્રામા ચાલુના રાગ ઉપર સીમા. પિત્તના રાગ ઉપર માખણમા અને કફના રાગ ઉપર મધમા આપવા. ક્ષય, અગ્નિ, ગ્રાંથો, સમઠણી, ઉપરસ, મદાગ્નિ, ફેલતા (દુગ્ધાપણુ), આસ અને ગોળા ઉપર પથ્થ આ લોડનાથ રસ પ્રસરત છે.

૧૨. ઉદયભારતેર રસ—પારો ૧ અને મધક એ ભાગ, તામ્બુલરમ ૮ ભાગ, ચિલાગિત ૩ ભાગ દત્તાળ ૨ ભાગ, એ સર્વે શુદ્ધ લઈ એકત્ર કરી ખરલ કરી પછી મરી ૩ ભાગ વજનાગ ૨ ભાગ તેમા મેળવી નગેડ આડુ, બાગરો અને નાની અરણીના ગસમા આન સાન દિવમ ખરલ કરી તેને તડકે સુકાવવી. ત્યાર પછી તે એક ચણીડી પ્રમાણે લઈ આડુના ગમ અને શુદ્ધ, મરી, લીડીપીપર એમા સેવન કરાવવુ એટલે પાકું રાગ, કમળો, ક્ષય, આસ, ઉપરસ, આમવાત, ફેમિ (કરમ), ગળા ગોળા પ્રમેહ, બરોળ, જળાદર, સમઠણી, ફાંદ, ખનુર્વાત ઇત્યાદિ રાગોનો નાશ થાય છે પથ્થ—સાડી ચોખા દહીમા આપવા તેમજ ભાસ ભાત પથ્થ સેવન કરાવવુ આ ઉદયભારતેર રસ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩. લીલુવાત વિવેચસન રસ—પારો અને મધક એકેક ભાગ અને વજનાગ ૧૬ ભાગ લઈ તેને ચિત્રકતા ગસમા ખરલ કરી વાલના વળને ગોળાંબો કરવી. એ રૂની, ઉન્માદ, વાતરાગ, સર્વાંગવાત, દાતખીલી ઇત્યાદિ રાગ ઉપર આપવી.

૧૪. કંદકંઠાર રસ—શુદ્ધ પારો ૦૧ તોલો, શુદ્ધ વજનાગ ૦૧ તોલો, શુદ્ધ મધક ૦૧ તોલો, લોહભરમ ૦૧૧ તોલો, પતરાનાં બીજ ૧ તોલો, પુલ્કવેલો ટકામુખાર ૦૧૧ તોલો તથા જવનાં, અક્કલકરો, સુડ અને કલાઈની ખાખ એકેક તોલો લઈ આડુના ગસમા ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળાં કરી તે મધ, આડુનો રસ અથવા તુલસીના રસમા આપવી. એટલે જ કદાપિ ગળા સુધી કહ આસી ભરાયો કરી તેપથ્થ તેનો નાશ થયે.

૧૫ જીહ્વાસારાન રસ—પારા, ગષ્ટ એકક લાગે અને એ લાગે સુવર્ણ-
માર્જિત. નાનાચુપ્પીના ગાગરાને દળના મદદમાં ઉદ્દિગ્ધ અને એરડીયામાં ૧
દિવસ અગ્રણ કરી તેને દળનું ચૂણ અને એરડીયા માથે વાસ પ્રમાણે સેવન
ગ્રામ અથવા નવચળના રસમાં આપે એટલે અકાર્ણિનો નાશ થાય.

૧૬ બાન્ડક રસ—સુ, મરી, લીડીપીપર, મિષાતુલ્ય, મચળી ખીડસવળુ,
મગરીખાર, નીંદ, દડકુખાર, માછખાર એ મર મખાનલાગે લાઇ એ મરના અગમર
નખાણા ૧૬ તેન ફલીમગના ત્રદાની અને ખાંતેનના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ
આપવી અને પૂળ મદન કરી કાચ કુકવળુ આ નેમ્બર મચળી રસ નામગેલના
પાનમાં અડધી રતિ આપવાથી ખીંદોદર (ખરાબ) ગોળા વિષ્ટમ, ગળા આક્રુષ્ટ,
રગમ દલમગ કણગળા, ખમ, ફાદર એનો નાશ થાય છે અગ્નિ દગાવી મપ-
દશની પીણ દર આપ છે.

૧૭ મચીરપણા રસ—અમરલગ્ન ગષ્ટ, વજનામ, રિતકુ પાન, દડકુ
ખાર એ મર મખાનને ૧૬ તેન ભાગજના રસમાં નાત ભાવનાઓ આપવી આ
રસ આદના રસમાં અગર રિતકુના ચૂણ મા એક સવ આપવાથી માટા વાધુના પળુ
જાણમાં નાશ કરે છે અને તનુ નમ્ય (નાદમાં સુવળુ) આપવાથી મેશુદ્ધિ થઈ છે.

૧૮ અર્ધા કુકાર રસ—ગુદ પાન ૧ ભાગ ગુદ ગષ્ટ ૨ ભાગ તાદહનમ
અને અમરખરમ ભાગ, ખીલી ચિત્રક, રિતકુ દળા, નેપાળો એ દેવ એકક
ભાગ દડકુખાર, વળખાર અને મિષાતુલ્ય એ પાચ લાગે મર અદર કરી ૨
ભાગ નામરમાં પાચન કરી પછી યુવગનુ ફેર ૨ નાસા નાખી ફરીથી પાચન
કરી તતી મથે મામાની ગાગા કરી આપવી આ દળના રસમાં ઉદન દગા મા
દશની મખાન છે.

૧૯ અગ્નિમુન રસ—નાડીની સમ ૧ ભાગ રાખનમ ૨ ભાગ,
ગષ્ટ અને પાગની કાળગી ૧ ભાગ મરીનુ ચૂણ ૩ ભાગ એ મરગુ એકક
કરી લીધુના રસમાં પગલ કરી આ રસ લી નાદો માથે આપવાથી મદાસિ
અને દુગધાપણાનો નાશ કરે લીડીપીપરનું ચૂણ અને લીમ. મકરલ્પી ઉપર
આપતુ ગોપ, તાર, અર્ચય ગળા ગોળા પાંડ ઉદરગેગ અર મરલ્પી એ
મગા ઉપર જાણમાં આપવુ આ પ્રમેહનો પળુ નાશ કરે છે.

૨૦ આદિત્ય રસ—રિમળો રજનામ, ગષ્ટ, ચિત્રક, ત્રિફળા, ગળાકળી,
નવન મગરીખાર મિષાતુલ્ય નીંદ મીડનરણુ અને મચળી એ મર એકક
કરી તેન લીજુના રસની માત ભાવનાઓ આપી અથ રતિ પ્રમાણે ગોળાઓ
ગળી આ આદિત્ય રસ અકલ્પનો નાશક હોઇ જે પાચ ને પચાવનાર અને અસિ
પ્રદીપ કરનાર છે.

૨૧. કુમિકુદર રસ—કપર ૮ ભાગ કડાજાલ, ત્રાયમાલુ, અળામોદ,
વાડીય રિમળો રજનામ નામરમાં આપવાના મીઠા, એ એક ભાગ લાઇ તેને
ભાગરાના ઉદરકાના અને જાહાના રસની એક પછી એક ભાવનાઓ આપવાથી
નામકુપર રસ મિદ થાય છે એની વાસ વાજની ગોળા કરી નામરખરમાં આપવી,
અટલે મર પ્રકાના મિત્રા નામ થાય.

૨૨ મુચ્છર્ આલિની વસત રસ—આનુ ૧ ભાગ મેતી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ અને આપરીએ ૮ ભાગ સ્ત્ર પ્રથમ માખણમાં ખગલ કરી પછી કીણુના ગમમાં માખણની ચિકાશ જતા નુધી ખગલ કરવું આ ગમ બે રતિ મધ અને લીટીપીપગમાં આપવાથી મર્વ રોગનો નાશ કરે છે

૨૩. લઘુ આલિની વસત રસ.—ગુરુ કરેલો કલપાપરીયા ૨ ભાગ અને વાળા મરી ૧ ભાગ એકત્ર કરી તેમાં દૂધ ઉપરની તર ચોથો ભાગ નાખી ખગલ કરવું ત્યાંપછી તેમાં જ્યાં સુધી લીની ચિકાશ ન થત ત્યાં સુધી લીણુના ગમમાં નુદતુ, એટલે આ લઘુ આલિની વસત ગમ મિઠુ થાય છે આ રસ તાપ ઉપર બે ત્રણ પ્રમાણે મધ અને લીટીપીપગમાં આપવો જીજ્ઞાન, ધાતુમત જ્વર, અતિમાઝ, ગ્લેન્ડિસાઝ, લોહીવિક્રમ મોટો પિત્તવિક્રમ, પ્રદર, અર્શ મખધી લોહી, રિપમન્નર નેત્રનાગ એનો નાશ કરે છે આ ગમ જ્યની (નાની ખપાટ)ના ફૂલોમાં ગભિગ્ધીને આપવાથી બધા તાવાનો નાશ કરે છે અને ગભનુ ઉત્તમ પાલન કરે છે નાના પાગદાના મર્વ રોગ ઉપર પણ આ રસ આપવો ચર્ય—દૂધ અને જાત

૨૪ શૂલકુહર રસ—૮ કણુપાગ, પારો ગધક ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, હરતાલ વજનાગ નાત્રબન્ધ અને તેપાણે એ મર્વ એકત્ર કરી ભાગરેના ગમમાં ખગલ કરી તેની વાય પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, તમાથી ૧ ગોળી મરીમાં અથવા આદુના ગમમાં આપવી આ ગમ જ્યાનો નાશ કરવામાં કદાચના જોવા છે

૨૫ શ્વામકુહર રસ—પારો ગધક વજનાગ, ૮ કણુપાગ અને મનશીલ એ દરેક એકે નોલા, મરી ૮ નોલા, ત્રિકટુ ૬ નોલા, એ મર્વને ખગલ કરી કાચની લીનીમાં ભરી નાખવું આ રસ રતિ પ્રમાણે નાગરેલતા પાનમાં આપવાથી દમ, ઉધરમ, મદામિ અને રાત ડકે મર્મ રી નગાનો નાશ કરે છે મનિપાત, મૂચ્છા, ગોનુ અને અતિ મોઠ પામેલા ગેનીને આ ગમ સુધાડના આ ત્રાસકુહર મપૂજી આમરોગનો નાશ કરે છે

૨૬ સુવર્ણખર રેફલ—ગુરુ પારો, સુવર્ણબન્ધ, ૮ કણુપાર, વજનાગ, મુક, મરી, લીટીપીપર, ધતુરાના બીજ, ગધક, તામ્રબન્ધ, નળ, તમાલપત્ર, એલબી, નાગકેમ્બ, શખબન્ધ, બીલાનો મગજ, કચૂરા, આ મર્વ મઆન બાંને લઇ તેને ભાગરેના રસમાં ૧ દિવસ ખગલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે મધ અને લીમાં આપવી. એનાથી અત્સપિત, ઉલટી, નળ, પાચ પ્રક્રમ્ના ગોળા, મચકલ્પી, ત્રિદોષ, કાડા, આમ, મદામિ, હેડકી હિદાવતરોગ અને ક્ષયરોગનો ૧ મ ડલ (૪૮ દિવસ)માં નાશ થાય છે

૨૭ અત્તાપલકેકથિય રસ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અત્રકબન્ધ ૧ ભાગ, ગધક ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લોહબન્ધ ૪ ભાગ, શખબન્ધ ૮ ભાગ, અણવા જાણુની ગપ ૧૬ ભાગ અને વજનાગ ૧ ભાગ લઇ આદુના ગમમાં ખગલ કરવું, અને બબ્બે રતિની ગોળીઓ કરી તે આદુના ગમમાં આપવી, એટલે સુવાવડીનો વાયુ, વાતરોગ, દાનખીલી એનો નાશ થાય છે વાતરોગ, કફરોગ, હગ્મ એના ઉપર ગુચળ, ગળા અને ત્રિકુળામાં આપવો. આદુના ગમમાં આપવાથી ઉષ

મનિષ્યતા નાશ થાય છે સવાતિસાગ અને સમદણ્ડી ઉપર યોગ્ય અનુપાન થોડાંને આપવા અને પચ્ચ પળાવવું, એટલે તેનો નાશ થાય છે આ પ્રતાપદ કથન નામનો રમ કુલાવડીના ગેંગોના નાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે

૨૮. મુદમકુહાર રસ—સીસાની ભરમ, કલ્હની ભરમ, અબકભરમ, લોહભરમ, એ સમાન ભાગે અને એ સર્વના બરાબર તાત્રભરમ લઈ તેને જળીરી લીંછુના રમમાં ખરસ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. એ ગોળાઓ મધ, આદાને રસ અને જળખાર તથા સાણખારમાં આપવાથી અણર્જ, અગ્નિપિત્ત, હૃદયગ્રા, પડખાનું થળ, પેટમાંની દુખાવા (પેટશ્વળ) અને સર્વ પ્રકારના યુક્તરોગોનો નાશ કરે છે.

૨૯. મુત્યુજ્વલ રસ—વજનાગ, મરી, લીંછીપીપર, ગંધક, ટકણખાર એ મવ સમાન ભાગે લઈ, એ ભાગ શુદ્ધ હિંગણક લેવા અને આદુના રસમાં સર્વને ખરસ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. અણર્જુલર ઉપર આ ગોળા જળીરી લીંછુના રસમાં આપવી સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર મધમાં આ ગોળા આપવી આ ગોળાના સેવનથી અનુરૂપી તાવ દૂર થાય છે એથી એ રમનુ મત્યુજ્વલ રસ નામ છે.

૩૦. શીતભજ રસ—પારો, હિંગણ, ગંધક, એ સમાન ભાગે અને અ ત્રણના બરાબર નેપાળો લઈ સવને દત્તીમૂળના કાદામાં ખરસ કરી વાલ લાલની ગોળાઓ કરીને તે આદુના રસમાં આપવી એટલે મહાધોગ નવ પ્રકારના તાવનો પચ્ચ નાશ થાય છે આકર, દહી, ભાત એનું પચ્ચ આપવું કંકુ પાણી પાવું મગનું આંઆમળું અને મેરડીનો રસ પાવા આ શીતભજ રસ મર્વ તાવનો નાશ કરે છે

૩૧. નાનરંગાધન — પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧૦ ભાગ, જેરકાચલા ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને એ મવ ઔષધોની બરાબર વજનાગ લઈ તેને ચિત્રકના કાદાની અન આદુના રસની ભાવમાં આપી ચણેલી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી પાનખીડીમાં આપવી એટલે સર્વવાન, કફ ઉષરસ, આદ પ્રકારના તાવ, જળદોષ, મદામિ સમદણ્ડી, ગોળા અને યળનો નાશ થાય છે

૩૨. મેહકુહાર રસ—કલ્હની ભરમ લોહભરમ, અબકભરમ, ગળાનું મવ અને રસકિદ્દર એ સમભાગે લઈ, તેને કુવારના રમમાં ખરસ કરી વાલના પ્રમાણમાં ગોળાઓ વાળવી અને મધ અને સાકરમાં સવન કરાવવી. આ સવાર માઠ ૧૦ દિવસ આપવી એટલે પ્રમેહ બાતુલ્ય, રક્તપ્રદોષ ક્ષયરોગ, અણર્જુલર અને પાદુરાગ વગર ગેંગોનો નાશ થાય છે

૩૩. સિદ્ધામૃત રસ—ફટકડી ૧ ભાગ અને સાંતામેર ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ૧ ૧ મામા જટણ ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં પ્રાત કાલે મેવન કરાવવું અને ખાટા નનરાળા એ પદાર્થ વળ્ય કરાવવા એટલે શિરોભમળ, મગ્નકશ્વળ, અગ્નિપિત્ત અને મવ પ્રકારના પિત્તથી ચપલા ગેંગો દૂર થાય છે

૩૪. કાસકુહાર રસ—હિંગણ, મરી, ગંધક ત્રિકટુ, ટકણખાર, એ સમાન ભાગે લઈ આદુના રમમાં ખરસ કરી અણર્જુલર ગતિની ગોળાઓ કરવી. એ

આદુના રસમાં આપવાથી અનેક પ્રકારની ઉધરસ, દારૂ સન્નિપાત અને સિગેરે શામનો નાશ કરે છે.

૩૫. અમૃતમંજરી રસ—હિમ્બો, વજનાગ, લીડીપીપર, મરી, ટકલુ-ખાર અને જાવડી સમાન ભાજે લઈ સર્વને જાળીરી લીધુના રસમાં ખરસ કરી ચણેલી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ગોળી આદુના રસમાં ૨ અથવા ૩ આપવાથી દારૂ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે વળી મદ્યમિ અશુભ આગવાત, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, મર્વાગવાત, શુભ્રજ્વર, ક્ષય ઇત્યાદિ મર્વ આધિનો નાશ કરે છે આ ઉના પાણીના અનુપાનથી આપવી

૩૬ અન્નિકુમાર રસ—ટકલુખાર, પારો, ગધક સખલરમ એ સમાન ભાજ, વજનાગ ૩ ભાજ અને મરી ૮ ભાજ લઈ, તેને વાટી ચૂર્ણ કરી ભાજ-રાના રસમાં ખરસ કરી ચણેલી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, શ્વાસરોગ, મદ્યમિ, કફરોગ પ્લીહોદગ (બરોળ), ઉધરસ અને ગળા એ દૂર થાય છે

૩૭. કંકેકેતુ રસ—ટકલુખાર, લીડીપીપર અને શુદ્ધ વજનાગ એ સમાન ભાજે લઈ તેને આદુના ગમની ૩ ભાવના આપી, ચણેલી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી, એટલે પીનમ, શ્વાસ, ઉધરસ, મળાના રોગ, મલમ્લ, દત્તરોગ, ડ્યુરોગ, નેત્રરોગ ઇત્યાદિ નાશ પામે છે

૩૮. વાતગમ્મસિદ્ધ રસ—પારો, ગધક, ચિત્રક, ત્રિકટુ, નાગરમેષ, વજનાગ અને ત્રિક્ષ્ણા એ મમભાજ લઈ ભાજરાના રસમાં ખરસ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી આપવી, એટલે અદાર પ્રકારના કોદ, પ્રમેહ, કફરોગ, વાતરોગ અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે

૩૯ કુષ્ઠકુંઠર રસ—પારદ ભસ્મ ૧ ભાજ, ગધક ૧ ભાજ, ભોદભસ્મ, નામ્રભસ્મ, યુગળ, ત્રિક્ષ્ણા, બક્ષમ લીમડો, ચિત્રક અને સિલાગિત એ દરેક ૧૬ ભાજ, કરંજના ખીજ ૬૪ ભાજ અને અન્નકભસ્મ ૪ ભાજ લઈ ચૂર્ણ કરી તે મધ અને લીમા મેળવીને માટીના ગીદા વામણમાં ભરી રાખવું એ નિત્ય અડધો તોલા ખવરાવે એટલે ગળાદોદ અને સર્વે કોષ્ઠોનો નાશ થાય છે

૪૦ કપફક રસ—મૃત અથવા નૃત્તિર્જન પારો દવાસના દૂલના રસમાં એક દિવસ ખરસ કરી કોડીમાં ભરવેલ પછી ટકલુખારને દૂધમાં ખરસ કરી તે વડે કોડીતું મ્હોડું ગધે કરવું પછી તેને અધમ્મયા વત્રમાં રાખી મજબુત આપેલાં ૬૬ થયે બદાગ કદાડી, પારાથી બમણા મરીનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવી, એ રસ એક રતિ લીની સાથે આપવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થયે તેના ઉપર ઉપરાંત પાકા ફળ, ઘી અને સાકરમાં પકવી સેવન કરવા.

૪૧. યુગ્ધવ્યાધિ લોહ—મળાનું મત્ત, ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકટુ એ સર્વનું ચૂર્ણ સમાન ભાજે અને એ સર્વની બરાબર ભોદભસ્મ નાખવી આ રસનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ રોગ દૂર થાય છે.

૪૨. હુતારાજ રસ—ગધક, પારો અને ટકલુખાર એ એક ભાજ, વજ-

નામ ૩ ભાગ અને ચરી ૮ ભાગ લઈ તેના ચૂર્ણને જલીરી લીધુના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરીને મધ જેવડી ગોળીઆ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમાં આપવાથી શ્વા અગ્નિ, ગ્રેણી, કોલેરા, અગ્નિમાલ, અજીર્ણ સન્નિપાત, શાક, જડતા અને મત્તકથા એ રાગોના નાશ થાય છે.

૪૩ પ્રવાપમાર્ગ રસ—વલ્ગનામ ૧ ભાગ, હિંગળા ૨ ભાગ, નેપાળો ૨ ભાગ અને ટકણખાર ૪ ભાગ લઈ કુવારના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઆ કરીને પાન્ય અનુપાન માથે આપવી એટલે સત્વર નવ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે.

૪૪. માર્તકોદય રસ—હિંગળા ૨ ભાગ, નેપાળો ૧૫ ભાગ, ટકણખાર ૧ ભાગ, વલ્ગનામ ૧૦ ભાગ લઈ મર્વેને આદુના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણ ગોળીઆ કરી એનું નામ માર્તકોદય કહેવાય છે. તાવ, શ્વાસરોગ, ઉદર-રાગ, આધ્માન, પાન, અને અજીર્ણ એ ઉપર અનુપાન ચાકી એ રસ આપવા પાન્ય છે. પચ્ચ—જાન જાન આ ગમ સુક, મરી, લીડીપીપર આદુનો રસ અને સાકરના આપવાથી હૃદય જ્વર, મદાગ્નિ ગ્રેણી, કફ વાત, શ્વા, શોષાદર, પાનક્રાંત, રવગ્નેદ વજી કુદ હગમ હાત્યાદિ મર્વ રાગોના નાશ કરે છે.

૪૫ નારાય રસ—શુદ્ધ પારો, ગધક નેપાળો, ત્રિકુળા અને ત્રિકુટને એકત્ર ખરલ કરી મધ માથે ચારી તે ઉપર ઉતુ પાણી પીવાથી ગુદમ રાગનો નાશ થાય છે.

૪૬. જથ રસ—પારો ગધક, હિંગળા અને નેપાળો એ અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪ ભાગ લઈ દત્તીમૂળના કાદમાં ખરલ કરી એટ રતિ પ્રમાણે ગોળીઆ કરવી એ ગોળી મરતે માદગ્નમાં આપી ઉપર કદ પાણી પાવાથી શ્વાસરોગ ૧ દિવસમાં દૂર થાય છે.

૪૭ પ્રવાલ પંચામૃત—પગવાળા ૨ ભાગ, મોતી ૧ ભાગ શખ ૧ ભાગ લીપ ૧ ભાગ અને કોરી ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકાશનું દ્રવ્ય નાખી માટલામાં ગળી માટલ બધ કરી તેને સાધાગજી પુટ આપવાથી જ્વર થાય છે એ જનન નિલ ૧ વાલ જેવન કાવવી અને પચ્ચ પળાવે એટલે આકરો, ગ્રેણી, તાવ બરોળ ઉષ્ણ રાસ, મદાગ્નિ કફ વાતરોગ, અજીર્ણ, ઉદવર્ત-ગમ, હરોગ મગ્નેશ્વરિ ઝાઝા પ્રમેહ મૂત્રરોગ, મત્ત, અજીર્ણ અને પથરી વગેરે રોગોના નાશ થાય છે.

૪૮ કાસકેમરી રસ—મરી નાગરમોથ કોદ બોધવજ અને વલ્ગનામ એ મગમાં ભાંગે લઈ ચૂર્ણ કરી આદુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી. તેનું મવન કરવાથી ઉષ્ણ રાગ કફરોગ, મત્તિકાગમ અને મગ્નેશ્વરિનો નાશ થાય છે.

૪૯ સૂર્યવર્ત રસ—પારો ૧ ભાગ અને ગધક ૧૦ ભાગ લઈ જાનેને કુવારપાનના રસમાં ૧ પહેર ખરલ કરી એ જાનેના વલ્ગન જેટલા શુદ્ધ તાંબાનાં કકેલી પત્રા ઉપર તેના લેપ કરી મરીયતમાં તેને ૪ પહેર અગ્નિ આપવાથી અગ્નિ સિદ્ધ થાય છે એ ૩ રતિ પ્રમાણે ગધક મરી અને લીંઘા આપવાથી કફ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦. સુદમનુદાર રસ બીજી—પારો, ગધક, દક્ષુપાર, મિહાળા, મિહુ, કસ-
તાલ, વજાલ, તામરમ અને તેણે એ સર્વ સમ્યક્ ભાજે લઈ વાસના રસ-
મા ખરસ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે ગાદુના રંગમાં આપવી,
એટલે સર્વ પ્રકારના મુલમો નાશ થાય છે.

૫૧. મહાચન્દ્રકલા રસ—શુદ્ધ પારો, તામરમ અને ગુણકભરમ એ દરેક
તેલે તેલમાં અને ગધક ૨ તેલમાં લઈ મળવી કરવી. પછી તેને નામકોમોનો
ઢાંઢો, દાઢાનો રસ, કેવડાના મળનો ઢાંઢો, સફરજીનો ઢાંઢો કુવારપાદનો રસ, ચિત્ર-
પાપડનો ઢાંઢો, મળનો ઢાંઢો, કાળો મુસળીનો ઢાંઢો શલાવરીનો ઢાંઢો, એનોલી
વારાફરી ભાવનાઓ આપી, પછી તેમાં કડુ, મળેલુ સત્ત, પિત્તપાપડ, વાળે,
લીડીપીપ, સુખડ અને કોપલમરીનું સમાન ભાજે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી
કાઢાની ભાવના આપી જાયે સુકવી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ચોખ
અનુપાત સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મનરુક રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહ રોગનો
નાશ થાય છે.

૫૨. ચમનાસુત રસ—ગધક, કમળ કાઢી, જેડીમધ, શિલાગિત, રૂઝક,
દક્ષુપાગી બટી, સાબરજીમની ભરમ, એને બીલીના મળના કાઢામાં એક પહેર
સુધી ખરસ કરી તેની વાસ પ્રમાણેની ગોળી આપવાથી ઉલટી, મદ્યનિ અને
મેદોરોગનો નાશ થાય છે.

૫૩. વડવાળા ફેર—શુદ્ધ દરતાલ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, કીસાની
ભરમ ૧ ભાગ શુદ્ધ ગધક ૨ ભાગ અને ચરી ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી લીસતા
રસમાં ખરસ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તે લીસી સાથે બાજી
કરવાથી, સર્વ પ્રકારના મળ, બરોળ, ઉદરોગ, ગોળો, સમઢણી, ગાસ, ઉપરસ,
વાયુ, મદ્યનિ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૫૪. હેમગર્ભ પેટલી રસ—પારો ભાગ પારો અને ચાર ભાગ એનું
લઈ બન્નેને કુટીને પછી તેમાં પાર ભાગ ગધક મેળવી મળવી કરવી. પછી તેમાં
ગોળી ૧૬ ભાગ, ચામ ૨૪ ભાગ, અને દક્ષુપાર ૧ ભાગ નાખી સર્વને પાકેલા
લીસતા રસમાં ખરસ કરી ગોળી કરવા. પછી તે ગોળાને ચરાસપુટમાં નાખી
કપડાંથી કરી ગળપુટમાં જાણીથી બંધી કરી પુટ આપવો. ઠંડુ થયે બહાર કઢાડી
તેમાંથી ૪ રતિ પ્રમાણે લઈ તે આંધળ મરીન ૨૬ કણાનું ચૂર્ણ અને ગાંધકા લી
સાથે આપવું તથા લોકનાથ રસ પ્રમાણે પચ રખાવવું તેનાથી ઉપરસ, કમ, વાત,
કર, સમઢણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૫૫. બીજા પ્રકારના હેમગર્ભ પેટલી રસ—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ,
ગધક ૨ ભાગ, સેનુ ૧ ભાગ અને તામરમ ૩ ભાગ લઈ સર્વને કુવારપાદમાં
રસમાં સાંઠ કિસ ખરસ કરી ગોળી કરવો. પછી તેને મળના વાસમાં બીજી
તેલ ઉપર નીચે થોડાક ગધક નાખી તેનાપર ફરીથી પારો પેટલી વાસમાં
આપવી ત્યાર પછી સર્વ ગોળીના સમાન ભાજે ગધક લઈ મરીન વાસમાં નાખી
તેમાં તે પેટલી મરી તે આંધળ મરીન ગધક કરી. સાંધાનો

પણ નષ્ટ કરી દેવા અદર ગણકનો દ્રવ થયો કે નહિ તે સંબંધીથી જોવાને ખાતર ઉપજા ચપલુમાં એક સિદ્ધિ પાડવું. ત્યાગપછી તે માટીના વાસણને વાસુક-વત્રમાં મુકીને તેને અર્ધો પહોર સુધી મદ્યમિ આપવો. પછી તે દુધુ મળેથી તેમાંની માત્રા કાઢી તે ઉપર ગ્રમ, સ્વામ, ક્ષમ, વાન, કહ, સમહસ્ટ્રી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનપરત્વ આપવી.

૫૬. ત્રીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—શુદ્ધ પારો ત્રણ ભાગ, નાત્રભરત્ર ત્રણ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ અને માનુ અર્ધો ભાગ લઈ તેને સાત દિવસ ખરલ કરી કાળળી કરવી. પછી તેને સાત દિવસ નગ્રાણના ગ્રમમાં અથવા ધનુ-રાના ગ્રમમાં ખરલ કરી જોળા કરવો. પછી વસ્ત્રની અદર થોડાક ગંધક નાખી તેમાં જોળા ગળી મળખત બધેનથી બાંધવું આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી ત્રણ વખત બાંધી માટીના વામણમાં નીચે ઉપર ગંધક અને મધ્યમાં એ પોટલી ગળી, નિર્વાત્ર ગળ્યા ઉપર વનભર ખારો ખોદી તેમાં ને પોટલીવાળું વામણ ગળી તેના ઉપર એક અગુડાપુર માટી ચડાવી તેના ઉપર અર્ધો પહોર અમિ કરવો એટલે હેમગર્ભ પોટલી રસ સિદ્ધ થશે. આ ગ્રમ અનુપાન પરત્વે મર રોગ ઉપર આપવો.

૫૭. ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—પાન અને ગંધક મઝ-ભાગે લઈ કાળળી કરી પારાની મઝાન ભાગે માનુ લઈ તેમાં મેળથી તેને બાગિક અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને, તે પોટલીને કાગળમાં ગળી તેમાં ગંધક નાખી પકવવી નીચે મદ્યમિ કરવો આમઆની ગગ થયા પછી કાગળ નીચે ઉતારવી આ હેમગર્ભ રસ આમ અને ઉધરમનો નાસક હોઈ અનુપાન પરત્વે મર ગગનો નાસ કરે છે.

૫૮. પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—શુદ્ધ કરેલો પારો ચાર તાલા, શુદ્ધ માનુ ૧ તોલા અને ગંધક ૧ માસો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને બાગિક ખરલ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલીને કાગળની કાગળમાં રાખી તેના ઉપર ૪ તોલા ગંધક નાખવો અને તે ઉપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધી મુખ-મુદા કરી તેને બધર વત્રમાં પુટ આપવો ત્યાગ પછી ફરી ગયેથી બહાર કઢાડી ચૂક કરી તને ફરીથી વસ્ત્રમાં બાંધી પારાના મઝાન ગંધક લઈ ઉત્તના વસ્ત્રમાં મુદા કરી આગળ પ્રમાણે પુટ આપવો એટલે આ હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે.

૫૯. છઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—સોનું એક ભાગ અને પારો ત્રણ ભાગ લઈ તેને કીણના ગ્રમમાં ખરલ કરી જોળા કરવો અને વસ્ત્રમાં કિમિત્ર ગંધક નાખીને તે જોળા તેમાં રાખી પુન તેપર વસ્ત્ર બાંધવું. આ પ્રમાણે ત્રણ-વાર કરી પછી કાગળના વામણમાં મઝાન ગંધક નાખી તે મધ્યે પોટલી ફેરવવી. પછી તે સાત વાર કપડમટી કરી એક વેત ખાડો ખોદી તેમાં ને વાસણને રાખી તે ઉપર એક અગુડાપુર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અમિ કરવો એટલે હેમ-ગર્ભ પોટલી રસ સિદ્ધ થાય છે તે અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૬૦. સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ,

શુદ્ધ સોનુ ૧ તોલા અને શુદ્ધ ગ્રંથક ૧ માસે લઈ તેનું બારિક ચૂર્ણ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું, અને પારાની જરાબર ગ્રંથક લઈ તે ઉપર નાખવો. પછી તેપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધવું અને તે પોટલીને યરાવસ પુટમાં નાખી સોંધા બધ કરવા. પછી તે સપુટને બૂધર ચત્રમાં રાખી તેને અગ્નિ આપવો, અને તે શીતળ થયા પછી ઉપરથી ગ્રંથક કઢાડી નાખી અદગના ઔપધનુ ચૂર્ણ કરીને મળખૂત વસ્ત્રમાં બાંધી ઉપર ગ્રંથક નાખી ફરીથી બૂધર ચત્રમાં અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત પુટ્ટે આપવાથી પણ હેમગર્ભ રસ મિદ થાય છે.

૬૧. આઠમાં પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ—શુદ્ધ પારા ૧ ભાગ, પ્રવાલ ૦૧ ભાગ, રૂપ ૦૧ ભાગ, સોનુ ૦૧ ભાગ અને પારાનો આઠમો ભાગ ગ્રંથક લઈને સર્વનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેની પોટલી બાંધવી. પછી કપાઈમાં ગ્રંથક નાખી તેમાં એક પહેર સુધી પચવવી. પછી બહાર કઢાડી ઉપરનું વસ્ત્ર કઢાડી નાખી તેમાંના હેમગર્ભ રસ આપવો આ ૨મ અનુપાન પગલે અનેક રોગો ઉપર અપાય છે.

૬૨. નવમાં પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ—પારા ૬ તોલા, તામ્ર-ભસ્મ ૩ તોલા, ગ્રંથક ૪૫ તોલા, મોતી ૫ મામા, ગોગેચન ૨૧ તોલા, સોનુ ૩ તોલા, પ્રવાલ ભસ્મ ૩ તોલા અને કુવગપાણના રસમાં ૩૦ દિવસ ખરલ કરી જ્યાંમાં સુકની રશમના કપાઈમાં પોટલી બાંધી ગ્રંથકમાં શીજવવું. પછી તેમાં કનૂરી ચાગ માસા ભેળવવી, એટલે હેમગર્ભ રસ મિદ થાય છે.

૬૩. દશમાં પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ—શુદ્ધ દિગ્બોજ ૧ તોલા, મોનુ ૧ મામા, પારા ૧ માસે અને ગ્રંથક અર્ધો મામા લઈ ચૂર્ણ કરી તેનો મામના દૂધમાં ખરલ કરી વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી બૂધર ચત્રમાં કુફકુટપુટ આપવો. વળી પણ તેને વસ્ત્રમાં બાંધી તેના ઉપર ગ્રંથક નાખી ફરીને ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો, એટલે આ ગતા ૨મનો હેમગર્ભ રસ મિદ થાય છે આ સર્વ રોગ ઉપર આપવો એક દોષ, દિસેષ, ત્રિદોષના ઉપર આદુના રસ અગ્ર ગ્રંથકમાં ભેળે આપવો.

૨—ચૂર્ણ.*

૧. અજમોદાદિ ચૂર્ણ—અજમોદ, વાવડીચ, મિધવ દેવદાર, ચિત્રકૂટ, વરિષાળા, લીડીવીપર અને મરી એકેક તોલા, બાળદગડે ૫ તોલા, વગધારે ૧૦

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો—

૧. અતિસાર ઉપર—શુદ્ધ તોલો ૧ ગમ કરી તેમાં માકડ તોલો ૧ તથા અડીલુ બે અનાં લાગ નાખી ઝીલુ વાડી તેની મગ્ધા વજને ગજુ પડીકીએ કરવી. તેમાંની દરરોજ એકેક પડીકી લઈ કાઢવી.

૨. અતિસાર ઉપર બીજી ફાકી—આવળીચો મુદ્ગ, ખસખસ અને આકર સરખા ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તોલા ૨ ના અંલજ સંચરે આપવું.

૩. પિત્તજ્વર ઉપર—દિમ્બ તોલો ૦૧ અને અમરીસુ મીઠું તોલો ૦૧ લઈ ઝીલુ વાડી તેની રાત્રે સુતી વખતે ગરમ પાણીથી ઢાંકી કઢવી. એનાથી સારા રસ લાગશે. રસ બાળવા બદર નહીં પડે.

તેમાં અને સુક ૧૦ તોલા, એ સર્વજનુ ચૂર્ણ કરી ક્ષિપ્રક્રિયા પ્રવાયી સોળે, આમવાયુ, સાધા દુધે છે તે વાયુ, યજ્ઞસી વાયુ અને કેક, પીક યજ્ઞ, પેક એ દેવજી યજ્ઞ થાય છે તે વાયુ વાયુ, પ્રતિ વાયુ, વિવાયી વાયુ અને ક્ક વાયુએ વિષર તમેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે

૬. ત્ર્ય ઉપર:—રાખલરાની બૂદી દ્રવ્યમાં આપવાયી દાદોમાં તાવ નય અને હલીને કપડામાં બાંધી ગાખી તેમાં પાણી નીતરી મથા પછી તેમાં આવાયી હોના તાવ નય

૫. હરસ ઉપર:—કસુતરની વીઠ અને આવળના ફૂલની જરદી(પાદડી)સમાન બાજે સર્પ તેનું ચૂર્ણ બનાવી નુલકદમાં એક માસે ખાવું

૬. બંદુલા કાન ઉપર:—ટકસુખારને ત્રીજા વારી કાનમાં બલરાવી તેના ઉપર લીથુના રંગના ઓટા પાડવાયી પર બધ થઈ પીડા મટી જશે.

૭. દાનબજન.—અદમના હોતરાની ગખ, નસુના પાદડાની રાખ, દુધે-વાનિ છાવામાં સુકાનિ ત્રીણી પાડવી. તે, આપા નય ૩, હરડે મોટી નય ૦૧, ત્ર્યખાર તોલો ૦૧, એ કચ્ચે ચીજો ત્રીણી ખાડી કપડાથી આળી દાને ઘસવાથી માનનો દુખાવા મટ

૮. હાલિતા દાત ઉપર.—ફટકડી અને માથા સમાન ભાજે ખાડી કપડાવડે આવી દાંતે ધમવાયી હાલિતા માત મળ્યુલ થાય.

૯. મરચીના દરદીને આપવાનો રેસ.—મીઠીઆવળ તોલા ૩ તાવડામાં મોટી શેકેલી, પરીમાળી તોલા ૨૦ લીમા તળેલી, હિમજ તોલા ૦૫, એલ્બી તોલા ૧, એ ચીન લી તોલા ૧ મા તળીને તેમાં ખાડ તોલા ૫ નાખી ખાડીને બૂકેડ કરવા એ ફાફી દરરોજ તોલા ૦૧ પ્રમાણે લેવી.

૧૦. કાલી ઉપરસ ઉપર.—મરી, હોમજ, અજમો, તજ, સુકં, સુવા, લીટીપીપર પાવની જડ એ આપ ચીજો દરેક એકેક તોલો, મોટી હરડે નય ૧ અને માકર તોલા ૫ એકત વારી તેની ફાફી તોલા ૦૧ ના આસરે કરવી.

૧૧. છર્ણુજવર (ધપલી) ઉપર.—કુક, કરીમાતુ, હન્દગવ, કાળીજરી, મળા નાં સમજા સરખા વજને સર્પ ત્રીણ ખાડી કપડાજી કરવું એ ચૂર્ણ દરરોજ નાના ૦૧ ફાફી પરેક પાવવી.

૧૨. ચિરેફાલક ઉપર.—મીઠીઆવળ તોલા ૨૦, હિમજ તોલા તોલા ૩, નય તોલા ૩ બહેડા તોલા ૨, આમળા તોલા ૨, મહા તોલા ૧, કાળા મરી તોલા ૧ મફેડ નમાતર તોલા ૧, મિધવ તોલા ૨, એ નય વસ્તુઓને ત્રીણી ખાડી તેમાંથી દરરોજ માત્ર મવાર હોના પાણી સાથે ૭ આપી બાર ફાફી (રેસક છે).

૧૩. ચિરેફાલક ઉપર (બીજો).—મીઠીઆવળ તોલા ૧૦ અને સુકં, વરી-આળી, મિધાજી અને મહા એ દરેક તોલા ૨૦ પ્રમાણે લઈ ત્રીણ ખાડી તોલા ૧ ના વજનથી સાજા મવાર ફાફી કરવી (રેસક છે).

૧૪. અંચર વાયુ ઉપર.—આવળના હોડા બાળી તેની રાખને ચક્રકાનમાં ફેંપેલો પુટ આપી ખાવામાં સુકવી ત્રીણ કરી કપડાથી આળી નયે તપખીરની માફક ચૂર્ણ.

૨. અન્વગચ્છદિ ચૂર્ણઃ—આસદ ૪૦ તોલા સુદ ૨૦ તોલા, લીડીપીપર ૧૦ તોલા, મરી ૮ તોલા, માતુર્ગત (નજ, તમ્બાકુપત્ર, એલમી, નાગકેસર) ૧ તોલા, તજ ૧ તોલા ભાગમૂળ ૧ તોલા, તાલીસપત્ર ૧ તોલા, કોચી ૧ તોલા, અજમે ૧ તોલા માયા ૧ તોલા જટામાત્રી ૧ તોલા મણ્ડુકોપ્પા ૧ તોલા

૧૫ રોમનારાક ચૂર્ણઃ—કળીચૂનામા તેનો એકો ભાગ હરતાલ નાખી કપડ બાંધુ કરી રાખવું. એ ચૂર્ણ પાણી માથે મેળવી વાગ કૃપા એપડી થોડી વાર પછી ઘોષ નાખવાથી વાળ ખરી પડે

૧૬ બાળકની ખાંસી તથા બકારી ઉપરઃ—ભોરિગણીના ફલ નવ ૪ અને કેસર વાલ ૧ નુ ચૂર્ણ મધ માથે ચટાડવું

૧૭ ચોષીયા તથા ઉપરઃ—હિંગના ચૂર્ણનો લુના થી સાથે ન્યાસ લેવો.

૧૮ નળખંધ વાલુ ઉપરઃ—અજમે તોલા ૬ સમગ્ર તોલા ૨, સિંધવ તોલા ૧, સુક તોલા ૧, લવીચ તોલા ૨ તજ તોલા ૨ થોડી અજમે તોલા ૧ તથા એક તોલા ૨૫ લઈ ઝીણા વારી તેમાંથી તોલા ૦૧ પ્રમાણે દરરોજ સાજ સવાર ફાડી કાઢવ, તો ઉદર વાયુ અને નળખંધ વાયુ મટે

૧૯ કૃમિ (કર્મિષ્ઠ) ઉપર—ચાકાવજ, અજમે લાવડિય, પિત્તપાપડા, કચૂરો, હિંગ અને નસોતર સગમ્મા ભાને વારી ચૂર્ણ કરી હિંગા પાણી માથે ફાડી લેવાથી કરમ નીકળી પડે અને દરદ મટે

૨૦ અતિસાર ઉપરઃ—થોડી અજમે, મોચરસ, સુક અને ધાવડીના ફલ સગમ્મા ભાને લઈ ખાડી ચૂર્ણ કરી માયની બાથમા પીએ તો ધણું પાતમા ઝડે મતો હોય તો પાણુ બધ થાય

૨૧ હરસ અને લોહી ઝરવા હરસ (દુર્લભમલ) ઉપરઃ—મરી તોલા ૧૦, સવા તોલા ૨૦, હીરાદખલુ તોલા ૧ અને ધાવડીના ફલ તોલા ૧ નુ, ચૂર્ણ કરી સગમ્મા એક તોલા પ્રમાણે મધમા ચટાડવું

૨૨ હરસ ઉપરઃ—મધકના ફલ અથવા શોષિલેય મધક, મીઠીઆવળ અને મરીનુ ચૂર્ણ તોલા ૨ થી ૪ સુધી મધમા ચટાડવું, અથવા એરડીય તેલમાં તળેલી હિમળનુ ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી દન્ત સાફ આવશે અને હરસના હરબી પીડા થશે નહિ.

૨૩ દુર્લભ મરસા ઉપરઃ—નાગકેસરનુ ચૂર્ણ તોલા ૦૧ એક તેલમા માખણમાં મેળવી દરરોજ સવારે ખાવું

૨૪ દુર્લભ જન્મા ઉપર (બલિષ્ઠ)ઃ—મરી ૧ ભાગ, સુક ૨ ભાગ, સિંગનુ મૂળ ૪ ભાગ, સુકેન્દ્ર સુરમ્ ૮ ભાગ, લાવડીય ૪ ભાગ, વરુણદેવ ૬ ભાગ, ત્રિકૃષ્ણ (હરદા, બાલેદા અને આમળા) ૪ ભાગ અને લીડીપીપર ૪ ભાગ લઈ, ખાડી કપડબાંધુ ચૂર્ણ બનાવી તોલા ૨૦ ભાગ એળ મેળવી, તેમાંથી દરરોજ સવારમા એક તોલા ખાવાથી હજ, સોળા અને બરેલખન યેડીને ફાળે થાય.

૨૫ દુર્લભ ચરમા ઉપર (ત્રીક્ષ્ણ)ઃ—સમતી ૨૦ કળી અને પાણી કડી હોય છે તે દરરોજ સવારે એક વાલ ખાણીમાં ધણીને પાવી; અને તે પીવા

ભોષ ૧ તોલો, ચરના ૧ તોલો, કકુ ૧ તોલો, ગળા ૧ તોલો અને કાષ ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું આ ગ્રંથો ચૂર્ણના એટલી માત્રા નાખી તે દરશન એક તોલો મવારે આપવું. કષ ઊપર લી અને માકમાં આપવું. પ્રમેહ ઊપર માખણમાં,

પક્ષી તણુ કઢાકે ખાવું અને અડવા વાલ પાણીમાં ધરી મના ઊપર લેપ કરી નીકાની પાટલીથી ગેકવું એટલે દરસ કમ્પાઈ જશે.

૨૬ જાલોદર ઉપર—ગાંધ તોલો ૧ ના ઝીણા કરેલા ચૂર્ણને ગાયના ગળા (ગામત) મા પાવું.

૨૭ પ્રમેહ ઉપર—છામતી તોલો ૧ યુદ્ધ કરીને તેમાં સાકર તોલો ૪ અને કટકડી તોલો ૨ નાખી ઝીણું વાટી સમાન વજન તણુ પડીકા કરવા દરશન એક પડીકું બઢીના એક મેંદ દૂધમાં પાવું. પરેજ સખત પાળતી માત્ર ધઉ, મગ અને દૂધ એ તણુજ વરતુઓ ખાતી મગ અને દૂધ એ બે માથે કદિ ખાવા નહિ, નહિ તો ન મમળ્ય તેવું ગસાયણી નુકસાન થાય છે.

૨૮ સારણુ ગાંધ ઉપર—આપાહળદ, માછખાર, મેદાલકડી અને હળદ-નખર એ ચાર એકેક તોલો. લઈ ઝીણી ખાટી ઇન્દ્રવાણી (તુમકા) ના ફળને ડગળી કાપી તેમાં ભરી તેને ડગળી બેઝાડી તડકે સુકવવું તે સુકાઈ ગયા પછી બાળકે ખાટી તેની વાલ ૨ ના બદાળે મવાર માળ દાકી લેવાથી પેટમાં ચળી દાય તે માન્ય માંડ મટે.

૨૯ ગુમડાંનાં આદા ઉપર—કાચો અને ગળા સરખા બાગે લઈ વાટીને આદા ઊપર બલરાવે તો દિવમ - મા મટે.

૩૦ અગ્નિચય રેષા—ગામત ગે ૧, એટી દરડેનું દળ તોલો ૧૫, તેપાળા નાસા ૧૫, એન્ડાનુ મળ તોલો ૧૫ મધક તોલો ૧૫, એળીઓ તોલો ૧૫, ચુંબરનું દૂધ તોલો ૧૫, મગી તોલો ૧૫ અને મુક તોલો ૧૫, લઈ ઝીણું વાટી મધમાં ખરલ કરવું એ દાથ પગના નખા ઊપર ચોપડવાથી રેષા લાગશે અને માક ઘોછ નાખવાથી બધ થશે.

૩૧ વિરેદેહક ઉપર—હરડા, બહેડા, આમળા, ઘોળુ નમોતર, સિંધવ, એ નમે તોલા, મગી અને મજાડ એ એકેક તોલો, મીઠીઆવળ દસ તોલા અને દિમજ - તોલા લઈ ઝીણા ખાટી કપડાણું કરી દરશન મવારે ૩ ઠા—૨ આની બાર અને માળે ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકી કરવી.

૩૨ ઝામરવાની દવા—ખાટી તુબડીના મુકા ફળનો ગલ તોલા ૨૫, આગ-૧૫ મીર તોલો ૧ અને દિગ તોલો ૦૫ લઈ ઝીણું વાટી કપડાણું કરી રાખવું આ ચૂર્ણ ઝીણીની માફક નાકે નુષાડવાથી ઝામગવાનું દરદ મટે.

૩૩ વાન વિદ્યસન ચૂર્ણ—લવીંગ ૧, પીપળીમળ ૨, લીડીપીપ ૬, નીધાનુજ ૬ મચળી ૧૨ અને અજમે બામ ૧૬ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ ચૂર્ણ ખાટી કપડાથી આળી ૬-૬ વગળા (તુમકા) ના રસના ૨૧ પુટ આપવા એ ચૂર્ણ દરશન ૦૧ તોલાના પ્રમાણ મુજબ આપવાથી ઉદરગેમ, રૂબ, અનાલ, આપને, બરોળ આદિ રોગ દૂર થાય છે.

શિરોભક્ષ્ય અને પિત્તત્યાધિ ઉપર ગ્રાહ્યતા આપવું. આ ચૂર્ણુ જેનો દેહ ક્ષીણુ અમ્બે છે તેમ મળતી રહિ કરે છે. અને ગેદ, ઉદર, મદામિ અને પ્રુષ્ણિયનો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે

૩. આકલકરદિ ચૂર્ણુ:—અકલકરો, સિંધવ, ચિત્રા, અમ્બળા, મરી, લીડીપીપર, અજમેા અને દરડે એકેક ભાગ અને સુઠ ૨ ભાગ, એવું ચૂર્ણુ કરી તેને ઘીનેરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણુ અમ્બલા ગોળી કરવી એ મદામિ, અરૂંચિ, ઉપરસ, તલરાગ, દમ, સળેકમ, પીનસ, ફેફડે, ઉન્નાદ અને સ્તનિપાત ઉપર દિતકારક છે

૪. આમલકકથાદિ ચૂર્ણુ:—આમળા, ચિત્રા, બાળકરડે, લીડીપીપર અને સિંધવ સમભાગ લઈ ચૂર્ણુ કરેવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દર થાય છે, મથાદિનો બેદ થાય છે, રૂચિ થાય છે, શ્વ દર થાય છે, અમિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અતનુ પચન થાય છે

૫. એલોપદિ ચૂર્ણુ:—એલ્બીદાણુ, જટામત્સી, લવંગ, સુઠ, લીડીપીપર, નાગરભોષ, ચલ, પાણા, આરેક, તમાલપત્ર, જેડીમય, કાળો વાળો, ઘોળો વાળો અને દાડમની ડાલ, એ મમભાગ લઈ તે ૬ માસા ચૂર્ણુ પાણેર દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમા આપવું, એટલે ઉચ્છ્રી, કમળો, પાડુરાગ, મૂત્રક્રમ્ભ અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઈ શકે છે

૬. અંદનાદિ ચૂર્ણુ:—અમર ૧ ભાગ, તમર ૧ ભાગ, વશલોચન ૧ ભાગ, ઘાળુ ચલ ૧ ભાગ, વેળો ૧ અને સાકર ૫ ભાગ લઈ ચૂર્ણુ કરીને ૩ અમર ૫ માસા પાણેર દૂધમા પાવું, એટલે દાદ, પિત્ત અને કિનવા એ રોગો દૂર થાય છે

૭. ઔષધીની ચૂર્ણુ:—ઔષધીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, લીડીપીપર, પીપળામૂળ, મરી, લવંગ, અકલકરો, પુરાસાની અજમેા, સુઠ, વાવઝીમ અને તજ, એ દરેક તોલા તોલા લઈ ચૂર્ણુ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણુ ગરમ પાણીમા આપવું એટલે પ્રમેહ, તજ, કાંઠ, ઉપદસ, ક્ષીણતા અને ગરમીના દરદાથી સાધા પચાય છે તે વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે

૮. તાલિસપત્ર ચૂર્ણુ:—તાલિસપત્ર ૧ તોલા, મરી ૨ તોલા, સુઠ ૩ તોલા લીડીપીપર ૨ તોલા, એલ્બીદાણુ ૦૫ તોલા, તજ ૦૫ તોલા અને ખાડ કરે તોલા, એ બધાનું ચૂર્ણુ કરી તે તજ માસા આપવું, એટલે અરૂંચિ, અજ્ઞાણુ, ઉપરસ, અસ, જ્વર, ઉલટી, અતિસાર, ગ્રાપ, પેટ ચડવું, પથરી, પાકુ અને મગ્ગલ્પી, બરેાલ, એ રોગો દૂર થાય છે

૯. ત્રિફળા ચૂર્ણુ:—કરડા, બહેડા અને આમળા, એ ત્રણ ઔષધો સમભાગ લઈ ચૂર્ણુ કરવું એને ત્રિફળા કહે છે એ ત્રિફળાચૂર્ણુ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, ભયમજ્વર, કંઠ, પિત્ત અને કુદ રોગો દૂર થાય છે, અમિ પ્રદીપ્ત થાય છે આ ત્રિફળા રસાયની છે. લી અને મધમા ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે.

૧૦ ત્રિફળા પીપર ચૂર્ણુ:—કરડા, બહેડા, આમળા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણુ કરી મધમા ચાટવા આપવું, તેથી કરી મળતો બેદ થઈ અમિ પ્રદીપ્ત થાય છે આસ, કંઠ અને તાવ દૂર થાય છે.

૧૨. ત્રિકાષાદિ ચૂર્ણ:—દરદા બહેડા, અક્ષતળા, તજ, જેડીમધ અને મહુ-
ડાના કુલ મસામાં સઘ તેનું ચૂર્ણ. માત્ર ૧ તેલો અને થી ૧૫ તેલોમાં સાંજે
આપવું. એટલે નર પ્રકારના નેત્રનાં ગળા ઉપરના ભાગના મધ રાત્રી, વલીપાંચન
ગરુડકમ, અજકમ, પ્રમેદ કૃષ્ણ દક્ષીનક અને કિશ્કિસકુષ્ઠ, એ રોગો દૂર થઈ
નવી દષ્ટિ આવી છે, નર કાળા થાય છે.

૧૨ દ્વિઝિમાશ્લક ચૂર્ણ:—દ્વિઝિમાની હાથ ૮ તેલો, માકર ૮ તેલો લીંડી-
પીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, મરી, લાણુ, છર અને મુક એકેક તેલો વસંતોચન
માત્રા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણુ અને નાગકેમર દોઢ દોઢ માત્રા પ્રમેદો લઈ
ચૂર્ણ કરવ એ ચૂર્ણ ખાવાથી અનિમાર, ક્ષેપ, કુષ્ઠ, અંતરિક્ષી, કંઠગેમ, અગ્નિ-
માષ, મજેકમ અને કાસરાય દૂર થાય છે.

૧૩ બીનવું દ્વિઝિમાશ્લક ચૂર્ણ:—દ્વિઝિમાના હાથ ૨૦ તેલો, તજ, તમાલપત્ર
અને એલચી એ ત્રણ મળાને ૪ તેલો મુક, મરી અને લીંડીપીપર મળાને ૪ તેલો
પીપળીમૂળ ૧ તેલો વસંતોચન અને વાળો એક એક તેલો અને માકર ૩૦ તેલો
એ મરનું ૧૫૦માં ચૂર્ણ કરવું એના મેલનથી અનિમારિકા, કુષ્ઠકમ, હૃદયકમ
પરખીનુ ગળા લેદોચ, અગ્નિ, ગોળા નેમદળી અને મલમિતો નાશ થાય છે.

૧૪ ત્રિકાષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી રાક્ષ, ખાંદેક અને લીંડીપીપરનું એક તેલો
ચૂર્ણ મધ ૧ તેલો અને થી દોઢ તેલોમાં આપવું એટલે તજ, કુષ્ઠકમ અને
નાગનેત્રો નાશ થાય છે.

૧૫. બીનવું ત્રિકાષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી રાક્ષ, જેડીમધ, ચાખાની પાણી,
પાણી કમળ, રાતાતરી ખાંદે, વસંતોચન, વાળો, આમળો, મળોનું નવ
નાગનેત્રો, પાણી ચાંત નજર, કાટ, કપરવીની, એલચીદાણુ, તમાલપત્ર, તજ
નાગકેમર રાણુ અને ગોખરનું ચૂર્ણ કરી, મમલાગ માકર નાખી તે ત્રણ માત્રા
આપવું એટલે ક્ષેપ રોગ, દાદ અને પિત દૂર થાય છે.

૧૬ ચાન્ડાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર પાણુ, છર અજમો, મચળ, વાળો
તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણુ, નાગકેમર મુક મરી ચિત્ર અને પીપળીમૂળ
એકેક ભાગ દાડમની જસ, લીંડીપીપર, પાવરીના કુલ, અજમોદ, આમલી અને
મળા મીસા ૩ ભાગ માકર ૬ ભાગ અને કોહાનો ગલ ૮ ભાગ, એનું ચૂર્ણ
રો ને ૬ માત્રા આપવું એટલે અગ્નિ યુત્તમ, ક્ષેપ, સળેકમ, અતિમાર કરસ,
અગ્નિમાષ, મમલકી, કંઠગેમ, શ્વામ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૭. નાનાયલુ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમળ, ત્રિકળા, સુક, મરી, લીંડીપીપર, છર,
ગરુડી તજ અજમોદ પીપળીમૂળ વરીઆળા, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચેરા,
રાણુ માવડીય કાણુ છર, એક, પોખરમૂળ, સાણખાગ જવખાગ, સિંધવ,
ગંગકુ મીઠું મચળ, બીડાણુ મમુદનું મીઠું અને કાટ, એ ૨૦ અપેધો એકેક
ભાગ, પહેલા આપવાના એ ભાગ કડવી છંદવરસુના કળ ત્રણ ભાગ, નવોતર ત્રણ
માસ દાનીના દૂધ ચાગ ભાગ, પીળા યુરીઆના મૂળ અક્ષત પાન (ને ન મળે
તો તળા અનાવ યુરીઆ લેવા.) એ પહેલા આપેલા કચેરી ચૂર્ણ કરવું પછી તે

ચૂર્ણ પાવને કરી તથા સ્નેહદંદકે કરી જેનો કોઈ સિન્ધુ ધર્મોણ છે, તેને રેચ ચવા ખેડે આપવું, તેથી કરી તમામ રામ દૂર થાય છે હોમો, પાકુ, ચાસ કાસ, ભજન અને અનિમાલના રાગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યાજના કરી આપવું. પેટ ચડ્યું હોય તો મધમા આપવું ગુલ્મ રાગ ઉપર ખોરડીના કાકામા આપવું ગુલ્મની અદર કાતગ પડે છે તેને આમલીની જાલના કાકામા આપવું. ઉદર રાગ ઉપર ઉટડીના દૂધમા અથવા માયની જાસમા આપવું. વાતરોગીને લીમા આપવું મૃગઆંધ ઉપર દાડમના રમમા આપવું આ ચૂર્ણ લીમા લેવાથી રક્તવર તથા જગમ વિષ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના કુષ્ટ રોગ દૂર થાય છે

૧૮. પાચક ચૂર્ણ:—એલ્બીસા, ત્રિફળો, પીપ્પલીમળ, ત્રિકટુ, મિત્રક, ગેકલી હીંગ, છંદ, વરીઆળી, અજમો, લવંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, મચળ, બિડ લોણ, બગડીખાર અને વરાચકુ મીઠું સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી લોણના રમની બાવના આપી તે ૮ માસા આપવું, એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોડામા ફિચ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચડ્યું હોય તે ઉતરી જાય છે

૧૯. પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦ ભાગ, લીડીપીપર ૨ ભાગ, છંદ ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સુક ૨ ભાગ, નયકળ ૧ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે લીજુલ રસમા કઢાઈમા ગરમ કરી રાખી મૂકવું એ નજી મામા આપવું એટલે અગ્નિ પાચન લઈ મ્હોડામા સ્વાદ આવે છે

૨૦. પિપ્પલ્યદિ ચૂર્ણ:—લીડીપીપર અનિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડા-ગોગુ નજી મધમા આપવું, તેથી કરી બાળકોના જ્વરાતિસાર, શ્વાસ કાસ અને ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે

૨૧. મળશુદ્ધિ ચૂર્ણ:—તુરંવારી ૬૨૬ બે ભાગ સાનામુખી બે ભાગ, નાચી બે ભાગ સિંધવ ૨ ભાગ, મચળ ૧૦ ભાગ મરી ૧૦ ભાગ અને સુક ૧૦ ભાગ, એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમા આપવું.

૨૨. મળશુદ્ધિ ચૂર્ણ બીજી:—સાનામુખી (મીડીઆવળ), બાળકરડે, લીડીપીપર અથવા વગીઆળી એક ભાગ, સિંધવ અથવા સચળ અથવા ભાગ લઈ તે મર્ચનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ મામા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમા પાવું.

૨૩. મહાપ્રાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગકેસર, તાલીસેપત્ર, સિંધવ, મચળ બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને બગડીખાર એક ભાગ, પીપ્પલીમળ, ત્રિફળ, તજ લીડીપીપર, આમલીની જાલ અને છંદ બધા ભાગ, અન્સવતમ (ન મળે તો સુકે અથવા ચણાના દાર) સુક, મોટા એલ્બીસા, ચણીમાર, અજમોદ અને નાગર મોથ ત્રણ ત્રણ ભાગ, અને બધા જીવધાનિ મેશા ભાગ દાડમના ફળ લેવા પછી બધાનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધી સાકર લઈ મેળવતી આ ચૂર્ણનું સેવક સ્વાથી મ્હોડામા સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે એ હૃદય હિતકરક અને કાસ, અતિસાર, હંદ્રોગ, કંદરોગ, ઉદરોગ, મુખરોગ, મોડા (ક્રોમળકુ), પેટ ચડવું, હઠ, ગુલ્મ, જંતુવિકાર, પાંચ પ્રકારની ઉલટી આ અન્સ રાગ દૂર કરે છે

૨૪. સુવર્ણીઆવ યજ્ઞુઃ—અગ્રભોદ એ લાગ, દાકમની બન્ધ ક વૃક્ષ, નુંદ ૧ ભાગ, આમલીની બાલ ૨ ભાગ, અમ્બલેતસ ૨ ભાગ, ખાદાં મેર ૨ ભાગ, લીડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, સયળ ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, છડ ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ બર્ષ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું એટલે પાક, હરોમ, સમહણી, જવર, ઉલરી, શેવ, અતિમાર, બરોળ, મલ્લખ (બરફાલ) અરોચક, યળ, મદામિ, મૂળઆધિ, જીભના રોમ અને કારોગ દર થાય છે

૨૫. લાવગઆધર યજ્ઞુઃ—નાગરમોષ, ઉદગવ, કુણા બીલા, લોધર, માલવન અને પાવડીના કુલનું ચૂર્ણ કરી તે જાણમા ગોળ નાખી આપવું, તેથી અતિસાર દર થાય છે

૨૬. લવગાદિ યજ્ઞુઃ—લવગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગ-કમર જ્યારણ, વાળો, સુઠ, ચહાછડે, કૃષ્ણમર, વશલોચન, જટામાસી, નીલ-અગ્ર, લીડીપીપર, વાળો, ધાણુ ચદન, તજ અને ચણકોળા સમભાગ બર્ષ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધાં સાકર બધ એ સર્વ એકઠું કરવું એ ચૂર્ણ આવાથી અતિ પ્રદોષ થાય છે, નેહાકા સ્વાદ આવે છે શરીર પુલ થાય છે, સ્ત્રીવિષમા પ્રવેશ થાય છે, વાત પિત અને કફનો પ્રકોપ દર થાય છે શકિત આવે છે, હરોમ કડરોગ, આમ દેહડી સળેકમ ક્ષય, તમકધાસ, અતિસાર, ઉરમા ક્ષય-નમ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને મમહણી રોગ દર થાય છે

૨૭. છીજી લવગાદિ યજ્ઞુઃ—૮ માસા લવગ, એલચી અને જ્યારણ એ અધો તોલા અને અરીજી ૧ મામા તે મર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમા અર્ધાં માસા આપવું એટલે દારૂજી મોડી (કોચળીયુ), યળ, અતિ-માર નવે ઉલરીનો નાશ કરે છે

૨૮. ઝીજી લવગાદિ યજ્ઞુઃ—લવગ, ચણકોળા, વાળો, મુખડ, તજર, નીલકમળ, એલચી મૃષ્ટાગ્રઃ તજ નાગકેસર, લીડીપીપર, સુઠ, જટામાસી, નાગર મોષ યુદ કપૂર જ્યારણ અને વશલોચન, એ દરેક સમાનભાગે લધ અને ખડી-માર ૮ ભાગ બધ મર્વેનું ચૂર્ણ કરવું આ લવગાદિ ચૂર્ણ રૂચિકારક, અમિ-દીપક તુષિકારક, બળદાયક જ્ય અને ત્રિદોષનાશક હોઈ જાતીના રોગ, તમકધાસ, ગુલ્મ ઉષગમ દેહડી, અરુચિ ક્ષયરોગ, પીનસ સમહણી, અતિસાર, લવદર, અમુદ પ્રમેહ અને ગોળાનો નાશ કરે છે

૨૯. ચોથુ લવગાદિ યજ્ઞુઃ—લવગ, લીડીપીપર અને જ્યારણ દરેક ૫૫૦ તોલા મરી ૨ તોલા સુઠ ૧૬ તોલા અને એ સર્વના સમાન સાકર ૫૫૦ ચૂર્ણ કરી આપવાથી ઉષરસ તાવ પ્રમેહ અરુચિ, જાન, મદામિ, સમહણી ૫૫૦ મરોળો નાશ કરે છે

૩૦. પાચમુ લવગાદિ યજ્ઞુઃ—લવગ, ચણકોળા, લીડીપીપર, સુઠ, ૫૫૦ એલચી, નાગરમોષ ૧૫૦લોચન વાળો, કૃષ્ણમર, નાગકેસર, ત્રિકુળા, જ્યાર-કા ૫૫૦ ગડાસી ચનાવડી ગોખડ, આસધ, જળેલુ સાવ અને

તરફ એ સમજાવવામાં આવે છે. આથી જો તે સાકર સાથે લેવું; એટલે ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૩૧. સ્વચ્છતા સૂત્ર:—સિધ્ધ ૧ ભાગ, પીપ્પળી ૨ ભાગ, લીંદી-પીપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રક ૫ ભાગ, સુક ૬ ભાગ અને બાળહરી-તકી ૭ ભાગ, આ પ્રમાણે લઈ ચૂકી કરવું એ લેવાથી અલ્પજીવો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૨. વૈધાનર સૂત્ર:—સિધ્ધ ૨ ભાગ, જવખાર ૨ ભાગ, અજીવો ૨ ભાગ, સુક ૪ ભાગ અને દરેક ૧૦ ભાગ, એવું ચૂકી કરી તે ૪ માસ ચૂકી દેવાં, જ્યેષ્ઠ અક્ષત્રા ઉના પાણીમાં આપવું, એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હરોન, દિવ્યમાંના રોગ, બરોળ, શૂળ, આનાહ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૩. શુક્રાદિક સૂત્ર:—કાકાશીય અતિવિષ અને લીંદીપીપરનું ચૂકી કરી તે મધમાં આપવું, એટલે તાવ, ઉષ્ન, એ રોગો દૂર થાય છે. અમવા એકલું અતિવિષ મધમાં આપવું, તેથી કાસ, તાવ તથા ઉલ્કા જે રોગો દૂર થાય છે.

૩૪. શુક્રાદિક સૂત્ર:—સુક ૬, અતિવિષ, ગેદલી લીંડ, મોષ ઉદ્ભવ, ચિત્રક, એ ૭ ઔષધોનું ચૂકી કરી ચૂકીથી ગ્રામણ ગરમ પાણી લઈ તેમાં પ્રવાયી આભાતિમારનો નાશ થાય છે.

૩૫. બીજું શુક્રાદિક સૂત્ર:—સુક ૬ ભાગ લીંદીપીપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ ખાવાના પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ ચૂકી કરી ચૂકી બરોળર સાકર નાખી આપવું એટલે દરેક, અગ્નિમાષ, ઉષ્ન, અગ્નિ નાશ કરેલાં અને હરોનનો નાશ કરે છે.

૩૬. સામુદાયિક સૂત્ર:—મીઠું, સમળ, ચિધવ, જવખાર, અજીવો, અજી-મેદ, દરેક, લીંદીપીપર, સુક લીંડ અને વાવડીંગ, એ સમભાગ લઈ ચૂકી કરી તે ૪ માસ ચૂકી બાળન મધમે પ્રથમ પાચ ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવું, એટલે અલ્પજીવાત, શુદ્ધવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિદમવાત, વિષુચિકા, કમળો, પાક, પામ અને કાસનો નાશ થાય છે.

૩૭. સ્ત્રીઓના સૂત્ર:—સાકર ૧૦ ભાગ, વશભોગ્ય ૮ ભાગ, લીંદી-પીપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂકી કરવું. આ ચૂકી ૩ માસથી ૬ માસ પર્યંત ૬ માસ મધ અને ૧ લોહા લીંડા ખાવા આપવું એટલે કાસ, શ્વાસ, શ્વ તથા હાથે પગે દાહ થાય છે તે, અગ્નિ-માષ, હાલ અને પડે છે તે, કુલિશ્ચા, અરોચક, જ્વર, શુષ્કજ્વર, માથામાં રક્તવિકાર થાય છે તે અને મગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ અને પિત્તવિકાર તથા ઉષ્ન (મરમી વિકારથી થયેલા દિવ્ય પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર બીજા વિકારો) એ જલુ રમી જઈ સર્વરોગ નાશ થાય છે.

૩૮. સ્ત્રીઓના સૂત્ર:—ગંગાનું સવ, લીંદીપીપર, બહેક, સુરવારી દરેક, પિણું ચકન, કડે, કડવા લીંડાની અંતરબલ, સુક અને દેવધર, એ એકેક ભાગ, કરીઆનું જાં ભાગ, એ સવનું ચૂકી કરી તે ૬ મા પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે.

૬૯. હીંગાદિ ચૂર્ણ:—સુક, મરી, લીંદીપીપર, સિંધવ, અજમો, છરે, શ્વેતશી અને સમગ્ર એ મુઘમાઝ લઈ તેના આઠગો દિસો વીગ સહ ચખા-
ઓનું ચૂર્ણ કરી બસમા અથવા બોળન સમયે પ્રથમ લી અને ભાતમાં આપતું,
એટલે ગુરમ, આમ, અમિમાઝ અને મોઝી (કોમળીયુ) નાશ થાય છે

૭૦. હીંગાદિ ચૂર્ણ:—ગેંઢી લીંગ, પદ્મમૂળ, બાળદરેડે, ધાણા, જલ્દાની
બીજ, ચિત્રક, ક્યારા, અજમાદ, સુક, મરી, લીંદીપીપર, મેન્દ્રી, અન્ધવેલસ,
વગરૂ નુજરી, બામલીની બીજ, છરે, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, બાટખાર, જવ-
ખાગ, સિંધવ, સમગ્ર, બીડોશ, બમરીખાગ, વગરૂ મીઠું અને મયુદનું મીઠું,
એનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા બોળનના પહેલા અથવા બોળનના મધ્યમા આપતું
અથવા બસમાં કિવા ગરમ પાણીમાં આપતું, એટલે ગુરમ, હરોગ, અગ્રીષ્ઠ નામ
પેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે, હૃદય, ઈન્દ્રિય અને કુક્ષિ એ કંઠાણાનું ગળ, મુદાકળ,
ચોનિગળ, ઉનવા, મધનક, પાક, અગ્રિય, હંકડી, વફત, બંગળ, આસ, કામ,
કરોગ દરમ અને મગદળી વગેરે ગળો દર થાય છે

૪૧. મરીઆદિ ચૂર્ણ:—મરી, ચિત્રા અને સયળનું ચૂર્ણ કરી તે નિમ
બસમા પાતું એટલે મગદળી, ઉદરોગ, મદામિ, ગુરમ અને હરસ વગેરે રોગો
ન થાય છે

૪૨. હૃદયચૂર્ણ:—સુક, મરી, લીંદીપીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફળા,
બીડોશ, સિંધવ, મરી, લીંદીપીપર વાવડીગ કરજ, અજમો, ધાણા અને છરાનું
ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાતું એટલે વાન, કફ, અપરમાગ, ઉન્માદ, હરસ,
મગદળી અને અમિમાઝનો નાશ થાય છે

૪૩. નારાયણચૂર્ણ:—લીંદીપીપર ૧ તોલા, નમોનર ૪ તોલા અને સાકર
૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધ માથે ૧ તોલા ખાતું એ આધ્માન, બધેકાસ,
ઉદર કષ, પિત્ત અને ગળનો નાશ કરે છે

૪૪. સમરકર ચૂર્ણ:—એલચીદાણા ૧ ભાગ તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર
૨ ભાગ, નામકેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, લીંદીપીપર ૬ ભાગ અને સુક ૭
ભાગ તથા માકર ૨૮ ભાગ સહ ચૂર્ણ કરી આપતું, એટલે દરમ, અમિમાઝ,
ગળો અગ્રિય, આસ, કરોગ અને હૃદયના રોગનો નાશ થાય છે

૪૫. અગ્રીષ્ઠ ચૂર્ણ:—ધોળી મુખડ વાળો કોટ, નામકેસર, આમળા,
પીપળામળ, નીલકમળ, જેડીમધ, મધુગના ફલ, કાળી દાસ, ખારેક, એનું ચૂર્ણ
કરીને તે ચૂર્ણ તેટલીજ માકર સાથે સવારે ૬ ગ્રા પાણી માથે પીવરાવવાથી
રક્તપિત્ત આસ પિત્તરોગ, ગળો, અગ્રીષ્ઠ, માથાની અદગનો દાઢ, માથાનું બમણું,
કમળો, પ્રમેહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે

૪૬. એલચીદિ ચૂર્ણ:—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, સુક ૪
ભાગ લીંદીપીપર ૫ ભાગ અને નામકેસર ૬ ભાગ સહ ચૂર્ણ કરી તે સર્વના
તેટલી માકર મેળવવી એના સેવનથી હરોગ, દરસ, મગદળી, ગળો, રક્તપિત્ત,
નામકેસર કરોગ, અગ્રિય અને બરોગનો નાશ થાય છે.

૪૭. એલાદિ ચૂર્ણ ધીપીપર:—એલચી, કવચ, નાગકેસર, બેરાનજ હળીયાનો ગર્ભ, ચોખ્ખો આટો, ગડલો, નાગરોષ, મદન અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ખડીયાકર સાથે આપવું; એટલે ત્રિવેપથી મએલ ઉત્તરી ફર થાય છે.

૪૮. લવણુ ક્ષરકર ચૂર્ણ:—મીઠું ૮ તોલા સચળ ૫ તોલા, ખીડસવણ, મિધાકુલુ, ધાણા લીડીપીપર, પીપળીમળ, ચિત્રક, સહાશક, નાગકેસર, તાલીસપત્ર અને અમ્બનેતસ એ બધાંને તોલા મરી, છૂંદ, સુક એ એકેક તોલો, દાઝમની ખલ ૪ તોલા, તજ અપા તોલો, એલચીદાણા અપા તોલો એ મૂર્વને ખાડી વચ્ચમાળ કરવું એને લવણુ ક્ષરકર ચૂર્ણ કહે છે દહીના ચાર તોલા ધોળવા સાથે અથવા ઊસ સાથે એ ચૂર્ણ આપવાથી વાતરોષથી થએલ જોશ, વાતુ, બરોળ, ઉદરોગ, ક્ષય, હરસ, સમદહીની, કુષ્ઠ, વિગ્રહ, ભયદર, રોષ, કળા, શ્વાસ, ઉપરસ, આશ્લેષ, હરોગ અને મદમિતો નાશ થાય છે એ અત્યંત દીપન અને પાચન છે.

૪૯. કપિત્થાશક ચૂર્ણ:—કાડનો ગર્ભ ૨ તોલા, ખડી સાકર ૧૧ તોલો, બેડીઅજમેદ, લીડીપીપર, બીસાનો ગર્ભ, ધાવડી, દાઝમના દાણા અને કાકમ એ પાણી પાણી તોલો, સચળ, અજમે, પીપળીમળ, વાળા, મરી, છૂંદ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રક, સુક એ દરેક ૫૫ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું એના સેવનથી મલરોગ, જાડા, ક્ષય, જોશ અને સમદહીનો નાશ થાય છે.

૫૦. નારાયણચૂર્ણ:—ખડીસાક ૪ તોલા, નસાત ૪ તોલા અને લીડીપીપર ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે જમવા પહેલાં ૬ માસા મધમા આટવાથી બધેકાસ, વાતરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૫૧. સારસ્વત ચૂર્ણ —કોષ, આસોદ, સિધાકુલુ, અજમે, છૂંદ, ચહાશક, ત્રિકટુ, પહાડમળ, રાખાવળી, લોહાવળ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને બાહીના રસની પુષ્કળ ભાવના આપવી. આ ચૂર્ણ બહાએ કહેલું છે. તે મધ અને લીમા સાત દિવસ સેવન કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૨. ન્યઓવર્દિ ચૂર્ણ —વડ, ઉબરા, પિપળા એ દરેકની ખલ, અગ્નુ, ગંગાળા, આસંધ, આંબાની ગ્રાટલી, કાડનો ગર્ભ, બજુવા હળીમા, ચારાળી, ઘોળા એન (સાળડ), ધાવડી, બેડીમધ, લોધરની ખલ, વાવવળો, લીમડાની ખલ, કડવા પડવળ, મેદાશીંગીની ખલ, દાનીના મળ, ચિત્રક, પહાડમળ, કળખી ખલ, ત્રિક્ષ્ણા, છન્દન અને બીજામા, એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ગીલું ચૂર્ણ કરવું. એ મધમા સેવન કરવું અને તેના ઉપર ત્રિક્ષ્ણા કટો પીવા, એટલે મૂત્રોષથી શુદ્ધિ થાય છે અને વીસ પ્રકરના પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ અને પ્રમેહપિત્તનો નાશ થાય છે.

૫૩. સાખરૂંડ ચૂર્ણ —ભાગ, સાકર, પડવામ અને છૂંદ એનું ચૂર્ણ દહીમા નાખી આપવું. એટલે આમાતિસાર અને ગંગાતિસર એ ગુરત ફર થાય છે.

૫૪. મુસલ્માદિ ચૂર્ણ —ગળી મુસળી, તાલીમપાના અને જોખર એ અનુક્રમે ૧-૨ અને ૩ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે પ્રાતઃકાળે અપાં તોલાથી ૧ તોલા સુધી ચરમ દ્રષમા સાકર નાખી તેમાં ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી વાંછકરણુ (સ્ત્રીસંભાગની રક્તિ) થાય છે.

૫૪. ઝાઝાદિ ચૂર્ણ—ગોખર, તાલીજાખા, કવચખીર, નામળા, બગખીર, એ સવનુ ચૂર્ણ કરી રાત્રિમાં વખતે જેવું દૂધના સાકર નાખી ૧ તોલા ચૂર્ણ તેની સાથે લેવાથી વાજકરણ થાય છે.

૫૬. દત્તરેકક ચૂર્ણ—દુધાવેલુ મોરયુધુ અર્ધો લાગ, દુધાવેલો ટેંકણખર ૧ લાગ, દુધાવેલી ફટકડી ૩ લાગ, ચાક ૮ લાગ, કચો ૨ લાગ, માચા ૨ લાગ, કાંઠ ૧ લાગ અને ત્રિષેવ ૮ લાગ, આ સબળાનુ ચૂર્ણ કરી તેવડે નિત્ય સંધરે દાન લગવાથી દાંત મજબૂત થઈ દત્તશાળ, દાંતમાંથી લોહીનું પડતું પેદાનું સમુદ્યોગાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે.

૫૭. વમનકારક ચૂર્ણ—લીડીપીપર, સિંધાલુચુ અને મીઠળ એનું ચૂર્ણ કરીને તે ૩ મામા ચૂર્ણ ઉપરે પહોંચતા મનુષ્યને પાણીમાં આપવાથી ઉલટી થઈ કફદાય, અજીણ પ્રત્યાદિના નાશ થાય છે.

૫૮. વરોધનકારક ચૂર્ણ—પાપડીઆ ખારો અને થોડી લીડીપીપર એનું ચૂર્ણ ૧ રતિ લઈને ગોળમાં ગોળી કરી આપવી, એટલે ઉલટી અને ઝાડા થઈ શકે પણ.

૩-ગુટિકા (ગોળીઓ) અથવા વટી.*

૧. ગુટિકા ગુટિકા—સડ, બાળકરીતણી અને નાનગોચના ચૂર્ણમાં દાખલ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી આ ગોળી મ્હોડામાં ગળવાથી સર્વ પ્રકારના દાન અને આમ રોગ દૂર થાય છે.

* એક ત્રિત્ર આપેલ અનુસૂત પ્રમાણ—

૧ દમ (સાસ રોગ) ઉપર—ખરમાળી યુવેગનુ જીરુ લાકડુ લીલુ લાતન તને ફેંચી તેમાં લીંચ નમ ૫ લગી, તેજ લાકડાને લુચ એનાડી, કપડામાંથી કરીને નિષેષ અગ્નિમાં ભારી ગળતુ સીજીલ મથા પછી બહાર કઢાડી તેમાંના લીંચ કઢાડી લઈ તેની સાથે જવખાર તોલા ૨૫ અને હળદર તોલા ૧૫ નાખી ઝાંઝા વાટી મીઠી જળ (પીલુ) ના ગમમાં જવલી ભોર જેવડી ગોળીઓ રાગથી એમાંની એકેક ગોળી રોજ સવાર સાંજ આપવાથી દમ રાત પડે.

૨ ઉચ્છ તથા ઉલટી કુચાવાળી ગોળીઓ—મોરયુધુ દુધાવેલો, શેધેલો પાળા મિષત્ર અને મચળ એ સર્વ જીવસો સમાન ભાગે લઈ ક્રીણી વાટી આલ્પના નામાં મચ્છીડી જેવડી ગોળીઓ બાંધવી. એ સાકર સાથે આપવાથી ઉલટી તથા અથા ૧ શરીરના તમામ રોગો નીકળી જાય અને માથુ દુખતું મટે ઉતાર પાચકી અને લી.

૩ ત્રિદોષ ઉપર—હળદર તથા ફટકડી ગોળમાં ગોળી કરીને આપવાથી ૧૫ અને કાળજના ૫૦ મટે, વળી ફેફડે દુધ હોય તો કુવાગના રસમાં આપવાથી મટે.

૪. અતિસાર ઉપર—હિમ વાલ ૬ અને અરીણુ વાલ ૨ લઈ ક્રીણી વાટી ખાંડ નમ ૮ માથી ફળીયા કઢાડી નાખી તેમાં ભરતુ તેના ઉપર ઘઉંની

૨. અરીથ્મીટિક્સ—મરી ૧ લાચ, લીડીપીપર ૧ લાચ, જાખાર ૦.૫ લાચ અને હાડમની જાલ ૨ લાચ એવું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આકાર લાચ લાઇ તેમા તે ચૂર્ણ નાખી ૪ મામાની ગોળાઓ કરવી. તે ગોળા દોડામા સજારી; એટલે બધા દરદીઓ કસ રોગ દૂર થાય છે.

કાંક ચલતી દેવતાના નિર્મૂલ અગારા ઉપર પકવવી. પાકી રહે ત્યારે થોડ કદાડી નાખી બાકીનું સ્વચ્છ ઝીલુ વાડી તેની જગલો ઝીલુ બોગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એ ગોળાઓ દરદીઓ સવાર માજ એકેક ખાપવી.

૫. ઉપદંશ ઉપર—ઘેરધુધુ તોલો ૧ લાઇ ડીકીમા નાખી દેવતા ઉપર મૂકી ખૂબ સેકવો. તે જ્યારે પોતાનો મળ રગ બદલી મેંડે થાય ત્યારે તેને આગસ પદ્માજીની ખરલમા નાખી ઝીલુ વાડી, તેમા લીલુનો રગ નાખીને ખૂબ બુટવુ તે રસ એ ઘેરધુધુ પી નય એટલે તેમા બીજા લીલુ નીચેથી વળી બુટવુ એ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી લીલુનો રગ તેમા નીચેથી જતા પુરપુરા ૧૦૦ લીલુનો રગ પચન કરાવી નાખવો પછી તેની મરી જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એ ૧૦૦ લીલુનો રસ પાતા વધારે દિવસો લાગે તેની દગલ નહિ, પરંતુ તેને આસાઈ જવા માટે નાડે કદિયકવુ નહિ એ તેજાર થમેલી ગોળાઓ થોડા માત્રાથી આપવાથી ઉપદંશ (માદી) અને વિરોધક આદિ રોગો નાશ પડેજા થાયવી પછીની રોટલી, લી, દૂધ અને માકર મિલાય કશુ ખાવુ નહિ. વળી એનકેકે ઉસડી થાય તો તે રોટલા માટે મેંડેલા ચણા ફાતરા કદાડી નાખેલા અરણ્યવા એવી ભામાનું પ્રમાણુ જાણુવાની રીત—દમીએ પડેલા દિવસે એક ગોળા ગળી જવી બીજા દિવસે બે, ત્રીજા દિવસે ત્રણ, એમ જ્યાં સુધી તેને ઉસડી ન થાય ત્યાં સુધી તેને દરદીઓ એકેક વધારે આપતા જવી. જ્યારે ઉસડી થાય તે દિવસે એકેલી ગોળાઓ ગળાવી હોય તેનાથી એક કોઈ ગોળા તે દરદીના માટે દરદી આપવાથી માત્રા છે એમ સમજવુ થમેલી ઉસડી રોટલાને મેંડેલા ચણા આપવાનું બુલવુ નહિ.

૬ વાસી વિકારથી સરીર ઉપરનાં આકાં ઉપર—ઉડવરૂષી (ગુસા) નજ ૨, અંબગ તોલા ૩, ગીડીઆવળ તોલા ૪, એળાઓ તોલા ૪, નસેતર તોલા ૩, હરદાની જાલ તોલા ૩, બહેડાની જાલ તોલા ૩, ગરમાળાનો મર્ચ તોલા ૩, ચુલાખના પુલ તોલા ૩, કાચે ચુદ તોલા ૩, ઝુમળ તોલા ૩, અંબ તોલા ૩ અને ચામડુ લી તોલા ૩, એ તેરે ચીમે એકત વાડી તેની જગલો બોગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એ ગોળાઓ દરદીઓ સવારે ૨ અને સાંજે ૨ ગળી જવી.

૭. તાવ ઉપર—કળા મરી, એળાઓ અને લીમડાની લીંબોળા માટેના મગજ, એ ત્રણે મગ્યા વજને લઈ કુવારના રસમા મુકી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. દિવસમા ત્રણ વખત બને ચોળી આપવાથી તાવ નાશ.

૮. તાવ સાથે બકરી, પેડીડ અને અનાજ ન લાગવું હોય તેના ઉપર—હંદરજ તોલા ૩ અને દિવ તોલા ૦.૫ (એક બાલુએથી સેકી) લાઇ ઝીલુ વાડી ગોળમા ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એમાથી દરદીઓ સર્જન સવારે બને ગોળાઓ ખાપવી.

૩. આમલકયાદિ ગુટિકા—આમળા, કમળ, કોદ, મોખાની ધાણી અને પાંચી કુશળી વાજાકાળી કુળાનુ કુલ મધમા મેળવી ગોળીઓ કરી મેહકામ નાખવાથી થતી તૃણ લાગે તેના અને ન્હોતુ મુક ને છે તેના નામ થાય છે.

૪. દમ (ધોસ) ગળ ઉપર—ખાદીના જડા કેપડાને આકડના દૂધના માત્ર ગળ પુટ આપી વખતા વખત હાથમાં મુકવતા જતુ તે મુકવ્યા પછી ખાળી ખાખ કરતા એની મધની માથે વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી તે ગોળી આપવી.

૧૦ હરેસ ઉપર—દળદળ, બહેડાલી હાલ અને આમળા એ તથા મળીને ૧૦ ભાગ, છીપનો ચુના ૧ ભાગ, સાબરમીંગની ભગ્ન ૧ ભાગ, અજમે ૩ ભાગ, ગુમ્મ ૪ ભાગ એ મેવને ખગ્ન કરી તુવર જેવડી ગોળીઓ કરી દર-ગળ ૧ થી ૨ ખાલી.

૧૧ પરમાત્મક વાનુપુષ્ટિકર્તા—તથા ખરકાને પાણીમાં પલાળી તેમાંની તાલની કદાવી નાખી તેમાં મીઠાના મીઠા તોલા ૧, તુલસીના ખીજ તોલા ૧, ગુલ ગુમ્મ તોલા ૧ કેમક એ આનીભાર અને વજન દૂધ તોલા ૧૦ એકત્ર કરેલુ ખરી, ૧૫૩માં કરી પ્રમાણ વિનાના અગારામાં પકરી, પછી એ મર્વને કીણુ વાડી તરી નર ગોળીઓ કરવી તેમાંથી દરદાજ બધે ગોળીઓ ખાઈ ઉપર નાદ નાખી ગળ કનુ ગાયનુ દૂધ પીલુ કવા ખાય તેથી બમણા દિવસ તેલ, મળ્ય આમલી વગેરે ખાનુ નહિ માકર દૂધ થી ધડતી રોટલી આવસ્ય ખાવા.

૧૨ વાત વિ વમિની ગુટિકા—તપશ્વ અને ધમક સમાનલાગે લઈ ત્રસડા (તપશ્વરૂપી) ના રસના ૨૧ પુટ આપી ચણા પ્રમાણુ ગોળી વાળવી એ ગોળી દરદાજ એકક ખાવાથી ઉદરનાગ આનાદ (આદર) થળ મળ્યાથ આદિ રિમાન દુ થાય છે તાવની આબરોથી થએલ પાણીના જમારના એ ગોળી મારવ નાન કન છે.

૧૩ અતિસાર ઉપર—ગુલ ભાગ ૪ તલ ભાગ ૨, કનક ભાગ ૦૧, માલીના ગળ ભાગ ૨ અને અમલુ છકે ભાગ ૨ લઈ સવને કીણુ વાડી તેની માથે દાડમના દસ વાગી તોલા ૦૧ પ્રમાણુ ગોળી વાળી અતિમારવાળાને તાપવાથી આગમ થશે.

૧૪ અતિસાર ઉપર—અરડુસીની હાલ મોથ, ધારડીના ફલ, બીલીનો નખ, પાળી લોષક ૧-૨૦૦૦, મોચરસ, અતિવિષની કળી, નેત્રવાળો, કાળીપાટ નથા આખાની ગોટલી સગ્યા ભાગે લઈ કીણુ વાડી મધમા ગોળીઓ કરવી એ તો માત્રેમાખાના એમામણુમા આપવાથી કફ તથા પિત્તવાયુ અને તેમના કોષવાથી થએલા પાણુ દિવસનો બુનો અતિસાર, મરડો અને સમદાસીનો નાશ થાય છે.

૧૫ બાળકની ઉલટી (આકે છે તે) ઉપર—કેમર અને ભેદિ-મનીના ફલ સમાન વજન લઈ વાડીને મધમા ગોળી કરી આપવી.

૧૬ માગકને વસાવ (ખારામી) થાય છે તેના ઉપર—હિમ ગળ-દાગ નિમકાનો લુગ અને ગોળીઓ એ ચારે સમાન વજને લઈ ચણુ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી એક વરસની અદરના બાળકને એક અને એથી મોટા બાળકને બે ઉના પાળી માથે આપવી.

૪. મુદ્ધાનુક્રમ વટિકા—મુ.નુ ચર્ચ કરી તેમા ગોળ મેળવી ઝાળી કરી આપવી, એટલે આમ ફર ચાલ છે અહીંથી થયુ હોય તો ઝાળી અને લીડીપીપરનુ ચૂણ એકત્ર કરી ખવરાવવુ ગોળ અને છુરે એકત્ર કરી ખાવાથી ઉતવા ફર ચાલ છે ગોળ અને માંદગર એકત્ર કરી લેવાથી ફરમ ફર ચાલ છે

૧૭ રેચની ગોળીઓ—લાટીઓ મધક તોલો ૦૧ અને પારો તોલો ૦૧ એમા વાટી કાઠળા કરી તેમા નેપાળો તોલો ૧ અને બાસામા નગ ૨ ત્રીણા વાટી એકત્ર કરી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ માણસની ઉંચક અને બળામળ બેઠ ગોળી ૧ થી ૪ સુધી આપવી રેચ લાગરે એ વાળવાને માટે એમા મગની ખીચડી લી નાખીને ખવરાવવી એથી ન વળે તો માંદગર પાણી કરીને પાવુ

૧૮ પેટથી તથા ચુકનો ઉપાય—એકાચલા તોલો ૧ લઇ તેને એક ડીઆ તેલમા તળવા તે તથા મરી તોલો ૧ અને મિથવ તોલો ૧ ત્રીણા વાટી નાચરેલના પાનના રસમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ઝાળી પાણી માથે આપવાથી ચુક મોઝી અને અપમે મટે અને જૂપ લાગે વળી એજ ગોળી ચિત્રાહલ અને ઠગીયાનાની સમાન બાગે કરેલી ફાકી તોલો ૦૧ સાથે આપવાથી ચુકમોઝ (ગોળો) અને ગોળાની ચુક મટે એ ગોળી ઉપર ખાટુ, ખાટું, દીઝ, બટાકા અને નલ વગેરે ખાણુ નહિ ચગી થવા પછી લીના શીરા ખવરાવવા એ એમાડ દિવસ ૧૧ આપવુ

૧૯ કુમિ (કુંમિયા) ઉપર—નસોતર તોલો ૧૧, આમળા તોલો ૨૧ અને વાવડીંગ તોલો ૮ લઈ ત્રીણા વાટી ગોળમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આપીને ઉપર સિંધાણુ અને લીડીપીપરની ફાકી પાણી સાથે લવગવવી.

૨૦ અનિસાર ઉપર.—રેમર, કપર, અરીણુ, રાગ અને હિમળો મગાન બાગે વાટી પાણીથી પૂણ થુડીને મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી એક પાણી સાથે આપવાથી ઝાંડા મટે અમતાહર અને માંદગર માથે આપવાથી નક્ષત્રિમાર (લોહિવાને ઝાંડા) મટે વળી એજ પ્રમાણે એ ગોળી આમલીની ફળી ઉપરની હાલ સાથે આપવાથી અથવા ખીચીના મલ સાથે, અથવા ગીજ-ડાના મળ તથા સારંગ સાથે અથવા આલળના મળ તથા એરડીનાં મળ સાથે વનીને આપવાથી ઝાંડા મટે

૨૧ મુઝરો ઉપર—એળો નસોતર, મીઠીઅલળ, ચુક, હિમળ, મચળ, ઝાળીઓ કેવચીનો ગોળ અને એલેચી સમાનલાગે લઈ ત્રીણા વાટી, મધમાં વચકાઈ મોઝા બેગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી ૧ એમા પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી મળ છુટે રેચ લાગે ત્યારે મુઝી ફાકી લગાવવી; એટલે મુઝરો કે જેને સિંધા અથવા સુનિચાત કહે છે તે મટે તથા હાલુ બર નખ જેને રેચ ન લાગે અને પેટ લાલ સફેદ થઈ જવુ હોય તેને મટે કાલળા ધુવરના ઘડવાને ચીરીને તેમા સચળ લરી કપડામાંથી ફરી નિર્મૂળ અંજારામા નાખી રાખવુ. તે બાદ રહે ત્યારે થુડી તેમા રસ કઢાવી તેમાં એરડી જેલ તેલો ૦૧૧ નાખી તેમા ગોળી ૧ આપવાથી રેચ લાગે અને મુઝે મુઝરો મટે

૫ **લવંગાદિ વટિકા**—લવંગ, બહેડાની છાસ અને મરી એ મમાન, અને એ ત્રણના મમાન પરમાંગ દિવા ધાળા તથા નાખી આવળની અનગ્રહાસના કાદામાં ગોળીઓ ત્રણ મમાના વજનની કરી એટલા ત્રણ ગોળીઓ મહોદ્રમાં સુખરી, એટલે ઉત્તમ અર્થિત ત્રણથી તારા પાને છે.

૬ **જીરફાદિ યુરિકા**—લવંગ, મિલામો અને મુ મમાન લઈ ચણ કરી તેમાં મમળો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી, એટલે ૬ પ્રકારના હરસ ૬ થાય છે.

૭ **લશુન વટિકા**—લશુન, મચળ, છંડે, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુ ત્રણના મમાના પરમાંગ કરી ગોળા દીઠીઓ જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે અણલુ અને મોડલી (કામગીર) નામ ૬ થાય છે.

૮ **કડાપાકની ગોળીઓ**—કડા (અન્નજવના કાડા) ના મૂળ ઘોષ તે ઉત્તરી ગ્રસ કાઢી તે નારિંગ વાગી પાણીમાં કાલવી તે પાણી ગાળી લેવું આ પ્રમાણ એ કિંમત ઘણીવાર કરવી એટલે છાસનો લ્હોખરો અથવા પાણીમાં મગ ૬ પડી તે પાણી કડાના વાગળમાં નાખી બનૃ થાય ત્યાં સુધી ઉત્તરગત અને નીચ ઉતારી તેમાં મુ મરી, લીડીપીપર, ગાયકણ, માયકણ, ગવત્રી, લવંગ, વાવરીંગ, મન્ડાગીચ આગવીશા, બહેડાનું દગ અને નામદમગનું ચૂર્ણ પ્રમાણમત્ર નાખી કાલવી તેના વાય વાલની ગોળીઓ કરી મમલપ્તી અને અનિમાર ઉપર આ ગોળી છાગની પગામમાં કિમિત લીગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અમલવા મીઠા અલમવા દામાં સુવના કાદામાં કિંમત ઘીમાં આપવી પાકુ અને ઉર્ણત્વર ઉપર મધમાં થયેા ગામત્રમાં આપવી તાના પાકડને પાકુ આ આપધ ગામત્ર ગુણવાલ.

૯ **રજા**—કોમળાઈ અગમ તાલા વા નેપાળો તોલા ૮ નનાત નોલા ૮ ૨૨ દા. ૮, બાગરી ૧ અર્ધ તથાનાલ તથા પ્રથમાં નાગી વપયુ છે તથા અત્તાના થયો દગ એમ માની અમે તેને બાગરી માની ૬ એજ બાગરીનેજ નારિંગળી કહવાય તે અર્ધને બાગરી લખતા નાગરી દખ્ખાનું હોય તે પાકુ નવાઈ લેવું નથી.) તોલા વા ૮ જલભાગના મમા દિવમ ૮ ખગલ કરવું અને ગાગ પડી નતી મગ જેવડી ગોળીઓ કરી એ ઉના પાણી માથે આપવાથી ન્ય લાગ આપા મગની ખીચડી અને લી ખવગાવવાથી બધ થાય.

૧૦ **પાકુ ડેગ ઉપર**—આબાલગદર, દાઝહગદર, હાગદર, મચળ, સિંધવ, જલખાનું, જલખાનું, મગડીખાનું, એ આઠ ચીજોને ખાડી ફટકડી નાખી કુવાગ તાના મમા જગલથી મારા બાગ જેવડી ગોળી વાળવી એ ગોળીથી પિત્તપાકુ નામ પાળીયા ૧ કમળો ૨ જેમાં મરીંગ પીચ પડી જાય છે તે ૧ તથા શરીર શીકે થાય તે મગ અને મગળા જલમ.

૧૧ **વાનગ્રમ ઉપર સખન જુલેખા**—મીઠીઆવળ, મનસીંગ, બહેડાની ૮ ફટકમોથ, એ ચારે એકે તોલા પ્રમાણે, ઘોડાવજ ૮ તોલા, મરી, લીડી-પીપર આન હગદગ પાચ પાચ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વે ચીજો કીણી વાટીને ૫ મીના દુધમાં ચણી જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી માથે સવાર એકે આપવાથી વાનગ્રમ અપ.

૯. અંતિસાદિ વરી:—અવકળ, ખારેક અને અરીજી અમલાન લઈ એની નામવક્ષના રમમા વાલ વાલની ગોળીઓ કરી હાથમા ખાવા આપવી એટલે ટાંજી અતિસાગનો પછ નાશ થયે.

૧૦. એલ્બાદિ વરી:—સુક, મરી, લીડીપીપર, ચિત્રકના મૂળ, તલ્લીમપત્ર, આમલી, અન્નલેનન, ચવક અને છંડ એ અમલાન, અને એલ્બી, તજ તમા-લપત્ર એ અનુયાય એનુ ચૂણ કરી તેની બૂના ગોળમા ગોળીઓ કરી આપવી. ૧ સફેદમ રવરભગ, શ્યામ કામ અને અરુચિનો નાશ કરે છે.

૧૧. અગ્રમોહાદિ વરી:—અગ્રમોહ, લીડીપીપર, વાવડી, વરીઆળી, નાનાગમોશ મરી અને સિંધવ એ એકક બાગ, દરક ૫ ભાગ, સુ ૧૦ ભાગ, ૧૬ છદ ૧૦ ભાગ અને ભારમનુજી, ભાગ આ પ્રમાણ બધાનુ ચૂર્ણ કરવુ, અને ચૂણથી અમણો ગોળ લઈ તેના પાકમા યોગના કળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરી એ ગોળી ગરમ પાણીમા આપવી, એટલે મવ પ્રકરના રાગ દૂર થાય છે.

૧૨. દાડમપાકની ગોળીઓ:—જવરી ૬ માના, ખમખસ ૧ નાલો, એલ્બીદાણા ૩ માના, વર્ગઆળી ૧ નોલો અરીજી ૧ વાલ, જવરી અને સુક એક ભાગ લીડીપીપર અધા માસો એનુ ચૂણ દાડમની અદર ભરી, ઉપર એકાના નાન પાકડા નીટાળી અનાગમા પકવી, તે દાડમમાના આપધો સુકા વાટવુ તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી તે ગોળી માગદના અતિસાગ ઉપર હાથમા અથવા આખાના ધોવરામણમા રોજ એકવાર અથવા માલ સવાર આપવી.

૧૩. કાનાયન વરી:—હરે ૨૦ તોલા અને છંડ, પીપમીસળ, ચવક, ચિત્રક, સુક મરી, લીડીપીપર એ દરેક ચાગ ચાગ તોલા અને જવખાર ૮ તોલા, મિઠામો ૨૦ તોલા, નુગજી ૪ તોલા અને બધા ચૂણથી અમણો ગોળ નાખી તેની એક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને મરાન એક ખાવા આપવી. પાછળથી ખાટી ત્રણ પીવા આપવી, એટલે તે અમીરીપન કરે છે અને નમ્રદણી તથા પાડુગેગનો નાશ કરે છે આ ગોળી કાકયન કપિએ પોતાના શિ'રાને મગધર્ષ ૬ દ્વારકર્ષ પિત્તાય હરમ અને મુદગેગ નાશ કરવા કહેલી છે.

૧૪. એલ્બાદિ મુદિકા:—એલ્બીદાણા, તમાલપત્ર નાન, દાસ અને લીડી-પીપર એ દરેક બપમે તોલા નાકર, જેડીમપ, ખારેક દાસ એ દરેક ચાર ચાન તોલા લઈ તેમા અધ નાખી ખગસ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. તેમાવી દરોજ એક ખાવી, એટલે ઉગ્ધસપ, જવર, કામ, પામ, હેડકી, વમિ, જમ, મજા, મદ, તુલ, ગોષ પાચકળ અદોચક, સીકા, આદ્યવાત, રક્તપિત્ત, નત્ર અને લપનો નાશ થયે એવીજ આ એલ્બાદિ મુદિકા કૃત્ય અને નુસિકારક છે.

૧૫. દ્રાક્ષર્ષદિ મુદિકા:—સળી દાસ ૧૦ તોલા, માતામુખી ૪ તોલા, સુર-વાગી દરેક ૪ તોલા, સાકર ૮ તોલા, જવરી ૧ માસા અને કેસર ૩ માસા. એનુ ચૂર્ણ કરી ૭ માસા જેટલી ગોળીઓ આપવી. એવી મગધુદિ અને મલાશિલ વાયુ, અગ્નિપિત્ત, પિત્તમયુ વગેરે વાયુના રોગો સારા થાય છે, આ ગોળી રેચક છે.

૧૬. અક્ષતકરોદિ મુદિકા:—અક્ષતકરો, મિધાનુજી, ચિત્રક, અપાલકી, મરી,

લીડીપીપર, ૬૨૬ અને અગ્રના એ સમાન ભાગ અને મુઠ્ઠા બે ભાગ લઈ સર્વત્ર ચૂકા કરી બ્રહ્મચર્ય (અથવા વ્રતચર્ય) રમમા ગાળાઓ કરવી એ ગાળાઓના નવનથી મહાત્મિ, અર્થે ઉત્તમ, પીનમ, આમ ગળાના રોગ, મળેખમ મૂત્રી ઉન્માદ અને અભિપાતનો નાશ થાય છે

૧૭. અદનાદિ ગુટિકા—વશોદાયન એવચીદાણા, ચણકમોષા, એ મમાન ભાગ ૪૦ ચૂકા કરી ૧ ચૂકા પલકા તેટલુ તેમા નુખડનુ તેલ નાખી નાની ગાળાઓ કરી ૩ વખત એક એક ગાળી ખરીમાકર અને ઠંડા પાણી સાથે આપવી. અનાથી પ્રમેહ, પ્રદર, ગરમી (અત્રુચ્છ ૧ ઉત્તવા) નો તુરંત નાશ થાય છે આ ગાળાઓ શીતળ છે

૧૮ અદનાદિ ગુટિકા બીજી—લઉનો મેદા અને માગ્ર મમાન ૪૪ તેમજ કુન્ડુ અદનુ તેલ નાખવુ અને થોડુ પાણી છાંટી ગોળા કરવા પડી તેમાથી વાલ વાલની ગાળાઓ કરી માગ્ર અથવા ૫ ૭ ગાળાઓ દિવસમા ત્રણ વખત ભૂખ કરીને આપવાથી ઉપર કહેલા રોગોમા પહેલા દિવસથીજ ફાયદો દેખાવા માડીને ત્રણ અથવા ૭ દિવસમા મરી જાય છે

૧૯ કર્કેનારાક ગુટિકા—૮ કણુખાગ કુસાવેલો, જવખાગ લીડીપીપર ૬૨ ૬૬, એનુ ચૂકા કરી તેમા મમાના ગાળ નાખી ગાળી કરી તે મ્હોડામા ગમરી ગમ ગળવાથી કરમા ગદલ કર્કેનો નાશ થાય છે તેમજ એના મેવનથી હેડકી, વામ, ઉષ્મ, મળ અને આપમાન રોગનો નાશ થાય છે

૨૦. દુર્ગામ કુઠા-ગુટિકા—મરી લીડીપીપર ૫૪, મિધાણુ ૭૨, નુ વાડાવજ દોઝ, વાવડીગ ૬૨૮ ચિત્રક અગ્રમોદ એ સવ મમાન ૪૪ મન આપ-ધારી બમણો ગાળ નાખી નાળા ૧ નાલાની કરી ઉના પાણી સાથે આપવી અટલ મન પ્રકરના દરમના નાશ થાય છે

૨૧ શિંગ્રાદિ વટી—ગેકથી લોઝ ૧ ભાગ, વોડાવજ ૪ ભાગ, વાવડીગ ૪ ભાગ મિધાણુ ૪ ભાગ, ૭૨ ૫ ભાગ મુઠ્ઠા ૬ ભાગ, મરી ૭ ભાગ લીડીપીપર ૪ ભાગ કોટ ૬ ભાગ ૬૨૬૬ ૧૦ ભાગ ચિત્રક ૧૧ ભાગ, અગ્રમો ૧૨ ભાગ અને મવ આપધારી બમણો ગાળ નાખી ગાળાઓ કરવી. એના નવનથી અનેક પ્રકરના વાતરોગ દરસ ગાળો અને પ્રમેહ એ રોગ નાશ થાય છે

૨૨. રસકેવરવટી.—કસખાપરી મિધાણુ મોગયુધની ભુકી, ૮ કણુખાગ, ૧ મરી લીડીપીપર એમને લીભુના રમમા ખરલ કરી ગાળી છાપ સુકાવી રાખી એ મધમા ઘસી આપમા આજવી એટલે મવ નેત્રગત નાશ થાય છે તેમજ રક્તવ ૪૬મ (નેત્રાણુદ-આજવી) કુસા માગનુ વંધવુ તિમિર, અદિત પડળ નેત્રાણુ, ક્રાંતિદુ આદિ મોટા મોટા રોગોનો નાશ થાય છે

૨૩. અશ્વિનદિ ગુટિકા—અરીણુ અકલકરો લવજ કેમર જવની, જનકળ ભાગ દિ મેદા એ સમાન ભાગે લઈ આદના રસમા વાલ વાલની ગાળાઓ કરી આપવી અને ઉપર દૂધ પાવુ, એટલે વીપજીદિ અષ્ટ રતભન થાય છે જળ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષમ, કાંટા ઉષ્મરસ દ-આદિ રોગો નાશ થાય છે.

૨૪. રાખવડી.—આમલીના ખાગ ૪ તોલા, પરલવણુ (મિઠાણુ મચળ, જમીરખાગ બીડલવણુ અને મીઠુ) ૪ તોલા એને લીંબુના રસમા વાડી તે રસમા ચાર તોલા રાખને ગરમ કરી તેમા તે બાળી જતા સુધી વારવાર કમકારેલા પછી હીંગ નુઃ મરી લીડીપીપર એ દરેક એકેક તોલો અને પાંદા ગધક વજનાગ એ ત્રણ પા પા તોલો લઈ સર્વેને લીંબુના રસમા ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી એના મવનથી ક્ષયગેગ, સમહણી, ઝાંડા અજીર્ણ, મદામિ, શળ, પગિણામગળ દત્તપાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૨૫. સજવની ગુટિકા.—વાવડીગ સુઃ લીડીપીપર, હરટે, ચિત્રક, બહેજ, ચોડાવજ ગળો બીયામા અને વજનાગ એ ૧૦ સમાન ભાગે લઈ ગોચરમા ખરલ કરી, ચણોળીના વજન પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમા આપરી અજીર્ણમા એક ગોળી કાલેગ ઉપર એ ગોળી, અર્પદશ ઉપર ત્રણ અને નભિપાન ઉપર ચાર ગાળ આપવાથી મનુષ્યને મજવન કરે છે, એથી એને સજવની ગુટિકા કહે છે.

૨૬ બનિકેલાન્ડિ ગુટિકા.—મયદળ, મિઠાણુ, દિગળો, ડાડીની ભરમ, નુઃ અરીણુ ધતુરાના બી લીડીપીપર એ આઠે સમાન ભાગે લઈ લીંબુના રસમા અથવા ધતુરાના કાદાની અથવા ભાગના કાદાની ભાવના આપી રતિ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી કાગળીયા ઉપર ૧ પેનાભાર હાસ શેફેલી દીંગની ચણા જેવડી ટાકરી અને નિધાણુ એક માસે એક કરી તેમા એ ગોળી એક આપરી એટલે નકાળા ઝાડા ઉભરી ગધ થાય છે આ ગોળી નાગરવેલના પાનની બીડીમા આપવાથી વીરજદિ થાય છે.

૨૭ અધિગોળી ગુટિકા.—ગુદ પારે, ગધક, ટકણુખાર, વજનાગ, સુઃ મરી, લીડીપીપર હરડા મહેડા, આમળા, હરતાલ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ મવના મમાન ગાધેલો તેપાળો નાખી ભામરાના રસની તેને ૨૧ ભાવના આપી ચણાકી જેવડી ગોળીઓ વાળની. એ ગોળી આદુના રસમા અથવા ઉના પાણી સાથે અથવા યથાયાગ અનુપાન સાથે આપવાથી વાતચળા, ઉષરસ, શ્વાસ, ક્ષયગેગ, વગેરે ઉર રોગનો નાશ કરે છે x

મેટા ઝાંડાની અતગજન અને નાના ઝાંડાના જળને બાળી તે રાખ પાણીમા પલાળી રાખા તે પછી દરવા દઈ ઉપર નેનુ પાણી નીતારી લઈ તે પાનું ઉછળવાથી વનપનિના ખાગ નીકળે છે.

x એને ' ચોડાગોળી ' પણ કહે છે એના ઉપર ફટલાક મધોમાંથી આ પ્રમાણે અનુપાનો મળી આવે છે ૧ મઝહણી ઉપર ૧ ગોળી માખના ફડીના લોળવા સાથે આપવી. ત્રણ દિવસ સુધી ગરાબર એકેક ગોળી ખાઈની સાથે ખાવી અને બીજી ખાટી અને મીઠી ચીજ ન ખાવી. ૨ જેને અજીર્ણ હોય અને પેટમા કુખરુ હોય તેને એક ગોળી વીંતી સાથે આપવી. ૩. સાંધાના ઝેર ઉપર દરદીના પગની પીઠને છેદી ચોડ લાઈ કલાકી તે ગોળીને પાણીમા ધસી તે જગ્યાએ ચોપડવી. ૪ કુખિયાળાને આદુના રસની સાથે તે ગોળી ખાવા

૨૮. ઉપદેશ કુદર ગુટી:—કુદર શબ્દવા મુદરશાંતિ અને કૌટ એ એકેકે નોલો અને મોરશુચી અર્થે નોલો લઇ તેને આદુના ગમમાં ખરસ કરી રતિ પ્રમાણ ગોળી કરીને ને સવારે અને સાંજે આદુના ગમમાં આપવી અને મીઠી ૬ આદી ચીજ, માસ, ફળ, કાદળ એ ચીજો ખાવી નહિ એટલે ઉપદેશનો નાશ થાય છે

આપવી. ૫ વિધીના વિપચાળાને સુડના પાણીમાં એક ગોળી ધની ૭૫ ઉપર આપડવી. ૬ એકા સરીગમાં દાહ થતો હોય તેને આમળાના ગમમાં એક ગોળી ધસી તેની આખમાં આજની ૭ દરગાજ પ્રાત્ર દાગે એકેકે ગોળી ખાય ત્યારે શરીર નિરાશી રહે, પરંતુ ઉપરથી લી ફળ લખુ ખાવુ ૮. એકેકે ગોળી મધની સાથે ૩ દિવસ સુધી દરરાજ ખાય તો વિપચાળાના ધણીજ વધે. ૯ જેની આખો બહુજ રાત્રી થઇ જાય તેને એકેકે ગોળી પાણીમાં ધસી આખમાં આપડવાથી રત્નાસ જની ગહે છે ૧૦ કુદરના ઇડાની મંત્રીને પાણીમાં મેળવી તેમાં એક ગોળી ધસી શિષ્ટે લેખ કરી જીમગ કુદરથી જી વધ થાય ૧૧. ઉપદેશનો દરદી જવખારની સાથે એક ગોળી ખાય તો આગમ થઇ જાય. ૧૨. ત્યારે માથુ દુખવુ હોય તેણે એક ગોળી તલીયા તેમાં મળવી એપડવી ૧૩. જલધર નામવાળાને નવ મામા લાલદીની સાથે એક ગોળી આપવી ૧૪ એકેકે નાના મીનાહ માકરની સાથે આજીમ દિવસ સુધી એકેકે ગોળી ખાય તો શરીરના નવ રોગ જાય. ૧૫ અજીજીવાજી પાનની સાથે એક ગોળી ખાય ૧૬ મધની સાથે એક ગોળી ખાવાથી બધેજ પાકુજ થાય ૧૭ જેનું માથુ ભમવુ હોય અને ચક્ર આવતા હોય તેણે એક નોલો ઘોડાવજની સાથે ખાંતે એક ગોળી ખાવી ૧૮ મોઢાની દુર્મથી ઉપર નવ માસા ખમખમની સાથે એક ગોળી ખાવી ૧૯ નાસુ ઉપર મિસાડીના દાડકા માથે વખાંતે આપડવી ૩૦ ઉદરી-ઉપર થોડીક ચણાડીની માથે ગાળાને વખાંતે આપડવાથી વાળ ઉગી આવે છે. ૩૧ ચાવના ફળ માથે ખાય તો અજીજીથી આવતા નાવ જાય. ૨૨ આ ગોળી સ્ત્રી રજવસા થયા પછીથી સ્ત્રી પુરુષ બન્ને પાનની સાથે ખાય તો ગર્ભ ૨૩. ૨૪. દહી અને ઘાડમના દાણા સાથે ખાય તો મગલજી જાય ૨૫. ત્યારે પેટ ખરેજ જેનું કંઠુ હોય તેણે આ ગોળી પાણીમાં ધસી પેટ ઉપર નાપડવી જેથી પેટની પીડા અને કંઠુસાને દૂર કરે છે ૨૬ આદુના ગમ સાથે ૧૫ તો મર્વ જાતના વાતરોગ જાય. ૨૬ વિધીના ૭૫ ઉપર આ ગોળી ૧૫ માથે ધસી એપડવી. ૨૭ અજમીના ચૂણુ માથે ખાય તો ઉનો નાવ જાય. ૨૮. જરા અને સાકર માથે ખાય તો જીજીજી (જીનો નાવ) જાય. ૨૯. મરીમાં ધસી સુખચાથી મરી અને નાકના શેરનો આ ગોળી નાશ કરે છે. ૩૦ મીલડાના બીજ સાથે આ ગોળી ખાય તો નવરોગ જાય, પેસાળ છુટે. ૩૧ અજસકા સાથે ખાય તો ઇન્દ્રિયની પથરી ગાળે-કઢાડે. ૩૨. પાનના રસ સાથે ૧૫ દિવસ ખાય તો જીજી ઉપર ૩૩. ખસખમના ગમ સાથે આ ગોળી ખાય તો વાતરોગ જાય. ૩૪ એવરસ અને બદામની સાથે આ ગોળી ખાય

૧૬. બવરકેસરિ યુદી:—પુદ કરેલો પારો, વજાગ, સુક, મરી, લીંડી-
ખીપર, મધક, તિદગા, નેપાળો એ સર્વ સમાન જથ્થા લઈ ભાગરાના રસમાં
ખરસ કરીને રતિના પ્રમાણથી ઝોળાઓ ૪૦. પરતુ એ ઝોળા બાળકોને સર્વ-
વળા અક્ષર જેવડી આપવી નાળીએરના પાણી સાથે એ ઝોળા સર્વ બવરના
તો લાહી નીકળતુ બધ થાય. ૩૫. સુક અને સીના હાથ સાથે ધરી અઘ ઝોળા
કાનમાં નાખે તો કાનના રોગ જાય. ૩૬. તુલસીના રસ સાથે ખાય તો તરીયો
તાવ જાય. ૩૭. ભાગરાના ઝાંતી સાથે ખાય તો સરીસરી મુરલી જાય. ૩૮.
નગેડના રસ સાથે ખાય તો પ્રમેહ જાય. ૩૯. લીંડીખીપર અને મળા સાથે અઘ
ઝોળાનો લેપ કરે તો મગ્નિપાત જાય. ૪૦. ભુના ઝોળા સાથે ખાય તો મુખ-
દગ્ધ જાય. ૪૧. આમળાના ચૂર્ણ સાથે ઝોળા ખાય તો સર્વ ભત્તરી મરતી
જાય. ૪૨. આમળાના ચૂર્ણ સાથે એક વસ્ત્ર દિવસ ખાય તો નિશચી
થાય. ૪૩. મધ સાથે ખાય તો બળ લક્ષુ થાય. ૪૪. મધની સાથે ઉદિય ઉપર
લેપ કરે તો સ્ત્રી મનુજ પ્યાર કરે. ૪૫. ખારેકના રોગમાં સાથે આ ઝોળા ખાય
તો વાઝળીને બલ રહે. ૪૬. લીંડીખીપર અને હીઝ સાથે આ ઝોળા ખાય તો
દગ્ધનો નાશ કરે છે. ૪૭. જાસની સાથે આ ઝોળા ખાય તો સરીરના સોજા
જાય. ૪૮. સુકના ચૂર્ણ સાથે આ ઝોળા ખાય તે દરનકિયા (હાથના પ્રયોગથી
વીચ કાઢવાથી થયેલ નાનગદ) નો રોગ જાય. ૪૯. જાવડી સાથે ખાય તો
વાઝળીને પુત્ર થાય. ૫૦. ઉટકંદારીની સાથે ખાય તો પેટમાંના કાક તુરત ચાંત
કરે. ૫૧. ધોળા ચણેડી સાથે ધરીને અખમ્મા આળે તો આખના રોગો જાય.
પર લીમડના ફાસની સાથે આ ઝોળા ખાય તે સાપનુ ઝેર ઉતરે. ૫૩. લીંમ-
ડાના પાદડા સાથે ખાય તો તાવ જાય. ૫૪. લીંડીખીપર સાથે ખાય તો અવ-
લેહ જાય જાય. ૫૫. સમળ સાથે ખાય તો પેટનો મળ ઉતરે. ૫૬. ભાગરાના
રસ સાથે ખાય તો મગ્નિપાત જાય. ૫૭. છરા સાથે ખાય તો સરીરને પુષ્ટ
કરે. ૫૮. મધની સાથે ખાય તો વાના ઝોળા જાય. ૫૯. અમલીના રસ સાથે
ખાય તો પિત્તજન્ય જાય. ૬૦. તુલસી અને હાડમનાં હાણાના રસ સાથે ખાય
તો યગ જાય. ૬૧. તુલસીના રસમાં ધરીને આળે તો રતાંબળપાણુ જાય.
૬૨. ધોળા ચણેડીના ધરી આખમાં આળે તો પુત્ર જાય. છત્રાઈ છત્રાઈ.

આ ઝોળાની બનાવટ પશુ ભુદી ભુદી રીતે ભુદા ભુદા પ્રકારે બનાવવી
જણાય છે ઉક્ત ઝોળામાં ૧૧ ચીજો સમાન અને એ બધાની બરાબર નેપાળો
લેવાનું કલ્પેલ છે, ત્યાં બીજાં કશામાં નેપાળો ફરેક ચીજની બરાબર નાખવાનું
કહેલ છે વધવટ નાખવાનું જણાવું નથી એક અક્ષર પારો, મધક, હરતાલ,
વેડાવજ, સુક, મરી, લીંડીખીપર, કડુ, દગેની જાસ, ટકણુખાર, વજાગ, મેઝા
સોમલ, નેપાળો, હીઝ અને ઝોખરે આ પદ્ધતિ ચીજો સમાન લેવાનું કહી છે.
વળી બીજા કશામાં પારો, સુક, નેપાળો, હરડા, બહેડાં, આમળા, નગેડ, કડુ,
વજાગ, હરતાલ, હાગદ, મરી, ટકણુખાર, ઝરીણુ, લવચ, જાવડી, બવરડી,
મધુખીપર, વાકડીઝ આ ઝોળામાં ચીજો ભાગરાના રસમાં ૭ દિવસ સુધી

નાશ કરે છે. નાળાએરનું પાણી દરરોજ ત્રણ તોલા પીવું સાકર સાથે એ લેવાથી પિત્તજનને નાશ કરે છે. મરીના માથે લેવાથી સ્તનપાનજનને કરે છે. લીડીપીપર અને છરા માથે દાહજવગની નાશક છે. વળી આ જવગેરેમાં જોળી વિષમજનને, ખૂતજનને, બરોળ, અમિમાલ, અજીર્ણ, સોળે, જગમદિન અજીર્ણ, ગોળ, અદાર પ્રકારના કોદ અને પિત્તરોગને નાશ કરનારી છે.

૩૦ ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા:—કચ્છ (નરકચ્છ ૧), ધોધવજ, નાગરમોલ, દરિયાતુ, દેવદાર, દખદર, અતિવિષની કળી, દાદહળદર, પી પગમળ, ચિત્રક, ધાણુ, દરડાં, બહેડાં, આમળાં, ચવક, વાવડી, ગળપીપર સુક, મગી, લીડીપીપર, સુવર્ણ-માસિક ભરમ, રૂપામુખી ભરમ, જવખાર, સાંછખાર, ચિંધાતુણુ, મચળ અને ખીડ-સવણ, આ ૨૭ ઔષધ ત્રણ ત્રણ માસાના વજન લેવા અને નસોતર, દંતીચળ, નમાલપત્ર, તજ, એલચી અને વસીચોચન એ ૭ આયધા એકેક તોલા લઈ એ મર્વેનું ચૂર્ણ કરવું, અને લોદાલ્પરમ ૭ તોલા, ખડીસાલ ૮ તોલા, સિંધાજન ૮ તોલા અને મુચળ ૮ તોલા લઈ એ તમામ ઔષધોને ત્રિકોના કાદામાં ખગલ કરી જોળીએ કરવી. આ ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગને નાશ કરે છે.

૩૧. વસ્ત્રનાગ ગુટી:—કસાર્ધની ભરમ ૩ ભાગ મરી ૫ ભાગ અને વજનાગ ૧૫ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી ગ્રનિ પ્રમાણે જોળીએ કરી તે આદુના રસમાં આપવી, એટલે વાતરોગ અને કરો નાશ થાય છે.

૩૨. કુચ્છા ગુટી:—કેટલાક ગરબ પાણીમાં પલાળી ગાંધી સવારે તેને જોળી તેના ઉપરથી ઊંચી કઢાડી નાખી તેને લીંઘા તરી નાખવા. જળવા દેવા નહિ. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવું પછી સુ: ૧ તોલા મરી ૧ તોલા, પાણા ૧ તોલા, ધાવડીના ફલ ૨ તોલા સિંધાતુણુ ૧ તોલા, અતિવિષની કળી ૧ તોલા આમળા ૧ તોલા એ મર્વને એકત્ર કરી ખાડી ચૂર્ણ કરી ઝેરકોચકાના ચૂર્ણમાં મેળવવું પછી સર્વથી ત્રણ મળી ખાડી માફે ૬૮ ચાસણી કરી તેમાં ને ચૂર્ણ નાખી જોળીએ જગલી ખોર જેવડી કરી તે દરરોજ માળ માવાગ સેવન કરવી, એથી અમિમાલ, તાવ મમદણી, અતિસાર, મળ અને વાતરોગ એ દૂર થાય છે.

૩૩. શીતજવરોગ વટી:—દગતાલ અને ચુકા મમલાગ લઈ તેને કેળના પાણીની ત્રણ દિવસ ભાવના આપીને પછી મગ જેવડી પારિક જોળીએ કરી, તે જોળી માફરમાં ૧ કે ૨ અજવા ૩ દિવસ આપવી એટલે શીતજવર દૂર થાય.

૩૪. લક્ષ્મીવટ વટી:—અજમે ૨, પુરાસાની અજમે ૨, કિરમાણી ખગલ કરવાનું કરે છે. વળી એક ચોપાઈ અમાગ સાજળવામાં આવેલ છે કે - રમ વિગ મધક અંત દગતાલ ત્રિકુટુ ત્રિક્ષા ચૌર જમાલ બુગરાજ રમ વાધિ જોળી કહે મારખ યદ ધોડા જોળી " આ પ્રમાણે બનાવટ, વરુઓનું માથ અને અનુપાનો અનેક પાકાતરવાળા વાચનામાં આવે છે કેટલાક લોકોને વાષરતા ને હમે છીએ પણ પોતાની માગ ત્રિશતિના પ્રભાવે તેઓ છુપાવતાજ રહે છે; પાતુ એવા મનુષ્યોએ લોકહિતની આતર પોતાના અજમાવેલ અખનશ પ્રસિદ્ધિમાં મકલા નેહએ.

અગ્રભાગે ૨, બેડીઅગ્રભાગે ૨, શેડિલા કાઠનાં બેડાં ૮ તેવા, બીજામાં ૧૦ તેવા, તથા એ બધા આપવાની બચાવર અથવા બચાવ લુગનો બેગ લઈ સર્વ આવેશી ખાડી બેગીઓ નાના બેગ જેવડી કરવી. ખેલેલામાં ૧ બેગી આફુના રસમાં આપવી, એટલે જાડા અને ઉલટી બદલકો. કૃમિરોગમાં વાવડીનના કાઠમાં આપવી. ઉપર (માટી) વાળાને દરેક વખતે એક બેગી મળ્યાની ઉપર પાન આપવી ચુનો લવચ ભવકળવાળી પાનખીટી ખવરાવવી. એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉપર મટે છે ૫મ પાણી જરૂર નથી. ૫મ્ કોલેસ ૧ મહિનો વર્ધ કરે.

૩૫. પુરંદર વટી:—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઈ કળથી કરી પછી ત્રિકટુ ૩ ભાગ અને ત્રિકળા ૩ ભાગ લઈ સર્વને બકરીના કૃમિમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે બેગીઓ કરવી. એ આફુના રસમાં આપવી. તેના ઉપર ૬૬ પાણી પીવું એના સેવનથી ઉપરમ અને આસનો તારા શ્વઃ અગ્નિ પ્રદીપ થાય છે. એ નિય સેવન કરવાથી રૂઢ પુર ૫મ્ લુવાનની પેઠે, સ્ત્રી-સંબોધમાં મમર્થ થાય છે.

૩૬. કૃદ્ધિબાધક વટી:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભરમ, કાષ્ઠાકની ભરમ, નાત્રભરમ, કાસાકની ભરમ, શુદ્ધ હગ્તાલ, મોરયુષ્, યાખભરમ, કાડીની ભરમ, ત્રિકટુ, ત્રિકળા, ચવક, ચાવડીચ, વરધાકો, કચ્છો, પીપળીચળ, પલાકમળ, ગેરુલી, ઘોડાવજ, એલચી, દેવદાસ, ચીકુ, સિંધાલુચ, સચળ, બીડચવળ, બમડીઆર એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી હરેન્દ્રા કાઠમાં ખરલ કરી બેગીઓ તથા તથા માસાની કરી તે પાણીમાં આપવી. એટલે અસાધ્ય અડરકિ (વધરાવળ) નો ૫મ્ નાશ થશે.

૩૭. નાગાશુની ચુરિકા:—પારો, વજનામ, ગંધક, સ્ત્રીકાની ભરમ એ સમાન લઈ અને મરી ૩ ભાગ લઈ તેને આફુના રસમાં ખરલ કરતું પછી રતિ પ્રમાણે બેગીઓ કરીને સર્વે આપવી, એટલે શાતરોગ, વિષમજ્વર, કફ, અશ્વત્થ-દોષ, મનિપાત, શ્વ, આગ્નિમાન (આક્રોશ) અને અરોગકનો તારા થાય છે.

૪-કવાથ. *

૧. મટ્ઠકાદિ ચતુષ્પદિ કવાથ:—૧ મટ્ઠક, ૨ હરદ, ૩ બલેમ, ૪ આમળા, ૫ ગરુલો, ૬ મેળા, ૭ આકરી, ૮ ઘોડાવજ, ૯ પુષ્કરમુળ, ૧૦ લાંબકો, ૧૧ સુક, ૧૨ મરી, ૧૩ બીડીપીપ, ૧૪ ક્રિયાતુ, ૧૫ અતિશીત્તી કળી, ૧૬ નગોડ, ૧૭ ગરમાગાનો મગજ, ૧૮ ત્રાપમાલુ, ૧૯ ખેરસાર, ૨૦ અરુણ, ૨૧ મેડી ચખાવળી, ૨૨ કળી ઉપલમરી, ૨૩ બેગી ઉપલમરી, ૨૪ મેડી શિવલુ (કાચકળ), ૨૫ કડુ, ૨૬ પિત્તપાપડા, ૨૭ આફુ (ક્રિયુષ્કી), ૨૮ કન્ડન, ૨૯ વાપારી (એવિદી) ના મૂળ, ૩૦ વાસનવેલમ મૂળ, ૩૧

* એક મિત્રે આપેલા અનુજ્ઞા પ્રયોગો:—

૧. રૂઢ વાચુ ઉપર:—પીપળીમળ તેલા ૨, ઇન્દુલ તેલા ૨, દેવદાસ તેલા ૨, ચમળ તેલા ૪, વાવડીચ તેલા ૨, બાગી તેલા ૨, કળામિત્રે

૮૦૦ લીંઘવનીના મળ, ૨૦ ધાવરી (લઘુ), ૩૦ એરડમળ, ૩૪ દડવા લીંઘડાની
 નાચ ૨૫ ચિત્રકમળ, ૨ શાતાવરી, ૨૭ ભાગમળ, ૩૮ ભોયઆમળા, ૮૬
 ૮૦૦ રજીના મળ, ૪૦ પીંડીના મળ, ૧૧ બીયામો, ૪૦ ધાવરીના મળ ૪૦ પદા-
 ડમળ ૧૧ પાટળી મળ, ૪૫ માલકામળી, ૪૬ વાળો, ૪૭ દત્તીમળ, ૪૮
 પલાનમળ ૧૬ મુખ ૫૦ રતાદળી, ૫૧ ગોરખમુરી (કસાગ), ૫૨ વાવડિય,
 ૫ આદડાના મળ, ૫૪ એરડમળ, ૫૫ કુચના મળ અને પાદડા, ૫૬ ધાવરીના મળ
 અને પાદડા, ૫૭ ગિંગળી, ૫૮ નાગરમોચ, ૫૯ ભદ્રમોચ, ૬૦ દેવદાગ ૬૧ પીંગો
 વાળા ૨૦ વતોનપત્ર, ૬૨ કડવા પડવળ, ૬૪ વાલોળના મળ, એનો અષ્ટમાસ
 ત્રણ કરી મવન કગવંશ તો રક્તપિત્ત, ૧૮ પ્રક્ષરના કાદ અને વાતગુણનો નાશ કરે છે

તાક્ષા ૨ મુઃ લીંડીપીપર અને કાળા મરી એ ત્રણ મળીને તોલા ૪, ચિત્રા-
 કાસ તાક્ષા ૨, કાયકળ તોલા ૨ પાદગમળ (પાગમ એરડાનું મળ) તોલા ૨
 ભોરીમળી અને ઉભા રીમળીના મળ તોલા ૮, બોરી અજમો તોલા ૨, ભૂતકિશી
 તાક્ષા ૨ કરિયાનું તાક્ષા ૨, પ્રોડાવજ તોલા ૨, ચામુક તોલા ૨ કાળીપાટ તોલા
 ૨ એ પ્રમાણે મંત્રે આમળા લઈ તેને અષ્ટદશ આરી તેના ભાગ પાડી એક
 ભાગના ઉકાળો કરી પાવાથી વાલુથી થએલ ન્યારપણું મરી શરીરમા રૂનિ આવે

૨ અક્રીબના જે ઉપર—સુવા મળાના બીજ આમરીયુ મીઠું અને
 મધ એ અને બંને તોલા પ્રમાણ લઈ પાણી શેર ૧૦ મા ઉકાળના પાણી શેર ૧૦
 મા ત્યાં ઉતાડી ૮૬ થએ પૂમ મમળી તુગડાથી ગાળીને પાવુ એથી ઉસરી થઈ
 ૨૦ નીંડળી જશે કદાપિ ઉસરી ન થાય તો કુડડાનું પીતુ ગળામા નાખવુ એટલ
 આવી કલાડના તેના દાથ પગ ઉપર કામળા નાખવા

૩ ચોરીઆ તાવ ઉપર—ગળા દાડ ૪૦ ભોગિમળી દાડ ૪ અને મુઃ
 દાડ ૨ ત્રણ પાણી શેર ૨ મા ઉકાળના તોલા ૫ માકી ગહે ત્યાર કપડાથી ગાળી લઈ
 તમા લીંડીપીપર નગ ૨ વાટલી નાખીને પાવાથી જે તાવ ધરીમા શરીર ઉપ-
 રંખાય અને ધરીમા શરીર અદર છુપાઈ જાય એવો ચોરીઆ તાવ જાય

૪ તાવ ઉપર—કરિયાનું તોલા ૧૦ દેવદાગ તોલા ૧૦, ભોગિમળી તોલા
 ૧૦ મુ તોલા ૧૦, ધાણુ તોલા ૧૦ વીંડી પીપર તોલા ૧૦, મોચ તોલા ૧૦
 દગમળ તાલા ૨ અને ઉતડાં તોલા ૧૦ લઈ ઉકાળો કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો

૫ ઉનવા અને મૂતકૃંદુ ઉપર—હળદર ગોખર, ગરમાળાનો ઘર્લ પાપા-
 નન અને ધમાના મમાન ભાગે લઈ તોલા પાંચ પાચના પડીકા કરી ગળવા તે
 નાં એ ૨૦ પડીકાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી દિવસ ૩ પાવો

૬ સંત્રિવા (સાંત્રિયા વા) ઉપર—ઉમમો તોલા ૧૦ અને પાટામ
 ૫૦ માં ૩ તાક્ષા ૧૦ આની ભાગ લઈ દરેકના બુદા બુદા મગખા ભાગે દશ
 ૧ રીડા કરી તે દોઢમાથી દરેકજ એ ૨૦ મળીને એ પડીકા પાણી શેર ૧૦
 મા નાખી ઉકાળો પાળા શેર ૧૦ ગહે ત્યાં ઉતાડી કપડાથી ગાળી મવાને પાવુ
 ૧૦ મરિયા નાચ પગે પાળારી

૭ કમળા તથા જળદર ઉપર—પડા મહેડા, આમળા અગ્રમી,

૨. રાસનાત્રિ ચતુર્થાંશ કવાથ—૧ ગત્તા ૨ દેવદાર, ૩ ઇન્દ્રવરણામળ ૪ ચવક, ૫ પીપરીમળ, ૬ ચિત્રકમળ, ૭ ભારગમળ ૮ હળદરના માદીયા, ૯ મુન્ડ, ૧૦ પુષ્કરમળ ૧૧ મુગધી અજવલા, ૧૨ હરદદળ, ૧૩ સવા, ૧૪ કોષ્ઠ, ૧૫ ખાલી ૧૬ ગોડાચર ૧૭ ગોખર, ૧૮ અરૂંસી, ૧૯ ઘોળા એરડાના મળ ૨૦ ખરેદીમળ, ૨૧ લદ્રમેાથ, ૨૨ નાગરમેાથ, ૨૩ રોવતી, ૨૪ પહાડમળ, ૨૫ ગળા ૨૬ રેણુકમીઝ, ૨૭ માંટાડી, ૨૮ થી ૩૭ દશમળ (શાલવણુ પીડવણુ ગાખર, રિગણુ ઉભીરીમણુ બીલી, એરડા અરડા શિવણુ, પહાડ એના મળ), ૩૮ વરધારે ૩૯ ગેરણી ૪૦ ગેરખમુડી ૪૧ અજમે, ૪૨ નસોતર, ૪૩ આમુધ, ૪૪ રગતરોહીડાની છાલ, ૪૫ કાળી ઉપલસરી, ૪૬ ઘોળી ઉપલસરી, ૪૭ મુગળ, ૪૮ કરિયાતુ ૪૯ લીડીપીપર, ૫૦ વાળા, ૫૧ ત્રાયમાણુ, ૫૨ રિગણુ, નેપાળી કરિયાતુ, લીમડાની અતર છાલ, કડુ અને ગળા એ સમાન ભાગે લઈ પાણીમા ઉઠાળી લુગડાથી ગાળી લઈને તેમા આજ્યુ મધ તોલા ૨ નાખીને પાવાથી કમળો તથા જલધર રોગ નય

૮. તાવ ઉતરી ગયા પછીની નખખાઈ ઉપર— કરીયાતાની પાદડી માંડર અને ઘાણુ એકેક તોલો લઈ ઉકાળીને તે પાણી સવાર સાજ પાવાથી તાવ ગયા પછીની નખખાઈ મરી ટાવત આવે, જ્યમ ઉભડ પણુ એ માણુમને ગોળનુ પાણી પીવા આપવુ નહિ

૯. સગ્રહણી અને મરડાના ઝાડા ઉપર— હાલાઈ ગોળ તોના ૩, મગડશીંગ તોલો ૧૦, ઘોળા મરી તોલો ૧૦ ચીમેડ તોલો ૧ અને હિમજ તોલો ૧ એ મવ પાણી ગે ૧૦ મા ઉઠાળીને પાય તા મરડા, સગ્રહણી અને આતમાર નય

૧૦ વાયુની હેડકી ઉપર—ઝકચના વડા કરી પાણીમા ઉઠાળી ગાળીને પાવુ

૧૧ તાવ ઉપર—કડુ, કરીયાતુ અને ઇન્દ્રજવનો ઉકાળો કરી ખાટલીમા ભરી રાખવો તેમાથી દરદીને આપની વખતે દરદીના બળાબળ પ્રમાણે વધારેમા વધારે વાલ ૧ મુધી નવમાર નાખીને પાવુ

૧૨ સ્ત્રીઆના મુત્રખંધ ઉપર—ગાના મળ, કાસના મળ, દાલડાના મળ નમાન ભાગે લઈ તેમા હિંગ અને મચળ પા પા તોલો નાખી પાણી ગેર પાય-મા ઉકાળતા તેનુ ગેર ૧૦ ગ્હે ત્યારે તેમા ખડગીનુ દૂધ ગેર ૧ નાખીને પાવુ

૧૩ પ્રમેહ ઉપર—ખરેદીના મળ ગેર ૧ લઈ પાયગણુ પાણીમા ઉકાળતા તે પાણી તોલા ૫ ગ્હે ત્યારે તેમાથી તોલા ૧ લઈ અકરીના એક રોર દૂધમા નાખી પાવુ પગેજ પાળવી

૧૪. પાણી ચિતરે માટે— બેડ ગેર ૧ મરી તોલા ૨, સવા ગેર ૧ મુન્ડ તોલા ૪ આખા હળદર તોલા ૮ દારહળદર તોલા ૪, યુવરના પાદડા નંગ ૪, એ મવળી ચીળે પાણી ગેર ત્રણમા નાખી ઉકાળતા રોગ ૧૦ ગ્હે ઉતારી લઈ કપડાથી ગાળી તેમા મધ નાખી આપવાથી પાણીવિકાર (પરેશનુ પાણી લાગવાથી થએલ વિઝાગ) મટે પરેડ પાળવી

૫૩ રોહિણીમાસ, ૫૪ ઠંડુ, ૫૫ ગરમાળાનો મહા, ૫૬ કુશની જાલ, ૫૭ કોરાદા, ૫૮ નવાહના મૂળ, ૫૯ વાવડીય, ૬૦ પુવરૂંછા, ૬૧ શનાવરી, ૬૨ ધાણુ, ૬૩ પરાળ અને ૬૪ ઇન્દ્રવ્ય એનો અટમાશ કાઢો કરીને ત એડેએલ અને સિધા-
નુજુ નાખી નિત્ય મવાન મલન કરે તો અધાગ વાયુ, અપનાતક વાયુ, હનુમ્બહ, કપવાત, અદિતવાયુ, દી મણુનો વાયુ, વિશ્વાચી, હરિમ્બહ, મરડાનો વાયુ, ગુમ્બી, પ્રતીનુની, લગણપણુ, કુળવાન (કુમ્બપણુ), દાડગતવાયુ, મધિવાત એ સવ પ્રતાળના વાતરોગ, મોળાનો રોગ, ગળા, બધકાશ ઇત્યાદિ રોગ નાશ પામે છે.

૩. રૂઝ્કાદિ અનુષ્ઠિતિ કવાથ.—૧ કાઠગ્રાણી, ૨ હીંગ, ૩ કંચિયાતુ, ૪ લળદર, ૫ કોપ્થ, ૬ રોહિણી, ૭ કંદુ, ૮ રાત્રના, ૯ એગડમળ, ૧૦ લસણુ, ૧૧ દાન્ડળીદર, ૧૨ ગરમાળાનો મહા ૧૩ ગાંધ, ૧૪ તાપમાણુ, ૧૫ નસોતર, ૧૬ ચિત્રકમળ, ૧૭ માલકાગળી, ૧૮ ઉપલમળ, ૧૯ ગંગા, ૨૦ દાનીતુ મળ, ૨૧ ચિત્રૂળ, ૨૨ વાવડીય, ૨૩ એલચી, ૨૪ તજ ૨૫ પડાળ, ૨૬ ગુગળ, ૨૭ અગુસી, ૨૮ ઇન્દ્રવ્ય, ૨૯ કડાના મળ, ૩૦ આમળા, ૩૧ ચીત્રણુમળ, ૩૨ ગતાવરી ૩૩ મરી, ૩૪ લાલ્લી, ૩૫ જ્યારમળ, ૩૬ ગજવીપર, ૩૭ મુદ્, ૩૮ રડદળ, ૩૯ અગુસી, ૪૦ મોગવલ, ૪૧ ડાળો નમાતર, ૪૨ પીપળીમળ, ૪૩ લીડીપીપર ૪૪ નાગરમોચ, ૪૫ બોડીઅજમો, ૪૬ અજમો, ૪૭ મવા, ૪૮ અગર ૪૯ મુખડ, ૫૦ ઇન્દ્રવરણુ, ૫૧ ચરક, ૫૨ ધોળી મળળી, ૫૩ પોડાવળ ૫૪ કાપડળ, ૫૫ ચી ૫૬ દશમળ, એનો કાઢો કરીને આપવા, એટલે આક પ્રકા-
ના તાવ સનિપાતનર, તાતરોગ મરોગવાતરોગ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૪ અરમરીનાશક કવાથ.—વાયવરણુ (વરણુ) ની જાલનો કાઢો ગાળ નાખી પાવા એટલે પથરી અને વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૫-યોગ.

૧ વર્ષમાન પિપ્પલી પ્રયોગ.—પીપળી મળ્યા મળરોગ તણુ, પાચ, માન અથવા દરા દિવસ મુખી સારતા જાહેને તેજ કમેથી દરોગ પાછી વટાડતા વળુ એ પીપળને દરોગ દ્વધમા ઉઠાળીને હંડુ થયે તેમાજ વાડી મધ નાખી અ મર્મ પાવુ ઉપર દ્વધમાતનુ બોળન કરવુ એટલે આમ ઉધગમ, જીર્ણવગ ઉગગાગ હરમ વાતરક્ત, (અગ્નિમાધ અઠર્ણુ, અગ્નિ હરોગ, પાકુરોગ અને અત ક્રમિ) એનો નાશ થાય છે.

૨ અરમરીનાશક યોગ.—વાયવરણુ (વરણુ) ની જાલનો કાઢો ગોળાખી પાનાથી પથરી અને વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૩ કૃત્ત્વહારક યોગ.—ખડીમાકર અને જવખાગ મમાન લઘ મેવન કર-
વાથી તરફનો નાશ થાય છે.

૪ કનકમીજ યોગ.—૧ તોતો નિમળીના ખીજ ગ્રાશમા વાડી મધ નાખી
પા ૧ એટલે પ્રમેહનો નીન નાશ થાય છે.

૫ આકુટપાનિ યોગ.—અકોલની તુલસી કળાએ અથવા મળની જાલ,

પીચ્છ, આમળા, હળદર, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એટલે વીમ પ્રકારના પ્રમહનો નાશ થાય.

૬ રક્તીપદનાશક યોગ.—ચુક નાખી પાચન કરેલું દૂધ અને દુધાન્ન મેવન કરવાથી રક્તીપદ (હાથીપગાનો રોગ), અર્જુન અને અશ્વિ (ગાંડ)નો રોગ એનો નાશ થાય છે. બીજો પ્રકાર—કાસદરાના મળ વાટી ગાયના ઘીમાં પાવા, એટલે દારૂલુ સ્ત્રીપદ (હાથીપગાનો) રોગ નાશ થશે.

૭ અજીર્ણ અને કોલેરાને આદે:—ચુક, કુકના મળ એરી નાળીએર ક્વત્ત મકાયરી એ મર્વને ગાળની એ તોલા આજમા ૦૧ તોલો ધસી તેને નપાવલી કાકરીવી ઝામી, તેમાં વાલભગ દિગ અને વાલ એડ સિંધાલુણુ નાખી તે પાવાથી કાગળીયુ, અજીર્ણ અને વૃમ્ભિકાર નાય અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

૮ વિસર્પ કુષ્ઠનાશક યોગ.—એગડ, કડવી તુબડી, કડવો લીમડો તથા પુત્રાડીયો, બાવળી, અકોલ એ મર્વના બીજ સમાન ભાગે લઈ પાનાળ ચત્રથી તલ કાઢી તેનો લેપ કરવાથી વિસર્પ, કોદ, ફેડલા, ખગ્ગ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૯ મૂત્રાશ્મતકર યોગ —ગાંડડીના બીજ, ત્રિકાળાનું ચૂર્ણ અને સિંધાલુણુ એ ઉના પાણીમાં પાવાથી મત્ર છુટશે.

૬-લેપ.

૧ ઉપદંશશામક લેપ —ચુક ગધક, એલચી, મરી, લવગ, અને મુદ્ગ પાગે નાગરવેલના પાનના ગમમાં ઘી માથે ખરલ કરી તેનો સરીરે લેપ કરાવ અને નાગરવેલના પાનમાં તે માળ સવાર મેવન કરાવે, દૂધ ભાતનું પચ્ચ કરાવ એટલે મર્વ ઉપદંશનો નાશ થઈ વિગ્રેહકનો પણ નાશ થાય છે.

૨ કુરંડનાશક લેપ:—આગમળ ચોખાના ધોવરામણમાં સુખડની પેડે માગીક ધસીને ગડમાળા (ટડમાળા) અને અતર્ગળ ઉપર લેપ કરવો એટલે તેનો નાશ થાય છે તેમજ વાઝણી કંકાડીનું મળ ધમી લેપ કરવો, એટલે અતર્ગળ રોગનો નાશ થાય છે.

૩ કણ્ઠીચૂડા ઉપર લેપ —ચળનાગ, ફેરફેચલા, મુઠ, ગમદળ અને કાળી-છગી એ મર્વને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો, એટલે કણ્ઠ મળનો નાશ થાય છે.

૪ કુરંડનાશક લેપ:—દિગકસી અને સિંધાલુણુને એરડીયા તલમાં મેળવી તેનો આડ ઉપર લેપ કરી વચ્ચથી બાધવું તો તેથી અઘટક નાશ થાય.

૫ અશ્વબુદ્ધનાશક લેપ:—સાજખાગ, મળાનો આગ અને ગખલગમ એનો લેપ કરવો, એટલે ધત્રી (ગાંડ) અને અર્જુન રોગનો નાશ થાય છે.

૭-અર્ક.

૧. સિલામાનો અર્ક —સિલામાનો અર્ક પાનાળ ચત્રથી કાઢવા પછી તેમાં ગળ નાખી પચવી ગોળીઓ કરવી આ ગોળી મર્વવાત અને કટિવાત ઉપર આપવી તેમજ ઉપદંશવાત, શ્વળ, દૂષિત જ્વર, રક્તવેપ અને કાંટરોગ ઉપર પણ આપવી.

૨. કુચલાનો અર્ક.—જો કુચલા એક નાત લિજ્જતી ગણવા અને ખાડવા પડે. પાતાળ ચત્રથી અંક કલાડવા અને નાગરવલની પાન ખીટીમા વાયુ, પક્ષ-શાન ન્યાદિ ઉપર આપરા

૩. પુષ્પાધર્ક.—ગેવતી (હાંદા વિનાતો) મુલાખ અને મુલાખ, મધુમાધવી મુલદાવરી, જાંબી, જુદી પાળા ચ પો, બટા, હાથ, એના ફેલાવર કેલકીના પાંદડા પાથરીને તેનો મુઠ મપ્રદાય પ્રમાણે અંક કાઢવા આ પ્રમિદ્ધ પુષ્પાધર્ક છે. આનું મન ૪૮ દિવસ કાચાથી નપુમન પણ પુરુષવને પામ છે અને એક વષ મવવાથી લાયનો નાશ થાય છે

૮-આસવ.

૧. કુમારી આસવ.—કુવાર પાકાનો રમ ૨૦૪૮ તોલા ગોળ ૪૦૦ તોલા, બાગ ૧૦૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૮ તોલા લગ તેના કાંદો કરવા તે ચનુચાન રહ એટલે ગાળી લવા અને તેમા મધ ૨૫ તોલા અને ચાવડીના ફેલ ૧૮ તોલા નાખી ઘીના ટીપ વામળમા નાખી તેમા તલચડા, લવંગ ચણુદાળા, ન્યામચીની જટામ્બી (માવછડ) ચવડ ચિત્રક નવની કાંડકરીંગી બહેડા પુષ્કરમુળ એ દરેક ચોપધીનો ૬૪ક ચાર ચાર તોલા અને નાજબનમ તથા જાલબનમ એ બે તોલા નાખી માટલાનુ મોટું મધ કરી ૫ ટીમા અથવા ધાન્યની નાંદામા ૧૦ દિવસ દારી ગળી તેમાથી કાંચા પછી તે આસવ ગળીનું પણ અને અમ્મિ જેદને આપવાથી પાચ પ્રકારના ચામ ઉષરમ, અના વ સુચ ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ ૮ પ્રકારના હરમ એનો નાગ કરે છે આ સાત સાધિ અપ-માન અંગે ખીજ નંગો ઉપર પણ પાજરા એના મેવનથી નામ પ્રદાપ્ત થઈ ગયા ૮ પ્રકારનો ગુરમ નહ પુષ્પ એ નાગ ૧૫ દિવસમા નાગ થાય ૫ આ કુમારી આસવ મુલ-પતિએ કહેલ છે

૨. જ ખીરાસવ —પાંચ લીલુ ૧૦૦ નો નમ નદારી તેમા હીંગ ૧૦ તાના મિષાનુલુ ૮ તોલા મીડકવણુ ૮ તોલા ત્રિફલુ ૮ તોલા અચળ ૧૬ તાલા ગરુ ૮ તોલા અને અળખા ૮ તોલા નાખી તે મવ મિત્રણુ માટીના ટીપ સનણુમા નાખી તે વામણુ લોડામા ૧૬ દિવસ દારી ગળવુ ત્યાંપછી બદાન દવાડી આ રસ મગામગ જે ૮ તાલા મુધી મેવન કાવવા લી ચક્રત (પેરમાલી માક), બનાગ ગોળા વિરધિ અરીસિલકા ચાનુદમ કારો, જીળ, પાંખાનુ મળ, હાંદાગ નાલિંગવા બધકોળ આદિને ચાનગેશ અને કંકરોગેનો રાગ થાય છે એનાથી કાંડુ પામ બળી જાય છે

૯-અંગન

૧ નયનામૃત —પાન અને મીનુ મમાન બાગે રા અમ્મિ ઉપર ગરમ કી નીનો ઉપર નાખવુ ત્યારપછી તેનાથી બમણો મુઠ મુરમા અને પાગનો

અનમત પ્રમાણે —

૨ કમળા ઉપર —મેનાગેર આમગા અને (જાંબ) ટીપુ વારી કાસાની ૫. ૮ મ મધ મુડી અખમા આપવાથી કમળા મરે

એથો ભાગ ભીમનતી કપર નાખી સર્વ ખરલ કરુ એનુ અજન કરવાથી નિમિર (અધકાર, પડગ, કાચમિદ, મુક (કુલ) અમ અહિરા વગેરે મરે નેત્રરોગનો નાશ થાય છે

૨ નેત્રરોગા ઉપર અજન—મિદૂર ૦ તોલો, કપર ૦ તોલો, ફુલાવેલા મોગયુતુની ભુટી ૧ માના ઘોળા કાથો ૦ તોલો મુરદાશીગ ૦ તોલો એ ઔષધો માખા માખણમા ખરલ કરી ભીલામાની ગેવનીના ૧૦ અથવા ૧૨ રીપાં પાડવા અને નાખાના વામણમા ખરલ કરી તેને વીમ પ્લીસ વેળા પાણીથી ઘોષ પછી ઝખીમા ભરી રાખવુ આ નિત્ય ગરે કાળગ પ્રમાણે આખમા અજન કરવાથી ખુપરી ગતાશ, ખગ્ગ, ઝગ્ગુ આદિ મય નેત્રરોગ દૂર થશે

૩ પ્રચેતન ચુટિકા—અજન) ત્રિદદુ, ત્રિકળા, હીગ, સિધવ કદ, થોડાવજ, કગ્ગના મીર, ગિરમ, એનુ ચુર્ણ કરી તને ખડગના મગમા ખરલ કરી ગોળાઓ કરી છાયામા મુકવી એનુ અજન કરવાથી અપરમાર (મગી) ઉન્માદ, અનિદ્રા મન્છા, ખૂતગેપ, એકાતરીયો તાવ વિષમન્તવ અને તિમિર (અધાગ), કાચ મિદ, ગાધગાપાનુ શિરોગગ અને મનિપાતનો નાશ થાય છે

૧૦-તેલ

૧ કોશાનકયાદિતેલ.—કડવા તુગિમાનો ૨૨ ૮ ગેર, તલનુ તેલ ૧ ગેર અને કડવી તુપટીના ખીજ તથા મુક બન્ને મળીને ૦ ગેર લઈ કંદક કરીને મદાગ્રિથી તેલ નિદ કરુ એનો વેપ કરવાથી મડેલ માન જીવડા પડી ગએલા ઉપદેશ, દુષ્ટ વ્રણ અને ભગદર રોગનો નાશ થાય

આ તેલમા મીણુ મિદૂર, કપીલો, બોદાશીગ એ વસ્તુઓ મેળવી મયમ કરવાથી ધણુજ ગુણદાયક થાય છે

૨ કાસીસાદિ તેલ.—લિગઢમી, મિધવ, લીડીપીપર, મુક મદ, ડસગારી (દુધીયો વઝનાગ), મનગીલ, મરી, વાવડીગ દત્તીમળ, ચિત્રદમળ,

૨ આખમા ફુલ પડ તે ઉપર—ઘોળા મરી પાણીમા ઘસી આખમા આજવા ઉપર આખા મગની ખીચડી બાધવી

૩ આખો ગાતી થય થોડુ દેખાતુ હોય તે ઉપર—આકડાનુ પીળુ પાન દેવતા ઉપર તપારી મમળીને તેનો ૨૨ ઢહારી, તેમા મુઠની કાકરી ઘસી રીપા ૩ થી ૪ નાકમા પાડવાથી આખમાની ગ્તાના મદ

૪. જસતના ફુલ પાડવાની રીત—જસતના ત્રીણ પતગ કરીને તેને કાઠાની કડાઈમા નાખી ચુલા ઉપર મૂકી નીચે જગતુ કરુ અને આકડાના લીલા લાકડાથી હલાવતા જુ ઓટલે તે પતગ ગળી જશે. પછી તમા લીમડાના પાદડા નાખવા, તેથી ફલ પડશે તેને ત્રીણા વાદવા એનેજ લોકો ઘોળી કાંસાંજણી (કામાજન) કહે છે એ ઘોળી કામાજળી પાણી માથે મેળવી શીશીમા રાખવી એના રીપા દરેગજ આખમા નાખવાથી આખનો દુખાવા, આખના ખીલ, વગેરે મટી જશે

૫. આખની દવા—ગસવતી અને હગદર એકેક તોલો લઈ ત્રીણા વારી કીમડાના ૨૨મા ગોળી બાધવી એ ગોળી પાણીમા ઘસી આખમા આજવુ.

હળનાળા, પીંચા ધતુરના નૂળ એ મમાન ભાગે લઈ તેનાથી ચાર ગણુ તલનુ તલ કાઢી તેમાં આડાનુ દંધ નાખી અને મવ આપવા વાટેલા નાખી તેલથી ચાર માક મોમન નાખી એકત્ર સચન કરાવવુ, અને તેલ મિદ્ર થાય એટલે તે હળના મમા ઉપર આપડવાથી શાગ પ્રમાણ મમાને બાળી નાખે છે, અને મુદા ઉપર હાલ વિજન કરવુ નથી.

૩ ગરુડિયન તૈલ — ૬૪ તોલા એરડાનુ તેલ વહા તેમા ૧૬ તોલા ગરુડમા, ત્રિફળા અને આદુ એ ત્રણે વાડીને નાખી તેલ પકવવુ એ તેલ પ્રાપ્ત થાય પીવુ અને દંધ ભાત આવે, એટલે અડકદિનો નાશ થયે.

૪ અમ્બુદાદિનાશક તૈલ — વાઝણી કકોડીનો ૩૬ પહાડમળ ગિગલી, ૧૮, પંડાળ, અકોલમળ મલકીનો પાંસે હરતાલ ગંધક, સિંધાલુલુ, મજુર, અનુષંગ (એમ્બીર), હળદર, હીંગ, મચળ, યોડાવળ અને શિરસ એ મમ-ભાગે વર્ષ પાણીમા વારી કક કરી કૃત્થી ચારગણ તેલ અને તેલથી ચારગણ દૂધ સર્પિયવ એકત્ર કરી આસિ ઉપર પચાવી તેલ મિદ્ર કરવુ એનો લેપ કરવાથી ૧૮ મજુ અમ્બુદ ગડમાલા અને ગર્ભાર ત્રણનો નાશ થાય છે.

૫ મહાપટખિદુ તૈલ — એલચી તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિંધાલુલુ. નાગમોથ, કુરુખીન ગન્ના તગર, ગરમાળાનો ગલ, હળદર, એરડમળ. નખડ, રાળો, મરડાશીંગ ધમામો, યોડાવળ, લિલામ, કમળ, ચિત્રક, મુરક, મરી નીરીપોપર મળે પીપળીમળ મજુર, પીળુ ચદન ત્રિફળા, પહાડમળ પગમાવ, દાંસ વાવડીંગ જેડીમધ, કસુખી, અજુવગ (જવક, ઝકઝકક, મેદા મામદા, કાકાલી, હીંગકોલી, ઝાદિ અને ત્રિદિ) એ મવ મમાનભાગે લઈ ૮૮ નાશ અને તેનાથી ચારગણ તેલ, તેલથી ચારગણ અકરીનુ દંધ અને નાખા ભાગ ભાગનોત્ર મ નાખી મદાસિથી પચાવતા તેલ મિદ્ર થાય એટલે એ તત્ત્વ નરય આપવાથી તેમજ અભ્યગ કરાવવાથી રતાષળાપણુ, તિમિર (અધ્ધાગ આવવાના) નાગ, કાચખિદુ (મોનીયો) પડળ કુશા, માયુ દુખતુ, ભાગળ ભમર (ભમરાટાનુ) મળ અને નાક તથા મુખનુ શ્લેષ એ રોગોનો નાશ થાય છે તેમજ પીળ પણુ શિરોરોગનો નાશ થઈ દંદિ ગીધ જેવી થાય છે.

૬ લાક્ષાદિ તૈલ — લાખનો ઉકાળે કરી તેમા મમાન ભાગે તલનુ તેલ નાખી તેનથી ચારગણી દહીની તર અને આસદ, દાડહળદર દેવદાર, રાળ કોટ, નખડ, માનવ ૩૬ ગન્ના સવા અને જેડીમધ એ સમભાગે નાખી સવનો ૮૮ કરી નાક કે કલ્પના નાચા ભાગ જેટલો નાખી તેલ મિદ્ર કરવુ એ શરીરે સાડવાથી મર્વ પ્રકાશના તલ લાય ઉમાદ આમ અપરમાર વાતરોગ, ક્ષય અને ૧૧૧ તથા બનતી પીડાનો નાશ થાય છે આ તેલ ગર્ભિણી સ્ત્રીને ચારે પક્ષુ નાશ થાય છે.

૧૧-ધૂત, ક્ષાર, મલમ.

૧ સારસ્વતધૂત (આહોધૂત) — મૂળ મહિત આજુલી આહીને

મલમ પારો, પરી ત્વચાદિના અનુભૂત પ્રયાગે —

૧ ભગદર દેવાહોળી ત્વચાદિ ઉપર — તત્ત્વના તેલ શેર ૧ મા

પાણીથી ઘોષ ખાડી હુમડામાં નાખી ૨૨ કલાકો આ ૨૨ ૨૫૬ તોલા લઈ તેમાં લી ૬૪ તોલા નાખવું અને તેને ચૂલા ઉપર રાખી તે પછી તેમાં હળદર, જાંબના પાદડા, કોઈ નમોતર અને હરડ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીડી-પીપર, લાવડીંગ, મિઠાકુણુ, સાકર, ઘોડાવજ એ એકેક તોલા લઈ પાણીમાં

ખરેડીના પાદડા શેર ૧ તથા લીમડાના પાદડા શેર ૧ નાખી ખૂબ તળીને પાદડા ઝાડી નાખવા ત્યારપછી તેમાં મિઠૂર તોલો ૦ નાખવું ત્યાર પછી રાજ તોલો ૦ નાખવી ત્યાર પછી મીણુ તોલા ૫ નાખી કઝઈ નીચે ઊતારી, તેમાં અગમ ડૂબ તોલા ૨ નાખી મલમ તૈયાર કરી તેની પટી મારવાથી દિવાલોળી પાકું, લગદર વગેરે ભયર ગુમડા મેં

૨ પિત્ત (ગરમી) ની હેડકી ઉપર— માથા ઉપર પાણીથી પલાળજી તુગડુ રાખવું સુકાઈ જાય તો ફરીથી પલાળતા રહેવું

૩ પેટમાના બગાડ ઉપર.—કુવારના પત્તાના જાડા કકડાને ચપટ ચીરા કરી તેમાં આખા હળદર, મેદાલકડી અને સાણખાર ખૂબ વાટી ઝીણા કરેલા નાખી ઉપર ભીનું કપડું વીટી નિર્ધન અગારામાં દાટી પકવવું પાકી રહેથી તે બન્ને ભાગ જુદા પાડી, મહંવાય તેવું બાધવાથી પેટમાનો બગાડ, ગાંઠ ઇત્યાદિ મટી આરામ થાય

૪ નાડીઝણુ (ભરનીંગળ) ઉપર.—મધક તોલો ૦ અને ખારો તોલો ૦ ભેગા વાટી એકત્ર થએ તેમાં મનશીલ તોલો ૦ અને માયા નગ ૧ ખૂબ વાટીને ગાડરના માખણુ તોલા ૨ ને ૧૨૧ વાર ઘોષ તેમાં મેજરી ચોપડવું, અથવા પટી ઉપર ચોપડી તે પટી મારવી

૫ હરસ ઉપર— અથમ આગી ભાગ તોલા ૫ લાવી ગુદું કરી પાણીથી ઘોષ મુકીને તેને જરા લીંઘા શેડવી તેમાંથી જમ્બજે તેટલી લઈ પાણી માથે વાટી લુગદી કરી ત્યારપછી એક ટુગળીનો ગાડીએ લઈ અડધો અડધથી ચીરી એ ફાડો કરી, તેમાં પેલી લુગદી રહે તેટલો વચ્ચેથી ગર્ભ કલાડી નાખી વચ્ચે લુગદી રાખી બન્ને ફાડા પાછી હતી તેમ એકત્ર કરી તેના ઉપર કપડમટી કરી અગારામાં બાફવી તે બાફઈ ગયા પછી બહાર કલાડી મેજસાજ ગરમ રહે તેવી એ ભાગ સહિત ફાડામાં ભાગની અદર હરસના મસા રહે તેવી રીતે ત્રણ આઠ દિવસ સુધી બાધી ઉપર મજબૂત લગોટ ગખતા જવા, એથી હરસ કુખ આપગે નહિ. અથવા ગળગળીને વાટી લુગદી કરી બાધવાથી આગમ થશે

૬ હરસ ઉપર લેપ — હળદર પાડાવેલાનું મૂળ આકડાનું પાન અને મગવાનું મૂળ એ ચાંદ મમાન ભાગે લઈ કાળના પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી હરમને ફાલેદો થાય

૭ શૂળ ઉપર—સાબરમીંગ, દિંગ, અરીજી અને ચણોડી પાણીમાં ધમી એકત્ર કરી કોમળ ઉપર ચોપડી રાખવી દુખતા ભાગ ઉપર તે પટી ચોપડવી

૮ માથામાંની જુએ જવા માટે—પારને નાગવેલના પાનમાં લુગદી કપડા ઉપર ચોપડી માથે બાધવાથી જુએ નક્ક પામે છે.

૯ ઉપદશ (ચાંદીનો)ઉપાય—માણસના માથાની તુવલીની સપુટમાં ભટ્ટી

સારી ગણના કરી તમા નાખી મદામિથી પડવી થી મિદ્ધ કરવું એનું એવન કરવાથી વાના નુદ્ધ થાય ૭ ૧૨ દિવસ એવન કરવાથી ચન્દ્ર પ્રમાણે ગતિ થાય ૧૭ દિવસ એવન કરવાથી ગચલ પ્રમાણે નુદ્ધ સ્વર (૬૬) થાય છે એક મહિના નવન કરવાથી તે મપણુ ચાન્દ્રમા પ્રવીણુ થાય ૭ (અથવાત્ત -મગ્ન-) કરીને ખાખ કરવી તે ખાખ, ખાળેલી કાળી માપારી તથા ખાળેલા ઘોળા દોષો મમાન ભાગ લઈ વાડીના મૂલમા મલમ કરી ચોપડવું

૧૦ ઉપદ્રશ (ચાદી)નો પ્રીતિ ઉપાય.—કાથો ભાગ ૪, મરડાશીંગ ભાગ ૧, આદાગલીંગ ભાગ ૧ પાગ ભાગ ૨, ગધક ભાગ ૨, મીણુ ભાગ ૪ માગ્યુયુ ભાગ ૪ ગળ ભાગ ૪ મરી ભાગ ૪, મનશીલ ભાગ ૪, હરતાલ ભાગ ૪ ગાયનું થી તાલા ૧૦ લઈ પ્રથમ ગધક પારાની ડાળળી કરી, એક પછી એક ચીનતે આમંદો તમા નાખતા જવું અને ખૂબ વાદતા જવું ન્યામ પછી ગાયના થીને ૧૦/ વખત યાદ તેમા મેળવી મલમ તૈયાર કરવું પ્રથમ ચાદી ઉપર રામી ચુક ચોપડીને એ મલમ ચોપડવો આ મલમ શરીરના કાઈ પણ ભાગ ઉપરના આદાં અને ખરજવાનો પણ નાશ કરે છે

૧૧ ઉપદ્રશ ઉપર પ્રીતિ ઉપાય.—ગુગળ, મિદ્ધ અને રમાજન એ તમા ૧૮ દાદ તોલો લઈ ઝીણું વાદી, દમ તોલા મગ્ગીયા તેવમા નાખી દલાવીને મનમ કરવું એ મલમ ચાદીને મટાડે છે

૧૨ કાળી દાદર ઉપર.—ગધક ગુગળ અને માકન મમાન ભાગે લઈ પાળી માથે ઝીણું વાદી દાદર ઉપર ચોપડવું

૧૩ દાદર ઉપર.—એડાના મીજ એળાઓ અને માજખાગ લીણુના મનમા ઝાંણુ વાદી ચોપડવાથી ગતી અને કાળી ખન્ને જાતની દાદર મટે

૧૪ ઉપદ્રશ (ચાદી) ઉપર.—કપીલો મગ્ગીયા તેલમા મેળવી ચોપડવો

૧૫ ઉપદ્રશ ઉપર (પ્રીતિ).—મેદી સગ્ગીયા તેલમા મેળવી ચોપડવી

૧૬ ઉપદ્રશ ઉપર (પ્રીતિ).—કુંગ જેને મિલાડીના દાપ કાઢે છે તે ચોપ વાદી મટે

૧૭ ટાકીનો ઉપાય.—ગખ તોલો ૧, મમુદ્રકેણુ તોલા ૨ અને થી તાના ૨ કવડીમા નાખી કપડમટ્ટી કરી તેની ગળપુટ ભડીમા ખાખ કરી તે ચોપડવું

૧૮ કીડીયા નગગ (રાદડા) તથા ગડગુ મડનો મલમ.—સિદ્ધ, મનકર ગુગળ લોમાન, હોગળો એ પાચ ચીને એકેક તોલો લઈ ખાદી તેના ૧૨૦ જેટલુ ગાયનું થી ખગલમા નાખી દલાવ ૮—૧૦ ચુધી ખૂબ લુટી મલમ નુ અને તેની પરી મારવી

૧૯ દાદર ઉપર.—ઉપનેટ વાવડીંગ, કુવાડીયાના ખીજ, મીધાણુ અને મ-મર એ પાચ ચીને ખટાશમા ખગલ કરી ચોપડવી

૨૦ ત્રીચીને ચોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપર.—કાથો, મીઠીઆવળ ને લીનાખણુ મરખા ભાગે પાળીમા વાદી ચોપડવી

૨૧ કદમાગા ઉપર.—ભીલામો, ચિત્રાછલ, વજ્જતીના મૂળ અને લુનો ના ૧ કુન્દગા દૂધ માથે ખૂબ વાદી કદમાગા ઉપર લેપ કરવો.

શક્તિ અને બુદ્ધિ પ્રમળ થાય છે) એના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના કોઠ, હરસ, ગુસ્મ (ગોળો), પ્રમેહ અને ઉધરમ દૂર થાય છે વાઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર થાય છે બીજીવીય પુરુષને નિર્ધા પ્રાપ્ત થાય છે અને બળ તથા અસિની વૃદ્ધિ થાય છે

૨ વગ્રધાર.—મીઠું, મિઠાણુ, બગડીખાગ, જવખાગ મચળ, ટકણુખાર અને માછખાગ એ સમાન ભાગે લઈ ચણી કરી તેને યુવરત્ના અને આકાંક્ષા દૂષના

૨૨ નામુ ઉપર—મેદીના પાદડા વાટીને ચોપડવા

૨૩ બહેંગપણાને ઉપાય—ઘનસા ઉટનું મૂત રેડવું

૨૪ સ્ત્રીઓના ગરમી (ચાદી) ઉપર—હીંગદખણુ, બોદારમીચ, માળેલો મોરચુ અને પીળા કેરી નંગ ૧ ની ખાખ લઈ ક્રીણા ચાદી એ વખત પ્રાએશા ગાયના ઘીમા મળવી મલમ કરી ચોપડવું

૨૫ ગડગુમડા ઉપર—તેલ જેટલે એમા મીણુ શેર ગા નાખી ગરમ કરી ઉનાળુ પડી તેમા ટુલાવેલો મોરચુ બાળેલું મિઠર, બેરંગ અને લોખાન એ ચાંદે એકેડ તોના લઈ ક્રીણા વાટી તેમા મેળવતા એ નાદિ રક્ષતા ચાદા ઇત્યાદિ ઉપર ગમમાણુ ઉપાય છે

૨૬ ગરમી (ચાદી) ઉપર—પારો અને મોનાગેડ એકેક તોલો લઈ મેશા બમ વાટી એટલવ કરીને માડ વખત ઘોએશા ગાયના એક તોલા ઘીમા નાખી મલમ કરવું એ ઉપદેશ ઉપર ચોપડવાથી ચાદી મટી જશે

૨૭ દાદર ઉપર—પગમરપર, ફેટકડી, ગધક અને કાથો સમાન ભાગે લઈ નીજના સમા ખરલ કરી ચોપડવાથી કાળી દાદર પણુ મટી જાય છે તે પછી ગતીનું નાં ઝંડુજ થુ

૨૮ સ્ત્રીઓને ચોનિ ઉપર અળ થાય તે ઉપર—મીઠીખાખ તોલા ૬, એલચી તોલા ૧ વગીયાળી તોલા ગા, ખાદ તોલા ૫ અને ઘીમા તળેલી હિમજ ગાસા ગા વાટીને ચોપડવું

૨૯ ગ્રણુ ઉપર મલમ.—તલના તેલ તોલા ૧ મા બેંગલે તોલા ૧ અને મીણુ તોલા ૧ નાખી ઉનું કરી મલમ કરવું તે દવા દર્દી તેની પડી ગુમડા ઉપર ચોડી તે રક્ષ થાવ.

૩૦ ખરુ ઉપર—માટી ગાયના ઘી તોલા ૧૦ મા ક્રીણુ વાટલે મનશીલ તોલા ૨ નાખી ચુલા ઉપર મૂકી નીચે કંઠાની જુની ડાખળીઓનું બળતું કરવું ત્યારે તે ટકીને એકરમ થઈ જાય ત્યારે તેને એક પાણીથી ભરવા મોટા ઘાળમા નાખી ડુબુ ત્યાર પછી તે પાણી ઉપર નરતું મલમ હાથથી ઉતારી લઈ એ મલમ દરરોજ શરીરે મદન કરવું

૩૧ ચોરીયા તાવ ઉપર—મરોડા અને ભમરીના દરની માટી કસીને નાણિ ઉપર લેપન કરવું, એટલે ઘડી ઘડીમા છુપી જતો ચોરીયા તાવ જાય.

૩૨ મગદાને માટે પટી—લવીંગ, તજ, મજાના ખીજ તથા નાખવલના પાન એ મવે સમાન ભાગે ક્રીણા વાટીને પટી ચણવીએ તે પુરુષાતન આવે પટી ચડાવવાની રીત—ઉપર લખેલી દવાઓ ઇન્દ્રિય ઉપર ફલ સિવાયના ભાગ પર

ત્રગ મર્ચપુટ (ભાવના) આપ્યા પછી આકાંક્ષા પાનમાં રાખી, માટલામાં વાલી નવા ઉપર ચાર પાટા સુધી અમિ આપવો કેટલું થયે તેનું ચૂણું કરીને તેને વિદ્યુત ત્રિદંતુ આગમાં જીવંત ચિત્રક એના ચૂણું માથે અગ્નિમણ જેઠ પાણીમાં નવન રંગવતું એટલે ગાળા, શણ, અગ્નિજી, આગને મર્ચ પ્રકારના ઉદ્દેશના મદામિ, ઉદાવર્ત અને ગંગાળ એનો નાશ થાય છે આ ઔષધ વાતાધિ થમા ઉના પાણીમાં આપવું પિતાધિક્યમાં ઘીમાં આપવું દેહાધિક્યમાં નાનવ માથે આપવું અને ત્રિદંતુમાં કાંઈ માથે આપવું આ વજ્રકાર કલ્પ-દા કરેલ છે

૩ મધુનારક મલમ—પાંગ અને ગધડ મમાન ભાગે લઈ બનેલી ગંગાબ મગદાશીગ અને મેવેની બગાબ કપિલો લઈ તેમાં થોડી મોગ્યુયુની બગી નાખી એકત્ર વાગી તેમાં ચાં ગાળુ જીનું થી નાખી તાપાના વામણમાં મગ્ય કરી મલમ કરવા આ મલમ રૂના પેલ ઉપર આપડી ત્રણ ઉપર બાધવે એટલે દરદરણ પાળ કેમકે તેમજ નાદીત્રણ અને મર્ચ પ્રકારના ત્રણ મારું થશે

નાપડી તેના ઉપર રુદ્ધ થોળું ડપડું નીટવું તેના ઉપર નાગવલનું પાકું પાન નીચી ફરી તના ઉપર ધાગું કપડું નીટવું અને તેના ઉપર મેગે નીટવા એને પગે અડાડી કહેવાય છે

૩૩ ગુમડા ઉપર—કાગસીની વલના પાદડા વાડીને તેની જુગદી ગુમડા પા પગે ઉપર બાધવી

૩૪ કાળી અને લાલ દાદર ઉપર—મવાના વખત પાણીથી વાંએલા ઘીમાં થોડા વોળા સોમલ મેળવી આપડવું ત્રણ ચાં ગમવું કે આ દવા એકી છે માટે તે દવાવાળા હાથ મોઝે અડવા નહિ જાહે દરદવાળી જગ્યાએ ખણુદ જવાયુ હોય તોપણ હાથ વોઈ માફ કરી નાખવા

૩૫ પ્લેગની ગાંઠ, અર્થુઈ રોગ અને બીજી ગાંઠોના દરદ ઉપર—ગમિમથના ગાંઠના પાદડાને પાણી માથે ફુલડીમાં બારી ને પાદડા ગાંઠ ઉપર વાગીને અગર વાટવા વગર બાધવા એથી થએલ દરદ પાડગે તેમજ તેનાવીજ કુટીને ન પળું લાવવું

૩૬ ગુમડા અને ખસના ગુમડા ઉપર—૫૦ વરમની જીનું ધંદને ત્રીણી ખાડી કપડ ત્રણ કરી તેમાં તલીયું તેલ તથા મોઝુયું તોલો જા નાખી દેવતા ઉપર ખૂબ કકડાડી ગુમડા અને ખસવી થએલ દાઝાઓ ઉપર આપડવું

૩૭ જીભ અટકી જવાથી થએલ બોખડાપણા ઉપર—ખડીઓખાગ દડાખાગ માજીખાગ બગડીખાગ મચળખાગ જવખાગ, મુરેખાગ, નવખાગ તપડીઓખાગ, એ નવ ખાગ મમાન ભાગે લઈ ખરમાડીના જાડા લાકડાને ઉભું ગાખી પિમા જવડ પળું ઉચું મારી તેમાં ભરી તેજ લાકડાનું કુચ મારી ઉદગડાના તતરમાં દિવસ ૧૫ ઘડી રાખી મુત વીતે બહાર કાઢી તે લાકડું દસ મહિત પાળી નાખવું એ તૈયાર થએલ ખાગ વાલ ૧ થી ૨ ની માત્રાવી દરરોજ આપવો અને પાતાવવાનો મત્તવરો ગમવો તો જીભ ખૂલશે

વૃહત્પાકસંગ્રહ.

પાક કરવાની રીતિ.—પાક એ પ્રકારના થાય છે એક પાતળો અને બીજો ઘન (જડા) પાતળા પાકને સરકતમા અવલેહ નામ આપ્યું છે અને ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે પાક એ ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકના ઔષધો મેવન કરતા કટાણો આવતો નથી રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમા શક્તિ લાવવી એ બે મોટા ગુણો પાકમા રહેલા છે પાકમા નાખવાની કાઠો-પધી જેટલી હોય તેટલીનું જુદું ચૂર્ણ કરવું, તેમજ સુગંધી ઔષધોનું ચૂર્ણ પણ જુદું કરવું દ્રાક્ષ, નાળાંચર, બદામ, ચારોળી, પીન્તા, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી એ પદાર્થો થોડા ખાડીને પાકમા નાખવા પાકમા પ્રથમ કાઠોપધી નાખવી, પછી સુગંધી પદાર્થ નાખવા અને પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાખવા સર્વના પછી કિચિત્ કેસર ઘીમા વાડી નાખવું ત્યાં અરીજી નાખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમા ગરમ કરી નાખવું લાગ નાખવાની હોય તો તે નારી પેઠે ઘોષ શેકીને નાખવી પાકમા ભરમે નાખવાની હોય તો તે પણ પાછળથી જ નાખવી પાક તૈયાર થયા પછી તે ઘી ચોપડેલા ખૂમચા (ધાળી) મા પહેળો કરી સુખડીની માફક ચોસલા કરવા અને કડો થયા પછી તે સારા ઉતમ વાસણ (ગરણી) વગેરેમા ભરવો વર્ષાઋતુમા પાક વણા કરવો નહિ વર્ષાઋતુમા કરેલા પાક અને અવલેહ સર્વના તડકામા વારે વારે મક્તા ગહેવું તેથી તેમા કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામા પાકનું સેવન કરવાથી ઘણેજ કાસદો છે પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવશ્ય પીવું અને મધુર ગમનુ ભોજન કરવું પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા સુધી છે

ખાડતો પાક એટલે ચાસણી બનાવવાની રીત.—અરેર ખાડમા દોઢ ગ્રામ પાણી કલક કરેલા વામણમા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું એક ઊભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું છાટતા જવું, એથી મેક ઉપર આવશે તે કાઢી નાખવો, એટલે પાક વચ્ચે થશે પછી તે પાકમાનું એક ટીપુ જમીન ઉપર ખાડવું તે ટીપુ ન પ્રસરતા તેમનું તેમજ રહે તો પાક મારા થયે છે એમ મગજનું પાકમા ખાડ નાખવી તે ચૂર્ણ—આપધેનો વિચાર કરી તેમા માપ પ્રમાણે મર્વ ચૂણથી બમણી ત્રમણી અથવા ચોખણી જેટલી નેદાઈતી હોય તેટલી નાખવી પાકમા સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

૧—પાક.*

અધ્યાય પાક.—આસપ ૪૦ તોલા, સુક ૨૦ તોલા, લીંડીફર ૧૦

અનુચિત પ્રયોગો —

૧. સીંચોના સુવારોગ ઉપર—બકરીના દૂધ ત્રેર રા નો માલો કરી

નાલા અને મગી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા લવગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર નાલા, બેમનુ દૂધ ૮૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનુ ઘી ૧૦૦ તોલા અને માદર ૧૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલા દૂધ તપાવી, તેમા ઉપર કાંદલી જળ્યાનુ ચૂણુ નાખી પચન કરવુ અને તે દૂધમા નાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ ૧ પચન કરવુ જાડુ થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેમનુ ચૂણુ નાખી નાખાના જેવુ દાણાદાર ચર્ષ ઘી છુટુ પડવા લાગ્યા પછી ઉનારી તેમા પીપળીમૂળ, જીરુ, ગળા, લવગ, તગર, જાયફળી, વાળેા, ડાંગોવાળેા, ચદન, પીલા, ઇમળ, ધાણા, ધાવરીના ફૂલ, વસંતોચન, આમળા, ગંધા, કપર, માંદાડી, આમગધ ચિત્રા અને શતાવરી, એ એકત્રીસ જળુમનુ અર્ધો અર્ધો તોલા ચણુ નાખી એકત્ર કરી ૬૫ થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વામણુમા ભરી ગખનુ આ પાકને આમનપાક કહ છે તેમાથી બે તોલા જેટલો દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો તે ઉપર યથેચ જોજન કરવુ એટલે ઉષ્મ, દમ, અજીણ, વાતરજા, પીત્ત, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, મોળ, ઝળ, વાતાશ પાડુરોગ, કમળા, નસલજી, ગુમરોગ અને વાતકેળનિવ રાગનો નાશ થાય છે આ પાક મન-ત્રિવાળાને અને ખાળડને દિતકારક, બલ્ય અને પાણિક છે, તથા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતુ હોય તો જેટલુ દૂધ કમી આવતુ હોય તટલા દૂધમા મેળવી લક્ષણુ કરવુ એટલે દૂધ આવે છે અને ક્ષીણુ, અરપત્તિ-રાગાનં પિત્તકારક, તથા કામ અગ્નિને વધારનાર તથા મધુર્ણ આધિના નાર કરનારા આ મર્યાત્મ પાક છે.

૨ અધિગૃંથપાક બીજો.—આસવ ૨૨ તોલા, ગાયનુ દૂધ ૭ શેર તજ, તેમા નુઃ જર ૦૮ તથા એકલકળીયુ લસણુ ગેર ૦૮ ખાડીને મેળવવુ તથા દાલાઇ જોળ શર ૦૮ મળવવા આ પાક દરરોજ કાઠેા ચાડા ખાવા આપવાથી શ્વાસ-નો મુત્રાવર મધુરીથી અમેદા સુચારક બન્ય.

૩ અડદીયા લાકુ વાતુપુષ્ટિ માટે.—માલમ, નગોડ, મુગલાઇદાણા વાળી મુમળી શતાવરી જગલી બુદુકળી ખમખમ, એખગે ગોખર એ દશ ચીન ૧૦૬ પાચ પાચ તોલા પ્રમાણે, જાયફળ પુગરીદાણા, જાવતરી એ ત્રણુ એન્ડ ગાના અક્કલકેર ૨ તોલા, આગળી ૧૦ તોલા, મગી ૨૦ તોલા, પિસ્તા ૫ તોલા, ગોડીપીપર ૨૦ તોલા, તજ ૨૦ તોલા, કમર ૦૮ તોલા, આસોદ ૨૦ તોલા, મદામતા મીન ૧૦ તોલા લઇ કીણા ખાડી ૪ શેર સાડરની આમણીમા નાખી તેમા અડદના લોટને ઘીમા તળીને તે તથા ઘી શેર ૩ ઉપગવી નાખી લાડુ કરવા.

૩ હરસે ઉપર—તથા ચાકળો યુગળ તોલા ૫ લઇ એક શેર પાણીમા પીગણાની પુગડાથી ગાળી તેમા માકર તોલા ૧૫ નાખી ઉકાળી આસણી જેવુ કરીને તેમા દિમજ તોલા ૨ અને મોટી હરડે તોલા ૩ કીણા વાટેલા નાખી પાક બનાવવા તેમાથી તોલા ૦૮ મધ માથે ખાવાથી કાઠેા માક આપશે. અર્થ મટાડવા માટે આ હિતમ ઉપાય છે.

એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેમર એ પ્રત્યેક એકેકે તોલા જન્યકળ, કેસર, વશલોચન, મોચરસ જટામાસી, ચદન, સીમમની છાલ, જવત્રી, લીડીપીપર, પીપળીમળ, લવગ ચણકબોખા મરપ્રલીંગી, અખોડનુ મગજ, શિલામા, શીંગોડા, ગોખર, ગમસિદ્ધ અન્નકલ્પ, સીમાની ભસ્મ, કલ્પની ભસ્મ અને લોહભસ્મ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા નાખી મદ અગ્નિથી પકવી ચાસલા કરી રાખવા તે પાક રાકિત પ્રમાણે ખાવા આપવો એટલે સર્વ પ્રમેહ, જીર્ણવર, શોષ, ગુદ્મ, પિત્ત-રોગ અને વાતરોગનો નાશ થઇ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અત-જન્થુને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે

૩ અશ્વિગંધપાક ત્રીજો.—૬૪ તોલા આસધનુ ચૂર્ણ લઇ તે ૪૦૬૬ તોલા દૂધમા પચન કરવુ પછી તે ૧૨૮ તોલા લીમા શેકી નાખવુ પછી ૧૯૨ તોલા આકરનો પાક કરી તેમા આસધનુ ચૂર્ણ નાખવુ તેમજ તલ્લુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા અને સુક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી-દાણા, ગેરણી, વગીઆળી, શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમળ, જર, સુક, ગોખર, બળદાણા, અજમો, પીપળીમળ લોહભસ્મ, સીમાની ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ ચાર ચાર તોલા તેમા નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિમાં જોઈ આપવા, એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ રમ્ભર, પીઠ અને ગુદા એ સ્થળોનો વાયુ, અસ્થિભ્રમ, સાંજે, દાંડ્યુ મધિવાત, અડરુદ્ધિ, હરોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઇ કાંતિ પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ લિતકર છે

૪ અશ્વિગંધપાક ચોથો.—આમધ ૩૨ તોલા, તજ, એલચી, નાગકેસર તમાલપત્ર, જન્યકળ, જવત્રી, નવીન દ્રમ, વશલોચન, જટામાસી, મોચરસ, ચદન જાળો અગર, ચિત્રક લીડીપીપર, પીપળીમળ, લવગ, અખરાના બીયા, અખાડ, શિંગોડા, ગોખર શતાવરી, સુક, મરી અને રૂમીમસ્તકી એ એકેકે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવુ પછી માથનુ ૪ ઝેર દૂધ લઇ તેનો માવો કરી તેમા તે ચૂર્ણ નાખી ચૂર્ણથી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમા તે નાખ્યા પછી ઘૂટી લીધી ચોપડી તાસકમા નાખી સગ્ધુ કરી ચક્રતા કરવા એ પાક નિત્ય ૨ તોલા સવન કરવો, એટલે પુષ્ટિ થઇ અનેક રોગનો નાશ થાય છે

૫ અહિકેન પાક—૪ તોલા અરીણુ લઇ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમા ખાકવુ પછી તેમા સમભાગ સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેમર, સુક, મરી લીડીપીપર લવગ, જવત્રી, જન્યકળ, ચણકબોખા, અક્કલ-ડંગ, ઘોળીમુમળી, જાળીમુમળી, તાલમખાનુ (અખરાના બીજ), કેસર, ચવક અને ચિત્રાના મળ એ પ્રત્યેક અર્વો અર્ધા તોલા ૬૫ થયા પછી નાખવુ દરરોજ બે

૪ વાત જલોદર (જેમા તરસ ઘણી લાગે છે અને પેટ મોઢુ થાય છે તે રોગ) ઉપર.—કમળુની શુદ્ધ કંગેલી ડળીઓ સમાન વજને મધમા આથવી પછી બે દિવન રહેવા દઇ એ આથો જલોદરના રોગીને આપવા

વાસ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાકુરોગ, હલ્લીમક, ઉષ-
રમ દમ, ક્ષમ, અમિમાસ અને મગ્ગહુણીનો નાશ થઈ બળ અને વર્ણની ત્રિષ
શાય છે તથા ઉત્તમ પ્રકારે પાતુપ્રિય થાય છે

૬ બીજા પ્રકારનો અહિંજન પાક—અક્ષકરો, કેમર, લવગ, જ્યમ્બૂળ
અને હિગળોક એ તોલો તોલો લેવું પછી અરીસુ ૩ તોલા લઈ તે ચાગ રોગ
રૂપમા પચન કરવું પછી એ મવથી ચાગણી સાકર લઈ મર્વ પદાર્થ એકત્ર
કરી, બે અથવા ચાગ વાલની ગોળી કરી, તે રાત્ર મુખમા ધાગણુ કરવા આપવી
એટલે ના બીજો ભોગવવા જેટલું મામર્ય આવે છે એ ગોળીનું નિત્ય નવન
કરવાથી સારી દહ મધ દ્વાયાર્ક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ
પ્રાપ્ત થઈ અનેક બીજો ભોગવવાનું મામર્ય પ્રાપ્ત થાય છે

૭. ત્રીજા પ્રકારનો અહિંજન પાક—ગુદ કરેલુ અરીસુ ૧૬ તોલા,
દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૪ તોલા એકત્ર કરી મદાસિ ઉપર પચન કરવું
હકુ થયા પછી તેમા માકર ૪ તોલા નાખવી તેમજ જ્યમ્બૂળ, જાવત્રી, કેમર,
લવગ, આમળા, મધુદગોકના બિયા, બીમ્બેની કપૂર, ધોળુ ચદન, સુક, મરી,
લીડીપીપર, ગુદ કરેલા ધતુરના બીયા, તગર, કાળી મુમળી, ગુદ કરેલો હિગ-
ળોક, ચવક, કાચકામાનું મગજ ચિત્રકમળ, પીપળીમળ, જીરૂ, શકાજીરૂ, અજમો,
બળદાણુ, ગોખરુ અને ગુદ તોલો તોલો, ભાગ ૧૬ તોલા હલ્લીની ભગ્મ
તાખાની ભરમ, લોહભરમ, રમ્મિદૂર તથા અગ્રકભગ્મ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા
નાખવી પછી સુગંધ આવવા માટે કરૂરી અને અગર તેમા નાખી, અવલંક
તૈયાર થયા પછી તે મારા વાગણુમા ભરવો આ પાક રોગ ગત્રે ખાવા
આપના, તે ઉપર બેમનુ દૂધ પાતુ આ પાકનું સેવન કરવાથી વાગણી સ્ત્રીઓને
ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે અને નપુમ્બને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે વળી આ પાકનું
સેવન કરવાથી ઉષરસ, દમ ગૈત્ર્ય, અપન્નમાર, ઉરક્ષતરોગ, એ સી પ્રકારના વાયુ-
રોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ પાચ પ્રકારનો પાકુરોગ, ભગદર, ઉચકી, મોત્ત, પ્રમેહ,
કફવાતથી થનારા રાગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે

૮ આર્યપાક—પાકલી અને મીરી ફરીઓના રસ ૨૦૪૮ તોલા, માકર ૧૫૬
તોલા ઘી ૧૨૮ તોલા, સુક ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને પાણી
૫૧૨ તોલા એ મર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, માત્રીના વાસણુમા મદાસિવડે પચન
કરવું, અને લાકડાના ચાટવાવડે વારવાર હલાવવું જનકુ થયા પછી તેમા ધાણુ,
જીરૂ, તમાલપત્ર ચિત્રો, નાગરમોથ તજ, કડૌણ જીરૂ, પીપળીમળ, નાગકેસર,
એલચીદાણુ, લવગ અને જ્યમ્બૂળ પ્રત્યેક ચાર તોલા લઈ લેવું ચૂણુ કરી તેમા
નાખવું પછી તે વાસણુ નીચે ઉતારી હકુ થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ
નાખી તેમાથી નિત્ય સવારમા ૪ તોલા પાક આપવો અથવા શક્તિ જોઈ તે
પ્રમાણે આપવો આ પાકના મેવનથી માણુમ બળવાન લપયુક્ત પુષ્ટ અને
નિરોગી થાય ૭ તેમજ એના મેવનથી મગ્ગહુણી, ક્ષય, શ્યામ, અગ્નિ, આસ્થપિત,
પિત્ત રક્તાપિત્ત અને પાકુરોગનો નાશ થાય છે

૯. બીજા પ્રકારનો આઝપાક—મારી પાકલી ફરીઓનો ૨૨ ૨૦૪૮
નોલા, માકર ૫૧૨ તોલા, થી ૨૫૬ તોલા, મુક ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા,
લીડીપીપ ૩૨ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી માટીના
વામણુમા નાખી લાડાડાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમા પીપળીમળ, નાગગ-
મોથ, ચવક ધાણુ, છૂરૂ, શાહછૂરૂ, એલચીદાણુ, નાગકેસર, તજ અને તાલીમ-
પત્ર એ આપધાનું ૧૬ તોલા ચૂણું નાખવું પાક તૈયાર થયા પછી તેમા મધ
૧૨૮ તોલા નાખી, તે પાક માગ વાસણુમા ભરી રાખવા દરેજાજ જમ્યા પહેલા
આ પાક ૪ તોલા આપવા, એટલે અરૂચિ, ઉમ્ર શ્યામ, ઉધગમ, ક્ષય, પીનસ
(મળેદમ) પથરી યકૃત, અન્નપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભગ, સર્વ પ્રકારનો
મગ્ગ્યાધિનો રોગ પાણુગેગ કમળો, હંદ્રોગ, મગ્ગકશ્મળ, આનાહ (મલમદ અને
મૂત્રમદ રોગ), ખસ અને શીતપિત્તનો નાશ કરે છે એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ
પુરુષ તરૂણ જેવો થાય છે મૂત્રમર્દ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમા હોય
તેને અને વાઙ્મળી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરૂણ થાય છે
આ આપધ દરેજાજ મેવન કરવાથી મેવન કરનાર પુરુષ માતૃતિના જેવો પગકમી
થાય કે આ ખડામ્પાક પ્રલેવનાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને ટહેલો હતો આ પાક
નીચેવધક બુદ્ધિવધક અયુ સર્વક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો એવો, તથા
શ્રદ્ધ યજ્ઞ પિશાચ અને અપમારની હરકત દૂર કરનાર છે

૧૦ ત્રીજા પ્રકારનો આઝપાક—૨૫૬ તોલા નારી પાકલી ફરીનો
૨૨, ૯૬ તોલા માકર, ૬૪ તોલા થી ૪ તોલા મુક, ૧ તોલા મરી, ૨ તોલા
લીડીપીપ ૧ તોલા પીપળીમળ ૫ તોલા નાગગમોથ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા
ધાણુ ૨ તોલા છૂરૂ, ૨ તોલા એલચીદાણુ, ૨ તોલા નાગકેસર, ૨ તોલા તજ
અને ૨ તોલા તાલીમપત્ર એ આપધા વસ્ત્રમાગ કરી ફરીના રમનો માવો કરી
તેમા તે આપધ મેળવી, ત્યાર પછી માકરના પાકમા નાખી ચોમલા પાડી, તે ૪
તોલા પાક દરેજાજ ભોજનના મધ્યમા ખાતો આ પકવાઝપાકથી અરોચક, શ્યામ,
ક્રમ, ક્ષય, પીનમ (મળેદમ), ખરોજ અને યકૃત કૃત્પાદિનો નાશ થાય છે

૧૧ ચાર્દકપાક—માગિ કરેલા આદાના કડમ, ગાયનું ધી અને ગોળ,
એ સમભાગ લઈ લોખંડની કડાઈમા અથવા માટીના વામણુમા મદાગ્રિ ઉપર
પચત કરવું ચોટી જાય એવું જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી મુક, છૂરૂ, મરી,
નાગકેસર, જાવ ત્રી, એલચીદાણુ, તજ, તમાલપત્ર, લીડીપીપ, ધાણુ, શાહછૂરૂ,
પીપળીમળ અને વાવડીગનું ચૂણું ઉપરના મધ આપધા કરતા ચોથા ભાગનું નાખવું.
પછી તે પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણુમા ભરી રાખવો આ પાક શીતકળમા રોજ
મગ્ગે તોલા ખાવા આપવો, એટલે દમ, ઉધગમ, ક્રમ, સ્વરભગ, અરૂચિ, કર્ણ-
રોગ, નામિદરોગ મુખરોગ, ક્ષય, ઉગ્ગતરોગ, હંદ્રોગ, મગ્ગકશ્મળી, શ્મી, ગુદમ
અને ગોપનો નાશ કરે છે

૧૨. બીજા પ્રકારનો ચાર્દકપાક—ગોળ ૫ તોલા, આદાનો ૨૨

૧૦૮ તોલા અને ઘી ૮૦ તોલા એ એક કુટ્ટી પચન કરવું પડી તેમ ચાનુજાત લવચ અને ત્રિકટું એકેક તોલા ચૂર્ણ નાખી, પાટ તૈયાર કરી તે અભિષેક બેઠા અવારના મેવન કરવા એટલે અત્રિ પ્રદીપ થઇ વાતરેગ થામ ઉધરમ અરચિ નૈવ્ય, ક્ષય ગેગ અને પીનમ રોગનો નાશ ૮૦ છે

૧૩ ત્રીજા પ્રકારનો આદ્રકપાક — અજમે, લોહ-લગ્ન નાગરમેઘ ધાણા તજ તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને જીરૂ એ ઔષધો બધામે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ તોલા આદુના કંડા એકત્ર કરી તેનો ત્રણ કરી તેમા ઉપલા ઔષધાનુ ચૂર્ણ નાખવું આ અવલેહ—અણદમ, નોળે નળ ઉધરમ, મળચાધિ, ક્ષય ગુન્મ અને તાવ ઉપર યાજ્ઞવા

૧૪ એર ડપાક.—એરડાના જાણા લઈ તે આદ્રગણા દૂધમા પચન કરવા પછી સુકવી બાગિક વાડી ઘીમા મદામિ ઉપર પચન કરવું તથા તેમા નુદ, મરી લીડીપીપર લવચ એલચી, તજ, તમાલપત્ર નાગકમર આનંધ વરીઆળી ગન્ના, વડ્યધા, રેણુબીજ, સતાવરી, લોહલગ્ન, મંદિરી ૮૦૦ વાળા, જાવત્રી જાયફળ તથા અબ્રહલગ્ન એ મધળા મમલાને લઈ ચૂર્ણ કરી તે તથા પાટલાના દૂધનો માત્રો તેમા નાખી માકરના પાટમા મેળવી તેયાર કરવા આ વાનાગિ નામનો પાક સવારે ઉઠી બક્ષણ કરવા એટલે એ શી પ્રકારનો વાન-ગેગ, ચાળીમ પ્રકારનો પિત્તરોગ આઠ પ્રકારનો ઉદરરોગ, વીમ પ્રકારનો મેદ ૫ પ્રકારનો નાડીનણ અદાન પ્રકારનો કોદ માત્ર પ્રકારનો ક્ષય, પાચ પ્રકારનો પાચનગ પાચ પ્રકારનો થામ ચાર પ્રકારની અમ્લાત્મી, ઉદોગ, ગલકાન અને અનેક નકાનના વાલુના નાશ કરે છે આ પાકને નકલપાક ગમાયન કહે છે આ પાક સવ રોગનો નાશક છે

૧૫ બીજા પ્રકારનો એર ડપાક — ૧૪ તોલા એરડાના જાણા ૧૦૦ ૮ તોલા દૂધમા મદામિ ઉપર પચન કરવા પડી તેમા ૮ તોલા ઘી ૧૦૮ તોલા ખડીઆકન ત્રિકટું તજ એલચીદાણા, તમાલપત્ર નાગકમર, પી પળમળ ચિત્રા, ચરક વરીઆળી સુવા, કચેરા, બીડુ, અજમે અજનાદ, જીરૂ શાકાદર દારૂદાદર લજ્જર, આમધ બળદાણા, કાળાપાટ, ગેરુડી, વાવરીગ પુકન્ના મળ ગામ્બ નર ત્રિકટું, દેવદાર કાળો અને ઘોળો વગેરના, એળીયા અને શતાવરી, એ દરકતું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમા નાખી એકત્ર કરી પુન પકવ કરવું આ પાક વાતચાધિ નળ મેળો ઉદરરોગ આનાહવાયુ, અતિવાત ગુન્મ આમવાત રિચાલ ઉરનાલ અને હનુન્તભનો નાન કરનાર છે

૧૬ ત્રીજા પ્રકારનો એર ડપાક — ૧૪ તોલા એરડા લઈ તેમાના જાણા ગાડી તેમાની અતર્જાવા કાઢી નાખી દાળને વાટવી ત્યારપછી ૨૫૬ તોલા દૂધમા નાખી અરડાત માત્રા કરવા પડી તે ઘીમા તળેલા સાંદર ૧૦૦ તોલા લઈ તેને પાક કરી તેમા નુદ, મરી લીડીપીપર તજ તમાલપત્ર, નાગકમર એલચી પીપરીમળ ગવડ ચિત્રક ગળોતુ સવ્ય કચેરા અજમે, બોડી અજમે હજાર

દારૂહળદર, આસવ, બળબીજ, પહાડમળ, શેરભૂમી, વાવડીગ, ગોખરે, ડુડાના મૂળની જાલ, દેવદાર, વગ્ધારો અને ભોમકોહળ એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું પછી પાક તૈયાર કરી ત્રાસમા નાખવો તેના અપતરા પાડી વાસણમા ભરવા રોજ એકેક અપતર ખાવું તેથી વાતવ્યાધિ, શળ, સોજો, અડધદિ, ઉદગંગ, આક્રો, ગોગો, આમવાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષવાત, પાગળા-પક્ષ અર્ધિતાદિ વાતરોગ, પથરી, હરમ એ રોગ મારા થાય છે અને બળ, વીર્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે

૧૬ કૌચપાક—કૌચના બિયામાનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૨૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા એ સઘળું એકઠું કરી મદાસિ ઉપર પચન કરવું દલાવવાની કડછીને ચાટ એવું જાડું થયા પછી તેમા જળકળ, ત્રિકલ (મુક, મરી, લીડીપીપર), ત્રિગધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવગ, અક્કલકરો, જવત્રી, તાલીમખાનુ, કેસર, સાટોડી, બળદાણા નાગબળ, કાળી મુમળી, અરીજી, પારાની ભગ્મ, લોહભગ્મ તથા અબ્રકભરમ એ પ્રત્યેક બળએ તોલા અને મદન અગર કરવું તથા બીમસેની કપૂર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક મિશ્ર કરવો એમાથી રોજ બળએ તોલા પાક સેવન કરવા આપવો, એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, મર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ શમન થાય છે કામ વ્યાગણો વધે છે અને ઘીજી યએલા પુરુષને પણ બળ, પુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે

૧૮ કૌચપાક બીજો—૧૨૮ તોલા કૌચના બીયા લઈ, તે ગરમ પાણીમા ચાગ પહોર બીજવી રાખવા પછી બહાર કાઢી જાડા કપડાથી ઘસી ઉપરની જાલ ઢાંકી નાખી નિર્મળ કરવા પછી છાંયે નુકનીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમા નાખી ચતુર્થાશ દૂધ ગેય રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું પછી તેમા ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મદાસિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમા અગર, જવત્રી જળકળ, મુક, લવગ, અક્કલકરો, જડ, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકનર, બીમસેની કપૂર, ચણકબોખા, સમુદ્રગોદેના બીયા, બીલામા, કેસર, શુદ્ધ કર્ણા હિંગણાક, દૂધમા શોષન કરેલો વજનાગ કાચકા, પુરામાની અજમે, ગણુક-બોખા અને તાલીમખાનુ એ પ્રત્યેક બળએ તોલા, નાગભરમ (સીસાની ભરમ) બે તોલા, કલામની ભગ્મ ૨ તોલા, કાળી મુમળી ૪ તોલા, લોહભરમ ૪ તોલા, કાચકા ૪ તોલા, અરીજી ૪ તોલા અને સાકર ૧૦૮ તોલા, એ પ્રમાણે ચીજન નાખતી પાક તૈયાર થઈ ૮ ડો થયા પછી અથવા અર્ધો પાક તૈયાર થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વામણમા ભરી રાખવો અને અગ્નિબળ નેઈ મેવન કરવો આ પાક ઉપર દાસ, કેળા, ચારેળી, માકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ આ પાકનું સેવન કરવાથી કામિદ ત્રીઝો પાક મદન કરનાર પુરુષ ઉપર હમેશાં લુપ્થ થઈ રહે છે, છદ્ધિ વધે છે પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને મર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થાય છે તેમજ શ્વાસ, પાડુગેગ, ક્ષય, ઉષગ્મ, હેડકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના

વાયુરાગને નાશ થઈ માત્ર ત્રણ માસ થાય છે ક્ષીણવીર્ય, નજીવીર્ય અને બળવાયુથી પીડિત એવા પુરુષોના વિદાર દુઃ થઈતે પુરુષા પગડમી થાય છે

૧૯ કાચપાક ત્રીજો.—૧૪ તોલા કૌચખીજ, ૧૬ તોલા આમ, ૧૬ તોલા ઘાળા એનેની બાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી એ બધુંસો લઈ પચન કરવી ૬૫ થયા પછી તેમા ૧૬૨ તોલા માકર નાખવી અને આનુર્જાત, ષટકક્ટુ, જાવત્રી, કાચકામાનું મગજ જાયફળ, લવંગ, ભીમમેની કપૂર, તમર, કાળી મુમળી, સુવા, અક્કલકરા, ધાણા, જીરું, હળદર, જટામામી ત્રિકળા, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમે એ ચાર ચાર તોલા, વશલોચન લોહ ભગ્ન, અમ્બકભરમ, કલકર્ણી ભગ્ન એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, રસમિ દુઃ નામ્બભગ્ન અને અશીષુ એ ચાર ચાર તોલા અને ભાગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવા આ અપનહ રોજ ચાર ચાર તોલા મેવન કરાવવા, તેથી કરી ત્રીમ પ્રકારના પ્રમેહ, આમ, ઉષ્ણમ, પાકુરોગ, હરસ, ક્ષીણતા, વાતગોચ, ઉરસ્તભ હેડકી મોળે, કટિશળ, ગળા પડાગ, મદાસિ, ક્ષય, પોનમ અને પ્રવગ્ના રોગોના બલદીથી નાશ થઈવીર્યવૃદ્ધિ થાય ૪ આ આત્મચુમાવલેહ અમૃત અને રસાયન છે

૨૦ કૌચપાક ચોથો.—કાચના બીજ માહેના ઝોળા ૧૨૮ તોલા ગાયનુ દૂધ ૨૫૬ તોલા, ગાયનુ ઘી ૧૨૮ તોલા તથા અગડ, જાવત્રી નુડ, લવંગ, અક્કલકરા, જીરું, લીડીપીપર, તજ તમાલપત્ર, એલચી કેમર, ચણકમેળા, મધુ-દ્રોણકના બિયા, બીલામા ગુરુમાની અજમે, ગુદ્ધ વગ્નાગ, તાલીમખાના, મુસળી અજમેદ, અશીષુ અને હરડ ૬૦૦ બળમે તોલા તથા જાયફળ પાચ તોલા અને કપૂર ૨ માસા લવુ મધ ૧૬ તોલા અને માકર મવ આપધોથી ખમળી લેની પાક કરવાની રીત—કાચના બીજ ઉના પાણીથી ધોઈ લૂછી નુડવી ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી માવો કરવા પછી અર્ધા ભાગ ગાયનુ ઘી તેમા નાખી શેટ્ટા દાણા પાડતા પછી તેમા આપધીનુ ચૂર્ણ નાખી કાલવતુ માટગની ચાસણી કરની વખતે તેમા કેમરનુ પાણી અને બાકીનુ ઘી નાખી ઘુટવુ તાગ થવા માટે એટલે તેમા ઉપલુ સર્વ ભેળવી નાચકમા નાખી દરવા દઈને ચોસલા પાડવા અને અંકેડ આમલુ રોજ ખાવુ એનો ગુણુ—કામ, મેધા ધાતુ, કાંતિ અર્ધને બળની વૃદ્ધિ કરે છે વળી આમ, પાકુ ગગ જાયફળમા કામ, હેડકી, મોળે મેદ વાયુરોગ, ધાતુક્ષય, બુલાપણુ અને બહુમત્રરોગને દૂર કરે છે

૨૧ કસોરૂપાક—અંકેડ ૧ તોલા, ગાયનુ ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ સારી રીતે પચન કરવુ પછી ૧૨૮ તોલા માકર લઈ તેના પાક કરવા અને તેમા તે અંકેડ અને ૧૬ માસા ગુદગનુ ચૂર્ણ નાખવુ તમજ કાટપાવાણુમેદ, સુડ મરી લીડીપીપર લોષર, જાયફળ, શતાવરી, મજક, રાવડીના દૂધ માયા બીલાની અદગનુ મગજ અને મોચગમ, એ પ્રત્યેક બળમે તોલા નાખી ચાર ચાર તોલાના લાડુ બાધી મેવન કરવા તેના નવનવી આંખોના પ્રવગ્ન અને રાતિગોતો નાશ થાય છે

૨૨ કામમુદગપાક—શતાવરી કળીમુમળી, જોખદ, તજ લવંગ,

ખાન્દક, એલચીદાણા, લીડીપીપર આમળા, કમળ, ઘોળ ચદન કોચબીજ, તમાલપત્ર નાગમોચ, મુદ, તાલીમખાનુ લોળી મોપારી અને ધાણા એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા મોપારી ૮ તોલા, માઝ ૮૦ તોલા, કગ્ગરી અને બીમનેતી ૬૫૨ ૭ ૭ મામા અને ભાગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઈ એનો ગીન પ્રમાણે પાક કરવો આ કામ-મુદ્દપાક પ્રમેહ તથા નાવનો નાશ કરી ગમાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૨૩ કામેશ્વરપાક—ઉત્તમ રીતે માગણ કરેલી અમ્લકભસ્મ, કાચફળ, કોષ્ઠ, આમળ ગળોનુ મત્ત, મેથી, મોચરસ ઘોળ બોયકોળ, ગાળીમુસળી, ગોખર, તાલીમખાનુ, કળનો ૬૬, શનાવરી, અબ્જોદ, અહ્મની દાળનો ઘોટ, તલ, ધાણા, જેડીમધ, નાગમસા, કચ્ચોગ કગ્ગરી, જાયફળ, કેસર, ભારગમળ, કાકડાસીંગી, ત્રિકટુ, જીરુ, શલજીરુ, ચિત્રાના મળ, ચાતુર્યત, મોડોડી, દાસ, ગળ્ગપીપર, અર-કુમ્મી, કાચબીજ અને ત્રિકળા, એ ઓષધો મમલાએ લેવા અંધા ઔષધોના ચતુ-ર્થાંશ (કાઠના મતમા દિતીયારા) માઝ લેની લી એ અંધા ઔષધોના ચતુર્થાંશ જેટલુ લેવુ પડી અંધા તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી ગખવી. ગોળી આંધા પછી માઝ નાખેલુ દૂધ પાવુ તેથી કરી માણસોને વીર્યપ્રાપ્તિ થઈ નત્તન થયે ત્યાંજ પુરુષોને છુટના પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વયં રોગનો નાશ થાય છે આ પાકના મેવનથી મરં ગેગ નિર્મળ થઈ જાય છે ઉષરમ, દમ, મોટો અતિ-માર અગ્નિમાઘ, દગ્ગ, મ પ્રહણી, પ્રમેહ, વદ અને રક્તપિત્ત એ ગેગો દૂર થાય છે એના મેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે, અને ડર પુરુષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે આ પાકના મેવનથી મરં ગુણો પ્રાપ્ત થયે વંધારુ યુ કહેલુ આ પાક કેવળ અમ્લનજ છે આ કામેશ્વરપાક નિત્ય પ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પપત મેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલીપલિત રોગ દૂર થાય છે સર્વ લોકોને હિત કરનાર એવા આ પાક શ્રી વૈદનાથ વૈદે કહેલો છે.

૨૪ લલુકામેશ્વરપાક.—ત્રિકળા, ત્રિકટુ, જાયફળ, નવત્રી, નજ, લવગ, એલચીદાણા અને અમ્લકભસ્મ એ મેવે ઔષધો મમલાએ લેવા એ ચૂલુના અંધા અંધા ભાગ લેની પછી મરંથી મમાલી માઝ લઈ, મધ અને લી નાખી પાક કરી એકેડ તોલાના લાડુ આંધવા આ લાડુ પ્રાત કાળે ભક્ષણ કરાવવા, અને મધ્યાહ્ને જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવુ, એટલે કામચઢિ થઈ ધાનુનુ નત્તન થાય છે, તથા સ્વામ, ઉષરમ, સ્વમ, પ્રમેહ એ ગેગો દૂર થાય છે આ ઔષધ ગોઠનાથે નિમાણ કરેલુ છે.

૨૫ કુમેશ્વરપાક—૧૪ કાચકા રાત્રે પાણીમા પલાળી ગખી, સવારમા કોડી તેની અહ્મની મીજ કાઢવી પછી તે મીજથી યોગાણુ દૂધ લઈ તેમા લી નાખી મદાસિ ઉપર પચન કરવુ તે ઉડળી ગઢી ૬૬ થવા પછી તેમા મધ નાખવુ તેમજ નજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગમમ, મુદ, મરી, લીડીપીપર, જાયફળ, જાયફળ, વાવડીંગ, વગીઆળી, જીરુ, નાગમોચ, ચીકણુના મળ, હળદર, લોહભસ્મ, તાત્રભસ્મ અને અગભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવી પાક તૈયાર થવા પછી ગજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો, એટલે મંપૂર્ણ

પ્રકરના વાતરોગ, અગ્નિમાલ, બળસ્રમ, પ્રમેહ, મૂત્રચૂંચૂ, અન્નમરી, ગુસ્સો, પાકુરોગ, પીનસ, સપ્તફણી, અતિમાર અને અરુચિતા નાંત કરે છે આ મધુ પક્વ-કુમેરપાક ખાવાથી કામગ્રહિ, ધાતુગ્રહિ, ક્ષાતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે

૨૬. કુંદપીપાક:—૩૨ તોલા ઘાળી કુગળી, ૬ તોલા મંવ, ૧ તોલા તજ, ૧ તોલા જળકળ, ૦૫ તોલા લવગ, ૦૫ તોલા કેસર, ૦૫ તોલા જવત્રી, ૬ તોલા સાકર, ૪૫ તોલા શુદ્ધ કૌચબીજ, એ વસ્તુઓ લઈ દૂધ તોલા ૧૨૮ માં તેને નાખી ઉકાળીને માવે કરેલા, અને તેને ધી તોલા ૧૬ મા ગેકવા પછી સાકર તોલા ૧૨૮ ની ચાલણી કરી તેમાં તે માંવા નાખી છુટી તામકમા ધી ચાપડી તેમાં નાખી કરવા દઇને ચકતા પાડવા એ પાક રોજ ૨ અગર ૪ તોલા મેલન કરવાથી નપુસકને પશુ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. હિપર જણાવેલી વસ્તુઓમાંથી મધથી માડીને જવત્રી સુધીની સર્વ ચીજો માંવા કરવામા ન નાખતા પાક તૈયાગ થમા પછીજ તે સર્વ મેળવવી જોઇએ

૨૭ કુમારીપાક—કુમારી (કુવાર) ના ૮૬ ૮૦ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મદ અગ્નિ હિપર દૂધ બળી જાય ત્યા સુધી ઉકાળી, પછી તેને જામામા સુકરી ચૂર્ણ કરવું પછી લીડીપીપર, મરી અને સુક એ પ્રત્યેક બાગ બાગ તોલા, જળકળ, જવત્રી લવગ, ગોખક, કાકડીના બી ચાતુર્જાત અને ચિત્રા એ ચાગ ચાર તોલા, એ બધાનુ સદમ ચૂર્ણ કરી તેના બેશ મસળવું પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનુ ધી ૪૦ તોલા, બેસનુ દૂધ ૪૦ તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વ લોખંડના વામણમા ભરી મદ અગ્નિ હિપર પચન કરવું પછી તેમા સર્વ પ્રકરના ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઈ સારી પટે શેકવું જ્યા સુધી ધી દેખાતુ રહે ત્યા સુધી પચન કરી, પછી તેમા લોહ-ભસ્મ, માનુ તથા સિદ્ધર એ પ્રત્યેક એકેક તોલા નાખી, એકેક તોલાની ગાળીઓ કરી ને પાક સેવન કરવાથી જીર્ણનવગ, ક્ષય, ઉષ્મરમ દમ, સતાપ, શયી, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીઓનુ વધ્યત્વ તથા પુર-ષોનુ પદત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે આ કુમારીપાક અગ્નિકુમારે કહેલો અને અતિ જાણ્ય છે

૨૮ કુમારીપાક બીજો:—આસક તોલા ૩૫૫ પાકાંતો ગલ ૧૨૮ તોલા સાકર ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ગાયનુ ધી, એલચી, લવગ, ચિનીગોદ, સુક, મનુદ્રશોષના બી જળકળ, વશલોચન, કેસર, સાલમ, અક્કલદરો ખારેડ, બદામ, અજમો અને ખુગસાની અજમો એકેક તોલા અને કરતૂરી ૦૫ તોલા લઈ એનો પાક કરી ચોમલા પાડવા એના સેવનથી અમ્લપિત દૂર થઇ શરીર અને ધાતુની પુષ્ટિ થાય છે

૨૯ ખજૂરપાક—ખારેકા ૪૮ તોલા, ગુદર ૩૨ તોલા સાકર ૨૮ તોલા, સુક ૪ તોલા લીડીપીપર ૨ તોલા, મરી ૨ તોલા તજ, તમાલપત્ર તથા અલચી એ પ્રત્યેક તોલા તોલા અથક ૧ તોલા ચિત્ર ૧ તોલા અને શેરણી બધાં તોલા એ સર્વ બોધધિ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો.

આ પાક બળતરતી કરનારો હોય ક્ષય, કસ, કપવાત, હેઝી, આસ, ઉંધરસ, પ્રમેહ અને પ્રકરનો નાશ કરે છે, તથા બાળકને પુષ્ટિ કરે છે, નેખળ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઇ પાતુરૂદિ અને ક્રમશઃ ક્ષય છે.

૩૦. બીજા પ્રકારનો ખજૂરપાક.—ખારેક ૧૨૮ તોલા લઇ ખાડીઆ ઉપર ખારીક વાટવી, પછી લોખાડી કડાઇમા દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેકો પચાત ઝરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકોથી બચણી સાકર નાખવી, અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવચ, નવખીર, હળદર, દારૂહળદર, મરી, જાવત્રી, છરૂ, શહાજરૂ, બહેડા, સુક, ચિત્રક, લીટીપીપર, ધાણા, જળ-ફળ તથા કપૂર એ તોલો તોલો અને કરતૂરી એક માસો લઈ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા નાખવા. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો પાડુરોગ, કાંઠ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઇ પાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૩૧. ત્રીજા પ્રકારનો ખજૂરપાક.—ખારેક બરોર, ગાયત્રી દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયત્રી બી ૩૨ તોલા અને એ મર્વેના બરોર સાકર લેવી. છરૂ, શહાજરૂ, વાવડીય, ચાતુર્જાત, કેમર, રસસિદ્ધ, કલ્પની ભરમ, તાખાની ભરમ, બીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ક, અન્નકભરમ, વાળો, લોહભરમ, ગણેતુ સવ અને શિલાજીત એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઈ એ મર્વે સહિત પાક તેનાર કરવો આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, ગ્નપિત્ત, અતર્દાહ, પાતુક્ષય, મદામિ અને સર્વ પ્રકારની વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૩૨. ખજૂર પૂરણપાક.—ખારેક ૮૦ તોલા લાવી એમાના કળીયા કાઢી નાખવા અને તેમા તાલીમખાના દૂધમા વાટીને ભરીને તેની ઉપર સુતર બાંધી લેવું ત્યાર પછી ૩૨૦ તોલા દૂધમા તે ખારેકો મદામિએ પકવવી. દૂધ ઉકળતી વખતે તે વાસણુના મ્હોડા ઉપર લુગડુ બાંધી તેના ઉપર એક તોલો અપ્રીણ બાગીક વાટીને ભભરાવી ઉપર બીણુ લુગડુ બાંધી તેના ઉપર દાઢણું ઢાંકવું. દૂધની વરાળથી પીમળીને તે અપ્રીણ દૂધમા ઉતરી જશે. દૂધનો માવો થયા પછી તેમા ૧૬૦ તોલા સાકરની ચાસણી તથા જાયફળ, જાવત્રી, લવચ, જોખરૂ, તજ, નમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચીદાણા, મસુદશીખના બી, પુરાસાની અન્નમે, અન્નમે, ઘોળી મુસળી, કાગી મુસળી, કપૂર, સાલમ, ચણકમોખા, કૌચબીજ, અક્કલકરો, ખસખસ, લોધર, ત્રિજળા, ભાયકોહળુ, બદામ, આસથ અને ઘોળી ચણેડી એ ઔષધો નાખી દગ્વા દઇ તેના ચોસલા પાડવા. એ પાતુક્ષય, ધાતુસાવ, મિદુ-સાવ, નડુમકપણું, અદ્યપીથ ઇત્યાદિ રોગો ઉપર બહુજ પ્રચરત છે.

૩૩. કુખ્યાંડપાક.—કાળાની છાલ અને અદરનો તંતુમય મર્ક કઢાડી નાખી ચીગેઆ કરીને અમિ ઉપર બાફ આપી, પછી તેને ચોસા લુગડાપર સુક-વવાથી તેમાના પાણીનો અશ નીકળી જશે. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં ફેસર, અચકળ, જાવત્રી, એલચી, ચારોળી, બેદાણા વગેરે મસાલો નાખી કાંઠાની અપ્રીણના દુકા કરી તે પાકમાં નાખવા. આ પાક દરરોજ પ્રાતઃકાલે સેવન કર-વાથી કાંડામાંની ગરબી અને પાતુરુઆની પીડા બંધ થાય છે.

૩૪. ગોખરૂપાક—ગોખરૂપ ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાખી ઉકાળવું, પછી લવંગ, મરી, લોહભરમ, જવફળ, ત્રિફળા સમુદ્રગોપ, લીડીપીપર, એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જવત્રી, હળદર, આમળા, કાચકાંતો મગજ અને અદ્રીશુ એ પ્રત્યેક તોલા તોલા અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધી ભાગ લેવી; તથા ગાયનુ ધી ૧૨૮ તોલા અને મર્વ ઔષધોના બરાબર માત્ર લઈ તેના પાક કરી, તેમાં તે સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરવા આ પ્રકર મગજ સવારમાં ૧ તોલા બદલ્યું કરવો, એટલે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

૩૫. બીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક—ગોખરૂ અથવા જાયામાં સુકાવેલ કાઠી ગોખરૂ ૬૪ તોલા, બોપકોળુ ૪ તોલા, કાળી મુસળી સતાવરી, બદામની મીઝ, બેદાણા, ચારોળી પન્તા, આસપ, કેસર, બળબીજ, અર્જુન વૃક્ષની જાલ, કાળી પ્રક્ષ, કમળકાંઠીની મીઝ, લીડીપીપર, તજ, એલચી પગથી સાલમ, ચાપચીની એખરાના બીજ, ઘોળી મુસળી, મળોનુ મત્વ પીપળીમળ અખોર, વવંગ, ચણકબોલા, રૂમીમત્તકી, શીંગાડા, તવખીંગ, બીલામાં, ખસખસ વસેલા-ચન, ટોપક, અસાળીયા જવફળ અને જવત્રી એ ૮૪ ઔષધ દરેક ચાર ચાર તોલા ભીમસની કપૂર ૪ માસા અને કન્તૂરી ૧ માસો ગાયનુ દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ પ્રમાણે મર્વ વસ્તુઓ લઈ પ્રથમ દૂધમાં ગોખરૂપ ચૂર્ણ નાખી માવો કરીને નીમા શેકવો. અમળા ચૂર્ણથી બમણી સાકર લઈ તેની ચાસણી કરવી કેમકે પાણી કરી તે ચામણી કરવામાં નાખવું ત્યાર પછી ઉપલી ઔષધોઓ અને ગુરુધી દ્રવ્યો તેમાં નાખી તેના ચાસલા પાડવા આ પાક દરરોજ બેથી ૪ તોલા સુધી આપી ઉપર દૂધ પાવું એનાથી ધાતુસ્થાવ પ્રમેહ, શરીરમાંની કડકી, મૂત્ર દુઃખ, મૂત્રાધાત, કઠિશળ એ દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૩૬. ત્રીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક—ગોખરૂ ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું પછી જવત્રી, લવંગ લોહભરમ, મરી, ભીમ-મની કપૂર, અકલકરો, સમુદ્રગોપના બીયા, કર્જનના બી, અર્જુન વૃક્ષની જાલનું ચૂર્ણ, હળદર, આમળા લીડીપીપર, કેસર, તજ તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગ દમર, અદ્રીશુ, પટકચુરો, કૌચબીજ અને કાચકાં એ સર્વ ઔષધો તોલા તોલા લેવા, સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લેવી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાગે લેવી. પછી ગાયનુ ધી ૬૪ તોલા લઈ એ સર્વ ઔષધો તેની અદર નાખી મદ અમિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પ્રકર નિમ્ન સવારે સેવન કરવો, એટલે નળઆધિ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર-સ્તબ્ધ થઈ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૭ ચોથા પ્રકારનો ગોખરૂપાક—૪૦૦ તોલા ગોખરૂના પચાઈ લઈ, તથા ગોખરૂ પાણીમાં ચતુર્ધાશ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૧૦૦ તોલા માત્ર નાખી પચન કરવી. જાનુ થવા પછી તેમાં સુક, લીડી-પીપર નાગદંતર તજ, એલચીદાણા, જવત્રી, અર્જુનવૃક્ષની જાલ અને કકકીના બી

એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા તથા વસોવાયન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે વીરપતન, મનકુમ્ભ, મત્રાલાત, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ રોગો દૂર થાય છે.

૩૮. ચોપચીની પાક:—ચોપચીનીતુ ચૂર્ણ ૪૮ તોલા અને પીપળીમૂળ, લીડીપીપર, મરી, સુક, તજ, અકલકરો અને લવચ એ પ્રત્યેક એક એક તોલા, તથા સર્વ ચૂર્ણના બરોબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્થ ચોપચીની ચૂર્ણની આઠક રાખવી એટલે ઉપદંશ (ગંભી), પ્રણ, કોદ, વાતરોગ, ભગદર, પાતુક્ષ્મથી થયેલી ઉધરમ, સળેકમ, ક્ષય તથા સપૂર્ણ વાતરોગને નાશ કરી પ્રુષ્ઠિ આપે છે.

૩૯. જાતિકૃણ પાક:—(જાતિકૃણ પાક) જાતિકૃણ, લવચ, સતાવરી, જોખર, વરીઆળી, લીલામા, અળખો, વાવડીગ, ગવત્રી, પીપળીમૂળ, ત્રિજી, ચવક, અકલકરો, હળદર અને ત્રિકૃણ એ ઔષધો સમભાગ લઈ તેતુ ચૂર્ણ કરવું સાકરનો પાક કરી તેમા આ ઔષધોતુ ચૂર્ણ, પચામૃત રસ ૧ તોલા અને મધ ૩૨ તોલા નાખતુ આ પાક બળ આપનાર હોષ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીડ, કમ્બર અને બરડાના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદરરોગ, અર્ધિતવાયુ, અપખાકુક, ખળવાયુ, પાડુરોગ, અપતન્નક અને અપતાનક વાયુ તથા વલીપલિતનો નાશ કરે છે આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે સિદ્ધ જેમ હાયાના સમૂહનો નાશ કરે છે તેમ આ પાક વાયુ સળધી રોગ તથા રક્તસળધી રોગનો નાશ કરે છે.

૪૦. બીજ પ્રકારનો જાતિકૃણ પાક:—૫૦૦ જાતિકૃણ લઈ તે ૨૦૪૮ તોલા દુધમા પચન કરવો. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, લી ૮૦૦ તોલા, વસોવાયન ૧૬ તોલા તથા બીમસેની કપૂર, ચણકબોળા, લવચ, તજ, તમાલપત્ર, એલ્બી-દાણા, મોચરસ એ પ્રત્યેકતુ ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈ પાકમા નાખી, પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવો, એટલે ખાસ, ઉધરમ, સમઠણી, પ્રમેહ, મળબાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૧. છોરાપાક:—૧૪ તોલા છોર ૨૫૬ તોલા દુધમા ખાધી તેનો માવો કરી લીમા રોકવો. ત્યાર પછી ૧૨૮ તોલા સાકરની ચાસણી કઢીને તેમા એ માવો મેળવ્યા પછી તજ, તમાલપત્ર, એલ્બી, નાગકેસર, લીડીપીપર, સુક, છોર, નાગરમોચ, વાળો, દાડમની છાલ, રસવતી, ધાણુ, હળદર, સાલમ, વસોવાયન અને તવખીર એ સર્વ બને તોલા ખાડીને મેળવવાં એમાંથી પ્રદર, રક્તપિત, મુખરોગ, પ્રમેહ, પથરી, છૂર્ણજ્વર, દાહ, સળેખમ અને હરસનો નાશ થાય છે અને શક્તિ આવે છે.

૪૨. કાકીપાક:—દાણુ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૧૪ તોલા અને દુધ ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તેમા તજ, એલ્બી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકલ્ક, કાકી, લેહકાસમ, અકલકાસમ, કેસર, ગવત્રી, જાતિકૃણ, મુખક, ચાંદીની ભરમ, ધાણુ તથા મદર એ પ્રત્યેકતુ બળે તોલા ચૂર્ણ નાખી સાકર પાક કરવો આ પાક સવારે એ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તે સિન્ધુ, શુકર, પ્રમેહ, કાકી,

પિત્તરોગનાશક અને મુત્રાશ્વાત, વિમધ, મુત્રક્રન્ધ, ગ્લતપીડ, હૃદય તથા હાથ પગના તળીઆના દાહનો નાશ કરે છે એ પ્રશ્નિઓને મૌખ્યદાયક છે.

૪૩. બીજા પ્રકારનો દ્રાક્ષપાક—૬૪ તોલા ગળી દ્રાક્ષ લઈ પાણીથી ધોઈને જાણે મુકવરી પછી તે આઠ ગણા દૂધમાં પચવી તેમાં પિત્તપાપંડ, ચૌર-વેશ, અતિવિષ, પટોલપત્ર, ધાણા, વાળા, આળદરક અને ભાખંડાહળાનું વચ્ચગાળ ચણી પ્રત્યેક તોલા તોલા નાખી તે સર્વના બંગાબંગ સાકર નાખી આ પાક ધીની માથે અથવા માખણની માથે લક્ષણ કરવો, એટલે પિત્ત, મત્રહણી, પાકુરોગ, કમળો, અતિનૃબ્ધિ, બમ, મન્દાં, તૃષા, હેડકી તમકશ્વાસ, ઉન્નાદ, પથરી, પ્રમેહ, પિત્ત અને હરસનો નાશ થાય છે.

૪૪. ધાત્રીપાક—પાકેલા આમળા લઈ ને મોયથી કાચવા પછી આદાના પાન માથે પાણીમાં નાખી વાકવા તેમાંથી લટી પુન દૂધમાં બાકવા પછી પાણીમાં બાકી તે મધના ભરેલા વાસણમાં વીસ દિવસ રાખવા અને પછી જૂનું થયેલું મધ કાઢી નાખી બીજા નવા મધમાં નાખવા, અને તેમાં ખાડ, આમળા, ગળપીપર, એલચી, વશલોચન, લોહભસ્મ અને વગમગમ (કલકની ભસ્મ) નાખી મુઠા દિવસ ભંધ મવારે ૧ તોલા બળ માટે તથા ક્ષય રોગ ઉપર ખાવા આપવા તેના ઉપર મધુર અને પચ્ચ પદાર્થો ખાવા આપવા, એટલે પ્રમેહ, મુત્રક્રન્ધ કોષ્ટ, પિત્તપ્રેષાપ, પિત્તજન્ય મર્વરોગ અને ગ્લતવિજાગનો નાશ થાય છે આ પાક વીર્યવૃદ્ધિ કરી ઉત્તમ પ્રકારનું વાણકરણ કરે છે.

૪૫ નારિકેલખડ પાક—ખોપડ ગીણું ખમણેલું ૧૬ તોલાલઈ તે ૪ તોલા ધીમા મારી પેડે ગેરી, તેમાં મમભાગ ખાડ અને ૧૨૮ તોલા નાળીએગનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેમાં ધાણા લીડીપીપર, નાગરભોષ, વશલોચન, છરે, શહાજીર, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેકનું ચણી કરી તે અર્ધો તોલા નાખી દડો થવા પછી ખાવા આપવો એટલે તે અમ્લપિત્ત અર્ચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, ગળ અને ઉલટીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.

૪૬ બીજા પ્રકારનો નારિકેલખડ પાક.—૧૬ તોલા ખોપડ પાટીઆ ઉપર વાટવું પછી તે ચાર તોલા ધીમા શેકી નાખવું પછી ૧૬ તોલા સાકર કાઢી તેના નાળીએગના પાણીમાં જડો પાક કરવા નાળીએગનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લઈ પાક કરવા પછી તેમાં ધાણા, પીપળીચળ અને આતુર્જાત એ ૬૪ ચાર ચામ માસા નાખી પાક તૈયાર કરવા એ પાકમાંથી રોગ ૪ તોલા અથવા એ તોલા પાક લક્ષણ કરવા આપવો, એટલે પુડવાઈ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઈ અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશળ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૪૭ ત્રીજા પ્રકારનો નારિકેલખડ પાક—લીણ ખોપડ ૬૪ તોલા લઈ પાટીઆ ઉપર બારિક કરી, તે ગોળો એક વામણમાં મૂકી તેમાં લેનું (નાળીએગનું) પાણી રેકવું પછી ગાયનું ઉત્તમ લીંડર તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, મદ અમિ ઉપર હળવે હળવે પચવ કરી મુઠા જઈ પાક કરવો તે

કઠ્ઠીએ ચોટવા લાગે એટલે તેમા જનકજન, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, લડ, જર, વાવડીય, વગીઆળી અને જનકી એ તોલો તોલો નાખી તે પાક ખુબચામો પહેળો કરવો. કંઠા થયા પછી તેના ચોસલા પાડી તેને કપૂર, લોખાન વગેરે સુગંધીના સૂપ દીધેલા ઉત્તમ ધીના નિવડેલા વાસણમા ભરી રાખવો આ પાક હૃદયને હિતકર, વિદુલિ, શીતલ, તુમિકાગક, ગુર, સિન્ધુ વીર્ધવર્ધક, અસ્તિ-શોધક, અમિવર્ધક તથા મધુર, ગ્લપિત, વિષદોષ, વાનગ્લપ ગૃધ્રસી, નેત્રરોગ તથા વાત પિત્તનો નાશક, કમવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાતિ ઉત્તમ કરનાર, અને કફ (ખસ), હૃદય, કારોગ, મૂળઆધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદગ્નો નાશ કરે છે આ પાક અતિ મૈથુનથી ક્ષીણ થએલા પુરુષમા મૈથુન વિપયની પુન પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ રિતકાગક છે આ પાક રમાયન અને જગ્યાઆધિનાશક હોઈ અમતના જેવો ગુણકારક છે

૪૮ ચોથા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક.—લીવુ ખાપર ૬૪ તોલા લઈ તેને પાડીઆ ઉપર આરિક વાટવુ અને કોહળાની અદરના બીયા કાઢી નાખી કકક કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવુ પછી ૩૨ તોલા માયનુ ધી લઈ તેમા તે અને શેકી નાખવા પછી તેમા માયનુ દૂધ ૫૧૨ તોલા નાખવુ. માત્ર ૧૨૮ તોલા નાખવી અને મદામિ ઉપર તેને સારી પેટે પચન કરવુ. પછી ૬૬ થયા પછી તેમા આરિક એલચીદાણા, ધાણુ, આમળા, પિત્તપાપડા, નાગરમેથ, વાળે, કળોવાળો, ચદન, કાળીકાફ, સિંગોડા, જ્યેર (કેસેર) અને તજ દરેક બળે તોલા નાખવુ અને પાક નવા વાનણુમા ભરી રાખવો. આ પાક અમિબળ જેઠ મવારમા ચાર તોલા પર્યંત મેવન કરવા આપંગ, તેથી કરી અમ્લપિત, નાવ, રક્તપિત્ત, અરચિ, વાતરક્ત, તૃષા, પિત્ત, દાહ, પાકરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામથળોનો નિશ્ચય નાશ થાય છે આ નારિકેલખંડપાક અધિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તે કાતિકર, શક્તિવર્ધક, પુરુષત્વ આપનાર, નિડાકાગક અને બળ આપનાર છે

૪૯ પાંચમા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક.—ગૃહ કરેલા જવારાના બીયા, કાળીસુસળી, પુરાસાની અજબો, તાલિમખાનુ અને કાચબીજનુ જુદુ ચૂર્ણ કરવુ. પછી રૂના કપાસીઆની અદરનુ મગજ કાઢી તેને દૂધમા વાટી, તેનાવડે ઉપલા ચૂર્ણને એક લાવના આપવી, તેમજ દૂધ અને ઘીની પણ સક્ત લાવનાઓ આપવી અને તડકામા સુકવવુ પછી નાળીએગની અદરનુ કોપર તથા ઉપલુ ચૂર્ણ એ બન્ને બચીમગજા દૂધમા બાફવા. બકાયા પછી તેને ઘીમા શેકી નાખવા પછી આતુર્જત, ક્ષય, જનકી અને જનકજન એ બન્ને તોલા અને સાકર ૬૬ તોલા નાખી પાક કરવો. પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવુ, એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અસકતતા તથા ક્ષયરોગ દૂર થાય છે અને વૃદ્ધ પણ તરુણના જેવા સક્રિય થાય છે

૫૦ છઠ્ઠા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક.—૧૨૮ તોલા નાળીએગની અદરનુ ખાપર, ધી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા અને માયનુ દૂધ ૧૬૦૦ તોલા એ

નર એટલે કરી પચન કર્યુ. પછી સાકર ૨૫૧ તોલા લેવી, તેમજ જવત્રી, જવફળ, લવગ, શિંગોડા, કોચબીજ, ગરબ, તમાલપત્ર, ધાણુ, કર્કરૂરી, નાગખલા, નાગમી, હાલ, ઘોણુ ભાંયકાદળુ, અર્જુનવૃક્ષ, ગોખર, પટ્ટચૂરો, જટામાત્રી, આસધ, ચાતુર્ભત, રાતાવરી ત્રિહટ, નાગરમોથ, ભીમમેની કર, ત્રિફળા, સુવા, ડાહ્ય અને કામ એ આપધાતુ ચૂર્ણુ લઈ તેને મીમળાની જાલના રસની ભાવનાએ આપની પછી મંવનો પાટ નચાડ કરી, તે ધીના વામણુમા ભરી રાખવો આ પાક રોજ ૨ તોલા મેવન કરેલા, એટલે તેજ, અમિત્રિકિ, વીર્ય, મળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક ખાધા ઉપર મધેચ્છ દૂધ પાવુ

૫૧ પચ્છરુકપાક:—જર, કલાજીર, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણુ, મેથી, નુક, લીડીપીપર, પીપળીમળ, ચિત્રક, રોણી, ભાંયકાદળાનું ચૂર્ણ, કાષ્ઠ અને કપીલો એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૦ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો તે પાક સુવાવડીના આધિ ઉપર પ્રભાત છે તથા સુવાવડી યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉષ્મ, દમ, પાકુરોગ, ક્રમ્મ તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે

૫૨ બીજા પ્રકારનો પચ્છરુકપાક—જર, ગેળુડી, ધાણુ, વરીઆળી, ખાગ, અજમો, રાહ બાવળ, કસુદરી, લીડીપીપર, પીપળીમળ, અજમોદ, સુવા અને ચિનાના મૂળ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા ધાણુ ૧૬ તોલા કચરો (કસર), નચર, કાષ્ઠ તથા અજમો, એ ચાર ચાર તોલા ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઈ તેનો મદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો આ પચ્છરુક પાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને વજોજ પ્રશન્ન છે આ પાક ગર્ભપ્રદ લાઈ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ વાતરોગ, ઉષ્મ, ક્ષય, દમ, હલીમક, પાકુરોગ દુર્ગંધી તથા નવકુન્ડનો નાશ કરે છે આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓના મન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપમલા થાય છે આ પાકનો સ્ત્રીઓને નિત્ય ઉપયોગ નવાથી અશ્વત્થી-મળવર્જિત થાય છે

૫૩. પડવાસપાક—૮ તોલા પડવાસ, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા એ ત્રણે એકાદ કરી મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવા કિચિત્ જાડુ ચયા પછી તેમા ૬૮ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાડ નાખવી જડો ચયા પછી તે પાકને ધીના વાસણુમા ભરી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવગ, લીડીપીપર માટાડી, દુધી, કોચબીજ અને ગોખર એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મહુદ અને આસધ એ બન્ને તોલા, અક્કલકરો ૧ તોલો, યુદ ૨ તોલા, નગોડના પાંદડા કિવા મૂળ ચાર તોલા. નાગખલા, કલકની લસર, અક્કલલસર, લોહ-ભ-મ તથા તામ્રલસર એ આઠ આઠ માસા ગળેાનું મત્વ અને તવખીર એ બન્ને તોલા અને વોળો વોળુ ચદન, જટામાત્રી, ભીમમેની કર, વશલોચન, વાયકળ, જવત્રી, કેસર અને ગ્ગાયદન (રતાદળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખવું આ પાકના મેવનથી દમ, ઉષ્મ, પાકુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રજોદોષ, પાચ પ્રકારનો પ્રદો અને ખડુ મૂત્રરોગનો નાશ થાય છે, સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય ૬ બાળકોના અગતી તથિ થાય છે અને પુરુષોને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૪. પાપાણ્વેદપાક.—પાપાણ્વેદ ૬૪ તોલા લઈ વચગાળ ચૂર્ણ કરી, ગાયના ૫૧૨ તોલા લીમા નાખી મદામિ ઉપર મૂકી પાક હલાવતા હલાવતા બડો કઢેલા પછી એલચી લવચ, લીડીપીપર, જેડીમધ ગળા હરેરે, રેણુકાખીજ ગોખરે, અરકુસી, શરપુષ્પ, સાયોડી જવખાર, બહેડા, જટામાસી, સપ્તાયુલ કમળ, કલ્હની ભન્ન, લોહભસ્મ, અન્નકભન્ન કપર, પિત્તપાપડો, પટ્કચૂરે તમાલપત્ર, નાગકેસર, નજ તથા શિલાજીત એ પ્રત્યેક બમે તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી દૂધ બાકુ થયા પછી તે સર્વ તેમા નાખી, નીચે ઉતારી ૬૬ થયા પછી તેમા ૧૨૮ તોલા મધ નાખી સ્નિગ્ધ વાસણમા તે પાક ભરી ગાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે મવારે સેવન કરવો અને નીદ્રણ પદાર્થ તૈલ વગેરે વર્ત્ય કરવું, એટલે પાત્ર પ્રકારની અસ્મરી, મૃતકૃમ્હ, મૃત્વાધાત, પ્રમેહ મધુમેહ, અધિગત, યાસ્તગત અને કુક્ષિગત વાત તથા પિત્તનો નાશ થાય છે નીન અસ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે જે ઔષધ ધરદેવે બનાવ્યું અને અવનને કહ્યું તે આજ ઔષધ છે.

૫૫. પિપ્પલીપાક.—૬૪ તોલા લીડીપીપર લઈ તે દૂધમા વાટવી અને પછી તે લીડીપીપર મદામિ ઉપર ૨૫૬ તોલા લીમા મેકવી પછી ૨૫૬ તોલા ખાક લઈ તેનો પાક કરી તેમા તે લીડીપીપર નાખવી પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ બાગ તોલા નાખવું અને તેની ચેપલીઆ કરવી આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુબળ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે આ પાક જીર્ણીજ્વર અને ક્ષયથી લીણ થએલા પુરુષને પુષ્ટિગ્રક હોઈ, ઉલટી, તૃષા, અરિચિ, શ્વાસ, ગોષ, જીરોગ, કમળો, હર્ષોગ, પાકુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સળેકમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અગની વૃદ્ધાવસ્થા બદલે તરૂણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૬. બીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક.—૬૪ તોલા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ લઈ તે યોગણુ દૂધમાં પચન કરવું પછી તેનો જોળો થયા પછી તેને ૨૫૬ તોલા લીમા મેકવા પછી ૨૫૬ તોલા માકરનો પાક કરી તેમા લીડીપીપરનો જોળો અને એલચી, તજ નાગકેસર, લવચ જટામાસી, સુદ, મરી, લીડીપીપર, નાગ-મેશ, ચદન, તમર, ત્રિકટુ, જાવત્રી, કેસર, જેડીમધ, તલ, પારાની ભસ્મ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી, બડો થયા પછી નીચે ઉતારવા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા નાખી, તે પાક અભિબળ જોઈ સેવન કરવો આ પાક વીર્ધવર્ધક, પુષ્ટિકર, રચિકર, મેત્રોને હિતાવહ, અભિવર્ધક, બળકર, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાજકણુ કરનારો હોઈ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હર્ષોગનો નાશ કરે છે.

૫૭. ત્રીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક.—ઉપર કહેલા વચન પ્રમાણે પીપરનું ચૂર્ણ દૂધમા પાચન કરી ૫૧૨ તોલા લીમા શેકવું, પછી ૨૫૬ તોલા સાકરની આસ-ણીમા મેળવી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણુ, નાગકેસર, લવચ, જાવત્રી, તમાલ-પત્ર, જાશફળ, સફેદ મુસળી, કાળીમુસળી, કેસર અને વશલોચન એ પ્રત્યેક અબ્બે

તોલા નાખી, પાક બહુજ જાડા થયા પછી નીચે ઉતારી, કડા કરી લીધી નીચ-
લા વાસણમાં ભરી રાખેલા. આ પાક રોજ મવાગમાં અગ્નિમણ જોઈ સેવન
કરવા આપવા. આ પાક પદ્મવ, ત્રાજ, લીલુત્વ તથા દુખળવનો નાશ કરે છે
અને સ્ત્રીમંત્ર કરનારને, જુદાને તથા જેનો મગ બદલાએલો છે એવા પુરુષોને
હિતાવદ છે.

૫૮ ચોથા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીડીપીપર લઈ તે દૂધમાં
વાટી અને ૧૨૮ તોલા ધી લઈ તેમાં મદામિથી શેકવી પછી ૧૦૦૪ તોલા
માઝની ચામણી કરી તેમાં ને નાખવી, અને તજ, તમાલપત્ર એલચી, નાગકેમ
અનુ ચૂર્ણ ૧૨ તોલા નાખવું અને તેના ચોસલા પાડવા, આ પાક ધાતુવધ
મધકારક, હૃદયને હિતાવદ અને કાંતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોઈ લવ, પાક, આમ,
ઉપરમ, વાતરકન, ઉસી, તૃષા, અરુચિ, શોષ, જન્ધાનગ, જીજીભવર ડમ્બો,
ચિનાપ, હરોગ, પ્રદર, મળેખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે આ એક વધ
આપવાથી વલીપક્ષિત રોજ જઈ મનુષ્યને નરણુ કરે છે.

૫૯. પીંછપાક:—૨૦૪૮ તોલા પીંજના લીલા ફળોનાં મ્મ લઈ તે વચ્ચ-
નાળ કરી વામણમાં નાખી જાડ થાય ત્યા સુધી અવગ્રાવવો, પછી તેમાં મોળ
૧૦૮ તોલા, ધી ૬૪ તોલા અને ચાતુળ ત લવગ, મુક, મરી, લીડીપીપર, જાવત્રી
તથા જયફળાનુ ચૂર્ણ એકેક તોલા નાખી, મદામિ ઉપર તયા કરવો આ પાક
ગજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ મુઠી ખાવા આપના અને જીજીઆ, ખાટા,
ખાંડ તથા તીખા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા એથી વાનરોગ, મૂળઆધિ, શ્વાસ, ઉષ્મગ,
પિત્તવિગ્રહ, અગ્નિમાઘ, કફરોગ, રક્તવિગ્રહ, પીનમ, શોષ, દાદ, મર્વ પ્રકારના
ઉગ્મગ તથા વિદ્રધિ રોગોનાં પણ નાશ થાય છે આ પીંજપાક માણુઓને મુખ-
દાયા હોઈ સર્વ રોગનાશક છે.

૬૦ પૂગપાક:—નાગકેમ, નાગરોમ, નુક ચદન મરી લીડીપીપર,
આમળા, ચારાળી, તાલીમખાનુ, મીઆમળી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, હર,
ગલાહર, શીંગોડ, વચ્ચોચન, જાવત્રી, લવગ ધાણા અને વડીયાળી એ પ્રત્યેક
એક તોલા તથા સોપારી ૩૨ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમાં ખાટવું
પછી ગાયનુ ધી ૩૨ તોલા, માકર ૨૦૦ તોલા, આમળા ૧૦ તોલા અને ગના-
વરી ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમાં નાખી મદામિ ઉપર કરી શિજવવું પછી નિચ-
લા વાસણમાં એ પાક ભરવો અને શક્તિ પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો આ પાક
પ્રમેહ, જીજીભવર, અગ્નિપિત્ત, રક્તસ્થાવ મળઆધિ તથા અગ્નિમાઘનો નાશ
કરનાર હોઈ પુષ્ટિ, વીચ, ગર્ભને આપનાર, મદનાશક તથા સ્ત્રીઓનો રક્તોપ
કરનાર છે.

૬૧ બીજા પ્રકારનો પૂગપાક:—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઈ
કાનરીને તેને પાણીમાં પલાળી રાખવી તે નરમ થયા પછી મુકરી વચ્ચમાળ ચૂર્ણ
કરવું પછી સોપારીથી આડગણુ દૂધ લઈ તેમાં તેને ઉકાળી આમનું દૂધ કર
તથા અને ખાડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે મધાનો પાક કરવા. પાક સાથે સિદ્ધ

થવા પછી નીચે ઉતારી તેમા એલચીદાણા, નાગખલા, બળદાણા, લીડીપીપર, નળકળ, શિવલિંગી, નળત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુક, વાળા, કાળાવાળા, નાગરભાથ, ત્રિકળા, વસલોચન, શતાવરી, કાચખીજ, કાળી દાણ, તાલીમખાનુ, ગોપુર, ઉભી બોરીગણીના મૂળ, ખારેક ખીસડી, ઘાણા, જેડીમધ, શીગોડા, છર, કસોછી, અજમા, જાદામારી વરીઆળી, મેથી, ભોયકોહળ, કાળીમુસળી, આસધ, કમુરો (કમર), નાગકેસર, મરી, ચારાળી, સીમળાના બી, ગળપીપર, કમળાણ, અદન, રનાદળી અને લવગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી નાખવુ તેમજ પાગની ભસ્મ, કલકની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અબકભસ્મ, કમુરો અને ભીમસેની કપૂર, એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમા નાખી તેના ૪ તોલા વજનના લાડુ બાધી તે બલાબજ નોઈ સેવન કરવા જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાનુ સેવન કરે, તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરુષ જાણુ આ પાકમા મેવનથી જીવાન જેવા થઈ પૂર્ણ ચંદ્રના જેવા સુંદર કાંતિમાન થઈ આને રતિવલ્લભ પૂગપાક પણ કહે છે.

૬૨. બદામ પાક — મદ્યમ ૩૨ તોલા માંવા ૧૬ તોલા બેદાણુ ૦૧ તોલા, લવગ ૦૧ તોલા, નળકળ ૦૧ તોલા, વસલોચન ૦૧ તોલા, કમળકાકડી ૦૧ તોલા, એલચી ૧ તોલા, તજ ૧ તોલા, તમાલપત્ર ૧ તોલા, નાગકેસર ૧ તોલા, સાકર ૧૬૦ તોલા, લી ૧૬ તોલા, એનો વિષિ પ્રમાણુ પાક કરી આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે વાતરોગ દૂર થાય છે તાવમાર્ચી ઉકેલા માણુમને શક્તિ આવવા માટે આ પાક ઘણુ ઉપયોગી છે.

૬૩. ભોયકોહળાનો પાક — ઘોળુ ભોયકોહળુ સુકવી ખાડીને તેનુ ચૂર્ણ લીમા તળવુ અને ઘોળા મુસળીનુ પાચ તોલા ચૂર્ણ ૬૪ તોલા દૂધમા ઉતળી, માંવા કરી તે માંવા લીમા શેકવા પછી સારી સાકર ૩૨૦ તોલા લઈ તેની ચાતારી ચાસણી કરી તેમા માંવા સહિત ભોયકોહળાનો ભુકા મિશ્ર કરી ખૂબ તુટીને મરખુ મિશ્રણુ થયા પછી તેમા લવગ, એલચી, નળકળ, નળત્રી, સુક, મરી લીડીપીપર, નાગકેસર, કેમર, વસલોચન અને તજ એ સમાન બોયધીનુ ચૂર્ણ ૨ તોલા સુધી શબ્દછર એક તોલા અને પીપળીમૂળ ૪ તોલા મિશ્ર કરી એ પાકમા ચોમલા પાડવા એ દરરોજ એ તોલા પ્રમાણુ સવાર માજ મેવન આવથી હૃમરોગ દૂર થઈ મનુષ્ય ઉત્તમ વીર્યવાન થાય છે.

૬૪. બીજા પ્રકારના ભોયકોહળાનો પાક. — ભોયકોહળાના કકડા કરી ઢાંચમા પલાળી ગળવા, પછી પાણીથી ઘોઈ ૬૪ તોલા દૂધમા ઉતળી પછી લીમા તળવા પીળા થયા પછી સાકરની ચાસણી કરી તેમા ૪ તોલા લીડીપીપર, ૨ તોલા સુક, ૨ તોલા મરી, ૨ તોલા છર, ૨ તોલા આમળા, ૨ તોલા તજ, ૧ તોલા એલચી, ૧ તોલા તમાલપત્ર, ૨ તોલા શિગોડા, ૨ તોલા કમુરો, ૨ તોલા પીપળીમૂળ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ચિત્રક, ૪ તોલા ચારોળી, ૪ તોલા મુમળી, ૧ તોલા લવગ એમનુ ચૂર્ણ કરી પાકમા નાખી ચોસલાં પાડવા. તે પાક લીમા ખાવો. એનાથી ગતપિત, તાવ, ઉધરમ, કમળા, તમકથાસ, બમ,

ઉલટી, તૃષા, પાકુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપરમાર, સિરોરોગ, ચોનિશળ, ચોનિવટ રક્ત-પ્રવાહ (પ્રદર) અને અમિમાઘ એ રોગો દૂર થઇ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૬૫ મહાકામેશ્વર પાક—ઉપગ્ના “ગતિવસ્ત્રલ પૂરપાક” મા ખુરામાની અન્નમો, શુદ્ધ કેસા ધતુરના બી, અક્રલકેરો, મધુક્રોષ, માયા, ખમખસ અને તળતુ ચૂર્ણ મેળવતુ, અને મર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાગ મેળવવી, એટલે આ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે.

૬૬. બીજા પ્રકારનો મહાકામેશ્વર પાક—ધાતુ ચંદન, તળ, તમાલપત્ર, અંબચીદાણા, નાગકેસર, લીડીપીપર, સુક, શતાવરી, નાગરમોથ, શિગોડા, કમળ, ચાગળી, ખોગ, આમળા, કમળકાકડી, વશલોચન, દ્રાક્ષ, જીર, ધાણા, લવગ, તાવત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો હિમ્જોક બળમે તોલા, લીલા નાળીયેળતુ કોપક તથા મોપાગી ૩૨ તોલા અને માયતુ દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ એકત્ર પચન કરતુ પછી આમળા તથા શતાવરી મેળ સેળ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે નવ ચૂર્ણ લીમા શેકી નાખતુ કલછની ભસ્મ ૨ તોલા અને પાડ ૪૦૦ તોલા લઈ તેના પાક કરી તેમા ઉપલી મર્વ બળુસો નાખી, પાડ મિદ્ધ કરી તે મવારે મયન કરેલો આ પાકના મેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચડતુ, ગળ, ક્ષીણત્વ, કન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કણુરોગ, નેત્રરોગ, કેશની અદરનો રોગ, જળ (વૃક્ષાવસ્થા), કુષ્ઠ, પિત્ત, અમિમાઘ અને હંદરાગ દૂર થઇ પુષ્ટિ, બળ અને આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૭. ભદ્રેલાનક પાક—૧૨૮ તોલા બીજામા લઇ તેના કકડા કરી તે ૧૦૮૮ તોલા દૂધમા પચન કરવા સાગ પાડા થપા પછી દૂધમાથી બહાર કાઢી ૧૧૫૫ પછી તેમા ૨૫૦ તોલા લી અને ૬૪ તોલા માદર નાખવી હરડે, બહેડા, આમળા, નાગરમોથ, મજક, ધાણા જીર, ચાતુજત, વાળા, જેડીમધ, પમ્પકાદ, કેમ, લવગ, જાયફળ, બોમકોહળુ, કમળ, વશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, બીમ-નની કપૂર અને ખેરસાર એ મેવેતુ મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવુ. પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરવા આપવા એટલે રક્તપિત્ત કાઢ, સ્વદ, ખમ, નાળી ફેડકીઓની ખસ, વાતરકા, રક્તસ્વાવી વાતરકા, ગરીરમા રોજ મળુદા થતા લોપ ને, બહેરાપણુ, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ છે.

૬૮ બૃહન્નમુસળીપાક—૬૪ તોલા કાળીમુમળીતુ ચૂર્ણ લઇ તેનાથી આગળ દૂધમા પચન કરવુ બોષ, ત્રિજન, ગેરલ્લી, વરીઆળી, શતાવરી, જીર, અન્નમો ચિત્રો, ગળપીપર, અન્નમોદ, પીપળીમૂળ, આમળા, પટકચૂરો, મોખર, વાળા, આમધ, હરડ, સમુદ્રશેઠના બી, લવગ, જાયફળ, જાયત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાતુ, બળદાણા પેદારીના (કાગમીના) બીયા, જતાવણી, કોચબીજ, જેડીમધ, મોચગમ શિગોડા કમળકાકડી, વશલોચન, વાળા, ચણુકમોથા, અક્રલ-ન અને ચંદન એ પ્રત્યેક ચાગ ચાગ તોલા લેતુ મારા ચોકખા તથા ૩૨ તોલા નવ અમિદૂર અન્નકભસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક બળે તોલા લેતુ પછી નવ ઔષધોથી ખમણી માકર સર્વ તેનો પાક કરી તેમા ઉપગ્ના મર્વે ઔષધો

નાખી, પાક તૈયાર કરી અગ્ને તોલા વળનના લાડુ બાધવા. પછી શુભ દિવસ જોઇ ઇષ્ટ દેવતાનું પૂજન કરી, રોજ એક લાડુ સેવન કરવો અને તે ઉપર થોડું દૂધ આશન કરવું, તેથી કરી અમિમાઘ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉષ્મરસ, પ્રણુરોગ, ક્ષય, કમળો, પાડુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, દંદિમાઘ, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, પદ્મવ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉરક્ષત, રક્તદોષ, મત્રકૃમ્મ, મત્રાધાત, પથરી, પ્રમેહ, મલમ્હરોગ, કુશત્વ, દુર્મળત્વ, ગર્ભિણીના રોગ અને વાનગ્રસ્તનો નાશ થાય છે તેમજ એના સેવનથી અમિત્રુદિ, કાતિત્રુદિ, તેજોત્રુદિ અને કામત્રુદિ પ્રાપ્ત થઈ વલીપક્ષિત રોગનો નાશ થાય છે. ફીણુવીર્ય પુરૂષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિની કુમારે આ પાક નિમાણુ કરેલા છે શુક્રત્રુદિ કરનાર આ પાકના કરતા કિતમ બીજો કોઇ પાક નથી.

૬૯. મુસળીપાક—૨ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ મધ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમા પચન કરવું પછી ધી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુદર ૧૬ તોલા, કોપર ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા, જયફળ, લવગ, કેસર, ત્રિકુળા, જટામાસી, કોચબીજ, તજ, તમાલપત્ર, અલ્પચીદાળુ, નાગકેસર, સુકં, મરી, લીડીપીપર, જવત્રી અને કળોના કદ એ પ્રત્યેક તોલા તોલા લઈ સર્વેનો પાક કરી બળ્મે તોલા વળનના લાડુ બાધી તે ખાવા આપવા, તેથી કરી ધાતુક્ષીણતા, અસક્તતા, અમિમાઘ, ઉષ્મરસ, દમ, અરૂચિ, પાડુરોગ, દુર્બળતા, વિષમજ્જર, સર્વ વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલીપક્ષિત રોગો દૂર થઇ, ફીણુ મજ્જાના ગાંઠ પુષ્ટ થાય છે અને મનોહર કાનિ થાય છે આ મુસળીપાકના સેવનથી વાગ્દણુ બીજો પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૭૦ બીજા પ્રકારનો મુસળીપાક—૩૨ તોલા મુસળીકદનું ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા સાકર અને સુકં, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂ, અજમો, જવત્રી, બોડી અજમો, પીપળીમૂળ, આમળા, પદ્મચૂરો, ગોખરૂ, ધાણુ, આમળ, બાળહરેરે, મેથ, સમુદ્રગોક્ષના બી, લવગ, જોડીમધ, મેથરસ, શિંગોડા, કમળજકંડી, તવખીર, ચણુક-બોખા, અક્ષતકરો, વાજો અને ચદન એ ૩૨ બીજા દરેક તોલા તોલા, ૨૬ તોલા ફાતરા કઢાડેલા તલ અને સવથી બમણી સાકર નાખી પાક કરી ૪ તોલાના લાડુ કરવા. એ દરરોજ સવારે એકેક લાડુ ખાઇ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું. એનાથી મદામિ, ગુલ્મ, મેદ, અર્શ, શ્વાસ, તજ, કમળો, પાડુ અને શુક્રદોષ વગેરે દૂર થાય છે.

૭૧. ત્રેથીપાક—મેથી અને સુકં એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઈ તેનું વજ્રગાળ ચૂણુ કરી, ૧૧૨ તોલા દૂધમા ૩૨ તોલા ઘી નાખી તેમા તે ચૂર્ણ નાખી એકત્ર જાડુ થાય ત્યા સુધી પાક કરવો તેમા ૨૫૬ તોલા ખાડ નાખી ફરીથી મદામિ ઉપર પકવ કરવું પાક મારો થયા પછી નીચે કિતારવા. પછી મરી, લીડી-પીપર, સુકં, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરૂ, ધાણુ, ક્વોજીજીરૂ, વરીઆળી, જયફળ, પદ્મચૂરો, તજ, તમાલપત્ર અને નાગગોમથ એ પ્રત્યેક ચાર તોલા અને

મરી ૬ તોલાનુ ચૂણુ તેમા નાખી હલાવી રાખી મરુતુ આ પાકને મેથીપાક કહે છે આ પાક ચાગ તોલા કિવા શક્તિ પ્રમાણે મવારે બસણુ કરેલા આ પાક આમનત, અન્ય વાતરંગ, વિષમનવર, પાકુરોગ, કમળો ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિતરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, કુપણી (પ્રદર) અને સ્તિકારોગ એ મર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, એમા મરાય નહિ આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર છે

૭૨. બીજા પ્રકારનો મેથીપાક:—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમા ૬૪ તોલા મેથીનુ ચૂણુ નાખી મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ મધના જેવુ બનુ થયા પછી તેમા સાકર ૧૬૨ તોલા તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવુ તેનો માંગ પાક થયા પછી તેમા ચાતુર્જાત ૪ તોલા તથા પચકાળ ૫ તોલા અને મરી ૬ તોલા નાખવુ અને અગ્નિબળ જોઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો, તથા જરી આમવાત મર પ્રજગ્ના વાતરોગ, નવર, વિષમનવર પાકુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિતરોગ, નેત્રરોગ, તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળવીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩. લવગપાક:—૬૪ તોલા લવગ લઈ તે ૨૦૬૨ તોલા ગાયના દૂધમા મદાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યા સુધી શીજવુ પછી નીચે ઉતારી તેમા સાકર ૬૮ તોલા અને બયરૂળ ચણકાળા લીડીપીપર, નુક, મરી, ત્રિકુળા, હળદર, દારુ-લગદર, એલગી, નમર, ઝમર, જવત્રી, આસધ પુષ્કરમળ, પીપળીમળ, બળદાણા, અગ્નિજ, લવગ, અતિવિષ, ગોખર બીમસેની કપૂર ખુરામાની અજમે, ચવક અને નાગકસો એ દરેક તોલા તોલા તથા પારદબત્ત (પાગની ભરમ), તાપ્તાની ભત્ત એ દરેક ચાગ ચાગ મામા નાખી, આ પાક બંને તોલા સેવન કરવો તથા તે કેપન ગાયનુ દૂધ પ્રારાન કરવુ એટલે પુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ નીર્યસ્તભન થાય છે તેમજ પાચ પ્રજરની ઉષરમ આમ, ગુહમ, પાકુરોગ, પ્રમેહ, પથરી, મનરૂઝ, વાતરોગ, અમ્લપિત્તપ્રદર, કુષ્ઠ, હેડકી, નેત્રરોગ, મનતકરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે આ અવલેહ લક્ષણએ નિમાણુ કરેલા અને સર્વે પાકમા જોડ છે આ પાકનો સેવનથી શૈલ્ય તત્કાળ દૂર થાય છે

૭૪ બીજા પ્રકારનો લવગપાક—લવગ ૮૦ તોલા ગાયનુ દૂધ ૫૭૨ તોલા, ઘી ૨૨ તોલા અને ખાડ ૬૪ તોલા લઈ મદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવુ પછી તેમા નીલકમળ ૪ તોલા એલગીદાણા અને ચદન બંને તોલા, રસકપૂર (નુક), અગર અને તગર એ તોલા તોલા નાખવુ તેમજ પચામૃત (સૂક, જાળીમુમગી ગળાનુ મરવ શનાવરી અને ગોખર) એ પદાર્થો નાખી પાક તૈયાર કરે તો રોગથી અતિ જગ્ગર દહ થયેલો હોય એવા પુરુષ આ પાકનુ સેવન નાર્થી લય, મહાજામ પાચ પ્રકારની ઉષરમ, વલીપલિત અને અન્ય રોગોનો નાશ થાય છે

૭૫ લશુનપાક—૬૪ તોલા લમણુ ગધ જવા માટે મરે જાશમા ૧૧૧૧ તોલા રાખી, સવારે નેમથી કાઠી વાટી ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમા બાકવુ પછી તેનુકુ

થયા પછી તેમા ઘી ૩૨ તોલા, ગરના શતાવરી, અરુસ્તી, ગળો, પટકચૂરો સુક, દેવદાર વરધારા, અજમો ચિત્રક, સુવા, સાટોડી, ત્રિકુળા, લીડીપીપર અને વાવડીગ એ પ્રત્યેકનુ તોલો તોલા ચૂર્ણ નાખી, કંકુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી પાક તૈયાર કરવો પછી તેમાથી ખાડની સાથે થોડો ખાવા આપવો, તે પાક આદયવાત, હનુમદ આક્ષપક, લમવાત, કટિવાત ઉસ્તભ હુદોગ, સવાગવાત મધિભગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે આ પચ્ચકારક લસણપાક વણુ કરે છે અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે

૭૬ બીજા પ્રકારનો લશુનપાક.—લસણ સારુ છોલી તે ૬૪ તોલા લઈ ૧૦૪૮ તોલા દૂધમા ૧૬ તોલા ઘી નાખી શીજવુ તેનો સારો પાક થઈ મધ જેવુ થાય એટલે તેમા ૧૨૮ તોલા ઘીનાખી ૧૨૮ તોલા ખાડ તથા સુક, મરી, બીડીપીપર તજ એકસી તમાલપત્ર, નાગકેમર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાના મૂળ વાવડીગ, હળદર, દારૂદળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમૂળ, અજમો, લવગ દેવદાર સાટોડી, ગોખર, ડંવા લીમડો, રારના, સુવા, શતાવરી, પટકચૂરો, આમધ અને કૌચબીજ એ પ્રત્યેકનુ એક એક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરવા આ લશુનપાક અગ્નિભગ જાઈ સેવન કરવા એ મપૂર્ણ વાતરોગ, ગળા અપચ્ચાર ઉરહત, શુભ્ર, ઉદરગમ ઉલટી, પેશાબ, અડચ્ચિક, કૃમિ, મલપ્રહતા, આનાદવાત, નાળે, અમિશાઘ, બળહવ, હેડકી, દમ, ઉધરસ અપત્રક્રવાત, ધનુવાત, અતનવામ, પક્ષાઘાત અપનાનવાયુ, અર્દિનવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુખ્જવાત, હનુમદ શિશોરોગ, વિચારી ગરમી, ખલ્લીવાત, પચવાત, સધિવાત, બહેગપાક અને મપૂર્ણ પ્રકારના ગળાનો અતિ જલદી નાશ કરે છે આ લમણપાક વાતઆધિરૂપ લાંબીનો મિહની પેટે નાગ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાન્ત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે આ પાક એટ વધ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે

૭૭ સાલમખાડ—૩૨ તોલા પમખી સાલમ ૩૨ તોલા પિન્તા, ૧૨ તોલા મદામગોળા, ૧૨૮ તોલા માકર, ૬ તોલા વાળીમુખળી, ૧ તોલા ગોખર ૨ તોલા આસધ ૨ તોલા તાલીમખાના, ૨ તોલા શતાવરી, ૨ તોલા કૌચબીજ, ૧ તોલો કેમર, ૨ તોલા રૂમીમન્તકી, ૧ તોલો ગ્વચક્ર, ૧ તોલા જવત્રી, ૧ તોલો લવગ ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો ચણકચૂરો, ૧ તોલો વશલોચન, ૧ તોલો મદાણા, ૬ તોલા ચાનાઈ ૧ તોલો અખોડ એનો પાક કરી દરોજ ૨ તોલા પ્રમાણે આપવો ઉપર ૧ તોલા દૂધ પાવુ આ પાક ઉત્તમ પુષ્ટિકારક અને તીવ્ર શ્રદ્ધ કરે છે

૭૮. વિજયપાક—ભાગ મારી રીતે ઘાઈ નાખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવી અને દૂધ ૫૦૦ તોલા લઈ તેમા નાખી કટવી, જનકુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમા ખાડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્જાત, લવગ, વ્યાપ, અક્કલકોગ, જયકુળ, જવત્રી, આસધ માટાડી, દુધી, કૌચબીજ અને ચવક એ પ્રત્યેકનુ ચાન ચાર તોલા ચણુ નાખવુ અને મારી પેટે કટવી એ સર્વનો અવલેહ જેવો જાડા પાક થયા પછી સાગ વામણમા ભરી રાખવો પછી તે રોજ બે તોલા પ્રમાણે

મવન કરવો આ પાકના મેવનથી થાતુ પુષ્ટ થઇ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દુનંતર પ્રમેહ, મર્ચ પ્રકરનો અતિમાઝ, હિષરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓના પ્રવર અને યોનિજન ઈત્યાદિ મય રોગોનો નાશ થઇ વીર્યસ્તભન થાય છે કાષ્ઠજન્મેએ ચવ-ક્રીજન્મેએ બળદાણા લવાનો ગિવાજ છે

૭૯ વિદારીપાક — ૪ તોલા ધોળા ભાઈકાહળા (છુદવાથી જેમાથી મદદ દૂધી નીકળે છે તે) નુ ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૫ ગણા દૂધમા પચન કરવુ મધના જેવુ લાલ થયા પછી તેમા જવત્રી જવફળ, લીડી-પીપર, એલચીદાણા, મુક, ધાણા ૭૩ અગર, કેસર, વાવડીમ, સ્ત્રીગોદા, ગોખર, શતાવરી, બળદાણા અને અલોહીના મૂળ એ સર્વ તોલો તોલો નાખવા અને ઠંડુ થયા પછી તેમા સાકર ૬૪ તોલા નાખવી આ પાક રોજ આર ચાર તોલા આપવો અને ન હિષર જુના ચોખ્ખોના ભાત કરીને ખાવા આપવો, તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ સ્ત્રીઓને પ્રવર, મુત્તરૂ, પ્રમેહ અને બહુમતના રોગો દૂર થાય છે

૮૦ શતાવરીપાક — શતાવરીના મૂળનો કંક કરી લેવો અને કંકથી ચોગણુ દૂધ દૂધના મમભાગ ગાયનુ લી અને કંકના મમભાગ માકર લઈ લી ગેપ ગટ ત્યા મુધી પચન કરવુ પાક તૈયાર થયા પછી ગળ તે બે તોલા પ્રમાણુ મવન કરવો એટલે વ્રતપિત અમ્લપિત, ક્ષય અને શ્વામનો નાશ થાય છે

૮૧ માલપાક — દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને અર્જુનત્રણની છાલનુ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા એ બે એકત્ર કરી મદામિ હિપગ પકવ કરવુ પછી તેમા ૬૪ તોલા ગોળ, નજ, તમાલપત્ર, એલચી નાગકેસર, લવગ, જવફળ નાગરમેશ, વશલોચન ધાણા, મુક, મરી, લીડી રીપર આમધ, હરુડે અને લોહહળમ મિશ્ર કરી સેવન કરવુ એટલે હૃદય ક્ષય, ગ્રાથ વાતરોગ, હિષ્મા, વ્રતરોગ, વીમ નગરનો પ્રમેહ, રોગાધિપાક ઇત્યાદિ ૧૬ ગગનો નાશ થશે

૮૨. મુડીપાક — મુક ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણુ દૂધ લઈ મર્ચનો મદામિ હિપગ પાક કરી તે પાક થડ થયા પછી મેવન કરવો એટલ મત્તકજળ અર્દિતરોગ, સ્વાયર્ત, હનુકપ, મન્યાર્સભ ગલગ્રહ વાતરોગ અને વ્હાઈક અન્ય રોગોનો નાશ કરે છે

૮૩ બીજ પ્રકારનો મુડીપાક — ૪૦૦ તોલા સારી ફળદાર મુક લઈ, ચૂણ કરી ચોગણુ ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા કઢરી તેનો ગોળો કરવો પછી ચાતુર્નત લવગ કેમર લીડીપીપર, અમ્લવેતમ, ૭૩ અને શહાજરાનુ ચાર ચાર તોલા ચૂણ નાખવુ આ પાક શક્તિ પ્રમાણુ સેવન કરવા આપના એટલે શુભ અનિ માન શળા, કૃમિ, નપુમકવ અને અતિસારનો નાશ થાય છે

૮૪ ત્રીજા પ્રકારનો મુડીપાક — ૩૨ તોલા મુકનુ ચૂણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમા પચન કરી ગોળા કરવો પછી સાકર ૬૪ તોલા લઈ પાક કરી તેમા તે મુકનો ગોળો અને લવગ તથા ચાતુર્નત બન્ને તોલા નાખવુ આ પાકના મેવનથી મત્તકરોગ પીનમ અને મત્તહણીનો નાશ થાય છે

૮૫ શેવતીપાક:—ધોળી શેવતી (ગુલાબ) ના ફૂલ એક હજાર લઈ તે ૧૨૮ તોલા ઘીમા ગેકવા. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્નત ૧૬ તોલા, ઝળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, ગળેાનુ સત્વ, તવખીર ધોળુ જીર, સીસાની અને કલાઈની ભરમ એ પ્રત્યેક બળ્ખે તોલા પ્રમાણે લઈ, સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભાર બીમ્બેની કપર તેમા મેળવીને વાસણમા ભરી રાખવા. પછી તેમાથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક મેવન કરવા. પથ્થ પાળથી એના સેવનથી જીર્ણ-જ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજરોગ, કોઠ, નેત્રરોગ અને મુખ-રોગનો નાશ થાય છે (આજ રીતે ગુલાબના ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ પણુ ઉપર પ્રમાણે થાય છે)

૮૬ બીજા પ્રકારનો શેવતીપાક—કાટે શેવતી (શેવતી ગુલાબ) ના ફૂલ ૧૦૦૦ લઈ ૧૨૮ તોલા ઘીમા તળવા ત્યાર પછી સાકર ૨૫૬ તોલા અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ દરેક ચાર ચાર તોલા, દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને ગળેાનુ સત્વ ૨ તોલા એ મર્વ એકત્ર કરી તેનો અવલેહ અથવા પાક કરવા, અને તે એક તોલા સવારે આપવો આ શેવતીપાક જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉષ્મરસ, અગ્નિમાદ, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર, કુઠ, અર્શ, દુ સાધ્ય નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે

૮૭ બાલીપાક અથવા શ્રીકૃષ્ણપાક.—બીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી, તે ૬૪ તોલા લઈ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામા તે પકવ કરવું પછી તેમા સુક, મરી લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધો અર્ધો તોલા અને મર્વ ઔષધોના સમાન સાકર લઈ પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન કરવા એના સેવનથી લોહી પડે છે તે તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વજ્ઞોષ અને યોનિરોગ દૂર થાય છે તુટિ અને કુટિ થઈ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે, તથા પીડાકારી પથરીનો નાશ થાય છે આ પાક સેવન કરનારે દુગ્ધપાન અવરમ કરવું તથા મધુર આહાર સેવન કરવો

૮૮ સુરજુપાક—ઈશ્વરણીના મૂળ અથવા ફળ, નાગરમેાથ, સુક, દત્તીમૂળ, હરડે, નસોતર, પટકચૂરા, વાવડીંગ, ગોખર, ચિત્રક અને માલકાગણી એ દરેક બળ્ખે તોલા લેવું મુગજુ ૩૨ તોલા, વગ્ધારા ૧૬ તોલા અને લિલામા ૧૬ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા મર્વનો ચતુર્વેશ કાઢો કરવા પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઈ તે ગ્રાહમા નાખી પુન પકવ કરવો સાગે પાકો થયા પછી ચિત્રાના મૂળ, નસોતર, દત્તીમૂળ તથા માલકાગણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ઓપ, એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું પછી નીચે ઉતારી ૬૫ થયા પછી તેમા મધ ૧૨૮ તોલા નાખવું આ પાકને 'બાહુ શાલયુક પાક' કહે છે આ પાકના સેવનથી મર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિનો રોગ, ગોળો, હિરોગ, આમવાત, મગ્ગેઝમ, મગ્ગેણી, ક્ષય, પીનમરોગ, હલીમક, પાકુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે આ પાક રમાયન (જગ વ્યાધિ દૂર કરનાર) છે

૮૯ બીજા પ્રકારનો સુરજુપાક.—નસોતર, માલકાગણી, દત્તીમૂળ,

નાખે ચિત્રાના નળા, પટકચૂને ઈંદ્રવરણીના નળા, સુક, નાગચેય અને હરેક એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા તથા લિલામાં ૨૨ તોલા, વગ્ધારે ૨૦ તોલા અને નુગળુ ૬૮ તોલા વ્રહ તે સર્વનો ૮૦૯ તોલા પાણીમાં ચતુષ્ચાર કાઢા કરી, તેમાં ૫૧૦ તોલા ગોળ નાખવા અને કડકીને ચોટે ત્યાસુધી તે પાટ કરવા પછી નીચે કિનારી તમા નમાતર, માલકાગણી સુગંધુ અને ચિત્રકમળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગચેય એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાખવું આ પાકના મવનથી અજીર્ણ, લીજુત્વ, પાચ પ્રકારનો ગુલ્મ પ્રમેહ, પાનુરોગ, હલીમત અને મવ પ્રકારના ઉદરોગો નાશ પામે છે આ ગ્માયન છુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનાર છે અને નળવ્યાધિ રોગનું નાશ કરનાર છે આ પાકને 'બાહુ શાલયુઃ' પણ કહે છે

૯૦ મહાભક્ષક પાક—કડવા લીમડા, ઘાળી ઉપચસરી, જાનુદી, ઠંડ ત્રાયમાણુ હરેક, મહેડા આમળા નાગચેય, પિત્તપાપક માવચી, ધમાએ વજ અગમાર, ચંદન, કાળીપાટ, સુક પટકચૂન લાગમળ અગુની, કરીયાનુ ઇંદ્રવ, ટાળી ઉપલમરી, કડવા ઇંદ્રવગ્ધારે મોનવેલ, વાવરીગ અતિવિચ ચિત્રક મળા, કામાળુ ગળા અને નાગચેય એ એકેક લાગ અને પેટાલપત્ર હળદર દારૂળદર લીડીપીપર ગમ્માળાની શીંગાનું મગજ, માતલીજુ નગ્મકાની ઝાલ ચાખ્ખાડી, મજા, કલગારી ગરના માટાડી, દત્તીમળા, બીલાની અતરગાલ લાગના તથા કાટામરીઓ એ પ્રત્યેક બળ્મ લાગ લઈ તેના ૧૦૦૪ તોલા પાણીમાં અઢ માસ કાઢા કરી કિનારી લેવા પછી ૧૦૦૦ બીલામાં ફાટી ૧૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુષ્ચાર કાઢા કરી આ કાઢો અને ઉપરના ઔષધોના કાઢો એકત્ર કરવા અને પુનઃ અસિ ઉપર મરી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી તેના લેહ મિશ્ર કરવા તેમાં હળદર લખામાના બી નાખવા પછી તેમાં સુક, મરી લીડીપીપર હરેક, બહેડા આમળા, નાગચેય વાવરીગ ચિત્રકમળ ચંદન મિધવ કાષ્ઠ અને અજમે એ પ્રત્યેક ૬ તોલા તજ તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગચેય એ ચાર ચાર તોલા નાખી લીના વામણમાં ભરી તેમાં ગુદ્ધ ગધકનુ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું આ લાક્ષાતક અવલક પ્રાણીઆના દિતને માટ શ્રીમહાદેવજીએ રચેલા છે આ અવલેહ ગળોના કાઢાની માથે મેવન કરવાથી ઘાળો નાદ ઉદર મરોત ઝલ્લણુ પુડગીક ચર્મરોગ વિસ્કારક, રક્તમડગ કાપાલિક ખમ ત્રિપાલિકા વાતરકત ઉદાવત પાનુરોગ ઉલરી રૂમિ છ પ્રકારના અત્ત્રા શ્વાસ ઉધગ્મ તથા ભગદરનો નાશ કરે છે આ પાક મવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગમ્મ અને ખાટા પદાર્થો વચ્ચે કરવા એટલે ગમે તેવા કુષ્ઠો હશે તેના પણ નાશ કરશે જેન લિલામાં સદે નહિ તેઓએ આ પાક ખાવા નહિ

૯૧. સોભાજ્ય સુડીપાક.—સુક ૩૨ તોલા લી ૮૦ તોલા, ગાંધુ ૬૫ ૨૫૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુક મરી લીડીપીપર, તજ એલચી તથા તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી લેહ વિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવા. આ પાકને સુડી ગ્માયન કિંવા સોભાજ્યસુ- કહે છે આ ગ્માયન આમવાતને નાશ કરી કાંતને મારી કં- છે તથા ઘાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે અને વત્રીપક્ષિન અને વધ્ધવનો નાશ કરે છે

૬૨ બીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુ દીપાક.—ધી ૪૪ તોલા દ્રવ્ય ૧૦૨૪ તોલા અને આગ ૨૦૦ તોલા એ પ્રમાણે લઈ અદર સુકું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાખી ગોળના પાક કરવો પાક કરવો તેમા ધાણા ૧૨ તોલા, વરીઆળી ૨૦ તોલા, તાવડીગ ૪ તોલા, છડ ૪ તોલા અને નુડ મરી લીડીપીપર, નાગરમોથ તમા-લપત્ર, નાગરિમગ તથા બારીડ એકથી એ પ્રત્યેકનુ ચૂર્ણ ચાગ ચાગ તોલા નાખવું અને પચન કરવું આ પાકને નાગરખંડ કાઢે છે આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ મળેલાના છે આ પાક તૃષા, ઉલ્લી નાવ દાદ ગોષ ઉધગમ પીટા રૂમિ અને મદાસિતો નાશ કરે છે

૬૩ ત્રીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુ દીપાક —નુડ ૭૨ તોલા, ધી ૮૦ તોલા, દ્રવ્ય ૫૧૨ તોલા, મોકર ૨૦૦ તોલા તથા મનાવરી, છડ, નુડ મરી લીડીપીપર, તજ, એકથી તમાલપત્ર, અજમા વરીઆળી નવા, ચાંદ ચિત્રક અને નાગર મોથ એ પ્રત્યેકનુ ચાગ ચાગ તોલા ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું લેલના જેવું થાય એટલે મિક્ષ થયુ જાણવું તેને ઘીના ચામણુમા ભરી ગખવો અને અસિત તથા અળા ખેઈ મેવન કરવા આપના સુવાવડીએ તેા વિશેષે દગીને મેવન કરવા એના મેવ-નથી અળા વર્ણ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ વલીપતિનનો નાશ થાય છે આ પાક રચ ચાપડ, હાથ અને અસિતે પ્રદીપ કરનાર છે અને આમવાન, મક્કરશળ તથા મુગરગતો નાશ કરનારો છે

૬૪ ચોથા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુ દીપાક —નુડનુ ચૂર્ણ ૬૪ તોલા વધ તે ૧૦૨૪ તોલા અકરીના કિડાએલા દ્રવ્યમા નાખી તે દ્રવ્ય ગોળો થાય ત્યાંથી કિડાળવું પછી ૧૦૦ તોલા માકરનો પાક કરી તેમા ત નુકનો ગોળો અને ચાનુર્જાન, નાગરમોથ, વશલોચન, મરી, ધાણા, છડ, નાનાછડ, વરીઆળી, અક્કરકરો નુડ, લવગ, સનાવરી, ડાળી મુસળી, તુ, મરી, લીડીપીપર કૌચ મીઠા ૧૮૮૬ (નુડ, મરી, પીપળીનું બિત્રક અને ચવડ) જલકળ, વનવરી, ગિગોડા, વગધારો, નમોતર, કમગરકડી, મિથ્યા, અત્રાય વાળો, આમધ, ધાળુ ચદન અગર અગરધ, ચણુકમાળા, વગરકિ તુલસીનાખી, ડાળી કાસ, અખોડ, કમળ અજમોદ બદામ, કોપડ, ભીમચેની કપર, અત્રકલમ, નાદમમ, ન્યત્રી ભત્રમ, તાત્રલમ્મ રાંદાછત અને મુવર્ણમાસિકલમ્મ એ પ્રત્યેક એક એક તોલા નાખી પાક તયાર કરવો આ પાકને નાગરખંડ કાઢે છે આ પાક મચા માગ શક્તિ પ્રમાણે મચન કરવો આ પાક સ્ત્રીઓને યજ્ઞા ગિતાવદ છે એના મેવન ઉપર પથ્થાપચ્ચની વિશેષ મલાળ ગખવાની જરૂર નથી એના મચનથી કાય, પાકરોગ, ઉત્તરમ દ્રમ મદાસિ, મઅલ્લી રકનચુમ, પ્રદર, નામરોગ, કુર્મશ્લેષ (દ્રવ્ય ન આવવું તે), મત્રદુષ્ક કમળો ગલરોગ, પિત્તરોગ વાનરોગ અને મતિકરોગનો નાશ થાય છે આ સૌભાગ્ય સુ દીપાક અત્વિનીકુમાર નિમાણુ કરેલો છે અને તેનુ મેવન કરનારને ઉત્તમ મુખ્યકરી છે સ્ત્રીઓને એના મચનર્ય પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે

૬૫. પાચમા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુ દીપાક—૧૬૨ તોલા સુકું ચૂર્ણ લઇ તે ૧૬૨ તોલા ઘીમા ગેડી નાખવું પછી તપ્પાની અથવા કોદાની કાકામા એમણુ દ્રવ્ય

અને મમલાગ માહ નાખી તેમા પચન કરી. પછી તેમા જ્યક્ષણ ત્રિફળા, જીરૂ, લાકાજીરૂ, ધાણા, વરીઆળી, એલચી, લીડીપીપર, નાગરમેથ, વાણા, દ્રાક્ષ, જોય શાકુળ, ચન્ન અને ખારક એ પ્રત્યેક અખ્યં તેણા, લીલા નાળીએંગની અદરનુ ઠાપર ૧૦ તાલા ચિલાજીત ૮ તોલા, લોહજન્મ ૮ તોલા, સુષ ૧૬ તોલા, ચોરણી ૧૧ તાલા અને નમોતર ૨૨ તોલા એ પ્રમાણે નાખવુ મર્વ ઔષધોનો એક પિચ થયા પછી તેમા નુગ ની પદાથ કેમર વગેરે નાખવા આ સુદીપાક મહાદેવજીએ પાવનીજી પ્રત્યે રહેલા હતો તથા તેજ પાક નાગદે બ્રહ્માના મુખથી નીકળ્યા હતા આ પાઠના નવનવી બળ, કાંતિ, સાંભાવ્ય, શુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ શાસ્ત્રી, મોક્ષ અને સુકુમારના પ્રાપ્ત થઈ યાનિશ્ચયિલતા દૂર થાય છે સ્તન બદ થાય અને ૧૦ પ્રકારના વાનગય, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૮૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૧ પ્રકારના તવન, ૧૧ પ્રકારના મત્રરોગ તેમજ નાભારોગ, નેત્રરોગ, કબ્જરોગ, મખગય મન્તકગય અન્તીગય યાનિગય અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

૬૬ હરીતકી પાક—૧૨૬૬૮ તોલા, પાણી ૨૦૮૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા જ્ય ૬૬ તોલા અને પીપળીમૂળ ચિત્રાના મૂળ, બારગમૂળ, શંખાવલી, મળદાણા કચાંગ, સુદં, અરેડી, નાગરમેથ, પુકરમળ અને ગળીપર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તાલાનો અદમાશ કાઢી કરી તેમા ૧૨૬ તાલી નાખવી પછી તેમા ગોળ ૧૬૨ તોલા ગાયનુ લી ૧૦ તોલા અને જ્યક્ષણ કેમર, ચાતુર્જાત આમળા, અંગમા અરેડા જગરી, તાજાજન્મ લોહજન્મ સુદં, મરી તથા લીડીપીપર એ પ્રત્યેક અખ્યં તેણા ચણુ નાખવુ તથા પાકનિહ કરવા આ પાક જીર્ણવરનો નાન કેવ જ અને તન્ત્રીય પુષ્ટિ, પુષ્ટિ તથા મળ આપે છે તથા રસકોપ, સંત્ર-હણી કીંગવાનુ અતિમાર મળવ્યાધિ દમ ઉધગમ અને વાનગય ઉપર હિતકારી છે.

૬૭ બીજા પ્રકારના હરીતકી પાક—દશમૂળ, ગળીપર ડોચબીજ, બારગમૂળ પટકચૂરા પુકરમળ સુદં, પહાડમળ ગળો, પીપળીમૂળ શંખાવલી, ગસ્તા, ચિત્રકમળ, અધેડી મળદાણા અને ધમાસો એ પ્રત્યેક અખે પલ (૮ તોલા), જ્ય ૨૫૬ તોલા અને મારી હરેડ ૧૦૦ લખ સર્વનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા કાઢો કરી, તેમાની હરેડ જુદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવા પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા, ગજ ૩૨ તોલા લી ૨૨ તોલા તથા લીડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી પહેલી હરેડ અદર નાખી લેન મિદ્ધ કરેલો કડો થયા પછી તેમા મધ ૧૬ તોલા નાખવુ પછી રોજ એ હરેડ અવલેલ સાથે ખાવા આપવી, એટલે જ્ઞ મગ્ધણી, સોળ, અગ્રિમાથ નવરબદ પાકરોગ ઉધરસ, મન્તકરોગ હરોગ, હેડકી અને વિપમન્તવરનો ના ૧ અને શુદ્ધિ બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે આ હરીતકી પાક ઉપલા પાક દૂર કરવામા શ્રેષ્ઠ છે.

૬૮ આદર્શક ખડ—આદાના આરિક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયનુ લી ૪ તોલા ગાયનુ દૂધ ૨૫ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીપળીમૂળ, મરી, લીડી-પીપર, સુ ચિત્રા ચાવરીગ નાગરમેથ, નાગકેમર, તવન, એલચી, તમાલપત્ર એ

પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું અને તે પાકનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ મવારે સેવન કરવો, એટલે શીતપિત્ત, ઉદ્દ, કોદ અને ઉત્કોદનો નાશ થાય છે એ ઉપર લ્હીમડો અને આમળાનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધલાતરી પથ્ય પાળવી, એટલે નવ દિવસમા ઉપરના મર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૯૮. વાસાખ ૩.—અરડુસીના પાદડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણ્યા પાણીમા કઢવી, ચતુર્થાશ રોષ રહ્યા પછી તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી, જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, વશલોચન ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તે રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો અને તે ઉપર ખુશીમા આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું, એટલે રક્તપિત્ત, ઉષરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુદ્ધ, તૂષા, હ્રોમ અને પીનસનો નાશ થાય છે (કોષક જગ્યાએ વશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે.)

૧૦૦ બીજા પ્રકારનો વાસાખ ૩—અરડુસી, બોરી ગણી, હરડે, આમળા અને હથળા જિઝરણી, એ ઔષધો લઈ એમા આઠ ગાડુ પાણી લઈ ચતુર્થાશ કાઢી કરી રાખવો પછી તેમા સમભાગ ગોળ નાખવા, તેમજ સુક, મરી, લીડી-પીપર, બળદાણા, કાળી મુસળી, ચાતુર્જાત, અજમેા, શિંગોડા, બીલાની અદરેનું મગજ, હળદર, ખેરનો ગુદર, શતાવરી, જાયફળ, માયા, ચણકબોયા, અક્કલકેરી, કાળુ નમેતર, અજગધ, જાયત્રી, ફટકડી, ગુદા અને ગાંડુલા એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમા નાખવા પછી લી અને મધ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉષરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૦૧. ત્રીજા પ્રકારનો વાસાખ ૩—અરડુસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને લી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો આ અવલેહ બાળકોને દિતકર હોઈ શોષ, ક્ષય, ઉષરસ, દમ અને ઉરસ્ત રોગનો નાશ કરે છે.

૧૦૨ ચોથા પ્રકારનો વાસાખ ૩—અરડુસીના પાદડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણ્યા પાણીમા કઢવી ચતુર્થાશ રોષ રહ્યા પછી તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમા-લપત, એલચી અને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોગ બે તોલા આપવો, એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉષરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિરોધ કરી નાશ થાય છે.

૧૦૩ પાંચમી ૩—સુક ૩૨ તોલા, લી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ કઢવી એનો ગોળા કરવો પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો, અને સુક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત તથા એલચી એ પ્રત્યેક ૪ લોહ લઈ તેનું ચૂર્ણ તેમા મેળવવું, પછી શક્તિ પ્રમાણે તે ખાવા આપવું તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુકૃષ્ટિ કરનાર, બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને તૃદાવસ્થા દૂર કરનાર છે.

૧૦૪ બીજા પ્રકારનો મુંડીપાડ — સુક ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૬૬ તોલા, માકર ૨૦૦ તોલા અને સુક, મરી, લીડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેમર, પીપળીમળ, વૃષ્ણામર, જવત્રી જવમૂળ પટકચૂરો, પાપાણુ-બદ, તામ્રજન્મ ક્ષાઇની જરમ, સુવર્ણશાસ્ત્રિક જરમ, મરુ લોહ અને કાત એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મદાસિ ઉપર એનો લેલ મારી રીતે મિદ્ધ કરવા આ વલ જળ, વર્ણ અને આયુષ્ય વધારનાર છે તે વલીપત્રિત નથા આમવાતને નાશ કરે છે અને ઉત્તમ કાંતિ યનાવે છે

૧૦૫. હરિદ્રાખડ — હળદર ૨૨ તોલા, ગાયનુ ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા ખાડ ૨૦૦ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિખત, વાવડીગ, નમોનર, ત્રિક્ષણા, નાગકેમર અને નાગરમોઘ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવુ પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમા નાખી પચવતુ, પછી માકર નાખવી, અને પછીથી બીજાના ઓષધોનુ ચૂર્ણ નાખી, પાક કરી તેને ઘીમા બગી ગળવા તથા માત દિવસ પછી તે ખાવા આપવા એટલે ખમ વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઇ સરીગકાંતિ નુર્જના જેવી થાય છે

૧૦૬ બીજા પ્રકારનો હરિદ્રાખડ — હળદર ૩૨ તોલા ગાયનુ ઘી ૨૪ તોલા, ખાડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા, બોષ, ત્રિખત નમાતર, નાગરમોઘ, છર, વાવડીગ, દેવદાર અને જેડીમધ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા તેનો રીત પ્રમાણ રાગીને ચાટી એવા જડો પાક કરી તે ઉતારી ગળવા આ પાક અમિષળ નેઈ આપવા જેથી કોઈ ખરજ વિસ્ફોટક, દાદર, ૬ પ્રકારનો નૂળબાધિ, રક્તપિત્ત અનપિત પાડુરાગ અને હલીમક રોગનો નાશ થાય છે

૧૦૭ કામસદીપત મોદક — ગુદ પારો, ગધક અન્નકલરમ જવખાર ચિત્રા, મિષિવ મચળા, ખીડલાણુ, બગડીખાર, મીંડા પટકચૂરો અજમો, અજનાફ વાવડીગ તમાલપત્ર ગુદ વજનામ, છર, તજ, તાલીમપત્ર એલચી, નાગકેમર અને લવચ એ પ્રત્યેક એક તોલા જવમૂળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, ધાણુ જેડીમધ અને કચૂરો (કસર) એ ચાર ચાર તોલા બેચકાહણુ ૨૦ તોલા, દત્તીમળ લીડીપીપર, અળદાણુ કૌચખીજ, ગોખર, ખીજોડ અને ધરજવ એ તોલા તોલા માકર સર્વ ચૂર્ણના મમાન અને તેટલુજ મધ કદ એકેક તોલાના લાડુ નવા આમોદકને કામામિમદીપત-મોદક કહે છે એના નેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઇ, મસ જોએ બોગવવાનુ આમર્યા આવે છે શિયલતા થતી નથી વાનરોગ પિત્તરોગ કરોમ અમિષાઘ, કમળો ભાદર, પાડુરોમ, પ્રમેહ, અતિસાર દૂમિ દોમ, સમ્રહણી ઉષરસ તાવ, આન ક્ષય કષ મળેકમ, શ્વા, આમવાત, વગેરે મવ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે એ ઉપર પચ્ચ નાળીની આ મોદક બળકારક, વલીપત્રિત રોગનો નાશ અને રસાયન છે આ પાક નળદવ કહેલો છે

૧૦૮. ગુડચી મોદક — (મળોના લાડુ) વાળો, કાળો વાળો, તમાલપત્ર, નષ આમળા, કળી સુમળી એવચીદાણુ, રેણુકખીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, અજનાફ ભીમબેની કપૂર, ચદન, ગતાદળી, સુક, મરી, લીડીપીપર, જેડીમધ,

આસપ, શતાવરી, ગોખર, તાલીમખાનુ, જાયફળ, ચણકમોખા મઠોડા રસસિદ્ધ, અબ્જકલરમ, કલમ્બી લરમ તથા નાહલરમ એ મર્વ આપવા સમજાગે લેવા અને ગળાનુ મત્વ બે ભાગ લેવું પછી માકર ધી અને મધ લઈ મોદક (લાડુ) બાપી તે મવારે સેવન કરવા, તેથી ડરી ક્ષય, વ્યતપિત, પગની બળતરા રક્તપ્રદર, મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ, વાતકુડલિડા પ્રમેહ અને સામગમ એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૦૯ મહનવર્ષિક મોદક—ગોખર, તાલીમખાનુ આમધ શતાવરી ડાળી મુમળી, કોચબીજ જેડીમધ નેચી (ગગરી) અને બળદાણાનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી તેનો માવા કરવા અને તેને ગાયના ધીમા ગેડા પછી તેમા ખાડ નાખી લાડુ બાધવા ચૂર્ણથી આડંગાણુ દૂધ લવુ બી ચૂર્ણના મમાન લેવુ અને બધાથી બમણી ખાડ નાખવી આ પાઠ મલામલ નેત્ર આપવા એટલે ઉત્તમ પ્રકાર વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૦ મહનવર્ષિક મોદક બીજ પ્રકારના—ગોખર, તાલીમખાનુ, આસપ, શતાવરી, ડાળી મુમળી ડાયના બીજ, જેડીમધ નામલા, બળબીજ એનુ ચૂર્ણ કરી તે દૂધમા નાખી તેનો માવા કરવા તે ગાયના ધીમા શેઠવા પછી તેમા સાકર નાખી લાડવા બાધવા ચૂર્ણથી આડંગાણુ દૂધ અને બી ચૂર્ણની બગબગ નાખવુ સવથી બમણી નાકર નાખવી મલામલ નેત્ર એનુ મવન કરવુ એટલે ઉત્તમ પ્રકાર વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૧ મેથી મોદક—ત્રિકટુ ત્રિકળા મોથ, છંદ, શહાજીર, ઘાણા કાયફળ, પુષ્કરમળ, કાકડાશીંગી, અજમો મિધવ, મચળા, તમાલપત્ર, નારંગસન, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જાયફળ, જવડી, લવંગ, મોન્માસી, બીમસેની કપર અને ઘોળુ ચદન આ ઔષધોનુ ચણુ કરવુ, અને તે ચણતા મમાન મેથીનુ ચૂર્ણ (ધીમા શેકરી) લેવુ પછી બધા આપલોથી બમણા જૂના ગોળ લઈ તેને બેળતી તેના લાડુ બાધી અમિષળ જોષ ખાવા આપવા એના મવાથી અમિ પ્રદીપ યર્ષ મેદરાગ, શ્વામ ન્વગલગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલા.

૧૧૨ મુરણ મોદક—ચિત્રકમળ ૪ તોલા, મુરણ ૮ તોલા, મરી ૮ માસા, બીલામા, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, ત્રિકળા, હીડીપીપર અને તાલીસપત્ર, એ દરેક તોલા તોલા, વગધારા ૮ તોલા, ડાળી મુમળી ૪ તોલા, તજ અને એલચી એ આડ આડ માસા, એ મવને એકત્ર કરીને તેમા તે મર્વથી બમણે ગોળ નાખી તેના લાડુ કરવા આ નિય ૧ તોલા બાવાથી ૮૦૦નો નાશ થાય છે અને એનાથી અમિ પ્રદીપ થાય છે નિત્ય સેવન કરવાથી મહાન ગુણકારી થાય છે.

૧૧૩. ચિત્રક ગુડ—ચિત્રક અને દશમળનો ૮૦૦ તોલા ત્રહે અને ગજાનો રસ ૨૫૬ તોલા, દગડા ૨૫, તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ચાક ચતા સુધી કરી, તેમા બીજા દિવને ૮૨ તોલા મધ અને ૨ તોલા જવખાર નાખવો, આ ચિત્રકગુડ અશ્વિનીકુમારે અમિવૃદ્ધિ માટે કહેલ છે. એ બધણુ કરી તેના ઉપર જે ખાય તે પચે છે. એ દમ, ઉધગમ, કૃમિ, ક્ષય, ગાળા, હિદરોગ,

અર્થ સર્વે કાઢ અને અસહિતા નાશ કરે છે તેમજ મળેખમનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે

૧૧૪ માપાદિ માદક (અડદીયા લાકુ)—અડદની દાળનો લોટ ૨૦૦ તોલા લઈ ૧૦૦૦ તોલા દૂધમા શીજવંતો, અને માકર ૪૦૦ તોલા લઈ તેના પાક કરવા ત્યાગપગ નવદળ, કાકય, તરત જવત્રી, શુદ્ધ હિંગો, લોહ-ભસ્મ, જેડીમધ, નાગદેનર લોડીપીપર, લવંગ એ અમે તોલા લઈ તેનુ ચૂર્ણ એમા નાખી લાડુ વાળા તે ખાવાથી પુષ્ટિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થઈ આખોતે તજ આવે છે, તેમજ મવ પ્રકારના પ્રમેહરોગ પાચ પ્રકારની ઉષ્મ, ક્ષમરોગ અને શાસરોગનો નાશ થાય છે

૧૧૫ માપાદિ માદક બીજ પ્રકારના—અડદની દાળનુ ચૂર્ણ, જવનુ ચૂર્ણ, ધણનુ ચૂર્ણ અને ચાખાનુ ચૂર્ણ મમલાગ લઈ તેનાથી અધુ ઘી તેમા નાખી મારી રીતે શેકનુ પડી એ સવ આપધાના વગરન જેટલી સાકર લઈ તેની ચામણી તૈયાર કરીને તેમા એ શેકેલુ ચૂર્ણ તથા પીપરનુ ચૂર્ણ નાખીને તેના લાડુ ૧ તોલા વગરના કરવા આ લાડુ મત્ર એક આઠ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીનુ અને ખાટા, ખાગ પદાર્થો નર્મ કરવા આ પ્રમાણ કરવાથી ખાતુપુષ્ટિ થાય છે અને ત્થી બીઆ બોગવે નાપગ બળ તીજુ થતુ નથી

૨-અવલેહ અથવા ચાટણ.

અવલેહ કરવાની રીત—આપધાના કાઢા, ઉકાળાદિને હલાવીને માકરના પાનના જેવો ઘન પાક કરે તે તેને ગ્સ-ક્રિય કહે છે તે ગ્સક્રિયનો પર્યાય નામ અવલેહ, લેહ વગેરે કહે છે તે અવલેહ નવન કરવાનુ પ્રમાણ ૪ તોલા જાણુ તેમા સાકર નાખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચારગાળી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો અને પાણી, દૂધ, મત્ર તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચારગાળા નાખવા અથવા અવલેહ કરવામા મત્ર નથળે નિયમ જાણુવો અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે નહિ તે જાણવાની પરીક્ષા—પાક મારો અને એટલે લેહના તાર થાય છે પાણીમા ટીપુ નાખવાથી ખૂડે છે તે અવલેહ આગળીઓ વચ્ચે રાખવાથી ક્રિમ અને ચીકણા જણાય છે અને તે પાકનો ગંધ, વર્ણ અને ગ્સ અપૂર્વ હોય છે એ પાક તૈયાર થયાના લક્ષણો જાણુવા તે અવલેહના અનુપાતો ૫૫, શેકડીના ૨૫ અરદૂનીનો ગ્સ અને પચનળના કાઢાનુ દૂધ ઇત્યાદિ છે તે ગગતાગમ્ય બેઈ યાજવા

૧ અગસ્તિ હરિતકચલેહ—મોટી હરદ ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશ-મળ ૮૦ તોલા, ચિત્રા પીપળીમળ, અવેડી, પટ્ટચરો કૌચ્છીજ, ચાખાવળી, ત્યાગમળ મળપીપળી મળદાણાના ઝાડના મળ અને પુષ્કરમળ એ પ્રત્યેક આઠ તોલા ૨૫૦ તોલા પાણીમા ત્યાગધી પાક થાય ત્યાગધી આકુનુ. પછી ગાળી નહ કાઢામા તે આઠવી હરદ ૧૦૦ નાખવી તેમજ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને ગોળ ૩૦૦ તોલા નાખી પચવી, જનુ ચણ પછી નીચે ઉતારી, તેમા

મધ ૩૨ તોલા અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવુ પછી તેમાથી દરરોજ બે હરડે એમાના પાઠ સાથે ખાવા આપવી એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેઠકી, મૂળવ્યાધિ અરૂચિ, પીનસ (સળેકમ), સત્રહણી અને વલીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે એના રોગથી બળ પ્રાપ્ત થઈ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દુર થાય છે મર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગત્ય ન્હાય એ કહેલો છે ક્ષયરોગવાળા પુરૂષે આ પાક ખાધને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનુ મેવન કરવુ આ પાક ખાધા પછી દુધ કિવા મધ અને લી એ મેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રગત્તી પુજતા પ્રાપ્ત થાય છે

૨ બીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકચવલેહ.—દશમૂળ, કૌયમીજ, શખાવળી પટ્કચૂરો બળદાણુના મૂળ, ગળપીપર, અથેડી પીપળામૂળ, ચિત્રાના મૂળ, ભારગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, લી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમા નાખી, જવ બકાઈ જાય ત્યા સુધી ઉતારી તે માળી લેવુ પછી તેમા ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, લી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવુ અને અવલેહ મિક્ર કરી તે ૩૬ થયા પછી તેમા મધ ૧૬ તોલા નાખવુ પછી તેમાથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી, એટલે વલીપલિત રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે તથા આયુષ્ય અને બળતી વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ પાચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, હેઠકી, વિપમનવગ, મત્રહણી મૂળવ્યાધિ હ્રોગ, અરૂચિ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે આ અવલેહ અગત્ય ન્હાય એ કહેલો છે

૩ ત્રીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકચવલેહ.—શખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરૂણી, અરવુ, ઉભી ભોંગીગણી, માલવણુ, પીંડવણુ, ગોખરુ, શિવણુ અને પડવણુ), પુષ્કરમૂળ પટ્કચૂરો ધમાસો, કોચના મળ, બળદાણુના ઝાડના મૂળ, અથેડી, ગળપીપર, ગળા, મુક પદ્મમૂળ, ચિત્રાના મૂળ, પીપળામૂળ (ગઢાડા), ભારગમૂળ અને ગાન્ના એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ ૨૫૬૦ તોલા પાણીમા જવ બકાઈ ત્યા સુધી કાઢી કરી, પછી તે માળી લઈ તેમા તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો, તથા લીડીપીપર ૧૬ તોલા, તેલ અને લી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો પછી તે નીચે ઉતારી ૬૬ થયા પછી તેમા ૩૨ તોલા મધ નાખવુ એનુ સેવન કરવાથી ઉધરસ મળવ્યાધિ, મત્રહણી, ક્ષય, જવ વૃદ્ધવ, શ્વાસ, મળેકમ અને અરૂચિનો રોગ દુર થાય છે

૪ અમૃત લઘ્વીતકાવલેહ.—જે સિલામા પાણી ઉપર તરતા ન હોય એવા ૧૨૮ તોલા સિલામા લઈ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા નાખવા અને તેમા તેલલીજ ગળો નાખી ચતુર્થામ પાણી બાળી નાખી, ગળી, તેમા મુક, ગળા, બાવળી, અરૂણી, કડવો લીમડો હરડે, આમળા, હળદર, રાતુ નસોતર, મજીડ, મરી, મુક, લીડીપીપર, અજમે, મિષ્ટવ, નાગરમેષ, તળ, એલત્તી, નામકસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરૂના બીયા, પટ્કચૂરો

ખને ગાદળી એ મવેનુ બમે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવુ જનુ થાય ત્યા સુધી
 ૧ અગ્નિ ઉપર મદ્યમિથી આફતુ બધાયા પછી ઉતારી માટીના નવા વાસણમા
 ૧૨ વાલવુ આ અમૃતભદ્રાતક પાણીમા એક પત્ર ૧૪ તોલા પ્રમાણે લેવા
 ૧૫નાથી બિલામા મહન થઈ ગઈ તમ ન હોય તેને આ આયુર્વ આપવુ નહિ આ
 મવલેલ મવિકાર વાતરકતનો નાન દરે છે. અને મપણુ પ્રકાશના ડાઢ, અર્શ, વિમપ
 મડળ, ખમ, મપણુ વાતવિદગ તથા લોદીથી ઉત્પન્ન થએલા વિદગનો નારા કર
 કે પથ્થ —વ્યાયામ, આતપ (તાપ), અગ્નિ, ખટાન માન, દી, અમગ
 ૧૪૫૫૫ અને માર્ગગમન આ વર્તમા કરવુ

૫ બીજા પ્રકારનો અમૃતભદ્રાતકવલેલું.—પવનના રાગથી કાઠ ઉપરથી
 ૧૨૫૫ ભિલામા ૨૫૬ તોલા લારી ઇટનો બજા કરી તેમા ખૂબ મમળવા પડી
 ૧૨૫૫ પવનમા સુકવવા નુકાયા પછી તેના કકડા કરી તેનાથી આગળ પાળીમા ઉઠા-
 ૧૨૫૫ ના ચતુર્થાસ પાળી ગેપ ગલા પછી ગાળી લા, તેમા મમભાગ દૂધ નાખી પુન
 ૧૨૫૫ રચન કરવુ પછી તેમા માનર ૧૦૮ તોલા નાખી નુ, મરી, કીડીપીપર,
 ૧૨૫૫, મહેડા, આમળા, બીમમની કપર જટામાથી વશનાચન, નમાનર, ખિન્નાલ
 ૧૨૫૫ પોળાનુ મન, અન્ન, અક્ષયદરા, વીડીપીપર (બીજા વખત તેરી), અણકમાયા લવગ
 ૧૨૫૫ રાળી મુમળી, કાળી મુમળી, મોચનમ, અજમો, અન્નમોદ તગર લીડીપીપર ૧૦
 ૧૨૫૫ રાખન લેરી), ભાઈકાળુ ગાયકાળુ નાગરમોથ જાનરી કાચા ૧૦૮ અગર અમુદ
 ૧૨૫૫ ગોદના બીયા મેદા અને મહામેદા (અના અભાવ નાનારી નથી) નાભાભમ પાગની
 ૧૨૫૫ મન્મ, કલકળી ભન્મ અજકલન્મ અને પ્રમર એ તોલા તોના નાખી પાક નેચા
 ૧૨૫૫ નો આ પાક તૈયા કરે નાન દિવસ થયા પછી દરનાર મવાન્મા રાક્તિ પ્રમાણે
 ૧૨૫૫ મરન કરવા આ પાકમા અનુપાનની જરૂર નથી ખુનીથી વચ્ચે આહારવિહાર
 ૧૨૫૫ અને મૈયુન પણ કરવુ એના સવનથી ગરીકની કાતિ મવણુ જેરી થાય છે ઉત્તમ
 ૧૨૫૫ મુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ પુન રીચવાન થાય છે દરિયા અગવાન થઈ નિરોગી થાય છે દાન
 ૧૨૫૫ કુન મારી સ્થિતિમા આવે છે ઘોળા થએલા પ્રશ કળા થાય છે ગરીરે પોલી
 ૧૨૫૫ રચનીમા દર થાય છે નાક કન અને અગુલી આદિ ઇદિઓ પુન સુદર થાય
 ૧૨૫૫ ૭ આદિઓમા કોડ પડલી હોય એવા કુષ્ટ રાગી જેવુ નુકાએનુ મક્ષ પાણી રેડવાથી
 ૧૨૫૫ કુન તાજુ થાય છે તેરી રીત પુન સુવરપ થાય છે મૂલનપતિના જેવા મુદ્ધિ-
 ૧૨૫૫ રાન થઈ તેને સ્થિતિ ઈ પ્રાપ્ત થતી નથી કપના પ્રમાણુ પ્રમાણુ આયુષ્યવાળા
 ૧૨૫૫ ૫ તેને નામ રીચ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે મો વપ સુધી નુખેથી જીવે છે

૬ કંઈપ્ત લૂપલુવલેલું —ઘોળી કુગળી લઈ તેને આમળાની પેડે સુધવાવડ
 ૧૨૫૫ પાના કરી કાઢક આફ આપી લુગડથી લુછી તેને મધ નામેદા વામણુમા નાખી
 ૧૨૫૫ મેદા આપી તે વામણુને અગ્નિ વિનાના ચુલા ઉપર ચાગ મહિના ગળી મૂડવુ
 ૧૨૫૫ પછી તેમાની એકક કુગળી ખાના નરી પથ્થ —મીઠુ લોઝન ચૌદ દિવસ ખાવાથી
 ૧૨૫૫ નીચે મુદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે

૭ અરૂસીના અવલેલું.—અરૂસીના પાદજને ૨૫૩માટીમા વીડી અગ્નિની
 ૧૨૫૫ ન માડમા મેટી પછી હાથમા મમળી ૨૫ કાદવો તેમા માકર નાખી મધ

જેવા પાક કરવો પછી તેમા થોડુ બહેડાનુ ચૂર્ણુ અને હળદરનુ ચૂર્ણુ નાખવુ આ ચાટણથી ખાન કામ ક્ષય અને રક્તાપિત્તના નાશ થાય છે

૮. આર્દ્રકાવલેહુ —આર્દ્રક કરેલા આદુના કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા અને લી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી આગ્રિ ઉપર પચન કરવા પછી વાનુર્નત ૪ તોલા બ્યોપ (સુક, મરી, લીડીપીપર) ૩ તોલા, ત્રિફળા ૩ તોલા તથા જવમ, બહેડા, બારગમળ અરડૂસી, કરીયાનુ, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આમધ, જવત્રી જવકૂળ, અગર, ખેન્માલ તથા કાળી દ્રાક્ષ એકેક તોલો અને લોહભસ્મ ૨ તોલા તેમા નાખી અવલેહુ મિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો. એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મદામ્નિ, ઉદરગેગ, હંડગ, રક્તદોષ તથા અગીયાર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઈ વર્ણુ અને જડગમ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા બળ, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે

૯ આર્દ્રકાવલેહુ બીજો પ્રકાર —૧૬ તોલા આદુ છોલી, સુધારી પછી થાડા લીમા શેડા નાખવુ પછી ૬૪ તોલા ગોળ અથવા સાકરનો પાક કરી તેમા આદાના કટકા નાખી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેમર લવંગ, નાની હરડે, ભાગમળ, અરડૂસી, કડવા લીમડાની ખાલ દેવદાર, આસાધ, જવકૂળ, જવત્રી અગર દ્રાક્ષ એ બધે તોલા નાખી માટીના રીલા વાસણમા ભરી ગમવુ એના સેવનથી જામ, આમ ક્ષય મદામ્નિ અને હંડગ એની શાંતિ થાય છે

૧૦ કસલુરિનકયવલેહુ —દશમળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનાથી આઠગણ પાણી લઈ તેમા દશમળ નાખી, પાણી ઘોઘો ભાગ ગેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવુ પછી તે પાણી ગાળી લઈ તેમા ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાખી લેહુ કરવા તથા ત્રિકટુ, ત્રિજ્ઞાન અને જવખાર એ એકેક તોલો અને ૬૪ તોલા મધ નાખી સર્વ એક જગ્યોએ કાલવવુ આ અવલેહુ મોળ, આમવાયુ ગુલમ, મેદ, દુરાત્વ, આસ અમ્લપિત ઉધરમ અકચિ ગરીગનો વિદૂન વર્ણુ, તાવ ધાતુરોગ નત્રગ, મળઆધિ અને પથરી એ રોગોને દૂર કરે છે

૧૧ આમલકકયવલેહુ. —આમળા યત્રમા પીલી તેના રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તાલા લઈ મદામ્નિ ઉપર પચન કરવા પછી તેમા લીડીપીપર ૬૪ તોલા, જેલી-મચ ૮ તોલા સુદાવલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા આદુ ૮ તોલા વશલોચન ૮ તોલા અને માકર ૨૦૦ તોલા નાખી જાડુ થયા પછી નીચ ઉતારવુ પછી તેમા ૧૨૮ તોલા મધ નાખવુ આ અવલેહુ રોગ આઠ તોલા ભક્ષણુ કગવંચા, એટલે હલી-મક, કમળો અને પાનુગનો નાશ થાય છે

૧૨ કટકાર્થવલેહુ. —ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, સુન્ મરી, લીડીપીપર, નાગ-ઓમ, ધમાસા, પટચૂરન પુષ્કરમૂળ, હરડે નંગાડ, વળ, બારગમૂળ, ગળો, ગરના અને કાકડાશીંગા એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા ઉભી બેરીગણી વાટી તેના કટક ૮૦૦ તોલા લઈ તેમા પાણી ૪૦૬૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢી કરી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૮૮ તોલા તથા લી ૩૨ તોલા નાખી કઢની જાડુ થયા પછી નીચ ઉતારી, ૦૫ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, લીડીપીપર ૧૬ તોલા અને વાલોચન ૧૬ તોલા નાખવુ આ અવલેહુ સવન કરવાથી ઉધરસ, હંડગ, આમ અને ગુમ્બો નાશ થાય છે

૧૩. બીજા પ્રકારનો કાર્યવલોહ:—૪૦૦ તોલા ભોરીગણી લઈ તેના ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો પછી તેમાં ગળા ચવક, ચિત્રક, નાગરમેથ, કાકડાશીગી, ત્રિકટુ (સુદ, મરી, લીડીપીપર), ધમસો, ભારગમૂળ, ગરના અને પટકચૂરા, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, માકર ૮૦ તોલા નેલ અને ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી એ મધળું પકવ કરવું પછી નીચું ઉતારી ૬૬ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વશલોચન ૧૬ તોલા અને લીડી-પીપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમાં તે અવલેહ ગળી રોજ ખાવા આપવો એટલે ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી) અને આસનો નાશ થાય છે

૧૪ ત્રીજા પ્રકારનો કાર્યવલોહ:—ભોરીગણીના પચાગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને દરેક નંગ ૧૦૦ લાઇ એ મર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પકવ કરી, ૬૬ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં ત્રિકટુ તથા ત્રિકૂળા બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વશલોચન, ખેરમાલ, ભારગમૂળ, કાકડાશીગી, મયકૂળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરુસી એ પ્રત્યેક બમે તોલા અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ મિદ્ધ કરવો એના મરનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થએલો કફ તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થએલી ઉધરસ, પીનસ આમ, ઉર ક્ષતરોગ, ક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉચ્ચ ડાયરોજો દૂર થાય છે આ રસાયન બૃથુ ક્ષયિએ રહેલું છે

૧૫. કલ્યાણકાવલોહ:—પદ્મડમૂળ ધાણા અજમેા છ૩ ગેન્જી, ચવક ચિત્રાના મળ સિંધવ, દરેક અજમેા વાવડીગ, લીડીપીપર પીપળીમૂળ, સુદ મરી લીડીપીપર, ત્રિકૂળા, એલચીદાણા અને તજ તોલો તોલો લેવા, નેલ ૩૨ તોલા નમોન ૮ તોલા, આમળાનો રમ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ ૨૦૦ તોલા વર્ષ એ અખાતો જાડા થાય ત્યાં સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક મરારમાં સેવન કરવા અર્થે ઉદરોગનો નાશ થાય છે

૧૬ બીજા પ્રકારનો કલ્યાણકાવલોહ:—લીલા આમળાનો રમ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું નેલ ૬૪ તોલા, પચ્ચવળ (મિધવ મચળ, બીડલોણુ વડાગરૂ મીઠું સમુદ્રનું મીઠું), અજમેા, અજમેા ગેન્જી છ૩, ત્રિકૂળા, પટકટુ (સુદ, મરી, લીડીપીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપળીમૂળ), પદ્મડમૂળ, ધાણા, લીડીપીપર, વાવડીમ એ ઔષધો તોલો તોલો નહીં તેના લેહ કરવા પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ મરન કરવો તેના સેવનથી ત્રણ, કાઠનો રોગ, શુક્રતવદોષ ઉદર, મેદ મથલ્લી, પાનુરાગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે

૧૭ કુદરતવલોહ:—કાકડાલ ૪૦૦ તોલા લઈ અષ્ટકચરી કરી તેમાં પાણી ૧૦૦૪ તોલા નાખી એથો ભાગ અવગેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી યુગપ્રતી ગળી તેમાં ૧૨ તોલા ગોળ નાખી ફરીથી જાડું થતા સુધી પાક કરી તેમાં રમ-નતી મોચરમ મુક મરી, લીડીપીપર દરકા, બહેડા, આમળા, રીસામણી, ચિત્રક ડાળીપાટ નાના (કુમળા) બીલાનો ગલ ઇન્દ્રજવ વજ, લીલામાં,

અતિવિષ, વાવડીચ, વાળા એ અઘર ઔષધોનું ચૂર્ણ ચાગ ચાર તોલા અને લી
૧૦ તોલા નાખી કંકડ ચથેથી તેમા મધ ૧૬ તોલા નાખવું આ અવલેહ બકરીના
દૂધમા અથવા જાશમા અથવા દહીંમા અથવા ઘીમા કે પાણીમા અનાજ પચી
ગયા પછી લેવો અને માંડે પથ્થ પાળવું, એથી બધી જનના હરસ જલદી દૂર
થાય છે અને ભગદગ્ધિ દુષ્ટ રોગ, અતિમાર અંગેચક, મગ્ગણી, પાકુરોગ,
ગ્નપિત્ત, કમળો અમ્લપિત્ત, માંજો દુષ્કાળપણ અને પ્રવાહિકારોગ એ અતિસા-
ગ્નો ભેદ છે, તે પણ દૂર થાય છે

૧૮ કુંભાડકાવલેહ—સાંઘ ૧૨૮ તોલા આમળાનો રસ ૨૫૧ તોલા
અને કાળાના કકડા ખાસી તેના રસ ૨૦૦ તોલા, લી ૧૨૮ તોલા, અફેલા
કાળાના કકડા ૪૦૦ તોલા અને અગ્રકુસીનો કાઠો ૫૧૨ તોલા એ સર્વ પચન કરી
નકુ થયા પછી હડ, આમળા, ભાગમળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ
પ્રત્યેક તોલા તોલા અને તાલીસપત્ર, સુઠ, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ચાર
ચાર તોલા, તથા લીડીપીપર ૧૬ તોલા, અને મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર
કરી રાખી મૂકવા પછી આ પાક અમિમળ જાંઘ ખાવા આપવો, એટલે ઉધરસ
નાશ, હેડકી, ગ્નપિત્ત, દહીંમડ, હંદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને મળકમળો નાશ કરે છે

૧૯ બીજા પ્રકારનો કુંભાડકાવલેહ—જુનું અને મોટું કાળુ લઈ તેની
જાલ તથા બી કાઠી નાખી તેના કકડા કરવા તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦
નાજા પાણીમા નાખી અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું
૬૫ થયા પછી તે કકડા કપડામા બાંધી પોલીને પાણી કાઢી નાખવું તે પાણી
પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કાળાના કુંથા સુડી ૧૨૮ તોલા લીમા લાભ થાય
ત્યાં સુધી શકો, તે ઉકાળેલા પાણીમા નાખવા અને તેમા સાંઘ ૪૦૦ તોલા નાખી
તેનો પાક કરવા તે પાક લેલ જેવો થાય એટલે તેમા લીડીપીપર, સુઠ અને
ગુડ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર એલચી મરી તથા
તજનું ચૂર્ણ બધે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમા ખાંડ (કાંના મનમા
મધ કરતા વધારે, કાંઈના મનમા મધથી અર્ધો એ પ્રમાણ નાખવી) અને ૧૬
તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપૂર એકક તોલા નાખી પછી તે પાક લીના વાનણુમા બકરી
રાખવો આ કુંભાડક—ગાયન અમિમળ જાંઘ આપવું તે પાકે રક્તપિત્ત, ક્ષત-
ક્ષાય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૂના અને તાવ ઉપર આપવા આ પાક વૃષ્ય અને
નારપચકારક, બળી, વજુને આપનાર, ઉગ્ર ક્ષતનું મધાન ટરનારો, પૌષ્ટિક તથા
સ્વર સારા કરનારો છે આ પાક અર્ધનીકુમારે જોધી કાઢેલા છે

૨૦ ત્રીજા પ્રકારનો કુંભાડકાવલેહ—જૂના અને મોટા કાળાને ઊલી
તેની અદરથી બી અને જાલ કાઠી નાખી એના વજાળ જીણા કકડા કરવા તે
કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ, ૧૬૦૦ તોલા દૂધમા મદ અમિવડ દહાવી દહાવી
આપવા જાડા થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું લી ૧૨૮ તોલા,
મધ ૬૪ તોલા કાપર ૧૬ તોલા, ચારાળી ૮ તોલા અને ગોખડ ૪ તોલા એ

નાર એકત્ર કરી, ચાટવા જેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમા મુઘા ૧ તોલા અને જીરૂ, અજમો, એખર, તાલિમખાતુ, દરદ, કાચકાનો મગજ તથા તજ એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા અને ધાણુ, લીડીપીપર, નાગરમોથ, આસધ, શનાવરી, કાળી મનથી, નાગખવા, વાળો, તમાલપત્ર, પટકચુરા અયક્ષા, લવંગ અરિક અને માટી એવચી, શિંગોડા તથા પિત્તપાપડો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, અને ચદન, ના, આમળા તથા નાગરમગ એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા વાળો ૨ તોલા અને મરી ૮ તોલા એ મેવેનું ચૂણુ કરી તે નાચ ઉતાવા પછી નાખવા આ ક્રમા-કાવલેદ શેજ ચાર તોલા પ્રમાણે લક્ષણુ કરવાના કિવા અગ્નિપત્તિ જેઠ વધારે એમણે ખાવા આપવા આ પાકના મવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત અગ્નિ, અગ્નિમાઘ, દાહ, તૃષ્ણા પ્રદ, રક્તારા પિત્તથી થતી ઉલ્કા પાકુરોગ કરગા ઉપદશ, વિરપ, જીજીવર અને વિપ્રમત્તરનો નાગ કરે છ આ અવ-લ-અવત વૃષ્ય, પૌષ્ટિ અને બળ વધારનાર છે તેમજ એના મવનથી પદ્મવ-ર ચર્મ મામથ્ય આવ ૬ આ અવલેદ માટીના ઢાગ વામણમા ભરી રાખવા

૨૧ ચોથા પ્રકારનો કૂંઆડકાવલેહ — ગળાનો વ્યગ્ન ૧૦૦ તોલા ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા તથા આમળાનું ચૂણુ ૨૦ તોલા એ મવ મદાસિ ઉપન પચન કરી ગાળો થાય એટલે તેમા માદર ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવા પછી એ પાકમાંથી ગળા એ તોલા લક્ષણુ કરવા આ ખડ-કુઆડકાવલેહ અગ્નિમાંથી લક્ષણુ કરવાથી રક્તપિત્ત અમ્લપિત્ત દાહ તૃષ્ણા તથા કમળાનો નાગ કરે છે

૨૨ પાંચમા પ્રકારનો કૂંઆડકાવલેહ — પાંદડું કોદળું છોલી ગર્ભનું પાણી તુગડામા ચાળીને કઠાડવું પછી મુઝરી ઘીમા શેકવું લાલ રંગ થાય એટલે ઉતારી તેમા લદામ તળીને નાખી—દૂધનો માવા કરીને નાખવા અને ભયક ૧ નવત્રી, લવંગ, એલચી રંગલાચન, તજ, તમાલપત્ર નાગરમગ કમળાકાંડી એ ગીણા વારીને નાખવા અને લલાવી એકર કરવા પછી મેવ આપવાથી બમણી માદર વધ કાઢળાના પાણીમા પાક કરવો તેમા ફેસર નાખવું ચાખવા કરી મેવ આપવા નાખી એકત્ર કરી ગાળી મકનું એ નિત્ય બળમે તાવા ખાવાથી અમ્લપિત્ત દાહ, બ્રમ ગેવ ક્ષાણુતા અગ્નિમાઘ એ રોગો દૂર થાય છે

૨૩ છઠ્ઠા પ્રકારનો કૂંઆડકાવલેહ — તૂતા કાઢળાના ગર ૨૦૦ તોલા ૧ ત ૧૦૮ તોલા ગાયના દૂધમા લાલ થાય ત્યા મુઝરી શેકવું પછી ૫૧૨ તોલા અમ્લનાનો કોદો લદા તેમા ૪૦૦ તોલા માદર નાખી પાક કરવો અને તેમા તે નાખ તથા આમળા, નાગરમોથ ભારગમળા તજ તમાલપત્ર અને એલચી એ ખડક ચાર ચાર તોલા અને લીડીપીપર ૧૦ તોલાનું ચૂણુ કરી તેમા નાખી ૧૧૧૯ મિલ કરવા આ અવલેદ મેવન કરવાથી ઉષરમ, દમ તાવ હેડકી રક્ત-પિત્ત રનીમક હોગ અમ્લપિત્ત અને પીત્તમનો નાશ થાય છે

૨૪ સાતમા પ્રકારનો કૂંઆડકાવલેહ — જીનું અને મોટું કોદળું છોલી તજ ગિક કકડા કરવા તે ગજમા અને પાણીવડે ધોવા પછી ૧૨૮ તોલા

ફળ લઈ તેમા ને બાકવા પછી તેને ઘીમા જેકવા માગ લાલ થયા પછી તેને ઉનારી, ૪૦૦ તોલા માકનો પાક કરી તેમા તે કોઠળાના કકડા તથા લીડીપા-
પર સુક અને મરી આડ આડ તોલા તથા જીરું, શહાજીરું, આમળા, તજ,
એલચીદાણા, તમાલપત્ર શિગોડા પટકચૂરા, પીપળીમળ, ચવડ, ચિત્રક, ચારોળી
કાળીમુમળી, લવંગ અને કલછની ભસ્મ એ બધે તોલા નાખી સારી પેકે ધૂડી
ને પાક અવલેહ મરવા કરવા પછી તેમા ઘી નાખી તે પાક બલાબલ બાઈ
મન કરવા એટલે રક્તપિત્ત, જવર ઉધરસ, કામિષ્ટુ, તમકથાસ બમ, ઉલટી,
તુપા શામ, પાટુનેત્ર, ક્ષતક્ષય, અપખાર, શિરોરોગ, ચોનિશ્ચળ, રક્તપ્રદર અને
અસિમાધ રોગોને દૂર કરે છે વધુ પુરૂષ તરૂણના જેવા થાય છે વાઝણી સ્ત્રીઓને
પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે તપુમન્ને પુરુષ આવે છે, આ કૂંબાડકાવલેહ સર્વ રોગોનો
નાશ કરનાર છે

૨૫ આઠમા પ્રકારનો કૂંબાડકાવલેહ —કોઠળુ ચીરી તેના કકડા કરી
૪૦૦ તોલા જેટલા લઈ પાણીમા બાંધી પછી વચ્ચથી નીચાવી નાખવા પછી
૧૦૮ તોલા ઘીમા તે કુચાને જેકવા બાક સાકર ૬૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી
તમા તે રોકેલા કોઠળાને નાખવું અને તે સાથે સુક મરી, લીડીપીપર, ગર-
માળા, જીરું, ચિત્રા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકમર, ત્રિકળા, બલાત્રય
(બળદક્ષ જીતેલી, અતિબળા), મતાવરી, તાલીસપત્ર, મેથી, નસાતર, દત્તીમળ
ગળપીપર, તાલીમખાનુ તલ, દાસ, ગોખર, નાગરોથ, ચવડ આમલ, કોળા-
વાળા, ચારોળી કાચબીજ, પટકચૂરા જેડીમંથ, વશલોચન, લીડીપીપર,
પીપળીમળ કમળાસ લવંગ, રીમળાની છાલ અથવા ગુદર ભાગ, ચણકમોલા
બચકળ, જાવત્રી બાયકોહળુ મિધવ, કાળીમુમળી અને શિગોડા એ સર્વ આપવી
નોલો નોલો તથા અબ્રહ્મ ૪ તોલા નાખી પાક મિદ્ધ કરવા ઉત્તમ પ્રકારની
કોઠળુદ્ધિ કરી આ પાક મેવન કરવા આ પાક ધાતુવર્ધક અસિવર્ધક અને
પુષ્ટિવર્ધક છે તથા કાયરોગ, રક્તપિત્ત પાદુરોગ શ્વાસ પિત્ત તથા પ્રમેહ એ
રોગોનો નાશ કરે છે એના મનથી અનિશ્ચય બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ
પાકનું મેવન કરનાર માણુમ મોટા બુદ્ધિમાન થાય છે

૨૬ નવમા પ્રકારનો કૂંબાડકાવલેહ —ઉપર પ્રમાણે ઘીમા જેકવા
નુવીની ઉપલેજ વળને લિયા કરી પછી ૪૦૦ તોલા માકનો પાક કરી તેમા
મલ ૬૪ તોલા ત્રિદરૂ ધાણા જીરું તથા ચતુર્ભુત પ્રત્યક ૮-૮ તોલા નાખી
લેહ કરવા એના મેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બલપ્રાપ્તિ થાય છે

૨૭ દશમા પ્રકારનો કૂંબાડકાવલેહ —કૂંબાડકાવલેહની પડજ મુગજી
વડ તેનો અવલેહ મિદ્ધ કરી તેનું મેવન કરવું એટલે મળવ્યાધિ મૂદવાત અને
અસિમાધનો નાશ થાય છે

૨૮. અગીયારમા કૂંબાડકાવલેહ —જીવું કોઠળું લઈ તમાના બી
કાદી નાખી, તેના કકડા કરી તેમાથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઈ, ૧૨૮ તોલા ઘીમા
નચવા પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા સુક, મરી, લીડીપીપર જીરું, એલચીદાણા,
ત્રિકળા ચિત્રા પીપળીમળ ચવડ ગળપીપર શિગોડા, કચરા (કનેર) કાળી-

મુમળી અને નાગરભાથ એ દરેક આપઘો ચાર ચાર તોલા, તથા ગોળ ૧૦૦ નાલા લઈ તે મત્ર એકત્ર પચન કરવું હતું. થયા પછી તેમાં ૩૦ તોલા મધ નાખવું આ પાકના મેવનથી કકડા, પિત્ત વાયુ તથા અગ્નિમાઘ હૃન્ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે પુષ્ટ થાય છે. તોડના જેની મેયુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશય ક્ષીણગના યોગે જે કુષ્ઠો લીણ-વીય થએલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ ઉધરમ દમ, તાવ, હેડકી, ઉલટી અને અગ્નિનો નાશ થાય છે. આ ગુરુ આડકાવલેલ કૃષ્ણાન્ત્રેયે ગોધેલે છે.

૨૯ બારંમા કૃષ્ણાડકાવલેલું—૮ મા પ્રકારમા કહેલા તજન પ્રમાણે પ્રાદગુ બારી પછી ૪૦૦ તોલા નાકર લઈ તેનો પાક કરી તેમા ૧ કોડળાના કકડા તથા લીડીપીપર ૮ તોલા, મુદ ૮ તોલા, છરૂ ૮ તોલા તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણુ, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા નાખવા પછી તે પાક નીચે ઉતારી દેડા થયા પછી, તેમા મધ ૧૪ તોલા નાખી, મારી પંઠ છુટી, તે પાક ઉત્તમ વાસણમા ભરી ગાખવા એ પાકના મેવનથી ઉધરસ, હેડકી, તાવ દમ રક્તપિત્ત અને ક્ષતલ્પ એ રોગો દૂર થઈ હૃદયમા પડેલી આદીઓ ઝળઈ જાય છે, અને જુદી રક્તિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આહાર આપનાર રમાયન અશ્વિનીકુમારે નિમાણુ કરેલું છે.

૩૦ તેરંમા કૃષ્ણાડકાવલેલું—જુનુ અને મોટું કોડળુ લઈ બારી તેના આંગિક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમા માફવા અર્થે પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી દેડુ થયા પછી ૧ કકડા વજ્રમા આધી તેમથી પાણી નીચેની નાખવું તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને પ્રાદગાના તૃત્યા સુત્રી ૧૨૮ તોલા લીમા ગેકી ચાલ થયા પછી કોડળાના ઉડા-ગયા પાણીમા નાખી, તેમા માકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો તે પાક લેલ જેવા થાય એટલે તેમા લીડીપીપર, મુદ, છરૂ અને રાહાછરૂ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને પાણા, તમાલપત્ર એલચી મરી અને તજનુ ચુર્ણ બધે તોલા નાખવું તથા મધ ૧૪ તોલા નાખવું આ આવલેલ ગોળ ચાર તોલા આપવો એટલે રક્તપિત્ત પિત્તતજર તથા માલ પ્રદર, કૃમીના, ઉલટી નરભેદ, ક્ષોભ ઉધરમ, દમ તથા ક્ષય વગેરે મર્ચ રોગોના નાશ કરે છે આ પાક વ્રથ (નિર્વર્ધક), બૃલણ (પાતુવર્ધક) અને બજર્ધક છે.

૩૧ ચૈદમે કૃષ્ણાડકાવલેલું—કાદળુ છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા નઈ તે પાણીમા પવાળવા પછી વજ્રમા નાખી કોરા કરવા એ કોરા થએલા કૃષ્ણાને ૧૨૮ તોલા લીમા મધના જેવા લાલ થાય ત્યા સુધી ગેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા માકરનો પાક કરી તેમા તે ગેકેલા કૃષ્ણા નાખવા તથા લીડી-પીપર આદુ એ આઠ આઠ તોલા નાખવા તથા છરૂ, તજ, એલચીદાણુ, તમાલપત્ર મરી ધાણા એ બધે તોલા નાખવા પછી પાક ઘટ ધ્યાય એટલે નીચ ઉતારી તેમા મધ ૧૪ તોલા નાખવું (તેમા કોઈના મનમા મધના કળા પવા ખાડ અને ખાડથી અધી દાસ નાખની એમ છે) દાસ ૧૨ માલા લવણ

૮ તોલા તથા ૬૫૭ ૧૧૧ તોલા નાખવું અસિબળ નેઈ આ પાક સેવન કરેવા એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉષ્મરમ, દમ, ઉલટી તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે આ પાક વૃષ્ય, તાડપ્પકાગક, બળકર અને વણકર છે આ પાક અશ્નિ-કુમારે ગાધેલા છે

૩૨ ૫૬૨મે કૂંઆડકાવલેહ — શાહળ ચીરી તેના બારિક કકડા કરી ઘીમા શેકવા પછી માકરનો પાક કરી તેમા તે કકડા નથા મરી, લીડીપીપર, મુદ, છંદ, તળ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરેવા આ પાક બાળકને અને વૃદ્ધને ક્ષિતકારક છે આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિશ્ચોષગતી થએલી ક્ષીણતા, ત્રણુરોગ તૃષા, ઉષ્મરમ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે

૩૩ સોળામે કૂંઆડકાવલેહ — સાડ પકિલ કાદળુ લઈ તેની ઉપરની છાવ અને અદરના બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરી, તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ પાણીમા બાફવા, પછી પાણી તીવ્રોતી નાખી કુચાને ૬૪ તોલા ઘીમા શેકી નાખવા પછી ૪૦૦ તોલા માકર લઈ કાઠી રાખેલા કાદળાના પાણીમા તેનો પાક કરી તેમા શેકેલા કંઠડા, મુદ, મરી, લીડીપીપર, તળ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા ધાણા, છંદ અને નાગરનગ એ આડ આડ નાલા નાખવું પાક કડા થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ નાખવું આ પાકના મેવનથી ઉષ્મરમ, શ્વાસ, ઉરક્ષત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર એ તાગે દૂર થઈ ગળું માફ થાય છે, વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, રક્તિત આવે છે અને શરીરની કાન્તિ મારી થાય છે એ પ્રમાણેજ સુરણપાક કરેવા તે (સુરણપાક) મદવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અશ્નિમાદ્ય અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણુ કરે છે

૩૪ કેસરકાવલેહ — ત્રિવૃદ, ચાતુર્ભૂત, ત્રિફળા, લવગ, કૃષ્ણાગર, ઘોળુ ચદન, તાલીમખાનું, અક્કલવંગ, જયફળ, કોચબીજ મોચરસ, બળદાણા, આમઘ, ગોખર, કાળી મુચળી, વાવડીગ, મસુરનોફના બી, શુદ્ધ કરેલા કાચલા, જામના ફૂલ અને ચણકમોળા એ આપધેા મમભાગ લેવા કમર ૧૦ ભાગ, કનૂરી ૧૬ ભાગ અને માકર ૪ ભાગ નાખવી બગભરમ (કલાઈની ભન્મ), પારાની ભન્મ, અબ્રહ્મભન્મ, લોહભન્મ, તામાની ભન્મ અને કાનભન્મ એ ભન્મો એકેક ભાગ નાખવી મોનાના વકના પાન ૨૦૦ અને ઉપાના વર્ડના પાન ૧૦૦ નાખવા ભાગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાખવી પછી એ મર્વેનો લોહના જેવા પાક કરેવા આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલા આપવા તેથી કરી નાચંદ્રિકા થઈ મર્વ રોગોનો નાશ થાય છે મર્વ પ્રકારના વાનરોગ, દુઃશ્વેદ વાનરકંઠ, અગ્નિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે આ પાકના મેવનથી જઠ પુરૂષ તકળુ જેવા થઈ અરોચ્યપ્રાપ્તિ પામે છે અને બળ નથા કાતિની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ મવ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃશ્વેદ વાનરકંઠ, અગ્નિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ કરે છે

૩૫ બીજા પ્રકારનો કેસરકાવલેહ — ૩૨ તોલા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દ્ધ એ સર્વ એકત્ર કરી, લોખડની કપાઈમા મદ અશ્નિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમા લી ૧૨ તોલા અને માકર

૯૦ તોલા નાખવી પછી નીચે ઉતારી ૬૬ થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર એવચીદાણા, નાગફળ, લવંગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, જાયફળ, જવત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌચબીજ મતાડરી, આસધ, ગાખર, શેરણી, ક્યોરા, અમ્બલેતસ, સુદ, ધાણા, વગરઉ નુળાનીના બી, વશલોચન, શિગોડા, નાગરમેથ, મેચરસ, વરધારા, દેવદાર, સજી, અજમે, કૃષ્ણાગર, કમળ અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેકનું અર્ધાં અર્ધાં તોલા ચૂણુ નાખવું તેમજ અગ્રકલ્પમ, તાગ્રલ-મ, સીમાની ભરમ, કલ્પની ભરમ, લોહભરમ અને દુધમા રોધન કરેલા વછનામ એ પ્રત્યેક આપધા અર્ધાં અર્ધાં તોલા નાખવા આ કેમરાવલેહ દુખલાને બળ આપનાર, ધાતુપ્રકર, કક્ષિત-વધક તથા કાંતિવર્ધક છે ત્રીય, બળ અને માંસ જેનું નષ્ટ થએલું છે, અને જેને ક્ષેપિતની ઇચ્છા થતી નથી એવા પુરુષની ધાતુની ત્રિદિ કરે છે એના સેવનથી વાન કુદૃથી થનાર રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે

૩૬. ખડકાચવલેહ — શતાવરી બળદાણાના જલના મળ, ગળો, મુડી (જ્યાર), ત્રિકુળા, તજ, પુકમૂળ, ભાગ્યમૂળ, અરડસી, બોરિગણી, ઉભી ભોગિગણી અને ખેરના મળ પ્રત્યેક વીસ ત્રીસ તોલા લઈ એનો કાઠો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં નવચૂર્ણમાદિકલ્પમ નુવણભરમ, તથા લોહભરમ એ ત્રણ ભરમે મળીને ૪૮ તોલા, સાકર ૧૧ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખડની કડાખમાં પાક કરવો તે પાક ગાળ જેવો થાય એટલે તેમાં વશલોચન, વાવરીગ, લીડીપીપર, સુદ, જડ રાહાજડ કાકરીના બી, ત્રિકુળા, ધાણા, મરી, લીડી-પીપર અને નાગફળ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી પ્રથમના પાંચમાં નાખી એકત્ર ખરેલ કરવું પછી ત્રિન્ધ લોખડની વામણમાં આ પાક ભરી ગામરા અને એ પાંચમાંથી એક તોલા પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું તથા ગડાન ભોજન કરાવવું એટલે રક્તપિત રક્તપ્રવાહ, રક્ત-જળ, રક્તાતિસાર, રક્તમહ, ભગદર, મૂળવ્યાધિ, એને અશ્લેષિત, ક્ષય, કુષ્ટ, ગંભ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, ગીતપિત્ત, ઉલટી ટ્રમિ પાકુરોગ, લીલા, ઉદર, આનાહ અને મનુષ્ય આ પાક એ સર્વ રોગોનો નાશ કર છે તથા ચમુષ્ય, પૌષ્ટિક, માગ્ય, પ્રીતિકર આગે-અપ્રદ અને પુત્રાત્પત્તિકારક હોઈ કામ અગ્નિ અને બળને વારનાર છે આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા નાળીએરનું પાણી બાતરી, ચાકવતની ભાજ સુકા મળા, પડેળા, વતાહ પટેલી કેરી, ખજૂર, મીઠાં, દાડમ નાખળું, કોકડી કાતીગરુ, કારેનું, કંકર એ પદાર્થ જળાશ્મના જનુના માંસે પા મવ પદાર્થો ખડકાચવલેહ ભક્ષણ કરનાર પુરુષે વિશેષે કરી વર્ચ્ચ કરવા

૩૭ અથવન પ્રારથાવલેહ — કાટડાસીગી, ભોયઆમલી ત્રિકુળા, બળ-નાના મળ ગળા ભોયકોહળું પદ્મચૂર્ણ હજીવેલ દશમળ ચદન, નાગરમેથ નાંકડમળ, એલચીદાણા અરડસી કાળી દ્રાક્ષ અષ્ટવર્ગ (ન મળે તેા પ્રતિનિધિ તેા) અને પાખરમળ એ પ્રત્યેક આપધા છ છ તોલા લેવું પછી આમળા ના ૫૦૦ લાક ઉપલા મવ આપધા અને તે આમળાને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી આથો ભાગ પાળી બળતા ગ્રેષ રહે એટલે તેને ગાળી અને તે અમ-માના બી કાઠી નાંચીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઈ તેમાં ચેકી

નાખતુ. પછી માળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમા તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી, સારો જડાય થાય ત્યા સુધી પાક કરવા તે પાક દોઝ થયા પછી તેમા મધ ૨૪ તોલા, વસલોચન ૬૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને લીડીપીપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ પ્રાશન કરવાના ઉપયોગમા લેવો એના મેવનથી શોષ, ક્ષીણત્વ, મૂત્ત્રજ, શ્વાસ, ઉલ્લસી અને ઉષ્મનો નાશ થાય છે, અને વિપયાશક્તિ થાય છે.

૩૮. બીજો સ્વપન પ્રારથાવલેહ.—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ, જીવક, ઋષભક, નીલકમળ, માલવણુ, પીરવણુ, લીડીપીપર, કાકડાશીગી, મેદ, ભોયઆમલી, એલચીદાણા, હરણુદોડી, કૃષ્ણાગડ, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચદન પટ્કચૂરો, સાટોડી, કોકોલી, ક્ષીરકોકોલી ઢાંગ, ગજો ધોળુ કોહળુ, અરકુસી અને પીપળીમૂળ, એ આવધો ચાર ચાર તોલા, આમળા નગ ૫૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ તેમા ઉપરના મધ ઔષધ તથા આમળા નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેતુ તદનન્તર આમળામાના ડાળિયા કાઢી નાખી તે આમળા, તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઈ તેમા શેકી નાખવા પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ એ બધાનો લેહ તૈયાર કરવા પછી તેમા મધ ૨૪ તોલા, વસલોચન ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા એ પદાર્થો નાખવા આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાતવામ કરી ગ્રહેતુ અને પર્ય ભોજન કરવુ આ અવલેહ સ્વપન ઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર થઇ હતી તેમજ એથી ઉષ્નસ, દમ, તાવ, શોષ, હ્રોગ, વાતગત્ત, ગત્તપિત મત્રરોગ, વીર્યદોષ અને વ્યગ્રભેદ દૂર થાય છે બળક, જલ્દ, હિર ક્ષતક્ષથી અને કૃન્ને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ જુદા, મૃતિ, ક્રાંતિ, આગેમ્ય તથા આયુષ્યવૃદ્ધિ ગુણો વધે છે શરીરરચ વાયુની ગતિ મધ્યયોગ્ય ગ્રહે છે સ્ત્રીભોગ વિષે ઇચ્છા થાય છે ઇદ્રિયાને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જાગરિ પ્રતીત થાય છે.

૩૯. ત્રીજો સ્વપન પ્રારથાવલેહ.—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણુદોડી, કોકોલી, ક્ષીરકોકોલી, મેદા, મહામેદા, વગડાઉ અડદ, ઋષભક, જીવક, જેડીમધ, બળદાણા, કાકડાશીગી, ભોયઆમલી, લોધર, લીડીપીપર, હરડે, કમળ, પોખરમૂળ, પટ્કચૂરો, ગજો, ભોયકોહળુ, અરકુસી, સાટોડી અને ચદન એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઈ તેમા નાખવા, તથા આમળા નગ ૫૦૦ તે પાણીમા નાખી ઉકાળો કરવા તે પાણી ૧૨૮ તોલા (ભગભગ દશમે ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેતુ પછી તે આમળાના ડાળિયા કાઢી નાખી તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઈ તેમા શેકવા. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પુનઃ પચન કરવુ. તેમા ૨૪ તોલા મધ નાખવ વસલોચન ૧૬ તોલા લીડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનાશક છે અને ઉષ્નસ, શ્વાસ, ઉત્તેજ, તાવ, ક્ષય, ઉલ્લસી, હ્રોગ, મત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે.

૪૦. ચિત્રકાવલેહ.—ચિત્રાના મૂળ ૪૦૦ તોલા, પીપળીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા, બળમૂળ, ભારમૂળ, પટ્કચૂરો, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ ૧૮૬૨ તોલા પાણીમા નાખી, ચોથો ભાગ પાણી

૧૧ રહ નેમ ઉકાળો કરવા પછી તેમા ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવા લીડીપીપર, ૧ તોલા, વશલોચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા એ ચાર તોલા તથા મરી ૮ તોલા એ મર્વ પદાર્થોને ચારિક વાડી પાકમા નાખી મારી પક ધુટી લેહ મિદ કરવા આ અવલેહ ગજ ૪ તોલા નેવન કરવા, એટલે 'ત્રીક્ષા (ગાદ-મગળ) ગુરુ મળ્યાધિ ક્ષયગોચરેત્ય અને અન્નપિત્તો નાશ થાય છે આ ચિત્રકાવલેહ ભાગડાજ અધિએ કરેલા છે

૪૧ જતીપત્રવલેહ—(જવત્રી અવલેહ)—જવત્રી ૧૪ તોલા લઇ ચર્બુ કરી, તેમા ગાયનુ દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા માકર ૨૦૦ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાસવી ચોટી જવ ત્યા સુધી પચન કરવુ ત્યાં પછી ૧૬ તોલા જવત્રી અર્ધ તેનો કચ્ક કરી (વાડી) ને તેમા નાખવી તેમજ સુદ, મરી લીડીપીપર પીપળીમળ, ચિત્રા, ચવક, તજ, તમાલપત્ર એલચીદાણા, નાગકેમર, લવગ કમી-મગનકી, તજર મેચગમ ઘોળી મુસળી, ઝાળી મુસળી કોચબીજ, અમુદગોદના બી, કાળા રતુરાના બી અગ્રીણ કલકની ભન્ન, તાન્નભન્ન, અન્નકભન્ન, લોહભન્ન, નાખક કૃષ્ણાગર, કેમર, ભીમમતી કપૂર, ચણકમોભા વાળા ઘોળી ચદન, કોચ-બીજ ખુગમાતી અજમો અને કાચકા એ ૩૪ ઓપધા તોલો તોલો લઇ તેમા નાખવા પછી અવલેહ મિદ થયા પછી માગ વામણુમા ભરી ગખવે આ અવ-લેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ભક્ષણુ કરવા તેથી કરી બળ તથા રીય પ્રાપ્ત થઈ પુરુષ બીજાને આલ્હદ આપનાર થાય છે બુદ્ધિ ક્રાંતિ તથા મતિ ઉત્તમ થઈ પુરુષ યોગના જોવા વેગવાન થાય છે ધાતુગ્રહિ થઇ તેને મા સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું નામથ્ય આવે છે તેમજ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વામ, કાસ, જીર્ણજ્વર, ત્વ, અગ્નિમાદ્ર અને અગ્નિ વગેરે મર્વ રોગોનો નાશ થાય છે આ જતીપ-ત્રવલેહ પ્રાણાચાય નિમાણુ કરેલા છે તેમજ તે આત્રયાદિદાને માન્ય છે

૪૨ જીરકાવલેહ—જીર ૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા ઘી ૧૪ તોલા અને લોધર ૧ તોલા લઈ મર્વ એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું અવલેહના જેવું બાકુ થયા પછી તેમા માકર ૧૨૮ તોલા ચાતુર્ગત, લીડીપીપર સુદ જીર, વાળા, દાડમતી ગલ રમાજન ધાણા હળદર, પડવામ, વશલોચન અને તવક્ષીર એ પ્રત્યેક ૧૨૦ તોલા નાખવા આ જીરકાવલેહ પ્રદર, રક્તપિત મુખરોચ પ્રમેહ, મૂતકૃચ્છ, પથરી, જીર્ણજ્વર, ક્ષય દાહ પીનન તથા મળઆધિનો નાશ કરે છે, અને પ્લિટિ, બળ આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે

૪૩ બીજી જીરકાવલેહ—૧૬ તોલા જીર લઈ તેનાથી ચોગણા ધક-ગના દૂધમા મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમા મધ, માકર અને ઘી, પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને અજમોદ અતિવિષ, વાવડીગ, હીગ, મિધવ, કાચકાનો મગજ, હિરણ્ય, નાગરમોચ હળદર, ચિત્રાના મળ, લીડીપીપર જયફળ, લવગ, પચકા વાળા, લોધર, લોહભન્ન, અન્નકભન્ન તથા તાન્નભન્ન તોલો તોલો નાખવી આ જીરકાવલેહ મગજપ્તી, રક્તપિત, પ્રમેહ, અન્નપિત, ક્ષયરોગ, જીર્ણ-જ્વર, પ્રદર, આગ્નિમાર અને મોળનો નાશ કરે છે

૪૪ ત્રિક્ષાવલેહ—ત્રિક્ષા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૨ ભાગ, ચિત્રાના મળ

૫ ભાગ, વાવડીન ૮ ભાગ, શિંગાજીન ૫ ભાગ તથા ડયાના ભગ્ન, હરતાસભગ્ન મુવર્ણુમાલિક્ષિકભગ્ન અને લોહભગ્ન એકઠા ભાગ અને સાડા ૮ ભાગ લઈ તેનો પાક કરી તેમા ઉપવાસવે ચૂર્ણ અને મધનાખી ને પાક લોહપાત્રમા ભરી રાખવો આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવા અને તે ઉપર રૂચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું ડાળી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વગ્ય કરવા આ અવલેહના મેવનથી પાકુરોગ, વિપવજ્વર, ક્ષય, કાંઠ, અજીર્ણ પ્રમેહ આમ, સોનું, અકચિ, અપરમાર, કમળો અને મૂળઆધિનો નાશ થાય છે

૪૫ દાઝિઆવલેહ—સાડામનો રમ ૧૪ તોલા લઈ તેને ચારગણા પાણીમા ઉડાળી ચોથો ભાગ ગેલે ત્યારે ઉતારી તેમા આકર ૧૪ તોલા અને સુક, પીપળીમૂળ, લીડીપીપર ધાણા અજમો નળવત્રી મરી, જીરૂ વશલોચન, ભાગ, લીમડાના નાખડા, મજીરુ ડુડાની છાલ શિમળાની છાલ, અગ્નુ, અતિવિષ, ડાળીપાટ અને નવગ એ ફરેક ચાર ચાર તોલા અને ઘી તથા મધ એ ૧૪ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો આ જ્વરાતિમાર્ગનો નાશકતા છે

૪૬ દ્રાક્ષાવલેહ—ડાળી દ્રાક્ષ દૂધમા વાડી ઘીમા તળવી પછી સાકરના પાકમા નાખી તેમા નળયદ્ધ, નળવત્રી, લવગ, એલચી, વશલોચન, તજ, તમાલપત્ર નાગકેસર અને કમળકાકડી, એનું ચૂર્ણ નાખી રાખવું આ નિત્ય એ તોલા આપવાથી અમ્લપિત્ત રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાકુ, કમળા અને અશકિત એ રોગો દૂર થાય છે

૪૭ બ ડિપિપ્પલ્યવલેહ—લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૧૪ તોલા, માકર ૧૪ તોલા શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાનો રમ ૧૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા એ મર્ચનો પાક કરી જગ પાતળો થાય ત્યારે તેમા તજ, એલચી તમાલપત્ર, જીરૂ જીરૂ, ધાણા, નાગરોમોથ, આમળા તથા વસલોચન એ પ્રત્યેકનું તોલા તોલા ચૂર્ણ અને શહાજીરૂ સુક નાગકેસર, નળયદ્ધ, મરી તથા ભીમસેની ડુધર એ સર્વ અધો અધો તોલા નાખી તેમા ૧૨ તોલા મધ નાખી આ પાક ઘીથી નીવડેલા વામણુમા ભરી ગખવો તેમાથી મવાર બસાબસ જોષ આવા આપવા તે પાક અમ્લપિત્ત, મળમધ, અકચિ, ઉલટી, તૃષા, દાહ, શ્વેદ અને હૃદયોગનો નાશ કરે છે આ રમાયન હૃદયને હિતાવહ છે

૪૮ બીએ બ ડિપિપ્પલ્યવલેહ—લીડીપીપર ૧૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ ત્રણ પદાર્થો એકઠા કરી કઠાઈમા ઉકાળી જમ્બુ થયા પછી તેમા લવગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુક, મરી, પીપળીમૂળ, યોળુ ચદન, જેડીમધ, વાળો તથા નળવત્રી એ પદાર્થો તોલા તોલા તથા મધ ૫૦ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો આ પાકના મેવનથી અગ્નિમાઘ અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, પ્રજા તથા તરુણને વીર્યવર્ધક છે તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવા હોઈ ઉષરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષ્ણા, કમળો, પાકુરોગ, ખમ, પ્લીહા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કંધરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે

૪૯ ત્રીજો બ ડિપિપ્પલ્યવલેહ—લીડીપીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાડ ૧૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાનો રમ ૧૪ તોલા, દૂધ ૩૨૦ તોલા

અ સમગ્ર ઉક્તગણુ જનુ થયા પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમેથ, ધાણા, સુક, જટામાસી, જરૂ, શહાજીર, હરડે અને આમળા એ પ્રત્યેક બાર માર તોલા, મરી અને ખેંગાર એ ૭ ૭ તોલા નાખી લેહ મિદ્ધ કરવો આ પાક રોજ ત્રિકુળા અને મંથમા યથાશક્તિ મવન કરવો, એટલે થળા, અગ્નિ, હ્રદોગ, ઉલટી અને અસ્થપિત્તનો નાશ થાય છે આ ખડપિપ્પલ્યવલેહ અસિદ્ધીપદ અને દ્વિતાવહ છે

૫૦ પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ — ૪ તોલા લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ લઇ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મદામિ ઉપર પચન કરવુ, પછી તેમા ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી મંથના જેવુ જનુ કરવુ પછી તેમા સાકર ૧૬૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જનુ થયા પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમેથ, પચકાલ, મરી, તગર, જાયફળ, જવત્રી, લવંગ, કાયકા, અક્કલકરો, મસુરોદાંના ખી, અગર, જરૂ, શાન્-જર, સુવા, વરીઆળી, પટ્ટચુરો, ધાણા, વાવડીગ, તાત્રજનમ, સુવર્ણમાદિક ભસ્મ, અમ્લભસ્મ, વગભસ્મ (કલર્ષની ભસ્મ) લોહભસ્મ, વશલોચન તથા લામર્મની-કપૂર એ પ્રત્યેક બળ્મે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવુ, પછી તે પાક ઉત્તમ પાત્રમા ભરી રાખવો આ પાકનુ રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય ૭ શુક્રવૃદ્ધિ થઈ ઉત્તમ પ્રકારે વાજકગ્નુ થાય છે વર્ષાપલિત એટલે કશ ધોળા થવાથી મુક્ત થઈ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત થઈ મોટા બળવાન થાય છે સર્ગીની કાંતિ ઉત્તમ થઈ, બળ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક યથાશક્તિ મવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે તેમજ ૧૮ પ્રકારનો ના, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ અગ્નિચક્ર રોગ, ગુદમ, ક્ષય, ઉષ્મ, તમકાદિ સર્વ પ્રકારનો શ્વામ, જીર્ણીજ્વર, મત્તક્રમ્બ, અડગદિ, પ્રદર, પાણુરોગ વાત, પિત્ત, વાતગત આઠ પ્રકારના ઉદર રોગ, મેદોરોગ, અપરમાર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે જેમ દેવતાએને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણુમોને અમૃતપુષ્ય છે

૫૧. બીજો પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ — લીડીપીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા ગાયનુ લી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ, પ્રથમ દૂધમા લી નાખી તેમા લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી કદરી જનુ થયા પછી સાકર અને મધ નાખવુ પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા તથા નાગરમેથ એ ચાર તોલા અને લોહભસ્મ ૧ તોલા નાખવા આ અવલેહ રોજ બે તોલા લક્ષણુ કરવા આપવો એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ટ (કાઠ) રોગ, ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉષ્મ, શ્વાસ, પાણુરોગ નપુસકત્ય, અગ્નિ અને મદામિનો નાશ થઈ ઉત્તમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ બીજા ભોગવવા જેટલુ મામર્થ આવે છે આ ૧૪ રસાયન અશ્વિનીકુમારે કરેલુ છે

૫૨ લક્ષ્મીતકાવલેહ — માગ પાંડલા અને ફેડેલા નિલામા ૧૦૨૪ તોલા ૧૦ નેનો ૪૦૬૬ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો, અને તેમા ત્રીઠાથી ચોગાળુ દૂધ અને ચોથો ભાગ લી નાખી ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી ઉક્તગણુ તેમા નાકર ૬૪ તોલા નાખી પુટી તેમ ને તેમજ સાત દિવસ ગળવો પછી અશ્વિન

જોઈ તેનું સેવન કરવું આ પાકના મેવનથી સપૂર્ણ યુદ્ધરાગનો નાશ થાય છે, ઘાળા વાળ કાળા થાય છે, દષ્ટિ ચક્રના જેવી તીક્ષ્ણ થાય છે, ક્રાંતિ ચક્રના જેવી, રંગ વોડાના જેવા, ઉત્તમ બળ મોરના જેવો શબ્દ અમિ જેવી દીપ્તિ તથા શ્રીઓને પ્રિય, નિરાગી અને સૌથી પણ વધારે વર્ષનો આયુષ્યવાન કરે છે આ પાક મેવન કરનારને અન્ન, પાન, ગરમી અને મૈથુનની બધી નથી આ પાક ખાવાથી મધુસૂ ગંગાનો નાશ કરે છે મર્વ પ્રકારના રમાયન મધ્યે આ પાક રાત્રિભિગજ છે

૫૩ ભારગી હરીતકથવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભારગમળ, ૪૦૦ તોલા દશ-નૂન અને મોટી દરે ૧૦૦ તોલા લઈ તે બધાથી ચોગણ પાણીમાં ચતુશાશ કાઢે કરી, તે માગ નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવા પછી ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી, મદાસિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવા તે ઠંડી થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ ત્રિસુગંધ (તજ તમાલપત્ર તથા એલચી) એક તોલા અને જવખાગ એ તોલા એ પ્રમાણે નાખવું પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક દરેક અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવા એટલે દારૂથી થાસ અને પાય પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે

૫૪ બીજા ભારગી હરીતકથવલેહ:—ભારગમળ અને પચમળ ૪૦૦-૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ એનો ચતુર્થાશ કાઢે કરવા પછી તેમાં મોટી દરે ૧૦૦ તોલા નાખી પચન કરી પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જીરું ગોળ નાખવા જાડું થાય એટલે નીચે ઉતારી કંકુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિકણા ૨૦ તોલા, સુડ, મરી, લીડીપીપર, એલચી, તજ, નાગકેનર અને તમાલપત્ર એ ચાર ચાર તોલા નાખવા એના મેવનથી દમ, ઉધરમ, ગોષ, હેડકી, એટાનગીઆ તાવ અને તીવ્ર પીનમ (મળક્રમ)નો નાશ થાય છે આ રમાયન અત્વિનીકુમાર ઇંદને કહેલું છે

૫૫. લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ:—જવરી, લવગ, એલચી, અંકલની છાલ, મરી, નખલા, દરે, નંભાતર સુડ, રાતાવરી કેમર, ચન્ન ખુગસાની અજમેા, ક્યરો (કેમર), શિગોડા, તજ, મોગમાંમી અને કનૂરી એ પ્રત્યેક તોલા તોલા લઈ એ મર્વેનું ચણુ કરી તેમાં તૃતીયાશ મુગધી અત્તર મેળવવું ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાગ નાખવી એ મામા લવુ તૈલ (૧) નાખવું પછી માકર, ગુલામના ફૂલ અને ગુલામનું પાણી નાખી અવલેહ મિદ્ધ કરેલો આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અમિદીપક છે.

૫૬. વ્યાધીહરીતકી અવલેહ:—માગિગળીના પચાગ ૪૦૦ તોલા પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી દરે ૧૦૦ લઈ મર્વેનો ચતુર્થાશ કાઢે કરવા પછી તે ગાળી લઈ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પુનઃ કઢી, નીચે ઉતારી કંકુ થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું આ અવલેહ અમિમળ જોઈ નવન કરવા, એટલે વાત, પિત્ત, ક્ષ્, કિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરમ, લગ્ન, ક્રમ, પીનમ, આમ, ઉગ્ન અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષમના નાશ થાય છે આ રમાયન ભૂયુ ઋષિએ કહેલું છે

૫૭. મુઠ્યવલેહ:—સુડ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, લી ૩૨ તોલા, ફૂલ ૨૫ તોલા અને જમકળી, લવગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેનર, સુડ, મરી, લીડીપીપર અને ચિત્રો એ તોલા તોલા લઈ માટીના વાસણમાં

મદામિ ઉપ- લેહ મિદ્દ દરેવા તે પાઠ કાઢા થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા નાખવુ આ પાઠ બાળક અને દહને પણ આપવા આ પાક રીય વધક, વાઙ-
દ્રણ, શુદ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઈ સર્વ જેમ અવકાશના નાશ ૩૨
૪ તેમ ને પ્રમેદનો નાશ ૩૨ છે

૫૮ સ્લેખાનકથવલેહ—પદ્ધિશા ગુદામાના ખીયા હાઈ નાખી તેને તરકામા નુકરી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લવુ તેટલીજ માદર લેવી તેમજ તાલીમખાનુ, ગાખર કાળીમુનળી, ગનાવરી કાચખીજ નામધ, લોળા બાયકાલજાનુ ચૂર્ણ, ત્રિકટુ ત્રિમુગધ, બાયકળ, લવગ, કેસર જાવત્રી મમુદ-
ગાફના ખી અને પુરામાની અજમે તોલા તોલા અને કરનૂરી ૨ માત્ર લેવી પછી મર્ચનો પાક કરી તે પાઠ મધ અને લીની સાથે મવાર અને માજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવુ આપવા તેના ઉપર ખાન્દ દૂધ અને વી મહિન લેવા તેયવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામા વન્ય કરવા પાન ખાવા આપવુ કંકુ પાણી પાવુ આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકન મેવન કરવાથી રીય ત્રિદિ થાય છે, પદ્ધત દુર થાય છે બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, ૬૬ માણન જીવાન જેવા થાય છે તેમજ પ્રમેદ રક્તાપિત્ત ક્ષય ઝૂલ્મત્વ અક્રિય અને ઉલટીના નારા થાય છે

૫૯ પુનર્વાવલેહ—પુનર્વા (સાટોડી) ગળો અને દશમગ એ મધ મળી ૩૨ તોલા લઈ ૫૧૨ તોલા પાણીમા ઉકાળી તેના ચતુર્થાંશ કાઢે કરવા પછી તેમા આદુનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી પચન કરવુ પછી તમા મુ- મગી લીડીપીપર તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવક એ પ્રત્યક ૧ તોલા લઈ ચણુ કરી નાખવુ પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી, કંકુ અથવા પંડી તમા મધ ૧૬ તોલા નાખવુ આ પાકના મેવનથી માગ્ન ગળ ઉપ-
રન રસ અને અરચિનો નાશ થઈ બળ કાંતિ અને અમિની ત્રિદિ થાય છે

૩—મુરખ્યા.

૧. બીજેરાનો મુરખ્યા—માદરનો પાક કરી તેમા કેમર વગેરે મસાલો નાખી તમા બીજેઃ ચીરી તેની ચીરીઓ નાખવી એટલે મુરખ્યો થાય પિત્ત ઉપર આ મુરખ્યો ધણે પ્રશસ્ત છે બીહિ (મુગલી બેલાણાના કળો)નો પણ આગર પ્રમાણ મુરખ્યો થાય છે એ પણ પિત્ત ઉપર લેણુ ઉપયોગી છે

૨ અદનના લાકડાનો મુરખ્યા—અદનના લાકડાના મારીઢ હકડા કરી ન અજમાન બગરીખાગ અને અજમાશ પાણી નાખી ચાગ પહેાગ સુધી બાફવાથી મારી રાંતે બકાઈ મદુ થાય છે પંડી ખાખી ચામણી કરી તેમા નાખવી આ પ્રમાણે જલડી મદામ આદુ વગેરે ન બકાતા પદાર્થો પણ આ ખાગવડ બકાઈ નય છે માફતી વળાએ પાણી બળી જવા દેવુ નહિ અને વિગેષ નાખવા જરૂર ૫. તે ખાન મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવુ

૩ લીબુના મુરખ્યા.—કાગરી (ઝીણી હાલવાળા) લીબુ ૧૦૦, દૂધ ચાન તેર અને પાણી એક ગેર એ પ્રમાણે લઈ પહેલા લીબુ છોલી પાણી અને ૫૫ એકવડ કરી તેમા બધા લીબુ એ દિવમ સુધી નાખી રાખવા પછી જગ

સુગંધી પુન તેની છાલ જાઠી નાખવી. એટલું કરી પછી શેર લીધુંએ ત્રણ શેર ખાડ એ પ્રમાણે લઈ, ખાડની મારી ચાસણી કરી, તેમા લીધુને છિદ્રે પાડીને નાખવા. આ પાક ૦.૫ થયા પછી મારી બરણીમા ભરી ઉપર કપડાથી નહોડુ બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બધ કરી ગાખી, પછી લીધુ ભણણુ કરવા આ મુગખ્ખો પિત્ત ઉપર મારી પેટે લિતકાગડ છે

૪ આમળાંનો મુગખ્ખો.—એક શેર સારા મોટા આમળા લઈ તેને નાચથી ટાચી દાખી ગાખવા તેની અદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમા મધ્યમ રીતે બાધી ચાર ગેર ખાડનો પાક કરી, મેલ કાઢી તે પાક મિદ્ધ ચાય એટલ તેમા આમળા નાખવા અને કાઠકે શિંગવવા, તથા પચન થયા પછી બીજી ચાર ગેર ખાડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ ચાય એટલે તેમા આમળા નાખવા અને ડસર અર્ધો તોલા નાખવું, એટલે મુગખ્ખો થયા આ મુગખ્ખો પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક છે

૫. કેરીનો મુગખ્ખો.—કેરીમા મારી બેરેપો લીલી લઈ તેને છેલી નાખી દાખી રાખવી, પાણી નીકળી જાય એટલે કિચિત્ બાકી અને પછો આમળાની પેન્જ મુગખ્ખો કરવા

૬ ગુલકંદ—ઉચ્ચી જાતના ગુલાબના ફૂલ લઈ તેની પાખડીઓ ચુરી લેવી ફૂલથી બમણી માકર લઈ મગખ્ખીમા પાખડીના અને સાકરના ઉપરા ઉપરી ચર કરવા અને તેનું નહોડુ બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમા રાખી મકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રશસ્ત છે

૭. મધુપકવ હરીતકી (હરડેનો મુગખ્ખો) —સારી પાચી ૮૨૬ નીસ તોલા લઈ તે ૧૨૮ તોલા ગોમરમા પચન કરી પછી કાણ, દધ અને બસ એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઈ તેમા જુદા જુદા પચન કરવા પછી અદરના કીસા કાઢી નાખવા પછી મુઠ મરી, પીપર, અજમે, છિદ્રજવ, નાગરમેથ, વાળો, દાડમની ડાલ, અન્ધવતસ, ધાવડીના ફૂલ, જીરું, શદાજીરું, પીપર, જટામાત્રી, મોચરમ, બીલાનું મગજ, મચળ, મિધાનુજી, પાપાણુબેદ, જાણુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિપ, ડાળીપાટ, લવંગ અને જાયફળ એ સર્વ મળી હરડેના ચતુર્થાંશ લેવું કોકાનું મગજ મદુરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાંશ લેવી, અને તમામ ચૂર્ણોથી અર્ધી માકર લેવી પછી એ સર્વ ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમા ભરી નૂતરથી માફ વજન કરવું પછી એક વાસણુમા ઘામ નાખી તે ઉપર થોડા પાણીને ઘટકાવ કરી તેમા તે હરડે ઘાલી મદામ ઉપર એક પહોર સુધી શીંગવવી. પછી નીચે ઉનારી ૬૬ થયા પછી તે હરડે મધમા રાખી મૂકવી. એના સેવનથી મગજભૂષી, પ્રમેહ, વાસ, પાકુ અને આમવાતનો નાશ થઈ અગ્નિ વધે છે, ધાતુશ્દ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે

૮ બીજા પ્રકારની મધુપકવ હરીતકી:—દશમૂળ, લીડીપીપર, ચિત્રો, કૌંચબીજ, બહેડા, ઝંચકેળ, મરી, પીપળીમળ, રક્તરાહીડો દનીમળ, દાક્ષ, જીરું, દળદર, દાક્ષળદર, આમળા, વાવડીંગ, અરેડી, કાકડાશીંગી, દેવદાર, મટોડી, ધાણુ, લવંગ, ગરમાળાની શીંગાની અદરનું મગજ, ગોખર, વરધાંગ, ઝંચકાનું મગજ,

પુષ્કરમૂળ અને ખુરાસાની અળમો એ પ્રત્યેક ચાર ચારે તોલા લેવું પછી ૨૫૬ તોલા હરડે લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા સારી શીજવવી. પછી તે ગુરુપદ્ધેશ પ્રમાણે મધમા ૫ દિવસ ગમવવી. પુન બહાર કાઢી બીજા પાંચ દિવસ મધમા રાખવી. પછી બહાર કાઢી વળી બીજા દસ દિવસ મધમા ગમવવી પછી બહાર કાઢી કોરી કરી, લીન વામણુમા મધ નાખી તેમા નાખવી પછી તેમા નજ, તમાકુપત્ર, અલસી, નામકેસર અને લી ડીપીપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત કહેલા ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું આ યોગ માણુમાંના દિતને મોઢે પંચતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના બક્ષણુથી મવ પ્રકાન્તા ગેગોનો નાશ થાય છે શ્વામ, ઉષરસ, ક્ષય, ઉલ્હી, મૂરઝા, બ્રમ, મદ, તૃષા અરેચિ, અમિમાલ, ચતૂત, બનેગ, પથરી, અડવદિ, વિષમનવર, મુતકૃચ્છ, પ્રમેહ, દાંડણુ વાતરક્ત, વાતરાગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત્ત, ક્ષેપિત, વિચ્ચિકા, કોઠ, મૂળવ્યાધિ, અપસ્માર, પાંડુરોગ અને કમળો વગરે રોગો દૂર થાય છે.

૯. ત્રીજા પ્રકાનની મધુપકવ હરીતકી.—ગાપના ઝાણુનો રસ નક્કી તેમા ૧૦૦ હરડે દોલાયત્રથી સારી નરમ થતા સુધી શીજવવી પછી તે કઢાડી તેને સ્વપથી ઝીણા ઝીણા છિદ્રો પાડવા ત્યારપછી એક લીન રીઠા વાસણુમા ૪૦૦ તોલા મધ નાખી, તેમા તે હરડે નાખી રાખવી અને ઉપરા ઉપર મધ નાખતા રહેવું ન્યા મુંવી તે મધનું પાણી ન થતા જેમનું નેમ રહે, ત્યા સુધી વારવાર તેમા મધ નાખવું એ પ્રયોગથી તે હરડેની તુરાશ ન્ય ત્યાર પછી તેમા સૂક, મરી, લી ડીપીપર, લવચ અને વસલોચન એ દરેક તોલા તોલાનું ચૂર્ણ નાખવું આ મધુપકવ હરીતકી બળકર અને વર્ણકરક છે દરરોજ પ્રાત કાળે એક એક ખાની, એટલે દુદ્ધવાત, મગ્ગલ્હી, આમાશ, દુદ્ધરક્ત જીર્ણવર, મળેખમ, નણ, વિસ્ફોટક (ફેમ), વાતશળ અને શળયુક્ત સમગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪-સરખત.

૧. ગુલાબી સરખત.—ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નલિજા ચત્રથી અર્ધ કાઢી લઈ, તેમા માકર નાખી જાડો પાડ કરવો આ સરખત સુવાસિક દોષી સ્ત્રીરમા ઉતરેલી ગમ્મીનો નાશ કરે છે તે હકુ છે તથા ઉનાળાના દિવસોમા મનન કરવા જેવું છે.

૨. આમલીનું સરખત.—આમલી સારી સ્વચ્છ બસેર લઈ એક પથ્થરના વામણુમા ચાર શેર પાણી નાખી ચાર પહોર બીજવી ગમવવી, અને હાથવડે પૂંચ મસળી, પાણીને અને તેનો એકરમ કરીને પાણી માંડીના વાસણુમા માળી લવું પછી તે પાણીને ક્ષણવાળા વાસણુમા નાખી ઉભરો આવે તે પર્યંત ઉઠાળી તેમા ખાડ નાખી ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બગ્ગણીમા ભરી રાખવું આ સરખત બેથી પાંચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું પિત્તપ્રક્રિતિના માણુસને સાજો થતી લેણાએ આપવાથી શાય સાફ થશે. આ સરખતમા બીજો એક એવા ગુણ છે કે ઉનાળામા સવારે એવું સેવન કરવાથી લખ લાગવાની ધાત્તી રહેતી નથી જેને હમેશા બધેકાશનો સંસય રહેતો હોય, તેને આ સરખત ઘણું ગુણકારી છે. એના સેવનથી જાડો હમેશા સાફ આવે છે.

૩. પાકેલા કેડાનું સરખત:—આમલીના મરખતની પેઠેજ આ સરખત પણ ખનાવવું આ મરખત સરીરમા મરખી ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી છે સિવાય પિત્તશામક અને રૂચિકર પણ છે

૫—સિરકા.

૧ આદુનો સિરકેડ:—આદુનો રસ ૯ તોલા કહાડી તેમા તેટલુંજ પાણી નાખવું પછી ૩૨ તોલા માકરનો પાક કરી તેમા કેસર, એલચી, જમ્બૂળ, જવત્રી અને લવંગ તોલા તોલા નાખી ભરી ગખવા. આ સરકેડા આસ ઉધરસ, અમ્મિમાઝ અગ્રિય ઇત્યાદિ ઉપર પ્રસસ્ત છે

૨ દાડમના સિરકેડ:—૨૦ દાડમ સારા પકિલા અને રસદાર લઈ તેનો ૨૦ કાદી કલકવાળા વામણમા ઉકાળવો, અને અદર સાકર એક શેર નાખવી મધ જેવું જાડુ થાય એટલે તેમા અધા તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂન નાખી શીશીમા ભરી ગખવો આ સિરકેડા પિત્ત અને ઉધરસ ઉપર વણે પ્રસસ્ત છે લીલુનો મિશ્ર પણ આ પ્રમાણેજ કરવા

૩ નાળીએરનો સિરકેડ:—૫૦ કુમળા નાળીએરનું પાણી લઈ કપ્પઈમા નાખવું અને મધમામિથી મધ જેવું જાડુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી, તેમા કેસર અધા તોલો અને લવંગનું ચૂર્ણ એક તોલો નાખી નીચ ઉતારી લેવું આ સિરકેડા મારી રીતે રક્તવર્દિ કરનાર છે અને બીજા આંધવાના અનુપાનો સાથે મેવન કગ-વાધી ઉપયોગી થઈ પડ છે અને પુષ્ટિ કરે છે

૬—ચાકુતી.

ભાગ અધા જે કપડામા બાધી તેને સારી પેઠે ઘોઈ તેની પોટલી બાધી ચાગેજ દૂધમા નાખવી અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવું તે ઉકાળેલા દૂધમા ખટાશ નાખી દહીં કરી વલોધી માખણ કાઢી ની ખનાવવું, પછી તે ધીમા બદામ અધા જે પીન્તા અધા ગેર, માંચા અધા જે, કાણ અધા શેર તથા ચાગળી અધા જે વગેરે મેળની ત્રણ ગેર ખાડનો પાક કરી તેમા નાખવો તેમજ જવકળ, જવત્રી, એલચી મસુદગોફના બી અગ્રીણ, કેસર, સ્મીત્તકી, ચણાઓળા અક્કલકેરો, સુદ મગી, લીડીપીપર અને પીપળીમૂળ એ સર્વ એકેડ તોલા તથા માલમ, મહેમુસળી, કાળી મુનળી, આમત, ગતાવરી, ગાયબીજ, ગોખડ અને તાલીમખાનું, એ બધે તોલા એ મધ ચોપવાનું ચૂણ કરી સારી પેઠે મસળી ભાગના વીની અદર નાખવું પછી એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી ખરણી ભરી ગખવી આ ચાકુતી અવલેહ જેની ખનાવવી એના સવનથી વીર્યન્તભન તથા વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે એના અંગે માદક રાજિત વિશેષ છે એના ઉપર અધા જે દૂધ પીવું જેને દકની ટેવ નથી તેણે એનું મેવન કગવું નહિ કરવું તો ઘણું શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ લીધું ભાત અને ઊંચ

અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન

૧-શિરોવ્યથા.

ધાડાનુ માથુ સળે છે અને તે નીચે માથુ ઢાલે છે ત્યારે તેને અશ્વ
ચએલી છે એમ જાણવું ઉપચાર.—મોરડીની ઊલ, પીપળાની 'ગલ, અમલની
છાલ અને એરડાના મૂળ એ સર્વ જણુઓ સમભાગ લઈ, પાણીમાં વાટી ધાડાના
મસ્તક ઉપર લેપ કરવો ફરવું, તડકા અને બીજી ફરક ત્રામદાયક ક્રિયાથી તેને
દૂર રાખવા

૨-મુખરોગ.

મોઢાકુ સળે છે, લાળ પડે છે, ધામ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાના
લક્ષણ છે મુખવાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર.—જવખાગ, મગ-
મવ ગાંઠ, નુવા, હળદર તથા મિધવ એ બધી જણુઓ સમભાગ લઈ આમલીના
કચુકાની ખળમાં ખગલ કરી લેપ કરી કપડાંથી બાંધવું

૩-નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું.

ઉપચાર — (૧) ડાવળીના મૂળ દૂધમાં ધસી નાટમા મકવા (૨) શરદી
થઈ નાક અને મોઢાડામાંથી પાણી વહેતું હોય અને વારંવાર મુઘતો
હોય તો —હરડે, કાળીજરી, હળદર, નુકં, મરી, લીંટીપાપગ અને ગોળ એ
બધી જણુઓ એકત્ર ખાટી અજમાશે એકથી એ તોલા પગ્ગ મવાન માગ ખ
વાર એમ ૭ દિવસ મુઘી ખવરાવવું

૪-નેત્રરોગ.

ઉપચાર — (૧) ફુલ અથવા પડળ હોય તો—એ ત્રણ દિવસના
ખાણડની રિષ્ટા આળવી (૨) માછલાનું અને ખરીનું પિત્ત મવમાં ખગલ
કરી માત્ર દિવસ અગ્ન કરવું (૩) આંખ રાત્રી થાય છે, પાણી વહે
તું અને મળે તું તે ઉપર—મિધવ, મચળ, કચલવણ એ મવ જણુઓ
સમભાગ લઈ કાંટામાં ખગલ કરી અગ્ન કરવું (૪) આંખો લીંટી રાત્રી
થઈ હોય તો—ગોળ કપર, પારો અને ગોરોચન એ મવ જણુઓ સમભાગ
મધમાં ખગલ કરી અગ્ન કરવું (૫) આંખો રવચ્છ થવા મરે—સાઈ-
ખાગ પાણા મામો, આગાદળદર દોઢ માના, બેસા ગુમળ (મુદ ૧) પા મામો
અમના ગીગડાની ગાંધ પા મામો અને માણુમતી ખાપડીની ગાંધ પા મામો

એ મર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂતા ગોળમાં ખવગવવાથી બીજા પણ (વાત, ગળા મૂત્રરોગ) રોગ દૂર થાય છે (૬) લીડીપીપર, સુક અને પાગે એ જણુમે મમલાગ લઈ મધમાં ખરલ કરી અગ્ન કરવું

૫-જવર (તાવ) સન્નિપાત ઉપર.

ઉપચાર—અજમે પા મામે, લસણ પા મામે હિંગ પા મામે તથા નગોડના પાદડા પોણા માસા, એ મર્વનું ચૂર્ણ મવાર માજ ઘીમાં ખવરાવવું અને શેર ડગેલા અપાગ તુક જવર ઉપર—ભાગરાના નવ પાદડા અને કડવા લીમડાના મુઝાએલા નવ પાદડા લઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાખી એક રોર કાટો પાકી ગદે એટલે ને ૩ દિવસ પાવે ક્ષયન (ઘણા ખાતો ન હોયતે) જવર ઉપર—ગ્નગ્રી, લવંગ, કંકાલ અને જેનીમધ એ જણુમે મમલાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, એટ તોડો ચૂણ મધમાં ખવરાવવું સતાપ (મુખમાં દુગધ, મન્ને કાન ગન્ધ, કપાળ ઉપર ગાડ એ લક્ષણોએ યુક્ત) જવર ઉપર—કેળના મૂળ, કવચના પાદડા, ઉમગની જાલ, આમળા, ઘાણા અને ભોમકાદળ એ મર્વ મમાન ભાગ લઈ તેનું ચૂણ કરી ૧ તોડો મધમાં ખવરાવવું મન્મથ (મત્રમાં ધાતુનું જવુ, મત્ર પાણુ થવુ અને પીચાટી મધ થતી એવા) જવર ઉપર—(૧) શીમળાની ગંધ અને ગળતો લોટ પાચ શેર દૂધમાં પાકી ત્રણ દિવસ ખવરાવવું એથી ૬ પ્રકારનો તાવ જશે (૨) ગળો, ઘાણા, કરીઆતુ, સુક અને ખારેડ એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો એ પ્રમાણે ચૂણ કરી મધમાં આપવું (૩) લીમડાના પાદડા, હરડે આમળાના મૂળની જાલ તથા લસણ એ મર્વ મમલાગ જણુમેનું એક તોડો ચૂણ ઘીમાં ખવરાવવું

૬-ઉદરસંબંધી રોગ.

કુલાનો ભાગ મળેવા, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થવો, પગણે ગાય જવુ ઉપગઉપડી ન્યામ કાઢવા, આગમ અને સુગતા જવુ એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું મદામિ ઉપર—હરડ, ચિત્રા, ઉભી ભારીગણીના મૂળ, હર ૧જ, ભાયલીમડા, ભોમ આવળ, રીગણીના મળ, મિધવ, મચળ, વાવડીગ, દળદર, નગોડ, અજમે, મુન, પીપળીમળ, લીડીપીપર, કરીઆતુ અને ભાગરા એ સર્વ જણુમે મમલાગ લઈ

તાવ ક્યા પ્રકારનો છે એ ઓળખવું મહુ કહિન છે તાવ નપતુ, ગ્લાનિ, ખાવા ઉપર ઠંડા ન હોતી ઇત્યાદિ પ્રકારમાં કરી ગન્તી પ્રમાણ-ચલન વગનાદિ ચલદારા ઉપરથી-જેઈ તાવની માધાગણ અજમાયશ પાધવામાં આવે પગતુ ને ખાતી ગળવા કાયડ નાદિ દર્દ જેના આવા આ માદિતી આવેલી ૬ તે જેખી પુનઃકમા વિશેષ માદિતી ન દાવાવી અને તેના અમને અનુભવ ન હોવાથી આના ડગતા વધારે વિનાગચી મમન આપવામાં આવી નથી

ગાળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું મહેડામાંથી પીણું પાણી વહેવું હોય અને પગસેવા આવતો હોય તે ઉપર—આસપ થા તોલો અને લીડીપીપર પા તોલો ગાયના ઈધમાં ખવરાવવા વર્તુશૂળ—આમ, વાયલ થવા જેવું, કુખ મગડની એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪૫ મામા, ચોર અજમે ૩ મામા, લીંગ ૧૫ મામા અને બીનંગની છાલ ૨ મામા એ બધા ઓપધો એકત્ર કરી ઘીમાં આપવા અમિચ્છિમશૂળ (મદ ચરવુ, જમના જેવું વર્તન, લાળ વહેતી એ લક્ષણો થાય તે) ઉપર ઉપચાર—ઘીમાં તરવું તેલ મેળરી ગરમ પાણીમાં નાખી તેમાં ગોળ, દળદળ, સુક અને દરેક એ જણુઓ મમલાગ લઈ તેનું ૮ નાણા ચૂર્ણ નાખી આપવું શરીર ઉંચું નીચું કરવું, પગનો મકોચ કરવો નથા પેટ ફૂલવું એ લક્ષણો હોય તો—લીંગ પોણા તોલો લસણ ૩ તોલો, યિવ ૧૫ તોલો અને ગોળ ૧૫ તોલો એ મવ ઓપધો મેળરી ખાટા દહીમાં ખવરાવવા કૃમિશૂળ—વજ નવ મામા અને પિત્તપાપડો ૪૫ મામા મેળવી ખવરાવવા દાડલુશૂળ—બાય ઉપર પડવું, દંદવું અને અચિત જણુતું એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ મામા, પાપાલુમેદ ૪૫ મામા અને દત્તીમળ ૮૫ મામા એ આપધો ગાંઠમાં વાટી આપવા અષ્ટાદશ પ્રકારના શૂળ ઉપર—મિધવ કાચલવળ મચળ મધબીડ, મીકું મરી, અજમે, લીડીપીપર, દરેક, અહેડા આમળા, પીળા પડાળા, કોણ, વજ, આવળોતો ચુદ ભાગ ગી, હોંગુ, દિગળાની જાલ પિત્તપાપડો, ઇંદ્રજવ કાટશાળીના ખીયા, આમેદ, રીંગણીન મળ નંગોડ અને ખુગસાની અજમે એ બધા ઓપધો મમલાગ લઈ તેનું ચણુ ૫ નાણા ઘીમાં અથવા ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું પેટ ચડવું—વખનોવખત ગરીગ જમીન ઉપર નાખવું તમ થવું એ લક્ષણો થતા હોય તો—અપેડાના અને કાગના મળ અને ખાખગના બી એ ઓપધો પ્રત્યેક ૪૫ મામા અને લીંગ ૫ મામા લઈ સવેસરાના પાદડાના ગમમાં ખવરાવવું અડસશૂળ—પેટ ચડવું, ઘાલવું અને મળમૂત્રનો પ્રતિમધ થવો એ લક્ષણો હોય તો—લીમળાની છાલ અને દત્તીમળ ત્રાઢ તોલો તલના તેલમાં ધસી આપવા ઉદકશૂળ ઉપર—(પાખી પીવા પછી જે છે અને દરાપગ થાય છે તે) સુક, લીડીપીપર અને રજ એ ઓપધો પ્રત્યેક ૪૫ મામા ગળપીપર અને મિધવ પ્રત્યેક ૩ મામા ના ભાગ ૧૫ મામા એ મવ ઓપધો ઘીમાં ખગલ કરી ખવરાવવા દાન ચડવા, જમીન ચાટવી, ડરડવું, એ લક્ષણો હોય તો—ત્રિકુદ ૬ મામા, રારડીંગ ૬ મામા અને અજમે ૧ મામા એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું લાદની સાથે કીડા પડ છે તે ઉપર—દિગળાની છાલ ત્રણ મામા અને પિત્તપાપડો ૬ મામા એ ગોળમાં ખવરાવવું સમલણી ઉપર—લાદ પાતળી થવી અને ઉપર ઉપરી હગવું, નાના ખીલા, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીના ફૂલ એ જણુઓ મમલાગ ન ૧૫ તોલો ચૂર્ણ દહીમાં ૭ દિવસ આપવું (૩) દરેક, આગમળીની છાલ, ના અને ૮૩ એ સર્વ જણુઓ મમલાગ લઈ ૧૫ તોલો ચૂર્ણ દહીમાં ૩

દિવસ ખવરાવવું (૩) હરડે, આગળની છાત્ર અને મેથી એ સમભાગ લઈ
ફલીમા ૧૥ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું ઉપચાર—ઘોડાની આખામાથી પાણી
વહેવું પગ અને ગળુ સૂજવું, દાંત ચોટી જવા ખાવાનું છોડવું, ઇલાદિ લક્ષણો
હોય તો—અગવાના મૂળ, રાફડાની માટી, આમલીના અને નંજરડાના પાદડા એ
મર્વ સમભાગ વાટી મસ્તકે લેપ કરવો અને અરણીના પાદડા ૧ તોલો જુના
ગોળામા ત્રણ દિવસ ખવરાવવા

૭—અગ્નિમાંઘ.

ઉપચાર—ઘોડા દાણો અને ધાસ ખાતો ન હોય તો—રીગણીના મૂળ,
ઉલીભોગીગણીના મૂળ, લીમડાના પાદડા, હરડે, મુઠ, કરીઆતુ, વાવડીગ અજ-
મોદ, નગોડ, અરણીના પાદડા એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માસા અને અજમેા
પોણા માસા, એ મર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જુના ગોળામા ૭ દિવસ ખવરાવવું

૮—પાદ (પગના) રોગ.

ઉપચાર—પગ ચકાવલી થઈ હોય તો—ગીપ અને કોડી આળા તેની
ગખ મમભાગ મધમા ખરલ કરી ચાપડની પગે ગાઠ થાય છે તે ઉપર—અર્ધી
ગા-ડાળી તેમાનું પડે ક્ષોડવું, પછી જવખાગ અને માજખાર સમભાગ લઈ
આમલીની મેળામા લેપ કરવો અને મિધવ, લમણુ, મુઠ અને વાવડીગ એ
પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમેા ૧ માસા, એમનું ચૂર્ણ કરી જુના
ગોળા માથે પાવું

૯—અંડશોફ (અંડ સૂજવા).

મુ- , ઉલી ભોરીગણી, એગડાના મળની છાત્ર, સગવાના છાત્ર, રીગણી, મરી,
ઉમગની છાત્ર અને વજ એ મર્વ મમભાગ ઔષધો લઈ ૧૥ તોલો ચૂર્ણ ઘીમા
આપવું અને અંડાલના પાદડા ઉડાળી અંડ ઉપર તેનો રોડ કરવો તેમજ ઉપર ચૂર્ણ
ઘીમા ખગ્ગ કરી તે ઉપર થોડું ચોળવું

૧૦—મૂત્રરોગ.

મત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો—દાક્ષ અને ડાડરીના ખીયાનું ખાગિક ચૂર્ણ
કરી મધમા ઇંદિય ઉપર લેપ કરવો મૂત્રશય—ભોય ઉપર પગ ઠોકવા, ડાક્ષ
ઉપર ન્હોડું લાવવું એ વક્ષણો હોય તો—ત્રી ડીપીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧
તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળામા આપવું મૂત્રસાથે ત્રીર્થ જતું હોય તો—નાગગંવ
લીનો કદ, કેળનો કદ, ભોયકોળ અને કીડલી ૧૥ માસા મેળવી તે ચૂર્ણ
ફંદામા આપવું.

૧૧-ત્રાણાદિરોગ.

હાડી—(હાડ ઉપર ગોળા જેવા મોતે થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર—
પ્રથમ ક્રમ ખાલી લોટી કાઢવું પછી કડવા લીમડાની મળાઓ એકત્ર આવી
ત્રેવના ઉપર ગરમ કરી તે વડ રોડવું અને લીમડાના પાદડા, નવસાર, મિધવ
એ મમલાગ લઈ લીમડાના રમમા ખગલ કરી લેપ કરવો અને ઉપર કપડું આડી
ગાખવું માંસ સડયું હોય અને પીણું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર—
પોદચુર અને હરડે તેલમા ખગલ કરી લેપ કરવા અને તે ઉપર એડાના
પાદડા આધી ઇટથી ગેઠ કરવો તેમજ વસણું, નગોડ અને મિધવ દરેક માડા-
ચાર મામા અને અજમો ૧ મામો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૧૨ દિવસ
ખવગવવું બાકક, જખમ અને વાળા ઉપર—મડગીની લીડીઓ, મિધવ,
અને મીઠાનું મમલાગ ચણું કરી, પાણીમા દિવા મધમા લેપ કરવો શરીર
ઉપર ગાઠા થઈ તે વહેવા લાગતી હોય તો—ધવામ અને વજ એ મમ-
લાગ લઈ મધમા ખગલ કરી લેપ કરવા અને મિધવ, વાવડીંગ, હરડે અને
બમણ એ ઔષધો ત્રણ ત્રણ મામા અને અજમો ૧ મામો એ રીત ચાખું
કરી ઘીમા ખવગવવું બસ ઉપર—કણુક અને મીઠું પાણીમા પલાળી તેના
ગટવા કરી તે આળવા અને તેલમા ખગલ કરી ચોપડવો કુટી નુજ છે
તે ઉપર—પ્રથમ કાથપગની તેના દયાવરી એમ કહેતું છે એનો નુ ઉપ-
ચાર હશે તે મમળતું નવી પગતુ આ નીચેનો ઉપચાર મારો જાણાય કે—
નુજ, મરી લીડીપીપર, અરમવ અને લગદર એ ઔષધો મમલાગ લઈ આમવીના
ચીચાડાની મળમા લેપ કરવો અને ઉપર કપડું આધવું તથા નુક ના મામા
અલચી ૧૦ મામા, લવંગ ૧૦ મામા, કાથમી ૨ મામા, મહેડા ૨ મામા અને
આમળા ૧ મામાનું એકત્ર ચણું કરી પીમા દિવસ ૭ આધવું આમની બારા
ચાય તો—શિવાળ અને શી એક એક તોપો તેમની પાવું

૧૨-અભિખાધા.

ઉપચાર.—તેલનો જુનો થડ કાઢીને તેના કડા કરી તેનું પાતાળચત્રવડ
તેન કાઢી ચોપડવું

૧૩-વિષખાધા.

ઉપચાર—નુક હિંગોક મામલખાર અને વોળા ડાથો એ ઔષધો
મમલાગ નહ આપના રમમા ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવગવવી એવું કહેતું
તે ૧ મામા પહેલા એ ઔષધો શુદ્ધ કરી લેવા નોંધએ તેજ કદાપિ આદને નુજ
૧ મામા જણાય છે આ ઔષધનો વણ વિચાર કરી અને કોઈને અનુભવ
તે પણ ઉપોગ કરવો એવો અમારો મત છે

૧૪-તોફાની ઘોડા માટે.

ઉપચાર*—મનને ઝનમા (નુદ્ધ કરેલા) પારો નાખવો. ઘોડામા ૩ ઘાલવું અને પગના બદ પગ, પિશાબ (૧) ઉપર અને ઢગરાના માંસ ઉપર ગોળા ઝામ દેવા શેઠ દરેકો પેર આંધી ગાખવો (૨) આતવનુ (ત્રીના અગ્રમ્ય કાળના રક્તનુ) ચીથડ અને જુનો ગોળા અંધો અંધો તેલો એકત્ર ખાડી. દિવસ આપતુ ગરમ પાણી પાવુ (૩) જુઓ વતોઈની યુષ્ણદર્શમા ખેડના વણુ નમા ના જનો ઉપરોગ

૧૫-ખરીનો કચરો જવા માટે.

મીણુ, યુગળ, બેાચ લીમડો, દાળીચરી, કાખ, મિટ્ટ, મગી અને ગોળા એ નમકાગ કાઈ થી અને તેલમા ખરત કરી ચારે ખગીઓ ઉપર વેપ કરવા, અને નાખડ ગરમ કરી કિચિત્ શેકવું

પશુચિકિત્સાની પુરવણી-૧

વનાઈથી યુષ્ણદર્શ મા નીચ આપેલી વનસ્પતિઓના વણુ નમા તે તે નજર નેત્રા) ૧૧, ઘોડાને કુરકરી થાય છે તે માટે—(વનાઈથી વેગણી) * (૧૨) વાડાને પીઠ પડે તો તે માટે—અગાડી (પાપરી ગળ) * માત્રી ૧ (૧૩) વાડાને ગાંઠી થઈ હોય તે માટે—ખત્રી ૫

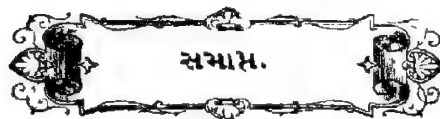
પુરવણી-૨

(૧) દોરને સપેદશ થાય તે માટે—અગિડા ૧૪ (૨) દોરને કોળ પણ પ્રકારનુ વિષ ચડવું હોય તે માટે—આમધ ૧૫ ઉભીલા) ડીગાળી ૨ જળામ મવા ૧, જર કાચલાનુ ઝાડ ૧ (૩) દોરને ત્રાયડાના મર્ષનુ વિષ લાગે છે તે માટે—જલુમગી ૧ પાણુની ૧ (૪) દોરના ખાંધામા વિષ આવે તે ઉપર—શિંગેઈ ૨ (૫) દોરના ખાંધામા આમલ આવ્યા હોય તો તે માટે—કેળ ૧૮, નાદાળે ૧૦, પાણુકાદા ૧, દોરના મુમલ ઝેગ માટે—ગોગળ આમલી ૪, લાપાન ૧ (૭) દોરના કંઠ રોગ માટે—તન્ડરનુ ઝાડ ૧૫, સુચક ૫ (૮) દોરને સંયકમ થાય તે માટે—ઉત (લોમાના) * (૯) દોરને ગેજ્યા (નાડ પાડવાનો) રોગ થાય છે તે માટે—ટુગળી (કાદા) ૩૦ (૧૦) દોરના લોગ માટે—ગત્રુ * (૧૧) દોરના કુર્ણિ-રોગ માટે—ઘતેજાડી * (૧૨) દોરના રોગ માટે—ચદત મટન ૧ (૧૩) દોરના મૂત્રાવેગ માટે—કેળ ૨૦ (૧૪) દોરનુ અગ બહુનુ આવે (આશ કહો) છે તે માટે—લગાગી ૫ (૧૫) દોર કે વાછરડાને કરમ પડ્યા હોય તો તે માટે—કુવાડીયા ૧૦ (૧૬) દોરને હારીક લાગે તે માટે—ગમકળ ૪, મોમકી

અંગ્રી ૮ (૧૭) દોરને જખમ (કાત) માટે—ફાગણ ૫, માટી ૪ (૧૮) દોરને
ખાધ પડે છે તે માટે—વગડાઉ તુગીયુ ૨ (૧૯) દોરના પગને ફાળ લાગી
હોય તો તે માટે—વગડાઉ અગવી ૧ (૨૦) દોરોની આખોને ભુર આવે
છે તે કુલુ પડે છે તે માટે—બુમાસિન્ડ ૧ (૨૧) દોરનું રીંગડું હાડકું
વગરે જામ્યું હોય તો તે માટે—બુવર-ચોપારો (ચોગ) ૨ (૨૨) દોરને કૂંધ
વચવા માટે—બીટી ૫ (૨૩) દોરોને ખાણુમા કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે
તે માટે—માપારી ૨ (૨૪) દોરોના કાતમાં કીડા પડે છે તે માટે—કપર ૨
ગામારી ૧, વનવત્ર ૩, ડીકમાળી ૪ તથા ૬ ૧, પીપળા ૨૨, બહેડા ૭
વગડાઉ મોડોડી ૨ લીંગ ૨, હેદ ૨ (૨૬) બગદની ખાંધ મુજે છે તે માટે—
ત્રિકટ ૮ (૨૭) બગદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે છે તે માટે—ગાને
(ભાગ) ૨, મગવા ૧૧ (૨૮) બગદને કાંઈ દુખ થયું હોય તો—આમધ ૨૧
(૨૯) બગદનો પગ મુજ્યો હોય તો—આમલી ૧૨ (૩૦) પાડાને વેચ થાય
છે તે માટે—પાટીત ૧ (૩૦) પાડાના વાળમા બુઆ પડી હોય તો તે
માટે—નિખાગ ૨ (૩૧) બેસના ઝાર (ઝાર, મેલી) પડવા માટે—મગમ
વીમડી ૪ (૩૨) વચવાન જેવો દોરને ભુરકી કિવા થનકી રોગ થાય છે
તે માટે—અગિય ૧૩ (૩૩) નાના વાછરડાને કાદલા થાય ૨ તે માટે—
કગ (મનાડીના તાપ) ૧ (૩૪) નાના વાછરડાને ફૂના થોગે પેદમાં રોગ
(ફરોગ) થાય છે તે માટે—ગાળીટગી (ડોડીજરી) ૬ દોડી ૪ માગડા (એન)
૨ (૫) નાના વાછરડાને ઠડી અને કૂમિ માટે—કાચગી

(નીચલી માગનો માટ પ્રાગિજ્ઞ ઓપીમા જુએ)

દોરના ગળામા હાડકાં વાય તો—અચિવગ— દોરોને કાંઠ વાગી
જખમ થત કીડા પડે તો—ગનપીનું ૧૨—

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૩	૨૬	ચુણી	ચુણી નીચે
૬૦	૨૦	કાસનવ	કામલ
૬૩	૧	આહા	૧ શીલા
૬૩	૮	પેટમાથી	પેટમા
૬૩	૬	દરદ	દરદ-૧ નોળ
૬૭	૨૨	કેટ-	૮ લા-
૬૬	૧૧	અવેશ	અવેશ
૭૬	૧૬	પરિવર્જયેન્	પરિવર્જયેન્
૧૧૧	૮	તેથી કુનો	તેથી કુનો
૧૧૧	૨૭	ઉપગ્રહાલના	ઉપગ્રહાલના
૧૧૨	૪	અને	૬
૧૧૨	૮	(મહાકાવ્ય)	(મહાકાવ્ય) અલ્યાન્યસ ગ્રાસ્યેસ્યા
૧૨૦	૫	(ઓરોસિસ ઇન્ડીકમ)	(ઓરોસિસ ઇન્ડીકમ)
૧૩૨	૮૬	પ્રુથવને	પ્રાગકને
૧૩૪	૮૫	અત્રાના	ચિત્રાના
૧૪૧	૧૬	હરેસ	હરેશ
૧૪૩	૧૧	આગે વટલીમાના	આ ગોટલીમાના
૧૪૫	૮	“આત્રાદિય વાગ”	“આત્રાદિ ચવાગ”
૧૪૬	૬	કૌડળ	છદવગમ્
૧૫૫	૧૩	સરીગે	સરીગ
૧૭૭	૬	સરીગ	ગરીરે
૨૮૧	૩૪	જમવામા	જમવામા પત્રાળી નરીક
૧૬૩	૧૪	હોમ છે	છે
૧૬૭	૧૬	પાણીણા	પાણીમા
૨૦૦	૭	કડુ છડે	કળીજરી
૨૦૦	૨૭	તોલા	તોલા પાણી
૨૦૩	૨૮	ચિકલ	ચિકલ
૨૦૭	૧૮	આખામાથી	અજમામાથી
૨૧૫	૨૨	કોગડો	કોગડો
૨૪૮	૩	ત્રણ	ત્રણ
૨૫૨	૨૫	તથા	તથા

પૃષ્ઠ	સીટી	અમરુદ્ધ	શુદ્ધ
- ૨	૬	એકત્ર	એકત્ર
-	૧	આગલાઈ	આગલાઈ
- ૧૫	૧૧	દિવમે	દિવમે થોડો થોડો વધારી
- ૧૭	૦૧	ધાવડે સાડ	રતવાને આરામ
- ૨૦	૧૬	અ ગજગતા	અ ગજગતા
	૦	ધામા	ધીમા
૦૪	૦	ડનડગના	ઇન્ડવગ્જુના
૦૫	૦૪	વળવ	હળવે
૧૭	૩૨	છાલ	છાણુ
૧૦	છેલ્લી	એજલમ આપે	જાએ આપેલ
૧૦	છેલ્લી	પાસે નારી	મારી પામના
- ૧૫	૩૪	ગુદાકર	ગુદાકર
૧૧	છેલ્લી	ગિડિકણિકા	ગિડિકણિકા
૧૫	૯	સાકડ	સાકર
૧૬	૨૦	ધોળીફણી	ધોળીફળી
૪૬	૦૦	દીટગની	દીટગને
૧૫	૦૫	યુક્તિ	આ યુક્તિ
	૨૬	લુમ ઉદરી	લુમ (ઉદરી)
૮૦	૨૫	પણુ તે કામમા	કામમા પણુ તેને
૧૧	૧૬	આવળકડી	આમળા
૧૧	૧--	પવડાના	વાલોળના
૧૦૦	૨૮	આકવતના	ટાકાની લાઠના
૦૧	૦૫	ફલદૂપદેશ	ફલદૂપદેશ
૨-	૨	ઝાડા	ઝાડા
૧૦૫	૧૦	કરડીનું	કસુધીનું
૧૧૬	૧૫	એક	(એક)
૧૧૭	૨૩	માટી	ગોટી
૪	૧૧	ત્રણેના	ત્રણેના સમાન
	૧૮	વળના	વળના
૧૧૫	૦૦	કાટાવાળી	કાટાવિનાની
૧૨૬	૦૦	ખણુના	શણુના
૬૬	૩૧	૧૫૦	૨૫૩
૧૦૦	૧૬	અએલો બધ	બધ અએલો
૫૧૦	૪	શિલડી	શેલડી (શેરડી)
૫૧૩	૧૦	કાકળ	કાકળ (રસી)
૫૧૪	૨૬	તે સવારે તે	સવારે તે

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૧૬	૨૮	અને છે	અને છે
૫૨૬	૨૩	ચૂન	ચૂનો
૫૫૧	૧૨	ઉત્પાત	ઉત્પત્તિ
૫૪૪	૭	મુતાવાન	મુતાવાત
૫૫૧	૯	દિવગની	દિવગની
૫૫૬	૨૭	પીપળી	પીપળ
૫૮૧	૧૨	પેટણાના	પેટમાના
૫૬૦	૦૫	અ	એ
૫૬૬	૧૭	હોઈ	વળી હોય
૫૭૭	૧૪	નરમ પડ	નરમ ન પડે
૫૭૮	૦૦	ન	ન
૫૮૦	૧૨	ન ૧૪	ન ૧૨
૫૮૦	૦૦	તેલની	તત્તની
૫૮૦	૦૨	પાણ	પાણી
૫૮૦	૨૬	કાકરવગણામા	કાકરવગણા
૫૮૧	૨	અમુડીના	અરુડીના
૫૮૧	૧૦	ન	ન
૫૮૨	૧૨	ન ૮	ન ૭
૫૮૮	૩૦	ન ૨૦	ન ૧૬
૫૮૬	૩૫	ફાગળાનું	ફાગળાનું
૬૦૧	૨૫	કાર્યકળનો	કાર્યકળનો
૬૦૬	૧	વની	વની
૬૧૧	૫	મમગેવા	મમગેવા
૬૧૫	૦૮	દિવમે	દિવમ
૬૨૦	૩૦	ઝીડને	ઝીડડને
૬૦૦	૧૨	ન ૬ આયનની	ન ૫
૬૦૦	૧	ટીપમા ન ૧	આંમ
૬૦૦	૦૬	આંમ	તામાના ઝેર માટે
૬૫૦	૧૦	તામામા ઝેરમા	કુકડાની
૬૫૪	૧૬	કુકડાની	કુકડીના કાદા
૬૫૫	૧૪	કાકડીનાનકાદા	માટી, ગેર
૬૫૫	૦૬	માટીગેર	વાગવાની
૬૫૫	૦૬	વાગવશ્વી	આવવુ
૬૫૦	૦૬	આવવુ	બવગાં
૬૫૨	૬	બવગાં	ન ૭, ૮,
૬૬૭	૩૪	ન ૮ ૬, ૧૦	

પૃષ્ઠ	લીટી	અગ્રહ	શુદ્ધ
૬૬૭	૩૭	ન ૧૭ તાઠીઆ તાવ ન ૧૭	
		ઉપર મુદિકાપ્રયોગની	
		ટીપમા ન ૪	
૬૮	૨૫	(થ)	(૨)
૬૬૬	૧૧	મણીવારે	મણીવારે અને
૬૭૩	૪૬	ગરમાળા	ગરમાળા
૬૮૦	૪૪	ન ૧, ૧૦,	ન ૧, ૯
૬૮૫	ઉલ્લી	ભોમકુકળી	ભોમકુકળી
૬૮૬	૪૦	અરબીજ	અળબીજ
૬૯૦	૧૮	૧૭, ૧૫	ન ૧૧
૬૯૦	૪૧	ઝાયામા	છાયામા
૬૯૮	૪૦	પેનન	પોસ્તના
૬૯૪	ઉલ્લી	ચૂણું	ચૂણું કરી
૬૯૧	૨૪	આં	આં
૬૯૬	૪૫	રોગાને	રોગને
૬૯૬	૧	ન ૨૬	ન ૨૦
૬૯૬	૪	વના	વનૌં
૭૦૦	૨૦	કડવા	કડવા કરેલા
૭૦૨	ઉલ્લી	ગારીનો કણો	ગૌરીનો ફણો
૭૧૭	૪૨	કોકોલી	કોકોલી
૭૧૦	૪૦	ન ૧૮, ૧૬	ન ૧૫, ૧૬,
૭૨૦	૪૬	પડગ	પડગ
૭૨૬	૨૧	ગગનુ	ગગનુ
૭૨૬	૨૬	મટાડવાથી	ચટાડવાથી
૭૨૭	૧૧	વહેકર	મહેકળ
૭૩૪	૧૬	ન ૩, ૨, ૨૫, ૨૭	ન ૨, ૧૭, ૨૦ ૨૪
૭૪૪	૨૧	ન ૩	ન ૨
૭૭૭	૪	ચિકણા	અળ (બોળ)
૭૪૪	૧	ચિકણામૂળ	મળ (બોળ) ના મળ
૭૪૬	૬	વધારા	વગધારા
૭૪૬	૧૩	મોટી ચીકણાના	અરેટીના
૭૪૬	૪૬	લકુચિકણ	અળ (બોળ)
૭૪૨	૪૮	ચિકણમૂળ	અળ(બોળ) ના મૂળ
૭૫૦	૧	ચિકણમૂળ	અળ (બોળ) ના મળ
૭૫૫	૧૪	ચિકણાના	અળ (બોળ) ના
૭૫૭	૧૨	કુટકી	કુટ

૧૦૦૧

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૬૦	૨૮	નિવકુગ	ચુવેર
૭૬૪	છેલ્લી	લીધેલા છે	{ લીધેલો છે કેટલાક વૈષ્ણો આના દરદીને રેચ આપે છે, પણ એથી ઊલટી ખરાખી થાય છે
૭૬૫	૧૫	કાઠી	કાઠી
૭૬૭	૨૮	સાઠ	આઠ
૭૭૦	૧૭	ન ૨૧	ન ૧૮
૭૭૬	૧૬	જુઓ	{ જુઓ ગમવૈષ્ણમા-કેટકડી-૮ જા અને
૭૭૬	૧૬-૧૭	{ આમળા-૨૦ કેટકડી જા ૮	આમળા-૨૦
૭૮૫	૪	ગુજો,	ગુજાભાર,
૭૮૨	૧૦	લકડા	લકડી
૭૮૩	૭	હાજલસ	ગાજલસ
૭૮૬	૧૨	ન ૧૧	ન ૧૦
૭૮૬	૧૦	ન ૨	ન ૧
૮૦૨	૪	એકાદિ	એલાદિ
૮૦૭	૪	એટલે	એટલે
૮૦૭	૩૪	સાથે	માથે
૮૦૮	૦	ઉઠરી	ઉઠરી,
૮૦૮	૨૬	લેપ	લેપ
૮૧૦	છેલ્લી	ન ૭	ન ૬
૮૧૮	૨૭	ગુવાવનાગ	રઝાવનાગ
૮૧૬	નીચેથી ૪	કિલાશ (ગલત),	કિલાશ (ગલત)-
પૃષ્ઠ ૮૧૬ નીચની ટીપ પૃષ્ઠ ૮૧૮ નીચે જોઈએ			
૮૨૪	૮	મરુકુમ	મરુક્રમ.
૮૪૭	૧૬	પાસ	પાય
૮૫૧	૨૬	સમસ્પર્જ	સમુત્પર્જ
૮૫૪	૩૨	સિધવ	સિધ
૮૫૮	૨૭	શાખી	શાખી,
૮૬૩	૧૦	એકત	એકત
૮૭૩	૫	વિદ્રાધ	ચિદ્રાધિ
૮૮૧	૩૨	ચાવન	ચાવન
૮૮૩	૬	એર ડોલેલ-	એર ડોલેલમા
૮૮૮	૩૫	કુડવેલ	કુકડવેલ
૮૯૪	૧૭	ખરસા થોર	ખગસાડી થોર

પૃષ્ઠ	લીટી	અમુદ્ર	શુદ્ધ
૮૬૮	૨	આમળીના	આમલીના
૮૬૫	૨૧	લીવ	લીવ
૮૬૮	૧૭	આતી	આળી
૮૬૯	૭૯લી	આખી	આળી
૮૭૦	૧૧	૩ ગા-૨	દશ
૮૭૧	૭૯લી	બરાતી, કપર,	બરાતી કપર
૮૭૨	૨૫	ક્ષરંગ	ક્ષરંગ
૮૭૩	૨૪	કુલુ	કુલુ
૮૭૪	૨૨	તોતા ગા ૨ આની	દશ આની
૮૭૫	૨૦	જેવડ, પણ ઉચુ	જેવડ પહોળા, પણ ઉડ,
૮૭૬	૩	કોચળીજ	કોચળીજ
૮૭૭	૨૭	નાશ છે	નાશ થાય છે
૮૭૮	૨૬	દે અને	છે તેમજ
૮૭૯	૨	ઉર્દ કાઠ	ઉર્દ કાઠ
૮૮૦	૮	અવનય	એ વનય
૮૮૧	૧૬	(લીટીપર તોજ	લીટીપર (ત્રીજ
૮૮૨	૨૫	પ્રમાણે નાખી)	પ્રમાણે છે) નાખી
૮૮૩	૨૬	કડછી	કસુખી
૮૮૪	૨૦	પ્રમળ,	પ્રમળ

પૃષ્ઠ ૬૪૭ નીચેની ટીપણી પછી નીચે મુજબ વધારવું.

કુરમા નગેની ઝોળખાણુ આપના એક મગડી પ્રથમા લખ્યું છે કે -

કુરમા—આ પ્રાણી સુમારે એક વેતથી લાખો નથી હોતો મોટામા મોટો લાચના અનુદા જેવડો તે જાડા હાથ છે ગંગા છેડ કાળો હોઇ તેના શરીર ઉપર મન્દ વર્ણના ડાંબ હોય છે તેના નજીક મનુષ્ય જવાથી તે મોટા અવાજથી ઝૂકાટો માન જે લાકનો વચ્ચાર કરતા અવાજ થાય તેવા તેનો અવાજ થાય છે એના દાન ખમરાથી ને ખાડા પડે છે તે મારીડ મોયો બોમ્બા પ્રમાણે હોઈ તેમથી લોહી નાવા લાગે છે અને તે કોકણે માને આવે છે મરતક ભારે થાય છે તેલનો દિના નેવામા આન અથવા કાળા વન્ય પહેરેલી સ્ત્રીનો સ્પર્શ થવાથી ઝેરનું જોર તરત વખત નધારે થઈ દરેક વાળના છિદ્રોમાંથી લોહિ વહેવા લાગે છે આમ થાય ત્યાં જો ઉમળ્યુ એમ કહેવાય છે એમા એ મુખ્ય જાતો છે એક વણસા પુરસા અને બીજા રાતેના કુરમા વળી તે દરેકમા પણ પેટા ભેદ છે તે તો જુદા પાતુ તમા વિશેષ ફરક ન હોવાથી અમે તે મૂકી દીધા છે

ધણસા કુરસા—રંગે કાળાશપર, મોટું મોટું અને વેત જેટલો લાખો દાંતને પગના અનુદા જેટલો જાડા તથા અગ્ર ઉપર ધણા મોટા ચાંઠા ચાંઠા-વાળો હોય છે એનો દશ ચતાજ આંધણપચાગ થાય તો મનુષ્ય દબાઇ જવાની બીડા-હેની નથી

વાતેરો કુરસા—એ બહુ કરીને નાની આગળી જેવો જાડો અને લખાઇમાં ફાદ હાથ સુધી હોય છે તેના શરીર પર ઘોળા ચાડા અને વર્ણુ કાળો હોય છે એનું ઝેર જરા વધારે હોય છે આ પ્રાણી કુચરાળ પ્રદેશમાં અને કોકણ પ્રાંતમાં થયું હોય છે એનું ઝેર ૬-૭ દિવસ અને કદિ કદિ વધુ પણ રહે છે

મહિયારી—આ જનાવરની ત્રણ જાતિ સાબળવામાં આવે છે લખાઇ સુમારે એ ચઢી હાથ હોઇ જાડાઈ પાગક નેતરની મોટી જેટલી, વર્ણુ કાળાશ પડતો અને પીડ ઉપર ચાડા હોય છે ત્રણ પૈકીની એક જાત તો એવી ઝેરી હોય છે કે તે જોરાજ નગીર ઉપર થઇને ગયેલ હોય અથવા તેની જાયા પણ શરીર ઉપર પડી હોય તો ન્યૂનમ્થ થવા પહેલાં જ મનુષ્ય મરે છે એ જાતને કાળી મહિયાર કહે છે હવે બીજી જાત એણે જે શરીર ચાટ્યું હોય અગર એના લાળ પડેલો પડાય ખાવામાં આવે અથવા તે લાળ કે જે શરીરને લાગે તો તેથી પણ જે ચઢીને પેન આવે છે એની જાયા જોરેના ખાંડ નથી ત્રીજી જાત એનો દશ દિવસ થવાથી રાત્રિ પડતા પહેલાં અને ગંઝ થવાથી દિવસ ઉગતા પહેલાં મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે

ઘણસ કે ઘોણસ—આ જનાવરમાં ઘણાજ પ્રકાર હાથ છે એનું જે પ્રાણુવાંતક નથી પણ વણા દિવસ સુધી રહેનાર છે આ ફાદ હાથ સુધી લાંબો હોઇ વચ્ચેથી જાડો હોય છે રંગે જુરાશ પડતો અને શરીર ઉપર ઘોળા ચાડા ચાડાવાળો હોય છે એનો દરા ચતાજ અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે બળતરા થાય છે, શરીર ઉપર ગાંડો થાય છે પસાળે બળતરા થાય છે, મોતને આવે છે અને પેશાબ ટીપે ટીપે ઉતરે છે ક્યારે ક્યારેક તો એક મહિના સુધી એના ઝેરની અસર રહે કે એ અમર મટના નુકી આપધ ચાલુ ગળ્પુ જોઇએ કુપથ ડરવાથી ગરબી (ઉપદશ) પ્રમાણે વિકાર થાય છે આગિએ ઘોણસ-જગ ચપળ, વિશેષ લાંબો અને કડવાઈથી બળતરા થાય છે કાખરો ઘોણસ—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થાય છે કુવ્યાં ઘોણસ—જાડા હોય છે ઝેરી પ્રાણીઓમાં એવડો જાડો બીજો પ્રાણી નથી એમ કહીએ તો ચાલે એના શરીર ઉપર ચાડા હોય છે ગમ તપખીરી, જડણ મોટું, ગમે તે જગ્યાએ ડરડનાર, ઉડીને મનંદે પણ કરડનાર અને એકાદ માણુમથી તો માગે પણ ભારે પડ એવો છે તેના ઉપર મોટા મોટા પથર નાખીએ અગર મોટા મોટા લાકડા ઘોચીએ તો પણ એને કાંઈ હાનિ થતી નથી એની એની ચામડી મજબૂત હોય છે રાયઘોણસ—ઉપર પ્રમાણે પડતું પુછેથી ઝીણું હોય પ્ત આ કરડવાથી બળતરા થતી નથી કંઈ વધે છે અને તે કંઈ ગળા સુધી આવે છે કુસડયા ઘોણસ—આ કડો ત્યારે દશ-અઘાન પાસેનું શરીર મરી જાય એજ તેની પરીક્ષા છે

કાંડર—કાંડર એ મપ પ્રમાણે લાંબો અને જાડો હોય છે, પરંતુ તે ફણા ચડવતો નથી એના દશથી જે ખાડા પડે છે તે ત્યારે સર્પના દશ પ્રમાણે હોય છે ત્યારે દશ થયા પછી એક ઘડીમાં તે ભરાઈ આવે છે તેના ઝેરથી આખા શરીરમાં લોહીનો ઝંક થાય છે તે કંઈ ગળા સુધી આવ્યા પહેલાં આપધ આપધ જોઇએ, કેમકે ગળુ ભગ્ય ત્યા સુધી માણસ શુદ્ધિમાં હોય છે આ માણસનું એક બીજાના ખાવામાં આવે તો તેને પણ દશ થયા પ્રમાણે ઝેર ચડે છે

મર્પ પ્રમાણે તે થોડો વખત દેવ ગણે છે. જે રાત્રે કંટકો હોય તો દિવસ ઉઝા પહેલાં અને દિવસે કંટકો હોય તો સૂતાગત પહેલાં મનુષ્ય મરણ પામે છે આથી ઉપચાર નાખડતોમ કરવા જોઈએ.

નાનેદી—આ પ્રાણીના અગતો રગ રતાશ પડતો હોઈ પીઠ ઉપર કાળા ચાડા હોય છે અને તે સુમારે દોઢ હાથ લાંબો હોય છે.

નાનેટા—નાનેટા એ એક મર્પના આકારનું લાલુ ડેરી પ્રાણી છે જે પ્રમાણે ચાતુક હોય છે તે પ્રમાણેજ આ મ્હોડા આગળ કાઈક જાડો અને છેવટે બહુજ પાતળો તથા સુમારે અડીઠ હાથ મુધી લાંબો—હાથની આગળી જેટલો જડો અને ત્રણાગ પડતા રગતો હોય છે આ જાડ ઉપર જવામા ઘણું ચપગ હોઈ કેટલીક ઉચાઈ મુધી ઉડીને જાય છે કોકણુ પ્રાતમા તે પુષ્કળ થાય છે. બીજા દેશોમા તે ક્વચિતજ હોય છે તાળવાની જગ્યાએ દશ કરવામા આની વિશેષ પ્રખ્યાતિ છે.

અધેડા—આ પ્રાણી એક વામ જેટલો લાંબો અને હાથના કાડા જેટલા અથવા તેથી પણ જડો હોય છે આ કોઈને કંટકો નથી, પરંતુ મધર ઉધર ગમડ છે માલિતગાર ન હોય તેજ એનાથી ડગ છે એને ઝોળખવાનું માધન એવું કે આ વારવાર જીભથી પાતાના હોઠ ચાટે છે અને ચાલમા ધીના હોઈ મર્પના પ્રમાણે નગવાળો નથી એના અગ ઉપર બગડી પ્રમાણે બંને આગળના અતરે લીટા હોય છે આ જનાવગની પેડે કાંઈ પણ પ્રાણી હોઈ ચાટતો નથી આજ લક્ષણ ઉપરથી તેનાથી બીવાનું કે તેને માગવાનું કારણ નથી ન મનુષ્ય તરફ ખીલકુલ જતો નથી.

અજગર—જમીનની ઉપર મર્પની પ્રમાણે ચાલનાર પ્રાણીઓમા આના જેટલો મોટો અને મુસ્ત પ્રાણી કાઈજ નથી આ અનિશય મોટો અને ક્વચિતજ જતો હોય છે આ દશ કરવો નથી. કાચુ કે એને માતજ નથી ત્યારે મનુષ્ય અગર કાઈ એના મ્હોડામા આવી પડે ત્યારેજ કામ ક્યારે છે કારણ કે મનુષ્ય ગમે તેવડો હોય તો પણ તેને તે આખોજ ગળે છે અને પછી તે કાંઈ એક જાંઠને વીટાઈ જોર કરે છે એટલે ખાધેલો મનુષ્ય પેટમા ગળવા માંડે છે, એવું આ પ્રાણી ભયકર છે એક મનુષ્યને ગળતા એને ચાર ઘડી સુધી વાર લાગે છે અને મનુષ્ય એકવાર એના મ્હોડામા આવ્યા પછી છુટી શકવા અશક્ય છે એના ઉપર ઉપાય એકજ છે તે એ કે એ ગળવાની શરૂઆત કરે કે બીજો પગ પહોળો કરી છેડા રાખવા એટલે તેને એકજ પગ ગળવા મળે, અને આપણું જોર ન કાન તો બીજા મનુષ્યોએ શસ્ત્રવતી એને બને પાણુથી ઉભો ચીંગવો એટલે મનુષ્ય ખચી જશે આ બીજી કાઈપણ પ્રકારની દબ કરતો નથી. જેથી તેનાથી બીરાનું કારણ નથી તેના રગતપખીરી તથા કાળાશ પડતો હોય છે. શરીર ઉપર ક્વચિત રીપકો હોય છે એવું તેલ કહાડે છે તે લાડકાના દુખતા ભાગપર અથવા બીજે ક્યાંક દુખતુ હોય તેના ઉપર અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે.

ધનામી—એને મનુષ્યમા ઉચ્ચિટીગ કહે છે એ વિછીની એક જાત છે, પરંતુ અનિશય મોટો હોઈ તેના રગ ઘણું કરીને કાળો હોય છે ઘણું કરીને તે રંગમા પચ્ચ નીચી મળી આવે છે.

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

અમદાવાદ-સરતુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય, ૬ ત્રણ દરવાજાની બહાર નદી તરફ જતા મિંગલ રોડની પાછળ અને મેશન કોર્ટની માણુમા

,, સર્વ જાણીતા લુકસેલરો

મુબ-સરતુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય, ૬ કાલપદેવી રોડ, ભાગવાડીને નાદી હાથી બિલ્ડીંગમા ત્રીજે દાદરે સવારે ૧૦ વાગતાં સુધીજ

,, એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, ૬ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ તથા અન્ય લુકસેલરો

ભાવનગર-શુ અબદુલકુમેન આદમશુ	વડોદરા-શુ મોહનલાલ મનસુખરામ
રાજકોટ-શુ બહેચર મેઘશુ પરાખનર	મુરત-શુ કમનદાસ નારણદાસ વગેરે.
ડાકોર-શુ જોકાલાલ મનનુખરામ	ભરૂચ-શુ ફેશર્સ બ્રધર્સ કંતોપોર
નડીઆદ-શુ નીલાલ બોધામાધ	

આ ગ્રંથના અર્થ તથા મૂલ્યની ગણના.

પત્ર ૫૦) ફોર્મ ૧૨૬ નો અર્થ (મળ પ્રત ૩૦૦૦ તથા બિગાડ, બેટ, બટ અને ફ-આતાની મળી વધારાની પ્રત ૨૦૦ બદલ) દરેક ફોર્મ દીઠ ૩ ૪૫) પ્રમાણે તેની ભિત્ર કે કાગળના ૨ ૨૦) તથા છપાઈ વગાઈ, પ્રક્ર અને થીજી વ્યવસ્થાના મળીને રૂ ૨૦)

૧૬૫૦) પૂઠા તેની ઉપરના કંપર તથા પેકીંગ મળીને રૂ ૨૦ પ્રમાણે

(૧૯૨૦)

પુસ્તકોની કિંમતનું ચાલતું આવકુ ધોરણે દરેક રૂપીઆમા દમ આના છપાઈ બધાને તેમજ થતા નુકીના અર્થના તથા છ આના તે પછીની વેચાણુ વ્યવસ્થા વગેરે નવ વર્ષીવડી અર્થના એ મુજબનું હોઈને તે ધોરણુ મુજબ ઉપલી રકમ તથા ત્રણ હજાર પ્રતને હિમાયે દરેક પ્રતનું મુલ્ય ચાર રૂ મા એકાદ આનો એકાદ આવ છે પગનું મેળને આતર પુગચાગ રૂપીઆ રાખનામા આવ્યુ છે તુરતમા (૧૬૭૮ ની દિવાળી સુધીમા) લેનાર માટે અચ એકાદ ગણીને અમદાવાદના કાર્યાલયમા તેના રૂ ૩૩ અને મુબઈના કાર્યાલયમા રૂ ૩૩૩ લેવાશે

મુબઈના કાર્યાલયનો અર્થ હવેથી મુબઈ પગલ ગણીને ૧૬૭૮ ની શરૂઆતથી ત્યાં પણ આ પુસ્તક બતાગામના ધોરણે રૂ ૩ માસચારથીજ મળશે

બોક્ષેવારે આવાજ ધોરણે સ્વરૂપ મૂલ્યથી નીકળેલા તથા
નીકળનારા વિવિધ વિષયના બીજા અતિ ઉત્તમ અને

ખાસ ઉપયોગી મોઝા ગ્રંથો.

નીચલા ગ્રંથો તૈયાર છે.

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં.	૧૪૦૦	૬)
આદિ અને સલાપર્વ-મહાભારતનું.	૬૦૦	૨૫૫
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ રજે. ભાગ ૬થી ૮.	૫૦૦	૨)
શ્રી ભગવતી ભાગવત. થોડીજ પ્રત છે.	૮૫૦	૨૫૫
આર્યભિષદ્-આ ગ્રંથ પોતેજ.	૧૦૦૦	૪)

નીચલા ગ્રંથો કપાય છે ૧૯૭૮ના શીયાળામાં મળશે

શ્રી દાસબોધ.	૨૫૫
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા.	૩)
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ પહેલો-ભાગ ૧થી ૫	૨૫૫

નીચલા ગ્રંથો ન ૧૯૭૮ અને ૮૦ માં કપાડે

શાંતિપર્વ-મહાભારતનું.	૫)
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-બેઉ ભાગ.	૫)
કાઉન્ટ ટોલ્સટોય-મોટું ચરિત્ર.	૪)
નેપોલીયન બોનાપાર્ટ-મોટું ચરિત્ર.	૪)
સ્વામી વિવેકાનંદ-તહિ મળતા ભાગોનો સંગ્રહ.	૫)
ટુકી વાત આ-તહિ મળતા ભાગોનો સંગ્રહ.	૩)
શ્રી યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ-બે ભાગમાં.	૧૨)
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર.	૫)
ભારતના પુરુષરત્ન { વીર પુરુષો, મન પુરુષો નીચ પુરુષો, અકબર દુગાદમ, પુરુષોને કલ્યાણે	૫)

મુચના-પચોતી ગ્રંથોટ થવાજ કમ્પી હોવાથી પ્રથમ તાજું મુદ્રિત
મ. માન વાપર ચાલેજ મગાવવું નીકળનારા ગ્રંથોનું મ. ય. આશરેજ લખ્યું છે
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ. ૨

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પુરાં પાકનારી આખા હિંદમાં
સર્વથી સસ્તી અને ૪૦૦૦ સ્થાયી આહક ધરાવતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દર વર્ષે પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ નાં ઉત્તમ પુસ્તકો

માત્ર રૂ ૩૩ માં. પાકાં પૃકાં રૂ ૪૫ પૈ. માફ.

૧—વર્ષમા દોડ પછુ વખતે આહક થવા છતાં વર્ષની શરૂઆતથી જ જ્ઞાનમ
નેવજી પુસ્તકો પછુ શરૂઆત અપાય છે તથા નિધી પૈ જુદું લેવાય છે

૨—કેટલાક આ માળાને માસિકપત્ર ધારી નહીં મહિને મળિને પુસ્તક મળવાનું
મગજે છે પછુ તેનું ન હોતા વર્ષ દિવસમા ધરને ૧૫૦૦ પૃકાના ૪ ત્રણથી પાચ
પુસ્તક નીકળે છે તે તૈયાર થતા ચાલે તેમ તેમનું મોજાયાય છે

૩—આ માળા ઉપરાંતના બીજા નીટગના નાના મોટા અથવા બીજા આ
'વિવિધગ્રંથમાળા' મા અપામને તરતમા મગજનગરને તે ખાસ દિશાએ મળે ૫

૪—આ માળાના પુસ્તકો સવડ હોય ના મુખી દોઢા મધ્યે નીકળે અપાય
છે કાલ એ પૈકી જે પુસ્તકો જે નવ્ય મળે છે તેને માટે આ પૈકીનું પાત્ર પુરેમ

ચાલુ-૧૯૭૮ નાં પુસ્તકો—સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર,
સ્વર્ગની જી દગી, મહાત્મા ગાંધીસાહી અને તેમના ઉપદેશ કુચુમ છેલ્લું
પુસ્તક વર્ષ પુરૂ થયે નીકળશે

આગલાં વર્ષોનાં પુસ્તકોના સેટ.

(નીચલા સેટો થોડાથોડા હોષ હજી તેજ મૂલ્યે અપાય છે)

સ. ૧૯૭૧ નાં પાચ પુસ્તકો—પૃષ્ઠ ૨૦૦૦ મૂલ્ય માત્ર ર)

સ્વામી વિવેકાનંદના સહુપદેશ ભાગ પહેલો, તથા બીજો, માચુ
નર્મ, અખાની વાણી, દુકી સામાજીક વાર્તાઓ ભાગ ૩ જે

સ. ૧૯૭૫ નાં ચાર પુસ્તકો—પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ મૂલ્ય માત્ર ર)

શ્રીગમદ્યુષ્ણ કથામૃત ભાગ ૨ જે, મુખ્યધક નીતિકથા, આગળ—
ધસો, દુકી સામાજીક વાર્તાઓ ભાગ ૫ જે

સ. ૧૯૭૬ નાં ત્રણ પુસ્તકો—પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ મૂલ્ય માત્ર રૂ ૨૫

સ્વામી વિવેકાનંદના સહુપદેશ ભાગ ૨ તથા ૭, ભાગ્યના સુદાઓ,
દુકી સામાજીક વાર્તાઓ ભાગ ૬ જે

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય. | અમદાવાદ અને
મુબઈ-૨

આ સંસ્થામાં મળતાં બીજાં પુસ્તકો.

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો.

	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય
આગળ વસે—આગળ વધવાનો ઉત્સાહ આપનાર	૫૮૪	૧ ૦ ૦
ભાવના સુધારા—પાતાનુ ભાવ્ય પોતે બદલાના માણસો	૭૨૦	૧ ૮ ૦
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ } આમાં નામ પ્રમાણેજ તથા વિચારોના ચમત્કાર }	વિષયા છે ૫૫૦	૧ ૩ ૦
પ્રભુમય જીવન—કૃત્ય વિચારોની માદી રીતે સમજીત	૨૧૬	૦ ૮ ૦
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—મહાત્મા ગાંધીજી કૃત	૧૨૮	૦ ૬ ૦
પઠીયારનાં પુસ્તક—સાચુ નવગ ૦ ૧૫-૦ વર્ણના રત્નો ૧-૦-૦ પ્રેમ પ્રેમને પ્રેમ ૧-૦-૦		

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક પુસ્તકો

ભગવદ્ગીતાઓ તથા ગીતાપ ચરતના ગુટકા—ટીકા માથે તથા માત્ર મૂળ મળ

દ્રશ્યે જાતના મળશે નીચળ માટે મુશ્વિપત્ર મગાવો

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ—૬ટા ભાગ ૫, ૬, ૭, કુલ પૃષ્ઠ ૮૦૦	૧ ૬ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદનુ અવિનશ્ય ઉત્તમ જીવનચરિત્ર	૭૮૪ ૦ ૦ ૦
શ્રી નામપ્રજ્ઞ કથામુલ-અથ નામ	૪૧૬ ૦ ૧૪ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૧ ભો	૫૬૦ ૦ ૭ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૨ ભો	૪૬૦ ૦ ૧૦ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૬-૭ ભો	૪૦૦ ૧ ૦ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૮ ભો	૫૮૮ ૧ ૮ ૦

બોધધાયક અસરકારક વાર્તાઓના

કુકી વાર્તાઓ—ભાગ ૧ ભો ૨૩ માસાગિક વાતો	૫૨૪ ૦ ૮ ૦
કુકી વાર્તાઓ—ભાગ ૫ મા ૨૮ માસાગિક વાતો	૫૦૪ ૦ ૧૦ ૦
કુકી વાર્તાઓ—ભાગ ૬ મા ૨૭ માસાગિક વાતો	૫૬૦ ૦ ૧૨ ૦
જીવનચરિત્રો—મહાન સિકંદર ૦-૧૮-૦ યિયેડર પાઠકર વા ના શહેનશાહ ૦-૧-૦	

ઉપદેશપ્રદ પદ-ભજન વગેરેના

અખાની વાણી—મહાત્મા કવિની પ્રમાદી	૫૨૪ ૦ ૮ ૦
મનહર પદ—આધ્યાત્મિક ભજનો	૧૮૦ ૦ ૪ ૦
વેરાન્ય બાવ કાવ્ય—પ્રેમાનંદ શિષ્ય ગનેશ્વર કૃત	૧૧૦ ૦ ૪ ૦
ઝાટાલાલ પદોષાવિની	૧૨૮ ૦ ૪ ૦

બાળકો માટે બાસ ઉપયોગી

સંગુણી બાળકો—૭૦ ઉમદા માત્રા બનાવોનો સંગ્રહ	૧૨૮ ૦ ૫ ૦
બાળ સદુપદેશ—વાતોમાં ઉપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૧૦ ૦ ૪ ૦
બાળકોની ઘાતા-ગમિત વાતચિત ૩૫ ૨૧ પાક	૬૦ ૦ ૪ ૦
નુબોધક નીતિકથા—૧૫ બોધધાયક નાની વાતો	૨૧૬ ૦ ૬ ૦

સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ અને સુભાષ ન. ૨

